Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of the Rulings of the Qur'an) And the Explainer of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion (al-Furqan)

Authored by: Abu 'Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited and Verified by: Dr. Abdullah bin Abdul Mohsin Al-Turki

Participated in the verification of this volume: Muhammad Ridwan Arqsousi, Maher Habboush

Volume Ten

Al-Resala Foundation

अल-जामी लि-अहकाम अल-क़ुरआन (क़ुरआन के आदेशों का संग्रह) और सुन्नत एवं फ़ुरकान (मानदंड) की आयतों में जो कुछ भी निहित है, उसका व्याख्याता

लेखक: अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबू बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादन एवं सत्यापन: डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

इस खंड के सत्यापन में भाग लिया: मुहम्मद रिज़वान अर्कसौसी, माहेर हब्बूश

दसवाँ भाग

मुअस्सासा अर-रिसाला

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکام کا جامع مجموعہ) اور اس میں شامل سنت اور آیاتِ فرقان کا بیان کرنے والا

تالیف: ابو عبد الله محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ہجری)

تحقیق: ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن الترکی

اس جلد کی تحقیق میں شریک ہوئے: محمد رضوان عرقسوسی، ماہر حبوش

جلد دسویں

مؤسسة الرسالة

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an) And the Clarifier of what it Contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion.

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-जामि' ली-अहकाम अल-कुरान (कुरान के कानूनी प्रावधानों का संग्रह) और सुन्नत तथा फुरकान की आयतों में समाहित तथ्यों का स्पष्टीकरण करने वाली।

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکام کا جامع مجموعہ) اور سنت اور آیاتِ فرقان میں شامل مواد کی وضاحت کرنے والی۔

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Al-Resalah Foundation, Wata Al-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For printing, publishing and distribution Telefax: 815112 - 319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460 Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON- Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O. Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के पास सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

अल-रिसाला फाउंडेशन, वता अल-मसाइटबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए टेलीफैक्स: 815112 - 319039 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460 अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरूत/ लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615-पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ھ - ۲۰۰۶ء

مؤسسۃ الرسالہ، وطی المصیطبۃ - شارع حبیب أبي شهلا - بناية المسكن، بيروت-لبنان طباعت، اشاعت اور تقسیم کے لیے ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460

الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان- ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615-پوسٹ باکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The Almighty's words: "And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it and for the Messenger and for [his] near relatives and the orphans, the needy, and the [stranded] traveler, if you have believed in Allah and in what We sent down to Our servant on the day of criterion - the day when the two armies met. And Allah is over all things competent." ﴿41﴾

The Almighty's words: "And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it and for the Messenger and for [his] near relatives and the orphans, the needy, and the [stranded] traveler, if you have believed in Allah."

In it are twenty-six issues (1):

First: The Almighty's words: "And know that anything you obtain of war booty". Linguistically, 'ghanimah' (spoils/booty) is what a man or a group attains through effort. Among this is the saying of the poet (2):

I have wandered through the horizons until ... I was satisfied with the spoils of returning.

And another said:

And the one fed with spoils on the day of spoils is fed ... wherever he goes, and the deprived one is deprived. (3)

'Maghnam' and 'ghanimah' are synonymous; it is said: 'ghanima al-qawm ghunman' [with a dammah/u-sound] (4).

Know that there is consensus that what is meant by the Almighty's words: "anything you obtain of war booty" is the wealth of the disbelievers if the Muslims gain it by way of victory and force. Language does not necessitate this specific meaning as we have explained, but the custom of Sharia (Islamic Law) has restricted the term to this type. Sharia called what is received from...

---

(1) Thus in the manuscripts, but twenty-five issues are mentioned therein. (2) He is Imru' al-Qays, and the verse is in his Diwan p. 99, and previously 5/57. (3) Its speaker is Alqama al-Fahl, and it is in his Diwan p. 66, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/528, and the speech is from him. (4) Al-Sahah (Ghanim), and what is between brackets is from it.

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान, परम दयालु है।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी गनीमत (युद्ध का माल) मिले, तो उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए, और रसूल के लिए, और (रसूल के) रिश्तेदारों, यतीमों, मिस्कीनों (ग़रीबों) और मुसाफिरों के लिए है, यदि तुम अल्लाह पर और उस चीज़ पर ईमान लाए हो जिसे हमने अपने बंदे पर फैसले के दिन उतारा था - जिस दिन दोनों सेनाएँ आपस में भिड़ गई थीं। और अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है।" ﴿41﴾

अल्लाह तआला का फरमान है: "और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी गनीमत मिले, तो उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए, और रसूल के लिए, और रिश्तेदारों, यतीमों, मिस्कीनों और मुसाफिरों के लिए है, यदि तुम अल्लाह पर ईमान लाए हो।"

इसमें छब्बीस मसले (विषय) हैं (1):

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी गनीमत मिले"। भाषाई तौर पर 'गनीमत' वह है जो कोई व्यक्ति या समूह अपनी कोशिश से हासिल करता है। इसी में से एक कवि का कथन है (2):

और मैं दुनिया के कोनों में घूमता रहा यहाँ तक कि ... मैं लौटने की गनीमत से ही संतुष्ट हो गया।

और दूसरे ने कहा:

और गनीमत के दिन जिसे गनीमत खिलाई गई, वह खिलाया गया ... वह जहाँ भी जाए, और जो वंचित रहा वह वंचित ही रहा। (3)

'मगनम' और 'गनीमत' का एक ही अर्थ है; कहा जाता है: 'ग़निम-ल कौम ग़ुनमन' [ज़म्म (पेश) के साथ] (4)।

जान लें कि इस बात पर आम सहमति है कि अल्लाह तआला के फरमान: "तुम्हें जो कुछ भी गनीमत मिले" से मुराद काफ़िरों का वह माल है जिसे मुसलमान जीत और ताकत के ज़रिए हासिल करें। भाषा इस विशिष्ट अर्थ की मांग नहीं करती जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, लेकिन शरीयत की परंपरा ने इस शब्द को इसी प्रकार तक सीमित कर दिया है। और शरीयत ने उसे 'वासिल' (पहुँचने वाला) नाम दिया है जो...

(1) प्रतियों में ऐसा ही है, लेकिन उनमें पच्चीस मसले आए हैं। (2) वह इमरुल क़ैस है, और शेर उसके दीवान के पृष्ठ 99 पर है, और पहले 5/57 पर आ चुका है। (3) इसके वक्ता अलक़मा अल-फ़हल हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 66 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/528 में है, और कथन उन्हीं का है। (4) अल-सिहाह (ग़नम), और कोष्ठक के भीतर की जानकारी वहीं से है।

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ وَمَا أَنزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ ۗ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٤١﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ﴾۔

اس میں چھبیس مسائل ہیں(۱):

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ﴾ لغت میں غنیمت اس چیز کو کہتے ہیں جو کوئی شخص یا گروہ کوشش کر کے حاصل کرے۔ اسی میں سے ایک شاعر کا قول ہے(۲):

اور میں نے آفاق میں چکر لگائے یہاں تک کہ ... میں واپسی کی غنیمت پر ہی راضی ہو گیا۔

اور دوسرے نے کہا:

اور غنیمت کے دن جسے غنیمت کھلائی گئی، اسے کھلایا گیا ... وہ جہاں بھی جائے، اور جو محروم رہا وہ محروم ہی رہا۔(۳)

اور 'مغنم' اور 'غنیمت' ہم معنی ہیں؛ کہا جاتا ہے: 'غَنِمَ القومُ غُنْماً' پیش کے ساتھ۔

جان لیں کہ اس بات پر اتفاق ہے کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ﴾ سے مراد کفار کا وہ مال ہے جو مسلمانوں کو غلبہ اور طاقت کے ذریعے حاصل ہو۔ لغت اس تخصیص کا تقاضا نہیں کرتی

جیسا کہ ہم نے بیان کیا، لیکن شریعت کے عرف نے اس لفظ کو اسی قسم کے ساتھ مقید کر دیا ہے۔ اور شریعت نے اس پہنچنے والے مال کا نام رکھا ہے جو...

---

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، لیکن ان میں پچیس مسائل آئے ہیں۔ (۲) وہ امرؤ القیس ہے، اور شعر اس کے دیوان صفحہ ۹۹ پر ہے، اور پہلے ۵/۵۷ پر گزر چکا ہے۔ (۳) اس کے قائل علقمہ الفحل ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۶۶، اور المحرر الوجیز ۲/۵۲۸ میں ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۴) الصحاح (غنم)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 6 The disbelievers' wealth comes to us under two names: spoils (ghanimah) and fay'(1). The thing that Muslims obtain from their enemy through effort and by urging horses and riding beasts is called ghanimah. This name became associated with this meaning until it became a custom. And fay' is derived from faa'a yafi'u, meaning: if it returns. It refers to all wealth that comes to Muslims without war or urging [of beasts], such as land tax (kharaj), the jizya of the skulls(2), the fifth of the spoils, and similar things(3). This was said by Sufyan al-Thawri and Ata ibn al-Sa’ib(4). It was also said: They are one and the same, and the fifth applies to both; this was said by Qatadah(5). And it was said: Fay' is a term for all wealth that comes to Muslims without compulsion. The meanings are close. Second: According to the majority, this verse abrogates the beginning of the Surah. Ibn Abd al-Barr(6) claimed a consensus that this verse was revealed after His saying: {They ask you about the spoils [al-anfal]}, and that four-fifths of the spoils are divided among the captors, as will be explained later. And that His saying: {They ask you about the spoils} was revealed when the people of Badr disagreed over the spoils of Badr, as mentioned at the beginning of the Surah. I say: Evidence of the correctness of this is what Ismail ibn Ishaq mentioned, saying: Muhammad ibn Kathir told us: Sufyan told us: Muhammad ibn al-Sa’ib told me, on the authority of Abu Salih, on the authority of Ibn Abbas, who said: On the day of Badr, the Prophet ﷺ said: "Whoever kills someone gets such-and-such, and whoever captures someone gets such-and-such" - they had killed seventy and captured seventy(7) - so Abu al-Yasr ibn Amr came with two captives.

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya for al-Tabari 156/3. (2) It is the jizya imposed on the heads of the dhimmis, as "skull" is used to refer to the head. Encyclopedia of Jurisprudence 15/151. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 528/2. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 12/434, and al-Tabari 11/184 - 185. (5) Narrated by al-Tabari 11/185 - 186. (6) In al-Tamhid 14/49 and 62. (7) His saying: "and they captured seventy" is from (m).

सूरा अल-अनफाल: आयत 41 6 काफिरों से मिलने वाला धन दो नामों से हमारे पास आता है: गनीमत (लूट का माल) और फ़य(1)। वह चीज़ जो मुसलमान अपने दुश्मन से प्रयास करके और घोड़ों और सवारी के जानवरों को दौड़ाकर प्राप्त करते हैं, उसे गनीमत कहा जाता है। यह नाम इस अर्थ के साथ इस तरह जुड़ गया कि यह एक रूढ़ि बन गया। और 'फ़य' 'फ़ा' यफ़ी'उ' से निकला है, जिसका अर्थ है: यदि वह वापस लौटता है। यह उस सभी धन को संदर्भित करता है जो बिना युद्ध या [जानवरों को] दौड़ाए मुसलमानों के पास आता है, जैसे भूमि कर (खराज), खोपड़ियों का जिज़्या(2), गनीमत का पांचवां हिस्सा, और इसी तरह की चीज़ें(3)। यह सुफियान अल-थौरी और अता इब्न अल-साब(4) ने कहा है। कहा गया है: ये दोनों एक ही हैं, और दोनों में पांचवां हिस्सा (खुम्स) लागू होता है; यह कतादाह(5) ने कहा है। और यह भी कहा गया है: 'फ़य' उन सभी संपत्तियों के लिए एक शब्द है जो बिना किसी दबाव के मुसलमानों के पास आती हैं। दोनों अर्थ करीब हैं। दूसरा: अधिकांश विद्वानों के अनुसार, यह आयत सूरा की शुरुआत को निरस्त करने वाली है। इब्न अब्द अल-बर्र(6) ने आम सहमति का दावा किया है कि यह आयत उनके इस कथन के बाद नाजिल हुई: {वे आपसे गनीमत के माल (अनफाल) के बारे में पूछते हैं}, और यह कि गनीमत का चार-पांचवां हिस्सा युद्ध करने वालों के बीच बांटा जाता है, जैसा कि आगे बताया जाएगा। और यह कि उनका कथन: {वे आपसे गनीमत के माल के बारे में पूछते हैं} तब नाजिल हुआ जब बद्र के लोगों ने बद्र की गनीमत पर असहमति जताई थी, जैसा कि सूरा की शुरुआत में उल्लेख किया गया है। मैंने कहा: इसकी सत्यता का प्रमाण वह है जिसका उल्लेख इस्माइल इब्न इसहाक ने किया है, उन्होंने कहा: हमसे मुहम्मद इब्न कसीर ने कहा: हमसे सुफियान ने कहा: मुझसे मुहम्मद इब्न अल-साब ने अबू सालेह के माध्यम से, इब्न अब्बास के हवाले से कहा, जिन्होंने कहा: बद्र के दिन, नबी ﷺ ने कहा: "जो किसी को मारता है उसे यह-और-यह मिलेगा, और जो किसी को बंदी बनाता है उसे यह-और-यह मिलेगा" - उन्होंने सत्तर को मार डाला था और सत्तर को बंदी बना लिया था(7) - फिर अबू अल-यसर इब्न अम्र दो बंदियों के साथ आए।

(1) अहकाम अल-कुरान, किया लिल-तबरी 156/3। (2) यह धिम्मियों के सिरों पर लगाया जाने वाला जिज़्या है, क्योंकि 'खोपड़ी' शब्द का प्रयोग 'सिर' के लिए किया जाता है। अल-मौसुआ अल-फिक्हिया 15/151। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 528/2। (4) इब्न अबी शैबा 12/434, और अल-तबरी 11/184-185 द्वारा उद्धृत। (5) अल-तबरी 11/185-186 द्वारा उद्धृत। (6) अल-तम्हीद 14/49 और 62 में। (7) उनका कथन: "और उन्होंने सत्तर को बंदी बनाया", (m) से है।

سورۃ الانفال: آیت 41 6 کفار سے حاصل ہونے والا مال دو ناموں سے ہمارے پاس آتا ہے: غنیمت اور فئی(1)۔ وہ چیز جو مسلمان اپنے دشمن سے کوشش کر کے اور گھوڑوں اور سواریوں کو دوڑا کر حاصل کرتے ہیں، اسے غنیمت کہا جاتا ہے۔ یہ نام اس معنی کے لیے اتنا رائج ہو گیا کہ یہ ایک اصطلاح بن گیا۔ اور 'فئی' 'فاء یفیء' سے نکلا ہے، جس کا مطلب ہے: جب وہ لوٹ آئے۔ یہ اس تمام مال کو کہتے ہیں جو بغیر لڑائی اور بغیر [سواریوں کو] دوڑائے مسلمانوں کے پاس آئے، جیسے زمین کا خراج، سروں کا جزیہ(2)، غنیمتوں کا پانچواں حصہ، اور اسی طرح کی چیزیں(3)؛ یہ سفیان ثوری اور عطا بن السائب(4) کا قول ہے۔ کہا گیا ہے: یہ دونوں ایک ہی ہیں، اور دونوں میں پانچواں حصہ (خمس) ہے؛ یہ قتادہ(5) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'فئی' ان تمام اموال کے لیے ایک لفظ ہے جو مسلمانوں کو بغیر غلبہ و تسلط کے حاصل ہوں۔ دونوں کے معنی قریب قریب ہیں۔ دوسرا: جمہور کے نزدیک یہ آیت سورہ کے آغاز کی ناسخ ہے۔ ابن عبد البر(6) نے اجماع کا دعویٰ کیا ہے کہ یہ آیت اللہ کے اس قول کے بعد نازل ہوئی: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ﴾ (وہ آپ سے غنیمتوں کے بارے میں پوچھتے ہیں)، اور یہ کہ غنیمت کے چار پانچواں حصے غنیمت حاصل کرنے والوں میں تقسیم ہوتے ہیں، جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی۔ اور یہ کہ اللہ کا قول: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ﴾ اس وقت نازل ہوا جب اہل بدر نے بدر کی غنیمتوں کے بارے میں جھگڑا کیا تھا، جیسا کہ سورہ کے شروع میں گزرا۔ میں کہتا ہوں: اس کی صحت پر وہ بات دلالت کرتی ہے جو اسماعیل بن اسحاق نے ذکر کی، انہوں نے کہا: ہم سے محمد بن کثیر نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے سفیان نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے محمد بن السائب نے ابو صالح کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا، تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی کو قتل کیا اسے اتنا ملے گا، اور جس نے کسی کو قید کیا

اسے اتنا ملے گا" - اور انہوں نے ستر کو قتل کیا تھا اور ستر کو قید کیا تھا(7) - چنانچہ ابو الیسر بن عمرو دو قیدیوں کو لے کر آئے۔

(1) احکام القرآن للکیا للطبرانی 156/3۔ (2) یہ وہ جزیہ ہے جو اہل ذمہ کے سروں پر لگایا جاتا ہے، کیونکہ کھوپڑی سے مراد سر لیا جاتا ہے۔ الموسوعۃ الفقہیۃ 151/15۔ (3) المحرر الوجیز 528/2۔ (4) اسے ان دونوں سے ابن ابی شیبہ 434/12 اور طبری 184/11 - 185 نے روایت کیا ہے۔ (5) اسے طبری نے 185/11 - 186 میں روایت کیا ہے۔ (6) التمہید 49/14 اور 62 میں۔ (7) ان کا قول: "اور انہوں نے ستر کو قید کیا"، (م) سے ہے۔

7 Surah Al-Anfal, Verse 41

He said: O Messenger of Allah, you promised us: whoever kills someone gets such and such, and I have come with two prisoners. Then Sa'd stood up and said: O Messenger of Allah, we were not held back by a lack of interest (1) in the reward, nor by cowardice in the face of the enemy, but we stood in this position for fear that the polytheists might return to attack; for if you give to these people, nothing will remain for your companions. He said: These people started saying things, and those people started saying things. Then it was revealed: "They ask you about the spoils. Say, 'The spoils belong to Allah and the Messenger. So fear Allah and set right the matters between yourselves.'" (Qur'an 8:1). So they surrendered the spoils to the Messenger of Allah ﷺ. Then it was revealed: "And know that anything you obtain as war booty - then for Allah is one-fifth of it" (Qur'an 8:41), the verse (2). It has been said: It is definitive (muhkam) and not abrogated, and that the spoils belong to the Messenger of Allah ﷺ and are not divided among the conquerors; and likewise for the leaders (imams) after him (3). This is what Al-Mawardi (4) narrated from many of our companions, and that it is for the leader to withhold it from them. They argued with the conquest of Mecca and the story of Hunayn. Abu Ubayd used to say: The Messenger of Allah ﷺ conquered Mecca by force ('anwatan), then he showed favor to its people and returned it to them, and did not divide it, nor did he make it as 'fay' (spoils taken without fighting) for them. Some people held the view that this is permissible for the leaders after him (5). I say: According to this, the meaning of the Almighty's saying: "And know that anything you obtain as war booty - then for Allah is one-fifth of it" is that the four-fifths are for the Imam; if he wishes, he keeps it, and if he wishes, he divides it among the conquerors. But this is nothing [incorrect]; for what we mentioned, and because Allah Glorified be He attributed the spoils to the conquerors, saying: "And know that anything you obtain (ghanimtum) as war booty," then He specified the fifth for those named in His book, and remained silent about the four-fifths, just as He remained silent about the two-thirds in His saying: "and his parents inherit from him, then for his mother is one-third" [An-Nisa: 11]. Thus, the father gets two-thirds by agreement. Similarly, the four-fifths are for the conquerors by consensus.

(1) In some copies "ziyadah" (increase), but what is established from sources is "zahadah" (asceticism/lack of interest). (2) Narrated by Abd al-Razzaq (9483) and Ibn 'Asakir in "Tarikh Dimashq" 20/251, from Sufyan al-Thawri with this chain of narrators, and the previous discussion on the narration of Muhammad bin al-Sa'ib al-Kalbi. Abu

Dawood (2737) narrated it from another path via Ibn Abbas, similarly, and it has a witness from the hadith of Ubadah bin al-Samit narrated before in 9/441-442. (3) Mentioned by Abu al-Abbas in "Al-Mufhim" 3/536 on the authority of Ibn Abbas. (4) In (m): Al-Maziri, and see "Al-Ahkam al-Sultaniyya" by Al-Mawardi, p. 140. (5) "Al-Amwal" by Abu Ubayd, p. 82.

7 सूरा अल-अनफाल, आयत 41

उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपने हमसे वादा किया था: जो किसी को मारेगा उसे इतना मिलेगा, और मैं दो कैदियों के साथ आया हूँ। तब साद खड़े हुए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हमें पुरस्कार में किसी अरुचि (1) ने नहीं रोका, और न ही दुश्मन के सामने कायरता ने, बल्कि हम इस डर से इस स्थान पर खड़े रहे कि कहीं मुशरिक (बहुदेववादी) वापस हमला न कर दें; क्योंकि यदि आप इन लोगों को देंगे, तो आपके साथियों के पास कुछ नहीं बचेगा। उसने कहा: ये लोग भी बातें करने लगे और वे लोग भी, तब यह आयत उतरी: "वे आपसे युद्ध के माल के बारे में पूछते हैं। कह दें, 'युद्ध का माल अल्लाह और उसके रसूल का है। अतः अल्लाह से डरो और अपने आपसी संबंधों को सुधारो।'" (क़ुरआन 8:1)। तो उन्होंने माल-ए-ग़नीमत अल्लाह के रसूल ﷺ को सौंप दिया। फिर उतरी: "और जान लो कि जो कुछ तुम्हें युद्ध के माल (ग़नीमत) में प्राप्त हो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है" (क़ुरआन 8:41), आयत (2)। कहा गया है: यह आयत सुदृढ़ (मुहकम) है और निरस्त (मनसूख़) नहीं है, और यह कि ग़नीमत अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए है, और यह विजेताओं के बीच विभाजित नहीं है; और इसी तरह उनके बाद के इमामों (नेताओं) के लिए भी (3)। ऐसा अल-मावरदी (4) ने हमारे कई साथियों से उद्धृत किया है, और यह कि इमाम के लिए यह अधिकार है कि वह उसे उनसे रोक ले। उन्होंने मक्का की विजय और हुनैन की कहानी का तर्क दिया। अबू उबैद कहा करते थे: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मक्का को बलपूर्वक ('अनवतन') जीता, फिर उसके लोगों पर कृपा की और उन्हें वह लौटा दिया, और उसे विभाजित नहीं किया और न ही उसे उनके लिए 'फ़ै (बिना युद्ध के प्राप्त धन) बनाया। कुछ लोगों का विचार था कि यह उनके बाद के इमामों के लिए भी जायज़ है (5)। मैं कहता हूँ: इसके आधार पर अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: "और जान लो कि जो कुछ तुम्हें युद्ध के माल में प्राप्त हो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है" यह होगा कि शेष चार हिस्से इमाम के लिए हैं; यदि वह चाहे तो उन्हें रख ले, और यदि चाहे तो उन्हें विजेताओं के बीच बाँट दे। लेकिन यह बात सही नहीं है; क्योंकि जो हमने उल्लेख किया है, और इसलिए कि अल्लाह सुब्हानहू ने ग़नीमत को विजेताओं से संबंधित किया और कहा: "और जान लो कि जो कुछ तुम्हें प्राप्त हो (ग़निमतुम)", फिर उसने अपनी किताब में नामित लोगों के लिए पाँचवें हिस्से को निर्धारित किया, और चार हिस्सों के बारे में मौन रहा, जैसे कि उसने अपने इस कथन में दो-तिहाई के बारे में मौन रहा: "और उसके माता-पिता उसके उत्तराधिकारी हों, तो उसकी माँ के लिए तीसरा

हिस्सा है" [अन-निसा: 11]। इस प्रकार, पिता के लिए सर्वसम्मति से दो-तिहाई हिस्सा हुआ। इसी प्रकार, चार हिस्से विजेताओं के लिए सर्वसम्मति (इज्मा) से हैं।

(1) प्रतियों में "ज़ियादा" (अधिकता) है और स्रोतों से सिद्ध शब्द "ज़हादा" (अरुचि) है। (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (9483) और इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' 20/251 में सुफ़यान अल-थौरी से इस सनद (श्रृंखला) के साथ उद्धृत किया है, और मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी के वर्णन पर पहले चर्चा हो चुकी है। और अबू दाऊद (2737) ने इसे इब्न अब्बास के माध्यम से दूसरे मार्ग से उद्धृत किया है, इसी तरह उबादा बिन अल-सामित की हदीस से एक गवाह है जिसका वर्णन पहले 9/441-442 में आ चुका है। (3) इसे अबू अल-अब्बास ने "अल-मुफ़हिम" 3/536 में इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख किया है। (4) (म) में: अल-माज़िरी, और देखें अल-मावरदी की "अल-अहकाम अल-सुल्तानिया" पृष्ठ 140। (5) अबू उबैद की "अल-अमवाल" पृष्ठ 82।

7 سورہ الانفال، آیت 41

اس نے کہا: اے اللہ کے رسول، آپ نے ہم سے وعدہ کیا تھا: جو کسی مقتول کو قتل کرے گا اسے اتنا ملے گا، اور میں دو قیدی لے کر آیا ہوں۔ پھر سعد کھڑے ہوئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، ہمیں اجر میں کسی بے رغبتی (1) نے نہیں روکا، اور نہ ہی دشمن کے سامنے بزدلی نے، لیکن ہم اس جگہ اس خوف سے کھڑے رہے کہ کہیں مشرکین دوبارہ حملہ نہ کر دیں؛ کیونکہ اگر آپ ان لوگوں کو دیں گے تو آپ کے ساتھیوں کے پاس کچھ نہیں رہے گا۔ اس نے کہا: یہ لوگ بھی باتیں کرنے لگے اور وہ لوگ بھی، تو نازل ہوا: "وہ تم سے مال غنیمت کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دو: غنیمت اللہ اور رسول کی ہے۔ پس اللہ سے ڈرو اور اپنے درمیان کے معاملات درست کرو۔" (القرآن 8:1)۔ تو انہوں نے غنیمت اللہ کے رسول ﷺ کے حوالے کر دی۔ پھر نازل ہوا: "اور جان لو کہ جو کچھ تمہیں غنیمت میں ملے، اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے" آیت (2)۔ کہا گیا ہے کہ: یہ آیت محکم ہے منسوخ نہیں، اور یہ کہ غنیمت اللہ کے رسول ﷺ کے لیے ہے اور اسے غازیوں میں تقسیم نہیں کیا جائے گا، اور اسی طرح ان کے بعد آنے والے اماموں کے لیے بھی ہے (3)۔ اسی طرح الماوردی (4) نے ہمارے بہت سے اصحاب سے نقل کیا ہے، اور یہ کہ امام کے لیے یہ جائز ہے کہ وہ انہیں دینے سے منع کر دے۔ انہوں نے فتح مکہ اور قصہ حنین سے استدلال کیا۔ ابو عبید کہا کرتے تھے: اللہ کے رسول ﷺ نے مکہ کو بزور طاقت ('عنوة') فتح کیا، پھر اس کے لوگوں پر احسان کیا اور اسے انہیں واپس کر دیا، اور اسے تقسیم نہیں کیا اور نہ ہی اسے ان پر بطور 'فیء' (بغیر جنگ کے حاصل شدہ مال) قرار دیا۔ بعض لوگوں کی رائے تھی کہ یہ بعد کے اماموں کے لیے بھی جائز ہے (5)۔ میں کہتا ہوں: اس اعتبار سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب: "اور جان لو کہ جو کچھ تمہیں غنیمت میں ملے، اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے" یہ ہوگا کہ

باقی چار حصے امام کے لیے ہیں؛ اگر وہ چاہے تو انہیں روک لے، اور اگر چاہے تو غازیوں میں تقسیم کر دے۔ لیکن یہ بات درست نہیں ہے؛ اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کیا، اور اس لیے کہ اللہ سبحانہ نے غنیمت کو غازیوں کی طرف منسوب کیا اور فرمایا: "اور جان لو کہ جو کچھ تمہیں غنیمت میں ملے (غنمتُم)", پھر اس نے کتاب میں نامزد افراد کے لیے پانچویں حصے کا تعین کیا، اور باقی چار حصوں کے بارے میں خاموشی اختیار کی، جیسے کہ اس نے اپنے قول میں دو تہائی کے بارے میں خاموشی اختیار کی: "اور اس کے ماں باپ اس کے وارث ہوں، تو اس کی ماں کے لیے تیسرا حصہ ہے" [النساء: 11]۔ چنانچہ باپ کے لیے اتفاق رائے سے دو تہائی حصہ ہوا۔ اسی طرح چار حصے غازیوں کے لیے اجماع کے ساتھ ہیں۔

(1) نسخوں میں "زیادہ" ہے اور مآخذ سے ثابت شدہ لفظ "زہادة" (بے رغبتی) ہے۔ (2) اسے عبدالرزاق (9483) اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق 20/251 میں سفیان ثوری سے اس اسناد کے ساتھ روایت کیا ہے، اور محمد بن السائب الکلبی کی روایت پر کلام پہلے گزر چکا ہے۔ اور اسے ابو داؤد (2737) نے ابن عباس کے واسطے سے دوسری سند سے روایت کیا، اسی طرح کی روایت عبادہ بن صامت کی حدیث سے بھی شاہد ہے جو پہلے 9/441-442 میں گزر چکی ہے۔ (3) اسے ابو العباس نے "المفہم" 3/536 میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (4) نسخہ (م) میں: المازری، اور دیکھئے الماوردی کی "الاحکام السلطانیہ" ص 140۔ (5) ابو عبید کی "الاموال" ص 82۔

Surat Al-Anfal: Verse 41 8

Based on what was mentioned by Ibn al-Mundhir, Ibn Abd al-Barr, al-Dawudi, and al-Mazari also, and al-Qadi Iyad and Ibn al-Arabi (1).

The reports with this meaning are numerous, and some will follow. The meaning of His saying: {They ask you about the spoils of war} [the verse]; refers to what the leader gives as extra booty (nafl) to whomever he wishes, based on what he sees of public interest before the division. Ata and al-Hasan said: It is specific to what comes from the polytheists to the Muslims of slaves, maidservants, or beasts (2); the leader decides about them as he pleases. It was also said: What is meant by them are the spoils of the raiding parties (saraya) (3), i.e., their booties, if the leader wishes, he takes one-fifth, and if he wishes, he gives it all as extra booty (nafl).

Ibrahim al-Nakha'i said regarding the leader sending a raiding party and they obtain booty: If the leader wishes, he gives it all as extra booty, and if he wishes, he takes one-fifth. Abu Umar (4) narrated this from Makhul and Ata; Ali ibn Thabit said: I asked Makhul and Ata about the leader giving the group what they captured as extra booty, they said: That is for them. Abu Umar (5) said: Those who held this view interpreted the saying of Allah, Mighty and Majestic: {They ask you about the spoils of war. Say: 'The spoils of war belong to Allah and the Messenger'} as being for the Prophet ﷺ to place wherever he wished, and he did not see that this verse was abrogated by His saying, the Exalted: {And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it}. And things other than this were mentioned among what we have covered in the book "Al-Muqtabas" (6) in the explanation of the Muwatta of Malik ibn Anas.

None of the scholars, as far as I know, said that His saying, the Exalted: {They ask you about the spoils of war} [the verse], is an abrogator of His saying: {And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it}. Rather, the majority said according to what we mentioned: Indeed, His saying: {what you obtain of war booty} is the abrogator, and they are the ones for whom distortion is not permissible nor...

---

(1) See Al-Awsat 11/92, Al-Tamhid 14/49, Ikmal al-Mu'lim 6/75, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/851. (2) Al-Mufhim 3/536, and the saying of Ata was narrated by Abu Ubayd in Al-Amwal p. 383, and al-Tabari 11/7. (3) Al-Mufhim 3/536, and this saying was narrated by al-Tabari 11/7 from Ali ibn Salih ibn Hayy. (4) In Al-Istidhkar

14/102-103, and what precedes it is from him. (5) In Al-Istidhkar 14/103. (6) In (d), (z), and (m): Al-Qabas, which is an error, see 1/267.

सूरा अल-अनफाल: आयत 41 8

इब्न अल-मुनज़िर, इब्न अब्द अल-बर्र, अल-दावुदी और अल-माज़री के साथ-साथ अल-कादी इयाद और इब्न अल-अरबी द्वारा जो उल्लेख किया गया है, उसके आधार पर (1)।

इस अर्थ वाली रिपोर्टें बहुत अधिक हैं, और उनमें से कुछ आगे आएंगी। उनके वचन का अर्थ: {वे आपसे युद्ध के माल के बारे में पूछते हैं} [आयत]; उस अतिरिक्त लूट (नफ़्ल) को संदर्भित करता है जो नेता विभाजन से पहले जनहित को देखते हुए जिसे चाहे उसे देता है। अता और अल-हसन ने कहा: यह विशेष रूप से उन दासों, दासियों, या जानवरों के लिए है जो बहुदेववादियों से मुसलमानों के पास आते हैं (2); नेता उनके बारे में वैसा ही निर्णय लेता है जैसा वह उचित समझता है। यह भी कहा गया: इनसे तात्पर्य छापेमारी दलों (सराया) की लूट (3) से है, अर्थात: उनकी लूट, यदि नेता चाहे, तो वह पाँचवाँ हिस्सा ले लेता है, और यदि वह चाहे, तो उसे अतिरिक्त लूट के रूप में दे देता है।

इब्राहिम अल-नखई ने नेता द्वारा छापेमारी दल भेजने और उन्हें लूट मिलने के बारे में कहा: यदि नेता चाहे, तो वह उसे अतिरिक्त लूट के रूप में दे देता है, और यदि वह चाहे, तो पाँचवाँ हिस्सा ले लेता है। अबू उमर (4) ने इसे मखुल और अता से वर्णित किया है; अली इब्न साबित ने कहा: मैंने मखुल और अता से नेता द्वारा समूह को उनके द्वारा प्राप्त लूट को अतिरिक्त लूट के रूप में देने के बारे में पूछा, उन्होंने कहा: वह उनके लिए है। अबू उमर (5) ने कहा: जिसने यह विचार अपनाया, उसने अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी के वचन की व्याख्या की: {वे आपसे युद्ध के माल के बारे में पूछते हैं। कहो: 'युद्ध का माल अल्लाह और उसके रसूल का है'} कि वह पैगंबर ﷺ के लिए है कि वे उसे जहाँ चाहें वहाँ रखें, और उन्होंने यह नहीं माना कि यह आयत अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दी गई है: {और जान लो कि जो कुछ तुम युद्ध की लूट के रूप में प्राप्त करते हो - तो वास्तव में, अल्लाह के लिए उसका पाँचवाँ हिस्सा है}। और इसके अलावा अन्य बातें उन चीजों में से वर्णित की गईं जो हमने मलिक इब्न अनस की मुवत्त की व्याख्या में पुस्तक "अल-मुकताबास" (6) में शामिल की हैं।

जहाँ तक मैं जानता हूँ, विद्वानों में से किसी ने भी यह नहीं कहा कि अल्लाह का वचन: {वे आपसे युद्ध के माल के बारे में पूछते हैं} [आयत], उसके वचन: {और जान लो कि जो कुछ तुम युद्ध की लूट के रूप में प्राप्त करते हो - तो वास्तव में, अल्लाह के लिए उसका पाँचवाँ हिस्सा है} का निरस्त करने वाला (नासिख) है। बल्कि, बहुसंख्यक (जम्हुर) ने वैसा ही कहा जैसा हमने उल्लेख किया है: वास्तव

में, उनका वचन: {जो कुछ तुम युद्ध की लूट के रूप में प्राप्त करते हो} निरस्त करने वाला है, और वे वे हैं जिनके लिए विरूपण (तहरीफ़) जायज़ नहीं है और न ही...

---

(1) देखें अल-अवसत 11/92, अल-तम्हीद 14/49, इकमाल अल-मुअल्लिम 6/75, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/851। (2) अल-मुफ़्हिम 3/536, और अता का वचन अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 383 में और अल-तबारी ने 11/7 में उद्धृत किया है। (3) अल-मुफ़्हिम 3/536, और यह कथन अल-तबारी 11/7 ने अली इब्न सालेह इब्न हय्य से उद्धृत किया है। (4) अल-इस्तिधकार 14/102-103 में, और जो इससे पहले है वह उन्हीं से है। (5) अल-इस्तिधकार 14/103 में। (6) (द), (ज़) और (म) में: अल-क़बास, जो एक त्रुटि है, देखें 1/267।

سورة الانفال: آیت 41 8

اس کی بنیاد پر جو ابن المنذر، ابن عبد البر، الداودی، المازری اور قاضی عیاض اور ابن العربی نے ذکر کیا ہے (1)۔

اس معنی کی روایات کثرت سے ہیں اور ان میں سے بعض آگے آئیں گی۔ اللہ تعالیٰ کے قول: {وہ آپ سے غنیمت کے مال (انفال) کے بارے میں پوچھتے ہیں} [آیت] کا معنی وہ نفل (زائد حصہ) ہے جو امام کسی مصلحت کی بنا پر تقسیم سے پہلے جس کو چاہے دے دے۔ عطا اور حسن بصری نے کہا: یہ ان غلاموں، لونڈیوں اور چوپایوں کے ساتھ خاص ہے جو مشرکین کی طرف سے مسلمانوں کے قبضے میں آ جائیں (2)؛ امام ان کے بارے میں جو چاہے فیصلہ کرے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس سے مراد سرایا (چھوٹے لشکروں) کی غنیمتیں (3) ہیں، یعنی اگر امام چاہے تو ان کا خمس (پانچواں حصہ) نکالے اور اگر چاہے تو وہ سب بطور نفل غازیوں کو دے دے۔

ابراہیم نخعی نے اس امام کے بارے میں فرمایا جو کسی سریہ (لشکر) کو بھیجے اور وہ مال غنیمت حاصل کریں: اگر امام چاہے تو وہ سارا مال بطور نفل انہیں دے دے، اور اگر چاہے تو اس کا خمس نکال لے۔ ابو عمر (4) نے اسے مکحول اور عطا سے روایت کیا ہے؛ علی بن ثابت کہتے ہیں: میں نے مکحول اور عطا سے پوچھا کہ کیا امام لشکر کو وہ سب مال دے سکتا ہے جو انہوں نے حاصل کیا؟ تو انہوں نے کہا: وہ انہی کا ہے۔ ابو عمر (5) فرماتے ہیں: جس نے یہ موقف اختیار کیا اس نے اللہ عزوجل کے اس قول کی تاویل کی: {وہ آپ سے انفال کے بارے میں سوال کرتے ہیں، کہہ دیجئے کہ انفال اللہ اور رسول کے لیے ہے} کہ یہ نبی ﷺ کے اختیار میں ہے جہاں چاہیں رکھیں، اور ان کی رائے میں یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ نہیں ہوئی: {اور جان لو کہ تم جو کچھ بھی غنیمت حاصل کرو، اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے}۔ اور اس کے علاوہ

دیگر اقوال بھی ہیں جن کا تذکرہ ہم نے امام مالک بن انس کی کتاب موطا کی شرح "المقتبس" (6) میں کر دیا ہے۔

میرے علم کے مطابق کسی عالم نے یہ نہیں کہا کہ اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ آپ سے انفال کے بارے میں سوال کرتے ہیں} [آیت]، اس کے قول: {اور جان لو کہ تم جو کچھ غنیمت حاصل کرو اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے} کا ناسخ ہے، بلکہ جمہور کا وہی قول ہے جو ہم نے ذکر کیا کہ اللہ کا قول: {جو کچھ تم نے غنیمت حاصل کی} ناسخ ہے، اور یہ وہ لوگ ہیں جن کے ہاں تحریف جائز نہیں اور نہ ہی---

---

(1) دیکھئے الاوسط 11/92، التمہید 14/49، اکمال المعلم 6/75، اور احکام القرآن لابن العربی 2/851۔ (2) المفہم 3/536، اور عطا کا قول ابو عبید نے کتاب الاموال صفحہ 383 میں اور طبری نے 11/7 میں روایت کیا ہے۔ (3) المفہم 3/536، اور طبری نے 11/7 میں یہ قول علی بن صالح بن حی سے روایت کیا ہے۔ (4) الاستذکار 14/102-103 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (5) الاستذکار 14/103 میں۔ (6) (د)، (ظ) اور (م) کے نسخوں میں: "القبس" ہے جو کہ غلط ہے، دیکھئے 1/267۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 Page 9

...altering the Book of Allah Almighty. As for the story of the conquest of Mecca, there is no argument in it due to the disagreement among scholars regarding its conquest. Abu Ubaid (1) said: "We do not know of any city that resembles Mecca in two respects: first, that Allah had designated for the Messenger of Allah ﷺ from the spoils and booty what He did not grant to others, and that is because of His saying: 'They ask you about the spoils of war' [Al-Anfal: 1]. So we see that this was specific to him. The other respect is that he established for Mecca practices (sunnahs) that do not apply to any other city." As for the story of Hunayn, he compensated the Ansar when they said: "He gives the spoils to Quraysh and leaves us, while our swords are still dripping with their blood!" So he said to them: "Are you not satisfied that people should return with the worldly life, and you return with the Messenger of Allah ﷺ to your homes?" Narrated by Muslim and others (2). It is not for anyone else to say this, despite it being specific to him according to what some of our scholars said (3). And Allah knows best. Thirdly: Scholars did not disagree that His saying: "And know that whatever of spoils you take..." is not general, and that it is subject to specificity. Among what they specified by consensus is their saying: the spoils of the slain belong to his killer if the Imam announces it (4). Similarly, regarding captives—meaning prisoners—the choice regarding them belongs to the Imam without dispute (5), as will be explained later. Also specific is the land. The meaning is: what you have gained from gold, silver, and other belongings and captives. As for the land, it is not included in the generality of this verse; because of what Abu Dawood narrated from Umar ibn al-Khattab that he said: "Were it not for the last of the people, no village would be conquered but that I would have divided it as the Messenger of Allah ﷺ divided Khaybar" (6).

---

(1) In 'Al-Amwal' p. 82. (2) Sahih Muslim (1059), and reported by Ahmad (12730), and Al-Bukhari (3778) and it is from the hadith of Anas, may Allah be pleased with him. (3) Al-Mufhim 107/3. (4) At-Tamhid 59/14. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 161/3. (6) Sunan Abi Dawud (3020), and it is in Ahmad (284), Al-Bukhari (2334), and At-Tamhid 6/455-456.

सूरह अल-अनफाल: आयत 41 पृष्ठ 9

...अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक को बदलना। जहाँ तक मक्का की विजय की कहानी का प्रश्न है, तो इसमें कोई तर्क नहीं है क्योंकि इसकी विजय के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद है। अबू उबैद (1) ने कहा: "हम ऐसी किसी भी नगरी को नहीं जानते जो दो अर्थों में मक्का के समान हो: पहला, अल्लाह ने अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए लूट के माल और गनीमत में से वह हिस्सा विशेष रूप से निर्धारित किया था जो उन्होंने किसी और को नहीं दिया, और वह उनके इस कथन के कारण है: 'वे आपसे लूट के माल के बारे में पूछते हैं' [अल-अनफाल: 1]। इसलिए हम देखते हैं कि यह उनके लिए विशेष था। दूसरा पहलू यह है कि उन्होंने मक्का के लिए ऐसी सुन्नतें (प्रथाएं) स्थापित कीं जो किसी अन्य शहर के लिए नहीं हैं।" हुनैन की कहानी के बारे में, उन्होंने अंसार को मुआवज़ा दिया जब उन्होंने कहा: "वह कुरैश को लूट का माल देते हैं और हमें छोड़ देते हैं, जबकि हमारी तलवारें उनके खून से टपक रही हैं!" तो उन्होंने उनसे कहा: "क्या तुम इस बात से संतुष्ट नहीं हो कि लोग दुनिया के साथ लौटें, और तुम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ अपने घरों को लौटें?" इसे मुस्लिम और अन्य ने उल्लेखित किया है (2)। किसी और के लिए यह कहना जायज़ नहीं है, इस तथ्य के बावजूद कि यह उनके लिए विशेष था जैसा कि हमारे कुछ विद्वानों ने कहा (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरी बात: विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि उनका यह कथन: 'और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी गनीमत मिले...' अपनी सामान्यता पर नहीं है, और यह कि इसमें विशिष्टता आती है; उन चीज़ों में से जिन्हें उन्होंने आम सहमति से विशिष्ट किया है, उनका यह कहना है: मारे गए व्यक्ति का सामान उसके कातिल का होता है यदि इमाम इसकी घोषणा करता है (4)। इसी तरह, बंदियों - यानी कैदियों - के बारे में विकल्प इमाम के पास है बिना किसी विवाद के(5), जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। और जिसे विशेष रूप से अलग रखा गया है वह भूमि भी है। इसका अर्थ है: सोने, चांदी और अन्य सामानों तथा बंदियों में से जो कुछ तुमने हासिल किया है। जहाँ तक भूमि का प्रश्न है, वह इस आयत की व्यापकता में शामिल नहीं है; क्योंकि अबू दाऊद ने उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "यदि आने वाली नस्लों का ख्याल न होता, तो कोई भी बस्ती ऐसी न होती जो फतह की जाती और मैं उसे वैसे ही न बांट देता जैसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर को बांटा था" (6)।

---

(1) अल-अमवाल पृष्ठ 82 में। (2) सहीह मुस्लिम (1059), और इसे अहमद (12730) और बुखारी (3778) ने रिवायत किया है और यह अनस (रजि.) की हदीस से है। (3) अल-मुफहिम 107/3। (4)

अल-तमहीद 59/14। (5) अहकामुल कुरान लिल-किया अत-तबरी 161/3। (6) सुनन अबू दाऊद (3020), और यह अहमद (284), बुखारी (2334), और अल-तमहीद 455/6 - 456 में है।

سورہ الانفال: آیت 41 صفحہ 9

...اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تبدیلی۔ رہی مکہ کی فتح کی کہانی تو اس میں کوئی حجت نہیں؛ کیونکہ اس کی فتح کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ ابو عبید (1) نے کہا: اور ہم مکہ کی طرح کا کوئی شہر نہیں جانتے جو دو جہتوں سے ہو: ایک یہ کہ اللہ کے رسول ﷺ کو اللہ نے مال غنیمت اور انفال میں سے وہ کچھ عطا فرمایا تھا جو کسی اور کے لیے نہیں بنایا تھا، اور وہ اللہ کے اس قول کی وجہ سے ہے: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ﴾ (وہ آپ سے انفال کے بارے میں پوچھتے ہیں)، تو ہمارا خیال ہے کہ یہ آپ ﷺ کے ساتھ خاص تھا۔ دوسری جہت یہ ہے کہ آپ ﷺ نے مکہ کے لیے ایسی سنتیں مقرر کیں جو کسی اور شہر کے لیے نہیں ہیں۔ اور جہاں تک حنین کے قصے کا تعلق ہے، تو آپ ﷺ نے انصار کو اس وقت تلافی فرمائی جب انہوں نے کہا: وہ قریش کو غنیمتیں دیتے ہیں اور ہمیں چھوڑ دیتے ہیں حالانکہ ہماری تلواریں ان کے خون سے ٹپک رہی ہیں! تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا تم اس بات پر خوش نہیں ہو کہ لوگ دنیا لے کر واپس جائیں اور تم اللہ کے رسول ﷺ کو اپنے گھروں کو لے کر واپس جاؤ؟" اسے مسلم وغیرہ نے روایت کیا ہے (2)۔ اور کسی دوسرے کے لیے یہ کہنا جائز نہیں ہے، باوجود اس کے کہ یہ بات آپ ﷺ کے ساتھ خاص تھی جیسا کہ ہمارے بعض علماء نے کہا (3)۔ واللہ اعلم۔ تیسری بات: علماء کا اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ اللہ کا قول: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ﴾ اپنے عموم پر نہیں ہے، اور اس میں تخصیص داخل ہوتی ہے؛ چنانچہ ان چیزوں میں سے جنہیں علماء نے اجماع کے ساتھ خاص کیا ہے ان کا یہ قول ہے کہ مقتول کا سامان اس کے قاتل کے لیے ہے جب امام اس کا اعلان کر دے (4)۔ اسی طرح گردنیں - یعنی قیدی - ان کے بارے میں فیصلہ کرنا امام کے اختیار میں ہے بلا اختلاف (5)، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔ اور ان چیزوں میں سے جنہیں خاص کیا گیا ہے زمین بھی

ہے۔ اس کا مطلب ہے: جو کچھ تم نے سونے، چاندی اور دیگر ساز و سامان اور قیدیوں میں سے حاصل کیا ہے۔ رہا زمین کا معاملہ، تو وہ اس آیت کے عموم میں داخل نہیں ہے؛ اس کی وجہ وہ روایت ہے جو ابو داؤد نے حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے بیان کی کہ انہوں نے فرمایا: "اگر بعد میں آنے والے لوگوں کا خیال نہ ہوتا، تو کوئی بستی ایسی فتح نہ ہوتی جسے میں تقسیم نہ کر دیتا جیسا کہ اللہ کے رسول ﷺ نے خیبر کو تقسیم کیا تھا" (6)۔

---

(1) الاموال، ص 82۔ (2) صحیح مسلم (1059)، اور اسے احمد (12730) اور بخاری (3778) نے روایت کیا ہے اور یہ حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (3) المفہم 107/3۔ (4) التمہید 59/14۔ (5) احکام القرآن للکیا الطبری 161/3۔ (6) سنن ابی داؤد (3020)، اور یہ احمد (284)، بخاری (2334)، اور التمہید 455/6 - 456 میں ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 10

What validates this view is what was reported in the Sahih (1) on the authority of Abu Huraira, from the Prophet ﷺ, who said: "Iraq has withheld its qafiz and its dirham, and Syria has withheld its mudy (2) and its dinar." Hadith. Al-Tahawi said: "Withheld" means "will withhold." This indicates that it [the land] does not belong to the conquerors; because what the conquerors own does not contain qafiz or dirham. If the land were to be divided, nothing would remain for those who come after the conquerors, and Allah Almighty says: {And those who came after them} [Al-Hashr: 10] in conjunction with His saying: {For the poor emigrants}. He said: Only that which is moved from one place to another is divided (3).

Al-Shafi'i said: Everything obtained as spoils from the people of the abode of war, whether little or much, from a house, land, property, or otherwise, is divided, except for adult men (4); for the Imam has the choice among them to grant favor, execute, [ransom], or take as captives. The way of what is taken from them and their captivity is the way of spoils. He used the general nature of the verse as an argument. He said: Land is inevitably spoils; so it must be divided like other spoils. The Messenger of Allah ﷺ divided what he conquered by force in Khaybar.

They said: If it were permissible to claim specificity for land, it would be permissible to claim it for things other than land, and the ruling of the verse would be nullified. As for the verse of "Al-Hashr," there is no proof in it; because that is only regarding Fay' (spoils taken without fighting), not Ghanima (spoils taken in war). His saying: {And those who came after them} is a resumption of speech with a prayer for those who preceded them in faith; not for anything else.

They said: Umar's action in stopping the [division of] land is not free from one of two possibilities: either it is...

= and the speech is from him. Ibn Abd al-Barr mentioned in At-Tamhid 6/446 the consensus of scholars that what was conquered in Khaybar by peace, the Messenger of Allah ﷺ acted upon it according to the Sunnah of Fay', and what was conquered by force, he acted upon it according to the Sunnah of Ghanima. See the reports mentioned regarding the Messenger of Allah's ﷺ division of Khaybar in At-Tamhid 6/446 - 453. (1) Sahih Muslim (2896), and it is with Ahmad (7565). (2) In (D), (Z), and (M): its mudd, which is an error. The Mudy: a measure for the people of Syria that holds fifteen makkuks. The Makkuk: about 3479 grams. The Qafiz: about 27835

grams. An-Nihaya (madda) and Mu'jam Matn al-Lugha 1/86. (3) At-Tamhid 6/456 - 457, and see Sharh Ma'ani al-Athar 2/120. (4) Thus in the copies and At-Tamhid 6/459, and the speech is from him, and in (M): adults (plural genitive), and what will come between brackets is from At-Tamhid.

सूरह अल-अन्फाल: आयत 41 10

जो इस मत की पुष्टि करता है वह सहीह (1) में अबू हुरैरा के अधिकार से वर्णित है, नबी ﷺ से, जिन्होंने कहा: "इराक ने अपने क़फ़ीज़ और अपने दिरहम को रोक लिया है, और शाम ने अपने मुदी (2) और अपने दीनार को रोक लिया है।" हदीस। अत-तहावी ने कहा: "रोक लिया" का अर्थ है: "रोक लेगा"। इससे पता चलता है कि यह [भूमि] विजेताओं की नहीं है; क्योंकि जो विजेताओं के स्वामित्व में है उसमें न तो क़फ़ीज़ होता है और न ही दिरहम। और यदि भूमि को विभाजित किया जाता, तो उन लोगों के लिए कुछ नहीं बचता जो विजेताओं के बाद आते, और अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जो उनके बाद आए} [अल-हश्र: 10] उनके इस कथन के साथ: {गरीब मुहाजिरों के लिए}। उन्होंने कहा: केवल वही विभाजित किया जाता है जो एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाया जाता है (3)।

अल-शाफ़ई ने कहा: युद्ध के क्षेत्र के लोगों से लूट के रूप में प्राप्त होने वाली हर चीज़, चाहे वह थोड़ी हो या अधिक, घर, भूमि, संपत्ति, या अन्यथा, विभाजित की जाती है, सिवाय वयस्क पुरुषों (4) के, क्योंकि इमाम के पास उनके बीच अनुग्रह करने, मारने, [फिरौती देने] या कैदी बनाने का विकल्प है। उनसे जो लिया गया और उनके कैदी होने का तरीका लूट का तरीका है। उन्होंने आयत की व्यापक प्रकृति को तर्क के रूप में इस्तेमाल किया। उन्होंने कहा: भूमि अनिवार्य रूप से लूट है; इसलिए इसे अन्य लूट के माल की तरह विभाजित किया जाना चाहिए। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर से बलपूर्वक जो कुछ जीता था उसे विभाजित किया था।

उन्होंने कहा: यदि भूमि के लिए विशिष्टता का दावा करना अनुमत होता, तो भूमि के अलावा अन्य चीजों के लिए भी इसका दावा करना अनुमत होता, और आयत का नियम रद्द हो जाता। जहाँ तक "अल-हश्र" की आयत का सवाल है, इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि वह केवल फैय (बिना युद्ध के प्राप्त लूट) के बारे में है, गनीमत (युद्ध में प्राप्त लूट) के बारे में नहीं। और उनका कहना: {और जो उनके बाद आए} ईमान में उनसे पहले आए लोगों के लिए दुआ के साथ बात की बहाली है; किसी और चीज़ के लिए नहीं।

उन्होंने कहा: भूमि को [विभाजन से] रोकने में उमर का कार्य दो संभावनाओं में से एक से रहित नहीं है: या तो वह...

= और बात उन्हीं की है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तम्हीद 6/446 में विद्वानों की सहमति का उल्लेख किया है कि खैबर में जो कुछ शांति से जीता गया था, अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस पर फैय की सुन्नत के अनुसार कार्य किया, और जो बलपूर्वक जीता गया था, उस पर उन्होंने गनीमत की सुन्नत के अनुसार कार्य किया। खैबर के अल्लाह के रसूल ﷺ के विभाजन के मामले में जो रिवायतें आई हैं, उनके लिए अत-तम्हीद 6/446 - 453 देखें। (1) सहीह मुस्लिम (2896), और यह अहमद (7565) के पास है। (2) (D), (Z) और (M) में: 'मुदहा', जो एक त्रुटि है। मुदी: शाम के लोगों के लिए एक माप है जिसमें पंद्रह मक्कूक समाते हैं। मक्कूक: लगभग 3479 ग्राम। क़फ़ीज़: लगभग 27835 ग्राम। अन-निहाया (मद्दा) और मुअजम मतन अल-लुगा 1/86। (3) अत-तम्हीद 6/456 - 457, और शरह मानी अल-असार 2/120 देखें। (4) प्रतियों और अत-तम्हीद 6/459 में ऐसा ही है और बात उन्हीं की है, और (M) में: वयस्क, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह अत-तम्हीद से है।

سورہ الانفال: آیت 41 10

اور جو بات اس مذہب (موقف) کی تصدیق کرتی ہے وہ ہے جو صحیح (1) میں ابو ہریرہ سے مروی ہے، نبی ﷺ سے، آپ ﷺ نے فرمایا: "عراق نے اپنا قفیز اور اپنا درہم روک لیا، اور شام نے اپنا مدی (2) اور اپنا دینار روک لیا۔" حدیث۔ طحاوی نے کہا: "روک لیا" کا مطلب ہے: "روک لے گا"۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ (زمین) غانمین (فاتحین) کے لیے نہیں ہوتی؛ کیونکہ جو چیز غانمین کی ملکیت ہو اس میں قفیز اور درہم نہیں ہوتا، اور اگر زمین تقسیم کر دی جاتی تو ان لوگوں کے لیے کچھ نہ بچتا جو غانمین کے بعد آئے، حالانکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَالَّذِينَ جَاءُو مِنْ بَعْدِهِمْ﴾ [الحشر: 10] اس کے قول: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ﴾ پر عطف کے ساتھ۔ انہوں نے کہا: صرف وہی چیز تقسیم کی جاتی ہے جو ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل کی جائے (3)۔

اور شافعی نے کہا: دار الحرب والوں سے غنیمت میں جو کچھ حاصل ہو، چاہے وہ کم ہو یا زیادہ، گھر، زمین، سامان یا اس کے علاوہ کچھ بھی؛ وہ تقسیم کیا جائے گا، سوائے بالغ مردوں (4) کے؛ کیونکہ امام کو ان میں اختیار حاصل ہے کہ احسان کرے، قتل کرے، [فدیہ لے] یا قیدی بنائے۔ ان سے جو کچھ لیا جائے اور ان کے قیدی بنائے جانے کا طریقہ غنیمت کا طریقہ ہے۔ انہوں نے آیت کے عموم سے استدلال کیا۔ انہوں نے کہا: زمین بہرحال غنیمت ہے؛ لہذا اسے دیگر غنائم کی طرح تقسیم کرنا واجب ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے خیبر سے جو کچھ بزورِ قوت فتح کیا اسے تقسیم فرمایا۔

انہوں نے کہا: اگر زمین میں خصوصیت کا دعویٰ کرنا جائز ہو جائے تو زمین کے علاوہ دیگر چیزوں میں بھی یہ دعویٰ کرنا جائز ہو جائے گا، تو آیت کا حکم باطل ہو جائے گا۔ رہی بات سورہ "الحشر" کی آیت کی، تو اس میں کوئی حجت نہیں؛ کیونکہ وہ صرف "فیء" کے بارے میں ہے نہ

کہ "غنیمت" کے بارے میں۔ اور اللہ کا قول: ﴿وَالَّذِينَ جَاءُو مِنْ بَعْدِهِمْ﴾ ان لوگوں کے لیے دعا کے ساتھ کلام کا آغازِ نو ہے جو ایمان میں ان سے سبقت لے گئے؛ کسی اور مقصد کے لیے نہیں۔

انہوں نے کہا: زمین کو روکنے میں عمر رضی اللہ عنہ کا فعل دو صورتوں سے خالی نہیں: یا تو وہ...

= اور کلام انہی کا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید 6/446 میں علماء کا اجماع ذکر کیا ہے کہ خیبر سے جو کچھ صلحاً فتح ہوا اس میں رسول اللہ ﷺ نے سنتِ فیء پر عمل کیا، اور جو بزورِ قوت فتح ہوا اس میں آپ ﷺ نے سنتِ غنائم پر عمل کیا۔ خیبر کی تقسیم کے بارے میں رسول اللہ ﷺ سے جو آثار مرویات ہیں ان کے لیے ملاحظہ کریں التمہید 6/446 - 453۔ (1) صحیح مسلم (2896)، اور یہ احمد (7565) کے پاس ہے۔ (2) (د)، (ظ) اور (م) میں: "مدها" ہے جو کہ غلطی ہے۔ "المُدی": اہل شام کا ایک پیمانہ ہے جس میں پندرہ مکک آتے ہیں۔ اور "مکک": تقریباً 3479 گرام کا ہوتا ہے۔ "قفیز": تقریباً 27835 گرام۔ النہایہ (مدا) اور معجم متن اللغہ 1/86۔ (3) التمہید 6/456 - 457، اور دیکھیں شرح معانی الآثار 2/120۔ (4) نسخوں اور التمہید 6/459 میں اسی طرح ہے اور کلام انہی کا ہے، اور (م) میں: "البالغین" ہے اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ التمہید سے ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 41 (Page 11)

...a booty whose owners' hearts were won over and they were pleased with it, so he endowed it. Similarly, Jarir narrated that Umar won over the hearts of its people (1). And so did the Messenger of Allah (peace be upon him) with the captives of Hawazin when they came to him; he won over the hearts of his companions regarding what was in their hands (2). Or it could be that what Umar endowed was 'fai'' (land taken without fighting); so he did not need anyone's consent.

The Kufans held the view that the Imam has the choice to either distribute it or keep it and impose a land tax (Kharaj) on it, becoming their property like land acquired through peace treaty. Our Sheikh Abu al-Abbas (3) said: It is as if this combines the two proofs and is a middle ground between the two schools of thought, and it is certainly what Umar (may Allah be pleased with him) understood. That is why he said: "Were it not for the last of the people..." He did not speak of the Prophet's (peace be upon him) action being abrogated or being specific to them. However, the Kufans added to what Umar did; for Umar only endowed it for the benefit of the Muslims and did not grant ownership to the people of the peace treaty, whereas they (4) said: The Imam may grant ownership to the people of the peace treaty.

Fourth: Malik, Abu Hanifa, and al-Thawri held the view that the spoils of the slain (salb) do not belong to the killer and that its ruling is the same as the ruling for booty, unless the leader says: "Whoever kills someone, their spoils belong to him," in which case it would belong to him.

Al-Layth, al-Awza'i, al-Shafi'i, [Ahmad], Ishaq, Abu Thawr, Abu 'Ubayd, al-Tabari, and Ibn al-Mundhir said: The spoils belong to the killer in any case, whether the Imam says it or not.

Except that al-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said: The spoils only belong to the killer if he kills someone facing him; if he kills someone while they are fleeing, it does not (5). Abu al-Abbas ibn Surayj, one of al-Shafi'i's companions, said: The hadith: "Whoever kills someone, their spoils belong to him" (6) is not general, due to the consensus of scholars that whoever kills...

(1) Al-Tamhid 6/460-461, and the report of Jarir - who is Ibn Abdullah (RA) - was narrated by Abu 'Ubayd in Al-Amwal, p. 78. (2) Narrated by Ahmad (18914), and Al-Bukhari (2307, 2308) from the hadith of Marwan bin Al-Hakam and Al-Miswar bin Makhramah (RA). (3) In Al-Mufhim 4/419, and what precedes it is from it. (4) Following

it in some manuscripts: "those who", and what is established is from Al-Mufhim. (5) Al-Tamhid 23/247, and what preceded between brackets is from it, and the saying of Abu 'Ubayd in Al-Amwal p. 394, and the saying of Ibn al-Mundhir in Al-Awsat 11/120. (6) Narrated by Ahmad (22607), Al-Bukhari (3142), and Muslim (1751) from the hadith of Abu Qatada (RA).

सूरह अल-अनफाल, आयत 41 (पृष्ठ 11)

...एक ऐसी गनीमत जिसके मालिकों का दिल जीत लिया गया और वे इससे खुश थे, इसलिए उन्होंने इसे वक्फ कर दिया। इसी तरह, जरीर ने रिवायत किया कि उमर ने इसके लोगों का दिल जीत लिया था (1)। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हवाज़िन के कैदियों के साथ ऐसा ही किया जब वे उनके पास आए; उन्होंने अपने साथियों का दिल उन चीजों के बारे में जीत लिया जो उनके हाथों में थीं (2)। या फिर ऐसा हो सकता है कि उमर ने जो वक्फ किया वह 'फ़ै (बिना युद्ध के प्राप्त भूमि) था; इसलिए उन्हें किसी की सहमति की आवश्यकता नहीं थी।

कूफ़ियों का विचार था कि इमाम के पास इसे बांटने या इसे रखने और उस पर भूमि कर (खराज) लगाने का विकल्प है, और यह सुलह की भूमि की तरह उनकी संपत्ति बन जाती है। हमारे शेख अबू अल-अब्बास (3) ने कहा: मानो यह दोनों दलीलों को जोड़ता है और दोनों विचारधाराओं के बीच का एक मध्यम मार्ग है, और यही बात उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने निश्चित रूप से समझी थी। इसीलिए उन्होंने कहा: "यदि अंतिम लोगों का विचार न होता..." उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कार्य के निरस्त होने या उनके लिए विशिष्ट होने की बात नहीं की। हालाँकि, कूफ़ियों ने उमर द्वारा किए गए कार्य में वृद्धि की; क्योंकि उमर ने इसे केवल मुसलमानों के लाभ के लिए वक्फ किया था और सुलह करने वालों को इसका मालिक नहीं बनाया था, जबकि उन्होंने (4) कहा: इमाम सुलह करने वालों को मालिकाना हक दे सकता है।

चौथा: मलिक, अबू हनीफा और अल-थौरी का मानना था कि मारे गए व्यक्ति का सामान (सल्ब) कातिल का नहीं होता, और इसका नियम वही है जो गनीमत का नियम है; जब तक कि अमीर न कहे: "जो किसी को मारेगा, उसका सामान उसी का होगा," ऐसी स्थिति में वह उसका होगा।

अल-लैथ, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई, [अहमद], इसहाक, अबू थौर, अबू उबैद, अल-तबरी और इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: सल्ब हर हाल में कातिल का है, चाहे इमाम यह कहे या न कहे।

सिवाय इसके कि अल-शाफ़ई (रहमतुल्लाह अलैहि) ने कहा: सल्ब कातिल को तभी मिलता है जब वह किसी को सामने से मारता है; और अगर वह उसे पीठ पीछे (भागते हुए) मारता है तो नहीं (5)। अल-शाफ़ई के साथियों में से एक अबू अल-अब्बास इब्न सुरैज ने कहा: हदीस: "जो किसी को मारेगा, उसका सामान उसी का होगा" (6) अपनी व्यापकता पर नहीं है; क्योंकि विद्वानों की आम सहमति है कि जो मारता है...

(1) अल-तमहीद 6/460-461, और जरीर - जो इब्न अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं - की खबर अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 78 में दी है। (2) इसे अहमद (18914), और अल-बुखारी (2307, 2308) ने मरवान बिन अल-हकाम और अल-मिसवर बिन मखरमा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है। (3) अल-मुफहिम 4/419 में, और इससे पहले जो है वह उसी से है। (4) इसके बाद प्रतियों में है: "वे जो", और जो स्थापित है वह अल-मुफहिम से है। (5) अल-तमहीद 23/247, और इसके बीच कोष्ठक में जो पहले आया है, और अबू उबैद का कथन अल-अमवाल पृष्ठ 394 में, और इब्न अल-मुन्ज़िर का कथन अल-औसत 11/120 में। (6) इसे अहमद (22607), अल-बुखारी (3142), और मुस्लिम (1751) ने अबू कतादा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है।

سورة الانفال، آیت 41 (صفحہ 11)

...ایسی غنیمت جس کے مالکان کے دل جیت لیے گئے اور وہ اس پر راضی ہو گئے، تو انہوں نے اسے وقف کر دیا۔ اسی طرح جریر نے روایت کیا کہ عمر نے اس کے لوگوں کے دل جیت لیے تھے (1)۔ اور اللہ کے رسول ﷺ نے ہوازن کے قیدیوں کے ساتھ ایسا ہی کیا جب وہ آپ کے پاس آئے؛ آپ نے اپنے صحابہ کے دل ان چیزوں کے بارے میں جیت لیے جو ان کے ہاتھوں میں تھیں (2)۔ یا یہ بھی ہو سکتا ہے کہ عمر نے جو وقف کیا وہ 'فئی' (بغیر لڑائی کے حاصل شدہ مال) تھا؛ اس لیے انہیں کسی کی رضامندی کی ضرورت نہ پڑی۔

کوفیوں کا خیال تھا کہ امام کو اختیار ہے کہ وہ اسے تقسیم کرے یا اسے برقرار رکھے اور اس پر خراج (ٹیکس) مقرر کرے، اور وہ صلح کی زمین کی طرح ان کی ملکیت بن جائے گی۔ ہمارے شیخ ابو العباس (3) نے کہا: گویا یہ دو دلیلوں کے درمیان جمع اور دو مسلکوں کے درمیان ایک درمیانی راہ ہے، اور یہی وہ بات ہے جو عمر ﷺ نے یقینی طور پر سمجھی تھی؛ اسی لیے انہوں نے کہا: "اگر بعد میں آنے والے لوگوں کا خیال نہ ہوتا..." انہوں نے نبی ﷺ کے عمل کے منسوخ ہونے یا ان کے ساتھ مخصوص ہونے کی خبر نہیں دی۔ البتہ کوفیوں نے عمر کے عمل پر اضافہ کیا؛ کیونکہ عمر نے اسے صرف مسلمانوں کے مفادات کے لیے وقف کیا تھا اور اہل صلح کو اس کا مالک نہیں بنایا تھا، جبکہ انہوں نے (4) کہا: امام کے لیے جائز ہے کہ وہ اہل صلح کو اس کا مالک بنا دے۔

چوتھی بات: مالک، ابو حنیفہ اور ثوری اس طرف گئے ہیں کہ 'سلب' (مقتول کا سامان) قاتل کا نہیں ہوتا، اور اس کا حکم غنیمت کا حکم ہے؛ سوائے اس کے کہ امیر کہے: "جس نے کسی کو قتل کیا اس کا سلب اسی کا ہے"، تب وہ اس کے لیے ہوگا۔

لیث، اوزاعی، شافعی، [احمد]، اسحاق، ابو ثور، ابو عبید، طبری اور ابن منذر نے کہا: سلب ہر حال میں قاتل کا ہے، خواہ امام یہ کہے یا نہ کہے۔

مگر یہ کہ شافعی ﷺ نے فرمایا: سلب قاتل کو تبھی ملتا ہے جب وہ مقتول کو سامنے سے قتل کرے، اور اگر اسے پیٹھ پھیرے ہوئے (بھاگتے ہوئے) قتل کرے تو نہیں (5)۔ شافعی کے اصحاب میں سے ابو العباس بن سریج نے کہا: حدیث: "جس نے کسی کو قتل کیا اس کا سلب اسی کا ہے" (6) اپنے عموم پر نہیں ہے؛ کیونکہ علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس نے قتل کیا...

(1) التمہید 460/6 - 461، اور جریر کی خبر - جو کہ ابن عبداللہ ؓ ہیں - اسے ابو عبید نے 'الاموال' ص 78 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (18914)، اور بخاری (2307، 2308) نے مروان بن الحکم اور مسور بن مخرمہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) المفہم 419/4 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (4) نسخوں میں اس کے بعد ہے: "الذین" (جو کہ)، اور جو متن میں ہے وہ المفہم سے ثابت ہے۔ (5) التمہید 247/23، اور اس میں قوسین کے درمیان جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور ابو عبید کا قول 'الاموال' ص 394 میں، اور ابن منذر کا قول 'الاوسط' 11/120 میں۔ (6) اسے احمد (22607)، بخاری (3142)، اور مسلم (1751) نے ابو قتادہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 41 12 ...a prisoner, or a woman, or an old man, that he does not get the spoils (salab) of any of them. Likewise, one who finishes off a wounded person (1), and one who kills someone whose hands and feet have been cut off. He said: Likewise, a defeated person who does not resist (2) in his retreat is like one who is bound. He said: Thus, it was known that the Hadith only granted the spoils to the one whose killing has an additional meaning, or to the one whose killing involves a virtue, which is the killer during an advance; because of the effort involved in that. As for one who is already incapacitated, then no (3). Al-Tabari said: The spoils are for the killer, whether he killed him while advancing or retreating, fleeing or in a duel, as long as it was in battle. This is refuted by what was mentioned by Abdul Razzaq and Muhammad ibn Bakr from Ibn Jurayj, who said: I heard Nafi', the freed slave of Ibn Umar, saying: We have always heard: If the Muslims and the infidels meet, and a Muslim man kills a man from the infidels, then his spoils are for him, unless it is in the thick of the fight; because then it is not known who killed the slain. So the apparent meaning of this refutes Al-Tabari's statement; due to his condition that for spoils, the killing must be specifically in battle (4). Abu Thawr and Ibn al-Mundhir said: The spoils are for the killer, whether in a battle or otherwise, in advancing and retreating, fleeing and seizing an opportunity (5), in all cases; due to the generality of his saying ﷺ: "Whoever kills a slain person, his spoils are for him" (6). I say: Muslim narrated from Salama ibn al-Akwa' who said: We went on a raid with the Messenger of Allah ﷺ against Hawazin. While we were having breakfast with the Messenger of Allah ﷺ, a man came on a red camel, made it kneel down, then took out a strap from its gear, tied the camel with it, then came forward to eat breakfast with the people, and he started looking around, and among us...

(1) Meaning: finished him off. (2) In (Za): is followed. (3) Al-Tamhid 23/251. (4) Al-Tamhid 23/247, and the report is in Musannaf Abd al-Razzaq (9471). (5) In (Kha), (Za), and (Meem): 'Al-Intihar', and what is established matches what is in Al-Tamhid. 'Nahazahu': approached him. Al-Qamus (Nahaza). (6) Al-Tamhid 23/249, and the Hadith has been mentioned previously, and the statement of Ibn al-Mundhir is in Al-Awsat 11/120-121, and his statement and the statement of Abu Thawr have already been mentioned at the beginning of the issue.

सूरह अल-अंफाल, आयत 41 12 ...कैदी, या महिला, या वृद्ध व्यक्ति, कि उसे उनमें से किसी का सामान (सलूब) नहीं मिलता। इसी तरह, वह जो घायल व्यक्ति को खत्म कर देता है (1), और वह जो उस व्यक्ति को मारता है जिसके हाथ और पैर कटे हुए हैं। उन्होंने कहा: इसी तरह, एक हारा हुआ व्यक्ति जो अपने पीछे हटने में विरोध नहीं करता (2), वह बंधे हुए व्यक्ति की तरह है। उन्होंने कहा: इस प्रकार, यह ज्ञात हुआ कि हदीस ने केवल उसे सामान दिया है जिसकी हत्या का एक अतिरिक्त अर्थ है, या जिसके लिए हत्या में कोई गुण है, जो आगे बढ़ते समय का हत्यारा है; क्योंकि उसमें लगने वाले प्रयास के कारण। जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जो पहले से ही अक्षम है, तो नहीं (3)। अल-तबारी ने कहा: सामान हत्यारे के लिए है, चाहे उसने उसे आगे बढ़ते हुए मारा हो या पीछे हटते हुए, भागते हुए या द्वंद्वयुद्ध में, जब तक वह युद्ध में था। अब्दुल रज्जाक और मुहम्मद बिन बक्र द्वारा इब्न जुरैज से जो उल्लेख किया गया है, वह इसका खंडन करता है, जिन्होंने कहा: मैंने इब्न उमर के आजाद गुलाम नफी को यह कहते हुए सुना: हमने हमेशा सुना है: यदि मुसलमान और काफिर मिलते हैं, और एक मुसलमान व्यक्ति काफिरों में से किसी व्यक्ति को मार देता है, तो उसका सामान उसके लिए है, जब तक कि वह युद्ध के घमासान में न हो; क्योंकि तब यह पता नहीं चलता कि मारे गए व्यक्ति को किसने मारा। तो इसका स्पष्ट अर्थ अल-तबारी के कथन का खंडन करता है; सामान के लिए युद्ध में ही हत्या होने की उनकी शर्त के कारण (4)। अबू थौर और इब्न अल-मुनज़िर ने कहा: सामान हत्यारे के लिए है, चाहे वह युद्ध में हो या नहीं, आगे बढ़ने और पीछे हटने में, भागने और अवसर का लाभ उठाने में (5), सभी स्थितियों में; उनके ﷺ इस कथन की व्यापकता के कारण: "जो किसी मारे गए व्यक्ति को मारता है, उसका सामान उसका है" (6)। मैंने कहा: मुस्लिम ने सलमा बिन अल-अकवा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ हवाज़िन पर हमला किया। जब हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ नाश्ता कर रहे थे, तभी एक आदमी लाल ऊंट पर आया, उसे बैठाया, फिर उसके सामान से एक पट्टा निकाला, उससे ऊंट को बांधा, फिर लोगों के साथ नाश्ता करने के लिए आगे आया, और वह इधर-उधर देखने लगा, और हमारे बीच...

(1) अर्थात: उसे खत्म कर दिया। (2) (ज़): में पीछा किया जाता है। (3) अल-तमहीद 23/251। (4) अल-तमहीद 23/247, और असर मुसन्नफ अब्दुल रज्जाक (9471) में है। (5) (ख) और (ज़) और (म) में: 'अल-इंतिहार', और जो स्थापित है वह अल-तमहीद में जो है उसके अनुरूप है। 'नाहज़हु': उसके करीब आया। अल-क़ामूस (नहज़)। (6) अल-तमहीद 23/249, और हदीस पहले बीत चुकी है, और

इब्न अल-मुनज़िर का कथन अल-अवसत 11/120-121 में है, और उनका और अबू थौर का कथन मसले की शुरुआत में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है।

سورہ انفال، آیت 41 12 ...قیدی، یا عورت، یا بوڑھا شخص، کہ اسے ان میں سے کسی کا سامان (سلب) نہیں ملتا۔ اسی طرح وہ شخص جس نے زخمی کو ختم کر دیا (1)، اور وہ جس نے ایسے شخص کو قتل کیا جس کے ہاتھ اور پاؤں کٹے ہوئے ہوں۔ انہوں نے کہا: اسی طرح وہ شکست خوردہ جو اپنی پسپائی میں مزاحمت نہیں کرتا (2)، وہ بندھے ہوئے شخص کی طرح ہے۔ انہوں نے کہا: اس سے یہ معلوم ہوا کہ حدیث نے سامان صرف اسی کے لیے رکھا ہے جس کے قتل کا کوئی اضافی مفہوم ہو، یا جس کے لیے قتل میں کوئی فضیلت ہو، اور وہ پیش قدمی کے دوران قتل کرنے والا ہے؛ کیونکہ اس میں مشقت ہے۔ رہا وہ جو پہلے ہی بے بس ہو چکا ہو تو اسے نہیں ملے گا (3)۔ طبری نے کہا: سامان قاتل کا ہے، خواہ اس نے اسے سامنے سے قتل کیا ہو یا پیٹھ پھیر کر بھاگتے ہوئے، یا آمنے سامنے کے مقابلے میں، بشرطیکہ وہ میدانِ جنگ میں ہو۔ اور اس کی تردید اس روایت سے ہوتی ہے جسے عبدالرزاق اور محمد بن بکر نے ابن جریج سے نقل کیا ہے، وہ کہتے ہیں: میں نے ابن عمر کے آزاد کردہ غلام نافع کو کہتے ہوئے سنا: ہم ہمیشہ یہی سنتے آئے ہیں کہ جب مسلمان اور کفار آمنے سامنے ہوں اور کوئی مسلمان کسی کافر کو قتل کرے، تو اس کا سامان اسی کا ہے، سوائے اس کے کہ جب لڑائی کے ہنگامے میں ہو؛ کیونکہ اس وقت یہ معلوم نہیں ہوتا کہ مقتول کو کس نے قتل کیا۔ تو اس کا ظاہر طبری کے قول کی تردید کرتا ہے؛ اس لیے کہ انہوں نے سامان کے لیے میدانِ جنگ میں قتل کی شرط لگائی ہے (4)۔ ابو ثور اور ابن منذر نے کہا: سامان قاتل کا ہے، چاہے میدانِ جنگ ہو یا نہ ہو، سامنے سے ہو یا پیچھے سے، بھاگتے ہوئے یا موقع پاتے ہی (5)، ہر صورت میں؛ آپ ﷺ کے اس قول کی عمومیت کی بنا پر: "جس نے کسی مقتول کو قتل کیا، اس کا سامان اسی کا ہے" (6)۔ میں کہتا ہوں: مسلم نے سلمہ بن اکوع سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ہوازن پر حملہ کیا۔ جب

ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ناشتہ کر رہے تھے کہ اچانک ایک شخص سرخ اونٹ پر سوار ہو کر آیا، اسے بٹھایا، پھر اس کے کجاوے سے ایک تسمہ نکالا اور اس سے اونٹ کو باندھ دیا، پھر آگے بڑھ کر لوگوں کے ساتھ ناشتہ کرنے لگا اور ادھر ادھر دیکھنے لگا، اور ہم میں...

(1) یعنی: اسے ختم کر دیا۔ (2) (ظ) میں ہے: پیچھا کیا جائے۔ (3) التمہید 23/251۔ (4) التمہید 23/247، اور یہ روایت مصنف عبدالرزاق (9471) میں ہے۔ (5) (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: 'الانتھار'، اور جو ثابت ہے وہ التمہید کے مطابق ہے۔ 'ناھزہ': اس کے قریب آیا۔ القاموس (نھز)۔ (6) التمہید 23/249، اور یہ حدیث پہلے گزر چکی ہے، اور ابن منذر کا قول 'الاوسط' 11/120-121 میں ہے، اور مسئلہ کے شروع میں ان کا اور ابو ثور کا قول گزر چکا ہے۔

13 Surah Al-Anfal: Verse 41

...weakness and frailty in the back, and some of us were walking. Suddenly, he [the enemy] came out running, went to his camel, released its tether, then made it kneel down and sat on it. He goaded it, and the camel ran fast with him. A man followed him on a greyish-white she-camel. Salama said: I went out running and was at the flank of the she-camel, then I moved forward until I was at the flank of the camel, then I moved further forward until I grabbed the camel's halter and made it kneel. When it put its knee on the ground, I drew my sword and struck the man's head, and it fell off. Then I came leading the camel, with its saddle and weapons on it. The Messenger of Allah (peace be upon him) and the people with him met me. He asked, 'Who killed the man?' They said, 'Ibn al-Akwa'. He said, 'To him belongs all his spoils (Salab)'(1). Thus, Salama killed him while he was fleeing, not facing him, and he gave him his spoils. And in this is an argument for Malik that the killer is not entitled to the spoils except with the Imam's permission; for if it were his right by the act of killing itself, there would have been no need for the repetition of this statement(2). Among his arguments also is what Abu Bakr bin Abi Shayba mentioned(3), saying: Abu al-Ahwas narrated to us, from al-Aswad bin Qays, from Shabar bin Alqamah(4), who said: I engaged in a duel with a man on the day of al-Qadisiyyah, killed him, and took his spoils. Then I went to Sa'd, and Sa'd addressed his companions and then said: This is the spoils of Shabar bin Alqamah; it is(5) better than twelve thousand dirhams, and we have given it to him as an extra reward (nafal). If the spoils were for the killer by the decree of the Prophet (peace be upon him), the commanders(6) would not have needed to attribute that to themselves.

---

(1) Sahih Muslim (1754), and it is with Ahmad (16523). His saying: 'Nutadh-ha': we eat lunch at the time of Duha (late morning), which is after the day has advanced and above early morning. 'At-Talaq': the rope. 'Al-Haqab' and 'Al-Haqibah': what the rider places behind him. 'And among us is dha'fah': they vocalized it in two ways; the correct and famous one, and the narration of the majority, is with a fatha on the dha and sukun on the 'ayn, meaning: a state of weakness and emaciation. The second: with a fatha on the 'ayn as the plural of dha'if (weak). 'Nadara': fell off. See Sharh Sahih Muslim by an-Nawawi 12/66, and Al-Mufhim 3/546. (2) Al-Mufhim 3/546. (3) In his Musannaf 12/370-371, and Abdur Razzaq (9473) narrated it similarly. (4) In (m): Bishr bin Alqamah in both places, which is an error; it is Shabar bin Alqamah al-Abdi al-Kufi, he reached the time of the Sahaba, and has a narration from Ibn Mas'ud. Al-Isabah 5/100. (5) In (d): 'huwa' (he/it), and in (m): 'fahuwa'. (6) In (d) and (m): 'al-amr'

(the matter), and what is established is from the rest of the copies, and it is consistent with what is in al-Tamhid 3/258, and the words are from it.

१३ सूरह अल-अनफाल: आयत ४१

...पीठ में कमजोरी और दुबलापन था, और हम में से कुछ पैदल थे। अचानक वह [दुश्मन] तेजी से बाहर निकला, अपने ऊंट के पास गया, उसकी रस्सी खोली, फिर उसे बिठाया और उस पर बैठ गया। उसने उसे उकसाया, और ऊंट उसे लेकर तेजी से भागा। एक व्यक्ति ने एक भूरी-सफेद ऊंटनी पर उसका पीछा किया। सलमा ने कहा: मैं दौड़ता हुआ निकला और ऊंटनी के कूल्हे के पास था, फिर मैं आगे बढ़ा यहाँ तक कि ऊंट के कूल्हे के पास पहुँच गया, फिर मैं और आगे बढ़ा यहाँ तक कि मैंने ऊंट की नकेल पकड़ ली और उसे बिठा दिया। जब उसने अपना घुटना जमीन पर रखा, तो मैंने अपनी तलवार निकाली और उस व्यक्ति के सिर पर वार किया, और वह गिर गया। फिर मैं ऊंट को हांकते हुए लाया, उस पर उसका काठी और हथियार थे। अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके साथ के लोग मुझसे मिले। उन्होंने पूछा: 'उस व्यक्ति को किसने मारा?' उन्होंने कहा: 'इब्न अल-अकवा'। उन्होंने कहा: 'उसके सभी लूट के माल (सलब) उसी के हैं'(1)। तो यह सलमा है जिसने उसे भागते हुए मारा, न कि सामने से, और उन्होंने उसे उसका सलब दे दिया। और इसमें मलिक के लिए एक दलील है कि कातिल सलब का हकदार तभी होता है जब इमाम की अनुमति हो; क्योंकि अगर यह केवल हत्या के कृत्य से ही उसका अधिकार होता, तो इस कथन को दोहराने की आवश्यकता नहीं होती(2)। उनकी दलीलों में वह भी है जो अबू बक्र बिन अबी शैबा ने उल्लेख किया है(3), उन्होंने कहा: हमें अबू अल-अहवास ने, अल-असवद बिन क़ैस से, शबर बिन अलक़मा(4) से बताया, उन्होंने कहा: मैंने कादिसिया के दिन एक व्यक्ति के साथ द्वंद्व युद्ध किया, उसे मार डाला और उसका सलब ले लिया। फिर मैं साद के पास आया, तो साद ने अपने साथियों को संबोधित किया और फिर कहा: यह शबर बिन अलक़मा का सलब है, यह(5) बारह हजार दिरहम से भी बेहतर है, और हमने इसे उन्हें एक अतिरिक्त इनाम (नफल) के रूप में दिया है। अगर सलब नबी ﷺ के फैसले से कातिल के लिए होता, तो कमांडरों(6) को इसे अपनी ओर से देने का श्रेय लेने की आवश्यकता नहीं होती।

---

(१) सहीह मुस्लिम (१७५४), और यह अहमद (१६५२३) के पास भी है। उनका कहना है: 'नुतज़हहा': हम दुहा (देर सुबह) के समय दोपहर का भोजन करते हैं, जो दिन ढलने के बाद और सुबह के ऊपर का समय है। 'अत-तलक': रस्सी। 'अल-हक़ब' और 'अल-हक़ीबा': जो सवार अपने पीछे रखता है। 'और हम में ध'फा है': उन्होंने इसे दो तरह से स्पष्ट किया है; सही और प्रसिद्ध, और बहुमत का वर्णन, 'ज़ा' पर फतह और 'ऐन' पर सुकून के साथ है, अर्थात: कमजोरी और दुर्बलता की स्थिति। दूसरा: 'ऐन' पर फतह के साथ ज़ईफ़ (कमजोर) के बहुवचन के रूप में। 'नदरा': गिर गया। अन-नवावी द्वारा

शरह सहीह मुस्लिम १२/६६, और अल-मुफिम ३/५४६ देखें। (२) अल-मुफिम ३/५४६। (३) उनके मुसन्निफ़ १२/३७०-३७१ में, और अब्दुर रज्जाक (९४७३) ने भी इसी तरह वर्णन किया है। (४) (m) में: दोनों स्थानों पर बिश्र बिन अलक़मा है, जो एक त्रुटि है; यह शबर बिन अलक़मा अल-अब्दी अल-कूफी है, उन्होंने सहाबा का समय पाया, और इब्न मसूद से उनका एक वर्णन है। अल-इसाबा ५/१००। (५) (d) में: 'हुवा' (वह/यह), और (m) में: 'फहुवा'। (६) (d) और (m) में: 'अल-अम्र' (मामला), और जो अन्य प्रतियों से स्थापित है, और यह अल-तम्हीद ३/२५८ में जो है उसके अनुरूप है, और शब्द उसी से हैं।

۱۳ سورہ الانفال: آیت ۴۱

...کمر میں کمزوری اور دبلا پن تھا، اور ہم میں سے کچھ پیدل تھے، اچانک وہ [دشمن] تیزی سے نکلا، اپنے اونٹ کے پاس آیا، اس کی رسی کھولی، پھر اسے بٹھایا اور اس پر بیٹھ گیا، اسے اکسایا تو اونٹ اسے لے کر تیزی سے بھاگا۔ ایک شخص نے خاکی رنگ کی اونٹنی پر اس کا پیچھا کیا۔ سلمہ نے کہا: میں دوڑتا ہوا نکلا اور اونٹنی کے کولہے کے پاس تھا، پھر میں آگے بڑھا یہاں تک کہ اونٹ کے کولہے کے پاس پہنچ گیا، پھر میں مزید آگے بڑھا یہاں تک کہ میں نے اونٹ کی نکیل پکڑ لی اور اسے بٹھا دیا، جب اس نے اپنا گھٹنا زمین پر رکھا تو میں نے اپنی تلوار نکالی اور اس شخص کے سر پر وار کیا تو وہ کٹ کر گر گیا، پھر میں اونٹ کو ہانکتے ہوئے لایا، اس پر اس کا کجاوہ اور ہتھیار تھے۔ رسول اللہ ﷺ اور لوگ آپ کے ساتھ تھے، مجھ سے ملے، آپ نے پوچھا: 'اس شخص کو کس نے قتل کیا؟' لوگوں نے کہا: 'ابن اکوع نے'۔ آپ نے فرمایا: 'اس کا تمام سامان (سلب) اسی کا ہے'(1)۔ پس یہ سلمہ ہے جس نے اسے بھاگتے ہوئے قتل کیا نہ کہ سامنے سے، اور آپ نے اسے اس کا سامان دے دیا۔ اور اس میں امام مالک کے لیے دلیل ہے کہ سلب کا حقدار قاتل صرف امام کی اجازت سے ہوتا ہے، کیونکہ اگر یہ محض قتل کی وجہ سے اس کا حق ہوتا تو اس بات کو دہرانے کی ضرورت نہ ہوتی(2)۔ ان کی ایک دلیل وہ بھی ہے جسے ابوبکر بن ابی شیبہ(3) نے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں ابو الاحوص نے، اسود بن قیس سے، شبر بن علقمہ(4) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے قادسیہ کے دن ایک شخص سے مقابلہ کیا، اسے قتل کر دیا اور اس کا سامان لے لیا، پھر میں سعد کے پاس آیا، تو سعد نے اپنے ساتھیوں کو خطبہ دیا پھر فرمایا: یہ شبر بن علقمہ کا سامان ہے، یہ تو(5) بارہ ہزار درہم سے بہتر ہے، اور ہم نے یہ

اسے بطور انعام (نفل) دے دیا ہے۔ پس اگر سلب نبی ﷺ کے فیصلے سے قاتل کا ہوتا تو امراء(6) کو اسے اپنی طرف منسوب کرنے کی ضرورت نہ ہوتی۔

---

(۱) صحیح مسلم (۱۷۵۴)، اور یہ احمد (۱۶۵۲۳) کے پاس بھی ہے۔ ان کا قول: 'نتضحی': ہم چاشت کے وقت دوپہر کا کھانا کھاتے ہیں، جو کہ دن چڑھنے کے بعد اور چاشت کے وقت سے اوپر کا وقت ہے۔ 'الطلق': رسی۔ 'الحقب' اور 'الحقيبة': وہ چیز جو سوار اپنے پیچھے رکھتا ہے۔ 'وفينا ضعفة': اسے دو طرح سے پڑھا گیا ہے، صحیح اور مشہور اور اکثر کی روایت ضاد کے فتحہ اور عین کے سکون کے ساتھ ہے، یعنی: کمزوری اور دبلے پن کی حالت۔ دوسرا: عین کے فتحہ کے ساتھ 'ضعيف' کی جمع ہے۔ 'ندر': گر گیا۔ دیکھیے شرح صحیح مسلم نووی ۱۲/۶۶، اور المفہم ۳/۵۴۶۔ (۲) المفہم ۳/۵۴۶۔ (۳) اپنی مصنف ۱۲/۳۷۰-۳۷۱ میں، اور اسے عبدالرزاق (۹۴۷۳) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) (م) میں: دونوں جگہ بشر بن علقمہ ہے، جو غلطی ہے، اور وہ شبر بن علقمہ العبدی الکوفی ہے، اس نے صحابہ کا دور پایا ہے، اور اس کی ابن مسعود سے روایت ہے۔ الاصابة ۵/۱۰۰۔ (۵) (د) میں: 'ہو'، اور (م) میں: 'فہو' ہے۔ (۶) (د) اور (م) میں: 'الامر' ہے، اور جو دیگر نسخوں سے ثابت ہے وہ 'الامراء' ہے، اور یہ التمہید ۳/۲۵۸ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 14

...by their exertion, and because the killer took it without their command. And Allah knows best.

In the Sahih (authentic collection) [1], it is reported that Muadh ibn Amr ibn al-Jamuh [2] and Muadh ibn Afra [3] struck Abu Jahl with their swords until they killed him. They came to the Messenger of Allah (ﷺ), and he asked, "Which of you killed him?" Each of them said, "I killed him." He looked at the two swords and said, "Both of you killed him." He then awarded his spoils (salab) to Muadh ibn Amr ibn al-Jamuh. This is a text indicating that the spoils do not necessarily belong to the killer; for if they did, the Prophet (ﷺ) would have divided them between the two.

In the Sahih also, from Auf ibn Malik, he said: I went out with those who went out with Zayd ibn Harithah in the Battle of Mu'tah, and I was accompanied by a 'Madadi' (helper) from Yemen. He narrated the hadith, which includes: Auf said: O Khalid, do you not know that the Messenger of Allah (ﷺ) decreed the spoils for the killer? He said: Yes, but I thought it was too much [4].

Abu Bakr al-Barqani recorded it with his chain of narration which Muslim used, and added further explanation that Auf ibn Malik said: The Messenger of Allah (ﷺ) did not take a fifth of the spoils, and a 'Madadi' was their companion in the Battle of Mu'tah [5] on the edge of Sham (Levant). He said: A Roman man among them began to press hard against the Muslims, riding a sorrel horse with a gilded saddle, a stained belt, and a sword adorned with gold. He said: He was inciting against them. He said: The 'Madadi' acted subtly towards him until he passed by him, then he struck the hock of his horse, so it fell, and he overcame him with the sword, killed him, and took his weapons. He said: Khalid ibn al-Walid gave him [some] and withheld [some] from him. Auf said: So I said to him:

---

(1) Sahih al-Bukhari (3141), Sahih Muslim (1752), and it is with Ahmad (1673), from the hadith of Abd al-Rahman ibn Auf (may Allah be pleased with him). (2) Al-Ansari al-Khazraji al-Sulami, witnessed the Aqaba pledge, and died during the time of Uthman. Al-Isabah 9/224. (3) He is Muadh ibn al-Harith ibn Rifa'ah al-Bukhari al-Ansari al-Khazraji, and Afra is his mother by whom he is known. He witnessed the first Aqaba and Badr and lived after that, and it is said: rather he was wounded at Badr and died from his wound. Al-Isabah 9/221. (4) Sahih Muslim (1753): (44), it is with Ahmad (23997). His saying: 'Madadi': meaning: a man from the reinforcements (al-madad)

who came to reinforce the army of Mu'tah and assist them. Sharh Sahih Muslim by an-Nawawi 12/65-66. (5) Al-Bayhaqi extracted it with this addition 6/310, and what follows of the hadith is similar to it in Ahmad (23987) and Muslim (1753): (43).

सूरह अल-अनफाल: आयत 41 14

... उनके परिश्रम से, और इसलिए कि कातिल ने इसे उनके आदेश के बिना लिया था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सहीह (हदीस संग्रह) में है [1] कि मुआज बिन अम्र बिन अल-जमुह [2] और मुआज बिन अफरा [3] ने अबू जहल को अपनी तलवारों से मारा यहाँ तक कि उसे मार डाला। वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए, तो उन्होंने पूछा: "तुम दोनों में से उसे किसने मारा?" उनमें से प्रत्येक ने कहा: "मैंने उसे मारा।" उन्होंने दोनों तलवारों को देखा और कहा: "तुम दोनों ने ही उसे मारा है।" फिर उन्होंने उसके सामान (सलब) का फैसला मुआज बिन अम्र बिन अल-जमुह के पक्ष में किया। यह इस बात का प्रमाण है कि लूट का माल (सलब) अनिवार्य रूप से कातिल का नहीं होता; क्योंकि यदि ऐसा होता, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसे दोनों के बीच विभाजित कर देते।

सहीह में औफ बिन मालिक से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैं जैद बिन हारिसा के साथ मुता के युद्ध में जाने वालों के साथ निकला, और यमन का एक 'मददी' (सहायक) मेरा साथी था। उन्होंने हदीस सुनाई, जिसमें है: औफ ने कहा: ऐ खालिद, क्या तुम्हें नहीं पता कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने लूट के सामान का फैसला कातिल के लिए किया था? उन्होंने कहा: हाँ, लेकिन मैंने इसे बहुत अधिक समझा [4]।

अबू बक्र अल-बर्कानी ने इसे अपनी उस सनद के साथ निकाला है जिससे मुस्लिम ने इसे निकाला है, और इसमें विस्तार से बताया गया है कि औफ बिन मालिक ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लूट के सामान का पाँचवाँ हिस्सा (खुम्स) नहीं निकालते थे, और एक 'मददी' शाम की सीमा पर मुता के युद्ध में उनका साथी था [5]। उन्होंने कहा: उनमें से एक रूमी मुसलमानों पर बहुत भारी पड़ रहा था, वह एक लाल-भूरे घोड़े पर सवार था जिसका जीन सोने का था, एक रंगीन बेल्ट थी और सोने से सजी तलवार थी। उसने कहा: वह उन्हें उकसा रहा था। उसने कहा: 'मददी' ने बड़ी चतुराई से उसके पास पहुँचा, फिर उसने उसके घोड़े की टखने की नस पर वार किया, जिससे वह गिर गया, और उसने उस पर तलवार से वार कर उसे मार डाला और उसके हथियार ले लिए। उन्होंने कहा: खालिद बिन अल-वलीद ने उसे (कुछ) दिया और उसमें से (कुछ) रोक लिया। औफ ने कहा: तो मैंने उनसे कहा:

(1) सहीह अल-बुखारी (3141), सहीह मुस्लिम (1752), और यह अहमद (1673) के पास है, और यह अब्दुर्रहमान बिन औफ (रजि.) की हदीस से है। (2) अल-अंसारी अल-खजरजी अल-सुलमी, अकबा की शपथ में शामिल थे, और उस्मान के समय में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा 9/224। (3) वह मुआज बिन अल-हारिस बिन रिफा अल-बुखारी अल-अंसारी अल-खजरजी हैं, और अफरा उनकी माँ हैं जिनके नाम से वह जाने जाते हैं। उन्होंने पहली अकबा और बद्र में हिस्सा लिया और उसके बाद जीवित रहे, और कहा जाता है: बल्कि वह बद्र में घायल हुए थे और अपने घाव से मर गए। अल-इसाबा 9/221। (4) सहीह मुस्लिम (1753): (44), यह अहमद (23997) के पास है। उनका कहना: 'मददी': यानी: कुमुक (मदद) में से एक आदमी जो मुता की सेना की मदद करने और उनका साथ देने के लिए आए थे। शरह सहीह मुस्लिम अन-नववी 12/65-66। (5) अल-बैहकी ने इसे इस वृद्धि के साथ निकाला है 6/310, और हदीस का जो हिस्सा आगे आएगा वह अहमद (23987) और मुस्लिम (1753): (43) के पास इसी तरह है।

سورہ الانفال: آیت ٤١ ١٤

ان کی کوشش سے، اور اس لیے کہ قاتل نے اسے ان کے حکم کے بغیر لیا تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور صحیح (بخاری و مسلم) میں ہے (١) کہ معاذ بن عمرو بن الجموح (٢) اور معاذ بن عفراء (٣) نے ابوجہل کو اپنی تلواروں سے مارا یہاں تک کہ اسے قتل کر دیا، پھر وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے تو آپ ﷺ نے پوچھا: «تم میں سے کس نے اسے قتل کیا؟» ان میں سے ہر ایک نے کہا: میں نے اسے قتل کیا۔ آپ ﷺ نے دونوں تلواروں کو دیکھا اور فرمایا: «تم دونوں ہی نے اسے قتل کیا ہے»۔ اور آپ ﷺ نے اس کے سامان (سلب) کا فیصلہ معاذ بن عمرو بن الجموح کے حق میں کر دیا۔ اور یہ اس بات پر نص (واضح دلیل) ہے کہ سلب (مقتول کا سامان) لازمی طور پر قاتل کا نہیں ہوتا؛ کیونکہ اگر یہ اس کا ہوتا تو نبی ﷺ اسے ان دونوں کے درمیان تقسیم فرما دیتے۔

اور صحیح ہی میں عوف بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں ان لوگوں کے ساتھ نکلا جو غزوۂ موتہ میں زید بن حارثہ کے ساتھ نکلے تھے، اور یمن کا ایک 'مددی' (امداد کے لیے آنے والا) میرا ساتھی تھا۔ انہوں نے حدیث بیان کی جس میں ہے: عوف نے کہا: اے خالد، کیا تمہیں معلوم نہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے سلب (لُوٹ کا مال) کا فیصلہ قاتل کے لیے کیا تھا؟ انہوں ने कहा: ہاں، لیکن میں نے اسے بہت زیادہ سمجھا (٤)۔

اور اسے ابوبکر البرقانی نے اپنی اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جس کے ساتھ مسلم نے روایت کیا ہے، اور اس میں یہ اضافہ کیا ہے کہ عوف بن مالک نے کہا: رسول اللہ ﷺ سلب کا پانچواں حصہ (خمس) نہیں نکالتے تھے، اور ایک 'مددی' شام کی سرحد پر غزوۂ موتہ میں ان کا ساتھی تھا

(۵)۔ انہوں نے کہا: ان میں سے ایک رومی مسلمانوں پر بہت سخت حملہ آور ہو رہا تھا، وہ ایک سرخ گھوڑے پر سوار تھا جس کی زین سنہری تھی، ایک رنگین پٹکا اور سونے سے مرصع تلوار اس کے پاس تھی۔ انہوں نے کہا: وہ ان (مسلمانوں) کو اکسا رہا تھا، انہوں نے کہا: پس اس 'مددی' نے اس کے ساتھ ہوشیاری برتی یہاں تک کہ اس کے پاس سے گزرا، پھر اس نے اس کے گھوڑے کی ٹانگ کی رگ پر وار کیا تو وہ گر گیا، اور اس نے اس پر تلوار سے حملہ کر کے اسے قتل کر دیا اور اس کا اسلحہ لے لیا۔ انہوں نے کہا: پس خالد بن ولید نے اسے (کچھ سامان) دیا اور کچھ اپنے پاس روک لیا۔ عوف نے کہا: تو میں نے ان سے کہا:

---

(۱) صحیح بخاری (۳۱۴۱)، صحیح مسلم (۱۷۵۲)، اور یہ احمد (۱۶۷۳) کے پاس ہے، اور یہ عبد الرحمن بن عوف ؓ کی حدیث سے ہے۔ (۲) الانصاری الخزرجی السلمی، عقبہ میں حاضر ہوئے، اور عثمان کے دور میں وفات پائی۔ الاصابۃ ۹/ ۲۲۴۔ (۳) وہ معاذ بن الحارث بن رفاعہ البخاری الانصاری الخزرجی ہیں، اور عفراء ان کی والدہ ہیں جن کے نام سے وہ مشہور ہوئے، پہلی عقبہ اور بدر میں شریک ہوئے اور اس کے بعد زندہ رہے، اور کہا گیا ہے: بلکہ بدر میں زخمی ہوئے اور اپنے زخم سے وفات پائی۔ الاصابۃ ۹/ ۲۲۱۔ (۴) صحیح مسلم (۱۷۵۳): (۴۴)، یہ احمد (۲۳۹۹۷) کے پاس ہے۔ ان کا قول: 'مددی': یعنی: ان امدادی لوگوں میں سے ایک آدمی جو غزوۂ موتہ کے لشکر کی مدد اور معاونت کے لیے آئے تھے۔ شرح صحیح مسلم للنووی ۱۲/ ۶۵ - ۶۶۔ (۵) اسے اس اضافے کے ساتھ بیہقی نے ۶/ ۳۱۰ میں روایت کیا ہے، اور حدیث کا جو حصہ آگے آئے گا وہ اسی طرح احمد (۲۳۹۸۷) اور مسلم (۱۷۵۳): (۴۳) کے پاس ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 (Page 15)

Give it all to him. Haven't you heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The spoils (salab) belong to the killer?!" He said: "Yes, but I considered it too much." Awf said: "There was some talk between him and me, so I said to him: 'I will surely inform the Messenger of Allah ﷺ.'" Awf said: "When we gathered with the Messenger of Allah ﷺ, Awf mentioned that to the Messenger of Allah ﷺ. He said to Khalid: 'Why didn't you give it to him?' He said: 'I considered it too much.' He said: 'Hand it over to him.'" I (Awf) said to him: "Didn't I fulfill what I promised you?" He said: "Then the Messenger of Allah ﷺ became angry and said: 'O Khalid, do not hand it over to him. Will you leave my commanders to me (1)?'" This clearly indicates that the killer does not deserve the spoils merely by killing, but rather based on the decision and view of the Imam (leader).

Ahmad ibn Hanbal said: "The spoils do not belong to the killer except in a duel specifically (2)."

Fifth: Scholars differed regarding taking a fifth (khumus) of the spoils; Al-Shafi'i said: "It is not subject to khumus (3)." Ishaq said: "If the spoils are small, they belong to the killer, and if they are many, a fifth is taken. Umar ibn Al-Khattab did this with Al-Bara ibn Malik when he dueled the Marzuban (4) and killed him; the value of his belt and two bracelets was thirty thousand, so he took a fifth of that (5)."

Anas reported from Al-Bara ibn Malik: "He killed a hundred men from the polytheists in single combat; and when they invaded Az-Zarah, the Dihqan of Az-Zarah came out and said: 'Man for man (a duel).' Al-Bara stepped forward, they exchanged sword blows then grappled, Al-Bara threw him down, sat on him, then took the sword and slaughtered him. He took his weapons and belt and brought them to Umar. Umar gave him the weapons, but valued the belt at thirty thousand, took a fifth of it, and said: 'It is wealth (6).'"

---

(1) In (Th): "Tarkoo", which is also a narration, as mentioned by An-Nawawi in Sharh Muslim. (2) Al-Awsat 11/120. (3) Al-Awsat 11/109, and At-Tamheed 23/247. (4) He is the leader of the Persians, and this name is given by them to a brave knight who is put in charge of people below the king; it is Arabized. See Al-Nihayah (Marz). (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/499, and see Al-Awsat 11/109 - 110. (6) Narrated with this wording by Al-Bayhaqi 6/311, and similarly by Abd al-Razzaq (9468), and Ibn Abi Shaybah 12/371-372. Az-Zarah: A large village in the Eastern Province of Saudi Arabia,

see Hamad Al-Jassir's Geographical Dictionary (Part Two) p. 799, and Mu'jam al-Buldan 3/126.

सूरह अल-अनफाल: आयत 41 (पृष्ठ 15)

"उसे पूरा दे दो। क्या तुमने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते नहीं सुना: 'लूट का माल (सलब) मारने वाले का है?!'" उसने कहा: "हाँ, लेकिन मैंने इसे बहुत ज़्यादा समझा।" औफ़ ने कहा: "मेरे और उसके बीच कुछ बात हुई, तो मैंने उससे कहा: 'मैं अल्लाह के रसूल ﷺ को ज़रूर बताऊंगा।'" औफ़ ने कहा: "जब हम अल्लाह के रसूल ﷺ के पास जमा हुए, तो औफ़ ने अल्लाह के रसूल ﷺ को इसके बारे में बताया। उन्होंने खालिद से कहा: 'तुमने उसे क्यों नहीं दिया?' उसने कहा: 'मैंने इसे बहुत ज़्यादा समझा।' उन्होंने कहा: 'इसे उसे सौंप दो।'" मैंने (औफ़ ने) उससे कहा: "क्या मैंने वह पूरा नहीं किया जिसका मैंने तुमसे वादा किया था?" उन्होंने कहा: "तब अल्लाह के रसूल ﷺ क्रोधित हो गए और कहा: 'ऐ खालिद, इसे उसे मत सौंपो। क्या तुम मेरे सेनापतियों को मेरे लिए नहीं छोड़ोगे (1)?'" यह स्पष्ट रूप से दर्शाता है कि मारने वाला केवल मारने से ही लूट के माल का हकदार नहीं हो जाता, बल्कि यह इमाम (नेता) के निर्णय और विचार पर निर्भर करता है।

अहमद बिन हंबल ने कहा: "लूट का माल मारने वाले का नहीं होता सिवाय विशेष रूप से द्वंद्वयुद्ध (मुबारज़ा) के मामले में (2)।"

पाँचवाँ: विद्वानों में लूट के माल का पाँचवाँ हिस्सा (खूमस) निकालने के संबंध में मतभेद है; अल-शाफ़ई ने कहा: "इसका खूमस नहीं निकाला जाता (3)।" इशाक ने कहा: "यदि लूट का माल कम हो तो वह मारने वाले का है, और यदि अधिक हो तो उसका खूमस निकाला जाएगा। उमर बिन अल-खत्ताब ने अल-बरा बिन मालिक के साथ ऐसा ही किया था जब उन्होंने मरज़ुबान (4) के साथ द्वंद्वयुद्ध किया और उसे मार डाला; उसकी बेल्ट और दो कंगन की कीमत तीस हज़ार थी, तो उन्होंने उसका पाँचवाँ हिस्सा लिया (5)।"

अनस ने अल-बरा बिन मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने मुशरिकों में से सौ आदमियों को द्वंद्वयुद्ध में मारा था; और जब उन्होंने अज़-ज़ारा पर हमला किया, तो अज़-ज़ारा का देहक़ान (मुखिया) निकला और कहा: 'आदमी के बदले आदमी (द्वंद्वयुद्ध)'; तो अल-बरा सामने आए, दोनों ने तलवारें चलाईं फिर गुत्थमगुत्था हो गए, अल-बरा ने उसे पटक दिया, उसके सीने पर बैठ गए, फिर तलवार ली और उसे ज़बह कर दिया। उन्होंने उसके हथियार और बेल्ट लिए और उमर के पास ले आए। उमर ने उन्हें हथियार तो दे दिए, लेकिन बेल्ट की कीमत तीस हज़ार आंकी, उसका पाँचवाँ हिस्सा लिया और कहा: 'यह माल है (6)'।"

(1) (ज़) में: "तारकू', और यह भी एक रिवायत है, जैसा कि अल-नवावी ने शरह मुस्लिम में उल्लेख किया है। (2) अल-औसत 11/120। (3) अल-औसत 11/109, और अत-तमहीद 23/247। (4) वह ईरानियों का प्रमुख होता है, और यह नाम उनके यहाँ एक बहादुर घुड़सवार के लिए इस्तेमाल होता है जो राजा के नीचे लोगों का नेतृत्व करता है; यह अरबीकृत शब्द है। अल-निहाया (मरज़) देखें। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/499, और अल-औसत 11/109 - 110 देखें। (6) अल-बैहकी 6/311 द्वारा इन शब्दों के साथ रिवायत किया गया है, और इसी तरह अब्द अल-रज्जाक (9468) और इब्न अबी शयबा 12/371-372 द्वारा। अज़-ज़ारा: सऊदी अरब के पूर्वी क्षेत्र का एक बड़ा गाँव है, हमद अल-जासिर का भौगोलिक शब्दकोश (भाग दो) पृ. 799, और मुअजम अल-बुलदान 3/126 देखें।

سورہ الانفال: آیت 41 (صفحہ 15)

"اسے سب دے دو، کیا تم نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے نہیں سنا: 'سلب (مقتول کا سامان) قاتل کے لیے ہے؟!'۔" اس نے کہا: "جی ہاں، لیکن میں نے اسے بہت زیادہ سمجھا۔" عوف کہتے ہیں: "میرے اور ان کے درمیان کچھ بات ہوئی، تو میں نے ان سے کہا: 'میں اللہ کے رسول ﷺ کو ضرور خبر دوں گا۔'" عوف کہتے ہیں: "جب ہم اللہ کے رسول ﷺ کے پاس جمع ہوئے، تو عوف نے اللہ کے رسول ﷺ سے اس کا ذکر کیا۔ آپ ﷺ نے خالد سے فرمایا: 'تم نے اسے کیوں نہیں دیا؟' اس نے کہا: 'میں نے اسے بہت زیادہ سمجھا۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'یہ اسے دے دو۔'" میں نے (عوف نے) اس سے کہا: "کیا میں نے وہ پورا نہیں کر دکھایا جس کا میں نے تم سے وعدہ کیا تھا؟" انہوں نے کہا: "پھر رسول اللہ ﷺ غصے میں آگئے اور فرمایا: 'اے خالد، اسے یہ مت دو، کیا تم میرے لیے میرے امراء کو چھوڑ دو گے (1)؟'" تو یہ اس بات پر واضح دلالت کرتا ہے کہ قاتل صرف قتل کی وجہ سے سلب کا مستحق نہیں ہوتا، بلکہ یہ امام کی رائے اور نظر پر منحصر ہے۔

اور احمد بن حنبل نے کہا: "سلب قاتل کے لیے نہیں ہوتا سوائے خاص طور پر مبارزت (آمنے سامنے کے مقابلے) میں (2)۔"

پانچویں بات: علماء کا سلب کے خمس (پانچویں حصے) نکالنے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ امام شافعی نے کہا: "اس کا خمس نہیں نکالا جائے گا (3)۔" اور اسحاق نے کہا: "اگر سلب تھوڑا ہو تو وہ قاتل کا ہے، اور اگر زیادہ ہو تو اس کا خمس نکالا جائے گا۔ اور حضرت عمر بن الخطاب نے براء بن مالک کے ساتھ ایسا ہی کیا تھا جب انہوں نے مرزبان (4) سے مقابلہ کیا اور اسے قتل کر دیا، تو اس کے پٹکے اور دو کنگنوں کی قیمت تیس ہزار تھی، تو انہوں نے اس کا خمس نکالا (5)۔"

حضرت انس سے روایت ہے براء بن مالک کے بارے میں: "انہوں نے مشرکین کے سو آدمیوں کو مبارزت (آمنے سامنے کی لڑائی) میں قتل کیا تھا؛ اور جب انہوں نے 'زارہ' پر حملہ کیا تو زارہ کا دہقان نکلا اور کہا: 'ایک کے مقابلے میں ایک'؛ چنانچہ براء نکلے، دونوں نے تلواروں کے وار کیے پھر گتھم گتھا ہو گئے، براء نے اسے پچھاڑ دیا، اس کے جگر پر بیٹھ گئے، پھر تلوار لی اور اسے ذبح کر دیا، اور اس کا اسلحہ اور پٹکا لے لیا اور اسے لے کر حضرت عمر کے پاس آئے، تو انہوں نے اسلحہ تو انہیں دے دیا، لیکن پٹکے کی قیمت تیس ہزار لگائی اور اس کا خمس نکالا، اور فرمایا: 'یہ مال ہے (6)'۔"

---

(1) نسخہ (ظ) میں: "تارکو" ہے، اور یہ بھی ایک روایت ہے جیسا کہ نووی نے شرح مسلم میں ذکر کیا ہے۔ (2) الاوسط 11/ 120۔ (3) الاوسط 11/ 109، اور التمہید 23/ 247۔ (4) یہ اہل فارس کا سردار ہوتا ہے، اور یہ نام ان کے ہاں بادشاہ کے علاوہ قوم کے مقدم بہادر شہسوار پر بولا جاتا ہے، یہ معرب (عربی بنایا ہوا) لفظ ہے۔ دیکھیے 'النہایہ' (مرز)۔ (5) المحرر الوجیز 2/ 499، اور دیکھیے الاوسط 11/ 109 - 110۔ (6) اسے ان الفاظ کے ساتھ بیہقی نے 6/ 311 میں روایت کیا ہے، اور اسی طرح عبد الرزاق (9468) اور ابن ابی شیبہ 12/ 371 - 372 نے۔ الزارہ: سعودی عرب کے مشرقی علاقے میں ایک بڑا گاؤں ہے، دیکھیے حمد الجاسر کی المعجم الجغرافی (حصہ دوم) ص 799، اور معجم البلدان 3/ 126۔

Page 16 Surah Al-Anfal: Verse 41

Al-Awza'i and Makhul said: The spoils (salab) are booty (maghnam), and the fifth (khumus) is due on them. A similar view was narrated from Umar ibn al-Khattab (1).

The evidence for Al-Shafi'i is what Abu Dawud narrated (2) from 'Awf ibn Malik al-Ashja'i and Khalid ibn al-Walid: That the Messenger of Allah ﷺ decreed the spoils for the killer and did not take the fifth from the spoils.

Sixth: The majority of jurists are of the opinion that the spoils are not given to the killer unless he provides evidence of the killing. Most of them said: One witness is sufficient based on the hadith of Abu Qatada (3). It was also said: Two witnesses, or one witness and an oath.

Al-Awza'i said: He is given it based solely on his claim, and evidence is not a condition for entitlement, but if it happens, it is preferable to prevent dispute. Do you not see that the Prophet ﷺ gave Abu Qatada the spoils of the person he killed without testimony or an oath? One testimony is not enough, and a ruling is not contingent upon it alone. This was also said by Al-Layth ibn Sa'd (4).

I say: I heard our teacher, the Shafi'i Hafiz al-Mundhiri, Abu Muhammad Abd al-Azim (5) say: The Prophet ﷺ only gave him the spoils based on the testimony of Al-Aswad ibn Khuza'i and Abdullah ibn Unays (6). Based on this, the dispute is resolved, the problem disappears, and the ruling becomes consistent.

---

(1) Al-Awsat 11/110, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/499. (2) In his Sunan (2721), and it is with Ahmad (16822), and Ibn al-Mundhir in Al-Awsat 11/109. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/499, and the hadith of Abu Qatada was related by Ahmad (22607), Al-Bukhari (3142), and Muslim (1751). A part of it was previously mentioned on page 11 of this part. In it, Abu Qatada killed a man on the day of Hunayn, then combat distracted him from it. When the battle ended, the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever has killed a person and has evidence for it, for him are his spoils." Abu Qatada said: Who will testify for me? A man said: He spoke the truth, O Messenger of Allah, and his spoils are with me... So the Messenger of Allah ﷺ gave Abu Qatada the spoils of the deceased. (4) Al-Mufhim 3/543, see Al-Ishraf 11/117, Al-Tamhid 23/258, and Ikmal al-Mu'allim 6/62. (5) He is Zaki al-Din Abd al-Azim ibn Abd al-Qawi, of Syrian origin, Egyptian, he abridged Sahih Muslim and Sunan Abi Dawud, and among his books are Al-Targhib wa al-Tarhib. He died in the year 656 AH. Al-Siyar 23/319. (6) Al-Waqidi mentioned the report in Al-Maghazi 3/908, in which: Abdullah ibn Unays stood up

and testified for me, then I met Al-Aswad ibn al-Khuza'i and he testified for me, and my companion who had taken the spoils did not deny that I killed him...

पृष्ठ १६ सूरह अल-अनफ़ाल: आयत ४१

अल-औज़ाई और मखुल ने कहा: लूट का माल (सलब) ग़नीमत है, और इसमें पांचवां हिस्सा (खुमुस) वाजिब है। उमर इब्न अल-खत्ताब (१) से भी इसी तरह की रिवायत है।

अल-शाफ़ई के लिए प्रमाण वह है जो अबू दाऊद (२) ने औफ़ इब्न मलिक अल-अशजई और खालिद इब्न अल-वलीद से रिवायत किया है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कातिल के लिए सलब (मारे गए व्यक्ति का सामान) का फ़ैसला किया और सलब से पांचवां हिस्सा नहीं लिया।

छठा: अधिकांश न्यायविदों का मानना है कि कातिल को सलब तब तक नहीं दिया जाता जब तक कि वह हत्या का प्रमाण न दे दे। उनमें से अधिकांश ने कहा: अबू क़तादा (३) की हदीस के आधार पर एक गवाह पर्याप्त है। यह भी कहा गया: दो गवाह, या एक गवाह और एक शपथ।

अल-औज़ाई ने कहा: उसे केवल उसके दावे के आधार पर दिया जाता है, और हकदारी के लिए प्रमाण शर्त नहीं है, बल्कि अगर ऐसा होता है, तो विवाद को रोकने के लिए यह बेहतर है। क्या आप नहीं देखते कि नबी ﷺ ने अबू क़तादा को उनके द्वारा मारे गए व्यक्ति का सलब बिना किसी गवाही या शपथ के दे दिया था? एक गवाही पर्याप्त नहीं है, और केवल उस पर कोई फैसला निर्भर नहीं होता। लैथ इब्न साद (४) ने भी यही कहा है।

मैंने कहा: मैंने अपने शिक्षक, हाफ़िज़ अल-मुन्धिरी अल-शाफ़ई अबू मुहम्मद अब्दुल अज़ीम (५) को यह कहते सुना: नबी ﷺ ने उन्हें अल-असवद इब्न खुज़ाई और अब्दुल्ला इब्न अनैस (६) की गवाही पर ही सलब दिया था। इस आधार पर विवाद खत्म हो जाता है, समस्या दूर हो जाती है, और नियम सुसंगत हो जाता है।

---

(१) अल-अवसत ११/११०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४९९। (२) उनकी सुनन (२७२१) में, और यह अहमद (१६८२२) के पास है, और इब्न अल-मुन्ज़िर अल-अवसत ११/१०९ में। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४९९, और अबू क़तादा की हदीस अहमद (२२६०७), बुखारी (३१४२) और मुस्लिम (१७५१) द्वारा उल्लेखित है। इसका एक हिस्सा इस भाग के पृष्ठ ११ पर पहले आ चुका है। इसमें है कि अबू क़तादा ने हुनैन के दिन एक आदमी को मार डाला, फिर लड़ाई ने उन्हें उससे विचलित कर दिया। जब लड़ाई खत्म हुई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जिसने किसी को मार डाला और उसके पास इसका सबूत है, उसके लिए उसकी लूट (सलब) है।" अबू क़तादा ने कहा: मेरे लिए कौन

गवाही देगा? एक आदमी ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, इसने सच कहा है, और उसका सलब मेरे पास है... तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अबू क़तादा को मारे गए व्यक्ति का सलब दे दिया। (४) अल-मुफ़्हिम ३/५४३, अल-इशराफ़ ११/११७, अल-तम्हीद २३/२५८, और इकमल अल-मुअल्लिम ६/६२ देखें। (५) वह ज़की अल-दीन अब्दुल अज़ीम इब्न अब्दुल क़वी हैं, जो मूल रूप से सीरियाई और मिस्र के निवासी थे। उन्होंने सहीह मुस्लिम और सुनन अबी दाऊद का संक्षेप किया, और उनकी किताबों में अल-तर्ग़ीब वत-तरहीब भी शामिल है। उनकी मृत्यु ६५६ हिजरी में हुई। अल-सियार २३/३१९। (६) अल-वाक़िदी ने अल-मग़ाज़ी ३/९०८ में इस रिपोर्ट का ज़िक्र किया है, जिसमें: अब्दुल्ला इब्न अनैस खड़े हुए और मेरे लिए गवाही दी, फिर मैं अल-असवद इब्न अल-खुज़ाई से मिला और उन्होंने मेरे लिए गवाही दी, और मेरा वह साथी जिसने सलब लिया था, उसने इस बात से इनकार नहीं किया कि मैंने उसे मारा था...

صفحہ ١٦ سورہ انفال: آیت ٤١

امام اوزاعی اور مکحول نے فرمایا: سلب (مقتول کا سامان) مالِ غنیمت ہے، اور اس میں خمس (پانچواں حصہ) ہے۔ حضرت عمر بن خطاب (١) سے بھی اسی طرح مروی ہے۔

امام شافعی کی دلیل وہ روایت ہے جسے ابو داؤد (٢) نے عوف بن مالک اشجعی اور خالد بن ولید سے نقل کیا ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے قاتل کے حق میں سلب کا فیصلہ فرمایا اور اس میں سے خمس نہیں نکالا۔

چھٹا مسئلہ: جمہور فقہاء کی رائے یہ ہے کہ قاتل کو سلب نہیں دیا جائے گا جب تک کہ وہ قتل پر گواہ پیش نہ کرے۔ ان میں سے اکثر نے کہا: ابو قتادہ کی حدیث (٣) کی بنا پر ایک گواہ کافی ہے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: دو گواہ، یا ایک گواہ اور قسم۔

امام اوزاعی نے فرمایا: وہ محض دعوے پر ہی دے دیا جائے گا، اور حق کے ثبوت کے لیے گواہی شرط نہیں ہے، بلکہ اگر موجود ہو تو تنازع کے خاتمے کے لیے بہتر ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ نبی کریم ﷺ نے ابو قتادہ کو ان کے مقتول کا سلب بغیر گواہی اور قسم کے عطا فرما دیا تھا؟ جبکہ اکیلی گواہی کافی نہیں ہوتی، اور نہ ہی محض اس پر کوئی حکم صادر کیا جاتا ہے۔ یہی لیث بن سعد (٤) کا بھی قول ہے۔

میں کہتا ہوں: میں نے اپنے شیخ حافظ المنذری الشافعی ابو محمد عبد العظیم (٥) کو فرماتے سنا: نبی کریم ﷺ نے انہیں سلب اسود بن خزاعی اور عبد اللہ بن انیس (٦) کی گواہی پر عطا فرمایا تھا۔ اس طرح تنازع ختم ہو جاتا ہے، اشکال دور ہو جاتا ہے اور حکم ایک قاعدے پر آ جاتا ہے۔

(١) الاوسط ١١٠/١١، اور المحرر الوجيز ٤٩٩/٢۔ (٢) سنن ابی داؤد (٢٧٢١)، اور یہ امام احمد (١٦٨٢٢) اور ابن المنذر کے ہاں الاوسط ١٠٩/١١ میں ہے۔ (٣) المحرر الوجيز ٤٩٩/٢، اور ابو قتادہ کی حدیث امام احمد (٢٢٦٠٧)، بخاری (٣١٤٢) اور مسلم (١٧٥١) نے روایت کی ہے، اور اس کا ایک حصہ اس جلد کے صفحہ ١١ پر گزر چکا ہے۔ اس میں ہے کہ ابو قتادہ نے غزوہ حنین کے دن ایک شخص کو قتل کیا پھر لڑائی کی وجہ سے اس کی طرف متوجہ نہ ہو سکے۔ جب لڑائی ختم ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی کو قتل کیا اور اس کے پاس اس پر گواہ ہو تو اس کے لیے اس کا سلب ہے۔" ابو قتادہ نے کہا: میرے لیے کون گواہی دے گا؟ ایک شخص نے کہا: یا رسول اللہ! انہوں نے سچ کہا، اور ان کا سلب میرے پاس ہے... تو رسول اللہ ﷺ نے ابو قتادہ کو مقتول کا سلب عطا فرما دیا۔ (٤) المفہم ٥٤٣/٣، اور دیکھیے الاشراف ١١٧/١١، اور التمہید ٢٥٨/٢٣، اور اکمال المعلم ٦٢/٦۔ (٥) یہ زکی الدین عبد العظیم بن عبد القوی الشامی الاصل، المصری ہیں، انہوں نے صحیح مسلم اور سنن ابی داؤد کی تلخیص کی، ان کی کتابوں میں سے الترغیب والترہیب بھی ہے، وفات ٦٥٦ھ میں ہوئی۔ السیر ٣١٩/٢٣۔ (٦) واقدی نے المغازی ٩٠٨/٣ میں اس کا ذکر کیا ہے، اس میں ہے: عبد اللہ بن انیس کھڑے ہوئے اور میرے حق میں گواہی دی، پھر میں اسود بن خزاعی سے ملا تو انہوں نے بھی گواہی دی، اور میرا وہ ساتھی جس نے سلب لیا تھا اس نے اس بات کا انکار نہیں کیا کہ میں نے اسے قتل کیا تھا...

As for the Malikis, it is inferred from their view that the Imam does not require evidence for it; because from the Imam, it is an initial gift. If he stipulated testimony, it was for him to do so; and if he did not stipulate it, it was permissible for him to give it without testimony (1).

Seventh: They differed regarding what constitutes "al-salab" (spoils taken from a slain enemy). As for weapons and everything needed for fighting, there is no dispute that it is part of al-salab, as well as his horse if he fought on it and was thrown from it. Ahmad said regarding the horse: It is not part of the salab. Likewise, if there were dinars, jewels, or the like in his money belt (himyan) or waist belt (mintaqa), there is no dispute that it is not part of the salab (2).

They also differed concerning what one adorns oneself with for war (3). Al-Awza'i said: All of that is part of the salab. Another group said: It is not part of the salab. This is narrated from Sahnun, may Allah have mercy on him, except for the waist belt, which in his view is part of the salab. Ibn Habib said in "al-Wadiha": The two bracelets are part of the salab (4).

Eighth: The Almighty's saying: {Then indeed, for Allah is one-fifth of it}. Abu Ubayd said: This abrogates the Almighty's saying at the beginning of the Surah: {Say: The spoils (al-Anfal) belong to Allah and the Messenger}. The Messenger of Allah (PBUH) did not take a fifth (khumus) of the spoils of Badr, so the ruling regarding omitting the fifth was abrogated by this (5). However, it appears from the statement of Ali (RA) in "Sahih Muslim": "I had an old camel from my share of the booty on the day of Badr, and the Messenger of Allah (PBUH) gave me an old camel from the fifth that day." The Hadith (6) indicates that he did take a fifth; if that is the case, then Abu Ubayd's statement is rejected.

(1) Al-Mufhim 3/543. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/499. The author of al-Mufhim mentioned 3/542-543 from Ibn Habib his saying: The waist belt which contains dinars and dirhams is included in al-salab. End quote. Al-himyan: the drawstrings of the trousers, or a bag for dirhams tied around the waist, which is what is meant here. (3) Such as the crown, bracelets, earrings, and waist belts weighted with gold and stones. Al-Muharrar al-Wajiz 2/499. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/499, see al-Ishraf 11/126-129. (5) Al-Amwal p. 384, quoted by the author from him via Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 2/529. The text after it is by Ibn Atiyya, see what preceded in the

second issue. (6) Sahih Muslim (1979): (2), and it is with al-Bukhari (2089). Al-sharif: an elderly female camel. Al-Nihaya (Sharaf).

जहाँ तक मालिकिया का सवाल है, उनके मत से यह निष्कर्ष निकलता है कि इमाम को इसमें किसी प्रमाण की आवश्यकता नहीं है; क्योंकि इमाम की ओर से यह एक प्रारंभिक उपहार है। यदि उसने गवाही की शर्त रखी, तो यह उसका अधिकार था; और यदि उसने शर्त नहीं रखी, तो उसके लिए बिना गवाही के देना जायज़ था (1)।

सातवीं बात: उन्होंने "सलत" (मारे गए दुश्मन से प्राप्त सामान) की परिभाषा में मतभेद किया है। जहाँ तक हथियारों और युद्ध के लिए आवश्यक सभी चीज़ों का प्रश्न है, इसमें कोई विवाद नहीं है कि वे सलत का हिस्सा हैं, और उसका घोड़ा भी यदि उसने उस पर युद्ध किया और उससे गिरा दिया गया। अहमद ने घोड़े के बारे में कहा: यह सलत का हिस्सा नहीं है। इसी तरह यदि उसकी कमरपेटी (हिम्यान) या बेल्ट (मिन्तका) में दीनार, रत्न या ऐसी ही चीज़ें हों, तो इसमें कोई विवाद नहीं है कि वे सलत का हिस्सा नहीं हैं (2)।

उन्होंने युद्ध के लिए श्रृंगार की चीज़ों के बारे में भी मतभेद किया (3); अल-औज़ाई ने कहा: वह सब सलत का हिस्सा है। एक अन्य समूह ने कहा: वह सलत का हिस्सा नहीं है। यह सहनून (रह.) से वर्णित है; सिवाय कमर की पेटी (मिन्तका) के, क्योंकि उनके अनुसार यह सलत का हिस्सा है। इब्न हबीब ने "अल-वादिहा" में कहा: दोनों कंगन सलत का हिस्सा हैं (4)।

आठवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {तो निश्चित रूप से अल्लाह के लिए उसका पाँचवाँ हिस्सा है}। अबू उबैद ने कहा: यह सूरह की शुरुआत में अल्लाह तआला के इस कथन को निरस्त (मनसूख़) करता है: {कह दो कि गनीमत (अन्फ़ाल) अल्लाह और रसूल के लिए है}। रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने बद्र की गनीमतों का खुम्स (पाँचवाँ हिस्सा) नहीं निकाला था, इसलिए खुम्स न निकालने का आदेश इसके द्वारा निरस्त हो गया (5)। हालाँकि, "सहीह मुस्लिम" में हज़रत अली (रज़ि.) के कथन से प्रकट होता है कि: "बद्र के दिन माल-ए-गनीमत के मेरे हिस्से में एक बूढ़ी ऊँटनी थी, और रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने मुझे उस दिन खुम्स में से एक बूढ़ी ऊँटनी दी थी।" हदीस (6) से पता चलता है कि उन्होंने खुम्स निकाला था; यदि ऐसा है, तो अबू उबैद का कथन अस्वीकार्य है।

(1) अल-मुफ़हिम 3/543. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/499, और अल-मुफ़हिम के लेखक ने 3/542-543 में इब्न हबीब से उनका कथन उद्धृत किया है कि: वह कमरपेटी जिसमें दीनार और दिरहम हों, सलत में शामिल है। हमियान: पतलून की डोरी, या दिरहम की थैली जिसे कमर पर बाँधा

जाता है, और यहाँ यही अर्थ है। (3) जैसे ताज, कंगन, झुमके और सोने और पत्थरों से भारी कमरपेटियाँ। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/499. (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/499, और देखें अल-इशराफ़ 11/126-129. (5) अल-अमवाल पृ. 384, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/529 में उद्धृत किया है। इसके बाद का पाठ इब्न अतिय्या का है, और दूसरे मुद्दे में जो पहले बीत चुका है उसे देखें। (6) सहीह मुस्लिम (1979): (2), और यह बुखारी (2089) में भी है। अल-शारिफ: एक बूढ़ी ऊँटनी। अल-निहाया (शरफ)।

رہی بات مالکیہ کی، تو ان کے قول سے یہ نکالا جاتا ہے کہ امام کو اس میں کسی گواہی کی ضرورت نہیں ہوتی؛ کیونکہ امام کی طرف سے یہ ابتدائی عطیہ ہے، اگر اس نے گواہی کی شرط رکھی تو یہ اس کے لیے ہے، اور اگر اس نے شرط نہیں رکھی تو جائز ہے کہ وہ اسے بغیر گواہی کے دے دے (1)۔

ساتویں بات: انہوں نے "سَلَب" (مقتول دشمن سے حاصل شدہ سامان) کی تعریف میں اختلاف کیا ہے؛ جہاں تک اسلحہ اور وہ تمام چیزیں جو لڑائی کے لیے درکار ہوتی ہیں، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ سلب کا حصہ ہیں، اور اس کا گھوڑا بھی اگر اس نے اس پر لڑائی کی اور اس سے گرا دیا گیا۔ احمد نے گھوڑے کے بارے میں کہا: یہ سلب میں سے نہیں ہے۔ اسی طرح اگر اس کے ہمیاں (کمر پٹی) یا کمر کے پٹے (منطقہ) میں دینار، جواہرات یا اس جیسی چیزیں ہوں، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ سلب کا حصہ نہیں ہیں (2)۔

اور انہوں نے ان چیزوں کے بارے میں بھی اختلاف کیا جن سے جنگ کے لیے زینت حاصل کی جاتی ہے (3)؛ اوزاعی نے کہا: یہ سب سلب کا حصہ ہے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ سلب کا حصہ نہیں ہے۔ یہ سحنون رحمہ اللہ سے مروی ہے؛ سوائے کمر کے پٹے (مِنطقہ) کے، کیونکہ ان کے نزدیک یہ سلب کا حصہ ہے۔ ابن حبیب نے "الواضحہ" میں کہا: دونوں کنگن سلب کا حصہ ہیں (4)۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس بے شک اللہ کے لیے اس کا پانچواں حصہ ہے}۔ ابو عبید نے کہا: یہ سورہ کے شروع میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کا ناسخ ہے: {کہہ دیجیے کہ اموالِ غنیمت

(انفال) اللہ اور رسول کے لیے ہیں}۔ رسول اللہ ﷺ نے بدر کی غنیمتوں کا خمس (پانچواں حصہ) نہیں نکالا تھا، لہذا خمس نہ نکالنے کا حکم اس آیت سے منسوخ ہوگیا (5)۔ سوائے اس کے کہ "صحیح مسلم" میں حضرت علی کے قول سے ظاہر ہوتا ہے کہ: "بدر کے دن مالِ غنیمت کے میرے حصے میں ایک بوڑھی اونٹنی تھی، اور رسول اللہ ﷺ نے مجھے اس دن خمس میں سے ایک بوڑھی اونٹنی دی تھی"۔ حدیث (6) سے ثابت ہوتا ہے کہ آپ ﷺ نے خمس نکالا تھا؛ اگر ایسا ہے تو ابو عبید کا قول مردود ہے۔

(1) المفہم 3/543۔ (2) المحرر الوجیز 2/499، اور صاحب المفہم 3/542-543 نے ابن حبیب سے ان کا قول نقل کیا ہے کہ: وہ منطقہ جس میں دینار و درہم ہوں وہ سلب میں داخل ہے۔ ہمیاں: شلوار کا بندھن، یا درہموں کی تھیلی جو کمر پر باندھی جاتی ہے، اور یہاں یہی مراد ہے۔ (3) جیسے تاج، کنگن، بالیاں اور وہ پٹے جو سونے اور پتھروں سے لدے ہوئے ہوں۔ المحرر الوجیز 2/499۔ (4) المحرر الوجیز 2/499، اور دیکھیے الاشراف 11/126-129۔ (5) الاموال ص 384، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 2/529 میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا کلام ابن عطیہ کا ہے، اور مسئلہ دوم میں جو گزر چکا اسے دیکھیں۔ (6) صحیح مسلم (1979): (2)، اور یہ بخاری (2089) میں بھی ہے۔ الشارف: بوڑھی اونٹنی۔ النہایۃ (شرف)۔

Ibn Atiyyah (1) said: It is possible that the "khums" (one-fifth portion) mentioned by Ali refers to one of the expeditions that took place between Badr and Uhud. There were the expeditions of Bani Sulaym, Al-Sawiq (2), Dhu Amr, and Buhran (3). No fighting was recorded in them, but it is possible that spoils were taken. And Allah knows best. I say: This interpretation is refuted by Ali's saying: "on that day," which is a reference to the day the spoils of Badr were distributed. However, it is possible that it comes from the khums - if no khums was taken at Badr - of the khums of the expedition of Abdullah bin Jahsh; for it was the first booty taken in Islam, and the first khums in Islam. Then the Quranic verse was revealed: "And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it" (4). This is more appropriate than the first interpretation. And Allah knows best. Ninthly: "Ma" in His saying: "Ma ghanimtum" (whatever you obtain) means "alladhi" (that which), and the pronoun "ha" is omitted; meaning: that which you have obtained. The "Fa" was included because the speech carries the meaning of recompense. The second "Anna" is an emphasis for the first, and it is permissible to pronounce it with a kasra (5), as narrated from Abu Amr (6). Al-Hasan said: This is the key to speech; this world and the hereafter belong to Allah; as mentioned by An-Nasa'i (7). The Mighty and Majestic began the discourse on "fay" (booty acquired without fighting) and "khums" by mentioning Himself, because they are the noblest of earnings, whereas He did not attribute "sadaqah" (charity) to Himself because it is the filth of the people.

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/529. (2) In the copies "Bani al-Mustaliq" instead of "al-Sawiq", and the established text is from Al-Muharrar al-Wajiz, which is correct, as the expedition of Bani al-Mustaliq was after Uhud in the year 6 AH, whereas the expedition of al-Sawiq was after Badr in the month of Dhu al-Hijjah, and the Messenger of Allah (peace be upon him) finished Badr at the end of Ramadan or in Shawwal. Sirat Ibn Hisham 2/43-44 and 289. (3) Buhran: A place in the direction of Al-Furu', and between Al-Furu' and Medina are eight burud (stages of travel). Amr: A place in Najd from the lands of Ghatfan. Mu'jam al-Buldan 1/252 and 341. (4) Previously mentioned report 3/421. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/187-188. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 49. (7) In Al-Mujtaba 7/133, and the following speech is also from the words of An-Nasa'i 7/134-135. Al-Hasan is Ibn Muhammad bin Ali bin Abi Talib, as in At-Tuhfa 13/176.

सूरा अल-अनफाल: आयत 41 | 18

इब्न अतिय्या (1) ने कहा: यह संभव है कि अली द्वारा उल्लिखित 'खुम्स' (पाँचवाँ हिस्सा) उन अभियानों में से एक से संबंधित हो जो बद्र और उहुद के बीच हुए थे। बानी सुलैम, अल-साविक (2), ज़ु अम्र और बुहरान (3) के अभियान हुए थे। इनमें किसी लड़ाई का उल्लेख नहीं है, लेकिन यह संभव है कि युद्ध की लूट (गनीमत) प्राप्त हुई हो। और अल्लाह बेहतर जानता है। मैंने कहा: यह व्याख्या अली के इस कथन से खारिज हो जाती है: "उस दिन", जो बद्र की लूट के वितरण के दिन की ओर इशारा है। हालाँकि, यह संभव है कि यह खुम्स - यदि बद्र में खुम्स नहीं निकाला गया था - अब्दुल्ला बिन जहश के अभियान के खुम्स से हो; क्योंकि वह इस्लाम में पहली गनीमत थी, और इस्लाम में पहला खुम्स था। फिर कुरान उतरा: "और जान लो कि जो कुछ भी तुम्हें युद्ध की लूट के रूप में प्राप्त हो - तो वास्तव में, अल्लाह के लिए उसका पाँचवाँ हिस्सा है" (4)। यह पहली व्याख्या से बेहतर है। और अल्लाह बेहतर जानता है। नौवां: उनके कथन "मा ग़निमतुम" में "मा" का अर्थ "अल्लाज़ी" (वह जो) है, और 'हा' लुप्त है; यानी: वह जो तुमने प्राप्त किया। 'फा' को इसलिए शामिल किया गया क्योंकि बात में प्रतिफल (बदले) का भाव है। दूसरा "अन्ना" पहले के लिए जोर देने वाला है, और इसे 'कसरा' (5) के साथ पढ़ना भी जायज़ है, जैसा कि अबू अम्र (6) से रिवायत है। अल-हसन ने कहा: यह वाणी की कुंजी है; दुनिया और आख़िरत अल्लाह के लिए हैं; जैसा कि अन-नसाई (7) ने उल्लेख किया है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने 'फय' (बिना युद्ध के प्राप्त लूट) और 'खुम्स' के बारे में चर्चा अपनी याद के साथ शुरू की, क्योंकि ये कमाई के सबसे सम्मानजनक रूप हैं, जबकि उसने 'सदका' (दान) को अपनी ओर नहीं जोड़ा, क्योंकि वह लोगों की गंदगी है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/529 में। (2) प्रतियों में "अल-साविक" के बजाय "बानी अल-मुस्तलिक" है, और स्थापित पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है, जो सही है, क्योंकि बानी अल-मुस्तलिक का अभियान उहुद के बाद हिजरी वर्ष 6 में हुआ था, जबकि अल-साविक का अभियान बद्र के बाद ज़ु अल-हिज्जा के महीने में हुआ था, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) रमज़ान के अंत में या शव्वाल में बद्र से फारिग हुए थे। सीरत इब्न हिशाम 2/43-44 और 289। (3) बुहरान: अल-फुरू की दिशा में एक स्थान, और अल-फुरू और मदीना के बीच आठ बुरुद (यात्रा के चरण) हैं। अम्र: गतफ़ान के क्षेत्रों से नज्द में एक स्थान। मुअजम अल-बुलदान 1/252 और 341। (4) पिछली खबर 3/421। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/187-188। (6) अल-किराअत अल-शद्दाह, पृष्ठ 49। (7) अल-मुजतबा 7/133 में, और उसके बाद की बात भी अन-नसाई

7/134-135 के शब्दों से है। अल-हसन इब्न मुहम्मद बिन अली बिन अबी तालिब हैं, जैसा कि अत-तुहफा 13/176 में है।

سورة الانفال: آیت 41 | 18

ابن عطیہ (1) نے کہا: یہ ممکن ہے کہ وہ 'خمس' (پانچواں حصہ) جس کا ذکر علی رضی اللہ عنہ نے کیا ہے، ان غزوات میں سے کسی ایک سے ہو جو بدر اور احد کے درمیان ہوئے تھے۔ بنو سلیم، غزوۂ سویق (2)، غزوۂ ذی امر اور غزوۂ بحران (3) ہوئے تھے، جن میں قتال (جنگ) محفوظ نہیں ہے، لیکن ممکن ہے کہ غنیمت حاصل ہوئی ہو۔ واللہ اعلم۔ میں نے کہا: اور یہ تاویل علی رضی اللہ عنہ کے اس قول سے رد ہو جاتی ہے: "اس دن"، جو کہ غنائمِ بدر کی تقسیم کے دن کی طرف اشارہ ہے۔ البتہ یہ احتمال ہے کہ یہ اس خمس سے ہو - اگر بدر میں تخمیس واقع نہیں ہوا تھا - جو عبداللہ بن جحش کے سریۃ کے خمس سے تھا؛ کیونکہ یہ اسلام میں پہلی غنیمت تھی جو حاصل ہوئی، اور اسلام میں پہلا خمس تھا۔ پھر قرآن نازل ہوا: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ﴾ (4) (اور جان لو کہ جو کچھ بھی تم بطور غنیمت حاصل کرو، اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے)۔ اور یہ پہلی تاویل سے زیادہ بہتر ہے۔ واللہ اعلم۔ نواں: ان کے قول «ما غَنِمْتُمْ» میں «ما» بمعنی «الذی» ہے، اور «ها» محذوف ہے؛ یعنی: جو کچھ تم نے غنیمت میں حاصل کیا۔ اور «فا» اس لیے داخل ہوا کیونکہ کلام میں جزا کا معنی ہے۔ اور دوسری «أَنَّ» پہلی کی تاکید کے لیے ہے، اور اسے کسرہ (5) کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے، اور یہ ابو عمرو (6) سے مروی ہے۔ حسن بصری نے کہا: یہ کلام کی کنجی ہے، دنیا اور آخرت اللہ کے لیے ہیں؛ اسے نسائی (7) نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فئے اور خمس کے کلام کا آغاز اپنے ذکر سے کیا؛ اس لیے کہ وہ دونوں پاکیزہ ترین کمائی ہیں، اور صدقہ کو اپنی طرف منسوب نہیں کیا؛ اس لیے کہ وہ لوگوں کا میل کچیل ہے۔

(1) المحرر الوجیز 529/2 میں۔ (2) نسخوں میں "السویق" کی جگہ "بنی المصطلق" ہے، اور جو متن میں ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے، اور یہی درست ہے، کیونکہ غزوۂ بنی المصطلق احد کے بعد سن 6 ہجری میں ہوا تھا، جبکہ غزوۂ سویق بدر کے بعد ذوالحجہ کے مہینے میں ہوا تھا، اور رسول اللہ ﷺ بدر سے رمضان کے آخر یا شوال میں فارغ ہوئے تھے۔ سیرت ابن ہشام 43/2-44 اور 289۔ (3) بحران: الفرع کے علاقے میں ایک جگہ، اور الفرع اور مدینہ کے درمیان آٹھ برد (مسافت کا ایک پیمانہ) کا فاصلہ ہے۔ امر: نجد میں غطفان کے علاقوں میں ایک جگہ ہے۔ معجم البلدان 252/1 اور 341۔ (4) سابقہ خبر 421/3۔ (5) نحاس کی إعراب القرآن 187/2 - 188۔ (6) القراءات الشاذة ص 49۔ (7) المجتبی 133/7 میں، اور اس کے بعد کا کلام بھی اسی طرح نسائی کا قول ہے 134/7 - 135۔ اور حسن، محمد بن علی بن ابی طالب کے صاحبزادے ہیں، جیسا کہ التحفہ 176/13 میں ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 41 19

Tenth: Scholars differed regarding how the Khums (one-fifth) is to be distributed into six opinions: First: A group said: The Khums is divided into six parts: one-sixth is assigned to the Kaaba, which is the share for Allah; the second for the Messenger of Allah ﷺ; the third for the near relatives; the fourth for the orphans; the fifth for the needy; and the sixth for the wayfarer. Some proponents of this view said: The share for Allah is returned to those in need (1). Second: Abu al-Aliya and al-Rabi' said: The spoils are divided into five parts; one share is set aside, and the four shares are distributed among the people. Then he puts his hand into (2) the share he set aside, and whatever he grasps is assigned to the Kaaba. Then the remainder of the set-aside share is divided into five: one for the Prophet, one for the near relatives, one for the orphans, one for the needy, and one for the wayfarer (3). Third: Al-Minhal ibn 'Amr said: I asked Abdullah ibn Muhammad ibn Ali and Ali ibn al-Husayn about the Khums, and they said: It is for us. I said to Ali: Indeed, Allah Almighty says: {and the orphans, and the needy, and the wayfarer}. He replied: "Our orphans and our needy" (4). Fourth: Al-Shafi'i said: It is divided into five. He held the view that the share of Allah and His Messenger is one, and it is spent on the common interests of the believers, and the [remaining] four-fifths go to the four categories mentioned in the verse (5). Fifth: Abu Hanifa said: It is divided into three: the orphans, the needy, and the wayfarer.

---

(1) Similarly in Al-Awsat 11/86, Al-Muharrar al-Wajiz 2/530, and Al-Mufhim 3/556. (2) In (m): upon. (3) Al-Awsat 10/86, and narrated by Ibn Abi Shaybah 12/429, and al-Tabari 11/189-190 through al-Rabi' from Abu al-Aliya. (4) Narrated by al-Tabari 11/199. Abdullah ibn Muhammad ibn Ali ibn Abi Talib is Abu Hashim al-Madani. Ibn Sa'd said: He was trustworthy, narrated little Hadith, and died during the caliphate of Sulaiman in the year (98 AH). Al-Siyar 4/129. (5) Al-Mufhim 3/556.

सूरा अल-अनफाल, आयत 41 19

दसवाँ: विद्वानों ने खुम्स (पाँचवें हिस्से) के वितरण के तरीके के बारे में छह रायों में मतभेद किया है: पहला: एक समूह ने कहा: खुम्स को छह भागों में विभाजित किया गया है: एक छठा हिस्सा काबा के लिए निर्धारित किया गया है, जो अल्लाह का हिस्सा है; दूसरा अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए; तीसरा रिश्तेदारों के लिए; चौथा अनाथों के लिए; पाँचवाँ गरीबों के लिए; और छठा मुसाफिरों के लिए। इस विचार के कुछ समर्थकों ने कहा: अल्लाह का हिस्सा जरूरतमंदों को वापस कर दिया जाता है (1)। दूसरा: अबू अल-आलिया और अल-रबी' ने कहा: युद्ध की लूट को पाँच भागों में विभाजित किया गया है; एक हिस्सा अलग रखा जाता है, और चार हिस्से लोगों में बाँट दिए जाते हैं। फिर वह अपना हाथ उस हिस्से में (2) डालता है जिसे उसने अलग रखा था, और जो कुछ भी वह पकड़ता है वह काबा के लिए निर्धारित किया जाता है। फिर अलग रखे गए हिस्से के शेष भाग को पाँच भागों में विभाजित किया जाता है: एक पैगंबर के लिए, एक रिश्तेदारों के लिए, एक अनाथों के लिए, एक गरीबों के लिए और एक मुसाफिरों के लिए (3)। तीसरा: अल-मिन्हाल इब्न 'अम्र ने कहा: मैंने अब्दुल्ला इब्न मुहम्मद इब्न अली और अली इब्न अल-हुसैन से खुम्स के बारे में पूछा, और उन्होंने कहा: यह हमारे लिए है। मैंने अली से कहा: वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और अनाथ, और गरीब, और मुसाफिर}। उन्होंने उत्तर दिया: "हमारे अनाथ और हमारे गरीब" (4)। चौथा: अल-शाफी ने कहा: इसे पाँच भागों में विभाजित किया गया है। उन्होंने विचार रखा कि अल्लाह और उसके रसूल का हिस्सा एक है, और इसे विश्वासियों के सामान्य हितों पर खर्च किया जाता है, और [शेष] चार-पाँचवाँ हिस्सा आयत (5) में उल्लिखित चार श्रेणियों में जाता है। पाँचवाँ: अबू हनीफा ने कहा: इसे तीन श्रेणियों में विभाजित किया गया है: अनाथ, गरीब और मुसाफिर।

---

(1) अल-अवसत 11/86, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/530 और अल-मुफिम 3/556 में इसी तरह। (2) (m) में: पर। (3) अल-अवसत 10/86, और इब्न अबी शयबा 12/429 द्वारा वर्णित, और अल-तबारी 11/189-190 द्वारा अबू अल-आलिया से रबी' के माध्यम से। (4) अल-तबारी 11/199 द्वारा वर्णित। अब्दुल्ला इब्न मुहम्मद इब्न अली इब्न अबी तालिब अबू हाशिम अल-मदनी हैं। इब्न साद ने कहा: वह विश्वसनीय थे, कम हदीसें बयान कीं, और (98 हिजरी) में सुलेमान के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हो गई। अल-सियार 4/129। (5) अल-मुफिम 3/556।

سورة الانفال، آیت 41 19

دسویں بات: علماء نے خمس کی تقسیم کے طریقے کے بارے میں چھ اقوال میں اختلاف کیا ہے: پہلا: ایک گروہ نے کہا: خمس چھ حصوں میں تقسیم کیا جاتا ہے: ایک چھٹا حصہ کعبہ کے لیے رکھا جاتا ہے، اور وہی اللہ کے لیے ہے؛ دوسرا رسول اللہ ﷺ کے لیے؛ تیسرا قریبی رشتہ داروں کے لیے؛ چوتھا یتیموں کے لیے؛ پانچواں مساکین کے لیے؛ اور چھٹا مسافروں کے لیے۔ اس قول کے بعض ماننے والوں نے کہا: اللہ والا حصہ حاجت مندوں کو لوٹا دیا جاتا ہے (1)۔ دوسرا: ابو العالیہ اور ربیع نے کہا: مالِ غنیمت کو پانچ حصوں میں تقسیم کیا جاتا ہے؛ ایک حصہ الگ کر لیا جاتا ہے، اور چار حصے لوگوں میں بانٹ دیے جاتے ہیں۔ پھر وہ اپنا ہاتھ اس حصے میں (2) ڈالتا ہے جو اس نے الگ کیا تھا، اور اس کے ہاتھ میں جو کچھ آتا ہے اسے کعبہ کے لیے کر دیتا ہے۔ پھر الگ کیے گئے بقیہ حصے کو پانچ میں تقسیم کیا جاتا ہے: ایک حصہ نبی کے لیے، ایک رشتہ داروں کے لیے، ایک یتیموں کے لیے، ایک مساکین کے لیے، اور ایک مسافروں کے لیے (3)۔ تیسرا: المنہال بن عمرو نے کہا: میں نے عبد اللہ بن محمد بن علی اور علی بن الحسین سے خمس کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: یہ ہمارے لیے ہے۔ میں نے علی سے کہا: اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور یتیموں، اور مسکینوں، اور مسافروں کے لیے}۔ تو انہوں نے کہا: "ہمارے یتیم اور ہمارے مسکین" (4)۔ چوتھا: امام شافعی نے کہا: اسے پانچ حصوں پر تقسیم کیا جاتا ہے۔ ان کی رائے تھی کہ اللہ اور اس کے رسول کا حصہ ایک ہے، اور اسے مسلمانوں کے مفادات میں خرچ کیا جاتا ہے، اور چار خمس آیت (5) میں مذکور چار اصناف پر صرف ہوتے ہیں۔ پانچواں: امام ابو حنیفہ نے کہا: اسے تین حصوں پر تقسیم کیا جاتا ہے: یتیم، مساکین اور مسافر۔

(1) اسی طرح الأوسط 86/11 ، المحرر الوجیز 2/ 530 ، اور المفهم 3/ 556 میں ہے۔ (2) (م) میں: پر۔ (3) الأوسط 86/10 ، اور اسے ابن ابی شیبہ 12/ 429 نے روایت کیا، اور طبری 11/ 189 - 190 نے ربیع کے طریق سے ابو العالیہ سے۔ (4) اسے طبری 11/ 199 نے روایت کیا۔ اور عبد اللہ بن محمد بن علی بن ابی طالب ابو ہاشم المدنی ہیں، ابن سعد نے کہا: وہ ثقہ تھے، کم حدیث بیان کرتے تھے، ان کی وفات سلیمان کی خلافت میں سن (98ھ) میں ہوئی۔ السیر 4/ 129۔ (5) المفهم 3/ 556۔

Surah Al-Anfal, Verse 41 20

The ruling regarding the kinship of the Messenger of Allah (peace be upon him) ended with his death, just as the ruling regarding his share ended (1). They said: One should begin from the Khumus (one-fifth) by repairing bridges, building mosques, and providing for judges and the army (2). Something similar to this was also narrated from Al-Shafi'i.

Sixth: Malik said: It is entrusted to the view and discretion of the Imam (leader); so he takes from it [his needs] without a fixed amount, gives from it to the kinsmen based on discretion, and spends the remainder on the welfare of Muslims. This was the view of the four Caliphs, and they acted upon it. This is supported by his (PBUH) saying: "I have nothing from what Allah has bestowed upon you except the fifth, and the fifth is returned to you." For he did not divide it into fifths or thirds (3); rather, those mentioned in the verse were mentioned as a reminder of them because they are among the most important to whom it is given.

Al-Zajjaj (4), arguing for Malik, said: Allah Almighty said: {They ask you what they should spend. Say, "Whatever you spend of good is [to be] for parents and relatives and orphans and the needy and the traveler."} [Al-Baqarah: 215]. And for a man (5), it is permissible by consensus to spend on other than these categories if he sees fit.

Al-Nasa'i (6) mentioned from 'Ata' who said: The Khumus (fifth) of Allah and the Khumus of His Messenger are one; the Messenger of Allah (peace be upon him) used to take from it, give from it, place it wherever he wished, and do with it as he pleased.

Eleventh: His (the Almighty) saying: {and for the kinsman} - the 'Lam' (preposition 'for') is not to indicate entitlement.

---

(1) Al-Awsat 11/95, Sharh Ma'ani al-Athar 3/310, and al-Muharrar al-Wajiz 2/530. (2) This is what the author (may Allah have mercy on him) said, and what Al-Tahawi mentioned in Sharh Ma'ani al-Athar 3/311 is that repairing bridges and other things mentioned above starts from the Fay' (spoils acquired without fighting), then what remains after that is placed in the same way as the Khumus of the war booty is placed. (3) Al-Mufhim 3/556, and what preceded in brackets is from it. The hadith was narrated by Ahmad (22718) and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/131 from 'Ubadah bin al-Samit (may Allah be pleased with him). It was also narrated by Ahmad (6729), Abu Dawood (2694), and Al-Nasa'i 7/131-132 from the hadith of 'Abdullah bin 'Amr (may Allah be pleased with them). (4) In Ma'ani al-Quran 2/415, and the author quoted it

from him through Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/529-530. And what preceded it is from him. (5) In al-Muharrar al-Wajiz: "and for the Imam" instead of "and for the man". (6) In Al-Mujtaba 7/132-133.

सूरह अल-अनफाल, आयत 41 20

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु के साथ उनके रिश्तेदारों के संबंध में नियम समाप्त हो गया, ठीक वैसे ही जैसे उनके हिस्से के संबंध में नियम समाप्त हो गया (1)। उन्होंने कहा: खुम्स (पाँचवें हिस्से) से पुलों की मरम्मत, मस्जिदों के निर्माण, और न्यायाधीशों तथा सेना के भत्ते से शुरुआत की जानी चाहिए (2)। इसी तरह की बात शाफ़ई से भी वर्णित है।

छठा: मालिक ने कहा: यह इमाम (नेता) की दृष्टि और विवेक पर निर्भर है; इसलिए वह इसमें से अपनी [आवश्यकता] के अनुसार बिना किसी निश्चित मात्रा के लेता है, विवेक के आधार पर रिश्तेदारों को देता है, और शेष को मुसलमानों के कल्याण के लिए खर्च करता है। चारों खलीफाओं का यही मत था और उन्होंने इसी पर अमल किया। इसका प्रमाण उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन है: "अल्लाह ने तुम्हें जो कुछ दिया है, उसमें से मेरे पास पाँचवें हिस्से के अलावा कुछ नहीं है, और वह पाँचवाँ हिस्सा तुम्हें ही लौटा दिया जाता है।" क्योंकि उन्होंने इसे पाँचवें या तीसरे हिस्सों में नहीं बाँटा (3); बल्कि आयत में जिनका उल्लेख किया गया है, उनका उल्लेख केवल उनके प्रति ध्यान आकर्षित करने के लिए किया गया है क्योंकि वे उन लोगों में सबसे महत्वपूर्ण हैं जिन्हें यह दिया जाता है।

अज़-ज़ज्जाज (4) ने मालिक के पक्ष में तर्क देते हुए कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {वे आपसे पूछते हैं कि वे क्या खर्च करें। कह दीजिए, "जो कुछ भी तुम भलाई में से खर्च करो, वह माता-पिता, रिश्तेदारों, अनाथों, गरीबों और मुसाफिरों के लिए है।" } [अल-बकराह: 215]। और एक व्यक्ति के लिए (5) आम सहमति से इन श्रेणियों के अलावा अन्य पर खर्च करना जायज़ है यदि वह उचित समझे।

अन-नसाई (6) ने अता से उल्लेख किया जिन्होंने कहा: अल्लाह का खुम्स और उसके रसूल का खुम्स एक ही है; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसमें से लिया करते थे, दिया करते थे, जहाँ चाहते वहाँ रखते थे, और जैसा चाहते वैसा करते थे।

ग्यारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और रिश्तेदारों के लिए} - यहाँ 'लाम' (के लिए) हकदारी जताने के लिए नहीं है।

(1) अल-अवसत 11/95, शरह मा'नी अल-असार 3/310, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/530। (2) लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने ऐसा ही कहा है, और अल-तहावी ने शरह मा'नी अल-असार 3/311 में जो उल्लेख किया है वह यह है कि पुलों की मरम्मत और ऊपर बताई गई अन्य चीज़ों की शुरुआत 'फय' (बिना युद्ध के प्राप्त माल) से की जाती है, फिर उसके बाद जो शेष बचता है उसे उसी तरह उपयोग किया जाता है जैसे गनीमत के माल के खुम्स का उपयोग किया जाता है। (3) अल-मुफहिम 3/556, और जो कोष्ठक में पहले आया है वह इसी से है। हदीस को अहमद (22718) और अन-नसाई ने अल-मुजतबा 7/131 में उबादा बिन अस-सामित (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। अहमद (6729), अबू दाऊद (2694) और अन-नसाई 7/131-132 ने इसे अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत किया है। (4) मा'नी अल-कुरान 2/415 में, और लेखक ने इसे इब्न अतियाह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/529-530 में उद्धृत किया है। और जो इससे पहले है वह उन्हीं का है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "और इमाम के लिए", "और आदमी के लिए" के स्थान पर। (6) अल-मुजतबा 7/132-133 में।

سورہ الانفال، آیت ۴۱ ۲۰

رسول اللہ ﷺ کی وفات کے ساتھ ہی آپ کے رشتہ داروں کے بارے میں حکم ختم ہو گیا، جیسا کہ آپ کے حصے کا حکم ختم ہوا (۱)۔ انہوں نے کہا: خمس (پانچویں حصے) سے پلوں کی مرمت، مساجد کی تعمیر، اور قاضیوں اور فوج کی تنخواہوں کا آغاز کیا جائے (۲)۔ اسی طرح کی بات شافعی سے بھی مروی ہے۔

چھٹا: مالک نے کہا: یہ امام (حاکم) کی رائے اور اجتہاد پر منحصر ہے؛ چنانچہ وہ اس میں سے اپنی [ضرورت] کے مطابق بغیر کسی مقررہ مقدار کے لیتا ہے، اجتہاد کی بنیاد پر رشتہ داروں کو دیتا ہے، اور باقی کو مسلمانوں کے مفادات پر خرچ کرتا ہے۔ خلفائے راشدین کا یہی قول تھا اور اسی پر انہوں نے عمل کیا۔ اس پر آپ ﷺ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "اللہ نے تم پر جو فے کیا ہے اس میں سے میرے لیے کچھ نہیں ہے سوائے پانچویں حصے کے، اور پانچواں حصہ بھی تمہیں ہی واپس کر دیا جاتا ہے"۔ کیونکہ آپ نے اسے پانچ حصوں یا تین حصوں میں تقسیم نہیں کیا تھا (۳)؛ بلکہ آیت میں جن کا ذکر کیا گیا ہے ان کا ذکر صرف ان پر توجہ دلانے کے لیے کیا گیا ہے کیونکہ وہ ان میں سے اہم ترین ہیں جنہیں یہ دیا جاتا ہے۔

زجاج (۴) نے مالک کے حق میں دلیل دیتے ہوئے کہا: اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنفَقْتُم مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾ [البقرہ: ۲۱۵] اور آدمی کے لیے (۵) بالاتفاق یہ جائز ہے کہ اگر وہ مناسب سمجھے تو ان اصناف کے علاوہ پر بھی خرچ کرے۔

اور نسائی (۶) نے عطا سے ذکر کیا انہوں نے کہا: اللہ کا خمس اور اس کے رسول کا خمس ایک ہی ہے، رسول اللہ ﷺ اس میں سے لیتے تھے، اس میں سے دیتے تھے، جہاں چاہتے رکھتے تھے اور جو چاہتے اس کے ساتھ کرتے تھے۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلِذِي الْقُرْبَىٰ﴾ میں 'لام' استحقاق کے بیان کے لیے نہیں ہے۔

---

(۱) الاوسط ۹۵/۱۱، اور شرح معانی الآثار ۳۱۰/۳، اور المحرر الوجیز ۲/ ۵۳۰۔ (۲) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے کہا ہے اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۳۱۱/۳ میں جو ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ پلوں کی مرمت اور اس کے علاوہ جو کچھ اوپر ذکر کیا گیا ہے اس کی شروعات فے سے کی جاتی ہے، پھر اس کے بعد جو باقی رہ جاتا ہے اسے اس جیسی جگہوں پر رکھا جاتا ہے جہاں غنیمت کا خمس رکھا جاتا ہے۔ (۳) المفہم ۵۵۶/۳، اور جو اس سے پہلے قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور حدیث کو احمد (۲۲۷۱۸) اور نسائی نے المجتبیٰ ۱۳۱/۷ میں عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۶۷۲۹)، ابو داؤد (۲۶۹۴) اور نسائی ۱۳۱/۷ - ۱۳۲ نے اسے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۴۱۵/۲ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۵۲۹/۲ - ۵۳۰ میں نقل کیا ہے۔ اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز میں: "اور امام کے لیے"، "اور آدمی کے لیے" کی جگہ۔ (۶) المجتبیٰ ۱۳۲/۷ - ۱۳۳ میں۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 21

...and ownership; rather, it is to clarify the expenditure and the recipient(1). The evidence for this is what Muslim narrated(2) that Al-Fadl ibn Abbas and Abd al-Muttalib ibn Rabi'a(3) came to the Prophet ﷺ, and one of them spoke and said: "O Messenger of Allah, you are the most righteous of people and the most maintaining of kinship, and we have reached the age of marriage, so we have come so that you may put us in charge of some of these charities, so we may deliver to you as people deliver, and receive as they receive." He remained silent for a long time until we wanted to speak to him. He said: And Zainab started gesturing to us from behind the curtain not to speak to him. He said: Then he said: "Indeed, charity is not permissible for the family of Muhammad; it is only the filth of people. Call for me Mahmiyah(4) - who was in charge of the Khums - and Nawfal ibn al-Harith ibn Abd al-Muttalib." He said: They came to him, and he said to Mahmiyah: "Marry your daughter to this young man" - referring to Al-Fadl ibn Abbas - and he married her to him. And he said to Nawfal ibn al-Harith: "Marry your daughter to this young man" - meaning Abd al-Muttalib ibn Rabi'a - and he said to Mahmiyah: "Give the dowry for both of them from the Khums, such and such."

And he ﷺ said: "I have nothing of what Allah has granted you except the Khums, and the Khums is returned to you." He gave all of it and some of it, and he gave from it to those whose hearts are to be reconciled (Al-Mu'allafatu Qulubuhum) and they are not among those mentioned by Allah in the division, which indicates what we mentioned, and Allah is the Grantor of success(5).

Twelfth: The scholars differed regarding the "near relatives" (Dhu al-Qurba) into three opinions: All of Quraysh; this was said by some of the predecessors(6); because the Prophet ﷺ, when he ascended Al-Safa, began calling out: "O sons of so-and-so, O sons of Abd Manaf, O sons of Abd al-Muttalib, O sons of Ka'b, O sons of Murrah, O sons of Abd Shams,

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/848. (2) Number (1072), and it is with Ahmad (17519). (3) In the manuscripts: Rabi'a ibn Abd al-Muttalib in both places, and the correct one is what we established. He is Abd al-Muttalib ibn Rabi'a ibn al-Harith ibn Abd al-Muttalib ibn Hashim. He lived in the Levant during the days of Umar and died during the reign of Yazid, and it was said: in the year (61 AH). Al-Siyar, 3/112. (4) He is Ibn Juz' al-Zubaydi. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/848, and the preceding

Hadith on the previous issue. (6) Tafsir al-Tabari, 2/845, Al-Nukat wa al-Uyun, 2/320, and Tafsir al-Baghawi, 2/249.

सूरह अल-अनफाल: आयत 41 21

...और स्वामित्व; बल्कि, यह खर्च और स्थान को स्पष्ट करने के लिए है(1)। इसका प्रमाण वह है जो मुस्लिम ने रिवायत किया है(2) कि अल-फज़्ल बिन अब्बास और अब्दुल मुत्तलिब बिन रबीआ(3) नबी ﷺ के पास आए, और उनमें से एक ने बात की और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आप लोगों में सबसे अधिक नेक और रिश्तों को निभाने वाले हैं, और हम निकाह (शादी) की उम्र तक पहुँच गए हैं, इसलिए हम आए हैं ताकि आप हमें इन सदक़ों (दान) में से कुछ का ज़िम्मेदार बना दें, ताकि हम आपके पास वैसे ही पहुँचाएँ जैसे लोग पहुँचाते हैं, और हमें वह मिले जो उन्हें मिलता है।" वह काफी देर तक खामोश रहे यहाँ तक कि हमने उनसे बात करनी चाही। उन्होंने कहा: और ज़ैनब पर्दे के पीछे से हमें इशारा करने लगीं कि उनसे बात न करें। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने कहा: "बेशक सदक़ा मुहम्मद के परिवार के लिए हलाल नहीं है, यह तो लोगों की गंदगी है। मेरे लिए महमिया(4) को बुलाओ - जो खुम्स (पांचवें हिस्से) के प्रभारी थे - और नौफ़ल बिन अल-हारिस बिन अब्दुल मुत्तलिब को।" उन्होंने कहा: वे दोनों उनके पास आए, तो उन्होंने महमिया से कहा: "इस लड़के का निकाह अपनी बेटी से कर दो" - अल-फज़्ल बिन अब्बास के लिए - और उन्होंने उसका निकाह कर दिया। और नौफ़ल बिन अल-हारिस से कहा: "इस लड़के का निकाह अपनी बेटी से कर दो" - यानी अब्दुल मुत्तलिब बिन रबीआ से - और महमिया से कहा: "खुम्स में से इन दोनों की तरफ से इतना और इतना मेहर दे दो।"

और उन्होंने ﷺ फरमाया: "अल्लाह ने तुम्हें जो गनीमत दी है, उसमें से मेरा हिस्सा केवल खुम्स है, और खुम्स तुम्हें ही लौटा दिया जाता है।" उन्होंने इसका पूरा और कुछ हिस्सा दिया, और इसमें से उन लोगों को भी दिया जिनके दिलों को जोड़ना था (मुअल्लफ़तुल क़ुलूब), और वे उन लोगों में से नहीं थे जिनका अल्लाह ने बंटवारे में उल्लेख किया है, जो हमारे द्वारा बताई गई बात को दर्शाता है, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है(5)।

बारहवां: "क़रीबी रिश्तेदारों" (ज़विल क़ुर्बा) के बारे में विद्वानों के तीन मत हैं: पूरी कुरैश; यह कुछ पूर्वजों (सलफ़)(6) ने कहा है; क्योंकि नबी ﷺ जब सफ़ा (पहाड़ी) पर चढ़े, तो पुकारने लगे: "ऐ फ़लां के बेटों, ऐ अब्द मनाफ़ के बेटों, ऐ अब्दुल मुत्तलिब के बेटों, ऐ काब के बेटों, ऐ मुर्रह के बेटों, ऐ अब्द शम्स के बेटों,

(1) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी, 2/848। (2) नंबर (1072), और यह अहमद (17519) के पास है। (3) प्रतियों में: दोनों स्थानों पर रबीआ बिन अब्दुल मुत्तलिब है, और सही वही है जो हमने स्थापित किया है। वह अब्दुल मुत्तलिब बिन रबीआ बिन अल-हारिस बिन अब्दुल मुत्तलिब बिन हाशिम हैं। वह उमर के दिनों में शाम में रहते थे और यज़ीद के शासनकाल में उनकी मृत्यु हुई, और कहा गया है: वर्ष (61 हिजरी) में। अल-सियार, 3/112। (4) वह इब्न जुज़ अल-ज़ुबैदी हैं। (5) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी, 2/848, और पिछले मसले में हदीस का संदर्भ। (6) तफ़सीर अल-तबरी, 2/845, अल-नुकात वल-उयून, 2/320, और तफ़सीर अल-बगवी, 2/249।

سورة الانفال: آیت ٤١ ٢١

اور ملکیت، بلکہ یہ تو صرف مصرف اور جگہ کو بیان کرنے کے لیے ہے(١)۔ اور اس پر دلیل وہ ہے جو مسلم نے روایت کی ہے(٢) کہ الفضل بن عباس اور عبد المطلب بن ربیعہ(٣) نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے، تو ان میں سے ایک نے گفتگو کرتے ہوئے عرض کیا: یا رسول اللہ، آپ سب سے زیادہ نیک اور صلہ رحمی کرنے والے ہیں، اور ہم نکاح کی عمر کو پہنچ چکے ہیں، لہٰذا ہم اس لیے حاضر ہوئے ہیں کہ آپ ہمیں ان صدقات میں سے کسی پر مقرر فرما دیں، تاکہ ہم آپ کو اسی طرح ادا کریں جیسے لوگ ادا کرتے ہیں، اور ہمیں بھی وہی حصہ ملے جو انہیں ملتا ہے۔ تو آپ ﷺ کافی دیر خاموش رہے یہاں تک کہ ہم نے آپ سے بات کرنی چاہی۔ انہوں نے کہا: اور زینب پردے کے پیچھے سے ہمیں اشارہ کرنے لگیں کہ ان سے بات نہ کریں۔ انہوں نے کہا: پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک صدقہ آلِ محمد کے لیے حلال نہیں ہے، یہ تو لوگوں کا میل کچیل ہے۔ میرے پاس مَحْمِیَہ(٤) کو بلاؤ - جو خمس پر مقرر تھے - اور نوفل بن الحارث بن عبد المطلب کو۔" انہوں نے کہا: تو وہ دونوں آئے، تو آپ ﷺ نے محمیہ سے فرمایا: "اس لڑکے کا نکاح اپنی بیٹی سے کر دو" - یعنی الفضل بن عباس کا - تو انہوں نے نکاح کر دیا۔ اور نوفل بن الحارث سے فرمایا: "اس لڑکے کا نکاح اپنی بیٹی سے کر دو" - یعنی عبد المطلب بن ربیعہ کا - اور محمیہ سے فرمایا: "خمس میں سے ان دونوں کی طرف سے اتنا اور اتنا مہر ادا کر دو۔"

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے جو مالِ غنیمت تمہیں عطا کیا ہے اس میں سے میرا کچھ نہیں سوائے خمس کے، اور خمس تمہیں ہی لوٹا دیا جاتا ہے۔" اور آپ ﷺ نے وہ سارا اور کچھ حصہ دیا، اور اس میں سے مؤلفۃ القلوب کو بھی دیا حالانکہ وہ ان لوگوں میں سے نہیں تھے جن کا اللہ

نے تقسیم میں ذکر کیا ہے، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے جو ہم نے ذکر کی، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے(٥)۔

بارہویں بات: "ذوی القربیٰ" کے بارے میں علماء کا تین اقوال پر اختلاف ہے: پوری قریش؛ یہ بعض سلف(٦) کا قول ہے؛ اس لیے کہ نبی ﷺ جب صفا (پہاڑی) پر چڑھے تو پکارنے لگے: "اے فلاں کے بیٹو، اے بنو عبد مناف، اے بنو عبد المطلب، اے بنو کعب، اے بنو مرہ، اے بنو عبد شمس،

(١) احکام القرآن لابن العربی ٢/٨٤٨۔ (٢) نمبر (١٠٧٢)، اور یہ احمد (١٧٥١٩) کے ہاں ہے۔ (٣) نسخوں میں: دونوں جگہ ربیعہ بن عبد المطلب ہے، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ وہ عبد المطلب بن ربیعہ بن الحارث بن عبد المطلب بن ہاشم ہیں، وہ عمر کے دور میں شام میں رہے، اور یزید کے دور حکومت میں وفات پائی، اور کہا گیا ہے: سنہ (٦١ھ) میں۔ السیر ٣/١١٢۔ (٤) وہ ابن جزء الزبیدی ہیں۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢/٨٤٨، اور پچھلے مسئلے میں حدیث کا سلف۔ (٦) تفسیر الطبری ٢/٨٤٥، والنکت والعیون ٢/٣٢٠، وتفسیر البغوي ٢/٢٤٩۔

“...save yourselves from the Fire,” the hadith continues. It will be mentioned in Surah “Ash-Shu'ara”(1).

Ash-Shafi'i, Ahmad, Abu Thawr, Mujahid, Qatada, Ibn Jurayj, and Muslim ibn Khalid said: [They are] Banu Hashim and Banu Abd al-Muttalib(2); because when the Prophet ﷺ distributed the share of the kinsfolk among Banu Hashim and Banu Abd al-Muttalib, he said: “They did not leave me during [the time of] ignorance (Jahiliyyah) nor Islam. Indeed, Banu Hashim and Banu al-Muttalib are one and the same,” and he interlaced his fingers. Narrated by al-Nasa'i and al-Bukhari(3).

Al-Bukhari said(4): Al-Layth said: Yunus narrated to me, and added: [Jubayr said:] The Prophet ﷺ did not distribute anything to Banu Abd Shams nor to Banu Nawfal. Ibn Ishaq said: Abd Shams, Hashim, and al-Muttalib were brothers by the same mother, and their mother was Atika bint Murra. Nawfal was their brother by their father.

Al-Nasa'i said(5): The Prophet ﷺ allotted shares to the kinsfolk, and they are Banu Hashim and Banu al-Muttalib, including the rich and the poor among them. It was said: it is for the poor among them, not the rich, like orphans and the wayfarer. This is the more correct of the two opinions in my view, and Allah knows best. The young and the old, male and female are equal [in this share]; because Allah Almighty made it for them, and the Messenger of Allah ﷺ distributed it among them. There is nothing in the hadith to suggest that he favored some of them over others.

Third: Banu Hashim specifically; this was said by Mujahid and Ali ibn al-Husayn(6). And this is the view of Malik.

---

(1) In the commentary on the words of Allah Almighty: {And warn your nearest kinsmen} Verse (214), and the hadith is with Ahmad (8402), al-Bukhari (4771), and Muslim (206) on the authority of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (2) Al-Istidhkar 4/187. (3) Sahih al-Bukhari (3140), and Sunan al-Nasa'i (al-Mujtaba) 7/130-131, and it is with Ahmad (16741), and it is from the hadith of Jubayr ibn Mut'im (may Allah be pleased with him). (4) In his Sahih following the mentioned hadith, and what will follow between brackets is from it. (5) Similarly in al-Mujtaba 7/135, and al-Sunan al-Kubra following hadith (4433). (6) Narrated by al-Tabari from them 11/193-194, and narrated by Ahmad (2235), Muslim (1812), and al-Tabari 11/194 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) that he wrote to the one who sent

to ask him about the share of the kinsfolk: "We used to claim that we were they, but our people refused that for us."

सूरह अल-अन्फाल: आयत 41 22

“...अपने आप को आग से बचाओ,” हदीस आगे बढ़ती है। इसका उल्लेख सूरह “अश-शुअरा” (1) में आएगा।

अल-शाफ़ई, अहमद, अबू थौर, मुजाहिद, कतादा, इब्न जुरैज और मुस्लिम इब्न खालिद ने कहा: [वे हैं] बनू हाशिम और बनू अब्द अल-मुत्तलिब (2); क्योंकि जब पैगंबर ﷺ ने बनू हाशिम और बनू अब्द अल-मुत्तलिब के बीच रिश्तेदारों का हिस्सा बांटा, तो उन्होंने कहा: “उन्होंने अज्ञानता (जाहिलिया) और न ही इस्लाम के दौरान मुझे नहीं छोड़ा। वास्तव में, बनू हाशिम और बनू अल-मुत्तलिब एक ही हैं,” और उन्होंने अपनी उंगलियों को आपस में फँसाया। इसे अल-नसाई और अल-बुखारी ने वर्णित किया है (3)।

अल-बुखारी ने कहा (4): अल-लैथ ने कहा: यूनुस ने मुझे सुनाया, और जोड़ा: [जुबैर ने कहा:] पैगंबर ﷺ ने बनू अब्द शम्स और न ही बनू नौफल को कुछ भी आवंटित किया। इब्न इशाक ने कहा: अब्द शम्स, हाशिम और अल-मुत्तलिब एक ही माँ के भाई थे, और उनकी माँ आतिकाह बिंत मुर्रा थीं। नौफ़ल उनके पिता की ओर से उनके भाई थे।

अल-नसाई ने कहा (5): पैगंबर ﷺ ने रिश्तेदारों को हिस्से आवंटित किए, और वे बनू हाशिम और बनू अल-मुत्तलिब हैं, जिनमें अमीर और गरीब दोनों शामिल हैं। यह कहा गया है: यह उनके बीच के गरीबों के लिए है, न कि अमीरों के लिए, जैसे अनाथ और मुसाफिर। मेरे विचार में यह दो रायों में से अधिक सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। छोटे और बड़े, पुरुष और महिला [इस हिस्से में] समान हैं; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे उनके लिए बनाया है, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे उनके बीच बांटा है। हदीस में ऐसा कुछ भी नहीं है जिससे पता चले कि उन्होंने उनमें से कुछ को दूसरों पर वरीयता दी है।

तीसरा: विशेष रूप से बनू हाशिम; यह मुजाहिद और अली इब्न अल-हुसैन (6) द्वारा कहा गया था। और यही मालिक का विचार है।

---

(1) अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या में: {और अपने निकटतम रिश्तेदारों को चेतावनी दो} आयत (214), और हदीस अहमद (8402), अल-बुखारी (4771), और मुस्लिम (206) के पास अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है। (2) अल-इस्तिधकार 4/187। (3) सहीह अल-बुखारी (3140),

और सुनन अल-नसाई (अल-मुजतबा) 7/130-131, और यह अहमद (16741) के पास है, और यह जुबैर इब्न मुतिम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (4) उनकी सहीह में उल्लिखित हदीस के बाद, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (5) इसी प्रकार अल-मुजतबा 7/135 में, और हदीस (4433) के बाद अल-सुनन अल-कुबरा में। (6) अल-तबरी ने उनसे 11/193-194 में वर्णित किया है, और अहमद (2235), मुस्लिम (1812), और अल-तबरी 11/194 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित किया है कि उन्होंने उस व्यक्ति को लिखा जिसने उन्हें रिश्तेदारों के हिस्से के बारे में पूछने के लिए भेजा था: "हम दावा करते थे कि हम ही वे हैं, लेकिन हमारे लोगों ने हमारे लिए इसे स्वीकार करने से इनकार कर दिया।"

سورۃ الانفال: آیت ٤١ ٢٢

"اپنے آپ کو آگ سے بچاؤ" پوری حدیث۔ اور (یہ) سورۃ "الشعراء" (١) میں آئے گی۔

امام شافعی، احمد، ابو ثور، مجاہد، قتادہ، ابن جریج اور مسلم بن خالد نے کہا: (ان سے مراد) بنو ہاشم اور بنو عبد المطلب ہیں(٢)؛ اس لیے کہ نبی ﷺ نے جب ذوی القربیٰ کا حصہ بنو ہاشم اور بنو عبد المطلب کے درمیان تقسیم کیا تو فرمایا: "انہوں نے مجھے جاہلیت میں چھوڑا نہ اسلام میں، یقیناً بنو ہاشم اور بنو المطلب ایک ہی چیز ہیں" اور آپ ﷺ نے اپنی انگلیاں ایک دوسری میں ڈال کر دکھائیں۔ اسے نسائی اور بخاری نے روایت کیا ہے(٣)۔

بخاری نے کہا(٤): لیث نے کہا: مجھے یونس نے بیان کیا، اور مزید کہا: [جبیر نے کہا:] اور نبی ﷺ نے بنو عبد شمس اور نہ ہی بنو نوفل کو کچھ تقسیم کیا۔ ابن اسحاق نے کہا: عبد شمس، ہاشم اور المطلب ماں جائے بھائی تھے، اور ان کی ماں عاتکہ بنت مرہ تھیں۔ جبکہ نوفل ان کے علاتی (باپ شریک) بھائی تھے۔

نسائی نے کہا(٥): نبی ﷺ نے ذوی القربیٰ کے لیے حصہ مقرر کیا، اور وہ بنو ہاشم اور بنو المطلب ہیں، ان میں غنی (امیر) اور فقیر (غریب) سب شامل ہیں۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: یہ ان میں سے صرف فقراء کے لیے ہے نہ کہ اغنیاء کے لیے، جیسے یتامیٰ اور مسافر (ہوتے ہیں)، اور میرے نزدیک دونوں قولوں میں سے یہی صواب (درست) کے زیادہ قریب ہے، واللہ اعلم۔ اور چھوٹا بڑا، مرد اور عورت سب برابر ہیں؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے یہ حصہ ان کے لیے رکھا ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے اسے ان کے درمیان تقسیم کیا ہے۔ اور حدیث میں ایسا کچھ نہیں ہے کہ آپ ﷺ نے بعض کو بعض پر فضیلت دی ہو۔

تیسرا قول: خاص بنو ہاشم؛ یہ مجاہد اور علی بن حسین(٦) کا قول ہے۔ اور یہی امام مالک کا قول ہے۔

---

(١) اللہ تعالیٰ کے قول: {وأنذر عشيرتك الأقربين} آیت (٢١٤) کی تفسیر میں، اور یہ حدیث احمد (٨٤٠٢)، بخاری (٤٧٧١) اور مسلم (٢٠٦) کے ہاں حضرت ابو ہریرہ ؓ سے مروی ہے۔ (٢) الاستذکار ٤/ ١٨٧ . (٣) صحیح بخاری (٣١٤٠)، اور سنن نسائی (المجتبی) ٧/ ١٣٠ - ١٣١ ، اور یہ احمد (١٦٧٤١) کے ہاں ہے، اور یہ جبیر بن مطعم ؓ کی حدیث سے ہے۔ (٤) اپنی صحیح میں مذکورہ حدیث کے بعد، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٥) اسی طرح المجتبی ٧/ ١٣٥ ، اور السنن الکبری میں حدیث (٤٤٣٣) کے بعد۔ (٦) اسے طبری نے ان دونوں سے ١١/ ١٩٣ - ١٩٤ میں روایت کیا، اور احمد (٢٢٣٥)، مسلم (١٨١٢)، اور طبری ١١/ ١٩٤ نے ابن عباس ؓ سے روایت کیا کہ انہوں نے اس شخص کو لکھا جس نے ان سے ذوی القربیٰ کے حصے کے بارے میں دریافت کیا تھا: "ہم یہ گمان کرتے تھے کہ وہ ہم ہی ہیں، لیکن ہماری قوم نے ہمارے لیے اس کا انکار کر دیا۔"

Surah Al-Anfal: Verse 41 (Page 23)

...and al-Thawri, al-Awza'i and others (1). Thirteenth: When Allah (Exalted and Majestic is He) clarified the ruling on the fifth (khums) and remained silent about the other four-fifths, this indicated that they belong to the conquerors (who took the spoils). The Prophet ﷺ clarified this by saying: "Any town that disobeys Allah and His Messenger, its fifth is for Allah and His Messenger, then it belongs to you." There is no disagreement on this within the Ummah or among the Imams, as narrated by Ibn al-Arabi in his "Ahkam" (2) and others. However, if the Imam sees fit to be gracious to the prisoners by releasing them, he may do so, and the rights of the conquerors over them are void (3); as the Prophet ﷺ did with Thumama bin Uthal (4) and others, and he said: "If al-Mut'im bin 'Adi were alive and spoke to me about these stinking people - meaning the prisoners of Badr - I would have left them for him" recorded by al-Bukhari (5); as a reward for his role in the matter of breaking the [boycott] scroll (6). He also has the right to kill them all; for the Messenger of Allah ﷺ killed Uqba bin Abi Mu'ayt from among the prisoners while in captivity (7), and likewise al-Nadr bin al-Harith; he killed him at al-Safra' while in captivity (8), and this is something there is no disagreement about (9). And the Messenger of Allah ﷺ had a share like the share of the conquerors, whether he was present or absent. And the share of the Safiyy (the best part of the spoils chosen first by the leader);

(1) Al-Istidhkâr 14/186. (2) 2/851, and the hadith was recorded by Ahmad (8216), and Muslim (1756) on the authority of Abu Hurayrah (RA). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/851. (4) Recorded by Ahmad (9833), al-Bukhari (462), and Muslim (1764) from the hadith of Abu Hurayrah (RA). It was previously mentioned in 2/422. (5) In his Sahih (3139), and it is with Ahmad (16733), and it is from the hadith of Jubayr bin Mut'im (RA). (6) Al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham 1/375, Dala'il al-Nubuwwa by Abu Nu'aym 1/362, and Dala'il al-Nubuwwa by al-Bayhaqi 2/314. (7) Recorded by Abd al-Razzaq (9394) from the hadith of Ibn Abbas (RA). (8) Al-Sira al-Nabawiyya 1/644, and recorded by Abu Ubayd in al-Amwal p. 171, Ibn Abi Shaybah 14/372, and Abu Dawud in al-Marasil (337) on the authority of Sa'id bin Jubayr, and al-Tabarani connected it in al-Awsat (3813) by mentioning Ibn Abbas. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/90: Narrated by al-Tabarani in al-Awsat, and in it is Abdullah bin Hammad bin Numayr, whom I do not know, and the rest of its men are trustworthy. See al-Talkhis al-Habir 4/108. (9) Al-Amwal p. 171.

WWW.NAFSEISLAM.COM

सूरह अल-अंफाल: आयत 41 (पृष्ठ 23)

...और अल-थौरी, अल-अवज़ा'ई और अन्य (1)। तेरहवां: जब अल्लाह (सर्वशक्तिमान और प्रतापी) ने पांचवें (खुम्स) के फैसले को स्पष्ट किया और शेष चार-पांचवें के बारे में चुप रहे, तो इसने संकेत दिया कि वे उन लोगों के हैं जिन्होंने जीत हासिल की (माल-ए-ग़नीमत हासिल करने वाले)। पैगंबर ﷺ ने इसे यह कहते हुए स्पष्ट किया: "जो कोई बस्ती अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा करती है, उसका पांचवां हिस्सा अल्लाह और उसके रसूल के लिए है, फिर वह तुम्हारा है।" उम्माह के बीच या इमामों के बीच इस पर कोई असहमति नहीं है, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने अपने "अहकाम" (2) और अन्य में वर्णित किया है। हालांकि, यदि इमाम कैदियों को मुक्त करके उन पर अनुग्रह करना उचित समझे, तो वह ऐसा कर सकता है, और उन पर विजय पाने वालों के अधिकार समाप्त हो जाते हैं (3); जैसा कि पैगंबर ﷺ ने थुमामा बिन उथल (4) और अन्य के साथ किया था, और उन्होंने कहा: "यदि अल-मुति'म बिन 'आदी जीवित होते और इन दुर्गंधित लोगों (बद्र के कैदियों) के बारे में मुझसे बात करते, तो मैं उन्हें उनके लिए छोड़ देता" अल-बुखारी (5) द्वारा दर्ज किया गया; यह [बहिष्कार] दस्तावेज़ (6) को तोड़ने के मामले में उनकी भूमिका के पुरस्कार के रूप में था। उसे उन सभी को मारने का भी अधिकार है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कैदियों में से उकबा बिन अबी मुअैत को क़ैद के दौरान मार डाला था (7), और इसी तरह अल-नद्र बिन अल-हारिस को भी; उन्होंने उसे सफ़रा में क़ैद के दौरान मार डाला (8), और यह ऐसी चीज़ है जिस पर कोई असहमति नहीं है (9)। और अल्लाह के रसूल ﷺ का हिस्सा भी विजेताओं के हिस्से के समान था, चाहे वे उपस्थित हों या अनुपस्थित। और सफी का हिस्सा (माल-ए-ग़नीमत का वह सबसे अच्छा हिस्सा जिसे नेता पहले चुनता है);

(1) अल-इस्तिधकार 14/186. (2) 2/851, और हदीस अहमद (8216) द्वारा और मुस्लिम (1756) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ि.) के अधिकार पर दर्ज की गई है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/851। (4) अहमद (9833), अल-बुखारी (462), और मुस्लिम (1764) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से दर्ज। इसका उल्लेख पहले 2/422 में किया गया है। (5) उनके सहीह (3139) में, और यह अहमद (16733) के पास है, और यह जुबैर बिन मुत'िम (रज़ि.) की हदीस से है। (6) इब्न हिशम द्वारा अल-सिरा अल-नबविया 1/375, अबू नुअैम द्वारा दलाल अल-नुबुव्वा 1/362, और अल-बैहकी द्वारा दलाल अल-नुबुव्वा 2/314। (7) इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से अब्द अल-रज्जाक (9394) द्वारा दर्ज। (8) अल-सिरा अल-नबविया 1/644, और अल-अमवाल पृष्ठ 171 में अबू उबैद द्वारा, इब्न

अबी शायबाह 14/372, और मरासिल (337) में अबू दाऊद द्वारा सईद बिन जुबैर के अधिकार पर दर्ज किया गया, और अल-तबरानी ने इब्न अब्बास का उल्लेख करते हुए इसे अल-अवसत (3813) में जोड़ा। अल-हथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/90 में कहा: अल-तबरानी द्वारा अल-अवसत में वर्णित, और इसमें अब्दुल्ला बिन हम्माद बिन नुमैर है, जिसे मैं नहीं जानता, और इसके बाकी आदमी विश्वसनीय हैं। अल-तल्खीस अल-हबीर 4/108 देखें। (9) अल-अमवाल पृष्ठ 171।

WWW.NAFSEISLAM.COM

سورہ الانفال: آیت ۴۱ ۲۳

اور الثوری، الاوزاعی اور دیگر (۱)۔ تیرہویں: جب اللہ عزوجل نے خمس (پانچویں حصے) کا حکم بیان فرمایا اور باقی چار حصوں کے بارے میں خاموشی اختیار فرمائی، تو اس سے ثابت ہوا کہ وہ غنیمت پانے والوں کی ملکیت ہیں۔ اور نبی ﷺ نے اسے اپنے اس قول سے واضح فرمایا: «جس بستی نے بھی اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی، تو اس کا پانچواں حصہ اللہ اور اس کے رسول کے لیے ہے، پھر وہ تمہارا ہے»۔ اور یہ وہ بات ہے جس میں امت کے درمیان اور نہ ہی ائمہ کے درمیان کوئی اختلاف ہے؛ جیسا کہ ابن العربی نے اپنی کتاب «احکام» (۲) اور دیگر میں نقل کیا ہے۔ البتہ اگر امام قیدیوں کو رہا کر کے ان پر احسان کرنا مناسب سمجھے تو وہ ایسا کر سکتا ہے، اور ان میں غنیمت پانے والوں کے حقوق ختم ہو جائیں گے (۳)؛ جیسا کہ نبی ﷺ نے ثمامہ بن اثال (۴) اور دیگر کے ساتھ کیا، اور فرمایا: «اگر مطعم بن عدی زندہ ہوتے پھر وہ مجھ سے ان بدبودار لوگوں - یعنی بدر کے قیدیوں - کے بارے میں بات کرتے تو میں ان کی خاطر انہیں چھوڑ دیتا» اسے بخاری نے روایت کیا ہے (۵)؛ جو کہ ان کے صحیفہ (بائیکاٹ کی دستاویز) کے معاملے میں کھڑے ہونے کا بدلہ تھا (۶)۔ اور امام کو اختیار ہے کہ ان سب کو قتل کر دے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے قیدیوں میں سے عقبہ بن ابی معیط کو قید کی حالت میں قتل کر دیا تھا (۷)، اور اسی طرح نضر بن حارث کو؛ آپ نے اسے صفراء کے مقام پر قید کی حالت میں قتل کیا (۸)، اور یہ وہ بات ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں (۹)۔ اور رسول اللہ ﷺ کا ایک حصہ غنیمت پانے والوں کے حصے کی طرح تھا، خواہ آپ حاضر ہوں یا غائب۔ اور سفی (مال غنیمت کا وہ بہترین حصہ جو سردار پہلے چن لیتا ہے) کا حصہ؛

(۱) الاستذکار ۱۸۶/۱۴ . (۲) ۸۵۱/۲ ، اور حدیث کو احمد (۸۲۱۶) اور مسلم (۱۷۵۶) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۸۵۱/۲ . (۴) اسے احمد (۹۸۳۳)، بخاری (۴۶۲) اور مسلم (۱۷۶۴) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے ۴۲۲/۲ پر گزر چکا ہے۔ (۵) اپنی صحیح (۳۱۳۹) میں، اور یہ احمد (۱۶۷۳۳) کے ہاں ہے، اور یہ جبیر بن مطعم ؓ کی حدیث سے ہے۔ (۶) السیرۃ النبویۃ لابن ھشام ۳۷۵/۱ ، اور دلائل النبوۃ لابی نعیم ۳۶۲/۱ ، اور دلائل النبوۃ للبیھقی ۳۱۴/۲ . (۷) اسے عبد الرزاق (۹۳۹۴) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۸) السیرۃ النبویۃ ۶۴۴/۱ ، اور اسے ابو عبید نے الأموال ص ۱۷۱ ، اور ابن ابی شیبہ ۳۷۲/۱۴ ، اور ابو داود نے المراسیل (۳۳۷) میں سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے، اور طبرانی نے الاوسط (۳۸۱۳) میں اسے ابن عباس کے ذکر کے ساتھ متصل کیا ہے۔ اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۹۰/۶ میں کہا: اسے طبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس میں عبداللہ بن حماد بن نمیر ہے، جسے میں نہیں جانتا، اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ اور التلخیص الحبیر ۱۰۸/۴ ملاحظہ کریں۔ (۹) الأموال ص ۱۷۱ .

WWW.NAFSEISLAM.COM

24 Surah Al-Anfal, Verse 41

...choosing a sword, an arrow, a servant, or a beast. Safiyyah bint Huyayy was from the 'Safi' (a select portion chosen by the leader before division) of the spoils of Khaybar (1). Likewise, Dhu al-Fiqar was from the Safi (2). This practice ended with his death, except according to Abu Thawr, who considered it as remaining for the Imam to place (3) where the Prophet's ﷺ portion used to be. The wisdom behind this was that the people of the Pre-Islamic era (Jahiliyyah) used to allot a fourth of the spoils for the leader. Their poet said:

Yours is the fourth (Mirba') of it and the Safaya (select items)... And yours is the decree, the Nashitah, and the Fudul (4).

Another said: Among us is he who took a fourth from the armies... Twenty years while he is counted among the living (5).

It is said: He 'rabb'a' the army (rabb'ahu, raba'atan) when he takes a fourth of the spoils. Al-Asma'i said: He took a fourth (raba'a) in Jahiliyyah and a fifth (khamma-sa) in Islam (6). He used to take a fourth of the spoils without any law or religion, and choose from it whatever he wished, then dictate after the Safi in whatever else he wanted, and what was left of inferior goods and personal effects belonged to him. Thus, Allah Almighty perfected the religion with His saying: {And know that whatever of war-booty you may gain, verily one-fifth of it is for Allah...}. He maintained the portion of Safi for His Prophet ﷺ and abolished the rule of Jahiliyyah (7).

---

(1) Narrated by Abu Dawood (2994) from Aisha, may Allah be pleased with her. In the same chapter, from Anas, may Allah be pleased with him, in Ahmad (11992), Al-Bukhari (2893), and Muslim in the Book of Marriage (1365): (84). (2) Narrated by At-Tirmidhi (1561), Ibn Majah (2808), and Ibn al-Mundhir in al-Awsat 11/91 from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. The author of Al-Qamus said (faqr): Dhu al-Fiqar was the sword of Al-As ibn Munabbih; he was killed on the day of Badr as a disbeliever, so it went to the Prophet ﷺ, then it went to Ali, may Allah be pleased with him. Ibn al-Athir mentioned in An-Nihayah (faqr): that it had small beautiful indentations; he said: al-mufaqqar of swords is that which has settled notches. (3) In 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/848 (the words are from him): so he placed it, and Ibn al-Mundhir said in Al-Awsat 11/96: I do not know of anyone who agreed with Abu Thawr on what he said. (4) Said by Abdullah bin 'Anamah, and it is in 'Al-Asma'iyat' p. 37, 'Al-Bayan wa al-Tabyin' 1/381, 'Al-Ma'ani al-Kabir' 2/949, and

'Sharh al-Hamasa' by al-Marzuqi 3/1024. Ibn Qutaybah said: Al-Nashitah: what they take while returning. Al-Fudul: what remains after division. The completion of the verse's explanation will follow. (5) Said by Abu al-Najm al-Ijli, and it is in his Diwan p. 44, 'Amali al-Qali' 1/144, and the Diwan's narration: count as one who took a fourth... (6) 'Amali al-Qali' 1/144. (7) 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/848, and he said this in the explanation of the mentioned verse of Abdullah bin 'Anamah. Al-Khurthi: the worst of the goods and spoils, plural: al-khara'ith. Mu'jam Matn al-Lugha (kharth).

24 सूरा अल-अनफाल, आयत 41

...एक तलवार, एक तीर, एक सेवक या एक जानवर चुनना। सफ़िया बिन्त हुयय खैबर की गनीमत (युद्ध के माल) में से 'सफ़ी' (विभाजन से पहले नेता द्वारा चुनी गई विशेष वस्तु) में से थीं (1)। इसी प्रकार, ज़ुल्फ़िक़ार भी सफ़ी में से थी (2)। उसकी मृत्यु के साथ यह प्रथा समाप्त हो गई; सिवाय अबू थौर के पास, क्योंकि उन्होंने इसे इमाम के लिए शेष माना (3) जहाँ नबी ﷺ का हिस्सा रखा जाता था। इसके पीछे हिकमत यह थी कि जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के लोग नेता के लिए गनीमत का एक चौथाई हिस्सा मानते थे। उनके कवि ने कहा:

उसका चौथाई (मिर्बा) और सफ़ाया (चुनी हुई वस्तुएँ) तुम्हारा है... और तुम्हारा ही हुक्म, नशीता और फ़ुज़ूल है (4)।

एक अन्य ने कहा: हम में से वह है जिसने सेनाओं का चौथाई हिस्सा लिया... बीस साल जबकि वह जीवितों में गिना जाता है (5)।

कहा जाता है: उसने सेना को 'रब्ब-आ' किया (रब्ब-अहु, रबा-अतन): जब वह गनीमत का एक चौथाई हिस्सा लेता है। अल-अस्माई ने कहा: उसने जाहिलियत में चौथाई (रबा-आ) लिया, और इस्लाम में पाँचवाँ हिस्सा (ख़म्मा-सा) लिया (6); वह बिना किसी शरीयत या धर्म के गनीमत का चौथाई हिस्सा लेता था, और उसमें से अपनी पसंद की चीज़ चुनता था, फिर सफ़ी के बाद जो कुछ भी चाहता उस पर हुक्म चलाता था, और जो घटिया माल और सामान बचता था वह उसका होता था। अतः अल्लाह सुब्हानहु व ताआला ने अपने इस कथन से दीन को पुख्ता कर दिया: {और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी गनीमत मिले, उसका पाँचवाँ हिस्सा (ख़ुमुस) अल्लाह के लिए है...}। और उसने अपने नबी ﷺ के लिए सफ़ी का हिस्सा बरकरार रखा, और जाहिलियत के हुक्म को खत्म कर दिया (7)।

---

(1) इसे अबू दाऊद (2994) ने आयशा (रज़ि.) से रिवायत किया है। और इसी अध्याय में अनस (रज़ि.) से अहमद (11992), बुखारी (2893) और मुस्लिम ने निकाह की किताब (1365): (84) में रिवायत किया है। (2) इसे तिर्मिज़ी (1561), इब्न माजह (2808) और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 11/91 में इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है। अल-क़ामूस के लेखक ने कहा (फ़क़्र): ज़ुल्फ़िक़ार अल-आस बिन मुनब्बिह की तलवार थी; वह बद्र के दिन काफिर के रूप में मारा गया, तो वह नबी ﷺ के पास आई, फिर वह अली (रज़ि.) के पास आई। इब्न अल-असीर ने अन-निहाया (फ़क़्र) में ज़िक्र किया: कि इसमें छोटे सुंदर गड्ढे थे; उन्होंने कहा: तलवारों का 'मुफ़क्क़र' वह है जिसमें गहरी

धारियाँ हों। (3) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/848 में (शब्द उन्हीं के हैं): तो उसने इसे रखा, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 11/96 में कहा: मैं किसी को नहीं जानता जो अबू थौर की बात से सहमत हो। (4) इसके कहने वाले अब्दुल्लाह बिन अनमा हैं, और यह अल-अस्माइयात पृ. 37, अल-बयान व अल-तबीन 1/381, अल-मानी अल-कबीर 2/949 और मरज़ूक़ी की शरह अल-हमासा 3/1024 में है। इब्न क़ुतैबा ने कहा: अल-नशीता: जो वे लौटते समय लेते हैं। अल-फ़ुज़ूल: जो विभाजन के बाद बच जाता है। शेर की व्याख्या का शेष भाग आगे आएगा। (5) इसके कहने वाले अबू अल-नज्म अल-इजली हैं, और यह उनके दीवान पृ. 44, अमाली अल-क़ाली 1/144 में है, और दीवान की रिवायत है: उन लोगों की तरह गिनो जिन्होंने चौथाई लिया... (6) अमाली अल-क़ाली 1/144। (7) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/848, और उन्होंने यह बात अब्दुल्लाह बिन अनमा के उक्त शेर की व्याख्या में कही है। अल-खुरथी: सबसे रद्दी माल और गनीमत, बहुवचन: अल-खराइथ। मुअजम मतन अल-लुग़ा (खर्थ)।

٢٤ سورة الأنفال، الآية ٤١

...ایک تلوار، یا ایک تیر، یا ایک خادم، یا ایک چوپایہ منتخب کرنا۔ اور صفیہ بنت حیی خیبر کے مالِ غنیمت میں 'صفی' (تقسیم سے قبل سربراہ کا منتخب کردہ حصہ) میں سے تھیں (١)۔ اسی طرح ذو الفقار بھی صفی میں سے تھی (٢)۔ اور اس کا سلسلہ آپ کی وفات کے ساتھ منقطع ہو گیا؛ سوائے ابو ثور کے نزدیک، کیونکہ وہ اسے امام کے لیے باقی مانتے تھے (٣) جہاں نبی ﷺ کا حصہ رکھا جاتا تھا۔ اور اس میں حکمت یہ تھی کہ اہل جاہلیت سربراہ کے لیے غنیمت کا چوتھائی حصہ (مرباع) ضروری سمجھتے تھے۔ ان کے شاعر نے کہا:

اس کا چوتھائی (مرباع) اور صفایا (منتخب اشیاء) تمہارے لیے ہیں... اور تمہارا ہی حکم، نشیطہ اور فضول ہے (٤)۔

اور ایک دوسرے نے کہا: ہم میں سے وہ ہے جس نے لشکروں کا چوتھائی حصہ لیا... بیس سال جبکہ وہ زندوں میں شمار کیا جاتا ہے (٥)۔

کہا جاتا ہے: 'ربّع الجیش' (اس نے لشکر کو چوتھائی کیا): جب وہ غنیمت کا چوتھائی حصہ لے۔ اصمعی نے کہا: اس نے جاہلیت میں چوتھائی (ربع) لیا، اور اسلام میں پانچواں حصہ (خمس) لیا (٦)؛ پس وہ بغیر کسی شریعت اور دین کے غنیمت کا چوتھائی حصہ لیتا تھا، اور اس میں سے اپنی پسند کی چیز چن لیتا تھا، پھر صفی کے بعد جس چیز پر چاہتا حکم چلاتا، اور جو گھٹیا مال و اسباب بچ رہتا وہ اسی کا ہوتا۔ پس اللہ سبحانہ و تعالی نے اپنے اس قول سے دین کو پختہ کر دیا: {اور جان لو کہ تمہیں جو کچھ بھی غنیمت ملے، اس کا پانچواں حصہ (خمس) اللہ کے لیے ہے...}۔ اور اس نے اپنے نبی ﷺ کے لیے صفی کا حصہ برقرار رکھا، اور حکمِ جاہلیت کو ساقط کر دیا (٧)۔

(۱) اسے ابو داؤد (۲۹۹۴) نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اور اسی باب میں انس رضی اللہ عنہ سے احمد (۱۱۹۹۲)، بخاری (۲۸۹۳) اور مسلم نے کتاب النکاح (۱۳۶۵): (۸۴) میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے ترمذی (۱۵۶۱)، ابن ماجہ (۲۸۰۸) اور ابن المنذر نے الاوسط ۱۱/۹۱ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ صاحب القاموس نے کہا (فقر): ذو الفقار العاص بن منبہ کی تلوار تھی؛ وہ بدر کے دن کافر ہونے کی حالت میں قتل ہوا، تو وہ نبی ﷺ کے حصے میں آئی، پھر وہ علی رضی اللہ عنہ کے پاس آئی۔ ابن الاثیر نے النہایہ (فقر) میں ذکر کیا: کہ اس میں چھوٹے خوبصورت گڑھے تھے؛ انہوں نے کہا: تلواروں میں 'مفقر' وہ ہے جس میں گہری لکیریں یا نشان ہوں۔ (۳) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/۸۴۸ میں (کلام انہی کا ہے): پس اس نے اسے رکھا، اور ابن المنذر نے الاوسط ۱۱/۹۶ میں کہا: میں کسی کو نہیں جانتا جس نے ابو ثور کی بات سے اتفاق کیا ہو۔ (٤) اس کے کہنے والے عبد اللہ بن عنمہ ہیں، اور یہ الاصمعیات ص ۳۷، البیان والتبیین ۱/۳۸۱، المعانی الکبیر ۲/۹٤۹ اور مرزوقی کی شرح الحماسہ ۳/۱۰۲٤ میں ہے۔ ابن قتیبہ نے کہا: النشیطہ: جو وہ واپسی کے وقت حاصل کرتے ہیں۔ الفضول: جو تقسیم سے بچ جائے۔ شعر کی شرح کا بقیہ حصہ آگے آئے گا۔ (٥) اس کے کہنے والے ابو النجم العجلی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ٤٤، امالی القالی ۱/۱٤٤ میں ہے، اور دیوان کی روایت ہے: ان لوگوں کی طرح شمار کرو جنہوں نے چوتھائی لیا... (٦) امالی القالی ۱/۱٤٤۔ (۷) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/۸۴۸، اور انہوں نے یہ بات عبد اللہ بن عنمہ کے مذکورہ شعر کی شرح میں کہی ہے۔ الخرثی: سب سے ردی مال اور غنیمت، اس کی جمع: الخرائث ہے۔ معجم متن اللغہ (خرث)۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 25

Amir Al-Sha'bi said: The Messenger of Allah (peace be upon him) had a share called 'Al-Safi'; if he wished, a male slave, a female slave, or a horse, he would choose it before the fifth (khumus) was taken. It was recorded by Abu Dawud (1).

And in the hadith of Abu Hurayrah, he said: He (Allah) will meet the servant and say: "O so-and-so, did I not honor you, make you a chief, marry you, and subject the horses and camels to you, and leave you to lead and take a fourth (tarba')?" - the hadith. It was recorded by Muslim (2). "Tarba'" (with the letter 'ba') means: to take the 'mirba', i.e., a fourth of what your people gain from spoils and earnings.

Some of the companions of Al-Shafi'i followed the view that the fifth of the fifth was for the Prophet (peace be upon him); he would spend it on the needs of his children and wives, and store from it a year's worth of food, and spend the rest on horses and weapons (3). This is refuted by what Umar narrated, who said: The properties of Banu Nadir were among those which Allah bestowed on His Messenger as spoils for which the Muslims did not have to urge horses or camels. So they were for the Prophet (peace be upon him) exclusively; he used to spend from them on himself for a year's food, and whatever remained, he would put it into horses and weapons as equipment in the way of Allah. Recorded by Muslim (4). He said: "And the fifth is returned to you" (5).

Fourteenth: There is no indication in the Book of Allah the Almighty for favoring the horseman over the foot soldier; rather, they are equal in it, because Allah the Almighty made the four-fifths for them, and did not distinguish the foot soldier from the horseman. Were it not for the reports narrated from the Prophet (peace be upon him), the horseman would have been like the foot soldier, the slave like the free person, and the child like the adult (6).

(1) In his Sunan (2991). (2) Number (2968), and previously 8/341. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/849. 'Al-Kura'': a name for horses collectively. Al-Qamus (K-R-'). (4) Number (1757), and it is with Ahmad (171), and Al-Bukhari (2904). Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 2/850: It is established that Khaybar, Fadak, and Banu Nadir were for the sustenance of the Messenger of Allah (peace be upon him) for himself and his family for a year, not the fifth of the fifth claimed by the companions of Al-Shafi'i. (5) Previously in the eleventh issue. (6) Al-Awsat 11/153, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/851.

सूरह अल-अनफ़ाल: आयत 41 25

आमिर अल-शाबी ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का एक हिस्सा होता था जिसे 'अल-सफी' कहा जाता था; यदि वह चाहते, तो एक गुलाम, एक दासी या एक घोड़ा चुन लेते थे इससे पहले कि पांचवां हिस्सा (खुम्स) निकाला जाए; इसे अबू दाऊद (1) ने रिवायत किया है।

और अबू हुरैरा की हदीस में है, उन्होंने कहा: अल्लाह बंदे से मिलेगा और कहेगा: "ऐ फलां, क्या मैंने तुझे सम्मानित नहीं किया, तुझे सरदार नहीं बनाया, तेरा विवाह नहीं कराया, और घोड़ों और ऊंटों को तेरे वश में नहीं किया, और तुझे नेतृत्व करने और 'तरबा' (चौथाई हिस्सा लेने) के लिए नहीं छोड़ दिया?" - हदीस। इसे मुस्लिम (2) ने रिवायत किया है। 'तरबा' (अक्षर 'बा' के साथ) का अर्थ है: 'मिरबा' लेना, यानी तुम्हारी कौम को मिलने वाली गनीमत और कमाई का एक चौथाई हिस्सा।

इमाम शाफ़ई के कुछ साथियों का मानना था कि पांचवें का पांचवां हिस्सा नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए था; वह उसे अपने बच्चों और पत्नियों की जरूरतों पर खर्च करते थे, और उससे एक साल का भोजन जमा करते थे, और बाकी को घोड़ों और हथियारों पर खर्च करते थे (3)। इसे उमर द्वारा रिवायत की गई बात खारिज करती है, जिन्होंने कहा: बनू नज़ीर की संपत्ति उन चीज़ों में से थी जो अल्लाह ने अपने रसूल को गनीमत के रूप में दी थी जिसके लिए मुसलमानों को घोड़ों या ऊंटों को दौड़ाना नहीं पड़ा था। इसलिए वे विशेष रूप से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए थे; वह उनमें से अपने लिए एक साल के भोजन पर खर्च करते थे, और जो बचता था, उसे अल्लाह के रास्ते में उपकरण के रूप में घोड़ों और हथियारों में लगा देते थे। इसे मुस्लिम (4) ने रिवायत किया है। और उन्होंने कहा: "और पांचवां हिस्सा तुम्हें वापस कर दिया जाता है" (5)।

चौदहवीं बात: अल्लाह तआला की किताब में सवार को पैदल चलने वाले पर प्राथमिकता देने का कोई संकेत नहीं है, बल्कि वे इसमें बराबर हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने चार-पाँचवाँ हिस्सा उनके लिए बनाया है, और पैदल चलने वाले और सवार के बीच अंतर नहीं किया है। यदि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत की गई खबरें न होतीं, तो सवार पैदल चलने वाले के समान होता, गुलाम आज़ाद के समान होता, और बच्चा वयस्क के समान होता (6)।

(1) उनकी सुनन (2991) में। (2) नंबर (2968), और पहले 8/341 में। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 2/849। 'अल-कुरा'': घोड़ों के लिए एक सामूहिक नाम। अल-कामूस (क-र-अ)। (4) नंबर (1757), और यह अहमद (171) और अल-बुखारी (2904) के पास है। इब्न अल-अरबी

ने अहकाम अल-कुरआन 2/850 में कहा: यह सिद्ध है कि खैबर, फदक और बनू नज़ीर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए और उनके परिवार के लिए एक साल के भोजन के लिए थे, न कि पांचवें का पांचवां हिस्सा जैसा कि शाफ़ई के साथियों ने दावा किया है। (5) ग्यारहवें मसले में पहले बीत चुका है। (6) अल-औसत 11/153, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 2/851।

سورہ انفال: آیت 41 25

عامر الشعبی فرماتے ہیں: رسول اللہ ﷺ کا ایک حصہ ہوتا تھا جسے 'الصّفی' کہا جاتا تھا، آپ چاہیں تو غلام، لونڈی یا گھوڑا پانچواں حصہ (خمس) نکالنے سے پہلے منتخب فرما لیتے؛ اسے ابو داؤد (1) نے روایت کیا ہے۔

اور ابو ہریرہ کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ بندے سے ملے گا اور فرمائے گا: "اے فلاں، کیا میں نے تجھے عزت نہیں دی، تجھے سردار نہیں بنایا، تیری شادی نہیں کرائی، اور تیرے لیے گھوڑوں اور اونٹوں کو مسخر نہیں کیا، اور کیا میں نے تجھے سرداری کرنے اور 'تربع' (چوتھائی حصہ لینے) کے لیے نہیں چھوڑ دیا تھا؟" - حدیث۔ اسے مسلم (2) نے روایت کیا ہے۔ 'تربع' (حرف 'ب' کے ساتھ) کا مطلب ہے: 'مرباع' لینا، یعنی تمہاری قوم کو ملنے والے مال غنیمت اور کمائی کا چوتھائی حصہ۔

امام شافعی کے بعض اصحاب اس طرف گئے ہیں کہ خمس کا خمس نبی ﷺ کے لیے تھا؛ آپ اسے اپنی اولاد اور بیویوں کی ضرورت پر خرچ کرتے، اور اس سے سال بھر کا راشن جمع کرتے، اور باقی کو گھوڑوں اور اسلحہ پر خرچ فرماتے (3)۔ اس کی تردید اس روایت سے ہوتی ہے جو حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے بیان فرمائی، آپ نے کہا: بنو نضیر کے اموال ان چیزوں میں سے تھے جو اللہ نے اپنے رسول کو بطور فئے دیے جن پر مسلمانوں نے گھوڑے اور اونٹ نہیں دوڑائے تھے، پس وہ خاص طور پر نبی ﷺ کے لیے تھے؛ آپ ان میں سے اپنے نفس پر سال بھر کا نفقہ خرچ کرتے، اور جو بچ جاتا اسے اللہ کی راہ میں تیاری کے طور پر گھوڑوں اور اسلحہ میں لگا دیتے۔ اسے مسلم (4) نے روایت کیا ہے۔ اور فرمایا: "اور خمس تم ہی پر لوٹا دیا جاتا ہے" (5)۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں سوار کو پیدل پر فضیلت دینے پر کوئی دلالت نہیں ہے، بلکہ اس میں وہ برابر ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے چار پانچویں حصے ان کے لیے رکھے ہیں، اور سوار میں سے پیدل کو خاص نہیں کیا۔ اگر نبی ﷺ سے مروی احادیث نہ ہوتیں تو سوار پیدل کی طرح ہوتا، غلام آزاد کی طرح ہوتا، اور بچہ بالغ کی طرح ہوتا (6)۔

(1) اپنی سنن (2991) میں۔ (2) نمبر (2968)، اور گزشتہ 8/341۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 2/849۔ 'الکرا ع': گھوڑوں کا مجموعی نام۔ القاموس (ک ر ع)۔ (4) نمبر (1757)، اور یہ احمد (171) اور بخاری (2904) کے پاس ہے۔ ابن العربی نے احکام القرآن 2/850 میں کہا: یہ ثابت ہے کہ خیبر، فدک اور بنو نضیر رسول اللہ ﷺ کی اپنی ذات اور اہل و عیال کی سال بھر کی خوراک کے لیے تھے، نہ کہ خمس کا خمس جیسا کہ اصحاب شافعی نے دعویٰ کیا ہے۔ (5) گیارہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (6) الاوسط 11/153، اور احکام القرآن از ابن العربی 2/851۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 26

The scholars have differed regarding the division of the four-fifths (of the spoils). According to what Ibn al-Mundhir(1) mentioned, the majority of scholars believe that two shares are allotted for the horse(2) and one share for the man(3). Among those who held this view are Malik ibn Anas and his followers from the people of Medina, as well as al-Awza'i and those who agreed with him from the people of Ash-Sham (Greater Syria), and al-Thawri and those who agreed with him from the people of Iraq. It is also the opinion of al-Layth ibn Sa'd and his followers from the people of Egypt, and likewise said al-Shafi'i (may Allah have mercy on him) and his companions. This was also the view of Ahmad ibn Hanbal, Ishaq, Abu Thawr, Ya'qub, and Muhammad.

Ibn al-Mundhir(4) said: We do not know anyone who disagreed with this except al-Nu'man (Abu Hanifa); for he contradicted the Sunnahs and what the majority(5) of the people of knowledge held in both ancient and modern times. He said: Only one share is allotted for the horse(6).

I say: Perhaps he was confused by the Hadith of Ibn 'Umar: that the Messenger of Allah (peace be upon him) designated two shares for the horseman and one share for the foot soldier. It was recorded by al-Daraqutni(7) who said: Al-Ramadi said: This is how Ibn Numayr says it. Al-Naysaburi said to us: This, in my opinion, is an error by Ibn Abi Shaybah or by al-Ramadi; because Ahmad ibn Hanbal, 'Abd al-Rahman ibn Bishr, and others narrated it from Ibn Numayr(8) contrary to this, which is that the Messenger of Allah (peace be upon him) allotted three shares for a man and his horse: one share for him and two shares for his horse. This is how it was narrated by 'Abd al-Rahman ibn Bishr, from 'Abd Allah ibn Numayr, from 'Ubayd Allah ibn 'Umar, from Nafi', from Ibn 'Umar.

---

(1) In Al-Awsat 11/155. (2) In (D), (Zah), and (M): for the horseman. The text provided is from the rest of the manuscripts, which agrees with Al-Awsat, and it is the correct version. (3) In the manuscripts: and for the foot soldier. The text provided is from Al-Awsat, and it is the correct version. (4) In Al-Awsat 11/155 - 156. (5) In (D) and Al-Awsat: the bulk (jumal). (6) In (D) and (M): for the horseman. (7) In his Sunan (4180). (8) In the manuscripts: from Ibn 'Umar. The text provided is from Sunan al-Daraqutni. Ibn Numayr is 'Abd Allah ibn Numayr, al-Ramadi is Ahmad ibn Mansur, and al-Naysaburi is Abu Bakr 'Abd Allah ibn Muhammad ibn Ziyad al-Shafi'i, the teacher of

al-Daraqutni. They are all among the men of the chain of narration (isnad) in this Hadith.

सूरह अल-अंफाल: आयत ४१ २६

विद्वानों ने चार-पांचवें हिस्से (गनीमत) के बंटवारे के संबंध में मतभेद किया है। इब्न अल-मुन्ज़िर(१) ने जो उल्लेख किया है उसके अनुसार, अधिकांश विद्वानों का मत है कि घोड़े(२) के लिए दो हिस्से और आदमी(३) के लिए एक हिस्सा आवंटित किया जाता है। ऐसा कहने वालों में मलिक बिन अनस और मदीना के उनके अनुयायी शामिल हैं, साथ ही अल-औज़ाई और शाम के वे लोग जो उनसे सहमत थे, और अल-थौरी और इराक के वे लोग जो उनसे सहमत थे। यही लैथ बिन साद और मिस्र के उनके अनुयायियों का भी मत है, और इसी तरह अल-शाफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) और उनके साथियों ने भी कहा है। अहमद बिन हंबल, इशाक, अबू थौर, याकूब और मुहम्मद ने भी यही कहा है।

इब्न अल-मुन्ज़िर(४) ने कहा: हम अल-नुमान (अबू हनीफा) के अलावा किसी को नहीं जानते जिसने इस पर असहमति जताई हो; क्योंकि उन्होंने सुन्नतों और प्राचीन और आधुनिक समय के विद्वानों के बहुमत(५) के मत के विपरीत बात कही। उन्होंने कहा: घोड़े(६) के लिए केवल एक ही हिस्सा दिया जाता है।

मैं कहता हूँ: शायद उन्हें इब्न उमर की हदीस से भ्रम हुआ हो: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने घुड़सवार के लिए दो हिस्से और पैदल सैनिक के लिए एक हिस्सा तय किया। इसे अल-दाराकुतनी(७) ने उद्धृत किया है और कहा: अल-रामादी ने कहा: इब्न नुमैर इसे इसी तरह कहते हैं। अल-नैसापुरी ने हमसे कहा: यह मेरी राय में इब्न अबी शयबा या अल-रामादी की एक त्रुटि है; क्योंकि अहमद बिन हंबल, अब्द अल-रहमान बिन बिश्र और अन्य लोगों ने इसे इब्न नुमैर(८) से इसके विपरीत वर्णित किया है, और वह यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक आदमी और उसके घोड़े के लिए तीन हिस्से आवंटित किए, एक उसके लिए और दो उसके घोड़े के लिए। इसे अब्द अल-रहमान इब्न बिश्र ने अब्द अल्लाह बिन नुमैर से, उन्होंने उबैद अल्लाह बिन उमर से, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से वर्णित किया है।

---

(१) अल-अवसत ११/१५५ में। (२) (द), (ज़ाह) और (म) में: घुड़सवार के लिए। अन्य पांडुलिपियों से जो सिद्ध है वही दिया गया है, जो अल-अवसत के अनुरूप है और यही सही है। (३) पांडुलिपियों में: और पैदल सैनिक के लिए। अल-अवसत से जो सिद्ध है वही दिया गया है और यही सही है। (४) अल-अवसत ११/१५५ - १५६ में। (५) (द) और अल-अवसत में: जुमल (समूह/बहुमत)। (६) (द) और (म) में: घुड़सवार के लिए। (७) उनकी सुनन (४१८०) में। (८) पांडुलिपियों में: इब्न उमर से। सुनन अल-

दाराकुतनी से जो सिद्ध है वही दिया गया है। इब्न नुमैर अब्द अल्लाह बिन नुमैर हैं, रामादी अहमद बिन मंसूर हैं, और नैसापुरी अबू बक्र अब्द अल्लाह बिन मुहम्मद बिन ज़ियाद अल-शाफ़ई हैं, जो अल-दाराकुतनी के शिक्षक हैं। वे सभी इस हदीस के रिवायत करने वालों (इसनाद) में से हैं।

سورہ انفال: آیت ۴۱ ۲۶

علماء نے (غنیمت کے) چار پانچویں حصوں کی تقسیم کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ ابن المنذر(۱) نے جو ذکر کیا ہے اس کے مطابق، عام اہل علم کا موقف یہ ہے کہ گھوڑے(۲) کے لیے دو حصے اور آدمی(۳) کے لیے ایک حصہ مقرر کیا جائے گا۔ ایسا کہنے والوں میں مالک بن انس اور مدینہ کے ان کے پیروکار شامل ہیں، اسی طرح الاوزاعی اور اہل شام سے ان کے موافقین، اور الثوری اور اہل عراق سے ان کے موافقین نے بھی یہی کہا ہے۔ یہی لیث بن سعد اور مصر سے ان کے پیروکاروں کا قول ہے، اور اسی طرح الشافعی رحمہ اللہ اور ان کے اصحاب نے کہا ہے، اور اسی کے قائل احمد بن حنبل، اسحاق، ابو ثور، یعقوب اور محمد ہیں۔

ابن المنذر(۴) نے کہا: ہم النعمان (امام ابو حنیفہ) کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اس میں اختلاف کیا ہو؛ کیونکہ انہوں نے سنتوں اور قدیم و جدید دور کے جمہور(۵) اہل علم کے موقف کی مخالفت کی۔ انہوں نے کہا: گھوڑے(۶) کے لیے صرف ایک ہی حصہ مقرر کیا جائے گا۔

میں کہتا ہوں: شاید انہیں ابن عمر کی اس حدیث سے اشتباہ ہوا ہو: کہ رسول اللہ ﷺ نے سوار کے لیے دو حصے اور پیدل کے لیے ایک حصہ مقرر کیا۔ اسے دارقطنی(۷) نے روایت کیا ہے اور کہا: الرمادی نے کہا: ابن نمیر اسی طرح کہتے ہیں۔ النیشابوری نے ہم سے کہا: میرے نزدیک یہ ابن ابی شیبہ یا رمادی کا وہم (غلطی) ہے؛ کیونکہ احمد بن حنبل اور عبد الرحمن بن بشر اور دیگر نے اسے ابن نمیر(۸) سے اس کے برعکس روایت کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے آدمی اور اس کے گھوڑے کے لیے تین حصے مقرر کیے، ایک اس کے لیے اور دو اس کے گھوڑے کے لیے۔ اسے عبد الرحمن بن بشر نے عبد اللہ بن نمیر سے، انہوں نے عبید اللہ بن عمر سے، انہوں نے نافع سے اور انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا ہے۔

(١) الاوسط ١١/١٥٥ میں۔ (٢) (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: "سوار کے لیے"۔ دیگر نسخوں میں جو ہے وہی ثابت ہے، جو الاوسط کے موافق ہے، اور وہی درست ہے۔ (٣) نسخوں میں ہے: "اور پیدل کے لیے"۔ الاوسط سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ (٤) الاوسط ١١/١٥٥ - ١٥٦ میں۔ (٥) (د) اور الاوسط میں ہے: "جُمل"۔ (٦) (د) اور (م) میں ہے: "سوار کے لیے"۔ (٧) اپنی سنن (٤١٨٠) میں۔ (٨) نسخوں میں ہے: "ابن عمر سے"۔ سنن دارقطنی سے جو ثابت ہے وہی دیا گیا ہے۔ ابن نمیر سے مراد عبد اللہ بن نمیر ہیں، رمادی احمد بن منصور ہیں، اور نیشابوری ابو بکر عبد اللہ بن محمد بن زیاد شافعی ہیں جو دارقطنی کے شیخ ہیں، اور یہ سب اس حدیث کی اسناد کے راویوں میں شامل ہیں۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 27

And mention the Hadith (1). In Sahih al-Bukhari, it is narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) allotted two shares for the horse and one share for its owner (2). This is an explicit text. Al-Daraqutni narrated from Al-Zubayr, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) gave me four shares on the day of Badr: two shares for my horse, one share for me, and one share for my mother as she was among the relatives. In another narration: and a share for his mother, the share of the kin (3). And it was narrated from Bashir bin Amr bin Muhsin who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) allotted four shares for my horse and one share for me, so I took five shares (4). It was said: This goes back to the Ijtihad (independent reasoning) of the Imam, so he implements what he sees fit. And Allah knows best. Fifteenth: No distinction is made between the rider and the foot soldier with more than one horse; this is the view of Ash-Shafi'i. Abu Hanifa said: Shares are allotted for more than one horse; because it is of more service (5) and greater benefit; this was also stated by Ibn al-Jahm from among our companions, and Sahnun narrated it from Ibn Wahb (6). Our evidence is that no narration has been reported from the Prophet (peace be upon him) indicating that shares were given for more than one horse, and likewise from the leaders after him, and because the enemy can only be fought on one horse at a time, and what exceeds that...

(1) Narrated by al-Daraqutni (4166) with this chain of transmission, and narrated by (4167) through Ahmad ibn Hanbal from Ibn Numayr similarly. Ahmad narrated it in al-Musnad (4448) from Hushaym ibn Bashir and Abu Mu'awiyah, from Ubaydullah ibn Umar with it. See Fath al-Bari 6/68. (2) Sahih al-Bukhari (2863), and it is found in Muslim (1762), and it is with Ahmad as mentioned in the previous comment. (3) Sunan al-Daraqutni (4187) and (4188). It is found with Ahmad (1425), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 6/228. (4) Sunan al-Daraqutni (4177) and it is a weak hadith. (5) In the manuscripts: "hardship" (عناءً), but the established reading is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/851, and the commentary is from him. Ibn al-Mundhir mentioned it in al-Awsat 11/157, and al-Jassas in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/441, and Ibn Abd al-Barr in al-Istidhkar 14/172 from Abu Hanifa similar to Ash-Shafi'i's view. (6) Mentioned by Ibn Shas in 'Iqd al-Jawahir al-Thamina 1/507.

सूरह अल-अनफ़ाल: आयत 41 27

और हदीस का उल्लेख करें (1)। सहीह अल-बुखारी में इब्न उमर से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने घोड़े के लिए दो हिस्से और उसके मालिक के लिए एक हिस्सा निर्धारित किया (2)। यह एक स्पष्ट पाठ है। अल-दाराकुत्नी ने अल-ज़ुबैर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुझे बद्र के दिन चार हिस्से दिए: दो हिस्से मेरे घोड़े के लिए, एक हिस्सा मेरे लिए, और एक हिस्सा मेरी माँ के लिए क्योंकि वह रिश्तेदारों में से थीं। एक अन्य रिवायत में: और उनकी माँ के लिए एक हिस्सा, जो रिश्तेदारों का हिस्सा था (3)। और बशीर बिन अम्र बिन मुहसिन से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मेरे घोड़े के लिए चार हिस्से और मेरे लिए एक हिस्सा तय किया, तो मैंने पाँच हिस्से लिए (4)। कहा गया है: यह इमाम के इज्तिहाद (विवेक) पर निर्भर करता है, इसलिए वह जो उचित समझे उसे लागू करता है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। पंद्रहवाँ: घुड़सवार और पैदल सैनिक के बीच एक से अधिक घोड़े के आधार पर अंतर नहीं किया जाता है; यही अल-शाफ़ई का मत है। अबू हनीफ़ा ने कहा: एक से अधिक घोड़े के लिए हिस्से दिए जाते हैं; क्योंकि यह अधिक उपयोगी (5) और अधिक लाभकारी है; हमारे साथियों में से इब्न अल-जहम ने भी यही कहा, और सहनून ने इसे इब्न वहाब से रिवायत किया (6)। हमारा प्रमाण यह है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से ऐसी कोई रिवायत नहीं आई है कि एक से अधिक घोड़े के लिए हिस्सा दिया गया हो, और उनके बाद के इमामों से भी यही है, और इसलिए भी कि दुश्मन से एक समय में केवल एक ही घोड़े पर लड़ा जा सकता है, और जो उससे अधिक है...

(1) इसे अल-दाराकुत्नी (4166) ने इस श्रृंखला के साथ निकाला, और (4167) ने इसे अहमद बिन हंबल के माध्यम से इब्न नुमैर से उसी तरह निकाला। अहमद ने इसे अल-मुसनद (4448) में हुशैम बिन बशीर और अबू मुआविया से, उबैदुल्लाह बिन उमर के माध्यम से रिवायत किया। फतह अल-बारी 6/68 देखें। (2) सहीह अल-बुखारी (2863), और यह मुस्लिम (1762) के पास है, और यह अहमद के पास है जैसा कि पिछली टिप्पणी में बताया गया है। (3) सुनन अल-दाराकुत्नी (4187) और (4188)। यह अहमद (1425) के पास है, और अल-नसाई के अल-मुज्तबा 6/228 में है। (4) सुनन अल-दाराकुत्नी (4177) और यह एक कमजोर हदीस है। (5) प्रतियों में: "कठिनाई" (عناءً), लेकिन जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/851 से है, और यह कथन उन्हीं का है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 11/157 में इसका उल्लेख किया है, और अल-जस्सास ने मुख़्तसर

इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 3/441 में, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तिधकार 14/172 में अबू हनीफ़ा से अल-शाफ़ई के मत जैसा ही उल्लेख किया है। (6) इब्न शास ने इक़द अल-जवाहिर अल-थमीना 1/507 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الانفال: آیت 41 27

اور حدیث کا ذکر کیا (1)۔ صحیح بخاری میں ابن عمر سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے گھوڑے کے لیے دو حصے اور اس کے مالک کے لیے ایک حصہ مقرر کیا (2)۔ اور یہ نص (واضح حکم) ہے۔ امام دارقطنی نے زبیر سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے غزوہ بدر کے دن چار حصے دیے: دو حصے میرے گھوڑے کے لیے، ایک حصہ میرے لیے، اور ایک حصہ میری والدہ کے لیے کیونکہ وہ ذوی القربیٰ (قریبی رشتہ داروں) میں سے تھیں۔ ایک روایت میں ہے: اور ان کی والدہ کے لیے ذوی القربیٰ کا حصہ (3)۔ بشیر بن عمرو بن محصن سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے میرے گھوڑے کے لیے چار حصے اور میرے لیے ایک حصہ مقرر کیا، تو میں نے پانچ حصے لیے (4)۔ اور کہا گیا: یہ امام کے اجتہاد پر منحصر ہے، پس وہ جو مناسب سمجھے نافذ کرے۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔ پندرھواں (مسئلہ): سوار اور پیادہ کے درمیان ایک سے زائد گھوڑے کی بنیاد پر فرق نہیں کیا جائے گا؛ امام شافعی کا یہی قول ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: ایک سے زائد گھوڑوں کے حصے دیے جائیں گے؛ کیونکہ یہ زیادہ فائدہ مند (5) اور عظیم منفعت کا حامل ہے؛ ہمارے اصحاب میں سے ابن الجہم نے یہی کہا، اور سحنون نے اسے ابن وہب سے روایت کیا (6)۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ سے ایسی کوئی روایت مروی نہیں کہ ایک سے زائد گھوڑوں کے حصے دیے گئے ہوں، اور اسی طرح ان کے بعد کے ائمہ سے بھی یہی ثابت ہے، اور اس لیے کہ دشمن سے ایک وقت میں صرف ایک ہی گھوڑے پر لڑا جا سکتا ہے، اور جو اس سے زیادہ ہے...

(1) اسے دارقطنی (4166) نے اسی سند کے ساتھ روایت کیا، اور (4167) نے احمد بن حنبل کے طریق سے ابن نمیر سے اسی طرح روایت کیا۔ احمد نے اسے مسند (4448) میں ہشیم بن

بشیر اور ابو معاویہ سے، عبید اللہ بن عمر کے واسطے سے روایت کیا۔ فتح الباری 6/68 ملاحظہ فرمائیں۔ (2) صحیح بخاری (2863)، اور یہ مسلم (1762) کے پاس ہے، اور یہ احمد کے پاس بھی ہے جیسا کہ پچھلے حاشیہ میں گزرا۔ (3) سنن دارقطنی (4187) اور (4188)۔ یہ احمد (1425) اور نسائی کی المجتبیٰ 6/228 میں موجود ہے۔ (4) سنن دارقطنی (4177) اور یہ ضعیف حدیث ہے۔ (5) نسخوں میں: "عناءً" (مشقت)، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/851 سے ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ ابن المنذر نے الاوسط 11/157 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور جصاص نے مختصر اختلاف العلماء 3/441 میں، اور ابن عبد البر نے الاستذکار 14/172 میں ابو حنیفہ سے امام شافعی کے قول کی مانند ذکر کیا ہے۔ (6) اسے ابن شاس نے عقد الجواهر الثمينة 1/507 میں ذکر کیا ہے۔

28 Surah Al-Anfal, Verse 41

...ease and increase in preparation; that does not affect the increase in shares (1), like one who has extra swords or spears, and based on the third and fourth.

It has been narrated from Sulayman ibn Musa that he assigned shares to whoever had horses, a share for each horse (2).

Sixteenthly: Shares are only assigned for purebred horses (al-'itaq); because of their ability to attack and retreat, and whatever packhorses or crossbreeds (al-baradhin and al-hujun) that are similar to them in that regard. Whatever is not like that, no share is assigned for it (3).

It was said: If the Imam permits them, he assigns shares for them; because the benefit from them differs according to locations. Crossbreeds and packhorses are suitable for rugged places, such as mountain passes and mountains, while purebreds are suitable for places where attacking and retreating are possible; so that was related to the Imam's opinion. Purebreds are Arab horses, and crossbreeds and packhorses are Byzantine horses (4).

Seventeenthly: Our scholars differed regarding the weak horse; Ashhab and Ibn Nafi' said: No share is assigned for it; because it is not possible to fight on it now (5), so it resembles a broken-legged animal (6). And it was said: a share is assigned for it because its recovery is hoped for.

No share is assigned for an emaciated horse (7) if it is in a state where it cannot be benefited from, just as no share is assigned for a broken-legged one. As for one with a mild illness such as 'al-rahees' (8), and whatever is similar to it among things that disease does not prevent from...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/852, and Al-Mufhim 3/559. (2) Reported with this wording by Ibn Abi Shaybah 12/405, and reported by Abd al-Razzaq (9321) with the wording: two shares for each horse. It is also in Al-Awsat 11/159, Al-Istidhkar 14/173, and Al-Mufhim 3/559. (3) 'Iqd al-Jawahir al-Thaminah 1/507. (4) Al-Ma'unah 1/615-616. (5) His saying: "now", is not in (kh) and (m). (6) Al-Muntaqa 3/196. (7) Al-'ajaf: loss of fatness, and it is 'a'jaf' (masculine) and 'ajfa' (feminine). Al-Qamus (Ajaf). (8) Al-rahees: A horse affected by 'rahsa', which is an injury to the sole of its hoof. Al-Qamus (Rahas).

28 सूरह अल-अनफाल, आयत 41

...आराम और तैयारी में वृद्धि; यह शेयरों (हिस्सों) की वृद्धि को प्रभावित नहीं करता है (1), जैसे कि जिसके पास अतिरिक्त तलवारें या भाले हों, और तीसरे और चौथे के आधार पर।

सुलेमान इब्न मूसा से यह रिवायत है कि उन्होंने उन लोगों के लिए हिस्सा तय किया जिनके पास घोड़े थे, प्रत्येक घोड़े के लिए एक हिस्सा (2)।

सोलहवाँ: केवल शुद्ध नस्ल के घोड़ों (अल-इताक) के लिए ही हिस्सा दिया जाता है; क्योंकि उनमें आक्रमण करने और पीछे हटने (कर्र व फर्र) की क्षमता होती है, और जो टट्टू या संकर नस्ल के घोड़े (अल-बराधीन और अल-हुजुन) इस मामले में उनके समान हैं। जो ऐसा नहीं है, उसके लिए कोई हिस्सा नहीं दिया जाएगा (3)।

कहा गया: यदि इमाम उन्हें अनुमति देता है, तो वह उनके लिए हिस्सा तय करता है; क्योंकि स्थानों के अनुसार उनसे होने वाला लाभ अलग-अलग होता है। संकर और टट्टू ऊबड़-खाबड़ स्थानों, जैसे पहाड़ी दर्रों और पहाड़ों के लिए उपयुक्त होते हैं, जबकि शुद्ध नस्ल के घोड़े उन स्थानों के लिए उपयुक्त होते हैं जहाँ आक्रमण और पीछे हटना संभव हो; इसलिए यह इमाम की राय से संबंधित था। शुद्ध नस्ल के घोड़े अरबी घोड़े हैं, और संकर और टट्टू रूम के घोड़े हैं (4)।

सत्रहवाँ: हमारे विद्वानों ने कमजोर घोड़े के बारे में मतभेद किया है; अशहब और इब्न नाफी' ने कहा: उसके लिए कोई हिस्सा नहीं है; क्योंकि अब उस पर लड़ना संभव नहीं है (5), इसलिए वह टूटे हुए पैर वाले जानवर (6) के समान है। और कहा गया: उसके लिए हिस्सा दिया जाता है क्योंकि उसके ठीक होने की आशा होती है।

एक बहुत दुबले घोड़े (7) के लिए कोई हिस्सा नहीं दिया जाता है यदि वह ऐसी स्थिति में है जहाँ उसका उपयोग नहीं किया जा सकता है, जैसे टूटे पैर वाले घोड़े के लिए हिस्सा नहीं दिया जाता है। जहाँ तक मामूली बीमारी वाले घोड़े की बात है, जैसे 'अल-रहीस' (8), और जो इसके समान है, जिसमें बीमारी उसे ... से नहीं रोकती।

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/852, और अल-मुफहीम 3/559। (2) इब्न अबी शैबा 12/405 द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत, और अब्द अल-रज्जाक (9321) द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत: प्रत्येक घोड़े के लिए दो हिस्से। साथ ही अल-औसत 11/159, अल-इस्तिधकार 14/173,

और अल-मुफहीम 3/559 में। (3) इक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/507। (4) अल-मौना 1/615-616। (5) उनका कहना: "अब", (ख) और (म) प्रतियों में नहीं है। (6) अल-मुंतक़ा 3/196। (7) अल-अजफ: दुबलापन, और वह 'अजफ' है। अल-कामूस (अजफ)। (8) अल-रहीस: एक घोड़ा जिसे 'रहसा' हुआ हो, जो उसके खुर के तलवे में होने वाली चोट है। अल-कामूस (रहस)।

28 سورة الانفال، آیت 41

...آسودگی اور تیاری میں اضافہ؛ اور یہ حصوں (سہمان) کے اضافے میں اثر انداز نہیں ہوتا (1)، جیسے کسی کے پاس اضافی تلواریں یا نیزے ہوں، اور تیسرے اور چوتھے کے اعتبار سے۔

سلیمان بن موسیٰ سے روایت ہے کہ انہوں نے ان لوگوں کے لیے حصہ مقرر کیا جن کے پاس گھوڑے تھے، ہر گھوڑے کے لیے ایک حصہ (2)۔

سولہویں بات: صرف اصیل (عتاق) گھوڑوں کے لیے ہی حصہ دیا جاتا ہے؛ کیونکہ ان میں حملہ کرنے اور پیچھے ہٹنے (کر و فر) کی صلاحیت ہوتی ہے، اور جو ٹٹو (براذین) اور خچر نما گھوڑے (ہجن) اس معاملے میں ان کے ہم پلہ ہوں۔ اور جو اس طرح نہ ہوں، ان کے لیے حصہ نہیں دیا جاتا (3)۔

اور کہا گیا: اگر امام انہیں اجازت دے دے تو ان کے لیے حصہ مقرر کرے گا؛ کیونکہ ان سے فائدہ اٹھانا مقامات کے لحاظ سے مختلف ہوتا ہے، چنانچہ ہجن اور براذین دشوار گزار جگہوں جیسے دروں اور پہاڑوں کے لیے موزوں ہوتے ہیں، جبکہ اصیل گھوڑے ان جگہوں کے لیے موزوں ہوتے ہیں جہاں حملہ کرنا اور پیچھے ہٹنا ممکن ہو؛ لہذا یہ امام کی رائے سے متعلق تھا۔ اصیل گھوڑے عربی گھوڑے ہیں، اور ہجن و براذین روم کے گھوڑے ہیں (4)۔

سترہویں بات: ہمارے علماء کا کمزور گھوڑے کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ اشہب اور ابن نافع نے کہا: اس کے لیے کوئی حصہ نہیں ہے؛ کیونکہ اب اس پر لڑنا ممکن نہیں (5)، اس لیے وہ ٹوٹے ہوئے پیر والے (کسیر) (6) کے مشابہ ہے۔ اور کہا گیا: اس کے لیے حصہ دیا جائے گا کیونکہ اس کے ٹھیک ہونے کی امید ہے۔

اور بہت دبلے گھوڑے (7) کے لیے حصہ نہیں دیا جاتا جب وہ ایسی حالت میں ہو جس سے فائدہ نہ اٹھایا جا سکے، جس طرح ٹوٹے ہوئے پیر والے کے لیے حصہ نہیں دیا جاتا۔ رہا وہ جو معمولی بیمار ہو جیسے 'رہیس' (8)، اور جو اس کے مانند ہو جس میں بیماری اسے ... سے نہ روکے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 852/2، والمفہم 559/3۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 405/12 نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور عبدالرزاق (9321) نے ان الفاظ کے ساتھ: ہر گھوڑے کے لیے دو حصے۔ اسی طرح الاوسط 159/11، الاستذکار 173/14، اور المفہم 559/3 میں ہے۔ (3) عقد الجواہر الثمینہ 507/1۔ (4) المعونہ 615/1 - 616۔ (5) ان کا قول: "اب"، (خ) اور (م) میں نہیں ہے۔ (6) المنتقی 196/3۔ (7) العجف: دبلہ پن، وہ اعجف ہے اور مادہ عجفاء ہے۔ القاموس (عجف)۔ (8) الرہیص: وہ گھوڑا جسے 'رہصہ' ہو جائے، اور وہ ایک زخم ہے جو کھر کے اندرونی حصے میں ہوتا ہے۔ القاموس (رہص)۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 29

...obtaining the intended benefit from it, then a share is assigned to it. A share is given for a borrowed horse, a rented one, and likewise a usurped one; its share goes to the one who usurped it (1).

A share is deserved for horses even if they were on ships and the booty was taken at sea, because they are prepared for landing on the shore (2).

Eighteenth [Point]: There is no right in the spoils for the 'Hashwah' (followers), such as hired laborers and craftsmen who accompany the army for a livelihood; because they did not intend to fight, nor did they set out as Mujahideen (strugglers). It was said: a share is given to them, due to the saying of the Prophet (PBUH): "The booty is for those who witnessed the battle" (3). Narrated by Al-Bukhari (4).

And this is no evidence; because it came as a clarification for those who directly engaged in war and went out for it. Allah’s (Glory and Majesty be to Him) clarification is sufficient regarding the fighters and the livelihood-seekers among Muslims, as He made them two distinct groups, each with its own status in its ruling. He said: {He knows that there will be among you those who are ill and others traveling through the land seeking [something] of the bounty of Allah and others fighting for the cause of Allah} [Al-Muzzammil: 20]. However, if these individuals fight, the fact that they are there for their livelihood does not harm them, because the reason for entitlement has been found in them (5).

Ashhab said: None of them are entitled even if they fight. Based on this, Ibn al-Qassar said regarding the hired laborer: No share is assigned to him even if he fights (6). This is refuted by the Hadith of Salama bin al-Akwa' who said: "I was a follower of Talha bin Ubaydullah, watering his horse, grooming it, serving him, and eating from his food," the Hadith continues... in it [it says]: "Then he gave me..."

---

(1) In the manuscripts: "for its owner," but what is established is from 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 1/507, and the text is from it. See 'Al-Taj wa al-Iklil' 2/372. (2) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 1/507. (3) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/852. (4) Al-Bukhari did not narrate it, nor is it attributed to the Prophet (PBUH); rather, Al-Bukhari cited it as a title for the Hadith (3125). He said: Chapter on "The booty is for those who witnessed the battle." It is from the words of Umar (RA) which he wrote to Ammar, as narrated by Abd al-Razzaq (9689), and Al-Hafiz authenticated its chain of narration in 'Al-Fath' 6/224. (5) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/852. (6) Ashhab’s statement in

'Al-Muntaqa' 3/178, and Ibn al-Qassar’s statement in 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/852.

सूरा अल-अनफाल: आयत 41 29

...उससे इच्छित लाभ प्राप्त होना, तो उसके लिए एक हिस्सा निर्धारित किया जाता है। उधार लिए गए घोड़े, किराए के घोड़े और इसी तरह छीने गए घोड़े के लिए भी हिस्सा दिया जाता है; और छीने गए घोड़े का हिस्सा उसे छीनने वाले को मिलता है (1)।

घोड़ों के लिए हिस्सा तब भी देय है जब वे जहाजों पर हों और युद्ध का माल (ग़नीमत) समुद्र में प्राप्त हुआ हो; क्योंकि वे किनारे पर उतरने के लिए तैयार किए गए होते हैं (2)।

अठारहवाँ [बिंदु]: 'हशवा' (सेना के साथ चलने वाले अनुयायियों), जैसे कि भाड़े के मज़दूर और शिल्पकार जो जीविका के लिए सेना के साथ जाते हैं, का ग़नीमत में कोई अधिकार नहीं है; क्योंकि उन्होंने युद्ध का इरादा नहीं किया था और न ही वे मुजाहिदीन के रूप में निकले थे। कहा गया है: उन्हें हिस्सा दिया जाता है, क्योंकि पैगंबर (सल्ल.) का कथन है: "ग़नीमत उसके लिए है जो युद्ध स्थल पर उपस्थित रहा" (3)। इसे अल-बुखारी ने उद्धृत किया है (4)।

और इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि यह उन लोगों के लिए स्पष्टीकरण के रूप में आया है जिन्होंने सीधे युद्ध में भाग लिया और उसके लिए निकले। मुसलमानों के बीच योद्धाओं और जीविका चाहने वालों के संबंध में अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) का स्पष्टीकरण पर्याप्त है, जहाँ उसने उन्हें दो अलग-अलग समूहों में रखा है, जिनमें से प्रत्येक की अपनी स्थिति और नियम है। उसने फ़रमाया: {वह जानता है कि तुम में से कुछ बीमार होंगे और कुछ अल्लाह के फ़ज़्ल (रोज़ी) की तलाश में ज़मीन में सफ़र करेंगे और कुछ अल्लाह की राह में लड़ेंगे} [अल-मुज़्ज़म्मिल: 20]। लेकिन, अगर ये लोग लड़ते हैं, तो उनका जीविका के लिए वहाँ होना उन्हें नुकसान नहीं पहुँचाता, क्योंकि हकदारी का कारण उनमें पाया गया है (5)।

अशहब ने कहा: उनमें से कोई भी हकदार नहीं है चाहे वह लड़े ही क्यों न हो। इसी के आधार पर इब्न अल-क़स्सार ने भाड़े के मज़दूर के बारे में कहा: उसके लिए कोई हिस्सा नहीं है चाहे वह लड़े ही क्यों न हो (6)। इसका खंडन सलमा बिन अल-अकवा की हदीस से होता है जिन्होंने कहा: "मैं तल्हा बिन उबैदुल्लाह का अनुयायी (सेवक) था, मैं उनके घोड़े को पानी पिलाता, उसकी मालिश करता, उनकी सेवा करता और उनके भोजन से खाता था," हदीस जारी है... इसमें है: "फिर उन्होंने मुझे दिया..."

(1) प्रतियों में: "उसके मालिक के लिए", लेकिन जो प्रमाणित है वह 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना' 1/507 से है, और पाठ उसी से है। देखिए 'अल-ताज व अल-इक्लील' 2/372। (2) 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना' 1/507। (3) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/852। (4) अल-बुखारी ने इसे हदीस के रूप में बयान नहीं किया, और न ही यह पैगंबर (सल्ल.) का कथन है; बल्कि अल-बुखारी ने इसे हदीस (3125) के शीर्षक के रूप में पेश किया है। उन्होंने कहा: अध्याय "ग़नीमत उसके लिए है जो युद्ध स्थल पर उपस्थित रहा"। यह उमर (रज़ि.) का कथन है जो उन्होंने अम्मार को लिखा था, जैसा कि अब्द अल-रज़्ज़ाक (9689) ने बयान किया है और अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' 6/224 में इसकी श्रृंखला को सही ठहराया है। (5) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/852। (6) 'अल-मुंतक़ा' 3/178 में अशहब का कथन, और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/852 में इब्न अल-क़स्सार का कथन।

سورة الانفال: آیت ٤١ ٢٩

...اس سے مقصود فائدہ حاصل ہونا، تو اس کے لیے حصہ مقرر کیا جاتا ہے۔ مستعار (ادھار لیے گئے)، کرائے کے، اور اسی طرح غصب شدہ گھوڑے کو بھی حصہ دیا جاتا ہے؛ اور غصب شدہ گھوڑے کا حصہ غاصب کو ملتا ہے (١)۔

گھوڑوں کے لیے حصہ واجب ہے اگرچہ وہ بحری جہازوں پر ہوں اور مالِ غنیمت سمندر میں حاصل ہوا ہو؛ کیونکہ وہ خشکی پر اترنے کے لیے تیار کیے گئے ہوتے ہیں (٢)۔

اٹھارویں [بات]: 'حشوہ' (لشکر کے ساتھ چلنے والے عام لوگ)، جیسے مزدور اور کاریگر جو معاش کی تلاش میں فوج کے ساتھ جاتے ہیں، کا مالِ غنیمت میں کوئی حق نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے لڑائی کا ارادہ نہیں کیا تھا اور نہ ہی وہ مجاہدین بن کر نکلے تھے۔ کہا گیا ہے: انہیں حصہ دیا جائے گا، کیونکہ نبی ﷺ کا فرمان ہے: "غنیمت اس کے لیے ہے جو موقعِ جنگ پر موجود رہا" (٣)۔ اسے بخاری نے نکالا ہے (٤)۔

اور اس میں کوئی حجت (دلیل) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ان لوگوں کی وضاحت کے طور پر آیا ہے جنہوں نے براہِ راست جنگ میں حصہ لیا اور اس کے لیے نکلے۔ مسلمانوں میں سے لڑنے والوں اور اہل معاش کے بارے میں اللہ عزوجل کی وضاحت کافی ہے، جہاں اس نے انہیں دو ممتاز گروہ بنا دیا، جن میں سے ہر ایک کی اپنے حکم میں الگ حیثیت ہے۔ اس نے فرمایا: {وہ جانتا ہے کہ تم میں سے کچھ بیمار ہوں گے اور کچھ اللہ کے فضل (رزق) کی تلاش میں زمین میں سفر کریں گے اور کچھ اللہ کی راہ میں لڑیں گے} [المزمل: ٢٠]۔ البتہ، اگر یہ لوگ لڑیں تو ان کا اپنے معاش پر ہونا انہیں نقصان نہیں پہنچاتا؛ کیونکہ استحقاق کی وجہ ان میں پائی گئی ہے (٥)۔

اشہب نے کہا: ان میں سے کوئی بھی مستحق نہیں ہے چاہے وہ لڑے بھی، اور اسی کے قائل ابن القصار اجیر (مزدور) کے بارے میں ہیں کہ: اس کے لیے کوئی حصہ نہیں ہے چاہے وہ لڑے بھی (٦)۔ اس کی تردید سلمہ بن الاکوع کی حدیث سے ہوتی ہے جنہوں نے کہا: "میں طلحہ بن عبید اللہ کا تابع (خادم) تھا، میں ان کے گھوڑے کو پانی پلاتا، اس کی مالش کرتا، ان کی خدمت کرتا اور ان کے کھانے سے کھاتا تھا،" حدیث... اس میں ہے: "پھر انہوں نے مجھے عطا کیا..."

---

(١) نسخوں میں ہے: "اس کے مالک کے لیے"، لیکن جو ثابت ہے وہ 'عقد الجواہر الثمینہ' ١/ ٥٠٧ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ دیکھیے 'التاج والاکلیل' ٢/ ٣٧٢۔ (٢) 'عقد الجواہر الثمینہ' ١/ ٥٠٧۔ (٣) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ٢/ ٨٥٢۔ (٤) اسے بخاری نے روایت نہیں کیا، اور نہ ہی یہ نبی ﷺ سے مروی ہے؛ بلکہ بخاری نے اسے حدیث (٣١٢٥) کے عنوان کے طور پر پیش کیا ہے۔ انہوں نے کہا: باب "غنیمت اس کے لیے ہے جو موقعِ جنگ پر موجود رہا"۔ یہ عمر رضی اللہ عنہ کا کلام ہے جو انہوں نے عمار کو لکھا تھا، جیسا کہ اسے عبد الرزاق نے نکالا ہے (٩٦٨٩) اور حافظ نے 'الفتح' ٦/ ٢٢٤ میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ (٥) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ٢/ ٨٥٢۔ (٦) 'المنتقیٰ' ٣/ ١٧٨ میں اشہب کا قول، اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' ٢/ ٨٥٢ میں ابن القصار کا قول۔

Surah Al-Anfal, Verse 41 Page 30

The Messenger of Allah (PBUH) [gave me] two shares, the share of the horseman and the share of the foot soldier, so he combined them for me. Narrated by Muslim (1).

Ibn al-Qassar and those who shared his opinion argued with the Hadith of Abdurrahman bin Awf, mentioned by Abdul-Razzaq; in it: The Messenger of Allah (PBUH) said to Abdurrahman: "These three dinars are his portion and share from his raid in the matters of his worldly life and the hereafter" (2).

Nineteenth: As for slaves and women; the school of the Book is that no share (sahm) is allotted to them nor a small gift (radkh) (3). It was said: they are given a small gift; and this is what the majority of scholars said (4). Al-Awza'i said: If a woman fights, a share is allotted to her. He claimed that the Messenger of Allah (PBUH) allotted shares to women on the day of Khaybar. He said: And the Muslims followed that according to us. Ibn Habib among our companions inclined towards this view (5).

Muslim narrated from Ibn Abbas that he wrote in his letter to Najda: You ask me: Did the Messenger of Allah (PBUH) used to raid with women? He indeed used to raid with them; they would treat the wounded and receive some of the booty, but as for a share (allotment), he did not strike one for them (6).

As for children, if they are capable of fighting, there are three opinions among us: Allotting a share, denying it until reaching puberty - due to the Hadith of Ibn Umar - and this was said by Abu Hanifa and Al-Shafi'i. And the distinction between whether he fights, then a share is allotted to him, or he does not fight, then a share is not allotted to him (7).

Footnotes: (1) No. (1807), and similar to it in Ahmad (16539). (2) Musannaf Abd al-Razzaq (9457), in which Abdurrahman bin Awf agreed with a man to go out with him to raid in exchange for three dinars. When they defeated the enemy and obtained spoils, the man asked for his share of them, so they raised the matter to the Messenger of Allah (PBUH) and he said: "These three...". Abu Dawood (2527) narrated a similar story from Ya'la bin Munyah (RA). (3) Al-Mudawwana 33/2, and the discussion is in Aqd al-Jawahir al-Thamina 503/1, and 'yurdakh' means: to be given. (4) Al-Awsat 11/181 and 185, and Al-Mufhim 3/687. (5) Al-Mufhim 3/687, and Tirmidhi narrated Al-Awza'i's view after Hadith (1556). (6) Sahih Muslim (1812) and Najda is Ibn Amir al-Haruri, named after Harura', which is a place near Kufa from which the Kharijites rebelled against Ali (RA), and they were killed there. This Najda was one of

them and followed their views. Al-Mufhim 3/687. (7) Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/504, see Al-Awsat 11/178, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/852, and the Hadith of Ibn Umar (RA) preceded in 6/62.

सूरह अल-अनफाल, आयत 41 पृष्ठ 30

अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने [मुझे] दो हिस्से दिए, घुड़सवार का हिस्सा और पैदल सैनिक का हिस्सा, और उन्हें मेरे लिए मिला दिया। इसे मुस्लिम (1) ने निकाला है।

इब्न अल-क़स्सार और उनके मत का समर्थन करने वालों ने अब्दुर्रहमान बिन औफ़ की हदीस से दलील दी, जिसका उल्लेख अब्दुल रज़ाक ने किया है; उसमें है: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने अब्दुर्रहमान से कहा: "ये तीन दीनार उसकी दुनिया और आख़िरत के मामलों में उसके युद्ध अभियान से उसका हिस्सा और भाग हैं" (2)।

उन्नीसवाँ: जहाँ तक गुलामों और औरतों का सवाल है; किताब (मज़हब) का विचार यह है कि उनके लिए कोई हिस्सा (सहम) मुक़र्रर नहीं है और न ही उन्हें कुछ दिया जाएगा (रदख़) (3)। कहा गया: उन्हें दिया जाएगा; और यही अधिकांश विद्वानों का मत है (4)। अल-औज़ाई ने कहा: यदि कोई महिला लड़ती है, तो उसे हिस्सा दिया जाएगा। उन्होंने दावा किया कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने खैबर के दिन महिलाओं को हिस्सा दिया था। उन्होंने कहा: और हमारे अनुसार मुसलमानों ने इसे अपनाया। हमारे साथियों में से इब्न हबीब इस राय की ओर झुके हैं (5)।

मुस्लिम ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने नजदा को अपने पत्र में लिखा था: तुम मुझसे पूछते हो: क्या अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) महिलाओं के साथ युद्ध करते थे? वे वास्तव में उनके साथ युद्ध करते थे; वे घायलों का इलाज करती थीं और लूट के माल में से कुछ प्राप्त करती थीं, लेकिन जहाँ तक हिस्से (सहम) की बात है, उन्होंने उनके लिए कोई हिस्सा तय नहीं किया (6)।

जहाँ तक बच्चों का सवाल है, यदि वे लड़ने के काबिल हों, तो हमारे यहाँ इसमें तीन राय हैं: हिस्सा देना, वयस्क होने तक इससे इनकार करना - इब्न उमर की हदीस के कारण - और यही अबू हनीफा और अल-शाफी ने कहा है। और इस बीच अंतर करना कि क्या वह लड़ता है, तो उसे हिस्सा दिया जाए, या वह नहीं लड़ता है, तो उसे हिस्सा न दिया जाए (7)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) संख्या (1807), और इसी तरह अहमद (16539) में। (2) मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक (9457), जिसमें अब्दुर्रहमान बिन औफ़ ने एक व्यक्ति के साथ तीन दीनार के बदले युद्ध में जाने का समझौता किया। जब उन्होंने दुश्मन को हरा दिया और माल-ए-ग़नीमत प्राप्त किया, तो उस व्यक्ति ने उसमें से अपना हिस्सा माँगा, तो उन्होंने मामला अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पास उठाया और उन्होंने कहा: "ये तीन..."। अबू दाऊद (2527) ने याला बिन मुन्या (रजि.) से इसी तरह की

कहानी रिवायत की है। (3) अल-मुदव्वना 33/2, और चर्चा अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 503/1 में है, और 'युर्दख' का अर्थ है: दिया जाना। (4) अल-औसत 11/181 और 185, और अल-मुफ़हिम 3/687। (5) अल-मुफ़हिम 3/687, और तिर्मिज़ी ने हदीस (1556) के बाद अल-औज़ाई की राय को रिवायत किया है। (6) सहीह मुस्लिम (1812) और नजदा इब्न आमिर अल-हुरूरी है, जिसका नाम हरूरा के नाम पर रखा गया है, जो कूफ़ा के पास एक जगह है जहाँ से खारीजियों ने अली (रजि.) के खिलाफ विद्रोह किया था, और वे वहीं मारे गए थे। यह नजदा उन्हीं में से एक था और उनके विचारों पर था। अल-मुफ़हिम 3/687। (7) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/504, अल-औसत 11/178 देखें, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/852, और इब्न उमर (रजि.) की हदीस 6/62 में पहले आ चुकी है।

سورہ الانفال، آیت 41 صفحہ 30

رسول اللہ ﷺ نے [مجھے] دو حصے دیے، سوار کا حصہ اور پیدل کا حصہ، پس انہیں میرے لیے جمع کر دیا۔ اسے مسلم (1) نے روایت کیا ہے۔

ابن القصار اور ان کے ہم خیال لوگوں نے عبد الرحمٰن بن عوف کی حدیث سے استدلال کیا، جسے عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے؛ اس میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے عبد الرحمٰن سے فرمایا: "یہ تین دینار اس کے دنیا اور آخرت کے معاملات میں اس کے غزوے سے اس کا حصہ اور نصیب ہیں" (2)۔

انیسواں: رہے غلام اور عورتیں؛ تو کتاب (مذہب) کا موقف یہ ہے کہ ان کے لیے کوئی حصہ (سہم) نہیں ہے اور نہ ہی انہیں کچھ (رضخ) دیا جائے گا (3)۔ کہا گیا: انہیں دیا جائے گا؛ اور جمہور علماء کا یہی قول ہے (4)۔ اور اوزاعی نے کہا: اگر عورت لڑے تو اسے حصہ دیا جائے گا۔ انہوں نے دعویٰ کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے خیبر کے دن عورتوں کو حصے دیے تھے۔ انہوں نے کہا: اور ہمارے ہاں مسلمانوں نے اسے اپنایا| ہمارے اصحاب میں سے ابن حبیب اسی قول کی طرف مائل ہوئے ہیں (5)۔

مسلم نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے نجدہ کو اپنے خط میں لکھا تھا: تم مجھ سے پوچھتے ہو: کیا رسول اللہ ﷺ عورتوں کے ساتھ مل کر جنگ کرتے تھے؟ وہ یقیناً ان کے ساتھ مل کر جنگ کرتے تھے؛ وہ زخمیوں کی دوا دارو کرتی تھیں اور مال غنیمت میں سے کچھ پاتی تھیں، لیکن جہاں تک باقاعدہ حصے (سہم) کی بات ہے، تو انہوں نے ان کے لیے کوئی حصہ مقرر نہیں کیا (6)۔

رہے بچے، تو اگر وہ لڑنے کی طاقت رکھتے ہوں تو اس میں ہمارے ہاں تین اقوال ہیں: حصہ دینا، اور بلوغت تک اس کی نفی کرنا - ابن عمر کی حدیث کی وجہ سے - اور یہی ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا ہے۔ اور اس میں فرق کرنا کہ آیا وہ لڑتا ہے تو اسے حصہ دیا جائے، یا نہیں لڑتا تو اسے حصہ نہ دیا جائے (7)۔

حواشی: (1) نمبر (1807)، اور اسی کی مانند احمد (16539) کے ہاں ہے۔ (2) مصنف عبد الرزاق (9457)، اور اس میں ہے کہ عبد الرحمٰن بن عوف نے ایک شخص سے اس بات پر اتفاق کیا کہ وہ تین دینار کے بدلے ان کے ساتھ غزوے میں نکلے، پس جب انہوں نے دشمن کو شکست دی اور مال غنیمت حاصل کیا، تو اس شخص نے اس میں سے اپنا حصہ مانگا، پس انہوں نے معاملہ رسول اللہ ﷺ کے پاس اٹھایا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ تین..."۔ اور ابو داؤد (2527) نے یعلی بن منیہ ﷺ سے اس قسم کا واقعہ روایت کیا ہے۔ (3) المدونہ 33/2، اور گفتگو عقد الجواهر الثمينة 503/1 میں ہے، اور 'يرضخ' يعنى: دیا جائے۔ (4) الاوسط 181/11 اور 185، اور المفہم 687/3۔ (5) المفہم 687/3، اور ترمذی نے حدیث (1556) کے بعد اوزاعی کا قول روایت کیا ہے۔ (6) صحیح مسلم (1812) اور نجدہ وہ ابن عامر الحروری ہے، جس کی نسبت حروراء کی طرف ہے، اور یہ کوفہ کے قریب ایک جگہ ہے جہاں سے خوارج نے حضرت علی ﷺ کے خلاف خروج کیا تھا، اور وہیں وہ قتل ہوئے، اور یہ نجدہ ان میں سے تھا اور ان کے نظریات پر تھا۔ المفہم 687/3۔ (7) عقد الجواهر الثمينة 504/1، اور دیکھئے الاوسط 178/11، اور احکام القرآن لابن العربی 852/2، اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث 62/6 میں گزر چکی ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 41

31

The first [view] is the correct one; because of the Messenger of Allah's ﷺ command regarding Banu Qurayza that those of them who had pubic hair be killed, and those who had not be set free. This was out of consideration for the ability to fight, not for reaching puberty (1).

Abu 'Umar narrated in "Al-Isti'ab" (2) from Samurah bin Jundab, who said: Boys from the Ansar were being presented to the Messenger of Allah ﷺ, and he would include those among them who had reached [maturity]. I was presented to him one year, and he included a boy but rejected me. I said: "O Messenger of Allah, you included him and rejected me, but if he were to wrestle me, I would throw him down." He said: "Then wrestle him." I wrestled him and threw him down, so he included me.

As for slaves, they are also not given a share [of the spoils], but are given a gift (ridkh) (3).

[Point] twenty: If a disbeliever (kafir) is present with the Imam's permission and fights, there are three opinions among us regarding his share: Giving him a share. Denying it; which is the view of Malik and Ibn al-Qasim, and Ibn Habib added: they have no portion. A distinction is made in the third view - which belongs to Sahnun - between whether the Muslims are self-sufficient, in which case he is not given a share, or whether they are not self-sufficient and need his help, in which case he is given a share. If he does not fight, he deserves nothing. Likewise for slaves alongside free men.

Al-Thawri and al-Awza'i said: If help is sought from the people of dhimma, they are given a share (4).

Abu Hanifa and his companions said: They are not given a share, but are given a gift. Ash-Shafi'i (may Allah be pleased with him) said: The Imam hires them from wealth that has no specific owner, and if he does not do that, he gives them the share of the Prophet ﷺ. He said in another place: A gift is given to the polytheists if they fight alongside the Muslims.

Abu 'Umar (5) said: Everyone agreed that the slave - who is among those whose safe-conduct is permissible - if he fights, is not given a share, but is given a gift (6); so the disbeliever is even more deserving of not being given a share.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/853, and the report of Banu Qurayza preceded in 6/63. (2) 4/258 (in the margins of Al-Isaba), and the report was also related by At-Tabarani in Al-Kabir (6749), and Al-Hakim 2/60. (3) Al-Awsat 11/179 and 186. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/853-854, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/504. (5) In Al-Tamhid 12/37, and what precedes it. (6) Ibn al-Mundhir mentioned in Al-Awsat 11/179 from Al-Hasan and Al-Nakha'i that they said: Slaves are given shares. He said: We narrated that from Umar bin Abd al-Aziz, and Abu Thawr said: If they have differed about it, then he is given a share, because his sanctity and the sanctity of the free man are equal in terms of religion, and he fights just as the free man fights or even more, and there is as much benefit in him as in a free man.

सूरह अल-अनफाल, आयत 41

31

पहला (विचार) सही है; बनू कुरैज़ा के बारे में अल्लाह के रसूल ﷺ के आदेश के कारण कि उनमें से जिन्हें बाल उग आए हों उन्हें मार दिया जाए और जिन्हें नहीं उगे हों उन्हें छोड़ दिया जाए। यह लड़ने की क्षमता का ध्यान रखने के लिए था, न कि वयस्कता (बुलुग) के लिए (1)।

अबू उमर ने "अल-इस्तियाब" (2) में समुराह बिन जुन्दाब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अंसार के लड़के अल्लाह के रसूल ﷺ के सामने पेश किए जा रहे थे, और वह उनमें से जो (परिपक्वता तक) पहुँच गए थे उन्हें शामिल कर रहे थे। मुझे एक साल उनके सामने पेश किया गया, और उन्होंने एक लड़के को शामिल कर लिया और मुझे मना कर दिया। मैंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आपने उसे शामिल कर लिया और मुझे मना कर दिया, जबकि अगर वह मुझसे कुश्ती लड़े तो मैं उसे पछाड़ दूँ।" उन्होंने कहा: "तो उससे कुश्ती लड़ो।" मैंने उससे कुश्ती लड़ी और उसे पछाड़ दिया, तो उन्होंने मुझे भी शामिल कर लिया।

जहाँ तक दासों (गुलामों) की बात है, उन्हें भी (माल-ए-गनीमत का) हिस्सा नहीं दिया जाता है, बल्कि उन्हें एक उपहार (रिज़ख) दिया जाता है (3)।

बीसवाँ (बिंदु): यदि कोई काफ़िर इमाम की अनुमति से उपस्थित होता है और लड़ता है, तो उसे हिस्सा देने के संबंध में हमारे यहाँ तीन विचार हैं: हिस्सा देना। उसे नकारना; और यही बात मालिक और इब्न अल-कासिम ने कही, इब्न हबीब ने जोड़ा: उनके लिए कोई हिस्सा नहीं है। तीसरे विचार में अंतर किया गया है - जो सह्नून का है - कि क्या मुसलमान स्वयं स्वतंत्र (सक्षम) हैं, तो उसे हिस्सा नहीं दिया जाएगा, या वे स्वतंत्र नहीं हैं और उसकी सहायता के मोहताज हैं, तो उसे हिस्सा दिया जाएगा। यदि वह नहीं लड़ता है, तो वह किसी चीज़ का हकदार नहीं है। स्वतंत्र पुरुषों के साथ दासों का भी यही हाल है।

अल-थौरी और अल-औज़ाई ने कहा: यदि धिम्मियों (अहल अल-ज़िम्मा) से सहायता मांगी जाती है, तो उन्हें हिस्सा दिया जाता है (4)।

अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: उन्हें हिस्सा नहीं दिया जाता है, बल्कि उन्हें उपहार दिया जाता है। अल-शाफ़ई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: इमाम उन्हें ऐसे धन से किराए पर लेता है

जिसका कोई विशिष्ट स्वामी न हो, और यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह उन्हें नबी ﷺ का हिस्सा देता है। उन्होंने एक अन्य स्थान पर कहा: मुशरिकों को उपहार दिया जाता है यदि वे मुसलमानों के साथ लड़ते हैं।

अबू उमर (5) ने कहा: सभी इस बात पर सहमत हुए कि दास - जो उनमें से है जिसकी सुरक्षा का वचन जायज़ है - यदि वह लड़ता है, तो उसे हिस्सा नहीं दिया जाता है, बल्कि उपहार दिया जाता है (6); तो काफ़िर इस बात का अधिक पात्र है कि उसे हिस्सा न दिया जाए।

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/853, और बनू कुरैज़ा की खबर पहले 6/63 में आ चुकी है। (2) 4/258 (अल-इसाबा के हाशिये पर), और खबर को अल-तबरानी ने अल-कबीर (6749) में और अल-हाकिम ने 2/60 में भी निकाला है। (3) अल-औसत 11/179 और 186। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/853-854, और अकद अल-जवाहर अल-थमीना 1/504। (5) अल-तमहीद 12/37 में, और उससे पहले का हिस्सा। (6) इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 11/179 में अल-हसन और अल-नखई से ज़िक्र किया कि उन्होंने कहा: दासों को हिस्सा दिया जाता है। उन्होंने कहा: हमने उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ से रिवायत की है, और अबू थौर ने कहा: यदि उन्होंने इसमें मतभेद किया है, तो उसे हिस्सा दिया जाता है, क्योंकि धर्म के दृष्टिकोण से उसकी और स्वतंत्र व्यक्ति की गरिमा बराबर है, और वह वैसे ही लड़ता है जैसे स्वतंत्र व्यक्ति लड़ता है या उससे भी अधिक, और उसमें वही लाभ है जो स्वतंत्र व्यक्ति में है।

سورہ الانفال، آیت 41

31

پہلا (قول) ہی صحیح ہے؛ رسول اللہ ﷺ کے بنو قریظہ کے بارے میں حکم کی وجہ سے کہ ان میں سے جس کے بال اگ آئے ہوں اسے قتل کر دیا جائے اور جس کے نہ اگے ہوں اسے چھوڑ دیا جائے۔ اور یہ لڑائی کی طاقت کی رعایت تھی نہ کہ بلوغت کی (1)۔

اور ابو عمر نے "الاستیعاب" (2) میں سمرہ بن جندب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: انصار کے لڑکے رسول اللہ ﷺ کے سامنے پیش کیے جا رہے تھے، تو آپ ان میں سے جو (پختگی کو) پہنچ گئے تھے انہیں شامل فرما رہے تھے؛ چنانچہ مجھے ایک سال پیش کیا گیا، تو آپ نے ایک لڑکے کو شامل کیا اور مجھے واپس کر دیا، تو میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، آپ نے اسے شامل کر لیا اور مجھے واپس کر دیا، حالانکہ اگر وہ مجھ سے کشتی لڑے تو میں اسے پچھاڑ دوں۔ آپ نے فرمایا: "تو اس سے کشتی لڑو"۔ میں نے اس سے کشتی لڑی اور اسے پچھاڑ دیا، تو آپ نے مجھے بھی شامل فرما لیا۔

اور رہے غلام، تو انہیں بھی (مالِ غنیمت کا) حصہ نہیں دیا جاتا، بلکہ انہیں معمولی عطیہ (رضخ) دیا جاتا ہے (3)۔

بیسواں مسئلہ: کافر اگر امام کی اجازت سے حاضر ہو اور قتال کرے، تو اسے حصہ دینے کے بارے میں ہمارے پاس تین اقوال ہیں: حصہ دینا۔ اس کی نفی کرنا؛ اور یہی امام مالک اور ابن القاسم کا قول ہے، ابن حبیب نے اضافہ کیا: ان کے لیے کوئی حصہ نہیں۔ تیسرے قول میں فرق کیا گیا ہے - جو سحنون کا ہے - اس کے درمیان کہ اگر مسلمان خود کافی ہوں تو اسے حصہ نہیں دیا جائے

گا، یا وہ خود کافی نہ ہوں اور اس کی مدد کے محتاج ہوں تو اسے حصہ دیا جائے گا۔ پس اگر وہ نہ لڑے تو کسی چیز کا مستحق نہیں۔ اور آزادوں کے ساتھ غلاموں کا بھی یہی حال ہے۔

اور ثوری اور اوزاعی نے کہا: اگر اہل ذمہ سے مدد لی جائے تو انہیں حصہ دیا جائے گا (4)۔

اور ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: انہیں حصہ نہیں دیا جاتا، بلکہ عطیہ (رضخ) دیا جاتا ہے۔ اور امام شافعیؒ نے فرمایا: امام انہیں ایسے مال سے اجرت پر لیتا ہے جس کا کوئی معین مالک نہ ہو، پس اگر وہ ایسا نہ کرے تو انہیں نبی ﷺ کا حصہ دے گا۔ اور دوسری جگہ فرمایا: مشرکوں کو عطیہ دیا جائے گا اگر وہ مسلمانوں کے ساتھ مل کر لڑیں۔

ابو عمر (5) نے کہا: سب کا اس پر اتفاق ہے کہ غلام - جو ان میں سے ہے جن کی امان جائز ہے - جب وہ لڑے تو اسے حصہ نہیں دیا جاتا، بلکہ عطیہ دیا جاتا ہے (6)؛ تو کافر اس بات کا زیادہ مستحق ہے کہ اسے حصہ نہ دیا جائے۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/ 853، اور بنو قریظہ کی خبر پہلے گزر چکی 6/ 63۔ (2) 258/4 (الاصابہ کے حاشیے پر)، اور اس خبر کو طبرانی نے الکبیر (6749) میں اور حاکم نے 2/ 60 میں بھی نکالا ہے۔ (3) الاوسط 11/ 179 اور 186۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 2/ 853 - 854، اور عقد الجواهر الثمينة 1/ 504۔ (5) التمهيد 12/ 37 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (6) ابن المنذر نے الاوسط 11/ 179 میں حسن اور نخعی سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: غلاموں کو حصہ دیا جاتا ہے، انہوں نے کہا: ہم نے اسے عمر بن عبدالعزیز سے روایت کیا ہے، اور ابو ثور نے کہا: اگر انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے تو اسے حصہ دیا جاتا ہے، کیونکہ دین کے راستے سے اس کی اور آزاد کی حرمت برابر ہے، اور وہ ویسے ہی لڑتا ہے جیسے آزاد لڑتا ہے بلکہ اس سے زیادہ، اور اس میں وہی فائدہ ہے جو آزاد میں ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 41 32

Twenty-first: If slaves and protected non-Muslims (Dhimmis) went out as thieves and took the property of the people of war (hostile territory), it belongs to them and is not subject to the one-fifth tax (Khums). This is because no one among them, nor among women, is included in the general meaning of the Almighty's saying: {And know that whatever you take as spoils of war, then for Allah is one-fifth of it}. As for the disbelievers, they have no place in it without dispute. Sahnun said: What falls to the slave is not subject to Khums. Ibn al-Qasim said: It is subject to Khums; because it is permissible for his master to authorize him to fight and he fights for the religion, unlike the disbeliever. Ashhab said in Muhammad’s book: If the slave and the Dhimmi leave the army and take spoils(1), the spoils belong to the army excluding them.

Twenty-second: The reason for deserving a share is witnessing the battle to support the Muslims, as mentioned previously. So, if someone witnessed the end of the battle, they deserve it. If they arrived after the fighting ended, then no. Similarly, if they were absent due to retreat, but if they intended to regroup with another unit, then their entitlement does not lapse(2).

Al-Bukhari and Abu Dawood narrated that the Messenger of Allah ﷺ sent Aban ibn Sa'id on an expedition from Madinah towards Najd. Aban ibn Sa'id and his companions came to the Messenger of Allah ﷺ in Khaybar after he had conquered it, and the reins of their horses were made of palm fiber. Aban said: "Distribute a share to us, O Messenger of Allah." Abu Huraira said: I said, "Do not distribute to them, O Messenger of Allah." Aban said: "You [speak] of this, O hyrax that descended upon us from the peak of a Sidr tree!" The Messenger of Allah ﷺ said: "Sit down, O Aban." And the Messenger of Allah ﷺ did not distribute a share to them(3).

Twenty-third: Scholars differed regarding one who went out to witness the battle but was prevented by an excuse, such as one who got lost(4). There are three opinions on affirming or denying their share; a distinction is made in the third, which is...

(1) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/854, and the wording from him is: and took spoils. (2) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/505. (3) Sahih al-Bukhari (4238) as a comment, and Sunan Abi Dawood (2723) and the wording is his, and it is from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). His saying: "You [speak] of this" - and in the narration of al-Bukhari: "And you with this" - meaning: you are the one speaking these words. His saying: "O Wabr" (hyrax), Wabr with a sukun on the letter 'ba' is a small animal about the size of a cat, he likened him to it to belittle him. His saying:

"Tahaddara" (descended), as if he is saying: you attack us suddenly. His saying: "Daal" with alleviation: a specific place or mountain, and it is also narrated with 'noon' (Daan), which is also a mountain in the land of Daws, he intends to weaken his matter and belittle his status. See Ma'alim al-Sunan 2/305, al-Nihayah (Wabr) and (Dayl), and Fath al-Bari 7/492. (4) In the copies: like illness, and what is established is from 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/506, and the wording is from it.

सूरह अल-अनफ़ाल: आयत 41 32

इक्कीसवां: यदि गुलाम और धिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) चोरों के रूप में बाहर गए और युद्धरत लोगों (दुश्मन क्षेत्र) की संपत्ति ले ली, तो वह उनकी है और उस पर पांचवां हिस्सा (खुम्स) नहीं लगाया जाएगा; क्योंकि उनमें से कोई भी, और न ही महिलाओं में से कोई, सर्वशक्तिमान के इस कथन के सामान्य अर्थ में शामिल है: {और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी युद्ध के माल के रूप में प्राप्त हो, तो अल्लाह के लिए उसका पांचवां हिस्सा है}। जहाँ तक काफिरों का सवाल है, बिना किसी विवाद के उनका इसमें कोई प्रवेश नहीं है। सहनुन ने कहा: गुलाम के हिस्से में आने वाली चीज़ पर खुम्स नहीं लगाया जाता। इब्न अल-कासिम ने कहा: इस पर खुम्स लगाया जाता है; क्योंकि यह संभव है कि उसका मालिक उसे लड़ने की अनुमति दे दे और वह धर्म के लिए लड़े; काफ़िर के विपरीत। अश्हब ने मुहम्मद की किताब में कहा है: यदि गुलाम और धिम्मी सेना से बाहर निकलें और माल प्राप्त करें(1), तो लूट का माल उनके बजाय सेना का है।

बाईसवां: हिस्सा पाने का कारण मुसलमानों की सहायता के लिए युद्ध का साक्षी होना है; जैसा कि पहले बताया गया है। अत; यदि कोई युद्ध के अंत में उपस्थित हुआ, तो वह हकदार है। यदि वह लड़ाई समाप्त होने के बाद पहुँचा, तो नहीं। इसी तरह, यदि वह पीछे हटने के कारण अनुपस्थित था, लेकिन यदि उसका इरादा दूसरी टुकड़ी के साथ जुड़ने का था, तो उसकी पात्रता समाप्त नहीं होती(2)।

अल-बुखारी और अबू दाऊद ने वर्णन किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अबान बिन सईद को मदीना से नजद की ओर एक सैन्य टुकड़ी पर भेजा था। अबान बिन सईद और उनके साथी खैबर में अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए, जब उन्होंने उसे जीत लिया था, और उनके घोड़ों की लगाम खजूर के रेशों की थी। अबान ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हमें भी हिस्सा दें। अबू हुरैरा ने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उन्हें हिस्सा न दें। अबान ने कहा: तुम इसके बारे में बात कर रहे हो, ऐ चट्टानी खरगोश जो एक सिद्र पेड़ की चोटी से हम पर उतरा है! अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "बैठ जाओ, ऐ अबान।" और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें हिस्सा नहीं दिया(3)।

तेईसवां: विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है जो युद्ध देखने के लिए निकला था, लेकिन किसी मजबूरी ने उसे रोक दिया; जैसे कि कोई भटक गया हो(4), तो उसके हिस्से की पुष्टि और खंडन में तीन मत हैं; तीसरे में अंतर किया गया है, और वह है...

(1) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/854 में, और उन्हीं के शब्द हैं: "और माल प्राप्त किया"। (2) अक़द अल-जवाहिरात अल-थमीना 1/505। (3) सहीह अल-बुखारी (4238) टिप्पणी के रूप में, और सुनन अबी दाऊद (2723) और शब्द उन्हीं के हैं, और यह अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से है। उनका कहना: "तुम इसके साथ" - और बुखारी के वर्णन में: "और तुम इसके साथ" - यानी: तुम यह बात कहने वाले हो। उनका कहना: "ऐ वब्र", वब्र 'बा' पर सुकून के साथ बिल्ली के आकार का एक छोटा जानवर है, उन्होंने उन्हें तुच्छ दिखाने के लिए उससे तुलना की। उनका कहना: "तहद्दरा", जैसे कि वह कह रहे हों: तुम हम पर अचानक हमला करते हो। उनका कहना: "दाल" हल्के उच्चारण के साथ: एक विशिष्ट स्थान या पर्वत, और इसे 'न' (दान) के साथ भी वर्णित किया गया है, जो डौस की भूमि में एक पर्वत भी है, वह उनके मामले को कमज़ोर करना और उनके पद को तुच्छ दिखाना चाहते हैं। देखें मआलिम अल-सुनन 2/305, अल-निहाया (वब्र) और (ज़ैल), और फ़तह अल-बारी 7/492। (4) प्रतियों में: "बीमारी की तरह", और जो प्रमाणित है वह अक़द अल-जवाहिरात अल-थमीना 1/506 से है, और शब्द उन्हीं के हैं।

سورۃ الانفال: آیت 41 32

اکیسویں بات: اگر غلام اور ذمی چور بن کر نکلیں اور اہل حرب کا مال چھین لیں تو وہ انہی کا ہے اور اس کا خمس نہیں نکالا جائے گا؛ کیونکہ ان میں سے کوئی بھی، اور نہ ہی عورتوں میں سے کوئی، اللہ عزوجل کے اس فرمان کے عمومی مفہوم میں داخل ہے: {اور جان لو کہ جو کچھ تمہیں غنیمت میں ملے تو اللہ کے لیے اس کا پانچواں حصہ ہے}۔ جہاں تک کفار کا تعلق ہے، ان کا اس میں کوئی دخل نہیں ہے بلا اختلاف۔ سحنون نے کہا: غلام کے حصے میں آنے والی چیز کا خمس نہیں نکالا جاتا۔ ابن القاسم نے کہا: خمس نکالا جائے گا؛ کیونکہ یہ جائز ہے کہ اس کا آقا اسے قتال کی اجازت دے دے اور وہ دین کے لیے لڑے؛ کافر کے برعکس۔ اشہب نے کتاب محمد میں کہا ہے: جب غلام اور ذمی لشکر سے نکلیں اور غنیمت حاصل کریں(1)، تو غنیمت ان کے بجائے لشکر کی ہے۔

بائیسویں بات: حصہ پانے کا سبب مسلمانوں کی نصرت کے لیے جنگ میں حاضر ہونا ہے؛ جیسا کہ پہلے گزرا۔ چنانچہ اگر کوئی جنگ کے آخری حصے میں حاضر ہوا تو وہ مستحق ہوگا، اور اگر لڑائی ختم ہونے کے بعد حاضر ہوا تو نہیں، اور اگر پسپائی کی وجہ سے غائب ہوا تو بھی یہی حکم ہے، لیکن اگر اس کا ارادہ کسی دوسرے گروہ سے ملنا تھا تو اس کا استحقاق ختم نہیں ہوتا(2)۔

بخاری اور ابو داؤد نے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ابان بن سعید کو مدینہ سے نجد کی طرف ایک سریہ (لشکری دستے) پر بھیجا۔ ابان بن سعید اور ان کے ساتھی خیبر میں رسول اللہ ﷺ کے پاس پہنچے جب آپ اسے فتح کر چکے تھے، اور ان کے گھوڑوں کی لگامیں کھجور کے ریشوں کی بنی ہوئی تھیں۔ ابان نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہمیں بھی (مال غنیمت) تقسیم کر دیں۔

ابو ہریرہ نے کہا: میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، انہیں تقسیم نہ کریں۔ ابان نے کہا: تو اس کی بات کرتا ہے اے چٹانی خرگوش جو سدر کے درخت کی چوٹی سے ہم پر اترا ہے! تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے ابان، بیٹھ جاؤ"۔ اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں حصہ تقسیم نہیں فرمایا(3)۔

تئیسویں بات: علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو جنگ میں شرکت کے لیے نکلا تھا، پھر کسی عذر نے اسے روک دیا؛ جیسے کہ کوئی راستہ بھٹک گیا ہو(4)، تو اس کے حصے کے ثبوت اور نفی میں تین اقوال ہیں؛ تیسرے میں فرق کیا گیا ہے، اور وہ ہے...

(1) ابن العربی کی احکام القرآن 854/2 میں، اور انہی کے الفاظ ہیں: غنم۔ (2) عقد الجواہر الثمینہ 505/1۔ (3) صحیح بخاری (4238) تعلیقاً، اور سنن ابی داؤد (2723) اور الفاظ انہی کے ہیں، اور یہ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ ان کا قول: "تم اس کے ساتھ" - اور بخاری کی روایت میں ہے: "اور تم اس کے ساتھ" - یعنی: تم یہ کلمہ کہنے والے ہو۔ ان کا قول: "یا وبر"، وبر باء کے سکون کے ساتھ بلی کے برابر ایک چھوٹا جانور ہے، انہوں نے اسے حقیر سمجھنے کے لیے اس سے تشبیہ دی۔ ان کا قول: "تحدر"، گویا وہ کہہ رہے ہیں: تم ہم پر اچانک حملہ آور ہوتے ہو۔ ان کا قول: "ضال" تخفیف کے ساتھ: ایک خاص جگہ یا پہاڑ، اور یہ نون کے ساتھ بھی مروی ہے، جو کہ ارض دوس میں ایک پہاڑ ہے، وہ ان کے معاملے کو کمزور کرنا اور ان کی قدر کو حقیر دکھانا چاہتے ہیں۔ ملاحظہ کریں معالم السنن 305/2، اور النہایہ (وبر) اور (ضیل)، اور فتح الباری 492/7۔ (4) نسخوں میں ہے: بیماری کی طرح، اور جو ثابت ہے وہ عقد الجواہر الثمینہ 506/1 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

Page 33 Surah Al-Anfal: Verse 41

...renowned, so he confirms it if the straying was before the fighting and after the 'Idrab' (1) - which is the most correct; said by Ibn al-Arabi (2) - and he denies it if it was before that. And like someone whom the commander sent from the army for a matter regarding the army's interest, so that occupied him from witnessing the battle, then a share is given to him (3); said by Ibn al-Mawwaz, and narrated by Ibn Wahb and Ibn Nafi' from Malik. And it was narrated: no share is given to him, but rather he is given a 'radkh' (small gift); due to the absence of the reason for deserving a share, and Allah knows best (4).

Ashhab said: A share is given to the prisoner even if he was in chains. The correct view is that no share is given to him; because it is ownership earned through fighting; so whoever was absent or present while sick is like someone who did not attend (5).

Twenty-fourth: The absolutely absent person is not given a share, and the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) never gave a share to an absent person except on the day of Khaybar; for he gave shares to the people of al-Hudaybiyyah, those of them who were present and those who were absent; because of the saying of Allah Almighty: {Allah has promised you much booty that you will take} Al-Fath: 20; said by Musa ibn 'Uqbah. This was narrated from a group of the predecessors (7). And on the day of Badr, he distributed shares to Uthman, Sa'id bin Zayd, and Talhah, and they were absent (8); so they are like those who attended it, if Allah Almighty wills:

As for Uthman, he stayed behind for Ruqayyah, the daughter of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), by his command because of her illness, so the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) allotted for him his share and reward; so he was like one who witnessed it.

As for Talhah bin Ubayd Allah, he was in Sham (Levant) for trade, so the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) allotted for him his share...

---

(1) Al-Idrab: Entering the enemy's land. Al-Lisan (Drab). (2) In Ahkam al-Qur'an 2/854, except that he said it regarding illness; he said: if he falls ill after 'idrab' and before fighting, there are two opinions, and the most correct is the obligation of that (meaning giving a share) to him. (3) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/506. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/854. (5) Previous source. (6) Previous source. (7) Narrated by

Abu Dawud in al-Marasil (276) from al-Zuhri, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 4/264-265 from Musa ibn 'Uqbah. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/854.

पृष्ठ ३३ सूरा अल-अनफ़ाल: आयत ४१

...प्रसिद्ध है, इसलिए वह इसकी पुष्टि करता है यदि भटकना लड़ाई से पहले और 'इद्राब' (१) के बाद था - और यही सबसे सही है; इब्न अल-अरबी (२) ने ऐसा कहा है - और यदि इससे पहले था तो वह इससे इनकार करता है। और उस व्यक्ति की तरह जिसे कमांडर ने सेना के हित के किसी मामले के लिए सेना से भेजा था, इसलिए वह युद्ध देखने से कतरा गया, तो उसे एक हिस्सा दिया जाता है (३); इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा, और इब्न वहब और इब्न नाफ़े ने मालिक से रिवायत की है। और यह रिवायत है: उसे कोई हिस्सा नहीं दिया जाता है, बल्कि उसे 'रदख' (छोटा उपहार) दिया जाता है; क्योंकि हिस्सा पाने के कारण की अनुपस्थिति है, और अल्लाह बेहतर जानता है (४)।

अशहब ने कहा: कैदी को हिस्सा दिया जाता है चाहे वह जंजीरों में ही क्यों न हो। सही विचार यह है कि उसे कोई हिस्सा नहीं दिया जाता है; क्योंकि यह लड़ाई के माध्यम से अर्जित स्वामित्व है; इसलिए जो कोई अनुपस्थित था या बीमार होने के दौरान उपस्थित था, वह उस व्यक्ति की तरह है जो उपस्थित नहीं हुआ (५)।

चौबीसवाँ: बिल्कुल अनुपस्थित व्यक्ति को हिस्सा नहीं दिया जाता है, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने खैबर के दिन के अलावा कभी किसी अनुपस्थित व्यक्ति को हिस्सा नहीं दिया; क्योंकि उन्होंने हुदैबिया के लोगों को हिस्सा दिया, उनमें से जो उपस्थित थे और जो अनुपस्थित थे; क्योंकि सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: {अल्लाह ने तुमसे बहुत अधिक लूट का वादा किया है जिसे तुम लोगे} अल-फतह: २०; मूसा इब्न उकबा ने कहा। यह पूर्वजों के एक समूह से रिवायत किया गया है (७)। और बद्र के दिन, उन्होंने उस्मान, सईद बिन ज़ैद और तल्हा को हिस्से बांटे, और वे अनुपस्थित थे (८); इसलिए वे अल्लाह की इच्छा से उसमें शामिल होने वालों के समान हैं:

जहाँ तक उस्मान की बात है, वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बेटी रुकैया के पास उनके बीमार होने के कारण उनके आदेश पर पीछे रह गए थे, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके लिए उनका हिस्सा और प्रतिफल निर्धारित किया; इसलिए वह उस व्यक्ति की तरह थे जिसने इसे देखा था।

जहाँ तक तल्हा बिन उबैद उल्लाह की बात है, वह व्यापार के लिए शाम (लेवंत) में थे, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके लिए उनका हिस्सा आवंटित किया...

(१) इद्राब: दुश्मन की ज़मीन में घुसना। अल-लिसान (द्रब)। (२) अहकाम अल-कुरआन २/८५४ में, सिवाय इसके कि उन्होंने इसे बीमारी के संबंध में कहा है; उन्होंने कहा: यदि वह 'इद्राब' के बाद और लड़ाई से पहले बीमार हो जाता है, तो दो राय हैं, और सबसे सही उनके लिए उसकी (यानी हिस्सा देने की) बाध्यता है। (३) अकद अल-जवाहर अल-थमीना १/५०६। (४) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/८५४। (५) पिछला स्रोत। (६) पिछला स्रोत। (७) अबू दाऊद ने अल-मरासील (२७६) में अल-जुहरी से, और अल-बयहकी ने दलैल अल-नुबुव्वा ४/२६४-२६५ में मूसा इब्न उकबा से रिवायत की है। (८) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/८५४।

صفحہ ۳۳ سورۃ الانفال: آیت ۴۱

...مشہور ہے، چنانچہ وہ اس کی تصدیق کرتا ہے اگر بھٹکنا لڑائی سے پہلے اور 'اِدْراب' (۱) کے بعد تھا - اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ یہ ابن العربی (۲) کا قول ہے - اور اگر اس سے پہلے تھا تو وہ اس کی نفی کرتا ہے۔ اور اس شخص کی طرح جسے امیر نے فوج کے مفاد کے کسی معاملے میں بھیجا ہو، جس کی وجہ سے وہ معرکے میں حاضر نہ ہو سکا ہو، تو اسے حصہ دیا جائے گا (۳)؛ یہ ابن المواز نے کہا ہے، اور ابن وہب اور ابن نافع نے اسے امام مالک سے روایت کیا ہے۔ اور مروی ہے: اسے کوئی حصہ نہیں دیا جائے گا، بلکہ اسے 'رضخ' (معمولی عطیہ) دیا جائے گا؛ کیونکہ حصہ پانے کی وجہ مفقود ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۴)۔

اشہب نے کہا: قیدی کے لیے حصہ مقرر کیا جائے گا چاہے وہ بیڑیوں میں ہی کیوں نہ ہو۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ اسے حصہ نہیں دیا جائے گا؛ کیونکہ یہ قتال کے ذریعے حاصل ہونے والی ملکیت ہے؛ چنانچہ جو غیر حاضر رہا یا بیمار ہونے کی حالت میں حاضر ہوا وہ ایسا ہی ہے جیسے حاضر نہ ہوا ہو (۵)۔

چوبیسواں (مسئلہ): مطلق غائب کے لیے کوئی حصہ نہیں ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے خیبر کے دن کے علاوہ کبھی کسی غائب کے لیے حصہ مقرر نہیں فرمایا؛ اس دن آپ ﷺ نے اہل حدیبیہ کے لیے حصہ نکالا، ان میں سے جو حاضر تھے ان کے لیے بھی اور جو غائب تھے ان کے لیے بھی؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اللہ نے تم سے بہت ساری غنیمتوں کا وعدہ کر رکھا ہے جنہیں تم حاصل کرو گے} الفتح: ۲۰؛ یہ موسیٰ بن عقبہ کا قول ہے۔ اور یہ بات سلف کی ایک جماعت سے مروی ہے (۷)۔ اور آپ ﷺ نے بدر کے دن عثمان، سعید بن زید اور طلحہ (رضی اللہ عنہم)

کے لیے حصے تقسیم فرمائے جبکہ وہ غیر حاضر تھے (۸)؛ پس وہ ان شاء اللہ حاضرین ہی کی طرح ہیں:

رہی بات عثمان (رضی اللہ عنہ) کی، تو وہ رسول اللہ ﷺ کے حکم سے آپ ﷺ کی صاحبزادی رقیہ (رضی اللہ عنہا) کی علالت کی وجہ سے پیچھے رہ گئے تھے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے ان کا حصہ اور اجر مقرر فرمایا؛ پس وہ ایسے ہی تھے جیسے حاضر رہے ہوں۔

اور رہے طلحہ بن عبید اللہ (رضی اللہ عنہ)، تو وہ تجارت کی غرض سے شام میں تھے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے ان کا حصہ مقرر فرمایا...

---

(۱) الإدراب: دشمن کی سرزمین میں داخل ہونا۔ اللسان (درب)۔ (۲) احکام القرآن ۲/ ۸۵۴ میں ہے، مگر انہوں نے یہ بات بیماری کے متعلق کہی ہے؛ فرمایا: اگر کوئی اِدْراب کے بعد اور قتال سے پہلے بیمار ہو جائے تو اس میں دو اقوال ہیں، اور زیادہ صحیح ان کے لیے (حصے کے) وجوب کا قول ہے۔ (۳) عقد الجواهر الثمينة ۱/ ۵۰۶ ۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۸۵۴ ۔ (۵) مصدر سابق۔ (۶) مصدر سابق۔ (۷) اسے ابو داؤد نے المراسیل (۲۷۶) میں زہری سے، اور بیہقی نے دلائل النبوة ۴/ ۲۶۴ - ۲۶۵ میں موسیٰ بن عقبہ سے روایت کیا ہے۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۸۵۴ ۔

Surah Al-Anfal: Verse 41

34

...and his reward, so he is counted among the people of Badr (1). As for Sa'id bin Zaid, he was also away in the Levant, so the Messenger of Allah (peace be upon him) allotted him his share and reward. Thus, he is counted among the Badriyyeen (the participants of Badr) (2). Ibn al-Arabi (3) said: As for the people of Hudaybiyyah, it was a promise from Allah specifically for those people; others do not share it with them. As for Uthman, Sa'id, and Talha, it is possible that they were given shares from the one-fifth (khumus); because the Ummah is in consensus that whoever stays behind due to an excuse is not given a share from the booty. I say: It appears that this is specific to Uthman, Talha, and Sa'id, so others should not be compared to them. Their share was from the core of the spoils, like all those who were present, not from the one-fifth. This is what is apparent from the hadiths, and Allah knows best. Al-Bukhari (4) narrated from Ibn Umar who said: When Uthman was absent from Badr, he was married to the daughter of the Messenger of Allah (peace be upon him), and she was sick, so the Prophet (peace be upon him) said to him: "You will have the reward and the share of a man who witnessed Badr." Twenty-fifth: His saying, the Almighty: {If you have believed in Allah}. Az-Zajjaj (5) reported from a group: The meaning is: know that Allah is your Protector if you are [believing]; so "if" is related to this promise. Another group said: "If" is related to His saying: {And know that whatever of spoils you take}. Ibn Atiyyah (6) said: This is the correct view; because the word "know" includes the command for submission and compliance with the command of Allah.

---

(1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (189), and Al-Hakim 3/368 on the authority of Urwah bin Al-Zubayr. Mentioned by Ibn Abd Al-Barr in Al-Isti'ab on the margin of Al-Isaba 5/236 on the authority of Al-Zubayr bin Bakkar. The report regarding Uthman will follow. (2) Narrated by Abu Dawood in Al-Marasil (276) on the authority of Al-Zuhri. It was referred to recently. Ibn Sa'd mentioned it at length in Al-Tabaqat 2/11 on the authority of Al-Waqidi. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/854. (4) Under number (3130), and it is with Ahmad (6011), and previously 5/374 at length. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/416, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/531. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/531.

सूरह अल-अनफाल: आयत 41

34

...और उसका प्रतिफल, इसलिए उन्हें बद्र के लोगों में गिना जाता है (1)। जहाँ तक सईद बिन ज़ैद की बात है, वे भी शाम में अनुपस्थित थे, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके लिए उनका हिस्सा और प्रतिफल निर्धारित किया। अतः उन्हें बद्रियों में गिना जाता है (2)। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: जहाँ तक हुदैबिया के लोगों की बात है, तो यह अल्लाह का एक वादा था जो विशेष रूप से उन्हीं लोगों के लिए था; अन्य लोग उनके साथ इसमें शामिल नहीं हैं। जहाँ तक उस्मान, सईद और तल्हा की बात है, तो यह संभव है कि उन्हें खुम्स (पांचवें हिस्से) में से हिस्सा दिया गया हो; क्योंकि उम्मत में इस बात पर आम सहमति है कि जो किसी बहाने से पीछे रह गया उसे गनीमत में से हिस्सा नहीं दिया जाता। मैंने कहा: ज़ाहिर है कि यह उस्मान, तल्हा और सईद के लिए विशिष्ट है, इसलिए दूसरों की तुलना उनसे नहीं की जानी चाहिए। और उनका हिस्सा गनीमत के मूल में से था, जैसे उन सभी के लिए जो वहां मौजूद थे, न कि खुम्स में से। हदीसों से यही स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है। बुखारी (4) ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब उस्मान बद्र से अनुपस्थित थे, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बेटी उनके अधीन (उनकी पत्नी) थी और वह बीमार थी, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "तुम्हारे लिए बद्र में उपस्थित होने वाले व्यक्ति के समान प्रतिफल और हिस्सा है।" पच्चीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम अल्लाह पर ईमान लाए हो}। अज़-ज़ज्जाज (5) ने एक समूह से उद्धृत किया: अर्थ यह है: तो जान लो कि अल्लाह तुम्हारा संरक्षक है यदि तुम [ईमान लाए] हो; तो "यदि" (इन) इस वादे से संबंधित है। एक अन्य समूह ने कहा: "इन" (यदि) उनके इस कथन से संबंधित है: {और जान लो कि जो कुछ तुम गनीमत पाओ}। इब्न अतिय्या (6) ने कहा: और यही सही है; क्योंकि "जान लो" शब्द में अल्लाह के आदेश के प्रति समर्पण और आज्ञाकारिता का आदेश शामिल है।

---

(1) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (189) में और अल-हाकिम ने 3/368 में उरवा बिन अल-जुबैर के अधिकार से निकाला है। और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब में अल-इसाबा 5/236 के हाशिए पर अल-जुबैर बिन बक्कर के अधिकार से इसका उल्लेख किया है। उस्मान की खबर आगे आएगी। (2) इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (276) में अल-ज़ुहरी के अधिकार से निकाला है। इसका ज़िक्र पहले हो चुका है। इब्न साद ने अल-तबाक़ात 2/11 में अल-वाकिदी के अधिकार से

विस्तार से इसका उल्लेख किया है। (3) अहकाम अल-क़ुरान 2/854 में। (4) नंबर (3130) के तहत, और यह अहमद (6011) के पास है, और पहले 5/374 में विस्तार से है। (5) मानी अल-कुरान 2/416 में, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/531 में उनसे उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/531 में।

سورۃ الانفال: آیت ۴۱

۳۴

اور اس کا اجر، چنانچہ انہیں اس وجہ سے اہل بدر میں شمار کیا جاتا ہے(۱)۔ جہاں تک سعید بن زید کا تعلق ہے، وہ بھی ملک شام میں موجود نہ تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے ان کا حصہ اور اجر مقرر فرمایا۔ چنانچہ وہ بدریوں میں شمار ہوتے ہیں(۲)۔ ابن العربی(۳) نے کہا: جہاں تک اہل حدیبیہ کا تعلق ہے، تو وہ اللہ کی طرف سے ایک وعدہ تھا جو ان مخصوص لوگوں کے لیے تھا؛ ان میں ان کے سوا کوئی شریک نہیں ہے۔ اور جہاں تک عثمان، سعید اور طلحہ کا تعلق ہے، تو یہ احتمال ہے کہ انہیں خمس (پانچویں حصے) میں سے حصہ دیا گیا ہو؛ کیونکہ امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ جو کسی عذر کی بنا پر پیچھے رہ جائے اسے حصہ نہیں دیا جاتا۔ میں نے کہا: ظاہر یہ ہے کہ یہ معاملہ عثمان، طلحہ اور سعید کے ساتھ مخصوص ہے، لہٰذا دوسروں کو ان پر قیاس نہیں کیا جا سکتا۔ اور ان کا حصہ مال غنیمت کی اصل میں سے تھا جیسے ان لوگوں کا تھا جو وہاں حاضر تھے، نہ کہ خمس میں سے۔ احادیث سے یہی ظاہر ہوتا ہے، واللہ اعلم۔ اور بخاری(۴) نے ابن عمر سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب عثمان بدر سے غیر حاضر تھے تو رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی ان کے نکاح میں تھیں اور وہ بیمار تھیں، تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "تمہارے لیے بلاشبہ اس شخص کے برابر اجر اور حصہ ہے جو بدر میں حاضر ہوا۔" پچیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن كُنتُمْ آمَنتُم بِاللَّهِ﴾ (اگر تم اللہ پر ایمان لائے ہو)۔ زجاج(۵) نے ایک گروہ سے نقل کیا: معنی یہ ہے: تو جان لو کہ اللہ تمہارا مولیٰ ہے اگر تم [ایمان لائے] ہو؛ پس "اِن" (اگر) اس وعدے سے متعلق ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: "اِن" (اگر) اللہ کے اس قول سے متعلق ہے: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم﴾ (اور جان لو کہ جو کچھ تم نے غنیمت پایا)۔ ابن عطیہ(۶) نے کہا: اور

یہی صحیح ہے؛ کیونکہ لفظ "واعلموا" (اور جان لو) اللہ کے حکم کی اطاعت اور سر تسلیم خم کرنے کے حکم پر مشتمل ہے۔

---

(۱) اسے طبرانی نے الکبیر (۱۸۹) میں، اور حاکم نے ۳/۳۶۸ میں عروہ بن زبیر سے روایت کیا ہے۔ اور ابن عبد البر نے الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیے پر ۵/۲۳۶ میں زبیر بن بکار سے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور عنقریب حضرت عثمان کی خبر آئے گی۔ (۲) اسے ابو داؤد نے المراسیل (۲۷۶) میں زہری سے روایت کیا ہے۔ اور اس کا اشارہ قریب ہی گزر چکا ہے۔ اور ابن سعد نے الطبقات ۲/۱۱ میں واقدی سے اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن ۲/۸۵۴ میں۔ (۴) نمبر (۳۱۳۰) کے تحت، اور یہ احمد (۶۰۱۱) کے ہاں ہے، اور پہلے ۵/۳۷۴ میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲/۴۱۶ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲/۵۳۱ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۵۳۱ میں۔

Page 35, Surah Al-Anfal, Verses 41 - 42

Regarding the spoils of war, He connected "if" with His words: "And know" based on this meaning, i.e., if you are believers in Allah, then obey and submit to Allah's command in what He informs you regarding the distribution of the spoils.

His words (Exalted be He): {And what We sent down upon Our servant on the Day of Criterion}. "What" (ma) is in the genitive case (khafd), conjoined with the name of Allah. "The Day of Criterion" (Yawm al-Furqan) means: the day on which I distinguished between truth and falsehood, and it is the day of Badr (1). {The day the two armies met}: the party of Allah and the party of Satan. {And Allah is over all things competent}.

His words (Exalted be He): {When you were on the near side of the valley and they were on the far side, and the caravan was below you. And if you had made an appointment, you would have failed in the appointment. But [it was] so that Allah might accomplish a matter already ordained - that those who perished [through disbelief] would perish upon evidence and those who lived [in faith] would live upon evidence. And indeed, Allah is Hearing and Knowing (42)}.

His words (Exalted be He): {When you were on the near side and they were on the far side} meaning: We sent [it] down when you were in this state. Or the meaning could be: And remember when you were. The word "udwah" (side) means the side of the valley.

It is recited with both the dammah (u-vowel) and the kasrah (i-vowel) on the letter 'ayn (2). With the dammah, the plural is "udaa", and with the kasrah it is "idaa", similar to "lihyah" (beard) and "lihaa", and "furyah" (fabrication) and "furaa". "Dunya" is the feminine of "adna" (nearest). "Quswa" is the feminine of "aqsa" (farthest). From "dana" (to draw near) and "qasa" (to be far). It is also said "al-qudhya", but the original root contains 'waw' (3), which is the dialect of the people of Hijaz: "quswa".

So "al-dunya" (the near side) was what was closer to Medina, and "al-quswa" (the far side) was what was closer to Mecca, meaning: when you were encamped at the edge of the valley on the side nearer to Medina, and your enemy was on the farther side.

{And the caravan was below you} referring to the caravan of Abu Sufyan and others; they were in a place lower than them towards the seacoast (4) carrying the goods.

(1) Reported by al-Tabari 11/200-203 from Ibn Abbas, Urwah ibn al-Zubayr, Mujahid, Qatada, and others. (2) Ibn Kathir and Abu Amr recited it with a kasrah on the 'ayn, and the rest with a dammah. Al-Sab'ah p. 306, and al-Taysir p. 116. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/188, and Tafsir al-Baghawi 1/252. (4) Tafsir al-Tabari 11/203.

पृष्ठ ३५, सूरा अल-अन्फाल, आयतें ४१ - ४२

गनीमत (युद्ध के माल) के बारे में, उसने "यदि" (इन) को अपने शब्दों "और जान लो" से इस अर्थ पर जोड़ा है, अर्थात: यदि तुम अल्लाह पर विश्वास करने वाले हो, तो अल्लाह के उस आदेश का पालन करो और उसे स्वीकार करो जो उसने तुम्हें गनीमत के बंटवारे की स्थिति के बारे में बताया है।

अल्लाह का कथन: {और जो हमने अपने बंदे पर फ़ैसले के दिन उतारा}। "जो" (मा) यहाँ जर्र (षष्ठी) की स्थिति में है; अल्लाह के नाम पर आधारित है। "फ़ैसले का दिन" (यौम अल-फुरकान) अर्थात: वह दिन जिस दिन मैंने सत्य और असत्य के बीच अंतर किया, और वह बद्र का दिन है (१)। {जिस दिन दो सेनाएँ आपस में मिलीं}: अल्लाह की जमात और शैतान की जमात। {और अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है}।

अल्लाह का कथन: {जब तुम घाटी के निकट वाले किनारे पर थे और वे दूर वाले किनारे पर थे, और काफिला तुमसे नीचे की ओर था। और यदि तुमने आपस में कोई वादा किया होता, तो तुम वादे के समय के बारे में मतभेद करते। लेकिन ऐसा इसलिए हुआ ताकि अल्लाह उस काम को पूरा कर दे जो तय हो चुका था - ताकि जो नष्ट हो वह स्पष्ट प्रमाण के साथ नष्ट हो और जो जीवित रहे वह स्पष्ट प्रमाण के साथ जीवित रहे। और वास्तव में अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है (४२)}।

अल्लाह का कथन: {जब तुम निकट वाले किनारे पर थे और वे दूर वाले किनारे पर थे} अर्थात: हमने उतारा जब तुम इस अवस्था में थे। या इसका अर्थ यह हो सकता है: और याद करो जब तुम थे। 'उदवा' (Udwa) का अर्थ है: घाटी का किनारा।

इसे 'ऐन' (ع) पर धम्मा (पेश) और कसरा (ज़ेर) दोनों के साथ पढ़ा गया है (२); धम्मा के साथ इसका बहुवचन 'उदआ' (عُدًى) होता है, और कसरा के साथ 'इदआ' (عِدًى), जैसे 'लिह्याह' और 'लिहा', और 'फुरयाह' और 'फुरा'। 'दुनिया' (Dunya) 'अदना' का स्त्रीलिंग है। और 'कुसवा' (Quswa) 'अकसा' का स्त्रीलिंग है। 'दना' से जो पास आता है, और 'कसा' जो दूर होता है। इसे 'कुध्या' भी कहा जाता है, और मूल अक्षर 'वाव' है (३), जो हिजाज़ के लोगों की भाषा है: 'कुसवा'।

तो 'दुनिया' वह भाग था जो मदीना के पास था, और 'कुसवा' वह था जो मक्का के पास था, अर्थात: जब तुम घाटी के किनारे मदीना के निकट वाले हिस्से में उतरे हुए थे, और तुम्हारा शत्रु दूर वाले हिस्से में था।

{और काफिला तुमसे नीचे की ओर था} अर्थात अबू सुफयान और अन्य लोगों का काफिला; वे उनसे नीचे के स्थान पर समुद्र तट की ओर (४) थे, जिसमें सामान था।

(१) अल-तबरी ११/२०० - २०३ ने इब्न अब्बास, उरवा बिन अल-जुबैर, मुजाहिद, कतादा और अन्य से इसे उद्धृत किया है। (२) इब्न कसीर और अबू अम्र ने 'ऐन' पर कसरा के साथ पढ़ा, और बाकियों ने धम्मा के साथ। अल-सबआ पृष्ठ ३०६, और अल-तयसीर पृष्ठ ११६। (३) एराब अल-कुरान, अल-नहस २/१८८, और तफ़सीर अल-बग़वी १/२५२। (४) तफ़सीर अल-तबरी ११/२०३।

صفحہ ۳۵، سورۃ الانفال، آیات ۴۱ - ۴۲

غنیمت کے بارے میں، تو اس نے "إن" (اگر) کو اپنے قول "واعلموا" (اور جان لو) کے ساتھ اس معنی پر معلق کیا، یعنی: اگر تم اللہ پر ایمان رکھنے والے ہو تو اللہ کے اس حکم کی پیروی کرو اور اسے تسلیم کرو جو اس نے تمہیں مالِ غنیمت کی تقسیم کی صورت حال کے بارے میں بتایا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا أَنزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ﴾ (اور جو کچھ ہم نے اپنے بندے پر فیصلے کے دن نازل کیا)۔ "ما" یہاں جر (خفض) کی حالت میں ہے؛ اللہ کے نام پر عطف ہے۔ "یوم الفرقان" سے مراد ہے: وہ دن جس میں میں نے حق اور باطل کے درمیان فرق کیا، اور وہ بدر کا دن ہے (۱)۔ ﴿يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ﴾ (جس دن دو جماعتیں آپس میں بھڑیں): اللہ کا گروہ اور شیطان کا گروہ۔ ﴿وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِذْ أَنتُم بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُم بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَىٰ وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنكُمْ ۚ وَلَوْ تَوَاعَدتُّمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيعَادِ ۙ وَلَٰكِن لِّيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِّيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ ۗ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ (٤٢)﴾ (جب تم وادی کے قریبی کنارے پر تھے اور وہ دور کے کنارے پر تھے، اور قافلہ تم سے نیچے (کی طرف) تھا۔ اور اگر تم آپس میں وعدہ کرتے تو تم ضرور وقت مقررہ پر پہنچنے میں اختلاف کرتے، لیکن (ایسا ہوا) تاکہ اللہ اس کام کو پورا کر دے جو ہونے والا تھا، تاکہ جو ہلاک ہو وہ واضح دلیل کے ساتھ ہلاک ہو اور جو زندہ رہے وہ واضح دلیل کے ساتھ زندہ رہے۔ اور یقیناً اللہ خوب سننے والا، جاننے والا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِذْ أَنتُم بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُم بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَىٰ﴾ یعنی: ہم نے نازل کیے جب تم اس کیفیت پر تھے۔ یا اس کا معنی یہ ہو سکتا ہے: اور یاد کرو جب تم تھے۔ اور "العُدْوَة" کا مطلب ہے: وادی کا کنارہ۔

اسے عین کے ضمہ (پیش) اور کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے (۲)؛ ضمہ کی صورت میں جمع "عُدًى" ہوگی، اور کسرہ کی صورت میں "عِدًى"، جیسے: لحیہ اور لِحًى، اور فِریہ اور فِرًى۔ "الدنیا" ادنیٰ کی تانیث ہے۔ اور "القصوی" اقصی کی تانیث ہے۔ "دنا یدنو" (قریب ہونا) سے، اور "قصا یقصو" (دور ہونا) سے۔ اور کہا جاتا ہے: "القُضْیا"، اور اصل "واو" ہے (۳)، اور یہ اہل حجاز کی لغت ہے: "قُصوىٰ"۔

پس "الدنیا" وہ حصہ تھا جو مدینہ کے قریب تھا، اور "القصوی" وہ تھا جو مکہ کی جانب تھا، یعنی: جب تم وادی کے کنارے مدینہ کے قریبی جانب قیام پذیر تھے، اور تمہارا دشمن دور والی جانب تھا۔

﴿وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنكُمْ﴾ یعنی ابوسفیان اور دیگر کا قافلہ؛ وہ ان سے نچلے مقام پر سمندر کے ساحل کی طرف (۴) تھے جس میں سامان تھا۔

(۱) اسے طبری ۱۱/ ۲۰۰ - ۲۰۳ نے ابن عباس، عروہ بن زبیر، مجاہد، قتادہ اور دیگر سے روایت کیا ہے۔ (۲) ابن کثیر اور ابو عمرو نے عین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے ضمہ کے ساتھ السبعة ص ۳۰۶، اور التیسیر ص ۱۱۶۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۸۸، اور تفسیر البغوی ۱/ ۲۵۲۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۱/ ۲۰۳۔

And it was said: They are the camels that were carrying their belongings, and they were in a place where they felt safe, as a success from Allah, Exalted and Majestic, for them. So He reminded them of His blessings upon them (1). "The caravan" (Ar-Rakb) is the subject (mubtada), "lower than you" (asfala minkum) is an adverbial phrase in the position of the predicate (khabar), meaning: in a place lower than you. Al-Akhfash, Al-Kisa'i, and Al-Farra' permitted: "and the caravan is lower (asfalu) than you," meaning: more descending than you (2). And "Ar-Rakb" is the plural of rider (rakib). The Arabs do not say "rakb" except for a group riding camels. Ibn al-Sikkit and most linguists narrated that it is not said: "rakib" and "rakb" except for one who is on camels, and it is not said for one who was on a horse or other than that: "rakib" (3). "Ar-Rakb," "Al-Arkub," "Ar-Rukban," and "Ar-Rakibun" are only for those on camels; according to Ibn Faris (4). {Even if you had made a mutual appointment, you would have failed in the appointment} meaning: agreement would not have occurred; because of your large number and their small number; for if you had known their large number, you would have delayed, so Allah, Exalted and Majestic, granted you success (5). {That Allah might accomplish a matter already ordained} of supporting the believers and manifesting the religion. The "lam" (prefix) in "liyaqdiya" (that He might accomplish) is related to a deleted part. The meaning is: He gathered them (6) so that Allah might accomplish, then He repeated it and said: {That he might perish} meaning: He gathered them there so that He might accomplish a matter {that he who perishes might perish}. "Man" (who) is in the position of nominative (raf'). "And lives" (wa yahya) is in the position of accusative (nasb); a conjunction to "that he might perish". And the "clear proof" (al-bayyinah): is the establishment of the argument and proof, meaning: so that he who dies might die after seeing a clear proof and witnessing an example, so the argument was established against him. Likewise is the life of one who lives. Ibn Ishaq said: so that he who disbelieves might disbelieve.

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/188. Ibn 'Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/532: And "the caravan" by consensus of the commentators is the caravan of Abu Sufyan. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/188, and the saying of al-Akhfash in his Ma'ani al-Qur'an 2/546, and the saying of al-Farra' in his Ma'ani al-Qur'an 1/411, and his saying: And he permitted... "lower (asfalu) than you," meaning in the language, not in the recitation. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/188, and the saying of Ibn al-Sikkit in Islah al-Mantiq p. 46. (4) In Mujmal al-Lughah 2/396. (5) Tafsir al-Tabari 11/206, and

I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/188. (6) In I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/188 (and the speech is from him): He gathered you.

सूरह अल-अनफाल: आयत 42 | 36

और कहा गया: वे ऊँट थे जो उनका सामान ढो रहे थे, और वे एक ऐसी जगह पर थे जहाँ वे अल्लाह, महान और प्रतापी, की सफलता के कारण सुरक्षित महसूस करते थे। इसलिए उसने उन्हें अपनी उन पर दी गई नियामतों की याद दिलाई (1)। «अर-रक़्ब» (काफिला) मुब्तदा (विषय) है, «असफ़ला मिन्कुम» (तुमसे नीचे) खबर (विधेय) के स्थान पर एक क्रियाविशेषण है, यानी: तुमसे नीचे की जगह पर। अल-अख़फ़श, अल-किसाई और अल-फर्रा ने अनुमति दी है: "और काफिला तुमसे नीचे (असफ़लु) है," यानी: तुमसे अधिक ढलान पर (2)। और «अर-रक़्ब» सवार (राकिब) का बहुवचन है। अरब केवल ऊँटों की सवारी करने वाले समूह के लिए «रक़्ब» नहीं कहते हैं। इब्न अल-सिक्कित और अधिकांश भाषाविदों ने वर्णन किया है कि यह नहीं कहा जाता है: «राकिब» और «रक़्ब», सिवाय उनके जो ऊँटों पर हों, और घोड़े या उसके अलावा किसी अन्य पर सवार होने वाले के लिए «राकिब» नहीं कहा जाता है (3)। इब्न फारिस के अनुसार «अर-रक़्ब», «अल-अरकुब», «अर-रुकबान» और «अर-राकिबुन» केवल ऊँटों पर सवार होने वालों के लिए हैं (4)। {और यदि तुमने आपस में कोई समय तय किया होता, तो तुम उस समय के बारे में मतभेद करते} यानी: समझौता नहीं होता; तुम्हारी बड़ी संख्या और उनकी कम संख्या के कारण; क्योंकि यदि तुम्हें उनकी बड़ी संख्या का पता होता, तो तुम देरी करते, इसलिए अल्लाह, महान और प्रतापी, ने तुम्हें सफलता दी (5)। {ताकि अल्लाह उस काम को पूरा कर दे जो पहले से तय था} ईमान वालों की मदद करने और दीन को प्रकट करने का। «लियाक़्दिया» (ताकि वह पूरा करे) में «लाम» एक छिपे हुए शब्द से संबंधित है। अर्थ है: उसने उन्हें इकट्ठा किया (6) ताकि अल्लाह पूरा कर दे, फिर उसने इसे दोहराया और कहा: {ताकि वह नष्ट हो जाए} यानी: उसने उन्हें वहां इकट्ठा किया ताकि वह एक काम पूरा कर दे {ताकि वह नष्ट हो जाए जो नष्ट हुआ}। «मन» (जो) रफ़अ (कर्ता) के स्थान पर है। «व यहया» (और जीवित रहे) नसब (कर्म) के स्थान पर है; «लियाह्लिका» पर आतिफ़ (संयोजक) है। और «बय्यिनाह» (स्पष्ट प्रमाण): दलील और प्रमाण का स्थापित होना है, यानी: ताकि जो मरता है वह एक ऐसे स्पष्ट प्रमाण को देखकर और उदाहरण को प्रत्यक्ष देखकर मरे, जिससे उस पर हुज्जत (दलील) कायम हो जाए। इसी तरह जीवित रहने वाले का जीवन है। इब्न इशाक ने कहा: ताकि जो कुफ़्र (अविश्वास) करता है वह कुफ़्र करे।

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नह्हास 2/188। इब्न अतिय्या ने अल-मुह्हर्रर अल-वजीज़ 2/532 में कहा: मुफ़स्सिरों की सर्वसम्मति के अनुसार «अर-रक़्ब» अबू सुफ़ियान का काफिला है। (2) इ'राब अल-

कुरान, अन-नह्हास 2/188, और अल-अख़फ़श का कथन उनके मा'नी अल-कुरान 2/546 में, और अल-फर्रा का कथन उनके मा'नी अल-कुरान 1/411 में, और उनका कहना: और उन्होंने अनुमति दी... «असफ़लु मिन्कुम», यानी भाषा में, क़िरात (पाठ) में नहीं। (3) इ'राब अल-कुरान, अन-नह्हास 2/188, और इब्न अल-सिक्किट का कथन इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 46 में। (4) मुजमल अल-लुग़ा 2/396 में। (5) तफ़सीर अल-तबरी 11/206, और इ'राब अल-कुरान, अन-नह्हास 2/188। (6) इ'राब अल-कुरान, अन-नह्हास 2/188 में (और यह बात उनकी है): उसने तुम्हें इकट्ठा किया।

اور کہا گیا ہے: یہ وہ اونٹ تھے جو ان کا سامان اٹھائے ہوئے تھے، اور وہ ایسی جگہ پر تھے جہاں وہ اللہ عزوجل کی توفیق سے ان پر مامون تھے، چنانچہ اللہ نے انہیں اپنی نعمتیں یاد دلائیں (١)۔ «الرَّكْبُ» مبتدا ہے، «أَسْفَلَ منكم» خبر کے مقام پر ظرف ہے، یعنی: تم سے نیچے کی جگہ پر۔ اور الاخفش، الکسائی اور الفراء نے جائز قرار دیا ہے: "اور قافلہ تم سے نیچے (اسفلُ) ہے"، یعنی: تم سے زیادہ ڈھلان پر ہے (٢)۔ اور «الرَّكْبُ» راکب کی جمع ہے۔ اور عرب نہیں کہتے: «رَكْب»، مگر اونٹوں پر سوار جماعت کے لیے۔ اور ابن السکیت اور اکثر اہل لغت نے حکایت کی ہے کہ نہیں کہا جاتا: «راکب» اور «رَكْب»، مگر اسی کے لیے جو اونٹ پر ہو، اور جو گھوڑے یا اس کے علاوہ کسی اور پر ہو اسے «راکب» نہیں کہا جاتا (٣)۔ اور ابن فارس سے مروی ہے کہ «الرکب»، «الأرْكُب»، «الرُّكبان» اور «الراکبون» صرف اونٹوں پر سواروں کے لیے ہوتے ہیں (٤)۔ ﴿وَلَوْ تَوَاعَدتُّمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِي الْمِيْعَادِ﴾ یعنی: (اگر تم خود وقت مقرر کرتے تو) اتفاق نہ ہوتا؛ تمہاری کثرت اور قلت کی وجہ سے؛ کیونکہ اگر تم ان کی کثرت جان لیتے تو تم پیچھے ہٹ جاتے، پس اللہ عزوجل نے تمہیں توفیق دی (٥)۔ ﴿لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا﴾ مومنوں کی نصرت اور دین کے اظہار کے لیے۔ اور «لیقضی» میں "لام" محذوف سے متعلق ہے۔ اور معنی یہ ہے: اللہ نے انہیں جمع کیا (٦) تاکہ اللہ اپنا کام پورا کرے، پھر اسے مکرر کہا: ﴿لِيَهْلِكَ﴾ یعنی: انہیں وہاں جمع کیا تاکہ وہ ایک کام پورا کرے ﴿تاکہ وہ ہلاک ہو جائے جو ہلاک ہوا﴾۔ «مَنْ» (جو) رفع کے مقام پر ہے۔ اور «وَيَحْيَا» نصب کے مقام پر ہے؛ «لیھلک» پر عطف ہے۔ اور «البینة» (کھلی دلیل): حجت اور برھان کا قائم ہونا ہے، یعنی: تاکہ جو مرے وہ ایسی واضح دلیل دیکھ کر اور عبرت کا مشاہدہ کر

کے مرے جس سے اس پر حجت قائم ہو چکی ہو۔ اور اسی طرح جینے والے کی زندگی ہے۔ اور ابن اسحاق نے کہا: تاکہ کفر کرنے والا کفر کرے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ١٨٨/٢۔ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥٣٢/٢ میں کہا: مفسرین کے اجماع کے مطابق «الرکب» سے مراد ابوسفیان کا قافلہ ہے۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ١٨٨/٢، اور الاخفش کا قول ان کی معانی القرآن ٥٤٦/٢ میں، اور الفراء کا قول ان کی معانی القرآن ٤١١/١ میں، اور ان کا کہنا: اور انہوں نے جائز قرار دیا... «اسفلُ منکم»، یعنی لغت میں، نہ کہ قرات میں۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ١٨٨/٢، اور ابن السکیت کا قول اصلاح المنطق ص٤٦ میں۔ (٤) مجمل اللغۃ ٣٩٦/٢ میں۔ (٥) تفسیر الطبری ٢٠٦/١١، اور إعراب القرآن للنحاس ١٨٨/٢۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ١٨٨/٢ میں (اور یہ کلام ان کا ہے): اللہ نے تمہیں جمع کیا۔

...after a proof had been established against him and his excuse cut off, and that whoever believes may believe based on that (1).

It is recited: (man hayiya - who lived) with two 'y's according to the original root. And with one 'y' with a shadda, the first being the reading of the people of Medina, Al-Bazzi, and Abu Bakr. The second is the reading of the rest (2), and it is the choice of Abu Ubayd, because it is written thus in the Mushaf (3).

Allah Almighty says: {When Allah showed them to you in your dream as few; and if He had shown them to you as many, you would have lost courage and would have disputed in the matter, but Allah saved [you]. Indeed, He is Knowing of that within the breasts. 43}

Mujahid said: The Prophet (peace be upon him) saw them in his dream as few, then he related that to his companions; so Allah strengthened them by that (4).

It was said: "Al-manam" (sleep/dream) means the place of sleep, which is the eye, i.e., in the place of your sleep, so it was omitted from Al-Hasan; Al-Zajjaj said (5): And this is a good view, but the first (6) is more common in Arabic; because it has come: {And when He showed them to you, when you met, as few in your eyes and diminished you in their eyes}, so this indicated that this was the vision of meeting, and that that was the vision of the dream.

The meaning of {la fashiltum}: you would have been cowardly towards the war. {wa la-tanaza'tum fi al-amr}: you would have differed. {wa lakinna Allaha sallama} i.e., He saved you from disagreement. Ibn Abbas said: from failure/cowardice (7). And it could mean both. And it was said: "Sallama" means He completed the matter for the Muslims with victory (8).

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 1/252, and the saying of Ibn Ishaq in Sirat Ibn Hisham 1/673. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/533: Death and life in this regard - i.e., according to the word of Ibn Ishaq - are metaphorical. (2) Al-Sab'ah p.306, and Al-Taysir p.116. Al-Bazzi is Ahmad ibn Muhammad ibn Abd Allah ibn Abi Bazzah, one of the two narrators of Ibn Kathir. (3) Mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/188. (4) Narrated by Al-Tabari 11/209. (5) In Ma'ani al-Quran 2/419. (6) In (D) and (M): the first. (7) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/323 without attribution. (8) Al-Tabari narrated something similar from Ibn Abbas 11/210.

सूरह अल-अंफाल, आयत 42 - 43 | 37

...उसके बाद जब उस पर हुज्जत (प्रमाण) कायम हो गया और उसका बहाना कट गया, और जो ईमान लाए वह उसी पर ईमान लाए (1)।

और इसे पढ़ा गया है: (मन् हयिय - जो जीवित रहा) मूल रूप के अनुसार दो 'या' के साथ। और एक 'या' के साथ शद्दा के साथ, पहली मदीना वालों, अल-बज़्ज़ी और अबू बक्र की क़िरात (पठन) है। दूसरी बाक़ी लोगों की क़िरात है (2), और यह अबू उबैद का चुनाव है; क्योंकि यह मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में इसी तरह लिखा गया है (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जब अल्लाह ने उन्हें तुम्हारे सपने में थोड़ा दिखाया; और अगर वह उन्हें तुम्हें बहुत दिखाता, तो तुम हिम्मत हार जाते और मामले में आपस में झगड़ने लगते, लेकिन अल्लाह ने बचा लिया। निस्संदेह, वह सीनों के भेदों को जानने वाला है। 43}

मुजाहिद ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें अपने सपने में कम देखा, फिर उन्होंने इसे अपने साथियों को बताया; तो अल्लाह ने उन्हें इसके ज़रिये मज़बूत किया (4)।

कहा गया है: 'अल-मनाम' (नींद/सपना) से मुराद नींद की जगह है, जो कि आंख है, यानी: तुम्हारी नींद की जगह में, तो इसे अल-हसन से हटा दिया गया; अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): और यह एक अच्छा विचार है, लेकिन पहला (6) अरबी में अधिक प्रचलित है; क्योंकि आया है: {और जब उसने तुम्हें उन्हें दिखाया, जब तुम मिले, तुम्हारी आँखों में कम और तुम्हें उनकी आँखों में कम किया}, तो इससे यह संकेत मिला कि यह मिलन का दृश्य था, और वह सपने का दृश्य था।

और {ल-फ़शिल्तुम} का अर्थ है: तुम युद्ध से डर गए होते। {व-ल-तनाज़अतुम फ़िल-अम्र}: तुम आपस में मतभेद करते। {व लाकिन्नल्लाहा सल्लम} यानी: उसने तुम्हें मतभेद से बचा लिया। इब्न अब्बास ने कहा: विफलता/डरपोकपन से (7)। और इसमें दोनों की संभावना है। और कहा गया: "सल्लम" यानी: उसने जीत के साथ मुसलमानों के मामले को पूरा किया (8)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 1/252, और सीरत इब्न हिशाम 1/673 में इब्न इस्हाक़ का कथन। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/533 में कहा: मृत्यु और जीवन इस आधार पर - यानी इब्न इस्हाक़ के कथन के अनुसार - लाक्षणिक हैं। (2) अल-सब'आ पृष्ठ 306, और अल-तयसीर पृष्ठ 116। अल-बज़्ज़ी, अहमद बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अबी बज़्ज़ा हैं, जो इब्न कसीर के दो रावी

(वर्णनकर्ताओं) में से एक हैं। (3) अल-नहहास ने इ'राब अल-कुरान 2/188 में इसका ज़िक्र किया है। (4) अल-तबरी 11/209 द्वारा उद्धृत। (5) म'आनी अल-कुरान 2/419 में। (6) (द) और (म) में: पहली। (7) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुक़त वल-'उयून 2/323 में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया गया। (8) अल-तबरी ने 11/210 में इब्न अब्बास से इसी तरह का वर्णन किया है।

...اس کے بعد کہ اس پر حجت قائم ہو گئی اور اس کا عذر کٹ گیا، اور جو ایمان لایا وہ اسی پر ایمان لائے (1)۔

اور اسے پڑھا گیا ہے: (مَنْ حَيِيَ - جو زندہ رہا) اصل کے مطابق دو 'یا' کے ساتھ اور ایک 'یا' کے ساتھ مشدد (تشدید کے ساتھ)، پہلی اہل مدینہ، البزی اور ابوبکر کی قرأت ہے۔ اور دوسری باقیوں کی قرأت ہے (2)، اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے؛ کیونکہ مصحف میں یہ اسی طرح واقع ہوا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {جب اللہ نے انہیں آپ کے خواب میں تھوڑا کر کے دکھایا؛ اور اگر وہ انہیں آپ کو زیادہ دکھاتا تو تم بزدلی دکھاتے اور معاملے میں آپس میں جھگڑنے لگتے، لیکن اللہ نے بچا لیا۔ بیشک وہ سینوں کے بھیدوں کو خوب جاننے والا ہے۔ 43}

مجاہد نے کہا: نبی ﷺ نے انہیں اپنے خواب میں تھوڑا دیکھا، پھر آپ نے یہ اپنے صحابہ کو بتایا؛ تو اللہ نے اس کے ذریعے انہیں ثابت قدم رکھا (4)۔

اور کہا گیا: 'المنام' (نیند/خواب) سے مراد نیند کی جگہ ہے، جو کہ آنکھ ہے، یعنی: آپ کی نیند کے مقام میں، پس حسن سے اسے حذف کیا گیا؛ الزجاج نے کہا (5): اور یہ ایک اچھا قول ہے، لیکن پہلا (6) عربی میں زیادہ عام ہے؛ کیونکہ (قرآن میں) آیا ہے: {اور جب اس نے تمہیں انہیں دکھایا، جب تم ملے، تمہاری آنکھوں میں تھوڑا اور تمہیں ان کی آنکھوں میں کم کر دیا}، پس اس سے یہ اشارہ ملا کہ یہ ملاقات کا مشاہدہ تھا، اور وہ خواب کا مشاہدہ تھا۔

اور {لَّفَشِلْتُمْ} کے معنی ہیں: تم جنگ سے بزدلی دکھاتے۔ {وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ}: تم اختلاف کرتے۔ {وَلَٰكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ} یعنی: اس نے تمہیں اختلاف سے بچا لیا۔ ابن عباس نے کہا: بزدلی/ناکامی سے (7)۔ اور ان دونوں کا احتمال ہے۔ اور کہا گیا: "سَلَّمَ" یعنی: اس نے مسلمانوں کے معاملے کو فتح کے ساتھ مکمل کر دیا (8)۔

---

(1) تفسیر البغوی 1/252، اور سیرت ابن اسحاق کا قول سیرت ابن ہشام 1/673 میں۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/533 میں کہا: پس اس (ابن اسحاق کے قول) کی بنیاد پر ہلاکت اور زندگی استعارہ ہیں۔ (2) السبعۃ ص 306، والتیسیر ص 116۔ اور البزی، احمد بن محمد بن عبد اللہ بن ابی بزہ ہیں جو ابن کثیر کے دو راویوں میں سے ایک ہیں۔ (3) النحاس نے اعراب القرآن 2/188 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) اسے الطبری نے 11/209 میں روایت کیا ہے۔ (5) معانی القرآن 2/419 میں۔ (6) (د) اور (م) میں: پہلی۔ (7) الماوردی نے النکت والعیون 2/323 میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (8) الطبری نے 11/210 میں ابن عباس سے اس کی مثل روایت کی ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 44 - 45 38

The Almighty's saying: {And [remember] when He showed them to you, when you met, as few in your eyes, and He made you [appear] as few in their eyes so that Allah might accomplish a matter already ordained. And to Allah all matters are returned. (44)}

The Almighty's saying: {And [remember] when He showed them to you, when you met, as few in your eyes} this was while awake. It is also permissible to apply the first [instance in verse 43] to being awake if you say: 'al-manam' (dream) is the place of sleep, which is the eye. In this case, the first would be specific to the Prophet (PBUH), and this one for everyone(1).

Ibn Mas'ud said: I said to a person who was beside me on the day of Badr: "Do you see them as seventy?" He said: "They are about a hundred." Then we captured a man and asked: "How many were you?" He replied: "We were a thousand"(2).

{And He made you [appear] as few in their eyes} This was at the beginning of the fight, until Abu Jahl said on that day: "They are but a single camel's meal, seize them and bind them with ropes"(3). But when the fighting began, the Muslims appeared large in their eyes and numerous, as He said: {they saw them as twice their [own] number by [direct] eyesight} [Al-Imran: 13], according to what was explained previously in "Al-Imran"(4).

{so that Allah might accomplish a matter already ordained} This is repeated because the meaning in the first instance relates to the encounter, and in the second to the killing of the polytheists and the empowerment of the religion, which is the completion of the blessing upon the Muslims. {And to Allah all matters are returned} meaning: their destiny and return is to Him.

The Almighty's saying: {O you who have believed, when you meet a company [in battle], be firm and remember Allah much that you may be successful. (45)}

The Almighty's saying: {O you who have believed, when you meet a company} i.e., a group {be firm} an order to remain steadfast when fighting the disbelievers, just as in the previous verse there was a prohibition against fleeing from them, thus the command met...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/419. (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 14/374, and al-Tabari 11/211. (3) Mentioned by al-Baghawi 2/253, and al-Tabari 11/212 narrated

something similar from as-Suddi. Jazur: refers to a camel, applicable to both male and female. (4) 5/39.

सूरह अल-अन्फाल: आयत 44 - 45 38

अल्लाह तआला का फरमान: {और (याद करो) जब उसने तुम्हें उन्हें दिखाया, जब तुम मिले, तुम्हारी आँखों में थोड़े, और उसने तुम्हें उनकी आँखों में थोड़ा दिखाया ताकि अल्लाह उस काम को पूरा कर दे जो तय हो चुका था। और अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटाए जाते हैं। (44)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उसने तुम्हें उन्हें दिखाया, जब तुम मिले, तुम्हारी आँखों में थोड़े} यह जागृत अवस्था में था। और पहली आयत (43) को भी जागृत अवस्था पर लागू करना जायज़ है यदि आप कहें: 'मनाम' (स्वप्न) सोने का स्थान है, जो कि आँख है। इस आधार पर पहली आयत नबी ﷺ के लिए विशिष्ट होगी, और यह सबके लिए (1)।

इब्न मसूद ने कहा: मैंने बद्र के दिन अपने पास खड़े एक व्यक्ति से कहा: "क्या तुम उन्हें सत्तर देखते हो?" उसने कहा: "वे लगभग सौ हैं।" फिर हमने एक आदमी को पकड़ा और पूछा: "तुम कितने थे?" उसने कहा: "हम एक हज़ार थे" (2)।

{और उसने तुम्हें उनकी आँखों में थोड़ा दिखाया} यह लड़ाई की शुरुआत में था, यहाँ तक कि उस दिन अबू जहल ने कहा: "वे तो बस एक ऊँट का भोजन हैं, उन्हें पकड़ो और रस्सियों से बाँध लो" (3)। फिर जब लड़ाई शुरू हुई, तो मुसलमान उनकी आँखों में बड़े और अधिक दिखाई देने लगे, जैसा कि उसने कहा: {वे उन्हें अपनी आँखों से अपने से दोगुना देख रहे थे} [आल-इमरान: 13], जैसा कि पहले "आल-इमरान" की व्याख्या में बताया गया है (4)।

{ताकि अल्लाह उस काम को पूरा कर दे जो तय हो चुका था} यह दोहराया गया है क्योंकि पहली बार में इसका अर्थ मुलाक़ात से है, और दूसरी बार में मुशरिकों के वध और धर्म की प्रतिष्ठा से है, जो मुसलमानों पर नेमत की पूर्णता है। {और अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटाए जाते हैं} यानी: उनका ठिकाना और वापसी उसी की ओर है।

अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालो! जब तुम्हारा किसी गिरोह से मुकाबला हो, तो जम जाओ और अल्लाह को बहुत याद करो ताकि तुम सफल हो सको। (45)}

अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालो! जब तुम्हारा किसी गिरोह से मुकाबला हो} यानी: एक समूह {तो जम जाओ} काफिरों से लड़ते समय डटे रहने का आदेश है, जैसा कि पिछली आयत में उनसे भागने की मनाही थी, तो आदेश मिला...

(1) मा'आनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 2/419। (2) इसे इब्न अबी शयबाह 14/374 और अल-तबरी 11/211 ने उद्धृत किया है। (3) इसे अल-बघवी 2/253 ने उल्लेख किया है, और अल-तबरी 11/212 ने अस-सुद्दी से इसी तरह का वर्णन किया है। 'जज़ूर': ऊँट को कहते हैं, नर और मादा दोनों के लिए प्रयोग होता है। (4) 5/39।

سورہ الانفال: آیات 44 - 45 38

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور (یاد کرو) جب اس نے تمہیں وہ دکھائے جب تم ملے تمہاری آنکھوں میں تھوڑے، اور تمہیں ان کی آنکھوں میں تھوڑا دکھایا تاکہ اللہ اس کام کو پورا کر دے جو ہونے والا تھا۔ اور اللہ ہی کی طرف تمام معاملات لوٹائے جاتے ہیں۔ (44)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب اس نے تمہیں وہ دکھائے جب تم ملے تمہاری آنکھوں میں تھوڑے} یہ بیداری کی حالت میں تھا۔ اور پہلی (آیت 43) کو بھی بیداری پر محمول کرنا جائز ہے اگر آپ کہیں: 'منام' (خواب) سونے کی جگہ ہے، اور وہ آنکھ ہے، تو اس صورت میں پہلی نبی ﷺ کے ساتھ خاص ہو گی، اور یہ سب کے لیے ہو گی(1)۔

ابن مسعود نے فرمایا: میں نے بدر کے دن اپنے پہلو میں موجود ایک شخص سے کہا: کیا تم انہیں ستر دیکھ رہے ہو؟ اس نے کہا: وہ سو کے قریب ہیں۔ پھر ہم نے ایک شخص کو قیدی بنایا اور پوچھا: تم کتنے تھے؟ اس نے کہا: ہم ایک ہزار تھے(2)۔

{اور تمہیں ان کی آنکھوں میں تھوڑا دکھایا} یہ لڑائی کی ابتدا میں تھا یہاں تک کہ ابو جہل نے اس دن کہا: وہ تو بس ایک اونٹ کی خوراک ہیں، انہیں پکڑ لو اور رسیوں سے جکڑ لو(3)۔ پھر جب لڑائی شروع ہوئی، تو مسلمان ان کی آنکھوں میں بڑے اور زیادہ نظر آنے لگے، جیسا کہ فرمایا: {وہ انہیں اپنی آنکھوں سے اپنے سے دو گنا دیکھ رہے تھے} [آل عمران: 13] جیسا کہ "آل عمران" کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے(4)۔

{تاکہ اللہ اس کام کو پورا کر دے جو ہونے والا تھا} یہ تکرار اس لیے ہے کیونکہ پہلے سے مراد ملاقات ہے، اور دوسرے سے مراد مشرکین کا قتل اور دین کی سربلندی ہے، جو مسلمانوں پر

نعمت کی تکمیل ہے۔ {اور اللہ ہی کی طرف تمام معاملات لوٹائے جاتے ہیں} یعنی: ان کا انجام اور واپسی اسی کی طرف ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! جب تم کسی جماعت سے مقابلہ کرو تو ثابت قدم رہو اور اللہ کو بہت یاد کرو تاکہ تم فلاح پاؤ۔ (45)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! جب تم کسی جماعت سے مقابلہ کرو} یعنی: گروہ {تو ثابت قدم رہو} کافروں سے لڑائی کے وقت ثابت قدم رہنے کا حکم ہے، جیسا کہ اس سے پہلی آیت میں ان سے بھاگنے کی ممانعت تھی، تو حکم ملا...

---

(1) معانی القرآن للزجاج 419/2۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 374/14، اور طبری 211/11 نے روایت کیا ہے۔ (3) اسے بغوی نے 253/2 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 212/11 میں سدی سے اس کی مانند روایت کیا ہے۔ لفظ: جَزُور: اونٹ کو کہتے ہیں جو نر اور مادہ دونوں پر بولا جاتا ہے۔ (4) 39/5 ۔

Surah Al-Anfal: Verse 45 39

and the prohibition is equal. This is an emphasis on standing firm against the enemy and showing resilience towards them(1). The Almighty’s saying: {And remember Allah much that you may succeed}. Scholars have three views on this remembrance: First: Remember Allah when your hearts are filled with fear; for His remembrance helps one remain firm during hardships. Second: Remain firm with your hearts, and remember Him(2) with your tongues; for the heart might find peace(3) at the time of encounter while the tongue falters. So, the command for remembrance was given so that the heart remains firm upon certainty and the tongue remains firm upon remembrance, saying what the companions of Talut said: {Our Lord, pour upon us patience and plant firmly our feet and give us victory over the disbelieving people} [Al-Baqarah: 250]. This state only comes from the strength of knowledge and the ignition of insight, which is the courage praised among people. Third: Remember what Allah has promised you in exchange for purchasing your souls and His valuing them(4) for you. I say: The most apparent view is that it is the remembrance of the tongue in accordance with the heart. Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: If anyone were permitted to abandon remembrance, it would have been Zakariya. Allah, the Mighty and Sublime, says: {That you not speak to the people for three days except by gesture. And remember your Lord much} [Al-Imran: 41]. And it would have been permitted for a man who is in war. Allah, the Mighty and Sublime, says: {When you meet a group, be firm and remember Allah much}(5). Qatada said: Allah, the Mighty and Sublime, made His remembrance obligatory upon His servants even when they are most occupied, such as when striking with swords. The rule of this remembrance is that it should be silent; because raising the voice in combat zones is undesirable and disliked if it is clamorous(6). But if it is from everyone during a charge, then it is good; because it weakens the enemy's strength.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/855. (2) In (D) and (M): "and remember Him". (3) In (D), (Z), and (M): "for the heart does not find peace", and the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/855. (4) In (Z): "and His rewarding". (5) Previously mentioned 5/125. (6) In (M): "if the one remembering is one person", it was not found in (D), and what is established is from the rest of the copies, which agrees with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/536, and the discussion is from it, and Tafsir al-Tha'alibi 2/101.

सूरह अल-अनफाल: आयत 45 39

और मनाही समान है। यह दुश्मन के खिलाफ डटे रहने और उनके प्रति धैर्य दिखाने पर जोर है(1)। अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह को बहुत याद करो ताकि तुम सफल हो जाओ}। विद्वानों के पास इस ज़िक्र के बारे में तीन राय हैं: पहला: जब तुम्हारे दिल घबरा रहे हों तब अल्लाह को याद करो; क्योंकि उसका ज़िक्र कठिनाइयों में अडिग रहने में मदद करता है। दूसरा: अपने दिलों से अडिग रहो, और अपनी ज़ुबान से उसे याद करो(2); क्योंकि मिलन (युद्ध) के समय दिल शांत हो सकता है(3) लेकिन ज़ुबान लड़खड़ा सकती है। इसलिए ज़िक्र का आदेश दिया गया ताकि दिल यक़ीन (निश्चितता) पर अडिग रहे और ज़ुबान ज़िक्र पर अडिग रहे, और वह कहे जो तालूत के साथियों ने कहा था: {ऐ हमारे रब, हम पर धैर्य उड़ेल दे और हमारे पैर जमा दे और काफिरों के खिलाफ हमारी मदद कर} [अल-बक़रह: 250]। यह स्थिति केवल ज्ञान की शक्ति और अंतर्दृष्टि के प्रज्वलन से ही आती है, जो लोगों के बीच प्रशंसनीय साहस है। तीसरा: अल्लाह ने तुम्हारी जानों को खरीदने और तुम्हारे लिए उनके मूल्य(4) के बदले में जो वादा किया है, उसे याद करो। मैं कहता हूँ: सबसे ज़ाहिर (स्पष्ट) बात यह है कि यह दिल की सहमति के साथ ज़ुबान का ज़िक्र है। मुहम्मद इब्न काब अल-कुराज़ी ने कहा: अगर किसी को ज़िक्र छोड़ने की अनुमति दी गई होती, तो वह ज़करिया को दी गई होती। अल्लाह अज़्ज़ व जल फरमाता है: {तुम तीन दिन तक लोगों से बात नहीं करोगे सिवाय संकेतों के। और अपने रब को बहुत याद करो} [आल-इमरान: 41]। और उस आदमी को भी अनुमति दी गई होती जो युद्ध में होता है। अल्लाह अज़्ज़ व जल फरमाता है: {जब तुम किसी समूह से मिलो, तो अडिग रहो और अल्लाह को बहुत याद करो}(5)। क़तादा ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल ने अपने बंदों पर अपना ज़िक्र तब भी अनिवार्य कर दिया है जब वे सबसे अधिक व्यस्त होते हैं, जैसे कि तलवारों से प्रहार करते समय। इस ज़िक्र का नियम यह है कि यह गुप्त (धीमा) होना चाहिए; क्योंकि युद्ध क्षेत्रों में आवाज़ उठाना बुरा और नापसंद है अगर वह शोर-शराबा(6) हो। लेकिन अगर यह हमले के दौरान सबकी ओर से हो, तो यह अच्छा है; क्योंकि यह दुश्मन की ताकत को तोड़ देता है।

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/855। (2) (द) और (म) में: "और उसे याद करो"। (3) (द), (ज़) और (म) में: "क्योंकि दिल शांत नहीं होता", और चर्चा अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/855 में है। (4) (ज़) में: "और उसका बदला"। (5) पूर्वोक्त 5/125। (6) (म) में: "यदि ज़िक्र करने वाला एक व्यक्ति हो", यह (द) में नहीं पाया गया, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/536 में है, और चर्चा उसी से है, और तफसीर अल-थालाबी 2/101।

سورہ الانفال: آیت ٤٥ ٣٩

اور ممانعت برابر ہے۔ یہ دشمن کے خلاف ثابت قدم رہنے اور ان کے مقابلے میں ہمت دکھانے پر زور ہے(١)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ کو کثرت سے یاد کرو تاکہ تم کامیاب ہو جاؤ}۔ علماء کے اس ذکر کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا: اپنے دلوں کی گھبراہٹ کے وقت اللہ کو یاد کرو؛ کیونکہ اس کا ذکر سختیوں میں ثابت قدمی پر مددگار ہوتا ہے۔ دوسرا: اپنے دلوں سے ثابت قدم رہو، اور اپنی زبانوں سے اس کا ذکر کرو(٢)؛ کیونکہ کبھی ایسا ہوتا ہے کہ مقابلے کے وقت دل تو سکون پا لیتا ہے(٣) لیکن زبان لڑکھڑا جاتی ہے، تو ذکر کا حکم دیا گیا تاکہ دل یقین پر ثابت قدم رہے، اور زبان ذکر پر قائم رہے، اور وہی کہے جو طالوت کے ساتھیوں نے کہا تھا: {اے ہمارے رب! ہم پر صبر انڈیل دے اور ہمارے قدموں کو ثابت رکھ اور کافر قوم کے خلاف ہماری مدد فرما} [البقرہ: ٢٥٠]۔ یہ حالت صرف علم کی قوت اور بصیرت کی روشنی سے پیدا ہوتی ہے، اور یہی وہ شجاعت ہے جو لوگوں میں قابلِ ستائش ہے۔ تیسرا: اللہ نے تمہاری جانیں خریدنے اور تمہارے لیے ان کی قیمت لگانے(٤) کے بدلے میں تم سے جو وعدہ کیا ہے اسے یاد کرو۔ میں کہتا ہوں: سب سے زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ یہ زبان کا وہ ذکر ہے جو دل کے موافق ہو۔ محمد بن کعب القرظی نے کہا: اگر کسی کو ذکر چھوڑنے کی رخصت دی گئی ہوتی تو زکریا علیہ السلام کو دی جاتی۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے: {تم تین دن تک لوگوں سے بات نہیں کر سکو گے سوائے اشارے کے۔ اور اپنے رب کو کثرت سے یاد کرو} [آل عمران: ٤١]۔ اور اس شخص کو بھی رخصت دی جاتی جو جنگ میں ہوتا ہے۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے: {جب تم کسی گروہ سے ملو تو ثابت قدم رہو اور اللہ کو کثرت سے یاد کرو}(٥)۔ قتادہ نے کہا: اللہ عزوجل نے اپنے بندوں پر اپنا ذکر اس وقت بھی فرض کیا ہے جب وہ سب سے زیادہ مصروف ہوتے ہیں، یعنی تلواروں کے چلنے کے وقت۔

اس ذکر کا حکم یہ ہے کہ یہ خاموشی سے ہو؛ کیونکہ میدانِ جنگ میں آواز بلند کرنا ناپسندیدہ ہے اگر وہ شور و غوغا(٦) ہو، لیکن اگر حملے کے وقت سب کی طرف سے ہو تو بہتر ہے؛ کیونکہ یہ دشمن کے حوصلے پست کر دیتا ہے۔

(١) احکام القرآن لابن العربي ٢/ ٨٥٥. (٢) (د) اور (م) میں: "اور اسے یاد کرو"۔ (٣) (د)، (ظ) اور (م) میں: "کیونکہ دل سکون نہیں پاتا"، اور گفتگو احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٨٥٥ میں ہے۔ (٤) (ظ) میں: "اور اس کی جزا"۔ (٥) سابقہ ٥/ ١٢٥. (٦) (م) میں: "اگر ذکر کرنے والا ایک ہو"، اور یہ (د) میں نہیں ملا، اور ثابت شدہ نسخوں میں سے ہے، جو المحرر الوجیز ٢/ ٥٣٦ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور تفسیر الثعالبی ٢/ ١٠١۔

Page 40 Surah al-Anfal: Verses 45 - 46

Abu Dawud narrated from Qays ibn 'Ubad, who said: The companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) disliked [raising] voices during battle (1). Abu Burdah narrated from his father, from the Prophet (peace be upon him), something similar to that (2). Ibn Abbas said: It is disliked to cover the face (with a turban/veil) during battle. Ibn Atiyyah said (3): And because of this—Allah knows best—the frontiersmen established the practice of casting it off during battle, despite their attachment (4) to it. The Almighty's saying: {And obey Allah and His Messenger, and do not dispute and [thus] lose courage and [then] your strength would depart; and be patient. Indeed, Allah is with the patient.} His Almighty's saying: {And obey Allah and His Messenger, and do not dispute} This is a continuation of the exhortation to them, and restraining them from their disagreement regarding the matter of Badr and their dispute. {and [thus] lose courage} [fatashfalu] is in the accusative case due to the 'fa' in response to the prohibition. Sibawayh does not permit the omission of the 'fa' and using the jussive, while al-Kisa'i (5) permitted it. It was also read as "fatashfilu" with a kasra on the letter 'shin', which is unknown (6). {and [then] your strength would depart} i.e., your power and victory, as you say: "The wind is for so-and-so" when he is victorious in an affair. The poet said: When your winds blow, seize the opportunity, for every flapping [flag/wing] (7) has a period of stillness. Qatadah and Ibn Zayd said: There was never a victory except with a wind that blows and strikes the faces of [the enemies].

---

(1) We did not find it in Abu Dawud's [Sunan], but al-Bayhaqi recorded it (9/153) via Abu Dawud, and Ibn Abi Shaybah recorded it (12/462) with the wording: The companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) disliked raising voices in three [situations]: during battle, at funerals, and during dhikr (remembrance). Qays ibn 'Ubad is al-Duba'i, Abu Abd Allah al-Basri, died after 80 AH, and those who counted him among the Companions were mistaken. Taqrib al-Tahdhib, p. 393. (2) Recorded by al-Bayhaqi (9/153) also via Abu Dawud. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz (2/536). (4) In the manuscripts: "siyanatuhum" (their preservation), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz; "danna bihi" means he did not leave it. Mu'jam Matn al-Lughah (root d-n-n). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (2/189). (6) Al-Muharrar al-Wajiz (2/536), and attributed the reading to Ibrahim. It is in Al-Qira'at al-Shadhah, p. 50, from al-Hasan, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr (4/503) from Ibrahim and al-Hasan, saying: Abu Hatim said: This is unknown, and others said: It is

a dialect. (7) In the handwritten copies: "asifah" (stormy), and what is established is from (M) and the sources, and it has preceded in (7/127).

पृष्ठ ४० सूरा अल-अंफाल: आयत ४५ - ४६

अबू दाऊद ने कैस बिन उबाद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के सहाबा युद्ध के समय आवाज़ बुलंद करना नापसंद करते थे (१)। और अबू बुर्दा ने अपने पिता से, नबी ﷺ के हवाले से उसी तरह की रिवायत की है (२)। इब्न अब्बास ने कहा: युद्ध के समय चेहरा ढकना (तल्थुम) नापसंद है। इब्न अतिया ने कहा (३): और इसी वजह से - और अल्लाह बेहतर जानता है - सीमा रक्षकों ने युद्ध के समय इसे उतार देने का तरीका अपनाया, इसके बावजूद कि वे इसके प्रति आसक्त थे (४)। अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो और आपस में झगड़ो मत, अन्यथा तुम कमज़ोर पड़ जाओगे और तुम्हारी हवा (शक्ति) चली जाएगी; और धैर्य रखो। निःसंदेह अल्लाह धैर्यवानों के साथ है।} अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो और आपस में झगड़ो मत} यह उनके लिए नसीहत का सिलसिला है, और बद्र के मामले में उनके मतभेद और झगड़े पर रोक है। {अन्यथा तुम कमज़ोर पड़ जाओगे} मनाही के जवाब में 'फ़ा' की वजह से नसब (कारक) में है। सिबावे 'फ़ा' को हटाकर जज़्म करने की अनुमति नहीं देते, जबकि अल-किसई (५) ने इसकी अनुमति दी है। और इसे 'फ़-तफशिलू' (शीन पर जेर के साथ) भी पढ़ा गया है, और यह अज्ञात है (६)। {और तुम्हारी हवा चली जाएगी} यानी: तुम्हारी शक्ति और विजय, जैसा कि तुम कहते हो: "हवा फलां के पक्ष में है", जब वह किसी काम में विजयी होता है। कवि ने कहा है: जब तुम्हारी हवाएँ चलें तो उनका लाभ उठाओ, क्योंकि हर फड़फड़ाने वाली चीज़ (७) के बाद शांति (स्थिरता) है। क़तादा और इब्न ज़ैद ने कहा: कोई भी जीत कभी ऐसी नहीं हुई जिसमें हवा न चली हो और वह [दुश्मनों के] चेहरों पर न टकराई हो।

---

(१) हमें यह अबू दाऊद के यहाँ नहीं मिला, बैहकी ने इसे ९/१५३ में अबू दाऊद के माध्यम से उद्धृत किया है, और इब्न अबी शयबा ने १२/४६२ में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: अल्लाह के रसूल ﷺ के सहाबा तीन मौकों पर आवाज़ उठाना नापसंद करते थे: युद्ध के समय, जनाज़ों के समय और ज़िक्र के समय। कैस बिन उबाद अद-दुबई, अबू अब्दुल्ला अल-बसरी हैं, ८० हिजरी के बाद उनकी मृत्यु हुई, और जिसने उन्हें सहाबा में गिना वह भ्रमित था। तक़रीब अत-तहज़ीब पृ. ३९३। (२) इसे बैहकी ने ९/१५३ में अबू दाऊद के माध्यम से भी उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५३६ में। (४) प्रतियों में: 'सियानतुहुम' (उनकी सुरक्षा) है, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है, और 'ज़न्ना बिही' का अर्थ है: वह उससे अलग नहीं हुआ। मुअजम मतन अल-लुगाह (ज़-न-न)। (५) इराब अल-कुरान लिन-नहस २/१८९। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५३६, और इस पाठ (किरात) को

इब्राहिम की ओर मनसूब किया गया है, और यह अल-किरात अश-शाज़ा पृ. ५० में अल-हसन से वर्णित है, और अबू हयान ने अल-बहर ४/५०३ में इब्राहिम और अल-हसन के हवाले से इसका उल्लेख किया और कहा: अबू हातिम ने कहा: यह अज्ञात है, और दूसरों ने कहा: यह एक बोली है। (७) हस्तलिखित प्रतियों में: 'आसिफ़ा' (तूफ़ानी), और जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है, और यह पहले ७/१२७ में आ चुका है।

صفحہ ٤٠ سورہ الانفال: آیات ٤٥ - ٤٦

اور ابو داؤد نے قیس بن عباد سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ لڑائی کے وقت آواز بلند کرنے کو ناپسند کرتے تھے (١)۔ اور ابو بردہ نے اپنے والد سے، انہوں نے نبی ﷺ سے اسی کی مثل روایت کیا (٢)۔ ابن عباس نے کہا: لڑائی کے وقت نقاب پوشی (تلثم) ناپسندیدہ ہے۔ ابن عطیہ (٣) نے کہا: اور اسی وجہ سے - اللہ بہتر جانتا ہے - سرحدی محافظوں نے لڑائی کے وقت اسے اتار پھینکنے کا طریقہ اپنایا باوجود اس کے کہ وہ اسے چھوڑنا نہیں چاہتے تھے (٤)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا﴾ یہ ان کے لیے وصیت کا تسلسل ہے، اور غزوہ بدر کے معاملے میں ان کے اختلاف اور جھگڑے پر گرفت ہے۔ ﴿فَتَفْشَلُوا﴾ نہی کے جواب میں 'فا' کی وجہ سے منصوب ہے۔ سیبویہ 'فا' کے حذف اور جزم کی اجازت نہیں دیتے، جبکہ کسائی (٥) نے اسے جائز قرار دیا۔ اور اسے "فتَفْشِلوا" شین کے زیر کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، اور یہ غیر معروف ہے (٦)۔ ﴿وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ﴾ یعنی: تمہاری قوت اور فتح، جیسا کہ تم کہتے ہو: "ہوا فلاں کے ساتھ ہے" یعنی وہ کسی معاملے میں غالب ہے۔ شاعر نے کہا: جب تمہاری ہوائیں چلیں تو انہیں غنیمت جانو، کیونکہ ہر پھڑپھڑانے والی چیز (٧) کے لیے سکون (ٹھہراؤ) ہے۔ قتادہ اور ابن زید نے کہا: کبھی کوئی فتح ایسی نہیں ہوئی مگر اس میں ہوا چلی جو [دشمنوں کے] چہروں پر لگی۔

---

(١) ہمیں یہ ابو داؤد کے پاس نہیں ملی، بیہقی نے اسے ٩/١٥٣ میں ابو داؤد کے طریق سے نکالا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے ١٢/٤٦٢ میں ان الفاظ کے ساتھ: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ تین جگہوں پر آواز بلند کرنا ناپسند کرتے تھے: لڑائی کے وقت، جنازوں کے وقت، اور ذکر کے وقت۔ قیس بن

عباد الضبعی، ابو عبد اللہ بصری ہیں، وہ ۸۰ھ کے بعد فوت ہوئے، اور جس نے انہیں صحابہ میں گنا اسے وہم ہوا۔ تقریب التہذیب ص ۳۹۳۔ (۲) اسے بیہقی نے ۹/۱۵۳ میں ابو داؤد کے طریق سے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۳٦/۲ میں۔ (٤) نسخوں میں ہے: 'صیانتھم' (ان کی حفاظت)، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' سے ہے، 'ضن بہ' کا مطلب ہے: اس سے چمٹنا۔ معجم متن اللغہ (ضنن)۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ۱۸۹/۲۔ (٦) المحرر الوجیز ۵۳٦/۲، اور اس قرآت کو ابراہیم کی طرف منسوب کیا گیا، اور یہ القراءات الشاذہ ص ٥۰ میں الحسن سے ہے، اور ابو حیان نے البحر ٥۰۳/٤ میں ابراہیم اور الحسن سے ذکر کیا اور کہا: ابو حاتم نے کہا: یہ غیر معروف ہے، اور دوسروں نے کہا: یہ ایک لغت ہے۔ (۷) خطی نسخوں میں: 'عاصفۃ' (تیز ہوا)، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے، اور یہ ۱۲۷/۷ میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Anfal, Verses 46 - 47 41

...the disbelievers (1), and from it is his saying, peace and blessings be upon him: "I was aided by the east wind (as-Saba), and the people of ‘Ad were destroyed by the west wind (ad-Dabur)" (2). Al-Hakam said: "and your strength departs" means as-Saba; since through it Muhammad, peace and blessings be upon him, and his nation were aided. Mujahid said: And the strength of the companions of Muhammad (peace be upon him) departed when they disputed with him on the day of Uhud (3). His saying, Exalted is He: "And be patient. Indeed, Allah is with the patient" is a command for patience, which is praiseworthy in all situations; especially in the place of war, as He said: "When you meet a company, stand firm." His saying, Exalted is He: "And do not be like those who came forth from their homes insolently and to be seen by people and averting [them] from the way of Allah. And Allah is encompassing of what they do" (47). It means Abu Jahl and his companions who went out on the day of Badr to support the caravan; they went out with female singers, singing girls, and musical instruments. When they reached Al-Juhfah, Khufaf al-Kinani (4) - who was a friend of Abu Jahl - sent gifts to him with a son of his, and said: If you wish, I will provide you with men, and if you wish, I will provide you with myself along with whoever is light [ready] of my people. Abu Jahl said: If we are fighting Allah as Muhammad claims, then by Allah, we have no power against Allah. But if we are fighting people, then by Allah, we have strength over the people. By Allah, we will not turn back from fighting Muhammad until we reach Badr, and there we will drink wine, and singing girls will play for us, for Badr is one of the festival seasons of the Arabs and one of their markets, so that the Arabs hear of our outing and fear us for the rest of eternity (5). So they reached Badr, but what happened happened of their destruction.

(1) Tafsir al-Baghawi 2/253, and it was narrated from Ibn Zayd by al-Tabari 11/215-216. (2) Narrated by Ahmad (2013), al-Bukhari (1035), and Muslim (900) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and it has passed before 2/499. As-Saba: the east wind, and ad-Dabur: the west wind. Ikmal al-Mu'lim 3/328. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/536-537, and the report of Mujahid in his Tafsir 1/264, and narrated by al-Tabari 11/215. (4) He is Khufaf bin Ima' al-Ghifari, mentioned by Ibn Ishaq as in Sirat Ibn Hisham 1/621, and al-Tabari in the History 2/441, and Ibn Kathir in al-Bidaya wa al-Nihaya 5/84. They mentioned that the one who sent the gifts was Khufaf or his father Ima' bin Rahdah. Al-Hafiz said in al-Isabah 3/147: He and his father were companions, and he died during the caliphate of Umar or before that. (5) From his saying: "By Allah, we will not turn back from fighting

Muhammad...", narrated by al-Tabari 11/217 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

सूरह अल-अनफाल, आयत 46 - 47 41

...काफिर (1), और इसी से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना है: "मुझे पूर्वी हवा (अस-सबा) द्वारा मदद दी गई, और 'आद' को पश्चिमी हवा (अद-दबूर) द्वारा नष्ट कर दिया गया" (2)। अल-हकम ने कहा: "और तुम्हारी हवा (शक्ति) चली जाए" का अर्थ अस-सबा है; क्योंकि इसी के माध्यम से मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनकी उम्मत की मदद की गई थी। मुजाहिद ने कहा: और मुहम्मद ﷺ के साथियों की शक्ति तब चली गई जब उन्होंने उहुद के दिन उनसे विवाद किया (3)। अल्लाह तआला का कहना: "और धैर्य रखो। वास्तव में अल्लाह धैर्य रखने वालों के साथ है" धैर्य का आदेश है, जो हर स्थिति में प्रशंसनीय है; विशेष रूप से युद्ध के स्थान पर, जैसा कि उन्होंने कहा: "जब तुम किसी समूह से मिलो, तो दृढ़ रहो।" अल्लाह तआला का कहना: "और उन लोगों की तरह मत बनो जो अपने घरों से घमंड और लोगों को दिखाने के लिए निकले थे और अल्लाह के रास्ते से रोक रहे थे। और अल्लाह जो वे करते हैं उसे घेरे हुए है" (47)। इसका अर्थ अबू जहल और उसके साथी हैं जो बद्र के दिन काफिले की मदद के लिए निकले थे; वे गायिकाओं, गाने वाली लड़कियों और संगीत वाद्ययंत्रों के साथ निकले थे। जब वे अल-जुहफ़ा पहुँचे, तो खुफ़ाफ़ अल-किनानी (4) - जो अबू जहल का मित्र था - ने अपने एक बेटे के साथ उसे उपहार भेजे और कहा: यदि तुम चाहो, तो मैं तुम्हें पुरुषों की मदद दूँगा, और यदि तुम चाहो, तो मैं अपनी कौम के उन लोगों के साथ स्वयं तुम्हारी मदद दूँगा जो तैयार हैं। अबू जहल ने कहा: यदि हम अल्लाह से लड़ रहे हैं जैसा कि मुहम्मद का दावा है, तो खुदा की कसम, हमारे पास अल्लाह के खिलाफ कोई शक्ति नहीं है। लेकिन अगर हम लोगों से लड़ रहे हैं, तो खुदा की कसम, हमारे पास लोगों पर शक्ति है। खुदा की कसम, हम मुहम्मद से लड़ने से पीछे नहीं हटेंगे जब तक कि हम बद्र तक न पहुँच जाएँ और वहां हम शराब पिएंगे, और हमारे लिए गायिकाएं गाएंगी, क्योंकि बद्र अरबों के मौसमों (त्योहारों) में से एक है और उनके बाजारों में से एक है, ताकि अरब हमारे इस निकलने के बारे में सुनें और हमेशा के लिए हमसे डरें (5)। तो वे बद्र पहुँचे, लेकिन जो हुआ वह उनके विनाश का कारण बना।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 253/2, और इसे इब्न ज़ैद से अल-तबरी 215/11 - 216 ने उद्धृत किया है। (2) अहमद (2013), अल-बुखारी (1035), और मुस्लिम (900) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया गया है, और यह पहले 499/2 में आ चुका है। अस-सबा: पूर्वी हवा, और अद-दबूर: पश्चिमी हवा। इकमल अल-मुअल्लिम 328/3। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 536/2 - 537, और उनकी तफ़सीर 264/1 में मुजाहिद की खबर, और अल-तबरी 215/11 द्वारा

उद्धृत। (4) वह खुफ़ाफ़ बिन इमा अल-ग़िफ़ारी है जिसका उल्लेख इब्न इसहाक़ ने सीरत इब्न हिशाम 621/1 में किया है, और इतिहास में अल-तबरी 441/2, और इब्न कसीर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 84/5 में किया है। उन्होंने उल्लेख किया कि उपहार भेजने वाला खुफ़ाफ़ था या उसका पिता इमा बिन रहदा। अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 147/3 में कहा: उसे और उसके पिता को सहबियत प्राप्त है, और उनकी मृत्यु उमर की खिलाफत के दौरान या उससे पहले हुई थी। (5) उनके इस कथन से: "खुदा की कसम, हम मुहम्मद से लड़ने से पीछे नहीं हटेंगे...", इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से अल-तबरी 217/11 द्वारा उद्धृत।

سورة الانفال، آیات 46 - 47 41

کفار (1)، اور اسی سے آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا قول ہے: "میری مدد ہوا ے صبا سے کی گئی، اور قوم عاد کو پچھوا ہوا (دبور) سے ہلاک کیا گیا" (2)۔ الحکم نے کہا: "اور تمہاری ہوا اکھڑ جائے" یعنی صبا؛ کیونکہ اس کے ذریعے محمد علیہ الصلاۃ والسلام اور ان کی امت کی مدد کی گئی۔ اور مجاہد نے کہا: اور محمد ﷺ کے ساتھیوں کی ہوا (رعب و دبدبہ) اس وقت رخصت ہوئی جب انہوں نے احد کے دن آپ سے جھگڑا کیا (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ صبر کا حکم ہے، اور یہ ہر جگہ پسندیدہ ہے؛ خاص طور پر جنگ کے موقع پر، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴾ (47) یعنی ابو جہل اور اس کے ساتھی جو بدر کے دن قافلے کی مدد کے لیے نکلے تھے؛ وہ گانے والیوں، مغنیات اور ساز و سامان کے ساتھ نکلے۔ جب وہ جحفہ پہنچے تو خفاف الکنانی (4) نے - جو ابو جہل کا دوست تھا - اپنے ایک بیٹے کے ہاتھ اس کے پاس تحفے بھیجے، اور کہا: اگر تم چاہو تو میں تمہاری آدمیوں سے مدد کروں، اور اگر تم چاہو تو میں اپنی قوم کے ان لوگوں کے ساتھ خود تمہارے ساتھ نکلوں جو تیار ہیں۔ تو ابو جہل نے کہا: اگر ہم اللہ سے لڑ رہے ہیں جیسا کہ محمد کا دعویٰ ہے، تو اللہ کی قسم، ہم میں اللہ کے مقابلے کی طاقت نہیں۔ اور اگر ہم لوگوں سے لڑ رہے ہیں، تو اللہ کی قسم، ہم لوگوں پر غالب ہیں۔ اللہ کی قسم، ہم محمد سے لڑنے سے باز نہیں آئیں گے یہاں تک کہ ہم بدر پہنچ جائیں، وہاں ہم شرابیں پئیں گے، گانے والیاں گائیں گی، کیونکہ بدر عرب کے میلوں میں سے ایک میلہ اور ان کی منڈیوں میں سے ایک منڈی ہے، یہاں تک کہ عرب ہمارے نکلنے کی خبر سنیں اور ہمیشہ کے لیے ہم سے ڈریں (5)۔ پس وہ بدر پہنچے، لیکن جو ہونا تھا وہی ہوا یعنی ان کی ہلاکت۔

(1) تفسیر بغوی 2/253، اور اسے ابن زید سے طبری نے 11/215 - 216 نقل کیا ہے۔ (2) اسے احمد (2013)، بخاری (1035) اور مسلم (900) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے 2/499 پر گزر چکا ہے۔ الصبا: مشرقی ہوا، اور الدبور: مغربی ہوا، اکمال المعلم 3/328۔ (3) المحرر الوجیز 2/536 - 537، اور مجاہد کی روایت ان کی تفسیر 1/264 میں، اور اسے طبری نے 11/215 میں نقل کیا ہے۔ (4) وہ خفاف بن ایماء الغفاری ہیں، ابن اسحاق نے ان کا ذکر سیرت ابن ہشام 1/621 میں کیا ہے، اور طبری نے تاریخ 2/441 میں، اور ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ 5/84 میں، اور انہوں نے ذکر کیا ہے کہ جس نے تحفے بھیجے تھے وہ خفاف تھے یا ان کے والد ایماء بن رحضہ تھے۔ حافظ نے الاصابہ 3/147 میں کہا ہے کہ انہیں اور ان کے والد کو صحبت حاصل ہے، اور ان کی وفات دور فاروقی میں یا اس سے پہلے ہوئی۔ (5) ان کے قول سے: "اللہ کی قسم، ہم محمد سے لڑنے سے باز نہیں آئیں گے..."، اسے طبری نے 11/217 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 47 - 48 42

'Al-Batar' (insolence) in language: Using the blessings of Allah Almighty and the well-being He bestowed for committing acts of disobedience. It is a verbal noun used in the place of a circumstantial adverb (1), meaning: they went out insolently, showing off, and hindering. Their 'hindering' refers to leading people astray.

Allah Almighty says: {And [remember] when Satan made their deeds pleasing to them and said, "No one can overcome you today from among the people, and indeed, I am your neighbor." But when the two armies sighted each other, he turned on his heels and said, "Indeed, I am disassociated from you. Indeed, I see what you do not see; indeed, I fear Allah. And Allah is severe in penalty." 48}

It was narrated that Satan appeared to them that day in the form of Suraqa bin Malik bin Ju'shum, who was from the Banu Bakr bin Kinana. The Quraysh were afraid that the Banu Bakr might attack them from behind because they had killed one of their men. So when he appeared to them, he said what Allah reported about him (2).

Ad-Dahhak said: Iblis came to them on the day of Badr with his banner and his troops, and he cast into their hearts that they would not be defeated as long as they were fighting for the religion of their ancestors (3).

On the authority of Ibn Abbas, he said: Allah supported His Prophet Muhammad (PBUH) and the believers with a thousand angels. Gabriel (peace be upon him) was with five hundred angels on one flank, and Michael was with five hundred angels on the other flank. Iblis came with a troop of devils, carrying a banner, in the form of men from Banu Mudlij, and Satan was in the form of Suraqa bin Malik bin Ju'shum. Satan said to the polytheists: "No one can overcome you today among the people, and I am your neighbor." When the people lined up, Abu Jahl said: "O Allah, grant victory to those of us who are most on the truth." And the Messenger of Allah (PBUH) raised his hand and said: "O Lord, if this small band (4) is destroyed..."

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/189. (2) As-Sira an-Nabawiyya by Ibn Hisham 1/612. See what Al-Tahir bin Ashur mentioned in Al-Tahrir wa al-Tanwir 9/34-35 regarding Suraqa bin Malik coming out with his people to support the polytheists, then his abandonment of them by the decree of Allah Almighty so that the victory of the Muslims would be completed. (3) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 3/162. (4) In (kh), (d), and (m): O Lord, if You let them be destroyed.

सूरह अल-अनफाल: आयतें 47 - 48 42

भाषा में 'अल-बतर' (उद्धतता) का अर्थ है: अल्लाह सर्वशक्तिमान की दी हुई नियामतों और भलाई का उपयोग गुनाहों के लिए करना। यह यहाँ 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर प्रयुक्त एक संज्ञा (मस्दर) है (1), अर्थात्: वे घमण्ड करते हुए, दिखावा करते हुए और रोकते हुए निकले। और उनका रोकना लोगों को गुमराह करना है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और (याद करो) जब शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए आकर्षक बना दिया और कहा, "आज लोगों में से तुम पर कोई हावी नहीं हो सकता, और मैं तुम्हारा पड़ोसी (सहायक) हूँ।" फिर जब दोनों सेनाएँ एक-दूसरे के सामने हुईं, तो वह अपने पैरों के बल पीछे हट गया और कहा, "निश्चय ही मेरा तुमसे कोई संबंध नहीं है। मैं वह देख रहा हूँ जो तुम नहीं देख रहे। मैं अल्लाह से डरता हूँ, और अल्लाह दंड देने में बहुत कठोर है।" 48}

यह वर्णित है कि शैतान उस दिन उनके सामने सुराका बिन मालिक बिन जुअशुम के रूप में प्रकट हुआ, जो बनी बक्र बिन किनाना से थे। क़ुरैश को डर था कि बनी बक्र पीछे से उन पर हमला न कर दें क्योंकि उन्होंने उनके एक आदमी को मार दिया था। तो जब वह उनके सामने आया, तो उसने वही कहा जो अल्लाह ने उसके बारे में बताया है (2)।

अल-दह्हाक ने कहा: इब्लीस बद्र के दिन अपने झंडे और सेनाओं के साथ आया, और उनके दिलों में यह डाल दिया कि जब तक वे अपने पूर्वजों के धर्म के लिए लड़ रहे हैं, तब तक उन्हें हराया नहीं जा सकता (3)।

इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह ने अपने नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और ईमान वालों की एक हज़ार फरिश्तों के साथ मदद की। जिब्रील (अलैहिस्सलाम) पाँच सौ फरिश्तों के साथ एक तरफ थे, और मीकाईल पाँच सौ फरिश्तों के साथ दूसरी तरफ। इब्लीस शैतानों की एक फौज के साथ आया, जिसके पास बनी मुदलिज के लोगों के रूप में एक झंडा था, और शैतान सुराका बिन मालिक बिन जुअशुम के रूप में था। शैतान ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कहा: "आज लोगों में से कोई तुम पर विजयी नहीं होगा और मैं तुम्हारा पड़ोसी हूँ।" जब लोग कतारबद्ध हुए, तो अबू जहल ने कहा: "ऐ अल्लाह, हममें से जो सत्य पर है उसे जीत दिला।" और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपना हाथ उठाया और कहा: "ऐ मेरे रब, अगर यह जमात (4) नष्ट हो गई..."

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नह्हाह 2/189। (2) अल-सीरा अल-नबविया, इब्न हिशाम 1/612। और देखें जो अल-ताहिर बिन आशूर ने अल-तहरीर व अल-तन्वीर 9/34-35 में सुराका बिन मालिक के अपने कबीले के साथ मुशरिकों की मदद के लिए निकलने और फिर अल्लाह के आदेश से उनके पीछे हटने के बारे में बताया है ताकि मुसलमानों की जीत पूरी हो सके। (3) मा'नी अल-क़ुरान, अल-नह्हाह 3/162। (4) प्रतियों (ख), (द) और (म) में: ऐ रब, अगर तूने इन्हें नष्ट होने दिया।

سورة الانفال: آیات ۴۷ - ۴۸ ۴۲

لغت میں 'بطر' (اتراہٹ) کا مطلب ہے: اللہ تعالیٰ کی نعمتوں اور اس کی دی ہوئی عافیت کو گناہوں کے لیے استعمال کرنا۔ یہ یہاں حال کے طور پر استعمال ہونے والا مصدر ہے (۱)، یعنی: وہ اتراتے ہوئے، دکھاوا کرتے ہوئے اور روکتے ہوئے نکلے۔ اور ان کا روکنا لوگوں کو گمراہ کرنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ ۖ فَلَمَّا تَرَاءَتِ الْفِئَتَانِ نَكَصَ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ وَقَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنكُمْ إِنِّي أَرَىٰ مَا لَا تَرَوْنَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ ۚ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۴۸﴾

روایت ہے کہ شیطان اس دن ان کے سامنے سراقہ بن مالک بن جعشم کی صورت میں ظاہر ہوا، جو بنی بکر بن کنانہ سے تھا، اور قریش کو ڈر تھا کہ بنی بکر ان پر پیچھے سے حملہ نہ کر دیں کیونکہ انہوں نے ان کے ایک آدمی کو قتل کیا تھا۔ جب وہ ان کے سامنے آیا تو اس نے وہی کہا جو اللہ نے اس کے بارے میں بتایا ہے (۲)۔

ضحاک نے کہا: ابلیس بدر کے دن اپنے جھنڈے اور لشکروں کے ساتھ آیا اور ان کے دلوں میں یہ بات ڈال دی کہ جب تک وہ اپنے باپ دادا کے دین پر لڑ رہے ہیں، انہیں شکست نہیں دی جا سکتی (۳)۔

ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ نے اپنے نبی محمد ﷺ اور مومنوں کی ایک ہزار فرشتوں کے ساتھ مدد فرمائی۔ جبرئیل علیہ السلام پانچ سو فرشتوں کے ساتھ ایک بازو پر تھے اور میکائیل پانچ سو فرشتوں کے ساتھ دوسرے بازو پر۔ ابلیس شیاطین کے ایک لشکر کے ساتھ آیا جس

کے پاس بنی مدلج کے آدمیوں کی صورت میں ایک جھنڈا تھا، اور شیطان سراقہ بن مالک بن جعشم کی صورت میں تھا۔ شیطان نے مشرکین سے کہا: "آج لوگوں میں سے تم پر کوئی غالب نہیں آ سکتا اور میں تمہارا ساتھی (حمایتی) ہوں۔" جب لوگ صف آرا ہوئے تو ابو جہل نے کہا: "اے اللہ، ہم میں سے جو حق پر ہے اسے فتح عطا فرما۔" اور رسول اللہ ﷺ نے اپنے ہاتھ اٹھا کر دعا کی: "اے میرے رب، اگر یہ جماعت (۴) ہلاک ہو گئی..."

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱۸۹/۲۔ (۲) السیرة النبویة لابن ہشام ۶۱۲/۱۔ اور الطاہر بن عاشور نے التحریر والتنویر ۳۴/۹ - ۳۵ میں سراقہ بن مالک کے اپنی قوم کے ساتھ مشرکین کی مدد کے لیے نکلنے اور پھر اللہ کے حکم سے ان کا ساتھ چھوڑ دینے کا ذکر کیا ہے تاکہ مسلمانوں کی فتح مکمل ہو۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۱۶۲/۳۔ (۴) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں ہے: اے رب، اگر تو نے انہیں ہلاک ہونے دیا۔

Page 43 Surah Al-Anfal, Verse 48

"...then You will never be worshipped on earth." Then Jibril (Gabriel) said: "Take a handful of dust." So he took a handful of dust and threw it at their faces, and there was not one of the polytheists but that it hit his eyes, nostrils, and mouth. They turned and fled, and Gabriel, peace be upon him, approached Iblis (Satan). When Iblis saw him—and his (1) hand was in the hand of a man from the polytheists—he snatched his hand away and then turned back fleeing along with his followers. The man said to him: "O Suraqah! Did you not claim that you were a protector for us?" He said: "Indeed, I am free of you; indeed, I see what you do not see." It was mentioned by Al-Bayhaqi and others (2).

In Al-Muwatta of Malik, from Ibrahim bin Abi Abla, from Talhah bin Ubaydullah bin Kariz: that the Messenger of Allah ﷺ said: "The Shaytan (Satan) is never seen on any day (3) smaller, more contemptible, more defeated, or more enraged than he is on the day of Arafah. That is only because of what he sees (4) of the descending of mercy and Allah's overlooking of great sins, except for what he saw on the day of Badr." It was asked: "And what did he see on the day of Badr, O Messenger of Allah?" He said: "Indeed, he saw Jibril organizing the angels" (5). And the meaning of 'nakasa' (turned back) is 'returned', in the dialect of Sulaym. Narrated from Muarrij and others.

And a poet said: Turning back on one's heels is not an honorable deed; indeed, honors come from advancing onto the spears (6).

Another said: Turning back does not benefit those who lag behind, nor did advancing harm those who were foremost (7).

---

(1) In the manuscripts: "was" (feminine form), and what is established is from the sources. (2) Dala'il al-Nubuwwah 3/78-79, and some of it was extracted by al-Tabari 11/221, and Ibn Abi Hatim 5/1715 (9157). (3) In (D) and (M): "Satan did not see himself any day". (4) In the handwritten copies: "sees". (5) Al-Muwatta 1/422, and it is mursal (disconnected) from this path, and Al-Bayhaqi connected it in Al-Shu'ab (4070) with a weak chain. His saying: "yazu'u al-mala'ikah", meaning: arranges them, levels them, and lines them up for war. Al-Nihayah (waza'). (6) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/538, and the speech is from him. Al-Asal: spears and arrows. Tahdhib al-Lughah 13/75. (7) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 2/325.

पृष्ठ ४३ सूरह अल-अनफाल, आयत ४८

"...तो फिर कभी पृथ्वी पर आपकी इबादत नहीं की जाएगी।" तब जिब्रील ने कहा: "मुट्ठी भर धूल लो।" तो उसने मुट्ठी भर धूल ली और उनके चेहरों पर फेंक दी, और मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से कोई भी ऐसा नहीं बचा जिसकी आँखों, नथुनों और मुँह में वह धूल न गई हो। वे पीठ दिखाकर भाग खड़े हुए, और जिब्रील अलैहिस्सलाम इब्लीस (शैतान) की ओर बढ़े। जब इब्लीस ने उन्हें देखा—और उसका (१) हाथ मुशरिकों में से एक व्यक्ति के हाथ में था—तो उसने अपना हाथ झटक लिया और फिर अपने साथियों के साथ पीठ दिखाकर भाग गया। उस व्यक्ति ने उससे कहा: "ऐ सुराक़ा! क्या तुमने दावा नहीं किया था कि तुम हमारे मददगार हो?" उसने कहा: "बेशक, मैं तुमसे बेज़ार हूँ; बेशक, मैं वह देख रहा हूँ जो तुम नहीं देख रहे हो।" इसे अल-बैहक़ी और अन्य (२) ने उल्लेख किया है।

और इमाम मालिक की मुवत्ता में इब्राहिम बिन अबी अबला से, उन्होंने तल्हा बिन उबैदुल्लाह बिन करीज़ से रिवायत की है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "शैतान को किसी भी दिन (३) इतना छोटा, इतना अपमानित, इतना पराजित या इतना क्रोधित नहीं देखा गया जितना कि वह अराफ़ा के दिन होता है। यह केवल इसलिए है क्योंकि वह देखता है (४) कि अल्लाह की रहमत उतर रही है और अल्लाह बड़े गुनाहों को माफ कर रहा है, सिवाय उस चीज़ के जो उसने बद्र के दिन देखी थी।" पूछा गया: "और उसने बद्र के दिन क्या देखा था, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने फरमाया: "बेशक, उसने जिब्रील को फरिश्तों की कतारें दुरुस्त करते देखा था" (५)। और 'नकासा' (पीठ फेरना) का अर्थ सुलैब की भाषा में 'वापस लौटना' है। मुआर्रिज और अन्य से रिवायत है।

शायर ने कहा है: पीठ दिखाकर भागना कोई सम्मान की बात नहीं है; सम्मान तो भालों की नोंक पर आगे बढ़ने में है (६)।

दूसरे ने कहा है: पीछे हटने वालों को उनका पीछे हटना कोई लाभ नहीं देता, और न ही आगे बढ़ने वालों को आगे बढ़ना कोई नुकसान पहुँचाता है (७)।

---

(१) पांडुलिपियों में: "थी", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (२) दलाइल अल-नुबुवह ३/७८ - ७९, और इसका कुछ हिस्सा अल-तबरी ११/२२१, और इब्न अबी हातिम ५/१७१५ (९१५७) ने निकाला है। (३) (द) और (म) में: "शैतान ने किसी दिन खुद को नहीं देखा"। (४) हस्तलिखित प्रतियों में: "देखता है"। (५) मुवत्ता १/४२२, और यह इस तरीके से मुरसल (टूटी हुई कड़ी) है, और अल-बैहक़ी ने इसे

अल-शुअब (४०७०) में एक कमज़ोर सनद के साथ जोड़ा है। उनका कहना है: "यज़ूउ अल-मलाइका", यानी: उन्हें व्यवस्थित करना, बराबर करना और युद्ध के लिए कतार में खड़ा करना। अल-निहाया (वज़ा)। (६) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५३८ में इसका उल्लेख किया है, और यह उन्हीं का कथन है। अल-असाल: भाले और तीर। तहज़ीब अल-लुग़ा १३/७५। (७) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून २/३२५ में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۴۳ سورۃ الانفال، آیت ۴۸

"...تو زمین پر کبھی تیری عبادت نہیں کی جائے گی"۔ پھر جبرئیلؑ نے کہا: "مٹھی بھر مٹی لو"۔ تو انہوں نے مٹھی بھر مٹی لی اور ان کے چہروں پر دے ماری، پس مشرکین میں سے کوئی ایسا نہ بچا جس کی آنکھوں، نتھنوں اور منہ میں مٹی نہ پڑی ہو۔ وہ پیٹھ پھیر کر بھاگ کھڑے ہوئے، اور جبرئیل علیہ السلام ابلیس کی طرف بڑھے، جب ابلیس نے انہیں دیکھا—اور اس کا (۱) ہاتھ مشرکین میں سے ایک شخص کے ہاتھ میں تھا—تو ابلیس نے اپنا ہاتھ چھین لیا پھر پیٹھ پھیر کر بھاگ نکلا اور اس کے پیروکار بھی؛ تو اس شخص نے اس سے کہا: اے سراقہ! کیا تو نے یہ دعویٰ نہیں کیا تھا کہ تو ہمارا پڑوسی (مددگار) ہے؟ اس نے کہا: "میں تم سے بیزار ہوں؛ بے شک میں وہ دیکھ رہا ہوں جو تم نہیں دیکھ رہے ہو"۔ اسے بیہقی اور دیگر (۲) نے ذکر کیا ہے۔

اور موطا مالک میں ابراہیم بن ابی عبلہ سے، وہ طلحہ بن عبید اللہ بن کریز سے روایت کرتے ہیں: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "شیطان کسی دن (۳) اتنا چھوٹا، اتنا ذلیل، اتنا دھتکارا ہوا اور اتنا غصے میں نہیں دیکھا گیا جتنا وہ عرفہ کے دن ہوتا ہے، اور یہ صرف اس وجہ سے ہے کہ وہ دیکھتا ہے (۴) کہ رحمت نازل ہو رہی ہے، اور اللہ بڑے گناہوں سے درگزر فرما رہا ہے، سوائے اس کے جو اس نے بدر کے دن دیکھا تھا"۔ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول! اس نے بدر के दिन کیا دیکھا تھا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اس نے جبرئیل کو فرشتوں کی صفیں درست کرتے ہوئے دیکھا تھا" (۵)۔ اور 'نکص' (پیٹھ پھیرنا) کا معنی 'رجوع کرنا' (لوٹنا) ہے، بنو سلیم کی لغت میں۔ مؤرج اور دیگر سے مروی ہے۔

اور شاعر نے کہا ہے: ایڑیوں کے بل پیچھے ہٹنا کوئی شرف و بزرگی نہیں ہے، بزرگی تو نیزوں کی نوک پر آگے بڑھنے میں ہے (۶)۔

اور دوسرے نے کہا: پیچھے ہٹنا پچھلوں کو کوئی فائدہ نہیں دیتا، اور نہ ہی اگلوں کو آگے بڑھنے نے کوئی نقصان پہنچایا (٧)۔

---

(١) نسخوں میں: "كانت" (تھی)، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (٢) دلائل النبوة ٣/ ٧٨ - ٧٩، اور اس کا کچھ حصہ طبری ١١/ ٢٢١، اور ابن ابی حاتم ٥/ ١٧١٥ (٩١٥٧) نے نکالا ہے۔ (٣) (د) اور (م) میں: "شیطان نے کسی دن اپنے آپ کو نہیں دیکھا"۔ (٤) قلمی نسخوں میں: "یریٰ" (دیکھتا ہے)۔ (٥) الموطأ ١/ ٤٢٢، اور یہ اس سند سے مرسل ہے، اور بیہقی نے اسے الشعب (٤٠٧٠) میں ضعیف سند کے ساتھ وصل کیا ہے۔ ان کا قول: "یزع الملائكة"، یعنی: انہیں ترتیب دیتے ہیں، برابر کرتے ہیں اور جنگ کے لیے صفیں بناتے ہیں۔ النہایہ (وزع)۔ (٦) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٢/ ٥٣٨ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ الاسل: نیزے اور تیر۔ تہذیب اللغة ١٣/ ٧٥۔ (٧) ماوردی نے النکت والعیون ٢/ ٣٢٥ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 48 - 51 44 And here it is not a retreat, but rather a flight, as he said: "When he hears the call to prayer, he turns his back and passes wind" (1). {Indeed, I fear Allah} It was said: Iblis (Satan) feared that the day of Badr would be the day he was promised respite until. And it was said: Iblis lied in his saying: "Indeed, I fear Allah," but he knew that he had no power (2). And 'jar' (neighbor) is pluralized as 'ajwar' and 'jiran', and in the few: 'jirah' (3). Allah Almighty's saying: {When the hypocrites and those in whose hearts is a disease said, "Their religion has deluded these." But whoever relies on Allah - then indeed, Allah is Exalted in Might and Wise.} [49] It was said: The hypocrites are those who showed faith and concealed disbelief, and those in whose hearts is a disease are the doubters, and they are less than the hypocrites; because they are new to Islam, and in them is some weakness of intention. They said when going out to fight and when the ranks met: "Their religion has deluded these." And it was said: They are the same, which is more appropriate. Do you not see the saying of the Almighty: {Those who believe in the unseen} then He said: {And those who believe in what was revealed to you} [Al-Baqarah: 3 and 4] and they refer to one [category] (4). Allah Almighty's saying: {And if you could but see when the angels take the souls of those who disbelieved... striking their faces and their backs and [saying], "Taste the punishment of the Burning Fire. That is for what your hands have put forth and because Allah is not ever unjust to [His] servants."} [50-51] It was said: He meant those who remained (5) and were not killed on the day of Badr. And it was said: It is about those who were killed at Badr. The answer to "law" (if) is omitted, its estimation is: you would have seen a great matter. {striking} is in the position of a circumstantial clause (hal) (6).

---

(1) Previously mentioned 8/71. (2) This is the saying of Qatadah as narrated from him by Al-Tabari 11/223, and the preceding saying was mentioned by Al-Zajjaj in 'Ma’ani al-Qur’an' 2/421, and Ibn Atiyyah transmitted it from him in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/539 and said: It is strengthened by the fact that he - i.e., Iblis - saw the breach of custom and the descent of angels for war. (3) I’rab al-Qur’an by Al-Nahhas 2/190. (4) Previous source. (5) In (Zah): "yatawaffa" (takes the souls). (6) I’rab al-Qur’an by Al-Nahhas 2/190.

सूरह अल-अनफाल: आयत 48 - 51 44 और यहाँ यह पीछे हटना नहीं है, बल्कि भागना है, जैसा कि उन्होंने कहा: "जब वह अज़ान सुनता है, तो वह अपनी पीठ फेर लेता है और हवा छोड़ता है" (1)। {निश्चित रूप से, मैं अल्लाह से डरता हूँ} कहा गया: इब्लिस (शैतान) को डर था कि बदर का दिन वह दिन न हो जाए जिसकी उसे मोहलत दी गई थी। और कहा गया: इब्लिस ने अपनी इस बात में झूठ बोला: "निश्चित रूप से, मैं अल्लाह से डरता हूँ," लेकिन वह जानता था कि उसके पास कोई शक्ति नहीं है (2)। और 'जार' (पड़ोसी) का बहुवचन 'अजवार' और 'जिरान' है, और कम संख्या के लिए: 'जिरह' (3)। अल्लाह तआला का कथन: {जब मुनाफ़िक़ों (कपटाचारियों) और उन लोगों ने, जिनके दिलों में रोग था, कहा, "इन लोगों को उनके दीन (धर्म) ने धोखे में डाल रखा है।" और जो कोई अल्लाह पर भरोसा करे, तो निस्संदेह अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} [49] कहा गया: मुनाफ़िक़ वे हैं जिन्होंने ईमान (श्रद्धा) प्रकट किया और कुफ़्र (अविश्वास) को छिपाया, और वे जिनके दिलों में रोग है, वे शंकालु हैं, और वे मुनाफ़िक़ों से कम हैं; क्योंकि वे इस्लाम में नए हैं, और उनमें नियत की कुछ कमजोरी है। उन्होंने युद्ध के लिए निकलते समय और जब सेनाएं मिलीं तो कहा: इन लोगों को उनके दीन ने धोखे में डाल दिया है। और कहा गया: वे दोनों एक ही हैं, जो अधिक उचित है। क्या आप सर्वशक्तिमान के वचन को नहीं देखते: {जो परोक्ष (अनदेखे) पर विश्वास करते हैं} फिर उन्होंने कहा: {और जो उस पर विश्वास करते हैं जो आप पर उतारा गया है} [अल-बक़रह: 3 और 4] और वे दोनों एक ही के लिए हैं (4)। अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप देख सकें जब फरिश्ते उन लोगों के प्राण निकालते हैं जिन्होंने कुफ़्र किया... उनके चेहरों और उनकी पीठों पर मारते हुए और [कहते हुए], "जलने के अज़ाब (दंड) का स्वाद चखो। यह उसके कारण है जो तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा है और इसलिए कि अल्लाह अपने बंदों पर ज़रा भी ज़ुल्म करने वाला नहीं है।"}[50-51] कहा गया: उनका अर्थ उन लोगों से था जो बच गए (5) और बदर के दिन मारे नहीं गए। और कहा गया: यह उनके बारे में है जो बदर में मारे गए। "लौ" (यदि) का उत्तर हटा दिया गया है, उसका अनुमान है: तो आप एक महान मामला देखते। {मारते हुए} हाल (अवस्था) की स्थिति में है (6)।

---

(1) पूर्व उल्लेख 8/71। (2) यह क़तादाह का कथन है जैसा कि अल-तबरी 11/223 द्वारा उनसे उद्धृत किया गया है, और पिछला कथन अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरआन' 2/421 में उल्लेख किया गया था, और इब्न अतियाह ने इसे 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/539 में उनसे उद्धृत किया और कहा: इसे इस तथ्य से मजबूती मिलती है कि उसने - यानी इब्लिस ने - सामान्य क्रम का उल्लंघन और युद्ध के लिए फरिश्तों का अवतरण देखा। (3) इराब अल-कुरआन, अल-नहस 2/190

द्वारा। (4) पिछला स्रोत। (5) (ज़): "यतावफ़्फ़ा" (प्राण लेता है) में। (6) इराब अल-कुरआन, अल-नहस 2/190 द्वारा।

سورہ الانفال: آیات 48 - 51 44 اور یہاں پیچھے ہٹنا نہیں بلکہ فرار ہے، جیسا کہ انہوں نے فرمایا: "جب وہ اذان سنتا ہے تو پیٹھ پھیر کر بھاگتا ہے اور ہوا خارج کرتا ہے" (1)۔ {بے شک میں اللہ سے ڈرتا ہوں} کہا گیا: ابلیس کو ڈر تھا کہ بدر کا دن وہی دن نہ ہو جس تک اسے مہلت دی گئی تھی۔ اور کہا گیا: ابلیس نے اپنے اس قول میں جھوٹ بولا: "بے شک میں اللہ سے ڈرتا ہوں،" لیکن وہ جانتا تھا کہ اس کے پاس کوئی طاقت نہیں ہے (2)۔ اور 'جار' (پڑوسی) کی جمع 'اجوار' اور 'جیران' آتی ہے، اور قلت کے لیے: 'جیرہ' (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب منافقین اور وہ لوگ جن کے دلوں میں بیماری تھی کہہ رہے تھے کہ ان لوگوں کو ان کے دین نے دھوکے میں ڈال دیا ہے، اور جو اللہ پر توکل کرے تو بے شک اللہ غالب حکمت والا ہے۔} [49] کہا گیا: منافقین وہ ہیں جنہوں نے ایمان ظاہر کیا اور کفر کو چھپایا، اور وہ جن کے دلوں میں بیماری ہے وہ شک کرنے والے ہیں، اور وہ منافقین سے کم تر درجے کے ہیں؛ کیونکہ وہ نو مسلم ہیں، اور ان کی نیت میں کچھ کمزوری ہے۔ انہوں نے لڑائی کے لیے نکلتے وقت اور جب صفیں ملیں تو کہا: ان لوگوں کو ان کے دین نے دھوکے میں ڈال دیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ دونوں ایک ہی ہیں، اور یہی بہتر ہے، کیا آپ اللہ عزوجل کا یہ فرمان نہیں دیکھتے: {وہ جو غیب پر ایمان لاتے ہیں} پھر فرمایا: {اور وہ جو اس پر ایمان لاتے ہیں جو آپ پر نازل کیا گیا} [البقرہ: 3 اور 4] اور یہ دونوں ایک ہی کے لیے ہیں (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر آپ دیکھیں جب فرشتے کافروں کی روحیں قبض کرتے ہیں... ان کے چہروں اور ان کی پیٹھوں پر مارتے ہوئے اور [کہتے ہوئے]، "جلنے کے عذاب کا مزہ چکھو۔ یہ ان اعمال کا بدلہ ہے جو تمہارے ہاتھوں نے آگے بھیجے ہیں اور اس لیے کہ اللہ اپنے بندوں پر ذرا بھی ظلم کرنے والا نہیں ہے۔"}[50-51] کہا گیا: اس سے مراد وہ لوگ ہیں جو باقی رہ گئے (5) اور بدر کے دن قتل نہیں ہوئے۔ اور کہا گیا: یہ ان کے بارے میں ہے جو بدر میں قتل

ہوئے۔ "لو" (اگر) کا جواب محذوف ہے، اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: تو تم ایک بڑا معاملہ دیکھتے۔ {مارتے ہوئے} حال کے مقام پر ہے (6)۔

---

(1) سابقہ 8/71 ۔ (2) اور یہ قتادہ کا قول ہے جیسا کہ طبری 11/223 نے ان سے روایت کیا ہے، اور اس سے پہلا قول زجاج نے 'معانی القرآن' 2/421 میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے 'المحرر الوجیز' 2/539 میں ان سے نقل کیا اور کہا: اس کی تقویت اس بات سے ہوتی ہے کہ اس نے - یعنی ابلیس نے - خلاف عادت کام اور جنگ کے لیے فرشتوں کا نزول دیکھا۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/190 ۔ (4) مصدر سابق۔ (5) (ظ) میں: "یتوفی" ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/190 ۔

45 Surah Al-Anfal: Verses 50 - 51

{their faces and their backs} meaning: their buttocks, euphemized as "backs." This was stated by Mujahid and Said ibn Jubayr (1). Al-Hasan said: their backs, and he said: A man said to the Messenger of Allah (PBUH): O Messenger of Allah, I saw on the back of Abu Jahl something like a sandal strap! He said: "That is the striking of the angels" (2). It was said: This striking occurs at death, and it might be on the Day of Resurrection when they are being driven to the Fire (3). {and taste the punishment of the Burning Fire} Al-Farra' said (4): The meaning is: and they say: taste, so it was omitted. Al-Hasan said: This is on the Day of Resurrection; the keepers of Hell say to them: taste the punishment of the Burning Fire. It was narrated (5) in some commentaries: that the angels had iron maces with them, whenever they struck, the fire blazed in the wounds, and that is His saying: {and taste the punishment of the Burning Fire} (6). Tasting can be physical or metaphorical, and it is sometimes used in the sense of testing and trial. You say: ride this horse and taste it (test it), and look at so-and-so and taste what he has (test him). Al-Shammaakh said, describing a bow (7): "He tested it, and it gave him a side of softness, it was sufficient, and it has a barrier to prevent the arrow from sinking too deep (8)" Its origin is from tasting with the mouth.

(1) Reported from both of them by Al-Tabari 11/230. (2) Reported by Al-Tabari 11/230. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/190. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/413. (5) In manuscripts other than (Z): and it was narrated that. (6) Tafsir al-Baghawi 2/256. (7) In the manuscripts: a horse, and what we have established is correct. (8) Diwan al-Shammaakh p. 190, al-Ma'ani al-Kabir 2/1042, Tahdhib al-Lughah 9/263, and Maqayis al-Lughah 2/365. Ibn Qutaybah said: "tasted" means: tested and looked. "Sufficient" means: that softness in it was enough. If he wanted to sink the arrows into it, it prevented that, meaning: it has softness and strength. يق :ابن فارس وقالal: he tasted the bow: when he looks at the extent of its giving and how strong it is.

45 सूरा अल-अनफाल: आयत 50 - 51

{उनके चेहरे और उनकी पीठ} अर्थ: उनके कूल्हे, जिन्हें 'पीठ' के रूप में संकेतित किया गया है। मुजाहिद और सईद बिन जुबैर (1) ने ऐसा कहा है। अल-हसन ने कहा: उनकी पीठ, और उन्होंने कहा: एक आदमी ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने अबू जहल की पीठ पर चप्पल के तस्मे जैसा कुछ देखा! उन्होंने फरमाया: "वह फरिश्तों का मारना है" (2)। कहा गया है: यह मार मौत के समय होती है, और यह कयामत के दिन भी हो सकती है जब उन्हें आग की ओर ले जाया जाएगा (3)। {और जलने वाली आग के अज़ाब का मज़ा चखो} अल-फर्रा (4) ने कहा: अर्थ यह है कि: और वे कहते हैं: मज़ा चखो, इसलिए इसे हटा दिया गया है। अल-हसन ने कहा: यह कयामत के दिन होगा; जहन्नुम के रखवाले उनसे कहेंगे: जलने वाली आग के अज़ाब का मज़ा चखो। कुछ तफसीरों (5) में रिवायत है कि: फरिश्तों के साथ लोहे के गदा (मकामि) थे, जब भी वे मारते थे, जख्मों में आग भड़क उठती थी, और वही अल्लाह का कौल है: {और जलने वाली आग के अज़ाब का मज़ा चखो} (6)। 'चखना' (ज़ौक) इन्द्रियगत (महसूस) और अर्थगत दोनों हो सकता है, और कभी-कभी इसे आज़माइश और इम्तिहान के स्थान पर रखा जाता है। आप कहते हैं: इस घोड़े पर सवार हो और उसे 'चखो' (आज़माओ), और फलां को देखो और उसके पास जो है उसे 'चखो' (परखो)। अल-शम्माख ने एक कमान का वर्णन करते हुए कहा है (7): "उसने उसे चखा तो उसने उसे कोमलता का एक पहलू दिया, उसके लिए इतना ही काफी था, और उसमें तीर को डूबने से रोकने वाला एक अवरोध था (8)" इसका मूल मुँह से चखना है।

(1) अल-तबरी द्वारा उन दोनों से रिवायत है 11/230। (2) अल-तबरी द्वारा रिवायत है 11/230। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/190। (4) मा'नी अल-कुरान 1/413 में। (5) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: और रिवायत है कि। (6) तफसीर अल-बगवी 2/256। (7) प्रतियों में: एक घोड़ा, और जो हमने साबित किया है वह सही है। (8) दीवान अल-शम्माख पृ. 190, अल-मानी अल-कबीर 2/1042, तहजीब अल-लुगा 9/263, और मकायिस अल-लुगा 2/365। इब्न कुतैबा ने कहा: 'चखने' का मतलब है: परखा और देखा। 'काफी' का मतलब है: उसकी वह नरमी काफी थी। अगर वह उसमें तीरों को डुबोना चाहता, तो उसने उसे रोक दिया, यानी: उसमें नरमी और सख्ती दोनों है। इब्न फारिस ने कहा: कहा जाता है: उसने कमान को चखा: जब वह देखता है कि वह कितना दे सकती है और उसकी ताकत कैसी है।

45 سورة الانفال: آیات 50 - 51

{ان کے چہرے اور ان کی پیٹھیں} یعنی: ان کے سرین، ان سے پیٹھوں کے نام سے کنایہ کیا گیا۔ یہ مجاہد اور سعید بن جبیر (1) نے کہا ہے۔ الحسن نے کہا: ان کی پیٹھیں، اور انہوں نے کہا: ایک آدمی نے رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا: یا رسول اللہ، میں نے ابو جہل کی پیٹھ پر جوتے کے تسمے جیسا (نشان) دیکھا! آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ فرشتوں کا مارنا تھا" (2)۔ اور کہا گیا ہے: یہ مار موت کے وقت ہوتی ہے، اور یہ قیامت کے دن بھی ہو سکتی ہے جب انہیں آگ کی طرف لے جایا جائے گا (3)۔ {اور جلنے کے عذاب کا مزہ چکھو} الفراء (4) نے کہا: معنی یہ ہے: اور وہ کہتے ہیں: چکھو، تو (لفظ 'کہتے ہیں') حذف کر دیا گیا۔ الحسن نے کہا: یہ قیامت کا دن ہے، جہنم کے داروغہ ان سے کہیں گے: جلنے کے عذاب کا مزہ چکھو۔ بعض تفاسیر (5) میں مروی ہے: کہ فرشتوں کے ساتھ لوہے کے ہتھوڑے (گرز) تھے، جب بھی وہ مارتے تھے، زخموں میں آگ بھڑک اٹھتی تھی، اور یہی اللہ کا قول ہے: {اور جلنے کے عذاب کا مزہ چکھو} (6)۔ اور 'ذوق' (چکھنا) حسی بھی ہوتا ہے اور معنوی بھی، اور کبھی یہ آزمائش اور امتحان کے معنوں میں بھی استعمال ہوتا ہے، تم کہتے ہو: اس گھوڑے پر سوار ہو کر اسے چکھو (آزماؤ)، اور فلاں کو دیکھو اور جو اس کے پاس ہے اسے چکھو (پرکھو)۔ الشماخ نے ایک کمان کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا (7): "پس اس نے اسے چکھا (آزمایا) تو اس نے اسے نرمی کا ایک پہلو دیا، اس کے لیے اتنا ہی کافی تھا، اور اس میں تیر کو غرق ہونے سے روکنے والی ایک رکاوٹ تھی (8)" اور اس کی اصل منہ سے چکھنا ہے۔

(1) اسے طبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے 11/230۔ (2) اسے طبری نے روایت کیا ہے 11/230۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/190۔ (4) معانی القرآن 1/413 میں۔ (5) (ظ) کے علاوہ

دیگر نسخوں میں ہے: اور مروی ہے کہ۔ (6) تفسیر البغوی 2/256۔ (7) نسخوں میں ہے: ایک گھوڑا، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا۔ (8) دیوان الشماخ ص 190، والمعانی الکبیر 2/1042، وتہذیب اللغۃ 9/263، ومقاییس اللغۃ 2/365۔ ابن قتیبہ نے کہا: چکھا یعنی: آزمایا اور دیکھا۔ 'کافی' یعنی: اس کی وہ نرمی اس کے لیے کافی تھی۔ اور اگر وہ اس میں تیروں کو غرق کرنا چاہتا تو اس نے اسے روک دیا، یعنی: اس میں نرمی اور سختی دونوں ہے۔ ابن فارس نے کہا: کہا جاتا ہے: اس نے کمان کو چکھا: جب وہ دیکھتا ہے کہ وہ کس قدر لچک دیتی ہے اور اس کی قوت کیسی ہے۔

Surah Al-Anfal, Verses 50 - 53 46

﴿ذَٰلِكَ﴾ (That) is in a nominative case, meaning: the matter is so. Or: that is your reward. ﴿بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ﴾ meaning: what your hands have sent forth of sins. ﴿وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ (and because Allah is not ever unjust to [His] servants) since He has clarified the path and sent the messengers, so why did you oppose? And «أنَّ» (that) is in the genitive case conjoined with «ما» (what), or if you wish, in the accusative case, meaning: "and because", where the preposition 'bi' is omitted, or meaning: "and that is because Allah". It is also permissible for it to be in the nominative case as a sequence to "that" (1).

His saying, the Exalted: ﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (٥٢)﴾ ([Theirs is] like the custom of the people of Pharaoh and those before them. They disbelieved in the signs of Allah, so Allah seized them for their sins. Indeed, Allah is Powerful and severe in penalty (52)).

"Ad-da'b" (الدَّأْبُ): habit or custom. It was mentioned previously in "Al-Imran" (2), meaning: the custom in punishing them during the taking of souls and in the graves is like the custom of the people of Pharaoh (3). It is said: the meaning is: these were recompensed with killing and captivity just as the people of Pharaoh were recompensed with drowning, i.e., their state was like the state of the people of Pharaoh (4).

His saying, the Exalted: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٥٣)﴾ (That is because Allah would not change a favor which He had bestowed upon a people until they change what is within themselves. And indeed, Allah is Hearing and Knowing (53)).

Reasoning, meaning: this punishment is because they changed and substituted, and Allah's favor upon the Quraysh was fertility, abundance, security, and well-being: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (Have they not seen that We made [Makkah] a safe sanctuary, while people are being snatched away all around them?) Verse [Al-Ankabut: 67]. Al-Suddi said: Allah's favor upon them was Muhammad ﷺ, but they disbelieved in him, so he was moved to Madinah, and the punishment befell the polytheists (5).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/191. (2) 5/35. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/191. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/420. (5) Narrated by al-Tabari 11/233.

सूरह अल-अनफाल, आयत 50 - 53 46

﴿ذَٰلِكَ﴾ (वह) रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, यानी: मामला ऐसा ही है। या: वह तुम्हारा बदला है। ﴿بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ﴾ यानी: जो गुनाह तुमने अपने हाथों से आगे भेजे। ﴿وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ﴾ ﴿لِّلْعَبِيدِ﴾ (और इसलिए कि अल्लाह बंदों पर ज़रा भी ज़ुल्म करने वाला नहीं है) क्योंकि उसने रास्ता साफ़ कर दिया और रसूलों को भेजा, फिर तुमने मुख़ालफ़त क्यों की? और «أنَّ» (कि) 'जर्' (genitive) की स्थिति में «ما» (जो) पर 'अत्फ़' होने के कारण है, और यदि आप चाहें तो इसे 'नसब' (accusative) में रख सकते हैं, जिसका अर्थ होगा: "और इस कारण कि", जहाँ 'बा' को हटा दिया गया है, या जिसका अर्थ होगा: "और वह यह कि अल्लाह"। यह 'वह' (ذٰلك) के अनुक्रम (sequence) में रफ़अ की स्थिति में भी हो सकता है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (٥٢)﴾ ([उनका हाल] फ़िरऔन के लोगों और उनसे पहले के लोगों जैसा है। उन्होंने अल्लाह की आयतों का इंकार किया, तो अल्लाह ने उनके गुनाहों के कारण उन्हें पकड़ लिया। बेशक अल्लाह बहुत शक्तिशाली और सख़्त सज़ा देने वाला है (52)।)

"अद-दअ्ब" (الدَّأْبُ): आदत या दस्तूर। इसका ज़िक्र पहले "आल-इमरान" में आ चुका है (2), यानी: प्राण हरते समय और कब्रों में उन्हें सज़ा देने का दस्तूर फ़िरऔन के लोगों के दस्तूर जैसा है (3)। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: इन्हें कत्ल और कैद का बदला दिया गया जैसा कि फ़िरऔन के लोगों को डूबने का बदला दिया गया था, यानी: उनका हाल फ़िरऔन के लोगों जैसा था (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٥٣)﴾ (यह इस कारण है कि अल्लाह किसी ऐसी नेमत को नहीं बदलता जो उसने किसी कौम को दी हो, जब तक कि वे उसे न बदल दें जो उनके अपने आप में है। और बेशक अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (53)।)

कारण, यानी: यह सज़ा इसलिए है क्योंकि उन्होंने बदल दिया और तब्दीली कर दी, और कुरैश पर अल्लाह की नेमत खुशहाली, बहुतायत, शांति और कल्याण थी: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने एक सुरक्षित हरम बनाया, जबकि लोग उनके चारों ओर से उचके जा रहे हैं?) आयत [अल-अनकबूत: 67]। सुद्दी ने कहा: उन पर

अल्लाह की नेमत मुहम्मद ﷺ थे, लेकिन उन्होंने उनका इंकार किया, इसलिए उन्हें मदीना स्थानांतरित कर दिया गया, और मुशरिकों पर अज़ाब नाज़िल हुआ (5)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/191. (2) 5/35. (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/191. (4) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/420. (5) इसे अल-तबरी ने 11/233 में निकाला है।

سورہ الانفال، آیات 50 - 53 46

﴿ذَٰلِكَ﴾ محلِ رفع میں ہے، یعنی: معاملہ یہ ہے۔ یا: یہ تمہارا بدلہ ہے۔ ﴿بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ﴾ یعنی: جو گناہ تم نے اپنے ہاتھوں سے آگے بھیجے۔ ﴿وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ (اور یہ کہ اللہ بندوں پر ہرگز ظلم کرنے والا نہیں) کیونکہ اس نے راستہ واضح کر دیا اور رسولوں کو بھیجا، پھر تم نے کیوں مخالفت کی؟ اور «أنَّ» محلِ جر میں «ما» پر عطف ہے، اور اگر چاہیں تو اسے منسوب بھی پڑھ سکتے ہیں، اس معنی میں: اور اس وجہ سے کہ، اور 'با' کو حذف کر دیا گیا، یا اس معنی میں: اور وہ یہ کہ اللہ۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'ذلک' کے تابع ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہو (1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (٥٢)﴾ (جیسا کہ آلِ فرعون اور ان سے پہلے کے لوگوں کا حال ہوا۔ انہوں نے اللہ کی آیتوں کا انکار کیا تو اللہ نے ان کے گناہوں کے باعث انہیں پکڑ لیا۔ بے شک اللہ بڑی قوت والا، سخت سزا دینے والا ہے (52)۔)

«الدَّأْبُ»: عادت۔ اس کا ذکر پہلے «آل عمران» میں گزر چکا ہے (2)، یعنی: روح قبض کرتے وقت اور قبروں میں ان کو عذاب دینے کی روش آلِ فرعون کی روش کی طرح ہے (3)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: ان لوگوں کو قتل اور قید کا بدلہ دیا گیا جیسا کہ آلِ فرعون کو غرق ہونے کا بدلہ دیا گیا تھا، یعنی: ان کی روش آلِ فرعون کی روش جیسی تھی (4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٥٣)﴾ (یہ اس وجہ سے کہ اللہ کسی ایسی نعمت کو بدلنے والا نہیں جو اس نے کسی قوم کو عطا کی ہو جب تک کہ وہ خود اپنے آپ کو نہ بدل ڈالیں۔ اور بے شک اللہ سننے والا، جاننے والا ہے (53)۔)

تعلیل ہے، یعنی: یہ عذاب اس لیے ہے کہ انہوں نے بدل دیا اور تغیر کر دیا، اور قریش پر اللہ کی نعمت خوشحالی، وسعت، امن اور عافیت تھی: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾ (کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ایک پرامن حرم بنایا جبکہ لوگ ان کے گرد و نواح سے اچک لیے جاتے ہیں؟) آیت [العنکبوت: 67]۔ اور سدی نے کہا: ان پر اللہ کی نعمت محمد ﷺ تھے، پس انہوں نے ان کا انکار کیا، تو آپ کو مدینہ منتقل کر دیا گیا، اور مشرکین پر عذاب نازل ہوا (5)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 191/2 . (2) 35/5 . (3) إعراب القرآن للنحاس 191/2 . (4) معانی القرآن للزجاج 420/2 . (5) اسے طبری نے 233/11 میں نکالا ہے۔

Surah Al-Anfal, Verses 54 - 57 47

His Exalted Words: {As was the case of the people of Pharaoh and those before them. They denied the signs of their Lord, so We destroyed them for their sins and drowned the people of Pharaoh. And all were wrongdoers.} (54). This is not a repetition; because the first refers to the custom in punishment (1), and the second to the custom in change, and the rest of the verse is clear.

His Exalted Words: {Indeed, the worst of living creatures in the sight of Allah are those who disbelieved, and they will not believe (55) The ones with whom you made a treaty but then they break their pledge every time, and they do not fear Allah.} (56). His Exalted Words: {Indeed, the worst of living creatures in the sight of Allah} meaning: those who move on the face of the earth according to Allah's knowledge and judgment {are those who disbelieved, and they will not believe}. Its equivalent is: {The deaf and dumb who do not understand} [Al-Anfal: 22]. Then He described them by saying: {The ones with whom you made a treaty but then they break their pledge every time, and they do not fear Allah} meaning: they do not fear retribution. And "min" (from) in His saying "minhum" (of/from them) is for partitive purposes; because the treaty was only made with their nobles, then they broke it. Those intended by them are: Qurayzah and Al-Nadir; according to the saying of Mujahid and others (2). They broke the treaty, so they helped the polytheists of Mecca with weapons, then they apologized and said: "We forgot," so he (peace and blessings be upon him) made a treaty with them a second time, and they broke it on the day of Al-Khandaq (3).

His Exalted Words: {So if you gain dominance over them in war, disperse by [making an example of] them those behind them that perhaps they will be reminded.} (57). A condition and its response. The "nun" was added for emphasis when "ma" was added; this is the view of the Basrans. The Kufans said: the heavy and light "nun" are added with "imma" in recompense; to distinguish between recompense and choice (4).

(1) In the copies: the denial, and what is established is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/191, and the speech is from him. (2) Reported by al-Tabari 11/235 mentioning Banu Qurayzah only, and Ibn Atiyyah said in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/542: The interpreters agreed that the verse was revealed concerning Banu Qurayzah, and it thereafter includes everyone characterized by this trait until the Day of Resurrection. (3) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 2/23 on the authority of Ibn

Abbas, and mentioned by al-Baghawi 2/257 on the authority of Muqatil and al-Kalbi.
(4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/191.

सूरा अल-अनफाल, आयत 54 - 57 47

अल्लाह तआला का फरमान है: {जैसा कि फिरौन के लोगों और उनसे पहले के लोगों का हाल था। उन्होंने अपने रब की आयतों को झुठलाया, तो हमने उन्हें उनके गुनाहों के कारण नष्ट कर दिया और फिरौन के लोगों को डुबो दिया। और वे सभी अत्याचारी थे।} (54)। यह दोहराव नहीं है; क्योंकि पहला अज़ाब (दंड) की आदत के लिए है (1), और दूसरा परिवर्तन की आदत के लिए है, और आयत का शेष भाग स्पष्ट है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक, अल्लाह की दृष्टि में सबसे बुरे जीव वे हैं जिन्होंने कुफ्र किया, फिर वे ईमान नहीं लाएंगे (55) वे जिनसे आपने समझौता किया, फिर वे हर बार अपना वादा तोड़ देते हैं, और वे डरते नहीं हैं।} (56)। अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक, अल्लाह की दृष्टि में सबसे बुरे जीव} यानी: जो अल्लाह के ज्ञान और निर्णय के अनुसार धरती पर चलते हैं {वे हैं जिन्होंने कुफ्र किया, फिर वे ईमान नहीं लाएंगे}। इसके समान है: {वे बहरे और गूंगे जो समझ नहीं रखते} [अल-अनफाल: 22]। फिर उसने उनका वर्णन करते हुए कहा: {वे जिनसे आपने समझौता किया, फिर वे हर बार अपना वादा तोड़ देते हैं, और वे डरते नहीं हैं} यानी: वे प्रतिशोध से नहीं डरते। और उनके कहने "मिन्हुम" (उनमें से) में "मिन" (से) आंशिक बताने के लिए है; क्योंकि समझौता केवल उनके रईसों के साथ किया गया था, फिर उन्होंने उसे तोड़ दिया। और उनसे मुराद हैं: कुरैज़ा और नज़ीर; मुजाहिद और अन्य के कथनानुसार (2)। उन्होंने समझौते को तोड़ दिया, और मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) की हथियारों से मदद की, फिर माफी मांगी और कहा: "हम भूल गए," तो आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनके साथ दूसरी बार समझौता किया, फिर उन्होंने खंदक के दिन उसे तोड़ दिया (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो यदि आप युद्ध में उन पर काबू पा लें, तो उनके द्वारा उन लोगों को भगा दें जो उनके पीछे हैं ताकि वे शिक्षा प्राप्त करें।} (57)। शर्त और उसका जवाब। "नुन" ताकीद (ज़ोर) के लिए आया जब "मा" आया; यह बसरा के विद्वानों का मत है। कुफ़ा के विद्वानों ने कहा: भारी और हल्की "नुन" ज़ज़ा (प्रतिफल) में "इम्मा" के साथ आती है; ज़ज़ा और विकल्प के बीच अंतर करने के लिए (4)।

(1) प्रतियों में: 'तकज़ीब' (झुठलाना), और जो प्रमाणित है वह नह्हास की 'इ'राबुल कुरआन' 2/191 से है, और कथन उन्हीं का है। (2) तबरी ने 11/235 में केवल बनू कुरैज़ा के उल्लेख के साथ इसे

उद्धृत किया है, और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/542 में कहा: व्याख्याकारों ने सहमति व्यक्त की है कि यह आयत बनू कुरैज़ा के बारे में नाजिल हुई थी, और उसके बाद यह हर उस व्यक्ति को शामिल करती है जिसमें कयामत के दिन तक यह विशेषता पाई जाएगी। (3) अबू लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/23 में इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और बग़वी ने 2/257 में मुक़ातिल और कल्बी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (4) नह्हास की 'इ'राबुल कुरआन' 2/191।

سورۃ الانفال، آیات 54 - 57 47

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {جیسا کہ فرعونیوں اور ان سے پہلے کے لوگوں کا حال تھا۔ انہوں نے اپنے رب کی آیات کو جھٹلایا، تو ہم نے انہیں ان کے گناہوں کے باعث ہلاک کر دیا اور فرعونیوں کو غرق کر دیا، اور وہ سب کے سب ظالم تھے۔} (54)۔ یہ تکرار نہیں ہے؛ کیونکہ پہلا عذاب کی عادت کے لیے ہے(1)، اور دوسرا تبدیلی کی عادت کے لیے ہے، اور آیت کا باقی حصہ واضح ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک اللہ کے نزدیک جانداروں میں سب سے بدتر وہ لوگ ہیں جنہوں نے کفر کیا سو وہ ایمان نہیں لائیں گے (55) وہ لوگ جن سے آپ نے عہد لیا پھر وہ ہر مرتبہ اپنا عہد توڑ دیتے ہیں اور وہ ڈرتے نہیں ہیں۔} (56)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک اللہ کے نزدیک جانداروں میں سب سے بدتر} یعنی: اللہ کے علم اور حکم میں روئے زمین پر چلنے والے {وہ ہیں جنہوں نے کفر کیا سو وہ ایمان نہیں لائیں گے}۔ اس کی مثال ہے: {وہ بہرے گونگے جو سمجھتے نہیں ہیں} [الأنفال: 22]۔ پھر ان کا وصف بیان کرتے ہوئے فرمایا: {وہ لوگ جن سے آپ نے عہد لیا پھر وہ ہر مرتبہ اپنا عہد توڑ دیتے ہیں اور وہ ڈرتے نہیں ہیں} یعنی: وہ انتقام سے نہیں ڈرتے۔ اور ان کے قول "منهم" (ان میں سے) میں لفظ "من" تبعیض (بعضیت) کے لیے ہے؛ کیونکہ عہد صرف ان کے اشرافیہ سے ہوا تھا، پھر انہوں نے اسے توڑ دیا۔ اور ان سے مراد ہیں: قریظہ اور نضیر؛ مجاہد اور دیگر کے قول کے مطابق(2)۔ انہوں نے عہد توڑ دیا، مکہ کے مشرکوں کی اسلحہ سے مدد کی، پھر معذرت کی اور کہا: "ہم بھول گئے تھے،" تو آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے دوسری بار ان سے عہد لیا، پھر انہوں نے خندق کے دن اسے توڑ دیا(3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس اگر آپ انہیں جنگ میں پائیں تو ان کے ذریعے ان لوگوں کو تتر بتر کر دیں جو ان کے پیچھے ہیں تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں۔} (57)۔ شرط اور اس کا جواب۔ اور "نون" تاکید کے لیے داخل ہوا جب "ما" داخل ہوا؛ یہ اہل بصرہ کا قول ہے۔ اور اہل کوفہ نے کہا: "نون" ثقیلہ اور خفیفہ "إما" کے ساتھ جزا میں داخل ہوتے ہیں؛ جزا اور تخییر کے درمیان فرق کرنے کے لیے(4)۔

(1) نسخوں میں ہے: "التكذيب"، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی "اعراب القرآن" 2/191 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (2) اسے طبری نے 11/235 میں صرف بنو قریظہ کے ذکر کے ساتھ نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجيز" 2/542 میں کہا: مفسرین کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ آیت بنو قریظہ کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اور اس کے بعد یہ قیامت تک اس صفت سے متصف ہر شخص کو شامل ہے۔ (3) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر 2/23 میں ابن عباس سے نقل کیا ہے، اور بغوی نے 2/257 میں مقاتل اور کلبی سے نقل کیا ہے۔ (4) نحاس کی "اعراب القرآن" 2/191۔

48 Surah Al-Anfal: Verse 57

The meaning of "tathqafannahum": you capture them and put them (1) in shackles (thiqāf), or you encounter them in a state of weakness where you have power over them and overcome them. This is inherent in the wording; because of His saying: "in war" (2). And some people said: you come across them (3) and meet them; it is said: "thaqiftuhu athqafuhu thaqfan", meaning: I found him. And a person is described as "thaqif laqif", meaning: quick to find what he attempts and seeks. Also "thaqufu laqufu". And a woman is called "thaqāf" (4). And the first saying is more appropriate; because of its connection to the verse (5) as we have explained. One who is encountered may be overcome; so it is possible to disperse others through them, and they may not be overcome. And "al-thiqāf" in the language: is that with which the spear shaft and the like is straightened and strengthened (6). From this is the saying of Al-Nābighah: "Calling upon Qu'ayn while the iron has bitten them, like the bite of the thiqāf upon solid spear shafts" (7). [So disperse through them those behind them] Sa'id ibn Jubayr said: The meaning is: warn through them those who are behind them (8). Abu Ubaydah said: it is the dialect of Quraysh; "sharrid bihim": make an example of them. Al-Dahhak said: punish them severely (9). Al-Zajjaj (10): do to them an act of killing by which you disperse those behind them. And dispersing (tashrīd) in the language: is scattering and separating; it is said: "sharradtu banī fulān": I drove them out of their dwellings.

(1) In (Ẓā'): and you capture them. (2) Al-Muḥarrar al-Wajīz 2/542. (3) In copies other than (Dāl): you encountered them. (4) i.e.: intelligence. Al-Qāmūs (thaqifa), and the discussion is in Aḥkām al-Qur'ān by Ibn al-'Arabī 2/860. (5) In (Khā'): due to the connection of the verse. (6) Al-Muḥarrar al-Wajīz 2/542, and Al-Jawharī said in Al-Ṣiḥāḥ (darb): Al-thiqāf is a piece of wood with which spears are straightened. (7) Dīwān Al-Nābighah al-Dhubyānī p. 16. Biting with the thiqāf on the spear shafts, and biting on it: sticking to it. Mu'jam Matn al-Lughah 4/130 and Qu'ayn is a clan in Banī Asad, and Fu'ayn also in Qays bin 'Aylān. Al-Lisān (qa'n). (8) Narrated by 'Abd al-Razzāq in his Tafsīr 1/261, and Al-Ṭabarī 11/237. (9) Ma'ānī al-Qur'ān by Al-Naḥḥās 3/164, and the saying of Al-Daḥḥāk was narrated by Al-Ṭabarī 11/238. (10) In his Ma'ānī al-Qur'ān 2/420.

४८ सूरा अल-अंफाल: आयत ५७

"तथक़फन्नहुम" का अर्थ है: तुम उन्हें बंदी बना लो और उन्हें (१) बेड़ियों (थिक़ाफ़) में डाल दो, या तुम उनसे ऐसी कमज़ोरी की स्थिति में मिलो जहाँ तुम उन पर हावी हो सको और उन्हें हरा सको। यह शब्दों से स्वाभाविक रूप से निकलता है; क्योंकि "युद्ध में" (२) कहा गया है। कुछ लोगों ने कहा: तुम उनसे अचानक मिलो (३) और उनका सामना करो; कहा जाता है: "थक़िफ्तुहु अथक़फ़ुहु थक़फ़न", अर्थात: मैंने उसे पा लिया। और किसी व्यक्ति के लिए "थक़िफ़ लक़िफ़" कहा जाता है, अर्थात: जो कुछ वह चाहता और माँगता है उसे जल्दी पाने वाला। साथ ही "थक़ुफ़ु लक़ुफ़ु"। और एक स्त्री को "थक़ाफ़" कहा जाता है (४)। पहली बात अधिक उचित है; जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, आयत (५) के साथ इसके संबंध के कारण। जिससे सामना होता है उसे हराया जा सकता है; तो उनके माध्यम से दूसरों को तितर-बितर करना संभव है, और हो सकता है कि उन्हें न हराया जा सके। भाषा में "अल्-थिक़ाफ़" वह है जिससे भाले की छड़ आदि को सीधा और मज़बूत किया जाता है (६)। इसी से अल-नाबिगा का कथन है: "कुऐन को पुकारते हुए जबकि लोहे ने उन्हें काट लिया है, जैसे ठोस भालों की नलियों पर थिक़ाफ़ की पकड़" (७)। [तो उनके माध्यम से उन्हें तितर-बितर कर दो जो उनके पीछे हैं] सईद बिन जुबैर ने कहा: इसका अर्थ है: उनके माध्यम से उन्हें चेतावनी दो जो उनके पीछे हैं (८)। अबू उबैदा ने कहा: यह कुरैश की भाषा है; "शरिद बिहिम" का अर्थ है: उन्हें दूसरों के लिए मिसाल बना दो। अल-दह्हाक ने कहा: उन्हें कड़ी सज़ा दो (९)। अल-ज़ज्जाज (१०): उनके साथ कत्ल का ऐसा काम करो जिससे उनके पीछे वाले तितर-बितर हो जाएँ। भाषा में "तशरीद" का अर्थ है: बिखेरना और अलग करना; कहा जाता है: "शरतू बनी फ़ुलान" जिसका अर्थ है: मैंने उन्हें उनके घरों से निकाल दिया।

(१) (ज़ाह) में: और तुम उन्हें प्राप्त कर लो। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५४२। (३) (दाल) के अलावा अन्य प्रतियों में: तुमने उनका सामना किया। (४) अर्थात: बुद्धिमत्ता। अल-कामूस (थक़फ़ा), और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान २/८६० में चर्चा। (५) (ख़ा) में: आयत के संबंध के कारण। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५४२, और अल-जौहरी ने अल-सिहह (दर्ब) में कहा: थिक़ाफ़ लकड़ी का एक टुकड़ा है जिससे भालों को सीधा किया जाता है। (७) दीवान अल-नाबिगा अल-धुबयानी पृष्ठ १६। भाले की नलियों पर थिक़ाफ़ से काटना, और उस पर काटना: उस पर टिके रहना। मुजम मतन अल-लुगह ४/१३० और कुऐन बनी असद में एक कबीला है, और फुऐन भी कैस बिन आयलान में है। लिसान अल-अरब (क़अन)। (८) अब्दुल रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर १/२६१ में और अल-तबरी ने

११/२१७ में इसे उद्धृत किया है। (९) अल-नह्हास की मानी अल-क़ुरान ३/१६४, और अल-दह्हाक का कथन अल-तबरी ११/२३८ द्वारा उद्धृत किया गया है। (१०) उनकी मानी अल-क़ुरान २/४२० में।

٤٨ سورہ الانفال: آیت ٥٧

اور "تثقفنہم" کا معنی ہے: تم انہیں قیدی بنا لو اور انہیں (١) بیڑیوں (ثقاف) میں ڈال دو، یا تم ان سے ایسی کمزوری کی حالت میں ملو جہاں تم ان پر قادر ہو سکو اور انہیں مغلوب کر سکو۔ یہ لفظ سے ہی لازم ہے؛ اس کے قول "جنگ میں" (٢) کی وجہ سے۔ بعض لوگوں نے کہا: تم ان سے اچانک ملو (٣) اور ان کا سامنا کرو؛ کہا جاتا ہے: "ثقفتہ اثقفہ ثقفاً"، یعنی: میں نے اسے پا لیا۔ اور فلاں شخص "ثقف لقف" ہے، یعنی: جو کچھ وہ چاہتا اور طلب کرتا ہے اسے جلد پا لینے والا۔ اور "ثقُف لقُف"۔ اور عورت "ثقاف" کہلاتی ہے (٤)۔ پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ جیسا کہ ہم نے بیان کیا آیت (٥) کے ساتھ اس کے تعلق کی وجہ سے۔ اور جس سے سامنا ہو اسے مغلوب کیا جا سکتا ہے؛ تو ان کے ذریعے دوسروں کو تتر بتر کرنا ممکن ہے، اور ہو سکتا ہے کہ وہ مغلوب نہ ہوں۔ اور لغت میں "الثقاف" وہ چیز ہے جس سے نیزے کی چھڑی وغیرہ کو سیدھا اور مضبوط کیا جاتا ہے (٦)۔ اسی سے نابغہ کا قول ہے: "وہ قعین کو پکارتے ہیں جب کہ لوہے نے انہیں کاٹ لیا ہے، نیزوں کی ٹھوس نلیوں پر ثقاف کی گرفت کی طرح" (٧)۔ ﴿فَشَرِّدْ بِهِم مَّنْ خَلْفَهُمْ﴾ (پس ان کے ذریعے انہیں تتر بتر کر دو جو ان کے پیچھے ہیں) سعید بن جبیر نے کہا: معنی یہ ہے: ان کے ذریعے ان کو ڈراؤ جو ان کے پیچھے ہیں (٨)۔ ابو عبیدہ نے کہا: یہ قریش کی لغت ہے؛ "شرد بہم" یعنی: انہیں دوسروں کے لیے عبرت بنا دو۔ ضحاک نے کہا: انہیں سخت سزا دو (٩)۔ زجاج (١٠): ان کے ساتھ قتل کا ایسا فعل کرو جس سے ان کے پیچھے والے منتشر ہو جائیں۔ اور لغت میں "تشرید" کا معنی ہے: بکھیرنا اور الگ کرنا؛ کہا جاتا ہے: "شردت بنی فلاں" یعنی: میں نے انہیں ان کے گھروں سے نکال دیا۔

(١) (ظ) میں: اور تم انہیں حاصل کر لو۔ (٢) المحرر الوجیز ٢/ ٥٤٢۔ (٣) (د) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: تم نے ان کا سامنا کیا۔ (٤) یعنی: ذہانت۔ القاموس (ثقف)، اور ابن العربی کی احکام القرآن ٢/ ٨٦٠ میں کلام۔ (٥) (خ) میں: آیت کے تعلق کی وجہ سے۔ (٦) المحرر الوجیز ٢/ ٥٤٢، اور جوہری نے الصحاح (درب) میں کہا: الثقاف وہ لکڑی ہے جس سے نیزوں کو سیدھا کیا جاتا ہے۔ (٧) دیوان نابغہ ذبیانی ص ١٦۔ نیزے کی نلیوں پر ثقاف سے کاٹنا، اور اس پر دانت گاڑنا: اس پر جمے رہنا۔ معجم متن اللغہ ٤/ ١٣٠ اور قعین بنی اسد میں ایک قبیلہ ہے، اور قُعین بھی قیس بن عیلان میں ہے۔ اللسان (قعن)۔ (٨) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ١/ ٢٦١ میں اور طبری نے ١١/ ٢٣٧ میں روایت کیا ہے۔ (٩) معانی القرآن از نحاس ٣/ ١٦٤، اور ضحاک کا قول طبری نے ١١/ ٢٣٨ میں روایت کیا ہے۔ (١٠) اپنی کتاب معانی القرآن ٢/ ٤٢٠ میں۔

their positions and expelled them from there until they left them. Likewise, for the singular: you say, "I left him wandering (sharidan) away from his homeland and family." A poet from Hadhayl said (1): I wander through the valleys every day, for fear that Hakim will drive me away (2). From it: "sharda" (straying) of a camel or an animal, if it leaves its owner. And "man" means "who"; Al-Kisa'i said this (3).

It was narrated from Ibn Mas'ud: "fa-sharridh" with the dotted 'dhal' (4), and they are two dialects. Qutrub said: Displacement (tashreed) with the dotted 'dhal' means exemplary punishment (tankil), and with the undotted 'dal', it means dispersal (tafreeq). Al-Tha'labi narrated it. Al-Mahdawi said: The 'dhal' has no basis, unless it is a substitute for the undotted 'dal' because of their proximity, and "fasharadha" is not known in the language (5).

It was also read: "min khalfihim" (from behind them) with a kasra on the 'mim' and 'fa' (6). {That they may remember} i.e., remember your threat (7) to them. It was said: this refers to "those behind them"; because whoever is killed does not remember, meaning: disperse those behind them by means of them: whoever does the likes of their deed.

(1) Thus he said, and the poet is from Quraysh as will follow, and not from Hudhail. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) In (D): "Hakim disperses me", which is a narration, and the verse was said by Al-Harith bin Umayyah Al-Asghar as in "Akhbar Makkah" by Al-Azraqi 2/242, "Akhbar Makkah" by Al-Fakihi 3/281, and "Al-Munammaq" by Ibn Habib p. 286. Hakim is the son of Umayyah bin Haritha Al-Sulami, an ally of the Umayyads. Quraysh had appointed him over their foolish ones. Al-Harith bin Umayyah Al-Asghar committed an act, so Hakim sought him, and he fled from him, so he demolished his house, and Al-Harith said this verse. Yaqut mentioned it in "Mu'jam al-Buldan" 5/147 with the narration: "I wander through the kitchens", and he said: Al-Matabikh is a place in Makkah mentioned in the story of Tubba'. Ibn al-Athir said in "Usd al-Ghabah" 2/43: Hakim bin Umayyah converted to Islam early in Makkah. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/191. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 50, and Ibn Jinni mentioned it in "Al-Muhtasib" 1/280 from Al-A'mash. (5) Ibn Jinni said something similar in "Al-Muhtasib" 1/280, and Al-Zamakhshari said in "Al-Kashshaf" 2/165: It is as if it is an inversion of "shadhara" from their saying: "they went shadhara madhara" (scattered in all directions), and from it is "al-shadhar" (small pieces of gold/beads) picked up from the mine because of its dispersal. (6) Mentioned by Ibn Khalawayh in "Al-Qira'at

al-Shadhah" p. 50 from Abu Haywa. Abu Hayyan said in "Al-Bahr" 4/509: The object of "fasharrid" is omitted, meaning: people from behind them. (7) In (D): "tu'adu", and in the rest of the copies: "bi-wa'dika", and what is established is from "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 2/192 and the speech is from him.

सूरा अल-अनफ़ाल: आयत 57 49

उनके ठिकाने और उन्हें वहां से निकाल दिया गया जब तक कि वे उनसे अलग नहीं हो गए। इसी प्रकार एकवचन के लिए: आप कहते हैं, "मैंने उसे उसके वतन और परिवार से बेघर (शरिदन) छोड़ दिया।" हुज़ैल के एक कवि ने कहा (1): मैं हर दिन घाटियों में भटकता हूँ, इस डर से कि हकीम मुझे बेदखल कर देगा (2)। इसी से: "शरदा", ऊंट या जानवर का अपने मालिक से अलग होना। और "मन" का अर्थ है "जो"; अल-किसाई ने यह कहा (3)।

इब्न मसूद से वर्णित है: "फ-शर्रिध" बिंदु वाले 'धाल' के साथ (4), और ये दो बोलियाँ हैं। कुतरुब ने कहा: बिंदु वाले 'धाल' के साथ 'तशरीद' का अर्थ है कठोर दंड (तन्कील), और बिना बिंदु वाले 'दाल' के साथ इसका अर्थ है तितर-बितर करना (तफ़रीक़)। अल-थलाबी ने इसे वर्णित किया। अल-महदवी ने कहा: 'धाल' का कोई आधार नहीं है, सिवाय इसके कि वह दोनों की निकटता के कारण बिना बिंदु वाले 'दाल' का विकल्प हो, और भाषा में "फशरधा" नहीं जाना जाता है (5)।

और पढ़ा गया: "मिन खलफ़िहिम" (उनके पीछे से) 'मीम' और 'फ़ा' पर कसरा के साथ (6)। {ताकि वे याद करें} यानी, उन्हें आपकी चेतावनी (7) याद आए। यह भी कहा गया है: यह "उनके पीछे वालों" की ओर इशारा करता है; क्योंकि जो मारा जाता है वह याद नहीं करता, यानी: उनके माध्यम से उनके पीछे वालों को तितर-बितर कर दो: जो उनके जैसा काम करता है।

(1) ऐसा उन्होंने कहा, और कवि कुरैश से है जैसा कि आगे आएगा, हुज़ैल से नहीं। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) (D) में: "हकीम मुझे तितर-बितर करता है", जो कि एक रिवायत है, और यह छंद अल-हारिस बिन उमय्या अल-असग़र ने कहा था जैसा कि अल-अज़राक़ी की "अखबार मक्का" 2/242, अल-फ़ाकिही की "अखबार मक्का" 3/281, और इब्न हबीब की "अल-मुनम्मक़" पृष्ठ 286 में है। हकीम, उमय्या बिन हारिसा अल-सुलमी का पुत्र है, जो बनू उमय्या का सहयोगी था। कुरैश ने उसे अपने मूर्खों पर नियुक्त किया था। अल-हारिस बिन उमय्या अल-असग़र ने एक घटना कर दी, तो हकीम ने उसे ढूँढा और वह उससे भाग गया, तो उसने उसका घर ढहा दिया, और अल-हारिस ने यह छंद कहा। याकूत ने इसे "मुजम अल-बुलदान" 5/147 में इस रिवायत के साथ उद्धृत किया है: "मैं रसोइयों (अल-मताबिख) के पास घूमता हूँ", और उन्होंने कहा: अल-मताबिख मक्का में एक स्थान है जिसका उल्लेख तुब्बा की कहानी में है। इब्न अल-असीर ने "असद अल-ग़ाबा" 2/43 में कहा: हकीम बिन उमय्या ने मक्का में बहुत पहले इस्लाम स्वीकार कर लिया था।

(3) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/191। (4) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 50, और इब्न जिन्नी ने इसे अल-अमश से "अल-मुहतसिब" 1/280 में उल्लेख किया है। (5) इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतसिब" 1/280 में इसी तरह की बात कही है, और अल-ज़मखशरी ने "अल-कश्शाफ" 2/165 में कहा है: यह "शज़रा" का उल्टा लगता है जैसे उनके मुहावरे में: "वे शज़रा मज़रा (इधर-उधर बिखरना) हो गए", और इसी से "अल-शज़र" (सोने के छोटे टुकड़े/मोती) है जो खान से बिखरने के कारण उठाए जाते हैं। (6) इब्न खलवैह द्वारा "अल-क़िरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ 50 में अबू हयवा के हवाले से उल्लेख किया गया। अबू हयान ने "अल-बह्र" 4/509 में कहा: "फ़शर्रिद" का कर्म (ऑब्जेक्ट) लुप्त है, यानी: उनके पीछे के लोग। (7) (D) में: "तुअदु", और बाकी प्रतियों में: "बि-वाअदिका", और जो स्थापित है वह अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 2/192 से है और यह कथन उन्हीं का है।

سورة الانفال: آیت ۵۷ ۴۹

ان کے مقامات اور انہیں وہاں سے نکال دیا گیا یہاں تک کہ وہ ان سے جدا ہو گئے۔ اسی طرح واحد کے لیے: آپ کہتے ہیں، "میں نے اسے اس کے وطن اور اہل وعیال سے دور آوارہ (شریداً) چھوڑ دیا۔" ہذیل کے ایک شاعر نے کہا (۱): میں ہر روز وادیوں میں چکر لگاتا ہوں، اس خوف سے کہ حکیم مجھے بے وطن نہ کر دے (۲)۔ اسی سے ہے: "شَرَدَ البعير والدابة" یعنی جب اونٹ یا جانور اپنے مالک سے جدا ہو جائے۔ اور «مَن» بمعنی "جو"؛ یہ کسائی نے کہا (۳)۔

ابن مسعود سے مروی ہے: «فشرِّد» ذالِ معجمہ کے ساتھ (۴)، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ قطرب نے کہا: ذال معجمہ کے ساتھ 'تشرید' کا مطلب عبرتناک سزا (تنکیل) ہے، اور دالِ مہملہ کے ساتھ اس کا مطلب منتشر کرنا (تفریق) ہے۔ ثعلبی نے اسے نقل کیا ہے۔ اور مہدوی نے کہا: ذال کی کوئی وجہ نہیں ہے، سوائے اس کے کہ وہ ان دونوں کے قریب ہونے کی وجہ سے دالِ مہملہ کا بدل ہو، اور لغت میں «فشرد» معلوم نہیں ہے (۵)۔

اور پڑھا گیا ہے: «مِن خَلْفهم» میم اور فا کے کسرہ کے ساتھ (۶)۔ ﴿ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴾ یعنی: تاکہ وہ تمہاری دھمکی (۷) کو یاد رکھیں۔ اور کہا گیا: یہ «مَن خَلْفهم» (جو ان کے پیچھے ہیں) کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ جو مارا جاتا ہے وہ یاد نہیں رکھتا، یعنی: ان کے ذریعے ان کے پیچھے والوں کو منتشر کر دو: جو ان جیسا عمل کرے۔

(۱) ایسا ہی اس نے کہا، اور شاعر قریش سے ہے جیسا کہ آگے آئے گا، ہذیل سے نہیں۔

(۲) WWW.NAFSEISLAM.COM (د) میں ہے: "حکیم مجھے بھگا دیتا ہے"، یہ ایک روایت ہے، اور اس شعر کا قائل حارث بن امیہ اصغر ہے جیسا کہ ازرقی کی "اخبار مکہ" ۲/۲۴۲، فاکہی کی "اخبار مکہ" ۳/۲۸۱، اور ابن حبیب کی "المنمق" ص ۲۸۶ میں ہے۔ حکیم، امیہ

بن حارثہ سلمی کا بیٹا ہے جو بنو امیہ کا حلیف تھا، اور قریش نے اسے اپنے بے وقوفوں پر مقرر کیا تھا۔ حارث بن امیہ اصغر نے کوئی واقعہ کر دیا تو حکیم نے اسے تلاش کیا اور وہ اس سے بھاگ گیا، چنانچہ اس نے اس کا گھر گرا دیا، تو حارث نے یہ شعر کہا۔ یاقوت نے اسے "معجم البلدان" ۵/۱۴۷ میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: "میں باورچی خانوں (المطابخ) کے پاس چکر لگاتا ہوں"، اور اس نے کہا: المطابخ مکہ میں ایک جگہ کا نام ہے جس کا تذکرہ تبع کے قصے میں ہے۔ ابن الاثیر نے "اسد الغابۃ" ۲/۴۳ میں کہا: حکیم بن امیہ نے مکہ میں قدیم زمانے میں اسلام قبول کر لیا تھا۔ (۳) اعراب القرآن، نحاس ۲/۱۹۱۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۵۰، اور اسے ابن جنی نے "المحتسب" ۱/۲۸۰ میں اعمش کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (۵) اسی طرح ابن جنی نے "المحتسب" ۱/۲۸۰ میں کہا، اور زمخشری نے "الکشاف" ۲/۱۶۵ میں کہا: گویا یہ "شَذَر" کا الٹ ہے ان کے اس قول سے: "وہ شذر مذر (تتر بتر ہونا) ہو گئے"، اور اسی سے "الشَّذَر" (سونے کے چھوٹے ٹکڑے/موتی) ہے جو معدن سے بکھرے ہونے کی وجہ سے چنا جاتا ہے۔ (۶) اسے ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص ۵۰ میں ابوحیوہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ ابو حیان نے "البحر" ۴/۵۰۹ میں کہا: "فشرد" کا مفعول محذوف ہے، یعنی: ان کے پیچھے کے لوگ۔ (۷) (د) میں: "توعَّد" ہے، اور باقی نسخوں میں: "بوعدك" ہے، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی "اعراب القرآن" ۲/۱۹۲ سے ہے اور کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 58 Page 50

Allah the Almighty says: "If you fear treachery from any people, then throw their treaty back to them on equal terms. Indeed, Allah does not like the treacherous." (58)

There are three issues in it:

First: Allah's words: "If you fear treachery from any people," meaning: deception and breaking of the covenant. "Then throw their treaty back to them on equal terms," and this verse was revealed regarding Banu Qurayza(1), as narrated by Al-Tabari(2) from Mujahid. Ibn Atiyyah said(3): "What appears from the wording of the Quran is that the matter of Banu Qurayza ended at the verse: 'So disperse those behind them through them,' then Allah, Blessed and Exalted, began in this verse with His command regarding what he should do in the future with those from whom treachery is feared [forever, and Banu Qurayza were not in a state of those whose treachery is feared] so that this verse applies to them, but their treachery was manifest [well-known]."

Second: Ibn al-Arabi said(4): "If it is said: How is it permissible to break a covenant based on fear of treachery, and fear is a suspicion with no certainty, so how can the certainty of a covenant be invalidated by a suspicion(5) of treachery?"

The answer is from two perspectives:

One: Fear may come with the meaning of certainty, just as hope may come with the meaning of knowledge. Allah the Almighty said: "What is [the matter] with you that you do not attribute to Allah [due] grandeur?" [Nuh: 13].

Second: If the signs of treachery appear and its evidences are established, then it is obligatory to renounce the covenant, so that continuing with it does not lead to destruction, and it is permissible to disregard certainty here [due to suspicion] out of necessity. As for if certainty is known, then there is no need to renounce the covenant to them. The Prophet ﷺ marched against the people of Mecca in the year of the Conquest when their breaking of the covenant became well-known, without renouncing the covenant to them.

---

(1) After it in (M): and Banu al-Nadir. (2) In his Tafsir 239/11. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/543, and what is before it and what will come between brackets is from it. (4) In Ahkam al-Quran 2/860, and what will come between brackets is from it. (5) In Ahkam al-Quran: "by suspicion" instead of "with suspicion".

सूरह अल-अन्फाल, आयत 58 पृष्ठ 50

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और यदि आपको किसी कौम से विश्वासघात का भय हो, तो उनके समझौते को बराबरी के आधार पर उनकी ओर फेंक दें। वास्तव में अल्लाह विश्वासघात करने वालों को पसंद नहीं करता।" (58)

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और यदि आपको किसी कौम से विश्वासघात का भय हो," अर्थात: धोखा और संधि का उल्लंघन। "तो उनके समझौते को बराबरी के आधार पर उनकी ओर फेंक दें," और यह आयत बनू कुरैज़ा(1) के बारे में उतरी थी, जैसा कि अल-तब़री(2) ने मुजाहिद से रिवायत किया है। इब्न अतिय्या(3) ने कहा: "कुरान के शब्दों से जो स्पष्ट होता है वह यह है कि बनू कुरैज़ा का मामला आयत: 'तो उनके द्वारा उनके पीछे वालों को तितर-बितर कर दो' पर समाप्त हो गया था, फिर अल्लाह तबारक व तआला ने इस आयत में भविष्य में उन लोगों के साथ किए जाने वाले व्यवहार के आदेश से शुरू किया जिनसे विश्वासघात का डर हो [हमेशा के लिए, और बनू कुरैज़ा उन लोगों की श्रेणी में नहीं थे जिनसे विश्वासघात का डर हो] ताकि यह आयत उन पर लागू हो, बल्कि उनका विश्वासघात प्रत्यक्ष [प्रसिद्ध] था।"

दूसरा: इब्न अल-अरबी(4) ने कहा: "यदि यह कहा जाए कि विश्वासघात के भय पर संधि तोड़ना कैसे जायज़ है, जबकि भय एक संदेह है जिसके साथ कोई निश्चितता नहीं है, तो विश्वासघात के संदेह(5) के साथ संधि की निश्चितता कैसे समाप्त हो सकती है?"

उत्तर दो तरह से है:

पहला: यह कि भय कभी निश्चितता (यकीन) के अर्थ में आ सकता है, जैसे आशा कभी ज्ञान के अर्थ में आ सकती है, अल्लाह तआला ने फरमाया: "तुम्हें क्या हो गया है कि तुम अल्लाह के लिए गरिमा की आशा नहीं रखते?" [नूह: 13]।

दूसरा: यदि विश्वासघात के लक्षण प्रकट हों और उसके प्रमाण स्थापित हो जाएं तो संधि को त्यागना अनिवार्य हो जाता है, ताकि उसे जारी रखने से विनाश न हो, और यहाँ आवश्यकता के कारण [संदेह द्वारा] निश्चितता को छोड़ना जायज़ है। और यदि निश्चितता ज्ञात हो जाए, तो उन्हें संधि त्यागने की

सूचना देने की आवश्यकता नहीं रहती। पैगंबर ﷺ मक्का के लोगों के विरुद्ध विजय के वर्ष में चले थे जब उनका संधि तोड़ना प्रसिद्ध हो गया था, बिना उन्हें संधि त्यागने की सूचना दिए।

---

(1) इसके बाद (M) में है: और बनू अल-नदीर। (2) अपनी तफ़सीर 11/239 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/543 में, और जो इससे पहले है और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है। (4) अहकाम अल-कुरान 2/860 में, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है। (5) अहकाम अल-कुरान में: "संदेह के साथ" (बि-ज़न्न) के बजाय "संदेह से" (मअ ज़न्न)।

سورہ الانفال، آیت 58 صفحہ 50

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اگر تمہیں کسی قوم سے خیانت کا ڈر ہو تو ان کا عہد برابری کی بنیاد پر ان کی طرف پھینک دو، بے شک اللہ خیانت کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا (58)﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تمہیں کسی قوم سے خیانت کا ڈر ہو﴾ یعنی: دھوکہ اور عہد شکنی کا۔ ﴿تو ان کا عہد برابری کی بنیاد پر ان کی طرف پھینک دو﴾ اور یہ آیت بنو قریظہ(1) کے بارے میں نازل ہوئی، اور اسے طبری(2) نے مجاہد سے نقل کیا ہے۔ ابن عطیہ(3) نے کہا: "قرآن کے الفاظ سے جو ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ بنو قریظہ کا معاملہ اس آیت پر ختم ہو گیا تھا: ﴿تو ان کے ذریعے ان کو بھگا دو جو ان کے پیچھے ہیں﴾، پھر اللہ تبارک و تعالیٰ نے اس آیت میں مستقبل میں ان لوگوں کے ساتھ کیے جانے والے عمل کا حکم شروع کیا جن سے خیانت کا خوف ہو [ہمیشہ کے لیے، اور بنو قریظہ ان لوگوں کی حد میں نہیں تھے جن کی خیانت کا خوف ہو] تاکہ یہ آیت ان پر مرتب ہو، بلکہ ان کی خیانت تو ظاہر [مشہور] تھی۔"

دوسرا: ابن العربی(4) نے کہا: "اگر یہ کہا جائے کہ خیانت کے خوف پر عہد توڑنا کیسے جائز ہے، جبکہ خوف ایک گمان ہے جس میں یقین نہیں ہوتا، تو خیانت کے گمان(5) کے ساتھ عہد کا یقین کیسے ختم ہو سکتا ہے؟"

جواب دو طرح سے ہے:

ایک: یہ کہ خوف کبھی یقین کے معنی میں آتا ہے، جیسے امید کبھی علم کے معنی میں آتی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تمہیں کیا ہو گیا ہے کہ تم اللہ کے لیے وقار کی امید نہیں رکھتے؟﴾ [نوح: 13]۔

دوسرا: جب خیانت کے آثار ظاہر ہو جائیں اور اس کے دلائل ثابت ہو جائیں؛ تو عہد کا توڑ دینا واجب ہو جاتا ہے؛ تاکہ اسے جاری رکھنا ہلاکت میں نہ ڈال دے، اور یہاں ضرورت کی بنا پر [گمان کے ذریعے] یقین کو ساقط کرنا جائز ہے۔ رہا جب یقین معلوم ہو جائے؛ تو ان کی طرف عہد توڑنے کی ضرورت نہیں رہتی، اور نبی ﷺ فتح کے سال اہل مکہ کی طرف روانہ ہوئے؛ جب ان کی عہد شکنی مشہور ہو گئی تھی، بغیر اس کے کہ ان کی طرف ان کا عہد پھینکا جاتا۔

---

(1) اس کے بعد (م) میں ہے: اور بنی نضیر۔ (2) اپنی تفسیر 11/239 میں۔ (3) المحرر الوجیز 2/543 میں، اور جو اس سے پہلے ہے اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (4) احکام القرآن 2/860 میں، اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (5) احکام القرآن میں: "بظن" (گمان کے ساتھ)، بجائے: "مع ظن"۔

Surat Al-Anfal: Verse 58 51 "An-Nabd" (casting off) means throwing and discarding. Al-Azhari said (1): Its meaning is: If you have a treaty with a people, and you fear (2) from them a breach of the treaty, do not strike them prematurely with a breach until you convey to them that you have broken the treaty and the truce; so that you and they are equal in knowledge of the breach, then strike them. An-Nahhas said: This is one of the miracles of the Qur'an, the likes of which cannot be found in speech for its brevity and abundance of meanings. The meaning is: And if you fear treachery from a people - with whom you have a treaty - then cast the treaty back to them, i.e., say to them: I have cast your treaty back to you, and I am fighting you; so that they know that and are equal with you in knowledge, and do not fight them while there is a treaty between you and them and they trust you (3); for that would be treachery and betrayal. Then He clarified this with His saying: {Indeed, Allah does not like the treacherous}. I say: What Al-Azhari and An-Nahhas mentioned about renouncing the treaty when its breach is known is refuted by the action of the Prophet ﷺ during the conquest of Mecca; for when they broke [the treaty], he did not send [word] to them, but rather said: "O Allah, cut off news of us from them" (4). And he raided them. This is also the meaning of the verse; because their breaking and violating the treaty, with knowledge of it, constitutes the breach of their treaty and equality with them. As for without knowledge of their breach of the treaty, it is not permissible or allowed. At-Tirmidhi and Abu Dawood narrated from Sulaym bin 'Amir who said: There was a treaty between Mu'awiyah and the Romans,

(1) In Tahdhib al-Lugha 14/441, and what will appear in brackets is from it. (2) In the manuscripts: "so you knew," and what is established is from Tahdhib al-Lugha, which is more likely. Al-Hafiz Ibn Hajar quoted this statement of Al-Azhari in Al-Fath 6/279, and in it: "so I feared." (3) In (d), (z), and (z): "they trust you." (4) We did not find it with this exact wording, but it is similar in Sirat Ibn Hisham 2/397, Tabaqat Ibn Sa'd 2/134, Al-Thiqat by Ibn Hibban 2/40, and Tarikh al-Tabari 3/47. Al-Bayhaqi related something similar in Dala'il al-Nubuwwah 5/7 from the hadith of Al-Miswar bin Makhrama and Marwan bin al-Hakam, and 5/11 from Musa bin 'Uqba. And Al-Tabarani in Al-Kabir 23/ (1052) from the hadith of Maymuna bint al-Harith (may Allah be pleased with her). We say: What the author mentioned from Al-Azhari and An-Nahhas about renouncing the treaty when its breach is known, their statement only applies to the case of fearing treachery and expecting it as mentioned from them before, and not in the case of knowing its occurrence - as was the case in the conquest of Mecca - so their

statement does not contradict the action of the Messenger of Allah in the conquest of Mecca. See Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 3/162.

सूरा अल-अनफाल: आयत 58 51 "अन-नब्द" का अर्थ है फेंकना और त्यागना। अल-अज़हरी ने कहा (1): इसका अर्थ है: यदि आपका किसी जाति के साथ समझौता है, और आपको उनसे समझौते के उल्लंघन का डर (2) है, तो उनसे पहले उल्लंघन न करें जब तक कि आप उन्हें यह न बता दें कि आपने समझौता और युद्धविराम तोड़ दिया है; ताकि आप और वे उल्लंघन के ज्ञान में समान हों, फिर उन पर हमला करें। अन-नहहास ने कहा: यह कुरान के चमत्कारों में से एक है, जिसके जैसा इसकी संक्षिप्तता और अर्थों की प्रचुरता के लिए भाषण में नहीं पाया जा सकता है। अर्थ है: और यदि आपको उन लोगों से विश्वासघात का डर हो - जिनके साथ आपका समझौता है - तो समझौता उन्हें वापस फेंक दें, यानी उनसे कहें: मैंने तुम्हारा समझौता तुम्हें वापस फेंक दिया है, और मैं तुमसे लड़ रहा हूँ; ताकि वे उसे जान लें और ज्ञान में तुम्हारे साथ बराबर हो जाएं, और उनसे तब तक न लड़ें जब तक तुम्हारे और उनके बीच समझौता है और वे तुम पर भरोसा (3) करते हैं; क्योंकि वह विश्वासघात और धोखा होगा। फिर उन्होंने अपने इस कथन से इसे स्पष्ट किया: {बेशक, अल्लाह विश्वासघातियों को पसंद नहीं करता}। मैं कहता हूँ: अल-अज़हरी और अन-नहहास ने समझौते को तोड़ने के बारे में जो उल्लेख किया है, जब उसके उल्लंघन का पता हो, तो मक्का की विजय के दौरान पैगंबर ﷺ के कार्य द्वारा उसका खंडन किया जाता है; क्योंकि जब उन्होंने [समझौता] तोड़ा, तो उन्होंने उन्हें [संदेश] नहीं भेजा, बल्कि कहा: "हे अल्लाह, हमसे जुड़ी खबरें उन तक न पहुँचने दे" (4)। और उन्होंने उन पर आक्रमण किया। यह आयत का अर्थ भी है; क्योंकि उनके द्वारा समझौते को तोड़ने और उसका उल्लंघन करने से, इसकी जानकारी होने पर, उनके समझौते का उल्लंघन और उनके साथ समानता हो जाती है। जहाँ तक समझौते के उनके उल्लंघन की जानकारी के बिना बात है, तो यह वैध या अनुमत नहीं है। तिर्मिज़ी और अबू दाऊद ने सुलैय्यम बिन आमिर से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मुआविया और रोमियों के बीच एक समझौता था,

(1) तहजीब अल-लुगा 14/441 में, और जो कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (2) प्रतियों में: "तो तुमने जान लिया," और जो स्थापित है वह तहजीब अल-लुगा से है, जो अधिक संभावित है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 6/279 में अल-अज़हरी के इस कथन को उद्धृत किया है, और उसमें है: "तो मुझे डर लगा।" (3) (द), (ज़), और (ज़) में: "वे तुम पर भरोसा करते हैं।" (4) हमें यह इन सटीक शब्दों के साथ नहीं मिला, लेकिन यह सीरत इब्न हिशाम 2/397, तबकात इब्न साद 2/134, इब्न हिब्बान की अल-थिकात 2/40 और तारीख अल-तबरी 3/47 में इसी तरह है। अल-बैहकी ने दलाईल अल-नुबुव्वह 5/7 में अल-मिसवार बिन मखरामा और मरवान बिन अल-हकम की

हदीस से और 5/11 में मूसा बिन उकबा से इसी तरह की रिवायत की है। और अल-तबरानी ने अल-कबीर 23/(1052) में मैमूना बिंत अल-हारिस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से। हम कहते हैं: लेखक ने अल-अज़हरी और अन-नहहास से समझौते को तोड़ने के बारे में जो उल्लेख किया है जब उसके उल्लंघन का ज्ञान हो, तो उनका कथन केवल विश्वासघात के डर और उसकी अपेक्षा के मामले में है जैसा कि पहले उनसे उल्लेख किया गया था, न कि इसके होने के ज्ञान के मामले में - जैसा कि मक्का की विजय में स्थिति थी - इसलिए उनका कथन मक्का की विजय में अल्लाह के रसूल के कार्य के विपरीत नहीं है। अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/162 देखें।

سورۃ الانفال: آیت ۵۸ ۵۱ والنَّبْذُ: پھینکنا اور ترک کرنا۔ ازہری (۱) نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ: جب آپ کا کسی قوم سے معاہدہ ہو اور آپ کو ان کی طرف سے عہد شکنی کا خوف (۲) ہو، تو ان کے خلاف پیش قدمی کرتے ہوئے خود عہد شکنی نہ کریں جب تک کہ آپ انہیں یہ نہ بتا دیں کہ آپ نے معاہدہ اور صلح ختم کر دی ہے؛ تاکہ آپ اور وہ عہد شکنی کے علم میں برابر ہو جائیں، پھر ان پر حملہ کریں۔ نحاس نے کہا: یہ قرآن کے معجزات میں سے ہے، جس کی مثال کلام میں اس کے اختصار اور معانی کی کثرت کی وجہ سے نہیں ملتی۔ اور معنی یہ ہے کہ: اور اگر تمہیں کسی ایسی قوم سے خیانت کا ڈر ہو جن کے اور تمہارے درمیان معاہدہ ہے، تو معاہدہ ان کی طرف پھینک دو، یعنی ان سے کہو: میں نے تمہارا عہد تمہاری طرف پھینک دیا ہے، اور میں تم سے لڑنے والا ہوں؛ تاکہ وہ اسے جان لیں اور علم میں تمہارے برابر ہو جائیں، اور ان سے اس حال میں نہ لڑو کہ تمہارے اور ان کے درمیان معاہدہ ہو اور وہ تم پر بھروسہ (۳) کرتے ہوں؛ کیونکہ یہ خیانت اور غداری ہوگی، پھر اللہ نے اپنے اس قول سے اس کی وضاحت فرمائی: {بیشک اللہ خیانت کرنے والوں کو پسند نہیں فرماتا}۔ میں کہتا ہوں: ازہری اور نحاس نے جو عہد شکنی کے علم کے ساتھ عہد کے خاتمے کا ذکر کیا ہے، فتح مکہ میں نبی ﷺ کے عمل سے اس کی تردید ہوتی ہے؛ کیونکہ جب انہوں نے (عہد) توڑ دیا تو آپ ﷺ نے انہیں کوئی پیغام نہیں بھیجا بلکہ فرمایا: "اے اللہ، ہماری خبر ان سے چھپا لے" (۴)۔ اور ان پر حملہ کیا۔ اور یہی آیت کا مفہوم بھی ہے؛ کیونکہ ان کی طرف سے عہد شکنی اور اس کے علم کے ساتھ اس کی خلاف ورزی سے ان کے عہد کا ٹوٹنا اور ان کے برابر ہونا حاصل ہو جاتا ہے، رہی بات ان کی طرف سے عہد شکنی کے علم کے بغیر، تو یہ حلال اور جائز نہیں ہے۔ ترمذی اور ابو داؤد نے سلیم بن عامر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: معاویہ اور رومیوں کے درمیان ایک معاہدہ تھا،

(۱) تہذیب اللغۃ ۴۴۱/۱۴ میں، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "تو آپ نے جان لیا"، اور جو ثابت ہے وہ تہذیب اللغۃ سے ہے، اور یہی زیادہ قرین قیاس ہے، حافظ ابن حجر نے الفتح ۲۷۹/۶ میں ازہری کا یہ کلام نقل کیا ہے اور اس میں ہے: "تو مجھے ڈر لگا"۔ (۳) (د) اور (ز) اور (ظ) میں ہے: "وہ تم پر بھروسہ کرتے ہیں"۔ (۴) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملی، البتہ سیرت ابن ہشام ۳۹۷/۲، طبقات ابن سعد ۱۳۴/۲، ثقات ابن حبان ۴۰/۲ اور تاریخ طبری ۴۷/۳ میں اس کے ہم معنی موجود ہے۔ بیہقی نے دلائل النبوۃ ۷/۵ میں مسور بن مخرمہ اور مروان بن حکم کی حدیث سے اور ۱۱/۵ میں موسیٰ بن عقبہ سے اسی طرح کی روایت کی ہے۔

اور طبرانی نے الکبیر ۲۳/ (۱۰۵۲) میں میمونہ بنت حارث رضی اللہ عنہا کی حدیث سے۔ ہم کہتے ہیں: مصنف نے ازہری اور نحاس سے عہد شکنی کے علم کے ساتھ عہد کے خاتمے کا جو ذکر کیا ہے، ان کا یہ قول صرف خیانت کے خوف اور اس کی توقع کی صورت میں ہے جیسا کہ پہلے ان کے حوالے سے ذکر کیا گیا، نہ کہ اس کے وقوع کے علم کی صورت میں - جیسا کہ فتح مکہ میں صورتحال تھی - اس لیے ان کا قول فتح مکہ میں رسول اللہ کے فعل کے خلاف نہیں ہے۔ ملاحظہ ہو احکام القرآن للکیا الطبری ۱۶۲/۳۔

Surah Al-Anfal: Verse 58 52 He was marching towards their lands to get closer, so that when the treaty expired, he would raid them. A man came to him on a horse or a packhorse, shouting: "Allahu Akbar, Allahu Akbar, [fulfillment, not treachery]." They looked and saw it was Amr bin 'Abasah (1). Mu'awiya sent for him and questioned him. He said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Whoever has a treaty with a people, let him not tighten a knot nor undo it until its term expires, or he throws it back to them on equal terms." So Mu'awiya returned with the people. Al-Tirmidhi said: This is a 'hasan sahih' (good authentic) hadith (2). 'As-Sawa' (equality) means equality and moderation. And the Rajiz (poet) said: Strike the faces of the treacherous enemies... until they respond to equality (3). Al-Kisa'i said: 'As-Sawa' means justice (4). It can also mean the middle, as in the words of the Almighty: {In the midst of the Hellfire} [As-Saffat: 55]. And from the saying of Hassan (5): Woe to the supporters (6) of the Prophet and his kin... after the disappearance into the middle of the grave. Al-Farra' (7) said: It is said: {Then throw [their treaty] back to them on equal terms} means openly, not secretly. Thirdly: Muslim narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "For every traitor there will be a banner on the Day of Resurrection, raised for him according to his treachery (8). Indeed, there is no traitor greater in treachery than a ruler of the masses" (9).

---

(1) In the manuscripts: 'Anbasah', and the correct is what we established. (2) Sunan al-Tirmidhi (1580), Sunan Abi Dawud (2759), and what is in square brackets is from them. It is also in Ahmad (17015), and al-Nasa'i in al-Kubra (8679). (3) It is in 'Gharib al-Hadith' by al-Khattabi 2/187, 'Ahkam al-Qur'an' by al-Jassas 3/67, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/544, and the wording is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/192. (5) In his Diwan p. 58, and previously mentioned 2/312. (6) In (d), (z), and (m): companions. (7) In Ma'ani al-Qur'an 1/414. (8) In (za) and (dal): his treachery. (9) Sahih Muslim (1738), and it is in Ahmad (11427).

सूरह अल-अनफाल: आयत 58 52 वह उनकी ज़मीन की ओर बढ़ रहा था ताकि नज़दीक हो जाए; ताकि जब संधि समाप्त हो, तो वह उन पर हमला कर सके। तब एक आदमी घोड़े या टट्टू पर सवार होकर आया और कह रहा था: "अल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर, [वफ़ादारी, गद्दारी नहीं]"। उन्होंने देखा तो वह अम्र बिन अबासा (1) थे। मुआविया ने उनके पास संदेश भेजा और उनसे पूछा, तो उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना है: "जिस किसी का किसी कौम के साथ समझौता हो, तो वह न तो कोई गांठ बांधे और न ही उसे खोले जब तक कि उसकी अवधि समाप्त न हो जाए, या वह उन्हें बराबर की शर्तों पर (समझौता तोड़कर) वापस न कर दे।" तो मुआविया लोगों के साथ वापस लौट आए। अल-तिरमिज़ी ने कहा: यह एक 'हसन सहीह' हदीस है (2)। 'अस-सवा' का अर्थ समानता और संतुलन है। एक शायर (राजिज़) ने कहा: धोखेबाज़ दुश्मनों के चेहरों पर प्रहार करो... जब तक कि वे समानता (सवा) के लिए राज़ी न हो जाएं(3)। अल-किसाई ने कहा: 'अस-सवा' का अर्थ 'न्याय' (4) है। इसका अर्थ बीच या मध्य भी हो सकता है, जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जहन्नम के बीचों-बीच} [अस-साफ़ात: 55]। और हसान (5) के इस शेर से भी यही स्पष्ट है: हाय अफ़सोस! नबी के सहायकों (अंसार) (6) और उनके परिवार पर... कब्र के बीचों-बीच ओझल हो जाने के बाद। अल-फर्रा (7) ने कहा: यह कहा जाता है: {तो उन्हें बराबर की शर्तों पर (उनका समझौता) फेंक दो} का अर्थ है खुल्लम-खुल्ला, न कि गुप्त रूप से। तीसरा: मुस्लिम ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "हर गद्दार के लिए कयामत के दिन एक झंडा होगा; जिसे उसकी गद्दारी के अनुसार ऊँचा किया जाएगा (8)। सावधान! आम जनता के शासक से बड़ा कोई गद्दार नहीं है" (9)।

---

(1) प्रतियों में: 'अनबसा' है, और जो हमने सिद्ध किया है वही सही है। (2) सुनन अल-तिरमिज़ी (1580), सुनन अबी दाऊद (2759), और कोष्ठक में जो कुछ है वह उन्हीं से है। यह अहमद (17015) और अल-नसाई 'अल-कुबरा' (8679) में भी है। (3) यह अल-ख़त्ताबी की 'ग़रीब अल-हदीस' 2/187, अल-जस्सास की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 3/67, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/544 में है, और वहीं से यह कथन है। (4) नह्हास की 'इअ़राब अल-क़ुरआन' 2/192। (5) उनके दीवान पृ. 58 में, और पहले 2/312 में। (6) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: साथी (असहाब)। (7) 'मआ़नी अल-क़ुरआन' 1/414 में। (8) (ज़) और (द) में: उसकी गद्दारी। (9) सहीह मुस्लिम (1738), और यह अहमद (11427) के यहाँ भी है।

سورہ الانفال: آیت ۵۸ ۵۲ اور وہ (معاویہ) ان کے علاقوں کی طرف پیش قدمی کر رہے تھے تاکہ قریب ہو جائیں؛ یہاں تک کہ جب معاہدہ ختم ہو جائے تو ان پر حملہ کر دیں۔ اچانک ایک شخص گھوڑے یا خچر پر سوار ہو کر آیا اور پکار رہا تھا: اللہ اکبر، اللہ اکبر، [وفا ہے غداری نہیں]۔ لوگوں نے دیکھا تو وہ عمرو بن عَبَسہ (۱) تھے۔ معاویہ نے ان کی طرف پیغام بھیجا اور ان سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس شخص کا کسی قوم کے ساتھ معاہدہ ہو، وہ نہ کوئی گرہ لگائے اور نہ اسے کھولے یہاں تک کہ اس کی مدت پوری ہو جائے، یا پھر وہ برابری کی بنیاد پر (معاہدہ ختم کرنے کا اعلان کر کے) ان کی طرف پھینک دے"۔ چنانچہ معاویہ لوگوں کے ساتھ واپس لوٹ آئے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۲)۔ 'السواء' کا مطلب برابری اور اعتدال ہے۔ اور راجز (شاعر) نے کہا: دھوکے باز دشمنوں کے چہروں پر ضرب لگاؤ... یہاں تک کہ وہ تمہاری برابری (سوا) کو تسلیم کر لیں (۳)۔ اور کسائی نے کہا: 'السواء' کا مطلب 'عدل' (۴) ہے۔ اور یہ 'وسط' (درمیان) کے معنی میں بھی آتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿دوزخ کے عین درمیان میں﴾ [الصافات: ۵۵]۔ اور اسی سے حسان (۵) کا یہ قول ہے: ہائے افسوس! نبی کے انصار (۶) اور ان کے خاندان پر... قبر کے عین درمیان میں روپوش ہو جانے کے بعد۔ فراء (۷) نے کہا: کہا جاتا ہے: "فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ" (ان کا معاہدہ ان کی طرف برابری کی بنیاد پر پھینک دو) کا مطلب ہے علانیہ، نہ کہ خفیہ طور پر۔ تیسرا نکتہ: مسلم نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہر غدار کے لیے قیامت کے دن ایک جھنڈا ہو گا؛ جو اس کی غداری کے بقدر بلند کیا جائے گا (۸)۔ خبردار! عام لوگوں کے حکمران سے بڑا غدار کوئی نہیں ہے" (۹)۔

(١) نسخوں میں: 'عنبسہ' ہے، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (٢) سنن ترمذی (١٥٨٠)، سنن ابی داؤد (٢٧٥٩)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے۔ یہ احمد (١٧٠١٥) اور نسائی 'الکبریٰ' (٨٦٧٩) میں بھی ہے۔ (٣) یہ خطابی کی 'غریب الحدیث' ٢/ ١٨٧، جصاص کی 'احکام القرآن' ٣/ ٦٧، اور 'المحرر الوجیز' ٢/ ٥٤٤ میں ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (٤) نحاس کی 'اعراب القرآن' ٢/ ١٩٢۔ (٥) ان کے دیوان ص ٥٨ میں، اور پہلے ٢/ ٣١٢ میں۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں: اصحاب۔ (٧) 'معانی القرآن' ١/ ٤١٤ میں۔ (٨) (ظ) اور (د) میں: اس کی غداری۔ (٩) صحیح مسلم (١٧٣٨)، اور یہ احمد (١١٤٢٧) کے ہاں بھی ہے۔

Our scholars (may Allah have mercy on them) said: Treachery on the part of the Imam is greater and more heinous than in others because of the corruption it entails; for if they betray and this is known of them and they do not renounce the covenant, the enemy will not trust them on any covenant or peace treaty, thus their strength will intensify and their harm will increase. This would be a deterrent against entering the religion and a cause for blaming the leaders of Muslims. As for when the enemy has no covenant, then one should use every ruse against them and employ every deception. To this is applied the saying of the Prophet (PBUH): "War is deception" (1).

Scholars have differed on whether to perform Jihad with a treacherous Imam; there are two opinions. Most of them held that one should not fight with him, unlike the traitor and the immoral person. Some of them held that one should perform Jihad with him. Both opinions exist in our school of thought (2).

The Almighty's saying: {And let not those who disbelieve think they can outstrip [Us]. Indeed, they will not cause failure [to Allah]}

His saying: {And let not those who disbelieve think they can outstrip [Us]} i.e.: whoever escaped from the Battle of Badr has outstripped into life. Then He resumed and said: {Indeed, they will not cause failure [to Allah]} i.e.: in this world until Allah grants you victory over them. It is said: it means in the Hereafter. This is the opinion of Al-Hasan.

Ibn 'Amir, Hafs, and Hamza recited: "yahsabanna" with "ya" (third person), and the rest with "ta" (second person) (3), on the basis that the verb contains the pronoun of the subject, and "those who disbelieve" is the first object, and "outstrip" is the second object.

As for the recitation with "ya", a group of grammarians - including Abu Hatim - claimed that this is a grammatical error and it is not permissible to recite it, nor should it be listened to (4) by anyone who knows the grammar or taught it (5). Abu Hatim said: because it did not come...

(1) Al-Mufhim 3/521, and the Hadith was narrated by Ahmad (14177), Al-Bukhari (3030), and Muslim (1739) from the Hadith of Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them). And his saying: "khud'ah"; it is narrated with the fatha and the damma of the 'kha' with the sukun of the 'dal', and with its damma with the fatha of the 'dal'. Al-Nihaya (kh-d-'). (2) Al-Mufhim 3/521. (3) And the 'sin' is vocalized with

fatha for whoever recited with 'ya', and with kasra for whoever recited with 'ta', except for Shu'bah, for he vocalized it with fatha. Al-Sab'ah p. 307, and Al-Taysir p. 117. (4) In the manuscripts: "wa la tasa'", and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/192 and the text is from him. (5) In (Z): or separated him.

हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा है: इमाम (नेता) के मामले में विश्वासघात दूसरों की तुलना में अधिक गंभीर और जघन्य है क्योंकि इसमें बहुत बड़ा भ्रष्टाचार (नुक़सान) निहित है; क्योंकि यदि वे विश्वासघात करते हैं और यह बात उनके बारे में जान ली जाती है और वे खुले तौर पर समझौते (عَهْد) को रद्द नहीं करते, तो दुश्मन किसी भी समझौते या शांति संधि पर उन पर भरोसा नहीं करेगा, जिससे दुश्मन की ताकत और बढ़ जाएगी और उनका नुकसान बड़ा हो जाएगा। यह लोगों को दीन (धर्म) में शामिल होने से रोकेगा और मुस्लिम नेताओं की निंदा का कारण बनेगा। रही बात उस दुश्मन की जिसके साथ कोई समझौता न हो, तो उसके खिलाफ हर संभव चाल चलनी चाहिए और हर तरह का दांव-पेच आजमाना चाहिए। और इसी पर अल्लाह के रसूल ﷺ का यह फरमान लागू होता है: "युद्ध एक चाल (धोखा) है" (1)।

विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि क्या विश्वासघाती इमाम के साथ जिहाद किया जा सकता है; इस पर दो मत हैं। अधिकांश विद्वानों का मानना है कि उसके साथ मिलकर नहीं लड़ना चाहिए, खाइन (धोखेबाज़) और फासिक़ (पापी) के विपरीत। जबकि कुछ विद्वानों का मानना है कि उसके साथ भी जिहाद किया जा सकता है। हमारे मज़हब (विचारधारा) में ये दोनों मत पाए जाते हैं (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे लोग जो काफिर हैं यह न समझें कि वे बच निकले हैं, बेशक वे (अल्लाह को) विवश नहीं कर सकते}

अल्लाह का फरमान: {और वे लोग जो काफिर हैं यह न समझें कि वे बच निकले हैं} यानी: जो कोई बद्र की लड़ाई से बच निकला, वह जीवित रहने में आगे निकल गया। फिर अल्लाह ने नए सिरे से फरमाया: {बेशक वे विवश नहीं कर सकते} यानी: इस दुनिया में, जब तक अल्लाह तुम्हें उन पर जीत न दिला दे। और यह भी कहा गया है: इसका मतलब आखिरत (परलोक) में है। यह अल-हसन का कथन है।

इब्न आमिर, हफ़्स और हमज़ा ने "यहसबन्ना" को "या" (तीसरे व्यक्ति) के साथ पढ़ा है, और बाकी ने "ता" (दूसरे व्यक्ति) के साथ (3), इस आधार पर कि क्रिया में कर्ता का सर्वनाम छिपा है, और "वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया" पहला कर्म है, और "बच निकले" दूसरा कर्म है।

जहाँ तक "या" वाले पाठ का सवाल है, तो व्याकरणविदों के एक समूह ने - जिनमें अबू हातिम भी शामिल हैं - दावा किया कि यह एक भाषाई गलती है जिसके साथ कुरान पढ़ना जायज़ नहीं है, और न

ही इसे उनके लिए सुना जाना चाहिए (4) जो व्याकरण जानते हैं या जिन्होंने इसे सिखाया है (5)। अबू हातिम ने कहा: क्योंकि यह नहीं आया...

(1) अल-मुफ़हिम 3/521, और हदीस अहमद (14177), बुखारी (3030), और मुस्लिम (1739) द्वारा हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) की रिवायत से है। और "ख़ुदअह" शब्द; 'ख़ा' पर ज़बर और पेश के साथ 'दाल' के सुकून के साथ, और इसके पेश के साथ 'दाल' पर ज़बर के साथ पढ़ा जाता है। अन-निहाया (ख़-द-अ)। (2) अल-मुफ़हिम 3/521। (3) और "या" के साथ पढ़ने वालों ने 'सीन' पर ज़बर पढ़ा है, और "ता" के साथ पढ़ने वालों ने ज़ेर पढ़ा है, सिवाय शुअबा के, उन्होंने ज़बर पढ़ा है। अस-सबअह पृ. 307, और अत-तयसीर पृ. 117। (4) प्रतियों में "व ला तसा'" है, और सही पाठ अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" 2/192 से है और उन्हीं का कथन है। (5) (ज़) कॉपी में: या उसे अलग किया।

سورة الانفال: آیات 58 - 59 | 53

ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے فرمایا: امام (حاکم) کے حق میں غداری دوسروں کے مقابلے میں زیادہ بڑی اور زیادہ قبیح ہے کیونکہ اس میں فساد ہے؛ اس لیے کہ اگر وہ غداری کریں اور یہ بات ان کے بارے میں معلوم ہو جائے اور وہ (صراحتاً) عہد کو ختم نہ کریں، تو دشمن کسی عہد یا صلح پر ان پر بھروسہ نہیں کرے گا، جس سے دشمن کی قوت بڑھ جائے گی اور اس کا نقصان عظیم ہو جائے گا، اور یہ بات لوگوں کو دین میں داخل ہونے سے روکنے والی اور مسلمانوں کے ائمہ کی مذمت کا سبب بنے گی۔ رہا وہ دشمن جس کا کوئی عہد نہ ہو، تو اس کے خلاف ہر ممکن حیلہ اختیار کرنا چاہیے اور ہر طرح کی تدبیر کرنی چاہیے۔ اسی پر آپ ﷺ کا یہ قول محمول ہوتا ہے: "جنگ چال (دھوکہ) ہے" (1)۔

اور علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ آیا غدار امام کے ساتھ مل کر جہاد کیا جائے گا؟ اس میں دو اقوال ہیں؛ اکثر علماء اس طرف گئے ہیں کہ اس کے ساتھ مل کر نہیں لڑا جائے گا، بخلاف خائن اور فاسق کے۔ اور بعض علماء اس کے ساتھ جہاد کرنے کے قائل ہوئے ہیں۔ اور ہمارے مذہب میں یہ دونوں اقوال موجود ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کافر یہ ہرگز نہ سمجھیں کہ وہ بچ نکلے ہیں، بے شک وہ (اللہ کو) عاجز نہیں کر سکتے}

اللہ کا ارشاد: {اور کافر یہ ہرگز نہ سمجھیں کہ وہ بچ نکلے ہیں} یعنی: جو بدر کی لڑائی سے بچ نکلا وہ زندگی کی طرف سبقت لے گیا۔ پھر از سرِ نو فرمایا: {بے شک وہ عاجز نہیں کر سکتے}

یعنی: دنیا میں یہاں تک کہ اللہ تمہیں ان پر فتح دے دے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ اس سے مراد آخرت میں ہے۔ یہ حسن (بصری) کا قول ہے۔

اور ابن عامر، حفص اور حمزہ نے "يَحْسَبَنَّ" یا کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقی قراء نے تا کے ساتھ (3)، اس بنیاد پر کہ فعل میں فاعل کی ضمیر ہے، اور "الذين كفروا" مفعول اول ہے، اور "سَبَقُوا" مفعول ثانی ہے۔

رہی یا والی قرأت، تو نحویوں کی ایک جماعت نے - جن میں ابو حاتم بھی شامل ہیں - دعویٰ کیا کہ یہ لحن (غلطی) ہے جس کے ساتھ قرأت جائز نہیں، اور نہ ہی اسے اس شخص کے لیے سنا جائے (4) جو اعراب کو جانتا ہو یا اسے سکھایا گیا ہو (5)۔ ابو حاتم نے کہا: کیونکہ یہ نہیں آیا...

(1) المفہم 3/521، اور حدیث کو احمد (14177)، بخاری (3030)، اور مسلم (1739) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: "خُدْعَة"؛ خاء کے فتحہ (زبر) اور ضمہ (پیش) کے ساتھ دال کے سکون کے ساتھ مروی ہے، اور اس کے ضمہ کے ساتھ دال کے فتحہ کے ساتھ النہایۃ (مادہ: خدع)۔ (2) المفہم 3/521۔ (3) اور یا کے ساتھ پڑھنے والوں نے سین کو فتحہ دیا ہے، اور تا کے ساتھ پڑھنے والوں نے کسرہ (زیر) دیا ہے، سوائے شعبہ کے، کہ انہوں نے اسے فتحہ دیا ہے۔ السبعۃ ص 307، اور التیسیر ص 117۔ (4) نسخوں میں ہے: "ولا تسع"، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی "اعراب القرآن" 2/192 سے ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (5) نسخہ (ظ) میں ہے: یا اسے جدا کیا۔

Surah Al-Anfal, Verse 59 54

For "yahsabanna" (they should think) with one object, while it requires two objects. Al-Nahhas said (1): This is a harsh imposition, and the reading is permissible, and the meaning would be: those behind them should not think that those who disbelieved have escaped, so the pronoun would refer back to what preceded, except that the reading with the 'ta' (tahsabanna - you should think) is clearer. Al-Mahdawi: Whoever reads it with 'ya' (yahsabanna), it is possible that the verb contains a pronoun referring to the Prophet (PBUH), and "those who disbelieved have escaped" would be the two objects. It is also possible that "those who disbelieved" is the subject (fa'il), and the first object is omitted, meaning: let not those who disbelieved think themselves have escaped. Makki (2): It is possible to imply "an" (that) with "sabaqu" (they escaped), which would take the place of the two objects, and the estimation would be: let not those who disbelieved think that they have escaped; it is like: {Do people think that they will be left alone} [Al-Ankabut: 2] in "an" taking the place of the two objects. Ibn 'Amir read: "annahum la yu'jizun" (that they cannot escape) with the opening of the hamza (3), and Abu Hatim and Abu 'Ubayd dismissed this reading. Abu 'Ubayd said: It is only permissible if the meaning is: and do not think those who disbelieved that they cannot escape. Al-Nahhas said (4): What Abu 'Ubayd mentioned is not permissible according to the Basran grammarians; [it is not permissible to say:] "hasibtu Zaydan annahu kharij" (I thought Zayd that he is going out), except by breaking the 'inna' (5) (innahu), and it was not permissible because it is in the position of the subject (mubtada') (6), as you say: "hasibtu Zaydan [abuhu kharij]" (I thought Zayd [his father is going out]). If you opened it (the hamza), the meaning would become: "hasibtu Zaydan khurujahu" (I thought Zayd his going out). This is impossible. It is also far-fetched because there is no way what he said could yield a sound meaning, unless "la" is made redundant, and there is no reason to orient a letter in the Book of Allah, Almighty and Majestic, towards redundancy (7) without proof that must be accepted. The reading is good on the basis that the meaning is: because they cannot escape.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 2/192. (2) In al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/495. (3) Al-Sab'a p. 308, and al-Taysir p. 117. (4) In I'rab al-Qur'an 2/193, and what precedes it and what will come between brackets is from it. (5) In (d) and (m): with the breaking of the Alif. (6) Meaning that the object of "hasiba" if it was a sentence and was a second object, the "inna" in it would be broken (inna); because it is a position of subject and predicate. Al-Durr al-Masun 5/626. (7) Meaning redundancy. See the marginalia of

Tafsir al-Tabari edited by Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, 30/14.

सूरह अल-अनफाल, आयत 59 54

"यसाबन्ना" (वे समझें) के लिए एक कर्म (object) के साथ, जबकि इसे दो कर्मों की आवश्यकता है। अल-नहस ने कहा (1): यह एक कठिन व्याख्या है, और पठन (क़िरात) जायज़ है, और अर्थ यह होगा: उनके पीछे वालों को यह नहीं सोचना चाहिए कि जिन्होंने कुफ़्र किया वे बच निकले, इसलिए सर्वनाम (pronoun) पहले बताई गई बात की ओर लौटेगा, सिवाय इसके कि 'ता' (तहसबन्ना - आप समझें) के साथ पठन अधिक स्पष्ट है। अल-महदवी: जिसने इसे 'या' (यसाबन्ना) के साथ पढ़ा, यह संभव है कि क्रिया में नबी (स.अ.व.) की ओर इशारा करने वाला एक सर्वनाम हो, और "जिन्होंने कुफ़्र किया वे बच निकले" दो कर्म होंगे। यह भी संभव है कि "जिन्होंने कुफ़्र किया" कर्ता (फ़ाइल) हो, और पहला कर्म हटा दिया गया हो, अर्थ होगा: काफ़िरों को अपने बारे में यह नहीं सोचना चाहिए कि वे बच निकले। मक्की (2): यह संभव है कि "सबक़ू" (वे बच निकले) के साथ "अन" (कि) को निहित माना जाए, जो दो कर्मों का स्थान ले लेगा, और अनुमान होगा: काफ़िर यह न समझें कि वे बच निकले; यह वैसा ही है जैसे: {क्या लोगों ने यह समझ रखा है कि वे (यूँ ही) छोड़ दिए जाएँगे} [अल-अनकबूत: 2] में "अन" का दो कर्मों का स्थान लेना। इब्न आमिर ने पढ़ा: "अन्नहुम ला युअ'जिज़ून" (कि वे बेबस नहीं कर सकते) हमज़ा के'फ़तहा' (ज़बर) के साथ (3), और अबू हातिम और अबू उबैद ने इस पठन को नकार दिया। अबू उबैद ने कहा: यह केवल तभी जायज़ है जब अर्थ यह हो: और आप काफ़िरों के बारे में यह न समझें कि वे बेबस नहीं कर सकते। अल-नहस ने कहा (4): अबू उबैद ने जो उल्लेख किया है वह बसरा के वैयाकरणों (grammarians) के अनुसार जायज़ नहीं है; [यह कहना जायज़ नहीं है:] "हसिबतु ज़ैदन अन्नहु खारीज" (मैंने ज़ैद को समझा कि वह बाहर जा रहा है), सिवाय 'इन्ना' (5) के'कसरा' (ज़ेर) के साथ (इन्नहु), और यह इसलिए जायज़ नहीं था क्योंकि यह मुब्तदा (विषय) के स्थान पर है (6), जैसा कि आप कहते हैं: "हसिबतु ज़ैदन [अबूहु खारीज]" (मैंने ज़ैद को [उसके पिता बाहर जा रहे हैं] समझा)। यदि आपने इसे 'फ़तहा' के साथ पढ़ा, तो अर्थ हो जाएगा: "हसिबतु ज़ैदन खुरुजहु" (मैंने ज़ैद को उसका बाहर जाना समझा)। यह असंभव है। इसमें यह भी दूर की बात है कि उन्होंने जो कहा उसका कोई सही अर्थ नहीं निकलता, जब तक कि "ला" को अतिरिक्त (ज़ाएद) न मान लिया जाए, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की किताब में किसी अक्षर को बिना किसी अकाट्य प्रमाण के अतिरिक्त (7) ठहराने का कोई आधार नहीं है। यह पठन इस आधार पर अच्छा है कि अर्थ यह हो: क्योंकि वे बेबस नहीं कर सकते।

(1) इ'राब अल-कुरान 2/192 में। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/495 में। (3) अल-सबा पृष्ठ 308, और अल-तयसीर पृष्ठ 117। (4) इ'राब अल-कुरान 2/193 में, और जो उससे पहले है और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (5) (द) और (म) में: अलिफ़ के कसरा के साथ। (6) यानी 'हसिबा' का कर्म यदि एक वाक्य हो और वह दूसरा कर्म हो, तो उसमें 'इन्ना' मकसूर (इन्ना) होगा; क्योंकि वह मुब्तदा और ख़बर का स्थान है। अल-दुर्र अल-मसून 5/626। (7) यानी अतिरिक्त होना। शेख महमूद शाकिर (रह.) द्वारा संपादित तफ़सीर अल-तबरी के हाशिए देखें 30/14।

سورة الأنفال، الآية ٥٩ ٥٤

لـ «يحسبنَّ» ایک مفعول کے ساتھ، جبکہ اسے دو مفعولوں کی ضرورت ہے۔ النحاس نے کہا(١): یہ سخت تکلف ہے، اور یہ قرات جائز ہے، اور معنی یہ ہوگا: ان کے پیچھے والے یہ گمان نہ کریں کہ جنہوں نے کفر کیا وہ سبقت لے گئے (بچ نکلے)، تو ضمیر ماقبل کی طرف لوٹے گی، سوائے اس کے کہ 'تا' (تحسبن - آپ گمان نہ کریں) کے ساتھ قرات زیادہ واضح ہے۔ المهدوی: جس نے اسے 'یا' (یحسبن) کے ساتھ پڑھا، اس میں یہ احتمال ہے کہ فعل میں نبی ﷺ کی طرف اشارہ کرنے والی ضمیر ہو، اور «الذین کفروا سبقوا» دونوں مفعول ہوں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «الذین کفروا» فاعل ہو، اور مفعولِ اول محذوف ہو، معنی یہ ہوگا: کافر اپنے بارے میں یہ گمان نہ کریں کہ وہ بچ نکلے ہیں۔ مکّی(٢): یہ بھی جائز ہے کہ «سبقوا» کے ساتھ «أن» کو مقدر مانا جائے، جو دو مفعولوں کے قائم مقام ہو جائے، اور تقدیر یوں ہوگی: کافر یہ گمان نہ کریں کہ وہ بچ نکلے ہیں؛ تو یہ ﴿أَحَسِبَ النَّاسُ أَن يُتْرَكُوا﴾ [العنكبوت: ٢] کی طرح ہے جس میں «أن» دو مفعولوں کے قائم مقام ہے۔ اور ابن عامر نے پڑھا: «أنَّهم لا يُعجزون» ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ(٣)، اور ابو حاتم اور ابو عبید نے اس قرات کو بعید قرار دیا ہے۔ ابو عبید نے کہا: یہ صرف اس صورت میں جائز ہے کہ معنی یہ ہو: اور آپ کافروں کے بارے میں یہ گمان نہ کریں کہ وہ عاجز نہیں کر سکتے۔ النحاس نے کہا(٤): ابو عبید نے جو ذکر کیا ہے وہ نحویین بصرہ کے نزدیک جائز نہیں ہے، [یہ کہنا جائز نہیں:] "حسبت زیداً أنه خارج" (میں نے زید کو گمان کیا کہ وہ باہر جا رہا ہے)، سوائے «إنَّ» کے کسرہ کے ساتھ(٥) (إنَّه)، اور یہ اس لیے جائز نہیں ہوا کیونکہ یہ مبتدا کے مقام پر ہے(٦)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "حسبت زیداً [أبوه خارج]"۔ اگر آپ نے اسے فتحہ دیا تو معنی یہ ہو جائے گا: "حسبت زیداً خروجه" (میں نے زید کو اس کا نکلنا گمان کیا)۔ اور یہ محال ہے۔ اس میں یہ دوری

بھی ہے کہ انہوں نے جو بات کہی اس کا کوئی صحیح معنی نہیں بنتا، الا یہ کہ «لا» کو زائد قرار دیا جائے، اور اللہ عزوجل کی کتاب میں کسی حرف کو بغیر کسی ایسی دلیل کے جس کو تسلیم کرنا واجب ہو، زیادتی (تطول)(۷) کی طرف موڑنے کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔ اور یہ قرات اس بنیاد پر اچھی ہے کہ معنی یہ ہو: اس لیے کہ وہ عاجز نہیں کر سکتے۔

---

(۱) إعراب القرآن ۲/ ۱۹۲ میں۔ (۲) الكشف عن وجوه القراءات ۱/ ٤٩٥ میں۔ (۳) السبعة ص۳۰۸، اور التيسير ص۱۱۷۔ (٤) إعراب القرآن ۲/ ۱۹۳ میں، اور اس سے پہلے اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں: الف کے کسرہ کے ساتھ۔ (٦) یعنی 'حسب' کا مفعول اگر جملہ ہو اور وہ دوسرا مفعول ہو، تو اس میں 'إنَّ' مکسور ہوگی؛ کیونکہ یہ ابتدا اور خبر کا مقام ہے۔ الدر المصون ٥/ ٦٢٦۔ (۷) یعنی زائد ہونا۔ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ کی تحقیق کردہ تفسیر طبری کے حاشیہ کو دیکھیں ۳۰/ ١٤۔

Page 55

Surat al-Anfal: Verses 59 - 60

Makki(1): The meaning is: Let not the disbelievers think themselves to have escaped because they cannot frustrate [God's purpose], i.e., they cannot escape. So, “anna” is in the accusative position by omitting the “lam”, or in the genitive position by applying the “lam”; because of its frequent omission with “anna”, and it is narrated from al-Khalil and al-Kisa'i. The rest read it with “inna” (with kasra) as a starting point and a break from what precedes it, and it is the preferred choice; because of the meaning of emphasis in it, and because the majority is upon it.

It was narrated from Ibn Muhaysin that he read: “la yu'ajizzun” with shadda and kasra on the nun. An-Nahhas(2): This is an error from two aspects: one is that the meaning of “ajjazahu” is: he weakened him and weakened his matter. The other is that it should have been with two “nuns”(3). The meaning of “a'jazahu” is: he preceded him and passed him until he could not catch him.

The Almighty's saying: {And prepare against them whatever you are able of power and of steeds of war by which you may terrify the enemy of Allah and your enemy and others besides them whom you do not know [but] whom Allah knows. And whatever you spend in the cause of Allah will be fully repaid to you, and you will not be wronged. 60}

In it are six issues:

The first: The Almighty's saying: {And prepare against them} Allah, the Exalted, commanded the believers to prepare strength(4) for the enemies after emphasizing the precedence of piety. For if Allah, the Exalted, had willed, He would have defeated them with words, and by spitting in their faces, and with a handful of dust as the Messenger of Allah ﷺ did(5). But He wanted to test some...

---

(1) In “Al-Kashf ‘an Wujuh al-Qira’at” 1/494. (2) In “Ma’ani al-Qur’an” 3/165-166, and what precedes it from him. (3) Abu Hayyan said in “Al-Bahr” 4/511: As for it being with one “nun”, it is permissible, not obligatory, and it has been read as such in the seven [readings] [i.e., in various places]. As for “ajjazani” with a shadda, the author of “Al-Lawamih” mentioned that its meaning is: slowed down and hindered. He said: It may also mean: attributed me to inability, and the shadda in this reading is from this

meaning, so the reading is not an error as mentioned by An-Nahhas. (4) In (Kh): “The equipment”. (5) Previously on page 43 of this volume.

पृष्ठ ५५

सूरह अल-अनफाल: आयत ५९ - ६०

मक्की(१): तो अर्थ है: काफ़िर अपने आप को बच निकलने वाला न समझें क्योंकि वे [अल्लाह को] बेबस नहीं कर सकते, यानी: वे बच नहीं सकते। तो "अन्ना" (أَنَّ) लाम (ل) के विलोप के कारण नसब (अव्यय) की स्थिति में है, या लाम के लागू होने पर खफ़्ज़ (संबोधन) की स्थिति में है; क्योंकि "अन्ना" के साथ इसका विलोप अक्सर होता है, और यह अल-ख़लील और अल-किसाई से वर्णित है। बाकियों ने "इन्ना" (إِنَّ) को कसरा के साथ पढ़ा है, जो पिछले वाक्य से अलग एक नई शुरुआत के रूप में है, और यही पसंदीदा विकल्प है; क्योंकि इसमें ताकीद (ज़ोर) का अर्थ है, और क्योंकि जमाअत (बहुमत) इसी पर है।

इब्न मुहयसिन से वर्णित है कि उन्होंने "ला युअज्ज़िज़ून" (لا يُعجِّزون) तशदीद और नून पर कसरा के साथ पढ़ा। अन-नह़्ह़ास(२): यह दो कारणों से गलत है: पहला यह कि "अज्ज़ज़ह़ू" का अर्थ है: उसने उसे कमज़ोर कर दिया और उसके मामले को कमज़ोर कर दिया। दूसरा यह कि इसे दो "नून" के साथ होना चाहिए था(३)। "अअ्ज़ज़ह़ू" का अर्थ है: वह उससे आगे निकल गया और उससे बच गया यहाँ तक कि वह उसे पा न सका।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनके(मुकाबले के) लिए जितनी भी तुम शक्ति और पाले हुए घोड़ों को तैयार कर सको करो, जिसके द्वारा तुम अल्लाह के शत्रु और अपने शत्रु को डरा सको और उनके सिवा दूसरों को भी जिन्हें तुम नहीं जानते, अल्लाह उन्हें जानता है। और तुम अल्लाह की राह में जो कुछ भी खर्च करोगे वह तुम्हें पूरा-पूरा लौटा दिया जाएगा और तुम्हारे साथ कोई अन्याय नहीं किया जाएगा। ६०}

इसमें छह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके लिए तैयार करो} अल्लाह सुब्हानहु ने ईमान वालों को तक़वा (परहेज़गारी) की प्रधानता पर ज़ोर देने के बाद दुश्मनों के लिए शक्ति(४) तैयार करने का आदेश दिया। यदि अल्लाह सुब्हानहु चाहता, तो वह उन्हें केवल शब्दों से, उनके चेहरों पर थूकने से, और धूल की एक मुट्ठी से हरा देता जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने किया था(५)। लेकिन उसने चाहा कि वह कुछ को आज़माए...

(१) "अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराआत" १/४९४ में। (२) "मआनी अल-क़ुरआन" ३/१६५-१६६ में, और इससे पहले का भाग। (३) अबू ह़य्यान ने "अल-बह़र" ४/५११ में कहा: जहाँ तक एक "नून" के साथ होने का सवाल है, तो यह जायज़ है, अनिवार्य नहीं, और सात क़िराअतों में [यानी विभिन्न स्थानों पर] इसे इसी तरह पढ़ा गया है। जहाँ तक तशदीद के साथ "अज्ज़ज़नी" का सवाल है, "अल-लवामिह़" के लेखक ने उल्लेख किया है कि इसका अर्थ है: सुस्त करना और रोकना। उन्होंने कहा: इसका अर्थ यह भी हो सकता है: मुझे अक्षमता की ओर प्रवृत्त करना, और इस क़िराअत में तशदीद इसी अर्थ से है, इसलिए यह क़िराअत गलत नहीं है जैसा कि अन-नह़्ह़ास ने उल्लेख किया है। (४) (ख) में: "सामग्री"। (५) इस जिल्द के पृष्ठ ४३ पर पहले आ चुका है।

صفحہ ۵۵

سورۃ الانفال: آیات ۵۹ - ۶۰

مکی(۱): پس معنی یہ ہے: کافر اپنے آپ کو بچ نکلنے والا نہ سمجھیں کیونکہ وہ [اللہ کو] عاجز نہیں کر سکتے، یعنی: وہ بچ نہیں سکتے۔ چنانچہ "أنَّ" لام کے حذف کے ساتھ محل نصب میں ہے، یا لام کے عمل کی وجہ سے محل خفض میں ہے؛ کیونکہ "أنَّ" کے ساتھ اس کا حذف کثرت سے ہوتا ہے، اور یہ الخلیل اور الکسائی سے مروی ہے۔ باقی قارئین نے "إنَّ" کو کسرہ کے ساتھ استیناف (نئے جملے کے آغاز) اور ماقبل سے انقطاع کی بنا پر پڑھا ہے، اور یہی پسندیدہ قول ہے؛ کیونکہ اس میں تاکید کا معنی پایا جاتا ہے، اور اس لیے بھی کہ جماعت (اکثریت) اسی پر ہے۔

اور ابن محیصن سے مروی ہے کہ انہوں نے "لا يُعجِّزون" تشدید اور نون کے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ النحاس(۲): یہ دو وجہ سے غلط ہے: ایک یہ کہ "عجَّزہ" کا معنی ہے: اسے کمزور کر دیا اور اس کے معاملے کو کمزور کر دیا۔ اور دوسری وجہ یہ ہے کہ اسے دو "نون" کے ساتھ ہونا چاہیے تھا(۳)۔ اور "أعجزہ" کا معنی ہے: وہ اس سے آگے نکل گیا اور اسے پیچھے چھوڑ دیا یہاں تک کہ وہ اس پر قدرت نہ پا سکا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِن دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنفِقُوا مِن شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿۶۰﴾

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُم﴾ اللہ سبحانہ نے مومنوں کو دشمنوں کے لیے قوت(۴) تیار کرنے کا حکم دیا ہے، تقویٰ کی ترجیح کی تاکید کے بعد۔ پس اللہ سبحانہ اگر چاہتا تو انہیں کلام سے، ان کے چہروں پر تھوکنے سے، اور مٹی کی ایک مٹھی سے شکست دے دیتا جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے کیا تھا(۵)۔ لیکن اس نے چاہا کہ بعض کو آزمائے...

---

(۱) الکشف عن وجوہ القراءات ۱ / ۴۹۴ میں۔ (۲) معانی القرآن ۳ / ۱۶۵ - ۱۶۶ میں، اور اس سے پہلے کا کلام۔ (۳) ابو حیان نے البحر ۴ / ۵۱۱ میں کہا: رہا اس کا ایک نون کے ساتھ ہونا تو یہ جائز ہے واجب نہیں، اور اسے سبعہ قراءات میں [یعنی مختلف مقامات پر] پڑھا گیا ہے۔ اور رہا "عجّزنی" تشدید کے ساتھ، تو صاحبِ لوامح نے ذکر کیا ہے کہ اس کا معنی ہے: سست کرنا اور روکنا۔ انہوں نے کہا: اور یہ "مجھے عاجز قرار دینے" کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، اور اس قراءت میں تشدید اسی معنی سے ہے، لہذا یہ قراءت غلط نہیں ہے جیسا کہ النحاس نے ذکر کیا ہے۔ (۴) (خ) میں: العدة (ساز و سامان)۔ (۵) اس جزء کے صفحہ ۴۳ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 60 | Page 56

...people by one another according to His prior knowledge and His effective decree(1). And everything you prepare for your friend of good, or for your enemy of evil, is included in your preparation. Ibn Abbas said: "Power here means weapons and bows(2)."

And in "Sahih Muslim"(3) from Uqbah bin Amir, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) while he was on the pulpit saying: "And prepare against them whatever you can of power. Verily, power is shooting; verily, power is shooting; verily, power is shooting." This text was narrated from Uqbah by Abu Ali Thumamah bin Shufay al-Hamdani(4), and he has no other [narration] in the Sahih(5).

And another Hadith regarding shooting from Uqbah as well, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Lands will be opened for you, and Allah will suffice you. So let not any one of you fail to practice (lit. amuse himself) with his arrows(6)."

And he (peace be upon him) said: "Every amusement that a man engages in is void except for his shooting with his bow, his training of his horse, and his playing with his family, for these are from the truth(7)." The meaning of this, and Allah knows best, is that everything a man amuses himself with that does not benefit him in the immediate or the long term is void, and turning away from it is better. And these three matters, even if he does them as a form of amusement and activity, they are 'truth' (meaningful/valid) because they are connected to what may be beneficial. For shooting with a bow and training a horse are both aids for fighting. And playing with the family...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/861. (2) Reported by Abu al-Shaykh and Ibn Mardawayh as in al-Durr al-Manthur 3/192 similarly, and 'qisiyy' is the plural of 'qaws' (bow). (3) Number (1917), and it is with Ahmad (17432). (4) Al-Akhruji, and it is said: Al-Asbahi, the Egyptian, lived in Alexandria, died during the caliphate of Hisham ibn Abd al-Malik before 120 AH. At-Tahdhib 1/274. (5) Thus said the author, but Muslim has also narrated for him in 'Al-Jana'iz' (968) from Fadalah bin Ubayd. See Rijal Sahih Muslim by Ibn Manjuwayh 1/111. (6) Reported by Ahmad (17433), and Muslim (1918). His saying: "So let not any one of you fail to amuse himself with his arrows," means: making shooting a substitute for idle amusement, so he becomes proficient in it and remains occupied with it so that he does not forget it nor neglect it and thereby sin. Al-Mufhim 3/760. (7) Reported by Ahmad (17300), Abu Dawud (2513), at-Tirmidhi

(1637), and an-Nasa'i in al-Mujtaba 6/222-223 from the Hadith of Uqbah also. At-Tirmidhi said: Hasan Sahih (Good and Authentic).

सूरा अल-अनफाल, आयत 60 | पृष्ठ 56

...अपने पूर्व ज्ञान और प्रभावी डिक्री के अनुसार लोगों को एक-दूसरे के द्वारा(1)। और जो कुछ भी आप अपने मित्र के लिए भलाई या अपने शत्रु के लिए बुराई के लिए तैयार करते हैं, वह आपकी तैयारी (साधन) में शामिल है। इब्न अब्बास ने कहा: "यहाँ 'शक्ति' का अर्थ हथियार और धनुष है(2)।"

और "सहीह मुस्लिम"(3) में उकबा बिन आमिर से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को मिम्बर पर कहते सुना: "और उनके विरुद्ध जितनी शक्ति तुम जुटा सको, तैयार रखो। निस्संदेह शक्ति तीरंदाजी है, निस्संदेह शक्ति तीरंदाजी है, निस्संदेह शक्ति तीरंदाजी है।" यह पाठ उकबा से अबू अली थुमामा बिन शुफ़य अल-हमदानी(4) द्वारा वर्णित किया गया था, और सहीह में उनके पास इसके अलावा कोई अन्य रिवायत नहीं है(5)।

और तीरंदाजी के बारे में उकबा से ही एक और हदीस है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "तुम्हारे लिए ज़मीनें खोल दी जाएंगी, और अल्लाह तुम्हारे लिए पर्याप्त होगा। इसलिए तुममें से कोई भी अपने तीरों के साथ अभ्यास (खेलने) करने में अक्षम न हो(6)।"

और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फरमाया: "हर वह चीज़ जिससे आदमी खेलता या बहलता है वह बेकार (बातिल) है, सिवाय अपने धनुष से तीर चलाने, अपने घोड़े को प्रशिक्षित करने और अपने परिवार के साथ खेलने के, क्योंकि ये सत्य (हक) में से हैं(7)।" इसका अर्थ, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है, यह है कि हर वह चीज़ जिससे इंसान अपना मन बहलाता है, जिससे उसे न तो वर्तमान में और न ही भविष्य में कोई लाभ होता है, वह व्यर्थ है, और उससे दूर रहना ही बेहतर है। और ये तीन चीज़ें, भले ही वह उन्हें मनोरंजन और सक्रिय रहने के लिए करता हो, वे सत्य हैं क्योंकि वे उस चीज़ से जुड़ी हैं जो फायदेमंद हो सकती है। क्योंकि धनुष से तीर चलाना और घोड़े को प्रशिक्षित करना दोनों ही युद्ध में सहायक होते हैं। और परिवार के साथ खेलना...

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/861। (2) अबू अल-शेख और इब्न मर्दवैह द्वारा अल-दुर्र अल-मंथर 3/192 में इसी तरह उद्धृत किया गया है, और 'किसीय' 'कौस' (धनुष) का बहुवचन है। (3) संख्या (1917), और यह अहमद (17432) के पास है। (4) अल-अखरुजी, और कहा जाता है: अल-असबाही, मिस्र के, अलेक्जेंड्रिया में रहते थे, हिशाम इब्न अब्द अल-मलिक के खिलाफत के दौरान 120 हिजरी से पहले उनकी मृत्यु हो गई। अल-तहज़ीब 1/274। (5) ऐसा लेखक

ने कहा, लेकिन मुस्लिम ने उनके लिए 'अल-जनाइज़' (968) में फदाला बिन उबैद से भी रिवायत की है। इब्न मंजुवैह द्वारा रिजाल सहीह मुस्लिम 1/111 देखें। (6) अहमद (17433) और मुस्लिम (1918) द्वारा उद्धृत। उनका कहना: "तो तुममें से कोई भी अपने तीरों से खेलने में अक्षम न हो," का अर्थ है: मनोरंजन के स्थान पर तीरंदाजी को अपनाना, ताकि वह इसमें कुशल हो जाए और इसमें व्यस्त रहे ताकि वह इसे भूले नहीं और न ही इससे गाफिल हो और गुनाहगार बने। अल-मुफ़्हिम 3/760। (7) अहमद (17300), अबू दाऊद (2513), अल-तिर्मिज़ी (1637), और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 6/222-223 में उकबा की हदीस से भी उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन सहीह।

سورة الانفال، آیت 60 | صفحہ 56

...لوگوں کو بعض کے ذریعے اپنے سابقہ علم اور نافذ ہونے والے فیصلے کے مطابق(1)۔ اور جو کچھ بھی تم اپنے دوست کے لیے خیر یا دشمن کے لیے شر کی صورت میں تیار کرتے ہو، وہ تمہاری تیاری (عدت) میں داخل ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "یہاں 'قوت' سے مراد اسلحہ اور کمانیں ہیں(2)۔"

اور "صحیح مسلم"(3) میں عقبہ بن عامر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو منبر پر یہ فرماتے ہوئے سنا: "اور ان کے لیے جتنی تم سے ہو سکے قوت تیار رکھو، خبردار! یقیناً قوت تیر اندازی ہے، خبردار! یقیناً قوت تیر اندازی ہے، خبردار! یقیناً قوت تیر اندازی ہے"۔ یہ متن عقبہ سے ابو علی ثمامہ بن شفی الہمدانی(4) نے روایت کیا ہے، اور صحیح مسلم میں ان کی اس کے علاوہ کوئی اور روایت نہیں ہے(5)۔

اور تیر اندازی کے بارے میں عقبہ ہی سے ایک اور حدیث ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "عنقریب تمہارے لیے زمینیں فتح کر دی جائیں گی، اور اللہ تمہارے لیے کافی ہوگا، پس تم میں سے کوئی بھی اپنے تیروں کے ساتھ کھیلنے (مشق کرنے) سے عاجز نہ آئے(6)۔"

آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر وہ چیز جس سے آدمی کھیلتا ہے وہ باطل ہے سوائے اپنی کمان سے تیر چلانے، اپنے گھوڑے کو سدھانے، اور اپنے گھر والوں کے ساتھ کھیلنے کے، کیونکہ یہ حق میں سے ہے(7)۔" اس کا مطلب، اور اللہ بہتر جانتا ہے، یہ ہے کہ ہر وہ چیز جس سے انسان دل بہلاتا ہے اور اس سے اسے دنیا یا آخرت میں کوئی فائدہ نہیں ہوتا، وہ باطل ہے اور اس سے اعراض کرنا ہی بہتر ہے۔ اور یہ تینوں باتیں، اگرچہ وہ انہیں دل لگی اور نشاط کے لیے کرتا ہے، حق ہیں

کیونکہ ان کا تعلق ان چیزوں سے ہے جو فائدہ مند ہو سکتی ہیں۔ کیونکہ کمان سے تیر چلانا اور گھوڑے کو سدھانا دونوں ہی قتال (جنگ) کے معاونات میں سے ہیں۔ اور اہل خانہ کے ساتھ کھیلنا...

(1) احکام القرآن از ابن العربی 861/2۔ (2) اسے ابو الشیخ اور ابن مردویہ نے الدر المنثور 192/3 میں اسی طرح نکالا ہے، اور 'قسی' کمان (قوس) کی جمع ہے۔ (3) نمبر (1917)، اور یہ احمد (17432) کے ہاں ہے۔ (4) الاخروجی، اور کہا جاتا ہے: الاصبحی، مصری، اسکندریہ میں مقیم تھے، ہشام بن عبد الملک کی خلافت میں 120 ہجری سے پہلے وفات پائی۔ التہذیب 274/1۔ (5) مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، سوائے اس کے کہ مسلم نے ان سے 'الجنائز' (968) میں فضالہ بن عبید سے بھی روایت کی ہے۔ دیکھئے: رجال صحیح مسلم از ابن منجویہ 111/1۔ (6) اسے احمد (17433) اور مسلم (1918) نے نکالا ہے۔ ان کا قول: "پس تم میں سے کوئی عاجز نہ آئے کہ اپنے تیروں سے کھیلے"، یعنی: تیر اندازی کو لہو و لعب کا بدل بنا لے، پس اس میں مشغول رہے اور اس کی مشق کرے تاکہ اسے بھول نہ جائے اور نہ ہی اس سے غافل ہو کر گناہگار بنے۔ المفہم 760/3۔ (7) اسے احمد (17300)، ابو داؤد (2513)، ترمذی (1637) اور نسائی نے المجتبیٰ 222/6-223 میں عقبہ ہی کی حدیث سے نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: حسن صحیح ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 60 57

...may lead to having a child who believes in the oneness of Allah and worships Him; thus these three are among the truth (1).

And in the "Sunan" of Abu Dawood, Al-Tirmidhi, and Al-Nasa'i, from Uqbah bin 'Amir, from the Prophet (PBUH): "Indeed, Allah admits three people to Paradise for one arrow: its maker who intends good in its manufacture, the archer, and the one who hands it to him" (2).

The virtue of archery is great, its benefit for Muslims is immense, and its harm to the disbelievers is severe. He (PBUH) said: "O children of Ishmael, shoot, for your father was an archer" (3). Learning horsemanship and using weapons is a collective obligation (fard kifaya), and it may become an individual obligation.

The Second: His saying, the Almighty: {AND OF STEEDS TETHERED}. Al-Hasan, Amr bin Dinar, and Abu Haiwah read: "Wa min rubuti al-khail" with a damma on the Ra and Ba, plural of Ribat, like Kitab and Kutub (4).

Abu Hatim said on the authority of Abu Zaid (5): "Ribat" of horses: five and above, and their group is "rubut". It is the group that is tethered. It is said: "rabata yurbitu ribatan", and "irtabata irtibatan". And "marbit" of horses and "murabituha": it is tethering them in the face of the enemy. The poet said (6): God commanded their tethering to His enemies In war, indeed God is a good supporter.

And Mak'hul bin Abdullah said: Blame for the tethering of steeds and their confinement And Muhammad, the Prophet of God, enjoined it (7).

---

(1) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman by Al-Halimi 3/90, and Shu'ab al-Iman by Al-Bayhaqi after Hadith (6496). (2) Sunan Abi Dawud (2513), Sunan at-Tirmidhi (1637), Sunan an-Nasa'i (Al-Mujtaba) 6/222, and it is in Ahmad (17300), and a part of it was mentioned nearby. (3) Narrated by Ahmad (16528), and Al-Bukhari (2899) from the hadith of Salama bin al-Akwa', and it has been mentioned previously in 6/103. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/546, and Ibn Khalawayh mentioned it in the "Anomalous Recitations" p. 50 from al-Hasan. (5) In (M): from Ibn Zaid, and the discussion is in Al-Tamheed 4/205. (6) He is Ka'b bin Malik, and the verse is in his Diwan p. 196, and Al-Tamheed 4/205. (7) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 4/206.

सूरह अल-अनफाल: आयत 60 57

...इस बात की ओर ले जा सकता है कि उसकी कोई ऐसी संतान हो जो अल्लाह की एकता को स्वीकार करे और उसकी इबादत करे; इसलिए ये तीनों हक़ में से थे (1)।

और अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और अन-नसाई की "सुनन" में उक़बा बिन आमिर से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह एक तीर की वजह से तीन व्यक्तियों को जन्नत में दाखिल करता है: उसे बनाने वाला जो उसे बनाने में भलाई की नीयत रखता है, तीर चलाने वाला, और उसे तीर पकड़ाने वाला" (2)।

तीरंदाजी की फजीलत बड़ी है, मुसलमानों के लिए इसका लाभ महान है, और काफ़िरों पर इसकी मार बहुत सख्त है। आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ऐ इस्माइल की औलाद, तीर चलाओ, क्योंकि तुम्हारे पिता तीरंदाज थे" (3)। घुड़सवारी सीखना और हथियारों का उपयोग करना फर्ज़-ए-किफ़ाया (सामूहिक कर्तव्य) है, और कभी-कभी यह व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य हो जाता है।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और पाले हुए घोड़ों से}। अल-हसन, अम्र बिन दीनार और अबू हैवह ने इसे "रुबुत अल-खैल" पढ़ा है, रा और बा पर पेश (धम्मा) के साथ, जो रिबात का बहुवचन है, जैसे किताब और कुतुब (4)।

अबू हातिम ने अबू ज़ैद (5) से रिवायत की है: घोड़ों का "रिबात": पाँच और उससे अधिक, और उनका समूह "रुबुत" है। यह वह समूह है जिसे बांधा जाता है। कहा जाता है: "रब-त युर-बितु रिबातन", और "इर-त-ब-त इर-ति-बातन"। घोड़ों का "मरबित" और "मुराबितुहा": इसका अर्थ है उन्हें दुश्मन के सामने बांधना। कवि ने कहा है (6): अल्लाह ने उन्हें अपने दुश्मनों के खिलाफ बांधने का आदेश दिया युद्ध में, बेशक अल्लाह सबसे अच्छा सहायक है।

और मखुल बिन अब्दुल्ला ने कहा: तेज़ घोड़ों को बांधने और उन्हें रोक रखने पर मलामत और अल्लाह के नबी मुहम्मद (सल्ल.) ने इसकी ताकीद की है (7)।

---

(1) अल-मिन्हाज फ़ी शुआब अल-ईमान - अल-हलीमी 3/90, और शुआब अल-ईमान - अल-बैहकी हदीस (6496) के बाद। (2) सुनन अबू दाऊद (2513), सुनन तिर्मिज़ी (1637), सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 6/222, और यह अहमद (17300) में है, और इसका एक हिस्सा पहले आ चुका है। (3) इसे अहमद (16528) और बुखारी (2899) ने सलमा बिन अल-अकवा की हदीस से उद्धृत

किया है, और यह पहले 6/103 में आ चुका है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/546, और इब्न खालवेह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृष्ठ 50 में अल-हसन से उद्धृत किया है। (5) (म) में: इब्न ज़ैद से, और यह चर्चा अल-तमहीद 4/205 में है। (6) वह काब बिन मालिक हैं, और यह शेर उनके दीवान पृष्ठ 196 और अल-तमहीद 4/205 में है। (7) इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 4/206 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الانفال: آیت ۶۰ ۵۷

...اس بات کا سبب بن سکتا ہے کہ اس کی کوئی ایسی اولاد ہو جو اللہ کی وحدانیت کا اقرار کرے اور اس کی عبادت کرے؛ اس لیے یہ تینوں حق میں سے تھے (۱)۔

اور ابو داؤد، ترمذی اور نسائی کی "سنن" میں عقبہ بن عامر سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ ایک تیر کی وجہ سے تین آدمیوں کو جنت میں داخل فرماتا ہے: اسے بنانے والا جو اس کی تیاری میں ثواب کی نیت رکھتا ہو، تیر چلانے والا، اور اسے تیر پکڑانے والا" (۲)۔

تیر اندازی کی فضیلت بڑی ہے، مسلمانوں کے لیے اس کا فائدہ عظیم ہے، اور کافروں پر اس کی ضرب سخت ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے اسماعیل کی اولاد، تیر چلاؤ، کیونکہ تمہارے باپ تیر انداز تھے" (۳)۔ شہسواری سیکھنا اور ہتھیاروں کا استعمال فرضِ کفایہ ہے، اور کبھی کبھی یہ متعین (فرضِ عین) ہو جاتا ہے۔

دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَ مِنْ رِّبَاطِ الْخَيْلِ} (اور پالے ہوئے گھوڑوں سے)۔ الحسن، عمرو بن دینار اور ابو حیوہ نے اسے "رُبُطِ الخیل" پڑھا ہے، را اور با کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، جو رباط کی جمع ہے، جیسے کتاب اور کتب (۴)۔

ابو حاتم نے ابو زید (۵) سے نقل کیا: گھوڑوں کا "رباط": پانچ اور اس سے اوپر، اور ان کی جماعت "رُبُط" ہے۔ یہ وہ گروہ ہے جسے باندھا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "رَبَطَ يَرْبِطُ رِبَاطاً"، اور "اِرْتَبَطَ اِرْتِبَاطاً"۔ اور گھوڑوں کا "مربط" اور "مرابطہا": اس کا مطلب ہے انہیں دشمن کے سامنے باندھنا۔ شاعر نے کہا (۶): اللہ نے انہیں اپنے دشمنوں کے مقابلے میں باندھنے کا حکم دیا جنگ میں، بے شک اللہ بہترین مددگار ہے۔

اور مکحول بن عبداللہ نے کہا: تیز رفتار گھوڑوں کو باندھنے اور انہیں روک رکھنے پر ملامت اور اللہ کے نبی محمد ﷺ نے اس کی وصیت فرمائی (۷)۔

---

(۱) المنہاج فی شعب الایمان للحلیمی ۳/۹۰، اور شعب الایمان للبیہقی حدیث نمبر (۶۴۹۶) کے بعد۔ (۲) سنن ابی داؤد (۲۵۱۳)، سنن ترمذی (۱۶۳۷)، سنن نسائی (المجتبیٰ) ۶/۲۲۲، اور یہ امام احمد (۱۷۳۰۰) کے ہاں بھی ہے، اور اس کا ایک حصہ قریب ہی گزرا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۶۵۲۸) اور بخاری (۲۸۹۹) نے سلمہ بن الاکوع کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ۶/۱۰۳ میں گزر چکا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۵۴۶، اور ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذہ' ص ۵۰ میں الحسن سے نقل کیا ہے۔ (۵) (م) میں: ابن زید سے مروی ہے، اور یہ کلام التمہید ۴/۲۰۵ میں ہے۔ (۶) وہ کعب بن مالک ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۱۹۶ اور التمہید ۴/۲۰۵ میں ہے۔ (۷) ابن عبد البر نے التمہید ۴/۲۰۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Anfal; Verse 60 58

Tying and maintaining horses is a great merit and a noble status. Urwah al-Bariqi had seventy horses prepared for Jihad (1). Females are preferred among them; this was stated by Ikrimah and a group [of scholars]. This is correct, for the female's belly is a treasure and her back is glory. The horse of Gabriel was female (2).

The Imams narrated from Abu Huraira that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Horses are for three [purposes]: for one man they are a reward, for another a cover [protection from poverty], and for another a burden [sin]." The hadith (3). He did not specify male or female. The best of them are those with the greatest reward and most benefit.

The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked: "Which of the necks [slaves to be freed] is best?" He said: "The most expensive in price and the most precious to its people" (4).

An-Nasa'i narrated from Abu Wahb al-Jushami—who was a Companion—that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Name yourselves with the names of the Prophets, and the most beloved of names to Allah, the Mighty and Sublime, are Abdullah and Abdurrahman. Keep horses, wipe their foreheads and hindquarters, and put necklaces on them, but do not put bowstrings around their necks, and you should choose every reddish-brown horse with a blaze and white leg markings, or a chestnut horse with a blaze and white leg markings, or a black horse with a blaze and white leg markings" (5).

(1) Reported by Ahmad after Hadith (19355), and Al-Bukhari after Hadith (3643) without the phrase: "prepared for Jihad." (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/863. WWW.NAFSEISLAM.COM (3) Previously mentioned 5/52. (4) Part of a hadith reported by Ahmad (21331), Al-Bukhari (2518), and Muslim (84) on the authority of Abu Dharr. (5) Sunan an-Nasa'i (al-Mujtaba) 6/218-219, also in Ahmad (19032), Abu Dawud (2543) and (2553). It is via Muhammad bin Muhajir, from Uqayl bin Shabib, from Abu Wahb. Al-Dhahabi said in al-Mizan 3/88: Uqayl bin Shabib from Abu Wahb al-Jushami; neither he nor the Companion is known except through this hadith. Ibn al-Qattan said in Bayan al-Wahm wal-Iham 4/380: The mentioned Uqayl's state is unknown, and everyone I saw mentioning Abu Wahb among the Companions only mentioned him through what this Uqayl said about him. See Illal by Ibn Abi Hatim 2/312-313. His saying: "The most beloved names to Allah are Abdullah and Abdurrahman" has a supporting witness from the hadith of Ibn Umar in Muslim (2132). Al-Sindi said in the

marginalia of Musnad Ahmad: "Keep horses" is a metaphor for acquiring and fattening them for raids. "Wipe": the intended meaning of wiping is cleaning them of dust and knowing their state of fatness, and this may achieve intimacy between the horse and its owner. "Put necklaces on them" i.e., seeking to elevate religion and defend Muslims. "Awtar" is the plural of witr with a kasra: which is blood; meaning: do not necklace them seeking the blood-revenge of Jahiliyyah, i.e., intend good by them and do not intend evil. It is also said: plural of watar with two fathas: which is the bowstring. "Kumait": is the horse whose color is between black and red. "Agharr": is the one with a blaze (white mark) on its face. "Muhajjal": one with whiteness on its legs. "Ashqar": chestnut in horses is pure redness. "Adham" i.e., black.

सूरह अल-अनफाल; आयत 60 58

घोड़ों को बांधना और पालना एक महान पुण्य और गौरवपूर्ण दर्जा है। उरवाह अल-बारिकी के पास जिहाद के लिए सत्तर घोड़े तैयार थे (1)। उनमें से मादाओं को पसंद किया जाता है; यह इकरीमा और विद्वानों के एक समूह ने कहा है। यह सही है, क्योंकि मादा का पेट एक खजाना है और उसकी पीठ सम्मान है। जिब्रील का घोड़ा मादा था (2)।

इमामों ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "घोड़े तीन प्रकार के होते हैं: एक आदमी के लिए अज्र (पुरस्कार), दूसरे के लिए पर्दा (गरीबी से बचाव), और तीसरे के लिए बोझ (गुनाह)"। हदीस (3)। उन्होंने नर या मादा का उल्लेख नहीं किया। उनमें से सबसे अच्छे वे हैं जिनका अज्र सबसे बड़ा और लाभ सबसे अधिक हो।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा गया: "कौन सी गर्दन [आज़ाद करने के लिए गुलाम] सबसे अच्छी है?" उन्होंने फ़रमाया: "जो कीमत में सबसे महंगी और अपने लोगों के लिए सबसे कीमती हो" (4)।

अन-नसाई ने अबू वहाब अल-जुशमी से रिवायत की—और वे एक सहाबी थे—कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अपने नाम नबियों के नामों पर रखो, और अल्लाह अज़्ज़ व जल को सबसे प्रिय नाम अब्दुल्लाह और अब्दुर्रहमान हैं। घोड़े पालो, उनके माथे और कूल्हों को पोंछो, और उन्हें पट्टे पहनाओ, लेकिन उन्हें तांत के पट्टे न पहनाओ, और तुम्हें हर उस लाल-भूरे घोड़े को चुनना चाहिए जिसके माथे पर सफ़ेद निशान और पैरों में सफेदी हो, या एक सुनहरे लाल घोड़े को जिसके माथे पर सफ़ेद निशान और पैरों में सफेदी हो, या एक काले घोड़े को जिसके माथे पर सफ़ेद निशान और पैरों में सफेदी हो" (5)।

(1) अहमद ने हदीस (19355) के बाद और अल-बुखारी ने हदीस (3643) के बाद इसे उद्धृत किया है, बिना इस वाक्यांश के "जिहाद के लिए तैयार।" (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/863। WWW.NAFSEISLAM.COM (3) पूर्व में उल्लेखित 5/52। (4) अबू ज़र से अहमद (21331), अल-बुखारी (2518), और मुस्लिम (84) द्वारा उद्धृत एक हदीस का अंश। (5) सुनान अन-नसाई (अल-मुज्तबा) 6/218-219, यह अहमद (19032), अबू दाऊद (2543) और (2553) में भी है। यह मुहम्मद बिन मुहाजिर के माध्यम से, उकैल बिन शबीब से, अबू वहाब से है। अद-दाहाबी ने अल-मीज़ान 3/88 में कहा है: अबू वहाब अल-जुशमी से उकैल बिन शबीब; न तो वे और न ही

सहाबी इस हदीस के अलावा जाने जाते हैं। इब्न अल-कत्तान ने बयान अल-वहम वल-इहाम 4/380 में कहा: उल्लेखित उकैल की स्थिति अज्ञात है, और जिसे भी मैंने सहाबियों में अबू वहाब का उल्लेख करते देखा है, उसने केवल उसी के माध्यम से उल्लेख किया है जो इस उकैल ने उनके बारे में कहा था। इब्न अबी हातिम की 'इल्लाल' 2/312-313 देखें। उनका कहना: "अल्लाह को सबसे प्रिय नाम अब्दुल्लाह और अब्दुर्रहमान हैं" इसके लिए मुस्लिम (2132) में इब्न उमर की हदीस से एक गवाह मौजूद है। अल-सिंदी ने मुसनद अहमद के हाशिए में कहा है: "घोड़े पालो" जिहाद के लिए उन्हें पालने का एक रूपक है। "पोंछो": पोंछने का अर्थ उन्हें धूल से साफ करना और उनके मोटापे की स्थिति जानना है, इससे घोड़े और उसके मालिक के बीच लगाव पैदा हो सकता है। "उन्हें पट्टे पहनाओ" यानी धर्म को ऊपर उठाने और मुसलमानों की रक्षा करना। "औतार" 'वित्र' का बहुवचन है: जिसका अर्थ रक्त है; अर्थ: उन्हें जाहिलियत के खून के बदले की तलाश में पट्टे न पहनाओ, यानी उनके माध्यम से अच्छाई का इरादा करो। यह भी कहा गया है: 'वतर' का बहुवचन: जो धनुष की डोरी है। "कुमैत": वह घोड़ा है जिसका रंग काले और लाल के बीच होता है। "अघर": वह जिसके चेहरे पर सफ़ेद निशान हो। "मुहज्जल": जिसके पैरों में सफेदी हो। "अशक़र": घोड़ों में शुद्ध लालिमा है। "अधम" यानी: काला।

سورہ الانفال؛ آیت 60 58

گھوڑوں کو باندھنا اور پالنا ایک بڑی فضیلت اور معزز درجہ ہے۔ عروہ البارقی کے پاس جہاد کے لیے ستر گھوڑے تیار تھے (1)۔ ان میں سے مادہ گھوڑیاں پسندیدہ ہیں؛ یہ عکرمہ اور ایک جماعت [علماء] نے کہا ہے۔ اور یہ صحیح ہے؛ کیونکہ مادہ کا پیٹ خزانہ اور اس کی پیٹھ عزت ہے۔ جبرائیل علیہ السلام کا گھوڑا مادہ تھا (2)۔

ائمہ نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «گھوڑے تین طرح کے ہیں؛ ایک آدمی کے لیے اجر، ایک کے لیے پردہ (فقر سے بچاؤ)، اور ایک کے لیے بوجھ (گناہ)» حدیث (3)۔ آپ ﷺ نے نر یا مادہ کی تخصیص نہیں فرمائی۔ اور ان میں سے بہترین وہ ہیں جن کا اجر سب سے بڑا اور نفع سب سے زیادہ ہو۔

رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا گیا: کون سی گردن [آزاد کرنے کے لیے غلام] سب سے افضل ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «جو قیمت میں سب سے مہنگی اور اپنے گھر والوں کے نزدیک سب سے زیادہ قیمتی ہو» (4)۔

امام نسائی نے ابو وہب الجشمی سے روایت کی - اور وہ صحابی تھے - انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «انبیاء کے ناموں پر نام رکھو، اور اللہ عزوجل کے نزدیک سب سے پسندیدہ نام عبداللہ اور عبدالرحمن ہیں، اور گھوڑے پالو، اور ان کی پیشانیوں اور پیٹھوں کو پونچھو، اور انہیں پٹے پہناؤ لیکن انہیں (خون کے بدلے کی) تانتوں کے پٹے نہ پہناؤ، اور تم پر لازم ہے کہ ہر اس سرخ مائل سیاہ گھوڑے کو اختیار کرو جس کی پیشانی اور پاؤں سفید ہوں، یا سنہری سرخ گھوڑا جس کی پیشانی اور پاؤں سفید ہوں، یا کالا گھوڑا جس کی پیشانی اور پاؤں سفید ہوں» (5)۔

(1) اسے احمد نے حدیث (19355) کے بعد، اور بخاری نے حدیث (3643) کے بعد ان الفاظ کے بغیر نقل کیا ہے: جہاد کے لیے تیار۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 2/ 863۔ (3) WWW.NAFSEISLAM.COM سابقہ حوالہ 5/ 52۔ (4) ایک حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (21331)، بخاری (2518)، اور مسلم (84) نے ابوذر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (5) سنن نسائی (المجتبیٰ) 6/ 218 - 219، اور یہ احمد (19032)، اور ابوداؤد (2543) اور (2553) کے ہاں بھی ہے۔ یہ محمد بن مہاجر کے واسطے سے عقیل بن شبیب سے، انہوں نے ابو وہب سے روایت کیا ہے۔ ذہبی نے المیزان 3/ 88 میں کہا: عقیل بن شبیب از ابو وہب الجشمی، وہ اور صحابی اس حدیث کے علاوہ معروف نہیں ہیں۔ اور ابن القطان نے بیان الوہم والایہام 4/ 380 میں کہا: مذکورہ عقیل کے حالات نامعلوم ہیں، اور میں نے جس کسی کو بھی صحابہ میں ابو وہب کا ذکر کرتے دیکھا ہے اس نے صرف اسی کے ذریعے ذکر کیا ہے جو اس عقیل نے ان کے بارے میں کہا۔ اور دیکھئے علل ابن ابی حاتم 2/ 312-313۔ اور آپ ﷺ کا قول: «اور اللہ کے نزدیک سب سے پسندیدہ نام عبداللہ اور عبدالرحمن ہیں» اس کا شاہد مسلم (2132) میں ابن عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے موجود ہے۔ سندی نے حاشیہ مسند احمد میں کہا: «وارتبطوا الخیل» (گھوڑے پالو) غزوے کے لیے انہیں حاصل کرنے اور تیار کرنے کا کنایہ ہے۔ «وامسحوا» (پونچھو): پونچھنے سے مراد انہیں مٹی سے صاف کرنا ہے، اور ان کے موٹاپے کی حالت معلوم کرنا ہے، اور اس سے گھوڑے کا اپنے مالک سے انس و محبت بھی پیدا ہو سکتی ہے۔ «وقلدوھا» یعنی: دین کو بلند کرنے اور مسلمانوں کے دفاع کی طلب۔ «الأوتار» وتر کی جمع ہے زیر کے ساتھ: جس کا مطلب خون ہے، اور معنی یہ ہے: انہیں جاہلیت کے خون کے بدلے طلب کرنے کے لیے پٹے نہ پہناؤ، یعنی ان سے بھلائی کا ارادہ کرو اور برائی کا ارادہ نہ کرو۔ اور کہا گیا: وتر کی جمع زبر کے ساتھ: جو کہ کمان کی تانت ہے۔ «الکُمیت»: وہ جس کا رنگ سیاہی اور سرخی کے درمیان ہو۔

«أغرّ»: وہ جس کے چہرے پر سفیدی ہو۔ «محجَّل»: وہ جس کے پاؤں میں سفیدی ہو۔ «أشقر»: گھوڑوں میں شقرہ خالص سرخی کو کہتے ہیں۔ «أدهم» یعنی: کالا۔

59 Surah Al-Anfal: Verse 60

At-Tirmidhi narrated from Abu Qatada that the Prophet ﷺ said: "The best of horses is the black one with a white spot on its forehead and a white upper lip, [then the one with a white spot on its forehead and white markings on the legs] with the right foreleg clear of white; if it is not black, then a dark bay with these same markings."(1)

Ad-Darimi also narrated from Abu Qatada that a man said: "O Messenger of Allah, I want to buy a horse, so which one should I buy?" He said: "Buy a black one with a white upper lip and white markings on the legs, with the right foreleg clear of white; or a dark bay with these same markings, and you will gain booty and be safe."(2)

He ﷺ used to dislike 'al-shikal' in horses. 'Al-shikal' is when a horse has white on its right hind leg and its left foreleg, or on its right foreleg and its left hind leg. It was narrated by Muslim from Abu Hurairah (3). It is mentioned that the horse upon which Hussein bin Ali, may Allah be pleased with them, was killed was 'ashkal'.

Third: If it is asked: The saying: {And prepare against them whatever you can of power} was sufficient, so why did He specify archery and horses? It is said to him: Because horses were the essence of wars and their burdens(4), in whose forelocks good is tied, and they are the strongest power, the toughest equipment, and the fortresses of knights, and with them maneuvers are made(5) in the field. He specified them for honor and swore by their dust as a tribute. He said: {By the racers, panting} verse [Al-Adiyat: 1]. Since arrows were among the most effective means used in wars and for inflicting harm on the enemy, and the closest to reaching souls, the Messenger of Allah ﷺ singled them out for mention and drew attention to them(6). A parallel to this in the Revelation is: {and Gabriel and Michael} [Al-Baqarah: 98], and many such examples.

(1) Sunan at-Tirmidhi (1696), and what preceded between brackets is from it, and previously 5/51. Al-Aqrah: that which has a 'qurhah' (spot) on its forehead, which is a small amount of white on the horse's face, less than a blaze. Al-Artham: whose nose is white and its upper lip. Al-Nihayah (q-r-h) and (r-th-m). (2) Sunan ad-Darimi (2428), and previously 5/51 - 52. (3) Sahih Muslim (1875), and it is with Ahmad (7407). (4) Al-Awzar: are weapons and instruments of war. (5) In (Zh): 'yusal'. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/546, and see the hadiths on arrows and archery in the first issue.

59 सूरह अल-अनफाल: आयत 60

तिर्मिज़ी ने अबू कतादा से रिवायत की है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "सबसे बेहतरीन घोड़ा वह काला घोड़ा है जिसके माथे पर सफेद निशान और ऊपर का होंठ सफेद हो, [फिर वह जिसके माथे पर सफेद निशान और पैरों में सफेद बाल हों] जिसका दायां अगला पैर सफेद न हो; यदि वह काला न हो, तो इन्हीं निशानों वाला गहरा भूरा घोड़ा।"(1)

दारीमी ने भी अबू कतादा से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैं एक घोड़ा खरीदना चाहता हूँ, तो मैं कौन सा खरीदूँ?" आपने फरमाया: "एक काला, सफेद ऊपरी होंठ और पैरों में सफेदी वाला घोड़ा खरीदो, जिसका दायां अगला पैर सफेद न हो; या इन्हीं निशानों वाला गहरा भूरा घोड़ा, तो तुम गनीमत पाओगे और सलामत रहोगे।"(2)

आप ﷺ घोड़ों में 'शिकाल' को नापसंद करते थे। 'शिकाल' का अर्थ है कि घोड़े के दाहिने पिछले पैर और बाएं अगले पैर में सफेदी हो, या दाहिने अगले पैर और बाएं पिछले पैर में। इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा (3) से रिवायत किया है। यह उल्लेख किया गया है कि जिस घोड़े पर हुसैन बिन अली (अल्लाह उन दोनों से खुश हो) शहीद हुए थे, वह 'अशकल' था।

तीसरा: यदि यह पूछा जाए कि: अल्लाह का यह कहना: {और उनके लिए जो भी तुम शक्ति जुटा सको, तैयार रखो} पर्याप्त था, तो तीरंदाजी और घोड़ों का विशेष उल्लेख क्यों किया गया? तो इसका उत्तर यह है: क्योंकि घोड़े युद्धों और उनके साजो-सामान(4) का मूल थे, जिनकी पेशानी (माथे के बालों) में भलाई बंधी है, और वे सबसे शक्तिशाली बल, सबसे कठिन उपकरण और घुड़सवारों के किले हैं, और उन्हीं के माध्यम से मैदान में पैंतरेबाजी(5) की जाती है। सम्मान स्वरूप उनका विशेष उल्लेख किया गया और उनकी धूल की शपथ ली गई। अल्लाह ने फरमाया: {शपथ है उन घोड़ों की जो हाँफते हुए दौड़ते हैं} आयत [अल-आदियात: 1]। चूँकि तीर युद्धों में दुश्मन को नुकसान पहुँचाने के लिए उपयोग किए जाने वाले सबसे प्रभावी साधनों में से थे और प्राण लेने में सबसे तेज थे, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनका विशेष उल्लेख किया और उन पर ध्यान आकर्षित किया(6)। नुज़ूल (वही) में इसका उदाहरण है: {और जिब्रील और मीकाइल} [अल-बकराह: 98], और इसके जैसे कई उदाहरण हैं।

(1) सुनन तिर्मिज़ी (1696), और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह इसी से है, और पहले 5/51। अल-अकरह: जिसके माथे पर 'कुरहा' (निशान) हो, जो घोड़े के चेहरे पर थोड़ी सफेदी होती है, जो

पूरी 'गुर्रा' से कम होती है। अल-अरथम: जिसकी नाक सफेद हो और ऊपरी होंठ। अन-निहाया (क-र-ह) और (र-थ-म)। (2) सुनन दारीमी (2428), और पहले 5/51 - 52। (3) सहीह मुस्लिम (1875), और यह अहमद (7407) के पास है। (4) अल-औज़ार: ये हथियार और युद्ध के उपकरण हैं। (5) (ज़) में: 'युसाल'। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/546, और पहले मामले में तीरों और तीरंदाजी की हदीसें देखें।

٥٩ سورة الأنفال: الآية ٦٠

ترمذی نے ابو قتادہ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”بہترین گھوڑا وہ سیاہ گھوڑا ہے جس کی پیشانی پر سفید نشان اور اوپر کا ہونٹ سفید ہو، [پھر وہ جس کی پیشانی پر سفید نشان اور ٹانگوں پر سفیدی ہو] جس کا دایاں اگلا پاؤں سفیدی سے پاک ہو؛ پس اگر سیاہ نہ ہو، تو انہی علامتوں والا گہرا بھورا (کمیت) گھوڑا۔“(١)

دارمی نے بھی ابو قتادہ سے روایت کیا ہے کہ ایک شخص نے عرض کیا: ”یا رسول اللہ، میں ایک گھوڑا خریدنا چاہتا ہوں، تو میں کون سا خریدوں؟“ آپ نے فرمایا: ”ایک سیاہ، سفید ہونٹ والا اور ٹانگوں پر سفیدی والا گھوڑا خریدو، جس کا دایاں اگلا پاؤں سفیدی سے پاک ہو؛ یا انہی علامتوں والا گہرا بھورا گھوڑا، تم مالِ غنیمت پاؤ گے اور سلامت رہو گے۔“(٢)

آپ ﷺ گھوڑوں میں ’شکال‘ کو ناپسند فرماتے تھے۔ ’شکال‘ یہ ہے کہ گھوڑے کی پچھلی دائیں ٹانگ اور اگلی بائیں ٹانگ میں سفیدی ہو، یا اگلی دائیں ٹانگ اور پچھلی بائیں ٹانگ میں۔ اسے مسلم نے ابو ہریرہ (٣) سے روایت کیا ہے۔ ذکر کیا جاتا ہے کہ وہ گھوڑا جس پر حسین بن علی رضی اللہ عنہما شہید ہوئے، وہ ’اشکل‘ تھا۔

تیسری بات: اگر یہ کہا جائے کہ اللہ کا یہ فرمان: {اور ان کے مقابلے کے لیے جس قدر تم سے ہو سکے قوت تیار رکھو} کافی تھا، تو تیر اندازی اور گھوڑوں کا خاص طور پر ذکر کیوں کیا گیا؟ تو اس کا جواب یہ ہے: چونکہ گھوڑے ہی جنگوں اور ان کے ساز و سامان(٤) کی بنیاد تھے، جن کی پیشانیوں میں خیر باندھ دی گئی ہے، اور وہ سب سے طاقتور قوت، سخت ترین سامان اور سواروں کے قلعے ہیں، اور انھی کے ذریعے میدان میں پینترے بدلے(٥) جاتے ہیں، اس لیے ان کی فضیلت کے پیشِ نظر ان کا خاص ذکر کیا گیا اور ان کی اڑتی ہوئی دھول کی قسم کھا کر ان کی تکریم کی

گئی۔ چنانچہ فرمایا: {قسم ہے ان گھوڑوں کی جو ہانپتے ہوئے دوڑتے ہیں} [العادیات: ۱]۔ اور چونکہ تیر جنگوں میں دشمن کو نقصان پہنچانے کے لیے سب سے زیادہ مؤثر ذرائع میں سے تھے اور جان نکالنے کے سب سے قریب تھے، اس لیے رسول اللہ ﷺ نے ان کا خاص طور پر ذکر کیا اور ان کی طرف توجہ دلائی(۶)۔ قرآن مجید میں اس کی مثال یہ ہے: {اور جبریل اور میکال} [البقرہ: ۹۸] اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔

(۱) سنن ترمذی (۱۶۹۶)، اور جو پہلے قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے، اور پہلے ۵/۵۱۔ الاقرہ: جس کی پیشانی پر 'قرحہ' ہو، اور وہ گھوڑے کے چہرے پر تھوڑی سی سفیدی ہوتی ہے جو غرہ (بڑے نشان) سے کم ہو۔ الارثم: جس کی ناک اور اوپر کا ہونٹ سفید ہو۔ النہایۃ (قرح) اور (رثم)۔ (۲) سنن دارمی (۲۴۲۸)، اور پہلے ۵/۵۱ - ۵۲۔ (۳) صحیح مسلم (۱۸۷۵)، اور یہ احمد (۷۴۰۷) کے ہاں بھی ہے۔ (۴) الاوزار: اس سے مراد اسلحہ اور جنگی آلات ہیں۔ (۵) (ظ) میں: یصال۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۴۶/۲، اور پہلے مسئلے میں تیروں اور تیر اندازی کی احادیث دیکھیں۔

Page 60

Surah Al-Anfal: Verse 60

Fourth point: Some of our scholars have inferred from this verse the permissibility of dedicating (waqf) horses and weapons, and establishing storehouses and custodians for them as preparation against enemies.

There has been a difference of opinion regarding Malik's view (1) on the permissibility of dedicating animals—such as horses and camels—based on two opinions: prohibition, which is the view of Abu Hanifa; and validity, which is the view of Al-Shafi'i (may Allah be pleased with him). The latter is more correct (2) due to this verse and the Hadith of Umar (3) regarding the horse he used in the cause of Allah (4). And the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) regarding Khalid: "As for Khalid, you are being unjust to Khalid, for he has dedicated his armors and equipment in the cause of Allah" - the Hadith (5). It was also narrated that a woman dedicated a camel in the cause of Allah, then her husband wanted to perform Hajj, so she asked the Messenger of Allah ﷺ and he said: "Give it to him so he can perform Hajj on it; for Hajj is part (6) of the cause of Allah" (7). And because it is property from which benefit can be derived for an act of devotion, so it is permissible to dedicate it as waqf, like landed property (al-ruba') (8).

Al-Suhayli mentioned in this verse the naming of the Prophet's ﷺ horses and his instruments of war. Whoever wants to find them can look in the book "Al-I'lam" (9).

---

(1) In (Kh) and (M): "Scholars have differed," and what is established in the rest of the manuscripts is consistent with what is in Al-Mufhim 4/601, and the text is from it. (2) Al-Mufhim 4/601. (3) In the manuscripts: Ibn Umar, and the correct version is what we have established. (4) Reported by Ahmad (281), Al-Bukhari (1490), and Muslim (1920) from the Hadith of Umar (may Allah be pleased with him), and reported by Ahmad (5177), Al-Bukhari (2775), and Muslim (1621) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with both) in the story of Umar's horse. (5) Reported by Ahmad (8284), Al-Bukhari (1468), and Muslim (983) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (6) In (Kh): "In." (7) We did not find it with this exact wording, but Abu Dawood (1990) reported it from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) in detail, which mentions that a woman said to her husband, "Let me perform Hajj on your camel so-and-so," he said: "That is dedicated in the cause of Allah, the Mighty and Sublime." So she went to the Messenger of Allah ﷺ

and mentioned that to him, and he said: "Had you let her perform Hajj on it, it would have been in the cause of Allah." Ahmad (27107) and (27285) reported something similar, and Abu Dawood (1989) from the Hadith of Umm Ma'qal al-Asadiyyah, and Al-Bazzar (1151) (Zawa'id) from the Hadith of Abu Taliq al-Ashja'i. See Nasb al-Rayah 2/395-397. (8) Plural of "rab'", which is the house itself wherever it is. Al-Qamus (rub'). (9) It is "Al-Ta'rif wal-I'lam fima Ubhima min al-Asma' wal-A'lam fil-Qur'an," and the discussion is on pages 66-67.

पृष्ठ ६०

सूरह अल-अनफाल: आयत ६०

चौथी बात: हमारे कुछ विद्वानों ने इस आयत से घोड़ों और हथियारों को वक्फ (धार्मिक दान के रूप में समर्पित) करने और शत्रुओं के विरुद्ध तैयारी के लिए उनके लिए गोदाम और संरक्षक रखने की अनुमति का प्रमाण लिया है।

जानवरों - जैसे घोड़े और ऊँट - को वक्फ करने की अनुमति के संबंध में मलिक (१) से दो मतों का अंतर रहा है: निषेध, जो अबू हनीफा का मत है; और वैधता, जो अल-शफीई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का मत है। यह आयत (२) और अल्लाह की राह में उमर (३) के उस घोड़े की हदीस (४) के कारण अधिक सही है जिस पर उन्होंने सवारी की थी। और खालिद के बारे में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन: "जहाँ तक खालिद की बात है, तुम खालिद पर अन्याय कर रहे हो, क्योंकि उसने अपने कवच और साजो-सामान अल्लाह की राह में समर्पित कर दिए हैं" - हदीस (५)। और यह भी उल्लेख है कि एक महिला ने अल्लाह की राह में एक ऊँट समर्पित किया, फिर उसके पति ने हज करने का इरादा किया, तो उसने अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा। आपने फरमाया: "उसे वह ऊँट दे दो ताकि वह उस पर हज कर सके, क्योंकि हज भी अल्लाह की राह (६) में से है" (७)। और क्योंकि यह ऐसी संपत्ति है जिससे पुण्य के कार्य में लाभ उठाया जा सकता है, इसलिए इसे अचल संपत्ति (अल-रुबा') (८) की तरह वक्फ करना जायज़ है।

सुहैली ने इस आयत में नबी ﷺ के घोड़ों और उनके युद्ध के उपकरणों के नामकरण का उल्लेख किया है। जो कोई भी उन्हें चाहता है, वह उन्हें "अल-इलाम" (९) पुस्तक में पा सकता है।

---

(१) (ख़) और (म) में: "विद्वानों का मतभेद रहा है," और शेष पांडुलिपियों से जो स्थापित है वह अल-मुफहिम ४/६०१ में जो है उसके अनुरूप है, और चर्चा वहीं से है। (२) अल-मुफहिम ४/६०१। (३) पांडुलिपियों में: इब्न उमर, और जो सही है वह हमने स्थापित किया है। (४) अहमद (२८१), बुखारी (१४९०) और मुस्लिम (१९२०) ने उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है, और अहमद (५१७७), बुखारी (२७७५) और मुस्लिम (१६२१) ने उमर के घोड़े की कहानी में इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (५) अहमद (८२८४), बुखारी (१४६८) और मुस्लिम (९८३) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (६) (ख़) में: "में"। (७) हमें इन शब्दों के साथ यह हदीस नहीं मिली, लेकिन अबू दाऊद (१९९०) ने इब्न अब्बास

(अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, जिसमें एक महिला ने अपने पति से कहा कि मुझे अपने फलां ऊँट पर हज कराओ, उसने कहा: वह अल्लाह अज़्ज़ व जल की राह में समर्पित है। वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आई और उनसे इसका जिक्र किया, तो आपने फरमाया: "अगर तुम उसे उस पर हज करा देते, तो वह भी अल्लाह की राह में होता।" अहमद (२७१०७) और (२७२८५) ने इसी तरह की हदीस उद्धृत की है, और अबू दाऊद (१९८९) ने उम्मे मकल अल-असदिया से, और अल-बज़ार (११५१) ने अबू तालिक अल-अशजई से। देखिए नसब अल-राया २/३९५ - ३९७। (८) 'रब' का बहुवचन, जिसका अर्थ है वह घर जहाँ वह हो। अल-क़ामूस (रब)। (९) यह "अल-तारीफ़ वल-इलाम फ़ीमा उभिम मिन अल-अस्मा वल-अलाम फ़िल-क़ुरान" है, और इसकी चर्चा पृष्ठ ६६ - ६७ पर है।

صفحہ ۶۰

سورہ الانفال: آیت ۶۰

چوتھی بات: ہمارے بعض علماء نے اس آیت سے گھوڑوں اور اسلحہ کے وقف کرنے کے جواز پر استدلال کیا ہے، اور دشمنوں کے خلاف تیاری کے لیے ان کے لیے گوداموں اور نگرانوں کے تقرر پر بھی۔

جانوروں - جیسے گھوڑے اور اونٹ - کو وقف کرنے کے جواز میں امام مالک (۱) سے دو اقوال منقول ہیں: ممانعت، اور یہی امام ابوحنیفہ کا قول ہے۔ اور صحت (جواز)، اور یہی امام شافعی (رضی اللہ عنہ) کا قول ہے۔ اور یہی اس آیت کی وجہ سے زیادہ صحیح (۲) ہے۔ نیز حضرت عمر (۳) کی اس گھوڑے سے متعلق حدیث (۴) کی وجہ سے جس پر انہوں نے اللہ کی راہ میں سواری کی تھی۔ اور حضرت خالد کے حق میں آپ ﷺ کا فرمان: "اور جہاں تک خالد کا تعلق ہے، تو تم خالد پر ظلم کر رہے ہو، کیونکہ اس نے اپنی زرہیں اور اپنا سامان اللہ کی راہ میں روک (وقف کر) رکھا ہے" - حدیث (۵)۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ ایک عورت نے اللہ کی راہ میں ایک اونٹ وقف کیا، پھر اس کے شوہر نے حج کا ارادہ کیا، تو اس نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ اسے دے دو تاکہ وہ اس پر حج کرے؛ کیونکہ حج بھی اللہ کی راہ (۶) میں سے ہے" (۷)۔ اور چونکہ یہ وہ مال ہے جس سے نیکی کے کام میں نفع اٹھایا جا سکتا ہے، لہذا اس کا وقف کرنا جائز ہے جیسے مکانات (الرِّباع) (۸) کو وقف کیا جاتا ہے۔

سہیلی نے اس آیت کے تحت نبی ﷺ کے گھوڑوں اور آپ کے آلات حرب کے ناموں کا ذکر کیا ہے۔ جو شخص انہیں دیکھنا چاہے اسے کتاب "الاعلام" (۹) میں مل جائیں گے۔

(۱) (خ) اور (م) میں ہے: "علماء کا اختلاف ہے،" اور دیگر نسخوں میں جو ثابت ہے وہی ہے، اور وہ 'المفہم' ۶۰۱/۴ کے موافق ہے، اور یہ کلام وہیں سے ہے۔ (۲) المفہم ۶۰۱/۴۔ (۳) نسخوں میں ہے: ابن عمر، اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا۔ (۴) اسے احمد (۲۸۱)، بخاری (۱۴۹۰) اور مسلم (۱۹۲۰) نے حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا، اور احمد (۵۱۷۷)، بخاری (۲۷۷۵) اور مسلم (۱۶۲۱) نے حضرت ابن عمر (رضی اللہ عنہما) کی حدیث سے حضرت عمر کے گھوڑے کے قصے میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے احمد (۸۲۸۴)، بخاری (۱۴۶۸) اور مسلم (۹۸۳) نے حضرت ابوہریرہ (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) (خ) میں: "فی" ہے۔ (۷) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ روایت نہیں ملی، اور ابو داؤد (۱۹۹۰) نے حضرت ابن عباس (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے اسے تفصیل سے روایت کیا ہے، جس میں ہے کہ ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا: مجھے اپنے فلاں اونٹ پر حج کراؤ، اس نے کہا: وہ تو اللہ عزوجل کی راہ میں وقف ہے۔ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئی اور آپ سے اس کا ذکر کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم اسے اس پر حج کرا دیتے تو وہ اللہ کی راہ میں ہوتا"۔ اور احمد (۲۷۱۰۷) اور (۲۷۲۸۵) نے بھی اس کی مانند روایت کیا ہے، اور ابو داؤد (۱۹۸۹) نے ام معقل الاسدیہ کی حدیث سے، اور بزار (۱۱۵۱) نے ابو طلیق الاشجعی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے نصب الرایہ ۳۹۵/۲ - ۳۹۷۔ (۸) 'رَبع' کی جمع ہے، اور اس سے مراد گھر ہے۔ القاموس (ربع)۔ (۹) یہ کتاب "التعريف والإعلام فيما أبهم من الأسماء والأعلام في القرآن" ہے، اور اس میں کلام ص ۶۶ - ۶۷ پر ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 60 61

Fifth: The Almighty's saying: {You strike terror thereby into the enemy of Allah and your enemy} meaning you frighten with it the enemy of Allah and your enemy among the Jews, Quraysh, and the infidels of the Arabs. {And others besides them} meaning Persia and Rome(1). This was said by al-Suddi(2). And it was said: The Jinn. This is the choice of al-Tabari(3). And it was said: What is meant by that is everyone whose enmity is not known(4). Al-Suhayli(5) said: It was said: They are Banu Qurayza. And it was said: They are of the Jinn. And other than that was said. It is not appropriate to say anything about them; because Allah, Glory be to Him, said: {And others besides them whom you do not know, [but] whom Allah knows.} So how can anyone claim knowledge of them, unless a Hadith that came regarding that from the Messenger of Allah ﷺ is authentic, which is his saying regarding this verse: "They are the Jinn," then the Messenger of Allah ﷺ said: "Verily, Satan does not confuse anyone in a house in which there is a purebred horse." It was called 'atiq' (ancient/purebred) because it has been freed from hybridity. And this Hadith was narrated by al-Harith bin Abi Usamah, on the authority of Ibn al-Mulayki, on the authority of his father, on the authority of his grandfather, on the authority of the Messenger of Allah (6)ﷺ. And it was narrated that the Jinn do not approach a house in which there is a horse, and that they flee from the neighing of horses(7).

Sixth: The Almighty's saying: {And whatever you spend of anything} i.e.: you give in charity. And it was said: You spend it on yourselves or your horses {in the way of Allah, it will be repaid to you} in the Hereafter, a good deed ten times over up to

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/864. (2) Narrated by al-Tabari 11/248 on his authority, he said: These are the people of Persia. (3) In his Tafsir 11/249. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/330. (5) In Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 68. (6) Musnad al-Harith (652 - Zawa'id), and al-Tabarani also narrated it in al-Kabir 17/(506). Ibn Kathir mentioned it briefly mentioning the Jinn when interpreting this verse and said: This Hadith is rejected (munkar), neither its chain of narration nor its text is authentic. End quote. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/27: It contains unknown narrators. (7) Mentioned by al-Tabari 11/250, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/547, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 2/188, and al-Hafiz said in al-Kafi al-Shaf fi Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 70: I did not find it.

सूरा अल-अनफाल, आयत 60 61

पांचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {जिससे तुम अल्लाह के दुश्मन और अपने दुश्मन को डराओ} अर्थात इसके द्वारा तुम अल्लाह के दुश्मन और यहूदियों, कुरैश और अरब के काफिरों में से अपने दुश्मन को डराते हो। {और उनके अलावा अन्य} यानी फारस और रोम(1)। यह सुद्दी(2) ने कहा है। और कहा गया: जिन्न। यह अल-तबरी(3) की पसंद है। और कहा गया: इससे तात्पर्य वे सभी हैं जिनकी शत्रुता ज्ञात नहीं है(4)। अल-सुहैली(5) ने कहा: कहा गया: वे बनू कुरैज़ा हैं। और कहा गया: वे जिन्नों में से हैं। और इसके अलावा भी कहा गया। उनके बारे में कुछ कहना उचित नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व ता'आला ने कहा: {और उनके अलावा अन्य जिन्हें तुम नहीं जानते, [लेकिन] अल्लाह उन्हें जानता है।} तो कोई उनके बारे में ज्ञान का दावा कैसे कर सकता है, जब तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ से इस बारे में कोई हदीस सही न हो, जो कि इस आयत के बारे में उनका कथन है: "वे जिन्न हैं," फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, शैतान उस घर में किसी को भ्रमित नहीं करता जिसमें एक शुद्ध नस्ल का घोड़ा हो।" इसे 'अतीक' (प्राचीन/शुद्ध नस्ल) कहा जाता था क्योंकि यह संकरता से मुक्त हो गया है। और यह हदीस अल-हारिस बिन अबी उसामा ने इब्न अल-मुलयकी के माध्यम से, उनके पिता के माध्यम से, उनके दादा के माध्यम से, अल्लाह के रसूल (6)ﷺ से बयान की है। और यह रिवायत है कि जिन्न उस घर के पास नहीं आते जिसमें घोड़ा होता है, और वे घोड़ों की हिनहिनाहट से भाग जाते हैं(7)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो कुछ भी तुम खर्च करोगे} यानी: तुम दान दोगे। और कहा गया: तुम उसे अपने आप पर या अपने घोड़ों पर खर्च करोगे {अल्लाह की राह में, वह तुम्हें पूरा लौटा दिया जाएगा} आखिरत में, एक नेकी का दस गुना बदला मिलेगा जब तक कि

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/864। (2) अल-तबरी 11/248 ने उनके हवाले से बयान किया, उन्होंने कहा: ये फारस के लोग हैं। (3) उनकी तफसीर 11/249 में। (4) अल-नुकात वा अल-उयुन 2/330। (5) अल-तारीफ वा अल-इलाम पृष्ठ 68 में। (6) मसनद अल-हारिस (652 - ज़वैद), और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 17/(506) में भी बयान किया है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या करते समय जिन्नों का संक्षिप्त उल्लेख करते हुए इसे उद्धृत किया और कहा: यह हदीस मुनकर (अस्वीकार्य) है, न तो इसकी सनद सही है और न ही इसका मतन। अ.ह. और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वैद 7/27 में कहा: इसमें अज्ञात रावी हैं। (7) अल-तबरी 11/250 द्वारा उल्लिखित, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/547 में, और अल-ज़मखशरी ने अल-

कशाफ़ 2/188 में, और अल-हाफ़िज़ ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ फ़ी तख़रीज अहादीथ अल-कशाफ़ पृष्ठ 70 में कहा: मुझे यह नहीं मिला।

سورہ الانفال، آیت 60 61

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ} یعنی اس کے ذریعے تم اللہ کے دشمن اور یہودیوں، قریش اور عرب کے کفار میں سے اپنے دشمن کو ڈراتے ہو۔ {وَآخَرِينَ مِن دُونِهِمْ} یعنی فارس اور روم(1)۔ یہ سُدی(2) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: جنات۔ یہ طبری(3) کا انتخاب ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد وہ تمام لوگ ہیں جن کی دشمنی معلوم نہیں ہے(4)۔ سُہیلی(5) نے کہا: کہا گیا: وہ بنو قریظہ ہیں۔ اور کہا گیا: وہ جنات میں سے ہیں۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ ان کے بارے میں کچھ کہنا مناسب نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا: {وَآخَرِينَ مِن دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ} (اور ان کے علاوہ دوسرے جنہیں تم نہیں جانتے، اللہ انہیں جانتا ہے)۔ تو کوئی ان کے بارے میں علم کا دعویٰ کیسے کر سکتا ہے، سوائے اس کے کہ اس بارے میں رسول اللہ ﷺ سے کوئی صحیح حدیث مروی ہو، جو کہ اس آیت کے بارے میں آپ کا یہ قول ہے: "وہ جنات ہیں"، پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک شیطان اس گھر میں کسی کو پاگل نہیں کرتا جس میں اصیل گھوڑا ہو"۔ اسے 'عتیق' (اصیل) اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ دوغلے پن سے پاک ہوتا ہے۔ اور یہ حدیث حارث بن ابی اسامہ نے ابن الملیکی سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے(6)۔ اور روایت ہے کہ جنات اس گھر کے قریب نہیں آتے جس میں گھوڑا ہو، اور وہ گھوڑوں کے ہنہنانے سے بھاگتے ہیں(7)۔

چھٹی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَا تُنفِقُوا مِن شَيْءٍ} یعنی: تم صدقہ کرو۔ اور کہا گیا: تم اسے اپنی ذات پر یا اپنے گھوڑوں پر خرچ کرو {فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ} اللہ کی راہ میں، وہ تمہیں (آخرت میں) پورا پورا لوٹا دیا جائے گا، ایک نیکی کا بدلہ دس گنا سے لے کر

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/864۔ (2) اسے طبری نے 11/248 میں ان سے روایت کیا، انہوں نے کہا: یہ اہل فارس ہیں۔ (3) ان کی تفسیر 11/249 میں۔ (4) النکت والعیون 2/330۔ (5) التعریف والاعلام ص 68 میں۔ (6) مسند الحارث (652 - زوائد)، اور اسے طبرانی نے الکبیر (506)/17 میں بھی روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں جنات کا ذکر کرتے ہوئے اسے مختصراً ذکر کیا اور کہا: یہ حدیث منکر ہے، نہ اس کی سند صحیح ہے اور نہ متن۔ اھ اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 7/27 میں کہا: اس میں مجہول راوی ہیں۔ (7) اسے طبری نے 11/250، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/547، اور زمخشری نے الکشاف 2/188 میں ذکر کیا ہے، اور حافظ نے الکافی الشاف فی تخریج احادیث الکشاف ص 70 میں کہا: مجھے یہ نہیں ملی۔

62 Surat Al-Anfal: Verses 60 - 61

...seven hundred times (1), even to many times more, {and you shall not be wronged}. Allah Almighty says: {And if they incline to peace, then incline to it and trust in Allah. Indeed, He is the All-Hearing, the All-Knowing (61)} There are two issues regarding this: First: Allah Almighty's saying: {And if they incline to peace, then incline to it}. He said "to it" (using the feminine pronoun in Arabic) because the word for peace (al-salm) is feminine. It is also permissible for the femininity to refer to the action (2). 'Junuh' (inclining) means leaning. He says: if they - meaning those whose covenant you renounced - incline towards making peace, then lean towards it (3). A man inclines (janaha) towards another if he leans towards him. From this, the ribs are called 'jawanih' (leaners) because they lean over the viscera (4). Camels incline when their necks lean during travel. Dhu ar-Rumma said: When he dies atop the saddle, I revive his soul ... with your memory, while the swift white camels are leaning (5). And Al-Nabigha said: Leaning birds have become certain that his tribe ... when the two hosts meet, will be the first victors (6). It means: birds. 'Junhu al-layl' (the wing of night) is when it approaches and leans its ropes upon the earth. 'Al-salm' and 'al-salam' mean peace (al-sulh).

(1) Narrated by Ahmad (7196), Al-Bukhari (42), and Muslim (129) from Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: "If any of you improves his Islam, then every good deed he does will be written for him as ten like it up to seven hundred times..." (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/416, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/194. His saying: "It is permissible for the femininity to refer to the action," means as you say to a man who is undutiful to his father: "You will never prosper after it," meaning after this action. Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath by al-Farra p. 19, and Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath by Abu al-Qasim al-Anbari 1/444. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/422. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/547. 'Al-hashwa' (with damma or kasra on the ha) means intestines. Al-Nihaya (h-sh-w). (5) Diwan of Dhu ar-Rumma 2/1215, Al-Muharrar al-Wajiz 2/547 and the words are from it. He speaks of a man who says: If he dies atop the saddle from extreme sleepiness, then I mention you - meaning in his poetry - and wake him up. 'Al-Iys' are white camels. 'Junnah' means they have leaned down while traveling. 'Al-Marasil' means those that travel fast and easily. Said by Abu Nasr al-Bahili, commentator on the Diwan. (6) Diwan of al-Nabigha al-Dhubyani p. 10, Al-Khizana 4/289. He speaks of birds that follow armies for the slain. See Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/169.

62 सूरह अल-अनफाल: आयत 60 - 61

...सात सौ गुना (1), बल्कि इससे भी कई गुना अधिक, {और तुम्हारे साथ अन्याय नहीं किया जाएगा}। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यदि वे शांति की ओर झुकें, तो आप भी उसकी ओर झुक जाएँ और अल्लाह पर भरोसा रखें। निस्संदेह, वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (61)} इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि वे शांति की ओर झुकें, तो आप भी उसकी ओर झुक जाएँ}। उसने 'लहा' (स्त्रीलिंग) कहा क्योंकि शांति (अल-सल्म) शब्द स्त्रीलिंग है। यह भी संभव है कि स्त्रीलिंग क्रिया (2) के लिए हो। 'जुनूह' (झुकना) का अर्थ है झुकाव। वह कहता है: यदि वे - यानी वे लोग जिनसे आपने संधि तोड़ दी है - शांति की ओर झुकें, तो आप भी उसकी ओर झुकें(3)। एक व्यक्ति दूसरे की ओर झुकता है (जनहा) यदि वह उसकी ओर झुकता है। इसी से पसलियों को 'जवानिह' (झुकने वाली) कहा जाता है क्योंकि वे अंतड़ियों (4) के ऊपर झुकी होती हैं। ऊंटों का झुकना तब होता है जब यात्रा के दौरान उनकी गर्दनें झुक जाती हैं। धू अर-रुम्मा ने कहा: जब वह कजावे (पलाण) के ऊपर मर जाता है, तो मैं उसकी आत्मा को पुनर्जीवित करता हूँ... तुम्हारी याद से, जबकि तेज़ सफ़ेद ऊंट झुके हुए हैं (5)। और अल-नाबिगा ने कहा: झुकने वाले पक्षियों को यकीन हो गया है कि उसका कबीला... जब दो सेनाएँ मिलेंगी, तो सबसे पहले विजयी होगा (6)। अर्थ है: पक्षी। 'जुनह अल-लैल' (रात का हिस्सा) तब होता है जब वह आती है और अपनी डोरियों को धरती पर झुका देती है। 'अल-सल्म' और 'अल-सलाम' का अर्थ सुलह (शांति) है।

(1) अहमद (7196), अल-बुखारी (42), और मुस्लिम (129) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फरमाया: "जब तुम में से कोई अपने इस्लाम को बेहतर बनाता है, तो उसका हर नेक काम दस गुना से सात सौ गुना तक लिखा जाता है..." (2) फर्रा की मआनी अल-कुरान 1/416, नहहास की इराब अल-कुरान 2/194। उनका कहना: "स्त्रीलिंग का क्रिया के लिए होना जायज़ है", का अर्थ है जैसे आप अपने पिता की अवज्ञा करने वाले व्यक्ति से कहते हैं: "तुम इसके बाद कभी सफल नहीं होगे", यानी इस काम (क्रिया) के बाद। फर्रा की अल-मुज़क्कर वल-मुअन्नथ पृष्ठ 19, और अबू अल-कासिम अल-अंसारी की अल-मुज़क्कर वल-मुअन्नथ 1/444। (3) ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान 2/422। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/547। 'अल-हशवा' का अर्थ अंतड़ियाँ है। अल-निहाया (ह-श-व)। (5) दीवान धू अर-रुम्मा 2/1215, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/547 और शब्द वहीं से हैं। वह एक ऐसे व्यक्ति की बात करता है जो कहता है: यदि वह नींद की शिद्दत से कजावे पर मर जाए, तो मैं तुम्हें याद करता हूँ - यानी अपनी कविता में - और उसे जगाता

हूँ। 'अल-ईस' सफ़ेद ऊंट हैं। 'जुन्नह' का अर्थ है यात्रा में झुक जाना। 'अल-मरासील' का अर्थ है आसानी से तेज़ चलने वाले। दीवान के व्याख्याकार अबू नस्र अल-बाहिली ने यह कहा है। (6) अल-नाबिगा अल-दुब्यानी का दीवान पृ. 10, अल-खिजाना 4/289। वह उन पक्षियों की बात करता है जो मारे गए लोगों के लिए सेनाओं के पीछे चलते हैं। देखिए अल-शिअर वल-शुअरा 1/169।

62 سورة الانفال: آيات 60 - 61

...سات سو گنا (1)، بلکہ اس سے بھی کئی گنا زیادہ، {اور تمہارے ساتھ کوئی ظلم نہیں کیا جائے گا}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر وہ صلح کی طرف مائل ہوں تو تم بھی اس کی طرف مائل ہو جاؤ اور اللہ پر بھروسہ رکھو۔ بے شک وہ سب کچھ سننے والا، سب کچھ جاننے والا ہے (61)}

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ صلح کی طرف مائل ہوں تو تم بھی اس کی طرف مائل ہو جاؤ}۔ یہاں "لھا" (مونث) اس لیے کہا کیونکہ "السلم" (صلح) مونث ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تانیث "فعلۃ" (عمل) کی طرف لوٹے (2)۔ اور "الجنُوح" کا معنی ہے جھکاؤ۔ وہ فرماتا ہے: اگر وہ - یعنی وہ لوگ جن کا عہد آپ نے ان کی طرف پھینک دیا ہے - صلح کی طرف مائل ہوں، یعنی مصالحت، تو آپ بھی اس کی طرف جھک جائیں (3)۔ اور آدمی دوسرے کی طرف مائل ہوا (جنح) یعنی اس کی طرف جھکا، اسی سے پسلیوں کو "جوانح" کہا جاتا ہے کیونکہ وہ انتڑیوں (4) پر جھکی ہوتی ہیں۔ اور اونٹوں کے بارے میں "جنحت" اس وقت بولا جاتا ہے جب چلتے وقت ان کی گردنیں جھک جائیں؛ اور ذوالرمہ نے کہا: جب وہ پالان کے اوپر (نیند کی وجہ سے) مر جائے تو میں اس کی روح کو تیری یاد سے زندہ کرتا ہوں، حالانکہ تیز رفتار سفید اونٹ جھکے ہوئے ہیں (5)۔ اور النابغہ نے کہا: جھکے ہوئے پرندوں کو یقین ہو گیا ہے کہ اس کا قبیلہ... جب دو گروہ آپس میں ملیں گے تو وہ پہلا غالب آنے والا ہوگا (6)۔ یعنی: پرندے۔ اور "جُنْحُ اللیل" اس وقت ہوتا ہے جب رات آ جائے اور اپنی رسیاں زمین پر جھکا دے۔ اور "السَّلْم" اور "السلام" کا مطلب صلح ہے۔

(1) احمد (7196)، بخاری (42)، اور مسلم (129) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "जब तुम में से कोई अपने इस्लाम को बेहतर बनाता है، तो

معانی करता है वह दस गुना से सात सौ गुना तक लिखी जाती है..." (2) "...वह जो भी न वेकी القرآن للفراء 1/416، اعراب القرآن للنحاس 2/194، اور ان کا قول: "جائز ہے کہ تانیث فعلۃ کے لیے ہو"، یعنی جیسے آپ اس آدمی سے کہیں جو اپنے باپ کی نافرمانی کرتا ہے: "تم اس کے بعد کبھی کامیاب نہیں ہو گے"، یعنی اس عمل (فعلۃ) के बाद। المذكر والمؤنث للفراء ص 19، اور المذكر والمؤنث لأبی القاسم الانباری 1/444۔ (3) معانی القرآن للزجاج 2/422۔ (4) المحرر الوجيز 2/547، اور "الحشوة" (حا پر پیش یا زیر کے ساتھ) کا معنی انتڑیاں ہے۔ النہایہ (حشا)۔ (5) دیوان ذي الرمة 2/1215، اور المحرر الوجيز 2/547 اور کلام وہیں سے ہے۔ وہ ایک ایسے آدمی کی بات کر رہا ہے جو کہتا ہے: اگر وہ شدید نیند کی وجہ سے پالان پر مر جائے، تو میں تمہیں یاد کرتا ہوں - یعنی اپنی شاعری میں - اور اسے جگا دیتا ہوں۔ "العيس" سفید اونٹ ہیں۔ "جُنَّح" کا مطلب ہے وہ چلنے میں جھک گئے ہیں۔ "المراسيل" آسانی سے تیز چلنے والے۔ اسے دیوان کے شارح ابو نصر الباہلی نے کہا ہے۔ (6) ديوان النابغة الذبياني ص 10، اور الخزانة 4/289۔ وہ ان پرندوں کے بارے میں بات کر رہا ہے جو مقتولین کے لیے لشکروں کے پیچھے چلتے ہیں۔ دیکھیے الشعر والشعراء 1/169۔

Surah Al-Anfal, Verse 61 63

Al-A'mash, Abu Bakr, Ibn Muhaysin, and Al-Mufaddal read it as: "lil-silmi" with a kasra on the seen(1). The others read it with a fatha. The meaning of this has already been fully discussed in "Al-Baqarah"(2). "Al-Salam" (peace) might be from "al-taslim" (submission/greeting)(3). The majority read: "fajnah" with a fatha on the nun, which is the dialect of Tamim. Al-Ashhab al-Uqayli read: "fajnuh" with a damma on the nun, which is the dialect of Qays. Ibn Jinni said(4): "And this dialect is the standard according to analogy." The second point: There is a disagreement regarding this verse; is it abrogated or not? Qatada and Ikrima said: It was abrogated by {Kill the polytheists wherever you find them} [Al-Tawbah: 5] and {Fight the polytheists altogether} [Al-Tawbah: 36]. They said: [The Surah of] Bara'ah abrogated every truce until they say: "There is no god but Allah"(5). Ibn Abbas said: The abrogator for it is: {So do not weaken and call for peace}(6) [Muhammad: 35]. And it was said: It is not abrogated; rather, it meant the acceptance of jizya from those who pay jizya(7). The companions of the Messenger of Allah ﷺ in the time of Umar ibn al-Khattab and the Imams after him made peace with many of the non-Arab lands based on what they took from them, and they left them as they were even though they were capable of eradicating them(8). Likewise, the Messenger of Allah ﷺ made peace with many people of the lands in exchange for wealth they would pay, from...

(1) The narration of Abu Bakr - which is from 'Asim - is from the Seven readings, but we did not find those who attributed it to Ibn Muhaysin and Al-Mufaddal. As for Al-A'mash, what Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 1/224 about him is that he read it with a fatha on the seen in Al-Baqarah specifically. See Al-Sab'ah p. 308, and Al-Taysir p. 117. (2) 3/392. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/864. (4) In Al-Muhtasib 1/280, and the author quoted him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/548. (5) Narrated by al-Tabari 11/252 from Mujahid concisely, and from Qatada at length, and narrated by al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/385 from Qatada. (6) Mentioned by al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/385-386. He said: "The clear view in the matter of consideration is that it is not abrogated, and that the second verse clarifies the first." Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/548: "This is a far-fetched view for Ibn Abbas to have said it." (7) See Tafsir al-Tabari 11/254. (8) See Al-Amwal by Abu Ubayd p. 190 and thereafter.

सूरह अल-अन्फ़ाल, आयत 61 63

अल-अ'मश, अबू बक्र, इब्न मुहयसिन और अल-मुफ़द्दल ने इसे "लिल-सिल्मि" (सीन के नीचे कसरा के साथ) पढ़ा है (1)। शेष ने इसे फ़तहा के साथ पढ़ा है। इसका अर्थ "अल-बक़रह" (2) में पूरी तरह से स्पष्ट किया जा चुका है। "अल-सलाम" (शांति) शब्द "अल-तस्लीम" (समर्पण/अभिवादन) से लिया गया हो सकता है (3)। बहुमत ने "फ़जनह" (नुन पर फ़तहा के साथ) पढ़ा है, जो तमीम की बोली है। अल-अशहब अल-उक़ैली ने "फ़जनुह" (नुन पर दम्मा के साथ) पढ़ा है, जो क़ैस की बोली है। इब्न जिन्नी ने कहा (4): "और यह बोली मापदंड (क़यास) के अनुसार सही है।" दूसरी बात: इस आयत के संबंध में मतभेद रहा है कि क्या यह निरस्त (मंसूख़) है या नहीं? क़तादा और इक़रिमा ने कहा: इसे इस आयत ने निरस्त कर दिया है: {मुशरिकों को जहाँ कहीं पाओ, कत्ल करो} [अत-तौबा: 5] और {तमाम मुशरिकों से लड़ो} [अत-तौबा: 36]। उन्होंने कहा: [सूरह] बराअह ने हर सुलह को निरस्त कर दिया, जब तक कि वे "ला इलाहा इल्लल्लाह" न कह दें (5)। इब्न अब्बास ने कहा: इसको निरस्त करने वाली आयत यह है: {तो सुस्त न पड़ो और सुलह की दावत न दो} [मुहम्मद: 35] (6)। और यह भी कहा गया है: यह निरस्त नहीं है, बल्कि इसका अर्थ उन लोगों से जज़िया स्वीकार करना है जो जज़िया देने के पात्र हैं (7)। अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने उमर इब्न अल-ख़त्ताब के समय में और उनके बाद के इमामों ने बहुत से गैर-अरब देशों के साथ सुलह की, जो उन्होंने उनसे लिया उस पर, और उन्हें उनकी स्थिति पर छोड़ दिया जबकि वे उन्हें पूरी तरह खत्म करने में सक्षम थे (8)। इसी तरह, अल्लाह के रसूल ﷺ ने बहुत से इलाकों के लोगों के साथ माल के बदले सुलह की जो वे अदा करते थे, ... से।

(1) अबू बक्र का रिवायत - जो आसिम से है - सात पाठों में से है, और हमें कोई ऐसा नहीं मिला जिसने इसे इब्न मुहयसिन और अल-मुफ़द्दल से जोड़ा हो। जहाँ तक अल-अ'मश की बात है, इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 1/224 में उनके बारे में जो उल्लेख किया है वह यह है कि उन्होंने विशेष रूप से अल-बक़रह में सीन पर फ़तहा के साथ पढ़ा था। देखिए अल-सबा'अह पृ. 308, और अल-तयसीर पृ. 117। (2) 3/392। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/864। (4) अल-मुहतासिब 1/280 में, और लेखक ने इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/548 में उनके हवाले से उद्धृत किया है। (5) अल-तबरी 11/252 द्वारा मुजाहिद से संक्षेप में, और क़तादा से विस्तार से उद्धृत; और अल-नहहास द्वारा अल-नासीख वल-मंसूख़ 2/385 में क़तादा से उद्धृत। (6) अल-नहहास ने अल-नासीख वल-मंसूख़ 2/385-386 में इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा:

"विचार करने के मामले में स्पष्ट बात यह है कि यह निरस्त नहीं है, और यह कि दूसरी आयत पहली की व्याख्या करती है।" इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/548 में कहा: "इब्न अब्बास द्वारा ऐसा कहना एक दूर की कौड़ी लगता है।" (7) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 11/254। (8) देखिए अबू उबैद द्वारा अल-अमवाल पृ. 190 और उसके बाद।

سورة الانفال، آیت 61 63

اعمش، ابوبکر، ابن محیصن اور مفضل نے اسے «لِلسَّلِمِ» (سین کے نیچے کسرہ کے ساتھ) پڑھا ہے(1)۔ باقی قراء نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ اس کے معنی سورۃ البقرہ(2) میں تفصیل سے گزر چکے ہیں۔ سلام، تسلیم(3) سے بھی ہو سکتا ہے۔ جمہور نے «فاجنَحْ» (نون کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا ہے، اور یہ قبیلہ تمیم کی لغت ہے۔ اشہب عقیلی نے «فاجنُحْ» (نون کے ضمہ کے ساتھ) پڑھا ہے، اور یہ قیس کی لغت ہے۔ ابن جنی(4) نے کہا: یہ لغت قیاس کے مطابق ہے۔ دوسرا مسئلہ: اس آیت کے بارے میں اختلاف ہوا ہے کہ کیا یہ منسوخ ہے یا نہیں؟ قتادہ اور عکرمہ نے کہا: اسے اس آیت نے منسوخ کر دیا ہے: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُمُوهُمْ﴾ [التوبہ: 5] اور ﴿وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً﴾ [التوبہ: 36]۔ ان دونوں نے کہا: سورہ براءت نے ہر صلح و معاہدہ کو منسوخ کر دیا، یہاں تک کہ وہ «لا الہ الا اللہ» کہہ دیں(5)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس کے لیے ناسخ آیت یہ ہے: ﴿فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا إِلَى السَّلْمِ﴾(6) [محمد: 35]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ منسوخ نہیں ہے، بلکہ اس سے مراد اہل جزیہ سے جزیہ قبول کرنا ہے(7)۔ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے زمانے میں اور ان کے بعد کے ائمہ نے بہت سے عجمی ملکوں سے اس (مال) پر صلح کی جو انہوں نے ان سے لیا، اور انہیں ان کے حال پر چھوڑ دیا حالانکہ وہ انہیں جڑ سے اکھاڑ پھینکنے پر قادر تھے(8)۔ اسی طرح رسول اللہ ﷺ نے بہت سے علاقوں کے لوگوں سے اس مال پر صلح کی جو وہ ادا کرتے تھے، ... سے۔

(1) ابوبکر کی روایت - جو عاصم سے ہے - ساتوں قراءات میں سے ہے، اور ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے ابن محیصن اور مفضل کی طرف منسوب کیا ہو۔ جہاں تک اعمش کا تعلق ہے تو ابن الجوزی نے زاد المسیر 224/1 میں ان کے بارے میں جو ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے

خاص طور پر البقرہ میں سین کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے السبعہ ص 308، اور التیسیر ص 117۔ (2) 392/3۔ (3) ابن العربی کی احکام القرآن 864/2۔ (4) المحتسب 280/1 میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 548/2 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (5) اسے طبری نے 252/11 میں مجاہد سے مختصراً اور قتادہ سے تفصیلاً روایت کیا ہے، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ 385/2 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (6) اسے نحاس نے الناسخ والمنسوخ 385/2 - 386 میں ذکر کیا ہے۔ اور کہا: غور و فکر کے معاملے میں واضح بات یہ ہے کہ یہ منسوخ نہیں ہے، بلکہ دوسری آیت پہلی کی وضاحت کرتی ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 548/2 میں کہا: یہ بات ابن عباس کے قول ہونے سے بعید ہے۔ (7) دیکھئے تفسیر طبری 254/11۔ (8) دیکھئے الاموال از ابوعبید ص 190 اور اس کے بعد۔

ٱلأنفال Surah Al-Anfal: Verse 61

That is Khaybar; its people were returned to it after being conquered, on the condition that they work [the land] and pay half [of the produce][1]. Ibn Ishaq said: Mujahid said: He meant by this verse Banu Qurayza; because Jizya is accepted from them, whereas from the polytheists, nothing is accepted. Al-Suddi and Ibn Zayd said: The meaning of the verse is: if they invite you to peace, then respond to them, and there is no abrogation in it. Ibn al-Arabi said[2]: In this regard, the answer varies, for Allah Almighty has said[3]: ﴿So do not weaken and call for peace while you are superior; and Allah is with you﴾ [Muhammad: 35]. So if the Muslims are in a state of honor, strength, invulnerability, large numbers, and extreme severity, then there is no peace, as he said: There is no peace until the horses are stabbed with spears ** and the skulls are struck with the thin white [swords][4] If there is an interest for the Muslims in peace, to gain a benefit or repel a harm, then there is no harm in the Muslims initiating it if they need to. The Messenger of Allah ﷺ made peace with the people of Khaybar on conditions they broke, so he annulled their peace. He also made peace with Al-Damri[5], Ukaydir of Dumat [al-Jandal][6], and the people of Najran, and he made a truce with Quraysh for ten years until they broke his covenant. The Caliphs and Sahaba continued on this path we have established, acting according to the aspects we have explained. Al-Qushayri said: If the power belongs to the Muslims, then the truce should not reach a year. And if it was...

---

(1) Narrated by Ahmad (4663), al-Bukhari (2338), and Muslim (1551) from the Hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (2) In Ahkam al-Quran 2/864 - 865. (3) The phrase in Ahkam al-Quran is: As for whoever says: If they invite you to peace then respond to them, then the answer to that varies, and indeed... (4) Its speaker is Amr ibn Barraqa - and it is said: Ibn Barraq - and it is in al-Aghani 21/174, and in it: "until they are gathered (ta'shar)" instead of: "until they are stabbed (tut'an)", and al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by al-Amidi p. 88, and al-Hamasa al-Basriyya 1/112. In both of them: "until they are split (tufra')". Al-Bayd is the plural of al-Abyad: which is the sword. As-Sihah (bayd). (5) He is Makhshi ibn Amr al-Damri, he was the leader of his people in his time, and Damra is from Bani Kinana. Tabaqat Ibn Sa'd 2/8. (6) He is Ukaydir ibn Abd al-Malik, the ruler of Dumat al-Jandal. It was said: He embraced Islam then apostatized. Khalid (RA) killed him in the days of Abu Bakr, and Duma is between Hijaz and Sham. Al-Isaba 1/205.

64 सूरा अल-अंफाल: आयत 61

वह खैबर है; जीत के बाद इसके निवासियों को इस शर्त पर वापस भेज दिया गया था कि वे (भूमि पर) काम करेंगे और आधा (उत्पादन) देंगे[1]। इब्न इशाक ने कहा: मुजाहिद ने कहा: इस आयत से उनका तात्पर्य कुरैज़ा से है; क्योंकि उनसे जिज़्या स्वीकार किया जाता है, जबकि मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कुछ भी स्वीकार नहीं किया जाता है। अल-सुद्दी और इब्न जैद ने कहा: आयत का अर्थ है: यदि वे तुम्हें शांति के लिए बुलाते हैं, तो उन्हें उत्तर दें, और इसमें कोई निरसन (मंसूख) नहीं है। इब्न अल-अरबी ने कहा[2]: इस संबंध में उत्तर भिन्न होता है, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है[3]: ﴿अतः तुम कमज़ोर न पड़ो और संधि का निमंत्रण न दो, जबकि तुम ही प्रभावी हो और अल्लाह तुम्हारे साथ है﴾ [मुहम्मद: 35]। इसलिए यदि मुसलमान सम्मान, शक्ति, अभेद्यता, बड़ी संख्या और अत्यधिक कठोरता की स्थिति में हैं, तो कोई शांति नहीं है, जैसा कि उन्होंने कहा: तब तक कोई शांति नहीं है जब तक कि घोड़ों को भालों से न छेदा जाए ** और पतली सफेद [तलवारों] से खोपड़ियों पर प्रहार न किया जाए[4] और यदि मुसलमानों के लिए शांति में कोई हित है, कोई लाभ प्राप्त करने या किसी नुकसान को दूर करने के लिए, तो यदि उन्हें आवश्यकता हो तो मुसलमानों के लिए इसे शुरू करने में कोई बुराई नहीं है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर के लोगों के साथ उन शर्तों पर शांति की थी जिसे उन्होंने तोड़ दिया, इसलिए उन्होंने उनकी शांति को रद्द कर दिया। उन्होंने अल-दमरी[5], दूमत (अल-जंदल) के उकैदिर[6] और नज़रान के लोगों के साथ भी शांति की थी, और उन्होंने कुरैश के साथ दस वर्षों के लिए युद्धविराम किया था जब तक कि उन्होंने उनके वचन को नहीं तोड़ दिया। खलीफा और सहाबा इसी रास्ते पर चलते रहे जिसे हमने स्थापित किया है, और उन पहलुओं के अनुसार काम करते रहे जिन्हें हमने समझाया है। अल-कुशैरी ने कहा: यदि शक्ति मुसलमानों के पास है; तो युद्धविराम एक वर्ष तक नहीं पहुंचना चाहिए। और यदि यह...

---

(1) इसे अहमद (4663), अल-बुखारी (2338), और मुस्लिम (1551) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-कुरान 2/864 - 865 में। (3) अहकाम अल-कुरान में वाक्यांश है: और जहाँ तक उसका सवाल है जिसने कहा: यदि वे तुम्हें शांति के लिए बुलाते हैं तो उन्हें उत्तर दें, तो इसका उत्तर अलग है, और वास्तव में... (4) इसके वक्ता अम्र इब्न बर्राका हैं - और कहा जाता है: इब्न बर्राक - और यह अल-अघानी 21/174 में है, और इसमें: "जब तक वे दसवां भाग न दें (तअशर)" के बजाय: "जब तक उन्हें छेदा न जाए (तुतअन)", और अल-आमिदी द्वारा अल-मुतालिफ़ वल मुख़्तलिफ़ पृष्ठ 88, और अल-हमासा अल-बसरीया 1/112। उन

दोनों में: "जब तक वे फट न जाएँ(तुफ़रा)"। अल-बैद, अल-अब्याद का बहुवचन है: जो तलवार है। अस-सिह (बैद)। (5) वह मखशी इब्न अम्र अल-दमरी है, वह अपने समय में अपने लोगों का नेता था, और दमरा बनी किनाना से है। तबकात इब्न साद 8/2। (6) वह उकैदिर इब्न अब्दुल मलिक है, जो दूमत अल-जंदल का शासक था। कहा गया: उसने इस्लाम स्वीकार किया फिर धर्मत्याग कर दिया। खालिद (रज़ि.) ने उसे अबू बक्र के दिनों में मार डाला, और दूमा हिजाज़ और शाम के बीच है। अल-इसाबा 1/205।

٦٤ سورہ الانفال: آیت ٦١

یہ خیبر ہے، فتح کے بعد اس کے باشندوں کو اس شرط پر واپس کر دیا گیا کہ وہ (زمین پر) کام کریں گے اور نصف (پیداوار) ادا کریں گے[1]۔ ابن اسحاق نے کہا: مجاہد نے کہا: اس آیت سے ان کی مراد قریظہ ہے؛ کیونکہ ان سے جزیہ قبول کیا جاتا ہے، جبکہ مشرکین سے کچھ بھی قبول نہیں کیا جاتا۔ سدی اور ابن زید نے کہا: آیت کا مفہوم یہ ہے کہ: اگر وہ تمہیں صلح کی دعوت دیں تو ان کی دعوت قبول کرو، اور اس میں کوئی منسوخیت (نسخ) نہیں ہے۔ ابن العربی نے کہا[2]: اس سلسلے میں جواب مختلف ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے[3]: ﴿ پس تم ہمت نہ ہارو اور صلح کی دعوت نہ دو جبکہ تم ہی غالب ہو اور اللہ تمہارے ساتھ ہے ﴾ [محمد: ٣٥]۔ چنانچہ اگر مسلمان عزت، قوت، مضبوطی، بڑی جماعت اور سخت شدت کی حالت میں ہوں تو صلح نہیں ہوگی، جیسا کہ شاعر نے کہا: کوئی صلح نہیں جب تک کہ گھوڑوں کو نیزوں سے نہ چھیدا جائے ** اور کھوپڑیوں پر باریک سفید [تلواروں] سے وار نہ کیا جائے[4] اور اگر صلح میں مسلمانوں کا کوئی مفاد ہو، کسی فائدے کے حصول کے لیے یا کسی نقصان کو دور کرنے کے لیے، تو اگر ضرورت پڑے تو مسلمانوں کی طرف سے صلح کی پہل کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے اہل خیبر کے ساتھ ان شرائط پر صلح کی تھی جنہیں انہوں نے توڑ دیا، تو آپ ﷺ نے ان کی صلح کو ختم کر دیا۔ آپ ﷺ نے ضمری[5]، اکیدرِ دومہ[6] اور اہل نجران سے بھی صلح کی تھی، اور قریش سے دس سال کے لیے صلح کی تھی یہاں تک کہ انہوں نے آپ کے عہد کو توڑ دیا۔ خلفاء اور صحابہ اسی راستے پر چلتے رہے جو ہم نے بیان کیا، اور ان پہلوؤں کے مطابق عمل کرتے رہے جن کی ہم نے وضاحت کی۔ قشیری نے کہا: اگر قوت مسلمانوں کے پاس ہو؛ تو صلح (ہدنہ) ایک سال تک نہیں پہنچنی چاہیے۔ اور اگر...

(١) اسے احمد (٤٦٦٣)، بخاری (٢٣٣٨) اور مسلم (١٥٥١) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) احکام القرآن ٢/ ٨٦٤ - ٨٦٥ میں۔ (٣) احکام القرآن میں عبارت یہ ہے: اور رہا وہ شخص جس نے کہا: اگر وہ تمہیں صلح کی دعوت دیں تو انہیں جواب دو، تو اس کا جواب مختلف ہے، اور یقیناً... (٤) اس کے قائل عمرو بن براقہ ہیں - اور کہا گیا: ابن براق - اور یہ الاغانی ٢١/١٧٤ میں ہے، اور اس میں "حتیٰ تُطعن" کی جگہ "حتیٰ تعشر" (جب تک کہ وہ دسواں حصہ نہ دیں) ہے، اور آمدی کی المؤتلف والمختلف صفحہ ٨٨، اور الحماسہ البصریہ ١١٢/١ میں بھی ہے۔ ان دونوں میں "حتیٰ تُفرع" ہے۔ البیض، الابیض کی جمع ہے: یعنی تلوار۔ الصحاح (بیض)۔ (٥) وہ مخشی بن عمرو الضمری ہے، وہ اپنے زمانے میں اپنی قوم کا سردار تھا، اور ضمرہ بنی کنانہ سے ہیں۔ طبقات ابن سعد ٨/٢۔ (٦) وہ اکیدر بن عبد الملک ہے، دومۃ الجندل کا حاکم۔ کہا گیا: اس نے اسلام قبول کیا پھر مرتد ہو گیا۔ خالد رضی اللہ عنہ نے اسے ابوبکر رضی اللہ عنہ کے دور میں قتل کیا، اور دومہ حجاز اور شام کے درمیان ہے۔ الاصابہ ٢٠٥/١۔

If the power is with the disbelievers, it is permissible to make a truce with them for ten years, and it is not permissible to exceed that. The Messenger of Allah (peace be upon him) made a truce with the people of Makkah for ten years.

Ibn al-Mundhir (1) said: The scholars differed on the duration that was between the Messenger of Allah (peace be upon him) and the people of Makkah in the year of Al-Hudaybiyyah. 'Urwah said: It was four years. Ibn Jurayj said: It was three years. Ibn Ishaq said: It was ten years (2).

Ash-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said: It is not permissible to make a truce with the polytheists for more than ten years, based on what the Prophet (peace be upon him) did in the year of Al-Hudaybiyyah. If a truce is made with the polytheists for more than that, it is invalid; because the basic rule is the obligation to fight the polytheists until they believe or pay the Jizyah.

Ibn Habib narrated from Malik (may Allah have mercy on him): It is permissible to make a truce with the polytheists for one year, two years, three years, and indefinitely. Al-Muhallab said: The Prophet (peace be upon him) only settled this matter with them, which appeared to be a weakness for the Muslims, because Allah restrained the camel of the Messenger of Allah (peace be upon him) from Makkah when he headed towards it and it knelt down. He said: "The One who restrained the elephant has restrained it." As narrated by Al-Bukhari from the hadith of Al-Miswar bin Makhramah (3). This indicates the permissibility of making peace and a truce with the polytheists without taking money from them, if the Imam sees it as appropriate.

It is permissible, when needed for the Muslims, to conclude peace with money they give to the enemy; due to the Prophet (peace be upon him) making peace with 'Uyaynah bin Hisn (4) Al-Fazari and Al-Harith bin 'Awf (5) Al-Murri on the Day of Al-Ahzab (the Confederates), on the condition that...

---

(1) In Al-Awsat 11/332-333. (2) Ibn Jurayj's statement was mentioned by Ibn al-Mundhir without attributing it, and it is in Al-Mufhim 3/643. Ibn Ishaq's statement is in Sirat Ibn Hisham 2/317, and narrated by Ahmad (18910) in length, and Abu Dawood (2766) from Al-Miswar bin Makhramah and Marwan bin Al-Hakam. Its origin is in Al-Bukhari (2731) without mentioning the duration. See Al-Dirayah Sharh Al-Hidayah by Ibn Hajar 2/117. (3) No. (2731), and it is in Ahmad (18910), from the hadith of Al-Miswar bin Makhramah and Marwan bin Al-Hakam, see the previous comment.

(4) One of those whose hearts were reconciled, he was a obeyed fool; he witnessed Hunayn and At-Ta'if, then apostatized, then was captured, then continued to profess Islam. Tajreed Asma' al-Sahabah p. 1/432. (5) In the manuscripts: "Nawfal," and the correct one is what we established. He is Al-Harith bin 'Awf, Abu Harithah bin Murrah, he was one of the leaders of the Confederates then converted to Islam. Tajreed Asma' al-Sahabah p. 106.

सूरह अल-अनफ़ाल: आयत 61 | पृष्ठ 65

यदि शक्ति काफ़िरों के पास हो, तो उनके साथ दस वर्ष के लिए संधि करना जायज़ है, और इससे अधिक की अनुमति नहीं है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने मक्का वालों के साथ दस साल के लिए संधि की थी।

इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने कहा: विद्वानों ने उस अवधि के बारे में मतभेद किया है जो हुदैबिया के वर्ष अल्लाह के रसूल ﷺ और मक्का वालों के बीच थी। उरवा ने कहा: यह चार साल थी। इब्न जुरैज ने कहा: यह तीन साल थी। इब्न इसहाक ने कहा: यह दस साल थी (2)।

इमाम अल-शफ़ई (रह.) ने कहा: मुशरिकों (बहुदेववादियों) के साथ दस साल से अधिक की संधि करना जायज़ नहीं है, उस आधार पर जो नबी ﷺ ने हुदैबिया के वर्ष किया था। यदि मुशरिकों के साथ इससे अधिक की संधि की जाती है, तो वह अमान्य है; क्योंकि मूल नियम मुशरिकों से तब तक लड़ने का दायित्व है जब तक वे ईमान न ले आएं या जज़िया न दें।

इब्न हबीब ने इमाम मालिक (रह.) से रिवायत की है: मुशरिकों के साथ एक साल, दो साल, तीन साल और अनिश्चित काल के लिए संधि करना जायज़ है। अल-मुहल्लब ने कहा: नबी ﷺ ने उनके साथ केवल इस मामले का फैसला किया, जो मुसलमानों के लिए कमज़ोरी जैसा लग रहा था; क्योंकि अल्लाह ने अल्लाह के रसूल ﷺ की ऊंटनी को मक्का से रोक दिया था, जब वह उसकी ओर बढ़े और वह बैठ गई। उन्होंने कहा: "जिसने हाथी को रोका था, उसने इसे रोक दिया है।" जैसा कि अल-बुखारी ने अल-मिसवार बिन मखरामह (3) की हदीस से उद्धृत किया है। यह मुशरिकों के साथ शांति और संधि करने की अनुमति की ओर इशारा करता है बिना उनसे धन लिए; यदि इमाम इसे उचित समझे।

मुसलमानों की आवश्यकता होने पर, दुश्मन को दिए जाने वाले धन के साथ शांति समझौता करना जायज़ है; नबी ﷺ द्वारा अहज़ाब (खंदक) के युद्ध के दिन उयैना बिन हिस्न (4) अल-फ़ज़ारी और अल-हारिस बिन औफ़ (5) अल-मुर्री के साथ इस शर्त पर संधि करने के कारण कि...

---

(1) अल-औसत 11/332-333 में। (2) इब्न जुरैज का कथन इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा बिना श्रेय दिए उल्लेख किया गया है, और यह अल-मुफहिम 3/643 में है। इब्न इसहाक का कथन सीरत इब्न हिशाम 2/317 में है, और अहमद (18910) ने विस्तार से रिवायत किया है, और अबू दाऊद (2766) ने अल-

मिसवार बिन मखरामह और मरवान बिन अल-हकम से। इसका मूल अल-बुखारी (2731) में है बिना अवधि के उल्लेख के। इब्न हजर द्वारा अल-दिराया शराह अल-हिदाया 2/117 देखें। (3) संख्या (2731) के तहत, और यह अहमद (18910) में है, जो अल-मिसवार बिन मखरामह और मरवान बिन अल-हकम की हदीस से है, पिछला विवरण देखें। (4) 'मुअल्लफ़तुल क़ुलूब' (जिनके दिलों को जोड़ा गया) में से, वह एक आज्ञाकारी मूर्ख था; वह हुनैन और तायफ़ में उपस्थित था, फिर धर्मत्यागी हो गया, फिर बंदी बना लिया गया, फिर इस्लाम पर कायम रहा। तजरीद अस्मा अल-सहाबा पृष्ठ 1/432। (5) पांडुलिपियों में: "नौफ़ल," और सही वह है जो हमने स्थापित किया है। वह अल-हारिस बिन औफ़, अबू हारिसा बिन मुर्रा है, वह अहज़ाब के सरदारों में से एक था फिर इस्लाम ले आया। तजरीद अस्मा अल-सहाबा पृष्ठ 106।

اگر طاقت کفار کے پاس ہو تو ان سے دس سال تک صلح کرنا جائز ہے، اور اس سے زیادہ کی اجازت نہیں ہے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے اہل مکہ سے دس سال کی صلح کی تھی۔

ابن المنذر (1) نے کہا: علماء کا اس مدت میں اختلاف ہے جو صلح حدیبیہ کے سال رسول اللہ ﷺ اور اہل مکہ درمیان تھی، چنانچہ عروہ نے کہا: یہ چار سال تھی۔ ابن جریج نے کہا: یہ تین سال تھی۔ ابن اسحاق نے کہا: یہ دس سال تھی (2)۔

امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: مشرکین سے دس سال سے زیادہ صلح کرنا جائز نہیں، اس بنیاد پر جو نبی کریم ﷺ نے حدیبیہ کے سال کیا، پس اگر مشرکین سے اس سے زیادہ صلح کی جائے تو وہ کالعدم ہے؛ کیونکہ اصل حکم مشرکین سے قتال کا ہے یہاں تک کہ وہ ایمان لے آئیں یا جزیہ دیں۔

ابن حبیب نے امام مالک رحمہ اللہ سے روایت کیا: مشرکین سے ایک سال، دو سال، تین سال اور غیر معینہ مدت کے لیے صلح جائز ہے۔ مہلب نے کہا: نبی ﷺ نے ان سے اس معاملے پر صلح کی جس کا ظاہری پہلو مسلمانوں کے لیے کمزوری تھا؛ اس کی وجہ یہ تھی کہ اللہ تعالیٰ نے رسول اللہ ﷺ کی اونٹنی کو مکہ سے روک دیا تھا، جب آپ اس کی طرف متوجہ ہوئے تو وہ بیٹھ گئی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے اسی نے روکا ہے جس نے ہاتھی کو روکا تھا"۔ جیسا کہ بخاری نے مسور بن مخرمہ (3) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اگر امام مناسب سمجھے تو مشرکین سے بغیر مال لیے صلح کرنا جائز ہے۔

مسلمانوں کی ضرورت کے وقت مال دے کر دشمن سے صلح کرنا جائز ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے غزوہ احزاب کے دن عیینہ بن حصن (4) الفزاری اور حارث بن عوف (5) المری سے اس شرط پر صلح کا ارادہ کیا تھا کہ...

---

(1) الاوسط میں 332/11 - 333۔ (2) ابن جریج کا قول ابن المنذر نے بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور یہ المفہم 643/3 میں ہے، اور ابن اسحاق کا قول سیرت ابن ہشام 317/2 میں ہے، اور اسے احمد (18910) نے تفصیل سے، اور ابو داود (2766) نے مسور بن مخرمہ اور مروان بن الحکم سے روایت کیا ہے۔ اس کی اصل بخاری (2731) میں ہے بغیر مدت کے ذکر کے۔ دیکھیے: الدرایۃ شرح الہدایۃ از ابن حجر 117/2۔ (3) نمبر (2731) کے تحت، اور یہ احمد (18910) میں ہے، جو مسور بن مخرمہ اور مروان بن الحکم کی حدیث سے ہے، پچھلا تبصرہ دیکھیے۔ (4) مؤلفۃ القلوب میں سے تھے، وہ ایک اطاعت گزار بے وقوف تھے؛ حنین اور طائف میں شریک ہوئے، پھر مرتد ہو گئے، پھر قید ہوئے، پھر مسلسل اسلام کا اظہار کرتے رہے۔ تجرید اسماء الصحابۃ ص 432/1۔ (5) قلمی نسخوں میں: "نوفل" ہے اور صحیح وہ ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ وہ حارث بن عوف، ابو حارثہ بن مرہ ہے، وہ احزاب کے سرداروں میں سے ایک تھا پھر اسلام لے آیا۔ تجرید اسماء الصحابۃ ص 106۔

66

Surah Al-Anfal, Verses 61 - 63

...giving them a third of the dates of Medina, and they would depart with those of Ghatafan who were with them, deserting Quraysh and returning with their people away from them. This proposal was a negotiation and not a binding contract. When the Messenger of Allah (peace be upon him) saw that they were inclined and satisfied, he consulted Sa'd ibn Mu'adh and Sa'd ibn 'Ubadah. They said: "O Messenger of Allah, is this something you love so we should do it for you, or something Allah has commanded you so we should hear and obey, or something you are doing for us?" He said: "Rather, it is something I am doing for you; for the Arabs have targeted you with a single bow (united against you)." Sa'd ibn Mu'adh said to him: "O Messenger of Allah, by Allah, we and these people were in polytheism and idol worship, not worshipping Allah nor knowing Him, and they never aspired to take a single fruit from us except by purchase or hospitality. So now when Allah has honored us with Islam, guided us to it, and strengthened us through you, should we give them our wealth? By Allah, we will give them nothing but the sword until Allah judges between us and them." The Messenger of Allah (peace be upon him) was pleased with that and said: "You decide." And he said to 'Uyaynah and Al-Harith: "Depart, for you have nothing from us but the sword." Sa'd took the document—which did not contain the testimony [of faith]—and erased it(1).

The Almighty's saying: {But if they intend to deceive you - then sufficient for you is Allah. It is He who supported you with His help and with the believers (62) And brought together their hearts. If you had spent all that is in the earth, you could not have brought their hearts together; but Allah brought them together. Indeed, He is Exalted in Might and Wise (63)}

The Almighty's saying: {But if they intend to deceive you} meaning: by showing peace to you while concealing treachery and betrayal, then incline [to peace], and their corrupt intentions are not your concern(2) {then sufficient for you is Allah}: Allah is enough for you; meaning: He will take care of your sufficiency and protection(3). A poet said: If war breaks out and unity is split... a Sharp sword is enough for you and Al-Dahhak(4) Meaning: a sword is enough for you and for Al-Dahhak.

(1) In (M): "and it did not contain the testimony that there is no god but Allah, so he erased it". What is established is from the manuscripts, which agrees with what is in 'Al-Durar fi Ikhtisar Al-Maghazi wa Al-Siyar' by Ibn Abd al-Barr, pp. 195-196, and the

text is from him. The report is in 'Sirat Ibn Hisham' 2/223. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/548. (3) "Haatahu hautan wa hitatan wa hiyatan": protected him, defended him, and looked after his interests. 'Mu'jam Matn al-Lugha' (Hwt). (4) Previously 2/138.

66

सूरा अल-अंफाल, आयत 61 - 63

...उन्हें मदीना के खजूरों का एक तिहाई हिस्सा देना, और वे गताफ़ान के उन लोगों के साथ चले जाएँगे जो उनके साथ थे, कुरैश को छोड़ देंगे और अपने लोगों के साथ उनसे दूर चले जाएँगे। यह प्रस्ताव एक बातचीत (सौदेबाज़ी) थी, कोई अनुबन्ध (कांट्रैक्ट) नहीं था। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने देखा कि वे झुक रहे हैं और संतुष्ट हैं, तो उन्होंने साद बिन मुआज़ और साद बिन उबादा से परामर्श किया। उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या यह कुछ ऐसा है जिसे आप पसंद करते हैं ताकि हम इसे आपके लिए करें, या कुछ ऐसा है जिसका अल्लाह ने आपको आदेश दिया है ताकि हम सुनें और पालन करें, या कुछ ऐसा है जो आप हमारे लिए कर रहे हैं?" उन्होंने कहा: "बल्कि, यह कुछ ऐसा है जो मैं तुम्हारे लिए कर रहे हूँ; क्योंकि अरबों ने तुम पर एक ही कमान से निशाना साधा है (तुम्हारे विरुद्ध एकजुट हो गए हैं)।" साद बिन मुआज़ ने उनसे कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह की कसम, हम और ये लोग शिर्क और मूर्ति पूजा में थे, न अल्लाह की इबादत करते थे और न उसे जानते थे, और उन्होंने कभी हमसे एक फल पाने की उम्मीद नहीं की, सिवाय खरीद के या मेहमानवाज़ी के। तो अब जब अल्लाह ने हमें इस्लाम के साथ सम्मानित किया है, हमें इसके लिए निर्देशित किया है, और आपके माध्यम से हमें मजबूत किया है, तो क्या हम उन्हें अपना धन देंगे? अल्लाह की कसम, हम उन्हें तलवार के अलावा कुछ नहीं देंगे जब तक कि अल्लाह हमारे और उनके बीच फैसला न कर दे।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इससे प्रसन्न हुए और कहा: "तुम और वह (जैसा तुम चाहो)।" और उन्होंने उयैना और अल-हारिस से कहा: "चले जाओ, क्योंकि तुम्हारे लिए हमारे पास तलवार के अलावा कुछ नहीं है।" साद ने दस्तावेज़ लिया - जिसमें शहादत (ईमान की गवाही) नहीं थी - और उसे मिटा दिया(1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे आपको धोखा देना चाहते हैं - तो आपके लिए अल्लाह काफी है। वही है जिसने अपनी सहायता से और मोमिनों (ईमान वालों) के माध्यम से आपकी सहायता की (62) और उनके दिलों के बीच मेल पैदा कर दिया। यदि आप वह सब खर्च कर देते जो धरती में है, तो आप उनके दिलों के बीच मेल पैदा नहीं कर सकते थे; लेकिन अल्लाह ने उनके बीच मेल पैदा कर दिया। वास्तव में, वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी (हिकमत वाला) है (63)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे आपको धोखा देना चाहते हैं} यानी: आपके सामने शांति दिखाते हुए और भीतर विश्वासघात और विश्वासघात छिपाते हुए, तो [शांति की ओर] झुकें और उनके भ्रष्ट इरादों की परवाह न करें(2) {तो आपके लिए अल्लाह काफी है}: अल्लाह आपके लिए पर्याप्त है; यानी: वह आपकी पर्याप्तता और सुरक्षा का कार्यभार संभालेगा(3)। एक कवि ने कहा है: जब युद्ध छिड़ जाए और एकता भंग हो जाए... तो तुम्हारे और अल-दह्हाक के लिए एक हिन्दुस्तानी तलवार काफी है(4) अर्थात: तुम्हारे लिए और अल-दह्हाक के लिए एक तलवार काफी है।

(1) (म) में: "और इसमें यह शहादत नहीं थी कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, इसलिए उन्होंने इसे मिटा दिया"। जो स्थापित है वह हस्तलिपियों से है, जो इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 'अल-दुरार फी इख्तसार अल-मगाज़ी व अल-सियर' में है, पृ. 195-196, और पाठ उनसे है। खबर 'सीरत इब्न हिशाम' 2/223 में है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/548। (3) "हातहु हौतन व हीतन व हियातन": उसकी रक्षा की, उसका बचाव किया, और उसके हितों की देखभाल की। 'मुअजम मतन अल-लुगह' (हवत)। (4) पहले 2/138।

٦٦

سورہ الانفال، آیات ٦١ - ٦٣

...انہیں مدینہ کی کھجوروں کا ایک تہائی حصہ دینا، اور وہ غطفان کے ان لوگوں کے ساتھ چلے جائیں گے جو ان کے ساتھ تھے، قریش کو چھوڑ دیں گے اور اپنی قوم کے ساتھ ان سے دور چلے جائیں گے۔ یہ تجویز ایک گفت و شنید تھی اور کوئی معاہدہ نہیں تھا۔ جب رسول اللہ ﷺ نے ان دونوں سے دیکھا کہ وہ مائل اور راضی ہیں، تو آپ نے سعد بن معاذ اور سعد بن عبادہ سے مشورہ کیا۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ کوئی ایسی بات ہے جسے آپ پسند کرتے ہیں تاکہ ہم اسے آپ کے لیے کریں، یا کوئی ایسی چیز ہے جس کا اللہ نے آپ کو حکم دیا ہے تاکہ ہم سنیں اور اطاعت کریں، یا کوئی ایسی چیز ہے جو آپ ہمارے لیے کر رہے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ یہ ایک ایسی چیز ہے جو میں تمہارے لیے کر رہا ہوں؛ کیونکہ عربوں نے تم پر ایک ہی کمان سے نشانہ باندھا ہے (تمہارے خلاف متحد ہو گئے ہیں)۔" سعد بن معاذ نے آپ سے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ کی قسم، ہم اور یہ لوگ شرک اور بت پرستی پر تھے، نہ اللہ کی عبادت کرتے تھے اور نہ اسے جانتے تھے، اور انہوں نے کبھی ہم سے ایک پھل حاصل کرنے کی امید نہیں کی، سوائے خرید و فروخت یا مہمانی کے۔ اب جب اللہ نے ہمیں اسلام کے ذریعے عزت بخشی، ہمیں اس کی ہدایت دی، اور آپ کے ذریعے ہمیں تقویت دی، تو کیا ہم انہیں اپنا مال دیں گے؟ اللہ کی قسم، ہم انہیں تلوار کے سوا کچھ نہیں دیں گے یہاں تک کہ اللہ ہمارے اور ان کے درمیان فیصلہ کر دے۔ رسول اللہ ﷺ اس سے خوش ہوئے اور فرمایا: "تم اور وہ (جیسا تم چاہو)۔" اور آپ نے عیینہ اور حارث سے فرمایا: "چلے جاؤ، کیونکہ تمہارے لیے ہمارے پاس تلوار کے سوا کچھ نہیں ہے۔" سعد نے وہ تحریر لی - جس میں شہادت (کلمہ توحید) نہیں تھی - اور اسے مٹا دیا(١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ آپ کو دھوکہ دینا چاہیں تو یقیناً آپ کے لیے اللہ کافی ہے۔ وہی ہے جس نے اپنی مدد سے اور مومنوں کے ذریعے آپ کی تائید کی (٦٢) اور ان کے دلوں میں الفت پیدا کر دی۔ اگر آپ زمین میں جو کچھ ہے سب خرچ کر دیتے تب بھی آپ ان کے دلوں میں الفت پیدا نہ کر سکتے تھے، لیکن اللہ نے ان کے درمیان الفت پیدا کر دی۔ بے شک وہ غالب ہے، حکمت والا ہے (٦٣)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ آپ کو دھوکہ دینا چاہیں} یعنی: آپ کے سامنے صلح کا اظہار کر کے اور دلوں میں غداری اور خیانت چھپا کر، تو آپ [صلح کی طرف] جھک جائیں، اور ان کی فاسد نیتوں کی فکر نہ کریں(٢) {تو یقیناً آپ کے لیے اللہ کافی ہے}: اللہ آپ کے لیے کافی ہے؛ یعنی: وہ آپ کی کفایت اور حفاظت کا ذمہ دار ہے(٣)۔ شاعر نے کہا: جب جنگ چھڑ جائے اور اتحاد ٹوٹ جائے... تو تیرے لیے اور ضحاک کے لیے ایک مہند (ہندوستانی) تلوار کافی ہے(٤) یعنی: تیرے لیے اور ضحاک کے لیے ایک تلوار کافی ہے۔

(١) (م) میں ہے: "اور اس میں یہ شہادت نہیں تھی کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں ہے، چنانچہ انہوں نے اسے مٹا دیا"۔ جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے، جو ابن عبد البر کی 'الدرر في اختصار المغازي والسير' ص ١٩٥-١٩٦ کے موافق ہے اور کلام ان ہی کا ہے، اور یہ خبر 'سیرت ابن ہشام' ٢/ ٢٢٣ میں ہے۔ (٢) المحرر الوجيز ٢/ ٥٤٨۔ (٣) "حاطہ حوطاً وحيطة وحياطة": اس کی حفاظت کی، اس کا دفاع کیا اور اس کے مفادات کی دیکھ بھال کی۔ معجم متن اللغة (حوط)۔ (٤) سابقہ ٢/ ١٣٨۔

Surah Al-Anfal: Verses 62 - 64 67 Allah Almighty's saying: {He is the One who supported you with His help} meaning: strengthened you with His victory. It refers to the day of Badr. {and with the believers} Nu'man bin Bashir said: This was revealed concerning the Ansar (1). {And He brought their hearts together} meaning: He united the hearts of the Aws and the Khazraj (2). Bringing hearts together despite the intense tribalism among the Arabs was one of the signs and miracles of the Prophet ﷺ; because one of them would be slapped and would fight for it until he retaliated (3). They were the fiercest of Allah's creation in their pride, but Allah reconciled them through faith, until a man would fight his father and brother for the sake of religion. It was also said: He meant the reconciliation between the Muhajireen and the Ansar, and the meanings are similar (4). Allah Almighty's saying: {O Prophet, Allah is sufficient for you and for those who follow you of the believers} This is not a repetition; for He said previously: {And if they intend to deceive you, then indeed, Allah is sufficient for you} and this is a specific sufficiency. And in His saying: {O Prophet, Allah is sufficient for you}, He intended generalization; meaning: Allah is sufficient for you in every situation. Ibn Abbas said: This was revealed regarding the conversion of Umar; for thirty-three men and six women had converted to Islam with the Prophet ﷺ, then Umar converted and they became forty (5). The verse is Meccan, written by order of the Messenger of Allah ﷺ in a Medinan surah; Al-Qushayri mentioned this. I say: What he mentioned about Umar's conversion (may Allah be pleased with him) from Ibn Abbas, what has occurred in the Seerah (prophetic biography) is contrary to it; from

---

(1) Reported by Ibn Mardawayh as in Al-Durr Al-Manthur 3/199, and by Al-Nahhas in Ma'ani Al-Qur'an 3/168, and Al-Tabari 11/257 from Bashir bin Thabit from the family of Nu'man bin Bashir. (2) Tafsir Al-Tabari 11/257, and Al-Muharrar Al-Wajiz 2/548. (3) In (Z): "yasta'iduha" (reclaims it). (4) See Al-Muharrar Al-Wajiz 2/548. Ibn Atiyyah said: Every reconciliation for the sake of Allah follows that reconciliation that occurred at the beginning of Islam. (5) Reported by Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Kabir (12470), and Al-Wahidi in Al-Wasit 2/469-470 with the wording: Thirty-nine men and a woman converted with the Prophet ﷺ, then Umar converted completing the forty, so Allah revealed: {O Prophet, Allah is sufficient for you and for those who follow you of the believers}. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/28: It includes Ishaq bin Bishr al-Kahili and he is a liar. End. The wording mentioned above was reported by Ibn Abi Hatim 5/1728 (9135) from Sa'id bin Jubayr.

सूरा अल-अनफाल: आयत 62 - 64 67 अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {वही है जिसने अपनी सहायता से तुम्हारी पुष्टि की} अर्थात: अपनी जीत से तुम्हें शक्ति प्रदान की। इसका तात्पर्य बद्र के दिन से है। {और मोमिनों (ईमान वालों) के साथ} नुमान बिन बशीर ने कहा: यह अंसार के बारे में अवतरित हुआ (1)। {और उसने उनके दिलों में मेल-मिलाप पैदा कर दिया} अर्थात: औस और खजरज के दिलों को जोड़ दिया (2)। अरबों के बीच तीव्र कबायली कट्टरता के बावजूद दिलों को जोड़ना पैगंबर ﷺ के संकेतों और चमत्कारों में से एक था; क्योंकि उनमें से किसी को थप्पड़ मारा जाता था, तो वह उसके लिए तब तक लड़ता था जब तक कि वह बदला न ले ले (3)। वे अल्लाह की रचना में अपनी गरिमा (अभिमान) में सबसे कठोर थे, लेकिन अल्लाह ने ईमान के ज़रिए उनके बीच मेल-मिलाप कराया, यहाँ तक कि एक आदमी धर्म के लिए अपने पिता और भाई से भी लड़ता था। यह भी कहा गया है: उनका तात्पर्य मुहाजिरीन और अंसार के बीच मेल-मिलाप से था, और दोनों के अर्थ समान हैं (4)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {ऐ नबी, तुम्हारे लिए अल्लाह काफी है और उन मोमिनों के लिए भी जिन्होंने तुम्हारा अनुसरण किया है} यह दोहराव नहीं है; क्योंकि उन्होंने पहले कहा था: {और यदि वे तुम्हें धोखा देना चाहें, तो वास्तव में अल्लाह तुम्हारे लिए पर्याप्त है} और यह एक विशेष पर्याप्तता है। और उनके इस कथन में: {ऐ नबी, तुम्हारे लिए अल्लाह काफी है}, उनका इरादा सामान्यीकरण से था; अर्थात: अल्लाह हर हाल में तुम्हारे लिए पर्याप्त है। इब्न अब्बास ने कहा: यह उमर के इस्लाम स्वीकार करने के बारे में अवतरित हुआ; क्योंकि पैगंबर ﷺ के साथ तैंतीस पुरुष और छह महिलाएं इस्लाम ला चुके थे, फिर उमर इस्लाम लाए और वे चालीस हो गए (5)। यह आयत मक्की है, जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ के आदेश से एक मदनी सूरा में लिखा गया है; अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। मैं कहता हूँ: इब्न अब्बास से उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के इस्लाम लाने के बारे में उन्होंने जो उल्लेख किया है, वह सीरत (पैगंबर की जीवनी) में इसके विपरीत पाया जाता है; से...

---

(1) इसे इब्न मरदवेह ने 'अल-दुर्र अल-मंसूर' 3/199 में, और अल-नहहास ने 'मआनी अल-कुरान' 3/168 में, और अल-तबरी ने 11/257 में नुमान बिन बशीर के परिवार के बशीर बिन साबित से उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 11/257, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/548। (3) (ज़) में: "यस्ताईदुहा" (इसे वापस पाना)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/548 देखें। इब्न अतिय्या ने कहा: अल्लाह के लिए हर मेल-मिलाप उस मेल-मिलाप का अनुसरण करता है जो इस्लाम के शुरुआती दौर में हुआ था। (5) इसे अल-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' (12470) में, और अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 2/469-470 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: पैगंबर ﷺ के साथ उनतालीस पुरुष

और एक महिला ने इस्लाम स्वीकार किया, फिर उमर ने चालीस पूरे करते हुए इस्लाम स्वीकार किया, तो अल्लाह ने अवतरित किया: {ऐ नबी, तुम्हारे लिए अल्लाह काफी है और उन मोमिनों के लिए भी जिन्होंने तुम्हारा अनुसरण किया है}। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 7/28 में कहा: इसमें इशाक बिन बिश्र अल-काहिली शामिल है और वह झूठा है। समाप्त। ऊपर उल्लिखित शब्द इब्न अबी हातिम 5/1728 (9135) द्वारा सईद बिन जुबैर से उद्धृत किए गए हैं।

سورۃ الانفال: آیات 62 - 64 67 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہی ہے جس نے اپنی مدد سے تمہاری تائید کی﴾ یعنی: اپنی نصرت سے تمہیں قوت بخشی۔ اس سے مراد غزوہ بدر کا دن ہے۔ ﴿اور مومنوں کے ذریعے﴾ نعمان بن بشیر نے کہا: یہ انصار کے بارے میں نازل ہوئی(1)۔ ﴿اور ان کے دلوں میں الفت پیدا کر دی﴾ یعنی: اوس اور خزرج کے دلوں کو جوڑ دیا(2)۔ عربوں میں پائی جانے والی شدید عصبیت کے باوجود دلوں میں الفت پیدا کرنا نبی کریم ﷺ کی نشانیوں اور معجزات میں سے تھا؛ کیونکہ ان میں سے کسی کو اگر ایک طمانچہ مارا جاتا تو وہ اس وقت تک لڑتا جب تک اس کا بدلہ نہ لے لیتا(3)۔ وہ اللہ کی مخلوق میں سب سے زیادہ حمیت (غیرت) والے تھے، تو اللہ نے ایمان کے ذریعے ان کے درمیان الفت پیدا کر دی، یہاں تک کہ ایک آدمی دین کی خاطر اپنے باپ اور بھائی سے بھی لڑنے لگا۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد مہاجرین اور انصار کے درمیان الفت ہے اور دونوں کے معنی قریب قریب ہیں(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے نبی! آپ کے لیے اللہ کافی ہے اور وہ مومن بھی جنہوں نے آپ کی پیروی کی﴾ یہ تکرار نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ نے پہلے فرمایا تھا: ﴿اور اگر وہ آپ کو دھوکہ دینا چاہیں تو یقیناً آپ کے لیے اللہ کافی ہے﴾ اور یہ ایک خاص کفایت ہے۔ اور اللہ کے اس ارشاد میں: ﴿اے نبی! آپ کے لیے اللہ کافی ہے﴾ تعمیم (عمومیت) مراد لی گئی ہے؛ یعنی: ہر حال میں اللہ آپ کے لیے کافی ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ حضرت عمر کے اسلام لانے کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ نبی ﷺ کے ساتھ تینتیس مرد اور چھ عورتیں مسلمان ہو چکی تھیں، پھر حضرت عمر مسلمان ہوئے اور وہ چالیس ہو گئے(5)۔ اور یہ آیت مکی ہے، جو رسول اللہ ﷺ کے حکم سے ایک مدنی سورت میں لکھی گئی؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے اسلام لانے کے بارے میں جو کچھ انہوں نے ابن عباس سے نقل کیا ہے، سیرت میں اس کے برعکس مروی ہے؛ سے

(1) اسے ابن مردویہ نے الدر المنثور 199/3 میں، النحاس نے معانی القرآن 168/3 میں، اور الطبری نے 257/11 میں آلِ نعمان بن بشیر میں سے بشیر بن ثابت سے روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر الطبری 257/11، اور المحرر الوجیز 548/2۔ (3) نسخہ (ظ) میں: "یستعیدها" (اسے واپس حاصل کر لینا)۔ (4) دیکھئے المحرر الوجیز 548/2۔ ابن عطیہ نے کہا: اللہ کی خاطر ہونے والی ہر الفت اسلام کے ابتدائی دور میں ہونے والی اسی الفت کے تابع ہے۔ (5) اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (12470) میں، اور الواحدی نے الوسیط 469/2-470 میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: نبی ﷺ کے ساتھ انتالیس مرد اور ایک عورت مسلمان ہوئے، پھر حضرت عمر نے چالیس کی تعداد پوری کی، تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿اے نبی! آپ کے لیے اللہ کافی ہے اور وہ مومن بھی جنہوں نے آپ کی پیروی کی﴾۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 28/7 میں کہا: اس میں اسحاق بن بشر الکاہلی ہے اور وہ کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔ انتہیٰ۔ اور مذکورہ بالا الفاظ ابن ابی حاتم نے 1728/5 (9135) میں سعید بن جبیر سے روایت کیے ہیں۔

Surah Al-Anfal, Verse 64 68

Abdullah bin Masud said: We were not able to pray at the Kaaba until Umar embraced Islam. When he embraced Islam, he fought the Quraysh until he prayed at the Kaaba, and we prayed with him(1). Umar's conversion was after the departure of those companions of the Messenger of Allah ﷺ who went to Abyssinia(2). Ibn Ishaq said: The total number of Muslims who reached the land of Abyssinia and migrated to it, excluding their children who left with them as youngsters or were born there, was eighty-three men, if Ammar bin Yasir was among them. And there is doubt regarding him(3).

Al-Kalbi said: The verse was revealed in Al-Bayda during the Battle of Badr before the fighting(4). Allah Almighty's saying: {And those of the believers who follow you} It was said: The meaning is: Allah is sufficient for you, and the Muhajirun and Ansar are sufficient for you. And it was said: The meaning is: Allah is enough for you, and enough for whoever follows you; this was said by Al-Sha'bi and Ibn Zayd(5). The first view is from Al-Hasan, and was chosen by Al-Nahhas(6) and others. So "man" (whoever), according to the first view, is in the nominative case (raf'), joined to the name of Allah Almighty. In the sense: Allah is sufficient for you and your followers among the believers(7). According to the second, it is based on ellipsis (idmar)(8). Similar to it is the saying of the Prophet ﷺ: "Allah and the sons of Qaylah are enough for me"(9). And it was said: It is possible that the meaning is: And those of the believers who followed you...

(1) As-Sirah an-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/342, and recorded by Ibn Sa'd 3/270, and Al-Hakim in brief 3/83. (2) As-Sirah an-Nabawiyyah 1/342. (3) As-Sirah an-Nabawiyyah 1/330. (4) An-Nukat wal-'Uyun 2/331, and mentioned by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/549 from An-Naqqash. (5) Their saying was recorded by At-Tabari 11/260. (6) In I'rab al-Qur'an 2/195. (7) Ibn Qayyim al-Jawziyya refuted this interpretation in Zad al-Ma'ad 1/38, saying: This, even if said by some people, is pure error; it is not permissible to interpret the verse based on it, for sufficiency (hasb) and adequacy (kifayah) are for Allah alone, like reliance (tawakkul), piety (taqwa), and worship ('ibadah). (8) The estimation is: And sufficient for you is whoever follows you. This is the second of three views on the nominative case, and it is the choice of Al-Nahhas, as in I'rab al-Qur'an 2/195, and the wording is from it. (9) We have not come across it with this wording except in Al-Nahhas, and he mentioned it as an example for the preceding view, then refuted it due to what is authentic from the Prophet ﷺ that he forbade saying: "Whatever Allah and you will." End quote. And Qaylah: Name

of the mother of the Aws and Khazraj, and she is Qaylah bint Kahil. An-Nihayah (Qayl). And Al-Baghawi recorded 3/9-10 with a weak chain from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) that the Prophet ﷺ said to Amir bin At-Tufayl: "Allah Almighty prevents you from that, and the two sons of Qaylah."

सूरह अल-अनफाल, आयत 64 68

अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: हम काबा में नमाज़ पढ़ने में सक्षम नहीं थे जब तक कि उमर ने इस्लाम स्वीकार नहीं कर लिया। जब उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया, तो उन्होंने कुरैश से लड़ाई की यहाँ तक कि उन्होंने काबा में नमाज़ पढ़ी और हमने उनके साथ नमाज़ पढ़ी(1)। उमर का इस्लाम लाना अल्लाह के रसूल ﷺ के उन साथियों के निकलने के बाद हुआ जो हबशा (इथियोपिया) चले गए थे(2)। इब्न इसहाक ने कहा: हबशा की धरती पर पहुँचने वाले और वहां हिजरत करने वाले मुसलमानों की कुल संख्या, उनके बच्चों के अलावा जो उनके साथ छोटे थे या वहीं पैदा हुए थे, तिरासी पुरुष थे, यदि अम्मार बिन यासिर उनमें से थे। और उनके बारे में संदेह है(3)।

अल-कल्बी ने कहा: यह आयत बद्र के युद्ध के दौरान लड़ाई से पहले अल-बायदा में उतरी थी(4)। अल्लाह तआला का कथन: {और मोमिनों में से जिन्होंने तुम्हारा अनुसरण किया} कहा गया है: इसका अर्थ है: अल्लाह तुम्हारे लिए काफी है, और मुहाजिर और अंसार तुम्हारे लिए काफी हैं। और कहा गया है: अर्थ है: अल्लाह तुम्हारे लिए पर्याप्त है, और जो तुम्हारा अनुसरण करता है उसके लिए भी पर्याप्त है; यह अल-शाबी और इब्न जैद ने कहा है(5)। पहला विचार अल-हसन का है, और इसे अल-नहस(6) और अन्य लोगों द्वारा चुना गया था। तो "मन" (जो कोई), पहले मत के अनुसार, रफ़ (nominative case) की स्थिति में है, अल्लाह तआला के नाम के साथ जुड़ा हुआ है। इस अर्थ में: बेशक अल्लाह तुम्हारे लिए काफी है और मोमिनों में से तुम्हारे अनुयायी (भी)(7)। दूसरे मत के अनुसार, यह एक छिपे हुए शब्द (इज़मार) पर आधारित है(8)। और इसी तरह नबी ﷺ का कथन है: "अल्लाह और क़ैला के बेटे मेरे लिए काफी हैं"(9)। और यह भी कहा गया है: यह संभव है कि अर्थ हो: और मोमिनों में से जिन्होंने तुम्हारा अनुसरण किया...

(1) सीरत इब्न हिशाम 1/342, और इब्न साद 3/270, और अल-हाकिम ने संक्षेप में 3/83 में उद्धृत किया है। (2) सीरत नबविया 1/342। (3) सीरत नबविया 1/330। (4) अल-नुकात वल-उयून 2/331, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/549 में अल-नक्कास के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (5) अल-तबारी 11/260 ने उनके कथन को उद्धृत किया है। (6) एराब अल-कुरान 2/195 में। (7) इब्न कय्यिम अल-जौज़िया ने ज़ाद अल-मआद 1/38 में इस व्याख्या का खंडन किया है, और कहा है: यह, भले ही कुछ लोगों ने कहा हो, शुद्ध त्रुटि है; इस पर आयत का अर्थ निकालना जायज़ नहीं है, क्योंकि पर्याप्तता (हस्ब) और किफायत केवल अल्लाह के लिए है, जैसे भरोसा (तवक्कुल), तक़वा और इबादत। (8) और अनुमान है: और तुम्हारे लिए पर्याप्त है वह जिसने तुम्हारा

अनुसरण किया। यह रफ़ की स्थिति पर तीन मतों में से दूसरा है, और यह अल-नहस का चुनाव है, जैसा कि एराब अल-कुरान 2/195 में है, और शब्दावली वहीं से है। (9) हमें यह शब्द अल-नहस के अलावा कहीं नहीं मिले, और उन्होंने इसे पिछले मत के उदाहरण के रूप में पेश किया, फिर इसे खारिज कर दिया क्योंकि नबी ﷺ से प्रमाणित है कि उन्होंने यह कहने से मना किया था: "जो अल्लाह चाहे और आप चाहें।" समाप्त। और क़ैला: औस और खजरज की माँ का नाम, और वह क़ैला बिन्त काहिल हैं। अल-निहाया (क़ैल)। और अल-बग़वी ने 3/9-10 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से एक कमज़ोर सनद के साथ उद्धृत किया है कि नबी ﷺ ने आमिर बिन अल-तुफ़ैल से कहा: "अल्लाह तआला तुम्हें उससे रोकता है, और क़ैला के दो बेटे।"

سورہ انفال، آیت 64 68

عبداللہ بن مسعود نے کہا: ہم کعبہ کے پاس نماز پڑھنے پر قادر نہ تھے یہاں تک کہ عمر اسلام لائے، پس جب وہ اسلام لائے تو انہوں نے قریش سے لڑائی کی یہاں تک کہ انہوں نے کعبہ کے پاس نماز پڑھی اور ہم نے ان کے ساتھ نماز پڑھی(1)۔ عمر کا اسلام لانا رسول اللہ ﷺ کے ان صحابہ کے نکلنے کے بعد تھا جو حبشہ کی طرف ہجرت کر گئے تھے(2)۔ ابن اسحاق نے کہا: مسلمانوں میں سے جو لوگ سرزمین حبشہ پہنچے اور وہاں ہجرت کی، ان کے ان بچوں کے علاوہ جو ان کے ساتھ چھوٹے تھے یا وہاں پیدا ہوئے، ان کی کل تعداد تراسی مرد تھی، بشرطیکہ عمار بن یاسر ان میں شامل ہوں۔ اور ان کے بارے میں شک ہے(3)۔

کلبی نے کہا: یہ آیت غزوہ بدر میں لڑائی سے پہلے مقام بیداء میں نازل ہوئی تھی(4)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور مومنوں میں سے وہ جنہوں نے تمہاری پیروی کی} کہا گیا: اس کا معنی ہے: اللہ تمہارے لیے کافی ہے، اور مہاجرین و انصار تمہارے لیے کافی ہیں۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: اللہ تمہارے لیے کافی ہے، اور جو تمہاری پیروی کرے اس کے لیے بھی کافی ہے؛ یہ امام شعبی اور ابن زید نے کہا ہے(5)۔ پہلا قول حسن بصری سے ہے، اور اسے النحاس(6) اور دیگر نے پسند کیا ہے۔ پس "من" پہلے قول کے مطابق رفع کے محل میں ہے، اللہ تعالیٰ کے نام پر عطف ہوتے ہوئے۔ اس معنی میں: یقیناً اللہ تمہارے لیے کافی ہے اور مومنوں میں سے تمہارے پیروکار (بھی)(7)۔ اور دوسرے قول کے مطابق یہ اضمار(8) پر مبنی ہے۔ اس کی مثال نبی ﷺ کا قول ہے: "اللہ اور قیلہ کے بیٹے میرے لیے کافی ہیں"(9)۔ اور کہا گیا: یہ بھی ممکن ہے کہ معنی ہو: اور مومنوں میں سے جس نے تمہاری پیروی کی...

(1) السیرۃ النبویہ لابن ہشام 1/342، اور ابن سعد 270/3، اور الحاکم نے اختصار کے ساتھ 83/3 میں نکالا ہے۔ (2) السیرۃ النبویہ 1/342۔ (3) السیرۃ النبویہ 1/330۔ (4) النکت والعیون 2/331، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/549 میں النقاش سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (5) طبری نے ان کا قول 11/260 میں نقل کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن 2/195 میں۔ (7) ابن قیم الجوزیہ نے زاد المعاد 1/38 میں اس قول کی تردید کی ہے اور کہا ہے: یہ بات اگرچہ بعض لوگوں نے کہی ہے لیکن یہ محض غلطی ہے، اس پر آیت کا محمل جائز نہیں، کیونکہ کفایت (حسب) صرف اللہ کے لیے ہے جیسے توکل، تقویٰ اور عبادت۔ (8) اور تقدیر (مطلب) ہے: اور تمہارے لیے کافی ہے جس نے تمہاری پیروی کی۔ یہ رفع کے تین اقوال میں سے دوسرا قول ہے، اور یہ النحاس کا اختیار کردہ ہے، جیسا کہ اعراب القرآن 2/195 میں ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (9) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ النحاس کے علاوہ کسی اور کے پاس یہ نہیں ملا، اور انہوں نے اسے پہلے قول کی مثال کے طور پر پیش کیا، پھر اس کی تردید کی کیونکہ نبی ﷺ سے صحیح ثابت ہے کہ آپ نے یہ کہنے سے منع فرمایا: "جو اللہ چاہے اور آپ چاہیں۔" اھ اور قیلہ: اوس اور خزرج کی ماں کا نام، جو قیلہ بنت کاہل ہیں۔ النہایہ (قیل)۔ اور البغوی نے 3/9-10 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ضعیف سند کے ساتھ نقل کیا ہے کہ نبی ﷺ نے عامر بن الطفیل سے فرمایا: "اللہ تعالیٰ تجھے اس سے روکتا ہے اور قیلہ کے دو بیٹے۔"

Surah Al-Anfal: Verses 64 - 66 69 Allah is sufficient for them, so the predicate is implied(1). And it is permissible for "man" (whoever) to be in the accusative case (mansub), meaning: Allah is sufficient for you and sufficient for whoever followed you(2).

Allah Almighty says: {O Prophet, urge the believers to fight. If there are among you twenty [who are] steadfast, they will overcome two hundred. And if there are among you one hundred, they will overcome a thousand of those who have disbelieved because they are a people who do not understand. (65) Now, Allah has lightened [the burden] for you, and He knows that there is weakness in you. So if there are from you one hundred [who are] steadfast, they will overcome two hundred. And if there are from you a thousand, they will overcome two thousand by permission of Allah. And Allah is with the steadfast. (66)}

His Almighty saying: {O Prophet, urge the believers to fight} means: incite them and encourage them. It is said: "harada" (urged) on the matter, and "wathaba" (persevered), and "wasaba", and "akkaba"; all have one meaning. And "al-harid" is the one who has neared destruction(3), and from it is the saying of the Exalted: {until you become fatally ill (haradan)} [Yusuf: 85] meaning: melting away from grief, thus nearing destruction, and becoming among the perished(4). {If there are among you twenty [who are] steadfast, they will overcome two hundred} is a statement in form, containing a promise with a condition; because its meaning is: if twenty steadfast ones from among you are patient, they will overcome two hundred. And twenty, thirty, and forty, each of them is a noun placed in the form of a plural for this number. And this noun follows the same pattern as "Filastin" (Palestine)(5).

(1) This is the third view on the nominative case (raf'). Ibn Qayyim al-Jawziyya preferred that the 'waw' in His saying: "wa-man" (and whoever) be the 'waw' of accompaniment (ma'iyyah) - which is the view of al-Zamakhshari - and "man" would be in the accusative case (nasb) by association with the position, because "hasbuk" is in the sense of: "kafik" (sufficing you), i.e., Allah suffices you and suffices those who follow you, just as the Arabs say: "hasbuk wa-Zaydan dirham" (A dirham is enough for you and Zayd). (2) This is according to the view of al-Sha'bi and Ibn Zayd. See "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/194. (3) "Tahdhib al-Lughah" 4/204. (4) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 2/424. (5) Meaning that everything that follows the plural structure from the singular, its declension is like the plural declension. So they say: "Hadhihi Filastun ya fata" (This is Filastun, O youth), and "Ra'aytu Filastin ya fata" (I saw Filastin, O youth).

And: "Hadhihi Qinnasrun" and "Ra'aytu Qinnasrin". See "Al-Kamil" by al-Mubarrad 2/634, and "Al-Khizanah" 8/67.

सूरा अल-अनफ़ाल: आयतें 64 - 66 69 अल्लाह उनके लिए पर्याप्त है, इसलिए विधेय (predicate) निहित है(1)। और "मन" (जो कोई) के लिए कर्म कारक (मंसूब) में होना अनुमेय है, जिसका अर्थ है: अल्लाह आपके लिए पर्याप्त है और उनके लिए भी पर्याप्त है जिन्होंने आपका अनुसरण किया(2)।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {ऐ नबी! मोमिनों को लड़ने पर उभारिए। अगर तुममें बीस सब्र करने वाले होंगे, तो वे दो सौ पर ग़ालिब आ जाएँगे। और अगर तुममें सौ होंगे, तो वे काफ़िरों में से एक हज़ार पर ग़ालिब आ जाएँगे, इसलिए कि वे ऐसे लोग हैं जो समझ नहीं रखते। (65) अब अल्लाह ने तुम पर से बोझ हल्का कर दिया है और उसे मालूम है कि तुममें कमज़ोरी है। फिर अगर तुममें सौ सब्र करने वाले होंगे, तो वे दो सौ पर ग़ालिब रहेंगे, और अगर तुममें एक हज़ार होंगे, तो वे अल्लाह के हुक्म से दो हज़ार पर ग़ालिब रहेंगे। और अल्लाह सब्र करने वालों के साथ है। (66)}

उनका (अल्लाह का) कथन: {ऐ नबी! मोमिनों को लड़ने पर उभारिए} का अर्थ है: उन्हें प्रोत्साहित करें और प्रेरित करें। कहा जाता है: "हारद" (उभाड़ा) किसी मामले पर, और "वाज़ब" (लगा रहा), और "वासब", और "अकब्ब"; सबका एक ही अर्थ है। और "अल-हारिज़" वह है जो विनाश के निकट पहुँच गया हो(3), और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {यहाँ तक कि आप मरणासन्न (हारदन) हो जाएँ} [यूसुफ़: 85] यानी: दुख से पिघलना, इस प्रकार विनाश के निकट पहुँचना, और नष्ट होने वालों में से हो जाना(4)। {अगर तुममें बीस सब्र करने वाले होंगे, तो वे दो सौ पर ग़ालिब आ जाएँगे} रूप में एक समाचार है, जिसमें एक शर्त के साथ वादा शामिल है; क्योंकि इसका अर्थ है: यदि आप में से बीस धैर्यवान लोग धैर्य रखेंगे, तो वे दो सौ पर विजय प्राप्त करेंगे। और बीस, तीस और चालीस, इनमें से प्रत्येक एक संज्ञा है जो इस संख्या के लिए बहुवचन के रूप में रखी गई है। और यह संज्ञा "फ़िलिस्तीन" के समान ही चलती है(5)।

(1) यह रफ़अ (कर्ता कारक) पर तीसरा मत है। इब्न क़य्यिम अल-जौज़िया ने इस बात को प्राथमिकता दी है कि उनके कथन "व-मन" (और जो कोई) में 'वाव' साथ होने (मइय्यह) का 'वाव' हो - जो अल-ज़मखशरी का मत है - और "मन" स्थान के आधार पर नसब (कर्म कारक) की स्थिति में होगा, क्योंकि "हसबुक" का अर्थ है: "काफ़ीक" (आपको पर्याप्त होना), यानी अल्लाह आपके लिए पर्याप्त है और उनके लिए भी जो आपका अनुसरण करते हैं, जैसा कि अरब कहते हैं: "हसबुक व-ज़ैदन दिरहम" (आपके और ज़ैद के लिए एक दिरहम काफ़ी है)। (2) यह अल-शाबी और इब्न ज़ैद के कथन पर आधारित है। नहस द्वारा लिखित "इराब अल-क़ुरआन" 2/194 देखें। (3) "तहज़ीब अल-लुग़ह" 4/204। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा लिखित "मा'नी अल-क़ुरआन" 2/424। (5) यानी जो कुछ भी

एकवचन से बहुवचन की बनावट पर है; तो उसका व्याकरणिक विश्लेषण बहुवचन के विश्लेषण की तरह होता है। वे कहते हैं: "हाज़िही फ़िलस्तून या फ़ता" (यह फ़िलस्तून है, ओ युवक), और "रऐतु फ़िलस्तीन या फ़ता" (मैंने फ़िलस्तीन को देखा, ओ युवक)। और "हाज़िही क़िन्नसरून" और "रऐतु क़िन्नसरीन"। अल-मुबर्रद द्वारा लिखित "अल-कामिल" 2/634 और "अल-ख़िज़ा़ना" 8/67 देखें।

سورة الانفال: آیات 64 - 66 69 اللہ ان کے لیے کافی ہے، پس خبر مقدر ہے(1)۔ اور جائز ہے کہ "مَن" (جو) محلِ نصب میں ہو، اس معنی پر کہ: اللہ تجھے کافی ہے اور اسے کافی ہے جس نے تیری پیروی کی(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے نبی! مومنوں کو لڑائی پر ابھارئیے، اگر تم میں سے بیس صابر ہوں گے تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے، اور اگر تم میں سے سو ہوں گے تو وہ کافروں میں سے ایک ہزار پر غالب آئیں گے، اس لیے کہ وہ ایسے لوگ ہیں جو سمجھ نہیں رکھتے۔ (65) اب اللہ نے تم سے بوجھ ہلکا کر دیا اور اسے معلوم ہے کہ تم میں کمزوری ہے، پس اگر تم میں سے سو صابر ہوں گے تو وہ دو سو پر غالب رہیں گے، اور اگر تم میں سے ایک ہزار ہوں گے تو وہ اللہ کے حکم سے دو ہزار پر غالب رہیں گے، اور اللہ صبر کرنے والوں کے ساتھ ہے۔ (66)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے نبی! مومنوں کو لڑائی پر ابھارئیے} یعنی: انہیں ترغیب دیں اور اکسائیں۔ کہا جاتا ہے: "حارض" کسی کام پر (ابھارا)، اور "واظب" (ہمیشگی کی)، اور "واصب", اور "أكب"؛ سب ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور "الحارِض": وہ جو ہلاکت کے قریب پہنچ چکا ہو(3)، اور اسی سے اللہ عزوجل کا قول ہے: {حتیٰ کہ آپ ہلاکت کے قریب (حرضاً) ہو جائیں} [یوسف: 85] یعنی: غم سے گھل جائیں، پس ہلاکت کے قریب ہو جائیں، اور ہلاک ہونے والوں میں سے ہو جائیں(4)۔ {اگر تم میں سے بیس صابر ہوں گے تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے} لفظاً خبر ہے، جس کے ضمن میں شرط کے ساتھ وعدہ ہے؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: اگر تم میں سے بیس صابر صبر کریں گے تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے۔ اور بیس، تیس اور چالیس، ان میں سے ہر ایک ایسا اسم ہے جو اس عدد کے لیے جمع کی صورت پر وضع کیا گیا ہے۔ اور یہ اسم "فلسطین" کی طرح جاری ہوتا ہے(5)۔

(1) اور یہ رفع کی صورت میں تیسرا قول ہے۔ اور ابن قیم الجوزیہ نے اس بات کو ترجیح دی ہے کہ اللہ کے قول "وَمَن" میں 'واؤ' واوِ معیت ہو - اور یہی زمخشری کا قول ہے - اور "مَن" محلِ نصب میں ہو موضع پر عطف کی بنا پر، کیونکہ "حسبك" (تجھے کافی ہے) "كافيك" کے معنی میں ہے، یعنی: اللہ تجھے کافی ہے اور تجھے کافی ہے جس نے تیری پیروی کی، جیسا کہ اہل عرب کہتے ہیں: "حسبك وزيداً درهم" (تیرے لیے اور زید کے لیے ایک درہم کافی ہے)۔ (2) اور یہ شعبی اور ابن زید کے قول پر ہے۔ دیکھئے "إعراب القرآن" للنحاس 2/194۔ (3) "تهذيب اللغة" 4/204۔ (4) "معاني القرآن" للزجاج 2/424۔ (5) یعنی ہر وہ اسم جو واحد سے جمع کی بنا پر ہو؛ تو اس کا اعراب جمع کا اعراب ہوتا ہے، پس وہ کہتے ہیں: "هذه فلسطون يا فتى" (اے نوجوان! یہ فلسطون ہے)، اور "رأيت فلسطين يا فتى"۔ اور "هذه قنسرون" اور "رأيت قنسرين"۔ دیکھئے "الكامل" للمبرد 2/634، اور "الخزانة" 8/67۔

Surah Al-Anfal: Verses 65 - 66 70 If someone asks: Why is the first letter of 'Ishrun' (twenty) with a Kasra (vowel 'i'); and the first letter of 'Thalathun' (thirty) and what follows up to eighty - except for 'Sittun' (sixty) - with a Fatha (vowel 'a')? The answer according to Sibawayh is that twenty is to ten as two is to one. So the beginning of twenty was given a Kasra just as 'ithnan' (two) was given a Kasra. The evidence for this is their saying: 'Sittun' (sixty) and 'Tis'un' (ninety), just as it is said: 'Sittat' (six) and 'Tis'at' (nine) (1). Abu Dawud (2) narrated from Ibn Abbas, who said: It was revealed: "If there are among you twenty [who are] steadfast, they will overcome two hundred." This was hard on the Muslims; when Allah made it obligatory for them that one should not flee from ten. Then ease came; He said: "Now Allah has lightened [the burden] for you" Abu Tawbah (3) read until His saying: "So if there are of you a hundred steadfast, they will overcome two hundred." He said: When Allah Almighty lightened the number for them, patience decreased in proportion to what was lightened for them. Ibn al-Arabi (4) said: Some people said: This was on the day of Badr and was abrogated. This is a mistake from the speaker. It has never been reported that the polytheists faced the Muslims on that basis (5). Rather, the Almighty and Glorious Creator imposed that on them first, and linked that (6) to the fact that you understand what you are fighting for, which is the reward. While they do not know what they are fighting for. I say: The hadith of Ibn Abbas indicates that it was an obligation, then when it became difficult for them, the obligation was reduced to one staying firm against two. So He eased it for them and prescribed for them that a hundred should not flee from two hundred. Thus, according to this view, it is a lightening (takhfif), not abrogation (naskh), and this is good. Judge Ibn al-Tayyib mentioned that

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/196. (2) In his Sunan (2646), and it is in Bukhari (4653). (3) He is the Sheikh of Abu Dawud in this hadith, and he is the Imam al-Hafiz al-Rabi' bin Nafi' al-Halabi, died in the year (241 AH). Al-Siyar 10/653 - 654. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/866. (5) The phrase in Ahkam al-Qur'an: ...And this is a mistake from the speaker; because the Muslims on the day of Badr were three hundred and some, and the disbelievers were nine hundred and some. So it was three for every one. As for this ratio, it was not mentioned that the Muslims faced the polytheists based on it. (6) In Ahkam al-Qur'an: "and reasoned it", instead of: "and linked that".

सूरा अल-अनफ़ाल: आयतें 65 - 66 70 यदि कोई पूछे: 'इशरून' (बीस) का पहला अक्षर कसरा (इ स्वर) के साथ क्यों है; और 'थलाथून' (तीस) और उसके बाद अस्सी तक - साठ को छोड़कर - के पहले अक्षर फ़तहा (अ स्वर) के साथ क्यों हैं? सिबवैय के अनुसार इसका उत्तर यह है कि बीस का दस से वही संबंध है जो दो का एक से है। इसलिए बीस की शुरुआत में कसरा दिया गया जैसे 'इथनान' (दो) में कसरा दिया गया है। इसका प्रमाण उनका यह कहना है: 'सित्तून' (साठ) और 'तिसऊन' (नब्बे), जैसे कहा जाता है: 'सित्तह' (छह) और 'तिसअह' (नौ) (1)। अबू दाऊद (2) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: यह आयत उतरी: "यदि तुममें से बीस धैर्यवान हों, तो वे दो सौ पर विजयी होंगे।" यह मुसलमानों पर भारी पड़ा; जब अल्लाह ने उन पर यह अनिवार्य कर दिया कि एक व्यक्ति दस से न भागे। फिर आसानी आई; उसने कहा: "अब अल्लाह ने तुम्हारा बोझ हल्का कर दिया है" अबू तौबा (3) ने अल्लाह के इस कथन तक पढ़ा: "तो यदि तुममें से सौ धैर्यवान हों, तो वे दो सौ पर विजयी होंगे।" उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने उनके लिए संख्या कम कर दी, तो उनके लिए धैर्य में भी उसी अनुपात में कमी आई जितनी उनके लिए राहत दी गई थी। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: कुछ लोगों ने कहा: यह बद्र के दिन था और इसे निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया था। यह कहने वाले की गलती है। यह कभी नहीं बताया गया कि मुशरिकों ने इस आधार पर मुसलमानों का सामना किया (5)। बल्कि, अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने पहले उन पर इसे अनिवार्य किया, और इसे इस बात से जोड़ा (6) कि तुम समझते हो कि तुम किस लिए लड़ रहे हो, जो कि सवाब (पुण्य) है। जबकि वे नहीं जानते कि वे किस लिए लड़ रहे हैं। मैं कहता हूँ: इब्न अब्बास की हदीस इस बात की दलील है कि यह एक फ़र्ज़ (अनिवार्यता) था, फिर जब यह उन पर भारी पड़ा, तो फ़र्ज़ को घटाकर एक का दो के मुकाबले डटे रहने तक कर दिया गया। तो अल्लाह ने उनके लिए आसानी कर दी और उनके लिए लिख दिया कि सौ व्यक्ति दो सौ से न भागें। इस कथन के अनुसार, यह रियायत (तख़फ़ीफ़) है न कि निरसन (नस्ख़), और यह अच्छी बात है। काजी इब्न अल-तय्यब ने उल्लेख किया है कि

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/196। (2) अपनी सुनन (2646) में, और यह बुखारी (4653) में भी है। (3) वह इस हदीस में अबू दाऊद के शेख हैं, और वह इमाम अल-हाफ़िज़ अल-रबी बिन नाफ़े अल-हलबी हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (241 हिजरी) में हुई थी। अल-सियर 10/653 - 654। (4) अहकाम अल-क़ुरआन 2/866 में। (5) अहकाम अल-क़ुरआन में वाक्यांश है: ...और यह कहने वाले की गलती है; क्योंकि बद्र के दिन मुसलमान तीन सौ से कुछ अधिक थे, और काफिर नौ सौ से

कुछ अधिक थे। तो प्रति व्यक्ति तीन थे। जहाँ तक इस अनुपात का सवाल है, यह उल्लेख नहीं किया गया है कि मुसलमानों ने इसके आधार पर मुशरिकों का सामना किया। (6) अहकाम अल-क़ुरआन में: "और इसकी वजह बताई", इसके बजाय: "और इसे जोड़ा"।

سورۃ الانفال: آیات 65 - 66 70 اگر کوئی پوچھنے والا پوچھے کہ 'عشرون' (بیس) کا پہلا حرف مکسور (زیر کے ساتھ) کیوں ہے؛ اور 'ثلاثون' (تیس) کا پہلا حرف اور اس کے بعد اسی تک - سوائے 'ستون' (ساٹھ) کے - مفتوح (زبر کے ساتھ) کیوں ہے؟ تو سیبویہ کے نزدیک جواب یہ ہے کہ بیس کا دس کے ساتھ وہی تعلق ہے جو دو کا ایک کے ساتھ ہے۔ چنانچہ بیس کے شروع میں کسرہ دیا گیا جیسے 'اثنان' (دو) میں کسرہ دیا گیا ہے۔ اس کی دلیل ان کا قول 'ستون' اور 'تسعون' ہے، جیسا کہ 'ستۃ' اور 'تسعۃ' کہا جاتا ہے (1)۔ اور ابوداؤد (2) نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: یہ آیت نازل ہوئی: "اگر تم میں سے بیس صابر ہوں گے تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے"۔ یہ مسلمانوں پر شاق گزرا؛ جب اللہ نے ان پر فرض کیا کہ ایک شخص دس سے نہ بھاگے۔ پھر تخفیف (آسانی) آئی؛ تو اللہ نے فرمایا: "اب اللہ نے تم سے بوجھ ہلکا کر دیا"۔ ابوتوبہ (3) نے اللہ کے اس قول تک پڑھا: "پس اگر تم میں سے سو صابر ہوں گے تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے"۔ انہوں نے کہا: پس جب اللہ تعالیٰ نے ان سے تعداد میں تخفیف کی، تو ان کے صبر میں بھی اسی قدر کمی آئی جس قدر ان سے بوجھ ہلکا کیا گیا تھا۔ اور ابن العربی (4) نے کہا: ایک قوم نے کہا: یہ بدر کے دن تھا اور منسوخ ہو گیا۔ یہ کہنے والے کی غلطی ہے۔ اور کبھی یہ منقول نہیں ہوا کہ مشرکین نے اس بنیاد پر مسلمانوں کا مقابلہ کیا ہو (5)، لیکن باری جل وعز نے پہلے ان پر یہ فرض کیا، اور اس کی وجہ یہ بتائی (6) کہ تم سمجھتے ہو کہ تم کس لیے لڑ رہے ہو، جو کہ ثواب ہے۔ جبکہ وہ نہیں جانتے کہ وہ کس لیے لڑ رہے ہیں۔ میں کہتا ہوں: ابن عباس کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ وہ فرض تھا، پھر جب وہ ان پر شاق گزرا تو فرض کو گھٹا کر ایک کا دو کے مقابلے میں ثابت قدم رہنے تک کر دیا گیا، پس ان سے تخفیف کی گئی اور ان پر لکھا گیا کہ

سو، دو سو سے نہ بھاگیں، پس اس قول کے مطابق یہ تخفیف ہے نسخ نہیں، اور یہ بات اچھی ہے۔

اور قاضی ابن طیب نے ذکر کیا ہے کہ

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 196/2۔ (2) اپنی سنن (2646) میں، اور یہ بخاری (4653) میں بھی ہے۔ (3) وہ اس حدیث میں ابوداؤد کے شیخ ہیں، اور وہ امام حافظ الربیع بن نافع الحلبی ہیں، وفات سن (241ھ)۔ السیر 10/653 - 654۔ (4) احکام القرآن 866/2 میں۔ (5) احکام القرآن میں عبارت ہے: ...اور یہ کہنے والے کی غلطی ہے؛ اس لیے کہ بدر کے دن مسلمان تین سو کچھ تھے، اور کفار نو سو کچھ تھے، تو ایک کے مقابلے میں تین تھے۔ رہی یہ بات تو یہ کہیں مذکور نہیں کہ مسلمانوں نے اس تناسب پر مشرکین کا مقابلہ کیا۔ (6) احکام القرآن میں: "وعلله" (اور اس کی وجہ بتائی)، بجائے: "وعلق ذلك"۔

Surah Al-Anfal, Verses 65 - 67 71

...the ruling if part of it or some of its attributes are abrogated, or its number is changed, then it is permissible to say: it is abrogation; because then it is not the first, but rather it is different. And he mentioned a disagreement regarding that (1).

Allah Almighty's saying: {It is not for a prophet to have captives [of war] until he inflicts a massacre [upon Allah's enemies] in the land. You desire the commodities of this world, but Allah desires [for you] the Hereafter. And Allah is Exalted in Might and Wise. (67)}

There are five issues in it: First: Allah Almighty's saying: {Captives} is the plural of captive (asir); like: killed (qatil) and the killed (qatla), wounded (jarih) and the wounded (jarha). It is also said in the plural of captive: "asara" - with a damma on the hamza - and "asara" with a fatha, and it is not common. They used to tie the captive with a leather strap (al-qidd), which is "al-isar" (2); so every prisoner was called a captive (asir) even if he was not tied; Al-A'sha said:

Poetry bound me in its house ... as the captors bound the donkey.

This was mentioned in Surah Al-Baqarah (3). Abu Amr ibn al-Ala said: Captives (asra) are those who are not tied when taken, and captives (asara) are those who are tied with bonds. Abu Hatim related that he heard this from the Arabs (4).

Second: This verse was revealed on the day of Badr as a rebuke from Allah, Exalted and Majestic, to the companions of His Prophet ﷺ. The meaning is: It was not appropriate for you to do this act which necessitated the Prophet ﷺ having captives before subduing [the enemy]. And "for them is" (5) the information by His saying: {You desire the commodities of this world}. The Prophet ﷺ did not command the sparing of men during wartime, nor did he ever want the commodities of this world. Rather, it was done by the majority of those directly involved in the war. Thus, the reprimand and rebuke were directed because of those who advised the Prophet ﷺ...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/550. (2) In the manuscript copies: Al-Asr, and the verified is from (m). Al-Asr is the plural of al-isar, which is what one is tied with. Al-Qamus (asr). (3) Previous discussion and the verse 2/240. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/553. (5) In (m): "this".

सूरह अल-अनफाल, आयतें 65 - 67 71

...नियम यदि उसका कुछ हिस्सा या उसके कुछ गुणों को निरस्त कर दिया जाए, या उसकी संख्या बदल दी जाए, तो यह कहना जायज़ है कि यह निरसन (नुस्ख) है; क्योंकि तब यह पहले जैसा नहीं रहता, बल्कि कुछ और हो जाता है। और उन्होंने इस बारे में मतभेद का उल्लेख किया है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {किसी नबी के लिए यह शोभा नहीं देता कि उसके पास बंदी हों, जब तक कि वह ज़मीन में [शत्रुओं का] अच्छी तरह दमन न कर दे। तुम दुनिया का सामान चाहते हो, जबकि अल्लाह आख़िरत (परलोक) चाहता है। और अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। (67)}

इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {बंदी} 'असीर' (बंदी) का बहुवचन है; जैसे: 'क़तील' का 'क़त्ला' और 'जरीह' का 'जरहा'। 'असीर' के बहुवचन में 'उसारा' (अलिफ़ पर पेश के साथ) और 'असारा' (अलिफ़ पर ज़बर के साथ) भी कहा जाता है, लेकिन यह अधिक प्रचलित नहीं है। वे बंदी को चमड़े के तस्मे (क़िद्द) से बाँधते थे, जिसे 'इसार' (2) कहा जाता है; इसलिए हर पकड़े गए व्यक्ति को 'असीर' कहा जाने लगा, चाहे उसे बाँधा न गया हो। अल-आशा ने कहा है:

कविता ने मुझे अपने घर में वैसे ही बाँध दिया ... जैसे पकड़ने वालों ने गधे को बाँध दिया।

यह सूरह अल-बक़रह (3) में बीत चुका है। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: 'असरा' वे हैं जिन्हें पकड़े जाने पर बाँधा नहीं गया हो, और 'असारा' वे हैं जिन्हें रस्सी से बाँधा गया हो। अबू हातिम ने उल्लेख किया है कि उन्होंने अरबों से ऐसा सुना है (4)।

दूसरा: यह आयत बद्र के दिन अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से अपने नबी ﷺ के साथियों के लिए एक उलाहने (तिरस्कार) के रूप में उतरी थी। इसका अर्थ है: तुम्हारे लिए यह उचित नहीं था कि तुम वह काम करते जिससे नबी ﷺ के पास दमन से पहले बंदी हो जाते। और "उनके लिए है" (5) उसके इस कथन की सूचना है: {तुम दुनिया का सामान चाहते हो}। नबी ﷺ ने युद्ध के समय पुरुषों को जीवित रखने का आदेश नहीं दिया था, और न ही उन्होंने कभी दुनिया का सामान चाहा था। बल्कि यह युद्ध में सीधे तौर पर शामिल अधिकांश लोगों द्वारा किया गया था। अतः फटकार और उलाहना उन लोगों के कारण था जिन्होंने नबी ﷺ को सलाह दी थी...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/550। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: अल-अस्र, और (m) से प्रमाणित। अल-अस्र, इसार का बहुवचन है, जिससे बाँधा जाता है। अल-क़ामूस (असर)। (3) पिछला उल्लेख और शेर 2/240। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/553। (5) (m) में: "यह"।

سورہ الانفال، آیات 65 - 67 71

...حکم اگر اس کا کچھ حصہ یا اس کے کچھ اوصاف منسوخ کر دیے جائیں، یا اس کی تعداد بدل دی جائے، تو یہ کہنا جائز ہے کہ یہ نسخ ہے؛ کیونکہ اس وقت وہ پہلا نہیں رہتا بلکہ کچھ اور ہو جاتا ہے۔ اور اس بارے میں اختلاف کا ذکر کیا گیا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کسی نبی کے لیے یہ لائق نہیں کہ اس کے پاس قیدی ہوں یہاں تک کہ وہ زمین میں (دشمن کا) خون اچھی طرح بہا دے (یعنی ان کو مغلوب کر دے)۔ تم دنیا کا مال و متاع چاہتے ہو اور اللہ آخرت چاہتا ہے۔ اور اللہ غالب حکمت والا ہے۔ (67)}

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قیدی} 'اسیر' کی جمع ہے؛ جیسے: 'قتیل' کی 'قتلی' اور 'جریح' کی 'جرحٰی'۔ 'اسیر' کی جمع 'اُساریٰ' (ہمزہ پر پیش کے ساتھ) اور 'اَساریٰ' (زبر کے ساتھ) بھی کہی جاتی ہے، لیکن یہ فصیح نہیں ہے۔ وہ قیدی کو چمڑے کے تسمے (قِد) سے باندھتے تھے، جسے 'اسار' (2) کہا جاتا ہے؛ چنانچہ ہر پکڑے جانے والے کو 'اسیر' کہا جانے لگا خواہ اسے نہ باندھا گیا ہو۔ اعشیٰ نے کہا ہے:

شعر نے مجھے اپنے گھر میں اسی طرح قید کر دیا ... جیسے پکڑنے والوں نے گدھے کو قید کر دیا۔

یہ سورہ بقرہ (3) میں گزر چکا ہے۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: 'اَسریٰ' وہ ہیں جنہیں پکڑتے وقت نہ باندھا گیا ہو، اور 'اُساریٰ' وہ ہیں جنہیں رسیوں سے باندھ دیا گیا ہو۔ ابو حاتم نے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے اہل عرب سے ایسا ہی سنا ہے (4)۔

دوسرا: یہ آیت جنگ بدر کے دن اللہ عزوجل کی طرف سے اپنے نبی ﷺ کے صحابہ پر عتاب (سرزنش) کے طور پر نازل ہوئی۔ معنی یہ ہے کہ: تمہیں یہ کام نہیں کرنا چاہیے تھا جس کی وجہ سے نبی ﷺ کے پاس غلبہ حاصل کرنے سے پہلے قیدی ہو جاتے۔ اور "ان کے لیے ہے" (5) اس ارشاد سے خبر دینا ہے کہ: {تم دنیا کا ساز و سامان چاہتے ہو}۔ نبی ﷺ نے جنگ کے وقت مردوں کو باقی رکھنے کا حکم نہیں دیا تھا، اور نہ ہی کبھی دنیا کا سامان چاہا تھا۔ بلکہ یہ فعل جنگ میں براہ راست شریک ہونے والے جمہور (اکثر لوگوں) نے کیا تھا۔ چنانچہ ڈانٹ اور عتاب ان لوگوں کی وجہ سے تھا جنہوں نے نبی ﷺ کو مشورہ دیا تھا...

(1) المحرر الوجیز 550/2۔ (2) قلمی نسخوں میں: 'الاسر' ہے، اور (م) سے ثابت شدہ 'الاسار' ہے۔ 'الاسر' اسار کی جمع ہے، جس سے باندھا جاتا ہے۔ القاموس (اسر)۔ (3) سابقہ کلام اور شعر 240/2۔ (4) المحرر الوجیز 553/2۔ (5) (م) میں: 'هذا' (یہ) ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 67 72

...taking the ransom. This is the opinion of most commentators, and it is the only one that is correct. The Prophet ﷺ was mentioned in the verse when he did not forbid it when he saw it from the trellis (Al-Arish). It was disapproved (1) by Sa'd bin Mu'adh, Umar bin Al-Khattab, and Abdullah bin Rawahah, but he, peace and blessings be upon him, was occupied by the suddenness of the matter and the descent of victory, so he left (2) the prohibition of keeping (the prisoners alive); therefore he and Abu Bakr wept when the verse was revealed. And Allah knows best.

Muslim (3) narrated from the hadith of Umar bin Al-Khattab, the beginning of which was mentioned in "Al-Imran" (4), and this is its completion: Abu Zumayl (5) said: Ibn Abbas said: When they took the captives, the Messenger of Allah ﷺ said to Abu Bakr and Umar: "What do you think about these captives?" Abu Bakr said: O Prophet of Allah, they are the sons of the uncle and the kinsmen. I think that you should take a ransom from them, which would be a strength for us against the disbelievers, and perhaps Allah will guide them to Islam. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "What do you think, O Ibn Al-Khattab?" I said: No, by Allah, O Messenger of Allah, I do not see what Abu Bakr sees, but I think that you should enable us to strike their necks; so enable Ali to deal with Aqeel and strike his neck, and enable me to deal with so-and-so - a relative of Umar - and I strike his neck; for these are the leaders and champions of disbelief. The Messenger of Allah ﷺ liked what Abu Bakr said, and did not like what I said. The next day, I came and found the Messenger of Allah ﷺ and Abu Bakr sitting and weeping. I said: O Messenger of Allah! Tell me what makes you and your companion weep? If I find cause for weeping, I will weep, and if I do not find cause for weeping, I will simulate weeping because of your weeping. The Messenger of Allah ﷺ said: "I am weeping because of what your companions suggested to me regarding taking the ransom. Their punishment was shown to me closer than this tree" - a tree near the Prophet of Allah ﷺ - and Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {It is not for a prophet to have captives until he has inflicted a slaughter [on the enemies] in the land} until the words of the Almighty: {So consume what you have taken of war booty, [as being] lawful and good.} So Allah made the spoils of war lawful for them.

(1) In the manuscripts: "and since he disliked," and what is established is from "Al-Muharrar Al-Wajiz" 2/551, and the speech is from it. (2) In (Kh): "So it descended." (3) Number (1763), and it is with Ahmad (208). (4) 5/296. (5) He is Simak bin Al-Walid Al-Hanafi.

सूरह अल-अनफाल: आयत 67 पृष्ठ 72

...फ़िदिया (फिरौती) लेना। अधिकांश मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) का यही मत है, और यही सही है। आयत में नबी ﷺ का उल्लेख उस समय आया जब उन्होंने इसे नहीं रोका था जब उन्होंने इसे अरीश (छप्पर) से देखा था। सअद बिन मुआज़, उमर बिन अल-खत्ताब और अब्दुल्ला बिन रवाहा ने इसे नापसंद किया (1), लेकिन वह (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) मामले की अचानकता और जीत के उतरने में व्यस्त थे, इसलिए उन्होंने जीवित रखने (बंदियों को) की मनाही छोड़ दी (2); इसलिए आयत नाजिल होने पर वे और अबू बक्र रोए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मुस्लिम (3) ने उमर बिन अल-खत्ताब की हदीस से वर्णन किया है, जिसकी शुरुआत "आल-इमरान" (4) में पहले ही आ चुकी है, और यह इसका पूर्ण भाग है: अबू ज़ुमैल (5) ने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्होंने युद्धबंदियों को पकड़ा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अबू बक्र और उमर से कहा: "इन बंदियों के बारे में तुम्हारा क्या विचार है?" अबू बक्र ने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, वे चाचा के बेटे और रिश्तेदार हैं। मेरा विचार है कि आप उनसे फ़िदिया ले लें, जो काफ़िरों के खिलाफ हमारे लिए ताकत होगी, और शायद अल्लाह उन्हें इस्लाम की ओर हिदायत दे। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐ इब्न अल-खत्ताब, तुम्हारा क्या विचार है?" मैंने कहा: नहीं, खुदा की कसम, ऐ अल्लाह के रसूल, मैं वह नहीं देखता जो अबू बक्र देखते हैं, बल्कि मेरा विचार है कि आप हमें उनकी गर्दनें काटने का मौका दें; अली को अकील पर मौका दें ताकि वे उनकी गर्दन काट दें, और मुझे फलां पर - जो उमर का रिश्तेदार है - ताकि मैं उसकी गर्दन काट दूँ; क्योंकि ये कुफ्र के नेता और सरदार हैं। अल्लाह के रसूल ﷺ को अबू बक्र की बात पसंद आई और मेरी बात पसंद नहीं आई। अगले दिन जब मैं आया, तो मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ और अबू बक्र को बैठे हुए रोते पाया। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मुझे बताएं कि आपको और आपके साथी को क्या रुला रहा है? अगर मुझे रोना आया तो मैं रोऊंगा, और अगर रोना न आया तो आपके रोने की वजह से रोने जैसी शक्ल बनाऊंगा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं उस वजह से रो रहा हूँ जो तुम्हारे साथियों ने फ़िदिया लेने के बारे में मेरे सामने पेश की। उनका अज़ाब (दंड) मुझे इस पेड़ से भी करीब दिखाया गया" - अल्लाह के नबी ﷺ के करीब एक पेड़ था - और अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने नाज़िल किया: {किसी नबी के लिए यह उचित नहीं कि उसके पास युद्धबंदी हों, यहाँ तक कि वह धरती में [शत्रुओं का] अच्छी तरह खून न बहा दे} अल्लाह तआला के इस कथन तक: {अतः जो कुछ तुमने गनीमत के रूप में पाया है, उसे हलाल और पाकीज़ा समझकर खाओ} तो अल्लाह ने उनके लिए गनीमत के माल को हलाल कर दिया।

(1) प्रतियों में: "और जब नापसंद किया," और जो स्थापित है वह "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/551 से है, और कथन उसी का है। (2) (ख) में: "तो नाज़िल हुआ।" (3) संख्या (1763), और यह अहमद (208) के पास है। (4) 5/296. (5) वह सिमाक बिन अल-वलीद अल-हनफी हैं।

سورہ الانفال: آیت 67 72

فدیہ لینا۔ اکثر مفسرین کا یہی قول ہے اور یہی وہ قول ہے جس کے سوا دوسرا صحیح نہیں۔ آیت میں نبی ﷺ کا ذکر اس وقت آیا جب آپ نے اس سے منع نہیں فرمایا تھا جب آپ نے اسے عریش (چھپر) سے دیکھا تھا۔ اور سعد بن معاذ، عمر بن خطاب اور عبداللہ بن رواحہ نے اس کو ناپسند کیا (1)، لیکن آپ علیہ الصلاۃ والسلام معاملے کے اچانک پیش آنے اور نصرت کے نزول میں مشغول تھے، اس لیے زندہ رکھنے (قیدیوں کو) کی ممانعت کو ترک فرما دیا (2)؛ اسی لیے آپ ﷺ اور ابوبکرؓ روئے جب یہ آیت نازل ہوئی۔ واللہ اعلم۔

مسلم (3) نے حضرت عمر بن خطاب کی حدیث سے روایت کی ہے، جس کا آغاز "آل عمران" (4) میں گزر چکا ہے اور یہ اس کا بقیہ حصہ ہے: ابوزمیل (5) کہتے ہیں کہ ابن عباسؓ نے فرمایا: جب انہوں نے قیدیوں کو قید کیا تو رسول اللہ ﷺ نے ابوبکرؓ اور عمرؓ سے فرمایا: "تمہارا ان قیدیوں کے بارے میں کیا خیال ہے؟" ابوبکرؓ نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی! یہ چچا زاد اور رشتہ دار ہیں، میرا خیال ہے کہ آپ ان سے فدیہ لے لیں، تو یہ کافروں کے خلاف ہمارے لیے قوت کا باعث ہوگا اور شاید اللہ انہیں اسلام کی ہدایت دے دے۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے ابن خطاب! تمہارا کیا خیال ہے؟" میں نے عرض کیا: نہیں اللہ کی قسم اے اللہ کے رسول! میری وہ رائے نہیں جو ابوبکرؓ کی ہے، بلکہ میرا خیال ہے کہ آپ ہمیں موقع دیں کہ ہم ان کی گردنیں اڑا دیں؛ آپ علیؓ کو عقیل پر قدرت دیں کہ وہ ان کی گردن ماریں اور مجھے فلاں پر - جو عمر کا رشتہ دار ہے - قدرت دیں کہ میں اس کی گردن ماروں؛ کیونکہ یہ کفر کے امام اور سردار ہیں۔ رسول اللہ ﷺ کو ابوبکرؓ کی بات پسند آئی اور میری بات پسند نہ آئی۔ جب اگلا دن ہوا تو میں آیا تو دیکھا کہ رسول اللہ ﷺ اور ابوبکرؓ بیٹھے رو رہے ہیں۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! مجھے بتائیے کہ آپ

اور آپ کے ساتھی کس چیز پر رو رہے ہیں؟ اگر مجھے رونا آیا تو میں روؤں گا اور اگر رونا نہ آیا تو آپ دونوں کے رونے کی وجہ سے رونے جیسی صورت بنا لوں گا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں اس چیز پر رو رہا ہوں جو تمہارے ساتھیوں نے فدیہ لینے کے بارے میں مجھ پر پیش کی، ان کا عذاب مجھے اس درخت سے بھی زیادہ قریب دکھایا گیا" - ایک درخت تھا جو اللہ کے نبی ﷺ کے قریب تھا - اور اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {کسی نبی کے لیے یہ لائق نہیں کہ اس کے پاس قیدی ہوں یہاں تک کہ وہ زمین میں (دشمنوں کا) اچھی طرح خون نہ بہا دے} اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: {پس جو کچھ تم نے غنیمت میں پایا ہے اسے حلال اور پاکیزہ سمجھ کر کھاؤ} تو اللہ نے ان کے لیے غنیمت کو حلال کر دیا۔

(1) نسخوں میں ہے: "اور جب ناپسند کیا"، اور جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" 551/2 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (2) (خ) میں ہے: "پس نازل ہوا"۔ (3) رقم (1763)، اور یہ احمد (208) کے ہاں ہے۔ (4) 296/5. (5) وہ سماک بن ولید الحنفی ہیں۔

Surah Al-Anfal: Verse 67 73

Yazid bin Harun narrated, he said: Yahya informed us, he said: Abu Muawiya told us, from Al-A'mash, from Amr bin Murrah, from Abu Ubaydah, from Abdullah [ibn Mas'ud], he said: When it was the day of Badr, the prisoners were brought, and among them was Al-Abbas. The Messenger of Allah (PBUH) said: "What do you think about these prisoners?" Abu Bakr said: "O Messenger of Allah, they are your people and your family (1), let them live, perhaps Allah will turn to them in mercy." Umar said: "They called you a liar, drove you out, and fought you. Bring them forward and strike their necks." Abdullah bin Rawaha said: "Look for a valley with plenty of wood, then set it on fire with them in it." Al-Abbas heard this and said: "You have cut your kinship." He said: Then the Messenger of Allah (PBUH) went in and did not respond to them at all. Some people said: "He will follow the advice of Abu Bakr (may Allah be pleased with him)." Some said: "He will follow the advice of Umar." Some said: "He will follow the advice of Abdullah bin Rawaha." Then the Messenger of Allah (PBUH) came out and said: "Indeed, Allah softens the hearts of some men regarding it until they are softer than milk, and He hardens the hearts of some men regarding it until they are harder than stones. Your likeness, O Abu Bakr, is like that of Ibrahim when he said: 'So whoever follows me - then he is of me; and whoever disobeys me - indeed, You are [still] Forgiving and Merciful' [Ibrahim: 36]. And your likeness, O Abu Bakr, is like that of Jesus when he said: 'If You should punish them - indeed they are Your servants; but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise' [Al-Ma'idah: 118]. And your likeness, O Umar, is like that of Noah (peace be upon him) when he said: 'My Lord, do not leave upon the earth from among the disbelievers an inhabitant' [Nuh: 26]. And your likeness, O Umar, is like that of Moses (peace be upon him) when he said: 'Our Lord, obliterate their wealth and harden their hearts so that they will not believe until they see the painful punishment' [Yunus: 88]. You are dependents, so let no one escape except with ransom or a strike of the neck." Then Abdullah said [I said]: "Except for Suhayl bin Bayda', for I heard him mentioning Islam." The Messenger of Allah (PBUH) remained silent. He said: I have never felt more afraid that stones would fall on me from the sky than I did that day [until he said: "Except for Suhayl bin Bayda'"]. Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: "It is not for a prophet to have captives [of war] until he has inflicted a slaughter [upon Allah's enemies] in the land" [Al-Anfal: 67] to the end of the two verses (2).

(1) In (Kh) and (Z): "and your origin." (2) Narrated by Ahmad (3632) and what was previously between brackets is from it, and Al-Tirmidhi summarized it in (1714) and (3084) and said: This is a Hasan (good) hadith, and Abu Ubaydah - who is the son of Abdullah ibn Mas'ud - did not hear from his father. Ibn Sa'd said in 'Al-Tabaqat' 4/213: The one who narrated this story about Suhayl bin Bayda' was mistaken; Suhayl bin Bayda' embraced Islam before Abdullah ibn Mas'ud and did not hide his Islam, and he migrated to Medina and witnessed Badr with the Messenger of Allah (PBUH) as a Muslim without a doubt. So, whoever narrated the hadith erred between him and his brother, because Suhayl is more famous than his brother Sahl, and the story is about Sahl, and Sahl stayed in Medina after that and witnessed some battles with the Prophet (PBUH). We say: The name appeared correctly in Ahmad's narration (3634).

सूरह अल-अनफ़ाल: आयत 67 73

यज़ीद बिन हारून ने रिवायत की, उन्होंने कहा: हमें याह्या ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अबू मुआविया ने अल-अमश से, उन्होंने अम्र बिन मुर्रा से, उन्होंने अबू उबैदा से, उन्होंने अब्दुल्ला [इब्न मसूद] से रिवायत की, उन्होंने कहा: जब बद्र का दिन था, तो कैदियों को लाया गया और उनमें अल-अब्बास भी थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम इन कैदियों के बारे में क्या राय रखते हो?" अबू बक्र ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, ये आपकी कौम और आपके घरवाले (1) हैं, इन्हें छोड़ दें, शायद अल्लाह उनकी तौबा कबूल फरमा ले।" उमर ने कहा: "इन्होने आपको झुठलाया, आपको निकाला और आपसे लड़े। इन्हें आगे लाएं और इनकी गर्दनें मार दें।" और अब्दुल्ला बिन रवाहा ने कहा: "ऐसी घाटी देखें जिसमें बहुत सारी लकड़ी हो; फिर उनके ऊपर आग सुलगा दें।" अल-अब्बास ने यह सुना तो कहा: "तुमने अपने रिश्ते काट दिए।" उन्होंने कहा: फिर अल्लाह के रसूल ﷺ अंदर चले गए और उन्हें कोई जवाब नहीं दिया। तो कुछ लोगों ने कहा: "वह अबू बक्र (रजि.) की बात मानेंगे।" कुछ ने कहा: "वह उमर की बात मानेंगे।" और कुछ ने कहा: "वह अब्दुल्ला बिन रवाहा की बात मानेंगे।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ बाहर निकले और फरमाया: "यकीनन अल्लाह कुछ लोगों के दिलों को इतना नरम कर देता है कि वे दूध से भी ज़्यादा नरम हो जाते हैं, और कुछ लोगों के दिलों को इतना सख्त कर देता है कि वे पत्थरों से भी ज़्यादा सख्त हो जाते हैं। ऐ अबू बक्र, आपकी मिसाल इब्राहीम जैसी है जब उन्होंने कहा था: 'तो जिसने मेरा अनुसरण किया - वह मुझसे है; और जिसने मेरी नाफरमानी की - तो वास्तव में तू क्षमाशील, दयावान है' [इब्राहीम: 36]। और ऐ अबू बक्र, आपकी मिसाल ईसा जैसी है जब उन्होंने कहा था: 'यदि तू उन्हें दंड दे - तो वास्तव में वे तेरे सेवक हैं; और यदि तू उन्हें क्षमा कर दे - तो वास्तव में तू ही प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है' [अल-माइदा: 118]। और ऐ उमर, आपकी मिसाल नूह (अलैहिस्सलाम) जैसी है जब उन्होंने कहा था: 'मेरे रब, धरती पर इनकार करने वालों में से किसी बसने वाले को न छोड़' [नुह: 26]। और ऐ उमर, आपकी मिसाल मूसा (अलैहिस्सलाम) जैसी है जब उन्होंने कहा था: 'हमारे रब, उनके धनों को मिटा दे और उनके दिलों को सख्त कर दे, कि वे उस समय तक ईमान न लाएँ जब तक कि दुखद यातना न देख लें' [यूनुस: 88]। तुम आश्रित हो, तो कोई भी न छूटे सिवाय फिदया (फिरौती) या गर्दन मारने के।" फिर अब्दुल्ला ने कहा [मैंने कहा]: "सिवाय सुहैल बिन बैदा के, क्योंकि मैंने उन्हें इस्लाम का ज़िक्र करते सुना है।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ खामोश रहे। उन्होंने कहा: मुझे कभी इतना डर नहीं लगा कि आसमान से मुझ पर पत्थर गिरेंगे जितना उस दिन लगा [यहाँ तक कि उन्होंने फरमाया: "सिवाय सुहैल बिन बैदा के"]।

तब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने नाज़िल फ़रमाया: "किसी नबी के लिए यह उचित नहीं कि उसके पास कैदी हों यहाँ तक कि वह धरती में (शत्रुओं का) खूब खून न बहा दे" [अल-अनफ़ाल: 67] दो आयतों के अंत तक (2)।

---

(1) (ख़) और (ज़) में: "और आपकी जड़"। (2) इसे अहमद (3632) ने रिवायत किया है और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और तिरमिज़ी ने संक्षेप में (1714) और (3084) और कहा: यह हदीस हसन है, और अबू उबैदा - जो अब्दुल्ला बिन मसूद के बेटे हैं - ने अपने पिता से नहीं सुना। इब्न साद ने 'अल-तबाक़ात' 4/213 में कहा: जिसने सुहैल बिन बैदा के बारे में यह कहानी रिवायत की है, उसने गलती की है; सुहैल बिन बैदा अब्दुल्ला बिन मसूद से पहले इस्लाम लाए थे और उन्होंने अपने इस्लाम को नहीं छुपाया था, और उन्होंने मदीना हिजरत की और अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ बद्र में मुसलमान के रूप में शामिल हुए, इसमें कोई शक नहीं है। तो जिसने हदीस रिवायत की उसने उनके और उनके भाई के बीच गलती की, क्योंकि सुहैल अपने भाई सहल से ज़्यादा मशहूर हैं, और कहानी सहल के बारे में है, और सहल उसके बाद मदीना में रहे और नबी ﷺ के साथ कुछ युद्धों में शामिल हुए। हमने कहा: अहमद की रिवायत (3634) में नाम सही तौर पर आया है।

سورہ الانفال: آیت 67 73

یزید بن ہارون نے روایت کی، انہوں نے کہا: ہمیں یحییٰ نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں ابو معاویہ نے اعمش سے، انہوں نے عمرو بن مرہ سے، انہوں نے ابو عبیدہ سے، انہوں نے عبداللہ [بن مسعود] سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا تو قیدی لائے گئے اور ان میں عباس بھی تھے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم ان قیدیوں کے بارے میں کیا رائے رکھتے ہو؟" ابوبکر نے کہا: "اے اللہ کے رسول، یہ آپ کی قوم اور آپ کے اہل خانہ (1) ہیں، انہیں باقی رہنے دیں، شاید اللہ ان کی توبہ قبول فرما لے۔" عمر نے کہا: "انہوں نے آپ کو جھٹلایا، آپ کو نکالا اور آپ سے لڑے، انہیں آگے لائیں اور ان کی گردنیں مار دیں۔" اور عبداللہ بن رواحہ نے کہا: "ایسی وادی دیکھیں جس میں بہت لکڑیاں ہوں؛ پھر ان پر آگ جلا دیں۔" عباس نے یہ سنا تو کہا: "تم نے اپنی رشتہ داری توڑ دی۔" انہوں نے کہا: پھر رسول اللہ ﷺ اندر تشریف لے گئے اور انہیں کوئی جواب نہیں دیا۔ تو کچھ لوگوں نے کہا: "وہ ابوبکر (رضی اللہ عنہ) کی بات مانیں گے۔" کچھ نے کہا: "وہ عمر کی بات مانیں گے۔" اور کچھ نے کہا: "وہ عبداللہ بن رواحہ کی بات مانیں گے۔" پھر رسول اللہ ﷺ باہر تشریف لائے اور فرمایا: "بے شک اللہ کچھ مردوں کے دلوں کو اس کے بارے میں اتنا نرم کر دیتا ہے کہ وہ دودھ سے بھی زیادہ نرم ہو جاتے ہیں، اور کچھ مردوں کے دلوں کو اس کے بارے میں اتنا سخت کر دیتا ہے کہ وہ پتھروں سے بھی زیادہ سخت ہو جاتے ہیں۔ اے ابوبکر، آپ کی مثال ابراہیم کی سی ہے جب انہوں نے کہا تھا: 'سو جس نے میری پیروی کی تو وہ مجھ سے ہے اور جس نے میری نافرمانی کی تو بے شک تو بخشنے والا نہایت رحم والا ہے' [ابراہیم: 36]۔ اور اے ابوبکر، آپ کی مثال عیسیٰ کی سی ہے جب انہوں نے کہا تھا: 'اگر تو انہیں سزا دے تو بے شک وہ تیرے بندے ہیں اور اگر تو انہیں بخش دے تو بے شک تو ہی غالب حکمت والا ہے'

[المائدہ: 118]۔ اور اے عمر، آپ کی مثال نوح (علیہ السلام) کی سی ہے جب انہوں نے کہا تھا: 'اے میرے رب، زمین پر کافروں میں سے کسی بسنے والے کو نہ چھوڑ' [نوح: 26]۔ اور اے عمر، آپ کی مثال موسیٰ (علیہ السلام) کی سی ہے جب انہوں نے کہا تھا: 'اے ہمارے رب، ان کے مالوں کو مٹا دے اور ان کے دلوں کو سخت کر دے کہ وہ ایمان نہ لائیں جب تک کہ دردناک عذاب نہ دیکھ لیں' [یونس: 88]۔ تم عیال دار ہو، لہٰذا کوئی نہ چھوٹے سوائے فدیہ یا گردن مارنے کے۔" تو عبداللہ نے کہا [میں نے کہا]: "سوائے سہیل بن بیضاء کے، کیونکہ میں نے انہیں اسلام کا ذکر کرتے سنا ہے۔" تو رسول اللہ ﷺ خاموش رہے۔ انہوں نے کہا: مجھے کبھی اتنا خوف محسوس نہیں ہوا کہ آسمان سے مجھ پر پتھر گریں گے جتنا اس دن ہوا [یہاں تک کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "سوائے سہیل بن بیضاء کے"]۔ پھر اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: "کسی نبی کے لیے یہ لائق نہیں کہ اس کے پاس قیدی ہوں یہاں تک کہ وہ زمین میں (دشمنوں کا) خوب خون نہ بہا دے" [الانفال: 67] دو آیتوں کے آخر تک (2)۔

---

(1) (خ) اور (ظ) میں: "اور آپ کی اصل"۔ (2) اسے احمد (3632) نے روایت کیا ہے اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور ترمذی نے مختصراً (1714) اور (3084) اور کہا: یہ حدیث حسن ہے، اور ابو عبیدہ - جو عبداللہ بن مسعود کے بیٹے ہیں - نے اپنے باپ سے نہیں سنا۔ ابن سعد نے 'الطبقات' 4/213 میں کہا: جس نے سہیل بن بیضاء کے بارے میں یہ قصہ روایت کیا ہے اس نے غلطی کی ہے، سہیل بن بیضاء عبداللہ بن مسعود سے پہلے اسلام لائے تھے اور انہوں نے اپنے اسلام کو نہیں چھپایا تھا، اور انہوں نے مدینہ ہجرت کی اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بدر میں بحیثیت مسلمان شریک ہوئے، اس میں کوئی شک نہیں ہے۔ تو جس نے حدیث روایت کی اس نے ان کے اور ان کے بھائی کے درمیان غلطی کی، کیونکہ سہیل اپنے بھائی سہل سے زیادہ مشہور ہیں، اور قصہ سہل کے بارے میں ہے، اور سہل اس کے بعد مدینہ میں رہے اور نبی

ﷺ کے ساتھ کچھ معرکوں میں شریک ہوئے۔ ہم نے کہا: احمد کی روایت (3634) میں نام صحیح طور پر آیا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 67. Page 74.

In a narration: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Had a punishment descended for disagreeing with Ibn Al-Khattab, it would have surely touched us, and if punishment had descended, none would have escaped but Umar"(1).

Abu Dawud narrated (2) from Umar, who said: On the day of Badr, when the Messenger of Allah (PBUH) took ransom, Allah Almighty revealed: {It is not for a prophet to have captives until he has inflicted a slaughter [upon the enemy] in the land} until His saying: {there would have touched you for what you took [of ransom] a great punishment}. Then He made the spoils of war lawful.

Al-Qushayri mentioned that Sa'd bin Mu'adh said: "O Messenger of Allah, this is our first encounter with the polytheists, so inflicting a heavy blow (Al-Ithkhan) was dearer to me"(3).

'Al-Ithkhan' means: excessive killing; according to Mujahid and others (4), i.e., exceeding in killing the polytheists. The Arabs say: 'So-and-so made Al-Ithkhan in this matter', meaning: he went to extremes. Some said: 'Until he overcomes and kills' (5). Al-Mufaddal recited: "She prays at forenoon, her time is not for worship... while she has thickened [the blow] against Pharaoh in his disbelief with more disbelief" (6).

It is also said: "Until he becomes firmly established" (yuthkhina). And it was said: Al-Ithkhan is strength and severity (7). So Allah, Glorified and Exalted, made it known that killing the prisoners who were ransomed at Badr would have been more appropriate than their ransom.

Ibn Abbas said: "This was on the day of Badr when the Muslims were few, but when they increased in number and their power became strong, Allah Almighty revealed regarding captives after this: {Then either [confer] favor afterwards or [accept] ransom}".

(1) Mentioned by Al-Suyuti in Ad-Durr Al-Manthur 3/202-203, and said: It was narrated by Ibn Al-Mundhir, Abu Ash-Shaykh, and Ibn Mardawayh through Nafi' from Ibn Umar. Al-Hakim narrated it in 2/329, and Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/43 from the path of Mujahid from Ibn Umar with the wording: "A calamity was about to touch us for disagreeing with you." (2) In his Sunan (2690). (3) The Prophetic Biography by Ibn Hisham 1/628. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 12/420, and At-Tabari 11/272. (5) Tafsir At-Tabari 11/271. (6) Mentioned by Al-Samin Al-Halabi in Ad-Durr Al-Masun 5/638. (7) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/425.

सूरह अल-अनफाल: आयत 67, पृष्ठ 74

एक रिवायत में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "यदि इब्न अल-खत्ताब (उमर) की राय के खिलाफ जाने के कारण अज़ाब (यातना) उतरता, तो वह हमें ज़रूर छू लेता, और अगर अज़ाब उतरता तो उमर के अलावा कोई नहीं बचता"(1)।

अबू दाऊद (2) ने उमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बद्र के दिन जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़िदिया (छुटकारा धन) लिया, तो अल्लाह अज़ व जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {किसी नबी के लिए यह मुनासिब नहीं है कि उसके पास कैदी हों जब तक कि वह ज़मीन में (दुश्मन का) खूब खून न बहा दे} अल्लाह के इस फरमान तक: {तो जो कुछ तुम ने (फिदिया) लिया है, उस के बदले तुम पर कोई बड़ा अज़ाब आता}। फिर उस ने गनीमत के माल को हलाल कर दिया।

अल-कुशैरी ने ज़िक्र किया है कि साद बिन मुआज़ ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुशरिकों के साथ यह हमारी पहली लड़ाई है, इसलिए उन्हें भारी शिकस्त देना (अल-इतखान) मुझे अधिक प्रिय था"(3)।

'अल-इतखान' का अर्थ है: अत्यधिक हत्या; मुजाहिद और अन्य (4) के अनुसार, यानी मुशरिकों को मारने में ज़्यादती करना। अरब कहते हैं: 'अतखाना फुलानुन फी हाज़ल अम्र', यानी: उसने इस मामले में हद कर दी। कुछ ने कहा: 'यहाँ तक कि वह काबू पा ले और मार डाले' (5)। अल-मुफद्दल ने शेर पढ़ा: "वह चाश्त (दोपहर से पहले) की नमाज़ पढ़ती है, उसका समय इबादत के लिए नहीं है... जबकि उसने फिरौन को उसके कुफ्र (अविश्वास) में और अधिक कुफ्र के साथ गहरा ज़ख्म दिया है" (6)।

और कहा गया है: 'यहाँ तक कि वह पूरी तरह स्थापित हो जाए' (युतखिना)। और यह भी कहा गया: 'इतखान' का अर्थ शक्ति और कठोरता है (7)। अतः अल्लाह सुब्हानहु व ताआला ने यह जता दिया कि बद्र में जिन कैदियों से फ़िदिया लिया गया, उन्हें मार डालना फ़िदिया लेने से बेहतर था।

इब्न अब्बास ने कहा: "यह बद्र के दिन की बात थी जब मुसलमान कम थे, लेकिन जब वे संख्या में बढ़ गए और उनकी शक्ति मज़बूत हो गई, तो अल्लाह अज़ व जल्ल ने कैदियों के बारे में इसके बाद नाज़िल फ़रमाया: {फिर उसके बाद या तो अहसान करके छोड़ दो या फ़िदिया ले लो}"।

(1) अल-सुयुती ने अद-दुर अल-मंसूर 3/202-203 में इसका उल्लेख किया है, और कहा: इसे इब्न अल-मुनज़िर, अबू अल-शेख और इब्न मरदवैह ने नाफे के माध्यम से इब्न उमर से रिवायत किया है। अल-हाकिम ने 2/329 में और अबू नुएम ने अल-हिलया 1/43 में मुजाहिद के माध्यम से इब्न उमर से इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "तुम्हारे साथ असहमति के कारण हमें बला (विपत्ति) पहुँचने ही वाली थी।" (2) उनकी सुनन (2690) में। (3) इब्न हिशाम द्वारा सीरत अन-नबविया 1/628। (4) इब्न अबी शयबा 12/420 और अत-तबरी 11/272 द्वारा रिवायत। (5) तफ़्सीर अत-तबरी 11/271। (6) अस-समीन अल-हलबी ने अद-दुर अल-मसुन 5/638 में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/425।

سورہ الانفال: آیت 67 صفحہ 74

ایک روایت میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اگر ابن الخطاب کی مخالفت میں ہم پر عذاب نازل ہوتا، تو وہ ہمیں ضرور چھو لیتا، اور اگر عذاب نازل ہوتا تو عمر کے سوا کوئی نہ بچتا»(1)۔

اور ابوداؤد (2) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا، اور رسول اللہ ﷺ نے فدیہ لیا، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿کسی نبی کے لیے یہ لائق نہیں کہ اس کے پاس قیدی ہوں جب تک کہ وہ زمین میں (دشمن کا) خوب خون نہ بہا دے﴾ یہاں تک کہ اللہ کے اس قول تک: ﴿تو جو تم نے (فدیہ) لیا ہے اس کی وجہ سے تمہیں بڑا عذاب پہنچتا﴾۔ پھر اللہ نے مالِ غنیمت کو حلال کر دیا۔

اور القشیری نے ذکر کیا ہے کہ سعد بن معاذ نے کہا: یا رسول اللہ، مشرکین کے ساتھ یہ ہماری پہلی معرکہ آرائی ہے، لہذا (دشمن کو) کچلنا (الاثخان) مجھے زیادہ پسند تھا(3)۔

اور الاثخان کا معنی ہے: کثرت سے قتل کرنا؛ مجاہد اور دیگر (4) سے مروی ہے کہ اس کا مطلب مشرکین کے قتل میں مبالغہ کرنا ہے۔ عرب کہتے ہیں: 'أثخن فلان في هذا الأمر'، یعنی: اس نے اس معاملے میں حد کر دی۔ بعض نے کہا: یہاں تک کہ وہ غالب آ جائے اور قتل کرے(5)۔ اور المفضّل نے یہ شعر پڑھا: تُصَلِّي الضُّحَى مَا دَهْرُهَا بِتَعَبُّدٍ ... وَقَدْ أَثْخَنَتْ فِرْعَوْنَ فِي كُفْرِهِ كُفْرًا (6) (وہ چاشت کی نماز پڑھتی ہے حالانکہ اس کا وقت عبادت کے لیے نہیں ہے... اور اس نے فرعون کو اس کے کفر میں مزید کفر کے ساتھ گہرا زخم دیا ہے)۔

اور کہا گیا ہے: «حتی یثخن» سے مراد مکمل طور پر مستحکم ہو جانا ہے۔ اور کہا گیا: الاثخان سے مراد قوت اور سختی ہے(7)۔ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے یہ آگاہ فرما دیا کہ بدر کے ان قیدیوں کا قتل جن سے فدیہ لیا گیا تھا، ان کے فدیہ لینے سے بہتر تھا۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ بدر کے دن کا واقعہ تھا جب مسلمان قلیل تھے، پھر جب وہ کثیر ہو گئے اور ان کی حکومت و طاقت مضبوط ہو گئی؛ تو اللہ عزوجل نے اس کے بعد قیدیوں کے بارے میں نازل فرمایا: ﴿پھر اس کے بعد یا تو احسان کر کے چھوڑ دو یا فدیہ لے لو﴾۔

(1) اسے سیوطی نے الدر المنثور 202/3 - 203 میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اسے ابن المنذر، ابو الشیخ اور ابن مردویہ نے نافع کے واسطے سے ابن عمر سے روایت کیا ہے۔ اور حاکم نے 329/2 میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 43/1 میں مجاہد کے واسطے سے ابن عمر سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: «تمہاری مخالفت کرنے پر ہمیں قریب تھا کہ کوئی بلا (مصیبت) پہنچ جاتی»۔ (2) اپنی سنن (2690) میں۔ (3) السیرة النبویة لابن هشام 628/1۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 420/12، اور طبری 272/11 نے روایت کیا ہے۔ (5) تفسیر الطبري 271/11۔ (6) اسے السمین الحلبی نے الدر المصون 638/5 میں ذکر کیا ہے۔ (7) معاني القرآن للزجاج 425/2۔

Muhammad: 4 as its explanation will follow in Surah Al-Qital (Surah Muhammad), God willing. It has been said: They were only reproached because the affair of Badr was of great consequence. Dealing with the leaders, nobles, and masters of Quraysh and their property through killing, enslavement, and taking ownership; all of that was of great significance. Therefore, it was their duty to wait for revelation and not to hurry. Since they hurried and did not wait, they were held accountable. And Allah knows best. Third: Al-Tabari and others narrated that the Messenger of Allah ﷺ said to the people: "If you wish, you may take ransom for the prisoners and seventy of you will be killed in battle, according to their number; or if you wish, they will be killed and you will be safe." They said: "We will take the ransom, and seventy of us will be martyred."(4) Abd ibn Humayd mentioned with his chain of narration that Jibril (Gabriel), peace be upon him, descended to the Prophet ﷺ giving the people this choice(5). The discussion on this has already passed in "Al Imran"(6). Abida al-Salmani said: They sought both good outcomes; so seventy of them were killed on the day of Uhud(7). A problem arises here, which is: Fourth: It may be said: If there was a choice, how did the rebuke occur in His saying: {There would have touched you}?

Footnotes: (1) Narrated by Abu Ubayd in Al-Amwal p. 170, Al-Tabari 11/271-272, and Al-Nahhas in Al-Nasikh wa Al-Mansukh 2/390. (2) In (Kh) and (M): 'al-tasrif', and the established one is consistent with what is in Al-Mufhim 3/581, and the speech is from it. (3) In (M): 'wa dhalika' (and that). (4) Tafsir Al-Tabari 6/219 and 11/279 from Abida al-Salmani as a mursal report, see the following comment. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/553, narrated by Al-Tirmidhi (1567), Al-Nasa'i in Al-Kubra (8608), Al-Tabari 6/219-220 from Abida al-Salmani from Ali ؓ as a marfu' report. Previously mentioned in 5/402. Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 2/22, Abd al-Razzaq (9402), Ibn Abi Shaybah 14/368, and Al-Tabari 16/219 and 11/279 from Abida al-Salmani as a mursal report. Al-Daraqutni said in Al-Ilal 4/31: The mursal version is closer to being correct. See Ilal al-Tirmidhi 2/670. (6) 5/402. (7) Musannaf Ibn Abi Shaybah 14/368, and Tafsir Al-Tabari 11/219.

मुहम्मद: 4 जैसा कि इसका स्पष्टीकरण सूरह अल-क़िताल (सूरह मुहम्मद) में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा। कहा गया है: उन्हें केवल इसलिए फटकार लगाई गई क्योंकि बद्र का मामला बहुत महत्वपूर्ण था। कुरैश के सरदारों, रईसों और स्वामियों और उनकी संपत्ति के साथ हत्या, गुलामी और स्वामित्व के माध्यम से व्यवहार करना; वह सब बड़े महत्व का था। इसलिए, उनका कर्तव्य था कि वे वह्य (प्रकाशना) की प्रतीक्षा करें और जल्दबाजी न करें। जब उन्होंने जल्दबाजी की और प्रतीक्षा नहीं की; तो उन्हें वह झेलना पड़ा जो झेलना पड़ा। और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: अल-तबरी और अन्य ने उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने लोगों से कहा: "यदि तुम चाहो, तो तुम कैदियों का फिरौत (मुक्ति धन) ले सकते हो और तुम्हारी संख्या के अनुसार तुममें से सत्तर लोग युद्ध में मारे जाएंगे, और यदि तुम चाहो, तो वे मारे जाएंगे और तुम सुरक्षित रहोगे।" उन्होंने कहा: "हम फिरौत लेंगे; और हममें से सत्तर शहीद हो जाएंगे"(4)। अब्द इब्न हुमैद ने अपनी सनद के साथ उल्लेख किया कि जिब्रील अलैहिस्सलाम पैगंबर ﷺ के पास आए और लोगों को इस प्रकार का विकल्प दिया(5)। इसके बारे में चर्चा "आल इमरान" में बीत चुकी है(6)। अबीदा अल-सलमानी ने कहा: उन्होंने दोनों अच्छी चीजें मांगीं; इसलिए उनमें से सत्तर लोग उहुद के दिन मारे गए(7)। यहाँ एक समस्या उत्पन्न होती है, वह यह है: चौथा: यह कहा जा सकता है: यदि विकल्प दिया गया था, तो उनके इस कथन में फटकार कैसे हुई: {तुम्हें पहुँच जाता}?

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अबू उबैद द्वारा अल-अमवाल पृष्ठ 170, अल-तबरी 11/271-272, और अल-नहस द्वारा अल-नासिख व अल-मनसूख 2/390 में उद्धृत। (2) (ख़) और (म) में: 'अल-तसरीफ़', और जो प्रमाणित है वह अल-मुफहीम 3/581 के अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (3) (म) में: 'व ज़ालिका' (और वह)। (4) तफ़सीर अल-तबरी 6/219 और 11/279 अबीदा अल-सलमानी से मुरसल के रूप में, अगला कमेंट देखें। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/553, अल-तिर्मिज़ी (1567), अल-नसाई अल-कुबरा (8608), अल-तबरी 6/219-220 अबीदा अल-सलमानी के माध्यम से अली ؓ से मरफू के रूप में। पहले 5/402 में उल्लेखित। इब्न साद द्वारा अल-तबाक़ात 2/22, अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (9402), इब्न अबी शैबा 14/368, और अल-तबरी 16/219 और 11/279 में अबीदा अल-सलमानी से मुरसल के रूप में। दारकुतनी ने कहा कि मुरसल संस्करण अधिक सही है। (6) 5/402. (7) मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा 14/368, और तफ़सीर अल-तबरी 11/219।

محمد: 4 جیسا کہ اس کی وضاحت سورہ القتال (سورہ محمد) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور کہا گیا ہے: انہیں صرف اس لیے سرزنش کی گئی کہ بدر کا معاملہ بہت عظیم اہمیت کا حامل تھا، اور قریش کے سرداروں، معززین اور ان کے مال و دولت کے ساتھ قتل، غلامی اور ملکیت کے ذریعے نمٹنا؛ یہ سب بہت بڑا معاملہ تھا، اس لیے ان کا حق تھا کہ وہ وحی کا انتظار کریں اور جلدی نہ کریں، پس جب انہوں نے جلدی کی اور انتظار نہیں کیا؛ تو ان پر وہ (عتاب) متوجہ ہوا جو ہوا۔ واللہ اعلم۔ تیسری بات: الطبری اور دیگر نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے لوگوں سے فرمایا: "اگر تم چاہو تو قیدیوں کا فدیہ لے لو اور تمہاری تعداد کے مطابق تم میں سے ستر لوگ جنگ میں قتل کیے جائیں گے، اور اگر تم چاہو تو وہ قتل کر دیے جائیں اور تم سلامت رہو۔" انہوں نے کہا: "ہم فدیہ لیں گے؛ اور ہم میں سے ستر شہید ہو جائیں گے"(4)۔ اور عبد بن حمید نے اپنی سند کے ساتھ ذکر کیا کہ جبرئیل علیہ السلام نبی ﷺ پر نازل ہوئے اور لوگوں کو اس طرح اختیار دیا(5)۔ اور "آل عمران" میں اس کے بارے میں گفتگو گزر چکی ہے(6)۔ اور عبیدہ السلمانی نے کہا: انہوں نے دونوں بھلائیاں طلب کیں؛ چنانچہ احد کے دن ان میں سے ستر لوگ شہید ہوئے(7)۔ یہاں ایک اشکال پیدا ہوتا ہے اور وہ یہ ہے: چوتھی بات: وہ یہ کہ کہا جائے: اگر اختیار دیا گیا تھا، تو آپ ﷺ کے اس قول میں توبیخ کیسے ہوئی: {لَمَسَّكُمْ} (تمہیں پہنچ جاتا)؟

حواشی: (1) اسے ابو عبید نے الاموال ص 170، الطبری 11/271-272، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/390 میں روایت کیا ہے۔ (2) (خ) اور (م) میں: "والتصريف" ہے، اور جو متن میں ہے وہ "المفہم" 3/581 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (3) (م) میں: "وذلك" ہے۔ (4) تفسیر الطبری 6/219 اور 11/279 عبیدہ السلمانی سے مرسلاً، اور اگلا حاشیہ دیکھیں۔ (5)

المحرر الوجيز 2/553، اور اسے ترمذی (1567)، النسائی نے الکبریٰ (8608)، اور الطبری نے 6/219-220 میں عبیدہ السلمانی کے طریق سے علیؓ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور 5/402 میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور اسے ابن سعد نے الطبقات 2/22، عبد الرزاق (9402)، ابن ابی شیبہ 14/368، اور الطبری نے 16/219 اور 11/279 میں عبیدہ السلمانی سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ دارقطنی نے العلل 4/31 میں کہا: مرسل زیادہ صحیح ہے۔ اور علل الترمذی 2/670 دیکھیں۔ (6) 402/5 . (7) مصنف ابن ابی شیبہ 14/368، اور تفسیر الطبری 11/219 .

Surah Al-Anfal, Verse 67 - Page 76

The answer is: The rebuke occurred first because of their eagerness to take ransom, then the choice was given after that. Evidence for this is that Al-Miqdad said when the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered the killing of 'Uqbah ibn Abi Mu'ayt: "He is my prisoner, O Messenger of Allah" (1). And Mus'ab ibn 'Umayr said to the person who captured his brother: "Tighten your grip on him, for he has a wealthy mother" (2). Among other stories and their eagerness to take ransom. When the prisoners were collected and driven to Medina, and the Messenger of Allah (peace be upon him) carried out the execution of Al-Nadr, 'Uqbah, and others, and began to consider the rest, the choice came down from Allah Almighty. The Messenger of Allah (peace be upon him) then consulted his companions. 'Umar held his initial opinion on killing, while Abu Bakr saw the benefit in strengthening the Muslims with ransom money. The Messenger of Allah (peace be upon him) inclined towards Abu Bakr's opinion. Both opinions were a result of ijtihad (independent reasoning) after a choice had been given, and no subsequent reprimand (4) was revealed regarding this (3). And Allah knows best.

Fifth: Ibn Wahb said: Malik said: At Badr, there were polytheist prisoners, and Allah revealed: {It is not for a prophet to have captives until he has inflicted a slaughter [upon the enemies] in the land}. They were polytheists then, they were ransomed and returned; had they been Muslims, they would have stayed and not returned. The number of those killed from them was forty-four men, and an equal number were captured. The martyrs were few.

And [Abu] 'Amr ibn al-'Ala' said: The dead were seventy, and the prisoners likewise. This was also stated by Ibn Abbas, Ibn al-Musayyib (5), and others. This is correct as stated in "Sahih" Muslim: "So they killed seventy that day, and captured seventy" (6).

Al-Bayhaqi (7) mentioned: They said: So the prisoners were brought, and over them was Shuqran, the freed slave of the Messenger of Allah (peace be upon him).

Footnotes: (1) Narrated by Abu Dawud in Al-Marasil (337), and Al-Tabari 11/143 from Sa'id ibn Jubayr. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/553, and the report is in Sirat Ibn Hisham 1/645, and Tarikh al-Tabari 2/460. (3) His saying: "on" (ala), is not in the source denoted as (Za'). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/553, and the last phrase appeared in it as: "So no censure (atb) was revealed regarding any of this." (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/869, and what was previously between brackets is from it. (6) Sahih Muslim (1763), and part of it was mentioned previously on page 73 of this volume. Ibn Abd

al-Barr said in Al-Durar p. 116: They do not differ in that the dead that day were seventy and the prisoners seventy in general, though they may differ in the details.
(7) In Dala'il al-Nubuwwah 3/133.

सूरह अल-अनफाल, आयत 67 - पृष्ठ 76

उत्तर यह है: फटकार सबसे पहले फिरौती लेने की उनकी उत्सुकता के कारण हुई, फिर उसके बाद विकल्प दिया गया। इसका प्रमाण यह है कि जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उकबा बिन अबी मुअैत की हत्या का आदेश दिया, तो अल-मिक़दाद ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, वह मेरा कैदी है" (1)। और मुसाब बिन उमैर ने अपने भाई को पकड़ने वाले से कहा: "उस पर अपनी पकड़ मजबूत करो, क्योंकि उसकी माँ धनी है" (2)। अन्य कहानियों और फिरौती लेने की उनकी उत्सुकता के बीच। जब कैदी इकट्ठा किए गए और मदीना ले जाए गए, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अल-नज़र, उकबा और अन्य के खिलाफ हत्या का आदेश लागू किया, और बाकियों के बारे में विचार करने लगे, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से विकल्प का आदेश उतरा। तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने साथियों से परामर्श किया। उमर अपनी हत्या की प्रारंभिक राय पर टिके रहे, जबकि अबू बक्र ने फिरौती के पैसे से मुसलमानों को मजबूत करने में लाभ देखा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अबू बक्र की राय की ओर झुक गए। विकल्प दिए जाने के बाद दोनों राय इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) थीं, और इसके बाद (3) इस पर कोई फटकार (4) नहीं उतरी। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: इब्न वहाब ने कहा: मलिक ने कहा: बद्र में मुशरिक (मूर्तिपूजक) कैदी थे, तो अल्लाह ने नाजिल किया: {किसी नबी के लिए यह उचित नहीं कि उसके पास कैदी हों जब तक कि वह ज़मीन में [दुश्मनों का] खून न बहा दे}। वे उस दिन मुशरिक थे, उन्होंने फिरौती दी और लौट गए; यदि वे मुस्लिम होते, तो वे रुक जाते और लौटते नहीं। उनमें से मारे गए लोगों की संख्या चौवालीस पुरुष थी; और उतने ही कैदी बनाए गए थे। शहीद कम थे।

और [अबू] अम्र बिन अल-अला ने कहा: मारे गए लोग सत्तर थे, और कैदी भी सत्तर ही थे। इसी तरह इब्न अब्बास, इब्न अल-मुसय्यिब (5), और अन्य लोगों ने भी कहा। यह सही है जैसा कि "सहीह" मुस्लिम में है: "तो उस दिन उन्होंने सत्तर को मार डाला, और सत्तर को बंदी बना लिया" (6)।

और अल-बैहकी (7) ने उल्लेख किया: उन्होंने कहा: तो कैदियों को लाया गया, और उनके ऊपर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आजाद किए हुए गुलाम शुकरान थे।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-मरासील (337) में अबू दाऊद द्वारा, और सईद बिन जुबैर से अल-तबरी 11/143 द्वारा उद्धृत। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/553, और रिपोर्ट सीरत इब्न हिशाम 1/645

और तारीख अल-तबरी 2/460 में है। (3) उनका कहना: "पर" (अला), (ज़) चिह्नित स्रोत में नहीं है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/553, और इसमें अंतिम वाक्यांश इस प्रकार आया: "तो इस पर किसी भी तरह की निंदा (अतब) नाजिल नहीं हुई।" (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/869, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (6) सहीह मुस्लिम (1763), और इसका कुछ हिस्सा इस जिल्द के पृष्ठ 73 पर पहले आ चुका है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-दुरार पृष्ठ 116 में कहा: वे इस बात पर मतभेद नहीं करते कि उस दिन मारे गए लोग सत्तर थे और कैदी सत्तर थे कुल मिलाकर, हालांकि वे इसके विवरण में भिन्न हो सकते हैं। (7) दलाईल अल-नुबुव्वह 3/133 में।

سورہ الانفال، آیت 67 - صفحہ 76

جواب یہ ہے کہ: ملامت سب سے پہلے فدیہ لینے کی ان کی حرص کی وجہ سے واقع ہوئی، پھر اس کے بعد اختیار دیا گیا۔ اس پر دلالت کرنے والی باتوں میں سے ایک یہ ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ نے عقبہ بن ابی معیط کے قتل کا حکم دیا تو مقداد نے کہا: "اے اللہ کے رسول، وہ میرا قیدی ہے" (1)۔ اور مصعب بن عمیر نے اس شخص سے کہا جس نے ان کے بھائی کو قید کیا تھا: "اس پر اپنی گرفت مضبوط رکھو، کیونکہ اس کی ماں مالدار ہے" (2)۔ اس کے علاوہ ان کے فدیہ لینے کی حرص کے دیگر واقعات ہیں۔ پس جب قیدی جمع ہوئے اور مدینہ لائے گئے، اور رسول اللہ ﷺ نے نضر، عقبہ اور دیگر کے بارے میں قتل کا حکم نافذ کر دیا، اور باقیوں کے بارے میں غور کرنے لگے، تو اللہ عزوجل کی طرف سے اختیار نازل ہوا۔ تب رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ سے مشورہ کیا، تو عمر قتل کی اپنی پہلی رائے پر قائم رہے، اور ابوبکر نے فدیہ کے مال سے مسلمانوں کی قوت میں بہتری دیکھی، اور رسول اللہ ﷺ کا میلان ابوبکر کی رائے کی طرف ہوا۔ اور دونوں رائیں اختیار ملنے کے بعد اجتہاد تھیں، اس لیے اس (3) پر ملامت (4) کی کوئی چیز نازل نہیں ہوئی۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: بدر میں مشرکین قیدی تھے، تو اللہ نے نازل فرمایا: {کسی نبی کے لیے یہ لائق نہیں کہ اس کے پاس قیدی ہوں یہاں تک کہ وہ زمین میں (دشمنوں کی) خوب خونریزی کر دے}۔ وہ اس دن مشرک تھے، انہوں نے فدیہ دیا اور واپس چلے گئے، اگر وہ مسلمان ہوتے تو ٹھہر جاتے اور واپس نہ جاتے۔ ان میں سے جو قتل ہوئے ان کی تعداد چوالیس مرد تھی، اور اتنے ہی قید کیے گئے۔ اور شہداء تھوڑے تھے۔

اور [ابو] عمرو بن العلاء نے کہا: مقتولین ستر تھے، اور قیدی بھی اتنے ہی تھے۔ اسی طرح ابن عباس، ابن مسیب (5) اور دیگر نے کہا۔ اور یہی صحیح ہے جیسا کہ "صحیح" مسلم میں ہے: "پس اس دن ستر قتل ہوئے اور ستر قید ہوئے" (6)۔

اور بیہقی (7) نے ذکر کیا ہے: انہوں نے کہا: پس قیدی لائے گئے اور ان پر رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام شقران مقرر تھے۔

حواشی: (1) ابو داؤد نے المراسیل (337) میں، اور طبری نے 11/143 میں سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 2/553، اور یہ خبر سیرت ابن ہشام 1/645 اور تاریخ طبری 2/460 میں ہے۔ (3) ان کا قول: "علی" (پر)، (ظ) نشان زدہ نسخے میں نہیں ہے۔ (4) المحرر الوجیز 2/553، اور اس میں آخری عبارت یوں آئی ہے: "تو اس میں سے کسی چیز پر کوئی عتاب (ناراضگی) نازل نہیں ہوئی۔" (5) ابن العربی کی احکام القرآن 2/869، اور بریکٹ میں جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (6) صحیح مسلم (1763)، اور اس کا کچھ حصہ اسی جلد کے صفحہ 73 پر گزر چکا ہے۔ ابن عبد البر نے الدرر ص 116 میں کہا: اس میں ان کا اختلاف نہیں ہے کہ اس دن مقتولین ستر تھے اور قیدی مجموعی طور پر ستر تھے، البتہ وہ اس کی تفصیل میں اختلاف کر سکتے ہیں۔ (7) دلائل النبوۃ 3/133 میں۔

Surah Al-Anfal: Verses 67 - 68

77

They were forty-nine men who were counted, and they were seventy in origin, a matter agreed upon without doubt.

Ibn al-Arabi said(1): Malik said: "And they were polytheists." Because the commentators narrated that Al-Abbas said to the Prophet ﷺ: "I am a Muslim." In another narration: The captives said to the Prophet ﷺ: "We have believed in you." Malik weakened all of this, arguing for its invalidity based on what he mentioned about their return, and additionally, they fought against him at Uhud.

Abu Umar bin Abd al-Barr said(2): They differed regarding the time of Al-Abbas's conversion to Islam; it was said: He embraced Islam before the day of Badr; therefore, the Prophet ﷺ said: «Whoever meets Al-Abbas, let him not kill him, for he was only brought out by force». It is narrated from Ibn Abbas that the Messenger of Allah ﷺ said on the day of Badr: «Indeed, some people from Banu Hashim and others have been brought out by force, having no need to fight us. So, whoever among you meets anyone from Banu Hashim, let him not kill him; whoever meets Abu al-Bukhtari, let him not kill him; and whoever meets Al-Abbas, let him not kill him; for he was only brought out under compulsion,» and he mentioned the Hadith(3). It was mentioned that he embraced Islam when he was captured on the day of Badr(4). It was also mentioned that he embraced Islam in the year of Khaybar, and he used to write to the Messenger of Allah ﷺ with news of the polytheists, and he wanted to migrate, so the Messenger of Allah ﷺ wrote to him: «Stay in Mecca, for your presence there is more beneficial to us»(5).

The Almighty's saying: {Had it not been for a prior decree from Allah, a great punishment would have afflicted you for what you took} (68)

In it are two issues:

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/870. (2) In al-Isti'ab, on the margin of al-Isaba 6/6. (3) Narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 4/10, al-Fasawi in al-Ma'rifa wal-Tarikh 1/513, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 3/140 via Ibn Ishaq, who said: Al-Abbas bin Abdullah bin Ma'bad told me, from some of his family, from Ibn Abbas. (4) Mentioned by al-Nawawi in Tahdhib al-Asma 1/258, and it will follow on p. 80 of this part. (5) Al-Isti'ab 6/6, and it was narrated similarly by Ahmad in Fada'il al-Sahaba (1812), and

Abu Ya'la (2646) from the Hadith of Sahl bin Sa'd (RA). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/269: It contains Abu Mus'ab Ismail bin Qays, and he is abandoned. See Tabaqat Ibn Sa'd 4/10 and 31, and Siyar A'lam al-Nubala 2/99.

सूरह अल-अनफाल: आयत 67 - 68

77

वे उनचास पुरुष थे जिनकी गणना की गई थी, और वे मूल रूप से सत्तर थे, जिस पर बिना किसी संदेह के सहमति है।

इब्न अल-अरबी(1) ने कहा: मलिक ने कहा: "और वे मुशरिक (बहुदेववादी) थे।" क्योंकि टिप्पणीकारों ने वर्णन किया है कि अल-अब्बास ने पैगंबर ﷺ से कहा: "मैं एक मुसलमान हूँ।" एक अन्य वर्णन में: कैदियों ने पैगंबर ﷺ से कहा: "हम आप पर विश्वास करते हैं।" मलिक ने इस सब को कमजोर बताया, और इसे अमान्य घोषित करने के लिए उनके लौटने के बारे में जो उन्होंने उल्लेख किया है, उस पर तर्क दिया, और इसके अतिरिक्त कि उन्होंने उहुद में उनके खिलाफ लड़ाई लड़ी थी।

अबू उमर बिन अब्दुल बर(2) ने कहा: अल-अब्बास के इस्लाम अपनाने के समय के बारे में वे असहमत थे; कहा गया: उन्होंने बद्र के दिन से पहले इस्लाम अपनाया; इसलिए पैगंबर ﷺ ने कहा: «जो कोई अल-अब्बास से मिले, वह उसे न मारे, क्योंकि उसे केवल जबरदस्ती बाहर निकाला गया था»। इब्न अब्बास से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने बद्र के दिन कहा था: «वास्तव में, बनू हाशिम और अन्य के कुछ लोगों को जबरदस्ती बाहर निकाला गया है, उन्हें हमसे लड़ने की कोई आवश्यकता नहीं है। इसलिए, तुम में से जो कोई बनू हाशिम के किसी व्यक्ति से मिले, वह उसे न मारे; जो अबू अल-बख्तरी से मिले, वह उसे न मारे; और जो अल-अब्बास से मिले, वह उसे न मारे; क्योंकि उसे केवल मजबूरी में बाहर निकाला गया था,» और उन्होंने हदीस(3) का उल्लेख किया। यह उल्लेख किया गया है कि उन्होंने तब इस्लाम स्वीकार किया जब वे बद्र के दिन बंदी बनाए गए थे(4)। यह भी उल्लेख किया गया है कि उन्होंने खैबर के वर्ष में इस्लाम स्वीकार किया था, और वे अल्लाह के रसूल ﷺ को मुशरिकों के समाचार के साथ लिखा करते थे, और वे प्रवास (हिजरत) करना चाहते थे, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें लिखा: «मक्का में ही ठहरो, क्योंकि वहाँ तुम्हारा रहना हमारे लिए अधिक फायदेमंद है»(5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि अल्लाह की ओर से पहले से ही कोई विधान न होता, तो जो कुछ तुमने लिया है उसके बदले तुम्हें बड़ी सजा भुगतनी पड़ती} (68)

इसमें दो मुद्दे हैं:

(1) अहकाम अल-कुरान 2/870 में। (2) अल-इस्तिआब में, अल-इसाबा 6/6 के हाशिये पर। (3) इब्न साद ने अल-तबाक़त 4/10 में, अल-फसावी ने अल-मारिफा वल-तारीख 1/513 में, और अल-बैहकी ने दलाल अल-नुबुव्वह 3/140 में इब्न इशाक के माध्यम से इसे उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: अल-अब्बास बिन अब्दुल्ला बिन माबाद ने मुझे अपने परिवार के कुछ लोगों से, इब्न अब्बास के हवाले से बताया। (4) अल-नवावी ने तहज़ीब अल-असमा 1/258 में इसका उल्लेख किया है, और यह इस भाग के पृष्ठ 80 पर आगे आएगा। (5) अल-इस्तिआब 6/6, और इसे अहमद ने फ़ज़ाइल अल-सहाबा (1812) में और अबू याला (2646) ने सहल बिन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/269 में कहा: इसमें अबू मुसाब इस्माइल बिन क़ैस है, और वह 'मतरूक' (त्याग दिया गया) है। देखें तबाक़त इब्न साद 4/10 और 31, और सियार अलम अल-नुबला 2/99।

سورة الانفال: آیات 67 - 68

77

وہ انچاس آدمی تھے جن کا شمار کیا گیا، اور وہ اصل میں ستر تھے، اس پر بلا شبہ اتفاق ہے۔

ابن العربی(1) نے کہا: مالک نے کہا: "اور وہ مشرکین تھے۔" کیونکہ مفسرین نے روایت کی ہے کہ عباس نے نبی ﷺ سے کہا: "میں مسلمان ہوں۔" ایک اور روایت میں ہے: قیدیوں نے نبی ﷺ سے کہا: "ہم آپ پر ایمان لائے۔" مالک نے ان سب روایات کو ضعیف قرار دیا، اور ان کے بطلان پر ان کی واپسی کے بارے میں جو کچھ انہوں نے ذکر کیا ہے، اس سے استدلال کیا، اور اس پر مزید یہ کہ انہوں نے احد میں ان سے جنگ کی تھی۔

ابو عمر بن عبد البر(2) نے کہا: عباس کے اسلام لانے کے وقت کے بارے میں اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے کہ وہ بدر کے دن سے پہلے اسلام لائے؛ اسی لیے نبی ﷺ نے فرمایا: «جو شخص عباس سے ملے وہ اسے قتل نہ کرے، کیونکہ انہیں صرف زبردستی نکالا گیا ہے»۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے بدر کے دن فرمایا: «بے شک بنو ہاشم اور دیگر کے کچھ لوگوں کو زبردستی نکالا گیا ہے، انہیں ہم سے لڑنے کی کوئی حاجت نہیں۔ پس تم میں سے جو کوئی بنو ہاشم کے کسی شخص سے ملے تو اسے قتل نہ کرے؛ جو ابو البختری سے ملے اسے قتل نہ کرے؛ اور جو عباس سے ملے اسے قتل نہ کرے؛ کیونکہ انہیں صرف ناگواری کی حالت میں نکالا گیا ہے،» اور انہوں نے حدیث(3) کا ذکر کیا۔ یہ بھی ذکر کیا گیا ہے کہ وہ تب اسلام لائے جب وہ بدر کے دن قید ہوئے(4)۔ یہ بھی ذکر کیا گیا ہے کہ وہ خیبر کے سال اسلام لائے، اور وہ رسول اللہ ﷺ

کو مشرکین کی خبریں لکھ کر بھیجا کرتے تھے، اور وہ ہجرت کرنا چاہتے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں لکھا: «مکہ میں قیام کرو، کیونکہ وہاں تمہارا قیام ہمارے لیے زیادہ نفع بخش ہے»(5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اگر اللہ کی طرف سے پہلے ہی ایک حکم نہ ہو چکا ہوتا، تو جو کچھ تم نے لیا ہے اس کے بدلے تمہیں بڑا عذاب پہنچتا} (68)

اس میں دو مسائل ہیں:

---

(1) احکام القرآن 2/870 میں۔ (2) الاستیعاب میں، الاصابہ 6/6 کے حاشیہ پر۔ (3) اسے ابن سعد نے الطبقات 4/10 میں، الفسوی نے المعرفة والتاریخ 1/513 میں، اور البیہقی نے دلائل النبوة 3/140 میں ابن اسحاق کے واسطے سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے عباس بن عبداللہ بن معبد نے اپنے بعض اہل خانہ سے، ابن عباس کے واسطے سے بیان کیا۔ (4) اسے نووی نے تہذیب الاسماء 1/258 میں ذکر کیا ہے، اور اس کا تذکرہ اس حصے کے صفحہ 80 پر آئے گا۔ (5) الاستیعاب 6/6، اور اسے احمد نے فضائل الصحابہ (1812) میں اور ابو یعلی (2646) نے سہل بن سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 9/269 میں کہا: اس میں ابو مصعب اسماعیل بن قیس ہے اور وہ متروک ہے۔ دیکھیے طبقات ابن سعد 4/10 اور 31، اور سیر اعلام النبلاء 2/99۔

Surah Al-Anfal: Verse 68 78

First: The words of the Almighty: {Had it not been for a decree from Allah that had already gone forth...} meaning that He does not punish a people until He makes clear to them what they should avoid.

People differed regarding the "previous decree from Allah" into several opinions, the most correct of which is the prior decree permitting spoils of war (Ghanimah). For they were forbidden for those before us, but when the day of Badr came, people rushed to the spoils. So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Had it not been for a decree from Allah that had already gone forth...} meaning: regarding the permissibility of spoils (1).

Abu Dawud al-Tayalisi narrated in his Musnad (2): Sallam told us, from al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Hurairah who said: "When it was the day of Badr, people rushed to the spoils and took them. So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Indeed, spoils are not lawful for any black-headed people other than you.'" The Prophet (peace be upon him) and his companions, when they took spoils, used to gather them, and a fire would descend from the sky and consume them. Then Allah Almighty revealed: {Had it not been for a decree from Allah that had already gone forth...} to the end of the two verses. At-Tirmidhi narrated it and said: A good and authentic (hasan sahih) hadith (4), and it was said by Mujahid and al-Hasan (5).

Also from them both and Sa'id bin Jubayr: The "previous decree" is Allah's forgiveness for the people of Badr; for their past or future sins (6). Another group said: The "previous decree" is Allah's pardon for them specifically regarding this sin (7).

Generality is more correct, because of the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him) to Umar regarding the people of Badr: "What would make you know? Perhaps Allah looked at the people of Badr and said: 'Do whatever you wish, for I have forgiven you.'" Narrated by Muslim (8).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/871. (2) Number (2429), and also narrated by al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (3310). (3) Meaning those before the Prophet (peace be upon him), in the narration of al-Tahawi. (4) Sunan at-Tirmidhi (3085) similarly, and it is in Ahmad (7433). (5) We did not find it from Mujahid, and al-Tabari narrated it 11/276-280 from al-Hasan, Ibn Abbas, and others. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/553, and al-Tabari narrated their saying 11/280, and the saying of Mujahid and Sa'id bin Jubayr

in Tafsir Mujahid 1/268. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/553. (8) Number (2494), and it is in Ahmad (600), and al-Bukhari (3007).

सूरह अल-अनफाल: आयत 68 78

पहली बात: अल्लाह तआला का कथन: {अगर अल्लाह का एक हुक्म पहले न आ चुका होता...} इस बारे में कि वह किसी कौम को तब तक सजा नहीं देता जब तक वह उनके लिए स्पष्ट न कर दे कि उन्हें किन चीजों से बचना चाहिए।

"अल्लाह के पहले के हुक्म" के बारे में लोगों के अलग-अलग मत हैं, जिनमें सबसे सही यह है कि वह गनीमत (युद्ध में प्राप्त माल) को हलाल करने के बारे में पहले से तय था। क्योंकि यह हमसे पहले वालों के लिए हराम थी, लेकिन जब बद्र का दिन आया, तो लोग गनीमत के माल की तरफ झपटे, तब अल्लाह अज्ज़ व जल्ल ने नाजिल फरमाया: {अगर अल्लाह का एक हुक्म पहले न आ चुका होता...} यानी: गनीमत को हलाल करने के बारे में (1)।

अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपनी मुस्नद (2) में रिवायत किया है: हमसे सलाम ने, अअमश से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जब बद्र का दिन था, तो लोग गनीमत के माल की ओर लपके और उसे हासिल कर लिया। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'बेशक गनीमत तुम्हारे सिवा किसी काले सिर वाले (इंसान) के लिए हलाल नहीं की गई है।' नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके सहाबा जब गनीमत हासिल करते थे, तो उसे इकट्ठा कर देते थे, और आसमान से आग आती थी और उसे खा जाती थी। तब अल्लाह तआला ने नाजिल फरमाया: {अगर अल्लाह का एक हुक्म पहले न आ चुका होता...} दोनों आयतों के अंत तक। तिर्मिज़ी ने इसे रिवायत किया और कहा: यह हदीस हसन सहीह है (4), और मुजाहिद और हसन ने भी यही कहा है (5)।

उन दोनों से और सईद बिन जुबैर से भी: "पहले का हुक्म" बद्र वालों के लिए अल्लाह की मगफिरत (क्षमा) है; उनके पिछले या बाद के गुनाहों की (6)। एक समूह ने कहा: "पहले का हुक्म" विशेष रूप से इस गुनाह में उनके लिए अल्लाह की माफी है (7)।

व्यापकता (अमूम) अधिक सही है; बद्र वालों के बारे में उमर (रज़ि.) से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कथन के कारण: "तुम्हें क्या पता? शायद अल्लाह ने बद्र वालों की ओर झांका और फरमाया: 'जो चाहो करो, मैंने तुम्हें माफ कर दिया है।'" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (8)।

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/871। (2) नंबर (2429), और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (3310) में भी इसे रिवायत किया है। (3) यानी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि

वसल्लम) से पहले के लोग, अल-तहावी की रिवायत में। (4) सुनन तिर्मिज़ी (3085) इसी तरह, और यह अहमद (7433) में है। (5) हमें मुजाहिद से यह नहीं मिला, और तबरी ने इसे 11/276-280 पर हसन, इब्न अब्बास और अन्य लोगों से रिवायत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/553, और तबरी ने 11/280 पर उनका कथन रिवायत किया है, और तफ़सीर मुजाहिद 1/268 में मुजाहिद और सईद बिन जुबैर का कथन है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/553। (8) नंबर (2494), और यह अहमद (600) और बुखारी (3007) में है।

سورہ الانفال: آیت 68 78

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَّوْلَا كِتَٰبٌ مِّنَ ٱللَّهِ سَبَقَ﴾ اس بارے میں کہ وہ کسی قوم کو تب تک عذاب نہیں دیتا جب تک ان کے لیے واضح نہ کر دے کہ انہیں کن چیزوں سے بچنا چاہیے۔

اور "اللہ کی سابقہ کتاب (فیصلے)" کے بارے میں لوگوں کے مختلف اقوال ہیں، جن میں سب سے صحیح یہ ہے کہ وہ مالِ غنیمت کو حلال کرنے کے بارے میں پہلے سے طے شدہ فیصلہ تھا، کیونکہ یہ ہم سے پہلے والوں پر حرام تھا، پھر جب بدر کا دن آیا تو لوگ مالِ غنیمت کی طرف لپکے، تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿لَّوْلَا كِتَٰبٌ مِّنَ ٱللَّهِ سَبَقَ﴾ یعنی: مالِ غنیمت کو حلال کرنے کے بارے میں (1)۔

ابو داؤد الطیالسی نے اپنی مسند (2) میں روایت کیا ہے: ہمیں سلام نے، اعمش سے، ابو صالح سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "جب بدر کا دن تھا تو لوگ مالِ غنیمت کی طرف لپکے اور اسے حاصل کر لیا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'بے شک غنیمت تمہارے سوا کسی کالے سر والے (انسان) کے لیے حلال نہیں کی گئی۔' نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ جب غنیمت حاصل کرتے تو اسے جمع کر دیتے، اور آسمان سے آگ اترتی اور اسے کھا جاتی، تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لَّوْلَا كِتَٰبٌ مِّنَ ٱللَّهِ سَبَقَ﴾ دونوں آیتوں کے آخر تک۔ ترمذی نے اسے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (4)، اور مجاہد اور حسن نے بھی یہی کہا ہے (5)۔

اور ان دونوں سے اور سعید بن جبیر سے بھی روایت ہے کہ: "سابقہ کتاب" اہل بدر کے لیے اللہ کی مغفرت ہے؛ ان کے پچھلے یا اگلے گناہوں کی (6)۔ اور ایک گروہ نے کہا: "سابقہ کتاب" خاص طور پر اس گناہ میں ان کے لیے اللہ کی معافی ہے (7)۔

اور عموم زیادہ صحیح ہے؛ اہل بدر کے بارے میں حضرت عمرؓ سے رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "تمہیں کیا معلوم؟ شاید اللہ نے اہل بدر کے دلوں پر جھانکا اور فرمایا: 'جو چاہو کرو، میں نے تمہیں معاف کر دیا ہے'۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (8)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/871۔ (2) نمبر (2429)، اور اسے طحاوی نے شرح مشکل الآثار (3310) میں بھی روایت کیا ہے۔ (3) یعنی نبی ﷺ سے پہلے کے لوگ، طحاوی کی روایت میں۔ (4) سنن ترمذی (3085) اسی طرح، اور یہ احمد (7433) میں ہے۔ (5) ہمیں مجاہد سے یہ نہیں ملا، اور طبری نے اسے 11/276-280 پر حسن، ابن عباس اور دیگر سے روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2/553، اور طبری نے 11/280 پر ان کا قول روایت کیا ہے، اور تفسیر مجاہد 1/268 میں مجاہد اور سعید بن جبیر کا قول ہے۔ (7) المحرر الوجیز 2/553۔ (8) نمبر (2494)، اور یہ احمد (600) اور بخاری (3007) میں ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 68, Page 79.

It was said: The "preordained decree" (al-kitab al-sabiq) is that He would not punish them while Muhammad (peace and blessings be upon him) is among them. It was said: The "preordained decree" is that He would not punish anyone for a sin committed in ignorance until a warning has been given (1). A group said: The "preordained decree" is what Allah has ordained regarding the expiation of minor sins through the avoidance of major ones. Al-Tabari (2) held the view that all these meanings fall under the wording and that it encompasses them, and he refrained from specifying one meaning over another. Second [point]: Ibn al-Arabi (3): And in the verse there is evidence that if a servant commits what he believes to be forbidden while it is, in Allah's knowledge, permissible for him, there is no punishment for him. For example, a fasting person who says: "This is the day of my journey (nawb)" (4) and breaks his fast now. Or a woman who says: "This is the day of my menstruation" and breaks her fast. They do so, and the journey or menstruation that necessitates breaking the fast actually occurs. According to the well-known view in the [Maliki] school, expiation (kaffarah) is required; this is also Shafi'i's view. Abu Hanifa said: There is no expiation for him, and this is the other report [within the school]. The basis for the first report: That the occurrence of permissibility does not establish (5) an excuse against the punishment for violating a prohibition at the time of the violation, just as if one were to have intercourse with a woman and then marry her. The basis for the second report: That the sanctity of the day is void according to Allah Almighty. Thus, the violation happened at a place that has no sanctity in Allah's knowledge. It is like (6) someone who intends to have intercourse with a woman who has been brought to him in marriage, believing she is not his wife, but then she turns out to be his wife. This is more correct. The first reasoning is not binding because Allah's knowledge and our knowledge are the same in the issue of prohibition (7), whereas in our case...

(1) Meaning He does not punish anyone except after a prohibition. Al-Tabari (11/281-282) narrated this from Mujahid and Muhammad bin Ali bin Al-Hussein. (2) In his Jami' al-Bayan (11/282-283), and the author quoted it from him via Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz (2/554). (3) In Ahkam al-Quran (2/872). (4) Al-Nawb and al-Nawbah: A journey of a day and a night, or what takes three days, or two or three parasangs. Mu'jam Matn al-Lugha (N-W-B). (5) In Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran (2/872) (and the wording is from him): "yantasibu" (is established). (6) In manuscript (Zha): "It was as if...". (7) Meaning in the case of one who has intercourse with a woman and then

marries her, which is what the proponents of the first view used as an argument; see Ahkam al-Quran.

सूरह अल-अनफाल: आयत 68, पृष्ठ 79।

कहा गया है: "पूर्व आदेश" (अल-किताब अल-साबिक़) यह है कि जब तक मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके बीच हैं, वह उन्हें दंड नहीं देगा। कहा गया है: "पूर्व आदेश" यह है कि वह किसी को अज्ञानता में किए गए पाप के लिए दंड नहीं देगा जब तक कि उसे चेतावनी न दी जाए (1)। एक समूह ने कहा: "पूर्व आदेश" वह है जो अल्लाह ने बड़े पापों से बचकर छोटे पापों के मिटाए जाने के बारे में तय किया है। अल-तबरी (2) की राय थी कि ये सभी अर्थ शब्द के अंतर्गत आते हैं और यह उन सभी को शामिल करता है, और उन्होंने एक अर्थ को दूसरे पर प्राथमिकता देने से परहेज किया। दूसरा [बिंदु]: इब्न अल-अरबी (3): और आयत में इस बात का प्रमाण है कि यदि कोई बंदा उस कार्य को करता है जिसे वह हराम (वर्जित) समझता है, जबकि अल्लाह के ज्ञान में वह उसके लिए हलाल (अनुमत) है, तो उस पर कोई दंड नहीं है। उदाहरण के लिए, एक उपवास करने वाला व्यक्ति जो कहता है: "यह मेरी यात्रा (नौब) (4) का दिन है" और उपवास तोड़ देता है। या एक महिला कहती है: "यह मेरे मासिक धर्म का दिन है" और उपवास तोड़ देती है। उन्होंने ऐसा किया, और उपवास तोड़ने का कारण बनने वाली यात्रा या मासिक धर्म वास्तव में हुआ। मज़हब (मलिकी) में प्रसिद्ध राय के अनुसार, इस पर कफ्फारा (प्रायश्चित) अनिवार्य है; यही शाफई का भी विचार है। अबू हनीफा ने कहा: उस पर कोई कफ्फारा नहीं है, और यह दूसरी रिवायत है। पहली रिवायत का आधार: यह कि अनुमति का अचानक आ जाना उल्लंघन के समय वर्जना के उल्लंघन के दंड के लिए कोई बहाना नहीं बनता (5), जैसे कि यदि कोई किसी महिला से संभोग करे और फिर उससे निकाह कर ले। दूसरी रिवायत का आधार: यह कि अल्लाह के नज़दीक उस दिन की पवित्रता समाप्त हो चुकी है। अतः, उल्लंघन एक ऐसी जगह हुआ जिसकी अल्लाह के ज्ञान में कोई पवित्रता नहीं थी। यह वैसा ही था जैसे (6) कोई उस महिला के साथ संभोग करने का इरादा करे जो निकाह के बाद उसके पास लाई गई हो, जबकि वह उसे अपनी पत्नी न समझता हो, लेकिन वह उसकी पत्नी ही निकले। और यह अधिक सही है। पहला तर्क अनिवार्य नहीं है; क्योंकि अल्लाह का ज्ञान और हमारा ज्ञान निषेध (7) के मुद्दे में समान हो गया है, जबकि हमारे मामले में...

(1) अर्थात वह मना करने के बाद ही किसी को दंड देता है। अल-तबरी (11/281-282) ने यह कथन मुजाहिद और मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन से उद्धृत किया है। (2) उनकी तफ़सीर (11/282-283) में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (2/554) में उनसे उद्धृत किया है। (3) अहकाम अल-क़ुरान (2/872) में। (4) अल-नौब और अल-नौबा: एक

दिन और एक रात की यात्रा, या जो तीन दिन की हो, या दो या तीन फरसाख की हो। मुअजम मतन अल-लुग़ा (न-व-ब)। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान (2/872) में: "यन्तसिबु" (स्थापित होता है)। (6) पांडुलिपि (ज़) में: "तो यह ऐसा था जैसे..."। (7) यानी उस व्यक्ति के मामले में जिसने एक महिला से संभोग किया और फिर उससे निकाह किया, जिसका तर्क पहली राय के समर्थकों ने दिया था; देखिए अहकाम अल-क़ुरान।

سورۃ الانفال: آیت 68، صفحہ 79۔

اور کہا گیا: "کتاب سابق" (پہلے سے لکھا ہوا حکم) یہ ہے کہ اللہ انہیں عذاب نہیں دے گا جب تک کہ محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) ان میں موجود ہیں۔ اور کہا گیا: "کتاب سابق" یہ ہے کہ اللہ کسی کو اس گناہ پر عذاب نہیں دے گا جو اس نے نادانی میں کیا ہو، یہاں تک کہ اس تک حکم پہنچ جائے (1)۔ ایک گروہ نے کہا: "کتاب سابق" وہ ہے جو اللہ نے کبیرہ گناہوں سے بچنے کی صورت میں صغیرہ گناہوں کے مٹائے جانے کا فیصلہ کیا ہے۔ طبری (2) کا موقف یہ تھا کہ یہ تمام معانی اس لفظ کے تحت آتے ہیں اور یہ ان سب کو شامل ہے، اور انہوں نے کسی ایک معنی کی تخصیص سے گریز کیا۔ دوسرا [نقطہ]: ابن العربی (3): اور اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ جب بندہ کسی ایسی چیز کا ارتکاب کرے جسے وہ حرام سمجھتا ہو جبکہ اللہ کے علم میں وہ اس کے لیے حلال ہو، تو اس پر کوئی سزا نہیں ہے۔ جیسے ایک روزہ دار کہے: "یہ میری باری (نوب) (4) کا دن ہے" اور اب روزہ افطار کر لے۔ اور عورت کہے: "یہ میرے حیض کا دن ہے" اور روزہ توڑ دے، اور انہوں نے ایسا کیا، اور وہی نوب اور حیض پیش آیا جو افطار کا موجب تھا، تو مذہب (مالکیہ) کے مشہور قول کے مطابق اس پر کفارہ ہے، اور یہی امام شافعی کا قول ہے۔ اور امام ابوحنیفہ نے فرمایا: اس پر کوئی کفارہ نہیں، اور یہ دوسری روایت ہے۔ پہلی روایت کی وجہ: یہ کہ اباحت (اجازت) کا پیش آ جانا حرمت پامال کرنے کے وقت سزا کے لیے کوئی عذر ثابت نہیں کرتا (5)، جیسا کہ اگر کوئی کسی عورت سے وطی کرے پھر اس سے نکاح کر لے۔ دوسری روایت کی وجہ: یہ کہ اللہ عزوجل کے نزدیک اس دن کی حرمت ساقط ہو چکی ہے، لہذا پامالی ایسی جگہ واقع ہوئی جس کی اللہ کے علم میں کوئی حرمت نہ تھی، تو یہ اس شخص کے درجے میں ہوا جس نے (6) اس عورت سے وطی کا ارادہ کیا جو اس کے پاس لائی گئی ہو جبکہ وہ اسے اپنی بیوی نہ

سمجھتا ہو، پھر وہ اس کی بیوی ہی نکلے۔ اور یہ زیادہ صحیح ہے۔ اور پہلی دلیل لازم نہیں آتی؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالی کا علم اور ہمارا علم مسئلہ تحریم (7) میں برابر ہو گیا ہے، جبکہ ہمارے مسئلے میں...

(1) یعنی وہ کسی کو عذاب نہیں دیتا مگر ممانعت کے بعد۔ طبری (281/11 - 282) نے یہ قول مجاہد اور محمد بن علی بن الحسین سے نقل کیا ہے۔ (2) اپنی تفسیر (282/11 - 283) میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز (554/2) میں ان سے نقل کیا ہے۔ (3) احکام القرآن (872/2) میں۔ (4) النوب اور النوبہ: جو تم سے ایک دن اور رات کی مسافت پر ہو، یا جو تین دن پر ہو، یا دو یا تین فرسخ پر ہو۔ معجم متن اللغہ (نوب)۔ (5) ابن العربی کی احکام القرآن (872/2) میں (اور یہ کلام انہی کا ہے): "ینتصب" (ثابت ہوتا ہے)۔ (6) نسخہ (ظ) میں: "تو وہ ایسا تھا جیسے"۔ (7) یعنی اس شخص کے مسئلے میں جس نے ایک عورت سے وطی کی پھر اس سے نکاح کیا، اور یہ وہ چیز ہے جس سے پہلے قول والوں نے احتجاج کیا ہے، دیکھئے احکام القرآن۔

Our knowledge and Allah's knowledge differed in this, so the reliance was on Allah's knowledge. As He said: {Had it not been for a decree from Allah that preceded, you would have been touched for what you took by a great punishment}.

His (Exalted) saying: {So consume what you have taken of war booty [as being] lawful and good, and fear Allah. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful. (69)}

Its apparent meaning implies that all the booty belongs to those who captured it, and that they share it equally; however, His (Exalted) saying: {And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it} clarifies the obligation of taking out one-fifth from it and spending it on the mentioned categories. The discussion on this has already been covered extensively.

His (Exalted) saying: {O Prophet, say to whoever is in your hands of the captives, "If Allah knows [any] good in your hearts, He will give you [something] better than what was taken from you, and He will forgive you; and Allah is Forgiving and Merciful. (70) But if they intend to betray you - then they have already betrayed Allah before, and He empowered [you] over them. And Allah is Knowing and Wise. (71)}

There are three issues in this:

The first: His (Exalted) saying: {O Prophet, say to whoever is in your hands of the captives} It is said: The address is to the Prophet ﷺ and his companions. And it is said: To him alone. Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: The captives in this verse are Al-Abbas and his companions; they said to the Prophet ﷺ: We believe in what you have brought, and we testify that you are the Messenger of Allah, we will surely advise you regarding your people; then this verse was revealed (1). The falsity of this based on Malik's saying has already been mentioned (2).

And in the 'Musannaf' of Abu Dawood (3), on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): That the Prophet ﷺ set the ransom for the people of Jahiliyyah on the day of Badr at four hundred.

And from Ibn Ishaq: Quraysh sent to the Messenger of Allah ﷺ regarding the ransom of their captives; so every people ransomed their captives with what they agreed upon. And Al-Abbas said: O Messenger of Allah, I was already a Muslim. The Messenger of Allah ﷺ said: "Allah knows best about your Islam; if it is as you say, then Allah will reward you for that. But as for..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/554, and it was narrated by al-Tabari 11/286. (2) Page 77 of this part. (3) Number (2691).

हमारे ज्ञान और अल्लाह के ज्ञान में इसमें मतभेद था, इसलिए अल्लाह के ज्ञान पर भरोसा किया गया। जैसा कि उसने कहा: {यदि अल्लाह की ओर से पहले ही एक बात लिखी हुई न होती, तो जो कुछ तुमने लिया है उसके बदले तुम्हें बड़ी यातना पहुँचती}।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो जो माल-ए-गनीमत तुमने प्राप्त किया है उसे हलाल और पवित्र समझकर खाओ, और अल्लाह से डरो। निस्संदेह अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (69)}

इसका स्पष्ट अर्थ यह है कि संपूर्ण गनीमत (युद्ध में प्राप्त माल) गनीमत प्राप्त करने वालों के लिए हो, और वे सभी इसमें समान रूप से भागीदार हों; सिवाय इसके कि अल्लाह तआला का फरमान: {और जान लो कि जो कुछ तुमने गनीमत प्राप्त की है, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है} ने इसमें से पाँचवाँ हिस्सा (खुम्स) निकालने और उसे वर्णित श्रेणियों में खर्च करने की अनिवार्यता को स्पष्ट कर दिया है। इस बारे में विस्तृत चर्चा पहले की जा चुकी है।

अल्लाह तआला का फरमान: {हे नबी, तुम्हारे हाथों में जो बंदी हैं उनसे कह दो, "यदि अल्लाह तुम्हारे दिलों में कोई भलाई देखेगा, तो वह तुम्हें उससे बेहतर देगा जो तुमसे लिया गया है, और तुम्हें क्षमा कर देगा; और अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (70) और यदि वे तुम्हारे साथ विश्वासघात करना चाहते हैं, तो उन्होंने इससे पहले अल्लाह के साथ विश्वासघात किया है, फिर उसने उन पर (तुम्हें) अधिकार दे दिया। और अल्लाह जानने वाला, तत्वदर्शी है। (71)}

इसमें तीन मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {हे नबी, तुम्हारे हाथों में जो बंदी हैं उनसे कह दो} कहा गया है: यह संबोधन नबी ﷺ और उनके साथियों के लिए है। और कहा गया है: केवल उनके लिए है। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: इस आयत में बंदी अब्बास और उनके साथी हैं; उन्होंने नबी ﷺ से कहा: हम उस पर विश्वास लाए जो आप लाए हैं, और हम गवाही देते हैं कि आप अल्लाह के रसूल हैं, हम आपकी अपनी कौम के खिलाफ आपकी खैरख्वाही करेंगे; तब यह आयत नाजिल हुई (1)। इमाम मालिक के कथन से इसकी असत्यता पहले ही बताई जा चुकी है (2)।

और अबू दाऊद की 'मुसन्नफ' (3) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित है: कि नबी ﷺ ने बद्र के दिन जाहिलियत के लोगों का फिदिया (फिरौती) चार सौ निर्धारित किया था।

और इब्न इस्हाक़ से: कुरैश ने अपने बंदियों की फिरौती के संबंध में रसूलुल्लाह ﷺ के पास संदेश भेजा; तो हर कौम ने अपने बंदी को उस राशि पर छुड़ाया जिस पर वे सहमत हुए। और अब्बास ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं तो पहले से ही मुसलमान था। रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह तुम्हारे इस्लाम को बेहतर जानता है; यदि वैसा ही है जैसा तुम कहते हो, तो अल्लाह तुम्हें इसका बदला देगा। लेकिन जहाँ तक..."

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/554, और इसे तबरी ने 11/286 में उद्धृत किया है। (2) इस भाग का पृष्ठ 77। (3) संख्या (2691)।

ہمارے علم اور اللہ کے علم میں اس میں اختلاف ہوا، تو انحصار اللہ کے علم پر ہوا۔ جیسا کہ اس نے فرمایا: {اگر اللہ کی طرف سے پہلے ہی ایک بات لکھی ہوئی نہ ہوتی، تو جو کچھ تم نے لیا ہے اس کے بدلے تمہیں بڑا عذاب پہنچتا}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جو غنیمت تم نے حاصل کی ہے اسے حلال اور پاکیزہ سمجھ کر کھاؤ، اور اللہ سے ڈرو۔ یقیناً اللہ بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے۔ (۶۹)}

اس کا ظاہری مفہوم یہ ہے کہ تمام غنیمت غنیمت حاصل کرنے والوں کے لیے ہو، اور وہ سب اس میں برابر کے شریک ہوں؛ سوائے اس کے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جان لو کہ جو کچھ تم نے غنیمت حاصل کی ہے، اس کا پانچواں حصہ اللہ کے لیے ہے} نے اس میں سے پانچواں حصہ (خمس) نکالنے اور اسے مذکورہ مصارف میں خرچ کرنے کے وجوب کو واضح کر دیا۔ اور اس بارے میں مفصل بات پہلے گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی، جو قیدی تمہارے ہاتھوں میں ہیں ان سے کہہ دو، "اگر اللہ تمہارے دلوں میں کوئی بھلائی دیکھے گا تو وہ تمہیں اس سے بہتر عطا فرمائے گا جو تم سے لیا گیا ہے، اور تمہیں بخش دے گا؛ اور اللہ بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے۔ (۷۰) اور اگر وہ تمہارے ساتھ خیانت کرنا چاہیں تو وہ اس سے پہلے اللہ کے ساتھ خیانت کر چکے ہیں، پھر اس نے ان پر (تمہیں) قابو دے دیا۔ اور اللہ جاننے والا، حکمت والا ہے۔ (۷۱)}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی، جو قیدی تمہارے ہاتھوں میں ہیں ان سے کہہ دو} کہا گیا ہے: یہ خطاب نبی ﷺ اور ان کے صحابہ کے لیے ہے۔ اور کہا گیا ہے: صرف آپ کے لیے ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس آیت میں قیدی عباس اور ان کے ساتھی ہیں؛ انہوں نے نبی ﷺ سے کہا: ہم اس پر ایمان لائے جو آپ لائے ہیں، اور ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں، ہم آپ کی اپنی قوم کے خلاف خیر خواہی کریں گے؛ تو یہ آیت نازل ہوئی (١)۔ امام مالک کے قول سے اس کا باطل ہونا پہلے ہی بیان کیا جا چکا ہے (٢)۔

اور ابو داؤد کی 'مصنف' (٣) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: کہ نبی ﷺ نے بدر کے دن جاہلیت کے لوگوں کا فدیہ چار سو مقرر کیا تھا۔

اور ابن اسحاق سے مروی ہے: قریش نے رسول اللہ ﷺ کی طرف اپنے قیدیوں کے فدیے کے بارے میں (پیغام) بھیجا؛ تو ہر قوم نے اپنے قیدی کا فدیہ اس مال سے ادا کیا جس پر وہ راضی ہوئے۔ اور عباس نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں تو پہلے ہی مسلمان تھا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تمہارے اسلام کو بہتر جانتا ہے؛ اگر معاملہ ویسا ہی ہے جیسا تم کہتے ہو تو اللہ تمہیں اس کا بدلہ دے گا، لیکن جہاں تک..."

---

(١) المحرر الوجیز ٢/ ٥٥٤، اور اسے طبری نے ١١/ ٢٨٦ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اس حصے کا صفحہ ٧٧۔ (٣) نمبر (٢٦٩١)۔

Page 81 Surah Al-Anfal: Verses 70 - 71 "...your situation appeared to be against us, so ransom yourself and your two nephews(1), Nawfal bin al-Harith bin Abd al-Muttalib and Aqeel bin Abi Talib, and your ally Utbah bin Amr, the brother of Bani al-Harith bin Fihr." He said: "I do not have that with me, O Messenger of Allah." He said: "Then where is the money you buried, you and Umm al-Fadl, and you said to her: 'If I am killed in this journey of mine, then this money is for my sons: al-Fadl, Abdullah, and Qutham'?" He said: "By Allah, O Messenger of Allah, I surely know that you are the Messenger of Allah; indeed, this is something that no one knew except me and Umm al-Fadl. So, O Messenger of Allah, count for me what you took from me, twenty ounces of money that was with me." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "No, that was something Allah gave us from you." So he ransomed himself, his two nephews, and his ally, and Allah revealed concerning him: {O Prophet, say to those who are in your hands of the captives...} the verse(2). Ibn Ishaq said: Al-Abbas bin Abd al-Muttalib paid the highest ransom among the prisoners because he was a wealthy man. He ransomed himself with a hundred ounces of gold(3). In Al-Bukhari(4): Musa bin Uqba said: Ibn Shihab said: Anas bin Malik told me that some men from the Ansar asked permission from the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "O Messenger of Allah, allow us to waive the ransom for our sister's son, Abbas." He said: "No, by Allah, do not leave out a single dirham." Al-Naqqash and others mentioned that the ransom for each prisoner was forty ounces, except for Al-Abbas; for the Prophet (peace be upon him) said: "Double the ransom for Al-Abbas." He charged him to ransom his two nephews, Aqeel bin Abi Talib and Nawfal bin al-Harith, so he paid eighty ounces for them, and eighty ounces for himself, and twenty ounces were taken from him during the war. That was because he was one of the ten who guaranteed the feeding of the people of Badr. His turn came on the day of Badr, but they fought before he could provide the food, and it remained...

---

(1) In (M): your brother. (2) Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 3 / 142 - 143 from the path of Ibn Ishaq, from Yazid bin Ruman, from Urwa, from al-Zuhri and a group he named. Al-Hakim 3 / 324 also narrated it from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). Ahmad (3310) narrated it similarly from the path of Ibn Ishaq, who said: "Someone who heard Ikrima from Ibn Abbas told me." (3) Dala'il al-Nubuwwah 3 / 141. (4) No. (4018).

पृष्ठ 81 सूरह अल-अनफाल: आयत 70 - 71 "...आपकी स्थिति हमारे विरुद्ध दिखाई दी, इसलिए स्वयं को और अपने दो भतीजों(1) नौफ़ल बिन अल-हारिस बिन अब्द अल-मुत्तलिब और अक़ील बिन अबी तालिब, और अपने सहयोगी उत्बा बिन अम्र, जो बनी अल-हारिस बिन फ़िहर के भाई थे, को छुड़ा लें।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे पास वह नहीं है।" आपने फ़रमाया: "तो वह धन कहाँ है जिसे आपने और उम्मे फ़ज़्ल ने दफ़नाया था, और आपने उनसे कहा था: 'अगर मैं अपनी इस यात्रा में मारा जाऊँ तो यह धन मेरे बेटों अल-फ़ज़्ल, अब्दुल्लाह और कुथम के लिए है'?" उन्होंने कहा: "अल्लाह की क़सम, ऐ अल्लाह के रसूल, मैं निश्चित रूप से जानता हूँ कि आप अल्लाह के रसूल हैं; वास्तव में, यह कुछ ऐसा था जिसे मेरे और उम्मे फ़ज़्ल के अलावा कोई नहीं जानता था। तो ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे लिए वह हिसाब लगा लें जो आपने मुझसे लिया है, बीस औंस धन जो मेरे पास था।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "नहीं, वह कुछ ऐसा था जो अल्लाह ने हमें आपकी ओर से दिया था।" तो उन्होंने अपना, अपने दो भतीजों का और अपने सहयोगी का फ़िदिया (छुटकारा) दिया, और अल्लाह ने उनके बारे में आयत उतारी: {ऐ नबी! आपके हाथ में जो कैदी हैं उनसे कह दें...} आयत(2)। इब्न इसहाक ने कहा: कैदियों में अल-अब्बास बिन अब्द अल-मुत्तलिब ने सबसे अधिक फ़िदिया दिया था क्योंकि वे एक धनी व्यक्ति थे। उन्होंने खुद को सौ औंस सोने(3) से छुड़ाया। अल-बुखारी(4) में है: मूसा बिन उक़्बा ने कहा: इब्न शिहाब ने कहा: अनस बिन मलिक ने मुझे बताया कि अंसार के कुछ लोगों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से अनुमति माँगी और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हमें अनुमति दें कि हम अपनी बहन के बेटे अब्बास के लिए उनका फ़िदिया छोड़ दें।" आपने फ़रमाया: "नहीं, अल्लाह की क़सम, एक दिरहम भी न छोड़ना।" अल-नक़्क़ाश और अन्य लोगों ने उल्लेख किया कि प्रत्येक कैदी के लिए फ़िदिया चालीस औंस था, सिवाय अल-अब्बास के, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "अब्बास के लिए फ़िदिया दोगुना कर दो।" और उन्हें अपने दो भतीजों अक़ील बिन अबी तालिब और नौफ़ल बिन अल-हारिस का फ़िदिया देने का काम सौंपा, तो उन्होंने उनके लिए अस्सी औंस और अपने लिए अस्सी औंस अदा किए, और युद्ध के दौरान उनसे बीस औंस लिए गए थे। ऐसा इसलिए था क्योंकि वे उन दस लोगों में से एक थे जिन्होंने बद्र के लोगों को खाना खिलाने की गारंटी दी थी। बद्र के दिन उनकी बारी आई, लेकिन वे खाना खिलाने से पहले ही लड़ पड़े, और वह रह गया...

(1) (म) में: आपके भाई। (2) दलाइल अल-नुबुव्वा अल-बैहकी 3 / 142 - 143 इब्न इसहाक के माध्यम से, यज़ीद बिन रूमान से, उरवा से, अल-ज़ुहरी और एक समूह से जिसका उन्होंने नाम लिया। अल-हाकिम 3 / 324 ने इसे आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (3310) ने इसे इब्न इसहाक के माध्यम से इसी तरह उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: "मुझसे उसने कहा जिसने इक्रिमा से इब्न अब्बास के हवाले से सुना।" (3) दलाइल अल-नुबुव्वा 3 / 141। (4) संख्या (4018)।

صفحہ 81 سورہ الانفال: آیات 70 - 71 "...آپ کا معاملہ ہمارے خلاف ظاہر ہوا، چنانچہ اپنا اور اپنے بھتیجوں(1) نوفل بن الحارث بن عبد المطلب اور عقیل بن ابی طالب، اور اپنے حلیف عتبہ بن عمرو جو بنی الحارث بن فہر کے بھائی تھے، کا فدیہ ادا کریں۔" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، میرے پاس وہ (رقم) نہیں ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر وہ مال کہاں ہے جو آپ نے اور ام الفضل نے دفن کیا تھا، اور آپ نے ان سے کہا تھا: 'اگر میں اپنے اس سفر میں مارا جاؤں، تو یہ مال میرے بیٹوں الفضل، عبداللہ اور قثم کے لیے ہے'؟" انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، اے اللہ کے رسول، میں یقیناً جانتا ہوں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں؛ بیشک یہ ایسی چیز تھی جسے میرے اور ام الفضل کے سوا کوئی نہیں جانتا تھا۔ پس اے اللہ کے رسول، میرے لیے اس کا حساب لگائیں جو آپ نے مجھ سے لیا ہے، یعنی بیس اوقیہ مال جو میرے پاس تھا۔" اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "نہیں، وہ تو وہ چیز تھی جو اللہ نے ہمیں آپ کی طرف سے عطا فرمائی۔" چنانچہ انہوں نے اپنا، اپنے دو بھتیجوں کا اور اپنے حلیف کا فدیہ دیا، اور اللہ نے ان کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی: {اے نبی! جو قیدی تمہارے ہاتھوں میں ہیں ان سے کہہ دو...} آیت(2)۔ ابن اسحاق کہتے ہیں: قیدیوں میں سب سے زیادہ فدیہ عباس بن عبد المطلب کا تھا کیونکہ وہ ایک مالدار آدمی تھے۔ انہوں نے سو اوقیہ سونے(3) سے اپنا فدیہ دیا۔ اور بخاری(4) میں ہے: موسیٰ بن عقبہ کہتے ہیں: ابن شہاب نے کہا: مجھے انس بن مالک نے بتایا کہ انصار کے کچھ آدمیوں نے رسول اللہ ﷺ سے اجازت مانگی اور کہا: "اے اللہ کے رسول، ہمیں اجازت دیں کہ ہم اپنی بہن کے بیٹے عباس کا فدیہ چھوڑ دیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، اللہ کی قسم، ایک درہم بھی نہ چھوڑنا۔" النقاش اور دیگر نے ذکر کیا کہ ہر قیدی کا فدیہ چالیس اوقیہ تھا، سوائے عباس کے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: "عباس پر فدیہ دوگنا کر دو۔" اور انہیں اپنے دو بھتیجوں عقیل بن ابی طالب اور نوفل بن الحارث کا فدیہ ادا کرنے کا پابند کیا، چنانچہ انہوں نے ان دونوں کی طرف سے اسی اوقیہ ادا کیے، اور اپنی طرف سے اسی

اوقیہ، اور جنگ کے وقت ان سے بیس اوقیہ لیے گئے تھے۔ وہ اس لیے کہ وہ ان دس افراد میں سے ایک تھے جنہوں نے اہل بدر کو کھانا کھلانے کی ضمانت دی تھی۔ بدر کے دن ان کی باری آئی، لیکن کھانا کھلانے سے پہلے ہی لڑائی چھڑ گئی، اور وہ باقی رہ گیا...

---

(1) (م) میں: آپ کے بھائی۔ (2) دلائل النبوة للبیہقی 3 / 142 - 143 ابن اسحاق کے واسطے سے، یزید بن رومان سے، عروہ سے، زہری اور ایک جماعت سے جن کا انہوں نے نام لیا۔ حاکم 3 / 324 نے اسے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (3310) نے ابن اسحاق کے واسطے سے اسی طرح روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: "مجھ سے اس شخص نے بیان کیا جس نے عکرمہ سے سنا انہوں نے ابن عباس سے۔" (3) دلائل النبوة 3 / 141۔ (4) نمبر (4018)۔

... twenty with him, which were taken from him during the war. On that day, one hundred and eighty ounces were taken from him. Al-Abbas said to the Prophet (PBUH): "You have left me asking Quraish with my palm as long as I live." The Prophet (PBUH) said: "Where is the gold that you left with your wife Umm al-Fadl?" Al-Abbas said: "Which gold?" The Messenger of Allah (PBUH) said to him: "Indeed, you said to her: 'I do not know what will happen to me in this journey of mine, so if an event happens to me, it is for you and your children.'" He said: "O son of my brother, who informed you of this?!" He said: "Allah informed me." Al-Abbas said: "I bear witness that you are truthful, and I never knew you were the Messenger of Allah until today, and I have known that no one could have revealed it to you except the Knower of Secrets. I bear witness that there is no god but Allah and that you are His servant and His Messenger, and I disavowed whatever is besides Him(1)." And he ordered his two nephews, so they embraced Islam; about them was revealed: {O Prophet, say to whoever is in your hands of the captives...}.

The one who captured Al-Abbas was Abu Al-Yasar Ka'b bin Amr, the brother of Bani Salama, and he was a short man, while Al-Abbas was huge and tall. When he brought him to the Prophet (PBUH), he said to him: "An angel assisted you against him"(2).

Second: His Almighty's saying: {If Allah knows [any] good in your hearts} meaning: Islam. {He will give you better than what was taken from you} meaning: from the ransom; it is said: in this world, and it is said: in the Hereafter. In "Sahih" Muslim(3): when wealth from Bahrain came to the Prophet (PBUH), Al-Abbas said to him: "I ransomed myself and I ransomed Aqeel." The Messenger of Allah (PBUH) said to him: "Take." So he spread his garment and took as much as he could carry. Abridged.

In other than the Sahih: Al-Abbas said to him: "This is better than what was taken from me, and I still hope that Allah will forgive me(4)." Al-Abbas said: "And He gave me Zamzam, and I wouldn't want to have all the wealth [in exchange for it]."

---

(1) Mentioned similarly by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 238 from Al-Kalbi, and Al-Baghawi 2/263 without attribution. (2) Al-Isti'ab 12/185, and it was narrated by Ibn Sa'd 4/12, Ahmad (3310), and Al-Tabari in Al-Tarikh 2/463 at length. (3) We did not find it in Muslim, but it is in Sahih al-Bukhari (421) from the hadith of Anas (RA). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/555, and it was narrated by Al-Tabari 11/285 from Qatada.

सूरह अल-अनफाल, आयत 70 - 71 82

...बीस उसके साथ थे, जो युद्ध के समय उससे ले लिए गए थे, उस दिन उससे एक सौ अस्सी औंस लिए गए थे। अल-अब्बास ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: "आपने मुझे जीवन भर कुरैश से हाथ फैलाकर माँगने के लिए छोड़ दिया है।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "वह सोना कहाँ है जिसे आपने अपनी पत्नी उम्म अल-फज़ल के पास छोड़ा था?" अल-अब्बास ने कहा: "कौन सा सोना?" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "निश्चित रूप से, आपने उनसे कहा था: 'मुझे नहीं पता कि मेरे इस सफर में मेरे साथ क्या होगा, इसलिए यदि मेरे साथ कोई दुर्घटना होती है, तो यह आपके और आपके बच्चों के लिए है'।" उन्होंने कहा: "हे मेरे भाई के बेटे, आपको इसकी सूचना किसने दी?!" उन्होंने कहा: "अल्लाह ने मुझे सूचित किया।" अल-अब्बास ने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि आप सच्चे हैं, और मुझे आज तक कभी पता नहीं चला कि आप अल्लाह के रसूल हैं, और मुझे पता चल गया है कि रहस्यों के ज्ञाता के अलावा कोई भी इसे आप पर ज़ाहिर नहीं कर सकता था। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है और आप उसके बंदे और उसके रसूल हैं, और मैंने उसके अलावा अन्य सबका इनकार किया(1)।" और उन्होंने अपने दो भतीजों को आदेश दिया, तो वे इस्लाम में शामिल हो गए; उनके बारे में यह आयत उतरी: {हे पैगंबर, जो कैदी तुम्हारे हाथों में हैं, उनसे कहो...}।

अल-अब्बास को बंदी बनाने वाले अबू अल-यसर काब बिन अम्र थे, जो बनी सलमा के भाई थे, और वे एक छोटे कद के आदमी थे, जबकि अल-अब्बास विशाल और लंबे थे। जब वे उन्हें पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास लाए, तो उन्होंने उनसे कहा: "एक फरिश्ते ने उनके खिलाफ आपकी सहायता की है"(2)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {यदि अल्लाह तुम्हारे दिलों में कोई भलाई जानता है} यानी: इस्लाम। {तो वह तुम्हें उससे बेहतर देगा जो तुमसे लिया गया है} यानी: फिरौती से; कहा गया है: दुनिया में, और कहा गया है: आख़िरत में। "सहीह" मुस्लिम(3) में है: जब बहरीन से धन पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया, तो अल-अब्बास ने उनसे कहा: "मैंने अपना और अकील का फिदया (फिरौती) दिया है।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "लो।" तो उन्होंने अपना कपड़ा फैलाया और जितना वे उठा सकते थे उतना ले लिया। संक्षिप्त।

सहीह के अलावा अन्य स्रोतों में: अल-अब्बास ने उनसे कहा: "यह उससे बेहतर है जो मुझसे लिया गया था, और मैं अब भी आशा करता हूँ कि अल्लाह मुझे क्षमा कर देगा(4)।" अल-अब्बास ने कहा: "और उसने मुझे ज़मज़म दिया, और मुझे यह पसंद नहीं होगा कि मेरे पास [इसके बदले] सारी संपत्ति हो।"

---

(1) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 238 में अल-कल्बी से इसी तरह इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी 2/263 में बिना किसी श्रेय के। (2) अल-इस्तिआब 12/185, और इसे इब्न साद 4/12, अहमद (3310), और अल-तबरी ने अल-तारीख 2/463 में विस्तार से उल्लेख किया है। (3) हमने इसे मुस्लिम में नहीं पाया, यह सहीह अल-बुखारी (421) में अनस (रजि.) की हदीस से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/555, और इसे अल-तबरी 11/285 ने कतादा से उल्लेख किया है।

سورة الانفال، آیات 70 - 71 82

...بیس ان کے پاس تھے، جو جنگ کے وقت ان سے لے لئے گئے، اس دن ان سے ایک سو اسی اوقیہ لئے گئے تھے۔ حضرت عباس رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے عرض کیا: آپ نے مجھے جیتے جی اس حال میں چھوڑ دیا کہ میں قریش کے سامنے ہاتھ پھیلاؤں۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "وہ سونا کہاں ہے جو تم اپنی بیوی ام الفضل کے پاس چھوڑ آئے تھے؟" عباس نے کہا: کون سا سونا؟ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم نے ان سے کہا تھا: مجھے نہیں معلوم کہ میرے اس سفر میں میرے ساتھ کیا پیش آئے، پس اگر مجھے کچھ ہو جائے تو یہ تمہارے اور تمہارے بچوں کے لئے ہے"۔ انہوں نے کہا: اے میرے بھتیجے! آپ کو اس کی خبر کس نے دی؟! آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے مجھے خبر دی"۔ عباس نے کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ سچے ہیں، اور مجھے آج سے پہلے کبھی معلوم نہیں ہوا کہ آپ اللہ کے رسول ہیں، اور میں جان گیا ہوں کہ اسے بھیدوں کے جاننے والے کے سوا کوئی آپ پر ظاہر نہیں کر سکتا، میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور آپ اس کے بندے اور اس کے رسول ہیں، اور میں نے اس کے سوا ہر چیز کا انکار کیا(1)۔ اور انہوں نے اپنے دو بھتیجوں کو حکم دیا تو وہ اسلام لے آئے؛ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِّمَن فِي أَيْدِيكُم مِّنَ الْأَسْرَى﴾ (اے نبی! آپ کے قبضے میں جو قیدی ہیں ان سے فرما دیجئے...)۔

عباس کو قید کرنے والے ابو الیسر کعب بن عمرو تھے جو بنی سلمہ کے بھائی تھے، وہ چھوٹے قد کے آدمی تھے جبکہ عباس جسیم اور دراز قد تھے۔ جب وہ انہیں نبی کریم ﷺ کے پاس لائے تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "ان کے مقابلے میں ایک فرشتے نے تمہاری مدد کی ہے"(2)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِن يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا﴾ یعنی: اسلام۔ ﴿يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِّمَّا أُخِذَ مِنكُمْ﴾ یعنی: فدیہ سے؛ کہا گیا ہے: دنیا میں، اور کہا گیا ہے: آخرت میں۔ "صحیح" مسلم(3) میں ہے: جب نبی کریم ﷺ کے پاس بحرین سے مال آیا تو عباس نے ان سے کہا: میں نے اپنا اور عقیل کا فدیہ دے دیا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "لے لو"۔ تو انہوں نے اپنا کپڑا پھیلایا اور جتنا اٹھا سکتے تھے اٹھا لیا۔ مختصراً۔

غیر صحیح روایات میں ہے: عباس نے ان سے کہا: یہ اس سے بہتر ہے جو مجھ سے لیا گیا تھا، اور میں اب بھی امید رکھتا ہوں کہ اللہ مجھے معاف کر دے گا(4)۔ عباس نے کہا: اور اس نے مجھے زمزم عطا کیا، اور میں نہیں چاہتا کہ میرے پاس اس کے بدلے تمام مال و دولت ہو۔

---

(1) الواحدی نے اسے اسباب النزول ص 238 میں الکلبی سے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور البغوی 2/263 نے بغیر کسی نسبت کے۔ (2) الاستیعاب 12/185، اور اسے ابن سعد 4/12، احمد (3310)، اور الطبری نے التاریخ 2/463 میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ مسلم میں نہیں ملی، یہ صحیح بخاری (421) میں حضرت انس ؓ کی حدیث سے ہے۔ (4) المحرر الوجیز 2/555، اور اسے الطبری 11/285 نے قتادہ سے روایت کیا ہے۔

83 Surah Al-Anfal: Verses 70 - 71

...the people of Mecca (1). And Al-Tabari (2) narrated from Al-Abbas that he said: "It was revealed about me when I informed the Messenger of Allah ﷺ of my Islam, and I asked him to credit me for the twenty ounces [of silver] that were taken from me before the ransom, but he refused and said: 'That is fay' (spoils of war).' So Allah gave me in exchange for that twenty slaves, all of whom are trading with my wealth." In the "Musannaf" of Abu Dawud, from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: "When the people of Mecca sent for the ransom of their prisoners, Zainab sent money for the ransom of Abu al-Aas, and she also sent a necklace she had that belonged to Khadija, which she had given to her when she entered upon Abu al-Aas. She said: When the Messenger of Allah ﷺ saw it, he felt deep compassion for her and said: 'If you see fit to release her prisoner for her and return to her what is hers, [do so].' They said: 'Yes.' And the Prophet ﷺ had taken an oath from him - or he promised him - that he would let Zainab go to him. And the Messenger of Allah ﷺ sent Zaid ibn Harithah and a man from the Ansar and said: 'Be in the valley of Yajaj until Zainab passes by you, then accompany her until you bring her here'" (3). Ibn Ishaq (4) said: "That was a month after Badr." Abdullah ibn Abi Bakr (5) said: "I was told from Zainab, the daughter of the Messenger of Allah ﷺ, that she said: 'When Abu al-Aas arrived in Mecca, he said to me: Prepare yourself and join your father. She said: So I went out to prepare, and Hind bint Utbah met me and said: O daughter of Muhammad, have I not heard that you want to join your father? I said to her: I did not intend that. She said: O daughter of my uncle, do not do that. I am a wealthy woman, and I have goods you may need. If you want any goods, I will sell them to you, or if you need a loan for expenses, I will lend it to you; for what is between men does not enter between women.' She said:"

(1) Tafsir al-Baghawi 2/263. (2) In Al-Tafsir 11/285, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/555. (3) Sunan Abi Dawud (2692), and it is in Ahmad (26362), and Yajaj like yasma', yadrib, and yansur: a place in Mecca. Al-Qamus (Ajaj). (4) As in the Sirah of the Prophet by Ibn Hisham 1/653. (5) He is Abdullah ibn Abi Bakr ibn Muhammad ibn Amr ibn Hazm, and his words are in the Sirah of the Prophet 1/653, and Tarikh al-Tabari 2/469. And Al-Mustadrak 4/42, and Dala'il al-Nubuwwah by Al-Bayhaqi 3/155, and the words are from him.

83 सूरह अल-अनफाल: आयतें 70 - 71

...मक्का के लोग (1)। और अत-तबरी (2) ने अल-अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "यह मेरे बारे में तब उतरी जब मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने इस्लाम की खबर दी, और मैंने उनसे उन बीस औंस [चांदी] का हिसाब मांगा जो फिरौती से पहले मुझसे ली गई थीं, लेकिन उन्होंने मना कर दिया और कहा: 'वह फ़य (युद्ध की लूट) है।' तो अल्लाह ने उसके बदले मुझे बीस गुलाम दिए, वे सभी मेरे धन से व्यापार कर रहे हैं।" अबू दाऊद के"मुसन्नाफ़" में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: "जब मक्का वालों ने अपने कैदियों की फिरौती के लिए (पैगाम) भेजा, तो ज़ैनब ने अबू अल-आस की फिरौती के लिए धन भेजा, और उसमें एक हार भी भेजा जो उनके पास था और जो खदीजा का था, जो उन्होंने अबू अल-आस के पास जाते समय उन्हें दिया था। उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे देखा, तो उनके मन में उनके लिए बहुत दया उमड़ आई और उन्होंने कहा: 'यदि तुम उचित समझो कि उसके कैदी को उसके लिए छोड़ दो और उसका जो कुछ है उसे वापस कर दो, [तो ऐसा करो]।' उन्होंने कहा: 'हाँ।' और नबी ﷺ ने उनसे वचन लिया था - या उन्होंने उनसे वादा किया था - कि वह ज़ैनब को उनके पास जाने के लिए छोड़ देंगे। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने ज़ैद इब्न हारिसा और अंसार के एक व्यक्ति को भेजा और कहा: 'तुम दोनों याजज की घाटी में रहना जब तक कि ज़ैनब तुम्हारे पास से न गुज़रे, फिर उसके साथ रहना जब तक कि तुम उसे लेकर न आ जाओ'" (3)। इब्न इसहाक (4) ने कहा: "यह बद्र के एक महीने बाद हुआ था।" अब्दुल्ला इब्न अबी बक्र (5) ने कहा: "मुझे ज़ैनब, अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी से बताया गया कि उन्होंने कहा: 'जब अबू अल-आस मक्का पहुंचे, तो उन्होंने मुझसे कहा: तैयारी करो और अपने पिता से मिलो। उन्होंने कहा: तो मैं तैयारी करने के लिए निकली, और हिंद बिन्त उत्बाह मुझसे मिली और कहा: ऐ मुहम्मद की बेटी, क्या मुझे खबर नहीं मिली कि तुम अपने पिता के पास जाना चाहती हो? मैंने उससे कहा: मैंने ऐसा इरादा नहीं किया है। उसने कहा: ऐ चाचा की बेटी, ऐसा मत करो। मैं एक अमीर महिला हूँ, और मेरे पास तुम्हारी ज़रूरत का सामान है। यदि तुम्हें कोई सामान चाहिए, तो मैं तुम्हें बेच दूँगी, या यदि तुम्हें खर्च के लिए ऋण चाहिए, तो मैं तुम्हें उधार दे दूँगी; क्योंकि जो पुरुषों के बीच होता है, वह महिलाओं के बीच नहीं आता।' उन्होंने कहा:"

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/263। (2) तफ़सीर 11/285 में, और मुसन्निफ़ ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/555 में उनसे नक़ल किया है। (3) सुनन अबू दाऊद (2692), और यह अहमद (26362) में है, और याजज जैसे यस्मा, यद्रिब और यन्सुर: मक्का में एक स्थान।

अल-क़ामूस (अजज)। (4) जैसा कि इब्न हिशाम की सीरत उन-नबविया 1/653 में है। (5) वह अब्दुल्ला इब्न अबी बक्र इब्न मुहम्मद इब्न अम्र इब्न हज़्म हैं, और उनके शब्द सीरत उन-नबविया 1/653 और तारीख़ अल-तबरी 2/469 में हैं। और अल-मुस्तदरक 4/42, और अल-बैहक़ी की दलाइल अल-नुबुव्वह 3/155 में, और शब्द उन्हीं के हैं।

٨٣ سورة الأنفال: الآيتان ٧٠ - ٧١

أهل مكة(١)ـ وأسند الطبري(٢) إلى العباس أنه قال: فيَّ نزلت حين أعلمتُ رسول الله ﷺ بإسلامي، وسألته أن يحاسبني بالعشرين أوقية التي أُخِذت مني قبل المفاداة، فأبى وقال: «ذلك فَيْءٌ»ـ فأبدلني الله من ذلك عشرين عبداً كلُّهم تاجرٌ بمالي. وفي «مصنف» أبي داود عن عائشة رضي الله عنها قالت: لما بعث أهلُ مكة في فداء أسراهم بعثتْ زينبُ في فداء أبي العاص بمال، وبَعَثَتْ فيه بِقِلادة لها كانت عند خديجة أدخلتها بها على أبي العاص. قالت: فلما رآها رسول الله ﷺ؛ رَقَّ لها رِقَّةً شديدة وقال: «إن رأيتم أن تُطلقوا لها أسيرها وتَرُدُّوا عليها الذي لها»ـ فقالوا: نعمـ وكان النبيُّ ﷺ أخذ عليه - أو وَعَدَه - أن يُخَلِّيَ سبيل زينب إليهـ وبعث رسول الله ﷺ زيد بن حارثة ورجلاً من الأنصار فقال: «كونا ببطن يأجج حتى تمرَّ بكما زينب، فتَصْحباها حتى تأتيا بها»(٣)ـ قال ابن إسحاق(٤): وذلك بعد بدر بشهرـ قال عبد الله بن أبي بكر(٥): حُدِّثت عن زينب بنت رسول الله ﷺ أنها قالت: لمَّا قدم أبو العاص مكة قال لي: تجهَّزي، فالحقي بأبيكـ قالت: فخرجتُ أتجهز، فَلَقِيتني هند بنت عتبة فقالت: يا بنت محمد، ألم يبلغني أنك تريدين اللَّحوق بأبيك؟ فقلت لها: ما أردتُ ذلكـ فقالت؛ أي بنتَ عَمّ، لا تفعلي، إني امرأة موسرة، وعندي سِلَع من حاجتك، فإن أردتِ سِلْعة بِعْتُكِها، أو قَرْضاً من نفقة أقرضتك؛ فإنه لا يدخل بين النساء ما بين الرجال. قالت:

(١) تفسير البغوي ٢/ ٢٦٣ . (٢) في التفسير ١١/ ٢٨٥ ، ونقله المصنف عنه بواسطة ابن عطية في المحرر الوجيز ٢/ ٥٥٥ . (٣) سنن أبي داود (٢٦٩٢)، وهو عند أحمد (٢٦٣٦٢)، ويأجج كيسْمَع ويَضْرِب ويَنْصُر: موضع بمكة. القاموس (أجج). (٤) كما في السيرة النبوية لابن هشام ١/ ٦٥٣ . (٥) هو عبد الله بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم، وكلامه في السيرة النبوية ١/ ٦٥٣ ، وتاريخ الطبري ٢/ ٤٦٩ . والمستدرك ٤/ ٤٢ ، ودلائل النبوة للبيهقي ٣/ ١٥٥ والكلام منه.

٨٤

Surat Al-Anfal: Verses 70 - 71

By Allah, I did not see her say that except to do it, so I feared her and kept it secret and said: I do not want that. When Zainab finished her preparation, she departed, and her brother-in-law, Kinanah ibn al-Rabi' (1), led her out by day. The people of Makkah heard about it, and Habbar ibn al-Aswad and Nafi' ibn Abd al-Qays al-Fihri went out in pursuit of her. Habbar was the first to reach her, and he terrified her with a spear while she was in her litter (howdah). Kinanah knelt down and scattered his arrows, then took his bow and said: By Allah, no man shall draw near to me but I will put an arrow in him. Abu Sufyan came with the nobles of Quraysh and said: O man, hold back your arrows from us until we speak to you. So Abu Sufyan stopped before him and said: You have not done anything [right]. You went out with the woman before everyone's eyes, and you know the calamity that befell us at Badr. The Arabs will think and say that your taking his daughter out before everyone's eyes from among us is a sign of our weakness and frailty. Take the woman back and let her stay for a few days, then slip her away quietly at night and take her to her father. By my life, we have no need to keep her from her father, and we have no 'thawrah' (2) (malice) now in what befell us. So he did that. When two or three days had passed, he slipped her away, and she set out until she reached the Messenger of Allah ﷺ. It was mentioned that she had miscarried what was in her womb due to the terror she felt when Habbar ibn Umm Dirham terrified her (3).

Third: Ibn al-Arabi said (4): When those among the polytheists were taken captive, a group of them spoke of Islam but did not have a firm resolve in it, nor did they acknowledge it decisively. It seems they wanted to draw near to the Muslims without distancing themselves from the polytheists. Our scholars said: If a disbeliever speaks of faith in his heart and with his tongue but does not have a firm resolve in it, he is not a believer. If the same were found in a believer, he would be a disbeliever, except for the intrusive thoughts (waswasah) that one cannot repel, for Allah has forgiven and dismissed them. Allah explained the truth to His Messenger ﷺ, saying: {And if they intend to betray you} - meaning, if this statement of theirs is betrayal and deception - {then they have already betrayed Allah before} through their disbelief and their plotting against you.

(1) He is the brother of her husband Abu al-Aas ibn al-Rabi'. See Al-Sira al-Nabawiyya 1/654. (2) Meaning: hatred and enmity. (3) From his saying: Abdullah ibn Abi Bakr said, to this point from (Kh) and (M). (4) In Ahkam al-Qur'an 2/874.

८४

सूरह अल-अनफ़ाल: आयतें ७० - ७१

खुदा की कसम, मुझे नहीं लगा कि उसने ऐसा कहा है सिवाय इसे करने के, इसलिए मैं उससे डर गया और इसे गुप्त रखा और कहा: मैं ऐसा नहीं चाहता। जब ज़ैनब ने अपनी तैयारी पूरी कर ली, तो वह चल पड़ीं, और उनके देवर किनाना बिन अल-रबी' (१) उन्हें दिन के समय लेकर निकले। मक्का के लोगों को इसके बारे में पता चला, और हब्बार बिन अल-असवद और नाफ़े बिन अब्द अल-क़ैस अल-फ़िहरी उनके पीछे निकले। हब्बार सबसे पहले उन तक पहुँचा, और उसने उन्हें भाले से डराया जबकि वह अपने हौदे में थीं। किनाना घुटनों के बल बैठ गया और अपने तीर बिखेर दिए, फिर अपना धनुष लिया और कहा: खुदा की कसम, जो भी आदमी मेरे करीब आएगा, मैं उसमें एक तीर मार दूँगा। अबू सुफ़ियान क़ुरैश के रईसों के साथ आया और कहा: ऐ शख्स, हमसे अपने तीर रोक ले जब तक हम तुझसे बात न कर लें। तो अबू सुफ़ियान उसके पास रुका और कहा: तूने कुछ भी (सही) नहीं किया। तू औरत को सबके सामने लेकर निकल गया, और तू उस विपत्ति को जानता है जो बद्र में हम पर आई थी। अरब सोचेंगे और कहेंगे कि तेरा उसकी बेटी को हमारे बीच से सबके सामने लेकर निकलना हमारी कमज़ोरी और शिथिलता है। औरत को वापस ले जा और उसे कुछ दिनों के लिए वहीं रहने दे, फिर उसे रात में चुपके से ले जा और उसके पिता के पास पहुँचा दे। मेरी जान की कसम, हमें उसे उसके पिता से दूर रखने की कोई ज़रूरत नहीं है, और जो हम पर बीती है उसमें अब हमारे पास कोई 'थौरा' (२) (द्वेष) नहीं है। तो उसने वैसा ही किया। जब दो या तीन दिन गुज़र गए, तो वह उसे चुपके से ले गया, और वह चलती रहीं यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ के पास पहुँच गईं। ज़िक्र किया गया है कि हब्बार बिन उम्म दिरहम के डराने से जो दहशत उन्हें हुई थी, उसके कारण उनका गर्भपात हो गया था (३)।

तीसरी बात: इब्न अल-अरबी ने कहा (४): जब मुशरिकों में से जो कैदी बनाए गए थे; उनमें से एक गिरोह ने इस्लाम की बात की, लेकिन उनमें दृढ़ संकल्प नहीं था, और न ही उन्होंने इसे निश्चित रूप से स्वीकार किया। ऐसा लगता है कि वे मुशरिकों से दूर हुए बिना मुसलमानों के करीब आना चाहते थे। हमारे विद्वानों ने कहा: यदि कोई काफ़िर अपने दिल और अपनी ज़ुबान से ईमान की बात करता है लेकिन उसमें दृढ़ संकल्प नहीं है, तो वह मोमिन नहीं है। और यदि मोमिन में ऐसा ही पाया जाए तो वह काफ़िर हो जाएगा; सिवाय उन वसवसों के जिन्हें कोई दूर नहीं कर सकता; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें माफ़ कर दिया है और खत्म कर दिया है। और अल्लाह ने अपने रसूल ﷺ के सामने सच्चाई

स्पष्ट कर दी और फ़रमाया: {और यदि वे तुम्हारे साथ विश्वासघात करना चाहते हैं} यानी: यदि उनकी यह बात विश्वासघात और छल है {तो वे इससे पहले अल्लाह के साथ विश्वासघात कर चुके हैं} अपने कुफ्र और तुम्हारे खिलाफ अपनी साजिशों के ज़रिए।

(१) वह उनके पति अबुल आस बिन अल-रबी' के भाई हैं। देखें अल-सीरा अल-नबविय्या १/६५४। (२) अर्थात: घृणा और शत्रुता। (३) उनके कथन से: अब्दुल्ला बिन अबी बक्र ने कहा, (ख) और (म) से इस स्थान तक। (४) अहकाम अल-क़ुरान २/८७४ में।

۸۴

سورۃ الانفال: آیات ۷۰ - ۷۱

خدا کی قسم، میں نے نہیں دیکھا کہ اس نے یہ بات کہی ہو مگر اسے کرنے کے لیے، تو میں اس سے ڈر گیا اور میں نے اسے چھپایا اور کہا: میں یہ نہیں چاہتا۔ پس جب زینبؓ اپنی تیاری سے فارغ ہوئیں تو وہ کوچ کر گئیں، اور ان کے دیور کنانہ بن ربیع (۱) انہیں دن کی روشنی میں لے کر نکلے۔ اہل مکہ کو اس کی خبر ہو گئی، اور ان کے تعاقب میں ہبار بن الاسود اور نافع بن عبد القیس الفہری نکلے، اور ہبار پہلا شخص تھا جو ان تک پہنچا، تو اس نے انہیں نیزے سے ڈرایا جبکہ وہ اپنے ہودج میں تھیں۔ اور کنانہ گھٹنوں کے بل بیٹھ گئے اور اپنے تیر بکھیر دیے، پھر اپنی کمان پکڑی اور کہا: خدا کی قسم، کوئی شخص میرے قریب نہیں آئے گا مگر میں اس میں تیر پیوست کر دوں گا۔ ابو سفیان قریش کے اشراف کے ساتھ آئے اور کہا: اے شخص، ہم سے اپنے تیر روک لے یہاں تک کہ ہم تجھ سے بات کریں۔ تو ابو سفیان ان کے پاس ٹھہرے اور کہا: تم نے کچھ بھی (درست) نہیں کیا، تم عورت کو لوگوں کے سامنے لے کر نکل کھڑے ہوئے، حالانکہ تم اس مصیبت کو جانتے ہو جو بدر میں ہمیں پہنچی تھی، تو عرب یہ گمان کریں گے اور باتیں کریں گے کہ تمہارا اس کی بیٹی کو ہمارے درمیان سے سب کے سامنے لے کر نکلنا ہماری کمزوری اور ناتوانی ہے۔ اس عورت کو واپس لے جاؤ اور چند دن اسے وہیں رہنے دو، پھر اسے رات کے وقت خاموشی سے لے نکلنا اور اس کے باپ سے ملا دینا، میری جان کی قسم ہمیں اسے اس کے باپ سے روک رکھنے کی کوئی حاجت نہیں ہے، اور جو کچھ ہم پر بیتا ہے اس میں اب ہمارے لیے کوئی 'ثورہ' (۲) (بغض و کینہ) نہیں ہے۔ تو انہوں نے ایسا ہی کیا۔ پھر جب دو یا تین دن گزر گئے تو وہ انہیں خاموشی سے لے نکلے، اور وہ چلتی رہیں یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں

حاضر ہو گئیں۔ پس تذکرہ کیا گیا ہے کہ اس خوف و دہشت کی وجہ سے جو ہبار بن ام درہم کے ڈرانے سے انہیں لاحق ہوئی تھی، ان کا حمل ساقط ہو گیا تھا (۳)۔

تیسری بات: ابن العربی (۴) نے کہا: جب مشرکین میں سے جو قیدی بنائے گئے تھے، ان میں سے ایک گروہ نے اسلام کی بات کی، لیکن ان کا ارادہ پختہ نہ تھا، اور نہ ہی انہوں نے قطعی طور پر اس کا اعتراف کیا۔ ایسا لگتا ہے کہ وہ مسلمانوں کے قریب ہونا چاہتے تھے اور مشرکین سے دور نہیں ہونا چاہتے تھے۔ ہمارے علماء نے کہا: اگر کافر اپنے دل اور اپنی زبان سے ایمان کی بات کرے لیکن اس میں پختہ ارادہ نہ ہو تو وہ مومن نہیں ہے۔ اور اگر مومن میں ایسی ہی کوئی بات پائی جائے تو وہ کافر ہو جائے گا؛ سوائے ان وسوسوں کے جن کو دور کرنے پر وہ قدرت نہیں رکھتا، کیونکہ اللہ نے ان سے درگزر کیا ہے اور انہیں ساقط کر دیا ہے۔ اور اللہ نے اپنے رسول ﷺ پر حقیقت واضح کر دی اور فرمایا: ﴿وَإِن يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ﴾ یعنی: اگر ان کا یہ قول خیانت اور مکر ہے ﴿فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِن قَبْلُ﴾ اپنے کفر اور تمہارے ساتھ اپنے مکر کے ذریعے۔

(۱) یہ ان کے شوہر ابوالعاص بن ربیع کے بھائی ہیں۔ دیکھئے السیرۃ النبویۃ ۱/۶۵۴۔ (۲) یعنی: کینہ اور دشمنی۔ (۳) ان کے اس قول سے: عبداللہ بن ابی بکر نے کہا، (خ) اور (م) کے اس مقام تک۔ (۴) احکام القرآن ۲/ ۸۷۴ میں۔

and their fighting against you. If this statement from them is good and Allah knows it, He will accept that from them, compensate them with something better than what has left them, and forgive them for their past disbelief, betrayal, and plotting.

The plural of 'khiyanah' (betrayal) is 'khaya'in', and it should have been said 'khawa'in' because it is from the roots with 'waw', except that they distinguished between it and the plural of 'kha'inah' (traitorous woman). It is said: 'kha'in', 'khun' (1), 'khawanah', and 'khanah' (2).

Allah the Almighty says: {Indeed, those who have believed and emigrated and fought with their wealth and lives in the cause of Allah and those who gave shelter and aided - these are allies of one another. But those who believed and did not emigrate - for you there is no guardianship of them until they emigrate. And if they seek help of you for the religion, then you must help, except against a people between whom and you is a treaty. And Allah is Seeing of what you do. (72) And those who disbelieved are allies of one another. If you do not do so, there will be fitnah on earth and great corruption. (73) And those who have believed and emigrated and fought in the cause of Allah and those who gave shelter and aided - it is they who are the believers, truly. For them is forgiveness and noble provision. (74) And those who believed after [the first emigration] and emigrated and fought with you - they are of you. And those of [blood] relationship are more entitled [to inheritance] in the decree of Allah. Indeed, Allah is Knowing of all things. (75)}

It contains seven issues:

First: The words of Allah the Almighty: {Indeed, those who have believed} He concluded the Surah by mentioning alliance so that every group may know its ally whom it seeks help from. The linguistic and contextual meaning of emigration (Hijrah) and struggle (Jihad) has been previously mentioned (3). {And those who gave shelter and aided} is conjoined to it. They are the Ansar who established the home and faith before them, and to whom the Prophet ﷺ and the Emigrants joined. {Those} is raised (marfu') as a subject (mubtada'). {Some of them} is a second subject. {Allies of one another} is its predicate (khabar), and the whole is the predicate of 'Inna' (4).

Ibn Abbas said: "Allies of one another" in inheritance; they used to inherit from each other by emigration, and it was...

(1) In the manuscripts: 'khun', and what is established is from (m). (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/198. (3) Previously 3/432. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/199.

सूरह अल-अनफाल, आयत 70 - 75 / 85

और उनका आपसे लड़ना। और अगर उनकी यह बात अच्छी है और अल्लाह इसे जानता है, तो वह इसे उनसे स्वीकार करेगा, और जो उनसे निकल गया है उससे बेहतर उन्हें बदला देगा, और उनके पिछले कुफ्र, विश्वासघात और चालबाज़ियों को माफ़ कर देगा।

'खियानह' (धोखा) का बहुवचन 'खयान' है, और इसे 'खवैन' कहा जाना चाहिए था क्योंकि यह 'वाव' वाली जड़ों से है, सिवाय इसके कि उन्होंने इसके और 'खइना' (धोखेबाज़ महिला) के बहुवचन के बीच अंतर किया। कहा जाता है: 'खाइन', 'खुन' (1), 'खवनह', और 'खानह' (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक, जो लोग ईमान लाए और हिजरत की और अल्लाह की राह में अपने मालों और अपनी जानों से जिहाद किया और जिन लोगों ने शरण दी और मदद की - ये एक-दूसरे के संरक्षक हैं। और जो लोग ईमान लाए और हिजरत नहीं की, तुम्हारे लिए उनकी संरक्षकता का कोई संबंध नहीं है जब तक कि वे हिजरत न करें। और अगर वे धर्म के मामले में तुमसे मदद माँगें, तो तुम पर मदद करना अनिवार्य है, सिवाय उस कौम के खिलाफ जिसके और तुम्हारे बीच कोई संधि हो। और अल्लाह उसे देख रहा है जो तुम करते हो। (72) और जो लोग काफ़िर हुए, वे एक-दूसरे के मित्र हैं। अगर तुम ऐसा नहीं करोगे, तो धरती पर फ़ितना और बड़ा भ्रष्टाचार फैल जाएगा। (73) और जो लोग ईमान लाए और हिजरत की और अल्लाह की राह में जिहाद किया और जिन लोगों ने शरण दी और मदद की - वही लोग सच्चे मोमिन हैं। उनके लिए माफ़ी और सम्मानजनक रोज़ी है। (74) और जो लोग इसके बाद ईमान लाए और हिजरत की और तुम्हारे साथ मिलकर जिहाद किया - तो वे तुम्हीं में से हैं। और खून के रिश्ते वाले अल्लाह की किताब (कानून) में एक-दूसरे के ज़्यादा हकदार हैं। बेशक, अल्लाह हर चीज़ को जानने वाला है। (75)}।

इसमें सात मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक, जो लोग ईमान लाए} उन्होंने सूरा का समापन मित्रता और वफादारी के ज़िक्र के साथ किया ताकि हर गिरोह अपने उस मित्र को जान ले जिससे वह मदद मांगता है। हिजरत और जिहाद का भाषाई और अर्थगत मतलब पहले बताया जा चुका है (3)। {और जिन लोगों ने शरण दी और मदद की} इस पर जुड़ा हुआ है। वे अंसार हैं जिन्होंने उनसे पहले घर और ईमान बसाया था, और जिनके पास पैगंबर ﷺ और मुहाजिर शामिल हुए थे। {ये} मुब्तदा (कर्ता)

के रूप में मरफू है। {उनमें से कुछ} दूसरा मुब्तदा है। {एक-दूसरे के संरक्षक} उसकी खबर है, और पूरा जुमला 'इन्ना' की खबर है (4)।

इब्न अब्बास ने कहा: "एक-दूसरे के संरक्षक" विरासत में; वे हिजरत के आधार पर एक-दूसरे के वारिस होते थे, और यह था...

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'खुन', और स्थापित पाठ (म) से है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 198/2। (3) पहले 432/3। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 199/2।

سورة الانفال، آیات ۷۰ - ۷۵ / ۸۵

اور ان کا تم سے لڑنا۔ اور اگر ان کا یہ قول خیر پر مبنی ہو اور اللہ اسے جان لے، تو وہ ان سے اسے قبول فرمائے گا، اور جو کچھ ان سے نکل گیا اس سے بہتر انہیں بدلہ دے گا، اور ان کے پچھلے کفر، خیانت اور مکر کو معاف فرما دے گا۔

خیانت کی جمع 'خیائن' ہے، اور 'خوائن' کہنا واجب تھا کیونکہ یہ 'واو' والے حروف سے ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اس کے اور 'خائنہ' کی جمع کے درمیان فرق کیا۔ اور کہا جاتا ہے: 'خائن' اور 'خون' (۱) اور 'خونہ' اور 'خانہ' (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بیشک جو لوگ ایمان لائے اور ہجرت کی اور اپنے مالوں اور اپنی جانوں سے اللہ کی راہ میں جہاد کیا اور وہ جنہوں نے جگہ دی اور مدد کی، وہی لوگ ایک دوسرے کے دوست ہیں۔ اور جو ایمان لائے اور ہجرت نہ کی ان کی دوستی سے تمہیں کچھ غرض نہیں جب تک ہجرت نہ کریں، اور اگر وہ تم سے دین میں مدد چاہیں تو تم پر مدد کرنا واجب ہے مگر اس قوم پر نہیں کہ تم میں اور ان میں معاہدہ ہے، اور اللہ تمہارے کام دیکھ رہا ہے۔ (۷۲) اور جو کافر ہوئے وہ ایک دوسرے کے دوست ہیں، اگر تم یہ کام نہ کرو گے تو زمین میں فتنہ اور بڑا فساد ہوگا (۷۳) اور وہ جو ایمان لائے اور ہجرت کی اور اللہ کی راہ میں لڑے اور وہ جنہوں نے جگہ دی اور مدد کی وہی سچے مسلمان ہیں ان کے لیے بخشش ہے اور عزت کی روزی (۷۴) اور جو لوگ بعد میں ایمان لائے اور ہجرت کی اور تمہارے ساتھ ہو کر جہاد کیا وہ بھی تمہیں میں سے ہیں، اور رشتہ دار اللہ کی کتاب میں ایک دوسرے سے زیادہ نزدیک ہیں، بیشک اللہ سب کچھ جانتا ہے (۷۵)﴾۔

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک جو لوگ ایمان لائے﴾ سورہ کا اختتام موالات (دوستی/وفاداری) کے ذکر پر کیا تاکہ ہر گروہ اپنے اس ولی (دوست/مددگار) کو جان لے جس سے وہ مدد طلب کرتا ہے۔ ہجرت اور جہاد کا لغوی اور معنوی مفہوم پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿اور جنہوں نے جگہ دی اور مدد کی﴾ اس پر عطف ہے۔ اور وہ انصار ہیں جنہوں نے ان سے پہلے گھر اور ایمان کو ٹھکانا بنایا، اور نبی کریم ﷺ اور مہاجرین ان کے پاس آئے۔ ﴿وہی لوگ﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ ﴿ان میں سے بعض﴾ دوسرا مبتدا ہے۔ ﴿ایک دوسرے کے دوست ہیں﴾ اس کی خبر ہے، اور یہ پورا جملہ "إن" کی خبر ہے (۴)۔

ابن عباس نے کہا: "ایک دوسرے کے دوست ہیں" وراثت میں؛ وہ ہجرت کی بنیاد پر ایک دوسرے کے وارث ہوتے تھے، اور تھا...

---

(۱) خطی نسخوں میں: 'خون'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱۹۸/۲۔ (۳) پیچھے ۴۳۲/۳۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۹۹/۲۔

86 Surah al-Anfal: Verses 72 - 75

Those who believed but did not emigrate did not inherit from those who emigrated. Then Allah abrogated that with His saying: {And those of blood relationship...} the verse. Recorded by Abu Dawud (1). Thus, inheritance became for the blood relatives among the believers. People of two different religions do not inherit anything from each other. Then came the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Give the fixed shares of inheritance to those entitled to them," according to what was previously explained regarding the verse of inheritance (2).

It was said: There is no abrogation here; rather its meaning is in support and assistance (3), as previously mentioned in [Surah] "An-Nisa" (4).

{And those who believed} is a subject, and the predicate is: {you have no guardianship over them at all}. Yahya bin Wathab, Al-A'mash, and Hamzah read: {min wilayatihim} (5) with a kasrah on the 'waw'. It was said: This is a dialect (6). It was also said: It is from 'walaytu al-shay' (7) (taking charge of something); it is said: 'wali' (guardian/governor) is related to 'wilayah' (office/guardianship), and 'wal' (ruler) is related to 'wilayah'. Using the fatha (walayah) here is clearer and better because it carries the meaning of support and lineage (8). 'Wilayah' and 'walayah' can both be used to mean emirate (9).

Second: The Almighty's saying: {And if they seek help from you in [matters of] religion...} meaning: if these believers who did not emigrate from the land of war seek your help through mobilization or wealth to rescue them, then help them (10). That is an obligation upon you, so do not forsake them. Unless they seek help from you against a group of disbelievers with whom you have...

---

(1) In his Sunan (2924), and also recorded by al-Tabari 11/289-290. (2) Previously mentioned in 6/101. (3) Tafsir al-Tabari 11/289 and 300, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/555-556. (4) 6/274-275. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/199, and the reading of Hamzah in al-Sab'ah p. 309, and al-Taysir p. 117. (6) This is the opinion of Abu al-Hasan al-Akhfash as in Al-Muharrar al-Wajiz 2/556. (7) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/497. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/199. (9) Al-Farra said in Ma'ani al-Quran 1/418-419: The kasrah on the 'waw' in wilayah is more pleasing to me than the fatha; because fatha is more commonly used when it means support, and they choose the kasrah for 'walaytu wilayah'. We have heard both with fatha and kasrah in all their meanings. (10) In (Z): then succor them.

٨٦ सूरह अल-अनफाल: आयत ७२ - ७५

जो लोग ईमान लाए लेकिन हिजरत नहीं की, वे हिजरत करने वालों के उत्तराधिकारी नहीं बनते थे। फिर अल्लाह ने अपने इस वचन से इसे निरस्त कर दिया: {और जो रक्त संबंधी हैं...} आयत। अबू दाऊद (१) द्वारा उल्लेखित। इसके बाद उत्तराधिकार मोमिनों में से रक्त संबंधियों के लिए हो गया। दो अलग-अलग धर्मों के लोग एक-दूसरे के वारिस नहीं होते। फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह वचन आया: "विरासत के तयशुदा हिस्से उनके हकदारों को पहुँचा दो", जैसा कि उत्तराधिकार की आयत (२) के स्पष्टीकरण में पहले बताया जा चुका है।

कहा गया है: यहाँ कोई निरसन (नस्ख) नहीं है; बल्कि इसका अर्थ सहायता और मदद के संदर्भ में है (३), जैसा कि "अन-निसा" (४) में पहले उल्लेख किया गया है।

{और जो लोग ईमान लाए} यह विषय (मुब्तदा) है, और इसकी खबर है: {तुम्हें उनकी सरपरस्ती (विलायत) से कोई लेना-देना नहीं है}। याह्या बिन वत्थाब, अल-आमश और हमज़ाह ने इसे 'व' पर जेर (कसरा) के साथ {वियालयतिहिम} (५) पढ़ा है। कहा गया है कि यह एक भाषा (बोली) है (६)। यह भी कहा गया है कि यह 'वलैतु अल-शय' (७) से निकला है; कहा जाता है: विलायत के मामले में 'वली' और विलायत के मामले में 'वाली'। यहाँ ज़बर (फ़तह - वलायत) का प्रयोग अधिक स्पष्ट और बेहतर है क्योंकि इसका अर्थ समर्थन और वंश है (८)। 'विलायत' और 'वलायत' शब्द का प्रयोग शासन (अमीरात) के अर्थ में भी किया जा सकता है (९)।

दूसरा: अल्लाह तआला का वचन: {और यदि वे धर्म के मामले में आपसे सहायता माँगें...} का तात्पर्य है: यदि वे मोमिन जिन्होंने युद्ध की भूमि (दारुल हर्ब) से हिजरत नहीं की है, वे आपको सेना या धन के माध्यम से उन्हें बचाने के लिए बुलाते हैं, तो उनकी मदद करें (१०)। यह आप पर अनिवार्य (फर्ज) है, इसलिए उन्हें अकेला न छोड़ें। सिवाय इसके कि वे आपसे उन काफिरों के खिलाफ मदद माँगें जिनके और आपके बीच...

---

(१) अपनी सुनन (२९२४) में, और अल-तबरी ११/२८९-२९० ने भी इसका उल्लेख किया है। (२) पहले ६/१०१ में गुजर चुका है। (३) तफ़सीर अल-तबरी ११/२८९ और ३००, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५५५-५५६। (४) ६/२७४-२७५। (५) नह्हास की एराबुल कुरान २/१९९, और अल-सबआ में हमज़ाह की किरआत पृष्ठ ३०९, और अल-तयसीर पृष्ठ ११७। (६) यह अबू अल-हसन अल-अखफश का कथन है जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५५६ में है। (७) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-

किरआत १/४९७। (८) नह्हास की एराबुल कुरान २/१९९। (९) अल-फ़र्रा ने मानी अल-कुरान १/४१८-४१९ में कहा है: विलायत में 'व' पर जेर मुझे ज़बर से अधिक पसंद है; क्योंकि ज़बर का प्रयोग अक्सर तब होता है जब इसका अर्थ सहायता हो, और वे 'वलैतु' के लिए विलायत (जेर के साथ) चुनते हैं। हमने दोनों को उनके सभी अर्थों में ज़बर और ज़ेर के साथ सुना है। (१०) (ज़) में: तो उनकी सहायता (फ़-अगीसूहुम) करें।

٨٦ سورہ انفال: آیات ٧٢ - ٧٥

جو لوگ ایمان لائے لیکن انہوں نے ہجرت نہیں کی، وہ ہجرت کرنے والوں کے وارث نہیں ہوتے تھے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے اسے منسوخ کر دیا: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ﴾ آیت۔ اسے ابوداؤد (١) نے روایت کیا ہے۔ اور وراثت مومنوں میں سے رشتہ داروں (ذوی الارحام) کے لیے ہو گئی۔ دو مختلف مذاہب کے لوگ ایک دوسرے کے وارث نہیں بنتے۔ پھر آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول آیا: «ألحقوا الفرائض بأهلها» (فرائض ان کے حقداروں تک پہنچا دو) جیسا کہ وراثت کی آیت (٢) کے بیان میں پہلے گزر چکا ہے۔

اور کہا گیا: یہاں کوئی نسخ نہیں ہے، بلکہ اس کا مطلب نصرت اور مدد ہے (٣)؛ جیسا کہ سورہ «النساء» (٤) میں گزر چکا ہے۔

﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا﴾ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ﴿مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ﴾ ہے۔ یحییٰ بن وثاب، اعمش اور حمزہ نے ﴿من ولايتهم﴾ (٥) 'و' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ کہا گیا ہے کہ یہ ایک لغت (بولی) ہے (٦)۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ یہ 'وَلِيتُ الشيء' (٧) سے ماخوذ ہے؛ کہا جاتا ہے: 'ولی' ولایت کے معاملے میں، اور 'والٍ' ولایت کے معاملے میں۔ یہاں فتحہ (زبر) زیادہ واضح اور بہتر ہے؛ کیونکہ اس کے معنی نصرت اور نسب کے ہیں (٨)۔ اور 'وِلاية' اور 'وَلاية' کا اطلاق امارت کے معنی میں بھی ہوتا ہے (٩)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ﴾ سے مراد ہے: اگر یہ مومن جنہوں نے دار الحرب سے ہجرت نہیں کی، وہ آپ سے لشکر یا مال کے ذریعے مدد طلب کریں تاکہ انہیں چھڑایا جا سکے، تو ان کی مدد کریں (١٠)۔ یہ آپ پر فرض ہے، لہذا انہیں بے یار و مددگار نہ

چھوڑیں۔ سوائے اس کے کہ وہ آپ سے ایسی کافر قوم کے خلاف مدد مانگیں جن کے اور آپ کے درمیان...

---

(۱) اپنی سنن (۲۹۲۴) میں، اور اسے طبری نے بھی روایت کیا ہے ۱۱/ ۲۸۹ - ۲۹۰ ۔ (۲) سابقہ ۱۰۱/۶ ۔ (۳) تفسیر طبری ۲۸۹/۱۱ و ۳۰۰، اور المحرر الوجیز ۲/ ۵۵۵ - ۵۵۶ ۔ (۴) ۲۷۴/۶ - ۲۷۵ ۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱۹۹/۲، اور حمزہ کی قرأت 'السبعہ' ص ۳۰۹ میں، اور 'التیسیر' ص ۱۱۷ میں۔ (۶) یہ ابو الحسن الاخفش کا قول ہے جیسا کہ المحرر الوجیز ۵۵۶/۲ میں ہے۔ (۷) الکشف عن وجوہ القراءات ۴۹۷/۱ ۔ (۸) اعراب القرآن للنحاس ۱۹۹/۲ ۔ (۹) فراء نے معانی القرآن ۴۱۸/۱ - ۴۱۹ میں کہا: ولایت میں 'و' کا کسرہ مجھے اس کے فتحہ سے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ یہ فتحہ کے ساتھ اکثر تب آتا ہے جب نصرت کے معنی میں ہو، اور وہ 'ولیتُ' کے لیے ولایت (بکسر الواو) کو ترجیح دیتے ہیں، اور ہم نے ان دونوں کو ان کے تمام معانی میں فتحہ اور کسرہ کے ساتھ سنا ہے۔ (۱۰) (ظ) میں ہے: «فأغیثوهم» (تو ان کی فریاد رسی کریں)۔

Surah Al-Anfal, Verses 72 - 75 87

...a covenant, then do not help them against those people, and do not break the treaty until its term is completed. Ibn al-Arabi said (1): except if they are [captives] and oppressed, for then the alliance with them remains standing, and victory for them is obligatory, until not a single eye among us remains blinking without going out to rescue them, if our numbers can afford it, or we spend all our wealth in getting them out until no one has a single dirham left. Malik and all the scholars said the same. We belong to Allah and to Him we shall return, regarding what has happened to people in leaving their brothers in the enemy's captivity while they have in their hands treasures of wealth, abundance of conditions, power, numbers, strength, and endurance. Al-Zajjaj: It is permissible to read: "then upon you is the victory" (fa-'alaykumu al-nasra) with the accusative case as an incitement (2). Third: His word, the Almighty: "And those who disbelieved are allies of one another." Allah severed the alliance between disbelievers and believers, making believers allies of each other, and disbelievers allies of each other, supporting each other in their religion and dealing according to their beliefs (3). Our scholars said regarding a female disbeliever who has a Muslim brother: he does not marry her off; as there is no legal guardianship (wilayah) between them, and people of her own faith marry her off. Just as a Muslim woman is only married off by a Muslim, likewise a disbelieving woman is only married off by a disbelieving relative of hers, or a bishop, even if from a Muslim [country]; [and a Muslim's contract over her is not valid] unless she is a freedwoman. If a contract is made on someone other than a freedwoman, it is annulled if it was for a Muslim, and it is not presented to a Christian. Asbagh said: It is not annulled; the Muslim's contract is more appropriate and better (4). Fourth: His word, the Almighty: "If you do not do it," the pronoun refers back to inheritance and its commitment. The meaning is: unless you leave them to inherit from each other as they used to inherit; this was said by Ibn Zayd (5). It is also said: it refers back to mutual support, backing, assistance, and joining hands; Ibn Jurayj.

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/875-876, and what precedes it and what will come between brackets is from it. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/199. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/876. (4) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 2/24, and what has passed between brackets is from it. (5) Narrated by al-Tabari 11/297-298.

सूरह अल-अनफाल, आयत 72 - 75 87

...एक अनुबंध, तो उनके विरुद्ध उनकी सहायता न करें, और संधि का उल्लंघन न करें जब तक कि उसकी अवधि पूरी न हो जाए। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): सिवाय इसके कि यदि वे [बंदी] और दबे-कुचले हों, क्योंकि तब उनके साथ गठबंधन कायम रहता है, और उनकी सहायता करना अनिवार्य है, यहाँ तक कि हमारी आँखों की एक पलक भी न झपके बिना उन्हें छुड़ाने के लिए निकले, यदि हमारी संख्या इसकी अनुमति देती है, या हम उन्हें बाहर निकालने में अपना सारा धन खर्च कर दें जब तक कि किसी के पास एक दिरहम भी न बचे। मलिक और सभी विद्वानों ने यही कहा है। हम अल्लाह के हैं और उसी की ओर हमें लौटकर जाना है, इस पर कि लोगों ने अपने भाइयों को दुश्मन की कैद में छोड़ दिया है जबकि उनके पास धन का खजाना, प्रचुर संसाधन, शक्ति, संख्या, ताकत और सहनशक्ति है। अल-ज़ज्जाज: यह पढ़ना जायज है: "तो तुम पर मदद अनिवार्य है" (फ़-अलैकुमु अल-नस्रा) प्रोत्साहन के रूप में कर्म कारक (नसब) के साथ (2)। तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और जो लोग अविश्वासी हैं, वे एक-दूसरे के संरक्षक हैं।" अल्लाह ने अविश्वासियों और विश्वासियों के बीच के गठबंधन को खत्म कर दिया, विश्वासियों को एक-दूसरे का संरक्षक बनाया, और अविश्वासियों को एक-दूसरे का संरक्षक बनाया, जो अपने धर्म के आधार पर एक-दूसरे का समर्थन करते हैं और अपने विश्वासों के अनुसार व्यवहार करते हैं (3)। हमारे विद्वानों ने एक अविश्वासी महिला के बारे में कहा जिसका एक मुस्लिम भाई है: वह उसका विवाह नहीं कराता; क्योंकि उनके बीच कोई कानूनी संरक्षकता (विलायाह) नहीं है, और उसके अपने धर्म के लोग उसका विवाह कराते हैं। जैसे एक मुस्लिम महिला का विवाह केवल एक मुस्लिम ही कराता है, वैसे ही एक अविश्वासी महिला का विवाह केवल उसके किसी अविश्वासी रिश्तेदार या बिशप द्वारा ही कराया जाता है, चाहे वह मुस्लिम [देश] से ही क्यों न हो; [और उस पर एक मुस्लिम का अनुबंध मान्य नहीं है] जब तक कि वह एक मुक्त महिला न हो। यदि किसी ऐसी महिला पर अनुबंध किया जाता है जो मुक्त नहीं है, तो उसे रद्द कर दिया जाता है यदि वह एक मुस्लिम के लिए था, और इसे एक ईसाई के सामने पेश नहीं किया जाता है। असबाग़ ने कहा: इसे रद्द नहीं किया जाता है; मुस्लिम का अनुबंध अधिक उचित और बेहतर है (4)। चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "यदि तुम ऐसा नहीं करोगे," सर्वनाम उत्तराधिकार और उसकी प्रतिबद्धता की ओर वापस जाता है। अर्थ है: जब तक कि तुम उन्हें एक-दूसरे का वारिस बनने के लिए न छोड़ दो जैसे वे वारिस बनते थे; यह इब्न ज़ैद ने कहा है (5)। कहा जाता है: यह आपसी समर्थन, सहायता, मदद और हाथ मिलाने की ओर वापस जाता है; इब्न जुरैज।

(1) अहकाम अल-कुरान 2/875-876 में, और जो इससे पहले आया है और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/199। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/876। (4) अकद अल-जवाहर अल-थमीना 2/24, और जो कोष्ठक के बीच बीत चुका है वह इसी से है। (5) अल-तबरी 11/297-298 द्वारा वर्णित।

سورہ الانفال، آیات 72 - 75 87

...میثاق تو ان کے خلاف ان کی مدد نہ کرو، اور عہد کو نہ توڑو یہاں تک کہ اس کی مدت پوری ہو جائے۔ ابن العربی نے کہا (1): سوائے اس کے کہ وہ [قیدی] اور کمزور ہوں، کیونکہ تب ان کے ساتھ ولاء (حمایت) قائم رہتی ہے، اور ان کی مدد کرنا واجب ہے، یہاں تک کہ ہم میں سے کوئی آنکھ جھپکنے تک باقی نہ رہے جب تک کہ انہیں چھڑانے کے لیے نہ نکلے، اگر ہماری تعداد اس کی اجازت دیتی ہو، یا ہم اپنا سارا مال انہیں نکالنے میں خرچ کر دیں یہاں تک کہ کسی کے پاس ایک درہم بھی باقی نہ رہے۔ امام مالک اور تمام علماء نے یہی کہا ہے۔ پس ہم اللہ ہی کے ہیں اور اسی کی طرف لوٹ کر جانے والے ہیں، اس بات پر جو مخلوق پر بیتی کہ انہوں نے اپنے بھائیوں کو دشمن کی قید میں چھوڑ دیا ہے جبکہ ان کے ہاتھوں میں مال کے خزانے، وافر حالات، قدرت، تعداد، قوت اور ہمت موجود ہے۔ الزجاج: یہ جائز ہے: «فعليكم النصر» (تم پر مدد لازم ہے) مفعولی حالت (نصب) کے ساتھ ترغیب (اغراء) کے طور پر (2)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾ اللہ نے کافروں اور مومنوں کے درمیان ولایت (تعلق) کو ختم کر دیا، پس مومنوں کو ایک دوسرے کا ولی بنایا، اور کافروں کو ایک دوسرے کا ولی، وہ اپنے دین کی خاطر ایک دوسرے کی مدد کرتے ہیں اور اپنے عقیدے کے مطابق معاملہ کرتے ہیں (3)۔ ہمارے علماء نے اس کافرہ عورت کے بارے میں کہا جس کا مسلمان بھائی ہو: وہ اس کا نکاح نہیں کرے گا؛ کیونکہ ان کے درمیان کوئی ولایت نہیں ہے، اور اس کی اپنی ملت کے لوگ اس کا نکاح کریں گے۔ جس طرح مسلمان عورت کا نکاح صرف مسلمان ہی کرتا ہے، اسی طرح کافرہ کا نکاح بھی صرف اس کا قریبی کافر رشتہ دار یا پادری ہی کرتا ہے، چاہے وہ کسی مسلمان [ملک] سے ہو؛ [اور اس پر مسلمان کا نکاح درست نہیں] سوائے اس کے کہ وہ آزاد کردہ لونڈی ہو، پس اگر

غیر آزاد کردہ پر عقد ہوا تو اسے فسخ کر دیا جائے گا اگر وہ مسلمان کے لیے ہو، اور عیسائی کے سامنے پیش نہیں کیا جائے گا۔ اور اصبغ نے کہا: فسخ نہیں کیا جائے گا، مسلمان کا عقد زیادہ بہتر اور افضل ہے (4)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ اس میں ضمیر وراثت اور اس کی پابندی کی طرف لوٹ رہی ہے۔ مطلب یہ ہے: اگر تم انہیں ایک دوسرے کا وارث بننا نہیں چھوڑو گے جیسا کہ وہ وارث بنتے تھے؛ یہ ابن زید نے کہا ہے (5)۔ اور کہا گیا: یہ باہمی تعاون، مدد، نصرت اور ہاتھوں کے ملاپ کی طرف لوٹ رہی ہے؛ ابن جریج۔

---

(1) احکام القرآن 2/875 - 876 میں، اور جو اس سے پہلے گزرا اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/199۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/876۔ (4) عقد الجواہر الثمینہ 2/24، اور جو بریکٹ میں گزر چکا ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) اسے طبری نے 11/297 - 298 میں روایت کیا ہے۔

...and others. And this, if not done, fitnah (discord/trials) will occur soon because of it, so it is more emphasized than the first (1). Al-Tirmidhi mentioned from Abdullah bin Muslim bin Hurmuz, from Muhammad and Said (2) sons of Ubayd, from Abu Hatim Al-Muzani, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "When someone comes to you whose religion and character you are satisfied with, then marry him [your daughter/female relative to him]; if you do not do so, there will be trials on earth and great corruption." They said: "O Messenger of Allah, even if there is something [fault] in him?" He said: "When someone comes to you whose religion and character you are satisfied with, then marry him." [He said this] three times. He [Al-Tirmidhi] said: A [Hasan] Gharib (good but rare) Hadith (3). It was said: [The pronoun] refers to keeping the covenant and treaty included in His saying: {except against a people with whom you have a treaty}, and this, if (4) not done, is fitnah itself. And it was said: it refers to supporting the Muslims [who seek help] in religion (5). And this is the meaning of the second opinion.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/557, and the saying of Ibn Jurayj narrated by al-Tabari 11/298-299. (2) In the manuscripts: "and Sa'd", and the correct version is what we have established. (3) Sunan al-Tirmidhi (1085), and what is between brackets is from it and from al-Tuhfah 9/142. It was also narrated by Abu Dawood in Al-Marasil (224). Al-Tirmidhi said: Abu Hatim Al-Muzani was a companion (Sahabi), and we do not know any Hadith from him about the Prophet (ﷺ) other than this one. Al-Hafiz said in Al-Tahdhib 4/506: There is disagreement about Abu Hatim's companionship. Ended. Ibn al-Qattan said in Bayan al-Wahm wa al-Iham 5/203: The Hadith of Abu Hatim is not authentic, and Abu Dawood's mention of it in Al-Marasil is evidence that according to him - meaning Abu Hatim Al-Muzani - he was not a companion. Muhammad and Said, sons of Ubayd, are unknown. Abdullah bin Hurmuz was such that Yahya bin Said al-Qattan and Abd al-Rahman bin Mahdi would not narrate from him. Ibn Hanbal was asked about him and said: He is nothing, weak in Hadith. It was also narrated by Al-Tirmidhi (1084) and Ibn Majah (1967) via Abd al-Hamid bin Sulayman, from Ibn Ajlan, from Ibn Wathimah al-Nasri, from Abu Hurairah, from the Prophet (ﷺ). Abu Dawood said in Al-Marasil following Hadith (225): "And it is an error." Al-Tirmidhi said in Al-Ilal 1/426: Al-Bukhari did not consider Abd al-Hamid's Hadith to be preserved (Mahfuz), and he (meaning Al-Bukhari) said: It was narrated by Layth bin Sa'd from Ibn Ajlan from Abdullah bin Hurmuz from the Prophet (ﷺ) as a Mursal (disconnected) report. We say: Abu Dawood narrated it in Al-Marasil (225)

through this path. Al-Tirmidhi mentioned in his Sunan following Hadith (1084) this narration of Al-Layth, and it appeared in his printed edition: from Ibn Ajlan, from Abu Hurairah (and perhaps it is a corruption of Ibn Hurmuz) and he quoted from Al-Bukhari his saying: Al-Layth's Hadith is more likely. (4) In the manuscripts: "And if", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 2/557, and the speech is from it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/557, and Ibn Atiyyah said: It is permissible for the pronoun to refer collectively to everything mentioned.

सूरह अल-अनफाल: आयत ७२ - ७५ ८८

...और अन्य। और यह, यदि नहीं किया गया, तो इसके कारण जल्द ही फितना (अशांति) पैदा होगी, इसलिए यह पहले वाले से अधिक प्रबल है (१)। तिर्मिज़ी ने अब्दुल्लाह बिन मुस्लिम बिन हुरमुज़ से, उन्होंने मुहम्मद और सईद (२) उबैद के बेटों से, उन्होंने अबू हातिम अल-मुज़नी से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "जब तुम्हारे पास कोई ऐसा व्यक्ति आए जिसके धर्म और चरित्र से तुम संतुष्ट हो, तो उससे (अपनी पुत्री/रिश्तेदार का) निकाह कर दो; यदि तुम ऐसा नहीं करोगे, तो पृथ्वी पर फितना और बड़ा भ्रष्टाचार होगा।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, भले ही उसमें कुछ (दोष) हो?" उन्होंने फरमाया: "जब तुम्हारे पास कोई ऐसा व्यक्ति आए जिसके धर्म और चरित्र से तुम संतुष्ट हो, तो उसका निकाह कर दो।" तीन बार [कहा]। उन्होंने [तिर्मिज़ी ने] कहा: यह [हसन] ग़रीब हदीस है (३)। कहा गया है: [सर्वनाम] उस वचन और संधि को निभाने की ओर संकेत करता है जो उनके इस कथन में शामिल है: {सिवाय उन लोगों के जिनके बीच तुम्हारे और उनके बीच संधि है}, और यह, यदि (४) नहीं किया गया, तो यह स्वयं फितना है। और यह भी कहा गया है: यह धर्म में [मदद चाहने वाले] मुसलमानों की सहायता करने की ओर संकेत करता है (५)। और यही दूसरे मत का अर्थ है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५५७, और इब्न जुरैज का कथन अल-तबरी ११/२९८-२९९ द्वारा उद्धृत। (२) प्रतियों में: "और साद", और सही वही है जो हमने स्थापित किया है। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (१०८५), और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उससे और अल-तुहफ़ा ९/१४२ से है। इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (२२४) में भी उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: अबू हातिम अल-मुज़नी एक सहाबी (साथी) थे, और हम उनके माध्यम से पैगंबर (ﷺ) से इस हदीस के अलावा और कुछ नहीं जानते। अल-हाफ़िज़ ने अल-तहज़ीब ४/५०६ में कहा: अबू हातिम की सोहबत (सहाबी होने) के बारे में मतभेद है। अंत। इब्न अल-कत्तान ने बयान अल-वहम व अल-इहाम ५/२०३ में कहा: अबू हातिम की हदीस सही नहीं है, और अबू दाऊद का अल-मरासील में इसका उल्लेख इस बात का प्रमाण है कि उनके अनुसार - यानी अबू हातिम अल-मुज़नी - वे सहाबी नहीं थे। मुहम्मद और सईद, उबैद के बेटे, अज्ञात (मझूल) हैं। अब्दुल्लाह बिन हुरमुज़ ऐसे थे जिनसे यहया बिन सईद अल-कत्तान और अब्दुर रहमान बिन महदी हदीस बयान नहीं करते थे। इब्न हंबल से उनके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: वे कुछ भी नहीं हैं, हदीस में कमजोर (ज़ईफ़) हैं। और इसे तिर्मिज़ी (१०८४) और इब्न माजाह (१९६७) ने अब्दुल हमीद बिन सुलेमान के माध्यम से, इब्न अजलान से, इब्न वथीमा अल-नसरी से, अबू

हुरैरा से, पैगंबर (ﷺ) से उद्धृत किया है। अबू दाऊद ने हदीस (२२५) के बाद अल-मरासील में कहा: "और यह एक त्रुटि है।" तिर्मिज़ी ने अल-इलाल १/४२६ में कहा: अल-बुखारी ने अब्दुल हमीद की हदीस को महफ़ूज़ (सुरक्षित) नहीं माना, और उन्होंने (अर्थात अल-बुखारी) कहा: इसे लैथ बिन साद ने इब्न अजलान से, अब्दुल्लाह बिन हुरमुज़ से, पैगंबर (ﷺ) से मुरसल (टूटी हुई कड़ी) के रूप में वर्णित किया है। हम कहते हैं: अबू दाऊद ने इसे इसी मार्ग से अल-मरासील (२२५) में उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने अपनी सुनन में हदीस (१०८४) के बाद लैथ की इस रिवायत का उल्लेख किया है, और उनके मुद्रित संस्करण में यह इस प्रकार आया: इब्न अजलान से, अबू हुरैरा से (और शायद यह इब्न हुरमुज़ का बिगड़ा हुआ रूप है) और उन्होंने अल-बुखारी से उनके कथन को उद्धृत किया: लैथ की हदीस अधिक संभावित (सही) है। (४) प्रतियों में: "और यदि", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५५७ से है, और कथन उसी से है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५५७, और इब्न अतिय्या ने कहा: यह स्वीकार्य है कि सर्वनाम सामूहिक रूप से उल्लिखित सभी चीज़ों की ओर संकेत करे।

سورہ الانفال: آیات ۷۲ - ۷۵ ۸۸

...اور دوسرے۔ اور یہ اگر نہ کیا جائے تو اس کی وجہ سے عنقریب فتنہ برپا ہو گا، پس یہ پہلے والے سے زیادہ تاکیدی ہے (۱)۔ اور ترمذی نے عبداللہ بن مسلم بن ہرمز سے، انہوں نے محمد اور سعید (۲) پسران عبید سے، انہوں نے ابوہاتم المزنی سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تمہارے پاس کوئی ایسا شخص آئے جس کے دین اور اخلاق سے تم راضی ہو، تو اس کا نکاح کر دو؛ اگر تم ایسا نہیں کرو گے تو زمین میں فتنہ اور بڑا فساد ہو گا۔" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، خواہ اس میں کوئی (عیب) ہو؟" آپ نے فرمایا: "جب تمہارے پاس کوئی ایسا شخص آئے جس کے دین اور اخلاق سے تم راضی ہو، تو اس کا نکاح کر دو۔" تین بار [فرمایا]۔ انہوں نے [ترمذی] کہا: یہ [حسن] غریب حدیث ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: [ضمیر] اس عہد و میثاق کی پاسداری کی طرف لوٹتی ہے جو ان کے اس قول میں شامل ہے: {مگر ان لوگوں کے خلاف جن کے درمیان تمہارے اور ان کے درمیان معاہدہ ہے}، اور یہ، اگر (۴) نہ کیا جائے تو یہ خود فتنہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ دین میں [مدد چاہنے والے] مسلمانوں کی مدد کی طرف لوٹتی ہے (۵)۔ اور یہی دوسرے قول کا معنی ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۵۵۷/۲، اور ابن جریج کا قول الطبری نے ۲۹۸/۱۱ - ۲۹۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "اور سعد"، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۱۰۸۵)، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اس سے اور التحفہ ۱۴۲/۹ سے ہے۔ اسے ابو داؤد نے المراسیل (۲۲۴) میں بھی روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: ابوہاتم المزنی صحابی ہیں، اور ہم ان سے نبی ﷺ کے حوالے سے اس حدیث کے سوا کچھ نہیں جانتے۔ حافظ نے التہذیب ۵۰۶/٤ میں کہا: ابوہاتم کی صحابیت میں اختلاف ہے۔ ختم۔ ابن القطان نے بیان الوہم والایہام ۲۰۳/۵ میں

کہا: ابوہاتم کی حدیث صحیح نہیں ہے، اور ابو داؤد کا المراسیل میں اسے ذکر کرنا اس بات کی دلیل ہے کہ ان کے نزدیک - یعنی ابوہاتم المزنی - وہ صحابی نہیں تھے۔ محمد اور سعید پسران عبید مجہول (نامعلوم) ہیں۔ اور عبداللہ بن ہرمز ایسے تھے جن سے یحییٰ بن سعید القطان اور عبدالرحمن بن مہدی روایت نہیں کرتے تھے، اور ان کے بارے میں ابن حنبل سے پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے، حدیث میں ضعیف ہے۔ اور اسے ترمذی (۱۰۸۴) اور ابن ماجہ (۱۹۶۷) نے عبدالحمید بن سلیمان کے واسطے سے، ابن عجلان سے، ابن وثیمہ النصری سے، ابوہریرہ سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ ابو داؤد نے المراسیل میں حدیث (۲۲۵) کے بعد کہا: "اور یہ غلطی ہے۔" ترمذی نے العلل ٤٢٦/١ میں کہا: اور بخاری نے عبدالحمید کی حدیث کو محفوظ نہیں سمجھا، اور انہوں نے (یعنی بخاری نے) کہا: اسے لیث بن سعد نے ابن عجلان سے، عبداللہ بن ہرمز سے، نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے۔ ہم کہتے ہیں: ابوداؤد نے اسے المراسیل (۲۲۵) میں اسی راستے سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے اپنی سنن میں حدیث (۱۰۸۴) کے بعد لیث کی اس روایت کا ذکر کیا ہے، اور ان کے مطبوعہ نسخے میں یہ اس طرح واقع ہوا: ابن عجلان سے، ابوہریرہ سے (اور شاید یہ ابن ہرمز سے تحریف شدہ ہے) اور انہوں نے بخاری سے ان کا یہ قول نقل کیا: لیث کی حدیث زیادہ قرینِ قیاس (صحیح) ہے۔ (٤) نسخوں میں ہے: "اور اگر"، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ٥٥٧/٢ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٥٥٧/٢، اور ابن عطیہ نے کہا: جائز ہے کہ ضمیر مجموعی طور پر ذکر کردہ تمام چیزوں کی طرف لوٹے۔

Surah Al-Anfal: Verses 72 - 75

Page 89

Ibn Ishaq(1) said: Allah made the Muhajireen (Emigrants) and the Ansar (Helpers) people of alliance/guardianship(2) in religion, excluding others, and He made the disbelievers allies of one another. Then He said: {If you do not do so} meaning if the believer takes the disbeliever as an ally instead of the believers, {there will be fitnah} i.e., trial, through war and what entails from raids, displacement, and captivity. And the "great corruption" is the emergence of polytheism(3). Al-Kisa'i said: It is permissible to put "fitnah" in the accusative case in His saying: {takuun fitnatan}(4) meaning: your action will be a trial and a great corruption.

{Truly} is a verbal noun, i.e., they realized their faith through migration and support. And Allah confirmed their faith with glad tidings in His saying: {for them is forgiveness and a noble provision} meaning: a great reward in Paradise.

Fifth: His words, Exalted be He: {And those who believed afterwards and emigrated} meaning: after Hudaybiyyah and the Pledge of Ridwan. This is because migration after that was of a lower rank than the first migration. The second migration was the one in which the peace treaty occurred, and war laid down its burdens for about two years, then came the conquest of Makkah. For this reason, peace and blessings be upon him said: "There is no migration after the conquest"(5). So he explained that whoever believes and migrates afterwards joins them. And the meaning of "of you" is: like you in support and alliance.

Sixth: His words, Exalted be He: {And blood relatives} is a subject. The singular is 'dhu', and 'al-rahm' is feminine, and the plural is 'arham'(6). What is meant by it here is the agnates rather than those born of the womb. Among what shows that 'rahm' means agnates is the saying of the Arabs: "May a womb connect you." They do not mean maternal relatives. Qutaylah bint al-Harith, the sister of al-Nadr bin al-Harith, said this - as mentioned by Ibn Hisham(7). Al-Suhayli said: It is correct.

---

(1) Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/677. (2) In the manuscripts: "his guardianship", and what is established is from the Prophetic Biography. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/557. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/199. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/557, and the hadith was previously mentioned in 6/506. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/199. (7) In al-Sirah 2/42, and Abu al-Faraj also said so in al-Aghani 1/19, and al-Qayrawani in Zahr al-Adab 1/28.

सूरा अल-अनफ़ाल: आयतें 72 - 75

पृष्ठ 89

इब्न इशाक (1) ने कहा: अल्लाह ने मुहाजिरीन (प्रवासी) और अंसार (सहायक) को धर्म में एक-दूसरे का संरक्षक (2) बनाया है, न कि दूसरों को, और उसने काफिरों को एक-दूसरे का सहयोगी बनाया है। फिर उसने कहा: {यदि तुम ऐसा नहीं करोगे} जिसका अर्थ है कि यदि मोमिन (विश्वासी) काफिर को मोमिनों के बजाय अपना संरक्षक बनाता है, {तो फितना (अशांति) होगी} यानी, युद्ध और उसके साथ होने वाले छापों, निर्वासन और कैद के माध्यम से आज़माइश। और "बड़ा भ्रष्टाचार" शिर्क (बहुदेववाद) का उदय है (3)। अल-किसाई ने कहा: उनके कथन {तकुन फितनतन} (4) में "फितना" को 'नसब' (आरोपात्मक मामला) में रखना जायज़ है, जिसका अर्थ है: तुम्हारा कार्य एक फितना और बड़ा भ्रष्टाचार होगा।

{हक्क़न (सच्चाई के साथ)} एक स्रोत (मस्दर) है, यानी: उन्होंने हिजरत और मदद के ज़रिए अपने ईमान को सच कर दिखाया। और अल्लाह ने उनके ईमान की पुष्टि अपनी खुशखबरी के साथ की: {उनके लिए क्षमा और सम्मानजनक प्रावधान है} जिसका अर्थ है: स्वर्ग में बड़ा इनाम।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग बाद में ईमान लाए और हिजरत की} इसका अर्थ है: हुदैबिया और बैत-ए-रिज़वान के बाद। ऐसा इसलिए है क्योंकि उसके बाद की हिजरत पहली हिजरत की तुलना में निचले दर्जे की थी। दूसरी हिजरत वह थी जिसमें सुलह हुई, और युद्ध ने लगभग दो वर्षों के लिए अपने बोझ उतार दिए, फिर मक्का की जीत हुई। इसी कारण आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "फतह (मक्का की जीत) के बाद कोई हिजरत नहीं है" (5)। तो उन्होंने स्पष्ट किया कि जो कोई बाद में ईमान लाता है और हिजरत करता है, वह उनमें शामिल हो जाता है। और "तुममें से" का अर्थ है: मदद और वफादारी में तुम्हारे जैसा।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {और रक्त संबंधी (अुलुल अरहाम)} एक प्रारंभ (इब्तिदा) है। एकवचन 'ज़ू' है, और 'रहम' स्त्रीलिंग है, और बहुवचन 'अरहाम' है (6)। यहाँ इससे तात्पर्य 'असाबात' (पिता पक्ष के पुरुष रिश्तेदार) है न कि कोख से पैदा होने वाले। 'रहम' का अर्थ असाबात होने की पुष्टि अरबों की इस कहावत से होती है: "एक रहम ने तुम्हें जोड़ा।" वे इससे माँ के रिश्तेदारों का मतलब नहीं लेते। नादर बिन अल-हारिस की बहन कुतैला बिन्त अल-हारिस ने ऐसा कहा था - जैसा कि इब्न हिशाम ने कहा (7)। अल-सुहैली ने कहा: यह सही है।

(1) इब्न हिशाम द्वारा अस-सीरा अन-नबविया 1/677। (2) पांडुलिपियों में: "उसकी विलायत", और जो प्रमाणित है वह सीरत-ए-नबवी से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/557। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/199। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/557, और हदीस पहले 6/506 में आ चुकी है। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/199। (7) अस-सीरा 2/42 में, और अबू अल-फराज ने अल-अघानी 1/19 में और अल-कैरावानी ने जहर अल-अदब 1/28 में भी यही कहा है।

سورة الانفال: آیات 72 - 75

صفحہ 89

ابن اسحاق(1) نے کہا: اللہ نے مہاجرین اور انصار کو دین میں ایک دوسرے کا ولی(2) بنایا ہے نہ کہ دوسروں کو، اور کافروں کو ایک دوسرے کا دوست بنایا ہے۔ پھر فرمایا: ﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ اور وہ یہ ہے کہ مومن، مومنوں کے بجائے کافر کو دوست بنائے ﴿تَكُن فِتْنَةٌ﴾ یعنی: آزمائش، جنگ اور اس کے ساتھ پیش آنے والے چھاپوں، جلاوطنی اور قید کے ذریعے۔ اور "فسادِ کبیر" شرک کا ظہور ہے(3)۔ کسائی نے کہا: ﴿تَكُن فِتْنَةً﴾(4) میں "فتنۃ" کو نصب کے ساتھ پڑھنا جائز ہے، جس کا مطلب ہے: تمہارا یہ عمل فتنہ اور بڑا فساد ہوگا۔

﴿حَقًّا﴾ مصدر ہے، یعنی: انہوں نے ہجرت اور نصرت کے ذریعے اپنے ایمان کو سچا ثابت کر دکھایا۔ اور اللہ نے ان کے ایمان کی تصدیق اپنی اس بشارت سے کی: ﴿لَّهُم مَّغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾ یعنی: جنت میں عظیم ثواب۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ ءَامَنُوا مِن بَعْدُ وَهَاجَرُوا﴾ مراد ہے: حدیبیہ اور بیعتِ رضوان کے بعد۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس کے بعد کی ہجرت پہلی ہجرت سے کم رتبہ تھی۔ اور دوسری ہجرت وہ ہے جس میں صلح ہوئی، اور جنگ نے تقریباً دو سال تک اپنے ہتھیار ڈال دیے، پھر فتحِ مکہ ہوئی۔ اسی لیے آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "فتح کے بعد کوئی ہجرت نہیں"(5)۔ تو واضح کیا کہ جو بعد میں ایمان لایا اور ہجرت کی وہ انہی کے ساتھ ملحق ہوگا۔ اور "تم میں سے" کا مطلب ہے: نصرت اور موالات میں تمہاری طرح۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأُولُوا الأَرْحَامِ﴾ مبتدا ہے۔ واحد "ذو" ہے، اور "رحم" مؤنث ہے، اور اس کی جمع "ارحام" ہے(6)۔ اور یہاں اس سے مراد عصبات (باپ کی طرف سے قریبی رشتہ دار) ہیں نہ کہ بطن سے پیدا ہونے والے۔ اور رحم سے مراد عصبات ہونے کی ایک دلیل اہل عرب کا یہ قول ہے: "تمہیں رحم نے جوڑا"۔ وہ اس سے ماں کی قرابت مراد نہیں لیتے۔ قتیلہ بنت الحارث، جو نضر بن الحارث کی بہن تھیں، نے یہ کہا تھا - جیسا کہ ابن ہشام نے کہا(7)۔ سہیلی نے کہا: یہی صحیح ہے۔

---

(1) السیرۃ النبویۃ لابن ہشام 677/1۔ (2) نسخوں میں ہے: "ولایتہ"، اور جو ثابت ہے وہ السیرۃ النبویۃ سے ہے۔ (3) المحرر الوجیز 557/2۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 199/2۔ (5) المحرر الوجیز 557/2، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے 506/6۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 199/2۔ (7) السیرۃ 42/2 میں، اور ابو الفرج نے الاغانی 19/1 میں، اور قیروانی نے زہر الآداب 28/1 میں بھی یہی کہا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 72 - 75 90

That she is the daughter of Al-Nadr, not his sister, as it appeared in the book "Al-Dala'il"(1) - mourning her father when the Prophet ﷺ had him killed by execution at Al-Safra:

O rider, indeed Al-Athil is a likely destination from the morning of the fifth day, and you are guided to your destination. (2) Convey to a dead man a greeting from me, which noble camels never cease to carry swiftly (3) From me to you, and a shed tear that poured forth its overflow (4) and another that chokes back. Will Al-Nadr hear me if I call him, or how can a dead man who does not speak hear? O Muhammad, O best offspring of a noble woman among her people, and the father is of noble lineage. (5) What would it have harmed you if you had shown grace? For often a young man shows grace even when he is enraged and resentful. If you were accepting a ransom, I would have ransomed him with the most precious thing given in ransom, whatever is spent. For Al-Nadr is the closest in kinship of those you captured, and the most deserving of them, if there were a freeing to be done. The swords of his father's sons continued to strike him; for God's sake, wombs (kinship ties) were severed there. In patience (helplessness), he is led to death, exhausted, walking the walk of a shackled man, while he is a captive, bound.

Seventh: The predecessors (Salaf) and those after them differed regarding the inheritance of "Dhu al-Arham" (distant kindred), who are those relatives of the deceased who have no fixed share in the Book [and the Sunnah] and are not "asaba" (agnates) (6), such as the children of daughters, and children of...

(1) Al-Rawd al-Unuf 3/135; Al-Basri also said she was his daughter in Al-Hamasa al-Basriyya 1/212; Al-Marzuqi in Sharh Diwan al-Hamasa 2/963; Ibn Abd al-Barr in al-Durar p. 110; Ibn Hajar in al-Isaba 13/95. Al-Jahiz named her in Al-Bayan wa al-Tabyin 4/44: Layla bint al-Nadr bin al-Harith. (2) Al-Athil: a place near Medina where Al-Nadr's grave was; and "Al-Mazinna": the marked dwelling. Her saying: "from the morning of the fifth...", means from the morning of the fifth night starting from the night you begin the journey towards Al-Athil, and you are on the direct path. Sharh Diwan al-Hamasa by Al-Marzuqi 2/964. (3) Al-Naja'ib: noble camels. "Takhfiq": to move swiftly. Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar p. 92. (4) "Wakaft al-'ayn al-dam'": it flowed. Lisan al-Arab (W-K-F). (5) "Al-Din'": origin; "al-mu'riq": noble. Al-Imla' p. 92. The meaning is: You are noble from both sides, paternal and maternal. Sharh Diwan al-

Hamasa by Al-Marzuqi 2/967. (6) Al-Istidhkar 15/470, and what preceded in brackets is from it.

सूरह अल-अनफाल: आयतें 72 - 75 90

वह अल-नद्र की बेटी है, उसकी बहन नहीं, जैसा कि पुस्तक "अल-दलाल" (1) में आया है - अपने पिता का शोक मनाते हुए जब पैगंबर ﷺ ने उसे अल-सफ़रा में बंदी बनाकर मार डाला था:

ऐ सवार, वास्तव में अल-अथील पांचवें दिन की सुबह से एक संभावित मंजिल है, और आप मार्गदर्शित हैं। (2) मेरी ओर से एक मृत व्यक्ति तक सलाम पहुँचाएँ जिसे कुलीन ऊंट तेजी से ले जाना कभी बंद नहीं करते (3) मेरी ओर से आपके लिए, और एक बहाया हुआ आंसू जो उमड़ पड़ा (4) और दूसरा जो गले में रुंध गया। क्या अल-नद्र मुझे सुनेगा अगर मैं उसे पुकारूँ्या एक मृत व्यक्ति जो बोलता नहीं वह कैसे सुन सकता है? ऐ मुहम्मद, ऐ अपनी कौम की एक कुलीन महिला की सबसे अच्छी संतान, और पिता कुलीन वंश का है। (5) आपका क्या नुकसान होता यदि आप कृपा करते? क्योंकि अक्सर एक युवक कृपा करता है भले ही वह क्रोधित और नाराज हो। यदि आप फिरौती स्वीकार करते, तो मैं उसे फिरौती में दी जाने वाली सबसे कीमती चीज के साथ छुड़ा लेती, चाहे जो भी खर्च हो। क्योंकि अल-नद्र उन लोगों में सबसे करीबी रिश्तेदार है जिन्हें आपने बंदी बनाया है, और उनमें से सबसे योग्य है, यदि कोई रिहाई होनी थी। उसके पिता के बेटों की तलवारें उसे मारती रहीं; खुदा के वास्ते, वहां रिश्तों (कोख के बंधन) को तोड़ा गया। बेबसी में उसे मृत्यु की ओर ले जाया जाता है, थका हुआ, बेड़ियों में जकड़े हुए व्यक्ति की तरह चलते हुए, जबकि वह एक बंदी है, बंधा हुआ।

सातवाँ: पूर्वजों (सल्फ) और उनके बाद आने वालों के बीच "ज़ुल अर्हम" (दूर के रिश्तेदारों) की विरासत के बारे में मतभेद था, और यह वह है जिसका किताब [और सुन्नत] में मृतक के रिश्तेदारों में कोई हिस्सा निर्धारित नहीं है और वह "असबा" (पितृवंशीय) नहीं है (6), जैसे बेटियों के बच्चे, और... के बच्चे।

(1) अल-रौद अल-उनुफ़ 3/135; अल-बसरी ने भी अल-हमासा अल-बसरीया 1/212 में कहा कि वह उनकी बेटी थी; अल-मरज़ूक़ी ने शरह दीवान अल-हमासा 2/963 में; इब्न अब्द अल-बर ने अल-दुरर पृष्ठ 110 में। इब्न हजर ने अल-इसाबा 13/95 में। अल-जाहिज़ ने अल-बयान वा अल-तब्यीन 4/44 में उसका नाम लैला बिंत अल-नद्र बिन अल-हारिस बताया है। (2) अल-अथील: मदीना के पास एक जगह; जहाँ अल-नद्र की कब्र थी, और "अल-मज़िन्ना": चिन्हित घर। उसका कहना: "पांचवें दिन की सुबह से...", इसका मतलब है कि पांचवीं रात की सुबह से जिस रात आप अल-अथील की ओर यात्रा

शुरू करते हैं, और आप सीधे रास्ते पर हैं। शरह दीवान अल-हमासा अल-मरज़ूकी 2/964। (3) अल-नजाएब: कुलीन ऊंट। "तखफ़िक़": तेजी से चलना। अल-इमला अल-मुख्तसर... पृष्ठ 92। (4) "वक़फत अल-ऐन अल-दम": आंसू बह निकले। लिसान अल-अरब। (5) "अल-दिन": मूल; और "अल-मुआरिक़": कुलीन। अल-इमला पृष्ठ 92। अर्थ है: आप दोनों तरफ से कुलीन हैं, पितृ और मातृ पक्ष से। (6) अल-इस्तिधकार 15/470, और जो कोष्ठक में है वह इसी से है।

سورة الانفال: آیات ۷۲ - ۷۵ ۹۰

وہ النضر کی بیٹی ہے، اس کی بہن نہیں، جیسا کہ کتاب «الدلائل»(۱) میں واقع ہوا ہے - اپنے والد کا مرثیہ پڑھتے ہوئے جب نبی ﷺ نے انہیں الصفراء میں صبر (قتل) کے طور پر قتل کیا:

اے سوار، بے شک الاثیل پانچویں صبح کی منزل ہے اور تو (راستے کی) توفیق پایا ہوا ہے۔ (۲) اس کے ذریعے ایک مردے تک یہ پیغام پہنچا دو کہ ایک سلام ہے جسے اصیل اونٹنیاں مسلسل لے کر تیز رفتاری سے چل رہی ہیں۔ (۳) میری طرف سے تجھ تک، اور ایک بہہ نکلنے والا آنسو جس نے اپنے بہاؤ کو سخاوت سے لٹایا (۴) اور دوسرا جو گلے میں گھٹ رہا ہے۔ کیا النضر مجھے سنے گا اگر میں اسے پکاروں، یا وہ مردہ کیسے سن سکتا ہے جو بولتا نہیں؟ اے محمد، اے اپنی قوم کی ایک کریمہ عورت کی بہترین اولاد، اور باپ (نسل) بھی اعلیٰ نسل کا ہے۔ (۵) آپ کا کیا نقصان ہوتا اگر آپ احسان فرما دیتے، اور بسا اوقات نوجوان احسان کر دیتا ہے حالانکہ وہ سخت غصے اور غیظ میں ہوتا ہے؟ اگر آپ فدیہ قبول کرنے والے ہوتے تو میں اسے ان سب سے قیمتی چیزوں کے بدلے چھڑا لیتی جو فدیہ میں دی جاتی ہیں، چاہے جو بھی خرچ ہوتا۔ پس النضر ان تمام لوگوں میں قرابت کے لحاظ سے آپ کے سب سے قریب ہے جنہیں آپ نے قید کیا، اور ان میں سب سے زیادہ حقدار ہے اگر کوئی رہائی ہونی تھی۔ اس کے باپ کے بیٹوں کی تلواریں اسے مسلسل لگتی رہیں؛ اللہ کے لیے وہاں رحم (خونی رشتوں) کو چاک کیا گیا۔ صبر (بے بسی) کے ساتھ اسے موت کی طرف لے جایا جاتا ہے تھکا ہارا، بیڑیوں میں جکڑے ہوئے شخص کی طرح چلتے ہوئے، حالانکہ وہ قیدی ہے، جکڑا ہوا۔

ساتویں: سلف اور ان کے بعد آنے والوں کا "ذوی الارحام" کی وراثت میں اختلاف ہے، اور یہ وہ ہے جس کا کتاب [اور سنت] میں میت کی قرابت میں کوئی حصہ مقرر نہیں ہے اور نہ ہی وہ عصبہ ہے (۶)، جیسے بیٹیوں کی اولاد، اور ... کی اولاد۔

(۱) الروض الأنف ۳ / ۱۳۵ ، اور البصری نے الحماسۃ البصریۃ ۱ / ۲۱۲ میں بھی کہا ہے کہ وہ ان کی بیٹی تھی، اور المرزوقی نے شرح دیوان الحماسۃ ۲ / ۹۶۳ میں، اور ابن عبد البر نے الدرر ص ۱۱۰ میں۔ اور ابن حجر نے الاصابۃ ۱۳ / ۹۵ میں۔ اور الجاحظ نے البیان والتبیین ۴ / ۴۴ میں اس کا نام لیلیٰ بنت النضر بن الحارث بتایا ہے۔ (۲) الاثیل: مدینہ کے قریب ایک مقام؛ جہاں النضر کی قبر تھی، اور المظنّۃ: نشان زدہ گھر۔ اور اس کا قول: "من صبح خامسۃ..."، اس سے مراد اس پانچویں رات کی صبح ہے جس سے تو الاثیل کی طرف سفر شروع کرتا ہے، اور تو سیدھے راستے پر ہے۔ شرح دیوان الحماسۃ للمرزوقی ۲ / ۹۶۴۔ (۳) النجائب: اصیل اونٹ۔ تخفق: تیزی سے چلنا۔ الإملاء المختصر فی شرح غریب السیر ص ۹۲۔ (۴) وکفت العین الدمع: آنسو بہہ پڑے۔ اللسان (وکف)۔ (۵) الضنء: اصل، اور المعرق: اصیل۔ الإملاء ص ۹۲۔ اور معنی یہ ہے کہ: آپ دونوں طرف (دھیال اور نہال) سے معزز ہیں۔ شرح دیوان الحماسۃ للمرزوقی ۲ / ۹۶۷۔ (۶) الاستذکار ۱۵ / ۴۷۰ ، اور جو بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔

sisters, nieces (daughters of the brother), paternal aunts, maternal aunts, the paternal uncle who is the half-brother of the father from the mother's side, the maternal grandfather, the maternal grandmother's mother, and those related through them(1). A group said: Those from among the distant relatives (dhawi al-arham) who have no fixed share do not inherit. This was narrated from Abu Bakr al-Siddiq, Zaid bin Thabit, Ibn Umar, and in a narration from Ali. This is the view of the people of Medina, and it was narrated from Makhul and al-Awza'i, and it was the view of al-Shafi'i. Umar bin al-Khattab, Ibn Mas'ud, Mu'adh, Abu al-Darda', Aisha, and Ali in another narration from him, held the view that they do inherit. This is the view of the Kufans, Ahmad, and Ishaq(2). They argued using the verse, saying: Distant relatives possess two reasons for inheritance: kinship and Islam. Thus, they are more deserving than someone who has only one reason, which is Islam(3). The first group responded, saying: This is a general, comprehensive verse, and its apparent meaning applies to every relative, near or far. However, the verses of inheritance are detailed (mufassar), and the detailed rules override and clarify the general ones. They said: The Prophet ﷺ established 'wala' (clientage) as a fixed reason for inheritance, placing the patron (mawla) in the position of the agnate ('asaba), saying: "Wala belongs to the one who manumitted"(4). He also forbade the sale or gift of wala(5). The others argued with what Abu Dawud and al-Daraqutni narrated from al-Miqdam, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever leaves behind dependents (kall), they are my responsibility — and perhaps he said: to Allah and His Messenger — and whoever leaves behind property, it belongs to his heirs. I am the heir of him who has no heir; I pay his blood money and inherit from him. And the maternal uncle is the heir of him who has no heir; he pays his blood money and inherits from him"(6).

(1) See Al-Muwatta 2/518 and Al-Istidhkar 15/480-481, and what is between the brackets is from them. They include additions to those mentioned by the author: the maternal uncle and the mother's brother's son. Al-Kaludhani added in the book Al-Tahdhib fi Al-Fara'id, p. 216: daughters of paternal uncles. Ibn Qudama mentioned them all — numbering eleven — in Al-Mughni 9/82. (2) See Al-Istidhkar 15/480-482, Al-Tahdhib fi Al-Fara'id pp. 216-219, and Al-Mughni 9/82. (3) Al-Istidhkar 15/484. (4) Previously cited 8/247. (5) Previously cited 8/246. (6) Sunan Abi Dawud (2899), Sunan al-Daraqutni (4116), it is also in Ahmad (17175) and Ibn Majah (2738). 'Al-Kall': dependents/family. Al-Nihayah (K-L-L).

बहनें, भाई की बेटियाँ, बुआ और मौसी, और चाचा जो पिता का माँ की तरफ से भाई हो, और नाना, और नानी की माँ, और जो उनके माध्यम से संबंधित हों (1)। एक समूह ने कहा: जिनके लिए कोई हिस्सा निर्धारित नहीं है, वे रिश्तेदारों (ज़वी अल-अर्हाम) में से विरासत नहीं पाते हैं। यह अबू बक्र अस-सिद्दीक, ज़ैद बिन साबित, इब्न उमर से वर्णित है, और अली से भी एक रिवायत है। यह मदीना वालों का कथन है, और यह मखूल और औज़ाई से भी वर्णित है, और इमाम शाफ़ई ने भी यही कहा है। उमर बिन अल-खत्ताब, इब्न मसूद, मुआज, अबू दरदा और आयशा, और अली ने एक अन्य रिवायत में उनकी विरासत का समर्थन किया। यह कूफ़ा वासियों, अहमद और इसहाक (2) का कथन है। उन्होंने इस आयत से दलील दी और कहा: रिश्तेदारों में दो कारण एकत्रित हो गए हैं: रिश्तेदारी और इस्लाम, इसलिए वे उस व्यक्ति से अधिक हक़दार हैं जिसके पास केवल एक कारण है, जो कि इस्लाम है (3)। पहले समूह ने उत्तर दिया और कहा: यह एक व्यापक (मुजमल) आयत है, और स्पष्ट रूप से यह हर रिश्तेदार के लिए है चाहे वह करीब का हो या दूर का, और विरासत की आयतें विस्तृत (मुफ़स्सर) हैं, और विस्तृत आयत व्यापक पर शासन करती है और उसे स्पष्ट करती है। उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने विला (दास मुक्ति का रिश्ता) को एक स्थायी कारण बनाया है, और मौला (स्वामी) को 'अस्बाह' (निकटतम पुरुष रिश्तेदार) के स्थान पर रखा है और कहा है: "विला उसके लिए है जिसने आज़ाद किया" (4)। और उन्होंने विला की बिक्री और उसे उपहार में देने से मना किया (5)। दूसरों ने उस रिवायत से दलील दी जिसे अबू दाऊद और दारकुतनी ने मिकदाम से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई आश्रितों (कल) को छोड़ जाए, तो वे मेरे ज़िम्मे हैं - और शायद आपने कहा: अल्लाह और उसके रसूल के ज़िम्मे हैं - और जो कोई माल छोड़ जाए, तो वह उसके वारिसों के लिए है। मैं उसका वारिस हूँ जिसका कोई वारिस न हो, मैं उसकी ओर से दियत (रक्त मूल्य) अदा करूँगा और उसका वारिस बनूँगा। और मामा उसका वारिस है जिसका कोई वारिस न हो, वह उसकी ओर से दियत अदा करेगा और उसका वारिस बनेगा" (6)।

(1) अल-मुवत्ता 2/518 और अल-इस्तिज़कार 15/480-481 देखें, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। इसमें लेखक द्वारा बताए गए लोगों के अलावा अतिरिक्त लोग शामिल हैं: मामा और माँ के भाई का बेटा। अल-कलौज़ानी ने किताब 'अल-तहदीब फ़ी अल-फराइज़' पृ. 216 में जोड़ा: चाचाओं की बेटियाँ। इब्न कुदामा ने अल-मुग़नी 9/82 में उन सभी का उल्लेख किया है - जो ग्यारह हैं। (2) अल-इस्तिज़कार 15/480-482, अल-तहदीब फ़ी अल-फराइज़ पृ. 216-219, और अल-

मुग़नी 9/82 देखें। (3) अल-इस्तिज़कार 15/484। (4) पिछला उल्लेख 8/247। (5) पिछला उल्लेख 8/246। (6) सुनन अबू दाऊद (2899), सुनन दारकुतनी (4116), यह अहमद (17175) और इब्न माजाह (2738) के पास भी है। 'अल-कल': आश्रित/परिवार। अल-निहाया (K-L-L)।

بہنیں، بھتیجیاں، پھوپھی اور خالہ، اور وہ چچا جو باپ کا مادری بھائی ہو، اور نانا، اور نانی کی ماں، اور جو ان کے ذریعے منسوب ہوں (۱)۔ ایک گروہ نے کہا: ذوی الارحام میں سے وہ وارث نہیں ہوگا جس کا کوئی حصہ مقرر نہیں۔ یہ ابوبکر صدیق، زید بن ثابت اور ابن عمر سے مروی ہے، اور علی سے ایک روایت ہے، اور یہی اہل مدینہ کا قول ہے، اور مکحول اور اوزاعی سے مروی ہے، اور امام شافعی نے بھی یہی کہا ہے۔ عمر بن الخطاب، ابن مسعود، معاذ، ابو الدرداء اور عائشہ نے ان کی وراثت کا قول کیا ہے، اور علی سے ایک روایت میں بھی یہی ہے، اور یہی اہل کوفہ، احمد اور اسحاق (۲) کا قول ہے۔ انہوں نے اس آیت سے استدلال کیا اور کہا: ذوی الارحام میں دو سبب جمع ہو گئے ہیں: قرابت اور اسلام، لہذا وہ اس شخص سے زیادہ حقدار ہیں جس کے پاس صرف ایک سبب ہے، جو کہ اسلام ہے (۳)۔ پہلے گروہ نے جواب دیا اور کہا: یہ ایک مجمل اور جامع آیت ہے، اور ظاہر ہے کہ یہ ہر قریبی یا دور کے رشتے دار کے لیے ہے، اور وراثت کی آیات مفصل (مفسر) ہیں، اور مفصل مجمل پر حاکم اور اسے واضح کرنے والی ہوتی ہے۔

انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے ولاء کو ایک ثابت سبب قرار دیا ہے، اور مولیٰ کو عصبہ کے مقام پر رکھا ہے اور فرمایا: "ولاء اسی کے لیے ہے جس نے آزاد کیا" (۴)۔ اور آپ نے ولاء کی بیع اور ہبہ سے منع فرمایا (۵)۔ دوسروں نے اس سے استدلال کیا جو ابو داؤد اور دارقطنی نے مقدام سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے عیال (کل) چھوڑے تو وہ میری طرف ہیں - اور شاید آپ نے فرمایا: اللہ اور اس کے رسول کی طرف - اور جس نے مال چھوڑا تو وہ اس کے وارثوں کے لیے ہے۔ اور میں اس کا وارث ہوں جس کا کوئی وارث نہ ہو، میں اس کی

طرف سے دیت ادا کروں گا اور اس کا وارث بنوں گا۔ اور ماموں اس کا وارث ہے جس کا کوئی وارث نہ ہو، وہ اس کی طرف سے دیت ادا کرے گا اور اس کا وارث بنے گا" (۶)۔

(۱) ملاحظہ فرمائیں الموطأ ۲/۵۱۸ اور الاستذکار ۱۵/ ۴۸۰ - ۴۸۱، اور ان دونوں سے قوسین کے درمیان کا اضافہ ہے، اور ان میں مصنف کے ذکر کردہ افراد پر اضافہ ہے: ماموں اور ماں کے بھائی کا بیٹا، اور الکلوذانی نے کتاب التہذیب فی الفرائض ص ۲۱۶ میں اضافہ کیا: چچا زاد بہنیں۔ اور ابن قدامہ نے المغنی ۹/۸۲ میں ان سب کا تذکرہ کیا ہے - اور وہ گیارہ ہیں۔ (۲) ملاحظہ فرمائیں الاستذکار ۱۵/ ۴۸۰ - ۴۸۲، اور التہذیب فی الفرائض ص ۲۱۶ - ۲۱۹، اور المغنی ۹/۸۲۔ (۳) الاستذکار ۱۵/ ۴۸۴۔ (۴) گزشتہ حوالہ ۲۴۷/۸۔ (۵) گزشتہ حوالہ ۲۴۶/۸۔ (۶) سنن ابی داؤد (۲۸۹۹)، اور سنن الدارقطنی (۴۱۱۶)، اور یہ احمد (۱۷۱۷۵)، اور ابن ماجہ (۲۷۳۸) کے پاس ہے۔ الکل: عیال۔ النہایہ (کلل)۔

Page 92 Surah Al-Anfal, Verses 72 - 75

Al-Daraqutni narrated from Tawus who said: Aisha (may Allah be pleased with her) said: "Allah is the patron of the one who has no patron, and the maternal uncle is the heir of the one who has no heir." This is Mawquf (1).

And it was narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The maternal uncle is an heir" (2).

And it was narrated from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about the inheritance of the paternal aunt and the maternal aunt, so he said: "I do not know until Gabriel comes to me." Then he said: "Where is the one who asked about the inheritance of the paternal aunt and the maternal aunt?" The man came, so he said: "Gabriel whispered to me that there is nothing for them." Al-Daraqutni said: No one narrated it with a chain except Mus'adah from Muhammad bin Amr, and he is weak, and the correct view is that it is Mursal (3).

And it was narrated from Al-Sha'bi that he said: Ziyad bin Abi Sufyan said to his companion: "Do you know how Umar ruled regarding the paternal aunt and the maternal aunt?" He said: "No." He said: "I am indeed the most knowledgeable of Allah's creation of how Umar ruled concerning them; he placed the maternal aunt in the status of the mother, and the paternal aunt in the status of the father" (4).

---

(1) Sunan al-Daraqutni (4118). (2) Sunan al-Daraqutni (4121) and (4122). (3) Sunan al-Daraqutni (4159), and Mus'adah is Ibn al-Yasa' al-Bahili. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 4/98: "He is ruined," Abu Dawud accused him of lying, and Ahmad bin Hanbal said: "We discarded his hadith since ages ago." (4) Sunan al-Daraqutni (4161). Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 15/484: "They used many reports as evidence, all of which are weak and open to interpretation, and no binding argument is established by them."

पृष्ठ 92 सूरह अल-अन्फाल, आयतें 72 - 75

अल-दारकुत्नी ने ताऊस से रिवायत की है कि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: अल्लाह उसका रक्षक है जिसका कोई रक्षक नहीं है, और मामा उसका उत्तराधिकारी है जिसका कोई उत्तराधिकारी नहीं है। यह 'मौक़ूफ़' (साहबी का कथन) है (1)।

और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मामा एक उत्तराधिकारी है" (2)।

और अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से बुआ और मौसी की विरासत के बारे में पूछा गया, तो आपने फरमाया: "मुझे नहीं पता जब तक कि जिब्रील मेरे पास न आ जाएं।" फिर आपने फरमाया: "बुआ और मौसी की विरासत के बारे में पूछने वाला कहाँ है?" वह आदमी आया, तो आपने फरमाया: "जिब्रील ने मुझे चुपके से बताया कि उनके लिए कुछ भी नहीं है।" अल-दारकुत्नी ने कहा: मुसअदा के अलावा किसी ने इसे मुहम्मद बिन अम्र से रिवायत नहीं किया है, और वह कमज़ोर है, और सही बात यह है कि यह 'मुरसल' है (3)।

और अल-शाबी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: ज़ियाद बिन अबी सुफ़ियान ने अपने साथी से कहा: क्या तुम जानते हो कि उमर ने बुआ और मौसी के बारे में क्या फैसला दिया था? उसने कहा: नहीं। ज़ियाद ने कहा: मैं अल्लाह की मखलूक में सबसे ज़्यादा जानता हूँ कि उमर ने उनके बारे में क्या फैसला किया था; उन्होंने मौसी को माँ के समान और बुआ को पिता के समान माना था (4)।

---

(1) सुनन अल-दारकुत्नी (4118)। (2) सुनन अल-दारकुत्नी (4121) और (4122)। (3) सुनन अल-दारकुत्नी (4159), और मुसअदा इब्न अल-यसा अल-बाहिली है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 4/98 में कहा: "वह तबाह है," अबू दाऊद ने उसे झूठा कहा, और अहमद बिन हंबल ने कहा: "हमने बहुत समय पहले उसकी हदीसों को त्याग दिया था।" (4) सुनन अल-दारकुत्नी (4161)। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार 15/484 में कहा: "उन्होंने कई रिवायतों को दलील के रूप में पेश किया है, जो सभी कमज़ोर हैं और व्याख्या की गुंजाइश रखती हैं, जिनसे कोई प्रमाण सिद्ध नहीं होता।"

صفحہ 92 سورۃ الانفال، آیات 72 - 75

دارقطنی نے طاؤس سے روایت کی، انہوں نے کہا کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: اللہ اس کا مولیٰ ہے جس کا کوئی مولیٰ نہیں، اور خال (ماموں) اس کا وارث ہے جس کا کوئی وارث نہیں ہے۔ یہ موقوف ہے (1)۔

اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ماموں وارث ہے" (2)۔

اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے پھوپھی اور خالہ کی وراثت کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "میں نہیں جانتا یہاں تک کہ میرے پاس جبرائیلؑ آئیں" پھر فرمایا: "پھوپھی اور خالہ کی وراثت کے بارے میں سوال کرنے والا کہاں ہے؟" وہ آدمی آیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "جبرائیلؑ نے مجھے سرگوشی میں بتایا کہ ان دونوں کے لیے کچھ (وراثت) نہیں ہے۔" دارقطنی کہتے ہیں: اسے محمد بن عمرو سے مسعدہ کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کیا اور وہ ضعیف ہے، اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ مرسل ہے (3)۔

اور شعبی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: زیاد بن ابی سفیان نے اپنے ہم نشین سے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ حضرت عمرؓ نے پھوپھی اور خالہ کے بارے میں کیا فیصلہ کیا تھا؟ اس نے کہا: نہیں۔ زیاد نے کہا: میں اللہ کی مخلوق میں سب سے زیادہ جانتا ہوں کہ عمرؓ نے ان کے بارے میں کیا فیصلہ کیا تھا؛ انہوں نے خالہ کو ماں کے درجے میں اور پھوپھی کو باپ کے درجے میں رکھا تھا (4)۔

(1) سنن دارقطنی (4118)۔ (2) سنن دارقطنی (4121) اور (4122)۔ (3) سنن دارقطنی (4159)، اور مسعدہ ابن الیسع الباہلی ہے۔ ذہبی نے المیزان 4/98 میں کہا: وہ ہلاک (برباد) ہے، ابو داؤد نے اسے جھوٹا کہا، اور احمد بن حنبل نے کہا: ہم نے مدتوں سے اس کی حدیث چھوڑ دی ہے۔ (4) سنن دارقطنی (4161)۔ ابن عبد البر نے الاستذکار 15/484 میں کہا: انہوں نے بہت سے آثار سے استدلال کیا ہے جو سب ضعیف اور تاویل کے محتاج ہیں، جن سے کوئی حجت لازم نہیں آتی۔

Interpretation of Surah Bara'ah Medinan by consensus

Allah Almighty says: { [This is a declaration of] disassociation, from Allah and His Messenger, to those with whom you had made a treaty among the polytheists. [1]}

It contains five issues: The first: regarding its names. Sa'id bin Jubayr said: I asked Ibn Abbas (RA) about Surah Bara'ah, and he said: It is 'Al-Fadihah' (The Exposer); it continued to be revealed: 'And among them... and among them...' until we feared that it would not leave anyone out(1). Abu Nasr Abd al-Rahim al-Qushayri said: This Surah was revealed during the Expedition of Tabuk, and it was revealed after it. At its beginning is the renunciation of treaties with the disbelievers. In the Surah, the secrets of the hypocrites are exposed. It is named 'Al-Fadihah', 'Al-Buhuth' (The Searcher) because it searches for the secrets of the hypocrites. It is also called 'Al-Muba'thira' (The Scatterer) and 'Al-Bahth' (The Investigation)(2).

The second: Scholars differed regarding the reason for the omission of the Basmalah from the beginning of this Surah into five opinions: The first: It was said: It was the custom of the Arabs in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) that when there was a treaty between them and a group of people, and they wanted to break it, they would write a letter to them without including a Basmalah. When Surah Bara'ah was revealed, breaking the treaty that was between the Prophet (PBUH) and the polytheists, the Prophet (PBUH) sent Ali bin Abi Talib (RA) with it; so he recited it to them during the pilgrimage season(3), and he did not start with 'Bismillah', following the custom that was established.

(1) Narrated by Al-Bukhari (4882), and Muslim (3031). (2) For other names of the Surah, see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 789/2, Al-Muharrar al-Wajiz 3/3, Al-Burhan by al-Zarkashi 269/1, and Al-Itqan by al-Suyuti 172/1 - 173. (3) The report of sending Ali with Surah Bara'ah during the pilgrimage season is in Ahmad (7977), and Al-Bukhari (4655) from the hadith of Abu Hurairah (RA), and in Ahmad (594) from the hadith of Ali (RA).

सूरह बरात की व्याख्या सर्वसम्मति से मदीनी

अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह और उसके रसूल की ओर से उन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से विरक्ति (की घोषणा) है जिनसे तुमने संधि की थी। [1]}

इसमें पाँच विषय हैं: पहला: इसके नामों के बारे में। सईद बिन जुबैर ने कहा: मैंने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सूरह बरात के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: यह 'अल-फादिहा' (पर्दाफाश करने वाली) है; यह निरंतर उतरती रही: 'और उनमें से... और उनमें से...' यहाँ तक कि हमें डर लगने लगा कि यह किसी को नहीं छोड़ेगी(1)। अबू नस्र अब्दुल रहीम अल-कुशैरी ने कहा: यह सूरह तबूक के युद्ध के दौरान और उसके बाद नाजिल हुई। इसके प्रारंभ में काफिरों के साथ संधियों को त्यागने की बात है। सूरह में मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के रहस्यों का खुलासा किया गया है। इसे 'अल-फादिहा', 'अल-बुहूस' (खोजने वाली) कहा जाता है क्योंकि यह मुनाफ़िकों के रहस्यों की खोज करती है। इसे 'अल-मुबअसिरा' (बिखेरने वाली) और 'अल-बहस' (जांच) भी कहा जाता है(2)।

दूसरा: विद्वानों ने इस सूरह की शुरुआत में बिस्मिल्लाह न होने के कारणों पर पाँच मतों में मतभेद किया है: पहला: यह कहा गया है: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में अरबों का यह रिवाज था कि जब उनके और किसी कौम के बीच कोई संधि होती थी और वे उसे तोड़ना चाहते थे, तो वे उन्हें बिना बिस्मिल्लाह लिखे पत्र लिखते थे। जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और मुशरिकों के बीच की संधि को तोड़ने के बारे में सूरह बरात नाजिल हुई, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) को इसके साथ भेजा; तो उन्होंने हज के मौसम में इसे उन पर पढ़ा(3), और प्रचलित प्रथा के अनुसार बिस्मिल्लाह नहीं पढ़ी।

(1) इसे अल-बुखारी (4882) और मुस्लिम (3031) ने उद्धृत किया है। (2) सूरह के अन्य नामों के लिए देखें, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 789/2, अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/3, अल-ज़रकशी की अल-बुरहान 269/1, और अल-सुयुती की अल-इतकान 172/1 - 173। (3) हज के मौसम में सूरह बरात के साथ अली को भेजने की खबर अहमद (7977) और अल-बुखारी (4655) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और अहमद (594) में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है।

تفسیر سورہ براءۃ متفقہ طور پر مدنی

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے ان مشرکین سے بیزاری (کا اعلان) ہے جن سے تم نے معاہدہ کیا تھا۔ [1]}

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اس کے ناموں کے بارے میں۔ سعید بن جبیر کہتے ہیں: میں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے سورہ براءت کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے فرمایا: یہ 'الفاضحہ' (رسوا کرنے والی) ہے؛ یہ نازل ہوتی رہی: 'اور ان میں سے... اور ان میں سے...' یہاں تک کہ ہمیں ڈر لگنے لگا کہ یہ کسی کو نہیں چھوڑے گی(1)۔ ابو نصر عبد الرحیم القشیری نے کہا: یہ سورہ غزوہ تبوک میں اور اس کے بعد نازل ہوئی۔ اس کے آغاز میں کفار کے ساتھ عہد و پیمان ختم کرنے کا ذکر ہے۔ سورہ میں منافقین کے رازوں کا پردہ فاش کیا گیا ہے۔ اسے 'الفاضحہ'، 'البحوث' (تلاش کرنے والی) کہا جاتا ہے کیونکہ یہ منافقین کے رازوں کو تلاش کرتی ہے۔ اسے 'المبعثرہ' (منتشر کرنے والی) اور 'البحث' (تفتیش) بھی کہا جاتا ہے(2)۔

دوسرا: علماء نے اس سورہ کے شروع میں بسم اللہ نہ ہونے کی وجہ کے بارے میں پانچ اقوال میں اختلاف کیا ہے: پہلا: یہ کہا گیا ہے کہ: جاہلیت کے دور میں عربوں کا یہ دستور تھا کہ جب ان کے اور کسی قوم کے درمیان کوئی معاہدہ ہوتا اور وہ اسے توڑنا چاہتے تو انہیں بغیر بسم اللہ کے خط لکھتے تھے۔ جب سورہ براءت نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اور مشرکین کے درمیان عہد کو توڑنے کے بارے میں نازل ہوئی تو نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کو اس کے ساتھ بھیجا؛ تو انہوں نے موسم حج میں ان پر اسے پڑھا(3)، اور رائج دستور کے مطابق بسم اللہ نہیں پڑھی۔

(1) اسے بخاری (4882) اور مسلم (3031) نے روایت کیا ہے۔ (2) سورہ کے دیگر ناموں کے لیے دیکھیں: احکام القرآن لابن العربی 789/2، المحرر الوجیز 3/3، البرہان للزرکشی 269/1، اور الاتقان للسیوطی 172/1 - 173۔ (3) موسم حج میں علی رضی اللہ عنہ کو سورہ براءت کے ساتھ بھیجنے کی خبر احمد (7977) اور بخاری (4655) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور احمد (594) میں علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 1 94 ...it was their custom in breaking the covenant by omitting the Basmalah. A second opinion: An-Nasa'i (1) narrated: Muhammad ibn al-Muthanna (2) narrated to us, from Yahya ibn Sa'id, he said: 'Awf narrated to us, he said: Yazid al-Farisi (3) narrated to us, he said: Ibn Abbas said to us: I said to 'Uthman: "What led you to take 'Al-Anfal' which is of the 'Mathani' (verses repeated often), and 'Bara'ah' (At-Tawbah) which is of the 'Mi'in' (surahs of about a hundred verses), and join them together, and you did not write the line: 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful' (Basmalah), and you placed them among the 'Seven Long ones' (as-Sab' at-Tiwal)? What led you to do that?" 'Uthman said: "The Messenger of Allah ﷺ, when something was revealed to him, used to call some of those who would write for him and say: 'Place this in the Surah in which such and such is mentioned.' And verses would be revealed to him and he would say: 'Place these verses in the Surah in which such and such is mentioned.' 'Al-Anfal' was among the first of what was revealed, and 'Bara'ah' was among the last of the Quran. Its story was similar to its [Al-Anfal's] story, and the Messenger of Allah ﷺ passed away and did not clarify to us that it was part of it, so I thought it was part of it. Therefore, I joined them and did not write between them the line: 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful'." Abu 'Isa at-Tirmidhi reported it and said: "This is a 'Hasan' (good) hadith" (4). A third opinion narrated from 'Uthman as well. And Malik said (5) in what was narrated by Ibn Wahb, Ibn al-Qasim, and Ibn Abd al-Hakam: "Since its beginning was dropped, 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful' was dropped with it."

(1) In 'As-Sunan al-Kubra' (7953). It is also in Ahmad (399), Abu Dawud (786), and At-Tirmidhi (3086). (2) In the copies: 'An-Nasa'i narrated, he said Ahmad narrated to us, he said Muhammad ibn al-Muthanna narrated to us', and the confirmed version is from Sunan an-Nasa'i, and it is likewise in 'At-Tuhfah' 7/261. (3) In (d), (z), and (m): 'Ar-Raqashi', and in (kh) and (zh): 'Ar-Rawasi', both are errors, and the confirmed is from the sources. (4) A weak hadith, as Yazid al-Farisi is unique in its narration and is almost unknown, as mentioned by Sheikh Ahmad Shakir (may Allah have mercy on him) in 'Al-Musnad' (399), and he said: "A hadith like this cannot be accepted from him when he is alone in it. It contains doubt regarding the knowledge of the Surahs of the Quran, which are established by definitive mass transmission (Tawatur) through recitation, hearing, and writing in the Mushafs. It also contains doubt regarding the inclusion of the Basmalah at the beginning of the Surahs, as if 'Uthman were affirming or denying it based on his own opinion—far be it from him to do so.

So, there is no harm if we say: It is a hadith with no basis, applying the correct rules upon which there is no disagreement among the imams of hadith. End quote." See the explanation of 'Al-Mathani' and 'Al-Mi'in' in what preceded 1/176. (5) In (m): And he said.

सूरा अत-तौबा: आयत 1 94 ...यह उनकी आदत थी कि अहद (संधि) तोड़ने पर बिस्मिल्लाह छोड़ देते थे। दूसरा मत: अन-नसाई (1) ने रिवायत किया कि: हमें मुहम्मद बिन अल-मुथन्ना (2) ने बताया, याह्या बिन सईद से, उन्होंने कहा: हमें औफ़ ने बताया, उन्होंने कहा: हमें यज़ीद अल-फ़ारसी (3) ने बताया, उन्होंने कहा: इब्न अब्बास ने हमसे कहा: मैंने उस्मान से कहा: "किस बात ने आपको 'अल-अनफ़ाल' लेने पर उकसाया जो 'मथानी' (अक्सर दोहराई जाने वाली आयतें) में से है, और 'बरात' (अत-तौबा) जो 'मिईन' (लगभग सौ आयतों वाली सूरा) में से है, और आपने उन्हें एक साथ जोड़ दिया, और आपने यह पंक्ति नहीं लिखी: 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' (अल्लाह के नाम से जो अत्यंत दयालु और बहुत मेहरबान है), और आपने उन्हें 'सात लंबी सूराओं' (अस-सबअ अत-तिवाल) में रख दिया? आपको ऐसा करने पर किस चीज़ ने प्रेरित किया?" उस्मान ने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ पर जब भी कुछ नाज़िल (अवतरित) होता, तो वह अपने कुछ लिखने वालों को बुलाते और कहते: 'इसे उस सूरा में रख दो जिसमें फलां और फलां बात का ज़िक्र है।' और आयतें उन पर नाज़िल होतीं और वह कहते: 'इन आयतों को उस सूरा में रख दो जिसमें फलां और फलां का ज़िक्र है।' 'अल-अनफ़ाल' शुरू में नाज़िल होने वाली सूराओं में से थी, और 'बरात' क़ुरआन के आख़िरी हिस्सों में से थी। इसकी कहानी उसकी [अल-अनफ़ाल] की कहानी के समान थी, और अल्लाह के रसूल ﷺ का देहांत हो गया और उन्होंने हमें यह स्पष्ट नहीं किया कि यह उसी का हिस्सा है, इसलिए मैंने सोचा कि यह उसी का हिस्सा है। इसलिए मैंने उन्हें जोड़ दिया और उनके बीच यह पंक्ति नहीं लिखी: 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम'।" अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी ने इसे बयान किया और कहा: "यह एक 'हसन' (अच्छी) हदीस है" (4)। तीसरा मत भी उस्मान से रिवायत है। और इब्न वहब, इब्न अल-क़ासिम और इब्न अब्दुल हकम द्वारा रिवायत किए गए अनुसार मालिक ने कहा (5): "चूंकि इसका शुरुआती हिस्सा गिर गया (हटा दिया गया), तो 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' भी उसके साथ गिर गया।"

(1) अस-सुनन अल-कुबरा (7953) में। यह अहमद (399), अबू दाऊद (786) और तिर्मिज़ी (3086) के पास भी है। (2) प्रतियों में: 'नसाई ने रिवायत किया, उन्होंने कहा कि हमें अहमद ने बताया, उन्होंने कहा कि हमें मुहम्मद बिन अल-मुथन्ना ने बताया', और प्रमाणित संस्करण सुनन अन-नसाई से है, और 'अत-तुहफ़ा' 7/261 में भी ऐसा ही है। (3) (द), (ज़) और (म) में: 'अर-रक़ाशी', और (ख) और (ज़ह) में: 'अर-रवासी', दोनों गलतियाँ हैं, और स्रोतों से प्रमाणित सही नाम है। (4) कमज़ोर हदीस, क्योंकि यज़ीद अल-फ़ारसी इसके वर्णन में अकेले हैं और लगभग अज्ञात हैं, जैसा कि शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने 'अल-मुसनद' (399) में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा:

"उनके जैसे व्यक्ति से ऐसी हदीस स्वीकार नहीं की जा सकती जब वह इसमें अकेले हों। इसमें क़ुरआन की सूरतों के ज्ञान के बारे में संदेह पैदा होता है, जो मुसहफ़ों (क़ुरआन की प्रतियों) में पाठ, श्रवण और लेखन के माध्यम से निश्चित निरंतरता (तवातुर) से सिद्ध हैं। इसमें सूरतों की शुरुआत में बिस्मिल्लाह को शामिल करने के बारे में भी संदेह है, जैसे कि उस्मान इसे अपनी राय के आधार पर पुष्ट या अस्वीकार कर रहे हों—अल्लाह उन्हें इससे बचाए। इसलिए, हमें कोई आपत्ति नहीं है अगर हम कहें: यह एक ऐसी हदीस है जिसका कोई आधार नहीं है; हदीस के इमामों के बीच सर्वसम्मत सही नियमों को लागू करते हुए। उद्धरण समाप्त।" मथानी और मिईन की व्याख्या के लिए देखें जो पहले 1/176 में बीत चुका है। (5) (म) में: और उन्होंने कहा।

سورة التوبہ: آیت ۱ ۹۴ ...ان کی عادت تھی عہد توڑنے پر بسم اللہ چھوڑ دینے کی۔ دوسرا قول: نسائی (۱) نے روایت کیا، کہا: ہمیں محمد بن المثنی (۲) نے حدیث بیان کی، یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے کہا: ہمیں عوف نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں یزید الفارسی (۳) نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ابن عباس نے کہا: میں نے عثمان سے کہا: "آپ کو کس بات نے اس پر آمادہ کیا کہ آپ نے 'الانفال' کو جو کہ 'مثانی' (بار بار دہرائی جانے والی آیات) میں سے ہے، اور 'براءت' (توبہ) کو جو کہ 'مئین' (سو آیات والی سورتوں) میں سے ہے، لیا اور ان دونوں کو آپس میں ملا دیا، اور آپ نے 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کی سطر نہیں لکھی، اور آپ نے انہیں 'سبع طوال' (سات لمبی سورتوں) میں رکھ دیا؟ آپ کو اس پر کس چیز نے اکسایا؟" عثمان نے کہا: "رسول اللہ ﷺ پر جب کوئی چیز نازل ہوتی تو آپ اپنے پاس لکھنے والوں میں سے کسی کو بلاتے اور فرماتے: 'اسے اس سورت میں رکھ دو جس میں فلاں اور فلاں کا ذکر ہے'۔ اور آپ پر آیات نازل ہوتیں تو آپ فرماتے: 'ان آیات کو اس سورت میں رکھ دو جس میں فلاں اور فلاں کا ذکر ہے'۔ 'الانفال' ابتدائی نازل شدہ سورتوں میں سے تھی، اور 'براءت' قرآن کے آخری حصے میں سے تھی، اور اس کا قصہ اس [انفال] کے قصے سے مشابہ تھا، اور رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوگئی اور آپ نے ہمارے لیے یہ واضح نہیں فرمایا کہ یہ اسی کا حصہ ہے، چنانچہ میرا خیال ہوا کہ یہ اسی کا حصہ ہے۔ اسی وجہ سے میں نے ان دونوں کو ملا دیا اور ان کے درمیان 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کی سطر نہیں لکھی"۔ ابو عیسیٰ الترمذی نے اسے روایت کیا اور کہا: "یہ حدیث حسن ہے" (۴)۔ تیسرا قول بھی عثمان ہی سے مروی ہے۔ اور امام مالک نے کہا (۵) جیسا کہ ابن وہب، ابن القاسم اور ابن عبد الحکم نے روایت کیا ہے: "جب اس کا ابتدائی حصہ گر گیا تو 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' بھی اس کے ساتھ گر گئی"۔

(١) السنن الکبری (٧٩٥٣) میں۔ یہ احمد (٣٩٩)، ابوداؤد (٧٨٦) اور ترمذی (٣٠٨٦) کے پاس بھی ہے۔ (٢) نسخوں میں ہے: 'نسائی نے روایت کیا، کہا ہمیں احمد نے حدیث بیان کی، کہا ہمیں محمد بن المثنی نے حدیث بیان کی'، اور صحیح سنن نسائی سے ہے، اور 'التحفہ' ٧/٢٦١ میں بھی اسی طرح ہے۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: 'الرقاشی'، اور (خ) اور (ظ) میں: 'الرواسی'، دونوں غلط ہیں، اور مآخذ سے ثابت شدہ نام صحیح ہے۔ (٤) ضعیف حدیث ہے، کیونکہ یزید الفارسی اس کی روایت میں تنہا ہے، اور وہ تقریباً مجہول ہے، جیسا کہ شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے المسند (٣٩٩) میں ذکر کیا ہے، اور فرمایا: "اس جیسے شخص سے ایسی حدیث قبول نہیں کی جاتی جب وہ اس میں منفرد ہو۔ اس میں قرآن کی سورتوں کی پہچان میں شک پیدا ہوتا ہے، جو کہ تلاوت، سماعت اور مصاحف میں تحریر کے ذریعے قطعی طور پر تواتر سے ثابت ہیں۔ اس میں سورتوں کے شروع میں بسم اللہ کے ثبوت میں بھی شک پیدا ہوتا ہے، جیسے عثمان اسے اپنی رائے سے ثابت یا اس کی نفی کر رہے ہوں، وہ اس سے پاک ہیں۔ لہٰذا ہم پر کوئی حرج نہیں اگر ہم کہیں: یہ ایسی حدیث ہے جس کی کوئی اصل نہیں؛ ان صحیح قواعد کے اطلاق کے ساتھ جن میں ائمہ حدیث کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔" مثانی اور مئین کی شرح کے لیے سابقہ ١/١٧٦ ملاحظہ کریں۔ (٥) (م) میں ہے: اور کہا۔

Surah At-Tawbah: Verse 1 95

It was narrated from Ibn 'Ajlan that he was informed that Surah Al-Bara'ah used to be equal to Surah Al-Baqarah or close to it, then part of it went away; therefore, "Bismillahir-Rahmanir-Rahim" was not written between them (1). Said bin Jubair said: It was like Surah Al-Baqarah (2).

A fourth view: Kharijah, Abu 'Ismah, and others said: When they wrote the Mushaf during the caliphate of Uthman; the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) differed. Some of them said: Al-Bara'ah and Al-Anfal are one surah. Others said: They are two surahs. So, a gap was left between them due to the statement of those who said: They are two surahs, and "Bismillahir-Rahmanir-Rahim" was omitted due to the statement of those who said: They are one surah; thus, both groups were satisfied, and both their arguments were established in the Mushaf (3).

A fifth view: Abdullah bin Abbas said: I asked Ali bin Abi Talib: Why was "Bismillahir-Rahmanir-Rahim" not written in "Bara'ah"? He said: Because "Bismillahir-Rahmanir-Rahim" is a guarantee of safety; and "Bara'ah" was revealed with the sword, and it contains no safety (4). A similar meaning was narrated from Al-Mubarrad who said (5): That is why they were not combined; for "Bismillahir-Rahmanir-Rahim" is mercy, and "Bara'ah" was revealed in anger. Something similar is from Sufyan; Sufyan bin 'Uyaynah said: It was not written at the beginning of this surah: "Bismillahir-Rahmanir-Rahim" because the basmalah is mercy, and mercy is safety, and this surah was revealed regarding the hypocrites and with the sword, and there is no safety for the hypocrites (6).

The correct view is that the basmalah was not written because Gabriel (peace be upon him) did not descend with it in this surah; this was stated by Al-Qushayri.

And in the statement of Uthman: The Messenger of Allah (peace be upon him) passed away and he did not clarify for us that it is from it (7), evidence that...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/879-880, and we did not find this statement from Uthman (may Allah be pleased with him). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/3. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/3 without attribution. (4) Narrated by Al-Hakim 2/330. (5) His statement in Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/421. (6) Zad al-

Masir 3/390. (7) Discussion has preceded on the weakness of this view, and it is the second view.

सूरह अत-तौबाह: आयत 1 95

इब्न अजलान से रिवायत है कि उन्हें यह जानकारी मिली कि सूरह बराअह सूरह अल-बकराह के बराबर या उसके करीब थी, फिर उसका कुछ हिस्सा चला गया; इसीलिए उनके बीच 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' नहीं लिखा गया (1)। सईद बिन जुबैर ने कहा: यह सूरह अल-बकराह जैसी थी (2)।

चौथा विचार: खारीजा, अबू इस्माह और अन्य लोगों ने कहा: जब उन्होंने उस्मान के खिलाफत के दौरान मुसहफ़ लिखा; अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में मतभेद हो गया। उनमें से कुछ ने कहा: बराअह और अल-अनफाल एक ही सूरह हैं। कुछ ने कहा: वे दो सूरह हैं। इसलिए, उन लोगों के कहने पर उनके बीच एक खाली जगह छोड़ी गई जिन्होंने कहा था कि वे दो सूरह हैं, और 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' को उन लोगों के कहने पर छोड़ दिया गया जिन्होंने कहा था कि वे एक ही सूरह हैं; इस प्रकार दोनों पक्ष संतुष्ट हो गए, और उनकी दोनों दलीलें मुसहफ़ में स्थापित हो गईं (3)।

पांचवां विचार: अब्दुल्लाह बिन अब्बास ने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब से पूछा: 'बराअह' में 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' क्यों नहीं लिखा गया? उन्होंने कहा: क्योंकि 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' सुरक्षा की गारंटी है; और 'बराअह' तलवार के साथ उतरी है, इसमें कोई सुरक्षा नहीं है (4)। इसी तरह का अर्थ अल-मुबर्रद से रिवायत किया गया है जिन्होंने कहा (5): इसीलिए उन्हें एक साथ नहीं जोड़ा गया; क्योंकि 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' रहमत (दया) है, और 'बराअह' नाराजगी में उतरी है। सुफ़यान से भी ऐसा ही है; सुफ़यान बिन उयैना ने कहा: इस सूरह की शुरुआत में 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' नहीं लिखा गया क्योंकि तस्मिया (बिस्मिल्लाह) रहमत है, और रहमत सुरक्षा है, और यह सूरह मुनाफिकों (पाखंडियों) के बारे में और तलवार के साथ उतरी है, और मुनाफिकों के लिए कोई सुरक्षा नहीं है (6)।

सही विचार यह है कि तस्मिया नहीं लिखा गया क्योंकि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) इस सूरह में इसे लेकर नहीं उतरे; यह अल-कुशैरी ने कहा है।

और उस्मान के इस कथन में: अल्लाह के रसूल ﷺ का निधन हो गया और उन्होंने हमें यह स्पष्ट नहीं किया कि यह उसी का हिस्सा है (7), यह इस बात का प्रमाण है कि...

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/879-880, और हमें उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यह कथन नहीं मिला। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/3। (3) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/3 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (4) अल-हाकिम 2/330 द्वारा निकाला गया। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान में उनका कथन 2/421। (6) ज़ाद अल-मसीर 3/390। (7) इस विचार की कमजोरी पर पहले ही चर्चा हो चुकी है, और यह दूसरा विचार है।

سورہ التوبہ: آیت 1 95

ابنِ عجلان سے روایت ہے کہ انہیں یہ اطلاع ملی کہ سورہ براءت سورہ بقرہ کے برابر یا اس کے قریب تھی، پھر اس کا کچھ حصہ چلا گیا؛ اسی لیے ان کے درمیان 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' نہیں لکھی گئی (1)۔ سعید بن جبیر نے کہا: یہ سورہ بقرہ جیسی تھی (2)۔

چوتھا قول: خارجہ، ابو عصمہ اور دیگر نے کہا: جب انہوں نے عثمان کی خلافت کے دوران مصحف لکھا؛ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں اختلاف ہو گیا۔ بعض نے کہا: براءت اور انفال ایک ہی سورہ ہیں۔ بعض نے کہا: یہ دو سورتیں ہیں۔ چنانچہ ان کے درمیان ان لوگوں کے قول کی وجہ سے جگہ چھوڑی گئی جنہوں نے کہا کہ یہ دو سورتیں ہیں، اور 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' ان لوگوں کے قول کی وجہ سے چھوڑ دی گئی جنہوں نے کہا کہ یہ ایک ہی سورہ ہے؛ اس طرح دونوں فریق مطمئن ہو گئے، اور مصحف میں ان دونوں کے دلائل ثابت ہو گئے (3)۔

پانچواں قول: عبداللہ بن عباس نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب سے پوچھا: 'براءت' میں 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کیوں نہیں لکھی گئی؟ انہوں نے فرمایا: کیونکہ 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' امان (سلامتی) ہے؛ اور 'براءت' تلوار کے ساتھ نازل ہوئی ہے، اس میں کوئی امان نہیں ہے (4)۔ اسی مفہوم کی روایت المبرد سے کی گئی ہے جنہوں نے کہا (5): اسی لیے ان دونوں کو جمع نہیں کیا گیا؛ کیونکہ 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' رحمت ہے، اور 'براءت' غصے کی حالت میں نازل ہوئی ہے۔ اسی طرح کی بات سفیان سے مروی ہے؛ سفیان بن عیینہ نے کہا: اس سورہ کے شروع میں 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' صرف اس لیے نہیں لکھی گئی کیونکہ تسمیہ رحمت ہے، اور رحمت امان ہے، اور یہ سورہ منافقین کے بارے میں اور تلوار کے ساتھ نازل ہوئی ہے، اور منافقین کے لیے کوئی امان نہیں ہے (6)۔

صحیح بات یہ ہے کہ تسمیہ نہیں لکھی گئی کیونکہ جبرئیل علیہ السلام اس سورہ میں اسے لے کر نازل نہیں ہوئے؛ یہ بات القشیری نے کہی ہے۔

اور عثمان کے قول میں: رسول اللہ ﷺ کی وفات ہو گئی اور انہوں نے ہمارے لیے یہ واضح نہیں کیا کہ یہ اسی کا حصہ ہے (7)، اس بات کی دلیل ہے کہ...

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/879-880، اور ہمیں حضرت عثمان رضی اللہ عنہ سے یہ قول نہیں ملا۔ (2) المحرر الوجیز 3/3۔ (3) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/3 میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) اسے الحاکم 2/330 نے روایت کیا ہے۔ (5) الزجاج کی معانی القرآن میں ان کا قول 2/421۔ (6) زاد المسیر 3/390۔ (7) اس قول کی کمزوری پر کلام گزر چکا ہے، اور یہ دوسرا قول ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 1 96 All the surahs were organized by his [the Prophet's] word and clarification, but "Bara'ah" alone was joined to "Al-Anfal" without a directive from the Prophet (PBUH); because death took him before he could clarify that. They used to be called "Al-Qarinatayn" (The Two Companions)(1). Thus, it was necessary to collect them and join one to the other because of the description of pairing that applied to them while the Messenger of Allah (PBUH) was alive.

Third: Ibn al-Arabi(2) said: This is evidence that analogy (Qiyas) is a principle in religion. Do you not see how Uthman and the leading Sahaba resorted to analogy of resemblance in the absence of a direct text, and saw that the story of "Bara'ah" is similar to the story of "Al-Anfal" and thus annexed it to it? If Allah Almighty has shown the inclusion of analogy in the compilation of the Quran, what then is your thought regarding the rest of the rulings?

Fourth: The saying of Allah Almighty: {Bara'atun} [Dissociation/Freedom from obligation]: You say: "I am free/cleared from the thing, I clear myself with a clearing (bara'atan), so I am free (bari') from it"; if you removed it from yourself and cut the cause of what was between you and it(3). And "Bara'atun" is in the nominative case (Raf') as the predicate (Khabar) of a hidden subject (Mubtada'), estimated as: "This is a dissociation." It is also valid for it to be in the nominative as a subject, and the predicate is in His saying: {to those}. Starting with an indefinite noun is permissible here because it is described, thus gaining some definiteness, allowing for it to be reported on(4).

Isa ibn Umar recited: "Bara'atan" in the accusative case (Nasb), based on the estimation: "Adhere to dissociation," thus it carries the meaning of incitement (Ighra') (5). It is a verbal noun (Masdar) on the pattern of "Fi'alah," like "Shana'ah" (hatred) and "Dana'ah" (meanness).

Fifth: The saying of Allah Almighty: {to those with whom you made a treaty among the polytheists} means to those with whom the Messenger of Allah (PBUH) made a treaty; because he was the one in charge of contracts, and all his companions were satisfied with that, so it is as if they made the contract and treaty, hence the contract was attributed to them. Similarly, what the leaders of disbelief contracted for their people is attributed to them; it is counted against them and they are held accountable for it, as no other way is possible; for obtaining consent from...

(1) Reported by An-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' 2/398 on the authority of Uthman (RA). (2) In 'Ahkam al-Quran' 2/881. (3) Previous source. (4) 'Al-Muharrar al-

Wajiz' 3/4, see also 'Ma'ani al-Quran' by Az-Zajjaj 2/428. (5) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/4, and the recitation is in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 51.

सूरह अत-तौबाह: आयत 1 96 सभी सूरतों को उनके[पैगंबर के] वचन और स्पष्टीकरण द्वारा व्यवस्थित किया गया था, लेकिन "बरात" अकेले "अल-अनफाल" के साथ पैगंबर (स.अ.व.) के आदेश के बिना जुड़ी हुई थी; क्योंकि इससे पहले कि वह इसे स्पष्ट कर पाते, उनकी मृत्यु हो गई। उन्हें "अल-करीनतैन" (दो साथी)(1) कहा जाता था। इस प्रकार, उन्हें एकत्र करना और एक को दूसरे के साथ जोड़ना आवश्यक था क्योंकि उन दोनों के बीच जुड़ाव का वह वर्णन लागू था जो अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के जीवित रहते हुए बना रहा।

तीसरा: इब्न अल-अरबी(2) ने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि सादृश्य (क़ियास) धर्म में एक सिद्धांत है। क्या आप नहीं देखते कि उस्मान और प्रमुख सहाबा ने प्रत्यक्ष पाठ (नस्स) की अनुपस्थिति में समानता के सादृश्य का सहारा कैसे लिया, और देखा कि "बरात" की कहानी "अल-अनफाल" की कहानी के समान है और इसलिए इसे इसके साथ जोड़ दिया? यदि अल्लाह तआला ने कुरान के संकलन में सादृश्य के समावेश को दर्शाया है, तो शेष निर्णयों (अहकाम) के बारे में आपका क्या विचार है?

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {बरातुल} [विमुक्ति/दायित्व से मुक्ति]: आप कहते हैं: "मैं चीज़ से बरी हो गया, मैंने खुद को बरी किया (बरातन), तो मैं उससे मुक्त (बरी) हूँ"; यदि आपने इसे अपने आप से हटा दिया और अपने और उसके बीच के कारण को काट दिया(3)। और "बरातन" एक छिपे हुए विषय (मुब्तदा) की खबर (प्रेडिकेट) के रूप में रफ़ (नॉमिनिटिव केस) में है, जिसका अनुमान है: "यह एक विमुक्ति है।" इसे विषय के रूप में रफ़ में रखना भी वैध है, और खबर उनके कथन में है: {उन लोगों के लिए}। एक अनिश्चित संज्ञा (नकीरा) के साथ शुरुआत करना यहाँ जायज़ है क्योंकि यह वर्णित है, इस प्रकार कुछ निश्चितता प्राप्त होती है, जिससे इसके बारे में सूचित करना जायज़ हो जाता है(4)।

ईसा इब्न उमर ने इसे "बरातन" नसब (एक्यूसेटिव केस) में पढ़ा, इस अनुमान पर: "विमुक्ति का पालन करो," इस प्रकार इसमें उकसावे (इग़रा)(5) का अर्थ है। यह "फ़िआला" के पैटर्न पर एक स्रोत (मस्दर) है, जैसे "शना'अह" (नफरत) और "दना'अह" (नीचता)।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों के लिए जिनसे तुमने मुशरिकों में से संधि की थी} का अर्थ उन लोगों से है जिनसे अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने संधि की थी; क्योंकि वह अनुबंधों के प्रभारी थे, और उनके सभी साथी इससे संतुष्ट थे, इसलिए ऐसा है जैसे उन्होंने अनुबंध और संधि की थी,

इसलिए अनुबंध उन्हें जिम्मेदार ठहराया गया था। इसी प्रकार, कुफ़्र के नेताओं ने अपनी प्रजा के लिए जो अनुबंध किया, वह उन्हीं के नाम है; यह उनके विरुद्ध गिना जाता है और वे इसके लिए उत्तरदायी ठहराए जाते हैं, क्योंकि इसके अलावा कोई दूसरा रास्ता संभव नहीं है; क्योंकि सहमति प्राप्त करना...

(1) उस्मान (रज़ि.) से अन-नहस द्वारा 'अन-नासिह वल-मनसूख' 2/398 में उद्धृत। (2) 'अहकाम अल-कुरान' 2/881 में। (3) पिछला स्रोत। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/4, अज़-ज़ज्जाज द्वारा 'मा'आनी अल-कुरान' 2/428 भी देखें। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/4, और यह क़िरात 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृष्ठ 51 में है।

سورہ التوبہ: آیت ۱ ۹۶ تمام سورتیں آپ ﷺ کے قول اور بیان سے ترتیب پائیں، اور صرف «براءت» کو «انفال» کے ساتھ نبی ﷺ کے کسی حکم کے بغیر ملایا گیا؛ کیونکہ آپ ﷺ اس کی وضاحت سے پہلے ہی وفات پا گئے۔ ان دونوں کو «القرینتین» (دو ساتھی سورتیں)(۱) کہا جاتا تھا۔ چنانچہ ان کو جمع کرنا اور ایک کو دوسری کے ساتھ ملانا ضروری تھا؛ اس صفت کی بنا پر جو ان کے درمیان رسول اللہ ﷺ کی حیات مبارکہ میں جڑی ہوئی تھی۔

تیسری بات: ابن العربی(۲) نے کہا: یہ اس بات کی دلیل ہے کہ قیاس دین میں ایک اصل (بنیاد) ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ حضرت عثمان اور اکابر صحابہ نے نص کی عدم موجودگی میں قیاسِ شبہ کی طرف کیسے رجوع کیا، اور انہوں نے دیکھا کہ «براءت» کا قصہ «انفال» کے قصے کے مشابہ ہے تو اسے اس کے ساتھ ملا دیا؟ پس جب اللہ تعالیٰ نے قرآن کی تالیف میں قیاس کے دخل کو بیان فرما دیا، تو باقی احکام کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بَرَاءَةٌ﴾: تم کہتے ہو: "برئت من الشیء أبرأ براءة"، پس میں اس سے بری (آزاد) ہوں؛ جب تم نے اسے اپنے آپ سے دور کر دیا، اور اپنے اور اس کے درمیان کا تعلق توڑ دیا(۳)۔ اور «بَرَاءَةٌ» ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، جس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: "یہ ایک دستبرداری ہے"۔ اور اسے مبتدا کے طور پر رفع دینا بھی درست ہے، اور اس کی خبر اللہ کے اس قول میں ہے: ﴿إِلَى الَّذِينَ﴾۔ نکرہ سے ابتدا کرنا اس لیے جائز ہوا کہ یہ موصوف ہے، پس اس نے کسی حد تک معرفہ کی صورت اختیار کر لی، اور اس کے بارے میں خبر دینا جائز ہو گیا(۴)۔

اور عیسیٰ بن عمر نے «براءةً» کو حالتِ نصب میں پڑھا، اس تقدیر پر کہ: "براءت کو لازم پکڑو"، تو اس میں ترغیب (اغراء)(۵) کے معنی ہیں۔ اور یہ "فعالة" کے وزن پر مصدر ہے، جیسے "شناءة" اور "دناءة"۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَى الَّذِينَ عَاهَدتُّم مِّنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ یعنی ان لوگوں کی طرف جن سے رسول اللہ ﷺ نے عہد کیا تھا؛ کیونکہ آپ ﷺ ہی معاہدوں کے ذمہ دار تھے، اور آپ کے صحابہ اس پر راضی تھے، گویا انہوں نے ہی معاہدہ کیا تھا، اس لیے عقد (معاہدہ) کی نسبت ان کی طرف کی گئی۔ اسی طرح کفر کے پیشواؤں نے اپنی قوم کے لیے جو معاہدہ کیا وہ انہی کی طرف منسوب ہے؛ وہ انہی کے کھاتے میں شمار ہوتا ہے اور ان سے اس کا مواخذہ کیا جاتا ہے، کیونکہ اس کے علاوہ ممکن نہیں؛ اس لیے کہ رضا مندی حاصل کرنا...

(۱) اسے نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ۲/۳۹۸ میں حضرت عثمان سے روایت کیا ہے۔ (۲) 'احکام القرآن' ۲/۸۸۱ میں۔ (۳) پچھلا ماخذ۔ (۴) 'المحرر الوجیز' ۳/۴، اور دیکھیے زجاج کی 'معانی القرآن' ۲/۴۲۸۔ (۵) 'المحرر الوجیز' ۳/۴، اور یہ قرأت 'القراءات الشاذة' ص ۵۱ میں ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 1 - 2 97

...all is impossible. So, if the Imam establishes a matter for what he sees as a public benefit, it becomes binding on all subjects (1).

The Almighty's saying: {So travel throughout the land [freely] for four months and know that you cannot cause failure to Allah and that Allah will disgrace the disbelievers (2)}

In it are three issues:

First: The Almighty's saying: {So travel freely} - He turned from reporting to direct address, meaning: Say to them: travel freely, i.e., walk in the land coming and going, safe, not fearing anyone from the Muslims for war, plunder, killing, or captivity. It is said: so-and-so 'saha' (traveled) in the land, meaning he travels a journey (siyahatan, suyuhan, sayhan, sayahanan(2)), and from it is 'sayh' for flowing, spreading water. And from it is the saying of Tarafa bin al-Abd (3):

Had I feared this from you, you would not have reached me ... until you saw horses ahead of me traveling freely.

Second: Scholars differed on the nature of this postponement, and regarding those from whom Allah and His Messenger have disassociated. Muhammad ibn Ishaq and others said: they are two types of polytheists; one whose treaty period was less than four months, so he was given respite until the completion of four months. The other had a treaty for an unlimited period, so it was shortened to four months for him to find a way for himself; after that, he is at war with Allah, His Messenger, and the believers, to be killed wherever he is found and captured unless he repents. The beginning of this period is the Day of the Great Pilgrimage (Hajj al-Akbar), and its end is the tenth of the month of Rabi' al-Akhir. As for those who had no treaty, their period is the passing of the four sacred months. And that is fifty days: twenty from Dhu al-Hijjah and [the month of] al-Muharram (4).

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/881. (2) Al-Sihah (sayh), and what preceded in brackets is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 3/4; we did not find it in his Diwan. (4) Ibn al-Jawzi mentioned this saying in Nawasikh al-Qur'an, p. 172, from Ibn Abbas, Qatada, and al-Dahhak. Al-Tabari recorded it in 11/306-307. See also al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham, 2/543-546.

सूरा अत-तौबा: आयत 1 - 2 97

...सभी के लिए असंभव है, इसलिए यदि इमाम जनहित के लिए कोई मामला तय करता है, तो वह सभी प्रजाओं के लिए अनिवार्य हो जाता है (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तो चार महीने तक धरती में (आज़ादी से) चलो-फिरो और जान लो कि तुम अल्लाह को बेबस नहीं कर सकते और यह कि अल्लाह काफिरों को अपमानित करने वाला है (2)}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कहना: {तो चलो-फिरो} - इसमें खबर देने से बदलकर सीधे संबोधित किया गया है, यानी: उनसे कहो: चलो-फिरो, यानी: ज़मीन में आज़ादी से आगे-पीछे जाओ, सुरक्षित रहकर, मुसलमानों में से किसी से युद्ध, लूट-खसोट, हत्या या कैद का डर न हो। कहा जाता है: फुलां शख्स ज़मीन में 'साहा' (भ्रमण किया), यानी वह सैर करता है (सियाहतन, सुयूहन, सैहन, सयहानन(2))। इसी से बहते हुए और फैलते हुए पानी के लिए 'सयह' शब्द आता है। और इसी के बारे में तरफा बिन अल-अब्द (3) का कहना है:

अगर मुझे तुम्हारी ओर से इसका डर होता, तो तुम मुझ तक न पहुँच पाते... जब तक कि तुम मेरे सामने आज़ादी से दौड़ते हुए घोड़ों को न देख लेते।

दूसरा: विद्वानों में इस मोहलत के तरीके और उन लोगों के बारे में मतभेद है जिनसे अल्लाह और उसके रसूल ने बरी होने का ऐलान किया है। मुहम्मद इब्न इसहाक और अन्य ने कहा: वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) की दो श्रेणियां हैं; एक वे जिनके संधि की अवधि चार महीने से कम थी, तो उन्हें पूरे चार महीने की मोहलत दी गई। दूसरे वे जिनकी संधि की अवधि अनिश्चित थी, तो उनके लिए इसे चार महीने तक सीमित कर दिया गया ताकि वे अपने लिए कोई रास्ता निकाल सकें; उसके बाद वह अल्लाह, उसके रसूल और मोमिनों (ईमान वालों) के खिलाफ युद्ध की स्थिति में होंगे, उन्हें जहाँ कहीं पाया जाएगा मारा जाएगा और कैद किया जाएगा जब तक कि वे तौबा न कर लें। इस अवधि की शुरुआत 'हज-ए-अकबर' के दिन से होती है और इसका अंत 'रबी-उल-आखिर' महीने की दस तारीख को होता है। जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिनकी कोई संधि नहीं थी, उनकी अवधि चार हराम (पवित्र) महीनों का गुज़र जाना है। और वह पचास दिन हैं: ज़ुल-हिज्जा के बीस दिन और मुहर्रम (4)।

(1) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान', 2/881 देखें। (2) 'अस-सिहाह' (सयह), और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़', 3/4; हमें उनके दीवान में यह नहीं मिला। (4) इब्न अल-जौज़ी ने 'नवासिख अल-कुरान', पृष्ठ 172 में इब्न अब्बास, कतादा और अल-दह्हाक से इस कथन का उल्लेख किया है। अल-तबरी ने इसे 11/306-307 में निकाला है। इब्न हिशाम की 'अल-सीरा अल-नबविया', 2/543-546 भी देखें।

سورة التوبہ: آیات ۱ - ۲ ۹۷

...سب کے لیے ناممکن ہے، پس اگر امام مصلحتِ عامہ کی بنیاد پر کسی امر کا فیصلہ کرے تو تمام رعایا پر اس کی پیروی لازم ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ ﴿٢﴾﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَسِيحُوا﴾ (پس چلو پھرو) - یہاں خبر سے خطاب کی طرف رجوع کیا گیا ہے، یعنی: ان سے کہہ دیجیے: چلو پھرو، یعنی: زمین میں آگے پیچھے چلو پھرو، امن و امان کے ساتھ، مسلمانوں میں سے کسی سے جنگ، لوٹ مار، قتل یا قید کا خوف نہ ہو۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص زمین میں 'ساح' (پھرا)، یعنی وہ سیر کرتا ہے (سیاحة، سیُوحاً، سیْحاً، سیَحاناً(۲))۔ اسی سے جاری اور پھیلے ہوئے پانی کے لیے 'سیح' کا لفظ آتا ہے۔ اور اسی سلسلے میں طرفہ بن العبد (۳) کا قول ہے:

اگر مجھے تمہاری طرف سے اس کا ڈر ہوتا تو تم مجھ تک نہ پہنچ پاتے... یہاں تک کہ تم میرے سامنے آزادانہ دوڑتے ہوئے گھوڑوں کو دیکھ لیتے۔

دوسرا: علماء میں اس مہلت کی کیفیت اور ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہے جن سے اللہ اور اس کے رسول نے بیزاری کا اظہار کیا ہے۔ محمد بن اسحاق اور دیگر نے کہا: وہ مشرکین کی دو قسمیں ہیں؛ ایک وہ جن کے معاہدے کی مدت چار ماہ سے کم تھی، تو انہیں پورے چار ماہ کی مہلت دی گئی۔ دوسرے وہ جن کے معاہدے کی مدت غیر معینہ تھی، تو ان کے لیے اسے چار ماہ

تک محدود کر دیا گیا تاکہ وہ اپنے لیے کوئی راستہ تلاش کر سکیں؛ اس کے بعد وہ اللہ، اس کے رسول اور مومنین کے خلاف برسرِ پیکار ہوں گے، جہاں کہیں ملیں گے قتل کیے جائیں گے اور قید کیے جائیں گے الا یہ کہ وہ توبہ کر لیں۔ اس مدت کا آغاز حج اکبر کے دن سے ہوتا ہے، اور اس کا اختتام ربیع الآخر کے مہینے کی دس تاریخ تک ہے۔ رہا وہ شخص جس کا کوئی معاہدہ نہ تھا، تو اس کی مہلت چار حرمت والے مہینوں کا گزر جانا ہے۔ اور وہ پچاس دن ہیں: بیس ذوالحجہ کے اور محرم (٤)۔

---

(١) دیکھیے احکام القرآن لابن العربي ٢/٨٨١ ۔ (٢) الصحاح (سیح)، اور اس سے پہلے قوسین میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٣/٤ اور ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا۔ (٤) ابن الجوزی نے یہ قول نواسخ القرآن ص ١٧٢ میں ابن عباس، قتادہ اور ضحاک سے نقل کیا ہے، اور طبری نے اسے ١١/٣٠٦-٣٠٧ میں روایت کیا ہے۔ دیکھیے السیرة النبویة لابن ہشام ٢/٥٤٣-٥٤٦۔

Surat at-Tawbah: Verse 2 (Page 98)

Al-Kalbi said: The four months were only for those who had a treaty with the Messenger of Allah (PBUH) for less than four months. Whoever had a treaty for more than four months, it was he whom Allah commanded that his treaty be completed for him according to His saying: {So fulfill their treaty for them until their term}. This is the choice of al-Tabari (1) and others.

Muhammad ibn Ishaq, Mujahid, and others mentioned: That this verse was revealed concerning the people of Makkah. That is because the Messenger of Allah (PBUH) made peace with the Quraysh in the year of al-Hudaybiyyah on the condition that they stop the war for ten years, during which people would be safe and refrain from attacking each other. So, Khuza'ah entered into the treaty of the Messenger of Allah (PBUH), and Banu Bakr entered into the treaty of the Quraysh. Then Banu Bakr transgressed against Khuza'ah and broke their treaty (2).

The reason for this was a blood-feud that Banu Bakr had against Khuza'ah for some time before Islam. When the truce was concluded on the day of al-Hudaybiyyah and people felt safe from one another, Banu al-Dayl of Banu Bakr—who were the ones seeking blood—took advantage of that opportunity and the negligence of Khuza'ah. They wanted to take revenge for the sons of al-Aswad ibn Razn, whom Khuza'ah had killed. So, Nawfal ibn Mu'awiyah al-Dayli set out with those of Banu Bakr ibn 'Abd Manat who obeyed him, until they attacked Khuza'ah by night and fought. Quraysh aided Banu Bakr with weapons, and some of the Quraysh aided them in person. Khuza'ah was defeated and fled to the Sanctuary (Haram) as is well-known and recorded. This was a violation of the peace treaty concluded on the day of al-Hudaybiyyah. So Amr ibn Salim al-Khuza'i and Budayl ibn Warqa' al-Khuza'i set out with a group from Khuza'ah and came to the Messenger of Allah (PBUH) seeking help regarding what Banu Bakr and Quraysh had done to them (3). Amr ibn Salim recited a poem to him, saying (4):

"O Lord, I appeal to Muhammad (by) the ancient alliance of our father and his father." (5)

Footnotes: (1) In the Tafsir 11/311, he also cited al-Kalbi's opinion. (2) Tafsir al-Baghawi 2/266. (3) Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar, p. 250. The full account is in Sirat al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/389 and following. (4) See these verses in Sirat al-Nabawiyyah 2/394, Musannaf Ibn Abi Shaybah 14/482, Akhbar Makkah by al-Fakihi (2914), Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 5/6, al-Isti'ab on the margin of al-

Isabah 8/304, and al-Munammaq by Ibn Habib pp. 92-93. (5) Al-Atlad: the old/ancient. Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh al-Maghazi wa al-Siyar 3/75.

सूरह अत-तौबाह: आयत 2 (पृष्ठ 98)

अल-कल्बी ने कहा: चार महीने केवल उनके लिए थे जिनका अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ चार महीने से कम का समझौता था। जिसका समझौता चार महीने से अधिक का था, उसे अल्लाह ने आदेश दिया कि उसका समझौता पूरा किया जाए, जैसा कि उनके वचन में है: {तो उनके लिए उनकी अवधि तक उनका समझौता पूरा करो}। यह अल-तबरी (1) और अन्य लोगों की पसंद है।

मुहम्मद इब्न इसहाक, मुजाहिद और अन्य लोगों ने उल्लेख किया: कि यह आयत मक्का के लोगों के बारे में अवतरित हुई थी। ऐसा इसलिए क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हुदैबिया के वर्ष में कुरैश के साथ इस शर्त पर शांति समझौता किया था कि वे दस वर्षों तक युद्ध रोक देंगे, जिसमें लोग सुरक्षित रहेंगे और एक-दूसरे पर हमला करने से बचेंगे। अत; खुज़ाआ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समझौते में शामिल हो गए, और बनू बक्र कुरैश के समझौते में शामिल हो गए। फिर बनू बक्र ने खुज़ाआ के खिलाफ उल्लंघन किया और अपना समझौता तोड़ दिया (2)।

इसका कारण इस्लाम से कुछ समय पहले खुज़ाआ के विरुद्ध बनू बक्र का रक्त-प्रतिशोध था। जब हुदैबिया के दिन युद्धविराम संपन्न हुआ और लोग एक-दूसरे से सुरक्षित महसूस करने लगे, तो बनू बक्र के बनू अल-दैल ने - जो खून के बदला लेने वाले थे - उस अवसर और खुज़ाआ की लापरवाही का फायदा उठाया। वे अल-असवद इब्न रज़न के बेटों का बदला लेना चाहते थे, जिन्हें खुज़ाआ ने मार दिया था। अतः, नौफल इब्न मुआबिया अल-दैल बनू बक्र इब्न अब्द मनात के उन लोगों के साथ निकले जिन्होंने उनकी आज्ञा मानी, यहाँ तक कि उन्होंने रात में खुज़ाआ पर हमला किया और लड़ाई की। कुरैश ने हथियारों के साथ बनू बक्र की सहायता की, और कुछ कुरैश ने व्यक्तिगत रूप से उनकी सहायता की। खुज़ाआ हार गए और हरम (पवित्र स्थल) की ओर भाग गए जैसा कि प्रसिद्ध और लिखित है। यह हुदैबिया के दिन हुए शांति समझौते का उल्लंघन था। अतः अम्र इब्न सालिम अल-खुज़ाआ और बुदैल इब्न वरका अल-खुज़ाआ, खुज़ाआ के एक समूह के साथ निकले और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और बनू बक्र और कुरैश ने उनके साथ जो किया उसके लिए उनसे मदद माँगी (3)। अम्र इब्न सालिम ने उन्हें एक कविता सुनाई, जिसमें कहा गया (4):

"ऐ रब, मैं मुहम्मद से हमारे पिता और उनके पिता के प्राचीन गठबंधन की दुहाई देता हूँ।" (5)

फुटनोट्स: (1) तफ़सीर 11/311 में, उन्होंने अल-कल्बी की राय भी उद्धृत की है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/266। (3) अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मग़ाज़ी व अल-सियर, पृष्ठ 250। पूरा विवरण इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया 2/389 और उसके बाद में है। (4) इन छंदों को सीरत अल-नबविया 2/394, मुसन्निफ़ इब्न अबी शयबा 14/482, अल-फ़ाकिही द्वारा अख़बार मक्का (2914), अल-बैहक़ी द्वारा दलाईल अल-नुबुव्वा 6/5, अल-इसाबा के हाशिये पर अल-इस्तियाब 8/304, और इब्न हबीब द्वारा अल-मुनम्मक़ पृष्ठ 92-93 में देखें। (5) अल-अतलद: पुराना/प्राचीन। अल-इमला अल-मुख्तसर फ़ी शरह अल-मग़ाज़ी व अल-सियर 3/75।

سورة التوبہ: آیت 2 (صفحہ 98)

الکلبی نے کہا: چار مہینے صرف ان لوگوں کے لیے تھے جن کا رسول اللہ ﷺ کے ساتھ چار ماہ سے کم کا عہد تھا۔ جس کا عہد چار ماہ سے زیادہ کا تھا، وہ وہ ہے جسے اللہ نے حکم دیا کہ اس کا عہد اس کے لیے پورا کیا جائے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {پس ان کا عہد ان کی مدت تک پورا کرو}۔ یہ طبری (1) اور دیگر کا پسندیدہ قول ہے۔

محمد بن اسحاق، مجاہد اور دیگر نے ذکر کیا: کہ یہ آیت اہل مکہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور وہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے حدیبیہ کے سال قریش سے اس شرط پر صلح کی تھی کہ وہ دس سال تک جنگ بند رکھیں گے، جس میں لوگ امن سے رہیں گے اور ایک دوسرے پر دست درازی سے باز رہیں گے۔ چنانچہ قبیلہ خزاعہ رسول اللہ ﷺ کے عہد میں شامل ہو گیا، اور بنو بکر قریش کے عہد میں شامل ہو گئے۔ پھر بنو بکر نے خزاعہ پر زیادتی کی اور اپنا عہد توڑ دیا (2)۔

اس کی وجہ خون کا بدلہ تھا جو بنو بکر کا اسلام سے کچھ عرصہ قبل خزاعہ کے ذمہ تھا۔ جب حدیبیہ کے دن صلح ہوگئی اور لوگ ایک دوسرے سے مامون ہو گئے، تو بنو بکر میں سے بنو الدیل نے - جن کا خون کا مطالبہ تھا - اس موقع اور خزاعہ کی غفلت سے فائدہ اٹھایا۔ وہ بنو الاسود بن رزن کا بدلہ لینا چاہتے تھے، جنہیں خزاعہ نے قتل کر دیا تھا۔ چنانچہ نوفل بن معاویہ الدیلی بنو بکر بن عبد منات کے ان لوگوں کے ساتھ نکلا جنہوں نے اس کی پیروی کی، یہاں تک کہ انہوں نے رات کے وقت خزاعہ پر حملہ کیا اور آپس میں لڑائی ہوئی۔ قریش نے بنو بکر کی اسلحہ سے مدد کی، اور قریش کے کچھ لوگوں نے بذات خود ان کی مدد کی۔ چنانچہ خزاعہ کو شکست ہوئی اور وہ حرم کی طرف بھاگ گئے جیسا کہ مشہور اور کتابوں میں درج ہے۔ یہ حدیبیہ کے دن ہونے والے صلح نامے کی خلاف ورزی تھی۔ چنانچہ عمرو بن سالم الخزاعی اور بدیل بن ورقاء

الخزاعی، خزاعہ کے ایک گروہ کے साथ निकले اور رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہو کر ان مظالم کی دہائی دی جو بنو بکر اور قریش نے ان پر ڈھائے تھے (3)۔ عمرو بن سالم نے آپ ﷺ کو یہ شعر سنایا (4):

"اے میرے رب، میں محمد (ﷺ) کو اپنے باپ اور ان کے باپ کے قدیم حلف کا واسطہ دیتا ہوں۔" (5)

حواشی: (1) تفسیر 11/311 میں، اور کلبی کا قول بھی روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر بغوی 2/266۔ (3) الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص 250۔ مکمل واقعہ سیرت نبویہ از ابن ہشام 2/389 اور مابعد میں ہے۔ (4) یہ اشعار سیرت نبویہ 2/394، مصنف ابن ابی شیبہ 14/482، اخبار مکہ از فاکہی (2914)، دلائل النبوہ از بیہقی 6/5، الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ 8/304، اور المنمق از ابن حبیب ص 92-93 میں ملاحظہ کریں۔ (5) الأثلد: قدیم۔ الاملاء المختصر فی شرح المغازی والسیر 3/75।

Surah At-Tawbah: Verse 2 | Page 99

You were a father to us and we were children (1); then we submitted (to Islam) and did not withdraw our hand. So help, may Allah guide you, with a ready victory (2); and call the servants of Allah to come as reinforcements. Among them is the Messenger of Allah, who has stepped forward; white like the sun (3), rising upwards. If he is treated with injustice, his face darkens; in a massive army like the sea, flowing with foam. Indeed, the Quraysh broke their promise to you; and they violated your firm covenant. And they claimed that you would not call anyone; while they are more humiliated and fewer in number. They attacked us at night at al-Hateem (4) while we were sleeping; and they killed us while we were bowing and prostrating. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I shall not be helped if I do not help the children of Ka'b." Then he looked at a cloud and said: "It is about to rain for the victory of the children of Ka'b," meaning Khuza'ah. And the Messenger of Allah (peace be upon him) said to Budayl ibn Warqa' and those with him: "Abu Sufyan will come to strengthen (5) the pact and increase the peace, and he will return without achieving his purpose" (6). The Quraysh regretted what they had done, so Abu Sufyan went to Medina to prolong (7) the pact and increase the peace, but he returned without achieving his purpose, just as the Messenger of Allah (peace be upon him) had informed, as is well known from his story.

(1) Thus in the manuscripts, and in Ibn Hisham's Biography: "You were children and we were a father", and in Al-Isti'ab: "And a father we were and you were a child", and similar to this in other sources. Al-Suhayli said in Al-Rawd al-Unuf 4/97: He means that the Banu Abd Manaf's mother was from Khuza'ah, and likewise Qusayy, his mother was Fatima bint Sa'd al-Khuza'iyyah. (2) In the manuscripts: "atdan", and what is established is from the sources. "Nasran a'tadan", meaning: present/ready. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/75. (3) In some sources: "like the full moon", and this verse did not appear in some others. (4) It is the Hijr of the Kaaba, or its wall. Or what is between the Corner, Zamzam, and the Station. Al-Qamus (Hatam), and it appeared in the sources as: Al-Wateer, which is water below Mecca for Khuza'ah. (5) In (Zha): "to prolong". (6) Al-Durar p. 250, and similarly in Ibn Hisham's Prophetic Biography 2/395. The report was also narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir 23/(1052) from the hadith of Maymuna (may Allah be pleased with her), and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 5/5-7 from the hadith of Marwan ibn al-Hakam and al-Miswar ibn Makhrama. And Ibn Abi Shaybah 14/473-474 from Abu Salama and Yahya ibn Abd al-

Rahman ibn Hatib. (7) In Al-Durar, Al-Sira, and Dala'il al-Nubuwwah by Al-Bayhaqi: "to strengthen".

सूरा अत-तौबा: आयत २ | पृष्ठ ९९

आप हमारे लिए पिता थे और हम संतान थे (१); फिर हम इस्लाम लाए और हमने अपना हाथ नहीं खींचा। तो मदद करें, अल्लाह आपको मार्गदर्शन दे, एक तैयार जीत के साथ (२); और अल्लाह के बंदों को मदद के लिए बुलाएँ। उनमें अल्लाह के रसूल हैं, जो आगे बढ़े हैं; सूरज की तरह सफेद (३), ऊपर की ओर बढ़ते हुए। यदि उनके साथ अन्याय किया जाता है, तो उनका चेहरा बदल जाता है; समुद्र की तरह एक विशाल सेना में, झाग के साथ बहती हुई। बेशक, कुरैश ने आपसे अपना वादा तोड़ दिया; और उन्होंने आपके दृढ़ अनुबंध का उल्लंघन किया। और उन्होंने दावा किया कि आप किसी को नहीं बुलाएंगे; जबकि वे अधिक अपमानित और संख्या में कम हैं। उन्होंने रात में हम पर अल-हतीम (४) में हमला किया जब हम सो रहे थे; और उन्होंने हमें तब मार डाला जब हम झुक रहे थे और सजदा कर रहे थे। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मेरी मदद नहीं की जाएगी अगर मैं का'ब की संतानों की मदद नहीं करता।" फिर उन्होंने एक बादल की ओर देखा और कहा: "यह का'ब की संतानों की जीत के लिए बरसने वाला है," यानी खुज़ाआ। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बुदैल बिन वरका और उनके साथ के लोगों से कहा: "अबू सुफ़ियान अनुबंध को मजबूत करने (५) और शांति बढ़ाने के लिए आएगा, और वह बिना किसी ज़रूरत को पूरा किए वापस चला जाएगा" (६)। कुरैश को अपने किए पर पछतावा हुआ, इसलिए अबू सुफ़ियान अनुबंध को जारी रखने (७) और शांति बढ़ाने के लिए मदीना गया, लेकिन वह बिना किसी ज़रूरत को पूरा किए वापस आ गया, जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सूचित किया था, जैसा कि उनकी खबर से प्रसिद्ध है।

(१) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और इब्न हिशाम की जीवनी में: "तुम संतान थे और हम पिता थे", और अल-इस्तियाब में: "और पिता हम थे और तुम संतान थे", और अन्य स्रोतों में भी ऐसा ही हुआ है। अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ ४/९७ में कहा: उनका मतलब है कि बनू अब्द मनाफ की माँ खुज़ाआ से थी, और इसी तरह कुसय्य, उनकी माँ फ़ातिमा बिंत साद अल-खुज़ाअियाह थीं। (२) पांडुलिपियों में: "अतदन", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। "नसरान अतदन", यानी: वर्तमान/तैयार। अल-इमलाई अल-मुख्तसर ३/ ७५। (३) कुछ स्रोतों में: "पूर्णिमा के चाँद की तरह", और यह शेर कुछ अन्य में नहीं आया। (४) यह काबा का हिज्र है, या उसकी दीवार। या रुकन, ज़मज़म और मकाम के बीच का हिस्सा। अल-क़ामूस (हत्म), और स्रोतों में आया है: अल-वतीर, जो खुज़ाआ के लिए मक्का के नीचे का पानी है। (५) (ज़) में: "जारी रखने के लिए"। (६) अल-दुरार पृष्ठ २५०, और इब्न

हिशाम की नबवी जीवनी २/ ३९५ में इसी तरह। अल-तबरानी ने अल-कबीर २३/ (१०५२) में मैमूना (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से, और अल-बैहकी ने दलालुन-नुबुव्वह ५/ ५-७ में मरवान बिन अल-हकम और अल-मिसवर बिन मखरामा की हदीस से इस खबर को निकाला है। और इब्न अबी शयबा १४/ ४७३-४७४ ने अबू सलमा और यहया बिन अब्द अल-रहमान बिन हातिब से। (७) अल-दुरार, अल-सीरा और अल-बैहकी की दलालुन-नुबुव्वह में: "मजबूत करने के लिए"।

آپ ہمارے لیے باپ تھے اور ہم اولاد تھے (۱)؛ پھر ہم اسلام لائے اور ہم نے اپنا ہاتھ نہیں کھینچا۔ تو مدد فرمائیے، اللہ آپ کو ہدایت دے، ایسی فتح جو تیار ہے (۲)؛ اور اللہ کے بندوں کو بلائیے کہ وہ مدد کے لیے آئیں۔ ان میں اللہ کے رسول ہیں جو کمر بستہ ہو گئے ہیں؛ سورج کی طرح سفید (۳)، اوپر کی طرف بڑھنے والے۔ اگر ان کے ساتھ ناانصافی کی جائے تو ان کا چہرہ متغیر ہو جاتا ہے؛ ایک ایسے لشکر میں جو سمندر کی طرح جھاگ اڑاتا ہوا چلتا ہے۔ بے شک قریش نے آپ سے وعدہ خلافی کی؛ اور انہوں نے آپ کے پختہ عہد کو توڑ دیا۔ اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ آپ کسی کو نہیں پکاریں گے؛ حالانکہ وہ زیادہ ذلیل اور تعداد میں کم ہیں۔ انہوں نے رات کے وقت ہم پر الحطیم (۴) میں حملہ کیا جب ہم سو رہے تھے؛ اور انہوں نے ہمیں اس حال میں قتل کیا کہ ہم رکوع اور سجدے میں تھے۔ پس رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری مدد نہ کی جائے اگر میں بنو کعب کی مدد نہ کروں"۔ پھر آپ نے ایک بادل کی طرف دیکھا اور فرمایا: "یہ بنو کعب (یعنی خزاعہ) کی مدد کے لیے برسنے والا ہے"۔ اور رسول اللہ ﷺ نے بدیل بن ورقاء اور ان کے ساتھیوں سے فرمایا: "عنقریب ابو سفیان معاہدے کو مضبوط (۵) کرنے اور صلح میں اضافے کے لیے آئے گا، اور وہ بغیر کسی مقصد کے حاصل کیے واپس چلا جائے گا" (۶)۔ اور قریش اپنے کیے پر نادم ہوئے، تو ابو سفیان مدینہ کی طرف نکلا تاکہ معاہدے کو برقرار (۷) رکھے اور صلح میں اضافہ کرے، پس وہ بغیر کسی ضرورت کے حاصل کیے واپس آگیا جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے خبر دی تھی، جیسا کہ ان کی خبر سے مشہور ہے۔

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور سیرت ابن ہشام میں ہے: "تم اولاد تھے اور ہم باپ تھے"، اور الاستیعاب میں ہے: "اور باپ ہم تھے اور تم اولاد تھے"، اور باقی ذرائع میں بھی اسی طرح واقع

ہوا ہے۔ السہیلی نے الروض الانف ۹۷/۴ میں کہا: ان کا مطلب ہے کہ بنو عبد مناف کی ماں خزاعہ سے تھی، اور اسی طرح قصی، ان کی ماں فاطمہ بنت سعد الخزاعیہ تھیں۔ (۲) نسخوں میں: "عتدا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ ذرائع سے ہے۔ "نصراً أعتدا" یعنی: حاضر/تیار۔ الاملاء المختصر ۳/ ۷۵۔ (۳) بعض ذرائع میں: "چودھویں کے چاند کی طرح"، اور یہ شعر بعض دوسروں میں نہیں آیا۔ (۴) یہ کعبہ کا حجر ہے، یا اس کی دیوار۔ یا رکن، زمزم اور مقام کے درمیان کی جگہ۔ القاموس (حطم)، اور ذرائع میں واقع ہوا ہے: الوتیر، جو خزاعہ کے لیے مکہ کے نیچے کا پانی ہے۔ (۵) (ظ) میں: "برقرار رکھنے کے لیے"۔ (۶) الدرر صفحہ ۲۵۰، اور اسی طرح سیرت نبوی ابن ہشام ۲/ ۳۹۵ میں۔ اور طبرانی نے الکبیر ۲۳/ (۱۰۵۲) میں حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے یہ خبر نکالی ہے، اور بیہقی نے دلائل النبوۃ ۵/ ۵-۷ میں مروان بن الحکم اور مسور بن مخرمہ کی حدیث سے۔ اور ابن ابی شیبہ ۱۴/ ۴۷۳-۴۷۴ نے ابو سلمہ اور یحییٰ بن عبد الرحمن بن حاطب سے۔ (۷) الدرر، السیرۃ اور بیہقی کی دلائل النبوۃ میں ہے: "مضبوط کرنے کے لیے"۔

100 Surah At-Tawbah: Verse 2

The Messenger of Allah (peace be upon him) prepared to set out for Mecca, and Allah granted its conquest to him; this was in the eighth year of the Hijra. When the tribe of Hawazin learned of the conquest of Mecca, Malik ibn Awf al-Nasri gathered them, as is well-known from the campaign of Hunayn. Some details of it will follow later(1).

Victory and triumph were for the Muslims over the disbelievers. The encounter with Hawazin on the day of Hunayn took place at the beginning of Shawwal in the eighth year of the Hijra. The Messenger of Allah (peace be upon him) deferred the distribution of the spoils of war—both wealth and women—and did not divide them until he reached Taif. The Messenger of Allah (peace be upon him) besieged them for twenty-odd nights, or so it is said. He set up catapults against them and bombarded them, as is well-known regarding that campaign. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) turned towards al-Ji'ranah(2) and distributed the spoils of Hunayn, as is well-known from its history and reports.

Then the Messenger of Allah (peace be upon him) departed and the people dispersed. Attab ibn Asid oversaw the Hajj for the people that year. He was the first leader to oversee the Hajj in Islam. The polytheists performed Hajj according to their own rituals. Attab ibn Asid was a good, virtuous, and pious man. Ka'b ibn Zuhayr ibn Abi Sulma came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and praised him, reciting his poem before him, the first line of which is: "Su'ad has departed, so today my heart is sick (with love)(3)"

He recited it to the end, mentioning the Muhajirun and praising them—having previously composed satires against the Prophet (peace be upon him). The Ansar took offense because he did not mention them. So, the next morning he came to the Prophet (peace be upon him) with a poem praising the Ansar(4), saying: "Whoever delights in a noble life, let him remain among a troop(5) of the righteous Ansar."

(1) In the explanation of verse (25) of this Surah. (2) A place near Hunayn. Al-Durar p. 276 and the text is from there. (3) And the second half of the verse: "enslaved in her wake, unransomed, fettered." The poem is in the Diwan of Ka'b, p. 84. (4) Al-Durar p. 285; it does not mention Ka'b's poem there, but it is in his Diwan p. 43, Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/514, Muntaha al-Talab 1/89, and al-Khizana 10/123. (5) Al-Miqnab: a group of horses and riders, and it is said: they are less than a hundred. Lisan (Qanab).

१०० सूरह अत-तौबा: आयत २

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मक्का की तैयारी की, और अल्लाह ने उसे फतह कर दिया, और यह हिजरत के आठवें साल में हुआ। जब हवाज़िन को मक्का की जीत की खबर मिली, तो मलिक बिन औफ़ अल-नसरी ने उन्हें इकट्ठा किया, जैसा कि हुनैन की लड़ाई के बारे में प्रसिद्ध है। इसका कुछ विवरण आगे आएगा(१)।

मुसलमानों को काफिरों पर विजय और सफलता प्राप्त हुई। हुनैन के दिन हवाज़िन की लड़ाई हिजरत के आठवें साल शव्वाल की शुरुआत में हुई थी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने माल और महिलाओं के रूप में प्राप्त लूट के बंटवारे को टाल दिया, और जब तक वह ताइफ़ नहीं पहुँच गए, उन्हें विभाजित नहीं किया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बीस से अधिक रातों तक उनका घेराव किया, जैसा कि कहा जाता है। उन्होंने उन पर गुलेल (मंजनीक) स्थापित की और उनसे उन पर पत्थर फेंके, जैसा कि उस युद्ध के बारे में प्रसिद्ध है। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अल-जिराना(२) की ओर मुड़े, और हुनैन की लूट का वितरण किया, जैसा कि इसके इतिहास और वृत्तांत से प्रसिद्ध है।

फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वहां से चले गए और लोग तितर-बितर हो गए। उस वर्ष अत्ताह बिन असैद ने लोगों के लिए हज का आयोजन किया। वह इस्लाम में हज कराने वाले पहले अमीर थे। मुश्रिकों (बहुदेववादियों) ने अपनी रस्मों के अनुसार हज किया। अत्ताह बिन असैद एक नेक, गुणी और परहेजगार व्यक्ति थे। काब बिन जुहैर बिन अबी सुल्मा अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और उनकी प्रशंसा की, और उनके सामने अपनी कविता पढ़ी, जिसकी पहली पंक्ति है: "सुअद विदा हो गई, आज मेरा दिल बीमार (प्रेम विह्वल) है(३)"

उन्होंने इसे अंत तक सुनाया, और इसमें मुहाजिरों का उल्लेख किया और उनकी प्रशंसा की—इससे पहले उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के विरोध में अपमानजनक कविताएँ लिखी थीं। अंसार ने इस पर आपत्ति जताई क्योंकि उन्होंने उनका उल्लेख नहीं किया था। तो अगली सुबह वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक कविता लेकर आए जिसमें अंसार की प्रशंसा की गई थी(४), और कहा: "जिसे सम्मानजनक जीवन पसंद हो, उसे नेक अंसार की एक टुकड़ी(५) में रहना चाहिए।"

(१) इस सूरा की आयत (२५) की व्याख्या में। (२) हुनैन के पास एक जगह। अल-दुरर पृष्ठ २७६ और पाठ वहीं से है। (३) और कविता का दूसरा हिस्सा: "उसके पीछे दीवाना, बिना फिरौती के जकड़ा हुआ।" कविता काब के दीवान, पृष्ठ ८४ में है। (४) अल-दुरर पृष्ठ २८५; इसमें काब की कविता का उल्लेख नहीं है, लेकिन यह उनके दीवान पृष्ठ ४३, इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविया २/५१४, मुंतहा अल-तलब १/८९, और अल-खिजाना १०/१२३ में है। (५) अल-मिक़्नाब: घोड़ों और सवारों का एक समूह, और कहा जाता है: वे सौ से कम हैं। लिसान (क़नब)।

۱۰۰ سورة التوبہ: آیت ۲

رسول اللہ ﷺ مکہ کی طرف روانہ ہوئے، پس اللہ نے اسے فتح کر دیا، اور یہ ہجرت کے آٹھویں سال کی بات ہے۔ جب ہوازن کو فتح مکہ کی خبر ملی تو مالک بن عوف النصری نے انہیں جمع کیا، جیسا کہ غزوہ حنین کے حوالے سے مشہور و معروف ہے۔ اس کا کچھ ذکر آگے آئے گا (۱)۔

اور مسلمانوں کو کافروں پر فتح و نصرت حاصل ہوئی۔ ہوازن کا واقعہ ہجرت کے آٹھویں سال شوال کے شروع میں حنین کے دن پیش آیا۔ رسول اللہ ﷺ نے مال اور عورتوں پر مشتمل غنائم کی تقسیم کو مؤخر کر دیا اور انہیں اس وقت تک تقسیم نہیں کیا جب تک آپ ﷺ طائف نہیں پہنچ گئے۔ رسول اللہ ﷺ نے بیس سے زائد راتوں تک ان کا محاصرہ کیا۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ آپ ﷺ نے ان پر منجنیق نصب کی اور اس سے سنگ باری کی، جیسا کہ اس جنگ کے بارے میں معروف ہے۔ پھر رسول اللہ ﷺ جعرانہ (۲) کی طرف لوٹے اور حنین کے غنائم تقسیم کیے، جیسا کہ اس کے معاملے اور خبر کے بارے میں مشہور ہے۔

پھر رسول اللہ ﷺ واپس ہوئے اور لوگ متفرق ہو گئے، اور اس سال لوگوں کے لیے عتاب بن اسید نے حج کا انتظام کیا۔ وہ پہلے امیر ہیں جنہوں نے اسلام میں حج قائم کیا۔ اور مشرکین نے اپنے مناسک کے مطابق حج کیا۔ عتاب بن اسید ایک نیک، فاضل اور پرہیزگار انسان تھے۔ کعب بن زہیر بن ابی سلمی رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور آپ ﷺ کی مدح کی، اور آپ ﷺ کے سامنے اپنا وہ قصیدہ پڑھا جس کا پہلا مصرع ہے: بانت سعاد فقلبی الیوم متبول (۳) (سعاد جدا ہو گئی، تو آج میرا دل (عشق میں) بیمار ہے)

انہوں نے اسے آخر تک سنایا، اور اس میں مہاجرین کا ذکر کیا اور ان کی تعریف کی—اور اس سے پہلے انہوں نے نبی ﷺ کی ہجو (مذمت) کی تھی—تو انصار نے اس پر ناپسندیدگی کا اظہار کیا کیونکہ انہوں نے ان کا ذکر نہیں کیا تھا؛ چنانچہ وہ اگلے دن نبی ﷺ کے پاس ایک ایسا قصیدہ لے کر آئے جس میں انہوں نے انصار کی مدح کی تھی (۴)، اور کہا: من سره كرم الحياة فلا يزل فی مقنب (۵) من صالحی الانصار (جسے باعزت زندگی خوش کرے، اسے چاہیے کہ وہ نیک انصار کی ایک جماعت میں رہے)

(۱) اس سورت کی آیت (۲۵) کی تفسیر کے وقت۔ (۲) حنین کے قریب ایک جگہ۔ الدرر ص ۲۷۶ اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۳) اس کا دوسرا مصرع ہے: متيم اثرها لم يفد مكبول، اور یہ قصیدہ دیوان کعب ص ۸۴ میں ہے۔ (۴) الدرر ص ۲۸۵، اور اس میں کعب کا قصیدہ مذکور نہیں ہے، وہ ان کے دیوان ص ۴۳، السيرة النبوية لابن ہشام ۲/ ۵۱۴، منتہی الطلب ۱/ ۸۹، اور الخزانۃ ۱۰/ ۱۲۳ میں ہے۔ (۵) المقنب: گھوڑوں اور سواروں کی جماعت، اور کہا گیا ہے: یہ سو سے کم کی تعداد ہے۔ اللسان (قنب)۔

101 Surah At-Tawbah, Verse 2

They inherited noble virtues from generation to generation; indeed, the elite are the sons of the elite. Those who force the Samhari (spears)(1) with their arms, like the necks (shining blades)(2) of Indian swords, not short. Looking with eyes like burning embers, their sight is not weak. Those who sell their lives for their Prophet to death on the day of embrace (hand-to-hand combat) and repeated charges. They purify themselves, seeing it as an act of devotion for them, with the blood of those they fought from the disbelievers. They became accustomed [to war] just as the thick-necked, predatory lions in the depths of a hidden thicket(3) became accustomed. If you seek refuge with them for protection, you would find yourself in the strongholds of young mountain goats(4). They struck Ali(5) on the day of Badr a blow to which all of Nizar submitted. If people knew all my knowledge about them, those with whom I argue would believe me. A people who, when the stars set [failing to bring rain/ sustenance], are providers of hospitality(6) for the nocturnal visitors.

Then the Messenger of Allah (peace be upon him) stayed in Medina after his return from Taif during Dhu al-Hijjah, al-Muharram, Safar, Rabi' al-Awwal, Rabi' al-Thani, Jumada al-Ula, and Jumada al-Akhira. He went out in Rajab of the year nine with the Muslims to the Battle of the Romans, the Battle of Tabuk, and it was the last battle he fought(7). Ibn Jurayj said on the authority of Mujahid: When the Messenger of Allah (peace be upon him) returned from Tabuk, he intended to perform Hajj, then...

(1) Al-Samhari: The spear. Al-Khizana 10/124. (2) In (M), Al-Khizana, and Muntaha al-Talab: 'kasawafil'. In the Diwan: 'kasawaqil'. The text here is from manuscripts and the Sira. By 'Indian swalif', he means the edges of swords, and he might also mean spears as they are attributed to India. Al-Imla' al-Mukhtasar in Explanation of Gharib al-Siyar 3/138-139. (3) 'Daribu': They became accustomed. 'Khafiyya': A place where lions are attributed. 'Ghulb': Thick-necked. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/139. (4) 'Al-aghfar' is the plural of 'ghufr', which is the offspring of a mountain goat. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/139. (5) He refers to Ali bin Mas'ud bin Mazen al-Ghassani, to whom Banu Kinana are attributed because he took care of his brother's son, Abd Manaf bin Kinana, after his death, so they were named after him. Al-Imla' al-Mukhtasar. Al-Suhayli said in Al-Rawd al-Unuf 4/173: Banu Ali are Banu Kinana, and he meant: they struck Quraysh because they are from Banu Kinana. (6) 'Maqari' is the plural of 'miqra': He who offers hospitality to a guest, and the vessel in which a guest is served. Al-Mu'jam al-Wasit (Q-R-A). (7) Al-Durar p. 286.

१०१ सूरह अत-तौबा, आयत २

उन्होंने पीढ़ी-दर-पीढ़ी महान गुण विरासत में पाए हैं; वास्तव में, श्रेष्ठ लोग श्रेष्ठ लोगों की ही संतान होते हैं। वे जो अपने बाजुओं से समहरी (भालों)(१) को बल देते हैं, जैसे भारतीय तलवारों के फल(२), जो छोटे नहीं हैं। जलते अंगारों जैसी आँखों से देखने वाले, उनकी दृष्टि कमजोर नहीं है। वे जो अपने नबी के लिए अपनी जान मौत के हाथों बेच देते हैं, गले मिलने (आमने-सामने की लड़ाई) और बार-बार आक्रमण के दिन। वे स्वयं को शुद्ध करते हैं, इसे अपने लिए एक इबादत मानकर, उन काफिरों के खून से जिनसे वे लड़े। वे [युद्ध के] अभ्यस्त हो गए जैसे एक घने जंगल की गहराइयों में मोटी गर्दन वाले, शिकारी शेर(३) अभ्यस्त हो जाते हैं। यदि आप सुरक्षा के लिए उनके पास शरण लें, तो आप स्वयं को पहाड़ी बकरियों के बच्चों(४) के गढ़ों में पाएंगे। उन्होंने बद्र के दिन अली(५) पर ऐसा प्रहार किया कि पूरा निज़ार कबीला उसके सामने नतमस्तक हो गया। यदि लोगों को उनके बारे में मेरा पूरा ज्ञान होता, तो वे लोग जिन पर मैं बहस करता हूँ, मुझ पर विश्वास कर लेते। एक ऐसी कौम जो, जब तारे डूब जाते हैं [बारिश/भोजन की कमी के समय], रात में आने वाले मेहमानों के लिए मेज़बान(६) बन जाते हैं।

फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ताइफ़ से लौटने के बाद मदीना में ज़ुल-हिज्जा, मुहर्रम, सफ़र, रबीउल-अव्वल, रबीउल-आख़िर, जुमाद अल-उला और जुमाद अल-आख़िरा तक ठहरे। वे हिजरी वर्ष नौ के रजब महीने में मुसलमानों के साथ रोमियों के विरुद्ध युद्ध, तबुक के युद्ध के लिए निकले, और यह उनके द्वारा लड़ा गया अंतिम युद्ध था(७)। इब्न जुरैज ने मुजाहिद के हवाले से कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ तबुक से लौटे, तो उन्होंने हज करने का इरादा किया, फिर...

(१) अल-समहरी: भाला। अल-खिजाना १२४/१०। (२) (एम), अल-खिजाना और मुंतहा अल-तलब में: 'कसावाकिल'। दीवान में: 'कसावाकिल'। यहाँ दिया गया पाठ पांडुलिपियों और सीरा से है। 'इंडियन स्वालिफ' से उनका तात्पर्य तलवारों की धार से है, और उनका तात्पर्य भालों से भी हो सकता है क्योंकि वे भारत से संबंधित माने जाते हैं। अल-इमला अल-मुख्तसर, गरीब अल-सियार की व्याख्या में १३८/३ - १३९। (३) 'दरिबू': वे अभ्यस्त हो गए। 'खफिया': एक स्थान जहाँ के शेर प्रसिद्ध हैं। 'ग़ुल्ब': मोटी गर्दन वाले। अल-इमला अल-मुख्तसर १३९/३। (४) 'अल-अघफार', 'ग़ुफ़्र' का बहुवचन है, जो पहाड़ी बकरी का बच्चा होता है। अल-इमला अल-मुख्तसर १३९/३। (५) उनका तात्पर्य अली बिन मसूद बिन माज़ेन अल-ग़स्सानी से है, जिनसे बनू किनाना संबंधित हैं; क्योंकि उन्होंने अपने भाई के पुत्र अब्द मनाफ़ बिन किनाना की मृत्यु के बाद उनकी देखभाल की थी, इसलिए उनका नाम उनके

नाम पर पड़ा। अल-इमला अल-मुख्तसर। अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ १७३/४ में कहा: बनू अली, बनू किनाना हैं, और उनका अर्थ था: उन्होंने कुरैश पर प्रहार किया क्योंकि वे बनू किनाना से हैं। (६) 'मक़ारी', 'मिक्रा' का बहुवचन है: वह जो मेहमान की मेज़बानी करता है, और वह बर्तन जिसमें मेहमान को परोसा जाता है। अल-मुअजम अल-वासीत (क-र-अ)। (७) अल-दुरर पृ. २८६।

۱۰۱ سورة التوبہ، آیت ۲

انہوں نے نسل در نسل شرافت و بزرگی وراثت میں پائی ہے؛ یقیناً بہترین لوگ بہترین لوگوں کی ہی اولاد ہوتے ہیں۔ وہ جو اپنے بازوؤں سے سمہری (نیزوں)(۱) کو زور دیتے ہیں، جیسے ہندوستانی تلواروں کی دھاریں(۲)، جو چھوٹی نہیں ہیں۔ دہکتے ہوئے انگاروں کی طرح آنکھوں سے دیکھنے والے، جن کی بصارت کمزور نہیں ہے۔ وہ جو اپنے نبی کے لیے اپنی جانیں موت کے ہاتھ بیچ دیتے ہیں، گلے ملنے (آمنے سامنے کی لڑائی) اور بار بار حملے کے دن۔ وہ پاکیزگی حاصل کرتے ہیں، اسے اپنے لیے ایک عبادت تصور کرتے ہوئے، ان کافروں کے خون سے جن سے وہ لڑے۔ وہ [جنگ کے] عادی ہو گئے جیسے ایک گھنے جنگل کی گہرائیوں میں موٹی گردن والے، شکاری شیر(۳) عادی ہو جاتے ہیں۔ اگر آپ پناہ کے لیے ان کے پاس آئیں، تو آپ خود کو پہاڑی بکریوں کے بچوں(۴) کے قلعوں میں پائیں گے۔ انہوں نے بدر کے دن علی(۵) پر ایسی ضرب لگائی کہ تمام نزار اس کی ہیبت کے سامنے جھک گئے۔ اگر لوگوں کو ان کے بارے میں میرا پورا علم ہوتا، تو جن سے میں بحث کرتا ہوں وہ میری تصدیق کرتے۔ ایسی قوم کہ جب ستارے غروب ہو جائیں [قحط کے وقت]، تو وہ رات میں آنے والے مہمانوں کی ضیافت کرنے والے(۶) ہوتے ہیں۔

پھر رسول اللہ ﷺ طائف سے واپسی کے بعد مدینہ میں ذوالحجہ، محرم، صفر، ربیع الاول، ربیع الآخر، جمادی الاولیٰ اور جمادی الآخرہ مقیم رہے۔ اور نو ہجری کے رجب میں مسلمانوں کے ساتھ رومیوں کی جنگ، غزوۂ تبوک کے لیے نکلے، اور یہ آپ ﷺ کا آخری غزوہ تھا(۷)۔ ابن جریج نے مجاہد سے روایت کی ہے: جب رسول اللہ ﷺ تبوک سے واپس آئے تو آپ نے حج کا ارادہ کیا، پھر...

(۱) السمہری: نیزہ۔ الخزانہ ۱۰/ ۱۲۴۔ (۲) (م)، الخزانہ اور منتہی الطلب میں: 'کسوافل' ہے۔ دیوان میں: 'کصواقل' ہے۔ متن میں دیا گیا لفظ قلمی نسخوں اور سیرت سے ماخوذ ہے۔ 'سوالفِ ہندی' سے مراد تلواروں کے کنارے ہیں، اور اس سے مراد نیزے بھی ہو سکتے ہیں کیونکہ وہ ہندوستان کی طرف منسوب ہوتے ہیں۔ الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر ۳/ ۱۳۸-۱۳۹۔ (۳) دربوا: وہ عادی ہو گئے۔ خفیہ: ایک مقام جہاں کے شیر مشہور ہیں۔ غُلب: موٹی گردن والے۔ الاملاء المختصر ۳/ ۱۳۹۔ (۴) الاغفار، 'غُفر' کی جمع ہے: اور یہ پہاڑی بکری کا بچہ ہے۔ الاملاء المختصر ۳/ ۱۳۹۔ (۵) اس سے مراد علی بن مسعود بن مازن الغسانی ہیں، جن کی طرف بنو کنانہ منسوب ہیں؛ کیونکہ انہوں نے اپنے بھائی کے بیٹے عبد مناف بن کنانہ کی وفات کے بعد ان کی کفالت کی تھی، تو وہ ان کی طرف منسوب ہو گئے۔ الاملاء المختصر۔ اور سہیلی نے الروض الانف ۴/ ۱۷۳ میں کہا ہے: بنو علی ہی بنو کنانہ ہیں، اور ان کی مراد یہ تھی کہ انہوں نے قریش کو مارا کیونکہ وہ بنو کنانہ سے ہیں۔ (۶) مقاری، 'مقریٰ' کی جمع ہے: وہ جو مہمان کی ضیافت کرتا ہے، اور وہ برتن جس میں مہمان کی تواضع کی جاتی ہے۔ المعجم الوسیط (قرا)۔ (۷) الدرر ص ۲۸۶۔

Surat At-Tawbah: Verse 2 | 102

He said: "Naked polytheists are attending the House (Kaaba) and circumambulating it, so I do not wish to perform Hajj until this is no longer the case"(1). So he sent Abu Bakr as a leader (Amir) for the Hajj, and sent with him forty verses from the beginning of "Bara'ah" (Surat At-Tawbah) to read them to the people of the season (pilgrims). When he left, the Prophet ﷺ called Ali and said: "Go forth with this message from the beginning of 'Bara'ah' and announce it to the people when they gather." Ali set out on the Prophet's ﷺ she-camel, al-Adhba', until he caught up with Abu Bakr as-Siddiq, may Allah be pleased with them both, at Dhu al-Hulayfah. Abu Bakr said to him when he saw him: "[Are you] a leader or a follower?" He replied: "Rather, a follower." Then they proceeded, and Abu Bakr conducted the Hajj for the people according to their customs from the days of Ignorance (Jahiliyyah)(2).

In an-Nasa'i's book, from Jabir: Ali read "Bara'ah" to the people until he finished it a day before the Day of Tarwiyah, on the Day of Arafah, and on the Day of Sacrifice (Eid al-Adha), at the end of Abu Bakr's sermon on those three days. When it was the first day of departure (Nafar), Abu Bakr stood up and addressed the people, telling them how to depart and how to stone (the Jamarat), teaching them their rituals. When he finished, Ali stood up and read "Bara'ah" to the people until he finished it(3).

Sulayman bin Musa said: When Abu Bakr gave the sermon at Arafah, he said: "Rise, O Ali, and deliver the message of the Messenger of Allah ﷺ." So Ali stood up and did so. He said: "Then it occurred to me that all the people might not have witnessed Abu Bakr's sermon, so I began to go around the tents on the Day of Sacrifice"(4).

At-Tirmidhi narrated from Zaid bin Yuthay' who said: We asked Ali: "With what were you sent during the Hajj(5)?" He said: "I was sent with four things: that no naked person should circumambulate the House, and whoever has a treaty with the Prophet ﷺ, it lasts until..."

---

(1) Tafsir Mujahid 1/271, and recorded by at-Tabari 11/309-310. (2) Ad-Durar p. 303, and recorded by at-Tabari 11/316 from Abu Ja'far Muhammad bin Ali bin Hussein bin Ali, and the report of sending Ali with Bara'ah is in Ahmad (7977) and al-Bukhari (4655) from the hadith of Abu Hurairah (RA). (3) Sunan an-Nasa'i (al-Mujtaba) 5/247-248. It includes Abdullah bin Uthman bin Khaytham, about whom an-Nasa'i said: "He is not strong in hadith." (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/6-7, and recorded by at-Tabari 11/321-322. (5) In (m): I asked... about Hajj.

उन्होंने कहा: "नग्न बहुदेववादी काबा के पास आ रहे हैं और उसकी परिक्रमा कर रहे हैं, इसलिए मैं तब तक हज नहीं करना चाहता जब तक कि ऐसा होना बंद न हो जाए"(१)। इसलिए उन्होंने अबू बक्र को हज के अमीर (नेता) के रूप में भेजा, और उनके साथ "बरात" (सूरह अत-तौबा) की शुरुआत की चालीस आयतें भेजीं ताकि वे उन्हें तीर्थयात्रियों को पढ़कर सुना सकें। जब वे निकल गए, तो पैगंबर ﷺ ने अली को बुलाया और कहा: "'बरात' के प्रारंभ से इस संदेश के साथ निकलो और जब लोग इकट्ठा हों तो इसकी घोषणा करो।" अली पैगंबर ﷺ की ऊंटनी, अल-अदबा पर सवार होकर निकले, यहाँ तक कि वे ज़ु अल-हुलेफ़ा में अबू बक्र अस-सिद्दीक़ (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के पास पहुँचे। अबू बक्र ने उन्हें देखकर कहा: "क्या आप अमीर (नेता) हैं या अनुयायी?" उन्होंने उत्तर दिया: "बल्कि, एक अनुयायी।" फिर वे आगे बढ़े, और अबू बक्र ने लोगों के लिए हज का आयोजन उनके जाहिलियत (अज्ञानता) के समय के रीति-रिवाजों के अनुसार किया(२)।

अन-नसाई की पुस्तक में जाबिर से वर्णित है: अली ने तरविया के दिन से एक दिन पहले, अराफाह के दिन और बलिदान के दिन (ईद अल-अज़हा), इन तीन दिनों में अबू बक्र के उपदेश के अंत में लोगों को "बरात" पढ़कर सुनाई यहाँ तक कि उसे पूरा किया। जब विदाई (नफ़र) का पहला दिन था, तो अबू बक्र खड़े हुए और लोगों को संबोधित किया, उन्हें बताया कि कैसे प्रस्थान करना है और कैसे कंकड़ मारना (रमी) है, उन्हें उनके अनुष्ठान सिखाए। जब वे समाप्त कर चुके तो अली खड़े हुए और लोगों को "बरात" पढ़कर सुनाई यहाँ तक कि उसे पूरा किया(३)।

सुलेमान बिन मूसा ने कहा: जब अबू बक्र ने अराफाह में उपदेश दिया, तो उन्होंने कहा: "उठो, ऐ अली, और अल्लाह के रसूल ﷺ का संदेश पहुँचाओ।" अली खड़े हुए और वैसा ही किया। उन्होंने कहा: "फिर मेरे मन में आया कि शायद सभी लोगों ने अबू बक्र का उपदेश नहीं देखा होगा, इसलिए मैं बलिदान के दिन तंबुओं के पास चक्कर लगाने लगा"(४)।

अत-तिर्मिज़ी ने ज़ैद बिन युथई से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमने अली से पूछा: "हज के दौरान आपको क्या लेकर भेजा गया था(५)?" उन्होंने कहा: "मुझे चार चीजों के साथ भेजा गया था: कोई भी नग्न व्यक्ति काबा की परिक्रमा न करे, और जिसके पास पैगंबर ﷺ के साथ कोई संधि है, तो वह..."

---

(१) तफ़सीर मुजाहिद १/२७१, और अत-तबरी द्वारा ११/३०९-३१० में उद्धृत। (२) अद-दुरर पृष्ठ ३०३, और अत-तबरी द्वारा ११/३१६ में अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली बिन हुसैन बिन अली से उद्धृत, और

अली को 'बरात' के साथ भेजने की रिपोर्ट अहमद (७९७७) और अल-बुखारी (४६५५) में अबू हुरैरा की हदीस से है। (३) सुनन अन-नसाई (अल-मुज्तबा) ५/२४७-२४८। इसमें अब्दुल्ला बिन उस्मान बिन खैथम शामिल हैं, जिनके बारे में अन-नसाई ने कहा: "वे हदीस में मजबूत नहीं हैं।" (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/६-७, और अत-तबरी द्वारा ११/३२१-३२२ में उद्धृत। (५) (म) में: मैंने पूछा... हज के बारे में।

انہوں نے کہا: "ننگے مشرک بیت اللہ میں حاضر ہو کر طواف کر رہے ہیں، لہذا میں حج کرنا پسند نہیں کرتا جب تک کہ ایسا ہونا بند نہ ہو جائے"(۱)۔ چنانچہ انہوں نے ابوبکر رضی اللہ عنہ کو امیرِ حج بنا کر بھیجا، اور ان کے ساتھ سورہ "براءت" (توبہ) کی ابتدائی چالیس آیات بھیجیں تاکہ وہ انہیں حج کے ایام میں لوگوں کو سنائیں۔ جب وہ روانہ ہو گئے تو نبی ﷺ نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کو بلایا اور فرمایا: "سورہ 'براءت' کی ان آیات کو لے کر جاؤ اور جب لوگ جمع ہوں تو ان کے سامنے اس کا اعلان کرو"۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نبی ﷺ کی اونٹنی 'عضباء' پر سوار ہو کر نکلے یہاں تک کہ ذوالحلیفہ کے مقام پر ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے جا ملے۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے انہیں دیکھ کر پوچھا: "امیر ہو یا ماتحت؟" انہوں نے جواب دیا: "بلکہ ماتحت"۔ پھر دونوں روانہ ہوئے، اور ابوبکر رضی اللہ عنہ نے لوگوں کو اسی طریقے پر حج کرایا جس پر وہ زمانہ جاہلیت میں تھے(۲)۔

سنن نسائی میں حضرت جابر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: حضرت علی رضی اللہ عنہ نے لوگوں کو سورہ "براءت" سنائی یہاں تک کہ یومِ ترویہ سے ایک دن پہلے، یومِ عرفہ اور یومِ نحر (عید کے دن) کو ابوبکر رضی اللہ عنہ کے خطبے کے اختتام پر اسے مکمل کیا۔ جب واپسی (نفرِ اول) کا دن آیا تو ابوبکر رضی اللہ عنہ کھڑے ہوئے اور لوگوں سے خطاب کیا، انہیں بتایا کہ کس طرح کوچ کرنا ہے اور کس طرح رمی کرنی ہے، انہیں مناسکِ حج سکھائے۔ جب وہ فارغ ہوئے تو حضرت علی رضی اللہ عنہ کھڑے ہوئے اور لوگوں کو سورہ "براءت" سنائی یہاں تک کہ اسے ختم کیا(۳)۔

سلیمان بن موسیٰ کہتے ہیں: جب ابوبکر رضی اللہ عنہ نے عرفہ میں خطبہ دیا تو فرمایا: "اے علی! کھڑے ہو جاؤ اور رسول اللہ ﷺ کا پیغام پہنچا دو"۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ کھڑے ہوئے اور پیغام پہنچایا۔ راوی کہتے ہیں: پھر میرے دل میں خیال آیا کہ شاید تمام لوگوں نے ابوبکر رضی اللہ عنہ کا خطبہ نہ سنا ہو، اس لیے میں یومِ نحر (قربانی کے دن) خیموں میں جا جا کر اعلان کرنے لگا(٤)۔

امام ترمذی نے زید بن یثیع سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے پوچھا: "آپ کو حج کے موقع پر کیا پیغام دے کر بھیجا گیا تھا(٥)؟" انہوں نے کہا: "مجھے چار باتوں کے ساتھ بھیجا گیا تھا: کوئی ننگا شخص بیت اللہ کا طواف نہ کرے، اور جس کا نبی ﷺ کے ساتھ کوئی معاہدہ ہے تو وہ..."

---

(١) تفسیر مجاہد ٢٧١/١، اور اسے طبری نے ٣٠٩/١١ - ٣١٠ میں نقل کیا ہے۔ (٢) الدرر ص ٣٠٣، اور اسے طبری نے ٣١٦/١١ میں ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن علی سے نقل کیا ہے، اور حضرت علی رضی اللہ عنہ کو سورہ براءت دے کر بھیجنے کی روایت احمد (٧٩٧٧) اور بخاری (٤٦٥٥) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے۔ (٣) سنن نسائی (المجتبی) ٢٤٧/٥ - ٢٤٨۔ اس میں عبداللہ بن عثمان بن خثیم ہے، نسائی نے کہا: وہ حدیث میں قوی نہیں ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٦/٢ - ٧ ، اور اسے طبری نے ٣٢١/١١ - ٣٢٢ میں نقل کیا ہے۔ (٥) نسخہ (م) میں: میں نے پوچھا... حج کے بارے میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 2 (Page 103)

...its duration; and whoever had no treaty, his period was four months. 'No soul shall enter Paradise except a believing soul, and Muslims and polytheists shall not gather after this year.' He said: This is a Hasan Sahih Hadith (1). An-Nasa'i narrated it and said: 'So I kept calling out until my voice became hoarse' (2). Abu Omar (3) said: Ali was sent to renounce the covenant with everyone who had one, and to enjoin upon them that no polytheist should perform Hajj after that year, and no one should circumambulate the House (Kaaba) naked. Abu Bakr established the Hajj in that year, the ninth year. Then the Messenger of Allah ﷺ performed Hajj the following year from Medina, which was the only Hajj he performed; thus his Hajj fell in Dhu al-Hijjah. He said: 'Time has turned back' (the full Hadith) (4), as will be explained later in the verse about intercalation (Nasi'). And Hajj was fixed in Dhu al-Hijjah until the Day of Resurrection. Mujahid mentioned: Abu Bakr performed Hajj in Dhu al-Qi'dah of the ninth year (5). Ibn al-Arabi (6) said: The wisdom in giving 'Bara'ah' (the declaration of disavowal) to Ali was: that 'Bara'ah' included the breaking of the treaty that the Prophet ﷺ had concluded. It was the custom of the Arabs that a contract could only be dissolved by the one who made it or a man from his household. Therefore, the Prophet ﷺ wanted to silence the arguments of the Arabs with proof, and send his Hashimite cousin from his household to break the treaty so that no spokesperson remained for them. Az-Zajjaj mentioned a similar meaning (7). Thirdly: The scholars said: The verse includes the permissibility of breaking treaties between us and the polytheists. This has two cases: First, when the period between us and them expires, we notify them of war. Notification is optional. Second: If we fear treachery from them, we renounce their treaty to them as previously mentioned. Ibn Abbas: The verse is abrogated; for the Prophet ﷺ made a treaty, then renounced the treaty when he was commanded to fight.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3092), the word 'Sahih' is not in its printed version, but it is confirmed in At-Tuhfah 7/375, and it was also narrated by Ahmad (594). (2) Al-Mujtaba 5/234, and it is in Ahmad (7977). His saying: 'Sahala sawti' means: my voice became hoarse. An-Nihayah (Sahal). (3) In Ad-Durar p. 304. (4) Narrated by Ahmad (20386), Al-Bukhari (3197), and Muslim (1679) from the Hadith of Abu Bakrah (may Allah be pleased with him). (5) Narrated at length by Abd al-Razzaq in at-Tafsir 2/275-276, and at-Tabari 11/454-455. (6) In Ahkam al-Qur'an 2/887. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/428.

सूरह अत-तौबा: आयत २ (पृष्ठ १०३)

...इसकी अवधि; और जिसका कोई अनुबंध (संधि) नहीं था, उसकी अवधि चार महीने थी। 'स्वर्ग में केवल एक मोमिन (आस्थावान) आत्मा ही प्रवेश करेगी, और इस वर्ष के बाद मुस्लिम और बहुदेववादी (मुशरिक) एक साथ नहीं होंगे।' उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है (१)। और इसे अन-नसाई ने उल्लेख किया और कहा: 'तो मैं पुकारता रहा यहाँ तक कि मेरी आवाज़ बैठ गई' (२)। अबू उमर (३) ने कहा: अली को भेजा गया था ताकि हर संधि करने वाले की संधि को समाप्त कर दें, और उन्हें यह वचन दें कि उस वर्ष के बाद कोई बहुदेववादी हज नहीं करेगा, और कोई भी व्यक्ति नग्न होकर घर (काबा) का तवाफ (परिक्रमा) नहीं करेगा। और अबू बक्र ने उस वर्ष, नौवें वर्ष में हज का आयोजन किया। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने अगले वर्ष मदीना से अपना वह हज किया जिसके अलावा उन्होंने कोई अन्य हज नहीं किया था; तो उनका हज ज़ुल-हिज्जा में हुआ। उन्होंने कहा: 'निश्चित रूप से समय घूमकर (अपने मूल स्थान पर) आ गया है' (पूरी हदीस) (४), जैसा कि 'नसी' (महीनों के हेरफेर) की आयत में आगे इसका विवरण आएगा। और प्रलय के दिन तक ज़ुल-हिज्जा में हज निश्चित हो गया। मुजाहिद ने उल्लेख किया: अबू बक्र ने नौवें वर्ष के ज़ुल-क़ादा में हज किया (५)। इब्न अल-अरबी (६): अली को 'बरात' (अस्वीकरण) सौंपने में ज्ञान यह था: कि 'बरात' में उस संधि को तोड़ने का विवरण था जो नबी ﷺ ने की थी, और अरबों की यह परंपरा थी कि अनुबंध केवल वही तोड़ सकता है जिसने इसे बनाया हो, या उसके घर का कोई व्यक्ति; इसलिए नबी ﷺ ने प्रमाण के साथ अरबों के तर्कों को शांत करना चाहा, और अपने घर से अपने हाशिमी चचेरे भाई को भेजा ताकि वे संधि को तोड़ दें, ताकि उनके पास बोलने के लिए कोई न रहे। अज़-ज़ज्जाज (७) ने भी यही अर्थ बताया है। तीसरी बात: विद्वानों ने कहा: आयत हमारे और बहुदेववादियों के बीच संधि को समाप्त करने की अनुमति को शामिल करती है। इसकी दो स्थितियाँ हैं: पहली स्थिति वह है जब हमारे और उनके बीच की अवधि समाप्त हो जाती है, तो हम उन्हें युद्ध की सूचना देते हैं। सूचना देना वैकल्पिक है। दूसरी स्थिति: यह कि हमें उनसे विश्वासघात का डर हो; तो हम उनकी संधि उन्हें वापस कर देते हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। इब्न अब्बास: और आयत निरस्त (मनसूख़) है; क्योंकि नबी ﷺ ने संधि की थी, फिर जब उन्हें युद्ध का आदेश दिया गया तो उन्होंने संधि को समाप्त कर दिया।

---

(१) सुनन अत-तिर्मिज़ी (३०९२), और इसके मुद्रित संस्करण में 'सहीह' शब्द नहीं है, और यह अत-तुहफ़ा ७/३७५ में पुष्ट है, और इसे अहमद (५९४) ने भी उल्लेख किया है। (२) अल-मुज्तबा ५/२३४, और यह अहमद (७९७७) के पास है। उनका कथन: 'सहला सौती', अर्थात्: मेरी आवाज़ बैठ गई।

अन-निहाया (सहल)। (३) अद-दुरर पृष्ठ ३०४ में। (४) इसे अहमद (२०३८६), अल-बुखारी (३१९७), और मुस्लिम (१६७९) ने अबू बकरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उल्लेख किया है। (५) इसे विस्तार से अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर २/२७५-२७६ में, और अत-तबरी ने ११/४५४-४५५ में उल्लेख किया है। (६) अहकाम अल-क़ुरआन २/८८७ में। (७) मानी अल-क़ुरआन २/४२८ में।

سورة التوبہ: آیت ۲ (صفحہ ۱۰۳)

...اس کی مدت؛ اور جس کا کوئی معاہدہ نہ تھا اس کی مہلت چار ماہ تھی۔ 'جنت میں کوئی بھی مومن جان کے علاوہ داخل نہیں ہوگا، اور اس سال کے بعد مسلمان اور مشرکین اکٹھے نہیں ہوں گے۔' انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۱)۔ اور اسے النسائی نے روایت کیا اور کہا: 'پس میں پکارتا رہا یہاں تک کہ میری آواز بیٹھ گئی' (۲)۔ ابو عمر (۳) نے کہا: علی (رضی اللہ عنہ) کو ہر معاہدے والے کے پاس اس کا معاہدہ ختم کرنے کے لیے بھیجا گیا تھا، اور ان کو یہ بتانے کے لیے کہ اس سال کے بعد کوئی مشرک حج نہیں کرے گا، اور کوئی شخص ننگے ہو کر بیت اللہ کا طواف نہیں کرے گا۔ اور ابو بکر (رضی اللہ عنہ) نے اس سال، سن نو ہجری میں حج قائم کیا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے اگلے سال مدینہ سے اپنا وہ حج کیا جس کے علاوہ انہوں نے کوئی حج نہیں کیا تھا؛ تو آپ ﷺ کا حج ذوالحجہ میں واقع ہوا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: 'بے شک وقت گھوم کر وہیں آ گیا ہے' (حدیث کا ٹکڑا) (۴)، جیسا کہ نسیء (مہینوں کے آگے پیچھے کرنے) کی آیت میں اس کا بیان آئے گا۔ اور قیامت تک کے لیے ذوالحجہ میں حج ثابت ہو گیا۔ مجاہد نے ذکر کیا: ابوبکر (رضی اللہ عنہ) نے سن نو ہجری کے ذوالقعدہ میں حج کیا (۵)۔ ابن العربی (۶): 'برات' علی (رضی اللہ عنہ) کو دینے میں حکمت یہ تھی کہ: 'برات' اس عہد کو توڑنے پر مشتمل تھی جو نبی ﷺ نے کیا تھا، اور عربوں کا دستور تھا کہ معاہدہ صرف وہی شخص توڑ سکتا ہے جس نے اسے کیا ہو، یا اس کے گھر والوں میں سے کوئی شخص؛ لہٰذا نبی ﷺ نے چاہا کہ حجت کے ساتھ عربوں کی زبانیں بند کر دیں، اور اپنے گھرانے سے اپنے ہاشمی چچازاد بھائی کو بھیجیں تاکہ وہ معاہدہ توڑ دیں، یہاں تک کہ ان کے پاس بولنے والا کوئی باقی نہ رہے۔ زجاج (۷) نے بھی یہی معنی بیان کیا ہے۔ تیسرا نکتہ: علماء نے کہا: آیت ہمارے اور مشرکین کے درمیان معاہدہ ختم کرنے کے جواز پر مشتمل

ہے۔ اور اس کی دو حالتیں ہیں: پہلی حالت وہ ہے جب ہمارے اور ان کے درمیان مدت ختم ہو جائے تو ہم انہیں جنگ کی اطلاع دے دیں۔ اور اطلاع دینا اختیاری ہے۔ دوسری حالت: یہ کہ ہمیں ان کی طرف سے غداری کا خوف ہو؛ تو ہم ان کی طرف ان کا معاہدہ پھینک دیں جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ ابن عباس: اور آیت منسوخ ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے معاہدہ کیا تھا، پھر جب آپ کو قتال کا حکم دیا گیا تو آپ نے معاہدہ ختم کر دیا۔

---

(۱) سنن ترمذی (۳۰۹۲)، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'صحیح' کا لفظ نہیں ہے، اور یہ التحفہ ۷/۳۷۵ میں ثابت ہے، اور اسے احمد (۵۹۴) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) المجتبیٰ ۵/۲۳۴، اور یہ احمد (۷۹۷۷) کے پاس ہے۔ ان کا قول: 'صحل صوتی'، یعنی: آواز بیٹھ گئی۔ النہایہ (صحل)۔ (۳) الدرر ص ۳۰۴ میں۔ (۴) اسے احمد (۲۰۳۸۶)، بخاری (۳۱۹۷) اور مسلم (۱۶۷۹) نے حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۲۷۵-۲۷۶ اور طبری نے ۱۱/۴۵۴-۴۵۵ میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن ۲/۸۸۷ میں۔ (۷) معانی القرآن ۲/۴۲۸ میں۔

104 Surah At-Tawbah: Verse 3

The Almighty's saying: {And an announcement from Allah and His Messenger to the people on the day of the Great Pilgrimage that Allah is disassociated from the disbelievers, and [so is] His Messenger. So if you repent, that is better for you; but if you turn away, then know that you will not cause failure to Allah. And give tidings to those who disbelieve of a painful punishment.}

In it are three issues: First: His saying, {And an announcement}: Announcement (adhan) linguistically means informing without dispute (1). It is coordinated with "Bara'ah" (Dissociation). {to the people}: People here refers to all creation. {on the day of the Great Pilgrimage}: This is an adverbial phrase of time, and the operating word (amil) in it is "adhan," even though it has been described by His saying: "from Allah," because the essence of the verb remains in it, and it operates on adverbs. It was also said: the operating word is "mukhzi" (humiliating), and it is not correct for "adhan" to operate because it has been described, thus moving out of the status of a verb (2). Second: Scholars differed concerning the "Great Pilgrimage" (Al-Hajj al-Akbar). It was said: The Day of Arafah. This was narrated from Umar, Uthman, Ibn Abbas, Tawus, and Mujahid (3). This is the school of Abu Hanifa, and Ash-Shafi'i held this view (4). And from Ali, Ibn Abbas also, Ibn Mas'ud, Ibn Abi Awfa, and al-Mughirah bin Shu'bah that it is the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr). This was chosen by al-Tabari (5). Ibn Umar narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) stood on the Day of Sacrifice during the pilgrimage he performed and said: "What day is this?" They said: "The Day of Sacrifice." He said: "This is the day of the Great Pilgrimage." Reported by Abu Dawud (6).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/883. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/5. (3) Al-Tabari reported their statements except that of Uthman 11/322 - 324. (4) Thus the author mentioned from ash-Shafi'i and Abu Hanifa, and Ibn al-Arabi also mentioned it from ash-Shafi'i in Ahkam al-Qur'an 2/886, and al-Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'lim 4/458. Al-Nawawi refuted it in al-Majmu' 8/170 and said: Rather, the school of ash-Shafi'i and his companions is that it is the Day of Sacrifice. Finished. Ibn Abd al-Barr mentioned in al-Tamhid 1/126 a disagreement among the companions of ash-Shafi'i on this issue. Then he said: Likewise, the companions of Abu Hanifa differed, and nothing is explicitly stated from him. (5) In al-Tafsir 11/336, and in it is the extraction of the statement of the mentioned Imams and others who held this view. (6) In his Sunan (1945), and it was also reported by Ibn Majah (3058), and al-Bukhari mentioned it as a hanging narration after hadith (1742).

१०४ सूरह अत-तौबाह: आयत ३

सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह और उसके रसूल की ओर से लोगों के लिए महान हज के दिन एक घोषणा है कि अल्लाह मुशरिकों (बहुदेववादियों) से विरक्त है और उसका रसूल भी। तो यदि तुम तौबा (पश्चाताप) कर लो तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है; और यदि तुम मुँह मोड़ लो, तो जान लो कि तुम अल्लाह को हरा नहीं सकोगे। और उन लोगों को जो काफिर हो गए, दर्दनाक अज़ाब (यातना) की खुशखबरी दे दो।}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {एक घोषणा}: अज़ान (घोषणा) का भाषाई अर्थ बिना किसी मतभेद के'सूचना देना' है (१)। यह "बरात" (विरक्ति) शब्द पर आधारित है। {लोगों के लिए}: यहाँ 'लोग' से तात्पर्य पूरी सृष्टि से है। {महान हज के दिन}: यह एक समय सूचक क्रियाविशेषण है, और इसमें कार्य करने वाला शब्द (आम्र) "अज़ान" है, हालाँकि इसे "अल्लाह की ओर से" कह कर वर्णित किया गया है, क्योंकि इसमें क्रिया का प्रभाव बाकी है, और यह क्रियाविशेषणों पर कार्य करती है। यह भी कहा गया है: कार्य करने वाला शब्द "मुख़ज़ी" (अपमानित करने वाला) है, और "अज़ान" का कार्य करना सही नहीं है; क्योंकि इसे वर्णित किया जा चुका है, इसलिए यह क्रिया के नियम से बाहर हो गया है (२)। दूसरा: विद्वानों में "हज-ए-अकबर" (महान हज) के बारे में मतभेद है; तो कहा गया: अराफात का दिन। यह उमर, उस्मान, इब्न अब्बास, ताऊस और मुजाहिद से वर्णित है (३)। यह अबू हनीफ़ा का मज़हब है, और यही शाफ़ई ने भी कहा है (४)। और अली, इब्न अब्बास, इब्न मसूद, इब्न अबी औफ़ा और मुग़ीरा बिन शोबा से भी वर्णित है कि यह 'नह्र' (क़ुर्बानी) का दिन है। और तबरी ने इसी को चुना है (५)। इब्न उमर ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस हज के दौरान क़ुर्बानी के दिन खड़े होकर पूछा: "यह कौन सा दिन है?" उन्होंने कहा: 'नह्र' (क़ुर्बानी) का दिन। तो आपने फ़रमाया: "यह महान हज का दिन है।" इसे अबू दाऊद ने उद्धृत किया है (६)।

(१) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी २/८८३। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५। (३) तबरी ने उस्मान के कथन के अलावा उनके कथनों को उद्धृत किया है ११/३२२-३२४। (४) लेखक ने शाफ़ई और अबू हनीफ़ा के बारे में इसी तरह उल्लेख किया है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान २/८८६ में शाफ़ई से भी इसका उल्लेख किया है, और अल-क़ादी अयाज़ ने इकमाल अल-मुअल्लिम ४/४५८ में। अल-नववी ने अल-मजमूअ ८/१७० में इसका खंडन किया और कहा: बल्कि शाफ़ई और उनके साथियों का मज़हब यह है कि यह क़ुर्बानी का दिन है। समाप्त। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १/१२६ में इस मसले पर शाफ़ई के साथियों के बीच मतभेद का उल्लेख किया है। फिर

उन्होंने कहा: इसी तरह अबू हनीफ़ा के साथियों में भी मतभेद है, और उनसे कोई स्पष्ट बात वर्णित नहीं है। (५) तफ़सीर ११/३३६ में, और इसमें उल्लेखित इमामों और अन्य लोगों के कथनों का विवरण है जिन्होंने यह बात कही। (६) अपनी सुनन (१९४५) में, और इसे इब्न माजाह (३०५८) ने भी उद्धृत किया है, और बुखारी ने हदीस (१७४२) के बाद इसे बिना सनद के उल्लेख किया है।

۱۰۴ سورة التوبہ: آیت ۳

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ ۙ وَرَسُولُهُ ۚ فَإِن تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۖ وَإِن تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ ۗ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ ترجمہ: {اور اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے لوگوں کو بڑے حج کے دن اطلاع دی جاتی ہے کہ اللہ مشرکوں سے بیزار ہے اور اس کا رسول بھی۔ پس اگر تم توبہ کر لو تو وہ تمہارے لیے بہتر ہے؛ اور اگر تم نے روگردانی کی تو جان رکھو کہ تم اللہ کو ہرگز ہرا نہیں سکو گے۔ اور کافروں کو دردناک عذاب کی خوشخبری سنا دو۔}

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَذَانٌ﴾ لغت میں اذان کے معنی بلا اختلاف اطلاع دینے کے ہیں (۱)۔ اور یہ «براءة» پر عطف ہے۔ ﴿إِلَى النَّاسِ﴾ یہاں لوگوں سے مراد تمام مخلوق ہے۔ ﴿يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ﴾ یہ ظرف ہے، اور اس میں عامل «أذان» ہے اگرچہ اس کی صفت «مِنَ الله» سے بیان کی گئی ہے، کیونکہ اس میں فعل کی بو باقی ہے، اور وہ ظروف میں عمل کرتی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس میں عامل «مُخزي» (رسوا کرنے والا) ہے، اور «أذان» کا عمل کرنا صحیح نہیں؛ کیونکہ اس کی صفت بیان کر دی گئی ہے، لہذا یہ فعل کے حکم سے نکل گیا (۲)۔ دوسرا: حجِ اکبر کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ کہا گیا: یہ عرفہ کا دن ہے۔ یہ حضرت عمر، عثمان، ابن عباس، طاوس اور مجاہد سے مروی ہے (۳)۔ یہ امام ابو حنیفہ کا مذہب ہے، اور یہی امام شافعی نے بھی کہا ہے (۴)۔ اور حضرت علی، ابن عباس، ابن مسعود، ابن ابی اوفیٰ اور مغیرہ بن شعبہ سے مروی ہے کہ یہ یومِ نحر (قربانی کا دن) ہے۔ اور امام طبری نے اسی کو اختیار کیا ہے (۵)۔ حضرت ابن عمر نے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اس حج کے دوران

جس میں آپ نے حج کیا تھا، یومِ نحر کو کھڑے ہو کر فرمایا: "یہ کون سا دن ہے؟" لوگوں نے کہا: یومِ نحر۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ حجِ اکبر کا دن ہے"۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے (۶)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۸۸۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۵۔ (۳) طبری نے حضرت عثمان کے سوا ان کے اقوال نقل کیے ہیں ۱۱/ ۳۲۲ - ۳۲۴۔ (۴) مصنف نے امام شافعی اور امام ابو حنیفہ کے بارے میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن ۲/ ۸۸۶ میں امام شافعی سے بھی اسے ذکر کیا ہے، اور قاضی عیاض نے اکمال المعلم ۴/ ۴۵۸ میں۔ امام نووی نے المجموع ۸/ ۱۷۰ میں اس کی تردید کی اور کہا: بلکہ امام شافعی اور ان کے اصحاب کا مذہب یہ ہے کہ یہ یومِ نحر ہے۔ اھ اور ابن عبد البر نے التمہید ۱/ ۱۲۶ میں اس مسئلہ میں اصحابِ شافعی کے درمیان اختلاف کا ذکر کیا ہے۔ پھر فرمایا: اسی طرح اصحابِ ابو حنیفہ کا بھی اختلاف ہے، اور خود ان سے کوئی بات منصوص نہیں۔ (۵) التفسیر ۱۱/ ۳۳۶ میں، اور اس میں مذکورہ ائمہ اور دیگر حضرات کے اقوال کی تخریج ہے جنہوں نے یہ قول کہا ہے۔ (۶) اپنی سنن (۱۹۴۵) میں، اور اسے ابن ماجہ (۳۰۵۸) نے بھی روایت کیا ہے، اور بخاری نے حدیث (۱۷۴۲) کے بعد اسے معلقاً ذکر کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 3 - 105

Al-Bukhari narrated from Abu Huraira who said: Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) sent me among those who called out on the Day of Sacrifice at Mina: "No polytheist shall perform Hajj after this year, nor shall anyone circumambulate the House naked." And the Day of the Great Pilgrimage (Al-Hajj Al-Akbar) is the Day of Sacrifice. It was only called "Great" because people used to say "Lesser Hajj" (Al-Hajj Al-Asghar). Thus, Abu Bakr renounced [the polytheists] to the people in that year, and no polytheist performed Hajj during the year of the Farewell Pilgrimage in which the Prophet (peace be upon him) performed Hajj (1).

Ibn Abi Awfa said: The Day of Sacrifice is the Day of the Great Pilgrimage; on it blood is shed [sacrificed], hair is removed, the filth [Tafath] is discarded, and the prohibitions are lifted (2). This is the school of thought of Malik; because on the Day of Sacrifice, the whole Hajj takes place; for the standing [at Arafat] is on its night, and the stoning, sacrifice, shaving, and circumambulation are on its morning (3).

The former group argued with the hadith of [Muhammad ibn Qays ibn] Makhramah that the Prophet (peace be upon him) said: "The Day of the Great Pilgrimage is the day of Arafah" (4). Narrated by Isma'il al-Qadi.

Al-Thawri and Ibn Jurayj said: The Great Pilgrimage is all the days of Mina. This is like saying: the day of Siffin, the day of Al-Jamal, and the day of Bu'ath; referring to the era and time, not the specific day itself (5).

It was narrated from Mujahid: The Great Pilgrimage is Al-Qiran (joining Hajj and Umrah), and the Lesser is Al-Ifrad (Hajj alone). And this has nothing to do with the verse (6).

(1) Sahih al-Bukhari (3177), and it is with Muslim (1347). Ahmad narrated something similar (7977). His statement from it: "and the Day of the Great Pilgrimage is the Day of Sacrifice" is from the words of Humayd ibn Abd al-Rahman, the narrator of the hadith from Abu Huraira, as in the aforementioned hadith of Muslim and the hadith of al-Bukhari (4657). (2) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/267, al-Tabari 11/325 and 332, and mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/886. Al-Tafath in rituals: consists of things like clipping nails and mustaches, shaving pubic hair, and so on. Al-Qamus (Tafath). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/5. (4) Narrated by Abu Dawud in al-Marasil (151), Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/267, al-Tabari 11/323, and al-Bayhaqi 5/125, and what was between brackets is from these sources. Muhammad ibn Qays ibn

Makhramah is the son of al-Muttalib ibn Abd Manaf al-Muttalibi, who narrated from the Prophet (peace be upon him) as a Mursal hadith, and it is said: he saw him. Al-Tahdhib 3/680. (5) Tafsir al-Baghawi 2/268, and al-Tabari 11/336 narrated their statement. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/5 and the report of Mujahid was narrated by al-Tabari 11/338.

सूरह अत-तौबा: आयत ३ - १०५

अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मुझे उन लोगों में भेजा जिन्होंने मिना में कुर्बानी के दिन घोषणा की थी: "इस साल के बाद कोई भी मुशरिक (बहुदेववादी) हज नहीं करेगा, और न ही कोई नग्न होकर बैतुल्लाह (काबा) का तवाफ करेगा।" और 'हज-ए-अकबर' (महान हज) का दिन कुर्बानी का दिन है। इसे 'अकबर' (महान) इसलिए कहा गया क्योंकि लोग 'हज-ए-असगर' (छोटा हज) कहते थे। चुनांचे अबू बक्र ने उस वर्ष लोगों के बीच [मुशरिकों से] संबंध विच्छेद की घोषणा की, और विदाई हज के वर्ष जिसमें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हज किया था, किसी मुशरिक ने हज नहीं किया (१)।

इब्न अबी औफ़ा ने कहा: कुर्बानी का दिन 'हज-ए-अकबर' का दिन है, इसमें खून बहाया जाता है (कुर्बानी दी जाती है), बाल उतारे जाते हैं, मैल (तफ़थ) दूर किया जाता है, और एहराम की पाबंदियां खत्म हो जाती हैं (२)। और यही इमाम मलिक का मज़हब (विचार) है; क्योंकि कुर्बानी के दिन ही पूरा हज होता है; क्योंकि अराफ़ात में ठहरना उसकी रात में होता है, और रमी (कंकड़ मारना), कुर्बानी, बाल काटना (हलक़) और तवाफ़ उसके अगले दिन सुबह होते हैं (३)।

पिछलों ने [मुहम्मद बिन कैस बिन] मख्रमा की हदीस से दलील पेश की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "हज-ए-अकबर का दिन अराफा का दिन है" (४)। इसे इस्माइल अल-क़ादी ने रिवायत किया है।

अत-थौरी और इब्न जुरैज ने कहा: हज-ए-अकबर मिना के तमाम दिन हैं। यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: सिफ़ीन का दिन, जमल का दिन, और बुआत का दिन; इससे मुराद वो समय और काल होता है, न कि वही विशेष दिन (५)।

मुजाहिद से रिवायत है: हज-ए-अकबर 'क़िरान' (हज और उमराह साथ करना) है, और असगर 'इफ़राद' (सिर्फ हज करना) है। और इस बात का आयत से कोई लेना-देना नहीं है (६)।

(१) सहीह अल-बुखारी (३१७७), और यह मुस्लिम (१३४७) के पास भी है। अहमद ने इसे इसी तरह रिवायत किया (७९७७)। और उनका यह कहना कि: "हज-ए-अकबर का दिन कुर्बानी का दिन है", हदीस के रावी हमीद बिन अब्द अल-रहमान का कथन है, जैसा कि मुस्लिम की उल्लिखित हदीस और बुखारी की हदीस (४६५७) में है। (२) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर २/२६७ में, और अल-तबरी ने ११/३२५ और ३३२ में रिवायत किया है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरआन

२/८८६ में इसका उल्लेख किया है। मनासिक (हज के कार्यों) में 'तफ़थ' का अर्थ है: नाखून और मूंछें काटना, बगल और गुप्त अंगों के बाल साफ करना, आदि। अल-कामूस (तफ़थ)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/५। (४) इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (१५१) में, अब्द अल-रज्ज़ाक ने तफ़सीर २/२६७ में, अल-तबरी ने ११/३२३ में, और अल-बैहकी ने ५/१२५ में रिवायत किया है, और जो कोष्ठक के बीच है वह इन स्रोतों से है। मुहम्मद बिन कैस बिन मख़्रमा अल-मुत्तलिब बिन अब्द मनाफ अल-मुत्तलिबी के बेटे हैं, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुरसल रिवायत की है और कहा जाता है कि उन्होंने आपको देखा था। अल-तहजीब ३/६८०। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/२६८, और अल-तबरी ११/३३६ ने उनके कथन को उद्धृत किया है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/५ और मुजाहिद का कथन अल-तबरी ११/३३८ द्वारा रिवायत किया गया है।

سورہ التوبہ: آیت ۳ - ۱۰۵

اور بخاری نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے مجھے ان لوگوں میں بھیجا جو یوم النحر (قربانی کے دن) منیٰ میں یہ اعلان کر رہے تھے: "اس سال کے بعد کوئی مشرک حج نہیں کرے گا، اور نہ ہی کوئی برہنہ ہو کر بیت اللہ کا طواف کرے گا۔" اور حجِ اکبر کا دن یوم النحر ہے۔ اور اسے اکبر (بڑا) اس لیے کہا گیا کیونکہ لوگ حجِ اصغر (چھوٹا حج) بھی کہتے تھے۔ چنانچہ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے اس سال لوگوں کے سامنے [مشرکوں سے] بیزاری کا اعلان کر دیا، پس اس کے بعد حجۃ الوداع والے سال جس میں نبی کریم ﷺ نے حج کیا، کسی مشرک نے حج نہیں کیا (۱)۔

اور ابن ابی اوفیٰ نے کہا: یوم النحر حجِ اکبر کا دن ہے، اس میں خون بہایا جاتا ہے (قربانی کی جاتی ہے)، بال اتارے جاتے ہیں، میل کچیل (تَفَث) دور کیا جاتا ہے، اور احرام کی پابندیاں ختم ہو جاتی ہیں (۲)۔ اور یہی امام مالک کا مذہب ہے؛ کیونکہ یوم النحر میں پورا حج ہوتا ہے؛ اس لیے کہ وقوف (عرفات) اس کی رات میں ہوتا ہے، اور رمی، قربانی، حلق (سر منڈوانا) اور طواف اس کی صبح میں ہوتے ہیں (۳)۔

پہلے گروہ نے [محمد بن قیس بن] مخرمہ کی حدیث سے استدلال کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «حجِ اکبر کا دن یومِ عرفہ ہے» (۴)۔ اسے اسماعیل القاضی نے روایت کیا ہے۔

اور ثوری اور ابن جریج نے کہا: حجِ اکبر منیٰ کے تمام دن ہیں۔ اور یہ ایسے ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: یومِ صفین، یومِ جمل، اور یومِ بعاث؛ اس سے مراد وہ زمانہ اور وقت ہوتا ہے، نہ کہ خاص وہی ایک دن (۵)۔

اور مجاہد سے مروی ہے کہ: حجِ اکبر 'قران' (حج اور عمرہ ایک ساتھ کرنا) ہے، اور اصغر 'افراد' (صرف حج کرنا) ہے۔ اور یہ بات آیت کے مفہوم میں سے نہیں ہے (۶)۔

(۱) صحیح بخاری (۳۱۷۷)، اور یہ مسلم (۱۳۴۷) میں بھی ہے۔ احمد نے اسے اپنی مسند (۷۹۷۷) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: "اور حجِ اکبر کا دن یوم النحر ہے"، یہ حدیث کے راوی حمید بن عبد الرحمن کا کلام ہے، جیسا کہ مسلم کی مذکورہ حدیث اور بخاری کی حدیث (۴۶۵۷) میں ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/۲۶۷ میں، اور طبری نے ۱۱/۳۲۵ اور ۳۳۲ میں روایت کیا ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن ۲/۸۸۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور مناسک میں 'تَفَث' سے مراد ناخن تراشنا، مونچھیں کاٹنا، زیرِ ناف بال صاف کرنا وغیرہ ہے۔ القاموس (تفث)۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/۵۔ (۴) اسے ابو داؤد نے المراسیل (۱۵۱) میں، عبد الرزاق نے التفسیر ۲/۲۶۷ میں، طبری نے ۱۱/۳۲۳ میں، اور بیہقی نے ۵/۱۲۵ میں روایت کیا ہے، اور جو کچھ کوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ انہی مصادر سے ہے۔ اور محمد بن قیس بن مخرمہ، المطلب بن عبد مناف المطلبی کے بیٹے ہیں، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے مرسل روایت کی ہے اور کہا جاتا ہے کہ انہیں شرفِ زیارت حاصل ہے۔ التہذیب ۳/ ۶۸۰۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/۲۶۸، اور طبری نے ۱۱/۳۳۶ میں ان کا قول روایت کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/۵ اور مجاہد کا اثر طبری نے ۱۱/۳۳۸ میں روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 3 106

From him and from 'Ata: The Major Hajj is the one in which there is the standing at Arafah, and the Minor [Hajj] is the 'Umrah(1). And from Mujahid also: All the days of Hajj(2). Al-Hasan and Abdullah bin al-Harith bin Nawfal said: It was only called the Day of the Major Hajj because in that year Muslims and polytheists performed Hajj, and on that day the festivals of the [different] faiths coincided: Jews, Christians, and Magians. Ibn Atiyyah said: This is a weak reason for Allah, the Mighty and Sublime, to describe it in His Book as the "Major" for this [reason]. It is also reported from Al-Hasan: It was only called "Major" because Abu Bakr performed Hajj in it and treaties were cast aside in it. And this [is the saying] that resembles the view of Al-Hasan(3). Ibn Sirin said: The Day of the Major Hajj is the year in which the Prophet ﷺ performed the Farewell Pilgrimage, and nations performed Hajj with him in it(4). Third: His, the Exalted, saying: {That Allah is free from obligation to the polytheists, and [so is] His Messenger}. "Anna" (that) with the fat-hah is in the accusative position, and the estimation is: "By the fact that Allah". And whoever recites it with the kasrah estimates it with the meaning: He said: "Indeed, Allah". "Bari'un" (free from obligation) is the predicate of "Anna". "Wa Rasuluhu" (and His Messenger) is conjoined to the position [of Allah], or if you wish, to the implicit nominative pronoun in "Bari'un". Both are good; because the speech has become lengthy(5). And if you wish, it is the subject (mubtada') and the predicate is omitted; the estimation being: "And His Messenger is free from obligation to them"(6). And whoever recites: "Wa Rasulahu" with the nasb (accusative) - and it is Al-Hasan and others - conjoins it to the name of Allah, the Mighty and Sublime, based on the literal phrasing (lafz)(7).

(1) Their two sayings were reported by At-Tabari 11/338-339. (2) Tafsir Mujahid 1/272-273, and this saying, and what was previously mentioned from him and from Ath-Thawri that the Major Hajj is all the days of Mina, their meaning is the same. See Tafsir At-Tabari 11/335-336. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/6, and what was previously between brackets is from it, and At-Tabari reported the mentioned reports 11/337-338. (4) Mentioned by An-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/183, and Al-Baghawi 2/268. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/202, and the recitation "Inna Allah" with the kasrah of the hamza is among the irregular recitations (shadhdhah), and Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 3/7, and Abu Hayyan in Al-Bahr 5/6 from Al-Hasan and Al-A'raj. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/322, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/7. (7) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/325, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/6, except that Makki attributed the recitation to Isa bin 'Umar, =

सूरह अत-तौबाह: आयत 3 106

उनसे और अता से: 'हज-ए-अकबर' (बड़ा हज) वह है जिसमें अराफाह में ठहरना होता है, और 'हज-ए-असगर' (छोटा हज) उमरा है(1)। मुजाहिद से यह भी वर्णित है: हज के सभी दिन(2)। अल-हसन और अब्दुल्ला बिन अल-हारिस बिन नौफल ने कहा: इसे 'यौम अल-हज्ज अल-अकबर' (बड़े हज का दिन) इसलिए कहा गया क्योंकि उस वर्ष मुसलमानों और मुशरिकों दोनों ने हज किया था, और उस दिन विभिन्न धर्मों के त्यौहार एक साथ पड़े थे: यहूदी, ईसाई और पारसी। इब्न अतिया ने कहा: अल्लाह अज़-व-जल्ल का अपनी किताब में इसे 'अकबर' (बड़ा) कहना इस कारण से कमज़ोर (तर्क) है। अल-हसन से यह भी वर्णित है: इसे 'अकबर' इसलिए कहा गया क्योंकि इसमें अबू बक्र (रज़ि.) ने हज किया था और इसमें संधियों को खत्म कर दिया गया था। और यह [वह कथन है] जो अल-हसन के दृष्टिकोण के समान है(3)। इब्न सिरीन ने कहा: 'यौम अल-हज्ज अल-अकबर' वह वर्ष है जिसमें पैगंबर ﷺ ने विदाई हज (हज्जतुल विदा) किया था, और उनके साथ अन्य समुदायों ने भी हज किया था(4)। तीसरा: अल्लाह ताला का कथन: {अन्नल्लाह बरीउम मिनल मुशरिकीन व रसूलुहु} "अन्ना" (कि) फतह के साथ नसब की स्थिति में है, और अर्थ है: "कि अल्लाह"। और जिसने इसे कसरा के साथ पढ़ा है, उसका अर्थ है: "कहा: बेशक अल्लाह"। "बरीउन" (बेज़ार/बरी) "अन्ना" की खबर है। "व रसूलुहु" (और उसका रसूल) अल्लाह के स्थान पर अतफ (conjunction) है, या यदि आप चाहें तो "बरीउन" में छिपे हुए रफ़ा वाले ज़मीर पर अतफ है। दोनों ही अच्छे हैं; क्योंकि बात लंबी हो गई है(5)। और यदि आप चाहें तो यह मुब्तदा (विषय) है और खबर छिपी हुई है; अर्थ है: "और उसका रसूल भी उनसे बरी है"(6)। और जिसने पढ़ा: "व रसूलहु" नसब के साथ - और वह अल-हसन और अन्य हैं - तो उन्होंने इसे अल्लाह अज़-व-जल्ल के नाम पर लफ्ज़ी तौर पर अतफ किया है(7)।

(1) उनके कथनों को अत-तबरी 11/338 - 339 ने उद्धृत किया है। (2) तफ़्सीर मुजाहिद 1/272 - 273, और यह कथन, और जो उनसे और अस-सौरी से पहले गुज़र चुका है कि 'हज-ए-अकबर' मिना के सभी दिन हैं, दोनों का अर्थ एक ही है। देखें तफ़्सीर अत-तबरी 11/335 - 336। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/6, और जो इसमें ब्रैकेट के बीच है, और अत-तबरी ने उल्लेखित रिवायतों को उद्धृत किया है 11/337-338। (4) इसे अन-नहास ने 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/183 में और अल-बग़वी ने 2/268 में उल्लेख किया है। (5) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहास द्वारा 2/202, और हमज़ा के कसरा के साथ "इन्नल्लाह" का पाठ शाज़ (दुर्लभ) किराअतों में से है, और इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/7 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर 5/6 में अल-हसन और अल-आरज से उल्लेख

किया है। (6) मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 1/322, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/7। (7) मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 1/325, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/6, सिवाय इसके कि मक्की ने इस किराअत को ईसा बिन उमर की ओर मंसूब किया है, =

سورہ التوبہ: آیت 3 106

ان سے اور عطاء سے روایت ہے: حج اکبر وہ ہے جس میں عرفہ کا وقوف ہو، اور حج اصغر: عمرہ ہے(1)۔ اور مجاہد سے یہ بھی روایت ہے: حج کے تمام ایام(2)۔ حسن اور عبداللہ بن الحارث بن نوفل نے کہا: اسے 'یوم الحج الاکبر' (بڑے حج کا دن) اس لیے کہا گیا کیونکہ اس سال مسلمانوں اور مشرکوں نے حج کیا تھا، اور اس دن تمام مذاہب کی عیدیں اکٹھی ہو گئی تھیں: یہودی، نصاریٰ اور مجوسی۔ ابن عطیہ نے کہا: اللہ عزوجل کا اپنی کتاب میں اسے 'اکبر' (بڑا) کہنا اس وجہ سے ضعیف (بات) ہے۔ اور حسن سے یہ بھی مروی ہے: اسے 'اکبر' اس لیے کہا گیا کیونکہ اس میں ابوبکر (رضی اللہ عنہ) نے حج کیا تھا اور اس میں معاہدے ختم کر دیے گئے تھے۔ اور یہ [وہ قول ہے] جو حسن کی نظر کے مشابہ ہے(3)۔ اور ابن سیرین نے کہا: 'یوم الحج الاکبر' وہ سال ہے جس میں نبی ﷺ نے حجۃ الوداع کیا تھا، اور آپ کے ساتھ دیگر امتوں نے بھی حج کرد رکھا تھا(4)۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ} "اَنَّ" زبر (فتحہ) کے ساتھ نصب کی جگہ پر ہے، اور تقدیر (مطلب) یہ ہے: "کہ اللہ"۔ اور جس نے اسے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے اس معنی میں لیا: "کہا: بے شک اللہ"۔ "بَرِيءٌ" 'اَنَّ' کی خبر ہے۔ "وَرَسُولُهُ" (اور اس کا رسول) اللہ کے مقام پر عطف ہے، یا اگر چاہیں تو "بَرِيءٌ" میں چھپی ہوئی مرفوع ضمیر پر عطف ہے۔ دونوں ہی اچھے ہیں؛ کیونکہ کلام طویل ہو گیا ہے(5)۔ اور اگر چاہیں تو یہ مبتدا ہے اور خبر محذوف ہے؛ تقدیر یہ ہے: "اور اس کا رسول ان سے بری ہے"(6)۔ اور جس نے پڑھا: "وَرَسُولَه" زبر (نصب) کے ساتھ - اور وہ حسن اور دیگر ہیں - تو انہوں نے اسے لفظاً اللہ عزوجل کے نام پر عطف کیا ہے(7)۔

(1) ان دونوں کا قول الطبری 338/11 - 339 نے نقل کیا ہے۔ (2) تفسیر مجاہد 272/1 - 273، اور یہ قول، اور جو ان سے اور الثوری سے پہلے گزر چکا ہے کہ حج اکبر منیٰ کے تمام دن ہیں، دونوں کا معنی ایک ہی ہے۔ دیکھئے تفسیر الطبری 335/11 - 336 ۔ (3) المحرر الوجیز 3/6، اور جو اس میں قوسین کے درمیان ہے، اور الطبری نے مذکورہ آثار کو نقل کیا ہے 337/11-338 ۔ (4) اسے النحاس نے 'معانی القرآن' 183/3 اور البغوی نے 268/2 میں ذکر کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 202/2، اور ہمزہ کے زیر کے ساتھ "اِنَّ اللہ" کی قرأت شاذ قرأتوں میں سے ہے، اور ابن عطیہ نے اسے 'المحرر الوجیز' 3/7 میں، اور ابو حیان نے 'البحر' 6/5 میں حسن اور الاعرج سے ذکر کیا ہے۔ (6) مشکل اعراب القرآن 322/1، اور المحرر الوجیز 7/3 ۔ (7) مشکل اعراب القرآن 325/1، اور المحرر الوجیز 6/2، سوائے اس کے کہ مکی نے اس قرأت کو عیسیٰ بن عمر کی طرف منسوب کیا ہے، =

Surah At-Tawbah: Verses 3 - 4 107 In the irregular recitations (shadhdh): "and His Messenger" with the genitive case (al-khafd) as an oath! Meaning: By the right of His Messenger(1). It was narrated from Al-Hasan(2). The story of Umar regarding this was mentioned at the beginning of the book(3). {So if you repent} i.e., from polytheism {it is better for you} i.e., more beneficial for you {but if you turn away} i.e., from faith {then know that you cannot escape Allah} i.e., flee from Him; for He encompasses you and sends down His punishment upon you. Allah Almighty's saying: {Excepted are those with whom you made a treaty among the polytheists and then they have not been deficient toward you in anything or supported anyone against you; so complete for them their treaty until their term [has ended]. Indeed, Allah loves the righteous [who fear Him].} His saying: {Excepted are those with whom you made a treaty among the polytheists} is in the accusative case (nasb) due to connected exception (istithna' muttasil). The meaning is: Allah is free from the polytheists except for those under treaty during the period of their treaty. It was also said: It is a disconnected exception (istithna' munqati'), meaning: Allah is free from them, but as for those with whom you made a treaty and they remained firm on the treaty, then complete their treaty with them(4). And His saying: {and then they have not been deficient toward you} indicates that among the people of the treaty, there were those who betrayed it, and among them were those who remained firm upon it(5). So Allah glorified be He permitted His Prophet ﷺ to break the treaty of those who betrayed it, and commanded fulfillment for those who remained faithful to their treaty until its term(6).

= Ibn Atiyyah added its attribution to Ibn Abi Ishaq, and Abu Hayyan in Al-Bahr 5/6 added its attribution to Zaid bin Ali, and it is an irregular (shadhdh) recitation, and they did not mention this recitation from Al-Hasan. (1) Al-Imla' by Al-Ukbari (on the margin of Al-Futuhat Al-Ilahiyyah) 3/139, Al-Kashshaf 2/173, and Tafsir Al-Razi 15/223. Al-Zamakhshari mentioned another aspect in its interpretation, which is attraction (al-jarr 'ala al-jiwar). Al-Ukbari said: It cannot be a conjunction to "polytheists" because it leads to disbelief. (2) Al-Bahr 5/6. (3) 1/43. (4) See Al-Imla' (on the margin of Al-Futuhat Al-Ilahiyyah) 3/139, Al-Kashshaf 2/174, and Al-Durr Al-Masun 9/6. (5) In (m): to fulfillment. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/888.

सूरह अत-तौबा: आयत 3 - 4 107 अनियमित पाठों (शाज़) में: "और उसके रसूल" कसम (शपथ) के तौर पर ज़ेर (मजरूर) के साथ! यानी: उनके रसूल के हक़ की क़सम(1)। यह अल-हसन से रिवायत है(2)। इस बारे में उमर की कहानी किताब की शुरुआत में बताई जा चुकी है(3)। {तो अगर तुम तौबा कर लो} यानी: शिर्क से {तो वह तुम्हारे लिए बेहतर है} यानी: तुम्हारे लिए ज़्यादा फ़ायदेमंद है {और अगर तुम मुँह मोड़ लो} यानी: ईमान से {तो जान लो कि तुम अल्लाह को बेबस नहीं कर सकते} यानी: उससे भाग नहीं सकते; क्योंकि वह तुम्हें घेरे हुए है और तुम पर अपना अज़ाब (दंड) उतारने वाला है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन मुशरिकों के अलावा जिनसे तुमने समझौता किया, फिर उन्होंने तुम्हारे साथ (समझौते में) कोई कमी नहीं की और न ही तुम्हारे ख़िलाफ़ किसी की मदद की, तो उनका समझौता उनकी अवधि तक पूरा करो। बेशक, अल्लाह मुत्तक़ियों (डरने वालों) से मोहब्बत करता है।} अल्लाह का फ़रमान: {उन मुशरिकों के अलावा जिनसे तुमने समझौता किया} यहाँ मुत्तसिल इस्तिस्ना (जुड़ा हुआ अपवाद) के कारण नसब (अक्यूज़ेटिव) की स्थिति में है। इसका अर्थ यह है: अल्लाह मुशरिकों से बरी (अलग) है, सिवाय उन समझौता करने वालों के जो अपनी समझौते की अवधि में हैं। यह भी कहा गया है: यह मुनक़ति इस्तिस्ना (टूटा हुआ अपवाद) है, यानी: अल्लाह उनसे बरी है, लेकिन जिन लोगों से तुमने समझौता किया और वे समझौते पर कायम रहे, तो उनका समझौता पूरा करो(4)। और उनका फ़रमान: {फिर उन्होंने तुम्हारे साथ कोई कमी नहीं की} यह संकेत देता है कि समझौते वालों में से कुछ ऐसे थे जिन्होंने विश्वासघात किया, और उनमें से कुछ ऐसे थे जो उस पर कायम रहे(5)। तो अल्लाह सुभानहु व तआला ने अपने नबी ﷺ को विश्वासघात करने वालों का समझौता तोड़ने की अनुमति दी, और उन लोगों के लिए वफ़ादारी का आदेश दिया जो अपनी अवधि तक अपने समझौते पर कायम रहे(6)।

= इब्न अतिय्या ने इसका श्रेय इब्न अबी इसहाक को भी दिया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर 6/5 में इसका श्रेय ज़ैद बिन अली को दिया है, और यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है, और उन्होंने अल-हसन से इस पाठ का उल्लेख नहीं किया है। (1) अल-उकबरी द्वारा अल-इमला (अल-फ़ुतूहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) 3/139, अल-कश्शाफ़ 2/173 और तफ़सीर अल-राज़ी 15/223। अल-ज़मखशरी ने इसकी व्याख्या में एक और पहलू का उल्लेख किया है, वह है पड़ोस के कारण जेर (अल-जर्र अला अल-जिवार)। अल-उकबरी ने कहा: यह "मुशरिकों" पर अत्फ़ (संयोजन) नहीं हो सकता क्योंकि यह कुफ़्र (अविश्वास) की ओर ले जाता है। (2) अल-बहर 5/6। (3) 1/43। (4) देखें अल-इमला (अल-फ़ुतूहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) 3/139, अल-कश्शाफ़ 2/174, और अद-

दुर्र अल-मसनून 9/6। (5) (म) में: वफ़ादारी पर। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 2/888।

سورة التوبہ: آیات ۳ - ٤ ۱۰۷ اور شاذ قرأتوں میں: «ورسوله» کسرہ (زیر) کے ساتھ قسم پر مبنی ہے! یعنی: اور اس کے رسول کے حق کی قسم(۱)۔ اور یہ حسن سے روایت کیا گیا ہے(۲)۔ کتاب کے آغاز میں اس بارے میں عمر کا قصہ گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿فَإِن تُبْتُمْ﴾ یعنی: شرک سے ﴿فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ یعنی: تمہارے لیے زیادہ نفع بخش ہے ﴿وَإِن تَوَلَّيْتُمْ﴾ یعنی: ایمان سے ﴿فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ﴾ یعنی: اس سے بچ کر نہیں نکل سکتے؛ کیونکہ وہ تمہیں گھیرے ہوئے ہے اور تم پر اپنا عذاب نازل کرنے والا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدتُّم مِّنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنقُصُوكُمْ شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ أَحَدًا فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدتُّم مِّنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ استثناء متصل کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، معنی یہ ہے: اللہ مشرکین سے بیزار ہے سوائے معاہدین کے ان کی مدتِ معاہدہ کے دوران۔ اور کہا گیا ہے: استثناء منقطع ہے، یعنی: اللہ ان سے بیزار ہے، لیکن جن سے تم نے معاہدہ کیا اور وہ عہد پر قائم رہے؛ تو ان کا عہد ان کی مدت تک پورا کرو(٤)۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿ثُمَّ لَمْ يَنقُصُوكُمْ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اہل عہد میں سے کچھ وہ تھے جنہوں نے عہد شکنی کی، اور ان میں سے کچھ وہ تھے جو اس پر قائم رہے(٥)، تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو عہد شکنی کرنے والوں کا عہد توڑنے کی اجازت دی، اور ان لوگوں کے لیے وفاداری کا حکم دیا جو اپنی مدت تک اپنے عہد پر قائم رہے(٦)۔

= ابن عطیہ نے اس کی نسبت ابن ابی اسحاق کی طرف زیادہ کی ہے، اور ابو حیان نے البحر ٥/٦ میں اس کی نسبت زید بن علی کی طرف زیادہ کی ہے، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے، اور انہوں نے حسن سے اس قرأت کا ذکر نہیں کیا۔ (۱) الاملاء للعکبری (فتوحات الہیہ کے حاشیہ پر) ۳/ ۱۳۹، اور الکشاف ۲/ ۱۷۳ اور تفسیر رازی ۲۲۳/۱۵، اور زمخشری نے اس کی تاویل میں ایک اور پہلو

ذکر کیا ہے، وہ ہے الجر علی الجوار (قربت کی وجہ سے زیر)۔ عکبری نے کہا: یہ «المشرکین» پر عطف نہیں ہو سکتا کیونکہ یہ کفر کی طرف لے جاتا ہے۔ (۲) البحر ٥/٦۔ (۳) ١/٤٣۔ (٤) ملاحظہ کریں الاملاء (فتوحات الہیہ کے حاشیہ پر) ۳/ ۱۳۹، اور الکشاف ۲/ ۱۷٤، اور الدر المصون ۹/٦۔ (٥) (م) میں: وفاداری پر۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۸۸۸۔

Surah At-Tawbah: Verses 4 - 5 108

The meaning of "did not fail you" is: in any of the conditions of the covenant. "And did not support": did not assist [anyone against you]. Ikrima and Ata ibn Yasar read: "then they did not break it (yanqudukum)" with the letter 'Dad' (dotted) [1] assuming a deleted possessive noun; the estimation being: "then they did not break their covenant." It is said: this is specific, referring to the Banu Damrah in particular. Then He said: "So complete their treaty with them until their term," meaning: even if it was more than four months [2].

Allah Almighty's saying: "And when the sacred months have passed, then kill the polytheists wherever you find them and capture them and besiege them and sit in wait for them at every place of ambush. But if they should repent, establish prayer, and give zakah, let them [go] on their way. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful" (5).

The first [point]: His saying, the Almighty: "And when the sacred months have passed (insalakha)" meaning: departed. And "I stripped (salakhtu) the month": when I reached its last [3] days, stripping it away (salkhan and sulukhan), meaning: I emerged from it. The poet said: When I have finished the month, I start [the new crescent] before it... sufficient as a killer is my finishing of months and seeing the new crescents [4]. And the month ends (yansalikhu), and the day is stripped (yansalikhu) from the upcoming night. And a woman "stripped" (salakhat) her dress: she took it off. And in the Revelation: "And a sign for them is the night. We strip (naslakhu) from it the day" [Ya-Sin: 37]. And a "mislaakh" palm tree is one whose unripe dates fall off while green [5].

Regarding the sacred months, scholars have two opinions: it is said they are the known months, three consecutive...

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 51 from Ata, and Al-Muhtasab 1/282 from Ikrima. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/185. (3) In (M): the end parts, and the discussion is in Tahdhib al-Lughah 7/170, and Mujmal al-Lughah 2/470. (4) Its author is Amr ibn al-Ahtam, and it is in his Diwan (Risala Foundation edition) p. 98, and Tahdhib al-Lughah 7/171, and Asas al-Balaghah (slkh), and al-Hamasa al-Basriyya 2/416. It occurred in al-Hamasa al-Basriyya: "after it" instead of "before it", and similarly in Tahdhib al-Lughah. In Asas al-Balaghah: "I destroyed" instead of it. The Diwan's narration is: "When I have finished time, I start [the crescent] like it...", and we did not find a narration with "before it". (5) Mujmal al-Lughah 2/470.

सूरह अत-तौबाह: आयत 4 - 5 108

"उन्होंने तुम्हारे साथ कोई कमी नहीं की" का अर्थ है: संधि की शर्तों में से किसी भी चीज़ में। "और उन्होंने सहायता नहीं की": उन्होंने [तुम्हारे खिलाफ किसी की] मदद नहीं की। इकरिमा और अता इब्न यसार ने "फिर उन्होंने इसे नहीं तोड़ा (यन्कुदुकुम)" 'दाद' (बिंदी वाले) के साथ पढ़ा है [1] एक लुप्त शब्द को मानते हुए, जिसका अनुमान है: "फिर उन्होंने अपनी संधि नहीं तोड़ी।" कहा जाता है: यह विशेष है, इससे मुराद विशेष रूप से बनू दमराह हैं। फिर अल्लाह ने कहा: "तो उनके साथ उनकी संधि उनके निर्धारित समय तक पूरी करो," अर्थात: चाहे वह चार महीने से अधिक ही क्यों न हो [2]।

अल्लाह तआला का कथन: "फिर जब सम्मानित महीने बीत जाएँ तो मुशरिकों (बहुदेववादियों) को जहाँ कहीं पाओ मारो, और उन्हें पकड़ो, और उन्हें घेरो, और हर घात की जगह उनकी ताक में बैठो। फिर यदि वे तौबा कर लें और नमाज़ क़ायम करें और ज़कात दें, तो उनका रास्ता छोड़ दो। बेशक अल्लाह बहुत क्षमाशील और दयावान है" (5)।

पहला [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: "फिर जब सम्मानित महीने बीत जाएँ(इन्सलाखा)", अर्थात: निकल जाएँ। और "मैंने महीना खत्म किया (सलख़्तु)": जब मैं उसके अंतिम [3] दिनों में पहुँच गया, उसे खत्म करते हुए (सलख़न और सुलूख़न), अर्थ है: मैं उससे निकल गया। कवि ने कहा है: जब मैं महीना खत्म करता हूँ, तो उससे पहले ही नया चाँद देख लेता हूँ... महीनों को खत्म करना और नया चाँद देखना जान लेने के लिए काफी है [4]। और महीना समाप्त हो जाता है (यन्सलिख़ु), और दिन आने वाली रात से अलग हो जाता है (यन्सलिख़ु)। और एक महिला ने अपनी पोशाक "उतार दी" (सलख़त): उसने उसे उतार दिया। और वहि (रहस्योद्घाटन) में है: "और उनके लिए एक निशानी रात है। हम उससे दिन को खींच लेते (नसलेख़ु) हैं" [या-सीन: 37]। और "मिसलाख़" खजूर का पेड़ वह है जिसके कच्चे खजूर हरे होने पर ही झड़ जाते हैं [5]।

सम्मानित महीनों के बारे में विद्वानों के दो मत हैं: कहा गया है: वे ज्ञात महीने हैं, तीन लगातार...

(1) अल-क़िरात अल-शादा पृ. 51 अता से, और अल-मुहतसब 1/282 इकरिमा से। (2) मआनी अल-कुरान नहहास द्वारा 3/185। (3) (M) में: अंत के हिस्से, और चर्चा तहज़ीब अल-लुग़ह 7/170 और मुज्मल अल-लुग़ह 2/470 में है। (4) इसके रचयिता अम्र इब्न अल-अहतम हैं, और यह उनके दीवान (रिसाला फाउंडेशन संस्करण) पृ. 98, और तहज़ीब अल-लुग़ह 7/171, और असस अल-बलाग़ह (सलख़), और अल-हमासा अल-बसरिया 2/416 में है। अल-हमासा अल-बसरिया में 'क़ब्लहु' (उससे

पहले) के स्थान पर 'बादहु' (उसके बाद) आया है, और तहज़ीब अल-लुग़ह में भी ऐसा ही है। असस अल-बलाग़ह में इसके स्थान पर 'अहलक्तु' है। दीवान का वर्णन है: "जब मैंने समय बिता दिया, तो उसके जैसा नया चाँद देखा..."। हमें 'क़ब्लहु' के साथ कोई वर्णन नहीं मिला। (5) मुज्मल अल-लुग़ह 2/470।

سورہ التوبہ: آیات 4 - 5 108

"انہوں نے تمہارے ساتھ کوئی کمی نہیں کی" کا مطلب ہے: عہد کی شرائط میں سے کسی چیز میں۔ "اور انہوں نے پیٹھ نہیں دکھائی (تعاون نہیں کیا)": انہوں نے [تمہارے خلاف کسی کی] مدد نہیں کی۔ عکرمہ اور عطا بن یسار نے "پھر انہوں نے اسے نہیں توڑا (ینقضوکم)" ضاد (نقطے والے) کے ساتھ پڑھا ہے [1] ایک مضاف کو محذوف مانتے ہوئے، جس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "پھر انہوں نے اپنا عہد نہیں توڑا"۔ کہا جاتا ہے: یہ مخصوص ہے، اس سے مراد خاص طور پر بنو ضمرہ ہیں۔ پھر فرمایا: "پس ان کا عہد ان کی مدت تک پورا کرو،" یعنی: چاہے وہ چار ماہ سے زیادہ ہی کیوں نہ ہو [2]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر جب حرمت والے مہینے گزر جائیں تو مشرکوں کو جہاں کہیں پاؤ قتل کرو اور انہیں پکڑو اور انہیں گھیرو اور ہر گھات کی جگہ ان کی تاک میں بیٹھو۔ پھر اگر وہ توبہ کر لیں اور نماز قائم کریں اور زکوٰۃ دیں تو ان کی راہ چھوڑ دو۔ بے شک اللہ بخشنے والا مہربان ہے" (5)۔

پہلا [نکتہ]: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر جب حرمت والے مہینے گزر جائیں (انْسَلَخَ)"، یعنی: نکل جائیں۔ اور "میں نے مہینہ ختم کیا (سلختُ)": جب میں اس کے آخری [3] دنوں میں پہنچ گیا، اسے ختم کرتے ہوئے (سلخاً اور سلوخاً)، معنی ہیں: میں اس سے نکل گیا۔ شاعر نے کہا: جب میں مہینہ ختم کرتا ہوں تو اس سے پہلے ہی ہلال دیکھ لیتا ہوں... مہینوں کو ختم کرنا اور ہلال دیکھنا مار ڈالنے کے لیے کافی ہے [4]۔ اور مہینہ ختم ہو جاتا ہے (ینسلخُ)، اور دن آنے والی رات سے کھینچ لیا جاتا ہے (ینسلخُ)۔ اور عورت نے اپنا لباس "اتارا" (سلخت): اس نے اسے اتار دیا۔ اور وحی میں ہے: "اور ان کے لیے ایک نشانی رات ہے۔ ہم اس سے دن کو کھینچ لیتے (نسلخُ) ہیں" [یس: 37]۔

اور "مسلاخ" وہ کھجور کا درخت ہے جس کی کچی کھجوریں ہری ہونے کی حالت میں ہی جھڑ جائیں [5]۔

حرمت والے مہینوں کے بارے میں علماء کے دو اقوال ہیں: کہا گیا ہے: یہ معروف مہینے ہیں، تین مسلسل...

(1) القراءات الشاذہ ص 51 عطا سے، اور المحتسب 1/282 عکرمہ سے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 3/185۔ (3) (م) میں: اواخر، اور بحث تہذیب اللغہ 7/170، اور مجمل اللغہ 2/470 میں ہے۔ (4) اس کے قائل عمرو بن الاہتم ہیں، اور یہ ان کے دیوان (طبع مؤسسۃ الرسالہ) ص 98، اور تہذیب اللغہ 7/171، اور اساس البلاغہ (سلخ)، اور الحماسۃ البصریہ 2/416 میں ہے۔ الحماسۃ البصریہ میں "قبلہ" کی جگہ "بعدہ" آیا ہے، اور تہذیب اللغہ میں بھی ایسا ہی ہے۔ اساس البلاغہ میں "اہلکتُ" ہے، اور دیوان کی روایت ہے: "جب میں نے زمانہ گزار دیا تو اس جیسا چاند دیکھا..."۔ ہمیں "قبلہ" والی کوئی روایت نہیں ملی۔ (5) مجمل اللغہ 2/470۔

109 Surah At-Tawbah: Verse 5

... and one individual (1). Al-Asamm said: It refers to those from among the polytheists who have no treaty; so it became obligatory to refrain from fighting them until the sacred month (Al-Muharram) passes, which is a period of fifty days according to what Ibn Abbas mentioned (2); because the announcement was made on the Day of Sacrifice (Yawm al-Nahr). This has been mentioned previously (3). It was said: The months of the treaty are four; this was stated by Mujahid, Ibn Ishaq, Ibn Zaid, and Amr bin Shu'ayb (4). They were called 'sacred' (hurum) because Allah forbade the believers from shedding the blood of the polytheists and from confronting them except in a good manner (5). Second: His Almighty saying: {Then kill the polytheists} is general for every polytheist, but the Sunnah has specified exceptions from it, as previously explained in 'Al-Baqarah' regarding women, monks, children, and others (6). Allah Almighty said regarding the People of the Book: {... until they pay the jizya} [At-Tawbah: 29]. However, it is possible that the term 'polytheists' does not include the people of the two scriptures, which would imply prohibiting the taking of jizya from idol worshipers and others, as will be explained later (7). Know that the absolute nature of His saying: {Kill the polytheists} implies the permissibility of killing them in any manner, except that reports have been narrated prohibiting mutilation (8). Despite this, it is possible that Al-Siddiq (Abu Bakr), may Allah be pleased with him, when he killed the people of apostasy (Riddah) by burning with fire, stoning, throwing from mountaintops, and inversion...

(1) An-Nukat wa al-Uyun 2/340. (2) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/175, and the report of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 11/306. (3) Page 97 of this part. (4) Al-Tabari narrated their saying 11/345-346, and according to this saying, the sacred months in the verse are the four consecutive ones from the time of the treaty—which is the Day of Sacrifice—until the tenth of Rabi' al-Akhir. Al-Kiya al-Tabari said in Ahkam al-Quran 3/175: There is something in it, which is that the name of the sacred months is not known except for the well-known ones, and the months do not become named 'sacred' because of a treaty. (5) Tafsir al-Tabari 11/345. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/889, and see what preceded 3/238. (7) In the commentary of verse (29) of this Surah. (8) The derivation of these reports preceded 2/382.

109 सूरा अत-तौबा: आयत 5

...और एक अकेला (1)। अल-असम्म ने कहा: इससे वे लोग मुराद हैं जिनका मुशरिकों में से कोई अनुबंध (संधि) नहीं है; अतः उनके साथ युद्ध से रुकना अनिवार्य कर दिया गया जब तक कि अल-मुहर्रम का महीना बीत न जाए, और यह इब्न अब्बास (2) द्वारा बताए गए अनुसार पचास दिनों की अवधि है; क्योंकि इसका उद्घोष कुर्बानी के दिन (यौम अल-नह्र) किया गया था। यह बात पहले आ चुकी है (3)। और कहा गया: संधि के महीने चार हैं; यह मुजाहिद, इब्न इसहाक, इब्न ज़ैद और अम्र बिन शुऐब (4) ने कहा है। और उन्हें 'हरम' (पवित्र) कहा गया क्योंकि अल्लाह ने उनमें ईमान वालों पर मुशरिकों का खून बहाना और उन्हें छेड़ना मना कर दिया था सिवाय भलाई के तरीके के(5)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो मुशरिकों को मारो} हर मुशरिक के लिए सामान्य है, लेकिन सुन्नत ने इसमें से उन लोगों को विशिष्ट कर दिया है जिनका विवरण 'अल-बकरा' में गुजर चुका है, जैसे महिला, भिक्षु, बालक और अन्य (6)। और अल्लाह तआला ने अहल-ए-किताब (किताब वाले) के बारे में फरमाया: {जब तक कि वे जिज़्या न दें} [अत-तौबा: 29]। हालाँकि, यह संभव है कि मुशरिकों शब्द अहल-ए-किताब को शामिल न करता हो, और इसका अर्थ मूर्तिपूजकों और अन्य लोगों से जिज़्या लेने की मनाही हो, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (7)। और जान लें कि उसका निरपेक्ष कथन: {मुशरिकों को मारो} उन्हें किसी भी तरीके से मारने की अनुमति देता है, सिवाय इसके कि हदीसों में मुसला (शव की विकृति) की मनाही आई है (8)। इसके बावजूद, यह संभव है कि सिद्दीक (अबू बक्र) रज़ियल्लाहु अन्हु ने जब धर्मत्यागियों (अहल-ए-रिद्दा) को आग से जलाकर, पत्थरों से, पहाड़ों की चोटियों से फेंककर और सिर के बल गिराकर मारा...

(1) अन-नुकात व अल-उयून 2/340। (2) अहकाम अल-क़ुरान अल-किया अल-तबरी द्वारा 3/175, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अल-तबरी 11/306 द्वारा सुनाई गई थी। (3) इस भाग का पृष्ठ 97। (4) अल-तबरी ने उनकी बात 11/345-346 में उद्धृत की है, और इस कथन के अनुसार, आयत में पवित्र महीने संधि के समय से चार निरंतर महीने हैं - जो कुर्बानी का दिन है - रबी अल-आख़िर की दसवीं तारीख तक। अल-किया अल-तबरी ने अहकाम अल-क़ुरान 3/175 में कहा: इसमें कुछ बात है, वह यह कि पवित्र महीनों का नाम केवल जाने-पहचाने महीनों के लिए ही समझा जाता है, और संधि के कारण महीनों को 'पवित्र' नहीं कहा जा सकता। (5) तफ़सीर अल-तबरी 11/345। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/889, और देखें पिछला 3/238। (7) इस सूरा की आयत (29) की व्याख्या में। (8) इन रिपोर्टों का स्रोत पहले दिया जा चुका है 2/382।

109 سورة التوبہ: آیت 5

... اور ایک اکیلا (1)۔ اصم نے کہا: اس سے وہ مراد ہیں جن کا مشرکین میں سے کوئی معاہدہ نہیں ہے؛ پس ان سے قتال روکنا واجب کیا گیا یہاں تک کہ محرم کا مہینہ گزر جائے، اور یہ ابن عباس (2) کے ذکر کردہ قول کے مطابق پچاس دن کی مدت ہے؛ کیونکہ اس کا اعلان قربانی کے دن (یوم النحر) کیا گیا تھا۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (3)۔ اور کہا گیا: معاہدے کے مہینے چار ہیں؛ یہ مجاہد، ابن اسحاق، ابن زید اور عمرو بن شعیب (4) نے کہا ہے۔ اور انہیں 'حرم' (حرام مہینے) کہا گیا کیونکہ اللہ نے ان میں مومنوں پر مشرکین کا خون اور ان سے تعرض کرنا حرام کر دیا سوائے بھلائی کے طریقے کے (5)۔ دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس مشرکین کو قتل کرو} تمام مشرکوں کے لیے عام ہے، لیکن سنت نے اس میں سے ان لوگوں کو خاص کر دیا ہے جن کا بیان 'البقرہ' میں گزر چکا ہے، جیسے عورتیں، راہب، بچے اور دیگر (6)۔ اور اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب کے بارے میں فرمایا: {یہاں تک کہ وہ جزیہ ادا کریں} [التوبۃ: 29]۔ مگر یہ بھی ممکن ہے کہ مشرکین کا لفظ اہل کتاب کو شامل نہ ہو، اور اس کا تقاضا بت پرستوں اور دوسروں سے جزیہ لینے کی ممانعت ہو، جیسا کہ آگے بیان آئے گا (7)۔ اور جان لو کہ اس کا مطلق فرمان: {مشرکین کو قتل کرو} ان کو کسی بھی طریقے سے قتل کرنے کے جواز کا تقاضا کرتا ہے، سوائے اس کے کہ روایات میں مثلہ (لاشوں کی بے حرمتی) کی ممانعت آئی ہے (8)۔ اس کے باوجود، یہ ممکن ہے کہ صدیق رضی اللہ عنہ نے جب اہل ارتداد کو آگ میں جلا کر، پتھروں سے، پہاڑوں کی چوٹیوں سے گرا کر اور سر کے بل گرا کر قتل کیا...

(1) النکت والعیون 2/ 340۔ (2) أحكام القرآن للكيا الطبري 3/ 175، اور ابن عباس کی خبر طبری نے 11/ 306 میں نکالی ہے۔ (3) اس حصے کا صفحہ 97۔ (4) طبری نے ان کا قول 11/ 345 -

346 میں نقل کیا ہے، اور اس قول کے مطابق آیت میں اشہرِ حرم عہد کے وقت سے - جو کہ یوم النحر ہے - ربیع الآخر کی دسویں تاریخ تک کے چار مسلسل مہینے ہیں۔ الکیا الطبری نے احکام القرآن 3/ 175 میں کہا: اس میں کچھ اشکال ہے، وہ یہ کہ اشہرِ حرم کا نام متعارف مہینوں کے علاوہ کسی پر نہیں بولا جاتا، اور عہد کی وجہ سے مہینے 'حرم' کے نام سے موسوم نہیں ہو جاتے۔ (5) تفسير الطبري 11/ 345۔ (6) أحكام القرآن لابن العربي 2/ 889، اور دیکھیں جو پہلے گزر چکا 3/ 238۔ (7) اسی سورت کی آیت (29) کی تفسیر کے وقت۔ (8) ان روایات کی تخریج پہلے گزر چکی ہے 2/ 382۔

Surah At-Tawbah: Verse 5 110

...in wells, attached to the generality of the verse. Likewise, Ali's (may Allah be pleased with him) burning of a group of apostates might be an inclination towards this school of thought, relying on the generality of the wording (1). And Allah knows best.

Third: Allah Almighty's saying: {wherever you find them} is general to every place. Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) specified the Sacred Mosque (Al-Masjid Al-Haram); as previously mentioned in "Al-Baqarah" (2). Then they differed; Al-Husayn ibn al-Fadl said: This verse abrogated every verse in the Qur'an that mentions turning away and patience over the harm of enemies (3).

Ad-Dahhak, as-Suddi, and Ata said: It is abrogated by His saying: {then either [confer] favor afterwards or ransom} [Muhammad: 4]. And that a captive should not be killed in cold blood (sabran); either he is granted favor (released for free), or he is ransomed (4).

Mujahid and Qatadah said: Rather, it abrogates Allah Almighty's saying: {then either [confer] favor afterwards or ransom}, and that nothing is permissible regarding pagan captives except killing.

Ibn Zayd said: Both verses are decisive (muhkam). And this is the correct view; because granting favor, killing, and ransoming never ceased to be the ruling of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding them from the first war he fought against them, which was the day of Badr, as previously mentioned (5). And His saying: {and seize them} indicates this, and "seizing" is captivity. Captivity is only for killing, ransoming, or granting favor, as the Imam (leader) sees fit.

The meaning of {besiege them} means: from moving towards your lands and entering upon you, unless you give them permission, so they enter upon you with security [from you] (6).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/176-177. The report about Ali (may Allah be pleased with him) was narrated by Ahmad (1871) and al-Bukhari (6922) from Ikrimah. See the report about Abu Bakr (may Allah be pleased with him) in Tarikh al-Tabari 3/262-265. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/890. See what preceded 3/243. (3) Mentioned by al-Baghawi in al-Tafsir 2/269. Abu Ubayd narrated it in al-Nasikh wal-Mansukh (355), and al-Bayhaqi 11/9 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) similarly. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/423-424, and Al-Idah li-Nasikh al-

Qur'an wa Mansukhih p. 309, and al-Muharrar al-Wajiz 3/8. (5) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/424-425, and Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih pp. 309-310. See what preceded p. 71 of this volume onwards, concerning the action of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding the captives of Badr. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/891. What is in brackets is from him.

सूरह अत-तौबाह: आयत ५ ११०

...कुओं में, आयत की व्यापकता से जुड़ा हुआ। इसी तरह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा धर्मत्यागियों के एक समूह को जलाना इस विचारधारा के प्रति झुकाव हो सकता है, जो शब्दों की व्यापकता पर निर्भर करता है (१)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जहाँ कहीं भी तुम उन्हें पाओ} हर स्थान के लिए व्यापक है। अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद अल-हरम को इससे अलग किया; जैसा कि "अल-बकरा" (२) में पहले उल्लेख किया गया है। फिर उनमें मतभेद हुआ; अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा: इस आयत ने कुरान की हर उस आयत को निरस्त (मनसूख) कर दिया है जिसमें दुश्मनों के नुकसान पर उपेक्षा और धैर्य का उल्लेख है (३)।

अद-दहाक, अस-सुद्दी और अता ने कहा: यह उनके इस कथन द्वारा निरस्त है: {फिर उसके बाद या तो उपकार करो या फिरौती लो} [मुहम्मद: ४]। और यह कि किसी कैदी को सब्रन (बेरहमी से) नहीं मारा जाना चाहिए; या तो उस पर उपकार किया जाए (उसे मुफ्त छोड़ दिया जाए), या उसकी फिरौती ली जाए (४)।

मुजाहिद और कतादा ने कहा: बल्कि, यह अल्लाह तआला के इस कथन को निरस्त करता है: {फिर उसके बाद या तो उपकार करो या फिरौती लो}, और यह कि मुशरिक कैदियों के मामले में हत्या के अलावा कुछ भी जायज़ नहीं है।

इब्न ज़ैद ने कहा: दोनों आयतें मुहकम (सुदृढ़) हैं। और यही सही विचार है; क्योंकि उपकार, हत्या और फिरौती रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उनके बारे में फैसला रहा है जब से उन्होंने पहली लड़ाई लड़ी थी, जो कि बद्र का दिन था, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (५)। और उनका कहना: {और उन्हें पकड़ो} इसी ओर इशारा करता है, और "पकड़ने" का अर्थ है बंदी बनाना। बंदी बनाना केवल हत्या, फिरौती या उपकार के लिए होता है जैसा कि इमाम (नेता) उचित समझे।

{उन्हें घेरो} का अर्थ है: उन्हें अपने देशों की ओर आने और आप पर प्रवेश करने से रोकना, जब तक कि आप उन्हें अनुमति न दें, ताकि वे आपके पास सुरक्षा के साथ प्रवेश करें [आपकी ओर से] (६)।

---

(१) अहकाम अल-कुरान अल-किया ३/१७६-१७७ द्वारा। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की खबर अहमद (१८७१) और बुखारी (६९२२) ने इकरीमा से रिवायत की है। अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की खबर

तारीख अल-तबरी ३/२६२-२६५ में देखें। (२) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा २/८९०। देखें जो पहले ३/२४३ में बीत चुका है। (३) इसका उल्लेख अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर २/२६९ में किया है, और अबू उबैद ने अल-नाि़सिख वल-मनसूख (३५५) में, और अल-बैहकी ११/९ ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसी तरह रिवायत किया है। (४) अल-नाि़सिख वल-मनसूख अल-नहहास द्वारा २/४२३-४२४, और अल-ईदाह ली-नाि़सिख अल-कुरान व मनसूखिह पृष्ठ ३०९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/८। (५) अल-नाि़सिख वल-मनसूख अल-नहहास द्वारा २/४२४-४२५, और अल-ईदाह ली-नाि़सिख अल-कुरान व मनसूखिह पृष्ठ ३०९-३१०। बद्र के कैदियों के संबंध में रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कार्य के बारे में इस खंड के पृष्ठ ७१ और उसके बाद देखें। (६) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा २/८९१। कोष्ठक के बीच की बात उन्हीं की है।

سورہ التوبہ: آیت 5 110

...کنوؤں میں، آیت کے عموم سے متعلق ہے۔ اسی طرح حضرت علی رضی اللہ عنہ کا مرتدین کی ایک جماعت کو جلانا اس مسلک کی طرف میلان ہو سکتا ہے، لفظ کے عموم پر اعتماد کرتے ہوئے (1)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جہاں کہیں تم انہیں پاؤ} ہر جگہ کے لیے عام ہے۔ امام ابو حنیفہ رضی اللہ عنہ نے مسجد حرام کو مخصوص کیا؛ جیسا کہ "البقرہ" (2) میں گزر چکا ہے۔ پھر ان میں اختلاف ہوا؛ حسین بن الفضل نے کہا: اس آیت نے قرآن کی ہر اس آیت کو منسوخ کر دیا ہے جس میں دشمنوں کی اذیت پر اعراض اور صبر کا ذکر ہے (3)۔

ضحاک، سدی اور عطا نے کہا: یہ اس فرمان سے منسوخ ہے: {پھر اس کے بعد یا تو احسان کرو یا فدیہ لو} [محمد: 4]۔ اور یہ کہ کسی قیدی کو صبرًا (بے رحمی سے) قتل نہ کیا جائے؛ یا تو اس پر احسان کیا جائے (مفت چھوڑ دیا جائے)، یا اس کا فدیہ لیا جائے (4)۔

مجاہد اور قتادہ نے کہا: بلکہ، یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان: {پھر اس کے بعد یا تو احسان کرو یا فدیہ لو} کو منسوخ کرنے والی ہے، اور یہ کہ مشرک قیدیوں کے بارے میں قتل کے علاوہ کچھ جائز نہیں۔

ابن زید نے کہا: دونوں آیتیں محکم ہیں۔ اور یہی صحیح قول ہے؛ کیونکہ احسان، قتل اور فدیہ رسول اللہ ﷺ کا ان کے بارے میں فیصلہ رہا ہے جب سے آپ نے ان سے پہلی جنگ لڑی، جو کہ بدر کا دن تھا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔ اور آپ کا قول: {اور انہیں پکڑو} اس پر دلالت کرتا

ہے، اور پکڑنے سے مراد قید کرنا ہے۔ اور قید کرنا صرف قتل، فدیہ یا احسان کے لیے ہوتا ہے جیسا کہ امام مناسب سمجھے۔

{انہیں محصور کرو} کا مطلب ہے: اپنے ممالک کی طرف نقل و حرکت اور تم پر داخل ہونے سے روکنا، الا یہ کہ تم انہیں اجازت دو، تو وہ تمہاری طرف سے امان کے ساتھ داخل ہوں (6)۔

---

(1) احکام القرآن للکیا 3 / 176 - 177، اور حضرت علی رضی اللہ عنہ کی خبر احمد (1871)، اور بخاری (6922) نے عکرمہ سے روایت کی ہے، اور حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کی خبر تاریخ الطبری 3 / 262 - 265 میں دیکھیں۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2 / 890، اور جو پہلے گزر چکا ہے 3 / 243 دیکھیں۔ (3) بغوی نے تفسیر 2 / 269 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (355) میں، اور بیہقی 11/9 نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (4) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2 / 423 - 424، اور الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ صفحہ 309، اور المحرر الوجیز 3 / 8۔ (5) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2 / 424 - 425، اور الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ صفحہ 309 - 310، اور اس جلد کے صفحہ 71 اور اس کے بعد، بدر کے قیدیوں کے بارے میں رسول اللہ ﷺ کے عمل کے بارے میں دیکھیں۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 2 / 891، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔

Page 111 Surah At-Tawbah: Verse 5

Fourth: His, the Exalted, saying: ﴿AND SIT IN WAIT FOR THEM IN EVERY PLACE OF AMBUSH﴾. Al-Marsad: The place where the enemy is observed. It is said: I ambushed so-and-so, meaning: I watched him (1). That is: Sit for them in places of negligence where they are watched. 'Amir bin al-Tufail said: And I have known, and I do not think you have forgotten, that death is for the youth at the ambush (2). And al-Nabigha said (3): O censurer, indeed ignorance is from the pleasure of the youth, and indeed fates are for souls at an ambush. And in this is evidence for the permissibility of assassinating them before the call (4). And the word "kulla" (every) is in the accusative case as an adverb of place, and this is the choice of al-Zajjaj (5). It is said: I went a way and I went every way. Or by dropping the preposition; the estimation is: in every ambush, and on every ambush (6); so the ambush is made a name for the path. Abu Ali (7) criticized al-Zajjaj for making the path an adverb of place and said: The path is a specific place like the house and the mosque (8), so it is not permissible to omit the preposition from it except in what has been reported with omission.

Footnotes: (1) Tafsir al-Tabari 11/343. (2) Majaz al-Qur'an 1/253 with the narration: "wa ma ikhalu siwahu", instead of: "wa ma ikhaluka nasiyan". (3) Thus in the manuscripts, and the verse belongs to 'Adi bin Zayd al-'Abadi as in Jamharat Ash'ar al-'Arab 1/498, and al-Hamasah al-Basriyya 2/48. Ibn Manzur cited its second half in al-Lisan (rsd). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/890. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/431, and the author quoted it from him via Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 2/8. (6) It is the saying of al-Akhfash in his Ma'ani al-Qur'an 2/549, and al-Zajjaj mentioned it from him in his Ma'ani al-Qur'an 2/431. (7) He is al-Farisi as in al-Durr al-Masun 6/11, and al-Tabarsi also mentioned his saying in Majma' al-Bayan 10/15. (8) Abu Hayyan said in al-Bahr 5/10: Its accusative case as an adverb is valid; because His saying: "and sit for them" does not mean literally sitting, rather the meaning is: watch them in every place where one is watched, and whenever the verb governing a specific adverb is from its own root or meaning, it is permissible to reach it without the mediation of "in", so it is permissible to say: I sat [in] the seat of Zayd, and I sat [in] the seat of Zayd. Just as the verb transcends to the infinitive not from its root if it has its meaning, so it is with the adverb.

पृष्ठ 111 सूरह अत-तौबा: आयत 5

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿और हर घात की जगह उनकी ताक में बैठो﴾। अल-मर्सद: वह स्थान जहाँ शत्रु की निगरानी की जाती है। कहा जाता है: मैंने फलां की घात लगाई, यानी: मैंने उसे देखा (1)। अर्थात: उनके लिए लापरवाही के स्थानों में बैठो जहाँ उनकी निगरानी की जाती है। आमिर बिन अल-तुफैल ने कहा: और मैंने जान लिया है, और मुझे नहीं लगता कि तुम भूल गए हो, कि मृत्यु युवक के लिए घात में है (2)। और अल-नाबिगा ने कहा (3): हे निंदा करने वाले, वास्तव में अज्ञानता युवक के आनंद से है, और वास्तव में भाग्य आत्माओं के लिए घात में है। और इसमें बुलावे (दावत) से पहले उनकी हत्या की अनुमति का प्रमाण है (4)। और "कुल्ला" (हर) शब्द को क्रिया-विशेषण (अधिकरण कारक) के रूप में नसब (accusative) दिया गया है, और यह अल-ज़ज्जाज का चयन है (5); कहा जाता है: मैं एक रास्ते पर गया और मैं हर रास्ते पर गया। या पूर्वसर्ग (preposition) को हटाकर; अनुमान है: हर घात में, और हर घात पर (6); तो मर्सद को रास्ते का नाम बना दिया गया। अबू अली (7) ने अल-ज़ज्जाज को रास्ते को क्रिया-विशेषण बनाने में गलत बताया और कहा: रास्ता एक विशिष्ट स्थान है जैसे घर और मस्जिद (8), इसलिए इसमें से पूर्वसर्ग को हटाना जायज़ नहीं है सिवाय उन मामलों के जहाँ इसके हटने का उल्लेख मिलता है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) तफ़्सीर अल-तबरी 11/343। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/253 इस वर्णन के साथ: "व मा इखालु सिवाहु", "व मा इखालुका नासियन" के स्थान पर। (3) प्रतियों में इसी तरह है, और यह शेर अदी बिन ज़ैद अल-अबादी का है जैसा कि जम्हरत अशआर अल-अरब 1/498 और अल-हमासा अल-बसरिया 2/48 में है। इब्न मंज़ूर ने इसके दूसरे आधे हिस्से को अल-लिसान (रसद) में उद्धृत किया है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 2/890। (5) मआनी अल-क़ुरआन 2/431 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/8 में उनसे उद्धृत किया है। (6) यह उनकी पुस्तक मआनी अल-क़ुरआन 2/549 में अल-अख़फ़श का कथन है, और अल-ज़ज्जाज ने अपनी पुस्तक मआनी अल-क़ुरआन 2/431 में उनसे इसका उल्लेख किया है। (7) वह अल-फ़ारसी हैं जैसा कि अल-दुर्र अल-मसून 6/11 में है, और अल-तबरसी ने भी मजमा अल-बयान 10/15 में उनके कथन का उल्लेख किया है। (8) अबू हयान ने अल-बहर 5/10 में कहा: क्रिया-विशेषण के रूप में इसका नसब (accusative) होना सही है; क्योंकि उनका कहना: "और उनके लिए बैठो" का अर्थ वास्तव में बैठना नहीं है, बल्कि अर्थ है: उन्हें हर उस स्थान पर ताको जहाँ ताका जाता है, और जब भी विशिष्ट क्रिया-विशेषण में कार्य करने वाला शब्द उसी के शब्द से

हो, या उसके अर्थ से हो, तो "फी" (में) के बिना उस तक पहुँचना जायज़ है, जैसे: मैं ज़ैद की मजलिस में बैठा, और मैं ज़ैद की मजलिस में बैठा। तो जिस तरह क्रिया अपने शब्द के अलावा किसी अन्य शब्द वाले स्रोत (masdar) तक पहुँचती है यदि वह उसके अर्थ में हो, वैसे ही क्रिया-विशेषण के साथ भी होता है।

صفحہ ۱۱۱ سورہ التوبہ: آیت ۵

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ ﴾ (اور ان کے لیے ہر گھات کی جگہ بیٹھو)۔ المرصد: وہ جگہ جہاں دشمن کی نگرانی کی جاتی ہے، کہا جاتا ہے: رصدت فلاناً أرصده، یعنی: میں نے اسے دیکھا (۱)۔ یعنی: ان کے لیے غفلت کے مقامات پر بیٹھو جہاں ان کی نگرانی کی جاتی ہے۔ عامر بن الطفیل نے کہا: اور میں جان چکا ہوں، اور میں نہیں سمجھتا کہ تم بھولے ہو گے، کہ موت جوان کے لیے گھات میں ہے (۲)۔ اور النابغہ نے کہا (۳): اے ملامت کرنے والے، بے شک جہالت جوان کی لذت سے ہے، اور بے شک موتیں جانوں کے لیے گھات میں ہیں۔ اور اس میں دعوت سے پہلے ان کے قتل کے جواز کی دلیل ہے (۴)۔ اور «کل» کا نصب ظرفیت کی بنا پر ہے، اور یہ الزجاج کا اختیار ہے (۵)؛ کہا جاتا ہے: میں ایک راستے پر گیا اور میں ہر راستے پر گیا۔ یا حرفِ جر کے حذف کے ساتھ؛ تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: فی کل مرصد، اور علی کل مرصد (۶)؛ پس مرصد کو راستے کا نام قرار دیا جائے گا۔ اور ابو علی (۷) نے الزجاج کو راستے کو ظرف قرار دینے میں غلط قرار دیا اور کہا: راستہ ایک مخصوص جگہ ہے جیسے گھر اور مسجد (۸)، لہٰذا اس سے حرفِ جر کا حذف جائز نہیں سوائے ان مقامات کے جہاں حذف منقول ہو۔

حواشی: (۱) تفسیر الطبری ۱۱/۳۴۳۔ (۲) مجاز القرآن ۱/۲۵۳ اس روایت کے ساتھ: «وما إخال سواه»، بجائے: «وما إخالك ناسياً»۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ شعر عدی بن زید العبادی کا ہے جیسا کہ جمهرة أشعار العرب ۱/۴۹۸، اور الحماسة البصرية ۲/۴۸ میں ہے۔ اور ابن منظور نے اس کا دوسرا مصرعہ اللسان (رصد) میں ذکر کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/۸۹۰۔ (۵) معانی القرآن ۲/۴۳۱ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر

الوجیز ۲/۸ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) اور یہ الاخفش کا قول ہے ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۵۴۹ میں، اور الزجاج نے اپنی کتاب معانی القرآن ۲/۴۳۱ میں ان سے اسے ذکر کیا ہے۔ (۷) وہ الفارسی ہیں جیسا کہ الدر المصون ۶/۱۱ میں ہے، اور الطبرسی نے بھی مجمع البیان ۱۰/۱۵ میں ان کا قول ذکر کیا ہے۔ (۸) ابو حیان نے البحر ۵/۱۰ میں کہا: ظرفیت پر اس کا نصب صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ کا قول: «واقعدوا لهم» کا معنی حقیقت میں بیٹھنا نہیں ہے، بلکہ معنی ہے: انہیں ہر اس جگہ ڈھونڈو جہاں ڈھونڈا جاتا ہے، اور جب ظرفِ مختص میں عامل اسی کے لفظ سے ہو، یا اس کے معنی سے ہو، تو «فی» کے واسطے کے بغیر اس تک پہنچنا جائز ہے، پس یہ جائز ہے: جلست مجلس زید، اور قعدت مجلس زید، تو جس طرح فعل اپنے لفظ کے علاوہ مصدر کی طرف متعدی ہوتا ہے اگر وہ اس کے معنی میں ہو، تو اسی طرح ظرف کی طرف بھی ہوتا ہے۔

Surah At-Tawbah: Ayah 5 112

By hearing (1), as Sibawayh narrated: "I entered Ash-Sham and I entered the house," and as it was said: "As the fox trots through the path" (2)

Fifth: The Almighty's saying: {But if they repent} meaning: from polytheism. {and establish prayer and give zakah, then let them go their way} This verse requires contemplation, because Allah Almighty linked killing to polytheism, then He said: "But if they repent". The original principle is that when killing is due to polytheism, it ceases with the cessation of polytheism, which implies the cessation of killing upon repentance alone, without considering the establishment of prayer and the payment of zakah. Therefore, killing is dropped upon mere repentance before the time for prayer and zakah. This is clear in this meaning. However, Allah Almighty mentioned repentance and mentioned two other conditions with it, so there is no way to ignore them (3). Its parallel is the saying of the Prophet (PBUH): "I have been commanded to fight the people until they say: 'There is no god but Allah,' and they establish prayer and give zakah. If they do that, they have protected their blood and wealth from me except by its right, and their account is with Allah." (4). And Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him) said: "By Allah, I will fight anyone who distinguishes between prayer and zakah, for zakah is the right due on wealth." (5). Ibn Abbas said: "May Allah have mercy on Abu Bakr, how wise and understanding he was!" (6). Ibn al-Arabi said (7): "Thus, the Quran and Sunnah are organized and consistent."

There is no dispute among Muslims that whoever abandons prayer and other obligations while considering it permissible (mustahill) has disbelieved (kafar). Whoever abandons the Sunnah out of negligence has committed a sin (fasaq). Whoever abandons voluntary acts (nawafil) has not exited [the faith], unless he denies their virtue, then he disbelieves; because he becomes one who rejects what the Messenger (PBUH) brought and informed about.

(1) Al-Samin mentioned this in 'Ad-Durr al-Masun' 6/12 in refuting Al-Akhfash's saying that "kull" is accusative (mansub) due to the omission of the preposition "ala". (2) Al-Kitab 1/35-36, and its speaker is Sa'dah ibn Ju'ayah al-Hudhali, and it is in 'Diwan al-Hudhalliyyin' p. 190, and previously mentioned in 7/175. (3) 'Ahkam al-Quran' by al-Kiya al-Tabari 3/177. (4) In this wording, it is a hadith of Ibn Umar in Bukhari (25) and Muslim (22). (5) A part of a hadith from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (117), Bukhari (1399), and Muslim (20). (6) Narrated by al-Tabari 11/362 from the saying of Ibn Zayd. (7) In 'Ahkam al-Quran' 2/890.

सूरह अत-तौबाह: आयत 5 112

श्रवण (समा'न) द्वारा (1), जैसा कि सिबावेह ने वर्णन किया है: "मैं शाम में दाखिल हुआ और मैं घर में दाखिल हुआ," और जैसा कि कहा गया है: "जैसे लोमड़ी रास्ते पर तेज़ चलती है" (2)

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन यदि वे तौबा कर लें} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) से। {और नमाज़ क़ायम करें और ज़कात दें, तो उनका रास्ता छोड़ दो} इस आयत में चिंतन की आवश्यकता है, और वह यह है कि अल्लाह तआला ने कत्ल (वध) को शिर्क से जोड़ा, फिर उसने कहा: "यदि वे तौबा कर लें"। मूल सिद्धांत यह है कि जब कत्ल शिर्क के कारण होता है, तो वह शिर्क के समाप्त होने के साथ ही समाप्त हो जाता है, जिसका अर्थ यह है कि नमाज़ और ज़कात पर विचार किए बिना केवल तौबा करने पर कत्ल समाप्त हो जाना चाहिए। इसलिए, नमाज़ और ज़कात के समय से पहले केवल तौबा करने पर कत्ल छोड़ दिया जाता है, और यह इस अर्थ में स्पष्ट है। हालांकि, अल्लाह तआला ने तौबा का उल्लेख किया और उसके साथ दो अन्य शर्तें भी बताईं, इसलिए उन्हें नज़रअंदाज़ करने का कोई रास्ता नहीं है (3)। इसके समान पैगंबर (सल्ल.) का कथन है: "मुझे लोगों से तब तक लड़ने का आदेश दिया गया है जब तक वे यह न कहें: 'अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है,' और वे नमाज़ क़ायम करें और ज़कात दें। यदि वे ऐसा करते हैं, तो उन्होंने मुझसे अपने रक्त और धन की रक्षा कर ली है, सिवाय उसके हक़ के, और उनका हिसाब अल्लाह पर है।" (4)। और अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ि.) ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं उस व्यक्ति से ज़रूर लड़ूँगा जो नमाज़ और ज़कात के बीच फर्क करेगा, क्योंकि ज़कात धन का हक़ है।" (5)। इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह अबू बक्र पर रहम करे, वे कितने बुद्धिमान थे!" (6)। और इब्न अल-अरबी ने कहा (7): "इस प्रकार कुरान और सुन्नत संगठित और सुसंगत हो गए।"

मुसलमानों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि जो कोई नमाज़ और अन्य अनिवार्यताओं को हलाल (जायज़) समझते हुए छोड़ देता है, वह काफिर हो जाता है। और जो लापरवाही के कारण सुन्नतों को छोड़ देता है, वह गुनहगार (फ़ासिक़) है। और जो नवाफिल (ऐच्छिक प्रार्थनाओं) को छोड़ देता है, वह धर्म से बाहर नहीं निकलता, जब तक कि वह उनकी श्रेष्ठता का खंडन न करे, तब वह काफिर हो जाता है; क्योंकि वह रसूल (सल्ल.) द्वारा लाई गई और बताई गई बातों को ठुकराने वाला बन जाता है।

(1) अल-समीन ने 'अद-दुर्र अल-मसून' 6/12 में अल-अखफश के इस कथन का खंडन करते हुए इसका उल्लेख किया है कि "कुल" पूर्वसर्ग "अला" के लोप होने के कारण कर्मवाचक (मंसूब) है। (2)

अल-किताब 1/35-36, और इसके वक्ता साअदा इब्न जुअया अल-हुधली हैं, और यह 'दीवान अल-हुधलीयीन' पृ. 190 में है, और पहले 7/175 में उल्लेखित है। (3) अल-किया अल-तबारी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 3/177। (4) इन शब्दों के साथ यह बुखारी (25) और मुस्लिम (22) में इब्न उमर की हदीस है। (5) अबू हुरैरा (रज़ि.) की एक हदीस का अंश जिसे अहमद (117), बुखारी (1399), और मुस्लिम (20) ने संकलित किया है। (6) इब्न ज़ैद के कथन से अल-तबारी 11/362 द्वारा संकलित। (7) 'अहकाम अल-कुरान' 2/890 में।

سورہ التوبہ: آیت 5 112

سماعاً (1)، جیسا کہ سیبویہ نے حکایت کی ہے: "میں شام میں داخل ہوا اور میں گھر میں داخل ہوا،" اور جیسا کہ کہا گیا ہے: "جیسے لومڑی راستے پر تیزی سے چلتی ہے" (2)

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن تَابُوا﴾ یعنی: شرک سے۔ ﴿وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَءَاتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ﴾ اس آیت میں غور و فکر کی ضرورت ہے، اور وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے قتل کو شرک پر معلق کیا، پھر فرمایا: "اگر وہ توبہ کر لیں"۔ اصل قاعدہ یہ ہے کہ جب قتل شرک کی وجہ سے ہو تو وہ شرک کے زوال کے ساتھ ہی ختم ہو جاتا ہے، جس کا تقاضا یہ ہے کہ محض توبہ سے ہی قتل ختم ہو جائے بغیر نماز قائم کرنے اور زکوٰۃ ادا کرنے کے اعتبار کے، اسی لیے نماز اور زکوٰۃ کے وقت سے پہلے محض توبہ پر قتل ساقط ہو گیا، اور یہ اس معنی میں واضح ہے۔ مگر اللہ تعالیٰ نے توبہ کا ذکر کیا اور اس کے ساتھ دو اور شرطیں ذکر کیں، پس انہیں نظر انداز کرنے کی کوئی راہ نہیں (3)۔ اس کی نظیر نبی ﷺ کا یہ فرمان ہے: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے قتال کروں یہاں تک کہ وہ کہیں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور نماز قائم کریں اور زکوٰۃ ادا کریں، پس جب وہ یہ کریں گے تو انہوں نے مجھ سے اپنے خون اور مال کو محفوظ کر لیا مگر اس کے حق کے ساتھ، اور ان کا حساب اللہ پر ہے" (4)۔ اور ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اللہ کی قسم میں اس سے ضرور لڑوں گا جس نے نماز اور زکوٰۃ کے درمیان فرق کیا، کیونکہ زکوٰۃ مال کا حق ہے" (5)۔ ابن عباس نے فرمایا: "اللہ ابوبکر پر رحم کرے، وہ کتنے فقیہ تھے!" (6)۔ اور ابن العربی نے کہا (7): "پس قرآن اور سنت منظم اور ہم آہنگ ہو گئے۔"

اور مسلمانوں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ جس نے نماز اور دیگر فرائض کو حلال سمجھتے ہوئے چھوڑ دیا وہ کافر ہو گیا، اور جس نے سستی کی بنا پر سنتوں کو چھوڑ دیا وہ

فاسق ہو گیا، اور جس نے نوافل چھوڑ دیے وہ (دین سے) خارج نہیں ہوا، سوائے اس کے کہ وہ ان کی فضیلت کا انکار کرے تو وہ کافر ہو جائے گا؛ کیونکہ وہ رسول اللہ ﷺ کی لائی ہوئی اور بتائی ہوئی باتوں کو رد کرنے والا بن جاتا ہے۔

(1) السمین نے الدر المصون 6/12 میں الأخفش کے اس قول کے رد میں یہ بات ذکر کی ہے کہ لفظ "کل" حرفِ جر "علی" کے اسقاط کی بنا پر منصوب ہے۔ (2) الکتاب 1/35-36، اور اس کے قائل ساعدہ بن جؤیہ الہذلی ہیں، اور یہ دیوان الہذلیین ص 190 میں ہے، اور پہلے 7/175 میں گزر چکا ہے۔ (3) احکام القرآن للکیا الطبری 3/177۔ (4) ان الفاظ کے ساتھ یہ بخاری (25) اور مسلم (22) میں ابن عمر کی حدیث ہے۔ (5) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (117)، بخاری (1399)، اور مسلم (20) نے روایت کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 11/362 میں ابن زید کے قول سے روایت کیا ہے۔ (7) احکام القرآن 2/ 890 میں۔

They differed concerning the one who leaves prayer without denying it or considering it lawful to leave. Yunus ibn Abd al-A'la narrated: I heard Ibn Wahb say: Malik said: Whoever believes in Allah and believes the Messengers, yet refuses to pray, shall be killed. This was also said by Abu Thawr and all the companions of ash-Shafi'i. It is also the opinion of Hammad ibn Zayd, Makhul, and Waki' (1).

Abu Hanifa said: He should be imprisoned and beaten, but not killed. This is the opinion of Ibn Shihab, and Dawud ibn Ali says so as well. Among their arguments is the saying of the Prophet (peace be upon him): "I have been commanded to fight the people until they say 'There is no god but Allah.' If they say it, their blood and property are protected from me except by its right."(2). They said: Its right consists of the three things that the Prophet (peace be upon him) mentioned: "The blood of a Muslim man is not lawful except in one of three cases: disbelief after faith, adultery after being married, or killing a soul without another soul being taken."(3).

A group of Sahaba (Companions) and Tabi'un (Followers) held the view that whoever intentionally leaves a single prayer until its time has passed without an excuse, refuses to perform or make it up, and says: "I will not pray," is a disbeliever (kafir). His blood and wealth are lawful, his Muslim heirs do not inherit from him, he is asked to repent, and if he repents, [it is accepted]; otherwise, he is killed, and the ruling on his wealth is like that of an apostate's wealth. This is the opinion of Ishaq. Ishaq said: This was also the opinion of the people of knowledge from the time of the Prophet (peace be upon him) until our time(4).

Ibn Khuwayz Mindad said: Our companions differed as to when the one who leaves prayer should be killed. Some said: At the end of the preferred time (Al-Waqt al-Mukhtar), while others said: At the end of the time of necessity (Waqt al-Darura), which is the correct view. This means that four rak'ahs of Asr time remain until sunset, four rak'ahs of the night remain for Isha time, and two rak'ahs remain for Fajr before sunrise.

Ishaq said: The expiration of time is for Dhuhr to be delayed until sunset, and Maghrib until...

(1) Al-Tamhid 4/231, and Al-Istidkar 5/346. (2) Preceding 1/294. (3) Al-Tamhid 4/240-241, and the hadith was recorded by Ahmad (437), Abu Dawud (4502), Al-

Tirmidhi (2158), Al-Nasa'i 7/103, and Ibn Majah (2533) on the authority of Uthman, and something similar precedes in 9/109. (4) Al-Tamhid 4/225, and Al-Istidkar 5/343.

सूरह अत-तौबा: आयत 5 | 113

विद्वानों के बीच उस व्यक्ति के बारे में मतभेद है जो बिना इनकार किए या इसे वैध माने बिना नमाज़ छोड़ देता है। यूनुस इब्न अब्द अल-आला ने रिवायत की: मैंने इब्न वहब को कहते सुना: मलिक ने कहा: जो अल्लाह पर विश्वास करता है और रसूलों को सच मानता है, फिर भी नमाज़ पढ़ने से इनकार करता है, उसे मार दिया जाएगा। अबू थौर और अल-शाफ़ई के सभी साथियों ने भी यही कहा है। हम्माद इब्न ज़ैद, मखुल और वकीअ का भी यही कहना है (1)।

अबू हनीफ़ा ने कहा: उसे कैद किया जाना चाहिए और पीटा जाना चाहिए, लेकिन मारा नहीं जाना चाहिए। इब्न शिहाब का भी यही मत है और दाऊद इब्न अली भी यही कहते हैं। उनके तर्कों में से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "मुझे लोगों से तब तक लड़ने का आदेश दिया गया है जब तक कि वे 'ला इलाहा इल्लल्लाह' न कहें। यदि वे इसे कहते हैं, तो उनका खून और संपत्ति मुझसे सुरक्षित है सिवाय इसके हक के।" (2)। उन्होंने कहा: इसके हक से मुराद वे तीन चीज़ें हैं जिनका पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उल्लेख किया है: "एक मुसलमान व्यक्ति का खून तीन मामलों में से किसी एक के अलावा जायज़ नहीं है: ईमान के बाद कुफ्र (अविश्वास), शादीशुदा होने के बाद व्यभिचार, या बिना किसी जान के बदले जान लेना।" (3)।

सहाबा और ताबेईन के एक समूह का मानना था कि जो कोई भी बिना किसी बहाने के जानबूझकर एक भी नमाज़ छोड़ देता है यहाँ तक कि उसका समय निकल जाए, उसे अदा करने या उसकी कज़ा करने से इनकार करता है, और कहता है: "मैं नमाज़ नहीं पढ़ूँगा," तो वह काफ़िर (अविश्वासी) है। उसका खून और धन हलाल है, उसके मुस्लिम उत्तराधिकारी उससे विरासत नहीं पाते, उसे तौबा करने के लिए कहा जाता है, अगर वह तौबा कर ले तो ठीक; अन्यथा उसे मार दिया जाता है, और उसके धन का नियम वही होगा जो मुर्तद (धर्मत्यागी) के धन का होता है। यह इसहाक़ का मत है। इसहाक़ ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय से लेकर हमारे आज के समय तक विद्वानों की यही राय थी (4)।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: हमारे साथियों के बीच इस बात पर मतभेद था कि नमाज़ छोड़ने वाले को कब मारा जाना चाहिए। कुछ ने कहा: मुख्तार समय (पसंदीदा समय) के अंत में, और कुछ ने कहा: ज़रूरत के समय (वक़्त अल-दरूरा) के अंत में, और यही सही बात है। इसका अर्थ यह है कि सूरज

डूबने से पहले अस्र के समय की चार रक़अत बाकी हों, इशा के समय के लिए रात की चार रक़अत बाकी हों, और सूरज उगने से पहले फज्र की दो रक़अत बाकी हों।

इसहाक़ ने कहा: समय का निकल जाना यह है कि ज़ुहर को सूर्यास्त तक टाला जाए, और मगरीब को...

(1) अल-तमहीद 4/231, और अल-इस्तिदकार 5/346। (2) पूर्व 1/294। (3) अल-तमहीद 4/240-241, और हदीस को अहमद (437), अबू दाऊद (4502), अल-तिर्मिज़ी (2158), अल-नसाई 7/103, और इब्न माजाह (2533) ने उस्मान के अधिकार पर दर्ज किया है, और इससे मिलता-जुलता पूर्व 9/109 में है। (4) अल-तमहीद 4/225, और अल-इस्तिदकार 5/343।

علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو نماز کے وجوب کا انکار کیے بغیر اور اسے حلال سمجھے بغیر نماز چھوڑ دے۔ یونس بن عبد الاعلیٰ نے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابن وہب کو کہتے سنا: امام مالک نے فرمایا: جو اللہ پر ایمان لایا اور رسولوں کی تصدیق کی، پھر نماز پڑھنے سے انکار کر دیا تو اسے قتل کر دیا جائے گا۔ یہی بات ابو ثور اور امام شافعی کے تمام اصحاب نے کہی ہے۔ حماد بن زید، مکحول اور وکیع کا بھی یہی قول ہے (۱)۔

اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اسے قید کیا جائے اور مارا جائے لیکن قتل نہ کیا جائے۔ یہی قول ابن شہاب کا ہے اور داؤد بن علی بھی یہی کہتے ہیں۔ ان کی دلیل نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے اس وقت تک قتال کروں جب تک کہ وہ 'لا الہ الا اللہ' نہ کہہ دیں۔ پس جب وہ یہ کہہ دیں تو انہوں نے مجھ سے اپنے خون اور اپنے مال محفوظ کر لیے سوائے اس کے حق کے" (۲)۔ انہوں نے کہا: اس کا حق وہ تین چیزیں ہیں جو نبی کریم ﷺ نے فرمائیں: "کسی مسلمان کا خون حلال نہیں ہے سوائے تین صورتوں میں سے ایک کے: ایمان کے بعد کفر، شادی شدہ ہونے کے بعد زنا، یا کسی جان کے بدلے کے بغیر قتل نفس" (۳)۔

صحابہ اور تابعین کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ جس نے جان بوجھ کر ایک نماز بھی یہاں تک چھوڑ دی کہ بغیر کسی عذر کے اس کا وقت نکل جائے، اور اسے ادا کرنے اور قضا کرنے سے انکار کر دیا اور کہا: "میں نماز نہیں پڑھوں گا،" تو وہ کافر ہے، اس کا خون اور مال حلال ہیں، اس کے مسلمان ورثاء اس کے وارث نہیں بنیں گے، اس سے توبہ کا مطالبہ کیا جائے گا، اگر توبہ کر لے تو ٹھیک، ورنہ اسے قتل کر دیا جائے گا، اور اس کے مال کا حکم مرتد کے

مال جیسا ہو گا۔ یہ اسحاق کا قول ہے۔ اسحاق نے کہا: نبی کریم ﷺ کے زمانے سے لے کر ہمارے اس زمانے تک اہل علم کی یہی رائے تھی (۴)۔

ابن خویزمنداد نے کہا: ہمارے اصحاب کا اس میں اختلاف ہوا کہ تارک نماز کو کب قتل کیا جائے؟ بعض نے کہا: وقتِ مختار کے آخر میں، اور بعض نے کہا: وقتِ ضرورت کے آخر میں، اور یہی صحیح قول ہے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ عصر کے وقت میں سے سورج غروب ہونے تک چار رکعتیں باقی ہوں، اور عشاء کے وقت کے لیے رات میں سے چار رکعتیں باقی ہوں، اور صبح کے وقت سورج نکلنے سے پہلے دو رکعتیں باقی ہوں۔

اور اسحاق نے کہا: وقت کا جانا یہ ہے کہ ظہر کو غروب آفتاب تک مؤخر کر دیا جائے، اور مغرب کو...

(۱) التمهيد ٤ / ٢٣١ ، والاستذكار ٥ / ٣٤٦ . (٢) سلف ١ / ٢٩٤ . (٣) التمهيد ٤ / ٢٤٠ - ٢٤١ ، اور حدیث کو احمد (٤٣٧)، ابوداؤد (٤٥٠٢)، ترمذی (٢١٥٨)، نسائی ٧ / ١٠٣ ، اور ابن ماجہ (٢٥٣٣) نے عثمان رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور اس کی مانند پہلے ٩ / ١٠٩ میں گزر چکی ہے۔ (٤) التمهيد ٤ / ٢٢٥ ، والاستذكار ٥ / ٣٤٣ .

114 Surah At-Tawbah: Verses 5 - 6

...dawn (1). Sixth: This verse indicates that whoever says: "I have repented," his statement is not sufficient until his actions that confirm repentance are added to it; because Allah, the Mighty and Sublime, stipulated here along with repentance the establishment of prayer and the payment of zakat so that repentance may be realized (2) through them. He said in the verse about usury: {And if you repent, you may have your principal} [Al-Baqarah: 279]. And He said: {Except for those who repent, reform, and make things clear} [Al-Baqarah: 160]. The meaning of this has already been discussed in Surah Al-Baqarah (3).

His Almighty's saying: {And if any one of the polytheists seeks your protection, then grant him protection so that he may hear the words of Allah. Then deliver him to his place of safety. That is because they are a people who do not know 6}.

It contains four issues: The first: His Almighty's saying: {And if any one of the polytheists} meaning: from those whom I commanded you to fight. {seeks your protection} meaning: asks for your proximity, i.e., your protection and your security, so give it to him so he may hear the Quran, i.e., understand its rulings, commands, and prohibitions. If he accepts something, it is good, and if he refuses, then return him to his place of safety (4). And this is something about which there is no disagreement, and Allah knows best.

Malik said: If a belligerent (Harbi) is found on the way to the lands of the Muslims and says: "I came seeking protection." Malik said: These are ambiguous matters (5), and I see that he should be returned to his place of safety.

Ibn al-Qasim said: Likewise is the one who is found having arrived as a merchant on our coast and says: "I thought you would not object to anyone who comes as a merchant until he sells" (6).

(1) At-Tamhid 4/226, and Al-Istidhkar 5/343. (2) In (Kh) and (M): "to realize". (3) 2/484. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/891. (5) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/891 (the wording is): problematic. (6) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/481.

114 सूरह अत-तौबा: आयतें 5 - 6

...भोर (1)। छठा: यह आयत इस बात का प्रमाण है कि जो कोई कहता है: "मैंने पश्चात्ताप किया है," उसका कथन तब तक पर्याप्त नहीं है जब तक कि उसके साथ उसके पश्चात्ताप की पुष्टि करने वाले कार्य न जुड़ जाएँ क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यहाँ पश्चात्ताप के साथ प्रार्थना (नमाज़) स्थापित करने और ज़कात देने की शर्त रखी है ताकि उनके माध्यम से पश्चात्ताप सिद्ध (2) हो सके। और सूद (ब्याज) की आयत में फ़रमाया: {और यदि तुम पश्चात्ताप करो, तो तुम्हारा मूलधन तुम्हारा है} [अल-बक़रह: 279]। और फ़रमाया: {मगर वे जिन्होंने पश्चात्ताप किया, सुधार किया और स्पष्ट किया} [अल-बक़रह: 160]। इसका अर्थ सूरह अल-बक़रह (3) में पहले ही आ चुका है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से कोई आपसे शरण माँगे, तो उसे शरण दें यहाँ तक कि वह अल्लाह की वाणी सुन ले। फिर उसे उसके सुरक्षित स्थान पर पहुँचा दें। यह इसलिए कि वे ऐसे लोग हैं जो ज्ञान नहीं रखते 6}।

इसमें चार विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि मुशरिकों में से कोई} अर्थात: उनमें से जिनसे मैंने आपको लड़ने का आदेश दिया है। {आपसे शरण माँगे} अर्थात: आपकी समीपता माँगे, यानी आपकी सुरक्षा और आपकी ज़मानत, तो उसे वह दे दें ताकि वह क़ुरआन सुन सके अर्थात उसके आदेशों, हुक्मों और मनाही को समझ सके। यदि वह कुछ स्वीकार कर ले तो वह अच्छा है, और यदि वह इनकार करे तो उसे उसके सुरक्षित स्थान पर लौटा दें (4)। और यह एक ऐसी बात है जिसमें कोई मतभेद नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

इमाम मालिक ने कहा: यदि कोई हर्बी (युद्धरत काफ़िर) मुसलमानों के देशों के रास्ते में पाया जाए और कहे: "मैं सुरक्षा माँगने आया हूँ।" मालिक ने कहा: ये संदिग्ध मामले हैं (5), और मेरी राय है कि उसे उसके सुरक्षित स्थान पर लौटा दिया जाए।

इब्न अल-क़ासिम ने कहा: इसी तरह वह व्यक्ति है जो हमारे तट पर एक व्यापारी के रूप में उतरा हुआ पाया जाए और कहे: "मैंने सोचा था कि आप किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं रोकेंगे जो व्यापारी बनकर आए जब तक कि वह अपना माल बेच न ले" (6)।

(1) अल-तमहीद 4/226, और अल-इस्तिधकार 5/343। (2) (ख) और (म) प्रतियों में: "सिद्ध करने के लिए"। (3) 2/484। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/891। (5) इब्न अल-अरबी की

अहकाम अल-क़ुरआन 2/891 में (शब्दावली है): समस्यात्मक। (6) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/481।

۱۱۴ سورہ التوبہ: آیات ۵ - ۶

...طلوعِ فجر (۱)۔ چھٹی بات: یہ آیت اس پر دلالت کرتی ہے کہ جس نے کہا: "میں توبہ کر چکا ہوں،" تو اس کا محض قول کافی نہیں ہے جب تک کہ اس کے ساتھ توبہ کو ثابت کرنے والے اس کے افعال شامل نہ ہوں؛ اس لیے کہ اللہ عزوجل نے یہاں توبہ کے ساتھ اقامتِ نماز اور ادائے زکوٰۃ کی شرط لگائی ہے تاکہ ان دونوں کے ذریعے توبہ متحقق (۲) ہو سکے۔ اور سود کی آیت میں فرمایا: {اور اگر تم توبہ کر لو تو تمہارے لیے تمہارے اصل مال ہیں} [البقرہ: ۲۷۹]۔ اور فرمایا: {مگر وہ لوگ جنہوں نے توبہ کی اور اصلاح کی اور بیان کیا} [البقرہ: ۱۶۰]۔ اس کا معنی سورہ بقرہ (۳) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر مشرکین میں سے کوئی آپ سے پناہ مانگے تو اسے پناہ دے دیں یہاں تک کہ وہ اللہ کا کلام سن لے پھر اسے اس کی جائے امن تک پہنچا دیں یہ اس لیے کہ وہ ایسے لوگ ہیں جو علم نہیں رکھتے ۶}۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر مشرکین میں سے کوئی} یعنی: ان لوگوں میں سے جن سے میں نے آپ کو قتال کا حکم دیا ہے۔ {آپ سے پناہ مانگے} یعنی: آپ کی ہمسائیگی مانگے، یعنی آپ کی امان اور ذمہ داری، تو اسے وہ دے دیں تاکہ وہ قرآن سن سکے، یعنی اس کے احکام اور اوامر و نواہی کو سمجھ سکے۔ اگر وہ کوئی امر قبول کر لے تو یہ بہتر ہے، اور اگر انکار کرے تو اسے اس کی جائے امن تک لوٹا دیں (۴)۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، واللہ اعلم۔

امام مالک نے فرمایا: اگر کوئی حربی (کافر) مسلمانوں کے ملکوں کے راستے میں پایا جائے اور کہے: "میں امان طلب کرنے آیا ہوں۔" امام مالک نے فرمایا: یہ مشتبہ امور ہیں (۵)، اور میری رائے ہے کہ اسے اس کی جائے امن تک واپس کر دیا جائے۔

ابن القاسم نے فرمایا: اور اسی طرح وہ شخص جو ہمارے ساحل پر تاجر کی حیثیت سے اترا ہوا پایا جائے اور کہے: "میرا خیال تھا کہ آپ کسی ایسے شخص سے تعرض نہیں کریں گے جو تاجر بن کر آئے جب تک کہ وہ فروخت نہ کر لے" (۶)۔

(۱) التمهید ۲۲۶/۴، اور الاستذکار ۳۴۳/۵۔ (۲) نسخہ (خ) اور (م) میں: "لیحقق" (تاکہ وہ ثابت کر سکے)۔ (۳) ۴۸۴/۲۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۱/۲۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۱/۲ میں (الفاظ یہ ہیں): "مشکلہ" (پیچیدہ)۔ (۶) عقد الجواہر الثمینہ ۴۸۱/۱۔

The apparent meaning of the verse is regarding those who want to hear the Quran and look into Islam. As for granting protection (al-ijarah) for other than that, it is solely for the interest of the Muslims, and for considering what brings benefit to them (1).

Second: There is no disagreement among all scholars that the security (aman) granted by the Sultan is permissible; because he is foremost in consideration and interest, acting on behalf of everyone in bringing benefits and warding off harms. They differed regarding the security granted by someone other than the Caliph; as for a free man, his grant of security is valid according to all scholars, except that Ibn Habib said: the Imam considers it.

As for a slave, his grant of security is valid according to the prominent view of the (Maliki) school, and this was held by Ash-Shafi'i (2) and his companions, Ahmad, Ishaq, Al-Awza'i, Ath-Thawri, Abu Thawr, Dawud, and Muhammad ibn al-Hasan (3). Abu Hanifa said: He has no right to grant security, and this is the second opinion of our scholars (4).

The first opinion is more correct due to the Prophet's ﷺ saying: "The blood of Muslims are equal, and the lowest among them can grant protection on their behalf." They said: When he said "the lowest among them," the slave's grant of security became permissible, and a free woman was even more entitled to that (5). No consideration is given to the justification that "no share (of booty) is allocated to him" (6).

Abd al-Malik ibn al-Majishun said: A woman's grant of security is not permissible unless the Imam permits it, thus he deviated with his opinion from the majority (7).

As for a child, if he is capable of fighting, his grant of security is permissible; because he is among the combatants and has joined the protective group (8).

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/891. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/891 - 892. (3) At-Tamhid 21/188. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/892, and Ibn Abd al-Barr mentioned in At-Tamhid 21/188 from Abu Hanifa and Abu Yusuf that they said regarding the slave: his grant of security is not permissible unless he fights. (5) At-Tamhid 21/187, and the Hadith was cited earlier in 3/68. (6) This is a rebuttal to Abu Hanifa, who held that those who do not receive a share of the spoils—be they slaves,

women, or children—cannot grant security. See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/892. (7) At-Tamhid 21/190 - 191. (8) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/892.

सूरह अत-तौबाह: आयत ६ | ११५

आयत का प्रत्यक्ष अर्थ उन लोगों के बारे में है जो कुरान सुनना चाहते हैं और इस्लाम पर विचार करना चाहते हैं। इसके अलावा अन्य कारणों से दी जाने वाली सुरक्षा (इजाराह) केवल मुसलमानों के हित के लिए है, और उस पर विचार करने के लिए है जिससे उन्हें लाभ हो (१)।

दूसरा: सभी विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि सुल्तान द्वारा दी गई सुरक्षा (अमान) जायज़ है; क्योंकि वह विचार और हित में सर्वोपरि है, और लाभ लाने और नुकसान को दूर करने में सभी का प्रतिनिधि है। उन्होंने खलीफा के अलावा अन्य के द्वारा दी गई सुरक्षा के बारे में मतभेद किया है; जहाँ तक एक स्वतंत्र व्यक्ति का प्रश्न है, सभी विद्वानों के अनुसार उसकी सुरक्षा मान्य है। सिवाय इसके कि इब्न हबीब ने कहा: इमाम इस पर विचार करेगा।

जहाँ तक गुलाम का सवाल है, (मालिकी) संप्रदाय के प्रसिद्ध मत के अनुसार उसे सुरक्षा देने का अधिकार है, और यही बात अल-शाफई (२) और उनके साथियों, अहमद, इशाक, अल-अवज़ाई, अल-थौरी, अबू थौर, दाऊद और मुहम्मद इब्न अल-हसन (३) ने भी कही है। अबू हनीफा ने कहा: उसे सुरक्षा देने का कोई अधिकार नहीं है, और यह हमारे विद्वानों का दूसरा मत है (४)।

पहला मत अधिक सही है; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने कहा है: "मुसलमानों का खून बराबर है, और उनमें से सबसे निचला व्यक्ति भी उनकी ओर से सुरक्षा प्रदान कर सकता है।" उन्होंने कहा: जब उन्होंने "सबसे निचला" कहा, तो गुलाम की सुरक्षा जायज़ हो गई, और स्वतंत्र महिला इसके लिए और भी अधिक हकदार थी (५)। इस तर्क का कोई महत्व नहीं है कि "उसे (लूट में) हिस्सा नहीं मिलता" (६)।

अब्दुल मलिक इब्न अल-माजीशुन ने कहा: एक महिला की सुरक्षा तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि इमाम इसे अनुमति न दे दे, इस प्रकार उन्होंने बहुमत की राय से हटकर कड़ा रुख अपनाया (७)।

जहाँ तक एक बच्चे का सवाल है, यदि वह लड़ने में सक्षम है, तो उसकी सुरक्षा जायज़ है; क्योंकि वह योद्धाओं में से है और रक्षात्मक समूह में शामिल हो गया है (८)।

---

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/८९१। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/८९१ - ८९२। (३) अल-तमहीद २१/१८८। (४) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/८९२, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद २१/१८८ में अबू हनीफा और अबू यूसुफ से उल्लेख किया है कि उन्होंने

गुलाम के बारे में कहा: उसकी सुरक्षा जायज़ नहीं है जब तक कि वह युद्ध न करे। (५) अल-तमहीद २१/१८७, और हदीस पहले ३/६८ में आ चुकी है। (६) यह अबू हनीफा का खंडन है जिन्होंने माना था कि जिसे गनीमत (युद्ध की लूट) में हिस्सा नहीं मिलता—चाहे वह गुलाम, महिला या बच्चा हो—उसे सुरक्षा देने का अधिकार नहीं है। देखें अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/८९२। (७) अल-तमहीद २१/१९० - १९१। (८) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/८९२।

آیت کا ظاہری مفہوم ان لوگوں کے بارے میں ہے جو قرآن سننا چاہتے ہیں اور اسلام کے بارے میں غور و فکر کرنا چاہتے ہیں۔ رہا اس کے علاوہ امان (پناہ) دینا، تو وہ مسلمانوں کی مصلحت کے لیے ہے، اور اس بات پر غور کرنے کے لیے ہے جس سے انہیں فائدہ پہنچے (۱)۔

دوسری بات: تمام علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ سلطان کا امان دینا جائز ہے؛ کیونکہ وہ غور و فکر اور مصلحت میں مقدم ہے، اور فوائد حاصل کرنے اور نقصانات کو دور کرنے میں سب کا نمائندہ ہے۔ انہوں نے خلیفہ کے علاوہ کسی اور کے امان دینے میں اختلاف کیا ہے؛ جہاں تک آزاد آدمی کا تعلق ہے، تمام علماء کے نزدیک اس کا امان نافذ العمل ہے۔ سوائے اس کے کہ ابن حبیب نے کہا: امام اس میں غور کرے گا۔

جہاں تک غلام کا تعلق ہے، (مالیکی) مذہب کے مشہور قول کے مطابق اسے امان دینے کا حق حاصل ہے، اور یہی بات امام شافعی (۲) اور ان کے اصحاب، امام احمد، اسحاق، اوزاعی، ثوری، ابو ثور، داؤد اور محمد بن الحسن (۳) نے کہی ہے۔ امام ابو حنیفہ نے کہا: اسے امان دینے کا کوئی حق نہیں، اور یہ ہمارے علماء کا دوسرا قول ہے (۴)۔

پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد گرامی ہے: "تمام مسلمانوں کے خون برابر ہیں، اور ان کا ادنیٰ (کم رتبہ) شخص بھی ان کے ذمے میں امان دے سکتا ہے۔" انہوں نے کہا: جب آپ ﷺ نے "ادنیٰ" فرمایا، تو غلام کا امان دینا جائز ہو گیا، اور آزاد عورت اس کی زیادہ حقدار تھی (۵)۔ اس علت (وجہ) کا کوئی اعتبار نہیں کہ "اسے (مال غنیمت میں) حصہ نہیں ملتا" (۶)۔

عبد الملک بن الماجشون نے کہا: عورت کا امان دینا جائز نہیں ہے الا یہ کہ امام اسے جائز قرار دے، چنانچہ وہ اپنے اس قول کی وجہ سے جمہور سے الگ ہو گئے (۷)۔

رہا بچہ، تو جب وہ لڑائی کی طاقت رکھتا ہو تو اس کا امان دینا جائز ہے؛ کیونکہ وہ جنگجوؤں کے زمرے میں ہے، اور حفاظت کرنے والے گروہ میں شامل ہو چکا ہے (۸)۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۱/۲۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۱/۲ - ۸۹۲۔ (۳) التمهید ۱۸۸/۲۱۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۲/۲، اور ابن عبد البر نے التمهید ۱۸۸/۲۱ میں امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے غلام کے بارے میں کہا: اس کا امان دینا جائز نہیں الا یہ کہ وہ لڑائی کرے۔ (۵) التمهید ۱۸۷/۲۱، اور حدیث پہلے ۶۸/۳ میں گزر چکی ہے۔ (۶) اس میں امام ابو حنیفہ کا رد ہے جنہوں نے یہ رائے دی تھی کہ جس کو مال غنیمت میں حصہ نہیں ملتا، خواہ وہ غلام ہو، عورت ہو یا بچہ، اسے امان دینے کا حق نہیں ہے۔ دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۸۹۲/۲۔ (۷) التمهید ۱۹۰/۲۱ - ۱۹۱۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۲/۲۔

Surah At-Tawbah: Verse 6 | 116

Al-Dahhak and Al-Suddi held the view that this verse is abrogated by His saying: "Kill the polytheists." Al-Hasan said: It is definitive (muhkamah), a continuous path (sunnah)[1] until the Day of Resurrection. This was also stated by Mujahid. It was also said: The ruling of this verse remained only during the period of the four months specified as a term for them[2], but this is nothing (unreliable).

Sa'id bin Jubayr said: A man from the polytheists came to Ali bin Abi Talib and said: "If a man among us wishes to come to Muhammad after the passing of the four months to hear the words of Allah or to approach him with a need, will he be killed?" Ali replied: "No, because Allah, Blessed and Exalted be He, says: 'And if any one of the polytheists seeks your protection, then grant him protection so that he may hear the words of Allah'[3]." And this is the correct view, and the verse is definitive (muhkamah).

Third: His saying, Exalted be He: "And if any one" — 'ahad' (any one) is in the nominative case (marfoo') due to an implied verb like the one following it. This is good with "in" (if) but ugly with its sisters (similar conditional particles). Sibawayh's view on the difference between "in" and its sisters is that since it is the master of conditional particles, it was uniquely specified with this, and because it does not appear in anything else. Muhammad bin Yazid said: "As for his saying: 'because it does not appear in anything else,' it is a mistake; because it can mean 'ma' (negation), [extra/redundant], and lightened from the heavy form (mukhaffafah min al-thaqilah). However, it is ambiguous, and others are not like that[4]." Sibawayh recited the poetry: Do not grieve if a precious thing I have spent ... But if I perish, then at that point grieve.[5]

Fourth: The scholars said: In His saying, Exalted be He: "so that he may hear the words of Allah" is evidence that the words of Allah, Mighty and Majestic, are heard when the reciter recites; This was stated by Sheikh Abu Al-Hasan, Judge Abu Bakr, Abu Al-Abbas Al-Qalanisi, Ibn Mujahid, Abu Ishaq Al-Isfarayini, and others; because of His saying, Exalted be He: "so that...

---

(1) In (Kh): established (muthbatah). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/9. (3) Mentioned by Abu Al-Layth in the Tafsir 2/34, Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/175, and Al-Razi 15/226. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/203, and what was previously between brackets is from it. Muhammad bin Yazid is Al-Mubarrad. (5) Al-Kitab 1/134, and its

speaker is Al-Nimr bin Tawlab, and it is also in Al-Khizanah 1/314. Its meaning, as mentioned by Al-Baghdadi, is: The poet says, addressing his wife: "Do not grieve over my spending of precious things as long as I am alive, for I will obtain their likes and replace them for you; but grieve if I die, for you will not find a replacement for me."

सूरा अत-तौबा: आयत 6 | 116

अद-दह्हाक और अस-सुद्दी का विचार था कि यह आयत उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख़) हो गई है: "मुशरिकों (बहुदेववादियों) को मार डालो।" अल-हसन ने कहा: यह निर्णयक (मुहकम) है, एक सुन्नत (नियम)[1] क़ियामत के दिन तक। मुजाहिद ने भी यही कहा। और कहा गया है: इस आयत का हुक्म केवल उन चार महीनों की अवधि के लिए लागू था जो उनके लिए तय की गई थी[2], लेकिन यह कोई प्रामाणिक बात नहीं है।

सईद बिन जुबैर ने कहा: मुशरिकों में से एक व्यक्ति अली बिन अबी तालिब के पास आया और कहा: "यदि हममें से कोई व्यक्ति चार महीने बीत जाने के बाद मुहम्मद के पास आना चाहे ताकि वह अल्लाह का कलाम (वाणी) सुन सके या अपनी कोई ज़रूरत लेकर आए, तो क्या उसे मार दिया जाएगा?" अली ने कहा: "नहीं, क्योंकि अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाता है: 'और यदि मुशरिकों में से कोई आपसे शरण माँगे, तो उसे शरण दें यहाँ तक कि वह अल्लाह का कलाम सुन ले'[3]।" और यही सही बात है, और आयत मुहकम (दृढ़) है।

तीसरा बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: "और यदि कोई" — 'अहद' (कोई) को इसके बाद आने वाली क्रिया जैसी ही एक छिपी हुई क्रिया के कारण 'मरफ़ू' (प्रथमा विभक्ति) माना गया है। यह "इन्" (यदि) के साथ अच्छा है लेकिन उसके जैसी अन्य अव्ययों के साथ अनुचित है। "इन्" और उसके जैसी अन्य अव्ययों के बीच अंतर पर सीबवैह का मत है कि चूंकि यह शर्त सूचक अव्ययों की मूल है, इसलिए इसे इसके साथ विशिष्ट किया गया, और इसलिए भी कि यह किसी और रूप में नहीं आती। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: "जहाँ तक उनके इस कथन का संबंध है कि 'यह किसी और रूप में नहीं आती', यह एक भूल है; क्योंकि यह 'मा' (नकारात्मक), [अतिरिक्त] और भारी रूप से हल्की की गई (मुख़फ़्फ़फ़ा) भी होती है। लेकिन यह अस्पष्ट (मुबहम) होती है, और अन्य इसके जैसे नहीं हैं[4]।" सीबवैह ने यह शेर पढ़ा: शोक न कर यदि कोई बहुमूल्य वस्तु मैंने नष्ट (खर्च) कर दी ... लेकिन जब मैं मर जाऊँ तो उस समय शोक करना।[5]

चौथा बिंदु: विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला के इस कथन में: "यहाँ तक कि वह अल्लाह का कलाम सुन ले" इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का कलाम क़ारी (पाठ करने वाले) के पढ़ने पर सुना जाता है; यह शेख अबू अल-हसन, क़ाज़ी अबू बक्र, अबू अल-अब्बास अल-क़लानिसी, इब्न

मुजाहिद, अबू इसहाक़ अल-इस्फ़रायिनी और अन्य लोगों ने कहा है; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "यहाँ तक कि...

---

[1] (ख़) प्रति में: मुसबतह (स्थापित)। [2] अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 9/3. [3] इसे अबू अल-लैथ ने तफ़्सीर 2/34 में, अज़-ज़मख़्शारी ने अल-कश्शाफ़ 2/175 में, और अर-राज़ी ने 15/226 में उल्लेख किया है। [4] इल्मुल इ'राब अल-क़ुरआन (अन-नह्हास) 2/203, और कोष्ठक के भीतर का अंश उसी से है। और मुहम्मद बिन यज़ीद 'अल-मुबर्रद' हैं। [5] अल-किताब 1/134, और इसके रचयिता अल-निम्र बिन तौलब हैं, और यह अल-ख़िज़ाना 1/314 में भी है। इसका अर्थ, जैसा कि अल-बग़दादी ने उल्लेख किया है: कवि अपनी पत्नी को संबोधित करते हुए कहता है: "जब तक मैं जीवित हूँ, कीमती चीज़ों को खर्च करने पर दुखी न हो, क्योंकि मैं उनके जैसी वस्तुएँ प्राप्त कर लूंगा और तुम्हारे लिए छोड़ जाऊंगा; लेकिन यदि मैं मर जाऊँ तो दुखी होना, क्योंकि तुम्हें मेरा कोई विकल्प नहीं मिलेगा।"

سورہ التوبہ: آیت 6 | 116

اور ضحاک اور سدی کا موقف ہے کہ یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے منسوخ ہے: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ﴾ (پس مشرکین کو قتل کرو)۔ اور حسن نے کہا: یہ قیامت کے دن تک کے لیے ایک محکم سنت(۱) (مستقل حکم) ہے۔ مجاہد نے بھی یہی کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: اس آیت کا حکم صرف ان چار مہینوں کی مدت تک باقی تھا جو ان کے لیے مقرر کی گئی تھی(۲)، لیکن یہ بات درست نہیں ہے۔

سعید بن جبیر نے کہا: مشرکین میں سے ایک شخص علی بن ابی طالب کے پاس آیا اور کہنے لگا: "اگر ہم میں سے کوئی شخص چار مہینے گزرنے کے بعد محمدؐ کے پاس آنا چاہے تاکہ وہ اللہ کا کلام سنے یا اپنی کوئی ضرورت لے کر آئے، تو کیا اسے قتل کر دیا جائے گا؟" تو علیؓ نے فرمایا: "نہیں، کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾ (اور اگر مشرکوں میں سے کوئی آپ سے پناہ مانگے تو اسے پناہ دے دیں یہاں تک کہ وہ اللہ کا کلام سن لے)۔"[۳] اور یہی صحیح بات ہے، اور آیت محکم ہے۔

تیسرا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ﴾ میں لفظ «أَحَدٌ» ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے مرفوع ہے جیسا کہ اس کے بعد آنے والا فعل ہے۔ اور یہ "اِنْ" (اگر) کے ساتھ تو اچھا ہے لیکن اس کے علاوہ دیگر حروفِ شرط (اس کی بہنوں) کے ساتھ قبیح (نامناسب) ہے۔ "اِنْ" اور اس جیسے دیگر حروف کے درمیان فرق میں سیبویہ کا مذہب یہ ہے کہ چونکہ یہ حروفِ شرط کی اصل (ام) ہے، اس لیے اسے اس حکم کے ساتھ خاص کیا گیا، اور اس لیے بھی کہ یہ اس کے علاوہ کسی اور چیز میں استعمال نہیں ہوتا۔ محمد بن یزید نے کہا: "جہاں تک ان کے اس قول کا تعلق ہے کہ 'یہ اس کے علاوہ کسی اور چیز میں استعمال نہیں ہوتا'، تو یہ غلطی ہے؛ کیونکہ یہ 'مَا' (نافیہ) کے معنی میں،

[زائدہ]، اور مخففہ من الثقیلہ بھی ہوتا ہے۔ لیکن یہ مبہم ہے، اور اس کے علاوہ دیگر حروف ایسے نہیں ہیں(۴)۔" اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: لا تَجْزَعِي إنْ مُنْفَساً أهْلَكْتُهُ ... وإذا هلَكْتُ فعندَ ذلكِ فاجْزَعِي(۵)

چوتھا مسئلہ: علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾ میں اس بات کی دلیل ہے کہ قاری کی تلاوت کے وقت اللہ عزوجل کا کلام سنا جاتا ہے؛ یہ بات شیخ ابو الحسن، قاضی ابو بکر، ابو العباس القلانسی، ابن مجاہد، ابو اسحاق الاسفراییني اور دیگر نے کہی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿حَتَّىٰ

---

(۱) نسخہ (خ) میں: مثبتة (ثابت شدہ) ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۹/۳۔ (۳) اسے ابو اللیث نے التفسیر ۲/۳۴ میں، زمخشری نے الکشاف ۲/۱۷۵ میں، اور رازی نے ۱۵/۲۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲۰۳/۲، اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ اور محمد بن یزید سے مراد المبرِّد ہیں۔ (۵) الکتاب ۱۳۴/۱، اور اس کے شاعر النمر بن تولب ہیں، اور یہ الخزانہ ۳۱۴/۱ میں بھی ہے۔ اور اس کا معنی جیسا کہ البغدادی نے ذکر کیا ہے: شاعر اپنی بیوی سے مخاطب ہو کر کہتا ہے: جب تک میں زندہ ہوں قیمتی اشیاء کے خرچ کرنے پر غم نہ کر، کیونکہ میں ان جیسی مزید حاصل کر لوں گا اور تیرے لیے چھوڑ جاؤں گا؛ لیکن جب میں مر جاؤں تو غم کرنا، کیونکہ پھر تجھے میرا کوئی بدل نہیں ملے گا۔

117 Surah At-Tawbah, Verses 6 - 7

"...that he may hear the speech of Allah." (Verse 6) It specifies that His speech is heard when a reciter recites His word(1). This is supported by the consensus of Muslims that when a reciter recites the opening of the Book (Al-Fatihah) or a surah, they say: "We heard the speech of Allah." They distinguished between reciting the speech of Allah the Almighty and reciting the poetry of Imru' al-Qais. The meaning of the speech of Allah the Almighty has already been discussed in [the commentary on] "Al-Baqarah"(2), and that it is neither letters nor sounds, and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {How can there be for the polytheists a treaty in the sight of Allah and with His Messenger, except for those with whom you made a treaty at Al-Masjid Al-Haram? So as long as they are upright toward you, be upright toward them. Indeed, Allah loves the righteous.} (7)

The Almighty's saying: {How can there be for the polytheists a treaty in the sight of Allah and with His Messenger, except for those with whom you made a treaty at Al-Masjid Al-Haram} "How" here is for exclamation, as you say: "How can so-and-so precede me!" meaning: he should not precede me. And "treaty" (ahd) is the subject (ism) of "be" (yakun). In the verse there is ellipsis, i.e., how can there be a treaty for the polytheists while they harbor treachery(3), as [the poet] said:

"And you both told me that death is only in the villages... then how [did it happen here], while this is a hill and a sand dune?"(4)

The estimation: Then how did he die? According to Al-Zajjaj(5).

It was said: The meaning is: How can there be for the polytheists a treaty with Allah through which they are safe from His punishment tomorrow, and how...

---

(1) See on this issue Al-Insaf by Abu Bakr Al-Baqillani p. 94, Al-Irshad by Al-Juwayni p. 29, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/893, and Sharh al-Aqidah al-Tahawiyyah 1/194. (2) 2/212, and the comment on the issue of speech preceded in 2/91. (3) Tafsir al-Razi 15/229. (4) The speaker is Ka'b bin Sa'd al-Ghanawi from a poem elegizing his brother, and it is in Al-Kitab 3/487, Al-Asmai'yyat p. 97, Tafsir al-Tabari 11/354, Amali al-Qali 2/151, Al-Hamasah al-Basriyya 1/232, Muntaha al-Talab 6/393, and Diwan al-Ma'ani 2/179. It occurred in Al-Kitab and Al-Asmai'yyat: "wa qalib" (well) instead of "wa kathib" (sand dune). Al-Shantamari said in Tahsil Ayn al-Dhahab p. 511: "hata" means "this", and by "qalib" he meant the grave. Al-Tabari said: The meaning of the speech

is: How can death be in the villages, when this is a hill and a sand dune in which no one escapes from it. (5) In Ma'ani al-Quran 2/433.

117 सूरह अत-तौबाह, आयत 6 - 7

"...ताकि वह अल्लाह का कलाम सुन सके।" (आयत 6) यह स्पष्ट करता है कि जब कोई पढ़ने वाला अल्लाह का कलाम पढ़ता है तो उसका कलाम सुना जाता है (1)। यह मुसलमानों की इस सर्वसम्मति (इज्मा) से सिद्ध होता है कि जब कोई पढ़ने वाला 'फ़ातिहा' या कोई सूरह पढ़ता है, तो वे कहते हैं: "हमने अल्लाह का कलाम सुना।" उन्होंने अल्लाह के कलाम को पढ़ने और इम्रुल क़ैस की कविता को पढ़ने के बीच अंतर किया है। अल्लाह के कलाम का अर्थ 'अल-बक़रह' (2) में पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है, और यह कि वह न अक्षर है और न ही ध्वनि, और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह का कथन: {मुशरिकों के लिए अल्लाह और उसके रसूल के पास कोई संधि (अहद) कैसे हो सकती है, सिवाय उनके जिनके साथ तुमने मस्जिद-ए-हराम के पास संधि की थी? तो जब तक वे तुम्हारे साथ सीधे रहें, तुम भी उनके साथ सीधे रहो। बेशक, अल्लाह परहेज़गारों से प्यार करता है।} (7)

अल्लाह का कथन: {मुशरिकों के लिए अल्लाह और उसके रसूल के पास कोई संधि कैसे हो सकती है, सिवाय उनके जिनके साथ तुमने मस्जिद-ए-हराम के पास संधि की थी?} यहाँ "कैसे" (कैफ़) आश्चर्य के लिए है, जैसे आप कहते हैं: "अमुक व्यक्ति मुझसे आगे कैसे निकल सकता है!" यानी: उसे मुझसे आगे नहीं निकलना चाहिए। और "संधि" (अहद) 'यकून' (होना) का कर्ता है। आयत में कुछ छिपा हुआ (इज़मार) है, यानी: मुशरिकों के लिए संधि कैसे हो सकती है जबकि वे मन में गद्दारी छिपाए हुए हैं (3), जैसा कि कवि ने कहा:

"और तुम दोनों ने मुझे बताया था कि मृत्यु केवल बस्तियों में होती है... तो फिर कैसे [यहाँ हुई], जबकि यह एक टीला और रेत का ढेर है?" (4)

अनुमान (तक़दीर): फिर वह कैसे मर गया? अल-ज़ज्जाज (5) के अनुसार।

कहा गया: अर्थ यह है: मुशरिकों के लिए अल्लाह के पास ऐसी संधि कैसे हो सकती है जिसके द्वारा वे कल उसके दंड से सुरक्षित रहें, और कैसे...

---

(1) इस विषय पर देखें: अल-बक़िलानी की 'अल-इंसाफ़' पृष्ठ 94, अल-जुवेनी की 'अल-इरशाद' पृष्ठ 29, इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 2/893, और 'शराह अल-अक़ीदा अल-तहाविया' 1/194। (2) 2/212, और कलाम के मुद्दे पर टिप्पणी 2/91 में पहले आ चुकी है। (3) तफ़सीर अल-

राज़ी 15/229। (4) इसके कहने वाले का'ब बिन साद अल-ग़नूवी हैं, अपने भाई के शोक में एक कविता से, और यह 'अल-किताब' 3/487, 'अल-असमाइयात' पृष्ठ 97, 'तफ़सीर अल-तबरी' 11/354, 'अमाली अल-क़ाली' 2/151, 'अल-हमासा अल-बसरिया' 1/232, 'मुंतहा अल-तलब' 6/393, और 'दीवान अल-मानी' 2/179 में है। 'अल-किताब' और 'अल-असमाइयात' में 'वक़्तीब' (रेत का ढेर) के बजाय 'वक़लीब' (कुआँ/कब्र) शब्द आया है। अल-शंतमरी ने 'तहसील ऐन अल-ज़हब' पृष्ठ 511 में कहा: 'हाता' का अर्थ है 'यह', और 'क़लीब' से उनका तात्पर्य 'क़ब्र' था। अल-तबरी ने कहा: इस कथन का अर्थ है: बस्तियों में मौत कैसे हो सकती है, जबकि यह एक टीला और रेत का ढेर है जिसमें कोई भी उससे नहीं बच सकता। (5) 'मानी अल-क़ुरआन' में 2/433।

117 سورة التوبہ، آیات 6 - 7

"...تاکہ وہ اللہ کا کلام سن لے۔" (آیت 6) پس اس نے یہ واضح کیا کہ جب قاری اللہ کا کلام پڑھتا ہے تو اس کا کلام سنا جاتا ہے (1)۔ اس پر مسلمانوں کا اجماع دلالت کرتا ہے کہ جب قاری فاتحۃ الکتاب یا کوئی سورت پڑھتا ہے تو وہ کہتے ہیں: "ہم نے اللہ کا کلام سنا۔" اور انہوں نے اللہ تعالی کے کلام پڑھنے اور امراء القیس کی شاعری پڑھنے کے درمیان فرق کیا۔ اللہ تعالی کے کلام کا معنی "البقرہ" (2) میں گزر چکا ہے، اور یہ کہ وہ نہ حرف ہے اور نہ ہی آواز، اور اللہ کا شکر ہے۔

اللہ تعالی کا فرمان: {كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِندَ اللَّهِ وَعِندَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَٰهَدتُّمْ عِندَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ فَمَا اسْتَقَٰمُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ٧}

اللہ تعالی کا فرمان: {كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِندَ اللَّهِ وَعِندَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَٰهَدتُّمْ عِندَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} یہاں "کیف" (کیسے) تعجب کے لئے ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "فلاں مجھ سے کیسے سبقت لے گیا!" یعنی: اسے مجھ سے سبقت نہیں لینی چاہئے۔ اور لفظ "عہد" فعل "یکون" کا اسم ہے۔ اور آیت میں اضمار (پوشیدگی) ہے، یعنی: مشرکین کے لئے بدعہدی چھپائے رکھنے کے باوجود عہد کیسے ہو سکتا ہے (3)، جیسا کہ شاعر نے کہا:

"اور تم دونوں نے مجھے خبر دی تھی کہ موت تو صرف بستیوں میں آتی ہے--- تو پھر کیسے [یہاں موت واقع ہوئی] جب کہ یہ ایک ٹیلہ اور ریت کا ڈھیر ہے" (4)

تقدیر (پوشیدہ معنی): پھر وہ کیسے مر گیا؟ الزجاج (5) سے منقول ہے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: مشرکین کے لئے اللہ کے نزدیک ایسا کوئی عہد کیسے ہو سکتا ہے جس کے ذریعے وہ کل اس کے عذاب سے محفوظ رہیں، اور کیسے---

---

(1) اس مسئلے میں ملاحظہ کریں: الانصاف للباقلانی ص 94، الارشاد للجوینی ص 29، احکام القرآن لابن العربی 2/893، اور شرح العقیدۃ الطحاویۃ 1/194۔ (2) 2/212، اور کلام کے مسئلے پر تعلیق 2/91 میں گزر چکی ہے۔ (3) تفسیر الرازی 15/229۔ (4) اس کے کہنے والے کعب بن سعد الغنوی ہیں جو اپنے بھائی کے مرثیے کے ایک قصیدے سے ہے، اور یہ "الکتاب" 3/487، "الاصمعیات" ص 97، "تفسیر الطبری" 11/354، "امالی القالی" 2/151، "الحماسۃ البصریہ" 1/232، "منتہی الطلب" 6/393، اور "دیوان المعانی" 2/179 میں ہے۔ "الکتاب" اور "الاصمعیات" میں لفظ "کثیب" (ریت کا ڈھیر) کی جگہ "قلیب" (کنواں/قبر) واقع ہوا ہے۔ الشنتمری نے "تحصیل عین الذہب" ص 511 میں کہا: "ہاتا" کا مطلب ہے "یہ"، اور "قلیب" سے ان کی مراد قبر تھی۔ الطبری نے کہا: کلام کا معنی یہ ہے کہ بستیوں میں موت کیسے ہو سکتی ہے، جبکہ یہ ایک ٹیلہ اور ریت کا ڈھیر ہے جس میں ان دونوں سے کوئی نجات نہیں پا سکتا۔ (5) معانی القرآن 2/433 میں۔

Surah At-Tawbah: Verses 7 - 8 118

They have a covenant with His Messenger by which they are safe from the punishment of this world. Then He made an exception, saying: {Except those with whom you made a treaty at the Sacred Mosque}. Muhammad ibn Ishaq said: They are Banu Bakr (1), meaning: the treaty is only for those who did not break it or violate it (2).

Allah's words: {So as long as they are upright toward you, be upright toward them} meaning: as long as they remain faithful to your treaty, remain faithful to them in like manner. Ibn Zaid: They did not remain upright, so He set for them a period of four months (3). As for those who have no treaty, fight them wherever you find them unless they repent.

Allah's words: {How [can there be a treaty] while, if they gain dominance over you, they do not observe concerning you any kinship or covenant of protection? They satisfy you with their mouths, but their hearts refuse [compliance], and most of them are defiantly disobedient}.

Allah's words: {How [can there be a treaty] while, if they gain dominance over you} He repeated the amazement that they could have a treaty despite the filth of their actions, meaning: how can they have a treaty when, if they gain dominance over you, they observe neither kinship nor covenant of protection (4). It is said: "I appeared over so-and-so," meaning: I overcame him, and "I appeared over the house": I ascended it (5), and from this: {So they were not able to scale it} [Al-Kahf: 97] meaning: to ascend it.

Allah's words: {They do not observe concerning you any kinship or covenant of protection} "Yarqubu" (observe): preserve. And "Ar-Raqib": the Guardian/Preserver. This was previously mentioned (6).

"Ill" (kinship/oath): a covenant; according to Mujahid and Ibn Zaid. And from Mujahid also: it is one of the names of Allah, Mighty and Majestic. Ibn Abbas and Al-Dahhak: kinship. Al-Hasan: protection/neighborliness. Qatada: an alliance. And "Dhimmah": a covenant.

---

(1) Sirat al-Nabawiyya by Ibn Hisham 544/2. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 432/2. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 9/3, and narrated by al-Tabari 352/11. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 186/3. (5) As-Sihah (Zahr). (6) 17/6.

सूरा अत-तौबाह: आयत 7 - 8 118

उनके लिए अल्लाह के रसूल के साथ एक संधि है जिसके द्वारा वे दुनिया के दंड से सुरक्षित हैं। फिर उसने अपवाद स्वरूप कहा: {उन लोगों के सिवाय जिनसे तुमने मस्जिद अल-हरम के पास संधि की थी}। मुहम्मद इब्न इशाक ने कहा: वे बनू बक्र हैं (1), अर्थात: संधि केवल उन लोगों के लिए है जिन्होंने इसे नहीं तोड़ा और न ही उल्लंघन किया (2)।

अल्लाह का कथन: {जब तक वे तुम्हारे प्रति सीधे रहें, तुम भी उनके प्रति सीधे रहो} अर्थात: जब तक वे तुम्हारी संधि के प्रति वफादार रहें, तुम भी उनके प्रति उसी प्रकार वफादार रहो। इब्न ज़ैद: वे सीधे नहीं रहे, इसलिए उसने उनके लिए चार महीने की अवधि निर्धारित की (3)। जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिनके पास कोई संधि नहीं है, उन्हें जहाँ कहीं भी पाओ उनसे युद्ध करो जब तक कि वे तौबा न कर लें।

अल्लाह का कथन: {कैसे (कोई संधि हो सकती है) जबकि यदि वे तुम पर विजय प्राप्त कर लें, तो वे तुम्हारे संबंध में न तो किसी रिश्तेदारी का ध्यान रखेंगे और न ही किसी संरक्षण की संधि का? वे तुम्हें अपने मुँह से संतुष्ट करते हैं, लेकिन उनके दिल इनकार करते हैं, और उनमें से अधिकांश अवज्ञाकारी हैं}।

अल्लाह का कथन: {कैसे जबकि यदि वे तुम पर विजय प्राप्त कर लें} उन्होंने इस बात पर आश्चर्य दोहराया कि उनके कार्यों की अशुद्धता के बावजूद उनकी कोई संधि हो सकती है, अर्थात: उनकी कोई संधि कैसे हो सकती है जब, यदि वे तुम पर विजय प्राप्त कर लें, तो वे तुम्हारे बारे में न तो किसी रिश्ते (इल्ल) का ध्यान रखेंगे और न ही किसी जिम्मेदारी (ज़िम्मा) का (4)। कहा जाता है: "मैं फलां पर हावी हो गया," अर्थात: मैंने उसे हरा दिया, और "मैंने घर पर ज़हूर किया": मैं उस पर चढ़ गया (5), और इसी से है: {तो वे उस पर चढ़ने में सक्षम नहीं थे} [अल-कहफ़: 97] अर्थात: उस पर ऊपर जाना।

अल्लाह का कथन: {वे तुम्हारे संबंध में न तो किसी रिश्तेदारी (इल्ल) का ध्यान रखेंगे और न ही किसी संरक्षण की संधि (ज़िम्मा) का} "यरकुबू" (ध्यान रखना): रक्षा करना। और "अर-रकीब": रक्षक। और यह पहले आ चुका है (6)।

"इल्ल" एक संधि है; मुजाहिद और इब्न ज़ैद के अनुसार। और मुजाहिद से यह भी है: यह अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी के नामों में से एक है। इब्न अब्बास और अद-दह्हाक: रिश्तेदारी। अल-हसन: पड़ोस/शरण। कतादा: गठबंधन। और "ज़िम्मा": संधि।

---

(1) सीरत अल-नबविया इब्न हिशाम 544/2। (2) मआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 432/2। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 9/3, और अल-तबरी द्वारा वर्णित 352/11। (4) मआनी अल-कुरान अल-नहस 186/3। (5) अल-सिहाह (ज़हर)। (6) 17/6।

سورة التوبہ: آیات ۷ - ۸ ۱۱

ان کے لیے اللہ کے رسول کے پاس ایک عہد ہے جس کے ذریعے وہ دنیا کے عذاب سے محفوظ ہیں۔ پھر اللہ نے استثناء کرتے ہوئے فرمایا: {سوائے ان لوگوں کے جن سے تم نے مسجد حرام کے پاس عہد کیا تھا}۔ محمد بن اسحاق نے کہا: وہ بنو بکر ہیں (1)، یعنی: عہد صرف ان لوگوں کے لیے ہے جنہوں نے نہ تو عہد توڑا اور نہ ہی خلاف ورزی کی (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جب تک وہ تمہارے ساتھ سیدھے رہیں تم بھی ان کے ساتھ سیدھے رہو} یعنی: جب تک وہ تمہارے عہد کی وفاداری پر قائم رہیں تم بھی ان کے ساتھ اسی طرح قائم رہو۔ ابن زید: وہ سیدھے نہیں رہے تو اللہ نے ان کے لیے چار ماہ کی مہلت مقرر کی (3)۔ رہا وہ شخص جس کا کوئی عہد نہیں ہے، تو اسے جہاں پاؤ قتل کرو سوائے اس کے کہ وہ توبہ کر لے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیسے (عہد ہو سکتا ہے) حالانکہ اگر وہ تم پر غالب آ جائیں تو وہ تمہارے بارے میں نہ کسی قرابت کا لحاظ رکھیں گے اور نہ کسی عہد و پیمان کا، وہ تمہیں اپنے منہ سے راضی کرتے ہیں جبکہ ان کے دل انکار کرتے ہیں اور ان میں سے اکثر فاسق ہیں}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیسے حالانکہ اگر وہ تم پر غالب آ جائیں} اللہ نے ان کے اعمال کی خباثت کے باوجود ان کا عہد ہونے پر تعجب کا اعادہ کیا، یعنی: ان کا عہد کیسے ہو سکتا ہے جبکہ اگر وہ تم پر غالب آ جائیں تو وہ تمہارے بارے میں نہ کسی قرابت (اِلّ) کا لحاظ رکھیں گے اور نہ کسی ذمہ داری (ذمہ) کا (4)۔ کہا جاتا ہے: "میں فلاں پر ظاہر ہوا،" یعنی: میں اس پر غالب آ گیا، اور "میں نے گھر پر ظہور کیا": میں اس پر چڑھ گیا (5)، اور اسی سے ہے: {پس وہ اس پر چڑھنے کی طاقت نہ رکھتے تھے} [الکہف: 97] یعنی: اس پر بلند ہونا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ تمہارے بارے میں نہ کسی قرابت کا لحاظ رکھیں گے اور نہ کسی ذمہ داری کا} "یرقبوا": وہ حفاظت کریں۔ اور "الرقیب": حفاظت کرنے والا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (6)۔

"اِلّاً" کا معنی عہد ہے؛ مجاہد اور ابن زید سے مروی ہے۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ اللہ عزوجل کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ ابن عباس اور ضحاک: قرابت۔ حسن: پناہ/ہمسائیگی۔ قتادہ: حلف۔ اور "ذمہ": عہد۔

---

(1) السيرة النبوية لابن هشام ٢/٥٤٤۔ (2) معانی القرآن للزجاج ٢/٤٣٢۔ (3) المحرر الوجيز ٣/٩، وأخرجه الطبري ١١/٣٥٢۔ (4) معانی القرآن للنحاس ٣/١٨٦۔ (5) الصحاح (ظهر)۔ (6) ٦/١٧۔

... a covenant (1). Abu Ubaidah: an oath. Also from him: 'Al-Ill' is the covenant, and 'Az-Zimmah' is the fulfillment of duty or avoiding blame (2). Al-Azhari: It is the name of God in Hebrew. And its origin is from 'Al-Alil', which is brightness; it is said: 'Alla lawnuhu ya'ullu allan', meaning: it became clear and shone. It was also said: Its origin is from sharpness; from it: 'Al-Allah' for the spearhead. And from it: 'an ear mu'allalah', meaning: sharpened (3); from this is the saying of Tarafa ibn al-Abd describing his camel's ears as sharp and upright: Two sharpened (ears) in which nobility is known, like the two ears of a wild cow in Hawmal, solitary (4) So when a covenant, neighborly protection, or kinship is called 'Ill', it means the ear is turned towards that direction, i.e., focused on it. A covenant is called 'Ill' because of its clarity and visibility. Its plural for small numbers is 'Alal', and for large numbers is 'Ilal' (5). Al-Jawhari (6) and others said: 'Al-Ill' with a kasrah (i) refers to Allah, the Mighty and Sublime, and 'Al-Ill' also means covenant and kinship. Hassan said: By your life, your kinship to Quraysh is like the kinship of a young camel to the chick of an ostrich (7) His (Allah's) saying: {nor a covenant of protection} i.e., a treaty. It is every sanctity that, if neglected, results in a sin. Ibn Abbas, Ad-Dahhak, and Ibn Zayd said: 'Az-Zimmah' is the covenant (8). Whoever considers 'Al-Ill' to be the covenant, then the repetition is due to the difference in terms. Abu Ubaidah Ma'mar said: 'Az-Zimmah' is avoiding blame (9). Abu Ubaid said: 'Az-Zimmah'.

(1) At-Tabari transmitted these reports except for Al-Hasan's saying (11/355-357). Al-Mawardi mentioned Al-Hasan's saying in 'An-Nukat wal-Uyun' (2/343), and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' (3/402). (2) 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubaidah (1/253). (3) See 'Tahdhib al-Lugha' (15/434-436) and 'Gharib al-Hadith' by Abu Ubaid (1/99). (4) 'Diwan Tarafa', p. 28, and 'Al-Khizana' (7/436). Al-Baghdadi said: 'Al-Itq' means nobility and excellence. Hawmal is the name of a sandy place. 'Ash-Shah' (sheep/goat) here refers to a wild ox. He likened his camel's ears to those of a wild ox for their sharpness and keenness of hearing. (5) 'I'rab al-Qur'an' by An-Nahhas (2/204). (6) In 'As-Sihah' (root a-l-l). (7) 'Diwan Hassan', p. 216. 'As-Saqb': a young camel. 'Ar-Ra'l': an ostrich chick. 'Al-Qamus' (s-q-b) (r-a-l). (8) At-Tabari transmitted their saying (11/356-357). (9) 'Majaz al-Qur'an' (1/253), mentioned previously.

सूरह अत-तौबा: आयत 8 | 119

... एक वचन (1)। अबू उबैदा: एक शपथ। उन्हीं से यह भी है: 'अल-इल्ल' का अर्थ है वचन, और 'अज़-ज़िम्मा' का अर्थ है कर्तव्य निभाना या दोष से बचना (2)। अल-अज़हरी: यह हिब्रू में ईश्वर का नाम है। इसकी उत्पत्ति 'अल-अलील' से हुई है, जिसका अर्थ चमक है; कहा जाता है: 'अल्ला लवनुहु यउल्लु अलन', अर्थात: वह साफ़ हो गया और चमक उठा। यह भी कहा गया है: इसकी उत्पत्ति तीक्ष्णता से है; इसी से: 'अल-अल्ला' भाले की नोक के लिए। और इसी से: 'मुअल्लला कान', अर्थात: नुकीला (3); इसी से तरफ़ा बिन अल-अब्द का कथन है जो अपनी ऊंटनी के कानों की तीक्ष्णता और खड़ेपन का वर्णन करता है: दो नुकीले (कान) जिनमें कुलीनता पहचानी जाती है, जैसे हवमल में अकेले जंगली बैल के दो कान (4) इसलिए जब वचन, पड़ोस की सुरक्षा या रिश्तेदारी को 'इल्ल' कहा जाता है, तो इसका अर्थ है कि कान उस दिशा की ओर मुड़ गया है, यानी उस पर केंद्रित है। वचन को उसकी स्पष्टता और दृश्यता के कारण 'इल्ल' कहा जाता है। कम संख्या के लिए इसका बहुवचन 'आलाल' है, और अधिक संख्या के लिए 'इलाल' है (5)। अल-जौहरी (6) और अन्य ने कहा: कसरा (इ) के साथ 'अल-इल्ल' अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, और 'अल-इल्ल' का अर्थ वचन और रिश्तेदारी भी है। हसान ने कहा: तुम्हारे जीवन की कसम, कुरैश से तुम्हारी रिश्तेदारी वैसी ही है जैसे ऊंट के बच्चे की शुतुरमुर्ग के बच्चे से रिश्तेदारी (7) अल्लाह का कथन: {न ही कोई सुरक्षा का वचन} अर्थात: एक संधि। यह हर वह पवित्रता है जिसे तोड़ने पर पाप होता है। इब्न अब्बास, अद-दह्हाक और इब्न ज़ैद ने कहा: 'अज़-ज़िम्मा' वचन है (8)। जो 'अल-इल्ल' को वचन मानते हैं, उनके लिए यह पुनरावृत्ति शब्दों के अंतर के कारण है। अबू उबैदा मा'मर ने कहा: 'अज़-ज़िम्मा' दोष से बचना है (9)। अबू उबैद ने कहा: 'अज़-ज़िम्मा'...

(1) अत-तबरी ने अल-हसन के कथन को छोड़कर इन विवरणों को उद्धृत किया है (11/355-357)। अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' (2/343) में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' (3/402) में अल-हसन का कथन उल्लेख किया है। (2) अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-कुरान' (1/253)। (3) देखें 'तहज़ीब अल-लुग़ा' (15/434-436) और अबू उबैद द्वारा 'ग़रीब अल-हदीस' (1/99)। (4) 'दीवान तरफ़ा', पृष्ठ 28, और 'अल-खिजाना' (7/436); अल-बगदादी ने कहा: 'अल-इतक' का अर्थ कुलीनता और श्रेष्ठता है, और हवमल एक रेतीली जगह का नाम है। यहाँ 'शाह' (भेड़/बकरी) का तात्पर्य जंगली बैल से है। उन्होंने अपनी ऊंटनी के कानों की तुलना उनकी तीक्ष्णता और सुनने की क्षमता के कारण जंगली बैल के कानों से की। (5) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-

कुरान' (2/204)। (6) 'अस-सिहाह' में (मूल अ-ल-ल)। (7) 'दीवान हसान', पृष्ठ 216। 'अस-सकब': ऊंट का बच्चा। 'अर-राल': शुतुरमुर्ग का बच्चा। 'अल-कामूस' (स-क-ब) (र-अ-ल)। (8) अत-तबरी ने उनके कथन को उद्धृत किया है (11/356-357)। (9) 'मजाज़ अल-कुरान' (1/253), और हाल ही में उल्लेख किया गया।

سورة التوبہ: آیت 8 | 119

عہداً (1)۔ ابو عبیدہ: حلفاً (قسم)۔ اور انہی سے یہ بھی مروی ہے: 'الإلُّ' سے مراد عہد ہے، اور 'الذِّمَّة' سے مراد تذمّم (حقوق کی پاسداری یا ملامت سے بچنا) ہے (2)۔ الازہری: یہ عبرانی زبان میں اللہ کا نام ہے۔ اور اس کی اصل 'الأَلِيْل' سے ہے، جس کا مطلب چمک ہے؛ کہا جاتا ہے: 'أَلَّ لونُهُ يَؤُلُّ أَلًّا'، یعنی: وہ صاف ہوا اور چمکا۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس کی اصل حدت (تیزی یا نوکیلے پن) سے ہے؛ اسی سے ہے: 'الألَّة' یعنی نیزے کا پھل۔ اور اسی سے ہے: 'أُذُنٌ مُؤَلَّلة'، یعنی: نوکیلا کان (3)؛ اسی سے طرفہ بن العبد کا قول ہے جو اپنی اونٹنی کے کانوں کی تیزی اور ایستادگی کو بیان کرتا ہے: مُؤَلَّلتانِ تَعرفُ العِتْقَ فيهما كَسَامِعَتَي شاةٍ بِحَوْمَلَ مُفْرَدِ (4) چنانچہ جب عہد، ہمسائیگی اور قرابت کو 'إلّ' کہا جائے، تو اس کا مطلب ہے کہ کان اس سمت پھیر دیا گیا ہے، یعنی اس کے لیے وقف کر دیا گیا ہے۔ اور عہد کو اس کی صفائی اور واضح ہونے کی وجہ سے 'إلّاً' کہا جاتا ہے۔ قلت کے لیے اس کی جمع 'آلال' اور کثرت کے لیے 'إلال' آتی ہے (5)۔ اور جوہری (6) وغیرہ نے کہا: زیر کے ساتھ 'الإلُّ' سے مراد اللہ عز وجل ہے، اور 'الإلُّ' کا مطلب عہد اور قرابت بھی ہے۔ حسان نے کہا: لَعَمْرُكَ إنَّ إلَّكَ من قريشٍ كإلِّ السَّقْبِ من رَألِ النَّعام (7) اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلَا ذِمَّةً﴾ یعنی: کوئی عہد۔ اور یہ ہر وہ حرمت (یا ذمہ داری) ہے جس کو ضائع کرنے پر تم گناہگار ٹھہرتے ہو۔ ابن عباس، ضحاک اور ابن زید نے کہا: الذِّمَّة سے مراد عہد ہے (8)۔ اور جس نے 'الإلَّ' کو عہد قرار دیا تو تکرار محض لفظوں کے اختلاف کی وجہ سے ہے۔ ابو عبیدہ معمر نے کہا: الذمة سے مراد تذمّم (ملامت سے بچنا) ہے (9)۔ اور ابو عبید نے کہا: الذِّمَّة۔

(1) طبری نے ان آثار کو سوائے حسن بصری کے قول کے نقل کیا ہے (11/355 - 357)، اور ماوردی نے 'النکت والعیون' (2/343) میں اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' (3/402) میں حسن

کا قول ذکر کیا ہے۔ (2) ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' (1/253)۔ (3) دیکھیے 'تهذيب اللغة' (15/434 - 436)، اور ابو عبید کی 'غريب الحديث' (1/99)۔ (4) دیوان طرفہ، ص 28، اور الخزانہ (7/436)؛ البغدادی نے کہا: العتق سے مراد کرم اور نجابت ہے، اور حومل ایک ریتلی جگہ کا نام ہے، اور 'شاة' سے یہاں مراد وحشی بیل ہے۔ اس نے اپنی اونٹنی کے کانوں کو وحشی بیل کے کانوں سے تشبیہ دی ہے کیونکہ وہ نوکیلے اور سننے میں تیز ہوتے ہیں۔ (5) نحاس کی 'إعراب القرآن' (2/204)۔ (6) الصحاح میں (مادہ ا-ل-ل)۔ (7) دیوان حسان، ص 216۔ السَّقْب: اونٹ کا بچہ۔ الرأل: شتر مرغ کا بچہ۔ القاموس (مادہ س-ق-ب) (ر-ا-ل)۔ (8) طبری نے ان کا قول نقل کیا ہے (11/356 - 357)۔ (9) 'مجاز القرآن' (1/253)، اور یہ ابھی پہلے گزر چکا ہے۔

120 Surah At-Tawbah: Verses 8 - 10 The word "Al-Aman" (security) in his saying, peace and blessings be upon him: "The lowest of them may grant security on their behalf" (1). The plural of "Dhimmah" is "Dhimam." And "Bi'r dhimmah" - with a fatha on the dhal - means a well with little water, and its plural is "Dhimam" (2). Dhu ar-Rumma said: "Upon Himyarite [camels] as if their eyes were like the dhimam of wells that the drawers have exhausted" (3) "Ankazatha": took away its water (4). And "Ahl al-Dhimmah" are the people of the contract. His Almighty's saying: {They please you with their mouths} i.e.: they say with their tongues what is outwardly pleasing. {But their hearts refuse [it], and most of them are defiantly disobedient} i.e.: breakers of the covenant. Every disbeliever is a "Fasiq" (defiantly disobedient), but what is meant here are those who openly commit vile acts and break the covenant. His Almighty's saying: {They have purchased with the signs of Allah a small price and averted [people] from His way. Indeed, it was evil that they were doing. (9)} Meaning the polytheists in their breaking of covenants for a meal fed to them by Abu Sufyan; this was said by Mujahid (5). It was also said: they exchanged the Quran for the enjoyment of this world. {And averted [people] from His way} i.e.: they turned away; from "Sudood" (turning away). Or they prevented [others] from the way of Allah; from "Sadd" (prevention) (6). His Almighty's saying: {They do not observe toward a believer any kinship or covenant of protection. And it is they who are the transgressors. (10)} An-Nahhas said (7): This is not a repetition, but the first is for all the polytheists, and the second...

---

(1) Gharib al-Hadith 2/103, and previously in Hadith 3/68. (2) As-Sihah (Dhimam). (3) Diwan Dhu ar-Rumma 2/886. Abu Nasr al-Bahili, the commentator on the Diwan, said: His saying: "Upon Himyarite": meaning camels attributed to Himyar. "As if their eyes were dhimam of wells": he says: their eyes have sunk as if they are wells with little water (and 'rakaya' is the plural of 'rakiyah', which is a well). And 'al-matihah' is the she-camel that draws water, and the woman is a 'matihah'. (4) Mujmal al-Lughah 2/354. In the manuscript copies, it appeared as "ankaratha" in both places. (5) Tafsir Mujahid 1/274, and Tafsir al-Tabari 11/360 similarly. (6) See As-Sihah (Sadd), Al-Jawhari said: "sadda 'anhu yasuddu sudoodan": he turned away. And "saddahu 'an al-amr saddan": he prevented and diverted him from it, and "asaddahu" is a dialectical variation. (7) In I'rab al-Quran 2/204.

१२० सूरा अत-तौबाह: आयत ८ - १० अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन में "अल-अमान" (सुरक्षा) शब्द: "उनमें से सबसे निचला व्यक्ति भी उनकी ओर से सुरक्षा प्रदान कर सकता है" (१)। "ज़िम्मा" का बहुवचन "ज़िमम" है। और "बिअरु ज़िम्मा" - ज़ाल पर फ़तहा के साथ - कम पानी वाला कुआँ है, और इसका बहुवचन "ज़िमाम" है (२)। ज़ु अर-रुम्मा ने कहा: "हिम्यरी ऊंटों पर जैसे कि उनकी आँखें उन कुओं के ज़िमाम की तरह थीं जिन्हें पानी निकालने वालों ने खाली कर दिया था" (३) "अंकज़तहा": इसका पानी खत्म कर दिया (४)। और "अह्ल अल-ज़िम्मा" अनुबंध वाले लोग हैं। अल्लाह तआला का कथन: {वे तुम्हें अपने मुंह से प्रसन्न करते हैं} यानी: वे अपनी जुबान से वह कहते हैं जो जाहिर तौर पर सुखद है। {लेकिन उनके दिल [इसे] स्वीकार करने से इनकार करते हैं, और उनमें से अधिकांश अवज्ञाकारी हैं} यानी: वाचा (अनुबंध) को तोड़ने वाले। हर काफिर "फ़ासिक़" (अवज्ञाकारी) है, लेकिन यहाँ मुराद वे लोग हैं जो खुले तौर पर बुराइयाँ करते हैं और वाचा तोड़ते हैं। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने अल्लाह की आयतों के बदले तुच्छ मूल्य खरीद लिया और उसके मार्ग से [लोगों को] रोक दिया। वास्तव में, वे जो कुछ कर रहे थे वह बुरा था। (९)} यानी अबू सुफियान द्वारा उन्हें खिलाए गए भोजन के बदले में संधि तोड़ने वाले मुशरिकों के बारे में है; यह मुजाहिद ने कहा है (५)। यह भी कहा गया है: उन्होंने दुनिया के सुखों के लिए कुरान का सौदा कर लिया। {और उसके मार्ग से रोक दिया} यानी: वे विमुख हो गए; 'सुद्दूद' (विमुख होना) से। या उन्होंने अल्लाह के मार्ग से रोक दिया; 'सद्द' (रोकना) से (६)। अल्लाह तआला का कथन: {वे किसी मोमिन के बारे में न तो किसी रिश्तेदारी का ख्याल रखते हैं और न ही किसी संधि का। और वही लोग हद से बढ़ जाने वाले हैं। (१०)} अन-नह्सास ने कहा (७): यह दोहराव नहीं है, बल्कि पहला सभी मुशरिकों के लिए है, और दूसरा...

---

(१) गरीब अल-हदीस २/१०३, और हदीस ३/६८ में पहले उल्लेखित। (२) अस-सिहाह (ज़िमम)। (३) दीवान ज़ु अर-रुम्मा २/८८६। दीवान के टीकाकार अबू नस्र अल-बाहिली ने कहा: उनका कथन: "हिम्यरी पर": यानी हिम्यर वंश के ऊंट। "जैसे कि उनकी आँखें कुओं की ज़िमाम थीं": वह कहता है: उनकी आँखें धंस गई हैं जैसे कि वे कम पानी वाले कुएँ हों ('रकाया' 'रकिया' का बहुवचन है, जिसका अर्थ कुआँ है)। और 'अल-मातिहा' वह ऊंटनी है जो पानी निकालती है, और स्त्री 'मातिहा' है। (४) मुज्मल अल-लुगा २/३५४। पांडुलिपि प्रतियों में, यह दोनों स्थानों पर "अंकरतहा" के रूप में दिखाई दिया। (५) तफसीर मुजाहिद १/२७४, और तफसीर अल-तबरी ११/३६० इसी तरह। (६) देखिए अस-सिहाह (सद्द), अल-जौहरी ने कहा: "सद्दा अन्हु यसुद्दु सुद्दूदन": वह विमुख हो गया। और "सद्दहु अन

अल-अम्र स्रद्दन": उसने उसे रोका और उससे हटा दिया, और "असद्दहु" एक भाषाई भिन्नता है। (७) इराब अल-कुरान २/२०४ में।

۱۲۰ سورۃ التوبہ: آیات ۸ - ۱۰ حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول میں لفظ "الامان" (امن): "ان میں سے ادنیٰ بھی ان کے ذمہ سے پناہ دے سکتا ہے" (۱)۔ ذمہ کی جمع ذمم ہے۔ اور "بئر ذَمَّة" - ذال کے فتحہ کے ساتھ - کم پانی والا کنواں، اور اس کی جمع ذمام ہے (۲)۔ ذوالرمہ نے کہا: عَلَى حِمْيَرِيَّاتٍ كَأَنَّ عُيُونَهَا ذِمَامُ الرَّكَايَا أَنْكَزَتْهَا الْمَوَاتِحُ (۳) "انکزتہا": اس کا پانی ختم کر دیا (۴)۔ اور اہل ذمہ سے مراد عہد والے لوگ ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرْضُونَكُم بِأَفْوَاهِهِمْ﴾ یعنی: وہ اپنی زبانوں سے وہ بات کہتے ہیں جس کا ظاہر پسندیدہ ہوتا ہے۔ ﴿وَتَأْبَىٰ قُلُوبُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ﴾ یعنی: عہد توڑنے والے۔ ہر کافر فاسق ہے، لیکن یہاں اس سے مراد وہ لوگ ہیں جو اعلانیہ برائیاں کرتے اور عہد شکنی کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اشْتَرَوْا بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَدُّوا عَن سَبِيلِهِ ۚ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩﴾﴾ اس سے مراد وہ مشرکین ہیں جنہوں نے ابو سفیان کے کھلائے ہوئے ایک کھانے کے بدلے عہد توڑ دیے؛ یہ قول مجاہد (۵) کا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے قرآن کے بدلے دنیا کا سامان لے لیا۔ ﴿فَصَدُّوا عَن سَبِيلِهِ﴾ یعنی: وہ اعراض کیا؛ صدود سے۔ یا انہوں نے اللہ کی راہ سے روک دیا؛ صد سے (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلًّا وَلَا ذِمَّةً ۚ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ ﴿١٠﴾﴾ نحاس (۷) نے کہا: یہ تکرار نہیں ہے، بلکہ پہلا تمام مشرکین کے لیے ہے، اور دوسرا...

---

(۱) غریب الحدیث ۲/ ۱۰۳، اور پہلے گزر چکا حدیث ۳/ ۶۸ میں۔ (۲) الصحاح (ذمم)۔ (۳) دیوان ذی الرمہ ۲/ ۸۸۶، دیوان کے شارح ابو نصر الباہلی نے کہا: ان کا قول: "علی حمیریات": یعنی ایسے اونٹ جن کی نسبت حمیر کی طرف ہے۔ "گویا ان کی آنکھیں کنوؤں کے ذمام تھے"، وہ کہتے ہیں: ان کی آنکھیں دھنس گئی ہیں گویا وہ کم پانی والے کنویں ہیں (رکایا، رکیہ کی جمع ہے اور وہ کنواں ہے)۔ اور الماتحہ: وہ اونٹنی جو پانی کھینچے، اور عورت ماتحہ ہے۔ (۴) مجمل اللغہ

۲/ ۳۵۴۔ اور قلمی نسخوں میں دونوں جگہ "انکرتہا" واقع ہوا ہے۔ (۵) تفسیر مجاہد ۱/ ۲۷۴، اور تفسیر طبری ۱۱/ ۳۶۰ اسی طرح۔ (۶) دیکھئے الصحاح (صد)، جوہری نے کہا: "صد عنہ یصد صدوداً": اعراض کیا، پیٹھ پھیری۔ اور "صدہ عن الامر صداً": اسے منع کیا اور اس سے ہٹا دیا، اور "اصدہ" ایک لغت (لہجہ) ہے۔ (۷) اعراب القرآن ۲/ ۲۰۴ میں

Surah At-Tawbah, Verses 10 - 11 121

...specifically for the Jews. The evidence for this is: {They have bartered the signs of Allah for a small price} meaning the Jews, they sold the proofs of Allah Almighty and His clarification in pursuit of leadership and greed for something. {and those are the transgressors} meaning: those who cross from the permissible [1] into the prohibited by breaking the covenant.

The Almighty's saying: {But if they repent, establish prayer, and give zakat, then they are your brothers in religion. And We detail the verses for a people who know. (11)}

The Almighty's saying: {But if they repent} meaning: from polytheism (shirk), and adhere to the rulings of Islam {then they are your brothers} meaning: then they are your brothers in religion. Ibn Abbas said: This made the blood of the people of the Qibla forbidden (sacred) [2]. This meaning has been mentioned before [3].

Ibn Zaid said: Allah made prayer and zakat obligatory, and He refused to separate them, and He refused to accept prayer except with zakat [4].

Ibn Mas'ud said: You were commanded with prayer and zakat, so whoever does not give zakat has no prayer [5].

In a hadith, the Prophet ﷺ said: "Whoever separates between three; Allah will separate between him and His mercy on the Day of Resurrection; whoever says: I obey Allah but I do not obey the Messenger, while Allah Almighty says: {Obey Allah and obey the Messenger}. And whoever says: I establish prayer but I do not give zakat, while Allah Almighty says: {And establish prayer and give zakat}. And whoever separates between thanking Allah and thanking his parents, while Allah Almighty says: {Be grateful to Me and to your parents} [6]."

---

(1) In (Kh) and (Z): to the permissible. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/11, and narrated by at-Tabari 11/362. (3) Page 112 of this volume. (4) Narrated by at-Tabari 11/362. (5) Narrated by at-Tabari 11/362. (6) We did not find it (as a hadith), but Abu al-Layth cited something similar in 'Tanbih al-Ghafilin' p.63 and did not attribute it to the Prophet, saying: It is said: three verses were revealed paired with three...

सूरह अत-तौबा, आयत १० - ११ १२१

...विशेष रूप से यहूदियों के लिए। इसका प्रमाण है: {उन्होंने अल्लाह की आयतों को थोड़े मूल्य पर बेच दिया} यानी यहूदी, उन्होंने नेतृत्व की चाहत और किसी चीज़ के लालच में अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रमाणों और उनके स्पष्टीकरण को बेच दिया। {और वही लोग सीमा पार करने वाले हैं} यानी: वे जो अनुबंध तोड़कर हलाल (अनुमेय) [१] से हराम (वर्जित) की ओर चले गए।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन अगर वे तौबा कर लें, नमाज़ कायम करें और ज़कात दें, तो वे धर्म में तुम्हारे भाई हैं। और हम उन लोगों के लिए आयतों को विस्तार से समझाते हैं जो ज्ञान रखते हैं। (११)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {लेकिन अगर वे तौबा कर लें} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) से, और इस्लाम के आदेशों का पालन करें{तो वे तुम्हारे भाई हैं} यानी: वे धर्म में तुम्हारे भाई हैं। इब्न अब्बास ने कहा: इसने किबला वालों (मुसलमानों) के खून को हराम (पवित्र) कर दिया [२]। यह अर्थ पहले बताया जा चुका है [३]।

इब्न ज़ैद ने कहा: अल्लाह ने नमाज़ और ज़कात को अनिवार्य किया, और उसने उन्हें अलग करने से इनकार कर दिया, और उसने ज़कात के बिना नमाज़ स्वीकार करने से इनकार कर दिया [४]।

इब्न मसूद ने कहा: तुम्हें नमाज़ और ज़कात का आदेश दिया गया था, इसलिए जो ज़कात नहीं देता उसकी कोई नमाज़ नहीं है [५]।

एक हदीस में नबी ﷺ ने फरमाया: "जो तीन चीज़ों के बीच जुदाई करेगा; अल्लाह कयामत के दिन उसके और अपनी रहमत के बीच जुदाई कर देगा; जो कहेगा: मैं अल्लाह की तो मानूंगा लेकिन रसूल की नहीं मानूंगा, जबकि अल्लाह तआला फरमाता है: {अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल की आज्ञा का पालन करो}। और जो कहेगा: मैं नमाज़ तो कायम करूँगा लेकिन ज़कात नहीं दूँगा, जबकि अल्लाह तआला फरमाता है: {और नमाज़ कायम करो और ज़कात दो}। और जो अल्लाह के शुक्र और अपने माता-पिता के शुक्र के बीच जुदाई करेगा, जबकि अल्लाह अज़्ज़ व जल फरमाता है: {मेरा शुक्र अदा करो और अपने माता-पिता का} [६]।"

---

(१) (ख) और (ज़) में: हलाल के लिए। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज ११/३, और इसे अत-तबरी ११/३६२ द्वारा निकाला गया है। (३) इस खंड का पृष्ठ ११२। (४) इसे अत-तबरी ११/३६२ द्वारा निकाला गया है।

(५) इसे अत-तबरी ११/३६२ द्वारा निकाला गया है। (६) हमें यह (हदीस के रूप में) नहीं मिला, और अबू अल-लैथ ने 'तन्बीह अल-गाफिलीन' पृष्ठ ६३ में इसके समान कुछ उल्लेख किया है और इसे नबी से नहीं जोड़ा, बल्कि कहा: कहा जाता है: तीन आयतें तीन के साथ मिलकर उतरीं...

سورة التوبہ، آیات ۱۰ - ۱۱ ۱۲۱

...خاص طور پر یہودیوں کے لیے۔ اور اس کی دلیل یہ ہے: ﴿اشْتَرَوْا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيلًا﴾ یعنی یہودی، انہوں نے سرداری کی طلب اور کسی چیز کے لالچ میں اللہ عزوجل کی دلیلوں اور اس کے بیان کو بیچ دیا۔ ﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ﴾ یعنی: عہد توڑ کر حلال [۱] سے حرام کی طرف تجاوز کرنے والے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَنُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ۱۱﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن تَابُوا﴾ یعنی: شرک سے، اور اسلام کے احکامات کی پابندی کریں ﴿فَإِخْوَانُكُمْ﴾ یعنی: تو وہ دین میں تمہارے بھائی ہیں۔ ابن عباس نے کہا: اس (آیت) نے اہل قبلہ کا خون حرام کر دیا [۲]۔ اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے [۳]۔

ابن زید نے کہا: اللہ نے نماز اور زکوٰۃ کو فرض کیا، اور ان دونوں کے درمیان تفریق کرنے سے انکار کر دیا، اور زکوٰۃ کے بغیر نماز قبول کرنے سے انکار کر دیا [٤]۔

ابن مسعود نے کہا: تمہیں نماز اور زکوٰۃ کا حکم دیا گیا ہے، پس جو زکوٰۃ نہ دے اس کی کوئی نماز نہیں [٥]۔

ایک حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے تین چیزوں کے درمیان تفریق کی؛ اللہ قیامت کے دن اس کے اور اپنی رحمت کے درمیان تفریق کر دے گا؛ جس نے کہا: میں اللہ کی اطاعت کرتا ہوں اور رسول کی اطاعت نہیں کرتا، حالانکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾۔ اور جس نے کہا: میں نماز قائم کرتا ہوں اور زکوٰۃ نہیں دیتا، حالانکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾۔ اور جس نے اللہ کے شکر اور والدین کے شکر کے درمیان تفریق کی، حالانکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ﴾ [٦]۔"

---

(١) (خ) اور (ظ) میں: حلال کے لیے۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/١١، اور اسے طبری نے ٣٦٢/١١ میں نکالا ہے۔ (٣) اس جلد کا صفحہ ١١٢۔ (٤) اسے طبری نے ٣٦٢/١١ میں نکالا ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٣٦٢/١١ میں نکالا ہے۔ (٦) ہمیں یہ (بطور حدیث) نہیں ملی، اور ابو اللیث نے 'تنبیہ الغافلین' ص٦٣ میں اس جیسا کچھ ذکر کیا ہے اور اسے مرفوع نہیں کیا، چنانچہ کہا جاتا ہے: تین آیات تین چیزوں کے ساتھ ملی ہوئی نازل ہوئیں...

122 Surah At-Tawbah: Ayah 12

Allah Almighty's saying: {And We detail the signs} means: We clarify them. {for a people who know} He singled them out because they are the ones who benefit from them. And Allah knows best.

Allah Almighty's saying: {And if they break their oaths after their treaty and defame your religion, then fight the leaders of disbelief, for indeed, there are no oaths [sacred] to them, so that they might cease.} [At-Tawbah: 12]

There are seven issues in it:

The first: Allah Almighty's saying: {And if they break} Break (Al-Nakth): Is annulment, and its origin is in everything that was twisted then loosened, so it is metaphorically used for oaths and treaties (1). It was said: "And if she swore that distance would not break her promise, there is no oath for one with henna-dyed fingertips (2)." Meaning: a treaty. And His saying: {and defame your religion} means: by disparagement (3), war, and other things that the polytheist does. It is said: 'He stabbed him (ta'anahu) with a spear', and 'He defamed (ta'ana) with evil words', with the damma on the 'ayn in both. And it was said: 'He stabs (yat'unu) with a spear' with the damma, and 'He defames (yat'anu) with speech' with the fatha (4). Here it is a metaphor, and from it is the saying of the Prophet ﷺ when he appointed Usama as a commander: "If you defame his leadership, you have already defamed his father's leadership before, and by Allah, he was indeed worthy of leadership." Reported by As-Sahih (5).

The second: Some scholars used this verse as evidence for the obligation to kill anyone who defames the religion (6); since he is a disbeliever. And defamation: is to attribute to it what is not befitting, or to object with contempt to what is from...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/11, and see Mufradat al-Raghib (nakatha). (2) Its author is Kuthayyir 'Azzah, and it is in his Diwan p. 364. (3) In (d), (zh), and (m): by disparagement, and the speech is in Al-Muharrar al-Wajiz 3/12. (4) See Al-Ayn 2/15, Tahdhib al-Lughah 2/177, and Mujmal al-Lughah 1/583. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/11-12, and the hadith is in Sahih al-Bukhari (3730), and Sahih Muslim (2426) from Abdullah bin Amr may Allah be pleased with them both, and previously 8/132. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/188.

१२२ सूरा अत-तौबाह: आयत १२

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम निशानियों को विस्तार से बताते हैं} यानी: हम उन्हें स्पष्ट करते हैं। {उन लोगों के लिए जो जानते हैं} उन्हें विशेष रूप से चुना क्योंकि वे ही उनसे लाभान्वित होते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि वे अपनी संधियों के बाद अपनी शपथों को तोड़ दें और तुम्हारे धर्म पर कटाक्ष करें, तो कुफ्र के सरगनाओं से लड़ो, वास्तव में उनके लिए कोई शपथ नहीं है, ताकि वे बाज आ जाएँ।}

इसमें सात मामले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे तोड़ दें} तोड़ना (अन-नक्थ): उल्लंघन है, और इसका मूल हर उस चीज़ में है जिसे मरोड़ा गया और फिर ढीला कर दिया गया, इसलिए यह शपथों और संधियों के लिए रूपक के रूप में प्रयुक्त है (१)। कहा गया: "और अगर उसने कसम खाई कि दूरी उसके वादे को नहीं तोड़ेगी, तो मेंहदी रंगे हाथ वाले के लिए कोई शपथ नहीं है (२)।" यानी: संधि। और उसका कहना: {और तुम्हारे धर्म पर कटाक्ष करें} यानी: अपमान (३), युद्ध और अन्य चीजों के माध्यम से जो मुशरिक करते हैं। कहा जाता है: 'उसने उसे भाले से मारा (तआनाहू)', और 'उसने बुरी बातों से कटाक्ष किया (तआना)', दोनों में 'ऐन' पर दम्मा के साथ। और कहा गया: 'वह भाले से मारता है (यत-उनु)' दम्मा के साथ, और 'वह वाणी से कटाक्ष करता है (यत-अनु)' फत्हा के साथ (४)। यहाँ यह एक रूपक है, और इसी से पैगंबर ﷺ का वह कथन है जब उन्होंने उसामा को सेनापति नियुक्त किया था: "यदि तुम उसके नेतृत्व पर कटाक्ष करते हो, तो तुमने पहले उसके पिता के नेतृत्व पर कटाक्ष किया था, और अल्लाह की कसम, वह वास्तव में नेतृत्व के योग्य था।" अस-सहीह द्वारा उद्धृत (५)।

दूसरा: कुछ विद्वानों ने इस आयत का उपयोग उस व्यक्ति की हत्या के अनिवार्य होने के प्रमाण के रूप में किया है जो धर्म पर कटाक्ष करता है (६); क्योंकि वह काफ़िर है। कटाक्ष करना (तआन): यह है कि उसकी ओर वह आरोपित किया जाए जो उसके अनुकूल न हो, या जो उससे है उस पर अवमानना के साथ आपत्ति की जाए...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/११, और मुफ़रदात अल-राग़िब देखें (नकथा)। (२) इसके लेखक कुथैय्यर अज्जा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ३६४ में है। (३) (द), (ज़), और (म) में: अपमान के साथ, और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१२ में है। (४) देखें अल-ऐन २/१५, तहज़ीब अल-लुग़ाह २/१७७, और मुजमल अल-लुग़ाह १/५८३। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/११-१२, और हदीस सहीह अल-बुखारी (३७३०) और सहीह मुस्लिम (२४२६) में अब्दुल्ला बिन अम्र रज़ियल्लाहु अन्हुमा से है, और पहले ८/१३२। (६) अल-नहस द्वारा मा'आनी अल-कुरान ३/१८८।

۱۲۲ سورة التوبہ: آیت ۱۲

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَنُفَصِّلُ الْآيَاتِ﴾ یعنی: ہم انہیں واضح کرتے ہیں۔ ﴿ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴾ ان کو خاص کیا کیونکہ وہی اس سے نفع پانے والے ہیں۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَإِن نَّكَثُوا أَيْمَانَهُم مِّن بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنتَهُونَ ﴾

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن نَّكَثُوا﴾ النکث: توڑنا (نقض)، اور اس کی اصل ہر اس چیز میں ہے جسے بٹا گیا اور پھر کھول دیا گیا، تو یہ قسموں اور عہدوں میں استعارہ ہے (۱)۔ کہا گیا: "اور اگر اس نے قسم کھائی کہ دوری اس کے عہد کو نہیں توڑے گی، تو مہندی لگے ہاتھوں والے کے لیے کوئی قسم نہیں ہے (۲)۔" یعنی: عہد۔ اور اس کا قول: ﴿وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ﴾ یعنی: عیب جوئی (۳) اور جنگ کے ذریعے، اور اس کے علاوہ وہ کام جو مشرک کرتا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'اس نے اسے نیزے سے مارا (طعنہ)'، اور 'اس نے بری بات کے ذریعے طعن کیا'، دونوں میں عین کے ضمہ کے ساتھ اور کہا گیا: 'نیزے سے مارنے (یطعن)' کے لیے ضمہ، اور 'بات کے ذریعے طعن کرنے (یطعن)' کے لیے فتحہ (۴)۔ یہاں یہ استعارہ ہے، اور اسی سے نبی ﷺ کا وہ قول ہے جب آپ نے اسامہ کو امیر بنایا: "اگر تم اس کی امارت پر طعن کرتے ہو، تو تم اس سے پہلے اس کے باپ کی امارت پر طعن کر چکے ہو، اور اللہ کی قسم وہ امارت کے لائق تھا"۔ اسے الصحیح نے روایت کیا (۵)۔

دوسرا: بعض علماء نے اس آیت سے اس شخص کے قتل کے وجوب پر استدلال کیا ہے جو دین میں طعن کرے (۶)؛ کیونکہ وہ کافر ہے۔ اور طعن: یہ ہے کہ اس کی طرف ایسی چیز منسوب کی جائے جو اس کے لائق نہ ہو، یا اس چیز پر استخفاف کے ساتھ اعتراض کیا جائے جو اس میں سے ہے...

---

(۱) المحرر الوجیز ۱۱/۳، اور مفردات الراغب (نکث) ملاحظہ فرمائیں۔ (۲) اس کے قائل کُثیر عَزَّة ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص۳٦٤ میں ہے۔ (۳) (د) اور (ظ) اور (م) میں: عیب جوئی کے ساتھ، اور کلام المحرر الوجیز ۱۲/۳ میں ہے۔ (۴) ملاحظہ فرمائیں العین ۱۵/۲، اور تہذیب اللغة ۱۷۷/۲، اور مجمل اللغة ۵۸۳/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۱/۳ - ۱۲، اور حدیث صحیح بخاری (۳۷۳۰)، اور صحیح مسلم (۲۴۲۶) میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، اور سابقہ ۱۳۲/۸۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۱۸۸/۳۔

Page 123 Surat At-Tawbah: Ayah 12

[Religion]; because of the definitive evidence established regarding the correctness of its principles and the soundness of its branches(1). Ibn al-Mundhir(2) said: The generality(3) of the people of knowledge are agreed that whoever reviles the Prophet ﷺ is to be killed. Among those who said this are Malik, al-Layth, Ahmad, and Ishaq, and it is the school of al-Shafi'i. It has been narrated from al-Nu'man [Abu Hanifa] that he said: One of the Dhimmi (protected non-Muslim subjects) who reviles the Prophet ﷺ is not to be killed, as will follow. It was narrated that a man said in the gathering of Ali: "Ka'b ibn al-Ashraf was only killed by treachery," so Ali ordered his neck to be struck. Another said it in the gathering of Mu'awiyah, so Muhammad ibn Maslamah stood up and said: "Is this said in your gathering and you remain silent?! By Allah, I will never live with you under one roof, and if I am alone with him, I will surely kill him"(4). Our scholars(5) said: This person is to be killed and is not asked to repent if he attributes treachery to the Prophet ﷺ. This is what Ali and Muhammad ibn Maslamah, may Allah be pleased with them, understood from the speaker; because that is heresy (zandaqah). However, if he attributes it to those who directly carried out his killing, by saying: "They gave him security and then betrayed him," this attribution would be a pure lie; for there is nothing in their conversation with him indicating they gave him security, nor did they explicitly state that to him. Even if they had done so, it would not have been security; because the Prophet ﷺ only sent them to kill him, not to give him security, and he gave permission to Muhammad ibn Maslamah to say what he needed to. Based on this, there is hesitation and consideration regarding killing the one who attributes that to them, and the reason for it is: Does it follow from...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/893. (2) In Al-Ishraf, 2/244. (3) In (m): general. (4) The two reports were mentioned by Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'lim, 6/177, and Abu al-Abbas in al-Mufhim, 3/660. The second was narrated by al-Khattabi in A'lam al-Hadith, as in al-Tadwin fi Akhbar Qazwin, 3/48. The story of the killing of Ka'b ibn al-Ashraf was mentioned previously, 5/456. (5) He is Abu al-Abbas al-Qurtubi, and his words are in al-Mufhim, 3/660. (6) Referring to the statement of Muhammad ibn Maslamah to the Messenger of Allah ﷺ when he sent him to kill Ka'b ibn al-Ashraf: "Permit me to say something." He said: "Say it." In it, Muhammad ibn Maslamah said to Ka'b: "This man has asked us for charity, and he has burdened us..." The hadith is in Sahih al-Bukhari (4037), and has been mentioned previously 5/456 in brief.

पृष्ठ 123 सूरह अत-तौबा: आयत 12

धर्म; क्योंकि इसके सिद्धांतों की शुद्धता और इसकी शाखाओं की स्थिरता पर निश्चित प्रमाण स्थापित हो चुके हैं(1)। इब्न अल-मुन्ज़िर(2) ने कहा: विद्वानों की आम राय(3) है कि जो कोई पैगंबर ﷺ को अपशब्द कहे उसे मार दिया जाए। इसे कहने वालों में मलिक, लैथ, अहमद और इशाक शामिल हैं, और यही अल-शाफई का मत है। अल-नुमान [अबू हनीफा] से रिवायत है कि उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ को अपशब्द कहने वाले धिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) को नहीं मारा जाएगा, जैसा कि आगे आएगा। यह रिवायत है कि अली की मजलिस में एक व्यक्ति ने कहा: "काब इब्न अल-अशरफ को केवल धोखे से मारा गया था," तो अली ने उसका सिर कलम करने का आदेश दिया। एक अन्य व्यक्ति ने मुआविया की मजलिस में यही कहा, तो मुहम्मद इब्न मसलमा खड़े हो गए और कहा: "क्या यह तुम्हारी मजलिस में कहा जा रहा है और तुम चुप हो?! अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारे साथ कभी एक छत के नीचे नहीं रहूँगा, और अगर मैं उसके साथ अकेला हुआ, तो मैं उसे ज़रूर मार दूँगा"(4)। हमारे विद्वानों(5) ने कहा: इसे मार दिया जाएगा और तौबा के लिए नहीं कहा जाएगा यदि वह पैगंबर ﷺ पर धोखे का आरोप लगाता है। अली और मुहम्मद इब्न मसलमा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहने वाले से यही समझा; क्योंकि यह ज़िदक (पाखंड) है। लेकिन अगर वह इसे सीधे हत्या करने वालों पर थोपता है, यह कहते हुए कि: "उन्होंने उसे सुरक्षा दी और फिर उसे धोखा दिया," तो यह आरोप सरासर झूठ होगा; क्योंकि उनके साथ बातचीत में ऐसा कुछ भी नहीं है जो यह दर्शाता हो कि उन्होंने उसे सुरक्षा दी थी, न ही उन्होंने स्पष्ट रूप से उसे ऐसा कहा था। और यदि उन्होंने ऐसा किया भी होता, तो वह सुरक्षा नहीं होती; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने उन्हें उसे मारने के लिए भेजा था, सुरक्षा देने के लिए नहीं, और उन्होंने मुहम्मद इब्न मसलमा को कहने की अनुमति दी थी(6)। इसी के आधार पर, उन लोगों को मारने में विचार और दुविधा है जो उन्हें इसका श्रेय देते हैं, और इसका कारण यह है: क्या यह आवश्यक है कि...

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/893 द्वारा। (2) अल-इशराफ 2/244 में। (3) (म) में: सामान्य (4) काजी इयाद ने इकमल अल-मुअलीम 6/177 में और अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ्हिम 3/660 में इन दो खबरों का उल्लेख किया है। दूसरे को अल-खत्ताबी ने आलाम अल-हदीस में उद्धृत किया है, जैसा कि अल-तदवीन फी अखबार कज़वीन 3/48 में है। काब इब्न अल-अशरफ की हत्या की कहानी पहले 5/456 पर आ चुकी है। (5) वह अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी हैं, और उनकी बात अल-मुफ्हिम 3/660 में है। (6) जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुहम्मद इब्न मसलमा को काब इब्न अल-

अशरफ को मारने के लिए भेजा, तो उनके इस कथन की ओर संकेत है: "मुझे कुछ कहने की अनुमति दें।" उन्होंने कहा: "कहो।" इसमें यह है कि मुहम्मद इब्न मसलमा ने काब से कहा: "इस व्यक्ति ने हमसे सदका मांगा है, और उसने हमें बहुत परेशान किया है..." हदीस सहीह अल-बुखारी (4037) में है, और पहले 5/456 पर संक्षेप में आ चुकी है।

صفحہ 123 سورہ التوبہ: آیت 12

دین؛ کیونکہ اس کے اصولوں کی صحت اور اس کی شاخوں کے استقامت پر قطعی دلیل ثابت ہو چکی ہے(1)۔ ابن المنذر(2) نے کہا: اہل علم کے عام طبقے(3) کا اس پر اجماع ہے کہ جس نے نبی ﷺ کو گالی دی اسے قتل کیا جائے۔ یہ کہنے والوں میں مالک، لیث، احمد اور اسحاق شامل ہیں، اور یہی شافعی کا مذہب ہے۔ النعمان [ابو حنیفہ] سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اہل ذمہ میں سے جو نبی ﷺ کو گالی دے اسے قتل نہیں کیا جائے گا، جیسا کہ آگے آئے گا۔ روایت ہے کہ علی کی مجلس میں ایک شخص نے کہا: "کعب بن الاشرف کو صرف دھوکے سے قتل کیا گیا،" تو علی نے اس کی گردن اڑانے کا حکم دیا۔ کسی اور نے معاویہ کی مجلس میں یہی کہا، تو محمد بن مسلمہ کھڑے ہوئے اور کہا: "تمہاری مجلس میں یہ کہا جا رہا ہے اور تم خاموش ہو؟! اللہ کی قسم، میں تمہارے ساتھ ایک چھت کے نیچے کبھی نہیں رہوں گا، اور اگر میں اس کے ساتھ تنہا ہوا تو اسے ضرور قتل کر دوں گا"(4)۔ ہمارے علماء(5) نے کہا: یہ شخص قتل کیا جائے گا اور اس سے توبہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا اگر وہ نبی ﷺ کی طرف غدر (دھوکے) کی نسبت کرے۔ یہی وہ بات تھی جو علی اور محمد بن مسلمہ رضی اللہ عنہما نے کہنے والے سے سمجھی؛ کیونکہ یہ زندقہ (بے دینی) ہے۔ لیکن اگر وہ اسے براہ راست قتل کرنے والوں کی طرف منسوب کرے، اس طرح کہ کہے: "انہوں نے اسے امان دی پھر دھوکہ دیا،" تو یہ نسبت سراسر جھوٹ ہوگی؛ کیونکہ ان کی کعب کے ساتھ گفتگو میں ایسی کوئی بات نہیں جو اس پر دلالت کرے کہ انہوں نے اسے امان دی تھی، اور نہ ہی انہوں نے اسے اس کی صراحت کی تھی۔ اور اگر وہ ایسا کرتے بھی تو وہ امان نہ ہوتی؛ کیونکہ نبی ﷺ نے انہیں اسے قتل کرنے کے لیے بھیجا تھا نہ کہ امان دینے کے لیے، اور محمد بن مسلمہ کو کہنے کی اجازت دی تھی(6)۔ اسی بنا پر، اس شخص کے قتل میں تامل اور تردد

ہے جس نے یہ بات ان کی طرف منسوب کی، اور اس کا سبب یہ ہے: کیا اس سے لازم آتا ہے کہ...

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 893/2۔ (2) الاشراف 244/2 میں۔ (3) (م) میں: عامہ (4) قاضی عیاض نے اکمال المعلم 177/6 میں، اور ابو العباس نے المفہم 660/3 میں دونوں خبروں کا ذکر کیا ہے۔ دوسری خبر کو الخطابی نے اعلام الحدیث میں روایت کیا ہے، جیسا کہ التدوین فی اخبار قزوین 48/3 میں ہے۔ کعب بن الاشرف کے قتل کا قصہ پہلے 456/5 پر گزر چکا ہے۔ (5) وہ ابو العباس القرطبی ہیں، اور ان کا کلام المفہم 660/3 میں ہے۔ (6) یہ محمد بن مسلمہ کے اس قول کی طرف اشارہ ہے جب رسول اللہ ﷺ نے انہیں کعب بن الاشرف کے قتل کے لیے بھیجا: "مجھے اجازت دیں کہ میں کچھ کہوں۔" آپ نے فرمایا: "کہو۔" اس میں یہ ہے کہ محمد بن مسلمہ نے کعب سے کہا: "اس شخص نے ہم سے صدقہ مانگا ہے، اور اس نے ہمیں مشقت میں ڈال دیا ہے..." یہ حدیث صحیح بخاری (4037) میں ہے، اور اختصار کے ساتھ پہلے 456/5 پر گزر چکی ہے۔

124 Surah At-Tawbah: Verse 12

Attributing treachery to them is equivalent to attributing it to the Prophet (peace be upon him); because he (hypothetically) approved of their action and was pleased with it, does it follow that he was pleased with treachery? Whoever explicitly states this is to be killed. Or, does attributing treachery to them not necessitate attributing it to the Prophet (peace be upon him)? In that case, he is not killed. If we say he is not killed, then that speaker must be punished severely with imprisonment, heavy beating, and great humiliation. Third: As for the Dhimmi (protected non-Muslim), if he slanders the religion, his covenant is broken according to the well-known view in the Maliki school of thought; because of His saying: {And if they break their oaths} [the verse]. So He commanded killing and fighting them (1). This is also the view of Ash-Shafi'i, may Allah have mercy on him. Abu Hanifa said regarding this: He should be asked to repent, and mere slander does not break the covenant unless there is a breach of oath (2); because Allah, the Almighty and Majestic, only commanded killing them with two conditions: first, their breaking the covenant, and second, their slandering the religion. We say: If they do what (3) violates the covenant, their covenant is broken (4), and the mention of both things does not imply that fighting them depends on the presence of both; for breaching the oath alone permits that (5) logically and legally. Our interpretation of the verse is: if they breach it (6), fighting them becomes permissible, and if they do not breach it but slander the religion while fulfilling the covenant, fighting them still becomes permissible. It has been narrated that a Dhimmi was brought before Umar for prodding an animal carrying a Muslim woman, causing it to kick and throw her off, exposing some of her private parts. He ordered him to be crucified at the scene (7). Fourth: If a Dhimmi wages war, his covenant is broken, and his wealth and children become spoils of war (fai') along with him. Muhammad ibn Maslamah said: His children are not held accountable for it; because he alone broke it. He said: As for his wealth, it is taken. This is a contradiction that does not fit the status of Muhammad ibn Maslamah; because it was his covenant that protected his wealth and children, so when it is gone from him;

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/893, and al-Muharrar al-Wajiz 3/12. (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/183. (3) In (Z): what. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/893. (5) In (M): it permits that for them, and in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/183 (and the text is from it): it necessitates that. (6) After it in (M): their covenant, and what is fixed is from the manuscripts, and it agrees with what is in

Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/893. His saying: "Ramahat" means it kicked with its leg.

१२४ सूरा अत-तौबाह: आयत १२

उन पर धोखेबाजी का आरोप लगाना नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर आरोप लगाने के समान है; क्योंकि उन्होंने उनके कार्य को सही माना और उससे प्रसन्न हुए, तो क्या इसका अर्थ यह है कि वे धोखेबाजी से प्रसन्न थे? जिसने इसे स्पष्ट रूप से कहा, उसे मार दिया जाए। या, उन पर धोखेबाजी का आरोप लगाने से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर आरोप लगाना आवश्यक नहीं होता, तो उसे नहीं मारा जाएगा। और यदि हम कहें: उसे नहीं मारा जाएगा, तो उस कहने वाले को कड़ी सजा दी जानी चाहिए, जैसे जेल, भारी पिटाई और घोर अपमान। तीसरा: जहाँ तक जिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) का प्रश्न है, यदि वह धर्म का अपमान करता है, तो मलिकी संप्रदाय के प्रसिद्ध मत के अनुसार उसका अनुबंध टूट जाता है; अल्लाह के इस कथन के कारण: {और यदि वे अपनी शपथों को तोड़ दें} [आयत]। अतः उसने उन्हें मारने और उनसे लड़ने का आदेश दिया (१)। यही इमाम शाफ़ई (रह.) का भी मत है। अबू हनीफ़ा ने इस बारे में कहा: उससे तौबा कराई जाए, और केवल अपमान से अनुबंध तब तक नहीं टूटता जब तक कि शपथ का उल्लंघन न हो (२); क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें मारने का आदेश केवल दो शर्तों के साथ दिया है: पहला, उनका अनुबंध तोड़ना, और दूसरा, उनका धर्म का अपमान करना। हम कहते हैं: यदि वे ऐसा कुछ करते हैं जो (३) अनुबंध के खिलाफ हो, तो उनका अनुबंध टूट जाता है (४), और दोनों बातों का उल्लेख यह संकेत नहीं देता कि उनसे लड़ाई दोनों की मौजूदगी पर निर्भर है; क्योंकि अकेले शपथ का उल्लंघन ही तर्क और शरीयत के अनुसार इसकी अनुमति देता है (५)। हमारे अनुसार आयत की व्याख्या यह है: यदि वे (शपथ) तोड़ दें (६) तो उनसे लड़ना जायज़ है, और यदि वे न तोड़ें बल्कि अनुबंध निभाते हुए धर्म का अपमान करें, तो भी उनसे लड़ना जायज़ है। यह वर्णित है कि उमर (रज़ि.) के पास एक जिम्मी को लाया गया जिसने एक ऐसी सवारी को उकसाया था जिस पर एक मुस्लिम महिला बैठी थी, जिससे वह उछली और महिला गिर गई, और उसके शरीर का कुछ हिस्सा खुल गया। उन्होंने उसे उसी स्थान पर सूली पर चढ़ाने का आदेश दिया (७)। चौथा: यदि कोई जिम्मी युद्ध करता है, तो उसका अनुबंध टूट जाता है, और उसका धन और उसकी संतान उसके साथ 'फ़ै (युद्ध सामग्री) हो जाते हैं। मुहम्मद बिन मसलमा ने कहा: उसकी संतान को इसके लिए उत्तरदायी नहीं ठहराया जाएगा; क्योंकि उसने अकेले अनुबंध तोड़ा है। उन्होंने कहा: जहाँ तक उसके धन की बात है, वह ले लिया जाएगा। यह एक ऐसा विरोधाभास है जो मुहम्मद बिन मसलमा के पद के अनुरूप नहीं है; क्योंकि यह उसका अनुबंध ही था जिसने उसके धन और संतान की रक्षा की थी, तो जब वह उससे चला गया;

(१) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी २/८९३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१२। (२) अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी ३/१८३। (३) (ज़) में: जो। (४) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी २/८९३। (५) (म) में: यह उनके लिए इसकी अनुमति देता है, और अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी ३/१८३ में (और शब्द वहीं से हैं): यह इसकी मांग करता है। (६) (म) में इसके बाद: उनका अनुबंध, और जो प्रमाणित है वह पांडुलिपियों से है, और यह अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी में जो है उसके अनुरूप है। (७) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी २/८९३। उनका कथन: "रमहात", यानी: उसने अपनी टांग से मारा।

۱۲۴ سورة التوبہ: آیت ۱۲

ان کی طرف غداری کی نسبت کرنا نبی ﷺ کی طرف اس کی نسبت کرنے کے مترادف ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے ان کے فعل کو درست قرار دیا اور اس پر راضی ہوئے، تو کیا اس سے یہ لازم آتا ہے کہ آپ ﷺ غداری پر راضی تھے؟ جس نے اس کی وضاحت کی وہ قتل کیا جائے گا۔ یا، ان کی طرف غداری کی نسبت کرنے سے نبی ﷺ کی طرف اس کی نسبت لازم نہیں آتی، تو اسے قتل نہیں کیا جائے گا۔ اور اگر ہم کہیں: قتل نہیں کیا جائے گا، تو اس کہنے والے کو عبرت ناک سزا دینا، قید کرنا، شدید مار پیٹ اور بڑی توہین کرنا لازم ہے۔ تیسری بات: رہا ذمی، تو جب وہ دین میں طعن کرے تو امام مالک کے مشہور مذہب کے مطابق اس کا عہد ٹوٹ جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {وَإِن نَّكَثُوا أَيْمَانَهُم} [آیت]۔ پس اللہ نے انہیں قتل کرنے اور ان سے لڑنے کا حکم دیا (۱)۔ یہی امام شافعی رحمہ اللہ کا مذہب ہے۔ ابو حنیفہ نے اس بارے میں کہا: اس سے توبہ کرائی جائے گی، اور محض طعن سے عہد نہیں ٹوٹتا سوائے اس کے کہ عہد شکنی (نکث) پایا جائے (۲)؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے انہیں قتل کرنے کا حکم دو شرطوں کے ساتھ دیا ہے: ایک ان کا عہد توڑنا، اور دوسرا دین میں طعن کرنا۔ ہم کہتے ہیں: اگر وہ ایسا عمل کریں جو (۳) عہد کے خلاف ہو تو ان کا عہد ٹوٹ جاتا ہے (۴)، اور دونوں باتوں کا ذکر اس بات کا متقاضی نہیں کہ ان سے لڑائی ان دونوں کے پائے جانے پر موقوف ہو؛ کیونکہ تنہا عہد شکنی ہی عقلاً اور شرعاً اس کی اجازت دیتی ہے (۵)۔ ہمارے نزدیک آیت کی تقدیر یہ ہے: اگر وہ عہد توڑ دیں (۶) تو ان سے لڑنا حلال ہے، اور اگر وہ نہ توڑیں بلکہ عہد پورا کرنے کے ساتھ ساتھ دین میں طعن کریں تب بھی ان سے لڑنا حلال ہے۔ اور روایت ہے کہ حضرت عمرؓ کے پاس ایک ذمی لایا گیا جس نے ایک ایسی سواری کو کچوکا لگایا جس پر ایک مسلمان عورت سوار تھی، تو وہ اچھلی اور عورت گر گئی،

جس سے اس کا کچھ پردہ کھل گیا، تو آپؓ نے اسے اسی جگہ سولی دینے کا حکم دیا (۷)۔ چوتھی بات: اگر ذمی جنگ کرے تو اس کا عہد ٹوٹ جاتا ہے، اور اس کا مال اور اولاد اس کے ساتھ 'فئی' (مالِ غنیمت) بن جاتے ہیں۔ محمد بن مسلمہ نے کہا: اس کی اولاد کا اس پر مواخذہ نہیں ہوگا؛ کیونکہ اس نے تنہا عہد توڑا ہے۔ اور انہوں نے کہا: رہا اس کا مال تو وہ لے لیا جائے گا۔ یہ ایک ایسا تعارض ہے جو محمد بن مسلمہ کے منصب کے شایانِ شان نہیں؛ کیونکہ ان کا عہد ہی تھا جس نے ان کے مال اور اولاد کی حفاظت کی تھی، تو جب وہ ان سے ختم ہو گیا؛

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۳/۲ ، والمحرر الوجیز ۱۲/۳ ۔ (۲) احکام القرآن للکیا الطبری ۱۸۳/۳ ۔ (۳) (ظ) میں: ما (جو)۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۳/۲ ۔ (۵) (م) میں: یہ ان کے لیے اسے مباح کرتا ہے، اور احکام القرآن للکیا الطبری ۱۸۳/۳ (اور کلام انہی کا ہے) میں ہے: یہ اس کا تقاضا کرتا ہے۔ (۶) اس کے بعد (م) میں ہے: ان کا عہد، اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے، اور یہ احکام القرآن للکیا الطبری کے موافق ہے۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۳/۲ ، ان کا قول: 'رمحت' یعنی: اس نے اپنی ٹانگ سے مارا۔

Surah At-Tawbah: Verse 12 [Page] 125

his children and property left him (1).

Ashhab said: If a Dhimmi (protected non-Muslim) breaks the covenant, he remains bound by his covenant, and a [free man] never returns to slavery. This is surprising, as if he saw the covenant as a tangible (2) entity. Rather, the covenant is a legal ruling necessitated by reasoning and committed to by Muslims for him. If he breaks it, it is annulled like all other contracts (3).

Fifth: Most scholars are of the opinion that whoever among the people of Dhimma (protected non-Muslims) insults the Prophet ﷺ, or makes insinuations, or belittles his status, or describes him in a way other than the manner in which he disbelieved in him (4), then he is to be killed; because we did not grant him Dhimma or the covenant for this. However, Abu Hanifa, Al-Thawri, and their followers from the people of Kufa said: He is not killed; the polytheism he is upon is greater [as a sin], but he should be disciplined and chastised. The argument against them is the saying of the Almighty: {And if they break...} the verse. Some used as evidence his ﷺ command to kill Ka’b ibn al-Ashraf, who was a person under treaty (5).

Abu Bakr became enraged at one of his companions, so Abu Barza said: "Shall I strike his neck?" He replied: "That is not for anyone after the Messenger of Allah (6) "ﷺ.

Al-Daraqutni (7) narrated from Ibn Abbas: That a blind man had an Umm Walad (a slave woman who bore him children), he had two sons by her like two pearls, and she used to insult the Prophet ﷺ and speak ill of him. He would forbid her but she would not stop, and he would rebuke her but she did not...

(1) In the copies: "If his property leaves him, his children leave him." What is established is from 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/893, and the speech is from him. (2) In (ظ): as a ruling. (3) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/894, and what was previously between brackets is from it. (4) Describing him in a way other than the manner in which he disbelieved in him: such as saying: He is not a prophet, or he was not sent, or: no Quran was revealed to him. As for describing him in the manner in which he disbelieved in him, such as saying: Muhammad was not sent to us, but was only sent to you, and our prophet is only Moses or Jesus, and the like of this, Ibn al-Qasim said: There is nothing against him; because Allah Almighty has affirmed them upon the like of it. See 'Al-Shifa' 2/569. (5) 'Al-Shifa' 2/565 - 566. (6) Produced by Ahmad (54), Abu Dawud (4363), and Al-Nasa’i in 'Al-Mujtaba' 7/108 - 109 from the

hadith of Abu Barza al-Aslami. (7) In his 'Sunan' (3194), and also produced by Abu Dawud (4361), and Al-Nasa’i in 'Al-Mujtaba' 7/107 - 108.

सूरह अत-तौबा: आयत 12 [पृष्ठ] 125

उसकी संतान और उसकी संपत्ति उससे दूर हो गई(1)।

अशहब ने कहा: यदि कोई धिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) संधि तोड़ देता है, तो वह अपनी संधि पर कायम रहता है, और एक [स्वतंत्र व्यक्ति] कभी भी गुलामी में वापस नहीं आता। यह आश्चर्यजनक है, मानो उन्होंने संधि को एक प्रत्यक्ष (2) वस्तु के रूप में देखा हो। बल्कि संधि तो तर्क द्वारा आवश्यक एक कानूनी निर्णय है, जिसे मुसलमानों ने उसके लिए प्रतिबद्ध किया है। यदि वह इसे तोड़ता है, तो यह अन्य सभी अनुबंधों की तरह रद्द हो जाता है (3)।

पांचवां: अधिकांश विद्वानों का मत है कि धिम्मा (संरक्षित गैर-मुस्लिमों) के लोगों में से जो कोई भी पैगंबर ﷺ का अपमान करता है, या कटाक्ष करता है, या उनके पद को कम आंकता है, या उनके बारे में उस तरीके के अलावा किसी अन्य तरीके से वर्णन करता है जिस तरीके से उसने उनके प्रति अविश्वास व्यक्त किया था (4), तो उसे मार दिया जाएगा; क्योंकि हमने उसे इसके लिए धिम्मा या संधि प्रदान नहीं की थी। हालांकि, अबू हनीफा, अल-थौरी और कूफा के उनके अनुयायियों ने कहा: उसे मारा नहीं जाएगा; वह जिस बहुदेववाद (शिर्क) पर है वह इससे बड़ा [पाप] है, लेकिन उसे अनुशासित और दंडित किया जाना चाहिए। उनके विरुद्ध तर्क सर्वशक्तिमान का वचन है: {और यदि वे तोड़ें...} आयत। कुछ लोगों ने उनके ﷺ द्वारा काब इब्न अल-अशरफ को मारने के आदेश को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया, जो एक संधि वाला व्यक्ति था (5)।

अबू बक्र अपने एक साथी पर क्रोधित हो गए, तो अबू बरज़ा ने कहा: "क्या मैं उसकी गर्दन काट दूँ?" उन्होंने जवाब दिया: "यह अल्लाह के रसूल ﷺ के बाद किसी के लिए नहीं है" (6)।

अल-दारकुतनी (7) ने इब्न अब्बास से वर्णन किया है: कि एक अंधे आदमी के पास एक उम्म वलद (एक दासी जिससे उसकी संतान थी) थी, उससे उसके दो बेटे थे जो दो मोतियों के समान थे, और वह पैगंबर ﷺ का अपमान करती थी और उनके बारे में बुरा बोलती थी। वह उसे मना करता था लेकिन वह नहीं रुकती थी, और वह उसे डांटता था लेकिन वह नहीं...

(1) प्रतियों में: "यदि उसकी संपत्ति उससे दूर हो जाती है, तो उसकी संतान भी उससे दूर हो जाती है।" जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/893 से है, और कथन उन्हीं का है। (2) (ظ) में: एक निर्णय (हुक्म)। (3) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/894, और जो पहले कोष्ठकों के बीच था वह इसी से है। (4) उनके बारे में उस तरीके के अलावा किसी अन्य तरीके

से वर्णन करना जिस तरीके से उसने अविश्वास किया: जैसे यह कहना: वह नबी नहीं हैं, या उन्हें नहीं भेजा गया, या: उन पर कोई कुरान नहीं उतारा गया। जहाँ तक उस तरीके से वर्णन करने की बात है जिस तरीके से उसने अविश्वास किया, जैसे यह कहना: मुहम्मद को हमारी ओर नहीं भेजा गया, बल्कि केवल तुम्हारी ओर भेजा गया, और हमारे नबी केवल मूसा या ईसा हैं, और इसी तरह, इब्न अल-कासिम ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें उसी के समान पर स्थिर रखा है। देखें 'अल-शिफ़ा' 2/569। (5) 'अल-शिफ़ा' 2/565 - 566। (6) अहमद (54), अबू दाऊद (4363), और अल-नसाई ने 'अल-मुजतबा' 7/108 - 109 में अबू बरज़ा अल-अस्लमी की हदीस से उद्धृत किया है। (7) उनकी 'सुनन' (3194) में, और इसे अबू दाऊद (4361) और अल-नसाई ने 'अल-मुजतबा' 7/107 - 108 में भी उद्धृत किया है।

سورة التوبہ: آیت 12 [صفحہ] 125

اس سے اس کی اولاد اور مال چلا گیا (1)۔

اور اشہب نے کہا: اگر ذمی عہد توڑ دے تو وہ اپنے عہد پر قائم رہتا ہے، اور [آزاد شخص] کبھی بھی غلامی میں واپس نہیں آتا۔ اور یہ تعجب کی بات ہے، گویا انہوں نے عہد کو ایک محسوس (2) چیز سمجھا ہو۔ حالانکہ عہد ایک ایسا حکم ہے جو غور و فکر کا تقاضا ہے، اور مسلمانوں نے اس کے لیے اس کا التزام کیا ہے، پس اگر وہ اسے توڑ دے تو یہ دوسرے تمام معاہدوں کی طرح ٹوٹ جاتا ہے (3)۔

پانچویں بات: اکثر علماء اس بات پر ہیں کہ اہل ذمہ میں سے جو کوئی نبی ﷺ کو گالی دے، یا تعریض کرے، یا آپ کی قدر و منزلت کی توہین کرے، یا آپ کو اس طریقے کے علاوہ کسی اور طریقے سے بیان کرے جس سے اس نے کفر کیا تھا (4)، تو اسے قتل کیا جائے گا؛ کیونکہ ہم نے اسے اس پر ذمہ یا عہد نہیں دیا تھا۔ سوائے امام ابو حنیفہ، ثوری اور اہل کوفہ میں سے ان کے پیروکاروں کے؛ انہوں نے کہا: اسے قتل نہیں کیا جائے گا، وہ جس شرک پر ہے وہ اس سے بڑا (گناہ) ہے، لیکن اسے ادب سکھایا جائے گا اور سزا (تعزیر) دی جائے گی۔ ان کے خلاف دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور اگر وہ توڑ دیں...} آیت۔ اور بعض نے آپ ﷺ کے کعب بن اشرف کو قتل کرنے کے حکم سے استدلال کیا، جبکہ وہ ایک معاہد (عہد والا) تھا (5)۔

اور ابوبکر اپنے ایک ساتھی پر غصے ہوئے، تو ابوبرزہ نے کہا: کیا میں اس کی گردن نہ مار دوں؟ انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ کے بعد یہ کسی کے لیے نہیں ہے (6)۔

اور دارقطنی (7) نے ابن عباس سے روایت کی ہے: کہ ایک اندھے آدمی کی ایک ام ولد (لونڈی جس سے اولاد ہو) تھی، اس سے اس کے دو بیٹے تھے جو دو موتیوں کی طرح تھے، وہ نبی ﷺ کو گالیاں دیتی تھی اور آپ کے بارے میں نازیبا کلمات کہتی تھی، وہ اسے روکتا تھا مگر وہ باز نہ آتی تھی، اور اسے ڈانٹتا تھا مگر وہ...

(1) نسخوں میں ہے: پس اگر اس کا مال چلا جائے تو اس کی اولاد چلی جاتی ہے، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/893 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (2) (ظ) میں ہے: حکماً۔ (3) ابن العربی کی احکام القرآن 2/894، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین (بریکٹ) کے درمیان تھا وہ اسی سے ہے۔ (4) آپ کو اس طریقے کے علاوہ کسی اور طریقے سے بیان کرنا جس سے اس نے کفر کیا: جیسے یہ کہنا کہ: وہ نبی نہیں ہیں یا مبعوث نہیں کیے گئے، یا: ان پر قرآن نازل نہیں ہوا۔ اور رہا آپ کا اس طریقے سے بیان کرنا جس سے اس نے کفر کیا، جیسے یہ کہنا کہ: محمد ہماری طرف نہیں بھیجے گئے بلکہ صرف تمہاری طرف بھیجے گئے، اور ہمارے نبی تو صرف موسیٰ یا عیسیٰ ہیں، اور اسی طرح، تو ابن القاسم نے کہا: اس پر کچھ نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں اس جیسی بات پر برقرار رکھا ہے۔ دیکھیے الشفا 2/569۔ (5) الشفا 2/565 - 566۔ (6) اسے احمد (54)، ابوداؤد (4363)، اور نسائی نے المجتبیٰ 7/108 - 109 میں ابوبرزہ الاسلمی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) اپنی سنن (3194) میں، اور اسے ابوداؤد (4361) اور نسائی نے بھی المجتبیٰ 7/107 - 108 میں روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 12 126

... she would not be deterred. So, one night she mentioned the Prophet ﷺ, and he could not bear it (1) until he took a mighwal (2) and placed it against her belly, then leaned on it until it pierced through her. The Prophet ﷺ said: "Lo! Bear witness that her blood is shed in vain (i.e., no retribution is due)."

In another narration from Ibn Abbas: He killed her. When it was morning, the Prophet ﷺ was told about it. The blind man stood up and said: "O Messenger of Allah, I am her companion (husband). She used to insult you and speak ill of you. I forbade her but she would not stop, and I rebuked her but she would not be deterred. I have two sons from her like two pearls, and she was kind to me. But last night she started insulting you and speaking ill of you, so I killed her." The Prophet ﷺ said: "Lo! Bear witness that her blood is shed in vain" (3).

Sixth: They differed if one insults him and then embraces Islam out of fear of being killed. It is said: His Islam waives the death penalty, which is the well-known view of the school of thought; because Islam wipes out what came before it. This is unlike a Muslim who insults him and then repents. Allah Almighty said: {Tell those who disbelieve that if they desist, what is past will be forgiven for them} [Al-Anfal: 38]. It was also said: Islam does not waive his execution; this was stated in 'Al-Utbiyyah' because it is a right of the Prophet ﷺ that became due because of the violation (4) of his sanctity and the intent to bring deficiency and disgrace upon him. Thus, his return to Islam does not waive it, and he would not be in a better state than a Muslim (5).

Seventh: The words of the Almighty: {Then fight the leaders of disbelief}. 'A'immah' (leaders) is the plural of 'Imam'. The meaning is: the chiefs of Quraysh - according to some scholars - like Abu Jahl, 'Utbah, Shaybah, and Umayyah ibn Khalaf. This is unlikely because the verse is in Surah Bara'ah (At-Tawbah), and when it was revealed and recited to the people, Allah had already uprooted the power of Quraysh; none remained except a Muslim or one who made peace. So, it is possible that the meaning of {Then fight the leaders of disbelief} is: that (6) whoever proceeds to break the covenant and defame the religion becomes a principal and a head in...

---

(1) After it in (D) and (M): "her master". (2) Mighwal: Like a short sword that a man covers under his clothes. It is said: it is a thin iron piece with a sharp edge and a back. It is also said: it is a whip inside which is a thin sword that an assassin ties around his waist to assassinate people. An-Nihayah (Ghawl). (3) Sunan al-Daraqutni (3195). (4) In

(Z): "for violating". (5) See Al-Bayan wa Al-Tahsil 16/397-398, Al-Shifa 2/567-568, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/12. (6) In (M): i.e.

सूरह अत-तौबाह: आयत 12 126

...वह नहीं रुकी। फिर एक रात उसने नबी ﷺ का ज़िक्र किया, तो वह (पति) बर्दाश्त नहीं कर सका (1) यहाँ तक कि उसने एक मिगवल (2) लिया और उसे उसके पेट पर रख दिया, फिर उस पर ज़ोर दिया यहाँ तक कि वह आर-पार हो गया। नबी ﷺ ने कहा: "सावधान! गवाह रहो कि उसका खून व्यर्थ है (यानी कोई बदला नहीं है)।"

इब्न अब्बास से एक अन्य रिवायत में है: उसने उसे मार डाला। जब सुबह हुई, तो नबी ﷺ को इसकी सूचना दी गई। अंधा व्यक्ति खड़ा हुआ और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैं उसका साथी (पति) हूँ। वह आपको अपशब्द कहती थी और आपकी बुराई करती थी। मैंने उसे मना किया पर वह नहीं मानी, और मैंने उसे डांटा पर वह नहीं रुकी। मेरे उससे मोती जैसे दो बेटे हैं, और वह मेरे प्रति दयालु थी। लेकिन कल रात उसने आपको अपशब्द कहना और आपकी बुराई करना शुरू कर दिया, इसलिए मैंने उसे मार डाला।" नबी ﷺ ने कहा: "सावधान! गवाह रहो कि उसका खून व्यर्थ है" (3)।

छठा: इस पर मतभेद है कि यदि कोई उन्हें अपशब्द कहे और फिर मारे जाने के डर से इस्लाम कबूल कर ले; तो कहा गया है: उसका इस्लाम अपनाना उसकी हत्या के दंड को समाप्त कर देता है, और यही संप्रदाय का प्रसिद्ध मत है; क्योंकि इस्लाम अपने से पहले के गुनाहों को मिटा देता है। यह उस मुसलमान के विपरीत है जो उन्हें अपशब्द कहता है और फिर तौबा (प्रायश्चित) करता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {उन लोगों से कहो जिन्होंने कुफ्र किया कि यदि वे रुक जाएँ तो जो कुछ बीत चुका है वह उनके लिए क्षमा कर दिया जाएगा} [अल-अनफाल: 38]। और यह भी कहा गया है: इस्लाम उसकी हत्या के दंड को समाप्त नहीं करता; यह 'अल-उतबिया' में कहा गया है; क्योंकि यह नबी ﷺ का अधिकार है जो उनकी मर्यादा के उल्लंघन (4) और उन्हें नीचा दिखाने तथा अपमानित करने के इरादे के कारण अनिवार्य हो गया। इसलिए, उसका इस्लाम में वापस आना इसे समाप्त नहीं करता, और वह एक मुसलमान से बेहतर स्थिति में नहीं होगा (5)।

सातवां: अल्लाह तआला का कथन है: {तो कुफ्र के सरदारों से लड़ो}। 'आइम्माह' (सरदार) 'इमाम' का बहुवचन है, और इसका अर्थ है: कुरैश के बड़े सरदार - कुछ विद्वानों के अनुसार - जैसे अबू जहल, उतबा, शैबा और उमय्या बिन खलफ। यह बात सही नहीं लगती क्योंकि यह आयत सूरह बरात (तौबाह) में है, और जब यह नाजिल हुई और लोगों को सुनाई गई, तो अल्लाह कुरैश की जड़ें काट चुका था; केवल मुसलमान या शांति समझौता करने वाले ही बचे थे। तो यह संभव है कि {तो

कुफ़्र के सरदारों से लड़ो} का अर्थ यह हो: कि (6) जो कोई अहद (वचन) तोड़ने और दीन में दोष निकालने की पहल करता है, वह असल और सरदार बन जाता है...

---

(1) इसके बाद (द) और (म) में है: "उसका स्वामी"। (2) मिगवल: एक छोटी तलवार की तरह जिसे आदमी अपने कपड़ों के नीचे छुपा लेता है। कहा जाता है: यह एक पतली लोहे की चीज़ है जिसका एक सिरा तेज़ और दूसरा कुंद होता है। यह भी कहा गया है: यह एक कोड़ा है जिसके भीतर एक पतली तलवार होती है जिसे एक हत्यारा अपनी कमर पर बांधता है ताकि लोगों की हत्या कर सके। अन-निहाया (गौल)। (3) सुनन अल-दाराकुतनी (3195)। (4) (ज़) में: "उल्लंघन के लिए"। (5) अल-बयान वा अल-तहसील 16/397-398, अल-शिफा 2/567-568, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 2/12 देखें। (6) (म) में: यानी।

سورة التوبہ: آیت ۱۲ ۱۲۶

تنزجر، فلما كان ذات ليلةٍ ذكرتِ النبيَّ ﷺ، فما صَبَرَ (١) أن قام إلى مِغْوَلٍ (٢)، فوضعه في بطنها، ثم اتكأ عليها حتى أنفذه. فقال النبيُّ ﷺ: «أَلَا اشْهَدُوا أَنَّ دَمَهَا هَدَرٌ»۔

اور ابن عباس کی ایک روایت میں ہے: تو اس نے اسے قتل کر دیا، جب صبح ہوئی؛ تو نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی گئی، تو وہ نابینا شخص کھڑا ہوا اور کہا: اے اللہ کے رسول، میں اس کا ساتھی (شوہر) ہوں، وہ آپ کو برا بھلا کہتی تھی اور آپ کی شان میں گستاخی کرتی تھی، میں نے اسے منع کیا لیکن وہ باز نہ آئی، اور میں نے اسے ڈانٹا تو وہ نہ رکی، اور اس سے میرے موتیوں جیسے دو بیٹے ہیں، اور وہ مجھ پر مہربان تھی، لیکن کل رات اس نے آپ کو گالیاں دینا اور آپ کی شان میں گستاخی کرنا شروع کر دی تو میں نے اسے قتل کر دیا۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «خبردار! گواہ رہو کہ اس کا خون رائیگاں ہے» (۳)۔

چھٹی بات: اور ان میں اختلاف ہوا کہ اگر کوئی آپ ﷺ کو گالی دے پھر قتل کے خوف سے اسلام لے آئے؛ تو کہا گیا: اس کا اسلام اسے قتل سے بچا لے گا، اور یہی مذہب کا مشہور قول ہے؛ کیونکہ اسلام اپنے سے پہلے کے گناہوں کو مٹا دیتا ہے۔ برخلاف اس مسلمان کے جو گالی دے پھر توبہ کر لے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ان لوگوں سے کہہ دیں جنہوں نے کفر کیا کہ اگر وہ باز آ جائیں تو جو کچھ گزر چکا ہے ان کے لیے معاف کر دیا جائے گا﴾ [الانفال: ۳۸]۔ اور ایک قول یہ ہے: اسلام اسے قتل سے نہیں بچاتا؛ یہ 'العتبیہ' میں کہا گیا ہے؛ کیونکہ یہ نبی ﷺ کا حق ہے جو ان کی حرمت پامال کرنے (۴) اور آپ ﷺ کی توہین اور عار پہنچانے کے ارادے کی وجہ سے واجب ہو گیا، لہٰذا اس کا اسلام کی طرف رجوع کرنا اس (سزا) کو ساقط نہیں کرے گا، اور وہ مسلمان سے بہتر حال میں نہیں ہوگا (۵)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس تم کفر کے اماموں سے لڑو﴾۔ 'ائمہ' امام کی جمع ہے، اور مراد قریش کے سردار ہیں - بعض علماء کے قول کے مطابق - جیسے ابو جہل، عتبہ، شیبہ اور امیہ بن خلف۔ اور یہ قول بعید ہے کیونکہ یہ آیت سورہ برات میں ہے، اور جب یہ نازل ہوئی اور لوگوں کو سنائی گئی تو اللہ قریش کی جڑیں کاٹ چکا تھا، صرف مسلمان یا صلح کرنے والے ہی باقی بچے تھے۔ پس یہ احتمال ہے کہ ﴿پس تم کفر کے اماموں سے لڑو﴾ سے مراد یہ ہو: کہ (۶) جس کسی نے عہد توڑنے اور دین میں طعن کرنے میں پہل کی وہ اصل اور سردار بن جاتا ہے...

---

(۱) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: "سیدھا"۔ (۲) المغول: ایک چھوٹی تلوار کی طرح جسے آدمی اپنے کپڑوں کے نیچے چھپا لیتا ہے، اور کہا گیا ہے: یہ ایک باریک لوہا ہے جس کی ایک دھار ہوتی ہے اور دوسری طرف پشت۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ ایک کوڑا ہے جس کے اندر ایک باریک تلوار ہوتی ہے جسے قاتل اپنی کمر پر باندھتا ہے تاکہ لوگوں کو دھوکے سے قتل کر سکے۔ النہایہ (غول)۔ (۳) سنن دارقطنی (۳۱۹۵)۔ (۴) (ظ) میں: "پامال کرنے کے لیے"۔ (۵) دیکھیے البیان والتحصیل ۱۶/۳۹۷-۳۹۸، اور الشفاء ۲/۵۶۷-۵۶۸، اور المحرر الوجیز ۲/۱۲۔ (۶) (م) میں: یعنی۔

of disbelief, so he is one of the leaders of disbelief according to this [interpretation]. It is possible that it means the prominent ones and the leaders among them, and that fighting them is a fight against their followers, and that they have no sanctity (1).

The original form is: 'A'immah' (أَئِمّة), like 'mithal' and 'amthila'. Then the 'mim' was merged into the 'mim', and the vowel was shifted onto the hamza, so two hamzas met, and the second was replaced with a 'ya'. Al-Akhfash claimed that you say: 'hatha ayamm min hatha' (هذا أيم من هذا), with a 'ya'. Al-Mazini said: 'awumm min hatha' (أوُمّ من هذا), with a 'waw'. Hamza recited: 'A'immah' (أئمة). Most grammarians believe that this is a solecism (melody); because it combines two hamzas in one word (2).

{Indeed, they have no oaths} (إِنَّهُمْ لَا أَيْمَنَ لَهُمْ) meaning: they have no covenants; that is, their covenants are not sincere and they do not fulfill them.

Ibn Amir recited: 'La imana lahum' (لا إيمان لهم) with a kasra under the hamza (3), from 'iman' (faith), meaning: they have no Islam. It is possible it is an infinitive from: 'amantuhu imanan', from 'amn' (security), the opposite of which is fear, meaning: they do not grant security, from: 'amantuhu imanan', meaning: I granted him refuge (4); hence he said: {Fight the leaders of disbelief}. {That they may cease} meaning: from polytheism (shirk).

Al-Kalbi said: The Prophet ﷺ made a peace treaty with the people of Mecca for a year at al-Hudaybiyyah. They prevented him from the House (Kaaba), then they made peace on the condition that he return. They remained as long as Allah willed. Then the allies of the Messenger of Allah ﷺ from Khuza'ah fought the allies of Banu Umayyah from Kinana. Banu Umayyah supplied their allies with weapons and food. Khuza'ah sought help (5) from the Messenger of Allah ﷺ, so this verse was revealed, and the Messenger of Allah ﷺ was ordered to help...

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 183/3, and what preceded in brackets is from it. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 204/2 - 205. The reading of {A'immah} (أئمة) with two hamzas was recited by Hamza, Asim, Ibn Amir, and al-Kisa'i. The rest recited it with the facilitation of the second. See al-Sab'ah p. 312, and al-Taysir p. 117. Ibn al-Jazari mentioned in al-Nashr 379/1 for some of them its replacement with a pure 'ya'. (3) Al-Sab'ah p. 312, and al-Taysir p. 117. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 425/1, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 500/1. Makki said: It is unlikely in meaning to be from 'iman' which is belief; because he described them as disbelievers before it.

Using it with another meaning is better, to provide two benefits to the speech. (5) In (Zha): she sought aid.

सूरह अत-तौबा: आयत 12 | 127

कुफ़्र (अविश्वास) के, तो वह इस [व्याख्या] के अनुसार कुफ़्र के प्रमुखों में से है। यह संभव है कि इसका अर्थ उनके बीच के प्रमुख और नेता हों, और उनसे लड़ना उनके अनुयायियों से लड़ना है, और उनका कोई सम्मान नहीं है (1)।

मूल रूप है: 'अइम्मा' (أَئِمّة), जैसे 'मिसाल' और 'अमथिला'। फिर 'मीम' को 'मीम' में मिला दिया गया, और स्वर को हमज़ा पर स्थानांतरित कर दिया गया, इसलिए दो हमज़ा मिले, और दूसरे को 'या' से बदल दिया गया। अल-अख़फ़श ने दावा किया कि आप कहते हैं: 'हाज़ा अयम मिन हाज़ा', 'या' के साथ। अल-माज़िनी ने कहा: 'अवुम्म मिन हाज़ा', 'वाव' के साथ। हमज़ा ने पढ़ा: 'अइम्मा'। अधिकांश व्याकरणविदों का मानना है कि यह एक त्रुटि है; क्योंकि यह एक ही शब्द में दो हमज़ा को जोड़ता है (2)।

{वास्तव में, उनके लिए कोई शपथ नहीं है} (إِنَّهُمْ لَا أَيْمَنَ لَهُمْ) अर्थात: उनके पास कोई अनुबंध नहीं है; यानी उनके वादे सच्चे नहीं हैं जिन्हें वे पूरा करें।

इब्न आमिर ने पढ़ा: 'ला ईमान लहुम' हमज़ा के नीचे कसरा के साथ (3), 'ईमान' से, जिसका अर्थ है: उनके पास कोई इस्लाम नहीं है। यह संभव है कि यह 'आमंतुहू ईमानन' का स्रोत हो, 'अम्न' (सुरक्षा) से, जिसका विलोम भय है, अर्थात: वे सुरक्षा प्रदान नहीं करते हैं, 'आमंतुहू ईमानन' से, जिसका अर्थ है: मैंने उन्हें शरण दी (4); इसीलिए उसने कहा: {कुफ़्र के प्रमुखों से लड़ो}। {ताकि वे रुक जाएं} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) से।

अल-कल्बी ने कहा: पैगंबर ﷺ ने मक्का के लोगों के साथ हुदैबिया में एक साल के लिए सुलह की थी। उन्होंने उन्हें काबा से रोक दिया, फिर उन्होंने इस शर्त पर सुलह की कि वे वापस लौट जाएं। वे अल्लाह की इच्छानुसार रहे। फिर खुज़ाआ के रसूलुल्लाह ﷺ के सहयोगियों ने किनाना के बनू उमय्या के सहयोगियों से युद्ध किया। बनू उमय्या ने अपने सहयोगियों को हथियारों और भोजन से मदद की। खुज़ाआ ने रसूलुल्लाह ﷺ से मदद मांगी (5), तो यह आयत उतरी, और रसूलुल्लाह ﷺ को मदद करने का आदेश दिया गया...

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी द्वारा 183/3, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 204/2 - 205। दो हमज़ा के साथ {अइम्मा} का पाठ हमज़ा, आसिम, इब्न आमिर और अल-किसाई द्वारा पढ़ा गया था। बाकी लोगों ने दूसरे के

सरलीकरण के साथ इसे पढ़ा। अल-सबअह पृ. 312, और अल-तयसीर पृ. 117 देखें। इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र 379/1 में उनमें से कुछ के लिए इसे शुद्ध 'या' के साथ बदलने का उल्लेख किया है। (3) अल-सबअह पृ. 312, और अल-तयसीर पृ. 117। (4) फरा द्वारा मआनी अल-कुरान 425/1 और अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात 500/1 देखें। मक्की ने कहा: अर्थ में इसके'ईमान' से होने की संभावना कम है जो कि विश्वास है; क्योंकि उन्होंने इससे पहले उन्हें काफ़िर बताया है। इसे दूसरे अर्थ में उपयोग करना बेहतर है, ताकि भाषण को दो लाभ मिलें। (5) (ज़ा) में: उसने सहायता माँगी।

سورہ التوبہ: آیت 12 | 127

کفر کے، تو وہ اس [تاویل] کی بنا پر ائمہ کفر میں سے ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس سے مراد ان کے پیش رو اور سردار ہوں، اور ان سے لڑنا ان کے پیروکاروں سے لڑنا ہے، اور ان کی کوئی حرمت نہیں ہے (1)۔

اصل ہے: ائِمّة، جیسے مثال اور امثلہ، پھر میم کو میم میں مدغم کیا گیا، اور حرکت کو ہمزہ پر منتقل کر دیا گیا، پس دو ہمزہ جمع ہو گئے، تو دوسرے کو یاء سے بدل دیا گیا۔ اور اخفش کا دعویٰ ہے کہ آپ کہتے ہیں: هذا أيم من هذا، یاء کے ساتھ اور مازنی نے کہا: أوُمّ من هذا، واؤ کے ساتھ اور حمزہ نے پڑھا: «أئمة»۔ اور زیادہ تر نحوی اس طرف جاتے ہیں کہ یہ غلطی ہے؛ کیونکہ اس نے ایک ہی کلمہ میں دو ہمزہ جمع کیے ہیں (2)۔

﴿إِنَّهُمْ لَا أَيْمَنَ لَهُمْ﴾ یعنی: ان کے لیے کوئی عہد و پیمان نہیں ہے؛ یعنی ان کے عہد سچے نہیں ہیں جنہیں وہ پورا کریں۔

اور ابن عامر نے پڑھا: «لا إيمان لهم» ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ (3) ایمان سے، یعنی: ان کے لیے کوئی اسلام نہیں ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ 'آمنته إيماناً' کا مصدر ہو، امن سے، جس کی ضد خوف ہے، یعنی: وہ امن نہیں دیتے، 'آمنته إيماناً' سے، یعنی: میں نے اسے پناہ دی (4)؛ اسی لیے فرمایا: ﴿فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ﴾۔ ﴿لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ﴾ یعنی: شرک سے۔

کلبی نے کہا: نبی ﷺ نے اہل مکہ سے ایک سال کے لیے صلح کی تھی جو حدیبیہ کے مقام پر ہوئی تھی، تو انہوں نے آپ کو بیت اللہ سے روک دیا، پھر انہوں نے اس شرط پر صلح کی کہ آپ واپس چلے جائیں، پس وہ اللہ کی مشیت تک رہے، پھر خزاعہ (رسول اللہ ﷺ کے حلیف) بنو امیہ کے

حلیف (کنانہ) سے لڑے، تو بنو امیہ نے اپنے حلیفوں کی اسلحہ اور خوراک سے مدد کی، تو خزاعہ نے رسول اللہ ﷺ سے مدد طلب کی (5)، پس یہ آیت نازل ہوئی، اور رسول اللہ ﷺ کو حکم دیا گیا کہ مدد کریں...

(1) أحكام القرآن للكيا الطبري 183/3، اور بریکٹ میں جو کچھ گزرا وہ اسی سے ہے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 204/2 - 205، اور ﴿أئمة﴾ کی قرأت دو ہمزہ کے ساتھ حمزہ، عاصم، ابن عامر اور کسائی نے کی، اور باقیوں نے دوسرے ہمزہ کی تسہیل کے ساتھ پڑھا۔ دیکھئے السبعة ص 312، اور التیسیر ص 117۔ اور ابن الجزری نے النشر 379/1 میں ان میں سے بعض کے لیے اسے خالص 'یاء' سے بدلنے کا ذکر کیا ہے۔ (3) السبعة ص 312، اور التیسیر ص 117۔ (4) دیکھئے معاني القرآن للفراء 425/1، اور الكشف عن وجوه القراءات 500/1۔ مکی نے کہا: معنی کے اعتبار سے اس کا 'ایمان' سے ہونا بعید ہے جو کہ تصدیق ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے ان کو کفر کے ساتھ موصوف کیا گیا ہے، لہذا اسے دوسرے معنی میں استعمال کرنا بہتر ہے؛ تاکہ کلام دو فائدوں پر مشتمل ہو۔ (5) نسخہ (ظ) میں: فاستغاثت (فریاد کی)۔

his allies as mentioned before (1). In Al-Bukhari, on the authority of Zaid bin Wahb, he said: We were with Hudhayfah and he said: "None remains of the companions of this verse - meaning {Fight the leaders of disbelief, for indeed, there are no oaths [sacred] to them} - except three, and none remains of the hypocrites except four." A Bedouin said: "You are the companions of Muhammad, telling us news we do not understand! You claim there are no hypocrites except four, then what about those who break into our houses and steal our valuables?" He replied: "Those are the transgressors (al-fassaq). Indeed, only four remain of them; one is an old man, if he drank cold water, he wouldn't feel its coolness" (2). His word, Most High: {that they might cease} means: from their disbelief, falsehood, and harm to Muslims. This implies that the purpose of fighting them is to repel their harm so that they stop fighting us and enter our religion (3). His word, Most High: {Would you not fight a people who broke their oaths and determined to expel the Messenger, and they had begun [the attack upon] you the first time? Do you fear them? But Allah has more right that you should fear Him, if you are [truly] believers. [13]} His word, Most High: {Would you not fight a people who broke their oaths} is a reprimand, and it carries the meaning of incitement (4). It was revealed concerning the disbelievers of Makkah, as we mentioned earlier. {and determined to expel the Messenger} means: they were the cause of the departure, so the expulsion was attributed to them. It is also said: they drove the Messenger (peace and blessings be upon him) out of Madinah to fight the people of Makkah due to their breach of the oath; narrated from Al-Hasan (5). {and they had begun [the attack upon] you} with fighting. {the first time} means: they broke the covenant and helped the tribe of Bani Bakr against...

(1) Page 98 of this part. (2) Sahih al-Bukhari (4658), and Sunan al-Bayhaqi 8/200 similarly. His saying: "yabaqarun buyutana" means they break into them and ransack them. "yasriqun a'laqana" means they steal our precious wealth. Al-Nihayah (baqr) and (alaq). (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/184. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/205. (5) Mentioned by Ibn Atiyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/13 from him similarly.

128 सूरह अत-तौबा: आयतें 12 - 13

उसके सहयोगियों के रूप में जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)। और अल-बुखारी में ज़ैद बिन वहाब के हवाले से है, उन्होंने कहा: "हम हुदैफ़ा के साथ थे तो उन्होंने कहा: इस आयत के साथियों में से - यानी {अविश्वास के नेताओं से लड़ो, क्योंकि वास्तव में, उनकी कोई शपथ [पवित्र] नहीं है} - केवल तीन बचे हैं, और पाखंडियों में से केवल चार बचे हैं।" एक बेदौइन (देहाती) ने कहा: "तुम मुहम्मद के साथी हो, हमें ऐसी खबरें बता रहे हो जिन्हें हम नहीं समझते! तुम दावा करते हो कि केवल चार पाखंडी हैं, तो उन लोगों के बारे में क्या जो हमारे घरों को तोड़ते हैं और हमारा कीमती सामान चुराते हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "वे पापी (अल-फ़ुस्साक़) हैं। वास्तव में, उनमें से केवल चार ही बचे हैं; उनमें से एक बहुत बूढ़ा आदमी है, अगर वह ठंडा पानी पी ले, तो उसे उसकी ठंडक महसूस नहीं होगी" (2)। परमेश्वर का वचन: {ताकि वे रुक जाएं} का अर्थ है: अपने कुफ्र (अविश्वास), झूठ और मुसलमानों को नुकसान पहुँचाने से। इसका तात्पर्य यह है कि उनसे लड़ने का उद्देश्य उनके नुकसान को दूर करना है ताकि वे हमसे लड़ना बंद कर दें और हमारे धर्म में प्रवेश करें (3)। परमेश्वर का वचन: {क्या तुम उस कौम से न लड़ोगे जिन्होंने अपनी क़समों को तोड़ दिया और रसूल को निकालने का इरादा किया, और उन्होंने ही तुम पर पहली बार पहल की थी? क्या तुम उनसे डरते हो? तो अल्लाह इस बात का ज़्यादा हक़दार है कि तुम उसी से डरो, यदि तुम ईमान वाले हो। [13]} परमेश्वर का वचन: {क्या तुम उस कौम से न लड़ोगे जिन्होंने अपनी क़समों को तोड़ दिया} एक डांट है, और इसमें उकसाने का भाव है (4)। यह मक्का के काफ़िरों के बारे में नाजिल हुई जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। {और रसूल को निकालने का इरादा किया} यानी: वे प्रस्थान का कारण थे, इसलिए निष्कासन का श्रेय उन्हें दिया गया। यह भी कहा गया है कि: उन्होंने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को मदीना से मक्का वालों से लड़ने के लिए निकाला था, उनकी वादा-खिलाफी के कारण; अल-हसन से रिवायत है (5)। {और उन्होंने ही तुम पर पहल की थी} लड़ाई के साथ। {पहली बार} यानी: उन्होंने संधि तोड़ दी और बनी बक्र की मदद की...

(1) इस भाग का पृष्ठ 98। (2) सहीह अल-बुखारी (4658), और सुनन अल-बैहकी 8/200 इसी तरह। उनका कहना है: "यबक़रून बुयूताना" का अर्थ है कि वे उनमें घुस जाते हैं और उन्हें तहस-नहस कर देते हैं। "यसरीक़ून अ'लाक़ना" का अर्थ है वे हमारी कीमती धन-दौलत चुराते हैं। अल-निहाया (बक्र) और (अलक़)। (3) अहकाम अल-क़ुरान अल-किया अल-तबरी द्वारा 3/184। (4) इराब अल-क़ुरान

अल-नहस द्वारा 2/205। (5) इब्न अतिया द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/13 में उनके हवाले से इसी तरह उल्लेख किया गया है।

128 سورة التوبہ: آیات ۱۲ - ۱۳

اس کے حلیف جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور بخاری میں زید بن وہب سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم حذیفہ کے پاس تھے تو انہوں نے کہا: اس آیت کے ساتھیوں میں سے - یعنی ﴿پس کفر کے اماموں سے لڑو، بے شک ان کی قسموں کا کوئی اعتبار نہیں﴾ - صرف تین باقی رہ گئے ہیں، اور منافقوں میں سے صرف چار باقی ہیں۔ ایک اعرابی نے کہا: تم محمد کے ساتھی ہو، ہمیں ایسی خبریں سناتے ہو جنہیں ہم نہیں جانتے! تم دعویٰ کرتے ہو کہ صرف چار منافق رہ گئے ہیں، تو پھر ان لوگوں کا کیا حال ہے جو ہمارے گھروں میں نقب لگاتے ہیں اور ہمارا قیمتی سامان چراتے ہیں؟ انہوں نے کہا: وہ لوگ فاسق ہیں۔ ہاں، ان میں سے صرف چار ہی باقی بچے ہیں؛ ان میں سے ایک بوڑھا شخص ہے، اگر وہ ٹھنڈا پانی پیئے تو اسے اس کی ٹھنڈک محسوس نہ ہو (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تاکہ وہ باز آ جائیں﴾ یعنی: اپنے کفر، باطل اور مسلمانوں کو اذیت دینے سے۔ اور یہ اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ ان سے قتال کا مقصد ان کے شر کو دفع کرنا ہو تاکہ وہ ہم سے لڑنے سے باز آ جائیں اور ہمارے دین میں داخل ہو جائیں (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا تم ان لوگوں سے نہیں لڑو گے جنہوں نے اپنی قسمیں توڑ دیں اور رسول کو نکالنے کا ارادہ کیا اور انہوں نے ہی پہلی مرتبہ تم سے (چھیڑ چھاڑ کی) ابتدا کی تھی؟ کیا تم ان سے ڈرتے ہو؟ پس اللہ زیادہ حقدار ہے کہ تم اس سے ڈرو اگر تم مومن ہو ۱۳﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا تم ان لوگوں سے نہیں لڑو گے جنہوں نے اپنی قسمیں توڑ دیں﴾ یہ ملامت ہے اور اس میں ترغیب و تحریض کا مفہوم ہے (٤)۔ یہ مکہ کے کافروں کے بارے میں نازل ہوئی جیسا کہ ہم نے ابھی ذکر کیا۔ ﴿اور رسول کو نکالنے کا ارادہ کیا﴾ یعنی: خروج کا سبب ان کی طرف سے تھا، اس لیے نکالنے کی نسبت ان کی طرف کی گئی۔ اور کہا گیا ہے کہ: انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو مکہ والوں سے قتال کے لیے

مدینہ سے نکالا؛ اس بد عہدی کی وجہ سے جو ان کی طرف سے ہوئی تھی؛ حسن بصری سے مروی ہے (٥)۔ ﴿اور انہوں نے ہی تم سے ابتدا کی﴾ قتال کے ساتھ ﴿پہلی مرتبہ﴾ یعنی: انہوں نے عہد توڑ دیا اور بنی بکر کی مدد کی...

(١) اس جزو کا صفحہ ٩٨۔ (٢) صحیح بخاری (٤٦٥٨)، اور سنن بیہقی ٨/٢٠٠ اسی طرح۔ ان کا قول: "یبقرون بیوتنا" یعنی وہ انہیں کھولتے ہیں اور ان میں لوٹ مار کرتے ہیں۔ "ویسرقون أعلاقنا" یعنی ہمارا نفیس مال۔ النہایہ (بقر) اور (علق)۔ (٣) احکام القرآن للکیا الطبری ٣/ ١٨٤۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٠٥۔ (٥) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١٣/٣ میں ان سے اسی طرح ذکر کیا ہے۔

...Khuza'ah. It is said: they started fighting you on the day of Badr; because the Prophet (peace be upon him) went out for the caravan, and when they secured their caravan, they could have left, but they refused anything but reaching Badr and drinking wine there, as mentioned before (1). {But Allah has more right that you should fear Him} meaning: fear His punishment for abandoning fighting them; more than you fear that some harm might reach you (2) in fighting them. And it is said: their expelling the Messenger was preventing him from Hajj, Umrah, and Tawaf, and that was their initiation. And Allah knows best. The Almighty's saying: {Fight them; Allah will punish them by your hands and will disgrace them and give you victory over them and satisfy the breasts of a believing people (14) And remove the fury of their hearts. And Allah turns in forgiveness to whom He wills; and Allah is Knowing and Wise (15)} The Almighty's saying: {Fight them} is an order, {Allah will punish them} is the response to it, and it is in the jussive case with the meaning of recompense. The interpretation is: if you fight them, Allah will punish them by your hands, disgrace them, grant you victory over them, and heal the chests of a believing people (3). {And remove the fury of their hearts} is evidence that their anger had become intense. Mujahid said: meaning Khuza'ah, the allies of the Messenger of Allah (peace be upon him) (4). All of it is a conjunction, and in all of it, the nominative (Raf') is permissible as a break from the first. And the accusative (Nasb) is permissible by assuming "an", which is 'Sarf' according to the Kufans (5), as it was said: If Abu Qabus perishes, then perish ... the spring of the people and the sacred month And after him, we take the tail of a life ... with a cut back that has no hump.

(1) Page 41 of this part. (2) In (Zha): from. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/205. (4) Tafsir Mujahid 1/274, and narrated by al-Tabari 11/370. (5) The explanation of the meaning of Nasb based on Sarf was previously given in 3/226. See the opinions on the vocalization of the saying "Ajabb al-Dhahir" in Khizanat al-Adab, witness (756). The permissibility of Raf' and Nasb mentioned in the verse; means in the language, not in the recitation (Qira'ah).

...खुज़ाआ। और यह कहा गया: उन्होंने बद्र के दिन आपसे युद्ध शुरू किया; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) काफिले के लिए निकले थे, और जब उन्होंने अपने काफिले को सुरक्षित कर लिया, तो वे वापस जा सकते थे, लेकिन उन्होंने बद्र तक पहुँचने और वहां शराब पीने के अलावा कुछ भी मानने से इनकार कर दिया, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)। {तो अल्लाह इस बात का अधिक हकदार है कि तुम उससे डरो} यानी: उनसे युद्ध छोड़ने पर उसके दंड से डरो; न कि इससे डरो कि उनसे युद्ध करने में तुम्हें कोई बुराई (2) पहुँचेगी। और यह कहा गया: उनके रसूल को निकालने का मतलब उन्हें हज, उमराह और तवाफ से रोकना था, और यही उनकी शुरुआत थी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह ताला का कथन: {उनसे लड़ो; अल्लाह तुम्हारे हाथों से उन्हें दंडित करेगा और उन्हें अपमानित करेगा और उनके विरुद्ध तुम्हारी सहायता करेगा और मोमिनों के एक समूह के सीनों को ठंडा करेगा (14) और उनके दिलों का क्रोध दूर करेगा। और अल्लाह जिसे चाहता है क्षमा करता है; और अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है (15)} अल्लाह ताला का कथन: {उनसे लड़ो} एक आदेश है, {अल्लाह उन्हें दंडित करेगा} इसका उत्तर है, और यह बदले के अर्थ में जज़्म (jussive) स्थिति में है। अर्थ यह है: यदि तुम उनसे लड़ोगे, तो अल्लाह तुम्हारे हाथों उन्हें दंड देगा, उन्हें अपमानित करेगा, तुम्हें उन पर विजय दिलाएगा और मोमिन लोगों के सीनों को सुकून देगा (3)। {और उनके दिलों का क्रोध दूर करेगा} इस बात का प्रमाण है कि उनका क्रोध तीव्र हो गया था। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ खुज़ाआ है, जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के सहयोगी थे (4)। यह सब संयोजन (conjunction) है, और इसमें पहले से अलग होने के आधार पर रफ़अ (nominative) जायज़ है। और 'अन' को छिपा हुआ मानकर नसब (accusative) भी जायज़ है, जो कूफ़ियों के अनुसार 'सर्फ़ है (5), जैसा कि कहा गया है: यदि अबू क़ाबूस मर गया, तो मर गया... लोगों का बसंत और पवित्र महीना और उसके बाद, हम एक ऐसी ज़िंदगी की पूंछ पकड़ते हैं... जिसकी पीठ कटी हुई है और जिसका कोई कूबड़ नहीं है।

(1) इस भाग का पृष्ठ 41। (2) (ज़) में: से। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/205। (4) तफ़सीर मुजाहिद 1/274, और अल-तबरी 11/370 द्वारा वर्णित। (5) सर्फ़ के आधार पर नसब के अर्थ की व्याख्या पहले 3/226 में दी जा चुकी है। 'अज़ब्ब अल-ज़हर' के उच्चारण पर मतों के लिए ख़िज़ानत अल-अदब, गवाह (756) देखें। आयत में उल्लिखित रफ़अ और नसब की अनुमति का अर्थ भाषा में है, क़िरात (पाठ) में नहीं।

سورة التوبہ: آیات 13 - 15 | 129

...خزاعہ۔ اور کہا گیا: انہوں نے بدر کے دن تم سے لڑائی شروع کی؛ کیونکہ نبی ﷺ قافلے کے لیے نکلے تھے، اور جب انہوں نے اپنا قافلہ بچا لیا تو وہ واپس جا سکتے تھے، لیکن انہوں نے بدر پہنچنے اور وہاں شراب پینے کے سوا کسی بات پر اتفاق نہ کیا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ ﴿فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ﴾ یعنی: ان سے قتال چھوڑنے پر اس کے عذاب سے ڈرو؛ اس سے نہ ڈرو کہ ان سے قتال میں تمہیں کوئی تکلیف (2) پہنچے گی۔ اور کہا گیا: ان کا رسول کو نکالنا انہیں حج، عمرہ اور طواف سے روکنا تھا، اور یہی ان کی ابتدا تھی۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ (14) وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (15)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَاتِلُوهُمْ﴾ امر ہے ﴿يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ﴾ اس کا جواب ہے، اور یہ جزا کے معنی میں جزم کے ساتھ ہے۔ تقدیر یہ ہے: اگر تم ان سے لڑو گے تو اللہ تمہارے ہاتھوں انہیں عذاب دے گا، انہیں رسوا کرے گا، ان پر تمہاری مدد کرے گا اور مومنوں کے سینوں کو شفا دے گا (3)۔ ﴿وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ ان کا غصہ شدید ہو گیا تھا۔ مجاہد نے کہا: مراد خزاعہ ہے جو رسول اللہ ﷺ کے حلیف تھے (4)۔ اور یہ سب عطف ہے، اور ان سب میں پہلے سے قطع کی بنیاد پر رفع جائز ہے۔ اور «أن» مقدر مان کر نصب بھی جائز ہے، اور یہ کوفیوں کے نزدیک «صرف» ہے (5)، جیسا کہ کہا گیا ہے: پس اگر ابو قابوس مر گیا تو مر گیا... لوگوں کی بہار اور حرمت والا مہینہ اور ہم اس کے بعد زندگی کی دم پکڑ لیں گے... ایسی کٹی ہوئی پیٹھ والی جس کا کوئی کوہان نہ ہو۔

(1) اس حصے کا صفحہ 41۔ (2) (ظ) میں: من۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2 / 205۔ (4) تفسیر مجاہد 1 / 274، اور اسے طبری نے 11 / 370 میں روایت کیا ہے۔ (5) صرف کی بنیاد پر نصب

کے معنی کی وضاحت 3 / 226 میں گزر چکی ہے۔ قول: «أجب الظهر» کے ضبط کے بارے میں اقوال کے لیے خزانۃ الادب، شاہد (756) دیکھیں۔ آیت میں مذکور رفع اور نصب کا جواز لغت میں ہے، قرأت میں نہیں۔

130 Surah At-Tawbah: Verses 14 - 15

If you wish, you can put it in the nominative case like "wa-na'khudhu" (and we take), or if you wish, in the accusative case (1).

The meaning of His saying: {And heal the hearts of a believing people} refers to Banu Khuza'ah, according to what we mentioned from Mujahid. This is because Quraysh assisted Banu Bakr against them, and Khuza'ah were allies of the Prophet ﷺ. A man from Banu Bakr recited a satire against the Messenger of Allah ﷺ, so one of the Khuza'ah said to him: "If you repeat it, I will break your mouth." He repeated it, so he broke his mouth, and a fight broke out between them, and they killed some groups from the Khuza'iyyin (2). So, Amr ibn Salim al-Khuza'i went out with a group to the Prophet ﷺ and informed him of it. He (the Prophet) entered Maymunah's house and said: "Pour water for me." He began to bathe while saying: "May I not be helped if I do not help Banu Ka'b." Then the Messenger of Allah ﷺ ordered preparations and to go out to Makkah, and thus occurred the Conquest (3).

The Almighty's saying: {And Allah turns in mercy to whom He wills}: The reading is in the nominative case (Raf') as a new sentence (Ist'inaf); because it is not of the same type as the first clause. That is why He did not say: "wa-yathub" (with Jazam); because fighting does not necessitate repentance from Allah (Mighty and Majestic), while it does necessitate for them punishment, disgrace, healing of the believers' hearts, and removal of the anger of their hearts. An example is: {So if Allah willed, He could seal over your heart} – the sentence ends there, then He said: {And Allah eliminates falsehood} [Ash-Shura: 24] (4). And those whom Allah turned to in mercy include Abu Sufyan, Ikrimah ibn Abi Jahl, and Suhayl ibn Amr; for they embraced Islam (5).

Ibn Abi Ishaq read: "wa-yatuba" with the accusative case. Similarly, it was narrated from Isa al-Thaqafi.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/205-206, and the two verses are by al-Nabighah al-Dhubyani, and they are in his Diwan p. 110, and the second verse is in Al-Kitab 1/196, and Al-Khizana 7/511. In the Diwan it appeared as: "and we hold after it..." and Abu Qabus is al-Nu'man ibn al-Mundhir. (2) Mentioned similarly by al-Baladhuri in Futuh al-Buldan p. 49, and see what preceded on p. 98 of this part. (3) It preceded in detail on pp. 98-99 of this part. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/206 and mentioned in it 4/81 that the word "yamhu" must be written with a 'Waw', but it appeared in the original text without a 'Waw'; it was written according to the pronunciation in

continuous speech. (5) Al-Wasit 2/482, and Asbab al-Nuzul, both by al-Wahidi p. 240, and in the manuscripts it appeared as: Sulaym ibn Abi Amr instead of: Suhayl ibn Amr, which is an error.

१३० सूरह अत-तौबा: आयत १४ - १५

यदि आप चाहें, तो आप इसे 'व-ना'ख़ुधु' (और हम लेते हैं) की तरह रफ़अ (पेश) की स्थिति में रख सकते हैं, और यदि आप चाहें, तो इसे नसब (ज़बर) की स्थिति में रख सकते हैं (१)।

अल्लाह के इस कथन का अर्थ: {और ईमान वालों के दिलों को ठंडक पहुँचाए} बनू खुज़ाआ के लोगों से है, जैसा कि हमने मुजाहिद के हवाले से उल्लेख किया है। ऐसा इसलिए क्योंकि कुरैश ने बनू बक्र की उनके खिलाफ मदद की थी, और खुज़ाआ अल्लाह के रसूल ﷺ के सहयोगी थे। बनू बक्र के एक व्यक्ति ने अल्लाह के रसूल ﷺ की निंदा में एक कविता पढ़ी, तो खुज़ाआ के एक व्यक्ति ने उससे कहा: "अगर तुमने इसे दोहराया, तो मैं तुम्हारा मुँह तोड़ दूँगा।" उसने इसे दोहराया, तो उसने उसका मुँह तोड़ दिया, और उनके बीच लड़ाई छिड़ गई, और उन्होंने खुज़ाईयों के कई लोगों को मार डाला (२)। तब अम्र बिन सालिम अल-खुज़ाई कुछ लोगों के साथ नबी ﷺ के पास गए और उन्हें इस बारे में सूचित किया। नबी ﷺ मैमूना के घर में दाखिल हुए और कहा: "मेरे लिए पानी डालो।" वह स्नान करने लगे और कह रहे थे: "मेरी मदद न की जाए अगर मैं बनू कअब की मदद न करूँ।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने तैयारी करने और मक्का के लिए निकलने का आदेश दिया, और इस तरह मक्का की जीत हुई (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह जिसे चाहता है, उस पर अपनी कृपा दृष्टि डालता है}: इसमें 'व-यतूवु' को रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा जाता है क्योंकि यह एक नया वाक्य (इस्तिनाफ़) है; क्योंकि यह पहले वाले विषय से संबंधित नहीं है। यही कारण है कि उसने 'व-यतुब' (जज़्म के साथ) नहीं कहा; क्योंकि युद्ध अल्लाह की ओर से उनकी तौबा (क्षमा) को अनिवार्य नहीं बनाता, जबकि यह उनके लिए दंड, अपमान, ईमान वालों के दिलों की चंगा होने और उनके दिलों के गुस्से को दूर करने का कारण बनता है। इसका उदाहरण है: {तो यदि अल्लाह चाहे, तो आपके दिल पर मुहर लगा दे} - यहाँ बात पूरी हो गई, फिर उसने कहा: {और अल्लाह असत्य को मिटा देता है} [अश-शूरा: २४] (४)। और जिन पर अल्लाह ने कृपा की, उनमें अबू सुफयान, इकरीमा इब्न अबी जहल और सुहैल बिन अम्र शामिल हैं; क्योंकि उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया (५)।

इब्न अबी इसहाक़ ने इसे नसब (ज़बर) के साथ "व-यतूवा" पढ़ा है। और इसी तरह ईसा अल-थक़फ़ी से भी वर्णित है।

(१) अल-नहहास द्वारा एअराब अल-कुरान २/२०५-२०६, और दो पद अल-नाबिगा अल-धुब्यानी के हैं, और वे उनके दीवान पृष्ठ ११० में हैं, और दूसरा पद अल-किताब १/१९६ में है, और अल-खिजाना ७/५११ में है। दीवान में यह इस प्रकार आया है: "और हम इसके बाद पकड़ते हैं..." और अबू क़ाबूस अल-नुमान बिन अल-मुन्ज़िर हैं। (२) अल-बलाधुरी द्वारा फुतुह अल-बुलदान पृष्ठ ४९ में इसी तरह उल्लेख किया गया है, और इस भाग के पिछले पृष्ठ ९८ को देखें। (३) इस भाग के पृष्ठ ९८ - ९९ पर विस्तार से पहले आ चुका है। (४) अल-नहहास द्वारा एअराब अल-कुरान २/२०६ और इसमें ४/८१ में उल्लेख किया गया है कि "यमहु" शब्द 'वाव' के साथ लिखा जाना चाहिए, लेकिन यह मूल पाठ में 'वाव' के बिना आया है; इसे उच्चारण के अनुसार लिखा गया है। (५) अल-वसीत २/४८२, और असबाब अल-नुज़ुल, दोनों अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ २४० पर, और प्रतियों में यह इस प्रकार आया है: सुहैल बिन अम्र के बजाय सुलेम बिन अबी अम्र, जो एक गलती है।

۱۳۰ سورة التوبہ: آیات ۱۴ - ۱۵

اگر تم چاہو تو 'وَنَأْخُذُ' کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھو اور اگر چاہو تو اسے نصب (زبر) دو (۱)۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مقصد: ﴿وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ﴾ (اور ایمان والوں کے سینوں کو شفا دے) سے مراد بنو خزاعہ ہیں، جیسا کہ ہم نے مجاہد کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ قریش نے ان کے خلاف بنو بکر کی مدد کی تھی، اور خزاعہ نبی ﷺ کے حلیف تھے۔ بنو بکر کے ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ کی ہجو پڑھی، تو خزاعہ کے ایک شخص نے اس سے کہا: "اگر تو نے اسے دہرایا تو میں تیرا منہ توڑ دوں گا۔" اس نے اسے دہرایا تو اس نے اس کا منہ توڑ دیا، اور ان کے درمیان لڑائی چھڑ گئی، اور انہوں نے خزاعی لوگوں میں سے کئی کو قتل کر دیا (۲)۔ چنانچہ عمرو بن سالم الخزاعی چند افراد کے ساتھ نبی ﷺ کے پاس نکلے اور آپ ﷺ کو اس کی اطلاع دی۔ آپ ﷺ میمونہ رضی اللہ عنہا کے گھر تشریف لے گئے اور فرمایا: "میرے لیے پانی انڈیلو۔" آپ ﷺ غسل کرنے لگے اور فرما رہے تھے: "اگر میں بنو کعب کی مدد نہ کروں تو میری مدد نہ کی جائے۔" پھر رسول اللہ ﷺ نے تیاری کرنے اور مکہ کی طرف نکلنے کا حکم دیا، تو فتح مکہ ہوئی (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَىٰ مَن يَشَاءُ﴾ (اور اللہ جس پر چاہتا ہے توبہ قبول کرتا ہے): اس میں قرأت رفع کے ساتھ ہے بطور استئناف (نیا جملہ)؛ کیونکہ یہ پہلے کے قبیل سے نہیں ہے، اسی لیے اس نے 'ویتب' (جزم کے ساتھ) نہیں کہا؛ کیونکہ لڑائی ان کے لیے اللہ عزوجل کی طرف سے توبہ کی موجب نہیں ہے، جبکہ وہ ان کے لیے عذاب، رسوائی، مومنوں کے سینوں کی شفا اور ان کے دلوں کے غیظ و غضب کو دور کرنے کا موجب ہے۔ اس کی مثال اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَإِن يَشَإِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ﴾ (اگر اللہ چاہے تو تیرے دل پر مہر لگا دے) یہاں بات مکمل ہوگئی، پھر فرمایا:

﴿وَيَمْحُ اللهُ الْبَاطِلَ﴾ [الشورى: ٢٤] (۴)۔ اور وہ لوگ جن کی توبہ اللہ نے قبول کی ان میں ابو سفیان، عکرمہ بن ابی جہل اور سہیل بن عمرو شامل ہیں؛ کیونکہ وہ اسلام لے آئے تھے (۵)۔

اور ابن ابی اسحاق نے 'ویتوبَ' (نصب کے ساتھ) پڑھا ہے۔ اسی طرح عیسیٰ ثقفی سے بھی روایت کیا گیا ہے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/۲۰۵ - ۲۰۶ ، اور دو شعر نابغہ ذبیانی کے ہیں، اور وہ ان کے دیوان ص ۱۱۰ میں ہیں، اور دوسرا شعر کتاب ۱/۱۹۶ میں ہے، اور الخزانہ ۷/۵۱۱ میں ہے۔ دیوان میں یہ اس طرح واقع ہوا ہے: "اور ہم اس کے بعد پکڑتے ہیں..." اور ابو قابوس سے مراد نعمان بن منذر ہے۔ (۲) بلاذری نے اسی طرح فتوح البلدان ص ۴۹ میں ذکر کیا ہے، اور اس حصے کے گزشتہ ص ۹۸ کو ملاحظہ فرمائیں۔ (۳) اس حصے کے ص ۹۸ - ۹۹ پر تفصیل سے گزر چکا ہے۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/۲۰۶ اور اس میں ۴/۸۱ میں ذکر کیا گیا ہے کہ لفظ 'یمح' کو واو کے ساتھ لکھا جانا چاہیے، لیکن یہ اصل کتابت میں بغیر واو کے واقع ہوا ہے؛ اسے ادراج کی بنیاد پر لفظ کے مطابق لکھا گیا۔ (۵) الوسیط ۲/۴۸۲ ، اور اسباب النزول، دونوں واحدی کے ص ۲۴۰ میں، اور نسخوں میں یہ واقع ہوا ہے: سہیل بن عمرو کے بجائے سلیم بن ابی عمرو، جو کہ ایک غلطی ہے۔

And Al-A’raj (1), and accordingly, the "repentance" is included in the response to the condition; because the meaning is: if you fight them, Allah will punish them, and likewise for what is conjoined with it. Then He said: "And Allah turns in repentance," meaning: if you fight them, He will combine punishing them at your hands, healing your chests, removing the rage of your hearts, and turning to you in repentance. And the nominative case (ar-raf’) is better; because repentance is not caused by fighting; as it may exist without fighting for whomever Allah wills to turn to in repentance in every state (2).

The Almighty said: {Do you think that you will be left [as you are] while Allah has not yet made evident those among you who strive [for His cause] and do not take other than Allah, His Messenger and the believers as intimates? And Allah is Acquainted with what you do.} [Verse 16]

His saying: {Am Hasibtum} (Do you think) is a transition from one thing to another. {An Tutraku} (that you will be left) is in the position of the two objects according to Sibawayh. According to Al-Mubarrad, the second one has been omitted (3). The meaning of the speech is: Do you think that you will be left without being tested by that which reveals the believer and the hypocrite—a revelation by which one deserves reward and punishment. This meaning has been previously mentioned in several places (4).

{Wa Lamma Ya’lam} (And when... has not known) is jussive (jazm) by "lamma", even if "ma" is extra; for according to Sibawayh it is a response to your saying: "He has already done," as previously mentioned (5). And the "meem" was given a kasra (broken vowel) to avoid the meeting of two silent letters.

{Walijah}: An intimate friend and an insider, from "al-wuluj", which is entering. From it, the den where wild animals enter is called "tawlaj". "Walaja, yaliju, wulujan": if he entered (6). The meaning is: an inner circle of affection other than Allah and His Messenger. Abu Ubaida said (7): Everything that you have inserted into something that is not part of it is a "walijah".

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/206, and Al-Muhtasib 1/284 - 285. (2) See Al-Muhtasib 1/285. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/206. (4) See what preceded in 3/410 and 5/338. (5) 5/339, and see Al-Kitab 4/223, and the discussion in I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/206. (6) See Al-'Ayn 5/182, and Tahdhib al-Lugha 11/191 - 192,

and As-Sihah (w-l-j). And Al-Kinas: is the shelter of a gazelle in trees. Al-Qamus (k-n-s).
(7) In Majaz al-Qur'an 1/254.

और अल-आरज (1), और इसके अनुसार, तौबा (तौबा) शर्त के उत्तर में शामिल है; क्योंकि अर्थ है: यदि तुम उनसे लड़ोगे, तो अल्लाह उन्हें दंड देगा, और इसी तरह वह भी जो इसके साथ जुड़ा हुआ है। फिर उसने कहा: "और अल्लाह तौबा स्वीकार करता है" यानी: यदि तुम उनसे लड़ोगे, तो वह तुम्हारे हाथों से उन्हें दंडित करने, तुम्हारे सीने को राहत देने, तुम्हारे दिलों के क्रोध को दूर करने और तुम्हारी तौबा स्वीकार करने को एक साथ जोड़ देगा। और रफ (पेश) बेहतर है; क्योंकि तौबा का कारण लड़ाई नहीं है; क्योंकि यह बिना लड़ाई के भी उस व्यक्ति के लिए हो सकती है जिसे अल्लाह हर हाल में तौबा की तौफीक देना चाहता है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या तुमने यह समझ रखा है कि तुम ऐसे ही छोड़ दिए जाओगे, जबकि अभी अल्लाह ने उन लोगों को अलग नहीं किया जिन्होंने तुममें से जिहाद किया और अल्लाह, उसके रसूल और मोमिनों के सिवा किसी को दिली दोस्त नहीं बनाया? और जो कुछ तुम करते हो अल्लाह उससे पूरी तरह परिचित है।} [आयत 16]

उनका कथन: {अम हसिबतुम} (क्या तुमने सोचा) एक विषय से दूसरे विषय की ओर जाना है। {अन तुतराकू} (कि तुम छोड़ दिए जाओगे) सिबावैह के अनुसार दो मफऊल (कर्म) के स्थान पर है। अल-मुबर्रद के अनुसार, दूसरा लुप्त (हटा दिया गया) है (3)। इस कथन का अर्थ है: क्या तुमने सोचा है कि तुम्हें बिना परीक्षा लिए छोड़ दिया जाएगा जिससे मोमिन और मुनाफिक (पाखंडी) स्पष्ट हो जाएं—ऐसी स्पष्टता जिससे वे इनाम और सज़ा के हकदार बनें। यह अर्थ पहले भी कई स्थानों पर आ चुका है (4)।

{व लम्मा यालम} (और जब... नहीं जाना) "लम्मा" द्वारा जज़्म (मजमूम) है, भले ही "मा" अतिरिक्त हो; क्योंकि सिबावैह के अनुसार यह आपके इस कथन का उत्तर है: "उसने कर दिया है," जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (5)। और दो साकिन (बिना स्वर वाले अक्षरों) के मिलने के कारण 'मीम' पर कसरा (ज़ेर) लगाया गया है।

{वलीजा}: एक करीबी दोस्त और राज़दार, "वुलूज" से, जिसका अर्थ है प्रवेश करना। इसी से जंगली जानवरों के छिपने की जगह को "तवलज" कहा जाता है। "वलजा, यलिजु, वुलूजन": जब वह प्रवेश कर गया (6)। अर्थ है: अल्लाह और उसके रसूल के सिवा कोई अंदरूनी दिली दोस्त। अबू उबैदा ने कहा (7): हर वह चीज़ जिसे आपने किसी ऐसी चीज़ में डाल दिया है जिसका वह हिस्सा नहीं है, वह "वलीजा" है।

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/206, और अल-मुहतासिब 1/284 - 285। (2) देखिए अल-मुहतासिब 1/285। (3) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/206। (4) देखिए जो पहले 3/410 और 5/338 में बीत चुका है। (5) 5/339, और देखिए अल-किताब 4/223, और इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/206 में चर्चा। (6) देखिए अल-ऐन 5/182, और तहजीब अल-लुगा 11/191 - 192, और अस-सिहाह (व-ल-ज)। और अल-किनास: पेड़ों में हिरण के छिपने की जगह है। अल-कामूस (क-न-स)। (7) मजाज़ अल-कुरान 1/254 में।

اور الاعرج (١)، اور اس بنا پر توبہ جوابِ شرط میں داخل ہو گی؛ کیونکہ معنی یہ ہے: اگر تم ان سے لڑو گے تو اللہ انہیں عذاب دے گا، اور اسی طرح وہ بھی جو اس پر عطف کیا گیا ہے۔ پھر فرمایا: «وَيَتُوبُ اللَّهُ» یعنی: اگر تم ان سے لڑو گے تو وہ تمہارے ہاتھوں انہیں عذاب دینے، تمہارے سینوں کو شفا دینے، تمہارے دلوں کا غصہ دور کرنے اور تمہاری توبہ قبول کرنے کو جمع کر دے گا۔ اور رفع (پیش) بہتر ہے؛ کیونکہ توبہ کا سبب قتال (لڑائی) نہیں ہوتا؛ کیونکہ یہ قتال کے بغیر بھی اس شخص کے لیے موجود ہو سکتی ہے جس پر اللہ ہر حال میں توبہ قبول کرنا چاہے (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَهَدُوا مِنكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِن دُونِ اللَّهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ١٦﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ﴾ (کیا تم نے یہ سمجھ رکھا ہے) ایک بات سے دوسری بات کی طرف خروج (انتقال) ہے۔ ﴿أَن تُتْرَكُوا﴾ (کہ تم چھوڑ دیے جاؤ گے) سیبویہ کے نزدیک دو مفعولوں کے مقام پر ہے۔ اور المبرد کے نزدیک دوسرا مفعول حذف کر دیا گیا ہے (٣)۔ کلام کا معنی ہے: کیا تم نے یہ گمان کر رکھا ہے کہ تمہیں بغیر آزمائے چھوڑ دیا جائے گا جس سے مومن اور منافق اس طرح ظاہر ہو جائیں جس کے ذریعے وہ ثواب اور عذاب کے مستحق بنیں۔ یہ معنی پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکا ہے (٤)۔

﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ﴾ "لمّا" کی وجہ سے جزم ہے، اگرچہ "ما" زائدہ ہے؛ کیونکہ سیبویہ کے نزدیک یہ تمہارے اس قول کا جواب ہوتا ہے: "قد فعل" (اس نے کر دیا ہے)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (٥)۔ اور میم کو دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے کسرہ (زیر) دیا گیا ہے۔

﴿وَلِيجَةً﴾: دلی دوست اور بھیدی، "الولوج" سے مشتق ہے جس کا معنی داخل ہونا ہے، اور اسی سے جنگلی جانوروں کے گھسنے کی جگہ کو "تولج" کہا جاتا ہے۔ "ولج يلج ولوجاً": جب وہ داخل ہوا (٦)۔ اور معنی ہے: اللہ اور اس کے رسول کے علاوہ دلی محبت والا بھیدی۔ ابو عبیدہ نے کہا (٧): ہر وہ چیز جسے تم نے کسی ایسی چیز میں داخل کیا جو اس کا حصہ نہیں تھی تو وہ "ولیجہ" ہے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢٠٦/٢ ، اور المحتسب ٢٨٤/١ - ٢٨٥۔ (٢) دیکھئے المحتسب ٢٨٥/١۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٢٠٦/٢۔ (٤) دیکھئے جو پہلے ٣/٤١٠ اور ٥/٣٣٨ میں گزر چکا ہے۔ (٥) ٣٣٩/٥ ، اور دیکھئے الكتاب ٢٢٣/٤ ، اور إعراب القرآن للنحاس ٢٠٦/٢ میں گفتگو۔ (٦) دیکھئے العين ١٨٢/٥ ، اور تهذيب اللغة ١٩١/١١ - ١٩٢ ، اور الصحاح (ولج)۔ اور الكناس: درختوں میں ہرن کے چھپنے کی جگہ ہے۔ القاموس (کنس)۔ (٧) مجاز القرآن ٢٥٤/١ میں۔

"Walijah" (confidant/intimate friend), a man is among a people but not of them is a "Walijah". Ibn Zaid said: Walijah refers to an insider, and "Walaja" refers to intruders. So, a man's "Walijah" is someone he singles out for his private affairs to the exclusion of other people. You say: "He is my walijah," and "They are my walijah"; the singular and plural are the same in this context (1). Aban bin Taghlib (may Allah have mercy on him) said: "How wretched is the confidant for fugitives, aggressors, and people of doubt" (2). It is said that "Walijah" means "bitanah" (inner circle/close friends). The meaning is the same, similar to: {Do not take as intimates those other than yourselves} [Al-Imran: 118]. Al-Farra' (3) said: "Walijah" means a group of polytheists whom they take as confidants, revealing their secrets to them and informing them of their matters.

His Almighty's saying: {It is not for the polytheists to maintain the mosques of Allah while they witness against themselves with disbelief. Those are the ones whose deeds have become worthless, and in the Fire they will abide eternally.} (17) His Almighty's saying: {It is not for the polytheists to maintain the mosques of Allah} the phrase "that they maintain" (an ya'muru) is in the position of the nominative noun of "kana". "Witnessing" (shahidin) is in the state (hal) (4). Scholars differed in the interpretation of this verse. It was said: He meant that they have no right to Hajj after they were prohibited from the Sacred Mosque. The affairs of the House, such as the custodianship (sidana), providing water (siqaya), and providing food (rifada), were with the polytheists. So He made it clear that they are not worthy of that, but rather the believers are. And it was said: When Al-Abbas was captured and reproached for disbelief and severing kinship ties, he said: "You mention our evils but do not mention our virtues." Ali said: "Do you have virtues?" He said: "Yes, we maintain the Sacred Mosque, drape the Kaaba, provide water to the pilgrims, and free the captives." Then this verse was revealed as a rebuttal to him (5). So it is necessary...

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/482, and Tafsir Al-Baghawi 2/274. (2) We have not found its source. (3) In his "Ma'ani al-Qur'an" 1/426. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/206. (5) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 240, and Al-Kashshaf 2/179.

"वलीजा" (विश्वासपात्र/घनिष्ठ मित्र), एक व्यक्ति जो लोगों के बीच हो लेकिन उनमें से न हो, वह "वलीजा" है। इब्न ज़ैद ने कहा: वलीजा का अर्थ है अंदरूनी व्यक्ति, और "वलजा" का अर्थ है घुसपैठिए। तो, एक व्यक्ति का "वलीजा" वह है जिसे वह अन्य लोगों को छोड़कर अपने निजी मामलों के लिए चुनता है। आप कहते हैं: "वह मेरा वलीजा है," और "वे मेरे वलीजा हैं"; इस संदर्भ में एकवचन और बहुवचन समान हैं (१)। अबान बिन तग़लिब (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: "फरार लोगों, आक्रमकों और संदेह करने वालों के लिए वह वलीजा कितना बुरा है" (२)। कहा गया है कि "वलीजा" का अर्थ "बिताना" (भीतरी घेरा/करीबी मित्र) है। अर्थ वही है, जैसे: {अपने अलावा दूसरों को अंतरंग मित्र न बनाओ} [आल-इमरान: ११८]। अल-फर्रा (३) ने कहा: "वलीजा" मुशरिकों (बहुदेववादियों) का एक समूह है जिन्हें वे विश्वासपात्र के रूप में लेते हैं, उन्हें अपने रहस्य बताते हैं और उन्हें अपने मामलों की जानकारी देते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {मुशरिकों के लिए यह उचित नहीं है कि वे अल्लाह की मस्जिदों को आबाद करें, जबकि वे स्वयं अपने विरुद्ध कुफ़्र की गवाही दे रहे हों। यही वे लोग हैं जिनके कर्म निष्फल हो गए, और वे आग में हमेशा रहेंगे।} (१७) अल्लाह तआला का कथन: {मुशरिकों के लिए यह उचित नहीं है कि वे अल्लाह की मस्जिदों को आबाद करें} वाक्यांश "कि वे आबाद करें" (अन या'मुरू) 'काना' के संज्ञा (इसम) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है। "गवाही देते हुए" (शाहिदीन) 'हाल' (अवस्था) की स्थिति में है (४)। विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है। कहा गया: उनका मतलब था कि मस्जिद अल-हराम से रोके जाने के बाद उन्हें हज का कोई अधिकार नहीं है। काबा के मामले जैसे कि कुँजी की रखवाली (सिदाना), पानी पिलाना (सिक़ाया) और भोजन खिलाना (रिफ़ादा) मुशरिकों के पास थे। तो उन्होंने स्पष्ट कर दिया कि वे इसके योग्य नहीं हैं, बल्कि ईमान वाले इसके योग्य हैं। और कहा गया: जब अल-अब्बास को बंदी बनाया गया और कुफ़्र और नातेदारी तोड़ने के लिए उन्हें धिक्कारा गया, तो उन्होंने कहा: "तुम हमारी बुराइयों का ज़िक्र करते हो और हमारी अच्छाइयों का ज़िक्र नहीं करते।" अली ने कहा: "क्या तुम्हारी कुछ अच्छाइयां भी हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ, हम मस्जिद अल-हराम को आबाद रखते हैं, काबा को ढंकते हैं, हजयात्रियों को पानी पिलाते हैं, और कैदियों को छुड़ाते हैं।" तब यह आयत उनके जवाब में उतरी (५)। तो यह ज़रूरी है...

(१) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/४८२, और तफ़सीर अल-बाग़वी २/२७४। (२) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (३) उनके"मानी अल-क़ुरआन" १/४२६ में। (४) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान २/२०६। (५) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. २४०, और अल-कश्शाफ २/१७९।

"ولیجہ" (رازدار/قریبی دوست)، وہ شخص جو لوگوں میں ہو لیکن ان میں سے نہ ہو، "ولیجہ" کہلاتا ہے۔ ابن زید نے کہا: ولیجہ سے مراد اندرونی شخص ہے، اور "ولجاء" سے مراد در اندازی کرنے والے ہیں۔ پس کسی شخص کا "ولیجہ" وہ ہوتا ہے جسے وہ دوسرے لوگوں کے مقابلے میں اپنے نجی معاملات کے لیے خاص کر لیتا ہے۔ آپ کہتے ہیں: "وہ میرا ولیجہ ہے،" اور "وہ سب میرے ولیجہ ہیں"؛ اس میں واحد اور جمع برابر ہیں (١)۔ ابان بن تغلب (رحمہ اللہ) نے کہا: "بھاگنے والوں، سرکشوں اور شک کرنے والوں کے لیے وہ کیسا برا ولیجہ ہے" (٢)۔ اور کہا گیا کہ "ولیجہ" کا مطلب "بطانہ" (قریبی دوست/رازدار) ہے۔ معنی ایک ہی ہے، جیسے اللہ کا قول ہے: {اپنے علاوہ کسی کو اپنا رازدار نہ بناؤ} [آل عمران: ١١٨]۔ الفراء (٣) نے کہا: "ولیجہ" سے مراد مشرکین کا وہ گروہ ہے جنہیں وہ (مسلمان) اپنا رازدار بناتے ہیں، انہیں اپنے راز بتاتے ہیں اور اپنے معاملات سے باخبر کرتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {مشرکوں کے لیے یہ روا نہیں کہ وہ اللہ کی مسجدوں کو آباد کریں جبکہ وہ خود اپنے خلاف کفر کی گواہی دے رہے ہوں۔ یہ وہ لوگ ہیں جن کے اعمال ضائع ہو گئے اور وہ آگ میں ہمیشہ رہیں گے۔} (١٧) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مشرکوں کے لیے یہ روا نہیں کہ وہ اللہ کی مسجدوں کو آباد کریں} جملہ "کہ وہ آباد کریں" (أن یعمروا) 'کان' کے اسم کی جگہ رفع کی حالت میں ہے۔ "گواہی دیتے ہوئے" (شاھدین) حال کی حالت میں ہے (٤)۔ اور علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، پس کہا گیا: ان کی مراد یہ تھی کہ مسجد حرام سے منع کیے جانے کے بعد اب ان کے لیے حج کا کوئی حق نہیں رہا۔ بیت اللہ کے امور جیسے دربانی (سدانہ)، پانی پلانا (سقایہ) اور میزبانی (رفادہ) مشرکوں کے پاس تھے، تو اللہ نے واضح کر دیا کہ وہ اس کے اہل

نہیں ہیں، بلکہ اس کے اہل مومن ہیں۔ اور کہا گیا: جب حضرت عباس قیدی بنائے گئے اور کفر اور قطع رحمی پر ان کی سرزنش کی گئی تو انہوں نے کہا: "تم ہماری برائیاں تو ذکر کرتے ہو لیکن ہماری خوبیاں ذکر نہیں کرتے۔" حضرت علی نے فرمایا: "کیا تمہاری کوئی خوبیاں بھی ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہاں، ہم مسجد حرام کو آباد کرتے ہیں، کعبہ کی پردہ پوشی کرتے ہیں، حاجیوں کو پانی پلاتے ہیں، اور قیدیوں کو چھڑاتے ہیں۔" پس یہ آیت ان کے رد میں نازل ہوئی (٥)۔ چنانچہ واجب ہے...

(١) الوسیط للواحدی ٢/٤٨٢، اور تفسیر البغوی ٢/٢٧٤۔ (٢) اس کا حوالہ ہمیں نہیں ملا۔ (٣) ان کی کتاب معانی القرآن ١/٤٢٦ میں۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/٢٠٦۔ (٥) اسباب النزول للواحدی ص ٢٤٠، اور الکشاف ٢/١٧٩۔

Therefore, it is upon the Muslims to take charge of the laws regarding mosques and prevent the polytheists from entering them.

The general reading is: {ya‘murū} with a fatha on the ya and a damma on the mim, from ‘amara ya‘muru (to inhabit/frequent). Ibn al-Sumayfa‘ read it with a damma on the ya and a kasra on the mim(1); meaning: to make it populated/prosperous, or to assist in its upkeep.

It was also read: {masjida Allāh} in the singular, meaning: al-Masjid al-Haram. This is the reading of Ibn Abbas, Sa’id ibn Jubayr, ‘Ata ibn Abi Rabah, Mujahid, Ibn Kathir, Abu ‘Amr, Ibn Muhaysin, and Ya’qub(2). The rest read: {masājida} in the plural for generalization. This was the choice of Abu ‘Ubayd(3); because it is more general, and the specific is included under the general.

It is possible that the plural reading intends the Sacred Mosque specifically. This is permissible in generic nouns, as it is said: "So-and-so rides horses," even if he only rides one horse. The reading "masajid" is more correct because it accommodates both meanings. They have unanimously agreed on reading His words: {innama ya‘muru masājida Allāh} in the plural. This was said by al-Nahhas(4).

Al-Hasan said: He only said "masajid" - referring to the Sacred Mosque - because it is the Qibla of all mosques and their leader(5).

His Almighty's words: {shāhidīn} (witnessing). It was said: He intended: "and they are witnesses," so when "and they are" was dropped, it became accusative (nasb).

Ibn Abbas said: Their witnessing against themselves with disbelief is their prostration to their idols(6), and their admission that they are created.

---

(1) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 5/18. (2) The reading of Ibn Kathir and Abu Amr is in Al-Sab’ah p. 313, and Al-Taysir p. 118, and Yaqub is from the Ten, and his reading was mentioned by Ibn al-Jazari in Al-Nashr p. 278. See the reading of the remaining mentioned Imams in Ma’ani al-Qur’an by al-Farra 1/426, Ma’ani al-Qur’an by al-Nahhas 3/191, and Majma’ al-Bayan 3/28. (3) In (Z): Abu ‘Ubaydah. (4) In Ma’ani al-Qur’an 3/191, and see Tafsir al-Tabari 11/376. (5) Mentioned by al-Baghawi in Al-Tafsir 2/274. (6) Tafsir al-Baghawi 2/274, and Al-Wasit by al-Wahidi 2/482 - 483.

सूरह अत-तौबाह: आयत 17 | 133

इसलिए, मुसलमानों का कर्तव्य है कि वे मस्जिदों के नियमों का प्रभार संभालें और बहुदेववादियों को उनमें प्रवेश करने से रोकें।

आम पाठ है: {ya'murū} 'या' पर 'फतह' और 'मीम' पर 'दम्मा' के साथ, 'अमारा या'मुरु' से। इब्न अल-सुमैफा ने इसे 'या' पर 'दम्मा' और 'मीम' पर 'कसरा' के साथ पढ़ा(1); जिसका अर्थ है: उसे आबाद बनाना, या उसके रखरखाव में सहायता करना।

इसे इस प्रकार भी पढ़ा गया: {masjida Allāh} एकवचन में, अर्थात: अल-मस्जिद अल-हराम। यह इब्न अब्बास, सईद इब्न जुबैर, अता इब्न अबी रबाह, मुजाहिद, इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न मुहैसिन और याकूब का पाठ है(2)। बाकी सभी ने सामान्यीकरण के लिए {masājida} बहुवचन में पढ़ा। यह अबू उबैद की पसंद थी(3); क्योंकि यह अधिक सामान्य है, और विशिष्ट सामान्य के अंतर्गत आता है।

यह संभव है कि बहुवचन पाठ का आशय विशेष रूप से पवित्र मस्जिद (काबा) से हो। यह जातिवाचक संज्ञाओं में अनुमेय है, जैसा कि कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति घोड़ों की सवारी करता है," भले ही वह केवल एक घोड़े की सवारी करता हो। "मसाजिद" पाठ अधिक सही है क्योंकि इसमें दोनों अर्थ समाहित हैं। उन्होंने सर्वसम्मति से उनके शब्दों को पढ़ने पर सहमति व्यक्त की है: {innama ya'muru masājida Allāh} बहुवचन में। यह अल-नहहास ने कहा था(4)।

अल-हसन ने कहा: उन्होंने केवल "मसाजिद" कहा - पवित्र मस्जिद का उल्लेख करते हुए - क्योंकि यह सभी मस्जिदों का किबला और उनका इमाम (नेतृत्व करने वाला) है(5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {shāhidīn} (गवाही देते हुए)। यह कहा गया था: उनका इरादा था: "और वे गवाह हैं," इसलिए जब "और वे" हटा दिया गया, तो यह कर्मकारक (नसब) हो गया।

इब्न अब्बास ने कहा: अविश्वास के साथ स्वयं के विरुद्ध उनकी गवाही उनके मूर्तियों को साष्टांग प्रणाम करना है(6), और उनकी स्वीकृति है कि वे बनाई गई हैं।

---

(1) अबू हय्यान द्वारा अल-बहर 5/18 में उल्लेखित। (2) इब्न कसीर और अबू अम्र का पाठ अल-सबाह पृष्ठ 313 और अल-तयसीर पृष्ठ 118 में है, और याकूब दस में से एक हैं, और उनके पाठ का उल्लेख इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र पृष्ठ 278 में किया है। शेष उल्लेखित इमामों के पाठ के लिए अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/426, अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/191, और मजमा

अल-बयान 3/28 देखें। (3) (ज़) में: अबू उबैदा। (4) मानी अल-कुरान 3/191 में, और तफ़सीर अल-तबरी 11/376 देखें। (5) अल-बगवी द्वारा अल-तफ़सीर 2/274 में उल्लेखित। (6) तफ़सीर अल-बगवी 2/274, और अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/482 - 483।

لہٰذا مسلمانوں پر واجب ہے کہ وہ مساجد کے احکام کا انتظام سنبھالیں اور مشرکین کو ان میں داخل ہونے سے روکیں۔

عام قراءت {يَعْمُرُوا} ہے، یاء پر فتحہ اور میم پر ضمہ کے ساتھ، عَمَرَ يَعْمُرُ سے۔ اور ابن السمیفع نے یاء پر ضمہ اور میم پر کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے(۱)؛ یعنی: وہ اسے آباد کریں، یا اس کی تعمیر و مرمت میں مدد کریں۔

اور ایک قراءت {مَسْجِدَ الله} واحد کے ساتھ بھی ہے، یعنی: مسجد حرام۔ یہ ابن عباس، سعید بن جبیر، عطاء بن ابی رباح، مجاہد، ابن کثیر، ابو عمرو، ابن محیصن اور یعقوب کی قراءت ہے(۲)۔ اور باقی حضرات نے عمومیت کے لیے {مساجد} جمع پڑھا ہے۔ اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے(۳)؛ کیونکہ یہ زیادہ عام ہے، اور خاص عام کے تحت داخل ہوتا ہے۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ جمع کی قراءت سے خاص طور پر مسجد حرام مراد ہو۔ اور یہ اسمِ جنس میں جائز ہے، جیسے کہا جاتا ہے: "فلاں شخص گھوڑوں پر سوار ہوتا ہے"، اگرچہ وہ صرف ایک ہی گھوڑے پر سوار ہوتا ہو۔ اور قراءت "مساجد" زیادہ درست ہے، کیونکہ اس میں دونوں معانی کا احتمال ہے۔ اور ان کے اس قول {إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ} کو جمع کے ساتھ پڑھنے پر سب کا اتفاق ہے۔ یہ نحاس نے کہا ہے(۴)۔

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے "مساجد" فرمایا - جبکہ مراد مسجد حرام ہے - اس لیے کہ وہ تمام مساجد کا قبلہ اور ان کی امام ہے(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {شَهِدِينَ}۔ کہا گیا کہ اس سے مراد "وہم شاہدون" (وہ گواہ ہیں) تھا، پس جب "وہم" کو حذف کر دیا گیا تو یہ حالتِ نصب میں آگیا۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ان کا اپنی جانوں پر کفر کی گواہی دینا ان کا اپنے بتوں کو سجدہ کرنا ہے(۶)، اور اس بات کا اقرار کرنا ہے کہ وہ مخلوق ہیں۔

---

(۱) اسے ابو حیان نے البحر ۵/۱۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ابن کثیر اور ابو عمرو کی قراءت السبعة ص ۳۱۳ اور التیسیر ص ۱۱۸ میں ہے، اور یعقوب دس قراء میں سے ہیں، ان کی قراءت کو ابن الجزری نے النشر ص ۲۷۸ میں ذکر کیا ہے۔ بقیہ مذکورہ ائمہ کی قراءت کے لیے دیکھیے: معانی القرآن للفراء ۱/۴۲۶، معانی القرآن للنحاس ۳/۱۹۱، اور مجمع البیان ۳/۲۸۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: "أبي عبيدة" (ابو عبیدہ) ہے۔ (۴) معانی القرآن ۳/۱۹۱ میں، اور دیکھیے تفسیر الطبری ۱۱/۳۷۶۔ (۵) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۲/۲۷۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۲/۲۷۴، اور الوسیط للواحدي ۲/۴۸۲ - ۴۸۳۔

Surah At-Tawbah: Verses 17 - 18 134

As-Suddi said: Their testimony to disbelief is that when you ask a Christian: "What is your religion?" he says: "Christian," and a Jew says: "Jew," and a Sabian says: "Sabian." And it is said to a polytheist: "What is your religion?" and he says: "Polytheist."(1) {Those are the ones whose deeds have become worthless, and in the Fire they will abide eternally.} Its meaning has been mentioned before.(2) His statement, the Most High: {The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day and establish prayer and give zakah and do not fear except Allah, for it is expected that those will be of the [rightly] guided.} There are three matters in it: First: His statement, the Most High: {The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah} is evidence that witnessing to the faith of those who frequent and maintain mosques is correct; because Allah, glorified be He, linked it with faith, and informed about it as a constant accompaniment.(3) Some of the predecessors said: If you see a man frequenting the mosque, then think well of him.(4) At-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah ﷺ said: "If you see a man frequenting the mosque,(5) then witness to his faith." Allah the Most High said: {The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day.} In another narration: "taking care of the mosque." He said: A Good-Strange (Hasan Gharib) Hadith.(6) Ibn al-Arabi said(7): This is regarding apparent righteousness, not in the conclusive judicial testimonies; for...

(1) Narrated by al-Tabari 11/375. (2) 3/428. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/894. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/15-16. (5) In (Z): The mosques. (6) Sunan al-Tirmidhi (2617) and (3093), and it is found in Ahmad (11651), Ibn Majah (802), and Ibn Adi 3/981, and al-Hakim 1/212-213 via Darraj (who is Ibn Sam'an) from Abu al-Haytham (who is Sulayman ibn 'Amr al-'Atwari) from Abu Sa'id. Al-Hafiz said about Darraj in al-Taqrib: Truthful, but there is weakness in his narrations from Abu al-Haytham. (7) In Ahkam al-Quran 2/894.

सूरह अत-तौबाह: आयतें 17 - 18 134

अस-सुद्दी ने कहा: उनके कुफ़्र (अविश्वास) की गवाही यह है कि जब आप किसी ईसाई से पूछते हैं: "तुम्हारा धर्म क्या है?" तो वह कहता है: "ईसाई", और एक यहूदी कहता है: "यहूदी", और एक साबी कहता है: "साबी"। और एक मुशरिक (बहुदेववादी) से कहा जाता है: "तुम्हारा धर्म क्या है?" तो वह कहता है: "मुशरिक"।(1) {वे वही लोग हैं जिनके कर्म व्यर्थ हो गए, और वे आग (नरक) में हमेशा रहेंगे।} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है।(2) अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह की मस्जिदों को केवल वही आबाद करते हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाते हैं, नमाज़ कायम करते हैं, ज़कात देते हैं और अल्लाह के सिवा किसी से नहीं डरते, तो उम्मीद है कि वही हिदायत (मार्गदर्शन) पाने वालों में से होंगे।} इसमें तीन मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह की मस्जिदों को केवल वही आबाद करते हैं जो अल्लाह पर ईमान लाते हैं} इस बात का प्रमाण है कि मस्जिदों को आबाद करने वालों के ईमान की गवाही देना सही है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसे ईमान से जोड़ दिया है और इसके साथ जुड़े रहने की सूचना दी है।(3) कुछ पूर्वजों (सल्फ) ने कहा: यदि तुम किसी व्यक्ति को मस्जिद में आते-जाते देखो, तो उसके बारे में अच्छा विचार रखो।(4) तिर्मिज़ी ने अबू सईद अल-ख़ुदरी से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जब तुम किसी व्यक्ति को मस्जिद का आदि (नियमित रूप से आने वाला) देखो,(5) तो उसके ईमान की गवाही दो।" अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह की मस्जिदों को केवल वही आबाद करते हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाते हैं।} एक दूसरी रिवायत में है: "मस्जिद की देखभाल करना।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन गरीब (Hasan Gharib) है।(6) इब्न अल-अरबी ने कहा(7): यह ज़ाहिरी नेकी (बाहरी सदाचार) के बारे में है, अदालती गवाहियों के कतई (अंतिम) फैसलों में नहीं; क्योंकि...

(1) इसे अल-तबरी ने 11/375 में उद्धृत किया है। (2) 3/428. (3) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी 2/894. (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/15-16. (5) (ज़) में: मस्जिदें। (6) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2617) और (3093), और यह अहमद (11651), इब्न माजाह (802), और इब्न अदी 3/981, और अल-हाकिम 1/212-213 में दरराज (जो इब्न समआन है) के माध्यम से अबू अल-हैथम (जो सुलैमान बिन अम्र अल-अतवारी है) से अबू सईद के हवाले से मौजूद है। हाफ़िज़ ने तक़रीब में दरराज के बारे में कहा है: वह सच्चा है, लेकिन अबू अल-हैथम से उसकी रिवायतों में कमज़ोरी है। (7) अहकामुल कुरान 2/894 में।

سورہ التوبہ: آیات ۱۷ - ۱۸ ۱۳۴

اور السُّدی نے کہا: ان کی کفر کی گواہی یہ ہے کہ جب کسی نصرانی (عیسائی) سے پوچھا جائے: تیرا دین کیا ہے؟ تو وہ کہتا ہے: نصرانی، اور یہودی کہتا ہے: یہودی، اور صابئی کہتا ہے: صابئی۔ اور مشرک سے کہا جاتا ہے: تیرا دین کیا ہے؟ تو وہ کہتا ہے: مشرک(۱)۔ ﴿أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ﴾ (یہ وہ لوگ ہیں جن کے اعمال غارت ہو گئے اور وہ آگ میں ہمیشہ رہنے والے ہیں) اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ ۖ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾ (اللہ کی مسجدوں کو تو وہی آباد کرتے ہیں جو اللہ پر اور قیامت کے دن پر ایمان لائیں اور نمازوں کی پابندی کریں اور زکوٰۃ دیں اور اللہ کے سوا کسی سے نہ ڈریں، توقع ہے کہ یہی لوگ ہدایت یافتہ لوگوں میں سے ہو جائیں گے)۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ مساجد کو آباد کرنے والوں کے لیے ایمان کی گواہی دینا درست ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اسے ایمان سے جوڑا ہے، اور اس کی مداومت (ہمیشہ رہنے) کی خبر دی ہے(۳)۔ اور بعض سلف نے کہا: جب تم کسی آدمی کو دیکھو کہ وہ مسجد کو آباد کرتا ہے (کثرت سے آتا ہے) تو اس کے بارے میں حسنِ ظن رکھو(۴)۔ اور ترمذی نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم کسی آدمی کو دیکھو کہ وہ مسجد کا عادی ہے(۵)، تو اس کے ایمان کی گواہی دو"۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾۔ اور ایک روایت میں ہے: "مسجد کی دیکھ بھال کرتا ہے"۔ کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے(۶)۔ ابن العربی نے کہا(۷): یہ ظاہرِ صلاح (ظاہری نیکی) کے بارے میں ہے، یہ حتمی عدالتی شہادتوں کے باب میں سے نہیں ہے؛ کیونکہ...

(۱) اسے طبری نے ۳۷۵/۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ۴۲۸/۳۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۸۹۴/۲۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۵/۳ - ۱۶۔ (۵) (ظ) میں ہے: المساجد (مساجد)۔ (۶) سنن ترمذی (۲۶۱۷) اور (۳۰۹۳)، اور یہ احمد (۱۱۶۵۱)، ابن ماجہ (۸۰۲)، اور ابن عدی ۹۸۱/۳، اور حاکم ۲۱۲/۱ - ۲۱۳ میں دراج (جو ابن سمعان ہے) کے طریق سے ابو الہیثم (جو سلیمان بن عمرو العتواری ہے) سے روایت ہے جو انہوں نے ابو سعید سے نقل کی۔ حافظ نے التقریب میں دراج کے بارے میں کہا: صدوق (سچا) ہے، لیکن ابو الہیثم سے ان کی حدیث میں ضعف (کمزوری) ہے۔ (۷) احکام القرآن ۸۹۴/۲ میں۔

Surah At-Tawbah: Verses 18 - 19 135

Testimonies have states for those who are knowledgeable about them; among them is the intelligent and discerning person who achieves what he knows in belief and report, and among them is the oblivious one, and each is placed in his position and assessed according to his quality.

Second: His saying, Exalted is He: {and feared none but Allah} [9:18]. If it is said: Every believer has feared other than Allah, and believers and prophets have always feared enemies other than them. It is said to him: The meaning is: he did not fear except Allah among what is worshipped; for the polytheists used to worship idols and fear them and hope in them.

A second answer: i.e., he did not fear in the matter of religion except Allah(1).

Third: If it is said: Faith was established in the verse for those who frequent the mosques by praying in them, cleaning them, and repairing what has weakened of them, and believed in Allah. But faith in the Messenger was not mentioned in it, and there is no faith for whoever does not believe in the Messenger.

It was said to him: What was mentioned of establishing prayer and other things(2) indicated the Messenger; because it is from what he brought. So, establishing prayer and giving zakat is only valid from one who believes in the Messenger; therefore, he did not mention it separately.

And "peradventure" (عسى - asa) from Allah is obligatory; narrated from Ibn Abbas and others(3). And it was said: "asa" means: likely, i.e., so it is likely {that they may be of those who are guided}(4).

His saying, Exalted is He: {Do you consider the providing of drinking water to the pilgrims and the maintenance of the Sacred Mosque [equal to the deeds of] one who believes in Allah and the Last Day and strives in the cause of Allah? They are not equal in the sight of Allah. And Allah does not guide the wrongdoing people.} [9:19]

In it are two issues(5):

First: His saying, Exalted is He: {Do you consider the providing of drinking water to the pilgrims}. The estimation in Arabic is: Did you make the providers of water to the pilgrims - or the people of providing water to the pilgrims - like him who believes in Allah and strives in His cause? And it is correct that...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/438. (2) The previous source. (3) Narrated by al-Tabari 11/376-377. (4) Tafsir al-Tabari 11/376. (5) Thus in the copies, and it is one as follows.

सूरह अत-तौबाह: आयत 18 - 19 135

गवाहियों के उनके बारे में जानने वालों के लिए विभिन्न हाल होते हैं; उनमें से कुछ बुद्धिमान और समझदार होते हैं जो विश्वास और सूचना में जो जानते हैं उसे प्राप्त करते हैं, और उनमें से कुछ बेखबर होते हैं, और प्रत्येक को उसके पद पर रखा जाता है और उसके गुणों के अनुसार आँका जाता है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह के सिवा किसी से नहीं डरा} [9:18]। यदि कहा जाए: ऐसा कोई आस्तिक नहीं है जिसने अल्लाह के अलावा किसी और से न डरा हो, और आस्तिक और नबी हमेशा दूसरों में से दुश्मनों से डरते रहे हैं। उससे कहा गया: इसका अर्थ है: वह अल्लाह के सिवा किसी की पूजा नहीं करता था; क्योंकि बहुदेववादी मूर्तियों की पूजा करते थे और उनसे डरते थे और उनसे आशा रखते थे।

दूसरा उत्तर: यानी, धर्म के मामले में अल्लाह के अलावा किसी से नहीं डरा(1)।

तीसरा: यदि कहा जाए: आयत में उन लोगों के लिए ईमान (श्रद्धा) स्थापित किया गया है जो मस्जिदों में नमाज़ पढ़कर, उन्हें साफ करके और उनके जीर्ण-शीर्ण हिस्सों की मरम्मत करके उन्हें आबाद करते हैं, और अल्लाह पर ईमान रखते हैं। लेकिन इसमें रसूल (पैगंबर) पर ईमान का उल्लेख नहीं किया गया है, और उसका कोई ईमान नहीं है जो रसूल पर ईमान नहीं रखता।

उससे कहा गया: नमाज़ कायम करने और अन्य बातों(2) के उल्लेख ने रसूल की ओर संकेत किया; क्योंकि यह उसी का हिस्सा है जो वह लाया था। इसलिए, नमाज़ कायम करना और ज़कात देना केवल रसूल पर विश्वास करने वाले से ही मान्य है; इसलिए उन्होंने इसका अलग से उल्लेख नहीं किया।

और अल्लाह की ओर से "असा" (शायद) अनिवार्य है; इब्न अब्बास और अन्य से उद्धृत(3)। और कहा गया: "असा" का अर्थ है: योग्य, यानी, तो योग्य है {कि वे मार्गदर्शन पाने वालों में से हों}(4)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने हाजियों को पानी पिलाने और मस्जिद-ए-हराम की आबादकारी को उस व्यक्ति के समान बना दिया है जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाया और अल्लाह की राह में जिहाद किया? वे अल्लाह के निकट बराबर नहीं हैं। और अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता।} [9:19]

इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं(5):

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने हाजियों को पानी पिलाने [को बना दिया है]}। अरबी में अनुमान यह है: क्या तुमने हाजियों को पानी पिलाने वालों को - या हाजियों को पानी पिलाने वाले लोगों को - उस व्यक्ति जैसा बना दिया है जो अल्लाह पर ईमान लाया और उसकी राह में जिहाद किया? और यह सही है कि...

(1) मा'आनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 2/438। (2) पिछला स्रोत। (3) अल-तबरी द्वारा वर्णित 11/376-377। (4) तफ़सीर अल-तबरी 11/376। (5) प्रतियों में ऐसा ही है, और यह आगे आने वाले के अनुसार एक ही है।

سورہ التوبہ: آیات ۱۸ - ۱۹ ۱۳۵

شہادتوں کے ان سے واقف لوگوں کے نزدیک مختلف حالات ہوتے ہیں؛ ان میں سے کوئی ذہین اور سمجھدار ہوتا ہے جو اعتقاد اور خبر کے لحاظ سے اپنی معلومات حاصل کرتا ہے، اور ان میں سے کوئی غافل ہوتا ہے، اور ہر ایک کو اس کے مرتبے پر رکھا جاتا ہے، اور اس کی صفت کے مطابق اس کا اندازہ لگایا جاتا ہے۔

دوسری: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ﴾ (اور اللہ کے سوا کسی سے نہ ڈرا)۔ اگر کہا جائے: کوئی بھی مومن ایسا نہیں ہے جو اللہ کے سوا کسی سے نہ ڈرا ہو، اور مومن اور انبیاء ہمیشہ اپنے علاوہ دشمنوں سے ڈرتے رہے ہیں۔ اس سے کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اس نے عبادت کی جانے والی چیزوں میں سے اللہ کے سوا کسی کا خوف نہیں کھایا؛ کیونکہ مشرکین بتوں کی عبادت کرتے تھے اور ان سے ڈرتے تھے اور ان سے امیدیں وابستہ رکھتے تھے۔

دوسرا جواب؛ یعنی: دین کے معاملے میں اللہ کے سوا کسی سے نہیں ڈرا(۱)۔

تیسری: اگر کہا جائے: تو آیت میں ان لوگوں کے لیے ایمان ثابت کیا گیا ہے جنہوں نے مسجدوں کو ان میں نماز پڑھنے، ان کی صفائی اور ان کے بوسیدہ حصوں کی اصلاح کے ذریعے آباد کیا، اور اللہ پر ایمان لائے۔ اور اس میں رسول پر ایمان کا ذکر نہیں کیا گیا، اور اس کا کوئی ایمان نہیں جو رسول پر ایمان نہ لائے۔

اس سے کہا گیا: نماز قائم کرنے اور دیگر چیزوں(۲) کے ذکر نے رسول پر دلالت کی؛ کیونکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جو وہ لے کر آئے۔ پس نماز قائم کرنا اور زکوٰۃ دینا صرف رسول پر ایمان لانے والے سے ہی صحیح ہوتا ہے؛ اسی لیے اسے الگ سے ذکر نہیں کیا۔

اور اللہ کی طرف سے «عسی» (شاید) واجب ہے؛ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(۳)۔ اور کہا گیا: عسی کے معنی ہیں: لائق، یعنی: پس لائق ہے ﴿أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾ (کہ وہ ہدایت پانے والوں میں سے ہوں)(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِندَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴾ (کیا تم نے حاجیوں کو پانی پلانے اور مسجد حرام کی آبادی کو اس شخص کے برابر کر دیا جو اللہ اور یوم آخرت پر ایمان لایا اور اللہ کی راہ میں جہاد کیا؟ یہ اللہ کے نزدیک برابر نہیں ہیں، اور اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا)۔

اس میں دو مسئلے ہیں(۵):

پہلی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ﴾ (کیا تم نے حاجیوں کو پانی پلانا بنا دیا)۔ عربی میں اس کا تخمینہ یہ ہے: کیا تم نے حاجیوں کو پانی پلانے والوں کو - یا حاجیوں کو پانی پلانے والے لوگوں کو - اس شخص کی طرح بنا دیا جو اللہ پر ایمان لایا اور اس کی راہ میں جہاد کیا؟ اور یہ صحیح ہے کہ...

(۱) معانی القرآن، للزجاج ۴۳۸/۲۔ (۲) المصدر السابق۔ (۳) أخرجه الطبري ۳۷٦/۱۱ - ۳۷۷۔ (۴) تفسير الطبري ۳۷٦/۱۱۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ ایک ہی ہے جیسا کہ آگے آرہا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 19 136

An omission is estimated in "those who believed," meaning: Did you make the work of providing water to the pilgrims like the work of those who believed? (1) It was also said: The estimation is like the faith of those who believed. "Al-Siqaya" (providing water) is a verbal noun (masdar), like "al-si'aya" (striving) and "al-himaya" (protection). Thus, the noun was placed in the position of the masdar once its meaning was understood, just as it is said: "Generosity is Hatim" and "Poetry is Zuhayr" (meaning: Hatim is the embodiment of generosity and Zuhayr is the embodiment of poetry). (2) {And the maintenance of the Sacred Mosque} is like {And ask the town} [Yusuf: 82] (3). Abu Wajza recited: "Did you make the water-providers of the pilgrims and the maintainers of the Sacred Mosque" (4). "Suqah" is the plural of "Saqi" (water-carrier), and its origin is "Suqya" on the pattern of "Fu'ala." This is how weak-lettered (mu'tall) words of this type are pluralized, like "Qadi" (judge) becomes "Qudah" and "Nasi" (forgetter) becomes "Nusah." If it is not weak-lettered, it is pluralized on the pattern of "Fa'alah," like "Nasi'" becomes "Nasa'ah," for those who used to postpone the sacred months (5). Similarly, Ibn al-Zubayr and Sa'id ibn Jubayr recited: "Suqah... and 'Amarah," except that Ibn Jubayr put "Al-Masjid" in the accusative case (nasb) based on the intention of nunation (tanween) in "'Amarah" (6). Al-Dahhak said: "Suqayah" with a damma on the letter Seen (7), which is a linguistic variant. "Al-Hajj" (the pilgrim) is a generic noun for pilgrims. The maintenance of the Sacred Mosque means: its upkeep and attending to its interests. The apparent meaning of this verse is that it invalidates the claim of those polytheists who boasted about providing water to pilgrims and maintaining the Sacred Mosque, as mentioned by al-Suddi. He said: Abbas boasted of the water-providing, and Shayba...

---

(1) Al-Mufhim 3/720. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/207. (3) Meaning: on the estimation of: And ask the people of the town. I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/207 and 341. (4) This is the recitation of Abu Ja'far from the Ten [Recitations]; as in al-Nashr 2/278. "'Amarah" is the plural of "'Amir" (maintainer), like "Barr" (pious) becomes "Bararah" and "Mahir" (skilled) becomes "Maharah." See al-Muhtasib 1/286. It appeared in the copies as "Ibn Abi Wajza," but what we have established is correct, and the name of Abu Wajza is Yazid ibn 'Ubayd. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/207. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/16, and Ibn Jinni also mentioned the recitation of Abdullah ibn al-Zubayr in al-Muhtasib 1/285, and Ibn al-Jazari in al-Nashr 2/278. (7) Al-Muhtasib 1/285.

सूरह अत-तौबाह: आयत 19 136

"उन लोगों ने जो ईमान लाए" वाक्यांश में एक विलोपन का अनुमान लगाया गया है, जिसका अर्थ है: क्या तुमने हाजियों को पानी पिलाने के कार्य को उन लोगों के कार्य के समान बना दिया जो ईमान लाए? (1) और यह भी कहा गया है: अनुमान "उन लोगों के ईमान की तरह" है जो ईमान लाए। "अल-सिक़ाया" (पानी पिलाना) एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है; जैसे "अल-सिआया" (प्रयास) और "अल-हिमाया" (सुरक्षा)। इस प्रकार, संज्ञा को मस्दर के स्थान पर रखा गया क्योंकि इसका अर्थ समझ लिया गया था, जैसे कि कहा जाता है: "उदारता हातिम है, और कविता ज़ुहैर है" (अर्थात: हातिम उदारता का प्रतीक है और ज़ुहैर कविता का)। (2) {और पवित्र मस्जिद का रख-रखाव} {और बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82] के समान है (3)। अबू वज्ज़ा ने पढ़ा: "क्या तुमने हाजियों के पानी पिलाने वालों और पवित्र मस्जिद के रख-रखाव करने वालों को बनाया" (4)। "सुक़ाह" "साक़ी" (पानी पिलाने वाला) का बहुवचन है, और इसका मूल "फुआला" के पैटर्न पर "सुक़्या" है। इस प्रकार के कमज़ोर अक्षरों (मुअत्तल) वाले शब्दों का बहुवचन इसी तरह बनाया जाता है, जैसे "क़ाज़ी" से "क़ुज़ाह" और "नासी" से "नुसाह"। यदि यह कमज़ोर अक्षर वाला नहीं है, तो इसका बहुवचन "फा'अल्लाह" के पैटर्न पर बनाया जाता है, जैसे "नासि'" से "नसा'ह", उन लोगों के लिए जो पवित्र महीनों को टालते थे (5)। इसी तरह इब्न अल-ज़ुबैर और सईद इब्न जुबैर ने "सुक़ाह... और अमारह" पढ़ा, सिवाय इसके कि इब्न जुबैर ने "अमारह" में तनवीन की मंशा के आधार पर "अल-मस्जिद" को कर्म कारक (नस्ब) में रखा (6)। अल-ज़ह्हाक ने कहा: "सुक़ायह"; सीन पर दम्मा के साथ (7), जो एक भाषाई रूप है। "अल-हाज्ज" (हाजी) हाजियों के लिए एक जातिवाचक संज्ञा है। पवित्र मस्जिद के रख-रखाव का अर्थ है: उसकी देखभाल करना और उसके हितों का ध्यान रखना। इस आयत का स्पष्ट अर्थ यह है कि यह उन मुशरिकों के दावे को खारिज करती है जो हाजियों को पानी पिलाने और पवित्र मस्जिद के रख-रखाव पर गर्व करते थे; जैसा कि अल-सुद्दी ने उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: अब्बास ने पानी पिलाने पर गर्व किया, और शयबा ने...

---

(1) अल-मुफ्हिम 3/720। (2) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नह्साह 2/207। (3) अर्थात: "और बस्ती के लोगों से पूछो" के अनुमान पर। इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नह्साह 2/207 और 341। (4) यह दस [पाठों] में से अबू जाफ़र का पाठ है; जैसा कि अल-नश्र 2/278 में है। "अमारह" "आ़मिर" (रख-रखाव करने वाला) का बहुवचन है, जैसे "बर्र" से "बररह" और "माहिर" से "महरह"। देखिए अल-मुह्तसिब 1/286। प्रतियों में यह "इब्न अबी वज्ज़ा" के रूप में आया है, लेकिन जो हमने स्थापित

किया है वह सही है, और अबू वज्ज़ा का नाम यज़ीद इब्न उबैद है। (5) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नह्साह 2/207। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/16, और इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसिब 1/285 में अब्दुल्ला इब्न अल-ज़ुबैर के पाठ का भी उल्लेख किया है, और इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र 2/278 में। (7) अल-मुह्तसिब 1/285।

سورة التوبہ: آیت ۱۹ ۱۳۶

«مَنْ آمَنَ» میں حذف کا تقدیر (ماننا) ہے، یعنی: کیا تم نے حاجیوں کو پانی پلانے کے عمل کو ان لوگوں کے عمل جیسا بنا دیا جو ایمان لائے؟ (۱) اور کہا گیا: تقدیر ہے: ان کے ایمان کی طرح جو ایمان لائے۔ "السقایۃ" مصدر ہے؛ جیسے السعایۃ اور الحمایۃ۔ پس اسم کو مصدر کے مقام پر رکھا گیا کیونکہ اس کا معنی معلوم تھا، جیسے: سخاوت حاتم ہے، اور شاعری زہیر ہے (۲)۔ ﴿وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ کی مثال ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲] جیسی ہے (۳)۔ اور ابو وجزہ نے پڑھا: «أجعلتم سُقاةَ الحاجِّ وعَمَرَة المسجد الحرام» (۴)۔ «سُقاة» ساقی کی جمع ہے، اور اصل «سُقْيَة» ہے «فُعَلَة» کے وزن پر، اسی طرح اس قسم کے معتل کی جمع آتی ہے، جیسے قاضی سے قضاۃ اور ناسی سے نساۃ، پس اگر معتل نہ ہو تو «فَعَلَة» کے وزن پر جمع آتی ہے، جیسے ناسئ سے نسأة، ان لوگوں کے لیے جو مہینوں کو پیچھے ہٹاتے تھے (۵)۔ اور اسی طرح ابن الزبیر اور سعید بن جبیر نے پڑھا: «سُقاة... وعَمَرة»، سوائے اس کے کہ ابن جبیر نے «عَمَرة» میں تنوین کے ارادے پر «المسجد» کو نصب دیا (۶)۔ اور ضحاک نے کہا: «سُقَایۃ»؛ سین کے ضمہ کے ساتھ (۷)، اور یہ ایک لغت ہے۔ اور «الحاجّ» حجاج کے لیے اسم جنس ہے۔ اور مسجد حرام کی عمارت (تعمیر/رکھ رکھاؤ) سے مراد: اس کی دیکھ بھال اور اس کے مفادات کا قیام ہے۔ اور اس آیت کا ظاہر یہ ہے کہ یہ ان مشرکین کے قول کو باطل کرنے والی ہے جو حاجیوں کو پانی پلانے اور مسجد حرام کی خدمت پر فخر کرتے تھے؛ جیسا کہ سدی نے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: عباس نے پانی پلانے پر فخر کیا، اور شیبہ نے...

---

(۱) المفہم ۳/ ۷۲۰۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۰۷۔ (۳) یعنی: «واسأل أهل القرية» کی تقدیر پر۔ اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۰۷ اور ۳۴۱۔ (۴) یہ دس قراءات میں سے ابو جعفر کی قراءت ہے؛

جیسا کہ النشر ۲/ ۲۷۸ میں ہے، اور «عَمَرَة» عامر کی جمع ہے، جیسے: بارّ سے بررة، اور ماہر سے مہرة۔ دیکھیے المحتسب ۱/ ۲۸۶۔ اور نسخوں میں "ابن ابی وجزہ" واقع ہوا ہے، اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، اور ابو وجزہ کا نام یزید بن عبید ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۰۷۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۱۶، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۲۸۵ میں عبد اللہ بن الزبیر کی قراءت کا بھی ذکر کیا ہے، اور ابن الجزری نے النشر ۲/ ۲۷۸ میں۔ (۷) المحتسب ۱/ ۲۸۵۔

Surah At-Tawbah: Verse 19 137

...with maintenance, and Ali with Islam and Jihad, so Allah confirmed Ali and declared them liars (1). And He informed that maintenance does not coexist with disbelief, but rather with faith, worship, and the performance of obedience. This is clear and beyond doubt. It is said: The polytheists asked the Jews, saying: We are the providers of water to the pilgrims and the maintainers of the Sacred Mosque, so are we better or Muhammad and his companions? The Jews said to them, out of stubbornness against the Messenger of Allah (ﷺ): You are better (2). A problem has been raised here, which is what was narrated in Sahih Muslim (3) from An-Nu'man ibn Bashir who said: I was at the pulpit of the Messenger of Allah (ﷺ), and a man said: I would not care if I did no deed after Islam except providing water to the pilgrims. Another said: I would not care if I did no deed after Islam except maintaining the Sacred Mosque. Another said: Jihad in the cause of Allah is better than what you said. Umar scolded them and said: Do not raise your voices at the pulpit of the Messenger of Allah (ﷺ) - and it was Friday - but when I have prayed the Friday prayer, I will enter and seek his fatwa (ruling) on what you differed about. Then Allah, the Almighty and Sublime, revealed: {Have you made the providing of water to the pilgrim and the maintenance of the Sacred Mosque like [the deed of] one who believes in Allah and the Last Day...} to the end of the verse. This context implies that it was revealed when the Muslims disagreed about which of these deeds is better, and in that case, it is not appropriate to say to them at the end of the verse: {And Allah does not guide the wrongdoing people}. Thus, the problem is established. Its removal is by saying: Some narrators were lenient in saying: "So Allah revealed the verse." Rather, the Prophet (ﷺ) recited the verse to Umar when he asked him, so the narrator thought it was revealed then. The Prophet (ﷺ) used it as evidence that Jihad is better than what those whom Umar heard had said and sought a ruling for them, so he recited to him what had already been revealed to him, not that it was revealed regarding them. And Allah knows best. If it is said: Based on this, it is permissible to use what was revealed about disbelievers as evidence against Muslims,

---

(1) Al-Mufhim 3/720, and the report was narrated from Al-Suddi by Al-Tabari 11/381, and also narrated from Muhammad ibn Ka'b Al-Qurazi. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/438, Al-Kashshaf 2/180, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/16. (3) Number (1879), and it is with Ahmad (18367).

सूरह अत-तौबा: आयत 19 137

...आबाद करने (निर्माण) के साथ, और अली को इस्लाम और जिहाद के साथ, तो अल्लाह ने अली की पुष्टि की और उन दोनों को झुठलाया (1)। और उसने बताया कि आबाद करना कुफ्र (अविश्वास) के साथ नहीं होता, बल्कि ईमान, इबादत और आज्ञापालन के साथ होता है। यह स्पष्ट है और इसमें कोई संदेह नहीं है। कहा जाता है कि: बहुदेववादियों (मुशरिकों) ने यहूदियों से पूछा और कहा: हम हाजियों को पानी पिलाने वाले और मस्जिद अल-हराम को आबाद करने वाले हैं, तो क्या हम बेहतर हैं या मुहम्मद और उनके साथी? यहूदियों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रति हठधर्मिता के कारण उनसे कहा: तुम बेहतर हो (2)। यहाँ एक समस्या उठाई गई है, जो सहीह मुस्लिम (3) में नुमान बिन बशीर से आई है जिन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मिम्बर के पास था, तो एक आदमी ने कहा: मुझे परवाह नहीं है कि मैं इस्लाम के बाद कोई काम न करूँ सिवाय इसके कि हाजियों को पानी पिलाऊँ। दूसरे ने कहा: मुझे परवाह नहीं है कि मैं इस्लाम के बाद कोई काम न करूँ सिवाय इसके कि मस्जिद अल-हराम को आबाद करूँ। एक और ने कहा: अल्लाह की राह में जिहाद उससे बेहतर है जो तुमने कहा। उमर ने उन्हें डांटा और कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मिम्बर के पास अपनी आवाजें ऊंची न करो - और वह जुमे का दिन था - लेकिन जब मैं जुमे की नमाज पढ़ लूंगा, तो मैं अंदर जाऊंगा और उनसे उस बारे में फतवा पूछूंगा जिसमें तुमने मतभेद किया है। फिर अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने उतारा: {क्या तुमने हाजियों को पानी पिलाने और मस्जिद अल-हराम को आबाद करने को उसके समान बना दिया है जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाया...} आयत के अंत तक। यह संदर्भ बताता है कि यह तब नाजिल (अवतरित) हुआ था जब मुसलमानों के बीच इन कार्यों में से कौन सा बेहतर है, इस पर मतभेद हुआ था, और ऐसी स्थिति में आयत के अंत में उनसे यह कहना उचित नहीं है: {और अल्लाह ज़ालिम लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता}। इस प्रकार समस्या निश्चित हो जाती है। इसका समाधान यह कहकर है कि: कुछ वर्णनकर्ताओं (रावियों) ने यह कहने में ढिलाई बरती कि: "अल्लाह ने आयत नाजिल की"। बल्कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उमर के पूछने पर उन्हें आयत पढ़कर सुनाई थी, तो वर्णनकर्ता ने सोचा कि यह उसी समय नाजिल हुई थी। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया कि जिहाद उन लोगों की बातों से बेहतर है जिन्हें उमर ने सुना था और उनके लिए फतवा मांगा था, इसलिए उन्होंने उन्हें वह पढ़कर सुनाया जो पहले ही उन पर नाजिल हो चुका था, न कि यह उनके बारे में नाजिल हुआ था। और अल्लाह बेहतर जानता

है। यदि यह कहा जाए: इसके आधार पर, काफिरों के बारे में जो नाजिल हुआ है उसे मुसलमानों पर दलील के रूप में इस्तेमाल करना जायज़ है,

---

(1) अल-मुफ्हिम 3/720, और सुद्दी से अज़-तबरी 11/381 में ये रिवायत मौजूद है, और मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से भी इसे उद्धृत किया गया है। (2) मआनी अल-कुरान (अज़-ज़ज्जाज) 2/438, अल-कश्शाफ 2/180, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/16। (3) संख्या (1879), और यह अहमद (18367) के पास भी है।

سورة التوبہ: آیت ۱۹ ۱۳۷

...تعمیر کے ساتھ، اور علی کو اسلام اور جہاد کے ساتھ، تو اللہ نے علی کی تصدیق کی اور ان دونوں کو جھٹلایا (۱)۔ اور اس نے بتایا کہ تعمیر کفر کے ساتھ نہیں ہوتی، بلکہ ایمان، عبادت اور اطاعت کی ادائیگی کے ساتھ ہوتی ہے۔ یہ واضح ہے اور اس میں کوئی شک نہیں۔ کہا جاتا ہے کہ: مشرکین نے یہودیوں سے پوچھا اور کہا: ہم حاجیوں کو پانی پلانے والے اور مسجد الحرام کے آباد کار ہیں، تو کیا ہم بہتر ہیں یا محمد اور ان کے ساتھی؟ تو یہودیوں نے رسول اللہ ﷺ سے ضد کی بنا پر ان سے کہا: تم بہتر ہو (۲)۔ یہاں ایک اشکال پیش کیا گیا ہے، اور وہ ہے جو صحیح مسلم (۳) میں نعمان بن بشیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے منبر کے پاس تھا، تو ایک شخص نے کہا: مجھے اس کی پرواہ نہیں کہ میں اسلام لانے کے بعد کوئی عمل نہ کروں سوائے حاجیوں کو پانی پلانے کے۔ دوسرے نے کہا: مجھے اس کی پرواہ نہیں کہ میں اسلام لانےके بعد کوئی عمل نہ کروں سوائے مسجد الحرام کو آباد کرنے کے۔ ایک اور نے کہا: اللہ کی راہ میں جہاد اس سے بہتر ہے جو تم نے کہا۔ تو عمر نے انہیں ڈانٹا اور کہا: رسول اللہ ﷺ کے منبر کے پاس اپنی آوازیں بلند نہ کرو - اور وہ جمعہ کا دن تھا - لیکن جب میں جمعہ کی نماز پڑھ لوں گا، تو میں اندر جاؤں گا اور ان سے اس بارے میں فتویٰ پوچھوں گا جس میں تم نے اختلاف کیا ہے۔ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {کیا تم نے حاجیوں کو پانی پلانے اور مسجد الحرام کو آباد کرنے کو اس شخص کے برابر کر دیا ہے جو اللہ اور یوم آخرت پر ایمان لایا...} آیت کے آخر تک۔ اور یہ سیاق اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ یہ آیت مسلمانوں کے درمیان ان اعمال میں سے کون سا بہتر ہے، اس اختلاف کے وقت نازل ہوئی، اور ایسی صورت میں آیت کے آخر میں ان کے بارے میں یہ کہنا مناسب نہیں کہ: {اور اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا}، لہٰذا اشکال پیدا ہو گیا۔ اور اس کا ازالہ اس

طرح کیا جائے گا کہ: بعض راویوں نے یہ کہنے میں تساہل سے کام لیا کہ: "تو اللہ نے آیت نازل فرمائی"۔ بلکہ نبی ﷺ نے حضرت عمر کے پوچھنے پر انہیں آیت پڑھ کر سنائی تھی، تو راوی نے سمجھا کہ یہ اسی وقت نازل ہوئی ہے۔ اور نبی ﷺ نے اس سے استدلال کیا کہ جہاد ان لوگوں کے قول سے بہتر ہے جنہیں عمر نے سنا تھا اور ان کے لیے فتویٰ مانگا تھا، تو آپ نے ان پر وہی تلاوت فرمایا جو آپ پر پہلے نازل ہو چکا تھا، نہ کہ یہ ان کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ واللہ اعلم۔

پس اگر یہ کہا جائے کہ: اس بنا پر کافروں کے بارے میں نازل شدہ چیز سے مسلمانوں پر استدلال کرنا جائز ہے،

---

(۱) المفہم ۳/ ۷۲۰ ، اور طبری نے ۱۱/ ۳۸۱ میں سدی سے یہ روایت نکالی ہے، اور اسے محمد بن کعب القرظی سے بھی نقل کیا گیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۴۳۸ ، والکشاف ۲/ ۱۸۰ ، والمحرر الوجیز ۳/ ۱۶ ۔ (۳) نمبر (۱۸۷۹)، اور یہ احمد کے پاس (۱۸۳۶۷) پر ہے۔

Page 138 - Surah At-Tawbah: Verses 19 - 22

It is well-known that their rulings are different.

It was said to him: It is not far-fetched that rulings suitable for Muslims can be derived from what Allah revealed regarding the polytheists. Umar said: "If we wished, we could have taken fine bread and roasted meat, and one platter would be set and another taken away, but we heard the words of Allah the Almighty: 'You have exhausted your [share of] good things in your worldly life and enjoyed them' [Al-Ahqaf: 20]." This verse specifically refers to the disbelievers, yet Umar understood from it a warning against what suits their circumstances in some way, and none of the companions objected to him. Thus, it is possible that this verse is of this type (1). This is precious, and with it, the problem is resolved and the ambiguity is removed (2), and Allah knows best.

Allah Almighty's saying: "Those who believed and emigrated and strove in the cause of Allah with their wealth and their lives are greater in degree in the sight of Allah. And it is those who are the attainers [of success]." [20]

Allah Almighty's saying: "Those who believed" is in the nominative position as the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "greater in degree in the sight of Allah." And "degree" (darajah) is in the accusative case as a specification (bayan) (3), meaning: [greater] than those who boasted about providing water and maintaining [the mosque]. Disbelievers have no degree before Allah for it to be said: "The believer is greater in degree." The meaning is: they assigned degrees for themselves based on maintenance and providing water, so He addressed them according to what they assigned to themselves, even if the assignment was incorrect, just as in the saying of Allah Almighty: "The companions of Paradise, that Day, will be in a better settlement" [Al-Furqan: 24]. It was also said: Greater in degree than anyone who has a degree, meaning: they have merit and a high rank. "And it is those who are the attainers [of success]" because of that.

Allah Almighty's saying: "Their Lord gives them good tidings of mercy from Him and approval and of gardens for them wherein is enduring pleasure. [21] Abiding therein forever. Indeed, Allah has with Him a great reward." [22]

Allah Almighty's saying: "Their Lord gives them good tidings" means: He informs them in this world of what awaits them in the Hereafter of...

(1) Al-Mufhim 3/720 - 721. (2) In (kh) and (d): ambiguity (al-iham). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/207.

पृष्ठ १३८ - सूरा अत-तौबाह: आयत १९ - २२

और यह विदित है कि उनके नियम अलग-अलग हैं।

उनसे कहा गया: यह असंभव नहीं है कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बारे में अल्लाह ने जो कुछ अवतरित किया है, उससे मुसलमानों के लिए उपयुक्त नियम निकाले जाएँ। उमर ने कहा था: "यदि हम चाहते, तो हम मैदा की रोटियाँ और भुना हुआ मांस लेते, और एक थाली रखी जाती और दूसरी उठाई जाती, लेकिन हमने अल्लाह तआला का यह वचन सुना है: 'तुमने अपने संसार के जीवन में अपनी अच्छी चीज़ें खो दीं और उनका उपभोग कर लिया' [अल-अहक़ाफ़: २०]।" यह आयत काफ़िरों के बारे में स्पष्ट है, फिर भी उमर ने इससे उन बातों के प्रति चेतावनी समझी जो कुछ हद तक उनकी स्थितियों के अनुकूल थीं, और सहाबा में से किसी ने भी उनका विरोध नहीं किया। इसलिए संभव है कि यह आयत इसी प्रकार की हो (१)। यह बहुमूल्य है, और इससे समस्या हल हो जाती है और अस्पष्टता दूर हो जाती है (२), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: "जो लोग ईमान लाए और हिजरत की और अल्लाह की राह में अपने माल और अपनी जानों से जिहाद किया, वे अल्लाह के यहाँ दर्जे में बहुत बड़े हैं। और वही लोग सफल होने वाले हैं।" [२०]

अल्लाह तआला का कथन: "जो लोग ईमान लाए" प्रथमा विभक्ति (मुबतदा) के स्थान पर है, और इसकी खबर (विधेय) "अल्लाह के यहाँ दर्जे में बहुत बड़े हैं" है। और 'दरजा' (पद/स्तर) यहाँ स्पष्टीकरण (बयान) (३) के रूप में द्वितीया विभक्ति (नसब) में है, अर्थात: उन लोगों से [बड़े] जो पानी पिलाने और (मस्जिद की) सेवा करने पर गर्व करते थे। काफ़िरों का अल्लाह के यहाँ कोई दर्जा नहीं होता कि यह कहा जाए: "मोमिन दर्जे में बड़ा है।" इसका अर्थ यह है: उन्होंने सेवा और पानी पिलाने के आधार पर अपने लिए दर्जे तय कर लिए थे, इसलिए अल्लाह ने उन्हें उसी के अनुसार संबोधित किया जो उन्होंने अपने लिए तय किया था, भले ही वह निर्धारण गलत था, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: "उस दिन जन्नत वाले अपने ठिकाने के लिहाज़ से बेहतर होंगे" [अल-फ़ुरक़ान: २४]। यह भी कहा गया है: हर दर्जे वाले से बड़े दर्जे वाले, अर्थात: उनके लिए विशेषता और उच्च पद है। "और वही लोग सफल होने वाले हैं" उसी कारण से।

अल्लाह तआला का कथन: "उनका रब उन्हें अपनी ओर से दया और प्रसन्नता की और ऐसे बाग़ों की शुभ सूचना देता है जिनमें उनके लिए स्थायी सुख है। [२१] वे उनमें सदैव रहेंगे। निश्चय ही अल्लाह के पास बड़ा प्रतिफल है।" [२२]

अल्लाह तआला का कथन: "उनका रब उन्हें शुभ सूचना देता है" अर्थात: वह उन्हें दुनिया में ही उस चीज़ की सूचना देता है जो उनके लिए आख़िरत (परलोक) में है...

(१) अल-मुफ़हिम ३/७२० - ७२१। (२) (ख़) और (द) प्रतियों में: 'इहाम' (भ्रम/अस्पष्टता)। (३) इराब अल-क़ुरआन - अन-नह़्हास २/२०७।

صفحہ ۱۳۸ - سورۃ التوبہ: آیات ۱۹ - ۲۲

اور معلوم ہے کہ ان کے احکام مختلف ہیں۔

ان سے کہا گیا: یہ بعید نہیں کہ مشرکین کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے جو نازل فرمایا ہے اس سے ایسے احکام اخذ کیے جائیں جو مسلمانوں کے لیے موزوں ہوں۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اگر ہم چاہتے تو عمدہ روٹی اور بھنا ہوا گوشت اختیار کرتے، اور ایک خوان رکھا جاتا اور دوسرا اٹھایا جاتا، لیکن ہم نے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد سنا ہے: 'تم اپنی دنیاوی زندگی میں اپنی پاکیزہ چیزیں برباد کر چکے اور ان سے فائدہ اٹھا چکے' [الاحقاف: ۲۰]۔" یہ آیت کفار کے بارے میں صریح ہے، اس کے باوجود حضرت عمر نے اس سے وہ تنبیہ سمجھی جو کسی حد تک ان کے حالات کے مناسب تھی، اور صحابہ میں سے کسی نے ان پر اعتراض نہیں کیا۔ چنانچہ ممکن ہے کہ یہ آیت اسی نوعیت کی ہو (۱)۔ یہ ایک نفیس بات ہے، اور اس سے اشکال دور ہو جاتا ہے اور ابہام اٹھ جاتا ہے (۲)، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے ہجرت کی اور اللہ کی راہ میں اپنے مالوں اور اپنی جانوں سے جہاد کیا، وہ اللہ کے نزدیک درجے میں بہت بڑے ہیں، اور یہی لوگ کامیاب ہونے والے ہیں" [۲۰]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ آمَنُوا﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر ﴿أَعْظَمُ دَرَجَةً عِندَ اللَّهِ﴾ ہے۔ اور لفظ "درجہ" بیان (۳) کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: ان لوگوں سے [درجے میں بڑے ہیں] جنہوں نے پانی پلانے اور (مسجد کی) خدمت پر فخر کیا۔ کفار کا اللہ کے ہاں کوئی درجہ نہیں ہے کہ یہ کہا جائے: "مؤمن درجے میں بڑا ہے"۔ مراد یہ ہے کہ: انہوں نے

خدمت اور پانی پلانے کی بنیاد پر اپنے لیے درجے مقرر کر رکھے تھے، چنانچہ اللہ نے ان سے اسی کے مطابق خطاب فرمایا جو انہوں نے اپنے دلوں میں طے کر رکھا تھا اگرچہ وہ تخمینہ غلط تھا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "جنت والے اس دن بہترین ٹھکانے والے ہوں گے" [الفرقان: ۲۴]۔ اور یہ بھی کہا گیا: ہر درجہ رکھنے والے سے بڑا درجہ، یعنی: ان کے لیے فضیلت اور بلند مرتبہ ہے۔ ﴿وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ اسی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "ان کا رب انہیں اپنی طرف سے رحمت، خوشنودی اور ایسے باغات کی خوشخبری دیتا ہے جن میں ان کے لیے دائمی نعمت ہے [۲۱] اس میں وہ ہمیشہ رہیں گے۔ بے شک اللہ کے پاس بڑا اجر ہے [۲۲]"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُم﴾ یعنی: وہ انہیں دنیا ہی میں بتا دیتا ہے کہ آخرت میں ان کے لیے کیا ہے...

(۱) المفہم ۳/ ۷۲۰ - ۷۲۱۔ (۲) نسخہ (خ) اور (د) میں: الإيهام ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۰۷۔

Surat at-Tawbah: Verse 23 139 The abundant reward and permanent bliss. "Al-Na'im" means softness of life and its prosperity. "Khalidin" (abiding forever) is in the accusative case as a circumstantial phrase (hal). "Khulud" means staying permanently. "Indeed, with Allah is a great reward" means: He has prepared that reward for them in the abode of His honor.

Allah says: "O you who have believed, do not take your fathers and your brothers as allies if they have preferred disbelief over belief. And whoever does so among you - then it is those who are the wrongdoers." [At-Tawbah: 23]

The apparent meaning of this verse is that it is an address to all believers without exception, and its ruling remains in effect until the Day of Resurrection regarding the severance of loyalty/alliance between believers and disbelievers. A group narrated that this verse was revealed to encourage migration (Hijrah) and the rejection of the lands of disbelievers. According to this, the address is to the believers who were in Makkah and other parts of the Arab lands; they were addressed not to take fathers and brothers as allies, lest they follow them in residing in lands of disbelief (1).

"If they preferred" means: if they loved, as "istajaba" (responded) is said to mean "ajaba" (answered). That is: do not obey them nor favor them. Allah, glorified be He, specified fathers and brothers because there is no closer kinship. So He negated loyalty between them just as He negated it between people in His saying: "O you who have believed, do not take the Jews and the Christians as allies" [Al-Ma'idah: 51] to clarify that closeness is closeness of religions, not closeness of bodies. Regarding this, the Sufis recite:

They tell me, "The house of the beloved ones has drawn near," yet you are sorrowful; indeed, this is strange. I said, "What use are nearby houses if there is no closeness between hearts?" How many who are far in dwelling have attained their desire, while another, a next-door neighbor, died sorrowful (2).

Sons were not mentioned in this verse, as most often children follow their parents (3).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/17. (2) The first two verses are in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/895 (and the commentary is from him). Ibn Khallikan mentioned them in "Wafayat al-A'yan" 2/247 from al-Khalil that he recited them. He said: He did not mention whether they were for himself or for someone else. We did not find the third

verse. His saying: "katibu" (sorrowful) is in the nominative case by poetic necessity. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/17.

सूरह अत-तौबा: आयत 23 139 प्रचुर प्रतिफल और स्थायी सुख। "अन-नईम" का अर्थ है जीवन की कोमलता और उसकी समृद्धि। "खालिदीन" (सदैव रहने वाले) हाल (परिस्थिति) के रूप में कर्म कारक में है। "खुलूद" का अर्थ है स्थायी निवास। "निस्संदेह, अल्लाह के पास बड़ा प्रतिफल है" का अर्थ है: उसने उनके लिए अपने सम्मान के घर में वह प्रतिफल तैयार किया है।

अल्लाह का कथन है: "ऐ ईमान वालो! अपने पिताओं और अपने भाइयों को अपना मित्र न बनाओ, यदि वे ईमान के मुक़ाबले में कुफ़्र को पसंद करें। और तुम में से जो कोई उन्हें मित्र बनाएगा, तो ऐसे ही लोग अत्याचारी हैं।" [अत-तौबा: 23]

इस आयत का प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि यह बिना किसी अपवाद के सभी विश्वासियों को संबोधित है, और इसका शासन प्रलय के दिन तक विश्वासियों और अविश्वासियों के बीच वफ़ादारी/गठबंधन को तोड़ने के संबंध में प्रभावी है। एक समूह ने उल्लेख किया है कि यह आयत हिजरत (प्रवास) को प्रोत्साहित करने और काफ़िरों की भूमि को त्यागने के लिए अवतरित हुई थी। इसके अनुसार, यह संबोधन उन विश्वासियों के लिए है जो मक्का और अरब के अन्य हिस्सों में थे; उन्हें संबोधित किया गया था कि वे पिताओं और भाइयों को मित्र न बनाएं ताकि वे कुफ़्र की भूमि में रहने में उनका अनुसरण न करें (1)।

"यदि वे पसंद करें" का अर्थ है: यदि वे प्यार करें, जैसे कि "इस्तजाबा" (उत्तर दिया) का अर्थ "अजाबा" (उत्तर देना) कहा जाता है। अर्थात्: उनकी आज्ञा न मानें और न ही उन्हें विशेष महत्व दें। अल्लाह, महिमामय, ने पिता और भाइयों को विशेष रूप से निर्दिष्ट किया है; क्योंकि उनसे निकट कोई रिश्तेदारी नहीं है। इसलिए उसने उनके बीच वफ़ादारी का उसी तरह निषेध किया जैसे उसने अपने इस कथन में लोगों के बीच इसका निषेध किया था: "ऐ ईमान वालो! यहूदियों और ईसाइयों को अपना मित्र न बनाओ" [अल-माइदा: 51] यह स्पष्ट करने के लिए कि निकटता धर्मों की निकटता है, शरीरों की नहीं। इसके बारे में सूफी गाते हैं:

वे मुझसे कहते हैं, "प्रियजनों का घर निकट आ गया है," फिर भी तुम दुखी हो; वास्तव में, यह अजीब है। मैंने कहा, "निकट के घर क्या लाभ पहुँचाएंगे यदि हृदयों के बीच कोई निकटता न हो?" कितने ही ऐसे हैं जो घर से दूर होकर भी अपनी इच्छा प्राप्त कर लेते हैं, जबकि दूसरा, जो बिल्कुल बगल का पड़ोसी है, दुखी होकर मर जाता है (2)।

इस आयत में पुत्रों का उल्लेख नहीं किया गया है; क्योंकि अधिकांशतः संतान माता-पिता का ही अनुसरण करती है (3)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 17/2। (2) पहले दो शेर इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 2/895 में हैं (और बात उन्हीं की है), और इब्न खल्लिकान ने उन्हें "वफ़यात अल-अयान" 2/247 में अल-खलील से उद्धृत किया है कि उन्होंने उन्हें पढ़ा था। उन्होंने कहा: उन्होंने यह उल्लेख नहीं किया कि वे उनके अपने थे या किसी और के। हमें तीसरा शेर नहीं मिला। और उनका कहना: "कतीबु" (दुखी); रफ़ा (पेश) के साथ, काव्यात्मक आवश्यकता के कारण। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 17/2।

سورہ التوبہ: آیت ۲۳ ۱۳۹ بہت بڑا ثواب اور دائمی نعمت۔ "النعیم" کا مطلب ہے زندگی کی نرمی اور خوشحالی۔ "خالدین" (ہمیشہ رہنے والے) حال کے طور پر منسوب ہے۔ "الخلود" کا معنی ہے قیام کرنا۔ "بیشک اللہ کے پاس بڑا اجر ہے" یعنی: اس نے ان کے لیے اپنی عزت کے گھر میں وہ ثواب تیار کر رکھا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اے ایمان والو! اپنے باپ دادا اور اپنے بھائیوں کو دوست نہ بناؤ اگر وہ کفر کو ایمان پر ترجیح دیں، اور تم میں سے جو کوئی ان سے دوستی کرے گا تو وہی لوگ ظالم ہیں۔" [التوبہ: ۲۳]

اس آیت کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ یہ تمام مسلمانوں کے لیے عام خطاب ہے، اور اس کا حکم قیامت تک مومنوں اور کافروں کے درمیان دوستی اور اتحاد ختم کرنے کے بارے میں برقرار ہے۔ ایک گروہ نے روایت کی ہے کہ یہ آیت ہجرت کی ترغیب دینے اور کافروں کے علاقوں کو چھوڑنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ اس کے مطابق، یہ خطاب ان مومنین سے ہے جو مکہ اور عرب کے دیگر علاقوں میں تھے؛ انہیں مخاطب کیا گیا کہ وہ اپنے باپوں اور بھائیوں کو دوست نہ بنائیں، مبادا کہ وہ کفر کے ملکوں میں رہنے میں ان کے تابع ہو جائیں (۱)۔

"اگر وہ پسند کریں" کا مطلب ہے: اگر وہ محبت کریں، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "استجاب" بمعنی "اجاب" (جواب دیا)۔ یعنی: ان کی اطاعت نہ کرو اور نہ ہی انہیں خاص اہمیت دو۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے باپوں اور بھائیوں کو خاص کیا؛ کیونکہ ان سے قریب تر کوئی رشتہ داری نہیں ہے۔ پس اللہ نے ان کے درمیان دوستی کی نفی کی جیسے اس نے اپنے اس قول میں لوگوں کے درمیان نفی فرمائی: "اے ایمان والو! یہودیوں اور نصرانیوں کو دوست نہ بناؤ" [المائدہ: ۵۱] تاکہ یہ واضح ہو

جائے کہ قربت دین کی قربت ہے؛ نہ کہ جسموں کی قربت۔ اور اسی طرح کے معاملے میں صوفیاء یہ شعر پڑھتے ہیں:

وہ مجھ سے کہتے ہیں کہ محبوبوں کا گھر قریب آ گیا ہے اور تم غمگین ہو، بیشک یہ بڑی عجیب بات ہے میں نے کہا، قریبی گھروں کا کیا فائدہ جب دلوں کے درمیان کوئی نزدیکی نہ ہو کتنے ہی ایسے ہیں جو دور دراز گھروں کے مالک ہو کر بھی اپنی مراد پا لیتے ہیں اور دوسرا جو پہلو کا پڑوسی ہے، وہ غمگین ہی مر جاتا ہے (۲)

اور اس آیت میں بیٹوں کا ذکر نہیں کیا گیا؛ کیونکہ عموماً انسانوں میں بیٹے اپنے باپوں کے ہی تابع ہوتے ہیں (۳)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱۷/۲۔ (۲) پہلے دو شعر ابن العربی کی "احکام القرآن" ۲/ ۸۹۵ میں ہیں (اور کلام انہی کا ہے)، اور ابن خلکان نے "وفیات الاعیان" ۲/ ۲۴۷ میں الخلیل سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے یہ اشعار پڑھے۔ انہوں نے کہا: الخلیل نے یہ ذکر نہیں کیا کہ یہ ان کے اپنے ہیں یا کسی اور کے۔ اور تیسرا شعر ہمیں نہیں ملا۔ اور ان کا قول: "کتیبو" (غمگین)؛ رفع (پیش) کے ساتھ ہے، جو کہ شعری ضرورت ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۷/۲۔

140 Surah At-Tawbah: Verses 23 - 24

Kindness and giving are exceptions to the prohibition of loyalty/alliance. Asma said: "O Messenger of Allah, my mother came to me with hope (of kindness), and she is a polytheist; should I maintain relations with her?" He said: "Yes, maintain relations with your mother." Narrated by Al-Bukhari(1).

The Almighty's saying: {And whoever among you takes them as allies, then those are the wrongdoers.} Ibn Abbas said: "He is a polytheist like them, because whoever is pleased with polytheism is a polytheist."

The Almighty's saying: {Say, [O Muhammad], "If your fathers, your sons, your brothers, your wives, your relatives, wealth which you have obtained, commerce wherein you fear decline, and dwellings with which you are pleased are more beloved to you than Allah and His Messenger and jihad in His cause, then wait until Allah executes His command. And Allah does not guide the defiantly disobedient people."}

When the Messenger of Allah (ﷺ) commanded the migration (Hijrah) from Makkah to Madinah, a man would say to his father, a father to his son, a brother to his brother, and a man to his wife: "We have been ordered to migrate." Some of them rushed to it, and some refused to migrate. Some would say: "By Allah, if you do not come out to the abode of migration, I will never benefit you nor spend anything on you." And some were clung to by their wives and children, saying to him: "I adjure you by Allah not to leave and let us go to waste after you." So some would soften and abandon the migration and stay with them. Then it was revealed: {O you who have believed, do not take your fathers and your brothers as allies if they have preferred disbelief over belief}(2). It means: If they chose(3) to stay in disbelief in Makkah over belief in Allah and migration to Madinah. {And whoever among you takes them as allies} after the revelation of the verse {then those are the wrongdoers}.

Then it was revealed concerning those who stayed behind and did not migrate: {Say, [O Muhammad], "If your fathers, your sons, your brothers, your wives, your relatives} (4) - and it refers to the group that returns to a single bond, like a group of ten or more.

(1) In his Sahih (2620), and previously 6/14, and the discussion in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/895. (2) Mentioned by Abu al-Layth in al-Tafsir 2/40, and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 242 similarly from al-Kalbi. And mentioned by al-Baghawi 2/277

from al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas. (3) His saying: "If they chose" is from (M). (4) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 242.

140 सूरा अत-तौबा: आयतें 23 - 24

परोपकार और उपहार देना वफ़ादारी/मैत्री (विलायत) की मनाही के अपवाद हैं। अस्मा ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी माँ मेरे पास उम्मीद (कृपा की) लेकर आई है, और वह मुशरिक (अल्लाह के साथ शरीक करने वाली) है; क्या मैं उसके साथ संबंध बनाए रखूँ?" उन्होंने कहा: "हाँ, अपनी माँ के साथ संबंध बनाए रखो।" इसे बुखारी (1) ने रिपोर्ट किया है।

अल्लाह का कथन: {और तुममें से जो भी उन्हें अपना मित्र/सहायक बनाएगा, वही अत्याचारी होंगे।} इब्न अब्बास ने कहा: "वह उन्हीं की तरह मुशरिक है; क्योंकि जो कोई शिर्क से सहमत है, वह मुशरिक है।"

अल्लाह का कथन: {कह दो, [ऐ मुहम्मद], "यदि तुम्हारे पिता, तुम्हारे बेटे, तुम्हारे भाई, तुम्हारी पत्नियाँ, तुम्हारे रिश्तेदार, वह धन जिसे तुमने कमाया है, वह व्यापार जिसमें तुम्हें घाटे का डर है, और वह घर जिनसे तुम प्रसन्न हो, तुम्हें अल्लाह और उसके रसूल और उसकी राह में जिहाद करने से अधिक प्रिय हैं, तो प्रतीक्षा करो यहाँ तक कि अल्लाह अपना आदेश ले आए। और अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।"}

जब अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने मक्का से मदीना हिजरत (प्रवासन) का आदेश दिया, तो एक आदमी अपने पिता से, पिता अपने बेटे से, भाई अपने भाई से, और एक आदमी अपनी पत्नी से कहने लगा: "हमें हिजरत करने का आदेश दिया गया है।" उनमें से कुछ ने इसके लिए जल्दबाजी की, और कुछ ने हिजरत करने से इनकार कर दिया। कुछ कहते थे: "अल्लाह की कसम, अगर तुम हिजरत के घर (मदीना) के लिए नहीं निकले, तो मैं तुम्हें कभी लाभ नहीं पहुँचाऊँगा और न ही तुम पर कुछ खर्च करूँगा।" और कुछ को उनकी पत्नी और बच्चों ने पकड़ लिया और उससे कहने लगे: "मैं तुम्हें अल्लाह की कसम देता हूँ कि मत जाओ और हमें तुम्हारे बाद बर्बाद होने के लिए मत छोड़ो।" तो कुछ लोग नरम हो जाते और हिजरत छोड़ देते और उनके साथ रह जाते। तब यह आयत उतरी: {ऐ ईमान वालों! अपने पिताओं और अपने भाइयों को मित्र न बनाओ, यदि वे ईमान के मुकाबले कुफ्र (अविश्वास) को पसंद करें}(2)। यानी: यदि वे अल्लाह पर ईमान और मदीना हिजरत के मुकाबले मक्का में कुफ्र पर टिके रहने को चुनें(3)। {और तुममें से जो भी उन्हें अपना मित्र बनाएगा} आयत के उतरने के बाद {तो वही अत्याचारी हैं}।

फिर उन लोगों के बारे में उतरा जो पीछे रह गए और हिजरत नहीं की: {कह दो, "यदि तुम्हारे पिता, तुम्हारे बेटे, तुम्हारे भाई, तुम्हारी पत्नियाँ, तुम्हारे रिश्तेदार"}(4) - और यह उस समूह को संदर्भित करता है जो एक ही बंधन से बंधा हो; जैसे दस या उससे अधिक का समूह।

(1) उनकी सहीह (2620) में, और पहले 6/14, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/895 में इसका उल्लेख है। (2) अबू अल-लैथ ने अल-तफ़सीर 2/40 में इसका उल्लेख किया है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 242 में कल्बी से इसी तरह का उल्लेख किया है। और अल-बग़वी ने 2/277 में कल्बी, अबू सालेह, इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है। (3) उनका कहना: "यदि उन्होंने चुना", (M) से है। (4) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 242।

١٤٠ سورة التوبہ: آیات ٢٣ - ٢٤

احسان اور ہبہ (تحفہ دینا) ولایت (دوستی/وفاداری) سے مستثنیٰ ہیں۔ اسماء رضی اللہ عنہا نے کہا: "اے اللہ کے رسول، میری ماں میرے پاس شوق (مہربانی کی امید) لے کر آئی ہے اور وہ مشرک ہے، کیا میں اس کے ساتھ حسنِ سلوک کروں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اپنی ماں کے ساتھ حسنِ سلوک کرو۔" اسے بخاری (١) نے روایت کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تم میں سے جو کوئی انہیں دوست بنائے گا، وہی ظالم لوگ ہیں۔} ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "وہ انہی کی طرح مشرک ہے؛ کیونکہ جو شرک پر راضی ہوا وہ مشرک ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کہہ دیجیے، [اے محمد]، "اگر تمہارے باپ، تمہارے بیٹے، تمہارے بھائی، تمہاری بیویاں، تمہارے رشتہ دار، وہ مال جو تم نے کمایا ہے، وہ تجارت جس کے مندا ہونے کا تمہیں ڈر ہے اور وہ گھر جو تمہیں پسند ہیں، تمہیں اللہ اور اس کے رسول اور اس کی راہ میں جہاد کرنے سے زیادہ پیارے ہیں، تو انتظار کرو یہاں تک کہ اللہ اپنا حکم لے آئے۔ اور اللہ نافرمان لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔"}

جب رسول اللہ ﷺ نے مکہ سے مدینہ ہجرت کا حکم دیا، تو آدمی اپنے باپ سے، باپ اپنے بیٹے سے، بھائی اپنے بھائی سے اور شوہر اپنی بیوی سے کہنے لگا: "ہمیں ہجرت کا حکم دیا گیا ہے۔" تو ان میں سے کچھ اس کے لیے جلدی کرنے لگے، اور کچھ نے ہجرت کرنے سے انکار کر دیا گیا۔ تو کوئی کہتا: "اللہ کی قسم، اگر تم ہجرت کے گھر کی طرف نہ نکلے تو میں تمہیں کبھی فائدہ نہیں پہنچاؤں گا اور نہ ہی تم پر کبھی کچھ خرچ کروں گا۔" اور ان میں سے کوئی ایسا ہوتا جس

سے اس کی بیوی اور بچے لپٹ جاتے اور اس سے کہتے: "ہم تمہیں اللہ کا واسطہ دیتے ہیں کہ تم نہ نکلو ورنہ تمہارے بعد ہم ضائع ہو جائیں گے۔" تو کچھ کا دل نرم پڑ جاتا، وہ ہجرت چھوڑ دیتے اور ان کے ساتھ ہی ٹھہر جاتے۔ تب یہ آیت نازل ہوئی: {اے ایمان وا لو! اپنے باپ دادوں اور اپنے بھائیوں کو دوست نہ بناؤ اگر وہ ایمان کے مقابلے میں کفر کو پسند کریں}(۲)۔ یعنی: اگر وہ اللہ پر ایمان اور مدینہ ہجرت کے مقابلے میں مکہ میں کفر پر رہنے کو پسند کریں(۳)۔ {اور تم میں سے جو کوئی انہیں اپنا دوست بنائے گا} آیت کے نزول کے بعد {تو وہی ظالم لوگ ہیں}۔

پھر ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوا جو پیچھے رہ گئے اور ہجرت نہ کی: {کہہ دیجیے، "اگر تمہارے باپ، تمہارے بیٹے، تمہارے بھائی، تمہاری بیویاں، تمہارے رشتہ دار"}(٤) - اور اس سے مراد وہ گروہ ہے جو ایک ہی عہد یا بندھن کی طرف لوٹتا ہے؛ جیسے دس یا اس سے زیادہ کا گروہ۔

(۱) اپنی صحیح (۲٦۲۰) میں، اور گزشتہ ١٤/٦، اور کلام احکام القرآن لابن العربی ۸۹٥/۲ میں۔
(۲) اسے ابو اللیث نے التفسیر ۲/٤۰ میں ذکر کیا ہے، اور الواحدی نے اسباب النزول ص ۲٤۲ میں اسی طرح الکلبی سے روایت کیا ہے۔ اور البغوی نے ۲/۲۷۷ میں الکلبی، عن ابی صالح، عن ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (۳) قول: "اگر انہوں نے پسند کیا (چنا)"، (م) سے ہے۔ (٤) الواحدی کی اسباب النزول ص ۲٤۲۔

Surah At-Tawbah: Verse 24 141

And from it: social interaction (al-mu‘ashara), which is gathering over something (1). {And wealth you have acquired} He says: You earned it in Mecca. The root of 'iqtiraf' (acquisition) is cutting something off from its place to another. {And commerce in which you fear decline} Ibn al-Mubarak said: It refers to daughters and sisters when they remain stagnant in the house, finding no suitor for them (2). The poet said: They remained stagnant due to poverty among their people, and my staying increased their stagnation (3). {And dwellings that please you} He says: Homes whose residency you enjoy. {Dearer to you} than migrating for the sake of Allah and His Messenger to Medina. And 'Ahabba' (dearer) is the predicate (khabar) of 'kana' (was). In non-Qur'anic text, it is permissible to raise 'Ahabba' to the nominative case as a subject and predicate, with the subject of 'kana' being implicit within it. Sibawayh recited: When I die, people will be of two types (4): one who rejoices at my misfortune and another who praises what I used to do (5). And he recited: She is the cure for my ailment if I were to obtain her, yet the cure for the ailment from her is not freely given (6). In this verse is evidence for the obligation of loving Allah and His Messenger, and there is no disagreement regarding that among the Ummah, and that it is prioritized over every other beloved thing. The meaning of love for Allah Almighty was previously discussed in "Al ‘Imran" (7).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/896. (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/18. (3) This verse is mentioned in the Diwan of Nusayb ibn Rabah, p. 86, and its compiler mentioned that it might belong to someone else, and in it, it is narrated as: 'sawadi' instead of 'maqami'. (4) In (z) 'sinfayn', which is a narration in the verse. See al-Khizanah 9/73. (5) Al-Kitab 1/71, and I‘rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/208 and the commentary is from him. The verse is by al-Ujayr bin Abdullah al-Saluli as mentioned by Sibawayh, and Abu al-Faraj in al-Aghani 13/71, and al-Baghdadi in al-Khizanah 9/72, and it was mentioned by al-Qali in his Amali 3/116 with the narration 'nisfan', and he said: he meant: 'the matter was that people were two halves'. (6) Al-Kitab 1/71, and Sibawayh attributed it to Hisham bin Uqba, brother of Dhu al-Rumma, and it is in Masari‘ al-Ushshaq 2/190. The evidence in it is that he made an implicit pronoun of the matter and situation in 'laysa', and the sentence after it is in the position of its predicate. Sharh Abyat Sibawayh by al-Sirafi 1/421. (7) 5/90 - 93.

सूरा अत-तौबाह: आयत 24 141

और इसी से है: 'मुआशरा' (मेल-मिलाप), जिसका अर्थ है किसी चीज़ पर इकट्ठा होना (1)। {और वह धन जो तुमने कमाया है} वह कहता है: तुमने इसे मक्का में कमाया था। 'इक्तिराफ़' (अर्जन) का मूल अर्थ किसी चीज़ को उसके स्थान से काटकर दूसरी जगह ले जाना है। {और वह व्यापार जिसमें तुम्हें घाटे का डर है} इब्न अल-मुबारक ने कहा: इसका अर्थ उन बेटियों और बहनों से है जो घर में अविवाहित रह जाती हैं; उन्हें कोई रिश्ता भेजने वाला नहीं मिलता (2)। कवि ने कहा: वे अपने लोगों में गरीबी के कारण अविवाहित रह गईं, और मेरे ठहरने ने उनकी इस स्थिति को और बढ़ा दिया (3)। {और वह घर जो तुम्हें पसंद हैं} वह कहता है: वे घर जहाँ रहना तुम्हें अच्छा लगता है। {तुम्हें अधिक प्रिय हैं} मदीना में अल्लाह और उसके रसूल की खातिर हिजरत करने से अधिक। यहाँ 'अहब्बा' (अधिक प्रिय) 'काना' की खबर है। क़ुरआन के अलावा, 'अहब्बा' को मुब्तदा और खबर के रूप में पेश (रफ़ा) देना जायज़ है, जिसमें 'काना' का इस्म छिपा हुआ हो। सिबवेह ने ये शेर पढ़ा: जब मैं मर जाऊँगा, तो लोग दो श्रेणियों के होंगे (4): एक वह जो मेरी बदकिस्मती पर खुश होगा और दूसरा वह जो मेरे कामों की प्रशंसा करेगा (5)। और पढ़ा: अगर मैं उसे पा लेता, तो वह मेरी बीमारी का इलाज होती, लेकिन उससे बीमारी का इलाज आसानी से उपलब्ध नहीं है (6)। इस आयत में अल्लाह और उसके रसूल से प्यार करने की अनिवार्यता का प्रमाण है, और उम्मत के बीच इस पर कोई मतभेद नहीं है, और यह कि यह प्यार हर प्रिय चीज़ पर प्राथमिकता रखता है। अल्लाह तआला के प्यार का अर्थ पहले "आल इमरान" में बताया जा चुका है (7)।

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/896। (2) इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/18 में उल्लेखित। (3) यह शेर नुसैब बिन रबाह के दीवान पृष्ठ 86 में उल्लेखित है, और इसके संकलनकर्ता ने उल्लेख किया है कि यह किसी और का भी हो सकता है, और इसमें यह 'सवादी' के बजाय 'मक़ामी' के रूप में वर्णित है। (4) (ज़) में 'सिन्फ़ैन' है, जो शेर में एक रिवायत है। देखिए अल-खिज़ानाह 9/73। (5) अल-किताब 1/71, और अल-नहस द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/208। शेर अल-उजैर बिन अब्दुल्लाह अल-सलुली का है जैसा कि सिबवेह ने उल्लेख किया है, और अबू अल-फरज ने अल-अघानी 13/71 में, और अल-बगदादी ने अल-खिज़ानाह 9/72 में, और अल-काली ने अपनी अमाली 3/116 में 'निसफ़ान' के वर्णन के साथ इसका उल्लेख किया है। (6) अल-किताब 1/71, और सिबवेह ने इसे ज़ू अल-रुम्मा के भाई हिशाम बिन उकबा से जोड़ा है, और यह मसारी अल-उशशाक 2/190 में है। इसमें सबूत यह है कि उन्होंने 'लैसा' में विषय के सर्वनाम को

छिपा दिया है, और उसके बाद का वाक्य उसकी खबर के स्थान पर है। शरह अब्यात सिबवेह अल-सीराफ़ी द्वारा 1/421। (7) 5/90 - 93।

سورة التوبہ: آیت 24 141

اور اسی سے ہے: معاشرہ، اور وہ کسی چیز پر جمع ہونا ہے (1)۔ {اور وہ مال جو تم نے کمایا ہے} وہ کہتا ہے: تم نے اسے مکہ میں کمایا تھا۔ 'اقتراف' (کمانے) کی اصل کسی چیز کو اس کی جگہ سے کاٹ کر دوسری جگہ لے جانا ہے۔ {اور وہ تجارت جس کے مندا ہونے کا تمہیں خوف ہے} ابن المبارک نے کہا: اس سے مراد وہ بیٹیاں اور بہنیں ہیں جو گھر میں بیٹھی رہ جائیں؛ انہیں کوئی پیغام دینے والا (رشتہ مانگنے والا) نہ ملے (2)۔ شاعر نے کہا: وہ اپنی قوم میں غربت کی وجہ سے بن بیاہی رہ گئیں، اور میرے ٹھہرنے نے ان کے اس گساد (جمود) میں مزید اضافہ کر دیا (3)۔ {اور وہ مکانات جو تمہیں پسند ہیں} وہ کہتا ہے: وہ گھر جن میں رہنا تمہیں پسند آئے۔ {تمہیں زیادہ محبوب ہیں} مدینہ کی طرف اللہ اور اس کے رسول کی خاطر ہجرت کرنے سے زیادہ۔ اور 'أَحَبَّ' (زیادہ محبوب) 'کان' کی خبر ہے۔ قرآن کے علاوہ 'أَحَبَّ' کو مبتدا اور خبر کے طور پر مرفوع پڑھنا بھی جائز ہے، اور 'کان' کا اسم اس میں پوشیدہ ہوگا۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: جب میں مر جاؤں گا تو لوگ دو قسم کے ہوں گے (4): ایک میری مصیبت پر خوش ہونے والا اور دوسرا میرے کاموں کی تعریف کرنے والا (5)۔ اور پڑھا: اگر میں اسے پا لیتا تو وہی میری بیماری کی شفا ہوتی، لیکن اس کی طرف سے بیماری کا علاج مفت فراہم نہیں ہے (6)۔ آیت میں اللہ اور اس کے رسول سے محبت کے واجب ہونے کی دلیل ہے، اور اس میں امت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، اور یہ کہ یہ محبت ہر محبوب چیز پر مقدم ہے۔ اللہ تعالیٰ کی محبت کا مفہوم پہلے سورہ "آل عمران" میں گزر چکا ہے (7)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 896/2۔ (2) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 18/3 میں ذکر کیا ہے۔ (3) یہ شعر نصیب بن رباح کے دیوان ص 86 میں مذکور ہے اور اس کے جامع نے ذکر کیا

ہے کہ یہ کسی اور کا بھی ہو سکتا ہے، اور اس میں یہ 'سوادی' کی روایت سے ہے، بجائے 'مقامی' کے۔ (4) (ز) میں 'صنفین' ہے، جو کہ شعر میں ایک روایت ہے۔ دیکھئے الخزانہ 73/9۔ (5) الکتاب 71/1، اور نحاس کی اعراب القرآن 208/2۔ یہ شعر العجیر بن عبد اللہ السلولی کا ہے جیسا کہ سیبویہ نے ذکر کیا، اور ابو الفرج نے الاغانی 71/13 میں، اور البغدادی نے الخزانہ 72/9 میں، اور القالی نے اپنی امالی 116/3 میں 'نصفان' کی روایت کے ساتھ اسے ذکر کیا ہے۔ (6) الکتاب 71/1، اور سیبویہ نے اسے ذو الرمہ کے بھائی ہشام بن عقبہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ مصارع العشاق 190/2 میں ہے۔ اس میں شاہد یہ ہے کہ انہوں نے 'لیس' میں ضمیر شان پوشیدہ رکھی، اور اس کے بعد کا جملہ اس کی خبر کے مقام پر ہے۔ شرح ابیات سیبویہ للسیرافی 421/1۔ (7) 90/5 - 93۔

Surah At-Tawbah: Verse 24 142

...and love for His Messenger. "And striving in His cause, then wait" [Surah At-Tawbah: 24]. Its form is a command, and its meaning is a threat (1). He says: Wait "until Allah brings about His command," meaning by fighting and the conquest of Mecca, according to Mujahid. Al-Hasan said: With a punishment sooner or later (2). In His saying: "And striving in His cause" is evidence of the virtue of Jihad, and preferring it (3) over the comfort of the self and its ties to family and wealth. The virtue of Jihad will come at the end of the Surah (4). And what was sufficient regarding the rulings of Hijra (migration) in Surah An-Nisa (5) has passed, praise be to Allah. In the Sahih Hadith: "Verily, Satan sat for the son of Adam in three places. He sat for him on the path of Islam and said: 'Will you leave your religion and the religion of your forefathers?' So he disobeyed him and became Muslim. Then he sat for him on the path of Hijra and said: 'Will you leave your family and your wealth?' So he disobeyed him and migrated. Then he sat for him on the path of Jihad and said: 'You will strive and be killed, then your wife will be married and your wealth will be divided.' So he disobeyed him and strove. Thus, it is a right upon Allah to enter him into Paradise" (6). Al-Nasa'i narrated it from the Hadith of Sabrah bin Abi Fakih, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Verily, Satan..." and he mentioned it (7). Al-Bukhari said (8): Ibn al-Fakih, and he did not mention any disagreement in it. Ibn Abi Adiy said (9): It is said: Ibn al-Fakih and Ibn abi al-Fakih (10).

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/896. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 2/349. (3) In (Z): "and an indication". (4) In the interpretation of verses (120 - 121). (5) 6/506. (6) It is the Hadith of Sabrah bin Fakih, as will be mentioned, and the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/896. (7) Al-Mujtaba 6/21, and it is in Ahmad (15958). (8) In Al-Tarikh al-Kabir 4/187. (9) In (Kh): Ibn Adi. (10) See Al-Jarh wa al-Ta'dil by Ibn Abi Hatim 4/295, and Al-Isti'ab on the margin of Al-Isaba 4/121.

सूरह अत-तौबाह: आयत 24 142

...और उसके रसूल का प्रेम। "और उसके मार्ग में जिहाद करना, तो प्रतीक्षा करो" [सूरह अत-तौबाह: 24]। इसका रूप एक आदेश का है, और इसका अर्थ एक धमकी है (1)। वे कहते हैं: प्रतीक्षा करो "जब तक कि अल्लाह अपना आदेश न ले आए," मुजाहिद के अनुसार, इसका अर्थ है युद्ध और मक्का की विजय। अल-हसन ने कहा: जल्द या देर से मिलने वाली सजा के साथ (2)। उनके इस कथन में: "और उसके मार्ग में जिहाद करना" जिहाद के गुण का प्रमाण है, और इसे स्वयं के आराम और परिवार तथा धन के साथ संबंधों पर प्राथमिकता देना (3)। जिहाद का गुण सूरह के अंत में आएगा (4)। और सूरह अन-निसा (5) में हिजरा (प्रवास) के नियमों के बारे में जो पर्याप्त था, वह बीत चुका है, अल्लाह की प्रशंसा हो। सहीह हदीस में है: "निस्संदेह, शैतान आदम के बेटे के लिए तीन स्थानों पर बैठा। वह उसके लिए इस्लाम के मार्ग पर बैठा और कहा: 'क्या तुम अपना धर्म और अपने पूर्वजों का धर्म छोड़ दोगे?' तो उसने उसकी अवज्ञा की और मुसलमान हो गया। फिर वह हिजरा के मार्ग पर उसके लिए बैठा और कहा: 'क्या तुम अपने परिवार और अपनी संपत्ति को छोड़ दोगे?' तो उसने उसकी अवज्ञा की और प्रवास किया। फिर वह जिहाद के मार्ग पर उसके लिए बैठा और कहा: 'तुम जिहाद करोगे और मारे जाओगे, फिर तुम्हारी पत्नी से निकाह कर लिया जाएगा और तुम्हारी संपत्ति बांट दी जाएगी।' तो उसने उसकी अवज्ञा की और जिहाद किया। इस प्रकार, अल्लाह पर यह हक है कि वह उसे स्वर्ग में प्रवेश कराए" (6)। इसे अन-नसाई ने सबराह बिन अबी फाकिह की हदीस से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "निस्संदेह, शैतान..." और उन्होंने इसका उल्लेख किया (7)। अल-बुखारी ने कहा (8): इब्न अल-फाकिह, और उन्होंने इसमें किसी मतभेद का उल्लेख नहीं किया। इब्न अबी अदी ने कहा (9): कहा जाता है: इब्न अल-फाकिह और इब्न अबी अल-फाकिह (10)।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 2/896। (2) अल-नुकत वा अल-उयुन 2/349। (3) (ज़) में: "और एक संकेत"। (4) आयत (120 - 121) की व्याख्या में। (5) 6/506। (6) यह सबराह बिन फाकिह की हदीस है, जैसा कि आगे आएगा, और चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/896 में है। (7) अल-मुज्तबा 6/21, और यह अहमद (15958) में है। (8) अत-तारीख अल-कबीर 4/187 में। (9) (ख) में: इब्न अदी। (10) देखें अल-जराह वा अत-तादील, इब्न अबी हातिम 4/295 द्वारा, और अल-इसिआब, अल-इसाबा 4/121 के हाशिए पर।

سورة التوبہ: آیت ۲۴ ۱۴۲

اور اس کے رسول کی محبت۔ ﴿وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا﴾ (اور اس کی راہ میں جہاد کرنا، تو انتظار کرو) اس کا صیغہ امر کا ہے، اور اس کا معنی دھمکی ہے(۱)۔ فرماتے ہیں: انتظار کرو ﴿حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِۦ﴾ (یہاں تک کہ اللہ اپنا حکم لے آئے) یعنی قتال اور فتح مکہ کے ساتھ؛ مجاہد سے مروی ہے۔ حسن بصری کہتے ہیں: جلد یا بدیر ملنے والی سزا کے ساتھ(۲)۔ اور ان کے قول: ﴿وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ﴾ میں جہاد کی فضیلت پر دلیل ہے، اور اسے نفس کے آرام اور اہل و مال کے تعلقات پر ترجیح دینے (ایثار) (۳) پر دلیل ہے۔ جہاد کی فضیلت سورہ کے آخر میں آئے گی(۴)۔ اور سورہ "النساء"(۵) میں ہجرت کے احکام میں سے جو کافی تھا وہ گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "بے شک شیطان ابن آدم کے لیے تین راستوں پر بیٹھا، وہ اس کے لیے اسلام کے راستے پر بیٹھا اور کہا: کیا تو اپنا دین اور اپنے آباؤ اجداد کا دین چھوڑ دے گا؟ تو اس نے اس کی نافرمانی کی اور اسلام قبول کر لیا (مسلمان ہو گیا)۔ پھر وہ اس کے لیے ہجرت کے راستے پر بیٹھا اور کہا: کیا تو اپنے اہل و مال کو چھوڑ دے گا؟ تو اس نے اس کی نافرمانی کی اور ہجرت کی۔ پھر وہ اس کے لیے جہاد کے راستے پر بیٹھا اور کہا: تو جہاد کرے گا تو قتل کر دیا جائے گا، پھر تیری بیوی سے نکاح کر لیا جائے گا اور تیرا مال تقسیم کر دیا جائے گا۔ تو اس نے اس کی نافرمانی کی اور جہاد کیا۔ تو اللہ پر یہ حق ہے کہ اسے جنت میں داخل فرمائے"(۶)۔ اور اسے امام نسائی نے سبرہ بن ابی فاکیہ کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک شیطان..." پھر اسے ذکر کیا(۷)۔ امام بخاری نے کہا(۸): ابن الفاکیہ، اور اس میں کسی اختلاف کا ذکر نہیں کیا۔ اور ابن ابی عدی نے کہا(۹): کہا جاتا ہے: ابن الفاکیہ اور ابن ابی الفاکیہ(۱۰)۔

(۱) احکام القرآن از ابن العربی ۲/۸۹۶۔ (۲) النکت والعیون ۲/۳۴۹۔ (۳) (ظ) میں ہے: "واشارة" (اور ایک اشارہ)۔ (۴) آیات (۱۲۰ - ۱۲۱) کی تفسیر کے پاس۔ (۵) ۵۰۶/۶۔ (۶) یہ سبرہ بن فاکیہ کی حدیث ہے، جیسا کہ آگے آئے گا، اور اس کا کلام احکام القرآن از ابن العربی ۲/۸۹۶ میں ہے۔ (۷) المجتبیٰ ۶/۲۱، اور یہ احمد (۱۵۹۵۸) میں ہے۔ (۸) التاریخ الکبیر ۴/۱۸۷ میں۔ (۹) (خ) میں ہے: ابن عدی۔ (۱۰) دیکھئے الجرح والتعدیل از ابن ابی حاتم ۴/۲۹۵، اور الاستیعاب بر حاشیہ الاصابة ۴/۱۲۱۔

143 Surah At-Tawbah: Verses 25 - 27

Allah the Almighty says: {Allah has already given you victory in many battlefields and on the day of Hunayn, when your great numbers pleased you, but they did not avail you at all, and the earth was confined for you despite its vastness; then you turned back, fleeing. (25) Then Allah sent down His tranquility upon His Messenger and upon the believers and sent down soldiers [i.e., angels] whom you did not see and punished those who disbelieved. And that is the recompense of the disbelievers. (26) Then Allah will accept repentance after that from whom He wills; and Allah is Forgiving and Merciful. (27)}

In it are eight issues: The first: His Almighty saying: {Allah has already given you victory in many battlefields}. When the news of the conquest of Mecca reached the Hawazin, Malik bin Auf al-Nadri from the tribe of Bani Nasr bin Mu'awiya collected them (1), and the leadership of the entire army was with him. He brought along with the disbelievers their wealth, livestock, women, and children, claiming that this would protect their souls and strengthen their power in battle (2). They were eight thousand according to the saying of al-Hasan and Mujahid. And it was said: four thousand from Hawazin and Thaqif. Malik bin Auf was over Hawazin, and Kinanah bin 'Abd (3) was over Thaqif, and they camped at Autas (4). And the Messenger of Allah (peace be upon him) sent Abdullah bin Abi Hadrad al-Aslami as a spy, so he came to him and informed him of what he had witnessed from them. So the Messenger of Allah (peace be upon him) determined to head towards them, and he borrowed shields from Safwan bin Umayya bin Khalaf al-Jumahi; it was said: a hundred shields, and it was said: four hundred shields (5).

Footnotes: (1) In the copies: Nasr bin Malik, and what is established is from al-Durar p. 266, and the speech is from it, and al-Isti'ab on the margin of al-Isabah 9/322, and al-Isabah 9/64. (2) Al-Durar p. 266. (3) Tafsir al-Baghawi 2/278, and Kinanah is the son of Abd Yalil, he was the leader of Thaqif in his time, and he died a disbeliever in the land of the Romans. See al-Isabah 8/351. (4) A valley in the land of Hawazin, which is a place near Hunayn. See Mu'jam ma Ista'jam 1/212, and al-Mufhim 6/448. (5) Al-Durar p. 267, and the Hadith of Safwan preceded 6/427.

१४३ सूरह अत-तौबा: आयतें २५ - २७

अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक अल्लाह ने बहुत से स्थानों पर तुम्हारी मदद की है और हुनैन के दिन भी, जब तुम्हारी अधिक संख्या ने तुम्हें खुश कर दिया था, लेकिन वह तुम्हारे किसी काम न आई, और धरती अपनी विशालता के बावजूद तुम पर तंग हो गई, फिर तुम पीठ फेर कर भाग खड़े हुए। (२५) फिर अल्लाह ने अपनी शांति (सकीना) अपने रसूल पर और मोमिनों पर उतारी और ऐसे लश्कर (फरिश्ते) उतारे जिन्हें तुमने नहीं देखा और उन लोगों को दंड दिया जिन्होंने कुफ्र किया। और काफिरों का यही बदला है। (२६) फिर अल्लाह इसके बाद जिसे चाहेगा उसकी तौबा कबूल फरमाएगा; और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (२७)}

इसमें आठ मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक अल्लाह ने बहुत से स्थानों पर तुम्हारी मदद की है}। जब मक्का की फतह की खबर हवाज़िन तक पहुँची, तो बनी नस्र बिन मुआविया के मलिक बिन औफ अल-नज़री ने उन्हें इकट्ठा किया (१), और पूरे लश्कर की कमान उसी के पास थी। वह काफिरों के साथ उनके माल, मवेशी, औरतें और बच्चे भी ले आया, यह दावा करते हुए कि इससे उनके जी घबराएंगे नहीं और लड़ाई में उनकी ताकत बढ़ जाएगी (२)। हसन और मुजाहिद के कौल के अनुसार वे आठ हजार थे। और कहा गया: हवाज़िन और सक़ीफ़ से चार हजार। हवाज़िन पर मलिक बिन औफ़ था, और सक़ीफ़ पर किनाना बिन अब्द (३) था, तो उन्होंने औतास (४) में पड़ाव डाला। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने अब्दुल्लाह बिन अबी हदरद अल-असल्मी को जासूस बनाकर भेजा, तो वे आपके पास आए और उन्हें जो कुछ उन्होंने देखा था उसकी खबर दी। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके पास जाने का इरादा किया, और सफ़वान बिन उमय्या बिन खलफ़ अल-जुमही से ढालें उधार लीं; कहा गया: सौ ढालें। और कहा गया: चार सौ ढालें (५)।

हाशिये (फुटनोट्स): (१) प्रतियों में: नस्र बिन मलिक, और जो साबित है वह अल-दुरर पृ. २६६ से है, और शब्द उसी के हैं, और अल-इस्तीआब अल-इसाबा ९/३२२ के हाशिये पर, और अल-इसाबा ९/६४। (२) अल-दुरर पृ. २६६। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी २/२७८, और किनाना अब्द यालील का बेटा है, वह अपने समय में सक़ीफ़ का सरदार था, और रोम के देश में काफ़िर मरा। देखिए अल-इसाबा ८/३५१। (४) हवाज़िन के घर में एक घाटी, जो हुनैन के पास एक स्थान है। देखिए मुअजम मा इस्तआजम १/२१२, और अल-मुफ़हिम ६/४४८। (५) अल-दुरर पृ. २६७, और सफ़वान की हदीस ६/४२७ में पहले गुज़र चुकी है।

١٤٣ سورہ التوبہ: آیات ٢٥ - ٢٧

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ یقیناً اللہ نے بہت سے مقامات پر تمہاری مدد کی ہے اور حنین کے دن بھی، جب تمہیں اپنی کثرت نے خوش کر دیا تھا، پس وہ تمہارے کچھ کام نہ آئی، اور زمین اپنی وسعت کے باوجود تم پر تنگ ہو گئی، پھر تم پیٹھ پھیر کر بھاگ کھڑے ہوئے۔ (٢٥) پھر اللہ نے اپنی سکینت اپنے رسول پر اور مومنوں پر نازل فرمائی اور ایسے لشکر (فرشتے) نازل کیے جنہیں تم نے نہیں دیکھا اور ان لوگوں کو عذاب دیا جنہوں نے کفر کیا۔ اور کافروں کا یہی بدلہ ہے۔ (٢٦) پھر اللہ اس کے بعد جس پر چاہے گا توبہ قبول فرمائے گا؛ اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے۔ (٢٧) ﴾

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ یقیناً اللہ نے بہت سے مقامات پر تمہاری مدد کی ہے ﴾ جب ہوازن کو فتح مکہ کی خبر پہنچی تو انہیں بنی نصر بن معاویہ کے مالک بن عوف النضری نے جمع کیا (١) ، اور تمام لشکر کی قیادت اسی کے پاس تھی، اور وہ کافروں کے ساتھ ان کے مال، مویشی، عورتیں اور بچے بھی لے آیا، اور اس کا دعویٰ تھا کہ اس سے ان کے دل مضبوط ہوں گے اور لڑائی کے وقت ان کی طاقت بڑھ جائے گی (٢)۔ حسن اور مجاہد کے قول کے مطابق وہ آٹھ ہزار تھے۔ اور کہا گیا: ہوازن اور ثقیف سے چار ہزار تھے۔ ہوازن پر مالک بن عوف تھا، اور ثقیف پر کنانہ بن عبد (٣) تھا، چنانچہ انہوں نے اوطاس (٤) میں پڑاؤ ڈالا۔ اور رسول اللہ ﷺ نے عبداللہ بن ابی حدرد الاسلمی کو جاسوس بنا کر بھیجا، چنانچہ وہ آپ کے پاس آئے اور انہیں ان حالات کی خبر دی جو انہوں نے دیکھے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان کا رخ کرنے کا ارادہ کیا، اور صفوان بن امیہ بن خلف الجمحی سے ڈھالیں مستعار لیں؛ کہا گیا: سو ڈھالیں، اور کہا گیا: چار سو ڈھالیں (٥)۔

حواشی: (١) نسخوں میں ہے: نصر بن مالک، اور جو ثابت ہے وہ الدرر ص ٢٦٦ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے، اور الاستیعاب الاصابہ ٩/٣٢٢ کے حاشیے پر، اور الاصابہ ٩/٦٤۔ (٢) الدرر ص ٢٦٦۔ (٣) تفسیر البغوی ٢/٢٧٨، اور کنانہ عبد یالیل کا بیٹا ہے، وہ اپنے زمانے میں ثقیف کا سردار تھا، اور روم کے ملک میں کافر مرا۔ دیکھیے الاصابہ ٨/٣٥١۔ (٤) ہوازن کے علاقے میں ایک وادی، جو حنین کے قریب ایک جگہ ہے۔ دیکھیے معجم ما استعجم ١/٢١٢، اور المفہم ٦/٤٤٨۔ (٥) الدرر ص ٢٦٧، اور صفوان کی حدیث ٦/٤٢٧ میں گزر چکی ہے۔

144 Surah At-Tawbah: Verses 25 - 27

He borrowed from [Abdullah bin Abi] Rabi'ah al-Makhzumi thirty thousand or forty thousand. When it arrived, he paid it back to him. Then the Prophet ﷺ said to him: "May Allah bless you in your family and your wealth. Verily, the reward for a loan is repayment and praise." Recorded by Ibn Majah in 'As-Sunan' (1).

The Messenger of Allah ﷺ set out with twelve thousand Muslims; ten thousand of them had accompanied him from Medina, and two thousand were from the Muslims of the conquest (of Mecca), who were the 'Tulaqa' (freedmen), in addition to those Bedouins who joined him from Sulaym, Bani Kilab, 'Abs, and Dhubyan. He appointed 'Attab bin Asid over Mecca. During this journey, the ignorant Bedouins saw a green tree. They had a well-known tree in the pre-Islamic period (Jahiliyyah) called 'Dhat Anwat', to which the disbelievers would go on a known day of the year to venerate it. They said: "O Messenger of Allah, make for us a Dhat Anwat as they have a Dhat Anwat." He (peace and blessings be upon him) said: "Allahu Akbar! You have said, by Him in Whose Hand is my soul, just as the people of Moses said: 'Make for us a god as they have gods.' He said, 'Indeed, you are a people behaving ignorantly' [Al-A'raf: 138]. You will surely follow the ways of those before you, inch by inch, cubit by cubit, until even if they entered a lizard's hole, you would enter it" (2).

The Messenger of Allah ﷺ then set out (3) until he reached the valley of Hunayn, which is one of the valleys of Tihamah. The Hawazin tribe had lain in ambush on both sides of the valley; this was in the darkness of early morning. They charged at the Muslims as one man, and the majority of the Muslims fled; no one turned to look at anyone else. The Messenger of Allah ﷺ stood firm, and with him stood Abu Bakr and Umar, and from his household, Ali, al-Abbas, Abu Sufyan bin al-Harith bin Abd al-Muttalib and his son Ja'far, Usamah bin Zayd, and Ayman bin Ubayd—who was Ayman the son of Umm Ayman, killed that day at Hunayn—Rabi'ah bin al-Harith, and al-Fadl bin Abbas. It is said that in place of Ja'far bin Abi Sufyan was Qutham bin al-Abbas. These were ten men (4); for this reason, al-Abbas said:

(1) Under number (2424), and it is with Ahmad (16410), and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/314. What was previously mentioned in brackets is from it. (2) Previously mentioned 7/273. (3) Setting out (An-Nuhud): Departing from a place and rising from it. Al-Lisan (Nahad). (4) Al-Durar pp. 268-269, and the Hadith was recorded by Ahmad (15027) on the authority of Jabir, mentioning nine people in it, and did not mention Ja'far bin Abi Sufyan nor Qutham bin al-Abbas.

१४४ सूरा अत-तौबा: आयत २५ - २७

उन्होंने [अब्दुल्ला बिन अबी] रबिया अल-मखज़ूमी से तीस हज़ार या चालीस हज़ार उधार लिए। जब वह आ गया, तो उन्होंने उन्हें वापस कर दिया। फिर पैगंबर ﷺ ने उनसे कहा: "अल्लाह आपके परिवार और आपकी संपत्ति में बरकत दे। वास्तव में, ऋण का बदला चुकाना और प्रशंसा है।" इसे इब्न माजाह ने 'अस-सुनन' (१) में दर्ज किया है।

अल्लाह के रसूल ﷺ बारह हज़ार मुसलमानों के साथ निकले; उनमें से दस हज़ार उनके साथ मदीना से आए थे, और दो हज़ार मक्का की विजय के मुसलमान थे, जो 'तुलका' (मुक्त किए गए लोग) थे, इसके अलावा सुलैम, बनी किलायब, 'अब्स और ज़ुब्यान के बद्दू भी उनके साथ जुड़ गए। उन्होंने अत्ताब बिन असिद को मक्का पर नियुक्त किया। इसी यात्रा के दौरान, अज्ञानी बद्दुओं ने एक हरा पेड़ देखा। अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में उनका 'ज़ात अनवात' नाम का एक प्रसिद्ध पेड़ था, जिसके पास काफ़िर साल के एक निश्चित दिन उसकी पूजा करने जाते थे। उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, हमारे लिए भी एक 'ज़ात अनवात' बना दें जैसा कि उनके पास एक 'ज़ात अनवात' है।" उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "अल्लाहू अकबर! आपने वही कहा है, जिसकी सत्ता में मेरी जान है, जैसा कि मूसा की कौम ने कहा था: 'हमारे लिए एक ईश्वर बना दो जैसा कि उनके पास ईश्वर हैं।' उन्होंने कहा, 'निश्चय ही, तुम अज्ञानी लोग हो' [अल-अराफ़: १३८]। तुम निश्चय ही अपने से पहले वालों के तरीकों का पालन करोगे, क़दम-दर-क़दम, हाथ-दर-हाथ, यहाँ तक कि अगर वे छिपकली के बिल में भी घुसेंगे, तो तुम भी उसमें घुस जाओगे" (२)।

अल्लाह के रसूल ﷺ फिर निकले (३) यहाँ तक कि वह हुनैन की घाटी में पहुँचे, जो तिहामा की घाटियों में से एक है। हवाज़िन जनजाति घाटी के दोनों ओर घात लगाकर बैठी थी; यह सुबह के अंधेरे में हुआ था। उन्होंने मुसलमानों पर एक आदमी की तरह हमला किया, और मुसलमानों का बहुमत भाग गया; कोई भी पीछे मुड़कर किसी को नहीं देख रहा था। अल्लाह के रसूल ﷺ डटे रहे, और उनके साथ अबू बक्र और उमर, और उनके परिवार से अली, अल-अब्बास, अबू सुफियान बिन अल-हारिस बिन अब्दुल मुत्तलिब और उनका बेटा जाफ़र, उसामा बिन ज़ैद और अयमान बिन उबैद—जो उम्मे अयमान का बेटा अयमान था, उसी दिन हुनैन में मारा गया—रबिया बिन अल-हारिस और अल-फ़ज़ल बिन अब्बास खड़े रहे। कहा जाता है कि जाफ़र बिन अबी सुफियान के स्थान पर कुथम बिन अल-अब्बास थे। ये दस आदमी थे (४); इसी कारण अब्बास ने कहा:

(१) संख्या (२४२४) के तहत, और यह अहमद (१६४१०) के पास है, और अन-नसाई की अल-मुज्तबा ७/३१४ में है। जो पहले कोष्ठक में उल्लेख किया गया था वह उसी से है। (२) पहले उल्लेख किया गया ७/२७३। (३) प्रस्थान (अल-नूहूद): किसी स्थान से निकलना और वहां से उठना। अल-लिसान (नहद)। (४) अल-दुरर पृष्ठ २६८-२६९, और हदीस को अहमद (१५०२७) ने जाबिर के अधिकार पर दर्ज किया है, जिसमें नौ लोगों का उल्लेख किया गया है, और जाफ़र बिन अबी सुफियान और न ही कुथम बिन अल-अब्बास का उल्लेख किया गया है।

۱۴۴ سورة التوبہ: آیات ۲۵ - ۲۷

انہوں نے [عبداللہ بن ابی] ربیعہ المخزومی سے تیس ہزار یا چالیس ہزار ادھار لیے۔ جب وہ مال آگیا تو آپ ﷺ نے انہیں وہ واپس کر دیا۔ پھر نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "اللہ تمہارے اہل و عیال اور تمہارے مال میں برکت دے، قرض کا بدلہ تو صرف ادائیگی اور شکر گزاری ہے۔" اسے ابن ماجہ نے 'السنن' (۱) میں روایت کیا ہے۔

اور رسول اللہ ﷺ بارہ ہزار مسلمانوں کے ساتھ روانہ ہوئے؛ ان میں سے دس ہزار وہ تھے جو آپ کے ساتھ مدینہ سے آئے تھے، اور دو ہزار فتح مکہ کے موقع پر اسلام لانے والے تھے، جو 'طلقاء' (آزاد کردہ لوگ) تھے، ان بدوؤں کے علاوہ جو آپ کے ساتھ مل گئے تھے جن کا تعلق بنو سلیم، بنو کلاب، عبس اور ذبیان سے تھا۔ آپ ﷺ نے عتاب بن اسید کو مکہ کا گورنر مقرر فرمایا۔ اس سفر کے دوران، نادان بدوؤں نے ایک سرسبز درخت دیکھا، جاہلیت کے دور میں ان کا ایک مشہور درخت تھا جسے 'ذات انواط' کہا جاتا تھا، کفار سال کے ایک مقررہ دن اس کی طرف جاتے اور اس کی تعظیم کرتے تھے۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہمارے لیے بھی ایک 'ذات انواط' مقرر فرما دیں جیسے ان کا ایک 'ذات انواط' ہے۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ اکبر! تم نے وہی بات کہی ہے، اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، جیسی موسیٰ کی قوم نے کہی تھی: 'ہمارے لیے بھی ویسا ہی معبود بنا دے جیسے ان کے معبود ہیں۔' انہوں نے (موسیٰ علیہ السلام نے) کہا، 'بے شک تم نادان لوگ ہو' [الاعراف: ۱۳۸]۔ تم ضرور اپنے سے پہلے والوں کے طریقوں کی پیروی کرو گے، بال برابر بال کے برابر، یہاں تک کہ اگر وہ کسی گوہ (چھپکلی کی قسم کا جانور) کے سوراخ میں داخل ہوئے ہوں گے تو تم بھی اس میں داخل ہو جاؤ گے" (۲)۔

پس رسول اللہ ﷺ روانہ ہوئے (۳) یہاں تک کہ وادی حنین پہنچے، جو تہامہ کی وادیوں میں سے ایک ہے۔ قبیلہ ہوازن وادی کے دونوں کناروں پر گھات لگائے بیٹھا تھا؛ یہ صبح کے اندھیرے کا وقت تھا، انہوں نے مسلمانوں پر یکبارگی حملہ کر دیا، جس سے مسلمانوں کی اکثریت بھاگ کھڑی ہوئی؛ کوئی کسی کی طرف مڑ کر نہیں دیکھ رہا تھا۔ مگر رسول اللہ ﷺ ثابت قدم رہے، اور آپ کے ساتھ ابوبکر اور عمر، اور آپ کے اہل بیت میں سے علی، عباس، ابوسفیان بن حارث بن عبدالمطلب اور ان کا بیٹا جعفر، اسامہ بن زید، اور ایمن بن عبید—جو ام ایمن کے بیٹے ایمن تھے اور اسی دن حنین میں شہید ہوئے—ربیعہ بن حارث، اور فضل بن عباس ثابت قدم رہے۔ اور کہا گیا ہے کہ جعفر بن ابی سفیان کی جگہ قثم بن عباس تھے، پس یہ دس آدمی تھے (۴)؛ اسی لیے عباس نے کہا:

(۱) نمبر (۲۴۲۴)، اور یہ احمد (۱۶۴۱۰) کے پاس ہے، اور نسائی کی المجتبی ۷/۳۱۴ میں ہے۔ بریکٹ میں دیا گیا حصہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (۲) سابقہ حوالہ ۷/۲۷۳۔ (۳) النهوض: کسی جگہ سے نکلنا اور وہاں سے اٹھنا۔ اللسان (نہض)۔ (۴) الدرر ص ۲۶۸ - ۲۶۹، اور حدیث کو احمد نے (۱۵۰۲۷) جابر سے روایت کیا ہے، اس میں نو کا ذکر کیا ہے، اور جعفر بن ابی سفیان اور نہ ہی قثم بن عباس کا ذکر کیا ہے۔

Surat At-Tawbah: Verses 25 - 27 145

Nine of us supported the Messenger of Allah in the war, while those who fled had already fled (1) and dispersed. And our tenth met death with his own soul, not feeling pain for what touched him for the sake of Allah (2). Umm Sulaym remained steadfast among those who stood firm, girded, holding a camel for Abu Talha with a dagger in her hand (3). Neither the Messenger of Allah ﷺ nor any of these people were defeated. The Messenger of Allah ﷺ was on his white mule, whose name was Duldul (4).

In "Sahih" Muslim (5), from Kathir bin Abbas bin Abd al-Muttalib from his father al-Abbas, who said (6): "I was holding the bridle of the Messenger of Allah's ﷺ mule, restraining it so it wouldn't speed up, and Abu Sufyan was holding the stirrup of the Messenger of Allah ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said: 'O Abbas; call out to the companions of the Samurah [tree]' (7)." Abbas said—and he was a man with a loud voice, and it is narrated that because of the strength of his voice, one day an alarm was raised in Mecca and he shouted 'Waa sabahaahu!' (a morning cry of danger), and every pregnant woman who heard his voice dropped her fetus (8)—so I said at the top of my voice: "Where are the companions of the Samurah?" He said: By Allah, it was as if their turning back when they heard my voice was like the turning of cows toward their young. They said: "Labbaik, labbaik (at your service)!" He said: "Then they and the infidels fought... the hadith." In it, he said: "Then the Messenger of Allah ﷺ took some pebbles and threw them at the faces of the infidels, then said: 'They are defeated, by the Lord of Muhammad!'" He said: "I went to look, and the fighting was still as intense as I saw it. Then, by Allah, no sooner had he thrown the pebbles at them than I saw their power weakened and their situation turning back in retreat."

(1) In the manuscripts: "from them", and the established text is from the sources. (2) Al-Isti'ab 6/8, Usd al-Ghabah 1/189, and the first verse is in Al-Umdah by Ibn Rashiq p. 36. In the sources it appears as "seven" instead of "nine", and "our eighth" instead of "our tenth". (3) Narrated by Ahmad (12977), and Muslim (1809) in the news of Hawazin at length from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (4) Al-Durar p. 269. (5) No. (1775), and it is with Ahmad (1775). (6) In the manuscripts: "In Sahih Muslim from Anas, Abbas said", and the established text is from the sources. (7) The Samurah: It is the tree of Ridwan under which his companions pledged allegiance to him at Hudaybiyyah, and they had pledged not to flee. Al-Mufhim 3/615. (8) His saying: "And it is narrated from the strength of his voice..." up to this point is a digression by the author, and is not from the mentioned hadith.

सूरह अत-तौबाह: आयत 25 - 27 145

युद्ध में हममें से नौ लोगों ने अल्लाह के रसूल का साथ दिया, जबकि जो भाग गए थे वे पहले ही भाग चुके थे (1) और तितर-बितर हो गए थे। और हमारे दसवें साथी ने स्वयं मृत्यु का सामना किया, अल्लाह के मार्ग में उन्हें जो कुछ भी पहुँचा उसके लिए वे कोई दर्द महसूस नहीं कर रहे थे (2)। उम्म सुलैयम अडिग रहने वालों में शामिल थीं, उन्होंने खुद को तैयार कर रखा था और अबू तल्हा के लिए एक ऊँट को पकड़े हुए थीं और उनके हाथ में खंजर था (3)। अल्लाह के रसूल ﷺ और इनमें से कोई भी पराजित नहीं हुआ। अल्लाह के रसूल ﷺ अपने सफेद खच्चर पर सवार थे, जिसका नाम दुलदुल (4) था।

"सहीह" मुस्लिम (5) में कसीर बिन अब्बास बिन अब्द अल-मुत्तलिब से उनके पिता अल-अब्बास के हवाले से वर्णित है, उन्होंने कहा (6): "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के खच्चर की लगाम पकड़े हुए था, उसे रोक रहा था ताकि वह तेज़ न चले, और अबू सुफ़यान अल्लाह के रसूल ﷺ के रकाब को पकड़े हुए थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: 'हे अब्बास; समुरह (पेड़) के साथियों को पुकारो' (7)।" अब्बास ने कहा—और वह बहुत ऊँची आवाज़ वाले व्यक्ति थे, और उनकी आवाज़ की ताकत के बारे में बताया जाता है कि एक दिन मक्का पर हमला हुआ तो उन्होंने चिल्लाकर कहा 'वा सबहाहु!' (खतरे की पुकार), और जिस गर्भवती महिला ने उनकी आवाज़ सुनी, उसका गर्भ गिर गया (8)—तो मैंने अपनी पूरी ताकत से चिल्लाकर कहा: "समुरह के साथी कहाँ हैं?" उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, मेरी आवाज़ सुनकर उनका मुड़ना ऐसा था जैसे गायों का अपने बछड़ों की ओर मुड़ना। उन्होंने कहा: "लब्बैक, लब्बैक (मैं हाज़िर हूँ)!" उन्होंने कहा: "फिर वे और काफ़िर आपस में लड़े... हदीस के अंत तक।" इसमें उन्होंने कहा: "फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुछ कंकड़ लिए और उन्हें काफ़िरों के चेहरों पर फेंका, फिर कहा: 'मुहम्मद के रब की कसम, वे हार गए!'।" उन्होंने कहा: "मैं देखने गया, और लड़ाई वैसी ही तीव्र थी जैसी मैंने पहले देखी थी। फिर, अल्लाह की कसम, जैसे ही उन्होंने उन पर कंकड़ फेंके, मैंने देखा कि उनकी शक्ति क्षीण हो गई और उनकी स्थिति पीछे हटने वाली हो गई।"

(1) प्रतियों में: "उनमें से", और प्रमाणित पाठ स्रोतों से है। (2) अल-इस्ती'आब 8/6, उस्द अल-गाबा 1/189, और पहला पद्य इब्न रशीक की अल-उमदा पृष्ठ 36 में है। स्रोतों में यह "नौ" के बजाय "सात" और "दसवें" के बजाय "आठवें" के रूप में आया है। (3) इसे अहमद (12977) और मुस्लिम (1809) ने हवासिन की खबर में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। (4) अल-

दुरर पृष्ठ 269। (5) संख्या (1775), और यह अहमद के पास (1775) है। (6) प्रतियों में: "सहीह मुस्लिम में अनस से, अब्बास ने कहा", और प्रमाणित पाठ स्रोतों से है। (7) समुरह: यह रिज़वान का पेड़ है जिसके नीचे हुदैबिया में उनके साथियों ने उनसे बैअत-ए-रिज़वान की थी, और उन्होंने न भागने का संकल्प लिया था। अल-मुफहीम 3/615। (8) उनका कहना: "और उनकी आवाज़ की ताकत से यह वर्णित है..." यहाँ तक लेखक का एक विषयांतर है, और यह उल्लेखित हदीस का हिस्सा नहीं है।

سورة التوبہ: آیات ۲۵ - ۲۷ ۱۴۵

ہم میں سے نو لوگوں نے جنگ میں اللہ کے رسول کی نصرت کی، جبکہ جو بھاگنے والے تھے وہ بھاگ چکے تھے (۱) اور منتشر ہو چکے تھے۔ اور ہمارے دسویں نے اپنی جان دے کر موت کا سامنا کیا، اللہ کی راہ میں جو تکلیف انہیں پہنچی اس پر وہ درد محسوس نہیں کر رہے تھے (۲)۔ ام سلیم ثابت قدم رہنے والوں میں شامل رہیں، وہ کمر بستہ تھیں اور ابو طلحہ کا اونٹ پکڑے ہوئے تھیں جبکہ ان کے ہاتھ میں خنجر تھا (۳)۔ نہ اللہ کے رسول ﷺ اور نہ ہی ان میں سے کوئی شکست خوردہ ہوا، اور اللہ کے رسول ﷺ اپنے سفید خچر پر سوار تھے جس کا نام 'دلدل' تھا (٤)۔

اور "صحیح" مسلم (٥) میں کثیر بن عباس بن عبد المطلب سے مروی ہے، وہ اپنے والد عباس سے روایت کرتے ہیں، انہوں نے کہا (٦): "میں اللہ کے رسول ﷺ کے خچر کی لگام پکڑے ہوئے تھا، اسے روک رہا تھا کہ وہ تیز نہ چلے، اور ابو سفیان اللہ کے رسول ﷺ کے رکاب کو پکڑے ہوئے تھے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: 'اے عباس؛ اصحابِ سمرہ (درخت والے) کو پکارو' (۷)۔" عباس نے کہا—اور وہ بلند آواز والے آدمی تھے، اور ان کی آواز کی شدت کے بارے میں مروی ہے کہ ایک دن مکہ پر حملہ ہوا تو انہوں نے پکارا: 'وا صباحاہ!'، تو جس حاملہ عورت نے ان کی آواز سنی اس کا حمل گر گیا (۸)—تو میں نے اپنی پوری آواز سے پکارا: "اصحابِ سمرہ کہاں ہیں؟" انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، میری آواز سن کر ان کا پلٹنا ایسا تھا جیسے گائے کا اپنے بچوں کی طرف پلٹنا۔ انہوں نے کہا: "لبیک، لبیک"۔ انہوں نے کہا: "پھر وہ اور کفار آپس میں لڑے... حدیث۔" اس میں انہوں نے کہا: "پھر اللہ کے رسول ﷺ نے کچھ کنکریاں لیں اور انہیں کفار کے چہروں پر مارا، پھر فرمایا: 'ربِ محمد کی قسم، وہ شکست کھا گئے'۔" انہوں نے کہا: "میں دیکھنے گیا تو لڑائی ویسی ہی تھی جیسی میں نے پہلے دیکھی تھی۔ پھر، اللہ کی قسم، جوں ہی آپ

ﷺ نے ان پر کنکریاں ماریں، میں نے دیکھا کہ ان کی طاقت کمزور پڑ گئی اور ان کا معاملہ پسپائی کی طرف مائل ہو گیا۔"

(١) نسخوں میں: "ان میں سے"، اور متن میں جو ہے وہ مصادر سے ثابت ہے۔ (٢) الاستیعاب ٨/٦ ، اور اسد الغابہ ١٨٩/١ ، اور پہلا شعر ابن رشیق کی العمدہ صفحہ ٣٦ میں ہے۔ مصادر میں "نو" کی جگہ "سات" اور "دسویں" کی جگہ "آٹھویں" آیا ہے۔ (٣) اسے احمد (١٢٩٧٧) اور مسلم (١٨٠٩) نے ہوازن کی خبر میں طویل طور پر حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) الدرر ص ٢٦٩ . (٥) نمبر (١٧٧٥)، اور یہ احمد کے پاس بھی (١٧٧٥) ہے۔ (٦) نسخوں میں: "اور صحیح مسلم میں انس سے مروی ہے کہ عباس نے کہا"، اور متن میں جو ہے وہ مصادر سے ثابت ہے۔ (٧) السمرہ: یہ وہ شجرِ رضوان ہے جس کے نیچے حدیبیہ میں آپ کے صحابہ نے بیعتِ رضوان کی تھی، اور انہوں نے اس بات پر بیعت کی تھی کہ وہ نہیں بھاگیں گے۔ المفہم ٣/ ٦١٥ . (٨) ان کا قول: "اور ان کی آواز کی شدت سے مروی ہے کہ..." یہاں تک مصنف کا استطراد (ضمنی بات) ہے، یہ مذکورہ حدیث کا حصہ نہیں ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 25 - 27 146

Abu 'Umar (1) said: We have related from several perspectives regarding some of those who embraced Islam from among the polytheists who witnessed Hunayn, that he said—when asked about the day of Hunayn: We met the Muslims, and it was not long before we defeated them and pursued them, until we reached a man riding a white mule. When he saw us, he rebuked us sharply and scolded us, and he took a handful of pebbles and dust in his palm, threw it, and said: "May these faces be deformed" (2). Not an eye remained but that some of it entered it, and we could not stop ourselves from turning back on our heels.

Sa'id bin Jubayr said: A man from the polytheists on the day of Hunayn told us: When we met with the companions of the Messenger of Allah (ﷺ), they did not stand before us for the time it takes to milk a sheep, until we reached the owner of the grey mule —meaning the Messenger of Allah (ﷺ)—we were met by men with white, handsome faces, and they said to us: "May these faces be deformed, go back," so we retreated and they rode upon our shoulders, and it was them. Meaning the angels (3).

I say: And there is no contradiction (4); for it is possible that "May these faces be deformed" was from the saying of the Prophet (ﷺ) and from the saying of the angels together, and it indicates that the angels fought on the day of Hunayn. Allah knows best.

Ali killed forty men by his own hand on the day of Hunayn. And the Messenger of Allah (ﷺ) took four thousand captives. It is said: six thousand, and twelve thousand camels besides what is not known of the spoils.

The second point: The scholars said: In this expedition, the Prophet (ﷺ) said: "Whoever kills a slain person for which he has proof, then for him is his spoil (salab)." This has already been explained in Surah al-Anfal (5). Ibn al-Arabi said: For this subtle point and others, the legalists included this verse among the rulings.

---

(1) In Al-Durar, p. 270. (2) A statement whose meaning is a supplication, i.e., "O Allah, disfigure their faces," or it is information about the disfigurement that befell them during killing, captivity, and revenge. Al-Mufhim 3/617. (3) Narrated by al-Tabari 11/393 and 395, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 5/143 from Abd al-Rahman bin Umm Barthun (who is Abd al-Rahman bin Adam al-Basri) who said: A man who was among the polytheists on the day of Hunayn told me..., and we did not find it from Sa'id bin Jubayr. And his saying: "milking a sheep," meaning: the time of milking

a sheep. Al-Nihayah (Halab). (4) This statement was mentioned by Ibn Ishaq as in the Prophetic Biography by Ibn Hisham 2/488, and narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/270 and al-Tabari 11/391. (5) Pp. 12-13 and 15 of this volume.

सूरह अत-तौबाह: आयतें 25 - 27 146

अबू उमर (1) ने कहा: हमने कई सूत्रों से उन लोगों के बारे में सुना है जिन्होंने हुनैन में मौजूद मुशरिकों में से इस्लाम अपनाया था, कि उन्होंने कहा - जब उनसे हुनैन के दिन के बारे में पूछा गया -: हम मुसलमानों से मिले, और ज्यादा समय नहीं बीता कि हमने उन्हें हरा दिया और उनका पीछा किया, यहाँ तक कि हम एक सफेद खच्चर पर सवार एक आदमी तक पहुँच गए। जब उन्होंने हमें देखा, तो उन्होंने हमें डांटा और फटकारा, और अपनी हथेली में कंकड़ और धूल ली, उसे फेंका और कहा: "चेहरे बिगड़ जाएँ' (2)। कोई आँख ऐसी नहीं बची जिसमें उसका कुछ हिस्सा न गया हो, और हम खुद को अपनी एड़ी के बल वापस लौटने से नहीं रोक सके।

सईद बिन जुबैर ने कहा: हुनैन के दिन मुशरिकों में से एक आदमी ने हमसे कहा: जब हम अल्लाह के रसूल (ﷺ) के साथियों से मिले, तो वे हमारे सामने एक भेड़ दुहने के समय के बराबर भी नहीं टिके, यहाँ तक कि जब हम धूसर (सफेद और काले मिश्रित) खच्चर के मालिक - यानी अल्लाह के रसूल (ﷺ) - तक पहुँचे, तो हमें सफेद, सुंदर चेहरे वाले पुरुष मिले, और उन्होंने हमसे कहा: "चेहरे बिगड़ जाएँ, वापस जाओ," तो हम पीछे हट गए और वे हमारे कंधों पर सवार हो गए, और वे ही थे। यानी फरिश्ते (3)।

मैंने कहा: और इसमें कोई विरोधाभास नहीं है (4); क्योंकि यह संभव है कि "चेहरे बिगड़ जाएँ' कहना नबी (ﷺ) और फरिश्तों दोनों की ओर से हो, और यह इस बात का प्रमाण है कि हुनैन के दिन फरिश्तों ने युद्ध किया था। अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अली ने हुनैन के दिन अपने हाथों से चालीस आदमियों को मारा। और अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने चार हजार लोगों को बंदी बनाया। कहा जाता है: छह हजार, और बारह हजार ऊंटों के अलावा वह सब जो गनीमत (युद्ध के माल) में से ज्ञात नहीं है।

दूसरा बिंदु: विद्वानों ने कहा: इस युद्ध में नबी (ﷺ) ने फरमाया: "जो किसी को मार दे और उसके पास इसका प्रमाण हो, तो उसका सामान (सलब) उसी का है।" और इसका वर्णन 'अनफाल' में हो चुका है (5)। इब्न अल-अरबी ने कहा: इसी सूक्ष्म बिंदु और अन्य कारणों से विधिवेत्ताओं ने इस आयत को कानूनी फैसलों (अहकाम) में शामिल किया है।

(1) अल-दुरर, पृष्ठ 270 में। (2) ऐसी बात जिसका अर्थ दुआ है, यानी: ऐ अल्लाह, उनके चेहरों को कुरूप कर दे, या यह उस कुरूपता के बारे में जानकारी है जो हत्या, कैद और प्रतिशोध के समय उन पर आई थी। अल-मुफहिम 3/617। (3) इसे अल-तबरी 11/393 और 395 ने निकाला है, और अल-बैहकी ने दलाइल अल-नुबुवह 5/143 में अब्द अल-रहमान बिन उम्म बरथुन (जो अब्द अल-रहमान बिन आदम अल-बसरी हैं) से, उन्होंने कहा: हुनैन के दिन मुशरिकों में से एक व्यक्ति ने मुझे बताया..., और हमें सईद बिन जुबैर से यह नहीं मिला। और उनका कहना: "भेड़ दुहना", यानी: भेड़ दुहने का समय। अल-निहाया (हलब)। (4) इब्न इशाक ने इस बात का उल्लेख किया है जैसा कि इब्न हिशाम की सीरत अल-नबविय्या 2/488 में है, और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़्सीर 2/270 और अल-तबरी 11/391 में इसे निकाला है। (5) इस खंड के पृष्ठ 12-13 और 15।

سورة التوبہ: آیات ۲۵ - ۲۷ ۱۴۶

ابو عمر (۱) نے کہا: ہم نے کئی سندوں سے ان مشرکین میں سے بعض کے بارے میں روایت کی ہے جو حنین میں موجود تھے اور بعد میں مسلمان ہو گئے، کہ انہوں نے کہا - جب ان سے یومِ حنین کے بارے میں پوچھا گیا -: ہمارا مسلمانوں سے سامنا ہوا، تو تھوڑی ہی دیر گزری تھی کہ ہم نے انہیں شکست دے دی اور ان کا پیچھا کیا، یہاں تک کہ ہم ایک سفید خچر پر سوار ایک شخص تک پہنچ گئے۔ جب انہوں نے ہمیں دیکھا تو ہمیں زور سے ڈانٹا اور جھڑکا، اور اپنی مٹھی میں کنکریاں اور مٹی لی، اسے پھینکا اور فرمایا: «شاہت الوجوہ» (چہرے بگڑ جائیں) (۲)۔ تو کوئی آنکھ ایسی باقی نہ رہی جس میں وہ (گرد و غبار) نہ گیا ہو، اور ہم خود پر قابو نہ رکھ سکے اور الٹے قدموں لوٹ گئے۔

اور سعید بن جبیر نے کہا: یومِ حنین کے دن مشرکین میں سے ایک شخص نے ہمیں بتایا: جب ہمارا سامنا رسول اللہ ﷺ کے صحابہ سے ہوا، تو وہ ہمارے سامنے بکری دوہنے کے وقفے کے برابر بھی نہ ٹھہرے، یہاں تک کہ جب ہم شہباء (سفید و سیاہ مائل) خچر والے صاحب - یعنی رسول اللہ ﷺ - کے پاس پہنچے، تو ہمیں سفید، خوبصورت چہروں والے مرد ملے، جنہوں نے ہم سے کہا: "چہرے بگڑ جائیں، واپس جاؤ،" تو ہم لوٹ گئے اور وہ ہمارے کندھوں پر سوار ہو گئے، اور وہ وہی تھے۔ یعنی فرشتے (۳)۔

میں کہتا ہوں: اور اس میں کوئی تضاد نہیں (۴)؛ کیونکہ یہ احتمال ہے کہ «شاہت الوجوہ» رسول اللہ ﷺ کا قول بھی ہو اور فرشتوں کا قول بھی، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ فرشتوں نے یومِ حنین کو جنگ کی تھی۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور علیؓ نے یومِ حنین کو اپنے ہاتھ سے چالیس آدمیوں کو قتل کیا۔ اور رسول اللہ ﷺ نے چار ہزار قیدی بنائے۔ اور کہا گیا: چھ ہزار، اور بارہ ہزار اونٹ اس کے علاوہ جو مالِ غنیمت میں سے معلوم نہیں۔

دوسرا نکتہ: علماء نے کہا: اس غزوے میں نبی ﷺ نے فرمایا: «جس نے کسی کو قتل کیا اور اس کے پاس اس پر گواہ ہے، تو اس کا سامان (سلب) اسی کا ہے»۔ اور سورہ "انفال" میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (۵)۔ ابن العربی نے کہا: اسی نکتے اور دیگر وجوہات کی بنا پر فقہاء نے اس آیت کو احکام میں شامل کیا ہے۔

---

(۱) الدرر ص ۲۷۰ میں۔ (۲) ایسی بات جس کا مطلب دعا ہے، یعنی: اے اللہ، ان کے چہروں کو بدصورت کر دے، یا یہ ان کی اس بدصورتی کے بارے میں خبر ہے جو قتل، قید اور انتقام کے وقت ان پر طاری ہوئی۔ المفہم ۶۱۷/۳۔ (۳) اسے طبری ۳۹۳/۱۱ اور ۳۹۵ نے، اور بیہقی نے دلائل النبوۃ ۱۴۳/۵ میں عبد الرحمن بن ام برثن (جو عبد الرحمن بن آدم بصری ہیں) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے ایک شخص نے بیان کیا جو یومِ حنین کو مشرکین میں شامل تھا...، اور ہمیں سعید بن جبیر سے یہ نہیں ملی۔ اور ان کا قول: "حلب شاہ"، یعنی: بکری دوہنے کا وقت۔ النہایہ (حلب)۔ (۴) ابن اسحاق نے یہ قول ذکر کیا ہے جیسا کہ ابن ہشام کی سیرت نبویہ ۴۸۸/۲ میں ہے، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲۷۰/۲ اور طبری ۳۹۱/۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اس جلد کے صفحات ۱۲-۱۳ اور ۱۵۔

147 Surah At-Tawbah: Verses 25 - 27

I said: This also implies the permissibility of borrowing weapons, and the permissibility of benefiting from what is borrowed if it is used for what is customary for such things to be borrowed for, and the permissibility of the Imam borrowing money when there is a need for that and returning it to its owner. Safwan's hadith is a principle in this chapter(1). In this campaign, the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered that a pregnant woman should not be approached [sexually] until she gives birth, nor a non-pregnant woman until she has had one menstruation. This indicates that captivity severs the [marriage] bond. This has already been fully explained in Surah An-Nisa(2). In Malik's hadith, Safwan went out with the Messenger of Allah (peace be upon him) while he was a disbeliever, witnessing Hunayn and At-Ta'if while his wife was a Muslim. The hadith(3). Malik said: That was not by the command of the Messenger of Allah (peace be upon him), and I do not think that the polytheists should be sought for help against the polytheists unless they are servants or sailors(4). Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, Ath-Thawri, and Al-Awza'i said: There is no harm in that if the rule of Islam is predominant, but seeking their help is disliked if the rule of polytheism is apparent(5). The statement regarding giving them a share [of booty] was previously mentioned in "Al-Anfal"(6). Third: His Almighty's saying: {and on the day of Hunayn} "Hunayn": a valley between Makkah and At-Ta'if, and it was declined [grammatically as triptote] because it is a masculine name(7), and this is the language of the Quran. Some Arabs do not decline it [as diptote]; they consider it a name for a place(8), and recited:

---

(1) Previously mentioned 6/427. (2) 6/201. (3) Al-Muwatta 2/543 - 544. (4) An-Nawaty: The sailor who steers the ship in the sea. Al-Nihaya (nwt). (5) Al-Tamhid 12/35 - 36. (6) Page 29 of this part. (7) Al-Farra said in Ma'ani al-Quran 1/429: If you name water, a valley, or a mountain with a masculine name that has no cause [for being diptote], you make it fully declined, such as: Hunayn, Badr, Uhud, Thubayr, Hira, Dabiq, and Wasit. (8) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/209, and see Ma'ani al-Quran by Al-Farra 1/429.

147 सूरा अत-तौबा: आयतें 25 - 27

मैंने कहा: इसमें हथियारों को उधार लेने की अनुमति, और उधार ली गई चीज़ से लाभ उठाने की अनुमति भी है, यदि उसका उपयोग वैसा ही हो जैसा कि ऐसी चीज़ों के लिए प्रथागत है, और ज़रूरत पड़ने पर इमाम के लिए पैसे उधार लेने और उसे उसके मालिक को वापस करने की अनुमति है। सफ़वान की हदीस इस अध्याय का मूल है(1)। इस युद्ध में, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने आदेश दिया कि गर्भवती महिला के साथ तब तक संबंध न बनाया जाए जब तक कि वह जन्म न दे दे, और न ही गैर-गर्भवती महिला के साथ जब तक कि उसे एक बार मासिक धर्म न हो जाए। यह दर्शाता है कि दासता [विवाह] बंधन को समाप्त कर देती है। इसका विवरण सूरा अन-निसा में विस्तार से दिया जा चुका है(2)। मालिक की हदीस में है कि सफ़वान अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ निकले थे जबकि वे काफ़िर थे, और वे हुनैन और ताएिफ़ में मौजूद थे जबकि उनकी पत्नी मुसलमान थीं। हदीस(3)। मालिक ने कहा: वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के आदेश से नहीं था, और मैं नहीं समझता कि मुशरिकों के खिलाफ मुशरिकों से मदद मांगी जानी चाहिए जब तक कि वे सेवक या नाविक(4) न हों। अबू हनीफ़ा, शाफ़ई, थौरी और औज़ाई ने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है यदि इस्लाम का शासन प्रबल हो, लेकिन उनसे मदद मांगना तब नापसंद है जब शिर्क का शासन प्रकट हो(5)। "अल-अनफ़ाल" में उन्हें हिस्सा देने के बारे में बात पहले ही की जा चुकी है(6)। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और हुनैन के दिन} "हुनैन": मक्का और ताएिफ़ के बीच एक घाटी है, और इसे व्याकरणिक रूप से पूर्ण रूप से विभक्ति युक्त (तन्सरीफ़) रखा गया है क्योंकि यह एक पुल्लिंग नाम है(7), और यह कुरान की भाषा है। कुछ अरब इसे विभक्ति युक्त नहीं करते हैं; वे इसे एक स्थान का नाम मानते हैं(8), और उन्होंने काव्य पढ़ा:

---

(1) पहले उल्लेखित 6/427। (2) 6/201। (3) अल-मुवत्ता 2/543 - 544। (4) अन-नवाती: नाविक जो समुद्र में जहाज चलाता है। अल-निहाया (नवत)। (5) अल-तमहीद 12/35 - 36। (6) इस भाग का पृष्ठ 29। (7) अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 1/429 में कहा है: यदि आप पानी, घाटी या पहाड़ का नाम पुल्लिंग नाम पर रखते हैं जिसमें [अपूर्ण विभक्ति का] कोई कारण नहीं है, तो आप उसे पूर्ण रूप से विभक्ति युक्त करेंगे, जैसे: हुनैन, बद्र, उहुद, थुबैर, हिरा, दाबिक और वासित। (8) अन-नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/209, और देखें अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/429।

147 سورة التوبہ: آیات 25 - 27

میں نے کہا: اس میں اسلحہ ادھار لینے کے جواز، اور ادھار لی گئی چیز سے فائدہ اٹھانے کے جواز کا بھی ذکر ہے بشرطیکہ وہ اسی مقصد کے لیے ہو جس کے لیے ایسی چیزیں ادھار لی جاتی ہیں، اور ضرورت پڑنے پر امام کے لیے رقم ادھار لینے اور اسے اس کے مالک کو واپس کرنے کا جواز ہے۔ صفوان کی حدیث اس باب میں اصل ہے(1)۔ اس غزوے میں رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا کہ کسی حاملہ عورت سے اس وقت تک جماع نہ کیا جائے جب تک کہ وہ بچہ نہ جن دے، اور نہ ہی غیر حاملہ عورت سے جب تک کہ اسے ایک بار حیض نہ آ جائے۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ قید (لونڈی بنانا) نکاح کو ختم کر دیتی ہے۔ اس کی تفصیل سورۃ النساء میں مکمل طور پر گزر چکی ہے(2)۔ مالک کی حدیث میں ہے کہ صفوان رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نکلے تھے جبکہ وہ کافر تھے، پس وہ حنین اور طائف میں حاضر ہوئے جبکہ ان کی بیوی مسلمان تھی۔ حدیث(3)۔ مالک نے کہا: وہ رسول اللہ ﷺ کے حکم سے نہیں تھا، اور میں یہ نہیں سمجھتا کہ مشرکین کے خلاف مشرکین سے مدد لی جائے سوائے اس کے کہ وہ خادم ہوں یا ملاح(4) ہوں۔ ابو حنیفہ، شافعی، ثوری اور اوزاعی نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں ہے اگر اسلام کا حکم غالب ہو، لیکن ان سے مدد لینا اس وقت ناپسندیدہ ہے جب شرک کا حکم ظاہر ہو(5)۔ "الانفال" میں ان کے حصے کے بارے میں بات گزر چکی ہے(6)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَوْمَ حُنَيْنٍ﴾ "حنین": مکہ اور طائف کے درمیان ایک وادی ہے، اور اسے منصرف (اعراب قبول کرنے والا) پڑھا گیا کیونکہ یہ اسم مذکر ہے(7)، اور یہی قرآن کی لغت ہے۔ عربوں میں کچھ ایسے بھی ہیں جو اسے غیر منصرف پڑھتے ہیں؛ وہ اسے ایک جگہ کا نام قرار دیتے ہیں(8)، اور شعر پڑھا:

(1) سابقہ 427/6۔ (2) 201/6۔ (3) الموطأ 543/2 - 544۔ (4) النواتی: ملاح جو سمندر میں کشتی چلاتا ہے۔ النہایۃ (نوت)۔ (5) التمہید 35/12 - 36۔ (6) اس حصے کا صفحہ 29۔ (7) الفراء نے معانی القرآن 429/1 میں کہا ہے: جب آپ کسی پانی، وادی یا پہاڑ کا نام مذکر اسم پر رکھیں جس میں کوئی علت نہ ہو، تو اسے منصرف پڑھیں، جیسے: حنین، بدر، احد، ثبیر، حراء، دابق اور واسط (8) النحاس کی اعراب القرآن 209/2، اور دیکھئے الفراء کی معانی القرآن 429/1۔

Page 148 Surah At-Tawbah: Verses 25 - 27

"They supported their Prophet and strengthened his resolve on the day of Hunayn, when heroes shrank back from duty." (1) "And on the day" (wa-yawma) is an adverb, and it is in the accusative case here with the meaning: "And He helped you on the day of Hunayn." Al-Farra' (2) said: The word "mawatin" (places/arenas) is indeclinable (diptote) because it has no parallel in the singular, and it has no collective plural (3); however, a poet might be compelled by necessity to pluralize it, and not everything that is permissible in poetry is permissible in speech (prose) (4). He recited: "So they are chewing their iron bits" (5) An-Nahhas (6) said: I saw Abu Ishaq expressing surprise at this. He said: He took Khalil's saying and erred in it; because Khalil says: It is indeclinable because it is a plural form that has no parallel in the singular, and a broken plural is not pluralized further, but as for the plural with 'alif' and 'ta' (sound feminine plural), it is not forbidden. The fourth point: The Almighty's saying: {when your great numbers pleased you} It was said: they were twelve thousand (7). And it was said: eleven thousand and five hundred. And it was said: sixteen thousand (8). Some of them said: We will never be defeated.

Footnotes: (1) Its author is Hassan bin Thabit, and the verse is in his Diwan p. 390, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/429. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/428, and the author cited it from him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/208. (3) In manuscript (Z): jam' (plural), and both mean the same. (4) His saying: "kull" (all/every), is not in the sources. (5) The rajaz verse is in Tahdhib al-Lughah 9/349, and al-Lisan (h-d-d) from al-Ahmar in describing horses, followed by: "Bending their forelocks towards their banners" It is unattributed in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/429, I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/209, al-Khasa'is 3/236, and al-Hulal by al-Batlayusi p. 405. 'Hada'idat' is the plural of 'hada'id', and 'hada'id' is the plural of 'hadidah', which is a piece of iron. Al-Lisan (h-d-d). (6) In I'rab al-Qur'an 2/209, and Abu Ishaq mentioned below is al-Zajjaj. (7) Narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 2/154, al-Hakim 2/121, and al-Bayhaqi in al-Dala'il 5/142 from the hadith of 'Iyad bin al-Harith al-Ansari (may Allah be pleased with him). (8) Al-Wasit by al-Wahidi 2/487. Al-Bukhari (4333) and Muslim (1059): (135) narrated from Anas (may Allah be pleased with him) who said: On the day of Hunayn, the Hawazin met [us], and with the Prophet ﷺ were ten thousand and the freedmen (at-tulaqa')...

पृष्ठ १४८ सूरह अत-तौबा: आयत २५ - २७

"उन्होंने अपने नबी की सहायता की और हुनैन के दिन उनके संकल्प को दृढ़ किया, जब वीर अपने कर्तव्य से पीछे हट गए थे।" (१) "और उस दिन" (वा-यौमा) एक क्रिया विशेषण है, और यहाँ इसका अर्थ है: "और उसने हुनैन के दिन तुम्हारी सहायता की।" अल-फर्रा (२) ने कहा: शब्द "मवातिन" (स्थान/मैदान) अव्यय (diptote) है क्योंकि एकवचन में इसका कोई समांतर नहीं है, और इसका कोई सामूहिक बहुवचन (३) नहीं है; हालाँकि, एक कवि को आवश्यकता पड़ने पर इसे बहुवचन बनाने के लिए मजबूर किया जा सकता है, और कविता में जो कुछ भी अनुमत है वह सामान्य बोलचाल (गद्य) (४) में अनुमत नहीं है। उसने पढ़ा: "तो वे अपने लोहे के टुकड़ों को चबा रहे हैं" (५) अन-नहस (६) ने कहा: मैंने अबू इशाक को इस पर आश्चर्य व्यक्त करते हुए देखा। उन्होंने कहा: उन्होंने खलील की बात ली और उसमें गलती की; क्योंकि खलील कहते हैं: यह अव्यय है क्योंकि यह एक बहुवचन रूप है जिसका एकवचन में कोई समांतर नहीं है, और टूटे हुए बहुवचन (broken plural) को और अधिक बहुवचन नहीं बनाया जाता है, लेकिन 'अलिफ' और 'ता' वाले बहुवचन (sound feminine plural) के लिए, यह निषिद्ध नहीं है। चौथा बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {जब तुम्हारी अधिकता ने तुम्हें प्रसन्न किया} यह कहा गया था: वे बारह हजार थे (७)। और कहा गया: ग्यारह हजार पांच सौ। और कहा गया: सोलह हजार (८)। उनमें से कुछ ने कहा: हम कभी पराजित नहीं होंगे।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसके लेखक हसान बिन साबित हैं, और पद उनके दीवान पृष्ठ ३९० में है, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान १/४२९ में है। (२) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान १/४२८ में, और लेखक ने इसे अन-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान २/२०८ में उद्धृत किया है। (३) पांडुलिपि (ज़) में: 'जमअ' (बहुवचन), और दोनों का अर्थ एक ही है। (४) उनका कथन: "कुल" (सब/हर), स्रोतों में नहीं है। (५) रजज़ पद तहज़ीब अल-लुग़ह ९/३४९ और अल-लिसान (ह-द-द) में अल-अहमार से घोड़ों के वर्णन में है, और इसके बाद है: "अपनी पेशानी के बालों को अपने झंडों की ओर झुकाते हुए" यह अल-फर्रा की मानी अल-कुरान १/४२९, अन-नहस की इराब अल-कुरान २/२०९, अल-ख़साइस ३/२३६ और अल-बुतलयुसी की अल-हुलल पृष्ठ ४०५ में बिना किसी श्रेय के है। 'हदाइदात', 'हदाइद' का बहुवचन है, और 'हदाइद', 'हदीदा' का बहुवचन है, जो लोहे का एक टुकड़ा है। अल-लिसान (ह-द-द)। (६) इराब अल-कुरान २/२०९ में, और नीचे वर्णित अबू इशाक, अल-ज़ज्जाज हैं। (७) इब्न साद ने अल-तबाक़त २/१५४ में, अल-हाकिम ने २/१२१ में, और अल-बैहकी ने अल-दलाल

५/१४२ में इयाद बिन अल-हारिस अल-अंसारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है। (८) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत २/४८७। अल-बुखारी (४३३३) और मुस्लिम (१०५९): (१३५) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: हुनैन के दिन हवाज़िन [हमसे] मिले, और नबी ﷺ के साथ दस हजार और मुक्त किए गए लोग (तुलक़ा) थे...

صفحہ ۱۴۸ سورۃ التوبہ: آیات ۲۵ - ۲۷

"انہوں نے اپنے نبی کی مدد کی اور حنین کے دن ان کے ارادے کو مضبوط کیا، جس دن بہادروں نے پیٹھ پھیر لی تھی۔" (۱) «ویوم» ظرف ہے، اور یہاں اس معنی میں منسوب ہے: "اور اللہ نے حنین کے دن تمہاری مدد کی۔" فراء (۲) نے کہا: «مواطن» غیر منصرف ہے کیونکہ مفرد میں اس کی کوئی نظیر نہیں ہے، اور اس کا کوئی جماع (۳) (جمع الجمع) نہیں ہے؛ مگر یہ کہ شاعر کبھی ضرورت کے تحت اسے جمع کر دیتا ہے، اور کلام (نثر) میں ہر وہ چیز جائز نہیں ہے جو شعر میں جائز ہے (۴)۔ اور اس نے پڑھا: «فهنَّ يَعلُكنَ حَدائدَاتِها» (۵) نحاس (۶) نے کہا: میں نے ابو اسحاق کو دیکھا کہ وہ اس سے تعجب کر رہے تھے، انہوں نے کہا: انہوں نے خلیل کا قول لیا اور اس میں غلطی کی؛ کیونکہ خلیل کہتے ہیں: یہ غیر منصرف ہے کیونکہ یہ ایسی جمع ہے جس کی واحد میں کوئی نظیر نہیں ہے، اور جمع مکسر کی مزید جمع نہیں بنائی جاتی، لیکن الف اور تاء کے ساتھ (جمع سالم مؤنث) ممانعت نہیں ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ﴾ کہا گیا: وہ بارہ ہزار تھے (۷)۔ اور کہا گیا: ساڑھے گیارہ ہزار۔ اور کہا گیا: سولہ ہزار (۸)۔ چنانچہ ان میں سے بعض نے کہا: ہم ہرگز مغلوب نہیں ہوں گے۔

حواشی: (۱) اس کے قائل حسان بن ثابت ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۳۹۰ میں ہے، اور فراء کی معانی القرآن ۴۲۹/۱ میں ہے۔ (۲) ان کی معانی القرآن ۴۲۸/۱ میں ہے، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۰۸/۲ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: «جمع»، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (۴) ان کا قول: «کل»، مصادر میں نہیں ہے۔ (۵) یہ رجز تہذیب اللغہ ۳۴۹/۹ اور لسان العرب (حدد) میں احمر سے گھوڑوں کی صفت میں مروی ہے، اور اس کے بعد ہے: «جُنْحَ النواصي نحو ألـويـاتها» اور یہ فراء کی معانی القرآن ۴۲۹/۱، نحاس

کی اعراب القرآن ۲۰۹/۲، الخصائص ۲۳۶/۳ اور بطلیوسی کی الحلل ص ۴۰۵ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ «حدائدات»، «حدائد» کی جمع ہے، اور «حدائد»، «حدیدہ» کی جمع ہے، جو لوہے کے ٹکڑے کو کہتے ہیں۔ لسان العرب (حدد)۔ (۶) اعراب القرآن ۲۰۹/۲ میں، اور ابو اسحاق جن کا ذکر آگے آ رہا ہے، وہ زجاج ہیں۔ (۷) اسے ابن سعد نے الطبقات ۱۵۴/۲ میں، حاکم نے ۱۲۱/۲ میں اور بیہقی نے الدلائل ۱۴۲/۵ میں عیاض بن حارث انصاری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۸) واحدی کی الوسیط ۴۸۷/۲۔ اور بخاری (۴۳۳۳) اور مسلم (۱۰۵۹): (۱۳۵) نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب حنین کا دن تھا تو ہوازن سے مقابلہ ہوا، اور نبی ﷺ کے ساتھ دس ہزار اور طلقاء (فتح مکہ کے موقع پر آزاد کردہ لوگ) تھے...

"today because of fewness"(1). So they were entrusted to this word, and what we mentioned of the defeat occurred in the beginning, until they returned, and then victory and triumph were for the Muslims by the blessing of the Master of Messengers ﷺ. Thus, Allah, Mighty and Majestic, clarified in this verse that victory only comes with the help of Allah, not through numbers. And He has said: {And if He should forsake you, who is there that can aid you after Him?} [Al-Imran: 160].

Fifth: His, the Exalted's, saying: {And the earth was straitened for you despite its vastness} meaning: out of fear, as it was said:

It is as if the lands of Allah, broad as they are, / For the fearful fugitive, are the snare of a hunter (2)

And "al-Ruḥb" – with a damma on the 'Ra' – means spaciousness. You say of it: so-and-so is "ruḥb al-sadr" (broad-minded). And "al-Raḥb" – with a fatha – means vast. You say of it: a "raḥb" land, and "raḥbah" earth. It is conjugated as "raḥubat tarḥubu ruḥban wa raḥābatan" (3). It was said: the 'Ba' is in the sense of "with", i.e., with its vastness. And it was said: in the sense of "upon", i.e., upon its vastness. And it was said: the meaning is: by its vastness, so "ma" is infinitival.

Sixth: His, the Exalted's, saying: {then you turned back, retreating} Muslim narrated from Abu Ishaq who said: A man came to Al-Bara' and said: "Were you people in retreat on the day of Hunayn, O Abu Umarah?" He replied: "I bear witness concerning the Prophet of Allah ﷺ that he did not retreat, but some light-armed and unarmored people from among the men set out toward this tribe of Hawazin, and they were a people of archers. They pelted them with a shower of arrows as if they were a swarm of locusts, so they were exposed. Then the people turned to the Messenger of Allah ﷺ while Abu Sufyan was leading his mule. He dismounted, prayed, and sought help, saying: 'I am the Prophet, it is no lie. I am the son of Abd al-Muttalib. O Allah, send down Your help.' Al-Bara' said: 'By Allah, when the heat of battle intensified, we would seek shelter with him, and the brave among us was the one who stood level with him.' Meaning the Prophet (4)ﷺ.

---

(1) Narrated by Al-Bazzar (Kashf al-Astar) (1827) from the hadith of Anas, and Al-Tabari 11/387 and 389 from Qatadah and Al-Suddi, and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 5/123 from Al-Rabi' bin Anas. Al-Baghawi 2/278 mentioned that the name of the speaker was Salamah bin Waqsh. (2) Previously mentioned in 5/315. (3) Al-

Sihah (Rahb). (4) Sahih Muslim (1776), and it is with Ahmad (18540), and Al-Bukhari (2930) without Al-Bara's last statement. And Abu =

"आज कम संख्या की वजह से"(1)। तो उन्हें इस बात के हवाले कर दिया गया, और वही हुआ जिसका हमने उल्लेख किया, यानी शुरुआत में हार, जब तक कि वे वापस नहीं लौटे, फिर रसूलों के सरदार ﷺ की बरकत से मुसलमानों को जीत और विजय मिली। अल्लाह अज़-व-जल्ल ने इस आयत में स्पष्ट किया कि जीत केवल अल्लाह की मदद से होती है; संख्या की अधिकता से नहीं। और उसने कहा है: {और यदि वह तुम्हें छोड़ दे, तो उसके बाद कौन है जो तुम्हारी मदद कर सके?} [आल-इमरान: 160]।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और धरती अपनी विशालता के बावजूद तुम पर तंग हो गई} यानी: डर के मारे, जैसा कि कहा गया है:

मानो अल्लाह की ज़मीन अपनी चौड़ाई के बावजूद, / डरे हुए भगोड़े के लिए शिकारी का जाल हो (2)

और 'रूह्ब' - 'रा' पर ज़म्मा के साथ - का अर्थ है विस्तार। इससे कहा जाता है: फलाँ 'रूह्ब अल-सद्र' (विशाल हृदय वाला) है। और 'रह्ब' - फ़त्हा के साथ - का अर्थ है विशाल। इससे कहा जाता है: 'रह्ब' देश, और 'रह्बा' धरती। और इसका धातु रूप 'रहुबत तरहुबु रूह्बन व रहाबतन' है (3)। और कहा गया है: 'बा' का अर्थ 'साथ' है, यानी इसकी विशालता के साथ। और कहा गया है: इसका अर्थ 'पर' है, यानी इसकी विशालता पर। और कहा गया है: अर्थ है 'अपनी विशालता के कारण', तो यहाँ 'मा' मसदरिया है।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {फिर तुम पीठ फेरकर भाग खड़े हुए} मुस्लिम ने अबू इसहाक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति अल-बरा के पास आया और कहा: "ऐ अबू उमारा, क्या आप लोग हुनैन के दिन पीठ फेर गए थे?" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह के नबी ﷺ के बारे में गवाही देता हूँ कि उन्होंने पीठ नहीं फेरी, लेकिन लोगों में से कुछ फुर्तीले और निहत्थे (बिना कवच के) लोग हवाज़िन के इस कबीले की ओर निकल पड़े, और वे तीरंदाजों की कौम थे। उन्होंने उन पर तीरों की ऐसी बौछार की जैसे वे टिड्डियों का झुंड हों, तो वे पीछे हट गए। फिर लोग रसूलुल्लाह ﷺ की ओर आए जबकि अबू सुफियान उनके खच्चर की लगाम पकड़े हुए थे। आप ﷺ नीचे उतरे, दुआ की और मदद माँगी, और कह रहे थे: 'मैं नबी हूँ, इसमें कोई झूठ नहीं। मैं अब्दुल मुत्तलिब का बेटा हूँ। ऐ अल्लाह, अपनी मदद उतार।' अल-बरा ने कहा: 'अल्लाह की कसम, जब लड़ाई तेज़ हो जाती थी, तो

हम आपके पीछे पनाह लेते थे, और हममें से बहादुर वही होता था जो आपके साथ खड़ा होता था।' यानी नबी (4)ﷺ।

---

(1) इसे अल-बज़ार (कश्फ़ अल-अस्तार) (1827) ने अनस की हदीस से निकाला है, और अल-तबरी 11/387 और 389 ने क़तादा और अल-सुद्दी से, और अल-बैहकी ने दलाइल अल-नुबुव्वह 5/123 में अल-रबी बिन अनस से। अल-बग़वी 2/278 ने उल्लेख किया है कि कहने वाले का नाम सलमा बिन वक़्श था। (2) पहले 5/315 में गुज़र चुका है। (3) अस-सिहाह (रह्ब)। (4) सहीह मुस्लिम (1776), और यह अहमद (18540) के पास है, और बुखारी (2930) में अल-बरा के अंतिम कथन के बिना है। और अबू =

"آج کمی کی وجہ سے"(۱)۔ تو انہیں اس کلمے کے سپرد کر دیا گیا، پس وہی ہوا جس کا ہم نے ذکر کیا یعنی ابتداء میں شکست، یہاں تک کہ وہ پلٹ آئے، پھر سید المرسلین ﷺ کی برکت سے مسلمانوں کو فتح و نصرت حاصل ہوئی۔ اللہ عزوجل نے اس آیت میں واضح فرمایا کہ غلبہ تو اللہ کی نصرت سے ہوتا ہے؛ کثرت سے نہیں۔ اور فرمایا: ﴿وَإِن يَخْذُلْكُمْ فَمَن ذَا الَّذِي يَنصُرُكُم مِّنْ بَعْدِهِۦ﴾ [آل عمران: ۱۶۰]۔

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ یعنی: خوف کی وجہ سے، جیسا کہ کہا گیا:

گویا اللہ کی زمین اپنی وسعت کے باوجود / ڈرے ہوئے مفرور کے لیے شکاری کا پھندہ ہے (۲)

اور "الرُّحب" - راء کے ضمہ کے ساتھ - بمعنی وسعت۔ تم اس سے کہتے ہو: فلاں "رُحب الصدر" (کشادہ دل) ہے۔ اور "الرَّحب" - فتحہ کے ساتھ -: وسیع۔ تم اس سے کہتے ہو: "بلد رَحب" (وسیع شہر)، اور "أرض رَحبة" (کشادہ زمین)۔ اس کی گردان ہے "رَحُبت ترحُبُ رُحباً ورَحابة" (۳)۔ اور کہا گیا: "باء" بمعنی "مع" ہے، یعنی اپنی وسعت کے ساتھ۔ اور کہا گیا: بمعنی "علی" ہے، یعنی اپنی وسعت پر۔ اور کہا گیا: معنی ہے "اپنی وسعت کی وجہ سے"، تو "ما" مصدریہ ہے۔

چھٹی: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ﴾ مسلم نے ابو اسحاق سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک شخص البراء کے پاس آیا اور کہا: اے ابو عمارہ، کیا تم لوگ حنین کے دن پیٹھ پھیر گئے تھے؟ انہوں نے کہا: میں اللہ کے نبی ﷺ کی گواہی دیتا ہوں کہ انہوں نے پیٹھ نہیں پھیری، لیکن کچھ ہلکے ہتھیار والے اور بے زرہ لوگ قبیلہ ہوازن کی طرف چلے، اور وہ تیر اندازوں کی قوم تھی،

انہوں نے ان پر ٹڈیوں کے جھنڈ کی طرح تیروں کی بوچھاڑ کی تو وہ منتشر ہو گئے۔ پس لوگ رسول اللہ ﷺ کی طرف آئے جبکہ ابو سفیان آپ کے خچر کی لگام تھامے ہوئے تھے۔ آپ ﷺ نیچے اترے، دعا کی اور مدد مانگی، آپ فرما رہے تھے: "میں نبی ہوں، کوئی جھوٹ نہیں۔ میں عبدالمطلب کا بیٹا ہوں۔ اے اللہ! اپنی نصرت نازل فرما۔" البراء نے کہا: اللہ کی قسم جب لڑائی کی حدت بڑھ جاتی تو ہم آپ ﷺ کی پناہ لیتے، اور ہم میں سے بہادر وہ ہوتا تھا جو آپ ﷺ کے برابر رہتا تھا۔ یعنی نبی ﷺ (۴)۔

---

(۱) اسے البزار نے (کشف الاستار: ۱۸۲۷) انس کی حدیث سے روایت کیا، اور الطبری نے ۳۸۷/۱۱ اور ۳۸۹ میں قتادہ اور السدی سے، اور البیہقی نے دلائل النبوہ ۱۲۳/۵ میں الربیع بن انس سے۔ اور البغوی نے ۲/ ۲۷۸ میں ذکر کیا کہ کہنے والے کا نام سلمہ بن وقش تھا۔ (۲) پہلے ۳۱۵/۵ میں گزر چکا ہے۔ (۳) الصحاح (رحب)۔ (۴) صحیح مسلم (۱۷۷۶)، اور یہ احمد (۱۸۵۴۰) کے پاس ہے، اور البخاری (۲۹۳۰) میں البراء کے آخری قول کے بغیر ہے۔ اور ابو =

Surah At-Tawbah: Verses 25 - 27 150

Seventh: His Almighty's saying: {Then Allah sent down His tranquillity upon His Messenger and upon the believers} meaning: He sent down upon them that which calmed them and took away their fear, until they grew bold in fighting the polytheists after they had turned away. {and sent down soldiers whom you did not see} and they are the angels strengthening the believers by what they cast into their hearts of thoughts and firming, and weakening the disbelievers by making them cowardly (1) in their eyes from where they did not see them, and without fighting; because the angels did not fight except on the day of Badr. And it was narrated that a man from Bani Nasr said to the believers after the fight: Where are the piebald horses, and the men who were on them, [wearing] white [clothes], we did not see [you] among them except like a mole, and our killing was only at their hands. They informed the Prophet ﷺ of that and he said: "Those are the angels" (2). {And He punished those who disbelieved} meaning: by your swords. {And that is the reward of the disbelievers * Then Allah will turn in mercy after that to whom He wills} meaning: to whoever was defeated, so He guides him to Islam; like Malik bin Awf al-Nasri, the chief of Hunayn, and those of his people who embraced Islam with him (3). Eighth: When the Messenger of Allah ﷺ divided the spoils of Hunayn at al-Ji'ranah (4), the delegation of Hawazin came to him as Muslims, desiring kindness and benevolence towards them. They said: "O Messenger of Allah, you are the best of people and the most righteous of people; you have taken our children, our women, and our wealth." He said to them: "I have been...

= Ishaq is al-Sabi'i, and Abu Sufyan is Ibn al-Harith. Al-husr is the plural of hasir: he who has no armor, nor anything to protect himself against arrows. Al-akhiffa': those who are fast and hurried. Al-Mufhim 3/617 - 618. Al-rajl: numerous locusts. Al-Nihayah (rajl). (1) In (Kh): by making them confused, and in (Z): by belittling, and the discussion is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/209. (2) Tafsir al-Baghawi 2/279, and what preceded between brackets is from it. (3) The story of Malik bin Awf's conversion to Islam was mentioned by Ibn Ishaq as in al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/491, Ibn Sa'd in al-Tabaqat 1/312, and al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir 19/ (672) on the authority of Muhammad bin Sallam al-Jumahi, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 5/193 on the authority of Sa'id bin al-Musayyib and Urwah bin al-Zubayr. In it, the Messenger of Allah ﷺ said: "If he were to come to me as a Muslim, I would return his family and wealth to him and give him a hundred camels." So he came, and he did that for him, and put him in charge of those of his people who

embraced Islam. (4) Al-Ji'ranah: water between Ta'if and Makkah, and it is closer to Makkah. Mu'jam al-Buldan 2/142.

सूरह अत-तौबाह: आयत 25 - 27 150

सातवाँ: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर अल्लाह ने अपने रसूल और मोमिनों पर अपनी तसल्ली (सकीना) उतारी} अर्थात: उन पर वह चीज़ उतारी जिसने उन्हें शांत कर दिया और उनके डर को दूर कर दिया, यहाँ तक कि वे पीछे हटने के बाद मुशरिकों से लड़ने के लिए साहसी हो गए। {और ऐसी फौजें उतारीं जिन्हें तुमने नहीं देखा} और वे फरिश्ते हैं जो मोमिनों के दिलों में खयालात और मजबूती डालकर उन्हें ताकत देते हैं, और काफिरों को उनके सामने बुज़दिल (1) बनाकर कमज़ोर करते हैं जहाँ से वे उन्हें देख नहीं सकते थे, और बिना लड़ाई के, क्योंकि फरिश्तों ने केवल बद्र के दिन लड़ाई की थी। और रिवायत है कि बनी नस्र के एक आदमी ने लड़ाई के बाद मोमिनों से कहा: वे चितकबरे घोड़े कहाँ हैं, और वे लोग जो उन पर थे, [पहने हुए] सफेद [कपड़े], हमने [तुम्हें] उनके बीच केवल एक तिल (शामा) के समान देखा, और हमारा मारा जाना केवल उन्हीं के हाथों हुआ। उन्होंने नबी ﷺ को इसकी सूचना दी तो आपने फरमाया: "वे फरिश्ते थे" (2)। {और उन लोगों को अज़ाब दिया जिन्होंने कुफ्र किया} अर्थात: तुम्हारी तलवारों से। {और यही काफिरों का बदला है * फिर इसके बाद अल्लाह जिस पर चाहता है मेहरबान होता है (तौबा कबूल करता है)} अर्थात: उस पर जो हार गया था, फिर वह उसे इस्लाम की ओर हिदायत देता है; जैसे हुनैन के सरदार मलिक बिन औफ़ अन-नस्री और उनके कबीले के वे लोग जिन्होंने उनके साथ इस्लाम कबूल किया (3)। आठवाँ: और जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने जिअराना (4) में हुनैन की गनीमतें बांटीं, तो हवाज़िन का एक प्रतिनिधिमंडल मुसलमान होकर उनके पास आया; वे उनके प्रति सहानुभूति और दया की इच्छा रखते थे, और उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आप लोगों में सबसे अच्छे और सबसे नेक इंसान हैं, आपने हमारे बच्चों, हमारी औरतों और हमारी संपत्ति को ले लिया है।" तो आपने उनसे कहा: "मैं तो..."

= इसहाक अस-सबीई है, और अबू सुफ़ियान इब्न अल-हारिस है। अल-हुस्र 'हासिर' का बहुवचन है: वह जिसके पास कोई कवच नहीं है, और न ही तीरों से बचाव के लिए कोई चीज़ है। अल-अखिफ़ा: तेज़ और जल्दबाज़ी करने वाले। अल-मुफ़हिम 3/617 - 618। और अर-रज्ल: बहुत सारे टिड्डे। अन-निहाया (रज्ल)। (1) (ख) में: उलझन में डालना, और (ज़) में: तिरस्कार द्वारा, और चर्चा अन-नहहास की इराब अल-कुरान 2/209 में है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/279, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है। (3) मलिक बिन औफ़ के इस्लाम कबूल करने की कहानी इब्न इसहाक ने ज़िक्र की है जैसा कि इब्न हिशाम की सीरत अन-नबविया 2/491 में है, और इब्न साद ने अल-तबाक़ात 1/312 में, और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर 19/ (672) में मुहम्मद बिन सलाम अल-

जुमही के हवाले से, और अल-बैहकी ने दलालुन नुबुव्वाह 5/193 में सईद बिन अल-मुसय्यब और उरवा बिन अल-जुबैर के हवाले से। इसमें है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अगर वह मेरे पास मुसलमान होकर आता, तो मैं उसके परिवार और संपत्ति को उसे वापस कर देता और उसे सौ ऊंट देता।" तो वह आया, और आपने उसके साथ वैसा ही किया, और उसे उसके कबीले के उन लोगों पर नियुक्त किया जिन्होंने इस्लाम कबूल किया था। (4) जिअराना: ताइफ़ और मक्का के बीच का पानी (स्थान), और यह मक्का के अधिक निकट है। मुअजम अल-बुल्दान 2/142।

سورہ التوبہ: آیات ۲۵ - ۲۷ ۱۵۰

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اللہ نے اپنے رسول پر اور مومنوں پر اپنی تسکین (سکینہ) نازل فرمائی} یعنی: ان پر وہ چیز نازل کی جو انہیں مطمئن کر دے اور ان کا خوف دور کر دے، یہاں تک کہ وہ پیٹھ پھیرنے کے بعد مشرکین سے لڑنے کے لیے دلیر ہو گئے۔ {اور ایسے لشکر نازل کیے جنہیں تم نے نہیں دیکھا} اور وہ فرشتے ہیں جو مومنوں کے دلوں میں خیالات اور ثابت قدمی ڈال کر انہیں تقویت دیتے ہیں، اور کافروں کو ان کی نظروں میں بزدل (۱) بنا کر کمزور کرتے ہیں جہاں سے وہ انہیں نہیں دیکھ سکتے تھے، اور بغیر لڑائی کے؛ کیونکہ فرشتوں نے سوائے جنگِ بدر کے کسی دن لڑائی نہیں کی۔ اور روایت ہے کہ بنی نصر کے ایک شخص نے جنگ کے بعد مومنوں سے کہا: وہ چتکبرے گھوڑے کہاں ہیں، اور وہ لوگ جو ان پر سوار تھے، [پہنے ہوئے] سفید [لباس]، ہم نے [تمہیں] ان کے درمیان صرف ایک تل کے برابر دیکھا، اور ہمارا مارا جانا صرف انہی کے ہاتھوں ہوا۔ انہوں نے نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ فرشتے تھے" (۲)۔ {اور ان لوگوں کو عذاب دیا جنہوں نے کفر کیا} یعنی: تمہاری تلواروں سے۔ {اور یہی کافروں کا بدلہ ہے * پھر اللہ اس کے بعد جس پر چاہتا ہے توبہ قبول کرتا ہے} یعنی: اس پر جو شکست کھا گیا تھا، پھر وہ اسے اسلام کی طرف ہدایت دیتا ہے؛ جیسے مالک بن عوف النصری، رئیسِ حنین، اور ان کی قوم کے وہ لوگ جنہوں نے ان کے ساتھ اسلام قبول کیا (۳)۔

آٹھویں: جب رسول اللہ ﷺ نے مقامِ جعرانہ (۴) میں غزوہ حنین کی غنیمتیں تقسیم کیں، تو قبیلہ ہوازن کا وفد مسلمان ہو کر آپ کے پاس آیا؛ وہ اپنے اوپر مہربانی اور حسنِ سلوک کی خواہش رکھتے تھے، اور انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، آپ سب سے بہتر اور سب سے زیادہ نیک

انسان ہیں، آپ نے ہمارے بیٹوں، ہماری عورتوں اور ہمارے مالوں کو لے لیا ہے۔" تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "میں تو..."

= اسحاق سے مراد السبیعی ہے، اور ابو سفیان سے مراد ابن الحارث ہے۔ الحُسر، حاسر کی جمع ہے: یعنی وہ شخص جس کے پاس زرہ نہ ہو، اور نہ ہی تیروں سے بچنے کے لیے کوئی چیز ہو۔ اور الاخِفّاء: تیز رفتار اور جلد باز لوگ۔ المفہم ۳/۶۱۷ - ۶۱۸۔ اور الرجُل: بہت زیادہ ٹڈیاں۔ النہایہ (رجل)۔ (۱) نسخہ (خ) میں: بالتحییر (حیران کرنے سے)، اور نسخہ (ظ) میں: بالتحقیر (تحقیر کرنے سے)، اور اس پر بحث نحاس کی اعراب القرآن ۲/۲۰۹ میں ہے۔ (۲) تفسیر بغوی ۲/۲۷۹، اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۳) مالک بن عوف کے اسلام قبول کرنے کا قصہ ابن اسحاق نے ذکر کیا ہے جیسا کہ ابن ہشام کی السیرۃ النبویہ ۲/۴۹۱ میں ہے، اور ابن سعد نے الطبقات ۱/۳۱۲ میں، اور طبرانی نے المعجم الکبیر ۱۹/ (۶۷۲) میں محمد بن سلام الجمحی سے، اور بیہقی نے دلائل النبوہ ۵/۱۹۳ میں سعید بن المسیب اور عروہ بن الزبیر سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر وہ میرے پاس مسلمان ہو کر آتا تو میں اس کے اہل و عیال اور مال اسے واپس کر دیتا اور اسے سو اونٹ دیتا۔" چنانچہ وہ آیا، اور آپ نے اس کے ساتھ ایسا ہی کیا، اور اسے اس کی قوم کے ان لوگوں پر حاکم بنایا جو اسلام لائے تھے۔ (۴) الجعرانہ: طائف اور مکہ کے درمیان ایک چشمہ ہے، جو مکہ کے زیادہ قریب ہے۔ معجم البلدان ۲/۱۴۲۔

"I waited for you, and the division of spoils has taken place, and with me are those whom you see. Indeed, the best of speech is the truest. So choose either your families (captives) or your wealth." They said: "We do not value anything above our lineages." So he stood up to deliver a sermon and said: "These people have come to us as Muslims, and we gave them a choice, and they did not value anything above their lineages, and they were satisfied with the return of their offspring. So what belongs to me and the sons of Abd al-Muttalib and the sons of Hashim is theirs." The Muhajirun and Ansar said: "As for what belongs to us, it is for the Messenger of Allah ﷺ." However, Al-Aqra' ibn Habis and 'Uyaynah ibn Hisn refused to return anything that had fallen to them in their shares for their people. Abbas ibn Mirdas al-Sulami also refused, hoping his people would support him as the people of Al-Aqra' and 'Uyaynah supported them. But the Banu Sulaym refused and said: "Rather, what belongs to us is for the Messenger of Allah ﷺ." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever among you is stingy with what is in his hands, we will compensate him for it." So the Messenger of Allah ﷺ returned their women and children to them, and compensated those who were not willing to let go of their share with compensations they were satisfied with (1).

Qatada said: It was mentioned to us that the foster-mother of the Prophet who breastfed him from the tribe of Bani Sa'd came to him on the day of Hunayn and asked him for the captives of Hunayn. He ﷺ said: "I only own what is my portion of them, but come to me tomorrow and ask me when the people are with me. When I give you my share, the people will give theirs to you." So she came the next day, and he spread his cloak for her and seated her on it, then she asked him and he gave her his share. When the people saw that, they gave her their shares (2).

The number of captives from Hawazin, according to Sa'id ibn al-Musayyib, was six thousand heads (3). It was also said four thousand. Abu 'Umar said (4): Among them was Al-Shayma', the foster-sister of the Prophet ﷺ, she is the daughter of Al-Harith ibn Abd al-Uzza from the tribe of Bani Sa'd ibn Bakr, and the daughter of Halimah al-Sa'diyyah, so he honored her.

---

(1) Recorded at length by Ahmad (6729) and (7037), and an-Nasa'i in al-Mujtaba 6/262-264, from the hadith of Amr ibn Shu'ayb from his father from his grandfather. Parts of it were recorded by Ahmad (18914), and al-Bukhari (4318, 4319) from the hadith of Marwan ibn al-Hakam and al-Miswar ibn Makhrama. See al-Durar p. 276,

and Tafsir al-Tabari 11/391. (2) Recorded by al-Tabari 11/389. (3) Recorded by al-Tabari 11/391. (4) In al-Durar p. 277.

सूरह अत-तौबाह: आयत 25 - 27 | 151

"मैंने तुम्हारा इंतज़ार किया, और माल-ए-गनीमत (लूट का माल) बाँटा जा चुका है, और मेरे पास वे हैं जिन्हें तुम देख रहे हो। वास्तव में, सबसे अच्छी बात वह है जो सबसे सच्ची हो। तो तुम या तो अपने परिवार (कैदियों) को चुन लो या अपने धन को।" उन्होंने कहा: "हम अपने वंश के ऊपर किसी चीज़ को तरजीह नहीं देते।" फिर आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) भाषण देने के लिए खड़े हुए और कहा: "ये लोग हमारे पास मुसलमान होकर आए हैं, और हमने उन्हें विकल्प दिया, और उन्होंने वंश से बढ़कर किसी चीज़ को नहीं चुना, और वे अपनी संतानों की वापसी पर संतुष्ट थे। तो जो मेरा और अब्दुल मुत्तलिब के बेटों और हाशिम के बेटों का हिस्सा है, वह उनका है।" मुहाजिरों और अंसार ने कहा: "जहाँ तक हमारे हिस्से का सवाल है, वह अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए है।" लेकिन अल-अक़रा इब्न हबिस और उययना इब्न हिसन ने अपने कबीलों के बीच अपने हिस्से में आई किसी भी चीज़ को वापस करने से इनकार कर दिया। अब्बास इब्न मिरदास अल-सुलामी ने भी इसी तरह इनकार किया, इस उम्मीद में कि उनका कबीला उनका समर्थन करेगा जैसे अल-अक़रा और उययना के कबीलों ने किया था। लेकिन बनू सुलेम ने इनकार कर दिया और कहा: "बल्कि, जो हमारा है वह अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए है।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुममें से जो कोई अपने हाथों में मौजूद चीज़ के प्रति कंजूस है, हम उसे उसका मुआवजा देंगे।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें उनकी महिलाओं और बच्चों को लौटा दिया, और जो लोग स्वेच्छा से अपना हिस्सा छोड़ने को तैयार नहीं थे, उन्हें ऐसे मुआवजे दिए जिससे वे संतुष्ट हो गए (1)।

क़तादा ने कहा: हमें बताया गया कि नबी ﷺ की धाय माँ (दूध पिलाने वाली माँ) जिन्होंने उन्हें बनी साद से दूध पिलाया था, हुनैन के दिन उनके पास आईं और हुनैन के कैदियों के बारे में पूछा। उन्होंने ﷺ कहा: "मेरे पास केवल वही है जो उनके बीच मेरा हिस्सा है, लेकिन कल मेरे पास आना और तब पूछना जब लोग मेरे साथ हों। जब मैं तुम्हें अपना हिस्सा दे दूँगा, तो लोग भी तुम्हें अपना हिस्सा दे देंगे।" तो वह अगले दिन आईं, और उन्होंने उनके लिए अपनी चादर बिछा दी और उन्हें उस पर बिठाया, फिर उन्होंने उनसे माँगा और उन्होंने उन्हें अपना हिस्सा दे दिया। जब लोगों ने यह देखा, तो उन्होंने भी उन्हें अपने हिस्से दे दिए (2)।

सईद इब्न अल-मुसय्यिब के अनुसार हवाज़िन के कैदियों की संख्या छह हजार थी (3)। और यह भी कहा गया कि चार हजार। अबू उमर ने कहा (4): उनमें अल-शयमा भी थीं, जो नबी ﷺ की दूध

शरीक बहन थीं, वह बनी साद इब्न बक्र के अल-हारिस इब्न अब्दुल उज्ज़ा की बेटी थीं, और हलीमा अल-सादिया की बेटी थीं, इसलिए उन्होंने उनका सम्मान किया।

---

(1) इसे अहमद (6729) और (7037) ने विस्तार से उद्धृत किया है, और अन-नसाई ने अल-मुजतबा 6/262-264 में, अम्र इब्न शुएब की हदीस से अपने पिता के माध्यम से अपने दादा से। इसका कुछ हिस्सा अहमद (18914), और अल-बुखारी (4318, 4319) ने मारवान इब्न अल-हकम और अल-मिसवर इब्न मखरमा की हदीस से उद्धृत किया है। देखें अल-दुरर पृष्ठ 276, और तफ़सीर अल-तबरी 11/391। (2) अल-तबरी 11/389 द्वारा उद्धृत। (3) अल-तबरी 11/391 द्वारा उद्धृत। (4) अल-दुरर पृष्ठ 277 में।

"میں نے تمہارا انتظار کیا، اور مالِ غنیمت تقسیم ہو چکا ہے، اور میرے پاس وہ لوگ ہیں جنہیں تم دیکھ رہے ہو۔ یقیناً بہترین بات وہ ہے جو سب سے سچی ہو۔ تو تم یا تو اپنی اولاد (خاندان) کو منتخب کر لو یا اپنے مال کو۔" انہوں نے کہا: "ہم نسب کے بدلے کسی چیز کو قبول نہیں کریں گے۔" پس آپ ﷺ نے خطبہ دیا اور فرمایا: "یہ لوگ ہمارے پاس مسلمان ہو کر آئے ہیں، اور ہم نے انہیں اختیار دیا ہے، پس انہوں نے نسب کے بدلے کسی چیز کو ترجیح نہیں دی، اور وہ اپنی اولاد کی واپسی پر راضی ہو گئے۔ پس جو کچھ میرا اور بنو عبد المطلب اور بنو ہاشم کا ہے، وہ ان کا ہے۔" مہاجرین اور انصار نے کہا: "رہی بات جو ہمارے حصے کی ہے، تو وہ اللہ کے رسول ﷺ کے لیے ہے۔" لیکن اقرع بن حابس اور عیینہ بن حصن نے اپنی اپنی قوموں میں اپنے حصے میں آنے والی کسی بھی چیز کو واپس کرنے سے انکار کر دیا۔ عباس بن مرداس سلمی نے بھی ایسا ہی کیا، اور اسے امید تھی کہ اس کی قوم بھی ویسے ہی اس کا ساتھ دے گی جیسے اقرع اور عیینہ کی قوم نے ان کا ساتھ دیا تھا۔ مگر بنو سلیم نے انکار کر دیا اور کہا: "بلکہ جو کچھ ہمارا ہے، وہ اللہ کے رسول ﷺ کے لیے ہے۔" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے جو اپنے قبضے میں موجود چیز پر بخل کرے گا، تو ہم اسے اس کا معاوضہ دے دیں گے۔" پس رسول اللہ ﷺ نے انہیں ان کی عورتیں اور بچے واپس کر دیے، اور جس کا دل اپنا حصہ چھوڑنے پر آمادہ نہیں تھا، اسے ایسے معاوضے دیے جن پر وہ راضی ہو گیا (1)۔

اور قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ نبی ﷺ کی دائی (رضاعی ماں) جنہوں نے انہیں بنی سعد سے دودھ پلایا تھا، یومِ حنین کو آپ ﷺ کے پاس آئیں، اور آپ سے حنین کے قیدیوں کا سوال کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "میرا اختیار صرف اسی پر ہے جو ان میں سے میرا حصہ ہے، لیکن تم کل میرے پاس

آنا اور مجھ سے سوال کرنا جبکہ لوگ میرے پاس موجود ہوں، پس جب میں تمہیں اپنا حصہ دے دوں گا تو لوگ بھی تمہیں دے دیں گے۔" وہ اگلے دن آئیں، تو آپ ﷺ نے ان کے لیے اپنی چادر بچھا دی، اور انہیں اس پر بٹھایا، پھر انہوں نے آپ سے سوال کیا تو آپ نے انہیں اپنا حصہ دے دیا، جب لوگوں نے یہ دیکھا تو انہوں نے بھی اپنے حصے انہیں دے دیے (2)۔

اور سعید بن المسیب کے قول کے مطابق ہوازن کے قیدیوں کی تعداد چھ ہزار تھی (3)۔ اور کہا گیا: چار ہزار۔ ابو عمر نے کہا (4): ان میں الشیماء بھی تھیں جو نبی ﷺ کی رضاعی بہن تھیں، وہ بنو سعد بن بکر کے الحارث بن عبد العزی کی بیٹی تھیں، اور حضرت حلیمہ سعدیہ کی بیٹی تھیں، پس آپ ﷺ نے ان کا اکرام کیا۔

---

(1) اسے احمد (6729) اور (7037) نے مفصل طور پر نقل کیا ہے، اور نسائی نے المجتبیٰ 6/262-264 میں عمرو بن شعیب کی اپنے والد اور دادا سے روایت کردہ حدیث سے۔ اس کا کچھ حصہ احمد (18914) اور بخاری (4318، 4319) نے مروان بن الحکم اور مسور بن مخرمہ کی حدیث سے نقل کیا ہے، دیکھئے الدرر صفحہ 276، اور تفسیر طبری 11/391۔ (2) اسے طبری نے 11/389 میں نقل کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 11/391 میں نقل کیا ہے۔ (4) الدرر صفحہ 277 میں۔

Surah At-Tawbah: Verses 25 - 28 152 ...the Messenger of Allah ﷺ and he gave her and was kind to her, and she returned to her country happy with her religion and with what Allah had bestowed upon her. Ibn Abbas said: The Messenger of Allah ﷺ saw on the day of Awtas a woman running and crying out, not settling down. He asked about her, and it was said: She lost a young son of hers. Then he saw her having found her son, kissing him and drawing him close. He called her and said to his companions: "Would this woman throw her child into the fire?" They said: No. He said: "Why?" They said: Out of her compassion. He said: "Allah is more merciful to you than she is [to him]." Muslim recorded it with this meaning, and praise be to Allah(1). Allah's saying: {O you who have believed, indeed the polytheists are unclean, so let them not approach al-Masjid al-Haram after this, their year. And if you fear poverty, Allah will enrich you from His bounty if He wills. Indeed, Allah is Knowing and Wise. (28)} In it are seven issues: The first: Allah's saying: {O you who have believed, indeed the polytheists are unclean} is a subject and predicate. Scholars differed on the meaning of describing the polytheist as "unclean" (najas). Qatada, Ma'mar ibn Rashid, and others said: Because he is in a state of major ritual impurity (janaba); since his washing from janaba is not a [valid ritual] washing(2). Ibn Abbas and others said: Rather, the meaning of Shirk (polytheism) is what made him unclean(3). Al-Hasan al-Basri said: Whoever shakes hands with a polytheist should perform ablution(4). The entire school [of thought] is of the opinion that it is obligatory for a disbeliever to perform a ritual bath (ghusl) when he embraces Islam; except for Ibn Abd al-Hakam;

---

(1) Sahih Muslim (2754), and it is in Al-Bukhari (5999), and it is from the hadith of Umar ibn al-Khattab ؓ, and we did not find it from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/20, and recorded by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/271, and al-Tabari 11/397 via Ma'mar from Qatada. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/20 with the wording: Rather, the meaning of Shirk is what is like the impurity of wine. Likewise mentioned by al-Tabari 11/398, and he said: This is a saying narrated from Ibn Abbas from a route that is not through Hamid, so we disliked mentioning it. (4) Recorded by Ibn Abi Shaybah 8/433, and al-Tabari 11/398 - 399. Ibn Kathir said in the commentary of this verse: As for the impurity of the polytheist's body; the majority are of the opinion that he is not impure in body and essence, because Allah Almighty permitted the food of the People of the Book.

सूरह अत-तौबा: आयतें 25 - 28 152 ...अल्लाह के रसूल ﷺ ने और उन्होंने उसे दिया और उसके साथ अच्छा व्यवहार किया, और वह अपने धर्म और अल्लाह ने उसे जो दिया था उसके साथ खुशी-खुशी अपने देश लौट गई। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने औतास के दिन एक महिला को भागते और चिल्लाते हुए देखा, जो टिक नहीं पा रही थी। उन्होंने उसके बारे में पूछा, तो कहा गया: उसने अपने छोटे बेटे को खो दिया है। फिर उन्होंने उसे देखा कि उसे उसका बेटा मिल गया है और वह उसे चूम रही है और अपने पास खींच रही है। उन्होंने उसे बुलाया और अपने साथियों से कहा: "क्या यह महिला अपने बच्चे को आग में फेंकेगी?" उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: "क्यों?" उन्होंने कहा: अपनी ममता के कारण। उन्होंने कहा: "अल्लाह तुम्हारे प्रति उससे कहीं अधिक दयालु है।" मुस्लिम ने इसे इसी अर्थ के साथ दर्ज किया है, और अल्लाह की प्रशंसा हो(1)। अल्लाह का कथन: {हे ईमान वालो, निःसन्देह मुशरिक (बहुदेववादी) अपवित्र हैं, इसलिए वे इस वर्ष के बाद अल-मस्जिद अल-हराम के पास न आएँ। और यदि तुम गरीबी से डरते हो, तो अल्लाह यदि चाहेगा तो तुम्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर देगा। निःसन्देह, अल्लाह जानने वाला, तत्वदर्शी है। (28)} इसमें सात मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {हे ईमान वालो, निःसन्देह मुशरिक अपवित्र हैं} यह एक मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। विद्वानों ने मुशरिक को "नजस" (अपवित्र) बताने के अर्थ में मतभेद किया है; क़तादा, मा'मर बिन राशिद और अन्य लोगों ने कहा: क्योंकि वह जुनुब (अशुद्ध अवस्था) में होता है; क्योंकि जनाबत (अशुद्धि) से उसका स्नान [वैध] स्नान नहीं है(2)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: बल्कि शिर्क के अर्थ ने ही उसे नापाक किया है(3)। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: जो किसी मुशरिक से हाथ मिलाए, उसे वज़ू करना चाहिए(4)। पूरा मसलक (विचारधारा) इस बात पर सहमत है कि जब कोई काफ़िर इस्लाम स्वीकार करे तो उस पर गुस्ल (स्नान) अनिवार्य है; सिवाय इब्न अब्द अल-हकम के,

---

(1) सहीह मुस्लिम (2754), और यह अल-बुखारी (5999) में है, और यह उमर बिन अल-खत्ताब ؓ की हदीस से है, और हमें इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसका पता नहीं चला। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/20, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 2/271 में और अल-तबरी ने 11/397 में मा'मर के माध्यम से क़तादा से उद्धृत किया है। (3) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/20 में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: बल्कि शिर्क का अर्थ वह है जो शराब की अशुद्धि के समान है। इसी तरह अल-तबरी ने 11/398 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह एक ऐसी बात है जो इब्न अब्बास से एक ऐसे माध्यम से रिवायत की गई है जो हमीद का नहीं है,

इसलिए हमने इसका उल्लेख करना पसंद नहीं किया। (4) इसे इब्न अबी शैबा 8/433 और अल-तबरी 11/398 - 399 ने उद्धृत किया है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: जहाँ तक मुशरिक के शरीर की अशुद्धि की बात है; तो बहुसंख्यक (जमहूर) की राय है कि वह शरीर और ज़ात से अपवित्र नहीं है, क्योंकि अल्लाह तआला ने अहल-ए-किताब के भोजन को हलाल किया है।

سورہ التوبہ: آیات ۲۵ - ۲۸ ۱۵۲ رسول اللہ ﷺ نے اور اسے عطا کیا اور اس کے ساتھ حسنِ سلوک کیا، اور وہ اپنے دین اور اللہ کے دیے ہوئے مال کے ساتھ خوشی خوشی اپنے ملک واپس لوٹ گئی۔ ابن عباس فرماتے ہیں: رسول اللہ ﷺ نے اوطاس کے دن ایک عورت کو دیکھا جو دوڑ رہی تھی اور چلا رہی تھی اور قرار نہیں پا رہی تھی، آپ نے اس کے بارے میں پوچھا تو کہا گیا: اس کا ایک چھوٹا بچہ گم ہو گیا ہے۔ پھر آپ نے اسے دیکھا کہ اسے اپنا بیٹا مل گیا ہے اور وہ اسے چوم رہی ہے اور اپنے سینے سے لگا رہی ہے، تو آپ نے اسے بلایا اور اپنے صحابہ سے فرمایا: «کیا یہ عورت اپنے بچے کو آگ میں ڈالے گی؟» انہوں نے کہا: نہیں۔ آپ نے فرمایا: «क्यों?» انہوں نے کہا: اس پر شفقت کی وجہ سے۔ آپ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ تم پر اس سے کہیں زیادہ رحم کرنے والا ہے»۔ اسے مسلم نے ہم معنی روایت کیا ہے، والحمد للہ(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بعدَ عامِهِمْ هَٰذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللهُ مِن فَضْلِهِۦٓ إِن شَآءَ إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۲۸)﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور علماء نے مشرک کو "نجس" (ناپاک) قرار دینے کے معنی میں اختلاف کیا ہے؛ پس قتادہ، معمر بن راشد اور دیگر نے کہا: اس لیے کہ وہ جُنُبی ہے؛ کیونکہ اس کا جنابت سے غسل کرنا (شرعی) غسل نہیں ہے(۲)۔ اور ابن عباس وغیرہ نے کہا: بلکہ شرک کے معنی ہی نے اسے ناپاک کیا ہے(۳)۔ حسن بصری نے کہا: جو کسی مشرک سے مصافحہ کرے تو وہ وضو کرے(۴)۔ اور پورا مذہب (مسلک) اس بات پر ہے کہ کافر جب اسلام لائے تو اس پر غسل واجب ہے؛ سوائے ابن عبد الحکم کے؛

---

(۱) صحیح مسلم (۲۷۵۴)، اور یہ بخاری (۵۹۹۹) میں ہے، اور یہ حضرت عمر بن خطاب ؓ کی حدیث سے ہے، اور ہم نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نہیں پایا۔ (۲) المحرر

الوجیز ۳/ ۲۰، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۲/ ۲۷۱ میں اور طبری نے ۱۱/ ۳۹۷ میں معمر کے واسطے سے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۲۰ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: بلکہ شرک کا مطلب وہ ہے جو شراب کی نجاست کی طرح ہے۔ اسی طرح طبری نے ۱۱/ ۳۹۸ میں ذکر کیا اور کہا: یہ قول ابن عباس سے غیر حمید کے واسطے سے مروی ہے اس لیے ہم نے اس کے ذکر کو ناپسند کیا۔ (۴) اسے ابن ابی شیبہ ۸/ ۴۳۳ اور طبری ۱۱/ ۳۹۸ - ۳۹۹ نے روایت کیا ہے۔ اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: رہا مشرک کے بدن کی نجاست کا معاملہ؛ تو جمہور کا قول یہ ہے کہ وہ بدن اور ذات کے لحاظ سے نجس نہیں ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب کا کھانا حلال کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 28 153

For he said: It is not obligatory (1); because Islam demolishes what was before it. Abu Thawr and Ahmad said it is obligatory for him to perform Ghusl (ritual bath).

Al-Shafi'i dropped it and said: It is more beloved to me that he performs Ghusl. Something similar was said by Ibn al-Qasim. Malik has a saying: that he does not know of Ghusl [being required]. This was narrated from him by Ibn Wahb and Ibn Abi Uwais (2). However, the Hadith of Thumama and Qais bin Asim refutes these sayings. Abu Hatim al-Busti narrated them in his Sahih Musnad (3). And that the Prophet ﷺ passed by Thumama one day and he embraced Islam, so he sent him to the garden of Abu Talha, and ordered him to perform Ghusl. He performed Ghusl and prayed two rak'ahs, then the Messenger of Allah ﷺ said: "The Islam of your companion has become good." Muslim recorded it with its meaning (4). In it: when the Prophet ﷺ showed favor to Thumama, he went to a palm grove near the mosque and performed Ghusl. And he ordered Qais bin Asim to perform Ghusl with water and Sidr (lotus leaves).

If his Islam was shortly before his puberty (attaining nocturnal emission), then his Ghusl is recommended. And whenever he embraces Islam after reaching puberty, he is required to intend Janaba (major ritual impurity) with his Ghusl. This is the saying of our scholars, and it is the conclusion of the school of thought. Ibn al-Qasim allowed the non-believer to perform Ghusl before declaring the Shahada with his tongue, if he believed in Islam in his heart. This is a weak saying in terms of reasoning, and contrary to tradition, because no one becomes a Muslim by intention alone without saying [the Shahada]. This is the saying of the group of Ahl al-Sunnah regarding faith: that it is a saying with the tongue and a confirmation in the heart, and it is purified by deeds. Allah Almighty said: {To Him ascends good speech, and righteous work raises it} (5) [Fatir: 10].

Second: His saying, the Almighty: {So let them not approach the Sacred Mosque} "Let them not approach" is a prohibition; therefore, the 'nun' was omitted from it (6). "The Sacred Mosque" - this term is applied to the entire Sanctuary (Haram), and it is...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/20. (2) Ikmal al-Mu'allim 6/99, and al-Mufhim 3/585-586. (3) Number (1238) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) regarding the story of Thumama bin Uthal al-Hanafi's conversion to Islam, and the author will mention a part of it, and (1240) from the hadith of Qais bin Asim (may

Allah be pleased with him). The two hadiths were mentioned previously 2/422. (4) Sahih Muslim (1764), and it is with Ahmad (9833), and al-Bukhari (462). (5) Al-Kafi 1/152-153. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/209.

सूरा अत-तौबाह: आयत 28 153

क्योंकि उन्होंने कहा: यह अनिवार्य नहीं है (1); क्योंकि इस्लाम अपने से पहले की चीज़ों को मिटा देता है। अबू थौर और अहमद ने कहा कि उसके लिए गुस्ल (स्नान) करना अनिवार्य है।

अल-शाफ़ेई ने इसे हटा दिया और कहा: मुझे यह अधिक प्रिय है कि वह गुस्ल करे। इब्न अल-कासिम का भी यही कहना है। मलिक का एक कहना है: कि वे गुस्ल [की आवश्यकता] के बारे में नहीं जानते। इसे इब्न वहाब और इब्न अबी उवैस (2) ने उनसे वर्णित किया है। लेकिन सुमामा और क़ैस बिन आसिम की हदीस इन बातों का खंडन करती है। अबू हातिम अल-बुस्ती ने उन्हें अपने सहीह मुस्नद (3) में वर्णित किया है। और यह कि पैगंबर ﷺ एक दिन सुमामा के पास से गुज़रे और उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो उन्होंने उन्हें अबू तल्हा के बगीचे में भेजा और उन्हें गुस्ल करने का आदेश दिया। उन्होंने गुस्ल किया और दो रकात नमाज़ पढ़ी, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम्हारे साथी का इस्लाम अच्छा हो गया है।" मुस्लिम ने इसे इसके अर्थ के साथ दर्ज किया है (4)। इसमें है: जब पैगंबर ﷺ ने सुमामा पर कृपा की, तो वे मस्जिद के पास एक खजूर के बाग में गए और गुस्ल किया। और उन्होंने क़ैस बिन आसिम को पानी और सिद्र (बेर की पत्तियों) के साथ गुस्ल करने का आदेश दिया।

यदि उनका इस्लाम उनके वयस्क होने (स्वप्नदोष) से ठीक पहले था; तो उनका गुस्ल मुस्तहब (पसंदीदा) है। और जब भी वह वयस्क होने के बाद इस्लाम स्वीकार करता है, तो उसे अपने गुस्ल के साथ जनाबत (बड़ी अपवित्रता) की नीयत करना आवश्यक है। यह हमारे विद्वानों का कहना है, और यही विचारधारा का निष्कर्ष है। इब्न अल-कासिम ने काफिर को अपनी ज़बान से शहादत ज़ाहिर करने से पहले गुस्ल करने की अनुमति दी, यदि उसने अपने दिल में इस्लाम पर विश्वास कर लिया हो। यह विचार की दृष्टि में एक कमज़ोर बात है, और परंपरा के विपरीत है, क्योंकि कोई भी ज़बान से कहे बिना केवल नीयत से मुसलमान नहीं बनता; ईमान के बारे में अहल अल-सुन्नत के समूह का यही कहना है: कि यह ज़बान से कहना और दिल से तस्दीक (पुष्टि) करना है, और यह कर्म से पवित्र होता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {उसी की ओर अच्छा कलाम (बात) ऊपर चढ़ता है, और नेक अमल उसे ऊपर उठाता है} (5) [फातिर: 10]।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो वे मस्जिद अल-हराम के पास न आएँ} "पास न आएँ" एक मनाही है; इसलिए इसमें से 'नून' को हटा दिया गया (6)। "मस्जिद अल-हराम" - यह शब्द पूरे हरम क्षेत्र के लिए उपयोग किया जाता है, और यह...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/20. (2) इकमल अल-मुअल्लिम 6/99, और अल-मुफ़हिम 3/585-586. (3) सुमामा बिन उथल अल-हनफी के इस्लाम धर्म अपनाने की कहानी के बारे में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से नंबर (1238), और लेखक इसका एक हिस्सा उल्लेख करेंगे, और क़ैस बिन आसिम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से (1240)। दोनों हदीसें पहले 2/422 पर आ चुकी हैं। (4) सहीह मुस्लिम (1764), और यह अहमद (9833) और बुखारी (462) के पास है। (5) अल-काफी 1/152-153. (6) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/209.

سورة التوبہ: آیت ۲۸ ۱۵۳

کیونکہ انہوں نے کہا: یہ واجب نہیں ہے (۱)؛ اس لیے کہ اسلام اپنے سے پہلے کی چیزوں کو مٹا دیتا ہے۔ اور اس پر غسل کے واجب ہونے کے بارے میں ابو ثور اور احمد نے کہا۔

الشافعی نے اسے ساقط کر دیا اور کہا: مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ وہ غسل کر لے۔ اور اسی طرح کی بات ابن القاسم کی ہے۔ اور مالک کا ایک قول ہے: کہ وہ غسل [کی ضرورت] کو نہیں جانتے۔ اسے ابن وہب اور ابن ابی اویس (۲) نے ان سے روایت کیا ہے۔ اور ثمامہ اور قیس بن عاصم کی حدیث ان اقوال کی تردید کرتی ہے۔ ان دونوں کو ابو حاتم البستی نے اپنی صحیح مسند (۳) میں روایت کیا ہے۔ اور یہ کہ نبی کریم ﷺ ایک دن ثمامہ کے پاس سے گزرے تو انہوں نے اسلام قبول کر لیا، تو آپ ﷺ نے انہیں ابو طلحہ کے باغ کی طرف بھیجا اور انہیں غسل کرنے کا حکم دیا۔ انہوں نے غسل کیا اور دو رکعت نماز پڑھی، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”تمہارے ساتھی کا اسلام اچھا ہو گیا ہے“۔ اور مسلم نے اسے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے (۴)۔ اس میں ہے: کہ جب نبی ﷺ نے ثمامہ پر احسان فرمایا تو وہ مسجد کے قریب کھجور کے ایک باغ کی طرف گئے اور غسل کیا۔ اور آپ ﷺ نے قیس بن عاصم کو پانی اور سدر (بیری کے پتوں) سے غسل کرنے کا حکم دیا۔

پس اگر ان کا اسلام ان کے بالغ ہونے (احتلام) سے تھوڑی دیر پہلے تھا؛ تو ان کا غسل مستحب ہے۔ اور جب بھی وہ بلوغت کے بعد اسلام لائے تو اس پر لازم ہے کہ وہ اپنے غسل سے جنابت کی نیت کرے۔ یہ ہمارے علماء کا قول ہے، اور یہی مسلک کا خلاصہ ہے۔ اور ابن القاسم نے کافر کے لیے زبان سے کلمہ شہادت ظاہر کرنے سے پہلے غسل کرنے کی اجازت دی ہے، بشرطیکہ وہ اپنے دل سے اسلام کا معتقد ہو۔ اور یہ غور و فکر کے لحاظ سے ایک کمزور قول ہے، جو

روایت کے خلاف ہے، کیونکہ کوئی بھی شخص زبان سے کہے بغیر صرف نیت سے مسلمان نہیں ہوتا؛ ایمان کے بارے میں اہل سنت کی جماعت کا یہی قول ہے: کہ یہ زبان سے اقرار اور دل سے تصدیق ہے، اور عمل سے اس میں پاکیزگی آتی ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ اسی کی طرف پاکیزہ کلمات چڑھتے ہیں اور نیک عمل اسے بلند کرتا ہے ﴾ (۵) [فاطر: ۱۰]۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ پس وہ مسجد حرام کے قریب نہ آئیں ﴾ "فلا یقربوا" نہی ہے؛ اسی لیے اس سے نون حذف کر دیا گیا (۶)۔ "المسجد الحرام" یہ لفظ پورے حرم پر بولا جاتا ہے، اور یہ...

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۰۔ (۲) إکمال المعلم ۶/ ۹۹، والمفہم ۳/ ۵۸۵ - ۵۸۶۔ (۳) ثمامہ بن اثال الحنفی کے اسلام لانے کے قصے میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (۱۲۳۸)، اور مصنف اس کا ایک ٹکڑا ذکر کریں گے، اور (۱۲۴۰) حضرت قیس بن عاصم رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ یہ دونوں حدیثیں پہلے ۲ / ۴۲۲ پر گزر چکی ہیں۔ (۴) صحیح مسلم (۱۷۶۴)، اور یہ احمد (۹۸۳۳)، اور بخاری (۴۶۲) کے پاس ہے۔ (۵) الکافی ۱ / ۱۵۲ - ۱۵۳۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۰۹۔

Surah At-Tawbah: Verse 28 154 The school of thought of 'Ata(1); thus, it is prohibited to enable a polytheist from entering the entire Sanctuary (Haram). If a messenger comes from them, the Imam should go out to the non-sanctuary area (al-Hill) to hear what he says. If a polytheist enters the Sanctuary in concealment and dies, his grave is to be exhumed and his bones removed, for they have no right to settlement or passage. As for the Arabian Peninsula, which consists of Mecca, Medina, Al-Yamama, Yemen, and its surrounding districts, Malik said: Everyone who is not on the path of Islam shall be expelled from these places, but they are not prevented from traveling through them as travelers. Likewise, Ash-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said; however, he excluded Yemen from that. They are given a period of three days, as Umar (may Allah be pleased with him) set for them when he expelled them. They are not buried there and are directed to the non-sanctuary area (al-Hill)(2). Third: Scholars differed regarding disbelievers entering mosques and the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram) based on five opinions; the people of Medina said: The verse is general for all polytheists and all mosques. Umar bin Abdul Aziz wrote to his governors to this effect and cited this verse in his letter. This is supported by the words of the Almighty: "(Exalted is He) in houses [mosques] which Allah has ordered to be raised and that His name be mentioned [celebrated] therein" An-Nur: 36, and the entry of disbelievers into them is contradictory to their elevation. In "Sahih" Muslim and others: "Indeed, these mosques are not suitable for any urine, filth, or talk (of worldly matters)"(4). A disbeliever is not free from that. And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I do not make the mosque lawful for a menstruating woman or a person in a state of major ritual impurity (Junub)" and a disbeliever is in a state of Junub(5). And His saying, the Almighty: "Indeed, the polytheists are unclean," so Allah the Almighty called them unclean, so it must be that...

---

(1) Reported by Abd ar-Razzaq (9880) and (9881), at-Tabari 11/398, and an-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' 2/428. (2) 'Al-Mufhim' 4/560, and see 'Al-Awsat' by Ibn al-Mundhir 11/22-27, and 'Ikmal al-Mu'allim' 5/382, and the report of Umar (may Allah be pleased with him) was reported by Ibn al-Mundhir in 'Al-Awsat' 11/26. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/20, and the report of Umar bin Abdul Aziz was reported by Ibn Abi Shaybah 6/512-513, and at-Tabari 11/398. (4) Sahih Muslim (258), and Musnad Ahmad (12984), and it is from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (5) 'Al-Mufhim' 3/584, and the hadith was mentioned previously 6/341.

सूरह अत-तौबा: आयत 28 154 अता(1) का मत; अतः, एक बहुदेववादी (मुशरिक) को पूरे हरम (पवित्र सीमा) में प्रवेश करने में सक्षम बनाना प्रतिबंधित है। यदि उनकी ओर से कोई संदेशवाहक आता है, तो इमाम को उसकी बात सुनने के लिए गैर-हरम क्षेत्र (अल-हिल) में बाहर जाना चाहिए। यदि कोई बहुदेववादी छिपकर हरम में प्रवेश करता है और मर जाता है, तो उसकी कब्र खोदी जाए और उसकी हड्डियां निकाल दी जाएं क्योंकि उन्हें वहां बसने या गुजरने का अधिकार नहीं है। जहाँ तक अरब प्रायद्वीप का प्रश्न है, जिसमें मक्का, मदीना, अल-यमामा, यमन और उसके आसपास के जिले शामिल हैं, मालिक ने कहा: इन स्थानों से उन सभी को निकाल दिया जाएगा जो इस्लाम के मार्ग पर नहीं हैं, लेकिन उन्हें यात्रियों के रूप में वहां से गुजरने से नहीं रोका जाएगा। इसी तरह, इमाम अल-शफीई (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा; हालाँकि, उन्होंने यमन को इससे बाहर रखा। उन्हें तीन दिनों की अवधि दी जाती है, जैसा कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उनके लिए तय किया था जब उन्होंने उन्हें निकाला था। उन्हें वहाँ दफनाया नहीं जाता है और उन्हें गैर-हरम क्षेत्र (अल-हिल) में भेज दिया जाता है(2)। तीसरा: विद्वानों ने काफ़िरों (अविश्वासियों) के मस्जिदों और मस्जिद अल-हराम में प्रवेश के संबंध में पाँच मतों पर असहमति जताई है; मदीना के लोगों ने कहा: यह आयत सभी मुशरिकों और सभी मस्जिदों के लिए सामान्य है। उमर बिन अब्दुल अजीज ने अपने गवर्नरों को इस आशय का पत्र लिखा और अपने पत्र में इस आयत का हवाला दिया। इसका समर्थन सर्वशक्तिमान के शब्दों से होता है: "(वे दीये) उन घरों में (जलते हैं) जिनके बारे में अल्लाह ने आदेश दिया है कि उन्हें बुलंद किया जाए और उनमें उसका नाम याद किया जाए" अन्-नूर: 36, और काफ़िरों का उनमें प्रवेश उनकी बुलंद प्रतिष्ठा के विपरीत है। "सहीह" मुस्लिम और अन्य में है: "वास्तव में, ये मस्जिदें पेशाब, गंदगी या (सांसारिक) बातों के लिए उपयुक्त नहीं हैं"(4)। एक काफ़िर इससे मुक्त नहीं है। और पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने कहा: "मैं मासिक धर्म वाली महिला या जुनुब (बड़ी अशुद्धि की अवस्था में व्यक्ति) के लिए मस्जिद को जायज नहीं करता" और एक काफ़िर जुनुब है(5)। और सर्वशक्तिमान का यह कहना: "निश्चित रूप से मुशरिक अपवित्र (नजस) हैं," इसलिए अल्लाह तआला ने उन्हें अपवित्र कहा है, तो यह नहीं हो सकता कि...

---

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक (9880) और (9881), अल-तबारी 11/398, और अल-नहस ने 'अन्-नासिख वल-मनसुख' 2/428 में रिपोर्ट किया है। (2) 'अल-मुफ़्हिम' 4/560, और देखें इब्न अल-मुन्ज़िर की 'अल-औसत' 11/22-27, और 'इकमल अल-मुअल्लिम' 5/382, और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की रिपोर्ट इब्न अल-मुन्ज़िर ने 'अल-औसत' 11/26 में रिपोर्ट की है। (3) 'अल-मुहर्रर

अल-वजीज़' 3/20, और उमर बिन अब्दुल अजीज की रिपोर्ट इब्न अबी शयबा 6/512-513, और अल-तबारी 11/398 द्वारा रिपोर्ट की गई थी। (4) सहीह मुस्लिम (258), और मुसनद अहमद (12984), और यह अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है। (5) 'अल-मुफ़्हिम' 3/584, और हदीस पहले 6/341 में आ चुकी है।

سورہ التوبہ: آیت ۲۸ ١٥٤ عطاء(١) کا مذہب؛ پس مشرک کو تمام حرم میں داخل ہونے کا موقع دینا حرام ہے۔ چنانچہ اگر ان میں سے کوئی قاصد آئے؛ تو امام (حرم سے باہر) حل کی طرف نکلے تاکہ وہ جو کہتا ہے اسے سن سکے۔ اور اگر کوئی مشرک چھپ کر حرم میں داخل ہو جائے اور مر جائے تو اس کی قبر کھود کر اس کی ہڈیاں نکال دی جائیں گی، کیونکہ ان کے لیے وہاں سکونت یا گزرنے کا حق نہیں ہے۔ رہا جزیرہ نما عرب، جو کہ مکہ، مدینہ، یمامہ، یمن اور ان کے مضافات ہیں، تو امام مالک نے فرمایا: ان مقامات سے ہر اس شخص کو نکال دیا جائے گا جو غیر اسلام پر ہو، البتہ مسافر کے طور پر انہیں وہاں آنے جانے سے نہیں روکا جائے گا۔ اور اسی طرح امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا؛ سوائے اس کے کہ انہوں نے یمن کو اس سے مستثنیٰ قرار دیا۔ ان کے لیے تین دن کی مدت مقرر کی جائے گی جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے ان کو جلاوطن کرتے وقت مقرر کی تھی۔ انہیں وہاں دفن نہیں کیا جائے گا، اور انہیں حل کی طرف منتقل کر دیا جائے گا(٢)۔ تیسری بات: علماء کا کافروں کے مساجد اور مسجد حرام میں داخل ہونے کے بارے میں پانچ اقوال پر اختلاف ہے؛ پس اہل مدینہ نے کہا: یہ آیت تمام مشرکین اور تمام مساجد کے بارے میں عام ہے۔ اور اسی طرح عمر بن عبدالعزیز نے اپنے عاملوں (گورنروں) کو لکھا، اور اپنی تحریر میں اس آیت سے استدلال کیا۔ اور اس کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿ایسے گھروں میں (یعنی مساجد میں) جن کی نسبت اللہ نے حکم دیا ہے کہ وہ بلند کی جائیں اور ان میں اس کا نام یاد کیا جائے﴾ النور: ٣٦، اور کافروں کا ان میں داخل ہونا ان کی بلندی کے منافی ہے۔ اور "صحیح" مسلم وغیرہ میں ہے: «بے شک یہ مسجدیں پیشاب، گندگی اور (دنیاوی) گفتگو کے لیے مناسب نہیں ہیں»(٤)۔ اور کافر اس سے خالی نہیں ہوتا۔ اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «میں حیض والی عورت اور جنبی کے لیے مسجد کو حلال نہیں کرتا» اور کافر جنبی

ہے(۵)۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بلاشبہ مشرک نجس (ناپاک) ہیں﴾ پس اللہ تعالیٰ نے اسے نجس قرار دیا، تو یہ اس سے خالی نہیں کہ وہ...

---

(۱) اسے عبدالرزاق (۹۸۸۰) اور (۹۸۸۱)، طبری ۳۹۸/۱۱، اور نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ۴۲۸/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۵۶۰/۴، اور دیکھئے ابن المنذر کی الاوسط ۲۲/۱۱-۲۷، اور اکمال المعلم ۳۸۲/۵، اور عمر رضی اللہ عنہ کی خبر کو ابن المنذر نے الاوسط ۲۶/۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۲۰، اور عمر بن عبدالعزیز کی خبر کو ابن ابی شیبہ ۵۱۲/۶ - ۵۱۳، اور طبری ۳۹۸/۱۱ نے روایت کیا ہے۔ (٤) صحیح مسلم (۲۵۸)، اور مسند احمد (۱۲۹۸٤)، اور یہ حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۵) المفہم ۳/ ۵۸٤، اور یہ حدیث پہلے ٦/۳٤۱ میں گزر چکی ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 28 155 impurity in essence, or excluded by way of ruling (1). Whichever it is, preventing them from the mosque is mandatory; because the cause —which is impurity—is present in them, and the sanctity is present in the mosque (2). It is said: a man is 'najas' (impure), a woman is 'najas', two men are 'najas', two women are 'najas', men are 'najas', and women are 'najas'. It is not made dual or plural because it is a gerund (masdar). As for 'an-najs'—with a kasra under the nun and a sukun on the jim—it is only said when 'rijs' (filth) is said with it. If it is mentioned alone, it is said: 'najas'—with a fatha on the nun and a kasra under the jim —and 'najusa' with a damma on the jim (3). Al-Shafi’i, may Allah have mercy on him, said: The verse is general regarding all polytheists, specifically regarding the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram), and they are not prevented from entering others; so he permitted the entry of Jews and Christians into all other mosques (4). Ibn al-Arabi (5) said: This is a rigidity from him on the literal meaning; because the saying of the Almighty: "Verily, the polytheists are impure" is an alert to the cause being polytheism and impurity. If it is said: The Prophet ﷺ tied Thumamah in the mosque while he was a polytheist (6)? It was said to him: Our scholars answered this hadith— even if it is authentic—with several answers: First: That it was prior to the revelation of the verse. Second: That the Prophet ﷺ had known of his conversion to Islam, so that is why he tied him (7).

---

(1) See Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/185, and by Ibn al-Arabi 2/901, and they chose that impurity here is not physical, but rather it is a legal ruling. Al-Kiya al-Tabari said: And impurity, by right, should be validly removable with water, and that is not possible in polytheism. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/901. (3) See Ma’ani al-Qur’an by al-Farra’ 1/430, Tahdhib al-Lugha 10/593, Tafsir al-Baghawi 2/281, and Taj al-Arus (najas). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/20. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/901. (6) Narrated by Ahmad (9833), al-Bukhari (462), and Muslim (1764), and a part of it has already been mentioned in the first issue. (7) Al-Mufhim 3/584. Abu al-Abbas said: This is far-fetched; for it is stated in the hadith that he converted to Islam after he had been shown favor...

सूरह अत-तौबा: आयत 28 155 नजसुल ऐन (मूल रूप से अशुद्ध), या कानूनी व्यवस्था के माध्यम से बहिष्कृत (1)। जो भी मामला हो, उन्हें मस्जिद से रोकना अनिवार्य है; क्योंकि कारण - जो कि अशुद्धता है - उनमें मौजूद है, और पवित्रता मस्जिद में मौजूद है (2)। कहा जाता है: एक आदमी 'नजस' (अशुद्ध) है, एक औरत 'नजस' है, दो आदमी 'नजस' हैं, दो औरतें 'नजस' हैं, बहुत से आदमी 'नजस' हैं, और बहुत सी औरतें 'नजस' हैं। इसका द्विवचन या बहुवचन नहीं बनाया जाता क्योंकि यह एक संज्ञा (मस्दर) है। जहाँ तक 'अन-नजस' का सवाल है - नून के नीचे कसरा और जीम पर सुकून के साथ - यह केवल तब कहा जाता है जब इसके साथ 'रिज्स' (गंदगी) कहा जाए। यदि इसे अकेले उल्लेख किया जाता है, तो इसे 'नजस' कहा जाता है - नून पर फथा और जीम के नीचे कसरा के साथ - और 'नजुसा' जीम पर दम्मा के साथ (3)। अल-शाफी, अल्लाह उन पर दया करे, ने कहा: आयत सभी मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बारे में सामान्य है, विशेष रूप से मस्जिद अल-हराम के बारे में, और उन्हें अन्य मस्जिदों में प्रवेश करने से नहीं रोका जाता है; इसलिए उन्होंने यहूदियों और ईसाइयों को अन्य सभी मस्जिदों में प्रवेश करने की अनुमति दी (4)। इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: यह उनकी ओर से ज़ाहिरी (शाब्दिक) अर्थ पर अडिगता है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कहना है: "वास्तव में, मुशरिक अशुद्ध हैं" शिर्क(बहुदेववाद) और अशुद्धता के कारण के प्रति सचेत करना है। यदि यह कहा जाए: पैगंबर ﷺ ने थुमामाह को मस्जिद में बांधा था जबकि वह एक मुशरिक थे (6)? उनसे कहा गया: हमारे विद्वानों ने इस हदीस का जवाब दिया है - भले ही वह प्रामाणिक हो - कई उत्तरों के साथ: पहला: कि यह आयत के अवतरण से पहले का मामला था। दूसरा: कि पैगंबर ﷺ उनके इस्लाम स्वीकार करने के बारे में जान चुके थे, इसलिए उन्होंने उन्हें बांधा था (7)।

---

(1) देखें अल-किया अल-तबारी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/185, और इब्न अल-अरबी 2/901 द्वारा, और उन्होंने चुना कि यहाँ अशुद्धता शारीरिक नहीं है, बल्कि यह एक कानूनी व्यवस्था है। अल-किया अल-तबारी ने कहा: और अशुद्धता का अधिकार यह है कि इसे पानी से सफलतापूर्वक हटाया जा सके, और शिर्क में ऐसा संभव नहीं है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/901। (3) देखें अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/430, तहजीब अल-लुगा 10/593, तफ़्सीर अल-बग़वी 2/281, और ताज अल-अरूस (नजस)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/20। (5) अहकाम अल-कुरान 2/901 में। (6) अहमद (9833), अल-बुखारी (462), और मुस्लिम (1764) द्वारा वर्णित, और इसका एक हिस्सा पहले ही पहले मुद्दे में उल्लेख किया जा चुका है। (7) अल-मुफ्हिम 3/584। अबू अल-

अब्बास ने कहा: यह दूर की बात है; क्योंकि हदीस में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि उन्होंने इस्लाम तब स्वीकार किया जब उन पर उपकार किया गया...

سورة التوبہ: آیت ۲۸ ۱۵۵ نجس العین، یا حکمی طور پر دور کیا گیا (۱)۔ ان میں سے جو بھی ہو، انہیں مسجد سے روکنا واجب ہے؛ کیونکہ علت ۔جو کہ نجاست ہے ۔ ان میں موجود ہے، اور حرمت مسجد میں موجود ہے (۲)۔ کہا جاتا ہے: رجلٌ نَجَس (ایک مرد نجس ہے)، اور امرأة نَجَس (ایک عورت نجس ہے)، اور رجلان نَجَس (دو مرد نجس ہیں)، اور امرأتان نَجَس (دو عورتیں نجس ہیں)، اور رجال نَجَس (بہت سے مرد نجس ہیں)، اور نساء نَجَس (بہت سی عورتیں نجس ہیں)، اس کا تثنیہ اور جمع نہیں لایا جاتا کیونکہ یہ مصدر ہے۔ جہاں تک 'النَّجَس' کا تعلق ہے ۔نون کے نیچے کسرہ اور جیم کے جزم کے ساتھ ۔تو یہ صرف اس وقت کہا جاتا ہے جب اس کے ساتھ 'رِجس' کہا جائے۔ اگر یہ اکیلا ذکر کیا جائے تو کہا جاتا ہے: نَجَس ۔نون کے فتحہ اور جیم کے کسرہ کے ساتھ ۔اور نَجُس جیم کے ضمہ کے ساتھ (۳)۔ اور امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ آیت تمام مشرکین کے بارے میں عام ہے، خاص طور پر مسجد حرام کے حوالے سے، اور انہیں اس کے علاوہ دوسری مساجد میں داخل ہونے سے نہیں روکا جاتا؛ چنانچہ انہوں نے یہودی اور نصرانی کو دیگر تمام مساجد میں داخل ہونے کی اجازت دی ہے (۴)۔ ابن العربی (۵) نے کہا: یہ ان کی طرف سے ظاہر پر جمود (سختی) ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کا قول: ﴿إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ﴾ شرک اور نجاست کی علت پر تنبیہ ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: نبی ﷺ نے ثمامہ کو مسجد میں باندھا تھا حالانکہ وہ مشرک تھے (۶)؟ تو اس سے کہا گیا: ہمارے علماء نے اس حدیث کا جواب دیا ہے ۔ اگرچہ یہ صحیح ہے ۔کئی جوابات کے ساتھ: پہلا: یہ کہ یہ واقعہ آیت کے نزول سے پہلے کا تھا۔ دوسرا: یہ کہ نبی ﷺ ان کے اسلام لانے کے بارے میں جان چکے تھے، اس لیے آپ نے انہیں باندھا تھا (۷)۔

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۱۸۵، اور لابن العربی ۲ / ۹۰۱ ، اور انہوں نے اس بات کو اختیار کیا ہے کہ یہاں نجاست حسی نہیں ہے، بلکہ یہ ایک شرعی حکم ہے۔ اور کیا طبری

نے کہا: اور نجاست کا حق یہ ہے کہ اسے پانی سے زائل کرنا درست ہو اور یہ شرک میں ممکن نہیں ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۹۰۱۔ (۳) دیکھئے معانی القرآن للفراء ۱/ ۴۳۰، وتہذیب اللغۃ ۱۰/ ۵۹۳ ، وتفسیر البغوی ۲/ ۲۸۱، وتاج العروس (نجس)۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۲۰۔ (۵) احکام القرآن ۲/ ۹۰۱ میں۔ (۶) اسے احمد (۹۸۳۳)، البخاری (۴۶۲)، اور مسلم (۱۷۶۴) نے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک حصہ پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۷) المفہم ۳ / ۵۸۴ ۔ ابو العباس نے کہا: یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ حدیث میں اس پر نص موجود ہے کہ انہوں نے احسان کیے جانے کے بعد اسلام قبول کیا تھا...

Surah At-Tawbah, Verse 28 156

Third: That is a specific instance, so the evidences we mentioned should not be rejected by it (1); because they provide the rule for the universal principle. It can be said: He was only tied in the mosque to observe the beauty of the Muslims' prayer and their gathering for it, and the goodness of their manners in their seating in the mosque, so he would become familiar with that and embrace Islam. And so it was. It can also be said: They had no place to tie him except in the mosque, and Allah knows best.

Abu Hanifa and his companions said: Jews and Christians are not barred from entering the Sacred Mosque or any other, and no one is barred from entering the Sacred Mosque except the polytheists and idolaters (3). This is a view rejected by everything we mentioned from the verse and others.

Al-Kiya al-Tabari said (4): It is permissible for a Dhimmi (protected non-Muslim) to enter all other mosques according to Abu Hanifa without a need. Al-Shafi'i considers the need (5), and even with a need, entering the Sacred Mosque is not permissible.

'Ata ibn Abi Rabah said: The entire Haram (sanctuary) is a Qibla and a mosque (6). Therefore, they should be barred from entering the Haram based on the Almighty's saying: {Exalted is He who took His Servant by night from al-Masjid al-Haram...} [Al-Isra: 1]. Yet, he was actually taken from the house of Umm Hani (7).

WWW.NAFSEISLAM.COM

= him and left it general. Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 2/901: The Prophet's knowledge of his future conversion to Islam does not mean he is judged as a Muslim in the present. (1) In the manuscripts: 'turfa' (raised), and similarly in Al-Mufhim 3/584 and the text is from it; what is established is from (M). (2) In (M): 'muqayyada' (restricted), and what is established matches what is in Al-Mufhim. (3) See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 3/88, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/20. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/186. (5) In (M): Al-Shafi'i said 'need is considered'. (6) Previously mentioned in the second issue. (7) Narrated by Ibn Sa'd 1/213-214, Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (39), and Abu Ya'la in Al-Mu'jam (10) from the Hadith of Umm Hani (may Allah be pleased with her). Al-Bukhari (349) narrated from Anas that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The roof of my house was opened while I was in Mecca," then Gabriel descended, and mentioned the Hadith. Al-Hafiz said in Al-Fath 7/204: In the narration of Al-Waqidi with his chains, it was from the valley of Abu Talib... The

reconciliation between these views is that he slept in the house of Umm Hani, and her house was near the valley of Abu Talib, so the roof of his house was opened, and he attributed the house to himself because he was residing in it.

सूरह अत-तौबाह, आयत 28 156

तीसरा: वह एक विशिष्ट मामला है, इसलिए उन प्रमाणों को इसके आधार पर अस्वीकार नहीं किया जाना चाहिए (1) जिनका हमने उल्लेख किया है; क्योंकि वे सार्वभौमिक सिद्धांत के प्रावधान के रूप में उपयोगी हैं (2)। और यह कहा जा सकता है: उन्हें मस्जिद में केवल इसलिए बाँधा गया था ताकि वे मुसलमानों की नमाज़ की सुंदरता और उसके लिए उनके एकत्र होने को देख सकें, और मस्जिद में बैठने के उनके शिष्टाचार को देख सकें, ताकि वे उससे परिचित हो सकें और इस्लाम स्वीकार कर लें। और ऐसा ही हुआ। यह भी कहा जा सकता है: उनके पास उसे मस्जिद के अलावा कहीं और बाँधने का कोई स्थान नहीं था, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने कहा: यहूदियों और ईसाइयों को मस्जिद अल-हरम या किसी अन्य मस्जिद में प्रवेश करने से नहीं रोका जाएगा, और मस्जिद अल-हरम में प्रवेश करने से केवल मुशरिकों (बहुदेववादियों) और मूर्तिपूजकों को रोका जाएगा (3)। यह एक ऐसा विचार है जिसे आयत और अन्य स्रोतों से हमने जो कुछ भी उल्लेख किया है, वह सब नकारता है।

अल-किया अल-तब़री ने कहा (4): अबू हनीफ़ा के अनुसार, एक धिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) के लिए बिना किसी आवश्यकता के अन्य मस्जिदों में प्रवेश करना जायज़ है। अल-शाफ़ई आवश्यकता को ध्यान में रखते हैं (5), और आवश्यकता होने पर भी मस्जिद अल-हरम में प्रवेश करना जायज़ नहीं है।

अता इब्न अबी रबाह ने कहा: पूरा हरम क़िबला और मस्जिद है (6)। इसलिए उन्हें हरम में प्रवेश करने से रोका जाना चाहिए क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {पवित्र है वह जो अपने बंदे को रात के समय मस्जिद अल-हरम से ले गया...} [अल-इसरा: 1]। जबकि वह यात्रा वास्तव में उम्मे हानी के घर से शुरू हुई थी (7)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

= उन पर और इसे सामान्य छोड़ दिया। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 2/901 में कहा: भविष्य में उनके इस्लाम लाने के बारे में पैगंबर का ज्ञान वर्तमान में उनके लिए कोई निर्णय नहीं देता है। (1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'तूरफ़ा' (उठाई), और इसी तरह अल-मुफ़हिम 3/584 में और पाठ वहीं से है; जो स्थापित है वह (M) से है। (2) (M) में: 'मुक़य्यदा' (प्रतिबंधित), और स्थापित पाठ अल-मुफ़हिम में मौजूद पाठ के अनुरूप है। (3) जस्सास द्वारा लिखित अहकाम अल-कुरान 3/88 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/20 देखें। (4) उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरान 3/186 में। (5) (M) में:

शाफ़ई ने कहा कि आवश्यकता का विचार किया जाएगा। (6) दूसरे मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया है। (7) इब्न साद 1/213-214, अल-अहद वल-मथानी (39) में इब्न अबी आसिम, और अल-मुअजम (10) में अबू याला ने उम्मे हानी (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। बुखारी (349) ने अनस से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जब मैं मक्का में था तो मेरे घर की छत खोली गई," फिर जिब्रील उतरे, और हदीस का उल्लेख किया। अल-हाफिज़ ने अल-फतह 7/204 में कहा: अल-वाक़िदी की रिवायत में उनकी श्रृंखलाओं के साथ यह है कि उन्हें शेब-ए-अबी तालिब से ले जाया गया था... इन विचारों के बीच सामंजस्य यह है कि वे उम्मे हानी के घर में सोए थे, और उनका घर शेब-ए-अबी तालिब के पास था, इसलिए उनके घर की छत खोली गई, और उन्होंने घर को अपना बताया क्योंकि वे वहां रह रहे थे।

سورہ التوبہ، آیت ۲۸ ۱۵۶

تیسرا: یہ کہ وہ ایک خاص واقعہ ہے، اس لیے ان دلائل کو رد نہیں کیا جانا چاہیے (۱) جو ہم نے ذکر کیے ہیں؛ کیونکہ وہ کلی قاعدے کے حکم کے لیے مفید ہیں (۲)۔ اور یہ کہا جا سکتا ہے: اسے مسجد میں اس لیے باندھا گیا تھا تاکہ وہ مسلمانوں کی نماز کے حسن اور اس کے لیے ان کے اجتماع، اور مسجد میں ان کے بیٹھنے کے عمدہ آداب کو دیکھ سکے، تاکہ وہ اس سے مانوس ہو جائے اور اسلام لے آئے۔ اور ایسا ہی ہوا۔ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے: ان کے پاس اسے مسجد کے علاوہ کہیں اور باندھنے کی جگہ نہیں تھی، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: یہودیوں اور عیسائیوں کو مسجد حرام یا کسی دوسری مسجد میں داخل ہونے سے نہیں روکا جائے گا، اور مسجد حرام میں داخل ہونے سے صرف مشرکین اور بت پرستوں کو روکا جائے گا (۳)۔ یہ ایک ایسا قول ہے جسے آیت اور دیگر ذرائع سے جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے وہ سب مسترد کرتا ہے۔

الکیا الطبری نے کہا (۴): امام ابو حنیفہ کے نزدیک ذمی کے لیے بلا ضرورت دیگر مساجد میں داخل ہونا جائز ہے۔ اور امام شافعی ضرورت کا اعتبار کرتے ہیں (۵)، اور ضرورت کے باوجود مسجد حرام میں داخل ہونا جائز نہیں ہے۔

اور عطاء بن ابی رباح نے کہا: پورا حرم قبلہ اور مسجد ہے (۶)۔ چنانچہ انہیں حرم میں داخل ہونے سے روکا جانا چاہیے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پاک ہے وہ ذات جو اپنے بندے کو راتوں رات مسجد حرام سے لے گئی...} [الاسراء: ۱]۔ حالانکہ وہ سفر (اسراء) ام ہانی کے گھر سے شروع ہوا تھا (۷)۔

= اس پر اور اسے عام رکھا۔ ابن العربی نے احکام القرآن ۲/ ۹۰۱ میں کہا: انجام کار اس کے اسلام لانے کا نبی ﷺ کو علم ہونا، فی الحال اس کے لیے حکم کا موجب نہیں۔ (۱) قلمی نسخوں میں: 'ترفع'، اور اسی طرح المفہم ۳/ ۵۸۴ میں اور کلام وہیں سے ہے، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۲) (م) میں: 'مقیدہ' ہے، اور ثابت شدہ وہی ہے جو المفہم کے موافق ہے۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۳/ ۸۸، اور المحرر الوجیز ۳/ ۲۰۔ (۴) ان کی کتاب احکام القرآن ۳/ ۱۸۶ میں۔ (۵) (م) میں ہے: امام شافعی نے کہا کہ ضرورت کا اعتبار کیا جائے گا۔ (۶) دوسرے مسئلے میں پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ (۷) اسے ابن سعد نے ۱/ ۲۱۳-۲۱۴، ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (۳۹) میں، اور ابو یعلیٰ نے المعجم (۱۰) میں حضرت ام ہانی رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (۳۴۹) نے حضرت انس سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب میں مکہ میں تھا تو میرے گھر کی چھت کھولی گئی"، پھر جبرائیل اترے، اور پوری حدیث ذکر کی۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۷/ ۲۰۴ میں کہا: واقدی کی روایت میں اپنی اسناد کے ساتھ ہے کہ انہیں شعب ابی طالب سے لے جایا گیا... ان اقوال کے درمیان تطبیق یہ ہے کہ آپ ﷺ ام ہانی کے گھر سوئے تھے، اور ان کا گھر شعب ابی طالب کے پاس تھا، پس آپ کے گھر کی چھت کھولی گئی، اور گھر کی نسبت اپنی طرف اس لیے کی کیونکہ آپ وہاں مقیم تھے۔

Qatadah said: "No polytheist shall approach the Sacred Mosque; unless he is a payer of Jizyah, or a disbelieving slave belonging to a Muslim." (1)

Ismail bin Ishaq narrated, Yahya bin Abd al-Hamid told us, Shariq told us, from Ash'ath, from al-Hasan, from Jabir, that the Prophet (peace be upon him) said: "No polytheist shall approach the mosque unless it is a male or female slave who enters it for a need." (2) Jabir bin Abdullah held this view; he said: "The general rule prevents the polytheist from approaching the Sacred Mosque, but it is specifically exempted for male and female slaves." (3)

Fourth: Regarding His words: {after this year of theirs}, there are two opinions; the first is that it refers to the year nine [AH], in which Abu Bakr performed Hajj. The second is the year ten; as stated by Qatadah. Ibn al-Arabi said (4): "This is the correct view according to the implication of the wording. It is surprising to say it is year nine, which is the year in which the proclamation (Azan) took place (5). If a man's servant entered his house one day and his master said to him: 'Do not enter this house after today,' the intended meaning would not be the day he entered."

Fifth: Regarding His words: {And if you fear poverty}, Amr bin Faid said: "The meaning is: and when you fear." This is an unidiomatic expression, and the meaning is clear with 'if' (in). When the Muslims prohibited the polytheists from the season [of Hajj] — and they used to bring food and trade — Satan cast fear of poverty into their hearts, and they said: "From where will we live?" So Allah promised to enrich them from His bounty. Ad-Dahhak said:

(1) Al-Muharrar al-Wajeez 2/21, and recorded by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/271, and al-Tabari 11/403-404. (2) Mentioned by al-Jassas in Ahkam al-Quran 3/89 via Shariq. Yahya bin Abd al-Hamid is al-Himmani al-Kufi; al-Hafiz said in al-Taqrib: "A memorizer, but they accused him of stealing Hadith." Shariq is the son of Abdullah al-Nakha'i; al-Hafiz said in al-Taqrib: "Truthful but makes many mistakes; his memory changed since he took office as a judge in Kufa." Ash'ath is the son of Sawwar; al-Hafiz said: "Weak." And al-Hasan did not hear from Jabir. See al-Marasil by Ibn Abi Hatim, p. 39. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/901. Ibn al-Arabi said: "This is a void statement with a weak chain of narration that cannot specify general absolute rulings, especially those justified by a general cause applicable to all of them, which is polytheism." (4) In Ahkam al-Quran 2/903, and what precedes it is from him. (5) That

is, the proclamation of Surah Bara'ah (At-Tawbah). See Tafsir al-Tabari 11/304 and beyond.

क़तादा ने कहा: "कोई भी मुशरिक (बहुदेववादी) मस्जिद-अल-हराम के पास नहीं जाएगा; सिवाय इसके कि वह जिज़िया देने वाला हो, या किसी मुसलमान का काफ़िर गुलाम हो।" (1)

इस्माइल बिन इसहाक ने रिवायत की, यहया बिन अब्दुल हमीद ने हमें बताया, शरीक ने हमें बताया, अश्अथ से, अल-हसन से, जाबिर से, कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कोई मुशरिक मस्जिद के पास नहीं जाएगा जब तक कि वह गुलाम या दासी न हो जो किसी ज़रूरत के लिए दाखिल हो।" (2) जाबिर बिन अब्दुल्ला का यही मत था; उन्होंने कहा: "आम हुक्म मुशरिक को मस्जिद-अल-हराम के करीब आने से रोकता है, और यह गुलाम और दासी के लिए खास (छूट प्राप्त) है।" (3)

चौथा: अल्लाह तआला का कौल: {उनके इस साल के बाद}, इसमें दो बातें हैं; पहली यह कि यह सन नौ (हिजरी) है जिसमें अबू बक्र ने हज किया था। दूसरी यह कि सन दस है; यह क़तादा ने कहा है। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: "लफ़्ज़ के तकाज़े के मुताबिक यही सही है। यह ताज्जुब की बात है कि यह कहा जाए कि यह सन नौ है, जबकि यह वही साल है जिसमें एलान (अज़ान) हुआ था (5)। अगर किसी आदमी का गुलाम किसी दिन उसके घर में दाखिल हुआ और उसके मालिक ने उससे कहा: 'आज के बाद इस घर में दाखिल मत होना', तो इसका मतलब वह दिन नहीं होगा जिसमें वह दाखिल हुआ था।"

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कौल: {और अगर तुम्हें कंगाली का डर हो}, अम्र बिन फ़ैद ने कहा: "इसका मतलब है: और जब तुम्हें डर हो।" यह एक गैर-मुहावरेदार बात है, और 'इन' (अगर) के साथ अर्थ बहुत स्पष्ट है। जब मुसलमानों ने मुशरिकों को मौसम (हज) से रोक दिया - और वे ही भोजन और व्यापार लाया करते थे - तो शैतान ने उनके दिलों में गरीबी का डर डाल दिया, और उन्होंने कहा: "हम कहाँ से खाएंगे-पिएंगे?" तो अल्लाह ने उनसे वादा किया कि वह उन्हें अपने फ़ज़्ल (कृपा) से धनी कर देगा। अज़-ज़हक ने कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/21, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफसीर 2/271 में, और अल-तबरी ने 11/403-404 में उद्धृत किया है। (2) अल-जस्सास ने शरीक के माध्यम से अहकाम अल-कुरान 3/89 में इसका उल्लेख किया है। यहया बिन अब्दुल हमीद अल-हिम्मानी अल-कूफ़ी हैं; अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: "हाफ़िज़ हैं लेकिन उन पर हदीस चोरी करने का आरोप लगाया

गया था।" शरीक, अब्दुल्ला अल-नख़ई के बेटे हैं; अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: "सच्चे हैं लेकिन बहुत गलतियाँ करते हैं; कूफ़ा में काज़ी (न्यायाधीश) का पद संभालने के बाद से उनकी याददाश्त बदल गई थी।" अश्अथ, सुवार के बेटे हैं; अल-हाफ़िज़ ने कहा: "कमज़ोर।" और अल-हसन ने जाबिर से नहीं सुना। इब्न अबी हातिम की 'अल-मरासील' पृष्ठ 39 देखें। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/901। इब्न अल-अरबी ने कहा: "यह एक बातिल (अमान्य) बात है और इसकी सनद कमज़ोर है, जो आम हुक्मों को खास नहीं कर सकती, विशेष रूप से उन हुक्मों को जिनकी वजह आम है और सब पर लागू होती है, और वह है शिर्क(बहुदेववाद)।" (4) अहकाम अल-कुरान 2/903 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (5) यानी, सूरह बरात (अत-तौबाह) का एलान। तफसीर अल-तबरी 11/304 और उसके बाद देखें।

قتادہ نے کہا: "کوئی مشرک مسجد حرام کے قریب نہ آئے؛ سوائے اس کے کہ وہ جزیہ دینے والا ہو، یا کسی مسلمان کا کافر غلام ہو۔" (1)

اسماعیل بن اسحاق نے روایت کی، یحییٰ بن عبدالحمید نے ہمیں بتایا، شریک نے ہمیں بتایا، اشعث سے، حسن سے، جابر سے، کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "کوئی مشرک مسجد کے قریب نہ آئے سوائے اس کے کہ وہ غلام یا لونڈی ہو جو کسی ضرورت کے تحت داخل ہو۔" (2) جابر بن عبداللہ کا بھی یہی قول تھا؛ انہوں نے کہا: "عموم مشرک کو مسجد حرام کے قریب آنے سے روکتا ہے، اور یہ غلام اور لونڈی کے معاملے میں مخصوص (مستثنیٰ) ہے۔" (3)

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان کے اس سال کے بعد}، اس میں دو اقوال ہیں؛ ایک یہ کہ اس سے مراد سن نو (ہجری) ہے جس میں حضرت ابوبکرؓ نے حج کیا تھا۔ دوسرا یہ کہ سن دس مراد ہے؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ ابن العربی (4) کہتے ہیں: "لفظ کے تقاضے کے مطابق یہی صحیح ہے۔ یہ حیرت کی بات ہے کہ یہ کہا جائے کہ یہ سن نو ہے، حالانکہ یہ وہی سال ہے جس میں اعلان (اذان) ہوا تھا (5)۔ اگر کسی آدمی کا غلام کسی دن اس کے گھر میں داخل ہوا اور اس کے مالک نے اس سے کہا: 'آج کے بعد اس گھر میں داخل نہ ہونا'، تو اس سے مراد وہ دن نہیں ہوگا جس میں وہ داخل ہوا تھا۔"

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر تمہیں تنگدستی کا خوف ہو}، عمرو بن فائد نے کہا: "اس کا معنی ہے: اور جب تمہیں خوف ہو۔" یہ ایک غیر فصیح بات ہے، اور 'ان' (اگر) کے ساتھ معنی بہت واضح ہے۔ جب مسلمانوں نے مشرکین کو موسم (حج) سے روک دیا - اور وہی لوگ غلہ اور سامانِ تجارت لایا کرتے تھے - تو شیطان نے ان کے دلوں میں فقر کا خوف ڈال دیا، اور انہوں نے

کہا: "ہم کہاں سے کھائیں گے؟" تو اللہ نے ان سے وعدہ کیا کہ وہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے گا۔ ضحاک نے کہا:

(1) المحرر الوجیز 2/21، اور اسے عبدالرزاق نے التفسیر 2/271 میں، اور طبری نے 11/403-404 میں روایت کیا ہے۔ (2) جصاص نے احکام القرآن 3/89 میں شریک کے واسطے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ یحییٰ بن عبدالحمید الحممانی الکوفی ہیں؛ حافظ (ابن حجر) نے التقریب میں کہا: "حافظ ہیں لیکن ان پر حدیث چوری کرنے کا الزام لگایا گیا۔" شریک، عبداللہ النخعی کے بیٹے ہیں؛ حافظ نے التقریب میں کہا: "صدوق ہیں لیکن کثرت سے غلطی کرتے ہیں، کوفہ میں قاضی بننے کے بعد سے ان کا حافظہ بدل گیا تھا۔" اشعث بن سوار ہیں، حافظ نے کہا: "ضعیف ہیں۔" اور حسن نے جابر سے نہیں سنا۔ دیکھئے: المراسیل لابن ابی حاتم، ص 39۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/901۔ ابن العربی نے کہا: "یہ ایک باطل قول ہے اور اس کی سند ضعیف ہے جو عام احکامات کو خاص نہیں کر سکتی، خاص طور پر وہ احکام جن کی علت عام ہے اور تمام کو محیط ہے اور وہ شرک ہے۔" (4) احکام القرآن 2/903 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (5) یعنی، سورہ براءت (التوبہ) کا اعلان۔ دیکھئے: تفسیر طبری 11/304 اور بعد کے صفحات۔

١٥٨ Surah At-Tawbah: Verse 28

So Allah opened for them the door of Jizya from the people of the Dhimma by His saying, Mighty and Majestic is He: {Fight those who do not believe in Allah nor in the Last Day} the verse [At-Tawbah: 29]. Ikrimah said: Allah enriched them by providing abundant rain, plants, and fertility of the land (1). Thus, Tabalah and Jurash became fertile, and they carried food and fat to Mecca, and goodness increased (2). And the Arabs: the people of Najd, Sana'a and others embraced Islam; so their pilgrimage and trade continued, and Allah enriched [them] from His bounty through Jihad and prevailing over nations. And 'Al-'Ayilah' (العَيْلَة): is poverty. It is said: 'aala al-rajulu ya'eelu' (عالَ الرجل يَعِيْلُ): when he becomes poor (3). The poet said (4): The poor man knows not when his wealth will come, * and the rich man knows not when he will become poor. Alqamah and others from the companions of Ibn Mas'ud read it as 'aa'ilah' (عائلة) (5), which is a verbal noun; like 'qaa'ilah' from 'qaala yaqeelu'. And like 'aafiyah' and 'aaqibah' (6). It is possible that it is an adjective for a deleted noun, the estimation of which is: a 'haalan 'aa'ilah' (an impoverished state), and its meaning is: a difficult trait. It is said: 'aalani al-amru ya'ooluni': meaning: it became difficult for me and grew severe (7). At-Tabari (8) related that it is said: 'aala ya'oolu': when one becomes poor. Sixth: In this verse there is evidence that the attachment of the heart to causes in provision is permissible, and this is not contrary to reliance (Tawakkul), even if provision is predestined; and Allah's command and His distribution are fulfilled, but He linked it to causes for a wisdom; so that He may know the hearts that attach themselves to causes from the hearts that rely on the Lord of lords. And it has been previously mentioned that the cause does not contradict reliance. The Prophet (PBUH) said: "If you were to rely on Allah..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/21, and At-Tabari recorded the report of Ad-Dahhak and Ikrimah 11/400-402. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/904. Tabalah: a place in the lands of Yemen. Jurash: one of the administrative districts of Yemen towards Mecca. Mu'jam al-Buldan 2/9 and 126. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/21. (4) He is Uhayhah bin al-Julah, and the verse is in his Diwan p. 74, and previously mentioned in 6/39. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 52, and Al-Muhtasib 1/287. (6) His saying: 'and the consequence', from (kh) and Al-Muharrar al-Wajiz 3/21, and the talk is from it, and the author will mention these two verbal nouns on p. 200 of this part. (7) Ma'ani al-Quran by An-Nahhas 3/196. (8) In the Tafsir 11/399.

१५८ सूरह अत-तौबा: आयत २८

अतः अल्लाह ने उनके लिए धिम्मी लोगों से जिज़या का द्वार खोल दिया, अपने इस वचन के द्वारा: {उन लोगों से लड़ो जो अल्लाह पर और अंतिम दिन पर ईमान नहीं लाते} आयत [अत-तौबा: २९]। इक्रमाह ने कहा: अल्लाह ने उन्हें वर्षा और पौधों की प्रचुरता और भूमि की उर्वरता प्रदान करके धनी बना दिया (१)। इस प्रकार तबला और जुराश उपजाऊ हो गए, और वे मक्का में भोजन और वसा (घी आदि) ले गए, और भलाई बढ़ गई (२)। और अरब के लोग: नजद, सना और अन्य के लोग इस्लाम में शामिल हो गए; उनकी हज और व्यापार यात्राएँ जारी रहीं, और अल्लाह ने जिहाद और अन्य राष्ट्रों पर विजय के माध्यम से अपने अनुग्रह से उन्हें धनी बना दिया। और 'अल-आयला' (العَيْلَة) का अर्थ है गरीबी। कहा जाता है: 'आला अर-रजुलु या'ईलु' (عالَ الرجل يَعِيْلُ): जब वह गरीब हो जाता है (३)। कवि ने कहा (४): गरीब नहीं जानता कि उसका धन कब आएगा, * और अमीर नहीं जानता कि वह कब गरीब हो जाएगा। अल्क़मह और इब्न मसूद के अन्य साथियों ने इसे 'आयलाह' (عائلة) पढ़ा है (५), जो एक भाववाचक संज्ञा है; जैसे 'क़ाइलाह', 'क़ाला यक़ीलु' (दोपहर में सोना) से। और 'आफियाह' और 'आक़िबा' की तरह (६)। यह संभव है कि यह एक लुप्त संज्ञा का विशेषण हो, जिसका अनुमान है: 'हालान आयलाह' (एक विपन्न स्थिति), और इसका अर्थ है: एक कठिन गुण। इसके बारे में कहा जाता है: 'आलनी अल-अम्रू या'ऊलुनी', जिसका अर्थ है: यह मेरे लिए कठिन और गंभीर हो गया (७)। अत-तबरी (८) ने उल्लेख किया है कि कहा जाता है: 'आला या'ऊलु': जब कोई गरीब हो जाता है। छठा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि जीविका के साधनों से हृदय का लगाव जायज़ है, और यह तवक्कुल (अल्लाह पर भरोसे) के विपरीत नहीं है, भले ही जीविका पूर्व-निर्धारित हो; और अल्लाह का आदेश और उसका वितरण पूरा होकर रहता है, लेकिन उसने इसे एक हिकमत (बुद्धिमत्ता) के लिए कारणों से जोड़ा है; ताकि वह उन दिलों को जान सके जो कारणों से जुड़े हैं, उन दिलों से जो रब्बुल अरबाब (मलिकों के मालिक) पर भरोसा करते हैं। और यह पहले भी बताया जा चुका है कि कारण तवक्कुल के विरोधाभासी नहीं हैं। पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "यदि तुम अल्लाह पर भरोसा करते जैसा कि..."

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२१, और अत-तबरी ने अद-दह्हाक और इक्रमाह की रिपोर्ट दर्ज की है ११/४००-४०२। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/९०४। तबला: यमन के क्षेत्रों में एक स्थान। जुराश: मक्का की ओर यमन के प्रशासनिक जिलों में से एक। मुअजम अल-बुल्दान २/९ और १२६। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२१। (४) वह उहयहाह बिन अल-जुलाह है, और यह शेर उनके

दीवान पृ. ७४ में है, और पहले ६/३९ में आ चुका है। (५) अल-किराअत अल-शाज़्ज़ाह पृ. ५२, और अल-मुहतासिब १/२८७। (६) उनका कहना: 'और परिणाम', (ख़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२१ से है, और बात वहीं से है, और लेखक इस भाग के पृष्ठ २०० पर इन दो भाववाचक संज्ञाओं का उल्लेख करेंगे। (७) अन-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/१९६। (८) तफसीर में ११/३९९।

۱۵۸ سورة التوبہ: آیت ۲۸

پس اللہ تعالیٰ نے اہل ذمہ سے جزیہ کا دروازہ ان پر اپنے اس قول کے ذریعے کھول دیا: {ان لوگوں سے لڑو جو اللہ پر اور یومِ آخرت پر ایمان نہیں لاتے} آیت [التوبہ: ۲۹]۔ عکرمہ رحمہ اللہ نے فرمایا: اللہ نے انہیں بارش کی کثرت، نباتات اور زمین کی شادابی کے ذریعے غنی کر دیا (۱)۔ چنانچہ تبالہ اور جُرش شاداب ہو گئے، اور وہ مکہ کی طرف غلہ اور چربی (ودک) لے کر آئے، اور خیر و برکت بڑھ گئی (۲)۔ اور عرب کے لوگ اسلام لے آئے: اہل نجد، صنعاء اور دیگر؛ چنانچہ ان کا حج اور تجارت جاری رہی، اور اللہ نے اپنے فضل سے جہاد اور قوموں پر غلبے کے ذریعے غنی کر دیا۔ اور "العیلۃ" (العَیْلۃ): کا مطلب ہے محتاجی (فقر)۔ کہا جاتا ہے: "عال الرجل یعیل" (عالَ الرجل یَعِیْلُ): جب وہ فقیر ہو جائے (۳)۔ شاعر نے کہا ہے (۴): فقیر نہیں جانتا کہ اس کی غنا کب آئے گی * اور غنی نہیں جانتا کہ وہ کب محتاج ہو جائے گا۔ علقمہ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے دیگر اصحاب نے اسے "عائلہ" (۵) پڑھا ہے جو کہ مصدر ہے؛ جیسے "قائلہ"، "قال یقیل" سے۔ اور جیسے "عافیہ" اور "عاقبہ" (۶)۔ اور اس کا یہ احتمال بھی ہے کہ یہ کسی محذوف اسم کی صفت ہو جس کی تقدیر یوں ہوگی: "حالاً عائلہ" (ایک تنگ دست حالت)، اور اس کا مطلب ہے: ایک مشکل صفت۔ اس سے کہا جاتا ہے: "عالنی الامر یعولنی": یعنی: وہ معاملہ مجھ پر شاق گزرا اور سخت ہوا (۷)۔ طبری (۸) نے حکایت کی ہے کہ کہا جاتا ہے: "عال یعول": جب وہ فقیر ہو جائے۔ چھٹی بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ رزق کے معاملے میں اسباب سے دل کا وابستہ ہونا جائز ہے، اور یہ توکل کے منافی نہیں ہے، اگرچہ رزق مقدر ہے؛ اور اللہ کا حکم اور اس کی تقسیم واقع ہو کر رہتی ہے، لیکن اس نے اسے حکمت کے تحت اسباب کے ساتھ وابستہ کیا ہے؛ تاکہ ان دلوں کو معلوم کر لے جو اسباب سے وابستہ ہوتے ہیں ان دلوں کے مقابلے

میں جو رب الارباب پر توکل کرتے ہیں۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے کہ سبب توکل کے منافی نہیں ہے۔ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "اگر تم اللہ پر ویسا توکل کرو جیسا کہ..."

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۱ ، اور طبری نے ضحاک اور عکرمہ کی روایت نقل کی ہے ۱۱ / ۴۰۰ - ۴۰۲ ۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۹۰۴ ۔ تبالہ: بلاد یمن میں ایک جگہ کا نام ہے۔ جُرش: مکہ کی جانب یمن کے اضلاع میں سے ہے۔ معجم البلدان ۲ / ۹ اور ۱۲۶ ۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۱/۳ ۔ (۴) وہ أحیحة بن الجلاح ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۷۴ میں ہے، اور پیچھے ۳۹/۶ پر گزر چکا ہے۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۵۲، اور المحتسب ۱ / ۲۸۷ ۔ (۶) ان کا قول: "والعاقبہ"، (خ) اور المحرر الوجیز ۳ / ۲۱ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور مصنف اس جلد کے ص ۲۰۰ پر ان دونوں مصدروں کا ذکر کریں گے۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۱۹۶ ۔ (۸) التفسیر ۱۱ / ۳۹۹ میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 28 159

"...as He should be relied upon, He would provide for you as He provides for the birds: they go out hungry in the morning and return full in the evening." Reported by Al-Bukhari(1). So he informed that true reliance (Tawakkul) is not contradicted by going out in the morning and returning in the evening in search of sustenance. Ibn al-Arabi(2) said: But the Sufi sheikhs said: Rather, one goes and comes in acts of obedience, for that is [the cause] which brings sustenance. They said: The evidence for this is two things: First: The saying of Allah the Almighty: "And enjoin prayer upon your family and be steadfast therein. We do not ask you for provision; We provide for you..." [Taha: 132]. Second: The saying of Allah the Almighty: "To Him ascends good speech, and righteous work raises it..." [Fatir: 10]. Thus, nothing brings down sustenance from its place - which is the heaven - except what ascends [to it], which is good remembrance and righteous deeds, and not by striving on earth; for there is no sustenance in it. The correct view is what the Sunnah has established according to the jurists of the outward (Fuqaha al-Zahir), which is to work through worldly means; such as plowing, trading in markets, developing wealth, and planting fruits. The companions used to do that while the Prophet ﷺ was among them. Abu al-Hasan ibn Battal said: Allah, Glory be to Him, commanded His servants to spend from the good things they have earned, and other such verses. And He said: "But whoever is forced [by necessity], neither desiring [it] nor transgressing [its limit], there is no sin upon him." [Al-Baqarah: 173]. So He permitted for the one in dire need what was forbidden to him when he lacked the food he was commanded to earn and nourish himself with, and He did not command him to wait for food to descend upon him from heaven. If he were to abandon striving and leave what he nourishes himself with, he would be a killer of himself. The Messenger of Allah ﷺ used to writhe from hunger, not finding what to eat, and no food descended upon him from heaven, and he used to store a year's worth of food(3) until Allah granted victory.

---

(1) Thus he said, but the hadith is not in Al-Bukhari. It was reported by Ahmad (205) and Al-Tirmidhi (2344) from the hadith of Umar (may Allah be pleased with him), and it was previously mentioned in 7/297. (2) In "Ahkam al-Quran" 2/903, and what precedes it is from him except his saying: "Reported by Al-Bukhari." And what follows in brackets is from him. (3) Reported by Ahmad (171), Al-Bukhari (5357), and Muslim (1757) from the hadith of Umar (may Allah be pleased with him).

सूरह अत-तौबा: आयत 28 159

"...जैसा कि उन पर भरोसा किया जाना चाहिए, तो वह तुम्हें उसी तरह रिज़्क़ (रोजी) देता जैसे वह पक्षियों को देता है: वे सुबह भूखे निकलते हैं और शाम को पेट भर कर लौटते हैं।" इसे अल-बुखारी(1) ने उद्धृत किया है। तो उन्होंने बताया कि वास्तविक तवक्कुल (भरोसा) रिज़्क़ की तलाश में सुबह और शाम आने-जाने के विपरीत नहीं है। इब्न अल-अरबी(2) ने कहा: लेकिन सूफी शेखों ने कहा: बल्कि, व्यक्ति इबादत (आज्ञाकारिता) के कार्यों में आता-जाता है, क्योंकि यही वह [कारण] है जो रिज़्क़ लाता है। उन्होंने कहा: इसके लिए दो प्रमाण हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और अपने परिवार वालों को नमाज़ का हुक्म दो और उस पर जमे रहो। हम तुम से कोई रोज़ी नहीं माँगते, रोज़ी तो हम तुम्हें देते हैं..." [ताहा: 132]। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "उसी की ओर पाकीज़ा कलिमा (अच्छी बात) चढ़ता है और नेक अमल उसे बुलन्द करता है..." [फातिर: 10]। अतः रिज़्क़ उसके स्थान - जो कि आसमान है - से नीचे नहीं आता सिवाय उसके जो [उसकी ओर] चढ़ता है, और वह पाकीज़ा ज़िक्र और नेक अमल है, न कि ज़मीन पर कोशिश करने से; क्योंकि उसमें रिज़्क़ नहीं है। सही बात वह है जो फ़ुक़हा-ए-ज़ाहिर (बाहरी रूप को मानने वाले न्यायविद्) के अनुसार सुन्नत द्वारा स्थापित की गई है, और वह है दुनियावी कारणों के माध्यम से काम करना; जैसे हल चलाना, बाज़ारों में व्यापार करना, धन का संचय करना और फल लगाना। सहाबा ऐसा ही करते थे जबकि पैगंबर ﷺ उनके बीच मौजूद थे। अबू अल-हसन इब्न बत्तल ने कहा: अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने अपने बंदों को अपनी कमाई की पाकीज़ा चीज़ों में से खर्च करने का आदेश दिया, और इसके अलावा अन्य आयतें भी हैं। और उन्होंने कहा: "फिर जो मजबूर हो जाए, बशर्ते कि वह सरकशी करने वाला और हद से बढ़ने वाला न हो, तो उस पर कोई गुनाह नहीं।" [अल-बक़रह: 173]। तो उन्होंने मजबूर व्यक्ति के लिए वह चीज़ जायज़ कर दी जो उसके पास उस भोजन की कमी के समय हराम थी जिसे कमाने और जिससे पोषण प्राप्त करने का उसे आदेश दिया गया था, और उन्होंने उसे आसमान से भोजन उतरने की प्रतीक्षा करने का आदेश नहीं दिया। यदि वह कोशिश छोड़ देता और उस चीज़ को छोड़ देता जिससे वह अपना पोषण करता है, तो वह स्वयं का हत्यारा होता। अल्लाह के रसूल ﷺ भूख से तड़पते थे, उन्हें खाने के लिए कुछ नहीं मिलता था, और आसमान से उन पर कोई भोजन नहीं उतरा, और वह अपने साल भर का राशन जमा करके रखते थे(3) यहाँ तक कि अल्लाह ने फतह (विजय) अता की।

(1) ऐसा ही उन्होंने कहा, लेकिन हदीस अल-बुखारी में नहीं है। इसे अहमद (205) और अल-तिर्मिज़ी (2344) ने उमर ؓ की हदीस से उद्धृत किया है, और यह पहले 7/297 में गुज़र चुका है। (2) अहकाम अल-कुरान 2/903 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है सिवाय उनके इस कथन के "इसे अल-बुखारी ने उद्धृत किया है।" और जो कोष्ठक के बीच आने वाला है वह उन्हीं से है। (3) इसे अहमद (171), अल-बुखारी (5357), और मुस्लिम (1757) ने उमर ؓ की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ التوبہ: آیت ۲۸ ۱۵۹

"...حقِ توکل، تو وہ تمہیں ویسے ہی رزق دیتا جیسے پرندوں کو دیتا ہے، وہ صبح کو بھوکے نکلتے ہیں اور شام کو پیٹ بھر کر لوٹتے ہیں۔" اسے بخاری(۱) نے روایت کیا ہے۔ پس انہوں نے بتایا کہ حقیقی توکل رزق کی تلاش میں صبح و شام دوڑ دھوپ کے منافی نہیں ہے۔ ابن العربی(۲) کہتے ہیں: لیکن صوفیہ کے شیوخ نے کہا ہے: انسان تو صرف اطاعت و بندگی کے کاموں میں آتا جاتا ہے، پس یہی وہ [سبب] ہے جو رزق کھینچ لاتا ہے۔ انہوں نے کہا: اس پر دو دلیلیں ہیں: پہلی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اپنے گھر والوں کو نماز کا حکم کیجئے اور خود بھی اس پر ثابت قدم رہیے۔ ہم آپ سے رزق کا مطالبہ نہیں کرتے، رزق تو ہم ہی آپ کو دیتے ہیں..." [طہٰ: ۱۳۲]۔ دوسری: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پاکیزہ کلام اسی کی طرف چڑھتا ہے اور نیک عمل اسے بلند کرتا ہے..." [فاطر: ۱۰]۔ پس رزق اپنے مقام یعنی آسمان سے صرف اسی چیز کے بدلے میں اترتا ہے جو [اوپر] چڑھتی ہے، اور وہ ہے ذکرِ الہیٰ اور نیک عمل، نہ کہ زمین میں تگ و دو کرنے سے؛ کیونکہ اس میں رزق نہیں ہے۔ اور صحیح بات وہ ہے جسے فقہائے ظاہر کے نزدیک سنت نے ثابت کیا ہے، اور وہ ہے دنیوی اسباب پر عمل کرنا؛ جیسے ہل چلانا، بازاروں میں تجارت، مال کی افزائش اور درخت لگانا۔ صحابہ کرامؓ یہ سب کرتے تھے جبکہ نبی کریم ﷺ ان کے درمیان موجود تھے۔ ابو الحسن بن بطال کہتے ہیں: اللہ سبحانہ نے اپنے بندوں کو اپنی حلال کمائی میں سے خرچ کرنے کا حکم دیا ہے، اور اس کے علاوہ دیگر آیات میں بھی۔ اور فرمایا: "پھر جو مجبور ہو جائے، بشرطیکہ وہ نافرمان نہ ہو اور نہ حد سے گزرنے والا، تو اس پر کوئی گناہ نہیں۔" [البقرہ: ۱۷۳]۔ پس اللہ نے مضطر (مجبور) کے لیے وہ چیز حلال کر دی جو خوراک نہ ہونے کی صورت میں اس پر حرام تھی، جس کے کمانے اور کھانے کا اسے حکم دیا گیا تھا، اور اسے یہ حکم نہیں

دیا کہ وہ آسمان سے کھانا اترنے کا انتظار کرے۔ اگر وہ کوشش چھوڑ دیتا اور اپنی خوراک کا بندوبست نہ کرتا تو وہ اپنی جان کا قاتل ٹھہرتا۔ رسول اللہ ﷺ بھوک کی وجہ سے تڑپتے تھے، آپ کو کھانے کو کچھ نہ ملتا تھا، اور آپ ﷺ پر آسمان سے کھانا نہیں اترا، اور آپ ﷺ اپنے اہل و عیال کے لیے سال بھر کی خوراک کا ذخیرہ فرماتے تھے(۳) یہاں تک کہ اللہ نے فتوحات عطا فرمائیں۔

---

(۱) مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، لیکن یہ حدیث بخاری میں نہیں ہے، اسے احمد (۲۰۵) اور ترمذی (۲۳۴۴) نے حضرت عمر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۲۹۷/۷ پر گزر چکی ہے۔

(۲) احکام القرآن ۹۰۳/۲ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے سوائے ان کے اس قول کے: "بخاری نے اسے روایت کیا ہے"۔ اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ بھی انہی کا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۷۱)، بخاری (۵۳۵۷) اور مسلم (۱۷۵۷) نے حضرت عمر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

160 Surah At-Tawbah, Verse 28

...upon him the conquests. Anas bin Malik narrated that a man came to the Prophet ﷺ with a camel and said: "O Messenger of Allah, should I tie it and trust [in Allah], or leave it untied and trust?" He said: "Tie it and trust" (1).

I said: There is no argument for them regarding the people of Suffah; they were poor people who sat in the mosque, they did not farm or trade, they had no livelihood or wealth, they were the guests of Islam in the time of the land's distress (2). Despite that, they would gather wood during the day and carry water to the houses of the Messenger of Allah ﷺ, and they would read the Qur'an at night and pray. This is how Al-Bukhari and others described them (3). So they were seeking means of livelihood. And the Prophet ﷺ, when a gift came to him, would eat it with them, but if it was charity, he would designate it for them (4). When the conquests increased and Islam spread, they went out and became leaders - like Abu Hurairah (5) and others - and they did not remain sitting.

Then it was said: The means through which sustenance is sought are six types: The highest of them is the earning of our Prophet Muhammad ﷺ; he said: "My provision has been placed under the shadow of my spear, and humiliation and lowliness have been placed upon whoever opposes my command." Narrated by At-Tirmidhi who authenticated it (6). So Allah placed the provision of His Prophet ﷺ in his earning because of its virtue, and He singled him out with the best type of earning, which is obtaining through victory and conquest due to his honor.

(1) Reported by At-Tirmidhi (2517), and he said at the end of the Book of Ills in the Sunan: Yahya bin Said said: This is a rejected (munkar) hadith in my view. At-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith from the hadith of Anas, we only know it through this chain, and it has been narrated from Amr ibn Umayya al-Damri from the Prophet ﷺ similarly. Hadith of Amr bin Umayya al-Damri reported by Ibn Hibban (731). (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/904. (3) Al-Mufhim 5/336, and reported by Al-Bukhari (6452), and Ahmad (10679) from the hadith of Abu Hurairah (RA), and in it: "The people of Suffah are the guests of Islam, they do not take shelter with family or wealth..." The rest of the mentioned description was reported similarly in the hadith of Anas (RA) in Ahmad (13854), and Muslim (677): (147) in the Book of Leadership, in describing the seventy reciters who were martyred at Bir Ma'una. (4) A piece from the hadith of Abu Hurairah (RA) which preceded in describing the people of Suffah. (5) Reported by Muslim (2087). (6) It is not in Sunan At-Tirmidhi; perhaps

the author means At-Tirmidhi al-Hakim, as he cited the hadith in Nawadir al-Usul p. 113 and 134 and did not mention authentication or otherwise. And Ahmad reported it (5114) within a hadith from Ibn Umar, and its chain is weak. Al-Bukhari mentioned it in a suspended form (mu'allaq) with a passive voice before hadith (2914). Al-Hafiz said in Taghliq al-Ta'liq 3/446: It has a corroborating report with a good (hasan) chain but it is mursal (disconnected), narrated by Ibn Abi Shaybah [5/322] through the route of Tawus from the Prophet ﷺ similar to the hadith of Ibn Umar.

160 सूरह अत-तौबा, आयत 28

...उन पर विजय प्राप्त हुई। अनस बिन मलिक से रिवायत है कि एक व्यक्ति एक ऊंट लेकर नबी ﷺ के पास आया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मैं इसे बाँध दूँ और भरोसा (तवक्कुल) करूँ या इसे छोड़ दूँ और भरोसा करूँ?" आपने फ़रमाया: "इसे बाँधो और भरोसा करो" (1)।

मैंने कहा: सुफ़्फ़ा के लोगों के बारे में उनके पास कोई दलील नहीं है; क्योंकि वे गरीब लोग थे जो मस्जिद में बैठते थे, वे खेती या व्यापार नहीं करते थे, उनके पास कोई कमाई या धन नहीं था, वे केवल शहरों की तंगी के समय इस्लाम के मेहमान थे (2), इसके बावजूद वे दिन में लकड़ियाँ इकट्ठा करते थे, और अल्लाह के रसूल ﷺ के घरों के लिए पानी लाते थे, और रात में कुरान पढ़ते थे और नमाज़ पढ़ते थे। अल-बुखारी और अन्य ने उनका इसी तरह वर्णन किया है (3)। तो वे जीविका के साधनों की तलाश में थे। और नबी ﷺ के पास जब कोई उपहार आता था, तो आप उनके साथ उसे खाते थे, और यदि वह सदक़ा (दान) होता था, तो आप उसे विशेष रूप से उन्हें दे देते थे (4), फिर जब विजय बढ़ गई और इस्लाम फैल गया, तो वे बाहर निकले और नेता बन गए - जैसे अबू हुरैरा (5) और अन्य - और वे बैठे नहीं रहे।

फिर कहा गया: जिन कारणों से जीविका माँगी जाती है, वे छह प्रकार के हैं: उनमें सबसे ऊँचा: हमारे नबी मुहम्मद ﷺ की कमाई है; आपने फ़रमाया: "मेरी जीविका मेरे भाले की छाया के नीचे रखी गई है, और जो कोई मेरे आदेश का विरोध करता है उस पर अपमान और हीनता डाल दी गई है।" इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया और इसे सही बताया (6)। तो अल्लाह ने अपने नबी ﷺ की जीविका को उनकी कमाई में उनकी श्रेष्ठता के कारण रखा, और उन्हें कमाई के सबसे उत्तम प्रकार के साथ विशिष्ट किया, जो उनके सम्मान के कारण प्रभुत्व और विजय प्राप्त करना है।

(1) इसे तिर्मिज़ी (2517) ने उद्धृत किया है और सुनन में इलल (दोष) की किताब के अंत में कहा: यह्या बिन सईद ने कहा: मेरे विचार में यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह अनस की हदीस से एक ग़रीब (विचित्र) हदीस है, हम इसे केवल इसी माध्यम से जानते हैं, और इसे नबी ﷺ से अम्र इब्न उमय्या अल-दमरी से भी इसी तरह रिवायत किया गया है। और अम्र बिन उमय्या अल-दमरी की हदीस को इब्न हिब्बान (731) ने निकाला है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/904 देखें। (3) अल-मुफिम 5/336, और अल-बुखारी (6452), और अहमद (10679) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है और इसमें है: "सुफ़्फ़ा के लोग इस्लाम के

मेहमान हैं, वे न तो परिवार के पास और न ही धन के पास शरण लेते हैं..."। बाकी वर्णित वर्णन अहमद (13854) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में और मुस्लिम (677): (147) में 'इमारा' (नेतृत्व) की किताब में उन सत्तर क़ारियों के वर्णन में आया है जो बीर मऊना में शहीद हुए थे। (4) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा जो सुफ़्फ़ा के लोगों के वर्णन में पहले आ चुका है। (5) इसे मुस्लिम (2087) ने निकाला है। (6) यह सुनन अल-तिर्मिज़ी में नहीं है, शायद लेखक का मतलब अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम से है, क्योंकि उन्होंने नवाद़िर अल-उतूल पृष्ठ 113 और 134 में हदीस का उल्लेख किया है और इसमें सही होने या अन्यथा का उल्लेख नहीं किया है। और अहमद (5114) ने इब्न उमर की एक हदीस के भीतर इसे निकाला है, और इसकी श्रृंखला (इसनाद) कमज़ोर है। बुखारी ने इसे हदीस (2914) से पहले संदेहास्पद रूप में जोड़ा है। हाफ़िज़ ने 'तग़लीक़ अल-तअलीक़' 3/446 में कहा: इसके पास एक अच्छी इसनाद के साथ एक गवाह है लेकिन वह मुरसल है, जिसे इब्न अबी शयबा [5/322] ने नबी ﷺ से ताऊस के माध्यम से इब्न उमर की हदीस की तरह रिवायत किया है।

١٦٠ سورة التوبة، الآية ٢٨

...ان پر فتوحات ہوئیں۔ اور انس بن مالک سے روایت ہے کہ ایک شخص نبی ﷺ کے پاس اونٹ لے کر آیا اور کہا: اے اللہ کے رسول، کیا میں اسے باندھ دوں اور توکل کروں، یا اسے کھلا چھوڑ دوں اور توکل کروں؟ آپ نے فرمایا: «اسے باندھو اور توکل کرو»(١)۔

میں نے کہا: اور ان کے پاس اہل صفہ کے بارے میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ وہ فقراء تھے جو مسجد میں بیٹھتے تھے، وہ کھیتی باڑی کرتے تھے اور نہ ہی تجارت، ان کے پاس کوئی کسب (کمائی) یا مال نہیں تھا، وہ تو محض شہروں کی تنگی کے وقت اسلام کے مہمان تھے(٢)، اور اس کے باوجود وہ دن میں لکڑیاں کاٹتے تھے، اور اللہ کے رسول ﷺ کے گھروں کے لیے پانی لاتے تھے، اور رات کو قرآن پڑھتے اور نماز ادا کرتے تھے۔ بخاری اور دیگر نے ان کا اسی طرح وصف بیان کیا ہے(٣)۔ پس وہ اسباب اختیار کرتے تھے۔ اور آپ ﷺ کے پاس جب کوئی تحفہ آتا تو آپ ان کے ساتھ اسے کھاتے، اور اگر وہ صدقہ ہوتا تو انہیں اس کے لیے خاص کر دیتے(٤)، پھر جب فتوحات کی کثرت ہوئی اور اسلام پھیل گیا تو وہ نکلے اور امراء بن گئے - جیسے ابو ہریرہ(٥) اور دیگر - اور وہ بیٹھے نہیں رہے۔

پھر کہا گیا: رزق طلب کرنے کے اسباب چھ اقسام کے ہیں: ان میں سب سے بلند: ہمارے نبی محمد ﷺ کا کسب (کمائی) ہے؛ آپ نے فرمایا: «میرا رزق میرے نیزے کے سائے کے نیچے رکھا گیا ہے، اور جس نے میرے حکم کی مخالفت کی اس پر ذلت اور خواری مسلط کر دی گئی ہے»۔ اسے ترمذی نے نکالا اور اسے صحیح کہا(٦)۔ پس اللہ نے اپنے نبی ﷺ کا رزق ان کے فضل کی وجہ سے ان کے کسب میں رکھا، اور آپ کو بہترین قسم کے کسب کے ساتھ خاص کیا، اور وہ آپ کی شرافت کی وجہ سے غلبہ اور فتح حاصل کرنا ہے۔

(۱) اسے ترمذی (۲۵۱۷) نے نکالا ہے اور سنن میں کتاب العلل کے آخر میں کہا: یحییٰ بن سعید نے کہا: میرے نزدیک یہ حدیث منکر ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ انس کی حدیث سے غریب حدیث ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اور نبی ﷺ سے عمرو بن امیہ الضمری سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اھ اور عمرو بن امیہ الضمری کی حدیث ابن حبان (۷۳۱) نے نکالی ہے۔ (۲) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۹۰۴/۲۔ (۳) المفہم ۳۳۶/۵، اور اسے بخاری (۶۴۵۲)، اور احمد (۱۰۶۷۹) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے نکالا ہے اور اس میں ہے: "اور اہل صفہ اسلام کے مہمان ہیں، وہ کسی اہل یا مال کے پاس پناہ نہیں لیتے۔" اھ اور باقی مذکورہ وصف اسی طرح احمد (۱۳۸۵۴) میں انس ؓ کی حدیث میں، اور مسلم (۶۷۷): (۱۴۷) میں کتاب الامارۃ میں ان ستر قراء کے وصف میں وارد ہوا ہے جو بئر معونہ میں شہید ہوئے تھے۔ (۴) ابو ہریرہ ؓ کی حدیث کا ایک ٹکڑا جو اہل صفہ کے وصف میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) اسے مسلم (۲۰۸۷) نے نکالا ہے۔ (۶) یہ سنن ترمذی میں نہیں ہے، اور شاید مصنف کی مراد اس سے ترمذی الحکیم ہیں کیونکہ انہوں نے حدیث نوادر الاصول ص ۱۱۳ اور ۱۳۴ میں ذکر کی ہے اور اس میں تصحیح یا اس کے علاوہ ذکر نہیں کیا۔ اور اسے احمد (۵۱۱۴) نے نکالا ہے۔ ابن عمر کی ایک حدیث کے ضمن میں، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ اور بخاری نے اسے حدیث (۲۹۱۴) سے پہلے صیغہ تمریض (تعلیقاً) ذکر کیا ہے۔ اور حافظ نے تغلیق التعلیق ۴۴۶/۳ میں کہا: اس کے لیے ایک شاہد حسن اسناد کے ساتھ ہے لیکن وہ مرسل ہے، جسے ابن ابی شیبہ [۳۲۲/۵] نے طاؤس کے طریق سے نبی ﷺ سے ابن عمر کی حدیث کی طرح روایت کیا ہے۔

The second [source of income]: A man eating from the work of his own hands; the Prophet (PBUH) said: "The best of what a man eats is from the work of his own hands, and the Prophet of Allah, David, used to eat from the work of his hands." Narrated by Al-Bukhari (1). In the Revelation: {And We taught him the making of metal garments for you} [Al-Anbiya: 80]. It is narrated that Jesus (peace be upon him) used to eat from his mother's spinning (2).

The third: Trade, which was the work of most of the Companions, may Allah be pleased with them, especially the Muhajireen (Emigrants), and the Revelation has indicated it in more than one place.

The fourth: Plowing and planting. We have explained it in "Al-Baqarah" (3).

The fifth: Reciting the Quran, teaching it, and performing Ruqyah (spiritual healing), as previously mentioned in "Al-Fatihah" (4).

The sixth: Taking [a loan] with the intention of repaying when in need; the Prophet (PBUH) said: "Whoever takes people's money intending to repay it, Allah will repay it on his behalf, and whoever takes it intending to waste it, Allah will destroy him." Narrated by Al-Bukhari, from Abu Hurairah (5).

The seventh: His Saying (Exalted is He): {If He wills} is evidence that provision (Rizq) is not by personal effort alone, but rather it is a grace from Allah (6) Who took charge of its distribution among His servants. This is clear in His Saying: {We have apportioned among them their livelihood in the life of this world} [Az-Zukhruf: 32].

His Saying (Exalted is He): {Fight those who do not believe in Allah or in the Last Day and who do not consider unlawful what Allah and His Messenger have made unlawful and who do not adopt the religion of truth from those who were given the Scripture - [fight] until they give the jizyah willingly while they are humbled.} [At-Tawbah: 29].

In it are fifteen issues:

(1) No. (2072) from the hadith of Al-Miqdam, and (2073) from the hadith of Abu Hurairah. (2) Narrated by At-Tabari 17/59 from 'Amr ibn Shurahbil. (3) 3/386 - 387. (4) 1/174, and in "Al-Baqarah" 2/12. (5) Sahih Al-Bukhari (2387) and previously mentioned in 4/479. (6) In (kh) and (m): "rather it is from the grace of Allah", and the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/904.

दूसरा: अपने हाथों की मेहनत से कमाया हुआ खाना; पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "सबसे अच्छा भोजन वह है जो मनुष्य अपने हाथों की मेहनत से खाता है, और अल्लाह के पैगंबर दाऊद अपने हाथों की मेहनत से खाते थे।" इसे बुखारी (1) ने संकलित किया है। और आयत में है: {और हमने उसे तुम्हारे लिए कवच बनाना सिखाया} [अल-अंबिया: 80], और यह वर्णित है कि ईसा (अलैहिस्सलाम) अपनी माँ की कताई से खाते थे (2)।

तीसरा: व्यापार, जो अधिकांश सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का काम था, विशेष रूप से मुहाजिरीन का, और कुरान ने एक से अधिक स्थानों पर इसका संकेत दिया है।

चौथा: जुताई और बुवाई। हमने इसका वर्णन "अल-बकरा" (3) में किया है।

पांचवां: कुरान का पाठ, उसकी शिक्षा और रुकिया (झाड़-फूँक), जैसा कि "अल-फातिहा" (4) में गुजर चुका है।

छठा: आवश्यकता पड़ने पर चुकाने की नीयत से लेना; पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "जो व्यक्ति लोगों का धन चुकाने की नीयत से लेता है, अल्लाह उसकी ओर से उसे चुका देता है, और जो उसे नष्ट करने की नीयत से लेता है, अल्लाह उसे नष्ट कर देता है।" इसे बुखारी ने अबू हुरैरा (5) से रिवायत किया है।

सातवां: अल्लाह तआला का कथन: {यदि वह चाहे} इस बात का प्रमाण है कि जीविका (रिज़्क) केवल मेहनत से नहीं मिलती, बल्कि यह अल्लाह की ओर से एक कृपा (6) है जिसने इसे अपने बंदों के बीच बांटने की जिम्मेदारी ली है; और यह अल्लाह के इस कथन में स्पष्ट है: {हमने ही सांसारिक जीवन में उनके बीच उनकी आजीविका बांटी है} [अज़-ज़ुख़्रुफ़: 32]।

अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों से युद्ध करो जो अल्लाह पर और परलोक के दिन पर ईमान नहीं रखते और न उन चीज़ों को हराम समझते हैं जिन्हें अल्लाह और उसके रसूल ने हराम ठहराया है और न सत्य धर्म को अपना धर्म मानते हैं, उनमें से जिन्हें किताब दी गई है, यहाँ तक कि वे अपने हाथ से जिज़्या दें और वे अपमानित हों।} [अत-तौबा: 29]।

इसमें पंद्रह मसले (विषय) हैं:

(1) नंबर (2072), अल-मिकदाम की हदीस से, और (2073) अबू हुरैरा की हदीस से। (2) इसे अल-तबरी 17/59 ने अम्र बिन शुरहबील के हवाले से निकाला है। (3) 3/386 - 387. (4) 1/174, और "अल-बकरा" 2/12 में। (5) सहीह बुखारी (2387) और पहले 4/479। (6) (ख) और (म) में: "बल्कि यह अल्लाह की कृपा से है", और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/904 में चर्चा है।

دوسرا: آدمی کا اپنے ہاتھ کی کمائی سے کھانا؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «سب سے پاکیزہ کھانا وہ ہے جو آدمی اپنے ہاتھ کی کمائی سے کھائے، اور اللہ کے نبی داؤد علیہ السلام اپنے ہاتھ کی کمائی سے کھایا کرتے تھے»۔ اسے بخاری (۱) نے روایت کیا ہے۔ اور قرآن میں ہے: ﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ﴾ [الانبیاء: ۸۰]، اور مروی ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام اپنی والدہ کے کاتنے (سوت بننے) سے کھاتے تھے (۲)۔

تیسرا: تجارت، اور یہ اکثر صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کا پیشہ تھا، خصوصاً مہاجرین کا، اور قرآن مجید نے کئی مقامات پر اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔

چوتھا: کھیتی باڑی اور پودے لگانا۔ ہم نے اسے سورہ «البقرہ» (۳) میں بیان کیا ہے۔

پانچواں: قرآن پڑھانا، اس کی تعلیم دینا اور دم (رقیہ) کرنا، یہ سورہ «الفاتحہ» (۴) میں گزر چکا ہے۔

چھٹا: ضرورت کے وقت ادائیگی کی نیت سے لینا؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «جس نے لوگوں کا مال اس نیت سے لیا کہ اسے ادا کر دے گا تو اللہ اس کی طرف سے ادا کر دے گا، اور جس نے ضائع کرنے کی نیت سے لیا تو اللہ اسے تباہ کر دے گا»۔ اسے بخاری نے حضرت ابوہریرہ (۵) سے روایت کیا ہے۔

ساتواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن شَاءَ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ رزق صرف کوشش سے حاصل نہیں ہوتا، بلکہ یہ اللہ کا فضل ہے (۶) جس نے اسے اپنے بندوں کے درمیان تقسیم کرنے کی ذمہ داری

لی ہے؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں واضح ہے: ﴿نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ [الزخرف: ٣٢]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَاتىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ (٢٩)﴾

اس میں پندرہ مسائل ہیں:

(١) رقم ٢٠٧٢، مقدام بن معدیکرب کی حدیث سے، اور ٢٠٧٣ ابوہریرہ کی حدیث سے۔ (٢) اسے طبری نے ١٧/٥٩ پر عمرو بن شرحبیل سے روایت کیا ہے۔ (٣) ٣/٣٨٦ - ٣٨٧۔ (٤) ١/١٧٤، اور سورہ بقرہ ١٢/٢ میں۔ (٥) صحیح بخاری ٢٣٨٧ اور ماقبل ٤/٤٧٩۔ (٦) نسخہ (خ) اور (م) میں: "بلکہ یہ اللہ کے فضل سے ہے"، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ٩٠٤/٢ میں ہے۔

Surah Al-Tawbah: Verse 29 Page: 162

First: His saying, Exalted is He: {Fight those who do not believe in Allah or in the Last Day} When Allah Exalted prohibited the disbelievers from approaching the Sacred Mosque, the Muslims felt a loss within themselves due to the severance of the trade that the polytheists used to bring. Allah Mighty and Majestic said: {And if you fear poverty...} the verse, as previously mentioned. Then He permitted the Jizyah (tribute) in this verse, which had not been taken before that. He made it a compensation for what He had prevented them from, regarding the polytheists coming with their trade. Thus Allah Mighty and Majestic said: {Fight those who do not believe in Allah or in the Last Day} the verse. Allah Glory be to Him and Exalted commanded the fighting of all disbelievers due to their general agreement (isfaq) on this description, and He specifically mentioned the People of the Book out of respect for their scripture; and because they were knowledgeable of monotheism, messengers, laws, and religions, especially the mention of Muhammad (peace and blessings be upon him), his religion, and his nation. When they denied it, the proof against them was confirmed, and their crime became great. So He drew attention to their status by that. Then He established an end-goal for fighting, which is giving Jizyah instead of being killed. This is the correct view(3).

Ibn al-Arabi(4) said: I heard Abu al-Wafa' Ali ibn 'Aqil(5) in a council of examination (munazarah)(6) reciting it and using it as evidence, saying: {Fight} and that is a command for punishment. Then he said: {those who do not believe} and that is an explanation of the sin that necessitated punishment. And His saying: {nor in the Last Day} is a confirmation of the sin in terms of belief. Then he said: {nor forbid what Allah and His Messenger have forbidden} is an addition to the sin regarding the contradiction in deeds. Then he said: {nor acknowledge the religion of truth} is an indication of the confirmation of disobedience through deviation, stubbornness, and pride against submission. Then he said: {from those who were given the Scripture} is a confirmation of the proof; because they were...

(1) In (Zah): for their being described by this. And "asfaqu 'ala al-shay'" means they agreed upon it. Al-Qamus (safaq). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/907. (3) This is the view of the Maliki scholars: that Jizyah is a punishment necessitated as a substitute for being killed due to disbelief. If one embraces Islam, it is waived because the killing is waived. The opinions of scholars on this issue will follow. See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/911-912. (4) In Al-Qabas 2/473. (5) Al-Baghdadi al-Hanbali, the theologian (mutakallim). He heard from some shaykhs of Mu'tazilism

and was influenced by them. In his time, there was no equal to him in his innovation. He wrote "Al-Wadih fi Usul al-Fiqh" and "Kitab al-Funun," which consists of more than four hundred volumes. He died in 513 AH. Al-Siyar 19/443. (6) Perhaps it means the council of debate (munazarah), and similar has preceded 1/453.

सूरह अत-तौबाह: आयत 29 पृष्ठ: 162

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों से लड़ो जो अल्लाह पर और अंतिम दिन पर ईमान नहीं लाते} जब अल्लाह तआला ने काफिरों के लिए मस्जिद अल-हराम के पास आने को हराम कर दिया, तो मुसलमानों ने अपने भीतर उस व्यापार के कट जाने के कारण कमी महसूस की जिसे मुशरिक (बहुदेववादी) लाया करते थे। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: {और यदि तुम्हें गरीबी का डर हो...} आयत, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। फिर उसने इस आयत में जिज़्या (कर) को जायज़ कर दिया, और उससे पहले यह नहीं लिया जाता था; उसने इसे उस चीज़ के मुआवज़े के रूप में बना दिया जिससे उसने उन्हें मुशरिकों के व्यापार से रोक दिया था। अतः अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: {उन लोगों से लड़ो जो अल्लाह पर और अंतिम दिन पर ईमान नहीं लाते} आयत। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने सभी काफिरों से लड़ने का आदेश दिया क्योंकि वे इस गुण पर एकमत (इसफ़ाक़) थे, और उसने विशेष रूप से किताब वालों (अहल अल-किताब) का उल्लेख उनकी किताब के सम्मान में किया; और इसलिए क्योंकि वे एकेश्वरवाद, रसूलों, शरीयत और धर्मों के जानकार थे, विशेष रूप से मुहम्मद ﷺ, उनके धर्म और उनकी उम्मत (समुदाय) का ज़िक्र। जब उन्होंने इसका खंडन किया, तो उन पर दलील पुख्ता हो गई, और उनका अपराध बड़ा हो गया; अतः उसने इसके द्वारा उनकी स्थिति पर ध्यान दिलाया (2)। फिर उसने युद्ध का एक लक्ष्य निर्धारित किया, जो कि वध के बदले जिज़्या देना है। और यही सही विचार है (3)।

इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: मैंने अबू अल-वफ़ा अली बिन अक़ील (5) को एक बहस की मजलिस (6) में इसे पढ़ते और प्रमाण के रूप में प्रस्तुत करते हुए सुना, उन्होंने कहा: {लड़ो} और यह सज़ा का आदेश है। फिर उन्होंने कहा: {जो ईमान नहीं लाते} और यह उस गुनाह का स्पष्टीकरण है जिसके कारण सज़ा अनिवार्य हुई। और उनका कहना: {और न ही अंतिम दिन पर} अक़ीदे (विश्वास) के मामले में गुनाह की पुष्टि है। फिर उन्होंने कहा: {और न ही उस चीज़ को हराम मानते हैं जिसे अल्लाह और उसके रसूल ने हराम किया है} कर्मों में विरोधाभास के संबंध में गुनाह में वृद्धि है। फिर उन्होंने कहा: {और न ही सत्य धर्म को स्वीकार करते हैं} भटकाव, हठ और समर्पण से इनकार के माध्यम से अवज्ञा की पुष्टि की ओर संकेत है। फिर उन्होंने कहा: {उन लोगों में से जिन्हें किताब दी गई थी} दलील की पुष्टि है; क्योंकि वे थे...

(1) (ज़) में: उनके इस गुण से युक्त होने के कारण। और "अस्फ़क़ू अला अल-शय" का अर्थ है: वे उस पर सहमत हुए। अल-क़ामूस (सफ़क़)। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/907। (3)

और यह मालिकी विद्वानों का कहना है: कि जिज़्या कुफ़्र के कारण वध के बदले अनिवार्य की गई सज़ा है। यदि वह इस्लाम स्वीकार कर लेता है, तो वध की समाप्ति के कारण यह समाप्त हो जाता है। इस मुद्दे पर विद्वानों के विचार आगे आएंगे। देखिए इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/911-912। (4) अल-क़बस 2/473 में। (5) अल-बगदादी अल-हनबली मुतकल्लिम, उन्होंने मोतज़िला के कुछ उस्तादों से सुना और उनसे प्रभावित हुए। उनके समय में उनकी बिदअत (नवाचार) में उनका कोई सानी नहीं था। उनकी पुस्तक "अल-वादिह फ़ी उसूल अल-फ़िक़्ह" और "किताब अल-फ़ुनून" है, जो चार सौ से अधिक जिल्दों में है। उनका निधन 513 हिजरी में हुआ। अल-सियार 19/443। (6) शायद इसका अर्थ बहस की मजलिस है, और इससे पहले भी ऐसा ही 1/453 में आया है।

سورة التوبہ: آیت ۲۹ صفحہ: ۱۶۲

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَلَا بِٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ﴾ "ان لوگوں سے لڑو جو نہ اللہ پر ایمان لاتے ہیں اور نہ قیامت کے دن پر"۔ جب اللہ تعالیٰ نے کافروں پر مسجد حرام کے قریب آنے کو حرام قرار دیا، تو مسلمانوں نے اپنے دلوں میں اس تجارت کی وجہ سے کمی محسوس کی جو مشرکین لایا کرتے تھے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَإِنۡ خِفۡتُمۡ عَيۡلَةٗ﴾ "اور اگر تمہیں مفلسی کا ڈر ہو" الخ آیت، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ پھر اس آیت میں جزیہ کو حلال کر دیا، اور اس سے پہلے یہ نہیں لیا جاتا تھا؛ چنانچہ اسے اس تجارت کا عوض بنا دیا جس سے انہیں مشرکین کے آنے سے روک دیا گیا تھا۔ پس اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿قَٰتِلُواْ ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَلَا بِٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ﴾ الخ آیت۔ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے تمام کافروں سے قتال کا حکم دیا کیونکہ وہ اس صفت پر متفق (إصفاق) تھے(۱)، اور اہل کتاب کا ذکر ان کی کتاب کی تعظیم کے طور پر مخصوص کیا؛ اور اس لیے کہ وہ توحید، رسل، شرائع اور مذاہب کے عالم تھے، بالخصوص محمد ﷺ، ان کی ملت اور امت کا ذکر۔ پس جب انہوں نے انکار کیا؛ تو ان پر حجت پختہ ہو گئی، اور ان کا جرم عظیم ہو گیا؛ چنانچہ ان کے مقام پر [اس کے ذریعے] آگاہ کیا(۲)۔ پھر قتال کی ایک انتہا مقرر کی، اور وہ قتل کے بدلے جزیہ دینا ہے۔ اور یہی صحیح ہے(۳)۔

ابن العربی(۴) نے کہا: میں نے ابو الوفاء علی بن عقیل(۵) کو مجلسِ نظر (مناظرہ)(۶) میں اسے پڑھتے اور اس سے استدلال کرتے ہوئے سنا، پس انہوں نے کہا: ﴿قَٰتِلُواْ﴾ اور یہ سزا کا حکم ہے۔ پھر کہا: ﴿ٱلَّذِينَ لَا يُؤۡمِنُونَ﴾ اور یہ اس گناہ کا بیان ہے جس نے سزا کو واجب کیا۔ اور ان کا قول: ﴿وَلَا بِٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِ﴾ اعتقاد کی جانب سے گناہ کی تاکید ہے۔ پھر کہا: ﴿وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ ٱللَّهُ وَرَسُولُهُۥ﴾ اعمال کی مخالفت میں گناہ کی زیادتی ہے۔ پھر کہا: ﴿وَلَا يَدِينُونَ دِينَ ٱلۡحَقِّ﴾ انحراف، ہٹ

دھرمی اور اطاعت سے انکار کے ذریعے معصیت کی تاکید کی طرف اشارہ ہے۔ پھر کہا: ﴿مِنَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلۡكِتَٰبَ﴾ حجت کی تاکید ہے؛ کیونکہ وہ...

(۱) (ظ) میں: ان کے اس وصف سے موصوف ہونے کی وجہ سے۔ اور "أصفقوا على الشيء" یعنی وہ اس پر متفق ہو گئے۔ القاموس (صفق)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۰۷۔ (۳) اور یہی مالکی علماء کا قول ہے: کہ جزیہ کفر کی وجہ سے قتل کے بدلے واجب ہونے والی سزا ہے، پس اگر وہ اسلام لے آئے تو قتل کے ساقط ہونے کی وجہ سے جزیہ بھی ساقط ہو جاتا ہے۔ اور اس مسئلہ میں علماء کے اقوال عنقریب آئیں گے۔ دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۱۱ - ۹۱۲۔ (۴) القبس ۲/ ۴۷۳ میں۔ (۵) البغدادی الحنبلی المتکلم، انہوں نے معتزلہ کے بعض شیوخ سے سنا اور ان سے متاثر ہوئے، ان کے زمانے میں ان کی بدعت پر ان کا کوئی ثانی نہ تھا، ان کی کتاب "الواضح فی اصول الفقہ" ہے، اور "کتاب الفنون" جو چار سو جلدوں سے زیادہ پر مشتمل ہے، ان کی وفات ۵۱۳ھ میں ہوئی۔ السیر ۱۹/ ۴۴۳۔ (۶) غالباً اس سے مراد مجلس مناظرہ ہے، اور اس جیسا پہلے ۱/ ۴۵۳ میں گزر چکا ہے۔

Surah At-Tawbah, Verse 29

Page 163

... they find it written with them in the Torah and the Gospel. Then He said: {Until they pay the jizyah with willing submission}. So He clarified the limit to which the punishment extends, and specified the substitute by which it is lifted.

Second: Scholars have differed regarding those from whom the jizyah is taken; Ash-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said: Jizyah is not accepted except from the People of the Book specifically, whether they are Arabs or non-Arabs; because of this verse (1); for they are the ones singled out for mention, so the ruling is directed to them and not others; according to the saying of the Mighty and Majestic: {kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5], and He did not say: until they pay the jizyah as He said regarding the People of the Book (2).

He said: And it is accepted from the Magi (Zoroastrians) by the Sunnah (3); and this was said by Ahmad and Abu Thawr. It is also the school of Ath-Thawri, Abu Hanifah and his companions (4).

Al-Awza'i said: Jizyah is taken from every worshipper of an idol or fire, or denier or belier. Likewise is the school of Malik; for he saw that jizyah is taken from all races of the Turks and Hindus (5), Arab or non-Arab, Taghlibi or Qurayshi, whoever they may be, except for the apostate.

Ibn al-Qasim, Ashhab, and Sahnun said: Jizyah is taken from the Magi of the Arabs and all nations. As for the idol worshippers among the Arabs, Allah did not exempt (6) them for jizyah, nor did there remain (7) on...

(1) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/484, Al-Ma'unah 1/449, and see Al-Umm 4/94-95. (2) Al-Tamheed 2/118, and see Al-Umm 4/94-95. (3) It is his saying ﷺ: "Treat them according to the Sunnah of the People of the Book," and it will come. And his saying: "And it is accepted from the Magi by the Sunnah." Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 2/118, and Al-Istidhkar 9/293 from Malik. Ash-Shafi'i's opinion on the Magi will follow in the next issue, and it is in Al-Umm 4/96. (4) Al-Tamheed 2/118, and Al-Istidhkar 9/294. (5) In (m): Polytheism and denial, and in the manuscripts: Polytheism and India (Hind), and what is established is from Al-Tamheed 2/118, and Al-Istidhkar 9/294, and in both are the sayings of Al-Awza'i and Malik. (6) In (kh) and (m): He did not legislate (yustann), and what is established matches what is in Al-Muharrar al-

Wajiz 3/22, and the words are from it. (7) In (zh) and (m): Remains (yabqa), and what is established matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz.

सूरा अत-तौबा, आयत 29

पृष्ठ १६३

...वे इसे अपने पास तौरात और इंजील में लिखा हुआ पाते हैं। फिर उसने कहा: {यहाँ तक कि वे अपने हाथों से जिज़्या (कर) दें}। तो उसने उस सीमा को स्पष्ट किया जहाँ तक सज़ा बढ़ती है, और उस विकल्प को निर्धारित किया जिससे वह हटा ली जाती है।

दूसरा: विद्वान उन लोगों के बारे में असहमत हैं जिनसे जिज़्या लिया जाता है; इमाम शफी (उन पर अल्लाह की रहमत हो) ने कहा: जिज़्या केवल विशेष रूप से किताब के लोगों (अहल अल-किताब) से स्वीकार किया जाता है, चाहे वे अरब हों या गैर-अरब; इस आयत (1) के कारण; क्योंकि उन्हें ही विशेष रूप से उल्लेख किया गया है, इसलिए निर्णय उन्हीं पर लागू होता है न कि उनके अलावा किसी और पर; सर्वशक्तिमान और महिमामय के इस कथन के कारण: {मुशरिकों को मार डालो जहाँ भी तुम उन्हें पाओ} [अत-तौबा: 5], और उन्होंने यह नहीं कहा: जब तक कि वे जिज़्या न दे दें जैसा कि उन्होंने अहल अल-किताब के बारे में कहा था (2)।

उन्होंने कहा: और यह सुन्नत (3) के अनुसार मजूसी (पारसियों) से स्वीकार किया जाता है; और यही बात अहमद और अबू थौर ने कही। और यह थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों (4) का मत है।

अल-औज़ाई ने कहा: जिज़्या हर मूर्ति या आग की पूजा करने वाले, या इनकार करने वाले या झुठलाने वाले से लिया जाता है। इसी तरह मलिक का मत है; क्योंकि उन्होंने देखा कि जिज़्या तुर्कों और हिंदुओं की सभी नस्लों (5) से लिया जाता है, चाहे वे अरबी हों या गैर-अरबी, तग़लिबी हों या कुरैशी, चाहे कोई भी हो, सिवाय धर्मत्यागी (मुर्तद) के।

इब्न अल-कासिम, अशहब और सहनुम ने कहा: जिज़्या अरबों के मजूसी और सभी देशों से लिया जाता है। जहाँ तक अरबों के बीच मूर्तिपूजकों का सवाल है, अल्लाह ने उनके लिए जिज़्या का कोई अपवाद (6) नहीं रखा, और न ही बना रहा (7)...

(1) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 3/484, अल-मऊना 1/449, और देखें अल-उम्म 4/94-95। (2) अल-तम्हीद 2/118, और देखें अल-उम्म 4/94-95। (3) और यह उनका कहना है ﷺ: "उनके साथ किताब के लोगों की सुन्नत के अनुसार व्यवहार करो" और यह आगे आएगा। और उनका कहना: "और सुन्नत के अनुसार मजूसी से इसे स्वीकार किया जाता है।" इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-

तम्हीद 2/118 और अल-इस्तिधकार 9/293 में मलिक से इसका उल्लेख किया है। मजूसी के बारे में अल-शफी का मत इसके बाद के मुद्दे में आएगा, और यह अल-उम्म 4/96 में है। (4) अल-तम्हीद 2/118, और अल-इस्तिधकार 9/294। (5) (म) में: बहुदेववाद और इनकार, और पांडुलिपियों में: बहुदेववाद और भारत (हिंद), और जो स्थापित है वह अल-तम्हीद 2/118 और अल-इस्तिधकार 9/294 से है, और दोनों में अल-औज़ाई और मलिक के कथन हैं। (6) (ख) और (म) में: कानून नहीं बनाया (युस्तन), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/22 के अनुसार है, और शब्द उसी के हैं। (7) (ज़) और (म) में: रहता है (यबक़ा), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है।

سورۃ التوبہ، آیت 29

صفحہ 163

...وہ اسے اپنے پاس تورات اور انجیل میں لکھا ہوا پاتے ہیں۔ پھر اس نے فرمایا: {یہاں تک کہ وہ اپنے ہاتھ سے جزیہ دیں}۔ پس اس نے اس انتہا کو بیان کیا جس تک سزا دراز ہوتی ہے، اور اس بدل کا تعین کیا جس سے وہ اٹھا لی جاتی ہے۔

دوسرا: علماء کا ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہے جن سے جزیہ لیا جاتا ہے؛ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: جزیہ صرف اہل کتاب سے ہی قبول کیا جائے گا، چاہے وہ عرب ہوں یا عجم؛ اس آیت (1) کی وجہ سے؛ کیونکہ وہی ہیں جنہیں ذکر میں خاص کیا گیا ہے، لہذا حکم انہی کی طرف متوجہ ہے نہ کہ ان کے علاوہ دوسروں کی طرف؛ اللہ عزوجل کے اس قول کی وجہ سے: {مشرکین کو قتل کرو جہاں کہیں تم انہیں پاؤ} [التوبہ: 5]، اور اس نے یہ نہیں فرمایا: یہاں تک کہ وہ جزیہ دیں جیسا کہ اس نے اہل کتاب کے بارے میں فرمایا (2)۔

اور فرمایا: اور یہ سنت (3) کی رو سے مجوس سے قبول کیا جاتا ہے؛ اور یہی بات احمد اور ابو ثور نے کہی۔ اور یہی ثوری، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب (4) کا مذہب ہے۔

اور اوزاعی نے کہا: جزیہ ہر بت پرست یا آگ پرست، یا منکر یا جھٹلانے والے سے لیا جاتا ہے۔ اور یہی مالک کا مذہب ہے؛ کیونکہ ان کی رائے یہ تھی کہ جزیہ ترکوں اور ہند (5) کی تمام نسلوں سے لیا جاتا ہے، خواہ وہ عربی ہوں یا عجمی، تغلبی ہوں یا قریشی، خواہ کوئی بھی ہو، سوائے مرتد کے۔

اور ابن القاسم، اشہب اور سحنون نے کہا: جزیہ عرب کے مجوس اور تمام قوموں سے لیا جاتا ہے۔ جہاں تک عرب کے بت پرستوں کا تعلق ہے، تو اللہ نے ان کے بارے میں جزیہ کا استثنا (6) نہیں فرمایا، اور نہ ہی باقی رہا (7)...

(1) مختصر اختلاف العلماء 3/484، والمعونة 1/449، وينظر الأم 4/94-95. (2) التمهيد 2/118، وينظر الأم 4/94-95. (3) وہ آپ ﷺ کا قول ہے: "ان کے ساتھ اہل کتاب کا طریقہ (سنت) اپناؤ" اور یہ آگے آئے گا، اور آپ کا قول: "اور سنت کی رو سے مجوس سے جزیہ قبول کیا جائے گا۔" اسے ابن عبد البر نے التمہید 2/118 اور الاستذکار 9/293 میں امام مالک سے نقل کیا ہے۔ اور مجوس کے بارے میں امام شافعی کا قول اگلے مسئلے میں آئے گا، اور یہ کتاب الام 4/96 میں ہے۔ (4) التمهيد 2/118، والاستذكار 9/294. (5) نسخہ (م) میں: شرک اور انکار، اور قلمی نسخوں میں: شرک اور ہند، اور جو متن میں ہے وہ التمہید 2/118 اور الاستذکار 9/294 سے ثابت ہے، اور ان دونوں میں اوزاعی اور مالک کا قول ہے۔ (6) نسخہ (خ) اور (م) میں ہے: پس قانون نہیں بنایا (فلم يستن)، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز 3/22 کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے لی گئی ہے۔ (7) نسخہ (ظ) اور (م) میں: رہتا ہے (يبقى)، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز کے مطابق ہے۔

Surah At-Tawbah, Verse 29 Page 164

...land any of them, rather for them is only fighting or Islam. And it is found from Ibn al-Qasim: that Jizya is taken from them, as Malik says. That is in 'Al-Tafri'' by Ibn al-Jallab, and it is a possibility, not a definitive text.

Ibn Wahb said: Jizya is not accepted from the Arab Magians (Majus), but it is accepted from others. He said: Because there is no Magian among the Arabs except that they all embraced Islam; so whoever among them is found contrary to Islam is an apostate, to be killed in any case if he does not embrace Islam, and Jizya is not accepted from them(1).

Ibn al-Jahm said: Jizya is accepted from everyone who follows a religion other than Islam; except what is agreed upon regarding the disbelievers of Quraysh. He mentioned in reasoning for that that it is an honor for them from humiliation and belittlement; because of their status with the Messenger of Allah ﷺ. Others said: That is only because they all embraced Islam on the day of the Conquest of Mecca. And Allah knows best(2).

Thirdly: As for the Magians (Majus), Ibn al-Mundhir said(3): I do not know of any disagreement that Jizya is taken from them. In Al-Muwatta: Malik, from Ja'far ibn Muhammad, from his father: that Umar ibn al-Khattab mentioned the matter of the Magians and said: I do not know what to do in their matter. So Abdur-Rahman ibn Awf said: I bear witness that I heard the Messenger of Allah ﷺ say: 'Treat them as you treat the People of the Book (Ahl al-Kitab)'(4).

Abu Umar said(5): Meaning specifically regarding Jizya. And in the saying of the Messenger of Allah ﷺ: 'Treat them as you treat the People of the Book' is evidence that they are not People of the Book. This is the view of the majority of jurists. It has been narrated from Ash-Shafi'i that they were People of the Book but they changed [their religion]. And I think he went in that direction based on something narrated from Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) from a weak chain of transmission, revolving around Abu Sa'd al-Baqqal; mentioned by Abd al-Razzaq and others(6).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/909 - 910. (2) Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/486. (3) In Al-Iqna' 2/470 - 471, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/22. (4) Al-Muwatta 1/278, Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 2/114 and 116: This is a broken (munqati') Hadith because Muhammad ibn Ali did not meet

Umar nor Abdur-Rahman ibn Awf... but its meaning is continuous from good (hasan) chains. See Al-Talkhis al-Habir 3/172. (5) In Al-Tamhid 2/119, and Al-Istidkar 9/295. (6) Musannaf Abd al-Razzaq (10029), and it is in Al-Umm 4/96. Abu Sa'd al-Baqqal is Sa'id ibn al-Marzuban al-Absi =

सूरह अत-तौबा, आयत 29 पृष्ठ 164

...उनमें से कोई भी भूमि, बल्कि उनके लिए केवल युद्ध या इस्लाम है। और इब्न अल-कासिम के लिए पाया जाता है: कि उनसे जजिया लिया जाता है, जैसा कि मलिक कहते हैं। यह इब्न अल-जल्लाब द्वारा 'अत-तफरी' में है, और यह एक संभावना है, कोई स्पष्ट पाठ नहीं है।

इब्न वहाब ने कहा: अरब के मजूसी (अग्निपूजक) से जजिया स्वीकार नहीं किया जाता है, लेकिन दूसरों से स्वीकार किया जाता है। उन्होंने कहा: क्योंकि अरबों में कोई मजूसी नहीं है सिवाय इसके कि वे सभी इस्लाम स्वीकार कर चुके हैं; इसलिए उनमें से जो कोई भी इस्लाम के विपरीत पाया जाता है वह धर्मत्यागी (मुरतद) है, उसे हर हाल में मार दिया जाना चाहिए यदि वह इस्लाम स्वीकार नहीं करता है, और उनसे जजिया स्वीकार नहीं किया जाता है(1)।

इब्न अल-जहम ने कहा: जजिया उन सभी से स्वीकार किया जाता है जो इस्लाम के अलावा किसी अन्य धर्म को मानते हैं; सिवाय कुरैश के उन काफिरों के जिस पर सर्वसम्मति है। उन्होंने इसके तर्क में उल्लेख किया कि यह उनके लिए अपमान और हीनता से सम्मान है; अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उनके स्थान के कारण। दूसरों ने कहा: वह केवल इसलिए है क्योंकि मक्का की विजय के दिन उन सभी ने इस्लाम स्वीकार कर लिया था। और अल्लाह बेहतर जानता है(2)।

तीसरा: जहाँ तक मजूसी का सवाल है, इब्न अल-मुनज़िर ने कहा(3): मुझे इसमें किसी मतभेद का पता नहीं है कि उनसे जजिया लिया जाता है। अल-मुवत्ता में: मलिक, जाफ़र इब्न मुहम्मद से, अपने पिता से: कि उमर इब्न अल-खत्ताब ने मजूसी के मामले का उल्लेख किया और कहा: मुझे नहीं पता कि उनके मामले में क्या करूँ। तो अब्दुर-रहमान इब्न औफ ने कहा: मैं गवाही देता हूँ कि मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना है: 'उनके साथ वैसा ही व्यवहार करो जैसा तुम अहले किताब (किताब वाले लोगों) के साथ करते हो'(4)।

अबू उमर ने कहा(5): यानी विशेष रूप से जजिया के मामले में। और अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कथन में: 'उनके साथ अहले किताब जैसा व्यवहार करो' इस बात का प्रमाण है कि वे अहले किताब नहीं हैं। और इसी पर अधिकांश न्यायविदों (फ़ुक़हा) का मत है। और अल-शफ़ीई से वर्णित है कि वे अहले किताब थे लेकिन उन्होंने बदल दिया। और मुझे लगता है कि वे उस दिशा में गए जो अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से एक कमजोर पक्ष से वर्णित है, जो अबू साद अल-बक्कल के इर्द-गिर्द घूमता है; इसका उल्लेख अब्द अल-रज्जाक और अन्य ने किया है(6)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/909 - 910। (2) अकद अल-जवाहिर अल-थमीना 1/486। (3) अल-इक़ना 2/470 - 471 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/22 में इब्न अतिय्याह के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। (4) अल-मुवत्ता 1/278, इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 2/114 और 116 में कहा: यह एक टूटा हुआ (मुनक़ाति) हदीस है क्योंकि मुहम्मद इब्न अली न तो उमर से मिले और न ही अब्दुर-रहमान इब्न औफ़ से... लेकिन इसका अर्थ अच्छी (हसन) कड़ियों से निरंतर है। अल-तल्खिस अल-हबीर 3/172 देखें। (5) अल-तम्हीद 2/119 और अल-इस्तिदकार 9/295 में। (6) मुसन्नाफ़ अब्द अल-रज्ज़ाक (10029), और यह अल-उम्म 4/96 में है। अबू साद अल-बक्कल सईद इब्न अल-मरज़ुबान अल-अब्सी है =

سورہ التوبہ، آیت ۲۹ صفحہ ۱۶۴

...ان میں سے کوئی بھی زمین، بلکہ ان کے لیے صرف قتال (جنگ) یا اسلام ہے۔ اور ابن القاسم سے ملتا ہے: کہ ان سے جزیہ لیا جائے گا، جیسا کہ مالک کہتے ہیں۔ یہ ابن الجلاب کی 'التفریع' میں ہے، اور یہ ایک احتمال ہے، کوئی صریح نص نہیں ہے۔

اور ابن وہب نے کہا: عرب کے مجوسیوں سے جزیہ قبول نہیں کیا جائے گا، اور دوسروں سے قبول کیا جائے گا۔ انہوں نے کہا: کیونکہ عربوں میں کوئی مجوسی نہیں ہے مگر یہ کہ وہ سب کے سب اسلام لے آئے، لہذا ان میں سے جو کوئی بھی اسلام کے خلاف پایا گیا وہ مرتد ہے، اسے ہر حال میں قتل کیا جائے گا اگر وہ اسلام نہ لائے، اور ان سے جزیہ قبول نہیں کیا جائے گا(۱)۔

اور ابن الجہم نے کہا: جزیہ ہر اس شخص سے قبول کیا جائے گا جو اسلام کے علاوہ کسی اور دین کا پیروکار ہو؛ سوائے قریش کے ان کفار کے جن پر اجماع ہے۔ انہوں نے اس کی علت میں ذکر کیا کہ یہ ان کے لیے ذلت و رسوائی سے بچانے کی خاطر ایک تکریم ہے؛ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ان کی قرابت کی وجہ سے۔ دوسروں نے کہا: یہ صرف اس لیے ہے کہ فتح مکہ کے دن وہ سب اسلام لے آئے تھے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے(۲)۔

تیسری بات: رہا مجوسیوں کا معاملہ، تو ابن المنذر نے کہا(۳): مجھے کسی اختلاف کا علم نہیں کہ ان سے جزیہ لیا جاتا ہے۔ الموطا میں ہے: مالک، جعفر بن محمد سے، وہ اپنے والد سے: کہ عمر بن الخطاب نے مجوسیوں کے معاملے کا ذکر کیا تو کہا: میں نہیں جانتا کہ ان کے معاملے میں کیا کروں۔ تو عبد الرحمن بن عوف نے کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'ان کے ساتھ اہل کتاب کا سا معاملہ کرو'(۴)۔

ابو عمر نے کہا(۵): یعنی خاص طور پر جزیہ کے معاملے میں۔ اور رسول اللہ ﷺ کے قول: 'ان کے ساتھ اہل کتاب کی سنت (طریقہ) اپناؤ' میں اس بات کی دلیل ہے کہ وہ اہل کتاب نہیں ہیں۔ اور اسی پر جمہور فقہاء ہیں۔ اور امام شافعی سے مروی ہے کہ وہ اہل کتاب تھے پھر انہوں نے (اپنے دین کو) بدل دیا۔ اور میرا گمان ہے کہ وہ اس طرف اس بات کی وجہ سے گئے جو علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے ایک ضعیف سند کے ساتھ مروی ہے، جس کا مدار ابو سعد البقال پر ہے؛ اسے عبد الرزاق وغیرہ نے ذکر کیا ہے(۶)۔

---

(۱) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۹۰۹ - ۹۱۰۔ (۲) عقد الجواہر الثمینہ ۱/ ۴۸۶۔ (۳) الاقناع ۲/ ۴۷۰ - ۴۷۱ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۳/ ۲۲ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) الموطا ۱/ ۲۷۸، ابن عبد البر نے التمہید ۲/ ۱۱۴ اور ۱۱۶ میں کہا: یہ حدیث منقطع ہے کیونکہ محمد بن علی کی ملاقات نہ عمر سے ہوئی اور نہ عبد الرحمن بن عوف سے... لیکن اس کا معنی اچھی سندوں سے متصل ہے۔ التلخیص الحبیر ۳/ ۱۷۲ دیکھیں۔ (۵) التمہید ۲/ ۱۱۹ اور الاستذکار ۹/ ۲۹۵ میں۔ (۶) مصنف عبد الرزاق (۱۰۰۲۹)، اور یہ الام ۴/ ۹۶ میں ہے۔ ابو سعد البقال سعید بن المرزبان العبسی ہے =

Surah At-Tawbah: Verse 29 165

Ibn Atiyyah (1) said: It is narrated that a prophet named Zoroaster was sent to the Magi. And Allah knows best.

Fourth: Allah, glory be to Him, did not mention in His Book a specific amount for the jizya (tax) taken from them. Scholars have differed on the amount of jizya taken from them; Ata bin Abi Rabah said: There is no fixed amount or timing in it; rather, it is based on what was agreed upon in the peace treaty. Likewise, Yahya bin Adam, Abu Ubaid, and Al-Tabari said so. However, Al-Tabari said: Its minimum is one dinar, and its maximum has no limit. They cited as evidence what the people of Sahih (reliable narrators) reported from Amr bin Awf: that the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, made peace with the people of Bahrain on the condition of paying jizya (2).

Al-Shafi'i said: One dinar is due from both the rich and the poor among the free adult males, and nothing should be deducted from it. He cited as evidence what was reported by Abu Dawud and others (3) from Muadh: that the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, sent him to Yemen and ordered him to take one dinar as jizya from every adult male. Al-Shafi'i said: This clarifies Allah Almighty's intent (4). This is also the opinion of Abu Thawr. Al-Shafi'i said: If peace is made for more than one dinar, it is permissible, and if they increase it and are satisfied with it, it is accepted from them. And if peace is made on the condition of hosting for three days, it is permissible, provided the hosting includes known items such as bread, barley, straw, and condiments. He mentioned what is due from those of middle means, what is due from the wealthy, and mentioned the place of descent and shelter from cold and heat (5).

Malik said, as reported from him by Ibn al-Qasim, Ashhab, and Muhammad bin al-Harith bin Zunjuwayh:

= Al-Kufi Al-A'war, the client of Hudhayfah. Al-Bukhari said: Munkar al-Hadith (his hadith is rejected). Al-Nasa'i said: Weak. Abu Zur'ah said: Soft in hadith. Abu Hatim said: He is not to be used as evidence. Ibn Ma'in said: He is nothing, his hadith should not be written down. Tahdhib al-Tahdhib 2/41. (1) In al-Muharrar al-Wajiz 3/22. (2) Al-Tamhid 2/128-129, and al-Istidhkar 9/299-300. The hadith is in Sahih al-Bukhari

(3158), Sahih Muslim (2961), and was also narrated by Ahmad (17234). (3) Sunan Abi Dawud (1576), narrated by al-Tirmidhi (623), and al-Nasa'i 5/25-26. Al-Tirmidhi said: A good (Hasan) hadith. (4) Meaning in the saying of the Almighty: {Until they pay the jizya}. Al-Istidhkar 9/301. (5) Al-Tamhid 2/128-129, and al-Istidhkar 9/300-302, see al-Umm 4/124.

सूरह अत-तौबाह: आयत 29 165

इब्न अतिया (1) ने कहा: यह वर्णन किया गया है कि मजूसी लोगों के पास ज़रथुस्त्र (Zoroaster) नाम का एक पैगंबर भेजा गया था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: अल्लाह, वह महिमामय है, ने अपनी पुस्तक में उनसे ली जाने वाली जजिया (कर) की मात्रा का उल्लेख नहीं किया है। उनसे ली जाने वाली जजिया की मात्रा पर विद्वानों के बीच मतभेद रहा है; अता बिन अबी रबाह ने कहा: इसमें कोई समय [या राशि] निर्धारित नहीं है; बल्कि, यह उस पर आधारित है जिस पर शांति संधि में सहमति हुई थी। इसी तरह, याह्या बिन आदम, अबू उबैद और अल-तबारी ने कहा। हालाँकि, अल-तबारी ने कहा: इसका न्यूनतम एक दीनार है, और इसकी अधिकतम की कोई सीमा नहीं है। उन्होंने साक्ष्य के रूप में वह उद्धृत किया जो सहीह (विश्वसनीय कथाकारों) के लोगों ने अम्र बिन औफ से रिपोर्ट किया है: कि अल्लाह के रसूल, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, ने बहरीन के लोगों के साथ जजिया (2) की शर्त पर शांति की।

अल-शाफ़ी ने कहा: स्वतंत्र वयस्क पुरुषों में अमीर और गरीब दोनों से एक दीनार देय है, और इसमें से कुछ भी कम नहीं किया जाना चाहिए। उन्होंने साक्ष्य के रूप में वह उद्धृत किया जो अबू दाऊद और अन्य (3) द्वारा मुआद से रिपोर्ट किया गया था: कि अल्लाह के रसूल, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, ने उन्हें यमन भेजा और उन्हें हर वयस्क पुरुष से जजिया के रूप में एक दीनार लेने का आदेश दिया। अल-शाफ़ी ने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के इरादे (4) को स्पष्ट करता है। यह अबू थौर की भी राय है। अल-शाफ़ी ने कहा: यदि एक दीनार से अधिक के लिए शांति की जाती है, तो यह स्वीकार्य है, और यदि वे इसे बढ़ाते हैं और इससे संतुष्ट होते हैं, तो यह उनसे स्वीकार किया जाता है। और यदि तीन दिनों तक आतिथ्य सत्कार की शर्त पर शांति की जाती है, तो यह स्वीकार्य है, बशर्ते कि आतिथ्य में रोटी, जौ, पुआल और मसालों जैसी ज्ञात वस्तुएं शामिल हों। उन्होंने उल्लेख किया कि मध्यम आय वालों से क्या देय है, अमीरों से क्या देय है, और उतरने के स्थान और ठंड और गर्मी से आश्रय का उल्लेख किया (5)।

मालिक ने कहा, जैसा कि उनके द्वारा इब्न अल-कासिम, अशहब और मुहम्मद बिन अल-हारिस बिन जुंजुवाय द्वारा रिपोर्ट किया गया है:

= अल-कूफी अल-अवार, हुजैफा के मुवक्किल। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस (उनकी हदीस अस्वीकृत है)। अल-नसाई ने कहा: कमजोर। अबू ज़ुराह ने कहा: हदीस में नरम। अबू हातिम ने कहा: उन्हें साक्ष्य के रूप में उपयोग नहीं किया जाना चाहिए। इब्न माइन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, उसकी हदीस नहीं लिखी जानी चाहिए। तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/41। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/22 में। (2) अल-तमहीद 2/128-129, और अल-इस्तिधकर 9/299-300। हदीस सहीह अल-बुखारी (3158), सहीह मुस्लिम (2961) में है, और अहमद (17234) द्वारा भी वर्णित की गई थी। (3) सुनन अबी दाऊद (1576), अल-तिर्मिज़ी (623) द्वारा वर्णित, और अल-नसाई 5/25-26। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: एक अच्छी (हसन) हदीस। (4) यानी सर्वशक्तिमान के इस कथन में: {जब तक वे जजिया न दे दें}। अल-इस्तिधकर 9/301। (5) अल-तमहीद 2/128-129, और अल-इस्तिधकर 9/300-302, देखें अल-उम्म 4/124।

سورہ التوبہ: آیت ۲۹ صفحہ ۱۶۵

ابن عطیہ (۱) نے کہا: یہ روایت کی گئی ہے کہ مجوسیوں میں ایک نبی بھیجے گئے تھے جن کا نام زرتشت تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چوتھا مسئلہ: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنی کتاب میں ان سے لی جانے والی جزیہ کی مقدار کا ذکر نہیں فرمایا۔ اور علماء کا ان سے لی جانے والی جزیہ کی مقدار میں اختلاف رہا ہے؛ چنانچہ عطا بن ابی رباح نے کہا: اس میں کوئی وقت [یا مقدار] متعین نہیں ہے، بلکہ یہ اس پر مبنی ہے جس پر ان سے صلح ہوئی تھی۔ اسی طرح یحییٰ بن آدم، ابو عبید اور طبری نے کہا۔ سوائے اس کے کہ طبری نے کہا: اس کی کم از کم مقدار ایک دینار ہے، اور اس کی زیادہ سے زیادہ کی کوئی حد نہیں ہے۔ انہوں نے اس سے استدلال کیا جو اہل صحیح نے عمرو بن عوف سے روایت کیا ہے: کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اہل بحرین سے جزیہ (۲) پر صلح فرمائی۔

اور امام شافعی نے فرمایا: آزاد بالغوں میں سے غنی اور فقیر دونوں پر ایک دینار ہے جس میں سے کچھ کم نہیں کیا جائے گا۔ انہوں نے اس سے استدلال کیا جو ابو داؤد وغیرہ (۳) نے معاذ سے روایت کیا ہے: کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں یمن بھیجا، اور انہیں حکم دیا کہ ہر بالغ مرد سے جزیہ میں ایک دینار لیں۔ امام شافعی نے فرمایا: اور یہ اللہ تعالیٰ کی مراد (۴) کو بیان کرنے والا ہے۔ اور یہی ابو ثور کا قول ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اور اگر ایک دینار سے زیادہ پر صلح ہو جائے تو جائز ہے، اور اگر وہ زیادہ دیں اور اس پر ان کے دل خوش ہوں تو ان سے قبول کر لیا جائے گا۔ اور اگر تین دن کی ضیافت پر صلح ہو جائے تو جائز ہے، بشرطیکہ ضیافت روٹی، جو، بھوسہ اور سالن میں معلوم و معروف ہو۔ اور انہوں نے اس میں سے اوسط حال والے پر کیا

واجب ہے، اور مالدار پر کیا ہے، اس کا ذکر کیا، اور نزول کی جگہ اور سردی و گرمی سے بچاؤ (اوٹ) کا ذکر کیا (۵)۔

اور امام مالک نے اس میں جو ان سے ابن القاسم، اشہب اور محمد بن الحارث بن زنجویہ نے روایت کیا، فرمایا:

= الکوفی الاعور، حذیفہ کے مولیٰ۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث۔ نسائی نے کہا: ضعیف۔ ابو زرعہ نے کہا: لین الحدیث (حدیث میں نرم)۔ ابو حاتم نے کہا: اس سے حجت نہیں پکڑی جائے گی۔ ابن معین نے کہا: یہ کچھ نہیں ہے، اس کی حدیث نہ لکھی جائے۔ تہذیب التہذیب ۲/۴۱۔ (۱) المحرر الوجیز ۳/ ۲۲ میں۔ (۲) التمہید ۲/ ۱۲۸ - ۱۲۹، اور الاستذکار ۹/ ۲۹۹ - ۳۰۰۔ اور یہ حدیث صحیح بخاری (۳۱۵۸) اور صحیح مسلم (۲۹۶۱) میں ہے، اور اسے احمد (۱۷۲۳۴) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۱۵۷۶)، اور اسے ترمذی (۶۲۳) اور نسائی ۵/ ۲۵ - ۲۶ نے بھی روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن ہے۔ (۴) یعنی اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: {حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ}۔ الاستذکار ۹/ ۳۰۱۔ (۵) التمہید ۲/ ۱۲۸ - ۱۲۹، اور الاستذکار ۹/ ۳۰۰ - ۳۰۲، اور دیکھئے الام ۴/ ۱۲۴۔

Surah At-Tawbah: Verse 29 | 166

It is four dinars for those who deal in gold, and forty dirhams for those who deal in silver, for both the rich and the poor equally, even if they are Magians. No more should be added, and nothing should be reduced from what Umar prescribed; nothing else should be taken from them(1). It has been said: The weak person should have his burden lightened according to what the Imam sees fit. Ibn al-Qasim said: Nothing is reduced from Umar's prescription for hardship, nor is it increased for wealth(2). Abu Umar(3) said: It is taken from their poor according to what they can bear, even if it is one dirham. Malik returned to this view. Abu Hanifa and his companions, Al-Hasan bin Hayy(4), and Ahmad bin Hanbal said: Twelve, twenty-four, and forty-eight. Al-Thawri said: Different taxes were reported from Umar ibn al-Khattab regarding this, so the governor may take whichever he wishes if they are people of the Dhimma (protected non-Muslims). As for the people of treaty (Ahl al-Sulh), only what was agreed upon in the treaty is taken(6). Fifth: Our scholars, may Allah have mercy on them, said: What the Quran indicates is that Jizya is taken from the fighting men; because Allah Almighty said: {Fight those...} until His saying: {...until they pay the jizya}, which implies it is obligatory upon those who fight. It also indicates that it is not upon the slave even if he is a fighter; because he has no property, and because Allah Almighty said: {...until they pay}, and it is not said to one who possesses nothing: "until you pay"(7). This is a consensus among scholars that Jizya is only imposed on the heads of adult free men, who are those who fight, excluding women, children, and slaves,

(1) Al-Tamhid 2/130, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/908, and the report of Umar was recorded by Malik in Al-Muwatta 1/279. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/23, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/908. (3) In Al-Kafi 1/479. (4) In the manuscripts: "and Muhammad bin al-Hasan", and what is established from Al-Tamhid 2/130, Al-Istidhkar 9/302 - and the speech is from both - and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/486. (5) Addition from Al-Tamhid 2/130 - and the speech is from it - and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/486, and Al-Mughni 13/211. (6) Al-Tamhid 2/130. (7) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/194.

सूरह अत-तौबा: आयत 29 | 166

यह सोने वालों (अहल-ए-ज़हब) पर चार दीनार है, और चाँदी वालों (अहल-ए-वरिक़) पर चालीस दिरहम है, चाहे वह अमीर हो या गरीब, बराबर है, भले ही वह मजूसी (अग्निपूजक) ही क्यों न हो। उमर (रज़ि.) ने जो निर्धारित किया है, उसमें न तो बढ़ोतरी की जाएगी और न ही कमी, और उनके अलावा कुछ और नहीं लिया जाएगा(1)। कहा गया है: कमज़ोर व्यक्ति के लिए इमाम की राय के अनुसार इसमें कमी की जा सकती है। इब्न अल-क़ासिम ने कहा: कठिनाई के कारण उमर द्वारा निर्धारित राशि में कोई कमी नहीं की जाएगी, और न ही अमीरी के कारण इसमें वृद्धि की जाएगी(2)। अबू उमर(3) ने कहा: उनके गरीबों से उतनी ही राशि ली जाएगी जितनी वे सहन कर सकें चाहे वह एक दिरहम ही क्यों न हो। इमाम मालिक इसी विचार की ओर लौट आए। अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-हसन बिन हय्य(4), और अहमद बिन हंबल ने कहा: बारह, चौबीस, और अड़तालीस। अल-थौरी ने कहा: उमर इब्न अल-खत्ताब से इस बारे में अलग-अलग कर (टैक्स) की खबरें आई हैं, इसलिए शासक उनमें से जो चाहे ले सकता है यदि वे ज़िम्मी (इस्लामी राज्य में रहने वाले गैर-मुस्लिम) हों। जहाँ तक सुलह करने वालों (अहल-ए-सुलह) का संबंध है, तो उनसे केवल वही लिया जाएगा जिस पर सुलह हुई है, और कुछ नहीं(6)। पाँचवाँ: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: कुरान जो संकेत देता है वह यह है कि जिज़िया केवल लड़ने वाले पुरुषों से लिया जाता है; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {उनसे लड़ो...} उसके इस कथन तक: {...यहाँ तक कि वे जिज़िया दें}, जिसका अर्थ है कि यह उन पर अनिवार्य है जो लड़ते हैं। यह इस बात का भी प्रमाण है कि यह गुलाम पर नहीं है चाहे वह योद्धा ही क्यों न हो; क्योंकि उसके पास कोई संपत्ति नहीं होती, और क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {...यहाँ तक कि वे दें}, और जिसके पास कुछ न हो उसे यह नहीं कहा जाता कि: "जब तक तुम न दो"(7)। यह विद्वानों के बीच सर्वसम्मति है कि जिज़िया केवल वयस्क स्वतंत्र पुरुषों पर लगाया जाता है, और वे वही हैं जो लड़ते हैं, महिलाओं, बच्चों और गुलामों को छोड़कर।

(1) अल-तम्हीद 2/130, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/908, और उमर की खबर को मालिक ने अल-मुवत्ता 1/279 में निकाला है। (2) अल-मुहर्रिर अल-वजीज 2/23, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/908। (3) अल-काफी 1/479 में। (4) प्रतियों में: "और मुहम्मद बिन अल-हसन", और अल-तम्हीद 2/130, और अल-इस्तिज़कार 9/302 से प्रमाणित - और ये दोनों के वचन हैं - और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 3/486। (5) अल-तम्हीद 2/130 से वृद्धि - और

यह उसी का कथन है - और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 3/486, और अल-मुग़नी 13/211। (6) अल-तम्हीद 2/130। (7) अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 3/194।

یہ سونے والوں پر چار دینار ہے، اور چاندی والوں پر چالیس درہم، امیر اور غریب دونوں پر برابر ہے خواہ وہ مجوسی ہی کیوں نہ ہوں۔ حضرت عمرؓ نے جو مقرر کر دیا ہے اس پر نہ اضافہ کیا جائے گا اور نہ کمی، ان سے اس کے سوا کچھ نہ لیا جائے گا(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ: کمزور سے بقدر استطاعت تخفیف کی جائے گی جیسا کہ امام مناسب سمجھے۔ اور ابن القاسم نے کہا: تنگی کی وجہ سے عمرؓ کے مقرر کردہ میں کمی نہیں کی جائے گی، اور نہ ہی امیری کی وجہ سے اس پر اضافہ کیا جائے گا(۲)۔ ابو عمر(۳) نے کہا: ان کے فقراء سے ان کی گنجائش کے مطابق لیا جائے گا خواہ وہ ایک درہم ہی ہو۔ اور اسی کی طرف امام مالک نے رجوع کیا۔ اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، حسن بن حی(۴)، اور امام احمد بن حنبل نے کہا: بارہ، چوبیس، اور اڑتالیس۔ امام ثوری نے کہا: اس بارے میں حضرت عمر بن خطاب سے مختلف محصولات مروی ہیں، پس والی (حاکم) ان میں سے جو چاہے لے سکتا ہے اگر وہ اہل ذمہ ہوں۔ رہے اہل صلح؛ تو ان سے وہی لیا جائے گا جس پر صلح ہوئی ہو، اس کے سوا کچھ نہیں(۶)۔ پانچویں بات: ہمارے علماء رحمہم اللہ نے کہا: قرآن مجید سے جو بات ثابت ہے وہ یہ ہے کہ جزیہ صرف لڑنے والے مردوں سے لیا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ﴾ یہاں تک کہ فرمایا: ﴿حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ﴾ پس یہ تقاضا کرتا ہے کہ جزیہ ان پر واجب ہے جو لڑنے والے ہوں۔ اور یہ اس بات پر بھی دلالت کرتا ہے کہ غلام پر جزیہ نہیں ہے اگرچہ وہ لڑنے والا ہو؛ کیونکہ اس کے پاس مال نہیں ہوتا، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿حَتَّى يُعْطُوا﴾ اور جس کے پاس کچھ نہ ہو اسے یہ نہیں کہا جاتا کہ: "یہاں تک کہ تم دو"(۷)۔ اور یہ علماء کا اجماع ہے کہ جزیہ صرف آزاد بالغ مردوں پر ہی عائد کیا جاتا ہے، اور یہ وہی ہیں جو جنگ کرتے ہیں، عورتوں، بچوں اور غلاموں پر جزیہ نہیں ہے۔

(۱) التمہید ۱۳۰/۲، اور احکام القرآن لابن العربی ۹۰۸/۲، اور عمرؓ کی روایت امام مالک نے موطا ۲۷۹/۱ میں نکالی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۳/۲، اور احکام القرآن لابن العربی ۹۰۸/۲۔ (۳) الکافی ۴۷۹/۱ میں۔ (۴) نسخوں میں: "اور محمد بن الحسن"، اور جو التمہید ۱۳۰/۲ اور الاستذکار ۳۰۲/۹ سے ثابت ہے - اور کلام ان دونوں سے ہے - اور مختصر اختلاف العلماء ۴۸۶/۳۔ (۵) التمہید ۱۳۰/۲ سے اضافہ - اور کلام اس میں سے ہے - اور مختصر اختلاف العلماء ۴۸۶/۳، اور المغنی ۲۱۱/۱۳۔ (۶) التمہید ۱۳۰/۲۔ (۷) احکام القرآن للکیا الطبری ۱۹۴/۳۔

Surah At-Tawbah: Verse 29 167

...and the insane whose minds are overcome, and the elderly man. There is a disagreement regarding monks; Ibn Wahb narrated from Malik that it is not taken from them. Mutarrif and Ibn al-Majishun said: This is if he did not become a monk after it was imposed, but if it was imposed and then he became a monk, his monkhood does not exempt him from it (1).

Sixth: If the people of the Jizya (tribute) pay the Jizya, nothing is taken from their fruits, trade, or crops, unless they trade in lands other than the lands in which they were settled and made peace. If they go out as traders from the lands in which they were settled to others, a tithe (one-tenth) is taken from them when they sell and the price is realized in their hands (2), even if that happens several times in a year; except in their transport of food—specifically wheat and oil—to Medina and Mecca specifically, as half a tithe is taken from them based on what Umar did (3). There are some of the people of Medina who do not believe that a tithe should be taken from the people of dhimma on their trades except once a year, similar to what is taken from Muslims. This is the school of Umar bin Abdul Aziz and a group of the leading jurists. The first view is the opinion of Malik and his companions (4).

Seventh: If the people of the Jizya pay their Jizya that was imposed on them or agreed upon; they are left alone with all their property, their vineyards, and their juice (5), as long as they conceal their wine and do not openly sell it to a Muslim, and are prevented from displaying wine and pigs in the markets of the Muslims. If they display any of that, the wine is poured out over them, and whoever displays the pig is disciplined. If a Muslim pours it out without it being displayed, he has committed a transgression and must compensate. It was also said: It is not mandatory. If he usurps it, he must return it (6).

(1) See Al-Iqna' by Ibn al-Mundhir 2/472, Al-Kafi 2/479, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/910, Al-Muharrar al-Wajiz 3/22, and Al-Mughni 13/216. Ibn Atiyyah mentioned that there is a disagreement regarding the elderly man. Ibn al-Mundhir said: It is taken from the elderly man. (2) "Nadda al-mal": meaning it became cash after being goods. Tahdhib al-Lughah 11/468. (3) Narrated by Malik in al-Muwatta 1/281: That Umar used to take from the Nabataeans for wheat and oil half a tithe, intending by that to increase the transport to Medina, and he would take a tithe for pulses. (4) Al-Kafi 1/480, and what was between brackets is from it. (5) In (kh), (d), and (m): "asr-ha"

(its juice), and what is established matches what is in Al-Kafi 1/484, and the wording is from it. (6) Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/491.

सूरह अत-तौबाह: आयत 29 167

...और वे पागल जिनके दिमाग पर काबू पा लिया गया है, और जर्जर वृद्ध। भिक्षुओं के संबंध में असहमति है; इब्न वहब ने मलिक से रिवायत की है कि उनसे जजिया नहीं लिया जाता है। मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून ने कहा: यह तब है जब वह इसके लागू होने के बाद भिक्षु नहीं बना, लेकिन अगर यह लागू किया गया और फिर वह भिक्षु बन गया, तो उसका भिक्षुत्व उसे इससे छूट नहीं देता (1)।

छठा: यदि जजिया के लोग जजिया दे देते हैं, तो उनके फलों, व्यापार या फसलों से कुछ भी नहीं लिया जाता है, जब तक कि वे उन देशों के अलावा अन्य देशों में व्यापार न करें जिनमें वे बसे थे और जिनके साथ समझौता हुआ था। यदि वे उन देशों से जहां वे बसे थे, व्यापारियों के रूप में बाहर जाते हैं, तो उनके बेचने पर उनसे दसवां हिस्सा (उश्र) लिया जाता है और इसकी कीमत उनके हाथों में आ जाती है (2), भले ही ऐसा साल में कई बार हो; सिवाय मदीना और मक्का में विशेष रूप से भोजन - विशेष रूप से गेहूं और तेल - ले जाने के मामले में, क्योंकि उमर के कृत्य के आधार पर उनसे आधा उश्र लिया जाता है (3)। मदीना के कुछ लोग ऐसे हैं जो यह नहीं मानते कि धिम्मी लोगों से उनके व्यापार पर साल में एक बार के अलावा उश्र लिया जाना चाहिए, जैसा कि मुसलमानों से लिया जाता है। यह उमर बिन अब्दुल अजीज और प्रमुख न्यायविदों के एक समूह का मत है। पहला मत मलिक और उनके साथियों का है (4)।

सातवां: यदि जजिया के लोग अपना वह जजिया अदा कर देते हैं जो उन पर लगाया गया था या जिस पर समझौता हुआ था; तो उन्हें उनकी सभी संपत्तियों, उनके अंगूर के बागों और उनके रस (5) के साथ छोड़ दिया जाता है; जब तक कि वे अपनी शराब को छिपाकर रखते हैं और उसे किसी मुसलमान को खुलेआम नहीं बेचते हैं, और उन्हें मुसलमानों के बाजारों में शराब और सूअर का प्रदर्शन करने से रोका जाता है। यदि वे इनमें से कुछ भी प्रदर्शित करते हैं, तो उन पर शराब उड़ेल दी जाती है, और जो सूअर प्रदर्शित करता है उसे अनुशासित किया जाता है। यदि कोई मुसलमान इसे प्रदर्शित किए बिना उड़ेल देता है, तो उसने उल्लंघन किया है और उसे मुआवजा देना होगा। यह भी कहा गया है: यह अनिवार्य नहीं है। यदि वह उसे हड़प लेता है, तो उसे उसे वापस करना होगा (6)।

(1) देखें इब्न अल-मुंधीर द्वारा अल-इक़ना 2/472, अल-काफी 2/479, इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/910, अल-मुहर्रिर अल-वजीज 3/22, और अल-मुगनी 13/216। इब्न अतिय्याह ने

उल्लेख किया कि जर्जर वृद्ध के संबंध में असहमति है। इब्न अल-मुंधीर ने कहा: यह जर्जर वृद्ध से लिया जाता है। (2) "नद्दा अल-माल": यानी सामान होने के बाद वह नकदी बन गया। तहजीब अल-लुगा 11/468। (3) मलिक ने अल-मुवत्ता 1/281 में रिवायत की है: कि उमर नबातियो से गेहूं और तेल के लिए आधा उश्र लिया करते थे, उनका इरादा मदीना तक माल ले जाने को बढ़ाना था, और वह दालों के लिए उश्र लेते थे। (4) अल-काफी 1/480, और कोष्ठक के बीच जो है वह इसी से है। (5) (ख), (द) और (म) में: "असर-हा", और जो स्थापित है वह अल-काफी 1/484 के अनुरूप है, और शब्द उसी से हैं। (6) अकद अल-जवाहिर अल-थमीना 1/491।

سورة التوبہ: آیت 29 167

...اور وہ پاگل جن کی عقلیں مغلوب ہوں، اور وہ بوڑھا جو فنا کے قریب ہو۔ اور راہبوں کے بارے میں اختلاف ہے؛ ابن وہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ ان سے جزیہ نہیں لیا جاتا۔ مطرّف اور ابن الماجشون نے کہا: یہ اس وقت ہے جب وہ اس کے فرض ہونے کے بعد راہب نہ بنا ہو، لیکن اگر جزیہ فرض ہو گیا اور پھر وہ راہب بن گیا تو اس کی رہبانیت اسے جزیہ سے ساقط نہیں کرے گی (1)۔

چھٹا: جب جزیہ والے جزیہ ادا کر دیں تو ان کے پھلوں، ان کی تجارت اور ان کی زراعت سے کچھ نہیں لیا جائے گا، سوائے اس کے کہ وہ ان شہروں کے علاوہ دوسرے شہروں میں تجارت کریں جہاں انہیں رہنے دیا گیا ہے اور جہاں ان کے ساتھ صلح کی گئی ہے۔ اگر وہ تاجر بن کر ان شہروں سے نکلیں جہاں انہیں بسایا گیا ہے تو جب وہ سامان بیچیں اور اس کی قیمت ان کے قبضے میں آ جائے تو ان سے دسواں حصہ (عشر) لیا جائے گا (2)، چاہے سال میں ایسا کئی بار ہو؛ سوائے مدینہ اور مکہ کی طرف کھانا لے جانے کے، خاص طور پر گندم اور تیل، کیونکہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے عمل کے مطابق ان سے نصف عشر لیا جاتا ہے (3)۔ اور اہل مدینہ میں سے بعض وہ ہیں جو یہ نہیں سمجھتے کہ اہل ذمہ کی تجارت پر سال میں ایک بار سے زیادہ عشر لیا جائے، جیسا کہ مسلمانوں سے لیا جاتا ہے۔ یہ عمر بن عبدالعزیز اور فقہاء کی ایک جماعت کا مذہب ہے۔ اور پہلا قول مالک اور ان کے ساتھیوں کا ہے (4)۔

ساتواں: جب اہل جزیہ اپنا وہ جزیہ ادا کر دیں جو ان پر مقرر کیا گیا ہے یا جس پر صلح ہوئی ہے؛ تو انہیں ان کے تمام مال، ان کے انگور کے باغات اور ان کے عرق (5) کے ساتھ چھوڑ دیا جائے گا؛ جب تک کہ وہ اپنی شرابوں کو چھپا کر رکھیں اور کسی مسلمان کے ہاتھ اسے بیچنے کا اعلان

نہ کریں، اور انہیں مسلمانوں کے بازاروں میں شراب اور خنزیر کے اظہار سے روکا جائے گا۔ اگر انہوں نے اس میں سے کسی چیز کا اظہار کیا تو ان پر شراب بہا دی جائے گی، اور جس نے خنزیر کا اظہار کیا اسے تادیب کی جائے گی۔ اور اگر کسی مسلمان نے اس کے اظہار کے بغیر اسے بہا دیا تو اس نے زیادتی کی، اور اس پر تاوان واجب ہے۔ اور کہا گیا ہے: واجب نہیں ہے۔ اور اگر اس نے اسے غصب کر لیا تو اسے واپس کرنا واجب ہے (6)۔

(1) دیکھئے ابن المنذر کی الاقناع 2/472، اور الکافی 2/479، اور ابن العربی کی احکام القرآن 2/910، اور المحرر الوجیز 3/22، اور المغنی 13/216۔ اور ابن عطیہ نے ذکر کیا کہ بوڑھے شخص کے بارے میں اختلاف ہے۔ اور ابن المنذر نے کہا: بوڑھے شخص سے لیا جاتا ہے۔ (2) "نضّ المال": یعنی وہ سامان ہونے کے بعد نقد رقم بن گیا۔ تہذیب اللغۃ 11/468۔ (3) امام مالک نے موطا 1/281 میں روایت کی ہے: کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نبطیوں سے گندم اور تیل کا نصف عشر لیا کرتے تھے، اس سے ان کا مقصد مدینہ میں ان اشیاء کی آمد کو بڑھانا تھا، اور وہ دالوں کا عشر لیا کرتے تھے۔ (4) الکافی 1/480، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے۔ (5) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں: "عصرہا"، اور جو متن میں ہے وہ الکافی 1/484 کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (6) عقد الجواہر الثمینۃ 1/491۔

Surah At-Tawbah: Verse 29

168

They shall not be interfered with in their rulings nor in their trading among themselves involving usury (riba). If they seek judgment from us, the judge has a choice; if he wishes, he may judge between them according to what Allah has revealed, and if he wishes, he may turn away. It is also said: judgment should be given among them in matters of injustice in all cases, and it is taken from their strong for their weak; because it is part of protecting them. The Imam must fight their enemies on their behalf and may seek their assistance in fighting them. They have no share in the spoils of war (fai').

Regarding the churches they were reconciled upon, they shall not increase them, but they shall not be prevented from repairing what has weakened of them, and they have no way to build new ones. They should adopt clothing and appearance that distinguish them from Muslims, and they are forbidden from imitating the people of Islam. There is no harm in buying the children of the enemy from them if they have no dhimma (protection treaty). Whoever is stubborn in paying his jizya (tribute) shall be disciplined for his stubbornness, and it shall be taken from him in a state of humiliation (1).

Eighth: The scholars differed on what the jizya is obligatory for. The Maliki scholars said: It is obligatory as a substitute for execution due to disbelief. Ash-Shafi'i said: It is obligatory as a substitute for [protecting] blood and residency in the abode.

The benefit of this disagreement is that if we say it is obligatory as a substitute for execution, and he accepts Islam, the jizya for the past period falls away from him, even if he accepts Islam a day before or after the completion of the year according to Malik. According to Ash-Shafi'i, it is an established debt upon his conscience, so Islam does not cancel it (2), just like house rent. Some Hanafis held our view.

Some said: It is only obligatory as a substitute for support and Jihad. Judge Abu Zayd chose this view and claimed it is the divine secret in the matter (3).

Malik's view is more correct; due to the Prophet's ﷺ saying: 'There is no jizya upon a Muslim.' Sufyan said: It means: if a dhimmi accepts Islam after jizya has become obligatory upon him, it is nullified for him. Narrated by at-Tirmidhi and Abu Dawood (4).

(1) Al-Kafi 1/484 - 485, and see Al-Awsat 11/16 - 20, and 'al-ladad' means severe litigation. (2) In (Zha): So it is not dropped by Islam. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/911 - 912, and what was previously between brackets is from it. (4) Sunan at-Tirmidhi (633), and Sunan Abi Dawood (3053), and it is with Ahmad (1949), and Ibn Adi 5/1845, and it is from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and in its chain of narration is Qabus bin Abu Dhibyan, the Hafiz said in At-Taqrib: there is weakness in him. See Bayan al-Wahm wal-Iham 5/81. And Sufyan's statement was narrated by Abu Dawood (3054).

सूरह अत-तौबा: आयत २९

१६८

उनके फैसलों में या उनके बीच सूद (रिबा) के साथ व्यापार करने में उनके साथ कोई हस्तक्षेप नहीं किया जाएगा। यदि वे हमसे न्याय मांगते हैं, तो न्यायाधीश के पास विकल्प है; यदि वह चाहे, तो अल्लाह ने जो उतारा है उसके अनुसार उनके बीच फैसला कर सकता है, और यदि वह चाहे, तो मुँह फेर सकता है। यह भी कहा गया है: हर हाल में उनके बीच अन्याय के मामलों में फैसला किया जाना चाहिए, और उनके बलवानों से उनके कमज़ोरों के लिए लिया जाता है; क्योंकि यह उनकी रक्षा करने का हिस्सा है। इमाम को उनकी ओर से उनके दुश्मनों से लड़ना चाहिए और उनके साथ लड़ने में उनकी सहायता ले सकता है। युद्ध की लूट (फ़य) में उनका कोई हिस्सा नहीं है।

जिन चर्चों पर उनका समझौता हुआ था, वे उनमें वृद्धि नहीं करेंगे, लेकिन उन्हें उनमें से जो कमज़ोर हो गया है उसकी मरम्मत करने से नहीं रोका जाएगा, और उनके पास नए बनाने का कोई रास्ता नहीं है। वे ऐसे कपड़े और स्वरूप अपनाएंगे जिससे वे मुसलमानों से अलग दिखें, और उन्हें इस्लाम के लोगों की नकल करने से रोका जाएगा। दुश्मन के बच्चों को उनसे खरीदने में कोई बुराई नहीं है यदि उनका कोई ज़िम्मा (सुरक्षा समझौता) नहीं है। जो कोई भी अपना जज़िया देने में हठ करेगा, उसे उसके हठ के लिए अनुशासित किया जाएगा, और उसे अपमानित अवस्था में उससे लिया जाएगा (१)।

आठवीं बात: जज़िया किस बात के लिए अनिवार्य है, इस पर विद्वानों में मतभेद है। मालिकी विद्वानों ने कहा: यह कुफ़्र के कारण वध के बदले में अनिवार्य है। अल-शाफ़ी ने कहा: यह रक्त [की रक्षा] और घर में निवास के बदले में अनिवार्य है।

इस मतभेद का लाभ यह है कि यदि हम कहें कि यह वध के बदले में अनिवार्य है, और वह इस्लाम स्वीकार कर लेता है, तो पिछली अवधि के लिए जज़िया उससे समाप्त हो जाता है, भले ही वह मलिक के अनुसार साल पूरा होने से एक दिन पहले या बाद में इस्लाम स्वीकार कर ले। अल-शाफ़ी के अनुसार, यह उसकी अंतरात्मा पर एक स्थापित ऋण है, इसलिए इस्लाम इसे समाप्त नहीं करता (२), जैसे घर का किराया। कुछ हनफ़ियों ने हमारा विचार रखा।

कुछ ने कहा: यह केवल सहायता और जिहाद के बदले में अनिवार्य है। न्यायाधीश अबू ज़ैद ने इस विचार को चुना और दावा किया कि यह मामले में दिव्य रहस्य है (३)।

मलिक का विचार अधिक सही है; नबी ﷺ के इस कथन के कारण: 'मुसलमान पर कोई जज़िया नहीं है।' सुफ़ियान ने कहा: इसका अर्थ है: यदि कोई ज़िम्मी उस पर जज़िया अनिवार्य होने के बाद इस्लाम स्वीकार कर लेता है, तो वह उसके लिए निरस्त हो जाता है। तिरमिज़ी और अबू दाऊद द्वारा वर्णित (४)।

---

(१) अल-काफी १/४८४ - ४८५, और अल-औसत ११/१६ - २० देखें, और 'अल-लदद' का अर्थ है गंभीर मुकदमेबाजी। (२) (ज़ा) में: तो यह इस्लाम द्वारा नहीं गिरता। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन २/९११ - ९१२, और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह इसी से है। (४) सुनन अत-तिरमिज़ी (६३३), और सुनन अबी दाऊद (३०५३), और यह अहमद (१९४९) के पास है, और इब्न अदी ५/१८४५, और यह इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से है, और इसके वर्णन की श्रृंखला में क़ाबूज़ बिन अबी धिबयान है, हाफ़िज़ ने तक़रीब में कहा: उसमें कमज़ोरी है। बयान अल-वहम वल-इहाम ५/८१ देखें। और सुफ़ियान का कथन अबू दाऊद (३०५४) द्वारा वर्णित है।

سورہ التوبہ: آیت ۲۹

۱۶۸

ان کے فیصلوں میں یا ان کے درمیان سود کے ساتھ تجارت کرنے میں ان سے کوئی تعرض نہیں کیا جائے گا۔ اور اگر وہ ہمارے پاس فیصلہ لائیں تو حاکم کو اختیار ہے؛ اگر چاہے تو ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کرے جو اللہ نے نازل کیا ہے اور اگر چاہے تو اعراض کرے۔ اور کہا گیا ہے: ہر حال میں ان کے درمیان مظالم میں فیصلہ کیا جائے، اور ان کے طاقتور سے ان کے کمزور کے لیے لیا جائے؛ کیونکہ یہ ان سے دفاع کے باب سے ہے۔ اور امام پر لازم ہے کہ ان کی طرف سے ان کے دشمن سے لڑے اور ان کے خلاف لڑنے میں ان سے مدد لے سکتا ہے۔ اور مالِ فئے میں ان کا کوئی حصہ نہیں ہے۔

جن گرجا گھروں پر ان سے صلح ہوئی تھی ان میں وہ اضافہ نہیں کریں گے، اور انہیں ان میں سے بوسیدہ ہونے والی چیزوں کی مرمت سے نہیں روکا جائے گا، اور ان کے پاس نئے بنانے کی کوئی راہ نہیں ہے۔ اور وہ لباس اور ہیئت میں وہ اختیار کریں گے جس سے وہ مسلمانوں سے ممتاز ہوں، اور انہیں اہل اسلام سے مشابہت اختیار کرنے سے روکا جائے گا۔ دشمن کے بچوں کو ان سے خریدنے میں کوئی حرج نہیں ہے اگر ان کا کوئی ذمہ (معاہدہ) نہ ہو۔ اور جو جزیہ ادا کرنے میں جھگڑا کرے اسے اس کے جھگڑے پر تادیب کی جائے گی، اور اس سے ذلت کی حالت میں لیا جائے گا (۱)۔

آٹھویں بات: علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ جزیہ کس چیز کے بدلے واجب ہوا؛ چنانچہ مالکی علماء نے کہا: کفر کی وجہ سے قتل کے بدلے میں واجب ہوا۔ اور شافعی نے کہا: خون [کی حفاظت] اور دار (ملک) میں رہنے کے بدلے واجب ہوا۔

اور اس اختلاف کا فائدہ یہ ہے کہ اگر ہم کہیں کہ یہ قتل کے بدلے واجب ہوا، اور وہ اسلام لے آئے، تو ماضی کا جزیہ اس سے ساقط ہو جاتا ہے، خواہ وہ مالک کے نزدیک سال پورا ہونے سے ایک دن پہلے اسلام لائے یا بعد میں۔ اور شافعی کے نزدیک یہ ذمہ پر ایک مستحکم قرض ہے لہذا اسلام اسے ساقط نہیں کرتا (۲) جیسے گھر کا کرایہ۔ اور بعض حنفیوں نے ہمارا قول اختیار کیا۔

اور بعض نے کہا: یہ تو نصرت اور جہاد کے بدلے واجب ہوا ہے۔ اور قاضی ابو زید نے اسے پسند کیا، اور دعویٰ کیا کہ یہ اس مسئلے میں اللہ کا راز ہے (۳)۔

اور مالک کا قول زیادہ صحیح ہے؛ نبی ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: 'مسلمان پر کوئی جزیہ نہیں ہے'۔ سفیان نے کہا: اس کا معنی ہے: جب ذمی اس پر جزیہ واجب ہونے کے بعد اسلام لے آئے؛ تو وہ اس سے باطل ہو گیا۔ اسے ترمذی اور ابو داؤد نے روایت کیا (۴)۔

---

(۱) الکافی ۱/۴۸۴ - ۴۸۵، اور دیکھئے الاوسط ۱۱/۱۶ - ۲۰، اور 'اللدد' کا مطلب ہے شدید جھگڑا۔ (۲) (ظ) میں: تو وہ اسلام سے ساقط نہیں ہوتا۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/۹۱۱ - ۹۱۲، اور جو قوسین کے درمیان تھا وہ اسی سے ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۶۳۳)، اور سنن ابی داؤد (۳۰۵۳)، اور یہ احمد (۱۹۴۹) کے ہاں ہے، اور ابن عدی ۵/۱۸۴۵، اور یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے اور اس کی سند میں قابوس بن ابی ظبیان ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: اس میں نرمی (ضعف) ہے۔ اور دیکھئے بیان الوہم والایہام ۵/۸۱۔ اور سفیان کا قول ابو داؤد (۳۰۵۴) نے روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 29 169

Our scholars said: This is indicated by the saying of Allah the Almighty: "Until they pay the jizyah with willing submission and while they are humbled" because with Islam, this meaning ceases to exist. There is no dispute that if they convert to Islam, they do not pay the jizyah with willing submission while they are humbled. Al-Shafi'i does not take it after Islam in the manner described by Allah the Almighty. Rather, he says: Jizyah is a debt that became obligatory due to a prior cause, which is residency or avoiding (1) the evil of being killed, so it became like all other debts.

Ninth: If the Imam (leader) makes a treaty with the people of a town or fortress, and then they break their treaty, and refuse to pay what is required of them in terms of jizyah and other things, and refuse the rule of Islam without being wronged, and the Imam was not unjust to them; it becomes obligatory for the Muslims to campaign against them and fight them along with their Imam. If they fight and are defeated; the ruling applied to them is the same as the ruling in the Abode of War (Dar al-Harb). It has been said: they, their women, [and their offspring] are spoils of war (fay'), and there is no fifth (khums) taken from them (2); and this is the school of thought (3).

Tenth: If they come out as bandits and highway robbers; they are treated as combatants [from among] the Muslims as long as they do not refuse the jizyah. If they come out as complainers of injustice; their matter is looked into, they are returned to the protected status (dhimmah), and justice is given to them against their oppressor, and none of them is enslaved as they are free people. If some of them break the treaty and others do not, then whoever [among them] does not break it remains on his treaty, and is not held accountable for the breach of others. Their staying on the treaty is known by their disapproval of those who broke it (4).

Eleventh: The word Jizyah has the weight (morphological pattern) of "fi'lah"; from "jazaa yajzee" (to repay): when one compensates for what has been provided to him; it is as if they gave it as a reward for the security they were granted, and it is like "al-qa'dah" (the act of sitting) and "al-jalsah" (the manner of sitting). From this meaning is the saying of the poet: He repays you or praises you, and indeed whoever praises you for what you have done is like one who has repaid [you] (5).

--- Footnotes --- (1) In (Kh) and (Z): "or expected", and in 'Ahkam al-Quran' by al-Kiya al-Tabari 3/195 (the speech is from him): "or for repelling". (2) Al-Kafi 1/483, and what was previously between brackets is from it. (3) After it in (Z): "Malik", see Al-

Mudawwana 2/21. (4) Al-Kafi 1/483-484, and what was previously between brackets is from it. (5) Ibn Abd Rabbih attributed it in Al-'Iqd al-Farid 5/275 to Zuhayr ibn Janab, and it is in Al-Khizana 3/393, and Hamasa al-Buhturi to Waraqa ibn Nawfal. Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajeez 23/3 without attribution, and the speech is from him.

सूरह अत-तौबाह: आयत 29 169

हमारे विद्वानों ने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से संकेतित है: "जब तक वे अपनी इच्छा से और अपमानित होकर जिज़्या न दे दें" क्योंकि इस्लाम के साथ, यह अर्थ समाप्त हो जाता है। इसमें कोई विवाद नहीं है कि यदि वे इस्लाम स्वीकार कर लेते हैं, तो वे अपनी इच्छा से और अपमानित होकर जिज़्या नहीं देते। अल-शाफ़ई इस्लाम के बाद उस तरीके से इसे नहीं लेते जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है। बल्कि, वे कहते हैं: जिज़्या एक ऋण है जो एक पिछले कारण से अनिवार्य हो गया था, जो कि निवास करना या हत्या की बुराई से बचना (1) है, इसलिए यह अन्य सभी ऋणों की तरह हो गया।

नौवीं बात: यदि इमाम किसी शहर या किले के लोगों के साथ संधि करता है, और फिर वे अपनी संधि तोड़ देते हैं, और जिज़्या और अन्य चीज़ों के भुगतान से मना कर देते हैं, और बिना किसी अन्याय के इस्लाम के शासन को अस्वीकार कर देते हैं, जबकि इमाम उनके साथ अन्यायपूर्ण नहीं था; तो मुसलमानों के लिए अपने इमाम के साथ उनके विरुद्ध अभियान चलाना और उनसे लड़ना अनिवार्य हो जाता है। यदि वे लड़ते हैं और हार जाते हैं; तो उन पर वही नियम लागू होगा जो युद्ध के घर (दारुल-हरब) में लागू होता है। यह कहा गया है कि: वे, उनकी स्त्रियाँ, [और उनकी संतानें] युद्ध की लूट (फ़ै) हैं, और उनसे पाँचवाँ हिस्सा (ख़ुम्स) नहीं लिया जाता (2); और यही विचारधारा है (3)।

दसवीं बात: यदि वे डाकू और लुटेरों के रूप में निकलते हैं; तो उन्हें मुसलमानों के[बीच से] लड़ाकों के समान माना जाता है जब तक कि वे जिज़्या से इनकार न करें। यदि वे अन्याय की शिकायत करने वालों के रूप में निकलते हैं; तो उनके मामले की जाँच की जाती है, उन्हें संरक्षित स्थिति (ज़िम्मा) में लौटा दिया जाता है, और उनके अत्याचारी के विरुद्ध उन्हें न्याय दिया जाता है, और उनमें से किसी को भी गुलाम नहीं बनाया जाता क्योंकि वे स्वतंत्र लोग हैं। यदि उनमें से कुछ संधि तोड़ते हैं और कुछ नहीं, तो जो [उनमें से] इसे नहीं तोड़ता वह अपनी संधि पर कायम रहता है, और दूसरों के उल्लंघन के लिए उसे ज़िम्मेदार नहीं ठहराया जाता। संधि पर उनके टिके रहने की पहचान तोड़ने वालों के प्रति उनकी असहमति से होती है (4)।

ग्यारहवीं बात: जिज़्या शब्द का वजन (रूप-स्वरूप) "फ़िल" है; जो "जज़ा यजज़ी" (बदला देना) से बना है: जब कोई उसे दी गई चीज़ के लिए मुआवज़ा देता है; तो ऐसा लगता है जैसे उन्होंने इसे सुरक्षा के बदले में दिया है जो उन्हें प्रदान की गई थी, और यह "अल-का'दह" (बैठने का कार्य) और "अल-

जलसह" (बैठने का तरीका) के समान है। इसी अर्थ से कवि का कथन है: वह आपको बदला देता है या आपकी प्रशंसा करता है, और वास्तव में जिसने आपके द्वारा किए गए कार्य के लिए आपकी प्रशंसा की, वह वैसा ही है जिसने बदला दिया (5)।

--- पादलेख --- (1) (ख़) और (ज़) में: "या अपेक्षा", और अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/195 में (यह उनका कथन है): "या दूर करने के लिए"। (2) अल-काफ़ी 1/483, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (3) (ज़) में इसके बाद: "मालिक", देखें अल-मुदव्वना 2/21। (4) अल-काफ़ी 1/483-484, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (5) इब्न अब्द रब्बिह ने 'अल-इक़्द अल-फ़रीद' 5/275 में इसे जुहैर इब्न जनाब से संबंधित बताया है, और यह 'अल-ख़िज़ाना' 3/393 में है, और बुहतुरी की हमासा में वराका इब्न नौफ़ल का है। इब्न अतिय्याह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 23/3 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है, और यह उन्हीं का कथन है।

سورہ التوبہ: آیت ۲۹ ۱۶۹

ہمارے علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول سے یہی مراد ہے: ﴿حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾ (یہاں تک کہ وہ اپنے ہاتھ سے جزیہ دیں اور وہ مغلوب ہوں) کیونکہ اسلام لانے سے یہ کیفیت زائل ہو جاتی ہے۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر وہ اسلام قبول کر لیں تو وہ ذلت و رسوائی کے ساتھ جزیہ ادا نہیں کریں گے۔ امام شافعی اسلام کے بعد اس طریقے سے جزیہ نہیں لیتے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے۔ بلکہ وہ کہتے ہیں: جزیہ ایک قرض ہے جو سابقہ وجہ کی بنا پر واجب ہوا، اور وہ وجہ رہائش یا قتل کے شر سے بچنا (۱) ہے، چنانچہ یہ تمام قرضوں کی طرح ہو گیا۔

نویں بات: اگر امام کسی شہر یا قلعے کے لوگوں سے معاہدہ کرے، پھر وہ اپنا عہد توڑ دیں، اور جزیہ وغیرہ کی ادائیگی سے انکار کر دیں، اور بغیر کسی ظلم کے اسلام کے حکم کو ماننے سے انکار کر دیں، جبکہ امام ان پر جابر نہ ہو؛ تو مسلمانوں پر واجب ہے کہ وہ اپنے امام کے ساتھ مل کر ان سے جہاد اور قتال کریں۔ اگر وہ لڑیں اور مغلوب ہو جائیں؛ تو ان پر وہی حکم لاگو ہوگا جو دار الحرب کے لوگوں کا ہوتا ہے۔ یہ کہا گیا ہے کہ: وہ، ان کی عورتیں [اور ان کی اولاد] مالِ فئے ہیں اور ان میں خمس (پانچواں حصہ) نہیں ہے (۲)؛ اور یہی مسلک ہے (۳)۔

دسویں بات: اگر وہ چوری چھپے اور راستے کاٹنے والے (ڈاکو) بن کر نکلیں؛ تو وہ مسلمانوں [میں سے] باغیوں کے درجے میں ہیں جب تک کہ وہ جزیہ سے انکار نہ کریں۔ اگر وہ فریادی بن کر نکلیں؛ تو ان کے معاملے پر غور کیا جائے گا، انہیں دوبارہ ذمیوں کی حیثیت میں لایا جائے گا اور ان کے ظالم سے انہیں انصاف دلایا جائے گا، اور ان میں سے کسی کو غلام نہیں بنایا جائے گا کیونکہ وہ آزاد لوگ ہیں۔ اگر ان میں سے کچھ عہد توڑ دیں اور کچھ نہ توڑیں، تو جس نے [ان میں

سے] عہد نہیں توڑا وہ اپنے عہد پر قائم رہے گا، اور کسی دوسرے کی عہد شکنی پر اسے نہیں پکڑا جائے گا۔ عہد پر ان کے قائم رہنے کی پہچان عہد توڑنے والوں پر ان کی ناپسندیدگی سے ہوگی (۴)۔

گیارہویں بات: جزیہ کا وزن 'فِعلَہ' ہے؛ یہ 'جزی یجزی' سے ہے: جب کوئی اس چیز کا بدلہ دے جو اسے دی گئی ہو؛ تو گویا انہوں نے یہ اس امن کے بدلے میں دیا ہے جو انہیں دیا گیا، اور یہ 'قعدہ' اور 'جلسہ' کی طرح (ایک مخصوص حالت کا نام) ہے۔ اسی معنی میں شاعر کا قول ہے: وہ تمہیں بدلہ دیتا ہے یا تمہاری تعریف کرتا ہے، اور یقیناً جس نے تمہارے کام پر تمہاری تعریف کی وہ اس شخص کی طرح ہے جس نے بدلہ دیا (۵)۔

--- حواشی --- (۱) (خ) اور (ظ) میں: "یا توقع"، اور کیا طبری کی احکام القرآن ۳/ ۱۹۵ میں (اور یہ کلام ان کا ہے): "یا دفع کرنے کے لیے"۔ (۲) الکافی ۱/ ۴۸۳، اور جو اس سے پہلے بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (۳) اس کے بعد (ظ) میں ہے: "مالک"، دیکھیے المدونہ ۲/ ۲۱۔ (۴) الکافی ۱/ ۴۸۳ - ۴۸۴، اور جو اس سے پہلے بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (۵) ابن عبد ربہ نے العقد الفرید ۵/ ۲۷۵ میں اسے زہیر بن جناب سے منسوب کیا ہے، اور یہ الخزانہ ۳/ ۳۹۳ میں ہے، اور حماسہ بحتری میں ورقہ بن نوفل سے منسوب ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۲۳ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے، اور کلام ان کا ہے۔

Twelfth: Muslim narrated from Hisham bin Hakim bin Hizam, that he passed by some people of the Nabataeans in Sham (Greater Syria) who had been made to stand in the sun - in one narration: and oil was poured on their heads - so he asked: What is their matter? They said: They are being imprisoned because of the Jizya (tribute). Hisham said: I testify that I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Indeed, Allah will punish those who punish people in this world." In another narration: Their governor at that time was Umair bin Sa'd over Palestine, so he entered upon him and told him, then he ordered them to be released (1). Our scholars said: As for their punishment if they refuse to pay it despite being able to do so, it is permissible. However, if their inability is clear, their punishment is not permissible; because whoever is unable to pay the Jizya, it is waived from him (2). And the wealthy are not charged with paying it on behalf of the poor (3). Abu Dawud narrated from Safwan bin Sulaym, from a number of children of the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) from their fathers that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever wrongs a 'Mu'ahid' (a non-Muslim under a peace treaty), or belittles him, or burdens him beyond his capacity, or takes something from him without his good will, then I am his adversary on the Day of Resurrection" (4). Thirteenth: His Saying, the Most High: {with their own hand}: Ibn Abbas said: He pays it himself without delegating anyone else for it (5). Abu Al-Bakhtari narrated from Salman, who said: Humiliated. Ma'mar narrated from Qatadah, who said: Out of subjection. And it was said: "{with their own hand}" means out of a favor from you upon them; because if the Jizya is taken from them, then favor has been shown to them thereby (6). Ikrimah: He pays it while standing and the receiver is sitting. And Sa'id bin Jubayr said it (7). Ibn al-Arabi (8):

(1) Sahih Muslim (2613): (117) and (118), and it is with Ahmad (15330). (2) Al-Mufhim 6/599. (3) Al-Kafi 1/479. (4) Sunan Abi Dawud (3052). Al-Sakhawi said in 'Al-Maqasid al-Hasana' p. 392: Its chain of narration is fine, and it is not harmed by the anonymity of those among the children of the Companions who were not named, for they are a number by which their anonymity is rectified, and therefore Abu Dawud remained silent about it. (5) Mentioned by al-Baghawi 2/282, and similarly by al-Tabari 11/408 and he said: That is a saying narrated from Ibn Abbas from a perspective that needs looking into. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/197-198, and see Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/442. (7) The saying of Ikrimah was reported by al-Tabari 11/408, and the

saying of Sa'id bin Jubayr was mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 3/198. (8) In Ahkam al-Quran 2/911.

सूरह अत-तौबाह: आयत 29 170

बारहवां: मुस्लिम ने हिशाम बिन हकीम बिन हिज़ाम से रिवायत की है कि वे शाम (सीरिया) में नबातिया के कुछ लोगों के पास से गुजरे जिन्हें धूप में खड़ा किया गया था - एक रिवायत में है: और उनके सिर पर तेल डाला गया था - तो उन्होंने पूछा: उनका मामला क्या है? उन्होंने कहा: उन्हें जिज़्या (कर) के कारण कैद किया गया है। हिशाम ने कहा: मैं गवाही देता हूं कि मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना है: "बेशक, अल्लाह उन लोगों को अज़ाब (दंड) देगा जो दुनिया में लोगों को अज़ाब देते हैं।" एक अन्य रिवायत में है: उस समय फिलिस्तीन के उनके गवर्नर उमैर बिन साद थे, इसलिए वे उनके पास गए और उन्हें बताया, फिर उन्होंने उन्हें रिहा करने का आदेश दिया (1)। हमारे विद्वानों ने कहा: जहाँ तक उनकी सज़ा का सवाल है यदि वे सक्षम होने के बावजूद इसे चुकाने से मना करते हैं, तो यह जायज़ है। लेकिन, यदि उनकी अक्षमता स्पष्ट है, तो उन्हें सज़ा देना जायज़ नहीं है; क्योंकि जो कोई जिज़्या चुकाने में असमर्थ है, उससे वह माफ कर दिया जाता है (2)। और अमीरों पर गरीबों की ओर से इसे चुकाने का भार नहीं डाला जाता (3)। अबू दाऊद ने सफ़वान बिन सुलेम से, अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों के कई बच्चों से, उनके पिताओं के हवाले से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने किसी 'मुआहिद' (शांति संधि के तहत गैर-मुस्लिम) पर जुल्म किया, या उसका अपमान किया, या उसकी क्षमता से अधिक उस पर बोझ डाला, या उसकी इच्छा के विरुद्ध उससे कुछ लिया, तो क़ियामत के दिन मैं उसका प्रतिद्वंद्वी बनूँगा" (4)। तेरहवां: अल्लाह तआला का फरमान: {अपने हाथों से}: इब्न अब्बास ने कहा: वह इसे स्वयं चुकाता है, इसमें किसी और को अपना प्रतिनिधि नियुक्त नहीं करता (5)। अबू अल-बख्तरी ने सलमान से रिवायत की, उन्होंने कहा: अपमानित होकर। मअमर ने कतादा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अधीनता से। और यह भी कहा गया है: "{अपने हाथों से}" का अर्थ है तुम्हारी ओर से उन पर एहसान के रूप में; क्योंकि यदि उनसे जिज़्या ली जाती है, तो इसके द्वारा उन पर एहसान किया गया है (6)। इक़रिमा: वह खड़े होकर इसे चुकाता है और लेने वाला बैठा होता है। और सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा (7)। इब्न अल-अरबी (8):

(1) सहीह मुस्लिम (2613): (117) और (118), और यह अहमद (15330) के पास है। (2) अल-मुफहिम 6/599। (3) अल-काफी 1/479। (4) सुनन अबी दाऊद (3052)। अल-सखावी ने 'अल-मक़ासिद अल-हसना' पृ. 392 में कहा: इसकी सनद (रिवायत की श्रृंखला) में कोई बुराई नहीं है, और सहाबा के बच्चों में से जिनका नाम नहीं लिया गया है उनकी अज्ञानता इसे नुकसान नहीं पहुँचाती,

क्योंकि वे एक संख्या हैं जिससे उनकी अज्ञानता दूर हो जाती है, और इसलिए अबू दाऊद इस पर खामोश रहे। (5) अल-बग़वी 2/282 द्वारा उल्लेखित, और इसी तरह अल-तबरी 11/408 द्वारा और उन्होंने कहा: यह इब्न अब्बास से रिवायत किया गया एक कथन है जिसे विचार की दृष्टि से देखा जाना चाहिए। (6) अल-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरआन 3/197-198, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/442 देखें। (7) इक़रिमा का कथन अल-तबरी 11/408 द्वारा निकाला गया था, और सईद बिन जुबैर का कथन अल-नहस ने मानी अल-क़ुरआन 3/198 में उल्लेख किया है। (8) अहकाम अल-क़ुरआन 2/911 में।

سورة التوبہ: آیت 29 170

بارہویں بات: مسلم نے ہشام بن حکیم بن حزام سے روایت کی ہے کہ وہ شام میں نبطیوں کی ایک جماعت کے پاس سے گزرے جنہیں دھوپ میں کھڑا کیا گیا تھا - ایک روایت میں ہے کہ ان کے سروں پر تیل ڈالا گیا تھا - تو انہوں نے پوچھا: ان کا کیا معاملہ ہے؟ انہوں نے کہا: انہیں جزیہ کی وجہ سے قید کیا گیا ہے۔ ہشام نے کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا ہے: "بیشک اللہ ان لوگوں کو عذاب دے گا جو دنیا میں لوگوں کو عذاب دیتے ہیں۔" ایک اور روایت میں ہے کہ: ان کے امیر اس وقت عمیر بن سعد تھے جو فلسطین کے گورنر تھے، چنانچہ وہ ان کے پاس گئے اور انہیں بتایا، پھر انہوں نے ان کو رہا کرنے کا حکم دیا (1)۔ ہمارے علماء نے کہا: جہاں تک ان کی سزا کا تعلق ہے جب وہ استطاعت کے باوجود اسے ادا کرنے سے انکار کریں تو یہ جائز ہے، لیکن جہاں ان کی معذوری واضح ہو جائے وہاں ان کو سزا دینا جائز نہیں؛ کیونکہ جو جزیہ سے عاجز ہو جائے اس سے وہ ساقط ہو جاتا ہے (2)۔ اور مالداروں پر فقراء کی طرف سے اس کی ادائیگی کا بوجھ نہیں ڈالا جائے گا (3)۔ اور ابوداؤد نے صفوان بن سلیم سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی ایک تعداد کے بیٹوں سے، انہوں نے اپنے باپوں سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی 'معاہد' (جس سے صلح کا معاہدہ ہو) پر ظلم کیا، یا اس کی حق تلفی کی، یا اسے اس کی طاقت سے زیادہ تکلیف دی، یا اس کی مرضی کے بغیر اس سے کوئی چیز لی، تو قیامت کے دن میں اس کی طرف سے جھگڑنے والا ہوں گا" (4)۔ تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿عَنْ يَدٍ﴾ (اپنے ہاتھ سے): ابن عباس نے کہا: وہ اسے خود ادا کرے، اس میں کسی کو اپنا نائب نہ بنائے (5)۔ ابو البختری نے سلمان سے روایت کی، انہوں نے کہا: ذلیل ہو کر۔ اور معمر نے قتادہ سے روایت کی، انہوں ने कहा: غلبہ و قہر کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: "عن يد"

سے مراد تمہاری طرف سے ان پر احسان ہے؛ کیونکہ جب ان سے جزیہ لیا جائے گا تو اس طرح ان پر احسان کیا گیا (6)۔ عکرمہ: وہ کھڑے ہو کر جزیہ دے اور لینے والا بیٹھا ہو۔ اور یہی بات سعید بن جبیر نے کہی (7)۔ ابن العربی (8):

(1) صحیح مسلم (2613): (117) اور (118)، اور یہ احمد (15330) کے پاس ہے۔ (2) المفہم 6/599۔ (3) الکافی 1/479۔ (4) سنن ابی داؤد (3052)۔ سخاوی نے المقاصد الحسنہ ص 392 میں کہا: اس کی سند میں کوئی حرج نہیں ہے، اور صحابہ کی اولاد میں سے جن کا نام نہیں لیا گیا ان کی جہالت اسے نقصان نہیں پہنچاتی کیونکہ وہ اتنی تعداد میں ہیں جس سے ان کی جہالت کی تلافی ہو جاتی ہے، اسی لیے ابوداؤد نے اس پر خاموشی اختیار کی۔ (5) اسے بغوی نے 2/282 میں ذکر کیا ہے، اور اسی طرح طبری نے 11/408 میں اور کہا: یہ ایک ایسا قول ہے جو ابن عباس سے ایسی سند سے مروی ہے جس میں نظر کی ضرورت ہے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 3/197-198، اور دیکھیے معانی القرآن للزجاج 2/442۔ (7) عکرمہ کا قول طبری نے 11/408 میں نکالا ہے، اور سعید بن جبیر کا قول نحاس نے معانی القرآن 3/198 میں ذکر کیا ہے۔ (8) احکام القرآن 2/911 میںا

And this is not from His saying: "out of hand" (an yadin), but rather it is from His saying: "and they are humbled" (wa hum saghirun).

Fourteenth: The Imams narrated from Abdullah bin Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The upper hand is better than the lower hand; the upper hand is the one that spends, and the lower hand is the one that asks."(1) And it was narrated: "The upper hand is the giver."(2)

So he made the hand of the giver in charity high, and he made the hand of the giver in the Jizyah (tribute) low. And the hand of the receiver [of Jizyah] high, because He is the Raiser and the Abaser; He raises whom He wills and abases whom He wills, there is no god but He.(3)

Fifteenth: On the authority of Habib bin Abi Thabit, who said: A man came to Ibn Abbas and said: "The land of Kharaj (land tax) is too much for its owners to handle. Should I cultivate it, farm it, and pay its Kharaj?" He said: "No." Another came and asked him the same, and he said: "No," and recited the Almighty's saying: {Fight those who do not believe in Allah nor in the Last Day...} until His saying: {...and they are humbled}. Would any of you purposefully take the humiliation from someone's neck and place it on his own neck?!

Kulaib bin Wa'il(4) said: I said to Ibn Umar: "I bought land." He said: "Buying is good." I said: "I give a dirham and a qafiz of food for every jarib of land." He said: "Do not place humiliation on your neck."

Maymun bin Mahran narrated from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) who said: "It would not please me to have all the earth for a Jizyah of five dirhams, acknowledging humiliation upon myself in it."(5)

---

(1) Reported by Ahmad (5344), Al-Bukhari (1429), and Muslim (1033). (2) Meaning instead of his saying: "the upper hand is the one that spends." This narration is in Musnad Ahmad (5728). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/912. (4) Ibn Bayjan al-Taymi al-Yashkuri al-Madani then al-Kufi, narrated from Ibn Umar and a group. Al-Tahdhib 3/474. (5) The three reports were narrated by Abd al-Razzaq (10107), (10108), and (10109). A jarib in area is equivalent to 1474 square meters, and other figures were mentioned. A qafiz is equivalent to 28 kilograms. See Mu'jam Matn al-Lughah 1/86, 499, and 4/618.

और यह उनके इस कथन से नहीं है: "अपने हाथ से" (अन यदिन), बल्कि यह उनके इस कथन से है: "और वे अपमानित हों" (व हुम साग़िरून)।

चौदहवीं बात: इमामों ने अब्दुल्ला बिन उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ऊपर वाला हाथ नीचे वाले हाथ से बेहतर है; ऊपर वाला हाथ वह है जो ख़र्च करता है, और नीचे वाला हाथ वह है जो माँगता है।" (1) और रिवायत है: "ऊपर वाला हाथ देने वाला है।" (2)

अतः उसने दान देने वाले के हाथ को ऊँचा रखा, और जज़िया (कर) देने वाले के हाथ को नीचा रखा। और जज़िया लेने वाले का हाथ ऊँचा है, क्योंकि वही उठाने वाला और गिराने वाला है; वह जिसे चाहता है उठाता है और जिसे चाहता है गिराता है, उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है। (3)

पंद्रहवीं बात: हबीब बिन अबी साबित से रिवायत है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति इब्न अब्बास के पास आया और कहा: "ख़राज (भूमि कर) की भूमि इसके मालिकों के लिए बोझ बन गई है। क्या मैं इसे आबाद करूँइसमें खेती करूँ और इसका ख़राज अदा करूँ?" उन्होंने कहा: "नहीं।" एक और व्यक्ति आया और उनसे यही पूछा, तो उन्होंने कहा: "नहीं," और सर्वशक्तिमान का यह कथन पढ़ा: {उन लोगों से लड़ो जो न अल्लाह पर ईमान लाते हैं और न ही अंतिम दिन पर...} उसके इस कथन तक: {...और वे अपमानित हों}। क्या तुममें से कोई जानबूझकर किसी की गर्दन से अपमान लेकर उसे अपनी गर्दन पर रखेगा?!

कुलैब बिन वायल (4) ने कहा: मैंने इब्न उमर से कहा: "मैंने ज़मीन खरीदी है।" उन्होंने कहा: "खरीदना अच्छा है।" मैंने कहा: "मैं ज़मीन के हर जरीब के लिए एक दिरहम और एक क़फ़ीज़ भोजन देता हूँ।" उन्होंने कहा: "अपनी गर्दन पर अपमान मत डालो।"

मैमून बिन महरान ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मुझे यह पसंद नहीं होगा कि पाँच दिरहम के जज़िया के बदले पूरी धरती मेरी हो जाए, जिसमें मैं अपने ऊपर अपमान को स्वीकार करूँ।" (5)

---

(1) इसे अहमद (5344), बुखारी (1429) और मुस्लिम (1033) ने उद्धृत किया है। (2) यानी उनके इस कथन के बजाय: "ऊपर वाला हाथ वह है जो ख़र्च करता है।" यह रिवायत मसनद अहमद

(5728) में है। (3) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/912। (4) इब्न बैजान अल-तहमी अल-यशकुरी अल-मदनी फिर अल-कूफी, इब्न उमर और एक समूह से रिवायत की है। अल-तहज़ीब 3/474। (5) तीनों समाचारों को अब्द अल-रज्जाक (10107), (10108) और (10109) ने रिवायत किया है। क्षेत्रफल में एक जरीब 1474 वर्ग मीटर के बराबर होता है, और इसके अलावा भी अन्य मान बताए गए हैं। एक क़फ़ीज़ 28 किलोग्राम के बराबर होता है। देखें मुअजम मतन अल-लुग़ह 1/86, 499 और 4/618।

اور یہ ان کے اس قول سے نہیں ہے: «عَنْ يَدٍ» (اپنے ہاتھ سے)، بلکہ یہ ان کے اس قول سے ہے: «وهم صاغرون» (اور وہ ذلیل ہوں)۔

چودھویں بات: ائمہ نے عبد اللہ بن عمر سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اوپر والا ہاتھ نیچے والے ہاتھ سے بہتر ہے؛ اوپر والا ہاتھ خرچ کرنے والا ہے، اور نیچے والا ہاتھ مانگنے والا ہے۔"(۱) اور مروی ہے: "اوپر والا ہاتھ دینے والا ہے۔"(۲)

پس اس نے صدقہ میں دینے والے کا ہاتھ بلند قرار دیا، اور جزیہ دینے والے کا ہاتھ نیچا قرار دیا۔ اور (جزیہ) لینے والے کا ہاتھ بلند، اس لیے کہ وہی بلند کرنے والا اور پست کرنے والا ہے، وہ جسے چاہتا ہے بلند کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے پست کرتا ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔(۳)

پندرھویں بات: حبیب بن ابی ثابت سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص ابن عباس کے پاس آیا اور کہا: "خراج (زمین کا ٹیکس) کی زمین سے اس کے مالک عاجز آگئے ہیں، کیا میں اسے آباد کروں، اس میں کھیتی کروں اور اس کا خراج ادا کروں؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" ایک اور شخص آیا اور ان سے یہی پوچھا، تو انہوں نے کہا: "نہیں،" اور اللہ تعالیٰ کا یہ قول تلاوت کیا: ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ اس کے اس قول تک: ﴿وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾۔ کیا تم میں سے کوئی جان بوجھ کر کسی کی گردن سے ذلت لے کر اپنی گردن میں ڈالے گا؟!

اور کلیب بن وائل(۴) نے کہا: میں نے ابن عمر سے کہا: "میں نے زمین خریدی ہے۔" انہوں نے کہا: "خریدنا اچھا ہے۔" میں نے کہا: "میں زمین کے ہر جریب کے بدلے ایک درہم اور ایک قفیز غلہ دیتا ہوں۔" انہوں نے کہا: "اپنی گردن میں ذلت نہ ڈالو۔"

اور میمون بن مہران نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: "مجھے یہ بات خوش نہیں کرے گی کہ میرے لیے پانچ درہم کے جزیہ پر پوری زمین ہو جائے جس میں میں اپنے نفس پر ذلت کا اقرار کروں۔"(۵)

---

(۱) اسے احمد (۵۳۴۴)، بخاری (۱۴۲۹) اور مسلم (۱۰۳۳) نے روایت کیا ہے۔ (۲) یعنی ان کے اس قول کی جگہ: "اوپر والا ہاتھ خرچ کرنے والا ہے" اور یہ روایت مسند احمد (۵۷۲۸) میں ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۹۱۲/۲۔ (۴) ابن بیجان التیمی الیشکری المدنی ثم الکوفی، انہوں نے ابن عمر اور ایک جماعت سے روایت کی۔ التہذیب ۳ / ۴۷۴۔ (۵) ان تینوں خبروں کو عبد الرزاق نے (۱۰۱۰۷)، (۱۰۱۰۸) اور (۱۰۱۰۹) پر روایت کیا ہے۔ اور پیمائش میں جریب (۱۴۷۴) مربع میٹر کے برابر ہے اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے، اور قفیز ۲۸ کلو گرام کے برابر ہے۔ دیکھئے معجم متن اللغہ ۸۶/۱ اور ۴۹۹ اور ۶۱۸/۴۔

Surah At-Tawbah: Verse 30 172

The Almighty's saying: {The Jews say: 'Uzair is the son of Allah'; and the Christians say: 'The Messiah is the son of Allah.' That is their saying with their mouths; they imitate the saying of those who disbelieved before. May Allah destroy them; how are they deluded?} (30)

There are seven issues in it: First: Asim and al-Kisa'i read: "Uzayrun ibnu Allah" with nunation (tanwin) on "Uzair" (1). The meaning is: that "ibn" on this [reading] is the predicate of the subject (mubtada') which is Uzair. And "Uzair" is declinable; whether it was non-Arabic or Arabic (2). And Ibn Kathir, Nafi', Abu 'Amr, and Ibn 'Amir read: "Uzayru ibnu" by dropping the tanwin (3) due to the meeting of two silent letters (sakins), and of this is the reading of whoever read: {Say, He is Allah, [who is] One, Allah, the Eternal Refuge} [Al-Ikhlas: 1-2] (4). Abu Ali said: It is frequent in poetry. And Al-Tabari recited regarding that: You will surely find me toward the Prince dutiful... and with the spear, a thruster, a charger, When Ghutayf al-Salami fled (5)

Second: The Almighty's saying: {The Jews said} - this is a wording that came forth in a general sense, but its meaning is specific; because not all Jews said that, and this is similar to the Almighty's saying: {Those to whom the people said...} [Al-Imran: 173] while all the people did not say that. It was said: those who said (6) what is recounted about the Jews were: Sallam ibn Mishkam, and Nu'man ibn Awfa (7).

---

(1) Al-Sab'a p. 313, and Al-Taysir p. 118. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/23. (3) Al-Sab'a p. 313, and Al-Taysir p. 118. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/23, and Ibn Khalawayh mentioned it in the Anomalous Readings p. 182. (5) Tafsir al-Tabari 11/412, and Al-Hujjah for al-Farisi 4/184, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/24 and from it the author copied. The rajaz is in Darair al-Shi'r by Ibn 'Asfour p. 106, and Al-Insaf 2/665, and Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/431, and Amali Ibn al-Shajari 2/162, and Al-Lisan (da'asa) without attribution. And al-mid'as: the thruster. Al-Lisan (da'asa). (6) After it in (Za): that. (7) In the copies: and Nu'man bin Abi Awfa. And what is established is from the biography of Ibn Hisham 1/570, and Tafsir al-Tabari 11/409 and in it is the extraction of the report from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/23 and the speech is from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 30 172

सर्वशक्तिमान का कथन: {यहूदियों ने कहा कि उज़ैर अल्लाह के बेटे हैं, और ईसाइयों ने कहा कि मसीह अल्लाह के बेटे हैं। यह उनके मुँह की बातें हैं, वे उनसे पहले के काफ़िरों की बातों की नकल करते हैं। अल्लाह उन्हें हलाक करे, वे कहाँ भटके जा रहे हैं?} (30)

इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: आसिम और अल-किसाई ने "उज़ैरुन इब्नुल्लाह" पढ़ा है, 'उज़ैर' पर तन्वीन के साथ (1)। इसका अर्थ यह है कि: 'इब्न' (बेटा) यहाँ 'उज़ैर' के बारे में खबर (विधेय) है। और 'उज़ैर' मुंसारिफ़ (विकारी) है, चाहे वह गैर-अरबी हो या अरबी (2)। और इब्न कसीर, नाफ़े अबू अम्र और इब्न आमिर ने दो साकिनों (मौन वर्णों) के मेल के कारण तन्वीन को छोड़कर "उज़ैरु इब्नु" पढ़ा है (3)। इसी तरह की क़िरअत उनकी है जिन्होंने पढ़ा है: {कहो, वह अल्लाह एक है, अल्लाह बेनयाज़ है} [अल-इख्लास: 1-2] (4)। अबू अली ने कहा: यह कविता में बहुत आम है। और तबरी ने इस बारे में यह शेर सुनाया: तुम मुझे राजकुमार के प्रति वफ़ादार पाओगे... और भाले के साथ प्रहार करने वाला और बार-बार हमला करने वाला, जब गुतैफ़ अल-सलमी भाग गया था (5)

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {यहूदियों ने कहा} - यह एक ऐसा शब्द है जो सामान्य रूप में आया है, लेकिन इसका अर्थ विशिष्ट है; क्योंकि सभी यहूदियों ने ऐसा नहीं कहा था, और यह सर्वशक्तिमान के उस कथन की तरह है: {वे लोग जिनसे लोगों ने कहा...} [आल-इमरान: 173] जबकि सभी लोगों ने ऐसा नहीं कहा था। कहा गया है: यहूदियों के बारे में जो वर्णन किया गया है, उसे कहने वाले थे (6): सलाम बिन मिश्कम और नुमान बिन औफ़ा (7)।

---

(1) अस-सबा पृ. 313, और अत-तयसीर पृ. 118। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/23। (3) अस-सबा पृ. 313, और अत-तयसीर पृ. 118। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/23, और इब्न खालवैह ने इसे 'शाज़' क़िरअतों (पृ. 182) में वर्णित किया है। (5) तफ़सीर अल-तबरी 11/412, और अल-हुज्जह अल-फ़ारसी 4/184, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/24। 'रजज़' इब्न असफ़ूर की दरैर अल-शेर पृ. 106 में है। अल-मिद'अस: प्रहार करने वाला। (6) (ज़) में इसके बाद 'वह' (दालिका) शब्द है। (7) प्रतियों में: और नुमान बिन अबी औफ़ा। स्थापित पाठ सीरत इब्न हिशाम 1/570 से है, और तफ़सीर अल-तबरी 11/409 में इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसका वर्णन है।

سورة التوبہ: آیت ۳۰ ۱۷۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور یہودیوں نے کہا کہ عزیر اللہ کے بیٹے ہیں اور نصرانیوں نے کہا کہ مسیح اللہ کے بیٹے ہیں، یہ ان کے اپنے منہ کی باتیں ہیں، یہ ان لوگوں کی باتوں کی مشابہت کر رہے ہیں جو ان سے پہلے کافر ہوئے، اللہ انہیں ہلاک کرے یہ کہاں اوندھے ہوئے جا رہے ہیں (۳۰)﴾

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: عاصم اور کسائی نے «عزیرٌ ابنُ اللہ» پڑھا ہے، «عزیر» کی تنوین کے ساتھ (۱)۔ مطلب یہ ہے کہ: «ابن» یہاں عزیر کے بارے میں خبر (مبتدا کی خبر) ہے۔ اور «عزیر» منصرف ہے؛ خواہ وہ عجمی ہو یا عربی (۲)۔ اور ابن کثیر، نافع، ابو عمرو اور ابن عامر نے دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے تنوین کے بغیر «عُزَيْرُ ابْنُ» پڑھا ہے (۳)۔ اسی سے ان لوگوں کی قرأت ہے جنہوں نے پڑھا: ﴿قُلْ هو اللَّهُ أَحَدُ اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ [الإخلاص : ۱-۲] (٤)۔ ابو علی نے کہا: یہ اشعار میں کثرت سے پایا جاتا ہے۔ اور طبری نے اس بارے میں یہ اشعار سنائے: تم مجھے امیر کا وفادار پاؤ گے . . . اور نیزے کے ساتھ بھرپور وار کرنے والا اور پلٹ کر حملہ کرنے والا، جب غطیف سلمی بھاگ نکلا (٥)

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ﴾ - یہ لفظ عام ہے لیکن اس سے مراد خاص گروہ ہے؛ کیونکہ تمام یہودیوں نے یہ بات نہیں کہی تھی، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ﴾ [آل عمران : ۱۷۳] حالانکہ سب لوگوں نے یہ نہیں کہا تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہودیوں کی طرف سے یہ بات کہنے والے (٦) سلاّم بن مِشْکم اور نعمان بن أَوْفَی تھے (۷)۔

(١) السبعۃ ص٣١٣، اور التیسیر ص١١٨۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/٢٣۔ (٣) السبعۃ ص٣١٣، اور التیسیر ص١١٨۔ (٤) المحرر الوجیز ٣/٢٣، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قرأتوں ص١٨٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) تفسیر الطبری ١١/٤١٢، اور الحجۃ للفارسی ٤/١٨٤، اور المحرر الوجیز ٣/٢٤۔ رجز کے اشعار ابن عصفور کی ضرائر الشعر ص١٠٦ اور الإنصاف ٢/٦٦٥ میں ہیں۔ المدعس: نیزے کا وار کرنے والا۔ (٦) نسخہ (ظ) میں اس کے بعد لفظ 'ذلك' (وہ) ہے۔ (٧) نسخوں میں: نعمان بن ابی اوفیٰ ہے۔ درست وہی ہے جو سیرت ابن ہشام ١/٥٧٠ اور تفسیر طبری ١١/٤٠٩ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی روایت سے ثابت ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 30 173

And Shas bin Qays, and Malik bin al-Sayf, said it to the Prophet (PBUH). Al-Naqqash said: There is no longer a Jew who says it; rather, they have become extinct(1). If one of them says it, it is appropriate that the group be held responsible for the hideousness of the statement because of the prominence of the speaker among them. The sayings of prominent people are always famous among people and are used as arguments. From here it is correct to attribute the saying of the prominent person to the group. And Allah knows best. It has been narrated that the reason for that saying is that the Jews killed the prophets after Moses, peace be upon him, so Allah removed the Torah from them and erased it from their hearts. So Ezra (Uzair) went out wandering in the land, and Gabriel came to him and said: "Where are you going?" He said: "I am seeking knowledge." So he taught him the whole Torah, and Ezra came with the Torah to the Children of Israel and taught it to them(2). It was said: Rather, Allah made Ezra memorize it as an honor from Him to him, so he said to the Children of Israel: "Indeed, Allah has made me memorize the Torah," so they began to study it from him. The Torah was buried; their scholars had buried it when they were afflicted by the trials, exile, and illnesses that befell them, and Nebuchadnezzar killed them. Then the buried Torah was found, and it was identical to what Ezra was teaching. At that, they went astray and said: "This was only possible for Ezra because he is the son of God"; as narrated by al-Tabari(3). The apparent meaning of the Christians' statement that Christ is the son of God is that they meant biological sonship, as the Arabs said about the angels. This is also required by the saying of al-Dahhak, al-Tabari, and others. And this is the most hideous [form of] disbelief. Abu al-Ma'ali(4) said: The Christians are unanimous that Christ is a god and that he is the son of a god. Ibn Atiyyah(5) said: It is said that some of them believe it to be a sonship of compassion and mercy. This meaning also does not make it permissible to apply the term 'sonship' to him, and it is disbelief.

(1) Reported by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/23, and the speech following it is by Ibn Atiyyah. (2) Al-Kashshaf 2/185. (3) In al-Tafsir 11/410-411 from al-Suddi, and the author quoted it from him through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/24. (4) In al-Irshad p. 68. (5) In al-Muharrar al-Wajiz 3/24, and what precedes it and what passed between brackets is from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 30 173

और शास बिन क़ैस, और मलिक बिन अल-सैफ ने इसे पैगंबर (स.अ.व.) से कहा था। अल-नक्काह ने कहा: अब कोई यहूदी नहीं बचा जो इसे कहता हो, बल्कि वे विलुप्त हो गए हैं (1)। यदि उनमें से एक इसे कहता है, तो यह उचित है कि उस समूह पर इस कथन की घृणा का आरोप लगाया जाए क्योंकि उनमें कहने वाला प्रमुख व्यक्ति है। प्रमुख लोगों की बातें हमेशा लोगों के बीच प्रसिद्ध होती हैं और उन्हें तर्क के रूप में उपयोग किया जाता है। यहाँ से यह कहना सही है कि समूह ने अपने प्रमुख व्यक्ति की बात कही है। और अल्लाह बेहतर जानता है। और यह रिवायत है कि उस कथन का कारण यह है कि यहूदियों ने मूसा (अ.स.) के बाद पैगंबरों को मार डाला था, इसलिए अल्लाह ने उनसे तौरात उठा ली और उनके दिलों से उसे मिटा दिया। तो उज़ैर ज़मीन में सैर करने निकले, तो जिब्रील उनके पास आए और कहा: "तुम कहाँ जा रहे हो?" उन्होंने कहा: "मैं ज्ञान की तलाश कर रहा हूँ।" तो उन्होंने उन्हें पूरी तौरात सिखाई, और उज़ैर तौरात लेकर बनी इसराइल के पास आए और उन्हें सिखाया (2)। और कहा गया: बल्कि अल्लाह ने उज़ैर को अपनी ओर से सम्मान के रूप में इसे याद करा दिया था, तो उन्होंने बनी इसराइल से कहा: "अल्लाह ने मुझे तौरात याद करा दी है," तो वे उनसे इसे सीखने लगे। तौरात दफन थी, उनके विद्वानों ने इसे तब दफन किया था जब वे परीक्षणों, निर्वासन और बीमारियों से पीड़ित थे, और बुख्तनसर ने उन्हें मार डाला था। फिर दफन की हुई तौरात मिल गई, और वह वैसी ही थी जैसी उज़ैर पढ़ा रहे थे। उस समय वे भटक गए और कहा: "यह उज़ैर के लिए तभी संभव हुआ क्योंकि वे अल्लाह के बेटे हैं"; इसे अल-तबरी ने वर्णित किया है (3)। ईसाइयों के इस कथन का स्पष्ट अर्थ कि मसीह अल्लाह के पुत्र हैं, यह है कि उनका तात्पर्य वंशानुगत पुत्रता से था, जैसा कि अरबों ने फरिश्तों के बारे में कहा था। अल-दह्हाक, अल-तबरी और अन्य लोगों का कथन भी यही मांग करता है। और यह कुफ्र (अविश्वास) में सबसे अधिक घृणित है। अबू अल-मुआली (4) ने कहा: ईसाई इस बात पर सहमत हैं कि मसीह एक ईश्वर हैं और वे एक ईश्वर के पुत्र हैं। इब्न अतिय्या (5) ने कहा: और कहा जाता है कि उनमें से कुछ इसे करुणा और दया की पुत्रता मानते हैं। यह अर्थ भी उनके लिए 'पुत्रत्व' शब्द का उपयोग करने की अनुमति नहीं देता है, और यह कुफ्र है।

(1) इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/23 में उद्धृत, और इसके बाद का भाषण इब्न अतिय्या का है। (2) अल-कश्शाफ 2/185। (3) अल-तफसीर 11/410-411 में अल-सुद्दी से, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/24 में इसे उनसे उद्धृत किया है। (4)

अल-इरशाद पृ. 68 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/24 में, और इससे पहले जो कुछ भी है और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

سورہ التوبہ: آیت ۳۰ ۱۷۳

اور شاس بن قیس، اور مالک بن الصیف نے یہ بات نبی ﷺ سے کہی تھی۔ نقاش نے کہا: اب کوئی یہودی ایسا نہیں بچا جو یہ کہتا ہو، بلکہ وہ ختم ہو چکے ہیں(۱)۔ پس اگر ان میں سے کوئی ایک یہ کہے تو پوری جماعت پر اس قول کی برائی عائد کرنا درست ہے؛ کیونکہ کہنے والا ان میں ممتاز شخصیت کا مالک ہے۔ اور ممتاز لوگوں کے اقوال ہمیشہ لوگوں میں مشہور ہوتے ہیں اور ان سے دلیل لی جاتی ہے۔ تو یہاں سے یہ کہنا صحیح ہوا کہ جماعت نے اپنے نباہ (ممتاز شخص) کا قول کہا۔ واللہ اعلم۔ اور مروی ہے کہ اس قول کا سبب یہ ہے کہ یہودیوں نے موسیٰ علیہ السلام کے بعد انبیاء کو قتل کر دیا تھا، تو اللہ نے ان سے تورات اٹھا لی اور ان کے دلوں سے اسے مٹا دیا، تو عزیر علیہ السلام زمین میں سیاحت کے لیے نکلے، تو جبرائیل علیہ السلام ان کے پاس آئے اور پوچھا: "کہاں جا رہے ہو؟" انہوں نے کہا: "علم طلب کرنے۔" تو انہوں نے انہیں پوری تورات سکھا دی، پھر عزیر علیہ السلام بنی اسرائیل کے پاس تورات لے کر آئے اور انہیں سکھائی(۲)۔ اور کہا گیا: بلکہ اللہ نے اپنی طرف سے بطور کرامت عزیر علیہ السلام کو اسے حفظ کرا دیا تھا، تو انہوں نے بنی اسرائیل سے کہا: اللہ نے مجھے تورات حفظ کرا دی ہے، تو وہ ان سے پڑھنے لگے۔ اور تورات دفن تھی، اسے ان کے علماء نے اس وقت دفن کر دیا تھا جب انہیں فتنوں، جلاوطنی اور بیماریوں نے آ گھیرا تھا، اور بخت نصر نے انہیں قتل کیا تھا۔ پھر دفن شدہ تورات مل گئی، تو وہ بالکل ویسی ہی تھی جیسی عزیر علیہ السلام پڑھا رہے تھے، تب وہ گمراہ ہو گئے اور کہنے لگے: یہ عزیر کے لیے تبھی ممکن ہوا جب وہ اللہ کے بیٹے ہیں؛ اسے طبری نے نقل کیا ہے(۳)۔ اور نصاریٰ کے اس قول کا ظاہر کہ مسیح اللہ کے بیٹے ہیں، یہ ہے کہ ان کی مراد نسلی بیٹا ہونا ہے، جیسا کہ عربوں نے فرشتوں کے بارے में कहा था। اور ضحاک، طبری اور دیگر کا

قول بھی یہی تقاضا کرتا ہے۔ اور یہ کفر میں سب سے زیادہ قبیح ہے۔ ابو المعالی(۴) نے کہا: نصاریٰ اس پر متفق ہیں کہ مسیح الٰہ ہیں اور وہ الٰہ کے بیٹے ہیں۔ ابن عطیہ(۵) نے کہا: اور کہا جاتا ہے کہ ان میں سے بعض اسے شفقت و رحمت کی بنوت (بیٹا ہونا) مانتے ہیں۔ یہ معنی بھی ان پر لفظ 'بنوت' کا اطلاق حلال نہیں کرتا، اور یہ کفر ہے۔

(۱) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲۳/۳ میں ذکر کیا ہے اور اس کے بعد والی کلام ابن عطیہ کی ہے۔ (۲) الکشاف ۲/ ۱۸۵۔ (۳) التفسیر ۱۱/ ۴۱۰ - ۴۱۱ میں سدی سے مروی ہے، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۲۴/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) الإرشاد ص ۶۸ میں۔ (۵) المحرر الوجیز ۲۴/۳ میں، اور اس سے پہلے اور بریکٹ کے درمیان جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔

١٧٤ Surah At-Tawbah: Verse 30

Third point: Ibn al-Arabi said (1): In this is evidence from the word of our Lord, Blessed and Exalted be He, that whoever reports the disbelief of another - which no one is permitted to initiate - there is no sin upon him; because he only utters it with the intention of deeming it a great atrocity and refuting it. If our Lord had willed, no one would have spoken it. So when He enabled tongues to utter it, He permitted reporting it, with the sense of rejecting it with heart and tongue, and refuting it with proof and evidence.

Fourth point: His saying, Exalted be He: {That is their saying with their mouths}. It is said: its meaning is emphasis, as He, the Exalted, said: {who write the book with their hands} [Al-Baqarah: 79] and His saying: {nor a bird that flies with its two wings} [Al-An'am: 38] and His saying: {Then when the Trumpet is blown with a single blast} [Al-Haqqah: 13] and there are many such examples.

And it is said: the meaning is: it is a naive saying (2) that has no clarity or proof; it is merely a saying by the mouth, just an allegation (3) with no correct meaning beneath it; because they acknowledge that God, Glorified be He, did not take a companion, so how can they claim He has a son?! Thus it is a lie and a mere verbal utterance, unlike correct sayings that are supported by evidence and established by proof.

The masters of meanings said: Allah, Glorified be He, never mentioned a saying coupled with the mention of mouths and tongues unless it was a false saying, like His saying: {saying with their mouths what is not in their hearts} [Aal 'Imran: 167] and {Grave is the word that comes out of their mouths; they say not except a lie} [Al-Kahf: 5] and {saying with their tongues what is not in their hearts} [Al-Fath: 11] (4).

Fifth point: His saying, Exalted be He: {imitating the saying of those who disbelieved before}. "Imitating" (yudah'un): they resemble, and from it is the Arab saying: a 'dahya' woman for one who does not menstruate, or one who has no breasts, as if she resembles men.

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/913. (2) In the copies: "since it was a saying", and what is established is from al-Muharrar al-Wajiz 3/24, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/443, and the talk in them is similar. (3) In (D) and (M): just the soul of an allegation. (4) See Mufradat al-Raghib p. 650.

१७४ सूरा अत-तौबाह: आयत ३०

तीसरा बिंदु: इब्न अल-अरबी ने कहा (1): इसमें हमारे भगवान, धन्य और महान के वचन से प्रमाण है कि जो कोई दूसरे के कुफ़्र (अविश्वास) के बारे में बताता है - जिसे शुरू करने की किसी को अनुमति नहीं है - उस पर कोई पाप नहीं है; क्योंकि वह इसे केवल इसे एक महान अत्याचार मानने और इसका खंडन करने के अर्थ में बोलता है। यदि हमारे प्रभु चाहते, तो कोई भी इसे नहीं बोलता। अतः जब उन्होंने इसे बोलने के लिए जीभों को सक्षम किया, तो उन्होंने दिल और जुबान से इसे अस्वीकार करने और प्रमाण और साक्ष्य के साथ इसका खंडन करने के अर्थ में इसके बारे में बताने की अनुमति दी।

चौथा बिंदु: उनका वचन, वह महान है: {यह उनके मुंह से कहा गया वचन है}। कहा गया है: इसका अर्थ ज़ोर देना है, जैसा कि उन्होंने, महान ने कहा: {जो अपने हाथों से किताब लिखते हैं} [अल-बक़रह: 79] और उनका वचन: {और न ही कोई पक्षी जो अपने दो पंखों से उड़ता है} [अल-अनआम: 38] और उनका वचन: {फिर जब सूर में एक ही फूँक फूँकी जाएगी} [अल-हाक्का: 13] और इसके जैसे कई उदाहरण हैं।

और कहा गया है: इसका अर्थ है: यह एक भोला-भाला कथन (2) है जिसमें न कोई स्पष्टता है और न ही कोई प्रमाण; यह केवल मुँह से कही गई बात है, महज़ एक दावा (3) है जिसके नीचे कोई सही अर्थ नहीं है; क्योंकि वे स्वीकार करते हैं कि ईश्वर, उनकी जय हो, ने कोई साथी नहीं बनाया, तो वे कैसे दावा कर सकते हैं कि उनका कोई पुत्र है?! इस प्रकार यह झूठ और केवल एक मौखिक कथन है, उन सही कथनों के विपरीत जो साक्ष्य द्वारा समर्थित हैं और प्रमाण द्वारा स्थापित हैं।

अर्थों के स्वामियों ने कहा: अल्लाह, उनकी जय हो, ने कभी भी मुँह और जीभ के उल्लेख के साथ जुड़े किसी कथन का उल्लेख नहीं किया जब तक कि वह झूठा कथन न हो, जैसे उनका वचन: {अपने मुँह से वह कहते हैं जो उनके दिल में नहीं है} [आल इमरान: 167] और {उनके मुँह से निकलने वाली बात कितनी बड़ी है; वे केवल झूठ ही बोलते हैं} [अल-कहफ़: 5] और {अपनी जुबान से वह कहते हैं जो उनके दिल में नहीं है} [अल-फ़तह: 11] (4)।

पाँचवाँ बिंदु: उनका वचन, वह महान है: {वे उन लोगों की बात की नकल करते हैं जिन्होंने पहले कुफ़्र किया था}। "नकल करना" (युदाहिओन): वे समानता रखते हैं, और इसी से अरबों का कहना है:

'धहया' महिला उस महिला के लिए जो मासिक धर्म नहीं करती, या जिसकी स्तन नहीं होते, जैसे कि वह पुरुषों के समान हो।

---

(1) अहकाम अल-कुरान 2/913 में। (2) प्रतियों में: "चूंकि यह एक कहावत थी", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/24 से है, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/443 से है, और उनमें बात समान है। (3) (डी) और (एम) में: महज़ दावे की आत्मा। (4) मुफ़रदात अल-राग़िब पृष्ठ 650 देखें।

۱۷۴ سورة التوبہ: آیت ۳۰

تیسری بات: ابن العربی نے کہا (1): اس میں ہمارے رب تبارک و تعالیٰ کے قول سے یہ دلیل ہے کہ جو شخص دوسرے کے کفر کی خبر دے - جس کی ابتدا کرنا کسی کے لیے جائز نہیں - اس پر کوئی حرج نہیں؛ کیونکہ وہ اسے صرف اس کی سنگینی بیان کرنے اور اس کا رد کرنے کے معنی میں بولتا ہے، اور اگر ہمارا رب چاہتا تو کوئی بھی اس پر کلام نہ کرتا۔ پس جب اس نے زبانوں کو اسے بیان کرنے کی قدرت دی تو اس نے دل اور زبان سے اس کا انکار کرنے اور حجت و برہان کے ساتھ اس کا رد کرنے کے معنی میں اس کی خبر دینے کی اجازت دی۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ذٰلِكَ قَوْلُهُم بِأَفْوَاهِهِمْ} (یہ ان کے منہ کی باتیں ہیں)۔ کہا گیا: اس کا معنی تاکید ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ} [البقرہ: 79] اور اس کا فرمان: {وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ} [الانعام: 38] اور اس کا فرمان: {فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ} [الحاقہ: 13] اور اس کی مثالیں بہت ہیں۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: یہ ایک سادہ سا قول (2) ہے جس میں نہ کوئی وضاحت ہے اور نہ کوئی دلیل، بلکہ یہ صرف منہ سے کہی گئی ایک بات ہے، محض ایک دعویٰ (3) ہے جس کے پیچھے کوئی صحیح معنی نہیں؛ کیونکہ وہ اس بات کا اعتراف کرتے ہیں کہ اللہ سبحانہ نے کوئی بیوی نہیں بنائی، تو وہ کیسے دعویٰ کر سکتے ہیں کہ اس کا بیٹا ہے؟! پس یہ جھوٹ اور محض لسانی قول ہے، ان صحیح اقوال کے برعکس جن کی تائید دلائل سے ہوتی ہے اور جن پر برہان قائم ہوتی ہے۔

اہل معانی نے کہا: اللہ سبحانہ نے منہ اور زبانوں کے ذکر کے ساتھ کوئی قول ذکر نہیں کیا مگر وہ جھوٹا قول ہی تھا، جیسا کہ اس کا فرمان ہے: {يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِم مَّا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ} [آل عمران: 167] اور {كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِن يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا} [الكهف: 5] اور {يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِم مَّا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ} [الفتح: 11] (4)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَبْلُ} (وہ ان لوگوں کی بات کی مشابہت کرتے ہیں جنہوں نے پہلے کفر کیا)۔ "يضاہئون": وہ مشابہت کرتے ہیں، اور اسی سے عربوں کا قول ہے: 'ضهيا' عورت اس کے لیے جسے حیض نہ آتا ہو، یا جس کی چھاتیاں نہ ہوں، گویا کہ وہ مردوں کے مشابہ ہو گئی۔

---

(1) احکام القرآن 2/913 میں۔ (2) نسخوں میں: "چونکہ یہ ایک قول تھا"، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز 3/24 سے ہے، اور معانی القرآن للزجاج 2/443 سے ہے، اور ان دونوں میں کلام اسی طرح ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: محض نفس دعویٰ۔ (4) دیکھئے مفردات الراغب ص 650۔

Surah At-Tawbah: Verse 30 175

Regarding the phrase: {the saying of those who disbelieve}, scholars have three views: First: The view of idol worshippers: Al-Lat, Al-Uzza, and the other, Manat, the third. Second: The view of the disbelievers: That the angels are the daughters of Allah. Third: The view of their ancestors; they imitated them in falsehood and followed them in disbelief, as He (the Almighty) informed about them by saying: {Indeed, we found our forefathers upon a religion} Az-Zukhruf: 23. Sixth: Scholars(2) disagreed about "Dahya'" [a term for a woman who does not menstruate]: is it elongated [with a 'mad'] or not? Ibn Wallad(3) said: "Imra'atun Dahya'" refers to a woman who does not menstruate; it is hamzated without elongation. Some of them elongate it, and that is Sibawayh(4), who places it on the pattern of 'Fa'la'a' with elongation, and the hamza in it is extra; because they say: "Nisa'un Dahya," omitting the hamza. Abu al-Hasan said: An-Najayrimi(5) told me: "Dahya'atun" with elongation and the 'ha'. He combined two markers of femininity(6), as narrated from Abu 'Amr al-Shaybani in "Al-Nawadir." He recited: "Dahya'atun" or a barren, frozen one(7). Ibn Atiyyah(8) stated: Whoever says that "yudahi'una" [they imitate] is derived from their saying: "Imra'atun Dahya'" [a Dahya' woman], his statement is incorrect; as Abu Ali(9) said, because the hamza in "daha" is original, while in "dahya'" it is extra, like "hamra'" [red].

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/914. (2) In (kh) and (za): The grammarians. (3) Muhammad bin Wallad al-Tamimi al-Nahwi, author of works in Arabic linguistics, learned grammar from al-Mubarrad and Tha'lab, and read Sibawayh's book to al-Mubarrad. He has a book on grammar: Al-Munammaq. He died in the year (300 AH). Al-Wafi bil-Wafayat 5/176. (4) Al-Kitab 4/325. (5) Thus in (m), and the word was distorted in the manuscripts, and perhaps the correct form is: Al-Jarmi, as in Ad-Durr al-Masun 6/39, and Al-Lubab 10/73. Abu al-Hasan is al-Akhfash Said bin Mas'ada. (6) Al-Samin said in Ad-Durr al-Masun 6/39: The combination of two markers of femininity in this word is rare. (7) Before it: He said, while he was resolute of heart, and Ibn al-Sakit mentioned it in Tahdhib al-Alfadh 1/368 on the authority of an Arab woman, and it is in Al-Lisan (dh-h-a) without attribution, and in both of them: Dahya'atun. (8) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/24. (9) In Al-Hujjah 4/187.

सूरह अत-तौबा: आयत ३० १७५

अल्लाह के इस कथन {उन लोगों की बात जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया} के बारे में विद्वानों के तीन विचार हैं: पहला: मूर्तिपूजकों का कथन: अल-लात, अल-उज्ज़ा और मनात, जो तीसरी और अंतिम है। दूसरा: काफ़िरों का कथन: कि फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं। तीसरा: उनके पूर्वजों का कथन; उन्होंने असत्य में उनका अनुकरण किया और कुफ़्र में उनका अनुसरण किया, जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में जानकारी देते हुए कहा: {हमने अपने बाप-दादा को एक विशेष धर्म पर पाया है} अज़-ज़ुख़रुफ़: २३। छठा: विद्वानों(२) में "धह्या" शब्द [ऐसी महिला जिसे मासिक धर्म न आता हो] के बारे में मतभेद है कि क्या इसे खींचकर (मद के साथ) पढ़ा जाए या नहीं? इब्न वल्लाद(३) ने कहा: "धह्या महिला", वह है जिसे मासिक धर्म नहीं आता; इसमें हमज़ा है लेकिन इसे खींचकर नहीं पढ़ा जाता। उनमें से कुछ लोग इसे खींचकर पढ़ते हैं, जैसे सिबावैह(४), जो इसे 'फ़अला' के रूप में मद के साथ रखते हैं, और इसमें हमज़ा अतिरिक्त है; क्योंकि वे कहते हैं: "धही महिलाएँ", हमज़ा को हटाकर। अबू अल-हसन ने कहा: अल-नजायरीमी(५) ने मुझसे कहा: मद और 'हा' के साथ "धह्याअतुन"। उन्होंने स्त्रीत्व के दो चिह्नों को एक साथ कर दिया(६), जैसा कि अबू अम्र अल-शयबानी ने "अल-नवादिर" में उल्लेख किया है। और उन्होंने सुनाया: "धह्याअतुन" या एक बाँझ, जड़ (७)। इब्न अतिय्या(८) ने कहा: जो कोई कहता है कि "युदाहिऊना" [वे अनुकरण करते हैं] उनके इस कथन से लिया गया है: "धह्या महिला", तो उसकी बात गलत है; जैसा कि अबू अली(९) ने कहा; क्योंकि "दहा" में हमज़ा मूल है, जबकि "धह्या" में यह अतिरिक्त है, जैसे "हमरा" (लाल) में।

(१) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान २/९१४। (२) (ख) और (ज़) प्रतियों में: वैयाकरण। (३) मुहम्मद बिन वल्लाद अल-तमीमी अल-नहवी, अरबी भाषा विज्ञान के लेखों के लेखक, उन्होंने अल-मुबर्रद और थालब से व्याकरण सीखा, और अल-मुबर्रद को सिबावैह की पुस्तक पढ़कर सुनाई। व्याकरण पर उनकी एक पुस्तक है: अल-मुनम्मक। उनका निधन वर्ष (३०० हिजरी) में हुआ। अल-वाफी बिल-वफ़यात ५/१७६। (४) अल-किताब ४/३२५। (५) प्रति (म) में ऐसा ही है, और पांडुलिपियों में यह शब्द अस्पष्ट है, संभवतः सही शब्द 'अल-जरमी' है, जैसा कि अद-दुर अल-मसून ६/३९ और अल-लुबाब १०/७३ में है। अबू अल-हसन अखफश सईद बिन मसअदा हैं। (६) अस-समीन ने अद-दुर अल-मसून ६/३९ में कहा: इस शब्द में स्त्रीत्व के दो चिह्नों का एक साथ आना दुर्लभ है। (७) इससे पहले: उन्होंने कहा, जबकि वह दृढ़ हृदय के थे, और इब्न अल-सकीत ने तहज़ीब अल-अल्फ़ाज़ १/३६८ में एक अरब महिला के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और यह अल-लिसान (ध-ह-अ) में

बिना किसी श्रेय के है, और दोनों में "धह्याअतुन" है। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२४ में। (९) अल-हुज्जाह ४/१८७ में।

سورة التوبہ: آیت ۳۰ ۱۷۵

اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد ﴿قَوْلِ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ (کافروں کا قول) کے بارے میں علماء کے تین اقوال ہیں: پہلا: بت پرستوں کا قول: لات، عزیٰ اور تیسرا منات۔ دوسرا: کافروں کا قول: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ تیسرا: ان کے اسلاف کا قول؛ پس انہوں نے باطل میں ان کی تقلید کی اور کفر پر ان کی پیروی کی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿إِنَّا وَجَدْنَا ءَابَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ﴾ (بے شک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک طریقے پر پایا) [الزخرف: ۲۳] (۱)۔ چھٹا: علماء(۲) کا اس میں اختلاف ہے کہ "ضَهْيأ" (وہ عورت جسے حیض نہ آتا ہو) کو کھینچ کر (مد کے ساتھ) پڑھا جائے گا یا نہیں؟ ابن ولاد(۳) نے کہا: "امرأة ضَهْيأ" سے مراد وہ عورت ہے جسے حیض نہ آتا ہو؛ یہ ہمزہ کے ساتھ ہے لیکن کھینچ کر نہیں پڑھا جاتا۔ اور بعض اسے کھینچ کر پڑھتے ہیں، اور وہ سیبویہ(۴) ہیں جو اسے "فعلاء" کے وزن پر مد کے ساتھ قرار دیتے ہیں، اور اس میں ہمزہ زائد ہے؛ کیونکہ وہ کہتے ہیں: "نساء ضهي"، تو وہ ہمزہ کو حذف کر دیتے ہیں۔ ابو الحسن نے کہا: مجھے نجیرمی(۵) نے کہا: "ضهياءة" مد اور 'ہا' (تانیث کی علامت) کے ساتھ۔ اس نے تانیث کی دو علامتوں کو جمع کر دیا(۶)، اسے ابو عمرو الشیبانی سے "النوادر" میں نقل کیا گیا ہے۔ اور انہوں نے پڑھا: ضَهْيَاءَةٌ أو عاقرٌ جمادُ (۷) ابن عطیہ(۸) نے کہا: جس نے کہا کہ «يُضَاهِئُونَ» (وہ مشابہت اختیار کرتے ہیں) ان کے اس قول سے ماخوذ ہے: "امرأة ضهياء"، تو اس کا قول غلط ہے؛ یہ بات ابو علی(۹) نے کہی ہے؛ کیونکہ "ضاها" میں ہمزہ اصلی ہے، جبکہ "ضهياء" میں زائد ہے؛ جیسے "حمراء" (سرخ) میں۔

(۱) احکام القرآن از ابن العربی ۲/ ۹۱۴۔ (۲) نسخہ (خ) اور (ظ) میں ہے: ماہرینِ نحو (نحاۃ)۔ (۳) محمد بن ولاد التمیمی النحوی، عربی علم میں تصانیف کے مالک، انہوں نے المبرد اور ثعلب سے

نحو سیکھی، اور المبرد کو سیبویہ کی کتاب پڑھ کر سنائی۔ ان کی نحو پر ایک کتاب ہے: المنمق۔ وفات ۳۰۰ ھ الوافی بالوفیات ۵ / ۱۷۶۔ (۴) الکتاب ۴ / ۳۲۵۔ (۵) نسخہ (م) میں اسی طرح ہے، اور مخطوطات میں یہ لفظ مضطرب ہے، غالباً درست لفظ 'الجرمی' ہے، جیسا کہ الدر المصون ۶ / ۳۹ اور اللباب ۱۰ / ۷۳ میں ہے۔ ابو الحسن سے مراد الاخفش سعید بن مسعدہ ہیں۔ (۶) السمین نے الدر المصون ۳۹/۶ میں کہا: اس لفظ میں تانیث کی دو علامتوں کا ایک ساتھ آنا شاذ (نایاب) ہے۔ (۷) اس سے پہلے ہے: اور اس نے کہا حالانکہ وہ مضبوط دل والا تھا، اور ابن السکیت نے اسے تہذیب الالفاظ ۳۶۸/۱ میں ایک عرب عورت کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور یہ اللسان (ضھا) میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور ان دونوں میں "ضھیأة" ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۳ / ۲۴ میں۔ (۹) الحجة ۴ / ۱۸۷ میں۔

Surah At-Tawbah: Verses 30 - 31 176

Seventh: The Almighty's saying: {May Allah destroy them; how are they deluded?} meaning: May Allah curse them, i.e., the Jews and the Christians; because the cursed is like the killed. Ibn Jurayj said: “May Allah kill them” (1), which is in the sense of amazement. Ibn Abbas said: “Every instance of ‘killing’ in the Quran is ‘cursing’” (2); and from it is the saying of Aban ibn Taghlib: May Allah destroy her, she blames me, though she has known That to me belongs my corruption and my rectification (4). Al-Naqqash related: The origin of “May Allah destroy” is a supplication, then it became frequent in their usage until they said it out of amazement in good and evil, while they do not intend a supplication. Al-Asma'i recited: O, may Allah destroy Laila, how she pleases me, While I tell people that I do not care for her (5). The Almighty's saying: {They have taken their scholars and monks as lords besides Allah and the Messiah, the son of Mary. And they were not commanded except to worship one God; there is no deity except Him. Exalted is He above whatever they associate with Him. [31]} The Almighty's saying: {They have taken their scholars and monks as lords besides Allah, and the Messiah, the son of Mary}. Al-Ahbar is the plural of Habr, and he is the one who speaks well, organizes it, and masters it with good eloquence. From it is a decorated garment (thawbun muhabbar), i.e., gathered beauty (6). It has been said regarding the singular of Al-Ahbar: Hibr, with a kasrah on the Ha. The commentators favor its fatha (Habr), and the linguists favor its kasrah (Hibr).

(1) In (d), (z), and (m): “May Allah destroy them,” and the established version is from the rest of the copies, and it is consistent with what is in the Tafsir of al-Baghawi 2/285, which contains the report of Ibn Jurayj, and al-Tabari mentioned 11/415 this saying from the people of knowledge of the speech of the Arabs. (2) Narrated by al-Tabari 11/415. (3) In (kh) and (d): “that”, and it is a narration. (4) We did not find it attributed to Aban ibn Taghlib, and it is in the Diwan of ‘Ubayd ibn al-Abras, p. 52, and Ibn Maymun al-Baghdadi attributed it in Muntaha al-Talab min Ash’ar al-Arab 2/219 to Aws ibn Hajar. And “talhani”: she blames me. See Al-Lisan (lha). (5) The authors of Al-Ashbah wa al-Naza'ir min Ash'ar al-Mutaqaddimin, p. 74, attributed it to Ibn al-Dumaynah, and in it: Salma, instead of: Laila. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/914.

सूरा अत-तौबा: आयत 30 - 31 176

सातवां: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह उन्हें बर्बाद करे; वे कहाँ बहके जा रहे हैं?} अर्थात: अल्लाह उन पर लानत करे, यानी यहूदियों और ईसाइयों पर; क्योंकि जिस पर लानत की गई हो वह मारे गए व्यक्ति के समान है। इब्न जुरैज ने कहा: "अल्लाह उन्हें कत्ल करे" (1), यह विस्मय के अर्थ में है। इब्न अब्बास ने कहा: "कुरान में 'कत्ल' का हर उल्लेख 'लानत' है" (2); और इसी से अबान बिन तग़लिब का कथन है: अल्लाह उसे बर्बाद करे, वह मुझे दोष देती है, जबकि वह जानती है कि मेरा बिगाड़ और मेरा सुधार मेरे अपने हाथ में है (4)। अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया कि: "अल्लाह कत्ल करे" का मूल अर्थ दुआ (प्रार्थना) है, फिर इसके उपयोग में इतनी वृद्धि हुई कि वे इसे अच्छे और बुरे में विस्मय व्यक्त करने के लिए कहने लगे, बिना दुआ का इरादा किए। अल-असमत ने सुनाया: ऐ, अल्लाह लैला को बर्बाद करे, वह मुझे कितनी भाती है, जबकि मैं लोगों को बताता हूँ कि मुझे उसकी कोई परवाह नहीं (5)। अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने अल्लाह को छोड़कर अपने विद्वानों और संन्यासीयों को अपना रब बना लिया है, और मरियम के बेटे मसीह को भी। जबकि उन्हें केवल एक ही ईलाह की इबादत करने का आदेश दिया गया था; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। वह पवित्र है उन चीज़ों से जिन्हें वे उसका साझी ठहराते हैं। [31]} अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने अल्लाह को छोड़कर अपने विद्वानों और संन्यासीयों को अपना रब बना लिया है, और मरियम के बेटे मसीह को}। 'अल-अहबार' (विद्वान) 'हब्र' का बहुवचन है, और वह वह व्यक्ति है जो अच्छी बात कहता है, उसे व्यवस्थित करता है और उत्कृष्ट अभिव्यक्ति के साथ उसमें महारत हासिल करता है। इसी से 'सजाया हुआ कपड़ा' (थौबुन मुहब्बर) बना है, जिसका अर्थ है: सुंदरता का मेल (6)। यह कहा गया है कि 'अहबार' का एकवचन 'हिब्र' है (हा पर कसरा के साथ)। मुफ़स्सिरीन (टीकाकार) 'हब्र' (हा पर फ़त्हा के साथ) कहते हैं, और भाषाविद् 'हिब्र' (कसरा के साथ) कहते हैं।

(1) (द), (ज़) और (म) में: "अल्लाह उन्हें बर्बाद करे," और स्थापित संस्करण बाकी प्रतियों से है, और यह बग़वी की व्याख्या 2/285 में जो है उसके अनुरूप है, जिसमें इब्न जुरैज की रिपोर्ट है, और अल-तबरी ने 11/415 में अरबों के भाषण के ज्ञान के लोगों से इस बात का उल्लेख किया है। (2) अल-तबरी 11/415 द्वारा निकाला गया। (3) (ख) और (द) में: "कि", और यह एक वर्णन है। (4) हमें अबान बिन तग़लिब से इसका श्रेय नहीं मिला, और यह उबैद बिन अल-अबरस के दीवान, पृष्ठ 52 में है, और इब्न मैमुन अल-बग़दादी ने मुंतहा अल-तलब मिन अश'आर अल-अरब 2/219 में इसका श्रेय औस बिन हजर को दिया है। और "तलहानी": वह मुझे दोष देती है। अल-लिसान (लहा) देखें। (5)

अल-अशबाह वल-नज़ैर मिन अश'आर अल-मुतक़द्दिमीन के लेखकों ने पृष्ठ 74 पर इसका श्रेय इब्न अल-दुमयना को दिया है, और इसमें: सलमा, बजाय: लैला के है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/914।

سورة التوبہ: آیات ۳۰ - ۳۱ ۱۷۶

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾ یعنی: اللہ کی ان پر لعنت ہو، یعنی یہودیوں اور عیسائیوں پر؛ کیونکہ ملعون مقتول کی طرح ہوتا ہے۔ ابن جریج نے کہا: "اللہ انہیں قتل کرے" (۱)، یہ تعجب کے معنی میں ہے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: "قرآن میں جہاں بھی 'قتل' کا ذکر ہے، اس سے مراد 'لعنت' ہے" (۲)؛ اور اسی سے ابان بن تغلب کا یہ قول ہے: اللہ اسے غارت کرے، وہ مجھے ملامت کرتی ہے حالانکہ وہ جانتی ہے کہ میرا بگاڑ اور میرا سنوارنا میرے ہی اختیار میں ہے (۴)۔ النقاش نے بیان کیا: "قاتل اللہ" کی اصل دعا ہے، پھر اس کا استعمال اتنا عام ہوا کہ وہ اسے خیر اور شر میں تعجب کے موقع پر کہنے لگے، حالانکہ وہ دعا کا ارادہ نہیں رکھتے تھے۔ اور الاصمعی نے یہ شعر پڑھا: اے، اللہ لیلیٰ کو غارت کرے، وہ مجھے کیسی بھلی لگتی ہے، جبکہ میں لوگوں کو بتاتا پھرتا ہوں کہ مجھے اس کی کوئی پرواہ نہیں (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ۳۱﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ "الأحبار" حَبْر کی جمع ہے، اور وہ وہ ہے جو کلام کو عمدہ طریقے سے پیش کرتا ہے، اسے ترتیب دیتا ہے اور اسے بہترین بیان کے ساتھ پختہ کرتا ہے۔ اسی سے "ثوبٌ محبَّر" ہے، یعنی: زینت والا لباس (۶)۔ اور کہا گیا ہے کہ "الأحبار" کا واحد "حِبْر" (حاء کے کسرہ کے ساتھ) ہے۔ مفسرین اسے فتحہ (حَبْر) کے ساتھ پڑھتے ہیں، اور اہل لغت کسرہ (حِبْر) کے ساتھ۔

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں: "قاتلهم الله"، اور ثابت شدہ نسخہ باقی نقول سے ہے، اور یہ وہی ہے جو تفسیر البغوی ۲/ ۲۸۵ میں ہے، اور اس میں ابن جریج کی خبر ہے، اور طبری نے ۱۱/ ۴۱۵ میں اہل علم کے کلامِ عرب سے اس قول کا ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۱/ ۴۱۵ پر روایت

کیا ہے۔ (۳) (خ) اور (د) میں: "أن"، اور یہ ایک روایت ہے۔ (۴) ہمیں ابان بن تغلب سے اس کی سند نہیں ملی، اور یہ عبید بن الابرص کے دیوان، صفحہ ۵۲ میں ہے، اور ابن میمون البغدادی نے اسے منتهى الطلب من أشعار العرب ۲/ ۲۱۹ میں اوس بن حجر کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور "تلحانی": مجھے ملامت کرتی ہے۔ دیکھیے اللسان (لحا)۔ (۵) الاشباہ والنظائر من اشعار المتقدمین، صفحہ ۷۴ کے مصنفین نے اسے ابن الدمینہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس میں "سلمی" ہے، بجائے: "لیلی"۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۱۴۔

Surah At-Tawbah: Verse 31 177 Yunus said (1): I have only heard it with a kasra on the 'ha' [i.e., hibr]. The proof for this is that they said: 'midad hibr' [scholar's ink], meaning: the ink of a scholar. Then usage became frequent until they started calling ink 'jabr'. Al-Farra' said: Both kasra and fatha are linguistic variants [hibr and habr]. Ibn al-Sikkit said: 'Al-hibr' with a kasra is ink, and 'al-habr' with a fatha is a scholar (2). And 'al-ruhban' (monks) is the plural of 'rahib' (monk), derived from 'al-rahbah' (fear/dread). It is he whom the fear of Allah Almighty prompted to dedicate his intention purely to Him, away from people, making his time (3) for Him, his actions with Him, and his intimacy through Him. His words, the Almighty: ﴿as lords besides Allah﴾. The people of meanings (exegetes) said: They treated their scholars and monks as lords by obeying them in everything. From this usage is the words of the Almighty: ﴿He said: "Blow," until when he had made it [like] fire﴾ [Al-Kahf: 96], meaning: like fire. Abdullah bin al-Mubarak said: Has anything corrupted the religion except kings ... and evil scholars and their monks? (4) Al-A'mash and Sufyan narrated from Habib bin Abi Thabit, from Abu al-Bakhtari, who said: Hudhayfah was asked about the words of Allah, Exalted and Majestic: ﴿They have taken their scholars and monks as lords besides Allah﴾: Did they worship them? He said: No, but they made permissible for them what was forbidden, so they took it as permissible; and they forbade for them what was lawful, so they took it as forbidden (5). Al-Tirmidhi narrated from Adi bin Hatim, who said: I came to the Prophet ﷺ while a gold cross was around my neck. He said: "O Adi, what is this? Cast away this idol from you." And I heard him reading from Surah "Bara'ah" (At-Tawbah): ﴿They have taken their scholars and monks as lords besides Allah and [also] the Messiah, the son of Maryam.﴾ Then he said: "Truly, they did not worship them, but rather when they made something lawful for them, they treated it as lawful, (1) He is Ibn Habib, and his statement is in Tafsir al-Tabari 11/416, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/25. (2) The statement of Al-Farra' and Ibn al-Sikkit is in Al-Muharrar al-Wajiz 3/25. (3) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/914 (and the text is from him): "zamamuhu" (his reins/control). (4) Shu'ab al-Iman (7300), and al-Istidhkar 2/184. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/201, and transmitted by Abd al-Razzaq 2/272, and al-Tabari 11/418-420.

सूरह अत-तौबा: आयत 31 177 युनूस ने कहा (1): मैंने इसे केवल 'हा' पर कसरा (ह़िब्र) के साथ सुना है। इसका प्रमाण यह है कि उन्होंने कहा: 'मिदाद-ए-ह़िब्र' (विद्वान की स्याही), जिसका अर्थ है: विद्वान की स्याही। फिर प्रयोग इतना बढ़ गया कि वे स्याही को 'जिब्र' कहने लगे। अल-फर्रा' ने कहा: कसरा और फ़तह दोनों भाषाई संस्करण हैं। इब्न अल-सिक्किित ने कहा: कसरा के साथ 'अल-ह़िब्र' स्याही है, और फ़तह के साथ 'अल-ह़बर' विद्वान है (2)। और 'अर-रुहबान' (सन्यासी/मोंक्स) 'राह़िब' का बहुवचन है, जो 'अर-रह़बह' (भय/डर) से निकला है। यह वह व्यक्ति है जिसे अल्लाह तआला के डर ने लोगों से हटकर अपनी नियत को पूरी तरह से उसके लिए शुद्ध करने के लिए प्रेरित किया, और अपना समय (3) उसी के लिए, अपना काम उसी के साथ, और अपनी आत्मीयता उसी से बना ली। अल्लाह तआला का कथन: ﴿अल्लाह के सिवा रब (स्वामी) बना लिया﴾ अर्थ के ज्ञाताओं (मुफस्सिरों) ने कहा: उन्होंने अपने विद्वानों और संन्यासियों को रब के समान बना लिया क्योंकि उन्होंने हर चीज़ में उनका पालन किया। इसी प्रयोग से अल्लाह तआला का कथन है: ﴿उसने कहा: "फूँको," यहाँ तक कि जब उसने उसे आग [की तरह] बना दिया﴾ [अल-कहफ़: 96], यानी: आग की तरह। अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक ने कहा: क्या धर्म को बादशाहों और बुरे विद्वानों और उनके संन्यासियों के अलावा किसी और ने बिगाड़ा है? (4) अल-अमश और सुफ़यान ने हबीब बिन अबी साबित से, उन्होंने अबू अल-बख्तरी से रिवायत किया, उन्होंने कहा: हुज़ैफ़ा से अल्लाह अज़्ज़ व जल के इस कथन के बारे में पूछा गया: ﴿उन्होंने अल्लाह के सिवा अपने विद्वानों और संन्यासियों को अपना रब बना लिया﴾: क्या उन्होंने उनकी पूजा की? उन्होंने कहा: नहीं, बल्कि उन्होंने उनके लिए हराम को हलाल कर दिया तो उन्होंने उसे हलाल मान लिया, और उनके लिए हलाल को हराम कर दिया तो उन्होंने उसे हराम मान लिया (5)। अल-तिर्मिज़ी ने अदी बिन हातिम से रिवायत किया, उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पास आया और मेरे गले में सोने की सलीब (क्रॉस) थी। उन्होंने कहा: "ऐ अदी, यह क्या है? इस बुत को अपने पास से हटा दो।" और मैंने उन्हें सूरह "बारा'ह" (अत-तौबा) में पढ़ते हुए सुना: ﴿उन्होंने अल्लाह के सिवा अपने विद्वानों और संन्यासियों और मसीह इब्न मरयम को अपना रब बना लिया।﴾ फिर उन्होंने कहा: "सुनो, वे उनकी इबादत (पूजा) नहीं करते थे, बल्कि जब वे उनके लिए किसी चीज़ को हलाल कर देते थे, तो वे उसे हलाल मान लेते थे, (1) वह इब्न हबीब हैं, और उनका कथन तफ़सीर अल-तबरी 11/416, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/25 में है। (2) अल-फर्रा' और इब्न अल-सिक्किित का कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/25 में है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/914 में (और पाठ उन्हीं का है): "ज़मामुहु" (उसकी लगाम/नियंत्रण)। (4) शुअब अल-ईमान (7300), और

अल-इस्तिज़कार 2/184। (5) अल-नह़ास की मानी अल-कुरान 3/201, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/272 और अल-तबरी 11/418-420 ने उद्धृत किया है।

سورہ التوبہ: آیت 31 177 یونس نے کہا (1): میں نے اسے صرف 'حا' کے نیچے کسرہ (حِبر) کے ساتھ سنا ہے۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ انہوں نے کہا: 'مدادُ حبر' (عالم کی روشنائی)، ان کی مراد عالم کی روشنائی تھی، پھر اس کا استعمال کثرت سے ہونے لگا یہاں تک کہ وہ روشنائی کو 'جبر' کہنے لگے۔ الفراء نے کہا: کسرہ اور فتحہ دونوں لغات ہیں۔ ابن السکیت نے کہا: 'الحِبر' کسرہ کے ساتھ روشنائی ہے، اور 'الحَبر' فتحہ کے ساتھ عالم ہے (2)۔ اور 'الرہبان' راہب کی جمع ہے جو 'الرہبۃ' (خوف) سے ماخوذ ہے، اور یہ وہ شخص ہے جسے اللہ تعالیٰ کے خوف نے اس بات پر ابھارا کہ وہ لوگوں کے بجائے اپنی نیت کو خالصتاً اسی کے لیے کر لے، اور اپنا وقت (3) اس کے لیے، اپنا عمل اس کے ساتھ، اور اپنی انسیت اس کے ساتھ کر لے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللہ کے سوا رب بنا لیا﴾ اہل معانی نے کہا: انہوں نے اپنے علماء اور درویشوں کو رب کی طرح بنا لیا کیونکہ انہوں نے ہر چیز میں ان کی اطاعت کی، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿اس نے کہا: "پھونکو،" یہاں تک کہ جب اس نے اسے آگ [کی طرح] بنا دیا﴾ [الکہف: 96] یعنی: آگ کی طرح۔ عبد اللہ بن المبارک نے کہا: کیا بادشاہوں، اور برے علماء اور ان کے درویشوں کے سوا کسی اور نے دین کو بگاڑا ہے؟ (4) الاعمش اور سفیان نے حبیب بن ابی ثابت سے، انہوں نے ابوالبختری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: حضرت حذیفہ سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿انہوں نے اللہ کے سوا اپنے علماء اور درویشوں کو اپنا رب بنا لیا﴾: کیا انہوں نے ان کی عبادت کی؟ انہوں نے کہا: نہیں، لیکن انہوں نے ان کے لیے حرام کو حلال کر دیا تو انہوں نے اسے حلال سمجھ لیا، اور ان کے لیے حلال کو حرام کر دیا تو انہوں نے اسے حرام سمجھ لیا (5)۔ ترمذی نے عدی بن حاتم سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور میرے گلے میں سونے کی ایک صلیب تھی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے عدی، یہ کیا ہے؟ اس بت کو اپنے سے دور پھینک دو"۔ اور میں نے آپ ﷺ کو سورہ "براءت" (التوبہ) میں

پڑھتے ہوئے سنا: ﴿انہوں نے اللہ کے سوا اپنے علماء اور درویشوں اور مسیح ابن مریم کو اپنا رب بنا لیا۔﴾ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "خبردار، وہ ان کی عبادت نہیں کرتے تھے، بلکہ وہ جب ان کے لیے کسی چیز کو حلال کر دیتے تو وہ اسے حلال سمجھ لیتے، (1) وہ ابن حبیب ہیں، اور ان کا قول تفسیر طبری 416/11، اور المحرر الوجیز 25/3 میں ہے۔ (2) الفراء اور ابن السکیت کا قول المحرر الوجیز 25/3 میں ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 914/2 میں (اور کلام ان ہی کا ہے): "زمامہ"۔ (4) شعب الایمان (7300)، اور الاستذکار 184/2۔ (5) معانی القرآن للنحاس 201/3، اور اسے عبدالرزاق 272/2، اور طبری 418/11-420 نے روایت کیا ہے۔

178 Surah At-Tawbah: Verses 31 - 32

And when they forbade something to them, they forbade it." He said: This is a 'gharib' (unusual/strange) hadith that is not known except from the hadith of Abd al-Salam bin Harb. And Ghutayf bin A'yan is not well-known in hadith (1). His words, the Exalted: ﴿and the Messiah, son of Mary﴾ The discussion about its derivation was mentioned in "Al Imran" (2). And al-Masih (the Messiah): is the sweat that flows from the forehead. One of the later scholars said it well: "Rejoice, for you will become accustomed to sorrows when you witness the Gathering and the Balance, And the 'masih' (sweat) flows from your forehead as if it were streaming brooks." And the meaning of attributing him to Mary, his mother, was mentioned in "An-Nisa" (3). His words, the Exalted: ﴿They want to extinguish the light of Allah with their mouths, but Allah refuses except to perfect His light, although the disbelievers dislike it.﴾ His words, the Exalted: ﴿They want to extinguish the light of Allah﴾ meaning: His evidence and proofs for His oneness. He likened the proofs to light because of the clarity in them. It was said: the meaning is: the light of Islam. Meaning: they seek to extinguish the religion of Allah by their denial. ﴿with their mouths﴾ a plural of: 'fawh' (fawh) according to the root; because the root of 'fam' (mouth) is 'fawh', like: 'hawd' (basin) and 'ahwad' (basins) (4). ﴿but Allah refuses except to perfect His light﴾ It is asked: how did "illa" (except/but) enter when there is no negation particle in the sentence, and it is not permissible to say: "I struck except Zaid." Al-Farra' claimed (5) that "illa" only entered because there is an aspect of denial ('jahd') in the sentence; Al-Zajjaj said (6): Denial and confirmation are not characterized by 'ends' (or aspects), and tools...

(1) Sunan al-Tirmidhi (3095) through Abd al-Salam bin Harb, from Ghutayf bin A'yan, from Mus'ab bin Sa'd, from 'Adi bin Hatim. (2) 5/135 - 136. (3) 7/230. (4) See Tahdhib al-Lugha 6/575, and Al-Lisan (fawh). (5) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 1/433. (6) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 2/444.

१७८ सूरह अत-तौबा: आयत ३१ - ३२

"और जब उन्होंने उन पर कुछ वर्जित किया, तो उन्होंने उसे वर्जित माना।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है जो केवल अब्दुल सलाम बिन हर्ब की हदीस से जानी जाती है। और गुतैफ बिन आयन हदीस के क्षेत्र में प्रसिद्ध नहीं हैं (१)। अल्लाह तआला का कथन: ﴿और मसीह, मरयम के पुत्र﴾ इसकी व्युत्पत्ति के बारे में चर्चा "आल इमरान" (२) में बीत चुकी है। और 'अल-मसीह': वह पसीना है जो माथे से बहता है। बाद के कुछ विद्वानों ने इसे बहुत अच्छी तरह से कहा है: "प्रसन्न हो जाओ, क्योंकि तुम दुखों के अभ्यस्त हो जाओगे जब तुम प्रलय और तराजू को देखोगे, और तुम्हारे माथे से 'मसीह' (पसीना) बहेगा जैसे कि वह बहती हुई जलधाराएँ हों।" और उन्हें उनकी माँ मरयम से जोड़ने का अर्थ "अन-निसा" (३) में वर्णित किया जा चुका है। अल्लाह तआला का कथन: ﴿वे अपने मुँह से अल्लाह के प्रकाश को बुझाना चाहते हैं, लेकिन अल्लाह अपने प्रकाश को पूर्ण किए बिना नहीं रहेगा, भले ही इनकार करने वालों को यह बुरा लगे।﴾ अल्लाह तआला का कथन: ﴿वे अल्लाह के प्रकाश को बुझाना चाहते हैं﴾ अर्थात: उसकी एकता पर उसके प्रमाण और दलीलें। उसने प्रमाणों को उनकी स्पष्टता के कारण प्रकाश के समान माना। और कहा गया: इसका अर्थ है: इस्लाम का प्रकाश। अर्थात: वे अपने झुठलाने के माध्यम से अल्लाह के धर्म को बुझाना चाहते हैं। ﴿अपने मुँह से﴾ यह मूल के अनुसार 'फौह' (fawh) का बहुवचन है; क्योंकि 'फ़म' (मुँह) का मूल 'फौह' है, जैसे: 'हौज़' (कुंड) और 'अहवाज़' (कुंडों) (४)। ﴿लेकिन अल्लाह अपने प्रकाश को पूर्ण किए बिना नहीं रहेगा﴾ यह पूछा जाता है: "इल्ला" (सिवाय/बिना) कैसे प्रयुक्त हुआ जबकि वाक्य में कोई निषेध शब्द नहीं है, और यह कहना जायज़ नहीं है: "मैंने ज़ैद के सिवा मारा।" अल-फर्रा (५) का दावा है कि "इल्ला" केवल इसलिए आया क्योंकि वाक्य में इनकार (जहद) का एक पुट है; अल-ज़ज्जाज (६) ने कहा: इनकार और पुष्टि 'पहलुओं' वाले नहीं होते, और उपकरण...

(१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३०९५) अब्दुल सलाम बिन हर्ब के माध्यम से, गुतैफ बिन आयन से, मुसाब बिन साद से, अदी बिन हातिम से। (२) ५/१३५ - १३६। (३) ७/२३०। (४) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा ६/५७५, और अल-लिसान (fawh)। (५) उनकी पुस्तक 'मानी अल-क़ुरआन' १/४३३ में। (६) उनकी पुस्तक 'मानी अल-क़ुरआन' २/४४४ में।

۱۷۸ سورة التوبہ: آیات ۳۱ - ۳۲

اور جب انہوں نے ان پر کوئی چیز حرام کی تو انہوں نے اسے حرام سمجھ لیا۔" انہوں نے کہا: یہ ایک غریب حدیث ہے جو صرف عبدالسلام بن حرب کی حدیث سے پہچانی جاتی ہے۔ اور غطیف بن اعین حدیث (کی روایت) میں معروف نہیں ہیں (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿والْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ (اور مسیح ابن مریم) اس کے اشتقاق کے بارے میں بحث "آل عمران" (۲) میں گزر چکی ہے۔ اور مسیح: وہ پسینہ ہے جو پیشانی سے بہتا ہے۔ متاخرین میں سے بعض نے کیا خوب کہا ہے: "خوش ہو جاؤ، عنقریب تم غموں سے مانوس ہو جاؤ گے جب تم حشر اور میزان کا مشاہدہ کرو گے، اور تمہاری پیشانی سے 'مسیح' (پسینہ) اس طرح بہے گا جیسے وہ بہتی ہوئی ندیاں ہوں۔" اور ان کی نسبت ان کی والدہ مریم کی طرف کرنے کا معنی "النساء" (۳) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کی توحید پر اس کے دلائل اور حجتیں۔ اس نے ان میں موجود وضاحت کی وجہ سے دلائل کو نور کے درجے میں رکھا۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: اسلام کا نور۔ یعنی: وہ اپنی تکذیب کے ذریعے اللہ کے دین کو بجھانا چاہتے ہیں۔ ﴿بِأَفْوَاهِهِمْ﴾ (اپنے منہ سے) یہ اصل کے مطابق 'فَوْہ' کی جمع ہے؛ کیونکہ 'فَم' (منہ) کی اصل 'فَوْہ' ہے، جیسے: 'حَوْض' اور 'أحواض' (۴)۔ ﴿وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَن يُتِمَّ نُورَهُ﴾ یہ سوال کیا جاتا ہے: "إلا" کیسے داخل ہوا حالانکہ کلام میں نفی کا کوئی حرف نہیں ہے، اور (عربی قواعد میں) یہ کہنا جائز نہیں ہے: "میں نے سوائے زید کے مارا۔" تو الفراء (۵) کا خیال ہے کہ "إلا" صرف اس لیے داخل ہوا کیونکہ کلام میں انکار (جحد) کا ایک پہلو موجود ہے؛ الزجاج (۶) نے کہا: انکار اور تحقیق (اثبات) 'اطراف' (گوشوں یا پہلوؤں) والے نہیں ہوتے، اور آلات...

(۱) سنن الترمذی (۳۰۹۵) عبد السلام بن حرب کے واسطے سے، غطیف بن اعین سے، مصعب بن سعد سے، عدی بن حاتم سے۔ (۲) ۱۳۵/۵ - ۱۳۶۔ (۳) ۲۳۰/۷۔ (۴) دیکھئے تہذیب اللغۃ ۵۷۵/۶، اور اللسان (فوہ)۔ (۵) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۴۳۳/۱ میں۔ (۶) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ۴۴۴/۲ میں۔

Negation: 'ma' (not), 'la' (no), ['lam'] (did not), and 'lan' (will not)(1), and 'laysa' (is not). These do not have ends spoken with them; if the matter were as he intended, it would have been permissible to say: "I disliked except Zayd." But the answer is: the Arabs omit [the negation] with "aba" (refused). The implied meaning is: "And Allah refuses everything except that He should perfect His light." Ali bin Sulayman said: "This was only permissible in 'aba' because it means prevention or refusal, so it resembled negation; Al-Nahhas(2) said: 'This is good, as the poet said(3):' 'And do I have a mother other than her if I leave her? Allah refused [everything] except that I should be a son for her.'" The Almighty's saying: {It is He who has sent His Messenger with guidance and the religion of truth to manifest it over all religion, although they who associate others with Allah dislike it. 33} His saying: {It is He who has sent His Messenger} means Muhammad ﷺ. {with guidance} i.e., with the Criterion (Al-Furqan). {and the religion of truth to manifest it over all religion} i.e., with proof and evidence. He has manifested it over the laws of religion so that nothing from it remains hidden from him; narrated from Ibn Abbas(4) and others. It was said: "to manifest it" means: to make the religion, the religion of Islam, prevail over every [other] religion; Abu Hurairah and Al-Dahhak said: "This is at the descent of Jesus, peace be upon him(5)." Al-Suddi said: "That is at the emergence of the Mahdi; no one will remain except that they enter Islam or pay the jizya (tribute)(6)." It was said: "The Mahdi is Jesus only." This is incorrect; because the authentic reports have...

(1) In (Kh), (D), and (M): 'wa in' (and if), which is also correct, and what is established in the rest of the manuscripts is consistent with what is in 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj, and 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/211, and the speech and what is between brackets is from it. (2) In 'I'rab al-Qur'an' 2/211. (3) He is Al-Mutalammis, and the verse is in 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra 1/433, and 'Al-Asma'iyyat' p. 245, and 'Sirr Sina'at al-I'rab' p. 115, and 'Khizanat al-Adab' 10/59. (4) Narrated by Al-Tabari 11/423. (5) Tafsir al-Baghawi 2/286, and Al-Tabari narrated the saying of Abu Hurairah 11/423. (6) Zad al-Masir 3/428.

नकार: 'मा' (नहीं), 'ला' (नहीं), ['लम'] (नहीं किया), 'लन' (कभी नहीं करेगा)(1), और 'लयसा' (नहीं है)। इनके साथ अंत उच्चारित नहीं होते; यदि मामला वैसा ही होता जैसा उन्होंने चाहा था, तो यह कहना अनुमेय होता: "मैंने ज़ैद के सिवा नापसंद किया।" लेकिन उत्तर यह है: अरब लोग "अबा" (इनकार करना) के साथ [नकार] को हटा देते हैं। अंतर्निहित अर्थ है: "और अल्लाह हर चीज़ से इनकार करता है सिवाय इसके कि वह अपना प्रकाश पूर्ण करे।" अली बिन सुलेमान ने कहा: "यह 'अबा' में केवल इसलिए अनुमेय था क्योंकि इसका अर्थ रोकथाम या इनकार है, इसलिए यह नकार के समान हो गया; अल-नहहास(2) ने कहा: 'यह अच्छा है, जैसा कि कवि ने कहा(3):' 'और क्या मेरी उसके अलावा कोई माँ है यदि मैं उसे छोड़ दूँ? अल्लाह ने [सब कुछ] अस्वीकार कर दिया सिवाय इसके कि मैं उसका बेटा बनूँ।'" सर्वशक्तिमान का कथन: {वही है जिसने अपने रसूल को मार्गदर्शन और सत्य के दीन (धर्म) के साथ भेजा ताकि उसे दीन के हर रूप पर प्रबल कर दे, चाहे मुशरिकों (अल्लाह का साझी ठहराने वालों) को बुरा ही क्यों न लगे। 33} उनका कथन: {वही है जिसने अपने रसूल को भेजा} से तात्पर्य मुहम्मद ﷺ से है। {मार्गदर्शन के साथ} अर्थात: फ़ुरकान (सत्य-असत्य में भेद करने वाली पुस्तक) के साथ। {और सत्य के दीन के साथ ताकि उसे दीन के हर रूप पर प्रबल कर दे} अर्थात: प्रमाण और साक्ष्यों के साथ। उन्होंने इसे दीन के नियमों पर इस प्रकार प्रकट किया है कि उनमें से कुछ भी उनसे छिपा नहीं रहता; इब्न अब्बास(4) और अन्य से वर्णित है। कहा गया: "ताकि उसे प्रबल कर दे" अर्थात: ताकि दीन, यानी इस्लाम के दीन को हर दीन पर प्रबल कर दे; अबू हुरैरा और अल-दहाक ने कहा: "यह ईसा (यीशु) अलैहिस्सलाम के अवतरण के समय होगा(5)।" अल-सुद्दी ने कहा: "वह महदी के प्रकट होने के समय होगा; कोई भी व्यक्ति शेष नहीं रहेगा जो इस्लाम में प्रवेश न करे या जज़िया (कर) न दे(6)।" कहा गया: "महदी केवल ईसा ही हैं।" यह सही नहीं है; क्योंकि प्रामाणिक हदीसों ने...

(1) (ख़), (द) और (म) में: 'व इन' (और यदि), जो सही भी है, और शेष प्रतियों में जो स्थापित है वह अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-क़ुरआन' और अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/211 के अनुरूप है, और कोष्ठक के बीच का भाषण उसी से है। (2) 'इराब अल-क़ुरआन' 2/211 में। (3) वह अल-मुतलमिस हैं, और छंद अल-फर्रा की 'मानी अल-क़ुरआन' 1/433, 'अल-असमाइयात' पृष्ठ 245, 'सिर्र सिनात अल-इराब' पृष्ठ 115, और 'ख़ज़ानत अल-अदब' 10/59 में है। (4) अल-तबरी

11/423 द्वारा वर्णित। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/286, और अल-तबरी ने अबू हुरैरा के कथन 11/423 का वर्णन किया है। (6) ज़ाद अल-मसीर 3/428।

نفی: ما، ولا، [ولم]، ولن(1)، اور لیس۔ اور ان کے ایسے سرے نہیں جن کے ساتھ کلام کیا جائے، اگر معاملہ ایسا ہی ہوتا جیسا کہ اس نے چاہا تھا تو یہ کہنا جائز ہوتا: "میں نے سوائے زید کے ناپسند کیا۔" لیکن جواب یہ ہے: عرب "أبى" (انکار کیا) کے ساتھ [نفی کو] حذف کر دیتے ہیں۔ اور مفہوم یہ ہے: "اور اللہ ہر چیز سے انکار کرتا ہے سوائے اس کے کہ وہ اپنے نور کو پورا کرے۔" علی بن سلیمان نے کہا: "یہ 'أبى' میں صرف اس لیے جائز ہوا کیونکہ اس کا معنی روکنا یا انکار کرنا ہے، لہٰذا یہ نفی کے مشابہ ہو گیا؛ النحاس(2) نے کہا: 'یہ بہتر ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا(3):' 'اور کیا میری اس کے سوا کوئی ماں ہے اگر میں اسے چھوڑ دوں؟ اللہ نے [سب کچھ] مسترد کر دیا سوائے اس کے کہ میں اس کا بیٹا بنوں۔'" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور سچے دین کے ساتھ بھیجا تاکہ اسے ہر دین پر غالب کر دے، خواہ مشرکوں کو برا ہی کیوں نہ لگے۔ 33} اللہ کا ارشاد: {وہی ہے جس نے اپنے رسول کو بھیجا} اس سے مراد محمد ﷺ ہیں۔ {ہدایت کے ساتھ} یعنی: فرقان کے ساتھ۔ {اور سچے دین کے ساتھ تاکہ اسے ہر دین پر غالب کر دے} یعنی: دلیل اور برہان کے ساتھ۔ اور اللہ نے اسے دین کی تمام شریعتوں پر ظاہر کر دیا تاکہ ان میں سے کوئی چیز ان پر پوشیدہ نہ رہے؛ ابن عباس(4) وغیرہ سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: "لِيُظْهِرَه" یعنی: تاکہ وہ دین یعنی دینِ اسلام کو ہر دین پر غالب کر دے؛ ابوہریرہ اور الضحاک نے کہا: "یہ عیسیٰ علیہ السلام کے نزول کے وقت ہوگا(5)۔" اور السدی نے کہا: "یہ مہدی کے خروج کے وقت ہوگا؛ کوئی شخص باقی نہیں رہے گا مگر یہ کہ وہ اسلام میں داخل ہو جائے یا جزیہ ادا کرے(6)۔" اور کہا گیا: "مہدی صرف عیسیٰ ہی ہیں۔" اور یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ صحیح احادیث میں...

(1) (خ)، (د) اور (م) میں: 'وإن' (اور اگر)، جو کہ درست بھی ہے، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ الزجاج کی 'معانی القرآن' اور النحاس کی 'اعراب القرآن' 2/211 کے مطابق ہے، اور قوسین کے درمیان کلام اسی سے ہے۔ (2) اعراب القرآن 2/211 میں۔ (3) وہ المتلمس ہیں، اور شعر الفراء کی 'معانی القرآن' 1/433، 'الاصمعیات' ص 245، 'سر صناعة الاعراب' ص 115، اور 'خزانة الادب' 10/59 میں ہے۔ (4) الطبری نے اسے 11/423 پر روایت کیا ہے۔ (5) تفسیر البغوی 2/286، اور ابوہریرہ کا قول الطبری 11/423 نے نقل کیا ہے۔ (6) زاد المسیر 3/428۔

It has been narrated through multiple chains (mutawatir) that the Mahdi is from the progeny of the Messenger of Allah (1) ﷺ, so it is not permissible to interpret it as referring to Jesus. The hadith that states: "There is no Mahdi except Jesus" is not authentic. Al-Bayhaqi said in the book "Al-Ba'th wa al-Nushur" (2): Because its narrator is Muhammad ibn Khalid al-Janadi - and he is unknown - who narrates from Aban ibn Abi Ayyash - and he is abandoned (matruk) - from Al-Hasan, from the Prophet ﷺ, and it is disconnected (munqati') (3). The hadiths before it that specify the appearance of the Mahdi - and contain clarification that the Mahdi is from the progeny of the Messenger of Allah ﷺ - have more authentic chains of transmission.

I say: We have mentioned this and clarified it further in our book "Kitab al-Tadhkirah" (4) and we have mentioned the reports about the Mahdi comprehensively, and praise be to Allah.

And it was said: It meant: to make it (Islam) prevail over all religions in the Arabian Peninsula, and He has done so.

His, the Exalted, saying: {O you who have believed, indeed many of the scholars and the monks devour the wealth of people unjustly and avert [them] from the way of Allah. And those who hoard gold and silver and spend it not in the way of Allah - give them tidings of a painful punishment. (34)}

It contains eleven issues:

---

(1) Among them is what Abu Dawood (4284) and Ibn Majah (4086) narrated from the hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her). And among them is what Al-Tirmidhi (2230) and (2231) narrated from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) and he said: A hasan sahih hadith, and in this chapter there are reports from Ali, Abu Sa'id, Umm Salama, and Abu Hurairah. Al-Mizzi mentioned in Tahdhib al-Kamal 25/149 from Abu al-Hasan Muhammad ibn al-Husayn al-Aburi al-Hafiz who said: The reports have reached the level of tawatur and are widespread through numerous narrators from the Chosen One (Prophet), meaning regarding the Mahdi, and that he is from his household... See Tuhfat al-Ahwadhi 6/484. (2) We did not find Al-Bayhaqi's statement in the printed version of the book Al-Ba'th wa al-Nushur; Ibn al-Jawzi also mentioned it from him in Al-'Ilal al-Mutanahiyah 2/862-863, and Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 25/150. Similar words appeared in Al-Bayhaqi's "Bayan Khata' man Akhta'a 'ala al-Shafi'i" pp. 299-300. (3) Ibn Majah (4039), Al-Hakim

4/441, and Al-Bayhaqi in "Bayan Khata' man Akhta'a 'ala al-Shafi'i" p. 300 narrated it through Muhammad ibn Khalid al-Janadi from Aban ibn Salih, from Al-Hasan, from Anas, from the Prophet ﷺ. Al-Bayhaqi said: If the narration from Muhammad ibn Khalid is authentic - and he narrated it another time differently (meaning the disconnected one mentioned above) - this would be confusion on his part by narrating it once like this and once like that, except that there is doubt about its authenticity from him, for it is from an unknown narrator. (4) Pp. 616 - 617.

यह मुतवातिर (निरंतर) रिवायतों से सिद्ध है कि महदी अल्लाह के रसूल ﷺ की औलाद में से होंगे (1), इसलिए इसे ईसा (अ़लैहिस्सलाम) पर लागू करना जायज़ नहीं है। और वह हदीस जिसमें आया है कि: "ईसा के अलावा कोई महदी नहीं है" सही नहीं है। अल-बैहक़ी ने अपनी किताब 'अल-बअस वल-नुशूर' (2) में कहा है: क्योंकि इसका रावी (वर्णनकर्ता) मुहम्मद बिन खालिद अल-जनदी है - जो कि मजहूल (अज्ञात) है - जो अबान बिन अबी अय्याश से रिवायत करता है - और वह मतारूक (त्यागा हुआ) है - वह हसन से, और वह नबी ﷺ से रिवायत करते हैं, और यह मुनक़तिअ (टूटी हुई कड़ी) है (3)। और इससे पहले वाली हदीसें जो महदी के प्रकट होने की पुष्टि करती हैं - और जिनमें यह स्पष्ट किया गया है कि महदी अल्लाह के रसूल ﷺ के घराने से होंगे - उनकी सनद (प्रमाण) अधिक सही है।

मैंने कहा: हमने इसे अपनी किताब 'किताब अल-तज़किरा' (4) में विस्तार से बताया है और महदी के बारे में सभी खबरें पूरी तरह से दी हैं, और अल्हम्दुलिल्लाह।

और कहा गया: इसका अर्थ यह था: कि वह (इस्लाम) पूरे अरब प्रायद्वीप के धर्मों पर प्रबल हो जाए, और ऐसा हो चुका है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! निःसंदेह बहुत-से विद्वान और संत लोगों का धन अवैध रूप से खाते हैं और अल्लाह के मार्ग से रोकते हैं। और जो लोग सोना और चाँदी संचित करके रखते हैं और उसे अल्लाह के मार्ग में खर्च नहीं करते, उन्हें दुखद यातना की खुशखबरी सुना दें (34)}

इसमें ग्यारह मसायल (विषय) हैं:

---

(1) इनमें से एक को अबू दाऊद (4284) और इब्न माजह (4086) ने उम्मे सलमा (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है। और इनमें से एक को तिर्मिज़ी (2230) और (2231) ने इब्न मसूद (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है और कहा है: यह हदीस हसन सही है, और इस विषय में अली, अबू सईद, उम्मे सलमा और अबू हुरैरा से भी रिवायतें हैं। अल-मिज़्ज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 25/149 में अबू अल-हसन मुहम्मद बिन अल-हुसैन अल-आबरी अल-हाफ़िज़ के हवाले से ज़िक्र किया है, जिन्होंने कहा: मुस्तफा (नबी) से रिवायत करने वालों की अधिकता के कारण खबरें मुतवातिर और प्रसिद्ध हो गई हैं, यानी महदी के बारे में, और यह कि वह उनके अहल-ए-बैत से हैं... देखें तुहफ़त अल-अहवज़ी

6/484। (2) हमें अल-बैहक़ी का यह कथन 'अल-बअस वल-नुशूर' के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला; इब्न अल-जौज़ी ने भी इसे 'अल-इल्लल अल-मुतनाहिया' 2/862-863 में उनके हवाले से ज़िक्र किया है, और अल-मिज़्ज़ी ने 'तहज़ीब अल-कमाल' 25/150 में। इसी तरह की बात अल-बैहक़ी की 'बयान खता मन अख़्तअ अला अल-शाफ़ई' पृष्ठ 299-300 में भी आई है। (3) इसे इब्न माजह (4039), अल-हाकिम 4/441, और अल-बैहक़ी ने 'बयान खता मन अख़्तअ अला अल-शाफ़ई' पृष्ठ 300 में मुहम्मद बिन खालिद अल-जनदी के माध्यम से अबान बिन सालेह से, हसन से, अनस से, नबी ﷺ से रिवायत किया है। अल-बैहक़ी ने कहा: यदि मुहम्मद बिन खालिद से रिवायत सही है - और उन्होंने इसे एक बार इसके विपरीत भी रिवायत किया है (अर्थात ऊपर बताई गई मुर्सल रिवायत) - तो यह उनकी ओर से भ्रम होगा कि एक बार ऐसे और एक बार वैसे रिवायत किया, सिवाय इसके कि उनकी प्रमाणिकता में संदेह है, क्योंकि वह एक अज्ञात मुहाद्दिस से है। (4) पृष्ठ 616 - 617।

یہ متواتر روایات سے ثابت ہے کہ مہدی رسول اللہ ﷺ کی عترت (اولاد) میں سے ہوں گے (1)، لہذا اس کا اطلاق عیسیٰ (علیہ السلام) پر کرنا جائز نہیں ہے۔ اور وہ حدیث جو اس بارے میں وارد ہوئی ہے کہ: "عیسیٰ کے علاوہ کوئی مہدی نہیں ہے" صحیح نہیں ہے۔ البیہقی نے کتاب "البعث والنشور" (2) میں کہا ہے: کیونکہ اس کا راوی محمد بن خالد الجندی ہے - اور وہ مجہول ہے - جو ابان بن ابی عیاش سے روایت کرتا ہے - اور وہ متروک ہے - وہ حسن سے، اور وہ نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں، اور یہ منقطع ہے (3)۔ اور اس سے پہلے کی احادیث جو مہدی کے خروج کی تصریح کرتی ہیں - اور جن میں یہ بیان ہے کہ مہدی رسول اللہ ﷺ کی عترت سے ہوں گے - ان کی سند زیادہ صحیح ہے۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: ہم نے اپنی کتاب "کتاب التذکرہ" (4) میں اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے اور مہدی کے بارے میں خبریں مکمل طور پر بیان کر دی ہیں، والحمد للہ۔

اور کہا گیا: (آیت کا) مقصد یہ تھا: کہ وہ (اسلام) جزیرہ نما عرب کے تمام ادیان پر غالب آ جائے، اور ایسا ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! بے شک بہت سے علماء اور درویش لوگوں کا مال ناحق کھاتے ہیں اور اللہ کی راہ سے روکتے ہیں اور وہ جو سونا اور چاندی جمع کر کے رکھتے ہیں اور اسے اللہ کی راہ میں خرچ نہیں کرتے تو انہیں دردناک عذاب کی خوشخبری سنا دو (34)}

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

(1) ان میں سے وہ ہے جسے ابوداؤد (4284) اور ابن ماجہ (4086) نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ان میں سے وہ ہے جسے ترمذی (2230) اور (2231) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور اس باب میں علی، ابوسعید، ام سلمہ اور ابوہریرہ سے بھی روایتیں ہیں۔ المزّی نے تہذیب الکمال 149/25 میں ابوالحسن محمد بن الحسین الآبری الحافظ سے ذکر کیا ہے جنہوں نے کہا: مصطفیٰ (ﷺ) سے روایت کرنے والوں کی کثرت کی وجہ سے خبریں متواتر اور مشہور ہو گئی ہیں، یعنی مہدی کے بارے میں، اور یہ کہ وہ ان کے اہل بیت سے ہیں... دیکھئے تحفۃ الاحوذی 484/6۔ (2) ہمیں کتاب "البعث والنشور" کے مطبوعہ نسخے میں بیہقی کا یہ قول نہیں ملا؛ اسے ابن الجوزی نے بھی "العلل المتناہیہ" 862/2-863 میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور المزّی نے "تہذیب الکمال" 150/25 میں۔ اسی طرح کی بات بیہقی کی "بیان خطأ من أخطأ علی الشافعی" ص 299-300 میں آئی ہے۔ (3) اسے ابن ماجہ (4039)، الحاکم 441/4، اور بیہقی نے "بیان خطأ من أخطأ علی الشافعی" ص 300 میں محمد بن خالد الجندی کے طریق سے ابان بن صالح سے، حسن سے، انس سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: اگر محمد بن خالد سے روایت صحیح ہے - اور انہوں نے اسے ایک بار اس کے برعکس بھی روایت کیا ہے (یعنی مذکورہ بالا مرسل روایت) - تو یہ ان کی طرف سے خلط ملط کرنا ہوگا کہ ایک بار ایسے اور ایک بار ویسے روایت کیا، سوائے اس کے کہ ان کی صحت میں شبہ ہے، کیونکہ یہ ایک مجہول محدث سے ہے۔ (4) ص 616 - 617۔

Surah Al-Tawbah, Verse 34

181

First: His saying, the Almighty: {they consume the wealth of mankind unrightfully}. The 'lam' entered 'yaf'alu' (the present/future tense verb), and it does not enter 'fa'ala' (the past tense); because 'yaf'alu' resembles nouns (1). The 'Ahbar' are the scholars of the Jews, and 'Ruhban' are the diligent worshippers among the Christians.

"Unrightfully" (bil-batil) it is said: they used to take from the wealth of their followers taxes and duties in the name of churches, synagogues, and other things, making them believe that spending on it is part of the law and a means of drawing closer to God Almighty, while they were hiding those funds, like what Salman al-Farisi mentioned about the monk whose treasure he unearthed; mentioned by Ibn Ishaq in "Al-Siyar" (2).

And it was said: they used to take taxes from their harvests and wealth in the name of protecting the religion and upholding the law. And it was said: they used to take bribes in judgments (3); as many governors and rulers do today. And His saying: "unrightfully" encompasses all of that.

{And hinder from the path of Allah} means: they prevent the people of their religion from entering the religion of Islam and following Muhammad ﷺ.

Second: His saying, the Almighty: {And those who hoard gold and silver}. Hoarding (al-kanz) in its linguistic root means: joining and gathering, and it is not restricted to gold and silver; do you not see his saying, peace and blessings be upon him: "Shall I not inform you of the best thing a man hoards? A righteous woman" (4). Meaning: he joins her to himself and gathers her. He said:

And you have not provided from all the treasure anything except embalming spices (5) and worn-out clothes (6).

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/212. (2) Al-Siyar wa al-Maghazi by Ibn Ishaq p. 87. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/27. (4) Al-Mufhim 3/29-30, and the hadith was narrated by Abu Dawood (1664) from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. It will appear on p. 187 of this volume in its entirety. (5) In (m): threads. (6) We did not find its source, and 'al-Bazz' means: clothes. Lisan (b-z-z).

सूरह अल-तौबा, आयत 34

181

पहली बात: अल्लाह तआला का फरमान: ﴿वे लोगों का माल नाहक (बातिल तरीके से) खाते हैं﴾। यहाँ 'लाम' क्रिया 'यफ़-अलु' (वर्तमान काल) पर आया है, और यह 'फ़-अला' (भूतकाल) पर नहीं आता; क्योंकि 'यफ़-अलु' संज्ञाओं (इस्म) के समान होता है (1)। 'अहबार' यहूदियों के विद्वान हैं, और 'रुहबान' ईसाइयों के इबादतगुज़ार और मुजतहिद हैं।

"नाहक" (बिल-बातिल) के बारे में कहा गया है: वे अपने अनुयायियों के धन से चर्चों और पूजाघरों आदि के नाम पर कर और शुल्क लेते थे, जिससे उन्हें विश्वास हो जाता था कि उस पर खर्च करना शरीयत का हिस्सा है और अल्लाह तआला की निकटता प्राप्त करने का साधन है, जबकि वे उस धन को छिपाते थे, जैसा कि सलमान अल-फारसी ने उस साधु के बारे में बताया जिसका खजाना उन्होंने निकाला था; इब्न इशाक ने "अल-सियार" में इसका उल्लेख किया है (2)।

और कहा गया: वे धर्म की रक्षा और शरीयत को कायम रखने के नाम पर उनकी फसलों और धन से कर लेते थे। और यह भी कहा गया: वे फैसलों में रिश्वत लेते थे (3); जैसा कि आज बहुत से गवर्नर और शासक करते हैं। और उनका कहना: "नाहक" इन सभी बातों को समेटे हुए है।

﴿और अल्लाह की राह से रोकते हैं﴾ का अर्थ है: वे अपने धर्म के लोगों को इस्लाम धर्म में प्रवेश करने और मुहम्मद ﷺ का अनुसरण करने से रोकते हैं।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का फरमान: ﴿और जो लोग सोना और चांदी जमा (कन्ज़) करते हैं﴾। भाषा में 'कन्ज़' का मूल अर्थ है: जोड़ना और इकट्ठा करना, और यह केवल सोने और चांदी तक सीमित नहीं है; क्या आपने उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन नहीं देखा: "क्या मैं तुम्हें उस बेहतरीन चीज़ के बारे में न बताऊँ जिसे आदमी जमा करता है? वह नेक पत्नी है" (4)। अर्थात: वह उसे अपने साथ जोड़ता और इकट्ठा करता है। कहा गया है:

और तुमने पूरे खजाने में से सिवाय खुशबू (हनूत) (5) और पुराने कपड़ों (6) के कुछ भी नहीं लिया।

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहस 2/212। (2) अल-सियार वल-मगाजी, इब्न इशाक, पृष्ठ 87। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/27। (4) अल-मुफ्हिम 3/29-30, और हदीस को अबू दाऊद (1664) ने इब्न अब्बास (रज़ि.) से उद्धृत किया है। यह इस भाग के पृष्ठ 187 पर पूरी तरह से आएगा। (5) (म)

संस्करण में: धागे। (6) हमें इसका स्रोत नहीं मिला, और 'अल-बज़्ज़' का अर्थ है: कपड़े। लिसान (ब-ज़-ज़)।

سورہ التوبہ، آیت 34

181

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لوگوں کے مال ناحق (باطل طریقے سے) کھاتے ہیں﴾۔ یہاں 'لام' فعل 'یفعل' (فعل مضارع) پر داخل ہوا ہے، اور یہ 'فَعَل' (فعل ماضی) پر داخل نہیں ہوتا؛ کیونکہ 'یفعل' اسم کے مشابہ ہوتا ہے (1)۔ 'احبار' یہودیوں کے علماء ہیں، اور 'رہبان' نصاریٰ کے عبادت گزار اور مجتہدین ہیں۔

"ناحق" (بالباطل) کے بارے میں کہا گیا ہے: وہ اپنے پیروکاروں کے مال سے چرچوں، عبادت گاہوں وغیرہ کے نام پر ٹیکس اور فریضے وصول کرتے تھے، جس سے انہیں یہ دھوکہ ہوتا تھا کہ اس پر خرچ کرنا شریعت کا حصہ اور اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کرنے کا ذریعہ ہے، حالانکہ وہ اس دوران ان اموال کو چھپا کر رکھتے تھے، جیسا کہ سلمان فارسی نے اس راہب کے بارے میں ذکر کیا جس کا خزانہ انہوں نے دریافت کیا تھا؛ اسے ابن اسحاق نے "السیر" میں ذکر کیا ہے (2)۔

اور کہا گیا: وہ دین کی حفاظت اور شریعت کے قیام کے نام پر ان کی فصلوں اور اموال سے ٹیکس لیتے تھے۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ فیصلوں میں رشوت لیتے تھے (3)؛ جیسا کہ آج بہت سے گورنر اور حکمران کرتے ہیں۔ اور آپ کا فرمان: "ناحق" ان تمام صورتوں کو شامل ہے۔

﴿اور اللہ کی راہ سے روکتے ہیں﴾ یعنی: وہ اپنے مذہب کے لوگوں کو دینِ اسلام میں داخل ہونے اور محمد ﷺ کی پیروی سے روکتے ہیں۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور وہ لوگ جو سونا اور چاندی جمع (کنز) کرتے ہیں﴾۔ لغت میں کنز کی اصل: جوڑنا اور جمع کرنا ہے، اور یہ صرف سونے چاندی کے ساتھ خاص نہیں ہے؛ کیا

آپ نے آپ ﷺ کا یہ فرمان نہیں دیکھا: "کیا میں تمہیں اس بہترین چیز کے بارے میں نہ بتاؤں جسے انسان جمع کرتا ہے؟ وہ نیک عورت ہے" (4)۔ یعنی: وہ اسے اپنے پاس رکھتا اور جمع کرتا ہے۔ شاعر نے کہا:

اور تم نے تمام خزانے میں سے سوائے خوشبو (حنوط) (5) اور بوسیدہ کپڑوں (6) کے کچھ حاصل نہیں کیا۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 2 / 212۔ (2) السیر والمغازی لابن اسحاق ص 87۔ (3) المحرر الوجیز 3 / 27۔ (4) المفہم 3 / 29 - 30، اور حدیث کو ابوداؤد (1664) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ یہ اسی جلد کے ص 187 پر مکمل آئے گی۔ (5) (م) میں: دھاگے۔ (6) ہمیں اس کا مآخذ نہیں ملا، اور البزّ کا مطلب ہے: کپڑے۔ لسان (بزز)۔

Another [poet] said: "May my milk not flow if I feed their hungry [with] the husks of Al-Hati while I have wheat stored up (1)." The husks of Al-Hati: It is the flour of Muql (dom palm fruit). He says: He stayed with a people, and their hospitality for him was Muql flour, which is Al-Hati. When they stayed with him, he said: "May my milk not flow..." the verse (2). Gold and silver were specifically mentioned because they are things that are not [easily] seen, unlike other types of wealth. At-Tabari said (3): "Treasure (kanz) is everything gathered together, whether it is in the belly of the earth or on its surface." Gold (dhahab) was named dhahab because it goes away (yadhhab), and silver (fiddah) because it breaks apart (tanfadd) and scatters (4). From this is the saying of the Almighty: "they disperse toward it" [Al-Jumu'ah: 11], and "they would have dispersed from around you" [Al-Imran: 159], and this meaning has already passed in "Al-Imran." Thirdly: The companions differed as to (5) who is meant by this verse. Mu'awiyah was of the opinion that it refers to the People of the Book, and this was also the opinion of Al-Asamm (6); because His saying: "And those who hoard..." is mentioned after His saying: "Indeed, many of the scholars and the monks devour the wealth of people unjustly." Abu Dharr and others said: It refers to the People of the Book and others among the Muslims. And it is...

---

(1) Its speaker is Al-Mutannakhil Al-Hudhali, and the verse is in "Sharh Ash'ar Al-Hudhaliyin" 3/1263, and "Al-Kitab" 2/89. With the narration: "If I feed your guest." (2) See "Sharh Abyat Sibawayh" by Al-Sirafi 1/551. Al-Muql: The fruit of the dom palm tree. Al-Qamus (muql). Ad-Dom: Large trees of the palm family, whose fruit is as thick as an apple with a hard red skin and a large pit. Al-Mu'jam Al-Wasit (dom). Its "qirf" is its peel; he means the flesh that is on its pit. "Tahsil Ayn Adh-Dhahab" p. 275. (3) In the Tafsir 11/433. (4) Mentioned by Al-Tabarsi in "Majma' Al-Bayan" 10/52 and attributed to Naftawayh. (5) In (m): in. (6) His saying is in "Ahkam Al-Quran" by Al-Kiya At-Tabari 3/196. Al-Asamm is Abu al-Abbas Muhammad ibn Yaqub ibn Yusuf al-Umawi, their client, as-Sinani al-Ma'qili an-Naysaburi the Hadith scholar. He narrated the book "Al-Umm" of Al-Shafi'i from Al-Rabi'. He died in the year (346 AH). "As-Siyar" 15/452.

दूसरे (कवि) ने कहा: "मेरा दूध न बहे अगर मैं उनके भूखों को अल-हती की भूसी खिलाऊँ जबकि मेरे पास गेहूँ जमा हो (1)।" अल-हती की भूसी: यह मुक्ल (डोम पाम फल) का आटा है। वह कहता है: वह एक कौम के साथ ठहरा, और उनके पास उसका सत्कार मुक्ल का आटा था, जो अल-हती है। जब वे उसके पास ठहरे, तो उसने कहा: "मेरा दूध न बहे..." काव्य (2)। सोने और चांदी का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वे ऐसी चीजें हैं जिन्हें (आसानी से) देखा नहीं जा सकता, अन्य प्रकार की संपत्ति के विपरीत। अल-तबरी ने कहा (3): "खजाना (कंज) वह हर चीज है जो एक साथ जमा की गई हो, चाहे वह जमीन के पेट में हो या उसकी सतह पर।" सोने (धहब) का नाम धहब रखा गया क्योंकि वह चला जाता है (यधहब), और चांदी (फ़िदा) क्योंकि वह टूट जाती है (तनफ़ाद) और बिखर जाती है (4)। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "वे उसकी ओर बिखर गए" [अल-जुमुअह: 11], और "वे तुम्हारे आसपास से बिखर जाते" [आल-इमरान: 159], और यह अर्थ "आल-इमरान" में पहले ही आ चुका है। तीसरा: इस आयत से क्या तात्पर्य है, इस बारे में सहाबा (साथियों) में मतभेद था (5)। मुआविया की राय थी कि इससे तात्पर्य किताब वाले (अहल-ए-किताब) हैं, और अल-असम (6) की भी यही राय थी; क्योंकि अल्लाह का कथन है: "और वे जो जमा करते हैं..." उनके इस कथन के बाद उल्लेख किया गया है: "बेशक, विद्वानों और संन्यासियों में से बहुत से लोगों का माल अन्यायपूर्वक खा जाते हैं।" अबू ज़र और अन्य ने कहा: इससे तात्पर्य किताब वाले और मुसलमानों में से अन्य लोग हैं। और यह...

---

(1) इसके वक्ता अल-मुतन्नखिल अल-हुधली हैं, और यह पद "शरह अशआर अल-हुधलीयीन" 3/1263 और "अल-किताब" 2/89 में है। एक रिवायत के साथ: "अगर मैं तुम्हारे मेहमान को खिलाऊं।" (2) अल-सीराफी द्वारा "शरह अब्यात सिबावेह" 1/551 देखें। अल-मुक्ल: डोम पाम के पेड़ का फल। अल-कामूस (मुक्ल)। अद-दोम: ताड़ परिवार के बड़े पेड़, जिसका फल सेब जितना मोटा होता है और उसकी खाल सख्त लाल होती है और उसमें एक बड़ी गुठली होती है। अल-मुजम अल-वसीत (दोम)। इसका "किर्फ़" इसका छिलका है; उसका मतलब उस गुठली पर लगे मांस से है। "तहसील ऐन अद-धहब" पृ. 275। (3) तफ़सीर 11/433 में। (4) अल-तबरसी ने "मजमा अल-बयान" 10/52 में इसका उल्लेख किया है और इसे नफ़तावेह को जिम्मेदार ठहराया है। (5) (m) में: में। (6) उनका कथन अल-किया अल-तबरी द्वारा "अहकाम अल-क़ुरान" 3/196 में है। अल-असम अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन याकूब बिन यूसुफ अल-उमावी, उनके मौला, अल-सिनानी अल-माकिली अल-

नैसाबुरी हदीस विद्वान हैं। उन्होंने रबी से अल-शाफी की किताब "अल-उम्म" का वर्णन किया। उनकी मृत्यु वर्ष (346 हिजरी) में हुई। "अस-सियार" 15/452।

اور دوسرے (شاعر) نے کہا: "میرا دودھ نہ بہے (خیر و برکت نہ رہے) اگر میں ان کے بھوکوں کو 'قرف الحتی' کھلاؤں جبکہ میرے پاس گندم ذخیرہ شدہ ہو (۱)۔" قرف الحتی: یہ 'مقل' (ڈوم کھجور کا پھل) کا ستو ہے۔ وہ کہتا ہے: وہ ایک قوم کے پاس اترا، تو ان کے ہاں اس کی ضیافت مقل کا ستو تھا، اور وہی الحتی ہے۔ جب وہ اس کے ہاں اترے تو اس نے کہا: "لا در دري.." پورا شعر (۲)۔ سونے اور چاندی کو خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ یہ ایسی چیزیں ہیں جن پر (آسانی سے) مطلع نہیں ہوا جا سکتا، برخلاف دیگر اموال کے۔ طبری نے کہا (۳): "کنز (خزانہ) ہر وہ چیز ہے جس کا ایک حصہ دوسرے کے ساتھ جمع کر دیا گیا ہو، چاہے وہ زمین کے پیٹ میں ہو یا اس کی سطح پر۔" سونے کو 'ذہب' کہا گیا کیونکہ وہ چلا جاتا ہے (یذہب)، اور چاندی کو 'فضہ' اس لیے کہا گیا کہ وہ ٹوٹ کر بکھر جاتی ہے (تنفض) (۴)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿انفضوا إليها﴾ [الجمعہ: ۱۱]، اور ﴿لانفضوا من حولك﴾ [آل عمران: ۱۵۹]، اور یہ معنی "آل عمران" میں گزر چکا ہے۔ تیسرا (نکتہ): صحابہ کرام میں اس بارے میں اختلاف ہوا (۵) کہ اس آیت سے کیا مراد ہے۔ چنانچہ حضرت معاویہ کا موقف یہ تھا کہ اس سے مراد 'اہل کتاب' ہیں، اور اصم (۶) کا بھی یہی رجحان تھا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿والذين يكنزون﴾، اس کے اس قول کے بعد مذکور ہے: ﴿إن كثيرا من الأحبار والرهبان ليأكلون أموال الناس بالباطل﴾۔ حضرت ابو ذر اور دیگر نے فرمایا: اس سے مراد اہل کتاب اور ان کے علاوہ دیگر مسلمان بھی ہیں۔ اور یہ...

---

(۱) اس کے کہنے والے المتنخل الہذلی ہیں، اور یہ شعر 'شرح اشعار الہذليين' ۳/۱۲۶۳، اور 'الكتاب' ۲/۸۹ میں ہے۔ اس روایت کے ساتھ: "ان اطعمت نازلكم" (اگر میں تمہارے مہمان کو کھلاؤں)۔ (۲) سیرافی کی 'شرح ابیات سیبویہ' ۱/۵۵۱ ملاحظہ ہو۔ اور 'مقل': ڈوم کے درخت کا

پھل ہے۔ القاموس (مقل)۔ اور 'ڈوم': کھجور کے خاندان کے بڑے درخت ہیں، اس کا پھل سیب کی موٹائی کے برابر ہوتا ہے جس کا چھلکا سخت اور سرخ ہوتا ہے اور اس کی گٹھلی بڑی ہوتی ہے۔ المعجم الوسیط (دوم)۔ اور اس کا 'قرف': اس کا چھلکا ہے، اس کی مراد وہ گودا ہے جو اس کی گٹھلی پر ہوتا ہے۔ تحصیل عین الذہب ص ۲۷۵۔ (۳) تفسیر ۱۱/۴۳۳ میں۔ (۴) اسے طبرسی نے 'مجمع البیان' ۱۰/۵۲ میں ذکر کیا ہے اور اسے نفطویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) (م) میں: "فی" ہے۔ (۶) ان کا قول کیا طبری کی 'احکام القرآن' ۳/۱۹۶ میں ہے۔ اور الاصم ابو العباس محمد بن یعقوب بن یوسف الاموی مولی، السنانی المعقلی النیسابوری محدث ہیں، انہوں نے ربیع سے امام شافعی کی کتاب 'الام' کی روایت کی۔ وفات ۳۴۶ ھ میں ہوئی۔ السیر ۱۵/۴۵۲

...the correct [view]; because if He intended specifically the People of the Book, He would have said: "and they hoard", without: "and those who". When He said: "and those who", He started a new meaning, showing that it is a conjunction of one sentence to another (1). So "those who hoard" is a new sentence, and it is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'). Al-Suddi said: He meant the people of the Qibla [Muslims] (2). These are three opinions. And according to the two opinions (3) of the Companions, there is evidence that the disbelievers, according to them, are addressed by the branches of the Sharia (4). Al-Bukhari reported (5) from Zaid bin Wahb, who said: I passed by Ar-Rabadhah, and there I was with Abu Dharr, so I said to him: What made you settle in this place? He said: I was in Sham, and Mu'awiya and I differed regarding: {And those who hoard gold and silver and spend it not in the way of Allah}. Mu'awiya said: It was revealed concerning the People of the Book. I said: It was revealed concerning us and them. There was a disagreement between me and him about that, so he wrote to Uthman complaining about me. Uthman wrote to me: Come to Medina. So I went there, and people crowded around me as if they had never seen me before. I mentioned that to Uthman, and he said to me: If you wish, you can stay aside nearby. That is what brought me to this dwelling place, and even if they appointed an Abyssinian over me, I would hear and obey. Fourth: Ibn Khuwayz Mindad said: This verse included the zakat of wealth (gold and silver), which is obligatory under four conditions: freedom, Islam, the passing of a lunar year (Hawl), and a nisab (minimum threshold) free from debt. The nisab is two hundred dirhams, or twenty dinars. Or the nisab of one is completed by the other, and a quarter of a tenth (2.5%) is given from this and a quarter of a tenth from that. And we only said that freedom is a condition because a slave has incomplete ownership.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/920, and the report of Mu'awiya and Abu Dharr will follow. (2) Reported by al-Tabari 11/426. (3) In (d) and (m): opinion. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/918. (5) In his Sahih (1406).

सूरह अत-तौबा: आयत ३४ | १८३

...सही [दृष्टिकोण]; क्योंकि यदि अल्लाह का आशय विशेष रूप से अहले किताब (किताब वाले) से होता, तो वे "और वे खजाना जमा करते हैं" कहते, बिना "और जो" के। जब उन्होंने कहा: "और जो", तो उन्होंने एक नया अर्थ शुरू किया, यह दिखाते हुए कि यह एक वाक्य का दूसरे वाक्य से संयोजन है (१)। तो "जो लोग खजाना जमा करते हैं" एक नया वाक्य है, और यह कर्ता (मुबतदा) के रूप में उत्तम विभक्ति (मरफ़ू) में है। अस-सुद्दी ने कहा: उनका तात्पर्य किबला वालों (मुसलमानों) से था (२)। तो ये तीन मत हैं। और सहाबा के दो मतों (३) के अनुसार, इसमें इस बात का प्रमाण है कि उनके अनुसार काफ़िर भी शरीयत की शाखाओं के लिए उत्तरदायी हैं (४)। अल-बुखारी ने ज़ैद बिन वहब से रिवायत की (५) कि उन्होंने कहा: मैं रबाज़ा से गुज़रा, तो वहां मुझे अबू ज़र मिले, मैंने उनसे पूछा: आपको इस जगह किसने बसाया? उन्होंने कहा: मैं शाम में था, तो मेरे और मुआविया के बीच इस आयत के बारे में मतभेद हो गया: {और जो लोग सोना और चांदी जमा करते हैं और उसे अल्लाह की राह में खर्च नहीं करते}। मुआविया ने कहा: यह अहले किताब के बारे में उतरी थी। मैंने कहा: यह हमारे और उनके बारे में उतरी थी। मेरे और उनके बीच इस बारे में असहमति थी, तो उन्होंने उस्मान को पत्र लिखकर मेरी शिकायत की। उस्मान ने मुझे पत्र लिखा: मदीना आ जाओ। तो मैं वहाँ गया, और लोग मेरे चारों ओर इस तरह जमा हो गए जैसे उन्होंने मुझे पहले कभी न देखा हो। मैंने उस्मान से इसका जिक्र किया, तो उन्होंने मुझसे कहा: अगर तुम चाहो, तो पास ही कहीं किनारे रह सकते हो। यही वह बात है जिसने मुझे इस स्थान पर पहुँचाया, और अगर वे मुझ पर किसी हब्शी (इथियोपियाई) को भी अमीर बना देते, तो मैं सुनता और आज्ञा मानता। चौथा: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इस आयत में 'ऐन' (सोने-चांदी) की ज़कात शामिल है, जो चार शर्तों के साथ अनिवार्य है: स्वतंत्रता, इस्लाम, एक साल (हौल) का पूरा होना, और ऋण से मुक्त निसाब (न्यूनतम सीमा)। निसाब दो सौ दिरहम, या बीस दीनार है। या एक का निसाब दूसरे से पूरा किया जाता है, और इसका दसवां हिस्सा का चौथाई (२.५%) और उसका दसवां हिस्सा का चौथाई निकाला जाता है। और हमने केवल इसलिए कहा कि स्वतंत्रता एक शर्त है; क्योंकि दास का स्वामित्व अधूरा होता है।

(१) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा २/९२०, और मुआविया और अबू ज़र की रिपोर्ट आगे आएगी। (२) अत-तबरी ११/४२६ द्वारा उल्लेखित। (३) (द) और (म) प्रतियों में: 'एक मत'। (४) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा २/९१८। (५) उनकी सहीह (१४०६) में।

...صحیح؛ اس لیے کہ اگر اس سے مراد خاص طور پر اہل کتاب ہوتے تو وہ بغیر «والذین» کے کہتے: «ویکنزون»۔ پس جب انہوں نے فرمایا: «والذین»، تو ایک نیا معنی شروع کیا جو یہ ظاہر کرتا ہے کہ یہ ایک جملے کا دوسرے جملے پر عطف ہے (۱)۔ پس «والذین یکنزون» ایک نیا کلام ہے، اور یہ ابتدا کی بنا پر مرفوع ہے۔ سدی نے کہا: اس سے مراد اہل قبلہ (مسلمان) ہیں (۲)۔ یہ تین اقوال ہیں۔ اور صحابہ کے دو قول (۳) پر اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ ان کے نزدیک کفار شریعت کی فروع کے بھی مخاطب ہیں (۴)۔ بخاری نے (۵) زید بن وہب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں ربذہ سے گزرا تو وہاں میری ملاقات ابو ذر (رضی اللہ عنہ) سے ہوئی، میں نے ان سے پوچھا: آپ کو اس جگہ کس چیز نے لا بسایا؟ انہوں نے کہا: میں شام میں تھا، تو میرا اور معاویہ (رضی اللہ عنہ) کا اس آیت کے بارے میں اختلاف ہو گیا: {وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ}۔ معاویہ نے کہا: یہ اہل کتاب کے بارے میں نازل ہوئی ہے۔ میں نے کہا: یہ ہمارے اور ان کے بارے میں نازل ہوئی ہے۔ میرے اور ان کے درمیان اس معاملے میں کچھ بات ہوئی، تو انہوں نے عثمان (رضی اللہ عنہ) کو خط لکھا جس میں میری شکایت کی۔ عثمان نے مجھے خط لکھا: تم مدینہ آ جاؤ۔ میں مدینہ پہنچا تو لوگوں کا مجھ پر اتنا ہجوم ہو گیا گویا انہوں نے مجھے اس سے پہلے دیکھا ہی نہ ہو۔ میں نے عثمان سے اس کا ذکر کیا تو انہوں نے مجھ سے کہا: اگر تم چاہو تو الگ تھلگ قریب ہی کہیں رہ جاؤ۔ بس یہی وجہ ہے جس نے مجھے اس جگہ لا بسایا، اور اگر وہ مجھ پر کسی حبشی کو بھی امیر بنا دیتے تو میں ضرور سنتا اور اطاعت کرتا۔

چوتھی بات: ابن خویزمنداد نے کہا: یہ آیت زکوٰۃ عین (سونا چاندی) کو شامل ہے، اور یہ چار شرطوں کے ساتھ واجب ہوتی ہے: آزادی، اسلام، سال کا گزرنا (حول)، اور قرض سے پاک

نصاب۔ اور نصاب دو سو درہم، یا بیس دینار ہے۔ یا ایک کا نصاب دوسرے سے مکمل کیا جائے گا، اور اس سے بھی چالیسواں حصہ (ڈھائی فیصد) اور اس سے بھی چالیسواں حصہ نکالا جائے گا۔ اور ہم نے یہ اس لیے کہا کہ آزادی شرط ہے؛ کیونکہ غلام کی ملکیت ناقص ہوتی ہے۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۲۰، اور معاویہ اور ابو ذر کی خبر آگے آئے گی۔ (۲) اسے طبری نے ۱۱/ ۴۲۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) کے نسخوں میں: قول۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۱۸۔ (۵) اپنی صحیح (۱۴۰۶) میں۔

184 Surah At-Tawbah: Verse 34

We said that Islam is a condition because Zakat is a purification, and a disbeliever is not subject to purification. Also, Allah Almighty said: {Establish prayer and give Zakat} [Al-Baqarah: 43], thus those who are addressed regarding prayer are also addressed regarding Zakat. We said that the passing of a year (Hawl) is a condition because the Prophet ﷺ said: "There is no Zakat on wealth until a year has passed over it" (1). We said that the threshold (Nisab) is a condition because the Prophet ﷺ said: "There is no Zakat on less than two hundred dirhams, and there is no Zakat on less than twenty dinars" (2). The completion of the Nisab is not observed at the beginning of the year, but rather at the end of it; due to their agreement that profit falls under the same ruling as the principal (3). Evidence for this is that if someone has two hundred dirhams and trades with them, and they become a thousand by the end of the year, they pay Zakat on the thousand and do not start a new year for the profit. Since it is so, the ruling on profit does not differ, whether it originated from a Nisab or less. Similarly, they agreed that if someone had forty sheep and they gave birth at the end of the year, then the mothers died except for one of them, and the lambs completed the Nisab, then Zakat must be paid for them. Fifth: The scholars differed regarding wealth on which Zakat has been paid; is it called a "treasure" (kanz) or not? Some people said: Yes. It was narrated by Abu Al-Duha from Ja'dah bin Hubayrah from Ali (may Allah be pleased with him); Ali said: "Four thousand and less is for maintenance, and whatever is more is a treasure" (4), even if its Zakat is paid. This is not correct. Others said: Whatever its Zakat has been paid from it or by someone else on its behalf is not a treasure. Ibn Umar said: "Whatever is paid..."

(1) Narrated by Ahmad (1265) and Abu Dawood (1573) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). See Al-Ma'unah 1/360-364 and 375. (2) Narrated by Abu Dawood (1572) and (1573) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). See Nasb al-Rayah 2/364-366 and Al-Talkhis al-Habir 2/173. (3) See Al-Ma'unah 1/366. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (7150) and Al-Tabari 11/427. Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 2/919: "It is nothing worth mentioning due to its invalidity."

184 सूरा अत-तौबा: आयत 34

हमने कहा कि इस्लाम एक शर्त है क्योंकि ज़कात एक शुद्धि (पाकी) है, और एक काफ़िर शुद्धि का पात्र नहीं है। साथ ही, अल्लाह तआला ने कहा: {नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो} [अल-बक़रह: 43], इस प्रकार नमाज़ के लिए जिन्हें संबोधित किया गया है, उन्हें ही ज़कात के लिए भी संबोधित किया गया है। हमने कहा कि एक वर्ष का बीत जाना (हौल) एक शर्त है क्योंकि नबी ﷺ ने कहा: "धन पर ज़कात तब तक नहीं है जब तक उस पर एक वर्ष न बीत जाए" (1)। हमने कहा कि निसाब (न्यूनतम सीमा) एक शर्त है क्योंकि नबी ﷺ ने कहा: "दो सौ दिरहम से कम पर कोई ज़कात नहीं है, और बीस दीनार से कम पर कोई ज़कात नहीं है" (2)। साल की शुरुआत में निसाब का पूरा होना नहीं देखा जाता, बल्कि साल के अंत में देखा जाता है; क्योंकि विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि लाभ (मुनाफ़ा) मूल (पूँजी) के हुक्म में आता है (3)। इसका प्रमाण यह है कि यदि किसी के पास दो सौ दिरहम हों और वह उनसे व्यापार करे, और साल के अंत तक वे एक हज़ार हो जाएँ, तो वह एक हज़ार पर ज़कात अदा करेगा, और लाभ के लिए नए साल का इंतज़ार नहीं करेगा। जब ऐसा है, तो लाभ का हुक्म नहीं बदलता, चाहे वह निसाब से निकला हो या उससे कम से। इसी तरह, वे इस बात पर सहमत हुए कि यदि किसी के पास चालीस भेड़ें हों और साल के अंत में उनके बच्चे पैदा हों, फिर एक को छोड़कर बाकी माँएं मर जाएँ, और मेमने निसाब को पूरा कर दें, तो उनकी ज़कात दी जाएगी। पाँचवाँ: विद्वानों में उस धन के बारे में मतभेद है जिसकी ज़कात अदा कर दी गई हो; क्या उसे "खजाना" (कन्ज़) कहा जाएगा या नहीं? कुछ लोगों ने कहा: हाँ। इसे अबू अल-दुहा ने जादा बिन हुबैरा से, उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है; अली ने कहा: "चार हज़ार और उससे कम खर्च के लिए है, और जो इससे ज़्यादा हो वह खजाना है" (4), भले ही उसकी ज़कात अदा कर दी गई हो। और यह सही नहीं है। अन्यों ने कहा: जिस धन की ज़कात अदा कर दी गई हो, वह खजाना नहीं है। इब्न उमर ने कहा: "जिसकी ज़कात अदा कर दी गई..."

(1) इसे अहमद (1265) और अबू दाऊद (1573) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। देखें अल-मऊना 1/360-364 और 375। (2) इसे अबू दाऊद (1572) और (1573) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। देखें नसब अर-राया 2/364-366 और अत-तल्ख़ीस अल-हबीर 2/173। (3) देखें अल-मऊना 1/366। (4) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (7150) और अल-तबरी 11/427 ने निकाला है। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 2/919 में कहा: "यह इसके अमान्य होने के कारण उल्लेख के लायक कुछ भी नहीं है।"

۱۸۴ سورة التوبہ: آیت ۳۴

ہم نے کہا کہ اسلام ایک شرط ہے کیونکہ زکوٰۃ طہارت ہے، اور کافر طہارت کے لائق نہیں ہے۔ نیز، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو} [البقرہ: ۴۳]، پس زکوٰۃ کا خطاب انھی سے ہے جن سے نماز کا خطاب ہے۔ ہم نے کہا کہ سال کا گزرنا (حول) شرط ہے کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: "مال پر زکوٰۃ نہیں ہے جب تک اس پر سال نہ گزر جائے" (۱)۔ ہم نے کہا کہ نصاب شرط ہے کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: "دو سو درہم سے کم میں زکوٰۃ نہیں ہے اور بیس دینار سے کم میں زکوٰۃ نہیں ہے" (۲)۔ سال کے شروع میں نصاب کا مکمل ہونا ضروری نہیں سمجھا جاتا، بلکہ سال کے آخر میں دیکھا جاتا ہے؛ کیونکہ اس پر اتفاق ہے کہ نفع اصل (سرمائے) کے حکم میں ہے (۳)۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ جس کے پاس دو سو درہم ہوں اور وہ ان سے تجارت کرے، اور سال کے آخر میں وہ ایک ہزار ہو جائیں، تو وہ ایک ہزار کی زکوٰۃ ادا کرے گا، اور نفع کے لیے نئے سال کا آغاز نہیں کرے گا۔ جب ایسا ہے تو نفع کا حکم نہیں بدلتا، چاہے وہ نصاب سے نکلا ہو یا اس سے کم سے۔ اسی طرح، ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر کسی کے پاس چالیس بھیڑیں ہوں اور سال کے اختتام پر ان کے بچے پیدا ہوں، پھر ایک کے سوا باقی مائیں مر جائیں، اور بچے نصاب کو پورا کر دیں، تو ان کی زکوٰۃ نکالی جائے گی۔ پانچواں: علماء کا اس مال کے بارے میں اختلاف ہے جس کی زکوٰۃ ادا کر دی گئی ہو؛ کیا اسے "خزانہ" (کنز) کہا جائے گا یا نہیں؟ بعض لوگوں نے کہا: ہاں۔ اسے ابوالضحیٰ نے جعدہ بن ہبیرہ سے اور انھوں نے حضرت علیؓ سے روایت کیا ہے؛ علیؓ نے فرمایا: "چار ہزار اور اس سے کم نفقہ (خرچ) ہے، اور جو اس سے زیادہ ہو وہ خزانہ ہے" (۴)۔ خواہ اس کی زکوٰۃ ادا کر دی گئی ہو۔ اور یہ صحیح نہیں ہے۔ دوسروں نے

کہا: جس کی زکوٰۃ ادا کر دی گئی ہو، وہ خزانہ نہیں ہے، ابن عمر ؓنے فرمایا: "جس کی زکوٰۃ ادا کر دی گئی..."

(۱) اسے احمد (۱۲۶۵) اور ابو داؤد (۱۵۷۳) نے علی ؓکی حدیث سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے المعونہ ۱ / ۳۶۰ - ۳۶۴ اور ۳۷۵۔ (۲) اسے ابو داؤد (۱۵۷۲) اور (۱۵۷۳) نے علی ؓکی حدیث سے روایت کیا ہے، دیکھیے نصب الرایہ ۲ / ۳۶۴ - ۳۶۶، اور التلخیص الحبیر ۲ / ۱۷۳۔ (۳) دیکھیے المعونہ ۱ / ۳۶۶۔ (۴) اسے عبد الرزاق (۷۱۵۰) اور طبری ۱۱ / ۴۲۷ نے روایت کیا ہے۔ ابن العربی نے احکام القرآن ۲ / ۹۱۹ میں کہا: "یہ اپنے بطلان کی وجہ سے ذکر کے قابل نہیں ہے۔"

Surah at-Tawbah: Verse 34 185 ...its Zakat, then it is not a 'kanz' (hoarded treasure), even if it is buried under seven earths. And everything for which Zakat is not paid is a 'kanz', even if it is above the earth(1). A similar report is narrated from Jabir(2), and it is the correct view.

Al-Bukhari(3) narrated from Abu Huraira that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever is given wealth by Allah and does not pay its Zakat, his wealth will appear to him on the Day of Resurrection as a bald-headed venomous male snake with two black spots over its eyes. It will encircle his neck on the Day of Resurrection and then grab him by his two jaws - meaning his cheeks - and say: 'I am your wealth, I am your treasure.'" Then he recited the verse: {And let not those who greedily withhold...} [Al-Imran: 180].

And in it (Al-Bukhari) also from Abu Dharr, he said: I went to him - meaning the Prophet (peace be upon him). He said: "By Him in Whose Hand is my soul - or: By Him besides Whom there is no other god, or however he swore - there is no man who has camels or cattle or sheep and does not pay their due, but they will be brought on the Day of Resurrection larger and fatter than they were, and they will trample him with their hooves and gore him with their horns. Whenever the last of them has passed, the first will return to him, until judgement is passed among mankind"(4). So the evidence of the speech in these two hadiths points to the correctness of what we have mentioned.

Ibn Umar explained this meaning in Sahih al-Bukhari(5); a Bedouin said to him: "Tell me about the saying of Allah the Almighty: {And those who hoard gold and silver...}". Ibn Umar said: "Whoever hoards it and does not pay its Zakat, then woe to him. This was before Zakat was revealed, but when it was revealed, Allah made it a purification for wealth."

It was said: 'Kanz' is what is in excess of one's needs. This was narrated from Abu Dharr(6), and it is among what was transmitted from his school of thought, and it is among his strict views, and what he was unique in holding, may Allah be pleased with him.

---

(1) Reported by Abd ar-Razzaq (7141), and at-Tabari 11/425-426, and a similar one reported by Malik in al-Muwatta 1/256. (2) Reported by Abd ar-Razzaq (7145). (3) In his Sahih (1403), and it is with Ahmad (8661). What will come in brackets is from them, and it preceded in 5/438. (4) Sahih al-Bukhari (1460), and it is with Ahmad

(21401), and Muslim (990). (5) Under number (1404). (6) Al-Mufhim 3/34, and the narration of Abu Dharr is in Musnad Ahmad (21384), Sahih al-Bukhari (1407) and (1408), and Sahih Muslim (992).

सूरह अत-तौबा: आयत 34 185 ...उसकी ज़कात, तो वह 'कन्ज़' (जमा किया हुआ खजाना) नहीं है; भले ही वह सात जमीनों के नीचे ही क्यों न हो। और वह सब कुछ जिसकी ज़कात अदा नहीं की गई, 'कन्ज़' है, चाहे वह ज़मीन के ऊपर ही क्यों न हो(1)। जाबिर(2) से भी इसी तरह की रिवायत है और यही सही है।

बुखारी(3) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिस व्यक्ति को अल्लाह ने धन दिया और उसने उसकी ज़कात अदा नहीं की, तो कयामत के दिन उसका धन एक गंजे जहरीले सांप की शक्ल में पेश किया जाएगा जिसकी आँखों के ऊपर दो काले धब्बे होंगे। वह कयामत के दिन उसके गले का हार बन जाएगा, फिर वह उसके दोनों जबड़ों - यानी गालों - को पकड़ लेगा और कहेगा: 'मैं तुम्हारा धन हूँ, मैं तुम्हारा खजाना हूँ'।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और वे लोग यह न समझें जो उस चीज़ में कंजूसी करते हैं...} [आल इमरान: 180]।

और इसी में अबू ज़र से भी रिवायत है, उन्होंने कहा: मैं उनके पास पहुँचा - यानी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास। उन्होंने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है - या: उसकी कसम जिसके सिवा कोई माबूद नहीं, या जैसे भी उन्होंने कसम खाई - कोई भी ऐसा व्यक्ति नहीं जिसके पास ऊंट या गाय या भेड़ें हों और वह उनका हक (ज़कात) अदा न करे, मगर कयामत के दिन उन्हें लाया जाएगा जो पहले से ज़्यादा बड़े और मोटे होंगे, वे उसे अपने खुरों से रौंदेंगे और अपने सींगों से मारेंगे। जब भी उनमें से आखिरी गुज़र जाएगा, तो पहला फिर लौट आएगा, यहाँ तक कि लोगों के बीच फैसला कर दिया जाए"(4)। तो इन दो हदीसों के खिताब की दलील उस बात की सच्चाई की ओर इशारा करती है जिसका हमने ज़िक्र किया है।

इब्न उमर ने सहीह बुखारी(5) में इस अर्थ को स्पष्ट किया है; एक देहाती ने उनसे कहा: "मुझे अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में बताएं {और जो लोग सोना और चांदी जमा करते हैं...}"। इब्न उमर ने कहा: "जिसने उसे जमा किया और उसकी ज़कात अदा नहीं की, तो उसके लिए तबाही है। यह ज़कात के(अनिवार्य होने के) हुक्म के नाज़िल होने से पहले था, फिर जब यह नाज़िल हुआ, तो अल्लाह ने इसे धन की पाकीज़गी का ज़रिया बना दिया।"

कहा गया है कि: 'कन्ज़' वह है जो ज़रूरत से ज़्यादा हो। यह अबू ज़र(6) से रिवायत है, और यह उन बातों में से है जो उनके मज़हब (विचारधारा) से नकल की गई हैं, और यह उनकी सख़्तियों में से है, और उन चीज़ों में से है जिसमें वे अकेले थे, अल्लाह उनसे राज़ी हो।

---

(1) इसे अब्द अर-रज़्ज़ाक़ (7141) और अल-तब़री 11/425-426 ने निकाला है, और इसी तरह की रिवायत मालिक ने अल-मुवत्ता 1/256 में निकाली है। (2) इसे अब्द अर-रज़्ज़ाक़ (7145) ने निकाला है। (3) अपनी सहीह (1403) में, और यह अहमद (8661) के पास है। कोष्ठक में आने वाली चीज़ उन्हीं से है, और यह 5/438 में पहले आ चुका है। (4) सहीह बुखारी (1460), और यह अहमद (21401) और मुस्लिम (990) के पास है। (5) नंबर (1404) के तहत। (6) अल-मुफहिम 3/34, और अबू ज़र की रिवायत मसनद अहमद (21384), सहीह बुखारी (1407) और (1408), और सहीह मुस्लिम (992) में है।

سورہ التوبہ: آیت ۳۴ ۱۸۵ ...اس کی زکوٰۃ، تو وہ 'کنز' (جمع کیا ہوا خزانہ) نہیں ہے؛ اگرچہ وہ سات زمینوں کے نیچے ہی کیوں نہ ہو، اور ہر وہ چیز جس کی زکوٰۃ ادا نہ کی گئی ہو وہ 'کنز' ہے اگرچہ وہ زمین کے اوپر ہی کیوں نہ ہو(۱)۔ اسی طرح جابر(۲) سے مروی ہے اور یہی صحیح ہے۔

اور بخاری(۳) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس شخص کو اللہ نے مال دیا اور اس نے اس کی زکوٰۃ ادا نہ کی، تو قیامت کے دن اس کا مال ایک گنجے زہریلے سانپ کی شکل میں پیش کیا جائے گا جس کی آنکھوں کے اوپر دو سیاہ نقطے ہوں گے۔ وہ قیامت کے دن اس کے گلے کا ہار بن جائے گا، پھر وہ اس کی دونوں باچھوں - یعنی جبڑوں - کو پکڑ لے گا اور کہے گا: 'میں تمہارا مال ہوں، میں تمہارا خزانہ ہوں'۔" پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ﴾ [آل عمران: ۱۸۰] الآیہ۔

اور اسی میں ابوذر رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: میں آپ - یعنی نبی صلی اللہ علیہ وسلم - کے پاس پہنچا۔ آپ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے - یا: اس ذات کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں، یا جس طرح بھی آپ نے قسم کھائی - کوئی بھی ایسا شخص نہیں جس کے پاس اونٹ یا گائے یا بکریاں ہوں اور وہ ان کا حق ادا نہ کرے، مگر انہیں قیامت کے دن لایا جائے گا جو پہلے سے زیادہ بڑے اور موٹے ہوں گے، وہ اسے اپنے کھروں سے روندیں گے اور اپنے سینگوں سے ماریں گے۔ جب بھی ان میں سے آخری گزر جائے گا، تو پہلا پھر لوٹ آئے گا، یہاں تک کہ لوگوں کے درمیان فیصلہ کر دیا جائے"(۴)۔ پس ان دو حدیثوں کے خطاب کی دلیل اس بات کی صحت پر دلالت کرتی ہے جس کا ہم نے ذکر کیا ہے۔

اور ابن عمر رضی اللہ عنہما نے صحیح بخاری(۵) میں اس معنی کو واضح کیا ہے؛ ایک اعرابی نے ان سے کہا: مجھے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں بتائیں: ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ﴾۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جس نے اسے جمع کیا اور اس کی زکوٰۃ ادا نہ کی تو اس کے لیے ہلاکت ہے۔ یہ زکوٰۃ (کے فرض ہونے) کے حکم کے نازل ہونے سے پہلے تھا، پھر جب یہ نازل ہوا تو اللہ نے اسے مالوں کی پاکیزگی کا ذریعہ بنا دیا۔

اور کہا گیا ہے: 'کنز' وہ ہے جو ضرورت سے زائد ہو۔ یہ ابوذر رضی اللہ عنہ(۶) سے مروی ہے، اور یہ ان باتوں میں سے ہے جو ان کے مسلک سے نقل کی گئی ہیں، اور یہ ان کی سختیوں میں سے ہے، اور ان باتوں میں سے ہے جس میں وہ منفرد تھے، رضی اللہ عنہ۔

---

(۱) اسے عبد الرزاق (۷۱۴۱) اور طبری نے ۱۱/ ۴۲۵-۴۲۶ میں روایت کیا ہے، اور اسی طرح مالک نے مؤطا ۱/ ۲۵۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق (۷۱۴۵) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اپنی صحیح (۱۴۰۳) میں، اور یہ احمد (۸۶۶۱) کے پاس ہے۔ اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے، اور یہ پہلے ۵/ ۴۳۸ میں گزر چکا ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۱۴۶۰)، اور یہ احمد (۲۱۳۸۴) اور مسلم (۹۹۰) کے پاس ہے۔ (۵) نمبر (۱۴۰۴) کے تحت۔ (۶) المفہم ۳/ ۳۴، اور ابوذر کی روایت مسند احمد (۲۱۳۸۴)، اور صحیح بخاری (۱۴۰۷) اور (۱۴۰۸)، اور صحیح مسلم (۹۹۲) میں ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 34

186

I said: It is possible that the summary of what was narrated from Abu Dharr regarding this is what was narrated that the verse was revealed at a time of severe need and weakness of the Muhajireen, and the hand of the Messenger of Allah (PBUH) fell short (1) of sufficing them, and there was nothing in the treasury to accommodate them (2), and years of hardship (3) were attacking them, so they were forbidden from holding onto any money except according to need, and it was not permissible to hoard gold and silver at such a time. When Allah granted victory to the Muslims and expanded their means, he (PBUH) made it obligatory on them to pay five dirhams for every two hundred dirhams, and half a dinar for every twenty dinars, and he did not make everything obligatory, and considered the period of growth (4), and that was a clarification from him (PBUH).

And it was said: Treasure (kanz) is what is not paid out of incidental rights, such as ransoming the captive, feeding the hungry, and other than that (5).

And it was said: Treasure linguistically is the sum of the two currencies, and other forms of wealth are compared to them by analogy. And it was said: The sum of them is what is not jewelry; because jewelry is permitted to be taken and there is no right in it. And the correct view is what we started mentioning, and all of that is called treasure linguistically and legally. And Allah knows best.

Sixth: The scholars differed regarding the Zakat of jewelry; Malik and his companions, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and Abu Ubayd went to the view that there is no Zakat on it. This is the saying of Ash-Shafi'i in Iraq, then he stopped regarding it after that in Egypt and said: I seek Allah's guidance in it. Al-Thawri, Abu Hanifah and his companions, and Al-Awza'i said: In all of that there is Zakat (6).

The first group argued, saying: The intention of growth necessitates Zakat on goods, and they are not...

---

(1) In (D), (Z), and (M): "wa qasara" (fell short), and what is established is consistent with what is in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/198, and the speech is from him. (2) In (Kh) and (D): "yushbi'uhum" (satiates them). (3) In (Kh) and (Z): "al-jawami'" (the sweeping/encompassing calamities). (4) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/198, and the hadith was narrated by Abu Dawud (1573). (5) See Ahkam al-Qur'an by

Ibn al-Arabi 2/921. Ibn al-Arabi said: Incidental rights are like original rights. (6) At-Tamhid 20/147.

सूरह अत-तौबा: आयत 34

186

मैंने कहा: यह संभव है कि इस बारे में अबू ज़र से जो रिवायत किया गया है उसका सारांश वही है जो रिवायत किया गया है कि यह आयत अत्यधिक आवश्यकता और मुहाजिरीन की कमजोरी के समय उतरी थी, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का हाथ उन्हें पर्याप्त करने से कम (1) था, और बैतुल माल (राजकोष) में उनके लिए पर्याप्त (2) कुछ नहीं था, और अकाल के वर्ष (3) उन पर हमला कर रहे थे, इसलिए उन्हें आवश्यकता के अनुसार छोड़कर किसी भी धन को रखने से मना किया गया था, और उस समय सोना और चांदी जमा करना जायज़ नहीं था। जब अल्लाह ने मुसलमानों को जीत दी और उनकी आय में विस्तार किया, तो उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उन पर हर दो सौ दिरहम पर पाँच दिरहम और हर बीस दीनार पर आधा दीनार अनिवार्य कर दिया, और उन्होंने सब कुछ अनिवार्य नहीं किया, और विकास की अवधि (4) पर विचार किया, और यह उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ओर से एक स्पष्टीकरण था।

और यह कहा गया: खजाना (कंज) वह है जिसमें से आकस्मिक अधिकार नहीं दिए जाते हैं, जैसे कैदी को छुड़ाना, भूखे को खाना खिलाना, और इसके अलावा (5)।

और यह कहा गया: भाषाई रूप से खजाना दो मुद्राओं का कुल योग है, और अन्य प्रकार की संपत्ति को उनके साथ तुलना (क़ियास) द्वारा जोड़ा जाता है। और यह कहा गया: उनमें से कुल योग वह है जो आभूषण नहीं है; क्योंकि आभूषण रखने की अनुमति है और इसमें कोई अधिकार नहीं है। और सही बात वह है जिसका हमने उल्लेख करना शुरू किया, और वह सब भाषाई और कानूनी रूप से खजाना कहा जाता है। और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है।

छठा: विद्वानों ने आभूषणों की ज़कात के संबंध में मतभेद किया है; मलिक और उनके साथियों, अहमद, इशाक, अबू थौर और अबू उबैद ने इस विचार को अपनाया कि इस पर कोई ज़कात नहीं है। यह इराक में अल-शाफ़ई का कहना है, फिर उन्होंने इसके बाद मिस्र में इस पर विराम लगा दिया और कहा: मैं इसमें अल्लाह का मार्गदर्शन चाहता हूँ। अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों, और अल-औज़ाई ने कहा: उन सब में ज़कात है (6)।

पहले समूह ने तर्क देते हुए कहा: विकास का इरादा व्यापारिक वस्तुओं पर ज़कात अनिवार्य करता है, और वे नहीं हैं...

(1) (द), (ज़) और (म) में: "व कसर" (कम पड़ा), और जो यहाँ स्थापित है वह अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 3/198 के अनुरूप है, और यह उद्धरण उन्हीं का है। (2) (ख़) और (द) में: "युशबिउहुम" (उन्हें तृप्त करता है)। (3) (ख़) और (ज़) में: "अल-जवामी" (व्यापक आपदाएँ)। (4) अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 3/198, और हदीस को अबू दाऊद (1573) द्वारा संकलित किया गया है। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/921 देखें। इब्न अल-अरबी ने कहा: आकस्मिक अधिकार मूल अधिकारों के समान हैं। (6) अत-तमीद 20/147।

سورت التوبہ: آیت 34

186

میں نے کہا: یہ ممکن ہے کہ حضرت ابوذر سے اس بارے میں جو مروی ہے اس کا خلاصہ وہ ہو جو مروی ہے کہ یہ آیت سخت ضرورت اور مہاجرین کی کمزوری کے وقت نازل ہوئی تھی، اور رسول اللہ ﷺ کا ہاتھ ان کی کفایت سے قاصر (1) تھا، اور بیت المال میں اتنی وسعت نہ تھی کہ ان کے لیے کافی (2) ہو، اور قحط زدہ سال (3) ان پر حملہ آور تھے، چنانچہ انہیں ضرورت کی مقدار سے زیادہ مال روکنے سے منع کر دیا گیا، اور اس جیسے وقت میں سونا اور چاندی جمع کرنا جائز نہ تھا۔ پھر جب اللہ نے مسلمانوں کو فتح دی اور ان کے رزق میں وسعت پیدا فرمائی، تو آپ ﷺ نے ان پر دو سو درہم میں پانچ درہم اور بیس دینار میں آدھا دینار فرض کر دیا، اور پورے مال پر فرض نہیں کیا، اور بڑھوتری کی مدت (4) کا اعتبار کیا، تو یہ آپ ﷺ کی طرف سے ایک وضاحت تھی۔

اور کہا گیا: خزانہ (کنز) وہ ہے جس میں سے عارضی حقوق ادا نہ کیے جائیں، جیسے قیدی کو چھڑانا، بھوکے کو کھانا کھلانا، اور اس کے علاوہ (5)۔

اور کہا گیا: لغوی اعتبار سے خزانہ دونوں نقدوں (سونا چاندی) کے مجموعے کا نام ہے، اور دیگر مال کو قیاس کے ذریعے انہی پر محمول کیا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: ان کا مجموعہ وہ ہے جو زیور نہ ہو؛ کیونکہ زیور رکھنے کی اجازت ہے اور اس میں کوئی حق (زکوۃ) نہیں ہے۔ اور صحیح بات وہی ہے جس کا ہم نے شروع میں ذکر کیا، اور وہ سب لغوی اور شرعی طور پر خزانہ کہلاتا ہے۔ واللہ اعلم۔

چھٹی بات: علماء کا زیور کی زکوۃ میں اختلاف ہے؛ چنانچہ مالک اور ان کے اصحاب، احمد، اسحاق، ابو ثور اور ابو عبید اس طرف گئے ہیں کہ اس میں زکوۃ نہیں ہے۔ یہی عراق میں شافعی کا قول ہے، پھر انہوں نے اس کے بعد مصر میں اس پر توقف کیا اور کہا: میں اس میں اللہ سے استخارہ کرتا ہوں۔ اور ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب اور اوزاعی نے کہا: ان سب میں زکوۃ ہے (6)۔

پہلے گروہ نے دلیل دی اور کہا: بڑھوتری (نماء) کا قصد سامان تجارت میں زکوۃ کو واجب کرتا ہے، اور وہ نہیں ہے...

---

(1) (د) ، (ظ) اور (م) میں: "وقصر" ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ الکیا الطبری کی احکام القرآن 198/3 کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (2) (خ) اور (د) میں: "یشبعهم" (انہیں آسودہ کرے) ہے۔ (3) (خ) اور (ظ) میں: "الجوامع" (تباہ کن سال) ہے۔ (4) الکیا الطبری کی احکام القرآن 198/3 ، اور حدیث کو ابو داؤد (1573) نے روایت کیا ہے۔ (5) ابن العربی کی احکام القرآن 921/2 دیکھیں۔ ابن العربی نے کہا: عارضی حقوق اصل حقوق کی طرح ہیں۔ (6) التمہید 147/20 -

Surah At-Tawbah: Verse 34 [Page 187]

...as a basis for the obligation of Zakat. Similarly, the intention to cease growth in gold and silver by turning them into jewelry for personal possession waives the Zakat.

Abu Hanifa argued using the general wording of the obligation of Zakat on the two currencies (gold and silver), and he did not distinguish between jewelry and other forms (1).

Al-Layth ibn Sa'd made a distinction; he made Zakat obligatory on jewelry made to escape Zakat, and waived it for jewelry that is worn or lent (2). In the school [of thought], there is detail regarding jewelry; its explanation is in the books of subsidiary matters (Furu').

Seventh: Abu Dawud narrated from Ibn Abbas who said: When this verse was revealed: "And those who hoard gold and silver," it weighed heavily on the Muslims. So Umar said: "I will relieve you of this." He went and said: "O Prophet of Allah, this verse has weighed heavily on your companions." He (the Prophet) said: "Allah only ordained Zakat to purify what remains of your wealth, and He only ordained inheritance laws – and he mentioned a word – so that it may be for those after you." He said: Umar then exclaimed "Allahu Akbar". Then the Messenger of Allah (PBUH) said to him: "Shall I not tell you of the best thing a man treasures? A righteous wife: when he looks at her, she pleases him; when he commands her, she obeys him; and when he is away from her, she guards herself [and his property]" (3).

At-Tirmidhi and others narrated from Thawban that the companions of the Messenger of Allah (PBUH) said: "Allah the Almighty has condemned gold and silver. If only we knew which wealth is best so we may acquire it." Umar said: "I will ask the Messenger of Allah (PBUH) for you." He asked him, and he said: "A remembering tongue, a thankful heart, and a wife who helps a man in his religion." He said: "A Hasan (good) Hadith" (4).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/919, and what was previously between brackets is from it. (2) At-Tamheed 20/147. (3) Sunan Abi Dawud (1664), also narrated by al-Hakim 1/408-409 and 2/333, and al-Bayhaqi 4/83. A portion of it was mentioned on p. 181 of this volume. Al-Bayhaqi said: some narrators fell short by not mentioning Uthman Abu al-Yaqzan in its chain. We say: Abu al-Yaqzan was not mentioned in the first narration of Abu Dawud and al-Hakim. Al-Hafiz said in al-Taqrib: Uthman Abu al-

Yaqzan is weak, became confused, and used to practice tadlis (concealing defects). (4) Sunan al-Tirmidhi (3094), and it is with Ahmad (22392), and the wording is for Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/28.

सूरह अत-तौबा: आयत 34 [पृष्ठ 187]

...जकात अनिवार्य करने के स्थान के रूप में, इसी प्रकार सोने और चांदी को गहने के रूप में रखने से उनमें वृद्धि को रोकने के इरादे से जकात समाप्त हो जाती है।

अबू हनीफा ने दोनों मुद्राओं (सोने और चांदी) में जकात की अनिवार्यता के शब्दों की व्यापकता से तर्क दिया है, और उन्होंने गहनों और गैर-गहनों के बीच अंतर नहीं किया (1)।

अल-लैथ इब्न साद ने अंतर किया; उन्होंने उन गहनों पर जकात अनिवार्य की जो जकात से बचने के लिए बनाए गए हों, और उन गहनों पर इसे हटा दिया जो पहने जाते हैं या उधार दिए जाते हैं (2)। और पंथ में गहनों के बारे में विवरण है; इसका स्पष्टीकरण उप-विषयों (फुरु) की पुस्तकों में है।

सातवां: अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब यह आयत नाजिल हुई: "और वे लोग जो सोने और चांदी का खजाना जमा करते हैं," तो यह मुसलमानों पर भारी पड़ा। उमर ने कहा: "मैं तुम्हारी यह परेशानी दूर करूँगा।" वह गए और कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, आपके साथियों पर यह आयत बहुत भारी पड़ी है।" आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह ने जकात केवल इसलिए अनिवार्य की है ताकि तुम्हारे शेष धन को पवित्र किया जा सके, और उसने विरासत के नियम केवल इसलिए बनाए हैं - और एक शब्द का उल्लेख किया - ताकि वह तुम्हारे बाद आने वालों के लिए हो।" रावी ने कहा: फिर उमर ने अल्लाह अकबर कहा। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "क्या मैं तुम्हें उस सबसे अच्छी चीज़ के बारे में न बताऊँ जिसे एक आदमी संजो कर रखता है? एक नेक पत्नी: जब वह उसकी ओर देखे तो उसे खुशी मिले, जब वह उसे आदेश दे तो वह उसका पालन करे, और जब वह उससे दूर हो तो वह अपनी और उसकी संपत्ति की रक्षा करे" (3)।

और तिरमिज़ी आदि ने सौबान से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों ने कहा: अल्लाह सुभानहु व ताआला ने सोने और चांदी की निंदा की है, काश हमें पता होता कि कौन सा धन सबसे अच्छा है ताकि हम उसे प्राप्त करें। उमर ने कहा: "मैं तुम्हारे लिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछता हूँ।" तो उन्होंने पूछा, तो आप ने फरमाया: "जिक्र करने वाली जुबान, शुक्रगुजार दिल, और ऐसी पत्नी जो आदमी के दीन (धर्म) में उसकी मदद करे।" उन्होंने कहा: हदीस हसन (अच्छी) है (4)।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/919 द्वारा, और इसके बीच कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (2) अत-तम्हीद 20/147। (3) सुनन अबी दाऊद (1664), और इसे हाकिम 1/408-409 और 2/333 और बैहकी 4/83 द्वारा भी निकाला गया है, और इसका एक टुकड़ा इस खंड के पृष्ठ 181 पर पहले आ चुका है। बैहकी ने कहा: कुछ वर्णनकर्ताओं ने इसकी श्रृंखला में उस्मान अबू अल-यकजान का उल्लेख न करके कमी की है। हम कहते हैं: अबू अल-यकजान अबू दाऊद और हाकिम के पहले रिवायत में नहीं आए। हाफिज ने अत-तक़रीब में कहा: उस्मान अबू अल-यकजान कमजोर है, भ्रमित हो गया था और तदलीस (दोष छुपाना) करता था। (4) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3094), और यह अहमद (22392) के पास है और शब्द अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/28 में इब्न अतिया के हैं।

سورہ توبہ: آیت ٣٤ [صفحہ ١٨٧]

... زکوٰۃ واجب ہونے کے مقام میں، اسی طرح سونے اور چاندی میں بڑھوتری کو روکنے کی نیت سے انہیں ملکیت کے زیورات کے طور پر رکھنا زکوٰۃ کو ساقط کر دیتا ہے۔

امام ابو حنیفہ نے دونوں نقد (سونے چاندی) میں زکوٰۃ کے وجوب کے الفاظ کے عموم سے استدلال کیا ہے، اور انہوں نے زیور اور غیر زیور کے درمیان فرق نہیں کیا (١)۔

لیث بن سعد نے فرق کیا ہے؛ انہوں نے اس زیور پر زکوٰۃ واجب کی ہے جو زکوٰۃ سے بچنے کے لیے بنایا گیا ہو، اور اس زیور سے اسے ساقط کر دیا ہے جو پہنا جائے اور ادھار دیا جائے (٢)۔ اور مذہب میں زیور کے بارے میں تفصیل ہے؛ اس کی وضاحت فروع کی کتابوں میں ہے۔

ساتویں: ابو داؤد نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: "اور وہ لوگ جو سونا اور چاندی جمع کرتے ہیں" تو مسلمانوں پر یہ گراں گزرا۔ عمر رضی اللہ عنہ نے کہا: "میں تمہاری یہ پریشانی دور کروں گا"۔ وہ گئے اور کہا: "اے اللہ کے نبی، آپ کے صحابہ پر یہ آیت بہت گراں گزری ہے"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے زکوٰۃ صرف اس لیے فرض کی ہے تاکہ تمہارے باقی ماندہ مال کو پاک کر دے، اور اس نے وراثتیں صرف اس لیے فرض کی ہیں - اور ایک کلمہ ذکر کیا - تاکہ وہ تمہارے بعد والوں کے لیے ہوں"۔ راوی نے کہا: پھر عمر رضی اللہ عنہ نے اللہ اکبر کہا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا میں تمہیں انسان کے بہترین خزانے کے بارے میں نہ بتاؤں؟ نیک بیوی، جب وہ اسے دیکھے تو اسے خوش کر دے، جب وہ اسے حکم دے تو وہ اس کی اطاعت کرے، اور جب وہ اس سے غائب ہو تو وہ اپنی اور اس کے مال کی حفاظت کرے" (٣)۔

اور ترمذی وغیرہ نے ثوبان سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے کہا: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے سونے اور چاندی کی مذمت کی ہے، کاش ہمیں معلوم ہو جاتا کہ کون سا مال بہتر ہے تاکہ ہم اسے حاصل کریں۔ عمر رضی اللہ عنہ نے کہا: "میں تمہارے لیے رسول اللہ ﷺ سے پوچھتا ہوں"۔ پس انہوں نے پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ذکر کرنے والی زبان، شکر گزار دل، اور ایسی بیوی جو آدمی کی اس کے دین پر مدد کرے"۔ انہوں نے کہا: حدیث حسن ہے (٤)۔

---

(١) ابن العربی کی احکام القرآن ٩١٩/٢، اور اس میں جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

(٢) التمہید ١٤٧/٢٠۔ (٣) سنن ابی داؤد (١٦٦٤)، اور اسے حاکم نے ٤٠٨/١-٤٠٩ اور ٣٣٣/٢ اور بیہقی نے ٨٣/٤ میں بھی نکالا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا اس جلد کے صفحہ ١٨١ پر گزر چکا ہے۔ بیہقی نے کہا: کچھ راویوں نے اس میں کوتاہی کی اور اس کی سند میں عثمان ابو الیقظان کا ذکر نہیں کیا۔ ہم کہتے ہیں: ابو الیقظان ابو داؤد اور حاکم کی پہلی روایت میں وارد نہیں ہوئے۔ حافظ نے التقریب میں کہا: عثمان ابو الیقظان ضعیف ہے، اس کا حافظہ بگڑ گیا تھا اور وہ تدلیس کرتا تھا۔

(٤) سنن ترمذی (٣٠٩٤)، اور یہ احمد (٢٢٣٩٢) کے ہاں ہے اور لفظ ابن عطیہ کے ہیں المحرر الوجیز ٢٨/٢ میں۔

188 Surah At-Tawbah: Verse 34

Eighth: His words (The Almighty): {and do not spend them in the way of Allah} and He did not say: spend both of them. There are (1) six answers for this:

First: Ibn al-Anbari said (2) the intent is the most frequent and general, which is silver. Similar to it is His saying: {And seek help through patience and prayer, and indeed, it is difficult} [Al-Baqarah: 45]. The pronoun refers back to prayer because it is more general. And like it: {And when they see a transaction or amusement, they rush to it} [Al-Jumu'ah: 11], so He returned the pronoun 'ha' to 'trade' because it is more important, and left out 'amusement'. This was said by many commentators (3). Some rejected it and said (4): it doesn't resemble it; because 'or' separated trade from amusement, so returning the pronoun to one of them was fine.

Second: The opposite, which is that 'spending them' refers to gold, and the second (silver) is conjoined to it. The Arabs treat 'gold' as feminine; they say: 'it is the red gold', although it can be masculine, feminizing it is more common (5).

Third: That the pronoun refers to treasures.

Fourth: To the hoarded wealth.

Fifth: For zakat; the estimation is: and they do not spend the zakat of the hoarded wealth.

Sixth: Sufficing with the pronoun of one instead of the other if the meaning is understood, and this is frequent in the speech of the Arabs. Sibawayh recited: We are with what we have and you are with what you have satisfied, while views differ (6).

---

(1) In (Z): from him. (2) See Al-Bayan 1/397-398. (3) Tafsir al-Baghawi 2/288, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/28. (4) He is Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/28, and the discussion is about the saying of the Almighty {And when they see a transaction or amusement}. (5) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/212, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/328, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/28. (6) Al-Kitab 1/75, attributed to Qays bin al-Khatim, and the author of Jamharat Ash'ar al-Arab 1/113 and 2/675 attributed it to Amr bin Imru' al-Qays, which is what al-Baghdadi favored in al-Khazanah 4/283, and Ibn al-Anbari attributed it in al-Insaf 1/95 to Dirham bin Zayd al-Ansari, and it is without attribution in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/434, for al-Akhfash 2/553, for al-Zajjaj 2/445, Majaz al-Qur'an 1/258, Tafsir al-Tabari 11/436, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/212 and Al-Muharrar al-Wajiz 3/28.

188 सूरह अत-तौबा: आयत 34

आठवां: अल्लाह तआला का कहना: {और उन्हें अल्लाह की राह में खर्च नहीं करते} और उसने यह नहीं कहा: उन दोनों को खर्च करो। इसके(1) छह उत्तर हैं:

पहला: इब्न अल-अंबारी ने कहा (2) कि इसका उद्देश्य सबसे आम और व्यापक है, जो चांदी है। इसका एक उदाहरण अल्लाह का यह कहना है: {और धैर्य और प्रार्थना के माध्यम से मदद माँगें, और वास्तव में, वह कठिन है} [अल-बकराह: 45]। यहाँ सर्वनाम 'प्रार्थना' की ओर वापस जाता है क्योंकि यह अधिक व्यापक है। और इसी तरह: {और जब वे कोई व्यापार या मनोरंजन देखते हैं, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़ते हैं} [अल-जुमुआ: 11]। यहाँ 'हा' सर्वनाम व्यापार की ओर लौटा क्योंकि वह अधिक महत्वपूर्ण है, और मनोरंजन को छोड़ दिया गया। कई टीकाकारों ने यह कहा (3)। कुछ ने इसे अस्वीकार कर दिया और कहा (4): यह उसके समान नहीं है; क्योंकि 'या' ने व्यापार को मनोरंजन से अलग कर दिया है, इसलिए सर्वनाम का उनमें से किसी एक पर लौटना उचित है।

दूसरा: इसके विपरीत, यानी 'खर्च करना' सोने के लिए हो, और दूसरा (चांदी) उस पर आधारित हो। अरब सोने को स्त्रीलिंग मानते हैं; वे कहते हैं: 'वह लाल सोना है', हालांकि इसे पुल्लिंग भी माना जा सकता है, लेकिन स्त्रीलिंग अधिक प्रसिद्ध है (5)।

तीसरा: कि सर्वनाम खजाने के लिए है।

चौथा: जमा किए गए धन के लिए।

पांचवां: जकात के लिए; अनुमान है: और वे जमा किए गए धन की जकात खर्च नहीं करते।

छठा: यदि अर्थ समझ में आ जाए तो दूसरे सर्वनाम के बजाय एक सर्वनाम का पर्याप्त होना। यह अरबी भाषा में बहुत होता है। सिबवैय ने कहा: हम जो हमारे पास है उससे संतुष्ट हैं और आप जो आपके पास है उससे, जबकि राय अलग-अलग है (6)।

---

(1) (Z) में: उसकी ओर से। (2) अल-बयान 1/397-398 देखें। (3) तफसीर अल-बगवी 2/288, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/28। (4) वह इब्न अतिय्याह हैं अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/28 में, और चर्चा अल्लाह के इस कथन के बारे में है {और जब वे कोई व्यापार या मनोरंजन देखते हैं}। (5) इराब अल-कुरान (नहहास) 2/212, मुश्किल इराब अल-कुरान 1/328, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/28 देखें। (6) अल-किताब 1/75, कैस बिन अल-खातिम से संबंधित, और जम्हरत अशआर अल-अरब

1/113 और 2/675 के लेखक ने इसे अम्र बिन इमरू अल-कैस से जोड़ा है, जिसे बगदादी ने अल-खजाना 4/283 में प्राथमिकता दी है, और इब्न अल-अंबारी ने अल-इंसाफ 1/95 में दिरहम बिन ज़ैद अल-अंसारी से जोड़ा है, और फरा के मानी अल-कुरान 1/434, अखफश 2/553, ज़ज्जाज 2/445, मजाज़ अल-कुरान 1/258, तफसीर अल-तबरी 11/436, इराब अल-कुरान (नहहास) 2/212 और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/28 में यह बिना किसी संदर्भ के है।

١٨٨ سوره التوبہ: الآية ٣٤

الثامنة: قوله تعالى: ﴿وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ ولم يقل: ينفقونهما، ففيه (١) أجوبة ستة:

الأول: قال ابن الأنباري (٢) قصد الأغلب والأعم، وهي الفضة، ومثله قوله: ﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَوةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ﴾ [البقرة: ٤٥] ردَّ الكناية إلى الصلاة؛ لأنها أعم. ومثله ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا﴾ [الجمعة: ١١] فأعاد الهاء إلى التجارة؛ لأنها الأهم، وترك اللهو. قاله كثير من المفسرين (٣). وأباه بعضهم وقال (٤): لا يُشبهها؛ لأن «أو» قد فَصلت التجارة من اللهو، فحَسُن عَوْدُ الضمير على أحدهما.

الثاني: العكس، وهو أن يكون «ينفقونها» للذهب، والثاني معطوفاً عليه. والذهب تؤنثه العرب؛ تقول: هي الذهب الحمراء، وقد تُذكَّر، والتأنيث أشهر (٥).

الثالث: أن يكون الضمير للكنوز.

الرابع: للأموال المكنوزة.

الخامس: للزكاة؛ التقدير: ولا يُنفقون زكاة الأموال المكنوزة.

السادس: الاكتفاء بضمير الواحد عن ضمير الآخر إذا فهم المعنى، وهذا كثير في كلام العرب، أنشد سيبويه: نحن بما عندنا وأنت بما عندك راض والرأي مُختلفُ (٦)

---

(١) في (ظ): فعنه. (٢) ينظر البيان له ٣٩٧/١ - ٣٩٨. (٣) تفسير البغوي ٢٨٨/٢، والمحرر الوجيز ٢٨/٣ . (٤) هو ابن عطية في المحرر الوجيز ٢٨/٣ ، والكلام عن قوله تعالى ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا﴾ . (٥) ينظر إعراب القرآن للنحاس ٢١٢/٢ ، و مشكل إعراب القرآن ٣٢٨/١ ، والمحرر الوجيز

٢٨/٣ . (٦) الكتاب ٧٥/١ ، ونسبه لقيس بن الخطيم، ونسبه صاحب جمهرة أشعار العرب ١١٣/١ و ٦٧٥/٢ لعمرو بن امرئ القيس، وهو ما رجحه البغدادي في الخزانة ٢٨٣/٤ ، ونسبه ابن الأنباري في الإنصاف ٩٥/١ لدرهم بن زيد الأنصاري، وهو بلا نسبة في معاني القرآن للفراء ٤٣٤/١ ، وللأخفش ٥٥٣/٢ ، وللزجاج ٤٤٥/٢ ، ومجاز القرآن ٢٥٨/١ ، وتفسير الطبري ٤٣٦/١١ ، وإعراب القرآن للنحاس ٢١٢/٢ والمحرر الوجيز ٢٨/٣ .

Surat At-Tawbah: Verse 34 189

And he did not say: "radun" (plural). Another said: "He threw an accusation at me, of which I and my father were innocent, and because of the well, he accused me."(1) And he did not say: "bari'ayn" (dual). Similar to it is the saying of Hassan bin Thabit (may Allah be pleased with him): "Indeed, the peak of youth and black hair, as long as they are not disobeyed, were a madness."(2) And he did not say: "yu'asiya" (dual).

Ninth: If it is asked: whoever does not hoard and does not spend in the way of Allah, but spends on sins, would his judgment regarding the threat be the same as the judgment of one who hoards and does not spend in the way of Allah? It is said to him: That is even more severe; for whoever squanders his money on sins has disobeyed in two ways: through spending and partaking, such as buying and drinking wine. Rather, from multiple aspects if the sin is transitive, like one who aids in the oppression of a Muslim, by killing them or taking their money, and so on. The hoarder has disobeyed in two ways: withholding Zakat and keeping the money, nothing more. And keeping the money might not be considered [as a separate sin], and Allah knows best.

Tenth: His Almighty saying: {So give them tidings of a painful punishment} - its meaning has been mentioned before (3). The Prophet ﷺ interpreted this punishment by saying: "Give tidings to the hoarders of branding on their backs that comes out of their sides, and branding from their napes that comes out of their foreheads," the Hadith. Narrated by Muslim; narrated by Abu Dharr (4). In another narration: "Give tidings to the hoarders of heated pebbles in the fire of Hell, which are placed on the nipple of one of them until it comes out of the edge of his shoulder blade, and placed on the edge of his shoulder blade until it comes out of the nipple."

(1) Al-Kitab 1/75, attributed to Ibn Ahmar, also attributed to Al-Azraq bin Turfa bin Al-Amarrad Al-Farasi as in Al-Lisan (Jawl) and its narration in it: "wa min jool at-tawiyu...", and Al-Jool is the wall of the well, and At-Tawiyu is the well. The correct version is: "wa min ajli", as in Al-Lisan by Ibn Barri. (2) Diwan Hassan p. 252, and "aasahu" is like "asahu". Al-Sihah (Asya). Previously mentioned 2/69. (3) 1/358. (4) Number (992): (35), and it is in Ahmad (21470).

सूरा अत-तौबाह: आयत 34 189

और उसने यह नहीं कहा: "राद्दूँ" (बहुवचन)। दूसरे ने कहा: "उसने मुझ पर एक ऐसा आरोप लगाया जिससे मैं और मेरे पिता निर्दोष थे, और कुएँ के कारण उसने मुझ पर आरोप लगाया।" (1) और उसने "बरी-अयन" (द्विवचन) नहीं कहा। इसी के समान हस्सान बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है: "बेशक, जवानी का शिखर और काले बाल, जब तक उनकी अवज्ञा न की जाए, एक पागलपन थे।" (2) और उन्होंने "युआसिया" (द्विवचन) नहीं कहा।

नौवीं बात: यदि यह पूछा जाए: जो कोई खज़ाना जमा नहीं करता और अल्लाह की राह में खर्च नहीं करता, बल्कि गुनाहों में खर्च करता है, तो क्या उसके बारे में दी गई धमकी वही होगी जो खज़ाना जमा करने वाले और अल्लाह की राह में खर्च न करने वाले के लिए है? उससे कहा जाता है: वह और भी गंभीर है; क्योंकि जो कोई अपना धन गुनाहों में उड़ाता है, उसने दो तरह से अवज्ञा की है: खर्च करने और उपयोग करने के माध्यम से, जैसे शराब खरीदना और पीना। बल्कि, कई पहलुओं से यदि पाप संक्रामक (दूसरों को प्रभावित करने वाला) हो, जैसे वह जो किसी मुसलमान पर ज़ुल्म करने में मदद करता है, उसे मारने या उसका धन लेने आदि में। खज़ाना जमा करने वाले ने दो तरह से अवज्ञा की है: ज़कात न देना और धन को रोक कर रखना, बस इतना ही। और धन को रोक कर रखने पर विचार नहीं किया जा सकता है, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {तो उन्हें एक दुखद यातना की शुभ सूचना दे दो} - इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (3)। नबी ﷺ ने इस यातना की व्याख्या यह कहते हुए की है: "खज़ाना जमा करने वालों को उनकी पीठ पर दागने की शुभ सूचना दे दो जो उनकी पसलियों से निकलेगा, और उनकी गर्दन के पीछे से दागने की जो उनके माथे से निकलेगा," हदीस। इसे मुस्लिम ने निकाला है; अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है (4)। एक अन्य रिवायत में है: "खज़ाना जमा करने वालों को जहन्नुम की आग में गर्म किए गए पत्थरों की शुभ सूचना दे दो, जो उनमें से किसी के स्तन की घुंडी पर रखे जाएंगे यहाँ तक कि वह उसके कंधे की हड्डी के किनारे से निकल आए, और कंधे की हड्डी के किनारे पर रखे जाएंगे यहाँ तक कि वह स्तन की घुंडी से निकल आए।"

(1) अल-किताब 1/75, इब्न अहमद को समर्पित, अल-लिसान (जौल) के अनुसार अल-अज़राक़ बिन तरफा बिन अल-अमराद अल-फरासी को भी समर्पित, और इसमें रिवायत है: "वा मिन जूल अत-तवियु...", और अल-जौल कुएँ की दीवार है, और अत-तवियु कुआँ है। सही पाठ है: "वा मिन

अजलि", जैसा कि इब्न बर्री द्वारा अल-लिसान में है। (2) दीवान हस्सान पृ. 252, और "आसाहु" "असाहु" जैसा ही है। अल-सिहाह (अस्या)। पहले उल्लेखित 2/69। (3) 1/358. (4) संख्या (992): (35), और यह अहमद (21470) में है।

سورہ التوبہ: آیت 34 189

اور اس نے نہیں کہا: "راضون" (جمع)۔ کسی اور نے کہا: "اس نے مجھ پر ایک ایسی بات کا الزام لگایا جس سے میں اور میرا باپ بری تھے، اور کنویں کی وجہ سے اس نے مجھ پر الزام لگایا۔"(1) اور اس نے "بریئین" (تثنیہ) نہیں کہا۔ اسی طرح حضرت حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ کا قول ہے: "بیشک جوانی کا آغاز اور کالے بال، جب تک ان کی نافرمانی نہ کی جائے، ایک دیوانگی تھے۔"(2) اور انہوں نے "یعاصیا" (تثنیہ) نہیں کہا۔

نویں بات: اگر یہ پوچھا جائے کہ: جو شخص نہ مال جمع کرتا ہے اور نہ ہی اللہ کی راہ میں خرچ کرتا ہے بلکہ گناہوں میں خرچ کرتا ہے، تو کیا وعید کے بارے میں اس کا حکم وہی ہوگا جو مال جمع کرنے والے اور اللہ کی راہ میں خرچ نہ کرنے والے کا ہے؟ اس سے کہا جائے گا کہ: یہ تو زیادہ سخت ہے؛ کیونکہ جس نے اپنا مال گناہوں میں اڑایا اس نے دو طرح سے نافرمانی کی: خرچ کرنے سے اور استعمال کرنے سے، جیسے شراب خریدنا اور اسے پینا۔ بلکہ کئی پہلوؤں سے اگر گناہ متعدی (دوسروں تک پہنچنے والا) ہو، جیسے کسی نے مسلمان پر ظلم کرنے میں مدد کی؛ اسے قتل کرنے یا اس کا مال لینے وغیرہ میں۔ اور کنز (مال جمع) کرنے والے نے دو طرح سے نافرمانی کی، اور وہ زکوٰۃ کی ادائیگی نہ کرنا اور مال کو روک کر رکھنا ہے، بس یہی۔ اور بسا اوقات مال روکنے کا اعتبار نہیں کیا جاتا، واللہ اعلم۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے(3)۔ اور نبی کریم ﷺ نے اس عذاب کی تفسیر اپنے اس قول سے فرمائی: "خزانہ جمع کرنے والوں کو ان کی پیٹھوں پر داغے جانے کی خوشخبری دے دو جو ان کے پہلوؤں سے نکلے گا، اور ان کی گدیوں پر داغے جانے کی جو ان کی پیشانیوں سے نکلے گا" الحدیث۔ اسے مسلم نے روایت کیا؛ اسے

ابوذر رضی اللہ عنہ نے روایت کیا(4)۔ ایک اور روایت میں ہے: "خزانہ جمع کرنے والوں کو جہنم کی آگ میں تپائے گئے گرم پتھروں کی خوشخبری دے دو، جو ان میں سے کسی کے سینے کے سرے پر رکھا جائے گا یہاں تک کہ وہ اس کے کندھے کی ہڈی کے کنارے سے نکل آئے، اور کندھے کی ہڈی کے کنارے پر رکھا جائے گا یہاں تک کہ وہ سینے کے سرے سے نکل آئے"۔

(1) الکتاب 75/1، اور اسے ابن احمر کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اسے الازرق بن طرفہ بن العمرد الفراصی کی طرف بھی منسوب کیا جاتا ہے جیسا کہ اللسان (جول) میں ہے اور اس میں اس کی روایت یہ ہے: "ومن جول الطوی..."، اور الجول: کنویں کی دیوار ہے، اور الطوی: کنواں ہے۔ اور صحیح یہ ہے: "ومن أجل"، جیسا کہ اللسان ابن بري میں ہے۔ (2) دیوان حسان ص 252، اور عاصاہ، عصاہ کی طرح ہے۔ الصحاح (عصي)۔ اور پہلے گزر چکا 69/2۔ (3) 358/1۔ (4) نمبر (992): (35)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (21470)۔

Page 190 Surat At-Tawbah, Verses 34 - 35

...his breast shakes [referring to a Hadith] (1). Our scholars said: The exit of the heated stone from the nipple of his breast to the blade of his shoulder; it is to punish his heart and inner self since it was filled with joy over abundance and happiness in the worldly life, so he was punished in the Hereafter with worry and torment (2).

Eleventh: Our scholars said: The apparent meaning of the verse is linking the threat to whoever hoards (kanaza) and does not spend in the way of Allah, and it [did not] address the obligatory and otherwise, except that the description of hoarding should not be considered; for whoever did not hoard but withheld spending in the way of Allah; then it must be so likewise, except that what is hidden under the ground is what is customarily prevented from being spent in obligations; therefore, the threat was specific to it (3). And Allah knows best.

His saying, the Exalted: "On the Day when it will be heated in the fire of Hell and with it will be branded their foreheads, their flanks, and their backs, [and it will be said], 'This is what you hoarded for yourselves, so taste what you used to hoard.'" [35]

In it are four issues:

The first: His saying, the Exalted: "On the Day when it will be heated in the fire of Hell" - "Day" (yawm) is an adverb, and the estimation is: they will be punished on the day it is heated (4). It is not correct to be based on the estimation: "So give them tidings of the day it is heated upon them"; because tidings (bisharah) do not happen at that time.

It is said: I heated (ahmaytu) the iron in the fire, i.e., I kindled fire upon it. It is said: I heated it (ahmaytuhu), and it is not said: I heated upon it (ahmaytu 'alayhi). Here He said: "upon it" (alayha); because He made "upon" ('ala) part of the connection of the meaning of heating, and the meaning of heating is kindling, i.e., kindling is done upon it. "So branded" (fa-tukwa) - branding (kayy): is the sticking of hot iron and fire to the limb until the skin is burned.

---

(1) It is in Al-Bukhari (1407), and Muslim (992): (34). Al-Radf: heated stones. Nughd al-katif: It is the thin bone at the tip of the shoulder. Al-Mufhim 3/33. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/922. (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/197, and what preceded between brackets is from him. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/212.

पृष्ठ 190 सूरह अत-तौबा, आयत 34 - 35

...उसकी छाती कांपती है [हदीस का संदर्भ] (1)। हमारे विद्वानों ने कहा: दहकते पत्थर का उसके स्तनों के अग्रभाग से निकलकर उसके कंधे की हड्डी तक पहुंचना; यह उसके हृदय और आंतरिक भाग को दंडित करने के लिए है क्योंकि वह दुनिया में अधिकता और खुशी से भरा हुआ था, इसलिए उसे परलोक में चिंता और पीड़ा के साथ दंडित किया गया (2)।

ग्यारहवीं बात: हमारे विद्वानों ने कहा: आयत का प्रत्यक्ष अर्थ उस व्यक्ति के लिए कड़ी चेतावनी है जो माल जमा करता है (कंज) और अल्लाह की राह में खर्च नहीं करता है, और इसमें अनिवार्य और अन्य का उल्लेख [नहीं] किया गया है, सिवाय इसके कि कंज की विशेषता को मान्य नहीं माना जाना चाहिए; क्योंकि जिसने कंज नहीं किया लेकिन अल्लाह की राह में खर्च करने से रोका; तो उसके साथ भी ऐसा ही होना चाहिए, सिवाय इसके कि जो जमीन के नीचे छिपाया जाता है वही आमतौर पर कर्तव्यों में खर्च करने से रोका जाता है; इसलिए यह चेतावनी उसी के लिए विशिष्ट थी (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान: "जिस दिन वह (खजाना) जहन्नुम की आग में तपाया जाएगा, फिर उससे उनके माथे, उनके पहलू और उनकी पीठें दागी जाएंगी (और कहा जाएगा) यह वह है जो तुमने अपने लिए जमा किया था, अब अपने जमा करने का मजा चखो।" (35)

इसमें चार मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "जिस दिन वह जहन्नुम की आग में तपाया जाएगा" - "यौम" (दिन) एक क्रिया विशेषण (Adverb) है, और इसका अनुमानित अर्थ है: उन्हें उस दिन दंडित किया जाएगा जिस दिन इसे तपाया जाएगा (4)। यह इस अर्थ पर आधारित होना सही नहीं है: "तो उन्हें उस दिन की खुशखबरी दें जिस दिन इसे तपाया जाएगा"; क्योंकि खुशखबरी उस समय नहीं दी जाती है।

कहा जाता है: मैंने लोहे को आग में तपाया (अहमैतु), यानी: उस पर आग जलाई। और कहा जाता है: मैंने उसे तपाया, और यह नहीं कहा जाता: मैंने उस पर तपाया। और यहाँ कहा गया है: "उस पर" (अलैहा); क्योंकि उसने "पर" (अला) को तपाने के अर्थ के संबंध के रूप में उपयोग किया है, और तपाने का अर्थ आग जलाना है, यानी: उस पर आग जलाई गई। "तो दागी जाएंगी" (फ़-तुकवा) - "कैय" (दागना): गर्म लोहे और आग को शरीर के अंग से चिपकाना है जब तक कि त्वचा जल न जाए।

(1) यह बुखारी (1407) और मुस्लिम (992): (34) में है। अर-रदफ़: तपाए हुए पत्थर। नुग़्ज़ अल-कतिफ़: कंधे के किनारे की पतली हड्डी। अल-मुफ़हिम 3/33। (2) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/922। (3) अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया अल-तबारी द्वारा 3/197, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उन्हीं का है। (4) एराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/212।

صفحہ 190 سورۃ التوبہ، آیات 34-35

...اس کی چھاتی کانپتی ہے [حدیث کا حوالہ] (1)۔ ہمارے علماء نے کہا: سلگتے ہوئے پتھر کا اس کے پستان کی گھنڈی سے نکل کر کندھے کی ہڈی تک پہنچنا؛ یہ اس کے دل اور باطن کو عذاب دینے کے لیے ہے کیونکہ وہ دنیا میں کثرت پر فخر اور خوشی سے بھرا ہوا تھا، لہٰذا اسے آخرت میں غم اور عذاب کی سزا دی گئی (2)۔

گیارہویں بات: ہمارے علماء نے کہا: آیت کا ظاہری مفہوم وعید کو اس شخص سے جوڑنا ہے جو مال جمع کرتا ہے (کنز کرتا ہے) اور اللہ کی راہ میں خرچ نہیں کرتا، اور اس نے واجب اور غیر واجب کا ذکر [نہیں] کیا، سوائے اس کے کہ کنز (جمع کرنے) کی صفت کو معتبر نہیں ہونا چاہیے؛ کیونکہ جس نے کنز نہیں کیا لیکن اللہ کی راہ میں خرچ کرنے سے روکا؛ تو اسے بھی ایسا ہی ہونا چاہیے، سوائے اس کے کہ جو زمین کے نیچے چھپایا جائے وہی عرف عام میں فرائض میں خرچ کرنے سے روکا جاتا ہے؛ اس لیے وعید اسی کے ساتھ خاص کی گئی (3)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جس دن وہ (خزانہ) جہنم کی آگ میں تپایا جائے گا، پھر اس سے ان کی پیشانیاں، ان کے پہلو اور ان کی پیٹھیں داغی جائیں گی (اور کہا جائے گا) یہ وہ ہے جو تم نے اپنے لیے جمع کیا تھا، اب اپنے جمع کرنے کا مزہ چکھو" (35)۔

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جس دن وہ جہنم کی آگ میں تپایا جائے گا" - "یوم" (دن) ظرف ہے، اور مفہوم یہ ہے: انہیں اس دن عذاب دیا جائے گا جس دن اسے تپایا جائے گا (4)۔ یہ درست نہیں کہ

اسے اس مفہوم پر لیا جائے: "پس انہیں اس دن کی خوشخبری دے دیں جس دن اسے تپایا جائے گا"؛ کیونکہ خوشخبری اس وقت نہیں دی جاتی۔

کہا جاتا ہے: میں نے لوہے کو آگ میں تپایا (احمیتُ)، یعنی: اس پر آگ جلائی۔ اور کہا جاتا ہے: میں نے اسے تپایا، اور یہ نہیں کہا جاتا: میں نے اس پر تپایا۔ اور یہاں فرمایا: "اس پر" (علیہا)؛ کیونکہ اس نے لفظ "علیٰ" کو تپانے کے معنی کے صلے کے طور پر استعمال کیا، اور تپانے کا مطلب آگ جلانا ہے، یعنی: اس پر آگ جلائی گئی۔ "پس داغی جائیں گی" (فتکویٰ) - "کیّ" (داغنا): گرم لوہے اور آگ کو عضو کے ساتھ چپکانا ہے یہاں تک کہ کھال جل جائے۔

---

(1) یہ بخاری (1407) اور مسلم (992): (34) میں ہے۔ الرضف: تپائے ہوئے پتھر۔ نغض الکتف: کندھے کے کنارے پر موجود باریک ہڈی۔ المفہم 3/33۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 2/922۔ (3) احکام القرآن از الکیا الطبری 3/197، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے۔ (4) اعراب القرآن از النحاس 2/212۔

Surah At-Tawbah, Verse 35 191

And "al-jibah" (foreheads): plural of "al-jabhah", which is the flat part between the eyebrow and the hairline. I "jabahtu" (confronted) someone with such-and-such, meaning I met them with it and struck their forehead. And "al-junub" (sides): plural of "al-janb" (side). Cauterization on the face is more prominent and hideous, and in the side and the back it is more painful and distressing; therefore, He singled them out for mention among all the other organs.

Sufi scholars said: When they sought wealth and status, Allah disgraced their faces; and when they turned their backs ("tawau kashhan") on the poor man when he sat with them, their sides were cauterized; and when they leaned their backs against their wealth, trusting in it and relying on it, their backs were cauterized (1).

The scholars of the outward (exoteric) said: These organs were specifically mentioned because when a rich person sees a poor person, he frowns and contracts his face. As the poet said: Yazid lowers his gaze from me as if The cupping glasses have drawn together between his eyes. Let not what is contracted between your eyes be relaxed, And do not meet me unless your nose is rubbed in the dust (humiliated) (2).

And if he (the poor man) asks him, he turns his side away ("tawa kashhah"), and if he persists in asking and increases it, he turns his back to him. So, Allah ordained the punishment according to the state of the sin.

Second: The narrations differed regarding the manner of cauterization with that. In Sahih Muslim, from the hadith of Abu Dharr, is what we mentioned regarding the mention of heated stones (3). And in it, from the hadith of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no owner of gold or silver who does not pay its due, but on the Day of Resurrection, plates of fire will be flattened for him, and they will be heated in the fire of Hell. Then his side, forehead, and back will be cauterized with them. Every time they cool down, they will be returned for him, on a day whose duration is fifty thousand years, until judgment is passed among the servants, then he will see..."

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/924, and Lata'if al-Isharat by al-Qushayri 2/23.
(2) Their speaker is al-A'sha, and they are in his Diwan p. 129. Yazid is Ibn Mus-hir. The poet says: he shies away from me when he meets me, as if cupping glasses were placed between his eyes. Said by the commentator of the Diwan. Al-Mahajim is the

plural of Mihjam, which is the cupper's lancet and his bottle. Mu'jam Matn al-Lughah (Hajm). (3) Page 189 of this part.

सूरह अत-तौबा, आयत 35 191

और "अल-जिबाह" (माथा): "अल-जभह" का बहुवचन है, जो भौंह और बालों की रेखा के बीच का सपाट हिस्सा है। मैंने "जबहतु" (सामना किया) किसी व्यक्ति का फलां चीज़ से, यानी मैंने उसे उसी के साथ पाया और उसके माथे पर प्रहार किया। और "अल-जुनूब" (पार्श्व/बगल): "अल-जंब" (बगल) का बहुवचन है। चेहरे पर दागना अधिक प्रमुख और वीभत्स है, और पार्श्व और पीठ में यह अधिक दर्दनाक और कष्टदायक है; इसलिए, उन्होंने अन्य सभी अंगों में से विशेष रूप से इनका उल्लेख किया।

सूफी विद्वानों ने कहा: जब उन्होंने धन और रुतबे की चाहत की, तो अल्लाह ने उनके चेहरों को अपमानित किया; और जब उन्होंने गरीब व्यक्ति से अपना मुंह मोड़ा ("तवौ कशहन") जब वह उनके साथ बैठता था, तो उनके पार्श्वों को दाग दिया गया; और जब उन्होंने अपने धन पर अपनी पीठ टिका दी, उस पर भरोसा और निर्भरता करते हुए, तो उनकी पीठ को दाग दिया गया (1)।

ज़ाहिरी (बहिर्मुखी) विद्वानों ने कहा: इन अंगों का विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि जब कोई अमीर व्यक्ति किसी गरीब व्यक्ति को देखता है, तो वह भौहें सिकोड़ लेता है और अपना चेहरा सिकोड़ लेता है। जैसा कि कवि ने कहा: यज़ीद अपनी नज़रें मुझसे नीची कर लेता है जैसे कि कपिंग ग्लास (पछना लगाने वाले बर्तन) ने उसकी आँखों के बीच के हिस्से को सिकोड़ दिया हो। तुम्हारी आँखों के बीच जो सिकुड़ा हुआ है उसे ढीला न होने दो, और मुझसे तब तक न मिलो जब तक तुम्हारी नाक धूल में न रगड़ दी जाए (अपमानित न हो जाओ) (2)।

और यदि वह (गरीब व्यक्ति) उससे माँगता है, तो वह अपनी बगल मोड़ लेता है ("तवा कशहह"), और यदि वह माँगने में अडिग रहता है और इसे बढ़ाता है, तो वह अपनी पीठ उसकी ओर कर लेता है। इसलिए, अल्लाह ने पाप की स्थिति के अनुसार सजा निर्धारित की।

दूसरा: इसके साथ दागने के तरीके के बारे में उल्लेखों में मतभेद है। सहीह मुस्लिम में, अबू ज़र की हदीस से, वह है जिसका हमने गर्म पत्थरों (रद्फ़) के उल्लेख के संबंध में ज़िक्र किया है (3)। और इसमें, अबू हुरैरा की हदीस से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "सोने या चाँदी का कोई भी मालिक ऐसा नहीं है जो उसका हक़ अदा न करे, सिवाय इसके कि क़यामत के दिन उसके लिए आग की तख्तियाँ चपटी की जाएँगी, और उन्हें जहन्नुम की आग में गर्म किया जाएगा। फिर उनके द्वारा उसके पार्श्व, माथे और पीठ को दाग दिया जाएगा। जब भी वे ठंडी

होंगी, उन्हें उसके लिए वापस लाया जाएगा, एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि पचास हज़ार साल होगी, यहाँ तक कि बंदों के बीच फ़ैसला कर दिया जाए, फिर वह देखेगा..."

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/924, और अल-कुशैरी द्वारा लताइफ़ अल-इशारात 2/23। (2) उनके वक्ता अल-आशा हैं, और वे उनके दीवान पृष्ठ 129 में हैं। यज़ीद इब्न मुस-हिर है। कवि कहता है: जब वह मुझसे मिलता है तो वह मुझसे कतराता है, जैसे कि उसकी आँखों के बीच पछना लगाने के बर्तन रख दिए गए हों। दीवान के व्याख्याकार द्वारा कहा गया। अल-महाजिम, मिहजाम का बहुवचन है, जो पछना लगाने वाले का नश्तर और उसकी शीशी है। मुअजम मतन अल-लुगा (हजम)। (3) इस भाग का पृष्ठ 189।

سورہ التوبہ، آیت ۳۵ ۱۹۱

اور "الجباہ": جبہہ کی جمع ہے، اور یہ ابرو اور پیشانی کے بالوں کے درمیان کا ہموار حصہ ہے۔ میں نے "جبہت" (سامنا کیا) فلاں شخص کا فلاں چیز کے ساتھ، یعنی میں نے اسی کے ساتھ اس کا استقبال کیا اور اس کی پیشانی پر مارا۔ اور "الجنوب": جنب (پہلو) کی جمع ہے۔ چہرے پر داغنا زیادہ نمایاں اور بدصورت ہوتا ہے، اور پہلو اور پیٹھ میں درد زیادہ اور تکلیف دہ ہوتا ہے؛ اسی لیے تمام اعضاء میں سے ان کا خصوصی ذکر کیا۔

صوفیائے کرام نے کہا: جب انہوں نے مال و جاہ طلب کیا تو اللہ نے ان کے چہروں کو رسوا کر دیا؛ اور جب انہوں نے فقیر کے بیٹھنے پر اس سے پہلو تہی کی ("طووا کشحاً") تو ان کے پہلو داغے گئے؛ اور جب انہوں نے اپنے مال پر بھروسہ اور اعتماد کرتے ہوئے اپنی پیٹھیں اس سے ٹکا دیں تو ان کی پیٹھیں داغی گئیں (۱)۔

علماء ظاہر نے کہا: ان اعضاء کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا کہ غنی جب کسی فقیر کو دیکھتا ہے تو ماتھے پر بل ڈالتا ہے اور چہرہ سکیڑ لیتا ہے۔ جیسا کہ شاعر نے کہا: یزید مجھ سے اپنی نظریں چرا لیتا ہے گویا کہ اس کی آنکھوں کے درمیان پچھنے (حجامہ) لگانے والے برتنوں نے جگہ سکیڑ دی ہو۔ تمہاری آنکھوں کے درمیان جو سکڑاؤ ہے اسے دور نہ ہونے دو، اور مجھ سے اس وقت تک نہ ملو جب تک تمہاری ناک خاک آلود (ذلیل) نہ ہو جائے (۲)۔

اور اگر وہ (فقیر) اس سے سوال کرے تو وہ پہلو بدل لیتا ہے ("طویٰ کشحہ")، اور اگر وہ سوال میں اصرار کرے اور زیادہ کرے تو وہ اسے اپنی پیٹھ دکھا دیتا ہے، تو اللہ نے معصیت کی حالت کے مطابق سزا مقرر فرمائی۔

دوسرا: اس کے ذریعے داغنے کی کیفیت کے بارے میں روایات مختلف ہیں۔ "صحیح" مسلم میں ابو ذر کی حدیث سے وہی ذکر ہے جو ہم نے تپتے ہوئے پتھروں (رضف) کے ذکر میں کیا (۳)۔ اور اس میں ابو ہریرہ کی حدیث سے ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس سونے چاندی والے نے اس کا حق ادا نہ کیا ہو، تو جب قیامت کا دن ہوگا اس کے لیے آگ کے پترے (تختیاں) بنائے جائیں گے، پھر انہیں جہنم کی آگ میں تپایا جائے گا، پھر ان سے اس کے پہلو، پیشانی اور پیٹھ کو داغا جائے گا، جب بھی وہ ٹھنڈے ہوں گے انہیں دوبارہ گرم کیا جائے گا، اس دن میں جس کی مقدار پچاس ہزار سال ہوگی، یہاں تک کہ بندوں کے درمیان فیصلہ کر دیا جائے، پھر وہ دیکھے گا..."

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۹۲٤، اور لطائف الاشارات للقشیری ۲ / ۲۳۔ (۲) ان کا کہنے والا اعشیٰ ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۱۲۹ میں ہیں۔ یزید ابن مسہر ہے، شاعر کہتا ہے: جب وہ مجھ سے ملتا ہے تو وہ مجھ سے کتراتا ہے، گویا اس کی آنکھوں کے درمیان پچھنے لگانے والے برتن رکھ دیے گئے ہوں۔ یہ دیوان کے شارح نے کہا ہے۔ "المحاجم" محجم کی جمع ہے، جو پچھنے لگانے والے کا نشتر اور اس کی شیشی ہوتی ہے۔ معجم متن اللغہ (حجم)۔ (۳) اس حصے کا صفحہ ۱۸۹۔

Surah At-Tawbah: Verse 35 192

...his path will lead either to Paradise or to Hell." Al-Hadith(1). And in Al-Bukhari: "His treasure will be represented to him as a bald-headed snake"(2). It has already been mentioned in other than the Sahih from Abdullah bin Mas'ud that he said: "Whoever had wealth and did not pay its zakat; it will be placed around his neck on the Day of Resurrection as a bald-headed snake that pecks at his head"(3). I said: Perhaps this occurs in various situations: a situation where the wealth is represented as a serpent, a situation where it is plates, and a situation where it is heated stones. So the attributes and physical form change while remaining one; for the 'Shuja' (brave snake) is a physical body and the wealth is a physical body. This representation is a reality; unlike his saying: "Death will be brought as if it were a black and white ram"(4), for that is another way, and for Allah, Glory be to Him the Most High, to do as He wills. The 'Shuja' was specified for mention because it is the second enemy of creation(5). And the 'Shuja' among snakes: is the male snake that leaps at the rider and the pedestrian, stands on its tail, and perhaps even reaches the rider, and it exists in the deserts. It was also said: it is the python. Al-Lihyani said: The snake is called 'Shuja', plural 'Ashji'ah', then 'Shuj'an'. And the 'Aqra' (bald) among snakes is the one whose head hair has fallen out and turned white from the venom(6). In "Al-Muwatta": "it has two spots"(7), meaning: two swollen spots on its jaw-hinges like foam(8). And this happens in a person's jaw-hinges when they are angry and talk excessively. Umm Ghaylan daughter of...

(1) Sahih Muslim (987), and it is with Ahmad (7563). (2) Sahih Al-Bukhari (1403), and it is with Ahmad (8661). It was previously mentioned in 5/438 and 8/125. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/923, and it was previously mentioned as marfu' (attributed to the Prophet) similarly in 5/439. (4) Extracted by Ahmad (8906) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). And extracted by Al-Bukhari (4730), and Muslim (2849) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/921. (6) Al-Mufhim 3/30. (7) Al-Muwatta 1/257 from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) as mawquf (attributed to a companion), and it was previously mentioned from him as marfu' on page 185 of this part. (8) Al-Tamhid 17/153.

सूरह अत-तौबाह: आयत 35 192

...उसका मार्ग या तो स्वर्ग की ओर होगा या नर्क की ओर।" अल-हदीस (1)। और बुखारी में है: "उसका खजाना उसके लिए एक गंजे सांप के रूप में प्रस्तुत किया जाएगा" (2)। और अब्दुल्ला बिन मसूद से 'सहीह' के अलावा अन्य सूत्रों में पहले ही उल्लेख किया गया है कि उन्होंने कहा: "जिसके पास धन था और उसने उसकी ज़कात अदा नहीं की, उसे पुनरुत्थान के दिन एक गंजे सांप का हार पहनाया जाएगा जो उसके सिर को डसेगा" (3)। मैंने कहा: शायद यह विभिन्न स्थितियों में होता है: एक स्थिति जहाँ धन को एक बड़े सांप के रूप में दर्शाया जाता है, एक स्थिति जहाँ यह तख्तियाँ होती हैं, और एक स्थिति जहाँ यह गर्म पत्थर होते हैं। अतः विशेषताएँ और भौतिक स्वरूप बदल सकते हैं लेकिन आधार एक ही रहता है; क्योंकि वह सांप एक शरीर है और धन भी एक शरीर है। यह चित्रण एक वास्तविकता है; उनके इस कथन के विपरीत: "मृत्यु को ऐसे लाया जाएगा जैसे कि वह एक चितकबरा मेढ़ा हो" (4), क्योंकि वह एक अन्य विधि है, और अल्लाह, जो महिमामय और सर्वोच्च है, जो चाहे करने में सक्षम है। "शुजा'अ" (साहसी सांप) का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वह सृष्टि का दूसरा शत्रु है (5)। और सांपों में "शुजा'अ" वह नर सांप है जो सवार और पैदल चलने वाले पर झपट्टा मारता है, अपनी पूंछ पर खड़ा हो जाता है, और संभवतः सवार तक पहुँच जाता है; यह रेगिस्तानों में पाया जाता है। यह भी कहा गया है कि यह अजगर है। अल-लिह्यानी ने कहा: सांप को 'शुजा'अ' कहा जाता है, बहुवचन 'अश्जि'अह', फिर 'शुज'आन'। और सांपों में "अक़रा" (गंजा) वह है जिसका सिर जहर के कारण सफेद हो गया हो और उस पर कुछ न बचा हो (6)। "अल-मुवत्ता" में है: "उसके दो धब्बे हैं" (7), अर्थात: उसके जबड़ों के कोनों पर झाग की तरह दो फूले हुए बिंदु (8)। और यह मनुष्य के जबड़ों में तब होता है जब वह क्रोधित होता है और बहुत अधिक बोलता है। उम्म गैलान की बेटी ने कहा...

(1) सहीह मुस्लिम (987), और यह अहमद (7563) के पास भी है। (2) सहीह बुखारी (1403), और यह अहमद (8661) के पास भी है। इसका पहले 5/438 और 8/125 में उल्लेख हो चुका है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/923, और इसी तरह का मरफू(पैगंबर से संबंधित) पहले 5/439 में उल्लेखित है। (4) इसे अहमद (8906) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। और बुखारी (4730) तथा मुस्लिम (2849) ने इसे अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/921। (6) अल-मुफ्हिम 3/30। (7) अल-मुवत्ता 1/257 अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मौकूफ़ के

रूप में, और इसी भाग के पृष्ठ 185 पर उनसे मरफ़ू के रूप में पहले ही उल्लेखित है। (8) अल-तमहीद 17/153।

سورہ التوبہ: آیت ۳۵ ۱۹۲

اس کا راستہ یا تو جنت کی طرف ہو گا یا دوزخ کی طرف۔ الحدیث(۱)۔ اور بخاری میں ہے: اس کا خزانہ اس کے لیے ایک گنجے سانپ کی شکل میں پیش کیا جائے گا(۲)۔ اور 'صحیح' کے علاوہ میں عبداللہ بن مسعود سے پہلے ہی یہ روایت گزر چکی ہے کہ انہوں نے کہا: جس کے پاس مال تھا اور اس نے اس کی زکوٰۃ ادا نہیں کی؛ اسے قیامت کے دن ایک گنجے سانپ کا طوق پہنایا جائے گا جو اس کے سر کو نوچے گا(۳)۔ میں نے کہا: شاید یہ مختلف مقامات پر ہوتا ہے: ایک مقام جہاں مال کو سانپ کی شکل میں دکھایا جاتا ہے، ایک مقام جہاں وہ تختیاں ہوتی ہیں، اور ایک مقام جہاں وہ گرم پتھر ہوتے ہیں۔ تو صفات اور جسمانیت بدل جاتی ہے حالانکہ حقیقت ایک ہی رہتی ہے؛ کیونکہ سانپ بھی ایک جسم ہے اور مال بھی ایک جسم ہے۔ یہ تمثیل ایک حقیقت ہے؛ برخلاف ان کے اس قول کے کہ: 'موت کو لایا جائے گا گویا وہ ایک چتکبرا مینڈھا ہو'(۴)، کیونکہ وہ ایک دوسرا طریقہ ہے، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ جو چاہے کرنے پر قادر ہے۔ 'شجاع' (بہادر سانپ) کو ذکر کے لیے خاص کیا گیا ہے کیونکہ وہ مخلوق کا دوسرا دشمن ہے(۵)۔ اور سانپوں میں 'الشجاع': وہ نر سانپ ہے جو سوار اور پیدل چلنے والے پر جھپٹتا ہے، اپنی دم پر کھڑا ہو جاتا ہے، اور بسا اوقات سوار تک پہنچ جاتا ہے؛ یہ صحراؤں میں ہوتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اژدہا ہے۔ اللحیانی نے کہا: سانپ کو 'شجاع' کہا جاتا ہے، جمع 'اشجعہ'، پھر 'شجعان'۔ اور سانپوں میں 'الاقرع' (گنجا) وہ ہے جس کا سر زہر کی وجہ سے جھڑ گیا ہو اور سفید ہو گیا ہو(۶)۔ 'المؤطا' میں ہے: اس کے دو نقطے ہیں(۷)، یعنی: اس کے جبڑوں کے دونوں کناروں پر جھاگ کی طرح دو پھولے ہوئے نقطے(۸)۔ اور ایسا انسان کے جبڑوں میں اس وقت ہوتا ہے جب وہ غصے میں ہو اور بہت زیادہ گفتگو کرے۔ ام غیلان بنت... نے کہا

(۱) صحیح مسلم (۹۸۷)، اور یہ احمد (۷۵۶۳) کے ہاں ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۱۴۰۳)، اور یہ احمد (۸۶۶۱) کے ہاں ہے۔ اور یہ پہلے ۵/ ۴۳۸ اور ۸/ ۱۲۵ میں گزر چکا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۲۳، اور اس جیسی مرفوع روایت ۵/ ۴۳۹ میں گزر چکی ہے۔ (۴) اسے احمد (۸۹۰۶) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (۴۷۳۰) اور مسلم (۲۸۴۹) نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۲۱۔ (۶) المفہم ۳/ ۳۰۔ (۷) المؤطا ۱/ ۲۵۷ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے موقوفاً، اور اسی حصے کے صفحہ ۱۸۵ پر ان سے مرفوعاً گزر چکا ہے۔ (۸) التمہید ۱۷/ ۱۵۳۔

Surah Al-Tawbah: Verse 35 193

Jarir: I used to recite to my father until the corners of my mouth foamed(1). An example was given of a brave person whose venom increased, so wealth is represented by this animal, and it meets its owner in anger. Ibn Durayd said(2): Two black spots above its eyes. In a narration: A brave one was represented to him following him, so he forces him, and he gives him his hand, and he bites it as a stallion bites(3). Ibn Mas'ud said: By Allah, Allah does not punish anyone for treasure such that one dirham touches another dirham, nor one dinar another dinar, but his skin is expanded until every dirham and dinar is placed on its own(4). And this is only correct for the disbeliever - as mentioned in the hadith(5) - not for the believer. And Allah knows best. Third: Al-Tabari(6) narrated from Abu Umama al-Bahili who said: A man from the people of al-Suffa died, and a dinar was found in his garment. The Messenger of Allah ﷺ said: "A brand (cauterization)." Then another died, and two dinars were found for him, so the Messenger of Allah ﷺ said: "Two brands." This was either because they were living off charity while they had gold, or because this was at the beginning of Islam, then the Sharia established the regulation of wealth and the fulfillment of its due. If regulating wealth was forbidden, then its right would be for all of it to be taken out, and there is no one in the nation who is bound by this(7). Suffice it for you to consider the state of the Sahaba and their wealth, may Allah be pleased with them. As for what was mentioned about Abu Dharr; it is a view held by him. Musa bin Ubaydah narrated from...

---

(1) Tahdhib al-Lugha 13/172, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/921, and Jarir is the well-known poet. (2) In Jamharat al-Lugha 3/185. (3) Narrated by Ahmad (14442) and Muslim (988) from the hadith of Jabir. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 3/213. (5) Narrated by Ahmad (8345), Al-Bukhari (6551), and Muslim (2851) and (2852) from the hadith of Abu Hurairah, and its wording in Al-Bukhari: "The distance between the shoulders of a disbeliever is a three-day journey for a fast rider." (6) In his Tafsir 11/429, and narrated by Ahmad (22174). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/29.

सूरह अत-तौबा: आयत 35 193

जरीर: मैं अपने पिता को तब तक सुनाता था जब तक कि मेरे मुँह के कोनों से झाग न निकलने लगे(1)। एक बहादुर व्यक्ति का उदाहरण दिया गया है जिसका ज़हर बढ़ गया, इसलिए धन को इस जानवर द्वारा दर्शाया गया है, और वह अपने मालिक से क्रोधित होकर मिलता है। इब्न दुरैद ने कहा(2): उसकी आँखों के ऊपर दो काले धब्बे। एक रिवायत में है: उसके पीछे एक बहादुर दिखाया गया, जो उसे मजबूर करता है, तो वह उसे अपना हाथ देता है, और वह उसे वैसे ही काटता है जैसे सांड काटता है(3)। और इब्न मसूद ने कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह किसी को खजाने के लिए इस तरह सजा नहीं देता कि एक दिरहम दूसरे दिरहम को छुए, न ही एक दीनार दूसरे दीनार को, बल्कि उसकी खाल को इतना फैला दिया जाता है कि हर दिरहम और दीनार को अलग-अलग रखा जा सके(4)। और यह केवल काफिर के बारे में सही है - जैसा कि हदीस(5) में आया है - मोमिन के बारे में नहीं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। तीसरा: अल-तबरी(6) ने अबू उमामा अल-बाहिली से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: सुफ़्फ़ा के लोगों में से एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई, और उसके कपड़े में एक दीनार पाया गया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक दाग (दागना)।" फिर दूसरे की मृत्यु हुई, और उसके पास दो दीनार मिले, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "दो दाग।" यह या तो इसलिए था क्योंकि वे दान पर रह रहे थे जबकि उनके पास सोना था, या इसलिए कि यह इस्लाम के शुरुआती दौर में था, फिर शरीयत ने धन के विनियमन और उसके हक की अदायगी को तय किया। यदि धन को विनियमित करना वर्जित होता, तो उसका हक यह होता कि उसे पूरा निकाल दिया जाता, और उम्मत में कोई भी ऐसा नहीं है जो इसके लिए बाध्य हो(7)। सहाबा की स्थिति और उनके धन के बारे में सोचना ही काफी है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो। जहाँ तक अबू ज़र के बारे में जो उल्लेख किया गया है; तो वह उनका अपना मत है। मूसा बिन उबैदा ने रिवायत की है...

---

(1) तहजीब अल-लुगा 13/172, और अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/921, और जरीर प्रसिद्ध कवि है। (2) जम्हारत अल-लुगा 3/185 में। (3) अहमद (14442) और मुस्लिम (988) द्वारा जाबिर की हदीस से वर्णित। (4) इब्न अबी शायबा 3/213 द्वारा वर्णित। (5) अहमद (8345), बुखारी (6551), और मुस्लिम (2851) और (2852) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित, और बुखारी में इसके शब्द हैं: "एक काफिर के कंधों के बीच की दूरी एक तेज सवार के लिए तीन दिन की यात्रा है।" (6) उनकी तफ़सीर 11/429 में, और अहमद (22174) द्वारा वर्णित। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/29।

سورۃ التوبہ: آیت 35 193

جریر: میں اپنے والد کو یہاں تک سناتا تھا کہ میرے منہ کے کونوں سے جھاگ نکلنے لگتا(1)۔ ایک بہادر شخص کی مثال دی گئی ہے جس کا زہر بڑھ گیا ہو، چنانچہ مال کو اس جانور سے تشبیہ دی گئی ہے، اور وہ اپنے مالک سے غصے کی حالت میں ملتا ہے۔ ابن درید نے کہا(2): اس کی آنکھوں کے اوپر دو سیاہ نقطے ہیں۔ ایک روایت میں ہے: اسے ایک بہادر دکھایا گیا جو اس کا پیچھا کرتا ہے، تو وہ اسے مجبور کرتا ہے، اور وہ اسے اپنا ہاتھ دیتا ہے، تو وہ اسے اس طرح کاٹتا ہے جیسے سانڈ کاٹتا ہے(3)۔ اور ابن مسعود نے کہا: اللہ کی قسم، اللہ کسی کو خزانے کی وجہ سے اس طرح عذاب نہیں دیتا کہ ایک درہم دوسرے درہم کو چھوئے اور نہ ہی ایک دینار دوسرے دینار کو، لیکن اس کی کھال کو اتنا پھیلا دیا جاتا ہے کہ ہر درہم اور دینار کو الگ الگ رکھا جائے(4)۔ اور یہ صرف کافر کے حق میں درست ہے - جیسا کہ حدیث(5) میں آیا ہے - مومن کے لیے نہیں۔ واللہ اعلم۔ تیسری بات: الطبری(6) نے ابو امامہ الباہلی سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: اصحاب صفہ میں سے ایک شخص کا انتقال ہوا، تو اس کی چادر میں ایک دینار ملا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک داغ"۔ پھر ایک اور شخص کا انتقال ہوا، اس کے پاس دو دینار ملے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دو داغ"۔ یہ یا تو اس لیے تھا کہ وہ صدقے پر گزارا کر رہے تھے حالانکہ ان کے پاس سونا موجود تھا، یا اس لیے کہ یہ اسلام کے ابتدائی دور میں تھا، پھر شریعت نے مال کے ضابطے اور اس کا حق ادا کرنے کا فیصلہ کیا۔ اگر مال کو روکنا ممنوع ہوتا تو اس کا حق یہ ہوتا کہ وہ سارا نکال دیا جاتا، اور امت میں کوئی بھی ایسا نہیں ہے جو اس کا پابند ہو(7)۔ تمہارے لیے صحابہ کا حال اور ان کے اموال کافی ہیں، اللہ ان سے راضی ہو۔ رہی بات جو ابو ذر ؓ سے منقول ہے؛ تو یہ ان کا اپنا اجتہاد ہے ؓ۔ موسیٰ بن عبیدہ نے روایت کی ہے...

(1) تہذیب اللغہ 13/172، اور احکام القرآن لابن العربی 2/921، اور جریر مشہور شاعر ہے۔ (2) جمہرۃ اللغہ 3/185 میں۔ (3) اسے احمد (14442) اور مسلم (988) نے جابرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 3/213 نے روایت کیا ہے۔ (5) اسے احمد (8345)، بخاری (6551)، اور مسلم (2851) اور (2852) نے ابو ہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "کافر کے دونوں کندھوں کے درمیان کا فاصلہ تیز سوار کے لیے تین دن کی مسافت ہے"۔ (6) اپنی تفسیر 11/429 میں، اور اسے احمد (22174) نے روایت کیا ہے۔ (7) المحرر الوجیز 3/29۔

194 Surah Al-Tawbah: Verse 35

Imran bin Abi Anas, from Malik bin Aws bin Al-Hadathan, from Abu Dharr, from the Messenger of Allah (peace be upon him) who said: "Whoever accumulates a dinar or a dirham, or gold or silver, and does not prepare it for a creditor nor spends it in the path of Allah, then it is a treasure with which he will be branded on the Day of Resurrection"(1). I said: This is what is appropriate for Abu Dharr (may Allah be pleased with him) to say, and that what exceeds one's needs is not considered 'kanz' (hoarded treasure) if it is prepared for the cause of Allah. Abu Umamah said: Whoever leaves behind white (silver) or yellow (gold); he will be branded with it, whether he is forgiven or not forgiven(2). Know that the decoration of a sword is part of that(3). Thawban narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no man who dies leaving behind red (gold) or white (silver), but that Allah makes for him, for every carat, a plate with which he is branded from the parting of his hair to his feet, forgiven after that or punished"(4). I said: This is interpreted as referring to what has not had its Zakat paid, based on what we mentioned regarding the verse before this. So the meaning would be: and he has gold or silver for which he did not pay Zakat. Likewise, what was narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him): Whoever leaves behind ten thousand; they will be made into plates with which the owner will be punished on the Day of Resurrection(5). Meaning: if he did not pay their Zakat; so that the hadiths do not contradict each other. And Allah knows best. Fourth: The words of the Almighty: {This is what you hoarded for yourselves} means: it is said to them: this is what you hoarded; so it was omitted. {So taste what you used to hoard} means: the punishment for what you used to hoard.

---

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 3/213. Adh-Dhahabi mentioned it in 'As-Siyar' 2/66 and said: Musa was weakened, though trustworthy narrators narrated from him. (2) Narrated by At-Tabarani in 'Al-Mu'jam al-Kabir' (7636) as a Marfu' (elevated) hadith without the phrase: "whether he is forgiven or not forgiven." Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 3/125: It contains Baqiyyah (ibn al-Walid) who is a 'Mudallis' (one who conceals a narrator). (3) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1789 (10084) from Abu Umamah as a Mawquf (stopped at a companion) report with the wording: The decoration of a sword is from the 'kunuz' (treasures). (4) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1790 (10093). 'Al-Farq' refers to the parting in the hair of the head. Mu'jam Matn al-Lughah (Farq). (5) An-Nahhas mentioned it in 'Ma'ani al-Qur'an' 3/203, and Ibn al-Arabi also mentioned it in 'Ahkam al-Qur'an' 2/923 along with the aforementioned hadith of Thawban and said: These hadiths' chains of narration are not authentic.

१९४ सूरह अल-तौबा: आयत ३५

इमरान बिन अबी अनस से, मलिक बिन औस बिन अल-हदाथान से, अबू ज़र से, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "जिसने एक दीनार या एक दिरहम, या सोना या चांदी जमा की, और उसे किसी कर्जदार के लिए तैयार नहीं किया और न ही उसे अल्लाह की राह में खर्च किया, तो वह एक खज़ाना (कंज) है जिससे कयामत के दिन उसे दागा जाएगा"(१)। मैंने कहा: यह वही है जो अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) के लिए कहना उचित है, और यह कि ज़रूरत से ज़्यादा जो कुछ भी है वह 'कंज' (जमा किया हुआ खज़ाना) नहीं है यदि वह अल्लाह की राह के लिए तैयार किया गया हो। अबू उमामा ने कहा: जो कोई सफेद (चांदी) या पीला (सोना) पीछे छोड़ जाता है; उसे उससे दागा जाएगा, चाहे उसे माफ किया जाए या न किया जाए(२)। जान लो कि तलवार की सजावट भी उसी का हिस्सा है(३)। थौबान ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कोई भी आदमी ऐसा नहीं मरता जिसके पास लाल (सोना) या सफेद (चांदी) हो, मगर अल्लाह उसके लिए हर एक कैरात के बदले एक पट्टी बना देता है जिससे उसे उसके सिर की मांग से लेकर पैरों तक दागा जाता है, उसके बाद उसे माफ कर दिया जाता है या सजा दी जाती है"(४)। मैंने कहा: इसे उस पर लागू किया जाता है जिसकी ज़कात अदा नहीं की गई है, जैसा कि हमने इससे पहले वाली आयत में ज़िक्र किया है। तो इसका मतलब होगा: उसके पास सोना या चांदी है जिसकी उसने ज़कात अदा नहीं की। इसी तरह, जो अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है: जिसने दस हज़ार छोड़े; उन्हें पट्टियाँ बना दिया जाएगा जिनसे उसके मालिक को कयामत के दिन अज़ाब दिया जाएगा(५)। यानी: अगर उसने उनकी ज़कात अदा नहीं की; ताकि हदीसों में विरोधाभास न हो। और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह वह है जो तुमने अपने लिए जमा किया था} यानी: उनसे कहा जाएगा: यह वह है जो तुमने जमा किया था; तो इसे हटा दिया गया है। {तो चखो उसका जो तुम जमा करते थे} यानी: उस चीज़ का अज़ाब जो तुम जमा करते थे।

---

(१) इब्न अबी शैबा ३/ २१३ द्वारा उद्धृत। अल-ज़हबी ने 'अस-सियार' २/ ६६ में इसका ज़िक्र किया और कहा: मूसा को कमज़ोर माना गया है, भरोसेमंदों ने उनसे रिवायत की है। (२) अत-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' (७६३६) में इसे 'मरफ़ू के रूप में उद्धृत किया है, बिना इस वाक्य के "चाहे उसे माफ़ किया जाए या न किया जाए"। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ३/ १२५ में कहा: इसमें बकिया (इब्न अल-वलीद) है और वह एक 'मुदल्लिस' है। (३) इब्न अबी हातिम ६/ १७८९

(१००८४) द्वारा अबू उमामा से 'मौकूफ़' रूप में इस शब्दों के साथ उद्धृत: तलवार की सजावट खज़ानों में से है। (४) इब्न अबी हातिम ६/ १७९० (१००९३) द्वारा उद्धृत। 'अल-फ़र्क़: सिर के बालों की मांग। मुअजम मतन अल-लुगा (फ़र्क़)। (५) अन-नहस ने 'मआनी अल-कुरान' ३/ २०३ में इसका ज़िक्र किया है, और इब्न अल-अरबी ने भी 'अहकाम अल-कुरान' २/ ९२३ में थौबान की पिछली हदीस के साथ इसका ज़िक्र किया है और कहा: इन हदीसों की सनद (वर्णन की श्रृंखला) सही नहीं है।

۱۹۴ سورہ التوبہ: آیت ۳۵

عمران بن ابی انس، مالک بن اوس بن الحدثان سے، وہ ابو ذر رضی اللہ عنہ سے، وہ رسول اللہ ﷺ سے روایت کرتے ہیں کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ایک دینار یا ایک درہم، یا سونا یا چاندی جمع کی، اور اسے کسی قرض خواہ کے لیے تیار نہیں رکھا اور نہ ہی اسے اللہ کی راہ میں خرچ کیا، تو وہ ایک خزانہ (کنز) ہے جس کے ذریعے اسے قیامت کے دن داغا جائے گا"(۱)۔ میں نے کہا: ابو ذر رضی اللہ عنہ کے لیے یہی کہنا مناسب ہے، اور یہ کہ ضرورت سے زائد جو کچھ ہے وہ خزانہ (کنز) نہیں ہے اگر وہ اللہ کی راہ کے لیے تیار کیا گیا ہو۔ ابو امامہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جس نے سفید (چاندی) یا زرد (سونا) پیچھے چھوڑا؛ اسے اس کے ساتھ داغا جائے گا، خواہ وہ بخشا جائے یا نہ بخشا جائے(۲)، آگاہ رہو کہ تلوار کی زینت بھی اسی میں سے ہے(۳)۔ ثوبان رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی ایسا شخص نہیں مرتا جس کے پاس سرخ (سونا) یا سفید (چاندی) ہو، مگر اللہ تعالیٰ اس کے لیے ہر قیراط کے بدلے ایک تختی بنا دیتا ہے جس کے ساتھ اسے اس کے سر کی مانگ سے لے کر پاؤں تک داغا جاتا ہے، اس کے بعد اسے بخش دیا جاتا ہے یا عذاب دیا جاتا ہے"(۴)۔ میں نے کہا: اس کا محمل وہ مال ہے جس کی زکوٰۃ ادا نہ کی گئی ہو، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے اس سے پہلے کی آیت میں ذکر کیا ہے۔ چنانچہ مفہوم یہ ہوگا: اور اس کے پاس سونا یا چاندی ہو جس کی اس نے زکوٰۃ ادا نہ کی ہو۔ اسی طرح وہ روایت جو ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: جس نے دس ہزار چھوڑے؛ انہیں تختیاں بنا دیا جائے گا جن کے ذریعے صاحبِ مال کو قیامت کے دن عذاب دیا جائے گا(۵)۔ یعنی: اگر اس نے ان کی زکوٰۃ ادا نہ کی ہو؛ تاکہ احادیث میں تضاد نہ رہے۔ واللہ اعلم۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ وہ ہے جو تم نے اپنے لیے جمع کیا تھا} یعنی: ان سے کہا جائے گا: یہ وہ ہے

جو تم نے جمع کیا تھا؛ پس (یہ جملہ) حذف کر دیا گیا۔ {پس چکھو اس کا مزہ جو تم جمع کرتے تھے} یعنی: اس کا عذاب جو تم جمع کرتے تھے۔

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۳/ ۲۱۳ نے نکالا ہے۔ اور ذہبی نے السیر ۲/ ۶۶ میں ذکر کیا اور کہا: موسیٰ کو ضعیف قرار دیا گیا ہے، ان سے ثقہ راویوں نے روایت کی ہے۔ (۲) اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (۷۶۳۶) میں مرفوعاً روایت کیا ہے سوائے اس جملے کے: "خواہ وہ بخشا جائے یا نہ بخشا جائے"۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۳/ ۱۲۵ میں کہا: اس میں بقیہ (یعنی ابن الولید) ہے اور وہ مدلس ہے۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم ۶/ ۱۷۸۹ (۱۰۰۸۴) نے ابو امامہ رضی اللہ عنہ سے موقوفاً ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: تلوار کا زیور خزانوں میں سے ہے۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم ۶/ ۱۷۹۰ (۱۰۰۹۳) نے نکالا ہے۔ اور الفرق: سر کے بالوں کا راستہ (مانگ)۔ معجم متن اللغہ (فرق)۔ (۵) اسے نحاس نے معانی القرآن ۳/ ۲۰۳ میں ذکر کیا ہے، اور ابن العربی نے بھی اسے احکام القرآن ۲/ ۹۲۳ میں ثوبان کی مذکورہ بالا حدیث کے ساتھ ذکر کیا ہے اور کہا: ان احادیث کی سند صحیح نہیں ہے۔

Surah At-Tawbah, Verse 36 195

The Almighty's saying: {Indeed, the number of months with Allah is twelve months in the Register of Allah [from] the day He created the heavens and the earth; of these, four are sacred. That is the correct religion, so do not wrong yourselves during them. And fight against the disbelievers collectively as they fight against you collectively. And know that Allah is with the righteous.}

The Almighty's saying: {Indeed, the number of months with Allah is twelve months in the Register of Allah [from] the day He created the heavens and the earth; of these, four are sacred. That is the correct religion, so do not wrong yourselves during them.}

There are eight issues in it: First: The Almighty's saying: {Indeed, the number of months} - 'Months' (Shuhur) is the plural of 'month' (shahr). If a man says to his brother: 'I will not speak to you for months,' and takes an oath on that, he should not speak to him for a year; this was said by some scholars. It was also said: he should not speak to him ever. Ibn al-Arabi (1) said: I believe if he had no specific intention, it requires three months; because that is the minimum plural required by the 'fu'ul' form in the plural of 'fa'l'.

And the meaning of {with Allah} is: in Allah's judgment, and in what is written in the Preserved Tablet. {twelve months}: 'ithna 'ashara' was declined unlike its counterparts, because it contains the letter of inflection or its evidence (2). The majority read: 'ashara' with a fathah on the 'ayn and sheen. Abu Ja'far read: 'ashr' with a sukun on the 'ayn (3). {in the Register of Allah} means the Preserved Tablet. He repeated it after saying 'with Allah' because many things are described as being 'with Allah', but it is not said that they are written in the 'Register of Allah', such as His saying: {Indeed, Allah [alone] has knowledge of the Hour} [Luqman: 34].

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 925/2, and what precedes it is from there. (2) In (D) and (M): 'wa daliluhu' (and its evidence), and what is fixed is from the rest of the manuscripts, and it matches what is in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 213/2. And the words are from it. And his saying: 'daliluhu' means the letter of dualization. (3) With the prolonged lengthening (al-madd al-mushba') on the 'alif' of 'ithna' due to the meeting of two sukun-bearing letters, and Abu Ja'far is from the Ten [Readers], see an-Nashr 279/2. And it occurred in the copies: [shīn] instead of [ʿayn], and it is a mistake.

सूरह अत-तौबा, आयत 36 195

अल्लाह तआला का इरशाद है: {निसंदेह अल्लाह के निकट महीनों की संख्या अल्लाह की किताब में बारह महीने है जिस दिन से उसने आसमानों और धरती को पैदा किया, उनमें से चार पवित्र हैं। यही सही दीन है, इसलिए उन (महीनों) में अपने आप पर ज़ुल्म न करो। और मुशरिकों से सब के सब मिलकर लड़ो जैसे वे तुम से सब के सब मिलकर लड़ते हैं। और जान लो कि अल्लाह परहेज़गारों के साथ है।}

अल्लाह तआला का इरशाद: {निसंदेह अल्लाह के निकट महीनों की संख्या अल्लाह की किताब में बारह महीने है जिस दिन से उसने आसमानों और धरती को पैदा किया, उनमें से चार पवित्र हैं। यही सही दीन है, इसलिए उन में अपने आप पर ज़ुल्म न करो।}

इसमें आठ मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {महीनों की संख्या} - 'महीने' (शहूर) 'महीने' (शहर) का बहुवचन है। यदि कोई व्यक्ति अपने भाई से कहता है: 'मैं तुमसे महीनों तक बात नहीं करूँगा' और उस पर शपथ लेता है, तो वह उससे एक साल तक बात न करे; यह कुछ विद्वानों ने कहा है। और यह भी कहा गया है: वह उससे कभी बात न करे। इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: मैं समझता हूँ कि यदि उसकी कोई विशेष नियत न हो, तो इसके लिए तीन महीने आवश्यक हैं; क्योंकि 'फ़उल' (fu'ul) का रूप 'फ़अल' (fa'l) के बहुवचन में न्यूनतम बहुवचन की मांग करता है।

और {अल्लाह के निकट} का अर्थ है: अल्लाह के हुक्म में, और जो लौह-ए-महफ़ूज़ में लिखा गया है। {बारह महीने}: 'इथना अशरा' का व्याकरणिक रूप इसके समकक्ष शब्दों से अलग है; क्योंकि इसमें विभक्ति का अक्षर या उसका प्रमाण (2) है। आम लोगों (क़ारियों) ने 'अईन' और 'शीन' पर फतह के साथ 'अशरा' पढ़ा है। अबू जाफ़र ने 'अईन' पर सुकून के साथ 'अश्र' पढ़ा है (3)। {अल्लाह की किताब में} से तात्पर्य लौह-ए-महफ़ूज़ है। इसे 'अल्लाह के निकट' कहने के बाद दोहराया गया है; क्योंकि बहुत सी चीज़ों को 'अल्लाह के निकट' होने के रूप में वर्णित किया जाता है, लेकिन यह नहीं कहा जाता कि वे 'अल्लाह की किताब में' लिखी गई हैं, जैसे उनका कहना: {बेशक कयामत का ज्ञान अल्लाह ही के पास है} [लुक़मान: 34]।

---

(1) अहकामुल कुरान 925/2 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) (द) और (म) प्रतियों में: 'दलीलुलु', और बाकी पांडुलिपियों से जो प्रमाणित है वह नहहास की 'एराबुल कुरान' 213/2 के अनुसार है। और शब्द वहीं से हैं। और उनका कहना 'दलीलुलु' से तात्पर्य द्विवचन का अक्षर है। (3)

दो साकिन अक्षरों के मिलन के कारण 'इथना' के'अलिफ' पर मद मुशब्बा के साथ, और अबू जाफ़र दस प्रमुख क़ारियों में से हैं, देखिए अन-नश्र 279/2। और प्रतियों में 'अईन' के बजाय 'शीन' आया है, जो एक गलती है।

سورہ التوبہ، آیت ۳۶ ۱۹۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک اللہ کے نزدیک مہینوں کی گنتی اللہ کی کتاب میں بارہ مہینے ہے جس دن سے اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، ان میں سے چار حرمت والے ہیں۔ یہی سیدھا دین ہے، سو ان میں اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو۔ اور مشرکوں سے سب کے سب مل کر لڑو جیسے وہ تم سے سب کے سب مل کر لڑتے ہیں۔ اور جان لو کہ اللہ پرہیزگاروں کے ساتھ ہے۔}

اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک اللہ کے نزدیک مہینوں کی گنتی اللہ کی کتاب میں بارہ مہینے ہے جس دن سے اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، ان میں سے چار حرمت والے ہیں۔ یہی سیدھا دین ہے، سو ان میں اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو۔}

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {مہینوں کی گنتی} 'شہُور' (شہر) کی جمع ہے۔ پس جب کوئی آدمی اپنے بھائی سے کہے: 'میں تجھ سے مہینوں بات نہیں کروں گا' اور اس پر قسم کھا لے، تو وہ اس سے ایک سال تک بات نہ کرے؛ یہ بعض علماء نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: وہ اس سے کبھی بات نہ کرے۔ ابن العربی (۱) نے کہا: میری رائے ہے کہ اگر اس کی کوئی خاص نیت نہ ہو تو اس کا تقاضا تین ماہ ہے؛ کیونکہ 'فُعُول' کا صیغہ 'فَعْل' کی جمع میں اقل جمع کا تقاضا کرتا ہے۔

اور {عِندَ اللَّهِ} (اللہ کے نزدیک) کا معنی ہے: اللہ کے حکم میں، اور اس میں جو لوحِ محفوظ میں لکھا گیا۔ {اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا} (بارہ مہینے): 'اثنا عشر' کا اعراب اس کی نظائر کے برعکس ہے؛ کیونکہ اس میں حرفِ اعراب یا اس کی دلیل (۲) موجود ہے۔ عامۃ الناس (قراء) نے 'عین' اور 'شین' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ 'عَشَرَ' پڑھا ہے۔ اور ابو جعفر نے 'عین' کے جزم کے ساتھ 'عَشْر' پڑھا ہے (۳)۔ {فِي كِتَابِ اللَّهِ} (اللہ کی کتاب میں) سے مراد لوحِ محفوظ ہے۔ اور اسے 'اللہ کے نزدیک' کہنے کے بعد دوبارہ لایا؛ کیونکہ بہت سی اشیاء کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ وہ اللہ کے

نزدیک ہیں، لیکن یہ نہیں کہا جاتا کہ وہ اللہ کی کتاب میں لکھی ہوئی ہیں، جیسے اللہ کا قول: {بے شک اللہ ہی کے پاس قیامت کا علم ہے} [لقمان: ٣٤]۔

---

(١) احکام القرآن ٩٢٥/٢ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٢) (د) اور (م) نسخوں میں: 'ودليله'، اور باقی قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ نحاس کی 'اعراب القرآن' ٢١٣/٢ کے موافق ہے۔ اور عبارت وہیں سے ہے۔ اور ان کا قول 'دليله' سے مراد حرفِ تثنیہ ہے۔ (٣) دو ساکن حروف کے اجتماع کی وجہ سے 'اثنا' کے 'الف' پر مدِ مشبع کے ساتھ، اور ابو جعفر دس قراء میں سے ہیں، دیکھیے النشر ٢٧٩/٢۔ اور نسخوں میں 'عين' کے بجائے 'شين' واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔

Second: His saying, Exalted is He: {the day He created the heavens and the earth}. He only said: {the day He created the heavens and the earth} to clarify that His decree and predestination existed before that, and that He, Glory be to Him, established these months and named them by their names according to the order He set for them on the day He created the heavens and the earth, and He revealed that to His prophets in His revealed books. This is the meaning of His saying, Exalted is He: {Indeed, the number of months with Allah is twelve months}. Their ruling remains as it was; the polytheists' changing of their names, putting [the late first and the first last] among their names, did not remove them from their order. The intention behind this is to follow Allah's command regarding them and to reject what the people of the Pre-Islamic Period (Jahiliyyah) used to do by delaying or advancing the names of the months and linking rulings to the names they arranged for them(1). Therefore, the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said in his sermon during the Farewell Pilgrimage: "O people, time has turned back to its original state as it was on the day Allah created the heavens and the earth," as will be explained later(2). What the people of Jahiliyyah did by making Muharram as Safar and Safar as Muharram does not change what Allah, Exalted is He, has described(3).

The governor (amil) of "yawm" (day) is the verbal noun (masdar) which is "in the Book of Allah," and it does not mean one of the physical books, because physical entities do not govern temporal or spatial adverbs (zuruf). The interpretation is: in what Allah wrote on the day He created the heavens and the earth. "Inda" (with/at) is connected to the verbal noun which is "al-iddah" (the count/number), which is its governor. "Fi" (in) from His saying: "in the Book of Allah" is connected to a deleted word, which is an adjective for His saying: "twelve." The interpretation is: twelve months counted or written in the Book of Allah. It is not permissible for it to be connected to "iddah" because that would cause a separation between the relative clause (silah) and the relative pronoun (mawsul) by the predicate of "inna" which is: "twelve".

Third: This verse indicates that it is obligatory to link rulings of worship and others only to the months and years known to the Arabs, not to the months considered by the non-Arabs and Romans.

---

(1) In the copies: "upon it", and what is fixed is from "Ahkam al-Qur'an" by Al-Kiya al-Tabari 201/2, and the speech between the brackets is from it. (2) In the interpretation of verse (37), and the hadith was previously mentioned on p. 103 of this volume. (3)

In "Ahkam al-Qur'an" by Al-Kiya al-Tabari: "what He placed." (4) See "Mushkil I'rab al-Qur'an" 327/1, and what is between the brackets is from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 36 | पृष्ठ 196

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन उसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया}। उसने केवल यह कहा: {जिस दिन उसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया} यह स्पष्ट करने के लिए कि उसका निर्णय और भाग्य उससे पहले ही था, और उसने, वह पवित्र है, इन महीनों को स्थापित किया और उनके नामों से पुकारा जिस क्रम में उसने उन्हें उस दिन व्यवस्थित किया था जिस दिन उसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया था, और उसने अपनी अवतरित पुस्तकों में अपने नबियों पर इसे उतारा। और यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {निश्चय ही अल्लाह के पास महीनों की संख्या बारह महीने है}। उनका नियम वैसा ही बना हुआ है जैसा वह था; मुशरिकों (बहुदेववादियों) द्वारा उनके नामों में बदलाव करने, उनके नामों में [बाद वाले को पहले और पहले वाले को बाद में] करने से उनके क्रम में कोई परिवर्तन नहीं आया। इसका उद्देश्य अल्लाह के आदेश का पालन करना और जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोगों के उस आचरण को त्यागना है जिसमें वे महीनों के नामों को आगे-पीछे करते थे और उन नियमों को उन नामों से जोड़ते थे जो उन्होंने स्वयं व्यवस्थित किए थे(1); इसीलिए हज़रत मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने विदाई हज के अपने प्रवचन में कहा था: "हे लोगों, समय अपनी उसी स्थिति में वापस आ गया है जैसा वह उस दिन था जब अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी की रचना की थी", जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा(2)। और जाहिलियत के लोगों ने मुहर्रम को सफ़र और सफ़र को मुहर्रम बनाकर जो किया, उससे वह नहीं बदलता जिसे अल्लाह तआला ने वर्णित किया है(3)।

शब्द "यौम" (दिन) का कारक (आमिल्) वह स्रोत (मस्दर) है जो "अल्लाह की किताब में" है, और इसका अर्थ कोई भौतिक पुस्तक नहीं है; क्योंकि भौतिक वस्तुएं समय और स्थान के क्रिया-विशेषणों (ज़ुरूफ़) में कार्य नहीं करतीं। इसका अर्थ है: जो अल्लाह ने उस दिन लिखा था जब उसने आकाशों और पृथ्वी की रचना की थी। "इंदा" (पास/यहाँ) उस स्रोत से संबंधित है जो "अल-इद्दह" (संख्या) है, जो इसका कारक है। अल्लाह के कथन: "अल्लाह की किताब में" से शब्द "फी" (में) एक लुप्त शब्द से संबंधित है, जो "बारह" के लिए एक विशेषण है। अर्थ यह है: अल्लाह की किताब में गिनी गई या लिखी गई बारह महीने। इसे "इद्दह" से जोड़ना संभव नहीं है क्योंकि इससे 'इन्ना' की खबर [जो कि: "बारह" है] द्वारा सिले और मूसूल के बीच अलगाव हो जाएगा(4)।

तीसरा: यह आयत इस बात का संकेत देती है कि इबादत (उपासना) और अन्य कार्यों के नियमों को केवल उन महीनों और वर्षों से जोड़ना अनिवार्य है जिन्हें अरब जानते हैं, न कि उन महीनों से जिन्हें अजमी (गैर-अरब) और रोमन मानते हैं।

---

(1) प्रतियों में: "उस पर", और जो प्रमाणित है वह अल-किया अल-तबरी की "अहकाम अल-कुरआन" 201/2 से है, और कोष्ठक के बीच का पाठ उसी से है। (2) आयत (37) की व्याख्या में, और हदीस इस भाग के पृष्ठ 103 पर पहले आ चुकी है। (3) अल-किया अल-तबरी की "अहकाम अल-कुरआन" में: "जो उसने रखा"। (4) देखें "मुश्किल ए'राब अल-कुरआन" 327/1, और कोष्ठक के बीच की सामग्री वहीं से है।

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جس دن اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا﴾۔ اللہ نے صرف یہ اس لیے فرمایا: ﴿جس دن اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا﴾ تاکہ یہ واضح کر دے کہ اس کا فیصلہ اور تقدیر اس سے پہلے ہی تھی، اور یہ کہ اس نے، وہ پاک ہے، ان مہینوں کو مقرر فرمایا اور ان کے ناموں کے ساتھ موسوم کیا جس ترتیب پر اس نے انہیں اس دن رکھا تھا جس دن اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، اور اسے اپنی نازل کردہ کتابوں میں اپنے انبیاء پر اتارا۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کا معنی ہے: ﴿بے شک اللہ کے نزدیک مہینوں کی گنتی بارہ مہینے ہے﴾۔ ان کا حکم اسی حالت پر برقرار ہے جس پر وہ تھے، مشرکین کے ان کے ناموں میں تبدیلی کرنے اور [پیچھے والے کو مقدم اور مقدم کو پیچھے] کرنے سے ان کی ترتیب تبدیل نہیں ہوئی۔ اس سے مقصود ان کے بارے میں اللہ کے حکم کی پیروی کرنا ہے، اور دورِ جاہلیت کے لوگوں کے اس طریقے کو ترک کرنا ہے جو مہینوں کے ناموں کو آگے پیچھے کرنے اور احکامات کو ان ناموں سے جوڑنے کے بارے میں تھا جو انہوں نے خود ترتیب دیے تھے(۱)؛ اسی لیے آپ ﷺ نے حجۃ الوداع کے خطبے میں فرمایا: «اے لوگو، زمانہ گھوم پھر کر اپنی اسی حالت پر آ گیا ہے جس پر وہ اس دن تھا جب اللہ نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا تھا»، جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا(۲)۔ اور اہل جاہلیت نے جو محرم کو صفر اور صفر کو محرم بنا دیا تھا، اس سے وہ چیز تبدیل نہیں ہوتی جسے اللہ تعالیٰ نے بیان فرمایا ہے(۳)۔

اور لفظ «یوم» میں عمل کرنے والا وہ مصدر ہے جو «فی کتاب اللہ» میں ہے، اور اس سے مراد کتابوں میں سے کوئی ایک کتاب نہیں ہے؛ کیونکہ اعیان (ذاتیں) ظروف میں عمل نہیں کرتیں۔ اور تقدیرِ عبارت یہ ہے: اس میں جو اللہ نے اس دن لکھا جب اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا۔ اور

«عند» اس مصدر سے متعلق ہے جو «العدة» (گنتی) ہے، اور وہی اس میں عامل ہے۔ اور «فی» اللہ کے اس قول «فی کتاب اللہ» میں ایک محذوف (پوشیدہ لفظ) سے متعلق ہے، جو کہ «اثنا عشر» کی صفت ہے۔ اور تقدیرِ عبارت یہ ہے: بارہ مہینے جو اللہ کی کتاب میں شمار شدہ یا لکھے ہوئے ہیں۔ اور اس کا «عدة» سے متعلق ہونا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں 'انّ' کی خبر [جو کہ: «اثنا عشر» ہے] کے ذریعے صلہ اور موصول کے درمیان تفریق لازم آئے گی(۴)۔

تیسری بات: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ عبادات اور دیگر معاملات کے احکامات کو ان مہینوں اور سالوں سے جوڑنا واجب ہے جنہیں عرب جانتے ہیں، نہ کہ ان مہینوں سے جن کا اعتبار عجم (غیر عرب) اور رومی کرتے ہیں۔

---

(۱) نسخوں میں: «علیہ» ہے، اور جو ثابت ہے وہ الکیا الطبری کی «احکام القرآن» ۲۰۱/۲ سے ہے، اور بریکٹ کے درمیان کلام اسی سے ہے۔ (۲) آیت (۳۷) کی تفسیر کے پاس، اور حدیث اسی جلد کے صفحہ ۱۰۳ پر گزر چکی ہے۔ (۳) الکیا الطبری کی «احکام القرآن» میں ہے: «ما وضعہ» (جو اس نے رکھا)۔ (۴) ملاحظہ کریں «مشکل اعراب القرآن» ۳۲۷/۱، اور بریکٹ کے درمیان کا حصہ وہیں سے ہے۔

١٩٧ Surah At-Tawbah: Verse 36

And the Coptic months, even if they do not exceed twelve months, differ in their number of days. Some have more than thirty days and some have less. The months of the Arabs do not exceed thirty, though some may have less. The one that is less is not fixed to a specific month; rather, their variation in deficit and completion is according to the difference in the moon's passage through the zodiacal signs (1).

Fourth: His Saying, the Almighty: {Of them four are sacred}. The sacred months mentioned in this verse are: Dhu al-Qa'dah, Dhu al-Hijjah, and al-Muharram, and Rajab, which is between Jumada al-Akhirah and Sha'ban. It is Rajab of Mudar. It was called Rajab Mudar because Rabi'a bin Nizar used to forbid the month of Ramadan and call it Rajab. Mudar used to forbid Rajab itself; hence the Prophet ﷺ said about it: "Which is between Jumada and Sha'ban" (2), thus correcting the confusion that occurred in its name by clarification. The Arabs also used to call it Munṣil al-Asinna (3).

Al-Bukhari narrated from Abu Raja al-'Utaridi - his name was 'Imran bin Milhan, and it is said: 'Imran ibn Taym - who said: "We used to worship stone. If we found a stone that was better than it, we would throw the first one away and take the other. If we did not find a stone, we would gather a heap of dust, then bring sheep, milk them over it, and then circumambulate it. When the month of Rajab began, we would say: 'Munṣil al-Asinna' (The remover of spearheads), so we would not leave a spear with a metal head or an arrow with a metal head without removing it and throwing it away" (4).

Fifth: His Saying, the Almighty: {That is the correct religion} i.e., the correct calculation and the full number. Ali bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas: "That is the religion" means: that...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari, 3/199-200. (2) A portion of the hadith from Abu Bakra, recorded by Ahmad (20386), al-Bukhari (3197), and Muslim (1679). A portion of it was mentioned on page 103 of this part, and also in the second issue, which is the saying of the Prophet ﷺ: "Time has turned its full circle...". See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/926, and al-Muharrar al-Wajiz 3/30. (3) Munṣil; with a sukun on the 'noon' and a kasra on the 'sad', or with a fatha on the 'noon' and shadda on the 'sad'; it is explained as removing the iron from weapons for the month of Rajab, indicating their cessation of fighting. It is said: 'nasaltu al-rumh' (I fixed the

spearhead) if you put a head on it, and 'ansaltuhu' if you removed the head from it. See Fath al-Bari 8/91. (4) Sahih al-Bukhari (4376). And 'al-Juthwah': with a damma on the 'jeem', means a heap.

197 सूरह अत-तौबाह: आयत 36

और कॉप्टिक महीने, भले ही वे बारह महीनों से अधिक न हों, उनकी दिनों की संख्या अलग-अलग होती है। उनमें से कुछ तीस से अधिक होते हैं और कुछ कम। अरबों के महीने तीस से अधिक नहीं होते, हालांकि उनमें से कुछ कम हो सकते हैं। जो कम है वह किसी विशेष महीने के लिए तय नहीं है; बल्कि, कमी और पूर्णता में उनकी भिन्नता राशियों (बुरूज) के माध्यम से चंद्रमा के मार्ग के अंतर के अनुसार होती है (1)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {उनमें से चार पवित्र हैं}। इस आयत में वर्णित पवित्र महीने ये हैं: ज़ुल-कादा, ज़ुल-हिज्जा, अल-मुहर्रम और रजब जो जुमाद अल-आख़िरा और शाबान के बीच में है। यह मुज़र का रजब है। इसे मुज़र का रजब कहा गया क्योंकि रबीआ बिन निज़ार रमज़ान के महीने को हराम मानते थे और उसे रजब कहते थे। मुज़र स्वयं रजब को हराम मानते थे; इसलिए पैगंबर ﷺ ने इसके बारे में कहा: "जो जुमाद और शाबान के बीच है" (2), स्पष्टीकरण द्वारा इसके नाम में हुई गड़बड़ी को दूर किया। अरब इसे 'मुन्सिल अल-असिन्ना' (भाले की नोक हटाने वाला) भी कहते थे (3)।

अल-बुखारी ने अबू रजा अल-उतारिदी से रिवायत की है - उनका नाम इमरान बिन मिलहान था और कहा जाता है: इमरान इब्न तैम - उन्होंने कहा: "हम पत्थर की पूजा करते थे। यदि हमें उससे बेहतर पत्थर मिलता, तो हम पहले वाले को फेंक देते और दूसरा ले लेते। यदि हमें पत्थर नहीं मिलता, तो हम मिट्टी का ढेर जमा करते, फिर भेड़ लाते, उस पर उनका दूध दुहते और फिर उसके चारों ओर चक्कर लगाते। जब रजब का महीना शुरू होता, तो हम कहते: 'मुन्सिल अल-असिन्ना', तो हम किसी भी भाले की लोहे की नोक या तीर की लोहे की नोक को हटाए बिना नहीं छोड़ते थे और उसे फेंक देते थे" (4)।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {यही सही दीन है} यानी: सही गणना और पूरी संख्या। अली bin अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की: "यही दीन है" यानी: वह...

---

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 3/199-200। (2) अबू बकराह की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (20386), अल-बुखारी (3197) और मुस्लिम (1679) ने रिवायत किया है। इसका एक हिस्सा इस भाग के पृष्ठ 103 पर और दूसरे मसले में भी आ चुका है, जो पैगंबर ﷺ का कथन है: "निश्चित रूप से समय अपने पूर्ण चक्र में घूम गया है..."। देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम

अल-कुरान 2/926, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/30। (3) 'मुन्सिल'; 'नोन' पर सुकून और 'साद' पर कसरा के साथ, या 'नोन' पर फतह और 'साद' पर शद्दा के साथ; रजब के महीने के लिए हथियारों से लोहा निकालने के रूप में व्याख्या की गई है, जो उनके युद्ध छोड़ने का संकेत है। कहा जाता है: 'नसलतुल रुम्ह' यदि आपने उस पर नोक लगाई, और 'अनसलतुहू' यदि आपने उससे नोक हटा दी। देखें फतह अल-बारी 8/91। (4) सहीह अल-बुखारी (4376)। और 'अल-जुथवा': 'जीम' पर धम्मा के साथ: ढेर।

۱۹۷ سورہ التوبہ: آیت ۳۶

اور قبطی مہینے، اگرچہ بارہ مہینوں سے زیادہ نہیں ہوتے، لیکن ان کی دنوں کی تعداد مختلف ہوتی ہے۔ ان میں سے کچھ تیس سے زیادہ ہوتے ہیں اور کچھ کم۔ عربوں کے مہینے تیس سے زیادہ نہیں ہوتے، اگرچہ ان میں سے کچھ کم ہو سکتے ہیں۔ جو کم ہے وہ کسی خاص مہینے کے لیے متعین نہیں ہے؛ بلکہ کمی اور بیشی میں ان کا فرق بروج میں چاند کی گردش کے اختلاف کے مطابق ہوتا ہے (۱)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان میں سے چار حرمت والے ہیں}۔ اس آیت میں مذکور حرمت والے مہینے یہ ہیں: ذوالقعدہ، ذوالحجہ، اور محرم، اور رجب جو جمادی الآخرہ اور شعبان کے درمیان ہے۔ یہ رجبِ مُضَر ہے، اور اسے رجبِ مُضَر اس لیے کہا گیا کیونکہ ربیعہ بن نزار رمضان کے مہینے کو حرام سمجھتے تھے اور اسے رجب کہتے تھے۔ جبکہ مُضَر خود رجب کو حرام سمجھتے تھے؛ اسی لیے نبی ﷺ نے اس کے بارے میں فرمایا: "جو جمادی اور شعبان کے درمیان ہے" (۲)، اور وضاحت کے ذریعے اس کے نام میں ہونے والی غلط فہمی کو دور کر دیا۔ عرب اسے 'مُنْصِلُ الْأَسِنَّة' (نیزوں کی انی نکال دینے والا) بھی کہتے تھے (۳)۔

بخاری نے ابورجاء العطاردی سے روایت کی ہے - ان کا نام عمران بن ملحان تھا اور کہا جاتا ہے کہ عمران ابن تیم - انہوں نے کہا: "ہم پتھر کی عبادت کرتے تھے۔ جب ہمیں اس سے بہتر پتھر مل جاتا تو ہم پہلے کو پھینک دیتے اور دوسرا لے لیتے۔ اگر ہمیں پتھر نہ ملتا تو ہم مٹی کا ڈھیر جمع کرتے، پھر بکریاں لاتے، ان کا دودھ اس پر نکالتے اور پھر اس کا طواف کرتے۔ جب رجب کا مہینہ شروع ہوتا تو ہم کہتے: مُنْصِلُ الْأَسِنَّة، تو ہم کوئی ایسا نیزہ جس میں لوہے کا پھل ہو یا کوئی ایسا تیر جس میں لوہا ہو، نہیں چھوڑتے تھے بلکہ اسے نکال کر پھینک دیتے تھے" (۴)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہی سیدھا دین ہے} یعنی: صحیح حساب اور پوری تعداد۔ علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی: "یہی دین ہے" یعنی: وہ...

---

(۱) احکام القرآن، الکیا الطبری ۱۹۹/۳ - ۲۰۰۔ (۲) ابوبکرہ کی حدیث کا ایک حصہ، جسے احمد (۲۰۳۸۶)، بخاری (۳۱۹۷) اور مسلم (۱۶۷۹) نے روایت کیا ہے۔ اس کا ایک حصہ اس جلد کے صفحہ ۱۰۳ پر گزر چکا ہے، اور دوسرے مسئلے میں بھی گزرا ہے، جو کہ نبی ﷺ کا یہ فرمان ہے: "بے شک زمانہ گھوم پھر کر اپنی اصل حالت پر آ گیا ہے..."۔ دیکھیے احکام القرآن از ابن العربی ۹۲۶/۲، اور المحرر الوجیز ۳۰/۳۔ (۳) 'مُنْصِل'؛ نون کے سکون اور صاد کے زیر کے ساتھ، یا نون کے زبر اور صاد کی تشدید کے ساتھ؛ اس کی تفسیر رجب کے مہینے کی وجہ سے اسلحہ سے لوہا نکالنے سے کی گئی ہے، جو ان کے جنگ ترک کرنے کی طرف اشارہ ہے۔ کہا جاتا ہے: 'نصلتُ الرمح' جب اس میں انی لگائی، اور 'أنصلتُه' جب اس سے انی نکال دی۔ دیکھیے فتح الباری ۹۱/۸۔ (۴) صحیح بخاری (۴۳۷۶)۔ اور 'الْجُثْوَةُ': جیم کے پیش کے ساتھ: ڈھیر۔

Surah At-Tawbah: Verse 36 198 "al-Qada'" (1). Muqatil said: The Truth. Ibn Atiyyah (2) said: What is more correct in my view is that "al-Din" here is used in its most well-known sense, meaning: that legislation and obedience. "Al-Qayyim" means: the upright and straight, from the verb 'qama-yaqumu' (to stand). It is like 'Sayyid' from 'sada-yasudu' (to lead); its root is 'qayyum'. Sixth: His Almighty's saying: { so do not wrong yourselves therein } according to the view of Ibn Abbas, it refers to all the months. According to some, it refers specifically to the sacred months (3), because it is closer to them [in the verse] and they have a distinction in the gravity of wrongdoing, based on His saying: { there is [to be] no sexual relations and no disobedience and no disputing during Hajj } [Al-Baqarah: 197]. This does not mean that wrongdoing in other days is permissible, as we shall explain. Then, regarding "wrongdoing", two views were mentioned: First: Do not wrong yourselves in them by fighting, then this was abrogated by the permission of fighting in all months. This was said by Qatadah, Ata al-Khurasani, az-Zuhri, and Sufyan al-Thawri. Ibn Jurayj said: Ata bin Abi Rabah swore by Allah that it is not permissible for people to raid in the Sanctuary or in the sacred months unless they are fought therein, and it was not abrogated. The first view is the correct one, because the Prophet ﷺ fought Hawazin in Hunayn and Thaqif in Ta'if, and besieged them in Shawwal and part of Dhu al-Qa'dah (4). This meaning was previously mentioned in "Al-Baqarah" (5). Second: Do not wrong yourselves in them by committing sins; because when Allah the Almighty glorifies something from one aspect, it acquires one sanctity, and when He glorifies it from two or more aspects, it becomes...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/213, and narrated by Ibn Abi Hatim 6/1792 (10001) via al-Dahhak from Ibn Abbas. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/31. (3) This is the view of Qatadah, and al-Tabari narrated 11/444-445 his view and the view of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Tafsir al-Baghawi 2/290, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/927. (5) 3/422.

सूरह अत-तौबाह: आयत 36 198 "अल-क़ज़ा" (1)। मुक़ातिल ने कहा: सत्य। इब्न अतिय्याह (2) ने कहा: मेरे विचार में अधिक सही यह है कि यहाँ "दीन" अपने सबसे प्रसिद्ध अर्थ में है, यानी: वह शरीयत और आज्ञाकारिता। "अल-क़य्यिम" का अर्थ है: जो खड़ा रहने वाला और सीधा हो, 'क़ामा-यक़ूमु' से। यह 'सय्यिद' के समान है जो 'सादा-यसूदु' से बना है; इसका मूल रूप 'क़य्युम' है। छठा: अल्लाह तआला का कथन: { तो इनमें अपने आप पर ज़ुल्म न करो } इब्न अब्बास के अनुसार, यह सभी महीनों की ओर संकेत करता है। कुछ लोगों के अनुसार यह विशेष रूप से हराम (पवित्र) महीनों (3) की ओर इशारा करता है, क्योंकि यह उनके अधिक निकट है, और उनमें ज़ुल्म की गंभीरता की विशिष्टता है; अल्लाह के इस कथन के कारण: { तो हज के दौरान न तो काम-वासना की बातें हों, न गुनाह और न ही झगड़ा } [अल-बक़रह: 197]। इसका मतलब यह नहीं है कि इन दिनों के अलावा ज़ुल्म जायज़ है, जैसा कि हम स्पष्ट करेंगे। फिर "ज़ुल्म" के बारे में दो बातें कही गई हैं: पहला: इनमें युद्ध करके अपने आप पर ज़ुल्म न करो, फिर इसे सभी महीनों में युद्ध की अनुमति द्वारा निरस्त कर दिया गया था। यह क़तादह, अता अल-ख़ुरासानी, अज़-ज़ुहरी और सुफ़यान अल-थौरी ने कहा है। इब्न जुरैज ने कहा: अता बिन अबी रबाह ने अल्लाह की क़सम खाकर कहा कि लोगों के लिए हरम (पवित्र सीमा) में या हराम महीनों में हमला करना हलाल नहीं है जब तक कि उनसे वहाँ युद्ध न किया जाए, और यह निरस्त नहीं हुआ है। पहली बात सही है; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने हुनैन में हवाज़िन और ताइफ़ में थक़ीफ़ से युद्ध किया था, और शव्वाल और ज़ुल्-क़ादा (4) के कुछ हिस्सों में उनकी घेराबंदी की थी। यह अर्थ पहले "अल-बक़रह" (5) में आ चुका है। दूसरा: इनमें गुनाह करके अपने आप पर ज़ुल्म न करो; क्योंकि जब अल्लाह सुब्हानहू व तआला किसी चीज़ को एक दृष्टि से महान बनाता है, तो उसकी एक पवित्रता हो जाती है, और जब वह उसे दो या अधिक दृष्टियों से महान बनाता है, तो वह बन जाती है...

---

(1) इराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/213, और इब्न अबी हातिम 6/1792 (10001) द्वारा अल-दह्हाक के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/31 में। (3) यह क़तादह का कथन है, और अल-तबरी 11/444-445 ने उनके और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के कथन को उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बगवी 2/290, और अहकाम अल-क़ुरआन - इब्न अल-अरबी 2/927। (5) 3/422।

سورہ التوبہ: آیت ۳۶ ۱۹۸ القضاء (۱)۔ مقاتل نے کہا: حق۔ ابن عطیہ (۲) نے کہا: میرے نزدیک زیادہ صحیح بات یہ ہے کہ یہاں "دین" اپنے مشہور ترین معنوں میں ہے، یعنی: وہ شریعت اور اطاعت۔ "القیِّم" کا مطلب ہے: وہ جو قائم اور سیدھا ہو، 'قام یقوم' سے۔ یہ 'سیِّد' کے ہم وزن ہے جو 'ساد یسود' سے ہے؛ اس کی اصل 'قَیْوِم' ہے۔ چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: { پس ان میں اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو } ابن عباس کے قول کے مطابق، یہ تمام مہینوں کی طرف راجع ہے۔ اور بعض کے نزدیک یہ خاص طور پر حرمت والے مہینوں (۳) کی طرف راجع ہے؛ کیونکہ یہ ان کے زیادہ قریب ہے، اور ان میں ظلم کی سنگینی کی خصوصیت ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: { تو حج کے دوران نہ کوئی شہوانی بات ہو، نہ کوئی گناہ اور نہ کوئی جھگڑا } [البقرہ: ۱۹۷]۔ اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ ان دنوں کے علاوہ ظلم جائز ہے، جیسا کہ ہم بیان کریں گے۔ پھر "ظلم" کے بارے میں دو اقوال کہے گئے ہیں: پہلا: ان میں لڑائی جھگڑا کر کے اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو، پھر اسے تمام مہینوں میں قتال کی اجازت کے ذریعے منسوخ کر دیا گیا۔ یہ بات قتادہ، عطا الخراسانی، زہری اور سفیان ثوری نے کہی۔ ابن جریج نے کہا: عطا بن ابی رباح نے اللہ کی قسم کھا کر کہا کہ لوگوں کے لیے یہ حلال نہیں ہے کہ وہ حرم میں یا حرمت والے مہینوں میں حملہ کریں الا یہ کہ ان سے وہاں قتال کیا جائے، اور یہ منسوخ نہیں ہوا۔ پہلا قول صحیح ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے حنین میں ہوازن اور طائف میں ثقیف سے غزوہ کیا، اور شوال اور کچھ ذوالقعدہ (۴) میں ان کا محاصرہ کیا۔ یہ معنی پہلے "البقرہ" (۵) میں گزر چکا ہے۔ دوسرا: ان میں گناہوں کا ارتکاب کر کے اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالی جب کسی چیز کو ایک جہت سے عظمت عطا کرتا ہے تو اس کی ایک حرمت ہو جاتی ہے، اور جب وہ اسے دو یا زائد جہتوں سے عظمت دیتا ہے تو وہ ہو جاتی ہے...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۱۳، اور اسے ابن ابی حاتم نے ۶/ ۱۷۹۲ (۱۰۰۰۱) میں ضحاک کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۳۱ میں۔ (۳) یہ قتادہ کا قول ہے، اور طبری نے ۱۱/ ۴۴۴-۴۴۵ میں ان کا اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۲/ ۲۹۰، اور احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۲۷۔ (۵) ۳/ ۴۲۲۔

Surah At-Tawbah: Verse 36 199

Its sanctity is multi-fold, so the punishment for a bad deed is doubled in it, just as the reward for a righteous deed is doubled. For one who obeys Allah in a sacred month in a sacred land, their reward is not like the reward of one who obeys Him in a non-sacred month in a sacred land. And one who obeys Him in a non-sacred month in a sacred land, their reward is not like the reward of one who obeys Him in a non-sacred month in a non-sacred land. Allah Almighty has alluded to this in His saying: "O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment will be doubled two fold." [Al-Ahzab: 30] (1).

Seventh: Scholars have differed regarding this meaning concerning someone who kills accidentally during a sacred month: should the blood money (diyah) be increased for them or not? Al-Awza'i said: For killing in a sacred month, the blood money is increased - as has reached us - and also in the Sacred Precinct (Haram); it is made a full blood money plus one-third, and for semi-intentional killing, the age of the camels [given as diyah] is increased. Al-Shafi'i said: Blood money is increased for loss of life and for wounds in a sacred month, in the sacred land, and against relatives. It was narrated from Al-Qasim bin Muhammad, Salim bin Abdullah, Ibn Shihab, and Aban bin Uthman: Whoever kills in a sacred month or in the Haram, one-third of the diyah is added to their diyah. This was also narrated from Uthman bin Affan (2).

Malik, Abu Hanifa, their companions, and Ibn Abi Layla said: Killing in non-sacred territory and the Haram is the same, and during a sacred month and other months is the same. This is the opinion of a group of the Successors (Tabi'un). And it is the correct view; because the Prophet (peace be upon him) prescribed blood monies and did not mention the Haram or the sacred month in them. They also agreed that the expiation (kaffarah) for someone who kills accidentally in a sacred month or otherwise is the same, so by analogy, the blood money should be the same (3). And Allah knows best.

Eighth: Allah Almighty specifically mentioned the four sacred months and forbade wrongdoing in them as an honor to them, even though it is forbidden at all times, as He said: "There is to be no sexual relations and no wickedness and no..."

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/927. (2) Al-Istidhkar 25/202, and Abd al-Razzaq (17282) narrated the report of Uthman. (3) Al-Istidhkar 25/202.

सूरह अत-तौबाह: आयत 36 199

इसकी पवित्रता बहुमुखी है, इसलिए इसमें बुरे कर्म के लिए दंड दोगुना कर दिया जाता है, ठीक वैसे ही जैसे नेक काम के लिए प्रतिफल दोगुना कर दिया जाता है। क्योंकि जो व्यक्ति पवित्र महीने में पवित्र भूमि में अल्लाह की आज्ञा मानता है, उसका प्रतिफल उस व्यक्ति के प्रतिफल जैसा नहीं है जो पवित्र भूमि में सामान्य महीने में उसकी आज्ञा मानता है। और जो व्यक्ति पवित्र भूमि में सामान्य महीने में उसकी आज्ञा मानता है, उसका प्रतिफल उस व्यक्ति के प्रतिफल जैसा नहीं है जो सामान्य भूमि में सामान्य महीने में उसकी आज्ञा मानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने इस कथन में इसी ओर संकेत किया है: "हे पैगंबर की पत्नियों! तुममें से जो कोई प्रत्यक्ष अश्लीलता का काम करेगी, उसे दुगनी यातना दी जाएगी।" [अल-अहज़ाब: 30] (1)।

सातवाँ: विद्वानों ने इस अर्थ के बारे में मतभेद किया है कि यदि कोई पवित्र महीने में गलती से किसी की हत्या कर देता है, तो क्या उस पर 'दियत' (रक्त-धन) भारी (अधिक) की जाएगी या नहीं? अल-औज़ाई ने कहा: पवित्र महीने में और हरम (पवित्र क्षेत्र) में हत्या करने पर दियत भारी की जाती है - जैसा कि हमें ज्ञात हुआ है - इसलिए इसे एक दियत और उसका एक तिहाई कर दिया जाता है, और अर्ध-जानबूझकर की गई हत्या में ऊंटों की आयु बढ़ा दी जाती है। अल-शाफ़ई ने कहा: पवित्र महीने में, पवित्र भूमि में और रिश्तेदारों के मामले में जान और घावों के लिए दियत भारी की जाती है। अल-कासिम बिन मुहम्मद, सालिम बिन अब्दुल्ला, इब्न शिहाब और अबान बिन उस्मान से वर्णित है: जो कोई पवित्र महीने में या हरम में हत्या करता है, उसकी दियत में उसके एक तिहाई के बराबर वृद्धि की जाती है। यही उस्मान बिन अफ़्फ़ान (2) से भी वर्णित है।

मलिक, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों और इब्न अबी लैला ने कहा: हराम और गैर-हराम भूमि में हत्या समान है, और पवित्र महीने और अन्य महीनों में भी समान है, और यही ताबिईन (अनुयायियों) के एक समूह का मत है। और यही सही है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दियत के नियम निर्धारित किए और उनमें हरम या पवित्र महीने का उल्लेख नहीं किया। और वे इस बात पर सहमत हैं कि पवित्र महीने में या अन्यथा गलती से हत्या करने वाले पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) समान है, इसलिए उपमा (क़यास) यह है कि दियत भी वैसी ही होनी चाहिए (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

आठवाँ: अल्लाह तआला ने चार पवित्र महीनों का विशेष रूप से उल्लेख किया है और उनके सम्मान में उनमें ज़ुल्म (अन्याय) करने से मना किया है, भले ही यह हर समय वर्जित है, जैसा कि उसने कहा: "तो न कोई कामुक बात हो, न कोई बुराई और न ही कोई..."

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/927। (2) अल-इस्तिज़कार 25/202, और अब्द अल-रज्ज़ाक (17282) ने उस्मान के उल्लेख को उद्धृत किया है। (3) अल-इस्तिज़कार 25/202।

سورہ توبہ: آیت ۳۶ ۱۹۹

اس کی حرمت کئی گنا ہے، چنانچہ اس میں برے عمل کی سزا دگنی کر دی جاتی ہے جس طرح نیک عمل کا ثواب دگنا کر دیا جاتا ہے۔ کیونکہ جس نے حرمت والے مہینے میں حرمت والے شہر میں اللہ کی اطاعت کی، اس کا ثواب اس شخص کی طرح نہیں جس نے حرمت والے شہر میں حلال (غیر حرمت والے) مہینے میں اس کی اطاعت کی۔ اور جس نے حرمت والے شہر میں حلال مہینے میں اس کی اطاعت کی، اس کا ثواب اس شخص کی طرح نہیں جس نے حلال شہر میں حلال مہینے میں اس کی اطاعت کی۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے اس فرمان میں اسی طرف اشارہ کیا ہے: ﴿ اے پیغمبر کی بیویو! تم میں سے جو کوئی کھلی بے حیائی کا ارتکاب کرے گی، اسے دوگنا عذاب دیا جائے گا ﴾ [الاحزاب: ۳۰] (۱)۔

ساتویں بات: علماء نے اس مفہوم میں اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جس نے حرمت والے مہینے میں غلطی سے قتل کیا ہو، کیا اس پر دیت (خون بہا) میں سختی کی جائے گی یا نہیں؟ امام اوزاعی نے کہا: حرمت والے مہینے میں قتل کی دیت میں سختی کی جاتی ہے - جیسا کہ ہمیں پہنچا ہے - اور حرم میں بھی، چنانچہ ایک دیت اور اس کا تہائی حصہ مقرر کیا جاتا ہے، اور شبہ عمد میں اونٹوں کی عمر میں اضافہ کیا جاتا ہے۔ امام شافعی نے کہا: حرمت والے مہینے میں، حرمت والے شہر میں اور رشتہ داروں کے معاملے میں جان اور زخموں کی دیت میں سختی کی جاتی ہے۔ القاسم بن محمد، سالم بن عبداللہ، ابن شہاب اور ابان بن عثمان سے مروی ہے: جس نے حرمت والے مہینے میں یا حرم میں قتل کیا، اس کی دیت میں اس کے تہائی حصے کے برابر اضافہ کیا جائے گا۔ یہی بات عثمان بن عفان (۲) سے بھی مروی ہے۔

امام مالک، امام ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور ابن ابی لیلیٰ نے کہا: حل (غیر حرم) اور حرم میں قتل برابر ہے، اور حرمت والے مہینے اور دوسرے مہینوں میں بھی برابر ہے، اور یہی تابعین کی ایک جماعت کا قول ہے۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے دیتوں کے احکام مقرر فرمائے اور ان میں حرم یا حرمت والے مہینے کا ذکر نہیں فرمایا، اور اس بات پر سب کا اتفاق ہے کہ حرمت والے مہینے میں یا اس کے علاوہ غلطی سے قتل کرنے والے پر کفارہ برابر ہے، لہذا قیاس یہی ہے کہ دیت بھی اسی طرح ہو (۳)۔ واللہ اعلم۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ نے چار حرمت والے مہینوں کو ذکر کے ساتھ خاص کیا، اور ان کی تکریم کی خاطر ان میں ظلم سے منع فرمایا، اگرچہ یہ ہر زمانے میں ممنوع ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ تو نہ کوئی شہوانی بات ہو، نہ کوئی گناہ اور نہ ہی کوئی جھگڑا... ﴾

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۲۷ ۔ (۲) الاستذکار ۲۵/ ۲۰۲ ، اور عثمان کے اثر کو عبد الرزاق (۱۷۲۸۲) نے روایت کیا ہے۔ (۳) الاستذکار ۲۵/ ۲۰۲ ۔

Surah At-Tawbah: Verse 36

"no wrangling during Hajj" [Al-Baqarah: 197]. On this, most of the people of interpretation agree, i.e.: do not wrong yourselves during the four months. Hammad ibn Salamah narrated, from Ali ibn Zaid, from Yusuf ibn Mahran, from Ibn Abbas, who said: "so do not wrong yourselves in them" referring to the twelve months (1). Qays ibn Muslim narrated, from Al-Hasan ibn Muhammad ibn al-Hanafiyyah (2), that he said: In all of them. If it is said regarding the first opinion: Why did He say: "fihin" (in them - feminine plural), and not say: "fiha" (in it/them - feminine singular)? This is because the Arabs say for what is between three and ten: "hunna" (they - feminine plural) and "ha'ula'i" (these - plural), and when they exceed ten they say: "hiya" (she/it - feminine singular) and "hadhihi" (this - feminine singular), intending that the naming of the few be known from the many - and it is narrated from Al-Kisa'i that he said: I am amazed by this action of the Arabs - and likewise they say for nights less than ten: "khalawn" (they passed - feminine plural). And for what is above that: "khalat" (it passed - feminine singular) (3). It is not said: How are some times made more sacred (4) than others? For we say: The Creator, exalted be He, may do what He wills, and singles out with virtue what He wills, there is no cause for His action, nor any restriction upon Him, rather He does what He wants with His wisdom, and wisdom may appear in it or it may be hidden. His saying, the Exalted: "And fight the polytheists collectively": in it there is one issue: His saying, the Exalted: "Fight" is a command to fight. And "kaffatan" (collectively/all together) means: all of them, and it is an infinitive in the place of a circumstantial adverb (hal), i.e.: surrounding them and gathered together. Al-Zajjaj said (5): Examples of such infinitives are: "God healed him a healing (afiyatan)", and "he punished him a punishment (aqibatan)". It is not dualized nor pluralized, and similarly: "ammatan" (generally) and "khassatan" (specifically).

---

(1) Reported by Al-Tabari 11/444. (2) In the manuscripts: "from" (an). What is established is from Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/207, and the speech is from the beginning of the issue from him. See Tafsir al-Tabari 11/446. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/435 without Al-Kisa'i's saying, and Ibn Atiyyah mentioned Al-Kisa'i's saying in Al-Muharrar al-Wajiz 3/31. (4) His saying: "hurmah" (sanctity), not in (Zah). (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/446, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/213.

सूरह अत-तौबा: आयत 36

"हज के दौरान कोई झगड़ा नहीं" [अल-बक़रह: 197]। इस पर व्याख्या करने वाले अधिकांश लोग सहमत हैं, यानी: इन चार महीनों में अपने आप पर ज़ुल्म न करो। हम्माद इब्न सलामा ने अली इब्न ज़ैद से, उन्होंने यूसुफ इब्न महरान से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "तो उनमें अपने आप पर ज़ुल्म न करो" यानी बारह महीनों में (1)। क़ैस इब्न मुस्लिम ने अल-हसन इब्न मुहम्मद इब्न अल-हनफिया (2) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उन सभी में। यदि पहले मत के बारे में कहा जाए: उन्होंने "फ़िहिन्ना" (उनमें - स्त्रीलिंग बहुवचन) क्यों कहा, और "फ़िहा" (उसमें/उनमें - स्त्रीलिंग एकवचन) क्यों नहीं कहा? ऐसा इसलिए है क्योंकि अरब तीन से दस के बीच की संख्या के लिए "हुन्ना" (वे - स्त्रीलिंग बहुवचन) और "हौलाई" (ये - बहुवचन) कहते हैं, और जब वे दस से ऊपर जाते हैं तो वे "हिया" (वह/यह - स्त्रीलिंग एकवचन) और "हादिही" (यह - स्त्रीलिंग एकवचन) कहते हैं, इस इरादे से कि कम की नामकरण पद्धति को अधिक से अलग पहचाना जा सके- और अल-किसाई से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं अरबों के इस कृत्य पर चकित हूँ - और इसी तरह वे दस से कम रातों के लिए कहते हैं: "खलौन" (वे बीत गईं - स्त्रीलिंग बहुवचन)। और उससे अधिक के लिए: "खलत" (वह बीत गई - स्त्रीलिंग एकवचन) (3)। यह नहीं कहा जाना चाहिए: कुछ समय को दूसरों की तुलना में अधिक पवित्र (4) कैसे बनाया गया? क्योंकि हम कहते हैं: रचयिता, वह महान है, जो चाहे वह कर सकता है, और जिसे चाहे उसे श्रेष्ठता के साथ विशिष्ट कर सकता है, उसके कार्य का कोई कारण नहीं है, न ही उस पर कोई प्रतिबंध है, बल्कि वह अपनी बुद्धिमत्ता से जो चाहता है वह करता है, और बुद्धिमत्ता उसमें प्रकट हो सकती है या छिपी हो सकती है। अल्लाह तआला का कथन: "और मुशरिकों (मूर्तिपूजकों) से सब मिलकर लड़ो": इसमें एक मसला है: अल्लाह तआला का कथन: "लड़ो" लड़ने का आदेश है। और "काफ़्फ़तन" (सब मिलकर/पूरी तरह से) का अर्थ है: वे सभी, और यह हाल (अवस्थावाचक विशेषण) के स्थान पर एक मसदर (संज्ञा) है, यानी: उन्हें घेरे हुए और एकत्रित होकर। अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): इस तरह के मसदरों के उदाहरण हैं: "अल्लाह ने उसे शिफ़ा दी (आफ़ियातन)", और "उसने उसे सज़ा दी (आक़िबातन)"। इसका न तो द्विवचन बनाया जाता है और न ही बहुवचन, और इसी तरह: "आम्मातन" (सामान्य रूप से) और "ख़ास्सातन" (विशेष रूप से)।

---

(1) अल-तबरी 11/444 द्वारा उद्धृत। (2) प्रतियों में: "अन" (से)। जो प्रमाणित है वह अल-नहहास की 'माआनी अल-क़ुरआन' 3/207 से है, और भाषण उनके द्वारा मसले की शुरुआत से है। देखिए

तफ़सीर अल-तबरी 11/446। (3) अल-फ़र्रा की 'माआनी अल-क़ुरआन' 1/435 अल-किसाई के कथन के बिना, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/31 में अल-किसाई के कथन का उल्लेख किया है। (4) उनका कहना: "हुरमत" (पवित्रता), (ज़) में नहीं है। (5) 'माआनी अल-क़ुरआन' 2/446 में, और लेखक ने इसे 'इ'राब अल-क़ुरआन' 2/213 में अल-नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

سورة التوبہ: آیت 36

"حج کے دوران کوئی جھگڑا نہیں" [البقرہ: 197]۔ اور اسی پر اکثر اہل تاویل (مفسرین) متفق ہیں، یعنی: ان چار مہینوں میں اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو۔ حماد بن سلمہ نے علی بن زید سے، انہوں نے یوسف بن مہران سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: "پس ان میں اپنی جانوں پر ظلم نہ کرو" یعنی بارہ مہینوں میں (1)۔ قیس بن مسلم نے الحسن بن محمد بن الحنفیہ (2) سے روایت کی، انہوں نے کہا: ان سب میں۔ اگر پہلے قول پر یہ کہا جائے کہ: اللہ نے "فیہن" (ان میں - مؤنث جمع) کیوں فرمایا، اور "فیہا" (اس میں/ان میں - مؤنث واحد) کیوں نہیں فرمایا؟ اس کی وجہ یہ ہے کہ اہل عرب تین سے دس کے درمیان کی چیزوں کے لیے "ہنّ" (وہ - مؤنث جمع) اور "ہؤلاء" (یہ سب - جمع) کہتے ہیں، اور جب وہ دس سے تجاوز کر جاتے ہیں تو "ہی" (وہ/یہ - مؤنث واحد) اور "ہذہ" (یہ - مؤنث واحد) کہتے ہیں، اس ارادے سے کہ تھوڑے کی تسمیہ (نام رکھنا) بہت سے ممتاز ہو جائے - اور الکسائی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مجھے عربوں کے اس فعل پر تعجب ہوتا ہے - اور اسی طرح وہ دس سے کم راتوں کے لیے کہتے ہیں: "خلون" (وہ گزر گئیں - مؤنث جمع)۔ اور اس سے زیادہ کے لیے: "خلت" (وہ گزر گئی - مؤنث واحد) (3)۔ یہ نہ کہا جائے کہ: بعض زمانوں کو بعض سے زیادہ حرمت والا (4) کیسے بنا دیا گیا؟ کیونکہ ہم کہتے ہیں: باری تعالیٰ کے لیے ہے کہ جو چاہے کرے، اور جسے چاہے فضیلت کے ساتھ خاص کر دے، اس کے فعل کی کوئی علت (وجہ) نہیں ہے، اور نہ ہی اس پر کوئی پابندی ہے، بلکہ وہ اپنی حکمت کے ساتھ جو چاہتا ہے کرتا ہے، اور کبھی حکمت ظاہر ہو جاتی ہے اور کبھی پوشیدہ رہتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور تم سب مل کر مشرکوں سے لڑو": اس میں ایک مسئلہ ہے: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "قاتلوا" (لڑو) لڑائی کا حکم ہے۔ اور "کافۃ" کا معنی ہے: سب مل کر، اور یہ مقامِ

حال میں مصدر ہے، یعنی: انہیں گھیرے ہوئے اور جمع ہو کر۔ الزجاج نے کہا (5): اس طرح کے مصادر کی مثال یہ ہے: "عافاه الله عافية" (اللہ نے اسے عافیت دی)، اور "عاقبہ عاقبة" (اس نے اسے سزا دی)۔ اس کا تثنیہ (دو) بنایا جاتا ہے اور نہ جمع، اور اسی طرح: "عامة" (عام طور پر) اور "خاصة" (خاص طور پر)۔

---

(1) اسے الطبری نے 11/444 میں روایت کیا ہے۔ (2) نسخوں میں: "عن" (سے) ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'معانی القرآن' 3/ 207 سے ہے، اور کلام ان کی طرف سے مسئلہ کی ابتدا سے ہے۔ دیکھیے تفسیر الطبری 11/ 446۔ (3) الفراء کی 'معانی القرآن' 1/ 435 الکسائی کے قول کے بغیر، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' 31/3 میں الکسائی کے قول کا ذکر کیا ہے۔ (4) ان کا قول: "حرمة"، (ظ) میں نہیں ہے۔ (5) 'معانی القرآن' 446/2 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے 'اعراب القرآن' 213/2 میں ان سے نقل کیا ہے۔

201 Surah At-Tawbah: Verses 36 - 37

Some scholars said: The obligation (1) through this verse was directed at individuals, then it was later abrogated (2) and made a collective obligation (fard kifayah). Ibn Atiyyah (3) said: This statement of his has never been known from the legislation of the Prophet (peace be upon him), that he obliged the entire nation to set out; rather, the meaning of this verse is: encouragement to fight them, rally against them, and unify the word. Then he qualified it with His saying: "as they fight you all together" [9:36]. So, according to their fighting and gathering against us, our gathering for them becomes an obligation. And Allah knows best.

His saying, the Almighty: "Indeed, the postponing [of restriction within sacred months] is an increase in disbelief by which those who have disbelieved are led [further] astray. They make it lawful one year and unlawful another year to correspond to the number made unlawful by Allah and [thus] make lawful what Allah has made unlawful. Made pleasing to them is the evil of their deeds; and Allah does not guide the disbelieving people." [9:37]

His saying, the Almighty: "Indeed, the postponing (An-Nasi') is an increase in disbelief" - this is how most of the Imams read it. Al-Nahhas (4) said: No one narrated from Nafi', as far as we know, "Innama an-nasi" without the hamza, except for Warsh alone (5). It is derived from 'nasa'ahu' and 'ansa'ahu': if he delayed it; Al-Kisa'i related both dialects.

Al-Jawhari (6): 'Al-Nasi' is of the form 'fa'eel' in the sense of 'maf'ool' (passive participle); from your saying: I delayed (nasa'tu) the thing, so it is 'mansu'' (delayed). Then 'mansu'' is converted to 'nasi''; just as 'maqtul' (killed) is converted to 'qatil'. A man is a 'nasi'' (delayer) and a people are 'nasa'ah' (delayers), like 'fasiq' (wrongdoer) and 'fasaqah'.

Al-Tabari (7) said: 'Al-Nasi'' with the hamza means increase; it is said: 'nasa'a yansa'u': when it increased. He said: omitting the hamza only comes from 'nisyan' (forgetting), as Allah the Almighty said: "They have forgotten Allah, so He has forgotten them" [At-Tawbah: 67]. And he refuted Nafi's reading, arguing by saying: it is transitive with a preposition; it is said:

---

(1) In (D), (Z), and (M): "the purpose" (al-gharad), but what is established agrees with what is in al-Muharrar al-Wajiz 3/31, and the speech is from it. (2) His saying: "after", is from (Z) and al-Muharrar al-Wajiz. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 3/31. (4) In I'rab al-

Qur'an 2/213. (5) Hamzah and Hisham agreed with him in stopping, al-Taysir p. 118. (6) In al-Sihah (nasa'). (7) In his Tafsir 11/449 - 452, and the author quoted it from him via Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/929.

२०१ सूरह अत-तौबाह: आयत ३६ - ३७

कुछ विद्वानों ने कहा: इस आयत के माध्यम से दायित्व (१) व्यक्तियों पर लक्षित था, फिर इसे बाद (२) में निरस्त कर दिया गया और एक सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़ किफ़ाया) बना दिया गया। इब्न अतियाह (३) ने कहा: उनकी यह बात पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कानून से कभी नहीं जानी गई कि उन्होंने पूरे राष्ट्र को निकलने के लिए बाध्य किया; बल्कि इस आयत का अर्थ है: उनसे लड़ने का प्रोत्साहन, उनके खिलाफ एकजुट होना और बात को एक करना। फिर उन्होंने इसे अपने इस कथन के साथ सीमित कर दिया: ﴿كَمَا يُقَتِلُونَكُمْ كَافَّةً﴾ (जैसे वे तुम सब से मिलकर लड़ते हैं)। इसलिए, उनके लड़ने और हमारे खिलाफ इकट्ठा होने के अनुसार, उनके लिए हमारा इकट्ठा होना अनिवार्य हो जाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِّيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾ (निस्संदेह, [पवित्र महीनों को] आगे बढ़ाना कुफ्र में वृद्धि है, जिसके द्वारा काफिरों को गुमराह किया जाता है। वे इसे एक वर्ष वैध बना लेते हैं और दूसरे वर्ष अवैध कर देते हैं ताकि वे अल्लाह द्वारा अवैध ठहराई गई संख्या के अनुरूप हो सकें और जिसे अल्लाह ने अवैध किया है उसे वैध बना सकें। उनके बुरे कर्म उनके लिए सुशोभित कर दिए गए हैं, और अल्लाह काफिर लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता।)

अल्लाह तआला का कथन: ﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ﴾ - अधिकांश इमाम इसे इसी तरह पढ़ते हैं। अल-नहहास (४) ने कहा: जहाँ तक हम जानते हैं, नाफी से किसी ने भी हमज़ा के बिना 'इन्नमा अन-नसी' नहीं सुना, सिवाय वर्श के(५)। यह 'नसा'अहु' और 'अनसा'अहु' से निकला है: यदि उसने उसे विलंबित किया; अल-किसाई ने दोनों बोलियों का उल्लेख किया है।

अल-जौहरी (६): 'अल-नसी' 'मफ़'ऊल' के अर्थ में 'फ़'ईल' के रूप में है; आपके इस कथन से: मैंने चीज़ को विलंबित किया (नसा'तु), इसलिए वह 'मंसू' है। फिर 'मंसू' को 'नसी' में बदल दिया जाता है; जैसे 'मक़्तूल' को 'क़तील' में बदल दिया जाता है। एक आदमी 'नासी' है और लोग 'नसा'ह' हैं, जैसे 'फ़ासिक़' और 'फ़साक़ह'।

अल-तबरी (७) ने कहा: हमज़ा के साथ 'अल-नसी' का अर्थ है वृद्धि; कहा जाता है: 'नसा'अ यनसा'अ': जब वह बढ़ गया। उन्होंने कहा: हमज़ा को छोड़ना केवल 'निस्यान' (भूलने) से आता है, जैसा कि

अल्लाह तआला ने कहा है: ﴿نَسُوا۟ ٱللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾ [अत-तौबाह: ६७]। और उन्होंने नाफी के पढ़ने का खंडन किया, यह तर्क देते हुए कि: यह एक पूर्वसर्ग के साथ सकर्मक है; कहा जाता है:

---

(१) (द), (ज़), और (म) में: 'उद्देश्य' (अल-ग़रद), लेकिन जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३१ के अनुरूप है, और कथन उसी से है। (२) उनका कथन: 'बाद', (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३१ में। (४) इराब अल-कुरान २/२१३ में। (५) हमज़ा और हिशाम रुकने में उनसे सहमत हुए, अल-तयसीर पृ. ११८। (६) अल-सिहाह (नसा') में। (७) उनकी तफ़सीर ११/४४९ - ४५२ में, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से अहकाम अल-कुरान २/९२९ में उद्धृत किया है।

۲۰۱ سورۃ التوبہ: آیات ۳۶ - ۳۷

بعض علماء نے کہا: اس آیت کے ذریعے فرض (۱) انفرادی طور پر عائد کیا گیا تھا، پھر اسے بعد (۲) میں منسوخ کر دیا گیا اور فرضِ کفایہ بنا دیا گیا۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: ان کا یہ قول نبی ﷺ کی شریعت سے قطعی معلوم نہیں کہ آپ نے پوری امت کو نکلنے کا پابند کیا ہو، بلکہ اس آیت کا مطلب ہے: ان سے لڑنے کی ترغیب، ان کے خلاف جتھہ بندی اور کلمہ کو جمع کرنا۔ پھر اللہ نے اسے اپنے اس قول سے مقید کیا: ﴿كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً﴾ (جیسا کہ وہ تم سے مل کر لڑتے ہیں)۔ چنانچہ ان کے لڑنے اور اکٹھا ہونے کے مطابق ہی ہمارا ان کے لیے اکٹھا ہونا فرض بنتا ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِّيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾ (بے شک مہینوں کا ہٹانا کفر میں اضافہ ہے جس سے کافر گمراہ کیے جاتے ہیں، وہ ایک سال اسے حلال کر لیتے ہیں اور دوسرے سال اسے حرام کر دیتے ہیں تاکہ اللہ کے حرام کردہ مہینوں کی گنتی پوری کر لیں، پس وہ حلال کر لیتے ہیں جسے اللہ نے حرام کیا ہے۔ ان کے برے عمل ان کے لیے مزین کر دیے گئے ہیں۔ اور اللہ کافروں کو ہدایت نہیں دیتا۔) [۹:۳۷]

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ﴾ - اکثر ائمہ اسے اسی طرح پڑھتے ہیں۔ النحاس (۴) نے کہا: جہاں تک ہمیں علم ہے نافع سے کسی نے بھی 'انما النسی' بغیر ہمزہ کے روایت نہیں کیا سوائے اکیلے ورش کے (۵)۔ اور یہ 'نسأہ' اور 'أنسأہ' سے مشتق ہے: جب اس نے اسے مؤخر (تاخیر) کیا؛ الکسائی نے دونوں لغتیں نقل کی ہیں۔

الجوہری (۶): 'النسیء' مفعول کے معنی میں فعیل کے وزن پر ہے؛ تمہارے اس قول سے: میں نے چیز کو مؤخر کیا (نسأت الشئی) تو وہ 'منسوء' ہے: جب تم اسے مؤخر کر دو۔ پھر 'منسوء' کو 'نسیء' میں تبدیل کر دیا جاتا ہے؛ جیسے 'مقتول' کو 'قتیل' میں تبدیل کیا جاتا ہے۔ آدمی کو 'ناسئ' (تاخیر کرنے والا) اور قوم کو 'نَسَأة' کہا جاتا ہے، جیسے: 'فاسق' اور 'فسقہ'۔

الطبری (۷) نے کہا: 'النسیء' ہمزہ کے ساتھ اس کا مطلب زیادتی ہے؛ کہا جاتا ہے: 'نَسَأ یَنْسَأُ': جب اس نے زیادہ کیا۔ انہوں نے کہا: ہمزہ کا چھوڑنا صرف نسیان (بھول جانے) سے ہوتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ﴾ (وہ اللہ کو بھول گئے تو اللہ نے انہیں بھلا دیا) [التوبہ: ۶۷]۔ اور انہوں نے نافع کی قرات پر رد کیا، اور یہ دلیل پیش کی کہ: یہ حرفِ جر کے ساتھ متعدی ہوتا ہے؛ کہا جاتا ہے:

---

(۱) (د) اور (ظ) اور (م) میں: 'الغرض' ہے، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۳/۳۱ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) ان کا قول: 'بعد'، (ظ) اور المحرر الوجیز سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/۳۱ میں۔ (۴) اعراب القرآن ۲/۲۱۳ میں۔ (۵) اور حمزہ اور ہشام نے وقف کی صورت میں ان کی موافقت کی ہے، التیسیر ص ۱۱۸۔ (۶) الصحاح (نسأ) میں۔ (۷) اپنی تفسیر ۱۱/۴۴۹ - ۴۵۲ میں، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن ۲/۹۲۹ میں نقل کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 37 202

"May Allah defer your term," as you say: "May Allah increase your term." From this is the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "Whoever would like his provision to be expanded and his life span extended, let him maintain ties of kinship."(1) Al-Azhari said(2): "I deferred the thing" (ansa'tu al-shay'a), using 'insa'an' and 'nasi'an' as nouns placed in the position of the true verbal noun (masdar). They used to forbid fighting during Muharram; if they needed to do so, they would forbid Safar instead and fight during Muharram. The reason for this was that the Arabs were a people of wars and raids, so it was difficult for them to remain for three consecutive months without raiding. They said: "If three months pass successively without us gaining anything in them, we will surely perish." When they departed from Mina, a man from the Banu Kinanah, then from the Banu Fuqaym among them, called Al-Qalammas, would stand up and say: "I am the one whose judgment is not rejected." They would say: "Defer for us a month," meaning: "Postpone for us the sanctity of Muharram, and make it in Safar," thereby making Muharram lawful for them. They continued this way month after month until the prohibition rotated through the entire year. Then Islam came when Muharram had returned to the position in which Allah had placed it(3). This is the meaning of the Prophet's saying, peace and blessings be upon him: "Time has rotated back to its original state as it was on the day Allah created the heavens and the earth."(4) Mujahid said: The polytheists used to perform pilgrimage in every month for two years; so they performed Hajj in Dhu al-Hijjah for two years, then they performed Hajj in Muharram for two years, then they performed Hajj in Safar for two years, and likewise for all the months, until the Hajj of Abu Bakr—which he performed before the Farewell Pilgrimage—coincided with Dhu al-Qi'dah of the ninth year. Then the Prophet ﷺ performed the Farewell Pilgrimage the following year, and it coincided with Dhu al-Hijjah; that is his saying in his sermon: "Indeed, time has rotated," referring to the Hadith(5). By that, he meant that the months of Hajj...

(1) Narrated by Ahmad (13585), Al-Bukhari (2067), and Muslim (2557) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (2) In Tahdhib al-Lughah 13/83. (3) See Sirat Ibn Hisham 1/44, Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/436-437, Tafsir al-Tabari 11/456, and Tafsir al-Baghawi 2/290. (4) Previously mentioned 3/327. (5) Narrated by al-Tabari 11/455, and previously mentioned in brief on page 103 of this part.

सूरह अत-तौबाह: आयत 37 202

"अल्लाह आपकी आयु टाल दे," जैसे आप कहते हैं: "अल्लाह आपकी आयु बढ़ा दे।" और इसी से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कथन है: "जो कोई यह चाहता है कि उसके रिज़्क़ में बरकत हो और उसकी आयु बढ़ा दी जाए, तो उसे चाहिए कि अपने रिश्तेदारों से अच्छे संबंध रखे।" (1) अल-अज़हरी ने कहा (2): "मैंने चीज़ को टाल दिया" (अंसअतु अश्-शय'अ), 'इंसाअन' और 'नसीअन' के रूप में, जो वास्तविक स्रोत (मस्दर) के स्थान पर रखे गए संज्ञा शब्द हैं। वे लोग मुहर्रम के महीने में युद्ध हराम (वर्जित) मानते थे; यदि उन्हें युद्ध की आवश्यकता होती, तो वे उसके स्थान पर सफ़र के महीने को हराम कर देते और मुहर्रम में युद्ध करते। इसका कारण यह था कि अरब युद्ध और हमलों के आदी थे, इसलिए उनके लिए लगातार तीन महीनों तक बिना हमले के रहना कठिन था। उन्होंने कहा: "यदि लगातार तीन महीने बीत जाएँ और हमें उनमें कुछ भी प्राप्त न हो, तो हम निश्चित रूप से नष्ट हो जाएँगे।" जब वे मिना से लौटते, तो बनू किनाना से, फिर उनमें से बनू फ़ुक़ैम से, 'अल-कलममास' नामक एक व्यक्ति खड़ा होता और कहता: "मैं वह हूँ जिसका निर्णय टाला नहीं जाता।" वे कहते: "हमारे लिए एक महीना टाल दो," अर्थात: "मुहर्रम की पवित्रता को हमसे पीछे कर दो और उसे सफ़र में डाल दो"; इस प्रकार वह उनके लिए मुहर्रम को हलाल कर देता। वे इसी प्रकार महीने-दर-महीने करते रहे, यहाँ तक कि पाबंदी पूरे वर्ष भर घूम गई। फिर इस्लाम आया तो मुहर्रम अपने उसी स्थान पर लौट चुका था जहाँ अल्लाह ने उसे रखा था (3)। और यही नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन का अर्थ है: "समय घूमकर अपनी उसी स्थिति में आ गया है जैसा वह उस दिन था जब अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी की रचना की थी।" (4) मुजाहिद ने कहा: मुशरिक (मूर्तिपूजक) दो वर्षों तक प्रत्येक महीने में हज करते थे; उन्होंने दो वर्ष ज़ुल-हिज्जा में हज किया, फिर दो वर्ष मुहर्रम में हज किया, फिर दो वर्ष सफ़र में हज किया, और इसी प्रकार सभी महीनों में, यहाँ तक कि अबू बक्र का हज—जो उन्होंने विदाई हज से पहले किया था—नौवें वर्ष के ज़ुल-क़ादा महीने में हुआ। फिर अगले वर्ष नबी ﷺ ने विदाई हज किया और वह ज़ुल-हिज्जा में हुआ; यही उनके उपदेश में उनके इस कथन का अर्थ है: "निश्चित रूप से समय घूम चुका है," हदीस के अनुसार (5)। उनका तात्पर्य यह था कि हज के महीने...

(1) इसे अहमद (13585), अल-बुखारी (2067) और मुस्लिम (2557) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 13/83 में। (3) देखें सीरत इब्न हिशाम 1/44, अल-फ़र्रा की मा'नी अल-कुरान 1/436-437, तफ़सीर अल-तबरी 11/456 और तफ़सीर अल-बग़वी

2/290। (4) पूर्व उल्लेखित 3/327। (5) इसे अल-तबरी 11/455 ने उद्धृत किया है, और पहले इस भाग के पृष्ठ 103 पर संक्षेप में वर्णित है।

سورہ التوبہ: آیت ۳۷ ۲۰۲

"اللہ آپ کی عمر میں تاخیر کرے،" جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "اللہ آپ کی عمر دراز کرے۔" اور اسی سے آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا قول ہے: "جسے یہ پسند ہو کہ اس کے رزق میں کشادگی ہو اور اس کی عمر میں تاخیر (درازی) کی جائے، تو اسے چاہیے کہ صلہ رحمی کرے۔" (۱) الازہری نے کہا (۲): "میں نے چیز میں تاخیر کر دی" (أنسأتُ الشیء)، 'إنساءً' اور 'نسیئاً' ایک اسم ہے جو مصدرِ حقیقی کی جگہ رکھا گیا ہے۔ اور وہ لوگ محرم میں لڑائی کو حرام سمجھتے تھے، پھر جب انہیں اس کی ضرورت ہوتی تو وہ اس کے بدلے صفر کو حرام کر دیتے اور محرم میں لڑتے۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ عرب لڑائیوں اور چھاپوں کے عادی تھے، لہٰذا ان پر یہ گراں گزرتا تھا کہ وہ مسلسل تین ماہ تک بغیر حملہ کیے رہیں۔ انہوں نے کہا: "اگر ہم پر لگاتار تین ماہ ایسے گزر جائیں جن میں ہمیں کچھ حاصل نہ ہو تو ہم ضرور ہلاک ہو جائیں گے۔" چنانچہ جب وہ منیٰ سے واپس ہوتے تو بنو کنانہ سے، پھر ان میں سے بنو فقیم کا ایک شخص کھڑا ہوتا جسے 'القلمس' کہا جاتا تھا، وہ کہتا: "میں وہ ہوں جس کا فیصلہ رد نہیں کیا جاتا۔" تو وہ کہتے: "ہمارے لیے ایک مہینہ پیچھے کر دو،" یعنی: "محرم کی حرمت کو ہم سے مؤخر کر دو اور اسے صفر میں کر دو"؛ اس طرح وہ ان کے لیے محرم کو حلال کر دیتا۔ وہ اسی طرح مہینہ بہ مہینہ کرتے رہے یہاں تک کہ حرمت پورے سال پر گھوم گئی۔ پھر اسلام آیا تو محرم اپنی اسی جگہ واپس آ چکا تھا جہاں اللہ نے اسے رکھا تھا (۳)۔ اور یہی آپ علیہ الصلاۃ والسلام کے اس قول کا معنی ہے: "زمانہ گھوم کر اپنی اسی حالت پر آ گیا ہے جیسا کہ وہ اس دن تھا جب اللہ نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا تھا۔" (٤) مجاہد نے کہا: مشرکین ہر مہینے میں دو سال حج کیا کرتے تھے؛ چنانچہ انہوں نے دو سال ذوالحجہ میں حج کیا، پھر دو سال محرم میں حج کیا، پھر دو سال صفر میں حج کیا، اور اسی طرح

تمام مہینوں میں، یہاں تک کہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کا حج جو انہوں نے حجۃ الوداع سے پہلے کیا تھا، نویں سال کے ذوالقعدہ کے مطابق ہوا۔ پھر اگلے سال نبی کریم ﷺ نے حجۃ الوداع کیا تو وہ ذوالحجہ کے مطابق ہوا؛ یہی ان کے خطبے میں ان کے اس قول کا مطلب ہے: "بے شک زمانہ گھوم چکا ہے"، الحدیث (٥)۔ آپ کی مراد یہ تھی کہ حج کے مہینے...

(١) اسے احمد (١٣٥٨٥)، بخاری (٢٠٦٧)، اور مسلم (٢٥٥٧) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) تہذیب اللغہ ٨٣/١٣ میں۔ (٣) دیکھیے سیرت ابن ہشام ٤٤/١، ومعانی القرآن للفراء ٤٣٦/١ - ٤٣٧، وتفسیر الطبری ٤٥٦/١١، وتفسیر البغوی ٢٩٠/٢۔ (٤) سابقہ ٣٢٧/٣۔ (٥) اسے طبری نے ٤٥٥/١١ میں روایت کیا ہے، اور اسی حصہ کے صفحہ ١٠٣ پر مختصراً گزر چکا ہے۔

سورة التوبة: الآية ٣٧ (Surah At-Tawbah: Verse 37) ٢٠٣ (203)

...returned to their positions, Hajj returned to Dhu al-Hijjah, and Nasi' (intercalation) was abolished.

A third view: Iyas ibn Mu'awiyah said: The polytheists used to calculate the year as twelve months and fifteen days; so Hajj would be in Ramadan and in Dhu al-Qi'dah, and in every month of the year by virtue of the rotation of the month with the addition of the fifteen days. Thus, Abu Bakr performed Hajj in the year nine in Dhu al-Qi'dah by virtue of the rotation, and the Prophet ﷺ did not perform Hajj; then when it was the following year, Hajj coincided with Dhu al-Hijjah in the ten [days], and that coincided with the crescents (1). This view is most similar to the saying of the Prophet ﷺ: "Time has turned back" (2). Meaning: the time of Hajj returned to its original time which Allah designated on the day He created the heavens and the earth, based on the original legislation which His knowledge preceded and His judgment executed. Then he said: "The year is twelve months." By this, he negates the addition they made to the year - which is fifteen days - by their arbitrariness; thus the original time was fixed, and the ignorant arbitrariness was abolished.

Imam Al-Maziri (3) narrated from Al-Khwarizmi (4) that he said: The first thing Allah created was the sun, making it run in the constellation of Aries, and the time the Prophet ﷺ pointed to (5) coincided with the sun entering the constellation of Aries.

And this requires revelation (tawqif); for it cannot be reached except by transmission from the prophets, and there is no authentic transmission from them about that, and whoever claims it should provide proof. Furthermore, the intellect allows for something contrary to what he said, which is that Allah could have created the sun before the constellations, and it is possible that He created all of that at once. Moreover, the scholars of adjustment (astronomy/chronology) have tested that and found the sun in the constellation of Pisces at the time he (peace and blessings be upon him) spoke [these words].

---

(1) Al-Mufhim 5/43, and Ikmal al-Mu'lim 5/481. (2) Al-Mufhim 5/44. (3) In Al-Mu'lim 2/251, and Al-Qadi 'Iyad quoted it from him in Ikmal al-Mu'lim 5/480, and Abu al-'Abbas in Al-Mufhim 5/44. (4) Muhammad ibn Musa, originally from Khwarazm, was dedicated to Al-Ma'mun's library 'Khizanat al-Hikmah'. Among his books: the first Zij, the book on working with the astrolabe, and the book of algebra and comparison. 'Akhbar al-Ulama' by al-Qifti pp. 187-188. (5) In the sources: pointed to it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 37 203

...अपनी स्थितियों में लौट आए, हज ज़ुल-हिज्जा में वापस आ गया, और नसी (अधिमास) समाप्त हो गया।

तीसरा मत: इयास बिन मुआविया ने कहा: बहुदेववादी वर्ष को बारह महीने और पंद्रह दिन के रूप में गिनते थे; इसलिए हज रमज़ान में और ज़ुल-क़ादा में होता था, और पंद्रह दिनों की वृद्धि के साथ महीने के चक्र के आधार पर वर्ष के हर महीने में होता था। इस प्रकार, अबू बक्र ने साल नौ में चक्र के आधार पर ज़ुल-क़ादा में हज किया, और पैगंबर ﷺ ने हज नहीं किया; फिर जब अगला वर्ष आया, तो हज [दस दिनों] में ज़ुल-हिज्जा के साथ मेल खा गया, और वह चाँद (1) के साथ मेल खा गया। यह मत पैगंबर ﷺ के इस कथन के सबसे समान है: "समय फिर से घूम गया है" (2)। अर्थात: हज का समय अपने मूल समय पर वापस आ गया जिसे अल्लाह ने उस दिन निर्धारित किया था जब उसने आकाश और पृथ्वी का निर्माण किया था, उस मूल विधान के आधार पर जो उसके ज्ञान से पहले था और उसके निर्णय द्वारा क्रियान्वित किया गया था। फिर उन्होंने कहा: "वर्ष बारह महीने का होता है।" इसके माध्यम से, उन्होंने उनके द्वारा वर्ष में की गई वृद्धि - जो पंद्रह दिन थी - को उनके मनमानेपन के आधार पर नकार दिया; इस प्रकार मूल समय निश्चित हो गया, और अज्ञानतापूर्ण मनमानापन समाप्त हो गया।

इमाम अल-माज़िरी (3) ने अल-ख्वारिज़मी (4) से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह ने सबसे पहले सूर्य को बनाया, उसे मेष राशि (Aries) में चलाया, और जिस समय की ओर पैगंबर ﷺ ने संकेत किया (5) वह सूर्य के मेष राशि में प्रवेश के साथ मेल खाता था।

और इसके लिए ईश्वरीय निर्देश (तौक़ीफ़) की आवश्यकता है; क्योंकि यह भविष्यद्वक्ताओं (अंबिया) से प्राप्त जानकारी के बिना नहीं पहुंचा जा सकता, और उनके बारे में ऐसी कोई सही जानकारी नहीं है, और जो कोई इसका दावा करता है उसे इसका प्रमाण देना चाहिए। इसके अलावा, बुद्धि वह बात मानने की अनुमति देती है जो उन्होंने कहा उसके विपरीत हो, जैसे कि अल्लाह ने राशियों से पहले सूर्य बनाया हो, और यह भी संभव है कि उसने वह सब एक साथ बनाया हो। इसके अलावा, गणना (खगोल विज्ञान) के विद्वानों ने इसका परीक्षण किया है, और पाया कि जब उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) यह कहा था, तब सूर्य मीन राशि (Pisces) में था।

---

(1) अल-मुफिम 5/43, और इकमल अल-मुल्लिम 5/481। (2) अल-मुफिम 5/44। (3) अल-मुल्लिम 2/251 में, और अल-कादी इयाद ने इकमल अल-मुल्लिम 5/480 में उनसे उद्धृत किया, और अबू अल-अब्बास ने अल-मुफिम 5/44 में। (4) मुहम्मद बिन मूसा, मूल रूप से ख्वारज़्म के रहने वाले, अल-मामून के पुस्तकालय 'खिजानत अल-हिकमा' के लिए समर्पित थे। उनकी पुस्तकों में: पहला ज़िज, एस्ट्रोलैब के साथ काम करने वाली पुस्तक, और बीजगणित (अल-जबर) और तुलना की पुस्तक। अल-क़िफ़्ती द्वारा 'अख़बार अल-उलमा' पृष्ठ 187-188। (5) स्रोतों में: उसकी ओर संकेत किया।

سورة التوبہ: آیت ۳۷ ۲۰۳

...اپنے مقامات کی طرف لوٹ آئے، حج ذو الحجہ کی طرف واپس آگیا، اور نسیء (مہینوں کو آگے پیچھے کرنا) باطل ہوگیا۔

تیسرا قول: ایاس بن معاویہ نے کہا: مشرکین سال کو بارہ مہینے اور پندرہ دن کا شمار کرتے تھے؛ چنانچہ حج رمضان میں اور ذو القعدہ میں ہوتا تھا، اور پندرہ دن کی زیادتی کی وجہ سے مہینے کے گھومنے کے حکم سے سال کے ہر مہینے میں ہوتا تھا۔ پس ابوبکر رضی اللہ عنہ نے سن نو میں گردش کے حکم سے ذو القعدہ میں حج کیا، اور نبی ﷺ نے حج نہیں فرمایا؛ پھر جب اگلا سال آیا تو حج دس دنوں میں ذو الحجہ کے موافق آگیا، اور یہ چاند (۱) کے موافق ہوگیا۔ اور یہ قول نبی ﷺ کے اس فرمان کے زیادہ مشابہ ہے: «إن الزمان قد استدار» (۲)۔ یعنی: حج کا وقت اپنے اس اصل وقت کی طرف لوٹ آیا جسے اللہ نے اس دن مقرر کیا تھا جب اس نے آسمانوں اور زمین کو اس اصل شریعت کی بنیاد پر پیدا کیا تھا جس کا علم اسے پہلے سے تھا، اور اس کا حکم نافذ ہوا۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: «السنة اثنا عشر شهراً»۔ اس کے ذریعے آپ اس زیادتی کی نفی کر رہے ہیں جو انہوں نے اپنے اختیار سے سال میں کی تھی - جو کہ پندرہ دن تھی -؛ چنانچہ اصل وقت متعین ہوگیا، اور جاہلانہ خود پسندی باطل ہوگئی۔

اور امام مازری (۳) نے خوارزمی (۴) سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ نے سب سے پہلے سورج پیدا کیا تو اسے برج حمل میں چلایا، اور وہ وقت جس کی طرف نبی ﷺ نے اشارہ فرمایا (۵) وہ سورج کے برج حمل میں داخل ہونے کے وقت کے مطابق تھا۔

اور اس کے لیے توقیف (وحی) کی ضرورت ہے؛ کیونکہ یہ انبیاء علیہم السلام سے نقل کے بغیر حاصل نہیں ہوسکتا، اور ان کی طرف سے اس بارے میں کوئی صحیح نقل موجود نہیں ہے، اور جو اس کا دعویٰ کرے اسے اس کی سند پیش کرنی چاہیے۔ پھر عقل اس کے خلاف کو جائز قرار دیتی ہے جو انہوں نے کہا، اور وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ سورج کو برجوں سے پہلے پیدا فرمائے، اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ ان سب کو ایک ہی بار پیدا کر دے۔ پھر تعدیل (فلکیات) کے علماء نے اس کا تجربہ کیا، تو انہوں نے پایا کہ جس وقت آپ علیہ السلام نے یہ فرمایا تھا سورج برج حوت میں تھا۔

---

(۱) المفہم ۵/۴۳ ، اور اکمال المعلم ۵/۴۸۱ ۔ (۲) المفہم ۵/۴۴ ۔ (۳) المعلم ۲/۲۵۱ میں، اور قاضی عیاض نے اکمال المعلم ۵/۴۸۰ میں ان سے نقل کیا ہے، اور ابوالعباس نے المفہم ۵/۴۴ میں۔ (۴) محمد بن موسیٰ، ان کی اصل خوارزم سے ہے، مامون کے کتب خانہ 'خزانہ الحکمت' کے لیے وقف تھے، ان کی کتابوں میں سے ہے: الزیج الاول، کتاب العمل بالاصطرلاب، اور کتاب الجبر والمقابلہ۔ اخبار العلماء للقفطی ص ۱۸۷-۱۸۸ ۔ (۵) مصادر میں: اس کی طرف اشارہ کیا۔

204 Surah At-Tawbah: Verse 37

... and peace: "Time has rotated." Between it and Aries are twenty degrees. Some said ten degrees. And Allah knows best(1). Interpreters differed regarding the first to practice *nasi'* (intercalation); Ibn Abbas, Qatadah, and Al-Dahhak said: Banu Malik bin Kinanah, and they were three(2). Juwaybir(3) narrated from Al-Dahhak, from Ibn Abbas that the first to do that was: Amr bin Luhay bin Qama'ah bin Khandaf. Al-Kalbi said: The first to do that was a man from Banu Kinanah called Na'im bin Tha'labah, then after him was a man called Junadah bin Awf, who was reached by the Messenger of Allah (4)ﷺ. Al-Zuhri said: A clan from Banu Kinanah, then from Banu Fuqaym; among them was a man called Al-Qalammas, and his name was Hudhayfah bin Ubayd(5), and in another narration: Malik bin Kinanah(6). The one in charge of *nasi'* would gain leadership; because the Arabs would follow his leadership, and regarding that their poet says: "And from us is the postponer of the month, Al-Qalammas"(7) And Al-Kumayt(8) said: "Are we not the postponers over Ma'add, making the months of freedom [non-sacred] forbidden?" His Saying, the Exalted: {An increase in disbelief} is an explanation of what the Arabs did by combining(9) types [of disbelief].

(1) Al-Mufhim 5/44, and see Ikmāl al-Mu'lim 5/481. (2) Tafsir Al-Baghawi 2/291. (3) In the manuscripts: Jarir, and what is established is from Tafsir Al-Baghawi 2/291, and the speech is from him. (4) Tafsir Al-Baghawi 2/291. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/931. (6) We did not find this narration, and what Ibn al-Arabi mentioned in 2/931 is that Malik bin Kinanah is one of the ancestors of Al-Qalammas, so he mentioned his lineage: Hudhayfah bin Ubayd bin Fuqaym... bin al-Harith bin Malik bin Kinanah. Likewise, Ibn Ishaq mentioned his lineage as in Sirat Ibn Hisham 1/44. (7) Mentioned by al-Tabari 11/456 within a report transmitted from Abd al-Rahman bin Zayd bin Aslam, and likewise by al-Baghawi 2/291. (8) So the author said, but we did not find it from al-Kumayt, and it was attributed to Umayr bin Qays al-Kinani as in al-Sirah 1/45, and Mu'jam al-Shu'ara' p. 72, and Tahdhib al-Lugha 13/83, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/932. (9) In the manuscripts: "min" (from), and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/935, and the speech is from him.

204 सूरह अत-तौबा: आयत 37

... और शांति: "समय घूम गया है।" इसके और मेष राशि (Aries) के बीच बीस डिग्री का अंतर है। कुछ ने दस डिग्री कहा है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है(1)। व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) के बीच इस बात पर मतभेद है कि सबसे पहले 'नसी' (महीनों को आगे बढ़ाना) किसने किया; इब्न अब्बास, क़तादाह और अल-दह्हाक ने कहा: बनू मालिक बिन किनाना, और वे तीन थे(2)। जुवैबिर(3) ने अल-दह्हाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि ऐसा करने वाला पहला व्यक्ति अम्र बिन लुहय बिन क़माह बिन खंदफ़ था। अल-कलबी ने कहा: ऐसा करने वाला पहला व्यक्ति बनू किनाना का एक व्यक्ति था जिसे नईम बिन सालबा कहा जाता था, फिर उसके बाद एक व्यक्ति था जिसे जुनादा बिन औफ़ कहा जाता था, जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने पाया था(4)। अल-जुहरी ने कहा: बनू किनाना का एक कबीला, फिर बनू फ़ुक़ैम से; उनमें अल-क़लम्मस नाम का एक व्यक्ति था, जिसका नाम हुदैफ़ा बिन उबैद था(5), और एक अन्य रिवायत में: मालिक बिन किनाना(6)। जो 'नसी' का प्रभारी होता था, उसे नेतृत्व प्राप्त होता था; क्योंकि अरब उसे अपना नेता मानते थे। इसके बारे में उनका कवि कहता है: "और हममें से महीने को टालने वाला अल-क़लम्मस है"(7) और अल-कुमैत(8) ने कहा: "क्या हम मा'अद पर टालने वाले नहीं हैं, आज़ाद (गैर-पवित्र) महीनों को हराम बनाने वाले?" अल्लाह तआला का कथन: {कुफ्र (अविश्वास) में वृद्धि} अरबों द्वारा किए गए कार्यों का वर्णन है, जब उन्होंने (9) प्रकार के[कुफ्र को] मिलाया।

(1) अल-मुफ्हिम 5/44, और देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 5/481। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/291। (3) पांडुलिपियों में: जरीर, और जो स्थापित है वह तफ़्सीर अल-बग़वी 2/291 से है, और बात उन्हीं की है। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/291। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/931। (6) हमें यह रिवायत नहीं मिली, और जो इब्न अल-अरबी ने 2/931 में उल्लेख किया है वह यह है कि मालिक बिन किनाना अल-क़लम्मस के पूर्वजों में से एक हैं, इसलिए उन्होंने उनका वंश उल्लेख किया: हुदैफ़ा बिन उबैद बिन फ़ुक़ैम... बिन अल-हारिस बिन मालिक बिन किनाना। इसी तरह, इब्न इस्हाक ने सीरत इब्न हिशाम 1/44 में उनका वंश उल्लेख किया है। (7) अल-तबरी ने 11/456 में अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम से प्रसारित एक रिपोर्ट के भीतर इसका उल्लेख किया है, और इसी तरह अल-बग़वी ने 2/291 में। (8) लेखक ने ऐसा ही कहा है, लेकिन हमें अल-कुमैत से यह नहीं मिला, और इसे उमैर बिन क़ैस अल-किनानी को जिम्मेदार ठहराया गया है जैसा कि अल-सीरा 1/45, और मुअजम अल-शुआरा पृष्ठ 72, और तहज़ीब अल-लुग़ा 13/83, और अहकाम अल-कुरान

इब्न अल-अरबी 2/932 में है। (9) पांडुलिपियों में: "मिन" (से), और जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/935 से है, और बात उन्हीं की है।

204 سورہ التوبہ: آیت 37

... سلام: "زمانہ گھوم گیا ہے۔" اس کے اور برجِ حمل کے درمیان بیس درجے کا فرق ہے۔ بعض نے دس درجے کہا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے(1)۔ اہلِ تاویل کا اس میں اختلاف ہے کہ سب سے پہلے کس نے 'نسی' (مہینوں کو آگے پیچھے کرنا) شروع کیا؛ ابن عباس، قتادہ اور ضحاک نے کہا: بنو مالک بن کنانہ نے، اور وہ تین تھے(2)۔ جویبر(3) نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ سب سے پہلے یہ کام عمرو بن لحی بن قمعہ بن خندف نے کیا۔ الکلبی نے کہا: سب سے پہلے یہ کام کرنے والا بنو کنانہ کا ایک شخص تھا جسے نعیم بن ثعلبہ کہا جاتا تھا، پھر اس کے بعد ایک شخص تھا جسے جنادہ بن عوف کہا جاتا تھا، جسے رسول اللہ ﷺ نے پایا تھا(4)۔ الزہری نے کہا: بنو کنانہ کا ایک قبیلہ، پھر بنو فقیم سے؛ ان میں ایک شخص تھا جسے القلمس کہا جاتا تھا، اس کا نام حذیفہ بن عبید تھا(5)، اور ایک اور روایت میں: مالک بن کنانہ(6)۔ جو شخص 'نسی' کا ذمہ دار ہوتا اسے سرداری حاصل ہوتی؛ کیونکہ عرب اسے اپنا سردار مانتے تھے۔ اس بارے میں ان کا شاعر کہتا ہے: "اور ہم ہی میں سے مہینے کو پیچھے ہٹانے والا القلمس ہے"(7) اور الکمیت(8) نے کہا: "کیا ہم معد پر مہینوں کو ٹالنے والے نہیں ہیں، حلال مہینوں کو ہم حرام کر دیتے ہیں؟" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کفر میں زیادتی} اس بات کا بیان ہے جو عربوں نے کیا تھا کہ انہوں نے (9) قسموں کو جمع کیا۔

(1) المفہم 5/44، اور دیکھئے اکمال المعلم 5/481۔ (2) تفسیر البغوی 2/291۔ (3) نسخوں میں: جریر، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر البغوی 2/291 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 2/291۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 2/931۔ (6) ہمیں یہ روایت نہیں ملی، اور جو ابن العربی نے 2/931 میں ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ مالک بن کنانہ القلمس کے اجداد میں سے ہیں، چنانچہ

انہوں نے ان کا نسب یوں ذکر کیا: حذیفہ بن عبید بن فقیم... بن الحارث بن مالک بن کنانہ۔ اسی طرح ابن اسحاق نے ان کا نسب ذکر کیا ہے جیسا کہ سیرت ابن ہشام 1/44 میں ہے۔ (7) اسے طبری نے 11/456 میں عبد الرحمن بن زید بن اسلم سے مروی ایک خبر کے ضمن میں ذکر کیا ہے، اور اسی طرح البغوی نے 2/291 میں۔ (8) مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، لیکن ہمیں الکمیت سے یہ نہیں ملا، اور اسے عمیر بن قیس الکنانی سے منسوب کیا گیا ہے جیسا کہ السیرہ 1/45، اور معجم الشعراء ص 72، اور تہذیب اللغہ 13/83، اور احکام القرآن لابن العربی 2/932 میں ہے۔ (9) نسخوں میں: "من" (سے)، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن لابن العربی 2/935 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Disbelief; for it denied the existence of the Creator, Most High, saying: "And what is the Most Merciful?" [Al-Furqan: 60] according to the most correct views. It denied the Resurrection, saying: "Who will give life to bones while they are disintegrated?" [Ya-Sin: 78]. It denied the sending of Messengers, saying: "Is it a human being among us, a single one, whom we are to follow?" [Al-Qamar: 24]. It claimed that making things permissible (halal) or forbidden (haram) was its own prerogative, so it innovated from itself, following its whims, thus making permissible what Allah had forbidden. And none can change His words, even if the polytheists hate it.

Regarding the Almighty's saying: "The disbelievers are led astray by it; they make it lawful one year and forbid it another year, that they may adjust the number of months which Allah has made sacred and so make lawful what Allah has forbidden. The evil of their deeds has been made fair-seeming to them. And Allah does not guide the disbelieving people." In this, there are three recitations (qira'at). The people of the two Harams (Makkah and Madinah) and Abu Amr read it as: "yadhillu" (they go astray). The Kufans read it as: "yudhallu" (1) (they are led astray) in the passive voice. Al-Hasan and Abu Raja' read it as: "yudhillu" (2) (It [disbelief/Nasi'] leads astray). Each of the three recitations conveys a meaning, except that in the third recitation, the object is omitted. The implied meaning is: Those who disbelieve lead astray through it whoever accepts from them (3). And "al-ladhina" (those who) is in the nominative case. It is also permissible for the pronoun to refer back to Allah, Almighty and Majestic; the implied meaning being: Allah leads astray those who disbelieved through it (4), as in His saying: "He sends astray whom He wills" [Ar-Ra'd: 27] and as in His saying at the end of the verse: "And Allah does not guide the disbelieving people."

The second recitation: "yudhallu bihi al-ladhina kafarū" (the disbelievers are led astray by it) means it is reckoned for them (5). Abu Ubaid chose this recitation because of Allah's saying: "The evil of their deeds has been made fair-seeming to them."

The first recitation was chosen by Abu Hatim because they were astray because of it, i.e., because of "An-Nasi'" (the postponement of sacred months); because they used to calculate it and thus go astray through it. The pronoun in "yuhillunahu" (they make it lawful) refers back to An-Nasi'.

It is narrated from Abu Raja': "yadhillu" with a fatha on the Ya and the Dhad. This is a linguistic variation; it is said: "dhalaltu adhillu" (I went astray).

(1) Nafi' al-Madani, Ibn Kathir al-Makki, Asim in the narration of Shu'bah, Abu 'Amr al-Basri, and Ibn 'Amir al-Shami read: "yadhillu". Asim in the narration of Hafs, Hamzah, and al-Kisa'i read: "yudhallu". Al-Sab'ah p. 314, and Al-Taysir p. 118. (2) This is the recitation of Ya'qub from the ten. Al-Nashr 2/279, and see Al-Muhtasib 1/288-289. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/214. (4) Al-Imla' by al-'Ukbari (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/159. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/214.

कुफ़्र (अविश्वास); क्योंकि इसने सृष्टिकर्ता, सर्वशक्तिमान के अस्तित्व को नकार दिया और कहा: "और रहमान क्या है?" [अल-फ़ुरकान: 60] सबसे सही मतों के अनुसार। इसने पुनरुत्थान को नकार दिया और कहा: "हड्डियों को जीवन कौन देगा जब वे सड़-गल गई होंगी?" [या-सीन: 78]। इसने रसूलों के भेजे जाने को नकार दिया और कहा: "क्या हम अपने में से एक ही आदमी का अनुसरण करेंगे?" [अल-क़मर: 24]। इसने दावा किया कि हलाल और हराम करना उसका अपना अधिकार है, इसलिए उसने अपनी इच्छाओं का पालन करते हुए अपनी ओर से नवाचार किया, और अल्लाह द्वारा हराम की गई चीजों को हलाल कर दिया। और उसके शब्दों को कोई नहीं बदल सकता, चाहे मुशरिकों को यह कितना ही बुरा क्यों न लगे।

अल्लाह तआला का कथन: "इसके द्वारा वे लोग गुमराह किए जाते हैं जिन्होंने कुफ़्र किया; वे इसे एक वर्ष हलाल ठहराते हैं और दूसरे वर्ष हराम, ताकि वे उन महीनों की गिनती पूरी कर लें जिन्हें अल्लाह ने हराम किया है, और अल्लाह की हराम की हुई चीज़ को हलाल कर लें। उनके बुरे कर्म उनके लिए सुहावने बना दिए गए हैं। और अल्लाह काफिर लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता।" इसमें तीन क़िराअत (पढ़ने के तरीके) हैं। हरमैन वालों और अबू अम्र ने इसे "यज़िल्लु" (वे गुमराह होते हैं) पढ़ा है। कूफ़ा वालों ने "युज़ल्लू" (1) (वे गुमराह किए जाते हैं) कर्मवाच्य में पढ़ा है। हसन और अबू रजा ने "युज़िल्लु" (2) (वह गुमराह करता है) पढ़ा है। इन तीनों क़िराअतों में से प्रत्येक का एक अर्थ निकलता है, सिवाय इसके कि तीसरी क़िराअत में कर्म (object) को हटा दिया गया है। भावार्थ यह है: जो लोग कुफ़्र करते हैं, वे इसके माध्यम से उन्हें गुमराह करते हैं जो उनकी बात मान लेते हैं (3)। और "अल-लज़ीना" (जो लोग) कर्ता कारक में है। यह भी संभव है कि सर्वनाम अल्लाह की ओर वापस जाए; भावार्थ यह होगा: अल्लाह इसके माध्यम से उन लोगों को गुमराह करता है जिन्होंने कुफ़्र किया (4), जैसा कि उसका कथन है: "वह जिसे चाहता है गुमराह करता है" [अर-राअद: 27] और जैसा कि आयत के अंत में कहा गया है: "और अल्लाह काफिर लोगों को मार्गदर्शन नहीं देता।"

दूसरी क़िराअत: "युज़ल्लू बिही अल-लज़ीना कफ़रू" (इसके द्वारा काफिर गुमराह किए जाते हैं) का अर्थ है कि यह उनके लिए गिना जाता है (5)। अबू उबैद ने इस क़िराअत को चुना है; अल्लाह के इस कथन के कारण: "उनके बुरे कर्म उनके लिए सुहावने बना दिए गए हैं।"

पहली क़िराअत को अबू हातिम ने चुना है; क्योंकि वे इसके कारण गुमराह थे, यानी 'नसी' (पवित्र महीनों को आगे बढ़ाने) के कारण; क्योंकि वे इसकी गणना करते थे और इसके कारण गुमराह हो जाते थे। "युहिल्लूनहू" (वे उसे हलाल करते हैं) में 'हू' सर्वनाम 'नसी' की ओर संकेत करता है।

अबू रजा से रिवायत है: "यज़िल्लु" या और ज़ाद पर ज़बर (fatha) के साथ। यह एक भाषाई भिन्नता है; कहा जाता है: "ज़लल्तू अज़िल्लु" (मैं गुमराह हुआ)।

(1) नाफी अल-मदनी, इब्न कसीर अल-मक्की, शुबा की रिवायत में आसिम, अबू अम्र अल-बसरी और इब्न आमिर अल-शामी ने "यज़िल्लु" पढ़ा है। हफ़्स की रिवायत में आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने "युज़ल्लू" पढ़ा है। अल-सबा पृ. 314, और अल-तयसीर पृ. 118। (2) यह दसों में से याकूब की क़िराअत है। अल-नश्र 2/279, और देखें अल-मुहतसिब 1/288-289। (3) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/214। (4) अल-इमला अल-उकबरी द्वारा (अल-फुतूहात अल-इलाहिया के हाशिये पर) 3/159। (5) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/214।

کفر؛ کیونکہ اس نے باری تعالیٰ کے وجود کا انکار کیا اور کہا: ﴿وَمَا الرَّحْمَنُ﴾ [الفرقان: 60] صحیح ترین اقوال کے مطابق۔ اور اس نے بعثت کا انکار کیا اور کہا: ﴿مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ﴾ [یس: 78]، اور رسولوں کی بعثت کا انکار کیا تو کہا: ﴿أَبَشَرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُهُ﴾ [القمر: 24]، اور اس نے یہ دعویٰ کیا کہ حلال اور حرام ٹھہرانا اس کا اپنا اختیار ہے، چنانچہ اس نے اپنی خواہشات کی پیروی کرتے ہوئے اپنی طرف سے بدعت ایجاد کی، اور اللہ کی حرام کردہ چیزوں کو حلال کر دیا۔ اور اس کے کلمات کو کوئی بدلنے والا نہیں خواہ مشرکین کو برا لگے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُوَاطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللهُ زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ وَاللهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾ اس میں تین قرأتیں ہیں۔ اہل حرمین اور ابو عمرو نے "يَضِلُّ" (وہ گمراہ ہوتے ہیں) پڑھا ہے، اور کوفیوں نے "يُضَلُّ" (1) فعل مجہول کے ساتھ پڑھا ہے۔ حسن اور ابو رجاء نے "يُضِلُّ" (2) پڑھا ہے۔ یہ تینوں قرأتیں ایک ایک معنی پر دلالت کرتی ہیں، سوائے اس کے کہ تیسری قرأت میں مفعول کو حذف کر دیا گیا ہے۔ اور تقدیر یہ ہے: وہ لوگ جو کافر ہوئے اس کے ذریعے انہیں گمراہ کرتے ہیں جو ان سے قبول کرتے ہیں (3)۔ اور ﴿الَّذِينَ﴾ محل رفع میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ضمیر اللہ عزوجل کی طرف راجع ہو؛ تقدیر یہ ہوگی: اللہ اس کے ذریعے انہیں گمراہ کرتا ہے جنہوں نے کفر کیا (4)، جیسا کہ اس کا ارشاد ہے: ﴿يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ﴾ [الرعد: 27] اور جیسا کہ آیت کے آخر میں فرمایا: ﴿وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ﴾۔

اور دوسری قرأت: ﴿يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ کا مطلب ہے کہ یہ ان کے لیے شمار کیا جاتا ہے (5)۔ ابو عبید نے اس قرأت کو اختیار کیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ أَعْمَالِهِمْ﴾۔

اور پہلی قرأت کو ابو حاتم نے اختیار کیا؛ کیونکہ وہ اس کے سبب گمراہ تھے، یعنی نسیء کے سبب؛ کیونکہ وہ اس کا حساب لگاتے تھے اور اس کی وجہ سے گمراہ ہو جاتے تھے۔ اور "يُحِلُّونَهُ" میں 'ہ' کی ضمیر نسیء کی طرف لوٹتی ہے۔

اور ابو رجاء سے مروی ہے: "يَضِلُّ" یاء اور ضاد کے فتحہ (زبر) کے ساتھ یہ ایک لغت ہے؛ کہا جاتا ہے: ضَلَلْتُ أضِل،

(1) نافع مدنی، ابن کثیر مکی، شعبہ کی روایت میں عاصم، ابو عمرو بصری اور ابن عامر شامی نے "يَضِلُّ" پڑھا ہے۔ اور حفص کی روایت میں عاصم، حمزہ اور کسائی نے "يُضَلُّ" پڑھا ہے۔ السبعۃ ص 314، اور التیسیر ص 118۔ (2) یہ دس قرأتوں میں سے یعقوب کی قرأت ہے۔ النشر 2/279، اور دیکھئے المحتسب 1/288-289۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/214۔ (4) الاملاء للعکبری (فتوحات الہیہ کے حاشیہ پر) 3/159۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/214۔

Page 206 Surah At-Tawbah: Verses 37 - 38

... and I wandered, I wander (1). • ﴿Liyuwaati'u﴾ (to make coincide) is in the accusative case with the particle 'li' meaning 'in order to', i.e., to agree. People 'tawaata'u' (conspired/agreed) on such and such, i.e., they gathered upon it. That is, they did not make a month permissible except that they prohibited another month so that the sacred months remained four. This is the correct view, not what is mentioned that they made the months five. Qatada said: They intentionally took Safar and added it to the sacred months, joining it with Muharram in prohibition. This was also mentioned about him by Qutrub and al-Tabari (2). Accordingly, 'Nasi' (intercalation) means addition. And Allah knows best. • The words of the Almighty: ﴿O you who have believed, what is [the matter] with you that, when you are told, "Go forth in the cause of Allah," you adhere heavily to the earth? Are you satisfied with the life of this world rather than the Hereafter? But what is the enjoyment of worldly life compared to the Hereafter except a [very] little. (38)﴾. • It contains two issues: First: The words of the Almighty: ﴿Ma lakum﴾ (What is the matter with you) - "Ma" is an interrogative particle whose meaning is affirmation and rebuke; the meaning is: what thing prevents you from such and such, just as you say: Why are you turning away from so-and-so (3)? There is no dispute that this verse was revealed as a reproach to those who stayed behind from the Messenger of Allah (peace be upon him) in the Battle of Tabuk, which was in the ninth year of the Hijra, one year after the conquest [of Mecca], and it will be mentioned at the end of the Surah, God willing (4). Al-Nafr (going forth): It is the rapid movement from one place to another due to something happening; it is said of a human being: he 'nafara' (went forth) to the matter, he goes forth 'nafeeran' (5). And a people are 'nufoor' (fleeing/going forth), and from this is the Almighty's saying: ﴿they turned their backs in aversion (nufoora)﴾.

(1) Al-Muhtasab 1/288, and Al-Jawhari mentioned in Al-Sihah that the people of Al-Aliya say: 'daliltu adillu', with kasra (i-vowel) in both. (2) Al-Tabari reported Qatada's report 11/454. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/936. (4) Page 406 and what follows in this part. (5) In (m): 'nufooran', and the discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 3/34.

पृष्ठ 206 सूरह अत-तौबा: आयतें 37 - 38

... और मैं भटक गया, मैं भटकता हूँ (1)। • ﴿लियुवातिऊ﴾ (ताकि वे समान कर दें) 'ली' के साथ कर्मकारक में है, जिसका अर्थ है: ताकि वे सहमत हो जाएं। लोगों ने इस और उस पर "तवातऊ" (सहमति जताई) की, यानी वे उस पर एकत्रित हुए। अर्थात, उन्होंने किसी महीने को तब तक हलाल नहीं किया जब तक कि उन्होंने दूसरे महीने को हराम नहीं कर दिया ताकि हराम (पवित्र) महीने चार ही रहें। और यही सही है, वह नहीं जो उल्लेख किया गया है कि उन्होंने महीनों को पाँच कर दिया था। कतादा ने कहा: उन्होंने जानबूझकर सफर के महीने को हराम महीनों में शामिल कर लिया और उसे हराम होने में मुहर्रम के साथ जोड़ दिया। कुतरुब और अल-तबरी (2) ने भी उनके बारे में यही बताया है। इसके अनुसार, 'नसी' (महीनों को आगे-पीछे करना) का अर्थ वृद्धि है। और अल्लाह बेहतर जानता है। • सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿ऐ ईमान वालो! तुम्हें क्या हो गया है कि जब तुमसे कहा जाता है कि अल्लाह की राह में निकलो, तो तुम धरती से चिपके जाते हो? क्या तुम परलोक के मुकाबले सांसारिक जीवन से खुश हो गए हो? जबकि सांसारिक जीवन का सुख परलोक के मुकाबले बहुत थोड़ा ही है। (38)﴾। • इसमें दो मसले हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿मा लकुम﴾ (तुम्हें क्या हुआ) - "मा" एक प्रश्नवाचक शब्द है जिसका अर्थ पुष्टि और फटकार है; इसका अर्थ है: कौन सी चीज़ तुम्हें इससे रोकती है, जैसा कि आप कहते हैं: तुम अमुक से मुँह क्यों मोड़ रहे हो (3)? इसमें कोई विवाद नहीं है कि यह आयत उन लोगों को फटकार लगाने के लिए उतरी थी जो तबूक के युद्ध में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ जाने से पीछे रह गए थे, और यह हिजरत के नौवें वर्ष में, मक्का विजय के एक साल बाद की बात थी, और सूरह के अंत में इसका उल्लेख आएगा, इंशा अल्लाह (4)। अन-नफ़्र (निकलना): यह किसी घटना के कारण एक स्थान से दूसरे स्थान पर तेजी से जाना है; मनुष्य के बारे में कहा जाता है: वह मामले की ओर 'नफ़रा' (निकला), वह 'नफ़ीरन' (5) निकलता है। और लोगों को 'नुफ़ूर' कहा जाता है, और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿वे अपनी पीठ फेरकर नफ़रत से (नुफ़ूरा) भाग खड़े हुए।﴾

(1) अल-मुहतसब 1/288, और अल-जौहरी ने अल-सिहह में उल्लेख किया है कि अल-आलिया के लोग कहते हैं: 'दलिल्तु अदिल्लु', दोनों में कसरा के साथ। (2) अल-तबरी ने कतादा की रिपोर्ट 11/454 को निकाला। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/936। (4) इस भाग के पृष्ठ 406 और उसके बाद। (5) (एम) में: 'नुफ़ूरन', और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/34 में है।

صفحہ 206 سورہ التوبہ: آیات 37 - 38

... اور میں بھٹک گیا، میں بھٹکتا ہوں (1)۔ • ﴿لِيُوَاطِئُوا﴾ لام کی وجہ سے نصب میں ہے، یعنی: تاکہ وہ موافقت کریں۔ قوم کا فلاں بات پر "تواطؤ" کرنا، یعنی: اس پر جمع ہونا۔ یعنی انہوں نے کسی مہینے کو حلال نہیں کیا مگر یہ کہ ایک مہینے کو حرام کیا تاکہ حرمت والے مہینے چار ہی رہیں۔ اور یہی صحیح ہے، وہ نہیں جو ذکر کیا گیا کہ انہوں نے مہینوں کو پانچ کر دیا تھا۔ قتادہ نے کہا: انہوں نے قصداً صفر کو حرمت والے مہینوں میں شامل کیا اور اسے تحریم میں محرم کے ساتھ ملا دیا۔ یہ بات ان کے حوالے سے قطرب اور طبری (2) نے بھی کہی ہے۔ اس کے مطابق "نسیء" سے مراد زیادتی ہے۔ واللہ اعلم۔ • اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِى سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَعُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا فِى الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ (38)﴾۔ • اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا لَكُمْ﴾ یہاں "ما" حرف استفہام ہے جس کا معنی اقرار اور توبیخ ہے؛ تقدیر یہ ہے: تمہیں فلاں کام سے کیا چیز روکتی ہے، جیسے تم کہو: "ما لَكَ عن فلان مُعْرِضاً" (تجھے کیا ہوا کہ تو فلاں سے اعراض کر رہا ہے؟) (3)۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ آیت ان لوگوں پر عتاب کے طور پر نازل ہوئی جو غزوہ تبوک میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ جانے سے پیچھے رہ گئے تھے، اور یہ ہجرت کا نواں سال تھا، فتح (مکہ) کے ایک سال بعد۔ اور انشاء اللہ اس کا ذکر سورہ کے آخر میں آئے گا (4)۔ والنَّفْر: کسی پیش آمدہ معاملے کی وجہ سے ایک جگہ سے دوسری جگہ تیزی سے منتقل ہونا؛ انسان کے بارے میں کہا جاتا ہے: "نَفَرَ إلى الأمر يَنْفِر نفيراً" (وہ معاملے کی طرف نکلا) (5)۔ اور قوم کو "نُفور" (بھاگنے والی) کہا جاتا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلَّوْا عَلَى أَدْبَرِهِمْ نُفُورًا﴾۔

(1) المحتسب 288/1، اور جوہری نے "الصحاح" میں ذکر کیا ہے کہ اہل عالیہ کہتے ہیں: "ضلِلْتُ أضلُّ"، دونوں میں کسرہ کے ساتھ۔ (2) طبری نے قتادہ کی روایت 11/ 454 تخریج کی ہے۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 936/2۔ (4) اس جزء کا صفحہ 406 اور اس کے بعد۔ (5) نسخہ (م) میں ہے: "نفوراً"، اور گفتگو "المحرر الوجیز" 3/ 34 میں ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 38 207

[Al-Isra: 46] It is said regarding an animal: 'Nafarat tanfiru' (it bolted) - with the letter 'Fa' carrying either a dammah or a kasrah - 'nifaran' and 'nufuran'. It is said: 'In the animal there is nifar' (bolting), which is a noun, like 'al-hiran' (stubbornness). And the pilgrims 'nafara' (departed) from Mina in a 'naf'r' (departure) (1).

The second point: His words, the Almighty: "you clung heavily to the earth." The commentators said: it means: you clung heavily to the luxuries of the earth, or to staying on the earth. This is a reproach for abandoning Jihad, and a censure for (2) failing to initiate the departure. It is similar to 'he inclined toward the earth'. Its original form was 'tathaqaltum'. The 'Ta' was assimilated into the 'Tha' due to their proximity in articulation, and it required a connecting Alif (Alif al-Wasl) to reach the pronunciation of the silent letter. Examples of this include: "They catch up with each other" [Al-A'raf: 38], "you were disputing" [Al-Baqarah: 72], "We have seen an evil omen" [An-Naml: 47], and "it was adorned" [Yunus: 24] (3). Al-Kisa'i recited: She gives the bedfellow, when he smells her, a cold... Sweet of taste when the kisses follow one another (4).

Al-A'mash read it as 'tathaqaltum' according to its original form; this was reported by Al-Mahdawi (5). Tabuk—the people were called to it—was during the heat of the summer, when fruits were ripe and shade was pleasant—as stated in the authentic Hadith which will follow (6). Laziness overcame the people, so they held back and lingered; thus Allah reproached them with these words and criticized them for preferring this world over the Hereafter.

The meaning of "Are you satisfied with the life of this world rather than the Hereafter?" is: as a substitute. The estimation is: Are you satisfied with the pleasures of this world as a substitute for the pleasures of the Hereafter? So, the word 'min' (from) includes the meaning of 'substitute', like His words, the Almighty: "And if We willed, We could have made from among you angels in the earth to succeed [you]." [Az-Zukhruf: 60], meaning: as a substitute for you.

And the poet said:

(1) Al-Sihah (Nafr) and his saying: Al-Hiran; from: the horse 'harana' (became stubborn) when it does not obey, and when its running becomes intense, it stops. (2) In (Zh): 'fi' (in), and in (Kh): 'min' (from). (3) Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/438, Ta'wil

Mushkil al-Quran p. 275, and al-Muharrar al-Wajiz 3/34. (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/438, and Tafsir al-Tabari 2/119 and 11/459. Al-Istiyaf: Smelling. And 'ma' khasar' means: cold water. See Al-Sihah (Sawf) and (Khasar). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/34, and the reading in 'al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 53. (6) p. 408 of this volume, and the author will mention the Hadith there.

सूरह अत-तौबा: आयत ३८ २०७

[अल-इसरा: ४६] और जानवर के बारे में कहा जाता है: 'नफरत तनफिरु' (वह बिदक गया) - 'फा' अक्षर पर दम्मा या कसरा के साथ - 'निवारण' और 'नुक़ूरण'। कहा जाता है: 'जानवर में निवार है', जो एक संज्ञा है; जैसे 'अल-हिरान' (हठ)। और हाजी मिना से 'नफ़र' (प्रस्थान) के साथ रवाना हुए (१)।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का यह कहना: "तुम धरती की ओर भारी हो गए" मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: इसका अर्थ है: तुम धरती की सुख-सुविधाओं की ओर, या धरती पर रहने की ओर झुक गए। यह जिहाद छोड़ने पर एक फटकार है, और प्रस्थान में पहल न करने के लिए (२) निंदा है। यह 'धरती की ओर झुक जाने' के समान है। इसका मूल रूप 'तथाकल्लतुम' (tathaqaltum) था। 'ता' को 'सा' में मिला दिया गया क्योंकि उनके उच्चारण स्थान पास हैं, और शांत अक्षर के उच्चारण तक पहुँचने के लिए 'अलिफ अल-वस्ल' की आवश्यकता हुई। इसके उदाहरण हैं: "वे एक-दूसरे से मिल गए" [अल-आराफ: ३८] और "तुम विवाद कर रहे थे" [अल-बकराह: ७२] और "हमने अपशकुन देखा" [अन-नमल: ४७] और "वह सज गई" [यूनुस: २४] (३)। अल-किसाई ने पढ़ा: वह बिस्तर के साथी को देती है, जब वह उसे सूंघता है, एक ठंडी... स्वाद में मीठी जब चुंबन एक के बाद एक आते हैं (४)।

अल-अअमश ने इसे इसके मूल रूप के अनुसार 'तथाकल्लतुम' पढ़ा; इसे अल-महदवी ने उल्लेख किया है (५)। तबूक की लड़ाई—जिसके लिए लोगों को बुलाया गया था—भीषण गर्मी के दौरान थी, जब फल पके हुए थे और छाया सुखद थी—जैसा कि सही हदीस में आया है जो आगे आएगी (६)—तो लोगों पर आलस छा गया, इसलिए वे पीछे हट गए और सुस्त हो गए; तो अल्लाह ने उन्हें अपने इस कथन के माध्यम से फटकारा और परलोक के बजाय दुनिया को प्राथमिकता देने के लिए उनकी आलोचना की।

और "क्या तुम परलोक के बदले दुनिया के जीवन से संतुष्ट हो गए?" का अर्थ है: विकल्प के रूप में। इसका तात्पर्य है: क्या तुम परलोक के सुखों के बदले दुनिया के सुखों से संतुष्ट हो गए? तो, 'मिन' (से) में 'बदल' (विकल्प) का अर्थ शामिल है, जैसे अल्लाह तआला का कहना: "और यदि हम चाहते, तो हम तुम्हारे बदले धरती में फरिश्ते बना देते जो उत्तराधिकारी होते।" [अज़-ज़ुख़रुफ़: ६०] अर्थात: तुम्हारे बदले में।

और कवि ने कहा:

(१) अल-सिहाह (नफ़र) और उसका कहना: अल-हिरान; 'हरना' से: जब घोड़ा अड़ जाए, वह आज्ञा न माने, और जब उसकी दौड़ तेज हो जाए तो वह रुक जाए। (२) (ज़): 'फी' (में) में, और (ख़): 'मिन' (से) में। (३) मआनी अल-कुरान अल-फर्रा १/४३८ द्वारा, तावील मुशकिल अल-कुरान पृ. २७५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३४। (४) मआनी अल-कुरान अल-फर्रा १/४३८ द्वारा, और तफ़सीर अल-तबरी २/११९ और ११/४५९। अल-इस्तियाफ़: सूंघना। और 'मा' खसर' का अर्थ है: ठंडा पानी। अल-सिहाह (सौफ़) और (ख़सर) देखें। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/३४, और 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. ५३ में पाठ। (६) इस खंड का पृ. ४०८, और लेखक वहां हदीस का उल्लेख करेंगे।

سورۃ التوبہ: آیت ۳۸ ۲۰۷

[الاسراء: ۴۶] اور چوپائے کے بارے میں کہا جاتا ہے: 'نَفَرَتْ تَنْفِرُ' (وہ بدک گیا) - فاء کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ - 'نِفاراً' اور 'نُفوراً'۔ کہا جاتا ہے: 'جانور میں نفار ہے'، جو کہ ایک اسم ہے؛ جیسے 'الحران' (اڑیل پن)۔ اور حاجی منیٰ سے 'نَفْراً' (روانگی) کے ساتھ روانہ ہوئے (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم زمین کی طرف بوجھل ہو گئے" مفسرین نے کہا: اس کا معنی ہے: تم زمین کی آسائشوں کی طرف، یا زمین پر ٹھہرنے کی طرف مائل ہو گئے۔ یہ جہاد چھوڑنے پر توبیخ ہے، اور نکلنے میں پہل نہ کرنے پر (۲) عتاب ہے۔ یہ 'زمین کی طرف مائل ہو جانے' کے مشابہ ہے۔ اس کی اصل 'تثاقلتم' تھی۔ تاء کو ثاء میں مدغم کر دیا گیا کیونکہ ان کے مخرج قریب ہیں، اور ساکن حرف کے تلفظ تک پہنچنے کے لیے الف وصل کی ضرورت پڑی۔ اس کی مثالیں یہ ہیں: "وہ ایک دوسرے کو پا لیں گے" [الاعراف: ۳۸] اور "تم آپس میں جھگڑ رہے تھے" [البقرہ: ۷۲] اور "ہم نے بدشگونی لی" [النمل: ۴۷] اور "وہ آراستہ ہو گئی" [یونس: ۲۴] (۳)۔ الکسائی نے پڑھا: وہ بستر کے ساتھی کو دیتی ہے، جب وہ اسے سونگھتا ہے، ایک ٹھنڈک... ذائقے میں میٹھی جب بوسے ایک دوسرے کے پیچھے آئیں (۴)۔

الاعمش نے اصل کے مطابق 'تثاقلتم' پڑھا؛ اسے المہدوی نے نقل کیا ہے (۵)۔ تبوک کا واقعہ - جس کی طرف لوگوں کو بلایا گیا تھا - سخت گرمی کے موسم میں تھا جب پھل پکے ہوئے تھے اور سائے خوشگوار تھے - جیسا کہ صحیح حدیث میں آیا ہے جو آگے آئے گی (۶) - تو لوگوں پر سستی غالب آ گئی، وہ پیچھے رہ گئے اور بوجھل ہو گئے؛ پس اللہ نے انہیں اپنے اس قول سے ڈانٹا، اور آخرت پر دنیا کو ترجیح دینے پر ان کی مذمت کی۔

اور "کیا تم آخرت کے بدلے دنیا کی زندگی پر راضی ہو گئے؟" کا مطلب ہے: بطور بدل۔ تقدیر یہ ہے: کیا تم آخرت کی نعمتوں کے بدلے دنیا کی نعمتوں پر راضی ہو گئے؟ پس 'من' میں 'بدل' کا معنی شامل ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر ہم چاہتے تو تم میں سے زمین میں فرشتے بنا دیتے جو جانشین ہوتے" [الزخرف: ۶۰] یعنی: تمہارے بدلے میں۔

اور شاعر نے کہا:

(۱) الصحاح (نفر) اور اس کا قول: الحران؛ 'حرن الفرس' سے: جب گھوڑا اڑ جائے، وہ حکم نہ مانے، اور جب اس کی دوڑ تیز ہو جائے تو وہ رک جائے۔ (۲) (ظ) میں: 'فی' (میں)، اور (خ) میں: 'من' (سے)۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۱/ ۴۳۸ ، وتأويل مشكل القرآن ص ۲۷۵ ، والمحرر الوجيز ۳/ ۳۴ . (۴) معانی القرآن للفراء ۱/ ۴۳۸ ، وتفسير الطبري ۲/ ۱۱۹ و ۱۱/ ۴۵۹ . الاستیاف: سونگھنا۔ اور 'ماء خصر' یعنی: ٹھنڈا پانی۔ دیکھئے الصحاح (سوف) اور (خصر)۔ (۵) المحرر الوجيز ۳/ ۳۴ ، والقراءة في القراءات الشاذة ص ۵۳ . (۶) اس جلد کا صفحہ ۴۰۸، اور مصنف وہاں حدیث ذکر کریں گے۔

Surah At-Tawbah: Verses 38 - 39 [Page] 208

"Would that we had a cooled drink of Zamzam water that spent the night on a Tahayan" (1). And it is narrated: "from the water of Hamnan" (2). He meant: I wish we had, instead of Zamzam water, a cooled drink. "Al-Tahayan" is a piece of wood fixed in a corner of the house for air, on which water is hung until it cools (3). God rebuked them for preferring comfort in this world over comfort in the Hereafter; for the comfort of the Hereafter is only attained through the toil of this world. The Prophet (peace be upon him) said to Aisha when she performed tawaf riding: "Your reward is in proportion to your toil." Reported by Al-Bukhari (4).

God Almighty said: {If you do not go forth, He will punish you with a painful punishment and will replace you with another people, and you will not harm Him at all. And Allah is over all things competent.} [At-Tawbah: 39]

There is one issue in it: His saying, {If you do not go forth} is a conditional clause; therefore, the letter 'nun' was omitted from it. The response is: "He will punish you," and "He will replace you with another people." This is a severe threat and a confirmed warning against neglecting to go forth. Ibn al-Arabi (5) said: "Among the established principles [of Usul al-Fiqh] is that when an order is given, its issuance does only imply the requirement of the action. As for punishment upon neglect, it is not derived from the command itself, nor does the requirement imply it. Punishment only occurs through the notification of it; such as saying: 'If you do not do such-and-such, I will punish you with such-and-such,' as mentioned in this verse. Therefore, based on its requirement, going forth for Jihad and marching out against the disbelievers became mandatory.

---

(1) Abu al-Faraj al-Isfahani attributed it in Al-Aghani 22/149 to Ya'la al-Ahwal ibn Muslim al-Azdi. It was also attributed to al-Ahwal al-Kindi in Mu'jam al-Buldan 4/52, Al-Lisan (Tahya), and Al-Khizana 9/453. Al-Baghdadi said: "This contradicts what the narrators say; for they said the verse is the end of a poem by Ya'la al-Azdi." End quote. Ibn al-Arabi mentioned it in Ahkam al-Qur'an 2/937 without attribution. (2) Al-Lisan (Hamn) and (Tahya) and in it: Hamnan is Mecca. End quote. The author of Al-Aghani said: "It is also narrated: from the water of Hamya." (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/937. It was also said: Tahayan is a mountain. See Mu'jam al-Buldan 4/52, and Al-Khizana 9/453. (4) Similar to it (1787), and it is also similar in Ahmad (24159), and Muslim (1211): (127). The text is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. See

Al-Talkhis al-Habir 4/177, and Fath al-Bari 3/611. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/937. What precedes and what follows in brackets are from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत ३८ - ३९ [पृष्ठ] २०८

"काश कि हमारे पास ज़मज़म के पानी का एक ठंडा पेय होता जो तहयान पर रात बिता चुका होता" (१) और वर्णन है: "हमनान के पानी से" (२)। उसका अर्थ था: काश हमारे पास ज़मज़म के पानी के बदले एक ठंडा पेय होता। "अल-तहयान": घर के एक कोने में हवा के लिए लगाया गया लकड़ी का एक कुंदा है, जिस पर पानी तब तक लटकाया जाता है जब तक वह ठंडा न हो जाए (३)। अल्लाह ने उन्हें आख़िरत के आराम पर दुनिया के आराम को प्राथमिकता देने के लिए फटकारा; क्योंकि आख़िरत का आराम केवल दुनिया की मेहनत से ही प्राप्त होता है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आयशा से कहा जब उन्होंने सवारी करते हुए तवाफ़ किया: "तुम्हारा प्रतिफल तुम्हारी मेहनत के अनुपात में है।" इसे अल-बुखारी द्वारा उल्लेखित किया गया है (४)।

अल्लाह तआला का कथन है: {यदि तुम (जिहाद के लिए) नहीं निकलोगे, तो वह तुम्हें दुखद यातना देगा और तुम्हारे स्थान पर दूसरी जाति को ले आएगा, और तुम उसे कुछ भी हानि न पहुँचा सकोगे। और अल्लाह हर चीज़ पर शक्तिमान है।} [अत-तौबाह: ३९]

इसमें एक मसला (मुद्दा) है: और वह यह है कि अल्लाह का कथन: {यदि तुम नहीं निकलोगे} एक शर्त है; इसलिए इसमें से 'नून' अक्षर हटा दिया गया है, और इसका उत्तर है: "वह तुम्हें दंड देगा", और "वह तुम्हारे स्थान पर दूसरी जाति को ले आएगा"। यह (जिहाद के लिए) निकलने को छोड़ने के विरुद्ध एक कड़ी धमकी और पुख्ता चेतावनी है। इब्न अल-अरबी (५) ने कहा: "उसूल [अल-फिक्ह] के स्थापित सिद्धांतों में से एक यह है कि जब कोई आदेश दिया जाता है, तो उसके जारी होने का अर्थ केवल कार्य की आवश्यकता है। जहाँ तक आदेश का पालन न करने पर दंड का प्रश्न है, वह स्वयं आदेश से प्राप्त नहीं होता है, और न ही आवश्यकता इसे सूचित करती है। दंड केवल उसके बारे में सूचना के माध्यम से होता है; जैसे कि कहना: 'यदि तुम ऐसा नहीं करोगे, तो मैं तुम्हें ऐसा दंड दूँगा', जैसा कि इस आयत में वर्णित है। इसलिए, इसकी आवश्यकता के आधार पर, जिहाद के लिए निकलना और काफिरों के विरुद्ध कूच करना अनिवार्य हो गया।

---

(१) अबू अल-फ़रज अल-इस्फ़हानी ने अल-अघानी २२/१४१ में इसे याला अल-अहवाल बिन मुस्लिम अल-अज़दी से जोड़ा है। और इसे मुअजम अल-बुलदान ४/५२, अल-लिसान (तहया), और अल-खिजाना ९/४५३ में अल-अहवाल अल-किंदी से जोड़ा गया है। बगदादी ने कहा: "यह वर्णनकर्ताओं के विपरीत है; क्योंकि उन्होंने कहा कि यह शेर याला अल-अज़दी की एक कविता का अंतिम भाग है।"

अंत। और इब्न अल-अरबी ने इसे अहकाम अल-कुरान २/९३७ में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया है। (२) अल-लिसान (हमन) और (तहया) और इसमें है: हमनान: मक्का। अंत। और अल-अघानी के लेखक ने कहा: "और वर्णन है: हमिया के पानी से।" (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/९३७। और कहा गया: तहयान: एक पहाड़ है। देखें मुअजम अल-बुलदान ४/५२, और अल-खिजाना ९/४५३। (४) इसके समान (१७८७), और यह अहमद (२४१५९), और मुस्लिम (१२११): (१२७) में भी इसके समान है। और विवरण इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में है। अल-तल्खीस अल-हबीर ४/१७७, और फतह अल-बारी ३/६११ देखें। (५) अहकाम अल-कुरान २/९३७ में। इससे पहले और इसके बाद जो कोष्ठकों में है, वह उसी से है।

سورہ التوبہ: آیات ۳۸ - ۳۹ [صفحہ] ۲۰۸

"کاش ہمارے پاس زمزم کے پانی کا ایک ٹھنڈا گھونٹ ہوتا جو طہیان پر رات گزار چکا ہوتا" (۱) اور روایت ہے: "حمنان کے پانی سے" (۲)۔ اس سے اس کی مراد تھی: کاش ہمارے پاس زمزم کے پانی کے بدلے ایک ٹھنڈا گھونٹ ہوتا۔ اور "طہیان": گھر کے ایک کونے میں ہوا کے لیے نصب کی گئی لکڑی ہے، جس پر پانی لٹکایا جاتا ہے یہاں تک کہ وہ ٹھنڈا ہو جائے (۳)۔ اللہ نے انہیں آخرت کی راحت پر دنیا کی راحت کو ترجیح دینے پر ملامت کی؛ کیونکہ آخرت کی راحت دنیا کی مشقت کے بغیر حاصل نہیں ہوتی۔ نبی ﷺ نے حضرت عائشہؓ سے فرمایا جب انہوں نے سوار ہو کر طواف کیا تھا: "تمہارا اجر تمہاری مشقت کے بقدر ہے"۔ اسے بخاری (۴) نے روایت کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اگر تم (جہاد کے لیے) نہ نکلو گے تو وہ تمہیں دردناک سزا دے گا اور تمہاری جگہ اور لوگوں کو لے آئے گا، اور تم اسے کچھ نقصان نہ پہنچا سکو گے۔ اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے﴾ [التوبہ: ۳۹]

اس میں ایک مسئلہ ہے: اور وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اگر تم نہ نکلو گے﴾ شرط ہے؛ اسی لیے اس سے 'نون' حذف کر دیا گیا، اور اس کا جواب ہے: ﴿وہ تمہیں عذاب دے گا﴾، اور ﴿وہ تمہارے بدلے دوسری قوم لے آئے گا﴾۔ یہ (جہاد کے لیے) نکلنے کو چھوڑنے پر سخت تہدید اور پختہ وعید ہے۔ ابن العربی (۵) نے کہا: "اصول [فقہ] کے مسلمہ [مسائل] میں سے یہ ہے کہ جب حکم صادر ہوتا ہے تو اس کے صادر ہونے میں فعل کے تقاضے سے بڑھ کر کچھ نہیں ہوتا۔ رہا ترک کرنے پر عذاب، تو وہ خود حکم سے اخذ نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی تقاضا اسے چاہتا ہے، بلکہ عذاب تو اس کی خبر دینے سے ہوتا ہے؛ جیسے کہ اللہ کا قول: 'اگر تم نے ایسا نہ کیا تو میں تمہیں

ایسا عذاب دوں گا'، جیسا کہ اس آیت میں وارد ہوا ہے۔ پس اس کے تقاضے کے مطابق جہاد کے لیے نکلنا اور کافروں کے مقابلے میں نکل کھڑا ہونا واجب ہو گیا۔

---

(۱) ابو الفرج الاصفہانی نے الاغانی ۲۲/۱۴۹ میں اسے یعلی الاحول بن مسلم الازدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور معجم البلدان ۴/۵۲، اللسان (طہیا)، اور الخزانہ ۹/۴۵۳ میں الاحول الکندی کی طرف منسوب کیا گیا ہے؛ بغدادی نے کہا: "یہ راویوں کے قول کے خلاف ہے؛ کیونکہ انہوں نے کہا ہے کہ یہ شعر یعلی الازدی کے ایک قصیدے کا آخری شعر ہے"۔ انتہی۔ اور ابن العربی نے اسے احکام القرآن ۲/۹۳۷ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۲) اللسان (حمن) اور (طہیا) اور اس میں ہے: حمنان: مکہ۔ انتہی۔ اور صاحب الاغانی نے کہا: "اور روایت ہے: مائے حمیاء سے"۔ (۳) احکام القرآن از ابن العربی ۲/۹۳۷۔ اور کہا گیا: طہیان: ایک پہاڑ ہے دیکھئے معجم البلدان ۴/۵۲، اور الخزانہ ۹/۴۵۳۔ (۴) اسی طرح (۱۷۸۷)، اور احمد (۲۴۱۵۹)، اور مسلم (۱۲۱۱): (۱۲۷) میں بھی اسی طرح ہے۔ اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن میں ہے۔ دیکھئے التلخیص الحبیر ۴/۱۷۷، اور فتح الباری ۳/۶۱۱۔ (۵) احکام القرآن ۲/۹۳۷ میں، اور اس سے پہلے اور جو آگے آئے گا بریکٹ میں وہ اسی سے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 39 209

...to fight them so that the word of Allah might be the highest. Abu Dawood (1) narrated from Ibn Abbas, who said: {If you do not go forth, He will punish you with a painful punishment and what was not for the people of Madinah...} to His saying: {...they used to do} [At-Tawbah: 120-121] was abrogated by the verse that follows it: {And it is not for the believers to go forth all together}. This is the opinion of Al-Dahhak, Al-Hasan, and Ikrimah (2). {He will punish you}: Ibn Abbas said: It is the withholding of rain from them. Ibn al-Arabi (3) said: If this is correct from him, then he knows best from where he said it; otherwise, the painful punishment is in this world through the enemy's dominance, and in the Fire in the Hereafter. I say: The statement of Ibn Abbas was related by Imam Abu Dawood in his Sunan from Ibn Nufay' who said: I asked Ibn Abbas about this verse: {If you do not go forth, He will punish you with a painful punishment}. He said: So He withheld the rain from them, and that was their punishment (4). Imam Abu Muhammad bin Atiyyah (5) mentioned it as a Marfu' narration (attributed to the Prophet) from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) called a tribe to go forth, but they stayed behind, so Allah withheld the rain from them and punished them with it. And "Alim" (painful) means "Mu'lim," i.e., causing pain. It has been mentioned before (6). {and will replace you with another people}: A threat that He will replace for His Messenger a people who do not stay behind when he calls them to go forth; it is said: the sons of Persia, and it is said: the people of Yemen (7). {and you will not harm Him at all}: It is a conjunction. And the "ha" (pronoun)...

(1) In his Sunan (2505). (2) Narrated by Al-Tabari 11/462 from Al-Hasan and Ikrimah. Makki said in "Al-Idah for the Abrogating and Abrogated of the Qur'an" p. 315: It is clear and not abrogated, and its meaning is: unless you go forth when you are needed. See for the rejection of the view that the verse is abrogated and the preference that it is also clear: Tafsir al-Tabari 11/462-463, "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Al-Nahhas 2/436, and "Nawasikh al-Qur'an" by Ibn al-Jawzi p. 176. (3) In "Ahkam al-Qur'an" 2/938, and the citation of the report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) will follow. (4) Sunan Abi Dawood (2506), and Ibn Nufay' - who is Najdah - is unknown, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in "Al-Taqreeb," see "Mizan al-I'tidal" 4/245. (5) In "Al-Muharrar al-Wajeez" 3/34. (6) 1/301. (7) Tafsir al-Baghawi 2/292.

सूरह अत-तौबा: आयत 39 209

...उनसे लड़ने के लिए ताकि अल्लाह का बोल ही सबसे ऊंचा रहे। अबू दाऊद (1) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: {यदि तुम नहीं निकलोगे, तो वह तुम्हें दर्दनाक सजा देगा और मदीना वालों के लिए यह उचित नहीं था...} उनके इस कथन तक: {...जो वे करते थे} [अत-तौबा: 120-121] इसे इसके बाद वाली आयत ने निरस्त (मन्सूख) कर दिया है: {और यह मोमिनों के लिए मुमकिन नहीं कि वे सब के सब (जिहाद के लिए) निकल खड़े हों}। यह अल-दहाक, अल-हसन और इकरीमा का कथन है (2)। {वह तुम्हें सजा देगा}: इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ उनसे बारिश रोक लेना है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: यदि यह उनकी ओर से सही है, तो वह बेहतर जानते हैं कि उन्होंने इसे कहाँ से कहा है; अन्यथा, दर्दनाक सजा इस दुनिया में दुश्मन के वर्चस्व के माध्यम से है, और आखिरत में आग में। मैं कहता हूँ: इब्न अब्बास के इस कथन को इमाम अबू दाऊद ने अपनी सुनन में इब्न नुफैया से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में पूछा: {यदि तुम नहीं निकलोगे, तो वह तुम्हें दर्दनाक सजा देगा}। उन्होंने कहा: तो उसने उनसे बारिश रोक ली, और यही उनकी सजा थी (4)। इमाम अबू मुहम्मद बिन अतिया (5) ने इसे इब्न अब्बास से मरफू(पैगंबर से जुड़ा हुआ) रिवायत के रूप में उल्लेख किया है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक कबीले को निकलने के लिए कहा, लेकिन वे बैठ रहे, तो अल्लाह ने उनसे बारिश रोक ली और उन्हें इसके द्वारा सजा दी। और 'अलीम' का अर्थ 'मुअलिम' है, यानी दर्द पहुँचाने वाला। यह पहले आ चुका है (6)। {और तुम्हारे बदले दूसरे लोगों को ले आएगा}: यह एक चेतावनी है कि वह अपने रसूल के लिए ऐसे लोगों को बदल देगा जो उनके बुलाने पर पीछे नहीं बैठेंगे; कहा गया है: फारस के बेटे, और कहा गया है: यमन के लोग (7)। {और तुम उसे कुछ भी नुकसान नहीं पहुँचा पाओगे}: यह एक संयोजन है। और 'हा' (सर्वनाम)...

(1) अपनी सुनन (2505) में। (2) अल-तबरी 11/462 ने अल-हसन और इकरीमा से इसे उद्धृत किया है। मक्की ने 'अल-इदाह' में कहा: यह स्पष्ट है और निरस्त नहीं है, और इसका अर्थ है: जब तक कि तुम्हारी आवश्यकता होने पर तुम न निकलो। आयत के निरस्त होने के विचार को खारिज करने और इसके स्पष्ट होने की प्राथमिकता के लिए देखें: तफ़सीर अल-तबरी 11/462-463, अल-नहस द्वारा 'अल-नाखि वल-मन्सूख' 2/436, और इब्न अल-जौजी द्वारा 'नवासिख अल-कुरान' पृष्ठ 176। (3) 'अहकाम अल-कुरान' 2/938 में, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के असर (कथन) की तखरीज आगे आएगी। (4) सुनन अबी दाऊद (2506), और इब्न नुफैया - जो नजदा है - अज्ञात है,

जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'अल-तक़रीब' में उल्लेख किया है, देखें 'मिज़ान अल-एतिदाल' 4/245। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/34 में। (6) 1/301। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 2/292।

سورہ التوبہ: آیت 39 209

...ان سے لڑنے کے لیے تاکہ اللہ کا کلمہ ہی بلند رہے۔ ابو داؤد (1) نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: {اگر تم نہ نکلو گے تو وہ تمہیں دردناک سزا دے گا اور مدینہ والوں کے لیے یہ درست نہ تھا...} ان کے اس قول تک: {...جو وہ کرتے تھے} [التوبہ: 120-121] اسے اس کے بعد والی آیت نے منسوخ کر دیا ہے: {اور یہ مومنوں کے لیے ممکن نہ تھا کہ وہ سب کے سب نکل کھڑے ہوں}۔ یہ ضحاک، حسن اور عکرمہ کا قول ہے (2)۔ {تمہیں سزا دے گا}: ابن عباس نے کہا: اس سے مراد ان سے بارش کا روک لینا ہے۔ ابن العربی (3) نے کہا: اگر یہ ان سے منسوب قول صحیح ہے تو وہ بہتر جانتے ہیں کہ انہوں نے یہ کہاں سے کہا، ورنہ دردناک عذاب دنیا میں دشمن کے غلبے کی صورت میں ہے، اور آخرت میں آگ میں۔ میں کہتا ہوں: ابن عباس کے قول کو امام ابو داؤد نے اپنی سنن میں ابن نفیع سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس سے اس آیت کے بارے میں پوچھا: {اگر تم نہ نکلو گے تو وہ تمہیں دردناک سزا دے گا}۔ انہوں نے کہا: پس اللہ نے ان سے بارش روک لی، تو یہی ان کا عذاب تھا (4)۔ امام ابو محمد بن عطیہ (5) نے اسے ابن عباس سے مرفوعاً ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک قبیلے کو جہاد کے لیے نکلنے کو کہا، وہ بیٹھ رہے، تو اللہ نے ان سے بارش روک لی اور انہیں اس کے ذریعے عذاب دیا۔ اور "الیم" بمعنی "مؤلم" ہے، یعنی دکھ دینے والا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (6)۔ {اور تمہارے بدلے دوسری قوم لے آئے گا}: یہ اس بات کی دھمکی ہے کہ وہ اپنے رسول کے لیے ایسی قوم کو بدل دے گا جو ان کے بلانے پر پیچھے نہیں بیٹھیں گے؛ کہا گیا: اہل فارس، اور کہا گیا: اہل یمن (7)۔ {اور تم اسے کچھ نقصان نہ پہنچا سکو گے}: یہ عطف ہے، اور "ہ" (ضمیر)...

(1) اپنی سنن (2505) میں۔ (2) الطبری نے 11/462 میں حسن اور عکرمہ سے روایت کیا ہے۔ مکی نے 'الایضاح' میں کہا: یہ محکم ہے منسوخ نہیں، اور اس کا معنی ہے: جب تک تم نہ نکلو جب تمہاری ضرورت ہو۔ آیت کے منسوخ ہونے کے قول کے رد اور اس کے محکم ہونے کی ترجیح کے لیے دیکھیں: تفسیر الطبری 11/462-463، النحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' 2/436، اور ابن الجوزی کی 'نواسخ القرآن' ص 176۔ (3) 'احکام القرآن' 2/938 میں، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کے اثر کی تخریج آگے آئے گی۔ (4) سنن ابی داؤد (2506)، اور ابن نفیع - جو نجدہ ہے - مجہول ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'التقریب' میں ذکر کیا ہے، دیکھیں 'میزان الاعتدال' 4/245۔ (5) 'المحرر الوجیز' 3/34 میں۔ (6) 1/301۔ (7) تفسیر البغوی 2/292۔

It is said: [it belongs] to Allah Almighty, and it is said: to the Prophet (1) ﷺ. Hesitating from Jihad while showing dislike is prohibited for everyone. As for without dislike, then for whoever the Prophet ﷺ designated, it is prohibited for them to hesitate; and if both [dislike and designation] are absent, then the obligation is a communal obligation (Fard al-Kifayah), as mentioned by al-Qushayri. It has been said: The meaning of this verse is the obligation of mobilization when there is a need, the appearance of the disbelievers, and the intensification of their power. The apparent meaning of the verse indicates that this is by way of summoning. Based on this, it is not appropriate to limit it only to the time of the disbelievers' appearance, because the obligation for that is not limited to summoning; for it is already established. If this is proven, then summoning and mobilization are unlikely to mandate something that was not already obligatory, unless the Imam designates a group and calls them to Jihad; then it is not permitted for them to hesitate upon designation. By his designation, it becomes an individual obligation (Fard 'Ayn) on whoever he designated, not solely for the sake of Jihad, but out of obedience to the Imam (2). And Allah knows best. His Almighty's saying: {If you do not aid the Prophet - Allah has already aided him when those who disbelieved had driven him out [of Makkah] as one of two, when they were in the cave and he said to his companion, "Do not grieve; indeed Allah is with us." And Allah sent down His tranquillity upon him and supported him with soldiers you did not see and made the word of those who disbelieved the lowest, while the word of Allah - that is the highest. And Allah is Exalted in Might and Wise.} (40) In it are eleven issues: First: His Almighty's saying: {If you do not aid him} means: support him by mobilizing with him in the Battle of Tabuk. Allah admonished them after His Prophet, peace and blessings be upon him, returned from Tabuk. Al-Naqqash said (3): This is the first...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/363; Al-Mawardi attributed the first view to Al-Hasan and the second to Al-Zajjaj, and it is in his 'Ma'ani al-Qur'an' 2/448. (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/203. (3) His statement was mentioned by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/35.

कहा गया है: [यह] अल्लाह तआला के लिए है, और कहा गया है: नबी ﷺ के लिए (1)। जिहाद से घृणा प्रकट करते हुए पीछे हटना हर किसी के लिए हराम (निषिद्ध) है। जहाँ तक बिना घृणा के बात है, तो जिसे नबी ﷺ ने निर्दिष्ट किया है, उसके लिए पीछे हटना हराम है; और यदि ये दोनों बातें न हों, तो यह फ़र्ज़-ए-किफ़ाया (सामूहिक कर्तव्य) है; जैसा कि अल-कुशैरी ने उल्लेख किया है। कहा गया है: इस आयत का अर्थ आवश्यकता के समय, काफ़िरों के प्रकट होने और उनकी शक्ति बढ़ने पर लामबंदी (नफ़ीर) की अनिवार्यता है। आयत का प्रत्यक्ष अर्थ यह दर्शाता है कि यह आह्वान (बुलावे) के तौर पर है। इस आधार पर, इसे केवल काफ़िरों के प्रकट होने के समय तक सीमित करना उचित नहीं लगता, क्योंकि इसकी अनिवार्यता केवल बुलावे तक सीमित नहीं है; क्योंकि यह पहले से ही तय है। यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो आह्वान और लामबंदी ऐसी किसी चीज़ को अनिवार्य बनाने की संभावना कम रखते हैं जो पहले अनिवार्य नहीं थी; सिवाय इसके कि जब इमाम किसी समूह को निर्दिष्ट करता है और उन्हें जिहाद के लिए बुलाता है, तो उनके लिए निर्दिष्ट किए जाने पर पीछे हटना जायज़ नहीं होता। इमाम के निर्दिष्ट करने से, यह उस व्यक्ति पर फ़र्ज़ हो जाता है जिसे उसने निर्दिष्ट किया है; केवल जिहाद के कारण नहीं, बल्कि इमाम की आज्ञाकारिता के कारण (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम उसकी (नबी की) सहायता नहीं करोगे, तो अल्लाह ने उसकी सहायता उस समय की थी जब काफ़िरों ने उसे (मक्का से) निकाल दिया था, जबकि वह दो में से दूसरा था, जब वे दोनों गुफा में थे, जब वह अपने साथी से कह रहा था, "शोक न करो, निश्चय ही अल्लाह हमारे साथ है।" फिर अल्लाह ने उस पर अपनी ओर से तसल्ली (सकीना) उतारी और उसकी सहायता ऐसी सेनाओं से की जिन्हें तुमने नहीं देखा, और काफ़िरों की बात को नीचा कर दिया, जबकि अल्लाह की बात ही सर्वोपरि है। और अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} (40) इसमें ग्यारह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम उसकी सहायता नहीं करोगे} कहता है: तबुक के युद्ध में उसके साथ निकलकर उसकी सहायता करो। अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के तबुक से वापस आने के बाद उन्हें फटकार लगाई। अल-नक़्क़ाश ने कहा (3): यह पहली...

---

(1) अल-नुकत वल-'उयून 2/363; अल-मावर्दी ने पहले कथन को अल-हसन और दूसरे को अल-ज़ज्जाज की ओर श्रेय दिया है, और यह उनकी 'मा'नी अल-क़ुरआन' 2/448 में है। (2) अहकाम अल-

क़ुरआन अल-किया अल-तबरी 3/203 द्वारा। (3) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/35 में उनके कथन का उल्लेख किया है।

٢١٠ سورة التوبہ: آیات ٣٩ - ٤٠

کہا گیا: اللہ تعالیٰ کے لیے، اور کہا گیا: نبی ﷺ کے لیے (١)۔ ناپسندیدگی کے اظہار کے ساتھ جہاد سے پیچھے ہٹنا ہر ایک پر حرام ہے۔ رہا بغیر ناپسندیدگی کے؛ تو جسے نبی ﷺ نے متعین کر دیا اس پر پیچھے ہٹنا حرام ہے، اور اگر یہ دونوں صورتیں نہ ہوں تو فرض، فرضِ کفایہ ہے؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس آیت سے مراد ضرورت کے وقت، کفار کے ظہور اور ان کی قوت بڑھنے کے وقت نفیر (نکل کھڑے ہونے) کا وجوب ہے۔ آیت کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ طلب (بلانے) کے طور پر ہے، اس بنا پر اسے صرف مشرکین کے ظہور کے وقت پر محمول کرنا درست نہیں، کیونکہ اس کا وجوب صرف طلب کے ساتھ خاص نہیں ہے؛ کیونکہ وہ متعین ہے۔ اور جب یہ ثابت ہو گیا، تو طلب اور استنفار (بسیج) کے بارے میں یہ بعید ہے کہ وہ ایسی چیز کو واجب کریں جو پہلے سے واجب نہ تھی؛ سوائے اس کے کہ امام جب کسی قوم کو متعین کر دے اور انہیں جہاد کے لیے بلائے، تو ان کے لیے تعین کے وقت پیچھے ہٹنا جائز نہیں رہتا، اور امام کے تعین سے وہ اس شخص پر فرض ہو جاتا ہے جسے اس نے متعین کیا؛ جہاد کی وجہ سے نہیں، بلکہ امام کی اطاعت کی وجہ سے (٢)۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اگر تم اس کی (نبی کی) مدد نہیں کرو گے تو اللہ نے اس کی مدد اس وقت کی تھی جب کافروں نے اسے (مکہ سے) نکال دیا تھا، وہ دو میں سے دوسرا تھا، جب وہ دونوں غار میں تھے، جب وہ اپنے ساتھی سے کہہ رہا تھا: "غم نہ کرو، یقیناً اللہ ہمارے ساتھ ہے"۔ پھر اللہ نے اس پر اپنی طرف سے سکینت نازل فرمائی اور اس کی مدد ایسے لشکروں سے کی جنہیں تم نے نہیں دیکھا، اور کافروں کی بات نیچی کر دی، جبکہ اللہ ہی کی بات بلند ہے، اور اللہ بہت زبردست، بڑی حکمت والا ہے﴾ (٤٠) اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اگر تم اس کی مدد نہیں کرو گے﴾ فرماتا

ہے: غزوہ تبوک میں اس کے ساتھ نکل کر اس کی مدد کرو، اللہ نے اپنے نبی ﷺ کے تبوک سے واپسی کے بعد انہیں ملامت کی۔ النقاش (۳) نے کہا: یہ پہلی...

---

(۱) النکت والعیون ۲ / ۳٦۳، اور الماوردی نے پہلا قول الحسن کی طرف اور دوسرا الزجاج کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ان کی 'معانی القرآن' ۲ / ٤٤٨ میں ہے۔ (۲) احکام القرآن للکیا الطبری ۳ / ۲۰۳۔ (۳) ان کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳ / ۳۵ میں ذکر کیا ہے۔

Surah At-Tawbah, Verse 40

211

A verse revealed from Surah Bara'ah (At-Tawbah). The meaning is: if you abandon helping him, Allah has taken it upon Himself to help him; for Allah had already helped him in places where numbers were few, and gave him victory over his enemy with dominance and might.

It was said: Allah helped him through his companion in the cave by comforting him, carrying him on his neck, and by his loyalty and protecting him with his life, and consoling him with his wealth (1).

Al-Layth ibn Sa'd said: No one accompanied the Prophets, peace be upon them, like Abu Bakr as-Siddiq. Sufyan ibn 'Uyaynah said: Abu Bakr was excluded from the reproach in His saying: {If you do not aid him} (2) because of this verse.

Second: His, the Almighty's, saying: {when those who disbelieved had driven him out}. He left by himself, fleeing, but because they forced [him] to do so until he did it, He attributed the action to them and assigned the ruling for it to them. For this reason, one who is coerced to kill is killed, and one is liable for property destroyed under coercion; because they forced the killer and the destroyer into killing and destruction (3).

Third: His, the Almighty's, saying: {the second of two}. Meaning: one of two, and this is like "the third of three", and "the fourth of four". If the wording differs and you say: "the fourth of three" or "the fifth of four", the meaning is: he made the three into four by himself (4), and the four into five. It is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state), meaning: they drove him out alone from all people except for Abu Bakr (5). The 'amil' (governing agent) for it (6) is: "Allah helped him", meaning: He helped him alone, and helped him as one of two.

Ali ibn Sulayman said: The underlying structure is: So he went out as the second of two, similar to: {And Allah has caused you to grow from the earth...}

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/940. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/36. Ibn Atiyyah said: rather, everyone who witnessed the Battle of Tabuk and did not stay behind emerged from it. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/940, and what was previously between brackets is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/35. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/215, and Mushkil I'rab al-Quran 1/328, and according to this saying it is

'hal' from the 'ha' in "akhrajahu". What the author will mention about the 'amil' being "nasarahu" is a saying mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Quran 2/449. (6) Perhaps the correct expression is: or the agent in it. See previous comment.

सूरह अत-तौबा, आयत 40

211

सूरह बरात (अत-तौबा) से अवतरित एक आयत। इसका अर्थ है: यदि तुम उसकी सहायता करना छोड़ दोगे, तो अल्लाह ने उसकी सहायता करने का ज़िम्मा स्वयं ले लिया है; क्योंकि अल्लाह ने उसकी सहायता उस समय की थी जब संख्या कम थी, और उसे उसके शत्रु पर प्रभुत्व और शक्ति के साथ विजय प्रदान की।

कहा गया: अल्लाह ने गुफा में उसके साथी के माध्यम से उसे दिलासा देकर, उसे अपनी गर्दन पर उठाकर, और अपनी वफ़ादारी और अपने जीवन के साथ उसकी रक्षा करके और अपने धन के साथ उसे सांत्वना देकर उसकी सहायता की (1)।

अल-लैथ इब्न साद ने कहा: पैगंबरों (उन पर शांति हो) के साथ अबू बक्र अस-सिद्दीक जैसा कोई नहीं रहा। सुफियान इब्न उययना ने कहा: अबू बक्र को इस आयत के कारण उनकी इस बात में उलाहने से बाहर रखा गया था: {यदि तुम उनकी सहायता नहीं करते} (2)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जब उन लोगों ने जिन्होंने कुफ्र किया, उन्हें निकाल दिया}। वह स्वयं भागते हुए निकले, लेकिन क्योंकि उन्होंने [उन्हें] ऐसा करने के लिए मजबूर किया जब तक कि उन्होंने ऐसा नहीं किया, इसलिए उन्होंने इस क्रिया का श्रेय उन्हें दिया और इसके लिए निर्णय उन पर लागू किया। इसी कारण से, जिसे हत्या करने के लिए मजबूर किया जाता है, उसे मार दिया जाता है, और जबरदस्ती नष्ट की गई संपत्ति के लिए वह उत्तरदायी होता है; क्योंकि उन्होंने कातिल और नष्ट करने वाले को हत्या और विनाश के लिए मजबूर किया था (3)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {दो में से दूसरा}। अर्थात: दो में से एक, और यह "तीन में से तीसरा" और "चार में से चौथा" जैसा है। यदि शब्दावली अलग हो और आप कहें: "तीन में से चौथा" और "चार में से पांचवां", तो इसका अर्थ है: उसने स्वयं तीन को चार बना दिया (4), और चार को पांच। यह 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'मंसूब' (नसब की स्थिति) में है, अर्थात: उन्होंने अबू बक्र के अलावा सभी लोगों से उन्हें अकेला निकाल दिया (5)। इसके लिए 'आमिल' (शासक एजेंट) (6) है: "अल्लाह ने उसकी सहायता की", अर्थात: उसने अकेले उसकी सहायता की, और दो में से एक के रूप में उसकी सहायता की।

अली इब्न सुलेमान ने कहा: इसका अनुमान यह है: तो वह दो में से दूसरे के रूप में निकला, जैसे: {और अल्लाह ने तुम्हें ज़मीन से उगाया...}

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/940। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/36। इब्न अतिय्या ने कहा: बल्कि, हर वह व्यक्ति जो तबूक के युद्ध का गवाह था और पीछे नहीं रहा, वह इससे बाहर निकला। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/940, और जो पहले कोष्ठक के बीच था वह इसी से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/35। (5) एराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/215, और मुश्किल एराब अल-कुरान 1/328, और इस कथन के अनुसार यह "अखरजहु" में 'हा' से 'हाल' है। लेखक जो उल्लेख करेंगे कि 'आमिल' "नसरहु" है, वह ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/449 में उल्लेखित एक कथन है। (6) शायद सही अभिव्यक्ति है: या उसमें एजेंट। पिछला कमेंट देखें।

سورة التوبہ، آیت 40

211

سورہ برأت (التوبہ) کی ایک آیت۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: اگر تم نے اس کی مدد کرنا چھوڑ دی تو اللہ نے اس کی مدد کرنے کا ذمہ خود لے لیا ہے؛ کیونکہ اللہ نے پہلے ہی قلت کے مقامات پر اس کی مدد کی تھی، اور اسے اس کے دشمن پر غلبہ اور عزت کے ساتھ فتح عطا فرمائی۔

کہا گیا: اللہ نے غار میں اس کے ساتھی کے ذریعے اس کی مدد کی، اسے تسلی دے کر، اسے اپنی گردن پر اٹھا کر، اور اپنی وفاداری اور اپنی جان سے اس کی حفاظت کر کے، اور اپنے مال سے اس کی غم خواری کر کے (1)۔

لیث بن سعد نے کہا: انبیاء علیہم السلام کی رفاقت میں ابو بکر صدیق جیسا کوئی نہیں رہا۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: ابو بکر اللہ کے اس فرمان {اگر تم ان کی مدد نہیں کرو گے} (2) میں موجود ملامت سے اس آیت کی وجہ سے خارج ہو گئے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب ان لوگوں نے جنہوں نے کفر کیا اسے نکال دیا}۔ وہ خود بھاگتے ہوئے نکلے تھے، لیکن چونکہ انہوں نے [انہیں] اس پر مجبور کیا یہاں تک کہ انہوں نے ایسا کیا، تو اس فعل کی نسبت ان کی طرف کی گئی اور اس کے بارے میں حکم ان پر لاگو کیا گیا۔ اسی وجہ سے قتل پر مجبور کیے جانے والے کو قتل کر دیا جاتا ہے، اور اکراہ (زبردستی) کے تحت ضائع کیے گئے مال کا ضامن ٹھہرایا جاتا ہے؛ کیونکہ انہوں نے قاتل اور ضائع کرنے والے کو قتل اور ضیاع پر مجبور کیا (3)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {دو میں سے دوسرا}۔ یعنی: دو میں سے ایک، اور یہ "تین میں سے تیسرا" اور "چار میں سے چوتھا" کی طرح ہے۔ چنانچہ اگر لفظ مختلف ہو جائے اور تم کہو: "تین میں سے چوتھا" اور "چار میں سے پانچواں"، تو اس کا معنی یہ ہے: اس نے بذات خود تین کو چار بنا دیا (4)، اور چار کو پانچ۔ یہ 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: انہوں نے ابو بکر کے علاوہ تمام لوگوں سے اسے تنہا نکال دیا (5)۔ اور اس میں 'عامل' (6) ہے: "اللہ نے اس کی مدد کی"، یعنی: اس کی اکیلے مدد کی، اور دو میں سے ایک کی حیثیت سے مدد کی۔

علی بن سلیمان نے کہا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: پس وہ دو میں سے دوسرے کی حیثیت سے نکلا، جیسے: {اور اللہ نے تمہیں زمین سے اگایا...}

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/940۔ (2) المحرر الوجیز 3/36۔ ابن عطیہ نے کہا: بلکہ، ہر وہ شخص جو غزوۂ تبوک کا گواہ تھا اور پیچھے نہیں رہا، وہ اس سے نکل گیا۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/940، اور جو پہلے بریکٹ کے درمیان تھا وہ اسی سے ہے۔ (4) المحرر الوجیز 3/35۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 2/215، اور مشکل إعراب القرآن 1/328، اور اس قول کے مطابق یہ "أخرجه" میں 'ہاء' سے 'حال' ہے۔ مصنف جو ذکر کریں گے کہ 'عامل' "نصره" ہے، وہ زجاج کا قول ہے جو انہوں نے معانی القرآن 2/449 میں ذکر کیا ہے۔ (6) شاید درست عبارت ہے: یا اس میں عامل۔ پچھلا تبصرہ دیکھیں۔

Surah At-Tawbah: Verse 40 212

“as a plant” [Nuh: 17] (1).

The majority of people recited: “thāniya” with a fat-hah on the ‘ya’. Abu Hatim said: Nothing else is known besides this.

A group recited: “thānī” with a sukun on the ‘ya’. Ibn Jinni (2) said: Abu Amr ibn al-Ala’ narrated it, and its explanation is that he made the ‘ya’ quiescent to liken it to an ‘alif’. Ibn Atiyyah (3) said: It is like the recitation of al-Hasan: “mā baqiya min ar-ribā” (4) and like the saying of Jarir:

He is the Caliph, so be satisfied with what he is satisfied with for you... of past resolve, there is no deviation in his judgment (5).

Fourth: The words of the Almighty: {When they were both in the cave}. The cave (al-Ghar): a cavity (6) in the mountain. Meaning: the Cave of Thawr. When the Quraysh saw that the Muslims had gone (7) to Medina, they said: This is an unbearable preoccupation. So, they agreed upon killing the Messenger of Allah ﷺ. They plotted against him and watched at the door of his house all night long to kill him when he emerged. The Prophet ﷺ commanded Ali ibn Abi Talib to sleep in his bed, and he prayed to Allah to blind them from his tracks. Allah blurred their vision, so he went out while sleep had overcome them. He put dust on their heads and departed (8). When morning came, Ali (may Allah be pleased with him) came out to them and informed them that no one was in the house. They realized that the Messenger of Allah ﷺ had escaped and was safe.

The Messenger of Allah ﷺ had made an appointment with Abu Bakr as-Siddiq for the migration (Hijrah). They handed over their two mounts to Abdullah ibn Urayqit - and it is said: Ibn Ariqit - who was a disbeliever; however, they trusted him, and he was an experienced guide on the roads.

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/215, and the evidence in the verse is that “nabatan” is a verbal noun for a verb indicated by “anbatakum,” meaning: you grew like a plant. Mushkil I'rab al-Qur'an 2/761. (2) In al-Muhtasib 1/289, and the author quoted him through Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/36, and what precedes it is from him. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 3/36. (4) Mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/141, and it is from verse (278) of Surah al-Baqarah. (5) Previous 4/413. (6) In (Z): a hole (naqb). (7) In (Z): traveled (saru). (8) In (Z): and went on (mada).

सूरा अत-तौबा: आयत 40 212

“एक पौधे के रूप में” [नूह: 17] (1)।

अधिकांश लोगों ने पढ़ा: “थ़ानिया” (thāniya) ‘या’ पर ज़बर (फ़त-हा) के साथ। अबू हातिम ने कहा: इसके अलावा कुछ और ज्ञात नहीं है।

एक समूह ने पढ़ा: “थ़ानी” (thānī) ‘या’ पर सुकून (जज़्म) के साथ। इब्न जिन्नी (2) ने कहा: अबू अम्र इब्न अल-अला ने इसका वर्णन किया है, और इसका तर्क यह है कि उन्होंने ‘या’ को सुकून दिया ताकि उसे ‘अलिफ़’ के समान बनाया जा सके। इब्न अतिय्या (3) ने कहा: यह अल-हसन के पाठ की तरह है: “मा बक़िया मिन अर-रिबा” (4) और ज़रीर के कथन की तरह:

वह खलीफा है, इसलिए उससे संतुष्ट रहो जो उसने तुम्हारे लिए पसंद किया है... दृढ़ संकल्प वाला, उसके निर्णय में कोई पक्षपात नहीं है (5)।

चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जब वे दोनों गुफा में थे}। गुफा (अल-ग़ार): पहाड़ में एक छेद (6)। अर्थात: ग़ार-ए-थ़ौर। जब क़ुरैश ने देखा कि मुसलमान मदीना चले गए (7) हैं, तो उन्होंने कहा: यह एक असहनीय व्यस्तता है। इसलिए, उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को मारने का फैसला किया। उन्होंने उनके खिलाफ साजिश रची और पूरी रात उनके घर के दरवाजे पर पहरा दिया ताकि जब वे बाहर निकलें तो उन्हें मार सकें। पैगंबर ﷺ ने अली इब्न अबी तालिब को अपने बिस्तर पर सोने का आदेश दिया, और अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उनके पदचिह्नों को उनसे छिपा दे। अल्लाह ने उनकी दृष्टि को धुंधला कर दिया, और वे बाहर निकल गए जबकि उन पर नींद छा गई थी। उन्होंने उनके सिर पर धूल डाल दी और चले गए (8)। जब सुबह हुई, तो अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) उनके पास आए और उन्हें सूचित किया कि घर में कोई नहीं है। वे समझ गए कि अल्लाह के रसूल ﷺ निकल चुके हैं और सुरक्षित हैं।

अल्लाह के रसूल ﷺ ने हिजरत के लिए अबू बक्र अस-सिद्दीक के साथ एक समय तय किया। उन्होंने अपनी दो सवारियाँ अब्दुल्लाह इब्न उरैक़ित - जिसे इब्न अरिक़ित भी कहा जाता है - को सौंप दीं, जो एक काफिर था; लेकिन उन्हें उस पर भरोसा था, और वह रास्तों का एक अनुभवी मार्गदर्शक था।

---

(1) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/215, और आयत में प्रमाण यह है कि “नबातन” उस क्रिया के लिए एक क्रियात्मक संज्ञा (مصدر) है जिसे “अंबतकुम” द्वारा दर्शाया गया है, यानी: आप एक पौधे की

तरह बढ़े। मुश्किल इ'राब अल-कुरान 2/761। (2) अल-मुहतसिब 1/289 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/36 में उद्धृत किया है, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/36 में। (4) इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतसिब 1/141 में उल्लेख किया गया है, और यह सूरा अल-बक़रह की आयत (278) से है। (5) पिछला 4/413। (6) (ज़) में: नक़्ब (छेद)। (7) (ज़) में: सारू (चले गए)। (8) (ज़) में: मज़ा (चले गए)।

سورة التوبہ: آیت 40 212

«نَبَاتًا» [نوح: 17] (1)۔

جمہور لوگوں نے پڑھا: «ثاني» ی کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ابوحاتم نے کہا: اس کے علاوہ کچھ اور معلوم نہیں ہے۔

ایک گروہ نے پڑھا: «ثاني» ی کے سکون کے ساتھ ابن جنی (2) نے کہا: اسے ابوعمرو بن العلاء نے روایت کیا ہے، اور اس کی توجیہ یہ ہے کہ انہوں نے ی کو ساکن کیا تاکہ اسے الف سے تشبیہ دی جا سکے۔ ابن عطیہ (3) نے کہا: یہ حسن کی قرات کی طرح ہے: «ما بقی من الربا» (4) اور جریر کے قول کی طرح:

وہی خلیفہ ہے تو راضی رہو اس پر جو اس نے تمہارے لیے پسند کیا... پختہ عزم والا، جس کے فیصلے میں کوئی کجی نہیں (5)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ﴾ غار: پہاڑ میں ایک سوراخ (6)۔ یعنی: غارِ ثور۔ جب قریش نے دیکھا کہ مسلمان مدینہ کی طرف روانہ (7) ہو گئے ہیں، تو انہوں نے کہا: یہ ایک ایسی پریشانی ہے جو ناقابلِ برداشت ہے، چنانچہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو قتل کرنے پر اتفاق کیا۔ انہوں نے آپ کے خلاف سازش کی اور تمام رات آپ کے گھر کے دروازے پر پہرہ دیا تاکہ جب آپ باہر نکلیں تو آپ کو قتل کر دیں، تو نبی ﷺ نے علی بن ابی طالب کو اپنے بستر پر سونے کا حکم دیا، اور اللہ سے دعا کی کہ وہ ان کے نشاناتِ قدم ان سے پوشیدہ کر دے۔ اللہ نے ان کی نگاہیں دھندلا دیں، چنانچہ آپ ﷺ باہر نکلے جبکہ ان پر نیند چھائی ہوئی تھی، تو آپ نے ان کے سروں پر مٹی ڈالی اور چلے گئے (8)۔ جب صبح ہوئی تو علی (رضی اللہ عنہ) ان کے پاس آئے اور انہیں

خبر دی کہ گھر میں کوئی نہیں ہے، تب انہیں معلوم ہوا کہ رسول اللہ ﷺ نکل چکے ہیں اور نجات پا گئے ہیں۔

رسول اللہ ﷺ نے ہجرت کے لیے ابوبکر صدیق کے ساتھ وقت طے کیا، چنانچہ ان دونوں نے اپنی دو سواریاں عبداللہ بن اریقط کے سپرد کر دیں - اور کہا جاتا ہے: ابن ارَیقط - وہ کافر تھا؛ لیکن ان دونوں نے اس پر بھروسہ کیا، اور وہ راستوں کا ماہر رہنما تھا۔

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 215/2، اور آیت میں شاہد یہ ہے کہ «نباتاً» اس فعل کا مصدر ہے جس پر «أنبتكم» دلالت کرتا ہے، یعنی: تم ایک پودے کی طرح اگے۔ مشکل اعراب القرآن 761/2۔ (2) المحتسب 289/1 میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 36/3 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے۔ (3) المحرر الوجیز 36/3 (4) ایضاً میں ابن جنی نے المحتسب 141/1 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ سورۃ البقرہ کی آیت (278) سے ہے۔ (5) سابقہ 413/4۔ (6) (ظ) میں: نقب (سوراخ)۔ (7) (ظ) میں: ساروا (روانہ ہوئے)۔ (8) (ظ) میں: ومضى (اور چلے گئے)۔

٢١٣ Surat al-Tawbah: Verse 40

So they hired him to guide them to Medina. And the Messenger of Allah (peace be upon him) left from a small door in the back of Abu Bakr's house, which was in the Banu Jumah tribe. They set off towards the cave in Mount Thawr. Abu Bakr ordered his son, Abdullah, to listen to what the people were saying, and he ordered his servant, 'Amir bin Fuhayrah, to graze his sheep and bring them back to rest by them at night so they could take what they needed from them. Then they set off and entered the cave.

Asma bint Abi Bakr as-Siddiq used to bring them food, and Abdullah bin Abi Bakr would bring them news. Then 'Amir bin Fuhayrah would follow them with the sheep to cover their tracks.

When the Quraysh missed him, they began searching for him with a known tracker. He followed (1) the tracks until he stood at the entrance of the cave and said: "The tracks end here." They looked and saw that a spider had spun a web over the mouth of the cave at that very moment—which is why the Prophet (peace be upon him) forbade killing spiders. When they saw the spider web, they became certain that no one was inside, so they turned back and offered a reward of a hundred camels for whoever would return the Prophet (peace be upon him) to them (2). This report is famous, and the story of Suraqah bin Malik bin Ju'shum regarding this is well-known (3).

It has been narrated from the Hadith of Abu ad-Darda' and Thawban (may Allah be pleased with them both) that Allah (Mighty and Majestic is He) commanded a pigeon to lay eggs on the spider's web and sit on them. When the disbelievers saw it, that turned them away from the cave (4).

Fifth: Al-Bukhari (5) narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) and Abu Bakr hired...

---

(1) In (M): "followed him". (2) Ad-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa as-Siyar, pp. 73-75, without mentioning the prohibition of killing spiders, as there is no authentic text regarding it; it is found in Nawadir al-Usul. (3) Narrated by al-Bukhari (3615) and Muslim in Az-Zuhd (2009): (75). (4) Ad-Durar, p. 74; Ibn Sa'd in At-Tabaqat 1/229, Al-Bazzar (Kashf al-Astar) (1741), and Al-'Uqayli in Ad-Du'afa' 2/422-423 through 'Uwayn bin 'Amr al-Qaysi, from Abu Mus'ab al-Makki, from Anas bin Malik, Zayd bin Arqam, and Al-Mughirah bin Shu'bah narrated a similar lengthy version. Al-'Uqayli deemed it

weak due to 'Uwayn, saying: "He is not followed in it, and Abu Mus'ab is unknown." The story of the spider web was also narrated from Ibn 'Abbas, as in Musnad Ahmad (3251). (5) In his Sahih (2263) and (2264), and the above wording is from them.

२१३ सूरह अत-तौबा: आयत ४०

इसलिए उन्होंने उन्हें मदीना की ओर निर्देशित करने के लिए किराए पर लिया। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अबू बक्र के घर के पीछे एक छोटी सी खिड़की से बाहर निकले, जो बनू जुमाह में था। और वे जबल-ए-थौर की एक गुफा की ओर बढ़े। अबू बक्र ने अपने बेटे अब्दुल्ला को आदेश दिया कि वह लोगों की बातों को सुने, और अपने गुलाम आमिर बिन फुहैरा को आदेश दिया कि वह अपनी भेड़ों को चराएं और रात में उन्हें आराम देने के लिए उनके पास ले जाएं ताकि वे उनमें से अपनी ज़रूरतें पूरी कर सकें। फिर वे उठे और गुफा में दाखिल हुए।

अबू बक्र सिद्दीक की बेटी अस्मा उनके लिए खाना लाती थीं, और अब्दुल्ला बिन अबी बक्र उनके पास खबरें लाते थे। फिर आमिर बिन फुहैरा भेड़ों के साथ उनके पीछे-पीछे चलते थे ताकि उनके पैरों के निशान मिटा सकें।

जब कुरैश ने उन्हें नहीं पाया, तो वे एक प्रसिद्ध खोजी (पगिये) के साथ उनकी तलाश करने लगे। वह निशान (१) का पीछा करता रहा जब तक कि वह गुफा के द्वार पर नहीं खड़ा हो गया; उसने कहा: "निशान यहाँ खत्म हो रहे हैं।" उन्होंने देखा तो पाया कि एक मकड़ी ने उसी समय गुफा के मुँह पर जाला बुन दिया था - और इसीलिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मकड़ी को मारने से मना किया था। जब उन्होंने मकड़ी का जाला देखा, तो उन्हें यकीन हो गया कि अंदर कोई नहीं है, इसलिए वे वापस लौट गए और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को उनके पास वापस लाने वाले के लिए सौ ऊंटों का इनाम रखा (२)। यह खबर मशहूर है, और इस बारे में सुराका बिन मलिक बिन जुअशुम की कहानी का भी उल्लेख है (३)।

अबू दरदा और थौबान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से वर्णित है कि: अल्लाह अज़-व-जल्ल ने एक कबूतर को आदेश दिया जिसने मकड़ी के जाले पर अंडे दिए और अपने अंडों पर बैठ गई। जब काफिरों ने उसे देखा, तो उस नज़ारे ने उन्हें गुफा से वापस मोड़ दिया (४)।

पाँचवाँ: अल-बुखारी (५) ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और अबू बक्र ने किराए पर लिया...

---

(१) (म) में: "उसके पीछे गया"। (२) अल-दुरर फ़ी इख्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियर पृष्ठ ७३ - ७५, मकड़ी को मारने के निषेध के उल्लेख के बिना, क्योंकि इसमें कोई सही पाठ नहीं है, और यह

नवादिद अल-उसूल में है। (३) इसे अल-बुखारी (३६१५) और मुस्लिम ने अज़-ज़ुहद (२००९): (७५) में निकाला है। (४) अल-दुरर पृष्ठ ७४, और इब्न साद ने अल-तबक़ात १/२२९ में, अल-बज्ज़ार (कश्फ अल-अस्तार) (१७४१) और अल-उकैली ने अल-दुआफ़ा २/४२२ - ४२३ में उवैन बिन अमर अल-कैसी के माध्यम से, अबू मुसाब अल-मक्की से, अनस बिन मलिक, ज़ैद बिन अरक़म और अल-मुग़ीरा बिन शुबा से इसी तरह विस्तार से निकाला है। अल-उकैली ने उवैन की वजह से इसे कमज़ोर बताया है, उन्होंने कहा: "इसका अनुसरण नहीं किया जाता है, और अबू मुसाब अज्ञात है।" मकड़ी के जाले बुनने की कहानी इब्न अब्बास से भी वर्णित है जैसा कि मसनद अहमद (३२५१) में है। (५) उनके सहीह (२२६३) और (२२६४) में, और उपरोक्त शब्द उन्हीं के हैं।

۲۱۳ سورة التوبہ: آیت ۴۰

پس انہوں نے ان دونوں کو کرائے پر لیا تاکہ وہ مدینہ کی طرف ان کی رہنمائی کر سکیں۔ اور رسول اللہ ﷺ بنو جمع میں واقع ابوبکر کے گھر کے پچھلے حصے میں ایک چھوٹی سی کھڑکی سے باہر نکلے، اور وہ دونوں جبل ثور میں غار کی طرف روانہ ہوئے، اور ابوبکر نے اپنے بیٹے عبداللہ کو حکم دیا کہ وہ لوگوں کی باتیں سنیں، اور اپنے غلام عامر بن فہیرہ کو حکم دیا کہ وہ اپنی بکریاں چرائیں اور رات کو انہیں ان کے پاس آرام کے لیے لے آئیں تاکہ وہ ان سے اپنی ضرورت پوری کر سکیں، پھر وہ اٹھے اور غار میں داخل ہو گئے۔

اور ابوبکر صدیق کی بیٹی اسماء ان کے پاس کھانا لایا کرتی تھیں، اور عبداللہ بن ابی بکر ان کے پاس خبریں لایا کرتے تھے، پھر عامر بن فہیرہ بکریوں کے ساتھ ان کے پیچھے چلتے تھے تاکہ ان کے قدموں کے نشانات مٹا دیں۔

چنانچہ جب قریش نے آپ کو نہ پایا تو وہ ایک مشہور کھوجی کے ذریعے آپ کی تلاش کرنے لگے، تو وہ نشانات (۱) کے پیچھے چلتا رہا یہاں تک کہ غار کے دہانے پر کھڑا ہو گیا؛ اس نے کہا: "یہاں نشانات ختم ہو گئے ہیں،" تو انہوں نے دیکھا؛ تو اچانک وہاں ایک مکڑی تھی جس نے اسی وقت غار کے منہ پر جالا بن دیا تھا - اسی لیے نبی ﷺ نے مکڑی کو مارنے سے منع فرمایا - پس جب انہوں نے مکڑی کا جالا دیکھا؛ تو انہیں یقین ہو گیا کہ اس میں کوئی نہیں ہے، چنانچہ وہ واپس چلے گئے اور انہوں نے نبی ﷺ کو واپس لانے والے کے لیے سو اونٹوں کا انعام مقرر کیا (۲)۔ یہ خبر مشہور ہے، اور اس سلسلے میں سراقہ بن مالک بن جعشم کا قصہ مذکور ہے (۳)۔

اور حضرت ابو درداء اور ثوبان رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت ہے کہ: اللہ عزوجل نے ایک کبوتر کو حکم دیا تو اس نے مکڑی کے جالے پر انڈے دے دیے، اور وہ اپنے انڈوں پر بیٹھ گئی، جب کافروں نے اسے دیکھا تو اس بات نے انہیں غار سے واپس کر دیا (۴)۔

پانچویں بات: بخاری (۵) نے حضرت عائشہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اور ابوبکر نے کرائے پر لیا...

---

(۱) (م) میں: "اس کے پیچھے گیا"۔ (۲) الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص ۷۳ - ۷۵، مکڑی کے قتل کی ممانعت کے ذکر کے بغیر، کیونکہ اس میں کوئی صحیح نص نہیں ہے، اور یہ نوادر الاصول میں ہے۔ (۳) اسے بخاری (۳۶۱۵) اور مسلم نے الزہد (۲۰ور): (۷۵) میں روایت کیا ہے۔ (۴) الدر ص ۷۴، اور ابن سعد نے الطبقات ۱/۲۲۹ میں، البزار (کشف الاستار) (۱۷۴۱) اور العقیلی نے الضعفاء ۲/ ۴۲۲ - ۴۲۳ میں عوین بن عمرو القیسی کے واسطے سے، ابو مصعب المکی سے، انہوں نے انس بن مالک، زید بن ارقم اور مغیرہ بن شعبہ سے اسی طرح تفصیلاً روایت کیا ہے۔ عقیلی نے عوین کی وجہ سے اسے ضعیف قرار دیا ہے، انہوں نے کہا: "اس کا کوئی متابع نہیں ہے، اور ابو مصعب مجہول ہے۔" مکڑی کے جالا بننے کا قصہ ابن عباس سے بھی روایت ہے جیسا کہ مسند احمد (۳۲۵۱) میں ہے۔ (۵) اپنی صحیح (۲۲۶۳) اور (۲۲۶۴) میں، اور مذکورہ بالا الفاظ ان ہی کے ہیں۔

214 | Surah At-Tawbah: Verse 40

...a man from the Banu ad-Dil as a skilled guide (khirrit)(1), and he followed the religion of the disbelievers of Quraysh. So they both handed over their mounts to him and made an appointment with him at the Cave of Thawr after three nights. He came to them with their mounts on the morning of the third night, and they departed. Amir ibn Fuhayra and the ad-Dili guide set off(2) with them, and he took them along the coastal road.

Al-Muhallab said: In this, there is the legal point (fiqh) of trusting the people of polytheism with secrets and wealth if they are known to be loyal and possess chivalry, just as the Prophet ﷺ trusted this polytheist with his secret of leaving Mecca and with the two camels.

Ibn al-Mundhir said: In it is the hiring of non-believers by Muslims for guidance on the road.

Al-Bukhari said in his chapter heading: Chapter on Hiring Polytheists in case of necessity, or if no people of Islam are found(3). Ibn Battal said: Al-Bukhari only said in his chapter heading: 'or if no people of Islam are found,' because the Prophet ﷺ only employed the people of Khaybar to work on its land since there were no Muslims to replace them in farming the land until Islam became strong and they were no longer needed, then Umar expelled them(4). Most jurists allow hiring them in cases of necessity and otherwise.

In it: Two men hiring one man for a single task for both of them.

In it: Evidence for the permissibility of fleeing with one's religion out of fear of the enemy, and hiding in caves and elsewhere, and that a person should not deliver himself into the hands of the enemy claiming trust in Allah and surrender to Him. If your Lord had willed, He could have protected him while he was with them, but it is the way (Sunnah) of Allah with the Prophets and others(5), and you will never find any change in the way of Allah. This is the clearest evidence of the error of those who forbade that and said: 'Whoever fears anyone other than Allah while being with Him is...'

(1) Al-Khirrit: He is the skilled guide who finds his way through the 'akhrat' of the wilderness, which are its hidden paths and narrow passages. Al-Nihaya (Kh-R-T). (2) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'and he departed.' The established version is from (Z) and Sahih al-Bukhari. (3) Before Hadith (2263). (4) Perhaps the correct phrasing is: 'So Umar

expelled them.' The story of the Prophet's ﷺ dealings with the people of Khaybar and their expulsion by Umar (may Allah be pleased with him) has been mentioned previously on 4/412 and p. 154 of this volume. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/940.

214 | सूरा अत-तौबा: आयत 40

...बनू अद-दील का एक आदमी जो एक कुशल मार्गदर्शक (खिर्रित)(1) था, और वह कुरैश के काफिरों के धर्म पर था। उन दोनों ने अपनी सवारियाँ उसके हवाले कर दीं और उससे तीन रातों के बाद थौर की गुफा में मिलने का वादा किया। वह तीसरी सुबह अपनी सवारियों के साथ उनके पास आया, और वे चल पड़े। आमिर बिन फुहैरा और दीली मार्गदर्शक उनके साथ रवाना हुए(2), और वह उन्हें तटीय रास्ते से ले गया।

अल-मुहल्लब ने कहा: इसमें यह फ़िक़्ह (कानूनी समझ) है कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) पर राज़ और माल के मामले में भरोसा किया जा सकता है यदि उनकी वफ़ादारी और शराफ़त ज्ञात हो, जैसे कि नबी ﷺ ने मक्का से निकलने के अपने राज़ और दो ऊँटों के मामले में इस मुशरिक पर भरोसा किया था।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इसमें मुसलमानों द्वारा काफिरों को रास्ते की रहनुमाई के लिए काम पर रखने का ज़िक्र है।

इमाम बुखारी ने अपने अध्याय के शीर्षक में कहा है: आवश्यकता पड़ने पर मुशरिकों को काम पर रखने का अध्याय, या यदि इस्लाम के मानने वाले न मिलें(3)। इब्न बत्तल ने कहा: बुखारी ने अपने अध्याय के शीर्षक में केवल यह इसलिए कहा है: 'या यदि इस्लाम के मानने वाले न मिलें,' क्योंकि नबी ﷺ ने खैबर के लोगों को केवल इसलिए ज़मीन पर काम करने के लिए रखा था क्योंकि उस समय ज़मीन पर खेती करने के लिए उनकी जगह लेने वाला कोई मुसलमान नहीं था, यहाँ तक कि इस्लाम मज़बूत हो गया और उनकी ज़रूरत नहीं रही, फिर उमर (रज़ि.) ने उन्हें वहाँ से निकाल दिया(4)। अधिकांश फुक़हा (न्यायविद्) ज़रूरत और अन्य स्थितियों में उन्हें काम पर रखने की अनुमति देते हैं।

इसमें: दो आदमियों द्वारा एक ही काम के लिए एक आदमी को काम पर रखना शामिल है।

इसमें: दुश्मन के डर से अपने धर्म के साथ भागने, और गुफाओं आदि में छिपने की अनुमति का प्रमाण है, और यह कि इंसान को अल्लाह पर तवक्कुल और समर्पण का दावा करते हुए खुद को दुश्मन के हाथों में नहीं सौंप देना चाहिए। यदि आपका रब चाहता तो उनके साथ होते हुए भी उनकी रक्षा कर सकता था, लेकिन यह पैगंबरों और अन्यों के मामले में अल्लाह की सुन्नत (तरीका) है(5),

और आप अल्लाह की सुन्नत में कभी कोई बदलाव नहीं पाएंगे। यह उन लोगों की गलती का सबसे स्पष्ट प्रमाण है जिन्होंने इसे मना किया और कहा: 'जो अल्लाह के साथ होते हुए किसी और से डरता है वह...'

(1) अल-खिर्रित: वह कुशल मार्गदर्शक है जो मरुस्थल के'अखरात' के माध्यम से अपना रास्ता खोज लेता है, जो इसके छिपे हुए रास्ते और संकरे मार्ग होते हैं। अल-निहाया (ख-र-त)। (2) (ख), (द), (ज़), और (म) में: 'और वह चला गया।' स्थापित संस्करण (ज़) और सहीह अल-बुखारी से है। (3) हदीस (2263) से पहले। (4) शायद सही वाक्यांश यह है: 'तो उमर ने उन्हें निकाल दिया।' खैबर के लोगों के साथ नबी ﷺ के व्यवहार और उमर (रज़ि.) द्वारा उनके निष्कासन की कहानी इस खंड के4/412 और पृष्ठ 154 पर पहले आ चुकी है। (5) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा, 2/940।

...بنو الدیل کا ایک شخص جو ایک ماہر رہنما (خریت)(١) تھا، اور وہ کفارِ قریش کے دین پر تھا۔ ان دونوں نے اپنی سواریاں اس کے حوالے کر دیں اور اس سے تین راتوں کے بعد غارِ ثور میں ملنے کا وعدہ کیا۔ وہ تیسری صبح سواریوں کے ساتھ ان کے پاس آیا، پس وہ کوچ کر گئے اور ان کے ساتھ عامر بن فہیرہ اور دیلی رہنما روانہ ہوئے(٢)، اور وہ انہیں ساحلی راستے سے لے گیا۔

المہلب نے کہا: اس میں یہ فقہ (کانونی نکتہ) ہے کہ مشرکوں پر راز اور مال کے معاملے میں بھروسہ کیا جا سکتا ہے اگر ان کی وفاداری اور مروءت معلوم ہو، جیسا کہ نبی ﷺ نے مکہ سے نکلنے کے اپنے راز اور دو اونٹنیوں کے معاملے میں اس مشرک پر بھروسہ کیا۔

ابن المنذر نے کہا: اس میں مسلمانوں کا کافروں کو راستے کی رہنمائی کے لیے اجرت پر رکھنے کا ذکر ہے۔

امام بخاری نے اپنے باب کے عنوان میں کہا ہے: ضرورت کے وقت مشرکوں کو اجرت پر رکھنے کا باب، یا اگر اہل اسلام نہ ملیں(٣)۔ ابن بطال نے کہا: بخاری نے اپنے باب کے عنوان میں 'یا اگر اہل اسلام نہ ملیں' صرف اس لیے کہا ہے کیونکہ نبی ﷺ نے خیبر کے لوگوں کو اس کی زمین پر کام کرنے کے لیے صرف اس لیے رکھا تھا کیونکہ زمین پر کام کرنے میں ان کی جگہ لینے والا کوئی مسلمان موجود نہ تھا، یہاں تک کہ اسلام طاقتور ہو گیا اور ان کی ضرورت نہ رہی، پھر عمر (رضی اللہ عنہ) نے انہیں وہاں سے نکال دیا(٤)۔ عام فقہاء ضرورت اور دیگر حالات میں انہیں اجرت پر رکھنے کی اجازت دیتے ہیں۔

اس میں: دو آدمیوں کا ایک ہی کام کے لیے ایک آدمی کو اجرت پر رکھنا ثابت ہوتا ہے۔

اس میں: دشمن کے خوف سے اپنے دین کے ساتھ بھاگنے، اور غاروں وغیرہ میں چھپنے کے جواز کی دلیل ہے، اور یہ کہ انسان اللہ پر توکل اور سپردگی کا دعویٰ کرتے ہوئے خود کو دشمن کے ہاتھوں میں نہ ڈال دے۔ اگر آپ کا رب چاہتا تو ان کے ساتھ ہوتے ہوئے بھی ان کی حفاظت فرما لیتا، لیکن یہ انبیاء اور دیگر لوگوں کے بارے میں اللہ کی سنت ہے(۵)، اور آپ اللہ کی سنت میں کبھی کوئی تبدیلی نہیں پائیں گے۔ یہ ان لوگوں کی غلطی کی واضح ترین دلیل ہے جنہوں نے اس سے منع کیا اور کہا: 'جو اللہ کے ساتھ ہوتے ہوئے کسی اور سے ڈرے وہ...'

(۱) الخریت: وہ ماہر رہنما ہے جو صحرا کے 'اخرات' یعنی اس کے مخفی راستوں اور تنگ گزرگاہوں سے راستہ تلاش کر لیتا ہے۔ النہایۃ (خ ر ت)۔ (۲) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'وارتحل' (اور وہ کوچ کر گیا)، اور ثابت شدہ نسخہ (ظ) اور صحیح بخاری سے ہے۔ (۳) حدیث (۲۲٦۳) سے پہلے۔ (۴) شاید صحیح عبارت یہ ہے: 'پس عمر نے انہیں نکال دیا'، اور اہل خیبر کے ساتھ نبی ﷺ کے معاملے اور عمر رضی اللہ عنہ کے ہاتھوں ان کی جلاوطنی کا قصہ اسی جلد کے صفحہ ٤١٢/٤ اور ١٥٤ پر گزر چکا ہے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹٤۰۔

Surah At-Tawbah: Verse 40 215

...that is a deficiency in his reliance [on Allah], and he did not believe in destiny. All of this is within the meaning of the verse, and to Allah belongs praise and guidance.

Sixth: The saying of the Almighty: {when he said to his companion, "Do not grieve; indeed Allah is with us"}. This verse included the virtues of Al-Siddiq (may Allah be pleased with him). Asbagh and Abu Zaid narrated from Ibn al-Qasim from Malik: {the second of two, when they were in the cave and he said to his companion, "Do not grieve; indeed Allah is with us"} - he is Al-Siddiq. So Allah the Almighty confirmed his saying to him with His words, and described the companionship(1) in His book.

Some scholars said: Whoever denies that Umar and Uthman or any of the companions were a companion of the Messenger of Allah ﷺ is a lying innovator. And whoever denies that Abu Bakr (may Allah be pleased with him) was a companion of the Messenger of Allah ﷺ is a disbeliever; because he rejected the text of the Quran(2). And the meaning of {indeed Allah is with us} is: through victory, care, protection, and preservation.

At-Tirmidhi and Al-Harith bin Abi Usama narrated, they said: Affan told us, he said: Hammam told us, he said: Thabit informed us, from Anas that Abu Bakr told him, he said: I said to the Prophet ﷺ while we were in the cave: "If one of them were to look at his feet, he would see us under his feet." He said: "O Abu Bakr, what do you think of two, of whom Allah is the third?"(3).

Al-Muhasibi said: Meaning He is with them through victory and defense, not in the sense of what is common to all creation; for He said: {There is no private conversation of three but He is the fourth of them} [Al-Mujadilah: 7]. Its meaning is general, that He hears and sees both disbelievers and believers.

Seventh: Ibn al-Arabi said(4): The Imamiyyah—may Allah disgrace them—said: The grief of Abu Bakr in the cave...

---

(1) In (Z): And He described him with companionship, and the discourse is in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 2/938 - 939. (2) Al-Wasit 2/499 and attributed this saying to Al-Hasan bin Al-Fadl. (3) Sunan at-Tirmidhi (3096), and it is with Ahmad (11) from Affan, and with Al-Bukhari (3653), and Muslim (2381) from two other ways from Hammam with this chain of narration. (4) In "Ahkam al-Quran" 2/941, and what will follow between brackets is from it.

सूरा अत-तौबा: आयत 40 215

...यह उसके तवक्कुल (भरोसे) में कमी है, और उसने तक़दीर पर विश्वास नहीं किया। यह सब आयत के अर्थ में है, और अल्लाह के लिए ही प्रशंसा और मार्गदर्शन है।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {जब उसने अपने साथी से कहा, "दुखी न हो; वास्तव में अल्लाह हमारे साथ है"}। इस आयत में अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के गुण शामिल हैं। असबग़ और अबू ज़ैद ने इब्न अल-कासिम से, मालिक से रिवायत की: {दो में से दूसरा, जब वे दोनों गुफा में थे और वह अपने साथी से कह रहा था, "दुखी न हो; वास्तव में अल्लाह हमारे साथ है"} - वह अल-सिद्दीक हैं। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने शब्दों के साथ उनके प्रति अपने कथन की पुष्टि की, और अपनी किताब में सोहबत (साथ)(1) का वर्णन किया।

कुछ विद्वानों ने कहा: जो कोई भी इस बात से इनकार करता है कि उमर और उस्मान या साथियों में से कोई भी अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी थे, वह एक झूठा और बिदअती (नवाचारी) है। और जो कोई भी इस बात से इनकार करता है कि अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी थे, वह काफिर (अविश्वासी) है; क्योंकि उसने कुरान के स्पष्ट पाठ(2) को झुठलाया है। और {वास्तव में अल्लाह हमारे साथ है} का अर्थ है: मदद, देखभाल, सुरक्षा और संरक्षण के साथ।

तिर्मिज़ी और अल-हारिस बिन अबी उसामा ने रिवायत की, उन्होंने कहा: हमें अफ़ान ने बताया, उन्होंने कहा: हमें हम्माम ने बताया, उन्होंने कहा: हमें साबित ने अनस से सूचित किया कि अबू बक्र ने उन्हें बताया, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ से कहा जबकि हम गुफा में थे: "अगर उनमें से कोई अपने पैरों की ओर देखता, तो वह हमें अपने पैरों के नीचे देख लेता।" उन्होंने कहा: "ऐ अबू बक्र, तुम्हारा उन दो के बारे में क्या ख्याल है जिनका तीसरा अल्लाह है?"(3)।

अल-मुहासिबी ने कहा: यानी वह मदद और बचाव के साथ उनके साथ है, उस अर्थ में नहीं जो सभी प्राणियों के लिए सामान्य है; क्योंकि उसने कहा: {तीन की कोई निजी बातचीत नहीं होती मगर वह उनका चौथा होता है} [अल-मुजादिला: 7]। इसका अर्थ सामान्य है, कि वह काफिरों और मोमिनों दोनों को सुनता और देखता है।

सातवां: इब्न अल-अरबी ने कहा(4): इमामिया—अल्लाह उन्हें अपमानित करे—ने कहा: गुफा में अबू बक्र का दुख...

(1) (ज़) में: और उसने उन्हें सोहबत के साथ वर्णित किया, और चर्चा इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 2/938 - 939 में है। (2) अल-वसीत 2/499 और इस कथन को अल-हसन बिन अल-फ़ज़ल की ओर प्रतिपादित किया गया है। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3096), और यह अहमद (11) के पास अफ़ान से है, और बुखारी (3653), और मुस्लिम (2381) में इस सनद के साथ हम्माम से दो अन्य तरीकों से है। (4) "अहकाम अल-कुरान" 2/941 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है।

سورہ التوبہ: آیت ٤٠ ٢١٥

...وہ اس کے توکل میں نقص ہے، اور اس نے تقدیر پر ایمان نہیں لایا۔ اور یہ سب آیت کے معنی میں ہے، اور اللہ ہی کے لیے حمد اور ہدایت ہے۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب وہ اپنے ساتھی سے کہہ رہا تھا: غم نہ کر، بے شک اللہ ہمارے ساتھ ہے}۔ یہ آیت صدیق رضی اللہ عنہ کے فضائل پر مشتمل ہے۔ اصبغ اور ابو زید نے ابن القاسم سے، انہوں نے مالک سے روایت کی: {دو میں سے دوسرا جب وہ دونوں غار میں تھے، جب وہ اپنے ساتھی سے کہہ رہا تھا: غم نہ کر، بے شک اللہ ہمارے ساتھ ہے} وہ صدیق ہیں۔ پس اللہ تعالیٰ نے اپنے کلام سے ان کے بارے میں اپنے قول کی تصدیق فرمائی، اور اپنی کتاب میں صحبت(١) کا وصف بیان فرمایا۔

بعض علماء نے کہا: جس نے عمر اور عثمان یا صحابہ میں سے کسی کے رسول اللہ ﷺ کا صحابی ہونے کا انکار کیا وہ جھوٹا بدعتی ہے۔ اور جس نے اس بات کا انکار کیا کہ ابوبکر رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ کے صحابی تھے وہ کافر ہے؛ کیونکہ اس نے قرآن کی نص(٢) کو رد کر دیا۔ اور {بے شک اللہ ہمارے ساتھ ہے} کا معنی ہے: نصرت، رعایت، حفظ اور حفاظت کے ساتھ

ترمذی اور حارث بن ابی اسامہ نے روایت کیا، ان دونوں نے کہا: ہمیں عفان نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ہمام نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ثابت نے انس رضی اللہ عنہ سے خبر دی کہ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے انہیں بتایا، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے عرض کیا جب ہم غار میں تھے: "اگر ان میں سے کوئی اپنے قدموں کی طرف دیکھتا تو ہمیں اپنے قدموں کے نیچے دیکھ لیتا۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابوبکر! ان دو کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے جن کا تیسرا اللہ ہے؟"(٣)۔

محاسبی نے کہا: یعنی نصرت اور دفاع کے ساتھ ان کے ساتھ ہے، اس معنی میں نہیں جو تمام مخلوقات کے لیے عام ہے؛ پس اللہ نے فرمایا: {تین کی کوئی سرگوشی نہیں ہوتی مگر وہ ان کا چوتھا ہوتا ہے} [المجادلہ: ۷]۔ پس اس کا معنی عموم ہے کہ وہ کافروں اور مومنوں سے سنتا اور دیکھتا ہے۔

ساتواں: ابن العربی نے کہا(٤): امامیہ نے کہا—اللہ انہیں رسوا کرے—: غار میں ابوبکر کا حزن...

---

(١) (ظ) میں ہے: اور اسے صحبت کے ساتھ موصوف کیا، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ٩٣٨/٢ - ٩٣٩ میں ہے۔ (٢) الوسیط ٤٩٩/٢ اور اس قول کی نسبت الحسن بن الفضل کی طرف کی گئی ہے۔ (٣) سنن ترمذی (٣٠٩٦)، اور یہ احمد (١١) کے ہاں عفان سے ہے، اور بخاری (٣٦٥٣)، اور مسلم (٢٣٨١) کے ہاں اس سند کے ساتھ ہمام سے دو دیگر طریقوں سے ہے۔ (٤) احکام القرآن ٩٤١/٢ میں، اور جو کچھ خطوط وحدانی (بریکٹس) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 40. Page 216.

[His being with the Prophet ﷺ] is evidence of his ignorance, deficiency, weakness of heart, and bewilderment(1). Our scholars answered this by saying: Attributing grief (huzn) to him is not a deficiency, just as it did not diminish Abraham when it was said of him: {He found them strange and felt a fear of them. They said, "Fear not"} [Hud: 70]. Nor did it diminish Moses when he said: {And Moses felt a fear within himself. We said, "Fear not"} [Taha: 67]. And regarding Lot: {And do not grieve; indeed, we will save you and your family} [Al-Ankabut: 33]. These great individuals, may Allah's peace and blessings be upon them, had fear(2) established by text, and that was not a criticism of them or a description of deficiency; likewise with Abu Bakr. Then, with al-Siddiq, it was a possibility; for he said: "If one of them had looked at(3) his feet, he would have seen us." A second answer: The grief of al-Siddiq was only out of fear for the Prophet ﷺ that harm might reach him, and the Prophet ﷺ at that time was not infallible [protected from harm], for {And Allah will protect you from the people} [Al-Ma'idah: 67] was revealed in Medina.

Eighth: Ibn al-Arabi(4) said: Abu al-Fada'il al-Mu'addal(5) told us: Jamal al-Islam Abu al-Qasim(6) told us: Moses ﷺ said: {No! Indeed, with me is my Lord; He will guide me} [Ash-Shu'ara: 62]. And He said regarding Muhammad ﷺ [and his companion]: {Do not grieve; indeed Allah is with us}. No doubt, when Allah was with Moses alone, his companions apostatized after him, and he returned from his Lord to find them worshipping the calf. But when He said regarding Muhammad ﷺ {Do not grieve; indeed Allah is with us}, Abu Bakr remained guided, a monotheist, knowledgeable, resolute, and firm in the matter, and no disorder affected him.

---

(1) In (Kh), (D), and (Z): "his grief," and in Ahkam al-Quran: "his bewilderment," and what is established is from (Zha) and (M). Al-Kharq: is astonishment from fear or shyness, or to be stunned with eyes wide open. See Al-Qamus (Kharq). (2) In (Zha): "fear was found from them." (3) In (Kh), (D), and (M): "under." (4) In Ahkam al-Quran 2/939, and what will appear between brackets is from it, and Al-Qabas 3/1065. (5) In the copies: "Al-Adl," and in Ahkam al-Quran: "Ibn al-Mu'addal," and what is established is from Al-Qabas, which says: The most majestic Sheikh al-Mu'addal Abu al-Fada'il bin Touq told us. (6) Abd al-Karim bin Hawazin al-Qushayri the commentator, author of "Al-Risalah." Al-Siyar 18/227.

सूरह अत-तौबाह: आयत 40. पृष्ठ 216.

[नबी ﷺ के साथ होने के बावजूद] यह उनकी अज्ञानता, कमी, हृदय की कमजोरी और घबराहट (1) का प्रमाण है। हमारे विद्वानों ने इसका उत्तर दिया है कि: दुख (हुज़्न) का संबंध उनसे होना कोई कमी नहीं है, जैसे कि इब्राहीम (अ.) के सम्मान में कोई कमी नहीं आई जब उनके बारे में कहा गया: {उन्होंने उन्हें अजनबी पाया और उनसे मन में भय महसूस किया। उन्होंने कहा, "डरो मत"} [हूद: 70]। और न ही मूसा (अ.) के सम्मान में उनके इस कथन से कमी आई: {और मूसा ने अपने मन में भय महसूस किया। हमने कहा, "डरो मत"} [ता-हा: 67]। और लूत (अ.) के बारे में: {और शोक न करो; वास्तव में, हम तुम्हें और तुम्हारे परिवार को बचा लेंगे} [अल-अनकबूत: 33]। ये महान व्यक्तित्व, उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो, उनके यहाँ स्पष्ट रूप से भय (2) पाया गया, और वह उन पर कोई आक्षेप या कमी का वर्णन नहीं था; इसी तरह अबू बक्र (रज़ि.) के मामले में है। फिर सिद्दीक़ के पास यह एक संभावना थी; क्योंकि उन्होंने कहा था: "यदि उनमें से कोई अपने पैरों की ओर देखता (3), तो वह हमें देख लेता।" दूसरा उत्तर: सिद्दीक़ का दुख केवल नबी ﷺ के लिए इस डर से था कि कहीं उन्हें कोई नुकसान न पहुँच जाए, और उस समय नबी ﷺ [नुकसान से] सुरक्षित नहीं थे, बल्कि {और अल्लाह लोगों से आपकी रक्षा करेगा} [अल-माएदा: 67] मदीना में अवतरित हुई थी।

आठवाँ: इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: अबू अल-फ़ज़ाइल अल-मुअद्दल (5) ने हमें बताया: जमाल अल-इस्लाम अबू अल-क़ासिम (6) ने हमें बताया: मूसा (स.) ने कहा: {कदापि नहीं! वास्तव में, मेरा रब मेरे साथ है; वह मेरा मार्गदर्शन करेगा} [अश-शुअरा: 62]। और मुहम्मद ﷺ [और उनके साथी] के बारे में कहा: {शोक न करो; वास्तव में अल्लाह हमारे साथ है}। निश्चित रूप से जब अल्लाह केवल मूसा (अ.) के साथ था, तो उनके साथी उनके बाद विचलित हो गए, और जब वे अपने रब के पास से लौटे तो उन्हें बछड़े की पूजा करते पाया। और जब मुहम्मद ﷺ के बारे में कहा {शोक न करो; वास्तव में अल्लाह हमारे साथ है}, तो अबू बक्र निर्देशित, एकेश्वरवादी, ज्ञानी, दृढ़ संकल्पी और मामले पर कायम रहे और उनके ईमान में कोई विकार उत्पन्न नहीं हुआ।

---

(1) (ख), (द), और (ज़) में: "उनका शोक," और अहकाम अल-क़ुरान में: "उनकी घबराहट," और जो स्थापित है वह (ज़्हा) और (म) से है। अल-ख़र्क़ भय या शर्म से विस्मय, या आँखें फाड़कर दंग रह जाना। देखें अल-क़ामूस (ख़र्क़)। (2) (ज़्हा) में: "उनमें भय पाया गया।" (3) (ख), (द), और (म) में: "नीचे।" (4) अहकाम अल-क़ुरान 2/939 में, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह इसी से है, और

अल-क़बस 3/1065। (5) प्रतियों में: "अल-अदल," और अहकाम अल-क़ुरान में: "इब्न अल-मुअद्दल," और जो स्थापित है वह अल-क़बस से है, जिसमें कहा गया है: सबसे प्रतापी शेख अल-मुअद्दल अबू अल-फ़ज़ाइल बिन तौक़ ने हमें बताया। (6) अब्दुल करीम बिन हवाज़िन अल-क़ुशैरी टिप्पणीकार, "अल-रिसाला" के लेखक। अल-सियार 18/227।

سورة التوبہ: آیت 40 ۔ صفحہ 216۔

[نبی ﷺ کے ساتھ ہونے کے باوجود] یہ اس کی جہالت، نقص، دل کی کمزوری اور حیرت (1) کی دلیل ہے۔ ہمارے علماء نے اس کا جواب یہ دیا ہے کہ: غم (حزن) کی نسبت اس کی طرف کرنا کوئی نقص نہیں ہے، جس طرح ابراہیم علیہ السلام کے مرتبے میں کوئی کمی نہیں آئی جب ان کے بارے میں کہا گیا: "اس نے انہیں اجنبی پایا اور ان سے دل میں خوف محسوس کیا، انہوں نے کہا ڈرو مت" [ہود: 70]۔ اور نہ ہی موسیٰ علیہ السلام کے مرتبے میں ان کے اس قول سے کمی آئی: "چنانچہ موسیٰ نے اپنے دل میں خوف محسوس کیا، ہم نے کہا ڈرو مت" [طہ: 67]۔ اور لوط علیہ السلام کے بارے میں: "اور غم نہ کر، بیشک ہم تجھے اور تیرے گھر والوں کو بچا لیں گے" [العنکبوت: 33]۔ پس یہ عظیم ہستیاں، اللہ کی رحمتیں اور سلامتی ہوں ان پر، ان کے ہاں نص (قرآن) سے خوف (2) ثابت ہے، اور یہ ان پر کوئی طعن یا نقص کی صفت نہیں تھی؛ اسی طرح ابوبکر (رضی اللہ عنہ) کے معاملے میں ہے۔ پھر صدیق کے نزدیک یہ محض ایک احتمال تھا؛ کیونکہ انہوں نے کہا تھا: "اگر ان میں سے کوئی اپنے قدموں کی طرف دیکھ لیتا (3) تو ہمیں دیکھ لیتا۔" دوسرا جواب: صدیق کا غم صرف نبی ﷺ پر اس خوف کی وجہ سے تھا کہ کہیں آپ کو کوئی نقصان نہ پہنچے، اور اس وقت نبی ﷺ [نقصان سے] محفوظ (معصوم) نہیں تھے، بلکہ آپ پر یہ آیت "اور اللہ آپ کو لوگوں سے محفوظ رکھے گا" [المائدہ: 67] مدینہ میں نازل ہوئی تھی۔

آٹھویں بات: ابن العربی (4) نے کہا: ہمیں ابو الفضائل المعدل (5) نے بتایا: ہمیں جمال الاسلام ابو القاسم (6) نے بتایا: موسیٰ علیہ السلام نے کہا: "ہرگز نہیں! بیشک میرا رب میرے ساتھ ہے، وہ عنقریب میری رہنمائی فرمائے گا" [الشعراء: 62] اور محمد ﷺ [اور ان کے ساتھی] کے بارے میں فرمایا: "غم نہ کر بیشک اللہ ہمارے ساتھ ہے"۔ یقیناً جب اللہ صرف موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ

تھا تو ان کے بعد ان کے ساتھی مرتد ہو گئے، جب وہ اپنے رب کے پاس سے واپس آئے تو انہیں بچھڑے کی پوجا کرتے پایا۔ اور جب محمد ﷺ کے بارے میں فرمایا "غم نہ کر بیشک اللہ ہمارے ساتھ ہے" تو ابوبکر ہدایت یافتہ، موحد، عالم، پختہ ارادے والے اور امر (دین) پر قائم رہے اور ان کے ایمان میں کوئی خلل واقع نہیں ہوا۔

---

(1) نسخہ (خ)، (د) اور (ز) میں: "ان کا غم"، اور احکام القرآن میں: "ان کی حیرت"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (م) سے ہے۔ الخرق: خوف یا حیا کی وجہ سے حیرت زدہ ہونا، یا آنکھیں پھاڑ کر دنگ رہ جانا۔ دیکھیے القاموس (خرق)۔ (2) نسخہ (ظ) میں: "ان سے خوف پایا گیا"۔ (3) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں: "نیچے"۔ (4) احکام القرآن 2/939 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور القبس 3/1065۔ (5) نسخوں میں: "العدل"، اور احکام القرآن میں: "ابن المعدل"، اور جو ثابت ہے وہ القبس سے ہے، اس میں ہے: ہمیں شیخ اجل معدل ابو الفضائل بن طوق نے بتایا۔ (6) عبد الکریم بن ہوازن القشیری مفسر، صاحب «الرسالہ»۔ السیر 18/227۔

Surah At-Tawbah: Verse 40 [Page] 217

Ninth: At-Tirmidhi narrated from the hadith of Nubait ibn Shurait, from Salim ibn 'Ubayd - who was a companion - who said: The Messenger of Allah ﷺ fainted... [and he mentioned the hadith]. In it: The Muhajirun gathered to consult, and they said: Let us go to our brothers from the Ansar and involve them with us in this matter. The Ansar said: Let there be an amir from us and an amir from you. Then 'Umar (may Allah be pleased with him) said: Who possesses three like these: {the second of two, when they were in the cave, when he said to his companion, "Do not grieve; indeed Allah is with us"} [9:40]? Who are "the two"? He said: Then he stretched out his hand, and gave the oath of allegiance to him, and the people gave him a good and beautiful oath of allegiance(1).

I say: For this reason, some scholars said regarding the words of Allah the Almighty: {the second of two, when they were in the cave}, it indicates that the successor (Khalifa) after the Prophet ﷺ is Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him); because a successor can only ever be a second. And I heard our Sheikh, Imam Abu al-Abbas Ahmad ibn 'Umar, saying: As-Siddiq only deserved to be called: "the second of two" because of his undertaking the command after the Prophet ﷺ, just as the Prophet ﷺ first undertook it. This is because when the Prophet ﷺ died, all the Arabs apostatized, and Islam remained only in Medina, Mecca, and Juwatha(2). So Abu Bakr rose up calling the people to Islam and fighting them to enter the religion just as the Prophet ﷺ did. Therefore, from this perspective, he deserved for it to be said concerning him: {the second of two}.

I say: Authentic hadiths have been reported in the Sunnah whose outward meaning indicates that he is the successor after him(3). Consensus was reached on that, and no dissenter remained among them. Whoever criticizes his caliphate is definitely mistaken and committing a sin. Whether such a person is declared a disbeliever or not is a matter of dispute, and the more apparent view is his takfir (declaration as a disbeliever)(4). And it will come [later].

---

(1) Al-Shama'il al-Muhammadiyya by al-Tirmidhi (379), and also narrated by al-Nasa'i in al-Kubra (7081). Salim ibn 'Ubayd is al-Ashja'i, from the people of al-Suffah, then he settled in Kufa. The authors of the Sunan narrated two hadiths from him. Al-Isabah 4/100. (2) A city in Bahrain belonging to Abd al-Qays. Mu'jam ma Ista'jam 2/401. (3) Among them is what was narrated by Ahmad (25113), al-Bukhari (5666), and Muslim (2387) - and the wording is his - from 'Aisha (may Allah be pleased with her), who

said: The Messenger of Allah ﷺ said to me: "Call Abu Bakr and your brother for me so that I may write a document, for I fear that someone wishing might wish and someone saying might say: 'I am more worthy.' But Allah and the believers refuse anyone but Abu Bakr." See also what was narrated by Ahmad (16755), al-Bukhari (3659), and Muslim (2386) from the hadith of Jubayr ibn Mut'im (may Allah be pleased with him). (4) Al-Mufhim 1/249-250.

सूरा अत-तौबा: आयत 40 [पृष्ठ] 217

नौवां: अत-तिर्मिज़ी ने नुबैत इब्न शुरैत की हदीस से, सालिम इब्न उबैद से - जिन्हें सोहबत (साहचर्य) प्राप्त थी - रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ बेहोश हो गए... [और पूरी हदीस का ज़िक्र किया]। उसमें है: मुहाजिरुन मशविरे के लिए जमा हुए, और उन्होंने कहा: हमें हमारे अंसार भाइयों के पास ले चलो ताकि हम उन्हें भी इस मामले में अपने साथ शामिल कर सकें। अंसार ने कहा: हमारे बीच से एक अमीर होगा और तुम्हारे बीच से एक अमीर। फिर उमर ؓ ने कहा: किसके पास इन तीन जैसी सिफ़त है: {दो में से दूसरा, जब वे दोनों गुफा में थे, जब उसने अपने साथी से कहा था, "दुखी न हो; वास्तव में अल्लाह हमारे साथ है"} [9:40]? वे "दो" कौन हैं? उन्होंने कहा: फिर उन्होंने अपना हाथ फैलाया, और उनके हाथ पर बैअत (वफ़ादारी की शपथ) की, और लोगों ने भी अच्छी और सुंदर बैअत की(1)।

मैं कहता हूँ: इसी कारण कुछ विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {दो में से दूसरा, जब वे दोनों गुफा में थे}, यह इस बात का संकेत है कि नबी ﷺ के बाद ख़लीफ़ा अबू बक्र अस-सिद्दीक ؓ हैं; क्योंकि ख़लीफ़ा हमेशा दूसरा ही होता है। और मैंने हमारे शेख, इमाम अबू अल-अब्बास अहमद इब्न उमर को यह कहते हुए सुना: सिद्दीक "दो में से दूसरा" कहलाने के हकदार इसलिए हुए क्योंकि नबी ﷺ के बाद उन्होंने उसी तरह कमान संभाली, जैसे नबी ﷺ ने सबसे पहले संभाली थी। इसका कारण यह है कि जब नबी ﷺ की मृत्यु हुई, तो सभी अरब धर्मत्यागी (मुरतद) हो गए, और इस्लाम केवल मदीना, मक्का और जुवाथा(2) में ही रह गया। तब अबू बक्र लोगों को इस्लाम की ओर बुलाने और दीन में दाखिल होने के लिए उनसे लड़ने के लिए खड़े हुए, जैसा कि नबी ﷺ ने किया था। अत; इस दृष्टिकोण से, वह इसके पात्र हुए कि उनके बारे में कहा जाए: {दो में से दूसरा}।

मैं कहता हूँ: सुन्नत में ऐसी सही हदीसें आई हैं, जिनका ज़ाहिरी अर्थ यह बताता है कि वे उनके बाद ख़लीफ़ा हैं(3)। इस पर इज्मा (आम सहमति) हो गई थी और उनमें से कोई भी विरोधी नहीं बचा था। उनकी ख़िलाफ़त की आलोचना करने वाला निश्चित रूप से ग़लती पर और गुमराह है। क्या ऐसे व्यक्ति को काफ़िर घोषित किया जाए या नहीं? इसमें मतभेद है, और प्रबल मत यह है कि उसे काफ़िर माना जाए(4)। और यह आगे आएगा।

(1) तिर्मिज़ी की 'अल-शमाइल अल-मुहम्मदिया' (379), और अन-नसाई ने भी 'अल-कुबरा' (7081) में इसे रिवायत किया है। सालिम इब्न उबैद अल-अशजई हैं, जो अहल-ए-सुफ़्फ़ा में से थे, फिर कूफ़ा में बस गए। सुनन के लेखकों ने उनसे दो हदीसें रिवायत की हैं। 'अल-इसाबा' 4/100। (2) बहरीन का एक शहर जो अब्दुल-क़ैस का था। 'मुजम मा इस्तजम' 2/401। (3) उनमें से वह है जिसे अहमद (25113), बुखारी (5666), और मुस्लिम (2387) ने रिवायत किया है - और शब्द उन्हीं के हैं - आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे कहा: "मेरे लिए अबू बक्र और अपने भाई को बुलाओ ताकि मैं एक दस्तावेज़ लिख दूँ, क्योंकि मुझे डर है कि कोई चाहने वाला चाहत करेगा और कोई कहने वाला कहेगा: 'मैं ज़्यादा हकदार हूँ।' लेकिन अल्लाह और मोमिन अबू बक्र के अलावा किसी और को स्वीकार नहीं करेंगे।" जुबैर इब्न मुत'िम ॑की हदीस से अहमद (16755), बुखारी (3659), और मुस्लिम (2386) द्वारा रिवायत की गई चीज़ों को भी देखें। (4) 'अल-मुफ़हिम' 1/249-250।

سورة التوبہ: آیت 40 [صفحہ] 217

نویں بات: ترمذی نے نبیط بن شریط کی حدیث سے، سالم بن عبید - جنہیں صحبت حاصل تھی - سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ پر غشی طاری ہو گئی... [اور پوری حدیث ذکر کی]۔ اس میں ہے: مہاجرین مشورے کے لیے جمع ہوئے، اور انہوں نے کہا: ہمیں اپنے انصار بھائیوں کے پاس لے چلو تاکہ ہم انہیں بھی اس معاملے میں اپنے ساتھ شامل کر لیں۔ انصار نے کہا: ایک امیر ہم میں سے ہوگا اور ایک امیر تم میں سے۔ تو عمر ؓ نے کہا: کون ہے جس کے پاس ان تین جیسی صفت ہو: {دو میں سے دوسرا، جب وہ دونوں غار میں تھے، جب وہ اپنے ساتھی سے کہہ رہا تھا، "غم نہ کر؛ بے شک اللہ ہمارے ساتھ ہے"} [9:40]؟ وہ "دو" کون ہیں؟ انہوں نے کہا: پھر انہوں نے اپنا ہاتھ پھیلایا، اور ان کی بیعت کی، اور لوگوں نے بھی بہت اچھی اور خوبصورت بیعت کی(1)۔

میں کہتا ہوں: اسی وجہ سے بعض علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {دو میں سے دوسرا، جب وہ دونوں غار میں تھے}، یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نبی ﷺ کے بعد خلیفہ ابوبکر صدیق ؓ ہیں؛ کیونکہ خلیفہ ہمیشہ دوسرا ہی ہوتا ہے۔ اور میں نے اپنے شیخ، امام ابو العباس احمد بن عمر کو فرماتے ہوئے سنا: صدیق "ثانی اثنین" (دو میں سے دوسرا) کہلانے کے حقدار اس لیے ہوئے کیونکہ نبی ﷺ کے بعد انہوں نے اسی طرح ذمہ داری سنبھالی، جیسے نبی ﷺ نے سب سے پہلے سنبھالی تھی۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جب نبی ﷺ کی وفات ہوئی، تو تمام عرب مرتد ہو گئے، اور اسلام صرف مدینہ، مکہ اور جُواثا(2) میں ہی رہ گیا۔ تو ابوبکر لوگوں کو اسلام کی طرف بلانے اور دین میں داخل ہونے کے لیے ان سے لڑنے کے لیے کھڑے ہوئے، جیسا کہ نبی

ﷺ نے کیا تھا۔ چنانچہ، اس پہلو سے، وہ اس کے مستحق ہوئے کہ ان کے حق میں کہا جائے: {دو میں سے دوسرا}۔

میں کہتا ہوں: اور سنت میں ایسی صحیح احادیث آئی ہیں جن کا ظاہری مفہوم یہ بتاتا ہے کہ وہ آپ ﷺ کے بعد خلیفہ ہیں(3)۔ اس پر اجماع ہو گیا تھا اور ان میں سے کوئی بھی مخالف باقی نہیں بچا تھا۔ ان کی خلافت پر طعن کرنے والا قطعی طور پر غلطی پر اور گمراہ ہے۔ کیا ایسے شخص کی تکفیر کی جائے گی یا نہیں؟ اس میں اختلاف ہے، اور زیادہ واضح قول اس کی تکفیر کا ہے(4)۔ اور یہ آگے آئے گا۔

---

(1) ترمذی کی الشمائل المحمدیہ (379)، اور اسے نسائی نے بھی الکبریٰ (7081) میں روایت کیا ہے۔ سالم بن عبید اشجعی ہیں، جو اہل صفہ میں سے تھے، پھر کوفہ میں سکونت اختیار کی، سنن والوں نے ان سے دو حدیثیں روایت کی ہیں۔ الاصابہ 4/100۔ (2) بحرین کا ایک شہر جو عبد القیس کا تھا۔ معجم ما استعجم 2/401۔ (3) ان میں سے وہ ہے جسے احمد (25113)، بخاری (5666)، اور مسلم (2387) نے روایت کیا ہے - اور الفاظ انہی کے ہیں - عائشہ رضي الله عنها سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "میرے لیے ابوبکر اور اپنے بھائی کو بلاؤ تاکہ میں ایک تحریر لکھ دوں، کیونکہ مجھے ڈر ہے کہ کوئی چاہنے والا خواہش کرے گا اور کوئی کہنے والا کہے گا: 'میں زیادہ حقدار ہوں۔' لیکن اللہ اور مومن ابوبکر کے علاوہ کسی کا بھی انکار کریں گے۔" جبیر بن مطعمؓ کی حدیث سے احمد (16755)، بخاری (3659)، اور مسلم (2386) کی روایت کردہ احادیث کو بھی دیکھیں۔ (4) المفہم 1/249 - 250۔

This meaning has further explanation in Surah Al-Fath, if Allah wills (1).

What is certain from the Book, the Sunnah, and the sayings of the scholars of the Ummah, and what hearts and souls must believe in, is the superiority of as-Siddiq (Abu Bakr) over all the companions. No attention is paid to the sayings of the Shias or the people of innovation; for they are either disbelievers whose necks should be struck, or innovators and transgressors whose word is not accepted. Then after as-Siddiq is Umar al-Faruq (2), then after him is Uthman.

Al-Bukhari (3) narrated from Ibn Umar who said: "We used to prefer between people during the time of the Messenger of Allah (ﷺ), so we would prefer Abu Bakr, then Umar, then Uthman."

The Imams of the Ahl al-Sunnah (4) differed regarding Uthman and Ali, but the majority of them are for prioritizing Uthman. It was narrated from Malik that he hesitated in that. It was also narrated from him that he returned to what the majority were on. And that is the most correct, if Allah wills.

Tenth: His saying, the Almighty: **{Then Allah sent down His tranquillity upon him}**. There are two opinions on this: First: Upon the Prophet (ﷺ). Second: Upon Abu Bakr. Ibn al-Arabi (5): Our scholars said: And it is the stronger [opinion]; because he (Abu Bakr) feared for the Prophet (ﷺ) from the people, so Allah sent down His tranquillity upon him by the Prophet (ﷺ) reassuring him, so his heart was calmed, his fear left, and he [attained] security. And Allah the Exalted grew a Thumamah plant (6), inspired a pigeon to nest there, and sent a spider which wove a web over it. How weak are these soldiers in outward appearance, yet how strong they are in internal meaning! For this reason, the Prophet (ﷺ) said to Umar when he contended with as-Siddiq: "Will you leave my companion for me? Indeed, all the people said: You have lied, and Abu Bakr said:"

---

(1) At the commentary of verse (29) of it. (2) Al-Mufhim 6/238, then Abu al-Abbas mentioned after him the disagreement over Uthman and Ali, and it will follow. (3) Number (3655). (4) In (Kh), (D), (Z), and (M): The predecessors (al-Salaf), and the discussion is in Al-Mufhim 6/238. (5) In Ahkam al-Quran 2/939, and what will appear between brackets is from it. (6) Al-Thumam: a well-known plant in the pre-Islamic period. Lisan al-Arab (Th-m-m).

इस अर्थ का और अधिक स्पष्टीकरण सूरह अल-फतह में है, यदि अल्लाह ने चाहा (1)।

कुरान, सुन्नत और उम्मत के विद्वानों के कथनों से जो बात निश्चित है, और जिस पर दिलों और रूहों को विश्वास करना चाहिए, वह है सिद्दीक़ (अबू बक्र) की सभी सहाबा पर श्रेष्ठता। शिया या बिदअतियों के बयानों पर कोई ध्यान नहीं दिया जाता; क्योंकि वे या तो काफिर हैं जिनकी गर्दन काट दी जानी चाहिए, या बिदअती और अवज्ञाकारी हैं जिनकी बात स्वीकार नहीं की जाती। फिर सिद्दीक़ के बाद उमर अल-फ़ारूक़ (2) हैं, फिर उनके बाद उस्मान।

अल-बुखारी (3) ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल (ﷺ) के समय में लोगों के बीच चुनाव करते थे, तो हम अबू बक्र, फिर उमर, फिर उस्मान को चुनते थे।"

अहले सुन्नत के इमामों (4) में उस्मान और अली के बारे में मतभेद था, लेकिन उनमें से अधिकांश उस्मान को प्राथमिकता देने पर हैं। मलिक से रिवायत है कि वे इस पर हिचकिचाए थे। उनसे यह भी रिवायत है कि वे उसी पर लौट आए जिस पर बहुमत था। और अल्लाह ने चाहा तो यही सबसे सही है।

दसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: **{फिर अल्लाह ने उस पर अपनी शांति उतारी}**। इसमें दो राय हैं: पहली: नबी (ﷺ) पर। दूसरी: अबू बक्र पर। इब्न अल-अरबी (5): हमारे विद्वानों ने कहा: और यह अधिक प्रबल है; क्योंकि वे (अबू बक्र) लोगों से नबी (ﷺ) के लिए डरे हुए थे, इसलिए अल्लाह ने नबी (ﷺ) के आश्वासन के माध्यम से उन पर अपनी शांति उतारी, जिससे उनका दिल शांत हो गया, उनका डर दूर हो गया, और उन्हें सुरक्षा प्राप्त हुई। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने 'थुमामा' (एक पौधा) (6) उगाया, एक कबूतर को वहां घोंसला बनाने के लिए प्रेरित किया, और एक मकड़ी भेजी जिसने उस पर जाला बुन दिया। दिखावे में ये सैनिक कितने कमज़ोर हैं, और आंतरिक अर्थ में ये कितने शक्तिशाली हैं! इसी कारण नबी (ﷺ) ने उमर से कहा जब उन्होंने सिद्दीक़ के साथ विवाद किया: "क्या तुम मेरे लिए मेरे साथी को छोड़ दोगे? बेशक, सभी लोगों ने कहा: तुमने झूठ बोला, और अबू बक्र ने कहा:"

---

(1) इसकी आयत (29) की व्याख्या में। (2) अल-मुफिम 238/6, फिर अबू अल-अब्बास ने उनके बाद उस्मान और अली के मतभेद का उल्लेख किया है, और यह आगे आएगा। (3) संख्या (3655)।

(4) (ख़), (द), (ज़), और (म) में: पूर्वज (सलफ), और चर्चा अल-मुफिम 238/6 में है। (5) अहकाम अल-कुरान 939/2 में, और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह उसी से है। (6) अल-थुमाम: अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में एक जाना-पहचाना पौधा। लिसान (थ-म-म)।

اس معنی کی مزید وضاحت سورہ الفتح میں انشاء اللہ آئے گی (1)۔

اور وہ بات جو کتاب و سنت اور علمائے امت کے اقوال سے قطعی طور پر ثابت ہے، اور جس پر دلوں اور روحوں کا ایمان لانا واجب ہے، وہ صدیق (ابو بکر) کی تمام صحابہ پر فضیلت ہے۔ شیعہ یا اہل بدعت کے اقوال کی کوئی پرواہ نہیں کی جائے گی؛ کیونکہ وہ یا تو ایسے کافر ہیں جن کی گردن ماری جانی چاہیے، یا پھر ایسے بدعتی اور فاسق ہیں جن کی بات قبول نہیں کی جاتی۔ پھر صدیق کے بعد عمر فاروق (2) ہیں، پھر ان کے بعد عثمان۔

بخاری (3) نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں لوگوں کے درمیان انتخاب کرتے تھے، تو ہم ابو بکر، پھر عمر، پھر عثمان کو چنتے تھے۔"

اور ائمہ اہل سنت (4) کا عثمان اور علی کے بارے میں اختلاف ہوا، تو ان میں سے جمہور (اکثریت) عثمان کو مقدم رکھنے پر ہیں۔ اور امام مالک سے مروی ہے کہ انہوں نے اس میں توقف کیا (خاموش رہے)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے اس کی طرف رجوع کر لیا جس پر جمہور تھے۔ اور انشاء اللہ یہی سب سے صحیح ہے۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: **{پس اللہ نے اس پر اپنی سکینت نازل فرمائی}** اس میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ: نبی ﷺ پر۔ اور دوسرا: ابو بکر پر۔ ابن العربی (5): ہمارے علماء نے کہا: اور یہی قول زیادہ قوی ہے؛ کیونکہ وہ (ابو بکر) قوم کی طرف سے نبی ﷺ پر خوفزدہ تھے، تو اللہ نے نبی ﷺ کی تسلی کے ذریعے ان پر اپنی سکینت نازل فرمائی، پس ان کا دل مطمئن ہو گیا، ان کا خوف جاتا رہا، اور [انہیں] امن حاصل ہو گیا۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے وہاں ثمامہ (6) (ایک پودا)

اگایا، اور وہاں ایک کبوتر کو گھونسلہ بنانے کا الہام کیا، اور مکڑی کو بھیجا جس نے اس پر جالا تان دیا۔ ظاہری حواس میں یہ لشکر کتنے کمزور ہیں، اور باطنی معنی میں کتنے قوی ہیں! اور اسی معنی کی وجہ سے نبی ﷺ نے عمر سے فرمایا جب انہوں نے صدیق کے ساتھ تکرار کی: "کیا تم میرے لیے میرے ساتھی کو چھوڑنے والے ہو؟ بے شک تمام لوگوں نے کہا: تم نے جھوٹ بولا، اور ابو بکر نے کہا:"

---

(1) اس کی آیت (29) کی تفسیر کے وقت۔ (2) المفہم 238/6، پھر ابو العباس نے اس کے بعد عثمان اور علی کے بارے میں اختلاف کا ذکر کیا ہے، اور وہ آگے آئے گا۔ (3) رقم (3655) کے تحت۔ (4) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: السلف، اور یہ بات المفہم 238/6 میں ہے۔ (5) احکام القرآن 939/2 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (6) الثمام: جاہلیت کے زمانے کا ایک جانا پہچانا پودا ہے۔ اللسان (ثمم)۔

Surah At-Tawbah, Ayah 40 219

"You have spoken the truth," narrated by Abu Ad-Darda (1). Eleventh: His Almighty saying: {and aided him with soldiers you did not see} meaning: from the angels. The pronoun in His saying: {and aided him} refers to the Prophet ﷺ. The two pronouns differ, and this is frequent in the Quran and in the speech of the Arabs (2). {And He made the word of those who disbelieved the lowest} meaning: the word of polytheism. {And the word of Allah - it is the highest} It was said: "There is no god but Allah." And it was said: "The promise of victory." Al-A'mash and Yaqub recited: {and the word of Allah} with the accusative (nasb) based on {He made} (3). The rest recited it with the nominative (raf') as a new sentence (isti'naf). Al-Farra' (4) claimed that the accusative reading is remote; he said: Because you say: "So-and-so freed his father's slave," and you don't say: "the slave of my father so-and-so." Abu Hatim said something similar to this. He said: It should have been said: "and His word is the highest." Al-Nahhas (5) said: What Al-Farra' mentioned does not resemble the verse, but what Sibawayh (6) recited resembles it: "I do not see death being preceded by anything * Death has troubled the wealthy and the poor." So this is good and fine, with no issue in it. Rather, the skilled grammarians say: Repeating the mention in such a case has a benefit, which is that it carries the meaning of glorification; Allah Almighty said: {When the earth is shaken with its [final] earthquake And the earth discharges its burdens} [Az-Zalzalah: 1-2]; so there is no issue in this. The plural of "al-kalimah" (the word) is "kalim". Tamim says: it is "kilmah" with a kasra on the kaf. Al-Farra' recounted three dialects for it: kalimah, kilmah, and kalmah, like: kabid, kibd, and kabd (liver), and waraq, wirq, and warq (leaves/silver).

---

(1) It is a piece of his hadith reported by Al-Bukhari (4640). And "taghamara", i.e.: quarreled. See Al-Nihayah (Ghamr). (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/216. (3) It is the recitation of Yaqub from the ten. Al-Nashr 2/279, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 52 from Al-A'mash. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/438, and the author quoted him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/216. (5) In I'rab al-Qur'an 2/216. (6) In Al-Kitab 1/62, and previously 2/133.

सूरा अत-तौबाह, आयत 40 219

"तुमने सच कहा है," अबू अद-दरदा (1) द्वारा वर्णित। ग्यारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उसने सैनिकों के साथ उसकी सहायता की जिन्हें तुमने नहीं देखा} अर्थात: स्वर्गदूतों (फरिश्तों) से। उनके कथन: {और उसने उसकी सहायता की} में सर्वनाम नबी ﷺ की ओर जाता है। दो सर्वनाम अलग-अलग हैं, और यह कुरान और अरबों के भाषण में अक्सर होता है (2)। {और उसने काफिरों के बोल को नीचा कर दिया} अर्थात: शिर्क(बहुदेववाद) का बोल। {और अल्लाह का बोल ही ऊँचा है} कहा गया: "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं)। और कहा गया: "जीत का वादा।" अल-अमश और याकूब ने पढ़ा: {व कलिमतल्लाहि} "अल्लाह का बोल" को नसब (कर्मकारक) के साथ {ज'अला} "उसने बनाया" पर आधारित करके(3)। बाकी लोगों ने इस्तियानफ (नए वाक्य की शुरुआत) के रूप में रफ़ (कर्ताकारक) के साथ पढ़ा। अल-फ़र्रा (4) ने दावा किया कि नसब वाला पाठ दूर की बात है; उन्होंने कहा: क्योंकि आप कहते हैं: "फलां ने अपने पिता के गुलाम को मुक्त कर दिया," और आप यह नहीं कहते: "मेरे पिता फलां का गुलाम।" अबू हातिम ने भी इसी तरह की बात कही। उन्होंने कहा: इसे इस प्रकार कहा जाना चाहिए था: "और उसका बोल ही ऊँचा है।" अल-नहस (5) ने कहा: अल-फ़र्रा ने जो उल्लेख किया है वह आयत के समान नहीं है, बल्कि सिबवैय (6) ने जो पढ़ा है वह इसके समान है: "मैं नहीं देखता कि मृत्यु किसी भी चीज़ से पीछे रह जाती है * मृत्यु ने धनवान और गरीब दोनों को परेशान कर दिया है।" तो यह अच्छा और उत्तम है, इसमें कोई समस्या नहीं है, बल्कि कुशल वैयाकरणों का कहना है: इस तरह के मामलों में पुनरावृत्ति का एक लाभ है, वह यह कि इसमें महिमा का अर्थ निहित है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {जब धरती अपने (अंतिम) भूकंप के साथ हिला दी जाएगी और धरती अपना बोझ निकाल देगी} [अज-ज़लज़ला: 1-2]; तो इसमें कोई समस्या नहीं है। "अल-कलिमा" (शब्द) का बहुवचन "कलिम" है। तमीम जनजाति कहती है: यह काफ पर कसरा के साथ "किल्माह" है। अल-फ़र्रा ने इसके लिए तीन बोलियों का उल्लेख किया है: कलिमा, किल्माह और कल्माह, जैसे: कबिद, किब्द और कब्द (यकृत), और वरक़, विर्क और वर्क़(पत्ते/चांदी)।

---

(1) यह बुखारी (4640) द्वारा उद्धृत उनके हदीस का एक हिस्सा है। और "तग़ामारा", यानी: झगड़ा किया। अल-निहाया (ग़म्र) देखें। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/216। (3) यह दस में से याकूब का पाठ है। अल-नश्र 2/279, और इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शज्ज़ाह पृ. 52 में अल-अमश से इसका उल्लेख किया है। (4) मा'नी अल-कुरान 1/438 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान

2/216 में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया है। (5) इराब अल-कुरान 2/216 में। (6) अल-किताब 1/62 में, और पहले 2/133 में।

سورہ التوبہ، آیت 40 219

"تم نے سچ کہا" اسے ابودرداء (1) نے روایت کیا ہے۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَّمْ تَرَوْهَا﴾ یعنی: فرشتوں کے ذریعے۔ اور ﴿وَأَيَّدَهُ﴾ میں ضمیر نبی ﷺ کی طرف لوٹتی ہے۔ اور دونوں ضمیریں مختلف ہیں، اور یہ قرآن اور عربوں کے کلام میں کثرت سے پایا جاتا ہے (2)۔ ﴿وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى﴾ یعنی: شرک کا کلمہ۔ ﴿وَكَلِمَةُ اللهِ هِيَ الْعُلْيَا﴾ کہا گیا ہے کہ: لا الہ الا اللہ۔ اور کہا گیا: فتح کا وعدہ۔ اعمش اور یعقوب نے ﴿وَكَلِمَةَ اللهِ﴾ کو ﴿جَعَلَ﴾ پر عطف کرتے ہوئے زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے (3)۔ اور باقیوں نے اسے نئی بات (استئناف) کے طور پر پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے۔ فراء (4) کا گمان ہے کہ نصب کی قراءت بعید ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ تم کہتے ہو: "فلاں نے اپنے باپ کے غلام کو آزاد کیا،" اور تم یہ نہیں کہتے: "मेरे باپ فلاں کا غلام۔" ابو حاتم نے بھی اس جیسی بات کہی۔ انہوں نے کہا: چاہیے تو یہ تھا کہ یوں کہا جاتا: "اور اس کا کلمہ ہی بلند ہے۔" نحاس (5) نے کہا: جو فراء نے ذکر کیا ہے وہ آیت کے مشابہ نہیں ہے، بلکہ اس کے مشابہ وہ ہے جو سیبویہ (6) نے پڑھا: "میں نہیں دیکھتا کہ موت سے کوئی چیز سبقت لے جائے * موت نے غنی اور فقیر دونوں کو پریشان کر دیا" پس یہ عمدہ اور اچھا ہے، اس میں کوئی اشکال نہیں، بلکہ ماہر نحوی کہتے ہیں: اس طرح کے مقامات پر ذکر کا اعادہ (دہرانا) فائدہ مند ہوتا ہے، اور وہ یہ کہ اس میں تعظیم کا معنی پایا جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾ [الزلزلہ: 1-2]؛ تو اس میں کوئی اشکال نہیں۔ اور "کلمہ" کی جمع "کلم" ہے۔ بنو تمیم کہتے ہیں: یہ "کاف" کے نیچے زیر کے ساتھ "كِلْمَہ" ہے۔ فراء نے اس میں تین لغتیں بیان کی ہیں: كَلِمَہ، كِلْمَہ اور كَلْمَہ، جیسے: كَبِد، كِبْد اور كَبْد، اور وَرَق، وِرْق اور وَرْق۔

(1) یہ ان کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے بخاری (4640) نے روایت کیا ہے۔ اور "تغامر" یعنی: جھگڑا کرنا۔ دیکھئے النہایہ (غمر)۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 216/2۔ (3) یہ دس قراءتوں میں سے یعقوب کی قراءت ہے۔ النشر 279/2، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذہ" صفحہ 52 میں اعمش سے نقل کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 438/1 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 216/2 میں نقل کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن 216/2 میں۔ (6) الکتاب 62/1 میں، اور پیچھے 133/2 میں۔

Page: 220 Surah At-Tawbah: Verses 40 - 41

And the word also means: a long poem; said by Al-Jawhari(1).

Allah Almighty's saying: {Go forth, whether light or heavy, and strive with your wealth and your lives in the cause of Allah. That is better for you, if you only knew.} [At-Tawbah: 41]

In it are seven issues:

First: Sufyan narrated from Hussayn ibn Abdur-Rahman from Abu Malik Al-Ghifari who said: The first thing revealed from Surah Bara'ah (At-Tawbah) was: {Go forth, whether light or heavy}. Abu Ad-Duha said the same thing as well. He said: Then its beginning and end were revealed(2).

Second: Allah Almighty's saying: {Go forth, whether light or heavy} is in the accusative case as a 'hal' (state/circumstance), and there are ten views regarding it:

The first: It is mentioned from Ibn Abbas {Go forth in groups} [An-Nisa: 71]: separate raiding parties(3).

The second: It was also narrated from Ibn Abbas and Qatadah: Energetically and unenergetically.

The third: The light: the rich, and the heavy: the poor; said by Mujahid.

The fourth: The light: the young man, and the heavy: the old man; said by Al-Hasan.

The fifth: Those who are busy and those who are not busy; said by Zayd ibn Ali and Al-Hakam ibn Utaybah.

The sixth: The heavy: the one who has dependents, and the light: the one who has no dependents; said by Zayd ibn Aslam.

The seventh: The heavy: the one who has land/property that he hates to leave behind, and the light: the one who has no land/property; said by Ibn Zayd.

Footnotes: (1) In As-Sahah (klm). (2) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 3/211. The report from Abu Malik was recorded by Sa'id ibn Mansur in At-Tafsir (1016), and Ibn Abi Shaybah 5/306. The report from Abu Ad-Duha was recorded by At-Tabari 11/475. (3) Recorded by At-Tabari 7/218 in the interpretation of verse (71) of Surah An-Nisa, and he did not mention it nor others in the interpretation of this verse.

पृष्ठ: २२० सूरह अत-तौबाह: आयत ४० - ४१

और शब्द का अर्थ यह भी है: पूरी लंबाई की कविता; अल-जौहरी(१) ने यह कहा है।

अल्लाह तआला का कथन: {निकलो, चाहे हल्के हो या भारी, और अल्लाह की राह में अपने माल और अपनी जानों से जिहाद करो। यह तुम्हारे लिए बेहतर है, अगर तुम जानते हो।} [अत-तौबाह: ४१]

इसमें सात मसले (विषय) हैं:

पहला: सुफियान ने हुसैन बिन अब्दुर्रहमान से, उन्होंने अबू मलिक अल-ग़िफ़ारी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: सूरह बराअह (तौबाह) से सबसे पहले जो नाज़िल हुआ, वह था: {निकलो, चाहे हल्के हो या भारी}। अबू अद-दुहा ने भी यही कहा। उन्होंने कहा: फिर इसका आदि और अंत नाज़िल हुआ(२)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {निकलो, चाहे हल्के हो या भारी} 'हाल' (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) में है, और इसके बारे में दस कथन हैं:

पहला: इब्न अब्बास से उल्लेख है {टुकड़ियों में निकलो} [अन-निसा: ७१]: अलग-अलग सैन्य दल(३)।

दूसरा: इब्न अब्बास और क़तादा से भी रिवायत है: उत्साह से और बिना उत्साह के।

तीसरा: हल्का: धनी, और भारी: निर्धन; मुजाहिद ने यह कहा है।

चौथा: हल्का: युवा, और भारी: वृद्ध; अल-हसन ने यह कहा है।

पांचवां: व्यस्त और अव्यस्त; ज़ैद बिन अली और अल-हकम बिन उतायबा ने यह कहा है।

छठा: भारी: जिसके आश्रित (परिवार) हों, और हल्का: जिसका कोई आश्रित न हो; ज़ैद बिन असलम ने यह कहा है।

सातवां: भारी: जिसके पास जायदाद हो जिसे छोड़ना उसे नापसंद हो, और हल्का: जिसके पास कोई जायदाद न हो; इब्न ज़ैद ने यह कहा है।

पादटिप्पणी: (१) अस-सिहाह (कलम) में। (२) मा'नी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा ३/२११। अबू मलिक का उल्लेख सईद बिन मंसूर ने अत-तफ़सीर (१०१६) में, और इब्न अबी शैबा ने ५/३०६ में किया है। अबू अद-दुहा का उल्लेख अत-तबरी ने ११/४७५ में किया है। (३) सूरह अन-निसा की

आयत (७१) की तफ़सीर में अत-तबरी ने ७/२१८ में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने या किसी और ने इस आयत की तफ़सीर में इसका उल्लेख नहीं किया है।

صفحہ: ۲۲۰ سورۃ التوبہ: آیات ۴۰ - ۴۱

اور لفظ (کلمہ) کا ایک مطلب یہ بھی ہے: پوری لمبائی کا قصیدہ؛ یہ جوہری(۱) نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {نکلو، چاہے تم ہلکے ہو یا بوجھل، اور اللہ کی راہ میں اپنے مالوں اور اپنی جانوں سے جہاد کرو۔ یہ تمہارے لیے بہتر ہے اگر تم جانتے ہو۔} [التوبہ: ۴۱]

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: سفیان نے حصین بن عبدالرحمن سے، انہوں نے ابو مالک الغفاری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: سورہ براءت (التوبہ) میں سے سب سے پہلے جو نازل ہوا وہ یہ تھا: {نکلو، چاہے ہلکے ہو یا بوجھل}۔ ابو الضحیٰ نے بھی اسی طرح کہا۔ انہوں نے کہا: پھر اس کا اول اور آخر نازل ہوا(۲)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {نکلو، چاہے ہلکے ہو یا بوجھل} 'حال' ہونے کی بنا پر نصب کی حالت میں ہے، اور اس کے بارے میں دس اقوال ہیں:

پہلا: ابن عباس سے مروی ہے {گروہوں میں نکلو} [النساء: ۷۱]: متفرق دستے(۳)۔

دوسرا: ابن عباس اور قتادہ سے بھی مروی ہے: چستی کے ساتھ اور بغیر چستی (سستی) کے۔

تیسرا: ہلکا: غنی (مالدار)، اور بوجھل: فقیر؛ یہ مجاہد نے کہا۔

چوتھا: ہلکا: جوان، اور بوجھل: بوڑھا؛ یہ حسن نے کہا۔

پانچواں: کام کاج میں مصروف اور غیر مصروف؛ یہ زید بن علی اور الحکم بن عتیبہ نے کہا۔

چھٹا: بوجھل: وہ جس کے اہل و عیال ہوں، اور ہلکا: وہ جس کے اہل و عیال نہ ہوں؛ یہ زید بن اسلم نے کہا۔

ساتواں: بوجھل: وہ جس کی کوئی جائیداد ہو جسے چھوڑنا اسے ناگوار ہو، اور ہلکا: وہ جس کی کوئی جائیداد نہ ہو؛ یہ ابن زید نے کہا۔

حواشی: (۱) الصحاح (کلم) میں۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/۲۱۱، اور ابو مالک کا اثر سعید بن منصور نے التفسیر (۱۰۱۶) میں اور ابن ابی شیبہ نے ۵/۳۰۶ میں نقل کیا ہے، اور ابو الضحیٰ کا اثر الطبری نے ۱۱/۴۷۵ میں نقل کیا ہے۔ (۳) الطبری نے سورہ النساء کی آیت (۷۱) کی تفسیر میں ۷/۲۱۸ پر اسے نقل کیا ہے، اور انہوں نے یا کسی اور نے اس آیت کی تفسیر میں اسے ذکر نہیں کیا۔

Surah At-Tawbah: Verse 41 221

Eighth: "Al-Khafif" (the light) refers to footmen (men), and "Al-Thaqil" (the heavy) refers to horsemen; this was stated by Al-Awza'i. Ninth: "Al-Khafif" refers to those who rush to war, such as the vanguard, which is at the head of the army, and "Al-Thaqil" refers to the entire army. Tenth: "Al-Khafif" refers to the brave, and "Al-Thaqil" refers to the cowardly; as narrated by Al-Naqqash (1). The correct meaning of the verse is that people were commanded collectively, meaning: set out whether movement is easy (light) for you or difficult (heavy). It is narrated that Ibn Umm Maktum came to the Messenger of Allah ﷺ and said to him: "Do I have to set out?" He said: "Yes," until Allah the Almighty revealed: {There is no blame upon the blind} [Al-Fath: 17] (2). These sayings are merely examples of the meanings of heaviness and lightness. Third: There was a disagreement regarding this verse; it was said: It is abrogated by the Almighty's words: {There is no blame upon the weak nor upon the ill} [At-Tawbah: 91] (3). And it was said: Its abrogator is His saying: {And it is not for the believers to go forth [to battle] all at once. For there should separate from every division of them a group...} [At-Tawbah: 122] (4). The correct view is that it is not abrogated (5); Ibn Abbas narrated from Abu Talhah regarding the Almighty's words: {Go forth, whether light or heavy}, he said: young and old, Allah did not hear anyone's excuse. So he set out for the Levant (Ash-Sham), and fought in jihad until he died (6) ﷺ. Hammad narrated from Thabit and Ali bin Zaid, from Anas: that Abu Talhah read Surah Bara'ah (At-Tawbah), so he came...

(1) These views are seen in Tafsir al-Tabari 11/468-474, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/211-213, al-Nukat wa al-'Uyun 2/365, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/942, and al-Muharrar al-Wajiz 3/37. (2) Mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 2/449, al-Zamakhshari in al-Kashshaf 2/191, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/37. It was narrated in a similar way by Ibn Abi Hatim 6/1861 (10205). See what preceded in 7/55-56. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Nawasikh al-Qur'an p. 176 on the authority of al-Suddi. (4) Extracted by Abu Ubaid in al-Nasikh wa al-Mansukh (385) from Ibn Abbas. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/942. (6) Extracted by al-Tabari 11/468 through the chain of Anas from Abu Talhah, and in it: "I do not hear Allah excusing anyone" instead of "Allah did not hear anyone's excuse." We did not find it from Ibn Abbas.

सूरह अत-तौबाह: आयत 41 221

आठवाँ: "अल-ख़फ़ीफ़" (हल्के) का अर्थ पुरुष है, और "अत-थक़ील" (भारी) का अर्थ घुड़सवार है; यह अल-औज़ाई ने कहा है। नौवां: "अल-ख़फ़ीफ़" वे हैं जो युद्ध में सबसे पहले जाते हैं, जैसे अग्रिम दल (हरावल), जो सेना के आगे होता है, और "अत-थक़ील" का अर्थ पूरी सेना है। दसवां: "अल-ख़फ़ीफ़" का अर्थ बहादुर है, और "अत-थक़ील" का अर्थ डरपोक है; जैसा कि अल-नक्काश (1) ने बयान किया है। आयत का सही अर्थ यह है कि लोगों को सामूहिक रूप से आदेश दिया गया था, यानी: निकलो चाहे तुम्हारे लिए हरकत करना हल्का (आसान) हो या भारी (कठिन)। यह वर्णित है कि इब्न उम्म मकतूम अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और उनसे पूछा: "क्या मेरे लिए निकलना अनिवार्य है?" उन्होंने कहा: "हाँ," जब तक कि अल्लाह तआला ने यह आयत नहीं उतारी: {अंधे पर कोई दोष नहीं है} [अल-फ़तह: 17] (2)। ये बातें केवल भारीपन और हल्केपन के उदाहरण के रूप में हैं। तीसरा: इस आयत के संबंध में मतभेद था; यह कहा गया: यह अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है: {कमज़ोरों और बीमारों पर कोई दोष नहीं है} [अत-तौबाह: 91] (3)। और यह भी कहा गया: इसे निरस्त करने वाला उनका यह कथन है: {ऐसा क्यों न हुआ कि उनके हर गिरोह में से एक टोली निकलती...} [अत-तौबाह: 122] (4)। सही बात यह है कि यह निरस्त नहीं है (5); इब्न अब्बास ने अबू तलहा से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में रिवायत की है: {निकलो हल्के और भारी}, उन्होंने कहा: युवा और वृद्ध, अल्लाह ने किसी का बहाना नहीं सुना। तो वे शाम (सीरिया) की ओर निकल गए और जिहाद किया यहाँ तक कि उनकी मृत्यु हो गई (6) ﷺ। हम्माद ने साबित और अली बिन ज़ैद से, अनस के हवाले से रिवायत की है: कि अबू तलहा ने सूरह बाराह (अत-तौबाह) पढ़ी, तो वे आए...

(1) इन कथनों को तफ़सीर अल-तबरी 11/468-474, मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास 3/211-213, अल-नुकात वल-उयून 2/365, अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/942, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/37 में देखें। (2) इसे अज़-ज़ज्जाज ने मा'नी अल-क़ुरआन 2/449 में, अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 2/191 में, और इब्न अत्तियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/37 में ज़िक्र किया है। इसे इब्न अबी हातिम 6/1861 (10205) ने इसी तरह निकाला है। देखें जो पहले 7/55-56 में गुज़रा है। (3) इसे इब्न अल-जौज़ी ने नवासिख अल-क़ुरआन, पृष्ठ 176 में अस-सुद्दी के हवाले से ज़िक्र किया है। (4) इसे अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मन्सूख (385) में इब्न अब्बास से निकाला है। (5) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/942। (6) इसे तबरी ने 11/468 में अनस के रास्ते से

अबू तलहा से निकाला है, और उसमें है: "मैं अल्लाह को किसी को माफ़ करते हुए नहीं सुनता" के बजाय "अल्लाह ने किसी का बहाना नहीं सुना।" हमने इसे इब्न अब्बास से नहीं पाया।

سورة التوبہ: آیت 41 221

آٹھواں: "الخفاف" (ہلکے) سے مراد مرد ہیں، اور "الثقال" (بھاری) سے مراد سوار ہیں؛ یہ امام اوزاعی نے کہا ہے۔ نواں: "الخفاف" وہ لوگ ہیں جو جنگ کی طرف سبقت لے جاتے ہیں، جیسے ہر اول دستہ، جو لشکر کے آگے ہوتا ہے، اور "الثقال" سے مراد پورا لشکر ہے۔ دسواں: "خفیف" سے مراد بہادر، اور "ثقیل" سے مراد بزدل ہے؛ اسے النقاش (1) نے بیان کیا ہے۔ آیت کے معنی میں صحیح بات یہ ہے کہ لوگوں کو مجموعی طور پر حکم دیا گیا، یعنی: نکلو چاہے تم پر حرکت کرنا ہلکا ہو یا بھاری۔ روایت ہے کہ ابن ام مکتوم رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کی: "کیا مجھ پر نکلنا لازم ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں،" یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: {اندھے پر کوئی حرج نہیں} [الفتح: 17] (2)۔ اور یہ اقوال ثقل اور خفت کی محض مثال کے طور پر ہیں۔ تیسری بات: اس آیت کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: {کمزوروں اور بیماروں پر کوئی حرج نہیں} [التوبہ: 91] (3)۔ اور کہا گیا: اس کا ناسخ یہ قول ہے: {پس کیوں نہ نکلے ان کے ہر گروہ میں سے ایک جماعت...} [التوبہ: 122] (4)۔ اور صحیح یہ ہے کہ یہ منسوخ نہیں ہے (5)؛ ابن عباس نے ابو طلحہ سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں روایت کیا: {نکلو ہلکے اور بھاری}، انہوں نے کہا: نوجوان اور بوڑھے، اللہ نے کسی کا عذر نہیں سنا۔ چنانچہ وہ شام کی طرف نکلے اور جہاد کیا یہاں تک کہ وفات پا گئے ﷺ (6)۔ اور حماد نے ثابت اور علی بن زید سے، حضرت انس سے روایت کیا: کہ حضرت ابو طلحہ نے سورہ براءت (التوبہ) پڑھی، تو وہ آئے...

(1) ان اقوال کے لیے دیکھیے تفسیر طبری 468/11 - 474، معانی القرآن للنحاس 211/3 - 213، النکت والعیون 365/2، احکام القرآن لابن العربی 942/2، اور المحرر الوجیز 37/3۔ (2)

اسے الزجاج نے معانی القرآن 449/2، الزمخشری نے الکشاف 191/2، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 37/3 میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اس کے ہم معنی روایت 1861/6 (10205) میں تخریج کی ہے۔ اور جو پہلے گزر چکا ہے اسے 55/7 - 56 میں دیکھیں۔ (3) اسے ابن الجوزی نے نواسخ القرآن ص 176 میں السدی کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (4) اسے ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (385) میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 942/2۔ (6) اسے طبری نے 468/11 میں انس کے واسطے سے ابو طلحہ سے روایت کیا ہے، اور اس میں "ما أسمع الله عذر أحداً" (میں نہیں سنتا کہ اللہ نے کسی کا عذر قبول کیا ہو) کے بجائے "ما سمع الله عذر أحد" (اللہ نے کسی کا عذر نہیں سنا) ہے۔ اور ہمیں یہ ابن عباس سے مروی نہیں ملا۔

Surah At-Tawbah: Verse 41 222 Regarding this verse: "Go forth, light or heavy," he said: "O my sons, prepare me, prepare me." His sons said: "May God have mercy on you! You fought with the Prophet (peace be upon him) until he passed away, with Abu Bakr until he passed away, and with Umar until he passed away; so we will fight on your behalf." He said: "No, prepare me." So he went on a naval expedition and died at sea. They did not find an island to bury him in until after seven days, so they buried him there, and his body had not changed (1). At-Tabari narrated (2) from someone who saw Miqdad bin al-Aswad in Homs on a money-changer's chest, and he was overflowing the chest due to his stoutness while he was preparing for a campaign. It was said to him: "God has excused you." He replied: "The Surah of Al-Buhuth (3) came to us: 'Go forth, light or heavy'." Az-Zuhri said: Sa'id bin al-Musayyib went out to fight even though he had lost one of his eyes. It was said to him: "You are ill." He replied: "God called forth the light and the heavy. If I cannot fight, I will increase the numbers and guard the luggage (4)." It was narrated that some people saw an old man in the campaigns of Syria whose eyebrows had fallen over his eyes from old age. They said to him: "O uncle, God has excused you!" He said: "O nephew, we have been ordered to go forth, light and heavy (5)." Ibn Umm Maktum (may Allah be pleased with him) - whose name was Amr (6) - said on the day of Uhud: "I am a blind man, so hand over..."

---

(1) Reported by Ibn Sa'd 3/507, Ibn Hibban (7184), and Abu Ya'la (3413). (2) In his commentary 11/473. (3) Thus in the copies: "Al-Buhuth", and it also occurred in the copies of At-Tabari's commentary 11/473 and in Al-Muharrar al-Wajiz 3/37 (and the wording is from it). It was also reported with this wording by Ibn Sa'd 1/163, At-Tabarani in Al-Kabir (20/556), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/176. It was reported by At-Tabari 11/473-474 in a second narration, Al-Hakim 3/349, and Al-Bayhaqi 9/21 with the wording: "Al-Buhuth". Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, said in the footnote to At-Tabari's commentary 14/267 (Dar al-Ma'arif edition): I did not find anyone who named Surah At-Tawbah as Surah Al-Buhuth; rather, they agreed on naming it Surah Al-Buhuth. End. And it occurred in some sources: "Abt" instead of "Atat". (4) Tafsir al-Baghawi 2/296-297, and Al-Kashshaf 2/191. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/37, and At-Tabari reported it 11/470. (6) Thus the people of Iraq named him. The people of Medina say: Abdullah. Al-Siyar 1/360.

सूरह अत-तौबा: आयत 41 222 इस आयत के बारे में: "निकलो, हल्के और भारी," उन्होंने कहा: "हे मेरे पुत्रों, मुझे तैयार करो, मुझे तैयार करो।" उनके पुत्रों ने कहा: "अल्लाह आप पर दया करे! आपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ उनके निधन तक, अबू बक्र के साथ उनके निधन तक, और उमर के साथ उनके निधन तक युद्ध किया; इसलिए हम आपकी ओर से युद्ध करेंगे।" उन्होंने कहा: "नहीं, मुझे तैयार करो।" फिर वे एक समुद्री अभियान पर निकले और समुद्र में ही उनका निधन हो गया। उन्हें दफनाने के लिए सात दिनों के बाद तक कोई द्वीप नहीं मिला, फिर उन्होंने उन्हें वहीं दफनाया, और उनके शरीर में कोई बदलाव नहीं आया था (1)। अत-तबरी ने (2) किसी ऐसे व्यक्ति से रिवायत की है जिसने मिक़दाद बिन अल-असवद को होम्स में एक मुद्रा परिवर्तक के संदूक पर देखा था, और वे अभियान की तैयारी करते समय अपने भारीपन के कारण संदूक से बाहर निकल रहे थे। उनसे कहा गया: "अल्लाह ने आपको छूट दी है।" उन्होंने जवाब दिया: "सूरह अल-बुहुस (3) हमारे पास आई है: 'निकलो, हल्के और भारी'।" अज़-ज़ुहरी ने कहा: सईद बिन अल-मुसय्यब युद्ध के लिए निकले जबकि उनकी एक आँख जा चुकी थी। उनसे कहा गया: "आप बीमार हैं।" उन्होंने जवाब दिया: "अल्लाह ने हल्के और भारी दोनों को पुकारा है। यदि मैं युद्ध नहीं कर सकता, तो मैं संख्या बढ़ाऊंगा और सामान की रक्षा करूंगा (4)।" यह रिवायत है कि सीरिया के अभियानों में कुछ लोगों ने एक ऐसे बूढ़े व्यक्ति को देखा जिसकी भौहें बुढ़ापे के कारण उसकी आँखों पर गिर गई थीं। उन्होंने उससे कहा: "हे चाचा, अल्लाह ने आपको छूट दी है!" उन्होंने कहा: "हे भतीजे, हमें हल्के और भारी, निकलने का आदेश दिया गया है (5)।" इब्न उम्म मक्तूम (रज़ियल्लाहु अन्हु) - जिनका नाम अम्र था (6) - ने उहुद के दिन कहा: "मैं एक अंधा आदमी हूँ, तो सौंप दो..."

---

(1) इसे इब्न साद 3/507, इब्न हिब्बान (7184), और अबू याला (3413) ने उद्धृत किया है। (2) उनकी व्याख्या (तफसीर) में 11/473। (3) प्रतियों में ऐसा ही है: "अल-बुहुस", और यह अत-तबरी की तफसीर की प्रतियों 11/473 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/37 में भी आया है (और शब्द उसी से हैं)। इसे इब्न साद 1/163, अल-तबरानी ने अल-कबीर (20/556) में और अबू नुएम ने अल-हिल्या 1/176 में भी इसी शब्दों के साथ उद्धृत किया है। अत-तबरी ने 11/473-474 में दूसरी रिवायत में, अल-हाकिम 3/349 और अल-बैहक़ी 9/21 ने "अल-बुहुस" शब्द के साथ इसे उद्धृत किया है। शेख महमूद शाकिर (रह.) ने तफसीर अत-तबरी 14/267 (दार अल-माआरिफ संस्करण) के फुटनोट में कहा: मुझे ऐसा कोई नहीं मिला जिसने सूरह अत-तौबा का नाम सूरह अल-बुहुस रखा हो; बल्कि वे इसे सूरह अल-बुहुस नाम देने पर सहमत हुए। समाप्त। और कुछ स्रोतों में "अतत" के स्थान पर

"अबत" आया है। (4) तफसीर अल-बगवी 2/296-297, और अल-कशशाफ 2/191। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/37, और अत-तबरी ने इसे 11/470 में उद्धृत किया है। (6) इराक के लोगों ने उन्हें यही नाम दिया। मदीना के लोग कहते हैं: अब्दुल्ला। अल-सियार 1/360।

سورۃ التوبہ: آیت 41 222 اس آیت کے بارے میں: "نکلو، ہلکے ہوں یا بوجھل،" انہوں نے کہا: "اے میرے بیٹو، مجھے تیار کرو، مجھے تیار کرو۔" ان کے بیٹوں نے کہا: "اللہ آپ پر رحم کرے! آپ نے نبی کریم ﷺ کے ساتھ وفات تک، ابوبکر کے ساتھ ان کی وفات تک، اور عمر کے ساتھ ان کی وفات تک جنگ کی؛ لہٰذا ہم آپ کی طرف سے لڑیں گے۔" انہوں نے کہا: "نہیں، مجھے تیار کرو۔" چنانچہ وہ سمندری مہم پر گئے اور سمندر میں ہی انتقال کر گئے۔ سات دن بعد تک انہیں دفنانے کے لیے کوئی جزیرہ نہ ملا، پھر انہوں نے انہیں وہیں دفن کیا، اور ان کا جسم تبدیل نہیں ہوا تھا (1)۔ طبری نے (2) اس شخص سے روایت کی جس نے مقداد بن الاسود کو حمص میں ایک صراف (منی چینجر) کے صندوق پر دیکھا، اور وہ مہم کی تیاری کر رہے تھے اور اپنی جسامت کی وجہ سے صندوق سے باہر نکل رہے تھے۔ ان سے کہا گیا: "اللہ نے آپ کو معذور قرار دیا ہے (چھوٹ دی ہے)۔" انہوں نے جواب دیا: "ہم پر سورۃ البحوث (3) اتری ہے: 'نکلو، ہلکے ہوں یا بوجھل'۔" زہری نے کہا: سعید بن المسیب جنگ کے لیے نکلے جبکہ ان کی ایک آنکھ ضائع ہو چکی تھی۔ ان سے کہا گیا: "آپ بیمار ہیں،" انہوں نے جواب دیا: "اللہ نے ہلکے اور بوجھل دونوں کو نکلنے کا حکم دیا ہے، اگر میں جنگ نہ کر سکا تو (لشکر کی) تعداد بڑھاؤں گا اور سامان کی حفاظت کروں گا (4)۔" مروی ہے کہ شام کے غزوات میں بعض لوگوں نے ایک ایسے بوڑھے شخص کو دیکھا جس کی بھنویں بڑھاپے کی وجہ سے آنکھوں پر گر گئی تھیں۔ انہوں نے ان سے کہا: "اے چچا، اللہ نے آپ کو معذور قرار دے دیا ہے!" انہوں نے کہا: "اے بھتیجے، ہمیں ہلکے اور بوجھل (ہر حال میں) نکلنے کا حکم دیا گیا ہے (5)۔" ابن ام مکتوم رضی اللہ عنہ - جن کا نام عمرو (6) تھا - نے احد کے دن کہا: "میں ایک نابینا آدمی ہوں، لہٰذا سونپ دو..."

(1) اسے ابن سعد 507/3، ابن حبان (7184)، اور ابو یعلی (3413) نے روایت کیا ہے۔ (2) اپنی تفسیر 473/11 میں۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے: البحوث، اور اسی طرح طبری کی تفسیر کے نسخوں 473/11 اور المحرر الوجیز 37/3 (اور کلام اسی سے ہے) میں بھی آیا ہے۔ اسے ابن سعد 163/1، الطبرانی نے الکبیر (556/20) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 176/1 میں بھی اسی الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ طبری نے 473/11-474 میں دوسری روایت میں، الحاکم 349/3، اور البیہقی 21/9 نے "البحوث" کے لفظ کے ساتھ اسے روایت کیا ہے۔ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے تفسیر طبری 267/14 (دار المعارف ایڈیشن) کے حاشیہ میں کہا: مجھے کوئی ایسا نہیں ملا جس نے سورۃ التوبہ کا نام سورۃ البحوث رکھا ہو؛ بلکہ وہ اسے سورۃ البحوث نام دینے پر متفق ہوئے۔ ختم۔ اور بعض ذرائع میں "اتت" کے بجائے "ابت" آیا ہے۔ (4) تفسیر بغوی 296/2 - 297، اور الکشاف 191/2۔ (5) المحرر الوجیز 37/3، اور اسے طبری نے 470/11 میں روایت کیا ہے۔ (6) اہل عراق نے انہیں اسی نام سے پکارا۔ اہل مدینہ کہتے ہیں: عبداللہ۔ السیر 360/1۔

Surah At-Tawbah, Verse 41 (Page 223)

"...give me the banner; for if the banner-bearer is defeated, the army is defeated, and I do not know who might strike me with his sword, so I will not leave." So Mus'ab bin 'Umayr took the banner that day, as previously explained in 'Al Imran'(1).

For this reason - and similar reports narrated from the Sahaba and Tabi'un - we said: Abrogation (Naskh) is not valid here.

There may be a situation in which everyone is required to mobilize, which is:

Fourth: This is when Jihad becomes an individual obligation (Fard 'Ayn) due to the enemy overcoming a region or descending upon the heartland (2). If that happens, it is obligatory for all the people of that land to mobilize and go out against them, light or heavy, young or old, each according to their ability—those with a father without his permission, and those without a father—and no one capable of going out should stay behind, whether as a fighter or to increase numbers. If the people of that town are unable to stand against their enemy, it is incumbent upon those near them and neighboring them to go out according to what was required of the people of that town, until they know that they have the power to confront and repel them. Likewise, anyone who knows of their weakness against their enemy and knows that they can reach them and provide aid; it is also incumbent upon them to go out to them. For all Muslims are one hand against others, until if the people of the area where the enemy landed and occupied succeed in repelling the enemy, the obligation falls from the others.

Even if the enemy approaches the abode of Islam but does not enter it, it is also obligatory for them to go out to them(3); so that God's religion prevails, the core (Al-Baydah) is protected, the territory (Al-Hawzah) is preserved, the enemy is disgraced, [and the prisoners are rescued]. There is no disagreement on this(4).

Footnotes: (1) Thus the author said, and we have not found anything of this speech in what preceded in the book, nor have we found the report of Ibn Umm Maktum with anyone other than the author. The well-known report about him is that the Messenger of Allah ﷺ appointed him in charge of those who remained in Medina on the day of Uhud. This was mentioned by Ibn Ishaq in the Biography of Ibn Hisham 2/64 and 66, Ibn Abd al-Barr in Ad-Durar p. 157, and Ibn Hajar in Al-Isaba 7/84. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/942-943. (3) Al-Kafi 1/462-463. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/943, and what is in brackets is from it. Al-Hawzah: everything that

falls within your space and you must protect it, and from it is the Hawzah of Islam for what falls within its borders and regions which the Muslims must prevent and protect. Mu'jam Matn al-Lughah (Hawz).

सूरह अत-तौबा, आयत 41 (पृष्ठ 223)

"...मुझे झंडा दे दो; क्योंकि यदि झंडा ढोने वाला पराजित हो जाता है, तो सेना पराजित हो जाती है, और मुझे नहीं पता कि कौन अपनी तलवार से मुझ पर प्रहार कर सकता है, इसलिए मैं यहाँ से नहीं हटूंगा।" तब मुसाब बिन उमैर ने उस दिन झंडा संभाला, जैसा कि पहले 'आल इमरान' (1) में बताया गया है।

इसी कारण से - और सहाबा और ताबिऊन से वर्णित इसी तरह की अन्य रिपोर्टों के कारण - हमने कहा: यहाँ निरसन (नस्ख) मान्य नहीं है।

एक ऐसी स्थिति भी हो सकती है जिसमें सभी को संगठित होना अनिवार्य हो, वह है:

चौथा: यह तब होता है जब दुश्मन द्वारा किसी क्षेत्र पर अधिकार कर लेने या उसके मुख्य भाग (2) में आ जाने के कारण जिहाद व्यक्तिगत रूप से अनिवार्य (फ़र्ज़ ऐन) हो जाता है। यदि ऐसा होता है, तो उस क्षेत्र के सभी निवासियों के लिए अनिवार्य है कि वे उनके विरुद्ध संगठित हों और बाहर निकलें, चाहे वे हल्के हों या भारी, युवा हों या वृद्ध, प्रत्येक अपनी क्षमता के अनुसार - वे भी जिनके पिता हैं, उनकी अनुमति के बिना, और वे भी जिनके पिता नहीं हैं - और बाहर जाने में सक्षम किसी भी व्यक्ति को पीछे नहीं रहना चाहिए, चाहे वह लड़ने के लिए हो या संख्या बढ़ाने के लिए। यदि उस शहर के लोग अपने दुश्मन के खिलाफ खड़े होने में असमर्थ हैं, तो उनके पास के और उनके पड़ोसियों का कर्तव्य है कि वे उसी तरह बाहर निकलें जैसे उस शहर के लोगों के लिए आवश्यक था, जब तक कि उन्हें पता न चल जाए कि उनके पास उनका सामना करने और उन्हें पीछे हटाने की शक्ति है। इसी प्रकार, कोई भी जो दुश्मन के विरुद्ध उनकी कमजोरी के बारे में जानता है और जानता है कि वह उन तक पहुँच सकता है और सहायता प्रदान कर सकता है; उसके लिए भी उनके पास जाना अनिवार्य है। क्योंकि सभी मुस्लिम दूसरों के विरुद्ध एक हाथ के समान हैं, जब तक कि उस क्षेत्र के लोग जहाँ दुश्मन ने आक्रमण किया और कब्जा किया है, दुश्मन को पीछे हटाने में सफल नहीं हो जाते, तब तक दूसरों से यह दायित्व नहीं हटता।

भले ही दुश्मन इस्लाम के घर के करीब पहुँच जाए लेकिन उसमें प्रवेश न करे, तब भी उनके लिए बाहर निकलना अनिवार्य है (3); ताकि अल्लाह का दीन प्रबल हो, केंद्र (अल-बायदा) की रक्षा हो, क्षेत्र (अल-हौज़ा) सुरक्षित रहे, दुश्मन अपमानित हो, [और कैदियों को बचाया जा सके]। इसमें कोई मतभेद नहीं है (4)।

फुटनोट: (1) लेखक ने ऐसा ही कहा है, और हमें इस पुस्तक के पिछले भागों में इस तरह की कोई बात नहीं मिली, और न ही हमें लेखक के अलावा किसी और के पास इब्न उम्म मकतूम की रिपोर्ट मिली। उनके बारे में प्रसिद्ध बात यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उहुद के दिन मदीना में रहने वालों का कार्यभार उन्हें सौंपा था। इसका उल्लेख इब्न इशाक ने सीरत इब्न हिशाम 2/64 और 66 में, इब्न अब्द अल-बर्र ने अद-दुरर पृष्ठ 157 में और इब्न हजर ने अल-इसाबा 7/84 में किया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/942-943। (3) अल-काफी 1/462-463। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/943, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अल-हौज़ा: वह सब कुछ जो आपके अधिकार क्षेत्र में आता है और जिसकी रक्षा करना आपके लिए अनिवार्य है, और इसी से इस्लाम का हौज़ा है जो उसकी सीमाओं और क्षेत्रों के भीतर आता है जिसे मुसलमानों को रोकना और सुरक्षित रखना चाहिए। मुअजम मतन अल-लुगाह (हौज़)।

سورہ التوبہ، آیت 41 (صفحہ 223)

"...مجھے جھنڈا دے دو؛ کیونکہ اگر علمبردار شکست کھا جائے تو فوج شکست کھا جاتی ہے، اور میں نہیں جانتا کہ کون اپنی تلوار سے مجھ پر وار کرے گا، اس لیے میں نہیں ہٹوں گا۔" چنانچہ مصعب بن عمیر نے اس دن جھنڈا سنبھالا، جیسا کہ پہلے 'آل عمران'(1) میں بیان کیا گیا ہے۔

اسی وجہ سے - اور صحابہ اور تابعین سے مروی اس جیسی دیگر روایات کی بنا پر - ہم نے کہا: یہاں نسخ درست نہیں ہے۔

ایک ایسی صورتحال بھی ہو سکتی ہے جس میں سب کا نکلنا واجب ہو، اور وہ ہے:

چوتھی: اور یہ اس وقت ہے جب دشمن کے کسی خطے پر غالب آنے یا اس کے مرکز (2) میں اتر آنے کی وجہ سے جہاد فرضِ عین ہو جائے۔ اگر ایسا ہو جائے تو اس گھر (ملک) کے تمام باشندوں پر واجب ہے کہ وہ ان کے خلاف نکلیں، چاہے وہ ہلکے ہوں یا بوجھل، جوان ہوں یا بوڑھے، ہر کوئی اپنی استطاعت کے مطابق - وہ بھی جن کا باپ ہے اس کی اجازت کے بغیر، اور وہ بھی جن کا باپ نہیں ہے - اور نکلنے کی قدرت رکھنے والا کوئی بھی شخص پیچھے نہ رہے، خواہ لڑنے والا ہو یا تعداد بڑھانے والا۔ اگر اس بستی کے لوگ اپنے دشمن کے مقابلے سے عاجز آ جائیں تو ان کے قریب رہنے والوں اور ان کے پڑوسیوں پر لازم ہے کہ وہ اسی طرح نکلیں جس طرح اس بستی کے لوگوں پر لازم تھا، یہاں تک کہ وہ جان لیں کہ ان میں ان کے مقابلے اور مدافعت کی طاقت موجود ہے۔ اسی طرح، ہر وہ شخص جو دشمن کے مقابلے میں ان کی کمزوری کو جانتا ہو اور جانتا ہو کہ وہ ان تک پہنچ سکتا ہے اور ان کی مدد کر سکتا ہے؛ اس پر بھی ان کی طرف نکلنا لازم ہے۔ کیونکہ تمام مسلمان دوسروں کے خلاف ایک ہاتھ کی طرح ہیں، یہاں تک کہ اگر اس

علاقے کے لوگ جہاں دشمن اترا اور قابض ہوا، دشمن کو ہٹانے میں کامیاب ہو جائیں تو دوسروں سے یہ فرض ساقط ہو جاتا ہے۔

اور اگر دشمن دارِ اسلام کے قریب آ جائے اور اس میں داخل نہ ہو، تب بھی ان پر ان کی طرف نکلنا لازم ہے(3)؛ تاکہ اللہ کا دین غالب آئے، مرکز (البیضہ) کی حفاظت ہو، خطہ (الحوزہ) محفوظ رہے، دشمن رسوا ہو، [اور قیدیوں کو چھڑایا جائے]۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے(4)۔

حواشی: (1) مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، اور ہمیں اس کتاب کے گزشتہ حصوں میں اس طرح کی کسی بات کا سراغ نہیں ملا، اور نہ ہی ہمیں مصنف کے علاوہ کسی اور کے ہاں ابن ام مکتوم کی روایت ملی۔ ان کے بارے میں مشہور یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے احد کے دن انہیں مدینہ میں باقی رہ جانے والوں پر اپنا خلیفہ (نائب) مقرر کیا تھا، جیسا کہ ابن اسحاق نے سیرت ابن ہشام 2/64 اور 66 میں، ابن عبد البر نے الدرر ص157 میں، اور ابن حجر نے الاصابہ 7/84 میں ذکر کیا ہے۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 2/942 - 943۔ (3) الکافی 1/462 - 463۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن 2/943، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ الحوزہ: ہر وہ چیز جو آپ کے دائرہ اختیار میں آتی ہے اور اس کی حفاظت آپ پر واجب ہے، اور اسی سے حوزہ اسلام ہے ان حدود اور اطراف کے لیے جو اس میں آتی ہیں جن کا دفاع اور حفاظت مسلمانوں پر واجب ہے۔ معجم متن اللغہ (حوز)۔

Surah At-Tawbah: Verse 41 224

A second division of the duty of Jihad: it is also obligatory upon the Imam to dispatch a group against the enemy once every year; he goes out with them himself, or dispatches someone he trusts to call them to Islam and encourage them [towards it] (1), stop their harm, manifest God's religion over them, [and fight them] until they enter Islam, or pay the Jizya (tribute) (2). And of Jihad also is that which is supererogatory (nafl), which is the Imam's dispatching of group after group, and sending expeditions during times of negligence and when opportunity arises, and lying in wait for them at outposts in places of fear (3), and displaying strength. If it is asked: What should an individual do if everyone falls short? These are: Fifth: It is said to him: He should head to a single prisoner and ransom him; for if he ransoms one, he has performed in isolation (4) more than what would have been required of him in a group. For if the wealthy were to divide the ransom of the prisoners among themselves, each one would pay less than a dirham. And he should go on an expedition himself if he is able, otherwise, he should equip a warrior. The Prophet (PBUH) said: "Whoever equips a warrior has indeed fought, and whoever takes good care of his family in his absence has indeed fought" (5). It is recorded in the Sahih (6). That is because his presence cannot be replaced, and his wealth is not enough. Sixth: It is narrated that some kings made a covenant with the disbelievers not to imprison any captives. A Muslim man entered their territory and passed by a locked house, and a woman called out to him: "I am a prisoner, so convey my news to your companion." When he met with him [the ruler] and shared a meal at his place, and they engaged in conversation, the news reached [about] this tormented woman. No sooner had he finished his story than the prince stood up and set out on a military expedition from...

(1) In (Z): "and shepherds them", and in (Kh) and (Z): "and deters them". (2) After it in (M): "by hand", and the discussion is in Al-Kafi 1/463, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/464, and what preceded between brackets from them. (3) Al-Kafi 1/463. (4) In (Kh) and (M): "in the one". (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/944. (6) Sahih al-Bukhari (2843), and Sahih Muslim (1895), and it is with Ahmad (17039) and it is from the hadith of Zaid bin Khalid al-Juhani.

सूरह अत-तौबा: आयत 41 224

जिहाद के कर्तव्य का दूसरा भाग: इमाम पर यह भी अनिवार्य है कि वह हर साल एक बार दुश्मन के खिलाफ एक समूह भेजे; वह स्वयं उनके साथ बाहर निकलता है, या किसी ऐसे व्यक्ति को भेजता है जिस पर उसे भरोसा हो ताकि वह उन्हें इस्लाम की ओर बुलाए और उन्हें प्रेरित करे (1), उनके नुकसान को रोके, और उन पर अल्लाह के धर्म को प्रकट करे, [और उनसे लड़े] जब तक कि वे इस्लाम में प्रवेश न करें, या जिज़्या (कर) न दें (2)। और जिहाद का वह हिस्सा भी है जो नफ़्ल (स्वैच्छिक) है, और वह इमाम द्वारा एक के बाद एक समूह को भेजना, और लापरवाही के समय और अवसर मिलने पर सैन्य टुकड़ियाँ भेजना, और भय के स्थानों (3) में चौकियों पर उनकी प्रतीक्षा करना और शक्ति का प्रदर्शन करना है। यदि पूछा जाए: यदि सभी कमी करें तो अकेला व्यक्ति क्या करे? वे हैं: पाँचवां: उससे कहा गया: उसे एक कैदी के पास जाना चाहिए और उसे छुड़ाना चाहिए; क्योंकि यदि वह एक को छुड़ाता है, तो उसने अकेले (4) में उससे अधिक किया है जो उस पर समूह में रहते हुए अनिवार्य होता; क्योंकि यदि धनी लोग कैदियों की फिरौती आपस में बाँट लेते, तो उनमें से प्रत्येक को एक दिरहम से भी कम देना पड़ता। और यदि वह सक्षम हो तो उसे स्वयं युद्ध पर जाना चाहिए, अन्यथा उसे एक योद्धा को सुसज्जित करना चाहिए। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जिसने किसी योद्धा को सुसज्जित किया, उसने युद्ध किया, और जिसने उसके पीछे उसके परिवार की अच्छी देखभाल की, उसने युद्ध किया" (5)। इसे सहीह (6) में उद्धृत किया गया है। ऐसा इसलिए है क्योंकि उसका स्थान अपूरणीय है और उसका धन पर्याप्त नहीं है। छठा: यह वर्णित है कि कुछ राजाओं ने काफ़िरों (अविश्वासियों) के साथ समझौता किया था कि वे किसी को बंदी नहीं बनाएंगे। एक मुसलमान व्यक्ति उनके देश के क्षेत्र में दाखिल हुआ, और वह एक बंद घर के पास से गुजरा, तो एक महिला ने उसे पुकारा: "मैं एक कैदी हूँ, इसलिए मेरी खबर अपने साथी तक पहुँचा दो।" जब वह उनसे मिला और उनके पास भोजन किया और उनके बीच बातचीत हुई, तो इस पीड़ित महिला की खबर उन तक पहुँची। उसने अपनी बात पूरी भी नहीं की थी कि राजकुमार अपने पैरों पर खड़ा हो गया और युद्ध के लिए निकल पड़ा...

(1) (ज़) में: "और उनकी चरवाही करता है", और (ख) और (ज़) में: "और उन्हें रोकता है"। (2) इसके बाद (म) में: "हाथ से", और चर्चा अल-काफी 1/463 में है, और 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/464 में है, और जो उनके बीच कोष्ठक में पहले आया था। (3) अल-काफी 1/463। (4) (ख) और (म) में: "एक में"। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/944। (6) सहीह अल-बुखारी

(2843), और सहीह मुस्लिम (1895), और यह अहमद (17039) के पास है और यह ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी की हदीस से है।

سورۃ التوبہ: آیت ۴۱ ۲۲۴

جہاد کے فرض کا دوسرا حصہ: امام پر یہ بھی فرض ہے کہ وہ ہر سال ایک بار دشمن کے خلاف ایک جماعت بھیجے؛ وہ خود ان کے ساتھ نکلتا ہے، یا کسی ایسے شخص کو بھیجتا ہے جس پر اسے بھروسہ ہو تاکہ وہ انہیں اسلام کی طرف بلائے اور انہیں راغب کرے (۱)، ان کی اذیت کو روکے، اور ان پر اللہ کے دین کو غالب کرے، [اور ان سے قتال کرے] یہاں تک کہ وہ اسلام میں داخل ہو جائیں، یا جزیہ دیں (۲)۔ اور جہاد میں سے وہ بھی ہے جو نفل ہے، اور وہ امام کا ایک کے بعد ایک جماعت کو نکالنا، اور غفلت کے اوقات میں اور موقع ملنے پر دستے بھیجنا، اور خوف کے مقامات (۳) میں رباط (سرحدی چوکیوں) پر ان کی گھات لگانا، اور قوت کا اظہار کرنا ہے۔ اگر پوچھا جائے: اگر سب کوتاہی کریں تو اکیلا شخص کیا کرے؟ اور وہ یہ ہے: پانچویں: اسے کہا گیا: وہ ایک قیدی کا قصد کرے اور اسے چھڑائے؛ کیونکہ اگر اس نے ایک کو چھڑا لیا، تو اس نے تنہائی (۴) میں اس سے زیادہ ادا کر دیا جو اس پر جماعت میں رہتے ہوئے لازم تھا؛ کیونکہ اگر مالدار لوگ قیدیوں کے فدیہ کو آپس میں تقسیم کر لیتے، تو ان میں سے ہر ایک کو ایک درہم سے بھی کم دینا پڑتا۔ اور اگر وہ قدرت رکھتا ہو تو خود غزوہ کرے، ورنہ کسی غازی کو تیار کرے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی غازی کو تیار کیا اس نے یقیناً غزوہ کیا، اور جس نے اس کے پیچھے اس کے گھر والوں کی خیر کے ساتھ خبر گیری کی اس نے یقیناً غزوہ کیا" (۵)۔ اسے صحیح (۶) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ اس لیے کہ اس کا مقام کافی نہیں ہوتا اور اس کا مال کافی نہیں ہوتا۔ چھٹی: روایت ہے کہ بعض بادشاہوں نے کافروں سے معاہدہ کیا کہ وہ کسی قیدی کو نہیں رکھیں گے، تو مسلمانوں میں سے ایک شخص ان کے ممالک کی جانب داخل ہوا، اور وہ ایک بند گھر کے پاس سے گزرا، تو ایک عورت نے اسے پکارا: میں قیدی ہوں، پس میری

خبر اپنے ساتھی تک پہنچا دو۔ جب وہ اس سے ملا اور اس کے پاس کھانا کھایا اور ان کے درمیان بات چیت ہوئی، تو اس مظلومہ کی خبر ان تک پہنچی۔ ابھی اس نے اپنی بات مکمل نہیں کی تھی کہ امیر اپنے قدموں پر کھڑا ہو گیا، اور غازی بن کر نکلا...

(١) (ظ) میں: "ویرعهم"، اور (خ) اور (ز) میں: "ویزعهم"۔ (٢) اس کے بعد (م) میں: "عن يد"، اور کلام الکافی ١/٤٦٣ میں ہے، اور عقد الجواہر الثمینہ ١/٤٦٤ میں، اور جو ان کے درمیان قوسین میں گزر چکا ہے۔ (٣) الکافی ١/٤٦٣۔ (٤) (خ) اور (م) میں: "في الواحد"۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢/٩٤٤۔ (٦) صحیح بخاری (٢٨٤٣)، اور صحیح مسلم (١٨٩٥)، اور یہ احمد (١٧٠٣٩) کے ہاں ہے اور یہ زید بن خالد الجہنی کی حدیث سے ہے۔

225 Surah At-Tawbah: Verses 41 - 42

...his peak, and he marched to the frontier until he released the female captive and took control of the location. This was mentioned by Ibn al-Arabi (1), who said: "The enemy - may Allah crush them - descended upon us in the year five hundred and twenty-seven. They trampled our lands, captured the best of us, and occupied the center of our country in numbers that terrified the people. Although their number was great, it did not reach what was estimated. I said to the governor and those in authority: 'This enemy of Allah has fallen into the trap and the net, so let there be a blessing with you, and let a movement show from you towards the obligatory support of the religion. Let all people go out to him, so that not one remains in any region, and he will be surrounded; for he is surely destroyed if Allah grants you victory (2) over him.' But sins prevailed, and hearts trembled (3) because of disobedience. Every person became like a fox retreating to its burrow (4), even if he saw the plot (5) against his neighbor. Indeed, to Allah we belong and to Him we shall return. Sufficient for us is Allah, and He is the best Disposer of affairs."

Seventh: The Almighty's saying: {And strive} is a command for Jihad, derived from 'effort' (juhd). {with your wealth and your lives} Abu Dawood (6) narrated from Anas that the Messenger of Allah ﷺ said: "Strive against the polytheists with your wealth, your lives, and your tongues." This is a description of the most perfect form of Jihad and the most beneficial in the sight of Allah Almighty. He encouraged the perfection of attributes and mentioned wealth first because it is the first expenditure at the time of preparation. Thus, the order was arranged as it is in itself (7).

The Almighty's saying: {Had it been a near gain and a short journey, they would have followed you, but the distance was long for them. And they will swear by Allah, "If we could have, we would have gone out with you," destroying themselves, and Allah knows that they are liars.} (42)

When the Prophet ﷺ returned from the Battle of Tabuk, Allah revealed the hypocrisy of a people. 'Al-Arad' (gain) is what presents itself of...

(1) In Ahkam al-Quran 2/943, and what precedes it. (2) In (Th): your travel. (3) In (Th): and returned. (4) Al-Wajjar; with kasra and fatha: the burrow of a hyena and others. Al-Qamus (Wajr). (5) In Ahkam al-Quran: the disliked. (6) In his Sunan (2504), and it is with Ahmad (12246), and al-Nasa'i (Al-Mujtaba) 7/6. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/37.

225 सूरह अत-तौबाह: आयत 41 - 42

...उसका चरम, और वह सीमा तक चला गया जब तक कि उसने महिला बंदी को मुक्त नहीं कर दिया और स्थान पर नियंत्रण नहीं कर लिया। इसका उल्लेख इब्न अल-अरबी (1) ने किया था, जिन्होंने कहा: "दुश्मन - अल्लाह उन्हें नष्ट करे - वर्ष पांच सौ सत्ताईस में हम पर टूट पड़ा। उन्होंने हमारी ज़मीन को रौंद डाला, हमारे सबसे अच्छे लोगों को बंदी बना लिया, और हमारे देश के मध्य में इतनी संख्या में कब्ज़ा कर लिया कि लोग डर गए। हालांकि उनकी संख्या बहुत थी, लेकिन वह उतनी नहीं थी जितनी अनुमानित थी। मैंने गवर्नर और सत्ता में मौजूद लोगों से कहा: 'अल्लाह का यह दुश्मन जाल और फंदे में फंस गया है, इसलिए आप में बरकत हो, और धर्म के अनिवार्य समर्थन के प्रति आप में से एक हलचल दिखाई दे। सभी लोग उसके विरुद्ध निकल पड़ें, ताकि किसी भी क्षेत्र में कोई भी शेष न रहे, और उसे घेर लिया जाएगा; क्योंकि यदि अल्लाह आपको उस पर विजय (2) प्रदान करता है तो वह निश्चित रूप से नष्ट हो जाएगा।' लेकिन पाप प्रबल हो गए, और अवज्ञा के कारण दिल कांप (3) उठे। हर व्यक्ति अपने बिल (4) में छिपने वाली लोमड़ी की तरह हो गया, भले ही उसने अपने पड़ोसी के खिलाफ साजिश (5) देखी हो। बेशक, हम अल्लाह के हैं और उसी की ओर हमें लौटना है। हमारे लिए अल्लाह ही काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है।"

सातवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और संघर्ष करो (जिहाद)} जिहाद का आदेश है, जो 'प्रयत्न' (जुहद) से निकला है। {अपने धन और अपने प्राणों के साथ} अबू दाऊद (6) ने अनस से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मुशरिकों (बहुदेववादियों) के विरुद्ध अपने धन, अपने प्राणों और अपनी ज़ुबान से जिहाद करो।" यह जिहाद के सबसे पूर्ण रूप और अल्लाह सर्वशक्तिमान की दृष्टि में सबसे अधिक लाभकारी होने का वर्णन है। उन्होंने गुणों की पूर्णता के लिए प्रोत्साहित किया और धन का उल्लेख पहले किया क्योंकि तैयारी के समय यह पहला खर्च होता है। इस प्रकार, व्यवस्था वैसे ही की गई जैसे वह स्वयं में (7) है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि वह कोई निकट का लाभ और छोटी यात्रा होती, तो वे अवश्य तुम्हारे पीछे चलते, लेकिन उनके लिए दूरी बहुत लंबी हो गई। और वे अल्लाह की शपथ खाएंगे, "यदि हम समर्थ होते, तो हम अवश्य तुम्हारे साथ निकलते," वे स्वयं को विनष्ट कर रहे हैं, और अल्लाह जानता है कि वे झूठे हैं।} (42)

जब पैगंबर ﷺ तबूक के युद्ध से लौटे, तो अल्लाह ने कुछ लोगों के पाखंड को उजागर किया। 'अल-अरद' (लाभ) वह है जो...

(1) अहकाम अल-क़ुरान 2/943 में, और जो इसके पहले है। (2) (ज़) में: तुम्हारी यात्रा। (3) (ज़) में: और लौटा। (4) अल-वज्जार; कसरा और फत्हा के साथ: लकड़बग्घे और अन्य का बिल। अल-क़ामूस (वज्र)। (5) अहकाम अल-क़ुरान में: अप्रिय। (6) उनकी सुनन (2504) में, और यह अहमद (12246), और अल-नसाई (अल-मुजतबा) 7/6 के पास है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/37।

225 سورہ التوبہ: آیات 41 - 42

...اپنے عروج پر، اور وہ سرحد تک چلا گیا یہاں تک کہ اس نے خاتون قیدی کو رہا کرا لیا اور اس جگہ پر قبضہ کر لیا۔ اس کا ذکر ابن العربی (1) نے کیا ہے، انہوں نے کہا: "دشمن - اللہ انہیں ہلاک کرے - ہم پر سن پانچ سو ستائیس میں نازل ہوا۔ انہوں نے ہمارے علاقوں کو پامال کیا، ہمارے بہترین لوگوں کو قید کیا، اور ہمارے ملک کے وسط میں اتنی بڑی تعداد میں گھس آئے کہ لوگ خوفزدہ ہو گئے۔ اگرچہ ان کی تعداد بہت زیادہ تھی لیکن اتنی نہیں تھی جتنی بتائی گئی تھی۔ میں نے گورنر اور اربابِ اختیار سے کہا: 'اللہ کا یہ دشمن جال اور شکنجے میں پھنس چکا ہے، لہٰذا آپ میں برکت ہونی چاہیے، اور آپ کی طرف سے دین کی واجب مدد کے لیے کوئی حرکت نظر آنی چاہیے، تمام لوگ اس کے خلاف نکل کھڑے ہوں، یہاں تک کہ کسی بھی خطے میں کوئی ایک بھی باقی نہ رہے، پس اسے گھیر لیا جائے؛ کیونکہ اگر اللہ نے آپ کو اس پر غلبہ (2) دیا تو وہ یقیناً ہلاک ہونے والا ہے۔' لیکن گناہ غالب آگئے، اور نافرمانیوں کی وجہ سے دل لرز (3) اٹھے، اور ہر شخص اس لومڑی کی طرح ہو گیا جو اپنی بھٹ (4) میں پناہ لیتی ہے، خواہ وہ اپنے پڑوسی کے خلاف کوئی سازش (5) دیکھے۔ پس ہم اللہ ہی کے ہیں اور اسی کی طرف لوٹنے والے ہیں۔ اور ہمیں اللہ ہی کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے۔"

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جہاد کرو} جہاد کا حکم ہے، اور یہ 'جُہد' (کوشش) سے نکلا ہے۔ {اپنے مالوں اور اپنی جانوں کے ساتھ} ابوداؤد (6) نے حضرت انس سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مشرکوں کے خلاف اپنے مالوں، اپنی جانوں اور اپنی زبانوں سے جہاد کرو۔" یہ جہاد کی کامل ترین صورت اور اللہ تعالیٰ کے ہاں سب سے زیادہ نفع بخش ہونے کا

وصف ہے۔ پس آپ ﷺ نے صفات کے کمال کی ترغیب دی، اور ذکر میں مال کو مقدم رکھا؛ کیونکہ تیاری کے وقت یہ پہلا خرچ ہے۔ پس معاملہ اسی ترتیب سے ہوا جیسا کہ وہ فی نفسہ (7) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر کوئی قریبی فائدہ اور مختصر سفر ہوتا تو وہ ضرور آپ کے پیچھے چلتے لیکن ان پر مسافت دور ہو گئی، اور وہ عنقریب اللہ کی قسمیں کھائیں گے کہ اگر ہم استطاعت رکھتے تو ضرور تمہارے ساتھ نکلتے، وہ اپنی جانوں کو ہلاک کر رہے ہیں، اور اللہ جانتا ہے کہ وہ یقیناً جھوٹے ہیں۔} (42)

جب نبی کریم ﷺ غزوہ تبوک سے واپس آئے؛ تو اللہ نے ایک قوم کی منافقت کو ظاہر کر دیا۔ اور 'العَرَض' وہ ہے جو سامنے آئے...

(1) احکام القرآن 2/ 943 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (2) (ظ) میں ہے: تمہارا سفر۔ (3) (ظ) میں ہے: اور لوٹ آئی۔ (4) الوجار؛ زیر اور زبر کے ساتھ: لگڑ بگڑ وغیرہ کا بل۔ القاموس (وجر)۔ (5) احکام القرآن میں ہے: ناپسندیدہ امر۔ (6) اپنی سنن (2504) میں، اور یہ احمد (12246)، اور نسائی (المجتبیٰ) 7/6 کے ہاں موجود ہے۔ (7) المحرر الوجیز 3/37۔

Surah At-Tawbah: Verse 42 226 worldly benefits, and the meaning is: a near gain; it informs about them that if they were called to a gain, they would have followed it. "(A gain) near" is the predicate of 'kana' (was). "Near" is its attribute. "And a moderate journey" is coordinated with it. The subject of 'kana' was omitted because the context points to it. The estimation is: if that which they were called to was a near gain and a moderate journey - meaning: easy with known paths - they would have followed you. This allusion refers to the hypocrites as we mentioned; because they are included in the group of those addressed for mobilization. This exists in the speech of the Arabs; they mention a sentence then use a pronoun returning to part of it, as was said regarding the Almighty's saying: "And there is none of you but he will come to it" [Maryam: 71]: that it is the Day of Resurrection. Then the Almighty and Majestic said: "Then We will save those who feared Allah and leave the wrongdoers within it on their knees" [Maryam: 72] - meaning, the Almighty and Majestic, Hell fire(1). The parallel to this verse from the Sunnah in meaning is the saying of him (peace and blessings be upon him): "If one of them knew that he would find a fat bone, or two good trotters, he would have attended the 'Isha prayer"(2). He says: if one of them knew he would find something present and immediate to take, he would have come to the mosque for its sake. "But the distance was long for them" Abu 'Ubaydah and others narrated that 'shuqqa' is: travel to a far land(3). It is said of it: an arduous 'shuqqa'. The intended meaning of all that is the Battle of Tabuk. Al-Kisa'i(4) narrated that it is said as 'shuqqah' (with damma) and 'shiqqah' (with kasra). Al-Jawhari(5) said: 'Ash-shuqqa' with damma: is a piece of cloth, and 'ash-shuqqa' is also: the far journey, and they might say it with kasra. And 'ash-shaziyyah' is a splinter broken off from a plank or piece of wood. It is said of an angry person: he became sharp, and a piece (shiqqah) flew from him, with kasra. "And they will swear by Allah: 'If we could'" meaning: if we had capacity in terms of mounts and money "we would have gone out..."

---

(1) I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/217. (2) Narrated by Ahmad (7328), al-Bukhari (644), and Muslim (651) on the authority of Abu Huraira, may Allah be pleased with him, and it preceded in 9/256. (3) Majaz al-Quran 1/260. (4) His saying in I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/217. (5) In as-Sihah (sh-q-q).

सूरह अत-तौबाह: आयत 42 226 दुनियावी लाभ, और अर्थ है: नज़दीकी गनीमत; उनके बारे में बताया गया है कि अगर उन्हें किसी गनीमत की ओर बुलाया जाता, तो वे उसके पीछे हो लेते। "अरसाँ" (लाभ) 'काना' की खबर है। "करीबाँ" (नज़दीकी) उसका विशेषण है। "वसफ़रन् क़ासिदन्" (और एक मध्यम यात्रा) उस पर अत्फ़ (संयोजन) है। 'काना' का कर्ता (इस्म) हटा दिया गया है क्योंकि संदर्भ उसकी ओर संकेत करता है। अनुमान यह है: यदि वह जिसके लिए उन्हें बुलाया गया था, एक नज़दीकी लाभ और एक मध्यम यात्रा होती - यानी: आसान और ज्ञात रास्तों वाली - तो वे आपका अनुसरण करते। और यह इशारा मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के लिए है जैसा कि हमने उल्लेख किया है; क्योंकि वे उन लोगों के समूह में शामिल हैं जिन्हें लामबंदी के लिए संबोधित किया गया था। यह अरबों की वाणी में मौजूद है; वे एक वाक्य का उल्लेख करते हैं फिर एक सर्वनाम का प्रयोग करते हैं जो उसके किसी भाग की ओर लौटता है, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा गया: "और तुममें से कोई ऐसा नहीं जो वहाँ (जहन्नम) न पहुँचे" [मरयम: 71]: कि यह कयामत (प्रलय) का दिन है। फिर अल्लाह महान और प्रतापी ने कहा: "फिर हम उन लोगों को बचा लेंगे जो अल्लाह से डरते रहे और ज़ालिमों को उसमें घुटनों के बल गिरा छोड़ देंगे" [मरयम: 72] - यानी, महान और प्रतापी, जहन्नम (1)। सुन्नत से इस आयत के अर्थ में समानता रखने वाली हदीस आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का यह कथन है: "अगर उनमें से किसी को पता होता कि उसे एक मांसल हड्डी या दो अच्छे खुर मिलेंगे, तो वह इशा की नमाज़ में ज़रूर हाज़िर होता" (2)। वह कहते हैं: अगर उनमें से किसी को पता होता कि उसे कोई चीज़ नकद और तुरंत मिलने वाली है, तो वह उसके लिए मस्जिद आता। "लेकिन उनके लिए सफ़र की दूरी बहुत लंबी हो गई" अबू उबैदा और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है कि 'शुक्क़ा' का अर्थ है: किसी दूर देश की यात्रा (3)। इससे कहा जाता है: 'शुक्क़ा शाक़्क़ा' (कठिन यात्रा)। इन सब से मुराद तबूक का युद्ध है। अल-किसाई (4) ने उल्लेख किया है कि इसे 'शुक्क़ह' और 'शिक़्क़ह' दोनों कहा जाता है। अल-जौहरी (5) ने कहा: 'अश-शुक्क़ा' (पेशा के साथ): कपड़ों का एक टुकड़ा है, और 'अश-शुक्क़ा' का अर्थ दूर की यात्रा भी है, और कभी-कभी वे इसे ज़ेर (कसरा) के साथ कहते हैं। और 'अश-शज़िय्या' एक लकड़ी के तख्ते से टूटा हुआ टुकड़ा है। गुस्सैल व्यक्ति के बारे में कहा जाता है: वह तेज़ हो गया, और उससे एक टुकड़ा (शिक़्क़ह, ज़ेर के साथ) उड़ गया। "और वे अल्लाह की कसम खाएंगे कि 'अगर हम समर्थ होते'" यानी: अगर हमारे पास सवारी और धन की गुंजाइश होती "तो हम ज़रूर निकलते..."

पाद टिप्पणियाँ: (1) इ'राब अल-कुरान अन-नह्हास 2/217। (2) इसे अहमद (7328), बुखारी (644), और मुस्लिम (651) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) से रिवायत किया है, और पहले 9/256 में आ चुका है। (3) मजाज़ अल-कुरान 1/260। (4) इ'राब अल-कुरान अन-नह्हास 2/217 में उनका कथन। (5) अस-सिह़ाह (श-क़-क़) में।

سورة التوبہ: آیت ٤٢ ٢٢٦ دنیاوی فوائد، اور معنی یہ ہے: قریبی غنیمت؛ ان کے بارے میں خبر دی کہ اگر انہیں کسی غنیمت کی طرف بلایا جاتا تو وہ اس کے پیچھے چل پڑتے۔ ﴿ عَرَضًا ﴾ 'کان' کی خبر ہے۔ ﴿ قَرِيبًا ﴾ اس کی صفت ہے۔ ﴿ وَسَفَرًا قَاصِدًا ﴾ اس پر عطف ہے۔ اور 'کان' کا اسم محذوف ہے کیونکہ کلام کا سیاق اس پر دلالت کرتا ہے۔ تقدیرِ کلام یہ ہے: اگر وہ چیز جس کی طرف انہیں بلایا گیا ایک قریبی فائدہ اور متوسط سفر ہوتا - یعنی: آسان اور معلوم راستوں والا - تو وہ آپ کی پیروی کرتے۔ اور یہ کنایہ منافقین کے لیے ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا؛ کیونکہ وہ ان لوگوں کے زمرے میں شامل ہیں جنہیں کوچ کرنے کا حکم دیا گیا تھا۔ یہ عربوں کے کلام میں موجود ہے؛ وہ ایک جملہ ذکر کرتے ہیں پھر ایک ضمیر لاتے ہیں جو اس کے بعض حصے کی طرف لوٹتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا گیا: ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ﴾ [مریم: ٧١]: کہ اس سے مراد قیامت ہے۔ پھر اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَّنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴾ [مریم: ٧٢] یعنی اللہ جل وعز کی مراد جہنم ہے(١)۔ اور معنی میں سنت سے اس آیت کی نظیر آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «اگر ان میں سے کسی کو معلوم ہوتا کہ اسے ایک گوشت والی ہڈی یا دو اچھے کھر ملیں گے، تو وہ عشاء کی نماز میں ضرور حاضر ہوتا»(٢)۔ آپ فرماتے ہیں: اگر ان میں سے کسی کو معلوم ہوتا کہ اسے کوئی نقد اور فوری چیز ملنے والی ہے تو وہ اس کی خاطر مسجد آتا۔ ﴿ وَلَكِن بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ ﴾ ابو عبیدہ اور دیگر نے ذکر کیا ہے کہ 'الشُّقَّة' کا معنی ہے: دور دراز زمین کا سفر(٣)۔ اسی سے کہا جاتا ہے: 'شقة شاقة' (مشقت والا سفر)۔ اور اس سب سے مراد غزوہ تبوک ہے۔ الکسائی(٤) نے نقل کیا ہے کہ اسے 'شُقَّة' اور 'شِقَّة' دونوں طرح پڑھا جاتا ہے۔ جوہری(٥) نے کہا: 'الشُّقَّة' (شین کے پیش کے ساتھ): کپڑوں کا ایک ٹکڑا ہے، اور 'الشُّقَّة' کا معنی دور کا سفر بھی ہے، اور کبھی وہ اسے زیر کے ساتھ

بھی کہتے ہیں۔ اور 'الشَّظِيَّة' تختے یا لکڑی سے ٹوٹ کر الگ ہونے والا ٹکڑا ہے۔ غصے والے کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ تیش میں آ گیا، اور اس سے ایک ٹکڑا (شِقَّة، زیر کے ساتھ) اڑ کر گرا۔ ﴿ وَسَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا ﴾ یعنی: اگر ہمارے پاس سواری اور مال کی گنجائش ہوتی ﴿ لَخَرَجْنَا... ﴾

حواشی: (١) إعراب القرآن للنحاس ٢/٢١٧۔ (٢) اسے احمد (٧٣٢٨)، بخاری (٦٤٤)، اور مسلم (٦٥١) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ٩/٢٥٦ میں گزر چکا ہے۔ (٣) مجاز القرآن ١/٢٦٠۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢/٢١٧ میں ان کا قول۔ (٥) الصحاح (شقق) میں۔

227 Surah At-Tawbah: Verses 42 - 43

...with you. Its parallel is: {And [due] to Allah from the people is a pilgrimage to the House - for whoever is able to find thereto a way} [Al-Imran: 97]. The Prophet ﷺ interpreted it, saying: "Provision and a mount," and it has been mentioned before (1). {They destroy themselves} meaning: by lying and hypocrisy. {And Allah knows that they are liars} in their excuses.

The Almighty's saying: {May Allah pardon you, [O Muhammad]; why did you give them permission [to remain behind] until those who were truthful were evident to you and you knew the liars?}

The Almighty's saying: {May Allah pardon you, [O Muhammad]; why did you give them permission [to remain behind]} It was said: It is an opening of speech, as you say: May Allah rectify you, honor you, and have mercy on you, it was such and such. Based on this interpretation, it is good to pause at His saying: {May Allah pardon you}; this was narrated by Makki, Al-Mahdawi, and An-Nahhas (2). And He informed him of the pardon before the fault; so that his heart would not fly out of fear.

And it was said: The meaning is: Allah has pardoned you for whatever fault was yours in permitting them. In this case, it is not good to pause at His saying: {May Allah pardon you} according to this estimation; this was narrated by Al-Mahdawi and chosen by An-Nahhas (3).

Then it was said regarding the permission two opinions: First: {why did you give them permission} to go out with you, and in their going out without preparation and a sincere intention is corruption. Second: {why did you give them permission} in staying behind when they excused themselves with pretexts; Al-Qushayri mentioned both of them; he said: And this is a gentle admonition; as He said: {May Allah pardon you}.

And the Prophet, peace and blessings be upon him, gave permission without revelation descending regarding it; Qatadah and Amr ibn Maymun said: Two things the Prophet ﷺ did that he was not commanded to do: his permission to a group of hypocrites to stay behind him, when he should not have proceeded with anything except by revelation, and his taking ransom from the captives. So Allah admonished him as you hear (4). Some scholars said: Rather, what happened from him was leaving the better option, so Allah preceded for him the pardon over...

(1) 5/222. (2) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/217, and al-Muktafa fi al-Waqf wa al-Ibtida' by al-Dani p. 294. (3) In I'rab al-Qur'an 2/217. (4) Al-Tabari reported their statement in 11/479, and this is the wording of the report from Amr ibn Maymun.

२२७ सूरह अत-तौबा: आयत ४२ - ४३

...तुम्हारे साथ। इसका उदाहरण है: {और लोगों पर अल्लाह का हक है कि वे बैतुल्लाह का हज करें, जो वहाँ तक पहुँचने का सामर्थ्य रखता हो} [आल-इमरान: ९७]। नबी ﷺ ने इसकी व्याख्या की और कहा: "पाथेय (सफर का सामान) और सवारी," और यह पहले बताया जा चुका है (१)। {वे अपने आप को विनाश में डाल रहे हैं} यानी: झूठ और पाखंड के द्वारा। {और अल्लाह जानता है कि वे झूठे हैं} उनके बहानों में।

अल्लाह तआला का कथन है: {अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया, तुमने उन्हें अनुमति क्यों दी? जब तक कि तुम पर सच्चे लोग स्पष्ट न हो जाते और तुम झूठों को जान न लेते।}

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया, तुमने उन्हें अनुमति क्यों दी} कहा गया: यह बातचीत की एक शुरुआत है, जैसे आप कहते हैं: अल्लाह आपका भला करे, आपको सम्मानित करे और आप पर दया करे, ऐसा और वैसा था। इस व्याख्या के आधार पर, उसके कथन पर रुकना अच्छा है: {अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया}; इसे मक्की, अल-महदवी और अन-नहहास ने वर्णित किया है (२)। और उसने उसे गलती से पहले क्षमा के बारे में सूचित किया; ताकि उसका दिल डर के मारे उड़ न जाए।

और कहा गया: अर्थ यह है: अल्लाह ने तुम्हें उस गलती के लिए क्षमा कर दिया जो उन्हें अनुमति देने में तुम्हारी थी। इस अनुमान के अनुसार, उसके कथन पर रुकना अच्छा नहीं है: {अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया}; इसे अल-महदवी ने वर्णित किया है और अन-नहहास ने इसे चुना है (३)।

फिर अनुमति के संबंध में दो बातें कही गईं: पहली: {तुमने उन्हें अनुमति क्यों दी} तुम्हारे साथ बाहर निकलने में, और बिना तैयारी और सच्ची नियत के उनके निकलने में बिगाड़ है। दूसरी: {तुमने उन्हें अनुमति क्यों दी} पीछे रह जाने में जब उन्होंने बहानों के साथ बहाना बनाया; अल-कुशैरी ने उन दोनों का उल्लेख किया है; उन्होंने कहा: और यह एक विनम्र डांट है; क्योंकि उसने कहा: {अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया}।

और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बिना किसी वह्य (प्रकाशना) के अनुमति दी थी जो इसके बारे में उतरी हो; क़तादा और अम्र बिन मैमुन ने कहा: दो चीजें नबी ﷺ ने की थीं जिनके लिए उन्हें आदेश नहीं दिया गया था: मुनाफिकों के एक समूह को अपने पीछे रहने की अनुमति देना, जबकि उन्हें वह्य के बिना कुछ भी नहीं करना चाहिए था, और कैदियों से फिदया (मुक्ति धन) लेना। तो

अल्लाह ने उन्हें वैसे ही डांटा जैसा आप सुनते हैं (४)। कुछ विद्वानों ने कहा: दरअसल, उनसे जो हुआ वह बेहतर विकल्प को छोड़ना था, इसलिए अल्लाह ने उनके लिए क्षमा को पहले रखा...

---

(१) ५/२२२। (२) देखें इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा २/२१७, और अल-मुक्ताफा फी अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा अल-दानी द्वारा पृष्ठ २९४। (३) इराब अल-कुरान २/२१७ में। (४) अल-तबरी ने ११/४७९ में उनका बयान निकाला है, और यह अम्र बिन मैमुन की रिपोर्ट के शब्द हैं।

۲۲۷ سورہ التوبہ: آیات ۴۲ - ۴۳

تمہارے ساتھ اس کی مثال ہے: {اور اللہ کے لیے لوگوں پر بیت اللہ کا حج (فرض) ہے جو وہاں تک پہنچنے کی استطاعت رکھتا ہو} [آل عمران: ۹۷]۔ نبی ﷺ نے اس کی تفسیر کی تو فرمایا: "زادِ راہ اور سواری" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ {وہ اپنی جانوں کو ہلاک کرتے ہیں} یعنی: جھوٹ اور نفاق کے ذریعے۔ {اور اللہ جانتا ہے کہ وہ جھوٹے ہیں} بہانوں میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ نے تمہیں معاف کر دیا، تم نے انہیں اجازت کیوں دی یہاں تک کہ تم پر سچے لوگ واضح ہو جاتے اور تم جھوٹوں کو جان لیتے}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ نے تمہیں معاف کر دیا، تم نے انہیں اجازت کیوں دی} کہا گیا: یہ کلام کا آغاز ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: اللہ تمہیں سنوارے، تمہیں عزت دے اور تم پر رحم فرمائے، ایسا اور ایسا تھا۔ اور اس تاویل پر اس کے ارشاد: {اللہ نے تمہیں معاف کر دیا} پر وقف کرنا اچھا ہے؛ اسے مکی، مہدوی اور نحاس نے نقل کیا ہے (۲)۔ اور اس نے اسے لغزش سے پہلے معافی کی خبر دی؛ تاکہ اس کا دل خوف سے اڑ نہ جائے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اللہ نے تمہیں اس لغزش سے معاف کر دیا جو انہیں اجازت دینے میں تم سے ہوئی، تو اس تقدیر پر اس کے ارشاد: {اللہ نے تمہیں معاف کر دیا} پر وقف کرنا اچھا نہیں ہے؛ اسے مہدوی نے نقل کیا اور نحاس نے اسے پسند کیا (۳)۔

پھر اجازت کے بارے میں دو قول کہے گئے: پہلا: {تم نے انہیں اجازت کیوں دی} تمہارے ساتھ نکلنے میں، اور بغیر تیاری اور سچی نیت کے ان کے نکلنے میں فساد ہے۔ دوسرا: {تم نے انہیں اجازت کیوں دی} پیچھے بیٹھ رہنے میں جب انہوں نے بہانے بازی کی؛ ان دونوں کو قشیری نے

ذکر کیا ہے؛ وہ کہتے ہیں: اور یہ ایک لطیف عتاب ہے؛ جب اس نے فرمایا: {اللہ نے تمہیں معاف کر دیا}۔

اور آپ علیہ الصلوٰۃ والسلام نے اس بارے میں نازل ہونے والی وحی کے بغیر اجازت دے دی تھی؛ قتادہ اور عمرو بن میمون نے کہا: دو کام نبی ﷺ نے ایسے کیے جن کا انہیں حکم نہیں دیا گیا تھا: منافقین کے ایک گروہ کو اپنے پیچھے رہنے کی اجازت دینا، حالانکہ آپ کو وحی کے بغیر کچھ بھی نہیں کرنا چاہیے تھا، اور قیدیوں سے فدیہ لینا۔ تو اللہ نے آپ کو عتاب فرمایا جیسا کہ تم سنتے ہو (۴)۔ بعض علماء نے کہا: دراصل ان سے اولیٰ کو چھوڑنا ہوا تھا، تو اللہ نے ان کے لیے معافی کو مقدم کر دیا...

---

(۱) ۲۲۲/۵ ۔ (۲) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲۱۷/۲ ، اور المکتفی فی الوقف والابتداء للدانی ص ۲۹۴ ۔ (۳) اعراب القرآن ۲۱۷/۲ میں۔ (۴) طبری نے ان کا قول ۴۷۹/۱۱ میں نکالا ہے، اور یہ عمرو بن میمون کی خبر کے الفاظ ہیں۔

The address which is in the form of a reproach(1).

His, the Almighty's, saying: "Until those who were truthful were evident to you and you knew the liars" [At-Tawbah: 43], meaning: so that it becomes clear to you who was truthful among those(2) who were hypocritical. Ibn Abbas said: That is because the Messenger of Allah ﷺ did not know the hypocrites at that time(3), and he only knew them after the revelation of Surah At-Tawbah.

Mujahid said: These are people who said: We ask permission to stay behind; if permission is given to us, we stay, and if permission is not given to us, we stay(4).

Qatadah said: He abrogated this verse with His saying in Surah An-Nur: "So if they ask your permission for some of their affairs, give permission to whom you will of them" [Verse: 62]. Al-Nahhas mentioned it in his "Ma'ani al-Qur'an"(5).

His, the Almighty's, saying: "Those who believe in Allah and the Last Day would not ask your permission [to be exempted] from striving with their wealth and their lives. And Allah is Knowing of the righteous. (44) Only those would ask permission of you who do not believe in Allah and the Last Day and whose hearts have doubted, so they, in their doubt, are hesitating. (45)"

His, the Almighty's, saying: "Those who believe in Allah and the Last Day would not ask your permission" meaning: in staying behind nor in going out, rather when(6) you commanded something, they hastened to it. Thus, seeking permission at that time without an excuse was a sign of hypocrisy; therefore He said: "Only those would ask permission of you who do not believe in Allah and the Last Day and whose hearts have doubted, so they, in their doubt, are hesitating."

---

(1) Lata'if al-Isharat 2/30. (2) In (ظ): "and from". (3) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/501, Tafsir Al-Baghawi 2/297, and Zad al-Masir 3/445. (4) Reported by Al-Tabari 11/478, and Ibn Abi Hatim 6/1805 (10077), and it occurred in Tafsir Mujahid 1/280: ... "If he gives you permission, stay, and if he does not give you permission, go forth." (5) 3/213 - 214, and reported by Al-Tabari 11/478. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 3/39: "This is a mistake; because the verse of An-Nur was revealed in the fourth year of the Hijra during the Battle of the Trench regarding some believers asking permission from the Messenger of Allah ﷺ for some of their affairs." (6) In (ظ): "whenever".

सूरह अत-तौबा, आयतें 43 - 45 | 228

वह संबोधन जो फटकार के रूप में है(1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "यहाँ तक कि वे लोग तुम्हारे सामने स्पष्ट हो जाते जिन्होंने सच बोला था और तुम झूठों को जान लेते" [अत-तौबा: 43], अर्थात्: ताकि आपके लिए स्पष्ट हो जाए कि मुनाफ़िकों(2) में से कौन सच्चा था। इब्न अब्बास ने कहा: इसका कारण यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ उस समय मुनाफ़िकों को नहीं जानते थे(3), और उन्हें सूरह अत-तौबा के उतरने के बाद ही पहचाना।

मुजाहिद ने कहा: ये वे लोग हैं जिन्होंने कहा: हम पीछे रहने की अनुमति माँगते हैं, अगर हमें अनुमति दी गई तो हम बैठेंगे, और अगर हमें अनुमति नहीं दी गई तो भी हम बैठेंगे(4)।

क़तादा ने कहा: इस आयत को सूरह अन-नूर की इस आयत से निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया है: "फिर यदि वे अपने किसी काम के लिए आपसे अनुमति माँगें, तो उनमें से जिसे आप चाहें अनुमति दे दें" [आयत: 62]। अल-नहस ने अपनी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' में इसका उल्लेख किया है(5)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "जो लोग अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हैं, वे आपसे अपने धन और अपनी जान से जिहाद करने (से बचने) की अनुमति नहीं माँगेंगे। और अल्लाह डरने वालों को भली-भांति जानता है। (44) आपसे अनुमति केवल वही लोग माँगते हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान नहीं रखते और जिनके दिलों में संदेह है, अतः वे अपने संदेह में डावाँडोल हो रहे हैं। (45)"

अल्लाह तआला का फरमान: "जो लोग अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हैं, वे आपसे अनुमति नहीं माँगेंगे" अर्थात्: न तो पीछे रहने के लिए और न ही बाहर निकलने के लिए, बल्कि जब(6) आपने किसी बात का आदेश दिया, तो उन्होंने उसमें पहल की। अतः उस समय बिना किसी बहाने के अनुमति माँगना मुनाफ़िक़ी की निशानियों में से था; इसीलिए फ़रमाया: "आपसे अनुमति केवल वही लोग माँगते हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान नहीं रखते और जिनके दिलों में संदेह है, अतः वे अपने संदेह में डावाँडोल हो रहे हैं।"

---

(1) लताइफ़ अल-इशारात 2/30। (2) (ظ) में: 'और जो'। (3) अल-वसीत अल-वाहिदी के लिए 2/501, तफ़्सीर अल-बग़वी 2/297, और ज़ाद अल-मसीर 3/445। (4) इसे अल-तबरी 11/478,

और इब्न अबी हातिम 6/1805 (10077) ने उद्धृत किया है, और तफ़्सीर मुजाहिद 1/280 में आया है: "...यदि वह तुम्हें अनुमति दे दे तो बैठ जाओ, और यदि वह अनुमति न दे तो निकल पड़ो।" (5) 3/213 - 214, और अल-तबरी 11/478 द्वारा उद्धृत। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/39 में कहा: "यह एक गलती है; क्योंकि सूरह नूर की आयत हिजरत के चौथे वर्ष में खंदक के युद्ध के दौरान उतरी थी, जिसमें कुछ ईमान वालों ने अल्लाह के रसूल ﷺ से अपने कुछ निजी कामों के लिए अनुमति माँगी थी।" (6) (ظ) में: 'जब कभी'।

وہ خطاب جو ملامت کی صورت میں ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ﴾ یعنی: تاکہ آپ پر واضح ہو جائے کہ منافقوں(۲) میں سے کون سچا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ اس وقت منافقوں کو نہیں پہچانتے تھے(۳)، بلکہ سورۃ التوبہ کے نزول کے بعد انہیں پہچانا۔

اور مجاہد نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے کہا: ہم بیٹھ رہنے کی اجازت مانگتے ہیں، اگر ہمیں اجازت دی گئی تو ہم بیٹھ رہیں گے، اور اگر ہمیں اجازت نہ دی گئی تو (بھی) ہم بیٹھ رہیں گے(۴)۔

اور قتادہ نے کہا: اس آیت کو سورۃ النور کی اس آیت سے منسوخ کر دیا گیا ہے: ﴿فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأْذَن لِمَن شِئْتَ مِنْهُمْ﴾ [آیت: ۶۲]۔ اس کا ذکر النحاس نے اپنی کتاب "معانی القرآن" میں کیا ہے(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا يَسْتَذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَن يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ٤٤ إِنَّمَا يَسْتَذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ ٤٥﴾

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿لَا يَسْتَذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ یعنی: نہ بیٹھ رہنے میں اور نہ ہی نکلنے میں، بلکہ جب(۶) آپ نے کسی چیز کا حکم دیا تو انہوں نے اس میں پہل کی۔ چنانچہ اس وقت بغیر عذر کے اجازت مانگنا نفاق کی علامتوں میں سے تھا؛ اسی لیے فرمایا: ﴿إِنَّمَا يَسْتَذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ﴾۔

(۱) لطائف الاشارات ۳۰/۲۔ (۲) (ظ) میں: "اور جو"۔ (۳) الوسیط للواحدی ۵۰۱/۲، وتفسیر البغوی ۲۹۷/۲، وزاد المسیر ۴۴۵/۳۔ (۴) اسے طبری نے ۴۷۸/۱۱ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۱۸۰۵/۶ (۱۰۰۷۷) میں روایت کیا ہے، اور تفسیر مجاہد ۲۸۰/۱ میں آیا ہے: "...اگر وہ تمہیں اجازت دے دے تو بیٹھ جاؤ، اور اگر اجازت نہ دے تو نکل کھڑے ہو۔" (۵) ۳/ ۲۱۳ - ۲۱۴، اور اسے طبری نے ۴۷۸/۱۱ میں روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۹/۳ میں کہا: "یہ غلطی ہے؛ کیونکہ سورہ نور کی آیت ہجرت کے چوتھے سال غزوہ خندق میں بعض مومنوں کے رسول اللہ ﷺ سے اپنے کچھ کاموں کے سلسلے میں اجازت مانگنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔" (۶) (ظ) میں: "کب"۔

Page 229 Surah At-Tawbah, Verses 44 - 46

Abu Dawud (1) narrated from Ibn Abbas: {Those who believe in Allah do not ask your leave...} was abrogated by the verse in Surah An-Nur: {The believers are only those who believe in Allah and His Messenger...} up to His saying: {Oft-Forgiving, Most Merciful} [Verse: 62].

{...that they should strive (strive in jihad)...} is in the accusative case (mansub) with the implicit preposition "fi" (in); according to Az-Zajjaj (2). It is also said that the implied meaning is: "dislike of their striving" (3), similar to His saying: {Allah makes it clear to you lest you go astray} [An-Nisa: 176].

{...and their hearts are in doubt...}: they doubted the religion. {so in their doubt they waver}: i.e., in their doubt they go back and forth.

Allah the Almighty's saying: {And if they had intended to go forth, they would have made some preparation for it; but Allah was averse to their being sent forth, so He made them lag behind, and it was said (to them): "Sit ye among those who sit (quietly)." 46}.

Allah the Almighty's saying: {And if they had intended to go forth, they would have made some preparation for it} means: if they had intended Jihad, they would have prepared the equipment for travel. Their failure to prepare is proof of their intention to stay behind. {but Allah was averse to their being sent forth} i.e., their going out with you. {so He made them lag behind} i.e., He kept them from you and failed them; because they said: if we are not permitted to sit (stay back), we will cause corruption and incite [others] against the believers. Evidence for this is the following verse: {Had they gone forth with you, they would have added to you nothing but confusion...}.

{and it was said: "Sit ye among those who sit (quietly)." } It was said: this was the speech of some of them to others. It was also said: it was from the words of the Prophet ﷺ, and this would be the permission mentioned earlier (4). It was said: the Prophet ﷺ said it out of anger, so they took his words literally and said: he has permitted us.

It was also said: it is an expression of abandonment, meaning: Allah cast the desire to stay behind into their hearts. The meaning of {among those who sit (quietly)} is: with those who are handicapped, the blind, the chronically ill, women, and children (5).

Footnotes: (1) In his Sunan (2771). (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him, 2/450. (3) "Mushkil I'rab al-Qur'an" 1/330. (4) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/218. (5) "Tafsir al-Baghawi" 2/298.

पृष्ठ २२९ सूरह अत-तौबा, आयत ४४ - ४६

अबू दाऊद (१) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: {जो लोग अल्लाह पर ईमान रखते हैं, वे आपसे अनुमति नहीं मांगते...} को सूरह अन-नूर की आयत ने मंसूख (निरस्त) कर दिया: {सच्चे मोमिन तो बस वही हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए...} उनके इस कथन तक: {अत्यंत क्षमाशील, अत्यंत दयालु है} [आयत: ६२]।

{...कि वे जिहाद करें...} अज़-ज़ज्जाज (२) के अनुसार "फी" (में) के अंतर्निहित होने के साथ नसब (accusative) की स्थिति में है। और कहा गया है कि इसका अर्थ है: "उनके जिहाद करने की अरुचि" (३), जैसा कि अल्लाह का कथन है: {अल्लाह तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है ताकि तुम न भटक जाओ} [अन-निसा: १७६]।

{...और उनके दिलों में संदेह है...}: उन्हें धर्म में संदेह था। {अतः वे अपने संदेह में ही डगमगा रहे हैं}: अर्थात, अपने संदेह में वे इधर-उधर भटक रहे हैं।

अल्लाह तआला का कथन है: {और यदि वे (जिहाद के लिए) निकलने का इरादा करते, तो वे उसके लिए कुछ तैयारी अवश्य करते; परन्तु अल्लाह को उनका निकलना पसंद न था, इसलिए उसने उन्हें सुस्त कर दिया, और (उनसे) कह दिया गया: "बैठने वालों के साथ बैठे रहो।" ४६}।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे निकलने का इरादा करते, तो वे उसके लिए कुछ तैयारी अवश्य करते} का अर्थ है: यदि वे जिहाद का इरादा रखते, तो यात्रा की तैयारी करते। उनकी तैयारी न करना उनके पीछे रहने के इरादे का प्रमाण है। {परन्तु अल्लाह को उनका निकलना पसंद न था} अर्थात, आपका साथ देना। {इसलिए उसने उन्हें सुस्त कर दिया} अर्थात, उन्हें आपसे दूर रखा और बेसहारा छोड़ दिया; क्योंकि उन्होंने कहा था: यदि हमें बैठने की अनुमति नहीं दी गई, तो हम फसाद फैलाएंगे और मोमिनों को उकसाएंगे। इसका प्रमाण अगली आयत है: {यदि वे तुम्हारे साथ निकलते, तो वे तुम्हारे लिए केवल बिगाड़ ही बढ़ाते...}।

{और कह दिया गया: "बैठने वालों के साथ बैठे रहो।" } कहा गया है: यह उनमें से एक दूसरे से कही गई बात है। और कहा गया है: यह पैगंबर ﷺ का कथन है, और यही वह अनुमति होगी जिसका उल्लेख पहले किया गया है (४)। कहा गया है: पैगंबर ﷺ ने यह गुस्से में कहा था, इसलिए उन्होंने उनकी बात को शाब्दिक रूप में लिया और कहा: उन्होंने हमें अनुमति दे दी है।

और यह भी कहा गया है: यह परित्याग (बेसहारा छोड़ देने) की अभिव्यक्ति है, अर्थात: अल्लाह ने उनके दिलों में पीछे रहने का ख्याल डाल दिया। {बैठने वालों के साथ} का अर्थ है: जो लोग अक्षम हैं, अंधे, बीमार, महिलाएं और बच्चे (५)।

पादलेख: (१) अपनी सुनन (२७७१) में। (२) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" २/४५० में। (३) "मुश्किल इराब अल-कुरान" १/३३०। (४) अल-नहस द्वारा "इराब अल-कुरान" २/२१८। (५) "तफसीर अल-बगवी" २/२९८।

صفحہ ۲۲۹ سورہ توبہ، آیات ۴۴ - ۴۶

ابوداؤد (۱) نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ﴿لَا يَسْتَئْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ کو اس آیت نے منسوخ کر دیا جو سورہ "نور" میں ہے: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: ﴿غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ [آیت: ۶۲]۔

﴿أَن يُجَاهِدُوا﴾ "فی" کے محذوف ہونے کی بنا پر محل نصب میں ہے؛ یہ زجاج (۲) کا قول ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ اصل عبارت یوں ہے: جہاد کرنے کی کراہت (۳)، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا﴾ [النساء: ۱۷۶] (یعنی اس ڈر سے کہ کہیں تم بھٹک نہ جاؤ)۔

﴿وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ﴾: ان کے دلوں میں دین کے بارے میں شک پیدا ہو گیا۔ ﴿فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ﴾ یعنی: وہ اپنے شک میں تذبذب کا شکار ہیں، کبھی ایک طرف جاتے ہیں کبھی دوسری طرف۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلَكِن كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ ٤٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ أَرَادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً﴾ یعنی: اگر وہ جہاد کا ارادہ رکھتے تو سفر کا سامان تیار کر لیتے۔ پس ان کا تیاری نہ کرنا ان کے پیچھے رہ جانے کے ارادے کی دلیل ہے۔ ﴿وَلَكِن كَرِهَ اللَّهُ انبِعَاثَهُمْ﴾ یعنی: تمہارے ساتھ ان کا نکلنا۔ ﴿فَثَبَّطَهُمْ﴾ یعنی: انہیں تم سے روک دیا اور انہیں بے سہارا چھوڑ دیا؛ اس لیے کہ انہوں نے کہا تھا: اگر ہمیں بیٹھنے کی اجازت نہ دی گئی تو ہم فساد پھیلائیں گے اور مومنوں کو اکسائیں گے۔ اس پر دلیل اس کے بعد والی آیت ہے: ﴿لَوْ خَرَجُوا فِيكُم مَّا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالاً﴾۔

﴿وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾ کہا گیا ہے: یہ ان کی آپس کی بات چیت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ نبی ﷺ کا قول ہے، اور یہی وہ اجازت ہے جس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ کہا گیا ہے: نبی ﷺ نے یہ غصے میں فرمایا تھا، تو انہوں نے اس کے ظاہری لفظ کو پکڑ لیا اور کہا: ہمیں اجازت مل گئی ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ اللہ کی طرف سے توفیق چھین لینے (خذلان) کا اظہار ہے، یعنی: اللہ نے ان کے دلوں میں پیچھے بیٹھ رہنے کا خیال ڈال دیا۔ اور ﴿مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾ کا مطلب ہے: معذوروں، اندھوں، بیماروں، عورتوں اور بچوں کے ساتھ (۵)۔

حواشی: (۱) سنن ابی داؤد (۲۷۷۱)۔ (۲) ان کی کتاب "معانی القرآن" ۲ / ۴۵۰ میں۔ (۳) "مشکل اعراب القرآن" ۱ / ۳۳۰۔ (۴) نحاس کی کتاب "اعراب القرآن" ۲ / ۲۱۸۔ (۵) تفسیر بغوی ۲ / ۲۹۸۔

230 Surah At-Tawbah: Verse 47 Allah Almighty says: {Had they gone forth with you, they would not have increased you except in confusion, and they would have hurried about in your midst, seeking to cause you dissension. And among you are some who listen to them. And Allah is Knowing of the wrongdoers. 47} His saying: {Had they gone forth with you, they would not have increased you except in confusion} is a consolation for the believers regarding the hypocrites staying behind. "Al-Khabal" means: corruption, slander, causing disagreement, and rumors. This is an interrupted exception (istithna' munqati'), meaning: they would not have increased your strength but sought confusion. It was also said: the meaning is: they do not increase you in the opinions they hesitate about except in confusion; so the exception would not be interrupted. His saying: {and they would have hurried about in your midst} Meaning: they would have hastened to cause corruption among you. "Al-Ida'": speed of travel. The rajiz poet said: "O, I wish I were a youth in it (1), trotting and galloping in it." It is said: "wada'a al-ba'ir" (the camel set out): if it ran, "yada'u wad'an wa wudu'an" (2): if it traveled fast, and "awda'tuhu": I made it run. It was said: "al-ida'" is a gait like trotting (al-khabab) (3). "Al-Khalal": the gap between two things, plural: "al-khilal," meaning: the gaps that exist between the ranks. Meaning: they would have hurried among you with slander and corrupting mutual relations. {seeking to cause you dissension} is a second object. The meaning: they seek dissension for you, i.e., corruption and instigation. It is said: "abghaytuhu kadha": I helped him in seeking it, and "baghaytuhu kadha": I sought it for him (4). It was said: "fitnah" here means polytheism (shirk).

---

(1) Said by Durayd bin al-Simmah, it is in his Diwan p. 93. Al-Jadha': the young youth. Al-Khabab: a type of running. Al-Qamus (jadha') and (khabab). (2) Thus in the copies, and in the lexicons and Tafsir al-Tabari 14/278 (edited by Sheikh Mahmoud Shakir): "mawdu'an." "Wudu'an" was mentioned in the lexicons as an infinitive for "wada'a" but for another meaning; Al-Zabidi said in Taj al-Arus (wada'a): and figuratively: "wada'a fulanun nafsahu wad'an wa wudu'an": he humiliated himself. See al-Sihah, al-Qamus, al-Lisan (wada'a), and Tafsir al-Tabari 11/483 (Dar Hajar edition). (3) See Tahdhib al-Lughah 3/72-73. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/218.

230 सूरह अत-तौबा: आयत 47 अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {यदि वे तुम्हारे साथ निकलते, तो वे तुम्हारे लिए बिगाड़ (भ्रम) के सिवा कुछ न बढ़ाते और वे तुम्हारे बीच उपद्रव की तलाश में दौड़-धूप करते। और तुम्हारे बीच उनकी बातें सुनने वाले मौजूद हैं। और अल्लाह अत्याचारियों को भली-भांति जानता है। 47} उसका कथन: {यदि वे तुम्हारे साथ निकलते, तो वे तुम्हारे लिए बिगाड़ (भ्रम) के सिवा कुछ न बढ़ाते} यह मोमिनों (ईमान वालों) के लिए सांत्वना है कि मुनाफिक (पाखंडी) उनसे पीछे रह गए। "खबाल" (Khabal) का अर्थ है: भ्रष्टाचार, चुगली, मतभेद पैदा करना और अफवाहें फैलाना। यह एक "इस्तिथना मुंक़ाति" (विच्छिन्न अपवाद) है, अर्थात: उन्होंने तुम्हारी शक्ति नहीं बढ़ाई होती, बल्कि बिगाड़ की तलाश की होती। और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: वे जिस राय में हिचकिचा रहे हैं, उसमें तुम्हारे लिए बिगाड़ के सिवा कुछ नहीं बढ़ाते; तो अपवाद विच्छिन्न नहीं होगा। उसका कथन: {और वे तुम्हारे बीच दौड़-धूप करते} अर्थ: वे तुम्हारे बीच बिगाड़ पैदा करने के लिए जल्दी करते। "ईदाअ" (Ida'): चलने की गति। राज़िज़ (कवि) ने कहा: "काश! मैं इसमें एक युवा होता (1), इसमें दुलकी चलता और सरपट दौड़ता।" कहा जाता है: "वदअ अल-ब'ईर" (ऊंट चल पड़ा): जब वह दौड़ता है, "यदउ वदअन व वुदूअन" (2): जब वह तेज़ चलता है, और "अवदअतुहु": मैंने उसे दौड़ाया। कहा गया है: "ईदाअ" खबब (दुलकी चाल) जैसी चाल है (3)। "खलल": दो चीजों के बीच की जगह, बहुवचन: "खिलाल", अर्थात: पंक्तियों के बीच होने वाली जगह। अर्थात: वे चुगली और आपसी संबंधों को बिगाड़ने के साथ तुम्हारे बीच दौड़-धूप करते। {वे तुम्हारे लिए उपद्रव (फ़ितना) चाहते हैं} यह दूसरा कर्म (मफ़ऊल) है। अर्थ: वे तुम्हारे लिए फ़ितना चाहते हैं, यानी बिगाड़ और उकसावा। कहा जाता है: "अभगयतुहु कज़ा": मैंने उसे खोजने में मदद की, और "बगयतुहु कज़ा": मैंने उसके लिए उसे खोजा (4)। कहा गया है: यहाँ फ़ितना से तात्पर्य शिर्क(बहुदेववाद) है।

---

(1) इसके कहने वाले दुरैद बिन अल-सिम्मा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 93 में है। "जज़ा": जवान लड़का। "खबब": दौड़ने का एक प्रकार। अल-कामूस (जज़ा) और (खबब)। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और शब्दकोशों तथा तफ़सीर अल-तब़री 14/278 (शेख महमूद शाकिर द्वारा संपादित) में: "मवदूअन" है। शब्दकोशों में "वदअ" के लिए "वुदूअन" को एक मूल (मस्दर) के रूप में उल्लेख किया गया है लेकिन दूसरे अर्थ के लिए; अल-ज़ुबैदी ने ताज अल-अरूस (वदअ) में कहा है: "वदअ फ़ुलानुन नफ़सहू वदअन व वुदूअन": उसने खुद को अपमानित किया। अल-सिह़ाह़, अल-क़ामूस, अल-लिसान (वदअ), और तफ़सीर अल-तब़री 11/483 (दार हजर संस्करण) देखें। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 3/72-73 देखें। (4) नह़्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/218।

۲۳۰ سورہ التوبہ: آیت ٤٧ قولہ تعالی: ﴿ لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ٤٧ ﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا ﴾ منافقین کے پیچھے رہ جانے پر مومنین کے لیے تسلی ہے۔ اور "خبال" کا معنی ہے: فساد، چغلی، اختلاف ڈالنا اور افواہیں اڑانا۔ اور یہ استثناءِ منقطع ہے، یعنی: انہوں نے تمہاری قوت میں اضافہ نہیں کیا ہوتا بلکہ فساد کے طالب ہوتے۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: وہ جس رائے میں تذبذب کا شکار ہیں اس میں تمہارے لیے فساد کے سوا کوئی اضافہ نہ کرتے؛ تو اس صورت میں استثناء منقطع نہیں ہوگا۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ ﴾ معنی یہ ہے: وہ تمہارے درمیان فساد پھیلانے میں تیزی دکھاتے۔ اور "ایضاع" کا معنی ہے: تیز چلنا۔ راجز نے کہا: يا ليتني فيها جَذَعْ (١) أَخُبُّ فيها وَأَضِعْ کہا جاتا ہے: "وَضَعَ البعيرُ": جب وہ دوڑے، "يَضَعُ وَضْعاً وَوُضُوعاً"(٢): جب وہ تیز چلے، اور "أَوْضَعْتُهُ": میں نے اسے دوڑایا۔ اور کہا گیا: "ایضاع" خبب (دُلکی) کی طرح کی چال ہے(٣)۔ اور "خلیل": دو چیزوں کے درمیان جگہ، اس کی جمع "خلال" ہے، یعنی: وہ جگہیں جو صفوں کے درمیان ہوتی ہیں۔ یعنی: وہ چغلی اور باہمی تعلقات کی خرابی کے ذریعے تمہارے درمیان دوڑ دھوپ کرتے۔ ﴿ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ ﴾ مفعولِ ثانی ہے۔ اور معنی ہے: وہ تمہارے لیے فتنہ چاہتے ہیں، یعنی: فساد اور اشتعال انگیزی۔ اور کہا جاتا ہے: "أبغيته كذا": میں نے اسے تلاش کرنے میں اس کی مدد کی، اور "بَغَيته كذا": میں نے اس کے لیے اسے تلاش کیا(٤)۔ اور کہا گیا: یہاں فتنہ سے مراد شرک ہے۔

---

(١) اس کے قائل درید بن الصمہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 93 میں ہے۔ "الجَذَع": نو عمر جوان۔ اور "الخَبَب": دوڑنے کی ایک قسم۔ القاموس (جذع) اور (خبب)۔ (٢) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور لغات و تفسیر طبری 14/278 (تحقیق شیخ محمود شاکر) میں: "موضوعاً" ہے، اور لغات

میں "وضع" کے لیے "وضوعاً" بطور مصدر ایک دوسرے معنی کے لیے مذکور ہے، چنانچہ زبیدی نے تاج العروس (وضع) میں کہا: "وضع فلان نفسه وَضْعاً ووُضُوعاً": اس نے خود کو ذلیل کیا۔ ملاحظہ ہو الصحاح، القاموس، اللسان (وضع)، اور تفسیر طبری 11/483 (طبع دار ہجر)۔ (۳) دیکھیے تہذیب اللغۃ 3/72 - 73۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس 2/218۔

Page 231

Surah At-Tawbah: Verses 47 - 50

"And among you are listeners to them" [9:47] means: spies for them who convey news from you to them. Qatadah said: And among you are those who accept their words and obey them(1). An-Nahhas(2) said: The first view is more appropriate; because the more common of its two meanings is that "Sammā'" (constant listener) means one who hears speech, similar to: "listeners to falsehood" [Al-Ma'idah: 42]. The second meaning is hardly expressed except as "Sāmi'" (listener), like "Qā'il" (speaker).

Allah Almighty's saying: "They had already desired dissension before and had upset matters for you until the truth came and the ordinance of Allah appeared, while they were averse." [9:48]

Allah Almighty's saying: "They had already desired dissension before" means: they sought corruption and confusion before their matter became clear and revelation descended regarding what they kept secret and what they would do(3). Ibn Jurayj said: It refers to twelve men from the hypocrites who stood on the Thaniyyat al-Wada' pass on the night of al-'Aqabah to attack the Prophet (4)ﷺ. "And had upset matters for you" means: they manipulated them and deliberated ideas to invalidate what you brought. "Until the truth came and the ordinance of Allah appeared" means: His religion, "while they were averse."

Allah Almighty's saying: "And among them is he who says, 'Permit me [to remain at home] and do not put me to trial.' Unquestionably, into trial they have fallen. And indeed, Hell will encompass the disbelievers. [9:49] If good befalls you, it distresses them; but if disaster strikes you, they say, 'We took our matter [in hand] before,' and turn away while they are rejoicing." [9:50]

Allah Almighty's saying: "And among them is he who says, 'Permit me [to remain at home]'" comes from "adhina, ya'dhanu" (to permit). When you command, you add a hamza...

---

(1) Narrated by at-Tabari 11/486, and he narrated the preceding view from Mujahid and Ibn Zayd. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/216. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/218. (4) Mentioned by al-Zamakhshari 2/194, and al-Razi 16/83. And narrated by Ahmad (23792) on the authority of Abu al-Tufayl, and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah

5/260-261 on the authority of Hudhayfah, and the author will mention it on page 304 of this volume when interpreting Allah's words: "And they meditated what they could not attain" [9:74]. The mentioned 'Aqabah is the 'Aqabah of Tabuk as will appear on page 304 of this volume.

पृष्ठ २३१

सूरा अत-तौबा: आयतें ४७ - ५०

"और तुम्हारे बीच उनके लिए सुनने वाले हैं" [९:४७] यानी: उनके लिए जासूस जो तुम्हारी खबरें उन्हें पहुँचाते हैं। क़तादा ने कहा: और तुम्हारे बीच वे हैं जो उनकी बात मान लेते हैं और उनकी आज्ञा का पालन करते हैं(१)। अन-नह़ास(२) ने कहा: पहला मत अधिक उपयुक्त है; क्योंकि इसके दो अर्थों में से अधिक प्रचलित यह है कि "सम्माअ" (लगातार सुनने वाला) का अर्थ वह है जो बात सुनता है, जैसा कि: "झूठ सुनने वाले" [अल-माइदा: ४२]। दूसरा अर्थ शायद ही "सामिअ" (सुनने वाला) के अलावा किसी और रूप में व्यक्त किया जाता हो, जैसे "क़ाइल" (बोलने वाला)।

अल्लाह तआला का कथन: "निश्चित रूप से उन्होंने इससे पहले भी फ़ित्ना (विद्रोह) पैदा करने की कोशिश की थी और तुम्हारे लिए मामलों को उलट-पुलट कर दिया था, यहाँ तक कि सत्य आ गया और अल्लाह का आदेश प्रकट हो गया, जबकि वे नापसंद कर रहे थे।" [९:४८]

अल्लाह तआला का कथन: "निश्चित रूप से उन्होंने इससे पहले भी फ़ित्ना पैदा करने की कोशिश की थी" यानी: उन्होंने उनके मामले के स्पष्ट होने और उनके गुप्त इरादों तथा उनके कार्यों के बारे में वह्य (प्रकाशना) उतरने से पहले भ्रष्टाचार और भ्रम की माँग की थी(३)। इब्न जुरैज ने कहा: इससे मुराद मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) में से बारह आदमी थे, जो अक़बा की रात थनिय्यत अल-वदा' की घाटी पर नबी ﷺ पर हमला करने के लिए खड़े थे(४)। "और तुम्हारे लिए मामलों को उलट-पुलट कर दिया था" यानी: उन्होंने उन्हें बदला और जो कुछ तुम लाए थे उसे अमान्य करने के लिए अपनी राय घुमाई। "यहाँ तक कि सत्य आ गया और अल्लाह का आदेश प्रकट हो गया" यानी: उसका दीन, "जबकि वे नापसंद कर रहे थे।"

अल्लाह तआला का कथन: "और उनमें से कोई ऐसा है जो कहता है, 'मुझे अनुमति दें और मुझे परीक्षा में न डालें।' सुन लो, वे परीक्षा में गिर चुके हैं। और निश्चय ही नरक काफिरों को घेरने वाला है। [९:४९] यदि तुम्हें कोई भलाई पहुँचती है, तो वह उन्हें बुरा लगता है; और यदि तुम्हें कोई मुसीबत पहुँचती है, तो वे कहते हैं, 'हमने तो अपना मामला पहले ही संभाल लिया था,' और वे खुश होकर लौट जाते हैं।" [९:५०]

अल्लाह तआला का कथन: "और उनमें से कोई ऐसा है जो कहता है, 'मुझे अनुमति दें'" यह "अज़िना, यअज़नु" (अनुमति देना) से है। जब आप आदेश देते हैं, तो आप एक हमजा जोड़ते हैं...

(१) इसे अत-तबरी ११/४८६ ने उद्धृत किया है, और उन्होंने मुजाहिद और इब्न ज़ैद से पिछला मत उद्धृत किया है। (२) मा'आनी अल-क़ुरआन ३/२१६ में। (३) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह़ास द्वारा २/२१८। (४) अल-ज़मख़शरी २/१९४ और अल-राज़ी १६/८३ द्वारा उल्लेखित। और अहमद (२३७९२) ने अबू अल-तुफैल से और अल-बैहक़ी ने दलाईल अल-नुबुवह ५/२६०-२६१ में हुज़ैफ़ा से इसे उद्धृत किया है, और लेखक इस खंड के पृष्ठ ३०४ पर अल्लाह के कथन: "और उन्होंने उस चीज़ का इरादा किया जिसे वे पा न सके" की व्याख्या करते समय इसका उल्लेख करेंगे। उल्लिखित 'अक़बा तबूक की 'अक़बा है जैसा कि इस खंड के पृष्ठ ३०४ पर आएगा।

صفحہ ۲۳۱

سورۃ التوبہ: آیات ۴۷ - ۵۰

﴿وَفِيكُمْ سَمَّعُونَ لَهُمْ﴾ یعنی: ان کے لیے جاسوس جو تمہاری خبریں ان تک پہنچاتے ہیں۔ قتادہ: اور تم میں وہ ہیں جو ان کی بات قبول کر لیتے ہیں اور ان کی اطاعت کرتے ہیں(۱)۔ النحاس(۲): پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اس کے دو معنوں میں سے غالب یہ ہے کہ "سَمَّاع" (بہت سننے والا) کا معنی کلام سننے والا ہے، جیسے: ﴿سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ﴾ [المائدہ: ۴۲]۔ اور دوسرے قول کے بارے میں "سامع" کے علاوہ شاید ہی کچھ کہا جائے، جیسے قائل۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِن قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّىٰ جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَرِهُونَ ٤٨﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: انہوں نے اس سے پہلے کہ ان کا معاملہ ظاہر ہوتا اور جو کچھ انہوں نے چھپایا تھا اور جو وہ کرنے والے تھے اس کے بارے میں وحی نازل ہوتی، فساد اور ابتری پیدا کرنے کی کوشش کی تھی(۳)۔ ابن جریج نے کہا: اس سے مراد منافقین میں سے بارہ آدمی تھے، جو لیلۃ العقبہ کو ثنیۃ الوداع پر کھڑے ہوئے تاکہ نبی ﷺ پر حملہ کریں(۴)۔ ﴿وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ﴾ یعنی: انہوں نے معاملات کو الٹ پلٹ کیا اور جو کچھ آپ لے کر آئے تھے اسے باطل کرنے کے لیے اپنی رائے دوڑائی۔ ﴿حَتَّىٰ جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کا دین ﴿وَهُمْ كَرِهُونَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَقُولُ ائْذَن لِّي وَلَا تَفْتِنِّي ۚ أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا ۗ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ ٤٩ إِن تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ ۖ وَإِن تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِن قَبْلُ وَيَتَوَلَّوا وَّهُمْ فَرِحُونَ ٥٠﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَقُولُ ائْذَن لِّي﴾ یہ "أَذِنَ يَأْذَنُ" سے ہے۔ اور جب آپ حکم دیتے ہیں تو ایک ہمزہ بڑھا دیتے ہیں...

---

(۱) اسے طبری ۱۱/۴۸۶ نے روایت کیا ہے، اور اس سے پہلے والا قول مجاہد اور ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲۱۶/۳ میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۱۸/۲۔ (۴) اسے زمخشری ۱۹۴/۲ اور رازی ۸۳/۱۶ نے ذکر کیا ہے۔ اور اسے احمد (۲۳۷۹۲) نے ابوالطفیل سے روایت کیا ہے، اور بیہقی نے دلائل النبوہ ۵/۲۶۰ - ۲۶۱ میں حذیفہ سے، اور مصنف اسے اسی جلد کے صفحہ ۳۰۴ پر اللہ کے ارشاد: ﴿وهموا بما لم ينالوا﴾ کی تفسیر کے وقت ذکر کریں گے۔ مذکورہ عقبہ، عقبہ تبوک ہے جیسا کہ اسی جلد کے صفحہ ۳۰۴ پر آئے گا۔

...is kasra (vowel 'i') followed by a hamza which is the 'fa' of the verb (first radical), and two hamzas do not come together, so the second was replaced by a 'ya' because of the kasra before it. I said: 'iy-dhan' (permit). When you connect it (with a preceding word), the reason for combining two hamzas disappears, then it is pronounced with a hamza and I say: "and among them is he who says, 'Permit me'". And Warsh narrated from Nafi': {and among them is he who says, 'Permit me'} easing the hamza (1).

Al-Nahhas said (2): It is said: "iy-dhan li-fulan" (permit so-and-so) then "i'-dhan li-fulan" (3). The spelling of the first and second is the same with an alif and ya before the dhal in writing. If you say: "iy-dhan li-fulan" and "adhan li-ghayrihi" (permit another), the second would be without a ya, and likewise with 'fa'. The difference between "thumma" (then), "waw" (and), and "fa" (so) (4) is that "thumma" can be stopped upon and is separate, whereas "waw" and "fa" cannot be stopped upon and are not separate.

Muhammad ibn Ishaq said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to Al-Jadd ibn Qays, brother of Banu Salama, when he wanted to go out to Tabuk: "O Jadd, do you have any interest in fighting the 'Banu al-Asfar' (the Byzantines/Romans) so you may take from them concubines and servants?" Al-Jadd said: "My people know well that I am captivated by women, and I fear that if I see [the women of] Banu al-Asfar, I will not be able to restrain myself from them. So do not tempt me, and permit me to remain behind, and I will assist you with my wealth." The Messenger of Allah (peace be upon him) turned away from him and said: "I have permitted you." Then this verse was revealed (5). Meaning: Do not tempt me with the beauty of their faces. And there was no ailment in him except hypocrisy.

Al-Mahdawi said: Al-Asfar was a man from Abyssinia who had daughters; there were none more beautiful than them in their time, and he was in the land of the Romans (6). It is said: They were called so because the Abyssinians had conquered the Romans,

(1) This is when connecting, and Al-Susi agreed with him from Abu 'Amr. Everyone reads it when starting with it as: "iy-dhan". See Al-Taysir, p. 34. (2) In 'I'rab al-Qur'an 2/219, and what precedes it is from there. (3) In the manuscripts: "thumma iy-dhan lahu", and what is established is from 'I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas. (4) His saying: "and the fa", from (Zah) and 'I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas. (5) Al-Sirah al-Nabawiyyah

5/516 and what preceded between brackets from it, and Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 246, and Tafsir al-Tabari 11/492 and they do not have his saying: "take from them concubines and servants", and it appeared in Zad al-Masir 3/449 from the narration of Abu Salih from Ibn Abbas, which is a very weak narration. (6) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/42, and he said: This is weak.

पृष्ठ 232 | सूरह अत-तौबा: आयतें 49 - 50

...कसरा (i की मात्रा) है और उसके बाद हमजा है जो क्रिया का 'फ़ा' (पहला मूल अक्षर) है, और दो हमजा एक साथ नहीं आते, इसलिए दूसरे को उससे पहले वाले कसरा के कारण 'या' में बदल दिया गया, तो मैंने कहा: 'इज़न' (अनुमति दें)। जब आप इसे (पिछले शब्द से) जोड़ते हैं, तो दो हमजा को मिलाने का कारण समाप्त हो जाता है, फिर इसे हमजा के साथ बोला जाता है और मैं कहता हूँ: "और उनमें से वह है जो कहता है, 'मुझे अनुमति दें'"। और वश ने नफी से वर्णन किया है: {और उनमें से वह है जो कहता है, 'मुझे अनुमति दें} हमजा को हल्का करते हुए (1)।

अल-नहहस ने कहा (2): कहा जाता है: "इज़न ली-फ़ुलान" (फलां को अनुमति दें) फिर "इ'-ज़ान ली-फ़ुलान" (3)। पहली और दूसरी की वर्तनी लेखन में ज़ाल से पहले अलिफ़ और या के साथ एक ही है। यदि आप कहें: "इज़न ली-फ़ुलान" और "अज़ान ली-ग़ैरिही" (दूसरे को अनुमति दें), तो दूसरा 'या' के बिना होगा, और 'फ़ा' के साथ भी ऐसा ही होगा। "थुम्मा" (फिर), "वाव" (और), और "फ़ा" (तो) (4) के बीच का अंतर यह है कि "थुम्मा" पर रुका जा सकता है और यह अलग होता है, जबकि "वाव" और "फ़ा" पर रुका नहीं जा सकता और वे अलग नहीं होते।

मुहम्मद इब्न इसहाक ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने बनू सलमा के भाई अल-जद्द इब्न क़ैस से कहा, जब वे तबूक जाने का इरादा रखते थे: "हे जद्द, क्या तुम्हें 'बनू अल-असफ़र' (रोमियों) से लड़ने में कोई रुचि है ताकि तुम उनमें से रखैल और सेवक प्राप्त कर सको?" जद्द ने कहा: "मेरे लोग अच्छी तरह जानते हैं कि मैं महिलाओं पर मोहित हूँ, और मुझे डर है कि अगर मैंने बनू अल-असफ़र [की महिलाओं] को देखा, तो मैं खुद को उनसे रोक नहीं पाऊंगा। इसलिए मुझे परीक्षा में न डालें, और मुझे पीछे रहने की अनुमति दें, और मैं अपने धन से आपकी सहायता करूँगा।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उससे मुँह फेर लिया और कहा: "मैंने तुम्हें अनुमति दे दी।" फिर यह आयत उतरी (5)। अर्थात: उनके चेहरों की सुंदरता से मुझे मोहित न करें। और उसमें पाखंड (मुनाफ़िक़त) के अलावा कोई बीमारी नहीं थी।

अल-महदवी ने कहा: अल-असफ़र हबशा (एबिसिनिया) का एक व्यक्ति था जिसकी बेटियाँ थीं; उनके समय में उनसे सुंदर कोई नहीं था, और वह रोम के देश में था (6)। कहा जाता है: उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि हबशियों ने रोमियों पर विजय प्राप्त की थी...

(1) यह जोड़ने (वस्ल) के समय है, और अल-सूसी ने अबू अम्र से उनके साथ सहमति व्यक्त की। हर कोई इसे शुरू करते समय "इज़न" पढ़ता है। अल-तयसीर देखें, पृष्ठ 34। (2) इ'राब अल-कुरान 2/219 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (3) प्रतियों में: "थुम्मा इज़न लहू", और जो स्थापित है वह अल-नहहस के इ'राब अल-कुरान से है। (4) उनका कहना: "और फा", (ज़ाह) से और अल-नहहस के इ'राब अल-कुरान से। (5) अल-सीरा अल-नबवियाह 5/516 और उससे पहले कोष्ठक में जो था, और अल-वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 246, और तफ़सीर अल-तबरी 11/492 और उनके पास उनका कहना नहीं है: "उनमें से रखैल और सेवक प्राप्त करें", और यह इब्न अब्बास से अबू सालेह के वर्णन से ज़ाद अल-मसीर 3/449 में आया है, और यह एक बहुत ही कमजोर वर्णन है। (6) इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/42 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह कमजोर है।

...مکسورہ ہے اور اس کے بعد ہمزہ ہے جو فعل کا 'فا' (پہلا کلمہ) ہے، اور دو ہمزہ جمع نہیں ہوتے، چنانچہ دوسرے ہمزہ کو اس سے پہلے والے کسرہ کی وجہ سے 'یا' سے بدل دیا گیا، تو میں نے کہا: 'ایذن' (اجازت دیں)۔ جب آپ ملا کر پڑھیں گے تو دو ہمزہ جمع کرنے کی علت ختم ہو جائے گی، پھر ہمزہ کے ساتھ پڑھیں گے اور میں کہوں گا: "اور ان میں سے کوئی کہتا ہے، 'مجھے اجازت دیں'"۔ اور ورش نے نافع سے روایت کیا: {اور ان میں سے وہ ہے جو کہتا ہے 'مجھے اجازت دیں'} ہمزہ کو ہلکا کرتے ہوئے (۱)۔

النحاس نے کہا (۲): کہا جاتا ہے: "ایذن لفلان" (فلاں کو اجازت دیں) پھر "ائذن لفلان" (۳)۔ کتابت میں ذال سے پہلے الف اور یا کے ساتھ پہلی اور دوسری کا ہجہ ایک ہی ہے۔ اگر آپ کہیں: "ایذن لفلان" اور "اذن لغیرہ" (کسی اور کو اجازت دیں)، تو دوسرا 'یا' کے بغیر ہوگا، اور اسی طرح 'فا' بھی۔ "ثم" (پھر)، "واو" (اور) اور "فا" (تو) (۴) کے درمیان فرق یہ ہے کہ "ثم" پر ٹھہرا جا سکتا ہے اور وہ الگ ہوتا ہے، جبکہ "واو" اور "فا" پر ٹھہرا نہیں جاتا اور نہ ہی وہ الگ ہوتے ہیں۔

محمد بن اسحاق نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بنو سلمہ کے بھائی جد بن قیس سے فرمایا جب انہوں نے تبوک جانے کا ارادہ کیا: "اے جد، کیا تمہیں بنو الاصفر (رومیوں) سے لڑنے میں کوئی دلچسپی ہے کہ تم ان میں سے لونڈیاں اور غلام حاصل کر لو؟" جد نے کہا: "میری قوم جانتی ہے کہ میں عورتوں کا بہت شوقین ہوں، اور مجھے ڈر ہے کہ اگر میں بنو الاصفر [کی عورتوں] کو دیکھوں گا تو ان سے صبر نہیں کر پاؤں گا، لہذا مجھے فتنے میں نہ ڈالیں اور مجھے بیٹھ رہنے کی اجازت دیں، میں اپنے مال سے آپ کی مدد کروں گا۔" رسول اللہ ﷺ نے ان سے اعراض فرمایا اور کہا:

"میں نے تمہیں اجازت دے دی"۔ تب یہ آیت نازل ہوئی (۵)۔ یعنی: مجھے ان کے چہروں کی خوبصورتی سے فتنے میں نہ ڈالیں۔ اور ان میں نفاق کے علاوہ کوئی بیماری نہ تھی۔

المهدوی نے کہا: الاصفر حبشہ کا ایک شخص تھا جس کی بیٹیاں تھیں؛ ان کے زمانے میں ان سے خوبصورت کوئی نہ تھا، اور وہ رومیوں کے ملک میں تھا (۶)۔ اور کہا گیا ہے: انہیں اس لیے یہ کہا گیا کیونکہ حبشی رومیوں پر غالب آگئے تھے...

(۱) یہ وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں ہے، اور ابوعمرو سے السوسی نے ان کی موافقت کی۔ اور سب اسے شروع کرتے وقت "ایذن" پڑھتے ہیں۔ ملاحظہ فرمائیں التیسیر ص ۳۴۔ (۲) اعراب القرآن ۲/۲۱۹ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: "ثم ایذن لہ"، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کے اعراب القرآن سے ہے۔ (۴) ان کا قول: "والفاء"، (ظ) سے اور النحاس کے اعراب القرآن سے۔ (۵) السیرۃ النبویہ ۵/۵۱۶ اور اس سے پہلے جو بریکٹ میں تھا، اور الواحدی کی اسباب النزول ص ۲۴۶، اور تفسیر الطبری ۱۱/۴۹۲ اور ان کے پاس ان کا یہ قول نہیں ہے: "ان میں سے لونڈیاں اور غلام حاصل کر لو"، اور یہ زاد المسیر ۳/۴۴۹ میں ابن عباس سے ابوصالح کی روایت سے آیا ہے، اور یہ نہایت کمزور روایت ہے۔ (۶) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۴۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ ضعیف ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 49 - 50. Page 233.

...and daughters were born to them, so they took after the whiteness of the Romans and the blackness of the Abyssinians, thus they were yellow with dark-reddish lips(1). Ibn Atiyah said: In the statement of Ibn Ishaq there is weakness(2). Al-Tabari reported that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Invade [Tabuk], you will capture the daughters of al-Asfar [the Romans]," so al-Jadd said to him: "Give us permission and do not tempt us with women"(3). This is a different approach from the first one, and it is more like hypocrisy and opposition(4). When it was revealed, the Prophet (peace be upon him) said to Banu Salamah - and al-Jadd ibn Qays was one of them -: "Who is your master, O Banu Salamah?" They said: "Jadd ibn Qays, except that he is stingy and a coward." The Prophet (peace be upon him) said: "And what disease is more incurable than stinginess? Rather, your master is the white youth [with curly hair] Bishr ibn al-Bara' ibn Ma'rur"(5). Hassan ibn Thabit al-Ansari said regarding him: "He made Bishr ibn al-Bara' a master because of his generosity, and it is right for Bishr ibn al-Bara' to be made a master. Whenever a delegation came to him, he would give away his wealth and say: Take it, for it (6) will return tomorrow"(7).

Footnotes: (1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/440; and a "la'saa'" girl: in her color is a hint of blackness, tinged with redness. Al-Qamus (La'asa). (2) Thus mentioned by the author, but Ibn Atiyah's words in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/42 are actually regarding the statement of al-Jadd ibn Qays, and not regarding Ibn Ishaq's statement. He commented on al-Jadd's statement after citing it from Ibn Ishaq: "And similar to this statement which contains much weakness and lagging in excuse." (3) Tafsir al-Tabari 11/491 from Mujahid, and what was previously between brackets from it is weak due to its irsal (interrupted chain). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/42. (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 246-247 and what was previously between brackets is from it; narrated by al-Hakim 3/219 from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and al-Tabari 11/492-493 from Ibn Zaid. And narrated by al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (296) from Jabir (may Allah be pleased with him), except that he mentioned Amr ibn al-Jamuh instead of Bishr ibn al-Bara'. See Al-Isabah 7/95. (6) In the copies: "Indeed I", and what is established is from the sources as will follow. (7) Diwan Hassan 1/461 (Dar Sader), and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 247. Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 8/293, and the first of them by Ibn Hajar in Al-Isabah 7/96, and in both of them: "So Amr ibn al-Jamuh was made a master because of his generosity..."

सूरा अत-तौबाह: आयत 49 - 50। पृष्ठ 233।

...और उनके यहाँ बेटियाँ पैदा हुईं, इसलिए उन्होंने रोमनों की सफेदी और इथियोपियाई लोगों की श्यामता ली, तो वे पीले रंग की और गहरे लाल होंठों वाली थीं(1)। इब्न अतियाह ने कहा: इब्न इशाक के कथन में कमजोरी है(2)। अल-तबरी ने उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "[तबुक] पर आक्रमण करो, तुम्हें 'बनात अल-असफर' (रोम की बेटियाँ) प्राप्त होंगी," तो अल-जद्द ने उनसे कहा: "हमें अनुमति दें और हमें महिलाओं के साथ परीक्षा में न डालें"(3)। यह पहले से अलग दृष्टिकोण है, और यह पाखंड (मुनाफ़क़त) और विरोध के समान है(4)। जब यह आयत उतरी, तो नबी ﷺ ने बनू सलमा से कहा - और अल-जद्द बिन कैस उनमें से एक थे -: "हे बनू सलमा, तुम्हारा सरदार कौन है?" उन्होंने कहा: "जद्द बिन कैस, सिवाय इसके कि वह कंजूस और डरपोक है।" नबी ﷺ ने कहा: "और कंजूसी से बढ़कर कौन सी बीमारी असाध्य है? बल्कि, तुम्हारा सरदार गोरा युवक [घुंघराले बालों वाला] बिश्र बिन अल-बरा बिन मारूर है"(5)। हसान बिन साबित अल-अंसारी ने उनके बारे में कहा: "बिश्र बिन अल-बरा को उनकी उदारता के कारण सरदार बनाया गया, और बिश्र बिन अल-बरा के लिए सरदार बनना ही उचित है। जब भी कोई प्रतिनिधिमंडल उनके पास आता, वे अपना धन दे देते और कहते: इसे ले लो, यह (6) कल वापस आ जाएगा"(7)।

पादलेख (Footnotes): (1) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/440; और एक "लअसा" लड़की: उसके रंग में हल्का कालापन है, जिसमें लालिमा की झलक है। अल-कामूस (लअस)। (2) लेखक द्वारा ऐसा ही उल्लेख किया गया है, लेकिन "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/42 में इब्न अतियाह की बात वास्तव में अल-जद्द बिन कैस के कथन के बारे में है, न कि इब्न इशाक के कथन के बारे में। उन्होंने इब्न इशाक से उद्धृत करने के बाद अल-जद्द के कथन पर टिप्पणी की: "और इस तरह के कथन में बहुत कमजोरी है और बहाने बनाने में सुस्ती है।" (3) मुजाहिद से तफ़सीर अल-तबरी 11/491, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इरसाल के कारण कमजोर है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/42। (5) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 246-247 और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है; अल-हाकिम 3/219 द्वारा अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से वर्णित, और इब्न जैद से अल-तबरी 11/492-493। और जाबिर (रज़ि.) से अल-बुखारी द्वारा अल-अदब अल-मुफ़रद (296) में वर्णित, सिवाय इसके कि उन्होंने बिश्र बिन अल-बरा के बजाय अम्र बिन अल-जमूह का उल्लेख किया। अल-इसाबा 7/95 देखें। (6) प्रतियों में: "बेशक मैं", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है जैसा कि आगे आएगा। (7) दीवान हसान 1/461 (दार सादिर), और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल

पृ. 247। इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 8/293 में उल्लेख किया गया है, और उनमें से पहला इब्न हजर द्वारा अल-इसाबा 7/96 में, और उन दोनों में है: "तो अम्र बिन अल-जमूह को उनकी उदारता के कारण सरदार बनाया गया..."

سورة التوبہ: آیات 49 - 50۔ صفحہ 233۔

...اور ان کے ہاں بیٹیاں پیدا ہوئیں، تو انہوں نے رومیوں کی سفیدی اور حبشیوں کی سیاہی لی، تو وہ زرد رنگت اور گہرے سرخ ہونٹوں والی تھیں(1)۔ ابن عطیہ نے کہا: ابن اسحاق کے قول میں کمزوری (فتور) ہے(2)۔ اور طبری نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "[تبوک] پر حملہ کرو، تم بنو الاصفر (رومیوں) کی بیٹیوں کو غنیمت میں پاؤ گے،" تو جد نے آپ سے کہا: "ہمیں اجازت دیں اور ہمیں عورتوں کے فتنے میں نہ ڈالیں"(3)۔ یہ پہلا سا انداز نہیں ہے، اور یہ منافقت اور دشمنی کے زیادہ مشابہ ہے(4)۔ جب یہ نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے بنو سلمہ سے فرمایا - اور جد بن قیس ان میں سے تھے -: "اے بنو سلمہ، تمہارا سردار کون ہے؟" انہوں نے کہا: "جد بن قیس، سوائے اس کے کہ وہ بخیل اور بزدل ہے۔" نبی ﷺ نے فرمایا: "اور بخل سے بڑھ کر کون سی بیماری زیادہ لاعلاج ہے؟ بلکہ تمہارا سردار گورا نوجوان [گھنگریالے بالوں والا] بشر بن البراء بن معرور ہے"(5)۔ حسان بن ثابت انصاری نے ان کے بارے میں کہا: "بشر بن البراء کو ان کی سخاوت کی وجہ سے سردار بنایا گیا، اور بشر بن البراء کا حق ہے کہ انہیں سردار بنایا جائے۔ جب بھی کوئی وفد ان کے پاس آتا تو وہ اپنا مال دے دیتے اور کہتے: اسے لے لو، یہ (6) کل واپس آ جائے گا"(7)۔

حواشی: (1) معانی القرآن للفراء 1/ 440، اور "لعساء" لونڈی: اس کی رنگت میں ہلکی سیاہی ہے جو سرخی مائل ہے۔ القاموس (لعس)۔ (2) مصنف نے ایسا ہی ذکر کیا ہے، لیکن المحرر الوجیز 2/ 42 میں ابن عطیہ کی بات دراصل جد بن قیس کے قول کے بارے میں ہے، نہ کہ ابن اسحاق کے قول کے بارے میں۔ انہوں نے ابن اسحاق سے نقل کرنے کے بعد جد کے قول پر تبصرہ کرتے ہوئے کہا: "اور اس قسم کے قول میں بہت فتور اور عذر تراشی میں سستی ہے۔" (3) تفسیر طبری

11/ 491 از مجاہد، اور اس میں سے جو بریکٹ کے درمیان گزرا ہے وہ ارسال کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 42۔ (5) اسباب النزول للواحدی ص 246 - 247 اور جو اس میں سے بریکٹ کے درمیان گزرا ہے وہ اسی سے ہے، اور حاکم 3/ 219 نے اسے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور طبری 11/ 492 - 493 نے ابن زید سے۔ اور بخاری نے الادب المفرد (296) میں اسے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، مگر انہوں نے بشر بن البراء کے بجائے عمرو بن الجموح کا ذکر کیا، دیکھئے الاصابہ 7/ 95۔ (6) نسخوں میں: "إننی" (میں)، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے جیسا کہ آئے گا۔ (7) دیوان حسان 1/ 461 (دار صادر)، اور اسباب النزول للواحدی ص 247۔ اور ان کا ذکر ابن عبدالبر نے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) 8/ 293 میں کیا ہے، اور ان میں سے پہلا ابن حجر کے ہاں الاصابہ 7/ 96 میں ہے، اور ان دونوں میں ہے: "پس عمرو بن الجموح کو ان کی سخاوت کی وجہ سے سردار بنایا گیا..."

Surah At-Tawbah: Verses 49 - 51 | 234

"Unquestionably, into trial they have fallen" [At-Tawbah: 49], meaning: into sin and disobedience they have fallen, which is hypocrisy and lagging behind the Prophet (peace be upon him). "And indeed, Hell will encompass the disbelievers" [At-Tawbah: 49], meaning: their destiny (1) is to the Fire, and it surrounds them.

Allah Almighty says: "If good befalls you, it distresses them" [At-Tawbah: 50], a condition and its consequence, and similarly "and if disaster strikes you, they say, 'We took our matter [in hand] before,' and turn away" [At-Tawbah: 50] is joined to it. "Good" means booty and victory. "Disaster" means defeat. The meaning of their saying: "We took our matter [in hand] before" is: we took precautions for ourselves and acted with prudence by not going out to fight. "And turn away" means: from faith. "While they are rejoicing" means: they are pleased with that.

Allah Almighty says: "Say, 'Never will befall us except what Allah has prescribed for us; He is our protector.' And upon Allah let the believers rely." [At-Tawbah: 51]

Allah Almighty says: "Say, 'Never will befall us except what Allah has prescribed for us'" It is said: in the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz). And it is said: what He informed us of in His Book that we either triumph, so victory is a good end for us, or we are killed, so martyrdom is an even greater good end for us (2). The meaning is: everything is by predestination and decree. It has been mentioned previously in "Al-A'raf" (3) that knowledge, decree, and the Book are the same.

"He is our protector" means: our supporter. Reliance (Tawakkul) is entrusting the matter to Him. The majority reading is "yusibana" with the accusative case (nasb) due to "lan". Abu Ubaydah reported that some Arabs use the jussive case (jazm) for it. Talhah bin Musarrif read: "hal yusibuna". It is reported from A'yan, the judge of Ray, that he read: "lan yusibanna" with a doubled nun. This is an error (lahn); what is a statement (khabar) is not emphasized with the nun, although if this were in Talhah's reading, it would have been permissible. Allah Almighty said: "whether his plan will take away that which enrages [him]." [Al-Hajj: 15] (4).

(1) In (m): their path. (2) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/452. (3) 9/215. (4) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/219, and A'yan the judge of Ray is Ibn Abdullah. Al-Jarh wa at-Ta'dil 2/325. The reading "yusibanna" with a doubled nun was also read by Talhah bin Musarrif as in the Anomalous Readings p. 53.

सूरह अत-तौबाह: आयतें 49 - 51 | 234

"निस्संदेह, वे आज़माइश (फिटना) में गिर चुके हैं" [अत-तौबाह: 49], अर्थात: वे पाप और अवज्ञा में गिर गए हैं, जो कि पाखंड और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का साथ न देना है। "और वास्तव में, नरक काफ़िरों को घेरने वाला है" [अत-तौबाह: 49], अर्थात: उनका ठिकाना (1) आग है, और वह उन्हें घेरे हुए है।

अल्लाह तआला का फरमान है: "यदि आपको कोई भलाई पहुँचती है, तो वह उन्हें बुरी लगती है" [अत-तौबाह: 50], यह एक शर्त और उसका प्रतिफल है, और इसी तरह "और यदि आप पर कोई विपत्ति आती है, तो वे कहते हैं, 'हमने अपना मामला पहले ही संभाल लिया था,' और वे मुड़ जाते हैं" [अत-तौबाह: 50] इस पर आधारित है। "भलाई" का अर्थ है गनीमत और विजय। "विपत्ति" का अर्थ है पराजय। उनके इस कथन का अर्थ है: "हमने अपना मामला पहले ही संभाल लिया था" अर्थात: हमने अपने लिए सावधानी बरती और सूझ-बूझ से काम लिया और युद्ध के लिए नहीं निकले। "और वे मुड़ जाते हैं" अर्थात: ईमान से। "जबकि वे खुश हो रहे होते हैं" अर्थात: वे इस पर प्रसन्न होते हैं।

अल्लाह तआला का फरमान है: "कह दो, 'हमें कभी कुछ नहीं पहुँचेगा सिवाय उसके जो अल्लाह ने हमारे लिए लिख दिया है; वही हमारा संरक्षक है।' और ईमान वालों को अल्लाह ही पर भरोसा करना चाहिए।" [अत-तौबाह: 51]

अल्लाह तआला का फरमान है: "कह दो, 'हमें कभी कुछ नहीं पहुँचेगा सिवाय उसके जो अल्लाह ने हमारे लिए लिख दिया है'" कहा गया है: लौह-ए-महफूज़ में। और कहा गया है: जो उसने हमें अपनी किताब में बताया है कि या तो हम विजयी होंगे, तो विजय हमारे लिए एक अच्छा अंत है, या हम मारे जाएंगे, तो शहादत हमारे लिए और भी बड़ा अच्छा अंत है (2)। इसका अर्थ है: सब कुछ भाग्य और नियति के अनुसार है। "अल-आराफ़" (3) में पहले ही बताया जा चुका है कि ज्ञान, नियति और किताब एक ही हैं।

"वही हमारा संरक्षक है" अर्थात: हमारा मददगार। तवक्कुल (भरोसा) का अर्थ है मामला उसे सौंप देना। बहुसंख्यक पाठ (क़िरात) "युसीबना" है जिसमें "लन" के कारण नसब (accusative) है। अबू उबैदा ने बताया कि कुछ अरब इसे जज़्म (jussive) के साथ पढ़ते हैं। तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "हल युसीबुना"। रय के काजी आयन से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "लन युसीबन्ना" नून मुशद्दद के साथ। यह एक व्याकरण संबंधी त्रुटि (लहन) है; जो खबर (कथन) हो उसे नून के साथ ताकीद (ज़ोर)

नहीं दिया जाता, हालांकि अगर यह तल्हा की क़िरात में होता तो जायज़ होता। अल्लाह तआला ने फरमाया: "क्या उसकी तदबीर उस चीज़ को दूर कर देगी जो उसे क्रोध दिलाती है।" [अल-हज्ज: 15] (4)।

(1) (म) में: उनका रास्ता। (2) मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 2/452। (3) 9/215। (4) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/219, और रय के काजी आयन इब्न अब्दुल्ला हैं। अल-जरह वत-त'दील 2/325। "युसीबन्ना" नून मुशद्दद के साथ की क़िरात तल्हा बिन मुसर्रिफ ने भी पढ़ी थी जैसा कि शाज़ क़िरात (पृष्ठ 53) में है।

سورہ التوبہ: آیات 49 - 51 | 234

﴿أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُواْ﴾ یعنی: گناہ اور نافرمانی میں جا گرے، اور وہ منافقت اور نبی ﷺ سے پیچھے رہ جانا ہے۔ ﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَفِرِينَ﴾ یعنی: ان کا ٹھکانہ (1) آگ ہے، پس وہ انہیں گھیرے ہوئے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِن تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ﴾ شرط اور جزا ہے، اور اسی طرح ﴿وَإِن تُصِبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِن قَبْلُ وَيَتَوَلَّوا﴾ اس پر عطف ہے۔ "حسنہ" سے مراد غنیمت اور فتح ہے۔ "مصیبت" سے مراد شکست ہے۔ ان کے قول ﴿أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِن قَبْلُ﴾ کا مطلب ہے: ہم نے اپنے لیے احتیاط برتی اور تدبیر سے کام لیا اور لڑائی کے لیے نہیں نکلے۔ ﴿وَيَتَوَلَّوا﴾ یعنی: ایمان سے پھر جاتے ہیں۔ ﴿وَهُمْ فَرِحُونَ﴾ یعنی: اس پر خوش ہوتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُل لَّن يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُل لَّن يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا﴾ کہا گیا: لوحِ محفوظ میں۔ اور کہا گیا: جو اس نے ہمیں اپنی کتاب میں بتایا کہ ہم یا تو غالب آئیں گے، تو فتح ہمارے لیے بھلائی ہے، یا ہم شہید کر دیے جائیں گے تو شہادت ہمارے لیے اس سے بھی بڑی بھلائی ہے (2)۔ مطلب یہ ہے کہ ہر چیز قضا و قدر (تقدیر) سے ہے۔ "الاعراف" (3) میں پہلے گزر چکا ہے کہ علم، قدر اور کتاب ایک ہی ہیں۔

﴿هُوَ مَوْلَانَا﴾ یعنی: ہمارا مددگار۔ اور توکل: معاملہ اس کے سپرد کرنا۔ جمہور کی قرات ﴿يُصِيبَنَا﴾ ہے "لن" کی وجہ سے نصب کے ساتھ۔ ابو عبیدہ نے حکایت کی ہے کہ اہل عرب میں سے کچھ اسے جزم کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: "هل يصيبُنا"۔ اور ری کے قاضی اعین

سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: "قل لن یصیبَنَّا" نون مشدد کے ساتھ یہ "لحن" (غلطی) ہے؛ جو خبر ہو اسے نون کے ساتھ تاکید نہیں دی جاتی، اور اگر یہ طلحہ کی قرات میں ہوتا تو جائز ہوتا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ﴾ [الحج: 15] (4)۔

(1) (م) میں: ان کا راستہ۔ (2) معانی القرآن للزجاج 2/ 452۔ (3) 9/ 215۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/ 219، اور ری کے قاضی اعین ابن عبداللہ ہیں۔ الجرح والتعدیل 2/ 325۔ "یصیبنا" نون مشدد کے ساتھ طلحہ بن مصرف نے بھی پڑھا ہے جیسا کہ القراءات الشاذہ ص 53 میں ہے۔

Surat At-Tawbah, Verses 52 - 53 235

The Almighty's saying: {Say, "Do you await for us except one of the two best things while we await for you that Allah will afflict you with a punishment from Himself or at our hands? So wait; indeed we, along with you, are waiting." 52}

His saying: {Say, "Do you await for us"} The Kufans assimilate the 'lam' into the 'ta'(1). As for the 'lam' of definition, only assimilation is permissible [with it], as He, the Exalted and Majestic, said: {The penitent} [At-Tawbah: 112] due to the frequency of the 'lam' of definition in their speech. Assimilation is not permissible in His saying: {Say, "Come"} [Al-An'am: 151] because "qul" (say) is defective, so they did not combine two defects upon it(2). And *At-Tarabbus* (awaiting) is waiting. It is said: *tarabbasa bi al-ta'am*, meaning: he waited with the food until a time of high prices.

And *Al-Husna* (the best) is the feminine of *al-ahsan*. The singular of *al-husnayayn* is *husna*, and the plural is *al-husun*(3). It is not permissible to pronounce it except as a definite noun. It is not said: "I saw a woman *husna* (the best woman)"(4).

What is meant by "the two best things" is: spoils of war and martyrdom; according to Ibn Abbas, Mujahid(5), and others. The wording is interrogative, and the meaning is a rebuke.

{while we await for you that Allah will afflict you with a punishment from Himself} i.e., a punishment that destroys you, as befell the nations of the past before you {or at our hands} i.e., we are granted permission to fight you {So wait} a threat and warning. Meaning: wait for the promises of Satan, indeed we are waiting for the promises of Allah.

The Almighty's saying: {Say, "Spend willingly or unwillingly; never will it be accepted from you. Indeed, you have been a defiantly disobedient people." 53}

In it are four issues:

---

(1) Hamza and al-Kisa'i from among the Kufans assimilated it, excluding Asim, and Hisham agreed with them. Al-Taysir p. 403. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/220, and what preceded between brackets is from it. (3) In (M): Al-Husni. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/220. (5) Al-Tabari related their statement 11/496 - 497.

सूरह अत-तौबा, आयतें 52 - 53 235

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दीजिए, "क्या तुम हमारे लिए दो बेहतरीन चीज़ों में से किसी एक (जीत या शहादत) के सिवा किसी और चीज़ की प्रतीक्षा कर रहे हो? जबकि हम तुम्हारे लिए इस बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि अल्लाह तुम्हें अपने पास से कोई यातना दे या हमारे हाथों से? तो प्रतीक्षा करो; निश्चय ही हम भी तुम्हारे साथ प्रतीक्षा करने वाले हैं।" 52}

उनका कहना: {कह दीजिए, "क्या तुम हमारे लिए प्रतीक्षा करते हो"} कूफी लोग 'लाम' को 'ता' में मिला (इदगाम) देते हैं(1)। जहाँ तक 'लाम-ए-मारिफ़ा' (निश्चित लेख 'लाम') का सवाल है, [उसके साथ] केवल इदगाम ही जायज़ है, जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया: {तौबा करने वाले} [अत-तौबा: 112] उनकी बातचीत में 'लाम-ए-मारिफ़ा' की अधिकता के कारण। उनके इस कथन में इदगाम जायज़ नहीं है: {कह दीजिए, "आओ"} [अल-अनआम: 151] क्योंकि "कुल" (कहें) 'मोतल' (कमज़ोर) है, इसलिए उन्होंने इस पर दो कमियों को जमा नहीं किया(2)। 'तरब्बुस' का अर्थ प्रतीक्षा करना है। कहा जाता है: 'तरब्बसा बित-तआम', यानी: उसने भोजन के साथ महंगाई के समय तक प्रतीक्षा की।

'हुस्ना' (Al-Husna) 'अहसन' (Al-Ahsan) का स्त्रीलिंग है। 'हुसनयैन' (Al-Husnayayn) का एकवचन 'हुस्ना' है, और बहुवचन 'अल-हुसुन' है(3)। इसे केवल मारिफ़ा (निश्चित) के रूप में ही उच्चारित करना जायज़ है। यह नहीं कहा जाता: "मैंने एक 'हुस्ना' औरत देखी"(4)।

'हुसनयैन' (दो बेहतरीन चीज़ों) से तात्पर्य है: ग़नीमत (युद्ध का माल) और शहादत; इब्न अब्बास, मुजाहिद(5) और अन्य लोगों के अनुसार। शब्द प्रश्नवाचक है, और अर्थ डांट-फटकार है।

{जबकि हम तुम्हारे लिए इस बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि अल्लाह तुम्हें अपने पास से कोई यातना दे} यानी: ऐसी सज़ा जो तुम्हें नष्ट कर दे, जैसा कि तुमसे पहले की बीती हुई उम्मतों को मिली थी {या हमारे हाथों से} यानी: हमें तुमसे लड़ने की अनुमति दी जाए {तो प्रतीक्षा करो} एक धमकी और चेतावनी है। यानी: शैतान के वादों की प्रतीक्षा करो, हम अल्लाह के वादों की प्रतीक्षा कर रहे हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दीजिए, "तुम चाहे अपनी खुशी से ख़र्च करो या अनिच्छा से; तुमसे कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा। वास्तव में तुम अवज्ञाकारी लोग रहे हो।" 53}

इसमें चार मसले हैं:

(1) कूफ़ियों में से हमज़ा और अल-किसाई ने इसका इदगाम किया, आसिम को छोड़कर, और हिशाम ने उनसे सहमति जताई। अल-तयसीर पृ. 403। (2) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 2/220, और जो ब्रैकेट के बीच में है वह उसी से है। (3) (M) में: अल-हुसनी। (4) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 2/220। (5) अत-तबरी ने उनका कथन 11/496 - 497 उद्धृत किया है।

سورة التوبہ، آیات ۵۲ - ۵۳ ۲۳۵

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا إِلَّا إِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ أَن يُصِيبَكُمُ اللَّهُ بِعَذَابٍ مِّنْ عِندِهِ أَوْ بِأَيْدِينَا فَتَرَبَّصُوا إِنَّا مَعَكُم مُّتَرَبِّصُونَ ۵۲﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا﴾ اور اہل کوفہ 'لام' کو 'تاء' میں ادغام کرتے ہیں(۱)۔ جہاں تک لامِ معرفہ کا تعلق ہے، اس کے ساتھ ادغام کے سوا کچھ جائز نہیں، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿التَّٰٓئِبُونَ﴾ [التوبہ: ۱۱۲] ان کے کلام میں لامِ معرفہ کی کثرت کی وجہ سے۔ اور اللہ کے اس قول میں ادغام جائز نہیں: ﴿قُل تَعَالَوْا﴾ [الانعام: ۱۵۱] کیونکہ لفظ 'قل' معتل ہے، چنانچہ انہوں نے اس پر دو علتیں جمع نہیں کیں(۲)۔ اور تربص کے معنی ہیں: انتظار کرنا۔ کہا جاتا ہے: تربص بالطعام، یعنی: اس نے غلے کے مہنگا ہونے تک انتظار کیا۔

اور 'حسنی' 'احسن' کی تانیث ہے۔ 'حسنیین' کا واحد 'حسنی' ہے، اور جمع 'حُسُن' ہے(۳)۔ اسے صرف معرفہ ہی بولنا جائز ہے۔ یہ نہیں کہا جاتا: "میں نے ایک حسنی عورت دیکھی"(٤)۔

اور 'حسنیین' (دو بھلائیوں) سے مراد ہے: مالِ غنیمت اور شہادت؛ یہ قول ابنِ عباس، مجاہد(۵) اور دیگر سے مروی ہے۔ اور لفظ استفہام ہے، جبکہ معنی توبیخ (ڈانٹ) ہے۔

﴿وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ أَن يُصِيبَكُمُ اللَّهُ بِعَذَابٍ مِّنْ عِندِهِ﴾ یعنی: ایسی سزا جو تمہیں ہلاک کر دے، جیسا کہ تم سے پہلے گزرنے والی امتوں کو پہنچی ﴿أَوْ بِأَيْدِينَا﴾ یعنی: ہمیں تم سے لڑنے کی اجازت دی جائے ﴿فَتَرَبَّصُوا﴾ دھمکی اور وعید ہے۔ یعنی: تم شیطان کے وعدوں کا انتظار کرو، ہم اللہ کے وعدوں کے منتظر ہیں۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿قُلْ أَنفِقُوا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا لَّن يُتَقَبَّلَ مِنكُمْ إِنَّكُمْ كُنتُمْ قَوْمًا فَٰسِقِينَ ۵۳﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

---

(١) کوفیوں میں سے حمزہ اور کسائی نے اس کا ادغام کیا ہے، عاصم کے سوا، اور ہشام نے ان کی موافقت کی ہے۔ التیسیر ص ٤٠٣۔ (٢) اعراب القرآن للُّنحاس ٢/ ٢٢٠، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٣) نسخہ (م) میں: الحسنیٰ ہے۔ (٤) اعراب القرآن للُّنحاس ٢/ ٢٢٠۔ (٥) طبری نے ان دونوں کا قول ١١/ ٤٩٦ - ٤٩٧ میں نقل کیا ہے۔

Page: 236 Surah At-Tawbah: Verse 53

First: Ibn Abbas said: It was revealed concerning Al-Jadd ibn Qays when he said: "Permit me to stay behind, and here is my money, I will help you with it."(1) The word {Spend} (anfiqu) is a command, and its meaning is condition and consequence. This is how Arabs use it in such cases; they use "or", as the poet said: "Treat us badly or treat us well, you are not blamed by us, nor are you hated if you show aversion."(2) The meaning is: whether you do evil or good, we are as you know us. The meaning of the verse is: whether you spend willingly or reluctantly, it will never be accepted from you.

Then He, Exalted and Mighty is He, explained why it is not accepted from them, saying: {And nothing prevented their expenditures from being accepted from them except that they disbelieved in Allah and in His Messenger}(3). This contains the clearest evidence, which is:

Second: That the actions of a disbeliever, even if they are acts of righteousness such as maintaining kinship ties, mending the broken, and helping the distressed, are not rewarded nor benefit him in the Hereafter, although he is given sustenance because of them in this world. The evidence for this is what Muslim(4) narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, who said: I said: "O Messenger of Allah, Ibn Jud'an during the pre-Islamic period used to maintain kinship ties and feed the needy. Will that benefit him?" He said: "It will not benefit him, for he never once said: 'My Lord, forgive me my sins on the Day of Judgment'."

And it was narrated from Anas who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, Allah does not wrong a believer regarding a good deed; he is given for it in this world and rewarded for it in the Hereafter. As for the disbeliever, he is fed for the good deeds he did for the sake of Allah in this world, until when he goes to the Hereafter, he has no good deed for which he is rewarded."(5). And this is a clear text.

---

(1) Narrated by al-Tabari (11/492 and 499) through the path of Ibn Jurayj from Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them, and it is disconnected (munqati'). Narrated by al-Tabarani in al-Kabir (2154) and (12654) without the part "and here is my money...". Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id (7/30): It contains Yahya al-Himmani who is weak. A longer version was previously mentioned from Ibn Ishaq p. 232. (2) Its speaker is Kuthayyir 'Azza, and it is in his Diwan p. 80, and I'rab al-Qur'an

by al-Nahhas 2/220, and the words are from him. His words: "maqaliyya", from qalahu qilan and qila'an: he hated and detested him intensely, so he left him. Al-Qamus (qalay). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/220. (4) In his Sahih (214), and it is with Ahmad (24621). (5) Sahih Muslim (2808), and it is with Ahmad (12237), and previously mentioned 6/322.

पृष्ठ: २३६ सूरह अत-तौबा: आयत ५३

पहला: इब्न अब्बास ने कहा: यह अल-जद्द बिन क़ैस के बारे में उतरी जब उसने कहा: "मुझे पीछे रहने की अनुमति दें, और यह मेरा धन है, मैं इसके साथ आपकी सहायता करूँगा।"(१) शब्द {खर्च करो} (अन्फ़िक़ू) एक आदेश है, और इसका अर्थ शर्त और प्रतिफल है। और अरब इसी तरह इसका उपयोग करते हैं; वे "या" लाते हैं, जैसा कि कवि ने कहा: "हमारे साथ बुरा व्यवहार करें या अच्छा व्यवहार करें, हमारे पास न तो आपकी निंदा है और न ही नफ़रत अगर आप अरुचि दिखाएं।"(२) इसका अर्थ है: चाहे आप बुरा करें या अच्छा, हम वैसे ही हैं जैसा आप हमें जानते हैं। आयत का अर्थ है: चाहे आप स्वेच्छा से खर्च करें या अनिच्छा से, यह आपसे कभी स्वीकार नहीं किया जाएगा।

फिर अल्लाह ने स्पष्ट किया कि उनसे क्यों स्वीकार नहीं किया जाता, फ़रमाया: {और उनके खर्चों को स्वीकार किए जाने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ कुफ्र किया}(३)। इसमें सबसे स्पष्ट प्रमाण है, वह यह कि:

दूसरा: काफ़िर के कार्य यदि नेक हों, जैसे नातेदारी निभाना, टूटे हुए को जोड़ना और मुसीबतज़दा की मदद करना, तो उनका परलोक (आख़िरत) में न तो कोई प्रतिफल (सवाब) मिलता है और न ही वे लाभदायक होते हैं, हालांकि इस दुनिया में उनके बदले उसे खिलाया-पिलाया जाता है। इसका प्रमाण वह है जिसे मुस्लिम(४) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, इब्न जुदआन जाहिलियत के दौर में नातेदारी निभाता था और मिसकीनों को खाना खिलाता था, तो क्या उसे इसका फ़ायदा होगा?" आपने फ़रमाया: "उसे इसका फ़ायदा नहीं होगा, क्योंकि उसने किसी भी दिन यह नहीं कहा: 'ऐ मेरे रब, न्याय के दिन मेरी खता माफ़ कर देना'।"

और अनस से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह किसी मोमिन के साथ एक नेकी पर ज़ुल्म नहीं करता, उसे उसके बदले दुनिया में दिया जाता है और आख़िरत में उसका बदला दिया जाता है। रहा काफ़िर, तो उसे अल्लाह के लिए किए गए उसके नेक कामों के बदले दुनिया में खिलाया जाता है, यहाँ तक कि जब वह आख़िरत में पहुँचता है, तो उसके पास कोई नेकी नहीं होती जिसका उसे बदला दिया जाए।"(५)। और यह एक स्पष्ट पाठ है।

---

(१) इसे अल-तबरी ४९२/११ और ४९९ ने इब्न जुरैज के माध्यम से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से निकाला है, और यह मुनक़ति' (टूटा हुआ) है। और अल-तबरानी ने अल-कबीर (२१५४) और

(१२६५४) में "और यह मेरा धन है..." के बिना निकाला है। अल-हैथमी ने मज्मअ अल-ज़वाइद ७/३० में कहा: इसमें यह्या अल-हिम्मानी है जो कमज़ोर है। इब्न इस्हाक़ पृ. २३२ से एक लम्बा विवरण पहले आ चुका है। (२) इसके वक्ता कुथैय्यर 'अज़्ज़ा हैं, और यह उनके दीवान पृ. ८० में है, और अल-नह्सास द्वारा इ'राब अल-कुरान २/२२० में है। उनका शब्द "मक़लिया": क़लाह से निकला है जिसका अर्थ है अत्यधिक घृणा और नापसंदगी। अल-क़ामूस। (३) इ'राब अल-कुरान, अल-नह्सास २/२२०। (४) उनके सहीह (२१४) में, और यह अहमद (२४६२१) के पास है। (५) सहीह मुस्लिम (२८०८), और यह अहमद (१२२३७) के पास है, और पहले ३२२/६।

صفحہ: ۲۳۶ سورۃ التوبہ: آیت ۵۳

پہلی بات: ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ الجد بن قیس کے بارے میں نازل ہوئی جب اس نے کہا: "مجھے پیچھے رہنے کی اجازت دے دیں، اور یہ میرا مال ہے، میں اس کے ذریعے آپ کی مدد کروں گا۔"(۱) لفظ ﴿أَنفِقُوا﴾ امر ہے، اور اس کا معنی شرط اور جزا کا ہے۔ عرب اس طرح کے کلام میں اسی طرح استعمال کرتے ہیں؛ وہ "او" (یا) لاتے ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا:
"ہمارے ساتھ برا سلوک کریں یا اچھا، ہمارے پاس آپ کی کوئی ملامت نہیں ہے اور نہ ہی آپ سے نفرت ہے اگر آپ بیزاری دکھائیں۔"(۲) مطلب یہ ہے کہ: تم برا کرو یا اچھا، ہم ویسے ہی ہیں جیسا تم ہمیں جانتے ہو۔ آیت کا مطلب یہ ہے کہ: تم خوشی سے خرچ کرو یا ناگواری سے، تم سے ہرگز قبول نہیں کیا جائے گا۔

پھر اللہ جل وعز نے بیان فرمایا کہ ان سے کیوں قبول نہیں کیا جاتا، فرمایا: ﴿وَمَا مَنَعَهُمْ أَن تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَٰتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ﴾(۳) (اور ان کے خرچ کرنے کو قبول ہونے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے اسके کہ انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کے ساتھ کفر کیا)، تو اس میں واضح ترین دلیل ہے اور وہ یہ ہے:

دوسری بات: اس پر کہ کافر کے اعمال اگر نیکی ہوں، جیسے صلہ رحمی، ٹوٹے ہوئے کو جوڑنا اور پریشان حال کی مدد کرنا، تو ان پر آخرت میں کوئی ثواب نہیں ملتا اور نہ ہی وہ نفع دیتے ہیں، سوائے اس کے کہ اسے انके بدلے دنیا میں کھلا دیا جاتا ہے۔ اس کی دلیل وہ ہے جسے مسلم(۴) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، وہ کہتی ہیں: میں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، ابن جدعان زمانہ جاہلیت میں صلہ رحمی کرتا تھا اور مسکین کو کھانا کھلاتا تھا، تو

کیا اسے یہ نفع دے گا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے نفع نہیں دے گا، کیونکہ اس نے کسی ایک دن بھی یہ نہیں کہا تھا: 'اے میرے رب، جزا کے دن میری خطا معاف فرما دے'۔"

اور حضرت انس سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ کسی مومن پر ایک نیکی کا بھی ظلم نہیں کرتا، اسے اس کے بدلے دنیا میں دیا جاتا ہے اور آخرت میں اس کی جزا دی جائے گی۔ رہا کافر، تو اسے ان نیکیوں کے بدلے دنیا ہی میں کھلا دیا جاتا ہے جو اس نے اللہ کے لیے کی ہوتی ہیں، یہاں تک کہ جب وہ آخرت کی طرف جاتا ہے تو اس کے پاس کوئی نیکی نہیں ہوتی جس کی اسے جزا دی جائے۔"(۵) اور یہ ایک واضح نص ہے۔

حواشی: (۱) اسے الطبری ۱۱/ ۴۹۲ اور ۴۹۹ نے ابن جریج کے طریق سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور یہ منقطع ہے۔ اور الطبرانی نے الکبیر (۲۱۵۴) اور (۱۲۶۵۴) میں "اور یہ میرا مال ہے..." کے بغیر روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/ ۳۰ میں کہا: اس میں یحیی الحمانی ہے اور وہ ضعیف ہے، اور ابن اسحاق ص ۲۳۲ سے اس سے طویل گزر چکا ہے۔ (۲) اس کا قائل کثیر عزہ ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۸۰ میں ہے، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۲۰ میں، اور کلام اسی کا ہے۔ اس کا قول: مقلیہ، قلاہ قلیً و قلاءً سے ہے: اس سے سخت بغض و کراہت کی، پس اسے چھوڑ دیا۔ القاموس (قلی)۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۲۰۔ (۴) اپنی صحیح (۲۱۴) میں، اور یہ احمد (۲۴۶۲۱) کے ہاں ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۲۸۰۸)، اور یہ احمد (۱۲۲۳۷) کے ہاں ہے، اور ۳۲۲/۶ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Tawbah: Verse 53 [Page] 237

Then it was asked: By the judgment of this true promise, must a disbeliever (Kafir) be fed and rewarded for his good deeds in this world, or is that restricted by Allah's will as mentioned in His saying: {We hasten for him therein whatever We will to whom We intend} [Al-Isra: 18]? This is the correct of the two opinions (1), and Allah knows best.

And calling what issues from a disbeliever a "good deed" (hasanah) is only according to the disbeliever's belief; otherwise, no act of worship (qurbah) is valid from him due to the absence of its validating condition, which is faith (Iman). Or it was called a good deed because it outwardly resembles the form of a believer's good deed (2). These are also two opinions.

Third: If it is said: Muslim narrated from Hakim bin Hizam that he said to the Messenger of Allah ﷺ: O Messenger of Allah! What do you think of matters I used to practice as acts of devotion in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah), such as charity, freeing slaves, or maintaining kinship ties—is there any reward for them? The Messenger of Allah ﷺ said: "You have embraced Islam upon the good you did in the past" (3).

We say: His saying "You have embraced Islam upon the good you did in the past" its apparent meaning contradicts fundamental principles; because a disbeliever’s acts of drawing close to Allah are not valid such that he would be rewarded for his obedience; for a condition of the one seeking closeness is to know the One he is seeking closeness to. If the condition is missing, the validity of the conditional act is negated. The meaning in the Hadith, then, is: You acquired beautiful traits in the Jahiliyyah that earned you a beautiful habit in Islam (4). That is because Hakim lived for a hundred and twenty years, sixty in Islam and sixty in the Jahiliyyah (5), and he freed a hundred slaves in the Jahiliyyah and provided a hundred camels [for the cause]. He did the same in Islam (6). And this is clear.

It has also been said: It is not far-fetched in Allah's generosity that He rewards him for those actions through Islam, just as He removes the sins he committed during his state of disbelief. Only the one who did not embrace Islam, did not repent, and died [as a disbeliever] is not rewarded.

---

(1) Al-Mufhim 1/460. (2) The previous source. (3) Sahih Muslim (123): (195), and it is with Ahmad (15318), and Al-Bukhari (1436). Muslim said following the Hadith: At-

tahannuth means worship. (4) Ikmal al-Mu'allim 1/415. (5) Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 3/54. (6) Narrated by Al-Bukhari (2538), and Muslim (123): (196) from the Hadith of Urwah bin Al-Zubayr.

सूरह अत-तौबा: आयत 53 [पृष्ठ] 237

फिर यह कहा गया: क्या इस सच्चे वादे के फैसले के अनुसार, काफ़िर (अविश्वासी) को इस दुनिया में उसके नेक कामों के लिए खिलाया जाना और पुरस्कृत किया जाना अनिवार्य है, या यह अल्लाह की इच्छा से प्रतिबंधित है जैसा कि उनके इस कथन में उल्लेख किया गया है: {हम जिसे चाहते हैं उसके लिए उसमें जो चाहते हैं जल्दी कर देते हैं} [अल-इसरा: 18]? और यही दो मतों में से सही है (1), और अल्लाह बेहतर जानता है।

और एक काफ़िर से जो कुछ निकलता है उसे "नेकी" (हसनाह) कहना केवल काफ़िर के अनुमान के अनुसार है; अन्यथा, उसकी ओर से कोई भी उपासना (क़ुरबा) मान्य नहीं है क्योंकि उसकी मान्यता की शर्त यानी ईमान (विश्वास) अनुपस्थित है। या इसे नेकी इसलिए कहा गया क्योंकि यह बाहरी रूप से एक मोमिन (आस्तिक) की नेकी के समान दिखता है (2)। ये भी दो मत हैं।

तीसरा: यदि यह कहा जाए: मुस्लिम ने हकीम बिन हिज़ाम से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! उन कार्यों के बारे में आपका क्या विचार है जो मैं जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में इबादत के रूप में करता था, जैसे सदक़ा (दान), गुलामों को आज़ाद करना, या रिश्तेदारों के साथ अच्छे संबंध रखना—क्या उनमें कोई पुण्य है? तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुमने उन नेक कामों के साथ इस्लाम स्वीकार किया है जो तुमने पहले किए थे" (3)।

हमने कहा: उनका यह कथन "तुमने उन नेक कामों के साथ इस्लाम स्वीकार किया है जो तुमने पहले किए थे" का प्रत्यक्ष अर्थ सिद्धांतों के विपरीत है; क्योंकि काफ़िर का अल्लाह के करीब जाना मान्य नहीं है कि उसे उसकी आज्ञाकारिता का बदला दिया जाए; क्योंकि करीब जाने वाले की एक शर्त यह है कि वह उसे जाने जिसके वह करीब जा रहा है। यदि शर्त ही नहीं है, तो शर्त पर आधारित कार्य की वैधता भी समाप्त हो जाती है। अतः हदीस का अर्थ यह है: तुमने जाहिलियत में सुंदर स्वभाव प्राप्त किया जिसने तुम्हें इस्लाम में एक सुंदर आदत प्रदान की (4)। और वह इसलिए कि हकीम एक सौ बीस साल जीवित रहे, साठ साल इस्लाम में और साठ साल जाहिलियत में (5), और उन्होंने जाहिलियत में सौ गर्दनें (गुलाम) आज़ाद कीं, और सौ ऊंटों पर सामान लादकर दिया। और उन्होंने इस्लाम में भी वैसा ही किया (6)। और यह स्पष्ट है।

यह भी कहा गया है: अल्लाह की उदारता में यह असंभव नहीं है कि वह उसे इस्लाम के माध्यम से उन कार्यों का फल दे, ठीक वैसे ही जैसे वह उसके कुफ्र की स्थिति में किए गए पापों को मिटा देता

है। सवाब केवल उसे नहीं मिलता जिसने न तो इस्लाम स्वीकार किया, न तौबा की और [उसी अवस्था में] मर गया।

---

(1) अल-मुफ़हिम 1/460। (2) पिछला स्रोत। (3) सहीह मुस्लिम (123): (195), और यह अहमद (15318) और अल-बुखारी (1436) के पास है। मुस्लिम ने हदीस के बाद कहा: अल-तहन्नुथ; इबादत (पूजा)। (4) इकमल अल-मुअल्लिम 1/415। (5) अल-इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 3/54। (6) इसे अल-बुखारी (2538) और मुस्लिम (123): (196) ने उरवा बिन अल-जुबैर की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ التوبہ: آیت 53 [صفحہ] 237

پھر کہا گیا: کیا اس سچے وعدے کے حکم کے مطابق، کافر کو اس کی نیکیوں کا صلہ دنیا میں ملنا اور اسے کھلایا جانا ضروری ہے، یا یہ اللہ کی مشیت کے ساتھ مقید ہے جیسا کہ اس کے اس قول میں ہے: ﴿عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَن نُّرِيدُ﴾ [الاسراء: 18]؟ اور یہی دونوں اقوال میں سے صحیح ہے (1)، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

اور کافر سے جو کچھ صادر ہوتا ہے اسے "حسنہ" (نیکی) کہنا صرف کافر کے گمان کے مطابق ہے؛ ورنہ اس سے کوئی تقرب (عبادت) درست نہیں ہوتی، کیونکہ اس کی صحت کی شرط مفقود ہے اور وہ ایمان ہے۔ یا اسے حسنہ اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ بظاہر مومن کی حسنہ کی صورت کے مشابہ ہے (2)۔ یہ بھی دو اقوال ہیں۔

تیسری بات: اگر کہا جائے: مسلم نے حکیم بن حزام سے روایت کی ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! آپ کا کیا خیال ہے ان کاموں کے بارے میں جو میں جاہلیت میں بطور عبادت کرتا تھا، جیسے صدقہ، غلام آزاد کرنا یا صلہ رحمی، کیا ان میں کوئی اجر ہے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم نے ان نیکیوں کے ساتھ اسلام قبول کیا ہے جو تم پہلے کر چکے ہو" (3)۔

ہم کہتے ہیں: آپ ﷺ کا یہ فرمانا "تم نے ان نیکیوں کے ساتھ اسلام قبول کیا ہے جو تم پہلے کر چکے ہو" اپنے ظاہر کے اعتبار سے اصولوں کے مخالف ہے؛ کیونکہ کافر کا اللہ تعالی کا تقرب حاصل کرنا درست نہیں ہوتا کہ اسے اس کی اطاعت پر ثواب دیا جائے؛ کیونکہ تقرب حاصل کرنے والے کے لیے شرط یہ ہے کہ وہ اس ہستی کو جانتا ہو جس کا وہ تقرب چاہتا ہے۔ پس جب

شرط ہی ختم ہو گئی تو مشروط کی صحت بھی ختم ہو گئی۔ تو حدیث میں معنی یہ ہے کہ: تم نے جاہلیت میں اچھے اخلاق حاصل کیے جنہوں نے تمہیں اسلام میں ایک اچھی عادت عطا کی (4)۔ اور وہ اس لیے کہ حکیم ایک سو بیس سال زندہ رہے، ساٹھ سال اسلام میں اور ساٹھ سال جاہلیت میں (5)، انہوں نے جاہلیت میں سو گردنیں (غلام) آزاد کیں، اور سو اونٹوں پر (لوگوں کو) سوار کیا۔ اور ایسا ہی انہوں نے اسلام میں بھی کیا (6)۔ اور یہ واضح ہے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: اللہ کے کرم سے یہ بعید نہیں ہے کہ وہ اسے اسلام لانے کی وجہ سے ان کاموں پر ثواب دے، جیسا کہ وہ اس کی حالتِ کفر میں کیے گئے گناہوں کو معاف کر دیتا ہے۔ ثواب صرف اسے نہیں ملتا جس نے نہ اسلام قبول کیا اور نہ توبہ کی، اور وہ اسی حال میں مر گیا۔

---

(1) المفہم 1/ 460۔ (2) مصدر سابق (پچھلا حوالہ)۔ (3) صحیح مسلم (123): (195)، اور یہ احمد (15318) اور بخاری (1436) کے ہاں بھی ہے۔ امام مسلم نے حدیث کے بعد کہا: التحنث؛ یعنی عبادت۔ (4) اکمال المعلم 1/ 415۔ (5) الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) 3/ 54۔ (6) اسے بخاری (2538) اور مسلم (123): (196) نے عروہ بن زبیر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

238 Surah At-Tawbah: Verse 53

...disbeliever (1). This is the apparent meaning of the Hadith, and it is correct, God willing. The absence of the condition of faith for the lack of reward for the good deeds he did, if he then embraces Islam and dies as a Muslim, is not a rational condition that cannot change. Allah is more generous than to let his work go to waste if his Islam is good (2). Al-Harbi interpreted the Hadith in this sense, saying: "You have embraced Islam upon what you did of good in the past"; meaning: whatever good you did previously, that is for you. Just as you say: I embraced Islam upon a thousand dirhams; meaning: on the condition that I keep them for myself (3). And Allah knows best. Fourth: If it is said: Muslim narrated from Al-Abbas that he said: I said: O Messenger of Allah, Abu Talib used to protect you and support you, so did that benefit him? He said: "Yes, I found him in the depths of the Fire, so I brought him out to a shallow place" (4). It is said to him: It is not unlikely that some of the punishment is lightened for the disbeliever because of the good deeds he did, but coupled with intercession, as was the case with Abu Talib. As for others, the Revelation informed us by saying: {So the intercession of intercessors will not benefit them} [Al-Muddathir: 48]. And He said, reporting about the disbelievers: {So for us there are no intercessors, nor a close friend} [Ash-Shu'ara: 100-101]. Muslim (5) narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah ﷺ mentioned his uncle Abu Talib and said: "Perhaps my intercession will benefit him on the Day of Resurrection, so he will be placed in a shallow part of the Fire reaching his ankles, from which his brain will boil." From the Hadith of Al-Abbas (may Allah be pleased with him): "Were it not for me, he would have been in the lowest depth of the Fire" (6).

---

(1) See A'lam al-Hadith by al-Khattabi 1/768, and Sharh Sahih Muslim by al-Nawawi 2/141-142. (2) In (D), (Z), and (Zha): better. (3) Al-Mufhim 1/332, and Al-Harbi's statement was also mentioned by Al-Qadi 'Iyad in Ikmal al-Mu'allim 1/416, and Al-Hafiz in Al-Fath 3/302. The last phrase in Ikmal al-Mu'allim was: "I embraced Islam upon a thousand dirhams," i.e., on the condition that he gives it. In Al-Fath: "I embraced Islam on the condition that I take a thousand dirhams for myself." (4) Sahih Muslim (209): (358), and it is with Ahmad (1768), and Al-Bukhari (3883). "Al-Ghamarat": the places where fire is abundant. "Al-Dahdah": shallow water on the surface of the ground reaching the ankles, so he used it metaphorically for the Fire. Al-Nihayah (Ghamr) and (Dahdah). (5) In his Sahih (210), and it is with Ahmad (11058),

and Al-Bukhari (3885). (6) Sahih Muslim (209): (357), and it is with Ahmad (1763), and Al-Bukhari (3883).

238 सूरह अत-तौबाह: आयत 53

...काफिर (1)। यह हदीस का स्पष्ट अर्थ है। और यही सही है, अगर अल्लाह ने चाहा। जो अच्छे काम उसने किए, उनके प्रतिफल की कमी के लिए ईमान की शर्त की अनुपस्थिति, यदि वह बाद में इस्लाम स्वीकार कर लेता है और एक मुस्लिम के रूप में मरता है, तो यह कोई तर्कसंगत शर्त नहीं है जिसे बदला न जा सके। अल्लाह इससे कहीं अधिक उदार है कि वह उसके काम को बर्बाद होने दे यदि उसका इस्लाम अच्छा है (2)। अल-हरबी ने हदीस की व्याख्या इस अर्थ में की और कहा: "आपने उन अच्छे कार्यों के आधार पर इस्लाम स्वीकार किया है जो आपने पहले किए थे"; अर्थात: आपने पहले जो भी अच्छा काम किया, वह आपके लिए है। जैसे आप कहते हैं: मैंने एक हजार दिरहम पर इस्लाम स्वीकार किया; अर्थात: इस शर्त पर कि मैं उन्हें अपने पास रखूँ (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथा: यदि कहा जाए: मुस्लिम ने अल-अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अबू तालिब आपकी रक्षा करते थे और आपकी सहायता करते थे, तो क्या उन्हें इससे कोई लाभ हुआ? उन्होंने कहा: "हाँ, मैंने उन्हें आग की गहराइयों में पाया, तो मैंने उन्हें उथले स्थान (धहदाह) में निकाल लिया" (4)। उनसे कहा गया: यह असंभव नहीं है कि काफिर के लिए उसके द्वारा किए गए नेक कामों के कारण कुछ अज़ाब कम कर दिया जाए, लेकिन सिफारिश (शफ़ाअत) के जुड़ने के साथ, जैसा कि अबू तालिब के मामले में हुआ। जहाँ तक दूसरों का सवाल है, वहि (प्रकाशना) ने यह कहकर सूचित किया है: {तो सिफारिश करने वालों की सिफारिश उन्हें लाभ नहीं पहुँचाएगी} [अल-मुद्दस्सिर: 48]। और उसने काफिरों के बारे में बताते हुए कहा: {तो हमारे लिए न कोई सिफारिश करने वाला है और न ही कोई सच्चा दोस्त} [अश-शुआरा: 100-101]। मुस्लिम (5) ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ के सामने उनके चाचा अबू तालिब का ज़िक्र किया गया, तो उन्होंने कहा: "शायद कयामत के दिन मेरी सिफारिश उनके काम आए, तो उन्हें आग के एक उथले हिस्से में रखा जाए जो उनके टखनों तक पहुँचे, जिससे उनका दिमाग खौलेगा।" अल-अब्बास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से: "अगर मैं न होता, तो वह आग के सबसे निचले गड्ढे में होते" (6)।

---

(1) देखें अल-खत्ताबी की आलम अल-हदीस 1/768, और अल-नववी की शरह सहीह मुस्लिम 2/141-142। (2) (द), (ज़), और (ज़): बेहतर। (3) अल-मुफहीम 1/332, और अल-हरबी के कथन का उल्लेख काज़ी इयाद ने इकमाल अल-मुअल्लिम 1/416 में और अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 3/302 में भी किया है। इकमाल अल-मुअल्लिम में अंतिम वाक्यांश था: "मैंने एक हजार दिरहम पर

इस्लाम स्वीकार किया," यानी उसे देने की शर्त पर। अल-फ़तह में: "मैंने इस शर्त पर इस्लाम स्वीकार किया कि मैं अपने लिए एक हजार दिरहम ले लूँ।" (4) सहीह मुस्लिम (209): (358), और यह अहमद (1768) और अल-बुखारी (3883) के पास है। "अल-गमरात": वे स्थान जहाँ आग प्रचुर मात्रा में हो। "अल-धहदाह": जमीन की सतह पर उथला पानी जो टखनों तक पहुँचता है, इसलिए उन्होंने आग के लिए इसे रूपक के रूप में इस्तेमाल किया। अल-निहायत (ग़मरा) और (दहदाह)। (5) उनके सहीह (210) में, और यह अहमद (11058) और अल-बुखारी (3885) के पास है। (6) सहीह मुस्लिम (209): (357), और यह अहमद (1763) और अल-बुखारी (3883) के पास है।

۲۳۸ سورہ التوبہ: آیت ۵۳

...کافر (۱)۔ اور یہ حدیث کا ظاہر ہے، اور یہی صحیح ہے ان شاء اللہ۔ ایمان کی شرط کا معدوم ہونا اس کے خیر کے کاموں کے ثواب کے معدوم ہونے کے بارے میں جو اس نے کیے پھر وہ اسلام لایا اور مسلمان مرا، یہ کوئی ایسی عقلی شرط نہیں ہے جو تبدیل نہ ہو سکے، اور اللہ اس سے کہیں زیادہ کریم ہے کہ وہ اس کے عمل کو ضائع کرے جب اس کا اسلام اچھا ہو جائے (۲)۔ اور حربی نے حدیث کی تاویل اسی معنی پر کی ہے، چنانچہ انہوں نے کہا: «تم نے ان بھلائیوں پر اسلام قبول کیا جو تم پہلے کر چکے تھے»؛ یعنی: تم نے پہلے جو بھی خیر کا کام کیا تھا وہ تمہارے لیے ہے۔ جیسے تم کہتے ہو: میں نے ایک ہزار درہم پر اسلام قبول کیا؛ یعنی: اس شرط پر کہ میں انہیں اپنے لیے حاصل کر لوں (۳)۔ واللہ اعلم۔ چوتھی بات: اگر کہا جائے کہ: مسلم نے عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ابوطالب آپ کی حفاظت کرتے تھے اور آپ کی مدد کرتے تھے، تو کیا انہیں اس سے کوئی فائدہ ہوا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «ہاں، میں نے انہیں آگ کی گہرائیوں میں پایا، تو میں نے انہیں کم گہری آگ (ضحضاح) میں نکال لیا» (۴)۔ ان سے کہا گیا: یہ بعید نہیں کہ کافر کے عذاب میں اس کے کیے گئے کسی نیک کام کی وجہ سے تخفیف کر دی جائے، لیکن شفاعت کے ملنے کے ساتھ، جیسا کہ ابوطالب کے بارے میں ہوا۔ رہا دوسروں کا معاملہ تو قرآن نے اپنے اس قول سے آگاہ کر دیا ہے: ﴿فَمَا تَنفَعُهُمْ شَفَعَةُ الشَّٰفِعِينَ﴾ [المدثر: ۴۸]۔ اور کافروں کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿فَمَا لَنَا مِن شَٰفِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ﴾ [الشعراء: ۱۰۰-۱۰۱]۔ اور مسلم نے (۵) ابوسعید خدری سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے پاس ان کے چچا ابوطالب کا ذکر کیا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: «شاید قیامت کے دن انہیں میری شفاعت فائدہ دے، تو انہیں آگ کے ایک اتھلے حصے میں رکھا جائے گا جو ان کے ٹخنوں تک پہنچے گی جس سے

ان کا دماغ کھولے گا»۔ عباس ﷺ کی حدیث سے مروی ہے: «اگر میں نہ ہوتا تو وہ آگ کے سب سے نچلے درجے میں ہوتے» (۶)۔

---

(۱) دیکھئے اعلام الحدیث للخطابی ۱/۷۶۸، اور شرح صحیح مسلم للنووی ۲/۱۴۱-۱۴۲۔ (۲) (د)، (ز) اور (ظ) میں: احسن۔ (۳) المفہم ۱/۳۳۲، اور حربی کے قول کا ذکر قاضی عیاض نے اکمال المعلم ۱/۴۱۶ میں اور حافظ نے الفتح ۳/۳۰۲ میں بھی کیا ہے۔ اور اکمال المعلم میں آخری جملہ یہ تھا: "میں نے ایک ہزار درہم پر اسلام قبول کیا،" یعنی اس کے دینے کی شرط پر۔ اور الفتح میں: "میں نے اس شرط پر اسلام قبول کیا کہ میں اپنے لیے ایک ہزار درہم حاصل کر لوں۔" (۴) صحیح مسلم (۲۰۹): (۳۵۸)، اور یہ احمد (۱۷۶۸) اور بخاری (۳۸۸۳) کے ہاں ہے۔ "الغمرات": وہ مقامات جہاں آگ کثرت سے ہو۔ "الضحضاح": زمین کی سطح پر اتھلا پانی جو ٹخنوں تک پہنچے، تو اسے آگ کے لیے استعارہ کے طور پر استعمال کیا گیا ہے۔ النہایہ (غمر) اور (ضحضح)۔ (۵) ان کی صحیح (۲۱۰) میں، اور یہ احمد (۱۱۰۵۸) اور بخاری (۳۸۸۵) کے ہاں ہے۔ (۶) صحیح مسلم (۲۰۹): (۳۵۷)، اور یہ احمد (۱۷۶۳) اور بخاری (۳۸۸۳) کے ہاں ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 54 - 56 (Page 239)

The Almighty's saying: {Indeed, you have been a defiantly disobedient people} meaning: disbelievers.

The Almighty's saying: {And what prevents their expenditures from being accepted from them but that they have disbelieved in Allah and in His Messenger and that they come not to prayer except while they are lazy and that they do not spend except while they are unwilling. 54}

In this, there are three matters:

First: His saying: {And what prevents their expenditures from being accepted from them but that they have disbelieved}. The first "an" is in the accusative case, and the second is in the nominative case. The meaning is: Nothing prevented their expenditures from being accepted except their disbelief. The Kufans recited it as: {an yuqbala minhum} with the letter 'ya' (masculine singular verb form)(1); because expenditures (nafaqat) and spending (infaq) are one and the same.

Second: His saying: {and that they come not to prayer except while they are lazy}. Ibn Abbas said: "If he is in a congregation, he prays, but if he is alone, he does not pray."(2) He is the one who hopes for no reward for prayer and fears no punishment for abandoning it. Hypocrisy inevitably breeds laziness in worship. This has all been discussed previously under Surah "An-Nisa"(3). We mentioned there the hadith of Al-Ala' in detail(4). Praise be to Allah.

Third: His saying: {and that they do not spend except while they are unwilling} because they consider it a loss and withholding it a gain. Since this is the case, it is not accepted nor rewarded, as previously mentioned.

The Almighty's saying: {So let not their wealth or their children impress you. Allah only intends to punish them through them in the life of this world and that their souls should depart while they are disbelievers. 55 And they swear by Allah that they are from among you while they are not from among you; but they are a people who are afraid. 56}

Meaning: Do not admire what We have given them, and do not incline towards it; for it is a gradual leading to punishment (istidraj). {Allah only intends...}

Footnotes: (1) This is the recitation of Hamza and al-Kisa'i, excluding 'Asim. See 'I'rab al-Qur'an' by an-Nahhas 2/221, 'al-Sab'a' p. 315, and 'al-Taysir' p. 118. (2) Mentioned

by al-Baghawi 4/532 in the commentary on the verse: {Those who are neglectful of their prayer} [Al-Ma'un: 5]. (3) 7/191 and onwards. (4) Perhaps the correct word is: the hadith of the Bedouin, as mentioned earlier 7/192.

सूरह अत-तौबा: आयतें 54 - 56 (पृष्ठ 239)

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, तुम एक अवज्ञाकारी लोग रहे हो} अर्थात्: काफिर।

अल्लाह का कथन: {और उनकी दी हुई सामग्री के स्वीकार किए जाने से कोई चीज़ नहीं रोकती, सिवाय इसके कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ कुफ़्र किया और वे नमाज़ के लिए नहीं आते मगर सुस्ती के साथ, और वे खर्च नहीं करते मगर नापसंद करते हुए। 54}

इसमें तीन मामले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और उनकी दी हुई सामग्री के स्वीकार किए जाने से कोई चीज़ नहीं रोकती, सिवाय इसके कि उन्होंने कुफ़्र किया}। यहाँ पहला "अन" (कि) कर्म कारक (नस्ब) में है, और दूसरा कर्ता कारक (रफ़अ) में। अर्थ है: उनके खर्च के स्वीकार न होने का कारण केवल उनका कुफ़्र है। कूफ़ियों ने इसे {अन युक़बला मिन्हुम} 'या' के साथ पढ़ा है(1); क्योंकि खर्च (नफ़क़ात) और खर्च करना (इन्फ़ाक़) एक ही बात है।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {और वे नमाज़ के लिए नहीं आते मगर सुस्ती के साथ}। इब्न अब्बास ने कहा: "अगर वह जमाअत में हो तो नमाज़ पढ़ता है, और अगर अकेला हो तो नहीं पढ़ता।" (2) वह वह व्यक्ति है जो नमाज़ पर किसी सवाब (पुण्य) की उम्मीद नहीं रखता और उसे छोड़ने पर किसी सज़ा का डर नहीं रखता। मुनाफ़िक़त (पाखंड) इबादत में आलस्य ज़रूर पैदा करती है। इस सब के बारे में पहले 'अन्-निसा'(3) में चर्चा की जा चुकी है। हमने वहाँ अल-अला की हदीस को विस्तार से उद्धृत किया है(4)। और अल्लाह का शुक्र है।

तीसरा: अल्लाह का कथन: {और वे खर्च नहीं करते मगर नापसंद करते हुए} क्योंकि वे इसे घाटा समझते हैं और इसे रोकने को लाभ। जब मामला ऐसा है, तो यह न तो स्वीकार किया जाता है और न ही इस पर कोई सवाब मिलता है, जैसा कि पहले बताया गया है।

अल्लाह का कथन: {अतः उनके माल और उनकी संतानें तुम्हें अचंभे में न डालें। अल्लाह तो बस यही चाहता है कि इनके द्वारा उन्हें सांसारिक जीवन में ही दंड दे और उनके प्राण इस दशा में निकलें कि वे काफिर हों। 55 और वे अल्लाह की सौगंध खाते हैं कि वे तुम में से हैं, जबकि वे तुम में से नहीं हैं; बल्कि वे ऐसे लोग हैं जो डरते हैं। 56}

अर्थात्: जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसे अच्छा न समझें और उसकी ओर आकर्षित न हों; क्योंकि यह इस्तिदराज (ढील देना) है। {अल्लाह तो बस यही चाहता है...}

पाद-टिप्पणियाँ: (1) यह हमज़ा और अल-किसाई का पाठ है, आसिम का नहीं। अन्-नह़्ह़ास की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/221 देखें, 'अस-सबआ' पृष्ठ 315 और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 118 भी देखें। (2) इसे अल-बग़वी ने आयत {जो अपनी नमाज़ के प्रति लापरवाह हैं} [अल-माऊन: 5] की व्याख्या में 4/532 पर उल्लेख किया है। (3) 7/191 और उसके बाद। (4) शायद सही शब्द है: बद्दू की हदीस, जैसा कि पहले 7/192 पर बताया गया है।

سورہ التوبہ: آیات 54 - 56 (صفحہ 239)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {إِنَّكُمْ كُنتُمْ قَوْمًا فَسِقِينَ} یعنی: کافر۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَمَا مَنَعَهُمْ أَن تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَوٰةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ وَلَا يُنفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَرِهُونَ ٥٤}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَمَا مَنَعَهُمْ أَن تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا}۔ پہلا "أن" حالتِ نصب میں ہے، اور دوسرا حالتِ رفع میں۔ مطلب یہ ہے کہ: ان کے خرچ کے قبول ہونے میں ان کے کفر کے سوا کوئی رکاوٹ نہیں۔ کوفیوں نے اسے {أَن يُقْبَلَ مِنْهُمْ} 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے(1)؛ اس لیے کہ نفقات (اخراجات) اور انفاق (خرچ کرنا) ایک ہی چیز ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَوٰةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ}۔ ابن عباس فرماتے ہیں: "اگر وہ جماعت میں ہو تو نماز پڑھ لیتا ہے اور اگر اکیلا ہو تو نہیں پڑھتا۔"(2) یہ وہ شخص ہے جو نماز پر کسی ثواب کی امید نہیں رکھتا اور اسے چھوڑنے پر کسی سزا کا خوف نہیں رکھتا۔ نفاق عبادت میں سستی پیدا کرتا ہی ہے۔ اس سب کا ذکر سورہ "النساء"(3) میں پہلے آ چکا ہے۔ ہم نے وہاں حدیث العلاء تفصیل سے ذکر کی ہے(4)۔ والحمد للہ۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَا يُنفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَرِهُونَ} کیونکہ وہ اسے تاوان (خسارہ) سمجھتے ہیں اور اسے روکنے کو غنیمت۔ جب معاملہ ایسا ہے تو یہ نہ مقبول ہے اور نہ اس پر ثواب ملے گا، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَٰلُهُمْ وَلَا أَوْلَٰدُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُم بِهَا فِي الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنفُسُهُمْ وَهُمْ كَٰفِرُونَ ٥٥ وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنكُمْ وَمَا هُم مِّنكُمْ وَلَٰكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ ٥٦}

یعنی: جو کچھ ہم نے انہیں دے رکھا ہے اسے اچھا نہ سمجھو اور نہ ہی اس کی طرف مائل ہو؛ کیونکہ یہ استدراج (ڈھیل دینا) ہے۔ {إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ...}

حواشی: (1) یہ حمزہ اور کسائی کی قرأت ہے عاصم کی نہیں، دیکھئے نحاس کی 'اعراب القرآن' 221/2، اور دیکھئے السبعہ ص315، اور التیسیر ص118۔ (2) اسے بغوی نے 532/4 میں آیت {الَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ} [الماعون: 5] کی تفسیر میں ذکر کیا ہے۔ (3) 191/7 اور اس کے بعد۔ (4) شاید صحیح یہ ہے: اعرابی (دیہاتی) کی حدیث، جیسا کہ پہلے 192/7 پر گزرا۔

Surah At-Tawbah: Verses 55 - 57 240

"That He may punish them thereby." Al-Hasan said: Meaning: by paying Zakat and spending in the cause of Allah. This is the choice of Al-Tabari(1).

Ibn Abbas and Qatadah said: There is an advance and delay in the speech, and the meaning is: So let not their wealth nor their children impress you in the life of this world; Allah only intends to punish them with them in the Hereafter. This is the saying of most people of the Arabic language; mentioned by Al-Nahhas(2).

It was also said: He punishes them with the exhaustion of gathering (wealth)(3). According to this interpretation and the saying of Al-Hasan, there is no advance or delay in it(4), and it is good.

It was said: The meaning is: So let not their wealth nor their children impress you; Allah only intends to punish them with them in this world because they are hypocrites; so they spend unwillingly and thus are punished by what they spend(5).

"And that their souls depart while they are disbelievers." This is a clear text that Allah wants them to die as disbelievers(6), as previously decreed.

"And they swear by Allah that they are truly of you." He explained that among the character traits of hypocrites is swearing that they are believers, similar to: "When the hypocrites come to you, they say, 'We testify that you are the Messenger of Allah'" the verse [Al-Munafiqun: 1].

And "al-faraq" (the fear): the fear, i.e., they fear revealing what they are upon and being killed.

His (The Almighty's) saying: "If they could find a refuge, or caves, or a place to enter, they would turn to it while they run headlong 57"

His (The Almighty's) saying: "If they could find a refuge (malja'an)" is how the pause is on it. And in the script with the Alif: the first.

---

(1) In his Tafsir 11/501. (2) In Ma'ani al-Quran 3/218, and Al-Tabari related the saying of Ibn Abbas and Qatadah 11/500. (3) Tafsir al-Baghawi 2/301. (4) In (kh): in it (feminine). (5) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/218. (6) This is the school of thought of the Ahl al-Sunnah, which is the distinction between pleasure and will; for Allah, glorified be He, wills disbelief from the disbeliever, and by His will he disbelieves, but

He does not approve of it for him nor does He love it. The explanation of this will come in Surah Az-Zumar verse (7).

सूरह अत-तौबा: आयत 55 - 57 240

"ताकि वह उन्हें इसके द्वारा दंड दे।" अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: ज़कात निकालने और अल्लाह की राह में खर्च करने के द्वारा। यह अल-तबरी का चुनाव है(1)।

इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: कथन में शब्दों का क्रम आगे-पीछे है, और अर्थ यह है: तो दुनियावी जीवन में न तो उनका धन और न ही उनकी संतान तुम्हें प्रभावित करे; अल्लाह तो बस यही चाहता है कि उन्हें इनके ज़रिए आख़िरत (परलोक) में दंड दे। अरबी भाषा के अधिकांश विद्वानों का यही कहना है; इसे अल-नहस ने उल्लेख किया है(2)।

और कहा गया: वह उन्हें (धन) इकट्ठा करने की थकान के साथ दंड देता है(3)। इस व्याख्या और अल-हसन के कथन के अनुसार, इसमें शब्दों का कोई आगे-पीछे क्रम नहीं है(4), और यह अच्छा है।

कहा गया: अर्थ यह है: तो न तो उनका धन और न ही उनकी संतान तुम्हें प्रभावित करे; अल्लाह तो बस यही चाहता है कि उन्हें दुनिया में इनके ज़रिए दंड दे क्योंकि वे पाखंडी हैं; इसलिए वे अनिच्छा से खर्च करते हैं और जो वे खर्च करते हैं उससे उन्हें दंड दिया जाता है(5)।

"और उनके प्राण इस हाल में निकलें कि वे काफ़िर (अविश्वासी) हों।" यह इस बात का स्पष्ट पाठ है कि अल्लाह चाहता है कि वे काफ़िर ही मरें(6), जैसा कि पहले ही फैसला हो चुका था।

"और वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि वे वास्तव में तुममें से हैं।" उन्होंने बताया कि पाखंडियों के आचरण में से यह है कि वे कसम खाते हैं कि वे मोमिन (आस्तिक) हैं, इसका उदाहरण: "जब पाखंडी तुम्हारे पास आते हैं, तो वे कहते हैं, 'हम गवाही देते हैं कि आप निश्चित रूप से अल्लाह के रसूल हैं'" आयत [अल-मुनाफिक्न: 1]।

और 'अल-फ़रक' (डर): भय, यानी वे जो कुछ भी हैं उसे ज़ाहिर करने से डरते हैं कि कहीं उन्हें मार न दिया जाए।

अल्लाह तआला का कथन: "यदि वे कोई शरणस्थल, या गुफाएं या घुसने की जगह पा लेते, तो वे उसकी ओर मुड़ जाते जबकि वे बेतहाशा दौड़ रहे होते 57"

अल्लाह तआला का कथन: "यदि वे कोई शरणस्थल (मलजा-अन) पा लेते" इसी तरह इस पर रुकना है। और लिपि में अलिफ़ के साथ: पहली।

(1) उनकी तफ़सीर 11/501 में। (2) मानी अल-कुरान 3/218 में, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास और कतादा के कथन को उद्धृत किया है 11/500। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/301। (4) (ख़) में: उसमें (स्त्रीलिंग)। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/218। (6) और यह अहल अल-सुन्नत का मत है, जो रज़ा (प्रसन्नता) और इरादे के बीच का अंतर है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू काफ़िर से कुफ़्र का इरादा करता है, और उसके इरादे से ही उसने कुफ़्र किया, लेकिन वह उसके लिए इसे पसंद नहीं करता और न ही उससे प्रेम करता है। इसका स्पष्टीकरण सूरह अज़-ज़ुमर आयत (7) में आएगा।

سورة التوبہ: آیات ۵۵ ۔ ۵۷ ۲۴۰

"تاکہ وہ ان کو ان کے ذریعے عذاب دے۔" حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: یعنی زکوٰۃ کی ادائیگی اور اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے ذریعے، اور یہی امام طبری(۱) کا انتخاب ہے۔

ابن عباس اور قتادہ رضی اللہ عنہما نے فرمایا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے (یعنی ترتیب بدلی ہوئی ہے) اور معنی یہ ہے: "پس دنیا کی زندگی میں ان کے مال اور ان کی اولاد تمہیں تعجب میں نہ ڈالیں، اللہ تو یہی چاہتا ہے کہ انہیں آخرت میں ان کے ذریعے عذاب دے"۔ یہ اکثر ماہرین لغت عرب کا قول ہے، جسے نحاس(۲) نے ذکر کیا ہے۔

اور کہا گیا: (اللہ) انہیں جمع کرنے کی تھکن کے ساتھ عذاب دیتا ہے(۳)۔ اس تاویل اور حسن بصری کے قول کے مطابق اس میں کوئی تقدیم و تاخیر نہیں ہے(۴)، اور یہ قول اچھا ہے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: پس ان کے مال اور ان کی اولاد تمہیں تعجب میں نہ ڈالیں، اللہ تو یہی چاہتا ہے کہ انہیں دنیا میں ہی ان کے ذریعے عذاب دے کیونکہ وہ منافق ہیں؛ چنانچہ وہ ناگواری کے ساتھ خرچ کرتے ہیں پس جو وہ خرچ کرتے ہیں اسی کے ذریعے ان کو عذاب دیا جاتا ہے(۵)۔

﴿اور ان کی جانیں اس حال میں نکلیں کہ وہ کافر ہوں﴾ یہ اس بات پر نص (واضح دلیل) ہے کہ اللہ چاہتا ہے کہ وہ کافر ہی مریں(۶)، اس کا فیصلہ پہلے ہی ہو چکا تھا۔

﴿اور وہ اللہ کی قسم کھاتے ہیں کہ وہ تم ہی میں سے ہیں﴾ اس میں واضح کیا کہ منافقین کے اخلاق میں سے یہ ہے کہ وہ قسمیں کھا کر اپنے مومن ہونے کا یقین دلاتے ہیں، اس کی مثال: ﴿جب منافق تمہارے پاس آتے ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ بے شک آپ اللہ کے رسول ہیں﴾ آیت [سورہ منافقون: ۱]۔

والفرق: الخوف، یعنی وہ اس بات سے ڈرتے ہیں کہ جو کچھ ان کے دلوں میں ہے اسے ظاہر کر دیں تو قتل کر دیے جائیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اگر وہ کوئی پناہ گاہ پائیں یا غار یا گھسنے کی کوئی جگہ تو وہ ضرور اس کی طرف پیٹھ موڑ کر بھاگیں گے ۵۷﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَئًا﴾ اس پر وقف اسی طرح ہے۔ اور کتابت میں الف کے ساتھ ہے: اولیٰ۔

---

(۱) اپنی تفسیر ۱۱/۵۰۱ میں۔ (۲) معانی القرآن ۲۱۸/۳ میں، اور طبری نے ابن عباس اور قتادہ کا قول ۱۱/۵۰۰ پر نقل کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۳۰۱/۲۔ (۴) (خ) نسخہ میں: "فیھا" ہے۔ (۵) معانی القرآن از نحاس ۲۱۸/۳۔ (۶) اور یہ اہل سنت کا مذہب ہے، جو رضا اور ارادہ کے درمیان فرق کرنے پر مبنی ہے، کیونکہ اللہ سبحانہ کافر سے کفر کا ارادہ کرتا ہے، اور اس کے ارادے سے ہی اس نے کفر کیا، لیکن وہ اس کے لیے اسے پسند نہیں کرتا اور نہ ہی اس سے محبت کرتا ہے۔ اس کی وضاحت سورہ زمر آیت (۷) میں آئے گی۔

Page 241 Surah At-Tawbah: Verse 57

...hamzah, and the second is a compensation for the nunation (tanwin), and similarly I saw (1) 'juz’an' (a part). And al-malja' (the refuge): the fortress; narrated from Qatadah and others. Ibn Abbas said: the sanctuary (2). And they are both the same. It is said: 'laja'tu ilayhi lija’an' - with vowelization - and 'malja’an', and 'altaja’tu ilayhi' with the same meaning. The place itself is also called: 'laja'' and 'malja''. And 'al-talji’ah' (compulsion): forcing. And 'alja’tuhu ila al-shay'' (I forced him to the thing): I compelled him to it. And 'alja’tu amri ila Allah' (I entrusted my matter to Allah): I attributed it to Him. And 'Umar (3) bin Laja' al-Taymi (4) the poet. From al-Jawhari. «OR CAVES» (AW MAGHARAT): the plural of magharah, from ghar yaghir (to enter a cave). Al-Akhfash (5) said: it is possible that [mugharat] is from aghara yughir (to cause to enter a cave), as the poet said:

'Praise be to Allah for our evening and our morning' (6)

Ibn Abbas said: al-magharat: caves and tunnels (7), and they are the places in which one takes cover; from it: the cave of water and 'gharat al-'ayn' (sunken eye). «OR A PLACE TO ENTER» (AW MUDDAKHALAN): a mufta'al form from 'al-dukhul' (entering); meaning: a passage we hide in by entering it, and it was repeated due to the difference in wording. Al-Nahhas (8) said: the original form is 'mudtakhal', the 'ta' was changed into a 'dal'; because the 'dal'...

(1) His saying: 'I saw', from (m) and the Parsing of the Quran by al-Nahhas 2/221, and the speech is from him. (2) Narrated by al-Tabari 11/504-505 on the authority of Ibn Abbas and Qatadah. (3) In the manuscripts: 'Amru', and the established one from al-Sihah is (Laja') (and the speech is from it) and it is the correct one. (4) In (d), (z), (z) and (m), as well as al-Sihah: al-Tamimi, and the established one from (kh) is the correct one, and they are Taym bin Abd Manah, and Umar bin Laja' died in Ahvaz, and he used to satirize Jarir, and in his satire Jarir said his poem which begins: 'O Taym, Taym bin 'Adi, you have no father * Let not Umar cast you into evil.' See Poetry and Poets 2/680, and al-Khizanah 2/298. (5) In his 'Meanings of the Quran' 2/555, and the author quoted it from him through al-Nahhas in the Parsing of the Quran 2/221 and what preceded it and what will be mentioned between brackets from it. (6) The beginning of a verse by Umayya bin Abi al-Salt, and its second half: 'with good, praise be to my Lord and evening', and it is in his Diwan p. 134, and al-Khizanah 1/248. (7) Al-Wasit by al-Wahidi 2/504, and narrated by al-Tabari 11/504. (8) In the Parsing of the Quran 2/222.

पृष्ठ 241 सूरा अत-तौबाह: आयत 57

...हम्ज़ा, और दूसरा तनवीन का मुआवज़ा है, और इसी तरह मैंने (1) 'जुज़अन' (एक हिस्सा) देखा। और अल-मलजा' (शरणस्थल): किला; क़तादाह और अन्य से। इब्न अब्बास ने कहा: पनाहगाह (2)। और दोनों समान हैं। कहा जाता है: 'लजअतु इलैहि लिजअन' - हरकत के साथ - और 'मलजअन', और 'अल्तजअतु इलैहि' उसी अर्थ में। उस स्थान को भी 'लजअ' और 'मलजा' कहा जाता है। और 'अल-तल्जीअह' (मजबूर करना): विवश करना। और 'अल्ज़अतुहु इला अल-शय' (मैंने उसे वस्तु की ओर विवश किया): मैंने उसे उस पर मजबूर कर दिया। और 'अल्ज़अतु अमरी इला अल्लाह' (मैंने अपना मामला अल्लाह को सौंप दिया): मैंने इसे उसे समर्पित कर दिया। और उमर (3) बिन लजअ अल-तयमी (4) कवि। अल-जौहरी से। «या गुफाएं» (AW MAGHARAT): मग़ाराह का बहुवचन है, 'ग़ार यग़ीर' से। अल-अख़फ़श (5) ने कहा: यह संभव है कि [मुग़ारात], 'अग़ारा युग़ीर' से हो, जैसा कि कवि ने कहा:

'अल्लाह के लिए प्रशंसा है हमारी शाम और हमारी सुबह में' (6)

इब्न अब्बास ने कहा: अल-मग़ारात: गुफाएं और सुरंगें (7), और ये वे स्थान हैं जिनमें छिपा जाता है; इसी से है: पानी की गुफा और 'ग़ारत अल-ऐन' (धंसी हुई आंख)। «या घुसने की जगह» (AW MUDDAKHALAN): 'दुखुल' (प्रवेश करने) से मुफ़्तअल के रूप में है; यानी: वह रास्ता जिसमें प्रवेश करके हम छिप जाएं, और शब्द के अंतर के कारण इसे दोहराया गया। अल-नहस (8) ने कहा: इसका मूल 'मुदताखल' है, 'ता' को 'दाल' में बदल दिया गया; क्योंकि 'दाल'...

(1) उनका कहना है: 'मैंने देखा', (m) से और अल-नहस द्वारा कुरान की व्याख्या 2/221 से, और यह कथन उन्हीं का है। (2) इब्न अब्बास और क़तादाह के अधिकार पर अल-तबरी 11/504-505 द्वारा निकाला गया। (3) पांडुलिपियों में: 'अम्रू', और अल-सिहाह से स्थापित नाम (लजअ) है (और यह शब्द उसी से है) और यही सही है। (4) (d), (z), (z) और (m) में, साथ ही अल-सिहाह में: अल-तमीमी, और (kh) से स्थापित नाम ही सही है, और वे तयम बिन अब्द मनाह हैं, और उमर बिन लजअ की मृत्यु अहवाज़ में हुई, और वह जरीर की निंदा किया करता था, और उसकी निंदा में जरीर ने अपनी वह कविता कही जिसका आरंभ है: 'हे तयम, तयम बिन अदी, तुम्हारा कोई पिता नहीं * उमर तुम्हें बुराई में न डाल दे।' देखें कविता और कवि 2/680, और अल-खिजाना 2/298। (5) उनकी 'कुरान के अर्थ' 2/555 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से कुरान की व्याख्या 2/221 में उद्धृत

किया है। (6) उमैया बिन अबी अल-साल्त की कविता का प्रथम भाग, और इसका उत्तरार्ध है: 'भलाई के साथ, मेरे रब और शाम की महिमा', और यह उनके दीवान पृष्ठ 134, और अल-खिजाना 1/248 में है। (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/504, और अल-तबरी 11/504 द्वारा निकाला गया। (8) कुरान की व्याख्या 2/222 में।

صفحہ 241 سورۃ التوبہ: آیت 57

...ہمزہ، اور دوسرا تنوین کا عوض ہے، اور اسی طرح میں نے (1) 'جزءاً' دیکھا۔ اور الملجأ (پناہ گاہ): قلعہ؛ قتادہ اور دیگر سے منقول ہے۔ ابن عباس نے کہا: حرز (حفاظت کی جگہ) (2)۔ اور یہ دونوں برابر ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'لجأتُ إليه لَجَأً' - حرکت کے ساتھ - اور 'ملجأً'، اور 'التجأتُ إليه' اسی معنی میں ہے۔ اس جگہ کو بھی 'لجأ' اور 'ملجأ' کہا جاتا ہے۔ اور 'التلجئة' (مجبور کرنا): اکراہ۔ اور 'ألجأتُه إلى الشيء' (میں نے اسے چیز کی طرف مجبور کیا): میں نے اسے اس پر مضطر کر دیا۔ اور 'ألجأتُ أمري إلى الله' (میں نے اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کر دیا): میں نے اسے اس سے منسوب کیا۔ اور عمر (3) بن لجأ التیمی (4) شاعر۔ جوہری سے۔ «یا غار» (أَوْ مَغَارَاتٍ): مغارہ کی جمع ہے، غار یغار سے۔ الاخفش (5) نے کہا: یہ جائز ہے کہ [مغارات]، اغار یغیر سے ہو، جیسا کہ شاعر نے کہا:

'اللہ کے لیے حمد ہے ہماری شام اور ہماری صبح میں' (6)

ابن عباس نے کہا: المغارات: غاریں اور سرنگیں (7)، اور یہ وہ جگہیں ہیں جن میں چھپا جاتا ہے، اور اسی سے ہے: پانی کا غار (خشک ہونا) اور 'غارت العين' (آنکھ کا دھنسنا)۔ «یا گھسنے کی جگہ» (أَوْ مُدَّخَلًا): دخول (داخل ہونے) سے مفتعل کے وزن پر ہے؛ یعنی: وہ راستہ جس میں داخل ہو کر ہم چھپ جائیں، اور لفظ کے اختلاف کی وجہ سے اسے دوبارہ لایا گیا۔ النحاس (8) نے کہا: اس کی اصل 'مدتخل' ہے، 'ت' کو 'د' سے بدل دیا گیا؛ کیونکہ 'د'...

(1) ان کا قول: 'میں نے دیکھا'، (م) سے اور النحاس کی اعراب القرآن 2/221 سے، اور کلام انہی کا ہے۔ (2) اسے طبری 11/504-505 نے ابن عباس اور قتادہ کی روایت سے نکالا ہے۔ (3) نسخوں میں: 'عمرو'، اور الصحاح سے ثابت شدہ (لجأ) ہے (اور کلام اسی سے ہے) اور یہی

درست ہے۔ (4) (د)، (ز)، (ز) اور (م) میں، اور اسی طرح الصحاح میں: التمیمی ہے، اور (خ) سے ثابت شدہ ہی درست ہے، اور وہ تیم بن عبد مناہ ہیں، اور عمر بن لجأ کا انتقال اہواز میں ہوا، اور وہ جریر کی ہجو کیا کرتا تھا، اور اس کی ہجو میں جریر نے اپنا وہ قصیدہ کہا جس کا آغاز ہے: 'اے تیم، تیم بن عدی تمہارا کوئی باپ نہیں * کہیں عمر تمہیں برائی میں نہ ڈال دے۔' دیکھیے الشعر والشعراء 2/680، اور الخزانہ 2/298۔ (5) ان کی 'معانی القرآن' 2/555 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/221 میں نقل کیا ہے۔ (6) امیہ بن ابی الصلت کے شعر کا مصرع اول، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: 'بھلائی کے ساتھ میرے رب کی تسبیح اور شام'، اور یہ ان کے دیوان ص 134، اور الخزانہ 1/248 میں ہے۔ (7) الواحدی کی الوسیط 2/504، اور اسے طبری 11/504 نے نکالا ہے۔ (8) اعراب القرآن 2/222 میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 57 242

...voiced, while the 'T' is voiceless, and both come from the same point of articulation. It is said: the original form is 'mutadakhkhal' based on the pattern 'mutafa'al', as in the recitation of Ubayy: "or mutadakhkhalan" (1), meaning: entry after entry, i.e., people entering with them. Al-Mahdawi said: "mutadakhkhalan" is from 'tadakhkhala', like 'tafa'ala', used when someone forces an entry. It is also narrated from Ubayy as: "mundakhalan" from 'indakhala', which is irregular (2); because its triliteral root is intransitive according to Sibawayh and his companions. Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, and Ibn Muhaysin recited: "or madkhalan" with a fatha on the 'Meem' and a sukun on the 'Dal' (3). Al-Zajjaj said: It is also recited: "or mudkhalan" with a damma on the 'Meem' and a sukun on the 'Dal'. The first is from 'dakhala yadkhulu' (to enter), and the second is from 'adkhala yudkhilu' (to make enter) (4). The infinitive, place, and time follow this pattern, as Sibawayh recited: "The raid of Ibn Hammam on the tribe of Khath'am" (5) It is narrated from Qatadah, 'Isa, and Al-A'mash: "or maddakh-khalan" with a shadda on both the 'Dal' and the 'Kha' (6). The majority recite it with a shadda on the 'Dal' only, meaning: a place where they enter. These are six recitations. "They would have turned to it" i.e., they would have returned to it. "While they bolt away" i.e., they hasten and nothing can turn them back, from the bolting of a horse: when the bit cannot restrain it. The poet said:

(1) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 53. (2) Al-Muhtasib 1/295-296, and Al-Akhfash also mentioned Ubayy's recitation in Ma'ani al-Qur'an 2/555. (3) This is the recitation of Ya'qub among the ten, and the discussion is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/220, see Al-Nashr 2/279. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/455, and the recitation "mudkhalan" was attributed by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/295 to Maslamah bin Muharib. (5) Its beginning is: "And it is nothing but in a loincloth and a 'alqa", and the verse is in Al-Kitab 1/235, and Sibawayh attributed it to Humayd ibn Thawr, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/222 and the discussion is from it, and Al-Kamil 1/261. He described a young woman wearing a 'alqa, which is a short sleeveless garment, worn during Ibn Hammam's raid on Khath'am, a tribe from Yemen. Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 178. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/221-222, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/46.

सूरह अत-तौबा: आयत 57 242

...सघोष है, जबकि 'त' अघोष है, और दोनों एक ही उच्चारण स्थान से आते हैं। कहा जाता है कि: इसका मूल रूप 'मुतफ़ाल' के पैटर्न पर 'मुतदख़ल' है, जैसा कि उबैय के पाठ में है: "या मुतदख़लन" (1), जिसका अर्थ है: एक के बाद एक प्रवेश, यानी वे लोग जो उनके साथ प्रवेश करते हैं। अल-महदवी ने कहा: "मुतदख़लन" 'तदख़ला' से है, जैसे 'तफ़ाला', जो तब उपयोग किया जाता है जब कोई ज़बरदस्ती प्रवेश करता है। उबैय से यह भी वर्णित है: 'इनदख़ला' से "मुनदख़लन", जो कि असामान्य (शाद) है (2); क्योंकि सिबावैह और उनके साथियों के अनुसार इसका त्रिवर्णीय मूल अकर्मक है। अल-हसन, इब्न अबी इशाक और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: "या मदख़लन", 'मीम' पर फ़तह और 'दाल' पर सुकून के साथ (3)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसे "या मुदख़लन" भी पढ़ा जाता है, 'मीम' पर दम्मा और 'दाल' पर सुकून के साथ। पहला 'दखला यदखुलु' (प्रवेश करना) से है, और दूसरा 'अदखला युदखिलु' (प्रवेश कराना) से है (4)। स्रोत, स्थान और समय इसी पैटर्न का पालन करते हैं, जैसा कि सिबावैह ने उद्धृत किया: "ख़थम जनजाति पर इब्न हम्माम का छापा" (5) क़तादाह, ईसा और अल-अमश से वर्णित है: "या मद-दख़-ख़लन", 'दाल' और 'ख़ा' दोनों पर शद्दा के साथ (6)। बहुमत इसे केवल 'दाल' पर शद्दा के साथ पढ़ते हैं, जिसका अर्थ है: वह स्थान जहाँ वे प्रवेश करते हैं। ये छह पाठ (क़िरात) हैं। "वे उसकी ओर मुड़ गए होते" अर्थात: वे उसकी ओर लौट गए होते। "जबकि वे सरपट दौड़ते हैं" अर्थात: वे तेज़ी से भागते हैं और कोई भी चीज़ उन्हें वापस नहीं मोड़ सकती, घोड़े के सरपट दौड़ने से संबंधित: जब लगाम उसे नियंत्रित नहीं कर पाती। कवि ने कहा:

(1) अल-क़िरात अल-शाद्दाह, पृष्ठ 53। (2) अल-मुहतसिब 1/295-296, और अल-अख़फ़श ने भी मआनी अल-क़ुरान 2/555 में उबैय के पाठ का उल्लेख किया है। (3) यह दस पाठों में से याक़ूब का पाठ है, और इसकी चर्चा अल-नहहास की एराब अल-क़ुरान 2/220 में है, देखें अल-नश्र 2/279। (4) अल-ज़ज्जाज की मआनी अल-क़ुरान 2/455, और पाठ "मुदख़लन" को इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/295 में मसलमा बिन मुहारिब से जोड़ा है। (5) इसकी शुरुआत है: "और यह एक लुंगी और अलक़ा के सिवा कुछ नहीं है", और यह पद्य अल-किताब 1/235 में है, और सिबावैह ने इसे हुमैद इब्न थौर से जोड़ा है, और अल-नहहास की एराब अल-क़ुरान 2/222 और चर्चा उसी से है, और अल-कामिल 1/261। उन्होंने अलक़ा पहने हुए एक कम उम्र की महिला का वर्णन किया, जो बिना आस्तीन का एक छोटा कपड़ा है, जिसे यमन के एक कबीले ख़थम पर इब्न हम्माम के हमले के दौरान

पहना गया था। तहसील ऐन अल-धहाब पृष्ठ 178। (6) अल-नहहास की एराब अल-क़ुरान 2/221-222, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/46।

سورہ التوبہ: آیت 57 242

...مجہورہ ہے، جبکہ 'تا' مہموسہ ہے، اور دونوں ایک ہی مخرج سے ہیں۔ کہا گیا ہے: اس کی اصل 'مُتَفَعَّل' کے وزن پر 'مُتَدَخَّل' ہے، جیسا کہ ابی کی قرات میں ہے: "أو مُتَدَخَّلًا" (1) اور اس کا معنی ہے: بار بار داخل ہونا، یعنی وہ لوگ جو ان کے ساتھ داخل ہوتے ہیں۔ مہدوی نے کہا: "متدخلًا" 'تَدَخَّلَ' سے ہے، جیسے 'تَفَعَّلَ'، جب کوئی داخل ہونے میں تکلف کرے۔ اور ابی سے یہ بھی مروی ہے: 'انْدَخَلَ' سے "مُنْدَخَلًا"، جو کہ شاذ ہے (2)؛ کیونکہ سیبویہ اور ان کے اصحاب کے نزدیک اس کا ثلاثی متعدی نہیں ہے۔ اور حسن، ابن ابی اسحاق اور ابن محیصن نے پڑھا: "أو مَدْخَلًا" میم کے فتحہ اور دال کے سکون کے ساتھ (3)۔ زجاج نے کہا: اور اسے "أو مُدْخَلًا" بھی پڑھا جاتا ہے میم کے ضمہ اور دال کے سکون کے ساتھ پہلا 'دَخَلَ يَدْخُلُ' (داخل ہونا) سے ہے، اور دوسرا 'أَدْخَلَ يُدْخِلُ' (داخل کرنا) سے ہے (4)۔ مصدر، مکان اور زمان اسی وزن پر آتے ہیں جیسا کہ سیبویہ نے پڑھا: "قبیلہ خثعم پر ابن ہمام کا حملہ" (5) اور قتادہ، عیسیٰ اور اعمش سے مروی ہے: "أو مَدَّخَّلًا" دال اور خاء کی تشدید کے ساتھ (6)۔ اور جمہور کی قرات صرف دال کی تشدید کے ساتھ ہے، یعنی: ایسی جگہ جہاں وہ خود کو داخل کریں۔ تو یہ چھ قراتیں ہیں۔ "تو وہ اسی کی طرف مڑ جاتے" یعنی: وہ اسی کی طرف لوٹ جاتے۔ "جبکہ وہ سرپٹ دوڑ رہے ہوں" یعنی: وہ تیزی سے بھاگتے ہیں اور کوئی چیز انہیں واپس نہیں موڑ سکتی، گھوڑے کے سرپٹ دوڑنے سے مستعار: جب لگام اسے قابو نہ کر سکے۔ شاعر نے کہا:

(1) القراءات الشاذة، ص 53۔ (2) المحتسب 1/ 295 - 296، اور اخفش نے بھی معانی القرآن 2/ 555 میں ابی کی قرات کا ذکر کیا ہے۔ (3) یہ دس قراتوں میں سے یعقوب کی قرات ہے، اور اس پر گفتگو نحاس کی اعراب القرآن 2/ 220 میں ہے، دیکھئے النشر 2/ 279۔ (4) معانی القرآن

للزجاج 2/ 455، اور قرات "مُدْخَلًا" کو ابن جنی نے المحتسب 1/ 295 میں مسلمہ بن محارب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) اور اس کا آغاز ہے: "وما هي إلا في إزار وعلقة"، اور یہ شعر الکتاب 1/ 235 میں ہے، اور سیبویہ نے اسے حمید بن ثور کی طرف منسوب کیا ہے، اور نحاس کی اعراب القرآن 2/ 222 اور بحث اسی سے ہے، اور الکامل 1/ 261۔ انہوں نے ایک کم عمر عورت کا وصف بیان کیا جس نے علقہ پہنا ہوا تھا، جو کہ بغیر آستین کا ایک چھوٹا لباس ہے، اسے یمن کے ایک قبیلے خثعم پر ابن ہمام کے حملے کے وقت پہنا گیا تھا۔ تحصیل عین الذهب ص 178۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/ 221 - 222، اور المحرر الوجیز 3/ 46۔

243 Surah At-Tawbah: Verses 57 - 58

"...swift and headstrong, and its galloping is like the crackling of burning palm branches." (1) The meaning: If they found any of these mentioned things, they would have turned to it in haste, fleeing from the Muslims.

The Almighty said: {And among them are some who criticize you concerning the [distribution of] charities. If they are given from them, they are pleased; but if they are not given from them, at once they are dissatisfied} (58) The Almighty's saying: {And among them are some who criticize you concerning the charities} means: he slanders you; according to Qatada. Al-Hasan said: he finds fault with you. Mujahid said: meaning, he tries you and asks you. Al-Nahhas said: The opinion among the people of language is the opinion of Qatada and Al-Hasan. It is said: 'lamazahu yalmuzuhu' when he finds fault with him. And 'Al-Lamz' in the language means: finding fault in secret (2). Al-Jawhari said (3): Al-Lamz: finding fault, and its origin is signaling with the eye and the like. He criticized him 'yalmizuhu' and 'yalmuzuhu', and both were read in the Almighty's saying: {And among them are some who criticize you concerning the charities} (4). A man who is 'lammaz' or 'lumazah' is one who finds much fault. It is also said: 'lamazahu yalmuzuhu' if he pushed and hit him. And 'Al-Hamz' is like 'Al-Lamz'. The 'hamiz' and 'hammaz' is the one who finds fault, and 'humazah' is the same. It is said: a 'humazah' man, and also a 'humazah' woman. And 'hamazahu' means he pushed and hit him (5). Then it was said: Al-Lamz is to the face, and Al-Hamz is behind the back (6). God described a group of hypocrites as having found fault with the Prophet ﷺ in the distribution of charities, and claimed...

(1) The verse is by Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 187. The commentator of the Diwan said: 'Al-Sabuh': that which swims in its gait. 'Al-Jamuh': that which goes headlong out of speed. 'Al-Ma'ma'ah' here: the sound of fire in the palm branches. End. 'Al-Sa'af': palm branches. Al-Nihayah (sa'af). 'Ahdara al-faras': the horse rose in its running and intensified. Mu'jam Matn al-Lughah (hadara). (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/220, and it does not mention Al-Hasan, and Al-Jassas mentioned him in Ahkam al-Qur'an 3/121. And the reports of Qatada and Mujahid were narrated by Al-Tabari 11/506. (3) In Al-Sihah (lamz). (4) Ya'qub, one of the ten readers, read: "yalmuzuka" with a damma on the mim, and the rest with a kasra. Al-Nashr 2/279-280. See Al-Sab'ah p. 315. (5) Al-Sihah: (hamz). (6) Tahdhib al-Lughah 13/221.

२४३ सूरह अत-तौबाह: आयत ५७ - ५८

"...तेज़ और अड़ियल, और उसका दौड़ना जलती हुई खजूर की टहनियों की कड़कड़ाहट की तरह है।" (१) अर्थ: यदि उन्हें इन उल्लेखित चीज़ों में से कुछ भी मिल जाता, तो वे मुसलमानों से भागते हुए तेज़ी से उसकी ओर मुड़ जाते।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो दान (सदक़ात) के वितरण के बारे में आप पर दोष लगाते हैं। यदि उन्हें उसमें से दिया जाए तो वे प्रसन्न हो जाते हैं; और यदि उन्हें उसमें से न दिया जाए तो वे तुरंत क्रोधित हो जाते हैं} (५८) अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो दान के बारे में आप पर दोष लगाते हैं} अर्थात: वे आप पर आक्षेप करते हैं; कतादा से। अल-हसन ने कहा: वे आपमें नुक्स निकालते हैं। मुजाहिद ने कहा: अर्थात, वे आपको आज़माते हैं और आपसे माँगते हैं। अन-नहहास ने कहा: भाषाविदों के बीच कतादा और अल-हसन की राय मान्य है। कहा जाता है: 'लमज़हू यल्मिज़ुहू' जब वह उसमें दोष ढूँढता है। और भाषा में 'अल-लमज़' का अर्थ है: गुप्त रूप से दोष निकालना (२)। अल-जौहरी ने कहा (३): अल-लमज़: दोष निकालना, और इसका मूल है: आँखों आदि से इशारा करना। उसने उसकी निंदा की 'यल्मिज़ुहू' और 'यल्मुज़ुहू', और दोनों अल्लाह तआला के इस कथन में पढ़े गए हैं: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो दान के बारे में आप पर दोष लगाते हैं} (४)। वह व्यक्ति जो 'लम्माज़' या 'लुमज़ाह' है, वह बहुत दोष ढूँढने वाला होता है। यह भी कहा जाता है: 'लमज़हू यल्मुज़ुहू': यदि उसने उसे धक्का दिया और मारा। और 'अल-हमज़', 'अल-लमज़' के समान ही है। 'हामिज़' और 'हम्माज़' दोष ढूँढने वाला होता है, और 'हुमज़ाह' भी वैसा ही है। कहा जाता है: 'हुमज़ाह' पुरुष; और 'हुमज़ाह' स्त्री भी। और 'हमज़हू' का अर्थ है उसने उसे धक्का दिया और मारा (५)। फिर कहा गया: अल-लमज़ सामने (चेहरे पर) है, और अल-हमज़ पीठ पीछे (ग़ीबत) है (६)। अल्लाह ने मुनाफ़िक़ों के एक समूह का वर्णन किया है कि उन्होंने दान के वितरण में नबी ﷺ पर दोष लगाया, और दावा किया...

(१) यह शेर इमरुल कैस का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १८७ में है। दीवान के व्याख्याकार ने कहा: 'अस-सबूह': वह जो अपनी चाल में तैरता है। 'अल-जमूह': वह जो गति के कारण बेकाबू होकर चलता है। यहाँ 'अल-मअमअह': खजूर की टहनियों में आग की आवाज़। समाप्त। 'अस-सअफ़': खजूर की टहनियाँ। अन-निहाया (सअफ़)। 'अह़दर अल-फ़रस': घोड़ा अपनी दौड़ में ऊपर उठा और तेज़ हुआ। मुअजम मतन अल-लुग़ाह (ह़दर)। (२) माअनी अल-क़ुरआन अन-नह़ह़ास ३/२२०, और इसमें अल-हसन का उल्लेख नहीं है, और अल-जस्सास ने 'अह़काम अल-क़ुरआन' ३/१२१ में उनका

उल्लेख किया है। कतादा और मुजाहिद की रिवायतें अत-तब़री ११/५०६ द्वारा उद्धृत की गई हैं। (३) अस-सिह़ाह़ में (लमज़)। (४) दस क़ारियों में से याकूब ने मीम पर पेश के साथ 'यल्मुज़ुके पढ़ा, और बाकियों ने ज़ेर के साथ। अन-नश्र २/२७९ - २८०। देखिए अस-सबअह पृष्ठ ३१५। (५) अस-सिह़ाह़: (हमज़)। (६) तहज़ीब अल-लुग़ह़ १३/२२१।

243 سورہ التوبہ: آیات 57 - 58

"...تیز رفتار اور سرکش، اور اس کا دوڑنا جلتی ہوئی کھجور کی شاخوں کے چٹخنے کی آواز کی طرح ہے۔" (1) اور معنی یہ ہے کہ: اگر انہیں ان مذکورہ چیزوں میں سے کوئی چیز مل جاتی تو وہ مسلمانوں سے بھاگتے ہوئے تیزی سے اس کی طرف مڑ جاتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان میں سے کچھ وہ ہیں جو صدقات (کی تقسیم) میں آپ پر طعن کرتے ہیں۔ اگر انہیں اس میں سے دیا جائے تو وہ راضی ہو جاتے ہیں، اور اگر انہیں اس میں سے نہ دیا جائے تو وہ فوراً ناراض ہو جاتے ہیں} (58) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان میں سے کچھ وہ ہیں جو صدقات میں آپ پر طعن کرتے ہیں} یعنی: آپ پر عیب لگاتے ہیں؛ قتادہ سے مروی ہے۔ حسن بصری نے کہا: آپ میں نقص نکالتے ہیں۔ اور مجاہد نے کہا: یعنی، وہ آپ کو آزماتے ہیں اور آپ سے مانگتے ہیں۔ نحاس کہتے ہیں: اہل لغت کے نزدیک قتادہ اور حسن کا قول معتبر ہے۔ کہا جاتا ہے: 'لمزہ یلمزہ' جب وہ اس میں عیب نکالے۔ اور لغت میں 'اللمز' کے معنی ہیں: پوشیدہ طور پر عیب نکالنا (2)۔ جوہری نے کہا (3): اللمز: عیب نکالنا، اور اس کی اصل: آنکھ وغیرہ سے اشارہ کرنا ہے، اور 'لمزہ یلمزہ' اور 'یلمزُہ' (دونوں طرح) پڑھا گیا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں دونوں قراتیں ہیں: {اور ان میں سے کچھ وہ ہیں جو صدقات میں آپ پر طعن کرتے ہیں} (4)۔ اور 'لماز' اور 'لمزہ' وہ شخص ہے جو بہت عیب نکالنے والا ہو۔ اور یہ بھی کہا جاتا ہے: 'لمزہ یلمزہ': جب اس نے اسے دھکا دیا اور مارا۔ اور 'الہمز'، 'اللمز' کی طرح ہے۔ 'ہامز' اور 'ہماز' عیب نکالنے والا، اور 'ہمزہ' بھی اسی طرح ہے۔ کہا جاتا ہے: 'ہمزہ' مرد؛ اور 'ہمزہ' عورت بھی۔ اور 'ہمزہ' یعنی اسے دھکا دیا اور مارا (5)۔ پھر کہا گیا: اللمز سامنے (منہ پر) ہے، اور الہمز پیٹھ

پیچھے (غیبت) ہے (6)۔ اللہ نے منافقین کی ایک جماعت کی یہ صفت بیان کی کہ انہوں نے صدقات کی تقسیم میں نبی ﷺ پر عیب لگایا، اور دعویٰ کیا...

(1) یہ شعر امراء القیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 187 میں ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: 'السبوح': وہ جو اپنی چال میں تیرتا ہے۔ 'الجموح': وہ جو تیزی کی وجہ سے بے قابو ہو کر چلتا ہے۔ اور یہاں 'المعمعہ': کھجور کی شاخوں میں آگ کی آواز۔ انتہیٰ۔ 'السعف': کھجور کی شاخیں۔ النہایہ (سعف)۔ 'أحضر الفرس': گھوڑا اپنی دوڑ میں بلند ہوا اور تیز ہوا۔ معجم متن اللغہ (حضر)۔ (2) معانی القرآن للنحاس 3/ 220، اور اس میں حسن کا ذکر نہیں ہے، اور جصاص نے احکام القرآن 3/ 121 میں ان کا ذکر کیا ہے۔ اور قتادہ و مجاہد کی روایات طبری نے 11/ 506 میں نقل کی ہیں۔ (3) الصحاح میں (لمز)۔ (4) دس قراء میں سے یعقوب نے میم کے پیش کے ساتھ "یلمزُک" پڑھا، اور باقیوں نے زیر کے ساتھ النشر 2/ 279 - 280۔ اور دیکھئے السبعہ ص 315۔ (5) الصحاح: (ہمز)۔ (6) تہذیب اللغہ 13/ 221۔

Page 244 Surah At-Tawbah: Verses 58 - 60

...that they are poor, so he may give to them. Abu Sa'id al-Khudri said: While the Messenger of Allah (peace be upon him) was distributing some wealth, Hurqus ibn Zuhayr—the root of the Kharijites, also called Dhu'l-Khuwaysirah at-Tamimi—came to him and said: "Act justly, O Messenger of Allah." He replied: "Woe to you! Who will act justly if I do not?" Then the verse was revealed. This is a Sahih (authentic) hadith, recorded by Muslim with its meaning. At that, Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) said: "Let me, O Messenger of Allah, kill this hypocrite." He replied: "Allah forbid that people should say I kill my companions. Indeed, this man and his companions will recite the Quran, but it will not go beyond their throats; they will pass out of the religion as an arrow passes through its target." (1)

The words of the Almighty: {If only they had been content with what Allah and His Messenger gave them and said, "Sufficient for us is Allah; Allah will give us of His bounty, and [so will] His Messenger; indeed, we are to Allah desirous [of His favor]."} [59]

The words of the Almighty: {If only they had been content with what Allah gave them...} the apodosis (answer) of "law" (if) is omitted, the implied meaning being: "it would have been better for them."

The words of the Almighty: {Zakah expenditures are only for the poor and for the needy and for those employed to collect [zakah] and for those whose hearts are to be reconciled and for freeing captives [or slaves] and for those in debt and for the cause of Allah and for the [stranded] traveler - an obligation [imposed] by Allah. And Allah is Knowing and Wise.} [60]

In this (verse) there are thirty issues:

The first: The words of the Almighty: {Zakah expenditures are only for the poor...} Allah, glorified be He, singled out some people for wealth over others as a blessing from Him upon them, and made the gratitude for that to be the payment of a share to those who have no wealth, acting on His behalf in what He guaranteed with His saying: {And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision} [Hud: 6] (2).

The second: The words of the Almighty: {for the poor} is a clarification of the recipients of charity and the place; so that...

(1) Sahih Muslim (1064): (148), and it is with Ahmad (11537), and al-Bukhari (3610). And they do not have: "and he was Hurqus ibn Zuhayr, the root of the Kharijites," which appeared in a narration of the hadith with al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 247, and the Hafiz mentioned this narration in al-Fath 12/292 and said: I do not know who said: "and he was Hurqus..." etc. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/945.

पृष्ठ २४४ सूरह अत-तौबा: आयतें ५८ - ६०

...कि वे गरीब हैं ताकि वह उन्हें दे सकें। अबू सईद अल-खुद़री ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) धन बांट रहे थे, तो हुरकुस इब्न ज़ुहैर - जो ख्वारिजियों की जड़ था, और उसे ज़ुल-खुवैसिरा अल-तमीमी भी कहा जाता था - उनके पास आया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, न्याय कीजिए।" उन्होंने उत्तर दिया: "तुझ पर अफ़सोस! अगर मैं न्याय नहीं करूँगा तो कौन करेगा?" तब यह आयत उतरी। यह एक सहीह (प्रामाणिक) हदीस है, जिसे मुस्लिम ने इसके अर्थ के साथ दर्ज किया है। उस समय, उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे इस पाखंडी को मारने की अनुमति दें।" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह न करे कि लोग कहें कि मैं अपने साथियों को मारता हूँ। वास्तव में, यह और इसके साथी कुरान पढ़ेंगे, लेकिन वह उनके गले से नीचे नहीं उतरेगा; वे धर्म से वैसे ही निकल जाएंगे जैसे तीर निशाने के पार निकल जाता है।" (१)

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे अल्लाह और उसके रसूल द्वारा उन्हें दिए गए पर प्रसन्न रहते और कहते, "हमारे लिए अल्लाह पर्याप्त है; अल्लाह हमें अपनी कृपा से देगा, और उसका रसूल [भी]; वास्तव में, हम अल्लाह ही के अभिलाषी हैं।" [५९]

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे अल्लाह द्वारा उन्हें दिए गए पर प्रसन्न रहते...} "लौ" (यदि) का उत्तर हटा दिया गया है, निहित अर्थ यह है: "तो यह उनके लिए बेहतर होता।"

अल्लाह तआला का फरमान: {सदक़ा (ज़कात) तो केवल फकीरों, मिसकीनों, उस पर काम करने वालों, जिनके दिलों को जोड़ना हो, गर्दनें छुड़ाने (दासों), कर्जदारों, अल्लाह के मार्ग में और मुसाफिरों के लिए है - अल्लाह की ओर से एक अनिवार्य कर्तव्य। और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, बहुत हिकमत वाला है।} [६०]

इसमें तीस मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {सदक़ा तो केवल फकीरों के लिए है...} अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपनी कृपा के रूप में कुछ लोगों को दूसरों पर धन के मामले में विशिष्ट बनाया, और इसका शुक्र यह बनाया कि वे उस व्यक्ति को एक हिस्सा निकाल कर दें जिसके पास धन नहीं है, अपनी ओर से उस चीज़ में जिसकी अल्लाह ने गारंटी दी है अपने इस कथन से: {और पृथ्वी पर कोई भी चलने वाला जीव नहीं है मगर उसका रिज़्क (रोजी) अल्लाह के ज़िम्मे है} [हूद: ६] (२)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {फकीरों के लिए} सदक़ा के हकदारों और स्थान का स्पष्टीकरण है; ताकि...

---

(१) सहीह मुस्लिम (१०६४): (१४८), और यह अहमद (११५३७) और बुखारी (३६१०) के पास भी है। उनके पास यह नहीं है: "और वह ख्वारिजियों की जड़ हुरकुस इब्न ज़ुहैर था", जो अल-वाहिदी की 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. २४७ में हदीस की एक रिवायत में आया है, और हाफिज़ ने 'अल-फतह' १२/२९२ में इस रिवायत का उल्लेख किया है और कहा है: "मुझे नहीं पता कि किसने कहा: 'और वह हुरकुस था'..." आदि। (२) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' २/९४५।

صفحہ ۲۴۴ سورۃ التوبہ: آیات ۵۸ - ۶۰

...کہ وہ فقراء ہیں تاکہ وہ انہیں عطا فرمائیں۔ حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ بیان کرتے ہیں: جب رسول اللہ ﷺ مال تقسیم کر رہے تھے تو حرقوص بن زہیر آیا جو خوارج کی جڑ تھا - اسے ذوالخویصرہ التمیمی بھی کہا جاتا ہے - اور کہنے لگا: اے اللہ کے رسول! عدل کیجیے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تجھ پر افسوس! اگر میں ہی عدل نہ کروں گا تو پھر کون عدل کرے گا؟" تب یہ آیت نازل ہوئی۔ یہ ایک صحیح حدیث ہے جسے امام مسلم نے اس کے ہم معنی الفاظ میں روایت کیا ہے۔ اس موقع پر حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! مجھے اجازت دیجیے کہ میں اس منافق کی گردن اڑا دوں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی پناہ کہ لوگ یہ باتیں کرنے لگیں کہ میں اپنے ساتھیوں کو قتل کرتا ہوں۔ بے شک یہ اور اس کے ساتھی قرآن پڑھیں گے لیکن وہ ان کے حلق سے نیچے نہیں اترے گا، وہ دین سے ایسے نکل جائیں گے جیسے تیر شکار کے پار نکل جاتا ہے۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کاش وہ اس پر راضی ہو جاتے جو اللہ اور اس کے رسول نے انہیں دیا اور کہتے: ہمیں اللہ کافی ہے، عنقریب اللہ ہمیں اپنے فضل سے دے گا اور اس کا رسول (بھی)، بے شک ہم اللہ ہی کی طرف راغب ہیں۔} [۵۹]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کاش وہ اس پر راضی ہو جاتے جو اللہ نے انہیں دیا} اس میں "لو" (اگر) کا جواب محذوف ہے، جس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: "تو یہ ان کے لیے بہتر ہوتا"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {صدقات (زکوٰۃ) تو صرف فقراء، مساکین، ان پر کام کرنے والے کارکنوں، جن کے دلوں کی تالیف کرنی ہو، گردنوں (غلاموں کی آزادی) کے لیے، قرضداروں کے لیے، اللہ کی

راہ میں اور مسافروں کے لیے ہیں - یہ اللہ کی طرف سے فرض ہے اور اللہ خوب جاننے والا، حکمت والا ہے۔} [۶۰]

اس میں تیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {صدقات تو صرف فقراء کے لیے ہیں} اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے بعض لوگوں کو بعض پر مال و دولت دے کر اپنی نعمت کے طور پر مخصوص کیا، اور اس کا شکر یہ قرار دیا کہ وہ ان لوگوں کو ایک حصہ نکال کر دیں جن کے پاس مال نہیں ہے، یہ ان کی طرف سے نیابت ہے اس رزق میں جس کا اللہ نے اپنے اس قول میں ذمہ لیا ہے: {اور زمین پر چلنے والا کوئی جانور ایسا نہیں جس کا رزق اللہ کے ذمہ نہ ہو} [ہود: ۶] (۲)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فقراء کے لیے} یہ صدقات کے مصارف اور محل کی وضاحت ہے؛ تاکہ...

---

(۱) صحیح مسلم (۱۰۶۴): (۱۴۸)، اور یہ مسند احمد (۱۱۵۳۷) اور بخاری (۳۶۱۰) میں بھی ہے۔ ان کے ہاں یہ الفاظ نہیں ہیں: "اور وہ حرقوص بن زہیر تھا جو خوارج کی اصل تھی"، یہ روایت واحدی کی اسباب النزول ص ۲۴۷ میں موجود ہے، اور حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۲۹۲/۱۲ میں اس روایت کا ذکر کیا اور فرمایا: مجھے نہیں معلوم کہ یہ کس کا قول ہے: "اور وہ حرقوص تھا" الخ۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۴۵۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 245

[...does not] go out from them. Then the choice [of distribution] is up to the one who divides (1). This is the opinion of Malik, Abu Hanifa, and their companions. As it is said: the saddle is for the beast and the door is for the house.

Al-Shafi'i said: The "lam" is the "lam" of ownership, as in saying: the wealth belongs to Zaid, Amr, and Bakr, so equality between the mentioned parties is necessary. Al-Shafi'i and his companions said: This is like if someone made a will for specific categories or a specific group (2). They argued using the word "inna-ma" (only/ indeed), and that it implies restriction in the distribution of charities to the eight categories. They supported this with the hadith of Ziyad bin al-Harith al-Suda'i, who said: I came to the Messenger of Allah ﷺ while he was sending an army to my people, and I said: O Messenger of Allah, hold back your army, for I guarantee you their Islam and obedience. So I wrote to my people and their Islam and obedience came. The Messenger of Allah ﷺ said: "O brother of Suda', the one obeyed among his people." I said: Rather, Allah showed favor to them and guided them. He said: Then a man came to him asking for charity, and the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Allah was not satisfied with the ruling of a Prophet or anyone else regarding charities until He divided them into eight parts. If you are among those parts, I will give to you." Narrated by Abu Dawud and al-Daraqutni. The wording is from al-Daraqutni (3).

It is narrated from Zayn al-Abidin that he said: The Almighty knew the amount of zakat that would be collected (4), and what would suffice these categories [so He made it obligatory for them] and made it a right for all of them. Whoever denies them that is an oppressor of their sustenance.

Our scholars held on to the words of the Almighty: {If you disclose your charitable expenditures, they are good; but if you conceal them and give them to the poor, it is better for you} [Al-Baqarah: 271]. When "charity" (sadaqah) is mentioned generally in the Quran, it refers to obligatory charity (zakat). And he ﷺ said: "I was commanded to take charity from your rich and return it to your poor." And this...

---

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/206. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/947. (3) Sunan Abi Dawud (1630), and Sunan al-Daraqutni (2063). See also al-Istidhkar 9/206. (4) In (m): "yadfa'" (pays), and in (d): "yarfa'" (raises), and what is established is from the rest of the manuscripts, and it agrees with what is in Ahkam

al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/206, and the speech and what follows between brackets is from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 60 245

उनसे बाहर न जाए। फिर वितरण का चुनाव उस व्यक्ति पर है जो विभाजित करता है (1)। यह मलिक, अबू हनीफा और उनके साथियों का मत है। जैसा कि कहा जाता है: काठी जानवर के लिए है और दरवाजा घर के लिए है।

अल-शाफी ने कहा: "लाम" स्वामित्व का "लाम" है, जैसे कि कहना: धन ज़ैद, अम्र और बक्र का है, इसलिए उल्लेखित पक्षों के बीच समानता आवश्यक है। अल-शाफी और उनके साथियों ने कहा: यह वैसा ही है जैसे किसी ने विशिष्ट श्रेणियों या विशिष्ट लोगों के समूह के लिए वसीयत की हो (2)। उन्होंने "इन्ना-मा" (केवल) शब्द का सहारा लिया, और यह कि यह आठ श्रेणियों तक दान के वितरण के सीमित होने का संकेत देता है। उन्होंने जियाद बिन अल-हारिस अल-सुदाई की हदीस के साथ इसका समर्थन किया, जिन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया जब वह मेरे लोगों के पास एक सेना भेज रहे थे, तो मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अपनी सेना को रोक लें, क्योंकि मैं उनकी इस्लाम स्वीकार करने और आज्ञाकारिता की गारंटी देता हूँ। तो मैंने अपने लोगों को लिखा और उनकी इस्लाम और आज्ञाकारिता आ गई। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "हे सुदा' के भाई, अपने लोगों में आज्ञाकारी।" मैंने कहा: बल्कि, अल्लाह ने उन पर एहसान किया और उन्हें रास्ता दिखाया। उन्होंने कहा: फिर एक व्यक्ति उनके पास दान (सदक़ा) मांगने आया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "अल्लाह ने दान के मामले में किसी नबी या किसी और के फैसले को स्वीकार नहीं किया जब तक कि उसने उसे आठ भागों में विभाजित नहीं कर दिया। यदि तुम उन भागों में से हो, तो मैं तुम्हें दूंगा।" इसे अबू दाऊद और अल-दारकुतनी ने वर्णित किया है। शब्द अल-दारकुतनी के हैं (3)।

ज़ैन अल-आबिदीन से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान जानता था कि ज़कात की कितनी राशि प्राप्त होगी (4), और इन श्रेणियों के लिए क्या पर्याप्त होगा [इसलिए उसने इसे उनके लिए अनिवार्य कर दिया] और इसे उन सभी का अधिकार बना दिया। तो जो कोई उन्हें इससे रोकता है, वह उनके रिज़्क़ (जीविका) का ज़ालिम (अत्याचारी) है।

हमारे विद्वानों ने सर्वशक्तिमान के इस कथन को अपनाया: {यदि तुम अपने दानों को प्रकट करो तो वह भी अच्छा है, और यदि तुम उन्हें छुपाओ और उन्हें गरीबों को दे दो तो वह तुम्हारे लिए और भी बेहतर है} [अल-बक़रह: 271]। और कुरान में जब भी "सदक़ा" शब्द का व्यापक रूप से उपयोग

किया जाता है, तो वह अनिवार्य दान (ज़कात) होता है। और उन्होंने ﷺ कहा: "मुझे आदेश दिया गया है कि तुम्हारे अमीरों से सदक़ा लूँ और उसे तुम्हारे गरीबों को लौटा दूँ।" और यह...

---

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 3/206। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/947। (3) सुनन अबू दाऊद (1630), और सुनन अल-दारकुतनी (2063)। इस्तज़कार 9/206 भी देखें। (4) (m) में: "यद्फ़ा'" (देता है), और (d) में: "यफ़र्ा'" (उठाता है), और जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, और यह अल-किया अल-तबरी 3/206 की अहकाम अल-कुरान में जो है उसके अनुरूप है, और कोष्ठक के बीच का भाषण और जो आने वाला है वह उसी से है।

سورۃ التوبہ: آیت 60 245

ان سے باہر نہ جائے۔ پھر تقسیم کا اختیار اس شخص پر ہے جو تقسیم کرتا ہے (1)۔ یہ امام مالک، ابوحنیفہ اور ان کے ساتھیوں کا قول ہے۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: زین جانور کے لیے ہے اور دروازہ گھر کے لیے۔

امام شافعی نے فرمایا: "لام" تملیک (ملکیت) کا "لام" ہے، جیسا کہ آپ کا قول ہے: مال زید، عمرو اور بکر کے لیے ہے، تو مذکورہ افراد کے درمیان برابری ضروری ہے۔ امام شافعی اور ان کے ساتھیوں نے کہا: یہ ویسا ہی ہے جیسے کوئی معینہ اصناف یا معینہ قوم کے لیے وصیت کرے (2)۔ انہوں نے لفظ "انما" (صرف) سے استدلال کیا کہ یہ صدقات کو آٹھ اصناف تک محدود رکھنے کا تقاضا کرتا ہے، اور انہوں نے زیاد بن حارث الصدائی کی حدیث سے اس کی تائید کی جنہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا جب آپ میری قوم کی طرف ایک لشکر بھیج رہے تھے، تو میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اپنے لشکر کو روک لیجئے، میں آپ کو ان کے اسلام اور اطاعت کی ضمانت دیتا ہوں۔ تو میں نے اپنی قوم کو لکھا اور ان کا اسلام اور اطاعت آ گئی۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے صداء کے بھائی، اپنی قوم میں صاحبِ اطاعت"۔ میں نے کہا: بلکہ اللہ نے ان پر احسان کیا اور انہیں ہدایت دی۔ انہوں نے کہا: پھر ایک شخص آپ کے پاس آیا اور صدقات کے بارے میں سوال کیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "اللہ تعالیٰ صدقات کے معاملے میں کسی نبی یا کسی اور کے حکم پر راضی نہیں ہوا یہاں تک کہ خود اس کے آٹھ حصے کر دیے، پس اگر تم ان حصوں میں سے ہو تو میں تمہیں دے دوں گا"۔ اسے ابوداؤد اور دارقطنی نے روایت کیا ہے، اور الفاظ دارقطنی کے ہیں (3)۔

اور زین العابدین سے حکایت کی گئی ہے کہ انہوں نے فرمایا: اللہ تعالیٰ کو علم تھا کہ زکوٰۃ کی کتنا مقدار حاصل ہوگی (4)، اور ان اصناف کے لیے کتنا کافی ہوگا [پس اسے ان کے لیے واجب کر دیا] اور اسے ان سب کا حق بنا دیا، پس جس نے انہیں اس سے روکا، وہ ان کے رزق کے معاملے میں ان پر ظالم ہے۔

اور ہمارے علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: {اگر تم صدقات علانیہ دو تو یہ بھی اچھا ہے اور اگر تم انہیں چھپاؤ اور فقراء کو دو تو یہ تمہارے لیے بہتر ہے} [البقرہ: 271]۔ اور قرآن میں زمانی صدقہ کا لفظ مطلق بولا جائے تو وہ فرض صدقہ (زکوٰۃ) ہوتا ہے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ تمہارے مالداروں سے صدقہ لوں اور تمہارے فقراء کو لوٹا دوں"۔ اور یہ...

---

(1) احکام القرآن للکیا الطبری 3/206۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/947۔ (3) سنن ابی داؤد (1630)، اور سنن الدارقطنی (2063)۔ اور دیکھئے الاستذکار 9/206۔ (4) نسخہ (م) میں ہے: "یدفع" (دیتا ہے)، اور نسخہ (د) میں ہے: "یرفع" (اٹھاتا ہے)، اور جو ثابت ہے وہ باقی قلمی نسخوں سے ہے، اور یہ احکام القرآن للکیا الطبری 3/206 کے موافق ہے، اور کلام اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 246

A text mentioning one of the eight categories according to the Quran and Sunnah(1); this is the opinion of Umar ibn al-Khattab, Ali, Ibn Abbas, and Hudhayfah. A group of the Tabi'un (Followers) also held this view(2); they said: It is permissible to give it to the eight categories, and to whichever category it is given, it is valid.

Al-Minhal bin Amr narrated from Zirr bin Hubaysh, from Hudhayfah regarding the verse: {Zakat expenditures are only for the poor and for the needy...} He said: "Allah only mentioned these charities so they could be known, and whichever category you give them to, it suffices you." Sa'id bin Jubayr narrated from Ibn Abbas regarding: {Zakat expenditures are only for the poor and for the needy...} He said: "In whichever of them you place it, it suffices you."(3) This is also the opinion of Al-Hasan, Ibrahim, and others(4).

Al-Kiya al-Tabari(5) said: Malik even claimed consensus (Ijma) on that. I say: He means the consensus of the Sahaba (Companions); for no opponent among them is known to what Abu Umar(6) said, and Allah knows best.

Ibn al-Arabi(7) said: "What we have made a decisive point between us and them is: that the Ummah (nation) agreed that if each category were given its share, it would not be mandatory to generalize it [among all individuals within the category], so generalized distribution among categories is similarly not mandatory. And Allah knows best."

Third: Linguists and jurists differed on the difference between the 'Faqir' (poor) and the 'Miskin' (needy) in nine opinions: Ya'qub bin al-Sikkit, al-Qutbi, and Yunus bin Habib held the view that the 'Faqir' is in a better state than the 'Miskin'. They said: The 'Faqir' is one who has some of what suffices him and maintains him,

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/947, and the Hadith is mentioned previously 4/368. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/451, and Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/206. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/227, and al-Tabari recorded the two reports 11/531 and 532. (4) Abu Ubayd recorded it from Al-Hasan in al-Amwal p. 689, and al-Tabari recorded it from Ibrahim and others 11/533. (5) In Ahkam al-Quran 3/206. (6) In al-Istidhkar 9/204, he also said: "The scholars agreed that the worker [collecting zakat] is not entitled to its price [value], but rather according to his work, which indicates that it is not divided equally among the categories." (7) In Ahkam al-Quran 2/948.

सूरा अत-तौबा: आयत ६० २४६

कुरान और सुन्नत (१) के अनुसार आठ श्रेणियों में से एक का उल्लेख करने वाला पाठ; यह उमर इब्न अल-खत्ताब, अली, इब्न अब्बास और हुजैफा का मत है। ताबिईन (अनुयायियों) के एक समूह ने भी यही विचार व्यक्त किया (२); उन्होंने कहा: इसे आठ श्रेणियों को देना जायज़ है, और इनमें से जिस भी श्रेणी को दिया जाए, वह मान्य है।

अल-मिन्हाल बिन अम्र ने ज़िर बिन हुबैश से, उन्होंने हुजैफा से इस आयत के बारे में रिवायत की: {सदाक़ात (ज़कात) तो केवल फ़क़ीरों और मिसकीनों के लिए है...} उन्होंने कहा: "अल्लाह ने इन सदाक़ात का उल्लेख केवल इसलिए किया ताकि वे पहचाने जा सकें और जिस भी श्रेणी को आप उन्हें देंगे, वह आपके लिए पर्याप्त होगा।" सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की: {सदाक़ात तो केवल फ़क़ीरों और मिसकीनों के लिए है...} उन्होंने कहा: "आप इसे इनमें से जिसमें भी रखेंगे, वह आपके लिए पर्याप्त होगा।" (३) यह अल-हसन, इब्राहिम और अन्य लोगों का भी मत है (४)।

अल-किया अल-तबारी (५) ने कहा: यहाँ तक कि मालिक ने इस पर इज्मा (आम सहमति) का दावा किया है। मैं कहता हूँ: उनका तात्पर्य सहाबा की सहमति से है; क्योंकि अबू उमर (६) ने जो कहा, उसके खिलाफ उनके बीच कोई विरोधी नहीं जाना जाता, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

इब्न अल-अरबी (७) ने कहा: "जो कुछ हमने हमारे और उनके बीच एक निर्णायक बिंदु बनाया है वह यह है: कि उम्माह (समुदाय) इस बात पर सहमत है कि यदि प्रत्येक श्रेणी को उसका हिस्सा दिया जाए, तो उसे [श्रेणी के भीतर सभी व्यक्तियों के बीच] सामान्य बनाना अनिवार्य नहीं होगा, इसलिए श्रेणियों के बीच सामान्य वितरण भी इसी तरह अनिवार्य नहीं है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।"

तीसरा: भाषाविदों और न्यायविदों के बीच 'फ़क़ीर' और 'मिसकीन' के अंतर पर नौ मतों में मतभेद था: याकूब बिन अल-सिक्किट, अल-कुतबी और यूनुस बिन हबीब का विचार था कि 'फ़क़ीर', 'मिसकीन' की तुलना में बेहतर स्थिति में है। उन्होंने कहा: 'फ़क़ीर' वह है जिसके पास कुछ ऐसा है जो उसके लिए पर्याप्त है और उसका भरण-पोषण करता है,

---

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/९४७, और हदीस पहले ४/३६८ में वर्णित है। (२) अल-नासिख़ वल-मनसूख़, अल-नहस २/४५१, और अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबारी ३/२०६।

(३) मानी अल-कुरान, अल-नहस ३/२२७, और अल-तबारी ने दो रिपोर्टें ११/५३१ और ५३२ दर्ज की हैं। (४) अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ ६८९ में अल-हसन से इसे दर्ज किया है, और अल-तबारी ने इब्राहिम और अन्य से इसे ११/५३३ में दर्ज किया है। (५) अहकाम अल-कुरान ३/२०६ में। (६) अल-इस्तिधकार ९/२०४ में, उन्होंने यह भी कहा: "विद्वानों ने सहमति व्यक्त की कि [ज़कात वसूलने वाला] कार्यकर्ता इसकी कीमत का हकदार नहीं है, बल्कि उसके काम के अनुसार है, जो इंगित करता है कि इसे श्रेणियों के बीच समान रूप से विभाजित नहीं किया गया है।" (७) अहकाम अल-कुरान २/९४८ में।

سورة التوبہ: آیت ٦٠ ٢٤٦

قرآن و سنت(١) کے مطابق آٹھ اقسام میں سے ایک کے ذکر پر مبنی نص؛ اور یہی عمر بن الخطاب، علی، ابن عباس اور حذیفہ کا قول ہے۔ تابعین کی ایک جماعت نے ؒ یہی کہا ہے(٢)؛ انہوں نے کہا: اسے آٹھ اقسام کو دینا جائز ہے، اور ان میں سے جس قسم کو بھی دیا جائے، وہ جائز ہے۔

المنہال بن عمرو نے زر بن حبیش سے، انہوں نے حذیفہ سے اللہ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ﴾ انہوں نے کہا: اللہ نے ان صدقات کا ذکر صرف اس لیے کیا ہے تاکہ انہیں پہچانا جائے، اور ان میں سے جس قسم کو بھی تم نے دیا، وہ تمہاری طرف سے کافی ہو گیا۔ اور سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ﴾ انہوں نے کہا: تم نے ان میں سے جس میں ؒ اسے رکھا، وہ تمہاری طرف سے کافی ہو گیا(٣)۔ اور یہی حسن، ابراہیم اور ان کے علاوہ دوسروں کا قول ہے(٤)۔

الکیا الطبری(٥) نے کہا: یہاں تک کہ مالک نے اس پر اجماع کا دعویٰ کیا۔ میں کہتا ہوں: ان کی مراد صحابہ کا اجماع ہے؛ کیونکہ ان میں سے کسی کا اس کے خلاف ہونا معلوم نہیں جیسا کہ ابو عمر(٦) نے کہا، واللہ اعلم۔

ابن العربی(٧) نے کہا: "جس چیز کو ہم نے اپنے اور ان کے درمیان فیصلہ کن بنایا ہے وہ یہ ہے کہ: امت کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر ہر صنف کو اس کا حصہ دے دیا جائے تو اس کی تعمیم [صنف کے تمام افراد میں] واجب نہیں، اسی طرح اصناف کی تعمیم بھی اسی کی طرح ہے۔ واللہ اعلم۔"

تیسری بات: لغت کے علماء اور اہل فقہ کے درمیان فقیر اور مسکین کے فرق میں نو اقوال پر اختلاف ہوا: چنانچہ یعقوب بن السکیت، القتبی اور یونس بن حبیب اس طرف گئے کہ فقیر، مسکین سے بہتر حال میں ہے۔ انہوں نے کہا: فقیر وہ ہے جس کے پاس اپنی ضرورت کا کچھ حصہ ہو جو اسے کافی ہو اور اسے قائم رکھے،

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۴۷، اور حدیث پہلے گزر چکی ۴/ ۳۶۸۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ۴۵۱، اور احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۲۰۶۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۲۲۷، اور الطبری نے دو روایتیں تخریج کیں ۱۱/ ۵۳۱ و ۵۳۲۔ (۴) اسے حسن سے ابو عبید نے 'الاموال' ص ۶۸۹ میں تخریج کیا، اور ابراہیم وغیرہ سے اسے الطبری نے ۱۱/ ۵۳۳ میں تخریج کیا۔ (۵) احکام القرآن ۳/ ۲۰۶ میں۔ (۶) الاستذکار ۹/ ۲۰۴ میں، اور یہ بھی کہا: "اور علماء کا اس پر اجماع ہے کہ اس پر کام کرنے والا (عامل) اس کی قیمت کا مستحق نہیں ہوتا، بلکہ اسے اس کی مزدوری کے مطابق ملتا ہے، پس یہ اس بات کی دلیل ہے کہ یہ اصناف پر برابر تقسیم نہیں ہے۔" (۷) احکام القرآن ۲/ ۹۴۸ میں۱

Page 247 Surah At-Tawbah: Verse 60

...and the 'Miskin' (needy) is the one who has nothing. They argued with the saying of Al-Ra'i: As for the 'Faqir' (poor) whose milch animal was barely sufficient for his family, not a single hair was left for him. (1) A group of linguists and Hadith scholars followed this view, including Abu Hanifa and Judge Abdul Wahhab (2). 'Wafq' (sufficiency) is from the agreement between two things, like fusion. It is said: his milch animal is 'wafq' for his family, meaning its milk is exactly the amount of their sufficiency with nothing extra. From Al-Jawhari (3). Others said the opposite, making the 'Miskin' better off than the 'Faqir'. They argued with the words of the Almighty: {As for the ship, it belonged to poor people (Masakin) working at sea} [Al-Kahf: 79]. So He informed that they had a ship from the ships of the sea. And it might have been worth a sum of money (4). They supported this with what was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he sought refuge from poverty (5). And it was narrated from him that he said: "O Allah, keep me alive as a Miskin, and let me die as a Miskin" (6). If the 'Miskin' were in a worse state than the 'Faqir', the two reports would contradict each other; as it is impossible for him to seek refuge from poverty and then ask for something worse than it. Allah answered his prayer and took him while he had property from what Allah had bestowed upon him, but it was not full sufficiency; and for that reason, he pawned his armor (7). They said: As for the verse of Al-Ra'i, there is no proof in it, because he only mentioned that the 'Faqir' had a milch animal at some point. They said: The meaning of 'Faqir' in the language of the Arabs is the 'Mafqur' whose vertebrae (Fiqar) have been removed from his back.

---

(1) Diwan al-Ra'i al-Numayri p. 64, and al-Tamhid 18/50 and the text is from it. 'Sabad'; with vowels: a little bit of hair. It is said: he has no 'sabad' nor 'labad', meaning: neither little nor much. Al-Qamus (Sabad). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/949. (3) Al-Sihah (Wafq). (4) Al-Tamhid 18/50. (5) Narrated by Al-Bukhari (6375) and Muslim (589) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). Also narrated by Ahmad (8053), Abu Dawood (1544), and Al-Nasa'i 8/261 from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (6) Narrated by Al-Tirmidhi (4352) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him) and he said: this is a strange (gharib) hadith. Also narrated by Ibn Majah (4126), and Al-Hakim 4/322 from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). (7) Previously mentioned 4/459.

पृष्ठ २४७ सूरह अत-तौबा: आयत ६०

...और 'मिस्कीन' (ज़रूरतमंद) वह है जिसके पास कुछ नहीं है। उन्होंने अल-रा'ई के इस कथन से तर्क दिया: जहाँ तक उस 'फ़क़ीर' (ग़रीब) का सवाल है जिसकी दुधारू पशु उसके परिवार के लिए पर्याप्त थी, उसके लिए एक बाल भी नहीं छोड़ा गया। (१) भाषाविदों और हदीस विद्वानों के एक समूह ने इस विचार का पालन किया, जिनमें अबू हनीफ़ा और न्यायाधीश अब्दुल वहाब (२) शामिल हैं। 'वक़्फ़' (पर्याप्तता) दो चीज़ों के बीच सामंजस्य से है, जैसे मिलन। कहा जाता है: उसका दुधारू पशु उसके परिवार के लिए 'वक़्फ़' है, यानी उसका दूध उनकी ज़रूरत के बराबर है, उसमें कुछ भी अतिरिक्त नहीं है। अल-जौहरी से (३)। दूसरों ने इसके विपरीत कहा, 'मिस्कीन' को 'फ़क़ीर' से बेहतर स्थिति में रखा। उन्होंने सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ तर्क दिया: {जहाँ तक उस नाव का संबंध है, वह कुछ निर्धनों (मसाकीन) की थी जो समुद्र में काम करते थे} [अल-कहफ़: ७९]। तो उन्होंने बताया कि उनके पास समुद्र के जहाजों में से एक जहाज था। और इसकी कीमत कुछ धन के बराबर रही होगी (४)। उन्होंने इसका समर्थन पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित उस बात से किया कि उन्होंने गरीबी से पनाह मांगी थी (५)। और उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, मुझे मिस्कीन के रूप में जीवित रख, और मुझे मिस्कीन के रूप में मृत्यु दे" (६)। यदि 'मिस्कीन' की स्थिति 'फ़क़ीर' से भी बदतर होती, तो दोनों विवरणों में विरोधाभास होता; क्योंकि यह असंभव है कि वह गरीबी से पनाह मांगें और फिर उससे भी बदतर चीज़ की प्रार्थना करें। अल्लाह ने उनकी दुआ स्वीकार की और उन्हें तब उठाया जब उनके पास वह संपत्ति थी जो अल्लाह ने उन्हें प्रदान की थी, लेकिन वह पूर्ण पर्याप्तता नहीं थी; और उसी कारण से, उन्होंने अपना कवच गिरवी रख दिया था (७)। उन्होंने कहा: जहाँ तक अल-रा'ई के शेर की बात है, उसमें कोई प्रमाण नहीं है, क्योंकि उन्होंने केवल यह उल्लेख किया है कि 'फ़क़ीर' के पास किसी समय एक दुधारू पशु था। उन्होंने कहा: अरबों की भाषा में 'फ़क़ीर' का अर्थ है 'मफ़क़ूर' जिसकी पीठ के कशेरुक (फ़िक़र) निकाल दिए गए हों।

---

(१) दीवान अल-रा'ई अल-नुमैरी पृष्ठ ६४, और अल-तमहीद १८/५० और पाठ उसी से है। 'सबद'; स्वर के साथ: बालों का एक छोटा अंश। कहा जाता है: उसके पास न 'सबद' है न 'लबद', अर्थात: न थोड़ा न बहुत। अल-क़ामूस (सबद)। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन २/९४९। (३) अल-सिहाह (वक़्फ़)। (४) अल-तमहीद १८/५०। (५) इसे बुखारी (६३७५) और मुस्लिम (५८९) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (८०५३), अबू दाऊद (१५४४), और अन-नसाई ८/२६१ ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (६) इसे तिरमिज़ी

(४३५२) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है और उन्होंने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है। इब्न माजाह (४१२६), और अल-हाकिम ४/३२२ ने अबू सईद अल-खुद़री (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (७) पहले उल्लेख किया गया ४/४५९।

صفحہ ۲۴۷ سورہ التوبہ: آیت ۶۰

...اور 'مسکین' وہ ہے جس کے پاس کچھ نہ ہو، اور انہوں نے الراعی کے قول سے استدلال کیا: رہی بات اس 'فقیر' کی جس کا دودھ دینے والا جانور اس کے اہل و عیال کے لیے بس پورا ہی ہوتا تھا، تو اس کے لیے ایک بال کے برابر بھی نہیں چھوڑا گیا۔ (۱) اہل لغت اور اہل حدیث کی ایک جماعت اسی طرف گئی ہے؛ جن میں امام ابو حنیفہ اور قاضی عبد الوہاب (۲) شامل ہیں۔ اور 'وَفْق': دو چیزوں کے درمیان مطابقت سے ہے؛ جیسے باہمی ملاپ، کہا جاتا ہے: اس کا دودھ دینے والا جانور اس کے عیال کے لیے 'وفق' ہے؛ یعنی: اس کا دودھ ان کی کفایت کے بقدر ہے اس میں کچھ زائد نہیں۔ جوہری (۳) سے منقول ہے۔ دوسروں نے اس کے برعکس کہا؛ چنانچہ انہوں نے مسکین کو فقیر سے بہتر حال والا قرار دیا۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: {رہا وہ جہاز تو وہ چند مسکینوں (مساکین) کا تھا جو دریا میں کام کرتے تھے} [الکہف: ۷۹]۔ پس اللہ نے خبر دی کہ ان کے پاس سمندری جہازوں میں سے ایک جہاز تھا۔ اور بسا اوقات یہ مال کی ایک بڑی مقدار کے برابر ہوتا ہے (۴)۔ اور انہوں نے اس کی تائید اس بات سے کی جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فقر سے پناہ مانگی (۵)۔ اور آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «اے اللہ، مجھے مسکین کی حالت میں زندہ رکھ اور مسکینی کی حالت میں موت دے» (۶)۔ پس اگر مسکین فقیر سے بدتر حال والا ہوتا تو دونوں روایتوں میں تضاد ہوتا؛ کیونکہ یہ ناممکن ہے کہ آپ فقر سے پناہ مانگیں اور پھر اس سے بھی بدتر حالت کا سوال کریں۔ اللہ نے آپ کی دعا قبول فرمائی اور آپ کی روح قبض فرمائی جبکہ آپ کے پاس وہ مال تھا جو اللہ نے آپ کو عطا فرمایا تھا، لیکن وہ مکمل کفایت والا نہ تھا؛ اسی لیے آپ نے اپنی زرہ رہن رکھی تھی (۷)۔ انہوں نے کہا: رہا الراعی کا شعر تو اس میں کوئی حجت نہیں؛ کیونکہ اس نے صرف یہ ذکر کیا ہے کہ فقیر کے پاس

کسی حال میں دودھ دینے والا جانور تھا۔ انہوں نے کہا: عربوں کے کلام میں فقیر کا معنی ہے: وہ 'مفقور' جس کی پشت کے مہرے (فِقَر) نکال دیے گئے ہوں۔

---

(۱) دیوان الراعی النمیری ص ۶۴، اور التمہید ۱۸/ ۵۰ اور کلام وہیں سے ہے۔ 'السَّبد'؛ زبر کے ساتھ: تھوڑے سے بال، کہا جاتا ہے: اس کے پاس نہ 'سبد' ہے نہ 'لبد'، یعنی: نہ تھوڑا نہ بہت۔ القاموس (سبد)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۴۹۔ (۳) الصحاح (وفق)۔ (۴) التمہید ۱۸/ ۵۰۔ (۵) اسے بخاری (۶۳۷۵) اور مسلم (۵۸۹) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۸۰۵۳)، ابوداؤد (۱۵۴۴)، اور نسائی ۲۶۱/۸ نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ترمذی (۴۳۵۲) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث غریب ہے۔ اور اسے ابن ماجہ (۴۱۲۶)، اور حاکم ۳۲۲/۴ نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) گزشتہ ۴/ ۴۵۹۔

...from the severity of poverty, so there is no condition more severe than this. Allah has informed about them by saying: {they cannot travel through the land} [Al-Baqarah: 273]. And they cited the poet's saying: When Lubad saw the eagles fly away... he raised his front feathers like a helpless pauper. (1) Meaning: he could not bear flight, so he became like one whose spine is broken and clung to the ground. Al-Asma'i and others held this view, and Al-Tahawi reported it from the Kufans. It is one of the two opinions of Al-Shafi'i and most of his companions. Al-Shafi'i has another opinion: that the 'Faqir' (poor) and 'Miskin' (needy) are the same, with no difference between them in meaning even if they differ in name, which is the third opinion. This is the view of Ibn al-Qasim and the rest of Malik's companions (2), and Abu Yusuf said the same. I say: the apparent wording indicates that the 'Miskin' is different from the 'Faqir', and that they are two categories, except that one of the two categories is in greater need than the other. From this perspective, the saying of those who made them one category is close (3), and Allah knows best. There is no argument in the saying of those who cite the words of the Almighty: {As for the ship, it belonged to needy people (Masakin)} [Al-Kahf: 79]; because it is possible that it was rented for them, just as it is said: "This is so-and-so's house," if he is the resident even if it belongs to someone else. The Almighty said in describing the people of the Fire: {And for them are hooked rods of iron} [Al-Hajj: 21], attributing it to them. And the Almighty said: {And do not give the weak-minded your property} [An-Nisa: 5]. And the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever sells a slave who has property..." (4) which is very common; a thing is attributed to him while it is not his. And from it is their saying:

(1) The verse is by Labid, and it is in his Diwan p. 128, Al-Tamheed 18/51, and Al-Istidhkar 9/209, and the speech and what is between the brackets is from them. Lubad is the last of the eagles of Luqman bin 'Ad, and the Arabs claim that this Luqman lived as long as the lives of seven eagles, whenever an eagle died, another replaced it, so the last of his eagles was named Lubad. He is not the Luqman mentioned in the Quran. See Al-Khizanah 4/8. See Al-Qamous (Lubad). (2) Al-Tamheed 18/51 - 52. (3) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/205. (4) Narrated by Ahmad (4552), Al-Bukhari (2379), and Muslim (1543): (80) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

...अत्यधिक गरीबी के कारण, इसलिए इससे अधिक गंभीर कोई स्थिति नहीं है। अल्लाह ने उनके बारे में यह कहकर सूचित किया है: {वे धरती पर यात्रा नहीं कर सकते} [अल-बक़रा: 273]। और उन्होंने कवि के इस कथन का प्रमाण दिया है: जब लुबद ने बाज़ों को उड़ते देखा... तो उसने अपने सामने के पंख एक असहाय कंगाल की तरह उठा लिए। (1) अर्थात: वह उड़ने की क्षमता नहीं रखता था, इसलिए वह उस व्यक्ति की तरह हो गया जिसकी रीढ़ टूट गई हो और वह ज़मीन से चिपक गया हो। अल-असमत और अन्य लोगों ने यह विचार व्यक्त किया है, और अल-तहावी ने इसे कूफ़ियों से उद्धृत किया है। यह अल-शफ़ीई और उनके अधिकांश साथियों के दो विचारों में से एक है। अल-शफ़ीई का एक और विचार है: कि 'फ़क़ीर' और 'मिस्कीन' एक ही हैं, उनके अर्थ में कोई अंतर नहीं है, भले ही उनके नाम अलग हों, जो कि तीसरा विचार है। इब्न अल-कासिम और मालिक के अन्य साथियों (2) ने यही दृष्टिकोण अपनाया है, और अबू यूसुफ ने भी यही कहा है। मैं कहता हूँ: शब्दों का प्रत्यक्ष अर्थ यह संकेत देता है कि 'मिस्कीन', 'फ़क़ीर' से अलग है, और वे दो अलग श्रेणियाँ हैं, सिवाय इसके कि दोनों श्रेणियों में से एक को दूसरे की तुलना में अधिक आवश्यकता है। इस दृष्टिकोण से, उन लोगों की बात निकट है जिन्होंने उन्हें एक ही श्रेणी माना है (3), और अल्लाह ही बेहतर जानता है। उन लोगों के तर्क में कोई वज़न नहीं है जो सर्वशक्तिमान के इस वचन का हवाला देते हैं: {जहाँ तक उस नौका का प्रश्न है, वह कुछ निर्धनों (मसाकीन) की थी} [अल-कहफ़: 79]; क्योंकि संभव है कि वह उनके लिए किराए पर ली गई हो, जैसे कहा जाता है: "यह अमुक व्यक्ति का घर है," यदि वह वहां का निवासी हो, भले ही वह किसी और का हो। सर्वशक्तिमान ने आग वालों के वर्णन में कहा है: {और उनके लिए लोहे के गदा होंगे} [अल-हज्ज: 21], इसे उनसे संबंधित बताया है। और सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्पबुद्धि वालों को अपनी संपत्ति न दो} [अन-निसा: 5]। और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जिसने कोई दास बेचा जिसके पास संपत्ति हो..." (4) जो बहुत सामान्य है; कोई चीज़ किसी के नाम से जोड़ी जाती है जबकि वह उसकी नहीं होती। और उसी में से उनका यह कहना है:

(1) यह छंद लबीद का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 128, अल-तमहीद 18/51, और अल-इस्तिज़कार 9/209 में है, और भाषण तथा कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं से है। लुबद, लुक़मान बिन आद के बाज़ों में से अंतिम था, और अरबों का दावा है कि यह लुक़मान सात बाज़ों की उम्र तक जीवित रहा, जब भी कोई बाज़ मरता, उसके बाद दूसरा बाज़ आ जाता, इसलिए उसके अंतिम बाज़

का नाम लुबद रखा गया। वह कुरान में वर्णित लुक़मान नहीं है। अल-खिज़ा़ना 4/8 देखें। अल-क़ामूस (लुबद) देखें। (2) अल-तमहीद 18/51 - 52। (3) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/205। (4) इसे अहमद (4552), अल-बुखारी (2379), और मुस्लिम (1543): (80) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है।

شدت فقر کی وجہ سے، پس اس سے بڑھ کر کوئی حالت نہیں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں فرمایا: ﴿لا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ﴾ [البقرة: ۲۷۳]۔ اور انہوں نے شاعر کے اس قول سے استدلال کیا: جب لبد نے عقابوں کو اڑتے دیکھا... تو اس نے اپنے اگلے پر ایک لاچار فقیر کی طرح اٹھا لیے۔ (۱) یعنی: وہ اڑنے کی طاقت نہیں رکھتا تھا، تو وہ اس شخص کی مانند ہو گیا جس کی کمر ٹوٹ گئی ہو اور وہ زمین سے چپک گیا ہو۔ اصمعی اور دیگر اسی طرف گئے ہیں، اور طحاوی نے اسے کوفیوں سے نقل کیا ہے۔ یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے اور ان کے اکثر اصحاب کا یہی موقف ہے۔ امام شافعی کا ایک دوسرا قول یہ ہے کہ: فقیر اور مسکین برابر ہیں، معنی میں ان کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے اگرچہ نام میں وہ الگ ہیں، اور یہ تیسرا قول ہے۔ اسی طرف ابن قاسم اور امام مالک کے دیگر اصحاب گئے ہیں (۲)، اور یہی ابو یوسف نے کہا ہے۔ میں کہتا ہوں: لفظ کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مسکین فقیر کے علاوہ ہے، اور یہ کہ وہ دو الگ اصناف ہیں، مگر یہ کہ ان دو اصناف میں سے ایک دوسرے سے زیادہ حاجت مند ہے، پس اس پہلو سے ان لوگوں کا قول قریب ہے جنہوں نے انہیں ایک ہی صنف قرار دیا ہے (۳)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور ان لوگوں کے قول میں کوئی حجت نہیں جنہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا: ﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ﴾ [الكهف: ۷۹]؛ کیونکہ یہ احتمال ہے کہ وہ ان کے لیے کرائے پر لی گئی ہو، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "یہ فلاں کا گھر ہے"، اگر وہ اس کا رہنے والا ہو اگرچہ وہ کسی اور کا ہو۔ اور اللہ تعالیٰ نے اہل نار کے وصف میں فرمایا: ﴿وَلَهُمْ مَقَامِعُ مِنْ حَدِيدٍ﴾ [الحج: ۲۱]، پس اسے ان کی طرف منسوب کیا۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ﴾ [النساء: ۵]۔ اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کوئی غلام بیچا اور اس کا مال ہو" (۴)

اور یہ بہت زیادہ ہے؛ چیز کی نسبت کسی کی طرف کی جاتی ہے حالانکہ وہ اس کی نہیں ہوتی۔

اور اسی میں سے ان کا یہ کہنا ہے:

(۱) یہ شعر لبید کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۲۸، التمہید ۵۱/۱۸، اور الاستذکار ۲۰۹/۹ میں ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ ان سے ہے۔ لبد، لقمان بن عاد کے عقابوں میں سے آخری عقاب تھا، اور عربوں کا گمان ہے کہ یہ لقمان سات عقابوں کی عمر کے برابر زندہ رہا، جب بھی کوئی عقاب ہلاک ہوتا اس کے پیچھے دوسرا عقاب آ جاتا، پس اس کا آخری عقاب لبد کے نام سے موسوم ہوا۔ یہ وہ لقمان نہیں ہیں جن کا ذکر قرآن میں ہے۔ دیکھیے الخزانہ ۸/۴۔ اور دیکھیے القاموس (لبد)۔ (۲) التمہید ۵۱/۱۸ - ۵۲۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۲۰۵/۳۔ (۴) اسے احمد (۴۵۵۲)، بخاری (۲۳۷۹)، اور مسلم (۱۵۴۳): (۸۰) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 Page 249

...the door of the house. The animal's covering, the horse's saddle, and the like. It is permissible for them to be called 'miskeen' (poor/unfortunate) out of mercy and sympathy, just as it is said of someone tested by a calamity or pushed into an ordeal: 'miskeen'. In the Hadith: "The miskeen of the people of Fire"(1), and the poet said:

"The miskeen are the people of love, even their graves have the dust of humiliation upon them among the graveyards."(2)

As for what they interpreted from his saying, peace and blessings be upon him: "O Allah, make me live as a miskeen..." the Hadith. Narrated by Anas(3), it is not so. Rather, the meaning here is: humility before Allah, in which there is no tyranny, no arrogance, no pride, no vanity, no haughtiness, and no insolence. Abu al-Atahiya did well when he said:

"If you want the most noble of all the people, then look at a king in the attire of a miskeen." "That is the one whose desire for Allah has become great, and that one is fit for both the world and the religion."(4)

And he is not a beggar; because the Prophet (peace be upon him) disliked begging and forbade it, and he said regarding a black woman who refused to move out of the way for him: "Leave her, for she is arrogant (jabbara)."(5) As for the saying of Allah the Almighty: {For the poor who have been restricted for the cause of Allah, unable to move about in the land} [Al-Baqarah: 273], it is not impossible for them to have something. And Allah knows best.

What the companions of Malik and Al-Shafi'i followed, that they are both the same, is good. Similar to it is what Malik said in the book of Ibn Sahnun; he said: The Faqir is the needy one who abstains from begging, and the Miskeen is: [the Faqir].

---

(1) Reported by At-Tabari 19/382 from Abi Al-Sawda' as his saying. (2) Mentioned by Abu Muhammad Al-Sarraj in 'Masari' al-Ushshaq' 1/130. (3) Reported by At-Tirmidhi (4352), and it was previously mentioned. (4) At-Tamhid 8/171-172 and the text is from it. They are in the Diwan of Abu al-Atahiya p. 392 with the narration: 'hurmatuhu' (his sanctity) instead of 'raghbatuhu' (his desire). (5) At-Tamhid 8/172, and the Hadith was reported by An-Nasa'i in Al-Kubra (10315) from the Hadith of Abu Musa Al-Ash'ari (RA), and in it is Sulayman Al-Hashimi, An-Nasa'i said: I do not know him. And reported by Al-Bazzar (Kashf al-Astar) (3579), and Abu Ya'la (3276) from the Hadith of

Anas. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/99: Reported by At-Tabarani in Al-Awsat and Abu Ya'la, and in it is Yahya Al-Himmani, Ahmad weakened him and accused him of lying, and reported by Al-Bazzar and weakened it with another narrator. His saying: 'Jabbara', meaning: arrogant and defiant. Al-Nihaya (Jabr).

सूरह अत-तौबा: आयत 60 पृष्ठ 249

...घर का दरवाज़ा। जानवर का झूल, घोड़े की जीन और इसी तरह की चीजें। उन्हें दया और सहानुभूति के आधार पर 'मिस्कीन' (बेचारा/दीन) कहा जाना जायज़ है, जैसे कि किसी मुसीबत में फँसे या आफ़त में पड़े व्यक्ति के लिए कहा जाता है: 'मिस्कीन'। हदीस में है: "नर्क वालों के मिस्कीन"(1) और कवि ने कहा:

"प्रेम करने वाले लोग मिस्कीन हैं, यहाँ तक कि उनकी कब्रों पर भी कब्रिस्तानों के बीच अपमान की धूल है।"(2)

जहाँ तक उनके उस कथन की व्याख्या का प्रश्न है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "ऐ अल्लाह, मुझे एक मिस्कीन के रूप में जीवित रख..." हदीस। अनस द्वारा वर्णित(3), तो ऐसा नहीं है। बल्कि यहाँ अर्थ है: अल्लाह के सामने विनम्रता, जिसमें कोई निरंकुशता, घमंड, गर्व, अहंकार या उद्दंडता नहीं है। अबू अल-अताहिया ने कितना अच्छा कहा जब उन्होंने कहा:

"यदि आप सभी लोगों में सबसे कुलीन को चाहते हैं, तो एक मिस्कीन की पोशाक में एक राजा को देखें।" "वह वह है जिसकी अल्लाह की चाहत महान हो गई है, और वह दुनिया और धर्म दोनों के लिए उपयुक्त है।"(4)

और वह भिखारी नहीं है; क्योंकि नबी ﷺ ने माँगने को नापसंद किया और इससे मना किया, और उन्होंने एक काली महिला के बारे में कहा जिसने उनके लिए रास्ता छोड़ने से इनकार कर दिया था: "उसे छोड़ दो, क्योंकि वह घमंडी (जब्बारा) है।" (5) जहाँ तक अल्लाह तआला के इस कथन का प्रश्न है: {उन गरीबों के लिए जो अल्लाह की राह में रोक दिए गए हैं, जो ज़मीन में चल-फिर नहीं सकते} [अल-बक़रह: 273], तो यह असंभव नहीं है कि उनके पास कुछ हो। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मालिक और अल-शाफ़ई के अनुयायियों ने जो विचार अपनाया है कि वे दोनों समान हैं, वह अच्छा है। इसके करीब वह है जो मालिक ने इब्न सहनून की किताब में कहा था; उन्होंने कहा: फकीर वह है जो ज़रूरतमंद हो और माँगने से बचता हो, और मिस्कीन वह है: [फकीर]।

---

(1) इसे अल-तबरी 19/382 ने अबी अल-सौदा के कथन के रूप में उद्धृत किया है। (2) अबू मुहम्मद अल-सर्राज ने 'मसारि अल-उशशाक़' 1/130 में इसका उल्लेख किया है। (3) इसे अल-तिरमिज़ी (4352) ने उद्धृत किया है, और यह पहले भी आ चुका है। (4) अल-तमीद 8/171-172

और शब्द उसी के हैं, और वे अबू अल-अताहिया के दीवान पृष्ठ 392 में इस रिवायत के साथ हैं: 'हुर्मतुहु' (उसकी पवित्रता), 'रग़बतुहु' (उसकी चाहत) के बजाय। (5) अल-तमीद 8/172, और हदीस को अन-नसाई ने अल-कुबरा (10315) में अबू मूसा अल-अशअरी (रा.) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसमें सुलेमान अल-हाशिमी हैं, अन-नसाई ने कहा: मैं उन्हें नहीं जानता। और इसे अल-बज़्ज़ार (कश्फ अल-अस्तार) (3579) और अबू याला (3276) ने अनस की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/99 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत में और अबू याला ने उद्धृत किया है और इसमें याह्या अल-हिम्मानी हैं, अहमद ने उन्हें कमज़ोर बताया और उन पर झूठ बोलने का आरोप लगाया, और अल-बज़्ज़ार ने इसे उद्धृत किया और एक अन्य रावी के कारण इसे कमज़ोर बताया। उनका कहना है: 'जब्बारा', अर्थात: अभिमानी और उद्दंड। अल-निहाया (जब्र)।

سورہ التوبہ: آیت 60 صفحہ 249

...گھر کا دروازہ۔ جانور کا جھول، گھوڑے کی زین اور اسی طرح کی چیزیں۔ انہیں رحم اور ہمدردی کے طور پر مسکین کہا جانا جائز ہے، جیسا کہ کسی مصیبت زدہ یا آزمائش میں مبتلا شخص کے لیے کہا جاتا ہے: 'مسکین'۔ حدیث میں ہے: "اہلِ نار کے مساکین"(1) اور شاعر نے کہا:

"محبت والے لوگ مسکین ہیں یہاں تک کہ ان کی قبروں پر بھی قبرستانوں کے درمیان ذلت کی خاک ہے۔"(2)

اور جہاں تک ان کے اس قول کی تاویل کا تعلق ہے، آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اے اللہ، مجھے مسکینی کی حالت میں زندہ رکھ..." الحدیث۔ اسے انس(3) نے روایت کیا ہے، تو ایسا نہیں ہے، بلکہ یہاں معنی یہ ہیں: اللہ کے سامنے عاجزی و انکساری جس میں کوئی جبر و تکبر، فخر و غرور اور سرکشی نہ ہو۔ ابو العتاہیہ نے کیا ہی خوب کہا جب انہوں نے کہا:

"اگر تم تمام لوگوں میں سب سے شریف کو دیکھنا چاہتے ہو، تو مسکین کے لباس میں ایک بادشاہ کو دیکھو۔" "وہ وہ ہے جس کی اللہ میں رغبت بہت بڑی ہو گئی ہے، اور وہ دنیا اور دین دونوں کے لیے موزوں ہے۔"(4)

اور وہ مانگنے والا نہیں ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے مانگنے کو ناپسند فرمایا اور اس سے منع کیا، اور آپ ﷺ نے ایک سیاہ فام عورت کے بارے میں فرمایا جس نے آپ کے لیے راستے سے ہٹنے سے انکار کر دیا تھا: "اسے چھوڑ دو، کیونکہ وہ جبارہ (سرکش/متکبر) ہے۔"(5) جہاں تک اللہ تعالیٰ کے اس قول کا تعلق ہے: {ان فقراء کے لیے جو اللہ کی راہ میں روک دیے گئے ہیں، وہ

زمین میں چل پھر نہیں سکتے} [البقرہ: 273]، تو یہ بعید نہیں کہ ان کے پاس کچھ ہو۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور امام مالک اور شافعی کے اصحاب کا جو مسلک ہے کہ یہ دونوں برابر ہیں، وہ بہتر ہے۔ اور اسی کے قریب وہ بات ہے جو امام مالک نے ابن سحنون کی کتاب میں کہی ہے؛ فرمایا: فقیر وہ ضرورت مند ہے جو سوال سے بچتا ہو، اور مسکین وہ ہے: [فقیر]۔

---

(1) اسے طبری نے 19/382 میں ابی السوداء کے قول سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابو محمد السراج نے مصارع العشاق 1/130 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے ترمذی (4352) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ (4) التمہید 8/171 - 172 اور کلام اسی سے ہے، اور یہ دونوں ابو العتاہیہ کے دیوان ص 392 میں اس روایت کے ساتھ ہیں: 'حرمتہ'، بجائے: 'رغبتہ'۔ (5) التمہید 8/172، اور حدیث کو نسائی نے الکبریٰ (10315) میں حضرت ابو موسیٰ اشعری ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں سلیمان ہاشمی ہے، نسائی نے کہا: میں اسے نہیں جانتا۔ اور اسے بزار (کشف الاستار) (3579) اور ابو یعلی (3276) نے حضرت انس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 1/99 میں کہا: اسے طبرانی نے الاوسط میں اور ابو یعلی نے روایت کیا ہے اور اس میں یحییٰ حمانی ہے، احمد نے اسے ضعیف قرار دیا اور اس پر جھوٹ کی تہمت لگائی، اور بزار نے اسے روایت کیا اور ایک دوسرے راوی کی وجہ سے اسے ضعیف قرار دیا۔ ان کا قول: 'جبارہ' یعنی: متکبر اور سرکش۔ النہایہ (جبر)۔

250 Surah At-Tawbah: Ayah 60

...the requester. It was narrated from Ibn Abbas, and Az-Zuhri said it, and Ibn Sha'ban chose it, and it is the fourth opinion (1).

A fifth opinion: Muhammad bin Maslamah said: The poor person (Al-Faqir) is the one who has a dwelling and a servant compared to those who are below that, and the needy person (Al-Miskin) is the one who has no wealth at all (2).

I say: This opinion is the opposite of what is established in "Sahih" Muslim (3) on the authority of Abdullah bin 'Amr, a man asked him and said: Are we not among the poor of the Emigrants (Muhajireen)? Abdullah said to him: Do you have a wife to whom you seek shelter? He said: Yes. He said: Do you have a dwelling to live in? He said: Yes. He said: Then you are among the rich. He said: I have a servant. He said: Then you are among the kings.

A sixth opinion: It was narrated from Ibn Abbas who said: The poor (Al-Fuqara) are from the Emigrants (Muhajireen), and the needy (Al-Masakin) are from the Bedouins who did not migrate. And Ad-Dahhak said this (4).

A seventh opinion: It is that the needy person (Al-Miskin) is the one who is humble and submissive even if he does not ask. And the poor person (Al-Faqir) is the one who endures and accepts things secretly and is not submissive. This was said by Ubaydullah bin al-Hasan (5).

An eighth opinion: Mujahid, Ikrimah, and Az-Zuhri said: The needy (Al-Masakin) are those who go around (seeking help), and the poor (Al-Fuqara) are the poor of the Muslims (6).

A ninth opinion, also stated by Ikrimah: That the poor (Al-Fuqara) are the poor of the Muslims, and the needy (Al-Masakin) are the poor of the People of the Book. It will be mentioned later (7).

Fourth: This is the benefit of the disagreement regarding the poor (Al-Fuqara) and the needy (Al-Masakin); are they one category?

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/949, and what preceded is between brackets from it. (2) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/443. (3) Number (2979), and previously 7/393. (4) Narrated from them by Abu Ubayd in Al-Amwal p. 717. (5) Mentioned by al-Nahhas in Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/442 similarly, and he means by submissiveness here humiliation and submission. (6) This opinion was narrated

from the mentioned Imams and others by Abu Ubayd in Al-Amwal p. 718, and al-Tabari 11/509-510, and this is the wording of Az-Zuhri's report according to al-Tabari.
(7) Page 255 of this volume, and al-Tabari narrated it 11/513-514.

पृष्ठ 250 सूरह अत-तौबा: आयत 60

...याचक। यह इब्न अब्बास से वर्णित है, और अज़-ज़ुहरी ने इसे कहा है, और इब्न शाबान ने इसे चुना है, और यह चौथा मत है (1)।

पाँचवाँ मत: मुहम्मद बिन मसलमा ने कहा: फकीर वह है जिसके पास रहने के लिए घर और नौकर हो उन लोगों की तुलना में जो उससे नीचे हैं, और मिस्कीन वह है जिसके पास कोई संपत्ति नहीं है (2)।

मैंने कहा: यह राय "सही" मुस्लिम (3) में अब्दुल्लाह बिन अम्र के अधिकार पर जो स्थापित है, उसके विपरीत है, एक व्यक्ति ने उनसे पूछा और कहा: क्या हम मुहाजिरीन (प्रवासी) के फकीरों में से नहीं हैं? अब्दुल्लाह ने उससे कहा: क्या तुम्हारे पास कोई पत्नी है जिसके पास तुम शरण लेते हो? उसने कहा: हाँ। उसने कहा: क्या तुम्हारे पास रहने के लिए कोई घर है? उसने कहा: हाँ। उसने कहा: फिर तुम अमीरों में से हो। उसने कहा: मेरा एक नौकर है। उसने कहा: फिर तुम राजाओं में से हो।

छठा मत: इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: फकीर मुहाजिरीन (प्रवासी) हैं, और मिस्कीन उन बदुओं (देहाती अरबों) में से हैं जिन्होंने हिजरत नहीं की। और अद-दहाक ने भी यही कहा (4)।

सातवां मत: यह है कि मिस्कीन वह है जो विनम्र और अधीन होता है चाहे वह न मांगे। और फकीर वह है जो सहन करता है और गुप्त रूप से चीजें स्वीकार करता है और अधीन नहीं होता है। यह उबैदुल्लाह बिन अल-हसन ने कहा (5)।

आठवां मत; मुजाहिद, इकरीमा और अज़-ज़ुहरी ने कहा: मिस्कीन वे हैं जो (मदद के लिए) घूमते हैं, और फकीर मुसलमानों के गरीब हैं (6)।

नवां मत इकरीमा ने यह भी कहा: फकीर मुसलमानों के गरीब हैं, और मिस्कीन अहल-ए-किताब (किताब वाले) के गरीब हैं। और यह आगे आएगा (7)।

चौथी बात: और यह फकीरों और मिस्कीनों के संबंध में मतभेद का लाभ है; क्या वे एक ही श्रेणी के हैं?

---

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/949, और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह इसी से है। (2) अल-नाि़सिख वल-मंसूख अल-नहहास द्वारा 2/443। (3) संख्या (2979), और पहले

7/393। (4) अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 717 में उनसे इसे उद्धृत किया है। (5) अल-नहहास ने अल-नासिख वल-मंसूख 2/442 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है, और यहाँ अधीनता से उनका तात्पर्य अपमान और अधीनता से है। (6) यह राय उल्लिखित इमामों और अन्य लोगों से अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 718 में, और अल-तबारी ने 11/509-510 में उद्धृत की है, और अल-तबारी के अनुसार यह अज़-ज़ुहरी की रिपोर्ट के शब्द हैं। (7) इस खंड का पृष्ठ 255, और अल-तबारी ने इसे 11/513-514 में उद्धृत किया है।

صفحہ ۲۵۰ سورۃ التوبہ: آیت ٦٠

...مانگنے والا۔ اور یہ ابن عباس سے مروی ہے، اور اسے زہری نے کہا ہے، اور ابن شعبان نے اسے اختیار کیا ہے، اور یہ چوتھا قول ہے (١)۔

پانچواں قول: محمد بن مسلمہ نے کہا: فقیر وہ ہے جس کے پاس مکان اور خادم ہو ان لوگوں کے مقابلے میں جو اس سے نیچے ہیں، اور مسکین وہ ہے جس کے پاس کوئی مال نہ ہو (٢)۔

میں نے کہا: یہ قول اس کے برعکس ہے جو "صحیح" مسلم (٣) میں عبداللہ بن عمرو سے ثابت ہے، ایک شخص نے ان سے پوچھا اور کہا: کیا ہم مہاجرین کے فقراء میں سے نہیں ہیں؟ عبداللہ نے اس سے کہا: کیا تمہاری کوئی بیوی ہے جس کے پاس تم سکون پاتے ہو؟ اس نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: کیا تمہارا کوئی گھر ہے جس میں تم رہتے ہو؟ اس نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: پھر تم غنی لوگوں میں سے ہو۔ اس نے کہا: میرا ایک خادم ہے۔ انہوں نے کہا: پھر تم بادشاہوں میں سے ہو۔

چھٹا قول: ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: فقراء مہاجرین میں سے ہیں، اور مساکین ان اعراب (دیہاتیوں) میں سے ہیں جنہوں نے ہجرت نہیں کی۔ اور یہ ضحاک نے کہا (٤)۔

ساتواں قول: وہ یہ ہے کہ مسکین وہ ہے جو عاجزی اور انکساری اختیار کرتا ہے چاہے وہ نہ مانگے۔ اور فقیر وہ ہے جو برداشت کرتا ہے اور چھپ کر چیز قبول کر لیتا ہے اور عاجزی نہیں دکھاتا۔ یہ عبید اللہ بن الحسن نے کہا (٥)۔

آٹھواں قول؛ مجاہد، عکرمہ اور زہری نے کہا: مساکین وہ ہیں جو (سوال کے لیے) پھرتے ہیں، اور فقراء مسلمانوں کے محتاج ہیں (٦)۔

نواں قول عکرمہ نے یہ بھی کہا: فقراء مسلمانوں کے محتاج ہیں، اور مساکین اہل کتاب کے محتاج ہیں۔ اور یہ آگے آئے گا (۷)۔

چوتھا (نکتہ): اور یہ فقراء اور مساکین میں اختلاف کا فائدہ ہے؛ کیا یہ دونوں ایک ہی صنف ہیں؟

---

(۱) أحكام القرآن لابن العربی ۹٤۹/۲، اور اس سے پہلے جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٤٤۳/۲۔ (۳) نمبر (۲۹۷۹)، اور پہلے ۳۹۳/۷۔ (٤) اسے ان دونوں سے ابو عبید نے 'الاموال' ص ۷۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (٥) اسے نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ٤٤۲/۲ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور یہاں انکساری سے مراد ذلت اور عاجزی ہے۔ (٦) یہ قول مذکورہ ائمہ اور دیگر سے ابو عبید نے 'الاموال' ص ۷۱۸ میں، اور طبری نے ٥۰۹/۱۱ - ٥۱۰ میں نکالا ہے، اور طبری کے ہاں یہ زہری کی روایت کے الفاظ ہیں۔ (۷) اس جلد کا ص ۲٥٥، اور اسے طبری نے ٥۱۳/۱۱ - ٥۱٤ میں نکالا ہے۔

Or more? This becomes clear in the case of someone who bequeaths a third of his wealth to a specific person and to the poor and needy. Whoever says they are one category, says: the person gets half of the third, and the poor and needy get the second half of the third. And whoever says they are two categories, the third is divided among them into thirds (1).

Fifth: Scholars have differed on the definition of poverty that permits receiving [Zakat], after the consensus of most known scholars: that someone who has a house and a servant (2) which they cannot do without, is allowed to take from Zakat, and the giver is allowed to give to them. Malik used to say: if there is no surplus in the value of the house and servant beyond what is needed, it is permissible for him to take, otherwise it is not. This was mentioned by Ibn al-Mundhir. Al-Nakha'i and Al-Thawri agreed with Malik's view. Abu Hanifa said: whoever has twenty dinars or two hundred dirhams may not take from Zakat (3). He considered the 'Nisab' (minimum threshold) due to the Prophet's (PBUH) saying: 'I have been commanded to take charity from your rich and give it to your poor' (4). This is clear, and it was narrated by Al-Mughira from Malik (5).

Al-Thawri, Ahmad, Ishaq, and others said: anyone who has fifty dirhams or its equivalent in gold should not take, and should not be given more than fifty dirhams unless he is a debtor in debt. This was said by Ahmad and Ishaq (6). The evidence for this view is what was narrated by Al-Daraqutni (7) from Abdullah bin Masoud, from the Prophet (PBUH) who said: 'Charity is not lawful for a man who has fifty dirhams'. In its chain of narration, Abdul-Rahman bin Ishaq is weak, and Bakr bin Khunais is also weak.

And it was narrated by Hakim bin Jubayr, from Muhammad bin Abdul-Rahman bin Yazid, from his father, from...

(1) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 5/28-29. (2) In the manuscripts: 'a house and a servant' (accusative case), and what is established is the appropriate form. (3) See Al-Istidhkar 9/214 and 216-217, Al-Tamheed 4/99 and 101, and Malik's view in Al-Mudawwana 1/295. (4) Previously mentioned 4/368. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed 4/101 after mentioning this hadith: 'The rich person is the one who has two hundred dirhams.' (5) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/343, and Al-Mughira is Ibn Abd al-Rahman al-Makhzumi. (6) Al-Tamheed 4/101 and 103. (7) In his Sunan (2001).

या उससे अधिक? यह उस व्यक्ति के मामले में स्पष्ट होता है जो अपनी संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा किसी विशिष्ट व्यक्ति और गरीबों और जरूरतमंदों के लिए वसीयत करता है। जो कोई कहता है कि वे एक ही श्रेणी हैं, वह कहता है: उस व्यक्ति को तिहाई का आधा मिलता है, और गरीबों और जरूरतमंदों को तिहाई का दूसरा आधा मिलता है। और जो कोई कहता है कि वे दो श्रेणियां हैं, तिहाई को उनके बीच तीन हिस्सों में विभाजित किया जाता है (1)।

पांचवां: विद्वानों ने गरीबी की उस सीमा पर मतभेद किया है जो (जकात) लेने की अनुमति देती है, अधिकांश ज्ञात विद्वानों की आम सहमति के बाद: कि जिसके पास घर और नौकर (2) है जिसकी उसे आवश्यकता है, वह जकात ले सकता है, और देने वाले को उसे देने की अनुमति है। मलिक कहते थे: यदि घर और नौकर की कीमत में जरूरत से ज्यादा कुछ भी शेष न हो, तो उसके लिए लेना जायज है, अन्यथा नहीं। इसका उल्लेख इब्न अल-मुंधीर ने किया है। अल-नखई और अल-थौरी ने मलिक के विचार से सहमति जताई। अबू हनीफ़ा ने कहा: जिसके पास बीस दीनार या दो सौ दिरहम हैं, वह जकात से नहीं ले सकता (3)। उन्होंने 'निसाब' (न्यूनतम सीमा) पर विचार किया क्योंकि पैगंबर (सल्ल.) ने कहा था: 'मुझे आदेश दिया गया है कि मैं तुम्हारे अमीरों से सदका लूँ और उसे तुम्हारे गरीबों को दे दूँ (4)। यह स्पष्ट है, और इसे अल-मुग़ीरा ने मलिक से सुनाया है (5)।

अल-थौरी, अहमद, इशाक और अन्य ने कहा: जिसके पास पचास दिरहम या उसके बराबर का सोना हो, उसे नहीं लेना चाहिए, और उसे पचास दिरहम से अधिक नहीं दिया जाना चाहिए जब तक कि वह कर्जदार न हो। यह अहमद और इशाक ने कहा (6)। इस विचार का प्रमाण वह है जिसे अल-दारकुतनी (7) ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत किया है, कि पैगंबर (सल्ल.) ने फरमाया: 'उस आदमी के लिए सदका हलाल नहीं है जिसके पास पचास दिरहम हों'। इसके वर्णन की श्रृंखला में अब्दुल-रहमान बिन इशाक कमजोर है, और बक्र बिन खुनैस भी कमजोर है।

और इसे हकीम बिन जुबैर ने मुहम्मद बिन अब्दुल-रहमान बिन यजीद से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने...

(1) अल-जस्सा द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 5/28-29। (2) पांडुलिपियों में: 'एक घर और एक नौकर', और जो स्थापित है वही उचित रूप है। (3) अल-इस्तिधकार 9/214 और 216-217, अल-तम्हीद 4/99 और 101, और अल-मुदव्वना 1/295 में मलिक का विचार देखें। (4) पिछला

उल्लेख 4/368। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 4/101 में इस हदीस का उल्लेख करने के बाद कहा: 'अमीर वह है जिसके पास दो सौ दिरहम हैं।' (5) 'अकद अल-जवाहर अल-थमीना 1/343, और अल-मुग़ीरा इब्न अब्द अल-रहमान अल-मखजूमी हैं। (6) अल-तम्हीद 4/101 और 103। (7) उनके सुनन में (2001)।

یا اس سے زیادہ؟ یہ اس شخص کے بارے میں ظاہر ہوتا ہے جس نے اپنے مال کے تہائی حصے کی وصیت فلاں شخص اور فقراء و مساکین کے لیے کی۔ تو جس نے کہا کہ وہ ایک ہی صنف ہیں، اس نے کہا: فلاں کے لیے تہائی کا نصف ہو گا، اور فقراء و مساکین کے لیے دوسری تہائی کا نصف ہو گا۔ اور جس نے کہا کہ وہ دو صنفیں ہیں، تو تہائی ان کے درمیان تین حصوں میں تقسیم کی جائے گی (1)۔

پانچویں بات: علماء نے اس غربت کی حد میں اختلاف کیا ہے جس کے ساتھ (زکوٰۃ) لینا جائز ہے، ان اہل علم کے اتفاق کے بعد جن سے یہ منقول ہے: کہ جس کے پاس گھر اور خادم (2) ہو جس سے وہ مستغنی نہ ہو، تو اسے زکوٰۃ میں سے لینے کا حق ہے، اور دینے والے کے لیے اسے دینا جائز ہے۔ امام مالک رحمہ اللہ فرماتے تھے: اگر گھر اور خادم کی قیمت میں ان کی ضرورت سے زیادہ کچھ بچت نہ ہو، تو اس کے لیے لینا جائز ہے، ورنہ جائز نہیں۔ اسے ابن المنذر نے ذکر کیا ہے۔ امام نخعی اور ثوری نے بھی امام مالک والا قول ہی اختیار کیا ہے۔ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: جس کے پاس بیس دینار یا دو سو درہم ہوں، وہ زکوٰۃ سے نہیں لے سکتا (3)۔ انہوں نے نصاب کا اعتبار کیا کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: 'مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں تمہارے مالداروں سے صدقہ لوں اور اسے تمہارے فقراء میں لوٹا دوں' (4)۔ اور یہ واضح ہے، اور اسے مغیرہ نے امام مالک سے روایت کیا ہے (5)۔

امام ثوری، احمد، اسحاق اور دیگر نے فرمایا: جس کے پاس پچاس درہم یا اس کی قیمت کا سونا ہو وہ نہ لے، اور اسے پچاس درہم سے زیادہ نہ دیا جائے الا یہ کہ وہ مقروض ہو۔ یہ بات امام احمد اور اسحاق نے کہی (6)۔ اس قول کی حجت وہ ہے جسے دارقطنی (7) نے عبداللہ بن مسعود رضی

اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: 'اس شخص کے لیے صدقہ حلال نہیں ہے جس کے پاس پچاس درہم ہوں'۔ اس کی سند میں عبدالرحمن بن اسحاق ضعیف ہے، اور ان سے بکر بن خنیس بھی ضعیف ہے۔

اور اسے حکیم بن جبیر نے محمد بن عبدالرحمن بن یزید سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے...

(1) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 28/5 - 29۔ (2) نسخوں میں: 'داراً وخادماً' ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ زیادہ موزوں ہے۔ (3) دیکھیے الاستذکار 214/9 اور 216 - 217، والتمہید 99/4 و 101، اور امام مالک کا قول المدونہ 295/1 میں۔ (4) سابقہ 368/4۔ ابن عبدالبر نے التمہید 101/4 میں اس حدیث کے ذکر کے بعد کہا: 'اور غنی وہ ہے جس کے پاس دو سو درہم ہوں۔' (5) عقد الجواهر الثمينة 343/1، اور مغیرہ ابن عبدالرحمن المخزومی ہیں۔ (6) التمہید 101/4 اور 103۔ (7) اپنی سنن میں (2001)۔

252 Surat Al-Tawbah: Verse 60

Abdullah narrated from the Prophet ﷺ similarly, and he said: Fifty dirhams. Hakim bin Jubayr is weak; Shu'bah and others abandoned him. Al-Daraqutni, may Allah have mercy on him, said it(1). Abu Omar(2) said: This Hadith revolves around Hakim bin Jubayr, and he is abandoned (matruk).

From Ali and Abdullah, they said: Charity (Zakat) is not permissible for someone who has fifty dirhams, or its value in gold. Mentioned by Al-Daraqutni(3).

Al-Hasan Al-Basri said: One who has forty dirhams should not take it(4). Al-Waqidi narrated it from Malik(5). The argument for this view is what Al-Daraqutni narrated from Abdullah bin Mas'ud, who said: I heard the Prophet ﷺ say: "Whoever asks people while he is wealthy will come on the Day of Resurrection with gashes and scratches on his face." It was said: O Messenger of Allah, and what is his wealth (that makes him rich)? He said: "Forty dirhams"(6).

In the Hadith of Malik, from Zaid bin Aslam, from 'Ata' bin Yasar, from a man of the Banu Asad, the Prophet ﷺ said: "Whoever among you asks while having an uqiyah or its equivalent, he has asked importunately." An uqiyah is forty dirhams(7).

The well-known report from Malik, as narrated by Ibn al-Qasim from him, is that he was asked: Can one who has forty dirhams be given from Zakat? He said: Yes.

---

(1) Sunan Al-Daraqutni (2003). It was also narrated through Hakim bin Jubayr by Ahmad (3675), Abu Dawud (1626), Al-Tirmidhi (650) and (651), Al-Nasa'i 5/97, and Ibn Majah (1840). The Hadith has supporting reports that strengthen it. Al-Tirmidhi graded it as 'Hasan' (good), and see the commentary on it in Musnad Ahmad at the mentioned number. (2) In Al-Tamhid 4/102. (3) In his Sunan (2005). (4) Al-Tamhid 4/100. (5) Al-Tamhid 4/98. (6) Sunan Al-Daraqutni (2002) through Abu Ishaq (Al-Sabi'i), from Muhammad bin Abdul Rahman bin Yazid, from his father, from Abdullah bin Mas'ud. Al-Daraqutni said: The saying "from Abu Ishaq" is an error; it is actually Hakim bin Jubayr. "Kuduh" means scratches, and it is said that "Kadh" is deeper than a scratch. Al-Lisan (Kadh). (7) Al-Muwatta 2/999, also narrated by Abu Dawud (1627). Authenticated by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 4/93-94.

२५२ सूरा अत-तौबा: आयत ६०

अब्दुल्लाह ने नबी ﷺ से इसी तरह की रिवायत की और कहा: पचास दिरहम। हकीम बिन जुबैर कमज़ोर (राविय) हैं; शुबाह और अन्य ने उन्हें छोड़ दिया। अल-दाराकुतनी रहिमहुल्लाह ने यह बात कही है(१)। अबू उमर(२) ने कहा: यह हदीस हकीम बिन जुबैर के इर्द-गिर्द घूमती है, और वह 'मतरूक' (त्यागा हुआ) है।

अली और अब्दुल्लाह से रिवायत है कि उन दोनों ने कहा: सदका (जकात) उसके लिए हलाल नहीं है जिसके पास पचास दिरहम हों, या सोने में उसकी कीमत के बराबर हो। इसका उल्लेख अल-दाराकुतनी(३) ने किया है।

अल-हसन अल-बसरी ने कहा: जिसके पास चालीस दिरहम हों उसे नहीं लेना चाहिए(४)। अल-वाकिदी ने इसे मलिक(५) से रिवायत किया है। इस राय की दलील वह है जिसे अल-दाराकुतनी ने अब्दुल्लाह बिन मसूद से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को कहते सुना: "जो व्यक्ति लोगों से मांगता है जबकि वह धनवान है, वह कयामत के दिन इस हाल में आएगा कि उसके चेहरे पर घाव और खरोंचें होंगी।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, उसकी धनवत्ता (अमीरी) क्या है? उन्होंने कहा: "चालीस दिरहम"(६)।

मालिक की हदीस में, ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से, बनू असद के एक व्यक्ति से रिवायत है, नबी ﷺ ने फरमाया: "तुममें से जो कोई मांगे जबकि उसके पास एक ओकिया (एक वजन) या उसके बराबर हो, तो उसने गिड़गिड़ाकर (अनुचित रूप से) मांगा है।" और एक ओकिया चालीस दिरहम के बराबर है(७)।

इमाम मलिक से जो प्रसिद्ध रिवायत है, जैसा कि इब्न अल-कासिम ने उनसे रिवायत किया है, वह यह है कि उनसे पूछा गया: क्या जिसके पास चालीस दिरहम हों उसे जकात दी जा सकती है? उन्होंने कहा: हाँ।

---

(१) सुनन अल-दाराकुतनी (२००३)। हकीम बिन जुबैर के माध्यम से इसे अहमद (३६७५), अबू दाऊद (१६२६), अल-तिर्मिज़ी (६५०) और (६५१), अल-नसाई ५/९७ और इब्न माजाह (१८४०) ने भी उद्धृत किया है। इस हदीस के अन्य प्रमाण भी हैं जो इसे मजबूती प्रदान करते हैं। अल-तिर्मिज़ी ने इसे 'हसन' (अच्छा) कहा है, और अहमद के मुसनद में उक्त संख्या पर इसकी टिप्पणी देखें। (२) अल-

तमहीद ४/१०२ में। (३) उनकी सुनन (२००५) में। (४) अल-तमहीद ४/१०० में। (५) अल-तमहीद ४/९८ में। (६) सुनन अल-दाराकुतनी (२००२) अबू इसहाक (अल-सबीई) के माध्यम से, मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन यजीद से, उनके पिता से, अब्दुल्लाह बिन मसूद से। अल-दाराकुतनी ने कहा: "अबू इसहाक से" कहना एक गलती है; यह वास्तव में हकीम बिन जुबैर है। "कुद्दह" का अर्थ खरोंच है, और कहा जाता है कि "कध" खरोंच से बड़ा घाव है। अल-लिसान (कध)। (७) अल-मुवत्ता २/९९९, इसे अबू दाऊद (१६२७) ने भी रिवायत किया है। इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद ४/९३-९४ में इसे सही ठहराया है।

۲۵۲ سورة التوبہ: آیت ٦٠

عبداللہ نے نبی ﷺ سے اسی کی مانند روایت کی، اور کہا: پچاس درہم۔ اور حکیم بن جبیر ضعیف ہے جسے شعبہ اور دیگر نے ترک کر دیا۔ اسے دارقطنی رحمہ اللہ(١) نے کہا ہے۔ اور ابو عمر(٢) نے کہا: یہ حدیث حکیم بن جبیر پر گھومتی ہے، اور وہ متروک ہے۔

اور علی اور عبداللہ سے مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: زکوٰۃ اس شخص کے لیے حلال نہیں جس کے پاس پچاس درہم یا سونے میں اس کی قیمت موجود ہو۔ اسے دارقطنی(٣) نے ذکر کیا ہے۔

اور حسن بصری نے کہا: جس کے پاس چالیس درہم ہوں وہ نہ لے(٤)۔ اور اسے واقدی نے مالک(٥) سے روایت کیا ہے۔ اور اس قول کی دلیل وہ ہے جو دارقطنی نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے لوگوں سے سوال کیا حالانکہ وہ غنی ہو، وہ قیامت کے دن اس حال میں آئے گا کہ اس کے چہرے پر زخم اور خراشیں ہوں گی۔" عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، اس کا غنی ہونا کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "چالیس درہم"(٦)۔

اور مالک کی حدیث میں، زید بن اسلم سے، انہوں نے عطا بن یسار سے، انہوں نے بنو اسد کے ایک شخص سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے جس نے سوال کیا جبکہ اس کے پاس ایک اوقیہ یا اس کے برابر مال ہو، تو اس نے لپٹ کر (بے جا اصرار کر کے) سوال کیا۔" اور اوقیہ چالیس درہم کا ہوتا ہے(٧)۔

اور مالک سے مشہور وہ ہے جو ابن القاسم نے ان سے روایت کیا کہ ان سے سوال کیا گیا: کیا اس شخص کو زکوٰۃ دی جا سکتی ہے جس کے پاس چالیس درہم ہوں؟ انہوں نے کہا: جی ہاں۔

(١) سنن دارقطنی (٢٠٠٣)، اور حکیم بن جبیر کے طریقے سے اسے احمد (٣٦٧٥)، ابوداؤد (١٦٢٦)، ترمذی (٦٥٠) اور (٦٥١)، نسائی ٩٧/٥، اور ابن ماجہ (١٨٤٠) نے بھی نکالا ہے۔ اس حدیث کے شواہد موجود ہیں جن سے یہ تقویت پاتی ہے، اور ترمذی نے اسے حسن قرار دیا ہے، اور اس پر تبصرہ مسند احمد میں مذکورہ نمبر پر دیکھا جا سکتا ہے۔ (٢) التمہید ١٠٢/٤ میں۔ (٣) اپنی سنن (٢٠٠٥) میں۔ (٤) التمہید ١٠٠/٤ میں۔ (٥) التمہید ٩٨/٤ میں۔ (٦) سنن دارقطنی (٢٠٠٢) ابواسحاق (السبیعی) کے طریقے سے، محمد بن عبدالرحمٰن بن یزید سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود سے۔ دارقطنی نے کہا: ان کا قول "ابواسحاق سے" وہم ہے، جبکہ وہ حکیم بن جبیر ہے۔ اور "کدوح" سے مراد خراشیں ہیں، اور کہا گیا ہے کہ "کدح" خراش سے بڑی چوٹ کو کہتے ہیں۔ اللسان (کدح)۔ (٧) الموطأ ٩٩٩/٢، اور اسے ابوداؤد (١٦٢٧) نے بھی نکالا ہے۔ اور ابن عبدالبر نے التمہید ٩٣/٤-٩٤ میں اس کی تصحیح کی ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60

253

Abu Umar (1) said: It is possible that the first is strong enough for earning and good in management, and the second is weak for earning, or one who has dependents. And Allah knows best.

Ash-Shafi'i and Abu Thawr said: Whoever is strong enough for earning and trade, along with physical strength and good management such that it makes him independent of people, then charity (Sadaqah) is forbidden for him. They argued with the Hadith of the Prophet ﷺ: "Charity is not lawful for a rich man, nor for one who is strong and healthy." Narrated by Abdullah bin Amr. Reported by Abu Dawud, At-Tirmidhi, and Al-Daraqutni (2).

Jabir narrated, saying: Charity came to the Messenger of Allah ﷺ, and people flocked to him. He said: "It is not suitable for a rich man, nor for a healthy person, nor for a worker [who is able-bodied]." Reported by Al-Daraqutni (3).

Abu Dawud (4) narrated from Ubaydullah bin Adi bin Al-Khiyar who said: Two men told me that they came to the Prophet ﷺ during the Farewell Pilgrimage while he was distributing charity. They asked him for some of it. He looked up at us and down, saw us to be robust, and said: "If you wish, I will give to both of you, but there is no share in it for a rich man nor for a strong person who is able to earn."

And because he has become rich through his earning just as another is rich through his wealth, each of them has become independent of asking. Ibn Khuwayz Mindad said this and narrated it from the school of thought (Madhab). But this should not be relied upon; for the Prophet ﷺ used to give it to the poor, and making it dependent on disability is invalid.

Abu Isa At-Tirmidhi said in his "Jami": If a man is strong but in need and does not have...

(1) Al-Tamhid 4/98, and what precedes it. (2) Sunan Abu Dawud (1634), Sunan At-Tirmidhi (652), Sunan Al-Daraqutni (1992), and it is with Ahmad (6530). At-Tirmidhi said: Hasan Hadith. It was also reported by Ahmad (8908), An-Nasa'i 5/99, and Ibn Majah (1839) from the Hadith of Abu Hurairah. See the rest of its corroborating narrations in the margin of Al-Musnad at Hadith (6530). "Al-Mirrah": strength and

intensity. "Al-Sawi": healthy in limbs. Al-Nihayah (m-r-r). (3) Number (1993). (4) In his Sunan (1633), and it is with Ahmad (17972), and An-Nasa'i 5/99.

सूरह अत-तौबाह: आयत 60

253

अबू उमर (1) ने कहा: यह संभव है कि पहला कमाने में मजबूत और प्रबंधन में अच्छा हो, और दूसरा कमाने में कमजोर हो, या जिसके पास आश्रित हों। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अश-शाफ़ई और अबू थौर ने कहा: जो कोई भी कमाने और व्यापार करने के लिए मजबूत है, साथ ही शारीरिक शक्ति और अच्छे प्रबंधन के साथ, ताकि वह लोगों से स्वतंत्र हो जाए, तो उसके लिए दान (सदका) हराम (निषिद्ध) है। उन्होंने पैगंबर ﷺ की हदीस के साथ तर्क दिया: "एक अमीर आदमी के लिए दान जायज़ नहीं है, और न ही उस व्यक्ति के लिए जो मजबूत और स्वस्थ है।" इसे अब्दुल्ला बिन अम्र ने सुनाया। इसे अबू दाऊद, अत-तिर्मिज़ी और अद-दारकुतनी (2) ने रिपोर्ट किया है।

जाबिर ने रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के पास सदक़ा आया, और लोग उनकी ओर दौड़ पड़े। उन्होंने कहा: "यह न तो अमीर के लिए उपयुक्त है, न ही स्वस्थ व्यक्ति के लिए, और न ही किसी कामगार (जो सक्षम है) के लिए।" अद-दारकुतनी (3) द्वारा रिपोर्ट किया गया।

अबू दाऊद (4) ने उबैदुल्लाह बिन अदी बिन अल-खियार से रिवायत की, जिन्होंने कहा: दो आदमियों ने मुझे बताया कि वे विदाई हज के दौरान पैगंबर ﷺ के पास आए थे जब वे सदक़ा बांट रहे थे। उन्होंने उनसे इसमें से कुछ मांगा। उन्होंने हमें ऊपर से नीचे तक देखा, हमें तंदुरुस्त पाया, और कहा: "यदि तुम चाहो, तो मैं तुम दोनों को दे दूँगा, लेकिन इसमें किसी अमीर आदमी के लिए या किसी ऐसे शक्तिशाली व्यक्ति के लिए कोई हिस्सा नहीं है जो कमाने में सक्षम है।"

और क्योंकि वह अपनी कमाई से वैसे ही अमीर हो गया है जैसे कोई दूसरा अपने धन से अमीर है, इसलिए उनमें से प्रत्येक मांगने से स्वतंत्र हो गया है। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने यह बात कही और इसे मज़हब (विचारधारा) से उद्धृत किया। लेकिन इस पर भरोसा नहीं किया जाना चाहिए; क्योंकि पैगंबर ﷺ इसे गरीबों को देते थे, और इसे केवल अपंगता पर निर्भर करना अमान्य है।

अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी ने अपनी "जामी" में कहा: यदि कोई आदमी मजबूत है लेकिन ज़रूरतमंद है और उसके पास नहीं है...

(1) अल-तमहीद 4/98, और उससे पहले का हिस्सा। (2) सुनन अबू दाऊद (1634), सुनन अत-तिर्मिज़ी (652), सुनन अद-दारकुतनी (1992), और यह अहमद (6530) के पास है। अत-तिर्मिज़ी ने

कहा: हसन हदीस। इसे अहमद (8908), अन-नसाई 5/99, और इब्न माजाह (1839) ने अबू हुरैरा की हदीस से भी रिपोर्ट किया है। हदीस (6530) पर अल-मुसनद के हाशिए में इसके बाकी गवाहों को देखें। "अल-मिरराह": शक्ति और तीव्रता। "अल-सवी": अंगों में स्वस्थ। अल-निहाया (म-र-र)। (3) नंबर (1993)। (4) अपनी सुनन (1633) में, और यह अहमद (17972) के पास है, और अन-नसाई 5/99।

سورة التوبہ: آیت 60

253

ابو عمر (1) نے کہا: یہ ممکن ہے کہ پہلا کمانے پر قوی اور حسنِ تدبیر والا ہو، اور دوسرا کمانے سے کمزور ہو، یا وہ جس کے اہل و عیال ہوں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

امام شافعی اور ابو ثور نے کہا: جو شخص کمانے اور تجارت کرنے پر قوی ہو، جسمانی قوت اور حسنِ تدبیر کے ساتھ یہاں تک کہ وہ اسے لوگوں سے بے نیاز کر دے، تو اس پر صدقہ حرام ہے۔ انہوں نے نبی ﷺ کی حدیث سے استدلال کیا: "کسی غنی (مالدار) کے لیے صدقہ حلال نہیں، اور نہ ہی کسی طاقتور تندرست کے لیے۔" اسے عبداللہ بن عمرو نے روایت کیا۔ اسے ابو داؤد، ترمذی اور دارقطنی (2) نے روایت کیا ہے۔

جابر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے پاس صدقہ آیا، تو لوگ آپ پر ٹوٹ پڑے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ نہ غنی کے لیے درست ہے، نہ تندرست کے لیے اور نہ ہی کسی کام کرنے والے (جو کمانے کی صلاحیت رکھتا ہو) کے لیے۔" اسے دارقطنی (3) نے روایت کیا ہے۔

ابو داؤد (4) نے عبید اللہ بن عدی بن الخیار سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھے دو آدمیوں نے بتایا کہ وہ حجۃ الوداع کے موقع پر نبی ﷺ کے پاس آئے جبکہ آپ صدقہ تقسیم فرما رہے تھے۔ ان دونوں نے آپ سے صدقہ مانگا۔ آپ نے ہمیں اوپر نیچے غور سے دیکھا اور ہمیں تندرست پایا، تو فرمایا: "اگر تم چاہو تو میں تمہیں دے دوں گا، لیکن اس میں کسی غنی کا کوئی حصہ نہیں اور نہ ہی کسی کمانے والے طاقتور کا۔"

اور اس لیے کہ وہ اپنی کمائی سے غنی ہو گیا ہے جیسے کوئی دوسرا اپنے مال سے غنی ہوتا ہے، پس ان میں سے ہر ایک سوال کرنے سے بے نیاز ہو گیا۔ یہ بات ابن خویزمنداد نے کہی اور اسے مذہب سے نقل کیا۔ لیکن اس پر تکیہ نہیں کرنا چاہیے؛ کیونکہ نبی ﷺ اسے فقراء کو دیتے تھے اور اسے معذوری پر منحصر کرنا باطل ہے۔

ابو عیسیٰ ترمذی نے اپنی "جامع" میں کہا: جب آدمی قوی ہو لیکن محتاج ہو اور اس کے پاس نہ ہو...

(1) التمہید 4/98، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (2) سنن ابی داؤد (1634)، سنن ترمذی (652)، سنن دارقطنی (1992)، اور یہ احمد (6530) کے ہاں ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن ہے۔ اسے احمد (8908)، نسائی 5/99، اور ابن ماجہ (1839) نے ابوہریرہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ حدیث (6530) پر مسند کے حاشیے میں اس کے باقی شواہد ملاحظہ فرمائیں۔ "المرة": قوت اور شدت۔ "السوی": صحیح الاعضاء۔ النہایۃ (م ر ر)۔ (3) نمبر (1993)۔ (4) اپنی سنن (1633) میں، اور یہ احمد (17972) کے ہاں ہے، اور نسائی 5/99۔

Surat At-Tawbah: Verse 60 254

... something, and he gives charity to him, it suffices for the one giving charity according to the people of knowledge. The interpretation of the Hadith according to some people of knowledge is regarding asking (begging)(1). Al-Kiya al-Tabari said(2): The apparent meaning implies the permissibility of that; because he is poor despite his strength and physical health. This is the view held by Abu Hanifa and his companions.

Ubayd Allah bin al-Hasan said: Whoever does not have what suffices him and sustains him for a year, he is given Zakat. His argument is what Ibn Shihab narrated, from Malik bin Aws bin al-Hadathan, from Umar bin al-Khattab: that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to store from what Allah had bestowed upon him as Fai' (spoils of war) food for a year, then he would put whatever was beyond that into horses and weapons, along with the saying of Allah Almighty: {And He found you poor and made [you] self-sufficient} Ad-Duha: 8.

Some people of knowledge said: Everyone is allowed to take from charity for what is indispensable to him.

A group of people said: Whoever has dinner for a night is rich, and it is narrated from Ali. They cited as evidence the Hadith of Ali from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Whoever asks (for charity) out of self-sufficiency, he is only increasing for himself the hot stones of Hell." They said: O Messenger of Allah, what is the extent of self-sufficiency? He said: "Dinner for a night." Narrated by al-Daraqutni, who said: in its chain of narration is Amr bin Khalid, and he is abandoned(4).

And Abu Dawood narrated it from Sahl bin al-Hanthaliyya, from the Prophet (peace be upon him), and in it: "Whoever asks while he has what suffices him, he is only increasing for himself the fire." And al-Nufayli said in another place: "from the embers of Hell." They said: O Messenger of Allah, and what suffices him? And al-Nufayli said in another place: And what is the wealth with which asking is not appropriate? He said: "The amount that feeds him for lunch and dinner." And al-Nufayli said in another place: "That he has enough to satisfy him for a day and a night, or a night and a day"(5).

---

(1) Sunan al-Tirmidhi, following Hadith (652), and it was mentioned recently. (2) In Ahkam al-Quran 3/209. (3) Al-Tamhid 4/103-104, and the Hadith was narrated by Ahmad (171), Al-Bukhari (2904), and Muslim (1757). (4) Sunan al-Daraqutni (1999) and

it was also narrated by Ibn al-Jawzi in al-Ilal 2/503. It is in Musnad Ahmad among the additions of his son Abdullah (1253), Al-Du'afa' by al-Uqayli 1/224, and Al-Kamil by Ibn Adi 5/1776 via al-Hasan bin Dhakwan, from Habib bin Abi Thabit, from Asim bin Dhamrah, from Ali. Ahmad said: Al-Hasan bin Dhakwan did not hear from Habib, these are only the Hadiths of Amr bin Khalid al-Wasiti. Mizan al-I'tidal 1/490. (5) Sunan Abi Dawood (1629), and it is a piece of the Hadith of Sahl, and Ahmad narrated it (17625). And al-Nufayli is =

सूरह अत-तौबा: आयत 60 254

... कुछ, और वह उसे सदक़ा (दान) देता है, तो ज्ञान के लोगों (विद्वानों) के अनुसार यह सदक़ा देने वाले की ओर से पर्याप्त है। कुछ विद्वानों के अनुसार हदीस का अर्थ माँगने (भिक्षावृत्ति) के संबंध में है(1)। अल-किया अल-तबरी ने कहा(2): स्पष्ट अर्थ इसकी अनुमति को दर्शाता है; क्योंकि वह अपनी शक्ति और शारीरिक स्वास्थ्य के बावजूद गरीब है। यही राय अबू हनीफा और उनके साथियों ने व्यक्त की है।

उबैदुल्लाह बिन अल-हसन ने कहा: जिसके पास इतना नहीं है जो उसे एक वर्ष के लिए पर्याप्त हो और उसे सहारा दे सके उसे ज़कात दी जाती है। उनका तर्क वह है जो इब्न शिहाब ने मलिक बिन औस बिन अल-हदथान से, उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत किया है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उस धन से जो अल्लाह ने उन्हें फ़ै(बिना युद्ध के प्राप्त माल) के रूप में प्रदान किया था, एक वर्ष का भोजन संचित करते थे, फिर जो कुछ उसके अतिरिक्त होता था उसे घोड़ों और हथियारों में लगा देते थे, साथ ही अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के साथ: {और उसने आपको निर्धन पाया और समृद्ध कर दिया} अद-दुहा: 8।

ज्ञान के कुछ लोगों ने कहा: प्रत्येक व्यक्ति को सदक़ा में से वह लेने का अधिकार है जिसकी उसे अनिवार्य रूप से आवश्यकता है।

कुछ लोगों ने कहा: जिसके पास एक रात का खाना है वह समृद्ध है, और यह अली से रिवायत है। उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अली की हदीस का प्रमाण दिया कि उन्होंने कहा: "जिसने संपन्नता के बावजूद सवाल किया (मांगा), वह केवल जहन्नम (नरक) के दहकते पत्थरों को अपने लिए बढ़ा रहा है।" उन्होंने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, संपन्नता (ग़िना) की सीमा क्या है? उन्होंने कहा: "एक रात का खाना।" अल-दाराकुतनी ने इसे रिवायत किया और कहा: इसकी इसनाद (रिवायत की श्रृंखला) में अम्र बिन खालिद है और वह मतरूक (त्याज्य) है(4)।

और अबू दाऊद ने इसे सहल बिन अल-हनज़लिया से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है, और उसमें है: "जिसने इस हाल में माँगा कि उसके पास वह मौजूद है जो उसे पर्याप्त हो जाए, तो वह केवल आग बढ़ा रहा है।" और अल-नुफायली ने एक अन्य स्थान पर कहा: "जहन्नम के अंगारों में से।" उन्होंने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, और उसे क्या पर्याप्त होगा? और अल-नुफायली ने एक अन्य स्थान पर कहा: और वह कौन सी संपन्नता है जिसके होते हुए माँगना उचित

नहीं है? उन्होंने कहा: "इतनी मात्रा जो उसे दोपहर और रात का भोजन करा दे।" और अल-नुफायली ने एक अन्य स्थान पर कहा: "कि उसके पास एक दिन और एक रात, या एक रात और एक दिन के लिए भरपेट भोजन हो"(5)।

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी, हदीस (652) के बाद, और इसका उल्लेख हाल ही में किया गया है। (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/209 में। (3) अल-तमहीद 4/103-104, और हदीस को अहमद (171), अल-बुखारी (2904), और मुस्लिम (1757) ने रिवायत किया है। (4) सुनन अल-दाराकुतनी (1999) और इसे इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलल 2/503 में भी रिवायत किया है। यह मुसनद अहमद में उनके बेटे अब्दुल्ला के ज़वाइद (1253) में है, अल-उकैली द्वारा अल-दुआफ़ा 1/224, और इब्न अदी द्वारा अल-कामिल 5/1776 अल-हसन बिन ज़कवान के माध्यम से, हबीब बिन अबी साबित से, आसिम बिन दमरा से, अली से। अहमद ने कहा: अल-हसन बिन ज़कवान ने हबीब से नहीं सुना, ये केवल अम्र बिन खालिद अल-वासिती की हदीसें हैं। मीज़ान अल-एतिदाल 1/490। (5) सुनन अबी दाऊद (1629), और यह सहल की हदीस का एक हिस्सा है, और अहमद ने इसे रिवायत किया (17625)। और अल-नुफायली है =

سورہ التوبہ: آیت 60 254

... کوئی چیز، تو اس پر صدقہ کر دے، تو اہل علم کے نزدیک یہ صدقہ دینے والے کی طرف سے کافی ہے۔ بعض اہل علم کے نزدیک حدیث کی تعبیر مانگنے (سوال کرنے) کے بارے میں ہے(1)۔ الکیا الطبری نے کہا(2): اور ظاہر اس کے جواز کا تقاضا کرتا ہے؛ کیونکہ وہ اپنی طاقت اور جسمانی صحت کے باوجود فقیر ہے۔ یہی قول ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا ہے۔

اور عبید اللہ بن الحسن نے کہا: جس کے پاس اتنا نہ ہو جو اسے سال بھر کے لیے کافی ہو اور اسے سہارا دے سکے، اسے زکوٰۃ دی جائے گی۔ ان کی دلیل وہ ہے جو ابن شہاب نے مالک بن اوس بن الحدثان سے، حضرت عمر بن الخطاب سے روایت کی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ اللہ کے دیے ہوئے مالِ فئے میں سے ایک سال کی خوراک ذخیرہ فرماتے تھے، پھر جو اس سے زائد ہوتا اسے گھوڑوں اور اسلحہ میں لگا دیتے تھے، ساتھ ہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ساتھ: {اور اس نے آپ کو نادار پایا تو غنی کر دیا} الضحیٰ: 8۔

اور بعض اہل علم نے کہا: ہر ایک کے لیے صدقہ سے وہ چیز لینا جائز ہے جس کی اسے ضرورت ہو۔

اور ایک گروہ نے کہا: جس کے پاس ایک رات کا کھانا ہو وہ غنی (مالدار) ہے، اور یہ حضرت علی سے مروی ہے۔ انہوں نے حضرت علی کی نبی ﷺ سے مروی حدیث سے استدلال کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے غنا (مالداری) کے باوجود سوال کیا، وہ اپنے لیے جہنم کے گرم پتھروں میں اضافہ کر رہا ہے۔" انہوں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، غنا کی حد کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا:

"ایک رات کا کھانا۔" اسے دارقطنی نے روایت کیا اور کہا: اس کی سند میں عمرو بن خالد ہے اور وہ متروک ہے(4)۔

اور اسے ابوداؤد نے سہل بن الحنظلیہ سے، نبی ﷺ سے روایت کیا، اور اس میں ہے: "جس نے مانگا حالانکہ اس کے پاس وہ چیز موجود ہے جو اسے کافی ہو جائے، تو وہ صرف آگ میں اضافہ کر رہا ہے۔" اور النفیلی نے ایک دوسری جگہ کہا: "جہنم کے انگاروں میں سے۔" تو انہوں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، اور اسے کیا چیز کافی ہوگی؟ اور النفیلی نے دوسری جگہ کہا: اور وہ کون سا غنا ہے جس کے ساتھ سوال کرنا مناسب نہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اتنی مقدار جو اسے صبح اور شام کا کھانا کھلا دے۔" اور النفیلی نے ایک اور جگہ کہا: "یہ کہ اس کے پاس ایک دن اور رات، یا رات اور دن کے لیے پیٹ بھر کر کھانا ہو"(5)۔

---

(1) سنن ترمذی، حدیث (652) کے بعد، اور یہ حال ہی میں گزرا ہے۔ (2) احکام القرآن 3/209 میں۔ (3) التمہید 4/103-104، اور حدیث کو احمد (171)، بخاری (2904)، اور مسلم (1757) نے روایت کیا ہے۔ (4) سنن دارقطنی (1999) اور اسے ابن الجوزی نے العلل 2/503 میں بھی روایت کیا ہے۔ یہ مسند احمد میں ان کے بیٹے عبداللہ کے زوائد (1253) میں ہے، اور الضعفاء للعقیلی 1/224، اور الکامل لابن عدی 5/1776 حسن بن ذکوان کے واسطے سے، حبیب بن ابی ثابت سے، عاصم بن ضمرہ سے، علی سے۔ احمد نے کہا: حسن بن ذکوان نے حبیب سے نہیں سنا، یہ صرف عمرو بن خالد الواسطی کی احادیث ہیں۔ میزان الاعتدال 1/490۔ (5) سنن ابی داؤد (1629)، اور یہ سہل کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اور احمد نے اسے روایت کیا (17625)۔ اور النفیلی ہے =

Surah At-Tawbah: Verse 60 Page 255

I say: This is what has come in explanation of poverty with which it is permissible to take [charity]. The absolute term 'the poor' (al-fuqara') does not necessitate exclusivity to Muslims to the exclusion of the People of the Dhimma (protected non-Muslim subjects), but the reports have come together [indicating] that alms (sadaqat) are taken from the wealthy of the Muslims and returned to their poor(1).

Ikrimah said: 'The poor' are the poor among the Muslims, and 'the needy' are the poor among the People of the Book(2).

Abu Bakr al-Absi said: Umar ibn al-Khattab saw a dhimmi lying blind at a gate of Medina. Umar said to him: "What is wrong with you?" He said: "They forced me to work for this jizya (tax) until I lost my sight, then they left me, and I have no one to care for me." Umar said: "I have not been just then." So he ordered for him food and what he needed, then he said: "This is among those about whom Allah Almighty said: 'Alms are only for the poor...' [9:60]. And they are the chronically ill of the People of the Book"(3).

When Allah Almighty said: 'Alms are only for the poor...', and paired the sentence with the sentence—which is the sentence of charity with the sentence of its recipient [for it]—the Prophet (PBUH) clarified that. He said to Mu'adh when he sent him to Yemen: "Inform them that Allah has made obligatory upon them a charity (zakat) taken from their wealthy and returned to their poor." Thus, the people of each land are specialized with the zakat of their land(4).

Abu Dawood(5) narrated that Ziyad or some of the governors sent Imran ibn Husayn to...

= Abu Ja'far Abdullah bin Muhammad, who is the teacher of Abu Dawood from whom he narrated this hadith. There is a narration in this regard from Abu Hurayrah in Ahmad (7163) and Muslim (1041). (1) See what preceded in 4/368. (2) Preceded on page 250 of this volume. (3) Narrated in full by Ibn Abi Hatim 6/1817 (10350), and narrated without Umar's last statement regarding the interpretation of the verse by Abu Yusuf in al-Kharaj p. 126. Ibn Abi Shaybah 3/178 and Sa'id bin Mansur in his Sunan (1024 - Tafsir) narrated Umar's interpretation of the verse via Umar bin Nafi', from Abu Bakr al-Absi. The wording in Sa'id's narration is: 'The poor' are the chronically ill of the People of the Book. Umar bin Nafi': He is the Thaqafi al-Kufi, and he is weak as mentioned by the Hafiz in al-Tahdhib. Abu Bakr al-Absi was mentioned

by Ibn Kathir in the interpretation of this verse, and he said: He is considered unknown (majhul). See the narration of Ibn Zanjawayh in al-Amwal (165). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/963, and what was previously between brackets is from it. The hadith preceded in 4/369. (5) In his Sunan (1625), and also narrated by Ibn Majah (1811).

सूरह अत-तौबा: आयत 60 पृष्ठ 255

मैंने कहा: यह उस गरीबी के वर्णन में आया है जिसके साथ दान लेना जायज़ है। 'गरीब' (अल-फ़ुकरा) शब्द का पूर्ण प्रयोग गैर-मुस्लिम नागरिकों (अहल अल-धुम्मा) को छोड़कर केवल मुसलमानों के लिए विशिष्टता की आवश्यकता नहीं देता है, लेकिन रिपोर्टों से पता चलता है कि दान (सदाक़ात) मुसलमानों के अमीरों से लिया जाता है और उनके गरीबों को लौटा दिया जाता है(1)।

इकरिमा ने कहा: 'गरीब' मुसलमानों के गरीब हैं, और 'बेसहारा' (अल-मसाकीन) अहल अल-किताब (किताब वाले) के गरीब हैं(2)।

अबू बक्र अल-अब्सी ने कहा: उमर इब्न अल-खत्ताब ने मदीना के एक गेट पर एक अंधे धिम्मी को लेटे हुए देखा। उमर ने उससे कहा: "तुम्हें क्या हुआ?" उसने कहा: "उन्होंने मुझसे इस जिज़्या (कर) के लिए काम करवाया, यहाँ तक कि मेरी आँखों की रोशनी चली गई, फिर उन्होंने मुझे छोड़ दिया, और मेरा कोई सहारा नहीं है।" उमर ने कहा: "तब तो मैंने न्याय नहीं किया।" फिर उन्होंने उसके लिए भोजन और उसकी ज़रूरत की चीज़ों का आदेश दिया, फिर कहा: "यह उन लोगों में से है जिनके बारे में अल्लाह तआला ने कहा: 'दान तो केवल गरीबों के लिए है...' [9:60]। और वे अहल अल-किताब के बीमार और लाचार लोग हैं"(3)।

जब अल्लाह तआला ने कहा: 'दान तो केवल गरीबों के लिए है...', और वाक्य की तुलना वाक्य से की गई—जो दान का वाक्य और उसके खर्च के स्थान [उसके लिए] का वाक्य है—तो नबी ﷺ ने इसे स्पष्ट किया। उन्होंने मुआज़ से कहा जब उन्हें यमन भेजा: "उन्हें सूचित करें कि अल्लाह ने उन पर एक दान (ज़कात) अनिवार्य कर दिया है जो उनके अमीरों से लिया जाएगा और उनके गरीबों को लौटा दिया जाएगा।" इस प्रकार, प्रत्येक भूमि के लोग अपनी भूमि की ज़कात के लिए विशिष्ट हैं(4)।

अबू दाऊद(5) ने रिवायत की है कि ज़ियाद या कुछ अमीरों ने इमरान बिन हुसैन को भेजा...

= अबू जाफ़र अब्दुल्ला बिन मुहम्मद, जो अबू दाऊद के उस्ताद हैं जिनसे उन्होंने यह हदीस रिवायत की है। इस विषय में अबू हुरैरा से अहमद (7163) और मुस्लिम (1041) में रिवायत है। (1) पहले जो बीता उसे 4/368 में देखें। (2) इस खंड के पृष्ठ 250 पर पहले आ चुका है। (3) इसे इब्न अबी हातिम 6/1817 (10350) ने पूर्ण रूप से उद्धृत किया है, और आयत की व्याख्या में उमर के अंतिम कथन के बिना अबू यूसुफ ने अल-खराज पृष्ठ 126 में उद्धृत किया है। इब्न अबी शयबा 3/178 और सईद

बिन मंसूर ने अपनी सुनन (1024 - तफसीर) में उमर बिन नाफे के माध्यम से अबू बक्र अल-अब्सी से आयत की उमर की व्याख्या को उद्धृत किया है। सईद की रिवायत में शब्द हैं: गरीब अहल अल-किताब के बीमार लोग हैं। उमर बिन नाफे वह थकाफी अल-कूफी है, और वह कमजोर है जैसा कि हाफिज़ ने अल-तहज़ीब में उल्लेख किया है। अबू बक्र अल-अब्सी का उल्लेख इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में किया है, और कहा है: वह अज्ञात (मजहूल) के नियम में है। इब्न ज़ंजवैया की अल-अमवाल (165) में रिवायत देखें। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/963, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया वह उसी से है, और हदीस 4/369 में पहले आ चुकी है। (5) उनकी सुनन (1625) में, और इसे इब्न माजह (1811) ने भी उद्धृत किया है।

سورة التوبہ: آیت 60 صفحہ 255

میں نے کہا: پس یہ وہ کچھ ہے جو اس فقر کے بیان میں وارد ہوا ہے جس کے ساتھ (صدقہ) لینا جائز ہے۔ اور لفظ 'فقراء' کا مطلق اطلاق اہل ذمہ کو چھوڑ کر صرف مسلمانوں کے ساتھ خاص ہونے کا تقاضا نہیں کرتا، لیکن روایات تواتر سے آئی ہیں کہ صدقات مسلمانوں کے مالداروں سے لیے جائیں گے اور ان کے فقراء میں لوٹا دیے جائیں گے(1)۔

اور عکرمہ نے کہا: فقراء سے مراد مسلمانوں کے فقراء ہیں، اور مساکین سے مراد اہل کتاب کے فقراء ہیں(2)۔

اور ابو بکر العبسی نے کہا: عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے مدینہ کے دروازے پر ایک نابینا ذمی کو پڑا ہوا دیکھا، تو عمر نے اس سے پوچھا: تمہیں کیا ہوا؟ اس نے کہا: انہوں نے مجھ سے اس جزیہ میں کام لیا یہاں تک کہ جب میری بینائی چلی گئی تو انہوں نے مجھے چھوڑ دیا، اور میرا کوئی نہیں جو میری خبر گیری کرے۔ تو عمر نے کہا: پھر تو میں نے انصاف نہیں کیا۔ چنانچہ آپ نے اس کے لیے خوراک اور اس کی ضرورت کی چیزوں کا حکم دیا، پھر فرمایا: یہ ان لوگوں میں سے ہے جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ﴾ الآیہ۔ اور وہ اہل کتاب کے اپاہج لوگ ہیں(3)۔

اور جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ﴾ الآیہ، اور جملے کا جملے سے مقابلہ کیا، اور وہ صدقہ کا جملہ ہے اس کے مصرف [اس کے لیے] کے جملے کے ساتھ، تو نبی ﷺ نے اس کی وضاحت فرمائی، چنانچہ آپ نے معاذ سے فرمایا جب انہیں یمن بھیجا: "انہیں بتا دیں کہ اللہ نے ان پر ایک صدقہ (زکوٰۃ) فرض کیا ہے جو ان کے مالداروں سے لیا جائے گا اور ان کے فقراء کو لوٹا دیا جائے گا"۔ پس ہر شہر والے اپنے شہر کی زکوٰۃ کے ساتھ خاص ہوئے(4)۔

اور ابو داؤد(5) نے روایت کیا ہے کہ زیاد یا بعض امراء نے عمران بن حصین کو بھیجا...

= ابو جعفر عبداللہ بن محمد، اور وہ ابو داؤد کے شیخ ہیں جن سے انہوں نے یہ حدیث روایت کی ہے۔ اور اس باب میں ابو ہریرہ سے احمد (7163) اور مسلم (1041) کے ہاں روایت ہے۔ (1) ملاحظہ فرمائیں جو پہلے گزر چکا 4/368۔ (2) اس حصہ کے صفحہ 250 پر گزر چکا ہے۔ (3) اسے ابن ابی حاتم 1817/6 (10350) نے مکمل تخریج کیا ہے، اور آیت کی تفسیر میں عمر کے آخری قول کے بغیر ابو یوسف نے الخراج ص 126 میں تخریج کیا ہے۔ اور آیت کے بارے میں عمر کی تفسیر ابن ابی شیبہ 3/178 اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (1024 - تفسیر) میں عمر بن نافع کے طریق سے ابو بکر العبسی سے تخریج کی ہے۔ اور سعید کی روایت میں الفاظ ہیں: فقراء اہل کتاب کے اپاہج لوگ ہیں۔ عمر بن نافع: وہ ثقفی کوفی ہیں، اور وہ ضعیف ہیں جیسا کہ حافظ نے التہذیب میں ذکر کیا ہے۔ اور ابو بکر العبسی کا ذکر ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کیا ہے، اور کہا: وہ مجہول کے حکم میں ہیں۔ اور ابن زنجویہ کی الاموال (165) میں روایت دیکھیں۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن 963/2، اور جو کچھ اس سے پہلے بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے 4/369۔ (5) اپنی سنن (1625) میں، اور اسے ابن ماجہ (1811) نے بھی تخریج کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 256 The charity (Sadaqah). When he returned, he said to Imran: "Where is the money?" He said: "Did you send me for the money! We took it from where we used to take it during the time of the Messenger of Allah (PBUH), and we placed it where we used to place it during the time of the Messenger of Allah (PBUH)." Ad-Daraqutni and At-Tirmidhi narrated from Awn bin Abi Juhayfah, [from his father], who said: "The messenger of the Prophet (PBUH) collecting charity came to us. He took charity from our wealthy people and gave it to our poor. I was an orphaned boy, and he gave me a young female camel (qalus)(1) from it." At-Tirmidhi said: "There are other narrations on this topic from Ibn Abbas. The hadith of Abi Juhayfah (2) is a good (hasan) hadith." Sixth: Scholars have differed regarding moving Zakat from its location into three opinions: It should not be moved; this was stated by Sahnun and Ibn al-Qasim, and it is the correct view for what we have mentioned. Ibn al-Qasim also said: "If some of it is moved out of necessity, I see it as correct (3)." It was narrated from Sahnun that he said: "If the Imam receives news that some region has a severe need, it is permissible for him to transfer some of the charity due to others to them (4); for when a need arises, it must be prioritized over those who are not in need. A Muslim is a brother to a Muslim; he does not hand him over to an enemy nor does he wrong him (5)." The second opinion: It can be moved; and this was also stated by Malik (6). The evidence for this opinion is what was narrated that Mu'adh said to the people of Yemen: "Bring me a Khamis or a Labis (types of garments), which I will take from you instead of corn and barley in..."

(1) Sunan al-Daraqutni (2061), Sunan al-Tirmidhi (649), and what is between the brackets is from them. Qalus: a young female camel. An-Nihayah (qalas). (2) In the copies: the hadith of Ibn Abi Juhayfah, and what is established is from Sunan al-Tirmidhi. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/ 963 - 964. (4) 'Iqd al-Jawahir al-Thaminah 1/ 350 - 351. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/ 964, and he refers by saying: "A Muslim is a brother to a Muslim..." to the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, narrated by Ahmad (5646), Al-Bukhari (2442), and Muslim (2580). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/ 964.

सूरह अत-तौबा: आयत 60 256 दान (सदक़ा)। जब वह लौटे, तो उन्होंने इमरान से कहा: "पैसा कहाँ है?" उन्होंने कहा: "क्या आपने मुझे पैसे के लिए भेजा था! हमने इसे वहीं से लिया जहाँ से हम अल्लाह के रसूल (सल्ल.) के समय लिया करते थे, और हमने इसे वहीं रखा जहाँ हम अल्लाह के रसूल (सल्ल.) के समय रखा करते थे।" अल-दारक़ुतनी और अल-तिर्मिज़ी ने औन बिन अबी जुहैफ़ा से रिवायत की है, [अपने पिता से], उन्होंने कहा: "नबी (सल्ल.) के दान वसूल करने वाले हमारे पास आए। उन्होंने हमारे अमीरों से सदक़ा लिया और इसे हमारे गरीबों में बाँट दिया। मैं एक अनाथ लड़का था, और उन्होंने मुझे उसमें से एक युवा ऊंटनी (क़लूस)(1) दी।" अल-तिर्मिज़ी ने कहा: "इस विषय पर इब्न अब्बास से भी रिवायतें हैं। अबू जुहैफ़ा की हदीस (2) एक अच्छी (हसन) हदीस है।" छठा: ज़कात को उसके स्थान से हटाने के संबंध में विद्वानों के तीन मत हैं: इसे हटाया नहीं जाना चाहिए; यह सहनून और इब्न अल-कासिम द्वारा कहा गया है, और जो हमने उल्लेख किया है उसके कारण यही सही है। इब्न अल-कासिम ने यह भी कहा: "अगर आवश्यकता के कारण इसका कुछ हिस्सा स्थानांतरित किया जाता है, तो मैं इसे सही देखता हूँ (3)।" सहनून से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "यदि इमाम को पता चले कि किसी क्षेत्र में बहुत अधिक आवश्यकता है, तो उसके लिए दूसरों के देय सदक़ा के कुछ हिस्से को उन्हें हस्तांतरित करना जायज़ है (4); क्योंकि जब आवश्यकता पड़ती है, तो इसे उन लोगों पर प्राथमिकता दी जानी चाहिए जिन्हें ज़रूरत नहीं है। एक मुसलमान दूसरे मुसलमान का भाई है; वह न तो उसे दुश्मन के हवाले करता है और न ही उस पर जुल्म करता है (5)।" दूसरा मत: इसे स्थानांतरित किया जा सकता है; और यह मलिक द्वारा भी कहा गया था (6)। इस मत का प्रमाण वह है जो रिवायत किया गया है कि मुआज़ ने यमन के लोगों से कहा: "मेरे पास एक खमीस या लबीस (कपड़ों के प्रकार) लाओ, जिसे मैं मक्का और जौ के बजाय तुमसे लूँगा..."

(1) सुनन अल-दारक़ुतनी (2061), सुनन अल-तिर्मिज़ी (649), और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। क़लूस: युवा ऊंटनी। अल-निहाया (क़लस)। (2) प्रतियों में: इब्न अबी जुहैफ़ा की हदीस, और जो स्थापित है वह सुनन अल-तिर्मिज़ी से है। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/ 963 - 964। (4) इक़्द अल-जवाहिद अल-थमीना 1/ 350 - 351। (5) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/ 964, और वह यह कहकर संकेत करते हैं: "एक मुसलमान दूसरे मुसलमान का भाई है..." इब्न उमर की हदीस की ओर, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, अहमद (5646), अल-बुखारी (2442), और मुस्लिम (2580) द्वारा रिवायत किया गया। (6) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/ 964।

سورہ التوبہ: آیت 60 256 صدقہ، جب وہ واپس آئے تو انہوں نے عمران سے کہا: "مال کہاں ہے؟" انہوں نے کہا: "کیا آپ نے مجھے مال کے لیے بھیجا تھا! ہم نے اسے وہیں سے لیا جہاں سے ہم رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں لیا کرتے تھے، اور ہم نے اسے وہیں رکھا جہاں ہم رسول اللہ ﷺ کے عہد میں رکھا کرتے تھے۔" دارقطنی اور ترمذی نے عون بن ابی جحیفہ سے روایت کی، [اپنے والد سے] انہوں نے کہا: ہمارے پاس نبی ﷺ کے صدقہ وصول کرنے والے آئے، تو انہوں نے ہمارے مالداروں سے صدقہ لیا اور اسے ہمارے فقراء میں بانٹ دیا، اور میں ایک یتیم لڑکا تھا، تو انہوں نے مجھے اس میں سے ایک نوعمر اونٹنی (قلوص) (1) دی ۔ امام ترمذی نے کہا: اس باب میں ابن عباس سے بھی روایت ہے۔ ابو جحیفہ کی حدیث (2) حسن حدیث ہے۔ چھٹی بات: علماء کا زکوٰۃ کو اس کے مقام سے منتقل کرنے کے بارے میں تین اقوال پر اختلاف ہے: منتقل نہ کی جائے؛ یہ سحنون اور ابن القاسم نے کہا ہے، اور جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے اس کی بنا پر یہی صحیح ہے۔ ابن القاسم نے یہ بھی کہا: اگر ضرورت کی بنا پر اس کا کچھ حصہ منتقل کر دیا جائے تو میں اسے درست سمجھتا ہوں (3)۔ سحنون سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اگر امام کو معلوم ہو جائے کہ بعض علاقوں میں شدید ضرورت ہے تو اس کے لیے جائز ہے کہ وہ دوسروں کے حق میں واجب الادا صدقہ کا کچھ حصہ ان کی طرف منتقل کر دے (4)؛ کیونکہ جب ضرورت پیش آ جائے تو اسے ان لوگوں پر مقدم کرنا واجب ہے جو محتاج نہیں ہیں، اور مسلمان مسلمان کا بھائی ہے، وہ اسے دشمن کے حوالے نہیں کرتا اور نہ ہی اس پر ظلم کرتا ہے (5)۔ اور دوسرا قول: منتقل کی جائے؛ اور یہی امام مالک نے بھی کہا ہے (6)۔ اس قول کی دلیل وہ روایت ہے کہ حضرت معاذ رضی اللہ عنہ نے اہل یمن سے کہا: "میرے پاس خمیس یا لبیس (کپڑوں کی اقسام) لاؤ، میں تم سے مکئی اور جو کی جگہ اسے لوں گا..."

(1) سنن دارقطنی (2061)، سنن ترمذی (649) اور ان کے درمیان جو قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے۔ القلوص: جوان اونٹنی۔ النہایہ (قلص)۔ (2) نسخوں میں: ابن ابی جحیفہ کی حدیث، اور جو ثابت ہے وہ سنن ترمذی سے ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/ 963 - 964۔ (4) عقد الجواهر الثمينة 1/ 350 - 351۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 2/ 964، اور وہ اپنے قول "المسلم أخو المسلم..." سے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کی طرف اشارہ کر رہے ہیں، جسے احمد (5646)، بخاری (2442) اور مسلم (2580) نے روایت کیا ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 2/ 964۔

Surah At-Tawbah: Verse 60

Page 257

[...continued from the previous page] ...charity, for it is easier for you and more beneficial for the emigrants (Muhajireen) in Medina. It was narrated by Ad-Daraqutni (1) and others. "Al-Khamis" is a homonym (shared term), and here it refers to a garment five cubits long. It is said it was named so because the first one to make it was Al-Khams, a king from the kings of Yemen. Mentioned by Ibn Faris in 'Al-Mujmal' and also by Al-Jawhari (2).

In this hadith, there are two evidences: First: What we mentioned regarding the transfer of Zakat from Yemen to Medina; the Prophet (peace be upon him) would then handle its distribution. This is supported by the Almighty's saying: "Zakat is only for the poor..." and He did not distinguish between the poor of one land and the poor of another. And Allah knows best.

Second: Taking the value in Zakat. Narrations from Malik regarding paying value in Zakat have differed; he permitted it once and forbade it another time (3). The basis for its permissibility—which is the view of Abu Hanifa (4)—is this hadith. It is established in Sahih Al-Bukhari from the hadith of Anas that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever has reached the amount [of camels] for Zakat [at the age of] Jadha'ah (four-year-old camel), but does not have a [Jadha'ah] and has a Hiqqah (three-year-old camel), it will be taken from him along with what is easier for them: two sheep, or twenty dirhams." The hadith (5).

And he (peace be upon him) said: "Enrich them from asking on this day" (6), meaning the day of Eid al-Fitr. He only intended for them to be enriched with what fulfills their needs, so whatever fulfills their needs (7) is permissible. And Allah the Almighty said: "Take from their wealth..."

---

(1) In his Sunan (1930) through Tawus from Mu'adh, Ad-Daraqutni said: This is Mursal (interrupted chain); Tawus did not meet Mu'adh. Al-Bukhari mentioned something similar before hadith (1448), and in it: "Khamis" instead of "Khumais". Ibn al-Athir said in 'Al-Nihayah' (Khams): It was said: if the narration is correct, it would be the masculine of Khamisah, which is a small garment, metaphorically used for cloth. (2) Al-Mujmal 302/1-303, and Al-Sahah (Khams). (3) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 438/1. (4) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 438/1, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 945/2. (5) Sahih Al-Bukhari (1453), and what is between brackets is from it, and

in it: "...and he has a Hiqqah, then the Hiqqah is accepted from him, and he gives with it two sheep if they are easy for him, or twenty dirhams...", and the hadith was narrated by Ahmad in length (72). (6) Previously cited 368/4. (7) In (Zha): Need.

सूरह अत-तौबा: आयत 60

पृष्ठ 257

[...पिछली पृष्ठ से जारी] ...ज़कात, क्योंकि यह आपके लिए आसान है और मदीना के मुहाजिरों (प्रवासियों) के लिए अधिक लाभकारी है। इसे अद-दारकुतनी (1) और अन्य लोगों द्वारा वर्णित किया गया है। "अल-खमीस" एक अनेक अर्थ वाला शब्द है, और यहाँ इसका अर्थ पाँच हाथ लंबा कपड़ा है। कहा जाता है कि इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि इसे बनाने वाला पहला व्यक्ति यमन के राजाओं में से एक 'खम्स' था। इसका उल्लेख इब्न फारिस ने 'अल-मुजमल' में और अल-जौहरी ने भी किया है (2)।

इस हदीस में दो प्रमाण हैं: पहला: जैसा कि हमने ज़कात को यमन से मदीना स्थानांतरित करने के बारे में उल्लेख किया है; पैगंबर (उन पर शांति हो) इसके वितरण का कार्य संभालते थे। इसका समर्थन सर्वशक्तिमान के इस कथन से होता है: "ज़कात केवल गरीबों के लिए है..." और उन्होंने एक देश के गरीबों और दूसरे देश के गरीबों के बीच अंतर नहीं किया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

दूसरा: ज़कात में मूल्य (कीमत) लेना। ज़कात में मूल्य चुकाने के बारे में मलिक से वर्णन अलग-अलग रहे हैं; उन्होंने इसे एक बार अनुमति दी और दूसरी बार मना कर दिया (3)। अनुमति का आधार—जो अबू हनीफा का दृष्टिकोण है (4)—यही हदीस है। सही अल-बुखारी में अनस की हदीस से यह स्थापित है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जिसके पास ऊंटों की संख्या ज़कात के लिए [जज़'आ की आयु तक] पहुँच गई है, लेकिन उसके पास [जज़'आ] नहीं है और उसके पास हिक़्क़ा है, तो उससे वह लिया जाएगा और साथ में वह जो आसान हो: दो भेड़ें, या बीस दिरहम।" हदीस (5)।

और उन्होंने (उन पर शांति हो) कहा: "उन्हें आज के दिन मांगने से समृद्ध (बेपरवाह) कर दो" (6), यानी ईद-उल-फितर के दिन। उनका इरादा केवल उन्हें उस चीज़ से समृद्ध करना था जो उनकी ज़रूरतों को पूरा करती है, इसलिए जो कुछ भी उनकी ज़रूरत (7) को पूरा करता है वह जायज़ है। और अल्लाह तआला ने फरमाया: "उनके धन में से लो..."

---

(1) अपनी 'सुनन' (1930) में ताऊस के माध्यम से मुआज़ से, अद-दारकुतनी ने कहा: यह मुरसल (टूटी हुई कड़ी) है; ताऊस मुआज़ से नहीं मिले थे। अल-बुखारी ने हदीस (1448) से पहले इसी तरह की टिप्पणी की है, और उसमें है: खमीस, 'खमीसा' के बजाय। इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया'

(खम्स) में कहा: कहा गया है कि यदि वर्णन सही है, तो यह खमीसा का पुल्लिंग होगा, जो कि एक छोटा कपड़ा है, जिसे वस्त्र के लिए इस्तेमाल किया गया है। (2) अल-मुजमल 302/1-303, और अल-सहाह (खम्स)। (3) मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा, अल-जस्सास द्वारा 438/1। (4) मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा 438/1, और अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 945/2। (5) सही अल-बुखारी (1453), और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और उसमें है: "...और उसके पास हिक़्क़ा है, तो उससे हिक़्क़ा स्वीकार किया जाता है, और वह उसके साथ दो भेड़ें देता है यदि उसके लिए आसान हों, या बीस दिरहम...", और हदीस को अहमद ने विस्तार से (72) वर्णित किया है। (6) पूर्व उद्धृत 368/4। (7) (ज़ा) में: ज़रूरत।

سورۃ التوبہ: آیت 60

صفحہ ۲۵۷

[...پچھلے صفحے سے جاری] ...صدقہ، کیونکہ یہ تمہارے لیے آسان ہے اور مدینہ کے مہاجرین کے لیے زیادہ فائدہ مند ہے۔ اسے دارقطنی (1) اور دیگر نے روایت کیا ہے۔ "الخمیس" ایک مشترک لفظ ہے، اور یہاں اس سے مراد پانچ ہاتھ لمبا کپڑا ہے۔ کہا جاتا ہے کہ اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ اسے بنانے والا پہلا شخص یمن کے بادشاہوں میں سے ایک 'خمس' تھا۔ اسے ابن فارس نے 'المجمل' میں اور جوہری نے بھی ذکر کیا ہے (2)۔

اس حدیث میں دو دلیلیں ہیں: پہلی: جو ہم نے یمن سے مدینہ زکوٰۃ کی منتقلی کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ پھر نبی کریم ﷺ اس کی تقسیم کے ذمہ دار ہوتے تھے۔ اس کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: "صدقات (زکوٰۃ) تو صرف فقراء کے لیے ہیں..." اور اس نے ایک شہر کے فقیر اور دوسرے شہر کے فقیر کے درمیان فرق نہیں کیا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

دوسری: زکوٰۃ میں قیمت لینا۔ زکوٰۃ میں قیمت نکالنے کے بارے میں امام مالک سے روایات مختلف ہیں؛ انہوں نے ایک بار اس کی اجازت دی اور دوسری بار اس سے منع کیا (3)۔ جواز کی بنیاد — جو امام ابو حنیفہ کا قول ہے (4) — یہی حدیث ہے۔ صحیح بخاری میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ثابت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس کے پاس [اونٹوں کی تعداد] زکوٰۃ کے لیے جذعہ (چار سالہ اونٹنی) تک پہنچ گئی ہو، اور اس کے پاس [جذعہ] نہ ہو بلکہ حقہ (تین سالہ اونٹنی) ہو، تو اس سے وہ لی جائے گی اور ساتھ میں جو آسان ہو: دو بکریاں، یا بیس درہم"۔ حدیث (5)۔

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں اس دن مانگنے سے بے نیاز کر دو" (6) یعنی عید الفطر کے دن۔ آپ ﷺ کا مقصد صرف یہ تھا کہ انہیں ایسی چیز سے نوازا جائے جو ان کی ضرورت کو پورا کرے، لہٰذا جو چیز بھی ان کی ضرورت (7) پوری کرے وہ جائز ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ان کے اموال میں سے لے لو..."

---

(1) اپنی سنن (1930) میں طاؤس کے واسطے سے معاذ سے، دارقطنی نے کہا: یہ مرسل (منقطع سند) ہے؛ طاؤس نے معاذ کو نہیں پایا۔ بخاری نے حدیث (1448) سے پہلے اس طرح کا تبصرہ کیا ہے، اور اس میں ہے: خمیس، بجائے خمیص کے۔ ابن اثیر نے 'النهایہ' (خمس) میں کہا: کہا گیا ہے کہ اگر روایت صحیح ہے تو یہ خمیصہ کا مذکر ہوگا، جو کہ ایک چھوٹا کپڑا ہے، جسے لباس کے لیے مستعار لیا گیا ہے۔ (2) المجمل 302/1 - 303، اور الصحاح (خمس)۔ (3) مختصر اختلاف العلماء از جصاص 438/1۔ (4) مختصر اختلاف العلماء 438/1، اور احکام القرآن از ابن العربی 945/2۔ (5) صحیح البخاری (1453)، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں ہے: "...اور اس کے پاس حقہ ہے، تو اس سے حقہ قبول کیا جاتا ہے، اور وہ اس کے ساتھ دو بکریاں دیتا ہے اگر اس کے لیے آسان ہوں، یا بیس درہم..."، اور حدیث کو احمد نے تفصیل سے (72) بیان کیا ہے۔ (6) سابقہ حوالہ 368/4۔ (7) (ظ) میں: الحاجة (ضرورت)۔

"...charity" [At-Tawbah: 103], and He did not specify one thing over another. According to Abu Hanifa, providing housing in a house as a substitute for Zakat is not allowed, such as if someone owes five Dirhams and lets a poor person live there for a month; it is not permissible. He said: Because housing is not wealth (Mal). The reason for his saying that the value does not suffice - which is the apparent view of the school of thought - is because the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "For five camels, one sheep... and for forty sheep, one sheep"(1). He specifically mentioned a sheep; if one does not provide it, they have not fulfilled what was commanded, and if they have not fulfilled the command, the obligation remains upon them. The third view: is that the share of the poor and needy is distributed in the place where the wealth is located, while the other shares are transferred according to the Imam's discretion. The first view is more correct(2). And Allah knows best. Seventh: Is the considered location the place of the wealth at the time the lunar year is completed, so charity is distributed there, or the location of the owner since he is the one addressed? There are two views(3). Abu Abdullah Muhammad ibn Khuwayzmandad chose the second in his rulings, saying: Because the human being is the one addressed to give it out, so the wealth follows him. Thus, the ruling regarding it should be where the person addressed is, like a wayfarer who might be rich in his home country but poor in another country; so the ruling for him is based on where he is located. Issue: Narrations from Malik differ concerning one who gives to a Muslim whom he thinks is poor, then it later becomes clear that he gave to a slave, a non-believer, or a wealthy person. He said once: It suffices him, and another time: It does not suffice him(4). The basis for permissibility - which is the more correct view - is what Muslim narrated(5) from Abu Hurayrah, that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "A man said: I will surely give charity tonight. So he went out with his charity and placed it in the hand of a prostitute. In the morning, people were..."

(1) Reported by Abu Dawud (1568) and at-Tirmidhi (621) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them). At-Tirmidhi said: It is a Hasan (good) Hadith, and the practice based on this Hadith is held by the majority of jurists. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/964. (3) 'Iqd al-Jawahir al-Thamina, 1/351. (4) Al-Kafi, 1/328-329. (5) In his Sahih (1022), and previously 4/369.

सूरा अत-तौबा: आयत 60 | 258

"...सदका (दान)" [अत-तौबा: 103], और उन्होंने किसी चीज़ को किसी दूसरी चीज़ से विशिष्ट नहीं किया। इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार, ज़कात के बदले घर में रहने की जगह देना स्वीकार्य नहीं है, जैसे कि किसी पर पाँच दिरहम अनिवार्य हों और वह एक गरीब व्यक्ति को एक महीने के लिए वहाँ रहने दे; तो यह जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा: क्योंकि आवास 'माल' (धन) नहीं है। उनके इस कथन का आधार कि मूल्य पर्याप्त नहीं है - जो कि मज़हब का स्पष्ट विचार है - यह है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "पाँच ऊंटों पर एक भेड़... और चालीस भेड़ों पर एक भेड़"(1)। उन्होंने स्पष्ट रूप से भेड़ का उल्लेख किया है, इसलिए यदि कोई इसे नहीं देता है, तो उसने आदेश का पालन नहीं किया है, और यदि उसने आदेश का पालन नहीं किया है, तो दायित्व उस पर बना रहता है। तीसरा विचार: यह है कि फकीरों और मिस्कीनों का हिस्सा उसी स्थान पर वितरित किया जाना चाहिए (जहाँ धन है), जबकि अन्य हिस्सों को इमाम के विवेक के अनुसार स्थानांतरित किया जा सकता है। पहला विचार अधिक सही है(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है। सातवां: क्या विचारणीय स्थान वह है जहाँ साल पूरा होने पर धन मौजूद है, ताकि वहीं सदका वितरित किया जाए, या मालिक का स्थान क्योंकि वही संबोधित व्यक्ति है? इसके दो विचार हैं(3)। अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद इब्न खुवायज़मनदाद ने अपने फैसलों में दूसरे विचार को चुना और कहा: क्योंकि मनुष्य ही इसे निकालने के लिए संबोधित है, इसलिए धन उसके अधीन हो गया। अत; इसके बारे में नियम वही होना चाहिए जहाँ संबोधित व्यक्ति है, जैसे मुसाफिर जो अपने देश में धनी हो सकता है लेकिन दूसरे देश में गरीब; तो उसके लिए नियम वहीं का होगा जहाँ वह है। मसला: इमाम मालिक से उस व्यक्ति के बारे में अलग-अलग वर्णन हैं जिसने किसी मुस्लिम को गरीब समझकर दान दिया, फिर बाद में पता चला कि उसने किसी गुलाम, काफिर या धनी व्यक्ति को दान दिया था। उन्होंने एक बार कहा: यह उसके लिए पर्याप्त है, और दूसरी बार कहा: यह पर्याप्त नहीं है(4)। वैधता का आधार - जो कि अधिक सही विचार है - वह है जिसे मुस्लिम ने रिवायत किया है(5) अबू हुरैरा से, कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "एक आदमी ने कहा: मैं आज रात ज़रूर सदका दूँगा। वह अपना सदका लेकर निकला और उसे एक व्यभिचारी महिला के हाथ में थमा दिया। सुबह लोग कहने लगे..."

(1) इसे अबू दाऊद (1568) और तिरमिज़ी (621) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस 'हसन' है, और अधिकांश फकीहों के बीच इसी हदीस

पर अमल है। (2) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 2/964। (3) अक्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/351। (4) अल-काफी 1/328 - 329। (5) अपनी सहीह (1022) में, और पहले 4/369 में।

"...صدقہ" [التوبہ: 103]، اور انہوں نے کسی چیز کو دوسری سے مخصوص نہیں کیا۔ اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک زکوٰۃ کے بدلے گھر کی رہائش دینا جائز نہیں ہے، مثال کے طور پر اگر کسی پر پانچ درہم واجب ہوں اور وہ کسی فقیر کو ایک مہینہ اس میں ٹھہرا دے، تو یہ جائز نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ رہائش مال نہیں ہے۔ ان کے اس قول کی وجہ کہ قیمت کافی نہیں ہے - اور یہی مذہب کا ظاہر قول ہے - یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "پانچ اونٹوں میں ایک بکری ہے... اور چالیس بکریوں میں ایک بکری ہے"(1)۔ پس آپ ﷺ نے بکری کی صراحت فرمائی، لہذا اگر وہ اسے نہیں لایا تو اس نے حکم کی تعمیل نہیں کی، اور جب اس نے حکم کی تعمیل نہیں کی تو حکم اس پر باقی رہا۔ تیسرا قول: وہ یہ ہے کہ فقراء اور مساکین کا حصہ اسی مقام پر تقسیم کیا جائے گا جہاں مال موجود ہے، اور باقی حصوں کو امام کی صوابدید پر منتقل کیا جا سکتا ہے۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے(2)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ساتواں: کیا معتبر جگہ وہ ہے جہاں سال مکمل ہونے پر مال موجود ہے، تو صدقہ وہیں تقسیم کیا جائے، یا مالک کی جگہ معتبر ہے کیونکہ مخاطب وہی ہے؟ اس میں دو قول ہیں(3)۔ ابو عبداللہ محمد بن خویز منداد نے اپنے احکام میں دوسرے قول کو اختیار کیا ہے، انہوں نے کہا: کیونکہ انسان ہی اس کے نکالنے کا مخاطب ہے، تو مال اس کے تابع ہو گیا، لہذا اس کا حکم وہیں ہونا چاہیے جہاں مخاطب ہے، جیسے مسافر کہ وہ اپنے شہر میں غنی ہوتا ہے لیکن دوسرے شہر میں فقیر ہوتا ہے؛ تو اس کا حکم وہیں کا ہو گا جہاں وہ موجود ہے۔ مسئلہ: امام مالک سے اس شخص کے بارے میں روایت میں اختلاف ہے جس نے کسی مسلمان کو فقیر سمجھ کر دیا، پھر بعد میں انکشاف ہوا کہ اس نے کسی غلام، یا کافر، یا غنی کو دیا تھا، تو ایک بار انہوں نے کہا: اسے کافی ہو جائے گا، اور دوسری بار کہا: کافی نہیں ہو

گا(4)۔ جواز کی وجہ - جو کہ زیادہ صحیح ہے - وہ ہے جسے امام مسلم(5) نے حضرت ابو ہریرہ سے روایت کیا، کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "ایک شخص نے کہا: میں آج رات ضرور صدقہ دوں گا، پس وہ اپنا صدقہ لے کر نکلا اور اسے ایک بدکار عورت کے ہاتھ میں دے دیا۔ صبح ہوئی تو..."

(1) اسے ابو داؤد (1568) اور ترمذی (621) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، اور عام فقہاء کا اسی حدیث پر عمل ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/ 964۔ (3) عقد الجواہر الثمینہ 1/ 351۔ (4) الکافی 1/ 328 - 329۔ (5) اپنی صحیح (1022) میں، اور گزشتہ 4/ 369۔

[People] were talking: "Charity was given tonight to an adulteress." He said: "O Allah, to You belongs all praise for [the charity reaching] an adulteress. I will surely give another charity." So he went out with his charity and placed it in the hand of a wealthy man. In the morning, they were talking: "Charity was given to a wealthy man." He said: "O Allah, to You belongs all praise for [the charity reaching] a wealthy man. I will surely give another charity." So he went out with his charity and placed it in the hand of a thief. In the morning, they were talking: "Charity was given to a thief." So he said: "O Allah, to You belongs all praise for [the charity reaching] an adulteress, a wealthy man, and a thief." Then it was said to him: "As for your charity, it has been accepted. Perhaps the adulteress will abstain from her adultery because of it, perhaps the wealthy man will take heed and spend from what Allah has given him, and perhaps the thief will abstain from his theft because of it."

And it is narrated that a man took out the Zakat (obligatory charity) of his wealth and gave it to his father. When morning came, he found out about that, so he asked the Prophet ﷺ, who said to him: "The reward of your Zakat has been written for you, as well as the reward for maintaining kinship ties; so you have two rewards."(1)

From a conceptual point of view, it allowed him to exercise effort (ijtihad) regarding the recipient. If he exercises effort and gives to someone he believes is eligible, he has fulfilled his duty.

The reasoning for the view saying: "It does not suffice" is that he did not place it with its rightful recipient; so it resembles intentional [wrongdoing]. Because intentional [wrongdoing] and mistake are the same in the guarantee of property, it became obligatory for him to compensate for what he caused the poor to lose until it reaches them.

WWW.NAFSEISLAM.COM

Eighth: If he sets aside the Zakat at its due time and it is lost without negligence, he is not liable, because he is an agent for the poor. But if he sets it aside after that time has passed and it is lost, he is liable for delaying it beyond its due time, as it became an obligation on his conscience, therefore he is liable (2). And Allah knows best.

Ninth: If the Imam (leader) is just in collecting and distributing [Zakat], it is not permissible for the owner to handle the distribution himself for cash (liquid assets)

(3) or anything else. It has been said: indeed, the Zakat of cash belongs to (4) its [rightful] recipients.

(1) We have not found it. (2) Al-Kafi 1/302-303. (3) Al-Nadd: Dinars and Dirhams according to the people of Hijaz. They call it 'nadd' if it transforms into actual currency after having been merchandise. Al-Sihah (N-D-D). (4) In [manuscripts] (Z) and (M): 'on'. What is established from the rest of the copies is 'to', which is consistent with what is in 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 1/351, and the wording is from it.

लोग बातें कर रहे थे: "आज रात एक व्यभिचारिणी को सदक़ा (दान) दिया गया।" उसने कहा: "ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सब प्रशंसा है कि [सदक़ा] एक व्यभिचारिणी तक पहुँचा। मैं निश्चित रूप से एक और सदक़ा दूँगा।" फिर वह अपना सदक़ा लेकर निकला और उसे एक अमीर व्यक्ति के हाथ में दे दिया। सुबह लोग बातें कर रहे थे: "एक अमीर व्यक्ति को सदक़ा दिया गया।" उसने कहा: "ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सब प्रशंसा है कि [सदक़ा] एक अमीर व्यक्ति तक पहुँचा। मैं निश्चित रूप से एक और सदक़ा दूँगा।" फिर वह अपना सदक़ा लेकर निकला और उसे एक चोर के हाथ में दे दिया। सुबह लोग बातें कर रहे थे: "एक चोर को सदक़ा दिया गया।" तो उसने कहा: "ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सब प्रशंसा है एक व्यभिचारिणी, एक अमीर व्यक्ति और एक चोर के लिए।" फिर उससे कहा गया: "जहाँ तक तुम्हारे सदक़े की बात है, वह स्वीकार कर लिया गया है। शायद व्यभिचारिणी इसके कारण अपने व्यभिचार से रुक जाए, शायद अमीर व्यक्ति इससे सबक ले और अल्लाह ने उसे जो दिया है उसमें से खर्च करे, और शायद चोर इसके कारण अपनी चोरी से रुक जाए।"

और यह वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अपने धन की ज़कात (अनिवार्य दान) निकाली और उसे अपने पिता को दे दिया। जब सुबह हुई, तो उसे इस बात का पता चला, तो उसने पैगंबर ﷺ से पूछा, जिन्होंने उससे कहा: "तुम्हारी ज़कात का पुण्य तुम्हारे लिए लिख दिया गया है, और साथ ही रिश्तेदारों के साथ अच्छा व्यवहार करने का पुण्य भी; तो तुम्हारे लिए दो पुण्य हैं।" (1)

वैचारिक दृष्टिकोण से, इसने उसे प्राप्तकर्ता के संबंध में प्रयास (इज्तिहाद) करने की अनुमति दी। यदि वह प्रयास करता है और उसे देता है जिसे वह इसका पात्र समझता है, तो उसने अपना कर्तव्य पूरा कर लिया है।

इस विचार का तर्क कि "यह पर्याप्त नहीं है" यह है कि उसने इसे इसके सही हकदार को नहीं दिया; इसलिए यह जानबूझकर की गई [गलती] के समान है। क्योंकि संपत्ति की गारंटी में जानबूझकर की गई [गलती] और अनजाने में हुई गलती एक समान है, इसलिए यह अनिवार्य हो गया कि वह उस नुकसान की भरपाई करे जो उसने गरीबों को पहुँचाया है जब तक कि वह उन तक न पहुँच जाए।

WWW.NAFSEISLAM.COM

आठवां: यदि वह ज़कात को उसके नियत समय पर अलग निकाल देता है और वह बिना किसी लापरवाही के नष्ट हो जाती है, तो वह उत्तरदायी नहीं है, क्योंकि वह गरीबों का एजेंट है। लेकिन अगर

वह उसके बाद एक समय बीत जाने पर उसे निकालता है और वह नष्ट हो जाती है, तो वह उत्तरदायी है क्योंकि उसने इसे इसके नियत समय से देरी से निकाला, क्योंकि यह उसके विवेक पर एक दायित्व बन गया था, इसलिए वह उत्तरदायी है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवां: यदि इमाम (नेता) [ज़कात] लेने और वितरित करने में न्यायप्रिय है, तो मालिक के लिए नकद (तरल संपत्ति) (3) या किसी और चीज़ के लिए स्वयं वितरण करना उचित नहीं है। यह कहा गया है: वास्तव में नकद की ज़कात उसके(4) स्वामियों (हकदारों) की है।

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) अल-काफी 1/302-303। (3) अल-नाद: हिजाज़ के लोगों के अनुसार दीनार और दिरहम। वे इसे 'नाद' कहते हैं यदि यह माल होने के बाद वास्तविक मुद्रा में बदल जाता है। अल-सिहाह (न-द-द)। (4) [पांडुलिपियों] (ज़) और (म) में: 'पर'। बाकी प्रतियों से जो स्थापित है वह है 'को', जो 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना' 1/351 में जो है उसके अनुरूप है, और शब्द उसी से हैं।

لوگ باتیں کر رہے تھے: "آج رات ایک زانیہ کو صدقہ دیا گیا۔" اس نے کہا: "اے اللہ، تیرے ہی لیے سب تعریف ہے کہ [صدقہ] ایک زانیہ کو ملا۔ میں ضرور ایک اور صدقہ دوں گا۔" پھر وہ اپنا صدقہ لے کر نکلا اور اسے ایک غنی (امیر) کے ہاتھ میں دے دیا۔ صبح ہوئی تو لوگ باتیں کرنے لگے: "ایک غنی کو صدقہ دیا گیا۔" اس نے کہا: "اے اللہ، تیرے ہی لیے سب تعریف ہے کہ [صدقہ] ایک غنی کو ملا۔ میں ضرور ایک اور صدقہ دوں گا۔" پھر وہ اپنا صدقہ لے کر نکلا اور اسے ایک چور کے ہاتھ میں دے دیا۔ صبح ہوئی تو لوگ باتیں کرنے لگے: "ایک چور کو صدقہ دیا گیا۔" اس پر اس نے کہا: "اے اللہ، تیرے ہی لیے سب تعریف ہے زانیہ پر، غنی پر اور چور پر [صدقہ پہنچنے پر]۔" پھر اس سے کہا گیا: "رہا تمہارا صدقہ، تو وہ قبول کر لیا گیا ہے؛ رہی وہ زانیہ، تو شاید وہ اس کی وجہ سے اپنی زنا کاری سے باز آ جائے، اور شاید وہ غنی عبرت پکڑے اور اللہ کے دیے ہوئے مال میں سے خرچ کرے، اور شاید وہ چور اس کی وجہ سے اپنی چوری سے باز آ جائے۔"

اور مروی ہے کہ ایک شخص نے اپنے مال کی زکوٰۃ نکالی اور اسے اپنے باپ کو دے دیا، جب صبح ہوئی تو اسے اس کا علم ہوا، اس نے نبی ﷺ سے دریافت کیا تو آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: "تمہاری زکوٰۃ کا اجر تمہارے لیے لکھ دیا گیا ہے اور صلہ رحمی کا اجر بھی؛ پس تمہارے لیے دو اجر ہیں۔"(۱)

معنوی اعتبار سے یہ بات ہے کہ اس نے اسے لینے والے کے بارے میں اجتہاد کی گنجائش دی، پس جب اس نے اجتہاد کیا اور اسے دیا جسے وہ اس کا اہل سمجھتا تھا، تو اس نے اپنا واجب ادا کر دیا۔

اور اس قول کی وجہ کہ: "کافی نہیں ہے"، یہ ہے کہ اس نے اسے اس کے مستحق کے پاس نہیں رکھا؛ پس یہ جان بوجھ کر [کی گئی غلطی] کے مشابہ ہو گیا، اور اس لیے کہ مال کے ضمان میں عمد (جان بوجھ کر) اور خطا (غلطی) ایک برابر ہیں، چنانچہ اس پر لازم ہوا کہ وہ اس مال کا ضمان (تاوان) دے جو اس نے مسکینوں کا ضائع کیا یہاں تک کہ وہ ان تک پہنچا دے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

آٹھویں بات: پس اگر اس نے زکوٰۃ اس کے وقت پر نکال لی پھر وہ بغیر کسی کوتاہی کے ہلاک ہو گئی، تو وہ ضامن نہیں ہو گا؛ کیونکہ وہ فقراء کا وکیل ہے۔ لیکن اگر اس نے اسے ایک مدت گزرنے کے بعد نکالا پھر وہ ہلاک ہو گئی، تو وہ ضامن ہو گا؛ کیونکہ اس نے اسے اس کے وقت سے مؤخر کیا، پس وہ اس کے ذمے میں واجب ہو گئی، اس لیے وہ ضامن ہوا۔(۲) واللہ اعلم۔

نویں بات: اور جب امام (حاکم) لینے اور دینے میں عدل سے کام لے، تو مالک کے لیے جائز نہیں کہ وہ ناض (نقدی) (۳) میں اور نہ ہی کسی اور چیز میں خود تقسیم کرے۔ اور کہا گیا ہے: بے شک ناض کی زکوٰۃ اس کے (۴) ارباب (مالکوں/مستحقین) کی طرف ہے۔

(۱) ہمیں اس کا علم نہیں ہو سکا۔ (۲) الکافی ۱/۳۰۲ - ۳۰۳۔ (۳) الناض: اہل حجاز کے نزدیک دینار اور درہم، اور وہ اسے ناض کہتے ہیں جب وہ سامان تجارت ہونے کے بعد نقد رقم میں بدل جائے۔ الصحاح (نضض)۔ (۴) نسخہ (ظ) اور (م) میں: "علی" (پر) ہے، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "الی" (کی طرف) ہے، اور یہی "عقد الجواہر الثمینہ" ۱/۳۵۱ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Ibn al-Majishun said: That is if the disbursement is specifically for the poor and needy; however, if there is a need to disburse it to categories other than those two, then none but the Imam shall distribute it among them. The branches of this chapter are many, and these are their essentials.

The Tenth: His words, the Almighty: {And those employed over it}, meaning: the couriers and collectors whom the Imam sends to collect Zakat by authorizing them for that. Al-Bukhari (1) narrated from Abu Humayd al-Sa'idi who said: The Messenger of Allah ﷺ employed a man from [the tribe of] Asad for the charities of Bani Sulaym called Ibn al-Lutbiyyah, and when he returned, he called him to account.

Scholars differed regarding the amount they receive into three opinions: Mujahid and al-Shafi'i said: It is an eighth.

Ibn Umar and Malik: They are given a wage according to their work (2), which is the view of Abu Hanifa and his companions. They said: Because he has dedicated himself to the benefit of the poor; thus, his sufficiency and the sufficiency of his helpers are taken from their wealth, just as a woman, when she dedicated herself to the right of her husband, her maintenance and the maintenance of her followers, such as a servant or two, are upon her husband. It is not limited to an eighth, but rather sufficiency is considered; whether it be an eighth or more, like the provision of a judge. The sufficiency of helpers is not considered in our time, because it is pure extravagance.

The Third Opinion: They are given from the public treasury (Bayt al-Mal). Ibn al-Arabi (3) said: This is a correct view from Malik bin Anas through the narration of Ibn Abi Uways and Dawud bin Sa'id bin [Abi] Zanbar (4), but it is weak in its evidence, for Allah, the Glorified, has textually stated their share in it, so how can they be omitted from it based on induction and scrutiny? The correct view is to exercise independent reasoning (ijtihad) regarding the amount of the wage; because the clarification in enumerating the categories...

(1) In his Sahih (1500), and previously detailed in 5/397. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/950. (3) In Ahkam al-Quran 2/950. (4) In (M) and the printed version of Ahkam al-Quran: Zanbu'ah; and what is established from manuscript copies is consistent with Tartib al-Madarik 1/372 and al-Ikmal 4/167, and what is between the brackets is from them. He was a Qurayshi who accompanied Malik and narrated much hadith

and jurisprudence from him, and was one of his executors, and Ibn Abi Uways praised him.

सूरह अत-तौबाह, आयत 60 | 260

इब्न अल-माजीशुन ने कहा: यह तब होता है जब वितरण विशेष रूप से गरीबों और जरूरतमंदों के लिए हो; लेकिन यदि इन दोनों के अलावा अन्य श्रेणियों में वितरण की आवश्यकता हो, तो केवल इमाम ही उन्हें वितरित करेगा। इस अध्याय की शाखाएं बहुत हैं, और ये उनके मूल सिद्धांत हैं।

दसवां: अल्लाह तआला का कथन: {और उस पर काम करने वाले}, जिसका अर्थ है: वे कर्मचारी और संग्राहक जिन्हें इमाम ज़कात प्राप्त करने के लिए अधिकृत करके भेजता है। बुखारी (1) ने अबू हुमैद अल-सैदी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनू सुलैम के सदक़ात के लिए असद [कबीले] के एक व्यक्ति को नियुक्त किया, जिसे इब्न अल-लुत्बिया कहा जाता था, और जब वह वापस आया तो आपने उससे हिसाब लिया।

विद्वान इस बात पर असहमत हैं कि वे कितनी राशि लेते हैं, इसके तीन विचार हैं: मुजाहिद और शफीई ने कहा: यह आठवां हिस्सा (थुमुन) है।

इब्न उमर और मालिक: उन्हें उनके काम के अनुसार मजदूरी दी जाती है (2), और यही अबू हनीफा और उनके साथियों का विचार है। उन्होंने कहा: क्योंकि उसने खुद को गरीबों के हित के लिए समर्पित कर दिया; इसलिए उसकी और उसके सहायकों की पर्याप्तता उनके धन में है, जैसे एक महिला जब उसने खुद को पति के अधिकार के लिए समर्पित कर दिया, तो उसका और उसके अनुयायियों (एक या दो नौकरों) का खर्च उसके पति पर होता है। यह आठवें हिस्से तक सीमित नहीं है, बल्कि पर्याप्तता को माना जाता है; चाहे वह आठवां हिस्सा हो या अधिक, जैसे काजी का वेतन। हमारे समय में सहायकों की पर्याप्तता पर विचार नहीं किया जाता है; क्योंकि यह सरासर फिजूलखर्ची है।

तीसरा विचार: उन्हें बैतुल माल (राजकोष) से दिया जाता है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: यह इब्न अबी उवैस और दाऊद बिन सईद बिन [अबी] ज़नबर (4) की रिवायत के अनुसार मालिक बिन अनस से एक सही विचार है, लेकिन प्रमाण में कमजोर है, क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने स्पष्ट रूप से उनके हिस्से के बारे में बताया है, तो उन्हें अनुमान और जांच के आधार पर कैसे छोड़ा जा सकता है? सही यह है कि मजदूरी की राशि में इज्तिहाद किया जाए; क्योंकि श्रेणियों की गणना में स्पष्टीकरण...

(1) उनके सहीह (1500) में, और पहले 5/397 में विस्तार से दिया गया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/950। (3) अहकाम अल-कुरान 2/950 में। (4) (M) और अहकाम अल-

कुरान के मुद्रित संस्करण में: ज़नबुआ; और पांडुलिपियों से जो स्थापित है वह तरतीब अल-मदारिक 1/372 और अल-इकमाल 4/167 के अनुरूप है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। वह एक कुरैशी थे जो मालिक के साथ रहे और उनसे बहुत सी हदीसें और न्यायशास्त्र का वर्णन किया, और उनके वसीयतदारों में से एक थे, और इब्न अबी उवैस ने उनकी प्रशंसा की।

ابن الماجشون نے کہا: یہ اس وقت ہے جب خرچ خاص طور پر فقراء اور مساکین کے لیے ہو، پس اگر ان کے علاوہ دیگر اصناف پر خرچ کرنے کی ضرورت پیش آئے، تو ان پر امام ہی تقسیم کرے گا۔ اس باب کی شاخیں بہت ہیں، یہ ان کی بنیادیں ہیں۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا ﴾ یعنی: وہ کارندے اور وصول کرنے والے جنہیں امام زکوۃ حاصل کرنے کے لیے اس کام پر مقرر کر کے بھیجتا ہے۔ بخاری(1) نے ابو حمید الساعدی سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بنو سلیم کے صدقات پر اسد قبیلے کے ایک شخص کو مقرر کیا جسے ابن اللتبیہ کہا جاتا تھا، جب وہ آیا تو آپ ﷺ نے اس سے حساب لیا۔

علماء کا اس مقدار میں اختلاف ہے جو وہ وصول کرتے ہیں، اس میں تین اقوال ہیں: مجاہد اور شافعی نے کہا: وہ آٹھواں حصہ (ثمن) ہے۔

ابن عمر اور مالک: انہیں ان کے کام کے بقدر اجرت دی جائے گی(2)، اور یہی ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: اس لیے کہ اس نے فقراء کی مصلحت کے لیے خود کو فارغ کر لیا؛ پس اس کی اور اس کے معاونین کی کفایت ان کے مال میں ہے، جیسے عورت جب اس نے خود کو شوہر کے حق کے لیے فارغ کر لیا، تو اس کا اور اس کے متبعین (ایک یا دو خادموں) کا نفقہ اس کے شوہر پر ہوتا ہے۔ اور یہ آٹھویں حصے کے ساتھ مقدر نہیں ہے، بلکہ کفایت کا اعتبار ہوگا؛ خواہ وہ ثمن ہو یا اس سے زیادہ، جیسے قاضی کا وظیفہ۔ اور ہمارے زمانے میں معاونین کی کفایت کا اعتبار نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ خالص فضول خرچی ہے۔

تیسرا قول: انہیں بیت المال سے دیا جائے گا۔ ابن العربی(3) نے کہا: اور یہ ابن ابی اویس اور داؤد بن سعید بن [ابی] زَنبر(4) کی روایت سے مالک بن انس سے صحیح قول ہے، لیکن دلیل کے لحاظ سے کمزور ہے، کیونکہ اللہ سبحانہ نے نصاً اس میں ان کا حصہ بتا دیا ہے، تو استقراء اور جانچ پرکھ کے ذریعے انہیں اس سے کیسے ہٹایا جا سکتا ہے؟ اور صحیح بات اجرت کی مقدار میں اجتہاد کرنا ہے؛ کیونکہ اصناف کی تعداد بیان کرنے میں...

(1) اپنی صحیح (1500) میں، اور پہلے 5/397 میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/ 950۔ (3) احکام القرآن 2/ 950 میں۔ (4) (م) اور احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے میں: زنبوعہ ہے، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ ترتیب المدارک 1/ 372 اور الاکمال 4/ 167 کے موافق ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے۔ وہ ایک قریشی تھے جنہوں نے امام مالک کی صحبت اختیار کی اور ان سے بہت سی حدیثیں اور فقہ روایت کی، اور وہ ان کے وصیوں میں سے ایک تھے، اور ابن ابی اویس نے ان کی تعریف کی ہے۔

261 Surah At-Tawbah: Verse 60

Indeed, it was for the one who makes it permissible, not for the deserving one, according to what preceded (1). They differed regarding the worker if he is a Hashemite. Abu Hanifa forbade it, due to the Prophet's (peace and blessings be upon him) saying: "Indeed, charity is not permissible for the family of Muhammad; it is only the dross of people" (2). This is a form of charity in one sense because it is a portion of charity, so it is treated as charity in every respect, as an honor and to keep the relatives of the Messenger of Allah (peace be upon him) pure from the washings (waste) of people. Malik and Al-Shafi'i permitted his work, and he is given the wages of his labor; because the Prophet (peace be upon him) sent Ali ibn Abi Talib as a collector of Zakat, and sent him as a worker to Yemen for Zakat (3), and he appointed a group from the Banu Hashim, and the Caliphs after him did the same. And because he is a hired person for a permissible job, so it is necessary that the Hashemite and others be equal in it, considering all other industries. The Hanafis said: Ali's hadith does not state that he was assigned a portion from the charity itself; if he was assigned from something else, it is permissible (4). This was also narrated from Malik. Eleventh: And the saying of Allah the Almighty: "and those who collect them [Zakat]" indicates that for everything that is a collective obligation (fard al-kifayah), such as the collector, the scribe, the distributor, the tithe-collector, and others, the one who performs it is allowed to take wages for it. Among these is the Imamate; for although prayer is directed at all creation, the leadership of some of them is a collective obligation, so certainly it is permissible to take wages for it. This is the root of the matter, and the Prophet (peace be upon him) pointed to it by saying: "Whatever I leave after the expenses of my wives and the maintenance of my worker is charity" (5). Ibn al-Arabi said this. Twelfth: Allah the Almighty's saying: "and those whose hearts are to be reconciled" there is no mention of those whose hearts are to be reconciled in the Revelation...

(1) Page 244 of this volume. (2) Preceded on page 21 of this volume. (3) The report of his (peace be upon him) sending Ali to Yemen was narrated by Ahmad (636) and (666), Abu Dawood (3582), An-Nasa'i in Al-Kubra (8363 - 8368), and Ibn Majah (2310). From the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). See Bada'i' as-Sana'i' by al-Kasani 2/468, and Al-Mughni 4/128. (4) See Bada'i' as-Sana'i' 2/468. (5) In Ahkam al-Quran 2/949, and the hadith was narrated by Ahmad (7303), Al-Bukhari (2776), and Muslim (1760) from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).

261 सूरा अत-तौबा: आयत 60

वास्तव में, यह अनुमेय करने वाले के लिए था, न कि हक़दार के लिए, जैसा कि पहले बताया गया है (1)। विद्वानों के बीच इस पर मतभेद था कि यदि कर्मचारी हाशिमी हो तो क्या होगा। अबू हनीफ़ा ने इसकी मनाही की है, क्योंकि पैग़ंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन है: "वास्तव में, सदक़ा (दान) मुहम्मद के परिवार के लिए जायज़ नहीं है; यह केवल लोगों की गन्दगी है" (2)। यह एक तरह से सदक़ा है क्योंकि यह सदक़ा का ही एक हिस्सा है, इसलिए इसे हर तरह से सदक़ा माना जाता है, अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के रिश्तेदारों के सम्मान और उन्हें लोगों के धोवन (गंदगी) से पवित्र रखने के लिए। मलिक और अल-शाफ़ई ने उनके काम को जायज़ ठहराया है, और उन्हें उनकी मेहनत की मज़दूरी दी जाएगी; क्योंकि नबी (उन पर शांति हो) ने अली इब्न अबी तालिब को ज़कात वसूलने वाला बनाकर भेजा था, और उन्हें ज़कात के लिए कर्मचारी बनाकर यमन भेजा था (3), और उन्होंने बनी हाशिम के एक समूह को नियुक्त किया था, और उनके बाद के खलीफ़ाओं ने भी ऐसा ही किया। और क्योंकि वह एक जायज़ काम के लिए काम पर रखा गया व्यक्ति है, इसलिए यह आवश्यक है कि हाशिमी और अन्य इसमें बराबर हों, अन्य सभी व्यवसायों की तरह। हनफियों ने कहा: अली की हदीस में यह नहीं है कि उन्हें सदक़ा में से हिस्सा दिया गया था; यदि उन्हें किसी और चीज़ से दिया गया हो, तो यह जायज़ है (4)। यह मलिक से भी रिवायत है। ग्यारहवीं बात: और अल्लाह तआला का कथन: "और उस पर काम करने वाले" यह दर्शाता है कि हर वह काम जो सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़-ए-किफ़ाया) है, जैसे कि वसूल करने वाला, मुंशी, बांटने वाला, और अन्य, उसे करने वाले के लिए उस पर मज़दूरी लेना जायज़ है। इनमें इमामत भी शामिल है; क्योंकि हालाँकि नमाज़ सभी इंसानों पर अनिवार्य है, लेकिन उनमें से कुछ का आगे बढ़कर नमाज़ पढ़ाना सामूहिक दायित्व है, इसलिए निश्चित रूप से इसके लिए मज़दूरी लेना जायज़ है। यह इस विषय का मूल सिद्धांत है, और पैग़ंबर (उन पर शांति हो) ने अपने इस कथन से इसकी ओर संकेत किया है: "मैंने अपनी पत्नियों के खर्च और अपने कर्मचारी के गुज़ारे के बाद जो कुछ भी छोड़ा है, वह सदक़ा है" (5)। इब्न अल-अरबी ने यह कहा है। बारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "और जिनके दिलों को जोड़ना है" कुरान के अवतरण में 'मुअल्लफ़त अल-क़ुलूब' का कोई उल्लेख नहीं है...

(1) इस भाग का पृष्ठ 244। (2) इस भाग का पृष्ठ 21 पहले आ चुका है। (3) उनके(उन पर शांति हो) अली को यमन भेजने की खबर अहमद (636) और (666), अबू दाऊद (3582), अल-नसाई ने अल-कुबरा (8363 - 8368) में, और इब्न माजाह (2310) ने दी है। हज़रत अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) की

हदीस से। अल-कासानी की 'बदाइअ-अस-सनइअ' 2/468 और 'अल-मुग़नी' 4/128 देखें। (4) 'बदाइअ-अस-सनइअ' 2/468 देखें। (5) 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/949 में, और हदीस अहमद (7303), बुखारी (2776), और मुस्लिम (1760) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है।

۲۶۱ سورہ التوبہ: آیت ۶۰

بے شک، یہ حلال کرنے والے کے لیے تھا، مستحق کے لیے نہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور انہوں نے اس کارکن کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو ہاشمی ہو، تو امام ابو حنیفہ نے اسے منع کیا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "بے شک صدقہ آلِ محمد کے لیے جائز نہیں ہے، یہ تو لوگوں کی میل کچیل ہے" (۲)۔ اور یہ ایک لحاظ سے صدقہ ہی ہے؛ کیونکہ یہ صدقہ کا ایک حصہ ہے، چنانچہ اسے ہر لحاظ سے صدقہ کے ساتھ ملحق کیا جائے گا تاکہ رسول اللہ ﷺ کی قرابت کا احترام ہو اور انہیں لوگوں کی غلاظت سے پاک رکھا جائے۔ جبکہ امام مالک اور امام شافعی نے ان کے کام کو جائز قرار دیا ہے، اور انہیں ان کی محنت کی اجرت دی جائے گی؛ اس لیے کہ نبی کریم ﷺ نے حضرت علی بن ابی طالب کو صدقات وصول کرنے والا بنا کر بھیجا، اور انہیں زکوٰۃ کی وصولی کے لیے یمن میں کارکن بنا کر بھیجا (۳)، اور آپ ﷺ نے بنو ہاشم کے ایک گروہ کو مقرر فرمایا، اور آپ کے بعد خلفاء نے بھی اسی طرح کیا۔ اور اس لیے کہ وہ ایک مباح کام پر اجیر ہے، لہٰذا ضروری ہے کہ اس میں ہاشمی اور غیر ہاشمی برابر ہوں، جیسا کہ دیگر تمام صنعتوں (پیشوں) کا حال ہے۔ حنفیہ نے کہا: حضرت علی کی حدیث میں یہ نہیں ہے کہ ان کے لیے صدقہ میں سے کوئی حصہ مقرر کیا گیا تھا، چنانچہ اگر ان کے لیے صدقہ کے علاوہ کسی اور مال سے حصہ مقرر کیا گیا ہو تو جائز ہے (۴)۔ اور یہ امام مالک سے بھی مروی ہے۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا﴾ (اور اس پر کام کرنے والے) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ہر وہ کام جو فرضِ کفایہ ہو، جیسے تحصیلدار (ساعی)، کاتب، تقسیم کرنے والا اور وصول کار وغیرہ، تو ان کاموں کو انجام دینے والے کے لیے اجرت لینا جائز ہے۔ اور اسی میں سے امامت بھی ہے؛ کیونکہ نماز اگرچہ تمام مخلوق پر فرض ہے، لیکن ان میں سے کسی کا آگے

بڑھ کر نماز پڑھانا فرضِ کفایہ ہے، پس یقیناً اس پر اجرت لینا جائز ہے۔ اور یہ اس باب کی بنیاد ہے، اور اسی طرف نبی کریم ﷺ نے اپنے اس قول سے اشارہ فرمایا ہے: "میں نے اپنی بیویوں کے نفقہ اور اپنے کارکن کی مزدوری کے بعد جو کچھ چھوڑا ہے وہ صدقہ ہے" (۵)۔ یہ ابن العربی نے کہا ہے۔ بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ﴾ (اور جن کے دلوں کو مائل کرنا مقصود ہو) تنزیل (قرآن) میں مؤلفۃ القلوب کا کوئی ذکر نہیں ہے...

(۱) اسی جلد کا صفحہ ۲۴۴۔ (۲) اسی جلد کے صفحہ ۲۱ پر گزر چکا ہے۔ (۳) آپ ﷺ کے حضرت علی کو یمن بھیجنے کی خبر کو احمد (۶۳۶) و (۶۶۶)، ابو داؤد (۳۵۸۲)، نسائی نے الکبریٰ (۸۳۶۳ - ۸۳۶۸) میں، اور ابن ماجہ (۲۳۱۰) نے روایت کیا ہے۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے| ملاحظہ فرمائیں: بدائع الصنائع از کاسانی ۴۶۸/۲، اور المغنی ۱۲۸/۴۔ (۴) ملاحظہ فرمائیں: بدائع الصنائع ۴۶۸/۲۔ (۵) احکام القرآن ۲/۹۴۹ میں، اور یہ حدیث احمد (۷۳۰۳)، بخاری (۲۷۷۶) اور مسلم (۱۷۶۰) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔

262

Surah At-Tawbah: Verse 60

...outside the distribution of charities. They were a people in the early days of Islam among those who manifested Islam, so they were [given a portion] to win their hearts over by giving them a share of the charity because of the weakness of their certainty (1). Al-Zuhri said: The 'Mu'allafat qulubuhum' (those whose hearts are to be reconciled) are those who converted to Islam from among the Jews or Christians, even if they were wealthy (2).

Some later scholars said: There was disagreement regarding their description. It was said: They are a category of disbelievers who are given wealth to be won over to Islam, as they would not convert through force or the sword, but would convert through giving and kindness. It was also said: They are a people who converted to Islam outwardly, but their hearts were not firm in conviction, so they are given wealth so that Islam may take root in their hearts. And it was said: They are a group of leaders among the polytheists [who converted and] have followers, given wealth to win over their followers to Islam. He said: These opinions are close to each other, and the purpose of all of them is to give to those whose Islam cannot truly take root except through giving, as if it were a kind of Jihad.

The polytheists are of three types: one type returns by establishing proof, another by force, and another by kindness. The leader who oversees the Muslims uses with each category what he sees as a means for their salvation and rescue from disbelief (3). In Sahih Muslim (4) from the Hadith of Anas: The Messenger of Allah ﷺ said—referring to the Ansar—: "Indeed, I give to men who have recently left disbelief to reconcile their hearts," as the Hadith states.

Ibn Ishaq said: He gave to them to reconcile their hearts and win over their people through them, and they were noblemen. He gave Abu Sufyan ibn Harb one hundred camels, and he gave his son one hundred camels, and he gave Hakim ibn Hizam one hundred camels, and he gave Al-Harith ibn Hisham one hundred camels, and he gave Suhayl ibn Amr one hundred camels, and he gave Huwaytib ibn Abd al-Uzza one hundred camels, and he gave Safwan ibn Umayyah one hundred camels. Likewise, he gave Malik ibn Awf and Al-Ala ibn Jariyah. He said: These are the companions of the hundreds.

And he gave some men from the Quraysh less than a hundred, among them Makhramah ibn Nawfal al-Zuhri and Umayr ibn...

---

(1) 'Aqd al-Jawahir al-Thamīnah 1/344, and what was between brackets is from it. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 3/223, and al-Tabari 11/521. (3) 'Aqd al-Jawahir al-Thamīnah 1/344, and what was between brackets is from it. (4) Hadith number (1059), and it is with Ahmad (12696), and al-Bukhari (3147).

262

सूरह अत-तौबा: आयत 60

...दान के वितरण के अलावा। वे इस्लाम के शुरुआती दिनों के उन लोगों में से थे जो इस्लाम को ज़ाहिर करते थे, इसलिए उन्हें दान में से एक हिस्सा देकर उनके दिलों को जोड़ने (लुभाने) के लिए दिया जाता था क्योंकि उनका विश्वास (यकीन) कमज़ोर था (1)। अल-ज़ुहरी ने कहा: 'मुअल्लाफ़तुल क़ुलूब' (जिनके दिलों को जोड़ना है) वे लोग हैं जो यहूदियों या ईसाइयों में से मुसलमान हुए, भले ही वे अमीर हों (2)।

कुछ बाद के विद्वानों ने कहा: उनके गुणों के बारे में मतभेद है; कहा गया: वे काफ़िरों की एक श्रेणी हैं जिन्हें इस्लाम के प्रति आकर्षित करने के लिए दिया जाता है, और वे बल और तलवार से मुसलमान नहीं होते थे, बल्कि दान और उपकार से मुसलमान होते थे। और कहा गया: वे ऐसे लोग हैं जो ऊपरी तौर पर मुसलमान हुए, लेकिन उनके दिलों में दृढ़ विश्वास नहीं था, इसलिए उन्हें दिया जाता है ताकि इस्लाम उनके दिलों में बस जाए। और कहा गया: वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बड़े नेताओं में से हैं [जिन्होंने इस्लाम अपनाया और] जिनके अनुयायी हैं, उन्हें उनके अनुयायियों को इस्लाम की ओर आकर्षित करने के लिए दिया जाता है। उन्होंने कहा: ये सभी मत एक-दूसरे के करीब हैं, और इन सबका उद्देश्य उन्हें देना है जिनका इस्लाम बिना दान के वास्तव में स्थिर नहीं हो सकता, जैसे कि यह जिहाद का एक प्रकार हो।

मुशरिक तीन प्रकार के होते हैं: एक प्रकार वह जो दलील पेश करने से मान जाता है, दूसरा बल प्रयोग से, और तीसरा उपकार से। मुसलमानों का शासक हर श्रेणी के साथ वही व्यवहार करता है जिसे वह उनके कुफ़्र (अविश्वास) से बचाने और छुटकारे का जरिया समझता है (3)। और 'सहीह' मुस्लिम (4) में अनस की हदीस से है: रसूलुल्लाह ﷺ ने कहा - यानी अंसार से -: "मैं उन लोगों को देता हूँ जो अभी-अभी कुफ़्र छोड़ कर आए हैं ताकि उनके दिलों को जोड़ सकूँ।"

इब्न इशाक ने कहा: उन्होंने उन्हें दिया ताकि उनके दिलों को जीत सकें और उनके ज़रिए उनकी क़ौम को साथ ला सकें, और वे कुलीन लोग थे। उन्होंने अबू सुफ़यान बिन हर्ब को सौ ऊंट दिए, और उनके बेटे को सौ ऊंट दिए, और हकीम बिन हिज़ाम को सौ ऊंट दिए, और अल-हारिस बिन हिशाम को सौ ऊंट दिए, और सुहैल बिन अम्र को सौ ऊंट दिए, और हुवैतिब बिन अब्द अल-उज़्ज़ा को सौ

ऊंट दिए, और सफवान बिन उमय्या को सौ ऊंट दिए। इसी तरह उन्होंने मलिक बिन औफ़ और अल-अला बिन जारिया को भी दिया। उन्होंने कहा: ये सौ-सौ ऊंट पाने वाले लोग थे।

और उन्होंने कुरैश के कुछ लोगों को सौ से कम दिए, जिनमें मख़रमा बिन नौफ़ल अल-ज़ुहरी और उमैर बिन... शामिल थे।

---

(1) अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/344, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (2) इसे इब्न अबी शायबा 3/223, और अल-तबरी 11/521 ने उद्धृत किया है। (3) अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/344, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (4) हदीस संख्या (1059), और यह अहमद (12696) और बुखारी (3147) के पास है।

٢٦٢

سورہ توبہ: آیت ٦٠

... صدقات کی تقسیم کے علاوہ، اور یہ وہ لوگ تھے جو ابتدائی اسلام میں ان لوگوں میں سے تھے جو اسلام ظاہر کرتے تھے، پس ان کے یقین کی کمزوری کی وجہ سے صدقہ میں سے ایک حصہ دے کر ان کی تالیفِ قلب کی جاتی تھی (١)۔ زہری نے کہا: 'مؤلفۃ القلوب' (جن کے دلوں کو مائل کرنا مقصود ہو) وہ ہیں جو یہودیوں یا عیسائیوں میں سے مسلمان ہوئے خواہ وہ غنی ہی کیوں نہ ہوں (٢)۔

اور بعض متاخرین نے کہا: ان کی صفت میں اختلاف ہے؛ پس کہا گیا: وہ کفار کی ایک صنف ہیں جنہیں اسلام پر مائل کرنے کے لیے دیا جاتا ہے، اور وہ جبر اور تلوار سے مسلمان نہیں ہوتے تھے، بلکہ عطا اور احسان سے مسلمان ہوتے تھے۔ اور کہا گیا: وہ لوگ ہیں جو ظاہر میں مسلمان ہوئے لیکن ان کے دلوں کو یقین حاصل نہ ہوا تھا، پس انہیں دیا جاتا ہے تاکہ اسلام ان کے سینوں میں پختہ ہو جائے۔ اور کہا گیا: وہ مشرکین کے سرداروں میں سے ہیں [جو مسلمان ہوئے اور] ان کے پیروکار ہیں، انہیں دیا جاتا ہے تاکہ ان کے پیروکاروں کے دل اسلام کی طرف مائل کیے جائیں۔ انہوں نے کہا: اور یہ اقوال ایک دوسرے سے قریب ہیں، اور ان سب کا مقصد ان لوگوں کو دینا ہے جن کا اسلام عطا کے بغیر حقیقت میں پختہ نہیں ہو سکتا، تو گویا یہ جہاد کی ایک قسم ہے۔

اور مشرکین کی تین قسمیں ہیں: ایک قسم وہ جو دلیل قائم کرنے سے رجوع کرتی ہے۔ اور ایک صنف جبر سے۔ اور ایک صنف احسان سے۔ اور مسلمانوں کا نگران امام ہر صنف کے ساتھ وہی طریقہ اختیار کرتا ہے جسے وہ ان کی نجات اور کفر سے خلاصی کا ذریعہ سمجھتا ہے (٣)۔ اور

"صحیح" مسلم (٤) میں حدیثِ انس سے ہے: پس رسول اللہ ﷺ نے فرمایا - یعنی انصار سے -: "بے شک میں ان لوگوں کو دیتا ہوں جو نئے نئے کفر سے (اسلام میں) آئے ہیں تاکہ ان کی تالیفِ قلب کروں" حدیث کے آخر تک۔

ابن اسحاق نے کہا: آپ نے انہیں دیا تاکہ ان کی تالیفِ قلب فرمائیں اور ان کے ذریعے ان کی قوم کے دل جیتیں، اور وہ معزز لوگ تھے، پس آپ نے ابو سفیان بن حرب کو سو اونٹ دیے، اور ان کے بیٹے کو سو اونٹ دیے، اور حکیم بن حزام کو سو اونٹ دیے، اور حارث بن ہشام کو سو اونٹ دیے، اور سہیل بن عمرو کو سو اونٹ دیے، اور حویطب بن عبد العزی کو سو اونٹ دیے، اور صفوان بن امیہ کو سو اونٹ دیے۔ اور اسی طرح آپ نے مالک بن عوف اور علاء بن جاریہ کو بھی دیا۔ انہوں نے کہا: پس یہ سینکڑوں والے (یعنی سو سو اونٹ پانے والے) صحابہ ہیں۔

اور آپ نے قریش کے بعض لوگوں کو سو سے کم دیے، ان میں مخرمہ بن نوفل زہری اور عمیر بن... شامل تھے۔

---

(١) عقد الجواهر الثمينة ١/ ٣٤٤، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) اسے ابن ابی شیبہ ٣/ ٢٢٣ اور طبری ١١/ ٥٢١ نے روایت کیا ہے۔ (٣) عقد الجواهر الثمينة ١/ ٣٤٤، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) نمبر (١٠٥٩)، اور یہ احمد (١٢٦٩٦) اور بخاری (٣١٤٧) کے ہاں ہے۔

263 Surah At-Tawbah: Verse 60

Wahb al-Jumahi, and Hisham bin Amr al-Amiri; Ibn Ishaq said (1): I do not know what he gave them. He gave Sa'id bin Yarbou' fifty camels, and he gave Abbas bin Mirdas al-Sulami a few camels which he was displeased with. So he said regarding that:

It was a spoil that I recovered... by my return on the foal in the soft ground (2) And my awakening the people so they wouldn't sleep... when the people slept, I did not sleep. So my spoil and the spoil of al-Ubayd became... between Uyaynah and al-Aqra' (3) And I was in the war one who repels (4)... so I was not given anything, nor was I denied. Except for some young camels (5) I was given... the number of their four legs (6). And neither Hisn nor Habis... were superior to Mirdas (7) in the assembly. And I was not inferior to either of them... and whomever you lower today will not be raised.

The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Go and cut off his tongue from me." So they gave him until he was satisfied, and that was the "cutting of his tongue" (8).

Abu Umar said (9): And al-Nadir bin al-Harith bin Alqama bin... was mentioned among those whose hearts were to be reconciled.

---

(1) As in Sirat Ibn Hisham 2/493, and the author quoted his words through Ibn Abd al-Barr in al-Durar p. 278. (2) His saying: "It was spoilage", meaning it was camels and livestock, and 'Nihab' is the plural of 'Nahab': which is what is looted and gained as booty, and 'Al-Ajra' is the easy place. Al-Imla' al-Mukhtasar in Sharh Gharib al-Siyar 3/130. (3) Al-Ubayd: The name of Abbas's horse. Al-Imla' 3/130. Uyaynah is Ibn Hisn, and al-Aqra' is Ibn Habis al-Tamimi, and Ibn Ishaq mentioned them in the Sira among those to whom the Prophet (pbuh) gave a hundred camels. (4) Meaning: one who repels, from your saying: he repelled it, when he pushed it away. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/130. (5) Plural of Afeel: which are small camels. Previous source. (6) In the manuscripts: 'its legs', and what is established is from the Sira and al-Durar. (7) In al-Durar: 'my Sheikh', and the author's narration matches what is in Sahih Muslim (1060) where he related the report from the hadith of Rafi' bin Khadij mentioning the third, sixth, and seventh verses. And he means by saying: 'my Sheikh': his father, and whoever said: 'my two Sheikhs' means his father and grandfather. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/130. (8) And in Sahih Muslim (1060): So the Messenger of Allah (pbuh) completed a hundred camels for him. (9) In al-Durar p. 279, and what precedes it is from it, and see Tabaqat Ibn Sa'd 4/272-273.

२६३ सूरा अत-तौबाह: आयत ६०

वहब अल-जुमही, और हिशाम बिन अम्र अल-आमिरी; इब्न इशाक ने कहा (१): मुझे नहीं पता कि उन्होंने उन्हें क्या दिया। उन्होंने सईद बिन यारबौ को पचास ऊंट दिए, और अब्बास बिन मिरदास अल-सुलमी को कुछ ऊंट दिए जिससे वह असंतुष्ट थे। तो उन्होंने उस बारे में कहा:

वह एक लूट थी जिसे मैंने पुनः प्राप्त किया... कोमल भूमि में बछेड़े पर मेरी वापसी द्वारा (२) और मेरा लोगों को जगाना ताकि वे सो न जाएँ.. जब लोग सो गए, मैं नहीं सोया। तो मेरी लूट और अल-उबैद की लूट बन गई... उयैनाह और अल-अक़रा के बीच (३) और मैं युद्ध में रक्षा करने वाला था (४)... इसलिए मुझे कुछ भी नहीं दिया गया, न ही मुझे मना किया गया। सिवाय कुछ युवा ऊंटों (५) के जो मुझे दिए गए... उनके चार पैरों की संख्या के बराबर (६)। और न तो हिस्न और न ही हबिस... सभा में मिरदास (७) से श्रेष्ठ थे। और मैं उनमें से किसी से भी कमतर नहीं था... और जिसे तुम आज गिरा दोगे वह उठाया नहीं जाएगा।

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जाओ और मेरी ओर से उसकी ज़ुबान काट दो।" तो उन्होंने उसे तब तक दिया जब तक वह संतुष्ट नहीं हो गया, और यही उसकी "ज़ुबान काटना" था (८)।

अबू उमर ने कहा (९): और अल-नदीर बिन अल-हारिस बिन अलकमा बिन... का उल्लेख उन लोगों में किया गया था जिनके दिलों को मिलाया जाना था।

---

(१) जैसा कि सीरत इब्न हिशाम ४९३/२ में है, और लेखक ने इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से अल-दुरार पृष्ठ २७८ में उनकी बातों को उद्धृत किया। (२) उनका कहना: "वह लूट थी", यानी वह ऊंट और मवेशी थे, और 'निहाब' 'नहब' का बहुवचन है: जो लूटा जाता है और गनीमत के रूप में प्राप्त किया जाता है, और 'अल-अजरा' आसान जगह है। अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह ग़रीब अल-सियर १३०/३। (३) अल-उबैद: अब्बास के घोड़े का नाम। अल-इमला ३/१३०। उयैनाह इब्न हिस्न है, और अल-अक़रा इब्न हबिस अल-तमीमी है, और इब्न इशाक ने सीरा में उन लोगों में उनका उल्लेख किया है जिन्हें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सौ ऊंट दिए थे। (४) यानी: रक्षा करने वाला, आपके कहने से: उसने उसे रोका, जब उसने उसे दूर धकेला। अल-इमला अल-मुख्तसर ३/१३०। (५) अफ़ील का बहुवचन: जो छोटे ऊंट हैं। पिछला स्रोत। (६) पांडुलिपियों में: 'उसके पैर', और जो स्थापित है वह सीरा और अल-दुरार से है। (७) अल-दुरार में: 'मेरे शेख', और लेखक का वर्णन सही

मुस्लिम (१०६०) में जो है उसके साथ मेल खाता है जहाँ उन्होंने रफ़ी बिन खदीज की हदीस से रिपोर्ट को तीसरी, छठी और सातवीं आयतों का उल्लेख करते हुए उद्धृत किया है। और 'मेरे शेख' कहने से उनका मतलब है: उनके पिता, और जिसने 'मेरे दो शेख' कहा उसका मतलब उनके पिता और दादा हैं। अल-इमला अल-मुख्तसर ३/१३०। (८) और सही मुस्लिम (१०६०) में: तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके लिए सौ ऊंट पूरे कर दिए। (९) अल-दुरार पृष्ठ २७९ में, और जो इसके पहले है वह उससे है, और तबकात इब्न साद ४/२७२-२७३ देखें।

٢٦٣ سورة التوبہ: آیت ٦٠

وهب الجمحي، اور ہشام بن عمرو العامري؛ ابن اسحاق نے کہا (١): مجھے معلوم نہیں کہ آپ نے انہیں کیا دیا۔ آپ نے سعید بن یربوع کو پچاس اونٹ دیے، اور عباس بن مرداس السلمي کو چند اونٹ دیے جس پر وہ ناراض ہوئے۔ تو انہوں نے اس بارے میں کہا:

وہ ایک لوٹ کا مال تھا جسے میں نے حاصل کیا... نرم زمین پر بچھڑے پر اپنی واپسی کے ذریعے (٢) اور میرا لوگوں کو جگانا تاکہ وہ سو نہ جائیں... جب لوگ سو گئے تو میں نہیں سویا۔ تو میرا مالِ غنیمت اور العبید کا مالِ غنیمت... عیینہ اور الاقرع کے درمیان ہو گیا (٣) اور میں جنگ میں دفاع کرنے والا تھا (٤)... تو مجھے کچھ نہ دیا گیا اور نہ ہی روکا گیا۔ سوائے چند چھوٹے اونٹوں (٥) کے جو مجھے دیے گئے... ان کے چار پیروں کی تعداد کے برابر (٦)۔ اور نہ حصن اور نہ حابس... مجمع میں مرداس (٧) سے برتر تھے۔ اور میں ان دونوں میں سے کسی سے کم نہ تھا... اور جسے تم آج گرا دو گے وہ اٹھایا نہ جائے گا۔

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جاؤ اور میری طرف سے اس کی زبان کاٹ دو"۔ تو انہوں نے اسے دیا یہاں تک کہ وہ راضی ہو گیا، اور یہی اس کی "زبان کاٹنا" تھا (٨)۔

ابو عمر (٩) نے کہا: اور النضیر بن الحارث بن علقمة بن... کا ذکر مؤلفة القلوب میں کیا گیا ہے۔

---

(١) جیسا کہ سیرت ابن ہشام ٤٩٣/٢ میں ہے، اور مصنف نے ابن عبد البر کے واسطے سے الدرر ص ٢٧٨ میں ان کا کلام نقل کیا۔ (٢) ان کا قول: "كانت نهاباً"، یعنی اونٹ اور مویشی تھے، اور 'نہاب' 'نہب' کی جمع ہے: یعنی وہ جو لوٹا جائے اور غنیمت میں ملے، اور 'الاجرع' نرم جگہ ہے۔ الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر ١٣٠/٣۔ (٣) العبید: عباس کے گھوڑے کا نام۔ الاملاء ٣/

۱۳۰۔ عیینہ ابن حصن ہے، اور الاقرع ابن حابس التمیمی ہے، اور ابن اسحاق نے سیرت میں ان کا ذکر ان لوگوں میں کیا ہے جنہیں نبی ﷺ نے سو اونٹ دیے تھے۔ (۴) یعنی: دفاع کرنے والا، آپ کے قول سے: اس نے اسے روکا، جب اسے پیچھے دھکیلا۔ الاملاء المختصر ۳/ ۱۳۰۔ (۵) افیل کی جمع: جو چھوٹے اونٹ ہیں۔ سابقہ مصدر۔ (۶) نسخوں میں: 'قوائمہ'، اور ثابت شدہ سیرت اور الدرر سے ہے۔ (۷) الدرر میں: 'شیخی'، اور مصنف کی روایت صحیح مسلم (۱۰۶۰) کے موافق ہے جہاں انہوں نے رافع بن خدیج کی حدیث سے یہ خبر نکالی ہے جس میں تیسرے، چھٹے اور ساتویں اشعار کا ذکر ہے۔ اور اپنے قول 'شیخی' سے ان کی مراد ہے: ان کے والد، اور جس نے 'شیخیَّ' کہا تو اس سے مراد ان کے والد اور دادا ہیں۔ الاملاء المختصر ۳/ ۱۳۰۔ (۸) اور صحیح مسلم (۱۰۶۰) میں ہے: تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے سو اونٹ پورے کر دیے۔ (۹) الدرر ص ۲۷۹ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے، اور دیکھیے طبقات ابن سعد ۴/ ۲۷۲ - ۲۷۳۔

264 Surah At-Tawbah: Verse 60

Kaladah, the brother of al-Nadr ibn al-Harith, who was killed as a prisoner at Badr. Others mentioned that he was among those who migrated to Abyssinia. If he was one of them, it is impossible for him to be among "those whose hearts are to be reconciled" (al-mu'allafati qulubuhum). Whoever migrated to the land of Abyssinia is among the early emigrants whose faith was firmly rooted in their heart and who fought for it, and not someone whose heart needs to be won over.

Abu Umar (1) said: The Messenger of Allah (peace be upon him) appointed Malik ibn Awf ibn Said ibn Yarbu' al-Nadri over those who accepted Islam from his people of the tribes of Qais, and ordered him to raid (2) Thaqif. He did so and pressured them. His Islam and the Islam of "those whose hearts are to be reconciled" became excellent, except for Uyaynah ibn Hisn, who remained under suspicion. The rest of the "reconciled hearts" vary in rank; among them are the good and virtuous whose excellence is agreed upon, such as al-Harith ibn Hisham, Hakim ibn Hizam, Ikrimah ibn Abi Jahl, and Suhayl ibn Amr. Others are of a lower rank. Allah has preferred some prophets and some of His believing servants over others, and He knows them best.

Malik said: It reached me that Hakim ibn Hizam gave away what the Prophet (peace be upon him) had given him among "those whose hearts are to be reconciled," and he gave it in charity afterwards (3).

I say: Hakim ibn Hizam and Huwaytib ibn Abd al-Uzza each lived for a hundred and twenty years: sixty in Islam and sixty in the pre-Islamic period (Jahiliyyah). I heard our Imam, our teacher, the memorizer Abu Muhammad Abd al-Azim (4) say: Two persons among the companions lived for sixty years in Jahiliyyah and sixty years in Islam, and died in Medina in the year 54 AH. One of them was Hakim ibn Hizam, who was born inside the Kaaba thirteen years before the Year of the Elephant. The second was Hassan ibn Thabit ibn al-Mundhir ibn Haram al-Ansari. Abu Amr Uthman al-Shahruzuri also mentioned this in...

(1) In al-Durar, p. 284. (2) al-Maghawir: One who raids frequently. al-Imla' al-Mukhtasar, p. 171. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/951. (4) He is al-Mundhiri, Abd al-Azim ibn Abd al-Qawi, author of "al-Targhib wa al-Tarhib".

264 सूरह अत-तौबाह: आयत 60

कलदह, अन-नद्र इब्न अल-हारिस का भाई जिसे बद्र में बंदी बनाए जाने के बाद मार दिया गया था। अन्यों ने उल्लेख किया है कि वह उन लोगों में से थे जिन्होंने हबशा (एबिसिनिया) की ओर प्रवास किया था। यदि वह उनमें से थे, तो यह असंभव है कि वह 'अल-मुअल्लफ़तु कुलूबुहुम' (जिनके दिलों को करीब लाना है) में से हों। क्योंकि जिस किसी ने हबशा की धरती की ओर प्रवास किया, वह उन शुरुआती मुहाजिरीन में से है जिनका ईमान उनके दिलों में मजबूती से जम गया था और उन्होंने उसके लिए संघर्ष किया, न कि वह व्यक्ति जिसका दिल जीतने की ज़रूरत हो।

अबू उमर (1) ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मलिक बिन औफ बिन सईद बिन यरबू अल-नद्री को कयास कबीले के उन लोगों पर नियुक्त किया जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया था, और उन्हें तक़ीफ़ पर छापा मारने (2) का आदेश दिया। उन्होंने ऐसा ही किया और उन पर दबाव डाला। उनका इस्लाम और 'मुअल्लफ़तु कुलूबुहुम' का इस्लाम अच्छा हो गया, सिवाय उययना बिन हिस्न के, जिन पर संदेह बना रहा। बाकी 'सुलह किए गए दिल' वाले पद में भिन्न हैं; उनमें से कुछ अच्छे और गुणी हैं जिनकी श्रेष्ठता पर सहमति है, जैसे अल-हारिस बिन हिशाम, हाकिम बिन हिजाम, इकरामा बिन अबी जहल और सुहैल बिन अम्र। अन्य उनसे नीचे हैं। अल्लाह ने कुछ नबियों और अपने ईमान वाले बंदों को दूसरों पर वरीयता दी है, और वह उन्हें सबसे बेहतर जानता है।

मालिक ने कहा: मुझे सूचना मिली कि हाकिम बिन हिजाम ने वह सब निकाल दिया जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें 'मुअल्लफ़तु कुलूबुहुम' के रूप में दिया था, और उसके बाद उसे दान कर दिया (3)।

मैं कहता हूँ: हाकिम बिन हिजाम और हुवैतिब बिन अब्द अल-उज़्ज़ा में से प्रत्येक एक सौ बीस वर्ष तक जीवित रहे, साठ वर्ष इस्लाम में और साठ वर्ष जाहिलियत (इस्लाम से पूर्व का समय) में। मैंने अपने इमाम और शेख, हाफ़िज़ अबू मुहम्मद अब्द अल-अज़ीम (4) को कहते सुना: सहाबा में से दो व्यक्ति साठ साल जाहिलियत में और साठ साल इस्लाम में रहे, और हिजरी वर्ष 54 में मदीना में उनकी मृत्यु हुई। उनमें से एक हाकिम बिन हिजाम थे, जिनका जन्म हाथी वाले वर्ष (आमुल फील) से तेरह साल पहले काबा के अंदर हुआ था। दूसरे हसन बिन साबित इब्न अल-मुन्ज़िर बिन हराम अल-अंसारी थे। अबू उमर उस्मान अल-शहरुज़ूरी ने भी इसका उल्लेख किया है...

(1) अद-दुरर में, पृष्ठ 284। (2) अल-मगावीर: बार-बार छापा मारने वाला। अल-इमला अल-मुख्तसर, पृष्ठ 171। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/951। (4) वह अल-मुन्धिरी, अब्द अल-अज़ीम बिन अब्द अल-क़वी हैं, जो "अत-तरगीब वत-तरहीब" के लेखक हैं।

264 سورة التوبہ: آیت 60

کلدہ، النضر بن الحارث کا بھائی جسے بدر میں قید کرنے کے بعد قتل کر دیا گیا تھا۔ دوسروں نے ذکر کیا ہے کہ وہ حبشہ ہجرت کرنے والوں میں شامل تھے۔ اگر وہ ان میں سے تھے تو محال ہے کہ وہ "مؤلفۃ القلوب" (جن کے دلوں کی تالیف مقصود ہو) میں سے ہوں، کیونکہ جس نے زمینِ حبشہ کی طرف ہجرت کی، وہ ان اولین مہاجرین میں سے ہے جن کے دل میں ایمان راسخ ہو چکا تھا اور انہوں نے اس کے لیے جنگ کی، نہ کہ وہ شخص جس کی تالیفِ قلب کی جائے۔

ابو عمر (1) نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مالک بن عوف بن سعید بن یربوع النضری کو قبائل قیس میں سے ان لوگوں پر مقرر کیا جنہوں نے اسلام قبول کیا تھا، اور انہیں ثقیف پر چھاپہ مارنے (2) کا حکم دیا، تو انہوں نے ایسا ہی کیا اور ان پر تنگی کر دی، اور ان کا اسلام اور مؤلفۃ القلوب کا اسلام اچھا ہو گیا، سوائے عیینہ بن حصن کے کہ ان پر ہمیشہ شبہ رہا۔ اور باقی مؤلفہ کے مراتب مختلف ہیں، ان میں نیک اور فضیلت والے ہیں جن کی فضیلت پر سب متفق ہیں، جیسے الحارث بن ہشام، حکیم بن حزام، عکرمہ بن ابی جہل، اور سہیل بن عمرو، اور بعض ان سے نیچے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے انبیاء اور اپنے دیگر مومن بندوں کو ایک دوسرے پر فضیلت دی ہے، اور وہ ان کے بارے میں بہتر جانتا ہے۔

مالک نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ حکیم بن حزام نے وہ سب نکال دیا جو نبی ﷺ نے انہیں مؤلفۃ القلوب کے طور پر عطا کیا تھا، پھر اس کے بعد اسے صدقہ کر دیا (3)۔

میں کہتا ہوں: حکیم بن حزام اور حویطب بن عبد العزیٰ میں سے ہر ایک ایک سو بیس سال جیئے، ساٹھ سال اسلام میں اور ساٹھ سال جاہلیت میں۔ میں نے اپنے امام اور شیخ الحافظ ابو محمد عبد

العظیم (4) کو فرماتے سنا: صحابہ میں سے دو شخص ایسے ہیں جو ساٹھ سال جاہلیت میں رہے اور ساٹھ سال اسلام میں، اور دونوں نے سن 54 ہجری میں مدینہ میں وفات پائی۔ ان میں سے ایک حکیم بن حزام تھے، اور ان کی ولادت واقعہ فیل سے تیرہ سال پہلے خانہ کعبہ کے اندر ہوئی تھی۔ اور دوسرے حسان بن ثابت بن المنذر بن حرام الانصاری تھے۔ اس کا ذکر ابو عمر عثمان الشہرزوری نے بھی کیا ہے...

(1) الدرر ص 284 میں۔ (2) المغاور: بہت زیادہ چھاپے مارنے والا۔ الاملاء المختصر ص 171۔ (3) ابن العربی کی احکام القرآن 2/951۔ (4) یہ المنذری عبد العظیم بن عبد القوی ہیں، جو "الترغیب والترہیب" کے مصنف ہیں۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 265

The book "Ma'rifat Anwa' 'Ilm al-Hadith" (1) belongs to him, and they did not mention anyone else. Huwaytib was mentioned by Abu al-Faraj al-Jawzi in the book "Al-Wafa fi Sharaf al-Mustafa," and Abu 'Umar mentioned him in the book "As-Sahaba" (2): that he reached Islam when he was sixty years old, and died when he was a hundred and twenty years old. He also mentioned Hamnan bin Awf, the brother of Abd al-Rahman bin Awf, that he lived in Islam for sixty years and in the pre-Islamic period (Jahiliyyah) for sixty years (3). Mu'awiyah and his father Abu Sufyan bin Harb were counted among those whose hearts were to be reconciled (al-mu'allafati qulubuhum). As for Mu'awiyah, it is unlikely that he was among them; for how could he be among them when the Prophet ﷺ entrusted him with God's revelation and its recitation, and mixed with him personally. As for his state during the days of Abu Bakr, it is more famous and apparent than this (4). As for his father, there is no dispute that he was among them. There is disagreement regarding their number. In general, they were all believers and there was no disbeliever among them according to what has preceded (5), and Allah knows best and is most wise. Thirteenth: The scholars differed regarding their persistence; 'Umar, al-Hasan, al-Sha'bi, and others said: This category ceased with the might and emergence of Islam. This is well-known from the school of Malik (6) and the people of opinion (Ashab al-Ra'y); some Hanafi scholars said: When Allah gave might to Islam and its people, and cut off the roots of the disbelievers - may Allah curse them - the companions, may Allah be pleased with them all, agreed during the caliphate of Abu Bakr (may Allah be pleased with him) on the dropping of their share (7). A group of scholars said: They remain; because the Imam might need to win over...

(1) P. 383, and he is Ibn al-Salah al-Mawsili al-Shafi'i, died in the year (643 AH). As-Siyar 23/140. (2) Al-Isti'ab on the margin of al-Isabah 3/123, and see Al-Tarikh al-Kabir by al-Bukhari 3/127. (3) Al-Isti'ab on the margin of al-Isabah 3/128. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/954. (5) P. 261 onwards of this part. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/49, and the saying of Umar, al-Hasan, and al-Sha'bi was recorded by al-Tabari 11/522, and the report of Umar (may Allah be pleased with him) was also recorded by Ahmad in Fada'il al-Sahaba (383), and al-Fasawi in Al-Ma'rifah wa al-Tarikh 3/293 - 294. (7) Bada'i' al-Sana'i' 2/470.

सूरा अत-तौबाह: आयत 60 265

"मारिफ़त अनवा' इल्म अल-हदीस" (1) उनकी किताब है, और उन्होंने इन दोनों के अलावा किसी और का ज़िक्र नहीं किया। हुवैतिब का ज़िक्र अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी ने किताब "अल-वफ़ा फ़ी शराफ़ अल-मुस्तफ़ा" में किया है, और अबू 'उमर ने उन्हें किताब "अस-सहाबा" (2) में ज़िक्र किया है: कि वे साठ साल की उम्र में इस्लाम में आए, और एक सौ बीस साल की उम्र में उनका इंतकाल हुआ। उन्होंने अब्द अल-रहमान बिन औफ़ के भाई हमनान बिन औफ़ का भी ज़िक्र किया कि वे साठ साल इस्लाम में रहे और साठ साल जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में रहे (3)। मुआविया और उनके पिता अबू सुफ़ियान बिन हर्ब को उन लोगों में गिना गया है जिनके दिलों को मोहना था (अल-मुअल्लफ़ति कुलूबुहुम)। जहाँ तक मुआविया की बात है, तो यह असंभव है कि वे उनमें से हों; क्योंकि वे उनमें से कैसे हो सकते हैं जब पैगंबर ﷺ ने उन्हें अल्लाह की वही (प्रकाशना) और उसकी तिलावत (पाठ) का अमीन (विश्वसनीय) बनाया, और उन्हें अपने साथ रखा। जहाँ तक अबू बक्र के दिनों में उनकी स्थिति का सवाल है, तो वह इससे कहीं अधिक प्रसिद्ध और स्पष्ट है (4)। जहाँ तक उनके पिता की बात है, तो इसमें कोई विवाद नहीं है कि वे उनमें से थे। उनकी संख्या के बारे में मतभेद है। संक्षेप में, वे सभी आस्तिक (मोमिन) थे और उनमें से कोई भी काफ़िर (अविश्वासी) नहीं था जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5), और अल्लाह बेहतर जानता है और सबसे बुद्धिमान है। तेरहवां: विद्वानों ने उनके बने रहने के बारे में मतभेद किया है; 'उमर, अल-हसन, अल-शबी और अन्य ने कहा: इस्लाम की शक्ति और उदय के साथ यह श्रेणी समाप्त हो गई। यह मलिक (6) और राय वालों (अहले राय) के मज़हब (विचारधारा) में प्रसिद्ध है; कुछ हनफ़ी विद्वानों ने कहा: जब अल्लाह ने इस्लाम और उसके मानने वालों को गौरव प्रदान किया, और काफ़िरों की जड़ें काट दीं - अल्लाह उन पर लानत करे - तो अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के खिलाफ़त के दौरान सहाबा (साथियों) ने उनके हिस्से को समाप्त करने पर सहमति व्यक्त की (7)। विद्वानों के एक समूह ने कहा: वे अभी भी हैं; क्योंकि इमाम को शायद लोगों को रिझाने की आवश्यकता हो...

(1) पृष्ठ 383, और वे इब्न अल-सलाह अल-मौसिली अल-शाफ़ई हैं, जिनका निधन वर्ष (643 हिजरी) में हुआ। अस-सियर 23/140। (2) अल-इस्तियाब अल-इसाबा के हाशिये पर 3/123, और बुखारी की अल-तारीख अल-कबीर 3/127 देखें। (3) अल-इस्तियाब अल-इसाबा के हाशिये पर 3/128। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/954। (5) इस भाग के पृष्ठ 261 और उसके बाद। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/49, और उमर, अल-हसन और अल-शबी के कथन को अल-तबरी

11/522 ने उद्धृत किया है, और उमर रज़ियल्लाहु अन्हु की रिपोर्ट को अहमद ने फ़ज़ाइल अस-सहाबा (383) में, और अल-फ़सावी ने अल-मारिफ़ा व अल-तारीख 3/293 - 294 में भी उद्धृत किया है। (7) बदई' अस-सनई' 2/470।

سورة التوبہ: آیت ٦٠ ٢٦٥

کتاب «معرفة أنواع علم الحديث»(١) ان کی ہے، اور ان دونوں نے ان کے علاوہ کسی کا ذکر نہیں کیا۔ اور حویطب کا ذکر ابو الفرج الجوزی نے کتاب «الوفا في شرف المصطفى» میں کیا ہے، اور ابو عمر نے ان کا ذکر کتاب الصحابہ(٢) میں کیا ہے: کہ انہوں نے ساٹھ سال کی عمر میں اسلام قبول کیا، اور ایک سو بیس سال کی عمر میں وفات پائی۔ انہوں نے عبد الرحمن بن عوف کے بھائی حمنن بن عوف کا بھی ذکر کیا ہے کہ وہ ساٹھ سال اسلام میں رہے اور ساٹھ سال جاہلیت میں رہے(٣)۔ اور مؤلفۃ القلوب میں معاویہ اور ان کے والد ابو سفیان بن حرب کو شمار کیا گیا ہے۔ جہاں تک معاویہ کا تعلق ہے، تو یہ بعید ہے کہ وہ ان میں سے ہوں؛ کیونکہ وہ ان میں سے کیسے ہو سکتے ہیں جبکہ نبی ﷺ نے انہیں اللہ کی وحی اور اس کی قرأت پر امین بنایا، اور انہیں اپنے ساتھ ملایا۔ اور جہاں تک ابوبکر کے دور میں ان کے حال کا تعلق ہے، تو وہ اس سے زیادہ مشہور اور واضح ہے(٤)۔ جہاں تک ان کے والد کا تعلق ہے، تو اس میں کوئی کلام نہیں کہ وہ ان میں سے تھے۔ اور ان کی تعداد میں اختلاف ہے۔ مختصراً یہ کہ وہ سب مومن تھے اور ان میں کوئی کافر نہیں تھا جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(٥)، اور اللہ بہتر جاننے والا اور حکمت والا ہے۔ تیرہویں بات: اور علماء نے ان کے باقی رہنے میں اختلاف کیا ہے؛ پس عمر، حسن، شعبی اور دیگر نے کہا: اسلام کی عزت اور غلبے کے ساتھ یہ صنف منقطع ہو گئی۔ اور یہ امام مالک(٦) اور اصحاب الرائے کے مذہب میں مشہور ہے؛ بعض حنفی علماء نے کہا: جب اللہ نے اسلام اور اس کے اہل کو عزت دی، اور کافروں کی جڑ کاٹ دی - اللہ ان پر لعنت کرے - تو ابوبکر رضی اللہ عنہ کی خلافت میں صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین کا ان کے حصے کے ساقط ہونے پر اتفاق ہو گیا(٧)۔

اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: وہ باقی ہیں؛ کیونکہ امام کو بسا اوقات تالیفِ قلب کی ضرورت پڑ سکتی ہے...

(١) ص ٣٨٣، اور وہ ابن الصلاح الموصلی الشافعی ہیں، وفات سن (٦٤٣ھ)۔ السیر ١٤٠/٢٣ . (٢) الاصابہ کے حاشیے پر الاستیعاب ١٢٣/٣ ، اور بخاری کی التاریخ الکبیر ١٢٧/٣ دیکھیں۔ (٣) الاصابہ کے حاشیے پر الاستیعاب ١٢٨/٣ . (٤) ابن العربی کی أحکام القرآن ٩٥٤/٢ . (٥) اس جزء کے صفحہ ٢٦١ اور اس کے بعد۔ (٦) المحرر الوجیز ٤٩/٣ ، اور عمر، حسن اور شعبی کا قول طبری نے ٥٢٢/١١ میں نکالا ہے، اور عمر رضی اللہ عنہ کی خبر احمد نے فضائل الصحابہ (٣٨٣) میں، اور الفسوی نے المعرفہ والتاریخ ٢٩٣/٣ - ٢٩٤ میں بھی نکالی ہے۔ (٧) بدائع الصنائع ٤٧٠/٢ .

Islam. Indeed, 'Umar only stopped giving to them when he saw the empowerment of the religion (1). Yunus said: I asked al-Zuhri about them, and he said: I do not know of any abrogation regarding that (2). Abu Ja'far al-Nahhas said (3): Therefore, the ruling concerning them remains established; so, if there is someone who needs to be reconciled, and it is feared that Muslims might suffer harm from him, or it is hoped that his adherence to Islam will improve later, he is given [from the Zakat].

Judge Abdul Wahhab said: If they are needed at certain times, they are given from charity (4). Judge Ibn al-Arabi said: My view is that if the power of Islam diminishes and there is a need for them, they are given their share as the Messenger of Allah (peace be upon him) used to give them; for it is in the Sahih: "Islam began as something strange and will return to being strange as it began" (5).

The fourteenth point: If we base our view on the idea that their share is not returned to them, then it is redistributed among all other categories or as the Imam sees fit. Al-Zuhri said: half of their share is given to the maintainers of mosques. This indicates that the eight categories are not entitled to equal distribution; for if they were entitled by right, their share would have lapsed with their absence and would not have been returned to others, just as if someone had bequeathed something to specific people and one of them died, his share would not return to the survivors among them. And Allah knows best (6).

The fifteenth point: His words, the Almighty: {And for [freeing] slaves} i.e.: in the manumission of necks; this was stated by Ibn Abbas and Ibn 'Umar (7), and it is the position of Malik and others (8). It is permissible for the Imam to buy slaves from...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/954. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/457, and Ibn Qudamah in al-Mughni 4/125. (3) In Ma'ani al-Quran 3/224. (4) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/344. (5) Ahkam al-Quran 2/954. The hadith is in Sahih Muslim (145) and (146) from the hadith of Abu Hurayrah and Ibn 'Umar, and Muslim 5/263. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/954-955. (7) Mentioned by Ibn 'Umar and Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 2/955, and the report of Ibn Abbas was narrated by Abu 'Ubayd in al-Amwal p. 607, and Ibn Abi Shaybah 3/180. (8) Ibn al-Arabi mentioned in Ahkam al-Quran 2/955. From Malik on this issue there are four reports, and this is one of them.

इस्लाम। दरअसल, उमर (रजि.) ने उन्हें देना तब बंद किया जब उन्होंने दीन (धर्म) का दबदबा देखा (1)। यूनुस ने कहा: मैंने अल-जुहरी से उनके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: मुझे इस बारे में किसी निरसन (abrogation) का पता नहीं है (2)। अबू जाफर अन-नहहास ने कहा (3): इसलिए, उनके बारे में हुक्म (नियम) स्थापित है; अतः यदि कोई ऐसा व्यक्ति है जिसे करीब लाने की आवश्यकता है, और यह डर है कि उससे मुसलमानों को कोई नुकसान पहुँच सकता है, या यह आशा है कि बाद में उसका इस्लाम बेहतर हो जाएगा, तो उसे (ज़कात में से) दिया जाएगा।

काजी अब्दुल वहाब ने कहा: यदि कुछ समय पर उनकी आवश्यकता हो, तो उन्हें सदके(दान) में से दिया जाएगा (4)। काजी इब्न अल-अरबी ने कहा: मेरी राय में यह है कि यदि इस्लाम की शक्ति कम हो जाती है और उनकी आवश्यकता पड़ती है, तो उन्हें उनका हिस्सा दिया जाएगा जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन्हें दिया करते थे; क्योंकि सहीह हदीस में है: "इस्लाम की शुरुआत अजनबी के रूप में हुई थी और वह वैसे ही अजनबी के रूप में लौट आएगा जैसे शुरू हुआ था" (5)।

चौदहवाँ बिंदु: यदि हम इस बात पर विचार करें कि उनका हिस्सा उन्हें वापस नहीं किया जाता है, तो यह अन्य सभी श्रेणियों को वापस कर दिया जाता है या जैसा इमाम उचित समझे, और अल-जुहरी ने कहा: उनके हिस्से का आधा हिस्सा मस्जिदों को आबाद करने वालों को दिया जाता है। यह इंगित करता है कि आठ श्रेणियां बराबरी के हकदार नहीं हैं; क्योंकि यदि वे हकदार होते, तो उनके न रहने से उनका हिस्सा समाप्त हो जाता और दूसरों को वापस नहीं दिया जाता, ठीक वैसे ही जैसे यदि किसी ने विशिष्ट लोगों के लिए वसीयत की हो और उनमें से एक की मृत्यु हो जाए, तो उसका हिस्सा शेष लोगों को वापस नहीं मिलता। और अल्लाह बेहतर जानता है (6)।

पंद्रहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन है: {और गर्दनें छुड़ाने में} यानी: गुलामों को आजाद करने में; इब्न अब्बास और इब्न उमर (7) ने ऐसा ही कहा है, और यही मलिक और अन्य (8) का मत है। इमाम के लिए जायज़ है कि वह ... से गर्दनें (गुलाम) खरीदे।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/954। (2) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 3/457 में उल्लेखित, और इब्न कुदामा द्वारा अल-मुग़नी 4/125 में। (3) मआनी अल-क़ुरान 3/224 में। (4) 'अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/344। (5) अहकाम अल-क़ुरान 2/954। हदीस सहीह

मुस्लिम (145) और (146) में अबू हुरैरा और इब्न उमर की हदीस से है, और मुस्लिम 5/263। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/954-955। (7) इब्न उमर और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/955 में उल्लेखित, और इब्न अब्बास की रिवायत अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 607 में, और इब्न अबी शयबा 3/180 में दी है। (8) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 2/955 में उल्लेख किया है। इस मुद्दे पर मलिक से चार रिवायतें हैं, और यह उनमें से एक है।

اسلام۔ درحقیقت، عمر (رضی اللہ عنہ) نے انہیں دینا صرف اس وقت بند کیا جب انہوں نے دین کی قوت اور غلبہ دیکھا (1)۔ یونس نے کہا: میں نے زہری سے ان کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: میں اس بارے میں کسی منسوخی (نسخ) کو نہیں جانتا (2)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا (3): اس بنا پر: ان کے بارے میں حکم ثابت ہے، چنانچہ اگر کوئی ایسا شخص ہو جس کی تالیفِ قلب کی ضرورت ہو، اور یہ اندیشہ ہو کہ اس سے مسلمانوں کو کوئی نقصان پہنچے گا، یا یہ امید ہو کہ بعد میں اس کا اسلام بہتر ہو جائے گا، تو اسے دیا جائے گا۔

قاضی عبد الوہاب نے کہا: اگر بعض اوقات ان کی ضرورت پڑ جائے تو انہیں صدقات میں سے دیا جائے گا (4)۔ قاضی ابن العربی نے کہا: میرے نزدیک بات یہ ہے کہ اگر اسلام کی قوت ختم ہو جائے اور ان کی ضرورت ہو، تو انہیں ان کا حصہ دیا جائے گا جیسا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہیں دیا کرتے تھے؛ کیونکہ صحیح حدیث میں ہے: "اسلام اجنبی حالت میں شروع ہوا اور عنقریب دوبارہ اجنبی ہو جائے گا جیسے شروع ہوا تھا" (5)۔

چودھویں بات: اگر ہم اس بات پر غور کریں کہ ان کا حصہ ان کی طرف نہیں لوٹایا جاتا، تو وہ دیگر تمام اصناف (زکوۃ کے مستحقین) کی طرف لوٹ جاتا ہے یا جس طرح امام مناسب سمجھے، اور زہری نے کہا: ان کا آدھا حصہ مساجد کی تعمیر و ترقی کرنے والوں کو دیا جائے۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آٹھ اصناف برابری کی جگہ نہیں ہیں؛ کیونکہ اگر وہ اس کے مستحق ہوتے تو ان کے نہ رہنے سے ان کا حصہ ختم ہو جاتا اور دوسروں کی طرف نہ لوٹتا، جیسا کہ اگر کوئی مخصوص لوگوں کے لیے وصیت کرے اور ان میں سے ایک مر جائے، تو اس کا حصہ باقی لوگوں کی طرف نہیں لوٹتا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (6)۔

پندرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وفی الرقاب} (اور گردنیں چھڑانے میں) یعنی: غلاموں کو آزاد کرانے میں؛ ابن عباس اور ابن عمر (7) نے یہی کہا ہے، اور یہی امام مالک اور دیگر (8) کا مسلک ہے۔ چنانچہ امام کے لیے جائز ہے کہ وہ ... سے گردنیں (غلام) خریدے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/954۔ (2) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 3/457 میں اور ابن قدامہ نے المغنی 4/125 میں ذکر کیا ہے۔ (3) معانی القرآن 3/224 میں۔ (4) عقد الجواہر الثمینہ 1/344۔ (5) احکام القرآن 2/954۔ اور حدیث صحیح مسلم (145) اور (146) میں حضرت ابوہریرہ اور ابن عمر کی حدیث سے ہے، اور مسلم 5/263۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 2/954-955۔ (7) اسے ابن عمر اور ابن العربی نے احکام القرآن 2/955 میں ذکر کیا ہے، اور ابن عباس کی روایت ابو عبید نے الاموال ص 607 میں اور ابن ابی شیبہ نے 3/180 میں نقل کی ہے۔ (8) ابن العربی نے احکام القرآن 2/955 میں ذکر کیا۔ اس مسئلے میں امام مالک سے چار روایتیں ہیں، اور یہ ان میں سے ایک ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 267

...zakat money, he frees them on behalf of the Muslims, and their loyalty (wala') belongs to the community of Muslims. If the payer of zakat buys them and frees them, it is permissible. This is the summary of Malik's school of thought (1), and it was narrated from Ibn Abbas and Al-Hasan, and it was said by Ahmad, Ishaq, and Abu Ubaid (2). Abu Thawr said: The payer of zakat should not buy a slave from it to free them if it results in obtaining their loyalty (3). This is the opinion of Ash-Shafi'i, the proponents of rational judgment (Ashab al-Ra'y), and a narration from Malik (4).

The first view is the correct one; because Allah, Mighty and Sublime, said: {And for [freeing] captives}. So if there is a share from the charities (zakat) for captives, then he has the right to buy a slave and free him. There is no disagreement among the people of knowledge that a man may buy a horse and provide it for use in the cause of Allah. So if he can buy a horse in full from zakat, it is permissible to buy a slave in full; there is no difference between that. And Allah knows best.

Sixteenthly: The words of the Almighty: {And for [freeing] captives} is the basis for loyalty (wala'). Malik said: It is the slave who is freed, and his loyalty belongs to the Muslims, and likewise if the Imam (leader) frees him. The Prophet ﷺ forbade the sale of loyalty and its gifting (5); and he, peace and blessings be upon him, said: "Loyalty (wala') is a bond like the bond of kinship; it is not sold and it is not gifted" (6). And he, peace and blessings be upon him, said: "Loyalty belongs to the one who frees" (7).

Women do not inherit anything from loyalty; due to his saying, peace and blessings be upon him: "Women do not inherit from...

---

(1) Al-Kafi 1/326. (2) Al-Majmu' 6/211, and Abu Ubaid's statement in Al-Amwal p. 608, and Ibn Abbas's report was mentioned at the beginning of the issue. (3) This is what the author mentioned, but what Ibn Abd al-Barr mentioned in Al-Istidhkar 9/220 from Abu Thawr is that he said: There is no harm if a man buys a slave from his zakat and frees him. Ibn al-Mundhir also mentioned this from him as in Al-Majmu' 6/211. (4) Al-Istidhkar 9/221. (5) Narrated by Ahmad (4560), Al-Bukhari (6756), and Muslim (1506) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (6) Narrated by Ash-Shafi'i in Al-Musnad 2/73, Ibn Hibban (4950), and Al-Bayhaqi 10/292 from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. Al-Bayhaqi said: Abu Bakr al-Naysaburi said: This is an error; because the trustworthy narrators did not narrate it this way, but rather Al-Hasan narrated it as a mursal report. Then Al-

Bayhaqi narrated it from Al-Hasan from the Prophet ﷺ as a mursal report, and Ibn Abi Shaybah also narrated it from Al-Hasan 6/123. See Al-Fath 12/44. (7) Previously mentioned 8/247.

सूरह अत-तौबाह: आयत 60 267

...ज़कात का धन, वह उन्हें मुसलमानों की ओर से आज़ाद करता है, और उनकी वफ़ादारी (वाला) मुसलमानों के समुदाय के लिए होती है। यदि ज़कात देने वाला उन्हें खरीदता है और आज़ाद करता है, तो यह जायज़ है। यह मलिक के विचार के अनुसार है (1), और यह इब्न अब्बास और अल-हसन से वर्णित है, और अहमद, इशाक और अबू उबैद (2) ने भी यही कहा है। अबू थौर ने कहा: ज़कात देने वाले को इसमें से कोई दास नहीं खरीदना चाहिए जिसे वह वफ़ादारी प्राप्त करने के लिए आज़ाद करे (3)। यह अल-शाफ़ई और तर्कवादियों (असहब अल-राय) का विचार है और मलिक (4) से भी एक वर्णन है।

पहला विचार सही है; क्योंकि अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और महान है, ने कहा है: {और दासों को मुक्त करने में}। इसलिए यदि दान (ज़कात) में से दासों के लिए एक हिस्सा है, तो उसे एक दास खरीदने और उसे आज़ाद करने का अधिकार है। विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि एक आदमी घोड़ा खरीद सकता है और उसे अल्लाह की राह में सवारी के लिए दे सकता है। इसलिए यदि वह ज़कात से पूरी तरह से एक घोड़ा खरीद सकता है, तो पूरी तरह से एक दास खरीदना जायज़ है; इसमें कोई अंतर नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सोलहवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {और दासों को मुक्त करने में} वफ़ादारी (वाला) का आधार है। मलिक ने कहा: वह दास है जो आज़ाद होता है, और उसकी वफ़ादारी मुसलमानों के लिए है, और इसी तरह यदि इमाम (नेता) उसे आज़ाद करता है। पैगंबर ﷺ ने वफ़ादारी को बेचने और उसे उपहार में देने से मना किया है (5); और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "वफ़ादारी (वाला) खून के रिश्ते की तरह एक बंधन है; इसे न तो बेचा जाता है और न ही उपहार में दिया जाता है" (6)। और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "वफ़ादारी उसी की होती है जो आज़ाद करता है" (7)।

महिलाएं वफ़ादारी से कुछ भी विरासत में नहीं पाती हैं; उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन के कारण: "महिलाएं विरासत में नहीं पाती हैं...

---

(1) अल-काफी 1/326। (2) अल-मजमू 6/211, और अल-अमवाल पृष्ठ 608 में अबू उबैद का कथन, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट मुद्दे की शुरुआत में उल्लिखित थी। (3) लेखक ने यही उल्लेख किया है, लेकिन इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिधकर 9/220 में अबू थौर से जो उल्लेख किया है वह

यह है कि उन्होंने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है यदि कोई व्यक्ति अपनी ज़कात से एक दास खरीदता है और उसे आज़ाद करता है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने भी उनके बारे में यही उल्लेख किया है जैसा कि अल-मजमू 6/211 में है। (4) अल-इस्तिधकर 9/221। (5) इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से अहमद (4560), अल-बुखारी (6756), और मुस्लिम (1506) द्वारा वर्णित। (6) इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से अल-मुसनद 2/73 में अल-शाफ़ई, इब्न हिब्बान (4950), और अल-बैहकी 10/292 द्वारा वर्णित। अल-बैहकी ने कहा: अबू बक्र अल-नयसाहपुरी ने कहा: यह एक त्रुटि है; क्योंकि भरोसेमंद कथावाचकों ने इसे इस तरह से वर्णित नहीं किया है, बल्कि अल-हसन ने इसे 'मुरसल' रिपोर्ट के रूप में वर्णित किया है। फिर अल-बैहकी ने इसे अल-हसन से पैगंबर ﷺ से 'मुरसल' के रूप में वर्णित किया, और इब्न अबी शायबा 6/123 ने भी अल-हसन से इसे वर्णित किया। अल-फतह 12/44 देखें। (7) पहले उल्लेख किया गया 8/247।

سورة التوبہ: آیت 60 267

...صدقہ کا مال، وہ اسے مسلمانوں کی طرف سے آزاد کرتا ہے، اور ان کی ولاء (وفاداری) مسلمانوں کی جماعت کے لیے ہوتی ہے۔ اور اگر زکوٰۃ دینے والا انہیں خرید کر آزاد کر دے تو یہ جائز ہے۔ یہ امام مالک کا مذہب ہے (1)، اور یہ ابن عباس اور حسن سے مروی ہے، اور احمد، اسحاق اور ابو عبید (2) نے بھی یہی کہا ہے۔ ابو ثور نے کہا: زکوٰۃ دینے والا اس میں سے کوئی غلام نہ خریدے جسے وہ ولاء حاصل کرنے کے لیے آزاد کرے (3)۔ یہ شافعی اور اصحاب الرائے کا قول ہے اور مالک (4) سے ایک روایت ہے۔

اور پہلا قول ہی صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور گردنیں چھڑانے میں}۔ پس جب صدقات (زکوٰۃ) میں گردنوں کے لیے ایک حصہ ہے، تو اسے حق ہے کہ وہ ایک گردن (غلام) خریدے اور اسے آزاد کرے۔ اہل علم کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ آدمی گھوڑا خرید سکتا ہے اور اسے اللہ کی راہ میں سواری کے لیے دے سکتا ہے۔ پس جب وہ زکوٰۃ سے مکمل طور پر گھوڑا خرید سکتا ہے، تو مکمل طور پر غلام خریدنا بھی جائز ہے، ان دونوں کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔

سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور گردنیں چھڑانے میں} ولاء کی اصل ہے۔ مالک نے کہا: یہ وہ گردن ہے جو آزاد ہوتی ہے اور اس کی ولاء مسلمانوں کے لیے ہے، اور اسی طرح اگر امام اسے آزاد کرے۔ اور نبی ﷺ نے ولاء کی بیع اور اسے ہبہ کرنے سے منع فرمایا ہے (5)؛ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "ولاء نسب کے رشتے کی طرح ایک رشتہ ہے؛ یہ نہ بیچا جاتا ہے اور نہ ہبہ کیا جاتا ہے" (6)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "ولاء اس کے لیے ہے جو آزاد کرے" (7)۔

اور عورتیں ولاء میں سے کچھ وراثت میں نہیں پاتیں؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "عورتیں وراثت میں نہیں پاتیں...

---

(1) الکافی 1/326۔ (2) المجموع 6/211، اور ابو عبید کا قول الاموال ص 608 میں، اور ابن عباس کا اثر مسئلہ کے شروع میں گزر چکا ہے۔ (3) مصنف نے یہی ذکر کیا ہے، لیکن ابن عبد البر نے الاستذکار 9/ 220 میں ابو ثور سے جو ذکر کیا ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں کہ آدمی اپنی زکوٰۃ سے غلام خریدے اور اسے آزاد کرے۔ ابن المنذر نے بھی ان سے یہی ذکر کیا ہے جیسا کہ المجموع 6/211 میں ہے۔ (4) الاستذکار 9/221۔ (5) اسے احمد (4560)، بخاری (6756) اور مسلم (1506) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) اسے شافعی نے المسند 2/73، ابن حبان (4950) اور بیہقی نے 10/292 میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: ابو بکر النیسابوری نے کہا: یہ خطا ہے؛ کیونکہ ثقہ راویوں نے اسے اس طرح روایت نہیں کیا، بلکہ حسن نے اسے مرسل روایت کیا ہے۔ پھر بیہقی نے اسے حسن سے نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا، اور ابن ابی شیبہ 6/123 نے بھی اسے حسن سے روایت کیا۔ الفتح 12/44 دیکھیں۔ (7) پہلے گزر چکا 8/247۔

...anything of the Wala' (loyalty/patronage of manumission), except for what they themselves manumitted or what those they manumitted had manumitted."(1) The Prophet ﷺ inherited for the daughter of Hamza from a freed slave of hers half, and half for his daughter(2). If the manumitter leaves male and female children, the Wala' belongs to the males among his children to the exclusion of the females. This is the consensus of the Companions (3) ﷺ. Wala' is only inherited through pure agnation (Ta'seeb), and women do not have agnation; thus, they do not inherit anything from Wala'. Understand this and you will be correct.

Seventeenth: There is a disagreement; can the Mukatib (slave contracted for freedom) be helped from [zakat funds]? It was said: No. This was narrated from Malik; because when Allah, the Almighty and Majestic, mentioned "the neck" (ar-riqab), it indicated that He intended complete manumission. As for the Mukatib, he is included under the word "the debtors" (al-gharimin) regarding the debt of his manumission contract, so he does not fall under "the necks"(4). And Allah knows best. It has been narrated from Malik in the reports of the Medinans and Ziyad from him: that the Mukatib is helped from it at the end of his manumission contract with what he [thereby] becomes free. This is the view of the majority of scholars in interpreting Allah the Almighty's words: {and for [the freeing of] necks} (5). This was also stated by Ibn Wahb, al-Shafi'i, al-Layth, al-Nakha'i, and others.

Ali ibn Musa al-Qummi al-Hanafi(6) related in his "Ahkam": that they reached a consensus that...

---

(1) We did not find it attributed directly to the Prophet (marfu'), and al-Darimi recorded it (3145) from Umar, Ali, and Zayd as their own statements (mawquf). (2) Recorded by Ahmad (27284) via Qatada, from Salma bint Hamza, that her freed slave died and left a daughter... the Hadith. Its chain is weak due to disconnection; Qatada did not hear from Salma bint Hamza according to Ibn Hajar in al-Ta'jeel 2/655. It was also recorded by al-Nasa'i in al-Kubra (6365), and Ibn Majah (2734) via Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Abi Layla, from al-Hakam, from Abdullah ibn Shaddad, from the daughter of Hamza... he mentioned it. Ibn Abi Layla had a poor memory. And al-Nasa'i recorded it (6366) via Abdullah ibn Awn, from al-Hakam, from Abdullah ibn Shaddad, that the daughter of Hamza... he mentioned it as mursal (interrupted chain). He said: This is closer to being correct than the one before it. It was also narrated through other paths from Abdullah ibn Shaddad with disturbed chains; see

Musnad Ahmad under the mentioned number. (3) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, p. 73. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/955. (5) Al-Kafi 1/326, and what was previously between brackets is from it. (6) Abu al-Hasan al-Naysaburi, the Sheikh of the Hanafis in Khorasan, author of many works, and he was the scholar of the People of Opinion in his time. He died in the year (305 AH). Al-Siyar 14/236.

सूरह अत-तौबा: आयत 60 | 268

...वला (स्वतंत्रता का संबंध) में से कुछ भी नहीं, सिवाय उसके जिसे उन्होंने स्वयं आज़ाद किया हो या जिसे उनके आज़ाद किए हुए व्यक्ति ने आज़ाद किया हो।" (1) और पैगंबर ﷺ ने हमज़ा की बेटी को उनके एक आज़ाद किए हुए दास के उत्तराधिकार में से आधा दिलवाया और उस दास की अपनी बेटी को आधा दिलवाया (2)। यदि आज़ाद करने वाला अपने पीछे बेटे और बेटियाँ छोड़ जाता है, तो वला केवल बेटों के लिए है, बेटियों के लिए नहीं। और यही सहाबा ﷺ का आम सहमति (इज्मा) है (3)। वला का उत्तराधिकार केवल शुद्ध पितृवंश (ता'सीब) के माध्यम से होता है, और महिलाओं में पितृवंश संबंधी अधिकार नहीं होते; इसलिए, वे वला से कुछ भी विरासत में नहीं पातीं। इसे समझें और आप सही होंगे।

सत्रहवीं बात: इस पर मतभेद है कि क्या मुकातिब (वह दास जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) की इससे (ज़कात से) सहायता की जा सकती है? कहा गया: नहीं। यह मालिक से वर्णित है; क्योंकि जब अल्लाह अज़-व-जल ने "गर्दन" (अर-रिकाब) का ज़िक्र किया, तो इससे संकेत मिला कि उनका इरादा पूर्ण मुक्ति से था। जहाँ तक मुकातिब का सवाल है, वह अपने आज़ादी के अनुबंध के ऋण के कारण "ऋणियों" (अल-घारिमीन) शब्द के अंतर्गत आता है, इसलिए वह "गर्दन" के अंतर्गत नहीं आता (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है। मदीनावासियों और ज़ियाद की मालिक से वर्णित रिवायतों में है कि: मुकातिब की उसके अनुबंध के अंत में इससे उतनी सहायता की जाएगी जिससे वह आज़ाद हो जाए। और अल्लाह तआला के कथन {और गर्दनों को [आज़ाद करने] में} (5) की व्याख्या में अधिकांश विद्वानों का यही मत है। इब्न वहब, अल-शाफ़ई, अल-लैथ, अल-नखई और अन्य लोगों ने भी यही कहा है।

और अली इब्न मूसा अल-कुम्मी अल-हनफी (6) ने अपने "अहकाम" में उल्लेख किया है कि: वे इस बात पर सहमत हुए कि...

---

(1) हमें यह रिवायत मरफ़ू(सीधे पैगंबर से संबंधित) नहीं मिली, और अल-दारीमी (3145) ने इसे उमर, अली और ज़ैद से मौकूफ (उनके अपने कथन के रूप में) दर्ज किया है। (2) इसे अहमद (27284) ने कतादा के माध्यम से, सलमा बिन्त हमज़ा से रिवायत किया है कि उनके मसीहा (आज़ाद किए दास) की मृत्यु हो गई और उन्होंने एक बेटी छोड़ी... अल-हदीथ। और इसका सिलसिला विच्छेद के कारण कमज़ोर है, इब्न हजर ने अल-ता'जील 2/655 में कहा है कि कतादा ने सलमा बिन्त हमज़ा

से नहीं सुना। और इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (6365) में और इब्न माजाह (2734) ने मुहम्मद इब्न अब्द अल-रहमान इब्न अबी लैला के माध्यम से, अल-हकम से, उन्होंने अब्दुल्ला इब्न शद्दाद से, उन्होंने हमज़ा की बेटी से... रिवायत किया है। और इब्न अबी लैला की याददाश्त कमज़ोर थी। और अल-नसाई ने (6366) अब्दुल्ला इब्न औन के माध्यम से, अल-हकम से, उन्होंने अब्दुल्ला इब्न शद्दाद से रिवायत किया है कि हमज़ा की बेटी... इसे मुरसल (टूटा हुआ सिलसिला) के रूप में उल्लेख किया। और कहा: यह पहले वाले की तुलना में सही होने के अधिक निकट है। और अब्दुल्ला इब्न शद्दाद से अन्य माध्यमों से भी अस्थिर सिलसिलों के साथ रिवायत किया गया है; वर्णित संख्या के तहत मसनद अहमद देखें। (3) अल-इज्मा इब्न अल-मुंधीर द्वारा, पृ. 73. (4) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/955. (5) अल-काफी 1/326, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है। (6) अबू अल-हसन अल-नैसापुरी, खुरासान में हनफियों के शेख, कई रचनाओं के लेखक, और वे अपने समय के अहल अल-राय के विद्वान थे। उनकी मृत्यु वर्ष (305 हिजरी) में हुई। अल-सियार 14/236.

...ولاء (آزادی کے رشتے) میں سے کچھ نہیں، سوائے اس کے کہ جسے انہوں نے خود آزاد کیا ہو یا جس کو ان کے آزاد کردہ غلام نے آزاد کیا ہو۔"(1) اور نبی کریم ﷺ نے حمزہ رضی اللہ عنہ کی صاحبزادی کو ان کے ایک مولیٰ (آزاد کردہ غلام) کے ترکے میں سے نصف دلوایا اور اس مولیٰ کی اپنی بیٹی کو نصف دلوایا(2)۔ پس اگر آزاد کرنے والا مرد اپنی اولاد میں بیٹے اور بیٹیاں چھوڑ جائے، تو ولاء صرف بیٹوں کے لیے ہے نہ کہ بیٹیوں کے لیے۔ اور یہی صحابہ کرام ﷺ کا اجماع ہے(3)۔ ولاء کی وراثت صرف خالص عصبت (باپ کی طرف سے قرابت) کی بنیاد پر ہوتی ہے، اور عورتوں میں عصبہ ہونا نہیں پایا جاتا، اس لیے وہ ولاء میں سے کچھ وراثت نہیں پاتیں۔ اسے سمجھ لو تو تم حق تک پہنچ جاؤ گے۔

سترھویں بات: اس میں اختلاف ہے کہ کیا مکاتب (وہ غلام جس نے اپنی آزادی کی رقم طے کر لی ہو) کی اس (زکوٰۃ) سے مدد کی جائے گی؟ کہا گیا: نہیں۔ یہ امام مالک سے مروی ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے جب "الرقبہ" (گردن) کا ذکر کیا تو اس سے معلوم ہوا کہ اس سے مراد مکمل آزادی ہے، جبکہ مکاتب اپنی کتابت (آزادی کے معاہدے) کے قرض کی وجہ سے لفظ "الغارمین" (قرضداروں) میں داخل ہے، اس لیے وہ "الرقاب" (گردنوں کی آزادی) کے زمرے میں نہیں آتا(4)۔ واللہ اعلم۔ اور امام مالک سے مدنیوں اور زیاد کی روایت میں مروی ہے کہ: مکاتب کی اس (زکوٰۃ) سے اس کی کتابت کے آخر میں اس قدر مدد کی جائے گی جس سے وہ آزاد ہو جائے۔ اور جمہور علماء کا اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَفِي الرِّقَابِ﴾ (5) کی تفسیر میں یہی قول ہے۔ ابن وہب، شافعی، لیث، نخعی وغیرہ نے بھی یہی کہا ہے۔

اور علی بن موسیٰ القمی الحنفی(6) نے اپنی کتاب "احکام" میں ذکر کیا ہے کہ: ان کا اس بات پر اجماع ہے کہ...

---

(1) ہمیں یہ روایت مرفوع (نبی ﷺ تک پہنچنے والی) نہیں ملی، اور اسے دارمی (3145) نے عمر، علی اور زید رضی اللہ عنہم سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (27284) نے قتادہ کے طریق سے، سلمیٰ بنت حمزۃ سے روایت کیا ہے کہ ان کے مولیٰ کا انتقال ہو گیا اور اس نے ایک بیٹی چھوڑی... الحدیث۔ اور اس کی سند منقطع ہونے کی وجہ سے ضعیف ہے، ابن حجر نے "التعجیل" 2/655 میں کہا ہے کہ قتادہ نے سلمیٰ بنت حمزہ سے نہیں سنا۔ اور اسے نسائی نے "الکبریٰ" (6365) میں اور ابن ماجہ (2734) نے محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ کے طریق سے، حکم سے، انہوں نے عبد اللہ بن شداد سے، انہوں نے حمزہ کی بیٹی سے... روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی لیلیٰ کا حافظہ کمزور تھا۔ اور نسائی نے (6366) عبد اللہ بن عون کے طریق سے، حکم سے، انہوں نے عبد اللہ بن شداد سے روایت کیا ہے کہ حمزہ کی بیٹی... اسے مرسل بیان کیا۔ اور کہا: یہ اپنے سے پہلے والی روایت سے زیادہ درست ہے۔ اور عبد اللہ بن شداد سے دیگر طرق سے بھی مضطرب اسناد کے ساتھ مروی ہے، مسند احمد میں مذکورہ نمبر پر ملاحظہ فرمائیں۔ (3) الإجماع لابن المنذر ص 73۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 2/955۔ (5) الکافی 1/326، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (6) ابو الحسن النیشاپوری، خراسان میں حنفیوں کے شیخ، صاحبِ تصانیف، اور اپنے زمانے کے اہل الرائے کے عالم تھے، 305ھ میں وفات پائی۔ السیر 14/236۔

269 Surah At-Tawbah, Verse 60

The 'mukatab' (slave with a contract of manumission) is intended. They differed regarding the freeing of 'al-riqab' (the necks/slaves); Al-Kiya al-Tabari (1) said: And he mentioned clear aspects (2) in forbidding that, so he said: Verily, freeing is the nullification of ownership; it is not a transfer of ownership (tamlīk), while what is paid to the mukatab is a transfer of ownership, and it is a right of charity (zakat) that it is not sufficient unless a transfer of ownership occurs in it. He strengthened that by saying that if one were to pay from zakat for a debtor regarding his debt without his permission, it would not suffice him because he did not own it, so it is more fitting that it does not suffice in manumission.

He mentioned that in manumission, the 'wala' (legal relationship of patronage) is drawn to oneself, and that does not happen in giving it to the mukatab.

He mentioned that if the price of the slave is given to the slave, the slave does not own it, and if it is given to his master, then manumission has owned it (3). And if it is given after purchase and manumission, then he is paying off a debt, and that does not suffice in zakat.

I say: A hadith has been reported that explicitly states the meaning of what we mentioned regarding the permissibility of freeing a soul and assisting the mukatab together, as narrated by al-Daraqutni (4) from al-Bara', who said: A man came to the Prophet ﷺ and said: Direct me to a deed that brings me closer to Paradise and keeps me away from the Fire. He said: "Though you have made the speech short, you have asked a broad question: Free the soul and release the neck." He said: O Messenger of Allah, are they not the same? He said: "No, freeing the soul is to independently manumit it, and releasing the neck is to assist in its price," and he mentioned the hadith.

Eighteenth: They differed regarding the ransoming of prisoners of war from it (zakat); Asbagh said: It is not permissible. This is the view of Ibn al-Qasim. Ibn Habib said: It is permissible; because it is a soul owned by the ownership of slavery, so it goes from slavery to freedom, and that was more right and fitting than ransoming the necks that (5) are in our hands; because if freeing a Muslim from the slavery of a Muslim is an act of worship and permissible from charity, then it is more fitting and worthy that it be...

(1) In Ahkam al-Qur'an 212/3, and what is before it and what will come between brackets are from it. (2) In the copies: and mentioned a clear aspect, and what is established is from Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari. (3) In Ahkam al-Qur'an: the wealthy person owned it. (4) In his Sunan (2055), and it is with Ahmad (18647). (5) In the copies: 'which' (masculine), and what is established is from 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 345/1, and the speech is from it.

२६९ सूरह अत-तौबा, आयत ६०

'मुकातब' (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी की कीमत चुकाने का अनुबंध किया हो) अभिप्रेत है। और उन्होंने 'अल-रिकाब' (गर्दनें/गुलाम) को आजाद करने के संबंध में मतभेद किया; अल-किया अल-तब़री (१) ने कहा: और उन्होंने इसे रोकने में स्पष्ट पहलुओं (२) का उल्लेख किया, तो उन्होंने कहा: वास्तव में, आज़ाद करना स्वामित्व को समाप्त करना है; यह स्वामित्व का हस्तांतरण (तमलीक) नहीं है, जबकि मुकातब को जो भुगतान किया जाता है वह स्वामित्व का हस्तांतरण है, और ज़कात का यह अधिकार है कि वह तब तक पर्याप्त नहीं होती जब तक कि उसमें स्वामित्व का हस्तांतरण न हो। उन्होंने इसे इस बात से पुख्ता किया कि यदि कोई किसी ऋणी के ऋण के लिए उसकी अनुमति के बिना ज़कात से भुगतान करे, तो वह उसे पर्याप्त नहीं होगा क्योंकि वह उसका मालिक नहीं बना, इसलिए यह अधिक उचित है कि यह गुलामी से मुक्ति में पर्याप्त न हो।

उन्होंने उल्लेख किया कि आज़ाद करने में 'वला' (संरक्षण का कानूनी संबंध) अपनी ओर खिंचता है, और वह मुकातब को देने में प्राप्त नहीं होता।

उन्होंने उल्लेख किया कि यदि गुलाम की कीमत गुलाम को दी जाती है, तो गुलाम उसका मालिक नहीं बनता, और यदि उसके मालिक को दी जाती है, तो आज़ादी ने उसे मालिक बना दिया (३)। और यदि उसे खरीद और आज़ादी के बाद दिया जाता है, तो वह कर्ज चुका रहा है, और वह ज़कात में पर्याप्त नहीं है।

मैंने कहा: एक हदीस आई है जो हमारे द्वारा बताए गए अर्थ को स्पष्ट करती है कि आत्मा को आज़ाद करना और मुकातब की सहायता करना दोनों जायज़ हैं, जिसे दारकुतनी (४) ने अल-बरा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: एक आदमी नबी ﷺ के पास आया और कहा: मुझे ऐसा काम बताएं जो मुझे जन्नत के करीब ले जाए और जहन्नम की आग से दूर कर दे। उन्होंने कहा: "यद्यपि आपने बात संक्षिप्त की है, लेकिन आपने एक व्यापक प्रश्न पूछा है: आत्मा को आज़ाद करें और गर्दन छुड़ाएं।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या ये दोनों एक ही नहीं हैं? उन्होंने कहा: "नहीं, आत्मा को आज़ाद करने का मतलब है उसे स्वतंत्र रूप से मुक्त करना, और गर्दन छुड़ाने का मतलब है उसकी कीमत चुकाने में मदद करना," और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

अठारहवां: उन्होंने इसमें से (ज़कात से) युद्धबंदियों को छुड़ाने के बारे में मतभेद किया; असबाग ने कहा: यह जायज़ नहीं है। यह इब्न अल-कासिम का विचार है। इब्न हबीब ने कहा: यह जायज़ है;

क्योंकि वह गुलामी के स्वामित्व के अधीन एक जान है, इसलिए वह गुलामी से निकलकर आज़ादी की ओर जाती है, और यह उन गर्दनों को छुड़ाने से अधिक योग्य और उचित था जो (५) हमारे हाथों में हैं; क्योंकि यदि किसी मुसलमान को किसी मुसलमान की गुलामी से छुड़ाना इबादत है और ज़कात से जायज़ है, तो यह अधिक योग्य और उचित है कि यह...

(१) अहकाम अल-कुरआन ३/२१२ में, और इससे पहले का और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (२) प्रतियों में: 'एक स्पष्ट पहलू का उल्लेख किया', और जो स्थापित है वह अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरआन से है। (३) अहकाम अल-कुरआन में: 'धनी व्यक्ति उसका मालिक बन गया'। (४) उनकी सुनन (२०५५) में, और यह अहमद (१८६४७) के पास है। (५) प्रतियों में: 'जो' (पुल्लिंग), और जो स्थापित है वह 'अकद अल-जवाहिर अल-थमीना' १/३४५ से है, और बात उसी की है।

۲۶۹ سورہ التوبہ، آیت ۶۰

مکاتب (وہ غلام جس نے اپنی آزادی کی قیمت ادا کرنے کا معاہدہ کیا ہو) مراد ہے۔ اور انہوں نے 'الرقاب' (گردنیں/غلام) کو آزاد کرنے کے بارے میں اختلاف کیا؛ الکیا الطبری (۱) نے کہا: اور انہوں نے اس کی ممانعت میں واضح وجوہات (۲) کا ذکر کیا، چنانچہ انہوں نے کہا: بے شک آزاد کرنا ملکیت کو ختم کرنا ہے؛ یہ تملیک (مالک بنانا) نہیں ہے، جبکہ مکاتب کو جو دیا جاتا ہے وہ تملیک ہے، اور زکوٰۃ کا یہ حق ہے کہ وہ تب تک کافی نہیں ہوتی جب تک کہ اس میں تملیک نہ ہو۔ انہوں نے اس بات سے تقویت دی کہ اگر کوئی مقروض کے قرض کے لیے اس کی اجازت کے بغیر زکوٰۃ سے ادائیگی کرے، تو وہ اسے کافی نہیں ہوگی کیونکہ وہ اس کا مالک نہیں بنا، لہذا یہ زیادہ بہتر ہے کہ یہ آزادی میں کافی نہ ہو۔

انہوں نے ذکر کیا کہ آزاد کرنے میں 'ولاء' (سرپرستی کا تعلق) اپنی طرف کھنچتا ہے، اور وہ مکاتب کو دینے میں حاصل نہیں ہوتا۔

انہوں نے ذکر کیا کہ غلام کی قیمت اگر غلام کو دی جائے تو غلام اس کا مالک نہیں بنتا، اور اگر اس کے آقا کو دی جائے تو اسے آزادی نے مالک بنا دیا (۳)۔ اور اگر اسے خریداری اور آزادی کے بعد دیا جائے تو وہ قرض ادا کرنے والا ہے، اور وہ زکوٰۃ میں کافی نہیں ہے۔

میں نے کہا: ایک ایسی حدیث وارد ہوئی ہے جو ہمارے ذکر کردہ مفہوم پر صراحت کرتی ہے کہ جان آزاد کرنا اور مکاتب کی مدد کرنا دونوں جائز ہیں، اسے دارقطنی (۴) نے براء سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ایک آدمی نبی ﷺ کے پاس آیا اور کہا: مجھے ایسا کام بتائیں جو مجھے جنت کے قریب کر دے اور آگ سے دور کر دے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگرچہ تم نے گفتگو مختصر کی

ہے لیکن سوال بہت بڑا کیا ہے: جان آزاد کرو اور گردن چھڑاؤ۔" اس نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ دونوں ایک ہی نہیں ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، جان آزاد کرنے کا مطلب ہے اسے تنہا آزاد کرنا، اور گردن چھڑانے کا مطلب ہے اس کی قیمت میں مدد کرنا" اور حدیث کا ذکر کیا۔

اٹھارواں: انہوں نے اس (زکوٰۃ) سے جنگی قیدیوں کو چھڑانے کے بارے میں اختلاف کیا؛ اصبغ نے کہا: یہ جائز نہیں ہے۔ یہ ابن القاسم کا قول ہے۔ ابن حبیب نے کہا: یہ جائز ہے؛ کیونکہ وہ ایسی جان ہے جو غلامی کی ملکیت میں ہے، پس وہ غلامی سے نکل کر آزادی کی طرف جاتی ہے، اور یہ ان گردنوں کو چھڑانے سے زیادہ حقدار اور بہتر تھا جو (۵) ہمارے ہاتھوں میں ہیں؛ کیونکہ جب کسی مسلمان کو مسلمان کی غلامی سے چھڑانا عبادت ہے اور صدقہ سے جائز ہے، تو یہ زیادہ بہتر اور اولیٰ ہے کہ وہ...

(۱) احکام القرآن ۳/۲۱۲ میں، اور اس سے پہلے کا اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: 'ایک واضح وجہ کا ذکر کیا'، اور جو ثابت ہے وہ الکیا الطبری کی احکام القرآن سے ہے۔ (۳) احکام القرآن میں ہے: 'پس غنی اس کا مالک ہو گیا'۔ (۴) ان کی سنن (۲۰۵۵) میں، اور یہ احمد (۱۸۶۴۷) کے ہاں ہے۔ (۵) نسخوں میں 'جو' (مذکر) ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'عقد الجواہر الثمینہ' ۱/۳۴۵ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 270

...in freeing a Muslim from the slavery and humiliation of a disbeliever (1).

Nineteenth: His saying, Exalted is He: {And those in debt [al-gharimin]} - they are those who are burdened by debt and have no means to repay it, and there is no disagreement about this. Except for one who took on debt through foolishness; such a person is not given from it [Zakat] nor from anything else unless he repents (2). And one who has wealth but also has a debt that encompasses it and exceeds what he has to pay it off, is given from it. If he has no wealth but has debt, he is both poor and a debtor, so he is given based on both descriptions (3). Muslim (4) narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: A man was afflicted during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding fruits he had purchased, and his debt increased. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Give him charity." So people gave him charity, but it did not reach the amount needed to repay his debt. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said to his creditors: "Take what you find, and you have nothing beyond that."

Twentieth: It is permissible for one who takes on a financial responsibility for reconciliation and goodness to be given from charity enough to pay what he undertook when it becomes due, even if he is wealthy, if that would deplete his wealth like a debtor. This is the view of Ash-Shafi'i and his companions, Ahmad ibn Hanbal, and others. Those who hold this view argued with the hadith of Qabisah ibn Mukhariq (5) who said: I took on a financial responsibility (hamalah), so I came to the Prophet (peace be upon him) to ask him for help with it. He said: "Stay until the charity (zakat) comes to us, then we will order some for you." Then he said: "O Qabisah, begging is not permissible except for one of three: a man who takes on a financial responsibility (hamalah), for him begging is permissible until he obtains it and then he stops; a man who is struck by a calamity that wipes out his wealth, for him begging is permissible until he obtains a means of subsistence—or he said: a sufficiency of living; and a man who is struck by poverty until three wise men from his people stand up and say: 'So-and-so has been struck by poverty' (6), for him begging is permissible until he obtains a means of subsistence—or he said: a sufficiency of living."

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/956. (2) Previous source. (3) Al-Kafi 1/326. Ibn Abd al-Barr said: However, in our view, they do not receive two shares; because charities, in our view, are not divided into eight fixed shares. (4) In his Sahih (1556),

and it is also with Ahmad (11317). (5) Al-Tamhid 5/99, and the hadith was recorded by Muslim (1044). (6) Al-Nawawi said in the Commentary on Sahih Muslim 7/133: This is how it appears in all manuscripts: "three stand up," which is correct, meaning they stand up to testify to this matter, saying: "He has been struck by poverty." And 'al-hija' means intellect/wisdom.

सूरह अत-तौबा: आयत 60 270

...एक मुस्लिम को काफ़िर की गुलामी और ज़िल्लत से छुड़ाने में (1)।

उन्नीसवाँ: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कर्ज़ में डूबे हों [अल-ग़ारिमीन]} - ये वे लोग हैं जो कर्ज़ के बोझ तले दबे हैं और उनके पास उसे चुकाने का कोई ज़रिया नहीं है, और इस बारे में कोई मतभेद नहीं है। सिवाय उस व्यक्ति के जिसने मूर्खता (फालतू कामों) में कर्ज़ लिया हो; उसे इसमें से (ज़कात में से) या किसी और चीज़ में से तब तक नहीं दिया जाएगा जब तक कि वह तौबा न कर ले (2)। और जिसके पास माल हो लेकिन उस पर ऐसा कर्ज़ हो जो उसके माल को घेर ले और उसे चुकाने के लिए पर्याप्त न हो, उसे भी इसमें से दिया जाएगा। यदि उसके पास माल नहीं है और उस पर कर्ज़ है, तो वह फ़क़ीर भी है और कर्ज़दार भी, इसलिए उसे दोनों श्रेणियों के तहत दिया जाएगा (3)। मुस्लिम (4) ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के ज़माने में एक व्यक्ति ने कुछ फल खरीदे थे, जिनमें उसे नुकसान हुआ और उसका कर्ज़ बहुत बढ़ गया। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "उस पर सदक़ा करो।" लोगों ने उस पर सदक़ा किया, लेकिन वह उसके कर्ज़ को चुकाने के लिए पर्याप्त नहीं हुआ। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसके लेनदारों से फ़रमाया: "जो कुछ तुम्हें मिल रहा है वह ले लो, और इसके अलावा तुम्हारा कोई हक नहीं है।"

बीसवाँ: सुलह और नेकी के काम के लिए माली ज़िम्मेदारी (ज़मानत) उठाने वाले व्यक्ति के लिए जायज़ है कि उसे सदक़ा (ज़कात) में से उतना दिया जाए जिससे वह उस ज़िम्मेदारी को पूरा कर सके, चाहे वह अमीर ही क्यों न हो, यदि वह ज़िम्मेदारी उसके माल को कर्ज़दार की तरह प्रभावित करती हो। यह इमाम शाफ़ई और उनके साथियों, अहमद बिन हंबल और अन्य का मत है। इस मत को मानने वालों ने क़बीसा बिन मुख़ारिक़ (5) की हदीस से दलील दी है, जिन्होंने कहा: मैंने एक माली ज़िम्मेदारी (हमालाह) उठाई थी, तो मैं नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास उसके बारे में मदद मांगने आया। आपने फ़रमाया: "ठहरो जब तक कि हमारे पास सदक़ा (ज़कात) न आ जाए, फिर हम तुम्हारे लिए उसका हुक्म देंगे।" फिर आपने फ़रमाया: "ऐ क़बीसा, मांगना (सवाल करना) केवल तीन लोगों में से किसी एक के लिए हलाल है: एक वह व्यक्ति जिसने माली ज़िम्मेदारी (ज़मानत) उठाई हो, उसके लिए मांगना तब तक हलाल है जब तक कि वह उसे प्राप्त न कर ले, फिर वह रुक जाए; एक वह व्यक्ति जिसे किसी आपदा ने घेर लिया हो जिसने उसका सारा माल नष्ट कर दिया हो, उसके लिए मांगना तब तक हलाल है जब तक कि उसे गुज़ारे के लायक - या आपने फ़रमाया: जीवन यापन के

लिए पर्याप्त - साधन न मिल जाए; और एक वह व्यक्ति जिसे ऐसी गरीबी ने घेर लिया हो कि उसकी कौम के तीन बुद्धिमान लोग खड़े होकर कहें: 'फ़लां व्यक्ति को गरीबी ने घेर लिया है' (6), तो उसके लिए मांगना तब तक हलाल है जब तक कि उसे गुज़ारे के लायक - या आपने फ़रमाया: जीवन यापन के लिए पर्याप्त - साधन न मिल जाए।"

---

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/956। (2) पिछला स्रोत। (3) अल-काफ़ी 1/326। इब्न अब्दुल बर्र ने कहा: हालांकि, हमारे विचार में, वे दो हिस्सों के हकदार नहीं हैं; क्योंकि हमारे यहाँ सदक़ात (ज़कात) आठ निश्चित हिस्सों में विभाजित नहीं है। (4) अपनी सहीह (1556) में, और यह अहमद (11317) के पास भी है। (5) अत-तमहीद 5/99, और हदीस को मुस्लिम (1044) ने निकाला है। (6) नववी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या (शराह) 7/133 में कहा: सभी प्रतियों में इसी तरह है: "तीन खड़े हों" और यह सही है, यानी वे इस मामले के लिए खड़े हों और कहें: उसे गरीबी ने घेर लिया है। और 'अल-हिजा' का अर्थ है: बुद्धि/अक्ल।

سورہ التوبہ: آیت 60 270

...مسلمان کو کافر کی غلامی اور ذلت سے چھڑانے کے بارے میں (1)۔

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْغَارِمِينَ﴾ (اور قرض داروں کے لیے) سے مراد وہ لوگ ہیں جو قرض کے بوجھ تلے دبے ہوئے ہیں اور ان کے پاس اسے ادا کرنے کی گنجائش نہیں ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ سوائے اس شخص کے جس نے فضول خرچی اور نادانی میں قرض لیا ہو؛ اسے اس (زکوٰۃ) میں سے یا کسی اور چیز میں سے نہیں دیا جائے گا جب تک کہ وہ توبہ نہ کر لے (2)۔ اور جس کے پاس مال ہو لیکن اس پر ایسا قرض ہو جو اس کے پورے مال کو محیط ہو جائے اور اسے ادا کرنے کے لیے کافی نہ ہو، اسے اس میں سے دیا جائے گا۔ اگر اس کے پاس مال نہ ہو اور اس پر قرض ہو، تو وہ فقیر بھی ہے اور قرض دار بھی، چنانچہ اسے دونوں اوصاف کی بنیاد پر دیا جائے گا (3)۔ مسلم (4) نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں ایک شخص نے پھل خریدے جس میں اسے نقصان ہوا اور اس کا قرض بہت بڑھ گیا۔ تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اس پر صدقہ کرو۔" لوگوں نے اس پر صدقہ کیا لیکن وہ اس کے قرض کی ادائیگی کے لیے کافی نہ ہوا۔ پھر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس کے قرض خواہوں سے فرمایا: "جو کچھ تمہیں مل رہا ہے وہ لے لو، تمہارے لیے اس کے سوا کچھ نہیں۔"

بیسویں بات: جو شخص صلح اور نیکی کے کام کے لیے مالی ذمہ داری (ضمانت) اٹھائے، اس کے لیے جائز ہے کہ اسے صدقہ (زکوٰۃ) میں سے اتنا دیا جائے کہ وہ اپنی ذمہ داری پوری کر سکے، اگرچہ وہ امیر ہی کیوں نہ ہو، بشرطیکہ وہ ذمہ داری قرض دار کی طرح اس کے مال کو متاثر کرتی ہو۔ یہ امام شافعی اور ان کے اصحاب، احمد بن حنبل اور دیگر کا قول ہے۔ اس مسلک کے

قائلین نے قبیصہ بن مخارق (5) کی حدیث سے استدلال کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے ایک مالی ذمہ داری (حمالہ) اٹھائی تھی، چنانچہ میں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں اس کے بارے میں سوال کرنے حاضر ہوا۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ٹھہرو یہاں تک کہ ہمارے پاس صدقہ (زکوٰۃ) آ جائے، پھر ہم تمہارے لیے اس کا حکم دیں گے۔" پھر آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اے قبیصہ! سوال کرنا (مانگنا) صرف تین آدمیوں میں سے کسی ایک کے لیے حلال ہے: ایک وہ شخص جس نے مالی ذمہ داری (ضمانت) اٹھائی ہو، اس کے لیے مانگنا حلال ہے یہاں تک کہ وہ اسے حاصل کر لے پھر رک جائے؛ دوسرا وہ شخص جسے کسی آفت نے گھیر لیا ہو جس نے اس کا سارا مال تباہ کر دیا ہو، اس کے لیے سوال کرنا حلال ہے یہاں تک کہ وہ زندگی گزارنے کے لائق ذریعہ - یا آپ نے فرمایا: معیشت کا سہارا - پا لے؛ اور تیسرا وہ شخص جسے ایسی غربت و فاقہ نے آ لیا ہو کہ اس کی قوم کے تین ذی ہوش (عقل مند) لوگ کھڑے ہو کر گواہی دیں کہ: 'فلاں شخص فاقہ زدہ ہو گیا ہے' (6)، تو اس کے لیے مانگنا حلال ہے یہاں تک کہ وہ زندگی گزارنے کے لائق ذریعہ - یا آپ نے فرمایا: معیشت کا سہارا - پا لے۔"

---

(1) احکام القرآن از ابن العربی 2/956۔ (2) سابقہ مصدر۔ (3) الکافی 1/326۔ ابن عبد البر نے کہا: البتہ ہمارے نزدیک وہ دو حصوں کے حقدار نہیں ہیں؛ کیونکہ صدقات ہمارے نزدیک آٹھ معین حصوں میں تقسیم نہیں کیے جاتے۔ (4) اپنی صحیح (1556) میں، اور یہ احمد (11317) کے پاس بھی ہے۔ (5) التمہید 5/99، اور اس حدیث کو مسلم (1044) نے روایت کیا ہے۔ (6) امام نووی نے شرح صحیح مسلم 7/133 میں کہا: تمام نسخوں میں اسی طرح ہے: "تین کھڑے ہوں" اور یہ صحیح ہے، یعنی وہ اس معاملے کی گواہی کے لیے کھڑے ہوں اور کہیں۔ 'والحجا' سے مراد عقل ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 271

...living - anything beyond those [reasons] for asking, O Qabisah, is ill-gotten (suht)(1), and the one who consumes it consumes what is ill-gotten." His saying: "then he holds back" is evidence that he is wealthy; because a poor person is not required to hold back. And Allah knows best(2). It is narrated from him, peace and blessings be upon him, that he said: "Asking is not permissible except for one of three: for one in abject poverty, or for one with an overwhelming debt, or for one with painful blood-money [to pay]"(4). And it is narrated from him, peace and blessings be upon him: "Charity (sadaqah) is not permissible for a wealthy person except for five," and he mentioned the hadith. It will follow(5).

Twenty-first: They differed as to whether the deceased person's debt is paid from it [zakat] or not? Abu Hanifa said: A deceased person's debt is not paid from sadaqah(6). This is also the opinion of Ibn al-Muwaz(7). Abu Hanifa said: From it, those who owe an expiation (kaffarah) and similar rights of Allah Almighty are not given [zakat]; rather, the debtor (al-gharim) is the one who has a debt for which he would be imprisoned.

Our scholars and others said: The debt of the deceased is paid from it, because he is among the debtors (al-gharimin). The Prophet ﷺ said: "I am closer to every believer than their own selves. Whoever leaves property, it belongs to his family, and whoever leaves a debt or dependents (diya'), then it is for me and upon me"(8).

Twenty-second: The saying of the Almighty: "AND IN THE WAY OF ALLAH", they are the warriors (ghuzat) and those stationed at the frontiers (ribat). They are given what they spend in their military expeditions, whether they are rich or poor. This is the opinion of most scholars, and it is...

---

(1) Al-Nawawi said (7/134): It is thus in all manuscripts: "suhtan" (accusative), and the narration of other than Muslim is "suhtun" (nominative), and this is clear. Muslim's narration is correct, and it contains an ellipsis, meaning: "consider it ill-gotten," or "it is eaten as ill-gotten." (2) Al-Tamheed (5/101). (3) In the manuscripts: "dhawi" (plural), and what is established from sources is according to what follows. (4) Narrated by Ahmad (12134), Abu Dawud (1641), and Ibn Majah (2198) from the hadith of Anas ؓ. (5) Page 273 of this volume. (6) See Al-Mabsut by Al-Sarakhsi (2/202). (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi (2/956). (8) Narrated by Ahmad (7861), Al-Bukhari (2298), and Muslim (1619) from the hadith of Abu Hurayrah ؓ. Narrated by Ahmad (14159) and Muslim

(867) from the hadith of Jabir ﷺ. And "al-diya'" means dependents (family). Al-Nihayah (daya').

सूरह अत-तौबाह: आयत 60 271

...गुज़ारा - इसके अलावा मांगने के जो भी कारण हों, ऐ कबीसा, वे हराम (सुहत)(1) हैं, और जो इसे खाता है वह हराम खाता है।" उनका कहना: "फिर वह रुक जाता है" इस बात का प्रमाण है कि वह धनी है; क्योंकि एक गरीब व्यक्ति को रुकने की आवश्यकता नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है(2)। और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मांगना केवल तीन व्यक्तियों में से एक के लिए जायज़ है: उस व्यक्ति के लिए जो घोर गरीबी में हो, या उस व्यक्ति के लिए जिस पर भारी कर्ज हो, या उस व्यक्ति के लिए जिस पर दर्दनाक रक्त-धन (दियत) हो"(4)। और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वर्णित है: "सदक़ा किसी धनी के लिए जायज़ नहीं है सिवाय पाँच के" और हदीस आगे आती है। यह बाद में आएगा(5)।

इक्कीसवां: उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि क्या इससे [ज़कात से] मृत व्यक्ति का कर्ज चुकाया जाता है या नहीं? अबू हनीफ़ा ने कहा: सदक़ा से मृत व्यक्ति का कर्ज नहीं चुकाया जाएगा(6)। यह इब्न अल-मुवाज़ का भी मत है(7)। अबू हनीफ़ा ने कहा: इससे उसे नहीं दिया जाएगा जिस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) या अल्लाह तआला के इसी तरह के अधिकार हों; बल्कि देनदार (अल-ग़ारिम) वह है जिस पर ऐसा कर्ज हो जिसके लिए उसे कैद किया जा सके।

हमारे विद्वानों और अन्य लोगों ने कहा: मृतक का कर्ज इससे चुकाया जाता है, क्योंकि वह देनदारों (अल-ग़ारिमीन) में से है। नबी ﷺ ने फरमाया: "मैं हर मोमिन के लिए उनकी अपनी जान से भी ज़्यादा करीब हूँ। जो कोई संपत्ति छोड़ता है, वह उसके परिवार के लिए है, और जो कोई कर्ज या बेसहारा (ज़िया') छोड़ता है, तो वह मेरी तरफ़ और मुझ पर है"(8)।

बाईसवां: अल्लाह तआला का कथन: "और अल्लाह के रास्ते में" (वफ़ी सबीलिल्लाह), वे योद्धा (ग़ुज़ात) और सरहदों पर तैनात (रिबात) लोग हैं। उन्हें वह दिया जाता है जो वे अपने युद्ध अभियानों में खर्च करते हैं, चाहे वे अमीर हों या गरीब। यह अधिकांश विद्वानों का मत है, और यह...

---

(1) अल-नववी ने कहा (7/134): सभी प्रतियों में इसी तरह है: "सुहतन", और मुस्लिम के अलावा अन्य का वर्णन "सुहतुन" है, और यह स्पष्ट है। मुस्लिम का वर्णन सही है, और इसमें एक लोप है, जिसका अर्थ है: "इसे हराम समझें," या "यह हराम के रूप में खाया जाता है।" (2) अल-तमहीद (5/101)। (3) प्रतियों में: "ज़वी" (बहुवचन) है, और स्रोतों से जो प्रमाणित है वह आगे आने वाले के अनुसार है। (4) अहमद (12134), अबू दाऊद (1641), और इब्न माजह (2198) द्वारा अनस ؓ की

हदीस से उद्धृत। (5) इस खंड का पृष्ठ 273। (6) अल-सरख्सी की अल-मबस्तूत (2/202) देखें। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन (2/956)। (8) अहमद (7861), बुखारी (2298), और मुस्लिम (1619) द्वारा अबू हुरैरा ؓ की हदीस से उद्धृत। अहमद (14159) और मुस्लिम (867) द्वारा जाबिर ؓ की हदीस से उद्धृत। और "ज़िया'" का अर्थ है: आश्रित परिवार। अल-निहाया (ज़ाय')।

سورہ التوبہ: آیت 60 271

گزارہ - اس کے علاوہ مانگنے کی جو بھی وجوہات ہوں، اے قبیصہ، وہ حرام (سحت)(1) ہیں، اور اسے کھانے والا حرام کھاتا ہے۔" آپ کا یہ فرمانا کہ: "پھر وہ رک جاتا ہے" اس بات کی دلیل ہے کہ وہ غنی ہے؛ کیونکہ فقیر پر رک جانا لازم نہیں ہے۔ واللہ اعلم(2)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "بلاشبہ مانگنا صرف تین میں سے کسی ایک کے لیے حلال ہے: اس کے لیے جو انتہائی فقر میں ہو، یا اس کے لیے جس پر کمر توڑ قرض ہو، یا اس کے لیے جس پر دردناک خون (دیت) ہو"(4)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت ہے: "صدقہ کسی غنی کے لیے حلال نہیں سوائے پانچ کے"، اور پوری حدیث آگے آئے گی(5)۔

اکیسواں مسئلہ: اور علماء نے اس بات میں اختلاف کیا کہ کیا میت کا قرض اس سے [زکوٰۃ سے] ادا کیا جائے گا یا نہیں؟ چنانچہ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: صدقہ سے میت کا قرض ادا نہیں کیا جائے گا(6)۔ یہی ابن المواز کا قول ہے(7)۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اس سے اسے بھی نہیں دیا جائے گا جس پر کفارہ وغیرہ جیسے اللہ تعالیٰ کے حقوق ہوں، بلکہ مقروض (الغارم) وہ ہے جس پر ایسا قرض ہو جس کی وجہ سے اسے قید کیا جا سکے۔

اور ہمارے علماء اور دیگر نے کہا: میت کا قرض اس سے ادا کیا جائے گا، کیونکہ وہ مقروضین (الغارمین) میں سے ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میں ہر مؤمن کے لیے ان کی اپنی جانوں سے بھی زیادہ قریب ہوں۔ جس نے مال چھوڑا وہ اس کے گھر والوں کا ہے، اور جس نے قرض یا بے سہارا عیال (ضیاع) چھوڑے تو وہ میری طرف اور میرے ذمہ ہیں"(8)۔

بائیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ اور یہ غازی (مجاہدین) اور سرحدوں پر پہرہ دینے والے ہیں، انہیں وہ دیا جائے گا جو وہ اپنے غزوات میں خرچ کرتے ہیں، خواہ وہ غنی ہوں یا فقیر۔ یہی اکثر علماء کا قول ہے، اور یہ...

---

(1) امام نووی نے فرمایا (7/134): تمام نسخوں میں اسی طرح "سحتاً" ہے، اور مسلم کے علاوہ دیگر کی روایت "سحتٌ" ہے، اور یہ واضح ہے، اور مسلم کی روایت صحیح ہے، اس میں پوشیدگی (اضمار) ہے، یعنی: اسے سحت سمجھو، یا سحت کے طور پر کھایا جاتا ہے۔ (2) التمهيد 5 / 101 . (3) نسخوں میں "ذوي" ہے، اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ آگے آنے والے کے مطابق ہے۔ (4) اسے احمد (12134)، ابو داود (1641) اور ابن ماجہ (2198) نے حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) اس جز کا صفحہ 273۔ (6) دیکھئے المبسوط للسرخسی 2 / 202 . (7) احکام القرآن لابن العربی 2 / 956 . (8) اسے احمد (7861)، بخاری (2298) اور مسلم (1619) نے حضرت ابوہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (14159) اور مسلم (867) نے حضرت جابرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ والضياع: عیال (گھر والے)۔ النہایہ (ضیع)۔

272 Surah At-Tawbah: Verse 60

... obtaining the school of Malik, may Allah have mercy on him. And Ibn Umar said: The pilgrims for Hajj and Umrah (1). And it is narrated from Ahmad and Ishaq, may Allah have mercy on them, that they said: The way of Allah is Hajj (2).

In Al-Bukhari: It is mentioned from Abu Las: The Prophet (PBUH) carried us on charity camels for Hajj, and it is mentioned from Ibn Abbas: He manumits [slaves] from the Zakat of his wealth and gives for Hajj (3).

Abu Muhammad Abd al-Ghani al-Hafiz reported, Muhammad ibn Muhammad al-Khayyash narrated to us, Abu Ghassan Malik ibn Yahya narrated to us, Yazid ibn Harun narrated to us, Mahdi ibn Maymun informed us, from Muhammad ibn Abi Ya'qub, from Abd al-Rahman ibn Abi Nu'm - surnamed Abu al-Hakam - he said: I was sitting with Abdullah ibn Umar, and a woman came to him and said to him: O Abu Abd al-Rahman, my husband bequeathed his wealth in the way of Allah? Ibn Umar said: It is as he said; in the way of Allah. I said to him: You did not add anything to what she asked about except distress. He said: So what do you command me, O son of Abi Nu'm?! Should I command her to give it to these armies who go out and spread corruption in the land and cut off the way! He said: I said: So what do you command her? He said: I command her to give it to righteous people, to the pilgrims of the Sacred House of Allah, those are the delegation of the Most Merciful, those are the delegation of the Most Merciful, those are the delegation of the Most Merciful, they are not like the delegation of Satan. He said it three times. I said: O Abu Abd al-Rahman, and what is the delegation of Satan? He said: People who enter upon these princes and attribute speech to them, and strive among Muslims with lies, so they are rewarded with prizes, and given gifts for it (4).

And Muhammad ibn Abd al-Hakam said: And it is given from charity for mounts and weapons, and what is needed.

---

(1) Al-Kafi 1/326 - 327, and the report of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) will come. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/957. (3) Al-Bukhari mentioned them before Hadith (1468), and Ahmad linked the first (17939), and Abu Ubayd linked the second in Al-Amwal (1966). And Abu Las al-Khuza'i is differed upon in his name, it was said: Abdullah. And it was said: Ziyad. Al-Isabah 11/321. (4) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 5/102.

पेज 272, सूरह अत-तौबाह: आयत 60

...मलिक के मत को प्राप्त करना, अल्लाह उन पर दया करे। और इब्न उमर ने कहा: हज और उमराह करने वाले (1)। और अहमद और इसहाक से वर्णित है, अल्लाह उन दोनों पर दया करे, कि उन दोनों ने कहा: अल्लाह की राह हज है (2)।

और बुखारी में: अबू लास से उल्लेख किया गया है: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें हज के लिए ज़कात के ऊंटों पर सवार किया, और इब्न अब्बास से उल्लेख किया गया है: वह अपने धन की ज़कात से (दास को) मुक्त करते हैं और हज में देते हैं (3)।

अबू मुहम्मद अब्द अल-गनी अल-हाफिज़ ने उल्लेख किया, हमें मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-खैयाश ने बताया, हमें अबू गस्सान मलिक बिन यह्या ने बताया, हमें यज़ीद बिन हारून ने बताया, हमें महदी बिन मैमुन ने मुहम्मद इब्न अबी याकूब से, अब्द अल-रहमान इब्न अबी नुअम से सूचित किया - और उनका उपनाम अबू अल-हकम था - उन्होंने कहा: मैं अब्दुल्ला बिन उमर के साथ बैठा था, तो उनके पास एक महिला आई और उनसे कहा: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, मेरे पति ने अपनी संपत्ति अल्लाह की राह में वसीयत की थी? इब्न उमर ने कहा: यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा; अल्लाह की राह में। मैंने उनसे कहा: आपने उनकी पूछताछ में परेशानी के अलावा कुछ नहीं जोड़ा। उन्होंने कहा: तो तुम मुझे क्या आदेश देते हो, ऐ इब्न अबी नुअम?! क्या मैं उसे आदेश दूँ कि वह इसे उन सेनाओं को दे दे जो निकलती हैं और धरती पर भ्रष्टाचार फैलाती हैं और रास्ता काटती हैं! उन्होंने कहा: मैंने कहा: तो आप उसे क्या आदेश देते हैं? उन्होंने कहा: मैं उसे आदेश देता हूँ कि वह इसे नेक लोगों को दे, अल्लाह के पवित्र घर के हजयात्रियों को, वे रहमान (अत्यंत दयालु) के प्रतिनिधिमंडल हैं, वे रहमान के प्रतिनिधिमंडल हैं, वे रहमान के प्रतिनिधिमंडल हैं, वे शैतान के प्रतिनिधिमंडल की तरह नहीं हैं। उन्होंने यह बात तीन बार कही। मैंने कहा: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, और शैतान का प्रतिनिधिमंडल क्या है? उन्होंने कहा: वे लोग जो इन शासकों के पास जाते हैं और उनके साथ बातें जोड़ते हैं, और मुसलमानों के बीच झूठ फैलाते हैं, तो उन्हें पुरस्कार दिए जाते हैं और उस पर उपहार दिए जाते हैं (4)।

और मुहम्मद बिन अब्द अल-हकम ने कहा: और सवारी के जानवरों, हथियारों और ज़रूरत की चीज़ों के लिए सदका से दिया जाता है।

(1) अल-काफी 1/326 - 327, और इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की रिपोर्ट आगे आएगी। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/957। (3) बुखारी ने उन्हें हदीस (1468) से पहले उल्लेख किया है, और अहमद ने पहले (17939) को जोड़ा है, और अबू उबैद ने अल-अमवाल (1966) में दूसरे को जोड़ा है। और अबू लास अल-खुज़ाई के नाम में मतभेद है, कहा गया: अब्दुल्ला। और कहा गया: ज़ियाद। अल-इसाबा 11/321। (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमीद 5/102 में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۲۷۲، سورۃ التوبہ: آیت ۶۰

...امام مالک رحمہ اللہ کے مذہب کی تفصیل۔ اور ابن عمر نے کہا: حج اور عمرہ کرنے والے (۱)۔ اور احمد اور اسحاق رحمہما اللہ سے روایت ہے کہ ان دونوں نے کہا: اللہ کی راہ حج ہے (۲)۔

اور بخاری میں ہے: اور ابو لاس سے مروی ہے کہ: نبی کریم ﷺ نے ہمیں صدقہ (زکوٰۃ) کے اونٹوں پر حج کے لیے سوار کیا، اور ابن عباس سے مروی ہے: وہ اپنے مال کی زکوٰۃ سے (غلام) آزاد کرتے ہیں اور حج میں دیتے ہیں (۳)۔

ابو محمد عبد الغنی الحافظ نے روایت کیا، ہم سے محمد بن محمد الخیاش نے بیان کیا، ہم سے ابو غسان مالک بن یحییٰ نے بیان کیا، ہم سے یزید بن ہارون نے بیان کیا، ہمیں مہدی بن میمون نے محمد بن ابی یعقوب سے، انہوں نے عبد الرحمن بن ابی نُعم سے - جن کی کنیت ابو الحکم تھی - خبر دی، انہوں نے کہا: میں عبداللہ بن عمر کے پاس بیٹھا تھا کہ ایک عورت آئی اور ان سے کہا: اے ابو عبد الرحمن، میرے شوہر نے اپنا مال اللہ کی راہ میں دینے کی وصیت کی تھی؟ ابن عمر نے کہا: وہ ویسا ہی ہے جیسا اس نے کہا؛ اللہ کی راہ میں۔ میں نے ان سے کہا: آپ نے ان کے سوال کے جواب میں پریشانی کے سوا کوئی اضافہ نہیں کیا۔ انہوں نے کہا: تو تم مجھے کیا حکم دیتے ہو اے ابن ابی نعم؟! کیا میں اسے حکم دوں کہ وہ یہ مال ان لشکروں کو دے دے جو نکلتے ہیں اور زمین میں فساد مچاتے ہیں اور راستہ کاٹتے ہیں! انہوں نے کہا: میں نے کہا: تو آپ اسے کیا حکم دیتے ہیں؟ انہوں نے کہا: میں اسے حکم دیتا ہوں کہ وہ اسے نیک لوگوں کو دے، اللہ کے گھر کے حاجیوں کو، وہ رحمن کے وفد ہیں، وہ رحمن کے وفد ہیں، وہ رحمن के وفد ہیں، وہ شیطان کے وفد کی طرح نہیں ہیں۔ یہ بات انہوں نے تین بار کہی۔ میں نے کہا: اے ابو عبد الرحمن، اور شیطان کا وفد کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: وہ لوگ جو ان حکمرانوں کے پاس جاتے ہیں اور ان

سے باتیں منسوب کرتے ہیں، اور مسلمانوں میں جھوٹ پھیلاتے ہیں، تو انہیں انعام و اکرام سے نوازا جاتا ہے اور اس پر عطایا دیے جاتے ہیں (۴)۔

اور محمد بن عبد الحکم نے کہا: اور صدقہ میں سے سواری کے جانوروں، اسلحہ اور ضرورت کی چیزوں کے لیے دیا جاتا ہے۔

---

(۱) الکافی ۱/۳۲۶ - ۳۲۷، اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کی روایت آگے آئے گی۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/۹۵۷۔ (۳) بخاری نے ان دونوں کو حدیث (۱۴۶۸) سے پہلے معلق ذکر کیا ہے، اور پہلی کو احمد نے (۱۷۹۳۹) پر موصول کیا ہے، اور دوسری کو ابو عبید نے الاموال (۱۹۶۶) میں موصول کیا ہے۔ اور ابو لاس الخزاعی کے نام میں اختلاف ہے، کہا گیا: عبد اللہ۔ اور کہا گیا: زیاد۔ الاصابۃ ۱۱/۳۲۱۔ (۴) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۵/۱۰۲ میں ذکر کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 | Page 273

...to it from instruments of war and keeping the enemy away from the domain (al-hawzah)(1); because it is all part of the path of battle and its benefit. And the Prophet ﷺ gave a hundred camels in the incident of Sahl bin Abi Hathmah to extinguish the unrest(2).

I said: Abu Dawood narrated this hadith from Bashir bin Yasar, that a man from the Ansar called Sahl bin Abi Hathmah told him: that the Messenger of Allah ﷺ paid the blood money (diyah) of a hundred camels from the charity (zakat) camels, meaning the blood money for the Ansari who was killed in Khaybar(3).

Isa bin Dinar said: Charity is permissible for a fighter in the cause of Allah who has become needy during his expedition, even if his wealth and abundance are away from him. He said: It is not permissible for those fighters who have their wealth with them; it is only permissible for those whose wealth is away from them. This is the school of thought of Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and the majority of scholars(4).

Abu Hanifa and his two companions said: The fighter is not given unless he is poor and stranded. This is an addition to the text, and according to him, an addition to the text is abrogation (naskh), and abrogation only occurs through the Quran or a mutawatir report(5), which is absent here. Rather, in the authentic Sunnah, there is a contradiction to that in his saying, peace and blessings be upon him: "Charity is not permissible for a wealthy person except for five: one fighting in the cause of Allah, one employed to collect it, a debtor, a man who buys it with his money, or a man who has a poor neighbor who was given charity and then the poor man gifted it to the wealthy person." Narrated by Malik as a mursal report from Zaid bin Aslam, from 'Ata bin Yasar(6). And Ma'mar related it as a marfu' report from Zaid bin Aslam, from 'Ata bin Yasar, from Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet (7) ﷺ.

(1) Al-Hawzah: Everything that falls within your possession and must be protected by you, including the domain of Islam: what falls within its borders and regions that Muslims must defend and protect. Mu'jam Matn al-Lughah (hawz). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/957. (3) Sunan Abi Dawood (1638), and it is in the Sahihayn and preceded 2/169. (4) Al-Tamheed 5/98-99. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/957. (6) Al-Muwatta 1/268. (7) Narrated by Ahmad (11538), Abu Dawood (1636), and Ibn Majah (1841).

सूरा अत-तौबा: आयत ६० | पृष्ठ २७३

...युद्ध के उपकरणों से और शत्रु को क्षेत्र (अल-हौज़ा)(१) से दूर रखने के लिए; क्योंकि यह सब युद्ध के मार्ग और उसके लाभ का हिस्सा है। और नबी ﷺ ने सहल बिन अबी हश्मा की घटना में अशांति को शांत करने के लिए सौ ऊंट दिए(२)।

मैंने कहा: अबू दाऊद ने बशीर बिन यसार से यह हदीस बयान की है कि अंसार के एक व्यक्ति, जिसे सहल बिन अबी हश्मा कहा जाता है, ने उन्हें बताया: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने सौ सदका (ज़कात) के ऊंटों से खून का बदला (दियत) अदा किया, जिसका अर्थ है उस अंसार व्यक्ति की दियत जो खैबर में मारा गया था(३)।

ईसा बिन दीनार ने कहा: अल्लाह की राह में लड़ने वाले के लिए सदका हलाल है जिसे अपनी लड़ाई के दौरान ज़रूरत पड़ी हो, और उसकी धन-दौलत उससे दूर हो। उन्होंने कहा: यह उन योद्धाओं के लिए हलाल नहीं है जिनके पास उनका धन है; यह केवल उनके लिए हलाल है जिनका धन उनसे दूर है। यह अल-शफी, अहमद, इसहाक और अधिकांश विद्वानों का मत है(४)।

अबू हनीफ़ा और उनके दो साथियों ने कहा: योद्धा को तब तक नहीं दिया जाता जब तक कि वह गरीब और असहाय न हो। यह पाठ (नस्) में एक जोड़ है, और उनके अनुसार, पाठ में जोड़ निरसन (नस्ख) है, और निरसन केवल कुरान या मुतवातिर हदीस द्वारा होता है(५), जो यहाँ अनुपस्थित है। बल्कि, सही सुन्नत में इसके विपरीत उनकी यह बात है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "सदका किसी अमीर व्यक्ति के लिए हलाल नहीं है सिवाय पांच के: अल्लाह की राह में लड़ने वाला, उसे इकट्ठा करने वाला कर्मचारी, कर्जदार, वह व्यक्ति जिसने उसे अपने पैसे से खरीदा हो, या वह व्यक्ति जिसका कोई गरीब पड़ोसी हो जिसे सदका दिया गया हो और फिर गरीब ने उसे अमीर को उपहार में दे दिया हो।" इसे मलिक ने ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से मुरसल के रूप में रिवायत किया है(६)। और मा'मर ने इसे ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से, अबू सईद अल-खुद़री से, नबी ﷺ से मरफ़ू के रूप में रिवायत किया है(७)।

(१) अल-हौज़ा: वह सब कुछ जो आपके अधिकार क्षेत्र में आता है और जिसकी रक्षा करना आपके लिए अनिवार्य है, और इसमें इस्लाम का क्षेत्र शामिल है: जो इसकी सीमाओं और क्षेत्रों में आता है जिसे मुसलमानों को रोकना और सुरक्षित रखना चाहिए। मुअजम मतन अल-लुगाह (हौज़)। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ९५७/२। (३) सुनन अबू दाऊद (१६३८), और यह सहीहैन में है

और १६९/२ पर पहले आ चुका है। (४) अल-तमहीद ९८/५ - ९९। (५) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ९५७/२। (६) अल-मुवत्ता २६८/१। (७) इसे अहमद (११५३८), अबू दाऊद (१६३६), और इब्न माजा (१८४१) ने रिवायत किया है।

...جنگی آلات اور دشمن کو علاقے (الحوزہ)(۱) سے روکنے کے لیے؛ کیونکہ یہ سب جہاد کی راہ اور اس کے فائدے میں شامل ہے۔ اور نبی ﷺ نے سہل بن ابی حثمہ کے واقعے میں فتنہ بجھانے کے لیے سو اونٹ دیے(۲)۔

میں نے کہا: ابو داؤد نے یہ حدیث بشیر بن یسار سے روایت کی ہے کہ انصار کے ایک شخص جنہیں سہل بن ابی حثمہ کہا جاتا ہے، نے انہیں بتایا: کہ رسول اللہ ﷺ نے صدقے کے اونٹوں میں سے سو اونٹ دیت کے طور پر دیے، یعنی اس انصاری کی دیت جو خیبر میں شہید ہوئے تھے(۳)۔

عیسیٰ بن دینار نے کہا: اللہ کی راہ میں لڑنے والے غازی کے لیے صدقہ حلال ہے جسے اپنے غزوے میں ضرورت پڑ گئی ہو، اور اس کی دولت و فراوانی اس سے دور ہو۔ انہوں نے کہا: ان غازیوں کے لیے یہ حلال نہیں ہے جن کے پاس ان کا مال موجود ہو، یہ صرف ان کے لیے حلال ہے جن کا مال ان سے غائب (دور) ہو۔ اور یہی امام شافعی، احمد، اسحاق اور جمہور علمائے کرام کا مذہب ہے(۴)۔

امام ابو حنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں نے کہا: غازی کو تب ہی دیا جائے گا جب وہ فقیر اور مجبور ہو۔ اور یہ نص پر زیادتی ہے، اور ان کے نزدیک نص پر زیادتی نسخ ہے، اور نسخ صرف قرآن یا خبرِ متواتر سے ہوتا ہے(۵)، جو یہاں مفقود ہے۔ بلکہ صحیح سنت میں اس کے خلاف آپ ﷺ کا یہ قول موجود ہے: "صدقہ کسی غنی (مالدار) کے لیے حلال نہیں سوائے پانچ کے: اللہ کی راہ میں لڑنے والا غازی، اس پر کام کرنے والا (عامل)، مقروض، یا وہ شخص جس نے اسے اپنے مال سے خریدا ہو، یا وہ شخص جس کا کوئی مسکین پڑوسی ہو، اسے صدقہ دیا گیا اور مسکین نے وہ غنی کو ہدیہ کر دیا"۔ اسے مالک نے مرسل کے طور پر زید بن اسلم سے، انہوں نے عطا بن یسار

سے روایت کیا ہے(۶)۔ اور معمر نے اسے زید بن اسلم سے، انہوں نے عطا بن یسار سے، انہوں نے ابوسعید خدری سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے مرفوعاً روایت کیا ہے(۷)۔

(۱) الحوزہ: ہر وہ چیز جو تمہارے قبضے میں ہو اور اس کی حفاظت تم پر واجب ہو، اسی سے 'حوزہ اسلام' ہے: یعنی وہ حدود اور علاقے جن کا دفاع کرنا اور جنہیں محفوظ رکھنا مسلمانوں پر واجب ہے۔ معجم متن اللغہ (حوز)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۹۵۷/۲۔ (۳) سنن ابی داؤد (۱۶۳۸)، اور یہ صحیحین میں ہے اور پہلے گزر چکا ہے ۱۶۹/۲۔ (۴) التمہید ۹۸/۵ - ۹۹۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۹۵۷/۲۔ (۶) الموطأ ۲۶۸/۱۔ (۷) اسے احمد (۱۱۵۳۸)، ابو داؤد (۱۶۳۶) اور ابن ماجہ (۱۸۴۱) نے روایت کیا ہے۔

274 Surah At-Tawbah: Verse 60

So this hadith was an explanation for the meaning of the verse, and that it is permissible for some wealthy people to take it [charity/zakat], and an explanation for his (peace and blessings be upon him) saying: "Charity is not lawful for a rich person, nor for someone who is strong and healthy"(1), because this statement of his is concise and not general, as evidenced by the five wealthy individuals mentioned.

Ibn al-Qasim used to say: It is not permissible for a wealthy person to take from charity what he uses for jihad and spends in the cause of Allah; rather, that is only permissible for a poor person. He said: Likewise, a debtor is not allowed to take from charity what is sufficient for his wealth(2), and pay off his debt from it while he is rich regarding it. He said: If a warrior needs something during his campaign and he is wealthy but his wealth is absent from him, he should not take anything from charity but should take a loan, and when he reaches his hometown, he pays that from his wealth.

All of this was mentioned by Ibn Habib from Ibn al-Qasim, and he claimed that Ibn Nafi' and others disagreed with him on that. Abu Zaid and others narrated from Ibn al-Qasim that he said: The warrior is given from zakat even if he has enough wealth with him during his campaign and he is wealthy in his hometown. And this is the correct view, because of the apparent meaning of the hadith: "Charity is not lawful for a rich person except for five." Ibn Wahb narrated from Malik that warriors and those [who remain] in frontier posts are given from it, whether they are poor or rich(3).

Twenty-third: The Almighty's saying: ﴿وَأَبْنَ السَّبِيلِ﴾ (and the wayfarer): 'As-Sabil' means the road, and the traveler was attributed to it because of his staying on it and passing through it, as the poet said: If you ask me(4) about love, then I am love, the son of love, the brother of love, and its father(5).

(1) Previously mentioned on p. 253 of this volume. (2) In (Kh) and (M): "yaqi bihi" (protects with it), in (D): "yughni bihi" (suffices with it), and what is established is from the rest of the copies and 'At-Tamhid' 5/98, and the speech is from it. In 'Al-Istidhkar' 9/199: "baqiya lahu" (remained for him). (3) At-Tamhid 5/98, and Al-Istidhkar 9/199-200, and what was previously between brackets is from them, see 'An-Nawadir wa Az-Ziyadat' 2/282-283. (4) Thus in the copies other than (Zha), in it: "tas'aluna" (you plural ask), see the next comment. (5) Mentioned by Ibn Abd Rabbih in 'Al-Iqd al-Farid' 5/404 with the wording: If you ask me about the agonies of love, then I am

love, the father of love, and its brother. It is in the Diwan of Al-Abbas bin Al-Ahnaf p. 284 and its wording is: Whoever was free from the agonies of love, then I am love, its ally, and its father.

२७४ सूरा अत-तौबा: आयत ६०

तो यह हदीस आयत के अर्थ की व्याख्या थी, और यह कि कुछ धनी लोगों के लिए इसे (सदक़ा/ ज़कात) लेना जायज़ है, और उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन की व्याख्या थी: "सदक़ा किसी धनी व्यक्ति के लिए हलाल नहीं है, और न ही किसी ऐसे व्यक्ति के लिए जो शक्तिशाली और स्वस्थ हो"(१), क्योंकि उनका यह कथन संक्षिप्त है और सामान्य नहीं है, जैसा कि उल्लेखित पाँच धनी व्यक्तियों से प्रमाणित होता है।

इब्न अल-कासिम कहा करते थे: किसी धनी व्यक्ति के लिए सदक़ा से वह लेना जायज़ नहीं है जिसे वह जिहाद में मदद के लिए उपयोग करे और अल्लाह की राह में खर्च करे; बल्कि, यह केवल एक गरीब व्यक्ति के लिए जायज़ है। उन्होंने कहा: इसी तरह, एक कर्जदार के लिए सदक़ा से वह लेना जायज़ नहीं है जो उसके धन के लिए पर्याप्त हो(२), और उससे अपना कर्ज चुकाए जबकि वह उसके मामले में धनी है। उन्होंने कहा: यदि किसी योद्धा को अपने अभियान के दौरान ज़रूरत हो और वह धनी हो लेकिन उसका धन उसके पास न हो, तो उसे सदक़ा से कुछ भी नहीं लेना चाहिए बल्कि उसे कर्ज लेना चाहिए, और जब वह अपने शहर पहुँच जाए, तो वह उसे अपने धन से चुका दे।

यह सब इब्न हबीब ने इब्न अल-कासिम से उल्लेख किया है, और उन्होंने दावा किया कि इब्न नाफ़े और अन्य लोगों ने इस पर उनसे असहमति जताई। अबू ज़ैद और अन्य लोगों ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: योद्धा को ज़कात से दिया जाता है भले ही उसके पास अपने अभियान के दौरान पर्याप्त धन हो और वह अपने शहर में धनी हो। और यही सही विचार है; हदीस के स्पष्ट अर्थ के कारण: "सदक़ा किसी धनी व्यक्ति के लिए हलाल नहीं है सिवाय पाँच के।" इब्न वहब ने मलिक से रिवायत की है कि योद्धाओं और सरहदी चौकियों पर [रहने वालों] को इसमें से दिया जाता है, चाहे वे गरीब हों या धनी(३)।

तेईसवाँ: अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَٱبۡنِ ٱلسَّبِيلِ﴾ (और मुसाफिर): 'अस-सबील' का अर्थ है रास्ता, और यात्री को इसके साथ इसलिए जोड़ा गया है क्योंकि वह इस पर टिका रहता है और इससे गुज़रता है, जैसा कि कवि ने कहा है: यदि तुम मुझसे(४) प्रेम के बारे में पूछते हो, तो मैं प्रेम हूँ, प्रेम का पुत्र हूँ, प्रेम का भाई हूँ, और उसका पिता हूँ(५)।

(१) इस भाग के पृष्ठ २५३ पर पहले उल्लेख किया गया है। (२) (ख़) और (म) में: "यक़ी बिही", और (द) में "युग़नी बिही", और जो बाकी प्रतियों और अत-तम्हीद ५/९८ से स्थापित है, और भाषण उसी से

है। अल-इस्तिज़कार ९/१९९ में: "बकिया लहू"। (३) अत-तम्हीद ५/९८, और अल-इस्तिज़कार ९/१९९-२००, और उनके बीच कोष्ठकों में जो पहले आया था, देखें अन-नवादिर वल-ज़ियादात २/२८२-२८३। (४) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में ऐसा ही है, इसमें है: "तसअलून", अगला कमेंट देखें। (५) इब्न अब्द रब्बिह ने अल-इक़्द अल-फ़रीद ५/४०४ में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: यदि तुम मुझसे प्रेम की पीड़ाओं के बारे में पूछते हो, तो मैं प्रेम हूँ, प्रेम का पिता हूँ, और उसका भाई हूँ। यह अल-अब्बास बिन अल-अहनफ़ के दीवान पृष्ठ २८४ में है और इसके शब्द हैं: जो प्रेम की पीड़ाओं से मुक्त था, तो मैं प्रेम हूँ, उसका साथी हूँ, और उसका पिता हूँ।

274 سورة التوبہ: آیت 60

پس یہ حدیث آیت کے معنی کی مفسر تھی، اور یہ کہ بعض مالداروں کے لیے اسے (صدقہ/زکوٰۃ) لینا جائز ہے، اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس قول کی مفسر تھی: "صدقہ کسی غنی (مالدار) کے لیے حلال نہیں ہے، اور نہ ہی کسی طاقتور اور تندرست کے لیے"(1) کیونکہ آپ کا یہ قول مجمل ہے، اپنے عموم پر نہیں ہے، جیسا کہ مذکورہ پانچ مالداروں کی دلیل سے ثابت ہے۔

ابن القاسم کہا کرتے تھے: کسی غنی کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ صدقہ میں سے وہ چیز لے جس سے وہ جہاد میں مدد حاصل کرے اور اسے اللہ کی راہ میں خرچ کرے، بلکہ یہ صرف فقیر کے لیے جائز ہے۔ انہوں نے کہا: اسی طرح قرض دار کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ صدقہ میں سے اتنا لے جو اس کے مال کے لیے کافی ہو(2)، اور اس سے اپنا قرض ادا کرے جبکہ وہ اس کے بارے میں غنی ہو۔ انہوں نے کہا: اگر غازی کو اپنے غزوے میں ضرورت پڑے اور وہ غنی ہو لیکن اس کا مال اس سے دور (غائب) ہو، تو وہ صدقہ میں سے کچھ نہ لے بلکہ قرض لے، پھر جب وہ اپنے شہر پہنچ جائے تو اسے اپنے مال سے ادا کر دے۔

یہ سب ابن حبیب نے ابن القاسم سے ذکر کیا ہے، اور ان کا دعویٰ ہے کہ ابن نافع اور دیگر نے اس میں ان کی مخالفت کی ہے۔ ابو زید اور دیگر نے ابن القاسم سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: غازی کو زکوٰۃ میں سے دیا جائے گا خواہ اس کے پاس اس کے غزوے میں اتنا ہو جو اس کے لیے کافی ہو اور وہ اپنے شہر میں غنی ہو۔ اور یہی صحیح ہے؛ حدیث کے ظاہر کی وجہ سے: "صدقہ کسی غنی کے لیے حلال نہیں ہے سوائے پانچ کے"۔ ابن وہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ غازیوں اور [جو لازم پکڑ لیں] رباط (سرحدی چوکیوں) کے مقامات کو اس میں سے دیا جائے گا؛ خواہ وہ فقراء ہوں یا اغنیاء(3)۔

تئیسویں (بات): اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَبْنَ السَّبِيلِ﴾ (اور مسافر): السبیل کے معنی راستہ ہیں، اور مسافر کی نسبت اس کی طرف اس کے ساتھ لازم رہنے اور اس پر سے گزرنے کی وجہ سے کی گئی ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: اگر تم مجھ سے(4) عشق کے بارے میں پوچھو تو میں ہی عشق ہوں، عشق کا بیٹا ہوں، عشق کا بھائی ہوں اور اس کا باپ ہوں(5)۔

(1) اس پارے کے صفحہ 253 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (2) (خ) اور (م) میں: "يقي به"، اور (د) میں "يغني به"، اور جو باقی نسخوں اور التمہید 98/5 سے ثابت ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ اور الاستذکار 199/9 میں: "بقي له"۔ (3) التمہید 98/5، اور الاستذکار 199/9 - 200، اور جو ان کے درمیان قوسین میں ہے وہ ان سے ہے، اور دیکھیے النوادر والزیادات 282/2 - 283۔ (4) نسخوں میں اسی طرح ہے سوائے (ظ) کے، اس میں ہے: "تسألون"، اگلا تبصرہ ملاحظہ کریں۔ (5) ابن عبد ربہ نے العقد الفرید 404/5 میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: اگر تم مجھ سے عشق کی تڑپ کے بارے میں پوچھو تو میں عشق ہوں، عشق کا باپ ہوں اور اس کا بھائی ہوں۔ اور یہ العباس بن الاحنف کے دیوان صفحہ 284 میں ہے اور اس کے الفاظ ہیں: جو عشق کی تڑپ سے خالی تھا، تو میں عشق ہوں، اس کا حلیف ہوں اور اس کا باپ ہوں۔

Surah At-Tawbah: Verse 60 [Page] 275

And the meaning is: the person whose means of livelihood have been cut off during his journey away from his land, his place of residence, and his wealth(1). He is given from it [the Zakat] even if he was wealthy in his land, and he is not required to burden himself with a loan(2). Malik said in the book of Ibn Sahnun: If he finds someone to lend to him, he is not given. But the first [opinion] is more correct; for he is not required to come under the favor of anyone when the favor of Allah Almighty has been found(3). If he has enough to suffice him, there are two narrations regarding the permissibility of giving to him due to his being a "wayfarer": the famous one is that he is not given. If he takes it, he is not required to return it when he reaches his land, nor to spend it on charitable causes.

Twenty-fourth: If he comes and claims one of the descriptions(5), is his word accepted, or not, and it is said to him: "Prove what you say"? As for the debt, he must prove it. As for the other descriptions, the apparent state [of the person] testifies for him and is sufficient. The evidence for that is two authentic hadiths narrated by the authors of the Sahih collections, and it is the outward meaning of the Quran: Muslim narrated from Jarir who said: We were with the Prophet (PBUH) in the early part of the day. He said: A people came to him barefoot, naked, wearing striped woolen garments or cloaks, with swords hanging [from their necks]. Most of them were from Mudar, rather all of them were from Mudar. The face of the Messenger of Allah (PBUH) changed color because of the destitution he saw in them. He went in then came out and ordered Bilal, who called the Adhan and the Iqamah. He prayed and then delivered a sermon, saying: {O mankind, fear your Lord, who created you} - the verse until His saying - {Ever Watchful} [An-Nisa: 1] and the verse in Al-Hashr {And let every soul look to what it has put forth for tomorrow} [Verse: 18]. A man gave charity from his dinars, from his dirhams, from his garment, from a Sa' (measure) of his wheat - until he said -

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/958. (2) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/347. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/958, and see al-Nawadir wal-Ziyadat 2/283. (4) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/347, and what is between the brackets is from it. (5) Such as saying: I am poor, or needy, or in debt, or in the way of Allah, or a wayfarer. Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/958, and the words are from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 60 [पृष्ठ] 275

और इसका अर्थ है: वह व्यक्ति जिसके अपनी यात्रा के दौरान अपने देश, अपने निवास स्थान और अपने धन से साधन कट गए हों(1)। उसे इसमें से (ज़कात) दिया जाता है चाहे वह अपने देश में धनी ही क्यों न हो, और उसके लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह स्वयं को कर्ज (ऋण) के बोझ तले दबाए(2)। मलिक ने इब्न सहनून की पुस्तक में कहा है: यदि उसे कोई उधार देने वाला मिल जाए, तो उसे नहीं दिया जाएगा। लेकिन पहली [राय] अधिक सही है; क्योंकि उसके लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह किसी के एहसान के नीचे आए जब अल्लाह सर्वशक्तिमान का एहसान मिल गया हो(3)। यदि उसके पास इतना धन है जो उसे पर्याप्त है, तो "इब्न अल-सबील" (मुसाफ़िर) होने के नाते उसे देने की वैधता के संबंध में दो वर्णन हैं: प्रसिद्ध यह है कि उसे नहीं दिया जाएगा। यदि वह इसे ले लेता है, तो अपने देश पहुँचने पर उसे वापस करना आवश्यक नहीं है, और न ही उसे [दान के कार्यों में] खर्च करना आवश्यक है(4)।

चौबीसवाँ: यदि वह आकर किसी एक विशेषता का दावा करता है(5), तो क्या उसकी बात स्वीकार की जाएगी, या नहीं, और उससे कहा जाएगा: "जो तुम कह रहे हो उसे सिद्ध करो"? जहाँ तक ऋण (कर्ज) की बात है, तो उसे उसे सिद्ध करना होगा। जहाँ तक अन्य विशेषताओं का प्रश्न है, तो व्यक्ति की प्रत्यक्ष स्थिति ही उसके लिए गवाह होती है और वही पर्याप्त है। इसका प्रमाण दो सही हदीसें हैं जिन्हें सहीह संग्रहों के लेखकों ने उद्धृत किया है, और यही कुरान का स्पष्ट अर्थ है: मुस्लिम ने जरीर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हम दिन की शुरुआत में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ थे। उन्होंने कहा: उनके पास कुछ लोग आए जो नंगे पैर, नंगे बदन थे, धारीदार ऊनी वस्त्र या लबाद पहने हुए थे, और उनकी गर्दन में तलवारें लटकी हुई थीं। उनमें से अधिकांश मुदर कबीले से थे, बल्कि वे सभी मुदर से थे। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का चेहरा उनकी तंगहाली को देखकर बदल गया। वह अंदर गए फिर बाहर आए और बिलाल को आदेश दिया, जिन्होंने अज़ान और इक़ामत दी। उन्होंने नमाज़ पढ़ी और फिर खुतबा दिया, जिसमें कहा: {हे लोगो, अपने रब से डरो जिसने तुम्हें पैदा किया} - आयत उनके इस कथन तक - {निगाहन रखने वाला} [अन-निसा: 1] और सूरह अल-हश्र की आयत {और प्रत्येक प्राणी को यह देखना चाहिए कि उसने कल के लिए क्या आगे भेजा है} [आयत: 18]। एक व्यक्ति ने अपने दीनार से, अपने दिरहाम से, अपने कपड़े से, अपने एक सा' (माप) गेहूँ से दान दिया - यहाँ तक कि उन्होंने कहा -

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/958। (2) अकद अल-जवाहर अल-थमीना 1/347। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/958, और अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/283 देखें। (4) अकद अल-जवाहर अल-थमीना 1/347, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (5) जैसे यह कहना: मैं गरीब हूँ, या मिस्कीन हूँ, या कर्जदार हूँ, या अल्लाह की राह में हूँ, या मुसाफ़िर हूँ। अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/958, और शब्द उन्हीं के हैं।

سورہ التوبہ: آیت 60 [صفحہ] 275

اور اس سے مراد وہ ہے: جس کے سفر کے دوران اپنے وطن، جائے قیام اور مال سے اسباب منقطع ہو گئے ہوں(1)، تو اسے (زکوٰۃ میں سے) دیا جائے گا خواہ وہ اپنے وطن میں امیر ہی کیوں نہ ہو، اور اس پر یہ لازم نہیں ہے کہ وہ ادھار لے کر اپنے ذمہ کو مشغول کرے(2)۔ مالک نے ابن سحنون کی کتاب میں کہا ہے: اگر اسے کوئی قرض دینے والا مل جائے تو اسے نہیں دیا جائے گا۔ اور پہلی [بات] زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اس پر لازم نہیں ہے کہ وہ کسی کے احسان تلے دبے جب اللہ تعالیٰ کا احسان موجود ہے(3)۔ پھر اگر اس کے پاس اتنا ہو جو اسے کفایت کرے؛ تو "ابن السبیل" (مسافر) ہونے کی وجہ سے اسے دینے کے جواز کے بارے میں دو روایتیں ہیں: مشہور یہ ہے کہ اسے نہیں دیا جائے گا، پھر اگر اس نے لے لیا تو اپنے وطن پہنچ کر اسے واپس کرنا لازم نہیں ہے، اور نہ ہی اسے [صدقہ کی مدات میں] نکالنا لازم ہے(4)۔

چوبیسواں: اگر وہ آکر اوصاف میں سے کسی وصف کا دعویٰ کرے(5)، تو کیا اس کا قول قبول کیا جائے گا، یا نہیں اور اس سے کہا جائے گا: "جو تم کہتے ہو اسے ثابت کرو"؟ جہاں تک قرض کا تعلق ہے تو اسے ثابت کرنا ضروری ہے، اور رہی بات دیگر اوصاف کی تو ظاہرِ حال اس کے حق میں گواہی دیتا ہے اور ان میں وہی کافی ہے۔ اس پر دلیل وہ دو صحیح حدیثیں ہیں جنہیں اہل صحاح نے روایت کیا ہے، اور یہی قرآن کا ظاہر ہے: امام مسلم نے جریر سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم دن کے ابتدائی حصے میں نبی ﷺ کے پاس تھے، انہوں نے کہا: آپ کے پاس کچھ لوگ آئے جو ننگے پاؤں، ننگے بدن تھے، دھاری دار اونی چادریں یا عبائیں اوڑھے ہوئے تھے، تلواریں لٹکائے ہوئے تھے، ان میں سے اکثر بلکہ وہ تمام کے تمام قبیلہ مضر سے تھے۔ رسول اللہ ﷺ کا چہرہ ان کی فاقہ کشی دیکھ کر متغیر ہو گیا، آپ ﷺ اندر تشریف لے گئے پھر باہر آئے اور بلال کو

حکم دیا، جنہوں نے اذان اور اقامت کہی۔ آپ ﷺ نے نماز پڑھائی پھر خطبہ دیا اور فرمایا: {اے لوگو، اپنے رب سے ڈرو جس نے تمہیں پیدا کیا} - آیت اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد تک - {نگہبان} [النساء: 1] اور وہ آیت جو سورہ الحشر میں ہے: {اور ہر شخص کو دیکھنا چاہیے کہ اس نے کل کے لیے کیا آگے بھیجا ہے} [آیت: 18]۔ ایک آدمی نے اپنے دینار سے، اپنے درہم سے، اپنے کپڑے سے، اپنے گیہوں کے ایک صاع سے صدقہ کیا - یہاں تک کہ فرمایا -

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/958۔ (2) عقد الجواهر الثمينة 1/347۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/958، اور دیکھئے النوادر والزیادات 2/283۔ (4) عقد الجواهر الثمينة 1/347، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (5) جیسے کہ وہ کہے: میں فقیر ہوں، یا مسکین ہوں، یا مقروض ہوں، یا فی سبیل اللہ ہوں، یا ابن سبیل ہوں۔ احکام القرآن لابن العربی 2/958، اور یہ کلام اسی سے ہے۔

276 Surah At-Tawbah: Verse 60

...even with half a date. He said: Then a man from the Ansar came with a bag of silver that his hand could hardly carry, or rather it was unable to carry it. He said: Then the people followed suit until I saw two heaps of food and clothing, until I saw the face of the Messenger of Allah (peace be upon him) glowing as if it were gilded. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever starts a good tradition in Islam will have its reward and the reward of whoever acts upon it after him, without their rewards being diminished in the slightest. And whoever starts a bad tradition in Islam will bear its burden and the burden of whoever acts upon it after him, without their burdens being diminished in the slightest." (1) Thus, he (peace be upon him) was satisfied with their outward condition and encouraged charity, and he did not ask them for proof, nor did he investigate (2) whether they had money or not.

Similar to this is the Hadith of the leper, the bald man, and the blind man; narrated by Muslim and others (3). This is its wording: From Abu Hurairah that he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "There were [three] men among the Children of Israel: a leper, a bald man, and a blind man. Allah intended to test them, so He sent an angel to them. The angel came to the leper and asked: 'What thing would you like most?' He replied: 'A beautiful color and beautiful skin, and that this thing for which people loathe me should go away.' The angel rubbed him and his loathsomeness went away, and he was given a beautiful color and beautiful skin. The angel then asked: 'What kind of wealth would you like most?' He replied: 'Camels' - or he said 'Cows', Ishaq was in doubt (4), except that either the leper or the bald man said: 'Camels', and the other said: 'Cows'. He said: So he was given a pregnant she-camel (5). The angel said: 'May Allah bless it for you.' Then the angel went to the bald man and asked: 'What thing would you like most?' He replied: 'Beautiful hair, and that this thing for which people loathe me should go away.' The angel rubbed him and it went away. He was given beautiful hair. The angel then asked: 'What kind of wealth would you like most?' He replied: 'Cows'. So he was given a pregnant cow. The angel said: 'May Allah bless it for you'...

---

(1) Sahih Muslim (1017), and it is with Ahmad (19174). His saying: 'Mujtabi an-nimar', meaning: those whose woolen garments were torn in the middle. 'Al-Ijtiyab' means tearing and piercing. 'An-Nimar' is the plural of 'Namirah': woolen garments with stripes. 'Al-Abaa' is the plural of 'Aba'ah': thick striped cloaks. 'Al-Mudhahabah': made of gold, meaning a comparison to the radiance and brightness of his face. Al-Mufhim

3 / 62 - 63. (2) In (Kh): 'Istiqsa' (investigation), and in (M): 'Istiqsa' (he investigated). (3) Sahih Muslim (2964), and it is in Sahih al-Bukhari (3464), and what appears between brackets is from them. (4) He is Ishaq bin Abdullah bin Abi Talha, one of the men in the chain of narration. (5) It is a she-camel that has been pregnant for ten months. An-Nihayah (Ashr).

पृष्ठ 276 सूरा अत-तौबा: आयत 60

...चाहे वह खजूर का आधा टुकड़ा ही क्यों न हो। उन्होंने कहा: फिर अंसार में से एक व्यक्ति चांदी की एक थैली लेकर आया जिसे उसकी हथेली मुश्किल से उठा पा रही थी, बल्कि वह असमर्थ थी। उन्होंने कहा: फिर लोग एक के बाद एक आते गए यहाँ तक कि मैंने भोजन और कपड़ों के दो ढेर देखे, यहाँ तक कि मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का चेहरा चमकते हुए देखा जैसे कि वह सोने का पानी चढ़ा हो। तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने इस्लाम में कोई अच्छी परंपरा (सुन्नत) शुरू की, उसे उसका प्रतिफल (अज्र) मिलेगा और उसके बाद उस पर अमल करने वालों का भी प्रतिफल मिलेगा, बिना उनके प्रतिफल में कोई कमी आए। और जिसने इस्लाम में कोई बुरी परंपरा शुरू की, उस पर उसका बोझ (गुनाह) होगा और उसके बाद उस पर अमल करने वालों का भी बोझ होगा, बिना उनके बोझ में कोई कमी आए।" (1) अतः, आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनकी ज़ाहिरी हालत से संतुष्ट हो गए और दान (सदक़ा) के लिए प्रोत्साहित किया, और उनसे कोई सबूत नहीं मांगा, और न ही यह जांच (2) की कि उनके पास पैसा है या नहीं।

इसी के समान कोढ़ी, गंजे और अंधे की हदीस है; इसे मुस्लिम और अन्य (3) ने उद्धृत किया है। इसके शब्द इस प्रकार हैं: अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: "बनी इसराइल में [तीन] व्यक्ति थे: एक कोढ़ी, एक गंजा और एक अंधा। अल्लाह ने उनकी परीक्षा लेनी चाही, तो उनके पास एक फरिश्ता भेजा। वह फरिश्ता कोढ़ी के पास आया और पूछा: 'तुम्हें सबसे ज़्यादा क्या पसंद है?' उसने उत्तर दिया: 'अच्छा रंग और अच्छी खाल, और यह कि मुझसे वह चीज़ दूर हो जाए जिसके कारण लोग मुझसे घृणा करते हैं।' फरिश्ते ने उसे छुआ और उसकी घृणास्पद स्थिति दूर हो गई, और उसे अच्छा रंग और अच्छी खाल दी गई। फरिश्ते ने फिर पूछा: 'तुम्हें किस प्रकार का धन सबसे ज़्यादा पसंद है?' उसने उत्तर दिया: 'ऊँट' - या उसने कहा 'गाय', इसहाक (4) को संदेह था, सिवाय इसके कि या तो कोढ़ी ने या गंजे ने कहा: 'ऊँट', और दूसरे ने कहा: 'गाय'। फरिश्ते ने कहा: तो उसे एक दस महीने की गर्भवती ऊँटनी (5) दी गई। फरिश्ते ने कहा: 'अल्लाह तुम्हारे लिए इसमें बरकत दे।' फिर वह गंजे के पास आया और पूछा: 'तुम्हें सबसे ज़्यादा क्या पसंद है?' उसने उत्तर दिया: 'अच्छे बाल, और यह कि मुझसे यह चीज़ दूर हो जाए जिसके कारण लोग मुझसे घृणा करते हैं।' फरिश्ते ने उसे छुआ और वह दूर हो गई। उसे अच्छे बाल

दिए गए। फरिश्ते ने फिर पूछा: 'तुम्हें किस प्रकार का धन सबसे ज़्यादा पसंद है?' उसने उत्तर दिया: 'गाय'। तो उसे एक गर्भवती गाय दी गई। फरिश्ते ने कहा: 'अल्लाह तुम्हारे लिए इसमें बरकत दे'...

---

(1) सहीह मुस्लिम (1017), और यह अहमद (19174) के पास भी है। उनका कहना: 'मुजताबी अन-निमार', यानी: जिनके ऊनी कपड़े बीच से फटे हुए थे। 'अल-इज्तियाब' का अर्थ है काटना और छेदना। 'अन-निमार', 'नमिराह' का बहुवचन है: धारीदार ऊनी कपड़े। 'अल-अबा' 'अबाया' का बहुवचन है: मोटी धारीदार चादरें। 'अल-मुदहबाह': सोने का बना हुआ, जिसका अर्थ उनके चेहरे की चमक और नूर से तुलना करना है। अल-मुफहिम 3 / 62 - 63. (2) (ख़) में: 'इस्तिक़्सा' (जांच), और (म) में: 'इस्तिक़्सा' (उसने जांच की)। (3) सहीह मुस्लिम (2964), और यह सहीह अल-बुखारी (3464) में है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उन्हीं से है। (4) वह इसहाक बिन अब्दुल्लाह बिन अबी तल्हा हैं, जो रिवायत करने वालों में से एक हैं। (5) यह वह ऊँटनी है जिसके गर्भ को दस महीने हो गए हों। अन-निहाया (अश्र)।

276 سورة التوبہ: آیت 60

...خواہ کھجور کے ایک ٹکڑے کے ساتھ ہی ہو۔ انہوں نے کہا: پھر انصار میں سے ایک شخص چاندی کی ایک تھیلی لے کر آیا جسے اس کی ہتھیلی بمشکل اٹھا پا رہی تھی، بلکہ وہ عاجز آ چکی تھی۔ انہوں نے کہا: پھر لوگ ایک کے بعد ایک آنے لگے یہاں تک کہ میں نے کھانے اور کپڑوں کے دو ڈھیر دیکھے، یہاں تک کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کا چہرہ دمکتا ہوا دیکھا گویا وہ سونے کا ملمع ہو۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے اسلام میں کوئی اچھا طریقہ (سنت) جاری کیا، اسے اس کا اجر ملے گا اور اس کے بعد اس پر عمل کرنے والوں کا بھی اجر ملے گا، بغیر اس کے کہ ان کے اجروں میں کوئی کمی کی جائے۔ اور جس نے اسلام میں کوئی برا طریقہ جاری کیا، اس پر اس کا بوجھ (گناہ) ہوگا اور اس کے بعد اس پر عمل کرنے والوں کا بھی بوجھ ہوگا، بغیر اس کے کہ ان کے بوجھ میں کوئی کمی کی جائے»(۱)۔ پس آپ ﷺ نے ان کے ظاہری حال پر اکتفا کیا اور صدقہ کی ترغیب دی، اور ان سے کوئی ثبوت طلب نہیں کیا، اور نہ ہی یہ تفتیش(۲) کی کہ ان کے پاس مال ہے یا نہیں۔

اسی طرح کی حدیث کوڑھی، گنجے اور اندھے کی ہے؛ اسے مسلم اور دوسروں نے روایت کیا ہے(۳)۔ اس کے الفاظ یہ ہیں: ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «بنی اسرائیل میں [تین] شخص تھے: ایک کوڑھی، ایک گنجا اور ایک اندھا۔ اللہ نے ان کا امتحان لینا چاہا، تو ان کے پاس ایک فرشتہ بھیجا۔ وہ فرشتہ کوڑھی کے پاس آیا اور پوچھا: تمہیں سب سے زیادہ کیا چیز پسند ہے؟ اس نے جواب دیا: اچھا رنگ اور اچھی کھال، اور یہ کہ مجھ سے وہ چیز دور ہو جائے جس کی وجہ سے لوگ مجھ سے گھن کھاتے ہیں۔ فرشتے نے اسے چھوا تو اس کی وہ گندگی دور ہو گئی، اور اسے اچھا رنگ اور اچھی کھال دے دی گئی۔

فرشتے نے پھر پوچھا: تمہیں کون سا مال سب سے زیادہ پسند ہے؟ اس نے کہا: اونٹ - یا اس نے کہا گائے، اسحاق(٤) کو شک تھا۔ سوائے اس کے کہ یا تو کوڑھی نے یا گنجے نے کہا: اونٹ، اور دوسرے نے کہا: گائے - فرشتے نے کہا: چنانچہ اسے ایک دس ماہ کی حاملہ اونٹنی(٥) دے دی گئی۔ فرشتے نے کہا: اللہ تمہارے لیے اس میں برکت دے۔ پھر وہ گنجے کے پاس آیا اور پوچھا: تمہیں سب سے زیادہ کیا چیز پسند ہے؟ اس نے کہا: اچھے بال، اور مجھ سے یہ چیز دور ہو جائے جس کی وجہ سے لوگ مجھ سے گھن کھاتے ہیں۔ فرشتے نے اسے چھوا تو وہ دور ہو گئی۔ اسے اچھے بال دے دیے گئے۔ فرشتے نے پوچھا: تمہیں کون سا مال سب سے زیادہ پسند ہے؟ اس نے کہا: گائے۔ تو اسے ایک حاملہ گائے دے دی گئی۔ فرشتے نے کہا: اللہ تمہارے لیے اس میں برکت دے...»

---

(١) صحیح مسلم (١٠١٧)، اور یہ احمد (١٩١٧٤) کے ہاں بھی ہے۔ ان کا قول: 'مجتابی النمار'، یعنی: جن کے اونی کپڑے درمیان سے پھٹے ہوئے تھے۔ 'الاجتیاب': کاٹنا اور چھید کرنا۔ 'النمار'، 'نمرہ' کی جمع ہے: دھاری دار اونی کپڑے۔ 'العباء'، 'عباءہ' کی جمع ہے: موٹی دھاری دار چادریں۔ 'المذھبۃ': سونے کی بنی ہوئی، اس سے مراد ان کے چہرے کی چمک اور نورانیت سے تشبیہ دینا ہے۔ المفہم ٣ / ٦٢ - ٦٣۔ (٢) (خ) میں: 'استقصاء' (تفتیش)، اور (م) میں: 'استقصی' (اس نے تفتیش کی)۔ (٣) صحیح مسلم (٢٩٦٤)، اور یہ صحیح بخاری (٣٤٦٤) میں ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (٤) وہ اسحاق بن عبداللہ بن ابی طلحہ ہیں، جو اسناد کے رجال میں سے ایک ہیں۔ (٥) یہ وہ اونٹنی ہے جسے حمل ٹھہرے دس ماہ ہو گئے ہوں۔ النہایۃ (عشر)۔

...in it. He said: So he came to the blind man and said: "What thing is most beloved to you?" He said: "That Allah restores my sight to me so that I may see people with it." He said: So he wiped him, and Allah restored his sight to him. He said: "Which wealth is most beloved to you?" He said: "Sheep." So he was given a pregnant ewe. These two [the camel and cow owners] bred their animals, and this one's [the sheep] gave birth (1). He said: So this one had a valley of camels, that one a valley of cows, and this one a valley of sheep. He said: Then he [the angel] came to the leper in his [former] form and appearance and said: "A poor man, my means (2) have been cut off in my journey, so I have no reaching [of my destination] today except by Allah and then by you (3). I ask you by the One who gave you the beautiful color, the beautiful skin, and the wealth, for a camel to reach my destination in my journey." He said to him: "Rights are many." He said to him: "It is as if I know you. Were you not a leper whom people loathed, a poor man whom Allah gave [wealth]?" He said: "I only inherited this wealth from forefather after forefather." He said: "If you are lying, may Allah return you to what you were." He said: And he came to the bald man in his [former] form and said to him the same as he said to this one, and he replied to him as the other had replied. So he said: "If you are lying, may Allah return you to what you were." He said: And he came to the blind man in his [former] form and appearance and said: "A poor man and a wayfarer, my means have been cut off in my journey, so I have no reaching today except by Allah and then by you. I ask you by the One who restored your sight to you, for a sheep to reach [my destination] with in my journey." He said: "I was blind and Allah restored my sight to me, so take what you wish and leave what you wish, for by Allah, I will not trouble you today for anything you take for the sake of Allah." He [the angel] said: "Keep your wealth, for you have only been tested; indeed, [Allah] is pleased with you and angry with your two companions."

In this is the clearest evidence that whoever claims more than his poverty, such as having dependents or otherwise, should not be investigated, contrary to those who said: he should be investigated if possible; for in the Hadith: "He said: A poor man and a wayfarer, I ask you for a sheep" and he did not burden him with proving the journey. As for the 'mukatab' (slave with a contract of manumission), he is burdened with proving the contract; because slavery is the origin until freedom is proven (4).

(1) His saying: 'fa-antaja hadhan' meaning: the owner of camels and cows, and 'wa-wullida hadha' meaning: the owner of sheep, with a shadda on the lam. 'Antaja' in

this context is rare; the famous usage in language is 'nutijat al-naqa' with a damma on the nun. And 'nataja al-rajul al-naqa' means: he brought the stallion to her. It has been heard: 'antajat al-faras' when she gives birth. Fath al-Bari 6/502. (2) Meaning: the means/reasons. Al-Nihaya (habl). (3) In the manuscripts: 'except by Allah and by you', and what is established is from Bukhari and Muslim. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/958.

उसमें। उन्होंने कहा: फिर वह अंधे व्यक्ति के पास आया और कहा: "तुम्हें सबसे प्रिय क्या है?" उसने कहा: "यह कि अल्लाह मेरी आँखों की रोशनी लौटा दे ताकि मैं लोगों को देख सकूँ।" उन्होंने कहा: तो उसने उसे स्पर्श किया, और अल्लाह ने उसकी आँखों की रोशनी लौटा दी। उन्होंने कहा: "तुम्हें कौन सा धन सबसे प्रिय है?" उसने कहा: "भेड़।" तो उसे एक गर्भवती भेड़ दी गई। इन दोनों [ऊँट और गाय के मालिकों] ने प्रजनन किया और इसके[भेड़ वाले] ने बच्चे दिए (1)। उन्होंने कहा: तो इसके पास ऊँटों की एक घाटी थी, उसके पास गायों की एक घाटी थी, और इसके पास भेड़ों की एक घाटी थी। उन्होंने कहा: फिर वह [फरिश्ता] कोढ़ी के पास उसके[पुराने] रूप और वेश में आया और कहा: "एक गरीब आदमी, मेरी यात्रा में मेरे साधन (2) कट गए हैं, इसलिए आज अल्लाह और फिर तुम्हारे सिवा (3) मेरा कोई ठिकाना नहीं है। मैं तुमसे उस सत्ता के वास्ते माँगता हूँ जिसने तुम्हें सुंदर रंग, सुंदर त्वचा और धन दिया, एक ऊँट ताकि मैं अपनी यात्रा पूरी कर सकूँ।" उसने उससे कहा: "अधिकार बहुत हैं।" उसने उससे कहा: "ऐसा लगता है जैसे मैं तुम्हें जानता हूँ। क्या तुम वही कोढ़ी नहीं थे जिससे लोग नफरत करते थे, एक गरीब आदमी जिसे अल्लाह ने [धन] दिया था?" उसने कहा: "मुझे यह धन केवल पूर्वजों से विरासत में मिला है।" उसने कहा: "यदि तुम झूठ बोल रहे हो, तो अल्लाह तुम्हें वैसा ही बना दे जैसा तुम थे।" उन्होंने कहा: और वह गंजे आदमी के पास उसके[पुराने] रूप में आया और उससे वही कहा जो उसने पहले वाले से कहा था, और उसने भी वैसा ही उत्तर दिया जैसा उसने दिया था। तो उसने कहा: "यदि तुम झूठ बोल रहे हो, तो अल्लाह तुम्हें वैसा ही बना दे जैसा तुम थे।" उन्होंने कहा: और वह अंधे व्यक्ति के पास उसके[पुराने] रूप और वेश में आया और कहा: "एक गरीब आदमी और यात्री, मेरी यात्रा में मेरे साधन कट गए हैं, इसलिए आज अल्लाह और फिर तुम्हारे सिवा मेरा कोई ठिकाना नहीं है। मैं तुमसे उस सत्ता के वास्ते माँगता हूँ जिसने तुम्हारी आँखों की रोशनी लौटाई, एक भेड़ ताकि मैं अपनी यात्रा में उससे काम चला सकूँ।" उसने कहा: "मैं अंधा था और अल्लाह ने मेरी रोशनी लौटा दी, इसलिए जो चाहो ले लो और जो चाहो छोड़ दो, क्योंकि अल्लाह की कसम, आज अल्लाह के वास्ते तुम जो भी लोगे उसके लिए मैं तुम्हें परेशान नहीं करूँगा।" उसने [फरिश्ते ने] कहा: "अपना धन अपने पास रखो, क्योंकि तुम्हारी केवल परीक्षा ली गई थी; वास्तव में, [अल्लाह] तुमसे प्रसन्न है और तुम्हारे दो साथियों से क्रोधित है।"

इसमें इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि जो कोई अपनी गरीबी के अलावा और भी दावे करता है, जैसे कि आश्रितों का होना या कुछ और, उसकी जाँच नहीं की जानी चाहिए, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने

कहा: यदि संभव हो तो उसकी जाँच की जानी चाहिए; क्योंकि हदीस में है: "उसने कहा: एक गरीब आदमी और एक मुसाफिर, मैं तुमसे एक भेड़ माँगता हूँ" और उसने उसे यात्रा साबित करने का बोझ नहीं डाला। जहाँ तक 'मुकातब' (मुक्ति अनुबंध वाला दास) का प्रश्न है, उस पर अनुबंध साबित करने का बोझ डाला जाता है; क्योंकि दासता ही मूल स्थिति है जब तक कि स्वतंत्रता सिद्ध न हो जाए (4)।

(1) उनका कहना: 'फ-अंतजा हाज़ान' यानी: ऊँट और गाय का मालिक, और 'व-वुल्लिदा हाज़ा' यानी: भेड़ का मालिक, लाम पर शद्दा के साथ। इस संदर्भ में 'अंतजा' दुर्लभ है; भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग 'नुतिजत अल-नाका' है, नून पर दम्मा के साथ। और 'नतजा अर-रजुलु अल-नाका' का अर्थ है: वह सांड को उसके पास लाया। सुना गया है: 'अंतजत अल-फरसु' जब वह जन्म देती है। फ़तह अल-बारी 6/502। (2) यानी: साधन/कारण। अल-निहाया (हबल)। (3) प्रतियों में: 'अल्लाह के साथ और तुम्हारे साथ', और जो प्रमाणित है वह बुखारी और मुस्लिम से है। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/958।

سورۃ التوبہ، آیت ۶۰ ۲۷۷

اس میں۔ راوی کہتے ہیں: پھر وہ اندھے کے پاس آیا اور پوچھا: "تمہیں سب سے زیادہ کیا چیز پسند ہے؟" اس نے کہا: "یہ کہ اللہ میری بصارت لوٹا دے تاکہ میں اس سے لوگوں کو دیکھ سکوں۔" راوی کہتے ہیں: تو اس نے اسے مسح کیا (ہاتھ پھیرا) تو اللہ نے اس کی بصارت لوٹا دی۔ اس نے پوچھا: "تمہیں کون سا مال سب سے زیادہ پسند ہے؟" اس نے کہا: "بکریاں۔" تو اسے ایک گابھن بکری دے دی گئی۔ ان دونوں (اونٹ اور گائے والوں) نے نسل بڑھائی اور اس کی (بکریوں) نے بچے دیے (۱)۔ راوی کہتے ہیں: تو اس کے پاس اونٹوں کی ایک وادی ہو گئی، اس کے پاس گایوں کی ایک وادی، اور اس کے پاس بکریوں کی ایک وادی۔ راوی کہتے ہیں: پھر وہ (فرشتہ) کوڑھی کے پاس اس کی (سابقہ) صورت اور ہیت میں آیا اور کہا: "ایک مسکین آدمی ہوں، سفر میں میرے اسباب (۲) ختم ہو گئے ہیں، تو آج اللہ کے بعد تمہارے سہارے (۳) کے سوا میری منزل تک رسائی کا کوئی ذریعہ نہیں۔ میں تم سے اس ذات کے واسطے جس نے تمہیں اچھا رنگ، اچھی کھال اور مال عطا کیا، ایک اونٹ مانگتا ہوں جس پر سوار ہو کر میں اپنے سفر کی منزل پا سکوں۔" اس نے کہا: "حقوق (ذمہ داریاں) بہت زیادہ ہیں۔" اس نے کہا: "شاید میں تمہیں پہچانتا ہوں۔ کیا تم وہی کوڑھی نہیں تھے جس سے لوگ گھن کھاتے تھے، ایک فقیر تھے پھر اللہ نے تمہیں (مال) عطا کیا؟" اس نے کہا: "مجھے تو یہ مال باپ دادا سے وراثت میں ملا ہے۔" اس نے کہا: "اگر تم جھوٹے ہو تو اللہ تمہیں ویسا ہی کر دے جیسا تم پہلے تھے۔" راوی کہتے ہیں: اور وہ گنجے کے پاس اس کی (سابقہ) صورت میں آیا اور اس سے بھی وہی کہا جو اس سے کہا تھا، اور اس نے بھی ویسا ہی جواب دیا جیسا اس نے دیا تھا۔ تو اس نے کہا: "اگر تم جھوٹے ہو تو اللہ تمہیں ویسا ہی کر دے جیسا تم پہلے تھے۔" راوی کہتے ہیں: اور وہ اندھے کے پاس اس کی (سابقہ)

صورت اور ہیت میں آیا اور کہا: "ایک مسکین آدمی اور مسافر ہوں، سفر میں میرے اسباب ختم ہو گئے ہیں، تو آج اللہ کے بعد تمہارے سہارے کے سوا میری کوئی پہنچ نہیں۔ میں تم سے اس ذات کے واسطے جس نے تمہاری بصارت تمہیں لوٹائی، ایک بکری مانگتا ہوں جس سے میں اپنے سفر میں گزارہ کر سکوں۔" اس نے کہا: "میں اندھا تھا تو اللہ نے میری بصارت لوٹا دی، پس تم جو چاہو لے لو اور جو چاہو چھوڑ دو، اللہ کی قسم! آج تم اللہ کے لیے جو کچھ بھی لو گے میں اس میں تمہیں ہرگز تنگ نہیں کروں گا۔" اس (فرشتے) نے کہا: "اپنا مال اپنے پاس رکھو، تمہارا صرف امتحان لیا گیا تھا، پس اللہ تم سے راضی ہو گیا اور تمہارے دونوں ساتھیوں پر ناراض ہوا۔"

اور اس میں اس بات کی سب سے واضح دلیل ہے کہ جو شخص اپنی غربت کے علاوہ کسی اور چیز کا دعویٰ کرے، جیسے عیال (اہل و عیال) وغیرہ کا، تو اس کی تفتیش نہیں کی جائے گی، برخلاف ان لوگوں کے جنہوں نے کہا: اگر قدرت ہو تو تفتیش کی جائے گی؛ کیونکہ حدیث میں ہے: "اس نے کہا: ایک مسکین اور مسافر ہوں، میں تم سے ایک بکری مانگتا ہوں" اور اس نے اسے سفر ثابت کرنے کا مکلف نہیں ٹھہرایا۔ رہا مکاتب (وہ غلام جس نے آزادی کے لیے معاہدہ کیا ہو) تو اسے کتابت (معاہدہ) ثابت کرنے کا مکلف ٹھہرایا جائے گا؛ کیونکہ غلامی ہی اصل ہے جب تک کہ آزادی ثابت نہ ہو جائے (۴)۔

(۱) اس کا قول: 'فأنتج هذان' یعنی: اونٹ اور گائے والا، اور 'وولد هذا' یعنی: بکری والا، اور یہ لام کی تشدید کے ساتھ ہے۔ 'أنتج' اس جیسی جگہ میں شاذ ہے، اور زبان میں مشہور 'نُتجت الناقة' ہے، نون کے ضمہ کے ساتھ اور 'نتج الرجل الناقة' کا مطلب ہے: وہ اس کے پاس نر کو لایا۔ اور سنا گیا ہے: 'أنتجت الفرس' جب وہ بچہ جن دے۔ فتح الباری ۵۰۲/۶۔ (۲) یعنی: اسباب۔ النہایہ (حبل)۔ (۳) نسخوں میں ہے: 'اللہ اور تمہارے ساتھ'، اور جو ثابت ہے وہ بخاری و مسلم سے ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۹۵۸/۲۔

Surah Al-Tawbah: Verse 60 278

Twenty-fifth: It is not permissible to give Zakat to those whose maintenance is obligatory upon the giver, and they are the parents, the children, and the wife. If the Imam (leader) gives a man's charity to his child, his father, or his wife, it is permissible. As for him undertaking that himself, it is not; because he would be dropping an obligation from himself by it (1). Abu Hanifa said: He should not give from it to his son's child nor his daughter's child, nor should he give from it to his mukatab (contracted slave), nor his mudabbar (slave promised freedom upon owner's death), nor the mother of his child (umm walad), nor a slave whose half has been freed (2); because he is commanded to give and provide to God Almighty through the hand of the poor person, and the benefits of ownership are shared between him and these people; for this reason, the testimony of some of them for each other is not accepted. He said: "The mukatab is a slave as long as a dirham remains upon him" (3). And he might fail, thus the earning becomes for him (the owner).

And the partially freed slave according to Abu Hanifa is in the position of the mukatab. And according to his two companions Abu Yusuf and Muhammad, he is in the position of a free man who has a debt (4); so it is permissible to pay it to him.

Twenty-sixth: If he gives it to those whose maintenance is not obligatory upon him, there has been a difference regarding it; so some of them permitted it, and some of them disliked it. Malik said: For fear of seeking praise. Mutarrif related (5): I saw Malik giving his zakat to his relatives. Al-Waqidi said: Malik said: The best of those you place your zakat with are your relatives whom you do not support. The Prophet ﷺ said to the wife of Abdullah bin Mas'ud: "You have two rewards; the reward of kinship, and the reward of charity" (6).

And they differed regarding the woman giving her zakat to her husband, so it was mentioned from Ibn Habib: If (7) he was seeking help with the maintenance for her with what she gives him [then it is not permissible]. Abu Hanifa said: It is not permissible [in any case].

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/960. (2) Al-Jami' al-Saghir by Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani p. 96-97. (3) Related similarly by Abu Dawood (3926) from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both, in a marfu' chain. Al-Bukhari mentioned it before hadith (2564) from Aisha, Zaid bin Thabit, and Ibn Umar as their saying. See Al-Fath 5/195. (4) Bada'i' al-Sana'i' by al-Kasani 2/537. (5)

After it in the copies: that he said, and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/960, and the speech and what will come between brackets are from it. (6) Related by Ahmad (27048), Al-Bukhari (1466), and Muslim (1000) from the hadith of Zainab the wife of Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with them both, and it will follow. (7) In the copies: that he, and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi.

सूरह अत-तौबा: आयत 60 278

पच्चीसवाँ: जकात उन लोगों को देना जायज़ नहीं है जिनका भरण-पोषण करना देने वाले पर अनिवार्य है, और वे माता-पिता, संतान और पत्नी हैं। यदि इमाम (शासक) किसी व्यक्ति की जकात उसके बच्चे, उसके पिता या उसकी पत्नी को देता है, तो यह जायज़ है। जहाँ तक उसके स्वयं ऐसा करने की बात है, तो यह नहीं है; क्योंकि वह इसके द्वारा स्वयं से एक दायित्व हटा रहा होगा (1)। अबू हनीफा ने कहा: वह इसमें से अपने बेटे की संतान को न दे और न ही अपनी बेटी की संतान को, और न ही वह अपने मुकातब (अनुबंधित दास) को दे, न ही अपने मुदब्बर (मालिक की मृत्यु पर स्वतंत्र होने का वादा किया गया दास) को, न ही अपनी संतान की माँ (उम्म वलद) को, और न ही उस दास को जिसका आधा हिस्सा मुक्त कर दिया गया है (2); क्योंकि उसे गरीब व्यक्ति के हाथ के माध्यम से सर्वशक्तिमान ईश्वर को देने और प्रदान करने का आदेश दिया गया है, और स्वामित्व के लाभ उसके और इन लोगों के बीच साझा किए जाते हैं; इसी कारण से, उनमें से कुछ की एक-दूसरे के लिए गवाही स्वीकार नहीं की जाती है। उन्होंने कहा: "मुकातब तब तक गुलाम है जब तक उस पर एक दिरहम भी शेष है" (3)। और वह विफल हो सकता है, इस प्रकार कमाई उसके(मालिक) के लिए हो जाती है।

और अबू हनीफा के अनुसार आंशिक रूप से मुक्त दास मुकातब की स्थिति में है। और उनके दो साथियों अबू यूसुफ और मुहम्मद के अनुसार, वह एक स्वतंत्र व्यक्ति की स्थिति में है जिस पर कर्ज है (4); इसलिए उसे भुगतान करना जायज़ है।

छब्बीसवाँ: यदि वह उसे उन लोगों को देता है जिनका भरण-पोषण उस पर अनिवार्य नहीं है, तो इसके संबंध में मतभेद रहा है; इसलिए उनमें से कुछ ने इसकी अनुमति दी, और उनमें से कुछ ने इसे नापसंद किया। मलिक ने कहा: प्रशंसा पाने के डर से। मुतर्रिफ ने बताया (5): मैंने मलिक को अपने रिश्तेदारों को अपनी जकात देते देखा। अल-वाकिदी ने कहा: मलिक ने कहा: जिन लोगों को आप अपनी जकात देते हैं उनमें सबसे अच्छे वे रिश्तेदार हैं जिनका आप भरण-पोषण नहीं करते हैं। पैगंबर ﷺ ने अब्दुल्ला बिन मसूद की पत्नी से कहा: "तुम्हारे लिए दो पुरस्कार हैं; रिश्तेदारी का पुरस्कार, और दान का पुरस्कार" (6)।

और उन्होंने महिला द्वारा अपने पति को जकात देने के संबंध में मतभेद किया, इसलिए इब्न हबीब से उल्लेख किया गया है: यदि (7) वह उसे दी जाने वाली राशि से उसके भरण-पोषण में सहायता प्राप्त कर रहा था [तो यह जायज़ नहीं है]। अबू हनीफा ने कहा: यह [किसी भी मामले में] जायज़ नहीं है।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/960। (2) मुहम्मद बिन अल-हसन अल-शयबानी द्वारा अल-जामी अल-सगीर पृष्ठ 96-97। (3) इसे अबू दाऊद (3926) द्वारा अब्दुल्ला बिन अम्र, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, की हदीस से मरफू श्रृंखला में इसी तरह वर्णित किया गया है। अल-बुखारी ने हदीस (2564) से पहले आयशा, ज़ैद बिन साबित और इब्न उमर के कथन के रूप में इसका उल्लेख किया है। देखें अल-फतह 5/195। (4) अल-कसानी द्वारा बदाइ अल-सलाई 2/537। (5) प्रतियों में इसके बाद: कि उन्होंने कहा, और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/960 से है, और भाषण और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (6) अहमद (27048), अल-बुखारी (1466), और मुस्लिम (1000) द्वारा अब्दुल्ला बिन मसूद की पत्नी ज़ैनब की हदीस से वर्णित, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, और यह आगे आएगा। (7) प्रतियों में: कि वह, और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान से है।

سورہ التوبہ: آیت 60 278

پچیسواں: زکوٰۃ ان لوگوں کو دینا جائز نہیں جن کا نفقہ (خرچہ) دینے والے پر واجب ہے، اور وہ والدین، اولاد اور بیوی ہیں۔ اگر امام کسی شخص کا صدقہ اس کی اولاد، اس کے والد یا اس کی بیوی کو دے دے تو جائز ہے۔ رہا اس شخص کا خود ایسا کرنا، تو یہ جائز نہیں؛ کیونکہ وہ اس کے ذریعے خود سے ایک فرض ساقط کر رہا ہوتا ہے (1)۔ امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا: وہ اس میں سے اپنے پوتے کو نہ دے اور نہ ہی اپنے نواسے کو، اور نہ ہی اپنے مکاتب (آزادی کے معاہدے پر غلام) کو دے، نہ اپنے مدبر (مالک کی موت پر آزاد ہونے والا غلام) کو، نہ اپنی ام ولد کو، اور نہ ہی اس غلام کو جس کا نصف حصہ آزاد ہو چکا ہو (2)؛ کیونکہ اسے غریب کے ہاتھ کے واسطے سے اللہ تعالیٰ کو دینے اور نکالنے کا حکم دیا گیا ہے، اور ملکیت کے فوائد اس کے اور ان لوگوں کے درمیان مشترک ہیں؛ اسی وجہ سے، ان کی ایک دوسرے کے حق میں گواہی قبول نہیں کی جاتی۔ انہوں نے فرمایا: "مکاتب غلام ہے جب تک کہ اس پر ایک درہم بھی باقی رہے" (3)۔ اور ہو سکتا ہے کہ وہ عاجز آ جائے، تو کمائی مالک کی ہو جائے۔

اور امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک بعض حصہ آزاد شدہ غلام مکاتب کے حکم میں ہے۔ اور ان کے دو ساتھیوں (صاحبین) امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک وہ اس آزاد شخص کے حکم میں ہے جس پر قرض ہو (4)؛ لہٰذا اسے زکوٰۃ دینا جائز ہے۔

چھبیسواں: اگر وہ زکوٰۃ ان لوگوں کو دے جن کا نفقہ اس پر واجب نہیں ہے، تو اس کے بارے میں اختلاف ہوا ہے؛ چنانچہ بعض نے اسے جائز قرار دیا ہے، اور بعض نے اسے ناپسند کیا ہے۔ امام مالکؒ نے فرمایا: تعریف کی خواہش کے ڈر سے۔ مطرفؒ نے بیان کیا (5): میں نے امام مالکؒ کو دیکھا کہ وہ اپنی زکوٰۃ اپنے رشتہ داروں کو دیتے تھے۔ واقدیؒ نے کہا: امام مالکؒ نے فرمایا: اپنی

زکوٰۃ دینے کے لیے بہترین وہ رشتہ دار ہیں جن کی کفالت تم پر نہیں۔ اور رسول اللہ ﷺ نے عبداللہ بن مسعودؓ کی اہلیہ سے فرمایا تھا: "تمہارے لیے دو اجر ہیں؛ ایک رشتہ داری کا اجر، اور ایک صدقہ کا اجر" (6)۔

اور عورت کی اپنے شوہر کو زکوٰۃ دینے میں اختلاف ہوا ہے، پس ابن حبیبؒ سے مروی ہے: اگر (7) وہ اس (زکوٰۃ) کے ذریعے عورت پر خرچ کرنے میں مدد حاصل کر رہا تھا [تو جائز نہیں]۔ امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا: [کسی بھی حال میں] جائز نہیں۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/960۔ (2) الجامع الصغیر از محمد بن الحسن الشیبانی ص 96-97۔ (3) اسے اسی طرح ابوداؤد (3926) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے حدیث (2564) سے پہلے اسے حضرت عائشہ، زید بن ثابت اور ابن عمر رضی اللہ عنہم کے قول کے طور پر ذکر کیا ہے۔ دیکھئے الفتح 5/195۔ (4) بدائع الصنائع از کاسانی 2/537۔ (5) نسخوں میں اس کے بعد ہے: کہ انہوں نے کہا، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن لابن العربی 2/960 سے ہے، اور کلام اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (6) اسے احمد (27048)، بخاری (1466) اور مسلم (1000) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہما کی بیوی زینب کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ آگے آئے گی۔ (7) نسخوں میں ہے: کہ وہ، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن لابن العربی سے ہے۔

279 Surah At-Tawbah: Ayah 60

His two companions disagreed with him and said: It is permissible (1). And this is the most correct view; because it was established that Zainab, the wife of Abdullah, came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "I want to give charity to my husband, will it be sufficient for me?" He (peace and blessings be upon him) said: "Yes, you have two rewards; the reward of charity, and the reward of kinship." And absolute charity is Zakat, and because the husband is not obligated to support her, he is like a stranger in this regard.

Abu Hanifa argued: The benefits of property between them are shared, so that the testimony of one for the other is not accepted. And the Hadith is interpreted as referring to voluntary charity (2). Al-Shafi'i, Abu Thawr, and Ashhab went to the permissibility of that if he does not spend it on her in what is obligatory for her towards him (3), and he only spends what he takes from her on his own food and clothing, and spends on her from his own wealth (4).

Twenty-seventh: They also differed in the amount given; the debtor is given the amount of his debt, and the poor and needy are given what is sufficient for them and their families. Regarding the permissibility of giving the Nisab or less than it, there is a disagreement based on the previous disagreement about the definition of poverty that allows taking it. Ali bin Ziyad and Ibn Nafi' narrated: There is no limit in that, but rather it is based on the ruler's discretion. The number of poor people may be small and charity may be plenty, so the poor person is given food for a year. Al-Mughira narrated: He is given less than the Nisab and does not reach it (5).

Some later scholars said: If there are two Zakat types in the country, cash and crops; he takes what reaches him to the other. Ibn al-Arabi said (6): What I see is that he should be given a Nisab. If there are two or more Zakat types in the country, the purpose is to enrich the poor person until he becomes wealthy. If he takes that, and the other Zakat becomes due while he has enough, someone else takes it.

(1) Al-Jami' al-Saghir by Muhammad ibn al-Hasan al-Shaybani, p. 97, and Bada'i' al-Sana'i' by al-Kasani 2/458. (2) Bada'i' al-Sana'i' 2/458. (3) Al-Mufhim 3/46. (4) Al-Nawadir wa al-Ziyadat 2/295, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/960. (5) Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/349. (6) In Ahkam al-Qur'an 2/961.

279 सूरह अत-तौबाह: आयत 60

उनके दो साथियों ने उनसे असहमति जताई और कहा: यह जायज़ है (1)। और यही सबसे सही मत है; क्योंकि यह प्रमाणित है कि अब्दुल्ला की पत्नी ज़ैनब अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आईं और कहा: "मैं अपने पति को सदका देना चाहती हूँ, क्या यह मेरे लिए पर्याप्त होगा?" उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "हाँ, तुम्हें दो इनाम मिलेंगे; सदके का इनाम, और रिश्तेदारी का इनाम।" और पूर्ण सदका ज़कात है, और चूँकि पति उस पर भरण-पोषण के लिए बाध्य नहीं है, इसलिए वह इस संबंध में एक अजनबी के समान है।

अबू हनीफा ने तर्क दिया: उनके बीच संपत्ति के लाभ साझा किए जाते हैं, ताकि एक की गवाही दूसरे के लिए स्वीकार न की जाए। और हदीस को स्वैच्छिक दान (नफ़्ल) के रूप में समझा जाता है (2)। अल-शाफ़ई, अबू थौर और अशहब ने इसकी अनुमति दी है यदि वह उसे उन चीज़ों पर खर्च नहीं करता है जो उसके लिए अनिवार्य हैं (3), और वह उससे जो लेता है उसे केवल अपने भोजन और कपड़ों पर खर्च करता है, और उस पर अपने धन से खर्च करता है (4)।

सत्ताईसवां: उन्होंने दी जाने वाली राशि के बारे में भी मतभेद किया; कर्जदार को उसके कर्ज की राशि दी जाती है, और गरीब और ज़रूरतमंदों को वह दिया जाता है जो उनके और उनके परिवार के लिए पर्याप्त हो। निसाब या उससे कम देने की अनुमति के बारे में एक असहमति है जो गरीबी की परिभाषा पर पिछले मतभेद पर आधारित है जो इसे लेने की अनुमति देती है। अली बिन ज़ियाद और इब्न नाफ़े ने वर्णन किया: इसमें कोई सीमा नहीं है, बल्कि यह शासक के विवेक पर आधारित है। गरीबों की संख्या कम हो सकती है और दान अधिक हो सकता है, इसलिए गरीब व्यक्ति को एक साल का भोजन दिया जाता है। अल-मुगीरा ने वर्णन किया: उसे निसाब से कम दिया जाता है और वह उस तक नहीं पहुँचता (5)।

कुछ बाद के विद्वानों ने कहा: यदि देश में दो ज़कात प्रकार हैं, नकद और फसल; तो वह वह लेता है जो उसे दूसरे तक पहुँचाता है। इब्न अल-अरबी ने कहा (6): मुझे लगता है कि उसे एक निसाब दिया जाना चाहिए। यदि देश में दो या अधिक ज़कात प्रकार हैं, तो इसका उद्देश्य गरीब व्यक्ति को तब तक समृद्ध करना है जब तक वह धनी न हो जाए। यदि वह इसे ले लेता है, और दूसरी ज़कात का समय आता है जबकि उसके पास पर्याप्त है, तो उसे कोई और लेता है।

(1) मुहम्मद बिन अल-हसन अल-शयबानी द्वारा अल-जामी अल-सगीर, पृष्ठ 97, और अल-कसानी द्वारा बदई अल-सनाई 2/458। (2) बदई अल-सनाई 2/458। (3) अल-मुफिम 3/46। (4) अल-नवादिर वा अल-ज़ियादत 2/295, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/960। (5) अकद अल-जवाहिर अल-थमीना 1/349। (6) अहकाम अल-कुरान में 2/961।

279 سورہ التوبہ: آیت 60

ان کے دو ساتھیوں نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: یہ جائز ہے (1)۔ اور یہی صحیح ترین قول ہے؛ کیونکہ یہ ثابت ہے کہ عبداللہ کی بیوی زینب رسول اللہ ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: "میں اپنے شوہر کو صدقہ دینا چاہتی ہوں، کیا یہ میرے لیے کافی ہوگا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، تمہارے لیے دو اجر ہیں؛ صدقے کا اجر، اور رشتہ داری کا اجر۔" اور مطلق صدقہ زکوٰۃ ہے، اور چونکہ شوہر پر اس کا نفقہ واجب نہیں ہے، اس لیے وہ اس سلسلے میں اجنبی کے حکم میں ہے۔

امام ابو حنیفہ نے استدلال کیا: ان کے درمیان املاک کے منافع مشترک ہیں، یہاں تک کہ ایک کی گواہی دوسرے کے حق میں قبول نہیں کی جاتی۔ اور حدیث کو نفل صدقے پر محمول کیا گیا ہے (2)۔ امام شافعی، ابو ثور اور اشہب نے اس کے جواز کی طرف رخ کیا ہے بشرطیکہ وہ اسے ان چیزوں پر خرچ نہ کرے جو اس کے لیے واجب ہیں (3)، اور وہ اس سے جو لیتا ہے اسے صرف اپنے کھانے پینے اور لباس پر خرچ کرتا ہے، اور اس پر اپنے مال سے خرچ کرتا ہے (4)۔

ستائیسویں بات: انہوں نے دی جانے والی مقدار میں بھی اختلاف کیا؛ مقروض کو اس کے قرض کی مقدار دی جاتی ہے، اور فقیر اور مسکین کو ان کی اور ان کے اہل و عیال کی کفایت کے مطابق دیا جاتا ہے۔ نصاب یا اس سے کم دینے کے جواز میں اختلاف ہے جو غربت کی اس تعریف پر مبنی ہے جس کے ساتھ زکوٰۃ لینا جائز ہے۔ علی بن زیاد اور ابن نافع نے روایت کیا ہے: اس میں کوئی حد نہیں ہے، بلکہ یہ حاکم کی صوابدید پر ہے۔ فقراء کم اور صدقہ زیادہ ہو سکتا ہے، تو فقیر کو سال بھر کی خوراک دی جاتی ہے۔ مغیرہ نے روایت کی ہے: نصاب سے کم دیا جائے اور وہ اس تک نہ پہنچے (5)۔

بعض متاخرین نے کہا: اگر شہر میں دو طرح کی زکوٰۃ ہو، نقد اور فصل؛ تو وہ اتنا لے جو اسے دوسری زکوٰۃ تک پہنچا دے۔ ابن العربی نے کہا (6): میری رائے میں اسے ایک نصاب دیا جائے۔ اگر شہر میں دو یا اس سے زیادہ زکوٰۃ ہوں تو مقصد فقیر کو غنی کرنا ہے یہاں تک کہ وہ مالدار ہو جائے۔ جب وہ اسے لے لے، اور دوسری زکوٰۃ کا وقت آئے اور اس کے پاس ضرورت کے مطابق مال ہو، تو اسے کوئی اور لے لے۔

(1) الجامع الصغیر لمحمد بن الحسن الشیبانی ص97، وبدائع الصنائع للکاسانی 458/2۔ (2) بدائع الصنائع 458/2۔ (3) المفہم 46/3۔ (4) النوادر والزیادات 295/2، اور احکام القرآن لابن العربی 960/2۔ (5) عقد الجواہر الثمینۃ 349/1۔ (6) فی احکام القرآن 961/2۔

سورة التوبة، الآية ٦٠ ٢٨٠

I said: This is the position of the people of legal opinion (Ashab al-Ra'y) regarding giving the amount of Nisab. Abu Hanifa disliked it despite its permissibility, while Abu Yusuf allowed it. He said: Because part of it is occupied with his immediate needs for the present, so what remains above his current needs (1) would be less than two hundred [dirhams]. If he gives him more than two hundred dirhams all at once, then the amount exceeding his current needs would be equal to two hundred, so it is not permissible (2).

Among the later Hanafis, some said: This applies if he has no dependents and no debt. If he has a debt, there is no harm in giving him two hundred dirhams or more, an amount such that if he paid his debt with it, less than two hundred would remain for him. If he has dependents (is a breadwinner), there is no harm in giving him an amount such that if it were distributed among his dependents, each would receive less than two hundred (3); because giving charity to him is, in essence, giving charity to him and his dependents. And this is a good opinion.

Twenty-eighth: Know that His, the Almighty's, words: {For the poor} are general, without condition or restriction. Rather, it indicates the permissibility of distributing [charity] to the poor as a whole, whether they are from Banu Hashim or others. However, the Sunnah came with certain conditions: among them is that they should not be from Banu Hashim, and that they should not be among those for whom the donor is obligated to provide maintenance. And there is no disagreement about this.

A third condition: that he should not be strong enough to earn a living; because he, peace and blessings be upon him, said: "Charity is not lawful for a wealthy person, nor for one who is strong and able-bodied" (4). Discussion on this has preceded (5).

There is no disagreement among Muslim scholars that obligatory charity (Zakat) is not lawful for the Prophet ﷺ, nor for Banu Hashim, nor for their freed slaves (6). It has been narrated from Abu Yusuf the permissibility of giving a Hashimi's charity to another Hashimi. Al-Kiya al-Tabari recounted it (7).

---

(1) His saying: "for the present", from (M). (2) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 1/486. (3) See Bada'i' al-Sana'i' 2/480. (4) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/209. (5) Page 253 of this volume. (6) Al-Tamhid 3/91. (7) In Ahkam al-Quran 3/209.

सूरह अत-तौबाह, आयत 60 280

मैंने कहा: निसाब की राशि देने के बारे में राय रखने वाले लोगों (अशहाब अल-रय) का यही मत है। अबू हनीफा ने अनुमति के बावजूद इसे नापसंद किया, जबकि अबू यूसुफ ने इसे जायज ठहराया। उन्होंने कहा: क्योंकि इसका कुछ हिस्सा वर्तमान की तत्काल जरूरतों में व्यस्त है, इसलिए उसकी वर्तमान जरूरतों (1) से अधिक शेष राशि दो सौ [दिरहम] से कम होगी। यदि वह उसे एक साथ दो सौ दिरहम से अधिक देता है; तो उसकी वर्तमान जरूरतों से अधिक की राशि दो सौ के बराबर होगी, इसलिए यह अनुमत नहीं है (2)।

बाद के हनफियों में से कुछ ने कहा: यह तब होता है जब उसका कोई आश्रित न हो और उस पर कोई कर्ज न हो। यदि उस पर कर्ज है, तो उसे दो सौ दिरहम या उससे अधिक देने में कोई हर्ज नहीं है, इतनी राशि कि यदि वह उससे अपना कर्ज चुका दे, तो उसके पास दो सौ से कम बचे। यदि वह एक परिवार वाला (भरण-पोषण करने वाला) है; तो उसे उतनी राशि देने में कोई हर्ज नहीं है कि यदि उसे उसके आश्रितों के बीच वितरित किया जाए, तो उनमें से प्रत्येक को दो सौ से कम प्राप्त हो (3); क्योंकि उस पर सदक़ा करना वास्तव में उस पर और उसके परिवार पर सदक़ा करना है। और यह एक अच्छी राय है।

अठ्ठाइसवां: जान लें कि अल्लाह तआला का यह कहना: {गरीबों के लिए} बिना किसी शर्त या प्रतिबंध के व्यापक है। बल्कि, यह गरीबों के पूरे समूह को [सदक़ा] देने की वैधता का संकेत देता है, चाहे वे बनू हाशिम से हों या दूसरों से। हालाँकि, सुन्नत कुछ शर्तों के साथ आई है: उनमें से यह है कि वे बनू हाशिम से न हों, और वे उन लोगों में से न हों जिनके लिए दाता भरण-पोषण प्रदान करने के लिए बाध्य है। और इसमें कोई मतभेद नहीं है।

तीसरी शर्त: कि वह जीविका कमाने में सक्षम न हो; क्योंकि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "सदक़ा किसी धनी व्यक्ति के लिए हलाल नहीं है, और न ही किसी ऐसे व्यक्ति के लिए जो स्वस्थ और सक्षम हो" (4)। इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (5)।

मुस्लिम विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि अनिवार्य सदक़ा (ज़कात) नबी ﷺ के लिए जायज नहीं है, न ही बनू हाशिम के लिए, और न ही उनके आजाद किए गए गुलामों के लिए (6)। अबू यूसुफ से हाशिमी का सदक़ा हाशिमी को देने की वैधता रिवायत की गई है। अल-किया अल-तबरी ने इसका उल्लेख किया है (7)।

(1) उनका कहना: "वर्तमान के लिए", (एम) से। (2) अल-जस्सास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 1/486 देखें। (3) बदै अल-सनाई 2/480 देखें। (4) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/209। (5) इस खंड का पृष्ठ 253। (6) अल-तमहीद 3/91। (7) अहकाम अल-कुरान 3/209 में।

سورة التوبة، الآية ٦٠ ٢٨٠

میں نے کہا: نصاب کی مقدار دینے کے بارے میں اہل الرائے کا یہی مذہب ہے۔ امام ابو حنیفہ نے جواز کے باوجود اسے مکروہ سمجھا، جبکہ امام ابو یوسف نے اسے جائز قرار دیا۔ انہوں نے فرمایا: کیونکہ اس کا کچھ حصہ فی الوقت اس کی ضروریات میں مشغول ہے، تو اس کی موجودہ ضرورت سے زائد مقدار (1) دو سو سے کم ہو گی۔ اور اگر وہ اسے ایک ساتھ دو سو درہم سے زیادہ دے دے؛ تو اس کی موجودہ ضرورت سے زائد مقدار دو سو کے برابر ہو جائے گی، لہذا یہ جائز نہیں ہے (2)۔

متاخرین حنفیہ میں سے کسی نے کہا: یہ اس وقت ہے جب اس کے بال بچے نہ ہوں اور اس پر کوئی قرض نہ ہو۔ اگر اس پر قرض ہو تو اسے دو سو درہم یا اس سے زیادہ دینے میں کوئی حرج نہیں، اس قدر کہ اگر وہ اس سے اپنا قرض ادا کرے تو اس کے پاس دو سو سے کم بچیں۔ اور اگر وہ عیال دار (اہل و عیال والا) ہو؛ تو اسے اتنی رقم دینے میں کوئی حرج نہیں کہ اگر وہ اس کے اہل و عیال پر تقسیم کی جائے تو ان میں سے ہر ایک کے حصے میں دو سو سے کم آئے (3)؛ کیونکہ اس پر صدقہ کرنا معنی کے اعتبار سے اس پر اور اس کے اہل و عیال پر صدقہ کرنا ہے۔ اور یہ ایک اچھی قول ہے۔

اٹھائیسواں مسئلہ: جان لیں کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فقراء کے لیے} عام ہے جس میں کوئی شرط یا قید نہیں، بلکہ اس میں فقراء کی پوری جماعت کو (صدقہ) دینے کے جواز پر دلالت ہے، خواہ وہ بنو ہاشم سے ہوں یا دوسروں سے، سوائے اس کے کہ سنت میں کچھ شرائط بیان ہوئی ہیں: ان میں سے ایک یہ ہے کہ وہ بنو ہاشم میں سے نہ ہوں، اور ان میں سے نہ ہوں جن کا نفقہ صدقہ دینے والے پر لازم ہو۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

تیسری شرط: یہ کہ وہ کمانے پر قادر نہ ہو؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "صدقہ کسی غنی (مالدار) کے لیے حلال نہیں، اور نہ ہی کسی تندرست و توانا کے لیے" (4)۔ اور اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (5)۔

مسلمان علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ فرض صدقہ (زکوٰۃ) نبی کریم ﷺ کے لیے حلال نہیں، اور نہ ہی بنو ہاشم کے لیے اور نہ ہی ان کے آزاد کردہ غلاموں کے لیے (6)۔ اور امام ابو یوسف سے ہاشمی کا صدقہ ہاشمی کو دینے کا جواز مروی ہے۔ اسے الکیا الطبری نے نقل کیا ہے (7)۔

---

(1) ان کا قول: "الحال" کے لیے، (م) سے۔ (2) دیکھیے مختصر اختلاف العلماء از جصاص 1/486۔ (3) دیکھیے بدائع الصنائع 2/480۔ (4) احکام القرآن از الکیا الطبری 3/209۔ (5) اس جلد کا صفحہ 253۔ (6) التمہید 3/91۔ (7) احکام القرآن میں 3/209۔

281 Surah At-Tawbah: Verse 60

Some of the people of knowledge took an atypical view and said: Indeed, the freed slaves (mawali) of Bani Hashim are not prohibited from any of the charities. This contradicts what is established from the Prophet ﷺ, for he said to Abu Rafi', his freed slave: "Indeed, the freed slave of a people is one of them" (1).

Twenty-Ninth: They differed regarding the permissibility of voluntary charity (sadaqat al-tatawwu') for Bani Hashim; the view held by the majority of the people of knowledge - which is correct - is that there is no harm in voluntary charity for Bani Hashim and their freed slaves; because Ali, Al-Abbas, and Fatimah (may Allah be pleased with them) gave charity and established endowments (awqaf) for a group of Bani Hashim, and their endowed charities are well-known and famous (2).

Ibn al-Majishun, Mutarrif, Asbagh, and Ibn Habib said: Bani Hashim are not given from the obligatory charity (zakat) nor from the voluntary charity.

Ibn al-Qasim said: Bani Hashim are given from voluntary charity (3). Ibn al-Qasim said: The hadith that came from the Prophet ﷺ: "Charity is not lawful for the family of Muhammad" refers only to Zakat, not to voluntary charity (4). Ibn Khuwizmandad chose this view, and it was also said by Abu Yusuf and Muhammad. Ibn al-Qasim said: And their freed slaves are given from both types of charity (5).

Malik said in "Al-Wadiha": The family of Muhammad is not given from voluntary charity (6). Ibn al-Qasim said: It was said to him - meaning Malik -: What about their freed slaves? He said: I do not know about the freed slaves. So I argued against him with the saying of [the Prophet] peace and blessings be upon him: "The freed slave of a people is one of them." He replied: He [the Prophet] also said: "The son of a sister of a people is one of them." Asbagh said: That is in terms of righteousness and sacredness (7).

(1) Al-Tamheed 3/91, and the hadith was narrated by Ahmad (23872), Abu Dawood (1650), At-Tirmidhi (675) and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 5/107 from the hadith of Abu Rafi' (may Allah be pleased with him). At-Tirmidhi said: A good authentic (hasan sahih) hadith. (2) Al-Tamheed 3/92. (3) Al-Muntaqa 2/153. (4) Al-Bayan wal-Tahsil 2/381-382, and the hadith was mentioned previously 8/178. (5) Al-Bayan wal-Tahsil 2/382. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/962. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/962. And the hadith: "The son of a sister of a people is one of them" was narrated by Ahmad (12187), =

281 सूरह अत-तौबा: आयत 60

कुछ विद्वानों ने एक अलग राय अपनाई और कहा: वास्तव में, बनी हाशिम के आज़ाद किए गए गुलामों (मवाली) पर किसी भी प्रकार का दान हराम नहीं है। यह नबी ﷺ से प्रमाणित बात के विरुद्ध है; क्योंकि उन्होंने अपने आज़ाद किए गए गुलाम अबू राफी से कहा था: "निश्चित रूप से किसी कौम का आज़ाद किया गया गुलाम उन्हीं में से होता है" (1)।

उन्तीसवाँ: बनी हाशिम के लिए स्वैच्छिक दान (सदक़ा-ए-ततव्वु) की अनुमति के बारे में उनके बीच मतभेद था; विद्वानों के बहुमत की राय - जो सही है - यह है कि बनी हाशिम और उनके आज़ाद गुलामों के लिए स्वैच्छिक दान में कोई बुराई नहीं है; क्योंकि अली, अब्बास और फातिमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने दान दिया और बनी हाशिम के एक समूह के लिए वक्फ स्थापित किए, और उनके वक्फ किए गए दान प्रसिद्ध और सर्वविदित हैं (2)।

इब्न अल-माजीशुन, मुतर्रिफ़, असबाग़ और इब्न हबीब ने कहा: बनी हाशिम को न तो अनिवार्य दान (ज़कात) से दिया जाएगा और न ही स्वैच्छिक दान से।

इब्न अल-कासिम ने कहा: बनी हाशिम को स्वैच्छिक दान से दिया जाता है (3)। इब्न अल-कासिम ने कहा: नबी ﷺ से जो हदीस आई है कि: "मुहम्मद के परिवार के लिए दान हलाल नहीं है", वह केवल ज़कात के बारे में है, स्वैच्छिक दान के बारे में नहीं (4)। इब्न खुवैज़मंदाद ने इस राय को चुना, और यही बात अबू यूसुफ और मुहम्मद ने भी कही। इब्न अल-कासिम ने कहा: और उनके आज़ाद गुलामों को दोनों प्रकार के दान से दिया जाता है (5)।

मालिक ने "अल-वादिहा" में कहा: मुहम्मद के परिवार को स्वैच्छिक दान से नहीं दिया जाता है (6)। इब्न अल-कासिम ने कहा: उनसे - यानी मालिक से - पूछा गया: तो उनके आज़ाद गुलामों का क्या? उन्होंने कहा: मुझे आज़ाद गुलामों के बारे में नहीं पता। तो मैंने नबी ﷺ के इस कथन से उनके खिलाफ तर्क दिया: "किसी कौम का आज़ाद किया गया गुलाम उन्हीं में से होता है।" उन्होंने जवाब दिया: उन्होंने यह भी कहा है: "किसी कौम की बहन का बेटा उन्हीं में से होता है।" असबाग़ ने कहा: वह नेकी और सम्मान के मामले में है (7)।

(1) अल-तमहीद 3/91, और हदीस को अहमद (23872), अबू दाऊद (1650), अत-तिरमिज़ी (675) और अन-नसाई ने अल-मुजतबा 5/107 में अबू राफी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है। (2) अल-तमहीद 3/92। (3)

अल-मुंतक़ा 2/153। (4) अल-बयान वल-तहसील 2/381 - 382, और हदीस पहले आ चुकी है 8/178। (5) अल-बयान वल-तहसील 2/382। (6) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/962। (7) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/962। और हदीस: "किसी कौम की बहन का बेटा उन्हीं में से होता है" अहमद (12187) द्वारा उद्धृत है, =

۲۸۱ سورة التوبہ: آیت ۶۰

اور بعض اہل علم نے شذوذ اختیار کیا اور کہا: بنو ہاشم کے موالی (آزاد کردہ غلاموں) پر صدقات میں سے کچھ بھی حرام نہیں ہے۔ اور یہ نبی ﷺ سے ثابت شدہ بات کے خلاف ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اپنے مولیٰ ابو رافع سے فرمایا تھا: "بیشک کسی قوم کا مولیٰ انہی میں سے ہوتا ہے" (۱)۔

انتیسواں مسئلہ: بنو ہاشم کے لیے صدقہ تطوع (نفلی صدقہ) کے جواز میں اختلاف ہے؛ جمہور اہل علم کی رائے - جو کہ صحیح ہے - یہ ہے کہ بنو ہاشم اور ان کے موالی کے لیے صدقہ تطوع میں کوئی حرج نہیں ہے؛ کیونکہ علی، عباس اور فاطمہ رضی اللہ عنہم نے بنو ہاشم کی ایک جماعت پر صدقہ کیا اور اوقاف وقف کیے، اور ان کے موقوفہ صدقات معروف اور مشہور ہیں (۲)۔

ابن الماجشون، مطرف، اصبغ اور ابن حبیب نے کہا: بنو ہاشم کو نہ تو فرض صدقہ (زکوٰۃ) سے دیا جائے گا اور نہ ہی تطوع سے۔

ابن القاسم نے کہا: بنو ہاشم کو صدقہ تطوع سے دیا جاتا ہے (۳)۔ ابن القاسم نے کہا: نبی ﷺ سے جو حدیث آئی ہے کہ: "آل محمد کے لیے صدقہ حلال نہیں ہے" تو وہ صرف زکوٰۃ کے بارے میں ہے، تطوع (نفلی صدقے) میں نہیں (۴)۔ ابن خویزمنداد نے اسی قول کو اختیار کیا، اور یہی بات ابو یوسف اور محمد نے کہی۔ ابن القاسم نے کہا: اور ان کے موالی کو دونوں صدقات سے دیا جاتا ہے (۵)۔

امام مالک نے "الواضحہ" میں کہا: آل محمد کو تطوع سے نہیں دیا جاتا (۶)۔ ابن القاسم نے کہا: ان سے - یعنی مالک سے - کہا گیا: تو ان کے موالی کا کیا حکم ہے؟ انہوں نے کہا: میں موالی کے بارے میں نہیں جانتا۔ تو میں نے ان پر نبی ﷺ کے اس قول سے حجت پیش کی: "قوم کا مولیٰ انہی

میں سے ہوتا ہے"۔ تو انہوں نے جواب دیا: آپ ﷺ نے یہ بھی فرمایا ہے: "قوم کی بہن کا بیٹا انہی میں سے ہوتا ہے"۔ اصبغ نے کہا: اور یہ نیکی اور حرمت (احترام) کے بارے میں ہے (۷)۔

(۱) التمہید ۳/ ۹۱، اور حدیث کو احمد (۲۳۸۷۲)، ابو داؤد (۱۶۵۰)، ترمذی (۶۷۵) اور نسائی نے المجتبیٰ ۵/ ۱۰۷ میں ابو رافع رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (۲) التمہید ۳/ ۹۲۔ (۳) المنتقیٰ ۲/ ۱۵۳۔ (۴) البیان والتحصیل ۲/ ۳۸۱ - ۳۸۲، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۸/ ۱۷۸۔ (۵) البیان والتحصیل ۲/ ۳۸۲۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۶۲۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۶۲۔ اور حدیث: "قوم کی بہن کا بیٹا انہی میں سے ہوتا ہے" احمد (۱۲۱۸۷) نے روایت کی ہے، =

Surah At-Tawbah, Verses 60-61 282 The thirtieth point: His Almighty saying: {as an obligation from Allah} in the accusative case as a verbal noun (masdar) according to Sibawayh, i.e., "Allah ordained the charities as an obligation." In the opinion of Al-Kisa'i, the nominative case (raf') is permissible as a detached sentence, i.e., "They are an obligation." Al-Zajjaj said: I do not know of any recitation (1) in that manner. I say: Ibrahim bin Abi 'Abla recited it so, making it a predicate (khabar), just as you say: "Indeed, Zayd is going out." His Almighty saying: {And among them are those who abuse the Prophet and say, "He is an ear." Say, "[It is] an ear of goodness for you that believes in Allah and believes the believers and [is] a mercy to those who believe among you." And those who abuse the Messenger of Allah - for them is a painful punishment.} The Almighty explained that among the hypocrites were those who let their tongues loose in causing harm to the Prophet ﷺ, saying: "If he reproaches me, I will swear to him that I did not say this; and he will accept it, for he is a hearing ear." Al-Jawhari said (2): It is said, "a man is an ear" if he listens to everyone's talk [and accepts it]; it is the same for singular and plural. Ali bin Abi Talhah narrated from Ibn Abbas regarding the Almighty's saying: {He is an ear}, he said: A listener and accepter (3). This verse was revealed concerning 'Atab bin Qushayr; he said: "Muhammad is only an ear, he accepts everything told to him." (4) It is also said: It is Nabtal bin Al-Harith; as stated by Ibn Ishaq (5). Nabtal was a large man, with disheveled hair on his head and beard, dark-skinned (adlam) (6), red-eyed, with dark cheeks, and a deformed physique. He was the one who said... = And Al-Bukhari (6762), and Muslim (1059) from the hadith of Anas. See Al-Bayan wa al-Tahsil 2/382. (1) In the copies: "and I do not know," what is established is from Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/457. (2) In Al-Sihah (ear), and what follows between brackets is from it. (3) I'rab al-Quran by Al-Nahas 2/223, and it was extracted similarly by Al-Tabari 11/537. (4) We did not find it. (5) As in Sirah Ibn Hisham 1/521, and Al-Wahidi also mentioned it in Asbab al-Nuzul, p. 248. (6) In the copies: "Adam" (brown-skinned), what is established is from Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi. "Al-Adlam": tall and black, or extremely black among people. Mu'jam Matn al-Lugha (dalm).

सूरा अत-तौबा, आयत 60 - 61 282 तीसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह की ओर से एक फ़र्ज़ (अनिवार्य)} सिबावैह के अनुसार मसदर (मूल संज्ञा) होने के नाते नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है, यानी: "अल्लाह ने सदक़ात को फ़र्ज़ के रूप में निर्धारित किया।" अल-किसाई के कथनानुसार रफ़अ (कर्ताकारक) की स्थिति भी संभव है, यानी: "वे (सदक़ात) फ़र्ज़ हैं।" अल-ज़ज्जाज ने कहा: मुझे इसके किसी ऐसे पाठ (क़िरात) (1) का ज्ञान नहीं है। मैं कहता हूँ: इब्राहीम बिन अबी अब्ला ने इसे इसी तरह पढ़ा है, इसे खबर (विधेय) बनाया है, जैसा कि आप कहते हैं: "निश्चित रूप से ज़ैद बाहर है।" अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो नबी को सताते हैं और कहते हैं, "वह तो कान (सबकी सुनने वाला) हैं।" कह दो, "[वह] तुम्हारे लिए भलाई के कान हैं जो अल्लाह पर ईमान लाते हैं और मोमिनों का विश्वास करते हैं और तुममें से जो ईमान लाए हैं उनके लिए एक दया हैं।" और जो अल्लाह के रसूल को सताते हैं, उनके लिए दुखद यातना है।} अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) में से कुछ ऐसे थे जो नबी ﷺ को पीड़ा पहुँचाने के लिए अपनी जुबानें खोलते थे और कहते थे: "अगर वह मुझे डांटेंगे, तो मैं उनके सामने कसम खा लूँगा कि मैंने ऐसा नहीं कहा; और वह इसे मान लेंगे; क्योंकि वह सुनने वाले कान हैं।" अल-जौहरी ने कहा (2): कहा जाता है, "एक व्यक्ति कान है", जब वह हर किसी की बात सुनता है [और उसे मान लेता है]; यह एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए समान है। अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से अल्लाह के फरमान: {वह कान है} के बारे में रिवायत की है, उन्होंने कहा: सुनने वाला और मानने वाला (3)। यह आयत अत्ताब बिन कुशैर के बारे में उतरी थी; उसने कहा था: "मुहम्मद तो बस एक कान हैं, वह जो कुछ भी उनसे कहा जाता है उसे मान लेते हैं।" (4) कहा गया है: वह नब्तल बिन अल-हारिस है; इब्न इस्हाक़ ने ऐसा कहा है (5)। नब्तल एक विशालकाय व्यक्ति था, जिसके सिर और दाढ़ी के बाल बिखरे हुए थे, काला (अदलस) (6), लाल आँखों वाला, गालों पर कालेपन के साथ, और विकृत शरीर वाला था। वह वही था जिसने कहा था... = और अल-बुखारी (6762), और मुस्लिम (1059) अनस की हदीस से। अल-बयान वा अल-तहसील 2/382 देखें। (1) प्रतियों में: "और मैं नहीं जानता," जो पुष्ट है वह अल-ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान 2/457 से है। (2) अल-सिहाह (कान) में, और कोष्ठक के बीच जो कुछ आएगा वह उसी से है। (3) अल-नहास द्वारा एराब अल-कुरान 2/223, और अल-तबारी 11/537 द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 1/521 में है, और अल-वाहिदी ने भी इसे असबाब अल-नुज़ूल पृ. 248 में उल्लेख किया है। (6) प्रतियों में: "आदम" (सांवला), अल-वाहिदी की असबाब अल-नुज़ूल से जो पुष्ट है। "अल-अदलम": लंबा और काला, या लोगों में गहरा काला रंग। मुअजम मतन अल-लुगा (दलम)।

سورۃ التوبہ، آیات 60 - 61 282 تیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ} (اللہ کی طرف سے ایک فرض) سیبویہ کے نزدیک مصدر کی بنا پر نصب کی حالت میں ہے، یعنی: "اللہ نے صدقات کو بطور فریضہ مقرر کیا۔" الکسائی کے قول کے مطابق رفیع (پیش) کی صورت بھی جائز ہے، یعنی: "وہ (صدقات) فریضہ ہیں۔" الزجاج نے کہا: میں کسی ایسے قرأت (پڑھنے کے طریقے) (1) سے واقف نہیں ہوں جس میں یہ اسی طرح پڑھا گیا ہو۔ میں کہتا ہوں: ابراہیم بن ابی عبلہ نے اسے اسی طرح پڑھا ہے، اسے خبر قرار دیا ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "بلاشبہ زید باہر نکلنے والا ہے۔" اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ ۚ قُلْ أُذُنُ خَيْرٍ لَّكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِّلَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ ۚ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ٦١} اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ منافقین میں سے کچھ ایسے تھے جو نبی ﷺ کو اذیت دینے کے لیے اپنی زبانیں دراز کرتے تھے اور کہتے تھے: "اگر وہ مجھے ڈانٹیں گے تو میں ان کے سامنے قسم کھا لوں گا کہ میں نے ایسا نہیں کہا؛ پس وہ اسے مان لیں گے؛ کیونکہ وہ ہر ایک کی بات سننے والے کان ہیں۔" الجوہری نے کہا (2): کہا جاتا ہے، "رجلٌ أُذُنٌ" (ایک شخص کان ہے) جب وہ ہر کسی کی بات سنتا ہو [اور اسے قبول کر لیتا ہو]؛ یہ لفظ واحد اور جمع دونوں کے لیے برابر ہے۔ اور علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول: {هُوَ أُذُنٌ} کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: بہت سننے والا اور قبول کرنے والا (3)۔ اور یہ آیت عتاب بن قشیر کے بارے میں نازل ہوئی؛ اس نے کہا: "محمد تو محض ایک کان ہیں، ان سے جو کچھ کہا جاتا ہے وہ اسے قبول کر لیتے ہیں" (4)۔ اور کہا گیا ہے: وہ نبتل بن الحارث ہے؛ ابن اسحاق نے یہی کہا ہے (5)۔ نبتل ایک جسیم (بھاری بھرکم) شخص تھا، جس کے سر اور داڑھی کے بال بکھرے ہوئے تھے، نہایت سیاہ فام (ادلم) (6)، سرخ آنکھوں والا، رخساروں پر سیاہی مائل نشانات والا، بدصورت وضع قطع والا تھا، اور یہ وہی ہے جس نے کہا... = اور البخاری (6762)، اور مسلم (1059) انس کی حدیث

سے۔ دیکھئے البیان والتحصیل 2/382۔ (1) نسخوں میں "ولا اعلم" ہے اور جو ثابت ہے وہ الزجاج کی "معانی القرآن" 2/457 سے ہے۔ (2) الصحاح (أذن) میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) النحاس کی "اعراب القرآن" 2/223، اور طبری نے بھی اسی طرح اسے روایت کیا 11/537۔ (4) ہمیں اس کا علم نہیں ہوسکا۔ (5) جیسا کہ سیرت ابن ہشام 1/521 میں ہے، اور اسے الواحدی نے بھی اسباب النزول ص 248 میں ذکر کیا ہے۔ (6) نسخوں میں: "آدم" (گندمی) ہے، جبکہ درست وہ ہے جو اسباب النزول الواحدی سے ثابت ہے۔ "الادلم": لمبا سیاہ فام، اور لوگوں میں بہت زیادہ کالا رنگ۔ معجم متن اللغہ (دلم)۔

Surah At-Tawbah, Verse 61 / 283

Regarding it, the Prophet ﷺ said: "Whoever wants to look at the Shaytan, let him look at Nabtal ibn al-Harith." Al-Suf'ah (with dammah): a blackness mixed with redness. A man is asfa' (of this color); according to al-Jawhari (1). And it was recited: "udhun" (ear) with dammah on the dhal and with its sukun (2). {Say: [He is] an ear of goodness for you} i.e.: He is an ear of good, not an ear of evil, meaning: he listens to good and does not listen to evil. Al-Hasan and Asim in the narration of Abu Bakr recited: "qul udhunun khayrun lakum" - with raf' (nominative case) and tanwin (nunation) - while the rest recited it with idafa (construct state) (3). Hamza recited: "wa rahmatin" (and mercy) with khafd (genitive case), while the rest recited it with raf' (4) as an apposition to "udhun". The implied meaning is: Say, he is an ear of good and he is a mercy, meaning: he is a listener of good, not a listener of evil; he listens to what ought to be heard, and he is a mercy. And whoever recited it with khafd (genitive), it is an apposition to "khayrin". Al-Nahhas said (5): This is considered far-fetched by the people of Arabic language; because the distance between the two nouns has increased, and this is considered poor form in genitive constructions. Al-Mahdawi: Whoever gave "rahmah" the genitive case did so by coupling it to "khayr", and the meaning is: a listener of good and a listener of mercy; because mercy is part of goodness. It is not correct to couple "rahmah" (mercy) to "al-mu'minin" (the believers); because the meaning is: He believes in Allah and believes the believers. So the lam is extra in the view of the Kufans. Similar to it is: {Those who fear their Lord} [Al-A'raf: 154] (6), meaning: they fear their Lord. Abu Ali said (7): like His saying: {followed close behind you} [An-Naml: 72].

(1) In Al-Sihah (sf'). (2) Nafi' recited with sukun, and the rest with dammah. Al-Sab'ah p. 315. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/53, and Al-Bahr al-Muhit 5/62. It was mentioned from Al-Hasan in Al-Tabari 11/536. The recitation of Asim from the narration of Abu Bakr (who is Shu'bah) is famous from him like the group recitation; see Al-Sab'ah p. 315. (4) Al-Sab'ah p. 315, and Al-Taysir p. 118. (5) In I'rab al-Quran 2/223, and what precedes it from him. (6) See I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/223, and Al-Hujjah by Al-Farisi 4/204, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 4/504. (7) In Al-Hujjah 4/504.

सूरह अत-तौबा, आयत 61 / 283

इसमें पैगंबर ﷺ ने कहा: "जो कोई शैतान को देखना चाहता है, वह नब्तल इब्न अल-हारिस को देखे।" अस-सुफ़ह (धम्मा के साथ): लालिमा मिला हुआ कालापन। एक आदमी असफा' (इस रंग का) है; अल-जौहरी (1) के अनुसार। इसे "उदुन" (कान) के रूप में पढ़ा गया, 'धाल' पर धम्मा के साथ और उसके सुकून के साथ (2)। {कह दीजिए: [वह] तुम्हारे लिए भलाई का कान है} यानी: वह भलाई का कान है, बुराई का कान नहीं, जिसका अर्थ है: वह भलाई सुनता है और बुराई नहीं सुनता। अल-हसन और असीम ने अबू बक्र के वर्णन में पढ़ा: "कुल उदुनुन खैरुन लकुम" - रफ़' (प्रथमा विभक्ति) और तनवीन के साथ - जबकि बाकियों ने इसे इजाफ़त (संबंध कारक) के साथ पढ़ा (3)। हम्ज़ा ने "वा रहमतुइन" (और दया) को खफ़्द (षष्ठी विभक्ति) के साथ पढ़ा, जबकि बाकियों ने इसे रफ़' (4) के साथ पढ़ा, "उदुन" पर अनुवर्ती के रूप में। इसका निहित अर्थ है: कहो, वह भलाई का कान है और वह एक दया है, अर्थात: वह भलाई का सुनने वाला है, बुराई का सुनने वाला नहीं; वह वह सुनता है जो सुना जाना चाहिए, और वह एक दया है। और जिसने इसे खफ़्द (षष्ठी) के साथ पढ़ा, वह "खैरिन" पर अनुवर्ती के रूप में है। अल-नहस ने कहा (5): अरबी भाषा के लोगों द्वारा इसे दूर की कौड़ी माना जाता है; क्योंकि दोनों संज्ञाओं के बीच की दूरी बढ़ गई है, और षष्ठी निर्माण में इसे खराब माना जाता है। अल-महदवी: जिसने "रहमत" को षष्ठी दी, उसने इसे "खैर" से जोड़कर ऐसा किया, और अर्थ है: भलाई का सुनने वाला और दया का सुनने वाला; क्योंकि दया भलाई का हिस्सा है। "रहमत" (दया) को "अल-मुमिनीन" (आस्थावानों) से जोड़ना सही नहीं है; क्योंकि अर्थ है: वह अल्लाह पर विश्वास करता है और ईमान वालों पर विश्वास करता है। इसलिए कूफ़ियों के विचार में 'लाम' अतिरिक्त है। इसके समान है: {जो अपने रब से डरते हैं} [अल-आराफ: 154] (6), अर्थात: वे अपने रब से डरते हैं। अबू अली ने कहा (7): जैसा कि उनका कहना है: {तुम्हारे पीछे लग गया} [अन-नमल: 72]।

(1) अल-सिहाह में (sf')। (2) नाफ़े ने सुकून के साथ पढ़ा, और बाकी ने धम्मा के साथ। अल-सब'ह पृ. 315। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/53, और अल-बहर अल-मुहीत 5/62। अल-तबरी 11/536 में अल-हसन से इसका उल्लेख किया गया है। अबू बक्र (जो शुबा हैं) के वर्णन से असीम का पाठ उनके समूह पाठ की तरह प्रसिद्ध है; देखें अल-सब'ह पृ. 315। (4) अल-सब'ह पृ. 315, और अल-तयसीर पृ. 118। (5) इ'राब अल-क़ुरान 2/223 में, और उससे पहले का हिस्सा। (6) देखें अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/223, और अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 4/204, और अल-कशफ़ 'अन वुजुह अल-क़िरात 4/504। (7) अल-हुज्जाह 4/504 में।

سورہ التوبہ، آیت 61 / 283

اس میں نبی ﷺ نے فرمایا: "جو شیطان کو دیکھنا چاہے، وہ نبتل بن الحارث کو دیکھ لے۔" السُّفْعَة (پیش کے ساتھ): سرخی مائل سیاہی۔ اور آدمی 'اسفع' ہوتا ہے؛ جوہری کے نزدیک (1)۔ اور "أذن" (کان) ذال کے پیش اور سکون کے ساتھ پڑھا گیا ہے (2)۔ ﴿قُلْ أُذُنُ خَيْرٍ لَّكُمْ﴾ یعنی: وہ خیر کا کان ہے، شر کا کان نہیں، یعنی: وہ خیر کی باتیں سنتا ہے اور شر نہیں سنتا۔ اور حسن اور عاصم نے ابو بکر کی روایت میں اسے "قُلْ أُذُنٌ خيرٌ لكم" - رفع اور تنوین کے ساتھ - پڑھا ہے، اور باقی قرآء نے اسے اضافت کے ساتھ پڑھا ہے (3)۔ اور حمزہ نے "ورحمةٍ" کو زیر (جر) کے ساتھ پڑھا ہے، جبکہ باقی قرآء نے اسے "أذن" پر عطف کرتے ہوئے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے (4)۔ اور مفہوم یہ ہے کہ: کہہ دیجیے کہ وہ خیر کا کان ہے اور وہ رحمت ہے، یعنی: وہ خیر کو سننے والا ہے نہ کہ شر کو، یعنی: وہ ان باتوں کو سننے والا ہے جن کا سننا ضروری ہے، اور وہ رحمت ہے۔ اور جس نے زیر (جر) پڑھا ہے، اس نے "خيرٍ" پر عطف کیا ہے۔ نحاس نے کہا ہے (5): یہ اہل عرب کے نزدیک بعید ہے؛ کیونکہ دونوں اسموں کے درمیان فاصلہ بڑھ گیا ہے، اور مضاف الیہ میں یہ ناپسندیدہ ہے۔ المهدوی: جس نے "رحمت" کو زیر کے ساتھ پڑھا ہے، اس کا عطف "خیر" پر ہے، اور معنی یہ ہے: خیر کا سننے والا اور رحمت کا سننے والا؛ کیونکہ رحمت خیر ہی کا حصہ ہے۔ اور "رحمت" کا عطف "مؤمنین" پر درست نہیں ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: وہ اللہ پر ایمان رکھتا ہے اور مؤمنین کی تصدیق کرتا ہے؛ تو کوفیوں کے نزدیک 'لام' زائد ہے۔ اس کی مثال ہے: ﴿لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ﴾ [الاعراف: 154] (6)، یعنی: وہ اپنے رب سے ڈرتے ہیں۔ ابو علی نے کہا (7): جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿رَدِفَ لَكُم﴾ [النمل: 72]۔

(1) الصّحاح (سفع) میں۔ (2) نافع نے سکون کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے پیش (ضم) کے ساتھ۔ السبعۃ ص 315۔ (3) المحرر الوجیز 3/53، اور البحر المحیط 5/62۔ اور طبری 11/536 میں حسن سے اس کا ذکر کیا گیا ہے۔ اور ابوبکر (جو شعبہ ہیں) کی روایت سے عاصم کی قرأت ان سے مشہور ہے جیسے جماعت کی قرأت؛ السبعۃ ص 315 دیکھیں۔ (4) السبعۃ ص 315، اور التیسیر ص 118۔ (5) إعراب القرآن 2/223 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (6) نحاس کی إعراب القرآن 2/223، اور فارسی کی الحجہ 4/204، اور الکشف عن وجوہ القراءات 4/504 دیکھیں۔ (7) الحجہ 4/504 میں۔

According to al-Mubarrad (1), it is connected to a verbal noun (masdar) indicated by the verb. The implied meaning is: "his believing for the believers"; that is: his believing the believers and not the disbelievers. Or it may be interpreted based on the sense; because the meaning of "yu'minu" (believes) is "yusaddiqu" (confirms/believes), so it was made transitive with the preposition "lam" just as it was made transitive in the saying of the Exalted: {confirming what was before it} [Al-Baqarah: 97] (2). The saying of the Exalted: {They swear by Allah to you to please you, but Allah and His Messenger are more worthy for them to please him, if they are believers.} There are three points regarding it: First: It was narrated that a group of hypocrites gathered, including al-Julas bin Suwayd and Wadi'ah bin Thabit, and there was an Ansar youth with them named 'Amir bin Qays. They belittled him and spoke, saying: "If what Muhammad says is true, then we are worse than donkeys." The youth became angry and said: "By Allah, what he says is true, and you are worse than donkeys." Then he informed the Prophet ﷺ of their words. They swore that 'Amir was lying. 'Amir said: "They are the liars," and he swore to that and said: "O Allah, do not separate us until the truth of the truthful and the lie of the liar are made clear." So Allah revealed this verse, which includes {They swear by Allah to you to please you} (3). Second: The saying of the Exalted: {but Allah and His Messenger are more worthy for them to please him} consists of a subject and a predicate. Sibawayh's view is that the implied meaning is: "Allah is more worthy that they please Him, and His Messenger is more worthy that they please him," then it was omitted, as one of them said: We are satisfied with what we have, and you are with what you have, and opinions vary (4).

(1) Al-Nahhas mentioned his opinion in I'rab al-Qur'an 2/223, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/53. (2) Al-Hujjah 4/204 - 205. (3) Related by Ibn Abi Hatim 6/1826 (10300) from al-Suddi. It was also mentioned from al-Suddi by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 249, Ibn al-Jawzi in the Tafsir 3/460, and al-Baghawi 2/306. 'Amir bin Qays is the cousin of al-Julas. Al-Hafiz said: The story is famous for 'Umayr bin Sa'd. Al-Isabah 5/295. See also p. 302 of this volume. (4) Al-Kitab 1/75, and it was mentioned previously on p. 188 of this volume.

२८४ सूरह अत-तौबाह: आयत ६१ - ६२

अल-मुबर्राद (१) के अनुसार, यह क्रिया द्वारा इंगित एक कृदंत (मस्दर) से संबंधित है। अनुमान यह है: "मोमिनों के लिए उसका ईमान"; अर्थात: मोमिनों की पुष्टि करना, काफिरों की नहीं। या इसे अर्थ के अनुसार लिया जा सकता है; क्योंकि "ईमान लाता है" (युमिनु) का अर्थ "पुष्टि करता है" (युसद्दीकु) है, इसलिए इसे "लाम" अक्षर के साथ सकर्मक बनाया गया था जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन में सकर्मक बनाया गया था: {अपने से पहले की (पुस्तकों) की पुष्टि करने वाला} [अल-बक़रह: ९७] (२)। सर्वशक्तिमान का कथन: {वे तुम्हारे सामने अल्लाह की कसमें खाते हैं ताकि तुम्हें खुश कर सकें, हालाँकि अल्लाह और उसका रसूल इस बात के अधिक हकदार हैं कि वे उन्हें खुश करें, यदि वे मोमिन हैं।} इसमें तीन विषय हैं: पहला: वर्णित है कि मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का एक समूह इकट्ठा हुआ, जिनमें अल-जुलास बिन सुवैद और वदीअह बिन साबित शामिल थे, और उनमें अंसार का एक युवक था जिसका नाम आमिर बिन क़ैस था। उन्होंने उसे तुच्छ समझा, फिर बात की और कहा: "अगर मुहम्मद जो कहते हैं वह सच है, तो हम गधों से भी बदतर हैं।" युवक क्रोधित हो गया और कहा: "अल्लाह की कसम, वह जो कहते हैं वह सच है, और तुम गधों से भी बदतर हो।" फिर उसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उनकी बातों की सूचना दी। उन्होंने कसम खाई कि आमिर झूठा है। आमिर ने कहा: "वे झूठे हैं," और उसने इस पर कसम खाई और कहा: "ऐ अल्लाह, हमारे बीच जुदाई न करना जब तक कि सच्चे की सच्चाई और झूठे का झूठ स्पष्ट न हो जाए।" तब अल्लाह ने यह आयत उतारी, जिसमें {वे तुम्हारे सामने अल्लाह की कसमें खाते हैं ताकि तुम्हें खुश कर सकें} (३) शामिल है। दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {हालाँकि अल्लाह और उसका रसूल इस बात के अधिक हकदार हैं कि वे उन्हें खुश करें} उद्देश्य और विधेय है। सिबवैह का मत है कि अनुमान यह है: "अल्लाह अधिक हकदार है कि वे उसे खुश करें, और उसका रसूल अधिक हकदार है कि वे उसे खुश करें," फिर इसे हटा दिया गया, जैसा कि उनमें से कुछ ने कहा: हम अपने पास जो है उससे संतुष्ट हैं और तुम तुम्हारे पास जो है उससे, और राय अलग-अलग हैं (४)।

(१) अल-नहहास ने 'इराब अल-कुरान २/२२३' में उनकी बात का उल्लेख किया है, और इब्न अतियाह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/५३' में। (२) अल-हुज्जाह ४/२०४ - २०५। (३) इब्न अबी हातिम ६/१८२६ (१०३००) ने अल-सुद्दी से इसे उद्धृत किया है। अल-वाहिदी ने भी 'असबाब अल-नुज़ूल' पृ. २४९ में, इब्न अल-जौज़ी ने तफ़सीर ३/४६० में, और अल-बग़वी ने २/३०६ में अल-सुद्दी से इसका उल्लेख किया है। आमिर बिन क़ैस, अल-जुलास का चचेरा भाई है। अल-हाफ़िज़ ने कहा: यह कहानी उमैर बिन

साद के लिए प्रसिद्ध है। अल-इसाबह ५/२९५। इस भाग के पृष्ठ ३०२ पर आगे देखें। (४) अल-किताब १/७५, और इस भाग के पृष्ठ १८८ पर पहले आ चुका है।

۲۸۴ سورة التوبہ: آیات ۶۱ - ۶۲

اور یہ المبرد (۱) کے نزدیک ایک ایسے مصدر سے متعلق ہے جس کی طرف فعل نے اشارہ کیا، تقدیر یہ ہے: "اس کا مومنوں کے لیے ایمان لانا"؛ یعنی: وہ مومنوں کی تصدیق کرتا ہے، کافروں کی نہیں۔ یا اسے معنی پر محمول کیا جائے گا؛ اس لیے کہ "یؤمن" کے معنی "یصدق" (تصدیق کرنا) کے ہیں، چنانچہ اسے حرف "لام" کے ذریعے متعدی بنایا گیا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان میں ہے: ﴿مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ [البقرہ: ۹۷] (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَن يُرْضُوهُ إِن كَانُوا مُؤْمِنِينَ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: مروی ہے کہ منافقین کی ایک جماعت اکٹھی ہوئی، جن میں الجلاس بن سوید اور ودیعہ بن ثابت تھے، اور ان میں انصار کا ایک لڑکا تھا جسے عامر بن قیس کہا جاتا تھا، انہوں نے اسے حقیر جانا، پھر باتیں کیں اور کہا: اگر وہ باتیں جو محمد کہتے ہیں سچ ہیں تو ہم گدھوں سے بھی بدتر ہیں۔ وہ لڑکا غصے میں آ گیا اور کہنے لگا: اللہ کی قسم! وہ جو کچھ کہتے ہیں حق ہے اور تم گدھوں سے بھی بدتر ہو۔ پھر اس نے نبی کریم ﷺ کو ان کی باتوں کی خبر دی تو انہوں نے قسم کھائی کہ عامر جھوٹا ہے۔ عامر نے کہا: بلکہ وہ جھوٹے ہیں، اور اس پر قسم کھائی اور دعا کی: اے اللہ! ہمارے درمیان اس وقت تک جدائی نہ کرنا جب تک کہ سچے کا سچ اور جھوٹے کا جھوٹ واضح نہ ہو جائے۔ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی جس میں ہے ﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْ﴾ (۳)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول ﴿وَاللَّهُ وَرَسُولُهُ أَحَقُّ أَن يُرْضُوهُ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ سیبویہ کا مسلک یہ ہے کہ اس کی اصل (تقدیر) یہ ہے: "اللہ زیادہ حقدار ہے کہ اسے راضی کیا جائے اور اس کا رسول زیادہ حقدار ہے کہ اسے راضی کیا جائے"، پھر اسے حذف کر دیا گیا، جیسا کہ بعض نے کہا: ہم اس پر راضی ہیں جو ہمارے پاس ہے اور تم اس پر جو تمہارے پاس ہے، اور رائے مختلف ہے (۴)۔

(١) النحاس نے "اعراب القرآن" ٢/ ٢٢٣ میں اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ٣/ ٥٣ میں اس قول کو ذکر کیا ہے۔ (٢) الحجہ ٤/ ٢٠٤ - ٢٠٥۔ (٣) اسے ابن ابی حاتم ٦/ ١٨٢٦ (١٠٣٠٠) نے السدی سے روایت کیا ہے۔ اور السدی ہی کے حوالے سے الواحدی نے "اسباب النزول" ص ٢٤٩، ابن الجوزی نے تفسیر ٣/ ٤٦٠، اور البغوی نے ٢/ ٣٠٦ میں ذکر کیا ہے۔ عامر بن قیس الجلاس کا چچا زاد بھائی ہے۔ اور الحافظ نے کہا: یہ قصہ عمیر بن سعد کے نام سے مشہور ہے۔ الاصابہ ٥/ ٢٩٥۔ اور اس حصے کے صفحہ ٣٠٢ کو دیکھیں۔ (٤) الکتاب ١/ ٧٥، اور اس حصے کے صفحہ ١٨٨ پر یہ پہلے گزر چکا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 62 [Page] 285

Muhammad bin Yazid said: There is nothing omitted in the speech, and the interpretation is: "And Allah is more worthy that they should please Him, and [also] His Messenger," through transposition (fronting and backing). Al-Farra' said(1): The meaning is: "And His Messenger is more worthy that they should please him," and "Allah" is an opening of speech; just as you say: "What Allah willed and you willed."

An-Nahhas said(2): Sibawayh's view is more appropriate; because it has been authentically reported from the Prophet ﷺ forbidding saying: "What Allah willed and you willed"(3), and no transposition should be assumed in anything, and its meaning is correct.

I say: It was said: Indeed, Allah, glorified be He, placed His pleasure in his (the Prophet's) pleasure; do you not see that He said: {He who obeys the Messenger has obeyed Allah} [An-Nisa: 80]. When Al-Rabi' bin Khuthaym passed by this verse, he would stop and then say: "A word, and what a word! He delegated to him, so he does not command us except with good"(4).

Third: Our scholars said: This verse implies the acceptance of the swearer's oath, and that it is binding(5) for the one to whom the oath is sworn to be satisfied(6). The oath is a right for the claimant. And it implies that the oath must be by Allah, Mighty and Majestic, alone(7). The Prophet ﷺ said: "Whoever swears, let him swear by Allah or remain silent, and whoever is sworn to, let him believe"(8). The discussion on oaths and the exceptions regarding them has already been fully covered in [Surah] Al-Ma'idah(9).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/445. (2) In I'rab al-Qur'an 2/224, and the discussion is from the beginning of the issue therein. (3) Narrated by Ahmad (1839) from the hadith of Ibn 'Abbas, may Allah be pleased with them. And he narrated (23265) from Hudhayfah, may Allah be pleased with him, from the Prophet ﷺ who said: "Do not say: 'What Allah willed and so-and-so willed,' say: 'What Allah willed, then so-and-so willed'." Narrated by Abu Dawud (4980). (4) Narrated by Al-Marwazi in Ta'zim Qadr al-Salah (739). (5) In (d) and (m): Even if not binding. (6) In (z): with satisfaction. (7) In (m): According to what preceded. (8) Narrated by Ibn Majah (2101) from Ibn 'Umar, may Allah be pleased with them, with the wording: "...and whoever is sworn to by

Allah, let him be satisfied," and it was previously mentioned without this addition in 4/23. (9) 8/120 and what follows.

सूरह अत-तौबाह: आयत 62 [पृष्ठ] 285

मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: इस कथन में कुछ भी लुप्त नहीं है, और इसका अर्थ है: "और अल्लाह अधिक योग्य है कि वे उसे प्रसन्न करें, और [साथ ही] उसका रसूल," शब्दों के आगे-पीछे होने (प्रस्तुतीकरण और विलंब) के आधार पर। अल-फ़र्रा (1) ने कहा: इसका अर्थ है: "और उसका रसूल अधिक योग्य है कि वे उसे प्रसन्न करें," और "अल्लाह" कथन की शुरुआत है; जैसे कि आप कहते हैं: "जो अल्लाह ने चाहा और जो आपने चाहा।"

अन-नहहास (2) ने कहा: सिबावेह का विचार अधिक उचित है; क्योंकि नबी ﷺ से यह प्रमाणित रूप से वर्णित है कि उन्होंने यह कहने से मना किया है: "जो अल्लाह ने चाहा और आपने चाहा"(3), और किसी भी चीज़ में शब्दों के आगे-पीछे होने का अनुमान नहीं लगाया जाना चाहिए, और इसका अर्थ सही है।

मैं कहता हूँ: यह कहा गया है: वास्तव में अल्लाह सुब्हानहू ने अपनी प्रसन्नता उसकी (रसूल की) प्रसन्नता में रखी है; क्या आप नहीं देखते कि उसने कहा है: {जिसने रसूल की आज्ञा मानी, उसने अल्लाह की आज्ञा मानी} [अन-निसा: 80]। जब रबी बिन खुथयम इस आयत से गुजरते, तो वे रुक जाते और फिर कहते: "एक शब्द, और क्या ही शब्द! उसने उसे कार्य सौंपा, इसलिए वह हमें केवल भलाई का आदेश देता है"(4)।

तीसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत में कसम खाने वाले की कसम को स्वीकार करना शामिल है, और यह कि जिसके लिए कसम खाई गई है उसके लिए संतुष्ट (6) होना अनिवार्य (5) है। कसम दावेदार का अधिकार है। और इसमें यह शामिल है कि कसम केवल अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की होनी चाहिए (7)। नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कसम खाए, उसे अल्लाह की कसम खानी चाहिए या चुप रहना चाहिए, और जिसके लिए कसम खाई जाए, उसे सच मानना चाहिए"(8)। कसमों और उनमें अपवादों के बारे में चर्चा [सूरह] अल-मायदा (9) में विस्तार से की जा चुकी है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) मआनी अल-कुरान 1/445 में। (2) इ'राब अल-कुरान 2/224 में, और चर्चा वहां मसले की शुरुआत से है। (3) इसे अहमद (1839) ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत किया है। और उन्होंने (23265) हुज़ैफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु से नबी ﷺ के हवाले से उद्धृत किया कि आपने फरमाया: "यह मत कहो: 'जो अल्लाह ने चाहा और फलां ने चाहा', कहो: 'जो अल्लाह ने चाहा,

फिर फलां ने चाहा'।" इसे अबू दाऊद (4980) ने भी उद्धृत किया है। (4) अल-मर्वज़ी ने ताज़ीम क़द्र अस-सलाह (739) में उद्धृत किया है। (5) (द) और (म) में: चाहे अनिवार्य न हो। (6) (ज़) में: संतुष्टि के साथ। (7) (म) में: जैसा कि पहले बताया गया है। (8) इब्न माजाह (2101) ने इब्न उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "...और जिसके लिए अल्लाह की कसम खाई जाए, उसे संतुष्ट होना चाहिए", और यह इस वृद्धि के बिना 4/23 में पहले आ चुका है। (9) 8/120 और उसके बाद।

سورہ التوبہ: آیت 62 285

اور محمد بن یزید نے کہا: کلام میں کچھ بھی محذوف نہیں ہے، اور تقدیر یہ ہے: "اور اللہ زیادہ حقدار ہے کہ وہ اسے راضی کریں، اور اس کا رسول،" تقدیم و تاخیر کے طور پر۔ اور الفراء(1) نے کہا: معنی یہ ہے: "اور اس کا رسول زیادہ حقدار ہے کہ وہ اسے راضی کریں،" اور «اللہ» کلام کا افتتاح ہے؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: "جو اللہ نے چاہا اور جو تم نے چاہا۔"

النحاس(2) نے کہا: سیبویہ کا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ سے یہ بات صحیح ثابت ہے کہ ایسا کہنے سے منع کیا گیا ہے کہ: "جو اللہ نے چاہا اور جو تم نے چاہا"(3)، اور کسی چیز میں تقدیم و تاخیر کا اندازہ نہیں لگایا جاتا، اور اس کا معنی صحیح ہے۔

میں کہتا ہوں: اور کہا گیا ہے: بے شک اللہ سبحانہ نے اپنی رضا اس (رسول ﷺ) کی رضا میں رکھی ہے؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ اس نے فرمایا: ﴿جس نے رسول کی اطاعت کی، پس تحقیق اس نے اللہ کی اطاعت کی﴾ [النساء: 80]۔ اور ربیع بن خثیم جب اس آیت سے گزرتے تو رک جاتے، پھر کہتے: "ایک کلمہ، اور کیا ہی کلمہ ہے، اس نے اسے سونپ دیا، پس وہ ہمیں صرف بھلائی کا حکم دیتا ہے"(4)۔

تیسری بات: ہمارے علماء نے کہا: یہ آیت حلف اٹھانے والے کی قسم کی قبولیت پر مشتمل ہے، اور یہ کہ جس کے لیے قسم اٹھائی گئی ہے اس کے لیے راضی ہونا(6) لازم(5) ہے۔ اور قسم مدعی کا حق ہے۔ اور اس میں یہ شامل ہے کہ قسم اللہ عز و جل ہی کی ہو(7)۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے قسم اٹھانی ہو وہ اللہ کی قسم اٹھائے یا خاموش رہے، اور جس کے لیے قسم اٹھائی جائے اسے چاہیے کہ وہ سچ مانے"(8)۔ اور قسموں اور ان میں استثناء کے بارے میں قول [سورہ] «المائدہ»(9) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔

(1) معانی القرآن 1/445 میں۔ (2) اعراب القرآن 2/224 میں، اور کلام وہاں مسئلہ کی ابتدا سے ہے۔ (3) اسے احمد (1839) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور (23265) حذیفہ رضی اللہ عنہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ نہ کہو: جو اللہ نے چاہا اور فلاں نے چاہا، بلکہ کہو: جو اللہ نے چاہا پھر فلاں نے چاہا"۔ اور اسے ابوداؤد (4980) نے روایت کیا ہے۔ (4) اسے المروزی نے تعظیم قدر الصلاۃ (739) میں روایت کیا ہے۔ (5) (د) اور (م) میں ہے: اگرچہ لازم نہ ہو۔ (6) (ظ) میں ہے: بالرضا۔ (7) (م) میں ہے: حسب ما تقدم (جیسا کہ پہلے گزرا)۔ (8) اسے ابن ماجہ (2101) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "...اور جس کے لیے اللہ کی قسم اٹھائی جائے اسے چاہیے کہ وہ راضی ہو جائے"، اور اس زیادتی کے بغیر 4/23 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (9) 8/120 اور اس کے بعد۔

Surah At-Tawbah: Verse 63 286

His Almighty's saying: {Do they not know that whoever opposes Allah and His Messenger—that for him is the fire of Hell, to abide eternally therein? That is the great disgrace [63]}

His Almighty's saying: {Do they not know} refers to the hypocrites. Ibn Hurmuz and Al-Hasan read it: "ta'lamu" (you know) with the letter 'ta' as an address (1). {That he/it} is in the accusative position (nasb) by "know," and the 'ha' is a pronoun representing the situation or speech (2). {Whoever opposes Allah} is in the nominative position (raf') as a subject (mubtada') (3). Opposition (al-muhaddah) is when this person is in one boundary (hadd) and that person is in another; it is like discord (al-mushaqqah). It is said: So-and-so opposed so-and-so, meaning: he became in a boundary other than his boundary. {That for him is the fire of Hell} It is said: What follows the 'fa' in a conditional clause is a subject (mubtada'); thus it should have been "fa-inna" with a kasra on the hamza. Al-Khalil and Sibawayh allowed: "fa-inna lahu nara jahannam" with the kasra (4). Sibawayh said: And it is good, and he recited: My knowledge of the buried waters, while weary camels never ceased trotting on a path of exhaustion. And that if my riding beasts get tired of their resting place, then I am headstrong towards my portion of the matter (5). However, the common reading is: "fa-anna" with a fatha on the hamza. Al-Khalil and Sibawayh also said (6): that "anna"...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/54, and Al-Bahr al-Muhit 5/64. (2) Meaning the matter and the situation. Tafsir al-Razi 15/119. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/224. (4) Al-Kitab 3/133-134, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/224-225. The reading with kasra is in Al-Muharrar al-Wajiz 3/54 on the authority of Ibn Abi 'Ablah. Abu Hayyan said in Al-Bahr 5/65 that it is the reading of Mahbub on the authority of Al-Hasan, and the narration of Abu Ubaydah on the authority of Abu 'Amr, and its grammatical reasoning in Arabic is strong. (5) Al-Kitab 3/134, and the two verses are by Tamim bin Muqbil, and their narration in the Diwan pp. 45-46 is devoid of the point of evidence, as the second half of the second verse there was: "I rode and the options were not beyond me," instead of: "then I am headstrong towards my portion...". The point of evidence in it is the kasra of "inna" which follows the 'fa' as a new sentence (isti'naf). 'Asdam' is the plural of 'sudm', which is buried water. 'Takhdi' means to hasten. 'Tala'ih' are the weary ones. He means that he knows the wildernesses and buried waters because of his many travels. 'Rikab' are camels. 'Munakhuha' is the place where they were made to kneel. 'Al-jamih' is the one who

goes ahead on his way. That is: the length of the journey does not break me, but I go forward for what I hope for in my matter. See Sharh Abyat Sibawayh by al-Sirafi 2/117, and Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 435. (6) In Al-Kitab 3/133, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/224, and from it the author quoted.

सूरह अत-तौबा: आयत ६३ २८६

सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे नहीं जानते कि जो कोई अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करता है - उसके लिए जहन्नुम की आग है, जिसमें वह सदैव रहेगा? यह एक बड़ा अपमान है [६३]}

सर्वशक्तिमान के शब्द: {क्या वे नहीं जानते} का तात्पर्य पाखंडियों से है। इब्न हुरमुज़ और अल-हसन ने इसे संबोधन के रूप में 'त' के साथ "तलमू" (तुम जानते हो) पढ़ा है (१)। {कि वह/यह} "जानने" की क्रिया द्वारा कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, और 'हा' (वह) बात या मामले के लिए एक सर्वनाम है (२)। {जो कोई अल्लाह का विरोध करता है} कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ) की स्थिति में है (३)। विरोध (अल-मुहद्दा) तब होता है जब एक व्यक्ति एक सीमा (हद) पर हो और दूसरा दूसरी सीमा पर; यह कलह (अल-मुशाक़्क़ा) के समान है। कहा जाता है: अमुक ने अमुक का विरोध किया, अर्थात: वह उसकी सीमा से अलग सीमा में हो गया। {कि उसके लिए जहन्नुम की आग है} कहा जाता है: शर्त वाले वाक्य में 'फा' के बाद जो आता है वह कर्ता (मुबतदा) होता है; इसलिए हमज़ा पर कसरा (ई की मात्रा) के साथ "फ-इन्ना" होना चाहिए था। अल-खलील और सिबवैय ने कसरा के साथ "फ-इन्ना लहू नारा जहन्नम" की अनुमति दी है (४)। सिबवैय ने कहा: और यह अच्छा है, और उन्होंने पढ़ा: दबे हुए पानी का मेरा ज्ञान, और थके हुए ऊँट कभी भी थकान की राह पर तेज़ चलना बंद नहीं करते। और यह कि यदि मेरी सवारी के जानवर अपने आराम करने की जगह से थक जाते हैं, तो मैं मामले के अपने हिस्से की ओर अडिग रहता हूँ (५)। हालाँकि, आम पाठ हमज़ा पर फत्हा के साथ "फ-अन्ना" है। अल-खलील और सिबवैय ने यह भी कहा (६): कि "अन्ना"...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५४, और अल-बहर अल-मुहीत ५/६४। (२) इसका अर्थ मामला और स्थिति है। तफ़सीर अल-राज़ी १५/११९। (३) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन २/२२४। (४) अल-किताब ३/१३३-१३४, और लेखक ने इ'राब अल-क़ुरआन २/२२४-२२५ में अल-नहस के माध्यम से उन्हें उद्धृत किया। कसरा के साथ पाठ इब्न अबी अबला के अधिकार पर अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५४ में है। अल-बहर ५/६५ में अबू हयान ने कहा कि यह अल-हसन के अधिकार पर महबूब का पाठ है, और अबू अम्र के अधिकार पर अबू उबैदा का वर्णन है, और अरबी में इसका व्याकरणिक तर्क मजबूत है। (५) अल-किताब ३/१३४, और ये दो छंद तमीम बिन मुक़बिल के हैं, और दीवान पृष्ठ ४५-४६ में उनका वर्णन साक्ष्य के बिंदु से रहित है, क्योंकि वहाँ दूसरे छंद का दूसरा भाग था: "मैंने सवारी की और विकल्प मुझसे परे नहीं थे", इसके बजाय: "तो मैं अपने हिस्से की ओर अडिग हूँ..."। इसमें साक्ष्य का बिंदु 'फा' के बाद "इन्ना" का कसरा है जो एक नए वाक्य (इस्तिनाफ़) के रूप में है।

'असदाम' 'सुद्म' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है दबा हुआ पानी। 'तखदी' का अर्थ है शीघ्रता करना। 'तलाईह' थके हुए लोग हैं। उसका मतलब है कि वह अपनी कई यात्राओं के कारण जंगलों और दबे हुए पानी को जानता है। 'रिकाब' ऊँट हैं। 'मुनाखुहा' वह स्थान है जहाँ उन्हें बैठाया गया था। 'अल-जामिह' वह है जो अपने रास्ते पर आगे बढ़ता है। अर्थात: यात्रा की लंबाई मुझे तोड़ती नहीं है, बल्कि मैं अपने मामले में जिस भाग्य की आशा करता हूँ उसके लिए आगे बढ़ता हूँ। सिराफी द्वारा शरह अबयात सिबवैय २/११७, और तहसील ऐन अल-धहब पृष्ठ ४३५ देखें। (६) अल-किताब ३/१३३ में, और अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन २/२२४, और उससे लेखक ने उद्धृत किया।

سورة التوبہ: آیت ۶۳ ۲۸۶

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّهُ مَن يُحَادِدِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَلِدًا فِيهَا ذَٰلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ ٦٣﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا﴾ (کیا وہ نہیں جانتے) سے مراد منافقین ہیں۔ ابن ہرمز اور الحسن نے اسے خطاب کے ساتھ "تعلموا" (کیا تم نہیں جانتے) پڑھا ہے (۱)۔ ﴿أَنَّهُ﴾ "یعلموا" کے ذریعے حالتِ نصب میں ہے، اور 'ہا' کی ضمیر قصہ و شان کی طرف لوٹتی ہے (۲)۔ ﴿مَن يُحَادِدِ اللَّهَ﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے (۳)۔ محادث (المُحَادَّةُ) کا مطلب یہ ہے کہ یہ شخص ایک حد (جانب) پر ہو اور وہ دوسری حد پر؛ یہ مخالفت (المُشَاقَّةِ) کے مترادف ہے۔ کہا جاتا ہے: فلاں نے فلاں کی مخالفت کی، یعنی: وہ اس کی حد کے علاوہ کسی اور حد میں ہو گیا۔ ﴿فَأَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ﴾ کہا جاتا ہے کہ شرط میں 'ف' کے بعد آنے والا کلام مبتدا ہوتا ہے؛ اس لیے ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "فإنّ" ہونا واجب تھا۔ خلیل اور سیبویہ نے کسرہ کے ساتھ "فإن له نار جهنم" پڑھنے کو جائز قرار دیا ہے (۴)۔ سیبویہ نے کہا: اور یہ اچھا ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: میرا ان پانیوں کا علم جو دفن ہو چکے، اور تھکی ہوئی اونٹنیاں تھکن کی راہ پر چلنے سے نہ رکیں۔ اور یہ کہ جب میری سواریاں اپنی قیام گاہ سے تھک جائیں، تو میں اپنے معاملے کے نصیب کی طرف پیش قدمی کرتا ہوں (۵)۔ لیکن عام قراءت ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ "فأنّ" ہے۔ خلیل اور سیبویہ نے یہ بھی کہا (۶): کہ "أَنَّ" ...

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۴، اور البحر المحیط ۵/ ۶۴۔ (۲) یعنی امر اور شان۔ تفسیر الرازی ۱۵/ ۱۱۹۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۲۴۔ (۴) الکتاب ۳/ ۱۳۳ - ۱۳۴، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۲/ ۲۲۴ - ۲۲۵ میں ان سے نقل کیا ہے۔ اور کسرہ کی قراءت المحرر

الوجیز ۳/ ۵۴ میں ابن ابی عبلہ سے مروی ہے۔ ابو حیان نے البحر ۵/ ۶۵ میں کہا ہے کہ یہ حسن سے محبوب کی قراءت ہے، اور ابو عمرو سے ابو عبیدہ کی روایت ہے، اور عربی میں اس کی توجیہ قوی ہے۔ (۵) الکتاب ۳/ ۱۳۴، اور یہ دونوں شعر تمیم بن مقبل کے ہیں، اور دیوان (ص ۴۵ - ۴۶) میں ان کی روایت جائے شاہد سے خالی ہے، کیونکہ وہاں دوسرے شعر کا دوسرا مصرعہ یہ ہے: "میں سوار ہوا اور مجھ پر راہیں تنگ نہ ہوئیں"، بجائے اس کے کہ: "فإنی علی حظی..."۔ اس میں شاہد 'ف' کے بعد "إنّ" کا کسرہ ہے جو کہ استئناف (نئی بات شروع کرنے) پر مبنی ہے۔ 'أَسْدام' سُدم کی جمع ہے: یعنی وہ پانی جو مٹی تلے چھپ گیا ہو۔ 'تخدي': تیز چلنا۔ 'الطلائح': تھکے ماندے اونٹ۔ وہ کہنا چاہتا ہے کہ کثرتِ سفر کی وجہ سے وہ ویرانوں اور چھپے ہوئے پانیوں کو جانتا ہے۔ 'الرکاب': اونٹ۔ 'مناخها': وہ جگہ جہاں اونٹ بٹھائے گئے ہوں۔ 'الجامح': اپنے رخ پر آگے بڑھنے والا۔ یعنی سفر کی طوالت مجھے تھکاتی نہیں، بلکہ میں اپنے معاملے میں جس نصیب کی امید رکھتا ہوں اس کی طرف پیش قدمی کرتا ہوں۔ دیکھیے: شرح أبیات سیبویہ للسیرافی ۲/ ۱۱۷، اور تحصیل عین الذہب ص ۴۳۵۔ (۶) الکتاب ۳/ ۱۳۳، اور إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۲۴، اور اس سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

The second is a substitute for the first. Al-Mubarrad claimed that this statement is rejected, and that the correct one is what Al-Jarmi said (1), stating: The second is repeated for emphasis since the speech became long, and its parallel is: {And they, in the Hereafter, are the greatest losers} [An-Naml: 5]. Likewise: {So the outcome for both of them was that they are in the Fire, abiding eternally therein} [Al-Hashr: 17].

Al-Akhfash said: The meaning is: then the necessity of the Fire is for him. Al-Mubarrad rejected this (2) and said: This is an error because the open and doubled "Anna" cannot be used to start a sentence while the predicate (khabar) is hidden.

Ali bin Sulaiman said: The meaning is: what is mandatory is that he has the fire of Hell (3), so the second "Anna" is the predicate (khabar) of a deleted subject (mubtada).

It was also said: The estimation is: so it belongs to him that he has the fire of Hell, thus "Anna" is in the nominative case (marfu') by stability upon the omission of the prepositional object between the "fa" and "Anna" (4).

His (the Almighty's) saying: {The hypocrites fear lest a surah should be revealed about them, informing them of what is in their hearts. Say, "Mock [as you wish]; indeed, Allah will expose that which you fear."}

There are three issues regarding it: First: His (the Almighty's) saying: {The hypocrites fear} is an informative statement (khabar) and not a command (amr). The evidence that it is an informative statement is what follows it: {Indeed, Allah will expose that which you fear}; because they disbelieved out of stubbornness (5). Al-Suddi said: Some hypocrites said: "By Allah, I would rather be brought forward and flogged a hundred times than have something revealed about us that exposes us," so the verse was revealed (6).

---

(1) He is Abu Amr Salih bin Ishaq Al-Basri the Grammarian. See his opinion and the opinion of Al-Mubarrad in Al-Muqtadab 2/356, as transmitted by the author through An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/224. (2) The opinion of Al-Akhfash and Al-Mubarrad in Al-Muqtadab 2/357, and I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/224. (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/225. (4) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 1/402. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/225. (6) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 249.

सूरह अत-तौबाह: आयत 63 - 64 | पृष्ठ 287

दूसरा पहले का विकल्प है। अल-मुबर्रद ने दावा किया कि यह बात खारिज करने योग्य है, और सही वही है जो अल-जर्मी ने कहा (1), उन्होंने कहा: दूसरा जोर देने (ताकीद) के लिए दोहराया गया है क्योंकि बात लंबी हो गई थी, और इसका उदाहरण है: {और वे ही आख़िरत में सबसे ज़्यादा घाटा उठाने वाले हैं} [अन्-नम्ल: 5]। इसी प्रकार: {तो उन दोनों का अंजाम यह हुआ कि वे दोनों आग में होंगे, उसमें हमेशा रहेंगे} [अल-हश्र: 17]।

अल-अखफश ने कहा: अर्थ यह है: तो उसके लिए आग की अनिवार्यता है। अल-मुबर्रद ने इसे अस्वीकार किया (2) और कहा: यह एक गलती है क्योंकि ज़बर वाली 'अन्ना' (Anna) से वाक्य की शुरुआत नहीं की जा सकती जबकि उसकी खबर छिपी हुई हो।

अली बिन सुलेमान ने कहा: अर्थ यह है: तो अनिवार्य यह है कि उसके लिए जहन्नुम की आग है (3), इसलिए दूसरी 'अन्ना' एक हटाए गए मुक्तदा (विषय) की खबर है।

यह भी कहा गया: अनुमान यह है: तो उसके लिए यह है कि उसके लिए जहन्नुम की आग है, अतः 'अन्ना' रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, 'फा' और 'अन्ना' के बीच छिपे हुए मजरूर की स्थिरता के आधार पर (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {मुनाफ़िक़ (पाखंडी) डरते हैं कि उनके बारे में कोई ऐसी सूरह न उतर आए जो उनके दिलों की बातों की उन्हें ख़बर दे दे। कह दो, "मज़ाक़ उड़ाओ; निःसंदेह अल्लाह उस चीज़ को बाहर लाने वाला है जिससे तुम डरते हो।"}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {मुनाफ़िक़ डरते हैं} यह एक खबर (सूचना) है, हुक्म (आदेश) नहीं। इसके खबर होने का प्रमाण इसके बाद वाला हिस्सा है: {निःसंदेह अल्लाह उस चीज़ को बाहर लाने वाला है जिससे तुम डरते हो}; क्योंकि उन्होंने हठधर्मिता के कारण कुफ्र किया (5)। अल-सुद्दी ने कहा: कुछ मुनाफ़िकों ने कहा: "अल्लाह की क़सम, मुझे यह ज़्यादा पसंद होता कि मुझे पेश किया जाता और सौ कोड़े मारे जाते, बजाय इसके कि हमारे बारे में कुछ ऐसा नाज़िल हो जो हमें रुसवा कर दे," तो यह आयत नाज़िल हुई (6)।

---

(1) वे अबू अम्र सालेह बिन इसहाक अल-बसरी नहवी हैं। उनके और अल-मुबर्रद के कथन के लिए देखें अल-मुक्तादब 2/356, जिसे लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से एराबुल कुरान 2/224 में

उद्धृत किया है। (2) अल-अखफश और अल-मुबर्रद का कथन अल-मुक्तादब 2/357 और अल-नहहास की एराबुल कुरान 2/224 में है। (3) अल-नहहास की एराबुल कुरान 2/225। (4) इब्न अल-अंबारी की अल-बयान 1/402। (5) अल-नहहास की एराबुल कुरान 2/225। (6) अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 249।

دوسری پہلی سے بدلی ہوئی ہے (مبدل)۔ المبرد کا خیال ہے کہ یہ قول مردود ہے، اور صحیح وہی ہے جو الجرمی نے کہا (1)، انہوں نے کہا: دوسری تاکید کے لیے مکرر ہے کیونکہ کلام طویل ہو گیا تھا، اور اس کی مثال یہ ہے: ﴿وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ﴾ [النمل: 5]۔ اسی طرح: ﴿فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا أَنَّهُمَا فِي النَّارِ خَالِدَيْنِ فِيهَا﴾ [الحشر: 17]۔

اخفش نے کہا: معنی یہ ہے کہ اس کے لیے آگ کا وجوب ہے۔ المبرد نے اس کا انکار کیا (2) اور کہا: یہ غلطی ہے کیونکہ 'أَنَّ' (مفتوحہ مشددہ) سے جملہ شروع نہیں کیا جا سکتا جبکہ خبر پوشیدہ ہو۔

علی بن سلیمان نے کہا: معنی یہ ہے: پس واجب یہ ہے کہ اس کے لیے جہنم کی آگ ہے (3)، تو دوسری 'أَنَّ' محذوف مبتدا کی خبر ہے۔

اور کہا گیا ہے: تقدیر یہ ہے: تو اس کے لیے یہ ہے کہ اس کے لیے جہنم کی آگ ہے، پس 'أَنَّ' فاء اور 'أَنَّ' کے درمیان مجرور کے اضمار پر استقرار کی وجہ سے مرفوع ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ أَن تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُم بِمَا فِي قُلُوبِهِمْ ۚ قُلِ اسْتَهْزِئُوا إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَّا تَحْذَرُونَ ﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ﴾ خبر ہے امر نہیں، اور اس کے خبر ہونے پر دلالت اس کے بعد والا حصہ کرتا ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ مُخْرِجٌ مَّا تَحْذَرُونَ ﴾؛ کیونکہ انہوں نے عناداً کفر کیا (5)۔ سدی نے کہا: بعض منافقین نے کہا: اللہ کی قسم، مجھے یہ پسند ہوتا کہ مجھے پیش کیا

جاتا اور سو کوڑے مارے جاتے، اور ہمارے بارے میں ایسی کوئی چیز نازل نہ ہوتی جو ہمیں رسوا کر دے، تو یہ آیت نازل ہوئی (6)۔

---

(1) وہ ابو عمرو صالح بن اسحاق البصری النحوی ہیں، ان کا اور مبرد کا قول المقتضب 2/ 356 میں دیکھیں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/ 224 میں نقل کیا ہے۔ (2) اخفش اور مبرد کا قول المقتضب 2/ 357، اور نحاس کی اعراب القرآن 2/ 224 میں ہے۔ (3) نحاس کی اعراب القرآن 2/ 225۔ (4) ابن الانباری کی البیان 1 / 402۔ (5) نحاس کی اعراب القرآن 2/ 225۔ (6) واحدی کی اسباب النزول ص 249۔

Surah At-Tawbah: Verse 64 288 "Yahdharu" (fears) means: to take precaution. Az-Zajjaj said: Its meaning is: let them beware, so it is a command, just as it is said: he does that (1). Second: The Almighty's saying: {That there should be sent down upon them} "An" (that) is in the accusative position, i.e., from that it should be sent down. According to Sibawayh's view, it is permissible for it to be in the genitive position due to the omission of "min" (from). It is also permissible for it to be in the accusative position as an object for "yahdharu"; because Sibawayh allowed: "Hadheartu Zaidan" (I feared Zaid); and he recited: Cunning in matters that do not harm, and secure from what is not saving him from destinies (2) Al-Mubarrid did not allow it (3); because caution is something in the state (4) [so it is not transitive]. The meaning of {Upon them} is: upon the believers {A Surah} concerning the hypocrites informing them of their shames, evils, and flaws; for this reason, it was named: Al-Fadihah (the exposing one), Al-Muthirah (the stirring one), and Al-Muba'thirah (the scattering one), as mentioned at the beginning of the Surah (5). Al-Hasan said: The Muslims used to call this Surah Al-Haffarah (the digger); because it dug out what was in the hearts of the hypocrites and revealed it (6). Third: The Almighty's saying: {Say: Mock on} This is a command of warning and threat. {Indeed, Allah will bring forth...

---

(1) Similarly in Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/459. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Al-Kitab 1/113, and I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/225 (and the speech is from him), and al-Muqtadab 2/116, and al-Hulal fi Sharh Abyat al-Jamal by al-Batalyusi p. 131, and al-Khizanah 8/169. Al-Mubarrid said: This is a fabricated, modern verse. As-Samin said in ad-Durr al-Masun 6/80. It was said: It is manufactured, and it is corrupt, its narration was mastered in Sharh at-Tashil. Ibn al-Sayyid said: This verse is manufactured and not Arabic, and for this reason, it was rejected against Sibawayh. We say al-Baghdadi said: If Sibawayh was criticized for this verse; he cited another verse against which there is no criticism, which is the saying of Labid... etc., he mentioned it, and likewise al-Batalyusi mentioned a verse against which there is no criticism, by Zaid al-Khayl. (3) In al-Muqtadab 2/115-117, and the author quoted it from him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/226, and what will come between brackets is from him. (4) Meaning that it is among the states of the soul like panic, insolence, and generosity. As-Samin said in ad-Durr al-Masun 6/80: This is not necessary; for we have states of the soul that are transitive, like feared and dreaded. (5) P. 93 of this part. (6) Mentioned by at-Tabarsi in Majma' al-Bayan 10/6.

सूरह अत-तौबाह: आयत 64 288 "यख़्ज़रू" (वह डरता है) का अर्थ है: वह सावधानी बरतता है। और अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: उसे डरना चाहिए, इसलिए यह एक आदेश है, जैसा कि कहा जाता है: वह ऐसा करता है (1)। दूसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {कि उन पर उतारी जाए} "अन" (कि) कर्मकारक (नसब) की स्थिति में है, यानी: इस बात से कि उतारी जाए। सीबवैया के मत के अनुसार, "मिन" (से) के लोप होने के कारण इसका संबंधकारक (ज्र) की स्थिति में होना संभव है। और यह भी संभव है कि यह "यख़्ज़रू" के कर्म (मफ़ऊल) के रूप में कर्मकारक की स्थिति में हो; क्योंकि सीबवैया ने "हज़िर्तु ज़ैदन" (मैं ज़ैद से डरा) को जायज़ माना है; और उन्होंने यह शेर पढ़ा: उन मामलों से डरने वाला जो नुकसान नहीं पहुँचाते, और उस चीज़ से बेख़ौफ़ जो उसे तक़दीरों से बचाने वाली नहीं (2) अल-मुबर्रिद ने इसे अनुमति नहीं दी (3); क्योंकि डरना मन की एक अवस्था (हैयत) है (4) [इसलिए यह सकर्मक नहीं है]। और {उन पर} का अर्थ है: मोमिनों पर {एक सूरह} मुनाफ़िक़ों के बारे में जो उन्हें उनकी रुसवाइयों, बुराइयों और दोषों की सूचना देती है; इसी कारण इसका नाम रखा गया: अल-फ़ादिहा (रुसवा करने वाली), अल-मुसीराह (उकसाने वाली) और अल-मुबअसिराह (बिखेरने वाली), जैसा कि सूरह की शुरुआत में उल्लेख किया जा चुका है (5)। हसन ने कहा: मुसलमान इस सूरह को अल-हफ़्फ़ारा (खोदने वाली) कहते थे; क्योंकि इसने मुनाफ़िक़ों के दिलों में जो कुछ था उसे खोदकर प्रकट कर दिया (6)। तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए: तुम उपहास करो} यह चेतावनी और धमकी भरा आदेश है। {निस्संदेह अल्लाह प्रकट करने वाला है...

---

(1) इसी तरह अज़-ज़ज्जाज की "मआनी अल-क़ुरआन" 459/2 में है।
WWW.NAFSEISLAM.COM (2) अल-किताब 113/1, और अन-नहहास की "एराब अल-क़ुरआन" 225/2 (और यह कथन उन्हीं का है), और अल-मुक़्तदब 116/2, और अल-बतलयूसी की "अल-हुलल फ़ी शरह अबयात अल-जमल" पृ. 131, और अल-ख़िज़ाना 169/8। अल-मुबर्रिद ने कहा: यह एक गढ़ा हुआ आधुनिक शेर है। और अस-समीन ने "अद-दुर्र अल-मसून" 80/6 में कहा: कहा गया है कि यह बनावटी है, और यह दोषपूर्ण है जिसकी चर्चा "शरह अत-तशहील" में विस्तार से की गई है। इब्न अल-सय्यद ने कहा: यह शेर बनावटी है अरबी नहीं, और इसी कारण इसे सीबवैया के विरुद्ध अस्वीकार कर दिया गया। हम कहते हैं कि बग़दादी ने कहा: यदि सीबवैया पर इस शेर के कारण आपत्ति की गई है; तो उन्होंने एक और शेर का हवाला दिया है जिस पर कोई आपत्ति नहीं है, जो लबीद का कथन है... आदि, फिर उन्होंने उसका उल्लेख किया, और इसी तरह अल-बतलयूसी ने

ज़ैद अल-ख़ैल का एक शेर उद्धृत किया जिस पर कोई आपत्ति नहीं है। (3) अल-मुक़्तदब 115/2 - 117 में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से "एराब अल-क़ुरआन" 226/2 में उद्धृत किया है, और जो कुछ कोष्ठकों के बीच आएगा वह उन्हीं से है। (4) इसका अर्थ है कि यह आत्मा की अवस्थाओं में से है जैसे घबराहट, घमंड और उदारता। अस-समीन ने "अद-दुर्र अल-मसून" 80/6 में कहा: यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि हमारे पास आत्मा की ऐसी अवस्थाएँ भी हैं जो सकर्मक होती हैं, जैसे डरना और भय खाना। (5) इस भाग का पृ. 93। (6) इसका उल्लेख अत-तबरसी ने "मजमा अल-बयान" 6/10 में किया है।

سورہ التوبہ: آیت 64 288 "يَحْذَرُ" (وہ ڈرتا ہے) یعنی: وہ بچتا ہے۔ اور زجاج نے کہا: اس کا معنی ہے: اسے ڈرنا چاہیے، پس یہ امر (حکم) ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: وہ ایسا کرتا ہے (1)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {کہ ان پر نازل کی جائے}، "أَنْ" حالتِ نصب میں ہے، یعنی: اس بات سے کہ نازل کی جائے۔ سیبویہ کے قول کے مطابق جائز ہے کہ یہ "مِنْ" کے حذف ہونے کی وجہ سے حالتِ جر میں ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "يَحْذَرُ" کا مفعول ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہو؛ کیونکہ سیبویہ نے "حَذِرْتُ زَيْداً" (میں زید سے ڈرا) کو جائز قرار دیا ہے؛ اور یہ شعر پڑھا: ان معاملات سے ڈرنے والا جو نقصان نہیں پہنچاتے، اور اس چیز سے بے خوف جو اسے تقدیروں سے نہیں بچانے والی (2) اور مبرد نے اسے جائز نہیں ٹھہرایا (3)؛ کیونکہ ڈرنا نفس کی ایک کیفیت (ہیئت) ہے (4) [پس یہ متعدی نہیں ہوتا]۔ اور {عَلَيْهِمْ} (ان پر) کا مطلب ہے: مومنوں پر {ایک سورت} منافقین کے بارے میں، جو انہیں ان کی رسوائیوں، برائیوں اور عیبوں کی خبر دیتی ہے؛ اسی لیے اس کا نام رکھا گیا: الفاضحہ (رسوا کرنے والی)، المثیرہ (ابھارنے والی) اور المبعثرہ (الٹ پلٹ کرنے والی)، جیسا کہ سورت کے آغاز میں گزر چکا ہے (5)۔ حسن بصری نے کہا: مسلمان اس سورت کو "الحفارہ" (کھودنے والی) کہتے تھے؛ کیونکہ اس نے منافقین کے دلوں میں جو کچھ تھا اسے کھود کر ظاہر کر دیا (6)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دیجئے: تم مذاق اڑاؤ}، یہ ڈرانے اور دھمکانے کا حکم ہے۔ {بے شک اللہ ظاہر کرنے والا ہے...

---

(1) اسی طرح الزجاج کی "معانی القرآن" 2/459 میں ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(2) الکتاب 1/113، اور النحاس کی "اعراب القرآن" 2/225 (اور کلام انہی کا ہے)، اور المقتضب 2/116، اور البطلجوسی کی "الحلل فی شرح ابیات الجمل" ص 131، اور الخزانہ

8/169۔ مبرد نے کہا: یہ ایک بناوٹی اور جدید شعر ہے۔ اور السمین نے "الدر المصون" 6/80 میں کہا: کہا گیا ہے کہ یہ خود ساختہ ہے، اور یہ فاسد ہے جس کی روایت "شرح التسہیل" میں پختگی سے کی گئی ہے۔ ابن السید نے کہا: یہ شعر خود ساختہ ہے عربی نہیں، اور اسی وجہ سے سیبویہ پر اعتراض کیا گیا۔ ہم کہتے ہیں کہ بغدادی نے کہا: اگر سیبویہ پر اس شعر کی وجہ سے طعن کیا گیا ہے؛ تو انہوں نے ایک اور شعر سے استدلال کیا ہے جس پر کوئی اعتراض نہیں، اور وہ لبید کا قول ہے... الخ، پھر اسے ذکر کیا، اور اسی طرح البطلجوسی نے ایک شعر ذکر کیا جس پر کوئی اعتراض نہیں، جو زید الخیل کا ہے۔ (3) المقتضب 2/115-117 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے "اعراب القرآن" 2/226 میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (4) یعنی یہ نفس کی کیفیات میں سے ہے جیسے گھبراہٹ، اترانا اور سخاوت۔ السمین نے "الدر المصون" 6/80 میں کہا: یہ ضروری نہیں ہے؛ کیونکہ ہمارے پاس نفس کی ایسی کیفیات بھی ہیں جو متعدی ہوتی ہیں، جیسے ڈرنا اور خوف کھانا۔ (5) اس پارے کا ص 93۔ (6) اسے طبرسی نے "مجمع البیان" 6/10 میں ذکر کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 64 - 65 289

Meaning: Manifesting [what you fear] being revealed. Ibn Abbas said: Allah revealed the names of the hypocrites, who were seventy men, then He abrogated those names from the Quran out of kindness and mercy; because their children were Muslims, and people would taunt one another (1). Accordingly, Allah has fulfilled His promise by revealing that; as He said: {Indeed, Allah will bring forth that which you fear}.

It was said: Allah's bringing forth means that He informed His Prophet, peace and blessings be upon him, of their conditions and names, not that they were revealed in the Quran, and Allah Almighty said: {And you will surely know them by the tone of [their] speech} [Muhammad: 30], which is a type of inspiration. Among the hypocrites were those who wavered and did not definitively disbelieve in Muhammad, peace and blessings be upon him, nor believe in him. And among them were those who knew his truthfulness but were stubborn.

His Almighty's saying: {And if you ask them, they will surely say, "We were only conversing and playing." Say, "Is it Allah and His verses and His Messenger you were mocking?" (65)}

It contains three matters:

First: This verse was revealed during the Battle of Tabuk. Al-Tabari and others (2) narrated from Qatada: While the Prophet ﷺ was traveling in the Battle of Tabuk and a group of hypocrites were traveling before him, they said: Look, this one wants to conquer the palaces of Sham and take the fortresses of the Byzantines! So Allah, glory be to Him, informed him of what was in their hearts and what they were talking about, so he said: "Halt the riders for me." Then he came to them and said: "You said such and such," and they swore: We were only conversing and playing; meaning: we were not serious.

Al-Tabari mentioned from Abdullah bin Omar, who said: I saw the speaker of this statement, Wadi'ah bin Thabit, clinging to the girth of the camel of the Messenger of Allah ﷺ as it walked, and the stones were striking him, while he was saying: We were only conversing and playing. And the Prophet ﷺ was saying: {Is it Allah and His verses and His Messenger you were mocking? (65)} (3).

(1) Tafsir al-Baghawi 2/307. (2) Tafsir al-Tabari 11/544-545, and Tafsir Ibn Abi Hatim 6/1830 (10049). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/55, and the report is in Tafsir al-Tabari

11/543 without mentioning the hypocrite's name. The 'haqab' (girth) is a rope tied around the camel's saddle at its belly. Al-Qamus (haqab).

सूरह अत-तौबा: आयतें 64 - 65 289

अर्थ: प्रकट करना [जिससे तुम डरते हो] उसके प्रकट होने को। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के नाम उतारे और वे सत्तर आदमी थे, फिर उसने अपनी दया और करुणा से उन नामों को क़ुरान से हटा दिया; क्योंकि उनके बच्चे मुसलमान थे, और लोग एक-दूसरे को ताना देते (1)। तदनुसार, अल्लाह ने उसे प्रकट करके अपना वादा पूरा किया है; जैसा कि उसने कहा: {बेशक अल्लाह उसे निकाल कर रहेगा जिससे तुम डरते हो}।

और कहा गया: अल्लाह के निकालने का मतलब यह है कि उसने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उनके हालात और नामों से अवगत कराया, न कि यह कि वे क़ुरान में उतारे गए थे, और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और तुम उन्हें उनकी बात के लहज़े से ज़रूर पहचान लोगे} [मुहम्मद: 30], जो एक प्रकार की प्रेरणा (इल्हाम) है। मुनाफ़िक़ों में से कुछ ऐसे थे जो हिचकिचाते थे और न तो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को झुठलाने का पक्का इरादा रखते थे और न ही उनकी सच्चाई पर यकीन करते थे। और उनमें वे भी थे जो उनकी सच्चाई जानते थे लेकिन हठधर्मी करते थे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि तुम उनसे पूछो, तो वे ज़रूर कहेंगे, "हम तो बस हंसी-मज़ाक और खेल कर रहे थे।" कहो, "क्या अल्लाह और उसकी आयतों और उसके रसूल के साथ तुम मज़ाक कर रहे थे?" (65)}

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: यह आयत तबूक के युद्ध के दौरान उतरी थी। अल-तबरी और अन्य (2) ने क़तादा से उल्लेख किया है: जब नबी ﷺ तबूक के युद्ध में जा रहे थे और मुनाफ़िक़ों का एक समूह उनके आगे चल रहा था, तो उन्होंने कहा: देखो, यह शाम के महलों को जीतना चाहता है और रोमन (बनी असफ़र) के किलों पर कब्ज़ा करना चाहता है! तो अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने उन्हें उनके दिलों की बात और जो वे बातें कर रहे थे, उससे अवगत करा दिया, तो आपने फ़रमाया: "सवारों को मेरे पास रोको।" फिर आप उनके पास आए और फ़रमाया: "तुमने ऐसा और ऐसा कहा था," तो उन्होंने क़सम खाई: हम तो बस हंसी-मज़ाक और खेल कर रहे थे; उनका मतलब था: हम गंभीर नहीं थे।

अल-तबरी ने अब्दुल्लाह बिन उमर से ज़िक्र किया है, उन्होंने कहा: मैंने इस बात को कहने वाले वदीआ बिन साबित को अल्लाह के रसूल ﷺ की ऊँटनी के पट्टे (हक़ब) से लटका हुआ देखा, जब वह चल रही थी और पत्थर उसे लग रहे थे, और वह कह रहा था: हम तो बस हंसी-मज़ाक और खेल कर

रहे थे। और नबी ﷺ कह रहे थे: {क्या अल्लाह और उसकी आयतों और उसके रसूल के साथ तुम मज़ाक कर रहे थे? (65)} (3)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/307. (2) तफ़सीर अल-तबरी 11/544-545, और तफ़सीर इब्न अबी हातिम 6/1830 (10049). (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/55, और यह उल्लेख तफ़सीर अल-तबरी 11/543 में मुनाफ़िक़ का नाम बताए बिना है। और 'हक़ब': वह रस्सी है जिससे ऊँट के पेट पर काठी बाँधी जाती है। अल-क़ामूस (हक़ब)।

سورة التوبہ: آیات 64 - 65 289

یعنی: ظاہر کرنا [جس سے تم ڈرتے ہو] اس کے ظہور کو۔ ابن عباس نے کہا: اللہ نے منافقین کے نام نازل کیے اور وہ ستر آدمی تھے، پھر اس نے اپنی مہربانی اور رحمت سے ان ناموں کو قرآن سے منسوخ کر دیا؛ اس لیے کہ ان کی اولادیں مسلمان تھیں، اور لوگ ایک دوسرے کو عار دلاتے (1)۔ پس اس بنا پر اللہ نے اسے ظاہر کر کے اپنا وعدہ پورا کر دیا ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {بیشک اللہ اسے نکالنے والا ہے جس سے تم ڈرتے ہو}۔

اور کہا گیا: اللہ کے نکالنے کا مطلب یہ ہے کہ اس نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو ان کے حالات اور ناموں سے آگاہ کر دیا، نہ کہ وہ قرآن میں نازل ہوئے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تم انہیں ان کی بات کے انداز سے ضرور پہچان لو گے} [محمد: 30] جو کہ الہام کی ایک قسم ہے۔ منافقین میں وہ بھی تھے جو ہچکچاتے تھے اور نہ تو محمد صلی اللہ علیہ وسلم کی تکذیب کا پختہ ارادہ رکھتے تھے اور نہ ہی ان کی سچائی پر یقین رکھتے تھے۔ اور ان میں وہ بھی تھے جو آپ کی سچائی کو جانتے تھے لیکن ہٹ دھرمی کرتے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر تم ان سے پوچھو تو وہ ضرور کہیں گے کہ ہم تو محض ہنسی مذاق اور کھیل رہے تھے۔ کہہ دو: کیا تم اللہ، اس کی آیات اور اس کے رسول کے ساتھ مذاق کر رہے تھے؟ (65)}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: یہ آیت غزوہ تبوک کے دوران نازل ہوئی۔ الطبری اور دیگر (2) نے قتادہ سے روایت کیا ہے: جب نبی ﷺ غزوہ تبوک کے سفر میں تھے اور منافقین کا ایک گروہ آپ کے آگے چل رہا تھا، تو

انہوں نے کہا: دیکھو، یہ شام کے محلات فتح کرنا چاہتا ہے، اور بنی اصفر (رومیوں) کے قلعوں پر قبضہ کرنا چاہتا ہے! تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے آپ کو ان کے دلوں کے حال اور ان کی باتوں سے آگاہ کر دیا، تو آپ نے فرمایا: "سواروں کو میرے پاس روکو"۔ پھر آپ ان کے پاس آئے اور فرمایا: "تم نے ایسا اور ایسا کہا تھا"، تو انہوں نے قسم کھائی: ہم تو صرف ہنسی مذاق اور کھیل رہے تھے؛ ان کی مراد تھی: ہم سنجیدہ نہیں تھے۔

الطبری نے عبداللہ بن عمر سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے اس بات کو کہنے والے ودیعہ بن ثابت کو رسول اللہ ﷺ کی اونٹنی کے پٹے (حقب) سے لٹکا ہوا دیکھا، جب وہ چل رہی تھی اور پتھر اسے ٹھوکریں دے رہے تھے، اور وہ کہہ رہا تھا: ہم تو محض ہنسی مذاق اور کھیل رہے تھے۔ اور نبی ﷺ فرما رہے تھے: {کیا تم اللہ، اس کی آیات اور اس کے رسول کے ساتھ مذاق کر رہے تھے؟ (65)} (3)۔

(1) تفسیر البغوی 2/307. (2) تفسیر الطبری 11 / 544 - 545، اور تفسیر ابن ابی حاتم 6/ 1830 (10049). (3) المحرر الوجیز 3/ 55، اور یہ اثر تفسیر الطبری 11/ 543 میں منافق کا نام بتائے بغیر ہے۔ اور 'حقب': وہ رسی ہے جس سے اونٹ کے پیٹ پر کجاوہ باندھا جاتا ہے۔ القاموس (حقب)۔

Page 290 Surah At-Tawbah: Verse 65

An-Naqqash mentioned that this related matter concerned Abdullah bin Ubayy bin Salul (1). Similarly, Al-Qushayri mentioned from Ibn Umar. Ibn Atiyyah said (2): That is an error; because he did not witness Tabuk. Al-Qushayri said: It was said: Rather, the Prophet, peace and blessings be upon him, said this to Wadi'ah bin Thabit, who was one of the hypocrites and was present in the Battle of Tabuk. "Al-Khawd" (delving/wading): Entering water, then it came to be used for any entry that involves contamination and harm (3). Second: Judge Abu Bakr bin al-Arabi said (4): What they said in that regard must be either serious or jesting, and in either case, it is disbelief; for jesting with disbelief is disbelief, there is no disagreement about this among the Ummah. For investigation is the brother of knowledge and truth, and jesting is the brother of falsehood and ignorance. Our scholars said: Look at His saying: {Do you take us in ridicule?} He said, {I seek refuge in Allah from being among the ignorant.} [Al-Baqarah: 67]. Third: Scholars differed regarding jesting in other rulings like sale, marriage, and divorce into three opinions: It is not binding absolutely. It is binding absolutely. Differentiating between sale and others (5); thus it is binding in marriage and divorce - which is the saying of Ash-Shafi'i in divorce in a single opinion - and it is not binding in sale. Malik said in the Book of Muhammad: The marriage of the jester is binding. Abu Zaid said from Ibn al-Qasim in "Al-Utbiyyah": It is not binding. Ali bin Ziyad said: It is annulled before and after. And for Ash-Shafi'i regarding the sale of a jester, there are two opinions. Likewise, the two opinions are derived from the saying of our scholars (6). And Ibn al-Mundhir (7) narrated the consensus in...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/55, and Al-Uqayli narrated this report in Ad-Du'afa 1/94, and Al-Wahidi in Al-Wasit 2/507 through Ismail bin Dawud bin Makhraq, from Malik, from Nafi', from Ibn Umar. Al-Uqayli said: It has no basis from the Hadith of Malik. Adh-Dhahabi said in Al-Mizan 1/226: Ismail bin Dawud from Malik, Abu Hatim and others weakened him, and Ibn Hibban said: He used to steal Hadith. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/55. (3) Tafsir Ar-Razi 16/122. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/964. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/965. (6) The previous source. An-Nawawi mentioned in Al-Majmu' 9/184 from the Shafi'is the two opinions and said: The more correct of them is that it is contracted like divorce and others. (7) In Al-Ijma' p. 87.

पृष्ठ 290 सूरा अत-तौबाह: आयत 65

अन-नक्काश ने उल्लेख किया है कि यह संबंधित मामला अब्दुल्ला बिन उबैय बिन सलूल (1) का था। इसी तरह अल-कुशैरी ने इब्न उमर से उल्लेख किया है। इब्न अतिय्या ने कहा (2): यह गलत है; क्योंकि वह तबुक के युद्ध में शामिल नहीं था। अल-कुशैरी ने कहा: यह कहा गया है: बल्कि, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यह बात वदीअह बिन साबित के लिए कही थी, जो मुनाफिकों (पाखंडियों) में से एक था और तबुक के युद्ध में मौजूद था। "अल-खौद" (डूबना/घुसना): पानी में प्रवेश करना, फिर इसका उपयोग किसी भी ऐसे प्रवेश के लिए किया जाने लगा जिसमें प्रदूषण और नुकसान शामिल हो (3)। दूसरा: न्यायाधीश अबू बकर बिन अल-अरबी ने कहा (4): जो कुछ उन्होंने इस बारे में कहा है वह या तो गंभीरता से होगा या मज़ाक में, और वह जो भी हो, वह कुफ्र (अविश्वास) है; क्योंकि कुफ्र के साथ मज़ाक करना भी कुफ्र है, उम्मत के बीच इस बारे में कोई मतभेद नहीं है। क्योंकि छानबीन ज्ञान और सत्य की बहन है, और मज़ाक असत्य और अज्ञानता का भाई है। हमारे विद्वानों ने कहा: उनके इस कथन को देखें: {क्या आप हमारा उपहास करते हैं?} उन्होंने कहा, {मैं अज्ञानियों में शामिल होने से अल्लाह की शरण चाहता हूँ।} [अल-बकराह: 67]। तीसरा: विद्वानों ने बिक्री, विवाह और तलाक जैसे अन्य निर्णयों में मज़ाक के संबंध में तीन मतों में मतभेद किया है: यह बिल्कुल भी बाध्यकारी नहीं है। यह पूरी तरह से बाध्यकारी है। बिक्री और अन्य के बीच अंतर करना (5); इस प्रकार यह विवाह और तलाक में बाध्यकारी है - जो कि तलाक में इमाम शाफी का एक ही मत है - और यह बिक्री में बाध्यकारी नहीं है। इमाम मालिक ने मुहम्मद की पुस्तक में कहा: मज़ाक करने वाले का निकाह (विवाह) बाध्यकारी है। अबू ज़ैद ने इब्न अल-कासिम से "अल-उत्बिय्या" में कहा: यह बाध्यकारी नहीं है। अली बिन ज़ियाद ने कहा: इसे पहले और बाद में रद्द कर दिया जाता है। और इमाम शाफी के लिए मज़ाक करने वाले की बिक्री के संबंध में दो मत हैं। इसी तरह, हमारे विद्वानों के कथन से दो मत निकाले गए हैं (6)। और इब्न अल-मुन्ज़िर (7) ने आम सहमति का उल्लेख किया है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/55, और अल-उकैली ने इस रिवायत को अद-दुआफ़ा 1/94 में उद्धृत किया, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/507 में इस्माइल बिन दाऊद बिन मखराक, मालिक से, नाफी से, इब्न उमर से। अल-उकैली ने कहा: इमाम मालिक की हदीस से इसका कोई आधार नहीं है। अज़-ज़हबी ने अल-मीज़ान 1/226 में कहा: इस्माइल बिन दाऊद, मालिक से, अबू हातिम और अन्य ने उसे कमजोर करार दिया, और इब्न हिब्बान ने कहा: वह हदीस चोरी करता था।

(2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/55 में। (3) तफ़सीर अर-राज़ी 16/122। (4) अहकाम अल-कुरआन 2/964 में। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 2/965। (6) पिछला स्रोत। अन-नवावी ने अल-मजमूह 9/184 में शाफियों से दो मतों का उल्लेख किया और कहा: उनमें से अधिक सही यह है कि यह तलाक और अन्य की तरह संपन्न हो जाता है। (7) अल-इज्मा पृष्ठ 87 में।

صفحہ ۲۹۰ سورہ التوبہ: آیت ۶۵

النقاش نے ذکر کیا ہے کہ اس معاملے کا تعلق عبداللہ بن ابی بن سلول(۱) سے تھا۔ اسی طرح القشیری نے ابن عمر سے ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(۲): یہ غلط ہے؛ کیونکہ وہ تبوک میں حاضر نہیں تھا۔ القشیری نے کہا: کہا گیا ہے: بلکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے یہ بات ودیعہ بن ثابت کے بارے میں کہی تھی، وہ منافقین میں سے تھا اور غزوہ تبوک میں شریک تھا۔ "الخوض": پانی میں داخل ہونا، پھر اسے ہر ایسے داخلے کے لیے استعمال کیا جانے لگا جس میں آلودگی اور تکلیف ہو(۳)۔ دوسرا مسئلہ: قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا(۴): انہوں نے جو کچھ کہا وہ سنجیدگی سے ہو یا مذاق میں، وہ ہر حال میں کفر ہے؛ کیونکہ کفر کے ساتھ مذاق کرنا کفر ہے، امت کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ تحقیق علم اور حق کی بہن ہے، اور مذاق باطل اور جہالت کا بھائی ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کو دیکھو: ﴿ أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَهِلِينَ ﴾ [البقرة: ۶۷] (کیا آپ ہمارا مذاق اڑاتے ہیں؟ انہوں نے کہا: میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں کہ جاہلوں میں سے ہو جاؤں)۔ تیسرا مسئلہ: علماء نے دیگر احکام جیسے بیع (خرید و فروخت)، نکاح اور طلاق میں مذاق کے بارے میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے: مطلقا لازم نہیں ہوتا۔ مطلقا لازم ہوتا ہے۔ بیع اور دیگر کے درمیان فرق کرنا(۵)؛ چنانچہ نکاح اور طلاق میں لازم ہوگا - اور یہی طلاق میں شافعی کا واحد قول ہے - اور بیع میں لازم نہیں ہوگا۔ مالک نے کتابِ محمد میں کہا: مذاق کرنے والے کا نکاح لازم ہو جاتا ہے۔ ابوزید نے ابن القاسم سے "العتبیہ" میں نقل کیا: لازم نہیں ہوتا۔ علی بن زیاد نے کہا: اسے پہلے اور بعد میں فسخ کر دیا جائے گا۔ اور ہازل (مذاق کرنے والے) کی بیع میں شافعی کے دو قول ہیں۔ اسی طرح ہمارے علماء کے قول سے بھی دو قول نکلتے ہیں(۶)۔ اور ابن المنذر(۷) نے اجماع نقل کیا ہے...

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۵، اور اس روایت کو العقیلی نے الضعفاء ۱/ ۹۴ میں، اور الواحدی نے الوسیط ۲/ ۵۰۷ میں اسماعیل بن داود بن مخراق، عن مالک، عن نافع، عن ابن عمر کے طریق سے نقل کیا ہے۔ عقیلی نے کہا: حدیث مالک میں اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ ذہبی نے المیزان ۱/ ۲۲۶ میں کہا: اسماعیل بن داود عن مالک، اسے ابوحاتم وغیرہ نے ضعیف قرار دیا، اور ابن حبان نے کہا: وہ حدیث چوری کرتا تھا۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۵۵ میں۔ (۳) تفسیر الرازی ۱۶/ ۱۲۲۔ (۴) احکام القرآن ۲/ ۹۶۴ میں۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۶۵۔ (۶) مصدر سابق۔ نووی نے المجموع ۹/ ۱۸۴ میں شافعیوں سے دو قول ذکر کیے اور کہا: ان میں سے زیادہ صحیح یہ ہے کہ یہ طلاق وغیرہ کی طرح منعقد ہو جاتا ہے۔ (۷) الإجماع ص ۸۷ میں۔

Surah At-Tawbah: Verses 65 - 66 291

That seriousness and joking in divorce are the same. Some of the later scholars among our companions said: If they agree on joking in marriage and sale, it is not binding; but if they differ, seriousness prevails over joking (1). Abu Dawud, At-Tirmidhi, and Ad-Daraqutni narrated from Abu Huraira who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Three things, their seriousness is serious and their joking is serious: marriage, divorce, and taking back a wife (Raja'ah)" (2). At-Tirmidhi said: A Hasan Gharib (good but rare) hadith, and the scholars among the companions of the Prophet (peace be upon him) and others acted upon this. I say: This is what is in the hadith: "and taking back a wife (Raja'ah)". And in the "Muwatta" of Malik (3), from Yahya bin Said, from Said bin al-Musayyib who said: Three things in which there is no play: marriage, divorce, and manumission (freeing a slave). It was also narrated from Ali bin Abi Talib, Abdullah bin Mas'ud, and Abu ad-Darda', all of whom said: Three things in which there is no play, and no turning back in them, and the one playing in them is serious: marriage, divorce, and manumission (4). And from Said bin al-Musayyib from Umar who said: Four things are binding on everyone: manumission, divorce, marriage, and vows (5). And from Al-Dahhak who said: Three things in which there is no play: marriage, divorce, and vows (6). Allah the Almighty says: {Make no excuse; you have disbelieved after your belief. If We pardon a party of you, We will punish another party because they were criminals.} (66) His saying, the Almighty: {Make no excuse} is in a way of rebuke, as if He is saying: Do not do what is of no benefit. Then He judged them with disbelief and the non-acceptance of excuses for the sin. And "I'tadhara" (excused himself) means "A'dhara", meaning: he became one who...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/965. (2) Sunan Abi Dawud (2194), Sunan al-Tirmidhi (1184), and Sunan al-Daraqutni (3635). Preceded 4/103. (3) 2/548. (4) These reports were mentioned previously in 4/103. (5) Narrated by Said bin Mansur in his Sunan (1610), and Ibn Abi Shaybah 5/105. (6) Narrated by Ibn Abi Shaybah 5/105.

सूरा अत-तौबा: आयतें 65 - 66 291

कि तलाक में गंभीरता और मज़ाक दोनों बराबर हैं। हमारे साथियों में से कुछ बाद के विद्वानों ने कहा: यदि वे निकाह (विवाह) और बिक्री में मज़ाक पर सहमत होते हैं, तो यह बाध्यकारी नहीं है; लेकिन यदि वे मतभेद करते हैं, तो गंभीरता मज़ाक पर हावी होगी (1)। अबू दाऊद, अत-तिर्मिज़ी और अद-दाराकुतनी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तीन चीजें ऐसी हैं जिनकी गंभीरता भी गंभीर है और मज़ाक भी गंभीर है: निकाह (विवाह), तलाक और रुजू (तलाक के बाद पत्नी को वापस लेना)" (2)। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन ग़रीब है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों और अन्य लोगों के बीच विद्वानों ने इसी पर अमल किया है। मैंने कहा: हदीस में ऐसा ही है: "और रुजू"। और मालिक की "मुवत्ता" (3) में, यह्या बिन सईद से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत है कि उन्होंने कहा: तीन चीजें ऐसी हैं जिनमें कोई खेल (मज़ाक) नहीं है: निकाह, तलाक और गुलामी से आज़ादी। अली बिन अबी तालिब, अब्दुल्ला बिन मसूद और अबू दरदा से भी ऐसा ही रिवायत किया गया है, उन सभी ने कहा: तीन चीजें ऐसी हैं जिनमें कोई खेल नहीं है, और उनमें कोई वापसी नहीं है, और उनमें खेल करने वाला भी गंभीर माना जाता है: निकाह, तलाक और गुलामी से आज़ादी (4)। और सईद बिन अल-मुसय्यिब से, उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: चार चीजें हर किसी पर लागू होती हैं: आज़ादी, तलाक, निकाह और मन्नतें (5)। और अल-दहाक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: तीन चीजें ऐसी हैं जिनमें कोई खेल नहीं है: निकाह, तलाक और मन्नतें (6)। अल्लाह तआला का फरमान है: {बहाने न बनाओ; तुम अपने ईमान के बाद काफिर हो गए हो। अगर हम तुममें से एक गिरोह को माफ कर दें, तो दूसरे गिरोह को अज़ाब देंगे क्योंकि वे अपराधी थे।} (66) अल्लाह तआला का फरमान: {बहाने न बनाओ} डांट-फटकार के तौर पर है, जैसे कि वह कह रहा हो: वह काम न करो जिसका कोई फायदा न हो। फिर उसने उनके कुफ्र का फैसला सुनाया और गुनाह से माफी न मिलने का फैसला किया। "एतेज़ार" (बहाना करना) का अर्थ "एज़ार" है, यानी: वह व्यक्ति बन गया जो...

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/965। (2) सुनन अबी दाऊद (2194), सुनन अत-तिर्मिज़ी (1184) और सुनन अद-दाराकुतनी (3635)। पिछला 4/103। (3) 2/548। (4) ये आसार (कथन) पहले 4/103 में गुज़र चुके हैं। (5) सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (1610) में और इब्न अबी शैबा ने 5/105 में इसे रिवायत किया है। (6) इब्न अबी शैबा ने 5/105 में इसे रिवायत किया है।

سورہ التوبہ: آیات 65 - 66 291

کہ طلاق میں سنجیدگی اور مذاق دونوں برابر ہیں۔ ہمارے اصحاب میں سے بعض متاخرین نے کہا: اگر وہ نکاح اور بیع (خرید و فروخت) میں مذاق پر متفق ہو جائیں تو یہ لازم نہیں ہوگا، اور اگر ان میں اختلاف ہو جائے تو سنجیدگی مذاق پر غالب رہے گی (1)۔ ابو داؤد، ترمذی اور دارقطنی نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین چیزیں ایسی ہیں جن کی سنجیدگی بھی سنجیدہ ہے اور مذاق بھی سنجیدہ ہے: نکاح، طلاق اور رجوع" (2)۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اور اہل علم میں سے صحابہ کرام ﷺ اور دوسروں کا عمل اسی پر ہے۔ میں نے کہا: حدیث میں اسی طرح ہے: "اور رجوع"۔ اور مالک کی "مؤطا" (3) میں یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: تین چیزیں ایسی ہیں جن میں کوئی کھیل (مذاق) نہیں ہے: نکاح، طلاق اور غلام کی آزادی۔ اسی طرح علی بن ابی طالب، عبداللہ بن مسعود اور ابو الدرداء سے بھی روایت کیا گیا ہے، ان سب نے کہا: تین چیزیں ایسی ہیں جن میں نہ کھیل ہے اور نہ ان سے رجوع (واپسی) ہے، اور ان میں کھیل کرنے والا بھی سنجیدہ سمجھا جائے گا: نکاح، طلاق اور غلام کی آزادی (4)۔ اور سعید بن المسیب سے، انہوں نے عمر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: چار چیزیں ہر ایک پر لازم ہو جاتی ہیں: آزادی، طلاق، نکاح اور نذریں (5)۔ اور ضحاک سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: تین چیزیں ایسی ہیں جن میں کوئی کھیل نہیں: نکاح، طلاق اور نذریں (6)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِن نَّعْفُ عَن طَائِفَةٍ مِّنكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ ٦٦ ﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَا تَعْتَذِرُوا﴾ توبیخ (ڈانٹ) کے طور پر ہے، گویا وہ فرما رہا ہے: وہ کام نہ کرو جو فائدہ مند نہ ہو۔ پھر ان پر کفر کا حکم

لگایا اور گناہ سے عذر (معذرت) قبول نہ ہونے کا فیصلہ کیا، اور "اعتذر" کے معنی ہیں: "أعذر"، یعنی: وہ شخص بن گیا جو...

(1) احکام القرآن لابن العربی 965/2۔ (2) سنن ابی داؤد (2194)، سنن ترمذی (1184) اور سنن دارقطنی (3635)۔ سابقہ 103/4۔ (3) 548/2۔ (4) یہ آثار پہلے 103/4 میں گزر چکے ہیں۔ (5) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (1610) میں اور ابن ابی شیبہ نے 105/5 میں روایت کیا ہے۔ (6) اسے ابن ابی شیبہ نے 105/5 میں روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 66 [Page] 292

...excuse. Labid said: "And whoever weeps for a whole year has indeed excused himself." (1) Apologizing (al-i'tidhar) means erasing the trace of resentment; it is said: "The houses have apologized," meaning they have faded (2). And al-i'tidhar means fading. The poet said: "Or did you know signs, for the ruins of your beloved in al-Wadaka' have begun to fade." (3) Ibn al-A'rabi said: Its origin is "cutting." "I apologized to him" means I cut off what was in his heart of resentment. From this comes "udhrat al-ghulam" (the boy's excuse), which is what is cut off during circumcision. And from it is "udhrat al-jariya" (the girl's virginity), because it cuts the seal of her virginity.

The Almighty's saying: {If We forgive a party of you, We will punish a party because they were criminals.} It is said: They were three people; two mocked and one laughed, so the one forgiven is the one who laughed and did not speak. A "ta'ifa" (party/group) is a group, and it is also said of an individual in the sense of a person: a "ta'ifa" (4). Ibn al-Anbari said: The plural term is used for the singular, like saying: "So-and-so went out on mules." He said: It is possible that if "ta'ifa" refers to one person, it is "ta'if," and the "ha" (suffix) is for emphasis (5). There are different opinions regarding the name of this man who was forgiven; it was said: Makhshi ibn Humayr; said by Ibn Ishaq. وقال ابن هشام: ويقال فيه : ابنُ مَخْشِي. وقال خليفة بن خياط في تاريخه : اسمه مُخاشن بْنُ حُمَيِّر. وذكر ابن عبد البر : مُخاشن الحِمْيَري.

---

(1) It is the second half of a verse of his, and its beginning is: "Until the year [passes], then the name of peace be upon you both." And it preceded in 1/153. (2) Tahdhib al-Lugha 2/311. (3) Al-Sihah (udhr), and Ibn Rashiq attributed it in Al-Umda 2/180 and Yaqut in Mu'jam al-Buldan 5/369, and Ibn Manzur in Al-Lisan (udhr) to Ibn Ahmar al-Bahili. Yaqut said: Al-Wadaka' is from al-wadak, which is fat and grease: a sand dune or a specific place. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/459, and the report was narrated similarly by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/282 from al-Kalbi, and Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 3/464 in detail through Abu Salih from Ibn Abbas. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/466, and al-Razi 16/125.

सूरह अत-तौबाह: आयत 66 [पृष्ठ] 292

...क्षमा। लबीद ने कहा: "और जो कोई पूरे एक साल तक रोता है, उसने वास्तव में क्षमा मांग ली है।" (1) क्षमा याचना (अल-इतिधार) का अर्थ है क्रोध या नाराजगी के निशान को मिटाना; कहा जाता है: "घरों ने क्षमा मांग ली," जिसका अर्थ है कि वे मिट गए हैं (2)। और अल-इतिधार का अर्थ है मिटना या पुराना होना। कवि ने कहा: "या क्या तुम उन संकेतों को जानते थे, क्योंकि अल-वदका में तुम्हारे प्रिय के खंडहर मिटने लगे हैं।" (3) इब्न अल-अराबी ने कहा: इसका मूल "काटना" है। "मैंने उससे क्षमा मांगी" का अर्थ है कि मैंने उसके दिल में मौजूद नाराजगी को काट दिया। इसी से "उध्रत अल-ग़ुलाम" (लड़के की उध्रा) आता है, जो खतने के समय काटा जाता है। और इसी से "उध्रत अल-जारिया" (लड़की का कौमार्य) है; क्योंकि यह उसके कौमार्य की सील को काटता है।

ईश्वर का कथन: {यदि हम तुम में से एक दल को क्षमा कर दें, तो हम एक दल को दंड देंगे क्योंकि वे अपराधी थे।} कहा जाता है: वे तीन लोग थे; दो ने उपहास किया और एक हँसा, तो जिसे क्षमा किया गया वह वह है जो हँसा और बोला नहीं। "ताइफा" (दल/समूह) एक समूह है, और इसे एक व्यक्ति के लिए भी "नफ़्स" के अर्थ में प्रयोग किया जाता है: "ताइफा" (4)। इब्न अल-अन्बारी ने कहा: बहुवचन शब्द का प्रयोग एकवचन के लिए किया जाता है, जैसे कि कहना: "फलां व्यक्ति खच्चरों पर बाहर गया।" उन्होंने कहा: यह संभव है कि यदि "ताइफा" से तात्पर्य एक व्यक्ति से हो, तो वह "ताइफ" है, और "हा" (प्रत्यय) जोर देने के लिए है (5)। जिस व्यक्ति को क्षमा किया गया था उसके नाम के संबंध में अलग-अलग मत हैं; कहा गया: मख्शी बिन हुमैर; यह इब्न इशाक ने कहा है। इब्न हिशम ने कहा: उसके बारे में कहा जाता है: इब्न मख्शी। खलीफा बिन खय्यात ने अपने इतिहास में कहा: उसका नाम मुखाशिन बिन हुमैर है। इब्न अब्दुल बर्र ने उल्लेख किया: मुखाशिन अल-हिमयारी।

---

(1) यह उनके एक शेर का दूसरा हिस्सा है, और इसका पहला हिस्सा है: "साल बीतने तक, फिर तुम दोनों पर शांति का नाम हो।" और यह 1/153 में पहले आ चुका है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/311। (3) अल-सिहाह (उध्र), और इब्न रशीक ने अल-उमदा 2/180 में और याकूत ने मुअजम अल-बुल्दान 5/369 में, और इब्न मंजूर ने अल-लिसान (उध्र) में इसे इब्न अमर अल-बाहिली से जोड़ा है। याकूत ने कहा: अल-वदका, अल-वदक से है, जिसका अर्थ है वसा और चिकनाई: एक रेत का टीला या एक विशिष्ट स्थान। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/459, और इसी तरह की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 2/282 में अल-कल्बी से वर्णित की है, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-

मसीर 3/464 में इब्न अब्बास से अबू सालेह के माध्यम से विस्तार से बताया है। (5) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 3/466 में, और अल-राज़ी 16/125 में उल्लेख किया गया है।

سورة التوبہ: آیت 66 [صفحہ] 292

عذر۔ لبید نے کہا: وَمَنْ يَبْكِ حَوْلاً كاملاً فقد اعتذر (١) (اور جو کوئی پورے ایک سال تک روتا ہے، اس نے یقیناً عذر پیش کر دیا)۔ اور اعتذار کے معنی ہیں: رنجش کے اثر کو مٹانا؛ کہا جاتا ہے: "اعتذرت المنازل" یعنی مکانات پرانے ہو کر مٹ گئے (2)۔ اور اعتذار کے معنی مٹنا (دروس) بھی ہیں۔ شاعر نے کہا: ام كنتَ تعرف آياتٍ فقد جعلتْ أطلالُ إلفِك بالودكاءِ تعتذِرُ (٣) (یا کیا تم نشانات کو پہچانتے تھے؟ تمہارے محبوب کے کھنڈرات مقامِ ودکاء میں مٹنے لگے ہیں)۔ ابن الاعرابی نے کہا: اس کی اصل "کاٹنا" ہے۔ "اعتذرتُ إليه" یعنی میں نے اس کے دل سے رنجش کو کاٹ دیا۔ اسی سے "عذرة الغلام" ہے، جو ختنے کے وقت کاٹا جاتا ہے۔ اور اسی سے "عذرة الجاریہ" (کنوار پن) ہے؛ کیونکہ اس سے اس کی بکارت کی مہر کٹ جاتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِن نَّعْفُ عَن طَائِفَةٍ مِّنكُمْ نُعَذِّبْ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ ﴾ کہا گیا ہے کہ: وہ تین افراد تھے؛ دو نے مذاق اڑایا اور ایک ہنسا، تو جسے معاف کیا گیا وہ وہی تھا جو ہنسا اور کچھ نہیں بولا۔ "طائفہ" کے معنی جماعت کے ہیں، اور ایک شخص کے لیے بھی "نفس" کے معنی میں طائفہ کا لفظ بولا جاتا ہے (4)۔ ابن الانباری نے کہا: جمع کا لفظ واحد کے لیے بھی بولا جاتا ہے، جیسے تم کہو: "فلاں شخص خچروں پر سوار ہو کر نکلا"۔ انہوں نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ اگر طائفہ سے مراد ایک شخص ہو تو وہ "طائف" ہو، اور "ہا" مبالغے کے لیے ہو (5)۔ اور اس شخص کے نام کے بارے میں جس کو معاف کیا گیا، مختلف اقوال ہیں؛ کہا گیا: وہ مَخْشی بن حُمیر تھا؛ یہ ابن اسحاق کا قول ہے۔ ابن ہشام نے کہا: اسے ابنِ مَخشی بھی کہا جاتا ہے۔ خلیفہ بن خیاط نے اپنی تاریخ میں لکھا ہے: اس کا نام مُخاشن بن حُمیر ہے۔ اور ابن عبد البر نے ذکر کیا ہے: مُخاشن الحمیری۔

(١) یہ ان کے ایک شعر کا دوسرا مصرع ہے، اس کا پہلا مصرع ہے: "إلى الحَوْلِ ثم اسم السلام عليكما"۔ اور یہ 153/1 پر گزر چکا ہے۔ (٢) تہذیب اللغۃ 311/2۔ (٣) الصحاح (عذر)، ابن رشیق نے اسے العمدہ 180/2 میں، یاقوت نے معجم البلدان 369/5 میں، اور ابن منظور نے اللسان (عذر) میں ابن احمر الباہلی کی طرف منسوب کیا ہے۔ یاقوت نے کہا: "الودكاء" ودک سے نکلا ہے جس کے معنی چربی اور چکنائی کے ہیں: یہ ریت کا ٹیلا ہے یا کسی مخصوص جگہ کا نام ہے۔ (٤) معانی القرآن للزجاج 459/2، اور یہ روایت اسی طرح عبد الرزاق نے التفسیر 282/2 میں کلبی سے نقل کی ہے، اور ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر 464/3 میں ابو صالح عن ابن عباس کے طریق سے تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 466/3 میں، اور رازی نے 125/16 میں ذکر کیا ہے۔

Page 293 Surah At-Tawbah: Verses 66 - 67

Al-Suhayli mentioned: Mukhashshin bin Humayr (1). And all of them mentioned that he was martyred at Yamama, and he had repented and named himself Abdurrahman, then he prayed to Allah to be killed as a martyr and for his grave not to be known. There was a difference of opinion as to whether he was a hypocrite or a Muslim; it was said: he was a hypocrite then he repented sincerely. And it was said: he was a Muslim, except that he heard the hypocrites and laughed with them and did not denounce them (2).

Allah Almighty's saying: {The hypocrite men and hypocrite women are of one another. They enjoin what is wrong and forbid what is right and close their hands. They have forgotten Allah, so He has forgotten them. Indeed, the hypocrites - it is they who are the defiantly disobedient.} [9:67]

His saying, the Almighty: {The hypocrite men and hypocrite women} is a beginning (mubtada'). {Some of them} is a second beginning. And it is permissible for it to be a substitute (badal), and the predicate (khabar) would be: "of one another" (3). And the meaning of {some of them are from one another} means: they are like one thing in exiting the religion. Al-Zajjaj said (4): This is connected to His saying: {And they swear by Allah that they are from among you while they are not from among you} [At-Tawbah: 56], meaning: they are not from the believers, but some of them are from one another, meaning: they are similar in commanding evil and forbidding good. And closing their hands means from Jihad (5), and from what is obligatory upon them of right.

And forgetfulness (al-nisyan): here means abandonment, i.e., they abandoned what Allah commanded them with, so He left them in doubt. It was said: they abandoned His command until it became like something forgotten, so He placed them in the position of those forgotten from His reward. Qatadah said:

Footnotes: (1) See Al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham 2/524-525, Tarikh Khalifa bin Khayyat p. 114, Al-Isti'ab on the margin of Al-Isaba 10/231, Al-Ta'rif wal-I'lam by Al-Suhayli p. 70, Al-Wasit 2/508, Tafsir Al-Baghawi 2/308, Al-Muharrar al-Wajiz 3/55, Al-Isaba 9/149, Tajrid Asma' al-Sahaba by Al-Dhahabi 2/64, and Tawdih al-Mushtabih 3/333. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/55. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/227. (4) In Ma'ani al-Qur'an for him 2/460, and the author quoted him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/227. (5) In the copies: and closing their hands is a phrase about Jihad, and what is confirmed is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas.

पृष्ठ 293 सूरह अत-तौबा: आयतें 66 - 67

अल-सुहैली ने उल्लेख किया: मुखशिन बिन हुमैर (1)। और उन सभी ने उल्लेख किया कि वह यमामा में शहीद हुए थे, और उन्होंने तौबा कर ली थी और अपना नाम अब्दुल रहमान रख लिया था, फिर उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि उन्हें शहीद के रूप में मार दिया जाए और उनकी कब्र का पता न चले। इस बारे में मतभेद था कि वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) थे या मुस्लिम; कहा गया: वह मुनाफ़िक़ थे फिर उन्होंने सच्ची तौबा की। और कहा गया: वह मुस्लिम थे, सिवाय इसके कि उन्होंने मुनाफ़िक़ों की बातें सुनीं और उनके साथ हँसे और उन्हें मना नहीं किया (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {मुनाफ़िक़ पुरुष और मुनाफ़िक़ स्त्रियाँ एक-दूसरे से हैं। वे बुराई का आदेश देते हैं और भलाई से रोकते हैं और अपने हाथ बंद रखते हैं। वे अल्लाह को भूल गए, तो उसने उन्हें भुला दिया। निस्संदेह मुनाफ़िक़ ही अवज्ञाकारी हैं।} [9:67]

अल्लाह तआला का फरमान: {मुनाफ़िक़ पुरुष और मुनाफ़िक़ स्त्रियाँ} एक शुरुआत (मुबतदा) है। {उनमें से कुछ} दूसरी शुरुआत है। और यह भी जायज़ है कि यह 'बदल' (प्रतिस्थापन) हो, और 'खबर' (विधेय) होगी: "एक-दूसरे से" (3)। और {उनमें से कुछ एक-दूसरे से हैं} का अर्थ है: वे धर्म से बाहर निकलने में एक जैसी वस्तु के समान हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): यह उसके इस कथन से जुड़ा है: {और वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि वे तुम में से हैं जबकि वे तुम में से नहीं हैं} [अत-तौबा: 56], अर्थात: वे मोमिनों में से नहीं हैं, बल्कि उनमें से कुछ एक-दूसरे से हैं, अर्थात: वे बुराई का आदेश देने और भलाई से रोकने में एक जैसे हैं। और अपने हाथ बंद रखने का अर्थ है जिहाद से (5), और उन पर अनिवार्य हक अदा करने से।

और विस्मृति (निस्यान): यहाँ इसका अर्थ 'छोड़ देना' है, अर्थात: उन्होंने वह छोड़ दिया जिसका अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया था, इसलिए उसने उन्हें संदेह में छोड़ दिया। कहा गया: उन्होंने उसके आदेश को छोड़ दिया यहाँ तक कि वह भूले हुए के समान हो गया, तो उसने उन्हें अपने इनाम से वंचित कर भूले हुए लोगों के स्थान पर रख दिया। क़तादा ने कहा:

पादलेख (Footnotes): (1) देखें अल-सीरा अल-नबविया इब्न हिशाम द्वारा 2/524-525, तारीख खलीफा बिन खयात पृष्ठ 114, अल-इसतीअब अल-इसाबा के हाशिए पर 10/231, अल-तारीफ वल-इलाम अल-सुहैली द्वारा पृष्ठ 70, अल-वसीत 2/508, तफसीर अल-बग़वी 2/308, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/55, अल-इसाबा 9/149, तज्रिद अस्मा अल-सहाबा अल-ज़हबी द्वारा 2/64, और तौदीह

अल-मुशतबिह 3/333। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/55। (3) एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/227। (4) उनकी किताब 'मानी अल-कुरान' में 2/460, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से 'एराब अल-कुरान' 2/227 में उनका हवाला दिया है। (5) प्रतियों में: 'और अपने हाथ बंद रखना' जिहाद के बारे में एक वाक्यांश है, और जो प्रमाणित है वह अल-नहस के'एराब अल-कुरान' से है।

صفحہ 293 سورۃ التوبہ: آیات 66 - 67

سہیلی نے ذکر کیا: مُخَشِّن بن حُمَیْر (1)۔ اور ان سب نے ذکر کیا کہ وہ یمامہ میں شہید ہوئے، اور انہوں نے توبہ کر لی تھی اور اپنا نام عبد الرحمن رکھ لیا تھا، پھر اللہ سے دعا کی کہ وہ شہید کر دیے جائیں اور ان کی قبر کا علم نہ ہو سکے۔ اور اس میں اختلاف ہے کہ آیا وہ منافق تھے یا مسلمان؛ کہا گیا: وہ منافق تھے پھر انہوں نے توبہ نصوح (سچی توبہ) کی۔ اور کہا گیا: وہ مسلمان تھے، سوائے اس کے کہ انہوں نے منافقوں کی باتیں سنیں اور ان پر ہنس پڑے اور انہیں ٹوکا نہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُم مِّن بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ أَيْدِيَهُمْ نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴾ (منافق مرد اور منافق عورتیں ایک دوسرے سے ہیں۔ وہ برائی کا حکم دیتے ہیں اور نیکی سے روکتے ہیں اور اپنے ہاتھ بند رکھتے ہیں۔ انہوں نے اللہ کو بھلا دیا تو اس نے بھی انہیں بھلا دیا۔ یقیناً منافق ہی نافرمان ہیں۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ﴾ مبتدا ہے۔ ﴿بَعْضُهُم﴾ مبتدا ثانی ہے۔ اور جائز ہے کہ یہ بدل ہو، اور خبر ہوگی: "من بعض" (3)۔ اور ﴿بَعْضُهُم مِّن بَعْضٍ﴾ کا معنی ہے: یعنی وہ دین سے نکلنے میں ایک چیز کی طرح ہیں۔ اور زجاج نے کہا (4): یہ ان کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿ وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنكُمْ وَمَا هُم مِّنكُمْ ﴾ [التوبہ: 56]، یعنی: وہ مومنوں میں سے نہیں ہیں، بلکہ ان میں سے بعض بعض سے ہیں، یعنی: وہ برائی کا حکم دینے اور نیکی سے روکنے میں ایک جیسے ہیں۔ اور اپنے ہاتھ بند رکھنے سے مراد جہاد سے رکنا ہے (5)، اور ان پر واجب حقوق کی ادائیگی سے رکنا ہے۔

اور نسیان (بھول جانا): یہاں اس کا معنی 'ترک کر دینا' ہے، یعنی: انہوں نے اللہ کے احکامات کو چھوڑ دیا، تو اس نے انہیں شک میں چھوڑ دیا۔ کہا گیا: انہوں نے اللہ کے حکم کو چھوڑ دیا یہاں تک کہ وہ بھلائی ہوئی چیز کی طرح ہو گیا، پس اللہ نے انہیں ثواب سے محروم کر کے بھولے ہوؤں کے مقام پر کر دیا۔ اور قتادہ نے کہا:

حواشی: (1) دیکھئے السيرة النبوية لابن هشام 524/2 - 525 ، وتاريخ خليفة بن خياط ص 114 ، والاستيعاب على هامش الإصابة 231/10 ، والتعريف والإعلام للسهيلي ص 70 ، والوسيط 508/2 ، وتفسير البغوي 308/2 ، والمحرر الوجيز 3/ 55 ، والإصابة 9/ 149 ، تجريد أسماء الصحابة للذهبي 64/2 ، وتوضيح المشتبه 333/3 . (2) المحرر الوجيز 3/ 55 . (3) إعراب القرآن للنحاس 227/2 . (4) ان کی کتاب معاني القرآن میں 2/ 460 ، اور مصنف نے ان سے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن 227/2 میں نقل کیا ہے۔ (5) نسخوں میں ہے: 'اور ان کا اپنے ہاتھ بند رکھنا' جہاد کے بارے میں عبارت ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ نحاس کی إعراب القرآن سے ہے۔

294 Surah At-Tawbah: Verses 67 - 69

"He forgot them" meaning: from good, but from evil He did not forget them (1). And "al-fisq" (wickedness): is leaving obedience and religion. This has been mentioned before (2).

Allah says: {Allah has promised the hypocrite men and hypocrite women and the disbelievers the fire of Hell, wherein they will abide eternally. It is sufficient for them. And Allah has cursed them, and for them is an enduring punishment.}

Allah's saying: {Allah has promised the hypocrites}: It is said: Allah promised good with a "promise" (wa'dan). And He promised evil with a "threat" (wa'idan). {abiding eternally}: In the accusative case as a circumstantial phrase (hal), and the governor is omitted, meaning: they will enter it abiding eternally. {It is sufficient for them}: Subject and predicate, meaning: it is enough and adequate for the reward of their deeds. Cursing (al-la'n) means distancing, i.e., from the mercy of Allah, and it has been mentioned before (3). {And for them is an enduring punishment} meaning: continuous and permanent.

Allah says: {Like those before you; they were superior to you in might and more abundant in wealth and children. They enjoyed their portion, and you have enjoyed your portion as those before you enjoyed their portion, and you have engaged [in idle talk] like that which they engaged in. It is those whose deeds have become worthless in this world and the Hereafter, and it is those who are the losers.}

WWW.NAFSEISLAM.COM In this verse there are three issues: First: Allah's saying: {Like those before you} Al-Zajjaj (4) said: the letter "kaaf" (like) is in the position of accusative (nasb), i.e., Allah promised the disbelievers the fire of Hell a promise just as He promised those before them. And it was said: the meaning is: you did like the actions of those before you in commanding what is wrong and forbidding what is right (5), so the annexed noun (mudhaf) was omitted. And it was said: meaning: you are like those before you, so the "kaaf" is in the position of nominative (raf'); because it is the predicate of a beginning (khabar mubtada').

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/231. (2) 1/368 - 369. (3) 2/247. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/460, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/227. (5) In (Zha): in abandoning commanding what is right and forbidding what is wrong.

२९४ सूरा अत-तौबा: आयत ६७ - ६९

"वह उन्हें भूल गया" यानी: भलाई से, लेकिन बुराई से उसने उन्हें नहीं भुलाया (१)। और "अल-फ़िस्क़" (अधर्म): आज्ञाकारिता और धर्म से बाहर निकलना है। और यह पहले आ चुका है (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अल्लाह ने मुनाफ़िक़ (पाखण्डी) पुरुषों और मुनाफ़िक़ स्त्रियों और काफ़िरों (इनकार करने वालों) से जहन्नम की आग का वादा किया है, जिसमें वे हमेशा रहेंगे। वह उनके लिए काफ़ी है। और अल्लाह ने उन पर लानत की है, और उनके लिए स्थायी अज़ाब (यातना) है।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह ने मुनाफ़िक़ों से वादा किया है}: कहा जाता है: अल्लाह ने भलाई का "वादा" (वअदन) किया। और उसने बुराई की "धमकी" (वईदन) दी। {हमेशा रहने वाले}: यह व्याकरण की दृष्टि से 'हाल' (circumstantial) है, और इसका कारक लुप्त है, यानी: वे उसमें हमेशा रहने वाले होकर दाखिल होंगे। {वह उनके लिए काफ़ी है}: मुब्तदा और ख़बर, यानी: यह उनके कर्मों के प्रतिफल के लिए पर्याप्त और पूरा है। 'लानत' का अर्थ है: दूरी, यानी: अल्लाह की रहमत से, और यह पहले आ चुका है (३)। {और उनके लिए स्थायी अज़ाब है} यानी: निरंतर और सदैव रहने वाला।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन लोगों की तरह जो तुमसे पहले थे; वे तुमसे शक्ति में अधिक बलवान थे और धन और सन्तान में अधिक थे। उन्होंने अपने हिस्से का आनंद लिया, और तुमने अपने हिस्से का वैसे ही आनंद लिया जैसे तुमसे पहले वालों ने अपने हिस्से का आनंद लिया था, और तुमने भी उसी तरह व्यर्थ की बातें कीं जैसी उन्होंने की थीं। यही वे लोग हैं जिनके कर्म दुनिया और आखिरत में नष्ट हो गए, और यही लोग घाटे में रहने वाले हैं।}

WWW.NAFSEISLAM.COM इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन लोगों की तरह जो तुमसे पहले थे} अल-ज़ज्जाज (४) ने कहा: 'काफ़' (की तरह) नसब (accusative) की स्थिति में है, यानी: अल्लाह ने काफ़िरों से जहन्नम की आग का वैसा ही वादा किया जैसा उसने उनसे पहले वालों से वादा किया था। और कहा गया है: अर्थ यह है कि: तुमने बुराई का हुक्म देने और भलाई से रोकने में उन लोगों जैसे काम किए जो तुमसे पहले थे (५), इसलिए मुज़ाफ़ (annexed noun) को हटा दिया गया है। और कहा गया है: यानी: तुम उनसे पहले वालों की तरह हो, तो 'काफ़' रफ़अ (nominative) की स्थिति में है; क्योंकि यह ख़बर है।

(१) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास ३/२३१। (२) १/३६८ - ३६९। (३) २/२४७। (४) मआनी अल-क़ुरआन २/४६० में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-क़ुरआन २/२२७ में नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (५) (ज़) में: भलाई का हुक्म देने और बुराई से रोकने को छोड़ने में।

۲۹۴ سورة التوبہ: آیات ۶۷ - ۶۹

«نَسِيَهُمْ» یعنی: خیر سے، رہا شر تو ان کو نہیں بھولا (۱)۔ اور الفسق: اطاعت اور دین سے نکل جانا ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

قولہ تعالی: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَفِقِينَ وَالْمُنَفِقَتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَلِدِينَ فِيهَا هِيَ حَسْبُهُمْ وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُنَفِقِينَ﴾ کہا جاتا ہے: اللہ نے خیر کا وعدہ (وَعْداً) کیا۔ اور شر کی وعید (وَعیداً) سنائی۔ ﴿خَلِدِينَ﴾ حالتِ نصب میں ہے حال ہونے کی بنا پر اور عامل محذوف ہے، یعنی: وہ اس میں ہمیشہ رہنے والے بن کر داخل ہوں گے۔ ﴿هِيَ حَسْبُهُمْ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: وہ ان کے اعمال کے بدلے کے لیے کافی اور پوری ہے۔ اور اللعن: دوری ہے، یعنی: اللہ کی رحمت سے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّقِيمٌ﴾ یعنی: دائمی اور ہمیشگی والا۔

قولہ تعالی: ﴿كَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَدًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُم بِخَلَقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُم بِخَلَقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا أُوْلَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَلُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْخَسِرُونَ﴾

WWW.NAFSEISLAM.COM اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ﴾ زجاج (۴) نے کہا: 'کاف' محلِ نصب میں ہے، یعنی: اللہ نے کافروں سے جہنم کی آگ کا ویسا ہی وعدہ کیا جیسا ان سے پہلے والوں سے وعدہ کیا تھا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: تم نے برائی کا حکم دینے اور بھلائی سے روکنے میں ان لوگوں جیسے کام کیے جو تم سے پہلے تھے (۵)،

پس مضاف حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: یعنی: تم ان لوگوں کی طرح ہو جو تم سے پہلے تھے، پس 'کاف' محلِ رفع میں ہے؛ اس لیے کہ یہ خبرِ ابتدا ہے۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۲۳۱۔ (۲) ۱/ ۳۶۸ - ۳۶۹۔ (۳) ۲/ ۲۴۷۔ (۴) معانی القرآن ۲/ ۴۶۰ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/ ۲۲۷ میں نقل کیا ہے۔

(۵) (ظ) میں: امربالمعروف اور نہی عن المنکر کو ترک کرنے میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 69, 295

...deleted (1). And "Ashad" (more intense/stronger) is indeclinable (diptote) because it's on the pattern "Af'al" as an adjective. Its origin is "Ashdad," meaning: they were stronger than you in power, but they were not prepared, nor were they able to repel the punishment of Allah, Almighty and Majestic (2).

Second: Sa'id narrated from Abu Huraira, from the Prophet (PBUH) who said: "You will take as the nations before you took, cubit by cubit, span by span, and fathom by fathom, so much so that if one of those entered the hole of a lizard (dab), you would enter it." Abu Huraira said: And if you wish, read the Quran: {As those before you, they were stronger than you in power and more abundant in wealth and children. They enjoyed their portion...} - Abu Huraira said: And 'khalaq' (portion) is religion - {...so you have enjoyed your portion as those before you enjoyed their portion} until he finished the verse. They said: O Prophet of Allah, what did the Jews and Christians do? He said: "And who are the people but them?" (3).

And in the Sahih on his authority, from the Prophet (PBUH): "You will surely follow the ways of those before you, span by span and cubit by cubit, so much so that if they entered a lizard's hole, you would enter it." They said: O Messenger of Allah, the Jews and the Christians? He said: "Who else?" (4).

And Ibn Abbas said: How similar is tonight to yesterday; these are the Children of Israel, we have been likened to them. And the like.

(1) This aspect was mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/201. (2) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/227. (3) Narrated by Abu Ya'la (6292), and Al-Tabari 11/551. And Abu Huraira's (RA) saying in interpreting 'Al-Khalaq'. Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1834 (10506). And in it occurred: "As Persia and Rome did," instead of "What did the Jews and Christians do." In the chain of this hadith is Abu Ma'shar Najih ibn Abd al-Rahman, the Hafiz said in Al-Taqreeb: weak. And the author will mention the authentic narration after it. It does not contain a mention of the verse. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 3/56, commenting on Al-Tabari's citation of this hadith in interpreting this verse: It is a meaning that does not suit the verse at all; for it is addressed to hypocrites whose deeds are void, while the hadith is addressed to monotheists following the ways of those who passed in worldly actions that do not take them out of religion. (4) Sahih al-Bukhari similarly (7319), and this is Ahmad's wording (9819), and Ahmad also narrated it (8308) and (8340). In the narration of Al-Bukhari and Ahmad (8308) it occurred: "Persia and Rome," instead of: "Jews and

Christians." And Ahmad (11800), Al-Bukhari (3456), and Muslim (2669) narrated it from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (RA). Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 16/219: The meaning is: agreement in sins and violations, not in disbelief.

सूरह अत-तौबा: आयत 69, 295

...हटा दिया गया (1)। और "अशद्द" (अधिक तीव्र/मजबूत) अपरिवर्तनीय है क्योंकि यह एक विशेषण के रूप में "अफ'अल" के पैटर्न पर है। इसका मूल "अशदद" है, जिसका अर्थ है: वे शक्ति में तुमसे अधिक मजबूत थे, लेकिन वे तैयार नहीं थे, और न ही वे अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी के दंड को टालने में सक्षम थे (2)।

दूसरा: सईद ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, जिन्होंने नबी (स.अ.व.) से सुना कि उन्होंने फरमाया: "तुम वैसे ही पकड़ोगे जैसे तुमसे पहले की उम्मतों ने पकड़ा था, हाथ दर हाथ, बालिश्त दर बालिश्त, और बांह दर बांह, यहाँ तक कि अगर उनमें से कोई गोह (सांड) के बिल में दाखिल हुआ होता, तो तुम भी उसमें दाखिल हो जाते।" अबू हुरैरा ने कहा: और यदि तुम चाहो तो कुरान पढ़ो: {उन लोगों की तरह जो तुमसे पहले थे, वे शक्ति में तुमसे अधिक मजबूत थे और धन और संतान में अधिक समृद्ध थे। उन्होंने अपने हिस्से का आनंद लिया...} - अबू हुरैरा ने कहा: और 'खलाक' (हिस्सा) धर्म है - {...तो तुमने अपने हिस्से का आनंद लिया जैसे तुमसे पहले के लोगों ने अपने हिस्से का आनंद लिया था} यहाँ तक कि उन्होंने आयत पूरी की। उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, यहूदियों और ईसाइयों ने क्या किया? उन्होंने फरमाया: "और लोग उनके अलावा कौन हैं?" (3)।

और 'सहीह' में उन्हीं से रिवायत है, नबी (स.अ.व.) से: "तुम निश्चित रूप से अपने से पहले के लोगों के तरीकों का पालन करोगे, बालिश्त दर बालिश्त और हाथ दर हाथ, यहाँ तक कि अगर वे गोह के बिल में दाखिल हुए, तो तुम भी उसमें दाखिल होगे।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यहूदी और ईसाई? उन्होंने फरमाया: "और कौन?" (4)।

और इब्न अब्बास ने कहा: आज की रात कल की रात के कितनी समान है; ये बनी इसराइल हैं, हमारी तुलना उनसे की गई है। और इसी तरह।

(1) इस पहलू का उल्लेख अल-ज़मखशारी ने 'अल-कश्शाफ़' 2/201 में किया है। (2) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/227। (3) अबू याला (6292) और अल-तबरी 11/551 द्वारा वर्णित। और अबू हुरैरा (रज़ि.) का 'अल-खलाक' की व्याख्या में कहना। इसे इब्न अबी हातिम 6/1834 (10506) ने निकाला है। और इसमें आया है: "जैसा कि फारस और रोम ने किया," इसके बजाय कि "यहूदियों और ईसाइयों ने क्या किया।" इस हदीस की श्रृंखला में अबू माशर नजीह इब्न अब्द अल-रहमान है, हाफिज ने 'अल-तक़रीब' में कहा: वह कमजोर है। और लेखक इसके बाद सही रिवायत का उल्लेख

करेगा। उसमें आयत का जिक्र नहीं है। इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 3/56 में इस आयत की व्याख्या में तबरी द्वारा इस हदीस के उद्धरण पर टिप्पणी करते हुए कहा: यह एक ऐसा अर्थ है जो आयत के बिल्कुल अनुकूल नहीं है; क्योंकि यह उन मुनाफिकों को संबोधित है जिनके कर्म निष्फल हैं, जबकि हदीस उन एकेश्वरवादियों को संबोधित है जो दुनियावी कामों में पिछले लोगों के तरीकों का पालन करते हैं जो उन्हें धर्म से बाहर नहीं निकालते। (4) सहीह अल-बुखारी इसी तरह (7319), और यह अहमद के शब्द हैं (9819), और अहमद ने भी इसे (8308) और (8340) में रिवायत किया है। अल-बुखारी और अहमद (8308) की रिवायत में आया है: "फारस और रोम," इसके बजाय: "यहूदी और ईसाई।" और अहमद (11800), अल-बुखारी (3456), और मुस्लिम (2669) ने इसे अबू सईद अल-खुदरी (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है। अन-नववी ने 'सहीह मुस्लिम' 16/219 की अपनी व्याख्या में कहा: इसका अर्थ है: पापों और उल्लंघन में समानता, कुफ्र (अविश्वास) में नहीं।

سورة التوبہ: آیت ۶۹ ۲۹۵

محذوف (۱)۔ اور «أشد» غیر منصرف ہے کیونکہ یہ صفت ہونے کی وجہ سے «أفعل» کے وزن پر ہے۔ اور اس کی اصل: أشدد ہے، یعنی: وہ تم سے قوت میں زیادہ سخت تھے، تو ان کے لیے یہ ممکن نہ ہوا، اور نہ ہی وہ اللہ عزوجل کے عذاب کو ٹال سکے (۲)۔

دوسری: سعید نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: «تم ویسے ہی پکڑو گے جیسے تم سے پہلے کی امتوں نے پکڑا، ہاتھ کے بدلے ہاتھ، بالشت کے بدلے بالشت، اور گز کے بدلے گز، یہاں تک کہ اگر ان میں سے کوئی گوہ (ضب) کے بل میں داخل ہوا ہوتا، تو تم بھی اس میں داخل ہو جاتے۔» حضرت ابوہریرہ نے کہا: اور اگر تم چاہو تو قرآن پڑھو: {ان لوگوں کی طرح جو تم سے پہلے تھے، وہ تم سے قوت میں زیادہ سخت اور مال و اولاد میں زیادہ تھے، پس انہوں نے اپنے حصے سے فائدہ اٹھایا...} - حضرت ابوہریرہ نے کہا: اور «خلاق» دین ہے - {...پس تم نے اپنے حصے سے فائدہ اٹھایا جیسے تم سے پہلے والوں نے اپنے حصے سے فائدہ اٹھایا تھا} یہاں تک کہ آیت مکمل کی۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے نبی، تو کیا یہود و نصاریٰ نے ایسا کیا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «اور لوگ ان کے سوا کون ہیں؟» (۳)۔

اور صحیح میں ان سے روایت ہے، نبی کریم ﷺ سے: «تم ضرور اپنے سے اگلوں کے طریقوں کی پیروی کرو گے، بالشت در بالشت اور ہاتھ در ہاتھ، یہاں تک کہ اگر وہ کسی گوہ کے بل میں داخل ہوئے تو تم بھی ضرور داخل ہو گے»۔ انہوں نے کہا: یا رسول اللہ، کیا یہود و نصاریٰ؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «پھر اور کون؟» (۴)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: آج کی رات کل (گزشتہ رات) سے کتنی مشابہ ہے، یہ بنی اسرائیل ہیں جن سے ہمیں تشبیہ دی گئی ہے۔ اور اسی طرح۔

(۱) اس قول کو زمخشری نے الکشاف ۲/۲۰۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲/۲۲۷۔ (۳) اسے ابویعلی (۶۲۹۲) اور طبری نے ۱۱/۵۵۱ میں روایت کیا ہے۔ اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کا قول «الخلاق» کی تفسیر میں۔ اسے ابن ابی حاتم ۱۸۳۴/۶ (۱۰۵۰۶) نے نکالا ہے۔ اور اس میں یہ الفاظ ہیں: "جیسا کہ فارس اور روم نے کیا"، بجائے اس کے کہ "یہود و نصاریٰ نے کیا"۔ اور اس حدیث کی سند میں ابو معشر نجیح بن عبد الرحمن ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: وہ ضعیف ہے۔ اور مصنف اس کے بعد صحیح روایت ذکر کریں گے۔ اور اس میں آیت کا ذکر نہیں ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۵۶ میں طبری کے اس آیت کی تفسیر میں اس حدیث کو لانے پر تبصرہ کرتے ہوئے کہا: یہ ایسا معنی ہے جو آیت کے بالکل مناسب نہیں؛ کیونکہ یہ منافقین سے خطاب ہے جن کے اعمال برباد ہیں، جبکہ حدیث ان موحدین سے خطاب ہے جو دنیاوی کاموں میں گزشتہ لوگوں کے طریقوں کی پیروی کرتے ہیں جو دین سے خارج نہیں کرتے۔ (۴) صحیح بخاری میں اسی طرح (۷۳۱۹)، اور یہ احمد کے الفاظ ہیں (۹۸۱۹)، اور اسے احمد نے بھی (۸۳۰۸) اور (۸۳۴۰) پر نکالا ہے۔ اور بخاری و احمد (۸۳۰۸) کی روایت میں "فارس اور روم" آیا ہے، بجائے: "یہود و نصاریٰ" کے۔ اور اسے احمد (۱۱۸۰۰)، بخاری (۳۴۵۶) اور مسلم (۲۶۶۹) نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ نووی نے شرح صحیح مسلم ۱۶/۲۱۹ میں کہا: اور اس سے مراد گناہوں اور مخالفتوں میں مطابقت ہے، نہ کہ کفر میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 69 / 296

From Ibn Mas'ud (1).

Third: His words, the Almighty: {So they enjoyed their portion}, meaning: they benefited from their share of the religion [or worldly life] as those before them did (2). {And you indulged} is a shift from the third person to direct address. {As those who indulged} means: like their indulging. The 'kaf' is in the position of an accusative adjective for an omitted verbal noun, i.e., "and you indulged in indulgence like those who indulged." "Al-ladhi" is an incomplete noun like "man" (who), expressing both singular and plural. It has been mentioned previously in [Surat] Al-Baqarah (3).

It is said: "I waded (khudtu) into the water," wading (khawdan) and (khiyaadan). The place is a "makhada," which is where people cross on foot or mounted; its plural is "makhad," and also "makhawid," according to Abu Zaid. "I made my beast wade (akhadtu) into the water." "The people waded (akhada)," meaning: their horses waded. "I waded through the hardships (khudtu al-ghamarat)": I braved them. It is said: "He waded him with the sword," meaning: he moved his sword within the person struck. "He waded (khawwada) in his blood (najee')"; the form is intensified for emphasis. "Al-mikhwad" for drinks is like "al-mijdah" for porridge (sawiq); it is said of it: "I waded (khudtu) the drink." "The people waded into the conversation (khada... fi al-hadith)" and "negotiated (takhawadu)," i.e., they discussed it (4).

The meaning is: You indulged in the causes of the worldly life with amusement and play. It was also said: In the matter of Muhammad (peace be upon him) with denial. {Those - their deeds have become worthless (habitah)}: vanished. It has been mentioned previously (5). {Their deeds}: their good deeds. {And those - it is they who are the losers} also previously mentioned (6).

---

(1) Reported by al-Tabari (11/552) from Ibn Abbas, and by Ibn Abi Shaybah (15/102) from Ibn Mas'ud. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (2/227), and in it: "the worldly life," instead of "the religion," and both terms are mentioned in the commentaries. See: Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj (2/460), and by al-Nahhas (3/232), and the Tafsir of Ibn Abi Hatim (6/1834-1835), and al-Nukat wa al-'Uyun (2/380). (3) (1/320). (4) Al-Sihah (Kh-w-d). Al-najee': blood from the interior of the body. Al-mijdah: what is used for stirring, which is a piece of wood with various sides. "I stirred (jadahtu) the porridge (sawiq)": I mixed it. Al-Sihah (N-j-' and J-d-h). Stirring (latt) the sawiq: mixing it with clarified butter or other things. (5) (3/428). (6) (1/372).

सूरा अत-तौबाह: आयत 69 / 296

इब्न मसूद से (1)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अतः उन्होंने अपने हिस्से का आनंद लिया}, अर्थात्: उन्होंने धर्म [या सांसारिक जीवन] के अपने हिस्से से लाभ उठाया, जैसा कि उन लोगों ने किया जो उनसे पहले थे (2)। {और तुमने भी उसी तरह बहसबाज़ी (खोज़्तुम) की}, यह परोक्ष कथन से प्रत्यक्ष संबोधन की ओर बदलाव है। {जिस तरह उन्होंने बहसबाज़ी (कल-लज़ी खाज़ू) की}, अर्थात्: उनके बहस करने की तरह। यहाँ 'क' एक लुप्त क्रिया विशेषण के विशेषण के रूप में कर्म कारक के स्थान पर है, अर्थात्: "और तुमने उसी तरह बहसबाज़ी की जैसे उन लोगों ने बहसबाज़ी की थी"। और 'अल-लज़ी' एक अधूरा संज्ञा है जैसे 'मन' (जो), जिसका उपयोग एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए किया जाता है। इसका उल्लेख पहले [सूरह] 'अल-बकराह' (3) में हो चुका है।

और कहा जाता है: "मैंने पानी में गोता लगाया (ख़ुदतु)", गोता लगाना (ख़ौदन) और (खियादन)। वह स्थान 'मख़ादह' है, जहाँ से लोग पैदल या सवार होकर पार होते हैं; इसका बहुवचन 'मख़ाद' और 'मख़ाविज़' भी है; अबू ज़ैद के अनुसार। और "मैंने अपने जानवर को पानी में उतारा (अख़दतु)"। "लोगों ने पानी पार किया (अख़ाद)", अर्थात्: उनके घोड़े पानी में चले। "मैंने कठिनाइयों को पार किया (ख़ुदतु अल-ग़मरात)": मैंने उनमें प्रवेश किया। और कहा जाता है: "उसने तलवार से उस पर वार किया (ख़ादहु)", अर्थात्: उसने घायल व्यक्ति के भीतर अपनी तलवार चलाई। और "वह उसके रक्त (नजी') में लथपथ हो गया (ख़व्वदा)"; अधिकता के लिए बल दिया गया है। "अल-मिख़्वद" पेय पदार्थों के लिए वैसा ही है जैसा "अल-मिज्दह" दलिए (सवीक़) के लिए; इसके बारे में कहा जाता है: "मैंने पेय को मिलाया (ख़ुदतु)"। "लोग बातचीत में मशगूल हुए (ख़ाद... फ़िल-हदीस)" और "आपस में चर्चा की (तख़ावदू)", अर्थात्: उन्होंने उसमें विचार-विमर्श किया (4)।

तो अर्थ यह है: तुम खेल और तमाशे के साथ सांसारिक कारणों में मग्न हो गए। और यह भी कहा गया: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के मामले में झुठलाने के साथ। {वे लोग जिनके कर्म व्यर्थ (हबितत) हो गए}: मिट गए। यह पहले आ चुका है (5)। {उनके कर्म}: उनके नेक काम। {और वही घाटे में रहने वाले हैं} भी पहले आ चुका है (6)।

---

(1) इसे अल-तबरी (11/552) ने इब्न अब्बास से और इब्न अबी शयबा (15/102) ने इब्न मसूद से उद्धृत किया है। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा (2/227), और इसमें है: "दुनिया", बजाय:

"दीन" (धर्म), और दोनों शब्द तफ़सीरों (व्याख्याओं) में वर्णित हैं। देखें: मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा (2/460), और अल-नहहास द्वारा (3/232), और इब्न अबी हातिम की तफ़सीर (6/1834-1835), और अल-नुकात वल-उयून (2/380)। (3) (1/320)। (4) अल-सिहाह (ख़-व-द)। अल-नजी': शरीर के भीतर का रक्त। अल-मिज्दह: जिससे हिलाया या मिलाया जाता है, जो एक लकड़ी का टुकड़ा होता है जिसके सिरे कई तरफ वाले होते हैं। "मैंने दलिए (सवीक़) को मिलाया (जदहतु)": मैंने उसे फेंटा। अल-सिहाह (न-ज-' और ज-द-ह)। 'लत्त' सवीक़: उसे मक्खन या अन्य चीज़ों के साथ मिलाना। (5) (3/428)। (6) (1/372)।

سورہ التوبہ: آیت 69 / 296

ابن مسعود (1) سے روایت ہے۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس انہوں نے اپنے حصے سے فائدہ اٹھایا}، یعنی: انہوں نے دین [یا دنیا] کے اپنے حصے سے نفع اٹھایا جس طرح ان سے پہلے لوگوں نے کیا تھا (2)۔ {اور تم نے بحث (خضتم) کی}، یہ غائب سے تخاطب (خطاب) کی طرف رجوع ہے۔ {جیسے انہوں نے بحث (کالذی خاضوا) کی}، یعنی: ان کے بحث کرنے کی طرح۔ یہاں 'ک' ایک محذوف مصدر کی صفت کے طور پر محلِ نصب میں ہے، یعنی: "اور تم نے ایسی بحث کی جیسی انہوں نے بحث کی تھی"۔ اور 'الذی' ایک اسمِ ناقص ہے جیسے 'مَنْ' (جو)، جو واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ اس کا تذکرہ پہلے [سورہ] 'البقرہ' (3) میں گزر چکا ہے۔

اور کہا جاتا ہے: "میں پانی میں اترا (خضتُ)"، اترنا (خوضاً) اور (خیاضاً)۔ وہ جگہ 'مخاضہ' ہے، جہاں سے لوگ پیدل یا سوار ہو کر گزرتے ہیں؛ اس کی جمع 'مخاض' اور 'مخاوض' بھی ہے؛ ابو زید سے مروی ہے۔ اور "میں نے اپنے جانور کو پانی میں اتارا (أخضتُ)"۔ "قوم پانی میں اتری (أخاض)"، یعنی: ان کے گھوڑے پانی میں چلے۔ "میں سختیوں میں کود پڑا (خضتُ الغمرات)": میں ان میں گھس گیا۔ اور کہا جاتا ہے: "اس نے تلوار سے اس پر وار کیا (خاضہ)"، یعنی: اس نے اپنی تلوار مقتول کے جسم میں حرکت دی۔ اور "اس نے اس کے خون (نجیع) میں لت پت کر دیا (خوّض)"؛ مبالغہ کے لیے تشدید لائی گئی ہے۔ "المِخوض" مشروب کے لیے ایسا ہی ہے جیسا "المِجدح" ستو (سویق) کے لیے؛ اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: "میں نے مشروب کو ہلایا/ملا لیا (خضتُ)"۔ "لوگ بات چیت میں مصروف ہوئے (خاض القوم فی الحدیث)" اور "آپس میں بحث و مباحثہ کیا (تخاوضوا)"، یعنی: اس میں تبادلہ خیال کیا (4)۔

پس معنی یہ ہے: تم کھیل کود اور لہو و لعب کے ساتھ دنیاوی اسباب میں مگن ہو گئے۔ اور یہ بھی کہا گیا: محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے معاملے میں جھٹلانے کے ساتھ {وہ لوگ جن کے اعمال برباد (حبطت) ہو گئے}: باطل ہو گئے۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔ {ان کے اعمال}: ان کی نیکیاں۔ {اور وہی نقصان اٹھانے والے ہیں} بھی پہلے گزر چکا ہے (6)۔

---

(1) اسے الطبری (11/552) نے ابن عباس سے اور ابن ابی شیبہ (15/102) نے ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس (2/227)، اور اس میں ہے: "الدنیا"، بجائے: "الدین"، اور یہ دونوں لفظ تفاسیر میں مذکور ہیں۔ دیکھیے: معانی القرآن للزجاج (2/460)، اور للنحاس (3/232)، اور تفسیر ابن ابی حاتم (6/1834-1835)، اور النکت والعیون (2/380)۔ (3) (1/320)۔ (4) الصحاح (خوض)۔ النجیع: پیٹ کے اندر کا خون۔ المجدح: جس سے چیزوں کو ہلایا یا پھینٹا جاتا ہے، یہ ایک لکڑی ہوتی ہے جس کا سرا کئی پہلوؤں والا ہوتا ہے۔ "میں نے ستو (سویق) کو پھینٹا/ملا لیا (جدحتُ)": اسے گوندھا۔ الصحاح (نجع) اور (جدح)۔ ستو کو گوندھنا (لت السویق): اسے گھی یا کسی اور چیز کے ساتھ ملانا۔ (5) (3/428)۔ (6) (1/372)۔

297 Surah At-Tawbah: Verse 70

His Almighty's saying: {Has there not reached them the news of those before them - the people of Noah and 'Aad and Thamud and the people of Abraham and the companions of Madyan and the overturned cities? Their messengers came to them with clear proofs. And Allah would never have wronged them, but they were wronging themselves. (70)}

His Almighty's saying: {Has there not reached them the news} meaning: the report {of those before them}. And the 'Alif' (question mark) is for the purpose of confirmation and warning, meaning: Have they not heard of Our destruction of the disbelievers before? {the people of Noah and 'Aad and Thamud} is a substitute for 'those'. {and the people of Abraham} meaning: Nimrod son of Canaan and his people. {and the companions of Madyan} Madyan is a name for the city where Shu'ayb was; they were destroyed by the punishment of the day of the overshadowing cloud.

{and the overturned cities} It is said: it refers to the people of Lot; because their land was overturned with them, meaning: turned upside down; this was said by Qatada. And it is said: the overturned ones are everyone who was destroyed, as it is said: the world turned upside down on him (1).

{Their messengers came to them} meaning all the prophets. And it is said: their messengers came to the people of the overturned cities; so according to this, their messenger was Lot alone; but He sent a messenger to every village, and there were three villages, and it is said: four (2). And His Almighty's saying in another place: {And the overturned cities [He hurled down]} [An-Najm: 53] is in a generic sense.

And it is said: He meant one messenger by 'messengers', like His saying: {O messengers, eat of the good things} [Al-Mu'minun: 51] and there was no one else in his time.

I say: This is questionable; because of the authentic hadith from the Prophet ﷺ: "Indeed Allah addressed the believers with what He commanded the messengers," the hadith. And it has already been mentioned in "Al-Baqarah" (3). And the meaning is all the messengers, and Allah knows best.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/228, and the report of Qatada was narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/283, and al-Tabari 11/555. (2) Tafsir al-Tabari 11/555 - 556, and

al-Muharrar al-Wajiz 2/57 - 58. Ibn Atiyyah said: And the first interpretation regarding the return of the pronoun to all nations is clearer. (3) 3/21.

297 सूरह अत-तौबाह: आयत 70

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्हें उन लोगों की खबर नहीं पहुँची जो उनसे पहले थे - नूह की क़ौम, आद, समूद, इब्राहीम की क़ौम, मदयन वाले और उलट दी गई बस्तियाँ? उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए थे। फिर अल्लाह ऐसा नहीं था कि उन पर ज़ुल्म करता, बल्कि वे स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म करते थे। (70)}

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्हें खबर नहीं पहुँची} यानी: समाचार {उन लोगों का जो उनसे पहले थे}। और यहाँ 'अलिफ़' (प्रश्नवाचक) पुष्टिकरण और चेतावनी के अर्थ में है, यानी: क्या उन्होंने पहले के काफ़िरों के हमारे द्वारा किए गए विनाश के बारे में नहीं सुना? {नूह की क़ौम, आद और समूद} 'उन लोगों' का बदल (विकल्प) है। {और इब्राहीम की क़ौम} यानी: नमरूद बिन कनान और उसकी क़ौम। {और मदयन वाले} मदयन उस शहर का नाम है जहाँ शुऐब थे; वे 'साये वाले दिन' के अज़ाब (दंड) से नष्ट कर दिए गए थे।

{और उलट दी गई बस्तियाँ} कहा गया है: इससे मुराद लूत की क़ौम है; क्योंकि उनकी ज़मीन उनके साथ उलट दी गई थी, यानी: पलट दी गई थी; यह क़तादा ने कहा है। और कहा गया है: 'मुअतफ़िकात' (उलट दी गई) हर वह व्यक्ति है जो नष्ट हो गया, जैसा कि कहा जाता है: उस पर दुनिया उलट गई (1)।

{उनके पास उनके रसूल आए} यानी तमाम नबी। और कहा गया है: उलट दी गई बस्तियों वालों के पास उनके रसूल आए, तो इस हिसाब से उनका रसूल अकेले लूत थे; लेकिन उन्होंने हर बस्ती में एक रसूल भेजा, और वे तीन बस्तियाँ थीं, और कहा गया है: चार (2)। और दूसरी जगह अल्लाह तआला का कथन: {और उलट दी गई बस्ती को [उसने पटक दिया]} [अन-नज्म: 53] जातिवाचक तरीके से है।

और कहा गया है: उन्होंने 'रसूलों' से मुराद एक लिया है, जैसा कि उनका कथन है: {ऐ रसूलों! पाक चीज़ें खाओ} [अल-मुमिनून: 51] और उनके समय में उनके अलावा कोई और नहीं था।

मैंने कहा: इसमें विचार करने की बात है; नबी ﷺ की सही हदीस के कारण: "बेशक अल्लाह ने मोमिनों को उसी चीज़ का आदेश दिया जिसका आदेश रसूलों को दिया था," हदीस। और यह "अल-बक़रह" (3) में पहले आ चुका है। और मुराद तमाम रसूल हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नह़्हास 2/228, और क़तादा की खबर अब्द अल-रज्ज़ाक ने अत-तफ़सीर 2/283 में, और अत-तब़री ने 11/555 में उद्धृत की है। (2) तफ़सीर अत-तब़री 11/555 - 556, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 2/57 - 58। इब्न अतिय्या ने कहा: और सर्वनाम का तमाम उम्मतों (राष्ट्रों) की ओर लौटने का पहला स्पष्टीकरण अधिक स्पष्ट है। (3) 3/21।

۲۹۷ سورة التوبہ: آیت ۷۰

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِ أَتَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ۷۰﴾ ترجمہ: کیا ان کے پاس ان لوگوں کی خبر نہیں پہنچی جو ان سے پہلے تھے؟ نوح کی قوم، عاد، ثمود، ابراہیم کی قوم، مدین والے اور الٹ دی جانے والی بستیاں۔ ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے۔ پس اللہ ایسا نہ تھا کہ ان پر ظلم کرتا بلکہ وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے۔ (۷۰)

قولہ تعالیٰ: ﴿أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ﴾ یعنی: خبر ﴿الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ کی۔ اور الف (سوالیہ) تقریر اور تنبیہ کے معنی میں ہے، یعنی: کیا انہوں نے پہلے کافروں کی ہماری ہلاکت کی خبر نہیں سنی؟ ﴿قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ﴾ بدل ہے 'الذین' سے۔ ﴿وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ﴾ یعنی: نمرود بن کنعان اور اس کی قوم۔ ﴿وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ﴾ مدین اس شہر کا نام ہے جس میں شعیب (علیہ السلام) تھے، وہ سائے والے دن کے عذاب سے ہلاک کیے گئے۔

﴿وَالْمُؤْتَفِكَاتِ﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد قوم لوط ہے؛ کیونکہ ان کی زمین ان کے ساتھ الٹ دی گئی تھی، یعنی: پلٹ گئی تھی؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'المؤتفکات' ہر وہ ہے جو ہلاک ہوا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: اس پر دنیا الٹ گئی (۱)۔

﴿أَتَتْهُمْ رُسُلُهُم﴾ یعنی تمام انبیاء۔ اور کہا گیا ہے: مؤتفکات والوں کے پاس ان کے رسول آئے، تو اس لحاظ سے ان کے رسول اکیلے لوط (علیہ السلام) تھے؛ لیکن انہوں نے ہر بستی میں ایک رسول بھیجا، اور وہ تین بستیاں تھیں، اور کہا گیا ہے: چار (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ کا دوسری جگہ قول: ﴿وَالْمُؤْتَفِكَةَ﴾ [النجم: ۵۳] جنس کے طور پر ہے۔

اور کہا گیا ہے: 'رسولوں' سے مراد ایک ہے، جیسا کہ آپ کا قول ہے: ﴿يَأَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ﴾ [المؤمنون: ٥١] اور ان کے زمانے میں ان کے سوا کوئی نہ تھا۔

میں نے کہا: اس میں تامل ہے؛ نبی ﷺ کی اس صحیح حدیث کی وجہ سے: "بے شک اللہ نے مؤمنوں کو اسی چیز کا حکم دیا جس کا رسولوں کو حکم دیا تھا" الحدیث۔ اور یہ "البقرہ" (۳) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور مراد تمام رسول ہیں، واللہ اعلم۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲۲۸/۲، اور قتادہ کی خبر عبد الرزاق نے تفسیر ۲۸۳/۲ میں تخریج کی ہے، اور طبری ۵۵۵/۱۱۔ (۲) تفسیر الطبری ۵۵۵/۱۱ - ۵۵۶، اور المحرر الوجیز ۵۷/۲ - ۵۸۔ ابن عطیہ نے کہا: اور ضمیر کا تمام امتوں کی طرف لوٹنے کی پہلی تاویل زیادہ واضح ہے۔ (۳) ۲۱/۳۔

Surah At-Tawbah: Verses 70 - 71 298

Allah's saying: {And Allah would not have wronged them} meaning: He would not destroy them until He had sent messengers to them. {but it was they who were wronging themselves} but they wronged themselves after proof was established against them.

Allah's saying: {The believers, men and women, are protectors one of another: they enjoin what is just, and forbid what is evil: they observe regular prayers, practice regular charity, and obey Allah and His Messenger. On them will Allah pour His mercy: for Allah is Exalted in power, Wise 71}

It contains four points of discussion:

First: Allah's saying: {are protectors one of another} meaning: their hearts are united in mutual affection, love, and compassion. Regarding the hypocrites, He said: {are of one another} [At-Tawbah: 67] because their hearts are divided, but they are grouped together in terms of judgment.

Second: Allah's saying: {they enjoin what is just} meaning: worshiping Allah the Almighty and His Oneness, and all that follows from it. {and forbid what is evil}: from idol worship and all that follows from it. Al-Tabari (1) mentioned from Abu al-Aliya that he said: Everything Allah mentioned in the Quran regarding enjoining good [it is a call from Shirk to Islam] and everything He mentioned regarding forbidding evil, it is the prohibition of worshiping idols and devils. Discussion on enjoining good and forbidding evil has already been mentioned in Surah Al-Ma'idah and Al-Imran (2), praise be to Allah.

Third: Allah's saying: {they observe regular prayers} has already been discussed at the beginning of "Al-Baqarah" (3). Ibn Abbas said: They are the five daily prayers, and accordingly, the Zakat here is the obligatory one. Ibn Atiyyah (4): In my opinion, praise for supererogatory prayers (nawafil) is more profound; for whoever maintains the supererogatory prayers is more likely to perform the obligatory ones.

---

(1) In his Tafsir 11/557, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/58, and what follows in brackets is from them. (2) 8/105-106, and 5/73. (3) 1/253. (4) In "Al-Muharrar al-Wajiz" 3/58, and what precedes it is from him, and Ibn Abbas's report was narrated by Al-Tabari 11/557.

सूरह अत-तौबा: आयत ७० - ७१ २९८

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह ऐसा नहीं था कि उन पर ज़ुल्म करता} यानी: वह उन्हें तब तक नष्ट नहीं करता जब तक कि उनके पास रसूल न भेज देता। {लेकिन वे स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म करते थे} लेकिन उन्होंने स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म किया जब उन पर प्रमाण स्थापित हो गया।

अल्लाह का कथन: {और मोमिन मर्द और मोमिन औरतें एक-दूसरे के मित्र हैं; वे भलाई का हुक्म देते हैं और बुराई से रोकते हैं, और नमाज़ क़ायम करते हैं और ज़कात देते हैं और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करते हैं। यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह शीघ्र ही दया करेगा। निस्संदेह अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है ७१}

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {एक-दूसरे के मित्र हैं} यानी: उनके दिल आपसी सौहार्द, प्रेम और सहानुभूति में एकजुट हैं। और मुनाफ़िक़ों (कपटी लोगों) के बारे में उसने कहा: {वे एक-दूसरे में से हैं} [अत-तौबा: ६७] क्योंकि उनके दिल बंटे हुए हैं, लेकिन हुक्म के मामले में वे एक साथ जोड़े गए हैं।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {वे भलाई का हुक्म देते हैं} यानी: अल्लाह तआला की इबादत और उसके एक होने (तौहीद) का, और हर उस चीज़ का जो उसके बाद आती है। {और बुराई से रोकते हैं}: मूर्तियों की पूजा से और हर उस चीज़ से जो उसके बाद आती है। अल-तबरी (१) ने अबू अल-आलिया से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह ने कुरान में भलाई का हुक्म देने के बारे में जो कुछ भी ज़िक्र किया है [वह शिर्क(बहुदेववाद) से इस्लाम की ओर बुलाना है] और बुराई से रोकने के बारे में जो कुछ भी ज़िक्र किया है, वह मूर्तियों और शैतानों की पूजा का निषेध है। भलाई का हुक्म देने और बुराई से रोकने की बात सूरह अल-माएदा और आल-इमरान (२) में पहले ही आ चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है।

तीसरा: अल्लाह का कथन: {और नमाज़ क़ायम करते हैं} इसके बारे में बात "अल-बक़रह" (३) की शुरुआत में आ चुकी है। इब्न अब्बास ने कहा: ये पाँच वक़्त की नमाज़ें हैं, और इसके अनुसार यहाँ ज़कात से मुराद फ़र्ज़ ज़कात है। इब्न अतिया (४): मेरी नज़दीक नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ों के साथ प्रशंसा अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि जो कोई नफ़्ल नमाज़ें क़ायम रखता है, वह फ़र्ज़ नमाज़ों को क़ायम रखने के लिए अधिक सक्षम है।

(१) अपनी तफ़सीर ५५७/११ में, और मुसन्निफ़ (लेखक) ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" ५८/२ में उनसे उद्धृत किया है, और उनके बीच कोष्ठक में जो आएगा। (२) १०५/८ - १०६, और ७३/५। (३) २५३/१। (४) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" ५८/३ में, और उससे पहले का उन्हीं से है, और इब्न अब्बास के असर (कथन) को तबरी ५५७/११ ने निकाला है।

سورہ التوبہ: آیت ۷۰ - ۷۱ ۲۹۸

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس اللہ ایسا نہ تھا کہ ان پر ظلم کرتا} یعنی: وہ انہیں ہلاک نہ کرتا یہاں تک کہ ان کی طرف انبیاء بھیج دیتا۔ {لیکن وہ خود اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے} لیکن انہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا جب ان پر حجت قائم ہو گئی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور مومن مرد اور مومن عورتیں ایک دوسرے کے دوست ہیں، وہ نیک کاموں کا حکم دیتے ہیں اور برائی سے روکتے ہیں اور نماز قائم کرتے ہیں اور زکوٰۃ دیتے ہیں اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرتے ہیں۔ یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ عنقریب رحم فرمائے گا، بیشک اللہ غالب، حکمت والا ہے ۷۱}

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {ایک دوسرے کے دوست ہیں} یعنی: ان کے دل باہمی الفت، محبت اور ہمدردی میں متحد ہیں۔ اور منافقین کے بارے میں فرمایا: {وہ ایک دوسرے سے ہیں} [التوبہ: ۶۷] کیونکہ ان کے دل مختلف ہیں، لیکن حکم میں ان کو ایک دوسرے کے ساتھ جوڑ دیا گیا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {نیکی کا حکم دیتے ہیں} یعنی: اللہ تعالیٰ کی عبادت اور اس کی توحید کا، اور ہر اس چیز کا جو اس کے تابع ہے۔ {اور برائی سے روکتے ہیں}: بتوں کی عبادت سے اور ہر اس چیز سے جو اس کے تابع ہے۔ طبری (۱) نے ابوالعالیہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ نے قرآن میں نیکی کے حکم کے بارے میں جو کچھ بھی ذکر کیا ہے [وہ شرک سے اسلام کی طرف پکارنا ہے] اور برائی سے روکنے کے بارے میں جو کچھ ذکر کیا ہے، وہ بتوں اور

شیطانوں کی عبادت سے ممانعت ہے۔ نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کا ذکر سورہ مائدہ اور آل عمران (۲) میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور نماز قائم کرتے ہیں} اس کے بارے میں قول سورہ "بقرہ" (۳) کے شروع میں گزر چکا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ پانچ نمازیں ہیں، اور اس کے مطابق یہاں زکوٰۃ سے مراد فرض زکوٰۃ ہے۔ ابن عطیہ (۴): میرے نزدیک نوافل کے ذریعے تعریف زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ جو نوافل قائم کرتا ہے وہ فرائض کی ادائیگی کا زیادہ اہل ہے۔

---

(۱) اپنی تفسیر ۱۱/۵۵۷ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے "المحرر الوجیز" ۲/۵۸ میں ان سے نقل کیا ہے، اور ان دونوں سے جو کچھ قوسین میں آئے گا۔ (۲) ۸/۱۰۵ - ۱۰۶، اور ۵/۷۳۔ (۳) ۱/۲۵۳۔ (۴) "المحرر الوجیز" ۳/۵۸ میں، اور جو کچھ اس سے پہلے ہے وہ ان سے ہے، اور ابن عباس کے اثر کو طبری نے ۱۱/۵۵۷ پر روایت کیا ہے۔

Page 299 Surah At-Tawbah: Verses 71 - 72

Fourth: His, the Exalted, saying: {and obey Allah and His Messenger} in the obligatory acts {in what He has prescribed}(1) for them. And the 'seen' (prefix indicating future) in His saying: {Allah will have mercy on them} is introduced into the promise as a delay so that souls may delight in the hope of it; and His grace, the Exalted, is a guarantor of fulfillment(2).

His, the Exalted, saying: {Allah has promised the believing men and believing women gardens beneath which rivers flow, wherein they abide eternally, and pleasant dwellings in gardens of perpetual residence; but approval from Allah is greater. It is that which is the great attainment. (72)}

His, the Exalted, saying: {Allah has promised the believing men and believing women gardens} meaning: orchards {beneath which rivers flow} meaning: beneath its trees and chambers rivers flow. It has been previously mentioned in Surah Al-Baqarah that they flow regulated by Divine Power without being in channels/trenches(3). {wherein they abide eternally, and pleasant dwellings}: palaces of chrysolite, pearls, and rubies; their fragrance can be smelled from a distance of five hundred years journey(4).

{in gardens of perpetual residence (Eden)} meaning: in an abode of residence. It is said: 'Adana' in a place: if he resided in it; and from it comes the word 'ma'din' (mine/source)(5).

And Ata' al-Khurasani said: "Gardens of Eden: it is the citadel [in] Paradise, and its roof is the Throne of the Most Merciful, glorified and exalted be He"(6).

---

(1) In (Z): explained/clarified. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/58. (3) 1/360. (4) Referring to the hadith of Abu Bakrah raised (to the Prophet): "...and indeed its fragrance can be found from a distance of five hundred years journey," and it is in Musnad Ahmad (20506) from the additions of his son Abdullah, and it came in another narration of the hadith in Ahmad (20469): from a distance of a hundred years. And in Al-Bukhari (3166) from the hadith of Abdullah ibn Amr (may Allah be pleased with them both): from a distance of forty years. (5) Tafsir al-Tabari 11/559, and it was said: al-ma'din; for the permanence of jewels and their stability in it. See Mufradat al-Raghib (Adn), and Umdat al-Huffaz by al-Samin al-Halabi 3/1675. (6) Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 2/510 through the path of Ata' from Ibn Abbas, and what preceded between brackets is from him.

पृष्ठ 299 सूरा अत-तौबा: आयतें 71 - 72

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और वे अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानते हैं} अनिवार्य कर्तव्यों (फ़राएज़) में {उसमें जो उसने उनके लिए निर्धारित किया है}(1)। उनके कथन: {अल्लाह उन पर दया करेगा} में 'सीन' (भविष्य काल का उपसर्ग) वादे में एक मोहलत के रूप में शामिल किया गया है ताकि आत्माएं उसकी आशा में आनंदित हो सकें, और अल्लाह का अनुग्रह पूर्ति का ज़ामिन (गारंटर) है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों से उन बागों का वादा किया है जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, वे उनमें हमेशा रहेंगे, और अदन (सदा रहने के) बागों में अच्छे निवासों का भी। और अल्लाह की ओर से प्रसन्नता सबसे बड़ी चीज़ है। यही बड़ी सफलता है (72)}

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों से बागों का वादा किया है} अर्थात्: बगीचे {जिनके नीचे नहरें बहती होंगी} अर्थात्: उनके पेड़ों और कमरों के नीचे नहरें बहती हैं। सूरह 'अल-बक़रह' में पहले उल्लेख किया गया है कि वे बिना किसी खाई के ईश्वरीय शक्ति द्वारा नियंत्रित रूप से बहती हैं(3)। {वे उनमें हमेशा रहेंगे, और अच्छे निवासों}: पुखराज, मोती और याकूत के महल; जिनकी खुशबू पाँच सौ साल की यात्रा की दूरी से आती है(4)।

{अदन (सदा रहने के) बागों में} अर्थात्: निवास के घर में। कहा जाता है: 'अदना' किसी स्थान पर: यदि वह वहां ठहर गया; और इसी से 'मादिन' (खदान/स्रोत) शब्द बना है(5)।

अता अल-ख़ुरासानी ने कहा: "जन्नत-ए-अदन: वह जन्नत में एक महल (क़स्बा) है, और उसकी छत रहमान (परम कृपालु) का अर्श (सिंहासन) है"(6)।

---

(1) पाण्डुलिपि (ज़) में: 'बयान' (स्पष्ट किया)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/58। (3) 1/360। (4) अबू बकरा की मरफू हदीस की ओर संकेत है: "...और निश्चित रूप से उसकी खुशबू पाँच सौ साल की दूरी से पाई जाती है" और यह मुसनद अहमद (20506) में उनके बेटे अब्दुल्ला के परिशिष्टों में है, और अहमद (20469) में हदीस के एक अन्य विवरण में आया है: सौ साल की दूरी से। और बुखारी (3166) में अब्दुल्ला इब्न अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से: चालीस साल की दूरी से। (5) तफ़सीर अल-तबरी 11/559, और इसे अल-मादिन कहा गया; इसमें रत्नों की स्थिरता और ठहराव के कारण। देखें मुफ़रदात अल-राग़िब (अदन), और उम्दत अल-हुफ़्फ़ाज़ अल-समीन अल-हलबी द्वारा

3/1675। (6) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 2/510 में अता के माध्यम से इब्न अब्बास से उद्धृत किया है, और जो कोष्ठक के बीच में पहले आया है वह उन्हीं से है।

صفحہ ۲۹۹ سورۃ التوبہ: آیت ۷۱ - ۷۲

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ یعنی فرائض میں ﴿فِيمَا سَنَّ﴾^{(۱)} (جس کا اس نے ان کے لیے طریقہ مقرر کیا)۔ اور اللہ کے قول ﴿سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ﴾ میں 'سین' (جو مستقبل کے لیے آتا ہے) وعدے میں ایک مہلت کے طور پر داخل ہے تاکہ نفوس اس کی امید میں لطف اندوز ہوں؛ اور اللہ تعالیٰ کا فضل وعدہ پورا کرنے کا ضامن ہے^{(۲)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۷۲﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ﴾ یعنی: باغات ﴿تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ یعنی: ان کے درختوں اور کمروں کے نیچے سے نہریں بہتی ہیں۔ اور «البقرہ» میں پہلے گزر چکا ہے کہ وہ بغیر کسی کھائی یا نالی کے قدرت کے ساتھ ایک نظام کے تحت بہتی ہیں^{(۳)}۔ ﴿خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً﴾: زبرجد، موتی اور یاقوت کے محلات؛ جن کی خوشبو پانچ سو سال کی مسافت سے آتی ہے^{(٤)}۔

﴿فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ﴾ یعنی: رہنے کے گھر میں۔ کہا جاتا ہے: 'عدن بالمكان': جب وہ اس میں قیام پذیر ہو جائے؛ اور اسی سے 'معدن' (کان) ہے^{(٥)}۔

اور عطا الخراسانی نے کہا: «جنات عدن»: وہ جنت میں ایک قلعہ (قصبہ) ہے، اور اس کی چھت رحمن جل و عز کا عرش ہے^{(٦)}۔

---

(۱) نسخہ (ظ) میں: بَيَّن (واضح کیا)۔ (۲) المحرر الوجيز ۳ / ۵۸ ۔ (۳) ۱/۳۶۰ ۔ (٤) ابوبکرہ کی حدیثِ مرفوع کی طرف اشارہ ہے: «... اور بے شک اس کی خوشبو پانچ سو سال کی مسافت سے

پائی جاتی ہے» اور یہ مسند احمد (٢٠٥٠٦) میں ان کے بیٹے عبداللہ کے اضافوں میں سے ہے، اور احمد (٢٠٤٦٩) میں حدیث کی ایک دوسری روایت میں آیا ہے: سو سال کی مسافت سے۔ اور بخاری (٣١٦٦) میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث میں ہے: چالیس سال کی مسافت سے۔ (٥) تفسیر طبری ٥٥٩/١١، اور اسے معدن کہا گیا؛ اس میں جواہرات کے ثابت رہنے اور ٹھہرنے کی وجہ سے۔ دیکھیے مفردات الراغب (عدن)، اور عمدة الحفاظ للسمین الحلبی ٣/ ١٦٧٥ ۔ (٦) اسے الواحدی نے الوسیط ٢/ ٥١٠ میں عطا کے واسطے سے ابن عباس سے ذکر کیا ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان گزرا وہ انہی سے ہے۔

Page 300 Surat At-Tawbah: Verses 72 - 73

Ibn Mas'ud said: It is the 'butnan' of Paradise, meaning: its middle. (1) Al-Hasan said: It is a palace of gold, which only a prophet, a truthful one (siddiq), a martyr, or a just ruler enters. And similar was narrated from Ad-Dahhak. (2) Muqatil and Al-Kalbi said: 'Adn is the highest degree in Paradise, and in it is the spring of Tasnim, and the gardens around it are surrounded by it, and it has been covered from the day God created it until the prophets, the truthful ones, the martyrs, the righteous, and whomever God wills descend into it. (3) {And approval from Allah is greater} meaning: greater than that. {That is the great attainment}. His, the Exalted, saying: {O Prophet, strive against the disbelievers and the hypocrites and be harsh upon them. And their refuge is Hell, and wretched is the destination (73)} In it are two issues: The first: His, the Exalted, saying: {O Prophet, strive against the disbelievers}. The address is to the Prophet ﷺ, and his Ummah (nation) after him is included in it. It was said: The meaning is: strive with the believers against the disbelievers. Ibn Abbas said: He commanded jihad with the disbelievers with the sword, and with the hypocrites with the tongue and the severity of rebuke and harshness. (4) It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: Strive against the hypocrites with your hand, and if you cannot, then with your tongue, and if you cannot, then frown in their faces. (5) Al-Hasan said: Strive against the hypocrites by establishing legal punishments (hudud) upon them and with the tongue. And Qatadah chose this. And they were the ones who most frequently incurred the punishments. (6)

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/126, and At-Tabari 11/561. (2) Both narrated by At-Tabari 11/562 - 564. (3) Tafsir al-Baghawi 2/310. (4) Narrated by At-Tabari 11/566. (5) Narrated by Ibn al-Mubarak in Az-Zuhd (1377), and At-Tabari 11/566. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/965, and it does not mention jihad with the tongue, and At-Tabari 11/567 narrated the report of Al-Hasan and Qatadah without mentioning jihad with the tongue as well.

पृष्ठ ३०० सूरह अत-तौबा: आयतें ७२ - ७३

इब्न मसूद ने कहा: यह स्वर्ग का 'बुतनान' है, अर्थात: उसका मध्य भाग। (१) अल-हसन ने कहा: यह सोने का एक महल है, जिसमें केवल कोई नबी, सिद्दीक (अत्यंत सत्यवादी), शहीद या न्यायप्रिय शासक ही प्रवेश करता है। और ऐसा ही अद-दह्हाक से वर्णित है। (२) मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: अदन स्वर्ग में सर्वोच्च श्रेणी है, और इसमें तस्नीम का सोता है, और इसके चारों ओर के बगीचे इससे घिरे हुए हैं, और यह उस दिन से ढका हुआ है जब अल्लाह ने इसे बनाया था, जब तक कि नबी, सिद्दीक, शहीद, नेक लोग और जिसे अल्लाह चाहे, इसमें न उतरें। (३) {और अल्लाह की प्रसन्नता सबसे बड़ी है} अर्थात: उससे भी बड़ी। {यही महान सफलता है}। अल्लाह तआला का कथन: {हे नबी, काफ़िरों और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) से जिहाद करो और उन पर सख़्ती करो। और उनका ठिकाना जहन्नम है, और वह बहुत बुरा ठिकाना है (७३)} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {हे नबी, काफ़िरों से जिहाद करो}। यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और उनके बाद उनकी उम्मत (अनुयायी) इसमें शामिल है। कहा गया: इसका अर्थ है: ईमान वालों के साथ मिलकर काफ़िरों से जिहाद करो। इब्न अब्बास ने कहा: काफ़िरों के साथ तलवार से और मुनाफ़िक़ों के साथ ज़ुबान से और कड़ी डांट-फटकार और सख़्ती के साथ जिहाद करने का आदेश दिया गया है। (४) इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मुनाफ़िक़ों से अपने हाथ से जिहाद करो, और यदि तुम ऐसा न कर सको तो अपनी ज़ुबान से, और यदि तुम ऐसा भी न कर सको तो उनके सामने त्यौरियां चढ़ाओ (चेहरे पर अरुचि दिखाओ)। (५) अल-हसन ने कहा: मुनाफ़िक़ों पर दंड (हुदूद) लागू करके और ज़ुबान से उनके साथ जिहाद करो। और क़तादा ने इसी को चुना। और वे सबसे अधिक दंड पाने वाले थे। (६)

(१) इसे इब्न अबी शैबा १३/१२६ और अत-तबरी ११/५६१ ने संकलित किया है। (२) उन दोनों को अत-तबरी ११/५६२ - ५६४ ने संकलित किया है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी २/३१०। (४) इसे अत-तबरी ११/५६६ ने संकलित किया है। (५) इसे इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (१३७७) में और अत-तबरी ११/५६६ ने संकलित किया है। (६) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन २/९६५, और इसमें ज़ुबान से जिहाद का उल्लेख नहीं है, और अत-तबरी ११/५६७ ने अल-हसन और क़तादा की रिपोर्ट को ज़ुबान से जिहाद के उल्लेख के बिना भी संकलित किया है।

صفحہ ۳۰۰ سورۃ التوبہ: آیات ۷۲ - ۷۳

ابن مسعود نے فرمایا: یہ جنت کا "بطنان" ہے، یعنی: اس کا درمیانی حصہ۔ (۱) حسن بصری نے فرمایا: یہ سونے کا ایک محل ہے، جس میں صرف نبی، صدیق، شہید یا عادل حکمران ہی داخل ہوگا۔ اور اسی طرح کی بات ضحاک سے مروی ہے۔ (۲) مقاتل اور کلبی نے کہا: عدن جنت کا بلند ترین درجہ ہے، اس میں تسنیم کا چشمہ ہے، اور باغات اس کے گرد گھیرا ڈالے ہوئے ہیں، اور یہ اس دن سے ڈھکا ہوا ہے جب سے اللہ نے اسے پیدا کیا، یہاں تک کہ اس میں انبیاء، صدیقین، شہداء، صالحین اور جن کو اللہ چاہے گا، وہ اتریں گے۔ (۳) {اور اللہ کی رضا مندی سب سے بڑی ہے} یعنی: اس سے بھی بڑی۔ {یہی بڑی کامیابی ہے}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی! کافروں اور منافقوں سے جہاد کرو اور ان پر سختی کرو، ان کا ٹھکانہ جہنم ہے، اور وہ برا ٹھکانہ ہے (۷۳)} اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی! کافروں سے جہاد کرو}۔ یہ خطاب نبی ﷺ کے لیے ہے، اور آپ کے بعد آپ کی امت بھی اس میں شامل ہے۔ کہا گیا: مراد یہ ہے کہ مومنین کے ذریعے کافروں سے جہاد کرو۔ ابن عباس نے فرمایا: کافروں کے ساتھ تلوار سے جہاد کا حکم دیا گیا، اور منافقوں کے ساتھ زبان سے اور سخت ملامت اور سختی کے ساتھ۔ (۴) ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: منافقوں سے اپنے ہاتھ سے جہاد کرو، اگر تم اس کی طاقت نہ رکھو تو اپنی زبان سے، اور اگر تم اس کی بھی طاقت نہ رکھو تو ان کے سامنے ماتھے پر بل لاؤ (یعنی ناگواری کا اظہار کرو)۔ (۵) حسن بصری نے فرمایا: منافقوں پر حدود قائم کر کے اور زبان سے ان کے خلاف جہاد کرو۔ اور اسی کو قتادہ نے اختیار کیا ہے۔ اور وہی سب سے زیادہ حدود کی زد میں آنے والے لوگ تھے۔ (۶)

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۱۲۶/۱۳، اور طبری ۵۶۱/۱۱ نے روایت کیا ہے۔ (۲) ان دونوں کو طبری ۵۶۲/۱۱ - ۵۶۴ نے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۳۱۰/۲۔ (۴) اسے طبری ۵۶۶/۱۱ نے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے ابن المبارک نے الزہد (۱۳۷۷) میں اور طبری ۵۶۶/۱۱ نے روایت کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۹۶۵/۲، اور اس میں زبان سے جہاد کا ذکر نہیں ہے، اور طبری نے ۵۶۷/۱۱ پر حسن اور قتادہ کی خبر کو زبان سے جہاد کے تذکرے کے بغیر بھی روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 73 - 74 301

Ibn al-Arabi (1): As for establishing proof through speech, it was permanent. As for [the saying of those who said: Jihad against the hypocrites] is through legal punishments (hudud) because most punishments were carried out against them, this is a claim without evidence. A sinner is not a hypocrite; a hypocrite is one whose hypocrisy is hidden in their heart, not what is outwardly manifest in their actions. The accounts of those who received legal punishments testify that they were not hypocrites.

Second: His word, Exalted is He: {and be harsh with them}. Harshness (ghilzah) is the opposite of compassion; it is the firmness and [strength] of the heart in executing the matter upon its subject. This is not in the tongue; for the Prophet (peace be upon him) said: "If a female slave belonging to one of you commits adultery, let him scourge her according to the legal punishment, and let him not reproach her" (2). From it is His word, Exalted is He: {And if you had been rude and harsh-hearted, they would have dispersed from around you} [Al-Imran: 159]. And from it is the women's saying to Umar: You are ruder and harsher than the Messenger of Allah (peace be upon him) (3). The meaning of harshness is roughness of manner. It is the opposite of His word, Exalted is He: {And lower your wing to those who follow you of the believers} [Ash-Shu'ara: 215] (4). {And lower to them the wing of humility out of mercy} [Al-Isra: 24]. This verse abrogated everything related to pardon and forgiveness (5).

His word, Exalted is He: {They swear by Allah that they did not say [anything against the Prophet] while they had said the word of disbelief and disbelieved after their Islam, and they planned that which they were not to attain. And they were not resentful except [for the fact] that Allah and His Messenger had enriched them of His bounty. So if they repent, it is better for them; but if they turn away, Allah will punish them with a painful punishment in this world and the Hereafter. And there will not be for them on earth any protector or helper (74)}.

It contains six issues:

---

(1) In Ahkam al-Quran 2/966, and what will appear between brackets is from it. (2) The Hadith preceded in 2/487, and the speech is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/966, and what preceded between brackets is from it. (3) Narrated by Ahmad (1472), Al-Bukhari (3294), and Muslim (2396) from the hadith of Sa'd bin Abi Waqqas (may

Allah be pleased with him). Al-Nawawi said in the explanation of Sahih Muslim 15/165: The scholars said: the word "af'al" (comparative form) here is not for preference, but rather it means: rude, harsh... and it may be correct to take it as preference, and that the amount of it in the Prophet (peace be upon him) is what was from his harshness towards the disbelievers and hypocrites... and he used to get angry and be harsh when the sanctities of Allah were violated. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/60. (5) Tafsir al-Baghawi 2/311 on the authority of Ata.

सूरा अत-तौबाह: आयत 73 - 74 301

इब्न अल-अरबी (1): जहाँ तक ज़ुबान से दलील पेश करने की बात है, तो वह स्थायी थी। और रहा [उन लोगों का कहना जिन्होंने कहा: मुनाफ़िक़ों के खिलाफ जिहाद] दंड (हुदूद) के माध्यम से है क्योंकि दंड का अधिकांश हिस्सा उनके ऊपर लागू होता था, तो यह बिना प्रमाण का दावा है। गुनहगार मुनाफ़िक़ नहीं होता; मुनाफ़िक़ वह है जिसके दिल में निफ़ाक़ (कपट) छिपा हो, न कि वह जो उसके अंगों से ज़ाहिर तौर पर प्रकट हो। दंडित लोगों की खबरें गवाही देती हैं कि वे मुनाफ़िक़ नहीं थे।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन पर सख्ती करो}। सख्ती (ग़िलज़ह) दया का विपरीत है; यह हृदय की दृढ़ता और [शक्ति] है उस कार्य को उसके पात्र पर लागू करने के लिए। यह ज़ुबान में नहीं है; क्योंकि नबी ﷺ ने फरमाया: "यदि तुममें से किसी की दासी व्यभिचार करे, तो वह उसे कोड़े मारे और उस पर ताना न मारे" (2)। इसी से अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और यदि आप कठोर और सख्त दिल के होते, तो वे आपके पास से छँट जाते} [आल-इमरान: 159]। और इसी से उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के लिए महिलाओं का कहना है: आप अल्लाह के रसूल ﷺ से अधिक कठोर और सख्त हैं (3)। सख्ती का अर्थ व्यवहार में रूखापन है। यह अल्लाह तआला के इस फ़रमान के विपरीत है: {और ईमान वालों में से जो आपके पीछे चलें, उनके लिए अपने बाजू झुका दीजिए} [अश-शुअरा: 215] (4)। {और दयावश उनके सामने नम्रता के साथ अपने बाजू झुका दो} [अल-इसरा: 24]। यह आयत क्षमा और दरगुज़र से संबंधित हर चीज़ को मंसूख़ (निरस्त) करने वाली थी (5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे अल्लाह की शपथ खाते हैं कि उन्होंने [कुछ] नहीं कहा, जबकि उन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) की बात कही और अपने इस्लाम के बाद काफ़िर हो गए, और उन्होंने उस चीज़ का इरादा किया जिसे वे पा न सके। और उन्होंने केवल इस बात का बदला लिया कि अल्लाह और उसके रसूल ने उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर दिया था। यदि वे तौबा कर लें, तो यह उनके लिए बेहतर है; और यदि वे मुँह फेर लें, तो अल्लाह उन्हें दुनिया और आख़िरत में दर्दनाक अज़ाब देगा। और ज़मीन में उनका न कोई हिमायती होगा और न ही कोई मददगार (74)}।

इसमें छह मुद्दे हैं:

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान 2/966 में, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है। (2) हदीस 2/487 में पहले आ चुकी है, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/966 में चर्चा है, और

कोष्ठकों के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (3) इसे अहमद (1472), बुखारी (3294), और मुस्लिम (2396) ने साद बिन अबी वक़्क़ास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। अल-नववी ने शरह सहीह मुस्लिम 15/165 में कहा: विद्वानों ने कहा: यहाँ "अफ़अल" (तुलनात्मक रूप) शब्द तुलना के लिए नहीं है, बल्कि इसका अर्थ है: कठोर, सख्त... और इसे तुलना के रूप में लेना सही हो सकता है, और यह कि नबी ﷺ में इसकी जितनी मात्रा थी वह काफ़िरों और मुनाफ़िक़ों पर उनकी सख्ती से थी... और अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन होने पर आप क्रोधित होते और सख्ती करते थे। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/60। (5) अता के अधिकार पर तफ़सीर अल-बग़वी 2/311।

سورہ التوبہ: آیات ۷۳ - ۷۴ ۳۰۱

ابن العربی (۱): جہاں تک زبان سے حجت قائم کرنے کا تعلق ہے تو وہ دائمی تھی، اور رہا [ان لوگوں کا قول جنہوں نے کہا کہ منافقین کے خلاف جہاد] حدود کے ذریعے ہے کیونکہ حدود کا زیادہ تر نفاذ انہی پر ہوتا تھا، تو یہ ایک ایسا دعویٰ ہے جس پر کوئی دلیل نہیں ہے۔ گنہگار منافق نہیں ہوتا، منافق تو وہ ہے جس کے دل میں نفاق چھپا ہوا ہو، نہ کہ وہ جو اعضاء سے ظاہری طور پر ظاہر ہو۔ اور جن پر حد جاری کی گئی ان کی خبروں کا سیاق گواہی دیتا ہے کہ وہ منافق نہیں تھے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ﴾ (اور ان پر سختی کرو)۔ غلظت (سختی) شفقت کی ضد ہے، اور وہ کسی معاملے کو اس کے مستحق پر نافذ کرنے میں دل کی سختی اور [قوت] کا نام ہے، اور یہ زبان میں نہیں ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کسی کی لونڈی زنا کرے تو وہ اسے حد لگائے اور اسے ملامت نہ کرے" (۲)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَلَوْ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ (اور اگر آپ تند خو اور سخت دل ہوتے تو وہ آپ کے پاس سے چھٹ جاتے) [آل عمران: ۱۵۹]۔ اور اسی سے عمر (رضی اللہ عنہ) کے بارے میں خواتین کا قول ہے: آپ رسول اللہ ﷺ سے زیادہ تند خو اور سخت گیر ہیں (۳)۔ غلظت کا مطلب پہلو کی سختی (روکھا پن) ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی ضد ہے: ﴿وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (اور ایمان والوں میں سے جو آپ کی پیروی کریں ان کے لیے اپنے بازو جھکا دیں) [الشعراء: ۲۱۵] (۴)۔ ﴿وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ﴾ (اور ان دونوں کے لیے عاجزی سے رحم دلی کے بازو جھکا دو) [الاسراء: ۲۴]۔ اور اس آیت نے عفو و درگزر کی ہر چیز کو منسوخ کر دیا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِن فَضْلِهِ فَإِن يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَّهُمْ وَإِن يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ٧٤﴾ (وہ اللہ کی قسم کھاتے ہیں کہ انہوں نے (کچھ) نہیں کہا، حالانکہ انہوں نے کفر کی بات کہی اور اپنے اسلام لانے کے بعد کافر ہو گئے، اور انہوں نے اس چیز کا ارادہ کیا جسے وہ پا نہ سکے، اور انہوں نے صرف اس بات کا بدلہ لیا کہ اللہ اور اس کے رسول نے انہیں اپنے فضل سے غنی کر دیا، پس اگر وہ توبہ کر لیں تو یہ ان کے لیے بہتر ہے، اور اگر وہ منہ پھیر لیں تو اللہ انہیں دنیا اور آخرت میں دردناک عذاب دے گا، اور زمین میں ان کا نہ کوئی ولی ہوگا اور نہ کوئی مددگار)۔

اس میں چھ مسائل ہیں:

---

(۱) احکام القرآن ۲ / ۹۶۶ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) یہ حدیث ۲ / ۴۸۷ میں گزر چکی ہے، اور بحث ابن العربی کی احکام القرآن ۲ / ۹۶۶ میں ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۴۷۲)، بخاری (۳۲۹۴) اور مسلم (۲۳۹۶) نے سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ نووی نے شرح صحیح مسلم ۱۵ / ۱۶۵ میں کہا: علماء نے کہا: یہاں لفظ "افعل" (اسم تفضیل) موازنے کے لیے نہیں ہے، بلکہ یہ "فظ غلیظ" (تند خو اور سخت) کے معنی میں ہے... اور اسے موازنے پر محمول کرنا بھی صحیح ہو سکتا ہے، اور یہ کہ نبی کریم ﷺ میں اس کی جتنی مقدار تھی وہ کافروں اور منافقین پر آپ کی سختی کی وجہ سے تھی... اور آپ اللہ کی حرمتوں کی پامالی پر غصہ فرماتے اور سختی کرتے تھے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳ / ۶۰۔ (۵) تفسیر البغوی ۲ / ۳۱۱ بحوالہ عطا

Surah At-Tawbah: Ayah 74 | 302

Firstly: His, the Exalted, saying: {They swear by Allah that they did not say [it]} It was reported that this verse was revealed regarding Al-Julas bin Suwayd bin Al-Samit and Wadi'ah bin Thabit. They spoke ill of the Prophet ﷺ and said: "By Allah, if Muhammad is truthful about our brothers who are our masters and the best of us, then we are worse than donkeys." Amer bin Qais said to him: "Indeed! By Allah, Muhammad is truthful and confirmed, and you are indeed worse than a donkey." Amer informed the Prophet ﷺ of that. Al-Julas came and swore by Allah at the pulpit of the Prophet ﷺ that Amer was a liar. Amer swore that he did say it, and said: "O Allah, reveal something to Your truthful Prophet," so it was revealed (1).

It was said: The one who heard it was Asim bin Adi. It was also said: Hudhayfah.

It was said: Rather, it was his stepson, named Umair bin Sa'd, as Ibn Ishaq said (2). Others said: His name was Mus'ab (3). Al-Julas intended to kill him so that he would not inform [the Prophet] of his news; regarding this was revealed: {and they meditated that which they could not attain} (4).

Mujahid said: When Al-Julas's companion said to him: "I will inform the Messenger of Allah ﷺ of what you said," Al-Julas intended to kill him, but then did not do so, being unable to. He said: That is the reference in His saying: {and they meditated that which they could not attain} (5).

It was said: It was revealed regarding Abdullah bin Ubayy. He saw a man from [the tribe of] Ghifar fighting with a man from Juhaynah. Juhaynah were allies of the Ansar. The Ghifari man overcame the Juhayni man. Ibn Ubayy said: "O sons of Aws and Khazraj, help your brother! By Allah, our example and the example of Muhammad is only like what the sayer said:

---

(1) See Tafsir Abi al-Layth 2/62, Tafsir al-Baghawi 2/311, Zad al-Masir 3/470. At-Tabari narrated it in 11/569 from Urwah bin al-Zubayr similarly, and it contains: "His stepson said to him," instead of: Amer bin Qais. This report was previously mentioned on page 284 of this volume. (2) Sirat Ibn Hisham 1/519. Ibn Abi Hatim narrated it in 6/1843 (10401) from the hadith of Ka'b bin Malik and (10402) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). Abdul Razzaq narrated it (18303) from Urwah. (3) Narrated by At-Tabari 11/570, from Urwah bin al-Zubayr. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/60. (5) Tafsir Mujahid 1/284 with the wording: "The hypocrite intended,"

and the name Al-Julas was not mentioned in the report. At-Tabari also narrated it in 11/571 and 573.

सूरह अत-तौबा: आयत 74 | 302

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि उन्होंने नहीं कहा} यह उल्लेख किया गया है कि यह आयत अल-जुलास बिन सुवैद बिन अल-सामित और वदीआ बिन साबित के बारे में उतरी थी; उन्होंने पैगंबर ﷺ की निंदा की और कहा: "अल्लाह की कसम, अगर मुहम्मद हमारे उन भाइयों के बारे में सच कह रहे हैं जो हमारे सरदार और हममें सबसे बेहतर हैं, तो हम गधों से भी बदतर हैं।" आमिर बिन क़ैस ने उससे कहा: "हाँ! अल्लाह की कसम, मुहम्मद सच्चे हैं और उनकी पुष्टि की गई है, और तुम सचमुच गधे से भी बदतर हो।" आमिर ने पैगंबर ﷺ को इसकी सूचना दी। अल-जुलास आया और पैगंबर ﷺ के मिंबर के पास अल्लाह की कसम खाई कि आमिर झूठा है। आमिर ने कसम खाई कि उसने कहा था, और कहा: "हे अल्लाह, अपने सच्चे पैगंबर पर कुछ अवतरित कर," तो यह आयत उतरी (1)।

कहा गया: जिसने यह सुना वह आसिम बिन अदी था। कहा गया: हुज़ैफ़ा।

कहा गया: बल्कि वह उसकी पत्नी का बेटा था जिसका नाम उमैर बिन साद था; जैसा कि इब्न इसहाक ने कहा (2)। दूसरों ने कहा: उसका नाम मुसाब था (3)। अल-जुलास ने उसे मारने का इरादा किया ताकि वह उसकी खबर न दे सके; इसी के बारे में उतरा: {और उन्होंने वह इरादा किया जो वे पा न सके} (4)।

मुजाहिद ने कहा: जब अल-जुलास के साथी ने उससे कहा: "मैं अल्लाह के रसूल ﷺ को तुम्हारी बात बताऊंगा," तो अल-जुलास ने उसे मारने का इरादा किया, फिर ऐसा नहीं किया, वह उसमें असमर्थ रहा। उन्होंने कहा: अल्लाह के इस कथन में इसी ओर संकेत है: {और उन्होंने वह इरादा किया जो वे पा न सके} (5)।

कहा गया: यह अब्दुल्लाह बिन उबैय के बारे में उतरी थी। उसने गिफ़ार के एक आदमी को जुहैना के एक आदमी से लड़ते देखा। जुहैना अंसार के सहयोगी थे। गिफ़ारी आदमी जुहैनी आदमी पर हावी हो गया। इब्न उबैय ने कहा: "ऐ औस और खज़रज के बेटों, अपने भाई की मदद करो! अल्लाह की कसम, हमारा और मुहम्मद का उदाहरण वैसा ही है जैसा कहने वाले ने कहा:

---

(1) देखिए तफसीर अबी अल-लैथ 2/62, तफसीर अल-बग़वी 2/311, ज़ाद अल-मसीर 3/470। अत्तबरी ने इसे उरवा बिन अल-ज़ुबैर के माध्यम से 11/569 में इसी तरह वर्णित किया है, और इसमें

है: "आमिर बिन क़ैस के बजाय उसकी पत्नी के बेटे ने उससे कहा।" यह खबर इस खंड के पृष्ठ 284 पर पहले आ चुकी है। (2) सीरत इब्न हिशाम 1/519। इब्न अबी हातिम ने इसे कअब बिन मलिक की हदीस से 6/1843 (10401) और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से (10402) में वर्णित किया है। अब्दुर रज्ज़ाक ने इसे उरवा से (18303) वर्णित किया है। (3) अत्तबरी द्वारा वर्णित 11/570, उरवा बिन अल-ज़ुबैर के माध्यम से। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/60। (5) तफसीर मुजाहिद 1/284 इन शब्दों के साथ: "मुनाफिक (पाखंडी) ने इरादा किया," और रिपोर्ट में अल-जुलास के नाम का उल्लेख नहीं किया गया है। अत्तबरी ने भी इसे 11/571 और 573 में वर्णित किया है।

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اللہ کی قسم کھاتے ہیں کہ انہوں نے نہیں کہا} روایت ہے کہ یہ آیت الجلاس بن سوید بن الصامت اور ودیعہ بن ثابت کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے نبی ﷺ کی شان میں گستاخی کی اور کہا: "اللہ کی قسم، اگر محمد ان بھائیوں کے بارے میں سچے ہیں جو ہمارے سردار اور ہم میں بہترین ہیں، تو ہم گدھوں سے بھی بدتر ہیں۔" عامر بن قیس نے ان سے کہا: "ہاں! اللہ کی قسم محمد سچے اور تصدیق شدہ ہیں، اور تم یقیناً گدھے سے بھی بدتر ہو۔" عامر نے نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی۔ جلاس آیا اور نبی ﷺ کے منبر کے پاس اللہ کی قسم کھائی کہ عامر جھوٹا ہے۔ عامر نے قسم کھائی کہ اس نے کہا تھا، اور کہا: "اے اللہ، اپنے سچے نبی پر کچھ نازل فرما،" تو یہ آیت نازل ہوئی (١)۔

اور کہا گیا: جس نے اسے سنا وہ عاصم بن عدی تھے۔ اور کہا گیا: حذیفہ۔

اور کہا گیا: بلکہ اسے ان کی اہلیہ کے بیٹے نے سنا جس کا نام عمیر بن سعد تھا؛ جیسا کہ ابن اسحاق نے کہا (٢)۔ دوسروں نے کہا: اس کا نام مصعب تھا (٣)۔ جلاس نے اسے قتل کرنے کا ارادہ کیا تاکہ وہ اس کی خبر نہ دے سکے؛ اسی بارے میں نازل ہوا: {اور انہوں نے اس کا قصد کیا جسے وہ پا نہ سکے} (٤)۔

مجاہد نے کہا: الجلاس کے ساتھی نے جب اس سے کہا: "میں رسول اللہ ﷺ کو تمہاری بات کی خبر دوں گا"؛ تو اس نے اسے قتل کرنے کا ارادہ کیا، پھر نہیں کیا، وہ اس سے عاجز رہا۔ انہوں نے کہا: اللہ کے اس قول میں اسی کی طرف اشارہ ہے: {اور انہوں نے اس کا قصد کیا جسے وہ پا نہ سکے} (٥)۔

اور کہا گیا: یہ عبداللہ بن ابی کے بارے میں نازل ہوئی، اس نے غفار کے ایک شخص کو جہینہ کے ایک شخص سے لڑتے دیکھا، اور جہینہ انصار کے حلیف تھے، چنانچہ غفاری جہنی پر غالب آگیا۔ ابن ابی نے کہا: "اے اوس اور خزرج کے بیٹو، اپنے بھائی کی مدد کرو! اللہ کی قسم، ہماری اور محمد کی مثال ایسی ہی ہے جیسے کہنے والے نے کہا:

---

(۱) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۲/٦۲، تفسیر البغوی ۲/۳۱۱، زاد المسیر ۳ / ٤۷۰ اور اسے الطبری نے ۱۱/٥٦۹ میں عروہ بن زبیر سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "ان کی اہلیہ کے بیٹے نے ان سے کہا،" بجائے: عامر بن قیس کے۔ اور یہ خبر اس پارے کے صفحہ ۲۸٤ پر گزر چکی ہے۔ (۲) سیرت ابن ہشام ۱/٥۱۹، اور اسے ابن ابی حاتم نے ٦/۱۸٤۳ (۱۰٤۰۱) کعب بن مالک کی حدیث سے اور (۱۰٤۰۲) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے عبد الرزاق نے (۱۸۳۰۳) عروہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۱/٥۷۰ میں عروہ بن الزبیر سے روایت کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ۳/٦۰۔ (٥) تفسیر مجاہد ۱/۲۸٤ ان الفاظ کے ساتھ: "منافق نے قصد کیا،" اور خبر میں الجلاس کے نام کا ذکر نہیں کیا گیا، اور اسی طرح الطبری نے بھی اسے ۱۱/٥۷۱ اور ٥۷۳ میں روایت کیا ہے۔

"Fatten your dog and it will eat you, and if we return to Medina, the more honored will surely expel the more humiliated." The Prophet (peace be upon him) was informed of this, so Abdullah bin Ubayy came to him and swore that he did not say it; this was stated by Qatada(1).

A third opinion: that it was the saying of all the hypocrites; stated by Al-Hasan. Ibn al-Arabi said(2): And this is the correct view; because of the generality of the statement and the existence of its meaning in him and them, and the gist of it is their belief that he is not a prophet.

Second: His Almighty's saying: {And they have surely said the word of disbelief}. Al-Naqqash said: Their denial of what Allah promised of victory.

It was said: "the word of disbelief" is the saying of Al-Julas: "If what Muhammad brought is true, then we are worse than donkeys." And the saying of Abdullah bin Ubayy: "If we return to Medina, the more honored will surely expel the more humiliated." Al-Qushayri said: The word of disbelief is insulting the Prophet (peace be upon him) and slandering Islam.

{And they disbelieved after their Islam} i.e., after being judged as Muslims. This indicates that the hypocrites are disbelievers, and in His Almighty's saying: {That is because they believed, then they disbelieved} [Al-Munafiqun: 3] is definitive proof(3).

The verse also indicates that disbelief can be through anything that contradicts affirmation and knowledge; even though faith is only through 'There is no god but Allah' to the exclusion of other words and deeds(4); except in prayer. Ishaq bin Rahwayh said: They have agreed regarding prayer on something they have not agreed upon in other religious laws; because all of them said: Whoever is known for disbelief, then they see him performing prayer at its time until he has prayed many prayers [at their time], and they did not know of an oral confession from him, he is judged to have faith, but they did not judge him as such in fasting, Zakat, and Hajj.

(1) Reported by Al-Tabari 11/572, and mentioned by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 251. The origin of the report without mentioning the descent of the verse is with Ahmad (15223), Al-Bukhari (4905), and Muslim (2584), (63) on the authority of Jabir (may Allah be pleased with him). Also with Ahmad (19334), Al-Bukhari (4903), and Muslim (2772) on the authority of Zaid bin Arqam (may Allah be pleased with him). (2) In Ahkam al-Quran 2/967. (3) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/228. (4) Ahkam al-Quran

by Ibn al-Arabi 2/967. (5) Al-Tamhid 4/226, and what was previously between brackets is from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत ७४ | ३०३

"अपने कुत्ते को मोटा करो, वह तुम्हें खा जाएगा। और यदि हम मदीना लौटें, तो सम्मानित व्यक्ति निश्चित रूप से अपमानित व्यक्ति को वहां से निकाल देगा।" पैगंबर ﷺ को इस बारे में सूचित किया गया था, इसलिए अब्दुल्ला बिन उबैय उनके पास आए और कसम खाई कि उन्होंने ऐसा नहीं कहा; यह कतादा (१) ने कहा था।

तीसरा मत: कि यह सभी मुनाफ़िकों (पाखंडियों) का कहना था; यह हसन ने कहा था। इब्न अल-अरबी ने कहा(२): और यही सही है; क्योंकि यह कथन व्यापक है और इसका अर्थ उसमें और उन सभी में मौजूद है, और इसका सारांश उनका यह विश्वास है कि वे पैगंबर नहीं हैं।

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: {और उन्होंने निश्चित रूप से कुफ्र (अविश्वास) की बात कही}। अल-नक्काश ने कहा: अल्लाह ने जीत का जो वादा किया था, उसे झुठलाना।

और कहा गया: "कुफ्र की बात" अल-जुलास का कहना है: "यदि मुहम्मद जो लाए हैं वह सच है, तो हम गधों से भी बदतर हैं।" और अब्दुल्ला बिन उबैय का कहना: "यदि हम मदीना लौटे, तो सम्मानित व्यक्ति निश्चित रूप से अपमानित व्यक्ति को निकाल देगा।" अल-कुशैरी ने कहा: कुफ्र की बात पैगंबर ﷺ का अपमान करना और इस्लाम की निंदा करना है।

{और वे अपने इस्लाम के बाद काफ़िर हो गए} यानी: उनके इस्लाम के निर्णय के बाद। यह इस बात का प्रमाण है कि मुनाफ़िक़ काफ़िर हैं, और अल्लाह तआला के इस कथन में: {यह इसलिए है क्योंकि वे ईमान लाए, फिर काफ़िर हो गए} [अल-मुनाफ़िक़ून: ३] निर्णायक प्रमाण है(३)।

आयत यह भी संकेत देती है कि कुफ्र हर उस चीज़ से हो सकता है जो पुष्टि और ज्ञान के विपरीत हो; भले ही ईमान 'ला इलाहा इल्लल्लाह' के बिना नहीं होता, अन्य कथनों और कार्यों के विपरीत(४); सिवाय नमाज़ के। इशाक बिन राहवैह ने कहा: उन्होंने नमाज़ के संबंध में ऐसी बात पर सहमति व्यक्त की है जिस पर उन्होंने अन्य शरीयतों में सहमति नहीं जताई है; क्योंकि उन सभी ने कहा: जो कुफ्र के लिए जाना जाता है; फिर उसे समय पर नमाज़ पढ़ते हुए देखें जब तक कि उसने कई नमाज़ें [समय पर] नहीं पढ़ ली हों, और उन्हें उसकी ज़ुबान से इक़रार (पुष्टि) के बारे में पता न हो, तो उसके बारे में ईमान का निर्णय लिया जाएगा, लेकिन उन्होंने रोज़े, ज़कात और [हज] में ऐसा निर्णय नहीं लिया(५)।

(१) इसे अल-तबरी ११/५७२ ने उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. २५१ में इसका उल्लेख किया है। और आयत के अवतरण के उल्लेख के बिना मूल रिपोर्ट: अहमद (१५२२३), अल-बुखारी (४९०५), और मुस्लिम (२५८४), (६३) में जाबिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से है। साथ ही अहमद (१९३३४), अल-बुखारी (४९०३), और मुस्लिम (२७७२) में ज़ैद बिन अरक़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से है। (२) अहकाम अल-कुरआन २/९६७ में। (३) एराब अल-कुरआन नह्हास द्वारा २/२२८। (४) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा २/९६७। (५) अल-तम्हीद ४/२२६, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है।

"اپنے کتے کو کھلا پلا کر موٹا کر، وہ تجھے ہی کھا جائے گا۔ اور اگر ہم مدینہ واپس گئے تو جو زیادہ عزت والا ہے وہ وہاں سے ذلیل ترین کو نکال باہر کرے گا۔" نبی کریم ﷺ کو اس کی اطلاع دی گئی تو عبداللہ بن ابی آپ ﷺ کے پاس آیا اور قسم کھائی کہ اس نے یہ نہیں کہا؛ یہ قتادہ کا قول ہے(١)۔

تیسرا قول: کہ یہ تمام منافقین کا قول تھا؛ یہ حسن بصری کا قول ہے۔ ابن العربی نے کہا(٢): اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ یہ قول عام ہے اور اس کا مفہوم اس میں اور ان سب میں پایا جاتا ہے، اور اس کا خلاصہ ان کا یہ عقیدہ ہے کہ وہ نبی نہیں ہیں۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ﴾ (اور یقیناً انہوں نے کفر کا کلمہ کہا)۔ النقاش نے کہا: اللہ نے فتح کا جو وعدہ کیا تھا اسے جھٹلانا۔

اور کہا گیا: "کلمہ کفر" الجلاس کا قول ہے: "اگر وہ حق ہے جو محمد لے کر آئے ہیں، تو ہم گدھوں سے بھی بدتر ہیں۔" اور عبداللہ بن ابی کا قول: "اگر ہم مدینہ لوٹے تو عزت والا ذلیل کو نکال دے گا۔" القشیری نے کہا: کلمہ کفر نبی ﷺ کو گالی دینا اور اسلام پر طعن کرنا ہے۔

﴿وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَٰمِهِمْ﴾ یعنی: ان کے اسلام کا حکم لگائے جانے کے بعد۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ منافقین کافر ہیں، اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ ءَامَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا﴾ [المنافقون: ٣] (یہ اس لیے کہ وہ ایمان لائے پھر کافر ہو گئے) قطعی دلیل ہے(٣)۔

آیت اس بات پر بھی دلالت کرتی ہے کہ کفر ہر اس چیز سے ہو جاتا ہے جو تصدیق اور معرفت کے منافی ہو؛ اگرچہ ایمان 'لا الہ الا اللہ' کے بغیر نہیں ہوتا، دیگر اقوال و افعال کے برعکس(٤)؛

سوائے نماز کے۔ اسحاق بن راہویہ نے کہا: انہوں نے نماز کے بارے میں ایسی چیز پر اتفاق کیا ہے جس پر دیگر شرائع میں اتفاق نہیں کیا؛ کیونکہ ان سب نے کہا: جس کے کفر کے بارے میں معلوم ہو، پھر اسے وقت پر نماز پڑھتے ہوئے دیکھیں یہاں تک کہ اس نے بہت سی نمازیں [اپنے وقت پر] پڑھ لیں، اور انہیں اس کی زبان سے اقرار کا علم نہ ہو، تو اس کے بارے میں ایمان کا فیصلہ کیا جائے گا، لیکن انہوں نے روزہ، زکوٰۃ اور [حج] میں ایسا فیصلہ نہیں کیا(٥)۔

(١) اسے الطبری ١١/٥٧٢ نے روایت کیا ہے، اور الواحدی نے اسباب النزول ص ٢٥١ میں ذکر کیا ہے۔ اور نزولِ آیت کے ذکر کے بغیر اصل خبر: احمد (١٥٢٢٣)، البخاری (٤٩٠٥)، اور مسلم (٢٥٨٤)، (٦٣) کے پاس جابر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ نیز احمد (١٩٣٣٤)، البخاری (٤٩٠٣)، اور مسلم (٢٧٧٢) کے پاس زید بن ارقم رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ (٢) احکام القرآن ٢/٩٦٧ میں۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٢/٢٢٨۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٢/٩٦٧۔ (٥) التمہید ٤/٢٢٦، اور جو کچھ پہلے بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 74 304

Third: His saying, the Almighty: "and they purposed that which they could not attain" refers to the hypocrites, who planned to kill the Prophet (peace be upon him) on the night of the mountain pass during the Battle of Tabuk, and they were twelve men(1). Hudhayfah said: The Messenger of Allah (peace be upon him) named them for me until he had counted them all. I said: Why do you not send for them and kill them? He said: "I dislike that the Arabs should say: When he triumphed with his companions, he turned to kill them; rather, Allah will suffice against them with 'Al-Dubailah'(2)." It was said: O Messenger of Allah, and what is 'Al-Dubailah'? He said: "A spark from Hellfire placed on the aorta of the heart of one of them until his soul departs." And it was so. Reported by Muslim with its meaning(3).

It is also said: They purposed to place the crown on the head of Ibn Ubayy so that they might gather around him(4). Mujahid's opinion on this has been mentioned previously(5).

Fourth: His saying, the Almighty: "And they found no cause for resentment except that Allah and His Messenger had enriched them out of His bounty" means: they do not resent anything, just as Al-Nabighah said: And there is no fault in them except that their swords ... have notches from clashing with enemy battalions(6)

It is said: "naqama yanqimu" and "naqima yanqamu" are two linguistic variants(7); the poet said - with the kasra (i) -: They did not resent from the Umayyads except ... that they are clement when they are angry(8)

(1) Narrated at length by Ahmad (23321), and Muslim (2779): (11) from the hadith of Abu al-Tufail from Hudhayfah (may Allah be pleased with him) without mentioning the verse. Ahmad also narrated it (23792) from the hadith of Abu al-Tufail without mentioning the verse as well. Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 411/7: This 'Aqaba (pass) is not the 'Aqaba of the Ansar's pledge of allegiance to the Messenger of Allah (peace be upon him) at the beginning of Islam; rather, it is a mountain pass on the road to Tabuk where a group of hypocrites stood waiting to kill him. (2) In Sahih Muslim: "Al-Dubailah will suffice them." Al-Nawawi said in his commentary: It is narrated: "Al-Dubailah will suffice them," and it is also narrated: "Takfutuhum" with a 't' after the 'f'; from 'al-kaft', which means gathering and covering. Meaning: gathering them in their graves and covering them. (3) Under number (2779): (9) and (10). See Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 256/5 and onwards. 'Niyat al-qalb': it is the vein to which the heart is suspended. Al-Nihayah (N-Y-T). (4) Narrated by Ibn Abi

Hatim 1845/6 (10004) from al-Suddi, and mentioned by al-Baghawi 312/2. (5) In the first issue. (6) Diwan al-Nabighah al-Dhubyani p. 11, and 'al-fulul': notches/dents. Al-Qamus (F-L-L). (7) His saying: 'two variants', is not in (M). (8) Said by Abdullah bin Qais al-Ruqayyat, and it is in his Diwan p. 4, and previously 75/8.

सूरह अत-तौबा: आयत 74 304

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने उस चीज़ का इरादा किया जिसे वे पा न सके" का अर्थ है वे पाखण्डी (मुनाफिक), जिन्होंने तबुक के युद्ध के दौरान पहाड़ी दर्रे की रात नबी ﷺ की हत्या करने की योजना बनाई थी, और वे बारह लोग थे(1)। हुज़ैफा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मेरे लिए उनके नाम बताए यहाँ तक कि उन्होंने उन सभी की गिनती कर दी। मैंने कहा: आप उनके पास किसी को भेजकर उन्हें मार क्यों नहीं देते? उन्होंने कहा: "मुझे यह नापसंद है कि अरब कहें: जब उन्होंने अपने साथियों के साथ जीत हासिल की, तो वे उन्हें मारने लगे; बल्कि अल्लाह उनके खिलाफ 'अल-दुबैला'(2) के साथ पर्याप्त होगा।" कहा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, और 'अल-दुबैला' क्या है? उन्होंने कहा: "जहन्नम की आग का एक अंगारा जो उनमें से किसी के हृदय की महाधमनी (नियात) पर रखा जाता है जब तक कि उसका प्राण न निकल जाए।" और ऐसा ही हुआ। मुस्लिम द्वारा इसके अर्थ के साथ निकाला गया(3)।

और यह भी कहा गया है: उन्होंने इब्न उबैय के सिर पर ताज रखने का इरादा किया था ताकि वे उसके इर्द-गिर्द इकट्ठा हो सकें(4)। मुजाहिद का इस पर मत पहले ही उल्लेख किया जा चुका है(5)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्हें किसी बात का बुरा नहीं लगा सिवाय इसके कि अल्लाह और उसके रसूल ने उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर दिया था" का अर्थ है: उन्हें किसी बात का कोई गिला नहीं है, जैसा कि अल-नाबिगा ने कहा है: और उनमें कोई दोष नहीं है सिवाय इसके कि उनकी तलवारों में ... दुश्मन के दस्तों के साथ टकराने से खांचे पड़ गए हैं(6)

और कहा जाता है: "नक़मा यनक़िमु" और "नक़िमा यनक़मु" दो भाषाई रूप हैं(7); कवि ने - कसरा (इ की मात्रा) के साथ - कहा है: उन्होंने उमय्यदों से किसी बात का बुरा नहीं माना सिवाय ... इसके कि वे क्रोधित होने पर भी सहनशील होते हैं(8)

(1) अहमद (23321) और मुस्लिम (2779): (11) द्वारा अबू अल-तुफैल की हदीस से हुज़ैफा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से विस्तृत रूप से वर्णित है, आयत का उल्लेख किए बिना। अहमद ने इसे (23792) में अबू अल-तुफैल की हदीस से आयत का उल्लेख किए बिना भी वर्णित किया है। अबू अल-अब्बास ने 'अल-मुफहिम' 411/7 में कहा: यह 'अकबा' इस्लाम की शुरुआत में अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति अंसार के बैअत (शपथ) का 'अकबा' नहीं है; बल्कि यह तबुक के रास्ते में एक पहाड़ी दर्रा है जहाँ पाखण्डियों का एक समूह उन्हें मारने के लिए खड़ा था। (2) सहीह मुस्लिम में:

"अल-दुबैला उनके लिए काफी होगी।" अल-नववी ने अपनी व्याख्या में कहा: यह वर्णित है: "अल-दुबैला उनके लिए काफी होगी," और यह भी वर्णित है: "तक्फ़ुतुहुम" 'फ़' के बाद 'त' के साथ; 'अल-कफ़्त' से, जिसका अर्थ है इकट्ठा करना और ढकना। यानी: उन्हें उनकी कब्रों में इकट्ठा करना और उन्हें ढकना। (3) संख्या (2779): (9) और (10) के अंतर्गत। अल-बैहकी की 'दलाइल अल-नुबुवह' 256/5 और उसके बाद देखें। 'नियात अल-क़ल्ब': वह नस है जिससे हृदय लटका होता है। 'अल-निहाया' (एन-वाई-टी)। (4) इब्न अबी हातिम 1845/6 (10004) द्वारा अल-सुद्दी से वर्णित, और अल-बघवी 312/2 द्वारा उल्लेखित। (5) पहले विषय में। (6) दीवान अल-नाबिगा अल-दुबयानी पृष्ठ 11, और 'अल-फुलुल': खांचे/निशान। अल-कामूस (एफ-एल-एल)। (7) उनका कथन: 'दो रूप', (म) में नहीं है। (8) इसके कहने वाले अब्दुल्ला बिन कैस अल-रुकय्यात हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 4 में है, और पहले 75/8 में आया है।

سورة التوبة: الآية ٧٤ ٣٠٤

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا﴾ یعنی منافقین، جنہوں نے غزوہ تبوک کے موقع پر لیلۃ العقبہ (گھاٹی کی رات) میں نبی ﷺ کو قتل کرنے کا ارادہ کیا تھا، اور وہ بارہ آدمی تھے(۱)۔ حضرت حذیفہؓ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے میرے سامنے ان کے نام لیے یہاں تک کہ ان سب کو شمار کر لیا۔ میں نے عرض کیا: کیا آپ ان کی طرف (کسی کو) بھیج کر انہیں قتل نہیں کروا دیتے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اس بات کو ناپسند کرتا ہوں کہ عرب یہ کہیں: جب وہ اپنے ساتھیوں پر غالب آگیا تو انہیں قتل کرنے لگا، بلکہ اللہ انہیں 'دبیلہ'(۲) کے ذریعے کافی ہوگا۔" پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، دبیلہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جہنم کا ایک شعلہ جو ان میں سے کسی کے دل کی رگ (نیاطِ قلب) پر رکھا جائے گا یہاں تک کہ اس کی جان نکل جائے گی۔" تو ایسا ہی ہوا۔ اسے مسلم نے ہم معنی روایت کیا ہے(۳)۔

اور کہا گیا ہے: انہوں نے ابنِ ابی کے سر پر تاج باندھنے کا ارادہ کیا تھا تاکہ وہ اس پر اکٹھے ہو جائیں(۴)۔ اس بارے میں مجاہد کا قول پہلے گزر چکا ہے(۵)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِن فَضْلِهِ﴾ یعنی: وہ کسی چیز کا بدلہ نہیں لے رہے، جیسا کہ نابغہ نے کہا: اور ان میں کوئی عیب نہیں سوائے اس کے کہ ان کی تلواروں میں ... دشمن کے لشکروں سے ٹکرانے کی وجہ سے دندانے پڑ گئے ہیں(۶)

اور کہا جاتا ہے: "نَقَم يَنقِم" اور "نَقِم يَنقَم" دو لغات (لہجے) ہیں(۷)؛ شاعر نے - کسرہ (زیر) کے ساتھ - کہا: انہوں نے بنو امیہ سے کسی بات کا بدلہ نہیں لیا سوائے ... اس کے کہ وہ غصے کے وقت بردباری سے کام لیتے ہیں(۸)

(١) اسے احمد (٢٣٣٢١) اور مسلم (٢٧٧٩) : (١١) نے ابوالطفیل کی حدیث سے حضرت حذیفہؓ کے حوالے سے آیت کے ذکر کے بغیر طویل روایت کیا ہے۔ احمد نے اسے (٢٣٧٩٢) میں بھی ابوالطفیل کی حدیث سے آیت کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔ ابوالعباس نے 'المفہم' ٤١١/٧ میں کہا: یہ عقبہ، اسلام کے شروع میں رسول اللہ ﷺ سے انصار کی بیعت والا عقبہ نہیں ہے، بلکہ یہ تبوک کے راستے میں ایک گھاٹی ہے جہاں منافقین کی ایک جماعت آپ کو قتل کرنے کے لیے کھڑی تھی۔ (٢) صحیح مسلم میں ہے: "تکفیہم الدبیلة"۔ امام نوویؒ نے اپنی شرح میں کہا: روایت کیا گیا ہے: "تکفیہم الدبیلة"، اور یہ بھی روایت کیا گیا ہے: "تکفتہم"؛ 'ف' کے بعد 'ت' کے ساتھ؛ 'الکفت' سے، جس کا معنی ہے جمع کرنا اور چھپانا۔ یعنی: انہیں ان کی قبروں میں جمع کرنا اور چھپانا۔ (٣) نمبر (٢٧٧٩) : (٩) اور (١٠) کے تحت۔ دیکھئے بیہقی کی 'دلائل النبوة' ٢٥٦/٥ اور اس کے بعد۔ 'نیاط القلب': وہ رگ ہے جس کے ساتھ دل لٹکا ہوتا ہے۔ 'النہایة' (نیط)۔ (٤) اسے ابن ابی حاتم ١٨٤٥/٦ (١٠٠٠٤) نے سدی سے روایت کیا ہے اور بغوی نے ٣١٢/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) پہلے مسئلے میں۔ (٦) دیوان نابغہ ذبیانی ص ١١، اور 'الفلول': دندانے/شگاف۔ القاموس (فلل)۔ (٧) ان کا قول: 'دو لغات ہیں'، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (٨) اس کے قائل عبداللہ بن قیس الرقیات ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ٤ میں ہے، اور پہلے ٧٥/٨ میں گزر چکا ہے۔

305 Surah At-Tawbah, Verse 74

And Zuhair said: It is delayed and placed in a book and stored for the Day of Reckoning, or it is hastened and He takes revenge. (1) It is recited with the 'qaf' having either a kasra or a fatha.

Al-Sha'bi said: They were seeking blood money (diyah), and the Messenger of Allah ﷺ ruled it for them, so they became wealthy. Ikrimah mentioned that it was twelve thousand. (2) And it is said: The slain man was a client (mawla) of Al-Julas. (3)

Al-Kalbi said: Before the arrival of the Prophet ﷺ, they were in hardship, neither riding horses nor acquiring spoils. When the Prophet ﷺ came to them, they became wealthy through the spoils. (4) And this famous proverb is: "Beware of the evil of him to whom you have done good." (5)

Al-Qushayri Abu Nasr said: It was said to Al-Bajali (6): "Do you find in the Book of Allah the Almighty: 'Beware of the evil of him to whom you have done good'?" He said: "Yes, {And they were not resentful except [for the fact] that Allah and His Messenger had enriched them of His bounty}."

The fifth point: His Almighty's saying: {So if they repent, it is better for them}. It is narrated that Al-Julas stood up when the verse was revealed, sought forgiveness, and repented. (7) This indicates the repentance of the disbeliever who conceals disbelief and shows belief, who is called by the jurists: the Zindiq (heretic). Scholars have differed regarding this; Al-Shafi'i said: His repentance is accepted. Malik said: The repentance of the Zindiq is not known; because he used to show belief and conceal disbelief,

(1) Diwan Zuhair with the explanation of Tha'lab p. 18, and Al-Khizana 3/10. Al-Baghdadi said: All verbs are in the passive voice except the last one; it is said: 'naqama minhu', meaning: he punished him and took revenge on him. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (17273), Al-Tirmidhi (1389), and Al-Tabari 11/574 and 575. And Ibn Majah narrated it (2632), and Al-Tabari 11/575 through Ikrimah from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (3) Tafsir al-Baghawi 2/312, and narrated by Abd al-Razzaq (18303) from Urwah. (4) Tafsir al-Baghawi 2/312. (5) Majma' al-Amthal by Al-Maydani 1/145. (6) He is Al-Husayn ibn al-Fadl ibn 'Umayr, Abu Ali al-Bajali al-Kufi then al-Naysaburi, the linguist commentator and Muhaddith, died in the year (282 AH) at the age of one hundred and four years. Al-Siyar 13/414, and see Al-Itqan 2/1045. (7) Narrated by Abd al-Razzaq (18303) from Urwah. Ibn Abd al-Barr also

mentioned the repentance of Al-Julas in Al-Isti'ab (on the margins of Al-Isabah) 2/191, and Ibn Hajar in Al-Isabah 2/92 - 93.

३०५ सूरह अत-तौबा, आयत ७४

और जुहैर ने कहा: इसे टाल दिया जाता है और एक किताब में रख दिया जाता है और हिसाब के दिन के लिए जमा कर लिया जाता है, या इसे जल्दी कर दिया जाता है और वह बदला ले लेता है। (१) इसे 'क़ाफ़' पर कसरा या फ़तहा के साथ पढ़ा जाता है।

अल-शाबी ने कहा: वे खून के बदले धन (दियत) मांग रहे थे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए इसका फैसला किया, जिससे वे धनी हो गए। इकरीमा ने उल्लेख किया कि यह बारह हजार था। (२) और कहा जाता है: मारा गया व्यक्ति अल-जुलास का सेवक (मौला) था। (३)

अल-कल्बी ने कहा: पैगंबर ﷺ के आगमन से पहले, वे जीवन की तंगी में थे, न तो वे घोड़ों की सवारी करते थे और न ही गनीमत (युद्ध का माल) प्राप्त करते थे। जब पैगंबर ﷺ उनके पास आए, तो वे गनीमत के माध्यम से धनी हो गए। (४) और यह प्रसिद्ध कहावत है: "उस व्यक्ति की बुराई से बचो जिस पर तुमने उपकार किया है।" (५)

अल-कुशैरी अबू नसर ने कहा: अल-बजली (६) से पूछा गया: "क्या आप अल्लाह तआला की किताब में पाते हैं: 'उस व्यक्ति की बुराई से बचो जिस पर तुमने उपकार किया है'?" उन्होंने कहा: "हाँ, {और उन्होंने केवल इस बात का बदला लिया कि अल्लाह और उसके रसूल ने उन्हें अपने अनुग्रह से धनी बना दिया था}।"

पांचवां बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {फिर यदि वे तौबा (पश्चाताप) कर लें, तो यह उनके लिए बेहतर है}। यह वर्णन किया गया है कि जब आयत अवतरित हुई तो अल-जुलास खड़ा हुआ, क्षमा मांगी और तौबा की। (७) यह उस काफिर की तौबा की ओर इशारा करता है जो कुफ्र (अविश्वास) को छिपाता है और ईमान (विश्वास) को प्रकट करता है, जिसे न्यायविद 'ज़िंदीक़' (पाखंडी) कहते हैं। विद्वानों ने इस बारे में मतभेद किया है; अल-शाफ़ई ने कहा: उसकी तौबा स्वीकार की जाती है। मालिक ने कहा: ज़िंदीक़ की तौबा का पता नहीं चलता; क्योंकि वह ईमान प्रकट करता था और कुफ्र छिपाता था,

(१) दीवान जुहैर, सा'लब की व्याख्या के साथ पृष्ठ १८, और अल-खिजाना ३/१०। अल-बगदादी ने कहा: अंतिम को छोड़कर सभी क्रियाएं कर्मवाच्य में हैं; कहा जाता है: 'नक़मा मिन्हु', जिसका अर्थ है: उसने उसे दंडित किया और उससे बदला लिया। (२) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ़ (१७२७३) में, अल-तिर्मिज़ी (१३८९) और अल-तबरी ११/५७४ और ५७५ में उद्धृत किया है। और इब्न

माजाह (२६३२) ने, और अल-तबरी ११/५७५ ने इकरीमा के माध्यम से इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसे उद्धृत किया है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी २/३१२, और अब्द अल-रज्जाक (१८३०३) ने उरवा से उद्धृत किया। (४) तफ़सीर अल-बग़वी २/३१२। (५) मजमा अल-अमसाल, अल-मैदानी द्वारा १/१४५। (६) वह अल-हुसैन बिन अल-फज़ल बिन उमैर, अबू अली अल-बजली अल-कूफी फिर अल-नैसापुरी हैं, जो भाषाविद् मुफ़स्सिर और मुहाद्दिस थे, वर्ष (२८२ हिजरी) में एक सौ चार वर्ष की आयु में उनका निधन हुआ। अल-सियर १३/४१४, और अल-इतकान २/१०४५ देखें। (७) अब्द अल-रज्जाक (१८३०३) ने उरवा से उद्धृत किया। इब्न अब्द अल-बर्र ने भी अल-इस्तीआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) २/१९१ में, और इब्न हजर ने अल-इसाबा २/९२ - ९३ में अल-जुलास की तौबा का उल्लेख किया है।

۳۰۵ سورۃ التوبہ، آیت ۷۴

اور زہیر نے کہا: اسے مؤخر کیا جاتا ہے اور ایک کتاب میں رکھ کر حساب کے دن کے لیے ذخیرہ کر لیا جاتا ہے، یا اسے جلدی کر دیا جاتا ہے اور وہ انتقام لے لیتا ہے۔ (۱) اسے 'قاف' کے کسرہ اور فتحہ دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے۔

شعبی نے کہا: وہ دیت مانگ رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے حق میں فیصلہ کر دیا، جس سے وہ غنی ہو گئے۔ عکرمہ نے ذکر کیا کہ وہ بارہ ہزار تھی۔ (۲) اور کہا جاتا ہے: مقتول جُلاس کا غلام (مولیٰ) تھا۔ (۳)

کلبی نے کہا: نبی ﷺ کی آمد سے پہلے وہ زندگی کی تنگی میں تھے، نہ گھوڑوں پر سوار ہوتے تھے اور نہ ہی غنیمت حاصل کرتے تھے۔ جب نبی ﷺ ان کے پاس آئے، تو وہ غنیمتوں کے ذریعے مالدار ہو گئے۔ (۴) اور یہ مشہور قول ہے: "اس شخص کے شر سے بچو جس کے ساتھ تم نے بھلائی کی ہے۔" (۵)

قشیری ابو نصر نے کہا: بجلی (۶) سے کہا گیا: "کیا آپ اللہ تعالیٰ کی کتاب میں پاتے ہیں: 'اس شخص کے شر سے بچو جس کے ساتھ تم نے بھلائی کی'؟" انہوں نے کہا: "ہاں، {اور انہیں اس بات کا برا لگا کہ اللہ اور اس کے رسول نے انہیں اپنے فضل سے غنی کر دیا}۔"

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ توبہ کر لیں تو یہ ان کے لیے بہتر ہے}۔ روایت ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو جلاس کھڑے ہوئے، استغفار کیا اور توبہ کی۔ (۷) یہ اس کافر کی توبہ پر دلالت کرتا ہے جو کفر چھپاتا ہے اور ایمان ظاہر کرتا ہے، جسے فقہاء 'زندیق' کہتے ہیں۔ علماء

نے اس میں اختلاف کیا ہے؛ شافعی نے کہا: اس کی توبہ قبول کی جائے گی۔ مالک نے کہا: زندیق کی توبہ کا پتہ نہیں چلتا؛ کیونکہ وہ ایمان ظاہر کرتا تھا اور کفر چھپاتا تھا،

(۱) دیوان زہیر بشرح ثعلب ص ۱۸، اور الخزانہ ۳ / ۱۰۔ بغدادی نے کہا: آخری کے علاوہ تمام افعال فعل مجہول ہیں؛ کہا جاتا ہے: 'نقم منہ'، یعنی: اسے سزا دی اور اس سے انتقام لیا۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے المصنف (۱۷۲۷۳) میں، ترمذی (۱۳۸۹) نے، اور طبری ۱۱ / ۵۷۴ و ۵۷۵ میں روایت کیا ہے۔ اور ابن ماجہ (۲۶۳۲) نے، اور طبری ۱۱ / ۵۷۵ نے عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۲ / ۳۱۲، اور اسے عبد الرزاق (۱۸۳۰۳) نے عروہ سے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر بغوی ۲ / ۳۱۲۔ (۵) مجمع الامثال للمیدانی ۱ / ۱۴۵۔ (۶) وہ الحسین بن الفضل بن عمیر، ابو علی البجلی الکوفی پھر النیسابوری ہیں، جو ماہر لغت، مفسر اور محدث تھے، ان کا انتقال سنہ (۲۸۲ھ) میں ہوا جب ان کی عمر ایک سو چار سال تھی۔ السیر ۱۳ / ۴۱۴، اور الاتقان ۲ / ۱۰۴۵ دیکھیں۔ (۷) اسے عبد الرزاق (۱۸۳۰۳) نے عروہ سے روایت کیا ہے۔ جلاس کی توبہ کا ذکر ابن عبد البر نے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ پر) ۲ / ۱۹۱ میں، اور ابن حجر نے الاصابہ ۲ / ۹۲ - ۹۳ میں بھی کیا ہے۔

Page 306 Surah At-Tawbah: Verses 74 - 78

And his faith is known only by his word. He does the same now and at all times; he says: "I am a believer," while concealing the opposite of what he manifests. If he is discovered and says: "I have repented," his state does not change from what it was. If he comes to us repenting of his own accord before being discovered, his repentance is accepted, and that is what is meant by the verse. And Allah knows best(1).

Sixth: His Almighty's saying: {And if they turn away} i.e., turn away from faith and repentance {Allah will punish them with a painful punishment} in this world by killing, and in the hereafter by fire. {And they will have no protector on earth} i.e., a preventer who prevents them {nor helper} i.e., an assistant. And this has been previously mentioned(2).

His Almighty's saying: {And among them are those who made a covenant with Allah, [saying], "If He should give us from His bounty, we will surely give charity and be among the righteous." (75) But when He gave them from His bounty, they were stingy with it and turned away while they were averse. (76) So He penalized them with hypocrisy in their hearts until the Day they shall meet Him because they failed Allah in what they promised Him and because they [habitually] used to lie. (77) Did they not know that Allah knows their secrets and their private conversations and that Allah is the Knower of the unseen? (78)}.

There are eight issues in it: First: His Almighty's saying: {And among them are those who made a covenant with Allah} Qatadah said: This is a man from the Ansar who said: "If Allah provides me with something, I will surely fulfill His right in it and I will surely give charity." But when Allah gave him that, he did what has been related to you. So beware of lying; for it leads to wickedness(3).

And Ali bin Yazid narrated from Al-Qasim, from Abu Umamah Al-Bahili that Tha'labah bin Hatib Al-Ansari - and he named him - said to the Prophet ﷺ: "Pray to Allah to grant me wealth." He (peace and blessings be upon him) said: "Woe to you, O Tha'labah! A little for which you give thanks is better than a lot which you cannot bear." Then he returned(4) a second time,

Footnotes: (1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/967. (2) 2/80. (3) Narrated in a similar, lengthy form by al-Tabari 11/580 - 581. (4) In (M): he returned again.

पृष्ठ ३०६ सूरा अत-तौबाह: आयतें ७४ - ७८

और उसके ईमान का पता केवल उसकी बात से चलता है। वह अब भी और हर समय ऐसा ही करता है; वह कहता है: "मैं आस्तिक हूँ," जबकि वह जो प्रकट करता है उसके विपरीत छिपाता है। यदि वह पकड़ा जाए और कहे: "मैंने तौबा कर ली है," तो उसकी स्थिति वैसी ही रहती है जैसी पहले थी। यदि वह पकड़े जाने से पहले अपनी इच्छा से तौबा करते हुए हमारे पास आता है, तो उसकी तौबा स्वीकार कर ली जाती है, और आयत से यही तात्पर्य है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है (१)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे मुंह फेर लें} यानी: ईमान और तौबा से मुंह फेर लें {तो अल्लाह उन्हें दुखद दंड देगा} दुनिया में कत्ल के ज़रिए, और आखिरत में आग के ज़रिए। {और उनके लिए ज़मीन पर न कोई वली (संरक्षक) होगा} यानी: उन्हें रोकने वाला कोई रोकने वाला {और न कोई मददगार} यानी: कोई सहायक। और यह पहले बताया जा चुका है (२)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जिन्होंने अल्लाह से प्रतिज्ञा की थी कि "यदि वह हमें अपने अनुग्रह से प्रदान करेगा, तो हम अवश्य दान देंगे और अवश्य सदाचारियों में से हो जाएंगे।" (७५) फिर जब उसने उन्हें अपने अनुग्रह से प्रदान किया, तो उन्होंने उसमें कंजूसी की और मुंह फेर लिया जबकि वे उपेक्षा करने वाले थे। (७६) तो उसने उनके दिलों में उस दिन तक के लिए पाखंड डाल दिया जिस दिन वे उससे मिलेंगे, क्योंकि उन्होंने अल्लाह से जो वादा किया था उसके विरुद्ध किया और क्योंकि वे झूठ बोलते थे। (७७) क्या वे नहीं जानते थे कि अल्लाह उनके भेदों और उनकी गुप्त बातों को जानता है और यह कि अल्लाह परोक्ष का ज्ञाता है? (७८)}।

इसमें आठ मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ वे हैं जिन्होंने अल्लाह से वादा किया} कतादाह ने कहा: यह अंसार में से एक आदमी था जिसने कहा था: "यदि अल्लाह मुझे कुछ प्रदान करेगा, तो मैं निश्चित रूप से उसमें उसका अधिकार अदा करूँगा और निश्चित रूप से दान दूँगा।" लेकिन जब अल्लाह ने उसे वह प्रदान किया, तो उसने वही किया जो आपको बताया गया है। अतः झूठ से बचो; क्योंकि यह अवज्ञा की ओर ले जाता है (३)।

और अली बिन यजीद ने अल-कासिम से, उन्होंने अबू उमामा अल-बाहिली से रिवायत की है कि सालबा बिन हातिब अल-अंसारी - और उन्होंने उनका नाम लिया - ने नबी ﷺ से कहा: "अल्लाह से दुआ करें कि वह मुझे धन प्रदान करे।" तो आप ﷺ ने फरमाया: "अफसोस है तुझ पर ऐ सालबा!

थोड़ा जिसके लिए तुम शुक्र अदा करो, उस बहुत से बेहतर है जिसे तुम सहन न कर सको।" फिर वह दूसरी बार लौटा (४),

पादलेख: (१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २ / ९६७। (२) २ / ८०। (३) अल-तबरी द्वारा इसी तरह के विस्तृत रूप में उद्धृत ११ / ५८० - ५८१। (४) (म) में: वह फिर से आया।

صفحہ ۳۰۶ سورۃ التوبہ: آیات ۷۴ - ۷۸

اور اس کے ایمان کا علم صرف اس کے قول سے ہوتا ہے۔ اور وہ اب بھی اور ہر وقت ایسا ہی کرتا ہے؛ وہ کہتا ہے: "میں مومن ہوں،" جبکہ وہ اپنے ظاہر کے خلاف چھپائے ہوئے ہوتا ہے؛ پس جب وہ پکڑا جاتا ہے اور کہتا ہے: "میں نے توبہ کی،" تو اس کی حالت اس پر نہیں بدلتی جس پر وہ تھا۔ پس اگر وہ پکڑے جانے سے پہلے اپنی طرف سے تائب ہو کر ہمارے پاس آئے تو اس کی توبہ قبول کر لی جاتی ہے، اور آیت سے یہی مراد ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِن يَتَوَلَّوْا﴾ یعنی: اگر وہ ایمان اور توبہ سے اعراض کریں ﴿يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ دنیا میں قتل کے ساتھ، اور آخرت میں آگ کے ساتھ ﴿وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِن وَلِيٍّ﴾ یعنی: کوئی روکنے والا جو انہیں روکے ﴿وَلَا نَصِيرٍ﴾ یعنی: کوئی مددگار۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمِنْهُم مَّنْ عَهَدَ اللَّهَ لَئِنْ آتَانَا مِن فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٧٥﴾ فَلَمَّا آتَاهُم مِّن فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوا وَّهُم مُّعْرِضُونَ ﴿٧٦﴾ فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿٧٧﴾ أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ وَأَنَّ اللَّهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿٧٨﴾﴾۔

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمِنْهُم مَّنْ عَهَدَ اللَّهَ﴾ قتادہ نے کہا: یہ انصار میں سے ایک شخص تھا جس نے کہا: "اگر اللہ مجھے کچھ عطا فرمائے گا تو میں ضرور اس میں اس کا حق ادا کروں گا اور ضرور صدقہ دوں گا؛" پس جب اللہ نے اسے وہ عطا فرما دیا، تو اس نے وہی کیا جو تم پر بیان کیا گیا ہے، پس تم جھوٹ سے بچو؛ کیونکہ یہ گناہوں کی طرف لے جاتا ہے (۳)۔

اور علی بن یزید نے القاسم سے، انہوں نے ابو امامہ الباہلی سے روایت کی ہے کہ ثعلبہ بن حاطب الانصاری - پس انہوں نے ان کا نام لیا - نے نبی ﷺ سے عرض کیا: "اللہ سے دعا کریں کہ وہ مجھے مال عطا فرمائے۔" تو آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: "اے ثعلبہ! تجھ پر افسوس! تھوڑا مال جس کا تو شکر ادا کرے، اس زیادہ سے بہتر ہے جس کی تو طاقت نہ رکھے۔" پھر وہ دوسری بار لوٹا (۴)،

حواشی: (۱) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۹۶۷۔ (۲) ۲ / ۸۰۔ (۳) اس کی مثل طبری نے تفصیل سے روایت کی ہے ۱۱ / ۵۸۰ - ۵۸۱۔ (۴) (م) میں ہے: دوبارہ آیا۔

The Prophet ﷺ said: "Are you not satisfied to be like the Prophet of Allah? If I wished that the mountains move with me as gold, they would have moved." He (Tha'labah) said: "By Him who sent you with the truth, if you pray to Allah and He provides me with wealth, I will certainly give every rightful person their due." So the Prophet ﷺ prayed for him, and he took sheep, which multiplied as worms multiply. Medina became too small for him, so he moved away and settled in one of its valleys until he began to pray Dhuhr and Asr in congregation and abandoned the rest. Then they multiplied and increased until he abandoned all prayers except the Friday prayer, and they continued to multiply until he abandoned the Friday prayer as well. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Woe to Tha'labah" three times. Then it was revealed: {Take, [O, Muhammad], from their wealth a charity} [At-Tawbah: 103]. So he ﷺ sent two men to collect charity and said to them: "Pass by Tha'labah and by so-and-so - a man from Banu Sulaym - and take their charities." They came to Tha'labah and read him the letter of the Messenger of Allah ﷺ, but he said: "This is nothing but the sister of the Jizya (tribute)! Go on until you finish and then return." The Hadith, and it is well-known (1).

It was said: The reason for Tha'labah's wealth was that he inherited from a cousin of his (2).

Ibn Abd al-Barr said: It was said: Tha'labah bin Hatib is the one about whom was revealed: {And among them are those who made a covenant with Allah} the verse; as he withheld zakat, and Allah knows best. And what was narrated about those who witnessed (the battle of) Badr contradicts Allah Almighty's saying in the verse: {So He penalized them with hypocrisy in their hearts} the verse (3).

---

(1) An unauthentic report; as the author will mention. It was recorded by Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (2253), Al-Tabari 11/578-580, Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (7873), Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 252, and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 5/289, who said: This is a well-known hadith among the people of Tafsir, but it is narrated with weak chains of narration. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/32: In it is Ali bin Yazid al-Alhani, and he is abandoned (matruk). Al-Bukhari said: Denied hadith (munkar), weak. Yahya bin Ma'in said: Ali bin Yazid from Al-Qasim from Abu Umamah are all weak. Tahdhib al-Tahdhib 3/199. (2) Mentioned by Al-Baghawi 2/213, on the authority of Ibn Abbas, Qatadah, and Saeed bin Jubayr. (3) Ad-Durar pp. 122-123. By his saying: "And what was narrated about those who witnessed Badr," he

refers to hadiths, including the Prophet's ﷺ saying to Umar: "And what do you know? Perhaps Allah looked at the people of Badr and said: 'Do what you wish, for I have forgiven you.'" This was previously mentioned on p. 78 of this part and will appear in the seventh issue. Among them is his ﷺ saying: "No one who witnessed Badr shall enter the Fire," recorded by Ahmad (27042). Al-Hafiz said in Al-Isabah 2/20: "For one who is in such a position, how could Allah penalize him with hypocrisy in his heart?" Al-Hafiz also mentioned that they are two individuals: the first is Tha'labah bin Hatib bin Amr, a Badri who was martyred at Uhud; the second is Tha'labah bin Hatib or Ibn Abi Hatib Al-Ansari. He said: "There is doubt as to whether the person in this story - if the report is authentic, and I do not think it is authentic - is the Badri one, and the difference between them has been confirmed."

नबी ﷺ ने फ़रमाया: "क्या तुम इस बात से खुश नहीं हो कि तुम अल्लाह के नबी की तरह हो जाओ; अगर मैं चाहूँ कि पहाड़ मेरे साथ सोने के होकर चलें, तो वे चलने लगेंगे।" उसने (थलबह) कहा: "उस जात की कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, अगर आप अल्लाह से दुआ करें और वह मुझे माल अता फरमाए, तो मैं हर हकदार को उसका हक जरूर दूँगा।" चुनाँचे नबी ﷺ ने उसके लिए दुआ की, और उसने भेड़ें पालनी शुरू कीं, जो कीड़ों की तरह बढ़ने लगीं। मदीना उसके लिए छोटा पड़ गया, तो वह वहाँ से हट गया और उसकी वादियों में से एक वादी में रहने लगा, यहाँ तक कि वह ज़ुहर और अस्र की नमाज़ जमात के साथ पढ़ने लगा और बाकी नमाज़ें छोड़ दीं। फिर वे इतनी बढ़ीं और ज़्यादा हो गईं कि उसने जुमा के अलावा तमाम नमाज़ें छोड़ दीं, और वे बढ़ती ही रहीं यहाँ तक कि उसने जुमा भी छोड़ दिया। तब रसूल अल्लाह ﷺ ने तीन बार फ़रमाया: "थलबह पर अफ़सोस!"। फिर आयत नाज़िल हुई: {उनके माल में से सदका ले लो} [अत-तौबाह: 103]। तो आपने ﷺ ने सदका वसूलने के लिए दो आदमियों को भेजा और उनसे कहा: "थलबह और फलां शख्स - जो बनी सुलैयम का एक आदमी है - के पास से गुज़रो और उनके सदकात ले लो।" वे थलबह के पास आए और उसे रसूल अल्लाह ﷺ का खत पढ़कर सुनाया, तो उसने कहा: "यह तो जजिया की बहन (जैसी) ही चीज़ है! जाओ जब तुम फारिग हो जाओ तो वापस आना।" यह हदीस मशहूर है (1)।

कहा गया है कि थलबह की अमीरी का कारण यह था कि उसे अपने एक चचेरे भाई से विरासत मिली थी (2)।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: कहा गया है कि थलबह बिन हातिब वही है जिसके बारे में यह आयत नाज़िल हुई: {और उनमें से कुछ वे हैं जिन्होंने अल्लाह से वादा किया था} आयत; क्योंकि उसने ज़कात देने से मना कर दिया था, और अल्लाह बेहतर जानता है। और जो लोग बदर की लड़ाई में शामिल थे, उनके बारे में जो आया है वह अल्लाह तआला के इस फरमान के खिलाफ है: {तो अल्लाह ने उनके दिलों में निफाक (मुनाफकत) डाल दिया} आयत (3)।

---

(1) यह एक गैर-सहीह (अपुष्ट) रिवायत है; जैसा कि लेखक ज़िक्र करेंगे। इसे इब्न अबी आसिम ने 'अल-आहाद वल-मथानी' (2253), तबरी ने 11/578-580, तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' (7873), वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 252, और बैहक़ी ने 'दलायल अल-नुबुवह' 5/289 में नक़ल किया है और कहा है: यह हदीस तफसीर वालों के बीच मशहूर है, लेकिन यह कमज़ोर सनदों

के साथ रिवायत की गई है। हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 7/32 में कहा: इसमें अली बिन यज़ीद अल-अल्हानी है, और वह मत़रूक (छोड़ा हुआ) है। बुखारी ने कहा: मुनकरुल हदीस, ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। यहया बिन मुईन ने कहा: अली बिन यज़ीद से कासिम से अबू उमामा तक की सभी रिवायतें कमज़ोर हैं। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/199। (2) इसका ज़िक्र बग़वी ने 2/213 में इब्न अब्बास, क़तादा और सईद बिन जुबैर के हवाले से किया है। (3) अद-दुरर पृ. 122-123। अपने इस जुमले "और जो बदर वालों के बारे में आया है" से वे हदीसों की ओर इशारा कर रहे हैं; जिनमें नबी ﷺ का हज़रत उमर से फ़रमाना शामिल है: "तुम्हें क्या मालूम? शायद अल्लाह ने बदर वालों के हाल पर नज़र डाली और फ़रमाया: 'तुम जो चाहो करो, मैंने तुम्हें माफ़ कर दिया है।'" यह इस हिस्से के पृ. 78 पर पहले आ चुका है और सातवें मसले में फिर आएगा। इनमें से एक नबी ﷺ का यह फ़रमान भी है: "बदर में शामिल होने वाला कोई भी शख्स आग (दोज़ख) में दाखिल नहीं होगा," जिसे अहमद (27042) ने नक़ल किया है। हाफ़िज़ ने 'अल-इसाबा' 2/20 में कहा: "जो शख्स ऐसे मकाम पर हो, अल्लाह उसके दिल में निफ़ाक़ कैसे डाल सकता है?" हाफ़िज़ ने यह भी ज़िक्र किया कि वे दो अलग शख्सियतें हैं: पहले थलबह बिन हातिब बिन अम्र हैं, जो बदरी सहाबी थे और उहुद में शहीद हुए; दूसरे थलबह बिन हातिब या इब्न अबी हातिब अल-अंसारी हैं। उन्होंने कहा: "इस बात में शक है कि इस किस्से का मालिक - अगर रिवायत सही है, और मेरा नहीं ख्याल कि यह सही है - वह बदरी सहाबी है, और उन दोनों के बीच फर्क साफ़ हो चुका है।"

نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «کیا تم اس بات پر راضی نہیں ہو کہ تم اللہ کے نبی کی طرح ہو جاؤ؛ اگر میں چاہوں کہ پہاڑ سونے کے بن کر میرے ساتھ چلیں تو وہ چلنے لگیں۔» اس (ثعلبہ) نے کہا: قسم ہے اس ذات کی جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا، اگر آپ اللہ سے دعا کریں اور وہ مجھے مال عطا فرمائے تو میں ہر حق دار کو اس کا حق ضرور دوں گا۔ چنانچہ نبی ﷺ نے اس کے لیے دعا فرمائی، اور اس نے بکریاں پالیں، جو کیڑوں کی طرح بڑھنے لگیں۔ مدینہ اس کے لیے تنگ ہو گیا، تو وہ وہاں سے ہٹ گیا اور اس کی وادیوں میں سے ایک وادی میں رہنے لگا، یہاں تک کہ وہ ظہر اور عصر کی نماز جماعت کے ساتھ پڑھنے لگا اور باقی نمازیں چھوڑ دیں۔ پھر وہ اتنی بڑھیں اور زیادہ ہو گئیں کہ اس نے جمعہ کے علاوہ تمام نمازیں چھوڑ دیں، اور وہ بڑھتی ہی رہیں یہاں تک کہ اس نے جمعہ بھی چھوڑ دیا۔ تب رسول اللہ ﷺ نے تین بار فرمایا: «ثعلبہ پر افسوس!» پھر آیت نازل ہوئی: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً﴾ [التوبہ: ۱۰۳] (ان کے مالوں میں سے صدقہ لے لو)۔ تو آپ ﷺ نے صدقہ وصول کرنے کے لیے دو آدمیوں کو بھیجا اور ان سے فرمایا: «ثعلبہ اور فلاں شخص - جو بنی سلیم کا ایک آدمی ہے - کے پاس سے گزرو اور ان کے صدقات لے لو۔» وہ ثعلبہ کے پاس آئے اور اسے رسول اللہ ﷺ کا خط پڑھ کر سنایا، تو اس نے کہا: یہ تو جزیہ کی بہن (جیسی) ہی چیز ہے! جاؤ جب تم فارغ ہو جاؤ تو واپس آنا۔ یہ حدیث مشہور ہے (۱)۔

اور کہا گیا ہے کہ ثعلبہ کی امیری کی وجہ یہ تھی کہ اسے اپنے ایک چچیرے بھائی سے وراثت ملی تھی (۲)۔

ابن عبد البر نے کہا: کہا گیا ہے کہ ثعلبہ بن حاطب وہی ہے جس کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَمِنْهُم مَّنْ عَاهَدَ اللَّهَ﴾ (اور ان میں سے بعض وہ ہیں جنہوں نے اللہ سے عہد کیا)؛ کیونکہ اس نے

زکوٰۃ دینے سے منع کر دیا تھا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور جو بدری صحابہ کے بارے میں روایتیں آئی ہیں وہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے خلاف ہیں: ﴿فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ﴾ (پس اللہ نے ان کے دلوں میں نفاق ڈال دیا) (۳)۔

---

(۱) یہ غیر صحیح روایت ہے؛ جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے، اسے ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (۲۲۵۳)، طبری نے ۱۱/۵۷۸-۵۸۰، طبرانی نے المعجم الکبیر (۷۸۷۳)، واحدی نے اسباب النزول ص ۲۵۲، اور بیہقی نے دلائل النبوۃ ۵/۲۸۹ میں روایت کیا اور کہا: یہ حدیث مفسرین کے درمیان مشہور ہے، لیکن یہ ضعیف سندوں کے ساتھ مروی ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/۳۲ میں کہا: اس میں علی بن یزید الالہانی ہے، اور وہ متروک ہے۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث ضعیف ہے۔ یحییٰ بن معین نے کہا: علی بن یزید عن القاسم عن ابی امامہ کی تمام سندیں ضعیف ہیں۔ تہذیب التہذیب ۳/۱۹۹۔ (۲) اسے بغوی نے ۲/۲۱۳ میں ابن عباس، قتادہ اور سعید بن جبیر سے ذکر کیا ہے۔ (۳) الدرر ص ۱۲۲-۱۲۳۔ اپنے اس قول «اور جو بدری صحابہ کے بارے میں روایتیں آئی ہیں» سے ان احادیث کی طرف اشارہ کر رہے ہیں جن میں نبی ﷺ کا حضرت عمرؓ سے فرمانا شامل ہے: «تمہیں کیا معلوم؟ شاید اللہ نے اہل بدر کے حال پر مطلع ہو کر فرمایا ہو: جو چاہو کرو، میں نے تمہیں بخش دیا ہے۔» یہ اس حصے کے صفحہ ۷۸ پر پہلے گزر چکا ہے اور ساتویں مسئلے میں آئے گا۔ ان میں سے آپ ﷺ کا یہ فرمان بھی ہے: «بدر میں شریک ہونے والا کوئی شخص آگ میں داخل نہیں ہوگا» اسے احمد نے روایت کیا ہے (۲۷۰۴۲)۔ حافظ (ابن حجر) نے الاصابہ ۲/۲۰ میں کہا: «جو شخص اس مقام پر ہو، اللہ اس کے دل میں نفاق کیسے ڈال سکتا ہے؟» حافظ نے یہ بھی ذکر کیا کہ وہ دو الگ شخص ہیں: پہلے ثعلبہ بن حاطب بن عمرو ہیں جو بدری صحابی تھے اور احد میں شہید ہوئے؛ دوسرے ثعلبہ بن حاطب یا ابن ابی حاطب انصاری ہیں۔ انہوں نے کہا: اس بات میں نظر ہے کہ اس قصے والا شخص - اگر یہ روایت صحیح ہو، اور میں

نہیں سمجھتا کہ یہ صحیح ہے - وہ بدری صحابی ہے، اور ان دونوں کے درمیان فرق یقینی ہو چکا ہے۔

Surat At-Tawbah: Verses 75 - 78 308

I said: It was mentioned from Ibn Abbas regarding the reason for the revelation of the verse that Hatib bin Abi Balta'ah's wealth in the Levant was delayed. So he swore in one of the gatherings of the Ansar: "If that remains safe, I will surely give charity from it and maintain kinship with it." When it was safe, he was stingy with it, so the verse was revealed (1). I said: Hatib bin Abi Balta'ah was also a participant in Badr (2), and among those for whom Allah and His Messenger testified to their faith, as will be explained at the beginning of "Al-Mumtahanah." Therefore, what was narrated about him is not authentic. Abu Umar said (3): Perhaps the statement of those who said regarding Tha'labah: "He is the one who withheld Zakat, for whom the verse was revealed," is not authentic, and Allah knows best. Al-Dahhak said: The verse was revealed regarding men from the hypocrites: Nabtal bin Al-Harith, Jadd ibn Qays, and Mu'attib bin Qushayr (4). I said: This is more likely to be the occasion of the verse's revelation concerning them, except that His saying: {So He penalized them with hypocrisy} indicates that the one who made the covenant was not a hypocrite before, unless the meaning is: He increased them in hypocrisy in which they remained firm until death, which is His saying: {Until the Day they meet Him} (5) as will follow. Second: Our scholars said: When Allah Almighty said: {And among them are those who made a covenant with Allah}, it is possible that he made a covenant with Allah with his tongue but did not believe it in his heart, and it is possible that he made a covenant with Allah with both, but then a bad end overtook him; for deeds are judged by their endings and days by their consequences (6). And "man" (whoever) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is in the prepositional phrase.

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/215, and Zad al-Masir 3/474. (2) In (Kh) and (Z): "and Balta'ah was a Badri as well," and in (D): "and Balta'ah was an Ansari Badri," and in (M): "and Tha'labah was an Ansari Badri," and what is established is from (Zha), which is the correct version. (3) In al-Durar, p. 123. (4) Zad al-Masir 3/474. (5) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/215. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/970.

सूरा अत-तौबाह: आयत 75 - 78 308

मैंने कहा: इब्न अब्बास से आयत के उतरने के कारण के बारे में उल्लेख किया गया है कि हातिब बिन अबी बल्ताह का शाम (लेवेंट) में धन आने में देरी हो गई थी। इसलिए उन्होंने अंसार की एक सभा में शपथ ली: "यदि वह सुरक्षित रहा, तो मैं निश्चित रूप से उसमें से दान दूँगा और उससे रिश्तेदारी निभाऊँगा।" जब वह सुरक्षित हो गया, तो उन्होंने उसमें कंजूसी की, इसलिए आयत उतरी (1)। मैंने कहा: हातिब बिन अबी बल्ताह भी बद्री (बद्र की लड़ाई में शामिल) थे (2), और उन लोगों में से थे जिनके लिए अल्लाह और उसके रसूल ने ईमान की गवाही दी थी; जैसा कि "अल-मुमतहना" की शुरुआत में स्पष्ट किया जाएगा। इसलिए, उनके बारे में जो कुछ भी रिवायत की गई है वह सही नहीं है। अबू उमर ने कहा (3): शायद उन लोगों का कहना जिन्होंने सालबा के बारे में कहा: "वह ज़कात रोकने वाला है जिसके बारे में आयत उतरी थी," सही नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अद-दहाक ने कहा: आयत मुनाफिकों (पाखंडियों) के पुरुषों के बारे में उतरी थी: नब्तल बिन अल-हारिस, जद्द इब्न कैस और मुअत्तिब बिन कुशैर (4)। मैंने कहा: यह उनके बारे में आयत के उतरने के अधिक करीब लगता है, सिवाय इसके कि उनका कहना: {तो उसने उनके दिलों में पाखंड डाल दिया} इंगित करता है कि जिसने वादा किया था वह पहले पाखंडी नहीं था, जब तक कि इसका अर्थ यह न हो: उसने उनके पाखंड को बढ़ा दिया जिस पर वे मृत्यु तक अडिग रहे, और यह उनका कहना है: {उस दिन तक जब वे उससे मिलेंगे} (5) जैसा कि आगे आएगा। दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: जब अल्लाह तआला ने कहा: {और उनमें से कुछ वे हैं जिन्होंने अल्लाह से वादा किया}, तो यह संभव है कि उसने अपनी जुबान से अल्लाह से वादा किया हो लेकिन अपने दिल से उस पर विश्वास न किया हो, और यह भी संभव है कि उसने दोनों के साथ अल्लाह से वादा किया हो, लेकिन फिर उसका अंत बुरा हुआ; क्योंकि कर्म अपने अंत से और दिन अपने परिणामों से पहचाने जाते हैं (6)। और "मन" (जो कोई) मुबतदा (विषय) के रूप में रफ़ (कर्ता कारक) में है, और खबर (विधेय) प्रपोज़िशनल फ्रेज़ (मजरूर) में है।

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 3/215, और जाद अल-मसीर 3/474। (2) (ख़) और (ज़) में: "और बल्ताह भी बद्री थे," और (द) में: "और बल्ताह एक अन्सारी बद्री थे," और (म) में: "और सालबा एक अन्सारी बद्री थे," और जो (ज़ा) से सिद्ध है वही सही है। (3) अल-दुरर में, पृष्ठ 123। (4) जाद अल-मसीर 3/474। (5) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 3/215। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/970।

سورة التوبہ: آیات 75 - 78 308

میں نے کہا: ابن عباس سے آیت کے نزول کے سبب کے بارے میں ذکر کیا گیا ہے کہ حاطب بن ابی بلتعة کا مال شام میں تاخیر کا شکار ہو گیا تھا، تو انہوں نے انصار کی ایک مجلس میں قسم کھائی: اگر وہ محفوظ رہا تو میں اس میں سے ضرور صدقہ کروں گا اور اس سے صلہ رحمی کروں گا۔ جب وہ محفوظ ہو گیا تو انہوں نے اس میں بخل کیا، تو آیت نازل ہوئی (1)۔ میں نے کہا: حاطب بن ابی بلتعہ بدری بھی تھے (2)، اور ان لوگوں میں سے تھے جن کے لیے اللہ اور اس کے رسول نے ایمان کی گواہی دی؛ جیسا کہ "الممتحنہ" کے شروع میں اس کی وضاحت آئے گی۔ چنانچہ ان کے بارے میں جو کچھ روایت کیا گیا وہ صحیح نہیں ہے۔ ابو عمر نے کہا (3): شاید ان لوگوں کا قول جنہوں نے ثعلبہ کے بارے میں کہا: "وہ زکوٰۃ کا مانع ہے جس کے بارے میں آیت نازل ہوئی،" صحیح نہیں ہے، واللہ اعلم۔ اور ضحاک نے کہا: آیت منافقین کے بعض مردوں کے بارے میں نازل ہوئی: نبتل بن الحارث، جد بن قیس، اور معتب بن قشیر (4)۔ میں نے کہا: یہ ان کے بارے میں آیت کے نزول کے زیادہ مشابہ ہے، سوائے اس کے کہ ان کا قول: {فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا} (پس اس نے ان کے دلوں میں نفاق ڈال دیا) اس بات پر دلالت کرتا ہے جس نے عہد کیا تھا وہ پہلے منافق نہیں تھا، الا یہ کہ معنی یہ ہو: ان کے نفاق میں اضافہ کر دیا جس پر وہ موت تک قائم رہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ} (اس دن تک جب وہ اس سے ملیں گے) (5) جیسا کہ آگے آئے گا۔ دوسری بات: ہمارے علماء نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَمِنْهُم مَّنْ عَاهَدَ اللهَ} (اور ان میں سے وہ ہیں جنہوں نے اللہ سے عہد کیا)، تو یہ احتمال ہے کہ اس نے زبان سے اللہ سے عہد کیا ہو اور دل سے اس کا یقین نہ رکھتا ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس نے دونوں (زبان اور دل) کے ساتھ اللہ سے عہد کیا ہو، پھر اسے برے خاتمے نے آ لیا؛ کیونکہ اعمال کا دارومدار

ان کے خاتمے پر ہے اور دنوں کا ان کے عواقب پر (6)۔ اور لفظ «مَن» مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر جار و مجرور میں ہے۔

(1) احکام القرآن للکیا الطبری 3 / 215 ، وزاد المسیر 3 / 474 . (2) (خ) اور (ز) میں ہے: "اور بلتعہ بھی بدری تھے"، اور (د) میں ہے: "اور بلتعہ بدری انصاری تھے"، اور (م) میں ہے: "اور ثعلبہ بدری انصاری تھے"، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ (3) الدرر ص 123 میں۔ (4) زاد المسیر 3 / 474 . (5) احکام القرآن للکیا الطبری 3 / 215 . (6) احکام القرآن لابن العربی 2 / 970 .

The term "oath" (al-yamin) appears in the Hadith, but in the apparent text of the Quran, there is no "oath" except for mere (1) link and commitment. However, it takes the form (2) of an oath in meaning; because the "laam" [prefix] indicates it, and it comes with two "laams": the first is for the oath, and the second is the "laam" of response, and both are for emphasis. Some have said that both are "laams" of oath. The first [view] is more apparent, and Allah knows best.

Third [Point]: Covenant (ahd), divorce (talaq), and every ruling that an individual executes alone and does not require another person for; they are bound by what they commit to with their intention, even if they do not utter it. This was stated by our scholars. Ash-Shafi'i and Abu Hanifa said: A ruling does not bind anyone until after they utter it. This is the other view of our scholars.

Ibn al-Arabi (3) said: The evidence for the validity of our position is what Ashhab narrated from Malik, who was asked: If a man intends divorce in his heart but does not utter it with his tongue? He replied: It is binding on him; just as one is a believer in their heart, or a disbeliever in their heart. Ibn al-Arabi said: This is a wonderful principle, and its refinement is to say: a contract in which a person does not need anyone else for its commitment, so it becomes binding upon them by intention. Its origin is: faith (iman) and disbelief (kufr).

I [the author] say: The argument for the second view is what Muslim narrated (4) from Abu Hurayrah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Allah has pardoned for my Ummah what their souls whisper to them as long as they do not act upon it or speak of it." Tirmidhi narrated it and said: A good (hasan) and sound (sahih) hadith, and the practice upon this among the people of knowledge is that if a man talks to himself about divorce, it is nothing until he speaks it (5).

Abu Umar said (6): Whoever believes in divorce in their heart and their tongue does not speak it, then it is nothing. This is the...

---

(1) In the manuscripts: "by mere", and what is established is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi. He means by the Hadith the hadith of Abu Umamah which was mentioned in the first issue. (2) In (M) and Ahkam al-Quran: "form/wording". (3) In Ahkam al-Quran 2/970, and what preceded is from him, except for his statement: "And it is the other view of our scholars." This view will be mentioned shortly. (4) In

his Sahih (127), and it preceded in 4/487. (5) Sunan al-Tirmidhi (1183). (6) In Al-Kafi 2/576 - 577.

"यमीन" (शपथ) शब्द हदीस में आया है, और कुरान के ज़ाहिरी शब्दों में कोई शपथ नहीं है, सिवाय केवल (1) जुड़ाव और प्रतिबद्धता के। जहाँ तक इसका अर्थ में शपथ के स्वरूप (2) में होने की बात है, तो "लाम" इसकी ओर संकेत करता है, और यहाँ दो "लाम" आए हैं: पहला शपथ के लिए, और दूसरा जवाब का लाम, और दोनों ही ताकीद (बल देने) के लिए हैं। उनमें से कुछ ने कहा है कि दोनों ही शपथ के लाम हैं। पहली बात अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: अहद (वचन), तलाक और हर वह हुक्म जो व्यक्ति अकेले ही करता है और उसमें उसे किसी और की आवश्यकता नहीं होती; तो उसे वह चीज़ अनिवार्य हो जाती है जिसे वह अपनी नीयत से अनिवार्य करता है, भले ही वह उसे ज़बान से न कहे। यह हमारे विद्वानों ने कहा है। और शाफई और अबू हनीफ़ा ने कहा: किसी पर कोई हुक्म तब तक लागू नहीं होता जब तक वह उसे ज़बान से न कहे। और यह हमारे विद्वानों का दूसरा मत है।

इब्न अल-अरबी (3): हमारी बात की सच्चाई का प्रमाण वह है जो अश्हब ने मालिक से रिवायत किया है, जिनसे पूछा गया था: यदि कोई व्यक्ति अपने दिल में तलाक की नीयत कर ले और अपनी ज़बान से उसे न कहे? तो उन्होंने कहा: यह उस पर लागू हो जाएगा; जैसे कोई अपने दिल से मोमिन होता है और अपने दिल से काफिर होता है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह एक अद्भुत मूल सिद्धांत है, और इसका स्पष्टीकरण यह है कि कहा जाए: एक ऐसा अनुबंध जिसमें व्यक्ति को अपनी प्रतिबद्धता के लिए किसी और की आवश्यकता नहीं होती, तो वह नीयत से ही उस पर लागू हो जाता है। इसका आधार है: ईमान और कुफ्र।

मैं (लेखक) कहता हूँ: दूसरे मत का तर्क वह है जिसे मुस्लिम (4) ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत के लिए उन बातों को माफ कर दिया है जो उनके दिलों में आती हैं, जब तक कि वे उन पर अमल न करें या उन्हें ज़बान से न कहें।" इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और कहा: यह हदीस 'हसन सहीह' है, और विद्वानों के यहाँ इस पर अमल है कि यदि कोई व्यक्ति अपने मन में तलाक की बात करता है, तो वह तब तक कुछ नहीं है जब तक वह उसे बोल न दे (5)।

अबू उमर (6) ने कहा: जिसने अपने दिल में तलाक का विश्वास किया और उसकी ज़बान ने उसे नहीं बोला, तो वह कुछ भी नहीं है। यह...

(1) प्रतियों में: "केवल द्वारा", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' से है। हदीस से उनका मतलब अबू उमामा की हदीस है जो पहले मसले में गुज़र चुकी है। (2) (म) और 'अहकाम अल-कुरान' में: "सिगा" (रूप)। (3) 'अहकाम अल-कुरान' 2/970 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है, सिवाय उनके इस कथन के: "और यह हमारे विद्वानों का दूसरा मत है।" इस मत का उल्लेख शीघ्र ही आएगा। (4) अपनी सहीह (127) में, और पहले 4/487 में गुज़र चुका है। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1183)। (6) अल-काफी 2/576 - 577 में।

لفظ "یمین" (قسم) حدیث میں وارد ہوا ہے، اور قرآن کے ظاہر میں کوئی یمین نہیں ہے، سوائے محض (۱) ارتباط اور التزام کے۔ رہا اس کا معنی میں قسم کی صفت (۲) میں ہونا، تو "لام" اس پر دلالت کرتا ہے، اور یہاں دو لام آئے ہیں: پہلا قسم کے لیے، اور دوسرا جواب کا لام، اور دونوں ہی تاکید کے لیے ہیں۔ بعض نے کہا ہے کہ دونوں ہی قسم کے لام ہیں۔ پہلی بات زیادہ واضح ہے، واللہ اعلم۔

تیسرا (مسئلہ): عہد، طلاق اور ہر وہ حکم جس میں انسان تنہا ہوتا ہے اور اسے کسی دوسرے کی ضرورت نہیں ہوتی؛ تو اسے وہ چیز لازم ہو جاتی ہے جسے وہ اپنی نیت سے لازم کرے، اگرچہ وہ اسے زبان سے ادا نہ کرے۔ یہ ہمارے علماء نے کہا ہے۔ اور شافعی اور ابو حنیفہ نے کہا: کسی پر کوئی حکم اس وقت تک لازم نہیں ہوتا جب تک کہ وہ اسے زبان سے ادا نہ کرے۔ اور یہ ہمارے علماء کا دوسرا قول ہے۔

ابن العربی (۳): ہمارے موقف کی صحت کی دلیل وہ ہے جو اشہب نے مالک سے روایت کی، ان سے پوچھا گیا: اگر کوئی شخص اپنے دل میں طلاق کی نیت کر لے اور اسے اپنی زبان سے ادا نہ کرے؟ تو انہوں نے کہا: وہ اس پر لازم ہو جائے گی؛ جس طرح کوئی اپنے دل سے مؤمن ہوتا ہے اور اپنے دل سے کافر ہوتا ہے۔ ابن العربی نے کہا: یہ ایک عمدہ اصول ہے، اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ کہا جائے: ایک ایسا عقد جس میں انسان کو اپنے التزام کے لیے کسی دوسرے کی ضرورت نہیں ہوتی، تو وہ نیت سے اس پر منعقد ہو جاتا ہے۔ اس کی اصل ایمان اور کفر ہے۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: دوسرے قول کی دلیل وہ ہے جسے مسلم (۴) نے ابو ہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے میری امت کے لیے ان باتوں سے درگزر فرمایا ہے جو ان کے دلوں میں پیدا ہوتی ہیں، جب تک کہ وہ ان پر عمل نہ کریں یا انہیں زبان سے نہ کہیں۔" اسے ترمذی نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور اہل علم کے نزدیک اس پر عمل ہے کہ اگر کوئی شخص اپنے دل میں طلاق کی بات کرے تو وہ کچھ نہیں ہے جب تک کہ وہ اسے زبان سے ادا نہ کر دے (۵)۔

ابو عمر (۶) نے کہا: جس نے اپنے دل میں طلاق کا اعتقاد رکھا اور اس کی زبان نے اسے ادا نہیں کیا، تو وہ کچھ نہیں ہے۔ یہ ہے...

---

(۱) نسخوں میں: "بمجرد" ہے، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ حدیث سے ان کی مراد ابو امامہ کی حدیث ہے جو پہلے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (۲) (م) اور احکام القرآن میں: "صیغہ" ہے۔ (۳) احکام القرآن ۲/ ۹۷۰ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے، سوائے ان کے اس قول کے: "اور یہ ہمارے علماء کا دوسرا قول ہے۔" عنقریب اس قول کا ذکر آئے گا۔ (۴) اپنی صحیح (۱۲۷) میں، اور پہلے ۴/ ۴۸۷ میں گزر چکا ہے۔ (۵) سنن ترمذی (۱۱۸۳)۔ (۶) الکافی ۲/ ۵۷۶ - ۵۷۷ میں۔

Surat At-Tawbah: Verses 75 - 78 310 ...most well-known from Malik. It has been narrated from him that divorce is binding upon him if he intends it in his heart; just as he commits disbelief in his heart even if his tongue does not utter it. However, the first view is more correct based on rational inquiry and the traditional reports, because of the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him): "Allah has forgiven my Ummah for what their souls whisper as long as the tongue does not speak it or the hand does not act upon it." Fourth: If it was a vow (nadhr), then fulfilling the vow is obligatory without dispute, and breaking it is a sin. If it was an oath (yamin), then fulfilling the oath is not obligatory by consensus. However, the meaning here is: if a man was poor and the obligation of Zakat did not apply to him, and he asked Allah for wealth upon which Zakat would become obligatory, and he would pay what became mandatory of his obligation. Then when Allah gave him what He willed of that, he abandoned what he had committed to from what would have been binding upon him in the core of religion even if he hadn't committed to it. But engaging in seeking wealth to fulfill rights is what got him into trouble; as his seeking from Allah Almighty was without a sincere intention, or it was with an intention (1), but preceded by the initial decree written for him that he would be wretched. We seek refuge in Allah from that. I say: Of this meaning is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "When one of you wishes for something, let him look at what he is wishing for, for he does not know what is written for him in the unseen knowledge of Allah, Mighty and Majestic, regarding his wish" (2). That is: regarding its consequence, for perhaps a wish becomes a trial for him or causes him to transgress, thus becoming a cause for destruction in this world and the hereafter; because the consequences of worldly matters are ambiguous, and their dangers are perilous. As for wishing for matters of religion and the hereafter, wishing for them has a praiseworthy outcome, is encouraged, and is recommended. Fifth: His saying, the Almighty: "If He gives us from His bounty, we will surely give charity" [Surat At-Tawbah: 75] is evidence that whoever says: "If I possess such and such, it is charity," it becomes binding upon him. This was the view of Abu Hanifa. Ash-Shafi'i said: It is not binding upon him. The disagreement regarding divorce is similar, and likewise regarding manumission (freeing a slave). Ahmad ibn Hanbal said: It is binding upon him regarding manumission, but not regarding divorce; because manumission is an act of worship and it is established as an obligation through a vow, unlike divorce, which is an action concerning a specific situation and is not established as an obligation (3). (1) In the manuscripts: "or an intention" instead of: "or was with an intention," and what is established is from Ahkam al-

Qur'an by Ibn al-Arabi 2/971, and the speech is from him. (2) Narrated by Ahmad (8689), and Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (794) from the Hadith of Abu Hurairah. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/976 - 977.

सूरह अत-तौबाह: आयत 75 - 78 310 ...मालिक से सबसे अधिक प्रसिद्ध है। उनसे यह भी रिवायत है कि यदि वह अपने दिल में इरादा कर ले तो तलाक लागू हो जाता है; जैसे वह अपने दिल से कुफ्र करता है चाहे उसकी ज़बान उसे न बोले। और पहली राय तर्क और हदीस के मार्ग में अधिक सही है; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "अल्लाह ने मेरी उम्मत के लिए उन बातों को माफ़ कर दिया है जो उनके दिल में वसवसे (विचार) के रूप में आती हैं, जब तक कि ज़बान उसे न बोले या हाथ उस पर अमल न करे।" चौथा: यदि यह एक मन्नत (नज़्र) थी, तो मन्नत पूरी करना बिना किसी मतभेद के अनिवार्य है, और उसे छोड़ना गुनाह है। और यदि यह एक शपथ (यमीन) थी, तो सर्वसम्मति से शपथ पूरी करना अनिवार्य नहीं है। हालांकि, यहाँ अर्थ यह है: यदि कोई व्यक्ति गरीब था और उस पर ज़कात का फ़र्ज़ लागू नहीं होता था, तो उसने अल्लाह से धन माँगा जिस पर ज़कात अनिवार्य हो जाए, और वह अपने फ़र्ज़ के अनुसार उसे अदा करे। फिर जब अल्लाह ने उसे जो चाहा वह धन दे दिया, तो उसने उस चीज़ को छोड़ दिया जिसका उसने वादा किया था, जो धर्म के मूल में उस पर अनिवार्य होता भले ही उसने वादा न किया होता। लेकिन अधिकारों को पूरा करने के लिए धन मांगने की कोशिश ने ही उसे मुसीबत में डाल दिया; क्योंकि अल्लाह तआला से उसकी मांग बिना किसी नेक नियत के थी, या वह नियत (1) के साथ थी लेकिन उस पर पहले से ही बदकिस्मती का फैसला लिखा जा चुका था। हम इससे अल्लाह की पनाह मांगते हैं। मैं कहता हूँ: इसी अर्थ में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "जब तुम में से कोई कुछ तमन्ना करे, तो उसे देखना चाहिए कि वह क्या तमन्ना कर रहा है, क्योंकि वह नहीं जानता कि अल्लाह अज्ज़ व जल्ल के ग़ैब (परोक्ष ज्ञान) में उसकी तमन्ना के बारे में उसके लिए क्या लिखा गया है" (2)। अर्थात: उसके परिणाम के बारे में, क्योंकि शायद कोई तमन्ना उसके लिए आज़माइश बन जाए या वह सरकशी करने लगे, जिससे वह दुनिया और आख़िरत में तबाही का कारण बन जाए; क्योंकि दुनियावी मामलों के परिणाम अज्ञात होते हैं और उनके खतरे बहुत गंभीर होते हैं। जहाँ तक धर्म और आख़िरत के मामलों की तमन्ना करने की बात है, तो उनकी तमन्ना का परिणाम प्रशंसनीय है, उसके लिए प्रेरित किया गया है और वह मुस्तहब (पसंदीदा) है। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का यह कथन: "अगर वह हमें अपने फ़ज़्ल से नवाज़ेगा तो हम ज़रूर सदक़ा करेंगे" [सूरह अत-तौबाह: 75] इस बात का प्रमाण है कि जो कोई कहता है: "यदि मेरे पास इतना और इतना होगा, तो वह सदक़ा है," तो वह उस पर अनिवार्य हो जाता है। अबू हनीफ़ा ने यही कहा है। इमाम शाफ़ई ने कहा: यह उस पर अनिवार्य नहीं है। तलाक़ के बारे में मतभेद भी इसी तरह का है, और इसी तरह दास की मुक्ति (इत्क़) के बारे में भी। अहमद बिन हंबल ने कहा: दास की मुक्ति में यह उस पर अनिवार्य है, लेकिन तलाक़ में नहीं;

क्योंकि दास की मुक्ति अल्लाह की निकटता का कार्य (क़ुर्बत) है और यह मन्नत के ज़रिए ज़िम्मेवारी (ज़िम्मा) में तय हो जाता है, जबकि तलाक़ एक स्थान पर होने वाला कार्य है और वह ज़िम्मेवारी में तय नहीं होता (3)। (1) प्रतियों में: "या नियत" के बजाय "या नियत के साथ था," और जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/971 से है, और यह उन्हीं का कथन है। (2) इसे अहमद (8689) ने और बुख़ारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (794) में अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (3) अहकाम अल-क़ुरआन, इब्न अल-अरबी 2/976 - 977।

سورۃ التوبہ: آیات 75 - 78 310 ...مالک سے سب سے زیادہ مشہور قول ہے۔ ان سے یہ بھی روایت ہے کہ اگر وہ اپنے دل میں ارادہ کر لے تو اس پر طلاق لازم ہو جاتی ہے؛ جیسے وہ اپنے دل سے کفر کرتا ہے اگرچہ اس کی زبان اسے ادا نہ کرے۔ اور پہلی بات غور و فکر اور روایت کے اعتبار سے زیادہ صحیح ہے؛ رسول اللہ ﷺ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "اللہ تعالیٰ نے میری امت کے لیے ان وسوسوں کو معاف کر دیا ہے جو ان کے دلوں میں پیدا ہوں جب تک کہ زبان سے نہ بولا جائے یا ہاتھ سے اس پر عمل نہ کیا جائے"۔ چوتھی بات: اگر یہ نذر (منت) تھی تو نذر کا پورا کرنا بلا اختلاف واجب ہے، اور اسے چھوڑنا گناہ ہے۔ اور اگر یہ قسم تھی تو بالاتفاق قسم کو پورا کرنا واجب نہیں۔ تاہم، اس میں معنی یہ ہے کہ: اگر کوئی آدمی فقیر تھا اور اس پر زکوٰۃ فرض نہیں تھی، تو اس نے اللہ سے ایسا مال مانگا جس میں اس پر زکوٰۃ لازم ہو جائے، اور وہ اس کے فرائض میں سے جو اس پر لازم ہو اسے ادا کرے۔ پھر جب اللہ نے اسے اس میں سے جو چاہا عطا کیا، تو اس نے اس چیز کو چھوڑ دیا جس کا اس نے التزام کیا تھا جو اصل دین میں اس پر لازم ہوتی اگر وہ اس کا التزام نہ بھی کرتا۔ لیکن حقوق کی ادائیگی کے لیے مال طلب کرنے کی کوشش نے ہی اسے پھنسا دیا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ سے اس کا سوال بغیر کسی خالص نیت کے تھا، یا وہ نیت (1) کے ساتھ تھا لیکن اس پر پہلے سے ہی بدبختی کا فیصلہ لکھا جا چکا تھا۔ ہم اللہ کی اس سے پناہ مانگتے ہیں۔ میں کہتا ہوں: اسی معنی میں آپ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "جب تم میں سے کوئی تمنا کرے تو اسے دیکھ لینا چاہیے کہ وہ کیا تمنا کر رہا ہے، کیونکہ وہ نہیں جانتا کہ اللہ عزوجل کے غیب میں اس کی تمنا کے بارے میں اس کے لیے کیا لکھا گیا ہے" (2)۔ یعنی: اس کے انجام کے بارے میں، کیونکہ بسا اوقات کوئی تمنا انسان کے لیے فتنہ بن جاتی ہے یا وہ سرکشی کرنے لگتا ہے، تو وہ دنیا اور آخرت میں ہلاکت کا سبب بن جاتی ہے؛ کیونکہ دنیاوی معاملات کے انجام

پوشیدہ ہوتے ہیں اور ان کے خطرات سنگین ہوتے ہیں۔ رہی بات دین اور آخرت کے معاملات کی تمنا کرنا، تو ان کی تمنا کا انجام قابل تعریف ہے، اس کی ترغیب دی گئی ہے اور وہ مستحب ہے۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَئِنْ آتَانَا مِن فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ﴾ [سورۃ التوبہ: 75] اس بات کی دلیل ہے کہ جو شخص یہ کہے: "اگر میں فلاں فلاں چیز کا مالک بن گیا تو وہ صدقہ ہے،" تو وہ اس پر لازم ہو جاتا ہے۔ یہی بات امام ابو حنیفہ نے کہی ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اس پر لازم نہیں ہوتا۔ طلاق میں اختلاف بھی اسی طرح کا ہے، اور اسی طرح غلام کی آزادی (عتق) کے بارے میں بھی۔ امام احمد بن حنبل نے فرمایا: غلام کی آزادی میں یہ اس پر لازم ہے، لیکن طلاق میں نہیں؛ کیونکہ غلام کی آزادی ایک کارِ ثواب (قربت) ہے اور یہ نذر کے ذریعے ذمے میں ثابت ہو جاتی ہے، برخلاف طلاق کے، کیونکہ وہ ایک خاص محل میں تصرف ہے، اور وہ ذمے میں ثابت نہیں ہوتا (3)۔ (1) نسخوں میں ہے: "یا نیت" کے بجائے: "یا نیت کے ساتھ تھا"، اور جو متن میں ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/971 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (2) اسے احمد (8689) نے، اور بخاری نے الادب المفرد (794) میں حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/976 - 977۔

Ash-Shafi'i argued based on what was narrated by Abu Dawud and At-Tirmidhi (1) and others from Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "There is no vow for the son of Adam regarding what he does not possess, nor is there manumission for him regarding what he does not possess, nor is there divorce for him regarding what he does not possess." This is the wording of At-Tirmidhi. He said: "On this subject, there are narrations from Ali, Mu'adh, Jabir, Ibn Abbas, and Aisha. The hadith of Abdullah ibn Amr is a good (hasan) hadith (2), and it is the best narration in this chapter. This is the view of most scholars among the companions of the Prophet (peace and blessings be upon him) and others."

Ibn al-Arabi (3) said: "The companions of Ash-Shafi'i cited many hadiths in this chapter, none of which are authentic, so they cannot be relied upon, and nothing remains but the apparent meaning of the verse."

Sixth: The Almighty’s saying: {But when He gave them of His bounty} meaning: He gave them. {they hoarded it} meaning: by withholding charity, not spending money on good deeds, and failing to fulfill what they guaranteed and committed to. Stinginess was already discussed in Surah Al-Imran (4). {and turned away} meaning: from obedience to Allah. {while they were averse} meaning: from Islam, i.e., demonstrating their aversion to it.

Seventh: The Almighty’s saying: {So He caused hypocrisy to follow} taking two objects; meaning: Allah Almighty caused hypocrisy to settle in their hearts as a consequence. It was also said: meaning: their stinginess resulted in hypocrisy; which is why He said: {they hoarded it}.

{until the Day they meet Him} is in the genitive case; meaning: they will meet the consequences of their stinginess, i.e., the punishment for their stinginess; as it is said: 'Tomorrow you will meet your deeds.' It was also said: {until the Day they meet Him} meaning: they will meet Allah. This serves as evidence that the person died as a hypocrite. It is unlikely that the verse was revealed concerning Tha'labah or Hatib; because the Prophet (peace and blessings be upon him) said to Umar: "What do you know? Perhaps Allah looked upon the people of Badr and said: 'Do whatever you wish...'"

(1) Sunan Abi Dawud (2190), and Sunan At-Tirmidhi (1181), and it is recorded by Ahmad (6769) and (6780). (2) This is mentioned in At-Tuhfah 6/318-319, 'Aridat al-Ahwadhi 5/148, and Mukhtasar Sunan Abi Dawud by Al-Mundhiri 3/117. In the printed Sunan, it appears as: 'Hasan Sahih' (Good and Authentic). (3) In Ahkam al-Qur'an 2/976-977. (4) 5/440-441.

इमाम अश-शाफ़ई ने उस रिवायत से दलील पेश की जिसे अबू दाऊद और अत-तिरमिज़ी (1) और अन्य ने अम्र इब्न शुऐब से, उनके पिता से, उनके दादा से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "आदम की संतान के लिए उस चीज़ में कोई मन्नत (नज़्र) नहीं है जिसका वह मालिक नहीं है, न ही उस चीज़ में आज़ादी (गुलामी से) है जिसका वह मालिक नहीं है, और न ही उस चीज़ में तलाक़ है जिसका वह मालिक नहीं है।" यह अत-तिरमिज़ी के शब्द हैं। उन्होंने कहा: "इस विषय में अली, मुआज़, जाबिर, इब्न अब्बास और आयशा से भी रिवायतें हैं। अब्दुल्ला इब्न अम्र की हदीस एक अच्छी (हसन) हदीस है (2), और इस विषय में यह सबसे बेहतरीन रिवायत है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों और अन्य लोगों में से अधिकांश विद्वानों का यही मत है।"

इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: "अश-शाफ़ई के साथियों ने इस विषय में कई हदीसें पेश की हैं जिनमें से कोई भी प्रमाणित (सहीह) नहीं है, इसलिए उन पर भरोसा नहीं किया जा सकता, और आयत के स्पष्ट अर्थ के अलावा कुछ भी नहीं बचता है।"

छठा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब उसने उन्हें अपने अनुग्रह से दिया} अर्थात्: उन्हें प्रदान किया। {तो उन्होंने उसमें कंजूसी की} अर्थात्: दान देने, नेक कामों में धन खर्च करने और उन वादों को निभाने में कंजूसी की जिन्हें उन्होंने स्वीकार किया था। कंजूसी का ज़िक्र सूरा आल-इमरान (4) में गुज़र चुका है। {और मुड़ गए} अर्थात्: अल्लाह की आज्ञाकारिता से। {जबकि वे विमुख थे} अर्थात्: इस्लाम से, यानी उससे अपनी विमुखता प्रकट कर रहे थे।

सातवां: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो उसने उनके दिलों में कपट (नफ़ाक) पैदा कर दिया} यहाँ दो कर्म (ऑब्जेक्ट) हैं; अर्थात्: अल्लाह तआला ने इसके परिणामस्वरूप उनके दिलों में नफ़ाक डाल दिया। यह भी कहा गया है: अर्थात्: कंजूसी ने नफ़ाक पैदा कर दिया; इसीलिए उसने फ़रमाया: {उन्होंने उसमें कंजूसी की}।

{उस दिन तक जब वे उससे मिलेंगे} यह 'जर' (सम्बन्ध कारक) की स्थिति में है; अर्थात्: वे अपनी कंजूसी के परिणाम से मिलेंगे, यानी अपनी कंजूसी की सज़ा से; जैसा कि कहा जाता है: 'कल तुम अपने कर्मों से मिलोगे।' यह भी कहा गया: {उस दिन तक जब वे उससे मिलेंगे} अर्थात्: वे अल्लाह से मिलेंगे। यह इस बात का प्रमाण है कि वह व्यक्ति मुनाफ़िक़ (पाखंडी) की स्थिति में मरा। यह विचार

कि यह आयत सा'लबा या हातिब के बारे में उतरी है, कमज़ोर है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उमर से फ़रमाया था: "तुम्हें क्या पता? शायद अल्लाह ने बद्र वालों की ओर देखा और फ़रमाया: 'तुम जो चाहो करो...'"

---

(1) सुनन अबू दाऊद (2190), सुनन अत-तिरमिज़ी (1181), और यह अहमद के पास (6769) और (6780) में है। (2) जैसा कि अल-तुहफ़ा 6/318-319, आरिदा अल-अहवज़ी 5/148, और अल-मुन्ज़िरी द्वारा मुख़्तसर सुनन अबू दाऊद 3/117 में है, और सुनन के मुद्रित संस्करण में यह 'हसन सहीह' के रूप में आया है। (3) अहकाम अल-क़ुरआन 2/976-977 में। (4) 5/440-441।

امام شافعی نے اس روایت سے استدلال کیا ہے جسے ابو داؤد، ترمذی (۱) اور دیگر نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”آدم کے بیٹے کے لیے اس چیز میں کوئی نذر نہیں جس کا وہ مالک نہیں، اور اس کے لیے اس چیز میں کوئی آزادی (عتق) نہیں جس کا وہ مالک نہیں، اور اس کے لیے اس چیز میں کوئی طلاق نہیں جس کا وہ مالک نہیں“ یہ ترمذی کے الفاظ ہیں۔ اور انہوں نے کہا: اس باب میں حضرت علی، معاذ، جابر، ابن عباس اور عائشہ سے بھی روایات مروی ہیں۔ عبداللہ بن عمرو کی حدیث حسن ہے (۲)، اور اس باب میں مروی یہ سب سے بہتر چیز ہے۔ اور نبی ﷺ کے صحابہ اور دیگر اہل علم کی اکثریت کا یہی قول ہے۔

ابن العربی (۳) کہتے ہیں: ”شافعی کے اصحاب نے اس باب میں بہت سی حدیثیں بیان کی ہیں جن میں سے کوئی بھی صحیح نہیں ہے، لہذا ان پر بھروسہ نہیں کیا جا سکتا، اور سوائے آیت کے ظاہری مفہوم کے کچھ باقی نہیں بچتا۔“

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَلَمَّا آتَاهُم مِّن فَضْلِهِ} یعنی: جب انہیں اپنے فضل سے عطا کیا۔ {بَخِلُوا بِهِ} یعنی: صدقہ دینے، نیکی کے کاموں میں مال خرچ کرنے، اور ان وعدوں کو پورا کرنے میں بخل کیا جن کا انہوں نے التزام کیا تھا۔ بخل کا تذکرہ سورہ آل عمران (۴) میں گزر چکا ہے۔ {وَتَوَلَّوا} یعنی: اللہ کی اطاعت سے منہ پھیر لیا۔ {وَهُم مُّعْرِضُونَ} یعنی: اسلام سے، یعنی اس سے اعراض (منہ موڑنے) کا اظہار کرنے والے بن گئے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا} یہاں دو مفعول ہیں؛ یعنی: اللہ تعالیٰ نے اس کے نتیجے میں ان کے دلوں میں نفاق ڈال دیا۔ اور کہا گیا ہے: یعنی بخل نے نفاق پیدا کر دیا؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: {بَخِلُوا بِهِ} (انہوں نے اس میں بخل کیا)۔

{إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ} یہ جر (حالتِ اضافی) کی جگہ پر ہے؛ یعنی وہ اپنے بخل کے انجام سے ملیں گے، یعنی اپنے بخل کی سزا سے؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "کل تم اپنے عمل سے ملو گے۔" اور یہ بھی کہا گیا: {إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ} سے مراد ہے کہ وہ اللہ سے ملیں گے۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ وہ شخص نفاق کی حالت میں مرا۔ یہ بات بعید ہے کہ جس کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی وہ ثعلبہ یا حاطب ہوں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے حضرت عمر سے فرمایا تھا: "تمہیں کیا معلوم؟ شاید اللہ تعالیٰ نے اہل بدر کو دیکھا اور فرمایا: تم جو چاہو کرو..."

---

(۱) سنن ابی داؤد (۲۱۹۰)، سنن ترمذی (۱۱۸۱)، اور یہ مسند احمد میں (۶۷۶۹) اور (۶۷۸۰) پر موجود ہے۔ (۲) تحفہ ۶/۳۱۸-۳۱۹، عارضۃ الاحوذی ۵/۱۴۸، اور مختصر سنن ابی داؤد للمنذری ۳/۱۱۷ میں اسی طرح ہے، اور مطبوعہ سنن میں یہ "حسن صحیح" کے الفاظ سے آیا ہے۔ (۳) احکام القرآن ۲/۹۷۶-۹۷۷ میں۔ (۴) ۵/۴۴۰-۴۴۱۔

"I have indeed forgiven you" (1). Th'alabah and Hatib were among those who attended Badr and witnessed it. {Because they failed Allah in what they promised Him and because they used to lie} Their lying: their breaking of the covenant and their abandoning the fulfillment of what they had committed to in that regard.

The eighth: His saying, the Most High: {Hypocrisy}. Hypocrisy, if it is in the heart, is disbelief (kufr); as for when it is in actions, it is disobedience (ma'siyah). The Prophet ﷺ said: "Four [traits], whoever possesses them is a pure hypocrite, and whoever possesses one of them has a trait of hypocrisy until he gives it up: when he is trusted he betrays, when he speaks he lies, when he makes a covenant he breaks it, and when he disputes he behaves immorally" (2). Recorded by al-Bukhari (3). The derivation of this word has already been discussed in [Surah] "al-Baqarah" (4), so there is no point in repeating it.

People differed in the interpretation of this hadith; a group said: it only applies to one who tells a story knowing it is a lie, makes a covenant not intending to fulfill it, and waits for a trust in order to betray it. They relied on a hadith with a weak chain of narration, that Ali bin Abi Talib ؓ met Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both) coming out from the Messenger of Allah ﷺ while they were heavy-hearted. Ali said: Why do I see you both heavy-hearted? They said: A hadith we heard from the Messenger of Allah ﷺ: "Among the qualities of hypocrites: when he speaks he lies, when he makes a covenant he breaks it, when he is trusted he betrays, and when he promises he fails." Ali said: Why did you not ask him? They said: We were overawed by the Messenger of Allah ﷺ. He said: But I will ask him; so he went in to the Messenger of Allah ﷺ and said: O Messenger of Allah, Abu Bakr and Umar came out while they were heavy-hearted, then he mentioned what they said, and he said: "I told them, but I did not place it in the context they placed it; rather, the hypocrite is the one who speaks while telling himself that he is lying, and when he promises while telling himself that he will fail, and when he is trusted while telling himself that he will betray" (5).

(1) Previously 8/50. And look at what preceded in the first issue. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/971 - 972. (3) In his Sahih (34) from Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both). It is also recorded by Ahmad (6768), and Muslim (58), and in it: "and when he promises he fails," instead of: "when he is trusted he betrays." (4)

Page 78 of this volume. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/972, and it was recorded by al-Tabarani in al-Kabir (6186) from the hadith of Salman ﷺ, and in it that the one who met Abu Bakr and Umar and asked them was Salman, the narrator of the hadith. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/108: =

"मैंने तुम्हें क्षमा कर दिया है" (1)। थअलबाह और हातिब उन लोगों में से थे जो बद्र में उपस्थित थे और उसके साक्षी बने। {क्योंकि उन्होंने अल्लाह से किया अपना वादा तोड़ दिया और क्योंकि वे झूठ बोला करते थे} उनका झूठ बोलना: उनके द्वारा वादे का उल्लंघन करना और जो उन्होंने प्रतिबद्धता जताई थी उसे पूरा न करना है।

आठवां बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {निफ़ाक़ (पाखंड)}। निफ़ाक़ यदि दिल में हो तो वह कुफ़्र है, और यदि वह कार्यों में हो तो वह नाफ़रमानी (गुनाह) है। नबी ﷺ ने फरमाया: "चार लक्षण ऐसे हैं कि जिसमें वे हों वह पक्का मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है, और जिसमें उनमें से एक गुण हो उसमें निफ़ाक़ का एक गुण है जब तक कि वह उसे छोड़ न दे: जब उसे भरोसा दिया जाए तो वह विश्वासघात करता है, जब वह बोलता है तो झूठ बोलता है, जब वह वादा करता है तो उसे तोड़ देता है, और जब वह झगड़ा करता है तो अभद्र व्यवहार करता है" (2)। इसे बुखारी (3) द्वारा उद्धृत किया गया है। "अल-बक़राह" (4) में इस शब्द की व्युत्पत्ति के बारे में पहले ही चर्चा की जा चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

इस हदीस की व्याख्या में लोग असहमत थे; एक समूह ने कहा: यह केवल उसके लिए है जो ऐसी बात कहता है जिसे वह जानता है कि वह झूठ है, और ऐसा वादा करता है जिसे निभाने का उसका इरादा नहीं है, और विश्वासघात करने के लिए अमानत (धरोहर) का इंतज़ार करता है। वे एक कमज़ोर सनद वाली हदीस पर निर्भर थे, कि अली बिन अबी तालिब ؓ रसूलुल्लाह ﷺ के पास से बाहर निकलते हुए अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से मिले और वे दोनों भारी मन वाले थे। अली ने कहा: मैं तुम दोनों को भारी मन वाला क्यों देख रहा हूँ? उन्होंने कहा: एक हदीस हमने रसूलुल्लाह ﷺ से सुनी है: "मुनाफ़िक़ों के गुणों में से: जब वह बोलता है तो झूठ बोलता है, जब वह वादा करता है तो उसे तोड़ देता है, जब उसे अमानत दी जाए तो वह विश्वासघात करता है, और जब वह वादा करता है तो वादा खिलाफी करता है।" अली ने कहा: क्या तुमने उनसे नहीं पूछा? उन्होंने कहा: हम रसूलुल्लाह ﷺ के रोब में आ गए थे। उन्होंने कहा: लेकिन मैं उनसे पूछूंगा; फिर वह रसूलुल्लाह ﷺ के पास गए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अबू बक्र और उमर बाहर निकले और वे दोनों भारी मन वाले थे, फिर उन्होंने वह बताया जो उन दोनों ने कहा था। आपने फरमाया: "मैंने उन्हें बताया, लेकिन मैंने इसे उस अर्थ में नहीं रखा जैसा उन्होंने समझा, बल्कि मुनाफ़िक़ वह है जो बोलता है और खुद से

कहता है कि वह झूठ बोल रहा है, और जब वह वादा करता है और खुद से कहता है कि वह वादा तोड़ेगा, और जब उसे अमानत दी जाती है और वह खुद से कहता है कि वह विश्वासघात करेगा" (5)।

---

(1) पहले उल्लेख किया गया 8/50। और पहले मुद्दे में जो बीत चुका है उसे देखें। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/971 - 972। (3) उनके सहीह (34) में अब्दुल्ला बिन अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से। और यह अहमद (6768) और मुस्लिम (58) के पास भी है, जिसमें "जब उसे अमानत दी जाए तो वह विश्वासघात करता है" के स्थान पर "जब वह वादा करता है तो वादा खिलाफी करता है" है। (4) इस भाग का पृष्ठ 78। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/972, और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (6186) में सलमान की हदीस से उद्धृत किया है, और इसमें यह है कि जो अबू बक्र और उमर से मिला और उनसे पूछा वह सलमान थे, जो हदीस के रावी हैं। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/108 में कहा: =

312 سورة التوبہ: آیات 75 - 78

"بیشک میں نے تمہیں معاف کر دیا ہے" (1)۔ اور ثعلبہ اور حاطب ان لوگوں میں سے تھے جو بدر میں حاضر ہوئے اور اس کے گواہ بنے۔ {بوجہ اس کے کہ انہوں نے اللہ سے جو وعدہ کیا تھا اس کے خلاف کیا اور بوجہ اس کے کہ وہ جھوٹ بولتے تھے} ان کا جھوٹ بولنا: ان کا عہد توڑنا اور جس چیز کے وہ پابند ہوئے تھے اس کی وفاداری چھوڑنا ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {نِفاقاً} نفاق اگر دل میں ہو تو کفر ہے، اور اگر اعمال میں ہو تو وہ معصیت (گناہ) ہے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "چار خصلتیں ایسی ہیں کہ جس میں وہ ہوں گی وہ خالص منافق ہو گا، اور جس میں ان میں سے ایک خصلت ہو گی اس میں نفاق کی ایک خصلت ہو گی یہاں تک کہ وہ اسے چھوڑ دے: جب اس کے پاس امانت رکھی جائے تو وہ خیانت کرے، جب بات کرے تو جھوٹ بولے، جب عہد کرے تو اسے توڑ دے، اور جب جھگڑا کرے تو بدزبانی کرے" (2)۔ اسے بخاری (3) نے روایت کیا ہے۔ "البقرہ" (4) میں اس لفظ کے اشتقاق کے بارے میں بحث ہو چکی ہے، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

لوگوں نے اس حدیث کی تاویل میں اختلاف کیا ہے؛ ایک گروہ نے کہا: یہ صرف اس کے لیے ہے جو ایسی بات کرے جسے وہ جانتا ہو کہ وہ جھوٹ ہے، اور ایسا عہد کرے جسے پورا کرنے کا اس کا ارادہ نہ ہو، اور خیانت کرنے کے لیے امانت کا انتظار کرے۔ انہوں نے ایک ضعیف اسناد والی حدیث سے استدلال کیا کہ علی بن ابی طالب ؓ ابوبکر اور عمر ؓ سے ملے جب وہ دونوں رسول اللہ ﷺ کے پاس سے نکل رہے تھے اور وہ دونوں بوجھل دل تھے، تو علی نے کہا: میں تم دونوں کو بوجھل دل کیوں دیکھ رہا ہوں؟ انہوں نے کہا: ایک حدیث ہم نے رسول اللہ ﷺ سے سنی ہے:

"منافقوں کی خصلتوں میں سے: جب بات کرے تو جھوٹ بولے، جب عہد کرے تو عہد شکنی کرے، اور جب اسے امانت دار بنایا جائے تو خیانت کرے، اور جب وعدہ کرے تو وعدہ خلافی کرے۔" علی نے کہا: کیا تم نے ان سے نہیں پوچھا؟ انہوں نے کہا: ہمیں رسول اللہ ﷺ کا رعب محسوس ہوا۔ انہوں نے کہا: لیکن میں ان سے پوچھوں گا؛ چنانچہ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس گئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، ابوبکر اور عمر نکلے اور وہ دونوں بوجھل دل تھے، پھر انہوں نے وہ ذکر کیا جو ان دونوں نے کہا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک میں نے ان سے بات کی، لیکن میں نے اسے اس پیرائے میں نہیں رکھا جس پیرائے میں انہوں نے اسے رکھا، بلکہ منافق وہ ہے جب وہ بات کرے تو وہ اپنے دل میں کہہ رہا ہو کہ وہ جھوٹ بول رہا ہے، اور جب وہ وعدہ کرے تو وہ اپنے دل میں کہہ رہا ہو کہ وہ وعدہ خلافی کرے گا، اور جب اسے امانت دی جائے تو وہ اپنے دل میں کہہ رہا ہو کہ وہ خیانت کرے گا" (5)۔

---

(1) پہلے گزر چکا 8/50۔ اور پہلے مسئلے میں جو گزرا اسے دیکھیں۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 2/971 - 972۔ (3) اپنی صحیح (34) میں عبداللہ بن عمرو ؓ سے۔ اور یہ احمد (6768) اور مسلم (58) کے ہاں ہے جس میں "جب امانت دی جائے تو خیانت کرے" کی جگہ "جب وعدہ کرے تو وعدہ خلافی کرے" ہے۔ (4) اس جز کا صفحہ 78۔ (5) احکام القرآن از ابن العربی 2/972، اور اسے طبرانی نے الکبیر (6186) میں حضرت سلمان ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں یہ ہے کہ جو ابوبکر اور عمر سے ملے اور ان سے پوچھا وہ حدیث کے راوی سلمان تھے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 1/108 میں کہا ہے: =

Ibn al-Arabi: Clear evidence has been established that the one who deliberately commits these traits is not a disbeliever. Rather, one becomes a disbeliever by a belief rooted in ignorance of God and His attributes, or by denying Him (1).

A group said: That was specific to the hypocrites during the time of the Messenger of Allah ﷺ. They relied on what was narrated by Muqatil bin Hayyan, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Umar and Ibn Abbas, who both said: We came to the Messenger of Allah ﷺ among a group of his companions, and we said: O Messenger of Allah, you said: "Three traits, if they are found in a person, he is a hypocrite, even if he fasts, prays, and claims to be a believer: when he speaks, he lies; when he makes a promise, he breaks it; and when he is entrusted, he betrays. And whoever has one of these traits has a third of hypocrisy." So we thought that we were not safe from them or some of them, and many people were not safe from them. He said: So the Messenger of Allah ﷺ laughed and said: "What is the matter with you and them! I only specified them for the hypocrites as Allah specified them in His Book; as for my saying: 'When he speaks, he lies,' that is the saying of Allah, Mighty and Majestic: 'When the hypocrites come to you' [Al-Munafiqun: 1], [they do not see your prophethood in their hearts]. Are you like that?" We said: No. He said: "Don't worry, you are innocent of that. As for my saying: 'When he makes a promise, he breaks it,' that is concerning what Allah revealed to me: 'And among them are those who made a covenant with Allah, [saying], "If He gives us of His bounty..."' - the three verses - Are you like that?" We said: No, by Allah, if we made a covenant with Allah for anything, we would fulfill it. He said: "Don't worry, you are innocent of that. As for my saying: 'When he is entrusted, he betrays,' that is concerning what Allah revealed to me: 'Indeed, we offered the Trust to the heavens and the earth and the mountains' [Al-Ahzab: 72]. Every human being is entrusted with his religion. The believer washes from impurity (janaba) in private and public [and fasts and prays in private and public], and the hypocrite does not do that except in public. Are you like that?" We said: No. He said: "Don't worry, you are innocent of that" (2). And this is the opinion many of the Successors (Tabi'un) and Imams have adopted.

= It includes Abu al-Nu'man from Abu Waqqas, both are unknown; said by al-Tirmidhi. See Fath al-Bari 1/90. (1) Ahkam al-Qur'an 2/972, and after it in (m): Exalted is Allah and sanctified above the belief of the ignorant and the deviation of the deviant. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/974, and what preceded in brackets is from it. Ibn

al-Arabi said: This is a hadith with an unknown chain of narration. End. We say: The weakness in its context is apparent. His saying: "Three traits, if they are found in a person..." to his saying: "when he is entrusted, he betrays," is narrated similarly in Musnad Ahmad (9158), Sahih Muslim (59), and its wording in Bukhari is: "The signs of a hypocrite are three..." to his saying: "and when he is entrusted, he betrays." It is from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).

इब्न अल-अरबी: स्पष्ट प्रमाण स्थापित हो चुका है कि जो जानबूझकर इन आदतों को अपनाता है वह काफ़िर नहीं होता। बल्कि, व्यक्ति अल्लाह और उसके गुणों की अज्ञानता, या उसे झुठलाने (1) पर आधारित विश्वास के कारण काफ़िर होता है।

एक समूह ने कहा: यह अल्लाह के रसूल ﷺ के समय के मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के लिए विशिष्ट था। उन्होंने मुक़ातिल बिन हयान द्वारा सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न उमर और इब्न अब्बास से वर्णित बातों पर भरोसा किया, जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के पास उनके कुछ साथियों के साथ आए, और हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपने कहा: "तीन गुण जिसमें पाए जाएं वह मुनाफ़िक है, भले ही वह रोज़ा रखे, नमाज़ पढ़े और ईमान का दावा करे: जब वह बोलता है, तो झूठ बोलता है; जब वह वादा करता है, तो उसे तोड़ देता है; और जब उस पर भरोसा किया जाता है, तो वह धोखा देता है। और जिसके पास इनमें से एक गुण है, उसमें एक-तिहाई पाखंड है।" इसलिए हमने सोचा कि हम उनसे या उनमें से कुछ से सुरक्षित नहीं हैं, और बहुत से लोग उनसे सुरक्षित नहीं थे। उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ हँसे और कहा: "तुम्हें उनसे क्या लेना-देना! मैंने उन्हें केवल पाखंडियों के लिए निर्दिष्ट किया है जैसा कि अल्लाह ने अपनी पुस्तक में उन्हें निर्दिष्ट किया है; जहाँ तक मेरी इस बात का सवाल है: 'जब वह बोलता है, तो झूठ बोलता है,' तो वह अल्लाह, महान और प्रतापी का यह कथन है: 'जब मुनाफ़िक तुम्हारे पास आते हैं' [अल-मुनाफ़िकून: 1], [वे अपने दिलों में तुम्हारी नबुवत को नहीं देखते]। क्या तुम वैसे ही हो?" हमने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: "चिंता मत करो, तुम उससे बरी हो। जहाँ तक मेरी इस बात का सवाल है: 'जब वह वादा करता है, तो उसे तोड़ देता है,' तो यह उस बारे में है जो अल्लाह ने मुझ पर उतारा: 'और उनमें से कुछ ऐसे हैं जिन्होंने अल्लाह से वादा किया कि यदि वह हमें अपने अनुग्रह से दे...' - तीन आयतें - क्या तुम वैसे ही हो?" हमने कहा: नहीं, अल्लाह की कसम, अगर हम अल्लाह से किसी चीज़ के लिए वादा करते, तो हम उसे पूरा करते। उन्होंने कहा: "चिंता मत करो, तुम उससे बरी हो। जहाँ तक मेरी इस बात का सवाल है: 'जब उस पर भरोसा किया जाता है, तो वह धोखा देता है,' तो यह उस बारे में है जो अल्लाह ने मुझ पर उतारा: 'निश्चय ही हमने अमानत को आकाशों, पृथ्वी और पर्वतों के सामने पेश किया' [अल-अहज़ाब: 72]। प्रत्येक मनुष्य को उसके धर्म के साथ अमानत सौंपी गई है। मोमिन गुप्त और सार्वजनिक रूप से जनाबत से ग़ुस्ल (स्नान) करता है [और गुप्त और सार्वजनिक रूप से रोज़ा रखता है और नमाज़ पढ़ता है], और मुनाफ़िक ऐसा केवल सार्वजनिक रूप से करता है। क्या तुम वैसे ही हो?" हमने कहा: नहीं।

उन्होंने कहा: "चिंता मत करो, तुम उससे बरी हो" (2)। और कई ताबिईन (अनुयायी) और इमामों ने इसी राय को अपनाया है।

= इसमें अबू वक़्क़ास से अबू अल-नुमान शामिल हैं, और दोनों अज्ञात हैं; यह अल-तिर्मिज़ी ने कहा है। देखें फ़तह अल-बारी 1/90। (1) अहकाम अल-क़ुरआन 2/972, और इसके बाद (म) में है: अल्लाह महान और पवित्र है अज्ञानियों के विश्वास और भटकने वालों के भटकाव से। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/974, और जो कोष्ठक में पहले आया है वह उसी से है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह एक अज्ञात श्रृंखला (सनद) वाली हदीस है। समाप्त। हम कहते हैं: इसके संदर्भ में कमज़ोरी स्पष्ट है। उनकी यह बात: "तीन जिसमें वे हों..." से उनकी बात तक: "जब उस पर भरोसा किया जाता है, तो वह धोखा देता है," मसनद अहमद (9158), सहीह मुस्लिम (59) में इसके समान है, और बुखारी में इसके शब्द हैं: "मुनाफ़िक की निशानियाँ तीन हैं..." उनकी बात तक: "और जब उस पर भरोसा किया जाता है, तो वह धोखा देता है।" यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है।

ابن العربی: واضح دلیل قائم ہو چکی ہے کہ ان خصلتوں کا جان بوجھ کر ارتکاب کرنے والا کافر نہیں ہوتا، بلکہ انسان اللہ اور اس کی صفات کے بارے میں جہالت، یا اس کی تکذیب (1) پر مبنی اعتقاد کی وجہ سے کافر ہوتا ہے۔

اور ایک جماعت نے کہا: یہ رسول اللہ ﷺ کے زمانے کے منافقین کے لیے خاص تھا۔ انہوں نے مقاتل بن حیان کی روایت پر انحصار کیا، جو سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عمر اور ابن عباس سے روایت کی ہے، ان دونوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس آپ کے چند صحابہ کے ساتھ آئے، تو ہم نے عرض کیا: یا رسول اللہ، آپ نے فرمایا: "تین خصلتیں ایسی ہیں کہ جس میں وہ ہوں وہ منافق ہے، اگرچہ وہ روزہ رکھے، نماز پڑھے اور یہ گمان کرے کہ وہ مومن ہے: جب بات کرے تو جھوٹ بولے، جب وعدہ کرے تو خلاف ورزی کرے، اور جب اسے امین بنایا جائے تو خیانت کرے۔ اور جس میں ان میں سے ایک خصلت ہو، اس میں نفاق کا ایک تہائی حصہ ہے۔" تو ہم نے سوچا کہ ہم ان سے یا ان میں سے بعض سے محفوظ نہیں رہے، اور بہت سے لوگ ان سے محفوظ نہیں رہے۔ انہوں نے کہا: تو رسول اللہ ﷺ مسکرائے اور فرمایا: "تمہیں ان سے کیا لینا دینا! میں نے انہیں صرف منافقین کے لیے خاص کیا ہے جیسا کہ اللہ نے اپنی کتاب میں ان کے لیے خاص کیا ہے؛ جہاں تک میری اس بات کا تعلق ہے: 'جب بات کرے تو جھوٹ بولے،' تو یہ اللہ عزوجل کا قول ہے: 'جب منافقین تمہارے پاس آتے ہیں' [المنافقون: 1]، [وہ اپنے دلوں میں آپ کی نبوت کو نہیں دیکھتے] کیا تم بھی ایسے ہی ہو؟" ہم نے عرض کیا: نہیں۔ فرمایا: "تم فکر نہ کرو، تم اس سے بری ہو۔ اور جہاں تک میری اس بات کا تعلق ہے: 'جب وعدہ کرے تو خلاف ورزی کرے،' تو وہ اس بارے میں ہے جو اللہ نے مجھ پر نازل فرمایا: 'اور ان میں سے وہ ہیں جنہوں نے اللہ سے

عہد کیا کہ اگر وہ ہمیں اپنے فضل سے دے دے...' - تین آیات - کیا تم بھی ایسے ہی ہو؟" ہم نے عرض کیا: نہیں، اللہ کی قسم! اگر ہم نے اللہ سے کسی چیز کا عہد کیا تو ہم اسے ضرور پورا کریں گے۔ فرمایا: "تم فکر نہ کرو، تم اس سے بری ہو۔ اور جہاں تک میری اس بات کا تعلق ہے: 'جب اسے امین بنایا جائے تو خیانت کرے،' تو وہ اس بارے میں ہے جو اللہ نے مجھ پر نازل فرمایا: 'بیشک ہم نے امانت کو آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر پیش کیا' [الاحزاب: 72]۔ پس ہر انسان اپنے دین پر امین ہے، مومن تنہائی اور اعلانیہ میں جنابت سے غسل کرتا ہے [اور تنہائی اور اعلانیہ میں روزہ رکھتا اور نماز پڑھتا ہے]، جبکہ منافق ایسا صرف اعلانیہ میں کرتا ہے، کیا تم بھی ایسے ہی ہو؟" ہم نے عرض کیا: نہیں۔ فرمایا: "تم فکر نہ کرو، تم اس سے بری ہو" (2)۔ اور بہت سے تابعین اور ائمہ کی یہی رائے رہی ہے۔

= اس میں ابو النعمان ابو وقاص سے روایت کرتے ہیں، اور یہ دونوں مجہول ہیں؛ یہ ترمذی نے کہا ہے۔ دیکھیے فتح الباری 1/90۔ (1) احکام القرآن 2/972، اور اس کے بعد (م) میں ہے: اللہ تعالی جاہلوں کے عقیدے اور کج روی اختیار کرنے والوں کی کج روی سے پاک و بلند ہے۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 2/974، اور جو کچھ خطوط وحدانی (بریکٹ) میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ ابن العربی نے کہا: یہ ایسی حدیث ہے جس کی سند مجہول ہے۔ انتہی۔ ہم کہتے ہیں: اس کے سیاق میں ضعف ظاہر ہے، اور اس کا یہ قول: "تین جس میں وہ ہوں..." سے اس کے قول تک: "جب امانت دی جائے تو خیانت کرے،" مسند احمد (9158) اور صحیح مسلم (59) میں اسی کی طرح ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "منافق کی نشانیاں تین ہیں..." اس کے قول تک: "اور جب اسے امین بنایا جائے تو خیانت کرے۔" اور یہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔

A group said: This [applies] to whoever these characteristics are predominant in him (1). It appears from the school of Al-Bukhari and other scholars that [whoever has] these despicable traits is a hypocrite who is characterized by them until the Day of Resurrection (2).

Ibn al-Arabi said (3): In my opinion, if sins predominated over him, he would not be a disbeliever because of them, as long as it does not affect belief. Our scholars said: The brothers of Joseph, peace be upon him, made a covenant with their father and broke it, spoke to him and lied to him, and he entrusted them with Joseph and they betrayed him, yet they were not hypocrites. Ata ibn Abi Rabah said: Joseph's brothers did these things, and they were not hypocrites, but rather they were prophets (4).

Al-Hasan ibn Abi al-Hasan al-Basri said: Hypocrisy is of two types: hypocrisy of lying, and hypocrisy of action; as for hypocrisy of lying, it was during the time of the Messenger of Allah ﷺ, but as for hypocrisy of action, it does not cease until the Day of Resurrection (5).

Al-Bukhari (6) narrated from Hudhayfah: Hypocrisy was during the time of the Messenger of Allah ﷺ, but today it is only disbelief after faith.
WWW.NAFSEISLAM.COM

His saying, the Exalted: "Did they not know that Allah knows their secrets and their private conversations" [At-Tawbah: 78]. This is a rebuke, and if He is All-Knowing, then He will recompense them.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/974. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/62. Al-Bukhari titled a chapter in the Book of Faith: "Chapter on the Signs of a Hypocrite," then mentioned the hadith of Abu Hurayrah and Abdullah bin Amr - may Allah be pleased with them both - regarding the characteristics of hypocrites, as previously mentioned. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/975. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/62, and Al-Tabari included it in detail in 11/585. See the discussion on the issue of the prophethood of

Joseph's brothers in the upcoming commentary on the fifth verse of Surah Yusuf, peace be upon him. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/975. (6) In his Sahih (7114).

314 सूरा अत-तौबा: आयत 75 - 78

एक समूह ने कहा: यह उसके बारे में है जिसमें ये गुण प्रबल हों (1)। अल-बुखारी और अन्य विद्वानों के मत से ऐसा प्रतीत होता है कि ये घृणित लक्षण जिस किसी में क़यामत के दिन तक रहेंगे, वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है (2)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (3): मेरे विचार में, यदि उस पर पाप हावी हो जाएँ तो वह उनके कारण काफ़िर (अविश्वासी) नहीं होगा, जब तक कि वह अकीदे (विश्वास) को प्रभावित न करे। हमारे विद्वानों ने कहा: यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के भाइयों ने अपने पिता से वादा किया और उसे तोड़ दिया, उनसे बात की और झूठ बोला, और उन्होंने यूसुफ के बारे में उन पर भरोसा किया और उन्होंने धोखा दिया, फिर भी वे मुनाफ़िक़ नहीं थे। अता इब्न अबी रबाह ने कहा: यूसुफ के भाइयों ने ये काम किए थे, और वे मुनाफ़िक़ नहीं थे, बल्कि वे पैगंबर थे (4)।

अल-हसन इब्न अबी अल-हसन अल-बसरी ने कहा: पाखंड (निफाक) दो प्रकार का होता है: झूठ का पाखंड, और कर्म का पाखंड; जहाँ तक झूठ के पाखंड की बात है, वह अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में था, लेकिन जहाँ तक कर्म के पाखंड की बात है, वह क़यामत के दिन तक समाप्त नहीं होगा (5)।

अल-बुखारी (6) ने हुजैफा से रिवायत की है: पाखंड अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में था, लेकिन आज तो केवल ईमान के बाद कुफ्र (अविश्वास) है। WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह तआला का कथन: "क्या वे नहीं जानते कि अल्लाह उनके रहस्यों और उनकी गुप्त बातों को जानता है" [अत-तौबा: 78]। यह एक फटकार है, और यदि वह सब कुछ जानने वाला है, तो वह उन्हें बदला देगा।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/974। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/62। अल-बुखारी ने किताबुल ईमान में एक अध्याय का शीर्षक रखा है: "मुनाफ़िक़ के लक्षणों का अध्याय," फिर पाखंडियों के गुणों के बारे में अबू हुरैरा और अब्दुल्ला बिन अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस का उल्लेख किया, जैसा कि पहले बताया गया है। (3) अहकाम अल-कुरान 2/975 में। (4)

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/62, और अल-तबरी ने इसे विस्तार से 11/585 में शामिल किया है। यूसुफ के भाइयों की नबुवत (पैग़ंबरी) के मुद्दे पर चर्चा सूरा यूसुफ (अलैहिस्सलाम) की पांचवीं आयत की आगामी व्याख्या में देखी जा सकती है। (5) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/975। (6) उनके सहीह में (7114)।

ایک جماعت نے کہا: یہ اس کے بارے میں ہے جس میں یہ صفات غالب ہوں (۱)۔ بخاری اور دیگر اہل علم کے مسلک سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ بری خصلتیں جس میں ہوں وہ قیامت کے دن تک منافق ہے (۲)۔

ابن العربی نے کہا (۳): میرے نزدیک یہ ہے کہ اگر اس پر گناہ غالب آجائیں تو وہ ان کی وجہ سے کافر نہیں ہوگا، جب تک کہ عقیدے میں اثر نہ پڑے۔ ہمارے علماء نے کہا: یوسف علیہ السلام کے بھائیوں نے اپنے باپ سے عہد کیا اور اس کی خلاف ورزی کی، ان سے بات کی تو جھوٹ بولا، اور انہوں نے یوسف کے معاملے میں ان پر بھروسہ کیا تو انہوں نے خیانت کی، حالانکہ وہ منافق نہیں تھے۔ عطا بن ابی رباح نے کہا: یوسف کے بھائیوں نے یہ کام کیے تھے، اور وہ منافق نہیں تھے، بلکہ وہ انبیاء تھے (۴)۔

حسن بن ابی الحسن البصری نے کہا: نفاق دو طرح کا ہے: جھوٹ کا نفاق، اور عمل کا نفاق؛ جہاں تک جھوٹ کے نفاق کا تعلق ہے، وہ رسول اللہ ﷺ کے عہد میں تھا، لیکن جہاں تک عمل کے نفاق کا تعلق ہے، وہ قیامت کے دن تک ختم نہیں ہوگا (۵)۔

بخاری (۶) نے حذیفہ سے روایت کیا ہے: نفاق رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں تھا، جہاں تک آج کا تعلق ہے تو یہ صرف ایمان کے بعد کفر ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَهُمْ﴾ (کیا انہیں معلوم نہیں کہ اللہ ان کے راز اور ان کی سرگوشیوں کو جانتا ہے)۔ یہ ڈانٹ پلانا ہے، اور جب وہ جاننے والا ہے تو وہ انہیں بدلہ دے گا۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۷۴۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۶۲، اور بخاری نے کتاب الایمان میں ترجمہ کیا ہے: باب علامہ المنافق، پھر ابو ہریرہ اور عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث منافقین کی صفات میں ذکر کی جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۳) احکام القرآن ۲/ ۹۷۵ میں۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۶۲، اور اسے طبری نے ۱۱/ ۵۸۵ میں تفصیل سے ذکر کیا ہے۔ اور یوسف کے بھائیوں کی نبوت کے مسئلے میں کلام سورہ یوسف علیہ السلام کی پانچویں آیت کی تفسیر میں آئے گا۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۷۵۔ (۶) اپنی صحیح میں (۷۱۱۴)۔

315

Surah At-Tawbah: Verse 79

The Almighty's saying: {Those who criticize the contributors among the believers concerning [their] charities and the ones who find nothing [to give] except their effort, so they ridicule them - Allah will ridicule them, and they will have a painful punishment 79}

The Almighty's saying: {Those who criticize the contributors among the believers concerning [their] charities} - This is also among the characteristics of the hypocrites. Qatadah said: "criticize" (Yalmizoon) means "find fault with." He said: This is because Abdur-Rahman bin Awf gave half of his wealth in charity, and his total wealth was eight thousand, so he gave four thousand of it. Some people said: "What great hypocrisy (showing off)!" So Allah revealed: {Those who criticize the contributors among the believers concerning [their] charities}. Then a man from the Ansar came with half a bundle (subrah) of his dates, and they said: "Allah is independent of this!" So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {and the ones who find nothing [to give] except their effort} to the end of the verse(1).

Muslim(2) narrated from Abu Mas'ud who said: We were commanded to give charity, he said: We used to carry loads [as porters] - in a narration: on our backs(3) - he said: Then Abu 'Aqil gave half a Sa' (a measurement) in charity. He said: And another person came with something more than that. The hypocrites said: "Indeed, Allah is independent of this one's charity, and this other one only did it for show." Then it was revealed: {Those who criticize the contributors among the believers concerning [their] charities and the ones who find nothing [to give] except their effort} referring to Abu 'Aqil, and his name was Al-Habhab(4).

Al-Juhd (effort): A small thing by which the person with little means lives. Al-Juhd and Al-Jahd are of the same meaning. It has been mentioned before(5).

And "criticize" (Yalmizoon) means "find fault with," as previously mentioned. And "Al-Muttawwi'een" (contributors/volunteers) its origin is: Al-Mutatawwi'een, the letter 'Ta' was assimilated.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/237, and extracted by Abdul-Razzaq in at-Tafsir 2/283-284, and in both of them: A man had two Sa's of dates and brought one of them, instead of: A man from the Ansar brought half a subrah. Subrah: Food

gathered without being measured or weighed. Al-Qamus (Sabara). (2) In his Sahih (1018): (82), and it is with Al-Bukhari (4668). (3) Meaning: We carry loads for hire. Al-Mufhim 3/64. (4) Thus in the manuscripts and printed versions of Tafsir al-Baghawi 2/315 and al-Muharrar al-Wajiz 3/63, and the Hafiz restricted it in al-Isabah 11/260: Hath-hath, with two unpointed letters (h) both being open (with fatha) and two th's, the first being silent (with sukun). Then he mentioned other opinions on his name to be looked up there. (5) 8/493. See also Tafsir al-Tabari 11/597.

315

सूरह अत-तौबा: आयत 79

अल्लाह तआला का फरमान: {वे जो मज़ाक उड़ाते हैं उन ईमान वालों का जो दिल खोल कर दान देते हैं और उनका भी जिनके पास (देने के लिए) सिवाय अपनी मेहनत-मशक्कत के और कुछ नहीं, और वे उनका उपहास करते हैं - अल्लाह उनसे उपहास करेगा, और उनके लिए दुखद यातना है 79}

अल्लाह तआला का फरमान: {वे जो मज़ाक उड़ाते हैं उन ईमान वालों का जो दिल खोल कर दान देते हैं} - यह भी मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के गुणों में से है। क़तादा ने कहा: "मज़ाक उड़ाना" (यल्मिज़ून) का अर्थ है "दोष निकालना"। उन्होंने कहा: यह इसलिए है क्योंकि अब्दुर-रहमान बिन औफ़ ने अपनी आधी संपत्ति दान कर दी थी, और उनकी संपत्ति आठ हज़ार थी, तो उन्होंने उसमें से चार हज़ार दान कर दिए। कुछ लोगों ने कहा: "कितना बड़ा दिखावा है!" तो अल्लाह ने यह आयत उतारी: {वे जो मज़ाक उड़ाते हैं उन ईमान वालों का जो दिल खोल कर दान देते हैं}। फिर अंसार में से एक आदमी अपने खजूरों की एक ढेरी (सुबराह) का आधा हिस्सा लेकर आया, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह को इसकी क्या ज़रूरत है!" तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उतारा: {और उनका भी जिनके पास (देने के लिए) सिवाय अपनी मेहनत-मशक्कत के और कुछ नहीं} आयत के अंत तक (1)।

और मुस्लिम(2) ने अबू मसूद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमें सदक़ा (दान) देने का हुक्म दिया गया, उन्होंने कहा: हम बोझ ढोया करते थे - एक रिवायत में: अपनी पीठों पर(3) - उन्होंने कहा: तो अबू अक़ील ने आधा 'साअ' (एक माप) दान किया। उन्होंने कहा: और एक व्यक्ति उससे कुछ अधिक लेकर आया, तो मुनाफ़िक़ों ने कहा: "बेशक अल्लाह इस व्यक्ति के सदक़े से बेनयाज़ (स्वतंत्र) है, और इस दूसरे व्यक्ति ने यह केवल दिखावे के लिए किया है।" तो यह आयत उतरी: {वे जो मज़ाक उड़ाते हैं उन ईमान वालों का जो दिल खोल कर दान देते हैं और उनका भी जिनके पास (देने के लिए) सिवाय अपनी मेहनत-मशक्कत के और कुछ नहीं} इससे तात्पर्य अबू अक़ील से है, और उनका नाम अल-हबहाब था(4)।

अल-जुहद (मेहनत): एक छोटी सी चीज़ जिससे कम साधन वाला व्यक्ति गुज़ारा करता है। 'जुहद' और 'जहद' एक ही अर्थ में हैं। और यह पहले गुज़र चुका है(5)।

और 'यल्मिज़ून' (मज़ाक उड़ाना) का अर्थ है "दोष निकालना"। यह पहले आ चुका है। और 'अल-मुत्तव्विईन' (स्वयंसेवक/स्वैच्छिक दान देने वाले) का मूल शब्द 'अल-मुततव्विईन' है, जिसमें 'ता' का विलय (Idgham) हो गया है।

---

(1) मआनी अल-कुरान लिन-नहस 3/237, और इसे अब्दुल रज्जाक ने तफ़सीर 2/283-284 में निकाला है और उन दोनों में है: एक व्यक्ति के पास दो साअ खजूर थे, तो वह उनमें से एक लेकर आया, बजाय इसके कि: अंसार का एक व्यक्ति आधी ढेरी लेकर आया। 'सुबराह': भोजन जो बिना मापे या तोले इकट्ठा किया गया हो। अल-क़ामूस (सबर)। (2) अपनी सहीह (1018): (82) में, और यह बुखारी (4668) के पास भी है। (3) यानी: हम उन पर मज़दूरी के लिए बोझ ढोते थे। अल-मुफ़हिम 3/64। (4) ऐसा ही बगवी की तफ़सीर 2/315 और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/63 की प्रतियों और मुद्रणों में है, और हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 11/260 में इसे 'हथ-हथ' के रूप में सीमित किया है। फिर उन्होंने उनके नाम के बारे में अन्य बातों का ज़िक्र किया जिन्हें वहां देखा जा सकता है। (5) 8/493। और देखें तफ़सीर अल-तबरी 11/597।

315

سورة التوبہ: آیت 79

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو لوگ طعنہ زنی کرتے ہیں مومنوں میں سے بخوشی خیرات دینے والوں پر اور ان لوگوں پر جن کے پاس سوائے ان کی محنت و مشقت کے اور کچھ نہیں، پھر وہ ان کا مذاق اڑاتے ہیں - اللہ ان کا مذاق اڑائے گا، اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے 79}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو لوگ طعنہ زنی کرتے ہیں مومنوں میں سے بخوشی خیرات دینے والوں پر} - یہ بھی منافقوں کی صفات میں سے ہے۔ قتادہ نے کہا: "یلمزون" کا مطلب ہے "عیب نکالتے ہیں"۔ انہوں نے کہا: یہ اس لیے ہے کہ عبدالرحمن بن عوف نے اپنا آدھا مال صدقہ کر دیا، ان کا کل مال آٹھ ہزار تھا، تو انہوں نے اس میں سے چار ہزار صدقہ کر دیے۔ کچھ لوگوں نے کہا: "اس کی ریاکاری (دکھاوا) کتنی بڑی ہے!" تو اللہ نے نازل کیا: {جو لوگ طعنہ زنی کرتے ہیں مومنوں میں سے بخوشی خیرات دینے والوں پر}۔ اور انصار میں سے ایک آدمی اپنی کھجوروں کی آدھی ڈھیری (صبرہ) لے کر آیا، تو انہوں نے کہا: "اللہ اس سے غنی ہے!" تو اللہ عزوجل نے نازل کیا: {اور ان لوگوں پر جن کے پاس سوائے ان کی محنت و مشقت کے اور کچھ نہیں} آیت کے آخر تک(1)۔

اور مسلم(2) نے ابو مسعود سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ہمیں صدقہ دینے کا حکم دیا گیا، انہوں نے کہا: ہم بوجھ اٹھاتے تھے - ایک روایت میں: اپنی پیٹھوں پر(3) - انہوں نے کہا: تو ابو عقیل نے آدھا صاع صدقہ کیا۔ انہوں نے کہا: اور ایک شخص اس سے کچھ زیادہ لے کر آیا، تو منافقوں نے کہا: "بے شک اللہ اس کے صدقہ سے بے نیاز ہے، اور اس دوسرے شخص نے یہ محض دکھاوے کے لیے کیا ہے۔" تو یہ نازل ہوا: {جو لوگ طعنہ زنی کرتے ہیں مومنوں میں سے

بخوشی خیرات دینے والوں پر اور ان لوگوں پر جن کے پاس سوائے ان کی محنت و مشقت کے اور کچھ نہیں} یعنی ابو عقیل، اور ان کا نام الحبحاب تھا(4)۔

"الجُہد" (کوشش): تھوڑی سی چیز جس پر کم وسائل والا شخص زندگی گزارتا ہے۔ "الجُہد" اور "الجَہد" ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(5)۔

اور "یلمزون" کا مطلب ہے: "عیب نکالتے ہیں"۔ یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور "المُطَّوِّعین" کی اصل: "المتطوعین" ہے، "ت" کو مدغم کر دیا گیا۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 3/237، اور اسے عبدالرزاق نے التفسیر 2/283-284 میں نکالا ہے اور ان دونوں میں ہے: ایک آدمی کے پاس دو صاع کھجور تھی تو وہ ایک لے کر آیا، بجائے اس کے کہ: انصار میں سے ایک آدمی آدھا صبرہ لے کر آیا۔ "الصبرہ": وہ کھانا جو بغیر ناپے اور تولے جمع کیا گیا ہو۔ القاموس (صبر)۔ (2) اپنی صحیح (1018): (82) میں، اور یہ بخاری (4668) کے پاس بھی ہے۔ (3) یعنی: ہم ان پر اجرت کے لیے بوجھ اٹھاتے تھے۔ المفہم 3/64۔ (4) اسی طرح تفسیر البغوی 2/315 اور المحرر الوجیز 3/63 کے نسخوں اور مطبوعات میں ہے، اور حافظ نے الاصابہ 11/260 میں اسے 'حتحاث' کے طور پر مقید کیا ہے۔ پھر انہوں نے ان کے نام کے بارے میں دیگر اقوال ذکر کیے جو وہاں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (5) 8/493۔ اور دیکھیں تفسیر الطبری 11/597۔

Surah At-Tawbah: Verses 79 - 81 316

[...regarding the letter] Ta', and they are those who do something voluntarily without it being obligatory upon them. "And those who" (wa-alladhina) is in the genitive position (khafd), coordinated (atf) with "the believers" (al-mu'minin). It is not permissible for it to be coordinated with [the volunteers; because if you coordinated it with them, you would be coordinating with] the noun before its completion (1). And "and they ridicule" (fa-yaskharuna) is coordinated with "they criticize" (yalmizuna). "Allah has ridiculed them" (sakhira Allahu minhum) is the predicate of the subject (2), and it is an imprecation against them. Ibn Abbas said: It is informative, meaning: He ridiculed them when they ended up in the Fire (3). The meaning of "Allah ridiculed" is: He requited them for their ridicule. This has been discussed before in [Surah] "Al-Baqarah" (4). His Almighty saying: {Ask forgiveness for them, [O Muhammad], or do not ask forgiveness for them. If you should ask forgiveness for them seventy times - never will Allah forgive them. That is because they disbelieved in Allah and His Messenger, and Allah does not guide the defiantly disobedient people.} His Almighty saying: {Ask forgiveness for them} its explanation comes under His Almighty saying: {And do not pray [the funeral prayer, O Muhammad], over any of them who has died - ever} [Verse: 84]. His Almighty saying: {Those who were left behind rejoiced at their sitting [at home] after [the departure of] the Messenger of Allah and disliked to strive with their wealth and their lives in the cause of Allah and said, "Do not go forth in the heat." Say, "The fire of Hell is more intense in heat" - if they would but understand.} His Almighty saying: {Those who were left behind rejoiced at their sitting [at home]} meaning: in their staying behind. "Qa'ada" (he sat) has the verbal nouns "qu'udan" and "maq'adan"; meaning: he sat down. "Aq'adahu ghayruhu" means someone else made him sit; according to al-Jawhari (5). "Al-mukhallaf" means the one left behind; i.e., Allah left them behind and held them back, or the Messenger of Allah and the believers left them behind when they knew their sluggishness regarding Jihad; two opinions, and this was in the Battle of Tabuk. {After [the departure of] the Messenger of Allah} is a "maf'ul min ajlih" (object of reason), and if you wish, it can be...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229, and what is between brackets is from him. Makki mentioned in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/334 these words of al-Nahhas and said: This is an illusion in my view. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229. (3) Look at what preceded from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them) 1/315. (4) 3/402 - 403. (5) Al-Sihah (root: q-'-d).

सूरा अत-तौबाह: आयत 79 - 81 316

[...अक्षर] 'ता' के बारे में, और वे वे हैं जो अनिवार्य न होने पर भी स्वेच्छा से कुछ करते हैं। "और वे जो" (वल-लज़ीना) 'मोमिनों' (विश्वासियों) पर अनुवर्ती (अत्फ़) होने के कारण षष्ठी (खफ्द) स्थिति में है। यह [स्वयंसेवकों (अल-मुतव्विईन) पर अनुवर्ती होना अनुमत नहीं है; क्योंकि यदि आप उन पर अनुवर्ती करते हैं, तो आप संज्ञा के पूरा होने से पहले ही उस पर अनुवर्ती कर देंगे] (1)। और "और वे उपहास करते हैं" (फ़-यसख़रून) 'यलमिज़ून' (वे आलोचना करते हैं) पर अनुवर्ती है। "अल्लाह ने उनका उपहास किया" (सख़िरा अल्लाहु मिन्हुम) उद्देश्य का विधेय (2) है, और यह उनके विरुद्ध एक बद्दुआ है। इब्न अब्बास ने कहा: यह सूचनात्मक है, जिसका अर्थ है: उसने उनका उपहास तब किया जब वे आग (नरक) में पहुँच गए (3)। "अल्लाह ने उपहास किया" का अर्थ है: उनके उपहास के लिए उन्हें बदला देना। यह पहले "अल-बक़रह" में आ चुका है (4)। अल्लाह तआला का कथन: {आप उनके लिए क्षमा माँगें या उनके लिए क्षमा न माँगें। यदि आप उनके लिए सत्तर बार भी क्षमा माँगेंगे, तो भी अल्लाह उन्हें कभी क्षमा नहीं करेगा। यह इसलिए कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ कुफ़्र (अविश्वास) किया, और अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।} अल्लाह तआला का कथन: {उनके लिए क्षमा माँगें} इसका स्पष्टीकरण अल्लाह तआला के इस कथन के पास आएगा: {और उनमें से जो मर जाए, उनमें से किसी पर भी कभी नमाज़ न पढ़ें} [आयत: 84]। अल्लाह तआला का कथन: {पीछे छोड़ दिए गए लोग अल्लाह के रसूल के पीछे अपने बैठे रहने पर प्रसन्न हुए और उन्होंने अल्लाह की राह में अपने माल और अपनी जानों से जिहाद करना नापसंद किया और कहा, "गर्मी में मत निकलो।" कह दीजिए, "जहन्नम की आग गर्मी में कहीं अधिक तीव्र है" - यदि वे समझते होते।} अल्लाह तआला का कथन: {पीछे छोड़ दिए गए लोग अपने बैठे रहने पर प्रसन्न हुए} यानी: उनके बैठने (पीछे रह जाने) पर। 'क़अदा' (वह बैठा) के क्रियार्थक संज्ञा 'क़ुऊदन' और 'मक़अदन' हैं; यानी: वह बैठ गया। 'अक़अदहु ग़ैरहु' का अर्थ है किसी और ने उसे बिठाया; अल-जौहरी से (5)। 'अल-मुख़ल्लफ़' का अर्थ है छोड़ा हुआ; यानी: अल्लाह ने उन्हें पीछे छोड़ दिया और उन्हें रोक दिया, या अल्लाह के रसूल और मोमिनों ने उन्हें पीछे छोड़ दिया जब उन्होंने जिहाद के प्रति उनकी सुस्ती को जाना; दो राय हैं, और यह तबूक के युद्ध में था। {अल्लाह के रसूल के पीछे (ख़िलाफ़)} 'मफ़ऊल मिन अज्लीह' (कारण का कर्म) है, और यदि आप चाहें तो यह...

(1) अन-नह्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/229, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। मक्की ने मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 1/334 में अन-नह्हास के इन शब्दों का उल्लेख किया और कहा:

मेरे विचार में यह एक भ्रम है। (2) अन-नह्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/229। (3) इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से जो पहले गुजर चुका है उसे देखें 1/315। (4) 3/402 - 403। (5) अस-सिह़ाह़ (मूल: क़-अ-द)।

سورة التوبہ: آیات 79 - 81 316

[...حرف] طاء میں، اور یہ وہ لوگ ہیں جو کوئی کام اپنی مرضی سے کرتے ہیں بغیر اس کے کہ وہ ان پر واجب ہو۔ لفظ «والذین» حالتِ جر (خفض) میں ہے «المُؤْمِنِينَ» پر عطف ہونے کی وجہ سے۔ اور یہ جائز نہیں ہے کہ اسے مطوعین (رضاکاروں) پر عطف کیا جائے؛ کیونکہ اگر آپ ان پر عطف کریں گے تو آپ اسم کے مکمل ہونے سے پہلے ہی اس پر عطف کر دیں گے۔ اور ﴿فَيَسْخَرُونَ﴾ کا عطف «يَلْمِزُونَ» پر ہے۔ ﴿سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾ مبتدا کی خبر ہے(2)، اور یہ ان پر بددعا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ خبر (اطلاع) ہے، یعنی: اللہ نے ان سے تمسخر کیا جب وہ آگ (جہنم) میں پہنچ گئے(3)۔ «سخر اللہ» کا مطلب ہے: ان کے مذاق پر انہیں سزا دینا۔ اور یہ پہلے سورہ «البقرہ» میں گزر چکا ہے(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِن تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾ اس کا بیان اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس آئے گا: ﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا﴾ [آیت: 84]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَن يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لَا تَنفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَّوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ﴾ یعنی: اپنے پیچھے بیٹھ رہنے پر۔ قعد قُعُوداً اور مَقْعَداً؛ یعنی: وہ بیٹھ گیا۔ اور «أَقْعَدَه غيرُه» اسے کسی اور نے بٹھا دیا؛ جوہری سے منقول ہے(5)۔ اور «المخلف» کا مطلب ہے چھوڑا ہوا؛ یعنی: اللہ نے انہیں پیچھے چھوڑ دیا اور روک دیا، یا رسول اللہ ﷺ اور مومنوں نے انہیں پیچھے چھوڑ دیا جب انہوں نے جہاد سے ان کی سستی کو جان لیا؛ دو اقوال ہیں، اور یہ غزوہ تبوک میں تھا۔ ﴿خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ﴾ مفعول لہ ہے، اور اگر آپ چاہیں تو یہ...

(1) اعراب القرآن لِلنحاس 229/2، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے، اور مکی نے مشکل اعراب القرآن 334/1 میں نحاس کی یہ بات ذکر کی اور کہا: یہ میرے نزدیک وہم ہے۔ (2) اعراب القرآن لِلنحاس 229/2۔ (3) جو ابن عباس رضی اللہ عنہما سے پہلے گزر چکا ہے اسے دیکھیں 315/1۔ (4) 402/3 - 403۔ (5) الصحاح (مادہ: ق ع د)۔

as a source (1). And "al-khilaf" (the disagreement) means opposition. And whoever read: "behind the Messenger of Allah" (2) intended staying behind from jihad. {And they said: "Do not go forth in the heat."} Meaning: some of them said that to others. {Say: "The fire of Hell"} Meaning: Say to them, O Muhammad: {The fire of Hell is more intense} Subject and predicate. {in heat} is in the accusative (nasb) for clarification; meaning: whoever abandons the command of Allah is exposed to that fire.

The Almighty's saying: {So let them laugh a little and weep much as a recompense for what they used to earn. 82} It contains two issues: First: The Almighty's saying: {So let them laugh a little} is a command, its meaning is one of threat, not a command to laugh. Originally, the 'lam' should have a kasra (vowel mark), but the kasra was omitted because it was heavy (to pronounce) (3). Al-Hasan said: {So let them laugh a little} in this world {and weep much} in Hell (4). And it was said: it is a command in the sense of news. Meaning: they will laugh a little and weep much. {as a recompense} is an object of purpose (maf'ul min ajlih), meaning: for the sake of recompense (5). Second: Among the people are those who did not laugh due to preoccupation with themselves and the corruption of their state - in their belief - from the intensity of fear, even if they were righteous servants. The Prophet (peace be upon him) said: "By Allah, if you knew what I know, you would laugh little and weep much, and you would go out to the high places crying out to Allah Almighty." I wish I were a tree that is cut down. Recorded by At-Tirmidhi (6).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 54 from Abi Haywa. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/284, and al-Tabari 11/606. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229. (6) In his Sunan (2312), and Salaf 5/429. And the saying from it: "I wish I were a tree that is cut down," is from the words of Abu Dharr (may Allah be pleased with him), the narrator of the hadith, as is stated in Musnad Ahmad (21516).

सूरह अत-तौबाह: आयत 81 - 82 317

एक स्रोत के रूप में (1)। और 'अल-खिलाफ' का अर्थ विरोध है। और जिसने इसे 'अल्लाह के रसूल के पीछे (2) पढ़ा, उसका आशय जिहाद से पीछे रह जाने से था। {और उन्होंने कहा: 'गर्मी में मत निकलो।'} अर्थात: उनमें से कुछ ने दूसरों से ऐसा कहा। {कहो: 'जहन्नम की आग'} अर्थात: हे मुहम्मद, उनसे कहो: {जहन्नम की आग अधिक प्रचंड है} उद्देश्य और विधेय। {गर्मी में} स्पष्टीकरण के लिए कर्म कारक (नस्ब) में है; अर्थात: जो कोई अल्लाह के आदेश को छोड़ देता है वह उस आग के संपर्क में आता है।

अल्लाह तआला का कथन: {इसलिए वे थोड़ा हँसें और बहुत रोएं उस (कर्म) के बदले में जो वे कमाते थे। 82} इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {इसलिए वे थोड़ा हँसें} एक आदेश है, जिसका अर्थ धमकी है, हँसने का आदेश नहीं है। मूल रूप से, 'लाम' के नीचे 'कसरा' (एक स्वर चिह्न) होना चाहिए, लेकिन भारीपन के कारण कसरा हटा दिया गया था (3)। अल-हसन ने कहा: {इसलिए वे थोड़ा हँसें} दुनिया में {और बहुत रोएं} जहन्नम में (4)। और यह कहा गया: यह समाचार के अर्थ में एक आदेश है। अर्थात: वे थोड़ा हँसेंगे और बहुत रोएंगे। {बदले के रूप में} उद्देश्य का कर्म (मफ़ऊल मिन अजलिही) है, अर्थात: प्रतिफल के लिए (5)। दूसरा: लोगों में से कुछ ऐसे थे जो डर की तीव्रता के कारण - अपने विश्वास में - खुद की चिंता और अपनी अवस्था के बिगड़ने के कारण नहीं हँसते थे, भले ही वे नेक बंदे हों। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: 'अल्लाह की कसम, अगर तुम वह जानते जो मैं जानता हूँ, तो तुम कम हँसते और बहुत रोते, और तुम अल्लाह तआला के सामने गिड़गिड़ाते हुए ऊँचाइयों पर निकल जाते।' काश मैं एक पेड़ होता जिसे काट दिया जाता। इसे तिरमिज़ी ने उद्धृत किया है (6)।

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 2/229। (2) अल-किराअत अल-शादह पृ. 54 अबी हय्या से। (3) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 2/229। (4) अब्दुल रज्जाक ने तफ़सीर 2/284 में और तबरी ने 11/606 में इसे उद्धृत किया है। (5) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 2/229। (6) अपनी सुनन (2312) में, और सलफ़ 5/429 में। और उसका यह कहना: 'काश मैं एक पेड़ होता जिसे काट दिया जाता', हदीस के रावी अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) के शब्द हैं, जैसा कि मुसनद अहमद (21516) में स्पष्ट किया गया है।

سورہ التوبہ: آیات ۸۱ - ۸۲ ۳۱۷

بطور مصدر (۱)۔ اور 'الخلاف' کا مطلب مخالفت ہے۔ اور جس نے 'اللہ کے رسول کے پیچھے' (۲) پڑھا، اس کی مراد جہاد سے پیچھے رہ جانا تھی۔ {اور انہوں نے کہا: 'گرمی میں مت نکلو۔'} یعنی: ان میں سے بعض نے بعض سے یہ کہا۔ {کہہ دو: 'جہنم کی آگ'} یعنی: اے محمد، ان سے کہہ دو: {جہنم کی آگ زیادہ شدید ہے} مبتدا اور خبر۔ {حَرًّا} (گرمی میں) بیان کے طور پر منصوب ہے؛ یعنی: جس نے اللہ کے حکم کو چھوڑ دیا وہ اس آگ کی زد میں آگیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس وہ تھوڑا ہنسیں اور بہت روئیں، بدلے میں اس کے جو وہ کماتے تھے۔ ۸۲} اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس وہ تھوڑا ہنسیں} ایک امر ہے، جس کا معنی دھمکی کے ہیں، ہنسنے کا حکم نہیں ہے۔ اصل یہ ہے کہ 'لام' مکسور (زیر والا) ہو، لیکن بوجھل ہونے کی وجہ سے کسرہ حذف کر دیا گیا (۳)۔ حسن بصری نے کہا: {پس وہ تھوڑا ہنسیں} دنیا میں {اور بہت روئیں} جہنم میں (۴)۔ اور کہا گیا: یہ خبر کے معنی میں امر ہے۔ یعنی: وہ تھوڑا ہنسیں گے اور بہت روئیں گے۔ {جزاءً} مفعول لہ ہے، یعنی: بدلے کے لیے (۵)۔ دوسرا: لوگوں میں سے کچھ ایسے تھے جو اپنے متعلق فکر مندی اور اپنی حالت کی خرابی کی وجہ سے - اپنے گمان میں - خوف کی شدت سے نہیں ہنستے تھے، چاہے وہ نیک بندے ہی ہوں۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'اللہ کی قسم، اگر تم وہ جانتے جو میں جانتا ہوں تو تم ہنستے کم اور روتے زیادہ، اور تم اللہ تعالیٰ کے حضور گریہ و زاری کرتے ہوئے بلند جگہوں کی طرف نکل جاتے۔' کاش کہ میں ایک درخت ہوتا جسے کاٹ دیا جاتا۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے (۶)۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲۲۹/۲۔ (۲) القراءات الشاذہ ص ۵۴ از ابی حیوہ۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۲۹/۲۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۲/ ۲۸۴ میں اور طبری نے ۱۱/ ۶۰۶ میں نقل کیا

ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲۲۹/۲۔ (۶) اپنی سنن (۲۳۱۲) میں، اور سلف ۴۲۹/۵ میں۔ اور ان کا یہ قول: 'کاش کہ میں ایک درخت ہوتا جسے کاٹ دیا جاتا'، حدیث کے راوی حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ کا کلام ہے، جیسا کہ مسند احمد (۲۱۵۱۶) میں واضح کیا گیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 82 - 83 318

Al-Hasan al-Basri (may Allah have mercy on him) was among those who were overwhelmed by sadness, so he rarely laughed (1). Ibn Sirin used to laugh (2) and would argue with al-Hasan, saying: "Allah is the one who makes people laugh and makes them weep." The Companions used to laugh, but excessive and constant laughter to the point that it dominates a person is condemned and forbidden; it is the behavior of the foolish and idle. In the narration: "Indeed, excessive laughter kills the heart" (3). As for weeping out of fear of Allah, His punishment, and the severity of His reckoning, it is praiseworthy. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Weep, and if you cannot weep, then try to weep. Indeed, the people of Hell will weep until tears flow down their faces as if they were streams, until the tears run out and blood flows, causing their eyes to be ulcerated. If ships were set afloat in them, they would sail." Recorded by Ibn al-Mubarak from the hadith of Anas, and also by Ibn Majah (4).

His words (Exalted be He): {If Allah brings you back to a group of them and they ask your permission to go out [for Jihad], say, 'Never will you go out with me, ever, and never will you fight an enemy with me. Indeed, you were satisfied with staying at home the first time, so sit [at home] with those who stay behind.' (83)}

His words (Exalted be He): {If Allah brings you back to a group of them} meaning: the hypocrites. He said: {to a group} because not all who stayed in Medina were hypocrites; rather, among them were those with valid excuses and those without excuses who were later forgiven and their repentance accepted, like the three who stayed behind. This will be mentioned later (5). {And they ask your permission to go out [for Jihad], say, 'Never will you go out with me, ever'} meaning: punish them by never allowing them to accompany you again. This is as He said in Surah al-Fath: {Say, 'You shall not follow us'} [Verse 15].

---

(1) Al-Risalah al-Qushayriyyah 2/216 with the wording: No one saw Al-Hasan al-Basri except that they thought he had recently suffered a calamity. (2) Mentioned by Ibn Qutaybah in 'Uyun al-Akhbar 1/318. (3) It is part of a hadith narrated by Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), recorded by Ahmad (8095), al-Bukhari in 'al-Adab al-Mufrad' (252) and (253), al-Tirmidhi (2305), and Ibn Majah (4193). (4) 'Az-Zuhd' by Ibn al-Mubarak (295) from the additions of Nu'aym bin Hammad, and Sunan Ibn Majah (4324), which excludes the phrase: "Weep, and if you cannot weep, then try to weep." Al-Busiri said in 'Misbah al-Zujajah' 2/358: This chain of narration includes Yazid bin

Aban al-Raqashi, who is weak. It was also recorded by Ibn Majah (4196) from the hadith of Sa'd (may Allah be pleased with him) mentioning only the first part of it. (5) Under the commentary of verses (117-118).

सूरह अत-तौबाह: आयत 82 - 83 318

हसन अल-बसरी (रह.) उन लोगों में से थे जिन पर शोक हावी रहता था, इसलिए वे हँसते नहीं थे (1)। इब्न सिरीन हँसा करते थे (2) और अल-हसन से तर्क करते हुए कहते: "अल्लाह ही हँसाता है और रुलाता है।" सहाबा (पैगंबर के साथी) हँसा करते थे, लेकिन बहुत अधिक और लगातार हँसना, यहाँ तक कि वह व्यक्ति पर हावी हो जाए, निंदनीय और वर्जित है; यह मूर्खों और निकम्मों का काम है। हदीस में है: "अत्यधिक हँसना दिल को मुर्दा कर देता है" (3)। जहाँ तक अल्लाह के डर, उसके अज़ाब और सज़ा की सख्ती से रोने का सवाल है, तो यह प्रशंसनीय है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "रोओ, और अगर तुम रो नहीं सकते, तो रोने जैसी शक्ल बनाओ (कोशिश करो)। बेशक, नरक वाले रोएंगे यहाँ तक कि उनके चेहरे पर आँसू नदियों की तरह बहेंगे, यहाँ तक कि आँसू ख़त्म हो जाएंगे और खून बहने लगेगा, जिससे उनकी आँखें ज़ख़्मी हो जाएंगी। अगर उनमें नावें चलाई जाएं तो वे चलने लगें।" इसे इब्न अल-मुबारक ने अनस की हदीस से और इब्न माजाह ने भी रिवायत किया है (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर अगर अल्लाह आपको उनके एक गिरोह की ओर वापस ले जाए और वे आपसे [जेहाद के लिए] बाहर निकलने की अनुमति मांगें, तो कह दीजिए, 'तुम मेरे साथ कभी भी बाहर नहीं निकलोगे और न ही मेरे साथ मिलकर किसी दुश्मन से लड़ोगे। वास्तव में, तुम पहली बार पीछे रहने पर राज़ी थे, तो पीछे रहने वालों के साथ बैठे रहो।' (83)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर अगर अल्लाह आपको उनके एक गिरोह की ओर वापस ले जाए} यानी: मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) की ओर। उन्होंने {एक गिरोह की ओर} इसलिए कहा क्योंकि मदीना में रुकने वाले सभी लोग मुनाफ़िक़ नहीं थे, बल्कि उनमें कुछ मज़बूर लोग भी थे और कुछ ऐसे भी थे जिनका कोई उज़्र (बहाना) नहीं था, फिर अल्लाह ने उन्हें माफ़ कर दिया और उनकी तौबा क़बूल कर ली, जैसे वे तीन लोग जो पीछे रह गए थे। इसका ज़िक्र आगे आएगा (5)। {और वे आपसे बाहर निकलने की अनुमति मांगें, तो कह दीजिए, 'तुम मेरे साथ कभी भी बाहर नहीं निकलोगे'} यानी: उन्हें यह सज़ा दें कि वे कभी आपके साथ न चल सकें। जैसा कि सूरह अल-फ़तह में फ़रमाया गया है: {कह दीजिए, 'तुम हमारे पीछे हरगिज़ न चलोगे'} [आयत: 15]।

---

(1) अल-रिसाला अल-कुशायरिया 2/216 इन शब्दों के साथ: हसन अल-बसरी को जो कोई भी देखता, उसे यही लगता कि जैसे उन पर अभी कोई मुसीबत गुज़री हो। (2) इब्न कुतैबा ने 'उयून अल-

अख़बार' 1/318 में इसका उल्लेख किया है। (3) यह अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (8095), बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़रद' (252) और (253), तिर्मिज़ी (2305) और इब्न माजाह (4193) ने रिवायत किया है। (4) इब्न अल-मुबारक की 'अज़-ज़ुहद' (295) नुअैम बिन हम्माद के इज़ाफ़ों से, और सुनन इब्न माजाह (4324) में यह "रोओ, और अगर तुम रो नहीं सकते..." वाले शब्दों के बिना है। अल-बुसीरी ने 'मिस्बाह अल-ज़ुजाजह' 2/358 में कहा है: इस सनद में यज़ीद बिन अबान अल-रक़ाशी है जो कमज़ोर है। और इब्न माजाह (4196) ने इसे साद (रज़ि.) की हदीस से सिर्फ इसके पहले हिस्से के साथ रिवायत किया है। (5) आयत (117-118) की तफ़सीर के पास।

سورۃ التوبہ: آیات 82 - 83 318

حضرت حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ ان لوگوں میں سے تھے جن پر غم غالب رہتا تھا، چنانچہ وہ ہنستے نہیں تھے (1)۔ ابن سیرین ہنستے تھے (2) اور حسن بصری پر حجت پیش کرتے ہوئے فرماتے: "اللہ ہی ہنساتا اور رلاتا ہے"۔ صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین ہنستے تھے، لیکن بہت زیادہ ہنسنا اور اس کی عادت بنا لینا یہاں تک کہ وہ انسان پر غالب آ جائے، ناپسندیدہ اور ممنوع ہے؛ یہ بیوقوفوں اور نکمے لوگوں کا کام ہے۔ حدیث میں ہے: "زیادہ ہنسنا دل کو مردہ کر دیتا ہے" (3)۔ رہی بات اللہ کے خوف، اس کے عذاب اور اس کی پکڑ کی سختی سے رونے کی، تو یہ قابل تعریف ہے۔ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "روؤ، اور اگر تم رو نہ سکو تو رونے جیسی صورت بناؤ (کوشش کرو)۔ یقیناً جہنم والے روئیں گے یہاں تک کہ ان کے چہروں پر آنسو نہروں کی طرح بہنے لگیں گے، یہاں تک کہ آنسو ختم ہو جائیں گے اور خون بہنے لگے گا جس سے ان کی آنکھیں زخمی ہو جائیں گی۔ اگر ان میں کشتیاں چلائی جائیں تو وہ چلنے لگیں"۔ اسے ابن المبارک نے حضرت انس کی حدیث سے اور ابن ماجہ نے بھی روایت کیا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اگر اللہ آپ کو ان کے کسی گروہ کی طرف واپس لے جائے اور وہ آپ سے (جہاد کے لیے) نکلنے کی اجازت مانگیں، تو کہہ دیجیے، 'تم میرے ساتھ کبھی بھی نہیں نکلو گے اور نہ ہی میرے ساتھ مل کر کسی دشمن سے لڑو گے۔ تم پہلی بار پیچھے بیٹھ رہنے پر راضی تھے، تو پیچھے رہنے والوں کے ساتھ بیٹھے رہو۔' (83)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اگر اللہ آپ کو ان کے کسی گروہ کی طرف واپس لے جائے} یعنی: منافقین کی طرف۔ اور آپ نے {کسی گروہ کی طرف} اس لیے فرمایا کیونکہ مدینہ میں پیچھے رہ جانے والے تمام لوگ منافق نہیں تھے، بلکہ ان میں کچھ معذور لوگ بھی تھے اور کچھ وہ بھی جن کا

کوئی عذر نہیں تھا، پھر اللہ نے انہیں معاف کر دیا اور ان کی توبہ قبول فرما لی، جیسے وہ تین حضرات جو پیچھے رہ گئے تھے۔ ان کا ذکر آگے آئے گا (5)۔ {اور وہ آپ سے نکلنے کی اجازت مانگیں، تو کہہ دیجیے، 'تم میرے ساتھ کبھی بھی نہیں نکلو گے'} یعنی: انہیں یہ سزا دیں کہ وہ کبھی آپ کے ساتھ نہ جا سکیں۔ جیسا کہ سورہ الفتح میں فرمایا: {کہہ دیجیے، 'تم ہرگز ہمارے پیچھے نہ چلو گے'} [آیت: 15]۔

---

(1) الرسالہ القشیریہ 2/216، ان الفاظ کے ساتھ: حسن بصری کو جو بھی دیکھتا اسے یہی گمان ہوتا کہ جیسے وہ ابھی کسی مصیبت سے گزرے ہوں۔ (2) اسے ابن قتیبہ نے عیون الاخبار 1/318 میں ذکر کیا ہے۔ (3) یہ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، اسے احمد (8095)، بخاری نے الادب المفرد (252) اور (253)، ترمذی (2305) اور ابن ماجہ (4193) نے روایت کیا ہے۔ (4) الزہد لابن المبارک (295) نعیم بن حماد کے اضافوں سے، اور سنن ابن ماجہ (4324) میں یہ "روؤ، اگر تم رو نہ سکو..." والے الفاظ کے بغیر ہے۔ بوسیری نے مصباح الزجاجہ 2/358 میں کہا ہے: اس کی سند میں یزید بن ابان الرقاشی ہے جو ضعیف ہے۔ اور ابن ماجہ (4196) نے اسے حضرت سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے صرف اس کے پہلے ٹکڑے کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (5) آیات (117 - 118) کی تفسیر کے پاس۔

319 Surah At-Tawbah: Verses 83 - 84

And [with] the stay-behinds [al-khalifeen] is the plural of 'khalif'; it is as if they were left behind by those who went out. Ibn Abbas said: 'The stay-behinds are those from among the hypocrites who stayed back' (1). Al-Hasan said: '[It means staying] with the women and the weak among men' (2); so the masculine form was used predominantly. It was also said: The meaning is: 'So sit with the corrupt [al-fasideen]'; from their saying: 'So-and-so is the khalifa (corrupt one) of his household' when he is corrupt among them; derived from the bad breath of a fasting person [khuluf]. And from the saying: 'The milk turned [khalafa]', meaning it spoiled from staying too long in the skin-bag. Based on this, it means: 'So sit with the corrupt' (3). This indicates that taking along a discouraging person in military expeditions is not permissible.

The Almighty's saying: {And do not pray [the funeral prayer, O Muhammad] over any of them who has died - ever - or stand at his grave. Indeed, they disbelieved in Allah and His Messenger and died while they were defiantly disobedient (84)}.

Regarding this, there are eleven points:

The first: It was narrated that this verse was revealed concerning Abd-Allah ibn Ubayy ibn Salul and the Prophet's ﷺ prayer over him. This is confirmed in the two Sahihs and elsewhere (4). Reports have corroborated that the Prophet ﷺ prayed over him, and that the verse was revealed after that. It was narrated from Anas ibn Malik that when the Prophet ﷺ stepped forward to pray over him, Gabriel came to him, pulled his garment, and recited to him: {And do not pray over any of them who has died - ever...} the verse, so the Messenger of Allah ﷺ left and did not pray over him (5).

The established reports are contrary to this; for in Bukhari, narrated from Ibn Abbas (6), he said: "So he prayed..."

(1) Mentioned by al-Baghawi 2/316 with the wording: 'Those who stayed behind without an excuse.' (2) Al-Waseet by al-Wahidi 2/516, and see Tafsir al-Tabari 11/609 - 610. (3) See Tafsir al-Tabari 11/610. (4) This will be mentioned shortly. (5) Narrated by Abu Ya'la (4112) and al-Tabari 11/612. In its chain of narration is Yazid bin Aban al-Raqashi; al-Hafiz said in al-Taqrib: Weak. (6) Sahih al-Bukhari (1366), and narrated by Ahmad (95), and it is from Ibn Abbas on the authority of Umar (may Allah be pleased with him).

३१९ सूरा अत-तौबा: आयत ८३ - ८४

"और पीछे रहने वालों [अल-खालिफीन] के साथ बैठो"; 'खालिफीन' 'खालिफ' का बहुवचन है; मानो वे बाहर जाने वालों के पीछे रह गए हों। इब्न अब्बास ने कहा: 'पीछे रहने वाले वे हैं जो मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) में से पीछे रह गए' (१)। और अल-हसन ने कहा: '[अर्थात्] महिलाओं और पुरुषों में से कमजोरों के साथ' (२); इसलिए पुल्लिंग रूप का अधिक प्रयोग किया गया। और कहा गया है: अर्थ यह है: 'तो भ्रष्ट लोगों के साथ बैठ जाओ'; उनके इस कथन से कि: 'फलां अपने घर का खालिफा (भ्रष्ट व्यक्ति) है' जब वह उनके बीच भ्रष्ट हो; उपवास करने वाले के मुंह की गंध [खुलुफ] से लिया गया है। और आपके इस कथन से: 'दूध खलफ हो गया', यानी मशक में बहुत देर रहने के कारण खराब हो गया। इस आधार पर इसका अर्थ है: 'तो भ्रष्ट लोगों के साथ बैठ जाओ' (३)। यह इस बात की ओर संकेत करता है कि युद्धों में हतोत्साहित करने वाले व्यक्ति को साथ ले जाना जायज़ नहीं है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से जो कोई मर जाए, तो उस पर कभी नमाज़ न पढ़ें और न उसकी क़ब्र पर खड़े हों। बेशक उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ कुफ़्र (अविश्वास) किया और वे इस हाल में मरे कि वे अवज्ञाकारी थे (८४)}।

इसमें ग्यारह बिंदु हैं:

पहला: यह वर्णित है कि यह आयत अब्दुल्ला बिन उबय बिन सलूल और नबी ﷺ द्वारा उन पर नमाज़ पढ़ने के संबंध में उतरी। यह बात सहीहैन और अन्य में प्रमाणित है (४)। और विवरण इस बात की पुष्टि करते हैं कि नबी ﷺ ने उन पर नमाज़ पढ़ी, और यह आयत उसके बाद उतरी। और अनस बिन मलिक से वर्णित है कि जब नबी ﷺ उन पर नमाज़ पढ़ने के लिए आगे बढ़े, तो जिब्रील आए, आपका कपड़ा खींचा और आप पर यह आयत पढ़ी: {और उनमें से जो कोई मर जाए, उस पर कभी नमाज़ न पढ़ें} आयत के अंत तक, तो अल्लाह के रसूल ﷺ लौट आए और उन पर नमाज़ नहीं पढ़ी (५)।

और प्रमाणित विवरण इसके विपरीत हैं; बुखारी में इब्न अब्बास से (६) उन्होंने कहा: 'तो उन्होंने नमाज़ पढ़ी'...

(१) इसे अल-बग़वी ने २/३१६ में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: 'वे लोग जो बिना किसी बहाने के पीछे रह गए'। (२) अल-वाहिदी की अल-वसीत २/५१६, और देखें तफ़सीर अल-तबरी ११/६०९ - ६१०। (३) देखें तफ़सीर अल-तबरी ११/६१०। (४) इसका उल्लेख शीघ्र ही आएगा। (५) इसे अबू याला (४११२) और तबरी ११/६१२ ने निकाला है। इसके वर्णन-क्रम में यज़ीद बिन अबान अल-रक़ाशी है,

हाफ़िज़ ने अल-तकरीब में कहा है: 'कमज़ोर' (ज़ईफ़) है। (६) सहीह अल-बुखारी (१३६६), और इसे अहमद (९५) ने निकाला है, और यह इब्न अब्बास द्वारा उमर के हवाले से है।

۳۱۹ سورۃ التوبہ: آیات ۸۳ - ۸۴

"اور پیچھے رہنے والوں [الخالفین] کے ساتھ بیٹھو"؛ 'خالفین' 'خالف' کی جمع ہے؛ گویا کہ وہ باہر جانے والوں کے پیچھے رہ گئے۔ ابن عباس نے کہا: 'خالفون وہ ہیں جو منافقین میں سے پیچھے رہ گئے' (۱)۔ اور حسن نے کہا: '[یعنی] عورتوں اور مردوں میں سے کمزوروں کے ساتھ' (۲)؛ پس مذکر کو غالب رکھا گیا۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: 'پس فاسد لوگوں کے ساتھ بیٹھ جاؤ'؛ ان کے اس قول سے کہ: 'فلاں اپنے گھر والوں کا خالفہ (فاسد شخص) ہے' جب وہ ان میں فاسد ہو؛ روزے دار کے منہ کی بو [خلوف] سے ماخوذ ہے۔ اور آپ کے اس قول سے: 'دودھ خَلَفَ ہو گیا'، یعنی مشکیزے میں زیادہ دیر رہنے کی وجہ سے خراب ہو گیا۔ اس بنا پر معنی ہے: 'پس فاسد لوگوں کے ساتھ بیٹھ جاؤ' (۳)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ غزوات میں حوصلہ شکن (مخذل) شخص کو ساتھ لے جانا جائز نہیں ہے۔

اللہ تعالی کا فرمان: {اور ان میں سے کوئی مر جائے تو کبھی اس پر نماز نہ پڑھیں اور نہ اس کی قبر پر کھڑے ہوں۔ بے شک انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کے ساتھ کفر کیا اور وہ اس حال میں مرے کہ وہ نافرمان تھے (۸۴)}۔

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا: روایت ہے کہ یہ آیت عبداللہ بن ابی بن سلول کے بارے میں اور نبی ﷺ کی ان پر نماز جنازہ پڑھنے کے بارے میں نازل ہوئی۔ یہ بات صحیحین اور دیگر کتب میں ثابت ہے (۴)۔ اور روایات اس بات پر متفق ہیں کہ نبی ﷺ نے ان پر نماز پڑھی، اور یہ آیت اس کے بعد نازل ہوئی۔ اور انس بن مالک سے روایت ہے کہ جب نبی ﷺ ان پر نماز پڑھنے کے لیے آگے بڑھے تو جبرئیل علیہ

السلام آئے، آپ کا کپڑا کھینچا اور آپ پر یہ آیت تلاوت کی: {اور ان میں سے جو مر جائے ان پر کبھی نماز نہ پڑھیں}۔ پس رسول اللہ ﷺ واپس تشریف لے گئے اور ان پر نماز نہیں پڑھی (۵)۔

اور ثابت شدہ روایات اس کے خلاف ہیں؛ بخاری میں ابن عباس سے مروی ہے (۶) انہوں نے کہا: 'پس آپ نے نماز پڑھی'...

(۱) اسے بغوی نے ۲/۳۱۶ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: 'وہ لوگ جو بغیر کسی عذر کے پیچھے رہ گئے'۔ (۲) الواحدی کی الوسیط ۲/۵۱۶، اور دیکھیں تفسیر طبری ۱۱/۶۰۹ - ۶۱۰۔ (۳) دیکھیں تفسیر طبری ۱۱/۶۱۰۔ (۴) اس کا تذکرہ عنقریب آئے گا۔ (۵) اسے ابو یعلی (۴۱۱۲) اور طبری نے ۱۱/۶۱۲ میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں یزید بن ابان الرقاشی ہے، حافظ نے التقریب میں کہا ہے: ضعیف ہے۔ (۶) صحیح بخاری (۱۳۶۶)، اور اسے احمد (۹۵) نے روایت کیا، اور یہ ابن عباس کی حضرت عمر سے روایت ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 84 / 320

...upon him the Messenger of Allah (peace be upon him), then he left, and he did not stay but a short while until the two verses of "Bara'ah" (At-Tawbah) were revealed: {And do not pray over any of them who has died - ever} [9:84].

Similarly, from Ibn 'Umar; reported by Muslim (1). Ibn 'Umar said: When 'Abdullah ibn Ubayy ibn Salul died, his son 'Abdullah ibn 'Abdullah came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and asked him to give him his shirt to shroud his father in, and he gave it to him. Then he asked him to pray over him, so the Messenger of Allah (peace be upon him) stood up to pray over him. Then 'Umar stood up and took hold of the garment of the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: O Messenger of Allah, do you pray over him when Allah has forbidden you to pray over him? The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah the Almighty has only given me a choice, for He said: {Ask forgiveness for them or do not ask forgiveness for them; [even] if you ask forgiveness for them seventy times} [9:80], and I will add to seventy." He ('Umar) said: He is a hypocrite. So the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed over him, then Allah the Almighty revealed: {And do not pray [the funeral prayer, O Muhammad] over any of them who has died - ever - or stand at his grave} [9:84], so he ceased praying over them.

Some scholars said: The Prophet (peace be upon him) only prayed over 'Abdullah ibn Ubayy based on the outward appearance of his profession of Islam. Then he did not do so when he was forbidden from it (2).

Second: If someone says: How did 'Umar say: "Do you pray over him when Allah has forbidden you to pray over him," when no prohibition had preceded against praying over them?

It is said to him: It is possible that this occurred to him in his mind, and it is of the nature of inspiration and "tahadduth" (speaking by inspiration) for which the Prophet (peace be upon him) testified for him (3). The Quran used to be revealed according to his wish, as he said: "I agreed with my Lord in three things," and it was said: "in four." This has been mentioned previously in "Al-Baqarah" (4). So this would be of that nature.

It is also possible that he understood that from the saying of the Almighty: {Ask forgiveness for them or do not ask forgiveness for them}.

(1) In his Sahih (2400), and it is with Ahmad (4680), and Al-Bukhari (1269). (2) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/216. (3) Al-Mufhim 2/640. (4) 2/374.

सूरह अत-तौबा: आयत 84 / 320

...उन पर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), फिर वह चले गए, और वह थोड़ी ही देर ठहरे थे कि "बारात" (अत-तौबा) की दो आयतें नाज़िल हुईं: {और उनमें से जो मर जाए, उस पर कभी नमाज़ न पढ़ो} [9:84]।

और इसी तरह इब्न उमर से; इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (1)। इब्न उमर ने कहा: जब अब्दुल्लाह बिन उबैय बिन सलूल की मृत्यु हुई, तो उनके बेटे अब्दुल्लाह बिन अब्दुल्लाह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आए और उनसे अपने पिता को कफन देने के लिए अपनी कमीज़ देने को कहा, तो उन्होंने उसे दे दी। फिर उन्होंने उनसे उन पर नमाज़ पढ़ने के लिए कहा, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उन पर नमाज़ पढ़ने के लिए खड़े हुए। तब उमर खड़े हुए और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कपड़े को पकड़ लिया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या आप उन पर नमाज़ पढ़ेंगे जबकि अल्लाह ने आपको उन पर नमाज़ पढ़ने से मना किया है? तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "अल्लाह तआला ने मुझे केवल विकल्प दिया है, क्योंकि उसने कहा है: {आप उनके लिए माफ़ी माँगें या उनके लिए माफ़ी न माँगें; [भले ही] आप उनके लिए सत्तर बार माफ़ी माँगें} [अत-तौबा: 80], और मैं सत्तर से ज़्यादा बार माँगूँगा।" उन्होंने कहा: वह एक मुनाफ़िक (पाखंडी) है। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन पर नमाज़ पढ़ी, फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाज़िल किया: {और उनमें से जो मर जाए, उस पर कभी नमाज़ न पढ़ो और न उसकी क़ब्र पर खड़े हो} [अत-तौबा: 84], तो उन्होंने उन पर नमाज़ पढ़ना छोड़ दिया।

कुछ विद्वानों ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अब्दुल्लाह बिन उबैय पर केवल उनके इस्लाम के बाहरी इज़हार के आधार पर नमाज़ पढ़ी थी। फिर जब उन्हें इससे मना कर दिया गया तो उन्होंने ऐसा नहीं किया (2)।

दूसरा: यदि कोई कहे: उमर ने यह कैसे कहा: "क्या आप उन पर नमाज़ पढ़ेंगे जबकि अल्लाह ने आपको उन पर नमाज़ पढ़ने से मना किया है," जबकि उन पर नमाज़ पढ़ने के खिलाफ कोई मनाही पहले नहीं आई थी?

उनसे कहा गया: यह संभव है कि यह उनके मन में आया हो, और यह इल्हाम (प्रेरणा) और "तहादुस" (प्रेरणा द्वारा बोलना) के प्रकार का हो जिसके लिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने

उनके पक्ष में गवाही दी थी (3)। कुरआन उनकी इच्छा के अनुसार नाज़िल होता था, जैसा कि उन्होंने कहा: "मैंने तीन बातों में अपने रब से सहमति जताई," और कहा गया: "चार में।" इसका उल्लेख "अल-बक़रह" (4) में पहले आ चुका है। तो यह उसी का हिस्सा होगा।

और यह भी संभव है कि उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन से इसे समझा हो: {उनके लिए माफ़ी माँगें या उनके लिए माफ़ी न माँगें}।

(1) उनकी सहीह (2400) में, और यह अहमद (4680), और बुखारी (1269) के पास है। (2) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 3/216। (3) अल-मुफ्हिम 2/640। (4) 2/374।

سورة التوبہ: آیت ۸۴ / ۳۲۰

... ان پر اللہ کے رسول ﷺ، پھر آپ تشریف لے گئے، تو آپ تھوڑی ہی دیر ٹھہرے تھے کہ سورہ "براءت" کی دو آیات نازل ہوئیں: ﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا﴾ (اور ان میں سے جو مر جائے، اس پر کبھی نماز نہ پڑھو) [التوبہ: ۸۴]۔

اسی کی مثل ابن عمر سے مروی ہے؛ اسے مسلم (۱) نے روایت کیا ہے۔ ابن عمر نے کہا: جب عبداللہ بن ابی بن سلول فوت ہوا، تو اس کا بیٹا عبداللہ بن عبداللہ رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ سے درخواست کی کہ اپنے والد کے کفن کے لیے اپنی قمیض عنایت فرمائیں، تو آپ نے اسے دے دی۔ پھر اس نے آپ سے ان پر نماز پڑھانے کی درخواست کی، تو رسول اللہ ﷺ ان پر نماز پڑھانے کے لیے کھڑے ہوئے۔ پس عمر کھڑے ہوئے اور رسول اللہ ﷺ کا کپڑا پکڑ لیا اور کہا: یا رسول اللہ، کیا آپ ان پر نماز پڑھیں گے حالانکہ اللہ نے آپ کو ان پر نماز پڑھنے سے منع فرمایا ہے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے تو مجھے اختیار دیا ہے، اس نے فرمایا ہے: ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِن تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً﴾ (تم ان کے لیے بخشش مانگو یا نہ مانگو، اگر تم ان کے لیے ستر بار بھی بخشش مانگو گے) [التوبہ: ۸۰] اور میں ستر سے زیادہ بار مانگوں گا"۔ انہوں نے کہا: وہ تو منافق ہے۔ پس رسول اللہ ﷺ نے ان پر نماز پڑھی، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ﴾ (اور ان میں سے جو مر جائے، اس پر کبھی نماز نہ پڑھو اور نہ اس کی قبر پر کھڑے ہو) [التوبہ: ۸۴]، پس آپ نے ان پر نماز پڑھنا چھوڑ دی۔

کچھ علماء نے کہا: نبی ﷺ نے عبداللہ بن ابی پر ان کے بظاہر اسلام لانے کی بنیاد پر نماز پڑھی تھی۔ پھر جب آپ کو اس سے منع کر دیا گیا تو آپ نے ایسا نہیں کیا (۲)۔

دوسرا نکتہ: اگر کوئی کہنے والا کہے: عمر نے یہ کیسے کہا کہ "کیا آپ ان پر نماز پڑھیں گے حالانکہ اللہ نے آپ کو ان پر نماز پڑھنے سے منع فرمایا ہے"؟ جبکہ اس سے پہلے ان پر نماز پڑھنے کی ممانعت نہیں آئی تھی۔

اسے جواب دیا گیا: یہ ممکن ہے کہ یہ بات ان کے دل میں آئی ہو، اور یہ اس الہام اور "تحدث" (فرشتوں سے کلام) کی قبیل سے ہو جس کی گواہی نبی ﷺ نے ان کے حق میں دی ہے (۳)، اور قرآن ان کی مراد کے مطابق نازل ہوتا تھا، جیسا کہ انہوں نے فرمایا: "میں نے تین باتوں میں اپنے رب کی موافقت کی"۔ اور ایک روایت میں ہے: "چار باتوں میں"۔ اور یہ پہلے "سورہ بقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے۔ پس یہ اسی میں سے ہو گا۔

اور یہ بھی احتمال ہے کہ انہوں نے یہ بات اللہ تعالیٰ کے اس قول سے سمجھی ہو: ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾۔

(۱) اپنی صحیح (۲۴۰۰) میں، اور یہ احمد (۴۶۸۰) اور بخاری (۱۲۶۹) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/ ۲۱۶۔ (۳) المفہم ۲/ ۶۴۰۔ (۴) ۲/ ۳۷۴۔

The verse (1), not that a prohibition had preceded it, according to what the Hadith of Al-Bukhari and Muslim indicates (2). And Allah knows best.

I said: It is possible that his understanding was from Allah Almighty's saying: {It is not for the Prophet and those who believe to seek forgiveness for the polytheists} [At-Tawbah: 113] because it was revealed in Makkah. The discussion about it will come later.

Third: Allah Almighty's saying: {Ask forgiveness for them} the verse. Allah Almighty clarified that even if he asked forgiveness for them, it would not benefit them, even if he increased the seeking of forgiveness. Al-Qushayri said: What is narrated that he said: "I will surely increase more than seventy" is not established.

I said: This contradicts what is established in the Hadith of Ibn Umar: "And I will increase more than seventy" and in the Hadith of Ibn Abbas: "If I knew that if I increased more than seventy they would be forgiven, I would have increased it." He said: So the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed over him. Narrated by Al-Bukhari (3).

Fourth: Scholars differed in interpreting His saying: {Ask forgiveness for them}. Is it despair or a choice? A group said: What is meant by it is despair, based on Allah Almighty's saying: {then Allah will never forgive them} (4).

Mentioning seventy was a coincidence, or it is their custom in expression for abundance and extremity. If one of them says: I will not speak to him for seventy years; it becomes in their view equivalent to his saying: I will never speak to him (5). Similar to this in extremity is Allah Almighty's saying: {in a chain the length of which is seventy cubits} [Al-Haqqah: 32], and the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Whoever fasts a day in the way of Allah, Allah will distance his face from the fire for seventy autumns" (6).

Another group said: It is a choice - among them Al-Hasan, Qatadah, and Urwah - if you wish, ask forgiveness for them,

---

(1) Al-Mufhim 2/640, Abu Al-Abbas said: And these two interpretations are far-fetched. (2) The Hadith of Ibn Abbas is with Al-Bukhari and the Hadith of Ibn Umar is with Muslim, and they were mentioned recently. (3) A part of the Hadith of Ibn Abbas (1366), and it was mentioned recently, and in it: 'for him' instead of 'for them'. (4)

Ahkam Al-Quran by Ibn Al-Arabi 2/978. (5) Al-Mufhim 2/641, and by extremity he means exaggeration. See Al-Nukat wal-Uyun 2/386, and Tafsir Al-Baghawi 2/315. (6) Mentioned previously 2/260.

आयत (1), ऐसा नहीं है कि कोई निषेध पहले हुआ था, जैसा कि अल-बुखारी और मुस्लिम की हदीस (2) इंगित करती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: यह संभव है कि उनकी समझ अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से थी: {नबी और उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, यह उचित नहीं है कि वे बहुदेववादियों के लिए क्षमा माँगें} [अत-तौबाह: 113] क्योंकि यह मक्का में उतरी थी। इसके बारे में चर्चा आगे आएगी।

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके लिए क्षमा माँगें} आयत। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि यदि वह उनके लिए क्षमा माँगते भी हैं, तो भी उन्हें उसका कोई लाभ नहीं होगा, भले ही वह क्षमा याचना को बढ़ा दें। अल-कुशैरी ने कहा: जो रिवायत किया गया है कि उन्होंने कहा: "मैं सत्तर से अधिक ज़रूर बढ़ा दूँगा," वह साबित नहीं है।

मैंने कहा: यह इब्न उमर की हदीस में साबित होने वाली बात के विपरीत है: "और मैं सत्तर से अधिक बढ़ा दूँगा" और इब्न अब्बास की हदीस में: "यदि मुझे पता होता कि सत्तर से अधिक बढ़ाने पर उन्हें क्षमा कर दिया जाएगा, तो मैं उस पर और बढ़ा देता।" उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उनके लिए प्रार्थना (जनाज़ा) की। इसे अल-बुखारी (3) ने उद्धृत किया है।

चौथा: विद्वानों ने उनके इस कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: {उनके लिए क्षमा माँगें}। क्या यह निराशा है या विकल्प? एक समूह ने कहा: इससे तात्पर्य निराशा है, अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के प्रमाण के साथ: {तो अल्लाह उन्हें कभी क्षमा नहीं करेगा} (4)।

सत्तर का उल्लेख एक इत्तेफाक था, या यह प्रचुरता और चरम सीमा को व्यक्त करने का उनका रिवाज है। यदि उनमें से कोई कहता है: मैं उससे सत्तर साल तक बात नहीं करूँगा; तो उनके यहाँ यह उसके इस कहने के बराबर हो जाता है: मैं उससे कभी बात नहीं करूँगा (5)। चरम सीमा के संदर्भ में इसी के समान अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {एक ऐसी जंजीर में जिसकी लंबाई सत्तर हाथ है} [अल-हाक्का: 32], और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन: "जिसने अल्लाह के मार्ग में एक दिन उपवास रखा, अल्लाह उसके चेहरे को आग से सत्तर शरद ऋतुओं (वर्षों) की दूरी पर कर देगा" (6)।

एक अन्य समूह ने कहा: यह विकल्प है - उनमें अल-हसन, कतादह और उरवाह शामिल हैं - यदि आप चाहें, तो उनके लिए क्षमा माँगें,

---

(1) अल-मुफहिम 2/640, अबू अल-अब्बास ने कहा: और इन दो व्याख्याओं में दूरी है। (2) अल-बुखारी में इब्न अब्बास की हदीस और मुस्लिम में इब्न उमर की हदीस है, और वे हाल ही में पहले आई हैं। (3) इब्न अब्बास की हदीस (1366) का एक हिस्सा, और यह हाल ही में पहले आ चुका है, और इसमें 'उनके लिए' के बजाय 'उसके लिए' है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/978। (5) अल-मुफहिम 2/641, और 'इगिया' से उनका अर्थ अतिशयोक्ति है। देखें अल-नुकात वल-उयून 2/386, और तफ़सीर अल-बगवी 2/315। (6) पूर्वोक्त 2/260।

آیت (۱)، نہ یہ کہ پہلے کوئی ممانعت گزر چکی تھی، جیسا کہ بخاری اور مسلم کی حدیث (۲) اس پر دلالت کرتی ہے۔ واللہ اعلم۔

میں نے کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ آپ ﷺ نے اس کا فہم اللہ تعالیٰ کے اس قول سے لیا ہو: ﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَن يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ﴾ [التوبہ: ۱۱۳] کیونکہ یہ مکہ میں نازل ہوئی تھی۔ اور اس پر گفتگو آگے آئے گی۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾ آیت۔ اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ اگر آپ ان کے لیے مغفرت طلب کریں تو بھی انہیں نفع نہ ہوگا، اگرچہ مغفرت کی کثرت کیوں نہ ہو۔ القشیری نے کہا: یہ ثابت نہیں ہے جو روایت کیا جاتا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں ضرور ستر سے زائد کروں گا"۔

میں نے کہا: یہ ابن عمر کی اس حدیث کے خلاف ہے جو ثابت ہے: "اور میں ستر سے زائد کروں گا" اور ابن عباس کی حدیث میں ہے: "اگر مجھے علم ہوتا کہ ستر سے زائد کرنے پر انہیں بخش دیا جائے گا تو میں اس پر ضرور اضافہ کرتا"۔ انہوں نے کہا: چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے ان کی نماز جنازہ پڑھائی۔ اسے بخاری (۳) نے روایت کیا ہے۔

چوتھی بات: علماء نے اللہ کے قول: ﴿اسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾ کی تاویل میں اختلاف کیا ہے کہ آیا یہ مایوسی ہے یا اختیار؟ ایک گروہ نے کہا: اس سے مراد مایوسی ہے جس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَلَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ﴾ (۴)۔

اور ستر کا ذکر اتفاقی طور پر ہوا، یا یہ کثرت اور انتہا کے اظہار کا ان کا ایک طریقہ ہے۔ پس جب ان میں سے کوئی کہتا ہے: میں اس سے ستر سال کلام نہیں کروں گا؛ تو ان کے نزدیک یہ اس کے اس قول کے برابر ہو جاتا ہے: میں اس سے کبھی کلام نہیں کروں گا (۵)۔ اور اسی طرح انتہا کے معنی میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا﴾ [الحاقہ: ۳۲]، اور آپ ﷺ کا فرمان ہے: "جس نے اللہ کی راہ میں ایک دن روزہ رکھا، اللہ اس کے چہرے کو آگ سے ستر خزاں (سال) دور کر دیتا ہے" (۶)۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ اختیار دینا ہے - ان میں حسن، قتادہ اور عروہ شامل ہیں - اگر آپ چاہیں تو ان کے لیے مغفرت طلب کریں،

---

(۱) المفہم ۲/ ۶۴۰ ، ابوالعباس نے کہا: ان دونوں تاویلوں میں بعد (بعید ہونا) پایا جاتا ہے۔ (۲) بخاری میں ابن عباس کی حدیث اور مسلم میں ابن عمر کی حدیث ہے، اور یہ قریب ہی گزر چکی ہیں۔ (۳) ابن عباس کی حدیث کا ایک حصہ (۱۳۶۶)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے، اور اس میں 'لہم' (ان کے لیے) کے بجائے 'لہ' (اس کے لیے) ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۷۸۔ (۵) المفہم ۲/ ۶۴۱ ، اور 'اغیاء' سے ان کی مراد مبالغہ ہے۔ دیکھیے النکت والعیون ۲/ ۳۸۶ ، اور تفسیر البغوی ۲/ ۳۱۵۔ (۶) سابقہ حوالہ ۲/ ۲۶۰۔

Surah At-Tawbah: Verse 84 322

And if you wish, do not seek forgiveness. For this reason, when he [the Prophet] intended to pray for the son of Ubayy [Abdullah bin Ubayy], Umar said: "Will you pray for the enemy of Allah, who said on such-and-such day: such-and-such?" He replied: "I was given a choice, so I chose."(1) They said: This was then abrogated when it was revealed: {It is the same for them whether you ask forgiveness for them or do not ask forgiveness for them} Al-Munafiqun: 6. {That is because they disbelieved}, meaning: Allah will not forgive them because of their disbelief.

Fifthly: His statement, Exalted is He: {It is not for the Prophet and those who believe to ask forgiveness for the polytheists} the verse [113]. This verse was revealed in Makkah at the death of Abu Talib, as will be explained later. From this, a prohibition is understood against seeking forgiveness for whoever dies as a disbeliever. This [prohibition] precedes this verse from which the choice was understood by his saying: "Allah only gave me a choice," so is this problematic?

It was said: Indeed, his seeking forgiveness for his uncle was intended as a prayer for forgiveness hoped to be answered so that he might attain forgiveness. Regarding this seeking of forgiveness, he (peace and blessings be upon him) asked his Lord for permission for his mother, but he was not permitted(3) to do so. As for seeking forgiveness for the hypocrites in which he was given a choice, it was a verbal seeking of forgiveness [the Prophet ﷺ knew that] it would not benefit, and its purpose was to comfort the hearts of some living relatives of the person for whom forgiveness was sought(4). And Allah knows best.

Sixthly: There was disagreement regarding the Prophet ﷺ giving his shirt to Abdullah? It was said: He only gave it because Abdullah had given his shirt to Al-Abbas, the Prophet's ﷺ uncle, on the day of Badr. That was because when Al-Abbas was captured on the day of Badr—as mentioned before(5)—and his clothes were taken, the Prophet ﷺ saw him like that and felt compassion for him, so he requested for him...

---

(1) This is a portion of a hadith from Ibn Abbas on the authority of Umar, may Allah be pleased with them both. Narrated by Al-Bukhari (1366) and some of it was mentioned previously. (2) See 'An-Nasikh wal-Mansukh' by Abu Ubaid (521), 'Tafsir at-Tabari' 11/599-601, and 'An-Nasikh wal-Mansukh' by An-Nahhas 2/463. A group said: The verse is definitive (muhkam) and not abrogated. Makki corrected this view in 'Al-

Idah li-Nasikh al-Qur'an wa-Mansukhih' p. 320, and Ibn al-Jawzi in 'Nawasikh al-Qur'an' p. 178 said: This is the view of the researchers. (3) In (Z) and (M): to permit. (4) 'Al-Mufhim' 2/641-642, and what is between brackets is from it. The hadith of the Prophet ﷺ seeking permission for forgiveness for his mother was narrated by Ahmad (9688) and Muslim (976) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him, with the wording: "I asked my Lord for permission to seek forgiveness for her, but He did not permit me..." (5) Page 76 of this volume.

सूरा अत-तौबा: आयत 84 322

और यदि आप चाहें तो क्षमा न मांगें। इसी कारण से, जब उन्होंने [पैगंबर] ने इब्न उबई [अब्दुल्लाह बिन उबई] के लिए प्रार्थना करने का इरादा किया, तो उमर ने कहा: "क्या आप अल्लाह के दुश्मन के लिए प्रार्थना करेंगे, जिसने फलां दिन कहा था: ऐसा और वैसा?" उन्होंने उत्तर दिया: "मुझे विकल्प दिया गया था, इसलिए मैंने चुना।"(1) उन्होंने कहा: यह तब निरस्त (मन्सूख) हो गया जब यह आयत उतरी: {उनके लिए बराबर है कि आप उनके लिए क्षमा मांगें या उनके लिए क्षमा न मांगें} अल-मुनाफ़ुन: 6। {यह इसलिए है क्योंकि उन्होंने कुफ़्र किया}, अर्थात: अल्लाह उनके कुफ़्र के कारण उन्हें क्षमा नहीं करेगा।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {नबी और ईमान वालों के लिए यह उचित नहीं कि वे मुशरिकों के लिए क्षमा की प्रार्थना करें} आयत [113]। यह आयत अबू तालिब की मृत्यु के समय मक्का में अवतरित हुई थी, जैसा कि आगे बताया जाएगा। इससे यह समझा जाता है कि जो कोई काफ़िर होकर मर जाए उसके लिए क्षमा माँगना वर्जित है। यह [निषेध] इस आयत से पहले का है जिससे उनके इस कथन द्वारा विकल्प समझा गया था: "अल्लाह ने मुझे केवल विकल्प दिया है," तो क्या यह विवादास्पद (मुश्किल) है?

कहा गया: वास्तव में, अपने चाचा के लिए उनकी क्षमा याचना एक ऐसी प्रार्थना थी जिसकी स्वीकृति की आशा थी ताकि उन्हें क्षमा मिल सके। इस क्षमा याचना के संबंध में, उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) अपने रब से अपनी माता के लिए अनुमति माँगी, लेकिन उन्हें इसकी अनुमति(3) नहीं दी गई। जहाँ तक मुनाफ़िकों के लिए क्षमा याचना का प्रश्न है जिसमें उन्हें विकल्प दिया गया था, तो वह एक मौखिक क्षमा याचना थी [नबी ﷺ जानते थे कि] इसका कोई लाभ नहीं होगा, और इसका उद्देश्य उस व्यक्ति के जीवित रिश्तेदारों के दिलों को तसल्ली देना था जिसके लिए क्षमा माँगी गई थी(4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा: नबी ﷺ द्वारा अब्दुल्लाह को अपनी कमीज़ देने के बारे में मतभेद है? कहा गया: उन्होंने इसे केवल इसलिए दिया क्योंकि अब्दुल्लाह ने बद्र के दिन नबी ﷺ के चाचा अल-अब्बास को अपनी कमीज़ दी थी। वह इसलिए कि जब बद्र के दिन अल-अब्बास को बंदी बनाया गया था—जैसा कि पहले बताया गया(5)—और उनके कपड़े उतार लिए गए थे, तो नबी ﷺ ने उन्हें उस स्थिति में देखा और उन पर दया आई, इसलिए उन्होंने उनके लिए माँगा...

(1) यह उमर के माध्यम से इब्न अब्बास की एक हदीस का हिस्सा है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो। इसे बुखारी (1366) ने उद्धृत किया है और इसका कुछ हिस्सा पहले आ चुका है। (2) देखें अबू उबैद की 'अन-नासिख़ वल-मन्सूख़' (521), 'तफ़्सीर अत-तबरी' 11/599-601, और अन-नह्हास की 'अन-नासिख़ वल-मन्सूख़' 2/463। एक समूह ने कहा: आयत मुहकम (स्पष्ट) है और निरस्त नहीं है। मक्की ने 'अल-ईदाह़ लि नासिख़ अल-क़ुरआन व मन्सूख़िह' पृ. 320 में इस विचार को सही बताया, और इब्न अल-जौज़ी ने 'नवासिख़ अल-क़ुरआन' पृ. 178 में कहा: यह शोधकर्ताओं का मत है। (3) (ज़) और (म) प्रतियों में: अनुमति देना। (4) 'अल-मुफ़्हिम' 2/641-642, और कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है। नबी ﷺ द्वारा अपनी माता के लिए क्षमा माँगने की अनुमति की हदीस को अहमद (9688) और मुस्लिम (976) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "मैंने अपने रब से उनके लिए क्षमा माँगने की अनुमति माँगी, लेकिन उसने मुझे अनुमति नहीं दी..." (5) इस भाग का पृष्ठ 76।

سورة التوبہ: آیت 84 322

اور اگر تم چاہو تو استغفار نہ کرو۔ اسی وجہ سے جب آپ ﷺ نے ابن ابی [عبد اللہ بن ابی] پر نماز جنازہ پڑھنے کا ارادہ فرمایا تو عمرؓ نے کہا: کیا آپ اللہ کے دشمن پر نماز پڑھیں گے جس نے فلاں دن یہ اور یہ کہا تھا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے اختیار دیا گیا تھا تو میں نے منتخب کر لیا۔"(1) انہوں نے کہا: پھر یہ اس وقت منسوخ ہو گیا جب یہ آیت نازل ہوئی: {سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُم} المنافقون: 6۔ {ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا} یعنی: اللہ ان کے کفر کی وجہ سے انہیں معاف نہیں کرے گا۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَن يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ} آیت [113]۔ اور یہ آیت مکہ میں ابو طالب کی وفات کے وقت نازل ہوئی تھی، جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔ اس سے یہ سمجھا جاتا ہے کہ جو کفر کی حالت میں مر جائے اس کے لیے استغفار کرنا منع ہے۔ اور یہ (ممانعت) اس آیت سے پہلے کی ہے جس سے آپ ﷺ کے اس قول کی بنا پر اختیار سمجھا گیا تھا: "اللہ نے مجھے محض اختیار دیا ہے"، تو کیا یہ اشکال ہے؟

کہا گیا: بے شک اپنے چچا کے لیے آپ ﷺ کا استغفار محض اس مقصد کے لیے تھا کہ ایسی مغفرت طلب کی جائے جس کی قبولیت کی امید ہو تاکہ انہیں مغفرت حاصل ہو جائے۔ اسی استغفار کے سلسلے میں نبی کریم ﷺ نے اپنے رب سے اپنی والدہ کے لیے (استغفار کی) اجازت طلب کی تھی، تو آپ ﷺ کو اس کی اجازت(3) نہیں دی گئی۔ رہا منافقین کے لیے وہ استغفار جس میں آپ کو اختیار دیا گیا تھا، تو وہ زبانی استغفار تھا [نبی ﷺ جانتے تھے کہ] وہ فائدہ مند نہیں ہو گا، اور اس کا مقصد جس کے لیے استغفار کیا جا رہا ہے اس کے بعض زندہ رشتہ داروں کے دلوں کو تسلی دینا تھا(4)۔ واللہ اعلم۔

چھٹی بات: نبی ﷺ کے عبداللہ (بن ابی) کو اپنی قمیص دینے کے بارے میں اختلاف ہے؟ کہا گیا: آپ ﷺ نے اسے صرف اس لیے دیا کیونکہ عبداللہ نے بدر کے دن نبی ﷺ کے چچا عباسؓ کو اپنی قمیص دی تھی۔ وہ اس لیے کہ جب عباسؓ کو بدر کے دن قید کیا گیا—جیسا کہ پہلے گزرا(5)— اور ان کا لباس چھین لیا گیا، تو نبی ﷺ نے انہیں اس حالت میں دیکھا اور ان پر ترس کھایا، تو آپ ﷺ نے ان کے لیے طلب کیا...

---

(1) یہ عمرؓ کے واسطے سے ابن عباسؓ کی حدیث کا ایک حصہ ہے۔ اسے بخاری (1366) نے روایت کیا ہے اور اس کا کچھ حصہ پہلے گزر چکا ہے۔ (2) ملاحظہ کریں ابو عبید کی 'الناسخ والمنسوخ' (521)، 'تفسیر الطبری' 11/ 599-601، اور النحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' 2/ 463۔ ایک جماعت نے کہا: آیت محکم ہے منسوخ نہیں ہے۔ مکی نے 'الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ' ص 320 میں اسی قول کی تصحیح کی ہے، اور ابن الجوزی نے 'نواسخ القرآن' ص 178 میں کہا: یہ محققین کا قول ہے۔ (3) نسخہ (ظ) اور (م) میں: 'یأذن' (اجازت دے)۔ (4) 'المفہم' 2/ 641 - 642 اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ نبی ﷺ کا اپنی والدہ کے لیے استغفار کی اجازت طلب کرنے والی حدیث کو احمد (9688) اور مسلم (976) نے ابو ہریرہؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "میں نے اپنے رب سے ان کے لیے استغفار کی اجازت چاہی تو مجھے اجازت نہ دی گئی..." (5) اسی جلد کا صفحہ 76۔

Surah At-Tawbah: Verse 84 323

...a shirt. No shirt could be found that fit him except the shirt of Abdullah, due to their similarity in height. So the Prophet ﷺ wanted, by giving the shirt, to lift his hand from him in this world, so that he would not meet him in the Hereafter while he owed him a favor for which he should compensate him (1).

It was said: He only gave him the shirt out of honor for his son, as assistance in his request, and to appease his heart (2).

The first (opinion) is more correct; Al-Bukhari (3) recorded it on the authority of Jabir bin Abdullah who said: When it was the day of Badr, prisoners were brought, and Al-Abbas was brought, and he did not have a garment on him. The Prophet ﷺ looked (4) for a shirt for him, and they found that the shirt of Abdullah bin Ubayy fit him, so the Prophet ﷺ clothed him in it. For that reason, the Prophet ﷺ took off his shirt which he clothed him with.

And in the Hadith, the Prophet ﷺ said: "Verily, my shirt will not avail him anything against Allah, but I hope that because of this action of mine, a thousand men from my people will embrace Islam." Thus in some narrations: "from my people" meaning the hypocrites of the Arabs. The correct (version) is that he said: "men from his people" (5). It occurs in the "Ma'ani" of Abu Ishaq (6) and in some books of Tafsir: A thousand men from the Khazraj tribe embraced Islam and repented because of this deed of the Messenger of Allah ﷺ.

Seventh: When Allah Almighty said: {And do not pray over any of them who has died - ever}, our scholars said: This is a clear text on the prohibition of praying over disbelievers, and there is no evidence in it for praying over...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/980. (2) Abu al-Abbas mentioned the two opinions in al-Mufhim 2/639. (3) Number (3008). (4) In (M): sought. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/68, and al-Tabari recorded the report 11/614 on the authority of Qatadah with the wording: "from his people", and it was also recorded from Qatadah by Abu al-Sheikh as in ad-Dur al-Manthur 3/366 with the wording: "And I hope that by it, more than a thousand of Bani al-Khazraj will embrace Islam." (6) He is az-Zajjaj, and it appeared in some copies: "in the Maghazi of Ibn Ishaq", but what is established is from al-Muharrar al-Wajiz 2/68, and the speech is his; similarly, Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 3/480 to az-Zajjaj, and it is in his Ma'ani 2/463.

सूरह अत-तौबा: आयत 84 323

...एक कमीज़। कोई भी कमीज़ उसे फिट नहीं आई सिवाय अब्दुल्लाह की कमीज़ के, क्योंकि उनका कद एक समान था। इसलिए पैगंबर ﷺ ने कमीज़ देकर यह चाहा कि इस दुनिया में उनसे अपना हाथ हटा लें, ताकि परलोक में वे उनसे न मिलें जबकि उन पर उनका कोई एहसान बाकी हो जिसके लिए उन्हें बदला देना पड़े (1)।

कहा गया: उन्होंने कमीज़ केवल उनके बेटे के सम्मान में, उनकी प्रार्थना में सहायता के रूप में और उनका दिल बहलाने के लिए दी थी (2)।

पहली बात अधिक सही है; अल-बुखारी (3) ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह के अधिकार पर इसे उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: जब बद्र का दिन था, कैदी लाए गए, और अल-अब्बास को लाया गया, और उनके शरीर पर कोई वस्त्र नहीं था। पैगंबर ﷺ ने उनके लिए एक कमीज़ देखी (4), और उन्होंने पाया कि अब्दुल्लाह बिन उबैय की कमीज़ उन्हें फिट आ रही थी, तो पैगंबर ﷺ ने उन्हें वह पहना दी। इसी कारण से, पैगंबर ﷺ ने अपनी वह कमीज़ उतारी जिसे उन्होंने उन्हें पहनाया था।

और हदीस में है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, मेरी कमीज़ अल्लाह के सामने उनके किसी काम नहीं आएगी, लेकिन मुझे आशा है कि मेरे इस कृत्य के कारण मेरे समुदाय के एक हज़ार लोग इस्लाम स्वीकार कर लेंगे।" कुछ रिवायतों में ऐसा ही है: "मेरे समुदाय से" जिसका अर्थ है अरब के पाखंडी (मुनाफिक)। सही यह है कि उन्होंने कहा: "उनके समुदाय के लोग" (5)। अबू इशाक (6) के "माआनी" में और तफ़्सीर की कुछ किताबों में आया है: अल्लाह के रसूल ﷺ के इस कृत्य के कारण खजरज कबीले के एक हज़ार लोगों ने इस्लाम स्वीकार किया और तौबा की।

सातवीं बात: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उनमें से जो कोई मर जाए, उस पर कभी प्रार्थना (जनाज़ा) न पढ़ना}, तो हमारे विद्वानों ने कहा: यह काफिरों पर प्रार्थना करने की मनाही का स्पष्ट पाठ है, और इसमें प्रार्थना करने का कोई प्रमाण नहीं है...

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/980। (2) अबू अल-अब्बास ने अल-मुफिम 2/639 में दोनों मतों का उल्लेख किया है। (3) नंबर (3008)। (4) (M) में: खोजा। (5) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 2/68, और अल-तबारी ने 11/614 में कतादाह के अधिकार पर शब्दों के साथ रिपोर्ट दर्ज की: "उनके समुदाय से", और इसे कतादाह से अबू अल-शेख ने भी दर्ज किया है जैसा कि अद-दुर अल-मंसूर 3/366 में शब्दों के साथ है: "और मुझे आशा है कि इसके द्वारा बनी अल-खजरज के एक

हज़ार से अधिक लोग इस्लाम स्वीकार कर लेंगे।" (6) वह अज़-ज़ज्जाज है, और प्रतियों में यह आया: "इब्न इशाक की मग़ाज़ी में", लेकिन जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 2/68 से है, और भाषण उन्हीं का है; इसी तरह इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/480 में इसे अज़-ज़ज्जाज को समर्पित किया, और यह उनके माआनी 2/463 में है।

سورة التوبہ: آیت 84 323

...ایک قمیض۔ کوئی قمیض اسے پوری نہیں آئی سوائے عبداللہ کی قمیض کے، ان کے قد کی یکسانیت کی وجہ سے۔ پس نبی ﷺ نے قمیض دے کر یہ چاہا کہ اس دنیا میں ان سے اپنا ہاتھ اٹھا لیں، یہاں تک کہ وہ ان سے آخرت میں اس حال میں نہ ملیں کہ ان پر ان کا کوئی احسان ہو جس کا وہ بدلہ دیں (1)۔

کہا گیا: انہوں نے قمیض صرف ان کے بیٹے کی عزت افزائی، ان کی درخواست میں مدد اور ان کی دلجوئی کے لیے دی تھی (2)۔

پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ اسے بخاری (3) نے جابر بن عبداللہ سے روایت کیا ہے جنہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا، قیدی لائے گئے، اور عباس کو لایا گیا اور ان کے جسم پر کوئی کپڑا نہیں تھا۔ نبی ﷺ نے ان کے لیے ایک قمیض دیکھی (4)، تو انہوں نے پایا کہ عبداللہ بن ابی کی قمیض انہیں پوری آ رہی ہے، تو نبی ﷺ نے انہیں وہ پہنا دی۔ اسی وجہ سے نبی ﷺ نے اپنی وہ قمیض اتاری جو انہیں پہنائی تھی۔

اور حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک میری قمیض اللہ کے سامنے اس کے کچھ کام نہ آئے گی، لیکن مجھے امید ہے کہ میرے اس فعل کی وجہ سے میری قوم کے ایک ہزار آدمی اسلام قبول کر لیں گے۔" بعض روایات میں اسی طرح ہے: "میری قوم سے" یعنی عرب کے منافقین۔ صحیح یہ ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کی قوم کے آدمی" (5)۔ ابو اسحاق (6) کے "معانی" اور تفسیر کی بعض کتابوں میں آیا ہے: رسول اللہ ﷺ کے اس فعل کی وجہ سے خزرج کے ایک ہزار آدمی مسلمان ہوئے اور توبہ کی۔

ساتویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ان میں سے جو کوئی مر جائے اس پر کبھی نماز نہ پڑھنا} تو ہمارے علماء نے کہا: یہ کافروں پر نماز پڑھنے کی ممانعت میں نص ہے، اور اس میں نماز پڑھنے پر کوئی دلیل نہیں ہے...

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/ 980۔ (2) ابو العباس نے المفہم 2/ 639 میں دونوں اقوال کا ذکر کیا ہے۔ (3) نمبر (3008)۔ (4) (م) میں: طلب کیا۔ (5) المحرر الوجیز 2/ 68، اور طبری نے 14/ 611 میں قتادہ سے ان الفاظ کے ساتھ روایت نکالی ہے: "اس کی قوم سے" اور اسے قتادہ سے ابو الشیخ نے بھی نکالا ہے جیسا کہ الدر المنثور 3/ 366 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "اور مجھے امید ہے کہ اس کے ذریعے بنی خزرج کے ایک ہزار سے زیادہ لوگ اسلام قبول کر لیں گے۔" (6) وہ زجاج ہیں، اور نسخوں میں آیا ہے: "ابن اسحاق کے مغازی میں ", لیکن جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز 2/ 68 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے؛ اسی طرح ابن الجوزی نے زاد المسیر 3/ 480 میں اسے زجاج کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے معانی 2/ 463 میں ہے۔

Page 324 Surah At-Tawbah: Verse 84

...the believers (1).

There is a difference of opinion on whether the obligation of praying (funeral prayer) over believers is derived from the understanding of this verse, based on two views: First: It is derived, because Allah justified the prohibition of praying over the disbelievers due to their disbelief, as He says: "They disbelieved in Allah and His Messenger." So, when disbelief is absent, the prayer becomes obligatory. This is similar to His saying: "No! Indeed, from their Lord, that Day, they will be partitioned." [Al-Mutaffifin: 15], meaning the disbelievers. This indicates that those other than the disbelievers—the believers—will see Him. This is similar. And Allah knows best.

Second: The obligation of prayer is taken from evidence outside the verse, which are the hadiths mentioned on the subject and consensus (ijma'). The origin of the disagreement lies in the use of 'mafhum al-khitab' (the implication of the text) or its abandonment (2). Muslim narrated from Jabir ibn Abdullah who said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "A brother of yours has died, so stand and pray for him." He said: "So we stood and formed two rows" (3); meaning the Negus (An-Najashi).

And from Abu Hurairah, that the Messenger of Allah (ﷺ) announced the death of the Negus to the people on the day he died, then he went out with them to the place of prayer and said the Takbir four times (4).

The Muslims reached a consensus that it is not permissible to abandon the prayer over the funerals of Muslims, whether they were major sinners or righteous, as an inheritance from their Prophet (ﷺ) in word and action. Praise be to Allah. The scholars agreed on that, except for the martyr as previously mentioned (5), and except for people of innovation and rebels.

Eighth: The majority of scholars are of the view that there are four Takbirs. Ibn Sirin said: The Takbir was...

Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/980. (2) Those who argued using 'mafhum al-khitab' cited the words of Allah: "And do not pray [the funeral prayer, O Muhammad], over any of them who has died - ever." So, Allah forbade praying over the disbelievers, which indicates its obligation for the believers. This view was refuted by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/980, and Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'lim 3/398. (3) Sahih Muslim (952), also in Ahmad (14150) and Bukhari (1320). (4) Sahih Muslim (951), also in Ahmad (9646) and Bukhari (1245). (5) 5/411 onwards, see Al-Iqna' by Ibn al-

Mundhir 1/158, Al-Istidhkar 8/236-237, Al-Muntaqa 2/11, Ikmal al-Mu'lim 3/398, Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/262, and Al-Mufhim 2/609.

पृष्ठ 324 सूरह अत-तौबाह: आयत 84

...मोमिनों (1)।

और इस पर मतभेद है कि क्या मोमिनों पर नमाज़ (जनाज़ा) के अनिवार्य होने को इसके निहितार्थ (मफ़हूम) से लिया जा सकता है, इसके दो विचार हैं: लिया जाता है; क्योंकि अल्लाह ने काफ़िरों पर नमाज़ पढ़ने की मनाही उनके कुफ़्र (अविश्वास) के कारण बताई है, जैसा कि अल्लाह का कथन है: "बेशक उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ कुफ़्र किया।" अतः जब कुफ़्र दूर हो जाता है, तो नमाज़ अनिवार्य हो जाती है। यह अल्लाह के इस कथन के समान होगा: "हरगिज़ नहीं! उस दिन वे अपने रब से ओझल रहेंगे।" [अल-मुतफ़िफ़ीन: 15] यानी काफ़िर, तो यह इस बात का प्रमाण है कि काफ़िरों के अलावा अन्य—यानी मोमिन—उसे देखेंगे। तो यह भी उसी के समान है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

या नमाज़ का हुक्म आयत के बाहर के प्रमाणों से लिया जाता है, और वे इस विषय में वर्णित हदीसें और इज्मा (आम सहमति) हैं। विवाद का मूल 'दलील अल-ख़िताब' (तर्क की समझ) को मानने या छोड़ने में है (2)। मुस्लिम ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "तुम्हारा एक भाई मर गया है, तो खड़े हो जाओ और उस पर नमाज़ पढ़ो।" उन्होंने कहा: "तो हम खड़े हो गए और हमने दो सफें बनाईं" (3); यानी नजाशी।

और अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने लोगों को नजाशी की मृत्यु की सूचना उसी दिन दी जिस दिन वह मरा था, फिर वह उनके साथ ईदगाह की ओर निकले और चार तकबीरें कहीं (4)।

मुसलमानों का इस बात पर इज्मा है कि मुसलमानों के जनाज़ों पर नमाज़ छोड़ना जायज़ नहीं है, चाहे वे बड़े गुनहगार हों या नेक; अपने नबी (ﷺ) से मिले विरासत के रूप में, जो उन्होंने कहा और किया। अल्लाह का शुक्र है। उलेमा इस पर सहमत हैं, सिवाय शहीद के जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (5), और सिवाय बिदअतियों और विद्रोहियों के।

आठवाँ: अधिकांश विद्वानों का मत है कि तकबीर चार हैं; इब्न सिरीन ने कहा: तकबीर थी...

पाद टिप्पणियाँ: (1) अहकामुल कुरान, इब्न अल-अरबी 2/980। (2) जिन्होंने 'दलील अल-ख़िताब' से तर्क दिया, उन्होंने अल्लाह के इस कथन को प्रमाण बनाया: "और उनमें से जो मर जाए कभी भी उस

पर नमाज़ न पढ़ो।" अतः अल्लाह ने काफ़िरों पर नमाज़ पढ़ने से मना किया, जो मोमिनों पर इसके अनिवार्य होने का संकेत देता है। इब्न अल-अरबी ने अहकामुल कुरान 2/980 में और काज़ी अयाज़ ने इकमल अल-मुअल्लिम 3/398 में इस विचार का खंडन किया है। (3) सहीह मुस्लिम (952), अहमद (14150) और बुखारी (1320) में भी है। (4) सहीह मुस्लिम (951), अहमद (9646) और बुखारी (1245) में भी है। (5) 5/411 के बाद, देखें इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इक़ना' 1/158, अल-इस्तिज़कार 8/236-237, अल-मुंतक़ा 2/11, इकमल अल-मुअल्लिम 3/398, अक़्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/262 और अल-मुफ़्हिम 2/609।

صفحہ 324 سورۃ التوبہ: آیت 84

مؤمنین (1)۔

اور اس میں اختلاف ہے کہ کیا اس کے مفہوم سے مؤمنین پر نماز (جنازہ) کا وجوب لیا جا سکتا ہے، اس بارے میں دو اقوال ہیں: لیا جاتا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کافروں پر نماز پڑھنے کی ممانعت کی وجہ ان کا کفر بتایا ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ "بے شک انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کے ساتھ کفر کیا۔" پس جب کفر ختم ہو گیا تو نماز واجب ہو گئی۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہو گا: ﴿كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ﴾ [المطففین: 15] یعنی کافر، پس اس نے اس بات پر دلالت کی کہ کفار کے علاوہ یعنی مؤمنین اسے دیکھیں گے۔ پس یہ بھی اسی طرح ہے۔ واللہ اعلم۔

یا نماز کا حکم آیت سے خارج کسی دلیل سے لیا جاتا ہے، اور وہ اس باب میں وارد احادیث اور اجماع ہیں۔ اس اختلاف کی بنیاد 'دلیل الخطاب' کو ماننے یا چھوڑنے پر ہے (2)۔ مسلم نے جابر بن عبداللہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارا ایک بھائی فوت ہو گیا ہے، تو اٹھو اور اس پر نماز پڑھو۔" انہوں نے کہا: "پس ہم کھڑے ہوئے اور دو صفیں بنائیں" (3)؛ یعنی نجاشی۔

اور ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے جس دن نجاشی کا انتقال ہوا، اسی دن لوگوں کو ان کی وفات کی خبر دی، پھر آپ ان کو لے کر عیدگاہ کی طرف نکلے اور چار تکبیریں کہیں (4)۔

اور مسلمانوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ مسلمانوں کے جنازوں پر نماز چھوڑنا جائز نہیں، خواہ وہ گناہ گار ہوں یا نیک؛ اپنے نبی ﷺ کے قول و فعل کی وراثت کے طور پر۔ والحمد للہ۔ اور علماء

نے اس پر اتفاق کیا ہے، سوائے شہید کے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (5)، اور سوائے بدعتیوں اور باغیوں کے۔

آٹھواں مسئلہ: جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ تکبیریں چار ہیں؛ ابن سیرین نے کہا: تکبیر تھی...

حواشی: (1) احکام القرآن لابن العربی 2 / 980 - (2) جنہوں نے دلیل الخطاب سے استدلال کیا انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: ﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا﴾ "اور ان میں سے جو مر جائے اس پر کبھی نماز نہ پڑھو" پس اللہ تعالیٰ نے کفار پر نماز سے منع کیا، جو مؤمنین پر اس کے وجوب کی طرف اشارہ ہے۔ ابن العربی نے احکام القرآن 2/980 میں اور قاضی عیاض نے اکمال المعلم 3/398 میں اس کا رد کیا ہے۔ (3) صحیح مسلم (952)، اور یہ احمد (14150) اور بخاری (1320) کے ہاں بھی ہے۔ (4) صحیح مسلم (951)، اور یہ احمد (9646) اور بخاری (1245) کے ہاں بھی ہے۔ (5) 5 / 411 اور اس کے بعد، اور دیکھیے الإقناع لابن المنذر 1 / 158 اور الاستذکار 8/ 236 - 237 ، اور المنتقی 2 / 11، اور اکمال المعلم 3 / 398 ، اور عقد الجواهر الثمينة 1 / 262 ، اور المفهم 2 / 609 -

Surah At-Tawbah: Verse 84 325 three times, and they added one more (1). A group said: He says Allahu Akbar five times, and it was narrated from Ibn Mas'ud and Zaid bin Arqam (2). And from Ali: six takbirs (3). And from Ibn Abbas, Anas bin Malik, and Jabir bin Zaid: three takbirs. What is relied upon is four (4); Al-Daraqutni narrated (5) from Ubayy bin Ka'b: that the Messenger of Allah ﷺ said: "The angels prayed over Adam, and they said Allahu Akbar over him four times and said: This is your Sunnah, O children of Adam." The Ninth point: There is no recitation in this prayer according to the well-known position of the Maliki school, as well as Abu Hanifa and Al-Thawri; because of his saying ﷺ: "When you pray over the deceased, then be sincere in supplication for him." Narrated by Abu Dawood from the hadith of Abu Hurayrah (6). Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Muhammad bin Maslamah, Ashhab from our scholars, and Dawud went to the position that one recites Al-Fatihah; because of his saying, peace and blessings be upon him: "There is no prayer except with Fatihat al-Kitab (the opening of the Book)," applying it to its general meaning (7). And based on what Al-Bukhari narrated (8) from Ibn Abbas, that he prayed over a funeral and recited Al-Fatihah.

Footnotes: WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Ikmal al-Mu'allim 3/416. (2) Reported from them by Ibn Abi Shaybah 3/302-303, and reported by Ahmad (19272) and Muslim (957) from Zaid bin Arqam as a marfu' (attributed to the Prophet) narration. With the wording: Zaid used to say takbir over our funerals four times, and he said takbir over a funeral five times, so they asked him, and he said: The Messenger of Allah ﷺ used to say it. (3) Reported by Ibn Abi Shaybah 3/304, and Al-Daraqutni (1823). (4) The saying of Ibn Abbas, Anas and Jabir was reported by Ibn Abi Shaybah 3/303. Ibn Abd al-Barr said in At-Tamhid 6/334: The predecessors differed on the number of takbirs over the funeral, then they agreed on four takbirs, and what contradicts that is an anomaly similar to innovation and heresy. (5) In his Sunan (1813). In its chain of narration is Uthman bin Sa'd al-Katib; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Taqrib al-Tahdhib: weak. (6) Al-Mufhim 2/612, and the hadith is in Sunan Abi Dawood (3199). (7) Al-Mufhim 2/613, and the predecessor of the hadith 1/177. (8) In his Sahih (1335).

सूरा अत-तौबा: आयत 84 325 तीन बार, और उन्होंने एक और बढ़ा दी (1)। एक समूह ने कहा: वह पाँच बार अल्लाह-हु-अकबर (तकबीर) कहता है, और यह इब्न मसूद और जैद बिन अरक़म से वर्णित है (2)। और अली से: छह तकबीरें (3)। और इब्न अब्बास, अनस बिन मलिक और जाबिर बिन ज़ैद से: तीन तकबीरें। जिस पर भरोसा किया जाता है वह चार है (4); अल-दराकूतनी ने उबैय बिन का'ब से रिवायत (5) की है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "फरिश्तों ने आदम पर नमाज़ पढ़ी, और उन पर चार बार अल्लाह-हु-अकबर कहा और कहा: ऐ आदम के बेटों, यही तुम्हारी सुन्नत (तरीका) है।" नौवां बिंदु: मलिकी मज़हब के प्रसिद्ध मत के अनुसार इस नमाज़ में कोई (क़ुरआन की) तिलावत नहीं है, और यही अबू हनीफ़ा और अल-थौरी का भी मत है; क्योंकि आप ﷺ का फरमान है: "जब तुम मृतक पर नमाज़ पढ़ो, तो उसके लिए ईमानदारी से दुआ करो।" इसे अबू दाऊद ने अबू हुरैरा की हदीस (6) से रिवायत किया है। अल-शाफ़ई, अहमद, इसहाक, मुहम्मद बिन मसलमा, हमारे विद्वानों में से अशहब और दाऊद इस मत की ओर गए हैं कि वह अल-फातिहा पढ़ेगा; क्योंकि आप ﷺ का फरमान है: "फातिहत अल-किताब (सूरह फातिहा) के बिना कोई नमाज़ नहीं होती," इसे इसके सामान्य अर्थ में लेते हुए (7)। और अल-बुखारी द्वारा इब्न अब्बास से रिवायत (8) के आधार पर कि उन्होंने एक जनाज़े की नमाज़ पढ़ी और अल-फातिहा पढ़ी।

फुटनोट्स: WWW.NAFSEISLAM.COM (1) इकमाल अल-मुअल्लिम 3/416। (2) इब्न अबी शैबा 3/302-303 द्वारा उनसे रिपोर्ट किया गया, और अहमद (19272) और मुस्लिम (957) द्वारा ज़ैद बिन अरक़म से 'मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) रिवायत के रूप में। इन शब्दों के साथ: ज़ैद हमारे जनाज़ों पर चार बार तकबीर कहते थे, और उन्होंने एक जनाज़े पर पाँच बार तकबीर कही, तो उन्होंने उनसे पूछा, और उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ऐसा ही किया करते थे। (3) इब्न अबी शैबा 3/304 और अल-दराकूतनी (1823) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (4) इब्न अब्बास, अनस और जाबिर का कथन इब्न अबी शैबा 3/303 द्वारा रिपोर्ट किया गया था। इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमहीद 6/334 में कहा: पूर्ववर्तियों में जनाज़े पर तकबीरों की संख्या पर मतभेद था, फिर वे चार तकबीरों पर सहमत हुए, और जो इसके विपरीत है वह एक विसंगति है जो नवाचार और विधर्म के समान है। (5) अपनी 'सुनन' (1813) में। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में उस्मान बिन साद अल-कातिब है; अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में कहा: कमज़ोर (ज़ईफ़)। (6) अल-मुफ़हिम 2/612, और हदीस सुनन अबी दाऊद (3199) में है। (7) अल-मुफ़हिम 2/613, और पूर्व हदीस 1/177। (8) अपने सहीह (1335) में।

سورۃ التوبہ: آیت 84 325 تین بار تو انہوں نے ایک کا اضافہ کر دیا (1)۔ اور ایک گروہ نے کہا: وہ پانچ تکبیریں کہے گا، اور یہ ابن مسعود اور زید بن ارقم سے مروی ہے (2)۔ اور علیؓ سے مروی ہے: چھ تکبیریں (3)۔ اور ابن عباس، انس بن مالک اور جابر بن زید سے مروی ہے: تین تکبیریں، اور جس پر دارومدار ہے وہ چار ہے (4)؛ دارقطنی نے (5) ابی بن کعب سے روایت کی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "فرشتوں نے آدم علیہ السلام پر نماز پڑھی، تو ان پر چار تکبیریں کہیں اور کہا: اے بنی آدم، یہ تمہاری سنت ہے۔" نواں مسئلہ: امام مالک کے مشہور مذہب میں اس نماز میں کوئی قرأت نہیں ہے، اور اسی طرح ابو حنیفہ اور ثوری کا بھی یہی موقف ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "جب تم میت پر نماز پڑھو تو اس کے لیے خلوص دل سے دعا کرو۔" اسے ابو داؤد نے ابو ہریرہ کی حدیث (6) سے روایت کیا ہے۔ اور شافعی، احمد، اسحاق، محمد بن مسلمہ، ہمارے علماء میں سے اشہب اور داؤد اس طرف گئے ہیں کہ وہ سورہ فاتحہ پڑھے گا؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "سورہ فاتحہ کے بغیر کوئی نماز نہیں ہوتی" اسے اس کے عمومی معنی پر محمول کرتے ہوئے (7)۔ اور اس روایت کی وجہ سے جسے بخاری نے (8) ابن عباس سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے ایک جنازے پر نماز پڑھی اور سورہ فاتحہ پڑھی۔

حواشی: (1) WWW.NAFSEISLAM.COM اکمال المعلم 3/416 ۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 3/302-303 نے ان سے نقل کیا ہے، اور احمد (19272) اور مسلم (957) نے زید بن ارقم سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ان الفاظ کے ساتھ: زید ہمارے جنازوں پر چار تکبیریں کہا کرتے تھے، اور انہوں نے ایک جنازے پر پانچ تکبیریں کہیں، تو لوگوں نے ان سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اسی طرح تکبیریں کہا کرتے تھے۔ (3) اسے ابن ابی شیبہ 3/304 اور دارقطنی (1823) نے نقل کیا ہے۔ (4) ابن عباس، انس اور جابر کا قول ابن ابی شیبہ 3/303 نے نقل کیا ہے۔ ابن عبد

البر نے التمہید 6/334 میں کہا: سلف نے جنازے پر تکبیروں کی تعداد میں اختلاف کیا، پھر وہ چار تکبیروں پر متفق ہو گئے، اور جو اس کے خلاف ہے وہ ایک شذوذ ہے جو بدعت اور نئی بات کے مشابہ ہے۔ (5) اپنی سنن (1813) میں۔ اور اس کی سند میں عثمان بن سعد الکاتب ہے؛ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں کہا: ضعیف ہے۔ (6) المفہم 2/612 ، اور حدیث سنن ابی داؤد (3199) میں ہے۔ (7) المفہم 2/613 ، اور سلف الحدیث 1/177 - (8) اپنی صحیح (1335) میں۔

He recited Fatihat al-Kitab (the opening of the Quran) and said: "So that you know it is a Sunnah." Al-Nasa'i (1) narrated from the hadith of Abu Umamah, who said: "The Sunnah in the funeral prayer is to recite the Mother of the Quran (Al-Fatihah) silently after the first Takbir, then say three more Takbirs, and then perform the Taslim at the end." Muhammad ibn Nasr al-Marwazi mentioned from Abu Umamah as well, who said: "The Sunnah in the funeral prayer is to say the Takbir, then recite the Mother of the Quran, then send blessings upon the Prophet (peace be upon him), then offer a sincere supplication for the deceased. He should only recite in the first Takbir and then finish with Taslim (2)." Our Sheikh Abu al-Abbas (3) said: "These two hadiths are authentic, and they are considered by the scholars of principles (Usuliyyun) as Musnad (connected to the Prophet). Acting upon the hadith of Abu Umamah is preferable, as it combines the Prophet's saying (peace and blessings be upon him), 'There is no prayer [without Al-Fatihah],' and the sincerity of supplication for the deceased. Reciting Al-Fatihah is merely an opening for the supplication. And Allah knows best." Tenth: It is Sunnah for the Imam to stand by the head of a man and the middle of a woman; as narrated by Abu Dawud (4) from Anas. He prayed over a funeral, and Al-Ala ibn Ziyad said to him: "O Abu Hamzah, was this how the Messenger of Allah (peace be upon him) used to pray over funerals like your prayer, saying four Takbirs, standing at the head of a man and the middle of a woman?" He said: "Yes." Muslim (5) narrated from Samurah ibn Jundub, who said: "I prayed behind the Prophet (peace be upon him) and he prayed over Umm Ka'b, who died while she was in postpartum. The Messenger of Allah (peace be upon him) stood at her middle for the prayer." Eleventh: The words of the Almighty: "nor stand at his grave." When a deceased person was buried, the Messenger of Allah (peace be upon him) would stand at his grave and pray for his steadfastness, as we explained in "Al-Tadhkirah" (6). Praise be to Allah.

(1) In Al-Mujtaba 4/75. (2) Narrated by Abd al-Razzaq (6428), and Ibn al-Jarud in Al-Muntaqa (540). (3) In Al-Mufhim 2/613, and what preceded it from him. (4) In his Sunan (3194), it is with Al-Tirmidhi (1034), and Ibn Majah (1494). Al-Tirmidhi said: Hasan hadith. (5) In his Sahih (964), it is with Ahmad (20162), and Al-Bukhari (1331). (6) pp. 105-106, and the hadith was narrated by Abu Dawud (3221) from the hadith of Uthman (may Allah be pleased with him).

३२६ सूरह अत-तौबा, आयत ८४

उन्होंने फ़ातिहात अल-किताब (कुरान का प्रारंभिक अध्याय) पढ़ा और कहा: "ताकि आप जान सकें कि यह एक सुन्नत है।" अल-नसाई (१) ने अबू उमामा की हदीस से वर्णन किया, जिन्होंने कहा: "जनाज़े की नमाज़ में सुन्नत यह है कि पहली तकबीर के बाद चुपचाप उम्म अल-कुरान (अल-फ़ातिहा) पढ़ी जाए, फिर तीन और तकबीरें कही जाएं, और अंत में तस्लीम किया जाए।" मुहम्मद बिन नस्र अल-मर्वज़ी ने अबू उमामा से ही ज़िक्र किया, जिन्होंने कहा: "जनाज़े की नमाज़ में सुन्नत यह है कि तकबीर कहें, फिर उम्म अल-कुरान पढ़ें, फिर नबी ﷺ पर दुरूद भेजें, फिर मृतक के लिए ईमानदारी से दुआ करें। वह केवल पहली तकबीर में (अल-फ़ातिहा) पढ़े और फिर तस्लीम के साथ समाप्त करे (२)।" हमारे शेख अबू अल-अब्बास (३) ने कहा: "ये दो हदीसें सही (प्रामाणिक) हैं, और वे उसूलियों (सिद्धांतों के विद्वानों) द्वारा मुसनद के रूप में मानी जाती हैं। अबू उमामा की हदीस पर अमल करना बेहतर है; क्योंकि इसमें नबी ﷺ के इस कथन: 'कोई नमाज़ नहीं [अल-फ़ातिहा के बिना]' और मृतक के लिए दुआ की ईमानदारी के बीच मेल है। अल-फ़ातिहा का पाठ केवल दुआ के लिए एक उद्घाटन है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।" दसवां: इमाम के लिए सुन्नत है कि वह पुरुष के सिर के पास और महिला के मध्य के पास खड़ा हो; जैसा कि अबू दाऊद (४) ने अनस से वर्णन किया है। उन्होंने एक जनाज़े पर नमाज़ पढ़ी, और अल-अला बिन ज़ियाद ने उनसे कहा: "ऐ अबू हमज़ाह, क्या अल्लाह के रसूल ﷺ जनाज़ों पर आपकी नमाज़ की तरह नमाज़ पढ़ते थे, चार तकबीरें कहते थे, पुरुष के सिर के पास और महिला के मध्य के पास खड़े होते थे?" उन्होंने कहा: "हाँ।" मुस्लिम (५) ने समुरह बिन जुंदुब से वर्णन किया, जिन्होंने कहा: "मैंने नबी ﷺ के पीछे नमाज़ पढ़ी और उन्होंने उम्म काब पर नमाज़ पढ़ी, जिनकी मृत्यु प्रसव के दौरान हुई थी। अल्लाह के रसूल ﷺ नमाज़ के लिए उनके मध्य में खड़े हुए।" ग्यारहवां: सर्वशक्तिमान का कथन: "और न उसकी कब्र पर खड़ा हो।" जब एक मृतक को दफनाया जाता था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ उसकी कब्र पर खड़े होते थे और उसकी स्थिरता के लिए दुआ करते थे, जैसा कि हमने "अल-तदकिरा" (६) में बताया है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

(१) अल-मुज्तबा ४/७५ में। (२) अब्द अल-रज्जाक (६४२८) द्वारा निकाला गया, और अल-मुंतका (५४०) में इब्न अल-जरूद द्वारा। (३) अल-मुफिम २/६१३ में, और उससे पहले जो उनसे है। (४) उनके सुनन (३१९४) में, यह अल-तिर्मिज़ी (१०३४) और इब्न माजाह (१४९४) के पास है। अल-तिर्मिज़ी ने

कहा: हसन हदीस। (५) उनके सहीह (९६४) में, यह अहमद (२०१६२) और अल-बुखारी (१३३१) के पास है। (६) पृष्ठ १०५ - १०६, और हदीस को अबू दाऊद (३२२१) ने उस्मान ؓ की हदीस से निकाला है।

پھر انہوں نے فاتحۃ الکتاب پڑھی اور کہا: "تاکہ تم جان لو کہ یہ سنت ہے۔" نسائی (۱) نے ابو امامہ کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "نمازِ جنازہ میں سنت یہ ہے کہ پہلی تکبیر میں ام القرآن (سورہ فاتحہ) آہستہ پڑھی جائے، پھر تین بار تکبیر کہی جائے، اور آخر میں سلام پھیرا جائے۔" محمد بن نصر المروزی نے ابو امامہ سے ہی ذکر کیا، انہوں نے کہا: "نمازِ جنازہ میں سنت یہ ہے کہ تکبیر کہو، پھر ام القرآن پڑھو، پھر نبی ﷺ پر درود بھیجو، پھر میت کے لیے خلوص سے دعا کرو۔ وہ صرف پہلی تکبیر میں (سورہ فاتحہ) پڑھے اور پھر سلام پھیر دے (۲)۔" ہمارے شیخ ابو العباس (۳) نے کہا: "یہ دونوں حدیثیں صحیح ہیں، اور یہ اصولیوں کے نزدیک مسند کے ساتھ ملحق ہیں۔ ابو امامہ کی حدیث پر عمل کرنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اس میں آپ ﷺ کے قول: 'کوئی نماز نہیں [فاتحہ کے بغیر]' اور میت کے لیے خلوصِ دعا کے درمیان جمع ہے۔ فاتحہ پڑھنا دراصل دعا کا آغاز ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔" دسویں بات: امام کے لیے سنت ہے کہ وہ مرد کے سر کے پاس اور عورت کے درمیان (کمر کے حصے) میں کھڑا ہو؛ جیسا کہ ابو داؤد (۴) نے حضرت انس سے روایت کیا کہ انہوں نے ایک جنازے پر نماز پڑھی تو علاء بن زیاد نے ان سے کہا: اے ابو حمزہ، کیا رسول اللہ ﷺ اسی طرح جنازے کی نماز پڑھتے تھے جیسے آپ کی نماز ہے، چار تکبیریں کہنا، اور مرد کے سر کے پاس اور عورت کے درمیان میں کھڑے ہونا؟ انہوں نے کہا: جی ہاں۔ اور مسلم (۵) نے سمرہ بن جندب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کے پیچھے نماز پڑھی اور آپ ﷺ نے ام کعب کی نمازِ جنازہ پڑھائی جن کا انتقال نفاس کی حالت میں ہوا تھا، تو رسول اللہ ﷺ ان پر نماز پڑھنے کے لیے ان کے درمیان میں کھڑے ہوئے۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور نہ اس کی قبر پر کھڑے ہونا۔" رسول اللہ ﷺ جب میت کو

دفن کر دیا جاتا تو آپ ﷺ اس کی قبر پر کھڑے ہوتے اور اس کے لیے ثابت قدمی کی دعا کرتے، جیسا کہ ہم نے "التذکرہ" (۶) میں بیان کیا ہے۔ والحمد للہ۔

(۱) المجتبی ۴/ ۷۵ میں۔ (۲) اسے عبد الرزاق (۶۴۲۸) نے، اور ابن الجارود نے المنتقی (۵۴۰) میں روایت کیا ہے۔ (۳) المفہم ۲/ ۶۱۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۴) ان کی سنن (۳۱۹۴) میں، اور یہ ترمذی (۱۰۳۴) اور ابن ماجہ (۱۴۹۴) کے ہاں ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (۵) ان کی صحیح (۹۶۴) میں، اور یہ احمد (۲۰۱۶۲) اور بخاری (۱۳۳۱) کے ہاں ہے۔ (۶) ص ۱۰۵ - ۱۰۶، اور یہ حدیث ابو داؤد (۳۲۲۱) نے حضرت عثمانؓ کی حدیث سے روایت کی ہے۔

327 Surah At-Tawbah: Verses 85 - 89

The Almighty's saying: {And let not their wealth and their children impress you. Allah only intends to punish them therewith in this world and that their souls should depart while they are disbelievers.} (85) It was repeated for emphasis. The discussion on this has preceded (1).

The Almighty's saying: {And when a Surah was revealed [enjoining them] to believe in Allah and strive with His Messenger, those of wealth and influence among them asked your permission [to stay behind] and said, 'Leave us to be with those who sit [at home].'} (86) The believers hastened to respond, while the hypocrites made excuses. The command for believers is to persist in faith, and for hypocrites to start believing. "An" (that) is in the accusative position, meaning: by believing (2). "Al-Tawl" (wealth/influence) means wealth, and it has preceded (3). He specifically mentioned them because those without means do not need permission; for they are excused. {And said, 'Leave us to be with those who sit [at home]'} means: those unable to go out.

The Almighty's saying: {They were satisfied to be with those who stay behind, and their hearts were sealed over, so they do not understand. (87) But the Messenger and those who believed with him strove with their wealth and their lives. Those will have the good things, and those are the successful ones. (88) Allah has prepared for them gardens under which rivers flow, wherein they will abide eternally. That is the great attainment. (89)}

The Almighty's saying: {They were satisfied to be with those who stay behind.} "Al-Khawalif" is the plural of "Khalifah," meaning: with women, children, and men with valid excuses. A man may also be called "Khalifah" or "Khalif" if he is not noble (4), as preceded (5). It is said: "So-and-so is the 'Khalifah' of his family" if he is inferior to them. Al-Nahhas said (6): Its origin is from: 'Khalafa al-labanu yakhlufu', when the milk turns sour from staying too long.

(1) Page 239 of this volume. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229. (3) 6/225. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/229. (5) Page 319. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/241, and what precedes it is from him.

३२७ सूरह अत-तौबाह: आयत ८५ - ८९

अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हें उनकी धन-दौलत और उनकी संतान अचंभित न करे। अल्लाह बस यही चाहता है कि इनके द्वारा उन्हें दुनिया में यातना दे और उनके प्राण इस दशा में निकलें कि वे काफ़िर (अविश्वासी) हों।} (८५) इसे ज़ोर देने के लिए दोहराया गया है। और इस पर बात पहले हो चुकी है (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब कोई सूरह इस आशय की अवतरित की जाती है कि अल्लाह पर ईमान लाओ और उसके रसूल के साथ मिलकर जिहाद करो, तो उनमें से समर्थ और धनवान लोग तुमसे अनुमति माँगने लगते हैं और कहते हैं, 'हमें छोड़ दो कि हम बैठने वालों के साथ रहें।'} (८६) मोमिन (आस्थावान) जवाब देने के लिए आगे बढ़े और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) ने बहाने बनाए। तो मोमिनों के लिए आदेश ईमान पर डटे रहने का है, और मुनाफ़िक़ों के लिए ईमान की शुरुआत करने का। और {अन्} (कि) यहाँ नसब की स्थिति में है, यानी: ईमान लाने के कारण (२)। और {अत-तौ्ल} (सामर्थ्य) का अर्थ धन-दौलत है, और यह पहले आ चुका है (३)। और उनका विशेष रूप से उल्लेख किया गया क्योंकि जिसके पास सामर्थ्य नहीं है उसे अनुमति की आवश्यकता नहीं है; क्योंकि वह विवश (उज़र वाला) है। {और कहा, 'हमें छोड़ दो कि हम बैठने वालों के साथ रहें'} यानी: बाहर निकलने में असमर्थ लोगों के साथ।

अल्लाह तआला का कथन: {वे इस बात पर प्रसन्न हो गए कि पीछे रह जाने वाली औरतों के साथ रहें, और उनके दिलों पर मुहर लगा दी गई, अतः वे समझते नहीं। (८७) लेकिन रसूल और वे लोग जो उनके साथ ईमान लाए, उन्होंने अपने माल और अपनी जानों से जिहाद किया। उन्हीं के लिए भलाइयाँ हैं और वही सफल होने वाले हैं। (८८) अल्लाह ने उनके लिए ऐसे बाग़ तैयार कर रखे हैं जिनके नीचे नहरें बह रही हैं, वे उनमें सदैव रहेंगे। यही बड़ी सफलता है। (८९)}

अल्लाह तआला का कथन: {वे इस बात पर प्रसन्न हो गए कि पीछे रह जाने वाली औरतों के साथ रहें।} «अल-ख़वालिफ़» 'ख़ालिफ़ा' का बहुवचन है, यानी: महिलाओं, बच्चों और पुरुषों में से बहाना रखने वालों के साथ। एक आदमी को भी 'ख़ालिफ़ा' और 'ख़ालिफ़' कहा जा सकता है, यदि वह कुलीन या श्रेष्ठ न हो (४), जैसा कि पहले बताया गया है (५)। कहा जाता है: फलाँ अपने परिवार का 'ख़ालिफ़ा' है: यदि वह उनमें सबसे कमतर हो। अन-नह्हास ने कहा (६): इसका मूल है: 'खलफ़

अल-लबनु यख्लुफ़ु' (दूध का स्वाद बदल जाना), जब दूध बहुत देर तक रखे रहने के कारण खट्टा हो जाता है।

(१) इस भाग का पृष्ठ २३९। (२) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास २/२२९। (३) ६/२२५। (४) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास २/२२९। (५) पृष्ठ ३१९। (६) मा'आनी अल-कुरान ३/२४१ में, और इससे पहले का अंश भी उन्हीं का है।

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿اور ان کے مال اور ان کی اولاد تمہیں تعجب میں نہ ڈالیں۔ اللہ تو بس یہ چاہتا ہے کہ ان کے ذریعے انہیں دنیا میں سزا دے اور ان کی جانیں اس حال میں نکلیں کہ وہ کافر ہوں۔ (۸۵)﴾ اسے تاکید کے طور پر دہرایا گیا ہے۔ اور اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿اور جب کوئی سورت نازل کی جاتی ہے کہ اللہ پر ایمان لاؤ اور اس کے رسول کے ساتھ مل کر جہاد کرو، تو ان میں سے صاحبِ ثروت (طاقتور) لوگ آپ سے اجازت مانگنے لگتے ہیں اور کہتے ہیں کہ ہمیں چھوڑ دیں کہ ہم بیٹھنے والوں کے ساتھ رہیں۔ (۸۶)﴾ مومنین جواب دینے کے لیے مستعد ہوئے اور منافقین نے حیلے بہانے کیے۔ پس مومنوں کے لیے حکم ایمان پر ہمیشگی کا ہے، اور منافقین کے لیے ایمان کی ابتدا کا۔ اور ﴿أَن﴾ نصب کی جگہ پر ہے، یعنی: اس وجہ سے کہ وہ ایمان لائیں (۲)۔ اور ﴿الطَّوْل﴾ کا معنی مال و دولت ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ اور ان کا خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ جس کے پاس مال و دولت نہیں اسے اجازت کی ضرورت نہیں؛ کیونکہ وہ معذور ہے۔ ﴿وَقَالُوا ذَرْنَا نَكُن مَّعَ الْقَاعِدِينَ﴾ یعنی: نکلنے سے عاجز لوگوں کے ساتھ۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وہ اس بات پر خوش ہو گئے کہ پیچھے رہ جانے والیوں کے ساتھ رہیں اور ان کے دلوں پر مہر لگا دی گئی، سو وہ نہیں سمجھتے۔ (۸۷) لیکن رسول اور وہ لوگ جو ان کے ساتھ ایمان لائے، انہوں نے اپنے مالوں اور اپنی جانوں سے جہاد کیا۔ یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے بھلائیاں ہیں اور یہی وہ لوگ ہیں جو کامیاب ہونے والے ہیں۔ (۸۸) اللہ نے ان کے لیے ایسے باغات تیار کر رکھے ہیں جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ یہی بڑی کامیابی ہے۔ (۸۹)﴾

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿رَضُوا بِأَن يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ﴾۔ «الخوالف» 'خالفہ' کی جمع ہے، یعنی: عورتوں، بچوں اور مردوں میں سے صاحبِ اعذار کے ساتھ مرد کو بھی 'خالفہ' اور 'خالف' کہا جاتا ہے اگر وہ شریف (نجیب) نہ ہو (۴)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ کہا جاتا ہے: فلاں اپنے گھر والوں کا 'خالفہ' ہے: جب وہ ان سے کمتر ہو۔ نحاس نے کہا (۶): اس کی اصل 'خَلَف اللبنُ يَخْلُف' سے ہے، جب دودھ زیادہ دیر پڑے رہنے کی وجہ سے کھٹا ہو جائے۔

(١) اسی پارے کا صفحہ ٢٣٩۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٢٢٩/٢۔ (٣) ٢٢٥/٦۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢٢٩/٢۔ (٥) ص ٣١٩۔ (٦) معانی القرآن میں ٣ / ٢٤١ ، اور اس سے پہلے کا کلام بھی ان ہی کا ہے۔

328 Surah At-Tawbah: Verses 88 - 90

"And the mouth of the fasting person changed (khalafa): when its smell changes; and from it is: so-and-so is of bad succession (khalafu saw')(1); except that 'fawa'il' is the plural of 'fa'ilah', and 'fa'il' as an adjective is not pluralized as 'fawa'il' except in poetry, except in two words, which are 'faris' (horseman) and 'halik' (perishing).

And His Almighty saying describing the Mujahideen: {And those, for them are the good things} [9:88]. It was said: the beautiful women; narrated from Al-Hasan. Its proof is His Almighty saying: {In them are good and beautiful ones} [Ar-Rahman: 70]. And it is said: she is the best (khayrah) of women. The origin is 'khayyirah' which was lightened, like 'hayyinah' and 'hayinah'. And it was said: the plural of 'khayr' (good). So the meaning is: they have the benefits of both worlds. The meaning of 'falah' (success) has been mentioned before(2). And 'jannat' (gardens) are orchards. And it has also been mentioned before(3).

His Almighty saying: {And there came those with excuses from the Bedouins to be given permission, and those who lied to Allah and His Messenger stayed behind. There will strike those who disbelieved among them a painful punishment} [90]

His Almighty saying: {And there came those with excuses from the Bedouins}. Al-A'raj and Ad-Dahhak read: «AL-MU'DHIRUN» lightened(4). Abu Kuraib narrated it from Abu Bakr, from Asim(5). And the scholars of recitations narrated it from Ibn Abbas(6); Al-Jawhari(7) said: Ibn Abbas used to read: «And there came AL-MU'DHIRUN» lightened, from 'a'dhara'. And he says: By Allah, this is how it was revealed. Al-Nahhas(8) said: Except that its basis is from Al-Kalbi. It is from 'a'dhara': when he goes to extremes in giving an excuse(9); from it: 'He has excused who has warned', meaning: he has gone to extremes in warning.

(1) Up to this point from 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Nahhas, and what follows is from his 'I'rab al-Qur'an' 2/230. (2) 1 / 278. (3) 1 / 359. (4) It is the recitation of Ya'qub from the ten. An-Nashr 2 / 280, and the discussion is in 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2 / 230. (5) Jami' al-Bayan by Ad-Dani 2 / 182, and the famous recitation from Shu'bah is with shadda, like the recitation of the group. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2 / 230, and Al-Qira'at ash-Shadhah p. 54. (7) In As-Sihah (root: 'udhr). (8) In I'rab al-Qur'an 2 / 230. (9) His saying: 'if he goes to extremes in giving an excuse', is not in (D) and (M). At-Tabari 11 / 620 extracted the recitation from Ibn Abbas through Bishr bin Amara, from Abi Rawq, from Ad-Dahhak, from Ibn Abbas. Al-Hafiz said in At-Taqrib: Bishr bin

Amara is weak. And Ad-Dahhak did not hear from Ibn Abbas. Al-Marasil by Ibn Abi Hatim pp. 85 - 86."

३२८ सूरह अत-तौबा: आयत ८८ - ९०

"और रोज़ेदार का मुँह बदल गया (खलफ़ा): जब उसकी गंध बदल जाती है; और इसी से है: फ़लाँ बुरा उत्तराधिकारी (खलफ़ु सौ') है(१); सिवाय इसके कि 'फ़वाइल' 'फ़ाइला' का बहुवचन है, और विशेषण के रूप में 'फ़ाइल' का बहुवचन 'फ़वाइल' नहीं होता सिवाय कविता के, सिवाय दो शब्दों के, जो 'फ़ारिस' और 'हालिक' हैं।

और मुजाहिदीन के वर्णन में अल्लाह तआला का कहना है: {और वही हैं जिनके लिए अच्छी चीज़ें हैं} [९:८८]। कहा गया: सुंदर स्त्रियाँ; अल-हसन से। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कहना है: {उनमें अच्छी और सुंदर (स्त्रियाँ) हैं} [अर-रहमान: ७०]। और कहा जाता है: वह महिलाओं में सबसे अच्छी (ख़ैरा) है। मूल 'ख़य्यिरा' है जिसे हल्का कर दिया गया, जैसे 'हय्यिनाह' और 'हयिनाह'। और कहा गया: यह 'ख़ैर' (भलाई) का बहुवचन है। तो अर्थ है: उनके लिए दोनों जहानों के लाभ हैं। 'फ़लाह' (सफलता) का अर्थ पहले आ चुका है(२)। और 'जन्नत' बाग हैं। और यह भी पहले आ चुका है(३)।

अल्लाह तआला का कहना है: {और बहाना बनाने वाले बद्दू आए ताकि उन्हें अनुमति दी जाए, और वे लोग जो अल्लाह और उसके रसूल से झूठ बोलते थे, पीछे रह गए। उनमें से जिन लोगों ने कुफ़्र किया, उन्हें दुखद दंड पहुँचेगा} [९०]

अल्लाह तआला का कहना है: {और बहाना बनाने वाले बद्दू आए}। अल-आरज और अद-दह्हाक ने पढ़ा: «अल-मुअज़िरून» हल्के उच्चारण के साथ(४)। इसे अबू कुरैब ने अबू बक्र के माध्यम से आसिम से रिवायत किया(५)। और क़िरात के विद्वानों ने इसे इब्न अब्बास से रिवायत किया(६); अल-जौहरी(७) ने कहा: इब्न अब्बास «वजाअ अल-मुअज़िरून» पढ़ते थे हल्के उच्चारण के साथ, 'अअज़रा' से। और वे कहते: अल्लाह की कसम, यह इसी तरह अवतरित हुआ है। अन-नहहास(८) ने कहा: सिवाय इसके कि इसका आधार अल-कल्बी से है। और यह 'अअज़रा' से है: जब वह बहाना बनाने में अति कर दे(९); इसी से है: 'उसने माज़िरत कर दी जिसने चेतावनी दे दी', अर्थात: उसने चेतावनी देने में कोई कसर नहीं छोड़ी।

(१) यहाँ तक अल-नहहास की 'मआनी अल-कुरान' से है, और इसके बाद उनकी 'इराब अल-कुरान' २/२३० से है। (२) १ / २७८। (३) १ / ३५९। (४) यह दस में से याकूब की क़िरात है। अन-नश्र २ / २८०, और चर्चा अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' २ / २३० में है। (५) जामे अल-बयान अद-दानी २ / १८२, और शुबा से प्रसिद्ध क़िरात तशदीद (ज़ोर) के साथ है, जैसे जमाअत की क़िरात। (६) इराब

अल-कुरान अल-नहहास २ / २३०, और अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ ५४। (७) अल-सिहाह में (अज़रा शब्द)। (८) इराब अल-कुरान २ / २३० में। (९) उनका कहना: 'जब वह बहाना बनाने में अति कर दे', (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। अत-तबरी ११ / ६२० ने इब्न अब्बास से बिश्र बिन अमारा के माध्यम से, अबी रौक से, अद-दह्हाक से, इब्न अब्बास से यह क़िरात निकाली है। अल-हाफ़िज़ ने अत-तकरीब में कहा: बिश्र बिन अमारा कमज़ोर है। और अद-दह्हाक ने इब्न अब्बास से नहीं सुना। अल-मरासील इब्न अबी हातिम पृष्ठ ८५ - ८६।"

۳۲۸ سورة التوبہ: آیات ۸۸ - ۹۰

"اور روزے دار کا منہ بدل گیا (خَلَفَ): جب اس کی بو بدل جائے؛ اور اسی سے ہے: فلاں بُرا جانشین (خَلَفُ سَوْءٍ) ہے(۱)؛ سوائے اس کے کہ 'فَوَاعِل' 'فَاعِلَة' کی جمع ہے، اور 'فَاعِل' بطور صفت 'فَوَاعِل' پر جمع نہیں ہوتی سوائے شاعری کے، سوائے دو لفظوں کے، جو 'فارس' اور 'ہالک' ہیں۔

اور اللہ تعالیٰ کا مجاہدین کے وصف میں فرمان: {وَأُوْلَٰٓئِكَ لَهُمُ ٱلْخَيْرَٰتُ} (اور یہی وہ لوگ ہیں جن کے لیے بھلائیاں ہیں) کہا گیا: خوبصورت عورتیں؛ حسن سے مروی ہے۔ اس کی دلیل اللہ عزوجل کا قول ہے: {فِيهِنَّ خَيْرَٰتٌ حِسَانٌ} [الرحمن: ۷۰] (ان میں بھلی خوبصورت عورتیں ہیں)۔ اور کہا جاتا ہے: وہ عورتوں میں بہترین (خَيْرَةُ النِّساء) ہے۔ اصل 'خَيِّرة' ہے جسے ہلکا کر دیا گیا، جیسے 'هَيِّنَة' اور 'هينة'۔ اور کہا گیا: 'خَيْر' کی جمع ہے۔ تو معنی یہ ہے: ان کے لیے دونوں جہانوں کے فائدے ہیں۔ فلاح کا معنی پہلے گزر چکا ہے(۲)۔ اور 'جنات' باغات ہیں۔ اور یہ بھی پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَجَآءَ ٱلْمُعَذِّرُونَ مِنَ ٱلْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ ٱلَّذِينَ كَذَبُواْ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥۚ سَيُصِيبُ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ} [۹۰] (اور دیہاتیوں میں سے عذر پیش کرنے والے آئے تاکہ انہیں اجازت دی جائے، اور وہ لوگ بیٹھ رہے جنہوں نے اللہ اور اس کے رسول سے جھوٹ بولا تھا۔ ان میں سے کفر کرنے والوں کو جلد ہی دردناک عذاب پہنچے گا)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَجَآءَ ٱلْمُعَذِّرُونَ مِنَ ٱلْأَعْرَابِ}۔ الاعرج اور الضحاک نے 'الْمُعْذِرُونَ' (تخفیف کے ساتھ) پڑھا(۴)۔ اسے ابو کُریب نے ابوبکر سے، انہوں نے عاصم سے روایت کیا(۵)۔ اور قراءت کے ماہرین نے اسے ابن عباس سے روایت کیا(۶)؛ جوہری(۷) نے کہا: ابن عباس 'وَجَاءَ

الْمُعْذِرُونَ' تخفیف کے ساتھ پڑھتے تھے، 'أَعْذَر' سے۔ اور وہ کہتے: اللہ کی قسم! یہ اسی طرح نازل ہوئی ہے۔ نحاس(۸) نے کہا: سوائے اس کے کہ اس کا مدار کلبی پر ہے۔ اور یہ 'أَعْذَر' سے ہے: جب وہ عذر پیش کرنے میں مبالغہ کرے(۹)؛ اسی سے ہے: 'جس نے خبردار کر دیا اس نے عذر ختم کر دیا' (قد أَعْذَرَ مَن أنذر)، یعنی: اس نے خبردار کرنے میں مبالغہ کر دیا۔

(۱) اس جگہ تک نحاس کی 'معانی القرآن' سے ہے، اور اس کے بعد کا حصہ ان کی 'اعراب القرآن' ۲/۲۳۰ سے ہے۔ (۲) ۱ / ۲۷۸۔ (۳) ۱ / ۳۵۹۔ (۴) یہ دس قراءتوں میں سے یعقوب کی قراءت ہے۔ النشر ۲ / ۲۸۰، اور اس پر گفتگو نحاس کی 'اعراب القرآن' ۲ / ۲۳۰ میں ہے۔ (۵) جامع البیان دانی ۲ / ۱۸۲، اور شعبہ سے مشہور قراءت تشدید کے ساتھ ہے، جیسا کہ جماعت کی قراءت ہے۔ (۶) اعراب القرآن نحاس ۲ / ۲۳۰، اور القراءات الشاذة ص ۵۴۔ (۷) الصحاح میں (مادہ: عذر)۔ (۸) اعراب القرآن میں ۲ / ۲۳۰۔ (۹) ان کا قول: 'جب وہ عذر پیش کرنے میں مبالغہ کرے'، (د) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ اور ابن عباس سے یہ قراءت طبری نے ۱۱ / ۶۲۰ میں بشر بن عمارہ کے طریق سے، ابوروق سے، ضحاک سے، ابن عباس سے روایت کی ہے۔ حافظ نے 'التقریب' میں کہا: بشر بن عمارہ ضعیف ہے۔ اور ضحاک نے ابن عباس سے نہیں سنا۔ المراسیل لابن أبي حاتم ص ۸۵ - ۸۶۔"

Surah At-Tawbah: Verse 90 329

...in the excuse of whoever came forward to you and warned you. As for "Al-Mu'adhdhirun" (with emphasis/shadda on the dhal), there are two opinions regarding it: The first: that it refers to someone who is truthful; so in meaning, it is "Al-Mu'tadhir" (the one making an excuse), because he has a valid excuse. Thus, "Al-Mu'adhdhirun" based on this is originally "Al-Mu'tadhirun," but the letter 'ta' was changed into a 'dhal,' then merged into it (idgham), and its vowel (haraka) was placed on the letter 'ayn,' as in the reading of: "Yakhassimum" [Ya-Sin: 49] with a fatha on the 'kha.' It is also permissible to say "Al-Mu'adhdhirun" with a kasra on the 'ayn' due to the meeting of two silent letters (sakinayn), and it is also permissible to give it a damma to follow the damma of the letter 'mim.' This was mentioned by Al-Jawhari and Al-Nahhas (1). However, Al-Nahhas narrated it from Al-Akhfash, Al-Farra', Abu Hatim, and Abu 'Ubayd. It is also possible that the original form was "Al-Mu'tadhirun," then the 'ta' was merged into the 'dhal,' and they are those who have a valid excuse. Labid (2) said: "Until the year's end, then peace be upon you both, and whoever weeps for a full year has surely made his excuse." The other opinion is that "Al-Mu'adhdhir" (with shadda) might be someone who is not truthful; he is the one who makes an excuse while having no valid excuse. Al-Jawhari (3) said: He is "Al-Mu'adhdhir" in the form of "Al-Mufa''il"; because he is one who feigns illness or falls short, making an excuse without a valid reason. Others said: "So-and-so 'adhdhara' in such-and-such a matter 'ta'dhiran'," meaning he fell short and did not exert full effort in it (4). The meaning is: they made excuses based on lies. Al-Jawhari said: Ibn 'Abbas used to say: May Allah curse "Al-Mu'adhdhirin." It seems the matter for him was that "Al-Mu'adhdir" with emphasis is one who displays an excuse as a pretext without any reality behind it (5). Al-Nahhas (6): Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid said: It is not permissible for the original form of it to be...

---

(1) Al-Sihah (article: 'adhr), and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/230. The reading: "Yakhassimum" is among the seven readings and will be mentioned in its place. (2) His Diwan p. 79, and previously 1/153. (3) In Al-Sihah (article: 'adhr). (4) Tahdhib al-Lugha 2/308. (5) Al-Sihah (article: 'adhr), and the report of Ibn 'Abbas was extracted by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/448 through two chains of transmission: the first through al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn 'Abbas; the second through Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn 'Abbas. (6) In I'rab al-Qur'an 2/230.

सूरह अत-तौबा: आयत 90 329

...उस व्यक्ति के बहाने के बारे में जो तुम्हारे पास आया और तुम्हें आगाह किया। जहाँ तक 'अल-मुअज्ज़िरून' (अक्षर 'जाल' पर तशदीद के साथ) का सवाल है, इसके बारे में दो मत हैं: पहला: यह कि वह सच्चा व्यक्ति है; तो अर्थ में वह 'अल-मुतज़िर' (बहाना करने वाला) है; क्योंकि उसके पास एक मान्य बहाना है। इस आधार पर 'अल-मुअज्ज़िरून' का मूल रूप 'अल-मुतज़िरून' है, लेकिन 'ता' को 'जाल' में बदल दिया गया, फिर उसमें मिला दिया गया (इदग़ाम), और उसका स्वर 'ऐन' पर रख दिया गया, जैसा कि इस पाठ में पढ़ा गया है: 'यखस्सिमून' [या-सीन: 49] 'खा' पर फत्हा के साथ। और दो शांत अक्षरों (साकिनैन) के मिलन के कारण 'ऐन' पर कसरा के साथ 'अल-मुअज्ज़िरून' कहना भी जायज़ है, और 'मीम' के दम्मा का अनुसरण करते हुए इसे दम्मा देना भी जायज़ है। अल-जौहरी और अन-नह़्ह़ास (1) ने इसका उल्लेख किया है। हालांकि, अन-नह़्ह़ास ने इसे अल-अखफ़श, अल-फर्रा, अबू हातिम और अबू उबैद से उद्धृत किया है। यह भी संभव है कि मूल रूप 'अल-मुतज़िरून' था, फिर 'ता' को 'जाल' में मिला दिया गया, और वे वे लोग हैं जिनके पास बहाना है। लबीद (2) ने कहा: "साल के अंत तक, फिर तुम दोनों पर शांति हो, और जो पूरे साल रोता है, उसने अपना बहाना पेश कर दिया है।" दूसरा मत यह है कि 'अल-मुअज्ज़िर' (तशदीद के साथ) वह हो सकता है जो सच्चा न हो; वह वह है जो बहाना बनाता है जबकि उसके पास कोई बहाना नहीं होता। अल-जौहरी (3) ने कहा: वह 'अल-मुफअ्इल' के रूप में 'अल-मुअज्ज़िर' है; क्योंकि वह वह है जो बीमारी का बहाना बनाता है और कोताही करता है, बिना किसी कारण के बहाना पेश करता है। दूसरों ने कहा: अमुक व्यक्ति ने अमुक मामले में 'अज्ज़रा' (बहाना बनाया) 'तअज़ीरन', अर्थात उसने कमी की और उसमें पूरी कोशिश नहीं की (4)। इसका अर्थ है: उन्होंने झूठ के आधार पर बहाने बनाए। अल-जौहरी ने कहा: इब्न अब्बास कहा करते थे: अल्लाह 'अल-मुअज्ज़िरीन' पर लानत करे। ऐसा लगता है कि उनके अनुसार मामला यह था कि 'अल-मुअज्ज़िर' (तशदीद के साथ) वह है जो बिना किसी वास्तविकता के केवल दिखावे के लिए बहाना पेश करता है (5)। अन-नह़्ह़ास (6): अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह जायज़ नहीं है कि इसका मूल रूप...

---

(1) अस-सिह़ाह़ (अनुच्छेद: 'अज्र), और अन-नह़्ह़ास की एराब अल-कुरान 2/230। 'यखस्सिमून' का पाठ सात प्रसिद्ध पाठों में से है, और इसे इसके स्थान पर प्रस्तुत किया जाएगा। (2) उनका दीवान पृष्ठ 79, और पूर्व 1/153। (3) अस-सिह़ाह़ (अनुच्छेद: 'अज्र) में। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/308। (5) अस-सिह़ाह़ (अनुच्छेद: 'अज्र), और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 1/448 में दो

सनदों के माध्यम से निकाली है: पहली अल-कलबी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से; और दूसरी जुवैबिर के माध्यम से, अद-दहहाक से, इब्न अब्बास से। (6) एराब अल-कुरान 2/230 में।

سورة التوبہ: آیت 90 329

... اس کے عذر میں جو تمہارے پاس آیا اور تمہیں آگاہ کیا۔ رہا لفظ «المعذِّرون» تشدید کے ساتھ، تو اس میں دو قول ہیں: پہلا: یہ کہ وہ سچا ہو، پس وہ معنی میں: المعتذر (عذر کرنے والا) ہے؛ کیونکہ اس کے پاس عذر ہے۔ پس «المعذِّرون» اس بنیاد پر اصل میں: «المعتذرون» ہے، لیکن «تاء» کو «ذال» سے بدل دیا گیا، پھر اس میں مدغم کر دیا گیا اور اس کی حرکت «عین» پر رکھ دی گئی، جیسا کہ پڑھا گیا ہے: «يَخَصِّمون» [یس: 49] «خاء» کے فتحہ کے ساتھ اور «المعذِّرون» «عین» کے کسرہ کے ساتھ بھی جائز ہے دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے، اور «میم» کی اتباع میں اسے ضمہ دینا بھی جائز ہے۔ اسے جوہری اور نحاس نے ذکر کیا ہے (1)۔ مگر نحاس نے اسے اخفش، فراء، ابو حاتم اور ابو عبید سے حکایت کیا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اصل: «المعتذرون» ہو، پھر «تاء» کو «ذال» میں مدغم کر دیا گیا ہو، اور وہ وہ لوگ ہوں جن کے پاس عذر ہو۔ لبید (2) نے کہا: إلى الحَوْل ثم اسمُ السَّلام عليكما وَمَن يَبْكِ حَوْلاً كاملاً فقد اعتذَرْ (سال کے اختتام تک، پھر تم دونوں پر سلامتی کا نام ہو، اور جو پورے سال روئے تو یقیناً اس نے عذر پیش کر دیا)۔ دوسرا قول یہ ہے کہ «المعذِّر» کبھی غیر سچا بھی ہوتا ہے، اور وہ وہ ہے جو عذر پیش کرتا ہے حالانکہ اس کا کوئی عذر نہیں ہوتا۔ جوہری (3) نے کہا: پس وہ «المفعِّل» کے وزن پر «المعذِّر» ہے؛ کیونکہ وہ بیماری کا بہانہ بنانے والا اور کوتاہی کرنے والا ہے جو بغیر عذر کے عذر پیش کرتا ہے۔ دوسروں نے کہا: فلاں نے فلاں معاملے میں «تعذيراً» کوتاہی کی، یعنی سستی کی اور اس میں مبالغہ (پوری کوشش) نہیں کی (4)۔ اور معنی یہ ہے کہ: انہوں نے جھوٹ کے ساتھ عذر پیش کیے۔ جوہری نے کہا: ابن عباس فرمایا کرتے تھے: اللہ «المعذِّرین» پر لعنت کرے۔ گویا ان کے نزدیک معاملہ یہ تھا کہ تشدید کے ساتھ «المعذِّر» وہ ہے جو عذر ظاہر

کرے، بغیر کسی حقیقت کے عذر کے طور پر بہانہ بناتے ہوئے (5)۔ نحاس (6): ابو العباس محمد بن یزید نے کہا: اور یہ جائز نہیں کہ اس میں اصل...

---

(1) الصحاح (عذر)، اور نحاس کی اعراب القرآن 2 / 230۔ اور «يَخَصِّمون» کی قرأت سبعہ میں سے ہے، اور اپنے مقام پر آئے گی۔ (2) ان کا دیوان ص 79، اور سابقہ 1 / 153۔ (3) الصحاح (عذر) میں۔ (4) تہذیب اللغہ 2 / 308۔ (5) الصحاح (عذر) اور ابن عباس کی روایت فراء نے معانی القرآن 1 / 448 میں دو سندوں سے نکالی ہے: پہلی کلبی کے واسطے سے، ابو صالح سے، ابن عباس سے؛ اور دوسری جویبر کے واسطے سے، ضحاک سے، ابن عباس سے۔ (6) اعراب القرآن 2 / 230 میں۔

330 Surah At-Tawbah: Verses 90 - 92

...the excuse-seekers. Assimilation (idgham) is not permissible as it would cause ambiguity. Ismail bin Ishaq mentioned that assimilation is avoided according to the opinions of Al-Khalil and Sibawayh, and that (1) the context of the speech indicates they are blameworthy and have no excuse. He said: Because they came to seek permission, and had they been among the weak, the sick, or those who find nothing to spend, they would not have needed to seek permission.

Al-Nahhas said (2): The root of 'ma'dhira', 'i'dhar', and 'ta'dhir' is from one thing, which is something that is difficult and elusive. The saying of the Arabs: "Who will excuse me (man 'adhiri) regarding so-and-so?" means: He has committed a grave matter for which he deserves punishment that people do not know about, so who will excuse me if I punish him.

According to the lightened recitation (takhfif), Ibn Abbas said: They are those who stayed behind with an excuse, so the Prophet ﷺ excused them. It was said: They were the group of 'Amir bin al-Tufail who said: O Messenger of Allah, if we go out to battle with you, the Bedouins of Tayy will raid our families, children, and livestock, so the Prophet ﷺ excused them.

According to the heavy recitation (tashdid) in the second opinion, they are a group from Ghifar who made excuses but the Prophet ﷺ did not excuse them, because he knew they were not truthful (3), and Allah knows best.

And a group sat [at home] without any excuse they showed, out of audacity against the Messenger of Allah ﷺ, and they are the ones whom Allah Almighty informed about when He said: {And those who lied to Allah and His Messenger sat [at home]}. The meaning of their lying is their saying: "Indeed, we are believers." And "li-yu'dhana" (to be permitted) is in the accusative case due to the 'lam' of purpose (lam kay).

The saying of the Almighty: {There is no blame upon the weak or upon the ill or upon those who do not find anything to spend, provided they are sincere to Allah and His Messenger. There is not upon the doers of good any cause [for blame]. And Allah is Forgiving and Merciful (91) Nor [is there blame] upon those who, when they came to you that you might give them mounts, you said, "I can find nothing for you to ride upon." They turned back while their eyes overflowed with tears out of grief that they could not find something to spend (92)}.

In it are six issues:

---

(1) In the manuscripts: "ba'da an", and what is established is from 'Irab al-Qur'an. (2) In 'Irab al-Qur'an 2/230-231. (3) Reported by al-Tabari 11/621 from Mujahid.

330 सूरह अत-तौबा: आयत 90 - 92

...बहाना बनाने वाले। इद्ग़ाम (अक्षरों का मेल) जायज़ नहीं है क्योंकि इससे भ्रम पैदा हो सकता है। इस्माइल बिन इसहाक़ ने उल्लेख किया कि अल-ख़लील और सीबवैह के अनुसार इद्ग़ाम से बचा गया है, और यह कि (1) बातचीत का संदर्भ बताता है कि वे निंदनीय हैं और उनका कोई बहाना नहीं है। उन्होंने कहा: क्योंकि वे अनुमति लेने आए थे, और यदि वे कमज़ोरों, बीमारों, या उन लोगों में से होते जिनके पास खर्च करने के लिए कुछ नहीं था, तो उन्हें अनुमति लेने की आवश्यकता नहीं होती।

अल-नह्हास ने कहा (2): 'मा'दिरा', 'इ'ज़ार' और 'ता'ज़ीर' का मूल एक ही चीज़ से है, जो कि कुछ कठिन और दुर्गम है। अरबों का कहना है: "फ़लां के बारे में मेरा बहाना कौन बनेगा (मन 'आज़ीरी)?" इसका अर्थ है: उसने एक गंभीर कार्य किया है जिसके लिए वह ऐसी सज़ा का पात्र है जिसे लोग नहीं जानते, तो अगर मैं उसे सज़ा दूँ तो मुझे कौन माफ़ करेगा।

हल्के पाठ (तख़फ़ीफ़) के अनुसार, इब्न अब्बास ने कहा: वे वे लोग हैं जो बहाने के साथ पीछे रह गए, इसलिए पैगंबर ﷺ ने उन्हें अनुमति दी। यह भी कहा गया है: वे आमिर बिन अल-तुफ़ैल का समूह थे जिन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अगर हम आपके साथ युद्ध में जाते हैं, तो तई के बदू हमारे परिवारों, बच्चों और मवेशियों पर हमला कर देंगे, इसलिए पैगंबर ﷺ ने उन्हें माफ़ कर दिया।

दूसरे मत के अनुसार भारी पाठ (तश्दीद) पर, वे ग़िफ़ार के लोग हैं, जिन्होंने बहाने बनाए लेकिन पैगंबर ﷺ ने उन्हें माफ़ नहीं किया; क्योंकि उन्हें पता था कि वे सच्चे नहीं हैं (3), और अल्लाह बेहतर जानता है।

और एक समूह बिना किसी बहाने के पीछे रह गया जिसे उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति ढिठाई से दिखाया, और ये वे लोग हैं जिनके बारे में अल्लाह तआला ने जानकारी दी और कहा: {और वे लोग बैठ रहे जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल से झूठ बोला था}। उनके झूठ का अर्थ उनका यह कहना है: "वास्तव में हम ईमान वाले हैं।" और "लि-युअ्ज़ना" (अनुमति दी जाए) 'लाम कय' (उद्देश्य के लाम) के कारण नसब (अव्यय रूप) में है।

अल्लाह तआला का कथन: {कमज़ोरों पर कोई दोष नहीं है और न बीमारों पर और न उन लोगों पर जिन्हें खर्च करने के लिए कुछ नहीं मिलता, बशर्ते कि वे अल्लाह और उसके रसूल के प्रति निष्ठावान रहें। नेक काम करने वालों पर (आरोप का) कोई मार्ग नहीं है। और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (91) और न उन लोगों पर (कोई दोष है) कि जब वे आपके पास आए कि आप उन्हें

सवारी प्रदान करें, तो आपने कहा, "मेरे पास ऐसा कुछ नहीं है जिस पर मैं तुम्हें सवार कर सकूँ।" वे इस हाल में वापस लौटे कि उनकी आँखों से आँसू बह रहे थे, इस दुख में कि उन्हें खर्च करने के लिए कुछ नहीं मिला (92)}।

इसमें छह मसले (विषय) हैं:

---

(1) पांडुलिपियों में: "बाद अन", और जो स्थापित है वह 'इ'राब अल-कुरान' से है। (2) 'इ'राब अल-कुरान' 2/230-231 में। (3) अल-तबरी 11/621 ने मुजाहिद से रिवायत की है।

330 سورہ التوبہ: آیات 90 - 92

...عذر پیش کرنے والے۔ ادغام جائز نہیں ہے کیونکہ اس سے التباس (الجهن) پیدا ہوتا ہے۔ اسماعیل بن اسحاق نے ذکر کیا کہ خلیل اور سیبویہ کے قول کے مطابق ادغام سے بچا گیا ہے، اور یہ کہ (1) کلام کا سیاق و سباق بتاتا ہے کہ وہ قابل مذمت ہیں اور ان کا کوئی عذر نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ وہ اجازت لینے آئے تھے، اور اگر وہ کمزوروں، بیماروں یا ان لوگوں میں سے ہوتے جن کے پاس خرچ کرنے کو کچھ نہیں تھا، تو انہیں اجازت مانگنے کی ضرورت نہ ہوتی۔

النحاس نے کہا (2): 'معذرت'، 'اعذار' اور 'تعذیر' کی اصل ایک ہی چیز ہے، جو کہ ایسی چیز ہے جو مشکل اور دشوار ہو۔ عربوں کا قول: "من عذيري من فلان" (فلاں کے بارے میں کون میرا عذر بنے گا؟) کا مطلب ہے: اس نے ایسا بڑا کام کیا ہے جس پر وہ ایسی سزا کا مستحق ہے جسے لوگ نہیں جانتے، تو اگر میں اسے سزا دوں تو کون مجھے معذور سمجھے گا (یعنی میرا ساتھ دے گا)۔

تخفیف کی قرأت کے مطابق، ابن عباس نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو عذر کے ساتھ پیچھے رہ گئے، چنانچہ نبی ﷺ نے انہیں اجازت دے دی۔ اور کہا گیا ہے: یہ عامر بن الطفیل کی جماعت تھی جنہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اگر ہم آپ کے ساتھ جنگ پر گئے تو قبیلہ طے کے بدو ہمارے اہل و عیال، بچوں اور مویشیوں پر چھاپہ مار دیں گے، چنانچہ نبی ﷺ نے انہیں معذور قرار دیا۔

دوسرے قول میں تشدید کی قرأت پر، وہ غفار کے لوگ ہیں، جنہوں نے عذر پیش کیے مگر نبی ﷺ نے انہیں معذور قرار نہیں دیا؛ کیونکہ آپ جانتے تھے کہ وہ سچے نہیں ہیں (3)، واللہ اعلم۔

اور کچھ لوگ بغیر کسی عذر کے بیٹھے رہے جسے انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے سامنے ڈھٹائی کے طور پر ظاہر کیا، اور یہ وہ لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے خبر دی اور فرمایا:

{اور وہ لوگ بیٹھ رہے جنہوں نے اللہ اور اس کے رسول سے جھوٹ بولا تھا}۔ ان کے جھوٹ سے مراد ان کا یہ کہنا ہے کہ "ہم ایمان لانے والے ہیں۔" اور "لیؤذن" (تاکہ اجازت دی جائے) لامِ کی (لامِ غرض) کی وجہ سے منصوب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کمزوروں پر کوئی حرج نہیں اور نہ بیماروں پر اور نہ ان لوگوں پر جو خرچ کرنے کے لیے کچھ نہیں پاتے بشرطیکہ وہ اللہ اور اس کے رسول کے خیر خواہ رہیں۔ نیکوکاروں پر (الزام کی) کوئی راہ نہیں، اور اللہ بخشنے والا نہایت مہربان ہے (91) اور نہ ان لوگوں پر (کوئی حرج ہے) کہ جب وہ آپ کے پاس آئے کہ آپ انہیں سواری مہیا کریں، تو آپ نے کہا: "میں ایسی کوئی چیز نہیں پاتا جس پر تمہیں سوار کروں"۔ وہ اس حال میں واپس لوٹے کہ ان کی آنکھوں سے آنسو بہ رہے تھے، اس غم میں کہ انہیں خرچ کرنے کے لیے کچھ میسر نہ ہوا (92)}۔

اس میں چھ مسائل ہیں:

---

(1) نسخوں میں: "بعد أن" ہے، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن سے ہے۔ (2) اعراب القرآن 230/2 - 231 میں۔ (3) اسے طبری نے 621/11 میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 91 - 92 331

First: The Almighty's saying: {There is no blame upon the weak...} the verse. It is a fundamental principle regarding the falling away of religious obligation from the incapacitated; for whoever is incapable of something, it is waived from him, sometimes to a substitute that is an action, and sometimes to a substitute that is a financial penalty. There is no difference between incapacity in terms of physical strength or incapacity in terms of wealth. Comparable to this verse is His saying: {Allah does not burden a soul beyond that it can bear} [Al-Baqarah: 286], and His saying: {There is no blame upon the blind nor any blame upon the lame nor any blame upon the sick} [An-Nur: 61].

Abu Dawood (1) narrated from Anas that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "You have left behind in Medina people; you did not travel any journey, nor spend any wealth, nor cross any valley, except that they were with you in it." They said: "O Messenger of Allah, how can they be with us while they are in Medina?" He said: "An excuse held them back."

So this verse, along with the similar ones we mentioned, clarified that there is no blame on those who have a valid excuse, people whose excuse is known, such as the chronically ill, the elderly, the blind, and the lame, and people who did not find anything to spend. He said: there is no blame on these {if they are sincere to Allah and His Messenger}: if they know the truth, love His friends, and hate His enemies.

The scholars said: So the Truth, Glorified be He, excused those with valid excuses, but hearts did not remain patient; so Ibn Umm Maktum went out to Uhud and asked to be given the banner (2), and Mus'ab bin Umayr took it, then a man from the disbelievers came and struck his hand holding the banner and severed it, so he held it with the other hand, then he struck the other hand, so he held it to his chest and recited: {Muhammad is no more than a messenger; messengers have passed away before him} [Al-Imran: 144]. These are the determinations of the people. And the Truth says: {There is no blame upon the blind}, and he [Ibn Umm Maktum] was among the first, {nor any blame upon the lame}, and Amr bin Al-Jamuh, one of the leaders of the Ansar, was lame, and he was at the front of the army; the Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "Allah has excused you," so he said: "By Allah, I will surely hasten (3)..."

(1) In his Sunan (2508), and it is with Ahmad (12629), and Al-Bukhari (4423). (2) This report was discussed previously on pages 222-223 of this volume. And what will follow of it was mentioned by Al-Waqidi in Al-Maghazi 1/239. (3) In (m): "I will dig", and in (z): "I will surely hasten". What is fixed is from the rest of the copies, which agrees with what is in Sifat Al-Safwa by Ibn al-Jawzi 1/645 and includes the report. "Al-Hafz" means urging and hurrying. Lisan al-Arab (hafz). Ibn al-Mubarak reported it in Al-Jihad (78) from Ikrimah with the wording: "I will surely trample". Al-Bayhaqi also reported it 9/24 from the elders of Bani Salama with the wording: "I hope to be martyred so I can trample..."

सूरह अत-तौबाह: आयत 91 - 92 331

प्रथम: सर्वशक्तिमान का कथन: {कमजोरों पर कोई दोष नहीं है...} आयत। यह असमर्थ व्यक्ति से धार्मिक दायित्व (तक्लीफ) के हटने का एक मूल सिद्धांत है; क्योंकि जो कोई किसी चीज़ से असमर्थ होता है, वह उससे हटा दी जाती है, कभी उसके बदले में कोई दूसरा कार्य होता है, और कभी उसके बदले में जुर्माना होता है। शारीरिक शक्ति की दृष्टि से अक्षमता या धन की दृष्टि से अक्षमता में कोई अंतर नहीं है। इस आयत के समान अल्लाह का यह कथन है: {अल्लाह किसी जान पर उसकी सामर्थ्य से अधिक भार नहीं डालता} [अल-बक़रह: 286], और उसका कथन: {न अंधे पर कोई दोष है, न लंगड़े पर कोई दोष है और न बीमार पर कोई दोष है} [अन-नूर: 61]।

अबू दाऊद (1) ने अनस से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुमने मदीना में कुछ लोगों को पीछे छोड़ दिया है; तुमने कोई यात्रा नहीं की, न ही कोई खर्च किया, न ही कोई घाटी पार की, मगर वे उसमें तुम्हारे साथ थे।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, वे हमारे साथ कैसे हो सकते हैं जबकि वे मदीना में हैं?" आपने फरमाया: "उन्हें मजबूरी (उज़्र) ने रोक लिया था।"

इस आयत ने, हमारे द्वारा उल्लेखित इसी तरह की अन्य आयतों के साथ, यह स्पष्ट किया कि मजबूर लोगों पर कोई दोष नहीं है, वे लोग जिनकी मजबूरी ज्ञात है, जैसे पुराने रोगी, वृद्ध, अंधे और लंगड़े, और वे लोग जिन्हें खर्च करने के लिए कुछ नहीं मिला। उसने फरमाया: इन पर कोई दोष नहीं है {यदि वे अल्लाह और उसके रसूल के प्रति निष्ठावान रहें}: अर्थात यदि वे सत्य को पहचानें, उसके मित्रों से प्रेम करें और उसके शत्रुओं से घृणा करें।

विद्वानों ने कहा: तो सत्य (अल्लाह) ने, वह पवित्र है, मजबूर लोगों को छूट दी, लेकिन उनके दिल धैर्य नहीं रख सके इसलिए इब्न उम्म मक्तूम उहुद की जंग में निकले और झंडा (2) देने की मांग की, और मुसाब बिन उमैर ने इसे लिया, फिर काफिरों में से एक व्यक्ति आया और उनके उस हाथ पर वार किया जिसमें झंडा था और उसे काट दिया, तो उन्होंने उसे दूसरे हाथ से पकड़ लिया, फिर उसने दूसरे हाथ पर वार किया, तो उन्होंने उसे अपने सीने से लगा लिया और पढ़ा: {मुहम्मद तो बस एक रसूल हैं, उनसे पहले भी बहुत-से रसूल गुजर चुके हैं} [आल-इमरान: 144]। ये उन लोगों के संकल्प हैं। और सत्य (अल्लाह) कहता है: {अंधे पर कोई दोष नहीं है}, और वह [इब्न उम्म मक्तूम] पहले लोगों में से थे, {और न ही लंगड़े पर कोई दोष है}, और अम्र बिन अल-जमुह, जो अंसार के प्रमुखों में

से थे, लंगड़े थे और वह सेना के अग्रिम पंक्ति में थे; अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "अल्लाह ने तुम्हें छूट दी है," तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं अवश्य तेजी करूँगा (3)..."

---

(1) उनकी सुनन (2508) में, और यह अहमद (12629) और बुखारी (4423) के पास भी है। (2) इस खबर पर इस खंड के पृष्ठ 222-223 पर पहले ही चर्चा हो चुकी है। और इसका जो हिस्सा आगे आएगा, उसका उल्लेख अल-वाक़िदी ने अल-मग़ाज़ी 1/239 में किया है। (3) (म) में: "मैं खोदूँगा", और (ज़) में: "मैं अवश्य तेजी करूँगा"। जो स्थिर है वह अन्य प्रतियों से है, जो इब्न अल-जौज़ी की सिफ़त अल-सफ़वा 1/645 में मौजूद सामग्री के अनुरूप है और इसमें खबर शामिल है। "हफ़ज़" का अर्थ है आग्रह करना और जल्दी करना। लिसान अल-अरब (हफ़ज़)। इब्न अल-मुबारक ने इसे अल-जिहाद (78) में इक्रिमा से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "मैं अवश्य कुचलूँगा"। अल-बैहक़ी ने भी इसे 9/24 पर बनी सलमा के बुजुर्गों से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "मुझे उम्मीद है कि मैं शहीद हो जाऊँगा ताकि मैं कुचल सकूँ.."

سورہ التوبہ: آیات 91 - 92 331

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ﴾ (کمزوروں پر کوئی حرج نہیں) آیت۔ یہ معذور سے شرعی فریضہ (تکلیف) ساقط ہونے کی بنیاد ہے؛ چنانچہ جو شخص کسی چیز سے عاجز ہو، وہ اس سے ساقط ہو جاتی ہے، کبھی اس کے بدلے میں کوئی دوسرا عمل ہوتا ہے، اور کبھی بدلے میں تاوان (مالی جرمانہ) ہوتا ہے۔ جسمانی قوت کی کمزوری یا مال کی کمی کی وجہ سے عاجزی میں کوئی فرق نہیں ہے۔ اس آیت کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ [البقرة: 286] (اللہ کسی جان پر اس کی طاقت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتا)، اور اس کا فرمان: ﴿لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَىٰ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ﴾ [النور: 61] (نہ اندھے پر کوئی تنگی ہے، نہ لنگڑے پر کوئی تنگی ہے اور نہ بیمار پر کوئی تنگی ہے)۔

ابو داؤد (1) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم نے مدینہ میں ایسے لوگوں کو چھوڑا ہے کہ تم نے کوئی سفر نہیں کیا، نہ کوئی مال خرچ کیا، اور نہ ہی کوئی وادی پار کی، مگر وہ اس میں تمہارے ساتھ تھے"۔ لوگوں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، وہ ہمارے ساتھ کیسے ہو سکتے ہیں جبکہ وہ مدینہ میں ہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں عذر (مجبوری) نے روک لیا تھا"۔

پس اس آیت نے، ان جیسی دیگر آیات کے ساتھ جن کا ہم نے ذکر کیا، یہ واضح کر دیا کہ عذر رکھنے والوں پر کوئی حرج نہیں، اور یہ وہ لوگ ہیں جن کا عذر معلوم ہو، جیسے دائمی بیمار، بوڑھے، اندھے اور لنگڑے، اور وہ لوگ جن کے پاس خرچ کرنے کے لیے کچھ نہ تھا۔ فرمایا: ان لوگوں پر کوئی حرج نہیں ﴿إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (جب وہ اللہ اور اس کے رسول کے وفادار

رہیں): یعنی جب وہ حق کو پہچانیں، اس کے دوستوں سے محبت کریں اور اس کے دشمنوں سے بغض رکھیں۔

علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ نے عذر رکھنے والوں کو معذور قرار دے دیا، لیکن دلوں نے صبر نہ کیا؛ چنانچہ ابن ام مکتوم رضی اللہ عنہ احد کے دن نکلے اور جھنڈا (2) پکڑنے کی خواہش کی، جسے مصعب بن عمیر رضی اللہ عنہ نے پکڑا ہوا تھا، پھر کفار میں سے ایک شخص آیا اور اس نے ان کے اس ہاتھ پر وار کیا جس میں جھنڈا تھا اور اسے کاٹ دیا، تو انہوں نے دوسرے ہاتھ سے اسے پکڑ لیا، پھر اس نے دوسرے ہاتھ پر وار کیا، تو انہوں نے اسے اپنے سینے سے لگا لیا اور پڑھا: ﴿وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ﴾ [آل عمران: 144] (محمد تو بس ایک رسول ہی ہیں، ان سے پہلے بھی بہت سے رسول گزر چکے ہیں)۔ یہ ان لوگوں کی ہمتیں تھیں۔ اور حق تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَىٰ حَرَجٌ﴾ (اندھے پر کوئی تنگی نہیں)، اور وہ (ابن ام مکتوم) پہلوں میں سے تھے، ﴿وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ﴾ (اور نہ لنگڑے پر کوئی تنگی ہے)، اور عمرو بن الجموح رضی اللہ عنہ جو انصار کے نقیبوں میں سے تھے، لنگڑے تھے، اور وہ لشکر کے ہراول دستے میں تھے؛ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اللہ نے تمہیں معذور قرار دے دیا ہے" تو انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، میں ضرور تیزی کروں گا (3)..."

---

(1) اپنی سنن (2508) میں، اور یہ احمد (12629) اور بخاری (4423) کے ہاں بھی ہے۔ (2) اس خبر پر گفتگو اسی جلد کے ص 222-223 پر گزر چکی ہے۔ اور اس کا جو حصہ آگے آئے گا اسے الواقدی نے المغازی 1/239 میں ذکر کیا ہے۔ (3) (م) نسخہ میں: "لأحفرن" (میں ضرور کھودوں گا)، اور (ظ) میں: "لأحفونَّ" ہے۔ اور ثابت شدہ عبارت باقی نسخوں سے ہے جو ابن الجوزی کی 'صفۃ الصفوۃ' 1/645 کے موافق ہے اور اس میں یہ خبر موجود ہے۔ "الحفز" کے معنی ترغیب دینے اور جلدی کرنے کے ہیں۔ اللسان (حفز)۔ اور ابن المبارک نے اسے 'الجہاد'

(78) میں عکرمہ سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "لأطأن" (میں ضرور پامال کروں گا).

اور اسے بیہقی نے بھی 9/24 پر بنی سلمہ کے شیوخ سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے:

"مجھے امید ہے کہ میں شہید ہو جاؤں گا تو میں پامال کروں گا (پاؤں رکھوں گا)..."

Surah At-Tawbah: Verses 91 - 92 332

...with these two pouches of mine in Paradise; to the likes of them according to what has been mentioned previously in this Surah regarding them (1). Abdullah bin Mas'ud said: A man used to be brought, being supported between two men, until he was made to stand in the row (2). The second: The saying of Allah Almighty: {If they are sincere [naṣaḥū]}. Sincerity (an-Nuṣḥ) is the purity of action from deceit. From it comes: 'At-Tawbah an-Naṣūḥ' (Sincere Repentance). Niftawayh said: Something is 'naṣaḥa' if it is pure. And he was sincere in his word to him, meaning: he purified it for him (3). And in 'Sahih Muslim' (4) from Tamim ad-Dari that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "The religion is sincerity (an-Nasiha)," three times. We said: To whom? He said: "To Allah, His Book, His Messenger, and the leaders of the Muslims and their common folk." The scholars said: Sincerity to Allah is: sincerity of belief in His Oneness, describing Him with attributes of divinity, purifying Him from deficiencies, desiring what He loves, and distancing from what angers Him. And sincerity to His Messenger is: believing in his prophethood, adhering to obedience to him in his commands and prohibitions, befriending those who befriend him, and being hostile to those who are hostile to him, honoring him, loving him and loving the members of his household, magnifying him and magnifying his Sunnah, and reviving it after his death by researching it, gaining understanding of it, defending it, spreading it, calling to it, and embodying his noble character (peace and blessings be upon him). Likewise, sincerity for the Book of Allah is: its recitation, gaining understanding of it, defending it, teaching it, honoring it, and embodying its teachings. And sincerity for the leaders of the Muslims is: not rebelling against them, guiding them to the truth, alerting them to what they have neglected regarding the affairs of Muslims, adhering to obedience to them, and fulfilling their due rights. And sincerity for the common folk is: abandoning hostility towards them, guiding them, loving the righteous among them, and supplicating...

(1) pp. 221-222 of this volume. (2) Reported by Ahmad (3936) and Muslim (654). (3) Ikmal al-Mu'allim 1/306. (4) No. (55), and it is with Ahmad (16940).

सूरह अत-तौबाह: आयत 91 - 92 332

जन्नत में इन मेरे दो थैलों के साथ; उनके जैसे लोगों के लिए जैसा कि इस सूरह में उनके उल्लेख के बारे में पहले बताया जा चुका है (1)। अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: एक आदमी को दो आदमियों के बीच सहारा देकर लाया जाता था यहाँ तक कि उसे सफ (कतार) में खड़ा कर दिया जाता (2)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {यदि वे निष्ठावान हों [नसहाऊ]}। नुस्ह (Nush) का अर्थ है: धोखे से मुक्त कर्म की शुद्धता। इसी से बना है: 'तौबा-ए-नसूह' (सच्ची तौबा)। निफ़्तवह ने कहा: कोई चीज़ 'नसहा' तब होती है जब वह शुद्ध हो। और उसने उसके लिए बात में निष्ठा दिखाई, यानी: उसने उसके लिए इसे शुद्ध कर दिया (3)। और 'सहीह मुस्लिम' (4) में तमीम अद-दारी से वर्णित है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने तीन बार कहा: "दीन (धर्म) खैरख्वाही (नसीहत/निष्ठा) है।" हमने पूछा: किसके लिए? उन्होंने कहा: "अल्लाह के लिए, उसकी किताब के लिए, उसके रसूल के लिए, और मुसलमानों के इमामों (नेताओं) और उनके आम लोगों के लिए।" विद्वानों ने कहा: अल्लाह के लिए निष्ठा (नसीहत) है: उसकी एकता (तौहीद) में विश्वास की शुद्धता, उसे देवत्व के गुणों के साथ वर्णित करना, उसे कमियों से पवित्र मानना, और उसकी पसंद की चीज़ों की इच्छा करना और उसकी नाराजगी से दूर रहना। और उसके रसूल के लिए निष्ठा है: उनकी नुबुवत (पैगंबरी) की पुष्टि करना, उनके आदेशों और निषेधों में उनकी आज्ञाकारिता के प्रति प्रतिबद्ध रहना, उनके मित्रों से मित्रता करना और उनके शत्रुओं से शत्रुता करना, उनका सम्मान करना, उनसे और उनके परिवार (अहल-ए-बेत) से प्रेम करना, उनकी और उनकी सुन्नत की महिमा करना, और उनकी मृत्यु के बाद उसकी खोज करके, उसे समझकर, उसका बचाव करके, उसे फैलाकर, उसकी ओर बुलाकर, और उनके नेक अख़्लाक़ (चरित्र) को अपनाकर उसे जीवित करना (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम)। इसी तरह अल्लाह की किताब के लिए निष्ठा है: उसका पाठ करना, उसे समझना, उसका बचाव करना, उसे सिखाना, उसका सम्मान करना और उस पर अमल करना। और मुसलमानों के इमामों के लिए निष्ठा है: उनके खिलाफ विद्रोह न करना, उन्हें सत्य की ओर निर्देशित करना, उन्हें उन मुस्लिम मामलों के बारे में सचेत करना जिनसे वे बेखबर हैं, उनकी आज्ञा का पालन करना और उनके अधिकारों को पूरा करना। और आम लोगों के लिए निष्ठा है: उनके प्रति शत्रुता त्यागना, उनका मार्गदर्शन करना, उनमें से नेक लोगों से प्रेम करना और दुआ करना...

(1) इस भाग के पृष्ठ 221-222। (2) इसे अहमद (3936) और मुस्लिम (654) ने उद्धृत किया है। (3) इकमल अल-मुअल्लिम 1/306। (4) नंबर (55), और यह अहमद (16940) के पास है।

سورہ التوبہ: آیات 91 - 92 332

جنت میں میرے ان دو تھیلوں کے ساتھ؛ ان جیسے لوگوں کے لیے جیسا کہ اس سورہ میں ان کے تذکرے کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے (1)۔ اور عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: ایک شخص کو لایا جاتا تھا، اسے دو آدمیوں کے درمیان سہارا دیا جاتا تھا یہاں تک کہ اسے صف میں کھڑا کر دیا جاتا (2)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب وہ خیر خواہی کریں [نصحوا]}۔ النصح: دھوکہ دہی سے پاک عمل کا اخلاص۔ اسی سے 'توبۃ النصوح' (سچی توبہ) ہے۔ نفطویہ نے کہا: کوئی چیز 'نصح' (خالص) ہو گئی جب وہ صاف ہو گئی۔ اور اس نے اس کے لیے بات میں اخلاص برتا یعنی: اسے اس کے لیے خالص کر دیا (3)۔ اور 'صحیح مسلم' (4) میں تمیم الداری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے تین بار فرمایا: "دین خیر خواہی (نصیحت) کا نام ہے۔" ہم نے عرض کیا: کس کے لیے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے لیے، اس کی کتاب کے لیے، اس کے رسول کے لیے، اور مسلمانوں کے اماموں (حکمرانوں) اور ان کے عوام کے لیے۔" علماء نے فرمایا: اللہ کے لیے نصیحت (خیر خواہی) یہ ہے: توحید میں اعتقاد کا اخلاص، اسے الوہیت کی صفات کے ساتھ موصوف کرنا، اسے نقائص سے پاک قرار دینا، اس کی پسندیدہ باتوں کی رغبت رکھنا اور اس کی ناپسندیدہ باتوں سے دور رہنا۔ اور اس کے رسول کے لیے نصیحت یہ ہے: ان کی نبوت کی تصدیق کرنا، ان کے امر و نہی میں ان کی اطاعت کا التزام کرنا، ان کے دوستوں سے دوستی اور ان کے دشمنوں سے دشمنی رکھنا، ان کی توقیر کرنا، ان سے اور ان کے اہل بیت سے محبت کرنا، ان کی اور ان کی سنت کی تعظیم کرنا، اور ان کی وفات کے بعد اس کی تلاش، اس میں تفقہ (سمجھ بوجھ)، اس کا دفاع، اس کی نشر و اشاعت، اس کی طرف دعوت دینے اور ان کے پاکیزہ اخلاق ﷺ کو اپنانے کے ذریعے اسے زندہ کرنا۔ اسی طرح اللہ کی کتاب کے لیے نصیحت یہ ہے: اس کی

تلاوت کرنا، اس میں تفقہ حاصل کرنا، اس کا دفاع کرنا، اسے سکھانا، اس کی تکریم کرنا، اور اس کے مطابق اخلاق اپنانا۔ اور مسلمانوں کے اماموں کے لیے نصیحت یہ ہے: ان کے خلاف خروج (بغاوت) نہ کرنا، انہیں حق کی طرف رہنمائی کرنا، انہیں ان امورِ مسلمین سے آگاہ کرنا جن سے وہ غافل ہوں، ان کی اطاعت کو لازم پکڑنا، اور ان کے حقوق کی ادائیگی کرنا۔ اور عام لوگوں کے لیے نصیحت یہ ہے: ان سے دشمنی ترک کرنا، ان کی رہنمائی کرنا، ان میں سے صالحین سے محبت کرنا، اور دعا کرنا...

(1) اس جلد کے صفحات 221-222۔ (2) اسے احمد (3936) اور مسلم (654) نے روایت کیا ہے۔ (3) اکمال المعلم 306/1۔ (4) نمبر (55)، اور یہ احمد (16940) کے پاس ہے۔

Page 333 Surah Al-Tawbah: Verses 91 - 92

...for all of them, and wishing good for all of them(1). In the authentic Hadith: "The likeness of the believers in their mutual love, mercy, and compassion is like that of a single body; when one part of it is in pain, the whole body joins it in wakefulness and fever"(2).

Third: His saying (The Almighty): {No ground [for complaint] is there against the doers of good} [Surah Al-Tawbah: 91]. "Min sabil" (No ground) is in the position of the nominative subject of "ma", meaning: no way to punishment. And this verse is an original principle in removing punishment from every doer of good. For this reason, our scholars said regarding someone who retaliates against one who cut his hand, and that retaliation leads through infection to the loss of life: there is no blood money (diyat) upon him(3); because he is a doer of good in his retaliation against the aggressor. Abu Hanifa said: he is liable for blood money. Similarly, if an animal attacks a man and he kills it in self-defense, there is no compensation due from him [according to us], and Ash-Shafi'i held this view. Abu Hanifa said: he is liable to the owner for its value. Ibn al-Arabi said(4): Likewise is the ruling in all matters of Sharia.

Fourth: His saying (The Almighty): {Nor [is there any blame] upon those who, when they came to you for you to provide them with mounts...} [Surah Al-Tawbah: 92]. It is narrated that the verse was revealed concerning Irbad ibn Sariyah. It was also said: it was revealed concerning A'idh ibn Amr. It was also said: it was revealed concerning the sons of Muqarrin. This is the view of the majority of commentators(5); they were seven brothers, all of whom accompanied the Prophet ﷺ, and there were no seven brothers among the Companions other than them. They were: Al-Nu'man, Ma'qil, Aqil, Suwayd, Sinan, and a seventh who was not named(6); the sons of Muqarrin Al-Muzaniyun, seven brothers who migrated and accompanied the Messenger of Allah ﷺ, and no others shared this honor with them, according to what was mentioned by Ibn Abd al-Barr(7) and a group. And...

Footnotes: (1) See Ikmal al-Mu'allim 1/307, and al-Mufhim 1/243-244. (2) Reported by Ahmad (18373), Al-Bukhari (6011), and Muslim (2586) from the Hadith of Al-Nu'man ibn Bashir (may Allah be pleased with him). (3) In the manuscripts: "lahu" (for him), and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, and the speech is from him. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/983, and what precedes it and what passed between brackets is from it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/71, and these sayings were reported by Al-Tabari 11/623 and 625-626. (6) The author mentioned only five, and

the rest are: Abdullah and Abd al-Rahman. See Tajrid Asma' al-Sahaba by al-Dhahabi pp. 336, 356, and al-Isabah 6/225 and 324, and al-Qamus (Qarn). (7) In al-Isti'ab (on the margins of al-Isabah) 10/171.

पृष्ठ ३३३ सूरा अत-तौबाह: आयत ९१ - ९२

...उन सभी के लिए, और उन सभी के लिए अच्छाई की कामना करना(१)। सही हदीस में है: "मोमिनों की आपसी प्रेम, दया और सहानुभूति का उदाहरण एक शरीर की तरह है; जब उसके किसी अंग में दर्द होता है, तो पूरा शरीर जागकर और बुखार के माध्यम से उसका साथ देता है"(२)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {नेक काम करने वालों पर कोई रास्ता (इल्जाम का) नहीं है} [सूरा अत-तौबाह: ९१]। "मिन सबील" (कोई रास्ता) "मा" के कर्ता (इस्म) के रूप में है, जिसका अर्थ है: सजा का कोई रास्ता नहीं। और यह आयत हर नेक काम करने वाले से सजा हटाने का एक मूल सिद्धांत है। इसी कारण हमारे विद्वानों ने उस व्यक्ति के बारे में कहा है जो उस व्यक्ति से बदला लेता है जिसने उसका हाथ काट दिया था, और वह बदला संक्रमण के कारण जान जाने का कारण बन जाता है: उस पर कोई दियत (रक्त धन) नहीं है(३); क्योंकि वह हमलावर से बदला लेने में नेक कार्य कर रहा है। अबू हनीफा ने कहा: उस पर दियत अनिवार्य है। इसी प्रकार, यदि कोई जानवर किसी व्यक्ति पर हमला करता है और वह अपना बचाव करते हुए उसे मार देता है, तो उस पर कोई हर्जाना नहीं है [हमारे अनुसार], और यही बात इमाम शाफी ने भी कही है। अबू हनीफा ने कहा: वह मालिक को उसकी कीमत देने का जिम्मेदार है। इब्न अल-अरबी ने कहा(४): इसी तरह शरिया के सभी मामलों में फैसला है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और न ही उन लोगों पर (कोई दोष है) जो आपके पास आए ताकि आप उन्हें सवारी प्रदान करें...} [सूरा अत-तौबाह: ९२]। वर्णित है कि यह आयत इरबाद बिन सारिया के बारे में उतरी थी। यह भी कहा गया: यह आइज़ बिन अम्र के बारे में उतरी थी। और यह भी कहा गया: यह मुक़र्रिन के बेटों के बारे में उतरी थी। और व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) का बहुमत इसी पर है(५); वे सात भाई थे, उन सभी ने नबी ﷺ की सोहबत प्राप्त की थी, और सहाबा में उनके अलावा कोई सात भाई नहीं थे। वे थे: अल-नुमान, माक़िल, अक़ील, सुवैद, सिनान, और सातवाँ जिसका नाम नहीं बताया गया(६); मुक़र्रिन अल-मुज़ानी के बेटे, सात भाई जिन्होंने हिजरत की और अल्लाह के रसूल ﷺ की सोहबत प्राप्त की, और इब्न अब्द अल-बर्र(७) और एक समूह के उल्लेख के अनुसार इस सम्मान में उनके साथ कोई और शामिल नहीं था। और...

पाद टिप्पणियाँ: (१) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम १/३०७, और अल-मुफहिम १/२४३-२४४। (२) इसे अहमद (१८३७३), अल-बुखारी (६०११), और मुस्लिम (२५८६) ने नुमान बिन बशीर (रज़ियल्लाहु अन्हु)

की हदीस से उद्धृत किया है। (३) पांडुलिपियों में: "लहू" (उसके लिए), और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से है, और भाषण उन्हीं का है। (४) अहकाम अल-कुरान २/९८३ में, और जो इससे पहले है और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/७१, और इन कथनों को अल-तबरी ११/६२३ और ६२५-६२६ ने उद्धृत किया है। (६) लेखक ने केवल पांच का उल्लेख किया, और शेष हैं: अब्दुल्ला और अब्द अल-रहमान। देखें अल-ज़हबी की तज्रिद अस्मा अल-सहाबा पृष्ठ ३३६, ३५६, और अल-इसबाह ६/२२५ और ३२४, और अल-कामूस (कर्ण)। (७) अल-इस्तिआब में (अल-इसबाह के हाशिये पर) १०/१७१।

صفحہ ۳۳۳ سورہ التوبہ: آیات ۹۱ - ۹۲

...ان سب کے لیے، اور ان سب کے لیے بھلائی کا ارادہ کرنا(۱)۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "مومنوں کی مثال ان کی باہمی محبت، رحم دلی اور ہمدردی میں ایک جسم کی طرح ہے؛ جب اس کا کوئی عضو تکلیف میں ہوتا ہے، تو سارا جسم بیداری اور بخار کے ذریعے اس کا ساتھ دیتا ہے"(۲)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِن سَبِيلٍ﴾ (نیکی کرنے والوں پر کوئی راستہ [الزام کا] نہیں ہے) [سورہ التوبہ: ۹۱]۔ "مِن سَبِيلٍ" "ما" کے اسم کے طور پر محلِ رفع میں ہے، یعنی: سزا کا کوئی راستہ نہیں۔ اور یہ آیت ہر نیکی کرنے والے سے سزا ختم کرنے کے لیے ایک اصل قاعدہ ہے۔ اسی لیے ہمارے علماء نے اس شخص کے بارے میں کہا جو اپنا ہاتھ کاٹنے والے سے قصاص لیتا ہے، اور وہ قصاص زخم کے بگڑنے کی وجہ سے جان جانے پر منتج ہوتا ہے: اس پر کوئی دیت نہیں ہے(۳)؛ کیونکہ وہ حملہ آور سے قصاص لینے میں نیکی کرنے والا ہے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: اس پر دیت لازم ہے۔ اسی طرح اگر کوئی جانور کسی شخص پر حملہ کرے اور وہ اپنے دفاع میں اسے مار ڈالے، تو [ہمارے نزدیک] اس پر کوئی تاوان نہیں ہے، اور یہی قول امام شافعی کا بھی ہے۔ ابو حنیفہ نے کہا: وہ مالک کو اس کی قیمت ادا کرنے کا پابند ہے۔ ابن العربی نے کہا(٤): اسی طرح شریعت کے تمام مسائل میں حکم ہے۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ﴾ (اور نہ ہی ان لوگوں پر [کوئی الزام ہے] جو آپ کے پاس آئے تاکہ آپ انہیں سواری فراہم کریں...) [سورہ التوبہ: ۹۲]۔ روایت ہے کہ یہ آیت عرباض بن ساریہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا: یہ عائذ بن عمرو کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ بنی مقرن کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور جمہور مفسرین(٥) کا

یہی قول ہے؛ وہ سات بھائی تھے، ان سب نے نبی ﷺ کی صحبت اختیار کی، اور صحابہ میں ان کے علاوہ کوئی سات بھائی نہیں تھے، اور وہ ہیں: نعمان، معقل، عقیل، سوید، سنان، اور ساتواں جس کا نام نہیں لیا گیا(٦)؛ بنی مقرن المزنی، سات بھائی جنہوں نے ہجرت کی اور رسول اللہ ﷺ کی صحبت اختیار کی، اور ابن عبد البر(٧) اور ایک جماعت کے ذکر کے مطابق اس اعزاز میں ان کے ساتھ کوئی اور شریک نہیں تھا۔ اور...

حواشی: (١) ملاحظہ کریں إكمال المعلم ٣٠٧/١، اور المفهم ٢٤٣/١ - ٢٤٤۔ (٢) اسے احمد (١٨٣٧٣)، بخاری (٦٠١١)، اور مسلم (٢٥٨٦) نے نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) نسخوں میں ہے: "لہ" (اس کے لیے)، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔ (٤) احکام القرآن ٩٨٣/٢ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا ہے وہ اسی میں سے ہے۔ (٥) المحرر الوجيز ٧١/٣، اور ان اقوال کو طبری نے ٦٢٣/١١ اور ٦٢٥ - ٦٢٦ میں روایت کیا ہے۔ (٦) مصنف نے صرف پانچ کا ذکر کیا، اور باقی یہ ہیں: عبداللہ اور عبدالرحمن۔ ملاحظہ کریں ذہبی کی تجرید اسماء الصحابہ ص ٣٣٦، ٣٥٦، اور الإصابة ٢٢٥/٦ و ٣٢٤، اور القاموس (قرن)۔ (٧) الاستیعاب میں (الإصابة کے حاشیے پر) ١٧١/١٠۔

334 Surat At-Tawbah: Verses 91 - 92

It was said: All of them witnessed the Battle of the Trench. And it was said: It was revealed concerning seven individuals from various tribes, and they are the Weepers (Al-Bakka'un); they came to the Messenger of Allah (peace be upon him) during the Battle of Tabuk for him to provide them transport, but he did not find anything to carry them on, so "they turned back while their eyes overflowed with tears out of grief that they could not find something to spend [for the cause of Allah]" (Quran 9:92). Thus they were named the Weepers. They were: Salim ibn 'Umair from Banu 'Amr ibn 'Awf, 'Ulbah ibn Zaid the brother of Banu Harithah, Abu Layla 'Abd al-Rahman ibn Ka'b from Banu Mazin ibn al-Najjar, 'Amr ibn al-Hamam from Banu Salama, and 'Abdullah ibn al-Mughaffal al-Muzani, and it was said: rather he is 'Abdullah ibn 'Amr al-Muzani, and Harami ibn 'Abdullah the brother of Banu Waqif, and 'Irbad ibn Sariya al-Fazari. This is how Abu 'Umar named them in his book "Al-Durar" (1). There is some disagreement regarding them (2).

Al-Qushayri said: Ma'qil ibn Yasar, Sakhr ibn Khansaa, 'Abdullah ibn Ka'b al-Ansari, Salim ibn 'Umair, Tha'labah ibn Ghanama, 'Abdullah ibn Mughaffal, and another. They said: O Prophet of Allah, you have called us to go out with you, so carry us on patched leather socks and mended sandals so we may fight with you. He said: "I do not find anything to carry you on," so they turned back while they were weeping (3).

Ibn Abbas said: They asked him to carry them on riding beasts. A man would need two camels; a camel to ride, and a camel to carry his water and provisions due to the long distance (4).

Al-Hasan said: It was revealed concerning Abu Musa and his companions. They came to the Prophet (peace be upon him) to ask for transport, and that coincided with a time when he was angry, so he said: "By Allah, I will not carry you, nor do I find anything to carry you on." So they turned back weeping, then the Messenger of Allah (peace be upon him) called them and gave them a few camels. Abu Musa said: Did you not swear [that you wouldn't], O Messenger of Allah? He said: "If I, Allah willing, swear an oath and then see something better than it, I only do that which is...

---

(1) p. 287. (2) See: Maghazi al-Waqidi 3/994, and Tafsir al-Tabari 11/626. (3) Mentioned by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 258, and al-Baghawi 2/319, and al-Alusi mentioned in Ruh al-Ma'ani 10/159, that the apparent meaning of this report is a metaphor using patched leather socks and mended sandals for any animal with hooves or

paws, as if they said: carry us on whatever is available. Or what is meant is: carry us even if it is on our own sandals and socks, expressing extreme contentment. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 2/518, and the report of Ibn Abbas was also mentioned by al-Baghawi 2/319.

334 सूरा अत-तौबाह: आयत 91 - 92

कहा गया: उन सभी ने खंदक के युद्ध (गज़वा-ए-खंदक) को देखा था। और कहा गया: यह आयत विभिन्न कबीलों के सात व्यक्तियों के बारे में उतरी थी, और वे 'रोने वाले' (अल-बक्काऊन) कहलाते हैं; वे तबूक के युद्ध के समय अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए ताकि वह उन्हें सवारी प्रदान करें, लेकिन उन्हें ले जाने के लिए कोई सवारी नहीं मिली, तो "वे इस हाल में वापस लौटे कि उनकी आँखों से आँसू बह रहे थे, इस दुख में कि उनके पास खर्च करने के लिए कुछ नहीं था" (कुरान 9:92)। इसलिए उन्हें 'रोने वाले' नाम दिया गया। वे थे: बनू अम्र बिन औफ़ के सालिम बिन उमैर, बनू हारिथह के भाई उल्बा बिन ज़ैद, बनू माज़िन इब्न अल-नज्जार के अबू लैला अब्दुर रहमान बिन काब, बनू सलमा के अम्र बिन अल-हमाम, और अब्दुल्ला बिन अल-मुग़फ़्फ़ल अल-मुज़नी, और कहा गया: बल्कि वह अब्दुल्ला बिन अम्र अल-मुज़नी हैं, और बनू वाक़िफ़ के भाई हरमी बिन अब्दुल्ला, और इरबाद बिन सारिया अल-फ़ज़ारी। अबू उमर ने अपनी पुस्तक "अल-दुरर" (1) में उनका इसी तरह नाम लिया है। उनके नामों के बारे में कुछ मतभेद है (2)।

अल-कुशैरी ने कहा: मअकिल बिन यसार, सखर बिन खंसा, अब्दुल्ला बिन काब अल-अंसारी, सालिम बिन उमैर, थअलबह बिन ग़नमः, अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल, और एक अन्य। उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, आपने हमें अपने साथ निकलने के लिए बुलाया है, इसलिए हमें पैबंद लगे चमड़े के मोज़ों और मरम्मत की हुई चप्पलों पर ही ले चलें ताकि हम आपके साथ लड़ सकें। उन्होंने कहा: "मुझे ऐसा कुछ नहीं मिल रहा जिस पर मैं तुम्हें ले चलूँ," तो वे रोते हुए वापस लौट गए (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने उनसे सवारी के जानवरों पर ले जाने के लिए कहा था। लंबी दूरी के कारण एक आदमी को दो ऊंटों की ज़रूरत थी; एक ऊंट सवारी के लिए और एक ऊंट पानी और सामान ले जाने के लिए (4)।

अल-हसन ने कहा: यह आयत अबू मूसा और उनके साथियों के बारे में उतरी थी। वे सवारी मांगने के लिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए, और वह समय उनके क्रोध का था, इसलिए उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं तुम्हें सवारी नहीं दूंगा, और न ही मेरे पास तुम्हें ले जाने के लिए कुछ है।" वे रोते हुए लौट गए, फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें बुलाया और उन्हें कुछ ऊंट दिए। अबू मूसा ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या आपने कसम नहीं खाई थी?

उन्होंने कहा: "अगर मैं, अल्लाह ने चाहा तो, कोई कसम खाता हूँ और फिर उससे बेहतर कुछ देखता हूँ, तो मैं वही करता हूँ जो..."

---

(1) पृष्ठ 287। (2) देखें: मगाज़ी अल-वाक़िदी 3/994, और तफ़सीर अल-तबरी 11/626। (3) अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 258 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी 2/319 ने, और अल-आलूसी ने रूह अल-मआनी 10/159 में उल्लेख किया है कि इस विवरण का प्रत्यक्ष अर्थ पैबंद लगे मोज़ों और मरम्मत की हुई चप्पलों से मुराद कोई भी सवारी का जानवर है, मानो उन्होंने कहा: हमें जो भी उपलब्ध हो उस पर ले चलें। या इसका अर्थ है: हमें ले चलें चाहे वह हमारी अपनी चप्पलों और मोज़ों पर ही क्यों न हो, जो अत्यधिक संतोष को दर्शाता है। (4) अल-वाहिदी की अल-वसीत 2/518, और इब्न अब्बास के विवरण का उल्लेख अल-बग़वी 2/319 ने भी किया है।

334 سورہ التوبہ: آیات 91 - 92

کہا گیا: ان سب نے خندق کے معرکے میں شرکت کی تھی۔ اور کہا گیا: یہ آیت مختلف قبیلوں کے سات افراد کے بارے میں نازل ہوئی، اور یہ 'رونے والے' (البکاؤون) ہیں؛ یہ غزوہ تبوک کے موقع پر رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے تاکہ آپ انہیں سواری فراہم کریں، لیکن آپ کو کوئی ایسی چیز نہ ملی جس پر انہیں سوار کیا جاتا، تو "وہ اس حال میں واپس لوٹے کہ ان کی آنکھوں سے آنسو بہہ رہے تھے، اس غم میں کہ انہیں وہ کچھ میسر نہ تھا جسے وہ اللہ کی راہ میں خرچ کر سکتے" (القرآن 9:92)۔ پس انہیں 'رونے والے' کا نام دیا گیا۔ وہ یہ تھے: بنو عمرو بن عوف کے سالم بن عمیر، بنو حارثہ کے بھائی علبہ بن زید، بنو مازن بن النجار کے ابو لیلیٰ عبد الرحمن بن کعب، بنو سلمہ کے عمرو بن الحمام، اور عبد اللہ بن المغفل المزنی، اور کہا گیا: بلکہ وہ عبد اللہ بن عمرو المزنی ہیں، اور بنو واقف کے بھائی ہرمی بن عبد اللہ، اور عرباض بن ساریہ الفزاری۔ ابو عمر نے اپنی کتاب 'الدرر' (1) میں ان کے یہی نام لکھے ہیں۔ ان کے بارے میں اختلاف بھی پایا جاتا ہے (2)۔

القشیری نے کہا: معقل بن یسار، صخر بن خنساء، عبد اللہ بن کعب الانصاری، سالم بن عمیر، ثعلبہ بن غنمہ، عبد اللہ بن مغفل، اور ایک اور شخص۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے نبی، آپ نے ہمیں اپنے ساتھ نکلنے کی دعوت دی ہے، پس ہمیں پیوند لگے چمڑے کے موزوں اور مرمت شدہ جوتوں پر ہی لے چلیں تاکہ ہم آپ کے ساتھ جنگ کریں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس کوئی ایسی چیز نہیں جس پر تمہیں سوار کروں"، تو وہ روتے ہوئے واپس چلے گئے (3)۔

ابن عباس نے کہا: انہوں نے آپ ﷺ سے سواری کے جانوروں کا مطالبہ کیا تھا۔ طویل مسافت کی وجہ سے ایک شخص کو دو اونٹوں کی ضرورت تھی؛ ایک اونٹ سواری کے لیے اور ایک اونٹ پانی اور زادِ راہ لادنے کے لیے (4)۔

الحسن نے کہا: یہ آیت ابو موسیٰ اور ان کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی جو نبی ﷺ کے پاس سواری مانگنے آئے تھے، اور وہ وقت آپ کی کسی ناراضگی کا تھا تو آپ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، میں تمہیں سوار نہیں کروں گا، اور نہ ہی میرے پاس تمہیں سوار کرنے کے لیے کچھ ہے"۔ وہ روتے ہوئے چلے گئے، پھر رسول اللہ ﷺ نے انہیں بلایا اور انہیں چند اونٹ عطا فرمائے۔ ابو موسیٰ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا آپ نے قسم نہیں کھائی تھی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں، ان شاء اللہ، جب کسی بات پر قسم کھاتا ہوں اور پھر اس سے بہتر صورت دیکھتا ہوں، تو وہی کرتا ہوں جو..."

---

(1) ص 287۔ (2) دیکھئے: مغازی الواقدی 3/994، اور تفسیر الطبری 11/626۔ (3) اسے الواحدی نے اسباب النزول ص 258 میں ذکر کیا ہے، اور البغوی نے 2/319 میں، اور الآلوسی نے روح المعانی 10/159 میں ذکر کیا ہے کہ اس خبر کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ پیوند لگے موزوں اور مرمت شدہ جوتوں سے مراد ہر قسم کا سواری کا جانور ہے، گویا انہوں نے کہا: ہمیں جو کچھ میسر ہو اسی پر لے چلیں۔ یا مراد یہ ہے کہ: ہمیں لے چلیں چاہے ہمارے اپنے جوتوں اور موزوں پر ہی ہو، جو کہ قناعت میں مبالغے کے طور پر ہے۔ (4) الوسیط للواحدی 2/518، اور ابن عباس کی روایت کا ذکر البغوی نے بھی 2/319 میں کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 91 - 92 335

...is better, and I have expiated for my oath." I say: This is a Sahih (authentic) Hadith narrated by Al-Bukhari and Muslim with its wording and meaning(1). In Muslim: "He called for us, then ordered for us five camels with white humps... the Hadith"(2). At the end of it: "Depart, for it is only Allah who has provided you with mounts." Al-Hasan and Bakr ibn Abd Allah also said: It was revealed regarding Abd Allah ibn Mughaffal Al-Muzani, who came to the Prophet ﷺ asking for a mount(3). Al-Jurjani said(4): That is: Nor [is there blame] upon those who, when they came to you for you to provide them with mounts and you said: "I do not find [any]". So it is a subject coordinated(5) with what precedes it without the conjunction 'and', and the response is: {They turned back}. {and their eyes overflowing with tears} The sentence is in the accusative case as a circumstantial phrase (haal). {in sorrow} is a verbal noun (masdar). {that they did not find} is in the accusative due to 'an'. Al-Nahhas said: Al-Farra' said: It is permissible to say: 'that they do not find' (an la yajiduna); making 'la' have the meaning of 'is not'. According to the Basrans, it means: that they do not find(6). Fifth: The majority of scholars are of the view that whoever does not find what to spend on his military expedition, it is not obligatory for him. Our scholars said: If his habit is to ask (beg), it becomes obligatory for him; like Hajj, and it is derived based on habit; because if his condition does not change, the obligation is directed towards him just as it is directed towards the one who possesses means. And Allah knows best. Sixth: In His words, the Most High: {and their eyes overflowing with tears} is what is used as evidence for indicators...

---

(1) Sahih al-Bukhari (3133), and Sahih Muslim (1649), and it is with Ahmad (19591) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari ؓ. 'Al-Dhawd' of camels: between two and nine, and it was said: between three and ten. Al-Nihayah (dhawd). (2) Sahih Muslim (1649): (9). 'Ghurr al-Dhurá', meaning: white humps, fat ones. Al-Nihayah (dhara). (3) Narrated by al-Tabari 11/624 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) at length. (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/71. (5) In (M): coordinated/conjoined. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/231, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/448. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/983.

...बेहतर है, और मैंने अपनी कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) दे दिया है।" मैं कहता हूँ: यह एक सहीह हदीस है जिसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने इसके शब्दों और अर्थों के साथ रिवायत किया है(1)। मुस्लिम में है: "उन्होंने हमें बुलाया, फिर हमारे लिए पाँच सफ़ेद कूबड़ वाले ऊँटों का आदेश दिया... हदीस"(2)। इसके अंत में है: "चले जाओ, क्योंकि अल्लाह ही है जिसने तुम्हें सवारी प्रदान की है।" अल-हसन और बक्र बिन अब्द अल्लाह ने यह भी कहा: यह अब्दुल्लाह बिन मुग़फ़्फ़ल अल-मुज़नी के बारे में नाज़िल हुई थी, जो नबी ﷺ के पास सवारी माँगने आए थे(3)। अल-जुर्जानी ने कहा(4): अर्थात्: और न ही [उन पर कोई दोष है] जो तब आपके पास आए कि आप उन्हें सवारी प्रदान करें और आपने कहा: "मेरे पास [सवारी] नहीं है"। तो यह बिना 'वाव' के पिछले हिस्से के साथ जुड़ा हुआ कर्ता है, और इसका उत्तर है: {वे वापस लौट गए}। {और उनकी आँखों से आँसू बह रहे थे} यह वाक्य 'हाल' (स्थिति) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है। {ग़म के मारे} एक मस्तर (संज्ञा) है। {कि वे नहीं पा रहे थे} 'अन' के कारण नसब में है। अल-नहस ने कहा: अल-फ़र्रा ने कहा: यह जायज़ है: 'कि वे नहीं पाते' (अन ला यजीदुन); 'ला' को 'नहीं है' के अर्थ में रखते हुए। बसरा के विद्वानों के अनुसार इसका अर्थ है: कि वे नहीं पाते(6)। पाँचवाँ: अधिकांश विद्वानों का मत है कि जिसके पास अपने युद्ध में खर्च करने के लिए कुछ नहीं है, उस पर यह अनिवार्य नहीं है। हमारे विद्वानों ने कहा: यदि उसकी आदत माँगने की है, तो उस पर यह अनिवार्य हो जाता है; जैसे हज, और यह आदत के आधार पर निकाला गया है; क्योंकि यदि उसकी स्थिति नहीं बदलती है, तो उस पर दायित्व उसी तरह लागू होता है जैसे साधन संपन्न व्यक्ति पर(7)। और अल्लाह बेहतर जानता है। छठा: अल्लाह तआला के इस कथन में: {और उनकी आँखों से आँसू बह रहे थे} वह है जिससे संकेतों पर तर्क दिया जाता है...

---

(1) सहीह बुखारी (3133), और सहीह मुस्लिम (1649), और यह अहमद (19591) के यहाँ भी है और यह अबू मूसा अल-अशरी ؓ की हदीस से है। ऊंटों का 'दौद': दो से नौ के बीच, और कहा गया है: तीन से दस के बीच। अल-निहाया (दौद)। (2) सहीह मुस्लिम (1649): (9)। 'ग़ुर्र अल-धुरा', अर्थात: सफ़ेद कूबड़ वाले, मोटे। अल-निहाया (धरा)। (3) इसे अल-तबरी 11/624 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से विस्तार से रिवायत किया है। (4) इसका उल्लेख इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/71 में किया है। (5) (म) में: मातूफ (जुड़ा हुआ)। (6) इ'राब अल-कुरान अल-नहस

द्वारा 2/231, और मआनी अल-कुरान अल-फ़र्रा द्वारा 1/448। (7) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 2/983।

سورہ التوبہ: آیات ۹۱ - ۹۲ ۳۳۵

...بہتر ہے، اور میں نے اپنی قسم کا کفارہ ادا کر دیا ہے۔" میں کہتا ہوں: یہ ایک صحیح حدیث ہے جسے بخاری اور مسلم نے اپنے الفاظ اور معنی کے ساتھ روایت کیا ہے(۱)۔ اور مسلم میں ہے: "انہوں نے ہمیں بلایا، پھر ہمارے لیے پانچ سفید کوہان والے اونٹوں کا حکم دیا... حدیث"(۲)۔ اس کے آخر میں ہے: "چلے جاؤ، کیونکہ اللہ ہی نے تمہیں سواری فراہم کی ہے۔" الحسن اور بکر بن عبد اللہ نے یہ بھی کہا: یہ عبد اللہ بن مغفل المزنی کے بارے میں نازل ہوئی، جو نبی ﷺ کے پاس سواری مانگنے آئے تھے(۳)۔ الجرجانی نے کہا(۴): یعنی: اور نہ ہی [ان پر کوئی گناہ ہے] جو جب آپ کے پاس آئے کہ آپ انہیں سواری فراہم کریں اور آپ نے کہا: "میں [کوئی سواری] نہیں پاتا"۔ تو یہ بغیر 'واؤ' کے اپنے سے پہلے والے پر عطف ہے، اور اس کا جواب ہے: ﴿تولوا﴾ (وہ واپس لوٹ گئے)۔ ﴿اور ان کی آنکھیں آنسوؤں سے بہہ رہی تھیں﴾ یہ جملہ حال ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ ﴿غم کی وجہ سے﴾ مصدر ہے۔ ﴿کہ وہ نہیں پاتے تھے﴾ 'أن' کی وجہ سے نصب میں ہے۔ النحاس نے کہا: الفراء نے کہا: یہ جائز ہے: 'أن لا يجدون'؛ 'لا' کو 'ليس' کے معنی میں رکھتے ہوئے۔ بصریوں کے نزدیک اس کا مطلب ہے: کہ وہ نہیں پاتے(۶)۔ پانچویں بات: جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ جس کے پاس اپنے غزوہ میں خرچ کرنے کے لیے کچھ نہیں ہے، اس پر یہ واجب نہیں ہے۔ اور ہمارے علماء نے کہا: اگر اس کی عادت مانگنے کی ہے تو اس پر یہ لازم ہو جاتا ہے؛ جیسے حج، اور اسے عادت پر محمول کیا گیا ہے؛ کیونکہ اگر اس کی حالت تبدیل نہیں ہوتی تو اس پر فرض اسی طرح لاگو ہوتا ہے جیسے صاحبِ استطاعت پر(۷)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿اور ان کی آنکھیں آنسوؤں سے بہہ رہی تھیں﴾ وہ چیز ہے جس سے قرائن پر استدلال کیا جاتا ہے...

(۱) صحیح بخاری (۳۱۳۳)، اور صحیح مسلم (۱۶۴۹)، اور یہ احمد (۱۹۵۹۱) کے پاس بھی ہے اور یہ ابو موسیٰ اشعری ؓ کی حدیث سے ہے۔ اونٹوں کا 'ذود': دو سے نو کے درمیان، اور کہا گیا: تین سے دس کے درمیان۔ النہایۃ (ذود)۔ (۲) صحیح مسلم (۱۶۴۹): (۹)۔ 'غر الذری'، یعنی: سفید کوہان والے، موٹے تازے۔ النہایۃ (ذرا)۔ (۳) اسے طبری نے ۱۱/ ۶۲۴ پر ابن عباس رضی اللہ عنہما سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۷۱/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) (م) میں: معطوف۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۳۱، اور معانی القرآن للفراء ۱/ ۴۴۸۔ (۷) أحكام القرآن لابن العربي ۲/ ۹۸۳۔

336 Surah At-Tawbah: Verses 91 - 94

...circumstances. Then, some of them provide certain knowledge, and some of them allow for doubt.

The first: like someone passing by a house where the sound of wailing has risen, cheeks are slapped, hair is shorn, voices are raised, pockets are torn, and they are calling for the master of the house with 'O woe!'; then he knows that he has died.

And the second: like the tears of orphans at the doors of rulers; Allah the Almighty said, reporting on the brothers of Yusuf (peace be upon him): {And they came to their father at night, weeping} [Yusuf: 16]. And they are the liars; Allah the Almighty said reporting about them: {And they brought upon his shirt false blood} [Yusuf: 18]. Despite this, these are indications that are usually used for inference, so testimonies are built upon them [in death and other matters] based on the appearance of circumstances and what is predominant. The poet said:

When tears entwine on cheeks... the one who weeps is distinguished from the one who feigns weeping. (3)

And this meaning will come in Surah "Yusuf" in detail, God willing. (4)

His saying, Exalted is He: {The way is only against those who ask your permission while they are rich. They are satisfied to be with those who stay behind, and Allah has set a seal upon their hearts, so they do not know} (93).

His saying, Exalted is He: {The way is only} i.e.: punishment and sin. {Against those who ask your permission while they are rich} and the hypocrites are meant. Repeating their mention is for emphasis in warning against their evil deeds.

His saying, Exalted is He: {They will make excuses to you when you return to them. Say, "Make no excuse - we will never believe you. Allah has already informed us of your news. And Allah will observe your deeds, and [so will] His Messenger; then you will be returned to the Knower of the unseen and the witnessed, and He will inform you of what you used to do."} (94).

His saying, Exalted is He: {We will never believe you} means the hypocrites. {We will never believe you} i.e.: we will never trust you.

---

(1) Al-Saliqa: One who raises her voice in calamity, or slaps her face. Al-Qamus (Salaqa). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/984, and what was mentioned between

parentheses is from him. (3) Its author is Al-Mutanabbi, and it is in his Diwan p. 569 with the narration: "If they are confused". (4) At the explanation of verse (18) of it.

336 सूरह अत-तौबा: आयत 91 - 94

...परिस्थितियाँ। फिर उनमें से कुछ वे हैं जो आवश्यक ज्ञान प्रदान करती हैं, और कुछ वे हैं जिनमें संदेह की संभावना होती है।

पहली: जैसे कोई ऐसे घर के पास से गुज़रे जहाँ विलाप का स्वर ऊँचा हो, गाल पीटे जा रहे हों, बाल नोंचे जा रहे हों, आवाज़ें उठ रही हों, गिरेबान चाक हों, और वे घर के मालिक को 'हाय अफसोस!' के साथ पुकार रहे हों; तो वह जान लेता है कि वह मर गया है।

दूसरी: जैसे शासकों के दरवाज़ों पर अनाथों के आँसू; अल्लाह तआला ने यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के भाइयों के बारे में बताते हुए फरमाया: {और वे ईशा के समय अपने पिता के पास रोते हुए आए} [यूसुफ: 16]। और वे झूठे थे; अल्लाह तआला ने उनके बारे में खबर देते हुए फरमाया: {और वे उसकी कमीज़ पर झूठा खून लगाकर लाए} [यूसुफ: 18]। इसके बावजूद ये ऐसे संकेत हैं जिनसे आमतौर पर अनुमान लगाया जाता है, इसलिए इन पर [मृत्यु और अन्य मामलों में] परिस्थितियों के आभास और प्रबलता के आधार पर गवाहियाँ बनाई जाती हैं। कवि ने कहा:

जब गालों पर आँसू उलझ जाते हैं... तो रोने वाले और रोने का ढोंग करने वाले के बीच अंतर स्पष्ट हो जाता है। (3)

और यह अर्थ "यूसुफ" में इंशाअल्लाह विस्तार से आएगा। (4)

अल्लाह तआला का कथन: {रास्ता तो केवल उन लोगों पर है जो आपसे अनुमति मांगते हैं जबकि वे धनी हैं। वे पीछे रहने वालों के साथ रहने पर प्रसन्न हैं, और अल्लाह ने उनके दिलों पर मुहर लगा दी है, इसलिए वे नहीं जानते} (93)।

अल्लाह तआला का कथन: {रास्ता तो केवल} अर्थात: सज़ा और पाप। {उन लोगों पर है जो आपसे अनुमति मांगते हैं जबकि वे धनी हैं} और मुराद मुनाफिक (पाखंडी) हैं। उनका दोबारा उल्लेख उनके बुरे कर्मों से सावधान करने में जोर देने के लिए है।

अल्लाह तआला का कथन: {जब तुम उनकी ओर वापस जाओगे तो वे तुम्हारे सामने बहाने बनाएंगे। कह दो, "बहाने मत बनाओ - हम तुम्हारी बात कभी नहीं मानेंगे। अल्लाह ने हमें तुम्हारी खबरें दे दी हैं। और अल्लाह तुम्हारे काम को देखेगा, और उसका रसूल भी; फिर तुम परोक्ष और प्रत्यक्ष के जानने वाले की ओर लौटाए जाओगे, फिर वह तुम्हें बताएगा जो कुछ तुम करते थे"} (94)।

अल्लाह तआला का कथन: {हम तुम्हारी बात कभी नहीं मानेंगे} यानी पाखंडी। {हम तुम्हारी बात कभी नहीं मानेंगे} यानी: हम कभी तुम्हारा विश्वास नहीं करेंगे।

---

(1) अल-सालीक़ा: वह जो विपत्ति के समय अपनी आवाज़ ऊँची करती है, या अपने चेहरे को पीटती है। अल-क़ामूस (सलक़ा)। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/984, और कोष्ठक के बीच जो उल्लेख किया गया है वह उन्हीं से है। (3) इसके लेखक अल-मुतनब्बी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 569 में इस पाठ के साथ है: "इज़ा अश्तबहत"। (4) इसकी आयत (18) की व्याख्या पर।

336 سورت التوبہ: آیات 91 - 94

...احوال۔ پھر ان میں سے کچھ وہ ہیں جو ضروری علم کا فائدہ دیتے ہیں، اور کچھ وہ ہیں جن میں شک و شبہ کا احتمال ہوتا ہے۔

پہلی صورت: جیسے کوئی کسی ایسے گھر کے پاس سے گزرے جہاں سے نوحہ و ماتم کی آوازیں بلند ہو رہی ہوں، گالوں پر طمانچے مارے جا رہے ہوں، بال نوچے جا رہے ہوں، آوازیں چیخ رہی ہوں، گریبان چاک ہوں، اور وہ صاحب خانہ کو واویلا کے ساتھ پکار رہے ہوں؛ تو وہ جان لیتا ہے کہ وہ مر گیا ہے۔

دوسری صورت: جیسے حکمرانوں کے دروازوں پر یتیموں کے آنسو؛ اللہ تعالیٰ نے یوسف علیہ السلام کے بھائیوں کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {اور وہ عشاء کے وقت اپنے باپ کے پاس روتے ہوئے آئے} [یوسف: 16]۔ اور وہ جھوٹے تھے؛ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {اور وہ اس کی قمیص پر جھوٹا خون لگا کر لائے} [یوسف: 18]۔ اس کے باوجود یہ ایسے قرائن ہیں جن سے عام طور پر استدلال کیا جاتا ہے، چنانچہ ان پر [موت اور دیگر معاملات میں] ظاہرِ حال اور غلبہِ ظن کی بنیاد پر شہادتیں قائم کی جاتی ہیں۔ شاعر نے کہا:

جب رخساروں پر آنسو ایک دوسرے میں پیوست ہو جائیں... تو رونے والے اور جھوٹ موٹ رونے والے میں فرق واضح ہو جاتا ہے۔ (3)

اور یہ معنی "یوسف" میں ان شاء اللہ تفصیل سے آئے گا۔ (4)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {الزام تو ان لوگوں پر ہے جو آپ سے اجازت مانگتے ہیں حالانکہ وہ مالدار ہیں۔ وہ اس بات پر خوش ہیں کہ پیچھے رہ جانے والوں کے ساتھ رہ جائیں، اور اللہ نے ان کے دلوں پر مہر لگا دی ہے، پس وہ نہیں جانتے} (93)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {الزام تو} یعنی: سزا اور گناہ۔ {ان لوگوں پر ہے جو آپ سے اجازت مانگتے ہیں حالانکہ وہ مالدار ہیں} اور مراد منافقین ہیں۔ ان کا دوبارہ ذکر ان کے برے اعمال سے ڈرانے میں تاکید کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب تم ان کی طرف واپس جاؤ گے تو وہ تمہارے سامنے عذر پیش کریں گے۔ کہہ دیجیے کہ عذر نہ کرو، ہم تمہاری بات ہرگز نہیں مانیں گے۔ اللہ نے ہمیں تمہارے حالات بتا دیے ہیں۔ اور اللہ تمہارے عمل کو دیکھے گا اور اس کا رسول بھی، پھر تم غیب اور ظاہر کے جاننے والے کی طرف لوٹائے جاؤ گے، پھر وہ تمہیں بتائے گا جو کچھ تم کرتے تھے} (94)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم تمہاری بات ہرگز نہیں مانیں گے} یعنی منافقین۔ {ہم تمہاری بات ہرگز نہیں مانیں گے} یعنی: ہم کبھی تمہاری تصدیق نہیں کریں گے۔

---

(1) السالقہ: مصیبت کے وقت اپنی آواز بلند کرنے والی، یا اپنے چہرے پر طمانچے مارنے والی۔ القاموس (سلق)۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/984، اور قوسین کے درمیان جو ذکر کیا گیا ہے وہ انہی سے ہے۔ (3) اس کے قائل المتنبی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 569 میں بروایت: "إذا اشتبهت" ہے۔ (4) اس کی آیت (18) کی تفسیر کے پاس۔

[We will believe] you; {Allah has already informed us of your news} i.e., He informed us of your secrets. {And Allah will see your deeds} in what you will do in the future. {Then you will be returned to the Knower of the unseen and the witnessed, and He will inform you of what you used to do} i.e., He will recompense you for your deeds. All this has been fully discussed previously.

Allah's saying: {They will swear by Allah to you when you return to them so that you would leave them alone. So leave them alone; indeed, they are an impurity, and their refuge is Hell as recompense for what they used to earn 95}.

Allah's saying: {They will swear by Allah to you when you return to them} i.e., from Tabuk. The object of the oath is omitted; meaning: they swear that they were unable to go out. {So that you would leave them alone} i.e., so you would overlook blaming them. Ibn Abbas said: meaning, do not speak to them. It is reported that the Prophet (PBUH) said when he returned from Tabuk: "Do not sit with them or speak to them." (1).

{Indeed, they are an impurity} i.e., their work is impurity. The implication is: they are possessors of impurity, i.e., their deeds are ugly.

{And their refuge is Hell} i.e., their dwelling and place. Al-Jawhari (2) said: 'Al-Ma'wa' (refuge/shelter) is every place a thing retreats to by day or night. And so-and-so 'awa' (retreated) to his house, 'ya'wi awiyan' on the scale of 'fu'ool', and 'iwa'an'. From it is Allah's saying: {I will take refuge on a mountain that will protect me from the water} [Hud: 43]. And I sheltered him 'iwa'an', and I sheltered him: if you hosted him; 'fa'altu' and 'af'altu' with the same meaning; narrated from Abu Zaid. And 'ma'wi' of camels with a kasra on the waw is a dialectal variation for the 'ma'wa' of camels specifically, which is rare.

Allah's saying: {They swear to you so that you might be satisfied with them. But if you should be satisfied with them - indeed, Allah is not satisfied with the defiantly disobedient people 96}.

Abdullah bin Ubayy swore that he would not stay behind from the Messenger of Allah (PBUH) after that, and requested that he be satisfied with him (3).

(1) Mentioned from Ibn Abbas by Al-Baghawi 2/320, and extracted by Ibn Abi Hatim 6/1865 (10207) from Al-Suddi. (2) In As-Sahah (A-W-Y). (3) Mentioned by Al-Baghawi 2/320 from Muqatil.

[हम तुम पर विश्वास करेंगे] {अल्लाह ने हमें तुम्हारे समाचार दे दिए हैं} यानी: हमें तुम्हारे रहस्यों के बारे में बता दिया है। {और अल्लाह तुम्हारे कार्यों को देखेगा} जो तुम भविष्य में करोगे। {फिर तुम परोक्ष (अदृश्य) और प्रत्यक्ष के ज्ञाता की ओर लौटाए जाओगे, और वह तुम्हें उन कार्यों के बारे में बताएगा जो तुम करते थे} यानी: वह तुम्हें तुम्हारे कर्मों का बदला देगा। यह सब पहले पूरी तरह से बताया जा चुका है।

अल्लाह का कथन: {जब तुम उनकी ओर वापस जाओगे तो वे तुम्हारे सामने अल्लाह की शपथ लेंगे ताकि तुम उन्हें छोड़ दो। तो तुम उन्हें उनके हाल पर छोड़ दो; वास्तव में वे अपवित्रता (गंदगी) हैं, और उनका ठिकाना नरक है, उनके कर्मों के बदले में जो वे करते थे (95)}।

अल्लाह का कथन: {जब तुम उनकी ओर वापस जाओगे तो वे तुम्हारे सामने अल्लाह की शपथ लेंगे} यानी: तबूक से लौटने पर। जिस बात की शपथ ली गई वह यहाँ छिपी हुई है; यानी: वे शपथ लेते हैं कि वे बाहर निकलने में सक्षम नहीं थे। {ताकि तुम उन्हें छोड़ दो} यानी: ताकि तुम उनकी निंदा करने से बचो। इब्न अब्बास ने कहा: यानी उनसे बात न करो। रिवायत में है कि नबी (स.अ.व.) ने जब तबूक से लौटे तो फरमाया: "न उनके पास बैठो और न उनसे बात करो" (1)।

{वास्तव में वे अपवित्रता हैं} यानी उनका कार्य अपवित्रता है, और इसका अर्थ यह है कि वे अपवित्रता वाले हैं, यानी उनका कार्य घिनौना है।

{और उनका ठिकाना नरक है} यानी उनका निवास और स्थान। अल-जौहरी (2) ने कहा: 'अल-मावा' (आश्रय) वह हर स्थान है जहाँ कोई चीज़ दिन या रात में शरण लेती है। फलां व्यक्ति अपने घर में शरण लेता है 'यावी अवियान' (فعول) के वज़न पर, और 'इवाअन'। इसी से अल्लाह का कथन है: {मैं किसी पहाड़ की शरण ले लूँगा जो मुझे पानी से बचा लेगा} [हूद: 43]। और मैंने उसे शरण दी 'इवाअन', और यदि आपने उसे अपने पास उतारा हो; 'फ़अल्तु' और 'अफ़अल्तु' एक ही अर्थ में हैं; अबू ज़ैद से। ऊँटों के आश्रय के लिए 'वाव' पर जेर के साथ 'मवी' ऊँटों के'मावा' के लिए एक विशिष्ट भाषा है, जो कि दुर्लभ है।

अल्लाह का कथन: {वे तुम्हारे सामने शपथ लेंगे ताकि तुम उनसे संतुष्ट हो जाओ। फिर यदि तुम उनसे संतुष्ट हो भी जाओ, तो अल्लाह अवज्ञाकारी लोगों से संतुष्ट नहीं होता (96)}।

अब्दुल्ला बिन उबई ने शपथ ली कि वह उसके बाद अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) का साथ नहीं छोड़ेगा, और उसने अनुरोध किया कि आप उनसे संतुष्ट हो जाएं(3)।

(1) इसे इब्न अब्बास से अल-बघवी 2/320 ने उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम 6/1865 (10207) ने सुद्दी से उद्धृत किया है। (2) अस-सिहाह (अ-वा-या) में। (3) इसे अल-बघवी 2/320 ने मुक़ातिल से उल्लेख किया है।

[ہم تم پر یقین کریں گے] {اللہ ہمیں تمہاری خبریں دے چکا ہے} یعنی: تمہارے بھیدوں سے آگاہ کر دیا ہے۔ {اور اب اللہ تمہارے عمل کو دیکھے گا} جو تم آئندہ کرو گے۔ {پھر تم غیب اور ظاہر کے جاننے والے کی طرف لوٹائے جاؤ گے، تو وہ تمہیں بتا دے گا جو کچھ تم کرتے تھے} یعنی: وہ تمہیں تمہارے اعمال کا بدلہ دے گا۔ یہ سب کچھ پہلے مکمل طور پر گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب تم ان کی طرف واپس جاؤ گے تو وہ تمہارے سامنے اللہ کی قسمیں کھائیں گے تاکہ تم ان سے درگزر کرو، پس تم ان سے اعراض کرو (انہیں ان کے حال پر چھوڑ دو)؛ بے شک وہ گندگی ہیں، اور ان کا ٹھکانہ جہنم ہے، ان کاموں کے بدلے جو وہ کرتے تھے (95)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب تم ان کی طرف واپس جاؤ گے تو وہ تمہارے سامنے اللہ کی قسمیں کھائیں گے} یعنی: تبوک سے واپسی پر۔ جس بات پر قسم کھائی گئی وہ یہاں محذوف ہے؛ یعنی: وہ قسمیں کھاتے ہیں کہ وہ نکلنے کی قدرت نہیں رکھتے تھے۔ {تاکہ تم ان سے درگزر کرو} یعنی: تاکہ تم ان کی ملامت سے صرفِ نظر کرو۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یعنی ان سے بات نہ کرو۔ روایت میں ہے کہ نبی کریم ﷺ نے جب تبوک سے تشریف لائے تو فرمایا: "نہ ان کے ساتھ بیٹھو اور نہ ان سے بات کرو" (1)۔

{بے شک وہ گندگی ہیں} یعنی ان کا عمل گندگی ہے، اور تقدیرِ کلام یہ ہے کہ وہ گندگی والے ہیں، یعنی ان کا عمل قبیح ہے۔

{اور ان کا ٹھکانہ جہنم ہے} یعنی ان کا مسکن اور مقام۔ الجوہری (2) نے کہا: 'المأوى' ہر اس جگہ کو کہتے ہیں جہاں کوئی چیز دن یا رات کو پناہ لیتی ہے۔ اور فلاں اپنے گھر کی طرف پناہ گزین

ہوا 'یاوی اویا' فعول کے وزن پر، اور 'ایواء'۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {میں کسی پہاڑ کی پناہ لے لوں گا جو مجھے پانی سے بچا لے گا} [ہود: 43]۔ اور میں نے اسے پناہ دی 'ایواء'، اور اسے پناہ دی: جب تم نے اسے اپنے پاس اتارا؛ 'فعلت' اور 'افعلت' ایک ہی معنی میں؛ ابو زید سے۔ اور اونٹوں کا ٹھکانہ 'واؤ' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، خاص طور پر اونٹوں کے ٹھکانے کے لیے ایک لغت ہے، اور یہ شاذ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ تمہارے سامنے قسمیں کھائیں گے تاکہ تم ان سے راضی ہو جاؤ، پھر اگر تم ان سے راضی ہو بھی جاؤ تو اللہ تو فاسق لوگوں سے راضی نہیں ہوتا (96)}۔

عبداللہ بن ابی نے قسم کھائی کہ وہ اس کے بعد رسول اللہ ﷺ کا ساتھ نہیں چھوڑے گا، اور اس نے درخواست کی کہ آپ ﷺ اس سے راضی ہو جائیں (3)۔

(1) اسے ابن عباس سے بغوی 2/320 نے ذکر کیا، اور ابن ابی حاتم 6/1865 (10207) نے سدی سے روایت کیا۔ (2) الصحاح (أوی) میں۔ (3) اسے بغوی 2/320 نے مقاتل سے ذکر کیا۔

338 Surah At-Tawbah: Verse 97

Allah the Almighty said: {The bedouins are stronger in disbelief and hypocrisy and more likely not to know the limits of what Allah has revealed to His Messenger. And Allah is Knowing and Wise. (97)}

His saying, the Almighty: {The bedouins are stronger in disbelief and hypocrisy} contains two issues:

The First: When Allah (Glory be to Him and Exalted) mentioned the conditions of the hypocrites in Madinah, He mentioned those who were outside and distant from it among the bedouins, saying: their disbelief is more intense. Qatadah said: Because they are further from knowledge of the Sunnah(1). It was also said: Because they are harder of heart, rougher in speech, coarser in nature, and further from hearing the revelation; that is why Allah the Almighty said regarding them: {and more likely}, meaning: more fitting.

{that they not know} "An" is in the accusative case due to the omission of the preposition "bi" (with); you say: you are worthy of doing (bi-an taf'ala) and doing; if you omit the "bi", it only works with "an", but if you bring the "bi", it works with "an" and other things; you say: you are worthy to stand (an taquma), and worthy of standing (bil-qiyam). If you said: "you are worthy of the standing" (jadeeru al-qiyam), it would be an error. It only worked with "an" because "an" indicates the future, so it is as if it is a substitute for what was omitted(2).

{the limits of what Allah has revealed} meaning: the obligatory duties of the Sharia. It was also said: the proofs of Allah regarding Lordship and the sending of messengers, due to their lack of insight.

The Second: Since that was the case and indicated their deficiency and lower status compared to others, three rulings resulted from it:

The first of them: They have no right to 'Fai' (spoils taken without combat) or 'Ghanimah' (booty)(3); as the Prophet (PBUH) said in "Sahih" Muslim(4) from the hadith of Buraydah, in which it says: "Then invite them to move from their home to the home of the Muhajireen (Emigrants), and inform them that if they do that, they will have what the Muhajireen have and will be subject to what the Muhajireen are subject to. If they refuse..."

(1) Narrated by Al-Tabari 11/632. (2) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 2/465. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/993. (4) Number (1731), and it is with Ahmad (22978).

३३८ सूरह अत-तौबाह: आयत ९७

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {देहाती कुफ़्र और मुनाफ़िक़त में बहुत ज़्यादा सख़्त हैं और इस लायक़ हैं कि उन्हें उन सीमाओं का पता न हो जो अल्लाह ने अपने रसूल पर नाज़िल की हैं। और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, हिकमत वाला है। (९७)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {देहाती कुफ़्र और मुनाफ़िक़त में बहुत ज़्यादा सख़्त हैं} इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: जब अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने मदीना के मुनाफ़िक़ों के हालात बयान किए, तो उन लोगों का ज़िक्र किया जो मदीना से बाहर और दूर रहने वाले देहाती (बदुआ) थे, और फ़रमाया: उनका कुफ़्र ज़्यादा सख़्त है। क़तादा ने कहा: क्योंकि वे सुन्नतों की जानकारी से ज़्यादा दूर हैं(१)। यह भी कहा गया है: क्योंकि वे दिल के ज़्यादा सख़्त, बातचीत में रूखे, स्वभाव में कर्कश और वही (प्रकाशना) सुनने से ज़्यादा दूर हैं; इसीलिए अल्लाह तआला ने उनके हक़ में फ़रमाया: {और इस लायक़ हैं} यानी: अधिक उपयुक्त हैं।

{कि वे न जानें} यहाँ 'अन' (कि) उस स्थान पर है जहाँ हर्फ़ुए-जर 'बा' को हटा दिया गया है; जैसे आप कहें: आप ऐसा करने के योग्य हैं (बि-अन तफ़अला); यदि आप 'बा' को हटा देते हैं तो यह केवल 'अन' के साथ ही सही होता है, और यदि आप 'बा' लाते हैं तो 'अन' और अन्य के साथ भी सही होता है; जैसे आप कहें: आप खड़े होने के योग्य हैं (अन तक़ूमा), और खड़े होने के साथ योग्य हैं (बिल-क़ियाम)। यदि आप कहें: 'आप खड़े होने के योग्य' (जदीरु अल-क़ियाम), तो यह ग़लत होगा। यह 'अन' के साथ इसलिए सही हुआ क्योंकि 'अन' भविष्य की ओर संकेत करता है, तो यह मानो हटाए गए शब्द का विकल्प है(२)।

{उन सीमाओं को जो अल्लाह ने नाज़िल की हैं} यानी: शरीअत के फ़राइज़ (अनिवार्य कार्य)। यह भी कहा गया है: रब की प्रभुसत्ता और रसूलों के भेजे जाने के बारे में अल्लाह के प्रमाण; उनकी कम दूरदर्शिता के कारण।

दूसरा: चूँकि यह बात थी और उनकी कमी और दूसरों की तुलना में उनके निचले दर्जे को दर्शाती थी, इसलिए इस पर तीन अहकाम (आदेश) आधारित हुए:

उनमें से पहला: 'फ़य' (बिना युद्ध के प्राप्त धन) और 'ग़नीमत' (युद्ध के माल) में उनका कोई हक़ नहीं है(३); जैसा कि नबी ﷺ ने 'सहीह' मुस्लिम(४) में बुरैदा की हदीस में फ़रमाया, जिसमें है: "फिर उन्हें उनके घर से मुहाजिरों (प्रवासियों) के घर की ओर स्थानांतरित होने के लिए आमंत्रित करें, और उन्हें सूचित करें कि यदि वे ऐसा करते हैं, तो उनके लिए वही अधिकार होंगे जो मुहाजिरों के हैं और उन पर वही ज़िम्मेदारियाँ होंगी जो मुहाजिरों पर हैं। यदि वे इनकार कर दें..."

(१) इमाम तबरी ने इसे उद्धृत किया है ११/६३२। (२) मआनी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज २/४६५। (३) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी २/९९३। (४) हदीस संख्या (१७३१), और यह अहमद के यहाँ भी है (२२९७८)।

۳۳۸ سورہ التوبہ: آیت ۹۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٩٧﴾﴾ (دیہاتی کفر اور منافقت میں زیادہ سخت ہیں اور اس قابل ہیں کہ ان کو ان حدود کا علم نہ ہو جو اللہ نے اپنے رسول پر نازل کی ہیں۔ اور اللہ جاننے والا حکمت والا ہے)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: جب اللہ جلّ وعزّ نے مدینہ کے منافقین کے احوال ذکر کیے؛ تو ان کا ذکر کیا جو مدینہ سے باہر اور اس سے دور رہنے والے دیہاتی (اعراب) تھے، پس فرمایا: ان کا کفر زیادہ سخت ہے۔ قتادہ نے کہا: کیونکہ وہ سنتوں کی معرفت سے زیادہ دور ہیں(۱)۔ اور کہا گیا ہے: اس لیے کہ وہ زیادہ سخت دل، زیادہ درشت کلام، زیادہ غلیظ طبع، اور وحی سننے سے زیادہ دور ہیں؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے ان کے حق میں فرمایا: ﴿وَأَجْدَرُ﴾ یعنی: زیادہ لائق اور موزوں۔

﴿أَلَّا يَعْلَمُوا﴾ یہاں «أن» اس جگہ پر ہے جہاں 'باء' کو حذف کر دیا گیا ہے؛ آپ کہتے ہیں: تم اس کے لائق ہو کہ ایسا کرو (بأن تفعل)؛ پس جب آپ باء کو حذف کر دیں تو یہ صرف «أن» کے ساتھ ہی درست ہوتا ہے، اور اگر آپ باء لائیں تو «أن» اور اس کے علاوہ کے ساتھ بھی درست ہوتا ہے؛ آپ کہتے ہیں: تم کھڑے ہونے کے لائق ہو (أن تقوم)، اور کھڑے ہونے کے ساتھ لائق ہو (بالقيام)۔ اگر آپ کہیں: تم کھڑے ہونے کے لائق (جديرُ القيام) ہو تو یہ غلط ہوگا۔ یہ «أن» کے ساتھ صرف اس لیے درست ہوا کیونکہ «أن» مستقبل پر دلالت کرتا ہے، تو گویا یہ محذوف کا بدل ہے(۲)۔

﴿حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾ یعنی: شریعت کے فرائض، اور کہا گیا ہے: ربوبیت اور رسل کی بعثت کے بارے میں اللہ کے دلائل؛ ان کی کم نظری (بصیرت کی کمی) کی وجہ سے۔

دوسرا مسئلہ: جب یہ بات تھی اور ان کے نقص اور دوسروں کے مقابلے میں ان کے درجے کے گرنے پر دلالت کرتی تھی، تو اس پر تین احکام مرتب ہوئے:

ان میں سے پہلا: مالِ فئے اور مالِ غنیمت میں ان کا کوئی حق نہیں ہے(۳)؛ جیسا کہ نبی ﷺ نے «صحیح» مسلم(۴) میں بریدہ کی حدیث میں فرمایا، جس میں ہے: «پھر انہیں ان کے گھر سے مہاجرین کے گھر کی طرف منتقل ہونے کی دعوت دو، اور انہیں بتاؤ کہ اگر وہ ایسا کریں گے تو ان کے لیے وہی حقوق ہوں گے جو مہاجرین کے ہیں اور ان پر وہی ذمہ داریاں ہوں گی جو مہاجرین پر ہیں، پھر اگر وہ انکار کر دیں...»

(۱) اسے طبری نے نکالا ہے ۱۱/۶۳۲۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/۴۶۵۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/۹۹۳۔ (۴) نمبر (۱۷۳۱)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۲۲۹۷۸)۔

Surah At-Tawbah: Verse 97 339 ...to move away from it, he informed them that they would be like the Bedouin Muslims, subject to Allah's ruling that applies to the believers, and they would have no share in the spoils of war (Ghanimah) or Fai unless they perform Jihad with the Muslims." Secondly: The rejection of the testimony of desert dwellers against city dwellers, due to the presence of suspicion. Abu Hanifa permitted it, saying: "Because it does not consider every suspicion, and all Muslims are upright (Adil) according to him." Al-Shafi'i permitted it if the person is an upright and acceptable witness; which is the correct view based on what we explained in "Al-Baqarah"(1). Allah Almighty described the Bedouins here with three characteristics: First: Disbelief and hypocrisy. Second: That he regards what he spends as a loss and waits for misfortunes to befall you. Third: Faith in Allah and the Last Day, and regarding what he spends as a means of closeness to Allah and prayers of the Messenger. Therefore, whoever has this character, it is unlikely that his testimony would not be accepted and thus be grouped with the second and first, and that is invalid. The discussion on this was previously mentioned in "An-Nisa"(2). Thirdly: Their leadership (as Imam) over city dwellers is prohibited due to their ignorance of the Sunnah and their abandonment of Friday prayers(3). Abu Mijlaz disliked the leadership of the Bedouin. Malik said: "He shall not lead (the prayer) even if he is the best reciter among them." Sufyan al-Thawri, al-Shafi'i, Ishaq, and the People of Opinion (As’hab al-Ra’y) said: "Praying behind a Bedouin is permissible." This was also chosen by Ibn al-Mundhir(4) if he establishes the limits of the prayer. His saying, Almighty: {More severe (Ashaddu)} its origin is: Ashdad; as previously mentioned(5). {Disbelief (Kufran)} is an accusative (Nasb) for clarification (Bayan). {And hypocrisy (Wa Nifaqan)} is conjoined to it. {And more likely (Wa Ajdaru)} is conjoined to {Ashaddu}. Its meaning is: More fitting; it is said: So-and-so...

---

(1) 4/449, see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/993 - 994. (2) 7/173 - 176. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/993. (4) In Al-Awsat 4/157, and what precedes it. (5) 8/200.

सूरह अत-तौबाह: आयत 97 339 ...कि वे इससे हट जाएँ तो उन्होंने उन्हें सूचित किया कि वे मुस्लिम बद्दूओं के समान होंगे, उन पर अल्लाह का वही फैसला लागू होगा जो ईमान वालों पर लागू होता है, और गनीमत (युद्ध की लूट) और फय में उनका कोई हिस्सा नहीं होगा जब तक कि वे मुसलमानों के साथ जिहाद न करें।" दूसरा: शहरी लोगों के खिलाफ मरुस्थल निवासियों (बद्दूओं) की गवाही का अस्वीकार करना; क्योंकि इसमें संदेह की संभावना होती है। अबू हनीफ़ा ने इसकी अनुमति दी है, उन्होंने कहा: "क्योंकि यह हर संदेह का ध्यान नहीं रखता, और उनके अनुसार सभी मुसलमान न्यायप्रिय (आदिल) हैं।" शाफ़ई ने इसकी अनुमति तब दी जब वह व्यक्ति न्यायप्रिय और संतोषजनक गवाह हो; और यही सही है जैसा कि हमने "अल-बक़रह"(1) में स्पष्ट किया है। अल्लाह तआला ने यहाँ बद्दूओं के तीन गुण बताए हैं: पहला: कुफ़्र और निफ़ाक़ (पाखंड)। दूसरा: यह कि वह जो कुछ खर्च करता है उसे बोझ (नुकसान) समझता है और आप पर मुसीबत आने का इंतज़ार करता है। तीसरा: अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान लाना, और जो वह खर्च करता है उसे अल्लाह की निकटता और रसूल की दुआओं का ज़रिया समझना। तो जिसकी यह विशेषता हो, यह दूर की बात है कि उसकी गवाही स्वीकार न की जाए और उसे दूसरे और पहले के साथ मिला दिया जाए, और यह गलत है। इस बारे में चर्चा "अन-निसा"(2) में हो चुकी है। तीसरा: शहरी लोगों पर उनकी इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) वर्जित है; सुन्नत से उनकी अज्ञानता और जुमे की नमाज़ छोड़ने के कारण(3)। अबू मिज्लज़ ने बद्दू की इमामत को नापसंद किया। मलिक ने कहा: "वह इमामत नहीं करेगा चाहे वह उनमें सबसे अच्छा क़ारी (पाठक) ही क्यों न हो।" सुफ़ियान अल-थौरी, अल-शाफ़ई, इसहाक और असहाब अल-राय ने कहा: "बद्दू के पीछे नमाज़ जायज़ है।" इब्न अल-मुन्ज़िर(4) ने भी इसे ही चुना है बशर्ते वह नमाज़ की सीमाओं को स्थापित करे। अल्लाह का फरमान: {ज़्यादा सख्त (अशद्दु)} इसका मूल है: अश्दद; जैसा कि पहले बीत चुका है(5)। {कुफ़्र (कुफ़्रन)} बयान (स्पष्टीकरण) के लिए नसब (अव्यय) है। {और निफ़ाक़ (वा निफ़ाक़न)} इस पर आतिफ़ (जुड़ा हुआ) है। {और अधिक उपयुक्त (वा अजदरु)} 'अशद्दु' पर आतिफ़ है। इसका अर्थ है: अधिक योग्य; कहा जाता है: फलां...

---

(1) 4/449, और देखें अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/993 - 994। (2) 7/173 - 176। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/993। (4) अल-औसत 4/157 में, और उससे पहले का हिस्सा। (5) 8/200।

سورہ التوبہ: آیت 97 339 کہ وہ اس سے ہٹ جائیں، تو انہوں نے انہیں مطلع کیا کہ وہ مسلمان بدوؤں کی طرح ہوں گے، ان پر اللہ کا وہی حکم چلے گا جو مومنین پر چلتا ہے، اور مال غنیمت اور فئے میں ان کا کوئی حصہ نہ ہو گا الا یہ کہ وہ مسلمانوں کے ساتھ مل کر جہاد کریں۔" اور دوسرا یہ: شہری لوگوں کے خلاف صحرا نشینوں (بدوؤں) کی گواہی کا ساقط ہونا؛ کیونکہ اس میں تہمت (شک) کے پائے جانے کا امکان ہے۔ امام ابو حنیفہ نے اسے جائز قرار دیا ہے، انہوں نے کہا: "क्योंकि इसमें हर तोहमत का लिहाज नहीं रखा जाता، اور ان کے نزدیک تمام مسلمان عادل ہیں۔" امام شافعی نے اسے اس صورت میں جائز قرار دیا جب وہ عادل اور پسندیدہ (گواہ) ہو؛ اور یہی صحیح ہے جیسا کہ ہم نے "البقرہ"(1) میں بیان کیا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے یہاں اعراب (بدوؤں) کی تین صفات بیان کی ہیں: پہلی: کفر اور نفاقا دوسری: یہ کہ وہ جو کچھ خرچ کرتا ہے اسے تاوان (نقصان) سمجھتا ہے اور تمہارے حق میں گردشِ ایام (مصائب) کا انتظار کرتا ہے۔ تیسری: اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان، اور جو کچھ وہ خرچ کرتا ہے اسے اللہ کے قرب کا ذریعہ اور رسول کی دعاؤں کا وسیلہ بناتا ہے۔ تو جس کی یہ صفت ہو، یہ بعید ہے کہ اس کی گواہی قبول نہ کی جائے اور اسے دوسرے اور پہلے کے ساتھ ملحق کر دیا جائے، اور یہ باطل ہے۔ اس بارے میں کلام "النساء"(2) میں گزر چکا ہے۔ اور تیسرا یہ: کہ شہری لوگوں پر ان کی امامت ممنوع ہے؛ سنت سے ان کی جہالت اور جمعہ چھوڑنے کی وجہ سے(3)۔ ابو مجلز نے اعرابی کی امامت کو ناپسند کیا۔ امام مالک نے فرمایا: "وہ امامت نہیں کرائے گا چاہے وہ ان میں سب سے بڑا قاری ہی کیوں نہ ہو۔" سفیان ثوری، شافعی، اسحاق اور اصحاب الرائے نے کہا: "اعرابی کے پیچھے نماز جائز ہے۔" اور ابن المنذر(4) نے اسے پسند کیا ہے بشرطیکہ وہ نماز کی حدود کو قائم کرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أَشَدُّ} (زیادہ سخت) اس کی اصل: اشدد ہے؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(5)۔ {كُفْرًا} (کفر کے اعتبار سے) بیان کی بنا پر منصوب ہے۔ {وَنِفَاقًا} (اور نفاق کے اعتبار سے) اس

پر عطف ہے۔ {وَأَجْدَرُ} (اور زیادہ لائق) 'اشد' پر عطف ہے۔ اس کا معنی ہے: زیادہ لائق؛ کہا جاتا ہے: فلاں...

---

(1) 4/449، اور دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 2/993 - 994۔ (2) 7/173 - 176۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/993۔ (4) الاوسط 4/157 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (5) 8/200۔

Surah At-Tawbah: Verse 97 Page 340

"Worthy of such and such," meaning: deserving of it, and you are worthy to do such and such, and the plural is 'judara' and 'jadirun'(1). Its origin is from the base (jadr) of a wall, which is raising it with construction. So his saying: he is more worthy (ajdar) of such and such, means: closer to it and more entitled to it. {That they should not know} meaning: by not knowing.

The Arabs: a generation of people, and the attribution to them is 'Arabi' (Arab) clear in Arabness, and they are the people of the metropolises. The 'A'rab' (Bedouins) among them are specifically the inhabitants of the desert. And it appeared in eloquent poetry as 'A'arib'. The attribution to the A'rab is 'A'rabi' (Bedouin); because it has no singular form. The A'rab is not a plural of 'Arab' as 'Anbat' (Nabateans) was a plural of 'Nabat', rather 'Arab' is a generic noun. The 'Araba' Arabs are the pure ones among them, and it was taken from its wording to emphasize it; like your saying: 'Laylun la'il' (a dark night). Sometimes they said: 'Al-Arab Al-Arba'a'. And 'ta'arraba' means: he imitated the Arabs. And 'ta'arraba' after his migration means: he became a Bedouin (A'rabi). The 'Musta'riba' Arabs are those who are not pure, as well as the 'Muta'arriba'. Arabic is this language. Ya'rub bin Qahtan was the first to speak Arabic, and he is the father of all Yemenis. 'Gharb' and 'Arab' are the same, like 'Ujm' and 'Ajam'. 'Urayb' is the diminutive of 'Arab'; the poet said: And the eggs of lizards are the food of the little Arabs (Urayb) *** And the souls of non-Arabs do not desire it (2) He only used the diminutive for exaltation, as he said: I am its rubbed little stump (juzayl) and its supported little palm branch (udhayq). All of this is from Al-Jawhari (3). Al-Qushayri narrated: The plural of 'Arabi' is 'Arab', and the plural of 'A'rabi' is 'A'rab' and 'A'arib'.

---

(1) Al-Sihah (J-D-R). (2) Its author is Abu Al-Hindi Ghalib bin Abd Al-Quddus bin Shabth bin Rab'i, and the verse is in Al-Hayawan 6/89, and Adab al-Katib p. 197. Ibn Qutayba said: 'Makn al-dabb' is its eggs. (3) Al-Sihah (A-R-B). And his saying: "I am its little stump...", its author is Al-Hubab bin Al-Mundhir on the day of Saqifah Bani Sa'ida. See Musnad Ahmad (391), Sahih Al-Bukhari (6830), and Fath Al-Bari 12/152-153. 'Juzayl': diminutive of 'jidhl', which is the stick set up for mangy camels to rub against, meaning: I am someone through whom healing is sought just as mangy camels seek healing by rubbing against this stick. 'Udhayq' is the diminutive of 'adhq', which is the palm tree, and 'rujbah' is to support a noble palm tree with a structure of stones or

wood, if it is feared for it due to its length and the abundance of its harvest. Al-Nihayah (J-D-L) and (R-J-B).

सूरह अत-तौबा: आयत 97 पृष्ठ 340

"इस तरह के योग्य," यानी: इसके पात्र, और आप ऐसा करने के योग्य हैं, और बहुवचन 'जुदरा' और 'जदीरून' (1) है। इसकी उत्पत्ति दीवार की जड़ (जद्र) से हुई है, जो निर्माण के साथ इसे ऊपर उठाना है। तो उनका कहना: वह इसके अधिक योग्य (अजदर) है, का अर्थ है: इसके अधिक निकट और इसका अधिक हकदार। {ताकि वे न जानें} यानी: न जानने के कारण।

अरब: लोगों की एक नस्ल, और उनसे संबंधित शब्द 'अरबी' है जो स्पष्ट रूप से अरबियत वाला है, और वे शहरों के निवासी हैं। उनमें से 'अ'राब' (बदौ) विशेष रूप से रेगिस्तान के निवासी हैं। और शुद्ध कविता में यह 'अआरिब' के रूप में आया है। अ'राब का विशेषण 'अ'राबी' है; क्योंकि इसका कोई एकवचन नहीं है। 'अ'राब' 'अरब' का बहुवचन नहीं है जैसे 'अंबात' 'नबत' का बहुवचन था, बल्कि 'अरब' एक जातिवाचक संज्ञा है। 'आरबा' अरब उनमें से शुद्ध अरब हैं, और यह शब्द से ही जोर देने के लिए लिया गया है; जैसे आपका कहना: 'लैसुन लाइल' (एक अंधेरी रात)। कभी-कभी वे कहते थे: 'अल-अरब अल-अरबा'। और 'तआरबा' का अर्थ है: उसने अरबों की नकल की। और अपने प्रवास के बाद 'तआरबा' का अर्थ है: वह एक बद्दू(अ'राबी) बन गया। 'मुस्तआरिबा' अरब वे हैं जो शुद्ध नहीं हैं, साथ ही 'मुतआरिबा' भी। अरबी यह भाषा है। यअरुब बिन क़हतान अरबी बोलने वाले पहले व्यक्ति थे, और वे सभी यमनियों के पिता हैं। 'ग़र्ब' और 'अरब' एक ही हैं, जैसे 'उज्म' और 'अजम'। 'उरैब' 'अरब' का लघु रूप (diminutive) है; कवि ने कहा: और छिपकली के अंडे छोटे अरबों (उरैब) का भोजन हैं *** और गैर-अरबों की आत्माएं इसकी इच्छा नहीं करतीं (2) उन्होंने केवल सम्मान के लिए लघु रूप का उपयोग किया, जैसा कि उन्होंने कहा: मैं इसका रगड़ा हुआ छोटा ठूंठ (जुज़ैल) और इसकी सहारा दी हुई छोटी खजूर की शाखा (उधैख़) हूँ। यह सब अल-जौहरी (3) से है। अल-कुशैरी ने वर्णन किया: 'अरबी' का बहुवचन 'अरब' है, और 'अ'राबी' का बहुवचन 'अ'राब' और 'अआरिब' है।

---

(1) अल-सिहाह (ज-द-र)। (2) इसके रचयिता अबू अल-हिंदी ग़ालिब बिन अब्द अल-कुद्दूस बिन शबथ बिन रबई हैं, और यह पद अल-हयवान 6/89 में है, और अदब अल-कातिब पृष्ठ 197 में है। इब्न कुतैबा ने कहा: 'मकन अल-दब' इसके अंडे हैं। (3) अल-सिहाह (अ-र-ब)। और उनका कहना: "मैं इसका छोटा ठूंठ हूँ...", इसके रचयिता साकीफा बनी साइदा के दिन अल-हुबाब बिन अल-मुन्ज़िर हैं। देखें मुसनद अहमद (391), सहीह अल-बुखारी (6830), और फ़तह अल-बारी 12/152-153।

'जुज़ैल': 'जिधल' का लघु रूप, जो वह लकड़ी है जिसे खुजली वाले ऊंटों के रगड़ने के लिए लगाया जाता है, यानी: मैं वह हूँ जिसके माध्यम से उसी तरह इलाज खोजा जाता है जैसे खुजली वाले ऊंट इस लकड़ी से रगड़कर इलाज खोजते हैं। 'उधैय़्क' 'अधक' का लघु रूप है, जो खजूर का पेड़ है, और 'रुजबह' एक ऊंचे और फल से लदे खजूर के पेड़ को पत्थर या लकड़ी के ढांचे से सहारा देना है, यदि उसके गिरने का डर हो। अल-निहाया (ज-द-ल) और (र-ज-ब)।

سورہ التوبہ: آیت 97 صفحہ 340

"اس کے لائق،" یعنی: اس کے مستحق، اور آپ اس کام کے کرنے کے لائق ہیں، اور اس کی جمع 'جُدَراء' اور 'جديرون'(1) ہے۔ اس کی اصل دیوار کی جڑ (جَدْر) سے ہے، جو عمارت کے ذریعے اسے بلند کرنا ہے۔ پس ان کا یہ کہنا کہ: وہ اس کے زیادہ لائق (اجدر) ہے، کا مطلب ہے: اس کے زیادہ قریب اور اس کا زیادہ حقدار۔ {تاکہ وہ نہ جانیں} یعنی: نہ جاننے کی وجہ سے۔

عرب: لوگوں کی ایک نسل، اور ان کی طرف نسبت 'عربی' ہے جو واضح طور پر عربیت والا ہے، اور وہ شہروں کے رہنے والے ہیں۔ اور ان میں سے 'اعراب' (بدوی) خاص طور پر صحرا کے رہنے والے ہیں۔ اور فصیح شاعری میں یہ 'اعاریب' کے طور پر آیا ہے۔ اعراب کی طرف نسبت 'اعرابی' ہے؛ کیونکہ اس کا کوئی واحد نہیں ہے۔ اعراب، عرب کی جمع نہیں ہے جیسا کہ 'انباط'، 'نبط' کی جمع تھی، بلکہ 'عرب' اسم جنس ہے۔ عربِ عاربہ ان میں سے خالص عرب ہیں، اور یہ اسی لفظ سے تاکید کے لیے لیا گیا ہے؛ جیسے آپ کا کہنا: 'لَيْلٌ لائل' (انتہائی تاریک رات)۔ اور کبھی وہ کہتے تھے: 'العرب العرباء'۔ اور 'تعرب' کا مطلب ہے: اس نے عربوں کی مشابہت اختیار کیا۔ اور اپنی ہجرت کے بعد 'تعرب' کا مطلب ہے: وہ اعرابی (بدوی) بن گیا۔ اور عربِ مستعربہ وہ ہیں جو خالص نہیں ہیں، اور اسی طرح 'متعربہ' بھی۔ اور عربی یہ زبان ہے۔ یعرب بن قحطان سب سے پہلے عربی بولنے والے تھے، اور وہ تمام یمنیوں کے باپ ہیں۔ 'غَرْب' اور 'عَرَب' ایک ہی ہیں، جیسے 'عُجْم' اور 'عَجَم'۔ اور 'عُرَيْب' عرب کی تصغیر ہے؛ شاعر نے کہا: اور سانڈے کے انڈے ننھے عربوں (عریب) کی غذا ہیں *** اور عجمیوں کے نفوس اس کی خواہش نہیں کرتے(2) انہوں نے صرف تعظیم کے لیے تصغیر کا استعمال کیا، جیسا کہ انہوں نے کہا: میں اس کا رگڑا ہوا چھوٹا ٹھونٹ (جذیل) اور اس کی سہارا دی ہوئی چھوٹی شاخ (عذیق) ہوں۔ یہ سب

الجوہری(3) سے ماخوذ ہے۔ اور القشیری نے بیان کیا: عربی کی جمع 'عرب' ہے، اور اعرابی کی جمع 'اعراب' اور 'اعاریب' ہے۔

---

(1) الصحاح (جدر)۔ (2) اس کے شاعر ابو الہندی غالب بن عبد القدوس بن شبث بن ربعی ہیں، اور یہ شعر 'الحیوان' 89/6 اور 'ادب الکاتب' ص 197 میں ہے۔ ابن قتیبہ نے کہا: 'مکن الضب' اس کے انڈے ہیں۔ (3) الصحاح (عرب)۔ اور ان کا قول: "میں اس کا چھوٹا ٹھونٹ ہوں..."، اس کے قائل سقیفہ بنی ساعدہ کے دن الحباب بن المنذر ہیں۔ دیکھئے مسند احمد (391)، صحیح بخاری (6830)، اور فتح الباری 152/12 - 153۔ 'جُذَيْل': 'جذل' کی تصغیر ہے، اور یہ وہ لکڑی ہے جو خارش زدہ اونٹوں کے رگڑنے کے لیے نصب کی جاتی ہے، یعنی: میں وہ ہوں جس سے شفا طلب کی جاتی ہے جیسے خارش زدہ اونٹ اس لکڑی سے رگڑ کر شفا طلب کرتے ہیں۔ اور 'عذیق' 'عذق' کی تصغیر ہے، اور وہ کھجور کا درخت ہے، اور 'رجبہ' یہ ہے کہ کسی معزز کھجور کے درخت کو اس کی لمبائی اور پھل کی کثرت کی وجہ سے گرنے کے خوف سے پتھروں یا لکڑیوں کے ڈھانچے سے سہارا دیا جائے۔ النہایہ (جذل) اور (رجب)۔

341 Surah At-Tawbah: Verses 97 - 98

And the desert Arab, if he is called: O Arabi (city dweller), he becomes happy, and the city dweller Arab, if he is called: O A'rabi (desert dweller), he becomes angry. The Muhajirun and the Ansar are Arabs, not desert dwellers. The Arabs were called 'Arab' because the children of Ishmael grew up in 'Arabah (1), which is part of Tihamah, so they were named after it. Quraysh settled in 'Arabah, which is Makkah, and the rest of the Arabs spread throughout its peninsula.

Allah Almighty's saying: {And among the desert Arabs are some who look upon what they spend [in Allah's cause] as a loss and await misfortune for you. Upon them is a misfortune of evil. And Allah is Hearing and Knowing.}

{And among the desert Arabs are some who look upon} "man" (who) is in the nominative case as a subject. {what they spend [as] a loss} are two objects; and the estimation is: they spend it, so the 'ha' pronoun was omitted due to the length of the noun (2). "Maghraman" means: a debt and a loss, and its origin is the sticking of a thing, and from it: {Indeed, its punishment is ever adhering} [Al-Furqan: 65] i.e., constant, meaning: they see what they spend in Jihad and charity as a loss, and they do not hope for a reward for it.

{and await misfortune for you} "At-Tarabbus" means: waiting; and it has been mentioned before (3). "Ad-Dawa'ir" is the plural of "Dairah", and it is the state turned from a blessing to a calamity, i.e., they combine the ignorance of spending with an evil inner nature and malice of heart.

{Upon them is a misfortune of evil} Ibn Kathir and Abu Amr read it with a 'damma' on the 'sin' here and in "Al-Fath" [Verse: 6], while the rest read it with a 'fatha'. They agreed on the 'fatha' of the 'sin' in His saying: {Your father was not an evil man} [Maryam: 28] (4). The difference between them is that 'As-Suu' with a 'damma' means: something disliked. Al-Akhfash said: i.e., upon them is the circle of defeat and evil. Al-Farra' said: i.e., upon them is the circle of torment and calamity. They both said: It is not permissible to say "Imra'u suu'" with a 'damma', just as it is not said: "He is a man of torment or evil." It was narrated from Muhammad ibn Yazid that he said: "As-Saw'" with a 'fatha' means: badness. He said: [And said] Sibawayh: I passed by a man of truth, and its meaning is:

(1) In Tahdhib al-Lughah 2/366 (and the speech in it is similar to it): They grew up in 'Arabah. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/231 - 232. (3) 29/4. (4) Al-Sab'ah p. 316, and al-Taysir p. 119, and the speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/232.

३४१ सूरह अत-तौबाह: आयत ९७ - ९८

और ग्रामीण अरब (बद्दू) से यदि कहा जाए: हे अरबी! तो वह प्रसन्न होता है, और शहरवासी अरब से यदि कहा जाए: हे अराबी (बद्दू)! तो वह क्रोधित हो जाता है। मुहाजिर और अंसार अरब हैं, बद्दू नहीं। अरबों को 'अरब' इसलिए कहा गया क्योंकि इस्माइल की संतान 'अरबा' (१) में पली-बढ़ी, जो तिहामा का हिस्सा है, इसलिए उनका नाम उसी के आधार पर रखा गया। कुरैश अरबा में बसे, जो मक्का है, और बाकी अरब उसके प्रायद्वीप में फैल गए।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और ग्रामीण अरबों में से कुछ वे हैं जो उसे जुर्माना समझते हैं जो वे (अल्लाह की राह में) खर्च करते हैं और तुम्हारे लिए दुर्भाग्य की प्रतीक्षा करते हैं। उन्हीं पर बुराई का घेरा है। और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है।}

{और ग्रामीण अरबों में से कुछ वे हैं जो} यहाँ "मन" (जो) प्रथमा विभक्ति (कर्ता) के रूप में है। {जो वे खर्च करते हैं (उसे) जुर्माना} ये दो कर्म हैं; और अनुमानित वाक्य है: 'वे उसे खर्च करते हैं', तो संज्ञा की लंबाई के कारण 'हा' सर्वनाम हटा दिया गया (२)। "मगरमन" का अर्थ है: कर्ज और घाटा, और इसका मूल अर्थ किसी चीज़ का चिपका रहना है, और इसी से है: {निश्चय ही उसका दंड चिपका रहने वाला है} [अल-फुरकान: ६५] अर्थात: निरंतर, मतलब: वे जिहाद और दान में जो कुछ खर्च करते हैं उसे घाटा समझते हैं, और वे इस पर किसी प्रतिफल की आशा नहीं रखते।

{और तुम्हारे लिए दुर्भाग्य की प्रतीक्षा करते हैं} "अत-तरब्बुस" का अर्थ है: प्रतीक्षा करना; और इसका उल्लेख पहले हो चुका है (३)। "अद-दवाइर", "दायरह" का बहुवचन है, और यह वह स्थिति है जो सुख से संकट में बदल जाती है, अर्थात: वे खर्च करने के प्रति अज्ञानता के साथ-साथ एक बुरी आंतरिक प्रकृति और हृदय की दुर्भावना को जोड़ते हैं।

{उन्हीं पर बुराई का घेरा है} इब्न कसीर और अबू अम्र ने यहाँ और "अल-फतह" [आयत: ६] में 'सीन' पर 'दम्मा' के साथ पढ़ा है, जबकि बाकी ने इसे 'फथा' के साथ पढ़ा है। और वे अल्लाह के इस कथन में 'सीन' के'फथा' पर सहमत हुए: {तुम्हारा पिता कोई बुरा आदमी न था} [मरियम: २८] (४)। उनके बीच अंतर यह है कि 'दम्मा' के साथ 'असु-सू' का अर्थ है: नापसंद की जाने वाली चीज़। अल-अख़फ़श ने कहा: अर्थात: उन पर हार और बुराई का घेरा है। अल-फ़र्रा ने कहा: अर्थात: उन पर यातना और विपत्ति का घेरा है। दोनों ने कहा: 'इमरा-उ सू' (दम्मा के साथ) कहना जायज़ नहीं है; जैसे यह नहीं कहा जाता: "वह यातना या बुराई का आदमी है।" मुहम्मद बिन यज़ीद से वर्णित है कि उन्होंने कहा:

'फथा' के साथ 'अस-सौ' का अर्थ है: बुराई। उन्होंने कहा: [और कहा] सिबावैह ने: मैं एक सच्चे व्यक्ति के पास से गुज़रा, और इसका अर्थ है:

---

(१) तहज़ीब अल-लुग़ह २/३६६ में (और इसमें वैसी ही बात है): वे अरबा में पले-बढ़े। (२) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा २/२३१ - २३२। (३) २९/४। (४) अल-सबा पृष्ठ ३१६, और अत-तयसीर पृष्ठ ११९, और यह बात अल-नहहास की इराब अल-कुरान २/२३२ से है।

۳۴۱ سورة التوبہ: آیات ۹۷ - ۹۸

اور دیہاتی عرب (بدوی) سے جب کہا جائے: اے عربی! تو وہ خوش ہوتا ہے، اور شہری عرب سے جب کہا جائے: اے اعرابی (بدوی)! تو وہ ناراض ہوتا ہے۔ مہاجرین اور انصار عرب ہیں، بدوی نہیں۔ عربوں کو 'عرب' اس لیے کہا گیا کیونکہ اسماعیل کی اولاد 'عربہ'(۱) میں پروان چڑھی، جو تہامہ کا حصہ ہے، چنانچہ وہ اسی کی طرف منسوب ہوئے۔ اور قریش عربہ میں مقیم ہوئے، جو مکہ ہے, اور باقی تمام عرب اس کے جزیرہ نما میں پھیل گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور دیہاتیوں میں سے وہ بھی ہیں جو اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کو چٹی (جرمانہ) سمجھتے ہیں اور تمہارے بارے میں گردشِ ایام کا انتظار کرتے ہیں، ان ہی پر بری گردش ہے اور اللہ سننے والا جاننے والا ہے۔}

{اور دیہاتیوں میں سے وہ جو} "من" یہاں مبتدا کے طور پر رفع کی حالت میں ہے۔ {جو وہ خرچ کرتے ہیں (اسے) جرمانہ} یہ دو مفعول ہیں؛ اور اصل عبارت یوں ہوگی: 'وہ اسے خرچ کرتے ہیں'، پس طوالت کی وجہ سے 'ہ' کی ضمیر حذف کر دی گئی(۲)۔ "مغرماً" کا معنی ہے: تاوان اور نقصان، اور اس کا اصل مفہوم کسی چیز کا لازم ہونا ہے، اسی سے ہے: {بے شک اس کا عذاب لازم (چپکنے والا) ہے} [الفرقان: ۶۵] یعنی: دائمی، مطلب یہ کہ: وہ جہاد اور صدقہ میں جو کچھ خرچ کرتے ہیں اسے تاوان اور نقصان سمجھتے ہیں، اور اس پر کسی ثواب کی امید نہیں رکھتے۔

{اور تمہارے بارے میں گردشوں (بدقسمتیوں) کا انتظار کرتے ہیں} "التربص" کا معنی ہے: انتظار کرنا؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ "الدوائر"، "دائرہ" کی جمع ہے، اور یہ وہ حالت ہے جو نعمت سے مصیبت میں بدل جائے، یعنی: وہ خرچ کرنے کے بارے میں اپنی جہالت کے ساتھ باطنی خرابی اور دل کی بدنیتی کو بھی شامل کرتے ہیں۔

{ان ہی پر برائی کی گردش ہے} ابن کثیر اور ابو عمرو نے اسے یہاں اور سورۃ الفتح [آیت: ۶] میں 'سین' کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقی قراء نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں سب نے 'سین' के फतहہ पर اتفاق کیا ہے: {تمہارا باپ برا آدمی نہ تھا} مریم: ۲۸۔ ان دونوں کے درمیان فرق یہ ہے کہ 'السُّوء' (ضمہ کے ساتھ) کا مطلب ہے: ناپسندیدہ چیز۔ الاخفش نے کہا: یعنی ان پر شکست اور شر کا دائرہ ہے۔ الفراء نے کہا: یعنی ان پر عذاب اور بلا کا دائرہ ہے۔ ان دونوں نے کہا: 'امرأ سُوء' (ضمہ کے ساتھ) کہنا جائز نہیں ہے؛ جیسے یہ نہیں کہا جاتا: "وہ عذاب یا شر کا آدمی ہے۔" محمد بن یزید سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: 'السَّوء' (फतहہ के साथ) کا مطلب ہے: برائی۔ انہوں نے کہا: [اور کہا] سیبویہ نے: میں ایک سچے آدمی کے پاس سے گزرا، اور اس کا مطلب ہے:

---

(۱) تہذیب اللغۃ ۲/۳۶۶ میں (اور اس میں کلام اسی طرح ہے): وہ عربہ میں پیدا ہوئے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۳۱ - ۲۳۲۔ (۳) ۲۹/۴۔ (۴) السبعۃ ص ۳۱۶، والتیسیر ص ۱۱۹، اور یہ قول اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۳۲ سے ہے۔

342 Surah At-Tawbah: Verses 98 - 99

...by a man of righteousness. It is not from the 'truthfulness of the tongue,' for if it were from the truthfulness of the tongue, you would not say: 'I passed by a garment of truth.' And 'I passed by a man of evil' (saw') does not come from the infinitive [masdar] of 'su'tahu' (I grieved him), rather its meaning is: 'I passed by a man of corruption.' Al-Farra' said: 'Al-Saw'' with a fat-ha is the infinitive of 'su'tahu saw'an, wa masa'atan, wa sawa'iyatan' (1).

Others said: The verb from it is: 'sa'a yasou'' (to be bad/evil), and 'al-su'' with a damma is a noun, not an infinitive, and it is like saying: 'upon them is the circle of affliction and misfortune'.

Allah Almighty's saying: {And among the Bedouins are those who believe in Allah and the Last Day and take what they spend as means of nearness to Allah and of the prayers of the Messenger. Unquestionably, it is a means of nearness for them. Allah will admit them to His mercy. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful (99)}.

Allah Almighty's saying: {And among the Bedouins are those who believe in Allah} i.e., believed/affirmed. The intended ones are Banu Muqarrin from Muzaynah (2); mentioned by Al-Mahdawi.

{qurubatin} is the plural of 'qurbah', and it is that through which one draws closer to Allah Almighty; the plural is: 'qurab', 'qurubatin', 'qurubatin', and 'qurubatin'; narrated by An-Nahhas (3). And 'al-qurban' (4) with a damma: is that through which one draws closer to Allah Almighty; you say from it: 'I offered a sacrifice (qurbanan) to Allah'. And 'al-qirbah' (leather bag) with a kasra on the 'qaf': is that in which water is carried, and the plural for the lower number (paucity) is: 'qirbatin', 'qiribatin', and 'qirabatin', and for the large number (multitude) is 'qirab'. Likewise is the plural of everything that follows the pattern of 'fi'lah', such as 'sidrah' and 'fiqrah'; you may open the 'ayn' (middle letter), break it, or make it quiescent (sukun); narrated by Al-Jawhari (5).

Nafi' recited in the narration of Warsh: 'qurubah' with a damma on the 'ra', which is the original form. The others recited it with sukun for lightness (6); like 'kutub' and 'rusul', and there is no disagreement regarding 'qurubatin'. Ibn Sa'dan narrated that Yazid bin...

(1) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/232, and what was previously between brackets is from it; see Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/450, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/559. See Al-Durr al-Masun 6/106. (2) Narrated by At-Tabari 11/636 from Mujahid

and Abdullah bin Mu'qil. (3) In I'rab al-Qur'an 2/232. (4) In the copies: 'wal-qurubat', and what is established is from Al-Sahah (q-r-b), and the speech is from it. (5) In Al-Sahah (q-r-b). (6) Al-Sab'ah p. 217, and Al-Taysir p. 119.

३४२ सूरह अत-तौबा: आयतें ९८ - ९९

...एक नेक आदमी द्वारा। यह 'जीभ की सच्चाई' से नहीं है, क्योंकि अगर यह जीभ की सच्चाई से होता, तो आप यह नहीं कहते: 'मैं सच्चाई के कपड़े के पास से गुजरा।' और 'मैं एक बुरे आदमी (सऊ) के पास से गुजरा' का अर्थ 'सूअतहु' (मैंने उसे दुखी किया) के स्रोत [मस्दर] से नहीं है, बल्कि इसका अर्थ है: 'मैं भ्रष्टाचार के आदमी के पास से गुजरा।' अल-फर्रा ने कहा: 'अल-सऊ' फत-हा के साथ 'सूअतहु सव-अन, व मसा-अतन, व सवा-इयतन' का स्रोत है (१)।

दूसरों ने कहा: इससे क्रिया है: 'सा-अ यसू' (बुरा होना), और 'अल-सू' दम्मा के साथ एक संज्ञा है, स्रोत नहीं, और यह कहने के समान है: 'उन पर विपत्ति और दुर्भाग्य का घेरा है'।

अल्लाह तआला का कथन: {और कुछ बद्दुओं में से वे भी हैं जो अल्लाह और अन्तिम दिन पर ईमान रखते हैं और जो कुछ वे खर्च करते हैं, उसे अल्लाह के पास निकटता प्राप्त करने और रसूल की दुआओं का माध्यम बनाते हैं। सुनो, निस्संदेह वह उनके लिए अल्लाह के पास निकटता का माध्यम है। अल्लाह शीघ्र ही उन्हें अपनी दया में दाखिल करेगा। निस्संदेह अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (९९)}।

अल्लाह तआला का कथन: {और कुछ बद्दुओं में से वे भी हैं जो अल्लाह पर ईमान रखते हैं} अर्थात्: पुष्टी की। इससे मुराद मुजैना के बनू मुक़र्रिन हैं (२); अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है।

{क़ुरुबातिन} क़ुरबाह का बहुवचन है, और यह वह है जिसके माध्यम से अल्लाह तआला की निकटता प्राप्त की जाती है; बहुवचन हैं: 'क़ुरब', 'क़ुरुबातिन', 'क़ुरुबातिन', और 'क़ुरबातिन'; अन-नहहास ने इसे वर्णित किया है (३)। और 'अल-क़ुरबान' (४) दम्मा के साथ: वह है जिसके माध्यम से अल्लाह तआला की निकटता प्राप्त की जाती है; आप इससे कहते हैं: 'मैंने अल्लाह के लिए एक क़ुरबानी (क़ुरबानन) पेश की'। और 'अल-क़िरबाह' (मशक) 'क़ाफ़' पर कसरा के साथ: वह है जिसमें पानी भरा जाता है, और कम संख्या (पॉसिटी) के लिए बहुवचन है: 'क़िरबातिन', 'क़िरिबातिन', और 'क़िरबातिन', और अधिक संख्या (मल्टीट्यूड) के लिए 'क़िरब' है। इसी तरह हर उस चीज़ का बहुवचन है जो 'फ़िअलह' के वज़न पर हो; जैसे 'सिदराह' और 'फ़िक़राह'; आप ऐन (मध्य अक्षर) को फत-हा, कसरा या सुकून दे सकते हैं; अल-जौहरी ने इसे वर्णित किया है (५)।

नाफी ने वर्श के वर्णन में 'क़ुरुबाह' पढ़ा है, रा पर दम्मा के साथ, और यही मूल रूप है। बाकियों ने हल्का करने के लिए सुकून के साथ पढ़ा है (६); जैसे 'कुतुब' और 'रुसुल', और 'क़ुरुबातिन' के बारे में कोई मतभेद नहीं है। इब्न सादान ने उल्लेख किया कि यज़ीद बिन...

(१) इराब अल-कुरआन अन-नहहास द्वारा २/२३२, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है; देखिए मआनी अल-कुरआन अल-फर्रा द्वारा १/४५०, और मआनी अल-कुरआन अल-अखफश द्वारा २/५५९। देखिए अल-दुर्र अल-मसून ६/१०६। (२) अत-तबरी ११/६३६ द्वारा मुजाहिद और अब्दुल्ला बिन मुक्किल से वर्णित। (३) इराब अल-कुरआन २/२३२ में। (४) प्रतियों में: 'वल-क़ुरुबात', और जो स्थापित है वह अस-सहाह (क़-र-ब) से है, और कथन उसी से है। (५) अस-सहाह (क़-र-ब) में। (६) अस-सबअह पृ. २१७, और अत-तयसीर पृ. ११९।

۳۴۲ سورہ التوبہ: آیات ۹۸ - ۹۹

...ایک نیک آدمی کے ذریعے ۔ اور یہ 'زبان کی سچائی' سے نہیں ہے، ورنہ تم یہ نہ کہتے: 'میں ایک سچے کپڑے کے پاس سے گزرا۔' اور 'میں ایک برے آدمی (سَوْء) کے پاس سے گزرا' یہ 'سُؤْتُه' کے مصدر سے نہیں ہے، بلکہ اس کا معنی ہے: 'میں ایک فسادی آدمی کے پاس سے گزرا۔' الفراء نے کہا: 'السَّوء' فتحہ کے ساتھ 'سُؤْتُه سَوْءاً وَمَسَاءةً وَسَوَائيَةً' کا مصدر ہے (۱)۔

دوسروں نے کہا: اس سے فعل 'ساء يسوء' ہے، اور 'السُّوء' ضمہ کے ساتھ اسم ہے مصدر نہیں، اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: 'ان پر مصیبت اور ناپسندیدہ حالات کا گھیرا ہے'۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ سَيُدْخِلُهُمُ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۹۹)} ترجمہ: اور دیہاتیوں میں وہ بھی ہیں جو اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتے ہیں اور جو کچھ خرچ کرتے ہیں اسے اللہ کی قربتوں اور رسول کی دعاؤں کا ذریعہ بناتے ہیں، خبردار! یقیناً یہ ان کے لیے قربت کا باعث ہے، عنقریب اللہ انہیں اپنی رحمت میں داخل فرمائے گا، بیشک اللہ بہت بخشنے والا نہایت مہربان ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ} یعنی: تصدیق کی۔ اور اس سے مراد مزینہ کے بنو مُقرن ہیں (۲)؛ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔

{قُرُبَاتٍ} قُرْبَة کی جمع ہے، اور یہ وہ چیز ہے جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کیا جاتا ہے؛ اور جمع: قُرَب، قُرُبات، قُرُبات اور قُرُبات آتی ہے؛ اسے النحاس نے بیان کیا ہے (۳)۔ اور 'القُرْبان' (۴) ضمہ کے ساتھ: وہ چیز ہے جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کیا جاتا ہے؛ تم اس سے کہتے ہو: 'میں نے اللہ کے لیے قربانی (قرباناً) پیش کی'۔ اور 'القِرْبة' قاف کے کسرہ کے

ساتھ: وہ مشکیزہ جس میں پانی بھرا جاتا ہے، اور قلت کی جمع: قِرْبات، قِرِبات اور قِرَبات ہے، اور کثرت کے لیے قِرَب آتا ہے۔ اسی طرح ہر اس چیز کی جمع ہے جو 'فِعْلة' کے وزن پر ہو؛ جیسے سِدْرة اور فِقْرة، تم اس کے عین کلمہ کو فتحہ، کسرہ یا ساکن پڑھ سکتے ہو؛ اسے الجوہری نے بیان کیا ہے (۵)۔

نافع نے روایتِ ورش میں 'قُرُبَة' را کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہی اصل ہے۔ باقیوں نے تخفیف کے لیے اسے ساکن پڑھا ہے (۶)؛ جیسے کُتُب اور رُسُل، اور 'قُرُبَات' میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ ابن سعدان نے بیان کیا کہ یزید بن...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۳۲، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے، اور دیکھئے معانی القرآن للفراء ۱/۴۵۰، اور معانی القرآن للاخفش ۲/۵۵۹۔ اور دیکھئے الدر المصون ۶/۱۰۶۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۱/۶۳۶ پر مجاہد اور عبداللہ بن معقل سے روایت کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۲/۲۳۲ میں۔ (۴) نسخوں میں: 'والقربات' ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ الصحاح (قرب) سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۵) الصحاح (قرب) میں۔ (۶) السبعة ص ۲۱۷، اور التیسیر ص ۱۱۹۔

Surah At-Tawbah: Verses 99 - 100 343

Al-Qa'qa' read: "Behold, it is a means of nearness for them" (1). And the meaning of {and the prayers of the Messenger}: is his seeking of forgiveness and his supplication (2). Prayer (Salat) occurs in various forms; prayer from Allah, Exalted and Glorious is He, is: mercy, goodness, and blessing; Allah Almighty said: {He it is who sends blessings on you, as do His angels} [Al-Ahzab: 43]. And prayer from the angels: is supplication, and likewise it is from the Prophet (PBUH); as He said: {And pray for them; indeed, your prayer is reassurance for them} [At-Tawbah: 103], meaning: your supplication is a strengthening for them and peace of mind. {Behold, it is a means of nearness for them} i.e.: it brings them closer to the mercy of Allah, meaning their spendings. The Almighty's saying: {And the first forerunners [in the faith] among the Muhajireen and the Ansar and those who followed them with good conduct - Allah is pleased with them and they are pleased with Him, and He has prepared for them gardens under which rivers flow, wherein they will abide forever. That is the great attainment.} In it are seven issues: First: When He, Exalted and Glorious is He, mentioned the categories of the Bedouins, He mentioned the Muhajireen and the Ansar, and clarified that among them are the forerunners in migration, and among them are the followers. Opinions have differed regarding the number of their ranks and categories. We shall mention a part of that to clarify the purpose, God willing. It was narrated from Umar bin Al-Khattab that he read: "and the Ansar" (wa-l-Ansar-u) with the nominative case (raf'), in conjunction with "the forerunners" (3). Al-Akhfash said (4): The genitive case (khafd) in "Ansar" is the preferred face; because the forerunners are from both of them. "Al-Ansar" (The Helpers) is an Islamic name. Anas bin Malik was asked: What do you think about people's saying to you: "Al-Ansar", is it a name God called you by, or were you called by it in the pre-Islamic era (Jahiliyyah)? He said: Rather, it is a name God called us by in...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/232, and Ibn Sa'dan is Muhammad bin Sa'dan Abu Ja'far al-Kufi, the grammarian, the blind reciter, who wrote on the Arabic language and the sciences of the Qur'an, died in the year (230 AH). Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar 1/231. (2) Tafsir al-Baghawi 2/321. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/232, and it is the reading of Ya'qub from the ten. Al-Nashr 2/280. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/560, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/232.

सूरह अत-तौबा: आयतें 99 - 100 343

अल-क़ाक़ा ने पढ़ा: "सुनो, निश्चय ही यह उनके लिए निकटता का साधन है" (1)। और {रसूल की दुआओं} का अर्थ है: उनका क्षमा माँगना और उनकी प्रार्थना (2)। नमाज़ (सलात) कई रूपों में होती है; अल्लाह की ओर से नमाज़, जो महान और प्रतापी है, वह है: दया, अच्छाई और बरकत; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {वही है जो तुम पर अपनी दया भेजता है और उसके फ़रिश्ते भी} [अल-अहज़ाब: 43]। और फ़रिश्तों की ओर से नमाज़: दुआ है, और उसी तरह यह नबी (स.अ.व.) की ओर से भी है; जैसा कि उन्होंने फ़रमाया: {और उनके लिए दुआ करो; वास्तव में, तुम्हारी दुआ उनके लिए तसल्ली है} [अत-तौबा: 103], अर्थात: तुम्हारी दुआ उनके लिए सुदृढ़ीकरण और मानसिक शांति है। {सुनो, निश्चय ही यह उनके लिए निकटता का साधन है} अर्थात: यह उन्हें अल्लाह की दया के करीब लाता है, यानी उनके ख़र्च। अल्लाह तआला का कथन: {और मुहाजिरीन और अंसार में से प्रथम अग्रगामी और वे जिन्होंने भलाई के साथ उनका अनुसरण किया - अल्लाह उनसे प्रसन्न हुआ और वे उससे प्रसन्न हुए, और उसने उनके लिए ऐसे बाग़ तैयार किए हैं जिनके नीचे नहरें बहती हैं, जिनमें वे सदैव रहेंगे। यही बड़ी सफलता है।} इसमें सात मसले हैं: पहला: जब अल्लाह ने बद्दुओं की श्रेणियों का उल्लेख किया, तो उसने मुहाजिरीन और अंसार का उल्लेख किया, और स्पष्ट किया कि उनमें से कुछ हिजरत में अग्रगामी हैं, और उनमें से कुछ अनुयायी हैं। उनके स्तरों और श्रेणियों की संख्या के बारे में मतभेद रहे हैं। हम उसमें से एक हिस्सा ज़िक्र करेंगे ताकि उद्देश्य स्पष्ट हो सके इंशा अल्लाह। उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "वल्-अंसारु" (अंसार पर पेश के साथ) अग्रगामी के साथ जोड़ते हुए (3)। अल-अखफ़श ने कहा (4): अंसार में जेर (ख़फ़्द) ही उचित है; क्योंकि अग्रगामी उन दोनों में से हैं। "अंसार" एक इस्लामी नाम है। अनस बिन मलिक से पूछा गया: लोगों के आपको "अंसार" कहने के बारे में आपका क्या विचार है, क्या यह नाम अल्लाह ने आपको दिया है, या आपको जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में इस नाम से पुकारा जाता था? उन्होंने कहा: बल्कि, यह एक नाम है जो अल्लाह ने हमें दिया...

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/232, और इब्न सादान मुहम्मद बिन सादान अबू जाफ़र अल-कुफ़ी नहवी अंधे कारी हैं, उन्होंने अरबी और कुरान के विज्ञान में रचना की, (230 हिजरी) में उनका निधन हुआ। मारिफ़त अल-कुर्रा अल-किबार 1/231। (2) तफ़सीर अल-बगवी 2/321। (3) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/232, और यह दस में से याकूब की क़िरात है। अल-नश्र 2/280। (4) मा'नी

अल-कुरान 2/560 में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 2/232 में उनसे उद्धृत किया है।

سورہ التوبہ: آیات 99 - 100 343

القعقاع نے پڑھا: «أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ» (بے شک یہ ان کے لیے قربت کا ذریعہ ہے) (1)۔ اور ﴿وَصَلَوَتِ الرَّسُولِ﴾ کا مطلب ہے: ان کا مغفرت طلب کرنا اور ان کی دعا (2)۔ اور صلاۃ (نماز) کئی قسموں پر مشتمل ہوتی ہے؛ اللہ عزوجل کی طرف سے صلاۃ کا مطلب: رحمت، خیر اور برکت ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَٰٓئِكَتُهُۥ﴾ [الاحزاب: 43] (وہی ہے جو تم پر اپنی رحمت نازل کرتا ہے اور اس کے فرشتے بھی)۔ اور فرشتوں کی طرف سے صلاۃ کا مطلب: دعا ہے، اور اسی طرح نبی ﷺ کی طرف سے بھی؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَوٰتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ﴾ [التوبہ: 103] (اور ان کے لیے دعا کیجیے؛ یقیناً آپ کی دعا ان کے لیے باعث تسکین ہے) یعنی: آپ کی دعا ان کے لیے ثابت قدمی اور اطمینانِ قلب ہے۔ ﴿أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ﴾ یعنی: یہ چیز انہیں اللہ کی رحمت سے قریب کر دیتی ہے، مراد ان کے صدقات و اخراجات ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالسَّٰبِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُم بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهَرُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ (اور وہ جو سبقت کرنے والے ہیں سب سے پہلے مہاجرین میں سے اور انصار میں سے اور وہ جنہوں نے نیکی کے ساتھ ان کی پیروی کی، اللہ ان سے راضی ہو گیا اور وہ اس سے راضی ہو گئے، اور اس نے ان کے لیے ایسے باغات تیار کیے ہیں جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے۔ یہی بڑی کامیابی ہے)۔ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ عزوجل نے اعراب (بدویوں) کی اقسام کا ذکر کیا تو مہاجرین اور انصار کا ذکر فرمایا، اور واضح کیا کہ ان میں سے بعض ہجرت میں سبقت لے جانے والے ہیں، اور بعض ان کے پیچھے آنے والے (تابعین) ہیں، اور ان کے درجات اور اقسام کی تعداد میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ ہم اس کا ایک حصہ بیان کریں گے جس سے ان شاء اللہ مقصود

واضح ہو جائے گا۔ اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا:
«والأنصارُ» (راء کے رفع کے ساتھ) سابقین پر عطف کرتے ہوئے (3)۔ اخفش نے کہا (4):
"الأنصار" میں جر (زیر) ہی بہتر صورت ہے؛ کیونکہ سابقین ان دونوں میں سے ہی ہیں۔ اور
"الأنصار" ایک اسلامی نام ہے۔ انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے پوچھا گیا: لوگوں کا آپ کو
"انصار" کہنا کیسا ہے؟ کیا یہ نام اللہ نے آپ کا رکھا ہے، یا جاہلیت میں آپ کو اسی نام سے پکارا
جاتا تھا؟ انہوں نے کہا: بلکہ یہ وہ نام ہے جو اللہ نے ہمارا رکھا...

(1) اعراب القرآن للنحاس 232/2، اور ابن سعدان محمد بن سعدان ابو جعفر الکوفی نحوی نابینا
قاری ہیں، انہوں نے عربی اور علوم القرآن میں تصنیف کی، (230ھ) میں وفات پائی۔ معرفۃ القراء
الکبار 231/1۔ (2) تفسیر البغوی 321/2۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 232/2، اور یہ عشرہ قراء
میں سے یعقوب کی قرأت ہے۔ النشر 2/ 280۔ (4) معانی القرآن 2/ 560 میں، اور مصنف نے
اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 232/2 میں ان سے نقل کیا ہے۔

The Qur'an; mentioned by Abu Umar in Al-Istidhkar (1).

Second: The text of the Qur'an specifies the preference of the first forerunners among the Muhajirun and the Ansar, and they are those who prayed towards the two Qiblas, according to the opinion of Sa'id ibn al-Musayyib and a group. In the opinion of the companions of Al-Shafi'i: they are those who witnessed the Pledge of Ridwan, which is the Pledge of Hudaybiyyah; and this was stated by Al-Sha'bi (2). And from Muhammad ibn Ka'b and Ata ibn Yasar: they are the people of Badr (3).

And they agreed that whoever emigrated before the change of the Qibla is among the first Muhajirun without disagreement among them. As for the best of them, it is:

Third: Abu Mansur al-Baghdadi al-Tamimi said (4): Our companions are unanimous that the best of them are the four Caliphs, then the remaining six of the ten, then the people of Badr, then the people of Uhud, then the people of the Pledge of Ridwan at Hudaybiyyah.

Fourth: As for the first of them to embrace Islam, Mujalid narrated from Al-Sha'bi who said: I asked Ibn Abbas: Who was the first person to embrace Islam? He said: Abu Bakr, or have you not heard the words of Hassan:

When you remember a grief from a trustworthy brother, remember your brother Abu Bakr for what he did. The best of creation, the most God-fearing and the most just, after the Prophet, and the most faithful to what he carried. The second, the following, whose presence is praised, and the first of the people among them who believed the Messengers (5).

(1) 25/203, and it was extracted in Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 1/30, and Al-Suyuti attributed it in Al-Durr al-Manthur 3/270 to Ibn Mardawayh. (2) Al-Tabari extracted the two opinions 11/637 - 640, and the first opinion was also extracted from Abu Musa al-Ash'ari, Qatadah, and Ibn Sirin. (3) Mentioned from them by Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 1/28. (4) In Usul al-Din p. 304, and the author quoted it from him via Ibn al-Salah in Ulum al-Hadith p. 299. And Abu Mansur is Abd al-Qahir ibn Tahir, one of the prominent Shafi'i scholars, and he was the greatest student of Abu Ishaq al-Isfara'ini, died in the year (429 AH). As-Siyar 17/572. (5) Extracted by Ibn Abi Shaybah 13/52, Al-Fasawi in Al-Ma'rifah wa al-Tarikh 3/254, Al-Tabarani in Al-Kabir 12/89, Al-Hakim 3/64, and Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab

(on the margin of Al-Isabah) 6/365 - 366, and the verses are in the Diwan of Hassan p. 174.

सूरह अत-तौबा: आयत 100 | 344

क़ुरआन; इसका उल्लेख अबू उमर ने अल-इस्तिधकार (1) में किया है।

दूसरा: क़ुरआन का पाठ मुहाजिरुन और अंसार के बीच पहले अग्रदूतों की वरीयता को निर्दिष्ट करता है, और वे वे हैं जिन्होंने दो क़िबला की ओर प्रार्थना की; सईद इब्न अल-मुसय्यब और एक समूह की राय के अनुसार। अल-शाफई के साथियों की राय में: वे वे हैं जिन्होंने रिजवान की प्रतिज्ञा देखी, जो हुदैबिया की प्रतिज्ञा है; और यह अल-शाबी (2) द्वारा कहा गया था। और मुहम्मद इब्न काब और अता इब्न यसर से: वे बद्र (3) के लोग हैं।

और वे इस बात पर सहमत हुए कि जिस किसी ने क़िबला बदलने से पहले प्रवास किया, वह बिना किसी मतभेद के पहले मुहाजिरों में से है। जहाँ तक उनमें सबसे अच्छे की बात है, वह है:

तीसरा: अबू मंसूर अल-बगदादी अल-तमीमी (4) ने कहा: हमारे साथी इस बात पर एकमत हैं कि उनमें सबसे अच्छे चार खलीफा हैं, फिर दस में से शेष छह, फिर बद्र के लोग, फिर उहुद के लोग, फिर हुदैबिया में रिजवान की प्रतिज्ञा के लोग।

चौथा: जहाँ तक इस्लाम स्वीकार करने वाले पहले व्यक्ति की बात है, मुजालिद ने अल-शाबी से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: मैंने इब्न अब्बास से पूछा: इस्लाम स्वीकार करने वाला पहला व्यक्ति कौन था? उन्होंने कहा: अबू बक्र, या क्या आपने हसन के शब्दों को नहीं सुना:

जब आप एक भरोसेमंद भाई के दुख को याद करें, तो अपने भाई अबू बक्र को उसके कार्यों के लिए याद करें। सृष्टि में सबसे अच्छा, सबसे अधिक ईश्वर से डरने वाला और सबसे न्यायप्रिय, पैगंबर के बाद, और जो कुछ उन्होंने वहन किया उसके प्रति सबसे वफादार। दूसरा, अनुसरण करने वाला, जिसकी उपस्थिति प्रशंसनीय है, और उनमें से पहला व्यक्ति जिसने रसूलों (5) को सच माना।

(1) 25/203, और इसे अल-इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 1/30 में उद्धृत किया गया था, और अल-सुयुति ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर 3/270 में इब्न मर्दवैया के लिए जिम्मेदार ठहराया। (2) अल-तबरी ने दो मतों 11/637 - 640 को उद्धृत किया, और पहला मत अबू मूसा अल-अशअरी, कतादाह और इब्न सिरीन से भी उद्धृत किया गया था। (3) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 1/28 में उनके बारे में उल्लेख किया गया है। (4) उसूल अल-दीन पृष्ठ 304 में, और लेखक ने इब्न अल-सलाह के माध्यम से उलूम अल-हदीस पृष्ठ 299 में इसे उनसे उद्धृत

किया। और अबू मंसूर अब्द अल-काहिर इब्न ताहिर हैं, जो प्रमुख शाफई विद्वानों में से एक थे, और वह अबू इशाक अल-इस्फ़राणि के सबसे बड़े छात्र थे, जिनकी मृत्यु वर्ष (429 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 17/572। (5) इब्न अबी शैबा 13/52, अल-फ़सावी ने अल-मआरिफ़ा व अल-तारीख़ 3/254 में, अल-तबरानी ने अल-कबीर 12/89 में, अल-हाकिम ने 3/64 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिआब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 6/365 - 366 में इसे निकाला, और छंद हसन के दीवान पृष्ठ 174 में हैं।

القرآن؛ اس کا ذکر ابو عمر نے الاستذکار (1) میں کیا ہے۔

دوسرا: قرآن کا متن مہاجرین اور انصار کے اولین سابقین کی فضیلت پر نص ہے، اور یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے دونوں قبلوں کی طرف رخ کر کے نماز پڑھی؛ سعید بن المسیب اور ایک گروہ کے قول کے مطابق۔ اور شافعی کے اصحاب کے قول میں: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے بیعت رضوان میں شرکت کی، اور وہ بیعت حدیبیہ ہے؛ اور یہ بات شعبی (2) نے کہی ہے۔ اور محمد بن کعب اور عطاء بن یسار سے مروی ہے کہ: وہ اہل بدر (3) ہیں۔

اور وہ اس بات پر متفق ہیں کہ جس نے قبلہ کی تبدیلی سے پہلے ہجرت کی وہ بغیر کسی اختلاف کے مہاجرین اولین میں سے ہے۔ اور جہاں تک ان میں سب سے افضل کی بات ہے تو وہ یہ ہے:

تیسرا: ابو منصور البغدادی التمیمی (4) نے کہا: ہمارے اصحاب کا اس بات پر اجماع ہے کہ ان میں سب سے افضل خلفائے اربعہ ہیں، پھر عشرہ مبشرہ کے بقیہ چھ، پھر اہل بدر، پھر اہل احد، پھر حدیبیہ میں بیعت رضوان والے۔

چوتھا: جہاں تک سب سے پہلے اسلام لانے والوں کا تعلق ہے، تو مجالد نے شعبی سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس سے پوچھا: لوگوں میں سب سے پہلے اسلام کون لایا؟ انہوں نے کہا: ابوبکر، کیا تم نے حسان کا قول نہیں سنا:

جب تم کسی قابل اعتماد بھائی کی طرف سے غم یاد کرو، تو اپنے بھائی ابوبکر کو اس کے کارناموں کی وجہ سے یاد کرو۔ مخلوق میں سب سے بہتر، سب سے زیادہ متقی اور سب سے زیادہ عادل، نبی کے بعد، اور جو ذمہ داری انہوں نے اٹھائی اسے سب سے زیادہ پورا کرنے والے۔

دوسرے، پیروی کرنے والے، جن کا منظر قابل تعریف ہے، اور ان میں سے پہلے شخص جنہوں نے رسولوں کی تصدیق کی (5)۔

(1) 203/25، اور اسے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) 30/1 میں روایت کیا گیا ہے، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور 270/3 میں ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) طبری نے دونوں اقوال کو 637/11 - 640 میں روایت کیا ہے، اور پہلے قول کو ابوموسیٰ اشعری، قتادہ اور ابن سیرین سے بھی روایت کیا گیا ہے۔ (3) ان کا ذکر ابن عبد البر نے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) 28/1 میں کیا ہے۔ (4) اصول الدین صفحہ 304 میں، اور مصنف نے ان سے ابن الصلاح کے واسطے سے علوم الحدیث صفحہ 299 میں نقل کیا ہے۔ اور ابو منصور عبد القاہر بن طاہر ہیں، جو شافعیہ کے بڑے علماء میں سے تھے، اور وہ ابو اسحاق الاسفراییٰنی کے سب سے بڑے شاگرد تھے، ان کی وفات سن (429ھ) میں ہوئی۔ السیر 572/17۔ (5) اسے ابن ابی شیبہ 52/13، الفسوی نے المعرفة والتاریخ 254/3، طبرانی نے الکبیر 89/12، الحاکم نے 64/3، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) 365/6 - 366 میں روایت کیا ہے، اور اشعار دیوان حسان صفحہ 174 میں ہیں۔

Abu al-Faraj al-Jawzi (1) mentioned on the authority of Yusuf bin Yaqub bin al-Majishun that he said: I met my father and our shaykhs (2): Muhammad bin al-Munkadir, Rabi'a bin Abi Abd al-Rahman, Salih bin Kaysan, Sa'd bin Ibrahim, and Uthman bin Muhammad al-Akhnasi, and they did not doubt that the first of the people to embrace Islam was Abu Bakr; this is the saying of Ibn Abbas, Hassan, and Asma bint Abi Bakr, and it was also said by Ibrahim al-Nakha'i. It was said: The first to embrace Islam was Ali; this was narrated from Zaid bin Arqam, Abu Dharr, al-Miqdad, and others. Al-Hakim Abu Abdullah said: I do not know of any disagreement among historians that Ali was the first of them to embrace Islam (3). It was said: The first to embrace Islam was Zaid bin Harithah. Ma'mar mentioned something similar on the authority of al-Zuhri (4). This is the saying of Sulaiman bin Yasar, Urwah bin al-Zubayr, and Imran bin Abi Anas (5). It was said: The first to embrace Islam was Khadijah, Mother of the Believers; this was narrated in several ways from al-Zuhri, and it is the saying of Qatada, Muhammad bin Ishaq bin Yasar, and a group, and it was also narrated from Ibn Abbas. Al-Tha'labi the commentator claimed the consensus of scholars that the first to embrace Islam was Khadijah, and that their disagreement is only regarding who embraced Islam after her (6). Ishaq bin Ibrahim bin Rahwayh al-Hanzali used to reconcile these reports, saying: The first of the men to embrace Islam was Abu Bakr, of the women Khadijah, of the children Ali, of the freedmen Zaid bin Harithah, and of the slaves Bilal (7). And Allah knows best.

---

(1) In Sifat al-Safwah 1/237. (2) In (D) and (M): "and our shaykh" (singular). (3) Ulum al-Hadith by Ibn al-Salah p. 299, and the speech of al-Hakim in Ma'rifat Ulum al-Hadith pp. 22-23. (4) Ulum al-Hadith p. 300. (5) Al-Qurashi al-Amiri al-Misri, and it is said: Mawla of Abu Khirash al-Sulami. A Medinan who settled in Alexandria, died in the year (117 AH). Tahdhib al-Tahdhib 3/314. Ibn Sa'd related this saying from him and from Sulaiman bin Yasar 3/44. (6) Ulum al-Hadith p. 300. (7) Tafsir al-Baghawi 2/321, and Ibn al-Salah mentioned it in Ulum al-Hadith p. 300 without attribution.

अबू अल-फराज अल-जौज़ी (1) ने यूसुफ बिन याकूब बिन अल-माजीशून के अधिकार पर उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: मैं अपने पिता और हमारे शेखों (2) से मिला: मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर, राबिया बिन अबी अब्द अल-रहमान, सालेह बिन कैसां, साद बिन इब्राहिम, और उस्मान बिन मुहम्मद अल-अखनसी, और उन्हें इसमें कोई संदेह नहीं था कि लोगों में सबसे पहले इस्लाम स्वीकार करने वाले अबू बक्र थे; यह इब्न अब्बास, हसन, और असमा बिंत अबी बक्र का कथन है, और इब्राहिम अल-नखई ने भी यही कहा है। कहा गया है: इस्लाम स्वीकार करने वाले सबसे पहले अली थे; यह ज़ैद बिन अरकम, अबू ज़र्र, अल-मिक़दाद और अन्य लोगों से वर्णित है। अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला ने कहा: मैं इतिहासकारों के बीच कोई मतभेद नहीं जानता कि अली उनमें सबसे पहले इस्लाम स्वीकार करने वाले थे (3)। कहा गया है: इस्लाम स्वीकार करने वाले सबसे पहले ज़ैद बिन हारिसा थे। मा'मर ने अल-ज़ुहरी (4) के अधिकार पर इसी तरह का उल्लेख किया है। यह सुलेमान बिन यसार, उरवा बिन अल-जुबैर, और इमरान बिन अबी अनस (5) का कथन है। कहा गया है: इस्लाम स्वीकार करने वाली सबसे पहली ख़दीजा, मोमिनों की माँ थीं; यह अल-ज़ुहरी से कई तरह से वर्णित है, और यह कतादा, मुहम्मद बिन इसहाक बिन यसार और एक समूह का कथन है, और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है। मुफस्सिर अल-सालाबी ने विद्वानों की सहमति का दावा किया है कि सबसे पहले इस्लाम स्वीकार करने वाली ख़दीजा थीं, और उनका मतभेद केवल इस बारे में है कि उनके बाद किसने इस्लाम स्वीकार किया (6)। इसहाक बिन इब्राहिम बिन राहवैया अल-हंज़ाली इन रिपोर्टों के बीच सामंजस्य बिठाते थे, वे कहते थे: पुरुषों में सबसे पहले इस्लाम स्वीकार करने वाले अबू बक्र थे, महिलाओं में ख़दीजा, बच्चों में अली, आजाद किए गए दासों में ज़ैद बिन हारिसा, और गुलामों में बिलाल (7)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) सिफत अल-सफवा 1/237 में। (2) (डी) और (एम) में: "और हमारे शेख" (एकवचन)। (3) उलूम अल-हदीस इब्न अल-सलाह द्वारा पृ. 299, और मारिफत उलूम अल-हदीस पृ. 22-23 में अल-हाकिम का भाषण। (4) उलूम अल-हदीस पृ. 300। (5) अल-कुरैशी अल-आमीरी अल-मिसरी, और कहा जाता है: अबू खिराश अल-सुलमी के मौला। एक मदीनावासी जो अलेक्जेंड्रिया में बस गए थे, वर्ष (117 हिजरी) में मृत्यु हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/314। इब्न साद ने उनसे और सुलेमान बिन यसार 3/44 से इस कथन को उद्धृत किया। (6) उलूम अल-हदीस पृ. 300। (7) तफ़सीर अल-बग़वी

2/321, और इब्न अल-सलाह ने उलूम अल-हदीस पृ. 300 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

ابوالفرج الجوزی (۱) نے یوسف بن یعقوب بن الماجشون سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے اپنے والد اور اپنے مشائخ (۲) محمد بن المنکدر، ربیعہ بن ابی عبد الرحمن، صالح بن کیسان، سعد بن ابراہیم، اور عثمان بن محمد الاخنسی کو پایا، وہ اس بات میں شک نہیں کرتے تھے کہ لوگوں میں سب سے پہلے اسلام لانے والے ابوبکر تھے؛ یہی ابن عباس، حسان اور اسماء بنت ابی بکر کا قول ہے، اور ابراہیم النخعی نے بھی یہی کہا ہے۔ اور کہا گیا: سب سے پہلے اسلام لانے والے علی تھے؛ یہ زید بن ارقم، ابو ذر، مقداد اور دیگر سے مروی ہے۔ الحاکم ابو عبداللہ نے کہا: میں مؤرخین کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں جانتا کہ علی ان میں سب سے پہلے اسلام لانے والے تھے (۳)۔ اور کہا گیا: سب سے پہلے اسلام لانے والے زید بن حارثہ تھے۔ معمر نے زہری (۴) سے اسی طرح کا ذکر کیا ہے۔ یہی سلیمان بن یسار، عروہ بن زبیر، اور عمران بن ابی انس (۵) کا قول ہے۔ اور کہا گیا: سب سے پہلے اسلام لانے والی ام المؤمنین خدیجہ تھیں؛ یہ زہری سے کئی طریقوں سے مروی ہے، اور یہی قتادہ، محمد بن اسحاق بن یسار اور ایک جماعت کا قول ہے، اور ابن عباس سے بھی مروی ہے۔ مفسر ثعلبی نے اس بات پر علماء کے اتفاق کا دعویٰ کیا ہے کہ سب سے پہلے اسلام لانے والی خدیجہ تھیں، اور ان کا اختلاف صرف اس بارے میں ہے کہ ان کے بعد کون اسلام لایا (۶)۔ اور اسحاق بن ابراہیم بن راہویہ الحنظلی ان روایات کے درمیان تطبیق دیتے ہوئے کہتے تھے: مردوں میں سب سے پہلے اسلام لانے والے ابوبکر، عورتوں میں خدیجہ، بچوں میں علی، آزاد کردہ غلاموں میں زید بن حارثہ، اور غلاموں میں بلال (۷) تھے۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) صفۃ الصفوۃ ۲۳۷/۱ میں۔ (۲) (د) اور (م) میں: "وشیخنا" (واحد کے ساتھ)۔ (۳) علوم الحدیث لابن الصلاح ص ۲۹۹، اور الحاکم کی کلام معرفۃ علوم الحدیث ص ۲۲-۲۳ میں۔ (۴) علوم الحدیث

ص ۳۰۰۔ (۵) القرشی العامری المصری، اور کہا جاتا ہے: مولیٰ ابی خراش السلمی۔ مدنی تھے اسکندریہ میں قیام کیا، سن ۱۱۷ھ میں وفات پائی۔ تہذیب التہذیب ۳ / ۳۱۴۔ ابن سعد نے ان سے اور سلیمان بن یسار سے یہ قول نقل کیا ہے ۳ / ۴۴۔ (۶) علوم الحدیث ص ۳۰۰۔ (۷) تفسیر البغوی ۳۲۱/۲، اور ابن الصلاح نے اسے علوم الحدیث ص ۳۰۰ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Tawbah: Verse 100 346

Muhammad ibn Sa'd mentioned, saying: [Muhammad ibn Umar informed us, saying:] Mus'ab ibn Thabit informed me, saying: Abu al-Aswad Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Nawfal told me: Al-Zubayr's conversion to Islam was after Abu Bakr, and he was the fourth or fifth (1). Layth ibn Sa'd said: Abu al-Aswad told me: Al-Zubayr converted to Islam when he was eight years old (2). It is narrated that Ali converted to Islam when he was seven years old. It was also said: ten years old (3).

Fifth: It is well-known from the methodology of the people of Hadith that every Muslim who saw the Messenger of Allah ﷺ is among his companions. Al-Bukhari said in his Sahih (4): Whoever accompanied the Prophet ﷺ, or saw him among the Muslims, is one of his companions.

It was narrated from Said ibn al-Musayyib that he did not consider someone a Sahabi (companion) unless he stayed with the Messenger of Allah ﷺ for a year or two, and participated with him in one or two battles. If this statement from Said ibn al-Musayyib is authentic, it would imply that Jarir ibn Abdullah al-Bajali, or others who share the absence of what he ostensibly stipulated, should not be counted among the companions, even though there is no known disagreement about counting them as such.

Sixth: There is no dispute that the first of the foremost among the Muhajirun (migrants) was Abu Bakr al-Siddiq. Ibn al-Arabi said (5): Precedence occurs through three things: quality (which is faith), time, and place. The best of these aspects is the precedence of qualities; the evidence for it is his ﷺ saying in the Sahih: 'We are the last (to come) but the first (on the Day of Resurrection), though they were given the Book before us and we were given it after them. This is their day (Friday) about which they differed, and Allah guided us to it. So, the Jews are tomorrow (Saturday) and the Christians are the day after tomorrow (Sunday)' (6). Thus the Prophet ﷺ informed...

(1) Tabaqat Ibn Sa'd 3/101-102, and what is between brackets is from it. (2) Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isaba) 3/310. (3) See Tabaqat Ibn Sa'd 3/21. (4) At the beginning of the Book of the Virtues of the Companions before hadith (3649), and the author quoted it from him via Ibn al-Salah in Ulum al-Hadith pp. 293-294, and the complete issue is from there. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/990 and 993, and what precedes it is from it. (6) Reported by Ahmad (7310), al-Bukhari (876), and Muslim (855): (20). The first part of it was previously mentioned in 2/437. And his saying: 'This is their day about which they differed...' means Friday.

सूरह अत-तौबा: आयत १०० ३४६

मुहम्मद इब्न साद ने उल्लेख किया, कहा: [मुहम्मद इब्न उमर ने हमें सूचित किया, कहा:] मुसाब इब्न साबित ने मुझे सूचित किया, कहा: अबू अल-असवद मुहम्मद इब्न अब्द अल-रहमान इब्न नौफल ने मुझे बताया: ज़ुबैर का इस्लाम स्वीकार करना अबू बक्र के बाद हुआ, और वह चौथे या पांचवें थे (१)। लैथ इब्न साद ने कहा: अबू अल-असवद ने मुझे बताया: ज़ुबैर ने आठ साल की उम्र में इस्लाम स्वीकार किया (२)। यह वर्णित है कि अली ने सात साल की उम्र में इस्लाम स्वीकार किया। यह भी कहा गया है: दस साल (३)।

पांचवां: हदीस के लोगों की पद्धति से यह सर्वविदित है कि हर मुसलमान जिसने अल्लाह के रसूल ﷺ को देखा, वह उनके साथियों में से है। अल-बुखारी ने अपने सहीह (४) में कहा: जिसने नबी ﷺ का साथ दिया, या उन्हें मुसलमानों में देखा, वह उनके साथियों में से है।

सईद इब्न अल-मुसय्यिब से वर्णित है कि वह किसी को तब तक सहाबी (साथी) नहीं मानते थे जब तक कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ एक या दो साल न रहा हो, और उनके साथ एक या दो युद्धों में भाग न लिया हो। यदि सईद इब्न अल-मुसय्यिब का यह कथन प्रामाणिक है, तो इसका मतलब यह होगा कि जरीर इब्न अब्दुल्ला अल-बजली, या अन्य जो उनके द्वारा स्पष्ट रूप से निर्धारित शर्तों के अभाव को साझा करते हैं, उन्हें साथियों में नहीं गिना जाना चाहिए, भले ही उन्हें साथियों के रूप में गिनने में कोई ज्ञात असहमति न हो।

छठा: इसमें कोई विवाद नहीं है कि मुहाजिरून (प्रवासियों) में सबसे पहले अबू बक्र अस-सिद्दीक थे। इब्न अल-अरबी ने कहा (५): पूर्वता तीन चीजों से होती है: गुण (जो कि विश्वास है), समय और स्थान। इन पहलुओं में सबसे अच्छा गुणों की पूर्वता है; इसका प्रमाण सहीह में उनका ﷺ कहना है: 'हम आखिरी (आने वाले) हैं लेकिन (कयामत के दिन) पहले होंगे, हालांकि उन्हें हमसे पहले किताब दी गई थी और हमें उनके बाद दी गई थी। यह उनका दिन (शुक्रवार) है जिसके बारे में उन्होंने मतभेद किया, और अल्लाह ने हमें इसके लिए मार्गदर्शन दिया। इसलिए, यहूदी कल (शनिवार) हैं और ईसाई परसों (रविवार) हैं' (६)। इस प्रकार नबी ﷺ ने सूचित किया...

(१) तबाक़ात इब्न साद ३/१०१-१०२, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (२) अल-इस्ती'आब (अल-इसाबा के हाशिये पर) ३/३१०। (३) देखें तबाक़ात इब्न साद ३/२१। (४) हदीस (३६४९) से पहले सहाबा के गुणों की किताब की शुरुआत में, और लेखक ने इब्न अल-सलाह के माध्यम से उलूम अल-

हदीस पृष्ठ २९३ - २९४ में उनसे उद्धृत किया, और पूरा विषय वहीं से है। (५) अहकाम अल-कुरान २/९९० और ९९३ में, और जो इससे पहले है वह उसी से है। (६) अहमद (७३१०), अल-बुखारी (८७६), और मुस्लिम (८५५): (२०) द्वारा रिपोर्ट किया गया। इसका पहला भाग पहले २/४३७ में उल्लेख किया गया था। और उनका कहना: 'यह उनका दिन है जिसके बारे में उन्होंने मतभेद किया...' का अर्थ शुक्रवार है।

سورہ التوبہ: آیت ۱۰۰ ۳۴۶

محمد بن سعد نے ذکر کیا، کہا: [ہمیں محمد بن عمر نے خبر دی، کہا:] مجھے مصعب بن ثابت نے خبر دی، کہا: مجھ سے ابو الاسود محمد بن عبد الرحمن بن نوفل نے بیان کیا: زبیر کا اسلام لانا ابوبکر کے بعد تھا، اور وہ چوتھے یا پانچویں (۱) تھے۔ لیث بن سعد نے کہا: مجھ سے ابو الاسود نے بیان کیا: زبیر آٹھ سال کی عمر میں اسلام لائے (۲)۔ مروی ہے کہ علی سات سال کی عمر میں اسلام لائے۔ اور کہا گیا: دس سال (۳)۔

پانچواں: اہل حدیث کے طریقے سے معروف ہے کہ ہر وہ مسلمان جس نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا، وہ آپ کے صحابہ میں سے ہے۔ بخاری نے اپنی صحیح (۴) میں کہا: جس نے نبی ﷺ کی صحبت اختیار کی، یا مسلمانوں میں سے آپ کو دیکھا، وہ آپ کے صحابہ میں سے ہے۔

سعید بن المسیب سے مروی ہے کہ وہ صحابی اس وقت تک نہیں گنتے تھے جب تک کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ایک یا دو سال نہ رہا ہو، اور آپ کے ساتھ ایک یا دو غزووں میں شریک نہ ہوا ہو۔ یہ قول اگر سعید بن المسیب سے ثابت ہو جائے تو اس کا تقاضا ہے کہ جریر بن عبد اللہ البجلی یا وہ لوگ جن میں ان کی لگائی ہوئی ظاہری شرط مفقود ہے، صحابہ میں نہ شمار ہوں، حالانکہ ان کے صحابہ میں شمار کیے جانے میں کوئی اختلاف معروف نہیں۔

چھٹا: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ مہاجرین میں سے سب سے پہلے سابق (سبقت لے جانے والے) ابوبکر صدیق ہیں۔ ابن العربی نے کہا (۵): سبقت تین چیزوں سے ہوتی ہے: صفت (جو ایمان ہے)، زمانہ اور مکان۔ ان پہلوؤں میں سب سے افضل صفات کی سبقت ہے؛ اور اس پر دلیل صحیح میں آپ ﷺ کا یہ قول ہے: «ہم آخر میں آنے والے ہیں (مگر قیامت کے دن) سب سے پہلے

ہوں گے، باوجود اس کے کہ انہیں ہم سے پہلے کتاب دی گئی اور ہمیں ان کے بعد دی گئی، پس یہ وہ دن ہے جس میں انہوں نے اختلاف کیا، تو اللہ نے ہمیں اس کی ہدایت دے دی، چنانچہ یہودی کل (ہفتہ) ہیں اور عیسائی پرسوں (اتوار) ہیں» (۶)۔ پس نبی ﷺ نے خبر دی...

(۱) طبقات ابن سعد ۳/ ۱۰۱-۱۰۲، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) ۳/ ۳۱۰۔ (۳) دیکھیے طبقات ابن سعد ۳/ ۲۱۔ (۴) حدیث (۳۶۴۹) سے پہلے فضائل صحابہ کی کتاب کے شروع میں، اور مصنف نے اسے ابن الصلاح کے واسطے سے علوم الحدیث ص ۲۹۳ - ۲۹۴ میں ان سے نقل کیا ہے، اور پورا مسئلہ وہیں سے ہے۔ (۵) احکام القرآن ۲/ ۹۹۰ اور ۹۹۳ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (۶) اسے احمد (۷۳۱۰)، بخاری (۸۷۶)، اور مسلم (۸۵۵): (۲۰) نے روایت کیا ہے۔ اس کا پہلا حصہ پہلے ۴۳۷/۲ میں گزر چکا ہے۔ اور آپ کا قول: «پس یہ وہ دن ہے جس میں انہوں نے اختلاف کیا...» یعنی جمعہ کا دن۔

Surah At-Tawbah: Verse 100 347

Those who preceded us among the nations in time, we preceded them in faith, compliance with the command of Allah the Almighty, submission to Him, surrender to His command, satisfaction with His obligation, and endurance of His duties. We do not object to Him, nor do we choose against Him, nor do we change His Sharia through opinion as the People of the Book did. That is by the success granted by Allah for what He decreed, and by His facilitation for what He is pleased with; we would not have been guided had Allah not guided us. Seventh: Ibn Khuwayz Mindad said: This verse included the preference of the predecessors in every merit of the Sharia, whether in knowledge, religion, courage, or otherwise, in the giving of wealth, and the rank in honor. On this issue, there was a disagreement between Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them both. The scholars differed on favoring the predecessors in giving over others; it was narrated from Abu Bakr al-Siddiq, may Allah be pleased with him, that he did not favor people in giving according to precedence. Umar used to say to him: "Do you make those with precedence like those without precedence?" Abu Bakr replied: "They only worked for Allah and their reward is with Him." Umar used to favor [predecessors] during his caliphate, then he said at the time of his death: "If I live until tomorrow, I will surely make the lowest of people equal to the highest among them [in giving]." He died that night(1). And the disagreement(2) remains until this day of ours based on this difference.

His saying: {And those who followed them with good conduct} - in it are two issues: First: Umar read: "and the Ansar" in the nominative case, "those who" without the conjunction 'and' as an attribute for the Ansar(3); so Zayd bin Thabit reviewed it with him, and Umar asked Ubay bin Ka'b, who confirmed Zayd's reading. Umar returned to it and said: "We only thought that we were raised to a status that no one else would reach with us." Ubay said: "I find the confirmation of that in the Book of Allah at the beginning of Surah Al-Jumu'ah: {And others among them who have not yet joined them} [Verse 3], and in Surah Al-Hashr: {And those who came after them, saying, 'Our Lord, forgive us and our brothers who preceded us in faith'} [Verse 10], and in Surah Al-Anfal with His saying: {And those who believed after and emigrated...}

(1) Narrated with this meaning by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani Al-Athar 3/304-306 at length. (2) In (m): and the Caliphate. (3) Reading: 'and the Ansar' in the nominative case; it is the reading of Yaqub from the Ten [readers], and its mention was preceded in the first issue of the issues before it. As for the reading: 'those who' without 'and',

it is among the irregular readings (shawadh), and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Shadhah p. 54.

सूरह अत-तौबाह: आयत 100 347

कि जो लोग समय में हमसे पहले जा चुके हैं, हम ईमान, अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश के अनुपालन, उसके प्रति समर्पण, उसके आदेश के आगे झुकने, उसके दायित्वों से संतुष्टि और उसके कर्तव्यों के निर्वहन में उनसे आगे निकल गए। हम उस पर आपत्ति नहीं करते, न ही हम उसके आदेश के आगे अपनी मर्जी चलाते हैं, और न ही हम राय के आधार पर उसकी शरीयत को बदलते हैं जैसा कि किताब वालों ने किया था। यह उस चीज़ के लिए अल्लाह की सफलता से है जो उसने निर्धारित की है, और उसकी सुगमता से है जिससे वह प्रसन्न होता है; हम मार्गदर्शन नहीं पाते यदि अल्लाह ने हमारा मार्गदर्शन नहीं किया होता। सातवां: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इस आयत में शरीयत के हर गुण में पूर्ववर्तियों को प्राथमिकता देना शामिल है, चाहे वह ज्ञान, धर्म, साहस या अन्यथा हो, धन देने और सम्मान में पद के मामले में। इस मुद्दे पर अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) के बीच मतभेद था। विद्वानों ने दूसरों पर पूर्ववर्तियों को देने में प्राथमिकता देने के मामले में मतभेद किया है; अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ि.) से वर्णित है कि वे वरीयता के आधार पर लोगों के बीच देने में भेदभाव नहीं करते थे। उमर उनसे कहा करते थे: "क्या आप वरीयता वालों को उनके समान बनाते हैं जिनकी कोई वरीयता नहीं है?" अबू बक्र ने उत्तर दिया: "उन्होंने केवल अल्लाह के लिए काम किया और उनका प्रतिफल उसी के पास है।" उमर अपने खिलाफत के दौरान वरीयता दिया करते थे, फिर उन्होंने अपनी मृत्यु के समय कहा: "यदि मैं कल तक जीवित रहा, तो मैं निश्चित रूप से सबसे निचले लोगों को सबसे ऊंचे लोगों के बराबर कर दूंगा [देने में]।" उसी रात उनकी मृत्यु हो गई(1)। और मतभेद(2) आज तक इसी असहमति पर बना हुआ है।

उनका कथन: {और वे जिन्होंने अच्छे आचरण के साथ उनका अनुसरण किया} - इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: उमर ने पढ़ा: "और अंसार" (वॉल-अंसारु) रफ़ा (पेश) के साथ, और "अल-ज़ीन" वाव के बिना अंसार के विशेषण के रूप में(3); तो ज़ैद बिन साबित ने इसकी समीक्षा की, और उमर ने उबैय बिन काब से पूछा, जिन्होंने ज़ैद के पढ़ने की पुष्टि की। उमर अपनी बात से पीछे हटे और कहा: "हमने केवल यह सोचा था कि हमें उस स्तर तक उठाया गया है जहाँ कोई और हमारे साथ नहीं पहुँच पाएगा।" उबैय ने कहा: "मुझे अल्लाह की किताब में सूरह अल-जुमुआ की शुरुआत में इसकी पुष्टि मिलती है: {और उनके बीच के अन्य लोग जो अभी तक उनसे नहीं मिले हैं} [आयत 3], और सूरह अल-हश्र में: {और वे जो उनके बाद आए, कह रहे हैं, 'हे हमारे प्रभु, हमें और हमारे उन भाइयों को

क्षमा कर जिन्होंने ईमान में हमसे पहले पहल की'} [आयत 10], और सूरह अल-अनफाल में उनके कथन के साथ: {और वे जो बाद में ईमान लाए और हिजरत की...}

(1) इसे अल-तहवी ने शर्ह मा'नी अल-अतार 3/304-306 में विस्तृत रूप में उद्धृत किया है। (2) (म) में: और खिलाफत। (3) पढ़ना: 'वॉल-अंसारु' रफ़ा के साथ; यह दस पाठों में से याकूब का पाठ है, और इसका उल्लेख इससे पहले के मुद्दों में किया गया था। जहाँ तक बिना 'वाव' के'अल-ज़ीन' पढ़ने की बात है, तो यह अनियमित पाठों (शवाज़) में से है, और इब्न खलवैह ने अल-शाज़ा पृष्ठ 54 में इसका उल्लेख किया है।

کہ جو قومیں زمانے میں ہم سے پہلے گزریں، ہم ایمان، اللہ تعالیٰ کے حکم کی تعمیل، اس کی طرف رجوع، اس کے حکم کے سامنے سر تسلیم خم کرنے، اس کے فرائض پر راضی رہنے اور اس کی ذمہ داریوں کو برداشت کرنے میں ان سے سبقت لے گئے۔ ہم اس پر اعتراض نہیں کرتے، نہ اس کے مقابلے میں کوئی انتخاب کرتے ہیں، اور نہ ہی رائے کی بنیاد پر اس کی شریعت کو تبدیل کرتے ہیں جیسا کہ اہل کتاب نے کیا تھا۔ یہ اس چیز کے لیے اللہ کی توفیق سے ہے جو اس نے مقدر کی، اور اس کی آسانی سے ہے جس سے وہ راضی ہوتا ہے؛ اور ہم ہرگز ہدایت نہ پاتے اگر اللہ ہمیں ہدایت نہ دیتا۔ ساتویں بات: ابن خویزمنداد نے کہا: یہ آیت شریعت کی ہر فضیلت میں سابقین (پہل کرنے والوں) کی فضیلت پر مشتمل ہے، خواہ وہ علم، دین، بہادری یا اس کے علاوہ کسی بھی چیز میں ہو، مال کی عطا اور عزت کے درجے میں۔ اس مسئلے میں ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے درمیان اختلاف تھا۔ علماء کا سابقین کو عطا میں دوسروں پر فضیلت دینے میں اختلاف ہے؛ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ وہ عطا میں لوگوں کے درمیان ان کی سبقت کے مطابق فرق نہیں کرتے تھے۔ عمر ان سے کہا کرتے تھے: "کیا آپ سبقت رکھنے والے کو اس جیسا بناتے ہیں جس کی کوئی سبقت نہیں؟" تو ابوبکر نے فرمایا: "انہوں نے صرف اللہ کے لیے عمل کیا اور ان کا اجر اسی کے ذمے ہے۔" عمر اپنی خلافت میں فضیلت دیا کرتے تھے، پھر اپنی وفات کے وقت فرمایا: "اگر میں کل تک زندہ رہا تو میں ضرور سب سے نچلے درجے کے لوگوں کو سب سے اونچے درجے کے لوگوں کے ساتھ (عطا میں) ملا دوں گا۔" پس وہ اسی رات وفات پا گئے(۱)۔ اور اختلاف(۲) آج کے دن تک اسی اختلاف پر قائم ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَنٍ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: عمر نے پڑھا: «والأنصار» رفع کے ساتھ، «الذين» واؤ کے بغیر انصار کی صفت کے طور پر(۳)؛ چنانچہ زید بن ثابت نے ان سے رجوع کیا، تو عمر نے ابی بن کعب سے پوچھا جنہوں نے زید کی تصدیق کی؛ پھر عمر نے اپنی بات سے رجوع کیا اور فرمایا: ہمارا تو یہ خیال تھا کہ ہمیں ایسی رفعت دی گئی ہے جو ہمارے ساتھ کسی اور کو نہیں ملے گی۔ تو ابی نے کہا: میں اللہ کی کتاب میں سورہ جمعہ کے آغاز میں اس کی تصدیق پاتا ہوں: ﴿وَءَاخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ﴾ [آیت: ۳]، اور سورہ حشر میں: ﴿وَالَّذِينَ جَآءُو مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَنِ﴾ [آیت: ۱۰]، اور سورہ انفال میں اس قول کے ساتھ: ﴿وَالَّذِينَ ءَامَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا ...

(۱) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۳/ ۳۰۴ - ۳۰۶ میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں ہے: والخلافة (خلافت)۔ (۳) قرات: «والأنصار» رفع کے ساتھ؛ یہ دس قراء میں سے یعقوب کی قرات ہے، اور اس کا ذکر اس سے پہلے کے مسائل میں گزر چکا ہے۔ رہا «الذين» کو واؤ کے بغیر پڑھنا، تو یہ شاذ قراتوں میں سے ہے، اور ابن خالویہ نے اسے 'الشاذہ' صفحہ ۵۴ میں ذکر کیا ہے۔

Page 348 Surah At-Tawbah: Ayah 100

"And they strove with you, so those are of you" Al-Anfal: 75. Thus, the reading with the 'waw' (conjunction 'and') is established. The Almighty clarified with His saying: "with excellence" (bi-ihsan) what they are to be followed in regarding their actions and sayings, not in what originated from them of lapses and slips; as they were not infallible ﷺ.

Second: The scholars differed regarding the Tabi'un (Successors) and their ranks; Al-Khatib Al-Baghdadi said: A Tabi'i is one who accompanied a Sahabi (Companion); and it is said for one of them: Tabi' and Tabi'i. The words of Al-Hakim Abu Abdullah and others suggest that it is sufficient to hear from a Sahabi or meet him, even if the customary companionship is not found (2).

It has been said: The name "Tabi'un" applies to those who embraced Islam after Al-Hudaybiyyah; such as Khalid bin Al-Walid and 'Amr bin Al-'As, and those close to them from the "Muslims of the Conquest" (Muslimat al-Fath); for it is established that Abdurrahman bin 'Awf complained to the Prophet ﷺ about Khalid bin Al-Walid; so the Prophet ﷺ said to Khalid: "Leave my companions for me, for by Him in Whose Hand is my soul, if one of you were to spend every day gold equal to Mount Uhud, it would not reach the mudd (double-handful) of one of them nor even half of it" (3).

And of the strange things is Al-Hakim Abu Abdullah's counting of Al-Nu'man and Suwayd, the sons of Muqarrin Al-Muzani, among the Tabi'un when he mentioned the brothers from the Tabi'un, while they are two well-known companions mentioned among the Sahaba (4), and they witnessed the Battle of the Trench as mentioned previously (5). And Allah knows best.

The greatest of the Tabi'un are the Seven Jurists (Al-Fuqaha' al-Sab'ah) from the people of Madinah, and they are: Sa'id bin al-Musayyib, Al-Qasim bin Muhammad; 'Urwah bin al-Zubayr, Kharijah bin Zayd, Abu Salama bin Abdurrahman, Ubaydullah bin Abdullah bin 'Utbah (6) bin Mas'ud, and Sulayman bin Yasar (7). Some of the eminent scholars have put them into verse (8).

Footnotes: (1) Narrated by Al-Tabari 11/640-642. (2) 'Ulum al-Hadith by Ibn al-Salah p. 302, and Al-Hakim's words in Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 42. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/992, and the Hadith was narrated by Ahmad (13812) from the Hadith of Anas (RA), and Muslim (2541) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (RA). (4) 'Ulum al-Hadith by Ibn al-Salah p. 307, and Al-Hakim's words in Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 154.

(5) pp. 333-334 of this volume. (6) In other [manuscripts]: "and Abdullah bin 'Utbah" instead of "and Ubaydullah bin Abdullah bin 'Utbah", which is an error. (7) After it in [other manuscripts]: "and Salim bin Abdullah", and see the discussion after the following comment. (8) He is Muhammad bin Yusuf bin al-Khidr al-Halabi, deceased in the year 614, as in Fath al-Mughith by Al-Sakhawi 3/162.

पृष्ठ ३४८ सूरह अत-तौबा: आयत १००

"और उन्होंने तुम्हारे साथ जिहाद किया, तो वे तुम्हीं में से हैं" अल-अनफाल: ७५। इस प्रकार, 'वाव' (और) के साथ पाठ स्थापित हो गया। और अल्लाह ने अपने कथन: "इहसान (उत्कृष्टता) के साथ" के द्वारा स्पष्ट किया कि उनके किन कार्यों और कथनों में उनका अनुसरण किया जाना चाहिए, न कि उनके द्वारा होने वाली गलतियों और चूकों में; क्योंकि वे निर्दोष (मासूम) नहीं थे ﷺ।

दूसरा: विद्वानों ने ताबईन (अनुयायियों) और उनके स्तरों के बारे में मतभेद किया है; खतीब अल-बगदादी ने कहा: ताबई वह है जिसने सहाबी (साथी) का साथ पाया हो; और उनमें से एक को ताबय और ताबई कहा जाता है। अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला और अन्य के शब्द यह संकेत देते हैं कि किसी सहाबी से सुनना या उनसे मिलना ही पर्याप्त है, भले ही प्रथागत साथ न पाया गया हो (२)।

यह कहा गया है: ताबईन नाम उन लोगों पर लागू होता है जिन्होंने हुदैबिया के बाद इस्लाम स्वीकार किया; जैसे खालिद बिन अल-वलिद और अम्र बिन अल-आस, और उनके समान वे लोग जो मक्का की जीत के समय इस्लाम लाए; क्योंकि यह सिद्ध है कि अब्दुर्रहमान बिन औफ ने नबी ﷺ से खालिद बिन अल-वलिद की शिकायत की थी; तो नबी ﷺ ने खालिद से कहा: "मेरे लिए मेरे साथियों को छोड़ दो, क्योंकि उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, यदि तुम में से कोई हर दिन उहुद पर्वत के बराबर सोना भी खर्च करे, तो वह उनमें से किसी एक के'मुद्द' (मुट्ठी भर) या उसके आधे के बराबर भी नहीं पहुँच सकता" (३)।

और आश्चर्य की बात यह है कि अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला ने नुमान और सुवैद, मुकर्रिन अल-मुज़नी के पुत्रों को ताबईन में गिना है जब उन्होंने ताबईन के भाइयों का उल्लेख किया, जबकि वे दो प्रसिद्ध सहाबी हैं जिनका उल्लेख सहाबा (४) में मिलता है, और उन्होंने खंदक के युद्ध में भाग लिया था जैसा कि पहले बताया गया है (५)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

मदीना के लोगों में से सात प्रमुख फकीह (कानूनविद) सबसे महान ताबई हैं, और वे हैं: सईद बिन अल-मुसय्यिब, अल-कासिम बिन मुहम्मद; उरवा बिन अल-ज़ुबैर, खारिजा बिन ज़ैद, अबू सलमा बिन अब्दुर्रहमान, उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्ला बिन उतबा (६) बिन मसूद, और सुलेमान बिन यसार (७)। कुछ महान विद्वानों ने उन्हें पद्यबद्ध किया है (८)।

पादलेख: (१) इसे अल-तबरी ११/६४० - ६४२ ने उद्धृत किया है। (२) इब्न अल-सलाह द्वारा उलूम अल-हदीस पृ. ३०२, और मारिफत उलूम अल-हदीस पृ. ४२ में अल-हाकिम के शब्द। (३) इब्न अल-

अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/९९२, और हदीस को अहमद (१३८१२) ने अनस (रजि.) की हदीस से और मुस्लिम (२५४१) ने अबू सईद अल-खुदरी (रजि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (४) इब्न अल-सलाह द्वारा उलूम अल-हदीस पृ. ३०७, और मारिफत उलूम अल-हदीस पृ. १५४ में अल-हाकिम के शब्द। (५) इस भाग का पृ. ३३३-३३४। (६) अन्य प्रतियों में: "और अब्दुल्ला बिन उतबा", इसके बजाय: "और उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्ला बिन उतबा", जो एक त्रुटि है। (७) इसके बाद अन्य प्रतियों में है: "और सालिम बिन अब्दुल्ला", और अगली टिप्पणी के बाद चर्चा देखें। (८) वे मुहम्मद बिन यूसुफ बिन अल-खिद्र अल-हलबी हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष ६१४ में हुई थी, जैसा कि अल-सखावी द्वारा फतह अल-मुगीत ३/१६२ में है।

صفحہ ۳۴۸ سورۃ التوبہ: آیت ۱۰۰

"اور انہوں نے تمہارے ساتھ جہاد کیا، پس یہی لوگ تم میں سے ہیں" الأنفال: ۷۵۔ چنانچہ 'واؤ' کے ساتھ قرأت ثابت ہوگئی۔ اور اللہ تعالیٰ نے اپنے قول: "احسان کے ساتھ" (بإحسان) کے ذریعے واضح کیا کہ ان کے کن افعال اور اقوال میں ان کی پیروی کی جانی چاہیے، نہ کہ ان لغزشوں اور خطاؤں میں جو ان سے صادر ہوئیں؛ کیونکہ وہ معصوم نہیں تھے ﷺ۔

دوسرا: تابعین اور ان کے مراتب کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ خطیب بغدادی نے کہا: تابعی وہ ہے جس نے صحابی کی صحبت پائی ہو؛ اور ان میں سے ایک کو تابع اور تابعی کہا جاتا ہے۔ الحاکم ابو عبداللہ وغیرہ کا کلام یہ ظاہر کرتا ہے کہ اس کے لیے صحابی سے سننا یا ان سے ملنا ہی کافی ہے، اگرچہ عرفی صحبت نہ بھی پائی جائے (۲)۔

کہا گیا ہے: تابعین کا نام ان لوگوں پر صادق آتا ہے جنہوں نے حدیبیہ کے بعد اسلام قبول کیا؛ جیسے خالد بن ولید اور عمرو بن العاص، اور ان کے قریب وہ لوگ جو فتح مکہ کے وقت اسلام لائے؛ کیونکہ یہ ثابت ہے کہ عبد الرحمن بن عوف نے نبی ﷺ سے خالد بن ولید کی شکایت کی؛ تو نبی ﷺ نے خالد سے فرمایا: "मेरे लिए मेरे صحابہ کو چھوڑ دو، کیونکہ اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، اگر تم میں سے کوئی ہر روز احد پہاڑ کے برابر سونا بھی خرچ کرے، تو وہ ان میں سے کسی کے ایک 'مُد' (دونوں ہاتھوں کی لپ بھر) یا اس کے آدھے کے برابر بھی نہیں پہنچ سکتا" (۳)۔

اور تعجب کی بات الحاکم ابو عبداللہ کا نعمان اور سوید پسرانِ مقرن المزنی کو تابعین میں شمار کرنا ہے جب انہوں نے تابعین میں سے بھائیوں کا ذکر کیا، حالانکہ وہ دونوں معروف صحابی ہیں

جو صحابہ (۴) میں مذکور ہیں، اور وہ غزوۂ خندق میں شریک تھے جیسا کہ پہلے گزرا (۵)۔ واللہ اعلم۔

مدینہ کے سات فقہاء سب سے بڑے تابعین ہیں، اور وہ یہ ہیں: سعید بن المسیب، القاسم بن محمد؛ عروہ بن الزبیر، خارجہ بن زید، ابو سلمہ بن عبد الرحمن، عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ (۶) بن مسعود، اور سلیمان بن یسار (۷)۔ بعض جلیل القدر علماء نے انہیں منظوم کیا ہے (۸)۔

حواشی: (۱) اسے طبری ۱۱/ ۶۴۰ - ۶۴۲ نے نکالا ہے۔ (۲) علوم الحدیث لابن الصلاح ص ۳۰۲، اور الحاکم کا کلام معرفۃ علوم الحدیث ص ۴۲ میں۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۹۹۲، اور یہ حدیث احمد نے (۱۳۸۱۲) حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور مسلم نے (۲۵۴۱) حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالی ہے۔ (۴) علوم الحدیث لابن الصلاح ص ۳۰۷، اور الحاکم کا کلام معرفۃ علوم الحدیث ص ۱۵۴ میں۔ (۵) اسی جزء کا ص ۳۳۳-۳۳۴۔ (۶) دیگر [نسخوں] میں: "اور عبد اللہ بن عتبہ" کی بجائے: "اور عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (۷) اس کے بعد دیگر نسخوں میں ہے: "اور سالم بن عبد اللہ"، اور اگلی تعلیق کے بعد کلام ملاحظہ کریں۔ (۸) وہ محمد بن یوسف بن الخضر الحلبی ہیں جن کا انتقال سن ۶۱۴ میں ہوا، جیسا کہ السخاوی کی فتح المغیث ۳/ ۱۶۲ میں ہے۔

Surah At-Tawbah: Ayah 100 349

In one house, he said: Take them: Ubaydullah, Urwah, Qasim (1), Sa'id, Abu Bakr (2), Sulayman, Kharijah. Ahmad ibn Hanbal said: "The best of the Tabi'un is Sa'id ibn al-Musayyib." It was said to him: "What about Alqamah and Al-Aswad?" He replied: "Sa'id ibn al-Musayyib, Alqamah, and Al-Aswad." It is also reported from him that he said: "The best of the Tabi'un are Qais, Abu Uthman (3), Alqamah, and Masruq; these were virtuous and among the elite of the Tabi'un." He also said: "Ata' was the mufti of Makkah, and Al-Hasan was the mufti of Basra; so these are the people from whom most people took their opinions (4)." It was narrated from Abu Bakr ibn Abi Dawud (5) that he said: "The two mistresses of the Tabi'un among women are Hafsah bint Sirin and Amrah bint Abd al-Rahman (6), and the third of them - though she is not like them - is Umm al-Darda' (7)." It was narrated from Al-Hakim Abu Abdullah that he said (8): "A class considered among the Tabi'un, but it has not been confirmed that any of them heard from the Sahabah; among them are Ibrahim ibn Suwayd al-Nakha'i, who is not Ibrahim ibn Yazid al-Nakha'i the jurist, Bukayr ibn Abi al-Samit, and Bukayr ibn Abdullah [ibn] al-Ashaj. And he mentioned others,

---

(1) In (Kh), (Z), and (Zha): Salim. Salim ibn Abdullah ibn Umar, mentioned by Ibn al-Mubarak instead of Abu Salamah ibn Abd al-Rahman. 'Ulum al-Hadith p. 305. (2) He is Abu Bakr ibn Abd al-Rahman ibn al-Harith ibn Hisham al-Qurashi, mentioned by Abu al-Zinad, instead of Abu Bakr ibn Abd al-Rahman and Salim. See Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 43, and 'Ulum al-Hadith p. 305. (3) He is Al-Nahdi. And Qais: he is Ibn Abi Hazim, Abu Abdullah al-Bajali al-Ahmasi al-Kufi, died in the year (97 or 98 AH). Al-Siyar 4/198. (4) In (M): And he made it vague, and in 'Ulum al-Hadith p. 306 (and the speech is from him): their opinions, and what is confirmed from the manuscripts. (5) He is Abdullah ibn Sulayman ibn al-Ash'ath, Abu Bakr al-Sijistani the memorizer (al-Hafiz), the Shaykh of Baghdad. Died in the year (316 AH). Al-Siyar 13/221. The author quoted his words via Ibn al-Salah in 'Ulum al-Hadith p. 306. (6) Al-Ansariyyah al-Najariyyah al-Madaniyyah, a relative and student of Aisha, died in the year (98 or 106 AH). Al-Siyar 4/507. (7) She is Umm al-Darda' the Younger, Hujaymah, and it was said: Juhaymah al-Awsabiyyah al-Himyariyyah al-Dimashqiyyah. Al-Siyar 4/277. (8) In Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 45, and the author quoted it from him via Ibn al-Salah in 'Ulum al-Hadith p. 306, and what follows in brackets is from them.

सूरह अत-तौबाह: आयत 100 349

एक ही घर में, उसने कहा: उन्हें ले लो: उबैदुल्लाह, उर्वाह, कासिम (1), सईद, अबू बक्र (2), सुलेमान, खारिजा। अहमद इब्न हंबल ने कहा: "ताबीईन में सबसे श्रेष्ठ सईद इब्न अल-मुसय्यिब हैं।" उनसे कहा गया: "अलक़मा और अल-असवद के बारे में क्या?" उन्होंने जवाब दिया: "सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अलक़मा और अल-असवद।" उनसे यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: "सबसे श्रेष्ठ ताबीईन क़ैस, अबू उस्मान (3), अलक़मा और मसरूक हैं; ये गुणी थे और ताबीईन के विशिष्ट लोगों में से थे।" उन्होंने यह भी कहा: "अता मक्का के मुफ्ती थे, और अल-हसन बसरा के मुफ्ती थे; ये वे लोग हैं जिनसे अधिकांश लोगों ने अपनी राय ली (4)।" अबू बक्र इब्न अबी दाऊद (5) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "महिलाओं में ताबीईन की दो प्रमुख हस्तियाँ हफ्सा बिन्त सिरीन और अमरा बिन्त अब्द अल-रहमान (6) हैं, और उनमें तीसरी - हालांकि वह उनके जैसी नहीं हैं - उम्म अद-दर्दा (7) हैं।" अल-हाकिम अबू अब्दुल्ला से रिवायत है कि उन्होंने कहा (8): "एक वर्ग जिसे ताबीईन में गिना जाता है, लेकिन यह पुष्टि नहीं हुई है कि उनमें से किसी ने सहाबा से सुना है; उनमें इब्राहिम इब्न सुवैद अल-नखई शामिल हैं, जो इब्राहिम इब्न यजीद अल-नखई फकीह नहीं हैं, बुखैर इब्न अबी अल-समित, और बुखैर इब्न अब्दुल्ला [इब्न] अल-अशज। और उन्होंने दूसरों का भी उल्लेख किया,

---

(1) (ख़), (ज़), और (ज़ो) में: सालिम। सालिम इब्न अब्दुल्ला इब्न उमर, इब्न अल-मुबारक द्वारा अबू सलमा इब्न अब्द अल-रहमान के बजाय उल्लेख किया गया। उलूम अल-हदीस पृ. 305। (2) वह अबू बक्र इब्न अब्द अल-रहमान इब्न अल-हारिस इब्न हिशाम अल-कुरैशी हैं, अबू अल-ज़िनाद द्वारा अबू बक्र इब्न अब्द अल-रहमान और सालिम के बजाय उल्लेख किया गया। देखें मारिफत उलूम अल-हदीस पृ. 43, और उलूम अल-हदीस पृ. 305। (3) वह अल-नहदी हैं। और क़ैस: वह इब्न अबी हाज़िम, अबू अब्दुल्ला अल-बजाली अल-अहमसी अल-कूफी हैं, जिनका निधन वर्ष (97 या 98 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 4/198। (4) (म) में: और उन्होंने इसे अस्पष्ट कर दिया, और उलूम अल-हदीस पृ. 306 में (और यह उन्हीं का कथन है): उनकी राय, और जो पांडुलिपियों से पुष्ट है। (5) वह अब्दुल्ला इब्न सुलेमान इब्न अल-अशअथ, अबू बक्र अल-सिजिस्तानी हाफिज़, बगदाद के शेख हैं। निधन वर्ष (316 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 13/221। लेखक ने उलूम अल-हदीस पृ. 306 में इब्न अल-सलाह के माध्यम से उनकी बात को उद्धृत किया है। (6) अल-अंसारीया अल-नजारिया अल-मदनीया, आयशा की रिश्तेदार और शिष्या, निधन वर्ष (98 या 106 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 4/507। (7) वह उम्म अद-दर्दा अल-सुगरा, हुजैमा हैं, और कहा गया: जुहैमा अल-औसाबिया अल-

हिमयरिया अल-दिमश्किया। अल-सियार 4/277। (8) मारिफत उलूम अल-हदीस पृ. 45 में, और लेखक ने इब्न अल-सलाह के माध्यम से उलूम अल-हदीस पृ. 306 में उनसे इसे उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच जो आगे आएगा वह उन्हीं से है।

ایک گھر میں، پس اس نے کہا: انہیں پکڑ لو: عبید اللہ، عروہ، قاسم $^{(۱)}$ سعید، ابو بکر $^{(۲)}$ سلیمان، خارجہ۔ اور احمد بن حنبل نے کہا: "افضل ترین تابعی سعید بن المسیب ہیں۔" ان سے کہا گیا: "تو علقمہ اور اسود؟" انہوں نے کہا: "سعید بن المسیب، علقمہ اور اسود۔" اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "افضل ترین تابعین قیس، ابو عثمان $^{(۳)}$ علقمہ اور مسروق ہیں؛ یہ لوگ صاحبِ فضیلت اور اکابر تابعین میں سے تھے۔" انہوں نے یہ بھی کہا: "عطاء مکہ کے مفتی تھے، اور الحسن بصرہ کے مفتی تھے؛ پس یہی وہ لوگ ہیں جن سے اکثر لوگوں نے اپنی رائے لی $^{(۴)}$۔" اور ابو بکر بن ابی داؤد $^{(۵)}$ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "عورتوں میں تابعین کی دو سردار حفصہ بنت سیرین اور عمرہ بنت عبد الرحمن $^{(٦)}$ ہیں، اور ان میں تیسری - اگرچہ وہ ان جیسی نہیں ہیں - ام الدرداء $^{(۷)}$ ہیں۔" اور الحاکم ابو عبد اللہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا $^{(۸)}$: "ایک طبقہ ایسا ہے جو تابعین میں شمار ہوتا ہے لیکن ان میں سے کسی کا صحابہ سے سننا ثابت نہیں ہے؛ ان میں ابراہیم بن سوید النخعی ہیں، اور یہ ابراہیم بن یزید النخعی فقیہ نہیں ہیں۔ اور بکیر بن ابی السمیط، اور بکیر بن عبد اللہ [بن] الاشج۔ اور انہوں نے دوسروں کا بھی ذکر کیا،

---

(۱) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: سالم۔ سالم بن عبد اللہ بن عمر، ابن المبارک نے ابو سلمہ بن عبد الرحمن کی جگہ ان کا ذکر کیا ہے۔ علوم الحدیث ص ۳۰۵۔ (۲) وہ ابو بکر بن عبد الرحمن بن الحارث بن ہشام القرشی ہیں، ابو الزناد نے ابو بکر بن عبد الرحمن اور سالم کی جگہ ان کا ذکر کیا ہے۔ دیکھیے معرفۃ علوم الحدیث ص ۴۳، اور علوم الحدیث ص ۳۰۵۔ (۳) وہ النہدی ہیں۔ اور قیس: وہ ابن ابی حازم، ابو عبد اللہ البجلی الاحمسی الکوفی ہیں، وفات سنہ (۹۷ یا ۹۸ ھ) میں ہوئی۔ السیر

۱۹۸/۴۔ (۴) (م) میں: "اور ابہام پیدا کیا"، اور علوم الحدیث ص ۳۰۶ میں (اور کلام انہی کا ہے): "ان کی آراء"، اور یہی قلمی نسخوں سے ثابت ہے۔ (۵) وہ عبد اللہ بن سلیمان بن الاشعث، ابو بکر السجستانی الحافظ، شیخِ بغداد ہیں۔ وفات سنہ (۳۱۶ ھ) ।हुई में السیر ۲۲۱/۱۳۔ اور مصنف نے ان کا قول ابن الصلاح کے واسطے سے علوم الحدیث ص ۳۰۶ میں نقل کیا ہے۔ (٦) الانصاریہ النجاریہ المدنیہ، حضرت عائشہ کی رشتہ دار اور شاگردہ، وفات سنہ (۹۸ یا ۱۰۶ ھ) ।हुई में السیر ۵۰۷/۴۔ (۷) یہ ام الدرداء الصغریٰ ہیں، ہجیمہ، اور کہا گیا: جہیمہ الاوصابیہ الحمیریہ الدمشقیہ۔ السیر ۲۷۷/۴۔ (۸) معرفۃ علوم الحدیث ص ۴۵ میں، اور مصنف نے ان سے ابن الصلاح کے واسطے سے علوم الحدیث ص ۳۰۶ میں اسے نقل کیا ہے، اور جو آگے بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی کا ہے۔

Surat At-Tawbah: Verse 100 350

He said: And there is a category of people counted among the followers of the Tabi'un, yet they met the Sahaba (Companions). Among them is Abu Az-Zinad Abdullah bin Dhakwan, who met Abdullah bin Umar and Anas; and Hisham bin Urwah, who was brought into the presence of Abdullah bin Umar and Jabir bin Abdullah; and Musa bin Uqbah, who encountered Anas bin Malik and Umm Khalid bint Khalid bin Sa'id(1).

Among the Tabi'un is a category called 'al-Mukhadramun' (those who lived through both the Pre-Islamic and Islamic eras). These are the ones who lived through the Jahiliyyah (Pre-Islamic period) and the life of the Messenger of Allah ﷺ and became Muslims, but they did not have companionship (Sahaba status) with him. The singular is 'Mukhadram', with a fatha on the 'ra', as if he were 'khudrim', meaning: cut off from his peers who attained companionship and other honors. Muslim mentioned them, reaching twenty individuals, among them Abu Amr ash-Shaybani, Suwayd bin Ghaflah al-Kindi, Amr bin Maymun al-Awdi, Abu Uthman an-Nahdi, Abd Khayr bin Yazid al-Khaywani(2) with a fatha on the 'kha' - a branch of Hamdan, Abd al-Rahman bin Mull(3), and Abu al-Hallal al-Ataki Rabi'ah bin Zurarah(4). Among those not mentioned by Muslim are Abu Muslim al-Khawlani Abdullah bin Thawb(5), and al-Ahnaf bin Qays.

This is a brief overview of the knowledge of the Companions and the Successors (Tabi'un) whose virtue has been spoken of by the Holy Quran, may Allah be pleased with them all. Suffice it for us to note the saying of the Exalted: "You are the best nation produced [as an example] for mankind" [Aal Imran: 110] as mentioned before. And His saying: "And thus we have made you a just community."

(1) Ibn al-As bin Umayyah bin Abd Shams, the Qurayshi Umayyad Meccan, born in Abyssinia, her name was Amah. She married az-Zubayr bin al-Awwam and bore him Amr and Khalid. She lived until the days of Sahl bin Sa'd. As-Siyar 3/470. (2) In manuscript (Z): al-Khafawani, and in other copies: (al-Khayrani). The version established is from 'Ulum al-Hadith p. 304, and the text is from it. And 'Ma'rifat 'Ulum al-Hadith' p. 44; he is Abu Amarah al-Hamdani al-Kufi, who narrated from Ali and Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them). Tahdhib al-Kamal 16/469. (3) With a shadda on the 'lam', and the 'mim' is vocalized with any of the three short vowels (tripled). He is the same Abu Uthman an-Nahdi mentioned previously. (4) Also called Zurarah bin Rabi'ah, the Azdi of Basra, he heard from Uthman bin Affan. He died on the day he

died at the age of 120. He used to say: "O Allah, do not take the Quran away from me." See al-Tarikh al-Kabir of al-Bukhari 8/89 Kitab al-Kuna, and Sifat al-Safwah 3/229. (5) Ad-Darani, the master of the Successors and the ascetic of his era. He came from Yemen and had converted during the days of the Prophet ﷺ, but entered Madinah during the caliphate of as-Siddiq (Abu Bakr). He died in the year 62 AH. As-Siyar 7/4.

सूरह अत-तौबा: आयत १०० ३५०

उन्होंने कहा: और लोगों के बीच एक ऐसा वर्ग है जो ताबे-ताबईन (Tabi'un के अनुयायी) में गिने जाते हैं, लेकिन वे सहाबा (साथियों) से मिले थे। उनमें से अबू अज़-ज़िनाद अब्दुल्ला बिन ज़कवान हैं, जो अब्दुल्ला बिन उमर और अनस से मिले थे; और हिशाम बिन उरवा, जिन्हें अब्दुल्ला बिन उमर और जाबिर बिन अब्दुल्ला की उपस्थिति में लाया गया था; और मूसा बिन उक़्बा, जिन्होंने अनस बिन मालिक और उम्म खालिद बिन्त खालिद बिन सईद(१) को पाया था।

ताबईन के बीच एक वर्ग है जिसे 'मुख़दरमून' कहा जाता है, और वे वे हैं जिन्होंने जाहिलिया (इस्लाम-पूर्व काल) और अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवन को पाया और मुसलमान हो गए, लेकिन उन्हें सहाबा (साथियों) का दर्जा प्राप्त नहीं हुआ। उनमें से प्रत्येक को 'मुख़दरम' कहा जाता है; 'रा' पर ज़बर (फ़तह) के साथ, जैसे कि वह 'खुदरम' हो, अर्थात: अपने उन साथियों से अलग हो गया जिन्होंने सहाबा और अन्य सम्मान प्राप्त किए। मुस्लिम ने उनका उल्लेख किया और उनकी संख्या बीस तक पहुँचाई, उनमें अबू अम्र अल-शैबानी, सुवैद बिन गफ़ला अल-किंदी, अम्र बिन मैमुन अल-अवदी, अबू उस्मान अल-नहदी, अब्द खैर बिन यज़ीद अल-खैवानी(२) 'खा' पर ज़बर के साथ - हमदान की एक शाखा, अब्द अल-रहमान बिन मुल्ल(३), और अबू अल-हलाल अल-अतकी रबीआ बिन ज़ुरारा(४) शामिल हैं। और उनमें से जिनका उल्लेख मुस्लिम ने नहीं किया; अबू मुस्लिम अल-खौलानी अब्दुल्ला बिन थौब(५), और अल-अहनफ़ बिन क़ैस हैं।

यह सहाबा और ताबईन के ज्ञान का एक संक्षिप्त विवरण है जिनकी श्रेष्ठता पवित्र कुरान द्वारा घोषित की गई है, अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो। हमारे लिए सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन पर्याप्त है: "तुम सबसे अच्छी उम्मत (राष्ट्र) हो जो लोगों के लिए निकाली गई है" [आल इमरान: ११०] जैसा कि पहले बताया गया है। और अल्लाह का कहना है: "और इसी तरह हमने तुम्हें एक मध्यम (न्यायपूर्ण) उम्मत बनाया है।"

(१) इब्न अल-आस बिन उमय्या बिन अब्द शम्स, कुरैशी उमय्यद मक्का की, हबशा (इथियोपिया) में जन्मी, उनका नाम अमाह था। उन्होंने जुबैर बिन अल-अव्वम से शादी की और उनके दो बेटे अम्र और खालिद हुए। वह सहल बिन साद के दिनों तक जीवित रहीं। अस-सियार ३/४७०। (२) (ज़) पांडुलिपि में: अल-खफ़वानी, और अन्य प्रतियों में: (अल-खैरानी), और 'उलूम अल-हदीस' पृष्ठ ३०४ से स्थापित है, और पाठ उसी से है। और 'मआरिफत उलूम अल-हदीस' पृष्ठ ४४; वह अबू अमारा अल-

हमदानी अल-कूफ़ी हैं, जिन्होंने अली और इब्न मसूद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की है। तहज़ीब अल-कमाल १६/४६९। (३) 'लाम' पर तशदीद के साथ, और 'मीम' पर तीनों में से कोई भी स्वर (त्रिगुणात्मक)। वह वही अबू उस्मान अल-नहदी हैं, जिनका उल्लेख पहले किया जा चुका है। (४) और कहा जाता है ज़ुरारा बिन रबीआ, अल-अज़दी अल-बसरी, उन्होंने उस्मान बिन अफ़्फ़ान से सुना। उनकी मृत्यु उसी दिन हुई जब वह १२० वर्ष के थे। वह कहा करते थे: "हे अल्लाह, मुझसे कुरान मत छीनना।" अल-बुखारी की 'अल-तारीख अल-कबीर' ८/८९ किताब अल-कुना, और सिफ़त अल-सफ़वा ३/२२९ देखें। (५) अल-दारानी, ताबईन के सरदार और युग के तपस्वी। वह यमन से आए थे, और नबी ﷺ के दिनों में इस्लाम स्वीकार कर लिया था, लेकिन सिद्दीक़ (अबू बक्र) के खिलाफत के दौरान मदीना में प्रवेश किया। उनकी मृत्यु ६२ हिजरी में हुई। अस-सियार ७/४।

سورة التوبہ: آیت ۱۰۰ ۳۵۰

کہا: اور لوگوں کے نزدیک ایک ایسا طبقہ ہے جن کا شمار اتباع تابعین میں ہوتا ہے حالانکہ وہ صحابہ سے ملے تھے، ان میں سے ابوالزناد عبداللہ بن ذکوان ہیں، جنہوں نے عبداللہ بن عمر اور انس سے ملاقات کی؛ اور ہشام بن عروہ جنہیں عبداللہ بن عمر اور جابر بن عبداللہ کی خدمت میں پیش کیا گیا؛ اور موسیٰ بن عقبہ جنہوں نے انس بن مالک اور ام خالد بنت خالد بن سعید(۱) کو پایا تھا۔

اور تابعین میں ایک طبقہ ایسا ہے جسے 'مخضرم' کہا جاتا ہے، اور یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے جاہلیت اور رسول اللہ ﷺ کی زندگی کا زمانہ پایا اور اسلام لائے لیکن انہیں شرفِ صحابیت حاصل نہ ہوا۔ ان کے واحد کو 'مُخَضْرَم' کہتے ہیں؛ 'را' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، گویا کہ وہ 'خضرم' ہے، یعنی: اپنے ان ہم عصروں سے کاٹ دیا گیا جنہوں نے صحابیت اور دیگر فضائل پائے۔ مسلم نے ان کا ذکر کیا ہے اور ان کی تعداد بیس بتائی ہے، ان میں ابو عمرو الشیبانی، سوید بن غفلہ الکندی، عمرو بن میمون الاودی، ابو عثمان النہدی، عبد خیر بن یزید الخیوانی(۲) خاء کے فتحہ کے ساتھ، جو ہمدان کی ایک شاخ ہے، عبد الرحمن بن مُلّ(۳)، اور ابو الحلال العتکی ربیعہ بن زرارہ(۴) شامل ہیں۔ اور ان میں سے جن کا ذکر مسلم نے نہیں کیا؛ ابو مسلم الخولانی عبداللہ بن ثوب(۵)، اور الاحنف بن قیس ہیں۔

پس یہ صحابہ اور تابعین کی معرفت کا ایک مختصر خاکہ ہے جن کی فضیلت کا قرآن کریم نے ذکر کیا ہے، اللہ ان سب سے راضی ہو۔ اور ہمارے لیے اللہ جل وعز کا یہ قول کافی ہے: "تم بہترین امت ہو جو لوگوں کے لیے نکالی گئی ہے" [آل عمران: ۱۱۰] جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور اللہ عزوجل کا قول: "اور اسی طرح ہم نے تمہیں ایک معتدل (بہترین) امت بنایا۔"

(۱) ابن العاص بن امیہ بن عبد شمس، قریشی اموی مکی، حبشہ میں پیدا ہوئیں، ان کا نام امتہ تھا، ان کی شادی زبیر بن العوام سے ہوئی جن سے ان کے بیٹے عمرو اور خالد پیدا ہوئے۔ وہ سہل بن سعد کے زمانے تک زندہ رہیں۔ السیر ۳/ ۴۷۰۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: الخفوانی، اور باقی نسخوں میں: (الخیرانی) ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'علوم الحدیث' ص ۳۰۴ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ اور 'معرفۃ علوم الحدیث' ص ۴۴؛ وہ ابو عمارہ الہمدانی الکوفی ہیں، انہوں نے علی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما سے روایت کی۔ تہذیب الکمال ۱۶/ ۴۶۹۔ (۳) لام کی تشدید کے ساتھ، اور میم مثلث ہے، اور یہ وہی ابو عثمان النہدی ہیں جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) اور زرارہ بن ربیعہ بھی کہا جاتا ہے، الازدی البصری، انہوں نے عثمان بن عفان سے سنا۔ جس دن فوت ہوئے ان کی عمر ۱۲۰ سال تھی۔ وہ کہتے تھے: اے اللہ، مجھ سے قرآن مت چھین۔ بخاری کی تاریخ الکبیر ۸/ ۸۹ کتاب الکنی، اور صفۃ الصفوۃ ۳/ ۲۲۹ ملاحظہ کریں۔ (۵) الدارانی، سید التابعین اور اپنے زمانے کے زاہد۔ یمن سے آئے تھے، اور نبی ﷺ کے دور میں اسلام لائے، پھر خلافتِ صدیقی میں مدینہ داخل ہوئے۔ سن ۶۲ ھ میں وفات پائی۔ السیر ۷/ ۴۔

Surah At-Tawbah: Verses 100 - 101 [Page 351]

[Al-Baqarah: 143] the verse. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I wish that we had seen our brothers..." (1) [the Hadith]. So He made us his brothers; if we fear Allah and follow his footsteps, may Allah gather us in his company and not deviate us from his path and his creed, by the right of Muhammad and his family.

His saying, Exalted is He: {And among those around you of the bedouins are hypocrites, and [also] from the people of Madinah. They have become accustomed to hypocrisy. You [O Muhammad] do not know them, [but] We know them. We will punish them twice [in this world]; then they will be returned to a great punishment.} [101]

His saying, Exalted is He: {And among those around you of the bedouins are hypocrites} is a subject and a predicate. That is: a group of hypocrites; meaning: Muzaynah, Juhaynah, Aslam, Ghifar, and Ashja' (2). {And [also] from the people of Madinah. They have become accustomed to hypocrisy} That is: a group that has persisted in hypocrisy. It was also said: "maradu" (persisted/accustomed) is a description of the hypocrites; so there is a foregrounding and backgrounding in the speech, meaning: and among those around you of the bedouins are hypocrites who have persisted in hypocrisy, and from the people of Madinah are the same (3).

The meaning of "maradu" is: they remained and did not repent; according to Ibn Zayd (4). Others said: they became obstinate in it and refused anything else. The meanings are close. The root of the word comes from softness, smoothness (5), and nakedness (being bare); as if they stripped themselves for hypocrisy. From it: "ramlah marda" (a bare sand dune) with no plants on it. And "ghusn amrad" (a bare branch) with no leaves on it. And "faras amrad" (a bare horse) with no hair on its fetlock (6). And "ghulam amrad" (a beardless youth) showing signs of "marad" (hairlessness); it is not said: "jariyah marda" (a beardless girl). "Tamreed al-bina'" (smoothing the building): its leveling, and from it His saying: {a palace paved [with smooth glass]} [An-Naml: 44]. And "tamreed al-ghusn": stripping it of its leaves (7); it is said: "marada yamrudu muroodan wa maradah."

Footnotes: (1) Preceded by something similar in 6 / 270. (2) Tafsir al-Baghawi 2 / 322. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3 / 248. (4) Narrated by al-Tabari 11 / 643, and what follows is from Abu Ishaq. (5) In (d) and (m): "and the touching". See Tahdhib al-Lughah 14 / 118-119, and Tafsir al-Razi 16 / 173. (6) Al-Thunnah: hairs growing on the back of the animal's pastern. Al-Qamus (th-n-n). (7) Al-Sihah (m-r-d).

सूरा अत-तौबा: आयतें 100-101 [पृष्ठ 351]

[अल-बकराह: 143] आयत। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरी इच्छा थी कि हम अपने भाइयों को देखते..." (1) [हदीस]। तो उन्होंने हमें अपना भाई बनाया; यदि हम अल्लाह से डरें और उनके पदचिन्हों पर चलें, अल्लाह हमें उनके गिरोह में इकट्ठा करे और हमें उनके मार्ग और उनके धर्म से विचलित न करे, मुहम्मद और उनके परिवार के अधिकार से।

उनका कथन, वह महान है: {और तुम्हारे आस-पास के ग्रामीणों (बद्दूओं) में से भी मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं और मदीना के निवासियों में से भी। वे पाखंड पर अड़े हुए हैं। तुम उन्हें नहीं जानते, हम उन्हें जानते हैं। हम उन्हें दो बार दंड देंगे; फिर वे एक बड़े दंड की ओर लौटाए जाएंगे।} [101]

उनका कथन, वह महान है: {और तुम्हारे आस-पास के ग्रामीणों में से भी मुनाफ़िक़ हैं} एक उद्देश्य और विधेय है। यानी: मुनाफ़िक़ लोग; अर्थात: मुज़ैनाह, जुहैनह, असलम, ग़िफ़ार और अशजा' (2)। {और मदीना के निवासियों में से भी। वे पाखंड पर अड़े हुए हैं} यानी: वह लोग जो पाखंड पर डटे रहे। यह भी कहा गया है: "मरदू" (अड़े हुए) मुनाफ़िक़ों का एक विशेषण है; तो वाक्य में आगे-पीछे का क्रम है, अर्थ है: और तुम्हारे आस-पास के ग्रामीणों में से पाखंडी लोग हैं जो पाखंड पर अड़े हुए हैं, और मदीना के निवासियों में से भी वैसे ही हैं (3)।

"मरदू" का अर्थ है: वे डटे रहे और तौबा नहीं की; इब्न ज़ैद (4) के अनुसार। दूसरों ने कहा: वे इसमें अड़ गए और इसके अलावा किसी और चीज़ से इनकार कर दिया। अर्थ आपस में मिलते-जुलते हैं। शब्द का मूल कोमलता, चिकनाई (5) और नग्नता (खालिस होने) से है; जैसे कि वे पाखंड के लिए बिल्कुल खाली (नग्न) हो गए हों। इसी से बना है: "रमला मर्दा" (एक बंजर रेत का टीला) जिसमें कोई पौधा न हो। और "गुस्न अम्रद" (एक नग्न टहनी) जिस पर कोई पत्ता न हो। और "फ़रस अम्रद" (एक घोड़ा) जिसके पिछले पैरों के जोड़ों (fetlock) पर बाल न हों (6)। और "ग़ुलाम अम्रद" (एक बिना दाढ़ी वाला युवक) जिसमें "मरद" (बाल न होना) साफ़ झलके, एक लड़की के लिए "जारियाह मर्दा" नहीं कहा जाता। "तमरीद अल-बिना" (भवन को चिकना करना): उसे समतल करना, और इसी से उनका कथन है: {एक महल है जो [चिकने शीशे से] बनाया गया है} [अन-नमल: 44]। और "तमरीद अल-गुस्न": टहनी को उसके पत्तों से मुक्त कर देना (7); कहा जाता है: "मरदा यम्रदु मूरूदन व मरादा।"

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इससे मिलता-जुलता पहले 6 / 270 में आया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2 / 322। (3) मआनी अल-क़ुरआन - अल-नह़्हास 3 / 248। (4) अल-त़बरी ने इसे 11 / 643 में उद्धृत किया है, और इसके बाद वाला अबू इसहाक़ से है। (5) (द) और (म) में: "और स्पर्श"। देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 14 / 118-119, और तफ़सीर अल-राज़ी 16 / 173। (6) अल-थुन्ना: जानवर के पैर के पिछले हिस्से पर उगने वाले बाल। अल-क़ामूस (थ-न-न)। (7) अल-सिह़ाह़ (म-र-द)।

سورہ التوبہ: آیات ۱۰۰ - ۱۰۱ [صفحہ ۳۵۱]

[البقرہ: ۱۴۳] آیت۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری تمنا تھی کہ کاش ہم اپنے بھائیوں کو دیکھ پاتے..." (۱) [الحدیث]۔ پس اللہ نے ہمیں ان کے بھائیوں میں شامل کیا؛ اگر ہم اللہ سے ڈریں اور ان کے نقشِ قدم پر چلیں، اللہ ہمیں ان کے گروہ میں محشور فرمائے اور ہمیں ان کے طریقے اور ان کی ملت سے نہ ہٹائے، بحقِ محمد و آلِ محمد۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِمَّنْ حَوْلَكُم مِّنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُم مَّرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ ﴿١٠١﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِمَّنْ حَوْلَكُم مِّنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ یعنی: منافق لوگ؛ مراد ہے: مُزینہ، جُہینہ، اسلم، غفار اور اشجع (۲)۔ ﴿وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ﴾ یعنی: وہ لوگ جو نفاق پر اڑ گئے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ "مَرَدُوا" منافقین کی صفت ہے؛ تو کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، معنی یہ ہے: تمہارے گرد و نواح کے اعرابیوں میں سے منافقین ہیں جو نفاق پر اڑ گئے ہیں، اور اہل مدینہ میں سے بھی ایسے ہی لوگ ہیں (۳)۔

اور "مَرَدُوا" کے معنی ہیں: وہ ڈٹے رہے اور توبہ نہ کی؛ ابن زید (۴) سے مروی ہے۔ دوسروں نے کہا: وہ اس میں ضد پر اڑ گئے اور کسی اور بات کو نہ مانا۔ معانی قریب قریب ہیں۔ اور اس لفظ کی اصل نرمی، چکناہٹ (۵) اور برہنگی (خالی ہونے) سے ہے؛ گویا وہ نفاق کے لیے بالکل برہنہ (خالص) ہو گئے۔ اسی سے ہے: "رملة مَرْداءُ" (ایسا ریتیلا ٹیلہ) جس میں کوئی سبزہ نہ ہو۔ اور "غصنٌ أمْرَدُ" (ایسی ٹہنی) جس پر کوئی پتہ نہ ہو۔ اور "فرسٌ أمْرَدُ" (ایسا گھوڑا) جس کے ٹخنوں کے پچھلے بالوں پر بال نہ ہوں (۶)۔ اور "غلامٌ أمْرَدُ" (وہ لڑکا جس کی داڑھی نہ نکلی ہو) جس میں "مرد" (بے ریش ہونا) واضح ہو؛ لڑکی کے لیے "جاریہ مرداء" نہیں کہا جاتا۔ اور

عمارت کو "تمرید" کرنا یعنی اسے چکنا اور ہموار کرنا، اور اسی سے اللہ کا قول ہے: ﴿صَرْحٌ مُّمَرَّدٌ﴾ [النمل: ۴۴]۔ اور ٹہنی کو "تمرید" کرنا یعنی اسے پتوں سے خالی کر دینا (۷)؛ کہا جاتا ہے: "مَرَد يَمْرُد مُروداً ومَرادة"۔

حواشی: (۱) اسی طرح پہلے ۶ / ۲۷۰ میں گزر چکا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۲ / ۳۲۲۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۲۴۸۔ (۴) اسے طبری نے ۱۱ / ۶۴۳ میں نکالا ہے، اور اس کے بعد والا ابو اسحاق سے مروی ہے۔ (۵) (د) اور (م) میں ہے: "اور چھونا"۔ دیکھئے تہذیب اللغہ ۱۴ / ۱۱۸ - ۱۱۹، اور تفسیر رازی ۱۶ / ۱۷۳۔ (۶) الثنة: وہ بال جو جانور کے کھر کے اوپر پچھلے حصے پر اگتے ہیں۔ القاموس (ثنن)۔ (۷) الصحاح (مرد)۔

352 Surah At-Tawbah: Verses 101 - 102

His, the Almighty's, saying: {You do not know them, We know them} is like His saying: {You do not know them, but Allah knows them} [Al-Anfal: 60] as mentioned before. It was said: the meaning is: O Muhammad, you do not know the consequence of their affairs, only We are exclusive in knowing them. This prevents judging anyone for Paradise or Hell.

His, the Almighty's, saying: {We will punish them twice, then they will be returned to a great punishment.} Ibn Abbas said: [Twice means] with illnesses in this world, and the punishment of the Hereafter(1). So the illness of a believer is an expiation, and the illness of a disbeliever is a punishment.

It was said: The first punishment is exposure by informing the Prophet (PBUH) about them, as will be explained later(2) concerning the hypocrites. And the second punishment: the punishment of the grave. Al-Hasan and Qatadah said: punishment of this world and punishment of the grave. Ibn Zaid said: The first is through calamities in their wealth and children, and the second is the punishment of the grave. Mujahid said: hunger and killing. Al-Farra' said: killing and punishment of the grave. It was also said: captivity and killing(3).

It was said: The first is taking zakat from their wealth and implementing legal penalties (Hudud) upon them. And the second is the punishment of the grave(4).

It was said: One of the two punishments is what the Almighty said: {So let not their wealth nor their children impress you. Allah only intends to punish them through them in the life of this world} At-Tawbah: 55.

The purpose of the verse is to follow one punishment with another(6), or to double the punishment upon them.

His, the Almighty's, saying: {And others who have acknowledged their sins, they have mixed a righteous deed with another that was evil. Perhaps Allah will turn to them in forgiveness. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful 102}

Meaning: Among the people of Madinah and those around you are people who admitted their sins, and others deferred for the command...

---

(1) Mentioned by Al-Razi 16 / 173. (2) Page 437 of this part. (3) These sayings were narrated by Al-Tabari 11 / 644 - 648, and Al-Farra's words are in 'Ma'ani al-Quran' 1 /

450. (4) Mentioned by Al-Tabari 11 / 648 from Al-Hasan. (5) See Tafsir al-Tabari 11 / 501. (6) His saying: "punishment" (the second one) is from manuscript (Kh).

३५२ सूरह अत-तौबा: आयत १०१ - १०२

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम उन्हें नहीं जानते, हम उन्हें जानते हैं} उनके कथन के समान है: {तुम उन्हें नहीं जानते, अल्लाह उन्हें जानता है} [अल-अनफाल: ६०] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। और कहा गया है: इसका अर्थ है: हे मुहम्मद, तुम उनके मामलों के परिणाम को नहीं जानते, केवल हम ही उन्हें जानने में विशिष्ट हैं। और यह किसी के लिए जन्नत या नर्क का फैसला करने से रोकता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हम उन्हें दो बार दंडित करेंगे, फिर उन्हें बड़े दंड की ओर लौटा दिया जाएगा।} इब्न अब्बास ने कहा: दुनिया में बीमारियों के साथ, और आखिरत के दंड के साथ(१)। तो मोमिन की बीमारी कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है, और काफिर की बीमारी सजा है।

कहा गया है: पहला दंड: नबी ﷺ को उनके बारे में बताकर उन्हें अपमानित करना है, जैसा कि मुनाफिकों के बारे में आगे बताया जाएगा(२)। और दूसरा दंड: कब्र का दंड है। हसन और कतादा ने कहा: दुनिया का दंड और कब्र का दंड। इब्न ज़ैद ने कहा: पहला: उनके धन और बच्चों में आपदाओं के माध्यम से, और दूसरा: कब्र का दंड। मुजाहिद ने कहा: भूख और हत्या। अल-फर्रा ने कहा: हत्या और कब्र का दंड। और कहा गया: गुलामी और हत्या(३)।

कहा गया है: पहला: उनके धन से ज़कात लेना और उन पर दंड (हुदूद) लागू करना। और दूसरा: कब्र का दंड(४)।

कहा गया है: दो दंडों में से एक वह है जो सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो न उनके धन और न उनकी संतानें तुम्हें आश्चर्यचकित करें। अल्लाह तो केवल यही चाहता है कि उनके माध्यम से उन्हें सांसारिक जीवन में दंडित करे} अत-तौबा: ५५।

आयत का उद्देश्य एक दंड के बाद दूसरा दंड देना(६), या उन पर दंड को दोगुना करना है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और दूसरे वे जिन्होंने अपने पापों को स्वीकार कर लिया है, उन्होंने एक अच्छे कर्म को दूसरे बुरे कर्म के साथ मिला दिया है। शायद अल्लाह उनकी तौबा स्वीकार कर ले। निस्संदेह अल्लाह क्षमाशील, दयावान है १०२}

अर्थात्: मदीना के लोगों और तुम्हारे आसपास के लोगों में से कुछ ऐसे लोग हैं जिन्होंने अपने पापों को स्वीकार किया है, और दूसरे वे हैं जिन्हें अल्लाह के आदेश के लिए छोड़ दिया गया है...

(१) अल-राजी १६ / १७३ द्वारा उल्लेखित। (२) इस भाग का पृष्ठ ४३७। (३) इन कथनों को अल-तबरी ११ / ६४४ - ६४८ ने उद्धृत किया है, और अल-फर्रा की बातें 'मआनी अल-कुरान' १ / ४५० में हैं। (४) अल-तबरी ११ / ६४८ द्वारा हसन से उल्लेखित। (५) देखें तफ़्सीर अल-तबरी ११ / ५०१। (६) उनका कथन: दंड (दूसरा) (ख) से है।

۳۵۲ سورة التوبہ: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲

اللہ تعالیٰ کا قول: {لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ} "تم انہیں نہیں جانتے، ہم انہیں جانتے ہیں" بالکل اسی طرح ہے جیسے اس کا قول: {لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ} "تم انہیں نہیں جانتے، اللہ انہیں جانتا ہے" [الأنفال: ۶۰] جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اے محمد، تم ان کے معاملات کے انجام کو نہیں جانتے، ان کے علم کے ساتھ ہم ہی خاص ہیں۔ اور یہ کسی پر جنت یا دوزخ کا حکم لگانے سے روکتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {سَنُعَذِّبُهُم مَّرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ} "ہم انہیں دو مرتبہ عذاب دیں گے، پھر وہ بڑے عذاب کی طرف لوٹائے جائیں گے۔" ابن عباس نے کہا: دنیا میں بیماریوں کے ذریعے، اور آخرت کا عذاب(۱)۔ پس مومن کی بیماری کفارہ ہے، اور کافر کی بیماری سزا ہے۔

اور کہا گیا: پہلا عذاب: نبی ﷺ کو ان پر مطلع کر کے رسوا کرنا ہے، جیسا کہ منافقین کے بارے میں اس کا بیان آگے آئے گا(۲)۔ اور دوسرا عذاب: قبر کا عذاب ہے۔ حسن اور قتادہ نے کہا: دنیا کا عذاب اور قبر کا عذاب۔ ابن زید نے کہا: پہلا: ان کے مال اور اولاد میں مصائب کے ذریعے، اور دوسرا: قبر کا عذاب۔ مجاہد نے کہا: بھوک اور قتل۔ الفراء نے کہا: قتل اور قبر کا عذاب۔ اور کہا گیا: قید اور قتل(۳)۔

اور کہا گیا: پہلا: ان کے مالوں سے زکوٰۃ لینا، اور ان پر حدود جاری کرنا۔ اور دوسرا: قبر کا عذاب(۴)۔

اور کہا گیا: ان دو عذابوں میں سے ایک وہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ ۚ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُم بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} "پس نہ ان کے مال تمہیں تعجب میں ڈالیں اور نہ

ان کی اولاد، اللہ تو بس یہی چاہتا ہے کہ ان کے ذریعے انہیں دنیا کی زندگی میں عذاب دے" التوبہ: ۵۵۔

اور آیت سے مقصود ایک عذاب کے بعد دوسرا عذاب لانا ہے(۶)، یا ان پر عذاب کو دوگنا کرنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَآخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَن يَتُوبَ عَلَيْهِمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ١٠٢}

یعنی: مدینہ کے رہنے والوں اور تمہارے ارد گرد کے لوگوں میں سے کچھ ایسے لوگ ہیں جنہوں نے اپنے گناہوں کا اقرار کیا، اور دوسرے وہ ہیں جو اللہ کے حکم کے منتظر ہیں...

---

(۱) اسے رازی نے ۱۶ / ۱۷۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اس حصے کا صفحہ ۴۳۷۔ (۳) ان اقوال کو طبری نے ۱۱ / ۶۴۴ - ۶۴۸ میں روایت کیا ہے، اور فراء کا کلام معانی القرآن ۱ / ۴۵۰ میں ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۱ / ۶۴۸ میں حسن سے ذکر کیا ہے۔ (۵) دیکھئے تفسیر طبری ۱۱ / ۵۰۱۔ (۶) اس کا قول: العذاب (دوسری مرتبہ) نسخہ (خ) سے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 102 | Page 353

Allah judges them as He wills. The first category may have been hypocrites who did not persist in hypocrisy, or they may have been believers.

Ibn Abbas said: It was revealed concerning ten who stayed behind from the Battle of Tabuk; seven of them tied themselves to the pillars of the mosque (1). Qatadah said something similar and said: Concerning them, it was revealed: "Take, [O, Muhammad], from their wealth a charity" (2). Al-Mahdawi mentioned this.

Zaid bin Aslam said: They were eight. It was also said: They were six (3). And it was said: Five.

Mujahid said (4): The verse was revealed specifically concerning Abu Lubaba al-Ansari in his situation with Banu Qurayza; this was because they spoke to him (5) about surrendering to the judgment of Allah and His Messenger ﷺ. He gestured towards his throat, indicating that the Prophet ﷺ would slaughter them if they surrendered. When he was exposed (6), he repented and felt remorse, and tied himself to one of the pillars of the mosque, swearing that he would not eat or drink until Allah forgave him or he died. He remained as such until Allah forgave him, and this verse was revealed, and the Messenger of Allah ﷺ ordered him to be untied. Al-Tabari mentioned this from Mujahid (7), and Ibn Ishaq mentioned it in the 'Sirah' more comprehensively than this (8).

Ashhab narrated from Malik: "And [there are] others" was revealed concerning Abu Lubaba and his companions (9), and when he committed the sin, he said: "O Messenger of Allah, shall I stay near you and give up my wealth?" He said: "That will suffice you for that..."

(1) Reported by Al-Tabari 11/651 - 652 at length. (2) Reported by Al-Tabari 11/653 - 654 and 660 - 661. (3) Reported by Al-Tabari 11/652 from Ibn Abbas, and the statement of Zaid bin Aslam was reported in 11/653. (4) Thus in the manuscripts, and in Al-Muharrar al-Wajiz 3/77 (and the text is from it): Qatadah said. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz: that he spoke to them. (6) His statement: "When he was exposed", there is doubt in it; in the narration of Ibn Ishaq - as in the Sirah - he said: "By Allah, my feet had not moved from their place until I knew that I had betrayed Allah and His Messenger." (7) Tafsir al-Tabari 11/656, and it is in Tafsir Mujahid 1/286. (8) Sirah Ibn Hisham 2/236 - 238. (9) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/998.

सूरह अत-तौबा: आयत 102 | पृष्ठ 353

अल्लाह उनके बारे में वैसा ही फैसला करता है जैसा वह चाहता है। पहले समूह के बारे में संभव है कि वे मुनाफिक (पाखंडी) थे जो पाखंड पर टिके नहीं रहे, या संभव है कि वे मोमिन (आस्तिक) थे।

इब्न अब्बास ने कहा: यह उन दस लोगों के बारे में उतरा जो तबुक के युद्ध से पीछे रह गए थे; उनमें से सात ने खुद को मस्जिद के खंभों से बांध लिया था (1)। कतादाह ने भी इसी तरह कहा और कहा: उन्हीं के बारे में यह उतरा: "उनके धन में से सदका (दान) लो" (2)। अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है।

ज़ैद बिन असलम ने कहा: वे आठ थे। कहा गया: वे छह थे (3)। और कहा गया: वे पांच थे।

मुजाहिद ने कहा (4): यह आयत विशेष रूप से बनू कुरैज़ा के मामले में अबू लुबाबा अल-अंसारी के बारे में उतरी थी; ऐसा इसलिए था क्योंकि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल ﷺ के फैसले को मानने के बारे में उनसे बात की थी (5), तो उन्होंने अपने गले की ओर इशारा किया, जिसका अर्थ था कि यदि वे नीचे आए तो नबी ﷺ उन्हें ज़बह कर देंगे। जब उनकी गलती सामने आई (6), तो उन्होंने पश्चाताप और पछतावा किया, और खुद को मस्जिद के एक खंभे से बांध लिया, और कसम खाई कि जब तक अल्लाह उन्हें माफ नहीं कर देता या वे मर नहीं जाते, तब तक वे न कुछ खाएंगे और न ही पिएंगे। वह वैसे ही रहे यहाँ तक कि अल्लाह ने उन्हें माफ कर दिया, और यह आयत उतरी, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें खोलने का आदेश दिया। अल-तबरी ने मुजाहिद से इसका उल्लेख किया है (7), और इब्न इशाक ने 'सीरत' में इसे इससे अधिक विस्तार से उल्लेख किया है (8)।

अशहब ने मालिक से रिवायत की है: "और अन्य लोग" अबू लुबाबा और उनके साथियों के बारे में उतरा (9), और जब उन्होंने पाप किया तो कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या मैं आपके पास रहूँ और अपनी संपत्ति त्याग दूँ?" तो उन्होंने कहा: "तुम्हारे लिए इतना ही काफी होगा..."

(1) अल-तबरी 651/11 - 652 द्वारा विस्तार से उल्लेखित। (2) अल-तबरी 653/11 - 654 और 660 - 661 द्वारा उल्लेखित। (3) अल-तबरी 652/11 द्वारा इब्न अब्बास से, और ज़ैद बिन असलम का कथन 653/11 में। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 77/3 में (और पाठ वहीं से है): कतादाह ने कहा। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: कि उन्होंने उनसे बात की। (6) उनका कहना: "जब उनकी गलती सामने आई", इसमें संशय है, इब्न इशाक के वर्णन में - जैसा कि सीरत में है - उन्होंने कहा: "खुदा की कसम, मेरे पैर अपनी जगह से नहीं हिले थे कि मुझे पता चल गया कि मैंने

अल्लाह और उसके रसूल के साथ विश्वासघात किया है।" (7) तफ़सीर अल-तबरी 656/11, और यह तफ़सीर मुजाहिद 286/1 में है। (8) सीरत इब्न हिशाम 236/2 - 238। (9) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 998/2।

اللہ ان کے بارے میں جو چاہتا ہے فیصلہ کرتا ہے۔ پہلے گروہ کے بارے میں احتمال ہے کہ وہ منافق تھے جو نفاق پر جمے نہیں رہے، اور یہ بھی احتمال ہے کہ وہ مومن تھے۔

ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت ان دس افراد کے بارے میں نازل ہوئی جو غزوہ تبوک سے پیچھے رہ گئے تھے، ان میں سے سات نے اپنے آپ کو مسجد کے ستونوں سے باندھ لیا تھا (1)۔ قتادہ نے بھی اسی طرح کہا اور فرمایا: ان کے بارے میں نازل ہوا: "ان کے مالوں میں سے صدقہ لے لو" (2)۔ المہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے۔

زید بن اسلم نے کہا: وہ آٹھ تھے۔ کہا گیا: وہ چھ تھے (3)۔ اور کہا گیا: وہ پانچ تھے۔

مجاہد نے کہا (4): یہ آیت خاص طور پر ابو لبابہ انصاری کے بارے میں بنی قریظہ کے معاملے میں نازل ہوئی؛ اس کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے اللہ اور اس کے رسول ﷺ کے حکم پر اترنے کے بارے میں ان سے بات کی تھی (5)، تو انہوں نے اپنے حلق کی طرف اشارہ کیا جس کا مطلب تھا کہ اگر وہ اترے تو نبی ﷺ انہیں ذبح کر دیں گے۔ جب ان کی بات کھل گئی (6) تو انہوں نے توبہ کی اور نادم ہوئے، اور اپنے آپ کو مسجد کے ایک ستون سے باندھ لیا، اور قسم کھائی کہ جب تک اللہ انہیں معاف نہیں کر دیتا یا وہ مر نہیں جاتے، وہ نہ کچھ کھائیں گے اور نہ پئیں گے۔ وہ اسی طرح رہے یہاں تک کہ اللہ نے انہیں معاف کر دیا، اور یہ آیت نازل ہوئی، اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں کھولنے کا حکم دیا۔ طبری نے مجاہد سے اس کا ذکر کیا ہے (7)، اور ابن اسحاق نے 'سیرت' میں اسے اس سے زیادہ تفصیل سے ذکر کیا ہے (8)۔

اشہب نے مالک سے روایت کی: "اور دوسرے" ابو لبابہ اور ان کے ساتھیوں کی شان میں نازل ہوئی (9)، اور جب انہوں نے گناہ کیا تو کہا: "اے اللہ کے رسول، کیا میں آپ کے پاس رہوں اور اپنے مال سے دستبردار ہو جاؤں؟" تو آپ نے فرمایا: "تمہارے لیے اتنا ہی کافی ہے..."

(1) الطبری نے 651/11 - 652 میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔ (2) الطبری نے 653/11 - 654 اور 660 - 661 میں بیان کیا ہے۔ (3) الطبری نے 652/11 میں ابن عباس سے، اور زید بن اسلم کا قول 653/11 میں بیان کیا ہے۔ (4) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور المحرر الوجیز 77/3 میں (اور کلام وہیں سے ہے): قتادہ نے کہا۔ (5) المحرر الوجیز میں: کہ انہوں نے ان سے بات کی۔ (6) ان کا قول: "جب ان کی بات کھل گئی"، اس میں تامل ہے، ابن اسحاق کی روایت میں - جیسا کہ سیرت میں ہے - انہوں نے کہا: "خدا کی قسم، میرے قدم اپنی جگہ سے نہیں ہٹے تھے کہ مجھے علم ہو گیا کہ میں نے اللہ اور اس کے رسول سے خیانت کی ہے"۔ (7) تفسیر الطبری 656/11 ، اور یہ تفسیر مجاہد 286/1 میں ہے۔ (8) سیرت ابن ہشام 236/2 - 238۔ (9) احکام القرآن از ابن العربی 998/2۔

354 Surah At-Tawbah: Verse 102

...that third." Allah Almighty said: {Take, [O, Muhammad], from their wealth a charity by which you purify them and cause them increase} [At-Tawbah: 103]. It was narrated by Ibn al-Qasim and Ibn Wahb from Malik (1).

The majority [of scholars] say that the verse was revealed concerning those who stayed behind from the Battle of Tabuk. They tied themselves [to the pillars of the mosque] as Abu Lubaba had done, and they covenanted with Allah that they would not untie themselves until the Messenger of Allah (PBUH) was the one to untie them and be pleased with them. The Prophet (PBUH) said: "And I swear by Allah, I will not untie them nor excuse them until I am commanded to release them; they desired to be away from me and stayed behind from the battle with the Muslims." Then Allah revealed this verse. When it was revealed, the Prophet (PBUH) sent for them, released them, and excused them. When they were released, they said: "O Messenger of Allah, these are our properties that held us back from you, so give them in charity on our behalf, purify us, and seek forgiveness for us." He said: "I have not been commanded to take anything from your wealth." Then Allah Almighty revealed: {Take from their wealth a charity} [the verse]; Ibn Abbas said: They were ten people, among them Abu Lubaba, so he took a third of their wealth, and it was an expiation for the sins they had committed (2). Their bad deed was staying behind, by consensus of the proponents of this view.

And they differed regarding the "good deed"; At-Tabari (3) and others said: it is confession, repentance, and remorse.

It was said: Their good deed that they did was joining the Messenger of Allah (PBUH) eventually, and tying themselves to the pillars of the mosque, saying: "We will not go near family or child until Allah sends down our excuse" (4).

Another group said: Rather, the good deed was their participation in previous battles of the Prophet (PBUH) (5).

This verse, although revealed about certain Bedouins, is general until the Day of Judgment for anyone who has good and bad deeds; it offers hope.

---

(1) Recorded with its meaning by At-Tabari 11/651-653 and 659-660; see Al-Muwatta 2/481, and Musnad Ahmad (15750). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/77. (3) In his Tafsir 11/650, and the author quoted it from him via Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 3/79,

and what preceded it is from him. (4) Ma'ani al-Quran by An-Nahhas 3/248. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/77.

३५४ सूरह अत-तौबा: आयत १०२

...वह तिहाई।" और अल्लाह तआला ने फरमाया: {उनके माल में से सदका (दान) ले लो ताकि उसके ज़रिए तुम उन्हें पाक (शुद्ध) और साफ-सुथरा कर दो} [अत-तौबा: १०३]। इसे इब्न अल-कासिम और इब्न वहब ने मालिक से रिवायत किया है (१)।

बहुमत (विद्वानों) का मत है कि यह आयत उन लोगों के बारे में उतरी जो तबूक के युद्ध से पीछे रह गए थे। उन्होंने खुद को बांध लिया था जैसा कि अबू लुबाना ने किया था, और अल्लाह से वादा किया था कि वे खुद को तब तक नहीं खोलेंगे जब तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ उन्हें न खोलें और उनसे खुश न हो जाएं। नबी ﷺ ने फरमाया: "और मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ कि मैं उन्हें न तो खोलूँगा और न ही उन्हें माफ करूँगा जब तक कि मुझे उन्हें छोड़ने का हुक्म न दिया जाए; उन्होंने मुझसे मुंह मोड़ा और मुसलमानों के साथ युद्ध में जाने से पीछे रह गए।" फिर अल्लाह ने यह आयत नाजिल की। जब यह आयत उतरी, तो नबी ﷺ ने उनके पास संदेश भेजा, उन्हें आज़ाद किया और उन्हें माफ कर दिया। जब वे आज़ाद हुए तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, यह हमारा वह माल है जिसने हमें आपसे पीछे रखा, इसलिए इसे हमारी तरफ से सदका कर दें, हमें पाक कर दें और हमारे लिए माफी मांगें।" आपने फरमाया: "मुझे तुम्हारे माल में से कुछ भी लेने का हुक्म नहीं दिया गया है।" फिर अल्लाह तआला ने नाजिल फरमाया: {उनके माल में से सदका ले लो} [आयत]; इब्न अब्बास ने कहा: वे दस लोग थे, जिनमें अबू लुबाना भी शामिल थे, तो आपने उनके माल का एक तिहाई हिस्सा ले लिया और यह उनके द्वारा किए गए गुनाहों का कफ़ारा (प्रायश्चित) था (२)। इस मत के विद्वानों की सर्वसम्मति से उनका बुरा काम (युद्ध से) पीछे रह जाना था।

और उन्होंने "नेक काम" के बारे में मतभेद किया है; अल-तबरी (३) और अन्य ने कहा: (नेक काम) स्वीकारोक्ति, तौबा और पछतावा है।

कहा गया है: उनका नेक काम जो उन्होंने किया वह यह था कि वे अल्लाह के रसूल ﷺ से जा मिले, और खुद को मस्जिद के खंभों से बांध लिया, और कहा: "हम न परिवार के पास जाएंगे और न ही बच्चों के पास जब तक कि अल्लाह हमारी माफी का हुक्म नाजिल न कर दे" (४)।

एक समूह ने कहा: बल्कि नेक काम नबी ﷺ के साथ पिछले युद्धों में उनकी भागीदारी थी (५)।

और यह आयत, हालाँकि बद्दुओं के बारे में उतरी थी, लेकिन कयामत के दिन तक उन सभी लोगों के लिए सामान्य है जिनके पास नेक और बुरे दोनों काम हैं; यह आशा पैदा करती है।

(१) इसे अल-तबरी ११/६५१-६५३ और ६५९-६६० ने इसके अर्थ के साथ निकाला है; देखें अल-मुवत्ता २/४८१, और मुस्नद अहमद (१५७५०)। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/७७। (३) उनकी तफ़सीर ११/६५० में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/७९ में उनसे उद्धृत किया है, और जो कुछ इससे पहले है वह उन्हीं से है। (४) मआनी अल-कुरान अन-नहहास ३/२४८ द्वारा। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/७७।

٣٥٤ سورة التوبہ: آیت ١٠٢

وہ تہائی۔" اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا} [التوبہ: ١٠٣]۔ اسے ابن القاسم اور ابن وہب نے مالک سے روایت کیا ہے (١)۔

جمہور کا کہنا ہے کہ یہ آیت غزوہ تبوک سے پیچھے رہ جانے والوں کے بارے میں نازل ہوئی، اور انہوں نے خود کو باندھ لیا تھا جیسا کہ ابو لبابہ نے کیا تھا، اور اللہ سے عہد کیا تھا کہ وہ خود کو اس وقت تک نہیں کھولیں گے جب تک رسول اللہ ﷺ انہیں نہ کھولیں اور ان سے راضی نہ ہو جائیں۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اور میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں کہ میں انہیں نہ کھولوں گا اور نہ ہی ان کا عذر قبول کروں گا جب تک کہ مجھے انہیں چھوڑنے کا حکم نہ دیا جائے؛ انہوں نے مجھ سے بے رغبتی کی اور مسلمانوں کے ساتھ غزوہ سے پیچھے رہ گئے۔" پھر اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی जब | یہ آیت نازل ہوئی تو نبی ﷺ نے ان کی طرف پیغام بھیجا، انہیں رہا کیا اور ان کا عذر قبول فرمایا۔ جب وہ رہا ہوئے تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، یہ ہمارے وہ اموال ہیں جنہوں نے ہمیں آپ سے پیچھے رکھا، لہٰذا انہیں ہماری طرف سے صدقہ کر دیں، ہمیں پاک کر دیں اور ہمارے لیے مغفرت طلب کریں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے تمہارے مالوں میں سے کچھ لینے کا حکم نہیں دیا گیا ہے۔" پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً} الآیۃ؛ ابن عباس نے کہا: وہ دس افراد تھے، جن میں ابو لبابہ بھی تھے، تو آپ نے ان کے مالوں کا تہائی حصہ لے لیا اور یہ ان گناہوں کا کفارہ تھا جو ان سے سرزد ہوئے تھے (٢)۔ پس اس قول کے ماننے والوں کے نزدیک ان کا برا عمل بالاتفاق (غزوہ سے) پیچھے رہ جانا تھا۔

اور "نیک عمل" کے بارے میں ان کا اختلاف ہوا؛ چنانچہ طبری (٣) اور دیگر نے کہا: (نیک عمل سے مراد) اعتراف، توبہ اور ندامت ہے۔

اور کہا گیا: ان کا نیک عمل جو انہوں نے کیا وہ یہ تھا کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ جا ملے، اور انہوں نے خود کو مسجد کے ستونوں سے باندھ لیا، اور کہا: "ہم نہ اہل و عیال کے پاس جائیں گے اور نہ اولاد کے پاس یہاں تک کہ اللہ ہمارا عذر (معافی) نازل فرما دے" (٤)۔

ایک گروہ نے کہا: بلکہ نیک عمل ان کا نبی ﷺ کے ساتھ گزشتہ غزوات میں شرکت کرنا تھا (٥)۔

اور یہ آیت اگرچہ اعراب (دیہاتیوں) کے بارے میں نازل ہوئی، لیکن یہ قیامت تک ہر اس شخص کے لیے عام ہے جس کے نیک اور بد اعمال ہوں، پس یہ (آیت) امید دلاتی ہے۔

---

(١) اسے اس کے معنی کے ساتھ الطبری نے ٦٥١/١١ - ٦٥٣ اور ٦٥٩ - ٦٦٠ میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے الموطأ ٤٨١/٢، اور مسند احمد (١٥٧٥٠)۔ (٢) المحرر الوجیز ٧٧/٣۔ (٣) اپنی تفسیر ٦٥٠/١١ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٧٩/٣ میں ان سے نقل کیا ہے، اور جو اس سے پہلے ہے وہ بھی انہی سے ہے۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ٢٤٨/٣۔ (٥) المحرر الوجیز ا ٧٧/٣

Surah At-Tawbah: Verse 102 355

Al-Tabari mentioned from Hajjaj ibn Abi Zainab, who said: I heard Abu Uthman saying: There is no verse in the Qur'an more hopeful for this nation in my view than the words of the Almighty: "And [there are] others who have acknowledged their sins. They had mixed a righteous deed with another that was evil." (1)

And in Al-Bukhari (2) from Samurah ibn Jundub, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to us: "Two visitors came to me tonight, and they took me out, and we reached a city built of gold bricks and silver bricks. We were met by men: half of their creation was the most beautiful you could ever see, and half was the ugliest you could ever see. They [the two visitors] said to them: 'Go and plunge into that river.' So they plunged into it, then they returned to us, and that ugliness had gone from them, and they became in the best form. They said to me: 'This is the Garden of Eden, and that is your dwelling.' They said: 'As for the people who were half beautiful and half ugly, they are those who mixed a righteous deed and another that was evil; Allah has forgiven them.'"

Al-Bayhaqi mentioned from the hadith of Al-Rabi' ibn Anas [from Abu al-Aliyah] from Abu Hurayrah, from the Prophet (peace be upon him) the hadith of Al-Isra' (the Night Journey), in which he said: "Then I was taken up to the heaven..." then he mentioned the hadith, until he mentioned his ascent to the seventh heaven: "They said: 'May Allah greet a brother and a successor; what a fine brother and what a fine successor, and what a fine coming he has come.' [Then he entered] and there was a gray-haired man (4) sitting on a chair at the gate of Paradise. With him were people with white faces and people with black faces, and in their colors there was something [of darkness]. They came to a river and washed in it, and they came out of it and some of their colors had cleared. Then they entered the third river, and they came out of it and their colors had cleared like the colors of their companions. They sat with their companions. He said: "O Gabriel, who are these with white faces, and those whose colors had something and they entered the river [and came out] and their colors had cleared?" He said: "This is your father Abraham; he is the first man whose hair turned gray on...

---

(1) Tafsir al-Tabari 11/658, and Abu Uthman is al-Nahdi as in al-Durr al-Manthur 3/273. (2) No. (4674), and Ahmad narrated it (20094) similarly at length. (3) Confirmed from (Z), and in others: "the one who". (4) Ash-shamit: the whiteness of the head mixed with its blackness, and he is ash-shamit. Al-Qamus (Shamit).

सूरह अत-तौबाह: आयत 102 355

अल-तब़री ने हज्जाज बिन अबी ज़ैनब से ज़िक्र किया, उन्होंने कहा: मैंने अबू उस्मान को कहते सुना: कुरआन में इस उम्मत के लिए मेरे नज़दीक अल्लाह के इस कौल से ज़्यादा उम्मीद वाली कोई आयत नहीं है: "और (कुछ) अन्य हैं जिन्होंने अपने गुनाहों का एतराफ़ (स्वीकार) कर लिया है। उन्होंने एक नेक अमल को दूसरे बुरे (अमल) के साथ मिला दिया था।" (1)

और अल-बुखारी (2) में समुरा बिन जुन्दब से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमसे फरमाया: "आज रात मेरे पास दो आने वाले (फरिश्ते) आए, उन्होंने मुझे उठाया, और हम सोने की ईंटों और चांदी की ईंटों से बने एक शहर में पहुंचे। वहां हमें कुछ लोग मिले: जिनकी बनावट का आधा हिस्सा सबसे हसीन था जो तुम देख सकते हो, और आधा हिस्सा सबसे बदसूरत था जो तुम देख सकते हो। उन दोनों (फरिश्तों) ने उनसे कहा: 'जाओ और उस नदी में गोता लगाओ।' तो वे उसमें कूद गए, फिर वे हमारे पास लौटे तो उनकी वह बदसूरती दूर हो चुकी थी, और वे सबसे सुंदर रूप में हो गए। उन दोनों ने मुझसे कहा: 'यह जन्नत-ए-अदन है, और वह तुम्हारा ठिकाना है।' उन्होंने कहा: 'जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जो आधे खूबसूरत और आधे बदसूरत थे, तो वे वे लोग थे जिन्होंने एक नेक काम को दूसरे बुरे काम के साथ मिला दिया था; अल्लाह ने उन्हें माफ कर दिया है।'"

अल-बैहक़ी ने अर-रबीअ बिन अनस की हदीस [अबू अल-आलिया से] अबू हुरैरा के हवाले से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अल-इसरा (शब-ए-मेराज) की हदीस का ज़िक्र किया, जिसमें आपने फरमाया: "फिर मुझे आसमान की तरफ ले जाया गया..." फिर हदीस का ज़िक्र किया, यहाँ तक कि सातवें आसमान पर अपने चढ़ने का ज़िक्र किया: "उन्होंने कहा: 'अल्लाह एक भाई और एक खलीफा का स्वागत करे; क्या ही बेहतरीन भाई और क्या ही बेहतरीन खलीफा है, और क्या ही बेहतरीन आना वह आया है।' [फिर वह दाखिल हुए] तो वहाँ एक सफ़ेद बालों वाले (4) व्यक्ति जन्नत के दरवाज़े पर एक कुर्सी पर बैठे थे। उनके पास सफेद चेहरे वाले लोग थे और काले चेहरे वाले लोग थे, और उनके रंगों में कुछ (कालापन) था। वे एक नदी पर आए और उसमें नहाया, फिर वे उससे निकले और उनके रंगों में से कुछ साफ़ हो गया। फिर वे तीसरी नदी में दाखिल हुए, और उससे निकले तो उनके रंग उनके साथियों के रंगों की तरह साफ़ हो गए थे। वे अपने साथियों के पास बैठ गए। उन्होंने कहा: 'ऐ जिब्रील, ये सफेद चेहरे वाले कौन हैं, और वे कौन हैं जिनके रंगों में कुछ था और वे नदी में दाखिल

हुए [और निकले] तो उनके रंग साफ़ हो गए?' उन्होंने कहा: 'ये तुम्हारे पिता इब्राहिम हैं; वे पहले व्यक्ति हैं जिनके बाल... पर सफ़ेद हुए...'

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 11/658, और अबू उस्मान अल-नहदी हैं जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर 3/273 में है। (2) नंबर (4674), और अहमद ने इसे (20094) इसी तरह विस्तार से बयान किया है। (3) (ज़) से पुष्टि की गई, और दूसरों में: "जो"। (4) अल-शमत: सिर की सफेदी उसके कालेपन के साथ मिली हुई, और वह अश्मत है। अल-कामूस (शमत)।

سورة التوبہ: آیت ۱۰۲ ۳۵۵

طبری نے حجاج بن ابی زینب سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابو عثمان کو کہتے سنا: قرآن میں میرے نزدیک اس امت کے لیے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے بڑھ کر کوئی امید افزا آیت نہیں ہے: (وَءَاخَرُونَ ٱعۡتَرَفُواْ بِذُنُوبِهِمۡ خَلَطُواْ عَمَلٗا صَٰلِحٗا وَءَاخَرَ سَيِّئًا) یعنی: اور کچھ دوسرے لوگ ہیں جنہوں نے اپنے گناہوں کا اعتراف کر لیا ہے، انہوں نے ایک نیک عمل کو دوسرے برے عمل کے ساتھ ملا دیا تھا۔ (۱)

اور بخاری (۲) میں سمرہ بن جندب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہم سے فرمایا: «آج رات میرے پاس دو آنے والے آئے، انہوں نے مجھے اٹھایا، پس ہم سونے کی اینٹوں اور چاندی کی اینٹوں سے بنے ایک شہر میں پہنچے۔ وہاں ہمیں ایسے لوگ ملے جن کی بناوٹ کا ایک حصہ اتنا خوبصورت تھا جتنا تم دیکھ سکتے ہو، اور دوسرا حصہ اتنا بدصورت تھا جتنا تم دیکھ سکتے ہو۔ ان دونوں (آنے والوں) نے ان سے کہا: 'جاؤ اور اس نہر میں غوطہ لگاؤ۔' پس وہ اس میں کود گئے، پھر وہ ہماری طرف لوٹے تو ان کی وہ بدصورتی دور ہو چکی تھی، اور وہ بہترین صورت میں ہو گئے تھے۔ ان دونوں نے مجھ سے کہا: 'یہ جنت عدن ہے اور وہ آپ کا ٹھکانہ ہے۔' انہوں نے کہا: 'رہے وہ لوگ جو آدھے خوبصورت اور آدھے بدصورت تھے، تو یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے نیک عمل کو دوسرے برے عمل کے ساتھ ملا دیا تھا، اللہ نے ان سے درگزر فرمایا'»۔

اور بیہقی نے ربیع بن انس کی حدیث [ابو العالیہ سے] ابو ہریرہ کے واسطے سے، نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے اسراء کی حدیث کا ذکر کیا، جس میں آپ نے فرمایا: «پھر مجھے آسمان کی طرف لے جایا گیا...» پھر حدیث ذکر کی، یہاں تک کہ ساتویں آسمان پر اپنے چڑھنے کا ذکر کیا: «انہوں

نے کہا: اللہ ایک بھائی اور خلیفہ کو خوش آمدید کہے، پس کیا ہی اچھا بھائی اور کیا ہی اچھا خلیفہ ہے، اور کتنا ہی مبارک آنا وہ آیا ہے۔ [پس وہ داخل ہوئے] تو کیا دیکھا کہ ایک سفید بالوں والے (۴) آدمی جنت کے دروازے پر ایک کرسی پر بیٹھے ہیں۔ ان کے پاس کچھ سفید چہروں والے لوگ ہیں اور کچھ سیاہ چہروں والے، اور ان کے رنگوں میں کچھ (آمیزش) تھی۔ پس وہ ایک نہر پر آئے اور اس میں غسل کیا، پھر وہ اس سے نکلے تو ان کے رنگوں سے کچھ (سیاہی) دور ہو گئی تھی۔ پھر وہ تیسری نہر میں داخل ہوئے، اور اس سے نکلے تو ان کے رنگ اپنے ساتھیوں کے رنگوں جیسے صاف ہو گئے تھے۔ پس وہ اپنے ساتھیوں کے پاس جا بیٹھے۔ آپ نے پوچھا: اے جبرئیل! یہ سفید چہروں والے کون ہیں، اور وہ کون ہیں جن کے رنگوں میں کچھ تھا پھر وہ نہر میں داخل ہوئے [اور نکلے] تو ان کے رنگ صاف ہو گئے؟ انہوں نے کہا: یہ آپ کے والد ابراہیم ہیں، یہ پہلے شخص ہیں جن کے بال... پر سفید ہوئے...»۔

---

(۱) تفسیر طبری ۱۱/ ۶۵۸، اور ابو عثمان سے مراد النہدی ہیں جیسا کہ الدر المنثور ۳/ ۲۷۳ میں ہے۔ (۲) نمبر (۴۶۷۴)، اور اسے احمد (۲۰۰۹۴) نے اسی طرح طوالت سے روایت کیا ہے۔ (۳) (ظ) کے مطابق ثابت ہے، اور دیگر میں: "الذی" (جو) ہے۔ (۴) الشمط: سر کے بالوں کی سفیدی جو سیاہی کے ساتھ ملی ہوئی ہو، اور ایسا شخص "اشمط" کہلاتا ہے۔ القاموس (شمط)۔

356 Surah At-Tawbah: Verses 102 - 103

...the face of the earth, and these with white faces are a people who did not clothe their faith with wrongdoing - he said - and as for those in whose colors there is something; they mixed a righteous deed and another that was evil, so they repented and Allah accepted their repentance. As for the first river, it is the mercy of Allah, and as for the second river, it is the favor of Allah. As for the third river, their Lord gave them to drink a pure drink, and the Hadith (1) was mentioned. And the "waw" (and) in His saying: "and another [that was] evil" it was said: it has the meaning of the letter "ba" (with), and it was said: it has the meaning of "with"; as when you say: "the water and the wood became level." The Kufans denied this and said: Because the wood cannot be put before the water, and "another" in the verse can be put before the first; so it is in the position of: "I mixed the water with the milk" (2).

His saying, Exalted is He: "Take, [O, Muhammad], from their wealth a charity by which you purify them and cause them increase, and invoke [Allah 's blessings] upon them. Indeed, your invocations are reassurance for them. And Allah is Hearing and Knowing (103)"

In it are eight issues: The first: His saying, Exalted is He: "Take from their wealth a charity" There was disagreement regarding this charity ordered here. It was said: It is the obligatory zakat; this was said by Juwaybir from Ibn Abbas, and it is the opinion of Ikrimah according to what Al-Qushayri mentioned (3).

And it was said: It is specific to those concerning whom it was revealed; for the Prophet ﷺ took a third of their wealth from them, and this is not part of the obligatory zakat at all; for this reason, Malik said: If a man gives all his wealth in charity, it suffices him to give a third; adhering to the hadith of Abu Lubabah (4).

---

(1) Dala'il al-Nubuwwah 2/397 - 403, and what was previously between brackets is from it, and Al-Tabari narrated it 14/424 - 435. It is a long hadith, mentioned by Ibn Kathir in the interpretation of the first verse of Surah Al-Isra, then he said: This hadith has strange and very objectionable wording in some of its parts, and it contains something from the dream hadith narrated by Samurah bin Jundub in the long dream in Bukhari, and it seems to be a collection of various hadiths, or a dream, or a story other than the Isra journey, and Allah knows best. (2) See Tafsir al-Tabari 11/650. (3) It was also mentioned on the authority of Ikrimah by Al-Wahidi 2/522, and Al-Baghawi 2/325, and we did not find it from Ibn Abbas. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn

al-Arabi 2/998 - 999, and the hadith of Abu Lubabah was mentioned in the interpretation of the previous verse.

356 सूरा अत-तौबाह: आयत 102 - 103

...पृथ्वी की सतह पर, और ये सफेद चेहरों वाले वे लोग हैं जिन्होंने अपने ईमान को अन्याय के साथ नहीं मिलाया - उन्होंने कहा - और जहां तक उन लोगों का सवाल है जिनके रंग में कुछ है; उन्होंने एक नेक अमल और दूसरा बुरा अमल मिलाया, फिर उन्होंने तौबा की तो अल्लाह ने उनकी तौबा कबूल कर ली। पहली नदी अल्लाह की रहमत है, और दूसरी नदी अल्लाह की नेमत (अनुग्रह) है। जहाँ तक तीसरी नदी का सवाल है, उनके रब ने उन्हें शुद्ध पेय पिलाया, और हदीस (1) का उल्लेख किया गया है। और उनके कथन में "वाव" (और): "और दूसरा [जो] बुरा था" के बारे में कहा गया है: इसका अर्थ अक्षर "बा" (के साथ) के समान है, और यह कहा गया है: इसका अर्थ "साथ" है; जैसे जब आप कहते हैं: "पानी और लकड़ी बराबर हो गए।" कूफ़ा के विद्वानों ने इसका खंडन किया और कहा: क्योंकि लकड़ी को पानी से पहले नहीं रखा जा सकता, और आयत में "दूसरा" को पहले वाले से पहले रखा जा सकता है; इसलिए यह इस स्थिति में है: "मैंने पानी को दूध के साथ मिलाया" (2)।

अल्लाह तआला का कथन: "ऐ पैगंबर! उनके माल में से सदका (दान) लें जिससे आप उन्हें पाक कर दें और उन्हें शुद्ध कर दें और उनके लिए दुआ करें। बेशक आपकी दुआ उनके लिए चैन का कारण है। और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (103)"

इसमें आठ मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "उनके माल में से सदका लें" इस आदेशित सदके के बारे में मतभेद है। कहा गया: यह अनिवार्य ज़कात है; जुवैबिर ने इब्न अब्बास से यह बात कही है, और अल-कुशैरी (3) के उल्लेख के अनुसार यह इकरिमा का मत है।

और कहा गया: यह विशेष रूप से उनके लिए है जिनके बारे में यह उतरी थी; क्योंकि नबी ﷺ ने उनसे उनके माल का एक तिहाई हिस्सा लिया था, और यह अनिवार्य ज़कात का हिस्सा नहीं है; इसी कारण मलिक ने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपना सारा माल सदका कर देता है, तो उसके लिए एक तिहाई निकालना काफी है; अबू लुबाबा (4) की हदीस पर कायम रहते हुए।

---

(1) दलाईल अल-नबुव्वह 2/397 - 403, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है, और अल-तबरी ने इसे 14/424 - 435 में उद्धृत किया है। यह एक लंबी हदीस है, जिसे इब्न कसीर ने सूरा अल-इस्रा की पहली आयत की व्याख्या में उल्लेख किया है, फिर उन्होंने कहा: इस हदीस के कुछ शब्दों में बहुत अधिक अजनबीपन और आपत्तिजनक बातें हैं, और इसमें बुखारी में समुरह बिन जुंदब द्वारा वर्णित लंबी स्वप्न हदीस का कुछ अंश है, और ऐसा लगता है कि यह विभिन्न हदीसों, या

स्वप्न, या इस्रा के अलावा किसी अन्य कहानी का संग्रह है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 11/650 देखें। (3) अल-वाहिदी 2/522 और अल-बग़वी 2/325 ने भी इकरिमा के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और हमें इब्न अब्बास से इसके बारे में कुछ नहीं मिला। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/998 - 999, और पिछली आयत की व्याख्या में अबू लुबाबा की हदीस का उल्लेख किया गया है।

356 سورة التوبہ: آیات 102 - 103

...روئے زمین، اور یہ سفید چہروں والے وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنے ایمان کو ظلم کے ساتھ نہیں ملایا - انہوں نے کہا - اور رہے وہ لوگ جن کے رنگوں میں کچھ (آمیزش) ہے؛ انہوں نے ایک نیک عمل اور دوسرا برا عمل ملا دیا، پھر انہوں نے توبہ کی تو اللہ نے ان کی توبہ قبول کر لی۔ پہلی نہر اللہ کی رحمت ہے، اور دوسری نہر اللہ کی نعمت ہے۔ رہی تیسری نہر تو ان کے رب نے انہیں پاکیزہ مشروب پلایا، اور حدیث (1) کا ذکر ہوا۔ اور اللہ کے قول "وَاٰخَرَ سَيِّئًا" میں "واؤ" کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ "با" کے معنی میں ہے، اور کہا گیا کہ یہ "مع" (ساتھ) کے معنی میں ہے؛ جیسے تمہارا یہ کہنا: "پانی اور لکڑی برابر ہو گئے"۔ کوفیوں نے اس کا انکار کیا اور کہا: اس لیے کہ لکڑی کو پانی پر مقدم کرنا جائز نہیں ہے، جبکہ آیت میں "آخر" کو "اول" پر مقدم کرنا جائز ہے؛ پس یہ اس طرح ہے جیسے: "میں نے پانی کو دودھ کے ساتھ ملایا" (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَٰلِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَوٰتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (١٠٣)﴾ ترجمہ: (اے پیغمبر!) آپ ان کے مالوں میں سے صدقہ لے لیجئے جس کے ذریعے آپ انہیں پاک کر دیں اور انہیں بابرکت بنا دیں، اور ان کے حق میں دعا کیجئے، یقیناً آپ کی دعا ان کے لیے باعثِ تسکین ہے، اور اللہ سب کچھ سننے والا، سب کچھ جاننے والا ہے۔

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَٰلِهِمْ صَدَقَةً﴾ اس صدقہ کے بارے میں اختلاف ہے جس کا حکم دیا گیا ہے۔ کہا گیا: یہ فرض زکوٰۃ ہے؛ یہ بات جویبر نے ابن عباس سے نقل کی ہے، اور القشیری (3) کے ذکر کے مطابق یہی عکرمہ کا قول ہے۔

اور کہا گیا: یہ حکم ان لوگوں کے ساتھ مخصوص ہے جن کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے ان سے ان کے مالوں کا تہائی حصہ لیا تھا، اور یہ فرض زکوٰۃ میں سے نہیں ہے؛ اسی لیے امام مالک نے فرمایا: جب کوئی شخص اپنا تمام مال صدقہ کر دے تو اس کے لیے تہائی حصہ نکال دینا کافی ہے؛ حضرت ابو لبابہ (4) کی حدیث سے استدلال کرتے ہوئے۔

---

(1) دلائل النبوۃ 2/397 - 403، اور اس میں قوسین کے درمیان جو کچھ گزرا وہ وہیں سے ہے، اور اسے طبری نے 14/424 - 435 میں روایت کیا ہے۔ یہ ایک طویل حدیث ہے، جسے ابن کثیر نے سورۃ الاسراء کی پہلی آیت کی تفسیر میں ذکر کیا ہے، پھر فرمایا: اس حدیث کے بعض الفاظ میں شدید غرابت اور نکارت ہے، اور اس میں بخاری کی حضرت سمرہ بن جندب سے مروی طویل خواب والی حدیث کا کچھ حصہ ہے، اور ایسا لگتا ہے کہ یہ مختلف احادیث، یا خواب، یا واقعہ اسراء کے علاوہ کسی اور قصے کا مجموعہ ہے، واللہ اعلم۔ (2) دیکھئے تفسیر طبری 11/650۔ (3) اسے عکرمہ سے واحدی (2/522) اور بغوی (2/325) نے بھی ذکر کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے یہ قول نہیں ملا۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 2/998 - 999، اور ابو لبابہ کی حدیث گزشتہ آیت کی تفسیر میں گزر چکی ہے۔

357 Surah At-Tawbah: Verse 103

According to the first opinion, it is an address to the Prophet (peace be upon him) which, by its apparent meaning, requires it to be restricted to him. Thus, no one else would take charity (Zakat), and this would imply its cessation with his passing and its disappearance with his death. This was the argument used by those who refused to pay Zakat to Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him). They said: "He used to give us in return for it purification, growth, and prayers for us, and we have lost these from anyone else." Their poet composed verses about this, saying:

We obeyed the Messenger of Allah as long as he was among us So how strange is the matter of Abu Bakr's rule? And that which they asked of you and you refused Is like dates or sweeter to them than dates. We shall withhold it from them as long as there remains among us Noble people in adversity, in hardship and ease. (1)

This was a group of those who rose against Abu Bakr, and even the best of them in conduct was addressed by Abu Bakr who said: "By Allah, I will fight whoever differentiates between prayer and Zakat."

Ibn al-Arabi (2): As for their saying: "This is an address to the Prophet (peace be upon him) and no one else can be included in it," this is the talk of someone ignorant of the Qur'an, heedless of the foundations of Shari'a, and playing with religion. Addresses in the Qur'an do not follow a single pattern; rather, their applications vary in several ways. Some are addresses directed to the entire Ummah (community), such as His saying: {O you who have believed, when you rise to [perform] prayer...} [Al-Ma'idah: 6], and His saying: {O you who have believed, prescribed for you is fasting...} [Al-Baqarah: 183] and the like. Some are addresses specific to him (the Prophet) where no one else shares with him in wording or meaning, such as His saying: {And from [part of] the night, pray with it as additional [worship] for you...} [Al-Isra: 79] and His saying: {specifically for you...} [Al-Ahzab: 50]. Some are addresses specific to him in wording, but the entire Ummah shares with him in meaning and action, such as His saying: {Establish prayer at the decline of the sun...} [Al-Isra: 78] the verse, and His saying: {So when you recite the Qur'an, [first] seek refuge in Allah...} [An-Nahl: 98], and His saying: {And when you are among them and lead them in prayer...} [An-Nisa: 102]; so everyone upon whom the sun declines is addressed with the command to pray. Likewise, everyone who recites the Qur'an is addressed with the command to seek refuge, and likewise everyone who fears should establish prayer...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/994. The poet is al-Hutay'ah, and the first and second verses are in his Diwan pp. 329-330 with slight differences. (2) In Ahkam al-Qur'an 2/995-996, and what precedes it is from him. Abu Bakr's statement was previously mentioned on p. 112 of this volume.

३५७ सूरह अत-तौबाह: आयत १०३

पहले मत के अनुसार, यह पैगंबर (उन पर शांति हो) को एक संबोधन है, जो अपने प्रकट अर्थ के अनुसार, उन्हीं तक सीमित होने की आवश्यकता रखता है। इस प्रकार, उनके अलावा कोई और दान (ज़कात) नहीं लेगा, और इसका तात्पर्य उनके चले जाने के साथ इसकी समाप्ति और उनकी मृत्यु के साथ इसके गायब होने से होगा। अबू बक्र अस-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को ज़कात देने से इनकार करने वालों ने इसी तर्क का इस्तेमाल किया था। उन्होंने कहा: "वह हमें इसके बदले में शुद्धि, विकास और हमारे लिए प्रार्थनाएँ देते थे, और हमने इन्हें किसी और से खो दिया है।" उनके कवि ने इस बारे में कविता रची, कहा:

जब तक अल्लाह के रसूल हमारे बीच थे हमने उनकी आज्ञा मानी तो अबू बक्र के शासन का मामला कितना अजीब है? वह जो उन्होंने आपसे मांगा और आपने मना कर दिया वह उनके लिए खजूर जैसा है या खजूर से भी मीठा है। हम इसे उनसे रोकेंगे जब तक हमारे बीच विपत्ति में, कठिनाई और सुगमता में कुलीन लोग शेष रहेंगे। (१)

यह अबू बक्र के खिलाफ खड़े होने वालों का एक समूह था, और उनके आचरण में सबसे अच्छे लोगों के लिए भी अबू बक्र ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं उस व्यक्ति से लड़ूँगा जो नमाज़ और ज़कात के बीच अंतर करेगा।"

इब्न अल-अरबी (२): जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि: "यह पैगंबर (उन पर शांति हो) को एक संबोधन है और इसमें कोई और शामिल नहीं हो सकता," यह कुरान से अनभिज्ञ, शरीयत के स्रोतों से बेखबर और धर्म के साथ खिलवाड़ करने वाले व्यक्ति की बात है। कुरान में संबोधन एक ही तरीके से नहीं आते हैं; बल्कि, उनके अनुप्रयोग कई तरह से भिन्न होते हैं। कुछ पूरे उम्माह (समुदाय) को संबोधित होते हैं, जैसे उनका कथन: {हे ईमान वालों! जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो...} [अल-माएदाह: ६], और उनका कथन: {हे ईमान वालों! तुम पर रोज़े अनिवार्य कर दिए गए हैं...} [अल-बक़रह: १८३] और इसी तरह। कुछ संबोधन केवल उनके(पैगंबर) के लिए विशिष्ट होते हैं जहाँ शब्दों या अर्थ में उनके साथ कोई और साझा नहीं करता है, जैसे उनका कथन: {और रात के कुछ भाग में उसके साथ तहज्जुद पढ़ो, यह तुम्हारे लिए एक अतिरिक्त इबादत है...} [अल-इसरा: ७९] और उनका कथन: {विशेष रूप से तुम्हारे लिए...} [अल-अहज़ाब: ५०]। कुछ संबोधन शब्दों में उनके लिए विशिष्ट होते हैं, लेकिन पूरा उम्माह अर्थ और कार्य में उनके साथ साझा करता है; जैसे उनका कथन: {सूर्य के

ढलने के समय नमाज़ स्थापित करो...} [अल-इसरा: ७८] आयत, और उनका कथन: {तो जब तुम कुरान पढ़ो, तो अल्लाह की शरण माँगो...} [अन-नहल: ९८], और उनका कथन: {और जब तुम उनके बीच हो और उन्हें नमाज़ पढ़ाओ...} [अन-निसा: १०२]; इसलिए हर वह व्यक्ति जिस पर सूर्य ढलता है, उसे नमाज़ का आदेश दिया गया है। इसी तरह, कुरान पढ़ने वाले हर व्यक्ति को शरण माँगने का आदेश दिया गया है, और इसी तरह हर वह व्यक्ति जो डरे उसे नमाज़ पढ़नी चाहिए...

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/९९४। कवि अल-हुतैय्याह है, और पहली और दूसरी आयत उसके दीवान के पृष्ठ ३२९-३३० में थोड़े अंतर के साथ है। (२) अहकाम अल-कुरान २/९९५-९९६ में, और इससे पहले जो कुछ भी है वह उन्हीं का है। अबू बक्र का बयान इस खंड के पृष्ठ ११२ पर पहले दिया जा चुका है।

۳۵۷ سورہ التوبہ: آیت ۱۰۳

پہلے قول کے مطابق، یہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے خطاب ہے جس کا ظاہر اس بات کا متقاضی ہے کہ یہ آپ تک محدود ہو، چنانچہ آپ کے سوا کوئی صدقہ (زکوٰۃ) وصول نہ کرے، اور اس سے لازم آتا ہے کہ آپ کے دنیا سے رخصت ہونے کے ساتھ یہ ساقط ہو جائے اور آپ کی وفات کے ساتھ ختم ہو جائے۔ اسی بات کا سہارا لے کر زکوٰۃ کا انکار کرنے والوں نے ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے خلاف حجت پیش کی اور کہا: "وہ (نبی صلی اللہ علیہ وسلم) ہمیں اس کے بدلے طہارت، تزکیہ اور ہمارے لیے دعا دیتے تھے، جو ہمیں کسی اور سے نہیں مل سکتی۔" ان کے شاعر نے اس بارے میں اشعار کہے:

ہم نے اللہ کے رسول کی اس وقت تک اطاعت کی جب تک وہ ہمارے درمیان تھے تو حیرت ہے کہ ابوبکر کی بادشاہت کا کیا معاملہ ہے؟ وہ چیز جس کا انہوں نے تم سے مطالبہ کیا اور تم نے انکار کر دیا وہ ان کے نزدیک کھجور جیسی ہے یا کھجور سے بھی زیادہ میٹھی ہے۔ ہم انہیں اس سے روکیں گے جب تک ہم میں مصیبت، تنگی اور آسانی میں معزز لوگ باقی ہیں۔ (۱)

یہ ابوبکر کے خلاف اٹھنے والوں کا ایک گروہ تھا جو اپنے طریقے میں ان سے بہتر تھے، اور ان کے حق میں ابوبکر نے فرمایا: "اللہ کی قسم، میں اس سے ضرور لڑوں گا جو نماز اور زکوٰۃ کے درمیان فرق کرے گا۔"

ابن العربی (۲): رہا ان کا یہ کہنا کہ "یہ خطاب نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے ہے، کوئی دوسرا اس میں شامل نہیں"، تو یہ قرآن سے ناواقف، شریعت کے ماخذ سے غافل اور دین کے ساتھ کھیلنے والے کی بات ہے۔ قرآن میں خطاب کا کوئی ایک ہی طریقہ نہیں ہے، بلکہ اس کے مواقع

مختلف صورتوں میں وارد ہوئے ہیں۔ ان میں سے بعض خطاب پوری امت کے لیے ہیں جیسے اللہ کا قول: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ [المائدہ: ٦]، اور ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ [البقرہ: ١٨٣] وغیرہ۔ بعض خطاب ایسے ہیں جو آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے ساتھ خاص ہیں، لفظاً اور معنیٰ کوئی دوسرا ان میں شریک نہیں، جیسے اللہ کا قول: ﴿وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ﴾ [الاسراء: ٧٩] اور ﴿خَالِصَةً لَّكَ﴾ [الاحزاب: ٥٠]۔ بعض خطاب لفظاً آپ کے ساتھ خاص ہیں لیکن معنیٰ اور عملاً پوری امت ان میں شریک ہے؛ جیسے اللہ کا قول: ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ﴾ [الاسراء: ٧٨]، اور ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ﴾ [النحل: ٩٨]، اور ﴿وَإِذَا كُنتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ﴾ [النساء: ١٠٢]؛ پس ہر وہ شخص جس پر سورج ڈھل گیا وہ نماز کا مخاطب ہے۔ اسی طرح ہر قرآن پڑھنے والا استعاذہ کا مخاطب ہے، اور اسی طرح ہر وہ شخص جو خوف محسوس کرے وہ نماز قائم کرے...

(١) احکام القرآن از ابن العربی ٢/٩٩٤، شاعر حطیئہ ہے، اور پہلا اور دوسرا شعر اس کے دیوان صفحہ ٣٢٩-٣٣٠ میں معمولی فرق کے ساتھ ہے۔ (٢) احکام القرآن ٢/٩٩٥-٩٩٦ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی انھی سے ہے، اور ابوبکر رضی اللہ عنہ کا قول اس حصہ کے صفحہ ١١٢ پر گزر چکا ہے۔

with that attribute. Of this nature is the saying of the Almighty: "Take, [O Muhammad], from their wealth a charity by which you purify them and cause them increase" [9:103]. And in this sense came the saying of the Almighty: "O Prophet, fear Allah" [Al-Ahzab: 1], and: "O Prophet, when you [Muslims] divorce women" [At-Talaq: 1].

Second: His saying, the Almighty: "from their wealth". Some Arabs, specifically the Daws tribe, went to the view that 'wealth' (al-maal) consists of clothes, goods, and commodities, and they do not call gold and silver coins 'wealth' (1). This meaning has appeared in the established Sunnah from the narration of Malik, from Thawr bin Zayd al-Dili, from Abu al-Ghayth Salim, the freed slave of Ibn Muti', from Abu Hurayrah, who said: "We went out with the Messenger of Allah (peace be upon him) in the year of Khaybar, and we did not gain any gold or silver as booty, only wealth: clothes and goods." - the Hadith (2).

Others went to the view that 'wealth' is the silent assets of gold and silver (3). It was also said: it specifically refers to camels; from this is their saying: "Wealth is camels." It was also said: all livestock (4).

Ibn al-Anbari mentioned from Ahmad bin Yahya Tha'lab the Grammarian, who said: "Whatever falls short of reaching the amount upon which Zakat is obligatory, of gold, silver, [and livestock], is not considered 'wealth'." And he recited a poem: "By Allah, no livestock of mine has ever reached the limit of Zakat, nor camels, nor wealth." (5)

Abu Umar said (6): "The well-known usage in the speech of the Arabs is that everything that can be possessed and owned is 'wealth'; because of his (peace be upon him) saying: 'The son of Adam says: My wealth, my wealth! But he only has of his wealth that which he ate and finished, or wore and wore out, or gave in charity and sent forth.'" (7). And Abu Qatadah said: "He gave me the armor, so I bought with it a date orchard in [the land of] Bani..."

---

(1) At-Tamhid 2/4. (2) Reported by al-Bukhari (6707) and Muslim (115). It is in al-Muwatta 2/459. (3) At-Tamhid 2/4. (4) See Amali al-Qali 2/301. (5) Amali al-Qali 2/302, and At-Tamhid 2/4-5, and what was before it and what was previously between brackets is from it. (6) In At-Tamhid 2/5. (7) Reported by Ahmad (16305) and Muslim (2958) from the hadith of Abdullah bin al-Shikhir (may Allah be pleased with him), and

Muslim also reported it (2959) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).

सूरह अत-तौबाह, आयत 103 358

उस गुण के साथ। और इसी प्रकार सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: "ऐ पैगंबर! उनके माल में से सदक़ा (ज़कात) ले लीजिए, जिसके ज़रिए आप उन्हें पाक और साफ़ कर दें" [9:103]। और इसी अर्थ में सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन आया है: "ऐ नबी! अल्लाह से डरो" [अल-अहज़ाब: 1], और: "ऐ नबी! जब तुम अपनी औरतों को तलाक़ दो" [अत-तलाक़: 1]।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "उनके माल में से"। कुछ अरबों, विशेष रूप से 'दौस' कबीले का यह मत था कि 'माल' से तात्पर्य कपड़े, सामान और वस्तुएँ हैं, और वे सोने-चांदी के सिक्कों को 'माल' नहीं कहते थे (1)। यह अर्थ मालिक की रिवायत से थौर बिन ज़ैद अल-दीली से, अबू अल-ग़ैथ सालिम से, जो इब्न मुतीअ के आज़ाद किए हुए ग़ुलाम थे, अबू हुरैरा के माध्यम से सुन्नत में आया है, उन्होंने कहा: "हम खैबर के साल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ निकले, और हमें गनीमत में कोई सोना या चांदी नहीं मिला, सिवाय माल के कपड़े और सामान।" - हदीस (2)।

दूसरों का यह मत था कि 'माल' सोने और चांदी जैसी अचल संपत्तियां हैं (3)। यह भी कहा गया है: विशेष रूप से ऊंट; इसी से उनकी कहावत है: "माल ऊंट है।" यह भी कहा गया है: सभी मवेशी (4)।

इब्न अल-अनबारी ने वैयाकरण अहमद बिन यह्या सा'लब के हवाले से ज़िक्र किया, जिन्होंने कहा: "सोने, चांदी [और मवेशियों] में से जो ज़कात की अनिवार्य मात्रा (निसाब) तक नहीं पहुँचता, वह 'माल' नहीं है।" और उन्होंने एक कविता सुनाई: "अल्लाह की कसम, मेरे पास कभी भी इतने मवेशी नहीं हुए कि उन पर ज़कात वाजिब हो, न ऊंट और न ही माल।" (5)

अबू उमर ने कहा (6): "अरबों की बातचीत में यह प्रसिद्ध है कि हर वह चीज़ जिसे इकट्ठा किया जा सके और जिसका स्वामित्व हो, वह 'माल' है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: 'आदम का बेटा कहता है: मेरा माल, मेरा माल! जबकि उसके माल में से उसके लिए केवल वही है जो उसने खाकर खत्म कर दिया, या पहनकर पुराना कर दिया, या सदक़ा देकर आगे भेज दिया।'" (7)। और अबू क़तादा ने कहा: "तो उन्होंने मुझे ज़िरह (कवच) दी, जिससे मैंने बनी... में एक खजूर का बाग़ खरीदा।"

---

(1) अल-तमहीद 2/4। (2) इसे बुखारी (6707) और मुस्लिम (115) ने रिवायत किया है। यह अल-मुवत्ता 2/459 में है। (3) अल-तमहीद 2/4। (4) देखिए अमाली अल-क़ाली 2/301। (5) अमाली

अल-क़ाली 2/302, और अल-तमहीद 2/4-5, और जो उससे पहले था और जो कोष्ठकों के बीच था, वह उसी से है। (6) अल-तमहीद 2/5 में। (7) इसे अहमद (16305) और मुस्लिम (2958) ने अब्दुल्लाह बिन अल-शिख़ीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है, और मुस्लिम ने इसे (2959) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी रिवायत किया है।

سورہ التوبہ، آیت ۱۰۳ ۳۵۸

اس صفت کے ساتھ اور اسی قبیل سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا﴾ (اے پیغمبر! آپ ان کے مالوں میں سے صدقہ (زکوٰۃ) لے لیجئے جس کے ذریعے آپ انہیں پاک اور صاف کر دیں)۔ اور اسی معنی میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد آیا ہے: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾ [الاحزاب: ۱] (اے نبی! اللہ سے ڈرو)، اور: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ﴾ [الطلاق: ۱] (اے نبی! جب تم عورتوں کو طلاق دو)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِنْ أَمْوَالِهِمْ﴾ (ان کے مالوں میں سے)۔ بعض عربوں، اور وہ 'دَوس' قبیلہ ہے، کا خیال تھا کہ 'مال' سے مراد کپڑے، سامان اور اشیاء ہیں، اور وہ نقد (سونے چاندی کے سکوں) کو 'مال' نہیں کہتے تھے(۱)۔ یہ معنی سنتِ ثابتہ میں مالک کی روایت سے، ثور بن زید الدیلی سے، ابو الغیث سالم مولیٰ ابن مطیع سے، حضرت ابوہریرہ سے منقول ہے، انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ خیبر کے سال نکلے تو ہمیں غنیمت میں سونا یا چاندی نہیں ملا سوائے اموال کے: یعنی کپڑے اور سامان"۔ الحدیث(۲)۔

دوسروں کا خیال یہ تھا کہ 'مال' سونے اور چاندی جیسے خاموش اثاثے ہیں(۳)۔ اور کہا گیا ہے: خاص طور پر اونٹ؛ اسی سے ان کا قول ہے: "مال اونٹ ہیں"۔ اور کہا گیا ہے: تمام مویشی(۴)۔

ابن الانباری نے احمد بن یحییٰ ثعلب النحوی سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: "سونا، چاندی [اور مویشی] میں سے جو زکوٰۃ کے نصاب تک نہ پہنچے وہ 'مال' نہیں ہے"۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "خدا کی قسم، میرے پاس کبھی اتنے مویشی نہیں ہوئے کہ ان پر زکوٰۃ واجب ہو، نہ اونٹ اور نہ ہی مال"(۵)۔

ابو عمر نے کہا(۶): "عربوں کے کلام میں یہ معروف ہے کہ ہر وہ چیز جسے جمع کیا جا سکے اور جس کا مالک بنا جا سکے وہ 'مال' ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: 'ابنِ آدم کہتا ہے: میرا مال، میرا مال! حالانکہ اس کے مال میں سے اس کا حصہ صرف وہی ہے جو اس نے کھا کر ختم کر دیا، یا پہن کر پرانا کر دیا، یا صدقہ دے کر آگے بھیج دیا'"(۷)۔ اور ابو قتادہ نے کہا: "چنانچہ انہوں نے مجھے زرہ دی، تو میں نے اس کے بدلے بنو... میں کھجور کا ایک باغ خریدا"۔

---

(۱) التمہید ۴/۲۔ (۲) اسے بخاری (۶۷۰۷) اور مسلم (۱۱۵) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ الموطأ ۴۵۹/۲ میں ہے۔ (۳) التمہید ۴/۲۔ (۴) دیکھئے امالی القالی ۳۰۱/۲۔ (۵) امالی القالی ۳۰۲/۲، اور التمہید ۴/۲ - ۵، اور جو اس سے پہلے تھا اور جو بریکٹ کے درمیان تھا وہ اسی سے ہے۔ (۶) التمہید ۵/۲ میں۔ (۷) اسے احمد (۱۶۳۰۵) اور مسلم (۲۹۵۸) نے عبداللہ بن الشخیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مسلم نے اسے (۲۹۵۹) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 103 359

...Salimah, for it is the first wealth I acquired in Islam (1). So, whoever swears to give all his wealth as charity, that applies to every type of his wealth, whether it is from what Zakat is obligatory upon or not; unless he intends something specific, then it will be according to what he intended. It has been said: that applies specifically to Zakat-eligible wealth. Knowledge encompasses and the tongue bears witness that what is owned is called wealth (2). And Allah knows best.

The third point: His Almighty's saying: {Take, [O Muhammad], from their wealth a charity} is absolute, not restricted by a condition regarding what is taken or from whom it is taken, nor does it specify the amount taken or the amount from which it is taken. The clarification of that is only in the Sunnah and the Consensus (Ijma'), as we will mention. Thus, Zakat is taken from all types of wealth. The Prophet ﷺ made Zakat obligatory on livestock, grains, and currency (gold and silver), and there is no disagreement about this. However, they disagreed regarding what is besides that, such as horses and other trade goods. The mention of horses and honey will come in Surah An-Nahl, God willing (3). The Imams narrated from Abu Sa'id, from the Prophet ﷺ that he said: "There is no charity due on less than five wasaqs of dates, there is no charity due on less than five uqiyyahs of silver coins, and there is no charity due on less than five camels" (4). The discussion has already passed in Surah Al-An'am (5) regarding the Zakat of grains and what the earth produces, in full. Regarding minerals, it was in Surah Al-Baqarah (6), and regarding jewelry, it is in this Surah (7).

The scholars have reached a consensus that an uqiyyah is forty dirhams; so if a free Muslim owns two hundred dirhams of minted silver—which is the five uqiyyahs mentioned in the Hadith—for a full year (Hawl), then its charity (Zakat) becomes obligatory upon him, and that is a quarter of a tenth, which is five dirhams (8). The condition of the lunar year (Hawl) was only stipulated...

---

(1) Narrated by Al-Bukhari (2100) and Muslim (1751). And 'Al-Makhrif': The garden whose fruits are plucked, i.e., harvested. Al-Mufhim 3/544. (2) At-Tamheed 2/5-6. (3) In the interpretation of verse (8) and verse (69) of it. (4) Previously mentioned 2/24. (5) 9/53-61. (6) 4/345-349. (7) Pages 186-187 of this volume. (8) See At-Tamheed 20/143-144, and Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 33.

सूरह अत-तौबाह: आयत 103 359

...सलीमा, क्योंकि यह पहला धन था जो मैंने इस्लाम में प्राप्त किया (1)। अतः जिसने अपने पूरे धन को दान (सदक़ा) करने की शपथ ली, तो यह उसके हर प्रकार के धन पर लागू होगा, चाहे वह ज़कात के योग्य हो या न हो; सिवाय इसके कि वह किसी विशेष चीज़ की नीयत करे, तो वह उसी पर लागू होगा जिसकी उसने नीयत की है। यह भी कहा गया है कि यह केवल ज़कात वाले धन पर लागू होता है। ज्ञान व्यापक है और ज़बान इस बात की गवाह है कि जो कुछ स्वामित्व में है उसे धन कहा जाता है (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {उनके धन में से सदक़ा (ज़कात) लीजिए} पूर्णतः सामान्य है, जो ली जाने वाली चीज़ या जिससे ली जा रही है, उस पर किसी शर्त से बंधा नहीं है, और न ही इसमें ली जाने वाली राशि या उसके आधार का विवरण है। इसका स्पष्टीकरण केवल सुन्नत और इज्मा (सहमति) में है, जैसा कि हम उल्लेख करेंगे। अतः ज़कात सभी प्रकार के धन से ली जाती है। पैगंबर ﷺ ने मवेशियों, अनाज और मुद्रा (सोने-चांदी) पर ज़कात अनिवार्य की है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। हालाँकि, उन्होंने इसके अलावा अन्य चीज़ों, जैसे घोड़ों और अन्य व्यापारिक वस्तुओं के बारे में मतभेद किया है। घोड़ों और शहद का उल्लेख सूरह अन-नहल में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा (3)। इमामों ने अबू सईद से, पैगंबर ﷺ के हवाले से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "पांच वसक से कम खजूर पर कोई सदक़ा नहीं है, पांच औकिया से कम चांदी के सिक्कों पर कोई सदक़ा नहीं है, और पांच से कम ऊंटों पर कोई सदक़ा नहीं है" (4)। सूरह अल-अनआम (5) में अनाज और भूमि से उपजने वाली चीज़ों की ज़कात के बारे में विस्तृत चर्चा हो चुकी है। खनिजों के बारे में सूरह अल-बक़रह (6) में और आभूषणों के बारे में इसी सूरह (7) में चर्चा है।

विद्वानों का इस बात पर आम सहमति है कि एक औकिया चालीस दिरहम के बराबर होता है; इसलिए यदि एक स्वतंत्र मुस्लिम के पास दो सौ दिरहम ढली हुई चांदी हो—जो हदीस में वर्णित पांच औकिया है—पूरे एक वर्ष (हौल) के लिए, तो उस पर उसका सदक़ा (ज़कात) अनिवार्य हो जाता है, और वह दसवें हिस्से का चौथाई (2.5%) है, यानी पांच दिरहम (8)। एक वर्ष की शर्त केवल...

---

(1) इसे बुखारी (2100) और मुस्लिम (1751) ने उद्धृत किया है। 'अल-मख़्रिफ': वह बगीचा जिसके फल तोड़े जाते हैं, यानी काटे जाते हैं। अल-मुफ़हिम 3/544। (2) अत-तम्हीद 2/5-6। (3) इसकी आयत (8) और आयत (69) की व्याख्या में। (4) पहले उल्लेखित 2/24। (5) 9/53-61। (6)

4/345-349। (7) इस भाग के पृष्ठ 186-187। (8) देखिए अत-तम्हीद 20/143-144, और इब्न अल-मुंधिर की अल-इज्मा पृष्ठ 33।

سورہ التوبہ: آیت 103 359

...سلیمہ، کیونکہ یہ پہلا مال تھا جو میں نے اسلام میں حاصل کیا (1)۔ پس جس نے اپنے تمام مال کے صدقہ کرنے کی قسم کھائی، تو یہ اس کے ہر قسم کے مال پر لاگو ہوگا، خواہ وہ زکوٰۃ کے مال میں سے ہو یا نہ ہو؛ الا یہ کہ وہ کسی خاص چیز کی نیت کرے، تو اس پر وہ لاگو ہوگا جس کی اس نے نیت کی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ زکوٰۃ کے اموال پر ہے ۔ علم احاطہ کیے ہوئے ہے اور زبان شاہد ہے کہ جو چیز ملکیت میں ہو اسے مال کہا جاتا ہے (2)۔ واللہ اعلم۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً} (ان کے مالوں میں سے صدقہ لیجیے) مطلق ہے، جو لی جانے والی چیز اور جس سے لی جا رہی ہے اس میں کسی شرط کے ساتھ مقید نہیں ہے، اور نہ ہی اس میں لی جانے والی مقدار یا اس کی بنیاد کا بیان ہے۔ اس کی وضاحت صرف سنت اور اجماع میں ہے؛ جیسا کہ ہم ذکر کریں گے، چنانچہ زکوٰۃ تمام اموال سے لی جاتی ہے۔ نبی کریم ﷺ نے مویشیوں، غلہ اور نقد (سونے چاندی) میں زکوٰۃ فرض کی ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ البتہ اس کے علاوہ دیگر چیزوں میں اختلاف کیا ہے؛ جیسے گھوڑے اور دیگر تجارتی سامان۔ گھوڑوں اور شہد کا ذکر ان شاء اللہ سورہ 'النحل' میں آئے گا (3)۔ ائمہ نے ابو سعید سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "پانچ وسق سے کم کھجوروں میں صدقہ نہیں ہے، پانچ اوقیہ سے کم چاندی کے سکوں میں صدقہ نہیں ہے، اور پانچ سے کم اونٹوں میں صدقہ نہیں ہے" (4)۔ سورہ 'الانعام' (5) میں غلہ اور زمین کی پیداوار کی زکوٰۃ کے بارے میں مکمل گفتگو گزر چکی ہے۔ معدنیات کے بارے میں سورہ 'البقرہ' (6) میں اور زیورات کے بارے میں اسی سورہ (7) میں بیان ہے۔

اور علماء کا اس پر اجماع ہے کہ ایک اوقیہ چالیس درہم کا ہوتا ہے؛ چنانچہ جب ایک آزاد مسلمان دو سو درہم چاندی کے سکوں کا مالک ہو جائے - جو کہ حدیث میں مذکور پانچ اوقیہ ہیں - ایک مکمل سال (حول) گزرنے پر، تو اس پر اس کی زکوٰۃ واجب ہو گئی، اور وہ اس کے دسویں حصے کا چوتھائی یعنی پانچ درہم ہے (8)۔ اور سال کی شرط اس لیے لگائی گئی...

---

(1) اسے بخاری (2100) اور مسلم (1751) نے روایت کیا ہے۔ اور 'المخرف': وہ باغ جس کے پھل چنے جائیں، یعنی کاٹے جائیں۔ المفہم 3/544۔ (2) التمہید 2/5-6۔ (3) اس کی آیت (8) اور آیت (69) کی تفسیر کے وقت۔ (4) سابقہ 2/24۔ (5) 9/53-61۔ (6) 4/345-349۔ (7) اس پارے کے ص 186-187۔ (8) دیکھیے التمہید 20/143-144، اور الاجماع لابن المنذر ص 33۔

Surat al-Tawbah: Verse 103 360

Due to the statement of the Prophet (peace and blessings be upon him): "There is no Zakat on wealth until a year has passed over it." Narrated by al-Tirmidhi(1).

And whatever exceeds two hundred dirhams of silver (al-waraq), it is calculated accordingly; for everything, a quarter of a tenth (2.5%) is due, whether it is little or much. This is the opinion of Malik, al-Layth, al-Shafi'i, most of the companions of Abu Hanifa, Ibn Abi Layla, al-Thawri, al-Awza'i, Ahmad ibn Hanbal, Abu Thawr, Ishaq, and Abu 'Ubayd. This was also narrated from Ali and Ibn Umar.

A group of scholars said: There is nothing due on what exceeds two hundred dirhams until the increase reaches forty dirhams; when it reaches that, one dirham is due, which is a quarter of its tenth. This is the opinion of Sa'id ibn al-Musayyib, al-Hasan, Ata', Tawus, al-Sha'bi, al-Zuhri, Makhul, Amr ibn Dinar, and Abu Hanifa(2).

Fourth: As for the Zakat on gold, the majority of scholars are of the view that if gold is twenty dinars, its value being two hundred dirhams, or more, Zakat is obligatory on it(3); based on the Hadith of Ali; narrated by al-Tirmidhi from [Asim ibn] Damrah and al-Harith from Ali(4). Al-Tirmidhi said: I asked Muhammad ibn Isma'il(5) about this Hadith and he said: Both are authentic in my view from Abu Ishaq; it is possible that he narrated it from both of them together(6).

Al-Baji said in "al-Muntaqa"(7): "And the chain of transmission for this Hadith is not there(8), however, the agreement..."

---

(1) In his Sunan (631), and previously 4/348. (2) Al-Tamhid 20/145. (3) Al-Tamhid 20/145, and in it: "The scholars have unanimously agreed," instead of: "The majority of scholars." See al-Ijma' by Ibn al-Mundhir, p. 33. (4) Narrated by al-Tirmidhi (620) from Asim alone, then al-Tirmidhi pointed to the narration of al-Harith, and Abu Dawud (1573) narrated from both of them together. It was also narrated from the report of Asim by Ahmad (711) and Abu Dawud (1574). What preceded in brackets is from sources, and what follows from al-Tirmidhi's words was said after this Hadith. (5) He is al-Bukhari. (6) Meaning that Abu Ishaq - who is al-Sabi'i - narrated the Hadith from both Asim and al-Harith. (7) 2/95. (8) Thus in the copies and al-Muntaqa, and perhaps the correct phrasing should be: "its chain is not strong (bi-dhak)."

सूरा अल-तौबा: आयत 103 360

पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन के कारण: "धन पर तब तक ज़कात नहीं है जब तक कि उस पर एक वर्ष न बीत जाए।" अल-तिर्मिज़ी(1) द्वारा वर्णित।

और चांदी (अल-वरक) के दो सौ दिरहम से अधिक जो भी हो, उसकी गणना उसी के अनुसार की जाती है; हर चीज़ के लिए, उसका दसवां हिस्सा का एक चौथाई (2.5%) देय है, चाहे वह कम हो या अधिक। यह मालिक, अल-लैथ, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा के अधिकांश साथियों, इब्न अबी लैला, अल-थौरी, अल-औज़ाई, अहमद इब्न हंबल, अबू थौर, इसहाक़ और अबू उबैद का मत है। यह अली और इब्न उमर से भी वर्णित है।

विद्वानों के एक समूह ने कहा: दो सौ दिरहम से अधिक होने पर तब तक कुछ भी देय नहीं है जब तक कि वृद्धि चालीस दिरहम तक न पहुँच जाए; जब वह उस तक पहुँच जाती है, तो एक दिरहम देय होता है, जो उसके दसवें हिस्से का एक चौथाई है। यह सईद इब्न अल-मुसय्यब, अल-हसन, अता, ताऊस, अल-शाबी, अल-ज़ुहरी, मखुल, अम्र इब्न दीनार और अबू हनीफ़ा(2) का मत है।

चौथा: जहाँ तक सोने की ज़कात का सवाल है, अधिकांश विद्वानों का मत है कि यदि सोना बीस दीनार है, जिसका मूल्य दो सौ दिरहम है, या उससे अधिक, तो उस पर ज़कात अनिवार्य है(3); अली की हदीस के आधार पर; अल-तिर्मिज़ी ने अली(4) से [आसिम इब्न] दमराह और अल-हारिस के माध्यम से इसे वर्णित किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: मैंने मुहम्मद इब्न इस्माइल(5) से इस हदीस के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: मेरे विचार में अबू इसहाक़ से दोनों ही सही हैं; यह संभव है कि उन्होंने उन दोनों से एक साथ इसे सुना हो(6)।

अल-बाजी ने "अल-मुंतक़ा"(7) में कहा: "और इस हदीस की सनद (शृंखला) वहाँ नहीं है(8), फिर भी इत्तेफ़ाक़ (सहमति)..."

---

(1) उनकी सुनन (631) में, और पहले 4/348। (2) अल-तमहीद 20/145। (3) अल-तमहीद 20/145, और इसमें है: "विद्वानों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की है," इसके बजाय: "अधिकांश विद्वान।" इब्न अल-मुनज़िर द्वारा 'अल-इज्मा' देखें, पृष्ठ 33। (4) अल-तिर्मिज़ी (620) द्वारा केवल आसिम से वर्णित, फिर अल-तिर्मिज़ी ने अल-हारिस के वर्णन की ओर इशारा किया, और अबू दाऊद (1573) ने उन दोनों से एक साथ इसे वर्णित किया। आसिम की रिवायत से इसे अहमद (711) और

अबू दाऊद (1574) ने भी वर्णित किया है। कोष्ठक में जो कुछ पहले आया वह स्रोतों से है, और अल-तिर्मिज़ी के शब्दों से जो आगे आएगा वह इस हदीस के बाद कहा गया था। (5) वह अल-बुखारी हैं। (6) यानी अबू इसहाक़ - जो अल-सबीई हैं - ने आसिम और अल-हारिस दोनों से हदीस बयान की है। (7) 2/95। (8) प्रतियों और अल-मुंतक़ा में इसी तरह है, और शायद सही वाक्यांश होना चाहिए: "इसकी सनद मज़बूत (बि-ज़ाक) नहीं है।"

سورۃ التوبہ: آیت 103 360

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی وجہ سے: "کسی مال میں اس وقت تک زکوٰۃ نہیں ہے جب تک کہ اس پر سال نہ گزر جائے۔" اسے ترمذی(1) نے روایت کیا ہے۔

اور چاندی (الورق) میں سے جو دو سو درہم سے زیادہ ہو، اس کا حساب اسی حساب سے ہوگا، اس کی ہر چیز میں اس کے دسویں حصے کا چوتھائی (ڈھائی فیصد) ہوگا، چاہے وہ کم ہو یا زیادہ؛ یہ مالک، لیث، شافعی، امام ابو حنیفہ کے اکثر اصحاب، ابن ابی لیلیٰ، ثوری، اوزاعی، احمد بن حنبل، ابو ثور، اسحاق اور ابو عبید کا قول ہے۔ اور یہ حضرت علی اور ابن عمر سے بھی مروی ہے۔

اور ایک جماعت نے کہا: دو سو درہم سے زائد میں اس وقت تک کچھ واجب نہیں جب تک کہ اضافہ چالیس درہم تک نہ پہنچ جائے؛ پس جب وہ اس تک پہنچ جائے تو اس میں ایک درہم ہوگا، اور وہ اس کے دسویں حصے کا چوتھائی ہے۔ یہ سعید بن مسیب، حسن، عطا، طاؤس، شعبی، زہری، مکحول، عمرو بن دینار اور ابو حنیفہ(2) کا قول ہے۔

چوتھی بات: جہاں تک سونے کی زکوٰۃ کا تعلق ہے، تو جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ سونا جب بیس دینار ہو، جن کی قیمت دو سو درہم ہو، یا اس سے زیادہ، تو ان میں زکوٰۃ واجب ہے(3)؛ حضرت علی کی حدیث کی بنیاد پر؛ اسے ترمذی نے [عاصم بن] ضمرہ اور حارث سے حضرت علی(4) کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: میں نے محمد بن اسماعیل(5) سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: میرے نزدیک ابو اسحاق سے یہ دونوں صحیح ہیں، ممکن ہے کہ یہ ان دونوں سے ایک ساتھ مروی ہو(6)۔

اور باجی نے "المنتقٰی"(7) میں کہا: "اور اس حدیث کی سند وہاں نہیں ہے(8)، سوائے اس کے کہ اتفاق..."

---

(1) اپنی سنن (631) میں، اور گزشتہ 4/348۔ (2) التمہید 20/145۔ (3) التمہید 20/145، اور اس میں ہے: "علماء کا اجماع ہے"، بجائے: "جمہور علماء"۔ دیکھیے ابن المنذر کی الاجماع، ص 33۔ (4) اسے ترمذی (620) نے صرف عاصم سے روایت کیا ہے، پھر ترمذی نے حارث کی روایت کی طرف اشارہ کیا، اور ان دونوں سے مل کر ابو داؤد (1573) نے روایت کیا ہے۔ اور عاصم کی روایت سے اسے احمد (711) اور ابو داؤد (1574) نے بھی روایت کیا ہے۔ جو کچھ بریکٹ میں پہلے گزرا وہ مصادر سے ہے، اور ترمذی کے کلام میں سے جو آگے آئے گا وہ انہوں نے اس حدیث کے بعد کہا تھا۔ (5) وہ امام بخاری ہیں۔ (6) یعنی ابو اسحاق - جو سبیعی ہیں - نے عاصم اور حارث دونوں سے حدیث روایت کی ہے۔ (7) 2 / 95۔ (8) نسخوں اور المنتقیٰ میں اسی طرح ہے، اور شاید عبارت کی درستی یوں ہے: "اس کی سند ایسی (مضبوط) نہیں ہے"۔

Surat At-Tawbah: Ayah 103 361

The scholars' reliance on it is evidence of the validity of its ruling, and Allah knows best. It was narrated from Al-Hasan and Ath-Thawri - and some of the companions of Dawud bin Ali leaned towards this - that there is no Zakat on gold until it reaches forty dinars (1). This is refuted by the Hadith of Ali and the Hadith of Ibn Umar and Aisha: that the Prophet ﷺ used to take half a dinar from every twenty dinars, and one dinar from forty dinars (2). This is the view of the majority of scholars except those mentioned. Fifth: The Ummah (Muslim community) agreed that there is no Zakat on camels less than five head of camels (Dhaud). If they reach five, then there is one sheep due. "Shah" (sheep) refers to one of the flock, and "Ghanam" (small cattle) includes both sheep and goats. This is also a consensus among scholars that for five [camels], there is only one sheep; and it is its obligatory portion (3). The Zakat on livestock is explained in the book written by As-Siddiq (Abu Bakr) to Anas when he sent him to Bahrain (4); it was narrated by Al-Bukhari, Abu Dawood, Ad-Daraqutni, An-Nasa'i, Ibn Majah, and others (5), and it is all agreed upon. The disagreement regarding it is in two places: One of them: regarding the Zakat on camels when they reach one hundred and twenty-one. Malik said: The collector has a choice: if he wishes, he may take three "Bint Labun" (two-year-old female camels), and if he wishes, he may take two "Hiqqah" (three-year-old female camels) (6). Ibn al-Qasim said: Ibn Shihab said: In it are three "Bint Labun" until it reaches one hundred and thirty, then in it are one "Hiqqah" and two "Bint Labun". Ibn al-Qasim said: My opinion follows the saying of Ibn Shihab. Ibn Habib mentioned that...

(1) At-Tamheed 20/145. (2) The Hadith of Ibn Umar and Aisha was narrated by Ibn Majah (1791). Al-Busiri said in Misbah az-Zujajah 1/316: It contains Ibrahim bin Isma'il, and he is weak. (3) At-Tamheed 20/137, and what preceded in brackets is from it. (4) It is now the Eastern Province in the Kingdom of Saudi Arabia. (5) Sahih Al-Bukhari (1454), Sunan Abi Dawood (1567), Sunan Ad-Daraqutni (1984), Al-Mujtaba 5/18-23, Sunan Ibn Majah (1800), and it is with Ahmad (72). (6) Al-Hiqqah among camels: what has entered the fourth year until its end. Bint Labun: what has completed two years and entered the third. An-Nihayah (Haqq) (Laban).

सूरत अत-तौबाह: आयत 103 361

विद्वानों का इस पर भरोसा करना इसके निर्णय की वैधता का प्रमाण है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-हसन और अल-थौरी से वर्णित है - और दाऊद बिन अली के कुछ साथियों का झुकाव इसी ओर था - कि सोने पर तब तक ज़कात नहीं है जब तक कि वह चालीस दीनार तक न पहुँच जाए (1)। इसे अली की हदीस और इब्न उमर और आयशा की हदीस द्वारा खंडित किया गया है: कि पैगंबर ﷺ प्रत्येक बीस दीनार पर आधा दीनार लेते थे, और चालीस दीनार पर एक दीनार लेते थे (2)। यह विद्वानों के बहुमत का विचार है, उन लोगों को छोड़कर जिनका उल्लेख किया गया है। पांचवां: उम्माह (मुस्लिम समुदाय) इस बात पर सहमत है कि पाँच से कम ऊंटों (धौद) पर कोई ज़कात नहीं है। यदि वे पाँच तक पहुँच जाते हैं, तो उनमें एक भेड़ (शाह) अनिवार्य है। "शाह" का अर्थ भेड़ और बकरियों में से एक है। इस पर विद्वानों की आम सहमति भी है कि पाँच [ऊंटों] में केवल एक भेड़ है; और यही इसकी निर्धारित ज़कात (फ़रीज़ह) है (3)। पशुओं की ज़कात उस पुस्तक में वर्णित है जो अस-सिद्दीक (अबू बक्र) ने अनस के लिए लिखी थी जब उन्होंने उन्हें बहरीन (4) भेजा था; इसे अल-बुखारी, अबू दाऊद, अद-दाराकुतनी, अन-नसाई, इब्न माजाह और अन्य (5) द्वारा वर्णित किया गया है, और यह सब सर्वसम्मत है। इसमें मतभेद दो स्थानों पर है: उनमें से एक: ऊंटों की ज़कात के बारे में, जब वे एक सौ इक्कीस तक पहुँच जाते हैं; तो मालिक ने कहा: ज़कात वसूलने वाले के पास विकल्प है: यदि वह चाहे तो तीन "बिंत लबून" (दो साल की मादा ऊंटनी) ले ले, और यदि चाहे तो दो "हिक्का" (तीन साल की मादा ऊंटनी) ले ले (6)। इब्न अल-कासिम ने कहा: और इब्न शिहाब ने कहा: इसमें तीन "बिंत लबून" हैं जब तक कि संख्या एक सौ तीस तक न पहुँच जाए, तब इसमें एक "हिक्का" और दो "बिंत लबून" होंगे। इब्न अल-कासिम ने कहा: मेरी राय इब्न शिहाब की बात पर आधारित है। इब्न हबीब ने उल्लेख किया कि...

(1) अल-तमहीद 20/145। (2) इब्न उमर और आयशा की हदीस को इब्न माजाह (1791) ने उद्धृत किया है। अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-ज़ुजाजा 1/316 में कहा: इसमें इब्राहिम बिन इस्माइल है, और वह कमज़ोर (ज़ईफ़) है। (3) अल-तमहीद 20/137, और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह उसी से है। (4) यह अब सऊदी अरब साम्राज्य का पूर्वी क्षेत्र (Eastern Province) है। (5) सहीह अल-बुखारी (1454), सुनन अबी दाऊद (1567), सुनन अद-दाराकुतनी (1984), अल-मुजतबा 5/18-23, सुनन इब्न माजाह (1800), और यह अहमद (72) के पास है। (6) ऊंटों में "हिक्का": जो चौथे वर्ष में

प्रवेश कर गया हो। "बिंत लबून": जिसके दो वर्ष पूरे हो गए हों और तीसरे वर्ष में प्रवेश कर गई हो। अन-निहाया (हक्क) (लबन)।

سورة التوبہ: آیت 103 361

علماء کا اس پر عمل کرنا اس کے حکم کی صحت کی دلیل ہے، واللہ اعلم۔ اور حسن اور ثوری سے روایت ہے - اور داؤد بن علی کے بعض اصحاب کا میلان اسی طرف تھا - کہ سونے میں زکوٰۃ نہیں ہے یہاں تک کہ وہ چالیس دینار تک پہنچ جائے (1)۔ اس کی تردید علی رضی اللہ عنہ کی حدیث اور ابن عمر اور عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہوتی ہے کہ: نبی کریم ﷺ ہر بیس دینار پر آدھا دینار لیتے تھے، اور چالیس دینار پر ایک دینار (2)۔ ذکر کردہ لوگوں کے علاوہ جمہور اہل علم اسی پر ہیں۔ پانچویں بات: امت کا اس پر اتفاق ہے کہ پانچ سے کم اونٹوں (ذود) میں زکوٰۃ نہیں ہے۔ جب وہ پانچ تک پہنچ جائیں تو ان میں ایک بکری (شاہ) ہے۔ "شاہ" سے مراد بھیڑ اور بکری دونوں میں سے ایک ہے (یعنی بکری یا مینڈھا)۔ اس پر بھی علماء کا اتفاق ہے کہ پانچ [اونٹوں] میں صرف ایک بکری ہے؛ اور یہی اس کا فریضہ ہے (3)۔ مویشیوں کی زکوٰۃ اس کتاب میں بیان کی گئی ہے جو الصدیق (ابوبکر رضی اللہ عنہ) نے انس رضی اللہ عنہ کے لیے لکھی تھی جب انہوں نے انہیں بحرین (4) روانہ کیا تھا؛ اسے بخاری، ابوداؤد، دارقطنی، نسائی، ابن ماجہ اور دیگر (5) نے روایت کیا ہے، اور یہ سب متفق علیہ ہے۔ اس میں اختلاف دو مقامات پر ہے: ان میں سے ایک: اونٹوں کی زکوٰۃ میں، جب ان کی تعداد ایک سو اکیس ہو جائے؛ تو امام مالک نے فرمایا: صدقہ وصول کرنے والے کو اختیار ہے: اگر وہ چاہے تو تین "بنت لبون" (دو سال کی اونٹنی) لے لے، اور اگر چاہے تو دو "حقہ" (تین سال کی اونٹنی) لے لے (6)۔ ابن القاسم نے کہا: اور ابن شہاب نے کہا: اس میں تین بنت لبون ہیں یہاں تک کہ ایک سو تیس تک پہنچ جائیں، پھر اس میں ایک حقہ اور دو بنت لبون ہوں گی۔ ابن القاسم نے کہا: میری رائے ابن شہاب کے قول پر ہے۔ ابن حبیب نے ذکر کیا کہ...

(1) التمہید 20/145۔ (2) ابن عمر اور عائشہ رضی اللہ عنہما کی حدیث ابن ماجہ (1791) نے روایت کی ہے۔ بوصیری نے مصباح الزجاجہ 1/316 میں کہا: اس میں ابراہیم بن اسماعیل ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (3) التمہید 20/137، اور جو کچھ پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (4) یہ اب سعودی عرب کا مشرقی صوبہ ہے۔ (5) صحیح بخاری (1454)، سنن ابی داؤد (1567)، سنن دارقطنی (1984)، المجتبیٰ 5/18-23، سنن ابن ماجہ (1800)، اور یہ احمد (72) کے ہاں ہے۔ (6) اونٹوں میں "حقہ": وہ جو چوتھے سال میں داخل ہو چکا ہو اور اس کا آخر ہو۔ اور "بنت لبون": جس پر دو سال گزر چکے ہوں اور تیسرے سال میں داخل ہو چکی ہو۔ النہایہ (حقق) (لبن)۔

Abdul Aziz bin Abi Salama (1) and Abdul Aziz bin Abi Hazim (2) and Ibn Dinar say as Malik (3) says.

As for the second instance: it is regarding the zakat on sheep, which is that if it exceeds three hundred sheep, it is one sheep (4). Al-Hasan bin Salih bin Hayy said: In it are four sheep. And if it is four hundred and one sheep, there are five sheep in it, and likewise whenever it increases for every hundred sheep. The same was narrated from Ibrahim al-Nakha'i. The majority said: In two hundred and one sheep, there are three sheep, then there is nothing in it until four hundred, at which point there are four sheep, then whenever it increases by a hundred, there is one sheep; by consensus and agreement.

Ibn Abd al-Barr (5) said: This is a matter in which Ibn al-Mundhir was mistaken, and he reported errors from the scholars regarding it, and he confused and committed many errors.

Sixth: Neither Al-Bukhari nor Muslim mentioned the details of the zakat on cattle in their Sahihs. It was extracted by Abu Dawood, At-Tirmidhi, An-Nasa'i, Ad-Daraqutni, and Malik in his "Muwatta," and it is reported as mursal (disconnected), maqtu' (severed), and mawquf (stopped at a companion) (6).

Abu Umar (7) said: A group of people narrated it from Tawus [on the authority of Ibn Abbas] from Mu'adh, except that those who narrated it as mursal are more reliable than those who supported it with a chain (as musnad). Among those who provided a chain for it was Baqiyyah, from Al-Mas'udi, from Al-Hakam, from Tawus (8). They differed regarding what Baqiyyah uniquely narrates from trustworthy sources. And it was narrated by Al-Hasan bin...

(1) He is the father of Ibn al-Majishun. (2) He is Abdul Aziz bin Salama bin Dinar, Abu Tammam al-Madani. Imam Ahmad said: There was no one in Medina more knowledgeable in jurisprudence after Malik than Abdul Aziz bin Abi Hazim. He died (in the year 184 AH). As-Siyar 8/363. (3) At-Tamhid 20/138. (4) In (Zh) and (M): "and a sheep", and in (D): "with a sheep", and in (Kh) and (Z): "a sheep". (5) In At-Tamhid 20/142, and what precedes it is from him. (6) See Musnad Ahmad (22010) and (22037), Sunan Abi Dawood (1576), Sunan an-Nasa'i 5/26, Sunan ad-Daraqutni (1927), and Al-Muwatta 1/229. (7) In At-Tamhid 2/274 - 275, and what follows between

brackets is from it. (8) Reported by Ad-Daraqutni (1928), and Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 2/274.

सूरह अत-तौबा, आयत १०३ | ३६२

अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी सलमा (१) और अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी हाज़िम (२) और इब्न दीनार मलिक (३) के समान कहते हैं।

जहाँ तक दूसरे बिंदु का प्रश्न है: यह भेड़ों की ज़कात के बारे में है, जो कि तब होती है जब वे तीन सौ भेड़ों से अधिक हो जाएँ एक भेड़ (४); क्योंकि अल-हसन बिन सालेह बिन हय्य ने कहा: इसमें चार भेड़ें हैं। और यदि चार सौ और एक भेड़ें हों, तो उसमें पाँच भेड़ें होंगी, और इसी तरह जब भी हर सौ भेड़ें बढ़ें। इब्राहिम अल-नखई से भी इसी तरह का वर्णन मिलता है। बहुमत (अल-जुमहूर) ने कहा: दो सौ एक भेड़ों में तीन भेड़ें होती हैं, फिर चार सौ तक इसमें कुछ भी नहीं है, इसलिए इसमें चार भेड़ें होंगी, फिर जब भी सौ बढ़ेंगी, तो एक भेड़ होगी; सर्वसम्मति और समझौते के साथ।

इब्न अब्द अल-बर्र (५) ने कहा: यह एक ऐसा मामला है जिसमें इब्न अल-मुंधिर को गलतफहमी हुई थी, और उन्होंने इसके बारे में विद्वानों से गलतियाँ बयान कीं, और उन्होंने बहुत अधिक भ्रमित किया और गलती की।

छठा: अल-बुखारी और न ही मुस्लिम ने अपने सहीह ग्रंथों में मवेशियों की ज़कात के विवरण का उल्लेख किया है। इसे अबू दाऊद, अत-तिर्मिज़ी, अन-नसाई, अद-दाराकुतनी और मलिक ने अपने "मुवत्ता" में संकलित किया है, और यह मुरसल (विच्छिन्न), मकतु (कटा हुआ), और मौकूफ (रुका हुआ) है (६)।

अबू उमर (७) ने कहा: एक समूह ने इसे ताऊस से [इब्न अब्बास के माध्यम से] मुअज़ से वर्णित किया है, लेकिन जिन्होंने इसे मुरसल के रूप में वर्णित किया है वे उन लोगों की तुलना में अधिक विश्वसनीय हैं जिन्होंने इसे मसनद के रूप में वर्णित किया है। जिन्होंने इसे मसनद के रूप में वर्णित किया है उनमें बक़िय्या थे, मसूदी से, हकम से, ताऊस से (८)। बक़िय्या द्वारा विश्वसनीय स्रोतों से अद्वितीय रूप से वर्णित किए जाने वाले मामलों पर उनमें मतभेद है। इसे अल-हसन बिन द्वारा वर्णित किया गया था...

(१) वह इब्न अल-माजीशुन के पिता हैं। (२) वह अब्दुल अज़ीज़ बिन सलमा बिन दीनार, अबू तमाम अल-मदनी हैं। इमाम अहमद ने कहा: मदीना में मलिक के बाद अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी हाज़िम से बड़ा कोई फ़क़ीह नहीं था। उनका निधन (वर्ष १८४ हिजरी में) हुआ। अस-सियर ८/३६३। (३) अत-तम्हीद २०/१३८। (४) (ज़) और (म) में: "और एक भेड़", और (द) में: "एक भेड़ के साथ", और (ख़)

और (ज़) में: "एक भेड़"। (५) अत-तम्हीद २०/१४२ में, और जो इसके पहले है वह उन्हीं से है। (६) देखें मुसनद अहमद (२२०१०) और (२२०३७), सुनन अबी दाऊद (१५७६), सुनन अन-नसाई ५/२६, सुनन अद-दाराकुतनी (१९२७), और अल-मुवत्ता १/२२९। (७) अत-तम्हीद २/२७४ - २७५ में, और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह उसी से है। (८) अद-दाराकुतनी (१९२८) द्वारा उद्धृत, और अत-तम्हीद २/२७४ में इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा।

عبد العزیز بن ابی سلمہ (۱) اور عبد العزیز بن ابی حازم (۲) اور ابن دینار، مالک (۳) کے قول کے مطابق کہتے ہیں۔

رہا دوسرا مقام: تو وہ بھیڑوں کی زکوۃ میں ہے، اور وہ یہ کہ جب وہ تین سو بھیڑوں سے بڑھ جائیں تو ایک بھیڑ (۴)؛ چنانچہ حسن بن صالح بن حی نے کہا: اس میں چار بھیڑیں ہیں۔ اور جب چار سو ایک بھیڑیں ہوں تو اس میں پانچ بھیڑیں ہیں، اور اسی طرح جب بھی ہر سو بھیڑیں بڑھیں۔ ابراہیم نخعی سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اور جمہور نے کہا: دو سو ایک بھیڑوں میں تین بھیڑیں ہیں، پھر چار سو تک اس میں کچھ نہیں، تو اس میں چار بھیڑیں ہوں گی، پھر جب بھی سو بڑھیں تو ایک بھیڑ ہوگی؛ اجماع اور اتفاق کے ساتھ۔

ابن عبد البر (۵) نے کہا: یہ وہ مسئلہ ہے جس میں ابن المنذر کو وہم ہوا، اور انہوں نے اس میں علماء سے غلطی نقل کی، اور خلط ملط کیا اور بہت غلطی کی۔

چھٹی بات: بخاری اور مسلم نے اپنی صحیحین میں گائے کی زکوۃ کی تفصیل ذکر نہیں کی۔ اور اسے ابو داؤد، ترمذی، نسائی، دارقطنی اور مالک نے اپنی "موطا" میں روایت کیا ہے، اور وہ مرسل، مقطوع اور موقوف ہے (۶)۔

ابو عمر (۷) نے کہا: ایک قوم نے اسے طاؤس سے [ابن عباس سے] معاذ سے روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ جنہوں نے اسے مرسل روایت کیا ہے وہ ان لوگوں سے زیادہ ثقہ ہیں جنہوں نے اسے مسند بیان کیا ہے۔ اور جنہوں نے اسے مسند کیا ان میں بقیہ ہیں، مسعودی سے، حکم سے،

طاؤس سے (۸)۔ اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے جو بقیہ ثقہ راویوں سے منفرد روایت کرتے ہیں۔ اور اسے حسن بن... نے روایت کیا ہے۔

(۱) وہ ابن الماجشون کے والد ہیں۔ (۲) وہ عبد العزیز بن سلمہ بن دینار، ابو تمام المدنی ہیں۔ امام احمد نے فرمایا: مدینہ میں مالک کے بعد عبد العزیز بن ابی حازم سے بڑا کوئی فقیہ نہ تھا۔ وفات پائی (سن ۱۸۴ھ) السیر ۳۶۳/۸۔ (۳) التمہید ۱۳۸/۲۰۔ (۴) (ظ) اور (م) میں: "وشاة"، اور (د) میں: "بشاة"، اور (خ) اور (ز) میں: "شاة"۔ (۵) التمہید ۱۴۲/۲۰ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ ان ہی سے ہے۔ (۶) دیکھئے مسند احمد (۲۲۰۱۰) اور (۲۲۰۳۷)، سنن ابی داؤد (۱۵۷۶)، سنن نسائی ۲۶/۵، سنن دارقطنی (۱۹۲۷)، اور موطا ۲۲۹/۱۔ (۷) التمہید ۲۷۴/۲ - ۲۷۵ میں، اور جو کچھ آگے بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۸) اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (۱۹۲۸)، اور ابن عبد البر نے التمہید ۲۷۴/۲ میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 103 363

...Umara from Al-Hakam as narrated by Baqiyyah from Al-Mas'udi from Al-Hakam (1). And Al-Hasan is unanimously agreed upon as being weak.

This report has been narrated [from Mu'adh] with a continuous, authentic, and firm chain of narration other than the narration of Tawus; it was mentioned by Abdul Razzaq (2), who said: Ma'mar and Ath-Thawri informed us from Al-A'mash, from Abu Wail, from Masruq, from Mu'adh ibn Jabal, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sent me to Yemen; he ordered him to take a one-year-old male or female calf (tabi') for every thirty cows, and a two-year-old cow (musinnah) for every [forty], and from every adult (halim) a dinar or its equivalent in Ma'afiri cloth. It was mentioned by Ad-Daraqutni and Abu Isa At-Tirmidhi, who authenticated it (3).

Abu Umar (4) said: There is no disagreement among scholars that the Zakat on cattle from the Prophet (peace be upon him) and his companions is as Mu'adh ibn Jabal said: for thirty cows a tabi', and for forty a musinnah; except for something narrated from Sa'id ibn al-Musayyib, Abu Qilaba, Az-Zuhri, and Qatada; they mandate one sheep for every five cows up to thirty. This is a summary of the details of Zakat with its principles, and its branches are in the books of Fiqh. The mention of mixing (khultah) will come in Surah "Sad", if Allah Wills (5).

Seventh: His (Allah's) saying: "Sadaqah" (Alms) is derived from "Sidq" (Truthfulness); as it is evidence of the soundness of his faith and the sincerity of his internal state with his outward appearance, and that he is not from the hypocrites who criticize the voluntary givers among the believers regarding the alms.

"to purify them and sanctify them with it": These are two circumstantial phrases (hal) for the person addressed; the meaning is: take it as a means of purifying them and sanctifying them.

---

(1) Recorded by Ad-Daraqutni (1904). (2) In Al-Musannaf (6841). (3) Sunan Ad-Daraqutni (1935) and (1936), and Sunan At-Tirmidhi (623) (from Ath-Thawri alone) and he said: a good (hasan) hadith, and similarly in At-Tuhfa 8/416. It is in Ahmad (22013). His saying: "tabi'an", is a cow's calf in its first year. His saying: "musinna", is when its teeth appear in the third year. His saying: "ma'afir", are garments in Yemen attributed to Ma'afir, which is a tribe in Yemen. Al-Nihaya (tabi') (sunan) (affar). (4) In At-Tamhid 2/275. (5) In the commentary of its verse (24).

सूरा अत-तौबा: आयत 103 363

...अमारा अल-हकम से जैसा कि बक़िय्याह ने अल-मसूदी से और उन्होंने अल-हकम से रिवायत किया है (1)। और अल-हसन के कमज़ोर होने पर आम सहमति है।

यह रिपोर्ट [मुआज़ से] ताऊस की रिवायत के अलावा एक निरंतर, प्रामाणिक और दृढ़ श्रृंखला के साथ रिवायत की गई है; इसका उल्लेख अब्दुर रज़्ज़ाक (2) ने किया है, जिन्होंने कहा: हमें मा'मर और अस-सौरी ने अल-अ'मश से, उन्होंने अबू वाइल से, उन्होंने मसरूक से, उन्होंने मुआज़ बिन जबल से सूचित किया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने मुझे यमन भेजा; उन्होंने उन्हें आदेश दिया कि हर तीस गायों पर एक साल का बछड़ा या बछिया (तबी') लें, और हर [चालीस] पर एक दो साल की गाय (मुसिन्नाह), और हर वयस्क (हलीम) से एक दीनार या मा'अफ़िरी कपड़े में उसके बराबर। इसका उल्लेख अद-दाराकुतनी और अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी ने किया है और इसे सही बताया है (3)।

अबू उमर (4) ने कहा: विद्वानों के बीच इस बात पर कोई असहमति नहीं है कि नबी (उन पर शांति हो) और उनके साथियों से मवेशियों की ज़कात वैसी ही है जैसा मुआज़ बिन जबल ने कहा: तीस गायों के लिए एक तबी', और चालीस के लिए एक मुसिन्नाह; सिवाय सईद इब्न अल-मुसय्यब, अबू किलाबा, अज़-ज़ुहरी और क़तादा से रिवायत की गई किसी चीज़ के, वे तीस तक प्रत्येक पाँच गायों के लिए एक भेड़ अनिवार्य करते हैं। यह ज़कात के विवरण का उसके सिद्धांतों के साथ सारांश है, और इसकी शाखाएं फ़िक़्ह की किताबों में हैं। 'खुलता' (मिश्रण) का ज़िक्र सूरा "साद" में आएगा, इंशा अल्लाह (5)।

सातवां: अल्लाह का कथन: "सदक़ा" (दान) "सिद्क़" (सच्चाई) से निकला है; क्योंकि यह उसके ईमान की शुद्धता और उसकी आंतरिक स्थिति की उसके बाहरी स्वरूप के साथ सच्चाई का प्रमाण है, और यह कि वह उन मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) में से नहीं है जो दान के संबंध में मोमिनों में से स्वेच्छा से दान देने वालों की आलोचना करते हैं।

"उन्हें पवित्र करने और उन्हें इसके साथ शुद्ध करने के लिए": ये संबोधित व्यक्ति के लिए दो परिस्थितिजन्य वाक्यांश (हाल) हैं; अर्थ है: उन्हें पवित्र करने वाले और उन्हें शुद्ध करने वाले के रूप में इसे लें।

(1) अद-दाराकुतनी (1904) द्वारा दर्ज। (2) अल-मुसन्नफ (6841) में। (3) सुनन अद-दाराकुतनी (1935) और (1936), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (623) (केवल अस-सौरी से) और उन्होंने कहा: एक अच्छी (हसन) हदीस, और इसी तरह अत-तुहफ़ा 8/416 में। यह अहमद (22013) में है। उनका कथन: "तबीअह", अपने पहले साल में गाय का बच्चा है। उनका कथन: "मुसिन्नाह", तीसरे साल में उसके दांतों का निकलना है। उनका कथन: "मा'अफ़िर", यमन में कपड़े हैं जो मा'अफ़िर से संबंधित हैं, जो यमन में एक कबीला है। अल-निहाया (तबी') (सुनन) (अफ़्फ़ार)। (4) अत-तम्हीद 2/275 में। (5) इसकी आयत (24) की व्याख्या में।

سورة التوبہ: آیت ۱۰۳ ۳۶۳

...عمارہ الحکم سے جیسا کہ بقیہ نے المسعودی سے اور انہوں نے الحکم سے روایت کیا ہے (۱)۔ اور الحسن کے ضعیف ہونے پر اتفاق ہے۔

یہ خبر [معاذ سے] طاؤس کی روایت کے علاوہ ایک متصل، صحیح اور ثابت اسناد کے ساتھ مروی ہے؛ اسے عبدالرزاق (۲) نے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں معمر اور الثوری نے الاعمش سے، انہوں نے ابو وائل سے، انہوں نے مسروق سے، انہوں نے معاذ بن جبل سے خبر دی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے یمن بھیجا؛ تو آپ نے انہیں حکم دیا کہ وہ ہر تیس گائے پر ایک سالہ بچھڑا یا بچھڑی (تبیع) لیں، اور ہر [چالیس] پر ایک دو سالہ گائے (مسنہ)، اور ہر بالغ (حالم) سے ایک دینار یا اس کے برابر معافری کپڑا۔ اسے دارقطنی اور ابو عیسیٰ ترمذی نے ذکر اور اسے صحیح قرار دیا (۳)۔

ابو عمر (۴) نے کہا: علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ نبی ﷺ اور ان کے صحابہ سے گائے کی زکوٰۃ وہی ہے جو معاذ بن جبل نے کہی: تیس گائے میں ایک تبیع، اور چالیس میں ایک مسنہ؛ سوائے اس چیز کے جو سعید بن المسیب، ابو قلابہ، الزہری اور قتادہ سے مروی ہے؛ وہ ہر پانچ گائے میں تیس تک ایک بکری واجب قرار دیتے ہیں۔ یہ زکوٰۃ کی تفصیل کا اس کے اصولوں کے ساتھ خلاصہ ہے، اور اس کی فروع فقہ کی کتابوں میں ہیں۔ 'خلطہ' (میل جول) کا ذکر سورہ "ص" میں آئے گا، ان شاء اللہ (۵)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿صَدَقَةً﴾ "صدق" (سچائی) سے ماخوذ ہے؛ کیونکہ یہ اس کے ایمان کی صحت اور اس کے باطن کی ظاہر کے ساتھ سچائی کی دلیل ہے، اور یہ کہ وہ ان منافقین

میں سے نہیں ہے جو صدقات کے معاملے میں مومنین میں سے خوش دلی سے دینے والوں پر طنز کرتے ہیں۔

﴿تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا﴾ مخاطب کے لیے دو حال ہیں؛ تقدیر (مراد) یہ ہے: انہیں پاک کرتے ہوئے اور انہیں ستھرا کرتے ہوئے اسے لیں۔

---

(۱) اسے دارقطنی نے روایت کیا (۱۹۰۴)۔ (۲) المصنف میں (۶۸۴۱)۔ (۳) سنن دارقطنی (۱۹۳۵) اور (۱۹۳۶)، اور سنن ترمذی (۶۲۳) (صرف ثوری سے) اور انہوں نے کہا: حدیث حسن ہے، اور اسی طرح التحفہ ۸/ ۴۱۶ میں۔ اور یہ احمد کے ہاں ہے (۲۲۰۱۳)۔ ان کا قول: "تبیعاً"، گائے کا وہ بچہ ہے جو پہلے سال میں ہو۔ ان کا قول: "مسنة"، تیسرے سال میں اس کے دانت نکلنا ہے۔ ان کا قول: "معافر"، یمن کے کپڑے ہیں جو معافر کی طرف منسوب ہیں، جو یمن کا ایک قبیلہ ہے۔ النہایہ (تبع) (سنن) (عفر)۔ (۴) التمہید ۲/ ۲۷۵ میں۔ (۵) اسی کی آیت (۲۴) کی تفسیر کے وقت۔

...with it. And it is permissible to make them two attributes for the charity; meaning: a charity that purifies them and cleanses them (1). The subject of "cleanses them" would be the person addressed, and the pronoun in "with it" would refer back to the indefinite described noun (2). Al-Nahhas and Makki related that "you purify them" is an attribute of the charity, and "and cleanse them with it" is a circumstantial clause (Hal) referring back to the pronoun in "Take", which is the Prophet (3) ﷺ. It is possible that it is a Hal from the charity, but that is weak; because it is a Hal from an indefinite noun. Al-Zajjaj said (4): The best view is that the address is to the Prophet ﷺ, meaning: for you purify them and cleanse them with it, based on discontinuation and starting anew. It is also permissible to put it in the jussive case as an answer to the command, and the meaning would be: if you take charity from their wealth, you would purify them and cleanse them (5); of this is the saying of Imru' al-Qais: "Halt, you two, let us weep at the memory of a beloved and a dwelling" (6) Al-Hasan recited: "tuzhiruhum" (you make them apparent/clean), with a sukun on the letter Ta'. It is transferred with a hamza from: "tahara" (to be clean) and "azhartuhu" (I made him clean), like "zahara" (to appear) and "azhartuhu" (I made it appear) (7). Eighth: His Almighty's saying: {And pray for them} is a principle for every leader who takes charity to pray for blessing for the donor. Muslim narrated (8) from Abdullah bin Abi Awfa, who said: Whenever a people came to the Messenger of Allah ﷺ with their charity, he would say: "O Allah, bless them." So my father - Abu Awfa (9) - came to him with his charity,

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/467. (2) See al-Durr al-Masun 6/115-116. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/233, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/335. Al-Samin said in al-Durr al-Masun 6/116: This is permissible on the basis that "you cleanse them" is the predicate of a deleted subject, and the 'waw' is for circumstance (Hal); its estimation is: and you are cleansing them. It has some weakness due to its rarity in their speech. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/467. (5) In the copies: "and you cleanse them" (tuzakkiyuhum), and what is established is from Ma'ani al-Qur'an (tuzakkihim). (6) Its completion: "at the edge of the winding sand-dune between al-Dakhul and Hawmal," and it is in his Diwan, p. 8. (7) Al-Muhtasib 1/301, and Ibn Khalawayh mentioned it in al-Qira'at al-Shadhdhah, pp. 54-55. (8) In his Sahih (1078), and previously mentioned in 2/82. (9) In (d) and (m): "ibn Abi Awfa came to him," which is a scribal error.

सूरह अत-तौबा: आयत १०३ | पृष्ठ ३६४

...इसके साथ। और यह भी जायज़ है कि इन दोनों को सदक़ा (दान) का गुण माना जाए; अर्थात: एक ऐसा सदक़ा जो उन्हें पवित्र करता है और उन्हें शुद्ध करता है (१), और "उन्हें शुद्ध करता है" का कर्ता वह होगा जिसे संबोधित किया गया है, और "इसके साथ" में सर्वनाम उस अनिश्चित वर्णित संज्ञा की ओर वापस जाता है (२)। अल-नह्हास और मक्की ने उल्लेख किया है कि "आप उन्हें पवित्र करते हैं" सदक़ा का एक गुण है, और "और इसके साथ उन्हें शुद्ध करते हैं" "लीजिए" क्रिया के सर्वनाम से एक अवस्था (हाल) है, और वह पैगंबर ﷺ हैं (३)। यह संभव है कि यह सदक़ा से एक अवस्था हो, लेकिन वह कमज़ोर है; क्योंकि यह एक अनिश्चित संज्ञा से अवस्था है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): सबसे बेहतर यह है कि संबोधन पैगंबर ﷺ के लिए हो, अर्थात: क्योंकि आप उन्हें पवित्र करते हैं और इसके साथ उन्हें शुद्ध करते हैं, वाक्य विच्छेद और नए प्रारंभ के आधार पर। और आदेश के उत्तर के रूप में जज़्म (मजमूम) होना भी जायज़ है, और अर्थ होगा: यदि आप उनके धन से सदक़ा लेते हैं, तो आप उन्हें पवित्र करेंगे और उन्हें शुद्ध करेंगे (५); इसी का उदाहरण इमरुल क़ैस का यह कथन है: "ठहरो तुम दोनों, हम प्रियजन और निवास की याद में रो लें" (६) अल-हसन ने पढ़ा: "तुज़्हिरुहुम", 'ता' पर सुकून के साथ, और यह हमज़ा के साथ 'तहरा' और 'अज़्हर्तुहु' से स्थानांतरित है, जैसे: 'ज़हरा' और 'अज़्हर्तुहु' (७)। आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके लिए प्रार्थना करें} प्रत्येक उस इमाम के कार्य का आधार है जो सदक़ा लेता है कि वह दान देने वाले के लिए बरकत की दुआ करे। मुस्लिम ने (८) अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब भी कोई कौम अल्लाह के रसूल ﷺ के पास अपना सदक़ा लेकर आती थी, तो आप कहते थे: "ऐ अल्लाह, उन पर अपनी रहमत नाज़िल फरमा।" तो मेरे पिता - अबू औफ़ा (९) - आपके पास अपना सदक़ा लेकर आए,

---

(१) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान २/४६७। (२) देखें अल-दुर्र अल-मसून ६/११५-११६। (३) अल-नह्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान २/२३३, और मुशकिल इ'राब अल-क़ुरान १/३३५। अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसून ६/११६ में कहा: यह इस आधार पर जायज़ है कि "आप उन्हें शुद्ध करते हैं" एक लुप्त कर्ता की खबर है, और 'वाव' अवस्था (हाल) के लिए है; इसका अनुमान है: और आप उन्हें शुद्ध कर रहे हैं, और उनके कलाम में इसके कम उदाहरण होने के कारण इसमें कुछ कमज़ोरी है। (४) मा'नी अल-क़ुरान २/४६७ में। (५) प्रतियों में: "तज़कियुहुम", और जो प्रमाणित है वह मा'नी अल-क़ुरान से है। (६) इसका दूसरा हिस्सा है: "सिक्तिल लिवा के पास अल-दख़ूल और ह़ौमल के बीच," और यह उनके दीवान, पृ. ८ में है। (७) अल-मुह्तसिब १/३०१, और इब्न ख़ालवैह ने इसे अल-

क़िराआत अल-शाज़ाह, पृ. ५४-५५ में उल्लेख किया है। (८) उनके सहीह (१०७८) में, और पहले २/८२ में। (९) (द) और (म) में: "इब्न अबी औफ़ा उनके पास आए," जो कि एक लेखन त्रुटि है।

...اس کے ساتھ اور یہ بھی جائز ہے کہ ان دونوں کو صدقہ کی صفات قرار دیا جائے؛ یعنی: ایسا صدقہ جو انہیں پاک کرنے والا اور انہیں ستھرا کرنے والا ہو (۱)، اور "تزکیہم" (انہیں ستھرا کرنے والا) کا فاعل مخاطب ہوگا، اور "بھا" (اس کے ساتھ) میں ضمیر اس موصوف نکرہ کی طرف لوٹے گی (۲)۔ نحاس اور مکی نے نقل کیا ہے کہ "تطہرہم" صدقہ کی صفت ہے اور "وتزکیہم بھا" فعل "خذ" کی ضمیر سے حال ہے، اور وہ نبی ﷺ ہیں (۳)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ صدقہ سے حال ہو، لیکن یہ ضعیف ہے؛ کیونکہ یہ نکرہ سے حال ہے۔ زجاج نے کہا (۴): بہتر یہ ہے کہ خطاب نبی ﷺ سے ہو، یعنی: پس آپ اس کے ذریعے انہیں پاک کرتے ہیں اور انہیں ستھرا کرتے ہیں، جملہ منقطع اور نئے آغاز کے طور پر۔ اور فعل امر کے جواب میں جزم بھی جائز ہے، اور معنی یہ ہوگا: اگر آپ ان کے مالوں سے صدقہ لیں گے تو آپ انہیں پاک کریں گے اور انہیں ستھرا کریں گے (۵)؛ امرؤ القیس کا یہ قول اسی قبیل سے ہے: "تم دونوں ٹھہرو، ہم محبوب اور گھر کی یاد میں رو لیں" (۶) حسن نے "تظہرہم" طاء کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ ہمزہ کے ساتھ 'طہر' اور 'اطہرتہ' سے منقول ہے، جیسے: 'ظہر' اور 'اظہرتہ' (۷)۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے لیے دعا کیجیے} ہر اس امام کے فعل کے لیے اصل ہے جو صدقہ لیتا ہے کہ وہ صدقہ دینے والے کے لیے برکت کی دعا کرے۔ مسلم نے (۸) عبداللہ بن ابی اوفیٰ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب بھی کوئی قوم اللہ کے رسول ﷺ کے پاس اپنا صدقہ لے کر آتی، تو آپ فرماتے: "اے اللہ، ان پر اپنی رحمتیں نازل فرما۔" تو میرے والد - ابو اوفیٰ (۹) - اپنا صدقہ لے کر آپ کے پاس آئے،

(۱) معانی القرآن للزجاج ۲/۴۶۷۔ (۲) دیکھیے الدر المصون ۶/۱۱۵-۱۱۶۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۳۳، اور مشکل اعراب القرآن ۱/۳۳۵۔ سمین نے الدر المصون ۶/۱۱۶ میں کہا: یہ اس بنیاد پر جائز ہے کہ "تزکیہم" ایک محذوف مبتدا کی خبر ہو، اور 'واؤ' حالیہ ہو؛ اس کی تقدیر ہے: اور آپ انہیں ستھرا کر رہے ہیں، اور ان کے کلام میں اس کی نظیر کم ہونے کی وجہ سے اس میں کچھ کمزوری ہے۔ (۴) معانی القرآن ۲/۴۶۷ میں۔ (۵) نسخوں میں: "وتزکیہم"، اور جو ثابت ہے وہ معانی القرآن سے ہے۔ (۶) اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "بسقط اللوی بین الدخول وحومل،" اور یہ ان کے دیوان، ص۸ میں ہے۔ (۷) المحتسب ۱/۳۰۱، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص۵۴-۵۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) اپنی صحیح (۱۰۷۸) میں، اور پہلے ۲/۸۲ میں۔ (۹) (د) اور (م) میں: "پس ابن ابی اوفیٰ ان کے پاس آئے،" جو کہ تحریفی غلطی ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 103 - 365

He said: "O Allah, send blessings upon the family of Abi Awfa." Some people followed this view, while others went to say that this was abrogated by the words of the Almighty: "And do not pray over any of them who has died - ever" [At-Tawbah: 84] (1). They said: So it is not permissible to pray for anyone except the Prophet ﷺ alone specifically; because he was singled out for that. They cited as evidence the words of the Almighty: "Do not make [your] calling of the Messenger among yourselves as the call of one of you to another" [An-Nur: 63], and that Abdullah bin Abbas used to say: No one is prayed for except the Prophet (2) ﷺ. The first view is more correct; for the address is not limited to him as previously mentioned, and as follows in the verse after this. So it is obligatory to follow the Messenger of Allah ﷺ and emulate him; because he was complying with His saying: "And pray for them; indeed, your prayer is reassurance for them" (3). Meaning: if you pray for them when they bring their charities, that reassures their hearts and they rejoice in it. Jabir bin Abdullah narrated: The Prophet ﷺ came to me, so I said to my wife: Do not ask the Messenger of Allah ﷺ for anything. She said: The Messenger of Allah ﷺ leaves from our presence and we do not ask him for anything! So she said: O Messenger of Allah, pray for my husband. The Messenger of Allah ﷺ said: "May Allah bless you and your husband" (4). Prayer here means: mercy and showing compassion. Al-Nahhas said (5): All linguists, in what we have been taught, have related that "As-Salat" (prayer) in the speech of the Arabs is "Ad-Du'a" (supplication), and from it comes the prayer over funerals. Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "Indeed your prayer (salataka)" in the singular. The rest recited it in the plural. Similarly, the difference is in: "Does your prayer (asalatuka) command you" [Hud: 87] (6). And it was recited: "sukn" with a sukun on the 'kaf' (7).

(1) Al-Nahhas said in "An-Nasikh wal-Mansukh" 2/467: This is a great error, and there is no disagreement among the people of traditions (scholars of hadith) that the words of the Almighty: "And pray for them" are not the ones about whom it was said: "And do not pray over any of them who has died - ever." (2) Al-Tamhid 17/303 - 304. (3) Al-Tamhid 17/305. (4) Narrated by Ahmad (14245), Abu Dawud (1533), and An-Nasa'i (10184) similarly. (5) In I'rab al-Qur'an 2/234. (6) Al-Sab'ah p. 317, and Al-Taysir p. 119. (7) We did not find this recitation.

सूरह अत-तौबाह: आयत 103 - 365

उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, अबी औफ़ा के परिवार पर रहमतें नाज़िल फ़रमा।" कुछ लोग इस विचार की ओर गए, जबकि अन्य लोगों का मानना था कि यह सर्वशक्तिमान के इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख़) कर दिया गया है: "और उनमें से किसी पर जो मर गया हो, कभी प्रार्थना न करो" [अत-तौबाह: 84] (1)। उन्होंने कहा: इसलिए पैगंबर ﷺ के अलावा किसी और के लिए विशेष रूप से प्रार्थना करना जायज़ नहीं है; क्योंकि उन्हें इसके लिए चुना गया था। उन्होंने अल्लाह के इस कथन को साक्ष्य के रूप में प्रस्तुत किया: "रसूल के बुलाने को अपने बीच वैसा न समझो जैसा तुम एक-दूसरे को बुलाते हो" [अन-नूर: 63], और यह कि अब्दुल्ला बिन अब्बास कहा करते थे: पैगंबर ﷺ के अलावा किसी के लिए भी 'सल्लल्लाहू अलैहि' नहीं कहा जाता (2)। पहली बात अधिक सही है; क्योंकि संबोधन उन तक ही सीमित नहीं है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, और जैसा कि इसके बाद की आयत में आता है। इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ का अनुसरण करना और उनका अनुकरण करना अनिवार्य है; क्योंकि वह उनके इस कथन का पालन कर रहे थे: "और उनके लिए प्रार्थना करें; वास्तव में, आपकी प्रार्थना उनके लिए आश्वासन है" (3)। अर्थ: यदि आप उनके लिए प्रार्थना करते हैं जब वे अपना दान लाते हैं, तो वह उनके दिलों को सुकून देता है और वे इससे प्रसन्न होते हैं। जाबिर बिन अब्दुल्ला ने रिवायत की है: पैगंबर ﷺ मेरे पास आए, तो मैंने अपनी पत्नी से कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से कुछ न मांगना। उसने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे पास से चले जाएँ और हम उनसे कुछ न माँगें! तो उसने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मेरे पति के लिए दुआ करें। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह तुम पर और तुम्हारे पति पर रहमत फ़रमाए" (4)। और यहाँ 'सलात' (प्रार्थना) का अर्थ है: दया और करुणा। अल-नहास ने कहा (5): और भाषाविदों ने सर्वसम्मति से उस चीज़ के बारे में बताया है जो हमें सिखाई गई है कि अरबों की वाणी में 'सलात' का अर्थ 'दुआ' (प्रार्थना) है, और इसी से जनाज़े की नमाज़ आती है। ह़फ़्स, ह़मज़ा और अल-किसाई ने "इन्ना सलातका" (निश्चित रूप से आपकी प्रार्थना) एकवचन में पढ़ा है। शेष ने इसे बहुवचन में पढ़ा है। इसी तरह का अंतर "अस़लातुक तामुरुक" (क्या आपकी प्रार्थना आपको आदेश देती है) [हुद: 87] (6) में है। और इसे 'सुक्न' (स) पर सुकन के साथ भी पढ़ा गया है (7)।

(1) अल-नहास ने "अन-नासिख़ वल-मंसूख़" 2/467 में कहा: यह एक बड़ी गलती है, और रिवायत करने वालों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि सर्वशक्तिमान का कथन: "और उनके लिए प्रार्थना करें" वे नहीं हैं जिनके बारे में कहा गया था: "और उनमें से किसी पर जो मर गया हो, कभी

प्रार्थना न करो।" (2) अल-तमहीद 17/303 - 304। (3) अल-तमहीद 17/305। (4) इसे अहमद (14245), अबू दाऊद (1533) और अन-नसाई (10184) ने इसी तरह रिवायत किया है। (5) इ'राब अल-कुरान 2/234 में। (6) अल-साब'अ पृ. 317, और अल-तयसीर पृ. 119। (7) हमें यह पाठ नहीं मिला।

سورة التوبہ: آیت ۱۰۳ - ۳۶۵

آپ ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، آلِ ابی اوفی پر رحمت نازل فرما»۔ ایک گروہ اس طرف گیا ہے، جبکہ دوسروں کا کہنا ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿اور ان میں سے جو مر گیا ہو اس پر کبھی نماز (جنازہ) نہ پڑھنا﴾ [التوبہ: ۸۴] (۱)۔ انہوں نے کہا: چنانچہ نبی ﷺ کے سوا کسی اور پر خاص طور پر صلاۃ (دعا و رحمت) بھیجنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ انہیں اس کے ساتھ خاص کیا گیا ہے۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿رسول کے بلانے کو اپنے درمیان ایسا نہ بناؤ جیسا تمہارا ایک دوسرے کو بلانا ہوتا ہے﴾ [النور: ۶۳]، اور اس بات سے کہ عبد اللہ بن عباس فرمایا کرتے تھے: نبی ﷺ کے سوا کسی پر صلاۃ نہیں بھیجی جاتی (۲)۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ خطاب صرف آپ ﷺ تک محدود نہیں ہے جیسا کہ پہلے گزرا، اور اس کے بعد والی آیت میں بھی آئے گا۔ پس رسول اللہ ﷺ کی پیروی اور آپ کی اقتدا واجب ہے؛ کیونکہ آپ اللہ کے اس قول کی تعمیل کر رہے تھے: ﴿اور ان کے لیے دعا کیجیے، یقیناً آپ کی دعا ان کے لیے باعثِ تسکین ہے﴾ (۳) یعنی: جب وہ اپنے صدقات لے کر آئیں تو جب آپ ان کے لیے دعا کرتے تو اس سے ان کے دلوں کو سکون ملتا اور وہ اس سے خوش ہوتے۔ اور جابر بن عبد اللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ میرے پاس تشریف لائے، تو میں نے اپنی بیوی سے کہا: رسول اللہ ﷺ سے کچھ نہ مانگنا۔ اس نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس سے تشریف لے جائیں اور ہم آپ سے کچھ نہ مانگیں! پھر اس نے کہا: یا رسول اللہ، میرے شوہر کے لیے دعا فرمائیے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تم پر اور تمہارے شوہر پر رحمت نازل فرمائے» (۴)۔ اور یہاں صلاۃ سے مراد رحمت اور شفقت ہے۔ نحاس نے کہا (۵): اور تمام اہلِ لغت نے اس بات کی حکایت کی ہے جو ہمیں سکھایا گیا ہے کہ عربوں کے کلام میں 'صلاۃ' کا معنی 'دعا' ہے، اور اسی سے نمازِ

جنازہ بھی ہے۔ اور حفص، حمزہ اور کسائی نے: «ان صلاتك» واحد کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقی قراء نے جمع کے ساتھ پڑھا ہے۔ اسی طرح کا اختلاف: ﴿کیا آپ کی نماز (دعا) آپ کو حکم دیتی ہے﴾ [ہود: ۸۷] (۶) میں بھی ہے۔ اور اسے: «سُكْنٌ» کاف کے سکون کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (۷)۔

(۱) نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ۲/۴۶۷ میں کہا: یہ ایک بڑی غلطی ہے، اور اہلِ آثار (محدثین) کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ﴾ وہ لوگ نہیں ہیں جن کے بارے میں کہا گیا: ﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا﴾۔ (۲) التمہید ۱۷/۳۰۳ - ۳۰۴۔ (۳) التمہید ۱۷/۳۰۵۔ (۴) اسے احمد (۱۴۲۴۵)، ابو داؤد (۱۵۳۳) اور نسائی (۱۰۱۸۴) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۲/۲۳۴ میں۔ (۶) السبعہ ص ۳۱۷، والتیسیر ص ۱۱۹۔ (۷) ہمیں یہ قرأت نہیں ملی۔

366 Surah At-Tawbah: Ayat 103 - 104

Qatadah said: Its meaning is: Dignity for them (1). And "Sakan" (tranquility/rest) is what the souls find rest in and hearts are reassured by.

The Almighty's saying: {Do they not know that it is Allah who accepts repentance from His servants and receives charities and that it is Allah who is the Accepting of repentance, the Merciful?}

There are two issues in it:

The first: It was said: Those who did not repent from among those who stayed behind said: These people were with us yesterday, they were not spoken to nor sat with, so what is wrong with them now? And what is this special distinction they were given over us? So, {Do they not know} was revealed; the pronoun in "they know" refers to those who did not repent from among those who stayed behind. Ibn Zayd stated this meaning. It is also possible that it refers to those who repented and tied themselves (2).

His saying: "He" (Huwa) is an emphasis of Allah's exclusivity in these matters. The verification of this is that if He had said: "That Allah accepts repentance", it might have been possible that the acceptance by His Messenger was considered acceptance from Him, so the verse clarified that this is something that neither a prophet nor an angel can reach (3).

The second: The Almighty's saying: {and receives charities} this is a clear text that Allah Almighty is the one who receives them and rewards for them, and that the right belongs to Him, Exalted and Majestic, and the Prophet (PBUH) is an intermediary. If he passes away, his official is the intermediary after him, and Allah, Exalted and Majestic, is Ever-Living and does not die. This clarifies that His saying: {Take from their wealth a charity} is not restricted to the Prophet (PBUH) as previously mentioned (4).

At-Tirmidhi narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah accepts charity and takes it with His right hand, and He nurtures it for one of you just as one of you nurtures his foal, until a morsel becomes like [mount] Uhud," and the confirmation of that is in the Book of Allah, Exalted and Majestic: {Do they not know that it is Allah who accepts repentance from...}

(1) Reported by At-Tabari 11/663. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/79, and the report of Ibn Zayd was reported by At-Tabari 11/664 - 665. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/79. (4) Page 356 of this volume.

पृष्ठ 366 सूरा अत-तौबा: आयत 103 - 104

क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है: उनके लिए गरिमा (1)। और "सकन" (शांति) वह है जिससे आत्माओं को विश्राम मिलता है और हृदयों को सांत्वना मिलती है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे नहीं जानते कि अल्लाह ही है जो अपने बंदों की तौबा स्वीकार करता है और सदक़ा (दान) ग्रहण करता है और अल्लाह ही तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है?}

इसमें दो विषय हैं:

पहला: कहा गया: पीछे रह जाने वालों में से जिन्होंने तौबा नहीं की थी, उन्होंने कहा: ये लोग कल हमारे साथ थे, न उनसे बात की जाती थी और न उनके पास बैठा जाता था, तो अब उन्हें क्या हुआ? और यह कौन सा विशेष गुण है जो उन्हें हमारे बजाय दिया गया है? तो यह आयत अवतरित हुई: {क्या वे नहीं जानते}; तो "वे जानते हैं" में सर्वनाम उन लोगों की ओर संकेत करता है जिन्होंने पीछे रह जाने वालों में से तौबा नहीं की थी। इब्न ज़ैद ने यही अर्थ बताया है। यह भी संभव है कि यह उन लोगों की ओर संकेत हो जिन्होंने तौबा की और स्वयं को बाँध लिया (2)।

अल्लाह का कथन: "वह" (हुवा) इन मामलों में अल्लाह की विशिष्टता पर बल देता है। इसका सत्यापन यह है कि यदि वह कहता: "कि अल्लाह तौबा स्वीकार करता है", तो यह संभावना हो सकती थी कि उसके रसूल द्वारा स्वीकार करना उसकी ओर से स्वीकार करना माना जाता, इसलिए आयत ने स्पष्ट किया कि यह ऐसी चीज़ है जहाँ तक न कोई नबी पहुँच सकता है और न कोई फ़रिश्ता (3)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और सदक़ा ग्रहण करता है} यह एक स्पष्ट पाठ है कि अल्लाह तआला ही उन्हें ग्रहण करने वाला और उनका बदला देने वाला है, और यह अधिकार उसी का है जो महान और प्रतापी है, और नबी (स.अ.व.) एक माध्यम हैं। यदि उनका निधन हो जाता है, तो उनके बाद उनका प्रतिनिधि माध्यम होता है, और अल्लाह, महान और प्रतापी, जीवित है जो कभी नहीं मरता। यह स्पष्ट करता है कि सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके धन में से सदक़ा (ज़कात) ले लो} केवल नबी (स.अ.व.) तक ही सीमित नहीं है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (4)।

तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह सदक़ा स्वीकार करता है और उसे अपने दाहिने हाथ से लेता है, और वह इसे आप

में से किसी के लिए वैसे ही पालता है जैसे आप में से कोई अपने बछड़े (घोड़े के बच्चे) को पालता है, यहाँ तक कि एक निवाला [पहाड़] उहुद के समान हो जाता है," और इसकी पुष्टि अल्लाह, महान और प्रतापी की किताब में है: {क्या वे नहीं जानते कि अल्लाह ही है जो तौबा स्वीकार करता है...}

---

(1) अत-तब़री द्वारा उद्धृत 11/663। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/79, और इब्न ज़ैद की रिवायत अत-तब़री 11/664 - 665 द्वारा उद्धृत। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/79। (4) इस भाग का पृष्ठ 356।

صفحہ ٣٦٦ سورۃ التوبہ: آیات ١٠٣ - ١٠٤

قتادہ نے کہا: اس کا معنی ہے: ان کے لیے وقار (١)۔ اور 'سکن' (سکون) وہ ہے جس سے نفوس کو سکون ملتا ہے اور دل اطمینان پاتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا انہیں معلوم نہیں کہ اللہ ہی اپنے بندوں کی توبہ قبول کرتا ہے اور صدقات لیتا ہے اور بے شک اللہ ہی توبہ قبول کرنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے﴾

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: کہا گیا: پیچھے رہ جانے والے ان لوگوں نے جنہوں نے توبہ نہیں کی تھی، کہا: یہ لوگ کل ہمارے ساتھ تھے، نہ ان سے بات کی جاتی تھی اور نہ ان کے پاس بیٹھا جاتا تھا، تو اب انہیں کیا ہوا؟ اور یہ کون سی خصوصیت ہے جو انہیں ہمارے علاوہ دی گئی ہے؟ تو نازل ہوا: ﴿کیا انہیں معلوم نہیں﴾؛ پس "وہ جانتے ہیں" میں ضمیر ان لوگوں کی طرف لوٹتی ہے جنہوں نے پیچھے رہ جانے والوں میں سے توبہ نہیں کی تھی۔ ابن زید نے یہی معنی بیان کیا ہے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ ان لوگوں کی طرف لوٹے جنہوں نے توبہ کی اور خود کو باندھ لیا (٢)۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: "وہ" (ھو) ان امور میں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی یکتائی کی تاکید ہے۔ اس کی حقیقت یہ ہے کہ اگر وہ فرماتا: "کہ اللہ توبہ قبول کرتا ہے"، تو یہ احتمال ہوتا کہ اس کے رسول کا قبول کرنا اس کی طرف سے قبول کرنا ہوتا، تو آیت نے واضح کر دیا کہ یہ ایسی چیز ہے جہاں تک نہ کوئی نبی پہنچ سکتا ہے اور نہ کوئی فرشتہ (٣)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور صدقات لیتا ہے﴾ یہ واضح نص ہے کہ اللہ تعالیٰ ہی انہیں لینے والا اور ان پر جزا دینے والا ہے، اور یہ حق اسی جل و عز کا ہے، اور نبی ﷺ واسطہ ہیں۔ پس اگر آپ

ﷺ وفات پا جائیں تو آپ ﷺ کے بعد آپ کا کارندہ واسطہ ہے، اور اللہ عزوجل ایسا زندہ ہے جسے موت نہیں۔ اور یہ واضح کرتا ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا قول: ﴿ان کے مالوں میں سے صدقہ لے لو﴾ صرف نبی ﷺ تک محدود نہیں ہے جیسا کہ پہلے گزرا (٤)۔

ترمذی نے ابو ہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ صدقہ قبول کرتا ہے اور اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لیتا ہے، پھر اسے تم میں سے کسی کے لیے ویسے ہی پالتا ہے جیسے تم میں سے کوئی اپنے بچھڑے (گھوڑے کے بچے) کو پالتا ہے، یہاں تک کہ ایک لقمہ احد پہاڑ کی طرح ہو جاتا ہے"، اور اس کی تصدیق اللہ عزوجل کی کتاب میں ہے: ﴿کیا انہیں معلوم نہیں کہ اللہ ہی ہے جو توبہ قبول کرتا ہے...﴾

---

(١) اسے طبری نے نکالا ہے ١١/٦٦٣۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/٧٩، اور ابن زید کی خبر طبری نے نکالی ہے ١١/٦٦٤ - ٦٦٥۔ (٣) المحرر الوجیز ٣/٧٩۔ (٤) اس جز کا ص ٣٥٦۔

...His servants, and takes the charities} and {Allah destroys interest and gives increase for charities} [Al-Baqarah: 276]. He said: This is a "Hasan Sahih" (good-authentic) hadith(1). And in "Sahih" Muslim(2): "None gives charity equivalent to a date from good earning - and Allah accepts only that which is good - but Allah takes it with His right hand and fosters it - in another narration: it grows in the palm of the Most Merciful - until it becomes bigger than a mountain" the hadith. And it was narrated: "Indeed, charity falls into the palm of the Most Merciful before it falls into the palm of the beggar, so He fosters it as one of you fosters his foal or young camel, and Allah multiplies for whom He wills"(3). Our scholars - may Allah have mercy on them - said in interpreting these hadiths: This is a metaphor for acceptance and reward for it; just as He referred to His holy and sacred self on behalf of the sick person out of sympathy for him by saying: "O son of Adam, I was sick and you did not visit Me" the hadith(4). This meaning has been previously mentioned in "Al-Baqarah"(5). He specifically mentioned the "right hand" and the "palm" because anyone who accepts something only takes it with his palm and his right hand or it is placed there for him(6); so it was expressed according to what they know, and Allah - Mighty and Majestic - is transcendent above having a physical limb, as previously mentioned(7). The word "right hand" (Yameen) has appeared in the speech of the Arabs with a meaning other than a physical limb; as the poet said: When a banner is raised for glory, 'Arāba receives it with the right hand(8).

(1) Sunan al-Tirmidhi (662), and it is in Ahmad (10088). (2) Under number (1014), it is from the hadith of Abu Huraira. And previously mentioned 4/338. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/999, and Abu Ubaid narrated it in al-Amwal (900) from the hadith of Abu Huraira raised (to the Prophet) without his saying: "so He fosters it as one fosters...", and it is a piece from the previous Muslim hadith. It was also narrated without this piece by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/287, and Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (647), and Abu Ubaid in al-Amwal (901), and al-Tabari 11/665 from Ibn Mas'ud as a stopped (Mawquf) report. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/999, and the hadith was previously mentioned 4/224. (5) 4/223 - 224. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/999. (7) 8/82. (8) Its speaker is Al-Shammaakh bin Dhiraar Al-Dhubyaani, and it is in his Diwan p. 336, and previously mentioned 6/38.

367 सूरह अत-तौबा, आयत 104

...अपने बंदों से, और सदक़ा (दान) लेता है} और {अल्लाह सूद (ब्याज) को मिटाता है और सदक़ात को बढ़ाता है} [अल-बक़रह: 276]। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है(1)। और "सहीह" मुस्लिम में है(2): "कोई व्यक्ति अच्छी कमाई से एक खजूर के बराबर भी दान नहीं करता - और अल्लाह केवल अच्छी चीज़ ही स्वीकार करता है - तो अल्लाह उसे अपने दाहिने हाथ से लेता है और उसे पालता है - एक अन्य रिवायत में: वह रहमान (परम कृपालु) की हथेली में बढ़ता है - यहाँ तक कि वह पहाड़ से भी बड़ा हो जाता है" हदीस का अंत। और रिवायत है: "निस्संदेह सदक़ा मांगने वाले की हथेली में गिरने से पहले रहमान की हथेली में गिरता है, फिर वह उसे वैसे ही पालता है जैसे तुम में से कोई अपने बछेड़े या ऊंट के बच्चे को पालता है, और अल्लाह जिसके लिए चाहता है बढ़ा देता है"(3)। हमारे विद्वानों - उन पर अल्लाह की दया हो - ने इन हदीसों की व्याख्या में कहा है: यह (अल्लाह द्वारा स्वीकार किए जाने) और उसके बदले का एक रूपक (किनाया) है; जैसा कि उन्होंने अपनी पवित्र और महान हस्ती को बीमार व्यक्ति की ओर से सहानुभूति स्वरूप प्रयुक्त किया है यह कहकर: "ऐ आदम के बेटे, मैं बीमार था और तूने मेरी खबर नहीं ली" हदीस(4)। यह अर्थ पहले "अल-बक़रह"(5) में आ चुका है। उन्होंने दाहिने हाथ और हथेली का विशेष रूप से उल्लेख किया है क्योंकि कोई भी व्यक्ति जो कुछ स्वीकार करता है, वह उसे अपनी हथेली और अपने दाहिने हाथ से ही लेता है या उसमें उसके लिए रखा जाता है(6); इसलिए यह उनकी समझ के अनुसार व्यक्त किया गया, और अल्लाह - महाप्रतापी और गौरवशाली - किसी शारीरिक अंग से पाक (ऊपर) है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(7)। अरबी भाषा में 'दाहिना हाथ' (यमीन) शब्द शारीरिक अंग के अलावा अन्य अर्थों में भी आया है; जैसा कि कवि ने कहा है: जब भी गौरव के लिए कोई झंडा उठाया जाता है, तो अराबा उसे दाहिने हाथ से थाम लेता है(8)।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (662), और यह अहमद (10088) के पास भी है। (2) संख्या (1014) के तहत, यह अबू हुरैरा की हदीस से है। और पहले 4/338 में बीत चुका है। (3) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/999, और अबू उबैद ने अल-अमवाल (900) में अबू हुरैरा की हदीस से मरफ़ूअ (पैगंबर से संबंधित) तौर पर रिवायत किया है बिना उनके इस कथन के "फिर वह उसे वैसे ही पालता है जैसे कोई पालता है...", और यह पिछली मुस्लिम की हदीस का एक हिस्सा है। इसे इस हिस्से के बिना अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अपनी तफ़्सीर 1/287 में, इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (647) में, अबू उबैद ने अल-अमवाल (901) में, और अल-तबरी ने 11/665 में इब्न मसऊद से मौक़ूफ़

(साहबी तक सीमित) तौर पर रिवायत किया है। (4) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/999, और हदीस पहले 4/224 में आ चुकी है। (5) 4/223 - 224। (6) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/999। (7) 8/82। (8) इसके कहने वाले अल-शम्माख़ बिन ज़िरार अल-ज़ुबयानी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 336 में है, और पहले 6/38 में बीत चुका है।

...اپنے بندوں سے، اور صدقات لیتا ہے} اور {اللہ سود کو مٹاتا ہے اور صدقات کو بڑھاتا ہے} [البقرۃ: ۲۷۶]۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(۱)۔ اور "صحیح" مسلم(۲) میں ہے: "کوئی شخص پاکیزہ کمائی سے ایک کھجور کے برابر بھی صدقہ نہیں کرتا - اور اللہ صرف پاکیزہ چیز ہی قبول کرتا ہے - مگر اللہ اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لیتا ہے اور اس کی پرورش کرتا ہے - ایک روایت میں ہے: پس وہ رحمن کی ہتھیلی میں بڑھتا ہے - یہاں تک کہ وہ پہاڑ سے بھی بڑا ہو جاتا ہے" حدیث کا بقیہ حصہ۔ اور روایت کیا گیا ہے: "بے شک صدقہ مانگنے والے کی ہتھیلی میں گرنے سے پہلے رحمن کی ہتھیلی میں گرتا ہے، پھر وہ اسے ویسے ہی پالتا ہے جیسے تم میں سے کوئی اپنے گھوڑے کے بچے یا اونٹ کے بچے کو پالتا ہے، اور اللہ جس کے لیے چاہتا ہے بڑھا دیتا ہے"(۳)۔ ہمارے علماء - ان پر اللہ کی رحمت ہو - نے ان احادیث کی تاویل میں کہا ہے: یہ (اللہ کی طرف سے) قبولیت اور اس کے بدلے کا ایک استعارہ ہے؛ جیسا کہ انہوں نے اپنی ذاتِ کریمہ اور مقدسہ کو بیمار شخص کے لیے ہمدردی کے طور پر استعارہ بنایا یہ فرما کر: "اے آدم کے بیٹے، میں بیمار تھا اور تو نے میری عیادت نہیں کی" حدیث(۴)۔ یہ معنی پہلے "البقرۃ"(۵) میں گزر چکا ہے۔ انہوں نے دائیں ہاتھ اور ہتھیلی کا خاص طور پر ذکر کیا ہے کیونکہ جو بھی کسی چیز کو قبول کرتا ہے وہ اسے اپنی ہتھیلی اور اپنے دائیں ہاتھ سے ہی لیتا ہے یا اس میں اس کے لیے رکھا جاتا ہے(۶)؛ پس یہ ان کی جان پہچان کے مطابق بیان کیا گیا، اور اللہ عزوجل کسی جسمانی عضو سے پاک ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۷)۔ اور عربوں کے کلام میں 'دایاں ہاتھ' (یمین) عضو کے علاوہ معنوں میں بھی آیا ہے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: جب بھی عظمت کے لیے کوئی پرچم بلند کیا جاتا ہے، تو عرابہ اسے اپنے دائیں ہاتھ (طاقت و ہمت) سے تھام لیتا ہے(۸)۔

(۱) سنن الترمذی (۶۶۲)، اور یہ احمد (۱۰۰۸۸) کے پاس بھی ہے۔ (۲) نمبر (۱۰۱۴) کے تحت، یہ ابوہریرہ کی حدیث سے ہے۔ اور پہلے ۳۳۸/۴ پر گزر چکا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۹۹۹/۲، اور اسے ابو عبید نے الاموال (۹۰۰) میں ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے سوائے ان کے اس قول کے: "پس وہ اس کی پرورش کرتا ہے جیسے کوئی پرورش کرتا ہے..."، اور یہ گزشتہ مسلم کی حدیث کا ایک حصہ ہے۔ اسے اس حصے کے بغیر عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۲۸۷/۱ میں، ابن المبارک نے الزہد (۶۴۷) میں، ابو عبید نے الاموال (۹۰۱) میں، اور الطبری نے ۶۶۵/۱۱ میں ابن مسعود سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۹۹۹/۲، اور حدیث پہلے ۲۲۴/۴ میں گزر چکی ہے۔ (۵) ۲۲۳/۴ - ۲۲۴۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۹۹۹/۲۔ (۷) ۸۲/۸۔ (۸) اس کے کہنے والے الشماخ بن ضرار الذبیانی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۳۶ میں ہے، اور پہلے ۳۸/۶ میں گزر چکا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 104 - 106 368 Meaning: He is worthy of glory and honor, and the "right hand" is not meant literally as a physical limb; because glory is an abstract concept, so the hand that receives its banner is also metaphorical. Likewise is the mention of the "Hand" in regards to Allah Almighty. It has been said that the meaning of "it grows in the palm of the Most Merciful" is an expression for the scale's pan in which deeds are weighed. This would be a case of omitting the possessed noun (mudhaf), as if he said: "it grows in the pan of the scale of the Most Merciful" (1). It is narrated from Malik, al-Thawri, and Ibn al-Mubarak that they said concerning the interpretation of these hadiths and similar ones: "Pass them as they are without asking 'how'"; this was stated by al-Tirmidhi (2) and others, and this is the view of the scholars among the People of the Sunnah and the Community (Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah). Allah Almighty's saying: {And say, "Do [as you will], for Allah will see your deeds, and [so, will] His Messenger and the believers. And you will be returned to the Knower of the unseen and the witnessed, and He will inform you of what you used to do."} (105) The Almighty's saying: {And say, "Do [as you will]"} is an address to everyone. {for Allah will see your deeds, and [so, will] His Messenger and the believers} meaning: by His making them aware of your deeds. In the narration (hadith): "If a man were to perform an action inside a rock that has no door or opening, his action would still become known to the people, whatever it may be" (3). Allah Almighty's saying: {And [there are] others deferred for the command of Allah - whether He will punish them or whether He will forgive them; and Allah is Knowing and Wise.} (106) This was revealed concerning the three whose repentance was accepted: Ka'b bin Malik, Hilal bin Umayyah from Banu Waqif, and Murarah bin al-Rabi' (4); it is also said: Ibn Rib'i al-'Amri; mentioned by al-Mahdawi (5). They had...

---

(1) Al-Mufhim 3/60. (2) Following Hadith (662), and what follows it. (3) Narrated by Ahmad (11230) through Darraj bin Sam'an, from Abu al-Haytham, from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). Darraj is weak in his narrations from Abu al-Haytham. See al-Tahdhib 1/574. (4) Narrated by al-Tabari 11/669 - 672 from Mujahid, al-Dahhak, and Qatadah, and also narrated from Ibn Abbas without naming them. (5) This is the view of Ibn al-Kalbi, and it is also said: Murarah bin Rabi'ah. Tajrid Asma' al-Sahabah 2/66.

सूरह अत-तौबा: आयतें 104 - 106 368 अर्थ: वह महिमा और सम्मान के पात्र हैं, और यहाँ 'दाहिने हाथ' का अर्थ भौतिक अंग नहीं है; क्योंकि महिमा एक भाववाचक संज्ञा है, इसलिए जिस हाथ से इसका ध्वज प्राप्त किया जाता है वह भी प्रतीकात्मक है। इसी तरह अल्लाह सर्वशक्तिमान के संदर्भ में 'हाथ' का उल्लेख है। कहा गया है कि "वह अत्यंत दयालु (रहमान) की हथेली में बढ़ता है" का अर्थ उस तराजू के पलड़े से है जिसमें कर्मों को तोला जाता है। यह मुदाफ़ (अतिरिक्त संज्ञा) को हटाने का मामला होगा, जैसे कि उन्होंने कहा हो: "वह रहमान के तराजू के पलड़े में बढ़ता है" (1)। मलिक, अल-थौरी और इब्न अल-मुबारक से वर्णित है कि उन्होंने इन हदीसों और इनके जैसी अन्य हदीसों की व्याख्या के बारे में कहा: "उन्हें वैसे ही पारित होने दें जैसे वे हैं बिना यह पूछे कि 'कैसे'"; यह अल-तिर्मिज़ी (2) और अन्य द्वारा कहा गया था, और सुन्नत और समुदाय के लोगों (अहल अल-सुन्नत वल-जमाअत) के विद्वानों का यही मत है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और कहो, "कर्म करो, क्योंकि अल्लाह तुम्हारे कर्म देखेगा, और उसका रसूल और मोमिन भी। और तुम्हें परोक्ष और प्रत्यक्ष के ज्ञाता की ओर लौटा दिया जाएगा, फिर वह तुम्हें बता देगा जो कुछ तुम करते थे।"} (105) सर्वशक्तिमान का कथन: {और कहो, "कर्म करो"} सभी के लिए एक संबोधन है। {क्योंकि अल्लाह तुम्हारे कर्म देखेगा, और उसका रसूल और मोमिन भी} अर्थात: उन्हें तुम्हारे कर्मों से अवगत कराकर। हदीस में है: "यदि कोई व्यक्ति बिना किसी दरवाजे या रोशनदान वाली चट्टान के भीतर कोई कार्य करता है, तो उसका कार्य लोगों के सामने आ ही जाएगा, चाहे वह कुछ भी हो" (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और कुछ अन्य हैं जिन्हें अल्लाह के आदेश के लिए स्थगित कर दिया गया है - चाहे वह उन्हें दंड दे या उन्हें क्षमा कर दे; और अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है।} (106) यह उन तीन लोगों के बारे में अवतरित हुआ जिनकी तौबा (क्षमा याचना) स्वीकार की गई थी: काब बिन मलिक, हिलाल बिन उमय्या (बनु वाकिफ से), और मुराराह बिन अल-रबी' (4); यह भी कहा गया है: इब्न रिब'ई अल-अमरी; अल-महदवी (5) ने इसका उल्लेख किया है। वे थे...

---

(1) अल-मुफहिम 3/60। (2) हदीस (662) के बाद, और उसके बाद वाला हिस्सा। (3) अहमद (11230) द्वारा दरराज बिन समआन के माध्यम से, अबू अल-हैथम से, अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित। दरराज, अबू अल-हैथम से अपनी हदीसों में कमजोर हैं। अल-तहजीब 1/574 देखें। (4) अल-तबरी 11/669 - 672 द्वारा मुजाहिद, अल-दह्हाक और कतादा से वर्णित, और इब्न अब्बास से भी बिना नाम लिए वर्णित। (5) यह इब्न अल-कलबी का मत है, और यह भी कहा गया है: मुराराह बिन रबीअह। तजरीद अस्मा अल-सहाबा 2/66।

سورة التوبہ: آیات ۱۰۴ - ۱۰۶ ۳۶۸ یعنی: وہ عظمت اور شرف کے اہل ہیں، اور اس سے مراد جسمانی دایاں ہاتھ نہیں ہے؛ کیونکہ عظمت ایک معنوی چیز ہے، لہٰذا جس ہاتھ سے اس کا جھنڈا وصول کیا جاتا ہے وہ بھی معنوی ہے۔ اللہ تعالیٰ کے حق میں بھی 'ہاتھ' کا ذکر اسی طرح ہے۔ کہا گیا ہے کہ "وہ رحمن کی ہتھیلی میں بڑھتا ہے" کا مفہوم ترازو کا وہ پلڑا ہے جس میں اعمال تولے جاتے ہیں، تو یہ مضاف کو حذف کرنے کے قبیل سے ہوگا، گویا انہوں نے کہا: "تو وہ رحمن کے ترازو کے پلڑے میں بڑھتا ہے" (۱)۔ مالک، ثوری اور ابن المبارک سے مروی ہے کہ انہوں نے ان احادیث اور ان جیسی دیگر احادیث کی تاویل میں کہا: "انہیں بلا کیف (بغیر یہ پوچھے کہ کیسے) گزرنے دو"؛ یہ امام ترمذی (۲) اور دیگر نے کہا ہے، اور اہل سنت والجماعت کے اہل علم کا یہی قول ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ۱۰۵﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُلِ اعْمَلُوا﴾ سب کے لیے خطاب ہے۔ ﴿فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾ یعنی: اللہ کا انہیں تمہارے اعمال پر مطلع کر دینے کے ذریعے۔ حدیث میں ہے: "اگر کوئی شخص کسی ایسی چٹان کے اندر کوئی عمل کرے جس کا کوئی دروازہ یا سوراخ نہ ہو، تب بھی اس کا عمل لوگوں کے سامنے آ کر رہے گا، وہ جو کچھ بھی ہو" (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ۱۰۶﴾ یہ ان تین افراد کے بارے میں نازل ہوئی جن کی توبہ قبول ہوئی تھی: کعب بن مالک، ہلال بن امیہ (بنو واقف سے)، اور مرارہ بن ربیع (۴)؛ اور کہا گیا ہے: ابن ربعی العمری؛ المہدوی (۵) نے اسے ذکر کیا ہے۔ وہ تھے...

---

(۱) المفہم ۳ / ۶۰۔ (۲) حدیث (۶۶۲) کے بعد، اور اس کے بعد سے۔ (۳) اسے احمد (۱۱۲۳۰) نے دراج بن سمعان کے واسطے سے، ابو الہیثم سے، انہوں نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے

روایت کیا ہے اور دراج ابو الہیثم سے روایت میں ضعیف ہے۔ دیکھیے تہذیب ۱ / ۵۷۴۔ (۴) اسے طبری نے ۱۱/۶۶۹ - ۶۷۲ میں مجاہد، ضحاک اور قتادہ سے روایت کیا ہے، اور ابن عباس سے بھی بغیر نام لیے روایت کیا ہے۔ (۵) یہ ابن الکلبی کا قول ہے، اور یہ بھی کہا گیا ہے: مراره بن ربیعہ۔ تجرید اسماء الصحابہ ۲ / ۶۶۔

369 Surah At-Tawbah: Verses 106 - 107

They stayed behind from Tabuk, and they were well-off based on what will come in their mention (1). The interpretation is: and among them are others deferred (murjawn), from 'arj'atuhu', meaning: I delayed him. And from it, it was said: Murji'ah; because they delayed action (2). Hamza and Al-Kisa'i read: {murja'una} without hamza (3); it was said: it is from 'arjaytuhu', meaning: I delayed him. Al-Mubarrad said: 'arjaytu' is not used in the sense of 'I delayed him', but rather it originates from 'al-raja' (hope) (4). {Whether He punishes them or turns in mercy to them} "Imma" in Arabic is used for one of two possibilities, and Allah, the Almighty and Majestic, is All-Knowing of the destiny of all things, but the address to the servants is according to what they know; i.e., let their matter be with you on the basis of hope; because for the servants there is nothing more than this (5). His statement, Exalted be He: {And [there are] those [hypocrites] who took for themselves a mosque for causing harm and disbelief and division among the believers and as a station for whoever had warred against Allah and His Messenger before. And they will surely swear, "We intended only the best." And Allah testifies that indeed they are liars.} In it are ten issues: The first: His statement, Exalted be He: {And [there are] those who took for themselves a mosque} is conjoined, i.e.: and among them are those who took a mosque, conjoining a clause to a clause. And it is permissible for it to be in the nominative case as a subject (6) and the predicate is omitted, as if it were (7): they are punished or something similar (8).

---

(1) At the explanation of Verse (118) of this surah. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/234. (3) This is also the reading of Nafi' and 'Asim in the narration of Hafs. The rest included the hamza. See Al-Sab'ah pp. 287-289, Al-Taysir p. 119, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/506. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/234. (5) The previous source. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/235. (7) In (Z) and (M): as if they. (8) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/81, Al-Bahr 5/98, and Ad-Durr al-Masun 6/119.

369 सूरह अत-तौबा: आयतें 106 - 107

वे तबूक से पीछे रह गए थे, और वे अपनी चर्चा में आगे आने वाली बातों के आधार पर संपन्न थे (1)। व्याख्या यह है: और उनमें से कुछ अन्य हैं जिन्हें विलंबित किया गया है (मुरजौना), 'अरजअतहु' शब्द से, जिसका अर्थ है: मैंने उसे टाल दिया। इसी से कहा गया: मुरजिआ; क्योंकि उन्होंने कर्म को टाल दिया (2)। हमज़ा और अल-किसाई ने {मुरजौना} बिना हमज़ा के पढ़ा (3); तो कहा गया: यह 'अरजैतहु' से है, जिसका अर्थ है: मैंने उसे टाल दिया। अल-मुबर्रद ने कहा: 'अरजैतु' का प्रयोग 'मैंने उसे टाल दिया' के अर्थ में नहीं किया जाता, बल्कि यह 'अल-रजा' (आशा) से है (4)। {चाहे वह उन्हें दंड दे या उन पर दया से मुड़े} अरबी में 'इम्मा' दो संभावनाओं में से एक के लिए आता है, और अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, चीज़ों के परिणाम का पूर्ण ज्ञान रखने वाला है, लेकिन बंदों को संबोधन उस आधार पर है जो वे जानते हैं; अर्थात, उनका मामला आपके पास आशा पर रहने दें; क्योंकि बंदों के लिए इससे अधिक कुछ नहीं है (5)। अल्लाह तआला का कथन: {और वे [पाखंडी] जिन्होंने हानि पहुँचाने, अविश्वास करने और विश्वासियों के बीच फूट डालने और उस व्यक्ति के लिए एक केंद्र के रूप में एक मस्जिद बनाई जिसने पहले अल्लाह और उसके रसूल के खिलाफ युद्ध किया था। और वे अवश्य ही कसम खाएंगे, "हमने केवल भलाई का इरादा किया था।" और अल्लाह गवाही देता है कि वे वास्तव में झूठे हैं।} इसमें दस मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और वे लोग जिन्होंने एक मस्जिद बनाई} संयुक्त है, अर्थात: और उनमें से वे हैं जिन्होंने एक मस्जिद बनाई, एक वाक्य को दूसरे वाक्य से जोड़ना। यह भी संभव है कि यह कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति (6) में हो और विधेय लुप्त हो, जैसे कि (7): उन्हें दंडित किया जाता है या इसी तरह का कुछ (8)।

---

(1) इस सूरह की आयत (118) की व्याख्या के समय। (2) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 2/234। (3) हफ्स के वर्णन में नाफी और आसिम का भी यही पाठ है। बाकी ने हमज़ा का प्रयोग किया। देखिए अल-सबाह पृष्ठ 287-289, अत-तयसीर पृष्ठ 119, और अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िराअत 1/506। (4) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 2/234। (5) पिछला स्रोत। (6) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 2/235। (7) पांडुलिपियों (ज़ेड) और (एम) में: 'जैसे कि वे'। (8) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/81, अल-बहर 5/98, और अद-दुर्र अल-मसूद 6/119।

369 سورة التوبہ: آیات 106 - 107

وہ تبوک سے پیچھے رہ گئے تھے، اور وہ اپنی آنے والی تفصیلات کے مطابق خوشحال تھے (1)۔ اور تقدیر یہ ہے: اور ان میں سے دوسرے وہ ہیں جنہیں مؤخر (مُرْجَوْن) کیا گیا، 'اَرْجَأْتُہُ' سے، یعنی: میں نے اسے پیچھے کر دیا۔ اسی سے کہا گیا: مرجئہ؛ کیونکہ انہوں نے عمل کو پیچھے کر دیا (2)۔ حمزہ اور کسائی نے بغیر ہمزہ کے {مُرْجَوْنَ} پڑھا (3)؛ تو کہا گیا: یہ 'اَرْجَیْتُہُ' سے ہے، یعنی: میں نے اسے پیچھے کر دیا۔ مبرد نے کہا: 'اَرْجَیْتُ' اسے پیچھے کرنے کے معنی میں نہیں کہا جاتا، بلکہ یہ 'الرجا' (امید) سے ہے (4)۔ {چاہے وہ انہیں عذاب دے یا ان کی توبہ قبول کرے} عربی میں 'اِمّا' دو میں سے ایک معاملے کے لیے ہوتا ہے، اور اللہ عزوجل چیزوں کے انجام کو خوب جاننے والا ہے، لیکن بندوں سے خطاب ان کی معلومات کے مطابق ہے؛ یعنی: ان کا معاملہ آپ کے ہاں امید پر رہے؛ کیونکہ بندوں کے لیے اس سے زیادہ کچھ نہیں ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ جنہوں نے نقصان پہنچانے، کفر کرنے، مومنوں کے درمیان تفریق پیدا کرنے اور اس شخص کی گھات لگانے کے لیے مسجد بنائی جس نے اس سے پہلے اللہ اور اس کے رسول سے جنگ کی تھی، اور وہ ضرور قسمیں کھائیں گے کہ ہمارا ارادہ صرف بھلائی کا تھا، اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ وہ یقیناً جھوٹے ہیں۔} اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَالَّذِینَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا} معطوف ہے، یعنی: اور ان میں سے وہ ہیں جنہوں نے مسجد بنائی، جملے کا جملے پر عطف ہے۔ اور جائز ہے کہ یہ ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہو (6) اور خبر محذوف ہو، جیسے کہ (7): انہیں عذاب دیا جاتا ہے یا اس جیسا کچھ (8)۔

---

(1) اسی سورت کی آیت (118) کی تفسیر کے وقت۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/234۔ (3) یہی روایت حفص میں نافع اور عاصم کی قرات بھی ہے۔ باقیوں نے ہمزہ کے ساتھ پڑھا۔ دیکھیے السبعۃ

ص 287 - 289، والتيسير ص 119، والكشف عن وجوه القراءات 1/506۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/234۔ (5) المصدر السابق۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/235۔ (7) (ظ) اور (م) میں: گویا کہ وہ۔ (8) ینظر المحرر الوجیز 3/ 81، والبحر 5/ 98، والدر المصون 6/ 119۔

Surah At-Tawbah: Verse 107. 370

And whoever recited: “Those” (Al-ladheena) without the conjunction 'and' (wa) - which is the recitation of the Medinans(1) - then for him it is in the nominative case (Raf') due to being at the beginning of a sentence (Ibtida'). And the predicate (Khabar) is: "Do not stand," the estimation being: "Those who took a mosque, do not stand in it ever," i.e., do not stand in their mosque. This was said by Al-Kisa'i. An-Nahhas said(2): The predicate of the beginning (Ibtida') is: {The building which they built will never cease to be a cause of doubt in their hearts} [Verse: 110]. And it was said: The predicate is: "They will be punished," as mentioned previously. The verse was revealed - according to what has been narrated - regarding Abu 'Amir the Monk; because he had gone to Caesar and became a Christian, and Caesar promised them that he would come to them. So they built the 'Mosque of Harm' (Masjid ad-Dirar) waiting for his arrival there. This was stated by Ibn Abbas, Mujahid, Qatadah, and others, and his story was previously mentioned in "Al-A'raf"(3). The people of exegesis said: The tribe of Bani 'Amr ibn 'Awf established the Quba Mosque and sent for the Prophet ﷺ to come to them. So he came to them and prayed in it. Their brothers, the Bani Ghanm ibn 'Awf, envied them and said: We will build a mosque and send for the Prophet ﷺ to come to us, so he may pray for us as he prayed in our brothers' mosque, and Abu 'Amir can pray in it when he arrives from Sham (Greater Syria)(4). So they came to the Prophet ﷺ while he was preparing for Tabuk, and they said: O Messenger of Allah, we have built a mosque for those in need, the ill, and for rainy nights, and we would like you to pray for us in it and pray for blessing. The Prophet ﷺ said: "I am on a journey and in a state of occupation; if we return, we will come to you and pray for you in it." When the Prophet ﷺ returned from Tabuk, they came to him as they had finished it, and they had prayed the Friday, Saturday, and Sunday prayers in it. So he called for his shirt to wear it and go to them, then the Quran was revealed to him with news of the mosque...

(1) This is the recitation of Nafi', Ibn 'Amir, and Abu Ja'far. See As-Sab'ah p. 318, At-Taysir p. 119, and An-Nashr 2/281. (2) In I'rab al-Qur'an 2/235, and what precedes it. (3) 9/384-385, and At-Tabari recorded the sayings of the mentioned Imams 11/675-678. (4) Ibn Hajar said in Al-Kafi ash-Shafi p. 81: I did not find it in this context except in Al-Tha'labi without a chain of narration, and its beginning is not authentic because the Quba Mosque had already been founded while the Prophet ﷺ was in Quba when he first migrated, and the Mosque of Harm was built during the Battle of Tabuk, so there are nine years between them. End quote. We say: And regarding his

statement: "Their brothers envied them...", there is some doubt, for Allah, the Almighty and Majestic, informed that they built it out of harm, disbelief, and division...

सूरा अत-तौबा: आयत 107. 370

और जिसने 'वाव' (और) के बिना 'अल-लज़ीना' (वे लोग जो) पढ़ा - और यह मदीना के वासियों की क़िरात है(1) - तो उनके अनुसार यह इब्तिदा (वाक्य की शुरुआत) के कारण 'रफ़अ' (प्रथमा विभक्ति) में है। और इसकी ख़बर (विधेय) है: 'ला तक़ुम' (खड़े न होना), इसका अर्थ है: "वे लोग जिन्होंने मस्जिद बनाई, उसमें आप कभी खड़े न हों"; यानी: उनकी मस्जिद में न खड़े हों; यह अल-किसाई ने कहा है। अन-नहहास ने कहा(2): इब्तिदा की ख़बर यह है: {उनकी वह इमारत जो उन्होंने बनाई है, हमेशा उनके दिलों में संदेह का कारण बनी रहेगी} [आयत: 110]। और कहा गया है: ख़बर 'युअज़्ज़बून' (वे दंडित किए जाएंगे) है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। यह आयत - जो वर्णित है उसके अनुसार - अबू आमिर 'राहब' (संन्यासी) के बारे में उतरी; क्योंकि वह कैसर के पास गया था और ईसाई बन गया था, और कैसर ने उनसे वादा किया था कि वह उनके पास आएगा। तो उन्होंने 'मस्जिद-ए-ज़िरार' (नुक़सान पहुँचाने वाली मस्जिद) बनाई ताकि वे उसमें उसके आने का इंतज़ार कर सकें। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, क़तादा और अन्य लोगों ने कहा है, और उनकी कहानी पहले 'अल-आराफ़'(3) में आ चुकी है। तफ़सीर के जानकारों ने कहा: बनी अम्र बिन औफ़ ने मस्जिद-ए-क़ुबा बनाई, और पैगंबर ﷺ को संदेश भेजा कि वे उनके पास आएँ। तो वे उनके पास आए और उसमें नमाज़ पढ़ी। उनके भाइयों बनी ग़नम बिन औफ़ ने उनसे ईर्ष्या की और कहा: हम एक मस्जिद बनाएंगे और पैगंबर ﷺ को संदेश भेजेंगे कि वे हमारे पास आएँ ताकि वे हमारे लिए वैसे ही नमाज़ पढ़ें जैसे उन्होंने हमारे भाइयों की मस्जिद में पढ़ी, और अबू आमिर जब शाम (सीरिया) से आए तो उसमें नमाज़ पढ़ सके(4)। तो वे पैगंबर ﷺ के पास आए जब वे तबूक (के युद्ध) की तैयारी कर रहे थे, और उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हमने ज़रूरत मंदों, बीमारों और बारिश वाली रातों के लिए एक मस्जिद बनाई है, और हम चाहते हैं कि आप हमारे लिए उसमें नमाज़ पढ़ें और बरकत की दुआ करें। पैगंबर ﷺ ने कहा: "मैं यात्रा पर हूँ और व्यस्त हूँ; अगर हम वापस आए तो हम आपके पास आएँगे और उसमें आपके लिए नमाज़ पढ़ेंगे।" जब पैगंबर ﷺ तबूक से लौटे, तो वे उनके पास आए जबकि वे उसे पूरा कर चुके थे, और उन्होंने उसमें जुमा, शनिवार और रविवार की नमाज़ पढ़ी थी। तो उन्होंने अपना कुर्ता मँगवाया ताकि उसे पहनकर उनके पास जाएँ तभी उन पर मस्जिद की ख़बर के साथ क़ुरआन की आयत उतरी...

(1) यह नाफ़ेअ, इब्न आमिर और अबू जाफ़र की क़िरात है, देखें अस-सबअ पृ. 318, अत-तयसीर पृ. 119, और अन-नश्र 2/281। (2) इअराबुल क़ुरआन 2/235 में, और उससे पहले वाले हिस्से में। (3)

9/384-385, और अत्तबरी ने उल्लिखित इमामों के कथन उद्धृत किए हैं 11/675-678। (4) इब्न हजर ने अल-काफ़ी अश-शाफ़ी पृ. 81 में कहा: मैंने इसे इस संदर्भ में केवल अस्-सालबी में बिना किसी सनद (प्रमाण) के पाया है, और इसका शुरुआती हिस्सा सही नहीं है क्योंकि मस्जिद-ए-क़ुबा की स्थापना तब हुई थी जब पैगंबर ﷺ पहली बार हिजरत करके क़ुबा आए थे, और मस्जिद-ए-ज़िरार तबूक के युद्ध के दौरान बनाई गई थी, इसलिए उनके बीच नौ साल का अंतर है। हमने कहा: और उनके इस कथन में कि: "उनके भाइयों ने उनसे ईर्ष्या की...", कुछ संशय है, क्योंकि अल्लाह तआला ने खबर दी है कि उन्होंने इसे नुक़सान पहुँचाने, कुफ़्र और फूट डालने के लिए बनाया था...

سورة التوبہ: آیت 107. 370

اور جس نے 'واؤ' کے بغیر «الذین» پڑھا - اور یہ مدنی قراء کی قرأت ہے(1) - تو ان کے نزدیک یہ ابتدا (مبتدا) ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ اور خبر «لَا تَقُمْ» ہے، تقدیرِ عبارت یہ ہے: "جن لوگوں نے مسجد بنائی، آپ اس میں کبھی کھڑے نہ ہوں"؛ یعنی: ان کی مسجد میں کھڑے نہ ہوں؛ یہ الکسائی نے کہا ہے۔ اور النحاس نے کہا(2): ابتدا کی خبر یہ ہے: ﴿ لَا يَزَالُ بُنْيَتُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ ﴾ [آیت: 110] (ان کی وہ عمارت جو انہوں نے بنائی ہے ہمیشہ ان کے دلوں میں کھٹکتی رہے گی)۔ اور کہا گیا ہے: خبر "یعذبون" (انہیں عذاب دیا جائے گا) ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ آیت - جو روایت کیا گیا ہے اس کے مطابق - ابو عامر راہب کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ وہ قیصر کے پاس گیا تھا اور نصرانی ہو گیا تھا، اور قیصر نے ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان کے پاس آئے گا، چنانچہ انہوں نے مسجدِ ضرار اس انتظار میں بنائی کہ وہ اس میں آئے گا۔ یہ ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور دیگر کا قول ہے، اور اس کا قصہ پہلے سورہ "الاعراف"(3) میں گزر چکا ہے۔ اور اہل تفسیر نے کہا ہے: بنی عمرو بن عوف نے مسجدِ قبا بنائی، اور نبی کریم ﷺ کی طرف پیغام بھیجا کہ آپ تشریف لائیں، چنانچہ آپ ﷺ تشریف لائے اور وہاں نماز پڑھی۔ ان کے بھائیوں بنی غنم بن عوف نے ان سے حسد کیا اور کہا: ہم بھی ایک مسجد بنائیں گے اور نبی ﷺ کی طرف پیغام بھیجیں گے کہ وہ ہمارے پاس آئیں، تاکہ وہ ہمارے لیے نماز پڑھائیں جیسا کہ انہوں نے ہمارے بھائیوں کی مسجد میں نماز پڑھی، اور ابو عامر جب شام سے آئے تو اس میں نماز پڑھ سکے(4)۔ چنانچہ وہ نبی ﷺ کے پاس آئے جب آپ ﷺ تبوک کی تیاری کر رہے تھے، اور انہوں نے عرض کی: اے اللہ کے رسول، ہم نے ضرورت مندوں، بیماروں اور بارش والی راتوں کے لیے ایک مسجد بنائی ہے، اور ہم چاہتے ہیں کہ آپ اس میں ہمارے لیے نماز

پڑھیں اور برکت کی دعا فرمائیں۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "میں سفر پر ہوں اور مصروفیت کی حالت میں ہوں؛ اگر ہم واپس آئے تو تمہارے پاس آئیں گے اور اس میں تمہارے لیے نماز پڑھیں گے۔" جب نبی ﷺ تبوک سے واپس آئے تو وہ آپ ﷺ کے پاس آئے جبکہ وہ اس سے فارغ ہو چکے تھے، اور انہوں نے اس میں جمعہ، ہفتہ اور اتوار کی نمازیں پڑھ لی تھیں۔ چنانچہ آپ ﷺ نے پہننے کے لیے اپنی قمیض منگوائی تاکہ ان کے پاس جائیں، تب آپ ﷺ پر مسجد کی خبر کے ساتھ قرآن نازل ہوا...

(1) یہ نافع، ابن عامر اور ابو جعفر کی قرأت ہے، دیکھئے السبعہ ص 318، التیسیر ص 119، اور النشر 2/281۔ (2) إعراب القرآن 2/235 میں، اور اس سے پہلے کے مقام پر۔ (3) 9/ 384 - 385، اور طبری نے مذکورہ ائمہ کا قول نکالا ہے 11/ 675 - 678۔ (4) ابن حجر نے الکافی الشافی ص 81 میں کہا ہے: میں نے اسے اس سیاق کے ساتھ سوائے الثعلبی کے بغیر کسی سند کے نہیں پایا، اور اس کا ابتدائی حصہ صحیح نہیں ہے کیونکہ مسجدِ قبا کی بنیاد تب رکھی گئی تھی جب نبی ﷺ ہجرت کے آغاز میں قبا میں تشریف فرما تھے، جبکہ مسجدِ ضرار غزوۂ تبوک میں بنائی گئی تھی، پس ان دونوں کے درمیان نو سال کا وقفہ ہے۔ ہم کہتے ہیں: اور ان کے اس قول میں کہ: "ان کے بھائیوں نے ان سے حسد کیا..." نظر (غور کی گنجائش) ہے، کیونکہ اللہ عزوجل نے خبر دی ہے کہ انہوں نے اسے نقصان پہنچانے، کفر اور تفرقہ ڈالنے کے لیے بنایا تھا...

Surah At-Tawbah: Verse 107 371

[the mosque of] harm, so the Prophet ﷺ called Malik ibn al-Dukhshum, Ma'n ibn 'Adi, 'Amir ibn al-Sakan, and Wahshi, the killer of Hamza, and said: "Go to this mosque whose people are wrongdoers, and demolish it and burn it." So they went out quickly, and Malik ibn al-Dukhshum brought out a torch of fire from his house, and they stood up and burned the mosque and demolished it. Those who built it were twelve men: Khidham ibn Khalid from the children of 'Ubayd ibn Zayd, one of the sons of 'Amr ibn 'Awf, and it was from his house that the Mosque of Harm emerged; and Mu'attib ibn Qushayr, Abu Habiba ibn al-Az'ar, and 'Abbad ibn Hunayf, brother of Sahl ibn Hunayf from the children of 'Amr ibn 'Awf, Jariya ibn 'Amir, and his two sons Mujammi' and Zayd, the sons of Jariya, Nabtal ibn al-Harith, Bahzaj, Bijad ibn 'Uthman, Wadi'ah ibn Thabit, and Tha'labah ibn Hatib is mentioned among them (1). Abu 'Umar Ibn 'Abd al-Barr said: There is a point of view regarding this; because he participated in Badr (2).

And Ikrimah said: 'Umar ibn al-Khattab asked a man among them: "With what did you help in this mosque?" He said: "I helped in it with a pillar." He ('Umar) said: "Be glad of it being a pillar of Hellfire around your neck" (3).

Second: The Almighty's saying: {to cause harm (diraran)} is an infinitive; an object of purpose. {and disbelief and division among the believers and as a station of ambush} all are linked by conjunction. The people of interpretation (ta'wil) said: harm through the mosque, and the mosque itself has no harm, rather it is for its people (4). Al-Daraqutni narrated from Abu Sa’id al-Khudri that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "There should be neither harming nor reciprocating harm. Whoever harms, Allah will harm him, and whoever causes hardship, Allah will cause hardship to him" (5).

Some scholars said: Harm (al-darar) is that which brings benefit to you but brings harm to your neighbor. Reciprocating harm (al-dirar) is that which brings no benefit to you, but brings harm to your neighbor. It has also been said: they carry the same meaning.

---

(1) See: Sirat Ibn Hisham 2/530, Tafsir al-Tabari 11/673, al-Tamhid 13/266, al-Durar p. 292, Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 260, Tafsir al-Baghawi 2/326-327, and al-Muharrir al-Wajiz 3/81. (2) al-Durar p. 292, and previous discussion on this issue on p. 306 of this volume. (3) We did not find it. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1000. (5)

Sunan al-Daraqutni (3079) with the wording: "...whoever harms, Allah harms him, and whoever is harsh, Allah is harsh with him."

सूरह अत-तौबाह: आयत 107 371

[नुक़सान पहुँचाने वाली मस्जिद], इसलिए पैगंबर ﷺ ने मालिक बिन अल-दुखशुम, मा'न बिन अदी, आमिर बिन अल-सकन, और हमजा के हत्यारे वहशी को बुलाया और कहा: "इस मस्जिद में जाओ जिसके लोग अत्याचारी हैं, और इसे ढहा दो और जला दो।" तो वे तेज़ी से निकल पड़े, और मालिक बिन अल-दुखशुम अपने घर से आग का एक शोल निकाली, और उन्होंने उठकर मस्जिद को जलाया और ढहा दिया। इसे बनाने वाले बारह लोग थे: बनी उबैद बिन ज़ैद के खिदाम बिन खालिद, जो बनी अम्र बिन औफ के वंशजों में से थे, और उनके घर से ही मस्जिद-ए-दिरार (नुक़सान पहुँचाने वाली मस्जिद) शुरू हुई थी; और मुअत्तिब बिन कुशय्र, अबू हबीबा बिन अल-अज़अर, और अब्बाद बिन हुनयफ, जो बनी अम्र बिन औफ के सहल बिन हुनयफ के भाई थे, जारिया बिन आमिर, और उनके दो बेटे मुजम्मी' और ज़ैद जो जारिया के बेटे थे, नबताल बिन अल-हारिस, बहजज, बिजाद बिन उस्मान, वदी'आ बिन साबित, और सालबा बिन हातिब का उल्लेख उनमें किया गया है (1)। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: इसमें कुछ संशय है; क्योंकि उन्होंने बद्र में भाग लिया था (2)।

और इकरिमा ने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब ने उनमें से एक आदमी से पूछा: "आपने इस मस्जिद में किस चीज़ से मदद की?" उसने कहा: "मैंने इसमें एक खंभे से मदद की।" उन्होंने कहा: "नरक की आग से अपनी गर्दन में खंभे के रूप में इसकी ख़ुशखबरी लो" (3)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का वचन: {नुक़सान पहुँचाने के लिए (दिरारन)} एक स्रोत (मस्दर) है; मफ'उल लहू। {और कुफ़्र, और मोमिनों के बीच फूट डालने और घात लगाने के स्थान के रूप में} यह सब आपस में जुड़े हुए हैं। तावील (व्याख्या) करने वालों ने कहा: मस्जिद के माध्यम से नुक़सान पहुँचाना, और मस्जिद का अपना कोई नुक़सान नहीं है, बल्कि यह इसके लोगों के लिए है (4)। अल-दराकुतनी ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "न नुक़सान पहुँचाओ और न ही बदले में नुक़सान पहुँचाओ। जो नुक़सान पहुँचाता है अल्लाह उसे नुक़सान पहुँचाता है, और जो सख़्ती करता है अल्लाह उस पर सख़्ती करता है" (5)।

कुछ विद्वानों ने कहा: नुक़सान (अल-दरर): वह है जिससे आपको लाभ हो, लेकिन आपके पड़ोसी को नुक़सान हो। और नुक़सान पहुँचाना (अल-दिरार): वह है जिससे आपको कोई लाभ न हो, लेकिन आपके पड़ोसी को नुक़सान हो। और यह भी कहा गया है: दोनों का एक ही अर्थ है।

(1) देखें: सीरत इब्न हिशाम 2/530, तफ़सीर अल-तबरी 11/673, अल-तमहीद 13/266, अल-दुरर पृ. 292, असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी पृ. 260, तफ़सीर अल-बग़वी 2/326-327, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/81। (2) अल-दुरर पृ. 292, और इस भाग के पृ. 306 पर इस विषय पर पिछली चर्चा। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/1000। (5) सुनन अल-दराकुतनी (3079) इन शब्दों के साथ: "...जो नुक़सान पहुँचाता है अल्लाह उसे नुक़सान पहुँचाता है, और जो सख़्ती करता है अल्लाह उस पर सख़्ती करता है।"

الضرار (نقصان پہنچانے والی مسجد)، تو نبی کریم ﷺ نے مالک بن الدخشم، معن بن عدی، عامر بن السکن، اور حضرت حمزہ کے قاتل وحشی کو بلایا اور فرمایا: ”اس مسجد کی طرف جاؤ جس کے رہنے والے ظالم ہیں، پس اسے گرا دو اور جلا دو۔“ تو وہ تیزی سے نکلے، اور مالک بن الدخشم نے اپنے گھر سے آگ کا ایک شعلہ نکالا، اور وہ اٹھے اور مسجد کو جلایا اور گرا دیا۔ اور جن لوگوں نے اسے بنایا تھا وہ بارہ آدمی تھے: بنی عبید بن زید کے خذام بن خالد جو بنی عمرو بن عوف میں سے تھے، اور ان کے گھر سے مسجدِ ضرار نکالی گئی تھی؛ اور معتب بن قشیر، ابو حبیبہ بن الازعر، اور عباد بن حنیف جو بنی عمرو بن عوف کے سہل بن حنیف کے بھائی تھے، جاریہ بن عامر، اور ان کے دو بیٹے مجمع اور زید جو جاریہ کے بیٹے تھے، نبتل بن الحارث، بحزج، بجاد بن عثمان، ودیعہ بن ثابت، اور ثعلبہ بن حاطب کا ان میں ذکر ہے (۱)۔ ابو عمر ابن عبد البر نے کہا: اور اس میں نظر (شک) ہے؛ کیونکہ وہ بدر میں شریک ہوئے تھے (۲)۔

اور عکرمہ نے کہا: حضرت عمر بن الخطاب نے ان میں سے ایک آدمی سے پوچھا: ”تم نے اس مسجد میں کس طرح مدد کی؟“ اس نے کہا: ”میں نے اس میں ایک ستون کے ذریعے مدد کی۔“ تو انہوں نے فرمایا: ”جہنم کی آگ سے اپنی گردن میں ستون ہونے کی خوشخبری لو“ (۳)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {ضراراً} مصدر ہے؛ مفعول لأجلہ۔ {وکفراً وتفریقاً بین المؤمنین وإرصاداً} سب کا عطف ہے۔ اور اہل تاویل نے کہا: مسجد کے ذریعے ضرر پہنچانا، اور مسجد کا کوئی ضرر نہیں ہے، بلکہ یہ اس کے لوگوں کے لیے ہے (۴)۔ اور دارقطنی نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”نہ کسی کو نقصان

پہنچاؤ اور نہ ہی بدلے میں نقصان پہنچاؤ، جو کسی کو نقصان پہنچائے گا اللہ اسے نقصان پہنچائے گا، اور جو کسی کے لیے تنگی پیدا کرے گا اللہ اس پر تنگی کرے گا" (۵)۔

بعض علماء نے کہا: الضرر: وہ جس میں تمہارا فائدہ ہو اور تمہارے پڑوسی کا نقصان ہو۔ اور الضرار: وہ جس میں تمہارا فائدہ نہ ہو اور تمہارے پڑوسی کا نقصان ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔

---

(۱) دیکھئے سیرت ابن ہشام ۲ / ۵۳۰ ، تفسیر طبری ۱۱ / ۶۷۳ ، التمہید ۱۳ / ۲۶۶ ، الدرر ص ۲۹۲ ، اسباب النزول للواحدی ص ۲۶۰ ، تفسیر بغوی ۲ / ۳۲۶ - ۳۲۷ ، اور المحرر الوجیز ۳ / ۸۱ ۔ (۲) الدرر ص ۲۹۲ ، اور اس مسئلہ میں کلام اسی جلد کے صفحہ ۳۰۶ پر گزر چکا ہے۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۱۰۰۰ ۔ (۵) سنن دارقطنی (۳۰۷۹) کے الفاظ ہیں: "...جو نقصان پہنچاتا ہے اللہ اسے نقصان پہنچاتا ہے، اور جو تنگی کرتا ہے اللہ اس پر تنگی کرتا ہے"۔

Surah At-Tawbah: Verse 107 372

...as one, speaking both of them together by way of emphasis(1). Third point: Our scholars said: It is not permissible to build a mosque next to another mosque, and it must be demolished and prevented from being built; so that the people of the first mosque do not leave it, leaving it empty, unless the neighborhood is large and one mosque is not enough for its people, in which case another may be built. Likewise, they said: It is not appropriate to build two or three Friday mosques (Jami') in one city, and the second one must be prevented, and whoever prays Friday prayer in it, it is not valid for him. The Prophet ﷺ burned down Masjid al-Dirar (the Mosque of Harm) and demolished it(2). Al-Tabari narrated on the authority of Shaqiq that he came to pray in the mosque of Banu Ghadirah, but found that the prayer had passed him. He was told: "The mosque of the sons of so-and-so has not been prayed in yet." He said: "I do not like to pray in it, because it was built on harm (dirar)"(3). Our scholars said: Every mosque built for harm, ostentation, or seeking reputation is under the ruling of Masjid al-Dirar; prayer is not permissible in it. Al-Naqqash said: It follows from this that one should not pray in a church or similar buildings because they were built on evil more than all of this. I say: This does not necessarily follow; because the building of a church was not intended to harm others, even if the origin of its construction was on evil(5). Rather, the Christians took the church and the Jews the synagogue (bi'ah) as a place to worship in—according to their claim—just as the mosque is for us, so they differ. The scholars have reached a consensus that whoever prays in a church or synagogue on a clean spot, his prayer is valid and permissible(6). Al-Bukhari mentioned that Ibn Abbas...

---

(1) Al-Tamhid 20/158, and Al-Istidhkar 22/222, 223. (2) See Al-Bayan wal-Tahsil 1/410-411, and 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 1/227. (3) Tafsir al-Tabari 11/680, and the author quoted it via Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/82. In Tafsir al-Tabari, it says 'Banu 'Amir' instead of 'Banu Ghadirah'. The mosque of Banu Ghadirah from Banu Asad is a mosque located in Zubalah, which is a village near Kufa. See Mu'jam al-Buldan 3/129. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/82, and the part in brackets is from it. (5) In (M): on evil. (6) Al-Tamhid 5/229.

सूरह अत-तौबाह: आयत 107 372

...एक, उन दोनों का उल्लेख ज़ोर देने (ताकीद) के लिए एक साथ किया गया है(1)। तीसरा बिंदु: हमारे विद्वानों ने कहा है: एक मस्जिद के बगल में दूसरी मस्जिद बनाना जायज़ नहीं है, और इसे गिराना और इसके निर्माण को रोकना अनिवार्य है; ताकि पहली मस्जिद के लोग वहां से न चले जाएं और वह खाली न रह जाए, जब तक कि इलाका बड़ा न हो और एक मस्जिद वहां के लोगों के लिए पर्याप्त न हो, तब दूसरी बनाई जा सकती है। इसी तरह उन्होंने कहा: एक ही शहर में दो या तीन जामी मस्जिदें बनाना उचित नहीं है, और दूसरी को रोकना अनिवार्य है, और जिसने उसमें जुमे की नमाज़ पढ़ी, उसकी नमाज़ नहीं होगी। और नबी ﷺ ने मस्जिद-ए-ज़रार को जला दिया और उसे गिरा दिया था(2)। तबरी ने शकीक के हवाले से बताया है कि वह बनू ग़ादिरा की मस्जिद में नमाज़ पढ़ने आए, लेकिन देखा कि नमाज़ हो चुकी है। उनसे कहा गया: "फलां के बेटों की मस्जिद में अभी नमाज़ नहीं हुई है।" उन्होंने कहा: "मुझे उसमें नमाज़ पढ़ना पसंद नहीं है, क्योंकि वह नुक़सान (ज़रार) की बुनियाद पर बनाई गई है"(3)। हमारे विद्वानों ने कहा है: हर वह मस्जिद जो नुक़सान पहुँचाने, दिखावे या शोहरत के लिए बनाई गई हो, वह मस्जिद-ए-ज़रार के हुक्म में है, उसमें नमाज़ जायज़ नहीं है। अन-नक्काश ने कहा: इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि चर्च आदि में नमाज़ नहीं पढ़नी चाहिए क्योंकि वे इन सबसे बढ़कर बुराई पर बने हैं(4)। मैं कहता हूँ: यह ज़रूरी नहीं है; क्योंकि चर्च बनाने का उद्देश्य दूसरों को नुक़सान पहुँचाना नहीं था, भले ही उसके निर्माण का मूल बुराई (ग़लत अकीदे) पर हो(5)। ईसाइयों ने चर्च को और यहूदियों ने सिनेगॉग (बीआ) को इबादत की जगह बनाया है - उनके दावे के अनुसार - जैसे हमारे लिए मस्जिद है, इसलिए दोनों में अंतर है। विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की है कि जिस किसी ने चर्च या सिनेगॉग में किसी पवित्र स्थान पर नमाज़ पढ़ी, उसकी नमाज़ मान्य और जायज़ है(6)। बुखारी ने उल्लेख किया है कि इब्न अब्बास...

---

(1) अल-तमहीद 20/158, और अल-इस्तिज़कार 22/222, 223। (2) देखें अल-बयान वल-तहसील 1/410-411, और अकद अल-जवाहर अल-थमीना 1/227। (3) तफ़सीर अल-तबरी 11/680, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/82 में उद्धृत किया है। तफ़सीर अल-तबरी में 'बनू ग़ादिरा' के बजाय 'बनू आमिर' लिखा है। बनू असद से बनू ग़ादिरा की मस्जिद ज़ुबाला में स्थित एक मस्जिद है, जो कूफ़ा के पास एक गाँव है। देखें मुअजम अल-बुलदान 3/129। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/82, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। (5) (M) में: बुराई पर। (6) अल-तमहीद 5/229।

سورۃ التوبہ: آیت ۱۰۷ ۳۷۲

ایک، ان دونوں کا ذکر تاکید کے طور پر ایک ساتھ کیا گیا ہے(۱)۔ تیسرا مسئلہ: ہمارے علماء نے کہا ہے: ایک مسجد کے پہلو میں دوسری مسجد بنانا جائز نہیں ہے، اور اسے گرانا اور اس کی تعمیر کو روکنا واجب ہے؛ تاکہ پہلی مسجد والے وہاں سے نہ چلے جائیں اور وہ خالی نہ رہ جائے، سوائے اس کے کہ علاقہ بڑا ہو اور ایک مسجد وہاں کے لوگوں کے لیے کافی نہ ہو، تب (دوسری مسجد) بنائی جا سکتی ہے۔ اسی طرح انہوں نے کہا: ایک ہی شہر میں دو یا تین جامع مساجد بنانا مناسب نہیں ہے، اور دوسری کو روکنا واجب ہے، اور جس نے اس میں جمعہ پڑھا اس کی نماز نہیں ہوگی۔ اور نبی کریم ﷺ نے مسجد ضرار کو جلا دیا اور اسے گرا دیا تھا(۲)۔ طبری نے شقیق سے روایت کی ہے کہ وہ بنو غاضرہ کی مسجد میں نماز پڑھنے آئے، تو دیکھا کہ نماز ہو چکی ہے، ان سے کہا گیا: "فلاں قبیلے کی مسجد میں ابھی نماز نہیں ہوئی،" انہوں نے کہا: "مجھے اس میں نماز پڑھنا پسند نہیں کیونکہ وہ ضرر (نقصان پہنچانے) کی بنیاد پر بنائی گئی ہے"(۳)۔ ہمارے علماء نے کہا ہے: ہر وہ مسجد جو ضرر، ریا کاری یا شہرت کے لیے بنائی گئی ہو وہ مسجد ضرار کے حکم میں ہے، اس میں نماز جائز نہیں ہے۔ النقاش نے کہا: اس سے یہ لازم آتا ہے کہ چرچ (کنیزہ) وغیرہ میں نماز نہ پڑھی جائے کیونکہ وہ اس سب سے بڑھ کر شر پر بنائی گئی ہیں(۴)۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ لازم نہیں آتا؛ کیونکہ چرچ کی تعمیر کا مقصد دوسروں کو نقصان پہنچانا نہیں تھا، اگرچہ اس کی بنیاد ہی برائی (غلط عقیدے) پر ہے(۵)۔ عیسائیوں نے چرچ کو اور یہودیوں نے بیعہ (عبادت گاہ) کو عبادت کی جگہ بنایا ہے - ان کے گمان کے مطابق - جیسے ہمارے لیے مسجد ہے، لہذا دونوں میں فرق ہے۔ علماء کا اس بات پر

اجماع ہے کہ جس نے چرچ یا بیعہ میں کسی پاک جگہ پر نماز پڑھی اس کی نماز درست اور جائز ہے(۶)۔ اور بخاری نے ذکر کیا ہے کہ ابن عباس...

---

(۱) التمہید ۲۰/۱۵۸، والاستذکار ۲۲/۲۲۲، ۲۲۳۔ (۲) ینظر البیان والتحصیل ۱/ ۴۱۰ - ۴۱۱ ، وعقد الجواهر الثمینة ۲۲۷/۱ ۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۱/ ۶۸۰ ، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۸۲/۳ میں نقل کیا ہے۔ اور تفسیر طبری میں بنو غاضرہ کی جگہ 'بنو عامر' واقع ہوا ہے۔ اور بنو اسد کی بنو غاضرہ مسجد ایک مسجد ہے جو زبالہ میں واقع ہے، جو کوفہ کے قریب ایک بستی ہے۔ دیکھئے معجم البلدان ۱۲۹/۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۸۲/۳ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) (م) میں: شر پر۔ (۶) التمہید ۲۲۹/۵۔

He used to pray in the church (bay'ah) if there were no statues in it (1). Abu Dawud mentioned from Uthman ibn Abi al-Aas that the Prophet ﷺ commanded him to place the Taif mosque where their idols had been (2).

Fourth: The scholars said: Whoever is an imam for an oppressor should not be prayed behind, unless he shows his excuse or repents. For the children of Amr ibn Awf, who built the Quba Mosque, asked Umar ibn al-Khattab during his caliphate to permit Mujammi' ibn Jariyah to lead them in prayer in their mosque. He said: "No, not even for a wink! Is he not the imam of Masjid al-Dirar?" Mujammi' said to him: "O Commander of the Faithful, do not be hasty with me. By Allah, I prayed in it while I did not know what they had intended for it. Had I known, I would not have prayed with them in it. I was a young boy who recited the Quran, and they were elders who had lived (3) through their pre-Islamic ignorance (Jahiliyyah) and knew nothing of the Quran. So I prayed and did not think I was committing a sin, nor did I know what was in their hearts." So Umar, may Allah be pleased with both of them, excused him and believed him, and ordered him to pray in the Quba Mosque (4).

Fifth: Our scholars, may Allah have mercy on them, said: If the mosque that is taken for worship, and which the Sharia encouraged building by saying: "Whoever builds a mosque for Allah, even like the nest of a sandgrouse, Allah will build for him a house in Paradise" (5), is demolished and removed if it causes harm to others, then what about anything else? Rather, it is more deserving to be removed and demolished, so that no harm enters upon the older established one. This is like someone who builds an oven or a mill, or digs a well, or anything else that brings harm to others (6).

The rule of this chapter is: whoever brings harm upon his brother shall be prevented. If one brings harm upon his brother by an action that he was entitled to perform with his own property, thereby harming his neighbor, that action is examined. If ceasing it is a greater harm than the harm entering upon the actor, the greater of the two harms is averted.

---

(1) Al-Bukhari mentioned it before Hadith (434), and Abd al-Razzaq connected it (1608). (2) Sunan Abi Dawud (450), and Ibn Majah also reported it (743). (3) In the handwritten copies: "covered" (ghashu). (4) Tafsir al-Baghawi 2/327, and Al-Kashshaf 2/215. (5) Previously mentioned 6/165. (6) See 'Uqud al-Jawahir al-Thaminah 3/12.

सूरह अत-तौबाह: आयत 107 373

वह गिरजाघर (बीयाह) में नमाज़ पढ़ते थे यदि उसमें कोई मूर्तियाँ न हों (1)। अबू दाऊद ने उस्मान इब्न अबी अल-आस से उल्लेख किया है कि पैगंबर ﷺ ने उन्हें ताएफ़ की मस्जिद वहीं बनाने का आदेश दिया था जहाँ उनके बुत (मूर्तियाँ) हुआ करते थे (2)।

चौथा: विद्वानों ने कहा: जो कोई अत्याचारी का इमाम हो, उसके पीछे नमाज़ नहीं पढ़नी चाहिए, जब तक कि वह अपना बहाना न दिखाए या पश्चाताप न करे। क्योंकि अम्र इब्न औफ़ की संतान, जिन्होंने क़ुबा मस्जिद बनाई थी, उन्होंने उमर इब्न अल-खत्ताब से उनके खिलाफत के दौरान मुजम्मी इब्न जारिया को उनकी मस्जिद में नमाज़ पढ़ाने की अनुमति देने के लिए कहा। उन्होंने कहा: "नहीं, बिल्कुल नहीं! क्या वह मस्जिद-ए-दिरार का इमाम नहीं है?" मुजम्मी ने उनसे कहा: "ऐ अमीर-उल-मोमिनीन, मुझ पर जल्दबाजी न करें। अल्लाह की कसम, मैंने इसमें नमाज़ पढ़ी जबकि मुझे नहीं पता था कि उन्होंने इसमें क्या इरादा किया था। अगर मुझे पता होता, तो मैं वहां उनके साथ नमाज़ नहीं पढ़ता। मैं एक छोटा लड़का था जो कुरान पढ़ता था, और वे बुजुर्ग थे जो अपनी अज्ञानता (जाहिलियत) के दौर में रहे थे (3) और कुरान के बारे में कुछ नहीं जानते थे। इसलिए मैंने नमाज़ पढ़ी और यह नहीं सोचा कि मैं कोई पाप कर रहा हूँ, और न ही मुझे पता था कि उनके दिलों में क्या है।" तो उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने उन्हें माफ कर दिया और उनकी बात मान ली, और उन्हें क़ुबा मस्जिद में नमाज़ पढ़ने का आदेश दिया (4)।

पाँचवां: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यदि एक मस्जिद, जिसे इबादत के लिए बनाया जाता है और जिसके निर्माण के लिए शरीयत ने प्रोत्साहित किया है - यह कहते हुए: "जिसने अल्लाह के लिए एक मस्जिद बनाई, चाहे वह सैंडग्राउज़ के घोंसले के बराबर ही क्यों न हो, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा" (5) - को गिरा दिया जाता है और हटा दिया जाता है यदि वह दूसरों को नुकसान पहुँचाती है, तो फिर किसी और चीज़ के बारे में क्या? बल्कि, वह हटाए जाने और गिराए जाने के अधिक योग्य है, ताकि पहले से स्थापित चीज़ पर कोई नुकसान न हो। यह उस व्यक्ति की तरह है जो एक ओवन या चक्की बनाता है, या कुआं खोदता है, या कुछ और जो दूसरों को नुकसान पहुँचाता है (6)।

इस विषय में नियम यह है: जो कोई अपने भाई को नुकसान पहुँचाता है, उसे रोका जाएगा। यदि कोई अपने भाई को ऐसे कार्य से नुकसान पहुँचाता है जिसे करने का उसे अपनी संपत्ति में अधिकार था,

जिससे उसके पड़ोसी को नुकसान पहुँचता है, तो उस कार्य की जाँच की जाती है। यदि इसे रोकना कर्ता को होने वाले नुकसान से बड़ा नुकसान पैदा करता है, तो दो नुकसानों में से बड़े को टाल दिया जाता है।

---

(1) बुखारी ने इसे हदीस (434) से पहले उल्लेख किया है, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे जोड़ा है (1608)। (2) सुनन अबी दाऊद (450), इब्न माजाह द्वारा भी वर्णित (743)। (3) पांडुलिपियों में: "ढका हुआ" (गशु)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/327, और अल-कश्शाफ़ 2/215। (5) पहले उल्लेख किया गया 6/165। (6) देखें 'उक़ुद अल-जवाहर अल-थमीना' 3/12।

وہ گرجہ گھر (بیعہ) میں نماز پڑھتے تھے اگر اس میں مورتیاں نہ ہوں (۱)۔ ابو داؤد نے عثمان بن ابی العاص سے ذکر کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے انہیں حکم دیا تھا کہ طائف کی مسجد وہاں بنائیں جہاں ان کے بت ہوا کرتے تھے (۲)۔

چوتھی بات: علماء نے کہا: جو شخص کسی ظالم کا امام ہو، اس کے پیچھے نماز نہیں پڑھنی چاہیے، الا یہ کہ وہ اپنا عذر پیش کرے یا توبہ کر لے۔ کیونکہ بنی عمرو بن عوف، جنہوں نے مسجد قبا بنائی تھی، انہوں نے عمر بن خطاب سے ان کی خلافت کے دوران مجمع بن جاریہ کو اپنی مسجد میں نماز پڑھانے کی اجازت دینے کی درخواست کی۔ آپ نے فرمایا: "ہرگز نہیں! کیا وہ مسجد ضرار کا امام نہیں ہے؟" مجمع نے ان سے کہا: "اے امیر المومنین، مجھ پر جلدی نہ کریں، اللہ کی قسم میں نے اس میں نماز پڑھی جبکہ مجھے علم نہیں تھا کہ انہوں نے اس کے بارے میں کیا چھپا رکھا ہے، اگر مجھے علم ہوتا تو میں ان کے ساتھ اس میں نماز نہ پڑھتا۔ میں ایک قرآن پڑھنے والا لڑکا تھا، اور وہ بوڑھے لوگ تھے جو اپنی جاہلیت پر زندگی گزار چکے تھے (۳) اور قرآن کا کچھ حصہ نہیں پڑھتے تھے، چنانچہ میں نے نماز پڑھائی اور یہ نہیں سمجھا کہ میں نے کوئی گناہ کیا ہے، اور نہ ہی مجھے معلوم تھا کہ ان کے دلوں میں کیا ہے۔" چنانچہ عمر رضی اللہ عنہما نے انہیں معذور سمجھا اور ان کی تصدیق کی، اور انہیں مسجد قبا میں نماز پڑھنے کا حکم دیا (۴)۔

پانچویں بات: ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے کہا: جب مسجد جو عبادت کے لیے بنائی جاتی ہے، اور شریعت نے اس کی تعمیر کی ترغیب دی ہے، چنانچہ فرمایا: "جس نے اللہ کے لیے ایک مسجد بنائی اگرچہ وہ قطا (ایک پرندہ) کے گھونسلے کی مانند ہی کیوں نہ ہو، اللہ اس کے لیے

جنت میں ایک گھر بنائے گا" (۵) گرائی اور ہٹائی جاتی ہے اگر اس میں دوسرے کو نقصان ہو، تو اس کے علاوہ کے بارے میں کیا گمان ہے؟ بلکہ وہ تو ہٹانے اور گرانے کی زیادہ مستحق ہے، تاکہ پہلے سے موجود چیز پر نقصان نہ ہو۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے کسی نے تندور یا چکی بنائی، یا کنواں کھودا، یا اس کے علاوہ کوئی ایسی چیز جس سے دوسرے کو نقصان پہنچتا ہو (۶)۔

اور اس باب کا ضابطہ یہ ہے کہ: جس نے اپنے بھائی کو نقصان پہنچایا اسے روک دیا جائے گا۔ اگر کسی نے اپنے بھائی کو اس فعل کے ذریعے نقصان پہنچایا جو اسے اپنے مال میں کرنے کا حق تھا، اور اس سے اس کے پڑوسی کو نقصان پہنچا، تو اس فعل پر غور کیا جائے گا، پس اگر اس کا چھوڑنا خود فاعل پر ہونے والے نقصان سے بڑا نقصان ہو، تو دونوں نقصان میں سے بڑے نقصان کو ختم کیا جائے گا۔

---

(۱) بخاری نے اسے حدیث (۴۳۴) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور عبدالرزاق نے اسے موصول کیا ہے (۱۶۰۸)۔ (۲) سنن ابی داؤد (۴۵۰)، اور اسے ابن ماجہ نے بھی روایت کیا ہے (۷۴۳)۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "غشوا" (ڈھانپ لیا) ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۲/۳۲۷، اور الکشاف ۲/۲۱۵۔ (۵) سابقہ ۶/۱۶۵۔ (۶) دیکھیے عقد الجواہر الثمینہ ۳/۱۲۔

374 Surah At-Tawbah: Verse 107

...and the greater of them in sanctity according to the principles. An example of that is: a man who opens an aperture (window) in his house through which he can overlook his brother's house where there are children and family. It is the custom of women in their homes to take off some of their clothes and move about for their needs. It is well known that looking at private parts (awrah) is forbidden, as prohibitions have been stated regarding it. Due to the sacredness of not looking at private parts, scholars have deemed it necessary to close what the person opened—be it a door or an aperture—even if he finds benefit and comfort in it and closing it causes him harm. This is because they aimed to eliminate the greater of the two harms when one of them must be eliminated(1). This is the rule in this chapter, contrary to ash-Shafi'i and those who follow his opinion.

The companions of ash-Shafi'i said: If a man digs a well in his property, and another digs a well in his property that drains(2) from it the water of the first well, it is permissible; because each of them dug in his own property, so he cannot be prevented from that. Similar to this, according to them: if he digs a latrine next to his neighbor's well that spoils it for him, he cannot be prevented; because he is acting within his own property(3). But the Quran and Sunnah refute this saying, and success is through Allah.

Another aspect of harm from this chapter that scholars have prohibited is, for example, smoke from an oven or a public bath, dust from a threshing floor(4), and worms generated from manure spread in courtyards, and the like. Whatever is clearly harmful and its continuation is feared should be stopped. As for what lasts for a brief moment, such as shaking out clothes and mats at the doors, this is something people cannot do without, and it is not something for which compensation is deserved. Eliminating the harm by prohibiting such things is a greater burden than enduring it for a brief moment. A neighbor's duty to his neighbor according to the etiquette of the Sunnah is to bear his annoyance as much as possible, just as he should not harm him and should treat him well(5).

Sixth: Among what falls under this chapter is an issue mentioned by Isma'il bin Abi Uwais on the authority of...

(1) At-Tamhid 20/160. (2) In (Zha): stole. (3) See Mughni al-Muhtaj 2/364. (4) I.e., the threshing floor. Al-Qamus (nadar). (5) At-Tamhid 20/161.

374 सूरा अत-तौबाह: आयत 107

...और सिद्धांतों के अनुसार उनमें से अधिक पवित्र। इसका एक उदाहरण यह है: एक व्यक्ति अपने घर में एक झरोखा (खिड़की) खोलता है जिससे वह अपने भाई के घर को देख सकता है जहाँ बच्चे और परिवार रहते हैं। महिलाओं की अपने घरों में यह आदत होती है कि वे अपने कुछ कपड़े उतार देती हैं और अपनी ज़रूरतों के लिए इधर-उधर घूमती हैं। यह सर्वविदित है कि निजी अंगों (अवराह) को देखना वर्जित है, क्योंकि इसके संबंध में निषेध बताए गए हैं। निजी अंगों को न देखने की पवित्रता के कारण, विद्वानों ने यह आवश्यक समझा है कि उस व्यक्ति ने जो खोला है - चाहे वह दरवाजा हो या झरोखा - उसे बंद कर दिया जाए, भले ही उसे इसमें लाभ और आराम मिलता हो और इसे बंद करने से उसे नुकसान होता हो। ऐसा इसलिए है क्योंकि उनका उद्देश्य दो नुकसानों में से बड़े को समाप्त करना था जब उनमें से एक को समाप्त करना आवश्यक हो (1)। इस अध्याय में यही नियम है, अल-शाफी और उनके मत को मानने वालों के विपरीत।

अल-शाफी के अनुयायियों ने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपनी संपत्ति में एक कुआँ खोदता है, और दूसरा अपनी संपत्ति में एक कुआँ खोदता है जो पहले कुएँ का पानी सोख लेता (2) है, तो यह जायज़ है; क्योंकि उनमें से प्रत्येक ने अपनी संपत्ति में खुदाई की है, इसलिए उन्हें ऐसा करने से रोका नहीं जा सकता। उनके अनुसार इसी तरह: यदि वह अपने पड़ोसी के कुएँ के पास एक शौचालय खोदता है जो उसे खराब कर देता है, तो उसे रोका नहीं जा सकता; क्योंकि वह अपनी संपत्ति के भीतर कार्य कर रहा है (3)। लेकिन कुरान और सुन्नत इस कथन का खंडन करते हैं, और सफलता अल्लाह के माध्यम से है।

इस अध्याय से नुकसान का एक और पहलू जिसे विद्वानों ने वर्जित किया है, उदाहरण के लिए, ओवन या सार्वजनिक स्नानघर से निकलने वाला धुआं, खलिहान (4) की धूल, और आंगन में फैले खाद से पैदा होने वाले कीड़े, और इसी तरह की चीजें। जो कुछ भी स्पष्ट रूप से हानिकारक है और उसके जारी रहने का डर है, उसे रोक दिया जाना चाहिए। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो एक क्षण के लिए रहती है, जैसे दरवाजों पर कपड़े और चटाइयाँ झाड़ना, यह कुछ ऐसा है जिसके बिना लोग नहीं रह सकते, और यह ऐसी चीज़ नहीं है जिसके लिए मुआवज़ा मिलना चाहिए। ऐसी चीज़ों को रोककर नुकसान को खत्म करना एक छोटा सा पल इसे सहने से बड़ा बोझ है। सुन्नत के शिष्टाचार के अनुसार एक पड़ोसी का अपने पड़ोसी के प्रति कर्तव्य यह है कि वह उसकी झुंझलाहट को यथासंभव सहन

करे, जैसे कि उसे उसे नुकसान नहीं पहुँचाना चाहिए और उसके साथ अच्छा व्यवहार करना चाहिए (5)।

छठा: इस अध्याय के अंतर्गत आने वाली चीज़ों में इस्माइल बिन अबी उवैस द्वारा वर्णित एक मुद्दा है...

(1) अत-तमीद 20/160. (2) (ज़ाह) में: चुरा लिया। (3) मुगनी अल-मुहताज 2/364 देखें। (4) यानी: खलिहान। अल-कामूस (नदर)। (5) अत-तमीद 20/161.

374 سورة التوبہ: آیت 107

...اور اصولوں میں ان میں سے زیادہ حرمت والا۔ اس کی مثال یہ ہے: ایک آدمی اپنے گھر میں ایک روشن دان کھولتا ہے جس سے وہ اپنے بھائی کے گھر کی طرف دیکھتا ہے جس میں بال بچے اور اہل و عیال رہتے ہیں، اور عورتوں کی یہ عادت ہوتی ہے کہ وہ اپنے گھروں میں بعض کپڑے اتار دیتی ہیں اور اپنی ضروریات کے لیے پھرتی ہیں، اور یہ معلوم ہے کہ پردے کی چیزوں (عورتوں) کو دیکھنا حرام ہے جس کی ممانعت وارد ہوئی ہے، چنانچہ پردے کی حرمت کی وجہ سے علماء کی رائے یہ ہوئی کہ دروازہ یا روشن دان کھولنے والے کے لیے اسے بند کر دیا جائے جو اس نے کھولا ہے، خواہ اسے اس میں فائدہ اور راحت ہو اور اس کے بند کرنے میں اسے نقصان ہو؛ اس لیے کہ ان کا مقصد دو نقصانوں میں سے بڑے نقصان کو ختم کرنا تھا؛ کیونکہ ان میں سے ایک کو ختم کرنا ناگزیر تھا(1)، اور اس باب میں یہی حکم ہے، برخلاف شافعی اور ان کے جن لوگوں نے ان کی بات کہی۔

شافعی کے اصحاب نے کہا: اگر ایک شخص نے اپنی ملکیت میں کنواں کھودا، اور دوسرے نے اپنی ملکیت میں کنواں کھودا جو پہلے کنویں کا پانی کھینچ لیتا(2) ہے تو یہ جائز ہے؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک نے اپنی ملکیت میں کھدائی کی ہے لہذا اسے اس سے روکا نہیں جائے گا۔ ان کے نزدیک اسی طرح ہے: اگر اس نے اپنے پڑوسی کے کنویں کے برابر میں بیت الخلا کھودا جو اسے خراب کر دیتا ہے، تو اسے روکنا ممکن نہ ہوگا؛ اس لیے کہ اس نے اپنی ملکیت میں تصرف کیا ہے(3)۔ جبکہ قرآن اور سنت اس قول کی تردید کرتے ہیں، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

اور اسی باب سے نقصان کی ایک اور صورت ہے جس سے علماء نے منع کیا ہے، جیسے تندور اور حمام کا دھواں، اور کھلیان(4) کی گرد و غبار، اور صحنوں میں بچھائی گئی کھاد سے پیدا

ہونے والے کیڑے، اور اس جیسی دیگر چیزیں۔ پس جس کا نقصان ظاہر ہو جائے اور اس کے جاری رہنے کا ڈر ہو اسے ختم کیا جائے گا۔ رہی وہ بات جو تھوڑی دیر کے لیے ہو جیسے دروازوں پر کپڑے اور چٹائیاں جھاڑنا، تو یہ ایسی چیز ہے جس سے لوگوں کو چارہ نہیں، اور یہ ایسی چیز نہیں ہے جس پر کسی چیز کا استحقاق ہو، لہذا ایسی چیزوں سے روک کر نقصان کی نفی کرنا تھوڑی دیر اس پر صبر کرنے سے زیادہ گراں اور بڑا کام ہے۔ اور سنت کے ادب میں پڑوسی کا اپنے پڑوسی پر حق یہ ہے کہ وہ جہاں تک ہو سکے اس کی تکلیف پر صبر کرے، جس طرح اس پر لازم ہے کہ وہ اسے تکلیف نہ دے اور اس کے ساتھ بھلائی کرے(5)۔

چھٹی بات: اور اس باب میں داخل ہونے والے مسائل میں سے ایک مسئلہ وہ ہے جسے اسماعیل بن ابی اویس نے ذکر کیا ہے...

(1) التمہید 20/ 160. (2) (ظ) میں ہے: چوری کرتا ہے۔ (3) دیکھیے مغنی المحتاج 2/ 364.

(4) یعنی: کھلیان۔ القاموس (ندر)۔ (5) التمہید 20/ 161.

Surah At-Tawbah: Verse 107 [Page] 375

Malik [Imam Malik] was asked about a woman who experienced something, meaning possession by the Jinn, so whenever her husband approached her and she became in a state of major ritual impurity (Janaba), or he drew near to her, it became severe for her. Malik said: I do not think he should approach her, and I think the authority should intervene between him and her (1).

Seventh: The Almighty's saying: {and disbelief} because their belief was that there is no sanctity for the Quba Mosque, nor for the Prophet's ﷺ Mosque, they disbelieved through this belief; this was stated by Ibn al-Arabi (2).

And it was said: {and disbelief} meaning: in the Prophet ﷺ and in what he brought, as stated by Al-Qushayri and others.

Eighth: The Almighty's saying: {and to cause division among the believers} meaning: they divide their congregation with it so that groups would stay behind and not follow the Prophet ﷺ. This shows you that the greatest purpose and the most apparent goal of establishing the congregation is the harmonization of hearts and the unification of words upon obedience, and the establishment of protection and sanctity through the practice of religion, until familiarity occurs through mixing, and hearts are cleared from the filth of grudges (3).

Ninth: Malik, may Allah have mercy on him, deduced from this verse and said: Two congregations should not pray in one mosque with two imams, contrary to other scholars. It has been narrated from Ash-Shafi'i that it is prohibited when [that] leads to the scattering of words, the invalidation of this wisdom, and a pretext for those who want to separate from the congregation to say (4): he had an excuse, so he establishes his congregation and puts forward his imam, and thus disagreement occurs and the system is ruined, and that was hidden from them. Ibn al-Arabi said (5): This was his situation with them, and he is more firmly grounded than them in wisdom, and more knowledgeable in the specifics of the Sharia.

Tenth: The Almighty's saying: {and as an outpost for whoever had warred against Allah and His Messenger} meaning Abu 'Amir al-Rahib (the monk), and he was called that because he used to worship and seek knowledge, but he died as a disbeliever in Qinnasrin due to a prayer...

(1) At-Tamhid 20/162. (2) In Ahkam al-Qur'an 2/1000. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1001. (4) In (M): "we say". (5) In Ahkam al-Qur'an 2/1001, and what preceded it and what was previously between brackets from it.

सूरह अत-तौबाह: आयत 107 [पृष्ठ] 375

मालिक [इमाम मालिक] से एक ऐसी महिला के बारे में पूछा गया, जिस पर जिन्न का साया था, तो जब भी उसका पति उसके पास आता और वह अपवित्र (जनाबा) हो जाती, या वह उसके करीब आता, तो उसके लिए यह स्थिति गंभीर हो जाती थी। मालिक ने कहा: मुझे नहीं लगता कि उसे उसके पास जाना चाहिए, और मेरा विचार है कि शासक को उसके और उसके बीच हस्तक्षेप करना चाहिए (1)।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और कुफ़्र (अविश्वास)} क्योंकि उनका विश्वास था कि क़ुबा की मस्जिद और नबी ﷺ की मस्जिद की कोई पवित्रता नहीं है, वे इस विश्वास के कारण काफिर हो गए; यह इब्न अल-अरबी ने कहा है (2)।

और कहा गया है: {और कुफ़्र} अर्थात: नबी ﷺ में और जो कुछ वे लेकर आए, उसमें अविश्वास, जैसा कि अल-कुशैरी और अन्य लोगों ने कहा है।

आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और मोमिनों के बीच फूट डालने के लिए} अर्थात: वे इसके माध्यम से उनके समुदाय में फूट डालते हैं ताकि कुछ लोग नबी ﷺ के पीछे रह जाएँ। यह आपको बताता है कि समुदाय की स्थापना का सबसे बड़ा उद्देश्य और सबसे स्पष्ट लक्ष्य आज्ञाकारिता पर दिलों का मेल और वचनों की एकता है, और धर्म के पालन के माध्यम से सुरक्षा और पवित्रता की स्थापना है, ताकि आपसी मेलजोल से घनिष्ठता पैदा हो, और दिल द्वेष की गंदगी से साफ हो जाएँ(3)।

नौवाँ: मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इस आयत से यह निष्कर्ष निकाला और कहा: अन्य विद्वानों के विपरीत, एक ही मस्जिद में दो इमामों के साथ दो जमातें (नमाज़ की मंडलियाँ) नहीं होनी चाहिए। अल-शाफ़ई से भी निषेध का वर्णन किया गया है जहाँ [वह] एकता के बिखराव, इस बुद्धिमत्ता के अमान्य होने और समुदाय से अलग होने की इच्छा रखने वालों के लिए एक बहाना बन जाए कि वे कहें (4): उसके पास बहाना था, इसलिए वह अपनी जमात बनाता है और अपना इमाम आगे करता है, और इस प्रकार मतभेद पैदा होता है और व्यवस्था नष्ट हो जाती है, और यह बात उन पर छिपी रही। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): उनके साथ उनका यही मामला था, और वह ज्ञान में उनसे अधिक दृढ़ हैं, और शरीयत के सूक्ष्म भेदों के अधिक ज्ञाता हैं।

दसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके लिए घात लगाने की जगह जो अल्लाह और उसके रसूल के खिलाफ लड़ चुके हैं} इसका अर्थ है अबू आमिर अल-राहिब (साधु), और उसे ऐसा इसलिए

कहा गया क्योंकि वह इबादत करता था और ज्ञान की तलाश करता था, लेकिन वह किन्नसरीन में एक बददुआ के कारण काफिर के रूप में मरा...

(1) अत-तम्हीद 20/162। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 2/1000 में। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/1001। (4) (एम) में: "हम कहते हैं"। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 2/1001 में, और उससे पहले जो कुछ था और जो पहले कोष्ठकों के बीच था।

مالک [امام مالک]، ان سے ایک ایسی عورت کے بارے میں پوچھا گیا جس پر جن کا سایہ تھا، تو جب بھی اس کا شوہر اس کے قریب آتا اور وہ جنبی (ناپاک) ہو جاتی، یا وہ اس کے قریب ہوتا، تو اس پر یہ کیفیت سخت ہو جاتی۔ مالک نے فرمایا: میرا خیال نہیں کہ وہ اس کے قریب جائے، اور میں سمجھتا ہوں کہ حاکم کو چاہیے کہ ان دونوں کے درمیان حائل ہو جائے (۱)۔

ساتواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكُفْرًا﴾ چونکہ ان کا یہ عقیدہ تھا کہ مسجدِ قبا کی کوئی حرمت ہے اور نہ ہی مسجدِ نبوی ﷺ کی، تو وہ اس عقیدے کی وجہ سے کافر ہوئے؛ یہ ابن العربی نے کہا ہے (۲)۔

اور کہا گیا: «وَكُفْرًا» یعنی: نبی ﷺ کے ساتھ اور جو کچھ آپ ﷺ لے کر آئے اس کے ساتھ کفر، یہ قشیری اور دیگر نے کہا ہے۔

آٹھواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: وہ اس کے ذریعے ان کی جماعت میں تفریق ڈالتے ہیں تاکہ کچھ لوگ نبی ﷺ سے پیچھے رہ جائیں۔ اور یہ آپ کو بتاتا ہے کہ جماعت کے قیام کا سب سے بڑا مقصد اور واضح ترین غرض اطاعت پر دلوں کی تالیف اور کلمہ کی یکسوئی ہے، اور دین پر عمل کے ذریعے ذمہ داری اور حرمت کا عہد ہے، یہاں تک کہ میل جول سے انسیت پیدا ہو، اور دل کینہ و حسد کی گندگی سے صاف ہو جائیں (۳)۔

نواں: مالک رحمہ اللہ نے اس آیت سے یہ نکتہ نکالا اور فرمایا: دیگر علماء کے برعکس، ایک مسجد میں دو اماموں کے ساتھ دو جماعتیں نہیں ہوں گی۔ امام شافعی سے بھی ممانعت مروی ہے جہاں [وہ] کلمہ کی پراگندگی، اس حکمت کے ابطال اور اس بات کا بہانہ بن جائے کہ جماعت سے علیحدگی کا ارادہ رکھنے والا کہے (۴): اس کے پاس عذر تھا، تو وہ اپنی جماعت قائم کرتا ہے اور

اپنے امام کو آگے بڑھاتا ہے، پس اختلاف واقع ہوتا ہے اور نظام درہم برہم ہو جاتا ہے، اور یہ بات ان پر مخفی رہی۔ ابن العربی نے کہا (۵): ان کے ساتھ ان کا یہی معاملہ تھا، اور وہ حکمت میں ان سے زیادہ پختہ قدم ہیں، اور شریعت کے مقاطع کے زیادہ عالم ہیں۔

دسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ اس سے مراد ابو عامر راہب ہے، اور اسے اس نام سے اس لیے پکارا گیا کیونکہ وہ عبادت کرتا تھا اور علم تلاش کرتا تھا، لیکن وہ ایک بددعا کی وجہ سے قنسرین میں کفر کی حالت میں مرا...

(۱) التمہید ۲۰ / ۱۶۲ ۔ (۲) فی احکام القرآن ۲ / ۱۰۰۰ ۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۱۰۰۱ ۔ (۴) فی (م): نقول۔ (۵) فی احکام القرآن ۲ / ۱۰۰۱ ، اور اس سے پہلے کا حصہ اور جو اس سے پہلے دو قوسین کے درمیان گزرا۔

Page 376 Surah At-Tawbah: Verse 107

The Prophet ﷺ, for he had said to the Prophet ﷺ, "I find no people fighting you except that I will fight you with them." He continued to fight him until the day of Hunayn. When Hawazin was defeated, he went to the Romans seeking help, and he sent to the hypocrites saying: "Prepare yourselves with whatever power and weapons you can, and build [for me] a mosque, for I am going to Caesar, and I will bring Roman troops to expel Muhammad from Medina." So they built Masjid al-Dirar (the Mosque of Harm). This Abu 'Amir is the father of Hanzala, the one washed by the angels(1). And "Al-Irsad" (observation/waiting) means waiting. You say: "I prepared (arsadtu) such-and-such [for such-and-such]" when you have prepared it while watching out for it(2). Abu Zaid said: It is said: "rasadtu" and "arsadtu" in good, and "arsadtu" for him in evil. Ibn al-A'rabi said: It is only said "arsadtu", and its meaning is "I waited"(3). And His saying, the Exalted: {from before} i.e., before the construction of Masjid al-Dirar. {And they will surely swear, "We intended only the best"} i.e., we intended nothing by building it except a good deed, which is kindness towards the Muslims as they mentioned: for the sick and those in need(4). This indicates that actions differ according to intentions(5) and wills; therefore He said: {And they will surely swear, "We intended only the best," and Allah testifies that they are liars} i.e., He knows the malice of their inner thoughts and their lies in what they swear upon.

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 2/326 - 327 and what preceded in brackets is from it, and al-Kashshaf 2/213 - 214. Qinnasrin, with a kasra on the first letter, fatha on the second, and shadda; Abu Ubaidah (may Allah be pleased with him) conquered it in the year (17 AH), and Homs and Qinnasrin were one thing. Mu'jam al-Buldan 4/403. And his saying: by the supplication of the Prophet ﷺ. It was mentioned at the beginning of this report in al-Baghawi that Abu 'Amir said to the Prophet ﷺ: "May Allah cause the liar among us to die as an outcast, alone, and a stranger." The Prophet ﷺ said: "Amen." Abu 'Amir had claimed that he was on the Hanifiyyah, the religion of Ibrahim, peace and blessings be upon him. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1001, and what preceded in brackets is from it. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/253, and see Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 192, and Tafsir al-Gharib by Ibn 'Uzayr p. 127. Ibn 'Uzayr said: and it is said: rasadtu and arsadtu in both good and evil. (4) Tafsir al-Baghawi 2/326, and see what preceded on p. 369 onwards of this volume. (5) In (D), (Z), and (M): "bil-maqsud" (by what is intended), and what is established is from the rest of the manuscripts, which is consistent with what is in Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/217, and the speech is from him.

पृष्ठ ३७६ सूरा अत-तौबा: आयत १०७

नबी ﷺ, क्योंकि उन्होंने नबी ﷺ से कहा था, "मुझे तुम्हारे खिलाफ लड़ने वाले कोई भी लोग नहीं मिले सिवाय इसके कि मैं उनके साथ तुमसे लड़ूंगा।" वह हुनैन के दिन तक उनसे लड़ते रहे। जब हवाज़िन हार गया, तो वह रोमियों के पास मदद माँगने चला गया, और उसने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) को संदेश भेजा और कहा: "तुम जितनी हो सके शक्ति और हथियार तैयार करो, और [मेरे लिए] एक मस्जिद बनाओ, क्योंकि मैं सीज़र के पास जा रहा हूँ, और मैं रोम से सेना लाऊँगा ताकि मुहम्मद को मदीना से निकाल सकूँ।" तो उन्होंने मस्जिद अल-दिरार (नुकसान पहुँचाने वाली मस्जिद) बनाई। यह अबू आमिर हंज़ला के पिता हैं, जिन्हें फरिश्तों ने नहलाया था(१)। और "अल-इरसाद" का अर्थ है इंतज़ार करना, आप कहते हैं: "मैंने ऐसा-ऐसा [ऐसे-ऐसे के लिए] तैयार (अरसदतु) किया" जब आपने उसकी प्रतीक्षा करते हुए उसे तैयार किया हो(२)। अबू ज़ैद ने कहा: कहा जाता है: "रसदतु" और "अरसदतु" अच्छाई में, और "अरसदतु" उसके लिए बुराई में। इब्न अल-अरबी ने कहा: केवल "अरसदतु" कहा जाता है, और इसका अर्थ है: मैंने इंतज़ार किया(३)। और अल्लाह तआला का कथन: {पहले से} यानी: मस्जिद अल-दिरार के निर्माण से पहले। {और वे ज़रूर कसम खाएँगे, "हमारा इरादा तो केवल भलाई का था"} यानी: हमने इसके निर्माण से भलाई के सिवाय कुछ और नहीं चाहा, और वह है मुसलमानों के प्रति दया जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया: बीमारों और ज़रूरतमंदों के लिए(४)। यह इंगित करता है कि कर्म इरादों(५) और इच्छाओं के अनुसार भिन्न होते हैं; इसीलिए उन्होंने कहा: {और वे ज़रूर कसम खाएँगे, "हमारा इरादा तो केवल भलाई का था," और अल्लाह गवाही देता है कि वे झूठे हैं} यानी: वह उनके मन की दुर्भावना और उस पर उनके झूठ को जानता है जिसकी वे कसम खाते हैं।

पादलेख: (१) तफ़सीर अल-बग़वी २/३२६ - ३२७ और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह इसी से है, और अल-कशफ़ २/२१३ - २१४। क़िन्नसरीन पहले अक्षर पर कसरा, दूसरे पर फ़तहा और शद्दा के साथ; अबू उबैदा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने इसे वर्ष (१७ हिजरी) में जीता था, और होम्स और क़िन्नसरीन एक ही थे। मुअजम अल-बुलदान ४/४०३। और उनका कहना: नबी ﷺ की दुआ से। अल-बग़वी में इस रिपोर्ट की शुरुआत में उल्लेख किया गया है कि अबू आमिर ने नबी ﷺ से कहा: "अल्लाह हममें से झूठ बोलने वाले को एक बहिष्कृत, अकेले और अजनबी के रूप में मार दे।" नबी ﷺ ने कहा: "आमीन।" अबू आमिर ने दावा किया था कि वह हनीफ़ियत, इब्राहिम (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के धर्म पर थे। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान २/१००१, और कोष्ठक में जो पहले

था वह इसी से है। (३) अन-नहहास द्वारा मानी अल-क़ुरान २/२५३, और इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ १९२, और इब्न उज़ैर द्वारा तफ़सीर अल-ग़रीब पृष्ठ १२७ देखें। इब्न उज़ैर ने कहा: और कहा जाता है: अच्छाई और बुराई दोनों में रसदतु और अरसदतु। (४) तफ़सीर अल-बग़वी २/३२६, और इस खंड के पृष्ठ ३६९ के बाद जो पहले आया है उसे देखें। (५) (द), (ज़), और (म) में: "बिल-मक्सूद" (जो इरादा है उसके द्वारा), और जो अन्य प्रतियों में स्थापित है, वह अल-किया अल-तबारी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ३/२१७ में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है।

صفحہ ۳۷۶ سورۃ التوبہ: آیت ۱۰۷

نبی ﷺ، کیونکہ اس نے نبی ﷺ سے کہا تھا کہ میں تمہیں لڑنے والی کوئی قوم نہیں پاتا سوائے اس کے کہ میں ان کے ساتھ مل کر تم سے لڑوں گا۔ وہ یومِ حنین تک آپ سے لڑتا رہا۔ جب ہوازن کو شکست ہوئی تو وہ رومیوں سے مدد مانگنے کے لیے نکل کھڑا ہوا، اور منافقوں کو پیغام بھیجا اور کہا: تم سے جتنی طاقت اور اسلحہ ہو سکے تیار کر لو، اور [میرے لیے] ایک مسجد بناؤ کیونکہ میں قیصر کے پاس جا رہا ہوں، میں رومی فوج لے کر آؤں گا تاکہ محمد (ﷺ) کو مدینہ سے نکال دوں، چنانچہ انہوں نے مسجدِ ضرار بنائی۔ اور یہ ابو عامر حنظلہ غسیل الملائکہ (جنہیں فرشتوں نے غسل دیا تھا) کے والد ہیں(۱)۔ اور "الارصاد" کے معنی ہیں انتظار کرنا، کہا جاتا ہے: "ارصدت کذا لکذا" یعنی جب تم نے کسی چیز کا انتظار کرتے ہوئے اسے تیار کیا ہو(۲)۔ ابو زید نے کہا: کہا جاتا ہے: "رصدتُہ" اور "ارصدتُہ" خیر میں، اور "ارصدتُ لہ" شر میں۔ اور ابن الاعرابی نے کہا: صرف "ارصدتُ" کہا جاتا ہے، اور اس کا مطلب ہے: میں نے انتظار کیا(۳)۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿من قبل﴾ یعنی: مسجدِ ضرار کی تعمیر سے پہلے۔ ﴿ولیحلفن ان اردنا الا الحسنی﴾ یعنی: ہم نے اس کی تعمیر سے بھلائی کے سوا کچھ نہیں چاہا، اور وہ ہے مسلمانوں کے ساتھ نرمی جیسا کہ انہوں نے ذکر کیا: بیمار اور ضرورت مند کے لیے(۴)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اعمال نیتوں(۵) اور ارادوں کے لحاظ سے مختلف ہوتے ہیں؛ اسی لیے فرمایا: ﴿ولیحلفن ان اردنا الا الحسنی واللہ یشہد انہم لکاذبون﴾ یعنی: وہ ان کے باطن کی خباثت اور ان کے اس جھوٹ کو جانتا ہے جس پر وہ قسمیں کھاتے ہیں۔

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۳۲۶/۲ - ۳۲۷ اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور الکشاف ۲۱۳/۲ - ۲۱۴۔ اور قنسرین پہلے حرف پر کسرہ، دوسرے پر فتحہ اور تشدید کے ساتھ،

اسے ابو عبیدہؓ نے سن ۱۷ ہجری میں فتح کیا تھا، اور حمص و قنسرین ایک ہی چیز تھے۔ معجم البلدان ۴۰۳/۴۔ اور ان کا قول: نبی ﷺ کی بددعا سے۔ بغوی کے ہاں اس روایت کے آغاز میں آیا ہے کہ ابو عامر نے نبی ﷺ سے کہا: اللہ ہم میں سے جھوٹے کو آوارہ، تنہا اور مسافر کی حالت میں موت دے، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "آمین"۔ اور ابو عامر نے دعویٰ کیا تھا کہ وہ حنیفیت یعنی دینِ ابراہیم علیہ السلام پر ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۰۰۱/۲، اور بریکٹ میں جو پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۲۵۳/۲، اور دیکھیے تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۱۹۲، اور تفسیر الغریب لابن عزیر ص ۱۲۷۔ ابن عزیر نے کہا: اور کہا جاتا ہے: رصدت اور ارصدت خیر و شر دونوں میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۳۲۶/۲، اور دیکھیے جو اس جلد کے ص ۳۶۹ کے بعد گزر چکا ہے۔ (۵) (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: "بالمقصود"، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی ہے، اور یہ الکیا الطبری کی احکام القرآن ۲۱۷/۳ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 108 377 Allah the Almighty says: {Do not stand [for prayer] within it - ever. A mosque founded on righteousness from the first day is more worthy for you to stand in. Within it are men who love to purify themselves; and Allah loves those who purify themselves. (108)}

There are eleven matters [points of discussion] regarding it:

First: Allah the Almighty's saying: {Do not stand [for prayer] within it - ever} refers to the Mosque of Opposition (Masjid al-Dirar), meaning: Do not stand in it for prayer. Prayer is sometimes expressed as "standing" (qiyam). It is said: "So-and-so stands the night," meaning: he prays. From this is the authentic hadith: "Whoever stands [in prayer] during Ramadan with faith and seeking reward, his past sins will be forgiven." Reported by al-Bukhari from Abu Hurairah from the Prophet ﷺ, who said it, so he mentioned it (1).

It has been narrated that when this verse was revealed, the Messenger of Allah ﷺ would not pass by the road where that mosque was located (2), and he ordered its site to be turned into a refuse dump where carcasses, filth, and trash are thrown.

Second: Allah the Almighty's saying: "Ever" (Abadan): It is an adverb of time. Adverbs of time are of two types: specific, like 'day' [and 'night'], and vague, like 'while' and 'time'. "Abadan" belongs to this latter category, as does "dahr" (epoch/eternity).

A legal-theoretical (Usuli) issue arises here: Although "abadan" is a vague adverb that does not inherently imply generality, when it follows a negation (la), it signifies generality (3). Thus, if He had said: "Do not stand," it would have sufficed for an absolute prohibition. But when He said: "ever," it is as if He said: "at any time, and not at any moment." As for an indefinite noun in an affirmative statement about a factual occurrence, it does not imply generality. This was understood by the masters of the language, and the jurists of Islam ruled accordingly. They said: If a man says to his wife: "You are divorced ever," she is divorced once.

---

(1) Sahih al-Bukhari (37), also recorded by Ahmad (7280) and Muslim (759). (2) We have not come across this part of the report. What follows it was mentioned by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 262, and al-Baghawi 2/327. (3) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1002 (the bracketed text is from there): But when it is attached to a prohibition, it signifies generality. Mentioning "prohibition" here is more appropriate for the context of the speech.

सूरह अत-तौबाह: आयत 108 377 अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {आप उसमें (प्रार्थना के लिए) कभी भी खड़े न हों। वह मस्जिद जिसकी नींव पहले ही दिन से धर्मनिष्ठा (तक़वा) पर रखी गई है, इस बात की अधिक हकदार है कि आप उसमें खड़े हों। उसमें ऐसे लोग हैं जो पाक-साफ़ रहना पसंद करते हैं; और अल्लाह पाक-साफ़ रहने वालों से प्यार करता है। (108)}

इसमें ग्यारह विषय (बिंदु) हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {आप उसमें कभी भी खड़े न हों} का अर्थ है मस्जिद-ए-ज़रार, यानी: उसमें नमाज़ के लिए खड़े न हों। नमाज़ को कभी-कभी 'क़याम' (खड़े होने) के रूप में व्यक्त किया जाता है। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति रात भर खड़ा रहा," यानी: उसने नमाज़ पढ़ी। इसी से वह सही हदीस है: "जिसने ईमान और सवाब की नीयत से रमज़ान में क़याम किया (नमाज़ पढ़ी), उसके पिछले पाप क्षमा कर दिए जाएंगे।" इसे बुख़ारी ने अबू हुरैरा के हवाले से नबी ﷺ से रिवायत किया है (1)।

वर्णन किया गया है कि जब यह आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ उस रास्ते से नहीं गुजरते थे जहाँ वह मस्जिद स्थित थी (2), और उन्होंने उसके स्थान को कूड़ाघर बनाने का आदेश दिया जहाँ शव, गंदगी और कचरा फेंका जाता था।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "अबादान" (कभी भी): यह समय का क्रिया-विशेषण (Adverb of time) है। समय के क्रिया-विशेषण दो प्रकार के होते हैं: निश्चित, जैसे दिन [और रात], और अनिश्चित, जैसे 'वक़्त' और 'समय'। "अबादान" इसी श्रेणी में आता है, जैसे "दह्र" (युग/अनंत काल)।

यहाँ एक उसूल-ए-फ़िक़्ह (कानूनी सिद्धांत) का मसला पैदा होता है: हालाँकि "अबादान" एक अनिश्चित क्रिया-विशेषण है जिसमें व्यापकता (जनरैलिटी) नहीं होती, लेकिन जब यह 'ला' (नहीं) निषेध के साथ आता है, तो यह व्यापकता का बोध कराता है (3)। यदि वह कहते: "खड़े न हों", तो यह पूर्ण निषेध के लिए पर्याप्त होता। लेकिन जब उन्होंने कहा: "अबादान" (कभी भी), तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा हो: "किसी भी समय, और कभी भी नहीं।" जहाँ तक एक सकारात्मक कथन में अनिश्चित संज्ञा का प्रश्न है जो किसी तथ्य के बारे में है, तो वह व्यापकता नहीं दर्शाती। भाषा के जानकारों ने इसे समझा, और इस्लाम के न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने तदनुसार निर्णय दिया। उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से कहे: "तुझे हमेशा (अबादान) के लिए तलाक़ है", तो उसे एक ही तलाक़ होगी।

(1) सहीह बुखारी (37), और यह अहमद (7280) और मुस्लिम (759) के पास भी है। (2) हमें रिपोर्ट के इस हिस्से का पता नहीं चला है। इसके बाद जो आएगा उसका उल्लेख अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 262 और अल-बग़वी 2/327 में किया है। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/1002 में (ब्रैकेट वाला पाठ वहाँ से है): लेकिन जब यह निषेध से जुड़ता है, तो यह व्यापकता का बोध कराता है। यहाँ निषेध का उल्लेख करना संदर्भ के अनुसार अधिक उपयुक्त है।

سورہ التوبہ: آیت ۱۰۸ ۳۷۷ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَّمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَن تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ (۱۰۸)﴾

اس میں گیارہ مسائل (بحث طلب نکات) ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا﴾ (آپ اس میں کبھی کھڑے نہ ہوں) اس سے مراد مسجدِ ضرار ہے، یعنی: اس میں نماز کے لیے کھڑے نہ ہوں۔ نماز کو بسا اوقات "قیام" سے تعبیر کیا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: فلاں رات کو قیام کرتا ہے، یعنی: نماز پڑھتا ہے، اور اسی سے یہ صحیح حدیث ہے: "جس نے ایمان اور اجر کی نیت سے رمضان کا قیام (نماز) کیا، اس کے پچھلے گناہ معاف کر دیے جائیں گے۔" اسے بخاری نے ابوہریرہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے روایت کیا ہے (۱)۔

اور روایت کیا گیا ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ اس راستے سے نہیں گزرتے تھے جہاں وہ مسجد تھی (۲)، اور آپ نے اس کی جگہ کو کوڑا کرکٹ ڈالنے کی جگہ بنانے کا حکم دیا جہاں مردار، غلاظت اور کوڑا پھینکا جاتا۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: "أَبَدًا": یہ ظرفِ زمان (وقت کا اسم) ہے۔ اور ظرفِ زمان کی دو قسمیں ہیں: ظرفِ مقدر (متعین) جیسے دن [اور رات]، اور ظرفِ مبہم جیسے 'حین' اور 'وقت'، اور "ابد" اسی دوسری قسم سے ہے، اسی طرح "دہر" (زمانہ) بھی۔

یہاں ایک اصولی مسئلہ پیدا ہوتا ہے، وہ یہ کہ "ابداً" اگرچہ ایک مبہم ظرف ہے جس میں عموم (سب کو شامل ہونا) نہیں ہے، لیکن جب یہ "لا" نافیہ (نفی کرنے والے لا) سے ملتا ہے تو یہ عموم کا فائدہ دیتا ہے (۳)۔ پس اگر اللہ فرماتا: "لا تقم" (کھڑے نہ ہوں)، تو یہ مطلق رک جانے کے لیے کافی ہوتا۔ لیکن جب فرمایا: "ابداً" (کبھی بھی)، تو گویا فرمایا: کسی بھی وقت میں، اور کسی بھی

لمحے میں نہیں۔ رہا مثبت جملے میں نکرہ (اسم نکرہ) جب وہ کسی واقعے کی خبر دے رہا ہو تو وہ عموم کا فائدہ نہیں دیتا، اور یہ بات اہل زبان نے سمجھی ہے، اور اسلام کے فقہاء نے اس کا فیصلہ دیا ہے۔ انہوں نے کہا: اگر کوئی شخص اپنی بیوی سے کہے: "تجھے ہمیشہ کے لیے طلاق ہے"، تو ایک ہی طلاق واقع ہوگی۔

---

(۱) صحیح بخاری (۳۷)، اور یہ احمد (۷۲۸۰) اور مسلم (۷۵۹) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) ہمیں اس خبر کے اس حصے کا پتا نہیں چلا، اور جو کچھ اس کے بعد آئے گا اسے الواحدی نے اسباب النزول ص ۲۶۲ اور البغوی ۳۲۷/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) ابن العربی کی احکام القرآن ۲/۱۰۰۲ میں (بریکٹ والا کلام وہیں سے ہے): لیکن جب یہ نہی (روکنے) کے ساتھ مل جائے تو عموم کا فائدہ دیتا ہے۔ اور یہاں نہی کا ذکر کلام کے سیاق کے لحاظ سے زیادہ موزوں ہے۔

Surah At-Tawbah: Ayah 108, 378

Third point: The words of the Almighty: "A mosque founded upon Taqwa (piety/God-consciousness)" mean that its walls were built and its foundations raised. "Al-Uss" (الأُسّ) is the root or basis of a building, and so is "Al-Asas" (الأساس). "Al-Asas" (الأسَس) is a shortened form of it. The plural of "Uss" is "Isas" (إساس), like "Uss" (عُسّ) and "Isas" (عِساس). The plural of "Asas" is "Usus" (أُسُس), like "Qadhal" (قذال) and "Quzhul" (قُذُل). The plural of "Usus" is "Asas" (آساس), like "Sabab" (سَبَب) and "Asbab" (أسباب). I founded (assastu) the building fundamentally. Their saying: "That was on 'Uss ad-Dahr', 'Ass ad-Dahr', or 'Iss ad-Dahr'" - three variations - means: from of old, or from the beginning of time. (1)

The 'Lam' in His saying: "La-masjidun" (لَمَسْجِدٌ) is the 'Lam' of an oath, or it is said to be the 'Lam' of beginning (ibtida'), as you say: "La-Zaidun" is the best of people in action; it necessitates emphasis. (2) "Founded on Taqwa" is an adjective for the mosque. "Ahaqqu" (more deserving) is the predicate of the subject which is "La-masjidun". (3) The meaning of Taqwa here is: the qualities through which punishment is avoided, and it is a word of the form 'Fa'la' from 'Waqaytu' (I protected), as previously mentioned. (4)

Fourth point: Scholars differed regarding the mosque founded on Taqwa. A group said: It is the Quba Mosque; this is narrated from Ibn Abbas, Ad-Dahhak, and Al-Hasan. They relied on His saying: "from the first day", and Quba Mosque was founded in Medina on the first day (5); for it was built before the Mosque of the Prophet (peace be upon him). And it was said: It is the Mosque of the Messenger of Allah (peace be upon him). This was said by Ibn Umar and Ibn al-Musayyib, and Malik in what was narrated from him by Ibn Wahb, Ashhab, and Ibn al-Qasim. (6)

At-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id al-Khudri: He said two men disputed regarding the mosque which...

(1) Al-Sahah (Asas). Al-'Isas: large bowls. Al-Qadhal: the back part of the head. Al-Qamus (Asas) and (Qadhal). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/82. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/235. (4) 1/250 - 251. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1002, and reported from Ibn Abbas by al-Tabari 11/684. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1002, and 'Aridat al-Ahwadhi 11/245, and what was previously between brackets is from them. The saying of Ibn Umar and Ibn al-Musayyib was reported by Ibn Abi Shaybah 2/372, and al-Tabari 11/682 - 683.

सूरा अत-तौबा: आयत १०८, ३७८

तीसरा बिंदु: अल्लाह का कथन: "वह मस्जिद जिसकी नींव तक़वा (धर्मपरायणता) पर रखी गई" का अर्थ है: इसकी दीवारें बनाई गईं और इसकी नींव उठाई गई। "अल-उस्स" (الأُسّ) इमारत की जड़ या आधार है, और "अल-असास" (الأساس) भी वैसा ही है। "अल-असस" (الأَسَس) इसका एक संक्षिप्त रूप है। "उस्स" का बहुवचन "इसास" (إساس) है; जैसे: "उस्स" (عُسّ) और "इसास" (عِساس)। "असास" का बहुवचन "उसस" (أُسُس) है, जैसे: "कज़ाल" (قذال) और "कुज़ुल" (قُذُل)। "उसस" का बहुवचन "आसास" (آساس) है, जैसे: "सबब" (سَبَب) और "अस्बाब" (أسباب)। मैंने इमारत की बुनियादी तौर पर नींव रखी। उनका कहना: "वह 'उस्स अद-दह्र', 'अस्स अद-दह्र', या 'इस्स अद-दह्र' पर था" - तीन बोलियां - जिसका अर्थ है: प्राचीन काल से, या समय की शुरुआत से। (१)

उनके कथन "ला-मस्जिदुन" (لَمَسْجِدٌ) में 'लाम' शपथ का लाम है, या कहा गया है कि यह आरंभ (इब्तिदा) का लाम है, जैसा कि आप कहते हैं: "ला-ज़ैदुन" काम में लोगों में सबसे अच्छा है; यह ज़ोर देने की आवश्यकता को दर्शाता है। (२) "तक़वा पर आधारित" मस्जिद के लिए एक विशेषण है। "अहक़्क़ु" (अधिक योग्य) उस विषय का विधेय है जो "ला-मस्जिदुन" है। (३) यहाँ तक़वा का अर्थ है: वे गुण जिनके माध्यम से सज़ा से बचा जाता है, और यह 'वक़ैतु' (मैंने रक्षा की) से 'फला' रूप का एक शब्द है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। (४)

चौथा बिंदु: विद्वानों में उस मस्जिद के बारे में मतभेद था जिसकी नींव तक़वा पर रखी गई थी। एक समूह ने कहा: यह क़ुबा मस्जिद है; यह इब्न अब्बास, अद-दहक और अल-हसन से वर्णित है। उन्होंने उनके कथन: "पहले दिन से" पर भरोसा किया, और क़ुबा मस्जिद की नींव मदीना में पहले दिन (५) रखी गई थी; क्योंकि इसे पैगंबर (उन पर शांति हो) की मस्जिद से पहले बनाया गया था। और यह कहा गया था: यह अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) की मस्जिद है। यह इब्न उमर और इब्न अल-मुसय्यिब द्वारा कहा गया था, और मालिक ने इब्न वहब, अशहब और इब्न अल-क़ासिम द्वारा उनसे वर्णित किया है। (६)

तिर्मिज़ी ने अबू सईद अल-ख़ुदरी से वर्णन किया है: उन्होंने कहा कि दो आदमियों ने उस मस्जिद के बारे में विवाद किया जो...

(१) अल-सहाह (असास)। अल-इसास: बड़े कटोरे। अल-कज़ाल: सिर का पिछला भाग। अल-क़ामूस (असास) और (कज़ाल)। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ८२। (३) इराब अल-कुरान अन-नहहास २ / २३५। (४) १ / २५० - २५१। (५) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी २ / १००२, और अल-तबरी ११ / ६८४ द्वारा इब्न अब्बास से रिपोर्ट किया गया। (६) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी २ / १००२, और आरिदत अल-अहवज़ी ११ / २४५, और जो पहले उनके बीच कोष्ठक में था। इब्न उमर और इब्न अल-मुसय्यिब के कथन को इब्न अबी शैबा २ / ३७२ और अल-तबरी ११ / ६८२ - ६८३ द्वारा रिपोर्ट किया गया था।

سورة التوبہ: آیت ۱۰۸، ۳۷۸

تیسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى﴾ یعنی: اس کی دیواریں بنائی گئیں اور اس کی بنیادیں اٹھائی گئیں۔ "الأُسّ" عمارت کی جڑ یا بنیاد ہے، اور اسی طرح "الاساس" بھی۔ "الاَسَس" اسی سے مقصور (مختصر) ہے۔ "أُسّ" کی جمع "اِساس" ہے؛ جیسے: "عُسّ" اور "عِساس"۔ "اساس" کی جمع "أُسُس" ہے، جیسے: "قذال" اور "قُذُل"۔ "أُسُس" کی جمع "آساس" ہے، جیسے: "سَبَب" اور "أسباب"۔ میں نے عمارت کی باقاعدہ بنیاد رکھی۔ اور ان کا قول: "یہ 'أُسِّ دہر'، 'اَسِّ دہر'، یا 'اِسِّ دہر' پر تھا" - تین لغات ہیں - یعنی: قدیم زمانے سے، یا زمانے کے آغاز سے۔ (۱)

ان کے قول "لَمَسْجِدٌ" میں 'لام' قسم کا لام ہے، یا کہا گیا ہے کہ یہ لامِ ابتدا ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "لَزَيدٌ" لوگوں میں عمل کے اعتبار سے سب سے بہتر ہے؛ اور یہ تاکید کا تقاضا کرتا ہے۔ (۲) "أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى" مسجد کی صفت ہے۔ "أَحَقُّ" اس مبتدا کی خبر ہے جو "لَمَسْجِدٌ" ہے۔ (۳) یہاں تقویٰ کا مطلب ہے: وہ خصائل جن کے ذریعے سزا سے بچا جاتا ہے، اور یہ 'وَقَيتُ' (میں نے بچایا) سے 'فَعْلَى' کے وزن پر ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ (۴)

چوتھا نکتہ: علماء کا اس مسجد کے بارے میں اختلاف ہے جس کی بنیاد تقویٰ پر رکھی گئی؛ چنانچہ ایک جماعت نے کہا: وہ مسجدِ قباء ہے، یہ ابن عباس، ضحاک اور حسن سے مروی ہے۔ اور انہوں نے اللہ کے اس قول سے استدلال کیا: "پہلے دن سے"، اور مسجدِ قباء کی بنیاد مدینہ میں پہلے دن (۵) رکھی گئی تھی؛ کیونکہ یہ مسجدِ نبوی ﷺ سے پہلے بنائی گئی تھی۔ اور کہا گیا: وہ رسول اللہ ﷺ کی مسجد ہے، یہ ابن عمر اور ابن مسیب نے کہا، اور مالک سے ابن وہب، اشہب اور ابن قاسم کی روایت میں بھی یہی ہے۔ (۶)

اور ترمذی نے ابو سعید خدری سے روایت کیا ہے: انہوں نے کہا کہ دو آدمیوں نے اس مسجد کے بارے میں جھگڑا کیا جو...

(۱) الصحاح (اسس)۔ العساس: بڑے پیالے۔ القذال: سر کا پچھلا حصہ۔ القاموس (عسس) اور (قذل)۔ (۲) المحرر الوجیز ۳ / ۸۲ ۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۳۵ ۔ (۴) ۱ / ۲۵۰ - ۲۵۱ ۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۱۰۰۲ ، اور اسے طبری نے ابن عباس سے روایت کیا ۱۱ / ۶۸۴ ۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۱۰۰۲ ، اور عارضۃ الاحوذی ۱۱ / ۲۴۵ ، اور ان میں سے جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ پہلے گزر چکا ہے۔ ابن عمر اور ابن مسیب کے قول کو ابن ابی شیبہ ۲ / ۳۷۲ اور طبری ۱۱ / ۶۸۲ - ۶۸۳ نے روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah, Verse 108 379

"[A mosque] founded upon righteousness from the first day"; a man said: It is Masjid Quba, and another said: It is the Prophet's Mosque ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said: "It is this mosque of mine." He said: A Sahih (authentic) hadith (1).

The first opinion is more fitting for the story; because of His saying: "In it," and the adverbial pronoun [which] implies the purified men, it is (2) Masjid Quba. The evidence for this is the hadith of Abu Huraira who said: This verse was revealed concerning the people of Quba: {Within it are men who love to purify themselves; and Allah loves those who purify themselves} [At-Tawbah: 108]. He said: They used to perform Istinja' (cleaning after defecation) with water, so this verse was revealed about them (3). Al-Sha'bi said: They are the people of Masjid Quba, Allah revealed this regarding them (4).

Qatadah said: When this verse was revealed, the Messenger of Allah ﷺ said to the people of Quba: "Indeed, Allah, the Exalted, has praised you well for purification, so what is it that you do?" They said: We wash the remains of feces and urine with water. Narrated by Abu Dawood (5).

Al-Daraqutni narrated from Talha bin Nafi' who said: Abu Ayyub, Jabir bin Abdullah, and Anas bin Malik al-Ansari narrated to me from the Messenger of Allah ﷺ regarding this verse: {Within it are men who love to purify themselves; and Allah loves those who purify themselves}, he said: "O assembly of Ansar, indeed Allah has praised you for good in purification, so what is this purification of yours?" They said: O Messenger of Allah, we perform Wudu (ablution) for prayer, and we perform Ghusl (ritual bath) from Janaba (ritual impurity). The Messenger of Allah ﷺ said: "Is there anything else besides that?" They said: No, except that when one of us relieves himself, he likes to clean himself with water. He said: "It is that, so adhere to it" (6).

(1) Sunan al-Tirmidhi (3099), and it is with Ahmad (11046). And similar to it in Muslim (1398). Al-Sindi said (as in the margin of Al-Musnad): This is a clear text on the subject, and there is no reason for disagreement after it, and Allah knows best. (2) In the copies: "So it is," and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1003, and the speech is from him excluding his saying: "The first opinion is more fitting for the story," and more explanation for this will follow. What preceded between brackets is from Ahkam al-Qur'an. (3) Reported by Abu Dawood (44), al-Tirmidhi (3100), and Ibn Majah (357). Al-Tirmidhi said: A strange (gharib) hadith from this perspective. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Talkhis al-Habir: Its chain of narration is

weak. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/236, and reported by al-Tabari 11/691. (5) We did not find it in Abu Dawood, and it was reported by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/288, and al-Tabari 11/688-689. (6) Sunan al-Daraqutni (174), and also reported by Ibn Majah (355). Al-Daraqutni said after it: 'Utbah bin Abi Hakim (one of the men in the chain of narration) is not strong.

सूरा अत-तौबा: आयत 108 379

"[एक मस्जिद] जिसकी नींव पहले दिन से ही परहेज़गारी (तक़वा) पर रखी गई थी"; एक व्यक्ति ने कहा: वह मस्जिद-ए-कुबा है, और दूसरे ने कहा: वह नबी ﷺ की मस्जिद है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह मेरी यही मस्जिद है।" उन्होंने कहा: यह एक सहीह हदीस है (1)।

और पहला कथन कहानी के लिए अधिक उपयुक्त है; उनके कथन "उसमें" (फीही) के कारण, और स्थानवाचक सर्वनाम [जो] शुद्ध पुरुषों की आवश्यकता रखता है, वह (2) मस्जिद-ए-कुबा है। इसका प्रमाण अबू हुरैरा की हदीस है जिन्होंने कहा: यह आयत कुबा के लोगों के बारे में उतरी: {उसमें ऐसे लोग हैं जो पाक-साफ़ होना पसंद करते हैं; और अल्लाह पाक-साफ़ रहने वालों को पसंद करता है} [अत-तौबा: 108]। उन्होंने कहा: वे पानी से इस्तिन्जा (शौच के बाद सफाई) करते थे, तो उनके बारे में यह आयत उतरी (3)। अल-शाबी ने कहा: वे मस्जिद-ए-कुबा के लोग हैं, अल्लाह ने उनके बारे में यह आयत उतारी (4)।

और क़तादा ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुबा के लोगों से कहा: "बेशक अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने पवित्रता के मामले में तुम्हारी बहुत प्रशंसा की है, तो तुम क्या करते हो?" उन्होंने कहा: हम पानी से मल और मूत्र के अवशेषों को धोते हैं। इसे अबू दाऊद ने रिवायत किया है (5)।

और अल-दाराकुतनी ने तलहा बिन नाफ़े से रिवायत किया, उन्होंने कहा: मुझे अबू अय्यूब, जाबिर बिन अब्दुल्लाह और अनस बिन मालिक अल-अंसारी ने अल्लाह के रसूल ﷺ से इस आयत के बारे में बताया: {उसमें ऐसे लोग हैं जो पाक-साफ़ होना पसंद करते हैं; और अल्लाह पाक-साफ़ रहने वालों को पसंद करता है}, उन्होंने फरमाया: "ऐ अंसार के गिरोह, बेशक अल्लाह ने पवित्रता में तुम्हारी प्रशंसा की है, तो तुम्हारी यह पवित्रता क्या है?" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हम नमाज़ के लिए वज़ू करते हैं, और जनाबत से ग़ुस्ल (स्नान) करते हैं। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या इसके अलावा कुछ और भी है?" उन्होंने कहा: नहीं, बस इतना ही कि जब हममें से कोई शौच से बाहर आता है, तो वह पानी से इस्तिन्जा करना पसंद करता है। उन्होंने फरमाया: "यह वही बात है, तो इसे अपनाए रखो" (6)।

(1) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3099), और यह अहमद (11046) के पास है। और इसी तरह मुस्लिम (1398) में भी है। अल-सिंदी ने कहा (जैसा कि मुसनद के हाशिए में है): यह इस विषय पर एक स्पष्ट

पाठ है, और इसके बाद मतभेद का कोई आधार नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) प्रतियों में: "तो वह है," और जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/1003 से है, और शब्द उन्हीं के हैं सिवाय उनके इस कथन के: "और पहला कथन कहानी के लिए अधिक उपयुक्त है," और इसका और विवरण आगे आएगा। और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह अहकाम अल-कुरआन से है। (3) इसे अबू दाऊद (44), तिर्मिज़ी (3100), और इब्न माजाह (357) ने निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: इस दृष्टिकोण से यह एक ग़रीब (अजीब) हदीस है। और हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तल्खीस अल-हबीर में कहा: इसका वर्णन-क्रम (सनद) कमज़ोर है। (4) नह्हास की इराब अल-कुरआन 2/236, और इसे तबरी ने 11/691 में निकाला है। (5) हमें यह अबू दाऊद के पास नहीं मिला, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 2/288 में, और तबरी ने 11/688-689 में निकाला है। (6) सुनन अल-दाराकुतनी (174), और इसे इब्न माजाह (355) ने भी निकाला है। अल-दाराकुतनी ने इसके बाद कहा: उतबा बिन अबी हाकिम (वर्णन-श्रृंखला के लोगों में से एक) मज़बूत नहीं हैं।

سورہ التوبہ: آیت ۱۰۸ ۳۷۹

"[جس کی بنیاد] پہلے دن سے ہی تقویٰ پر رکھی گئی تھی"؛ ایک آدمی نے کہا: وہ مسجدِ قبا ہے، اور دوسرے نے کہا: وہ نبی ﷺ کی مسجد ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ میری یہی مسجد ہے"۔ کہا: حدیث صحیح ہے(۱)۔

اور پہلا قول قصے کے زیادہ موزوں ہے؛ اس کے قول: "فیہ" (اس میں) کی وجہ سے، اور ظرف کی ضمیر [جو] پاکیزگی اختیار کرنے والے مردوں کا تقاضا کرتی ہے، وہ(۲) مسجدِ قبا ہے۔ اور اس کی دلیل ابو ہریرہ کی حدیث ہے انہوں نے کہا: یہ آیت اہل قبا کے بارے میں نازل ہوئی: {فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ} [التوبہ: ۱۰۸] (اس میں ایسے لوگ ہیں جو پاک ہونا پسند کرتے ہیں اور اللہ پاک رہنے والوں کو پسند کرتا ہے) انہوں نے کہا: وہ پانی سے استنجا کرتے تھے، تو ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی(۳)۔ شعبی نے کہا: وہ مسجدِ قبا والے ہیں، اللہ نے ان کے بارے میں یہ نازل کیا(٤)۔

اور قتادہ نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی، تو رسول اللہ ﷺ نے اہل قبا سے فرمایا: "بیشک اللہ سبحانہ نے پاکیزگی کے بارے میں تمہاری بہت تعریف کی ہے، تو تم کیا کرتے ہو؟"۔ انہوں نے کہا: ہم پاخانے اور پیشاب کے اثر کو پانی سے دھوتے ہیں۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے(۵)۔

اور دارقطنی نے طلحہ بن نافع سے روایت کیا انہوں نے کہا: مجھ سے ابو ایوب، جابر بن عبداللہ اور انس بن مالک انصاریوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس آیت کے بارے میں بیان کیا: {فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ} تو آپ نے فرمایا: "اے گروہِ انصار، بیشک اللہ نے پاکیزگی میں تمہاری اچھی تعریف کی ہے، تو تمہاری یہ پاکیزگی کیا ہے؟" انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم نماز کے لیے وضو کرتے ہیں، اور جنابت سے غسل کرتے ہیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے

فرمایا: "کیا اس کے ساتھ کچھ اور بھی ہے؟" تو انہوں نے کہا: نہیں، بجز اس کے کہ جب ہم میں سے کوئی پاخانے سے فارغ ہوتا ہے تو وہ پانی سے استنجا کرنا پسند کرتا ہے۔ آپ نے فرمایا: "وہ یہی بات ہے، پس تم اسے لازم پکڑو"(٦)۔

(١) سنن ترمذی (٣٠٩٩)، اور یہ احمد (١١٠٤٦) کے ہاں ہے۔ اور اسی طرح مسلم (١٣٩٨) میں ہے۔ سندی نے کہا (جیسا کہ حاشیہ مسند میں ہے): یہ اس باب میں نصِ صریح ہے، اور اس کے بعد اختلاف کی کوئی وجہ نہیں، واللہ تعالیٰ اعلم۔ (٢) نسخوں میں ہے: "فہو" (پس وہ ہے)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن ٢/١٠٠٣ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے سوائے ان کے اس قول کے: "اور پہلا قول قصے کے زیادہ موزوں ہے"، اور اس کی مزید وضاحت آگے آئے گی۔ اور جو اوپر بریکٹ کے درمیان گزرا وہ احکام القرآن سے ہے۔ (٣) اسے ابوداؤد (٤٤)، ترمذی (٣١٠٠)، اور ابن ماجہ (٣٥٧) نے نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: اس پہلو سے یہ حدیث غریب ہے۔ اور حافظ ابن حجر نے تلخیص الحبیر میں کہا: اس کی سند ضعیف ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/٢٣٦، اور اسے طبری نے ١١/٦٩١ میں نکالا ہے۔ (٥) ہمیں یہ ابوداؤد کے ہاں نہیں ملا، اور اسے عبدالرزاق نے تفسیر ٢/٢٨٨ میں، اور طبری نے ١١/٦٨٨-٦٨٩ میں نکالا ہے۔ (٦) سنن دارقطنی (١٧٤)، اور اسے ابن ماجہ (٣٥٥) نے بھی نکالا ہے۔ دارقطنی نے اس کے بعد کہا: عتبہ بن ابی حکیم (سند کے راویوں میں سے ایک) قوی نہیں ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 108 / 380

This hadith implies that the mosque mentioned in the verse is the Quba Mosque, except that the hadith of Abu Sa'id al-Khudri states that the Prophet ﷺ explicitly stated it was his mosque, so there is no dispute with it (1). Abu Kuraib narrated: Abu Usama told us, saying: Salih bin Hayyan told us, saying: Abdullah bin Buraida told us regarding the saying of Allah the Almighty: {In houses that Allah has permitted to be raised and that His name be mentioned therein} [An-Nur: 36] he said: There are only four mosques built by none but a Prophet: The Kaaba built by Ibrahim and Isma'il, peace be upon them, the house of Jericho, the Holy House (Bayt al-Maqdis) built by David and Solomon, peace be upon them, and the Mosque of Medina and the Mosque of Quba, both of which were founded on piety, built by the Messenger of Allah (2) ﷺ. Fifthly: "from the first day" (min awwali yawmin); "min" according to grammarians is the equivalent of "mundhu" (since), for "mundhu" in time is like "min" in place. It was said: Its meaning here is the meaning of "mundhu," and the interpretation is: since the first day its construction began. And it was said: The meaning is: from the founding of the first days, so it entered into the source of the verb which is "foundation" (3), as he said: Whose are the abodes at the summit of Al-Hijr which have become desolate for years and ages (4) Meaning: from the passing of years and the passing of ages. What led to this is that one of the principles of grammarians is that time is not governed by the preposition "min," but rather time is governed by "mundhu." You say: I haven't seen him for (since) a month, or a year, or a day. You do not say: from a month, or from a year, or from a day. So if it occurs in speech followed by a time, then a hidden word suitable to be governed by "min" is estimated, as we mentioned in the interpretation of the verse. Ibn Atiyyah said: It seems better to me in this verse to dispense with the estimation, and for "min" to govern the word "first" (awwal); because it has the meaning of beginning, as if it...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/82. (2) Al-Tamhid 13/268. This was the choice of Ibn Abd al-Barr: that both were founded on piety. Salih bin Hayyan al-Qurashi is weak as mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqrib. (3) See the difference between the Kufans and Basrans in that: Al-Khizana 9/440. (4) Its author is Zuhayr bin Abi Sulma, and the verse is in his Diwan p. 86, and Al-Khizana 9/439, and in it: Al-Qunna is the mountain peak, and Al-Hijr: dwellings of Thamud in the area of Ash-Sham near Wadi al-Qura. Aqwayna: became desolate. Al-Hujaj: plural of Hijjah, which is a year.

सूरा अत-तौबा: आयत 108 / 380

यह हदीस बताती है कि आयत में जिस मस्जिद का ज़िक्र है वह क़ुबा की मस्जिद है, सिवाय इसके कि अबू सईद अल-खुदरी की हदीस में नबी ﷺ ने स्पष्ट रूप से कहा है कि वह उनकी मस्जिद थी, इसलिए इसके साथ कोई विवाद नहीं है (1)। अबू कुरैब ने रिवायत की: हमें अबू उसामा ने बताया, कहा: हमें सालेह बिन हय्यान ने बताया, कहा: हमें अब्दुल्लाह बिन बुरैदा ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में बताया: {उन घरों में जिन्हें अल्लाह ने बुलंद करने और उनमें उसका नाम लिए जाने की अनुमति दी है} [अन्नूर: 36] उन्होंने कहा: केवल चार मस्जिदें ऐसी हैं जिन्हें सिवाय पैगंबर के किसी ने नहीं बनाया: काबा जिसे इब्राहीम और इस्माईल अलैहिमुस्सलाम ने बनाया, जरीको (यरीहो) का घर यानी बैत अल-मक़दिस जिसे दाऊद और सुलेमान अलैहिमुस्सलाम ने बनाया, और मदीना की मस्जिद और क़ुबा की मस्जिद, ये दोनों तक़वा (परहेज़गारी) पर बनी हैं, जिन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनाया (2)। पाँचवाँ: "पहले दिन से" (मिन अव्वलि यौमिन); वैयाकरणों (नहुवियों) के अनुसार "मिन" का अर्थ "मुन्ज़ु" (जब से) के समान है, क्योंकि समय के लिए "मुन्ज़ु" वैसा ही है जैसा स्थान के लिए "मिन" होता है। कहा गया है: यहाँ इसका अर्थ "मुन्ज़ु" का है, और व्याख्या यह है: जब से इसकी इमारत की शुरुआत हुई। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: पहले दिनों की बुनियाद डालने से, तो यह क्रिया के स्रोत (मस्दर) पर आया जो कि "नींव" है (3), जैसा कि उन्होंने कहा: अल-हिज्र की चोटी पर किसके घर हैं जो वर्षों और युगों से वीरान पड़े हैं (4) यानी: गुज़रते वर्षों और गुज़रते ज़माने से। इसका कारण यह है कि वैयाकरणों के सिद्धांतों में से एक यह है कि समय को "मिन" के ज़रिए नहीं जोड़ा जाता, बल्कि समय को "मुन्ज़ु" के ज़रिए जोड़ा जाता है। आप कहते हैं: मैंने उसे एक महीने, या एक साल, या एक दिन से नहीं देखा। आप यह नहीं कहते: एक महीने से, या एक साल से, या एक दिन से। इसलिए यदि यह बातचीत में आता है और इसके बाद समय आता है, तो एक छिपा हुआ शब्द माना जाता है जिसे "मिन" के साथ जोड़ा जा सके जैसा कि हमने शेर की व्याख्या में ज़िक्र किया। इब्न अतिय्या ने कहा: मुझे इस आयत में किसी शब्द को छिपा हुआ मानने की ज़रूरत नहीं लगती, और यह कि "मिन" "अव्वल" शब्द को जोड़ता है; क्योंकि इसका अर्थ शुरुआत है, मानो यह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/82। (2) अत-तमहीद 13/268 और यह इब्न अब्द अल-बर्र का चयन है: कि दोनों की बुनियाद तक़वा पर रखी गई थी। सालेह बिन हय्यान अल-कुरैशी कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अत-तकरीब में ज़िक्र किया है। (3) इस बारे में कूफ़ियों और बसरियों के

बीच मतभेद देखें: अल-खिज़ाना 9/440। (4) इसके रचयिता जुहैर बिन अबी सुल्मा हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. 86 में है, और अल-खिज़ाना 9/439 में, और इसमें: अल-कुन्ना पहाड़ की चोटी है, और अल-हिज्र: वादी अल-कुरा के पास शाम के इलाके में समूद के घर। अक़वैन: वीरान हो गए। अल-हुजज: हिज्जा का बहुवचन, जिसका अर्थ वर्ष है।

سورة التوبہ: آیت ۱۰۸ / ۳۸۰

یہ حدیث اس بات کا تقاضا کرتی ہے کہ آیت میں مذکور مسجد مسجدِ قبا ہے، سوائے اس کے کہ ابو سعید الخدری کی حدیث میں نبی ﷺ نے صراحت فرمائی ہے کہ وہ آپ کی مسجد تھی، لہٰذا اس کے سامنے کوئی اور قول معتبر نہیں (۱)۔ ابو کریب نے روایت کیا: ہمیں ابو اسامہ نے بیان کیا، کہا: ہمیں صالح بن حیان نے بیان کیا، کہا: ہمیں عبداللہ بن بریدہ نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں بتایا: {ان گھروں میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ انہیں بلند کیا جائے اور ان میں اس کا نام لیا جائے} [النور: ۳۶] انہوں نے کہا: صرف چار مسجدیں ایسی ہیں جنہیں صرف نبیوں نے تعمیر کیا: کعبہ جسے ابراہیم اور اسماعیل علیہما السلام نے بنایا، اریحا کا گھر یعنی بیت المقدس جسے داؤد اور سلیمان علیہما السلام نے بنایا، اور مدینہ کی مسجد اور مسجدِ قبا جن دونوں کی بنیاد تقویٰ پر رکھی گئی، ان دونوں کو رسول اللہ ﷺ نے تعمیر کیا (۲)۔ پانچویں بات: «مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ»؛ نحویوں کے نزدیک «مِنْ» یہاں «منذ» کے مقابلے میں ہے، کیونکہ زمانے میں «منذ» کا وہی مقام ہے جو مکان (جگہ) میں «مِنْ» کا ہے۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہاں «منذ» کا ہے، اور تقدیر (مفہوم) یہ ہے: جب سے اس کی تعمیر کی ابتدا ہوئی۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: پہلے دنوں کی بنیاد رکھنے سے، تو یہ فعل کے مصدر پر داخل ہوا جو کہ بنیاد رکھنا ہے (۳)، جیسا کہ کہا گیا: کس کے ہیں یہ گھر حجر کی چوٹی پر جو برسوں اور زمانوں سے ویران پڑے ہیں (۴) یعنی: گزرتے برسوں اور گزرتے زمانے سے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ نحویوں کے اصولوں میں سے ایک یہ ہے کہ زمانوں کو «مِنْ» کے ذریعے جر نہیں دیا جاتا، بلکہ زمانوں کو «منذ» کے ذریعے جر دیا جاتا ہے، آپ کہتے ہیں: میں نے اسے ایک مہینے، یا سال، یا دن سے نہیں دیکھا۔ آپ یہ نہیں کہتے: «من شهر»، نہ «من سنة»، اور نہ ہی «من يوم»۔ چنانچہ جب یہ کلام میں آئے

اور اس کے بعد زمانہ ہو، تو ایک پوشیدہ لفظ مانا جاتا ہے جو «من» کے ذریعے جر پانے کے لائق ہو، جیسا کہ ہم نے شعر کی تشریح میں ذکر کیا۔ ابن عطیہ نے کہا: میرے نزدیک اس آیت میں کسی پوشیدہ لفظ کو ماننے کی ضرورت نہیں ہے، اور یہ کہ «مِنْ» لفظ «أوَّل» کو جر دے رہا ہے؛ کیونکہ اس کا مطلب آغاز ہے، گویا یہ...

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۸۲۔ (۲) التمہید ۱۳/ ۲۶۸ اور یہ ابن عبد البر کا پسندیدہ قول ہے: کہ دونوں کی بنیاد تقویٰ پر رکھی گئی۔ اور صالح بن حیان القرشی ضعیف ہیں جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اس بارے میں کوفیوں اور بصریوں کے درمیان اختلاف دیکھیں: الخزانۃ ۹/ ۴۴۰۔ (۴) اس کے کہنے والے زہیر بن ابی سلمیٰ ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۸۶ میں ہے، اور الخزانۃ ۹/ ۴۳۹ میں، اور اس میں: القنۃ پہاڑ کی چوٹی، اور الحجر: وادی القریٰ کے قریب ملک شام کے علاقے میں قومِ ثمود کے مکانات۔ أقوین: ویران ہوگئے۔ اور الحجج: حجہ کی جمع ہے، جس کا مطلب سال ہے۔

381 Surah At-Tawbah: Verse 108

He said: From the beginning of days (1).

Sixth: The saying of the Almighty: {is more worthy that you should stand therein} meaning: that you stand, so it is in the position of accusative (2). And "ahaqq" (more worthy/rightful) is the elative form (af'al), from "haqq" (truth/right), and the elative form only enters between two shared things, where one of them has an advantage over the other in the meaning they share. So even though Masjid al-Dirar was void and had no truth in it, they shared in "truth" from the perspective of the belief of its builder, or from the perspective of the belief of those who thought that standing in it was permissible for its status as a mosque. However, one of the beliefs is inwardly void before Allah, and the other is true both inwardly and outwardly. Similar to this is the saying of the Almighty: {The companions of Paradise on that Day will be in a better lodging and a finer resting place} [Al-Furqan: 24]. It is known that "goodness" is distant from the Fire, but it proceeded according to the belief of each sect that they are on good, and that their destiny is towards it (3); as each party rejoices in what they have. And this is not like saying: "Honey is sweeter than vinegar," for honey, although sweet, everything suitable is sweet. Do you not see that some people prefer vinegar over honey; alone by itself, or added to something else.

Seventh: The saying of the Almighty: {therein}; whoever says: The mosque intended is the Prophet's Mosque ﷺ, then the pronoun "ha" in {more worthy that you should stand therein} refers to it. And {therein are men} is also for it. And whoever says: It is the Quba Mosque, then the pronoun in {therein} refers to it based on the previous disagreement.

Eighth: Allah, Glorified and Exalted be He, praised in this verse those who loved purification and preferred cleanliness, which is human gallantry and a Sharia duty. In Tirmidhi, from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: "Tell your husbands to clean themselves with water, for I am shy of them [for the Messenger of Allah ﷺ used to do it]." He said: A Sahih Hadith (4). And it is established that the Prophet ﷺ used to carry water with him in...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/83, and Ibn Atiyyah said: It is as you say: "I came before you and after you," and you do not indicate with these two words anything but time. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/235. (3) Following it in the copies is: "khayr" (better), and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1005, and the speech is from him. (4) Sunan al-Tirmidhi (19), and what is between the brackets is

from it. It is with Ahmad (24639), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 1/42-43. Her saying: "for I am shy of them," meaning: from explaining this matter. Tuhfat al-Ahwadhi 1/97.

381 सूरा अत-तौबाह: आयत 108

उन्होंने कहा: दिनों की शुरुआत से (1)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {अधिक योग्य है कि आप उसमें खड़े हों} यानी: कि आप खड़े हों, तो यह कर्मकारक (accusative) की स्थिति में है (2)। और "अहक़्क़" (अधिक योग्य/सही) "अफ़'अल" (तुलनात्मक रूप) है, जो "हक़" (सत्य/अधिकार) से बना है, और यह रूप केवल दो ऐसी चीजों के बीच आता है जो किसी विशेषता में साझा हों, जहाँ उनमें से एक को उस विशेषता में दूसरे पर श्रेष्ठता प्राप्त हो। इसलिए मस्जिद-ए-दिरार भले ही निराधार थी और उसमें कोई सच्चाई नहीं थी, फिर भी वे उसके निर्माता के विश्वास के दृष्टिकोण से, या उन लोगों के विश्वास के दृष्टिकोण से "सत्य" में साझा करते थे जिन्होंने सोचा था कि मस्जिद होने के नाते उसमें खड़ा होना अनुमेय था। हालाँकि, इन विश्वासों में से एक अल्लाह के सामने आंतरिक रूप से निराधार है, और दूसरा आंतरिक और बाहरी दोनों तरह से सत्य है। इसके समान सर्वशक्तिमान का कथन है: {उस दिन स्वर्ग के साथी बेहतर आवास और एक बेहतरीन विश्राम स्थल में होंगे} [अल-फुरकान: 24]। यह ज्ञात है कि "अच्छाई" आग से दूर है, लेकिन यह प्रत्येक संप्रदाय के इस विश्वास के अनुसार चला कि वे अच्छाई पर हैं, और उनका गंतव्य उसी की ओर है (3); क्योंकि प्रत्येक पक्ष अपने पास जो कुछ भी है उस पर प्रसन्न होता है। और यह इस तरह नहीं है जैसे: "शहद सिरके से मीठा है," क्योंकि शहद, हालांकि मीठा है, हर उपयुक्त चीज़ मीठी होती है। क्या आप नहीं देखते कि कुछ लोग शहद की तुलना में सिरके को पसंद करते हैं; अकेले अपने आप में, या किसी और चीज़ में मिलाया हुआ।

सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {उसमें}; जो कोई कहता है: मस्जिद से आशय पैगंबर की मस्जिद ﷺ है, तो {अधिक योग्य है कि आप उसमें खड़े हों} में प्रत्यय "हा" (उसमें) उसी को संदर्भित करता है। और {उसमें ऐसे पुरुष हैं} भी उसी के लिए है। और जो कोई कहता है: यह कुबा मस्जिद है, तो {उसमें} में सर्वनाम पिछले मतभेद के आधार पर उसी को संदर्भित करता है।

आठवां: अल्लाह, सुब्हानहु व तआला ने इस आयत में उन लोगों की प्रशंसा की है जो पवित्रता से प्यार करते थे और स्वच्छता को प्राथमिकता देते थे, जो मानवीय शिष्टता और शरीयत का कर्तव्य है। तिर्मिज़ी में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अपने पतियों को आदेश दें कि वे पानी से खुद को साफ करें, क्योंकि मुझे उनसे शर्म आती है [क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ऐसा

करते थे]।" उन्होंने कहा: एक सहीह हदीस (4)। और यह सिद्ध है कि पैगंबर ﷺ अपने साथ पानी लेकर चलते थे...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/83, और इब्न अतिय्या ने कहा: यह वैसा ही है जैसा आप कहते हैं: "मैं तुम्हारे पहले और तुम्हारे बाद आया," और आप इन दो शब्दों के साथ केवल समय का संकेत देते हैं। (2) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/235। (3) प्रतियों में इसके बाद है: "खैर" (बेहतर), और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/1005 से है, और कथन उन्हीं का है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (19), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। यह अहमद (24639) के पास है, और अल-नसाई मुजतबा 1/42-43 में। उनका कथन: "क्योंकि मुझे उनसे शर्म आती है," यानी: इस मामले को समझाने से। तोहफ़त अल-अहवज़ी 1/97।

۳۸۱ سورہ التوبہ: آیت ۱۰۸

فرمایا: دنوں کی ابتدا سے (۱)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَحَقُّ أَن تَقُومَ فِيهِ﴾ یعنی: یہ کہ آپ کھڑے ہوں، تو یہ محلِ نصب میں ہے (۲)۔ اور «أَحَقُّ» افعل التفضیل کا وزن ہے، "حق" سے ماخوذ ہے، اور افعل التفضیل صرف ایسی دو چیزوں کے درمیان آتا ہے جو کسی صفت میں شریک ہوں، جن میں سے ایک کو دوسرے پر اس صفت میں فضیلت حاصل ہو۔ پس مسجدِ ضرار اگرچہ باطل تھی اور اس میں کوئی حق نہ تھا، لیکن وہ اس کے بنانے والے کے عقیدے کے اعتبار سے، یا ان لوگوں کے عقیدے کے اعتبار سے "حق" میں شریک تھے جو یہ سمجھتے تھے کہ اس میں نماز کے لیے کھڑا ہونا جائز ہے۔ لیکن ان دو عقیدوں میں سے ایک اللہ کے نزدیک باطنی طور پر باطل ہے، اور دوسرا باطنی اور ظاہری دونوں طور پر حق ہے۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿أَصْحَٰبُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا﴾ [الفرقان: ۲۴] اور یہ معلوم ہے کہ خیر (بھلائی) آگ سے دور ہے، لیکن یہ ہر گروہ کے اس عقیدے کے مطابق جاری ہوا کہ وہ خیر پر ہیں، اور ان کا انجام اسی کی طرف ہے (۳)؛ کیونکہ ہر گروہ اپنے پاس موجود چیز پر خوش ہے۔ اور یہ اس طرح نہیں ہے جیسے: "شہد سرکے سے زیادہ میٹھا ہے،" کیونکہ شہد اگرچہ میٹھا ہے، لیکن ہر موافق چیز میٹھی ہوتی ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ بعض لوگ سرکے کو شہد پر ترجیح دیتے ہیں؛ تنہا بھی اور کسی دوسری چیز میں ملا کر بھی۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: «فیہ»؛ جس نے کہا: مسجد سے مراد مسجدِ نبوی ﷺ ہے، تو «أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ» میں ہاء کی ضمیر اسی کی طرف لوٹتی ہے۔ اور «فِيهِ رِجَالٌ» بھی اسی کے لیے ہے۔

اور جس نے کہا: یہ مسجدِ قبا ہے، تو «فيه» میں ضمیر سابقہ اختلاف کی بنیاد پر اسی کی طرف لوٹتی ہے۔

آٹھویں بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس آیت میں ان لوگوں کی تعریف فرمائی ہے جو طہارت کو پسند کرتے ہیں اور پاکیزگی کو ترجیح دیتے ہیں، اور یہ انسانی مروت اور شرعی فریضہ ہے۔ ترمذی میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اپنے شوہروں کو حکم دو کہ وہ پانی سے طہارت کریں، کیونکہ میں ان سے شرماتی ہوں [کیونکہ رسول اللہ ﷺ ایسا کرتے تھے]۔" فرمایا: یہ حدیث صحیح ہے (۴)۔ اور یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ اپنے ساتھ پانی اٹھاتے تھے...

(۱) المحرر الوجيز ۸۳/۲ ، اور ابن عطیہ نے کہا: یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: میں تم سے پہلے اور تمہارے بعد آیا، اور تم ان دونوں لفظوں سے صرف زمانے پر دلالت کرتے ہو۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۳۵ ۔ (۳) نسخوں میں اس کے بعد ہے: خیر، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی أحكام القرآن ۲/ ۱۰۰۵ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۴) سنن الترمذی (۱۹)، اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے، اور یہ احمد (۲۴۶۳۹) کے پاس ہے، اور نسائی نے المجتبی ۴۲/۱-۴۳ میں ذکر کی ہے۔ ان کا قول: فإني أستحييهم، یعنی: اس معاملے کو بیان کرنے سے۔ تحفۃ الأحوذی ۹۷/۱ ۔

purification, so he used stones for lightening and water for cleansing(1). Ibn al-Arabi: The scholars of Kairouan used to keep stones in sand in their ablution areas, with which they would clean themselves before washing with water(2).

Ninth: What is required for impurity at the point of exit is lightening (cleansing with stones), while for impurity on the rest of the body and clothes, washing is required. This is a concession from Allah to His servants both in the presence and absence of water, and this is the view of the majority of scholars. Ibn Habib differed(3) and said: One should not use stones except in the absence of water. The established reports on using stones while water is available refute his view(4).

Tenth: In this chapter, scholars differed regarding the removal of impurity from bodies and clothes—after their consensus on overlooking and pardoning flea blood unless it becomes excessive—on three views:

First: That it is an obligatory duty, and the prayer of someone who prays in a garment with impurity is not valid, whether they were aware of it or forgot. This is narrated from Ibn Abbas, al-Hasan, and Ibn Sirin, and it is the view of ash-Shafi'i, Ahmad, and Abu Thawr. Ibn Wahb narrated it from Malik, and it is the view of Abu al-Faraj al-Maliki.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1003, and the hadith on purification with water was recorded by Ahmad (12100), al-Bukhari (217), and Muslim (270) and (271) from Anas. The hadith on cleansing with stones was recorded by Ahmad (3966), and al-Bukhari (156) from Ibn Mas'ud. Ibn al-Mundhir mentioned in al-Awsat 1/357: That cleaning with stones is permissible because the Prophet (peace be upon him) practiced it, and washing with water is recommended because Allah praised those who do it; Allah Almighty said: "In it are men who love to purify themselves; and Allah loves those who purify themselves" [9:108], and because the Prophet (peace be upon him) washed with water. If one does both, starting with stones and then following with water, it is good, and whichever one does is sufficient. (2) We did not find this from Ibn al-Arabi, but Ibn Atiyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 3/84, citing his father. (3) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1004 (and the text is from him). He said, and this word was not mentioned in (Dh). (4) Among them is what al-Bukhari (182) and Muslim (274) recorded from al-Mughirah bin Shu'bah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) went out to relieve himself, and when he returned, I met him with a water skin and poured it for him, so he washed his

hands... Ibn Abd al-Barr said in al-Tamhid 11/131: His saying: "I met him with a water skin" is a clear statement that it was with al-Mughirah and that the Messenger of Allah (peace be upon him) relieved himself without it. This clarifies that he cleaned himself with stones in the presence of water.

सूरह अत-तौबा: आयत 108 382

शुद्धि, इसलिए वह हल्केपन के लिए पत्थरों का और सफाई के लिए पानी का उपयोग करते थे(1)। इब्न अल-अरबी: कैरुआन के विद्वान अपने वज़ू करने के स्थानों में रेत में पत्थर रखते थे, जिससे वे पानी से धोने से पहले खुद को साफ करते थे(2)।

नौवां: निकास द्वार पर गंदगी के लिए 'तखफीफ़' (पत्थरों से सफाई) आवश्यक है, जबकि शरीर के बाकी हिस्सों और कपड़ों पर गंदगी के लिए धोना आवश्यक है। यह अल्लाह की ओर से अपने बंदों के लिए पानी की उपस्थिति और अनुपस्थिति दोनों स्थितियों में एक रियायत है, और यही अधिकांश विद्वानों का विचार है। इब्न हबीब ने अलग राय दी(3) और कहा: पानी की कमी के बिना पत्थरों का उपयोग नहीं किया जाना चाहिए। पानी की उपस्थिति में पत्थरों के उपयोग पर स्थापित विवरण उनके विचार का खंडन करते हैं(4)।

दसवां: इस अध्याय में, विद्वानों ने शरीरों और कपड़ों से अशुद्धि को दूर करने के संबंध में - पिस्सू के खून को अनदेखा करने और माफ करने पर उनकी सहमति के बाद, जब तक कि वह अत्यधिक न हो - तीन मतों पर मतभेद किया है:

पहला: कि यह एक अनिवार्य कर्तव्य (फ़र्ज़) है, और अशुद्ध कपड़े में नमाज़ पढ़ने वाले की नमाज़ जायज़ नहीं है, चाहे वह इसके बारे में जानता हो या भूल गया हो। यह इब्न अब्बास, अल-हसन और इब्न सीरीन से वर्णित है, और यह अल-शाफ़ई, अहमद और अबू थौर का विचार है। इब्न वहब ने इसे मलिक से वर्णित किया है, और यह अबू अल-फ़रज अल-मलिकी का विचार है।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/1003, और पानी से शुद्धि पर हदीस अहमद (12100), अल-बुखारी (217), और मुस्लिम (270) और (271) द्वारा अनस से संकलित की गई है। पत्थरों से शुद्धि पर हदीस अहमद (3966), और अल-बुखारी (156) द्वारा इब्न मसूद से संकलित की गई है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-अवसत 1/357 में उल्लेख किया है: कि पत्थरों से सफाई जायज़ है क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इसे सुन्नत बनाया है, और पानी से सफाई मुस्तहब है क्योंकि अल्लाह ने ऐसा करने वालों की प्रशंसा की है; अल्लाह ने फरमाया: "उसमें ऐसे लोग हैं जो पाक साफ़ रहना पसंद करते हैं और अल्लाह पाक साफ़ रहने वालों को पसंद करता है" [9:108], और क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने पानी से सफाई की। यदि कोई दोनों को मिलाता है, पहले पत्थरों से शुरू करता है और फिर पानी का उपयोग करता है, तो यह अच्छा है, और इनमें

से कोई भी करना पर्याप्त है। (2) हमें यह इब्न अल-अरबी से नहीं मिला, बल्कि इब्न अतियाह ने अपने पिता के हवाले से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/84 में इसका उल्लेख किया है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/1004 में (और यह उन्हीं का कथन है)। उन्होंने कहा, और यह शब्द (ध) में नहीं आया। (4) उनमें से वह है जिसे अल-बुखारी (182) और मुस्लिम (274) ने मुग़ीरा बिन शोबा से संकलित किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपनी ज़रूरत पूरी करने के लिए बाहर निकले, और जब वह लौटे, तो मैं उनसे पानी के बर्तन के साथ मिला और उन पर पानी डाला, तो उन्होंने अपने हाथ धोए... इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 11/131 में कहा: उनका कहना: "मैं उनसे पानी के बर्तन के साथ मिला" एक स्पष्ट बयान है कि वह मुग़ीरा के पास था और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसके बिना अपनी ज़रूरत पूरी की। इसमें यह स्पष्ट होता है कि उन्होंने पानी की उपस्थिति में पत्थरों से सफाई की।

سورة التوبہ: آیت 108 382

استنجاء، پس وہ تخفیف کے لیے پتھر استعمال کرتے تھے اور تطہیر کے لیے پانی(1)۔ ابن العربی: قیروان کے علماء اپنے وضو خانوں میں ریت میں پتھر رکھتے تھے جن سے وہ (پہلے) صفائی کرتے پھر پانی سے استنجاء کرتے تھے(2)۔

نویں بات: مخرج کی نجاست میں لازم تخفیف ہے، اور باقی بدن اور کپڑوں کی نجاست میں تطہیر (دھونا) ہے۔ یہ اللہ کی طرف سے اس کے بندوں کے لیے پانی کی موجودگی اور عدم موجودگی دونوں حالتوں میں ایک رخصت ہے، اور عام علماء کا یہی قول ہے۔ اور ابن حبیب نے اس سے اختلاف کیا(3) اور کہا: پانی کی موجودگی میں پتھروں سے استنجاء نہیں کیا جائے گا سوائے پانی کے نہ ہونے کے وقت۔ اور پانی کی موجودگی میں پتھروں سے استنجاء کے بارے میں ثابت شدہ احادیث ان کے قول کی تردید کرتی ہیں(4)۔

دسویں بات: اس باب میں علماء کا بدن اور کپڑوں سے نجاست دور کرنے کے بارے میں اختلاف ہوا ہے - پسو کے خون کے معاف ہونے پر ان کے اجماع کے بعد جب تک کہ وہ بہت زیادہ نہ ہو - تین اقوال پر:

پہلا: یہ کہ یہ فرض واجب ہے، اور اس شخص کی نماز جائز نہیں جس نے نجس کپڑے میں نماز پڑھی ہو، چاہے اسے علم ہو یا وہ بھول گیا ہو۔ یہ ابن عباس، حسن اور ابن سیرین سے مروی ہے، اور یہی امام شافعی، احمد اور ابو ثور کا قول ہے۔ ابن وہب نے اسے امام مالک سے روایت کیا ہے، اور یہی ابو الفرج المالکی کا قول ہے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/1003، اور پانی سے استنجاء کی حدیث احمد (12100)، بخاری (217) اور مسلم (270) و (271) نے حضرت انس سے روایت کی ہے۔ اور پتھروں سے استنجاء کی حدیث احمد (3966) اور بخاری (156) نے ابن مسعود سے روایت کی ہے۔ ابن المنذر نے الاوسط 1/357 میں ذکر کیا ہے کہ: پتھروں سے استنجاء جائز ہے کیونکہ نبی ﷺ نے اسے سنت قرار دیا ہے، اور پانی سے استنجاء مستحب ہے کیونکہ اللہ نے ایسا کرنے والوں کی تعریف فرمائی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ﴾ [9:108] (اس میں ایسے لوگ ہیں جو پاک رہنا پسند کرتے ہیں اور اللہ پاک رہنے والوں کو پسند کرتا ہے)، اور اس لیے کہ نبی ﷺ نے پانی سے استنجاء کیا۔ اور اگر کوئی ان دونوں کو جمع کرے اور پہلے پتھروں سے شروع کرے پھر پانی استعمال کرے تو یہ اچھا ہے، اور ان میں سے جو بھی کرے وہ اسے کافی ہو جائے گا۔ (2) ہمیں یہ ابن العربی سے نہیں ملا، بلکہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/84 میں اپنے والد کے حوالے سے اسے نقل کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/1004 میں (اور کلام ان ہی کا ہے)۔ انہوں نے کہا، اور یہ لفظ (ظ) میں نہیں آیا۔ (4) ان میں سے وہ حدیث ہے جسے بخاری (182) اور مسلم (274) نے مغیرہ بن شعبہ سے روایت کیا ہے کہ: رسول اللہ ﷺ قضائے حاجت کے لیے تشریف لے گئے، جب واپس آئے تو میں پانی کے برتن (اداوہ) کے ساتھ آپ سے ملا، میں نے آپ پر پانی ڈالا تو آپ نے اپنے ہاتھ دھوئے... ابن عبد البر نے التمہید 11/131 میں کہا: آپ کا قول "میں اداوہ کے ساتھ آپ سے ملا" اس بات کی صراحت ہے کہ وہ (پانی) مغیرہ کے پاس تھا اور رسول اللہ ﷺ اس کے بغیر قضائے حاجت کے لیے تشریف لے گئے تھے، اور اس میں وہ بات واضح ہے کہ آپ نے پانی کی موجودگی میں پتھروں سے استنجاء کیا۔

Surah At-Tawbah: Verse 108 383

...and Al-Tabari, except that Al-Tabari said: if the impurity is the size of a dirham, he must repeat the prayer. This is the opinion of Abu Hanifa and Abu Yusuf regarding the consideration of the dirham size by analogy with the anal ring.

A group said: Removing impurity from clothes and bodies is mandatory according to the Sunnah, a mandatory Sunnah and not an obligatory (fard) act. They said: Whoever prays in an impure garment must repeat it within the time [of that prayer], and if the time has passed, there is nothing upon him. This is the opinion of Malik and his companions except Abu Al-Faraj, and it is a narration of Ibn Wahb from him. Malik said regarding a small amount of blood: The prayer is not repeated for it, neither within the time nor after it, but it is repeated for a small amount of urine and excrement. All of this from Malik's school is similar to the opinion of Al-Layth (1). Ibn al-Qasim said from him: Its removal is mandatory in the state of remembering but not in forgetfulness, and this is among his individual opinions (2).

The first opinion is more correct, God willing, because the Prophet (PBUH) passed by two graves and said: "They are being punished, and they are not being punished for a major thing. As for one of them, he used to go about with backbiting (namima), and as for the other, he used not to screen himself from his urine." The Hadith, narrated by Bukhari and Muslim (3), and that is sufficient for you. It will come in Surah Subhan (4). They said: A person is not punished except for leaving an obligation, and this is apparent. Abu Bakr bin Abi Shaybah narrated from Abu Hurairah that the Prophet (PBUH) said: "Most of the punishment of the grave is because of urine" (5).

Others argued with the Prophet (PBUH) taking off his sandals during prayer when Jibril (peace be upon him) informed him that there was filth and harm on them... the Hadith. Narrated by Abu Dawood and others from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (6), and it will come in Surah Taha, God willing (7).

They said: Since he did not repeat what he had already prayed, it indicates that removing it is a Sunnah and his prayer is valid, and he repeats what...

(1) At-Tamheed 22/232-239, see Al-Istidhkar 3/205-212, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1004. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1004, see 'Uqd al-Jawahir al-Thamina 1/18-19. (3) Sahih Bukhari (218), Sahih Muslim (292), and previously 7/358. (4) In the commentary of verse (44) thereof. (5) Musannaf Ibn Abi Shaybah 1/122,

narrated by Ahmad (8331), and Ibn Majah (348). (6) Sunan Abi Dawood (650), narrated by Ahmad (11153). (7) In the commentary of verse (12) thereof.

सूरह अत-तौबाह: आयत 108 383

...और अल-तबरी, सिवाय इसके कि अल-तबरी ने कहा: यदि गंदगी एक दिरहम के बराबर हो तो उसे नमाज दोबारा पढ़नी चाहिए। यह अबू हनीफा और अबू यूसुफ का मत है कि दिरहम के आकार को गुदा द्वार के घेरे की समानता के आधार पर माना जाए।

एक समूह ने कहा: कपड़ों और शरीरों से अशुद्धि को दूर करना सुन्नत के अनुसार अनिवार्य है, एक सुन्नत के रूप में अनिवार्य है न कि फर्ज़ (अनिवार्य कर्तव्य) के रूप में। उन्होंने कहा: जिसने अशुद्ध कपड़े में नमाज पढ़ी, वह समय के भीतर उसे दोहराए, और यदि समय निकल गया है, तो उस पर कुछ नहीं है। यह मलिक और उनके साथियों का मत है सिवाय अबू अल-फरज के, और यह उनके बारे में इब्न वहाब का एक वर्णन है। मलिक ने खून की कम मात्रा के बारे में कहा: इसके लिए नमाज नहीं दोहराई जाएगी, न समय के भीतर और न ही उसके बाद, लेकिन मूत्र और मल की कम मात्रा के लिए इसे दोहराया जाएगा। मलिक के मत से यह सब अल-लैथ के मत के समान है (1)। इब्न अल-कासिम ने उनके हवाले से कहा: याद रहने की स्थिति में इसे हटाना अनिवार्य है, भूलने की स्थिति में नहीं, और यह उनके विशिष्ट मतों में से है (2)।

पहला मत अधिक सही है, इंशाअल्लाह, क्योंकि नबी (स.अ.व.) दो कब्रों के पास से गुजरे और कहा: "उन्हें दंडित किया जा रहा है, और उन्हें किसी बड़ी बात के लिए दंडित नहीं किया जा रहा है। उनमें से एक चुगली (नमीमा) करता फिरता था, और दूसरा अपने पेशाब से खुद को नहीं बचाता था।" हदीस, बुखारी और मुस्लिम (3) द्वारा उद्धृत है, और आपके लिए पर्याप्त है। यह सूरह सुब्हान (4) में आएगा। उन्होंने कहा: मनुष्य को केवल एक कर्तव्य छोड़ने पर ही दंडित किया जाता है, और यह स्पष्ट है। अबू बक्र बिन अबी शैबा ने अबू हुरैरा के माध्यम से वर्णन किया कि नबी (स.अ.व.) ने कहा: "कब्र का अधिकांश दंड पेशाब के कारण होता है" (5)।

दूसरों ने दलील दी कि नबी (स.अ.व.) ने नमाज के दौरान अपनी चप्पलें उतार दी थीं जब जिब्रील (अ.स.) ने उन्हें सूचित किया कि उनमें गंदगी और हानि है... हदीस। इसे अबू दाऊद और अन्य ने अबू सईद अल-खुदरी (6) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह इंशाअल्लाह सूरह ताहा (7) में आएगा।

उन्होंने कहा: चूँकि उन्होंने पहले जो नमाज पढ़ ली थी उसे नहीं दोहराया; इससे पता चलता है कि इसे हटाना सुन्नत है और उनकी नमाज सही है, और वह जो दोहराता है...

(1) अत-तम्हीद 22/232-239, अल-इस्तिधकार 3/205-212 देखें, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/1004। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/1004, उक्द अल-जवाहर अल-थमीना 1/18-19 देखें। (3) सहीह बुखारी (218), सहीह मुस्लिम (292), और पहले 7/358। (4) उसकी आयत (44) की व्याख्या में। (5) मुसन्नफ इब्न अबी शैबा 1/122, अहमद (8331) और इब्न माजाह (348) द्वारा उद्धृत। (6) सुनन अबू दाऊद (650), अहमद (11153) द्वारा उद्धृत। (7) उसकी आयत (12) की व्याख्या में।

سوره التوبہ: آیت ۱۰۸ ۳۸۳

والطبرى، إلا أن الطبرى قال: إن كانت النجاسة قدر الدرهم أعاد الصلاة. وهو قول أبى حنيفة وأبى يوسف فى مراعاة قدر الدرهم قياساً على حلقة الدبر.

وقالت طائفة: إزالة النجاسة واجبة بالسنة من الثياب والأبدان، وجوب سنة وليس بفرض. قالوا: ومن صلّى بثوب نَجِسٍ أعاد فى الوقت، فإن خرج الوقت فلا شىء عليه، هذا قول مالك وأصحابه إلا أبا الفرج، ورواية ابن وَهْبٍ عنه. وقال مالك فى يسير الدم: لا تعاد منه الصلاة فى وقت ولا بعده، وتعاد من يسير البول والغائط، ونحو هذا كلّه من مذهب مالك قول الليث (١). وقال ابن القاسم عنه: تجب إزالتها فى حالة الذكر دون النسيان، وهى من مفرداته (٢).

والقول الأول أصح إن شاء الله، لأن النبى ﷺ مرّ على قبرين فقال: «إنهما ليعذبان وما يعذبان فى كبير، أما أحدهما فكان يمشى بالنميمة، وأما الآخر فكان لا يستتر من بوله». الحديث، خرجه البخارى ومسلم (٣)، وحسبك. وسيأتى فى سورة سبحان (٤). قالوا: ولا يعذب الإنسان إلا على ترك واجب، وهذا ظاهر. وروى أبو بكر بن أبى شيبة، عن أبى هريرة، عن النبى ﷺ قال: «أكثر عذاب القبر من البول» (٥).

احتج الآخرون بخلع النبى ﷺ نعليه فى الصلاة لما أعلمه جبريل عليه السلام أن فيهما قذراً وأذى... الحديث. خرجه أبو داود وغيره من حديث أبى سعيد الخدرى (٦)، وسيأتى فى سورة طه إن شاء الله تعالى (٧).

قالوا: ولما لم يعد ما صلّى؛ دلّ على أن إزالتها سنة وصلاته صحيحة، ويعيد ما

(١) التمهيد ٢٣٢/٢٢ - ٢٣٩ ، وينظر الاستذكار ٢٠٥/٣ - ٢١٢ ، وأحكام القرآن لابن العربى ١٠٠٤/٢. (٢) أحكام القرآن لابن العربى ١٠٠٤/٢ ، وينظر عقد الجواهر الثمينة ١٨/١ - ١٩. (٣) صحيح البخارى (٢١٨)، وصحيح مسلم (٢٩٢)، وسلف ٣٥٨/٧. (٤) عند تفسير الآية (٤٤) منها. (٥) مصنف ابن أبى شيبة ١٢٢/١ ، وأخرجه أحمد (٨٣٣١)، وابن ماجه (٣٤٨). (٦) سنن أبى داود (٦٥٠)، وأخرجه أحمد (١١١٥٣). (٧) عند تفسير الآية (١٢) منها.

Surah At-Tawbah: Verses 108 - 109 / 384

...lasted in time seeking perfection(1). And Allah knows best. Eleventh: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said(2): As for the difference between the small amount and the large amount being the size of the 'Baghli' dirham [meaning the large dirhams that are the size of a dinar's circumference], by analogy with the 'masrabah' (anus)(3), it is flawed in two ways: First: that fixed amounts according to him are not established by analogy; so this estimation [from him] is not accepted. Second: that which was lightened in the 'masrabah' is a concession due to necessity and need, and concessions are not used for analogy because they are outside of analogy; so they are not returned to it.

Allah Almighty's saying: {Is he who founded his building on piety [from Allah] and [His] pleasure better or he who founded his building on the edge of a crumbling precipice, so it collapsed with him into the fire of Hell? And Allah does not guide the wrongdoing people. 109}

There are five matters concerning it: First: Allah Almighty's saying: {Is he who founded} means: established the foundation, and it is an interrogative meaning affirmation. And "who" (man) means "the one who," and it is in the nominative case (raf') as the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "better" (khayrun). Nafi', Ibn 'Amir, and a group recited: "ussisa bunyanuhu" (his building was founded) with "ussisa" in the passive voice and "bunyan" in the nominative case in both instances. Ibn Kathir, Abu 'Amr, Hamzah, al-Kisa'i, and a group recited: "assasa bunyanahu" (he founded his building) with the verb in the active voice and "bunyanahu" in the accusative case in both instances(5), and it is the choice of Abu 'Ubayd because of the large number of those who recited it that way, and because the subject is named in it(6).

(1) See Al-Kafi 1/240, and Al-Istidhkar 3/209. Ibn Abd al-Barr said in it: It has been narrated from Ibn Umar, Sa'id ibn al-Musayyib, Salim, 'Ata, Tawus, Mujahid, al-Sha'bi, and al-Zuhri regarding the one who prays in a garment with impurity on it while he does not know, then finds out: that he does not have to repeat it. (2) In Ahkam al-Quran 2/1004, and what will come between brackets is from it. (3) With the 'ra' either fatha or damma, it is the exit path for excrement from the anus. Al-Nihayah (srb). Ibn al-Arabi mentioned this saying from Abu Hanifa in his rebuttal of him as follows. (4) Meaning according to Abu Hanifa. (5) Al-Sab'ah p.318, and Al-Taysir p.119, and 'Asim

from the seven also recited with the second way. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/236.

सूरह अत-तौबाह: आयत 108 - 109 / 384

...पूर्णता की तलाश में समय तक चला(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवीं बात: अल-क़ादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा(2): जहाँ तक 'बगली' दिरहम [यानी बड़े दिरहम जो दीनार की परिधि के आकार के होते हैं] की मात्रा के आधार पर थोड़ी और बहुत मात्रा के बीच अंतर का सवाल है, 'मसरबा' (गुदा)(3) के साथ सादृश्य (क़यास) करके तो यह दो कारणों से त्रुटिपूर्ण है: पहला: कि निर्धारित मात्राएं उनके अनुसार सादृश्य द्वारा स्थापित नहीं की जाती हैं; इसलिए [उनसे] यह अनुमान स्वीकार नहीं किया जाता है। दूसरा: कि 'मसरबा' के मामले में जो छूट दी गई है वह आवश्यकता और ज़रूरत के कारण एक रियायत है, और रियायतों पर सादृश्य नहीं किया जा सकता क्योंकि वे सादृश्य से बाहर हैं; इसलिए उन्हें सादृश्य पर वापस नहीं लाया जा सकता।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या वह जिसने अपनी इमारत की बुनियाद अल्लाह के डर और उसकी प्रसन्नता पर रखी, वह बेहतर है या वह जिसने अपनी इमारत की बुनियाद किसी गिरने वाले कगार के किनारे पर रखी, फिर वह उसे लेकर जहन्नुम की आग में गिर गया? और अल्लाह ज़ालिम लोगों को हिदायत नहीं देता। 109}

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या वह जिसने बुनियाद रखी} यानी: आधार रखा, और यह एक प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ पुष्टि करना है। और "मन्" (जो) का अर्थ है "वह जो," और यह मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़ा (कर्ता कारक) की स्थिति में है, और इसकी ख़बर (विधेय) "ख़ैर" (बेहतर) है। नाफ़े इब्न आमिर और एक समूह ने इसे "उस्सिसा बुन्यानुहू" (उसकी इमारत की बुनियाद रखी गई) पढ़ा है, जिसमें "उस्सिसा" कर्मवाच्य (मजहूल) में है और दोनों जगहों पर "बुन्यान" रफ़ा (पेश) के साथ है। इब्न कसीर, अबू अम्र, हमज़ा, अल-किसाई और एक समूह ने इसे "अस्सासा बुन्यानहू" (उसने अपनी इमारत की बुनियाद रखी) पढ़ा है, जिसमें क्रिया कर्तृवाच्य (मारूफ़) में है और दोनों जगहों पर "बुन्यानहू" नसब (ज़बर) के साथ है(5), और यह अबू उबैद की पसंद है क्योंकि इसे पढ़ने वालों की संख्या अधिक है, और क्योंकि इसमें कर्ता का उल्लेख है(6)।

(1) देखें अल-काफी 1/240, और अल-इस्तिज़कार 3/209। इब्न अब्दुल बर्र ने इसमें कहा: इब्न उमर, सईद इब्न अल-मुसय्यिब, सालिम, अता, ताऊस, मुजाहिद, अल-शाबी और अल-ज़ुहरी से उस व्यक्ति के बारे में रिवायत किया गया है जो ऐसे कपड़े में नमाज़ पढ़ता है जिसमें गंदगी (नजासत) हो और

उसे पता न हो, फिर पता चले: कि उसे इसे दोहराने की ज़रूरत नहीं है। (2) अहकाम अल-कुरान 2/1004 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (3) 'रा' पर ज़बर या पेश के साथ, यह मल निकलने का मार्ग है। अल-निहाया (स्रब)। इब्न अल-अरबी ने अबू हनीफ़ा से यह बात उनके खंडन में आगे बताई है। (4) यानी अबू हनीफ़ा के अनुसार। (5) अल-सबआ पृ. 318, और अल-तयसीर पृ. 119, और सात पाठकों में से आसिम ने भी दूसरे तरीके से पढ़ा है। (6) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/236 द्वारा।

سورة التوبہ: آیات ۱۰۸ - ۱۰۹ / ۳۸۴

...کمال کی طلب میں ایک وقت تک رہا(۱)۔ واللہ اعلم۔ گیارھویں بات: القاضی ابوبکر بن العربی نے کہا(۲): رہا 'دِرہِم بَغلی' [یعنی وہ بڑے درہم جو دینار کی گولائی کے برابر ہوتے ہیں] کی مقدار کے مطابق تھوڑے اور زیادہ کے درمیان فرق، 'مَسْربہ' (پاخانہ کا راستہ)(۳) پر قیاس کرتے ہوئے، تو یہ دو وجوہات سے فاسد ہے: ایک یہ کہ: مقدرات (مقررہ مقداریں) ان کے نزدیک قیاس سے ثابت نہیں ہوتیں؛ لہٰذا [ان سے] یہ تخمینہ قبول نہیں کیا جائے گا۔ دوسرا یہ کہ: یہ جو مَسْربہ میں تخفیف کی گئی ہے وہ ضرورت و حاجت کی بنا پر ایک رخصت ہے، اور رخصتوں پر قیاس نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ وہ قیاس سے خارج ہیں؛ لہٰذا انہیں قیاس کی طرف نہیں پھیرا جائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ أَم مَّنْ أَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ۱۰۹﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَمَنْ أَسَّسَ﴾ یعنی: جس نے بنیاد رکھی، اور یہ استفہام ہے جس کے معنی تقریر (اقرار کروانے) کے ہیں۔ اور «مَنْ» یہاں «الذی» کے معنی میں ہے، اور یہ ابتدا (مبتدا) ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر «خَيْرٌ» ہے۔ نافع، ابن عامر اور ایک جماعت نے: «أُسِّسَ بُنْيَانُهُ» پڑھا ہے، «أُسِّسَ» فعلِ مجہول کے ساتھ اور دونوں جگہوں پر «بنیان» کے رفع کے ساتھ۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو، حمزہ، کسائی اور ایک جماعت نے: «أَسَّسَ بنیانہ» پڑھا ہے، فعلِ معروف کے ساتھ اور دونوں جگہوں پر «بنیانہ» کے نصب کے ساتھ(۵)، اور کثرتِ قراء کی وجہ سے یہی ابو عبید کا اختیار ہے، اور اس لیے بھی کہ اس میں فاعل کا نام لیا گیا ہے(۶)۔

(۱) دیکھیے الکافی ۱/ ۲۴۰، اور الاستذکار ۳/ ۲۰۹ اور اس میں ابن عبد البر نے کہا: ابن عمر، سعید بن المسیب، سالم، عطا، طاؤوس، مجاہد، شعبی اور زہری سے اس شخص کے بارے میں روایت کیا گیا ہے جو ایسے کپڑے میں نماز پڑھے جس میں نجاست ہو اور اسے علم نہ ہو، پھر علم ہو جائے: کہ اس پر نماز لوٹانا واجب نہیں ہے۔ (۲) احکام القرآن ۲/ ۱۰۰۴ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) 'را' کے فتحہ (زبر) اور ضمہ (پیش) کے ساتھ، یہ پاخانہ نکلنے کا راستہ ہے۔ النہایہ (سرب)۔ ابن العربی نے ابو حنیفہ سے یہ قول ان پر رد کرتے ہوئے ذکر کیا ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۴) یعنی امام ابو حنیفہ کے نزدیک۔ (۵) السبعہ ص ۳۱۸، اور التیسیر ص ۱۱۹، اور قراءِ سبعہ میں سے عاصم نے بھی دوسری قرآت کے ساتھ پڑھا ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۳۶۔

Surah Al-Tawbah: Verse 109 385

Nasr bin 'Asim (1) recited: "Afaman ususu" with the nominative (raf') (2) and "bunyanihi" with the genitive (khafd). It is also reported from him: "asasu bunyanihi". And from him as well: "ussu bunyanihi" (3) with the genitive. The meaning is the foundations of the building as mentioned previously.

Abu Hatim recounted a sixth reading, which is: "Afaman asasu bunyanihi". Al-Nahhas said (4): This is the plural of 'uss'; just as one says: 'khuff' and 'akhfaf', and the plural for many is 'isas' like 'khifaf'. The poet said: "The kingdom has become firm in its foundations (asas) / among the noble lords from the children of Al-Abbas" (5).

Second: The Almighty's saying: {Upon piety from Allah}. The recitation of 'Isa bin 'Umar—according to what Sibawayh reported—is with nunation (tanwin), and its 'alif' is an 'alif' of attachment (ilhaq), like the 'alif' in "tatra" for those (6) who nunate it. The poet said: "Graze in 'Alqa and in Mukur" (7).

Sibawayh rejected the nunation and said: I do not know what its basis is (8).

(1) In the manuscripts: Nasr bin 'Asim bin 'Ali, which is an error; they are two people: Nasr bin 'Asim and Nasr bin 'Ali. See Al-Muharrar al-Wajiz 3/84; and the discussion there is similar, and Al-Muhtasib 1/303. (2) On the pattern of 'fu'ul' with a damma on the fa and the 'ayn, and it is the plural of 'asas'. Abu Hatim mentioned that this reading for Nasr is: "asusu" with a fatha on the hamza and a fatha on the sin, and a damma on the [second] sin. Al-Muharrar al-Wajiz 3/84. (3) On the pattern of 'fu'ul', and they said to him: 'ass' with a fatha on the alif. Al-Muhtasib 1/303. Ibn Jinni mentioned this reading from Nasr bin 'Ali, and Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 3/84 from Nasr bin 'Asim and Nasr bin 'Ali. (4) In I'rab al-Qur'an 2/236-237, and what precedes it is from it. Al-Farra mentioned the reading in Ma'ani al-Qur'an 1/452, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 55 without attribution. Al-Farra said: I imagine that I have heard it in the recitation. (5) Ibn al-Mu'tazz attributed it in Tabaqat al-Shu'ara p. 39 and Abu al-Faraj in Al-Aghani 4/345 to Sudayf bin Maymun, a freed slave of Abu Lahab. Al-Mubarrad attributed it in Al-Kamil 3/1367 and Ibn Abd Rabbih in Al-Iqd al-Farid 4/468 to Shibl bin Abd Allah, a freed slave of Banu Hashim. It is in the sources with the narration: 'bi al-bahalil'. Al-Bahlul is the noble leader who gathers all good, and 'bahalil' is its plural. Al-Qamus (BHL). (6) In (M): 'fima'. The discussion is in Al-Muhtasib 1/304, and the word 'tatra' is in verse (44) of Al-Mu'minun. (7) Al-Kitab 3/212, and the rajaz is for Al-Ajjaj, and it is in his diwan p. 236 with the narration: 'fahatta fi alqa'. Sibawayh mentioned it as evidence

for the lack of nunation. 'Yastannu': grazes, and 'al-alqa' and 'al-mukur' are two types of trees. He is describing a bull grazing in various types of trees. Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 453. (8) Al-Muhtasib 1/304. Abu al-Fath said: It would have been more fitting for someone of Sibawayh's stature not to stop at the analogy of that, and not to say: 'I do not know'; because the analogy of that is lighter and easier according to what we explained about its 'alif' being for attachment.

सूरह अल-तौबा: आयत 109 385

नसर बिन आसिम (1) ने पढ़ा: "अफ़मन उ ुसुसु" रफ़' (पेश) के साथ (2) "बुन्यानिही" ख़फ़्द (ज़ेर) के साथ। उनसे यह भी रिवायत है: "असासु बुन्यानिही"। और उनसे यह भी: "उ ुस्सु बुन्यानिही" (3) ख़फ़्द के साथ। इसका अर्थ इमारत की नींव है जैसा कि पहले बताया गया है।

अबू हातिम ने छठी क़िरात (पढ़ने का तरीका) का उल्लेख किया है, जो है: "अफ़मन असासु बुन्यानिही।" अल-नहहास (4) ने कहा: यह 'उ ुस्स' का बहुवचन है; जैसे कहा जाता है: 'खुफ़' और 'अख़फ़ाफ़', और अधिक के लिए 'इसास' जैसे 'ख़िफ़ाफ़'। कवि ने कहा: "राज्य अपनी नींव (आसास) में स्थिर हो गया है / बनू अब्बास के महान सरदारों के बीच" (5)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह की तक़्वा (परहेजगारी) पर}। ईसा बिन उमर की क़िरात - जैसा कि सिबवैह ने बताया है - तनवीन (नूनीकरण) के साथ है, और इसकी 'अलिफ़', 'अलिफ़-ए-इल्हाक़' है, जैसे "ततरा" में उन लोगों के लिए (6) जिन्होंने तनवीन की है। कवि ने कहा: "'अल्क़ा और मुकूर (पेड़ों के प्रकार) में चरते हैं" (7)।

सिबवैह ने तनवीन को अस्वीकार किया और कहा: मुझे नहीं पता कि इसका आधार क्या है (8)।

(1) पांडुलिपियों में: नसर बिन आसिम बिन अली, जो एक त्रुटि है; वे दो लोग हैं: नसर बिन आसिम और नसर बिन अली। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/84; और वहाँ चर्चा समान है, और अल-मुहतसिब 1/303। (2) 'फ़ुअुल' के वज़न पर फ़ा और ऐन पर दम्मा के साथ, और यह 'असास' का बहुवचन है। अबू हातिम ने उल्लेख किया कि नसर के लिए यह पाठ है: "असुसु" हमज़ा पर फ़तहा और सीन पर फ़तहा, और [दूसरे] सीन पर दम्मा के साथ। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/84। (3) 'फ़ुअुल' के वज़न पर, और उन्होंने उसे कहा: 'अस्स' अलिफ़ पर फ़तहा के साथ। अल-मुहतसिब 1/303। इब्न जिन्नी ने नसर बिन अली से इस पाठ का उल्लेख किया, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/84 में नसर बिन आसिम और नसर बिन अली से इसका उल्लेख किया। (4) इराब अल-क़ुरआन 2/236-237 में, और उससे पहले जो है वह उसी से है। अल-फ़र्रा ने मानी अल-क़ुरआन 1/452 में पाठ का उल्लेख किया, और इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शादज़ा पृ. 55 में बिना श्रेय के। अल-फ़र्रा ने कहा: मुझे लगता है कि मैंने इसे क़िरात में सुना है। (5) इब्न अल-मुअतज़ ने तबक़ात अल-शुअरा पृ. 39 में और अबू अल-फ़रज ने अल-अघानी 4/345 में इसे सुदैफ़ बिन मैयमुन, अबू लहब के एक आज़ाद गुलाम, को श्रेय दिया। अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 3/1367 में

और इब्न अब्द रब्बिह ने अल-इक़्द अल-फ़रीद 4/468 में शिबल बिन अब्दुल्ला, बनू हाशिम के आज़ाद गुलाम, को श्रेय दिया। यह स्रोतों में इस वर्णन के साथ है: 'बिल-बहलीलो'। बहलूल वह नेक सरदार है जो सभी अच्छाइयों को समेटे हुए है, और 'बहलील' इसका बहुवचन है। अल-क़ामूस (BHL)। (6) (M) में: 'फ़िमा'। चर्चा अल-मुहतसिब 1/304 में है, और शब्द 'ततरा' अल-मुमिनून की आयत (44) में है। (7) अल-किताब 3/212, और रजज़ अल-अज्जाज के लिए है, और यह उनके दीवान पृ. 236 में इस वर्णन के साथ है: 'फ़हत्ता फ़ी अल्क़ा'। सिबवैह ने तनवीन की कमी के प्रमाण के रूप में इसका उल्लेख किया। 'यस्तन्नु': चरता है, और 'अल-अल्क़ा' और 'अल-मुकूर' दो प्रकार के पेड़ हैं। वह विभिन्न प्रकार के पेड़ों में चरने वाले बैल का वर्णन कर रहे हैं। तहसील ऐन अल-ज़हब पृ. 453। (8) अल-मुहतसिब 1/304। अबू अल-फ़तह ने कहा: सिबवैह जैसे व्यक्ति के लिए यह अधिक उचित होता कि वे इसके सादृश्य पर न रुकें, और यह न कहें: 'मुझे नहीं पता'; क्योंकि इसका सादृश्य हल्का और आसान है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है कि इसकी 'अलिफ़' इल्हाक़ के लिए है।

سورہ التوبہ: آیت 109 385

نصر بن عاصم (1) نے پڑھا: «أفمن أُسُسُ» رفع (پیش) کے ساتھ (2) «بنيانه» زیر (خفض) کے ساتھ ان سے یہ بھی مروی ہے: «أساسُ بنيانه»۔ اور ان سے یہ بھی: «أُسُ بنيانه» (3) زیر کے ساتھ اس سے مراد عمارت کی بنیادیں ہیں جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

ابو حاتم نے چھٹی قرات نقل کی ہے جو یہ ہے: «أفَمَن أَساسُ بُنْيانه»۔ نحاس (4) نے کہا: یہ 'أُسّ' کی جمع ہے؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'خُفّ' اور 'اخفاف'، اور کثرت کے لیے 'اِساس' جیسے 'خفاف'۔ شاعر نے کہا: "بادشاہت اپنی بنیادوں میں مستحکم ہو گئی ہے / بنو عباس کے معزز سرداروں میں" (5)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عَلَىٰ تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ﴾۔ عیسیٰ بن عمر کی قرات - جیسا کہ سیبویہ نے نقل کیا ہے - تنوین کے ساتھ ہے، اور اس کا الف 'الف الحاق' ہے، جیسے ان لوگوں کے ہاں (6) «تترى» کا الف ہے جنہوں نے تنوین پڑھی ہے۔ شاعر نے کہا: "وہ علقی اور مکور (درختوں کی قسمیں) میں چرتا ہے" (7)۔

سیبویہ نے تنوین کا انکار کیا اور کہا: میں نہیں جانتا اس کی کیا وجہ ہے (8)۔

(1) نسخوں میں: نصر بن عاصم بن علی، جو کہ غلطی ہے؛ یہ دو شخص ہیں نصر بن عاصم اور نصر بن علی۔ دیکھیے المحرر الوجیز 3/84؛ اور اس میں گفتگو اسی طرح ہے، اور المحتسب 1/303۔ (2) 'فُعُل' کے وزن پر فاء اور عین کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور یہ 'اساس' کی جمع ہے۔ ابو حاتم نے ذکر کیا کہ نصر کی یہ قرات ہے: «أَسُسُ» ہمزہ کے فتحہ (زبر) اور سین کے فتحہ، اور [دوسرے] سین کے ضمہ کے ساتھ المحرر الوجیز 3/84۔ (3) 'فُعُل' کے وزن پر، اور

انہوں نے اسے «أس» الف کے فتحہ کے ساتھ کہا۔ المحتسب 1/303، ابن جنی نے نصر بن علی سے یہ قرات نقل کی ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/84 میں نصر بن عاصم اور نصر بن علی سے اسے نقل کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن 2/236-237 میں، اور اس سے پہلے جو ہے وہ اسی سے ہے۔ الفراء نے معانی القرآن 1/452 میں اس قرات کا ذکر کیا، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 55 میں بغیر نسبت کے۔ الفراء نے کہا: مجھے ایسا لگتا ہے کہ میں نے اسے قرات میں سنا ہے۔ (5) ابن المعتز نے طبقات الشعراء ص 39 میں اور ابو الفرج نے الاغانی 4/345 میں اسے سدیف بن میمون (ابو لہب کے مولیٰ) سے منسوب کیا ہے۔ المبرد نے الکامل 3/1367 میں اور ابن عبد ربہ نے العقد الفرید 4/468 میں اسے شبل بن عبد اللہ (بنو ہاشم کے مولیٰ) سے منسوب کیا ہے۔ یہ مآخذ میں 'بالبہالیل' کی روایت سے ہے۔ البہلول وہ سردار ہے جو تمام خیر کا جامع ہو، اور بہالیل اس کی جمع ہے۔ القاموس (بھل)۔ (6) (م) میں: «فیما»۔ بحث المحتسب 1/304 میں ہے اور لفظ «تتری» سورہ المؤمنون کی آیت (44) میں ہے۔ (7) الکتاب 3/212، اور رجز العجاج کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 236 میں اس روایت کے ساتھ ہے: 'فحط في علقى'۔ سیبویہ نے اسے عدم تنوین کی دلیل کے طور پر ذکر کیا۔ 'یستن': چرتا ہے، اور 'العلقى' اور 'المكور' درختوں کی دو قسمیں ہیں۔ وہ ایک بیل کا وصف بیان کر رہا ہے جو مختلف درختوں میں چر رہا ہے۔ تحصیل عین الذہب ص 453۔ (8) المحتسب 1/304۔ ابو الفتح نے کہا: سیبویہ جیسے جلیل القدر امام کے لیے زیادہ مناسب یہ تھا کہ وہ اس کے قیاس پر نہ رکتے، اور یہ نہ کہتے کہ 'میں نہیں جانتا'؛ کیونکہ اس کا قیاس زیادہ ہلکا اور آسان ہے جیسا کہ ہم نے واضح کیا کہ اس کا الف الحاق کے لیے ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 109 [Page] 386

- {On the brink (ala shafa)} Ash-shafa: the edge and the limit, and it has already been discussed fully in "Al-Imran" (1).
- {a cliff (juruf)} It is read with a damma on the 'ra', and Abu Bakr and Hamzah with a sukun on it; like: Ash-shughulu and Ash-shughlu (2), and Ar-rusulu and Ar-ruslu, meaning: jurfan: it has no base (3).
- And Al-juruf: what is eroded by floods from the valleys, which are its sides that are carved out by water, and its root is from al-jarf and al-ijtiraf; which is uprooting a thing from its origin.
- {crumbling (harin)}: falling; it is said: the building tahawwara: when it fell (4), and its origin is ha'ir, so it is from the inverted (metathesized) words; its 'ya' is flipped and moved back, so it is said: harin and ha'ir; as said by Al-Zajjaj (5). Similar is 'latha al-shay'u bihi': when it revolved, so he is 'lathin', i.e., 'la'ith'. And as they said: 'shaki al-silah' (bristling with weapons) and 'sha'ik al-silah'. Al-Ajjaj said (6):

Latha bihi al-asha'u wa al-ubriyyu

Al-asha': the palm trees, and al-ubriyy: the lotus trees (Sidr) that are on the banks of rivers. And the meaning of 'lathin bihi' is: surrounding it. - Abu Hatim claimed that the origin in it is: hawir, then it is said: ha'ir, like sa'im, then it is flipped and said: harin. Al-Kisa'i claimed that it is from those containing 'waw' and from those containing 'ya', and that it is said: tahawwara and tahayyara (7). - I say: And for this reason, it is tilted (imalah) and opened (8).

(1) 5/251 - 252. (2) Ibn 'Amir also read with sukun on the 'ra', and the rest of the seven with damma. Al-Sab'ah p. 318, and Al-Taysir p. 119. And Al-Hujjah for Al-Farisi 4/221. (3) Tafsir Abi Al-Layth 2/74. (4) Tafsir Gharib Al-Qur'an p. 192. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/470, and what will come from it. (6) His Diwan p. 296. (7) I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 2/237. (8) He read: "har" with imalah: Al-Kisa'i, Abu 'Amr, Shu'bah, Qalun, and Ibn Dhakwan with a difference from him, and Warsh reduced it (taqlil).

सूरा अत-तौबा: आयत १०९ [पृष्ठ] ३८६

- {किनारे पर (अला शफ़ा)} अल-शफ़ा: किनारा और सीमा, और इसके बारे में "आल-इमरान" में विस्तार से चर्चा की जा चुकी है (१)।
- {एक खोखली कगार (जुरुफ़)} इसे 'रा' पर दम्मा के साथ पढ़ा जाता है, और अबू बक्र और हमज़ा ने इसे सुकून के साथ पढ़ा है; जैसे: अश-शुगुलु और अश-शुग्लु (२), और अर-रूसुलु और अर-रुस्लु, जिसका अर्थ है: जुरफ़न: जिसका कोई आधार नहीं है (३)।
- और अल-जुरुफ़: वह जो घाटियों से बाढ़ द्वारा कट जाता है, जो इसके किनारे हैं जो पानी से खोखले हो जाते हैं, और इसका मूल अल-जर्फ़ और अल-इज्तिराफ़ से है; जिसका अर्थ है किसी चीज़ को उसकी जड़ से उखाड़ना।
- {गिरने वाला (हारिन)}: गिरने वाला; कहा जाता है: इमारत तहव्वरा: जब वह गिर गई (४), और इसका मूल हा'इर है, इसलिए यह उलटे (मेटाथेसाइज्ड) शब्दों से है; इसका 'या' पलट दिया जाता है और पीछे कर दिया जाता है, इसलिए इसे हारिन और हा'इर कहा जाता है; जैसा कि अल-ज़ज्जाज ने कहा (५)। इसी प्रकार 'लाथा अल-शैयु बिही': जब वह घूमा, तो वह 'लाथिन' है, यानी 'ला'इथ'। और जैसा कि उन्होंने कहा: 'शाकी अल-सिलाह' (हथियारों से लैस) और 'शाइक़ अल-सिलाह'। अल-अज्जाज ने कहा (६):

लाथ बिही अल-अशाऊ वल-उब्रिय्यु

अल-अशा: खजूर के पेड़, और अल-उब्रिय्यु: सिद्र (बेर के पेड़) जो नदियों के किनारों पर होते हैं। और 'लाथिन बिही' का अर्थ है: इसके चारों ओर घेरा डालना। - अबू हातिम ने दावा किया कि इसका मूल 'हाविर' है, फिर इसे 'हा'इर' कहा जाता है, जैसे 'सा'इम', फिर इसे पलट दिया जाता है और 'हारिन' कहा जाता है। अल-किसाई ने दावा किया कि यह 'वाव' वाले और 'या' वाले शब्दों से है, और यह 'तहव्वरा' और 'तहय्यरा' (७) कहा जाता है। - मैंने कहा: और इसी कारण से इसमें इमाला (झुकाव) और फ़त्ह (खोलना) होता है (८)।

(१) ५/२५१ - २५२। (२) इब्न आमिर ने भी 'रा' पर सुकून के साथ पढ़ा, और सात में से बाकी ने दम्मा के साथ। अल-सबअ पृष्ठ ३१८, और अल-तयसीर पृष्ठ ११९। और अल-हुज्जाह फ़ारसी के लिए ४/२२१। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/७४। (४) तफ़सीर गरीब अल-क़ुरआन पृष्ठ १९२। (५) मआनी अल-क़ुरआन २/४७० में, और जो इससे आगे आएगा। (६) उनका दीवान पृष्ठ २९६। (७) इराब अल-

क़ुरआन अन-नहस के लिए २/२३७। (८) उन्होंने 'हार' को इमाला के साथ पढ़ा: अल-किसाई, अबू अम्र, शुअबा, कालून और इब्न ज़कवान ने उनके अंतर के साथ, और वर्श ने इसे कम किया (तक्लील)।

سورہ التوبہ: آیت ۱۰۹ [صفحہ] ۳۸۶

- {کنارے پر (علىٰ شفا)} الشفا: کنارہ اور حد، اور یہ "آل عمران" میں مفصل گزر چکا ہے (۱)۔
- {کھوکھلی ککگار (جُرُف)} اسے 'را' کے پیش کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور ابو بکر اور حمزہ نے اسے جزم (سکون) کے ساتھ پڑھا ہے؛ جیسے: الشُّغُل اور الشُّغْل (۲)، اور الرُّسُل اور الرُّسْل، یعنی: جُرْفاً: جس کی کوئی بنیاد نہ ہو (۳)۔
- اور الجُرُف: وہ جو وادیوں میں سیلاب سے کٹ جائے، اور یہ اس کے وہ اطراف ہیں جو پانی سے کھوکھلے ہو جاتے ہیں، اور اس کی اصل الجَرْف اور الاجتراف سے ہے؛ جس کا مطلب ہے کسی چیز کو اس کی اصل سے اکھاڑنا۔
- {گرنے والا (ہَارٍ)}: گرنے والا؛ کہا جاتا ہے: تَهَوَّر البناء: جب وہ گر گیا (۴)، اور اس کی اصل ہائر ہے، پس یہ الٹ پھیر (مقلوب) والے الفاظ میں سے ہے؛ اس کی 'یا' الٹ کر پیچھے کر دی جاتی ہے، تو ہَارٍ اور ہائر کہا جاتا ہے؛ یہ زجاج نے کہا ہے (۵)۔ اسی طرح لَاثَ الشيءُ به: جب وہ گھوما، تو وہ لاثٍ ہے، یعنی: لائث۔ اور جیسا کہ انہوں نے کہا: شاكى السلاح اور شائك السلاح۔ العجاج نے کہا ہے (۶):

لَاثَ بِهِ الأَشَاءُ والعُبْرِيُّ

الأشاء: کھجور کے درخت، اور العُبْرِيُّ: وہ بیری (سدر) جو دریاؤں کے کناروں پر ہوتی ہے۔ اور لاثٍ به کا مطلب ہے: اس کا احاطہ کرنے والا۔ - ابو حاتم کا دعویٰ ہے کہ اس میں اصل ہاوِر ہے، پھر ہائر کہا جاتا ہے، جیسے صائم، پھر اسے الٹ دیا جاتا ہے اور ہَارٍ کہا جاتا ہے۔ الکسائی کا

دعویٰ ہے کہ یہ واو والوں اور یا والوں میں سے ہے، اور یہ تَهَوَّر اور تَهَيَّر (۷) کہا جاتا ہے۔ - میں نے کہا: اور اسی وجہ سے اس میں امالہ اور فتحہ ہوتا ہے (۸)۔

(۱) ۲۵۱/۵ - ۲۵۲۔ (۲) ابن عامر نے بھی 'را' کے سکون کے ساتھ پڑھا، اور سات میں سے باقی نے پیش کے ساتھ۔ السبعة ص ۳۱۸، اور التیسیر ص ۱۱۹۔ اور الحجة للفارسی ۲۲۱/۴۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۷۴/۲۔ (۴) تفسیر غریب القرآن ص ۱۹۲۔ (۵) معانی القرآن ۲/ ۴۷۰ میں، اور جو اس سے آگے آئے گا۔ (۶) ان کا دیوان ص ۲۹۶۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲۳۷/۲۔ (۸) انہوں نے 'ہار' کو امالہ کے ساتھ پڑھا: الکسائی، ابو عمرو، شعبہ، قالون اور ابن ذکوان نے اپنے اپنے اختلاف کے ساتھ، اور ورش نے اسے کم (تقلیل) کیا۔

387 Surah At-Tawbah: Verse 109

Third: Regarding Allah Almighty's saying: ﴿So it collapsed with him into the fire of Hell﴾. The subject of "collapsed" (anhara) is "the cliff" (al-juruf), as if He said: the cliff collapsed with the building into the Fire; because "cliff" is masculine. It is also permissible for the pronoun in "with him" (bihi) to refer to "the one who" (man), which is the builder; and the estimation would be: so the one who founded his building on something other than piety collapsed.

This verse is a parable for them, i.e., is he who founded his building on Islam better, or he who founded his building on polytheism and hypocrisy? He explained that the building of the disbeliever is like a building on the cliff of Hell; it collapses with its people into it. "Al-Shafa" (الشفا) means the edge (al-shafir). And "ashfa 'ala kadha" means he drew near to it.

Fourth: In this verse, there is evidence that everything started with the intention of piety towards Allah Almighty and seeking His noble face is what remains and brings happiness to its owner, and ascends to Allah and is raised to Him. He informs about it by saying: ﴿And there will remain the Face of your Lord, Owner of Majesty and Honor﴾ [Ar-Rahman: 27] according to one of the two interpretations. He also informs about it by saying: ﴿And the enduring good deeds﴾ [Al-Kahf: 46] (1) according to what will be explained later, if Allah Almighty wills.

Fifth: Scholars differed regarding Allah Almighty's saying: ﴿So it collapsed with him into the fire of Hell﴾ whether this is literal or metaphorical, based on two opinions:

The first: That this is literal, and that when the Prophet ﷺ sent to it and it was demolished; smoke was seen coming out of it; from the narration of Said bin Jubayr (2).

And some of them said: A man would insert a palm frond into it and take it out black and burnt. The people of Tafsir mentioned: that that place which collapsed was being dug and smoke would come out of it. Asim bin Abi al-Nujud narrated from Zirr bin Hubaysh from Ibn Mas'ud that he said: Hell is in the earth, then he recited: ﴿So it collapsed with him into the fire of Hell﴾ (3). And Jabir bin Abdullah said: I saw smoke coming out of it during the time of the Messenger of Allah (4) ﷺ.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1005-1006. (2) The previous source. (3) Al-Tamhid 13/267, and the story of the digging was narrated by al-Tabari 11/696 from

Qatadah. (4) Narrated by al-Tabari 11/697. Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 2/1006: If this were authentic, Jabir would be resolving the ambiguity.

३८७ सूरह अत-तौबा: आयत १०९

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: ﴿तो वह उसे लेकर जहन्नम की आग में गिर गया﴾। "गिर गया" (अनहारा) का कर्ता है: "कगार" (अल-जुरुफ़), जैसे कि उसने कहा हो: कगार इमारत के साथ आग में गिर गई; क्योंकि "कगार" पुल्लिंग है। और यह भी संभव है कि "उसमें" (बिही) में सर्वनाम "उस व्यक्ति" (मन) की ओर संकेत करता हो, जो निर्माता है; और अर्थ होगा: तो वह व्यक्ति जिसने अपनी इमारत की नींव अल्लाह के डर (तक़वा) के बिना रखी थी, गिर गया।

और यह आयत उनके लिए एक उदाहरण है, यानी, क्या वह व्यक्ति जिसने अपनी इमारत की नींव इस्लाम पर रखी वह बेहतर है, या वह जिसने अपनी इमारत की नींव शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) और पाखंड (मुनाफ़िक़त) पर रखी। उसने स्पष्ट किया कि काफ़िर (अविश्वासी) की इमारत जहन्नम के कगार पर बनी इमारत की तरह है; जो अपने निवासियों के साथ उसमें ढह जाती है। "अल-शफ़ा" (الشفا) का अर्थ है किनारा (अल-शफ़ीर)। और "अशफ़ा अला कदा" का अर्थ है, वह उसके पास पहुँच गया।

चौथा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि जो कुछ भी अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रति तक़वा (डर/परहेजगारी) की नीयत और उसके महान चेहरे (प्रसन्नता) को पाने के इरादे से शुरू किया जाता है, वही शेष रहता है और उसका मालिक उससे खुश होता है, और वह अल्लाह की ओर चढ़ता है और उसकी ओर उठाया जाता है। वह इसके बारे में अपनी इस बात से सूचित करता है: ﴿और तुम्हारे रब का चेहरा ही शेष रहेगा, जो महिमा और सम्मान वाला है﴾ [अर-रहमान: २७] दो व्याख्याओं में से एक के अनुसार। वह इसके बारे में यह कहकर भी सूचित करता है: ﴿और शेष रहने वाले नेक काम﴾ [अल-कहफ़: ४६] (१) जैसा कि इंशा अल्लाह आगे स्पष्ट किया जाएगा।

पांचवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में विद्वानों में मतभेद है: ﴿तो वह उसे लेकर जहन्नम की आग में गिर गया﴾ कि क्या यह वास्तविक है या रूपक, दो मतों के अनुसार:

पहला मत: पहला: कि यह वास्तविक है, और जब नबी ﷺ ने वहां भेजा और उसे ढहा दिया गया; तो उससे धुआं निकलता हुआ देखा गया; सईद बिन जुबैर की रिवायत के अनुसार (२)।

और उनमें से कुछ ने कहा: एक आदमी उसमें खजूर की टहनी डालता और उसे काला और जला हुआ बाहर निकालता। तफ़्सीर वालों ने उल्लेख किया है: कि उस स्थान को खोदा जा रहा था जो ढह गया था, तो उससे धुआं निकलता था। आसिम बिन अबी अल-नुजुद ने ज़िर्र बिन हुबैश से, इब्न मसूद

से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जहन्नम पृथ्वी में है, फिर उन्होंने पढ़ा ﴿तो वह उसे लेकर जहन्नम की आग में गिर गया﴾ (३)। और जाबिर बिन अब्दुल्ला ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में उससे धुआं निकलता देखा था (४)।

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान २/१००५-१००६। (२) पिछला स्रोत। (३) अल-तमहीद १३/२६७, और खुदाई की कहानी अल-तबरी ११/६९६ द्वारा कतादा से उद्धृत है। (४) अल-तबरी ११/६९७ द्वारा उद्धृत। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान २/१००६ में कहा: यदि यह सही होता, तो जाबिर ने समस्या का समाधान कर दिया होता।

۳۸۷ سورہ التوبہ: آیت ۱۰۹

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ﴾ (پس وہ اسے لے کر جہنم کی آگ میں گر پڑا)۔ "انہار" کا فاعل "الجُرُف" (کنارہ/کگار) ہے، گویا اس نے کہا: پس کنارہ عمارت سمیت آگ میں گر پڑا؛ اس لیے کہ "جرف" مذکر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "بہ" کی ضمیر "مَنْ" (وہ جو) کی طرف لوٹے، جو کہ بنانے والا ہے؛ اور تقدیر (مطلب) یہ ہوگا: پس وہ شخص گر گیا جس نے اپنی عمارت کی بنیاد تقویٰ کے علاوہ کسی اور چیز پر رکھی تھی۔

اور یہ آیت ان کے لیے ایک مثال ہے، یعنی: کیا وہ شخص بہتر ہے جس نے اپنی عمارت کی بنیاد اسلام پر رکھی، یا وہ جس نے اپنی عمارت کی بنیاد شرک اور نفاق پر رکھی۔ اور واضح کیا کہ کافر کی عمارت جہنم کے کنارے پر بنی عمارت کی طرح ہے؛ جو اپنے رہنے والوں سمیت اس میں گر جاتی ہے۔ اور "الشفا" کا معنی کنارہ (الشفیر) ہے۔ اور "أشفى على كذا" کا مطلب ہے وہ اس کے قریب ہو گیا۔

چوتھا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ ہر وہ چیز جو اللہ تعالیٰ کے تقویٰ کی نیت اور اس کی رضا کے حصول کے لیے شروع کی جائے، وہی باقی رہتی ہے اور اس کا مالک اس سے خوش بخت ہوتا ہے، اور وہ اللہ کی طرف چڑھتی ہے اور اس کی طرف بلند کی جاتی ہے، اور اس کے بارے میں وہ اپنے اس قول سے خبر دیتا ہے: ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَلِ وَالْإِكْرَامِ﴾ [الرحمن: ۲۷] دو میں سے ایک قول کے مطابق۔ اور اس کے بارے میں اپنے اس قول سے بھی خبر دیتا ہے: ﴿وَالْبَقِيَتُ الصَّلِحَتُ﴾ [الکہف: ۴۶] (۱) اس کے مطابق جو ان شاء اللہ تعالیٰ آگے بیان ہوگا۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کے قول ﴿فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ﴾ کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے کہ آیا یہ حقیقت ہے یا مجاز، دو اقوال پر:

پہلا قول: پہلا: کہ یہ حقیقت ہے، اور یہ کہ نبی کریم ﷺ نے جب (کسی کو) وہاں بھیجا تو اسے گرا دیا گیا؛ اس سے دھواں نکلتا ہوا دیکھا گیا؛ سعید بن جبیر کی روایت سے (۲)۔

اور بعض نے کہا: ایک آدمی اس میں کھجور کی ٹہنی ڈالتا تو اسے کالی اور جلی ہوئی نکالتا۔ اور اہل تفسیر نے ذکر کیا ہے: کہ وہ جگہ جہاں سے وہ گری تھی کھودی جاتی تھی تو وہاں سے دھواں نکلتا تھا۔ اور عاصم بن ابی النجود نے زر بن حبیش سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: جہنم زمین میں ہے، پھر تلاوت کی ﴿فَانْهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ﴾ (۳)۔ اور جابر بن عبداللہ نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کے عہد مبارک میں اس سے دھواں نکلتے دیکھا تھا (۴)۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۱۰۰۵ - ۱۰۰۶ . (۲) المصدر السابق (گزشتہ ماخذ)۔ (۳) التمہید ۱۳/ ۲۶۷ ، اور کھودنے کا قصہ طبری نے ۱۱/ ۶۹۶ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۱/ ۶۹۷ میں روایت کیا ہے۔ اور ابن العربی نے احکام القرآن ۲/ ۱۰۰۶ میں کہا: اگر یہ صحیح ہوتا تو جابر اشکال کو ختم کرنے والے ہوتے۔

The second [interpretation]: that this is metaphorical, meaning: the building became part of the fire of Hell, as if it collapsed into it and fell within it; this is like the Almighty's saying: "His home will be the Pit [Hawiyah]" [Al-Qari'ah: 9] (1). The first view is more apparent, as there is no impossibility in that. And Allah knows best. The Almighty's saying: "The building which they built will never cease to be a cause of doubt in their hearts unless their hearts are cut to pieces. And Allah is All-Knowing, All-Wise" (110). His saying: "The building which they built" refers to Masjid al-Dirar (the Mosque of Harm). "Riba" (doubt) means: doubt in their hearts and hypocrisy; this was said by Ibn Abbas, Qatada, and Al-Dahhak (2). Al-Nabighah said: "I swore and left no doubt for yourself / and there is no resort for man beyond Allah" (3). Al-Kalbi said: [It means] grief and regret, because they regretted building it. Al-Suddi, Habib, and Al-Mubarrad said: "Riba" means distress and rage (4). "Unless their hearts are cut to pieces" Ibn Abbas said: meaning their hearts split apart and they die, like His saying: "We would have certainly cut off his aorta" [Al-Haqqah: 46]; because life is cut off when the aorta is cut; this was also said by Qatada, Al-Dahhak, and Mujahid (5). Sufyan said: "Unless they repent" (6). Ikrima said: "Unless their hearts are cut to pieces in their graves" (7). The companions of Abdullah bin Mas'ud used to recite it: "a doubt in their hearts even if their hearts were cut to pieces" (8).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1006. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/405, and transmitted from Ibn Abbas and Qatada by al-Tabari 11/698-699. (3) Diwan al-Nabighah al-Dhubyani p. 17. (4) Zad al-Masir 3/503, and the saying of al-Suddi and Habib was transmitted by al-Tabari 11/700-701. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/405, and transmitted from Ibn Abbas, Qatada, and Mujahid by al-Tabari 11/698-699. (6) Transmitted by Ibn Abi Hatim 6/1886 (10002). Mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 2/471 without attribution. (7) Transmitted by Ibn Abi Hatim 6/1886 (10001). (8) In the manuscripts: "even if they are cut", and what is established is from "Al-Masahif" by Ibn Abi Dawud 1/318, Tafsir al-Tabari 11/701 and 702, Tafsir Ibn Abi Hatim 6/1886, Al-Muharrar al-Wajiz 3/86, and Al-Bahr 5/101.

388 सूरह अत-तौबाह: आयत 109 - 110

दूसरा [व्याख्या]: कि यह रूपक है, और इसका अर्थ है: इमारत नरक की आग में बन गई, जैसे कि वह उसमें ढह गई और उसमें गिर गई; यह सर्वशक्तिमान के इस कथन की तरह है: "उसका ठिकाना गड्ढा [हाविया] होगा" [अल-कारिया: 9] (1)। पहला विचार अधिक स्पष्ट है, क्योंकि इसमें कोई असंभवता नहीं है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह का फरमान: "वह इमारत जो उन्होंने बनाई है, उनके दिलों में संदेह का कारण बनी रहेगी जब तक कि उनके दिल टुकड़े-टुकड़े न हो जाएं। और अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है" (110)। उनका कहना है: "वह इमारत जो उन्होंने बनाई" का अर्थ मस्जिद-ए-दिरार (नुकसान पहुँचाने वाली मस्जिद) है। "रिबा" (संदेह) का अर्थ है: उनके दिलों में संदेह और पाखंड; यह इब्न अब्बास, क़तादाह और अल-दह्हाक (2) ने कहा था। अल-नाबिगा ने कहा: "मैंने कसम खाई और तुम्हारे लिए कोई संदेह नहीं छोड़ा / और अल्लाह के सिवा इंसान के लिए कोई सहारा नहीं है" (3)। अल-कल्बी ने कहा: [इसका अर्थ है] शोक और पछतावा; क्योंकि उन्हें इसके निर्माण पर पछतावा हुआ। अल-सुद्दी, हबीब और अल-मुबर्रद ने कहा: "रिबा" का अर्थ है व्यथा और क्रोध (4)। "जब तक कि उनके दिल टुकड़े-टुकड़े न हो जाएं' इब्न अब्बास ने कहा: यानी उनके दिल फट जाएं और वे मर जाएं जैसे उनके कथन में: "तो हम निश्चित रूप से उसकी जीवन-शिरा (महाधमनी) काट देते" [अल-हाक्का: 46]; क्योंकि जीवन-शिरा कटने से जीवन समाप्त हो जाता है; यह क़तादाह, अल-दह्हाक और मुजाहिद (5) ने भी कहा था। सुफियान ने कहा: "जब तक कि वे पश्चाताप न कर लें" (6)। इकरामा ने कहा: "जब तक कि उनकी कब्रों में उनके दिल टुकड़े-टुकड़े न हो जाएं' (7)। अब्दुल्ला बिन मसूद के साथी इसे इस प्रकार पढ़ते थे: "उनके दिलों में संदेह भले ही उनके दिल टुकड़े-टुकड़े हो जाएं' (8)।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 2/1006। (2) अल-नुकत वा अल-'उयून 2/405, और अल-तबारी 11/698-699 द्वारा इब्न अब्बास और क़तादाह से उद्धृत। (3) दीवान अल-नाबिगा अल-धुबयानी पृष्ठ 17। (4) ज़ाद अल-मासिर 3/503, और अल-सुद्दी और हबीब का कथन अल-तबारी 11/700-701 द्वारा उद्धृत। (5) अल-नुकत वा अल-'उयून 2/405, और अल-तबारी 11/698-699 द्वारा इब्न अब्बास, क़तादाह और मुजाहिद से उद्धृत। (6) इब्न अबी हातिम 6/1886 (10002) द्वारा उद्धृत। अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/471 में बिना श्रेय के उल्लेख किया गया। (7) इब्न अबी हातिम 6/1886 (10001) द्वारा उद्धृत। (8) पांडुलिपियों में: "भले ही वे कट जाएं', और जो स्थापित है वह इब्न अबी दाऊद की "अल-मसाहिफ" 1/318, तफ़सीर अल-तबारी 11/701 और

702, तफ़सीर इब्न अबी हातिम 6/1886, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/86, और अल-बहर 5/101 से है।

388 سورہ التوبہ: آیات 109 - 110

دوسرا [قول]: کہ یہ مجاز ہے، اور معنی یہ ہے: وہ عمارت جہنم کی آگ میں بن گئی، گویا وہ اس میں گر گئی اور اس میں ڈھیر ہو گئی؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ﴾ [القارعة: ٩] (1)۔ ظاہر قول پہلا ہی ہے، کیونکہ اس میں کوئی محال (ناممکن) بات نہیں ہے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ (110)۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا﴾ اس سے مراد مسجدِ ضرار ہے۔ ﴿رِيبَةً﴾ یعنی: ان کے دلوں میں شک اور نفاق؛ یہ ابن عباس، قتادہ اور ضحاک کا قول ہے (2)۔ اور نابغہ نے کہا: "میں نے قسم کھائی اور تمہارے نفس کے لیے کوئی شک نہیں چھوڑا / اور اللہ کے سوا انسان کے لیے کوئی راستہ نہیں ہے" (3)۔ کلبی نے کہا: [اس کا معنی ہے] حسرت اور ندامت؛ کیونکہ وہ اس کی تعمیر پر نادم ہوئے۔ سدی، حبیب اور مبرد نے کہا: «ریبہ»، یعنی: خلش اور غصہ (4)۔ ﴿إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی ان کے دل پاش پاش ہو جائیں اور وہ مر جائیں جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ﴾ [الحاقة: ٤٦]؛ کیونکہ شہ رگ کٹنے سے زندگی ختم ہو جاتی ہے؛ اور یہی قتادہ، ضحاک اور مجاہد کا قول ہے (5)۔ سفیان نے کہا: سوائے اس کے کہ وہ توبہ کر لیں (6)۔ عکرمہ نے کہا: سوائے اس کے کہ ان کے دل ان کی قبروں میں پاش پاش ہو جائیں (7)۔ اور عبداللہ بن مسعود کے اصحاب اسے اس طرح پڑھتے تھے: «ریبۃ فی قلوبہم ولو قُطّعت قلوبہم» (ان کے دلوں میں شک، چاہے ان کے دل کاٹ دیے جائیں) (8)۔

(1) احکام القرآن لابن العربي 1006/2۔ (2) النکت والعیون 405/2، اور طبری نے اسے ابن عباس اور قتادہ سے روایت کیا 698/11 - 699۔ (3) دیوان النابغہ الذبیانی ص 17۔ (4) زاد المسیر 503/3، اور طبری نے سدی اور حبیب کا قول روایت کیا 700/11 - 701۔ (5) النکت

والعیون 405/2، اور طبری نے اسے ابن عباس، قتادہ اور مجاہد سے روایت کیا 698/11 - 699۔

(6) ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا 1886/6 (10002)۔ اور زجاج نے اسے معانی القرآن 471/2 میں بلا نسبت ذکر کیا ہے۔ (7) ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا 1886/6 (10001)۔

(8) نسخوں میں ہے: "ولو تقطعت" (اگرچہ وہ کٹ جائیں)، اور ثابت شدہ متن ابن ابی داؤد کی "المصاحف" 318/1، تفسیر طبری 701/11 اور 702، تفسیر ابن ابی حاتم 1886/6، المحرر الوجیز 86/3، اور البحر 101/5 سے ہے۔

Al-Hasan, Ya'qub, and Abu Hatim recited: "until it is cut off" (ila an taqatta'a) as an end point(1), meaning: they will remain in doubt about it until they die, then they will become certain and it will become clear to them. Reciters differed regarding His saying: "taqatta'a". The majority recited: "tuqatta'a" with damma on the taa, fatha on the qaaf, and shadda on the taa as a passive verb. Ibn 'Amir, Hamzah, Hafs, and Ya'qub recited it similarly, except they gave the taa a fatha(2). It is narrated from Ya'qub and Abu 'Abd al-Rahman: "tuqta'a" as a passive verb with a lightened qaaf(3). It is narrated from Shibl and Ibn Kathir: "taqta'a" with a lightened qaaf, and "their hearts" (qulubahum) in the accusative case, meaning: you do that to them(4). We have already mentioned the recitation of the companions of Abdullah. "And Allah is All-Knowing, All-Wise" has been mentioned before(5). His words, the Exalted: "Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties [in exchange] for that they will have Paradise. They fight in the cause of Allah, so they kill and are killed. [It is] a true promise [binding] upon Him in the Torah and the Gospel and the Qur'an. And who is truer to his covenant than Allah? So rejoice in your transaction which you have contracted. And it is that which is the great attainment." There are eight issues in it: First: His words, the Exalted: "Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties" - It was said: this is a metaphor, like His words: "Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance" [Al-Baqarah: 16]. This verse was revealed regarding the second pledge, which is the Great Pledge of al-Aqaba, in which the men of the Ansar exceeded seventy, and the youngest of them was 'Uqbah ibn 'Amr(6); that is because they gathered...

(1) Ya'qub's recitation is from the ten. See An-Nashr 2/281, and Al-Farra mentioned it from Al-Hasan in Ma'ani al-Qur'an 1/452, and Al-Tabari 11/702. (2) Al-Sab'ah p. 319, At-Taysir p. 120, and Abu Ja'far from the ten also recited it with a fatha on the taa. An-Nashr 2/281. (3) Meaning: with a sukun. See Al-Bahr 5/101. (4) Tafsir al-Razi 16/198 from Ibn Kathir alone, and Al-Samin mentioned it in Al-Durr al-Masun 6/127 from Abu Razin. (5) 1/429. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/87, and 'Uqbah ibn 'Amr al-Khazraji is Abu Mas'ud al-Badri, famous by his kunya. See Al-Isti'ab on the margin of Al-Isabah 8/103.

सूरह अत-तौबा, आयतें 110 - 111 389

अल-हसन, याकूब और अबू हातिम ने पढ़ा: "जब तक कि वे अलग न हो जाएं' (इला अन तक़त्त'अ) एक अंत बिंदु के रूप में(1), अर्थात्: वे इसके बारे में तब तक संदेह में रहेंगे जब तक वे मर नहीं जाते, फिर वे निश्चित हो जाएंगे और यह उनके लिए स्पष्ट हो जाएगा। क़ारी (पाठकों) के बीच उनके कथन: "तक़त्त'अ" के संबंध में मतभेद था। बहुमत ने पढ़ा: "तुक़त्त'अ", ता पर ज़म्म (पेश), क़ाफ़ पर फ़त्ह (ज़बर) और ता पर शद्दा के साथ एक निष्क्रिय क्रिया (passive verb) के रूप में। इब्न आमिर, हमज़ा, हफ़्स और याकूब ने भी इसी तरह पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने ता को फ़त्ह दिया(2)। याकूब और अबू अब्द अल-रहमान से रिवायत है: "तुक़्त'अ" एक निष्क्रिय क्रिया के रूप में, हल्के क़ाफ़ के साथ(3)। शिबल और इब्न कसीर से रिवायत है: हल्के क़ाफ़ के साथ "तक़्त'अ", और "उनके दिल" (क़ुलूबहुम) को कर्म कारक (accusative) में, अर्थात्: आप उनके साथ ऐसा करते हैं(4)। हम पहले ही अब्दुल्ला के साथियों के पाठ का उल्लेख कर चुके हैं। "और अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है" पहले उल्लेख किया जा चुका है(5)। परमेश्वर के वचन: "निस्संदेह अल्लाह ने ईमानवालों से उनकी जानें और उनके माल इस बदले में खरीद लिए हैं कि उनके लिए जन्नत है। वे अल्लाह के मार्ग में लड़ते हैं, तो वे मारते भी हैं और मारे भी जाते हैं। यह उस पर एक पक्का वादा है तौरात, इन्जील और क़ुरआन में। और अल्लाह से बढ़कर अपना वादा पूरा करने वाला कौन हो सकता है? तो तुम अपने उस सौदे पर खुशियाँ मनाओ जो तुमने उससे किया है। और यही बड़ी सफलता है।" इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: "निस्संदेह अल्लाह ने ईमानवालों से उनकी जानें और उनके माल खरीद लिए हैं" - कहा गया: यह एक उपमा (metaphor) है, जैसे अल्लाह का कथन: "ये वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता खरीद ली" [अल-बक़रह: 16]। यह आयत दूसरी बैअत (शपथ) के बारे में अवतरित हुई थी, जो अल-अक़बा की महान बैअत है, जिसमें अंसार के पुरुषों की संख्या सत्तर से अधिक थी, और उनमें सबसे छोटा उक़्बाह बिन अम्र(6) था; ऐसा इसलिए क्योंकि वे एकत्रित हुए थे...

(1) याकूब का पाठ दस (किरा'आत) में से है। अन-नश्र 2/281 देखें, और अल-फ़र्रा ने इसे अल-हसन से मा'नी अल-क़ुरआन 1/452 में और अल-तबरी ने 11/702 में उल्लेख किया है। (2) अस-सबा पृ. 319, अत-तयसीर पृ. 120, और दस में से अबू जाफ़र ने भी ता पर फ़त्ह के साथ इसे पढ़ा। अन-नश्र 2/281। (3) अर्थात्: सुकून के साथ। अल-बहर 5/101 देखें। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 16/198 अकेले इब्न कसीर से, और अल-समीन ने इसे अल-दुर्र अल-मसून 6/127 में अबू रज़ीन से उल्लेख किया है।

(5) 1/429। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/87, और उक़्बाह बिन अम्र अल-खज़रजी अबू मसूद अल-बद्री हैं, जो अपनी कुनियत से प्रसिद्ध हैं। अल-इसतिय'आब को अल-इसाबा 8/103 के हाशिये पर देखें।

سورة التوبہ، آیات ۱۱۰ - ۱۱۱ ۳۸۹

الحسن، یعقوب اور ابو حاتم نے پڑھا: "إلى أن تَقَطَّع" (یہاں تک کہ وہ ٹکڑے ٹکڑے ہو جائیں) انتہا کے طور پر(۱)، یعنی: وہ اس کے بارے میں شک میں رہیں گے یہاں تک کہ وہ مر جائیں، پھر وہ یقین کر لیں گے اور ان پر واضح ہو جائے گا۔ قراء کا ان کے قول "تَقَطَّع" کے بارے میں اختلاف ہے۔ جمہور نے "تُقَطَّع" پڑھا، تا پر ضمہ، قاف پر فتحہ اور طاء پر شد کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر۔ ابن عامر، حمزہ، حفص اور یعقوب نے بھی اسی طرح پڑھا، سوائے اس کے کہ انہوں نے تا کو فتحہ دیا(۲)۔ یعقوب اور ابو عبد الرحمن سے روایت ہے: "تُقْطَع" فعل مجہول کے طور پر، قاف کی تخفیف کے ساتھ(۳)۔ شبل اور ابن کثیر سے روایت ہے: "تَقْطَع" قاف کی تخفیف کے ساتھ اور "قلوبهم" نصب میں، یعنی: آپ ان کے ساتھ ایسا کرتے ہیں(۴)۔ ہم عبداللہ کے ساتھیوں کی قراءت کا ذکر کر چکے ہیں۔ ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُم بِهِ وَذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾۔ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم﴾ کہا گیا: یہ ایک تمثیل ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ﴾ [البقرة: ١٦]۔ یہ آیت بیعتِ ثانیہ کے بارے میں نازل ہوئی، جو بیعتِ عقبہ کبریٰ ہے، جس میں انصار کے ستر سے زائد مرد شامل تھے، اور ان میں سب سے کم عمر عقبہ بن عمرو(٦) تھے؛ اس کی وجہ یہ تھی کہ وہ جمع ہوئے...

(۱) یعقوب کی قراءت دس قراءتوں میں سے ہے۔ دیکھئے النشر ۲۸۱/۲، اور الفراء نے اسے الحسن سے معانی القرآن ۴۵۲/۱ میں اور الطبری نے ۷۰۲/۱۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) السبعة ص

۳۱۹، والتیسیر ص ۱۲۰، اور دس قراء میں سے ابو جعفر نے بھی تا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ النشر ۲۸۱/۲۔ (۳) یعنی: سکون کے ساتھ اور دیکھئے البحر ۱۰۱/۵۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۹۸/۱۶ صرف ابن کثیر سے، اور السمین نے اسے الدر المصون ۱۲۷/۶ میں ابو رزین سے ذکر کیا ہے۔ (۵) ۴۲۹/۱۔ (٦) المحرر الوجیز ۸۷/۳، اور عقبہ بن عمرو الخزرجی ابو مسعود البدری ہیں، جو اپنی کنیت سے مشہور ہیں۔ دیکھئے الاستیعاب بر حاشیہ الاصابة ۱۰۳/۸۔

Surah At-Tawbah: Verse 111 390

...to the Messenger of Allah ﷺ at al-Aqaba, Abdullah bin Rawaha said to the Prophet ﷺ: "Specify terms for your Lord and for yourself as you wish." The Prophet ﷺ said: "I specify for my Lord that you worship Him and associate nothing with Him, and I specify for myself that you protect me as you protect yourselves and your wealth." They said: "If we do that, what is for us?" He said: "Paradise." They said: "A profitable bargain! We will not rescind it, nor ask it to be rescinded." Then was revealed: {Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties [in exchange] for that they will have Paradise} the verse (1).

Then, after that, it is general for every Mujahid in the cause of Allah from the Ummah of Muhammad ﷺ until the Day of Resurrection (2).

Second: This verse is evidence for the permissibility of a master dealing with his slave, even though everything belongs to the master; but if he gives him possession, he deals with him in what he has entrusted to him (3). And what is permissible between a master and his slave is not permissible between him and others, because his property belongs to him and he has the right to take it back.

Third: The principle of buying among creation is that they are compensated for what has left their hands with something more beneficial to them, or something equal in benefit to what has left them. So Allah, glory be to Him, purchased from His servants the spending of their lives and wealth in His obedience, and sacrificing them for His pleasure, and He, glory be to Him, gave them Paradise in exchange for that if they did so. It is a great compensation that no substitute can approach nor can it be compared to (4). So he conducted this as a metaphor for what they are familiar with in buying and selling: from the servant is the delivery of self and wealth, and from Allah is the reward and gift, so He called this a purchase.

Al-Hasan narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, above every righteousness there is righteousness until a servant sheds his blood...

---

(1) Narrated by at-Tabari 6/12-7 from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi, and mentioned by al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' p. 263. In its chain is Abu Ma'shar (Nujayh ibn Abd al-Rahman al-Sindi) who is weak as mentioned by al-Hafiz in 'al-Taqrib'. Ibn al-Arabi mentioned in 'Ahkam al-Quran' 2/1007 a similar report from al-Sha'bi and said: This, even if it is disconnected (maqu'u), its meaning is established from multiple chains.

(2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/87. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1007. (4) Previous source.

सूरह अत-तौबाह: आयत 111 390

...अल्लाह के रसूल ﷺ के पास अल-अक़बा में, अब्दुल्ला बिन रवाहा ने नबी ﷺ से कहा: "अपने रब के लिए और अपने लिए जो चाहें शर्तें तय करें।" नबी ﷺ ने कहा: "मैं अपने रब के लिए यह शर्त रखता हूँ कि तुम उसकी इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न करो, और अपने लिए यह शर्त रखता हूँ कि तुम मेरी वैसे ही रक्षा करोगे जैसे तुम अपनी और अपने माल की रक्षा करते हो।" उन्होंने कहा: "अगर हम ऐसा करें, तो हमारे लिए क्या है?" उन्होंने कहा: "जन्नत।" उन्होंने कहा: "यह सौदा तो नफ़े का रहा, न हम इसे रद्द करेंगे और न रद्द करने की माँग करेंगे।" तब यह आयत नाज़िल हुई: {बेशक अल्लाह ने ईमान वालों से उनकी जानों और उनके माल को जन्नत के बदले खरीद लिया है} (1)।

फिर उसके बाद, यह मुहम्मद ﷺ की उम्मत के हर उस मुजाहिद के लिए आम है जो क़यामत के दिन तक अल्लाह की राह में जिहाद करेगा (2)।

दूसरा: यह आयत इस बात का प्रमाण है कि एक मालिक का अपने गुलाम के साथ लेनदेन करना जायज़ है, भले ही सब कुछ मालिक का ही हो; लेकिन अगर वह उसे कुछ मालिक बना दे, तो वह उसके साथ उस चीज़ में लेनदेन करता है जो उसने उसे सौंपी है (3)। और मालिक और उसके गुलाम के बीच वह जायज़ है जो उसके और दूसरों के बीच जायज़ नहीं है; क्योंकि उसका माल उसी का है और उसे इसे वापस लेने का अधिकार है।

तीसरा: सृष्टि के बीच खरीद का सिद्धांत यह है कि उनके हाथों से जो निकला है, उसके बदले उन्हें वह चीज़ मिले जो उनके लिए अधिक फायदेमंद हो, या जो उनके पास से गया है उसके बराबर फायदेमंद हो। अतः अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने बंदों से उनकी जान और माल का उसकी आज्ञाकारिता में खर्च करना और उसकी प्रसन्नता के लिए उन्हें कुर्बान करना खरीद लिया, और यदि वे ऐसा करते हैं तो उसके बदले उन्हें जन्नत प्रदान की। और यह एक महान बदला है जिसकी बराबरी कोई और बदला नहीं कर सकता और न ही इसकी तुलना की जा सकती है (4)। इसलिए उन्होंने इसे खरीद-फरोख्त के उसी रूप में चलाया जैसा कि लोग जानते हैं: बंदे की ओर से जान और माल का अर्पण है, और अल्लाह की ओर से सवाब और इनाम है, इसलिए उन्होंने इसे 'खरीद' कहा।

और अल-हसन ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक हर नेकी के ऊपर एक नेकी है यहाँ तक कि बंदा अपना खून बहा दे..."

(1) इसे अल-तबरी 6/12 - 7 ने मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृष्ठ 263 में इसका उल्लेख किया है। इसके इसनाद में अबू माशर (नजीह बिन अब्द अल-रहमान अल-सिंदी) हैं जो कमज़ोर हैं जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में उल्लेख किया है। इब्न अल-अरबी ने 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/1007 में अल-शाबी से इसी तरह की एक रिपोर्ट का उल्लेख किया है और कहा: यह, भले ही यह मक़तू (टूटा हुआ) हो, इसका अर्थ कई माध्यमों से साबित है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/87। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/1007। (4) पूर्व स्रोत।

سورہ التوبہ: آیت 111 390

...رسول اللہ ﷺ کے پاس عقبہ کے مقام پر، تو عبداللہ بن رواحہ نے نبی ﷺ سے عرض کیا: اپنے رب کے لیے اور اپنے لیے جو چاہیں شرط رکھ لیں۔ نبی ﷺ نے فرمایا: «میں اپنے رب کے لیے یہ شرط رکھتا ہوں کہ تم اسی کی عبادت کرو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ، اور اپنے لیے یہ شرط رکھتا ہوں کہ تم میری اس طرح حفاظت کرو گے جس طرح تم اپنی جانوں اور اپنے مالوں کی حفاظت کرتے ہو» انہوں نے کہا: اگر ہم ایسا کر لیں تو ہمارے لیے کیا ہے؟ فرمایا: «جنت»۔ انہوں نے کہا: سودا نفع بخش رہا، نہ ہم اسے ختم کریں گے اور نہ ختم کرنے کا مطالبہ کریں گے، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿یقیناً اللہ نے مومنوں سے ان کی جانیں اور ان کے مال اس بات کے عوض خرید لیے ہیں کہ ان کے لیے جنت ہے﴾ آیت(1)۔

پھر اس کے بعد یہ امتِ محمد ﷺ کے ہر اس مجاہد کے لیے عام ہے جو قیامت کے دن تک اللہ کی راہ میں جہاد کرے گا(2)۔

دوسرا: یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ آقا کا اپنے غلام کے ساتھ معاملہ کرنا جائز ہے، اگرچہ سب کچھ آقا ہی کا ہوتا ہے؛ لیکن جب وہ اسے مالک بنا دے تو اس میں اس کے ساتھ معاملہ کرتا ہے جو اس کے سپرد کیا گیا ہے(3)۔ اور آقا اور اس کے غلام کے درمیان وہ کچھ جائز ہے جو اس کے اور دوسروں کے درمیان جائز نہیں؛ کیونکہ اس کا مال اسی کا ہے، اور اسے اسے واپس لینے کا حق ہے۔

تیسرا: مخلوق کے درمیان خرید وفروخت کی اصل یہ ہے کہ ان کے ہاتھوں سے جو چیز نکلے اس کے بدلے میں انہیں وہ ملے جو ان کے لیے زیادہ نفع بخش ہو، یا نفع میں اس کے برابر ہو؛ چنانچہ

اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے بندوں سے ان کی جانوں اور ان کے مالوں کا اپنی اطاعت میں صرف کرنا اور اپنی رضا میں انہیں فنا کرنا خرید لیا، اور اس کے بدلے میں انہیں جنت عطا فرمائی اگر وہ ایسا کر لیں۔ اور یہ ایک ایسا عظیم بدلہ ہے جس کے برابر کوئی معاوضہ نہیں ہو سکتا اور نہ اس پر قیاس کیا جا سکتا ہے(4)، چنانچہ اللہ نے اسے اسی استعارے پر جاری فرمایا جسے وہ خرید وفروخت میں جانتے ہیں، تو بندے کی طرف سے جان و مال کی سپردگی ہے، اور اللہ کی طرف سے ثواب اور بخشش ہے، اس لیے اسے 'خرید' (بیع) کا نام دیا۔

اور حسن نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک ہر نیکی کے اوپر ایک نیکی ہے یہاں تک کہ بندہ اپنا خون بہا دے...

---

(1) اسے الطبری 6/12 - 7 نے محمد بن کعب القرظی سے روایت کیا ہے، اور الواحدی نے اسباب النزول ص 263 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اس کی سند میں ابو معشر (نجیح بن عبد الرحمن السندی) ہیں جو ضعیف ہیں جیسا کہ الحافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن العربی نے احکام القرآن 1007/2 میں الشعبی سے اسی طرح کی روایت کا ذکر کیا ہے اور کہا: یہ اگرچہ مقطوع ہے، لیکن اس کے معنی متعدد طرق سے ثابت ہیں۔ (2) المحرر الوجیز 87/3۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1007/2۔ (4) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔

Surah At-Tawbah: Verse 111 | 391

So if he does that, then there is no righteousness above that (1). The poet said regarding the meaning of righteousness: Generosity with wealth (2) is a generosity in which there is honor, but generosity with one's self is the utmost goal of generosity (3). And Al-Asma'i recited for Ja'far al-Sadiq (may Allah be pleased with him): I barter with my precious soul to its Lord, and it has no price among all of creation. With it, Paradise is bought if I sell it for anything else, that indeed is a loss (4). If my soul leaves for the sake of the world I attained, then my soul has gone and the price has gone too (4). Al-Hasan said: A Bedouin passed by the Prophet (peace be upon him) while he was reciting this verse: {Indeed, Allah has purchased from the believers their lives...}. He said: "Whose words are these?" He replied: "The words of Allah." He said: "A profitable sale, by Allah! We will not revoke it, nor ask for it to be revoked." So he went out to battle and was martyred (5). Fourth: The scholars said: Just as He purchased from the accountable believers, He likewise purchased from the children; so He caused them pain and illness for the benefit that lies in that, and for the consideration it provides to adults. For they are never more righteous and less corrupt than when they witness the pain of children, and the reward that the caretaking parents receive for the worry that affects them and for the upbringing and care they provide (6). Then, He, Exalted and Majestic, compensates these children with a reward when they return to Him. An example of this in our witness is that you hire a worker to build and move soil, and in all of that there is pain and hardship for him, but that is permissible because of the benefit in his work and because of the wage he receives.

---

(1) Narrated by Hannad in 'Al-Zuhd' (979), and it is a Mursal report. Mentioned by Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/87. (2) In (M): with water. (3) Its author is Sari' al-Ghawani, Muslim ibn al-Walid. It is in the commentary of his Diwan, p. 264. The beginning of the verse has another narration: "You are generous with your life when you are stingy with it", and in 'Jamharat al-Amthal' by Abu Hilal al-Askari 1/95 with the narration: "He is generous with his life when the generous one is stingy with it". (4) 'Majma' al-Bayan' 11/147. The end of the last verse there is: "For the world has gone and the price has gone". (5) Narrated similarly by Ibn Abi Hatim 6/1886 (10003) via Ata al-Khurasani from Jabir (may Allah be pleased with him). Its chain of narration is broken; Ata al-Khurasani did not hear from Jabir. See 'Al-Marasil' by Ibn Abi Hatim, p. 130. (6) 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/1007.

सूरह अत-तौबाह: आयत 111 | 391

इसलिए यदि वह ऐसा करता है, तो उसके ऊपर कोई नेकी (पुण्य) नहीं है (1)। कवि ने नेकी के अर्थ में कहा है: धन की उदारता (2) एक ऐसी उदारता है जिसमें सम्मान है, लेकिन स्वयं (जान) की उदारता उदारता का सर्वोच्च लक्ष्य है (3)। और अल-असमी ने जाफ़र अल-सादिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के लिए सुनाया: मैं अपनी बहुमूल्य आत्मा का उसके रब के साथ सौदा करता हूँ, और पूरी सृष्टि में इसका कोई मूल्य नहीं है। इसी के द्वारा स्वर्ग खरीदा जाता है, यदि मैं इसे इसके अलावा किसी और चीज के लिए बेचूँ, तो वास्तव में यह घाटा है (4)। यदि मेरी आत्मा उस दुनिया के लिए चली जाए जिसे मैंने पाया है, तो मेरी आत्मा चली गई और उसकी कीमत भी चली गई (4)। अल-हसन ने कहा: एक ग्रामीण (बदुआ) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास से गुजरा जब वे यह आयत पढ़ रहे थे: {निस्संदेह अल्लाह ने ईमान वालों से उनकी जानें और उनके माल खरीद लिए हैं...}। उसने पूछा: "ये किसके शब्द हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह के शब्द।" उसने कहा: "अल्लाह की कसम, यह एक लाभदायक सौदा है! न हम इसे रद्द करेंगे और न रद्द करने की मांग करेंगे।" फिर वह युद्ध के लिए निकल गया और शहीद हो गया (5)। चौथा: विद्वानों ने कहा: जिस तरह उसने जवाबदेह विश्वासियों से खरीदा, उसी तरह उसने बच्चों से भी खरीदा; उन्हें पीड़ा और बीमारी दी; क्योंकि इसमें जो लाभ है, और वयस्कों के लिए इसमें जो सबक है। क्योंकि वे बच्चों के दर्द को देखते हुए कभी भी इतने नेक और कम भ्रष्ट नहीं होते, और उन देखभाल करने वाले माता-पिता को जो सवाब मिलता है उस चिंता के लिए जो उन्हें होती है और उस परवरिश और देखभाल के लिए जो वे करते हैं (6)। फिर, वह (अल्लाह) इन बच्चों को मुआवजा (बदला) देता है जब वे उसके पास लौटते हैं। हमारे सामने इसका एक उदाहरण यह है कि आप एक मजदूर को मिट्टी ढोने और निर्माण करने के लिए किराए पर लेते हैं, और उस सब में उसे दर्द और परेशानी होती है, लेकिन यह उसके काम के लाभ और उसे मिलने वाली मजदूरी के कारण जायज है।

---

(1) हन्नाद द्वारा 'अल-जुहद' (979) में उद्धृत, और यह एक मुरसल रिपोर्ट है। इब्न अतिय्या द्वारा 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 3/87 में उल्लेख किया गया है। (2) (म) में: पानी के साथ। (3) इसके लेखक सरी अल-घवानी, मुस्लिम इब्न अल-वलीद हैं। यह उनके दीवान की व्याख्या, पृष्ठ 264 में है। आयत की शुरुआत एक अन्य वर्णन के साथ है: "आप अपने जीवन के साथ उदार होते हैं जब आप इसके साथ कंजूस होते हैं", और अबू हिलाल अल-अस्करी की 'जमहरत अल-अमथल' 1/95 में वर्णन के

साथ: "वह अपने जीवन के साथ उदार होता है जब उदार व्यक्ति इसके साथ कंजूस होता है"। (4) 'मजमा अल-बयान' 11/147। वहां अंतिम आयत का अंत है: "दुनिया चली गई और कीमत चली गई"। (5) इब्न अबी हातिम 6/1886 (10003) द्वारा अता अल-खुरासानी के माध्यम से जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से इसी तरह उद्धृत किया गया है। इसकी वर्णन श्रृंखला टूटी हुई है; अता अल-खुरासानी ने जाबिर से नहीं सुना। इब्न अबी हातिम की 'अल-मरासील', पृष्ठ 130 देखें। (6) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/1007।

سورہ التوبہ: آیت ۱۱۱ | ۳۹۱

پس جب وہ ایسا کرے تو اس سے بڑھ کر کوئی نیکی نہیں ہے (۱)۔ شاعر نے نیکی کے معنی میں کہا: مال کی سخاوت (۲) ایسی سخاوت ہے جس میں عزت ہے، اور جان کی سخاوت سخاوت کی آخری حد ہے (۳)۔ اور الاصمعی نے جعفر الصادق (رضی اللہ عنہ) کے لیے پڑھا: میں اپنی قیمتی جان کا اس کے رب سے سودا کرتا ہوں، اور تمام مخلوق میں اس کی کوئی قیمت نہیں ہے۔ اسی کے بدلے جنت خریدی جاتی ہے، اگر میں اسے اس کے سوا کسی اور چیز کے عوض بیچ دوں تو یقیناً یہ خسارہ ہے (۴)۔ اگر میری جان اس دنیا کی خاطر چلی جائے جو میں نے حاصل کی، تو میری جان بھی گئی اور قیمت بھی گئی (۴)۔ حسن نے کہا: ایک اعرابی نبی کریم ﷺ کے پاس سے گزرا جبکہ آپ یہ آیت پڑھ رہے تھے: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ﴾ "بے شک اللہ نے مومنوں سے ان کی جانیں خرید لی ہیں"۔ اس نے پوچھا: "یہ کس کا کلام ہے؟" آپ نے فرمایا: "اللہ کا کلام ہے"۔ اس نے کہا: "اللہ کی قسم! نفع بخش سودا ہے، نہ ہم اسے ختم کریں گے اور نہ ختم کرنے کا مطالبہ کریں گے"۔ پھر وہ جہاد کے لیے نکل گیا اور شہید ہو گیا (۵)۔ چوتھا: علماء نے کہا: جس طرح اللہ نے مکلف مومنین سے خریدا، اسی طرح بچوں سے بھی خریدا؛ انہیں تکلیف اور بیماری دی؛ کیونکہ اس میں جو مصلحت ہے، اور بالغوں کے لیے اس میں جو عبرت ہے۔ کیونکہ وہ بچوں کی تکلیف دیکھ کر کبھی بھی اتنے زیادہ نیک اور اتنے کم فاسد نہیں ہوتے، اور ان کفالت کرنے والے والدین کو جو ثواب ملتا ہے اس غم پر جو انہیں پہنچتا ہے اور اس پرورش اور کفالت پر جو وہ کرتے ہیں (۶)۔ پھر اللہ عزوجل ان بچوں کو اس کا عوض (بدلہ) دیتا ہے جب وہ اس کے پاس لوٹتے ہیں۔ مشاہدے میں اس کی مثال یہ ہے کہ آپ ایک مزدور کو مٹی ڈھونے اور تعمیر کے لیے

اجرت پر رکھتے ہیں، اور اس سب میں اسے تکلیف اور اذیت ہوتی ہے، لیکن یہ اس کے کام کی مصلحت اور اسے ملنے والی اجرت کی وجہ سے جائز ہے۔

---

(۱) اسے ہناد نے 'الزہد' (۹۷۹) میں روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ اسے ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۳/ ۸۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) (م) میں: پانی کے ساتھ۔ (۳) اس کے کہنے والے صریع الغوانی، مسلم بن الولید ہیں، اور یہ ان کے دیوان کی شرح صفحہ ۲۶۴ میں ہے۔ اس کا پہلا مصرعہ اس روایت سے ہے: "تو اپنی جان کے ساتھ سخاوت کرتا ہے جبکہ تو اس کے ساتھ بخیل ہے"۔ اور ابو ہلال العسکری کی 'جمہرۃ الامثال' ۱/ ۹۵ میں اس روایت سے ہے: "وہ اپنی جان کے ساتھ سخاوت کرتا ہے جب سخی اس کے ساتھ بخل کرتا ہے"۔ (۴) 'مجمع البیان' ۱۱/ ۱۴۷۔ وہاں آخری شعر کا عجز (دوسرا مصرعہ) یہ ہے: "دنیا چلی گئی اور قیمت چلی گئی"۔ (۵) اسے ابن ابی حاتم ۶/ ۱۸۸۶ (۱۰۰۰۳) نے عطا الخراسانی کے واسطے سے جابر رضی اللہ عنہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اس کی سند منقطع ہے؛ عطا الخراسانی نے جابر سے نہیں سنا۔ دیکھئے ابن ابی حاتم کی 'المراسیل' صفحہ ۱۳۰۔ (۶) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲/ ۱۰۰۷۔

392 Surah At-Tawbah: Verse 111

Fifth: The Almighty's saying: {They fight in the way of Allah} is an explanation of what is being fought for and about, and it has been mentioned previously (1). {Then they kill and are killed} was read by Al-Nakha'i, Al-A'mash, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf with the object before the subject (2); and among it is the saying of Imru' al-Qays: For if you kill us, we will kill you (3) Meaning: if you kill some of us, some of us will kill you. The rest read it with the subject before the object (4).

Sixth: The Almighty's saying: {[It is] a promise [binding] upon Him in truth in the Torah and the Gospel and the Quran} is information from Allah Almighty that this was in these books, and that Jihad and resisting enemies have their origins in the era of Moses, peace be upon him (5). "Wa'dan" (Promise) and "Haqqan" (Truth) are two emphatic infinitives (6).

Seventh: The Almighty's saying: {And who is truer to his covenant than Allah?} means: No one is more faithful to His covenant than Allah. It includes fulfillment of promise and threat, and the Creator must fulfill all; as for His promise, it is for everyone, and as for His threat, it is specific to some sinners and some sins, and in some situations [it is carried out accordingly]. This meaning has been previously explained in detail (8).

Eighth: The Almighty's saying: {So rejoice in your transaction which you have contracted} means: show joy in that. "Bishara" (Glad tidings) is showing joy on the skin (complexion). It has been mentioned previously (9). Al-Hasan said: By Allah, what is upon...

---

(1) See 6/457 and what follows. (2) Al-Sab'ah p. 319, Al-Taysir p. 93, Al-Nashr 2/246, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/87. (3) Diwan, p. 186, and its latter part: "And if you sit for blood, we sit." (4) Al-Sab'ah p. 319, Al-Taysir p. 93. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1007. (6) Mushkil I'rab al-Quran 1/337. Al-Samin said in Al-Durr al-Masun 6/128: "Wa'dan" is accusative as an emphatic infinitive for the meaning of the sentence; because the meaning of "purchased" is the meaning of promising them, and "Haqqan" is an attribute of it. (7) In the manuscripts: "and it does not include fulfillment," and the confirmed version is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1008, and the speech and what follows in brackets is from him. (8) See 7/40 and what follows, and 9/5-6. (9) 1/358.

392 सूरह अत-तौबा: आयत 111

पांचवां: अल्लाह का कहना है: {वे अल्लाह की राह में लड़ते हैं} यह इस बात का विवरण है कि किसके लिए और किस पर लड़ाई की जा रही है, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (1)। {फिर वे मारते हैं और मारे जाते हैं} इसे अल-नखई, अल-अमाश, हमजा, अल-किसाई और खलफ ने कर्ता से पहले कर्म के साथ पढ़ा है (2); और उसी में से इमरुल कैस का कथन है: यदि तुम हमें मारोगे, तो हम तुम्हें मारेंगे (3) अर्थात्: यदि तुम हमारे कुछ लोगों को मारोगे, तो हमारे कुछ लोग तुम्हें मारेंगे। बाकी लोगों ने इसे कर्म से पहले कर्ता के साथ पढ़ा है (4)।

छठा: अल्लाह का कहना है: {तौरात और इंजील और कुरान में उस पर सच्चा वादा है} अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से सूचना है कि यह इन पुस्तकों में था, और जिहाद और दुश्मनों का मुकाबला करना मूसा (अलैहिस सलाम) के युग से ही मूल है (5)। "वादन" (वादा) और "हक़्क़न" (सच) दो जोर देने वाले क्रियावाचक संज्ञाएं हैं (6)।

सातवां: अल्लाह का कहना है: {और अल्लाह से बढ़कर अपने वादे को पूरा करने वाला कौन है?} का अर्थ है: अल्लाह से बढ़कर अपने वादे के प्रति कोई वफादार नहीं है। इसमें वादे और चेतावनी की पूर्ति शामिल है, और निर्माता के लिए सभी को पूरा करना आवश्यक है; जहाँ तक उसके वादे का सवाल है, वह सभी के लिए है, और जहाँ तक उसकी चेतावनी का सवाल है, वह कुछ पापी लोगों और कुछ पापों के लिए विशिष्ट है, और कुछ परिस्थितियों में [इसे उसी के अनुसार लागू किया जाता है]। यह अर्थ विस्तार से पहले बताया जा चुका है (8)।

आठवां: अल्लाह का कहना है: {तो अपने उस सौदे पर खुशियाँ मनाओ जो तुमने किया है} अर्थात्: उस पर खुशी ज़ाहिर करो। "बिशारा" (खुशखबरी) का अर्थ है त्वचा (चेहरे) पर खुशी ज़ाहिर करना। इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (9)। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, क्या है...

---

(1) देखें 6/457 और उसके बाद। (2) अल-सब'आ पृ. 319, अल-तयसीर पृ. 93, अल-नश्र 2/246, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/87। (3) दीवान, पृ. 186, और इसका अंतिम भाग: "और यदि तुम खून के लिए बैठोगे, तो हम बैठेंगे।" (4) अल-सब'आ पृ. 319, अल-तयसीर पृ. 93। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/1007 द्वारा। (6) मुश्किल इराब अल-कुरान 1/337। अल-समीन ने अल-दुर अल-मसून 6/128 में कहा: "वादन" वाक्य की सामग्री के लिए एक जोरदार क्रियावाचक संज्ञा के रूप में कर्मकारक है; क्योंकि "खरीदने" का अर्थ उन्हें वादा करने का अर्थ है, और "हक़्क़न"

इसका एक विशेषण है। (7) प्रतियों में: "और इसमें पूर्ति शामिल नहीं है," और पुष्ट संस्करण अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/1008 से है, और भाषण और कोष्ठक में जो आता है वह उनसे है। (8) देखें 7/40 और उसके बाद, और 9/5-6। (9) 1/358।

392 سورہ التوبہ: آیت 111

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ اللہ کی راہ میں لڑتے ہیں} یہ اس بات کا بیان ہے کہ کس مقصد کے لیے اور کس بنیاد پر لڑا جا رہا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ {پس وہ مارتے ہیں اور مارے جاتے ہیں} اسے النخعی، الاعمش، حمزہ، الکسائی اور خلف نے مفعول کو فاعل پر مقدم کر کے پڑھا ہے (2)؛ اور اسی میں سے امرؤ القیس کا قول ہے: پس اگر تم ہمیں قتل کرو گے تو ہم تمہیں قتل کریں گے (3) یعنی: اگر تم ہمارے کچھ لوگوں کو قتل کرو گے تو ہمارے کچھ لوگ تمہیں قتل کریں گے۔ باقی قراء نے فاعل کو مفعول پر مقدم کر کے پڑھا ہے (4)۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا قول: {تورات، انجیل اور قرآن میں اس پر سچا وعدہ ہے} اللہ تعالیٰ کی طرف سے خبر ہے کہ یہ ان کتابوں میں موجود تھا، اور یہ کہ جہاد اور دشمنوں کے خلاف مزاحمت کی اصل حضرت موسیٰ علیہ السلام کے عہد سے ہے (5)۔ لفظ "وعداً" اور "حقاً" دو مصدر مؤکد ہیں (6)۔

ساتواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ سے بڑھ کر اپنے عہد کو پورا کرنے والا کون ہے؟} یعنی: اللہ سے بڑھ کر اپنے عہد کا کوئی وفادار نہیں۔ اور یہ وعدے اور وعید (تنبیہ) دونوں کی وفا کو شامل ہے، اور باری تعالیٰ کے لیے سب کا پورا کرنا لازم ہے؛ رہا اس کا وعدہ تو وہ سب کے لیے ہے، اور رہی اس کی وعید تو وہ بعض گنہگاروں اور بعض گناہوں کے ساتھ مخصوص ہے، اور بعض حالات میں [اسی طرح نافذ ہوتی ہے]۔ یہ معنی تفصیل سے پہلے گزر چکا ہے (8)۔

آٹھواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس اپنے اس سودے پر خوشی مناؤ جو تم نے کیا ہے} یعنی: اس پر اپنی خوشی کا اظہار کرو۔ اور "بشارہ" (خوشخبری) کا مطلب ہے جلد (چہرے) پر خوشی کا ظاہر ہونا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (9)۔ حسن بصری نے کہا: اللہ کی قسم، نہیں ہے...

(1) دیکھئے 6 / 457 اور اس کے بعد۔ (2) السبعہ ص 319 ، التیسیر ص 93 ، النشر 2 / 246 ، اور المحرر الوجیز 3 / 87۔ (3) دیوان ص 186 ، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "اور اگر تم خون کے بدلے بیٹھو گے تو ہم بھی بیٹھیں گے"۔ (4) السبعہ ص 319 ، التیسیر ص 93۔ (5) ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 1007۔ (6) مشکل اعراب القرآن 1/ 337۔ السمین نے الدر المصون 6/ 128 میں کہا ہے: "وعداً" جملے کے مفہوم کے لیے بطور مصدرِ مؤکد منسوب ہے؛ کیونکہ "اشتری" (خریدنے) کا معنی انہیں وعدہ دینے کا معنی ہے، اور "حقاً" اس کی صفت ہے۔ (7) نسخوں میں ہے: "اور وفا کو شامل نہیں کرتا"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 1008 سے ہے، اور کلام اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ وہیں سے ہے۔ (8) دیکھئے 7/ 40 اور اس کے بعد، اور 9/ 5 - 6۔ (9) 1/ 358۔

Surah At-Tawbah: Verses 111 - 112 [Page] 393

...on Earth is a believer, but he enters into this pledge (1). {And that is the great success} i.e., winning Paradise and eternal life therein.

Allah Almighty's saying: {The repentant, the worshippers, the praisers [of Allah], the travelers [fasting ones], those who bow and prostrate [in prayer], those who enjoin what is right and forbid what is wrong, and those who observe the limits [set by] Allah. And give good tidings to the believers.} (112)

In it are three issues:

First: Allah Almighty's saying: {The repentant, the worshippers} The repentant: they are those who return from the blameworthy state of disobeying Allah to the praiseworthy state of obeying Allah (2). And the repentant one is the one who returns. And returning to obedience is better than returning from disobedience because it combines both matters (3).

{The worshippers} i.e., the obedient ones who intended their obedience for Allah, Glory be to Him. {The praisers} i.e., those pleased with His decree, spending His blessings in His obedience (4), those who praise Allah in every state.

{The travelers [fasting ones]}: The fasting ones; according to Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and others (5). Among this is Allah Almighty's saying: {worshippers, travelers [fasting ones]} [At-Tahrim: 5]. Sufyan bin 'Uyaynah said: The fasting person is called a traveler (saih) only because he leaves all pleasures of food, drink, and marriage (6). Abu Talib said: And by the travelers (fasters), they do not taste a drop for their Lord, and the still, hardworking ones (7).

And another said:

---

(1) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1886 (1006), and mentioned by Al-Baghawi 2/329. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1008. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/407. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1008. (5) Narrated by Al-Tabari from both of them 12/11-13. (6) Narrated by Ibn al-Mundhir as in Al-Durr al-Manthur 3/282, and similarly in Al-Tabari 11/15. (7) In (M): "And the rememberers" (adh-dhakirat), and what is confirmed from the manuscripts and Fath al-Qadir 2/408, and we did not find the verse with anyone else.

सूरह अत-तौबा: आयतें 111 - 112 [पेज] 393

...पृथ्वी पर मोमिन है, सिवाय इसके कि वह इस प्रतिज्ञा (बैअत) में प्रवेश करता है (1)। {और यही महान सफलता है} यानी जन्नत की जीत और उसमें हमेशा का निवास।

अल्लाह तआला का फरमान: {वे जो तौबा करने वाले हैं, इबादत करने वाले हैं, हम्द करने वाले हैं, रोज़ा रखने वाले (सैयाहून) हैं, रुकू करने वाले हैं, सज्दा करने वाले हैं, भलाई का हुक्म देने वाले और बुराई से रोकने वाले हैं, और अल्लाह की सीमाओं की रक्षा करने वाले हैं। और मोमिनों को खुशखबरी दे दो।} (112)

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तौबा करने वाले, इबादत करने वाले} तौबा करने वाले: वे हैं जो अल्लाह की नाफरमानी की निंदनीय स्थिति से लौटकर अल्लाह की आज्ञाकारिता की प्रशंसनीय स्थिति में आ जाते हैं (2)। और तौबा करने वाला वह है जो लौटता है। और आज्ञाकारिता की ओर लौटना, नाफरमानी से लौटने से बेहतर है क्योंकि यह दोनों बातों को मिलाता है (3)।

{इबादत करने वाले} यानी: वे आज्ञाकारी जिन्होंने अपनी इबादत से अल्लाह सुब्हानहू व तआला का इरादा किया। {हम्द करने वाले} यानी: उसके फैसले से खुश रहने वाले, उसकी नेमतों को उसकी आज्ञाकारिता में खर्च करने वाले (4), वे जो हर हाल में अल्लाह की हम्द (प्रशंसा) करते हैं।

{सैयाहून (यात्रा करने वाले)}: रोज़ा रखने वाले; इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अन्य लोगों से (5)। इसी में से अल्लाह तआला का फरमान है: {इबादत करने वालियां, रोज़ा रखने वालियां (सैयाहात)} [अत-तहरीम: 5]। सुफयान बिन उयैना ने कहा: रोज़ेदार को 'सैयाह' (यात्री) केवल इसलिए कहा गया है क्योंकि वह भोजन, पेय और विवाह के सभी सुखों को छोड़ देता है (6)। अबू तालिब ने कहा: और रोज़ेदारों (सैयाहून) की कसम, जो अपने रब के लिए एक बूंद भी नहीं चखते, और ठहरे हुए काम करने वालों की कसम (7)।

और दूसरे ने कहा:

---

(1) इसे इब्न अबी हातिम 6/1886 (1006) ने निकाला है, और अल-बघवी 2/329 ने इसका उल्लेख किया है। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/1008। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/407। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/1008। (5) इसे तबरी ने उन दोनों से 12/11-13

निकाला है। (6) इब्न अल-मुन्ज़िर ने निकाला जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर 3/282 में है, और उसी तरह तबरी 11/15 में है। (7) (म) में: "और ज़िक्र करने वालियां", और हस्तलिपियों और फतह अल-कादिर 2/408 से जो पुष्ट है, और हमें यह शेर किसी और के पास नहीं मिला।

سورہ التوبہ: آیات ۱۱۱ - ۱۱۲ ۳۹۳

زمین پر مومن ہے سوائے اس کے کہ وہ اس بیعت میں داخل ہوتا ہے (۱)۔ ﴿وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ یعنی : جنت کا حصول اور اس میں ہمیشہ رہنا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿التَّٰٓئِبُونَ الْعَٰبِدُونَ الْحَٰمِدُونَ السَّٰٓئِحُونَ الرَّٰكِعُونَ السَّٰجِدُونَ الْأَٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنكَرِ وَالْحَٰفِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ (۱۱۲) ﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿التَّٰٓئِبُونَ الْعَٰبِدُونَ﴾ تائبون (توبہ کرنے والے) : وہ ہیں جو اللہ کی نافرمانی کی مذموم حالت سے اللہ کی اطاعت کی محمود حالت کی طرف لوٹنے والے ہیں (۲)۔ اور تائب وہی ہے جو لوٹنے والا ہو۔ اور اطاعت کی طرف لوٹنا نافرمانی سے لوٹنے سے افضل ہے کیونکہ یہ دونوں باتوں کو جمع کرتا ہے (۳)۔

﴿الْعَٰبِدُونَ﴾ یعنی : وہ اطاعت گزار جنہوں نے اپنی اطاعت سے اللہ سبحانہ وتعالیٰ کا قصد کیا۔

﴿الْحَٰمِدُونَ﴾ یعنی : اس کی قضا پر راضی رہنے والے، اس کی نعمتوں کو اس کی اطاعت میں صرف کرنے والے (۴)، وہ جو ہر حال میں اللہ کی حمد کرتے ہیں۔

﴿السَّٰٓئِحُونَ﴾: روزہ رکھنے والے؛ ابن مسعود، ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۵)۔ اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿عَٰبِدَٰتٍ سَيِّحَٰتٍ﴾ [التحریم: ۵]۔ اور سفیان بن عیینہ نے کہا: روزہ دار کو 'سائح' (سیر کرنے والا) صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ کھانے، پینے اور نکاح کی تمام لذتوں کو چھوڑ دیتا ہے (۶)۔ اور ابوطالب نے کہا: اور ان سیر کرنے والوں (روزہ داروں) کی قسم جو اپنے رب کے لیے ایک قطرہ تک نہیں چکھتے، اور رک جانے والی کام کرنے والیوں کی (۷)۔

اور دوسرے نے کہا:

---

(۱) اسے ابن ابی حاتم ۶/۱۸۸۶ (۱۰۰۶) نے نکالا ہے، اور بغوی نے ۲/۳۲۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/۱۰۰۸۔ (۳) النکت والعیون ۲/۴۰۷۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/۱۰۰۸۔ (۵) اسے طبری نے ان دونوں سے ۱۱/۱۲ - ۱۳ نکالا ہے۔ (۶) اسے ابن المنذر نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۳/۲۸۲ میں ہے، اور اسی طرح طبری ۱۱/۱۵ میں ہے۔ (۷) (م) میں ہے: "والذاکرات" (ذکر کرنے والیاں)، اور جو قلمی نسخوں اور فتح القدیر ۲/۴۰۸ سے ثابت ہے وہی درج ہے، اور ہم نے یہ شعر کسی اور کے پاس نہیں پایا۔

394 Surah At-Tawbah: Verse 112

You see him(1) praying by day and night, remaining constantly in remembrance of Allah, a wanderer. It was narrated from Aisha that she said: The 'wandering' (siyaha) of this nation is fasting; as recorded by al-Tabari(2). Abu Hurairah narrated it as a marfu' (elevated) tradition from the Prophet ﷺ that he said: "The wandering of my nation is fasting"(3). Al-Zajjaj said: According to Al-Hasan's view, they are those who observe the obligatory fasts. It is also said: They are those who fast perpetually(4). Ata' said: The wanderers are the Mujahideen (holy warriors)(5). Abu Umamah narrated that a man asked the permission of Allah's Messenger ﷺ to go wandering, so he said: "The wandering of my nation is Jihad in the cause of Allah." Authenticated by Abu Muhammad Abd al-Haqq(6). It was said: The wanderers are the Emigrants (Muhajirun); stated by Abd al-Rahman bin Zayd(7). It was said: They are those who travel in search of Hadith and knowledge; stated by Ikrimah(8). It was said: They are those who wander with their thoughts in the monotheism of their Lord and His dominion, and what He created of lessons and signs pointing to His Oneness and greatness; recounted by al-Naqqash(9).

(1) In (D), (Z), and (M): 'barran', in (Kh): 'yadan', and the confirmed version is from (Zha) and Fath al-Qadeer 2/408; we have not found the verse elsewhere. (2) In his Tafsir 12/15. (3) Recorded by al-Tabari 12/11, al-Uqayli in al-Du'afa 1/317, and Ibn Adi in al-Kamil 2/638 through Hakim bin Khidham, from al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Hurairah as marfu' with the wording: "The wanderers are the fasting ones." Al-Uqayli said: Hakim bin Khidham believed in Qadar, and he is a denier of Hadith. Ibn Adi said: I do not know of this Hadith being elevated (marfu') from al-A'mash except by Hakim bin Khidham. Finished. It was also recorded by al-Tabari 12/11 through Israel from al-A'mash as mawquf (stopped) at Abu Hurairah, and Ibn Kathir deemed it mawquf in his interpretation of this verse. (4) Ma'ani al-Quran 2/472. Al-Zajjaj said: Al-Hasan's statement on this is clearer. (5) Tafsir al-Baghawi 2/330. (6) In al-Ahkam al-Sughra 2/476, and recorded by Abu Dawud (2486). (7) Al-Nukat wa al-Uyun 2/407. (8) Recorded by Ibn Abi Hatim 6/1890 (10032), and mentioned by al-Baghawi 2/330. (9) Mentioned on his authority by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/89, and he said: This is a good statement.

394 सूरा अत-तौबा: आयत 112

आप उसे(1) दिन-रात प्रार्थना करते हुए देखते हैं, अल्लाह की याद में निरंतर मग्न, एक पथिक के रूप में। आयशा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: इस उम्मत की 'सियाहत' (भ्रमण) रोज़ा रखना है; इसे अल-तबरी ने दर्ज किया है(2)। अबू हुरैरा ने इसे पैगंबर ﷺ से मरफ़ू(महान) परंपरा के रूप में रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "मेरी उम्मत की सियाहत रोज़ा रखना है"(3)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अल-हसन के विचार के अनुसार, वे वे हैं जो अनिवार्य रोज़े रखते हैं। और यह भी कहा गया है: वे वे हैं जो निरंतर रोज़ा रखते हैं(4)। अता ने कहा: पथिक मुजाहिदीन (धर्मयोद्धा) हैं(5)। अबू उमामा ने रिवायत किया कि एक व्यक्ति ने अल्लाह के रसूल ﷺ से भ्रमण (सियाहत) पर जाने की अनुमति मांगी, तो उन्होंने कहा: "मेरी उम्मत की सियाहत अल्लाह की राह में जिहाद है।" इसे अबू मुहम्मद अब्द अल-हक ने प्रमाणित किया है(6)। यह कहा गया: पथिक मुहाजिरीन (प्रवासी) हैं; यह अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद ने कहा(7)। यह कहा गया: वे वे हैं जो हदीस और ज्ञान की तलाश में यात्रा करते हैं; यह इक्रिमा ने कहा(8)। यह कहा गया: वे वे हैं जो अपने विचारों के साथ अपने रब की तौहीद (एकेश्वरवाद) और उसके राज्य में, और उसने जो सबक और निशानियां पैदा की हैं जो उसकी एकता और महानता की ओर इशारा करती हैं, उनमें भ्रमण करते हैं; इसे अल-नक्काश ने बयान किया है(9)।

(1) (द), (ज़) और (म) में: 'बर्रन', और (ख़) में: 'यदन', और पुष्ट संस्करण (ज़) और फ़तह अल-क़दीर 2/408 से है; हमें यह छंद कहीं और नहीं मिला। (2) उनकी तफ़सीर 12/15 में। (3) अल-तबरी 12/11, अल-उकायली ने अद-दुआफ़ा 1/317 में, और इब्न अदी ने अल-कामिल 2/638 में हकीम बिन खिदाम के माध्यम से, अल-अमाश से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से मरफ़ू शब्दों के साथ दर्ज किया है: "पथिक रोज़ा रखने वाले हैं।" अल-उकायली ने कहा: हकीम बिन खिदाम क़दर (भाग्य) में विश्वास करते थे, और वे हदीस के मुनकिर (अस्वीकार करने वाले) हैं। इब्न अदी ने कहा: मुझे हकीम बिन खिदाम के अलावा अल-अमाश से इस हदीस के मरफ़ू होने का पता नहीं है। समाप्त। इसे अल-तबरी 12/11 ने इस्राइल के माध्यम से अल-अमाश से अबू हुरैरा पर मौकूफ़ (रुका हुआ) के रूप में भी दर्ज किया है, और इब्न कसीर ने इस आयत की अपनी व्याख्या में इसे मौकूफ़ माना है। (4) मआनी अल-क़ुरान 2/472। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इस पर अल-हसन का कथन अधिक स्पष्ट है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/330। (6) अल-अहकाम अल-सुग़रा 2/476 में, और अबू दाऊद (2486) द्वारा दर्ज। (7) अल-नुकत व अल-उयून 2/407। (8) इब्न अबी हातिम 6/1890 (10032) द्वारा दर्ज, और

अल-बग़वी 2/330 द्वारा उल्लेखित। (9) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/89 में उनके हवाले से उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह एक अच्छा कथन है।

۳۹۴ سورة التوبہ: آیت ۱۱۲

تم اسے(۱) رات اور دن نماز پڑھتے ہوئے دیکھتے ہو، وہ اللہ کے ذکر میں کثرت کے ساتھ مشغول رہتا ہے، ایک سیاح کی طرح۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: اس امت کی سیاحت روزہ ہے؛ اسے طبری نے بیان کیا ہے(۲)۔ اور اسے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے مرفوعاً روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میری امت کی سیاحت روزہ ہے"(۳)۔ زجاج نے کہا: اور حسن کا مذہب یہ ہے کہ: وہ وہ لوگ ہیں جو فرض روزے رکھتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ وہ ہیں جو ہمیشہ روزے رکھتے ہیں(۴)۔ اور عطا نے کہا: سیاح مجاہدین ہیں(۵)۔ اور ابو امامہ رضی اللہ عنہ نے روایت کیا کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ سے سیاحت کی اجازت مانگی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "میری امت کی سیاحت اللہ کی راہ میں جہاد ہے"۔ اسے ابو محمد عبد الحق نے صحیح قرار دیا ہے(۶)۔ اور کہا گیا: سیاح مہاجرین ہیں؛ یہ عبد الرحمن بن زید نے کہا ہے(۷)۔ اور کہا گیا: وہ وہ لوگ ہیں جو حدیث اور علم کی طلب میں سفر کرتے ہیں؛ یہ عکرمہ نے کہا ہے(۸)۔ اور کہا گیا: وہ وہ لوگ ہیں جو اپنے رب کی توحید اور اس کی بادشاہی، اور اس نے جو عبرتیں اور نشانیاں پیدا کی ہیں جو اس کی توحید اور عظمت پر دلالت کرتی ہیں، ان میں اپنے خیالات کے ساتھ گھومتے پھرتے ہیں؛ اسے نقاش نے حکایت کیا ہے(۹)۔

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: 'برّا'، اور (خ) میں: 'یدا'، اور ثابت نسخہ (ظ) اور فتح القدیر ۲/۴۰۸ سے ہے، اور ہمیں یہ شعر کسی اور کے پاس نہیں ملا۔ (۲) اپنی تفسیر ۱۲/۱۵ میں۔ (۳) اسے طبری نے ۱۱/۱۲، عقیلی نے الضعفاء ۱/۳۱۷ میں، اور ابن عدی نے الکامل ۲/۶۳۸ میں حکیم بن خذام کے واسطے سے، اعمش سے، ابو صالح سے، ابو ہریرہ سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "سیاح روزہ دار ہیں"۔ عقیلی نے کہا: حکیم بن خذام تقدیر کے قائل تھے، منکر

الحدیث ہیں۔ ابن عدی نے کہا: میں حکیم بن خذام کے علاوہ اعمش سے اس حدیث کے مرفوع ہونے کو نہیں جانتا۔ اھ اور اسے طبری نے ۱۱/۱۲ میں اسرائیل کے واسطے سے اعمش سے، ابو ہریرہ پر موقوفاً روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کے موقوف ہونے کو درست قرار دیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۲/۴۷۲۔ زجاج نے کہا: اس بارے میں حسن کا قول زیادہ واضح ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/۳۳۰۔ (۶) الاحکام الصغری ۲/۴۷۶ میں، اور اسے ابو داؤد (۲۴۸۶) نے روایت کیا ہے۔ (۷) النکت والعیون ۲/۴۰۷۔ (۸) اسے ابن ابی حاتم نے ۶/۱۸۹۰ (۱۰۰۳۲) میں روایت کیا ہے، اور اسے بغوی نے ۲/۳۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۹) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۸۹ میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے اور کہا: یہ ایک اچھا قول ہے۔

395 Surah At-Tawbah: Verse 112

It is related that one of the worshippers took a cup to perform ablution for the night prayer, put his finger in the handle of the cup, and sat reflecting until dawn broke. When asked about it, he said: "I put my finger in the handle of the cup, and I remembered the word of Allah, the Exalted: 'When the shackles are on their necks and the chains' [Ghafir: 71], and I thought about how I would receive the shackle, so I spent my entire night in that state(1)."

I say: The root "S-Y-H" indicates the correctness of these views; for "siyaha" (traveling/wandering) in its origin means going about on the face of the earth just as water flows (yasih)(2); thus, a fasting person persists in obedience by abstaining from food and other things, so he is like a traveler. And the reflectors, their hearts wander through what they mentioned. In the Hadith: "Indeed, Allah has angels who travel (sayyāḥīn) and walk across the horizons to convey to me the prayers of my Ummah(3)." It is also narrated as "sayyāḥīn" with the letter "Sad", from "siyah" (shouting/crying out)(4).

[The performers of bowing and prostrating] means: in the obligatory prayer and others. [The enjoiners of what is right] meaning: according to the Sunnah, and it was said: with faith. [And the forbidders of what is wrong] it was said: against innovation (bid'ah). And it was said: against disbelief. And it was said: it is general for every good and evil. [And the observers of the limits of Allah] i.e., those who uphold what He commanded and refrain from what He forbade.

Second: The people of interpretation (Ahl al-Ta'wil) differed regarding this verse; is it connected to what precedes it or separate? A group said: The first verse is independent in itself; under that pledge (bay'ah) falls every monotheist who fights in the way of Allah so that the word of Allah is supreme, even if he is not characterized by these qualities in this second verse or most of them.

Another group said: These attributes come as a condition, and the two verses are linked, so no one enters into the pledge except the believers who possess these attributes and sacrifice themselves...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/89. (2) Tahdhib al-Lughah 5/173, and Maqayis al-Lughah 3/120. (3) Narrated by Ahmad (3666), and al-Nasa'i 3/43 in a similar manner. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/89.

395 सूरह अत-तौबा: आयत 112

यह वर्णित है कि उपासकों में से एक ने रात की नमाज़ के लिए वज़ू करने के लिए एक प्याला लिया, अपनी उंगली प्याले के कान (हैंडल) में डाली, और भोर होने तक सोचता बैठा रहा। जब उससे इसके बारे में पूछा गया, तो उसने कहा: "मैंने अपनी उंगली प्याले के कान में डाली, और मुझे अल्लाह तआला का यह वचन याद आ गया: 'जब उनकी गर्दनों में तौक (बेड़ियाँ) और जंजीरें होंगी' [गाफ़िर: 71], और मैंने सोचा कि मैं उस बेड़ी को कैसे प्राप्त करूँगा, इसलिए मैंने अपनी पूरी रात उसी में बिता दी(1)।"

मैंने कहा: "स-य-ह" शब्द इन कथनों की सत्यता को दर्शाता है; क्योंकि 'सियाहा' (भ्रमण) का मूल अर्थ पृथ्वी की सतह पर जाना है जैसे पानी बहता है(2); अतः रोज़ेदार भोजन आदि को छोड़ने में आज्ञाकारिता पर अडिग रहता है, इसलिए वह एक भ्रमणकारी के समान है। और चिंतन करने वालों के हृदय उन चीज़ों में भ्रमण करते हैं जिनका उन्होंने उल्लेख किया। हदीस में है: "बेशक अल्लाह के कुछ फिरश्ते भ्रमण करने वाले (सैयाहिन) हैं जो क्षितिजों में घूमते हैं ताकि मुझे मेरी उम्मत की नमाज़ (दुरुद) पहुँचा सकें(3)।" और इसे 'स' (साद) के साथ "सैयाहिन" के रूप में भी वर्णित किया गया है, 'सियाह' (चिल्लाने) से (4)।

[रुकू करने वाले और सजदा करने वाले] का अर्थ है: अनिवार्य नमाज़ और अन्य में। [भलाई का आदेश देने वाले] यानी: सुन्नत के अनुसार, और कहा गया: ईमान के साथ। [और बुराई से रोकने वाले] कहा गया: बिदअत (नवाचार) से। और कहा गया: कुफ़्र (अविश्वास) से। और कहा गया: यह हर भलाई और बुराई के लिए सामान्य है। [और अल्लाह की सीमाओं की रक्षा करने वाले] अर्थात: जो उसने आदेश दिया है उस पर कायम रहने वाले, और जिससे उसने मना किया है उससे रुकने वाले।

दूसरा: व्याख्याकारों (अहल अल-ता'वील) ने इस आयत के बारे में मतभेद किया है; क्या यह पहले वाले से जुड़ी है या अलग है? एक समूह ने कहा: पहली आयत अपने आप में स्वतंत्र है; उस बैअत (प्रतिज्ञा) के तहत हर वह एकेश्वरवादी आता है जो अल्लाह की राह में लड़ता है ताकि अल्लाह का वचन सर्वोपरि हो, भले ही वह इस दूसरी आयत के इन गुणों या उनमें से अधिकांश से युक्त न हो।

एक अन्य समूह ने कहा: ये गुण एक शर्त के रूप में आए हैं, और दोनों आयतें आपस में जुड़ी हुई हैं, इसलिए बैअत में केवल वही मोमिन शामिल होते हैं जो इन गुणों वाले हों और खुद को न्योछावर कर दें...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/89। (2) तहज़ीब अल-लुग़ह 5/173, और मक़ायिस अल-लुग़ह 3/120। (3) इसे अहमद (3666) ने निकाला है, और अल-नसाई 3/43 ने इसी तरह। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/89।

395 سورة التوبہ: آیت 112

منقول ہے کہ بعض عبادت گزاروں نے رات کی نماز کے لیے وضو کرنے کی غرض سے پیالہ لیا، اپنی انگلی پیالے کے کان (ہینڈل) میں ڈالی اور فجر طلوع ہونے تک سوچ وبچار میں بیٹھا رہا۔ جب اس سے اس بارے میں پوچھا گیا تو اس نے کہا: "میں نے اپنی انگلی پیالے کے کان میں ڈالی، تو مجھے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد یاد آگیا: ﴿جب ان کی گردنوں میں طوق اور زنجیریں ہوں گی﴾ [غافر: 71] اور میں سوچنے لگا کہ میں اس طوق کو کیسے وصول کروں گا، چنانچہ میری پوری رات اسی میں گزر گئی(1)۔"

میں نے کہا: لفظ «س ی ح» ان اقوال کی صحت پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ سیاحت کی اصل زمین پر چلنا ہے جیسے پانی بہتا ہے(2)؛ چنانچہ روزہ دار کھانا پینا چھوڑ کر اطاعت پر برقرار رہتا ہے، لہذا وہ سیاح کے درجے میں ہے۔ اور غور و فکر کرنے والوں کے دل ان باتوں میں گردش کرتے ہیں جن کا انہوں نے ذکر کیا۔ حدیث میں ہے: "بے شک اللہ کے کچھ فرشتے سیاح ہیں جو آفاق میں چلتے پھرتے ہیں تاکہ مجھے میری امت کا درود پہنچائیں(3)۔" اور یہ "صیاحین" صاد کے ساتھ بھی مروی ہے، صیاح (چیخنے) سے (4)۔

﴿الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ﴾ یعنی: فرضی نماز اور دیگر میں۔ ﴿الْأَمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ﴾ یعنی: سنت کے مطابق، اور کہا گیا: ایمان کے ساتھ۔ ﴿وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنكَرِ﴾ کہا گیا: بدعت سے۔ اور کہا گیا: کفر سے۔ اور کہا گیا: یہ ہر معروف اور منکر کے لیے عام ہے۔ ﴿وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کے احکامات پر قائم رہنے والے اور جن باتوں سے اس نے منع فرمایا ہے ان سے رک جانے والے۔

دوسری بات: اہل تاویل نے اس آیت کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ کیا یہ اپنے سے پہلے والی آیت سے جڑی ہوئی ہے یا الگ ہے؟ ایک گروہ نے کہا: پہلی آیت بذات خود آزاد ہے؛ اس بیعت کے

تحت ہر وہ موحد آتا ہے جو اللہ کی راہ میں قتال کرے تاکہ اللہ کا کلمہ ہی بلند رہے، چاہے وہ اس دوسری آیت کی ان صفات یا ان میں سے اکثر سے متصف نہ بھی ہو۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ اوصاف بطور شرط آئے ہیں، اور دونوں آیتیں ایک دوسرے سے وابستہ ہیں، چنانچہ بیعت میں صرف وہی مومنین داخل ہوں گے جو ان اوصاف کے حامل ہوں اور اپنی جانیں نچھاور کر دیں...

(1) المحرر الوجیز 89/3۔ (2) تہذیب اللغة 173/5، اور مقاییس اللغة 120/3۔ (3) اسے احمد (3666) اور نسائی 43/3 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 89/3۔

٣٩٦ Surah At-Tawbah, Verse 112

...the way of Allah; this was said by Al-Dahhak. Ibn Atiyyah (1) said: This saying is an extraction and a narrowing [of meaning]. The meaning of the verse, according to what the sayings of the scholars and the Sharia entail, is that they are descriptions of the perfect ones among the believers, mentioned by Allah so that the people of monotheism (Tawhid) may race towards them to be in the highest rank.

Al-Zajjaj (2) said: In my view, His saying: {The repentant, the worshippers} is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is implicit, meaning: The repentant, the worshippers - to the end of the verse - have Paradise as well even if they do not perform Jihad, provided there is no stubbornness or intent on their part to abandon Jihad; because some's Jihad suffices for others among Muslims.

Al-Qushayri chose this view and said: This is good; for if it were an adjective for the believers mentioned in His saying: {bought from the believers}, the promise would have been exclusive to the Mujahideen (3).

In the Mushaf of Abdullah: "At-Ta'ibeen Al-Abideen" to the end. There are two aspects for this: First: It is an adjective for the believers following [the preceding case]. Second: It is in the accusative case for praise (4).

Third: There was a disagreement (5) regarding the "Waw" (and) in His saying: {and those who forbid what is wrong}. It was said: It was included in the description of those who forbid, just as it was included in the Almighty's saying: {Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Knowing. The Forgiver of sin, the Accepter of repentance...} [Ghafir: 1-3], so some were mentioned with "Waw" and others without it. This is permissible and common in speech, and no wisdom or reason is sought for such a thing.

(1) In Al-Muharrar Al-Wajiz 3/88, and what precedes it is from it. (2) In Ma'ani al-Quran 2/471 - 472. (3) Ibn Qayyim al-Jawziyya mentioned in Madarij al-Salikin 1/305 - 307 the reality of repentance and its conditions, and said: Repentance includes the determination to do what is commanded and commitment to it, so one is not repentant merely by quitting, determination, and remorse until there is a firm determination to do what is commanded... so the repentant are: the worshippers, the praisers, the travelers... to the end of the verse. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 1/453, and Al-Muharrar Al-Wajiz 3/88, and the recitation is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 55, and Al-Muhtasib 1/304. (5) After it in (M): the scholars.

३९६ सूरह अत-तौबाह, आयत ११२

...अल्लाह का मार्ग; यह अल-दहाक ने कहा था। इब्न अतियाह (१) ने कहा: यह कथन एक व्युत्पत्ति और संकुचन है। विद्वानों और शरीयत के कथनों के अनुसार आयत का अर्थ यह है कि ये मोमिनों (ईमानवालों) में से पूर्ण लोगों के गुण हैं, जिनका उल्लेख अल्लाह ने इसलिए किया है ताकि तौहीद (एकेश्वरवाद) के लोग उनकी ओर दौड़ें ताकि वे उच्चतम पद पर हों।

अल-ज़ज्जाज (२) ने कहा: मेरा विचार है कि उनका कहना: {तौबा करने वाले, इबादत करने वाले} मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) में है और इसकी ख़बर (विधेय) छिपी हुई है, जिसका अर्थ है: तौबा करने वाले, इबादत करने वाले - आयत के अंत तक - उनके लिए भी जन्नत है, भले ही उन्होंने जिहाद न किया हो, बशर्ते कि उनकी ओर से जिहाद छोड़ने की कोई ज़िद या इरादा न हो; क्योंकि जिहाद में कुछ मुसलमान दूसरों के लिए पर्याप्त होते हैं।

अल-कुशैरी ने इस विचार को चुना और कहा: यह अच्छा है; क्योंकि अगर यह उनके कहने में वर्णित मोमिनों के लिए एक विशेषण होता: {मोमिनों से खरीद लिया}, तो वादा केवल मुजाहिदीन (३) के लिए होता।

अब्दुल्ला के मुसहफ़ में: "अत-ताइबीन अल-आबिदीन" अंत तक है, और इसके दो पहलू हैं: पहला: [पिछले केस के] अनुसरण में मोमिनों के लिए विशेषण। दूसरा: प्रशंसा के लिए नसब (कर्म कारक) में (४)।

तीसरा: उनके कहने में "वाव" (और) के बारे में असहमति (५) थी: {और बुराई से रोकने वाले}। यह कहा गया: यह रोकने वालों के गुण में उसी तरह आया है जैसे अल्लाह तआला के इस कथन में आया है: {हा-मीम। इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञ है। गुनाह माफ करने वाला और तौबा कुबूल करने वाला...} [ग़ाफ़िर: १-३], इसलिए कुछ को "वाव" के साथ और कुछ को इसके बिना उल्लेख किया गया है। यह बोलचाल में जायज़ और सामान्य है, और ऐसी चीज़ के लिए कोई हिकमत (बुद्धिमत्ता) या कारण नहीं खोजा जाता है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/८८ में, और इससे पहले का हिस्सा इसी से है। (२) मआनी अल-कुरान २/४७१ - ४७२ में। (३) इब्न कय्यिम अल-जौज़िया ने 'मदारिज अल-सालीकिन' १/३०५ - ३०७ में तौबा की वास्तविकता और उसकी शर्तों का उल्लेख किया है, और कहा है: तौबा में आदेशित कार्य करने का दृढ़ संकल्प और उसके प्रति प्रतिबद्धता शामिल है, इसलिए कोई केवल छोड़ने, संकल्प और

पछतावे से तौबा करने वाला नहीं हो जाता जब तक कि उसमें आदेशित कार्य करने का दृढ़ संकल्प न हो... तो तौबा करने वाले वही हैं: इबादत करने वाले, प्रशंसा करने वाले, भ्रमण करने वाले... आयत के अंत तक। (४) अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-कुरान' १/४५३, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/८८, और किरअत 'अल-किरआत अल-शाज़ाह' पृष्ठ ५५, और 'अल-मुहतसिब' १/३०४ में है। (५) (म) में इसके बाद है: विद्वान।

سبیل اللہ؛ یہ ضحاک نے کہا ہے۔ ابن عطیہ(۱) نے کہا: یہ قول تخریج اور تضییق (مفہوم کو تنگ کرنا) ہے، اور علماء اور شریعت کے اقوال کے تقاضے کے مطابق آیت کا معنی یہ ہے کہ یہ مومنین میں سے کامل لوگوں کے اوصاف ہیں، جن کا ذکر اللہ نے اس لیے کیا تاکہ اہل توحید ان کی طرف سبقت لے جائیں یہاں تک کہ وہ اعلیٰ درجے پر فائز ہوں۔

زجاج(۲) نے کہا: میرے نزدیک اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے اور اس کی خبر محذوف ہے، یعنی: توبہ کرنے والے، عبادت کرنے والے - آیت کے آخر تک - ان کے لیے بھی جنت ہے اگرچہ انہوں نے جہاد نہ کیا ہو، بشرطیکہ ان کی طرف سے جہاد چھوڑنے پر کوئی ضد اور ارادہ نہ ہو؛ کیونکہ جہاد میں بعض مسلمانوں کا عمل دوسروں کی طرف سے کافی ہوتا ہے۔

قشیری نے اس قول کو پسند کیا اور کہا: یہ بہتر ہے؛ کیونکہ اگر یہ ان مومنین کی صفت ہوتی جن کا ذکر اس قول میں ہے: ﴿أَشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾، تو یہ وعدہ صرف مجاہدین(۳) کے ساتھ خاص ہوتا۔

عبداللہ کے مصحف میں: "التائبین العابدین" آخر تک (نصب یا جر کے ساتھ) ہے، اور اس کی دو صورتیں ہیں: پہلی: اتباع کی بنا پر مومنین کی صفت ہونا۔ دوسری: مدح (تعریف) کی بنا پر منصوب ہونا(۴)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنكَرِ﴾ میں "واو" کے بارے میں اختلاف(۵) ہوا ہے۔ کہا گیا: یہ نہی کرنے والوں کی صفت میں داخل ہوئی ہے جس طرح اللہ تعالیٰ کے اس قول میں داخل ہوئی ہے: ﴿حم تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ﴾ [غافر: ۱-۳]، تو

بعض کو واو کے ساتھ اور بعض کو اس کے بغیر ذکر کیا گیا ہے۔ یہ کلام میں جائز اور رائج ہے، اور اس جیسی چیز کے لیے کوئی حکمت یا علت تلاش نہیں کی جاتی۔

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۸۸ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۴۷۱ - ۴۷۲ میں۔ (۳) ابن قیم الجوزیہ نے 'مدارج السالکین' ۱/ ۳۰۵ - ۳۰۷ میں توبہ کی حقیقت اور اس کی شرائط کا ذکر کیا ہے، اور کہا: توبہ میں مامور (جس کا حکم دیا گیا ہو) کو بجا لانے کا عزم اور اس کی پابندی شامل ہے، لہذا صرف گناہ چھوڑ دینے، عزم اور ندامت سے کوئی توبہ کرنے والا نہیں ہوتا جب تک کہ اس میں مامور بہ پر عمل کرنے کا پکا ارادہ نہ ہو... پس توبہ کرنے والے وہی ہیں: عبادت کرنے والے، حمد کرنے والے، سیاحت کرنے والے... آیت کے آخر تک۔ (۴) فراء کی معانی القرآن ۱/ ۴۵۳، اور المحرر الوجیز ۳/ ۸۸، اور یہ قرات 'القراءات الشاذة' ص ۵۵، اور المحتسب ۱/ ۳۰۴ میں ہے۔ (۵) (م) میں اس کے بعد ہے: علماء۔

It was said: [The 'waw'] entered to accompany the forbidder of evil with the enjoiner of good, so one of them is hardly ever mentioned separately. Similarly, His saying: "previously married and virgins" [At-Tahrim: 5]. And it entered in His saying: "and the keepers" because of its proximity to the coordinated term.

It was said: It is extra (superfluous), and this is weak and meaningless.

It was said: It is the 'Waw of Eight'; because seven, according to the Arabs, is a complete and perfect number. They also said this about His saying: "previously married and virgins" [At-Tahrim: 5], and His saying about the gates of Paradise: "and its gates are opened" [Az-Zumar: 71], and His saying: "and they say, 'Seven, and their eighth was their dog'" [Al-Kahf: 22]. Ibn Khalawayh mentioned it in his debate with Abu Ali al-Farisi regarding the meaning of His saying: "and its gates are opened," but Abu Ali denied it.

Ibn Atiyyah said(2): My father (may Allah be pleased with him) narrated to me from the grammatical teacher Abu Abdullah al-Kafif al-Malaqi(3) — who was among those who settled in Granada and taught there during the time of Ibn Habbus(4) — that he said: This is an eloquent dialect of some Arabs; it is their habit that when they count, they say: one, two, three, four, five, six, seven, and eight, nine, ten. Such is their language. Whenever something involving eight appears in their speech, they include the 'waw'.

I say: It is the language of Quraysh. Its explanation and refutation will come in Surah Al-Kahf, if Allah Almighty wills, and in "Az-Zumar" as well, by the power of Allah Almighty(5).

---

(1) Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 3/89 (and the discussion therein is similar) that this might be contested because the 'waw' here is a necessary separator; because it is not correct to say "tayyibat abkar", so it does not necessarily have to be the 'Waw of Eight'. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/89, and what precedes it, see Al-Hujjah by Ibn Khalawayh p. 311. (3) Abu Abdullah al-Quda'i provided a biography for him in Takmilat al-Silah 1/325, and mentioned that his name was Muhammad. (4) He is Badis ibn Habbus, who took over the kingdom of Granada after his father's death in the year (429 AH), then ruled Malaga in the year 448. He was a brave, courageous, and wise tyrant. Al-Kamil by Ibn al-Athir 8/113, and Al-Ihatat bi-Tarikh Gharnata

1/435. (5) In the interpretation of verse (22) of Surah Al-Kahf, and verse (71) of Surah Az-Zumar.

सूरह अत-तौबाह: आयत 112 397

कहा गया: ['वाव'] बुराई से रोकने वाले और भलाई का हुक्म देने वाले के साथ आया है, इसलिए इनमें से एक का ज़िक्र शायद ही कभी अलग से किया जाता है। इसी तरह, अल्लाह का फरमान है: "जो विवाहित थीं और जो कुंवारी थीं" [अत-तहरीम: 5]। और यह "और रखवाले" (वल-हाफ़िज़ून) के शब्दों में भी आया है क्योंकि यह संयोजित पद (मातूफ़) के करीब है।

कहा गया: यह अतिरिक्त (ज़ायद) है, और यह कमज़ोर मत है जिसका कोई अर्थ नहीं है।

कहा गया: यह 'आठ का वाव' (वाव अल-समानिया) है; क्योंकि अरबों के अनुसार सात एक पूर्ण और सिद्ध संख्या है। उन्होंने अल्लाह के इस फरमान के बारे में भी यही कहा है: "जो विवाहित थीं और जो कुंवारी थीं" [अत-तहरीम: 5], और जन्नत के दरवाजों के बारे में उसका फरमान: "और उसके दरवाज़े खोल दिए गए" [अज़-ज़ुमर: 71], और उसका फरमान: "और वे कहते हैं, 'सात, और उनका आठवां उनका कुत्ता था'" [अल-कहफ़: 22]। इब्न खलावे ने अबू अली अल-फ़ारिसी के साथ अपनी बहस में इसका ज़िक्र किया है, जहाँ उन्होंने अल्लाह के फरमान: "और उसके दरवाज़े खोल दिए गए" के अर्थ पर चर्चा की थी, लेकिन अबू अली ने इसे नकार दिया।

इब्न अतिय्याह ने कहा(2): मेरे पिता (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने मुझे व्याकरण के उस्ताद अबू अब्दुल्ला अल-कफीफ अल-मालाकी(3) से बताया - जो ग्रेनाडा में बसने वालों में से थे और इब्न हब्बूस(4) के समय में वहां पढ़ाते थे - कि उन्होंने कहा: यह कुछ अरबों की एक सुव्यवस्थित भाषा है; उनकी यह विशेषता है कि जब वे गिनती करते हैं, तो वे कहते हैं: एक, दो, तीन, चार, पांच, छह, सात, और आठ, नौ, दस। उनकी भाषा ऐसी ही है। जब भी उनकी बातों में आठ का मामला आता है, वे 'वाव' लगाते हैं।

मैं कहता हूँ: यह कुरैश की भाषा है। अल्लाह ने चाहा तो सूरह अल-कहफ़ में इसका विवरण और खंडन आएगा, और अल्लाह की शक्ति से "अज़-ज़ुमर" में भी(5)।

---

(1) इब्न अतिय्याह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/89 में उल्लेख किया है (और वहाँ चर्चा इसी तरह की है) कि इसका विरोध इस आधार पर किया जा सकता है कि यहाँ 'वाव' एक आवश्यक विभाजक है; क्योंकि "तय्यिबात अबकार" कहना सही नहीं है, इसलिए यह ज़रूरी नहीं कि यह 'आठ का वाव' हो।
(2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/89 में, और उससे पहले के अंश में, इब्न खलावे की 'अल-हुज्जाह' पृष्ठ

311 देखें। (3) अबू अब्दुल्ला अल-कुदाई ने 'तकमिलात अल-सिलाह' 1/325 में उनकी जीवनी दी है, और उल्लेख किया है कि उनका नाम मुहम्मद था। (4) वह बादिस बिन हब्बूस हैं, जिन्होंने साल 429 हिजरी में अपने पिता की मृत्यु के बाद ग्रेनाडा का राज्य संभाला, फिर 448 में मलागा पर शासन किया। वह एक बहादुर, साहसी और बुद्धिमान शासक था। इब्न अल-अथिर की 'अल-कामिल' 8/113, और 'अल-इहाता बि-तारीख ग़रनाता' 1/435। (5) सूरह अल-कहफ़ की आयत (22) की व्याख्या में, और सूरह अज़-ज़ुमर की आयत (71) की व्याख्या में।

کہا گیا: [’واؤ‘] منکر سے روکنے والے کو معروف کا حکم دینے والے کے ساتھ ملانے کے لیے آئی ہے، چنانچہ ان میں سے کسی ایک کا ذکر شاید ہی کبھی تنہا کیا جاتا ہو۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثَيِّبَٰتٍ وَأَبْكَارًا﴾ [التحریم: ۵]۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَالْحَافِظُونَ﴾ میں معطوف کے قریب ہونے کی وجہ سے داخل ہوئی ہے۔

کہا گیا: یہ زائدہ ہے، اور یہ قول ضعیف ہے جس کا کوئی مطلب نہیں۔

کہا گیا: یہ ’واؤ ثمانیہ‘ (آٹھ والی واؤ) ہے؛ کیونکہ عربوں کے نزدیک سات ایک کامل اور صحیح عدد ہے۔ انہوں نے اسی طرح اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿ثَيِّبَٰتٍ وَأَبْكَارًا﴾ [التحریم: ۵]، اور جنت کے دروازوں کے بارے میں اللہ کے قول: ﴿وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ [الزمر: ۷۱]، اور اللہ کے قول: ﴿وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ﴾ [الکہف: ۲۲] کے بارے میں بھی کہا ہے۔ ابن خالویہ نے ابو علی الفارسی سے اپنے مناظرے میں اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ کے معنی کے سلسلے میں اس کا ذکر کیا ہے، لیکن ابو علی نے اس کا انکار کیا۔

ابن عطیہ (۲) نے کہا: مجھے میرے والد (رضی اللہ عنہ) نے نحوی استاد ابو عبداللہ الکفیف المالقی (۳) کے واسطے سے بتایا - جو غرناطہ میں مقیم ہونے والوں میں سے تھے اور ابن حبوس (۴) کے دور میں وہاں پڑھاتے تھے - کہ انہوں نے کہا: یہ بعض عربوں کی ایک فصیح زبان ہے؛ ان کا طریقہ یہ ہے کہ جب وہ گنتی کرتے ہیں تو کہتے ہیں: ایک، دو، تین، چار, پانچ، چھ، سات، اور آٹھ، نو، دس۔ ان کی زبان ایسی ہی ہے۔ جب بھی ان کے کلام میں آٹھ کا تذکرہ آتا ہے، وہ ’واؤ‘ داخل کر دیتے ہیں۔

میں کہتا ہوں: یہ قریش کی زبان ہے۔ انشاء اللہ تعالیٰ سورہ الکہف میں اس کا بیان اور تردید آئے گی، اور اللہ تعالیٰ کی توفیق سے سورہ 'الزمر' میں بھی (۵)۔

---

(۱) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۸۹/۳ میں ذکر کیا ہے (اور وہاں کلام اسی طرح کا ہے) کہ اس پر یہ اعتراض ہو سکتا ہے کہ یہاں 'واؤ' ایک ناگزیر فاصلہ ہے؛ کیونکہ 'ثیبات ابکاراً' (بغیر واؤ کے) کہنا صحیح نہیں ہے، لہذا یہ ضروری نہیں کہ یہ 'واؤ ثمانیہ' ہو۔ (۲) المحرر الوجیز ۸۹/۳ میں، اور اس سے پہلے کے حصہ میں، نیز دیکھیں الحجۃ از ابن خالویہ ص ۳۱۱۔ (۳) ابو عبداللہ القضاعی نے تکملۃ الصلۃ ۳۲۵/۱ میں ان کا ترجمہ (سوانح) لکھا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ ان کا نام محمد تھا۔ (۴) یہ بادیس بن حبوس ہیں، جو اپنے والد کی وفات کے بعد سنہ (۴۲۹ھ) میں غرناطہ کے حکمران بنے، پھر ۴۴۸ھ میں مالقہ کے بھی بادشاہ بنے۔ وہ ایک نڈر، بہادر اور صاحبِ الرائے حکمران تھا۔ الکامل از ابن الاثیر ۱۱۳/۸، اور الاحاطہ بتاریخ غرناطہ ۴۳۵/۱۔ (۵) سورہ الکہف کی آیت (۲۲) کی تفسیر میں، اور سورہ الزمر کی آیت (۷۱) کی تفسیر میں۔

Surah At-Tawbah: Verse 113 398

The Almighty's saying: {It is not for the Prophet and those who have believed to ask forgiveness for the polytheists, even if they were relatives, after it has become clear to them that they are companions of Hellfire (113)}

It contains three issues: First: Muslim (1) narrated from Sa'id bin al-Musayyib, from his father, who said: When Abu Talib was nearing death, the Messenger of Allah ﷺ came to him and found Abu Jahl and Abdullah bin Abi Umayyah bin al-Mughirah with him. The Messenger of Allah ﷺ said: "O uncle, say: 'There is no god but Allah,' a word with which I will testify for you before Allah." Abu Jahl and Abdullah bin Abi Umayyah said: "O Abu Talib, do you turn away from the religion of Abdul Muttalib?" The Messenger of Allah ﷺ continued to offer it to him and repeat that statement to him, until Abu Talib said, the last thing he spoke to them: "He is on the religion of Abdul Muttalib," and he refused to say: "There is no god but Allah." The Messenger of Allah ﷺ said: "By Allah, I will seek forgiveness for you as long as I am not forbidden from doing so." Then Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {It is not for the Prophet and those who have believed to ask forgiveness for the polytheists, even if they were relatives, after it has become clear to them that they are companions of Hellfire}. And Allah revealed regarding Abu Talib, saying to the Messenger of Allah ﷺ: {Indeed, [O Muhammad], you do not guide whom you like, but Allah guides whom He wills. And He is most knowing of the [rightly] guided.} [Al-Qasas: 56]. So the verse, according to this, is an abrogation of the Prophet's ﷺ seeking forgiveness for his uncle (2); for he sought forgiveness for him after his death according to what was narrated in sources other than the Sahih (3). Al-Hussein bin al-Fadl said: This is far-fetched because the Surah is among the last parts of the Quran to be revealed, and Abu Talib died at the beginning of Islam, while the Prophet ﷺ was in Mecca (4).

Second: This verse includes the cutting of ties (allegiance) with the disbelievers, both the living and the dead; for Allah did not permit the believers to seek forgiveness for the polytheists; so seeking forgiveness for a polytheist is something that is not permissible.

(1) In his Sahih (24), and it is with Ahmad (23674), and Al-Bukhari (1360). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/90. (3) In what was narrated by al-Tabari 21/12 through Amr bin Dinar: that the Prophet ﷺ said: "Abraham sought forgiveness for his father while he was a polytheist, so I will continue to seek forgiveness for Abu Talib until my Lord

forbids me from it," and its chain of narration is broken (munqati'). (4) See Fath al-Bari 8/508.

सूरह अत-तौबाह: आयत 113 398

अल्लाह तआला का फरमान है: {नबी के लिए और उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, यह उचित नहीं कि वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए क्षमा की प्रार्थना करें, चाहे वे उनके निकट संबंधी ही क्यों न हों, इसके बाद कि उन पर यह स्पष्ट हो चुका है कि वे लोग जहन्नम (नरक) वाले हैं (113)}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: मुस्लिम (1) ने सईद बिन अल-मुसय्यिब से, उनके पिता से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अबू तालिब की वफ़ात (मृत्यु) का समय आया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ उनके पास आए और उनके पास अबू जहल और अब्दुल्लाह बिन अबी उमैया बिन अल-मुगीरा को पाया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐ चाचा, कहो: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं), यह एक ऐसा शब्द है जिसके ज़रिए मैं अल्लाह के पास आपके लिए गवाही दूँगा।" अबू जहल और अब्दुल्लाह बिन अबी उमैया ने कहा: "ऐ अबू तालिब, क्या आप अब्दुल मुत्तलिब के धर्म से मुँह मोड़ लेंगे?" अल्लाह के रसूल ﷺ उन्हें यह पेश करते रहे और उस बात को दोहराते रहे, यहाँ तक कि अबू तालिब ने अपनी आखिरी बात में कहा: "वह अब्दुल मुत्तलिब के धर्म पर है," और उन्होंने 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहने से इनकार कर दिया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारे लिए माफी मांगता रहूँगा जब तक कि मुझे इससे मना न कर दिया जाए।" तब अल्लाह अज़ व जल्ल ने यह आयत नाज़िल (अवतरित) की: {नबी के लिए और उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, यह उचित नहीं कि वे मुशरिकों के लिए क्षमा की प्रार्थना करें, चाहे वे उनके निकट संबंधी ही क्यों न हों, इसके बाद कि उन पर यह स्पष्ट हो चुका है कि वे लोग जहन्नम वाले हैं}। और अल्लाह ने अबू तालिब के बारे में नाज़िल किया, अल्लाह के रसूल ﷺ से फ़रमाया: {निस्संदेह, आप उसे हिदायत (मार्गदर्शन) नहीं दे सकते जिसे आप चाहें, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है हिदायत देता है। और वह हिदायत पाने वालों को भली-भाँति जानता है।} [अल-क़सस: 56]। तो यह आयत इस आधार पर नबी ﷺ द्वारा अपने चाचा के लिए क्षमा मांगने को निरस्त (mansookh) करने वाली है (2); क्योंकि उन्होंने उनकी मृत्यु के बाद उनके लिए क्षमा माँगी थी जैसा कि गैर-सहीह (3) रिवायतों में आया है। अल-हुसैन बिन अल-फज़्ल ने कहा: यह बात दूर की लगती है; क्योंकि यह सूरह कुरान के अंत में नाज़िल होने वाली सूरतों में से है, और अबू तालिब की मृत्यु इस्लाम के शुरुआती दौर में हुई थी, जब नबी ﷺ मक्का में थे (4)।

दूसरा: इस आयत में काफिरों से वफ़ादारी (दोस्ती) खत्म करने की बात शामिल है, चाहे वे जीवित हों या मृत; क्योंकि अल्लाह ने मोमिनों (ईमान वालों) के लिए मुशरिकों के वास्ते क्षमा माँगना जायज़ नहीं ठहराया है; अतः किसी मुशरिक के लिए क्षमा की प्रार्थना करना जायज़ नहीं है।

(1) अपनी सहीह (24) में, और यह अहमद (23674) और बुखारी (1360) के पास भी है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/90। (3) जो तबरानी ने 21/12 में अम्र बिन दीनार के माध्यम से रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "इब्राहिम ने अपने पिता के लिए क्षमा माँगी जबकि वह मुशरिक थे, इसलिए मैं अबू तालिब के लिए क्षमा माँगता रहूँगा जब तक कि मेरा रब मुझे इससे मना न कर दे," और इसकी इस्नाद (रिवायत की श्रृंखला) टूटी हुई है। (4) देखिए फतह अल-बारी 8/508।

سورہ توبہ: آیت ۱۱۳ ۳۹۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿نبی اور ایمان والوں کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ مشرکوں کے لیے بخشش کی دعا کریں، اگرچہ وہ قریبی رشتہ دار ہی کیوں نہ ہوں، اس کے بعد کہ ان پر واضح ہو چکا کہ وہ جہنمی ہیں ﴿۱۱۳﴾﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: مسلم (۱) نے سعید بن مسیب سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، وہ کہتے ہیں: جب ابو طالب کی وفات کا وقت قریب آیا تو رسول اللہ ﷺ ان کے پاس تشریف لائے، آپ نے ان کے پاس ابو جہل اور عبداللہ بن ابی امیہ بن مغیرہ کو پایا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے چچا، کہہ دیجئے: 'لا الہ الا اللہ' (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)، یہ ایک ایسا کلمہ ہے جس کے ذریعے میں اللہ کے پاس آپ کے لیے گواہی دوں گا۔" ابو جہل اور عبداللہ بن ابی امیہ کہنے لگے: "اے ابو طالب، کیا آپ عبدالمطلب کے دین سے منہ موڑ لیں گے؟" رسول اللہ ﷺ مسلسل ان پر یہ کلمہ پیش کرتے رہے اور یہی بات دہراتے رہے، یہاں تک کہ ابو طالب نے اپنی آخری بات کہی کہ: "وہ عبدالمطلب کے دین پر ہے،" اور انہوں نے 'لا الہ الا اللہ' کہنے سے انکار کر دیا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، میں آپ کے لیے ضرور بخشش مانگتا رہوں گا جب تک کہ مجھے اس سے روک نہ دیا جائے۔" اس پر اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿نبی اور ایمان والوں کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ مشرکوں کے لیے بخشش کی دعا کریں، اگرچہ وہ قریبی رشتہ دار ہی کیوں نہ ہوں، اس کے بعد کہ ان پر واضح ہو چکا کہ وہ جہنمی ہیں﴾۔ اور اللہ نے ابو طالب کے بارے میں نازل فرمایا، رسول اللہ ﷺ سے فرمایا: ﴿بے شک آپ اسے ہدایت نہیں دے سکتے جسے آپ چاہیں، بلکہ اللہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے، اور وہ ہدایت پانے والوں کو خوب جانتا ہے﴾ [القصص: ۵۶]۔ پس یہ آیت اس لحاظ سے نبی ﷺ کی اپنے چچا کے لیے استغفار (بخشش

کی دعا) کو منسوخ کرنے والی ہے (۲)؛ کیونکہ آپ نے ان کی وفات کے بعد ان کے لیے بخشش مانگی تھی جیسا کہ غیر صحیح (۳) روایات میں مروی ہے۔ حسین بن فضل کہتے ہیں: یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ یہ سورہ قرآن کی آخری نازل ہونے والی سورتوں میں سے ہے، اور ابو طالب کی وفات آغازِ اسلام میں ہوئی تھی جب نبی ﷺ مکہ میں تھے (۴)۔

دوسرا مسئلہ: یہ آیت کفار کے زندوں اور مردوں سے دوستی اور تعلق منقطع کرنے پر مشتمل ہے؛ کیونکہ اللہ نے مومنوں کے لیے مشرکوں کے حق میں بخشش مانگنا جائز نہیں ٹھہرایا؛ پس مشرک کے لیے مغفرت طلب کرنا ان امور میں سے ہے جو جائز نہیں۔

(۱) اپنی صحیح (۲۴) میں، اور یہ احمد (۲۳۶۷۴) اور بخاری (۱۳۶۰) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۹۰/۳۔ (۳) جو طبری نے ۲۱/۱۲ میں عمرو بن دینار کے واسطے سے نقل کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "ابراہیم نے اپنے باپ کے لیے بخشش مانگی حالانکہ وہ مشرک تھے، پس میں بھی ابو طالب کے لیے بخشش مانگتا رہوں گا یہاں تک کہ میرا رب مجھے اس سے روک دے" اور اس کی سند منقطع ہے۔ (۴) دیکھیے فتح الباری ۵۰۸/۸۔

Surah At-Tawbah: Verse 113 399

If it is asked: It has been authentically reported that the Prophet ﷺ said on the day of Uhud when his incisor tooth was broken and his face was wounded: "O Allah, forgive my people, for they do not know" (1). How does this align with Allah the Almighty forbidding His Messenger and the believers from seeking forgiveness for the polytheists?

It is said in response: That statement from the Prophet ﷺ was only by way of narration about a prophet who preceded him. The evidence for this is what Muslim narrated from Abdullah, who said: "It is as if I am looking at the Prophet ﷺ narrating about one of the prophets whose people struck him, and he was wiping the blood from his face and saying: 'My Lord, forgive my people, for they do not know.'" And in Bukhari, the Prophet ﷺ mentioned a prophet before him whom his people wounded, so the Prophet ﷺ began to tell about him that he said: "O Allah, forgive my people, for they do not know" (2).

I say: This is explicit in it being a narration about one before him, not that he said it initially from himself as some thought (3). And Allah knows best. The prophet he narrated about was Noah, peace be upon him; according to what will be explained in Surah Hud, if Allah wills (4).

And it was said: What is meant by seeking forgiveness in the verse is prayer (funeral prayer); some said (5): "I would not abandon the prayer over any of the people of the Qibla, even if it were an Abyssinian woman pregnant from adultery; because I did not hear Allah withhold prayer except from the polytheists by His saying: {It is not for the Prophet and those who have believed to ask forgiveness for the polytheists...}" verse. Ata ibn Abi Rabah said: The verse is about the prohibition of praying over the polytheists.

(1) Narrated by Ahmad (11956), Muslim (1791), and Bukhari mentioned it in connection with Hadith (4068), which is from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). With them, it is: "How can a people prosper who wounded their prophet and broke his incisor tooth while he was calling them to Allah?" instead of "O Allah, forgive my people, for they do not know," which is a piece of the following Hadith. The above wording is by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 2/1010. Ibn Hibban asserted that the Prophet ﷺ made this supplication on the day of Uhud, and narrated it from Sahl ibn Sa'd (973). (2) Sahih Bukhari (3477), Sahih Muslim (1792), and it is in Musnad Ahmad (3611). (3) Abu al-Abbas said in al-Mufhim 3/651: The

Prophet ﷺ is the narrator and the one narrated about, as if it was revealed to him before the event of the day of Uhud occurred, and that prophet was not specified to him. When it happened to him, it became clear that he was the one intended by that. End. Al-Hafiz Ibn Hajar rejected this statement in al-Fath 6/521. (4) 11/130. (5) He is Ata ibn Abi Rabah, as in the Tafsir of al-Tabari 12/21, where he narrated it from him.

सूरह अत-तौबाह: आयत 113 399

यदि यह पूछा जाए: यह प्रमाणित है कि पैगंबर ﷺ ने उहुद के दिन कहा था, जब उनके सामने के दांत टूट गए थे और उनका चेहरा घायल हो गया था: "हे अल्लाह, मेरी कौम को माफ कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते" (1)। तो यह अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा अपने रसूल और मोमिनों को मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए क्षमा मांगने से रोकने के साथ कैसे मेल खाता है?

इसका उत्तर यह है: पैगंबर ﷺ का वह कथन केवल उनसे पहले के पैगंबरों के बारे में एक वृत्तांत के रूप में था। इसका प्रमाण वह है जिसे मुस्लिम ने अब्दुल्ला से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: "ऐसा लगता है जैसे मैं पैगंबर ﷺ को देख रहा हूँ, जो उन नबियों में से एक नबी के बारे में बता रहे हैं जिन्हें उनकी कौम ने मारा था, और वह अपने चेहरे से खून पोंछ रहे थे और कह रहे थे: 'ऐ मेरे रब, मेरी कौम को माफ कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते'।" और बुखारी में है कि पैगंबर ﷺ ने उनसे पहले के एक नबी का ज़िक्र किया जिन्हें उनकी कौम ने घायल कर दिया था, तो पैगंबर ﷺ उनके बारे में बताने लगे कि उन्होंने कहा था: "हे अल्लाह, मेरी कौम को माफ कर दे, क्योंकि वे नहीं जानते" (2)।

मैं कहता हूँ: यह स्पष्ट रूप से उनसे पहले के किसी व्यक्ति के बारे में एक वृत्तांत है, न कि उन्होंने इसे स्वयं अपनी ओर से पहले कहा था जैसा कि कुछ लोगों ने सोचा था (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है। जिस नबी का उन्होंने वर्णन किया, वे नूह अलैहिस्सलाम थे; जैसा कि इंशाअल्लाह सूरह हूद में स्पष्ट किया जाएगा (4)।

और कहा गया: आयत में 'इस्तग़फ़ार' (क्षमा प्रार्थना) से तात्पर्य नमाज़ (जनाज़ा) है; उनमें से कुछ ने कहा (5): "मैं क़िबला वालों में से किसी पर भी नमाज़ छोड़ना पसंद नहीं करूँगा, चाहे वह व्यभिचार से गर्भवती कोई हबशी महिला ही क्यों न हो; क्योंकि मैंने अल्लाह को मुशरिकों के अलावा किसी और से नमाज़ रोकने के बारे में नहीं सुना, उनके इस कथन द्वारा: {नबी और उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, उचित नहीं है कि वे मुशरिकों के लिए क्षमा माँगें...}" आयत। अता इब्न अबी रबाह ने कहा: यह आयत मुशरिकों पर नमाज़ पढ़ने की मनाही के बारे में है।

(1) अहमद (11956), मुस्लिम (1791) द्वारा उद्धृत, और बुखारी ने इसे हदीस (4068) के बाद जोड़ा है, जो अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है। उनके पास यह है: "वह कौम कैसे सफल हो सकती है जिसने अपने नबी को घायल कर दिया और उनके दांत तोड़ दिए, जबकि वह उन्हें अल्लाह की ओर बुला रहे थे" इसके बजाय कि "हे अल्लाह, मेरी कौम को माफ कर दे, क्योंकि

वे नहीं जानते", जो आने वाली हदीस का एक हिस्सा है। उपरोक्त शब्द 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/1010 में इब्न अल-अरबी के हैं। इब्न हिब्बान ने पुष्टि की है कि पैगंबर ﷺ ने उहुद के दिन यह दुआ की थी, और इसे सहल इब्न साद (973) से उद्धृत किया है। (2) सहीह बुखारी (3477), सहीह मुस्लिम (1792), और यह मसनद अहमद (3611) में है। (3) अबू अल-अब्बास ने 'अल-मुफ़्हिम' 3/651 में कहा: पैगंबर ﷺ ही वर्णनकर्ता हैं और उन्हीं का वर्णन किया गया है, मानो उहुद के दिन की घटना घटने से पहले उन्हें इसके बारे में वह्य (ईश्वरीय संकेत) दिया गया था, और उस नबी को उनके लिए निर्दिष्ट नहीं किया गया था। जब यह उनके साथ हुआ, तो यह स्पष्ट हो गया कि उससे वे ही अभिप्रेत थे। समाप्त। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'अल-फतह' 6/521 में इस बात को खारिज कर दिया। (4) 11/130. (5) वे अता इब्न अबी रबाह हैं जैसा कि तबरी की तफ़सीर 12/21 में है जहाँ उन्होंने इसे उनसे उद्धृत किया है।

سورة التوبہ: آیت 113 399

اگر یہ کہا جائے کہ: یہ بات صحیح ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے غزوہ احد کے دن جب آپ کا دانت مبارک شہید ہوا اور آپ کا چہرہ زخمی ہوا تو فرمایا تھا: "اے اللہ! میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے" (1)۔ تو یہ بات اللہ تعالیٰ کے اپنے رسول اور مومنین کو مشرکین کے لیے مغفرت طلب کرنے سے منع کرنے کے ساتھ کیسے جمع ہو سکتی ہے؟

اس کا جواب یہ ہے کہ: نبی ﷺ کا یہ قول صرف گزشتہ انبیاء کے بارے میں بطور حکایت تھا، اور اس کی دلیل وہ ہے جو امام مسلم نے حضرت عبداللہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: گویا میں نبی ﷺ کو دیکھ رہا ہوں کہ وہ انبیاء میں سے ایک نبی کا قصہ بیان کر رہے ہیں جنہیں ان کی قوم نے مارا تھا اور وہ اپنے چہرے سے خون پونچھ رہے تھے اور کہہ رہے تھے: "اے میرے رب! میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے"۔ اور بخاری میں ہے کہ نبی ﷺ نے اپنے سے پہلے ایک نبی کا ذکر کیا جنہیں ان کی قوم نے زخمی کر دیا تھا، تو نبی ﷺ ان کے بارے میں بتانے لگے کہ انہوں نے کہا: "اے اللہ! میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے" (2)۔

میں کہتا ہوں: یہ واضح طور پر اپنے سے پہلے کے کسی نبی کے بارے میں حکایت ہے، یہ نہیں کہ آپ نے اسے اپنی طرف سے ابتدا میں کہا ہو جیسا کہ بعض لوگوں کا گمان ہے (3)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ جس نبی کا آپ نے ذکر فرمایا وہ حضرت نوح علیہ السلام ہیں، جیسا کہ ان شاء اللہ سورہ ہود میں اس کی وضاحت آئے گی (4)۔

اور کہا گیا: آیت میں استغفار سے مراد نماز (جنازہ) ہے؛ ان میں سے بعض نے کہا (5): "میں اہل قبلہ میں سے کسی پر نماز جنازہ چھوڑنے والا نہیں ہوں چاہے وہ بدکاری سے حاملہ ہونے والی

حبشی عورت ہی کیوں نہ ہو، کیونکہ میں نے اللہ کو مشرکین کے علاوہ کسی اور سے نماز روکتے ہوئے نہیں سنا، اللہ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {نبی اور ایمان والوں کو یہ زیبا نہیں کہ وہ مشرکوں کے لیے بخشش مانگیں...}" آیت۔ عطا بن ابی رباح نے کہا: یہ آیت مشرکین پر نماز پڑھنے کی ممانعت کے بارے میں ہے۔

(1) اسے احمد (11956)، مسلم (1791) نے روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے حدیث (4068) کے بعد ذکر کیا ہے جو کہ حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے اور ان کے ہاں الفاظ یہ ہیں: "وہ قوم کیسے فلاح پا سکتی ہے جنہوں نے اپنے نبی کو زخمی کیا اور ان کے دانت توڑ دیے جبکہ وہ انہیں اللہ کی طرف بلا رہے تھے" بجائے اس کے کہ "اے اللہ میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے" جو کہ اگلی حدیث کا ایک حصہ ہے۔ مذکورہ بالا الفاظ ابن العربی کے 'احکام القرآن' 2/1010 میں ہیں۔ ابن حبان نے یقین کے ساتھ کہا ہے کہ نبی ﷺ نے احد کے دن یہ دعا کی تھی، اور انہوں نے اسے سہل بن سعد (973) سے روایت کیا ہے۔ (2) صحیح بخاری (3477)، صحیح مسلم (1792)، اور یہ مسند احمد (3611) میں ہے۔ (3) ابو العباس نے 'المفہم' 3/651 میں کہا: نبی ﷺ ہی بیان کرنے والے ہیں اور آپ ہی کے بارے میں بیان ہو رہا ہے، گویا واقعہ احد سے پہلے آپ پر یہ وحی کی گئی تھی اور وہ نبی آپ کے لیے متعین نہیں کیا گیا تھا، جب آپ کے ساتھ یہ واقعہ پیش آیا تو متعین ہو گیا کہ اس سے مراد آپ ہی ہیں۔ انتہی۔ حافظ ابن حجر نے 'الفتح' 6/521 میں اس کلام کو رد کر دیا ہے۔ (4) 11/130۔ (5) یہ عطا بن ابی رباح ہیں جیسا کہ طبری کی تفسیر 12/21 میں ہے جہاں انہوں نے اسے ان سے روایت کیا ہے۔

Page 400 Surah At-Tawbah: Verses 113 - 114

...and "seeking forgiveness" here means prayer(1). A third answer: Seeking forgiveness for the living is permissible because their faith is hoped for, and they can be softened with kind words and encouraged toward the religion(2). Many scholars have said: There is no harm in a man praying for his non-believing parents and seeking forgiveness for them as long as they are alive. But for those who have died, hope is lost for them, so they are not prayed for. Ibn Abbas said: They used to seek forgiveness for their dead, then the verse was revealed, so they stopped seeking forgiveness, but it did not forbid them from seeking forgiveness for the living until they die(3). Third: The scholars of meanings (linguists) said: "Ma Kana" (It was not) in the Qur'an appears in two ways: as a negation, like His saying: {It was not for you to cause its trees to grow} [An-Naml: 60], {And it is not [possible] for one to die except by permission of Allah} [Al-Imran: 145]. And the other is in the sense of a prohibition, like His saying: {And it is not [permissible] for you to harm the Messenger of Allah} [Al-Ahzab: 53], {It is not for the Prophet and those who have believed to seek forgiveness for the polytheists}. His saying (Exalted is He): {And the request of Ibrahim for his father's forgiveness was only because of a promise he had made to him. But when it became apparent to him that he was an enemy to Allah, he disassociated himself from him. Indeed, Ibrahim was compassionate and patient} [114]. There are three issues in it: The first: An-Nasa'i narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) who said: I heard a man seeking forgiveness for his parents while they were polytheists. I said, "Are you seeking forgiveness for them while they are polytheists?" He replied, "Did Ibrahim (peace be upon him) not seek forgiveness for his father?!" So I went to the Prophet (peace and blessings be upon him) and mentioned that to him, and the verse was revealed: {And the request of Ibrahim for his father's forgiveness was only because of a promise he had made to him...}(4).

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/90, and it is in the same sense as the previous one. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1010. (3) Narrated by at-Tabari 12/23-24. (4) Al-Mujtaba 4/91, narrated by Ahmad (771), and at-Tirmidhi (3101) who said: It is a good (hasan) hadith.

पृष्ठ ४०० सूरह अत-तौबाह: आयत ११३ - ११४

...और यहाँ "क्षमा माँगने" (इस्तिग़फ़ार) का अर्थ प्रार्थना है(१)। तीसरा उत्तर: जीवित लोगों के लिए क्षमा माँगना जायज़ है क्योंकि उनके ईमान लाने की आशा है, और उन्हें अच्छी बातों से प्रभावित किया जा सकता है और धर्म की ओर प्रोत्साहित किया जा सकता है(२)। कई विद्वानों ने कहा है: किसी व्यक्ति के लिए अपने गैर-मुस्लिम माता-पिता के लिए प्रार्थना करना और उनके जीवित रहने तक उनके लिए क्षमा माँगना कोई बुराई नहीं है। लेकिन जो लोग मर चुके हैं, उनके लिए आशा समाप्त हो गई है, इसलिए उनके लिए प्रार्थना नहीं की जाती है। इब्न अब्बास ने कहा: वे अपने मृतकों के लिए क्षमा माँगते थे, फिर यह आयत उतरी, तो वे क्षमा माँगने से रुक गए, लेकिन इसने उन्हें जीवित लोगों के लिए तब तक क्षमा माँगने से नहीं रोका जब तक वे मर न जाएँ(३)। तीसरा: अर्थविदों (भाषाविदों) ने कहा: कुरान में "मा काना" (ऐसा नहीं था) दो तरह से आता है: एक निषेध (नफी) के रूप में, जैसे कि उनका कथन: {तुम्हारे लिए यह संभव नहीं था कि तुम उसके पेड़ उगाते} [अन-नमल: ६०], {और अल्लाह की अनुमति के बिना किसी भी जीव का मरना संभव नहीं है} [आल-इमरान: १४५]। और दूसरा निषेध (नही) के अर्थ में है जैसे कि उनका कथन: {और तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं है कि तुम अल्लाह के रसूल को कष्ट पहुँचाओ} [अल-अहज़ाब: ५३], {नबी और उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, यह उचित नहीं है कि वे बहुदेववादियों (मुशरिकों) के लिए क्षमा माँगें}। उनका (सर्वोच्च) कथन: {और इब्राहीम का अपने पिता के लिए क्षमा माँगना केवल उस वादे के कारण था जो उन्होंने उससे किया था। लेकिन जब उन पर यह स्पष्ट हो गया कि वह अल्लाह का शत्रु है, तो उन्होंने उससे संबंध विच्छेद कर लिया। निश्चय ही इब्राहीम बहुत कोमल हृदय और धैर्यवान थे} [११४]। इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अन-नसाई ने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने एक व्यक्ति को अपने माता-पिता के लिए क्षमा माँगते हुए सुना जबकि वे मुशरिक (बहुदेववादी) थे। मैंने कहा, "क्या आप उनके लिए क्षमा माँग रहे हैं जबकि वे मुशरिक हैं?" उसने उत्तर दिया, "क्या इब्राहीम (उन पर शांति हो) ने अपने पिता के लिए क्षमा नहीं माँगी थी?!" तो मैं नबी (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के पास गया और उन्हें इसका उल्लेख किया, और आयत उतरी: {और इब्राहीम का अपने पिता के लिए क्षमा माँगना केवल उस वादे के कारण था जो उन्होंने उससे किया था...}(४)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/९० और यह पिछले वाले के ही अर्थ में है। (२) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी २/१०१० द्वारा। (३) अल-तबरी द्वारा उद्धृत १२/२३ - २४। (४)

अल-मुजतबा ४/९१, और अहमद (७७१) द्वारा उद्धृत, और अल-तिरमिज़ी (३१०१) और उन्होंने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है।

صفحہ ٤٠٠ سورہ التوبہ: آیات ١١٣ - ١١٤

اور یہاں "استغفار" سے مراد نماز (دعا) ہے(١)۔ تیسرا جواب: اور وہ یہ کہ زندوں کے لیے استغفار کرنا جائز ہے؛ کیونکہ ان کے ایمان لانے کی امید ہوتی ہے، اور انہیں اچھی بات کے ذریعے قریب کیا جا سکتا ہے، اور انہیں دین کی طرف راغب کیا جا سکتا ہے(٢)۔ بہت سے علماء نے کہا ہے: آدمی کے لیے اپنے کافر والدین کے لیے دعا کرنے اور جب تک وہ زندہ ہیں ان کے لیے استغفار کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ رہا وہ شخص جو مر گیا تو اس سے امید ختم ہو گئی، اس لیے اس کے لیے دعا نہیں کی جاتی۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ اپنے مردوں کے لیے استغفار کرتے تھے تو آیت نازل ہوئی، تو وہ استغفار سے رک گئے، اور اس (آیت) نے انہیں زندوں کے لیے استغفار کرنے سے منع نہیں کیا یہاں تک کہ وہ مر جائیں(٣)۔ تیسری بات: اہل معانی (ماہرین لغت) نے کہا: قرآن میں «ما كَانَ» دو طریقوں سے آتا ہے: ایک نفی پر جیسے اللہ کا قول: ﴿مَّا كَانَ لَكُمْ أَن تُنبِتُوا شَجَرَهَا﴾ [النمل: ٦٠]، ﴿وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَن تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ [آل عمران: ١٤٥]۔ اور دوسرا نہی کے معنی میں جیسے اللہ کا قول: ﴿وَمَا كَانَ لَكُمْ أَن تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ﴾ [الأحزاب: ٥٣]، ﴿وَمَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَن يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَن مَّوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِّلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ ﴿١١٤﴾﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: نسائی نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے ایک شخص کو اپنے والدین کے لیے استغفار کرتے ہوئے سنا حالانکہ وہ دونوں مشرک تھے، تو میں نے کہا: کیا آپ ان کے لیے استغفار کر رہے ہیں حالانکہ وہ مشرک ہیں؟ تو اس نے کہا: کیا ابراہیم علیہ السلام نے اپنے باپ کے لیے استغفار نہیں کیا تھا؟! تو میں نبی صلی اللہ علیہ

وسلم کے پاس آیا اور آپ سے اس کا ذکر کیا، تو آیت نازل ہوئی: ﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَن مَّوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ﴾(٤)۔

حواشی: (١) المحرر الوجیز ٣/٩٠ اور یہ اپنے سے پہلے والے کے ہم معنی ہے۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ٢/١٠١٠ . (٣) اسے طبری نے نکالا ہے ١٢/٢٣ - ٢٤ . (٤) المجتبی ٤/٩١ ، اور اسے احمد (٧٧١) نے نکالا ہے، اور ترمذی (٣١٠١) نے اور فرمایا: یہ حدیث حسن ہے۔

Surah At-Tawbah: Verse 114 401

The meaning is: O believers, you have no excuse in Ibrahim al-Khalil's (peace be upon him) seeking forgiveness for his father; for that was only because of a promise [made] (1).

Ibn Abbas said: Ibrahim's father had promised Ibrahim al-Khalil that he would believe in Allah and cast off associates. When he died in disbelief, Ibrahim realized he was an enemy of Allah and ceased praying for him. Thus, the pronoun in the phrase "him" refers to Ibrahim, and the one who promised was his father.

It was also said: Ibrahim was the one who promised, i.e., Ibrahim promised his father he would seek forgiveness for him, but when he died as a polytheist, Ibrahim disassociated himself from him. This promise is indicated by the verse: "I will seek forgiveness for you from my Lord" (2).

Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said (3): The Prophet (peace be upon him) relied on the verse "I will seek forgiveness for you from my Lord" regarding seeking forgiveness for Abu Talib. So, Allah Almighty informed him that Ibrahim's seeking forgiveness for his father was a promise before disbelief became clear to him. When disbelief became clear, he disassociated himself from him. So, how can you seek forgiveness for your uncle, O Muhammad, when you witnessed him dying as a disbeliever?!

Second: A person's outward state at death is what they are judged by. If they die in faith, they are judged as such; if they die in disbelief, they are judged as such; and your Lord knows best their inward state. However, Al-Abbas said to the Prophet (peace be upon him): "O Messenger of Allah, have you benefited your uncle in any way?" He said: "Yes" (4). This is intercession for lightening the punishment, not for exiting the Fire, as we explained in the book "Al-Tadhkirah" (5).

Third: Allah's saying: "Indeed, Ibrahim was compassionate and forbearing." Scholars differed on the word "awwah" (compassionate/one who sighs much) into fifteen opinions:

First: That he is the supplicant who supplicates frequently; this was said by Ibn Mas'ud and 'Ubayd bin 'Umayr (6).

---

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'promise' (idda), and the confirmed text is from (Zah) and Al-Muharrar al-Wajiz 3/91, and the speech is from it. (2) Al-Waseet 2/528. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/1011. (4) Reported by Ahmad (1768), Al-Bukhari (3883), and Muslim (209).

(5) P. 249. (6) Reported by At-Tabari 12/34-35. It was also reported from Ibn Mas'ud by At-Tabarani in Al-Kabir (9004).

सूरह अत-तौबाह: आयत 114 401

इसका अर्थ है: हे ईमान वालों, इब्राहिम अल-खलील (उन पर शांति हो) द्वारा अपने पिता के लिए क्षमा मांगने में तुम्हारे लिए कोई दलील नहीं है; क्योंकि वह केवल एक वादे के कारण था (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: इब्राहिम के पिता ने इब्राहिम अल-खलील से वादा किया था कि वह अल्लाह पर ईमान लाएगा और शरीकों को त्याग देगा। जब वह कुफ़्र (अविश्वास) की स्थिति में मर गया, तो इब्राहिम को पता चल गया कि वह अल्लाह का दुश्मन है, इसलिए उन्होंने उसके लिए दुआ करना छोड़ दिया। इस प्रकार, वाक्यांश "उसे" में सर्वनाम इब्राहिम की ओर जाता है, और वादा करने वाला उसका पिता था।

यह भी कहा गया है कि: वादा करने वाले इब्राहिम थे, यानी इब्राहिम ने अपने पिता से वादा किया था कि वह उनके लिए क्षमा मांगेंगे, लेकिन जब वे मुशरिक (बहुदेववादी) के रूप में मरे, तो उन्होंने उनसे नाता तोड़ लिया। इस वादे का प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: "मैं अपने रब से तुम्हारे लिए क्षमा मांगूंगा" (2)।

काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी (3) ने कहा: नबी ﷺ ने अबू तालिब के लिए क्षमा मांगने के संबंध में अल्लाह के इस कथन "मैं अपने रब से तुम्हारे लिए क्षमा मांगूंगा" पर भरोसा किया। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें बताया कि इब्राहिम का अपने पिता के लिए क्षमा मांगना उस समय का वादा था जब तक उनका कुफ़्र स्पष्ट नहीं हुआ था। जब उनका कुफ़्र स्पष्ट हो गया, तो उन्होंने उनसे नाता तोड़ लिया। तो हे मुहम्मद, आप अपने चाचा के लिए क्षमा कैसे मांग सकते हैं, जबकि आपने उन्हें काफिर मरते हुए देखा है?!

दूसरा: मृत्यु के समय व्यक्ति की बाहरी स्थिति के आधार पर ही उस पर निर्णय लिया जाता है। यदि वह ईमान पर मरता है, तो उसके लिए वही निर्णय होता है, और यदि वह कुफ़्र पर मरता है, तो उसके लिए वही निर्णय होता है; और तुम्हारा रब उसकी आंतरिक स्थिति को बेहतर जानता है। फिर भी, अल-अब्बास ने नबी ﷺ से कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या आपने अपने चाचा को किसी चीज़ से लाभ पहुँचाया है? उन्होंने कहा: "हाँ" (4)। और यह सजा को कम करने के लिए शफ़ाअत (सिफ़ारिश) है, आग से निकलने के लिए नहीं, जैसा कि हमने अपनी पुस्तक "अत-तज़किराह" (5) में स्पष्ट किया है।

तीसरा: अल्लाह का कथन: "बेशक इब्राहिम बहुत आहें भरने वाले (कोमल हृदय) और सहनशील थे।" विद्वानों ने "अव्वाह" शब्द पर पंद्रह मत व्यक्त किए हैं:

पहला: कि वह 'दुआ करने वाले' हैं जो बहुत अधिक दुआ करते हैं; यह इब्न मसऊद और उबैद बिन उमैर (6) ने कहा है।

---

(1) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: 'इद्दा' (वादा), और पुष्ट पाठ (ज़ाह) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/91 से है, और कथन उसी से है। (2) अल-वसीत 2/528। (3) अहकाम अल-कुरआन 2/1011 में। (4) इसे अहमद (1768), अल-बुखारी (3883) और मुस्लिम (209) ने संकलित किया है। (5) पृष्ठ 249। (6) इसे अल-तबरी 12/34-35 ने संकलित किया है। और इब्न मसऊद से इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (9004) में भी संकलित किया है।

سورہ التوبہ: آیت 114 401

اور معنی یہ ہے: اے ایمان والو، ابراہیم خلیل علیہ السلام کا اپنے باپ کے لیے مغفرت طلب کرنا تمہارے لیے کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ یہ صرف ایک وعدے کی وجہ سے تھا (1)۔

ابن عباس نے فرمایا: ابراہیم کے باپ نے ابراہیم خلیل سے وعدہ کیا تھا کہ وہ اللہ پر ایمان لائے گا اور شریکوں کو چھوڑ دے گا، جب وہ کفر پر مر گیا تو آپ کو معلوم ہو گیا کہ وہ اللہ کا دشمن ہے، چنانچہ آپ نے اس کے لیے دعا کرنا چھوڑ دی۔ پس لفظ "إياه" میں ضمیر ابراہیم کی طرف لوٹتی ہے، اور وعدہ کرنے والا ان کا باپ تھا۔

اور یہ بھی کہا گیا: وعدہ کرنے والے ابراہیم تھے، یعنی ابراہیم نے اپنے باپ سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان کے لیے مغفرت مانگیں گے، لیکن جب وہ مشرک مر گئے تو آپ نے ان سے بیزاری ظاہر کی۔ اس وعدے پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي ﴾ (2) (میں اپنے رب سے تمہارے لیے مغفرت طلب کروں گا)۔

قاضی ابوبکر بن العربی (3) نے کہا: نبی کریم ﷺ نے ابوطالب کے لیے مغفرت طلب کرنے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے تعلق جوڑا: ﴿ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي ﴾ تو اللہ تعالیٰ نے انہیں بتایا کہ ابراہیم کا اپنے باپ کے لیے مغفرت طلب کرنا ایک وعدہ تھا اس سے پہلے کہ ان کا کفر واضح ہو جاتا، جب ان کا کفر واضح ہو گیا تو انہوں نے ان سے بیزاری ظاہر کی۔ تو اے محمد، آپ اپنے چچا کے لیے کیسے مغفرت مانگ سکتے ہیں جبکہ آپ نے انہیں کافر مرتے ہوئے دیکھا ہے؟!

دوسری بات: موت کے وقت انسان کی ظاہری حالت پر ہی فیصلہ کیا جاتا ہے، اگر وہ ایمان پر مرا تو اس کے لیے وہی حکم ہے، اور اگر وہ کفر پر مرا تو اس کے لیے وہی حکم ہے؛ اور آپ کا رب

اس کے باطنی حال کو بہتر جانتا ہے؛ تاہم عباس نے نبی کریم ﷺ سے عرض کیا: یا رسول اللہ، کیا آپ نے اپنے چچا کو کسی چیز سے فائدہ پہنچایا؟ آپ نے فرمایا: "ہاں" (4)۔ اور یہ عذاب میں تخفیف کے لیے شفاعت ہے، آگ سے نکلنے کے لیے نہیں، جیسا کہ ہم نے اپنی کتاب "التذکرہ" (5) میں واضح کیا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ ﴾ (بے شک ابراہیم بہت گریہ و زاری کرنے والے بردبار تھے)۔ علماء نے "اوّاہ" کے بارے میں پندرہ اقوال بیان کیے ہیں:

پہلا: یہ کہ وہ بہت دعا کرنے والے ہیں؛ یہ قول ابن مسعود اور عبید بن عمیر (6) کا ہے۔

---

(1) (خ) ، (د) ، (ز) اور (م) میں: "عدة" (وعدہ) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور المحرر الوجیز 3/91 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (2) الوسیط 2/ 528۔ (3) احکام القرآن 2/ 1011 میں۔ (4) اسے احمد (1768)، بخاری (3883) اور مسلم (209) نے روایت کیا ہے۔ (5) صفحہ 249۔ (6) اسے طبری نے 12/ 34-35 میں روایت کیا ہے۔ اور ابن مسعود سے اسے طبرانی نے الکبیر (9004) میں بھی روایت کیا ہے۔

Second: That he is merciful to the servants of Allah; said by Al-Hasan and Qatada, and narrated from Ibn Mas'ud(1). The first [interpretation] is more authentic in its chain of narration from Ibn Mas'ud, as said by Al-Nahhas(2).

Third: That he is the one who has certain faith (Al-Muqin); said by Ata and Ikrimah, and narrated by Abu Dhibyan from Ibn Abbas(3).

Fourth: That it means "believer" in the language of Abyssinia; also said by Ibn Abbas(4).

Fifth: That he is the one who glorifies Allah (musabbih) who remembers Allah in desolate and lonely lands; said by Al-Kalbi and Sa'id bin al-Musayyib(5).

Sixth: That he remembers Allah Almighty much; said by Uqbah bin Amir(6). A man(7) was mentioned in the presence of the Prophet ﷺ who remembered Allah much and glorified Him, so he said: "He is indeed an 'awwah' (one who laments or supplicates much)."

Seventh: That he is the one who recites the Quran frequently. This is narrated from Ibn Abbas(8). I say: These sayings are interrelated, and the recitation of the Quran encompasses them all.

Eighth: That he is the one who sighs or laments (al-muta'awwih); said by Abu Dharr. Ibrahim (peace be upon him) used to say: "Ah from the fire before 'ah' no longer benefits"(9). Abu Dharr said: There was a man who used to perform Tawaf around the House (Ka'bah) frequently and say in his supplication: "Ah, ah"; so Abu Dharr complained about him to the Prophet ﷺ, who said: "Leave him, for he is an 'awwah'". I went out one night and then...

---

(1) Reported from them by Al-Tabari 12/35 - 38, and also reported from Ibn Mas'ud by Sa'id bin Mansur in his Sunan (1044 - Tafsir). (2) In Ma'ani al-Quran 3/261. (3) Reported from them by Al-Tabari 12/38 - 39, and also reported from Ibn Abbas by Abd al-Razzaq 1/290. (4) Reported by Al-Tabari 12/40. (5) Reported by Al-Tabari from Sa'id bin al-Musayyib 12/41. (6) Reported by Al-Tabari 12/41. (7) In the manuscripts: "rajulan", and the established version is the correct grammatical form. The report was issued by Al-Tabari 12/41 through Al-Hasan bin Muslim that a man used to remember Allah much, and that was mentioned to the Prophet ﷺ..., and it is a

Mursal Hadith. (8) Reported by Al-Tabari 12/41 - 42. (9) Mentioned by Al-Baghawi 2/332.

402 सूरह अत-तौबा: आयत 114

दूसरा: कि वह अल्लाह के बंदों पर दयालु है; यह अल-हसन और क़तादा ने कहा है, और इब्न मसूद(1) से वर्णित है। इब्न मसूद से पहली व्याख्या की रिवायत की श्रृंखला (इसनाद) अधिक प्रामाणिक है, अल-नहहास(2) ने कहा।

तीसरा: कि वह दृढ़ विश्वास रखने वाला (अल-मुकिन) है; अता और इकरिमा ने कहा, और अबू धिब्यान ने इब्न अब्बास(3) से रिवायत किया।

चौथा: कि हबशा (इथियोपिया) की भाषा में इसका अर्थ 'आस्तिक' है; यह भी इब्न अब्बास(4) ने कहा।

पांचवां: कि वह तस्बीह करने वाला है जो सुनसान और डरावनी ज़मीनों में अल्लाह को याद करता है; अल-कल्बी और सईद बिन अल-मुसय्यिब(5) ने कहा।

छठा: कि वह अल्लाह तआला का बहुत ज़िक्र करने वाला है; उक़्बा बिन आमिर(6) ने कहा। नबी ﷺ के पास एक आदमी(7) का ज़िक्र किया गया जो अल्लाह को बहुत याद करता और तस्बीह करता था, तो आपने फ़रमाया: "वह वास्तव में 'अव्वह' (बहुत आहें भरने वाला/दुआ करने वाला) है।"

सातवां: कि वह कुरान का बहुत पाठ करने वाला है। यह इब्न अब्बास(8) से वर्णित है। मैं कहता हूँ: ये बातें आपस में जुड़ी हुई हैं, और कुरान का पाठ उन सभी को समेट लेता है।

आठवां: कि वह आहें भरने वाला (अल-मुतअव्विह) है; अबू ज़र ने कहा। इब्राहिम (उन पर शांति हो) कहा करते थे: "आग से आह, इससे पहले कि 'आह' काम न आए"(9)। अबू ज़र ने कहा: एक आदमी बैतुल्लाह (काबा) के चारों ओर बहुत तवाफ़ करता था और अपनी दुआ में कहता था: "आह, आह"; तो अबू ज़र ने नबी ﷺ से उसकी शिकायत की, तो आपने फ़रमाया: "उसे छोड़ दो, वह 'अव्वह' है"। मैं एक रात निकला तो अचानक...

---

(1) अल-तबरी 12/35 - 38 द्वारा उनसे उद्धृत, और इब्न मसूद से सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (1044 - तफ़सीर) में भी उद्धृत किया है। (2) मआनी अल-कुरान 3/261 में। (3) अल-तबरी 12/38 - 39 द्वारा उनसे उद्धृत, और इब्न अब्बास से अब्द अल-रज्ज़ाक 1/290 द्वारा भी उद्धृत। (4) अल-तबरी 12/40 द्वारा उद्धृत। (5) अल-तबरी द्वारा सईद बिन अल-मुसय्यिब 12/41 से उद्धृत। (6) अल-तबरी 12/41 द्वारा उद्धृत। (7) प्रतियों में: "रजुलन", और स्थापित संस्करण सही व्याकरणिक रूप है। रिपोर्ट अल-तबरी 12/41 द्वारा हसन बिन मुस्लिम के माध्यम से जारी की गई थी कि एक

आदमी अल्लाह को बहुत याद करता था, और उसका उल्लेख नबी ﷺ से किया गया था..., और यह एक मुरसल हदीस है। (8) अल-तबरी 12/41 - 42 द्वारा उद्धृत। (9) अल-बग़वी 2/332 द्वारा उल्लेखित।

402 سورة التوبہ: آیت 114

دوسرا: یہ کہ وہ اللہ کے بندوں پر نہایت مہربان ہے؛ یہ حسن اور قتادہ نے کہا ہے، اور ابن مسعود(1) سے مروی ہے۔ اور پہلی بات ابن مسعود سے اسناد کے لحاظ سے زیادہ صحیح ہے، جیسا کہ نحاس(2) نے کہا۔

تیسرا: یہ کہ وہ یقین رکھنے والا (الموقن) ہے؛ یہ عطا اور عکرمہ نے کہا، اور ابو ظبیان نے ابن عباس(3) سے اسے روایت کیا۔

چوتھا: یہ کہ حبشہ کی زبان میں اس کا مطلب 'مومن' ہے؛ یہ بھی ابن عباس(4) نے کہا۔

پانچواں: یہ کہ وہ تسبیح کرنے والا ہے جو سنسان اور وحشت ناک زمینوں میں اللہ کو یاد کرتا ہے؛ یہ کلبی اور سعید بن مسیب(5) نے کہا۔

چھٹا: یہ کہ وہ اللہ تعالیٰ کا بہت ذکر کرنے والا ہے؛ یہ عقبہ بن عامر(6) نے کہا۔ اور نبی ﷺ کے پاس ایک شخص(7) کا ذکر کیا گیا جو اللہ کا بہت ذکر اور تسبیح کرتا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک وہ 'اوّاہ' (بہت آہیں بھرنے والا یا گڑگڑانے والا) ہے"۔

ساتواں: یہ کہ وہ قرآن کی کثرت سے تلاوت کرنے والا ہے۔ اور یہ ابن عباس(8) سے مروی ہے۔ میں کہتا ہوں: یہ اقوال آپس میں تداخل رکھتے ہیں، اور قرآن کی تلاوت ان سب کو محیط ہے۔

آٹھواں: یہ کہ وہ آہیں بھرنے والا (المتأوہ) ہے؛ یہ ابو ذر نے کہا۔ اور ابراہیم علیہ السلام فرمایا کرتے تھے: "آگ سے آہ، اس سے پہلے کہ 'آہ' فائدہ نہ دے"(9)۔ اور ابو ذر نے کہا: ایک شخص بیت اللہ کا کثرت سے طواف کرتا تھا اور اپنی دعا میں کہتا تھا: "اوہ، اوہ"؛ تو ابو ذر نے نبی ﷺ

سے اس کی شکایت کی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے رہنے دو، بیشک وہ 'اوّاہ' ہے"۔ میں ایک رات نکلا تو کیا دیکھتا ہوں کہ...

---

(1) طبری نے ان سے 12/35 - 38 میں روایت کیا، اور ابن مسعود سے سعید بن منصور نے اپنی سنن (1044 - تفسیر) میں بھی روایت کیا۔ (2) معانی القرآن 3/261 میں۔ (3) طبری نے ان سے 12/38 - 39 میں روایت کیا، اور ابن عباس سے عبد الرزاق نے بھی 1/290 میں روایت کیا۔ (4) طبری نے 12/40 میں روایت کیا۔ (5) طبری نے سعید بن مسیب سے 12/41 میں روایت کیا۔ (6) طبری نے 12/41 میں روایت کیا۔ (7) نسخوں میں: "رجلاً" ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ درست پہلو ہے۔ اس خبر کو طبری نے 12/41 میں حسن بن مسلم کے واسطے سے روایت کیا ہے کہ ایک شخص اللہ کا بہت ذکر کرتا تھا، تو نبی ﷺ سے اس کا تذکرہ کیا گیا...، اور یہ مرسل روایت ہے۔ (8) طبری نے 12/41 - 42 میں روایت کیا۔ (9) اسے بغوی نے 2/332 میں ذکر کیا ہے۔

The Prophet (peace and blessings be upon him) buried that man at night with a lamp (1). Ninth: That he is the jurist (faqih); this was said by Mujahid and Al-Nakha'i (2). Tenth: That he is the one who supplicates with humility and fear (al-mutadarri' al-khashi'); narrated by Abdullah bin Shaddad bin al-Had from the Prophet (peace and blessings be upon him) (3). Anas said: A woman spoke in the presence of the Prophet (peace and blessings be upon him) about something he disliked, and Umar forbade her. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Leave her, for she is an 'Awwahah'." It was asked, "O Messenger of Allah, what is an 'Awwahah'?" He replied, "The humble and fearful (al-khashi'ah)" (4). Eleventh: That he is the one who, when his sins are mentioned, seeks forgiveness for them; this was said by Abu Ayyub (5). Twelfth: That he is the one who sighs a lot because of sins; this was said by Al-Farra' (6). Thirteenth: That he is the teacher of good; this was said by Sa'id bin Jubayr (7). Fourteenth: That he is the compassionate (al-shafiq); this was said by Abdul Aziz bin Yahya (8). Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) used to be called "Al-Awwah" because of his compassion and kindness (9).

(1) Reported by Al-Tabari (12/42) and Al-Hakim (1/368) who said: Its chain of narration is problematic (mu'dal). Ibn Kathir mentioned it in the commentary of this verse and said: This is a strange (gharib) hadith narrated by Ibn Jarir and he passed it. (2) Reported from Mujahid by Al-Tabari (12/43), and mentioned from Al-Nakha'i by Al-Baghawi (2/332). (3) Reported by Al-Tabari (12/44), and in its chain is Shahr bin Hawshab, and he is weak. (4) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilyah (2/53-54), but from the hadith of Maymuna, and in its chain is Shahr bin Hawshab, and he is weak. Al-Tabarani reported it in Al-Kabir (24/108) via Rashid bin Sa'd who said: The Prophet (peace and blessings be upon him) entered... and he mentioned the hadith without mentioning the interpretation of 'awwahah'. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id (9/248): Its chain is broken (munqati'), and it contains Yahya bin Abdullah al-Babilti who is weak. In both narrations, the woman's name is Zainab bint Jahsh. (5) Reported by Ibn Abi Hatim (6/1896) (10069). (6) In Ma'ani al-Qur'an (2/23). (7) Mentioned by Al-Baghawi (2/332). (8) Al-Kinani Al-Makki, he was of knowledge and merit, had several works, and was among those who studied under Al-Shafi'i and was famous for his companionship with him. Tahdhib al-Kamal (18/220). (9) See Nawadir al-Usul p. 58, in it Ali (may Allah be pleased with him) said on the pulpit: Indeed Abu Bakr is 'awwah' with a penitent heart, and indeed Umar is sincere to Allah, so Allah Almighty guided him.

सूरह अत-तौबाह: आयत ११४ ४०३

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उस आदमी को रात में एक चिराग के साथ दफनाया (१)। नौवां: वह फकीह (धर्मशास्त्री) है; यह मुजाहिद और अन-नखई ने कहा है (२)। दसवां: वह गिड़गिड़ाने वाला और विनम्र (मुतदर्रि' खाशि') है; अब्दुल्लाह बिन शद्दाद बिन अल-हाद ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसे रिवायत किया है (३)। अनस ने कहा: एक महिला ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मौजूदगी में कुछ ऐसी बात कही जो उन्हें नापसंद थी, तो उमर ने उसे मना किया। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "उसे छोड़ दो, क्योंकि वह एक 'अव्वहाह' (आहें भरने वाली) है।" पूछा गया, "ऐ अल्लाह के रसूल, 'अव्वहाह' क्या है?" उन्होंने उत्तर दिया, "विनम्र और श्रद्धापूर्ण (खाशि'अह)" (४)। ग्यारहवां: वह वह है जो अपने पापों को याद करने पर उनके लिए क्षमा मांगता है; यह अबू अय्यूब ने कहा है (५)। बारहवां: वह वह है जो पापों के कारण बहुत आहें भरता है; यह अल-फर्राह ने कहा है (६)। तेरहवां: वह भलाई का शिक्षक है; यह सईद बिन जुबैर ने कहा है (७)। चौदहवां: वह दयालु (शफीक) है; यह अब्दुल अजीज बिन याह्या ने कहा है (८)। अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) को उनकी करुणा और दयालुता के कारण "अल-अव्वह" कहा जाता था (९)।

(१) इसे अल-तबरी (१२/४२) और अल-हाकिम (१/३६८) ने उद्धृत किया है और कहा: इसकी इसनाद (शृंखला) कठिन (मु'दल) है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया और कहा: यह एक अजीब (गरीब) हदीस है जिसे इब्न जरीर ने रिवायत किया और उसे स्वीकार किया। (२) इसे मुजाहिद से अल-तबरी (१२/४३) ने उद्धृत किया है, और अल-बघवी (२/३३२) ने अन-नखई से इसका उल्लेख किया है। (३) इसे अल-तबरी (१२/४४) ने उद्धृत किया है, और इसकी इसनाद में शहर बिन हव्शब है, जो कमजोर है। (४) इसे अबू नुऐम ने अल-हिलयाह (२/५३-५४) में उद्धृत किया है, लेकिन मैमूना की हदीस से, और इसकी इसनाद में शहर बिन हव्शब है, जो कमजोर है। अल-तबरानी ने अल-कबीर (२४/१०८) में राशिद बिन साद के माध्यम से इसे उद्धृत किया, जिन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दाखिल हुए... और उन्होंने 'अव्वहाह' की व्याख्या के बिना हदीस का उल्लेख किया। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद (९/२४८) में कहा: इसकी इसनाद टूटी हुई (मुनक़ति') है, और इसमें याह्या बिन अब्दुल्लाह अल-बबिल्टी है जो कमजोर है। दोनों रिवायतों में महिला का नाम ज़ैनब बिन्त जहश आया है। (५) इसे इब्न अबी हातिम (६/१८९६) (१००६९) ने उद्धृत किया है। (६) मा'नी अल-कुरान (२/२३) में। (७) अल-बघवी (२/३३२) द्वारा उल्लिखित। (८) अल-

किनानी अल-मक्की, वह ज्ञान और गुण वाले व्यक्ति थे, उनकी कई रचनाएँ थीं, और वह उन लोगों में से थे जिन्होंने शाफई से ज्ञान प्राप्त किया और उनकी संगति के लिए प्रसिद्ध हुए। तहजीब अल-कमाल (१८/२२०)। (९) नवाजिर अल-उसूल पृष्ठ ५८ देखें, इसमें है कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मिम्बर पर कहा: वास्तव में अबू बक्र एक पश्चाताप करने वाले दिल वाले 'अव्वह' हैं और वास्तव में उमर अल्लाह के लिए ईमानदार हैं, इसलिए अल्लाह तआला ने उन्हें सही राह दिखाई।

سورہ توبہ: آیت ۱۱۴ ۴۰۳

نبی ﷺ نے اس شخص کو رات کے وقت چراغ کے ساتھ دفن کیا (۱)۔ نواں: کہ وہ فقیہ ہے؛ یہ مجاہد اور نخعی نے کہا ہے (۲)۔ دسواں: کہ وہ گڑگڑا کر دعا کرنے والا عاجزی کرنے والا (المتضرع الخاشع) ہے؛ اسے عبداللہ بن شداد بن الہاد نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے (۳)۔ اور انس نے کہا: ایک عورت نے نبی ﷺ کے پاس کوئی ایسی بات کہی جسے آپ نے ناپسند کیا، تو عمر نے اسے روکا۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "اسے چھوڑ دو، کیونکہ وہ 'اواہ' (آہیں بھرنے والی) ہے"۔ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، 'اواہ' کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "عاجزی کرنے والی (خاشعہ)" (۴)۔ گیارہواں: کہ وہ وہ ہے جو جب اپنے گناہوں کا ذکر کرے تو ان سے استغفار کرے؛ یہ ابو ایوب نے کہا ہے (۵)۔ بارہواں: کہ وہ گناہوں کی وجہ سے بہت زیادہ آہیں بھرنے والا ہے؛ یہ الفراء نے کہا ہے (۶)۔ تیرہواں: کہ وہ خیر کی تعلیم دینے والا ہے؛ یہ سعید بن جبیر نے کہا ہے (۷)۔ چودہواں: کہ وہ شفیق (مہربان) ہے؛ یہ عبدالعزیز بن یحییٰ نے کہا ہے (۸)۔ اور ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کو ان کی شفقت اور مہربانی کی وجہ سے "اواہ" کہا جاتا تھا (۹)۔

(۱) اسے طبری (۱۲/۴۲) اور حاکم (۱/۳۶۸) نے روایت کیا اور کہا: اس کی سند معضل (پیچیدہ) ہے۔ اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا اور کہا: یہ ایک غریب حدیث ہے جسے ابن جریر نے روایت کیا اور اسے چلنے دیا۔ (۲) اسے مجاہد سے طبری (۱۲/۴۳) نے روایت کیا، اور بغوی (۲/۳۳۲) نے نخعی سے اس کا ذکر کیا۔ (۳) اسے طبری (۱۲/۴۴) نے روایت کیا، اور اس کی سند میں شہر بن حوشب ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۴) اسے ابو نعیم نے الحلیہ (۲/۵۳-۵۴) میں روایت کیا، لیکن میمونہ کی حدیث سے، اور اس کی سند میں شہر بن حوشب ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور طبرانی نے الکبیر (۲۴/۱۰۸) میں راشد بن سعد کے واسطے سے روایت کیا جس

نے کہا: نبی ﷺ داخل ہوئے... اور حدیث کا ذکر کیا بغیر اواہ کی تفسیر کے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد (۹/۲۴۸) میں کہا: اس کی سند منقطع ہے، اور اس میں یحییٰ بن عبداللہ البابلتی ہے جو ضعیف ہے۔ اور دونوں روایتوں میں عورت کا نام زینب بنت جحش آیا ہے۔ (۵) اسے ابن ابی حاتم (۶/۱۸۹۶) (۱۰۰۶۹) نے روایت کیا۔ (۶) معانی القرآن (۲/۲۳) میں۔ (۷) اسے بغوی (۲/۳۳۲) نے ذکر کیا۔ (۸) الکنانی المکی، وہ اہل علم و فضل میں سے تھے، ان کی کئی تصنیفات تھیں، اور وہ ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے شافعی سے تفقہ حاصل کیا اور ان کی صحبت سے مشہور ہوئے۔ تہذیب الکمال (۱۸/۲۲۰)۔ (۹) دیکھیے نوادر الاصول ص ۵۸، اس میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے منبر پر فرمایا: بے شک ابوبکر توبہ کرنے والے دل کے ساتھ اواہ ہیں اور بے شک عمر اللہ کے خیر خواہ ہیں، پس اللہ تعالیٰ نے ان کی خیر خواہی فرمائی۔

404 Surah At-Tawbah: Verse 114

Fifteenth: That he is the one who turns back from everything that Allah Almighty dislikes; this was said by 'Ata. Its origin is from "at-ta'awwuh" (sighing/moaning), which is a sound heard from the chest from the breathing of deep sighs (1). Ka'b said: Whenever Ibrahim, peace be upon him, mentioned the Fire, he would sigh (2). Al-Jawhari said (3): Their saying during a complaint: "Awh" (أَوْه) about such-and-such; with a silent 'waw' (waaw saakinah); it is only an expression of pain; the poet said: "So, 'Awh' for its memory whenever I mention it, and from the distance of the land between us and the sky" (4). And they might change the 'waw' to an 'alif' and say: "Aah" (آه) about such-and-such. And they might double (shadda) the 'waw', vowelize it with 'kasra', and make the 'ha' silent, saying: "Awwih" (أَوِّهْ). And they might delete the 'ha' while keeping the doubling, saying: "Awwi" (أَوِّ) without elongation (madd). Some say: "Awwah" (أَوَّهْ) with elongation, doubling, and a 'fatha' on the 'waw' with a silent 'ha', to lengthen the sound of the complaint. Sometimes they include a 'ta', saying: "Awwataah" (أَوَّتاه), both elongated and not elongated. A man "awwaha" (sighed) "tawiihan" and "ta'awwaha" (sighed) "ta'awwuhan" when he says "Awwah". The noun from it is "Al-Aahah" (the sigh), with elongation. Al-Muthaqqab al-Abdi said: "When I rise to saddle it at night, it sighs the sigh of a sad man" (5). And "Al-Halim" (The Forbearing): one who possesses much forbearance, who pardons sins and bears harm with patience. It is said: He who never punished anyone except for the sake of Allah, and never sought victory for himself over anyone except for Allah (6). Ibrahim, peace be upon him, was like that, and when he stood to pray, the thumping (wajeeb) of his heart could be heard from two miles away (7).

(1) Tafsir al-Baghawi 2/332. (2) Reported by al-Tabari 12/43. (3) In "As-Sahah" (awh). (4) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra 2/43, "Al-Khasa'is" by Ibn Jinni 3/38, and "Sharh al-Mufassal" by Ibn Ya'ish 4/38. (5) "Diwan al-Muthaqqab" p. 194. "Rahaltu al-ba'ir" means I fastened the saddle on its back. "As-Sahah" (rahal). (6) In (M): "He did not seek victory for anyone," and what is established from the manuscripts and the Tafsir of al-Wahidi 2/529 and the speech is from him, and this saying is attributed to Ibn Abbas. (7) Meaning: its palpitation. "Al-Lisan" (wajab).

पृष्ठ ४०४ सूरह अत-तौबा: आयत ११४

पंद्रहवां: कि वह उन सभी चीजों से पीछे हटने वाला है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान को नापसंद हैं; यह अता ने कहा है। इसका मूल "अत-तअव्वुह" (आह भरना/कराहना) से है, जो गहरी आहें भरने से सीने से सुनाई देने वाली आवाज़ है (१)। काब ने कहा: जब भी इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) आग का ज़िक्र करते, तो वे आह भरते थे (२)। अल-जौहरी ने कहा (३): शिकायत के समय उनका कहना: "अवह" (ٱوْ) अमुक चीज़ के बारे में; शांत 'वाव' (वाव साकिना) के साथ; यह केवल दर्द की अभिव्यक्ति है; कवि ने कहा: "तो, उसकी याद के लिए 'अवह' जब भी मैं उसका ज़िक्र करता हूँ, और हमारे और आसमान के बीच की ज़मीन की दूरी से" (४)। और कभी-कभी वे 'वाव' को 'अलिफ़' में बदल देते हैं और कहते हैं: "आह" (ٱه) अमुक चीज़ के बारे में। और कभी-कभी वे 'वाव' को दोगुना (शद्दा) करते हैं, उसे 'कसरा' के साथ स्वर देते हैं, और 'हा' को शांत कर देते हैं, कहते हैं: "अविह" (ٱوِّهْ)। और कभी-कभी वे दोगुने के साथ 'हा' को हटा देते हैं, कहते हैं: "अवि" (ٱوِّ) बिना लम्बा खींचे (मद्द)। कुछ लोग कहते हैं: "अव्वह" (ٱوَّاهْ), लम्बा खींचकर, दोगुना करके और शांत 'हा' के साथ 'वाव' पर 'फतहा' लगाकर; शिकायत की आवाज़ को लंबा करने के लिए। कभी-कभी वे इसमें 'ता' शामिल करते हैं और कहते हैं: "अव्वताह" (ٱوَّتاه), जिसे लम्बा खींचा भी जाता है और नहीं भी। एक आदमी ने "अव्वहा" (आह भरी) "तौहीहन" और "तअव्वहा" (आह भरी) "तअव्वुहन" जब वह "अव्वह" कहता है। इससे बनने वाली संज्ञा "अल-आहा" (आह) है, लम्बा खींचकर। अल-मुथक़्क़ब अल-अब्दी ने कहा: "जब मैं रात में उस पर जीन (काठी) कसने के लिए उठता हूँ, तो वह एक उदास आदमी की आह की तरह आह भरता है" (५)। और "अल-हलीम" (सहनशील): बहुत अधिक सहनशीलता रखने वाला, जो पापों को क्षमा करता है और नुकसान को धैर्य के साथ सहता है। कहा जाता है: वह जिसने अल्लाह के लिए ही किसी को दंड दिया, और अल्लाह के सिवा किसी के विरुद्ध अपनी जीत नहीं चाही (६)। इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ऐसे ही थे, और जब वे नमाज़ के लिए खड़े होते थे, तो उनके दिल की धड़कन (वजीब) दो मील दूर से सुनाई देती थी (७)।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी २/३३२। (२) अत-तबरी ४३/१२ द्वारा उद्धृत। (३) "अस-सहह" में (अवह)। (४) अल-फ़र्रा की "मानी अल-क़ुरआन" २/४३, इब्न जिन्नी की "अल-ख़साइस" ३/३८, और इब्न यईश की "शर्ह अल-मुफ़स्सल" ४/३८। (५) "दीवान अल-मुथक़्क़ब" पृ. १९४। "रहतुल बईर" का अर्थ है कि मैंने उसकी पीठ पर काठी कसी। "अस-सहह" (रहल)। (६) (म) में: "और किसी के लिए जीत नहीं चाही," और जो पांडुलिपियों और अल-वाहिदी की तफ़सीर ५२९/२ से स्थापित है और यह कथन

उन्हीं का है, और यह बात इब्न अब्बास की ओर मंसूब है। (७) यानी: उसकी धड़कन। "अल-लिसान" (वजब)।

صفحہ ٤٠٤ سورہ التوبہ: آیت ١١٤

پندرھواں: کہ وہ ہر اس چیز سے رجوع کرنے والا ہے جسے اللہ تعالیٰ ناپسند کرتا ہے؛ یہ عطاء نے کہا ہے۔ اور اس کی اصل "التأوُّہ" (آہ بھرنا) سے ہے، اور وہ یہ ہے کہ لمبی سانسیں بھرنے سے سینے سے ایک آواز سنائی دے (١)۔ کعب نے کہا: ابراہیم علیہ السلام جب آگ کا ذکر کرتے تو آہ بھرتے تھے (٢)۔ جوہری نے کہا (٣): شکایت کے وقت ان کا قول: "اوہ" (أوْہ) فلاں چیز سے؛ واؤ ساکن کے ساتھ؛ یہ صرف تکلیف کا اظہار ہے؛ شاعر نے کہا: "تو اس کی یاد کے لیے 'اوہ' جب بھی میں اسے یاد کرتا ہوں، اور ہمارے اور آسمان کے درمیان زمین کی دوری سے" (٤)۔ اور کبھی وہ واؤ کو الف سے بدل دیتے ہیں اور کہتے ہیں: "آہ" (آہ) فلاں چیز سے۔ اور کبھی واؤ پر تشدید دیتے ہیں اور اسے زیر دیتے ہیں اور ہاء کو ساکن کرتے ہیں تو کہتے ہیں: "أوِّہْ" (اوِّہ)۔ اور کبھی تشدید کے ساتھ ہاء کو حذف کر دیتے ہیں اور کہتے ہیں: "أوِّ" (اوِّ) بغیر مد کے۔ اور بعض کہتے ہیں: "أوَّہْ" (اوَّہ)، مد اور تشدید اور واؤ کے زبر اور ہاء کے سکون کے ساتھ؛ تاکہ شکایت کی آواز لمبی ہو جائے۔ اور کبھی اس میں 'تا' داخل کرتے ہیں اور کہتے ہیں: "أوَّتاہ" (اوَّتاہ)، اسے کھینچا بھی جاتا ہے اور نہیں بھی۔ اور آدمی نے "أوَّہَ" (آہ بھری) "تأویہاً" اور "تأوَّہَ" (آہ بھری) "تأوُّھاً"، جب اس نے کہا: "أوَّہ"۔ اور اس سے اسم "الآھَۃُ" (آہ) ہے، مد کے ساتھ۔ مثقب العبدی نے کہا: "جب میں رات کے وقت اسے کوچ کروانے کے لیے اٹھتا ہوں، تو وہ ایک غمگین شخص کی طرح آہ بھرتی ہے" (٥)۔ اور الحلیم: بہت بردبار، اور وہ وہ ہے جو گناہوں کو معاف کرتا ہے، اور اذیت پر صبر کرتا ہے۔ اور کہا گیا: جس نے اللہ کے سوا کبھی کسی کو سزا نہیں دی، اور اللہ ہی کے لیے کسی سے بدلہ نہیں لیا (٦)۔ اور ابراہیم علیہ السلام اسی طرح تھے، اور

جب وہ نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو ان کے دل کے دھڑکنے کی آواز (وجیب) دو میل کے فاصلے سے سنائی دیتی تھی (۷)۔

(۱) تفسیر بغوی ۳۳۲/۲۔ (۲) اسے طبری نے نکالا ہے ۴۳/۱۲۔ (۳) الصحاح میں (اوہ)۔ (٤) معانی القرآن للفراء ۴۳/۲، والخصائص لابن جنی ۳۸/۳، وشرح المفصل لابن یعیش ۳۸/۴۔ (۵) دیوان المثقب ص ۱۹۴۔ "رحلت البعیر" یعنی میں نے اس کی پیٹھ پر کجاوہ کسا۔ الصحاح (رحل)۔ (۶) (م) میں ہے: "اور کسی کے لیے بدلہ نہیں لیا،" اور نسخوں اور تفسیر واحدی ۵۲۹/۲ سے ثابت کلام اسی کا ہے، اور یہ قول ابن عباس کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۷) یعنی: اس کا دھڑکنا۔ اللسان (وجب)۔

Surah At-Tawbah: Verses 115 - 116 Page: 405

Allah Almighty says: {And Allah would not let a people stray after He has guided them until He makes clear to them what they should avoid. Indeed, Allah is Knowing of all things. (115) Indeed, to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth; He gives life and causes death. And you have not besides Allah any protector or any helper. (116)}

His saying: {And Allah would not let a people stray after He has guided them} meaning: Allah would not cast misguidance into their hearts after guidance until He clarifies for them what they should fear/avoid, and they do not avoid it; at that point, they deserve to be led astray (1).

I say: This is the strongest evidence that when sins are committed and their veils are breached, they become a cause for misguidance and destruction, and a ladder to abandoning guidance and right conduct. We ask Allah for steadfastness, success, and guidance by His grace.

Abu Amr ibn al-Ala, may Allah have mercy on him, said regarding the verse: {until He makes clear to them} meaning: until He establishes proof against them with His command, as He said: {And when We intend to destroy a city, We command its affluent ones, and they defiantly disobey therein} [Al-Isra: 16] (2).

Mujahid said: {until He makes clear to them} meaning: the matter of Ibrahim; that they should not seek forgiveness for the polytheists specifically, and He clarifies obedience and disobedience for them in general (3).

It was narrated that when the prohibition of wine was revealed and made strict, they asked the Prophet (peace be upon him) about those who died while drinking it, so Allah revealed: {And Allah would not let a people stray after He has guided them until He makes clear to them what they should avoid} (4).

This verse is a refutation of the Mu'tazilah and others who speak about the creation of their guidance and faith, as previously mentioned (5).

---

(1) Al-Wasit 2/529. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/262. (3) Narrated by al-Tabari 12/27. (4) As in Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/453, al-Nahhas 3/363, Tafsir al-Baghawi 2/333, and previously 8/167-168 that this was regarding the reason for the revelation of Allah's saying: {There is not upon those who believe and do righteous deeds any blame concerning what they have eaten} [Al-Ma'idah: 93]. (5) 1/230.

सूरह अत-तौबा: आयत 115 - 116 पृष्ठ: 405

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और अल्लाह किसी जाति को मार्ग नहीं भटकाता जबकि उसने उन्हें मार्गदर्शन दिया हो, जब तक कि वह उनके लिए स्पष्ट न कर दे जिससे उन्हें बचना चाहिए। वास्तव में, अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है। (115) वास्तव में, आकाशों और पृथ्वी का साम्राज्य अल्लाह ही का है; वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है। और अल्लाह के सिवा न तुम्हारा कोई रक्षक है और न ही कोई सहायक। (116)}

उनका कथन: {और अल्लाह किसी जाति को मार्ग नहीं भटकाता जबकि उसने उन्हें मार्गदर्शन दिया हो} अर्थात: अल्लाह मार्गदर्शन के बाद उनके दिलों में पथभ्रष्टता नहीं डालेगा जब तक कि वह उनके लिए यह स्पष्ट न कर दे कि उन्हें किन चीज़ों से बचना चाहिए, और फिर वे उनसे न बचें; तब वे पथभ्रष्ट होने के पात्र हो जाते हैं (1)।

मैंने कहा: इसमें सबसे प्रबल प्रमाण है कि जब पाप किए जाते हैं और उनकी सीमाओं का उल्लंघन किया जाता है, तो वे पथभ्रष्टता और विनाश का कारण बन जाते हैं, और सुमार्ग और मार्गदर्शन को त्यागने की सीढ़ी बन जाते हैं। हम अल्लाह से उसकी कृपा से दृढ़ता, सफलता और सुमार्ग की प्रार्थना करते हैं।

अबू अम्र बिन अल-अला (अल्लाह उन पर दया करे) ने इस आयत के बारे में कहा: {जब तक कि वह उनके लिए स्पष्ट न कर दे} अर्थात: जब तक कि वह अपने आदेश के साथ उन पर प्रमाण स्थापित न कर दे, जैसा कि उन्होंने कहा: {और जब हम किसी बस्ती को नष्ट करने का इरादा करते हैं, तो हम वहाँ के खुशहाल लोगों को आदेश देते हैं, तो वे उसमें अवज्ञा करते हैं} [अल-इसरा: 16] (2)।

मुजाहिद ने कहा: {जब तक कि वह उनके लिए स्पष्ट न कर दे} अर्थात: इब्राहीम का मामला; कि वे विशेष रूप से मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए क्षमा न मांगें, और वह उनके लिए सामान्य रूप से आज्ञाकारिता और अवज्ञा को स्पष्ट कर देता है (3)।

यह उल्लेख किया गया है कि जब शराब की मनाही का हुक्म उतरा और उसमें सख्ती बरती गई, तो उन्होंने नबी ﷺ से उनके बारे में पूछा जो इसे पीते हुए मर गए थे, तो अल्लाह ने नाजिल किया: {और अल्लाह किसी जाति को मार्ग नहीं भटकाता जबकि उसने उन्हें मार्गदर्शन दिया हो, जब तक कि वह उनके लिए स्पष्ट न कर दे जिससे उन्हें बचना चाहिए} (4)।

और यह आयत मुतज़िला और अन्य लोगों का खंडन है जो अपने मार्गदर्शन और विश्वास के सृजन (creation) के बारे में कहते हैं, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (5)।

---

(1) अल-वसीत 2/529। (2) मआनी अल-कुरान अल-नहस 3/262। (3) अल-तबरी 12/27 द्वारा वर्णित। (4) जैसा कि मआनी अल-कुरान अल-फर्रा 1/453, अल-नहस 3/363, तफ़सीर अल-बग़वी 2/333 में है, और पहले 8/167-168 में उल्लेख किया गया है कि यह अल्लाह के इस कथन के अवतरण का कारण था: {उन लोगों पर जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, उस चीज़ में कोई पाप नहीं है जो उन्होंने खाया} [अल-माइदा: 93]। (5) 1/230।

سورة التوبہ: آیات ۱۱۵ - ۱۱۶ صفحہ: ۴۰۵

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُم مَّا يَتَّقُونَ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (١١٥) إِنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ (١١٦)} (ترجمہ: اور اللہ کسی قوم کو ہدایت دینے کے بعد گمراہ نہیں کرتا جب تک کہ ان کے لیے وہ چیزیں واضح نہ کر دے جن سے انہیں بچنا چاہیے، بے شک اللہ ہر چیز کا جاننے والا ہے۔ (115) یقیناً آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اللہ ہی کے لیے ہے، وہی زندگی دیتا ہے اور وہی موت دیتا ہے، اور اللہ کے سوا تمہارا نہ کوئی کارساز ہے اور نہ مددگار۔ (116))

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ} یعنی: اللہ تعالیٰ ہدایت کے بعد ان کے دلوں میں گمراہی واقع نہیں کرتا یہاں تک کہ ان کے لیے وہ باتیں واضح کر دے جن سے انہیں بچنا چاہیے، پھر وہ ان سے نہ بچیں، تو اس وقت وہ گمراہی کے مستحق ہو جاتے ہیں (۱)۔

میں نے کہا: پس اس میں سب سے بڑی دلیل ہے کہ جب گناہ کیے جائیں اور ان کی پردہ دری کی جائے، تو وہ گمراہی اور ہلاکت کا سبب بنتے ہیں، اور ہدایت و راستی کو چھوڑنے کی سیڑھی بن جاتے ہیں۔ پس ہم اللہ سے اس کے فضل و کرم سے ثابت قدمی، توفیق اور ہدایت کا سوال کرتے ہیں۔

اور ابو عمرو بن العلاء رحمہ اللہ نے اس آیت: {حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ} کے بارے میں فرمایا: یعنی یہاں تک کہ ان پر اپنے حکم سے حجت قائم کر دے، جیسا کہ اس نے فرمایا: {وَإِذَا أَرَدْنَا أَن نُّهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا} [الاسراء: ۱۶] (۲)۔

اور مجاہد نے کہا: {حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ} یعنی: ابراہیم علیہ السلام کا معاملہ؛ کہ وہ خاص طور پر مشرکین کے لیے مغفرت طلب نہ کریں، اور وہ ان کے لیے عام طور پر اطاعت اور نافرمانی کو واضح کر دے (۳)۔

اور روایت ہے کہ جب شراب کی حرمت نازل ہوئی اور اس میں سختی کی گئی، تو انہوں نے نبی کریم ﷺ سے ان لوگوں کے بارے میں پوچھا جو شراب پیتے ہوئے فوت ہو گئے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُم مَّا يَتَّقُونَ} (۴)۔

اور یہ آیت معتزلہ اور دیگر ان لوگوں کا رد ہے جو اپنی ہدایت اور ایمان کی تخلیق (خلق) کے قائل ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

---

(۱) الوسیط ۲/ ۵۲۹۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۲۶۲۔ (۳) اسے طبری نے ۱۲/ ۲۷ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسی طرح معانی القرآن للفراء ۱/ ۴۵۳، اور نحاس ۳/ ۳۶۳، اور تفسیر بغوی ۲/ ۳۳۳ میں ہے، اور اس سے پہلے ۸/ ۱۶۷-۱۶۸ میں گزر چکا ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے نزول کا سبب تھا: {لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا} [المائدہ: ۹۳]۔ (۵) ۱/ ۲۳۰۔

Surah At-Tawbah: Verses 115 - 117 406

His words, Exalted is He: "Indeed, Allah is Knowing of all things. Indeed, to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth; He gives life and causes death. And you have not besides Allah any protector or any helper." Its meaning has been mentioned more than once before (1).

His words, Exalted is He: "Allah has already forgiven the Prophet and the Muhajireen and the Ansar who followed him in the hour of difficulty after the hearts of a party of them had almost inclined [to doubt], and then He forgave them. Indeed, He was to them Kind and Merciful."

At-Tirmidhi (2) narrated: Abd ibn Humayd told us, Abd ar-Razzaq told us, Ma'mar informed us, from Az-Zuhri, from Abd ar-Rahman ibn Ka'b ibn Malik, from his father who said: "I never remained behind the Prophet ﷺ in any battle he fought until the Battle of Tabuk, except for the Battle of Badr. And the Prophet ﷺ did not blame anyone who stayed behind from Badr; he only set out intending to intercept the caravan, but the Quraysh came out to help their people, so they met without a prior appointment as Allah Exalted said (4). By my life, indeed the most honorable of the Messenger of Allah's ﷺ encounters among the people was Badr, but I would not have preferred to have been present there in place of my pledge on the night of Al-Aqaba when we covenanted upon Islam. Then I never remained behind the Prophet ﷺ after that until the Battle of Tabuk, which was the last battle he fought, and the Prophet ﷺ announced to [the people] to depart." Then he mentioned the hadith in full, saying: "I went to the Prophet ﷺ, and there he was sitting in the mosque with the Muslims around him, and his face was shining like the radiance (5) of the moon. Whenever he was pleased by something, his face would shine. So I came and sat before him, and he said: 'Rejoice, O Ka'b ibn Malik, with the best day that has come upon you since your mother gave birth to you.' I said: 'O Prophet of Allah, is it from Allah or from you?' He said: 'Rather, it is from Allah.' Then he recited this verse: 'Allah has already forgiven the Prophet and the Muhajireen and the Ansar who followed him in the hour of difficulty...' until he reached: 'Indeed, Allah is the Accepting of Repentance, the Merciful.' He said: 'It was revealed concerning us.'"

(1) See 1/373 onwards, 1/390, and 2/311. (2) In his Sunan (3102), and what will follow between brackets is from it. (3) In (Z): 'on'. (4) Meaning His words, Exalted is He: "And if you had made an appointment, you would have disagreed on the appointment" [Al-Anfal: 42]. (5) In the manuscripts: 'as a radiance'.

सूरह अत-तौबाह: आयत 115 - 117 406

परमेश्वर के वचन, वह सर्वोच्च है: "बेशक, अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है। बेशक, अल्लाह ही के लिए है आसमानों और ज़मीन की बादशाही; वही ज़िन्दगी देता है और वही मौत देता है। और तुम्हारे लिए अल्लाह के सिवा न कोई सरपरस्त है और न कोई मददगार।" इसका अर्थ पहले भी कई बार बताया जा चुका है (1)।

परमेश्वर के वचन, वह सर्वोच्च है: "बेशक अल्लाह ने नबी और मुहाजिरीन और अंसार पर करम फ़रमाया जिन्होंने मुश्किल की घड़ी में उनका साथ दिया, इसके बाद कि उनमें से एक गिरोह के दिल डगमगाने ही वाले थे, फिर उसने उनकी तौबा क़बूल की। बेशक वह उनके लिए निहायत शफ़ीक़ और रहम करने वाला है।"

अत-तिर्मिज़ी (2) ने रिवायत की है: हमें अब्द बिन हुमैद ने बताया, हमसे अब्द अर-रज़्ज़ाक़ ने बयान किया, हमें मा'मर ने अज़-ज़ुहरी के हवाले से ख़बर दी, उन्होंने अब्द अर-रहमान बिन काब बिन मालिक से, उन्होंने अपने वालिद से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "मैं तबूक की जंग तक किसी भी जंग में नबी ﷺ से पीछे नहीं रहा, सिवाय बद्र की जंग के। और नबी ﷺ ने बद्र से पीछे रहने वाले किसी भी शख्स को मलामत नहीं की थी; वह तो सिर्फ़ क़ाफ़िले के इरादे से निकले थे, फिर क़ुरैश अपने लोगों की मदद के लिए निकल पड़े, तो वे बिना किसी तयशुदा वक़्त के मिल गए जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया (4)। मेरी जान की क़सम, यक़ीनन नबी ﷺ के लोगों के बीच सबसे मुअज़्ज़ज़ मुक़ामात में से बद्र था, लेकिन मुझे यह पसंद नहीं था कि मैं अक़बा की रात अपनी बैत (शपथ) की जगह वहाँ मौजूद होता जब हमने इस्लाम पर अहद किया था। फिर मैं उसके बाद नबी ﷺ से कभी पीछे नहीं रहा यहाँ तक कि तबूक की जंग हुई, और यह उनकी आख़िरी जंग थी जिसमें उन्होंने शिरकत की, और नबी ﷺ ने [लोगों] को कूच करने की इजाज़त दी।" फिर उन्होंने पूरी हदीस ज़िक्र की, कहा: "मैं नबी ﷺ की खिदमत में हाज़िर हुआ, तो वह मस्जिद में तशरीफ़ फ़रमा थे और उनके गिर्द मुसलमान थे, और उनका चेहरा चाँद की चमक (5) की तरह चमक रहा था। जब भी वह किसी बात से ख़ुश होते, तो उनका चेहरा चमकने लगता। तो मैं आया और उनके सामने बैठ गया, तो उन्होंने फ़रमाया: 'ऐ काब बिन मालिक! तुम्हें उस बेहतरीन दिन की मुबारकबाद हो जो तुम्हारी माँ के तुम्हें जन्म देने के बाद से तुम पर आया है।' मैंने अर्ज़ किया: 'ऐ अल्लाह के नबी, क्या यह अल्लाह की तरफ़ से है या आपकी तरफ़ से?' फ़रमाया: 'बल्कि अल्लाह की तरफ़ से है।' फिर उन्होंने यह आयत तिलावत फ़रमाई: 'बेशक अल्लाह ने नबी और मुहाजिरीन और अंसार पर करम फ़रमाया जिन्होंने

मुश्किल की घड़ी में उनका साथ दिया...' यहाँ तक पहुँचे: 'बेशक अल्लाह ही तौबा क़बूल करने वाला, निहायत रहम करने वाला है।' फ़रमाया: 'और यह हमारे बारे में नाज़िल हुई थी'।"

(1) देखें 1/373 और उसके बाद, 1/390 और 2/311। (2) उनकी सुनन (3102) में, और जो कुछ कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है। (3) (ज़) में: 'पर'। (4) यानी अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अगर तुम एक-दूसरे से वादा कर लेते, तो ज़रूर वक़्त के बारे में इख्तिलाफ़ करते" [अल-अन्फाल: 42]। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: 'चमक के तौर पर' ।

سورة التوبہ: آیات ۱۱۵ - ۱۱۷ ۴۰۶

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بیشک اللہ ہر چیز کو خوب جاننے والا ہے۔ بیشک اللہ ہی کے لیے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی ہے، وہی زندگی بخشتا ہے اور وہی موت دیتا ہے، اور تمہارے لیے اللہ کے سوا نہ کوئی سرپرست ہے اور نہ کوئی مددگار﴾ اس کے معنی پہلے کئی بار گزر چکے ہیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یقیناً اللہ نے نبی پر اور ان مہاجرین و انصار پر توجہ فرمائی جنہوں نے تنگی کے وقت ان کا ساتھ دیا، اس کے بعد کہ ان میں سے ایک گروہ کے دل ڈگمگانے ہی والے تھے، پھر اللہ نے ان کی توبہ قبول فرمائی، بیشک وہ ان پر نہایت شفیق اور مہربان ہے﴾۔

ترمذی (۲) نے روایت کیا ہے: ہمیں عبد بن حمید نے حدیث بیان کی، ہمیں عبد الرزاق نے حدیث بیان کی، ہمیں معمر نے زہری سے خبر دی، انہوں نے عبد الرحمن بن کعب بن مالک سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں غزوہ تبوک تک کسی بھی غزوہ میں نبی ﷺ سے پیچھے نہیں رہا سوائے غزوہ بدر کے، اور نبی ﷺ نے بدر سے پیچھے رہ جانے والے کسی پر عتاب نہیں فرمایا تھا، آپ ﷺ تو محض قافلے کے ارادے سے نکلے تھے، پھر قریش اپنے لوگوں کی مدد کے لیے نکل آئے، پس وہ کسی طے شدہ وقت کے بغیر مل گئے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا (۴)۔ اور میری جان کی قسم، لوگوں میں رسول اللہ ﷺ کے سب سے معزز مشاہد (مقامات) میں سے یقیناً بدر ہے، لیکن مجھے یہ پسند نہیں تھا کہ میں لیلۃ العقبیٰ میں اپنی بیعت کی جگہ وہاں حاضر ہوتا جب ہم نے اسلام پر معاہدہ کیا تھا، پھر میں اس کے بعد نبی ﷺ سے کبھی پیچھے نہیں رہا یہاں تک کہ غزوہ تبوک ہوا، اور یہ آپ ﷺ کا آخری غزوہ تھا جو آپ ﷺ نے لڑا، اور نبی ﷺ نے [لوگوں] کو روانگی کی اطلاع دی۔ پھر انہوں نے پوری حدیث ذکر کی، کہا: میں نبی ﷺ کی طرف روانہ ہوا، تو وہ مسجد میں تشریف فرما تھے اور ان کے گرد مسلمان تھے، اور آپ ﷺ کا چہرہ

چودھویں کے چاند کی طرح (۵) چمک رہا تھا، اور آپ ﷺ جب کسی بات سے خوش ہوتے تو چہرہ مبارک چمکنے لگتا۔ پس میں آیا اور آپ ﷺ کے سامنے بیٹھ گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے کعب بن مالک! تمہیں اس بہترین دن کی بشارت ہو جو تمہاری ماں کے تمہیں جنم دینے کے بعد سے تم پر آیا ہے"۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، کیا یہ اللہ کی طرف سے ہے یا آپ کی طرف سے؟ فرمایا: "بلکہ اللہ کی طرف سے ہے"۔ پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿یقیناً اللہ نے نبی پر اور ان مہاجرین و انصار پر توجہ فرمائی جنہوں نے تنگی کے وقت ان کا ساتھ دیا...﴾ یہاں تک پہنچے کہ: ﴿بیشک اللہ ہی توبہ قبول کرنے والا، نہایت مہربان ہے﴾۔ فرمایا: اور یہ ہمارے ہی بارے میں نازل ہوئی تھی۔

(۱) ملاحظہ ہو ۳۷۳/۱ اور اس کے بعد، اور ۱/ ۳۹۰ اور ۲/ ۳۱۱۔ (۲) اپنی سنن (۳۱۰۲) میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) (ظ) میں: 'علی' (پر)۔ (۴) یعنی اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر تم آپس میں کوئی وقت مقرر کرتے تو ضرور اس مقررہ وقت میں اختلاف کرتے﴾ [الأنفال : ۴۲]۔ (۵) قلمی نسخوں میں: 'کاستنار'۔

Surah At-Tawbah: Verse 117 407

Also: {O you who have believed, fear Allah and be with those who are true} [At-Tawbah: 119] and he mentioned the Hadith. It will come in its entirety from "Sahih" Muslim in the story of the three, God willing (1). Scholars differed regarding this repentance that Allah granted to the Prophet, the Muhajirun, and the Ansar, with several opinions; Ibn Abbas said: The repentance for the Prophet was because of his permission for the hypocrites to stay behind; the evidence for it is His saying: {May Allah forgive you, [O Muhammad]; why did you grant them leave?} [At-Tawbah: 43], and for the believers, it was because the hearts of some of them inclined towards staying behind (2). It was also said: Allah's repentance upon them was saving them from the severity of the hardship. And it was said: their deliverance from the harm of the enemy, and it was expressed as repentance even if it deviated from its conventional linguistic meaning; because the meaning of repentance is present in it, which is returning to the initial state (3). The scholars of meanings said: The Prophet ﷺ was mentioned in the repentance only because since he was the cause of their repentance, he was mentioned with them; just like His saying: {And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it and for the Messenger} (4) [Al-Anfal: 41]. His (the Exalted) saying: {those who followed him in the hour of difficulty} meaning: at the time of hardship, and what is meant is all the times of that expedition, and not a specific hour (5). It was also said: the hour of difficulty means the hardest hours they experienced during that expedition. And "Al-'Usrah" (difficulty) is the hardship of the situation. Jabir said: They were beset by the hardship of the midday heat, the hardship of provisions, and the hardship of water (6). Al-Hasan said: Ten (7) of the Muslims would go out on one camel, taking turns riding it among themselves,

(1) Meaning in the interpretation of the following verse. (2) We did not find it. (3) Al-Nukat wa Al-'Uyun 2/412. (4) Tafsir al-Baghawi 2/333, and Zad al-Masir 3/511. (5) Tafsir al-Baghawi 2/333. (6) Narrated by al-Tabari 12/51. (7) In (m): It was the hardship.

सूरा अत-तौबाह: आयत 117 407

साथ ही: {हे ईमान वालो! अल्लाह से डरो और सच्चों के साथ रहो} [अत-तौबाह: 119] और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। यह इंशा अल्लाह (1) 'सहीह' मुस्लिम से तीनों की कहानी में विस्तार से आएगा। विद्वानों ने इस तौबा (क्षमा) के बारे में मतभेद किया है जो अल्लाह ने नबी, मुहाजिरों और अंसार को प्रदान की, जिसमें कई मत हैं; इब्न अब्बास ने कहा: नबी के लिए तौबा उनके पाखंडियों (मुनाफ़िक़ों) को पीछे रहने की अनुमति देने के कारण थी; इसका प्रमाण उनका कथन है: {अल्लाह आपको क्षमा करे, आपने उन्हें अनुमति क्यों दी?} [अत-तौबाह: 43], और ईमान वालों के लिए, यह उनके कुछ लोगों के दिलों के पीछे रहने की ओर झुकने के कारण थी (2)। यह भी कहा गया है: उन पर अल्लाह की तौबा उन्हें तंगी की तीव्रता से बचाना था। और यह भी कहा गया: दुश्मन के नुकसान से उनका उद्धार, और इसे तौबा के रूप में व्यक्त किया गया भले ही यह इसके पारंपरिक भाषाई अर्थ से अलग हो; क्योंकि इसमें तौबा का अर्थ मौजूद है, जो कि प्रारंभिक स्थिति में लौटना है (3)। अर्थों के विद्वानों ने कहा: नबी ﷺ का उल्लेख तौबा में केवल इसलिए किया गया था क्योंकि जब वे उनकी तौबा का कारण थे, तो उनका उनके साथ उल्लेख किया गया; जैसे कि उनका कथन: {और जान लो कि जो कुछ भी तुम गनीमत के रूप में प्राप्त करो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए और रसूल के लिए है} (4) [अल-अन्फ़ाल: 41]। अल्लाह तआला का कथन: {जिन्होंने तंगी की घड़ी में उनका अनुसरण किया} अर्थात: कठिनाई के समय में, और इससे तात्पर्य उस युद्ध के सभी समयों से है, न कि किसी विशेष घड़ी से (5)। और यह भी कहा गया: तंगी की घड़ी: उस युद्ध में उनके ऊपर से गुज़रने वाली सबसे कठिन घड़ियाँ। और 'उसरा' (कठिनाई) का अर्थ है मामले की पेचीदगी। जाबिर ने कहा: उन पर दोपहर की गर्मी की तंगी, रसद की तंगी और पानी की तंगी एक साथ आ गई (6)। अल-हसन ने कहा: दस (7) मुसलमान एक ऊँट पर निकलते थे, वे बारी-बारी से उस पर सवारी करते थे,

(1) यानी अगली आयत की व्याख्या में। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) अल-नुकात वल-'उयून 2/412। (4) तफ़सीर अल-बगवी 2/333, और ज़ाद अल-मसीर 3/511। (5) तफ़सीर अल-बगवी 2/333। (6) इसे अल-तबरी 12/51 ने उद्धृत किया है। (7) (म) में: यह कठिनाई थी।

سورة التوبہ: آیت 117 407

نیز: {اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور سچوں کے ساتھ رہو} [التوبہ: 119] اور حدیث کا ذکر کیا۔ اور یہ ان شاء اللہ (1) 'صحیح' مسلم سے تین کے قصے میں مکمل طور پر آئے گی۔ علماء نے اس توبہ کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو اللہ نے نبی، مہاجرین اور انصار کی قبول فرمائی، کئی اقوال پر؛ پس ابن عباس نے کہا: نبی پر توبہ منافقین کو پیچھے رہنے کی اجازت دینے کی وجہ سے تھی؛ اس کی دلیل ان کا قول ہے: {اللہ آپ کو معاف کرے، آپ نے انہیں اجازت کیوں دی؟} [التوبہ: 43]، اور مومنین کے لیے، یہ ان میں سے بعض کے دلوں کے پیچھے رہنے کی طرف مائل ہونے کی وجہ سے تھی (2)۔ اور کہا گیا: ان پر اللہ کی توبہ انہیں تنگی کی شدت سے نجات دلانا تھا۔ اور کہا گیا: دشمن کے نقصان سے ان کا خلاصی پانا، اور اسے توبہ سے تعبیر کیا گیا اگرچہ یہ اپنے عرفی معنی سے ہٹ کر ہے؛ کیونکہ اس میں توبہ کا معنی موجود ہے، اور وہ ہے پہلی حالت کی طرف رجوع کرنا (3)۔ اہلِ معانی نے کہا: نبی ﷺ کا ذکر توبہ میں صرف اس لیے کیا گیا کیونکہ جب وہ ان کی توبہ کا سبب تھے تو ان کا ان کے ساتھ ذکر کیا گیا؛ جیسا کہ ان کا قول ہے: {کہ بے شک اللہ کے لیے اس کا پانچواں حصہ ہے اور رسول کے لیے} (4) [الانفال: 41]۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {جنہوں نے تنگی کی گھڑی میں ان کی پیروی کی} یعنی: تنگی کے وقت میں، اور مراد اس غزوے کے تمام اوقات ہیں، کوئی خاص گھڑی مراد نہیں (5)۔ اور کہا گیا: تنگی کی گھڑی: وہ سخت ترین گھڑیاں جو اس غزوے میں ان پر گزریں۔ اور 'عسرہ' معاملے کی دشواری کو کہتے ہیں۔ جابر نے کہا: ان پر دوپہر کی تنگی، زادِ راہ کی تنگی اور پانی کی تنگی جمع ہو گئی (6)۔ حسن نے کہا: دس (7) مسلمان ایک اونٹ پر نکلتے تھے جس پر وہ باری باری سوار ہوتے تھے،

(1) یعنی اگلی آیت کی تفسیر میں۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (3) النکت والعیون 2/ 412۔ (4) تفسیر البغوی 2/ 333، اور زاد المسیر 3/ 511۔ (5) تفسیر البغوی 2/ 333۔ (6) اسے الطبری 12/ 51 نے روایت کیا ہے۔ (7) (م) میں: تنگی تھی۔

Surah At-Tawbah: Verse 117, Page 408

Their provision was worm-eaten dates, altered barley, and rancid fat (1). A group of people would only have a few dates between them; when hunger reached one of them, he would take a date and chew it until he could taste it, then give it to his companion [who would suck on it] until he drank a gulp of water with it, and so on until it reached the last of them. Nothing of the date would remain except the pit. Thus, they went forth with the Prophet ﷺ based on their truthfulness and certainty (2).

Umar (may Allah be pleased with him) said when asked about the hour of hardship: We went out in intense heat, and we halted at a place where we were struck by severe thirst, until we thought that our necks would break from thirst. It reached the point that a man would slaughter his camel, squeeze out its rumen contents and drink it, and place what remained on his liver. Abu Bakr said: O Messenger of Allah, indeed Allah has accustomed you to goodness in supplication, so pray for us. He said: "Would you like that?" He said: Yes. So he raised his hands and did not lower them until clouds shaded the sky and then poured down rain. They filled what they had with them. Then we went to look, and we did not find that the rain had gone beyond the camp (3).

Abu Hurairah or Abu Sa'id reported (4), saying (5): We were with the Prophet ﷺ in the Battle of Tabuk, and the people were struck by hunger. They said: O Messenger of Allah, if you would permit us, we would slaughter our water-carrying camels (6), so we could eat and grease ourselves (7). The Messenger of Allah ﷺ said: "Do so." Then Umar came and said: O Messenger of Allah, if they do that, the riding beasts will be few; rather, call them with the remnants of their provisions and supplicate to Allah for blessing upon them, perhaps Allah will make...

---

(1) Al-Ihalah: Fat. Al-Qamous (Ahl). (2) Tafsir al-Baghawi 2/333, and what was between brackets is from it. (3) Narrated by al-Bazzar (214), at-Tabari 12/52, Ibn Khuzaymah (101), Ibn Hibban (1383), and al-Hakim 1/159 from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). It occurred in (M), Musnad al-Bazzar, Tafsir al-Tabari, and Sahih Ibn Hibban as 'jawazat' (crossed) instead of 'jazat' (passed). (4) In the copies: "and Abu", and what is established is from the sources of graduation as follows. And they said: The doubt is from Al-A'mash. (5) In (Kh), (D), (Z), and (M): "they said" (dual), and what is established is from (Th) and the sources. (6) Al-Nawadih is the plural of Nadih: which is the camel, ox, or donkey upon which water is drawn. Al-Lisan

(Nadah). (7) Meaning: we take oil/fat from their grease. Sharh al-Nawawi of Sahih Muslim 1/225.

सूरह अत-तौबा: आयत 117, पृष्ठ 408

उनका भोजन कीड़ों वाली खजूरें, बदला हुआ जौ, और बदबूदार वसा (1) थी। लोगों का एक समूह अपने बीच केवल कुछ खजूरें ही बाहर निकालता था; जब उनमें से किसी को भूख सताती, तो वह एक खजूर लेकर उसे तब तक चबाता जब तक उसे उसका स्वाद न मिल जाता, फिर वह उसे अपने साथी को दे देता [जो उसे चूसता] यहाँ तक कि वह उसके साथ पानी का एक घूंट पी लेता, इसी तरह अंत तक। खजूर की गुठली के अलावा कुछ नहीं बचता था; इस प्रकार वे अपनी सच्चाई और यकीन (2) पर पैगंबर ﷺ के साथ आगे बढ़े।

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा जब उनसे कठिनाई के समय के बारे में पूछा गया: हम भीषण गर्मी में निकले, और हम एक ऐसी जगह पर रुके जहाँ हमें भीषण प्यास लगी, यहाँ तक कि हमें लगा कि प्यास से हमारी गर्दनें टूट जाएँगी। यहाँ तक कि एक आदमी अपने ऊंट को काटता, उसके पेट की गंदगी को निचोड़कर पीता, और जो बचता उसे अपने जिगर पर रख लेता। अबू बक्र ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वास्तव में अल्लाह ने आपको दुआ में खैर (भलाई) का आदी बनाया है, इसलिए हमारे लिए दुआ करें। उन्होंने कहा: "क्या तुम यह चाहते हो?" उन्होंने कहा: हाँ। तो उन्होंने अपने हाथ उठाए और उन्हें तब तक नीचे नहीं किया जब तक कि आसमान में बादल नहीं छा गए और फिर बारिश नहीं होने लगी। उन्होंने अपने पास मौजूद बर्तनों को भर लिया। फिर हम देखने गए, तो हमने पाया कि बारिश सैन्य शिविर से आगे नहीं गई थी (3)।

अबू हुरैरा या अबू सईद ने वर्णन किया (4), कहा (5): हम तबुक के युद्ध में पैगंबर ﷺ के साथ थे, और लोगों को भूख ने घेर लिया। उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यदि आप हमें अनुमति दें, तो हम अपने पानी ढोने वाले ऊंटों (6) को काट लें, ताकि हम खा सकें और खुद को चिकना कर सकें(7)। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐसा करो।" फिर उमर आए और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यदि वे ऐसा करेंगे, तो सवारी के जानवर कम हो जाएंगे; बल्कि, उन्हें उनके बचे हुए प्रावधानों के साथ बुलाएं और उन पर बरकत के लिए अल्लाह से दुआ करें, शायद अल्लाह बना दे...

---

(1) अल-इहाला: चर्बी। अल-क़ामूस (अहल)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 2/333, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (3) इसे अल-बज़्ज़ार (214), अत-तबरी 12/52, इब्न खुज़ैमा (101), इब्न हिब्बान (1383), और अल-हाकिम 1/159 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से वर्णित किया है। और (M), मुसनद अल-बज़्ज़ार, तफ़सीर अल-तबरी और सहीह इब्न हिब्बान में 'जावत' के

बजाय 'जवाज़त' शब्द आया है। (4) प्रतियों में: "और अबू", और जो प्रमाणित है वह निम्नलिखित स्रोतों से है। और उन्होंने कहा: संदेह अल-अ'मश की ओर से है। (5) (Kh), (D), (Z), और (M) में: "उन्होंने कहा" (द्विवचन), और जो प्रमाणित है वह (Th) और स्रोतों से है। (6) अल-नवादिह, नादिह का बहुवचन है: जो वह ऊंट, बैल या गधा है जिस पर पानी खींचा जाता है। अल-लिसान (नदह)। (7) अर्थात: हमने उनकी चर्बी से तेल/वसा बना ली। सहीह मुस्लिम की शरह अल-नववी 1/225।

سورۃ التوبہ: آیت 117، صفحہ 408

ان کا زادِ راہ گھن لگی ہوئی کھجوریں، بدبودار جو، اور بو والی چربی (1) تھی۔ لوگوں کی ٹولی اپنے درمیان سے صرف چند کھجوریں نکالتی تھی؛ جب ان میں سے کسی کو بھوک ستاتی تو وہ ایک کھجور لیتا اور اسے چباتا یہاں تک کہ اسے اس کا ذائقہ محسوس ہوتا، پھر وہ اپنے ساتھی کو دے دیتا [جو اسے چوستا] یہاں تک کہ وہ اس کے ساتھ پانی کا ایک گھونٹ پی لیتا، اسی طرح یہاں تک کہ آخری آدمی تک باری آتی۔ کھجور کی گٹھلی کے سوا کچھ باقی نہ رہتا؛ پس وہ اپنی سچائی اور یقین (2) پر نبی ﷺ کے ساتھ چل دیے۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے جب تنگی کے وقت (ساعۃ العسرۃ) کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: ہم سخت گرمی میں نکلے، اور ہم ایک جگہ اترے جہاں ہمیں سخت پیاس لگی، یہاں تک کہ ہمیں گمان ہونے لگا کہ ہماری گردنیں پیاس سے کٹ جائیں گی۔ یہاں تک کہ ایک آدمی اپنے اونٹ کو ذبح کرتا، اس کے اوجھڑی کے فضلے کو نچوڑ کر پیتا، اور جو باقی بچتا اسے اپنے جگر پر رکھ لیتا۔ ابو بکر رضی اللہ عنہ نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ نے آپ کو دعا میں خیر کا عادی بنا رکھا ہے، پس ہمارے لیے دعا فرمائیے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم یہ چاہتے ہو؟" انہوں نے کہا: جی ہاں؛ تو آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ اٹھائے اور انہیں تب تک نیچے نہیں کیا جب تک کہ بادل آسمان پر نہ چھا گئے اور پھر بارش برسنے لگی، پس انہوں نے اپنے برتن بھر لیے۔ پھر ہم دیکھنے گئے تو ہم نے پایا کہ بارش لشکر گاہ سے آگے نہیں بڑھی تھی (3)۔

ابو ہریرہ یا ابو سعید (4) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا (5): ہم غزوہ تبوک میں نبی ﷺ کے ساتھ تھے، تو لوگوں کو فاقہ کشی نے آ لیا، انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اگر آپ ہمیں اجازت دیں تو ہم اپنے پانی ڈھونے والے اونٹوں (6) کو ذبح کر لیں، تاکہ ہم انہیں کھا سکیں اور ان کی

چربی مل سکیں (7)۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایسا کر لو"۔ پھر عمر آئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، اگر انہوں نے ایسا کیا تو سواری کے جانور کم ہو جائیں گے، لیکن آپ انہیں ان کے بچے ہوئے زادِ راہ کے ساتھ بلائیں، پھر اس پر برکت کی دعا فرمائیں، شاید اللہ تعالیٰ اسے بنا دے...

---

(1) الاہالۃ: چربی۔ القاموس (اہل)۔ (2) تفسیر البغوی 2/333، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) اسے البزار (214)، الطبری 12/52، ابن خزیمہ (101)، ابن حبان (1383)، اور الحاکم 1/159 نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور (م)، مسند البزار، تفسیر الطبری اور صحیح ابن حبان میں 'جازت' کی بجائے 'جاوزت' واقع ہوا ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "اور ابو"، اور جو ثابت ہے وہ درج ذیل مآخذ سے ہے۔ اور انہوں نے کہا: شک الاعمش کی طرف سے ہے۔ (5) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "قالا" (دونوں نے کہا)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور مآخذ سے ہے۔ (6) النواضح، ناضح کی جمع ہے: اور وہ اونٹ، بیل یا گدھا ہے جس پر پانی بھرا جاتا ہے۔ اللسان (نضح)۔ (7) یعنی: ہم نے ان کی چربی سے تیل/چکنائی بنا لی۔ شرح النووی بر صحیح مسلم 1/225۔

Surah Al-Tawbah: Verse 117 — 409

...in that(1). He said: "Yes." Then he called for a leather mat(2) and it was spread out. Then he called for the leftover provisions. One man would come with a handful of corn, another with a handful of dates, and another with a piece of bread, until a small amount of that had gathered on the mat. Abu Hurairah said: I estimated it, and it was the size of a sitting goat(3). Then the Messenger of Allah ﷺ prayed for blessing. Then he said: "Take into your vessels." So they took into their vessels until – by the One besides Whom there is no deity – there was not a vessel left in the camp but they had filled it. The people ate until they were full, and some was left over. Then the Prophet ﷺ said: "I bear witness that there is no deity worthy of worship but Allah and that I am the Messenger of Allah. No servant meets Allah with these two, without doubting them, but he will be barred from Paradise." Muslim recorded it in his "Sahih"(4) with its wording and meaning, and praise be to Allah.

Ibn Arafa said: The army of Tabuk was called the Army of Hardship (Jaysh al-Usrah) because the Messenger of Allah ﷺ exhorted the people to go to battle in the peak of the summer heat(5), and it was difficult and hard for them. It was during the time(6) of the ripening(7) of fruit. He said: The example of the Army of Hardship was set because the Messenger of Allah ﷺ had not fought in such a large number before it; for his companions on the day of Badr were three hundred and some ten, on the day of Uhud seven hundred, on the day of Khaybar one thousand five hundred(8), on the day of the Conquest [of Makkah] ten thousand, on the day of Hunayn twelve thousand, and his army...

---

(1) After it in (M): blessing. What is established from the manuscripts is consistent with what is in the sources. An-Nawawi said (1/225): In it there is something omitted, estimated as: he puts blessing or goodness in that, or something like that. The object was omitted because it was an extra word. (2) It is a mat made of leather. Al-Qamus (nat'). (3) Rabdat al-'anz: her posture when she kneels. Al-Lisan (rabad). The saying of Abu Hurairah: "I estimated it and it was the size of a sitting goat" is not in the sources, and we have not come across it. (4) Number (27): (45), and it is in Ahmad (11080). (5) With a light 'mim' and a doubled 'ra', meaning: the intensity of its heat. Al-Lisan (hamar). (6) In (Z): it was the beginning of the time. (7) In (M): purchasing. (8) Abu Dawood (3015) narrated from Mujammi' ibn Jariya al-Ansari regarding the day of Khaybar: "The army was one thousand five hundred, among them three hundred

horsemen..." And in Tabaqat Ibn Sa'd (2/107) and Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi (4/238), they were one thousand four hundred, and the horses were two hundred.

सूरह अत-तौबाह: आयत 117 — 409

...उसमें (1)। उन्होंने कहा: "हाँ"। फिर उन्होंने एक चमड़े का बिछौना (2) मँगाया और उसे बिछाया गया। फिर उन्होंने बचे हुए भोजन के लिए कहा। एक आदमी एक मुट्ठी मक्का लेकर आता, दूसरा मुट्ठी भर खजूर लेकर आता, और दूसरा रोटी का टुकड़ा लेकर आता, यहाँ तक कि बिछौने पर थोड़ा-सा भोजन इकट्ठा हो गया। अबू हुरैरा ने कहा: मैंने उसका अनुमान लगाया, तो वह एक बैठी हुई बकरी के आकार का था (3)। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने बरकत की दुआ की। फिर उन्होंने कहा: "अपने बर्तनों में भर लो।" तो उन्होंने अपने बर्तनों में भरना शुरू किया यहाँ तक कि - उस सत्ता की कसम जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं - छावनी में कोई भी बर्तन ऐसा नहीं बचा जिसे उन्होंने न भर दिया हो। लोगों ने पेट भर कर खाया और फिर भी कुछ बच गया। तब नबी ﷺ ने फरमाया: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं और मैं अल्लाह का रसूल हूँ। जो कोई बंदा इन दोनों (गवाहियों) के साथ अल्लाह से मिलेगा और उसे इनमें कोई संदेह नहीं होगा, उसे जन्नत से नहीं रोका जाएगा।" मुस्लिम ने इसे अपनी "सहीह" (4) में इसके शब्दों और अर्थ के साथ दर्ज किया है, और तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

इब्न अराफ़ा ने कहा: तबूक की सेना को तंगी की सेना (जैश अल-उसरा) कहा गया; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने भीषण गर्मी (5) में लोगों को युद्ध के लिए प्रेरित किया, और यह उनके लिए कठिन और भारी था। यह फलों के पकने (7) का समय (6) था। उन्होंने कहा: तंगी की सेना का उदाहरण इसलिए दिया गया क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इससे पहले इतनी बड़ी संख्या में युद्ध नहीं किया था; क्योंकि बद्र के दिन उनके साथी तीन सौ और कुछ दस थे, उहुद के दिन सात सौ, खैबर के दिन एक हजार पांच सौ (8), मक्का विजय के दिन दस हजार, हुनैन के दिन बारह हजार, और उनकी सेना...

---

(1) इसके बाद (M) में: बरकत। हस्तलिखित प्रतियों से जो प्रमाणित है वह स्रोतों के अनुरूप है। अन-नववी ने कहा (1/225): इसमें कुछ छिपा हुआ है, जिसका अनुमान है: वह उसमें बरकत या खैर डालता है, या ऐसा ही कुछ। कर्म को हटा दिया गया क्योंकि वह अतिरिक्त था। (2) यह चमड़े का एक बिछावन है। अल-क़ामूस (नत)। (3) रब्ज़त अल-अंज़: बकरी के बैठने की स्थिति। अल-लिसान (रब्ज़)। अबू हुरैरा का कथन: "मैंने उसका अनुमान लगाया तो वह बैठी हुई बकरी के बराबर था" स्रोतों में नहीं है, और हमें यह नहीं मिला। (4) संख्या (27): (45), और यह अहमद (11080) में है।

(5) 'मीम' हल्का और 'रा' पर ज़ोर के साथ, यानी: उसकी गर्मी की तीव्रता। अल-लिसान (हमार)। (6) (Z) में: और वह समय की शुरुआत थी। (7) (M) में: खरीदना। (8) अबू दाऊद (3015) ने मुजम्मिया इब्न जारिया अल-अंसारी से खैबर के दिन के बारे में रिवायत की: "सेना एक हजार पांच सौ थी जिसमें तीन सौ घुड़सवार थे..." और इब्न साद की तबक़ात (2/107) और बैहकी की दलाइल अल-नुबुव्वह (4/238) में वे एक हजार चार सौ थे, और घोड़े दो सौ थे।

سورہ التوبہ: آیت ۱۱۷ ـــ ۴۰۹

...اس میں(۱)۔ انہوں نے کہا: «ہاں»۔ پھر انہوں نے ایک چمڑے کے بچھونے(۲) کا حکم دیا تو وہ بچھایا گیا، پھر انہوں نے زائد زادِ راہ طلب کیا، تو کوئی شخص ایک مٹھی مکئی لاتا، کوئی ایک مٹھی کھجور، اور کوئی روٹی کا ٹکڑا لاتا، یہاں تک کہ اس بچھونے پر تھوڑا سا سامان جمع ہو گیا۔ ابو ہریرہؓ نے کہا: میں نے اس کا اندازہ لگایا، تو وہ بیٹھی ہوئی بکری کی مقدار کے برابر تھا(۳)، پھر رسول اللہ ﷺ نے برکت کی دعا فرمائی۔ پھر فرمایا: «اپنے برتنوں میں بھر لو»۔ پس انہوں نے اپنے برتنوں میں بھرنا شروع کیا یہاں تک کہ - اس ذات کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں - لشکر میں کوئی برتن ایسا باقی نہ رہا جسے انہوں نے بھر نہ لیا ہو، اور لوگوں نے پیٹ بھر کر کھایا اور پھر بھی کچھ بچ گیا، تو نبی ﷺ نے فرمایا: «میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور میں اللہ کا رسول ہوں، کوئی بھی بندہ ان دونوں کے ساتھ اللہ سے اس حال میں نہ ملے گا کہ اسے ان میں شک نہ ہو مگر یہ کہ اسے جنت سے نہیں روکا جائے گا»۔ اسے مسلم نے اپنی «صحیح»(۴) میں ان کے الفاظ اور معنی کے ساتھ روایت کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اور ابن عرفہ نے کہا: تبوک کے لشکر کا نام «جیش العسرہ» (تنگی کا لشکر) رکھا گیا؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے لوگوں کو سخت گرمی(۵) میں جہاد کی دعوت دی تھی، تو یہ ان پر گراں اور مشکل تھا، اور یہ پھلوں کے پکنے(۷) کا وقت(۶) تھا۔ انہوں نے کہا: اور جیش العسرہ کی مثال اس لیے دی گئی؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اس سے پہلے اتنی بڑی تعداد میں جنگ نہیں فرمائی تھی؛ کیونکہ بدر کے دن آپ کے صحابہ تین سو کچھ اوپر دس تھے، اور احد کے دن سات سو، اور خیبر

کے دن ایک ہزار پانچ سو(۸)، اور فتح کے دن دہ ہزار، اور حنین کے دن بارہ ہزار، اور آپ کا لشکر...

---

(۱) اس کے بعد (م) میں ہے: برکت، اور خطی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ مصادر کے موافق ہے، نوویؒ نے کہا (۱/۲۲۵): اس میں محذوف ہے جس کی تقدیر ہے: وہ اس میں برکت یا خیر پیدا کر دے، یا اس طرح کا کچھ، پس مفعول بہ کو حذف کر دیا گیا کیونکہ وہ زائد لفظ تھا۔ (۲) یہ چمڑے کا ایک بچھونا ہے۔ القاموس (نطع)۔ (۳) ربضۃ العنز: بکری کا بیٹھنا۔ اللسان (ربض)۔ اور ابو ہریرہ کا قول: «پس میں نے اس کا اندازہ لگایا تو وہ بیٹھی ہوئی بکری کی مقدار کے برابر تھا» مصادر میں نہیں ہے، اور ہمیں اس پر آگاہی نہیں ہوئی۔ (۴) نمبر (۲۷): (۴۵)، اور یہ احمد (۱۱۰۸۰) کے ہاں ہے۔ (۵) میم کے تخفیف اور را کی تشدید کے ساتھ، یعنی: اس کی گرمی کی شدت۔ اللسان (حمر)۔ (۶) (ظ) میں ہے: اور وہ وقت کا آغاز تھا۔ (۷) (م) میں ہے: خریدنا۔ (۸) ابو داؤد (۳۰۱۵) نے مجمع بن جاریہ انصاری سے خیبر کے دن کے بارے میں روایت کیا: «لشکر ایک ہزار پانچ سو تھا جن میں تین سو سوار تھے...»، اور طبقات ابن سعد ۱۰۷/۲، اور بیہقی کی دلائل النبوہ ۲۳۸/۴ میں ہے کہ وہ ایک ہزار چار سو تھے، اور گھوڑے دو سو تھے۔

Surah At-Tawbah: Verse 117 410

In the expedition of Tabuk, there were thirty thousand and more, and it was the last of his ﷺ military campaigns. The Messenger of Allah ﷺ set out in Rajab, stayed in Tabuk through Shaban and some days of Ramadan (1), dispatched his detachments, and made peace with some people on the condition of paying Jizya.

In this expedition, he left Ali in charge of Medina. The hypocrites said: "He left him behind out of hatred for him." So Ali went after the Prophet ﷺ and informed him. The Prophet ﷺ said: "Are you not satisfied to be to me as Aaron was to Moses?" (2) He clarified that Ali staying behind by his command is equivalent in reward to going out with him, because the pivot is the command of the Lawgiver.

It was called the Expedition of Tabuk because the Prophet ﷺ saw some of his companions "tabukuna" (stirring) the "hisy" (waterhole) of Tabuk, meaning they were inserting a bowl into it and moving it to bring out water. He said: "You are still stirring it (tabukuna)." Thus, that expedition was named the Expedition of Tabuk (3). "Al-Hisy" - with a kasra - is what the earth absorbs through sand; when it reaches a hard layer, it holds it, so one digs through the sand to extract it, which is "al-ihtisaa" (sipping/ extracting), as stated by Al-Jawhari (4).

His Almighty's saying: {After the hearts of a party of them had nearly swerved} "Hearts" is in the nominative case (marfu') by "tazigh" (swerve) according to Sibawayh (5). And the "hadith" (the pronoun of the matter) is latent in "kada" (nearly) (6) in resemblance to "kana"; because the predicate is necessary to it just as it is necessary for "kana". And if you wish, you can put it in the nominative case by "kada", and the estimation would be: {After [the matter was] nearly [that] the hearts of a party of them swerve} (7).

Al-A'mash, Hamzah, and Hafs recited: "yazigh" with a 'ya' (8), and Abu Hatim claimed that whoever recited:

---

(1) See Tabaqat Ibn Sa'd 2/165-167. (2) Previously mentioned 1/398. (3) Mashariq al-Anwar by Qadi Iyad 1/126, and al-Fa'iq 1/132. (4) Al-Sihah (root: h-s-w). (5) In Al-Kitab 1/71. (6) Meaning: its subject is the "pronoun of the matter". See Al-Durr al-Masun 6/133. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/239. (8) Al-Sab'ah p. 319, and Al-Taysir p. 120 from Hamzah and Hafs. Ibn Atiyyah mentioned it from Al-A'mash in Al-Muharrar al-Wajiz 3/93.

सूरा अत-तौबा: आयत 117 410

तबुक के अभियान में तीस हजार और उससे अधिक लोग थे, और यह उनकी ﷺ अंतिम सैन्य मुहीम थी। अल्लाह के रसूल ﷺ रजब के महीने में निकले, शाबान और रमजान के कुछ दिनों तक तबुक में रहे (1), अपनी टुकड़ियों को भेजा, और कुछ लोगों के साथ जजिया के भुगतान की शर्त पर संधि की।

इस अभियान में, उन्होंने अली को मदीना का कार्यभार सौंपा। मुनाफिकों (पाखंडियों) ने कहा: "उन्होंने उन्हें नफरत के कारण पीछे छोड़ दिया।" तब अली नबी ﷺ के पीछे गए और उन्हें सूचित किया। नबी ﷺ ने कहा: "क्या आप इस बात से संतुष्ट नहीं हैं कि आपका मेरे साथ वही स्थान हो जो हारून का मूसा के साथ था?" (2) उन्होंने स्पष्ट किया कि उनके आदेश से पीछे रहना पुरस्कार में उनके साथ बाहर जाने के बराबर है; क्योंकि आधार व्यवस्थापक (अल्लाह/नबी) का आदेश है।

इसे तबुक का अभियान इसलिए कहा गया क्योंकि नबी ﷺ ने अपने कुछ साथियों को तबुक के 'हिस्य' (रेतीले गड्ढे का पानी) को 'तबूकूना' (हिलाते हुए) देखा, यानी वे उसमें कटोरा डाल रहे थे और पानी निकालने के लिए उसे हिला रहे थे। उन्होंने कहा: "तुम अभी भी इसे हिला रहे हो (तबूकूना)।" इस प्रकार, उस अभियान का नाम तबुक का अभियान (3) पड़ा। 'अल-हिस्य' - कसरह के साथ - वह पानी है जिसे जमीन रेत के माध्यम से सोख लेती है; जब यह एक कठोर परत तक पहुँचता है, तो यह उसे थामे रखता है, इसलिए पानी निकालने के लिए रेत खोदी जाती है, जिसे 'अल-इहतिसा' कहा जाता है; जैसा कि अल-जौहरी (4) ने कहा है।

अल्लाह तआला का कथन: {इसके बाद कि उनमें से एक गिरोह के दिल डगमगाने ही वाले थे} "दिल" (कुलूब) सिबवैह (5) के अनुसार "तज़ीग़" (डगमगाने) के कारण रफा (मर्फ़ू) की स्थिति में है। और "कादा" (लगभग) में 'हदीस' (मामले का सर्वनाम) छिपा हुआ है (6) 'काना' के समानता में; क्योंकि खबर (विधेय) इसके लिए वैसे ही आवश्यक है जैसे 'काना' के लिए। और यदि आप चाहें, तो आप इसे "कादा" द्वारा रफा दे सकते हैं, और अनुमान होगा: {इसके बाद कि [मामला] लगभग [यह था कि] उनमें से एक गिरोह के दिल डगमगा जाएं} (7)।

अल-अमश, हमज़ा और हफ़्स ने इसे 'या' के साथ "यज़ीग़" (8) पढ़ा है, और अबू हातिम ने दावा किया कि जिसने भी पढ़ा:

(1) देखें तबात इब्न साद 2/165-167। (2) पहले उल्लेखित 1/398। (3) काज़ी अयाज़ द्वारा मशारिक अल-अनवर 1/126, और अल-फ़इक 1/132। (4) अल-सिहाह (धातु: h-s-w)। (5) अल-किताब 1/71 में। (6) अर्थ: इसका कर्ता "मामले का सर्वनाम" है। देखें अल-दुर्र अल-मसन 6/133। (7) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/239। (8) अल-सबआ पृष्ठ 319, और हमज़ा और हफ़्स से अल-तयसीर पृष्ठ 120। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/93 में अल-अमश से इसका उल्लेख किया है।

سورة التوبہ: آیت ۱۱۷ ۴۱۰

غزوہ تبوک میں تیس ہزار اور اس سے زائد افراد تھے، اور یہ آپ ﷺ کے غزوات میں سے آخری غزوہ تھا۔ رسول اللہ ﷺ رجب میں نکلے، شعبان اور رمضان کے کچھ دن تبوک میں قیام کیا (۱)، اپنے دستے روانہ کیے، اور کچھ اقوام سے جزیہ پر صلح کی۔

اس غزوے میں آپ ﷺ نے علی کو مدینہ پر اپنا جانشین بنایا، تو منافقین نے کہا: آپ نے انہیں ناپسندیدگی کی وجہ سے پیچھے چھوڑا ہے، چنانچہ وہ نبی ﷺ کے پیچھے نکلے اور آپ کو مطلع کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اس پر راضی نہیں کہ تمہارا میرے ساتھ وہی مقام ہو جو ہارون کا موسیٰ کے ساتھ تھا؟" (۲) اور واضح فرمایا کہ ان کا آپ کے حکم سے پیچھے رہنا اجر میں آپ کے ساتھ نکلنے کے برابر ہے؛ کیونکہ دارومدار شارع کے حکم پر ہے۔

اسے غزوہ تبوک اس لیے کہا گیا کہ نبی ﷺ نے اپنے کچھ صحابہ کو تبوک کے 'حسی' (ریتیلے گڑھے کا پانی) کو 'یبوکون' (ہلاتے ہوئے) دیکھا، یعنی وہ اس میں پیالہ ڈال کر اسے ہلا رہے تھے تاکہ پانی نکلے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم ابھی تک اسے ہلا رہے ہو (تبوکونہا بؤکا)"۔ چنانچہ اس غزوے کا نام غزوہ تبوک (۳) پڑ گیا۔ 'الحسی' - کسرہ کے ساتھ - وہ پانی ہے جسے زمین ریت کے ذریعے چوستی ہے؛ جب وہ سخت تہہ تک پہنچتا ہے تو وہ اسے تھام لیتی ہے، پھر اس سے ریت کھود کر پانی نکالا جاتا ہے، اور یہی 'احتسا' ہے؛ یہ جوہری (۴) نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مِن بَعْدِ مَا كَادَ تَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِّنْهُمْ﴾ سیبویہ (۵) کے نزدیک 'قلوب' کا رفع 'تزیغ' کی وجہ سے ہے۔ اور 'کاد' میں 'ضمیر شان' پوشیدہ ہے (۶) 'کان' کی مشابہت کی وجہ سے؛ کیونکہ خبر اس کے لیے اسی طرح لازم ہے جیسے 'کان' کے لیے لازم ہے۔ اور اگر تم چاہو تو

اسے 'کاد' کے ذریعے رفع دے سکتے ہو، اور تقدیر (مراد) یہ ہوگی: اس کے بعد کہ قریب تھا ان میں سے ایک گروہ کے دل پھر جائیں (۷)۔

الاعمش، حمزہ اور حفص نے اسے 'یا' کے ساتھ "یزیغ" (۸) پڑھا ہے، اور ابو حاتم کا گمان ہے کہ جس نے پڑھا:

---

(۱) دیکھیے طبقات ابن سعد ۲/ ۱۶۵ - ۱۶۷۔ (۲) پہلے گزر چکا ۱/ ۳۹۸۔ (۳) قاضی عیاض کی مشارق الانوار ۱/ ۱۲۶، اور الفائق ۱/ ۱۳۲۔ (۴) الصحاح (حسا)۔ (۵) الکتاب ۱/ ۷۱ میں۔ (۶) یعنی: اس کا اسم ضمیر شان ہے۔ دیکھیے الدر المصون ۶/ ۱۳۳۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۳۹۔ (۸) السبعۃ ص ۳۱۹، اور التیسیر ص ۱۲۰ حمزہ اور حفص سے۔ اور اسے الاعمش سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۹۳ میں ذکر کیا ہے۔

411 Surah At-Tawbah: Verse 117 "yaziighu" with the letter 'ya', so it is not permissible for him to raise "al-quloob" (the hearts) with "kaada". Al-Nahhas (1) said: And what he did not allow is permissible for others based on the masculine treatment of the whole. Al-Farra' related: "rahibat" (2) the lands and "arhabat", and "rahubat" is the dialect of the people of Hijaz. There was disagreement regarding the meaning of "taziighu"; it was said: to be destroyed through effort, hardship, and severity. Ibn Abbas said: it deviates - meaning: it inclines - from the truth in resistance and support (3). It was said: after a group of them intended to lag behind and disobey, then they joined him (4). It was said: they intended to return, so Allah accepted their repentance and commanded them to do so (5). The Almighty's saying: {Then He turned to them in mercy} It was said: His turning to them in mercy means that He reached out to their hearts so that they did not deviate, and such is the way of the Truth with His allies when they are on the brink of ruin and have resigned themselves to destruction, He pours upon them the clouds of generosity, giving life to their hearts (6). It is recited: From You I hope, and I know of no Lord / From whom even some of what I hope from You is expected. And when hardships intensify on the earth / for the creation, they seek help and cry out. And the servants were afflicted with fear and hunger / and they persisted in sins and were obstinate. I had no refuge but You, my Lord / so I became certain that through You I am saved. And He said regarding the three: {Then He turned to them in mercy so they might repent}. It was said: the meaning of {Then He turned to them in mercy} is: He granted them success in repentance so that they might repent. It was said: the meaning "turned to them in mercy" means: He gave them space, and did not hasten their punishment so that they might repent. It was said: He turned to them in mercy so they would remain firm on repentance. It was said: The meaning is: He turned to them in mercy.

(1) In I'rab al-Qur'an 2/239. (2) In the copies: "rahab", and what is established is from I'rab al-Qur'an, and Tahdhib al-Lughah 5/27, which also contains Al-Farra's saying. (3) Al-Mawardi mentioned Ibn Abbas's saying in al-Nukat wa al-'Uyun 2/412. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/78, and Ibn al-Jawzi 3/512 attributed this saying to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/264. (6) Lata'if al-Isharat 2/70.

411 सूरह अत-तौबाह: आयत 117 "यज़ीगु" (yaziighu) 'या' के साथ, इसलिए उसके लिए "कादा" (kaada) के साथ "अल-कुलूब" (हृदयों) को उठाना जायज़ नहीं है। अल-नहस (1) ने कहा: और जिसे उन्होंने अनुमति नहीं दी, वह दूसरों के लिए सभी को पुल्लिंग मानने के आधार पर जायज़ है। अल-फर्रा ने उल्लेख किया है: "रहिबत" (2) ज़मीनें और "अरहिबत", और "रहुबत" हिजाज़ के लोगों की बोली है। "तज़ीगु" के अर्थ के बारे में मतभेद था; कहा गया: प्रयास, कठिनाई और कठोरता के माध्यम से नष्ट होना। इब्न अब्बास ने कहा: यह विचलित होता है - अर्थात: झुकता है - प्रतिरोध और समर्थन में सत्य से (3)। कहा गया: उनमें से एक समूह द्वारा पीछे रहने और अवज्ञा करने का इरादा करने के बाद, फिर वे उनके साथ हो लिए (4)। कहा गया: उन्होंने वापस लौटने का इरादा किया, तो अल्लाह ने उनकी तौबा स्वीकार की और उन्हें इसका आदेश दिया (5)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने उन पर दया की} कहा गया: उन पर उसकी दया का अर्थ है कि उसने उनके दिलों को संभाला ताकि वे विचलित न हों, और अल्लाह की अपने प्रियजनों के साथ यही सुन्नत (नियम) है कि जब वे विनाश के कगार पर होते हैं और खुद को तबाही के लिए तैयार कर लेते हैं, तो वह उन पर उदारता के बादल बरसाता है, जिससे उनके दिलों को जीवित कर देता है (6)। और कविता पढ़ी जाती है: तुझसे ही मैं उम्मीद करता हूँ, और मैं किसी और रब को नहीं जानता / जिससे मैं वैसी ही उम्मीद करूँ जैसी तुझसे करता हूँ। और जब ज़मीन पर मुश्किलें बढ़ जाती हैं / मखलूक (सृष्टि) पर, तो वे मदद माँगते हैं और गिड़गिड़ाते हैं। और बंदों को डर और भूख से आज़माया गया / और वे गुनाहों पर अड़े रहे और हठ किया। मेरे रब, तेरे सिवा मेरा कोई सहारा नहीं था / तो मुझे यकीन हो गया कि तेरे ज़रिए ही मैं बच पाऊँगा। और उसने उन तीनों के बारे में कहा: {फिर उसने उन पर दया की ताकि वे तौबा करें}। कहा गया: {फिर उसने उन पर दया की} का अर्थ है: उसने उन्हें तौबा करने की तौफीक (सफलता) दी ताकि वे तौबा करें। कहा गया: "उन पर दया की" का अर्थ है: उसने उन्हें ढील दी, और उनकी सज़ा में जल्दबाज़ी नहीं की ताकि वे तौबा करें। कहा गया: उसने उन पर दया की ताकि वे तौबा पर अडिग रहें। कहा गया: अर्थ है: उसने उन पर दया की।

(1) इ'राब अल-कुरान 2/239 में। (2) प्रतियों में: "रहाब", और जो स्थापित है वह इ'राब अल-कुरान और तहज़ीब अल-लुग़ह 5/27 से है, जिसमें अल-फर्रा का कथन भी शामिल है। (3) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयून 2/412 में इब्न अब्बास का कथन उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/78, और इब्न अल-जौज़ी 3/512 ने इस कथन को इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से जोड़ा है। (5) अल-नहस द्वारा मा'ानी अल-कुरान 3/264। (6) लताइफ अल-इशारात 2/70।

411 سورہ التوبہ: آیت 117 «یزیغ» ’یا‘ کے ساتھ ہے، پس اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ ’کاد‘ کے ذریعے ’القلوب‘ (دلوں) کو رفع دے۔ النحاس (1) نے کہا: اور جس کی انہوں نے اجازت نہیں دی، وہ دوسروں کے نزدیک تمام کو مذکر تسلیم کرنے کی بنا پر جائز ہے۔ الفراء نے بیان کیا ہے: "رَحِبَت" (2) زمینیں اور "أَرْحَبت"، اور "رَحُبت" اہل حجاز کی لغت ہے۔ لفظ «تزیغ» کے معنی میں اختلاف پایا جاتا ہے؛ کہا گیا ہے: کوشش، مشقت اور سختی سے ہلاک ہونا۔ ابن عباس نے فرمایا: عدول کرنا - یعنی: مڑ جانا - حق سے ممانعت اور نصرت میں (3)۔ کہا گیا ہے: ان میں سے ایک گروہ کے پیچھے رہ جانے اور نافرمانی کا ارادہ کرنے کے بعد، پھر وہ ان کے ساتھ شامل ہو گئے (4)۔ کہا گیا ہے: انہوں نے واپسی کا ارادہ کیا، تو اللہ نے ان کی توبہ قبول کی اور انہیں اس کا حکم دیا (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ ﴾ (پھر اللہ نے ان کی توبہ قبول فرمائی) کہا گیا ہے: ان پر اس کی توبہ (رحمت) یہ ہے کہ اس نے ان کے دلوں کو سنبھالا یہاں تک کہ وہ نہیں پھسلے، اور اپنے اولیاء کے ساتھ حق کی یہی سنت ہے کہ جب وہ ہلاکت کے قریب ہوتے ہیں اور خود کو بربادی کے حوالے کر دیتے ہیں، تو وہ ان پر سخاوت کے بادل برساتا ہے، جس سے ان کے دل زندہ ہو جاتے ہیں (6)۔ اور یہ اشعار پڑھے جاتے ہیں: تجھ ہی سے میں امید رکھتا ہوں، اور میں کسی اور رب کو نہیں جانتا / جس سے وہ کچھ بھی امید رکھی جائے جو تجھ سے رکھی جاتی ہے۔ اور جب زمین پر سختیاں بڑھ جاتی ہیں / مخلوق پر، تو وہ فریاد کرتے ہیں اور آہ و زاری کرتے ہیں۔ اور بندوں کو خوف اور بھوک سے آزمایا گیا / اور وہ گناہوں پر اڑے رہے اور ہٹ دھرمی کی۔ میرے رب، تیرے سوا میرا کوئی سہارا نہ تھا / پس مجھے یقین ہو گیا کہ تیرے ہی ذریعے میں نجات پاؤں گا۔ اور ان تینوں کے حق میں فرمایا: ﴿ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا ﴾۔ کہا گیا: ﴿ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ ﴾ کا مطلب ہے: انہیں توبہ کی توفیق دی تاکہ وہ توبہ کریں۔ کہا گیا: مطلب ہے "تاب علیہم" یعنی: انہیں مہلت دی، اور ان کی سزا میں جلدی نہیں کی تاکہ وہ توبہ کریں۔ کہا گیا:

ان پر توبہ (رحمت) فرمائی تاکہ وہ توبہ پر ثابت قدم رہیں۔ کہا گیا: مطلب ہے: ان پر توبہ (رحمت) فرمائی۔

(1) اعراب القرآن 2/239 میں۔ (2) نسخوں میں: "رحب" ہے، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن اور تہذیب اللغۃ 5/27 سے ہے، اور اس میں الفراء کا قول بھی موجود ہے۔ (3) ماوردی نے النکت والعیون 2/412 میں ابن عباس کا قول ذکر کیا ہے۔ (4) تفسیر ابی اللیث 2/78، اور ابن الجوزی نے 3/512 میں اس قول کو ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) معانی القرآن للنحاس 3/264۔ (6) لطائف الاشارات 2/70۔

...so that they might return to the state of being pleased with them. In summary, had it not been for what had preceded for them in His knowledge that He had decreed repentance for them, they would not have repented. The evidence for this is his saying (peace and blessings be upon him): “Work, for everyone is facilitated for that for which he was created”(1).

Allah the Almighty said: {And [He also forgave] the three who were left behind [and regretted their error] to the point that the earth closed in on them in spite of its vastness and their souls confined them and they were certain that there is no refuge from Allah except in Him. Then He turned to them so they could repent. Indeed, Allah is the Accepting of repentance, the Merciful. (118)}

His saying: {And [He also forgave] the three who were left behind}. It was said: from repentance; from Mujahid and Abu Malik(2). Qatadah said: from the Battle of Tabuk(3). It was related from Muhammad bin Yazid(4) that the meaning of “khullifu” is: they were left; because the meaning of “khallaftu fulanan” is: I left him(5) sitting while I rose for what I was doing.

Ikrimah bin Khalid recited: “khalafu”, meaning: they stayed behind the Messenger of Allah (6)ﷺ. And it was narrated from Ja'far bin Muhammad that he recited: “khalafu”(7).

It was said: “khullifu” means: they were deferred and delayed from the hypocrites, so nothing was decided regarding them. This is because the repentance of the hypocrites was not accepted, and some people offered excuses and their excuses were accepted, but the Prophet ﷺ delayed [dealing with] these three until the Qur'an was revealed concerning them. This is the correct view according to what was narrated by Muslim, Bukhari, and others - and the wording is Muslim's - Ka'b said: We were left behind - O you three(8) - from the matter of those whose [excuses were] accepted.

---

(1) Recorded by Ahmad (621), Al-Bukhari (4949), and Muslim (2647) on the authority of Ali (R.A). And Ahmad (19869), Al-Bukhari (6596), and Muslim (2649) on the authority of Imran bin Husain (R.A). And Ahmad (14116), and Muslim (2648) on the authority of Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. (2) Al-Wasit 529/2, and Zad al-Masir 513/3 from Mujahid, and Al-Nukat wal-Uyun 413/2 from Abu Malik. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 94/3. (4) In (Zh): Jarir, and in the rest of the manuscripts: Zaid, and

the confirmed one is from Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 264/3, and the speech is from him. (5) In (M): I left him and parted from him. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 265/3, and the recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 55, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 305/1 and they added its attribution to Zirr bin Hubaysh, and Ibn Jinni also attributed it to Amr bin Ubayd and Abu Amr. (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 55, and Al-Muhtasib 306/1. (8) Al-Qadi Iyad said in Ikmal al-Mu'allim 279/8: It is in the nominative case (Raf'), and its place is the accusative case (Nasb) for specificity; Sibawayh said from the Arabs: O Allah, forgive us, O you group, and this is like it.

सूरह अत-तौबा: आयत 117 - 118 | 412

...ताकि वे उनसे प्रसन्नता की स्थिति में लौट सकें। संक्षेप में, यदि उनके लिए उनके ज्ञान में यह पहले से ही तय न होता कि उन्होंने उनके लिए तौबा (पश्चाताप) का फैसला किया है, तो वे तौबा न करते। इसका प्रमाण उनका (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) यह कहना है: “कर्म करो, क्योंकि हर किसी के लिए वही आसान बना दिया गया है जिसके लिए वह पैदा किया गया है”(1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन तीन लोगों पर भी जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था, यहाँ तक कि जब ज़मीन अपनी तमाम विशालता के बावजूद उन पर तंग हो गई और उनकी जानें उन पर भारी होने लगीं और उन्हें यकीन हो गया कि अल्लाह के सिवा अल्लाह से कोई शरण नहीं है, फिर अल्लाह ने उन पर कृपा की ताकि वे तौबा करें। निस्संदेह अल्लाह ही तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है। (118)}

उनका कथन: {और उन तीन लोगों पर भी जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था}। कहा गया: तौबा से; मुजाहिद और अबू मालिक से (2)। कतादा ने कहा: तबूक के युद्ध से (3)। मुहम्मद बिन यज़ीद (4) से रिवायत है कि 'खुल्लिफू का अर्थ है: उन्हें छोड़ दिया गया; क्योंकि 'खल्लफ्तु फुलानन' का अर्थ है: मैंने उसे बैठे हुए छोड़ दिया (5) जबकि मैं उस काम के लिए उठ खड़ा हुआ।

इक़रमा बिन खालिद ने पढ़ा: 'खलफू, यानी: वे अल्लाह के रसूल ﷺ के पीछे रह गए (6)। और जाफ़र बिन मुहम्मद से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: 'खालफू (7)।

और कहा गया: 'खुल्लिफू का अर्थ है: उन्हें मुनाफ़िकों (पाखंडियों) से मुल्तवी (स्थगित) कर दिया गया और देरी कर दी गई, इसलिए उनके बारे में कोई फैसला नहीं लिया गया। ऐसा इसलिए था क्योंकि पाखंडियों की तौबा स्वीकार नहीं की गई थी, और कुछ लोगों ने बहाने बनाए और उनके बहाने स्वीकार कर लिए गए, लेकिन नबी ﷺ ने इन तीनों को तब तक के लिए टाल दिया जब तक कि उनके बारे में कुरान नाज़िल (अवतरित) नहीं हो गया। मुस्लिम, बुखारी और अन्य लोगों द्वारा रिवायत किए जाने के कारण यही सही है - और शब्द मुस्लिम के हैं - का'ब ने कहा: हम पीछे छोड़ दिए गए थे - ओ तुम तीनों (8) - उन लोगों के मामले से जिनकी [माफ़ी] स्वीकार की गई थी।

---

(1) इसे अहमद (621), अल-बुखारी (4949), और मुस्लिम (2647) ने अली (रजि.) के अधिकार पर निकाला है। और अहमद (19869), अल-बुखारी (6596), और मुस्लिम (2649) ने इमरान बिन हुसैन

(रजि.) के अधिकार पर। और अहमद (14116), और मुस्लिम (2648) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला के अधिकार पर, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो। (2) अल-वासीत 529/2, और ज़ाद अल-मासीर 513/3 मुजाहिद से, और अल-नुकत वल-उयून 413/2 अबू मालिक से। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 94/3। (4) (झ) में: जरीर, और बाकी पांडुलिपियों में: ज़ैद, और पुष्ट व्यक्ति अल-नहस 264/3 द्वारा मानी अल-कुरान से है, और भाषण उन्हीं का है। (5) (एम) में: मैंने उसे छोड़ दिया और उससे अलग हो गया। (6) अल-नहस 265/3 द्वारा मानी अल-कुरान, और पाठ का उल्लेख इब्न खलवाय ने अल-क़िरत अल-शधा पृ. 55 में किया था, और अल-मुहतासिब 305/1 में इब्न जिन्नी ने और उन्होंने ज़िर्र बिन हुबैश को इसका श्रेय दिया, और इब्न जिन्नी ने इसे अम्र बिन उबैद और अबू अम्र को भी जिम्मेदार ठहराया। (7) अल-क़िरत अल-शधा पृ. 55, और अल-मुहतासिब 306/1। (8) अल-कादी इयाद ने इकमल अल-मुअल्लिम 279/8 में कहा: यह कर्ताकारक (रफ़) में है, और इसका स्थान विशिष्टता के लिए कर्मकारक (नस्ब) है; सिबावे ने अरबों से कहा: ऐ अल्लाह, हमें क्षमा कर, ऐ तुम समूह, और यह उसी के समान है।

...تاکہ وہ ان سے رضا مندی کی حالت کی طرف لوٹ جائیں۔ خلاصہ یہ کہ اگر ان کے لیے اللہ کے علم میں یہ بات پہلے سے طے نہ ہوتی کہ اس نے ان کے لیے توبہ کا فیصلہ کر دیا ہے، تو وہ توبہ نہ کرتے، اس کی دلیل آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «تم عمل کرو، کیونکہ ہر ایک کے لیے وہی کام آسان کر دیا گیا ہے جس کے لیے وہ پیدا کیا گیا ہے»(1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ١١٨﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ان تینوں پر بھی جن کا معاملہ ملتوی (پیچھے چھوڑ) دیا گیا}۔ کہا گیا: توبہ سے؛ مجاہد اور ابو مالک سے مروی ہے(2)۔ اور قتادہ نے کہا: غزوہ تبوک سے(3)۔ اور محمد بن یزید(4) سے حکایت کی گئی ہے کہ «خُلِّفُوا» کا معنی ہے: وہ چھوڑ دیے گئے؛ کیونکہ «خلفت فلاناً» کا معنی ہے: میں نے اسے اس حال میں چھوڑا(5) کہ وہ بیٹھا رہا جبکہ میں اس کام کے لیے اٹھ کھڑا ہوا جس میں مشغول تھا۔

اور عکرمہ بن خالد نے پڑھا: «خَلَفُوا» یعنی: وہ رسول اللہ ﷺ کے پیچھے مقیم رہے(6)۔ اور جعفر بن محمد سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «خَالَفُوا»(7)۔

اور کہا گیا: «خُلِّفُوا» کا معنی ہے: انہیں منافقین سے موخر اور ملتوی کر دیا گیا، پس ان کے بارے میں کوئی فیصلہ نہیں کیا گیا۔ اور وہ اس لیے کہ منافقین کی توبہ قبول نہیں کی گئی تھی، اور کچھ لوگوں نے عذر پیش کیا تو ان کا عذر قبول کر لیا گیا، اور نبی ﷺ نے ان تینوں کو پیچھے کر دیا یہاں تک کہ ان کے بارے میں قرآن نازل ہوا۔ اور یہی صحیح ہے اس کی وجہ سے جو مسلم اور

بخاری وغیرہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - کعب نے کہا: ہم پیچھے چھوڑ دیے گئے تھے - اے تم تینوں(8) - ان لوگوں کے معاملے سے جن کے [عذر] قبول کر لیے گئے تھے۔

---

(1) اسے احمد (621)، البخاری (4949)، اور مسلم (2647) نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (19869)، البخاری (6596)، اور مسلم (2649) نے عمران بن حصین رضی اللہ عنہ سے۔ اور احمد (14116)، اور مسلم (2648) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما سے۔ (2) الوسیط 529/2، اور زاد المسیر 513/3 مجاہد سے، اور النکت والعیون 413/2 ابو مالک سے۔ (3) المحرر الوجیز 94/3۔ (4) نسخہ (ظ) میں: جریر، اور باقی نسخوں میں زید، اور ثابت شدہ متن النحاس کی «معانی القرآن» 264/3 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (5) نسخہ (م) میں: میں نے اسے چھوڑا اور اس سے جدا ہوا۔ (6) النحاس کی «معانی القرآن» 265/3، اور یہ قراءت ابن خالویہ نے «القراءات الشاذة» ص 55 میں ذکر کی ہے، اور ابن جنی نے «المحتسب» 305/1 میں اور انہوں نے اس کی نسبت زر بن حبیش کی طرف کی ہے، اور ابن جنی نے اس کی نسبت عمرو بن عبید اور ابو عمرو کی طرف بھی کی ہے۔ (7) القراءات الشاذة ص 55، والمحتسب 306/1۔ (8) قاضی عیاض نے «إكمال المعلم» 279/8 میں کہا: یہ رفع کے ساتھ ہے، اور اس کا مقام اختصاص کی بنا پر نصب ہے؛ سیبویہ نے اہل عرب سے روایت کیا ہے: «اللهم اغفر لنا أيتها العصابة»، اور یہ اسی کی مثل ہے۔

...from them, the Messenger of Allah ﷺ when they swore to him, so he accepted their allegiance and asked forgiveness for them. But the Messenger of Allah ﷺ deferred our case until Allah decreed concerning it. Thus, Allah, the Mighty and Sublime, said: {And [He also forgave] the three who were left behind} [9:118]. What Allah mentioned as being "left behind" was not our staying behind from the battle, but rather His leaving us behind and deferring our matter from those who swore to him and offered excuses, and he accepted from them. This hadith is long; this is the end of it (1).

The three who were left behind were: Ka’b bin Malik, Murarah bin Rabi’ al-’Amiri, and Hilal bin Umayyah al-Waqifi, and all of them were from the Ansar. Al-Bukhari and Muslim have narrated their hadith. Muslim said: From Ka'b bin Malik, he said: I never stayed behind the Messenger of Allah ﷺ in any battle he fought, except for the Battle of Tabuk. However, I did stay behind in the Battle of Badr, but no one who stayed behind from it was blamed. The Messenger of Allah ﷺ and the Muslims only went out seeking the caravan of Quraysh until Allah brought them together with their enemy without a prior appointment. I was present with the Messenger of Allah ﷺ on the night of al-’Aqabah when we pledged our allegiance to Islam, and I would not like to have the Battle of Badr in exchange for it, even though Badr is more famous among people than it. My story when I stayed behind the Messenger of Allah ﷺ in the Battle of Tabuk was that I was never stronger or more well-off than I was when I stayed behind him in that battle. By Allah, I had never before gathered two riding beasts until I gathered them for that battle. The Messenger of Allah ﷺ launched it in severe heat, faced a long journey and a desert wilderness (2), and faced a numerous enemy. So he made the matter clear to the Muslims so they could prepare for their battle (3). He informed them of his destination (4), and the Muslims with the Messenger of Allah ﷺ were many, and they were not recorded in a preserving book—meaning the register (Diwan). Ka'b said: Thus, any man who wanted to be absent thought that it would be hidden from him (5), as long as no revelation from Allah the Almighty was sent down concerning it. And the Messenger of Allah ﷺ fought that...

(1) Sahih al-Bukhari (4418), and Sahih Muslim (2769), and it is with Ahmad (15789), and the author will mention it in its entirety below. (2) Meaning: a long wilderness with little water where destruction is feared. Sharh Sahih Muslim by al-Nawawi 17/88. (3) In the manuscripts and Musnad Ahmad: "their enemy", and what is established is from (m) and the two Sahihs. (4) In (d), (z), and (z) and Sahih Muslim: "their face/

direction", and what is established is from the rest of the copies, Ahmad, and al-Bukhari. (5) Abu al-Abbas al-Qurtubi said in al-Mufhim 7/95: This is how this speech appeared in all reports of Muslim and in his copies, and the word "except" was dropped before "thought", and with it the speech becomes straight. We say: the report in Sahih al-Bukhari and Musnad Ahmad includes "except" before "thought".

सूरह अत-तौबाह: आयत 118 | 413

...उनसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने जब उन्होंने उनके सामने शपथ ली, तो उन्होंने उनकी निष्ठा स्वीकार की और उनके लिए क्षमा मांगी। लेकिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमारे मामले को तब तक स्थगित रखा जब तक कि अल्लाह ने इसके बारे में फैसला नहीं कर दिया। इस प्रकार, अल्लाह पराक्रमी और प्रतापी ने कहा: {और उन तीन पर भी जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था} [9:118]। अल्लाह ने "पीछे छोड़े जाने" के रूप में जिसका उल्लेख किया है, वह हमारा युद्ध से पीछे रहना नहीं था, बल्कि उनका हमें पीछे छोड़ना और हमारे मामले को उन लोगों से टालना था जिन्होंने उनसे शपथ ली थी और बहाने बनाए थे, और उन्होंने उनसे स्वीकार कर लिया था। यह हदीस लंबी है; यह इसका अंत है (1)।

और जो तीन लोग पीछे छोड़ दिए गए थे वे थे: काब बिन मलिक, मुरारा बिन रबी अल-अमीरी, और हिलाल बिन उमैया अल-वाकिफी, और वे सभी अंसार में से थे। अल-बुखारी और मुस्लिम ने उनकी हदीस को उद्धृत किया है। मुस्लिम ने कहा: काब बिन मलिक से, उन्होंने कहा: मैं कभी भी अल्लाह के रसूल ﷺ से पीछे नहीं रहा, किसी भी युद्ध में जो उन्होंने लड़ा, सिवाय तबूक के युद्ध के। हालाँकि, मैं बद्र के युद्ध में पीछे रह गया था, लेकिन उससे पीछे रहने वाले किसी भी व्यक्ति को दोष नहीं दिया गया था। अल्लाह के रसूल ﷺ और मुसलमान केवल कुरैश के काफिले की तलाश में निकले थे, यहाँ तक कि अल्लाह ने उन्हें बिना किसी पूर्व नियुक्ति के उनके दुश्मन के साथ आमने-सामने कर दिया। मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ अल-अकाबा की रात में मौजूद था जब हमने इस्लाम के प्रति अपनी निष्ठा की प्रतिज्ञा की थी, और मुझे इसके बदले बद्र का युद्ध होना पसंद नहीं है, भले ही बद्र लोगों के बीच इससे अधिक प्रसिद्ध हो। मेरी कहानी जब मैं तबूक के युद्ध में अल्लाह के रसूल ﷺ से पीछे रह गया था, वह यह थी कि मैं उस युद्ध में उनसे पीछे रहने के समय से पहले कभी इतना मजबूत या संपन्न नहीं था। अल्लाह की कसम, मैंने उस युद्ध के लिए इकट्ठा करने तक कभी भी दो सवारी पशुओं को इकट्ठा नहीं किया था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे भीषण गर्मी में शुरू किया, एक लंबी यात्रा और एक निर्जन मरुस्थल (2) का सामना किया, और एक विशाल शत्रु का सामना किया। इसलिए उन्होंने मुसलमानों के लिए मामला स्पष्ट कर दिया ताकि वे अपने युद्ध की तैयारी कर सकें(3)। उन्होंने उन्हें अपनी मंजिल (4) के बारे में सूचित किया, और अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ मुसलमान बहुत थे, और उन्हें किसी सुरक्षित पुस्तक में दर्ज नहीं किया गया था - जिसका अर्थ है रजिस्टर (दीवान)। काब ने कहा: इस प्रकार, जो भी व्यक्ति अनुपस्थित होना चाहता था, उसने सोचा कि वह उनसे छिपा रहेगा

(5), जब तक कि इसके बारे में अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से कोई रहस्योद्घाटन न हो। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने वह युद्ध लड़ा...

(1) सहीह अल-बुखारी (4418), और सहीह मुस्लिम (2769), और यह अहमद (15789) के पास है और लेखक इसे नीचे पूर्ण रूप से उल्लेख करेगा। (2) अर्थात: पानी की कमी वाला एक लंबा जंगल जहाँ विनाश का डर हो। अल-नववी द्वारा शरह सहीह मुस्लिम 17/88। (3) पांडुलिपियों और मसनद अहमद में: "उनका दुश्मन", और जो स्थापित है वह (m) और दो सहीह से है। (4) (d), (z), और (z) और सहीह मुस्लिम में: "उनका चेहरा/दिशा", और जो शेष प्रतियों, अहमद और अल-बुखारी से स्थापित है। (5) अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने अल-मुफिम 7/95 में कहा: इस तरह यह भाषण मुस्लिम के सभी विवरणों और उनकी प्रतियों में दिखाई दिया, और "सोचा" से पहले "सिवाय" शब्द हटा दिया गया था, और इसके साथ भाषण सीधा हो जाता है। हम कहते हैं: सहीह अल-बुखारी और मसनद अहमद में विवरण में "सोचा" से पहले "सिवाय" शामिल है।

سورہ التوبہ: آیت 118 | 413

...ان سے رسول اللہ ﷺ نے جب انہوں نے آپ سے حلف لیا، تو آپ نے ان کی بیعت قبول کی اور ان کے لیے مغفرت طلب کی۔ لیکن رسول اللہ ﷺ نے ہمارے معاملے کو مؤخر کر دیا یہاں تک کہ اللہ نے اس کے بارے میں فیصلہ فرما دیا۔ چنانچہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {وعلی الثلاثۃ الذین خلفوا} [9:118]، اور اللہ نے جو پیچھے چھوڑے جانے کا ذکر کیا ہے وہ ہمارا جنگ سے پیچھے رہنا نہیں ہے، بلکہ آپ ﷺ کا ہمیں پیچھے چھوڑنا اور ہمارے معاملے کو ان لوگوں سے مؤخر کرنا ہے جنہوں نے آپ ﷺ سے حلف لیا اور عذر پیش کیے تو آپ ﷺ نے ان سے قبول فرما لیا۔ یہ حدیث لمبی ہے، یہ اس کا آخری حصہ ہے (1)۔

اور وہ تین جن کا معاملہ پیچھے ڈالا گیا تھا وہ ہیں: کعب بن مالک، مرارہ بن ربیعہ العامری، اور ہلال بن امیہ الواقفی، اور یہ سب انصار میں سے تھے۔ امام بخاری اور امام مسلم نے ان کی حدیث نقل کی ہے، چنانچہ مسلم نے کہا: کعب بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ کسی بھی غزوے سے کبھی پیچھے نہیں رہا جو آپ ﷺ نے لڑا ہو، سوائے غزوہ تبوک کے۔ البتہ میں غزوہ بدر میں پیچھے رہا تھا، لیکن اس میں پیچھے رہنے والے کسی شخص کو ملامت نہیں کی گئی تھی، رسول اللہ ﷺ اور مسلمان تو صرف قریش کے قافلے کے ارادے سے نکلے تھے، یہاں تک کہ اللہ نے انہیں اچانک ان کے دشمن سے ملا دیا۔ اور میں لیلۃ العقبہ میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ حاضر تھا جب ہم نے اسلام پر بیعت کی تھی، اور مجھے یہ پسند نہیں کہ اس کے بدلے میں غزوہ بدر میں شریک ہوتا، اگرچہ بدر لوگوں میں اس سے زیادہ مشہور ہے۔ اور میرا قصہ جب میں غزوہ تبوک میں رسول اللہ ﷺ سے پیچھے رہ گیا تھا یہ تھا کہ میں اس غزوے میں پیچھے رہنے کے وقت سے زیادہ کبھی بھی قوی اور خوش حال نہیں تھا، اللہ کی قسم! اس سے

پہلے میرے پاس کبھی دو سواریاں جمع نہیں ہوئی تھیں یہاں تک کہ میں نے اس غزوے میں انہیں جمع کر لیا۔ پس رسول اللہ ﷺ نے اس غزوے کا قصد شدید گرمی میں کیا، اور ایک لمبا سفر اور چٹیل میدان (2) درپیش تھا، اور ایک کثیر دشمن کا سامنا تھا؛ تو آپ ﷺ نے مسلمانوں کے لیے معاملے کو واضح کر دیا تاکہ وہ اپنے غزوے کی تیاری کر لیں (3)۔ پس آپ ﷺ نے انہیں اپنی سمت (4) بتا دی جس کا آپ ارادہ رکھتے تھے، اور رسول اللہ ﷺ کے ساتھ مسلمان کثیر تھے، اور انہیں کوئی ریکارڈ بک (دیوان) جمع نہیں کر رہی تھی۔ کعب نے کہا: پس جو شخص غائب رہنا چاہتا تھا وہ یہی سمجھتا تھا کہ یہ اس سے پوشیدہ رہے گا (5)، جب تک کہ اس کے بارے میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے وحی نازل نہ ہو۔ اور رسول اللہ ﷺ نے اس غزوے...

(1) صحیح بخاری (4418)، اور صحیح (2769) मुस्लिम، اور یہ احمد (15789) کے ہاں ہے اور مصنف اسے آگے مکمل ذکر کریں گے۔ (2) یعنی: ایک لمبا جنگل جہاں پانی کم ہو اور ہلاکت کا ڈر ہو۔ شرح صحیح مسلم للنووی 17/88۔ (3) قلمی نسخوں اور مسند احمد میں "عدوهم" (ان کا دشمن) ہے، اور جو (م) اور صحیحین میں ہے وہ ثابت ہے۔ (4) (د)، (ز) اور (ظ) اور صحیح مسلم میں "بوجههم" ہے، اور باقی نسخوں، احمد اور بخاری سے جو ثابت ہے وہ "بوجهه" ہے۔ (5) ابو العباس القرطبی نے المفہم 95/7 میں کہا: مسلم کی تمام روایات اور ان کے نسخوں میں یہ کلام اسی طرح واقع ہوا ہے، اور "یظن" سے پہلے "إلا" گر گیا ہے اور اسی سے کلام درست ہوتا ہے۔ ہم کہتے ہیں: صحیح بخاری اور مسند احمد میں "یظن" سے پہلے "إلا" کے اثبات کے ساتھ روایت موجود ہے۔

414 Surah At-Tawbah, Verse 118

The expedition took place when the fruits had ripened and the shade was pleasant; I was inclined towards them (1). So the Messenger of Allah ﷺ and the Muslims with him prepared themselves. I began to go out in the morning to prepare with them, but I would return without having accomplished anything. I would say to myself: "I am capable of doing that whenever I want." This state of procrastination continued until the people were in earnest, and the Messenger of Allah ﷺ set out early (3) with the Muslims, and I had still not prepared anything from my equipment. Then I went out in the morning and returned without having accomplished anything. This continued (4) until they had hurried on and the campaign had advanced far (5). I intended to set out and catch up with them—how I wish I had done so! But it was not destined for me. Whenever I went out among the people after the departure of the Messenger of Allah ﷺ, it saddened me that (6) I saw no one to emulate except a man suspected of hypocrisy (7), or a man among those whom Allah had excused from the weak. The Messenger of Allah ﷺ did not mention me until he reached Tabuk (8). While he was sitting among the people in Tabuk, he said: "What has Ka'b ibn Malik done?" A man from Banu Salama said: "O Messenger of Allah! His two garments and looking at his sides [vanity] have detained him." Mu'adh ibn Jabal said to him: "Evil is what you have said! By Allah, O Messenger of Allah, we know nothing but good about him." The Messenger of Allah ﷺ remained silent. While he was in that state, he saw a man dressed in white appearing through the shimmering mirage (9). The Messenger of Allah ﷺ said: "Let it be Abu Khaithama." And it was indeed Abu Khaithama al-Ansari.

Footnotes: (1) Meaning: I leaned towards them. Sharh Sahih Muslim by an-Nawawi 17/89. (2) After it in (Kh), (D), (Z), and (M) and Musnad Ahmad: "to it." (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): "as a warrior" (ghaziyan), and what is established from (Za) and Sahih Muslim is "ghadiyan." (4) In (D) and (M): "likewise," and what is established from the rest of the copies and sources is as written. (5) Meaning: the warriors advanced, preceded, and passed by. Sharh Sahih Muslim by an-Nawawi 17/89. (6) In (Kh), (D), (Z), and (Za) and Musnad Ahmad: "'an" (that), and what is established from (M) and the two Sahihs. (7) Meaning: accused of it. Sharh Sahih Muslim by an-Nawawi 17/89. (8) In Sahih Muslim: "Tabukan." An-Nawawi (17/89) said: This is how it is in most copies: "Tabukan" in the accusative case. And in Musnad Ahmad and Sahih al-Bukhari as in the copies: "Tabuk." Al-Hafiz said in al-Fath (8/118): Without declension for the majority, and in a narration: "Tabukan," referring to the place. (9) Meaning: the

whiteness of himself appeared in the mirage, and "yazul": moves and fluctuates. Al-Mufhim 7/96.

४१४ सूरह अत-तौबा, आयत ११८

यह युद्ध उस समय हुआ जब फल पक चुके थे और छाँव सुखद थी; मैं उनकी ओर झुक गया था (१)। अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके साथ मुसलमानों ने तैयारी की। मैं उनके साथ तैयारी करने के लिए सुबह निकलता, लेकिन बिना कुछ किए वापस आ जाता। मैं अपने मन में कहता, "जब मैं चाहूँ तो ऐसा करने में सक्षम हूँ।" यह टालमटोल जारी रही यहाँ तक कि लोग पूरी तरह से तैयार होकर चल दिए। एक सुबह अल्लाह के रसूल ﷺ मुसलमानों के साथ तड़के निकल पड़े (३), और मैंने अपनी तैयारी का कुछ भी हिस्सा पूरा नहीं किया था। फिर मैं सुबह निकला और बिना कुछ किए वापस आ गया। यह सिलसिला तब तक चलता रहा (४) जब तक कि वे काफी आगे नहीं निकल गए और युद्ध अभियान काफी आगे बढ़ गया (५)। मैंने इरादा किया कि निकलूँ और उन्हें पकड़ लूँ—काश मैंने ऐसा किया होता! लेकिन यह मेरे भाग्य में नहीं था। अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रस्थान के बाद जब भी मैं लोगों के बीच निकलता, तो मुझे यह देखकर दुख होता (६) कि मेरे सामने सिवाय उन लोगों के कोई उदाहरण नहीं था जिन पर पाखंड का संदेह था (७), या वे जिन्हें अल्लाह ने कमजोरों में से क्षमा कर दिया था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने तबूक पहुँचने तक (८) मेरा उल्लेख नहीं किया। जब वह तबूक में लोगों के बीच बैठे थे, तो उन्होंने पूछा: "कअ़ब बिन मालिक ने क्या किया?" बनू सलमा के एक आदमी ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल! उनकी दो चादरों और अपनी बगलों को देखने (अहंकार) ने उन्हें रोक लिया।" मुआ़ज़ बिन जबल ने उससे कहा: "तुमने कितना बुरा कहा! अल्लाह की कसम, हे अल्लाह के रसूल, हम उनके बारे में केवल भलाई ही जानते हैं।" अल्लाह के रसूल ﷺ चुप रहे। जब वह इसी स्थिति में थे, तो उन्होंने चिलचिलाती धूप की मृगतृष्णा (९) के बीच सफेद कपड़े पहने एक आदमी को देखा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "काश यह अबू खैथमा हो।" और वह अबू खैथमा अल-अंसारी ही थे।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अर्थात: मैं उनकी ओर झुक गया। अन-नवावी द्वारा शरह सहीह मुस्लिम १७/८९। (२) (ख), (द), (ज़) और (म) और मुसनद अहमद में इसके बाद है: "उसकी ओर"। (३) (ख), (द), (ज़) और (म) में: 'गाज़ियान' (योद्धा के रूप में), और (ज़ा) और सहीह मुस्लिम से जो पुष्ट है वह 'ग़ादयान' है। (४) (द) और (म) में: "उसी तरह", और बाकी प्रतियों और स्रोतों से जो पुष्ट है वह वैसा ही है जैसा लिखा है। (५) अर्थात: योद्धा आगे बढ़ गए, पहले निकल गए और गुजर गए। अन-नवावी द्वारा शरह सहीह मुस्लिम १७/८९। (६) (ख), (द), (ज़) और (ज़ा) और मुसनद अहमद में: 'अन' (कि), और (म) और दो सहीहों से पुष्ट। (७) अर्थात: उस पर आरोपित। अन-नवावी द्वारा शरह सहीह मुस्लिम १७/८९।

(८) सहीह मुस्लिम में: 'तबूकान'। अन-नवावी (१७/८९) ने कहा: अधिकांश प्रतियों में ऐसा ही है: 'तबूकान' कर्म कारक में। और मुसनद अहमद और सहीह अल-बुखारी में जैसा कि प्रतियों में है: 'तबूक'। अल-हाफिज़ ने अल-फतह (८/११८) में कहा: अधिकांश के लिए बिना विभक्ति के, और एक वर्णन में: 'तबूकान', स्थान के इरादे से। (९) अर्थात: मृगतृष्णा में खुद की सफेदी दिखाई दी, और 'यज़ूलु': हिलता और विचलित होता है। अल-मुफहिम ७/९६।

یہ غزوہ اس وقت ہوا جب پھل پک چکے تھے اور سائے خوشگوار تھے؛ تو میں ان کی طرف مائل ہو گیا (۱)۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ اور آپ کے ساتھ مسلمانوں نے تیاری کی، اور میں صبح سویرے نکلتا تاکہ ان کے ساتھ تیاری کروں، لیکن واپس آ جاتا اور کچھ بھی نہ کر پاتا۔ میں اپنے دل میں کہتا: میں جب چاہوں اس پر قادر ہوں۔ یہ ٹال مٹول جاری رہی یہاں تک کہ لوگ پوری سرگرمی سے روانہ ہو گئے، اور رسول اللہ ﷺ مسلمانوں کے ساتھ صبح سویرے کوچ کر گئے (۳)، جبکہ میں نے اپنے سامان کی کچھ بھی تیاری نہیں کی تھی۔ پھر میں صبح نکلا اور واپس آگیا اور کچھ نہ کر سکا، یہ سلسلہ جاری رہا (۴) یہاں تک کہ وہ تیزی سے آگے نکل گئے اور جنگی مہم کافی آگے بڑھ گئی (۵)؛ تو میں نے ارادہ کیا کہ کوچ کروں اور ان سے جا ملوں، کاش میں نے ایسا کیا ہوتا! پھر میرے لیے یہ مقدر نہ تھا۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ کے نکلنے کے بعد جب میں لوگوں میں نکلتا تو مجھے یہ بات غمزدہ کرتی کہ (۶) مجھے اپنے لیے کوئی نمونہ نظر نہ آتا سوائے اس شخص کے جس پر نفاق کا الزام ہو (۷)، یا وہ شخص جسے اللہ نے معذوروں میں سے عذر دیا ہو۔ رسول اللہ ﷺ نے میرا ذکر نہیں کیا یہاں تک کہ آپ تبوک پہنچ گئے (۸)۔ آپ تبوک میں لوگوں کے درمیان بیٹھے ہوئے تھے کہ فرمایا: ”کعب بن مالک نے کیا کیا؟“ قبیلہ بنو سلمہ کے ایک شخص نے کہا: یا رسول اللہ! اسے اس کی دو چادروں اور اپنے شانوں کو دیکھنے (خود پسندی) نے روک لیا۔ اس پر معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے اس سے کہا: تم نے بہت بری بات کہی! اللہ کی قسم یا رسول اللہ! ہم تو ان کے بارے میں بھلائی کے سوا کچھ نہیں جانتے۔ رسول اللہ ﷺ خاموش رہے۔ اسی دوران آپ نے ایک سفید پوش آدمی کو دیکھا جو سراب میں نمایاں ہو رہا تھا (۹)، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”کاش یہ ابو خیثمہ ہو“؛ تو وہ ابو خیثمہ انصاری ہی تھے۔

حواشی: (۱) یعنی: مائل ہو گیا۔ شرح صحیح مسلم للنوی ۸۹/۱۷۔ (۲) اس کے بعد (خ)، (د)، (ز) اور (م) اور مسند احمد میں ہے: "إليها" (اس کی طرف)۔ (۳) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "غازياً" (غازی بن کر)، اور (ظ) اور صحیح مسلم سے ثابت شدہ "غادياً" ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: "كذلك" (اسی طرح)، اور باقی نسخوں اور مصادر سے ثابت شدہ وہی ہے جو متن میں ہے۔ (۵) یعنی: غازی آگے بڑھ گئے، سبقت لے گئے اور نکل گئے۔ شرح صحیح مسلم للنوی ۸۹/۱۷۔ (۶) (خ)، (د)، (ز) اور (ظ) اور مسند احمد میں ہے: "أن"، اور (م) اور صحیحین سے ثابت شدہ۔ (۷) یعنی: اس سے متہم۔ شرح صحیح مسلم للنوی ۸۹/۱۷۔ (۸) صحیح مسلم میں ہے: "تبوكاً"۔ نووی (۸۹/۱۷) نے کہا: اکثر نسخوں میں اسی طرح ہے: "تبوكاً" نصب کے ساتھ اھ اور مسند احمد اور صحیح بخاری میں نسخوں کے مطابق "تبوك" ہے۔ حافظ نے الفتح (۱۱۸/۸) میں کہا: اکثر کے نزدیک بغیر صرف کے، اور ایک روایت میں: "تبوكاً"، جگہ کے ارادے سے۔ (۹) یعنی: سراب میں اپنی سفیدی ظاہر کی، اور "يزول": حرکت کرتا اور مضطرب ہوتا ہے۔ المفہم ۹۶/۷۔

Surah At-Tawbah: Verse 118 415

And he is the one who gave a sa' of dates in charity when the hypocrites mocked him. (1) Ka'b ibn Malik said: "When I heard that the Messenger of Allah (peace be upon him) was returning from Tabuk, my distress overtook me. I began to think of lies and said: 'How can I escape his anger tomorrow?' I sought the help of every wise person in my family for that. When it was said to me that the Messenger of Allah (peace be upon him) had arrived, falsehood left me, and I realized that I would never be saved from him by anything [but the truth]. So, I resolved to speak the truth to him. The Messenger of Allah (peace be upon him) arrived in the morning. Whenever he returned from a journey, he would start with the mosque and pray two rak'ahs, then sit for the people. When he had done that, those who had stayed behind came to him and began to offer excuses and swear oaths to him. They were eighty-odd men. The Messenger of Allah (peace be upon him) accepted their outward excuses, took their pledge of allegiance, and asked for forgiveness for them, leaving their secrets to Allah. Then I came, and when I greeted him, he smiled with the smile of one who is angry, then said: 'Come.' So I came walking until I sat before him. He said to me: 'What kept you back? Had you not bought a mount?' He (Ka'b) said: I said: 'O Messenger of Allah, by Allah, if I were sitting before anyone else among the people of this world, I would think that I could escape his anger with an excuse; I have indeed been gifted with eloquence. But by Allah, I know that if I tell you a lie today to make you pleased with me, Allah will soon make you angry with me. And if I tell you the truth, which makes you angry with me, I hope for Allah's outcome [reward for honesty]. By Allah, I had no excuse. By Allah, I was never stronger or wealthier than when I stayed behind you.' The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'As for this one, he has spoken the truth. So get up until Allah decides concerning you.' So I got up, and some men from Banu Salimah followed me and said to me: 'By Allah, we did not know you to have committed a sin before this! You were indeed unable to offer an excuse to the Messenger of Allah (peace be upon him) as the others who stayed behind did. The Messenger of Allah's (peace be upon him) seeking forgiveness for you would have been enough for your sin!'. He said: 'By Allah, they continued to reproach me until I wanted to return to the Messenger of Allah (peace be upon him) and call myself a liar.' He said: 'Then I said to them: Did anyone else meet this [same fate] with me?' They said: 'Yes, two men met with you who said the same as you said, and they were told the same as was told to you.' He said:

(1) In (Kh), (Zh), and (M): "until he mocked him," and what is established is from (D) and (Z), which matches what is in Sahih Muslim.

सूरह अत-तौबाह: आयत 118 415

और वह वही है जिसने खजूर का एक साअ (एक माप) दान में दिया था जब मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) ने उसका मज़ाक उड़ाया था। (1) का'ब बिन मलिक ने कहा: "जब मुझे पता चला कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तबुक से लौट रहे हैं, तो मेरी बेचैनी बढ़ गई। मैं झूठ सोचने लगा और कहने लगा: 'कल मैं उनके गुस्से से कैसे बचूँगा?' इसके लिए मैंने अपने परिवार के हर समझदार व्यक्ति की मदद मांगी। जब मुझसे कहा गया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) आ चुके हैं, तो सारा झूठ मेरे दिमाग से निकल गया और मुझे एहसास हुआ कि मैं उनसे कभी भी [सच के अलावा] किसी भी चीज़ से नहीं बच पाऊंगा। इसलिए, मैंने उन्हें सच बताने का इरादा किया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सुबह के समय पहुंचे। जब भी वे किसी यात्रा से लौटते, तो पहले मस्जिद जाते और दो रकअत नमाज़ पढ़ते, फिर लोगों के लिए बैठते। जब उन्होंने ऐसा किया, तो जो लोग पीछे रह गए थे, वे उनके पास आए और बहाने बनाने लगे और उनके सामने कसम खाने लगे। वे अस्सी से कुछ अधिक पुरुष थे। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनकी बाहरी बातों को स्वीकार कर लिया, उनसे निष्ठा की शपथ ली, और उनके लिए क्षमा माँगी, और उनके गुप्त भेदों को अल्लाह पर छोड़ दिया। फिर मैं आया, और जब मैंने उन्हें सलाम किया, तो वे एक नाराज़ व्यक्ति की मुस्कान के साथ मुस्कुराए, फिर कहा: 'आओ।' तो मैं चलकर उनके सामने बैठ गया। उन्होंने मुझसे कहा: 'तुम्हें किस चीज़ ने पीछे रखा? क्या तुमने सवारी नहीं खरीदी थी?' उन्होंने (का'ब) कहा: मैंने कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह की कसम, अगर मैं दुनिया के लोगों में से आपके अलावा किसी और के सामने बैठा होता, तो मैं सोचता कि मैं किसी बहाने से उसके गुस्से से बच जाऊँगा; मुझे वास्तव में वाकपटुता (बोलने की कला) का वरदान मिला है। लेकिन अल्लाह की कसम, मुझे पता है कि अगर मैं आज आपसे झूठ बोलूँ ताकि आप मुझसे खुश हो जाएँ, तो अल्लाह जल्द ही आपको मुझसे नाराज़ कर देगा। और अगर मैं आपको सच बताऊं जिससे आप मुझसे नाराज हों, तो मैं इसमें अल्लाह के परिणाम (ईमानदारी के इनाम) की उम्मीद करता हूं। अल्लाह की कसम, मेरे पास कोई बहाना नहीं था। अल्लाह की कसम, मैं कभी भी इतना मज़बूत या धनवान नहीं था जितना कि उस समय था जब मैं आपके पीछे रह गया था।' अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: 'जहाँ तक इसकी बात है, इसने सच बोला है। तो उठो जब तक कि अल्लाह तुम्हारे बारे में फैसला न कर दे।' तो मैं उठ खड़ा हुआ, और बनू सलीमा के कुछ लोग मेरे पीछे आए और मुझसे कहा: 'अल्लाह की कसम, हमें नहीं पता था कि आपने इससे पहले कोई पाप किया है! आप

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने वैसा बहाना बनाने में असमर्थ रहे जैसा कि पीछे रहने वाले अन्य लोगों ने किया। आपके पाप के लिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का आपके लिए क्षमा मांगना ही काफी होता!'। उन्होंने कहा: 'अल्लाह की कसम, वे मुझे तब तक धिक्कारते रहे जब तक कि मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास वापस जाकर खुद को झूठा कहने का इरादा नहीं कर लिया।' उन्होंने कहा: 'फिर मैंने उनसे कहा: क्या मेरे साथ कोई और भी इस [परिस्थिति] में मिला?' उन्होंने कहा: 'हाँ, आपके साथ दो और पुरुष मिले जिन्होंने वही कहा जो आपने कहा था, और उन्हें भी वही कहा गया जो आपसे कहा गया था।' उन्होंने कहा:"

---

(1) (ख), (ज़) और (म) में: "यहाँ तक कि उसने उसका मज़ाक उड़ाया", और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, जो सहीह मुस्लिम में जो है उसके अनुरूप है।

سورہ التوبہ: آیت ۱۱۸ ۴۱۵

اور یہ وہی شخص ہے جس نے کھجور کا ایک صاع صدقہ کیا تھا جب منافقوں نے اس کا مذاق اڑایا تھا۔ (۱) کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: "جب مجھے یہ خبر پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ تبوک سے واپسی کے لیے روانہ ہو چکے ہیں، تو مجھ پر پریشانی سوار ہو گئی۔ میں جھوٹے بہانے سوچنے لگا اور کہنے لگا کہ کل آپ ﷺ کی ناراضگی سے کیسے نجات پاؤں گا؟ میں نے اس بارے میں اپنے خاندان کے ہر صاحبِ رائے سے مشورہ کیا۔ جب مجھ سے کہا گیا کہ رسول اللہ ﷺ تشریف لا چکے ہیں، تو باطل مجھ سے دور ہو گیا اور میں جان گیا کہ میں آپ ﷺ سے جھوٹ بول کر کبھی نجات نہیں پا سکتا، چنانچہ میں نے سچ بولنے کا عزم کر لیا۔ رسول اللہ ﷺ صبح کے وقت تشریف لائے۔ آپ ﷺ کا طریقہ تھا کہ جب سفر سے واپس آتے تو پہلے مسجد تشریف لاتے، وہاں دو رکعت نماز پڑھتے، پھر لوگوں کے لیے بیٹھ جاتے۔ جب آپ ﷺ ایسا کر چکے تو وہ لوگ جو پیچھے رہ گئے تھے آپ ﷺ کے پاس آئے اور بہانے پیش کرنے اور قسمیں کھانے لگے۔ یہ اسی (80) سے کچھ زیادہ آدمی تھے۔ رسول اللہ ﷺ نے ان کی ظاہری باتوں کو قبول کر لیا، ان سے بیعت لی اور ان کے لیے استغفار کیا اور ان کے باطن کو اللہ کے سپرد کر دیا۔ پھر میں حاضر ہوا، جب میں نے سلام کیا تو آپ ﷺ ایک ناراض شخص کی طرح مسکرائے، پھر فرمایا: 'قریب آؤ'۔ میں چل کر آپ ﷺ کے سامنے بیٹھ گیا۔ آپ ﷺ نے مجھ سے پوچھا: 'تمہیں کس چیز نے پیچھے رکھا؟ کیا تم نے سواری نہیں خریدی تھی؟' وہ (کعب) کہتے ہیں: میں نے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول! اللہ کی قسم، اگر میں آپ کے علاوہ دنیا کے کسی اور شخص کے پاس بیٹھا ہوتا تو میں سمجھتا کہ میں کوئی نہ کوئی عذر پیش کر کے اس کی ناراضگی سے بچ جاؤں گا، مجھے گفتگو کا ملکہ عطا کیا گیا ہے، لیکن اللہ کی قسم! میں جانتا ہوں کہ اگر آج میں نے آپ سے

جھوٹ بول کر آپ کو راضی کر بھی لیا تو قریب ہے کہ اللہ آپ کو مجھ پر ناراض کر دے| اور اگر میں آپ سے سچی بات کہوں جس سے آپ مجھ پر ناراض ہوں تو میں اس میں اللہ کے انجام (سچائی کے صلے) کی امید رکھتا ہوں۔ اللہ کی قسم! میرے پاس کوئی عذر نہ تھا، اللہ کی قسم! میں کبھی بھی اتنا قوی اور خوشحال نہ تھا جتنا اس وقت تھا جب میں آپ سے پیچھے رہ گیا تھا'۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'جہاں تک اس شخص کا تعلق ہے تو اس نے سچ کہا ہے، پس کھڑے ہو جاؤ یہاں تک کہ اللہ تمہارے بارے میں کوئی فیصلہ فرما دے'۔ میں کھڑا ہو گیا اور بنو سلمہ کے کچھ لوگ میرے پیچھے آئے اور مجھ سے کہنے لگے: 'اللہ کی قسم! ہمیں نہیں معلوم کہ اس سے پہلے تم نے کوئی گناہ کیا ہو، تم اس سے بھی عاجز رہے کہ رسول اللہ ﷺ کے سامنے کوئی ایسا عذر پیش کر دیتے جیسے پیچھے رہ جانے والوں نے پیش کیے، تمہارے گناہ کے لیے رسول اللہ ﷺ کا استغفار کرنا ہی کافی تھا'۔ وہ کہتے ہیں: 'اللہ کی قسم! وہ مجھے ملامت کرتے رہے یہاں تک کہ میں نے ارادہ کیا کہ رسول اللہ ﷺ کے پاس واپس جا کر خود کو جھٹلا دوں (کہ میرا عذر سچا تھا)'۔ وہ کہتے ہیں: 'پھر میں نے ان سے پوچھا: کیا میرے ساتھ کسی اور کا بھی یہی حال ہوا ہے؟' انہوں نے کہا: 'ہاں، دو اور آدمیوں کا بھی یہی حال ہوا ہے، انہوں نے بھی وہی بات کہی جو تم نے کہی، اور انہیں بھی وہی جواب ملا جو تمہیں ملا'۔ وہ کہتے ہیں:"

---

(١) (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: "یہاں تک کہ اس کا مذاق اڑایا"، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو صحیح مسلم کے مطابق ہے۔

Surah At-Tawbah, Verse 118 416

I said, "Who are they?" They said, "Murarah bin Rabi' al-'Amiri(1) and Hilal bin Umayyah al-Waqifi(2)." He said, "So they mentioned to me two righteous men who had attended Badr; in them was an example (for me). So I went on when they mentioned them to me."

He said, "And the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade the Muslims from speaking to us, the three of us from among those who had stayed behind. He said, 'So the people avoided us,' and he said, 'and they changed towards us until the earth felt unfamiliar to me, it was not the earth I knew. We remained in that state for fifty nights. As for my two companions, they surrendered and sat in their houses weeping. As for me, I was the youngest and strongest of the people, so I would go out and attend the prayer and walk in the markets, and no one would speak to me. I would come to the Messenger of Allah (peace be upon him) and greet him while he was in his sitting place after the prayer, and I would say to myself: Did he move his lips to return the greeting or not? Then I would pray near him and steal looks at him. When I focused on my prayer, he would look at me, and if I turned towards him, he would turn away from me. This state of shun by the Muslims continued for a long time, so I walked until I climbed over the wall of the garden of Abu Qatadah, who was my cousin and the person dearest to me. I greeted him, but by Allah, he did not return the greeting. I said to him, 'O Abu Qatadah, I adjure you by Allah, do you know that I love Allah and His Messenger?' He remained silent. I repeated it and adjured him, and he remained silent. I repeated it again and adjured him, and he said, 'Allah and His Messenger know best.' Then my eyes overflowed with tears, and I turned away and climbed back over the wall."

"While I was walking in the market of Medina, I saw a Nabataean from the people of Sham(3) who had come with food to sell in Medina, saying, 'Who will lead me to Ka'b bin Malik?' He said, 'So the people began pointing me out to him until he came to me and handed me a letter from the King of Ghassan. I was literate, so I read it, and behold, it said: To proceed, it has reached us that your companion (the Prophet) has shunned you, and Allah has not placed you in a land of humiliation or neglect. So join..."

(1) Al-Nawawi said: This is how it is in all copies of Muslim: "Al-'Amiri." Scholars rejected it and said: It is a mistake, the correct one is "Al-'Amri" - with a fatha on the 'ayn and sukun on the meem - from the clan of Amr bin 'Awf. This is how Al-Bukhari

mentioned it, and so did Muhammad ibn Ishaq, Ibn Abd al-Barr, and other Imams. As for his saying "Murarah bin Rabi'ah," this is how it appeared in copies of Muslim, while in Al-Bukhari it is "Ibn al-Rabi'." Ibn Abd al-Barr said: It is said both ways. (2) Attributed to Waqif, a clan of the Ansar. Sharh al-Nawawi for Sahih Muslim 17/92. (3) Al-Hafiz said in Al-Fath 8/120: These were the people of agriculture at that time. This Syrian Nabataean was a Christian, as stated in the narration of Ma'mar: "Behold, a Christian came with food of his to sell it."

सूरह अत-तौबाह, आयत 118 416

मैंने कहा, "वे दो कौन हैं?" उन्होंने कहा, "मुराराह बिन रबी' अल-आमीरी(1) और हिलाल बिन उमय्या अल-वाक़िफी(2)।" उन्होंने कहा, "तो उन्होंने मुझे दो नेक आदमियों के बारे में बताया जो बद्र में शामिल हुए थे; उनमें मेरे लिए एक उदाहरण था। इसलिए जब उन्होंने उनका ज़िक्र किया, तो मैं चला गया।"

उन्होंने कहा, "और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुसलमानों को हम तीनों से बात करने से मना कर दिया था, जो पीछे रह गए थे। उन्होंने कहा, 'तो लोगों ने हमसे परहेज़ किया,' और उन्होंने कहा, 'और वे हमारे प्रति बदल गए यहाँ तक कि धरती मुझे अजनबी सी लगने लगी, यह वह धरती नहीं थी जिसे मैं जानता था। हम पचास रातों तक इसी स्थिति में रहे। जहाँ तक मेरे दो साथियों का सवाल है, वे तो हार मान गए और अपने घरों में रोते हुए बैठ गए। जहाँ तक मेरा सवाल है, मैं लोगों में सबसे जवान और मज़बूत था, इसलिए मैं बाहर निकलता और नमाज़ में शामिल होता और बाज़ारों में घूमता था, और कोई मुझसे बात नहीं करता था। मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आता और नमाज़ के बाद उनकी मजलिस में उन्हें सलाम करता, और अपने आप से कहता: क्या उन्होंने सलाम का जवाब देने के लिए अपने होंठ हिलाए या नहीं? फिर मैं उनके पास नमाज़ पढ़ता और उन्हें तिरछी नज़रों से देखता। जब मैं अपनी नमाज़ की ओर ध्यान देता, तो वे मेरी ओर देखते, और अगर मैं उनकी ओर मुड़ता, तो वे मुझसे मुँह मोड़ लेते। यहाँ तक कि जब मुसलमानों की बेरुखी मुझ पर लम्बे समय तक रही, तो मैं चला और अबू क़तादाह के बाग की दीवार फाँदकर अंदर गया, जो मेरा चचेरा भाई था और मुझे सबसे प्यारा था। मैंने उन्हें सलाम किया, लेकिन खुदा की कसम, उन्होंने सलाम का जवाब नहीं दिया। मैंने उनसे कहा, 'ऐ अबू क़तादाह, मैं तुम्हें अल्लाह की कसम देता हूँ, क्या तुम जानते हो कि मैं अल्लाह और उसके रसूल से प्यार करता हूँ?' वह खामोश रहे। मैंने फिर से कसम दी, तो वह खामोश रहे। मैंने फिर से कसम दी, तो उन्होंने कहा, 'अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।' फिर मेरी आँखों से आँसू बह निकले, और मैं मुड़ गया और दीवार फाँदकर वापस आ गया।"

"जब मैं मदीना के बाज़ार में चल रहा था, तो शाम के लोगों में से एक नबती(3) जो अनाज बेचने आया था, कह रहा था, 'का'ब बिन मालिक का पता कौन बताएगा?' उन्होंने कहा, 'तो लोग मेरी ओर इशारा करने लगे, यहाँ तक कि वह मेरे पास आया और मुझे गस्सान के राजा का एक पत्र दिया। मैं लिखना-पढ़ना जानता था, इसलिए मैंने उसे पढ़ा, तो उसमें लिखा था: आगे यह कि, हमें यह ख़बर मिली है कि

तुम्हारे साथी (पैगम्बर) ने तुमसे बेरुखी अख्तियार कर ली है, और अल्लाह ने तुम्हें अपमान या बर्बादी के घर में नहीं रखा है। तो तुम हमारे पास आ जाओ..."

(1) अल-नववी ने कहा: मुस्लिम की सभी प्रतियों में यह इसी तरह है: "अल-आमीरी।" विद्वानों ने इसे नकारा और कहा: यह गलत है, सही "अल-अमरी" है - 'ऐन' पर ज़बर और 'मीम' साकिन के साथ - बनू अम्र बिन औफ में से। इमाम बुखारी ने भी ऐसा ही ज़िक्र किया है, और मुहम्मद इब्न इसहाक, इब्न अब्द अल-बर्र और अन्य इमामों ने भी इसे इसी तरह संदर्भित किया है। जहाँ तक उनके"मुराराह बिन रबीआह" कहने का सवाल है, मुस्लिम की प्रतियों में यह इसी तरह है, जबकि बुखारी में यह "इब्न अल-रबी" है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: इसे दोनों तरह से कहा जाता है। (2) वाकिफ से संबंधित, जो अंसार का एक कबीला है। सहीह मुस्लिम की शरह अल-नववी 17/92। (3) हाफिज़ ने अल-फतह 8/120 में कहा: ये लोग उस समय खेती-किसानी करने वाले थे। यह शामी नबती ईसाई था जैसा कि मा'मर की रिवायत में है: "अचानक एक ईसाई आया जो बेचने के लिए अपना अनाज लाया था।"

سورۃ التوبہ، آیت 118 416

میں نے کہا: وہ دونوں کون ہیں؟ انہوں نے کہا: مرارہ بن ربیعہ العامری(1) اور ہلال بن امیہ الواقفی(2)۔ کہا: تو انہوں نے میرے سامنے دو ایسے نیک آدمیوں کا ذکر کیا جو بدر میں شریک ہوئے تھے؛ ان میں (میرے لیے) نمونہ تھا، کہا: تو جب انہوں نے مجھ سے ان کا ذکر کیا تو میں چلا آیا۔

کہا: اور رسول اللہ ﷺ نے مسلمانوں کو ہم تینوں سے بات کرنے سے منع فرما دیا تھا ان لوگوں میں سے جو پیچھے رہ گئے تھے۔ کہا: تو لوگوں نے ہم سے کنارہ کشی اختیار کر لی، اور کہا: وہ ہمارے لیے بدل گئے یہاں تک کہ زمین مجھ پر اجنبی ہوگئی، وہ ایسی زمین نہ رہی جسے میں پہچانتا تھا۔ پس ہم پچاس راتوں تک اسی حال میں رہے۔ جہاں تک میرے دو ساتھیوں کا تعلق ہے، تو وہ تو عاجز ہو کر اپنے گھروں میں روتے ہوئے بیٹھ رہے، اور رہا میں تو میں قوم کا سب سے جوان اور مضبوط تھا، پس میں نکلتا اور نماز میں شریک ہوتا اور بازاروں میں گھومتا پھرتا تھا اور کوئی مجھ سے بات نہیں کرتا تھا۔ میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آتا اور آپ کو سلام کرتا جبکہ آپ نماز کے بعد اپنی مجلس میں ہوتے، اور میں اپنے دل میں کہتا: کیا آپ نے سلام کا جواب دینے کے لیے اپنے لبوں کو حرکت دی یا نہیں؟ پھر میں آپ کے قریب نماز پڑھتا اور آپ کو کنکھیوں سے دیکھتا، پس جب میں اپنی نماز کی طرف متوجہ ہوتا تو آپ مجھے دیکھتے اور جب میں آپ کی طرف دیکھتا تو آپ مجھ سے منہ پھیر لیتے۔ یہاں تک کہ جب مسلمانوں کی اس بے رخی کا عرصہ مجھ پر طویل ہو گیا تو میں چلا یہاں تک کہ ابو قتادہ کے باغ کی دیوار پھاند کر اندر گیا، وہ میرے چچا زاد بھائی تھے اور لوگوں میں مجھے سب سے زیادہ محبوب تھے، تو میں نے انہیں سلام کیا، پس اللہ کی قسم! انہوں نے مجھے سلام کا جواب نہیں دیا۔ میں نے ان سے کہا: اے ابو قتادہ! میں

تمہیں اللہ کا واسطہ دے کر پوچھتا ہوں، کیا تم جانتے ہو کہ میں اللہ اور اس کے رسول سے محبت کرتا ہوں؟ وہ خاموش رہے، تو میں نے دوبارہ واسطہ دیا، تو وہ خاموش رہے، پھر میں نے سہ بارہ واسطہ دیا، تو انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول ہی بہتر جانتے ہیں۔ پس میری آنکھیں چھلک پڑیں، اور میں پیٹھ پھیر کر مڑا یہاں تک کہ دیوار پھاند کر (واپس) آگیا۔

اسی اثنا میں میں مدینہ کے بازار میں چل رہا تھا کہ اچانک اہل شام کے نبطیوں(3) میں سے ایک نبطی جو غلہ بیچنے کے لیے مدینہ آیا تھا، کہنے لگا: کعب بن مالک کا پتہ کون بتائے گا؟ کہا: تو لوگ اس کے لیے میری طرف اشارہ کرنے لگے، یہاں تک کہ وہ میرے پاس آیا اور مجھے غسان کے بادشاہ کا ایک خط دیا، میں لکھنا پڑھنا جانتا تھا، میں نے اسے پڑھا تو اس میں لکھا تھا: امّا بعد! ہمیں یہ خبر پہنچی ہے کہ تمہارے صاحب (نبی ﷺ) نے تم سے بے رخی اختیار کر لی ہے، اور اللہ نے تمہیں ذلت اور ضائع ہونے کے گھر میں نہیں رکھا، پس تم (ہمارے پاس) چلے آؤ...

(1) امام نوویؒ نے فرمایا: مسلم کے تمام نسخوں میں اسی طرح ہے: "العامری"، اور علماء نے اس کا انکار کیا ہے اور کہا ہے کہ یہ غلط ہے، صحیح "العَمری" ہے - عین کے زبر اور میم کے سکون کے ساتھ - بنو عمرو بن عوف میں سے، اور اسی طرح امام بخاریؒ نے ذکر کیا ہے، اور اسی طرح محمد بن اسحاق، ابن عبدالبر اور دیگر ائمہ نے ان کی نسبت بیان کی ہے۔ اور رہا ان کا یہ قول: "مراره بن ربیعہ"، تو مسلم کے نسخوں میں اسی طرح واقع ہوا ہے جبکہ بخاری میں "ابن الربیع" ہے۔ ابن عبدالبر نے فرمایا: دونوں طرح کہا جاتا ہے۔ (2) واقف کی طرف منسوب ہے، جو انصار کی ایک شاخ ہے۔ شرح النووی علی صحیح مسلم 17/92۔ (3) حافظؒ نے "الفتح" 8/120 میں فرمایا: یہ لوگ اس وقت کاشتکار طبقہ تھا، اور یہ شامی نبطی عیسائی تھا جیسا کہ معمر کی روایت میں آیا ہے: "اچانک ایک عیسائی آیا جو اپنا غلہ بیچنے لایا تھا۔"

Surah At-Tawbah: Verse 118 417

...join us, we will comfort you. He said: So when I read it, I said: This also is a part of the trial. So I took it to the oven and burnt it. When forty nights out of the fifty had passed and the revelation was delayed(1), the messenger of the Messenger of Allah (ﷺ) came to me and said: Verily, the Messenger of Allah (ﷺ) commands you to stay apart from your wife. I said: Should I divorce her or what should I do? He said: No, but stay apart from her and do not approach her. He said: He sent a similar message to my two companions. So I said to my wife: Go to your family and stay with them until Allah decides on this matter.

He said: Then the wife of Hilal bin Umayya came to the Messenger of Allah (ﷺ) and said: O Messenger of Allah, Hilal bin Umayya is a helpless old man who has no servant. Do you dislike it if I serve him? He said: "No, but let him not come near you." She said: By Allah, he has no movement (desire) towards anything, and by Allah, he has not stopped crying since this ordeal began until this day.

He said: Some of my family members said: If only you had asked permission from the Messenger of Allah (ﷺ) regarding your wife, for he has permitted the wife of Hilal bin Umayya to serve him. I said: I will not ask the Messenger of Allah (ﷺ) for permission regarding her. I do not know what the Messenger of Allah (ﷺ) would say if I asked him, while I am a young man. He said: So I stayed in that state for ten nights, and fifty nights were completed from the time people were forbidden from speaking to us.

He said: Then I prayed the Fajr prayer on the morning of the fiftieth night on the roof of one of our houses. While I was sitting in the state that Allah mentioned about us, my soul felt constricted and the earth, despite its vastness, felt narrow for me, I heard the voice of a caller who had climbed Sal'(2) shouting at the top of his voice: O Ka'b bin Malik, glad tidings! He said: I fell down in prostration, and I knew that relief had come.

He said: Then the Messenger of Allah (ﷺ) announced Allah's acceptance of our repentance to the people when he prayed the Fajr prayer. So people went to give us the glad tidings. Messengers went to my two companions, and a man galloped towards me on a horse, and a runner ran...

(1) Meaning: it was delayed. Sharh al-Nawawi on Sahih Muslim 17/94. (2) Meaning: he ascended it and rose above it. Sal' - with a fatha on the 'seen' and sukun on the 'laam' - is a well-known mountain in Medina. Sharh Sahih Muslim by al-Nawawi 17/95.

सूरह अत-तौबाह: आयत 118 417

...हमसे जुड़ें, हम आपको तसल्ली देंगे। उन्होंने कहा: जब मैंने इसे पढ़ा, तो मैंने कहा: यह भी परीक्षा का एक हिस्सा है। तो मैं इसे तंदूर (ओवन) की ओर ले गया और उसमें जला दिया। यहाँ तक कि जब पचास में से चालीस रातें बीत गईं और वह्य (ईश्वरीय संदेश) आने में देरी(1) हुई, तो अल्लाह के रसूल (ﷺ) का एक संदेशवाहक मेरे पास आया और कहा: बेशक अल्लाह के रसूल (ﷺ) आपको आदेश देते हैं कि आप अपनी पत्नी से अलग रहें। मैंने पूछा: क्या मैं उसे तलाक दे दूँ या क्या करूँ? उसने कहा: नहीं, बल्कि उससे अलग रहें और उसके पास न जाएँ। उन्होंने कहा: आपने मेरे दोनों साथियों को भी वैसा ही संदेश भेजा। तो मैंने अपनी पत्नी से कहा: तुम अपने परिवार के पास चली जाओ और उनके पास तब तक रहो जब तक अल्लाह इस मामले में कोई फैसला न कर दे।

उन्होंने कहा: फिर हिलाल बिन उमैया की पत्नी अल्लाह के रसूल (ﷺ) के पास आईं और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हिलाल बिन उमैया एक लाचार बूढ़े व्यक्ति हैं जिनका कोई सेवक नहीं है। क्या आप यह नापसंद करेंगे कि मैं उनकी सेवा करूँ? उन्होंने कहा: "नहीं, लेकिन उन्हें तुम्हारे करीब नहीं आना चाहिए।" उसने कहा: अल्लाह की कसम, उनमें किसी भी चीज़ के लिए कोई हलचल (इच्छा) नहीं है, और अल्लाह की कसम, जब से उनका यह मामला शुरू हुआ है तब से वे आज तक लगातार रो रहे हैं।

उन्होंने कहा: मेरे परिवार के कुछ सदस्यों ने कहा: काश आपने अपनी पत्नी के बारे में अल्लाह के रसूल (ﷺ) से अनुमति ले ली होती, क्योंकि आपने हिलाल बिन उमैया की पत्नी को उनकी सेवा करने की अनुमति दी है। मैंने कहा: मैं अपनी पत्नी के बारे में अल्लाह के रसूल (ﷺ) से अनुमति नहीं माँगूँगा। मुझे नहीं पता कि अगर मैं उनसे अनुमति माँगूँ तो अल्लाह के रसूल (ﷺ) क्या कहेंगे, जबकि मैं एक युवा व्यक्ति हूँ। उन्होंने कहा: तो मैं इसी तरह दस रातों तक रहा, यहाँ तक कि उस समय से पचास रातें पूरी हो गईं जब लोगों को हमसे बात करने से मना किया गया था।

उन्होंने कहा: फिर मैंने पचासवीं रात की सुबह फज्र की नमाज़ अपने घरों में से एक घर की छत पर पढ़ी। जब मैं उस स्थिति में बैठा था जिसका अल्लाह ने हमारे बारे में उल्लेख किया है, कि मेरी जान मुझ पर तंग हो गई थी और धरती अपनी विशालता के बावजूद मुझ पर तंग हो गई थी, मैंने एक पुकारने वाले की आवाज़ सुनी जो सल' (पहाड़)(2) पर चढ़ गया था और अपनी पूरी आवाज़ में चिल्ला

रहा था: ऐ काब बिन मालिक, खुशखबरी! उन्होंने कहा: मैं सजदे में गिर गया, और मुझे पता चल गया कि राहत आ गई है।

उन्होंने कहा: फिर अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फज्र की नमाज़ पढ़ने के बाद लोगों को अल्लाह द्वारा हमारी तौबा (क्षमा) स्वीकार किए जाने की घोषणा की। तो लोग हमें खुशखबरी देने के लिए चल दिए। मेरे दोनों साथियों के पास खुशखबरी देने वाले गए, और एक व्यक्ति घोड़े पर सवार होकर मेरी ओर दौड़ड़ा, और एक धावक भागा...

---

(1) अर्थात: देरी हुई। सहीह मुस्लिम पर अल-नवावी की व्याख्या 17/94। (2) अर्थात: वह उस पर चढ़ा और उस पर ऊँचा हुआ। सल' - 'सीन' पर ज़बर और 'लाम' पर सुकून के साथ - मदीना में एक प्रसिद्ध पहाड़ है। अल-नवावी द्वारा सहीह मुस्लिम की व्याख्या 17/95।

سورہ التوبہ: آیت 118 417

...ہم سے آ ملیں، ہم آپ کو تسلی دیں گے۔ انہوں نے کہا: جب میں نے اسے پڑھا تو میں نے کہا: یہ بھی آزمائش کا ایک حصہ ہے۔ چنانچہ میں اسے تنور کی طرف لے گیا اور اسے اس میں جلا دیا۔ یہاں تک کہ جب پچاس میں سے چالیس راتیں گزر گئیں اور وحی آنے میں تاخیر(1) ہوئی تو رسول اللہ ﷺ کا ایک قاصد میرے پاس آیا اور کہا: بے شک رسول اللہ ﷺ آپ کو حکم دیتے ہیں کہ اپنی بیوی سے الگ رہیں۔ میں نے پوچھا: کیا میں اسے طلاق دے دوں یا کیا کروں؟ اس نے کہا: نہیں، بلکہ اس سے الگ رہو اور اس کے قریب نہ جاؤ۔ انہوں نے کہا: آپ ﷺ نے میرے دونوں ساتھیوں کی طرف بھی ایسا ہی پیغام بھیجا۔ چنانچہ میں نے اپنی بیوی سے کہا: تم اپنے گھر والوں کے پاس چلی جاؤ اور وہیں رہو یہاں تک کہ اللہ اس معاملے میں فیصلہ فرما دے۔

انہوں نے کہا: پھر ہلال بن امیہ کی بیوی رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئی اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول! ہلال بن امیہ ایک بے بس بوڑھے آدمی ہیں جن کا کوئی خادم نہیں، تو کیا آپ ناپسند فرمائیں گے کہ میں ان کی خدمت کروں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، لیکن وہ تمہارے قریب نہ آئیں۔" اس نے کہا: اللہ کی قسم! ان میں کسی چیز کی کوئی حرکت (خواہش) نہیں ہے، اور اللہ کی قسم! جب سے ان کا یہ معاملہ شروع ہوا ہے وہ آج تک مسلسل رو رہے ہیں۔

انہوں نے کہا: میرے گھر والوں میں سے بعض نے کہا: کاش آپ اپنی بیوی کے بارے میں رسول اللہ ﷺ سے اجازت مانگ لیتے، کیونکہ آپ ﷺ نے ہلال بن امیہ کی بیوی کو ان کی خدمت کرنے کی اجازت دے دی ہے۔ میں نے کہا: میں اس بارے میں رسول اللہ ﷺ سے اجازت نہیں مانگوں گا، اور مجھے کیا معلوم کہ اگر میں ان سے اجازت مانگوں تو رسول اللہ ﷺ کیا فرمائیں گے، جب کہ میں

ایک جوان آدمی ہوں۔ انہوں نے کہا: چنانچہ میں اسی حالت میں دس راتیں رہا، یہاں تک کہ اس وقت سے پچاس راتیں پوری ہو گئیں جب سے لوگوں کو ہم سے کلام کرنے سے منع کیا گیا تھا۔

انہوں نے کہا: پھر میں نے پچاسویں رات کی صبح فجر کی نماز اپنے گھروں میں سے ایک گھر کی چھت پر پڑھی۔ جب میں اس حالت میں بیٹھا تھا جس کا اللہ نے ہمارے بارے میں ذکر فرمایا ہے، کہ میری جان مجھ پر تنگی محسوس کر رہی تھی اور زمین اپنی وسعت کے باوجود مجھ پر تنگ ہو گئی تھی، میں نے ایک پکارنے والے کی آواز سنی جو سلع (پہاڑ)(2) پر چڑھ گیا تھا اور اپنی بلند ترین آواز میں پکار رہا تھا: اے کعب بن مالک! خوشخبری ہو۔ انہوں نے کہا: میں سجدے میں گر گیا، اور میں جان گیا کہ کشادگی (راحت) آ گئی ہے۔

انہوں نے کہا: پھر رسول اللہ ﷺ نے فجر کی نماز پڑھنے کے بعد لوگوں کو اللہ کی طرف سے ہماری توبہ کی قبولیت کی اطلاع دی۔ چنانچہ لوگ ہمیں خوشخبری دینے کے لیے چل پڑے۔ میرے دونوں ساتھیوں کی طرف خوشخبری دینے والے گئے، اور ایک شخص گھوڑے پر سوار ہو کر میری طرف دوڑا، اور ایک دوڑنے والا دوڑا...

---

(1) یعنی: دیر ہوئی، سست روی ہوئی۔ صحیح مسلم پر نووی کی شرح 17/94۔ (2) یعنی: وہ اس پر چڑھا اور اس پر بلند ہوا۔ سلع - سین کے زبر اور لام کے جزم کے ساتھ - مدینہ میں ایک معروف پہاڑ ہے۔ صحیح مسلم کی شرح نووی 17/95۔

Surah At-Tawbah: Verse 118, 418

...from Aslam reached before me, and he ascended the mountain, so the voice was faster than the horse. When the one whose voice I heard giving me the glad tidings came to me, I took off my two garments and clothed him with them for his glad tidings. By Allah, I did not possess any others besides them on that day. I borrowed two garments and wore them. Then I set out to see the Messenger of Allah (PBUH). People met me in groups, congratulating me on the acceptance of my repentance and saying: "May Allah's acceptance of your repentance bring you joy," until I entered the mosque. There, the Messenger of Allah (PBUH) was sitting in the mosque surrounded by people. Talhah bin Ubaydullah stood up and ran toward me, shook my hand, and congratulated me. By Allah, no man from the Muhajirin stood up except him. He said: Ka'b would never forget that for Talhah.

Ka'b said: When I greeted the Messenger of Allah (PBUH), he said, while his face was beaming with joy: "Rejoice in the best day that has passed over you since your mother gave birth to you." He said: I asked: Is it from you, O Messenger of Allah, or from Allah (1)? He said: "No, rather it is from Allah." Whenever the Messenger of Allah (PBUH) was happy, his face would light up as if it were a piece of the moon. He said: And we used to recognize that.

He said: When I sat before him, I said: O Messenger of Allah, part of my repentance to Allah (2) is that I give up my wealth as a charity to Allah and His Messenger. The Messenger of Allah (PBUH) said: "Keep some of your wealth for yourself, for that is better for you." He said: I said: Then I will keep my share which is in Khaybar. He said: And I said: O Messenger of Allah, Allah has only saved me through truthfulness, and part of my repentance is that I will only speak the truth as long as I remain alive. He said: By Allah, I do not know of anyone among the Muslims whom Allah has tested/blessed in truthfulness of speech, since I mentioned that to the Messenger of Allah (PBUH) until this day of mine, better than how Allah tested/blessed (3) me. By Allah, I have not intentionally told a lie since I said that to the Messenger of Allah (PBUH) until this day of mine, and I hope that Allah will protect me for what remains [of my life]. He said: Then Allah Almighty revealed: {Allah has already forgiven the Prophet and the Muhajireen...}

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): "Is it from Allah, O Messenger of Allah, or from you?", and what is established is from (Zah) and sources. (2) In sources: "Indeed, part of my repentance." (3) Meaning: He bestowed favor upon him. 'Al-Balaa' and 'Al-Iblaa' can

be in both good and evil, but if used generally, it's usually for evil. If good is intended, it's restricted, as it was restricted here, where he said: "better than what He tested/ blessed me with." Sharh an-Nawawi for Sahih Muslim 17/97.

सूरह अत-तौबा: आयत 118, 418

...अस्लम (कबीले के व्यक्ति) मुझसे पहले आए, और पहाड़ पर चढ़ गए, तो आवाज़ घोड़े से भी तेज़ थी। जब वह व्यक्ति मेरे पास आया जिसकी आवाज़ मैंने मुझे खुशखबरी देते हुए सुनी थी, तो मैंने अपने (दो) कपड़े उतारे और उसकी खुशखबरी के बदले उसे पहना दिए। अल्लाह की कसम, उस दिन मेरे पास उनके अलावा और कोई कपड़ा नहीं था। मैंने दो कपड़े उधार लिए और उन्हें पहना। फिर मैं अल्लाह के रसूल (सल्ल.) की तलाश में निकला। लोग मुझसे समूहों में मिलने लगे, मुझे तौबा (पश्चाताप) की स्वीकारोक्ति पर बधाई दे रहे थे और कह रहे थे: "अल्लाह द्वारा तुम्हारी तौबा की स्वीकारोक्ति तुम्हें मुबारक हो," यहाँ तक कि मैं मस्जिद में दाखिल हुआ। वहां अल्लाह के रसूल (सल्ल.) मस्जिद में बैठे थे और उनके चारों ओर लोग थे। तलहा बिन उबैदुल्लाह उठे और दौड़कर मेरी ओर आए, मुझसे हाथ मिलाया और मुझे बधाई दी। अल्लाह की कसम, मुहाजिरीन में से उनके अलावा कोई और व्यक्ति नहीं उठा। उन्होंने कहा: काब तलहा के इस व्यवहार को कभी नहीं भूले।

काब ने कहा: जब मैंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) को सलाम किया, तो उन्होंने खुशी से चमकते चेहरे के साथ कहा: "उस बेहतरीन दिन की खुशखबरी लो जो तुम्हारी माँ के तुम्हें जन्म देने के बाद से तुम पर बीता है।" उन्होंने कहा: मैंने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह आपकी तरफ से है या अल्लाह की तरफ से (1)? उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि अल्लाह की तरफ से।" जब भी अल्लाह के रसूल (सल्ल.) खुश होते थे, तो उनका चेहरा चमक उठता था जैसे कि वह चाँद का एक टुकड़ा हो। उन्होंने कहा: और हम इसे पहचानते थे।

उन्होंने कहा: जब मैं उनके सामने बैठा, तो मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह के प्रति मेरी तौबा का एक हिस्सा यह है (2) कि मैं अपनी संपत्ति अल्लाह और उसके रसूल के लिए दान के रूप में दे दूँ। अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने कहा: "अपनी कुछ संपत्ति अपने पास रखो, यह तुम्हारे लिए बेहतर है।" उन्होंने कहा: मैंने कहा: तो फिर मैं अपना वह हिस्सा रखूँगा जो खैबर में है। उन्होंने कहा: और मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह ने मुझे केवल सच्चाई के कारण बचाया है, और मेरी तौबा का एक हिस्सा यह है कि जब तक मैं जीवित रहूँगा, केवल सच ही बोलूँगा। उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, मैं मुसलमानों में से किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसे अल्लाह ने सच्चाई बोलने में वैसा ही आजमाया/नवाज़ा हो जैसा उसने मुझे आजमाया/नवाज़ा (3) है, जब से मैंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) से यह बात कही है तब से आज तक। अल्लाह की कसम, जब से मैंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) से यह कहा है, तब से आज तक मैंने जानबूझकर कोई झूठ नहीं बोला है, और मुझे अल्लाह

से उम्मीद है कि वह आने वाले समय में भी मेरी रक्षा करेगा। उन्होंने कहा: फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {अल्लाह ने नबी और मुहाजिरीन पर दया की (तौबा कुबूल की)...}

(1) (ख़), (द), (ज़), और (म) में: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह अल्लाह की तरफ से है या आपकी तरफ से?", और जो स्थापित है वह (ज़ह) और स्रोतों से है। (2) स्रोतों में: "निश्चित रूप से मेरी तौबा का हिस्सा।" (3) अर्थात: उन पर कृपा की। 'अल-बला' और 'अल-इबला' अच्छाई और बुराई दोनों में हो सकते हैं, लेकिन यदि सामान्य रूप से उपयोग किए जाते हैं, तो वे आमतौर पर बुराई के लिए होते हैं। यदि अच्छाई का इरादा हो, तो इसे सीमित किया जाता है, जैसा कि यहाँ किया गया है, जब उन्होंने कहा: "उससे बेहतर जिससे उसने मुझे आजमाया/नवाज़ा।" सहीह मुस्लिम के लिए शरह अन-नवावी 17/97।

سورۃ التوبہ: آیت ۱۱۸، ۴۱۸

... مجھ سے پہلے اسلم (قبیلے کا ایک شخص) پہنچا اور پہاڑ پر چڑھ گیا، تو آواز گھوڑے سے بھی تیز تھی۔ جب وہ شخص میرے پاس آیا جس کی آواز میں نے مجھے خوشخبری دیتے ہوئے سنی تھی، تو میں نے اپنے (دو) کپڑے اتارے اور اس کی خوشخبری کے صلے میں اسے پہنا دیے۔ اللہ کی قسم، اس دن میرے پاس ان کے علاوہ اور کوئی کپڑا نہ تھا۔ میں نے دو کپڑے ادھار لیے اور انہیں پہنا۔ پھر میں رسول اللہ ﷺ کی طرف روانہ ہوا۔ لوگ مجھ سے گروہ در گروہ ملنے لگے، مجھے توبہ کی قبولیت پر مبارکباد دے رہے تھے اور کہہ رہے تھے: "اللہ کا تمہاری توبہ قبول کرنا تمہیں مبارک ہو،" یہاں تک کہ میں مسجد میں داخل ہوا۔ وہاں رسول اللہ ﷺ مسجد میں تشریف فرما تھے اور ان کے گرد لوگ تھے۔ طلحہ بن عبید اللہ اٹھے اور دوڑتے ہوئے میری طرف آئے، مجھ سے مصافحہ کیا اور مجھے مبارکباد دی۔ اللہ کی قسم، مہاجرین میں سے ان کے علاوہ کوئی اور شخص نہیں اٹھا۔ انہوں نے کہا: کعب طلحہ کے اس عمل کو کبھی نہیں بھولے۔

کعب نے کہا: جب میں نے رسول اللہ ﷺ کو سلام کیا، تو آپ ﷺ نے خوشی سے دمکتے ہوئے چہرے کے ساتھ فرمایا: "اس بہترین دن کی خوشخبری لو جو تمہاری ماں کے تمہیں جنم دینے کے بعد سے تم پر گزرا ہے۔" انہوں نے کہا: میں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ آپ کی طرف سے ہے یا اللہ کی طرف سے (1)؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، بلکہ اللہ کی طرف سے۔" جب رسول اللہ ﷺ خوش ہوتے تو آپ ﷺ کا چہرہ منور ہو جاتا جیسے چاند کا ایک ٹکڑا ہو۔ انہوں نے کہا: اور ہم اسے پہچان لیتے تھے۔

انہوں نے کہا: جب میں آپ ﷺ کے سامنے بیٹھا، تو میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ کی طرف میری توبہ کا ایک حصہ یہ ہے (2) کہ میں اپنا سارا مال اللہ اور اس کے رسول کے لیے صدقہ کر

دوں۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنا کچھ مال اپنے پاس رکھو، یہ تمہارے لیے بہتر ہے۔" انہوں نے کہا: میں نے کہا: تو پھر میں اپنا وہ حصہ رکھوں گا جو خیبر میں ہے۔ انہوں نے کہا: اور میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ نے مجھے صرف سچائی کی وجہ سے بچایا ہے، اور میری توبہ کا ایک حصہ یہ ہے کہ جب تک میں زندہ رہوں گا، صرف سچ ہی بولوں گا۔ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، میں مسلمانوں میں سے کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جسے اللہ نے سچائی میں اس سے بہتر آزمایا/نوازا (3) ہو جتنا اس نے مجھے آزمایا/نوازا ہے، جب سے میں نے رسول اللہ ﷺ سے یہ بات کہی ہے تب سے آج کے دن تک۔ اللہ کی قسم، جب سے میں نے رسول اللہ ﷺ سے یہ کہا ہے، تب سے آج تک میں نے جان بوجھ کر کوئی جھوٹ نہیں بولا، اور مجھے اللہ سے امید ہے کہ وہ باقی زندگی میں بھی میری حفاظت فرمائے گا۔ انہوں نے کہا: پھر اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {یقیناً اللہ نے نبی اور مہاجرین پر توبہ کے ساتھ توجہ فرمائی...}

(1) (خ)، (د)، (ز)، اور (م) میں: "اے اللہ کے رسول، کیا یہ اللہ کی طرف سے ہے یا آپ کی طرف سے؟"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور مصادر سے ہے۔ (2) مصادر میں: "بے شک میری توبہ کا ایک حصہ۔" (3) یعنی: ان پر احسان کیا۔ 'البلاء' اور 'الابلاء' خیر اور شر دونوں میں ہوتا ہے، لیکن جب مطلق استعمال ہو تو غالباً شر کے لیے ہوتا ہے، پس جب خیر کا ارادہ ہو تو اسے مقید کیا جاتا ہے جیسا کہ یہاں مقید کیا گیا، پس فرمایا: "اس سے بہتر جو اس نے مجھے آزمایا/نوازا"۔ شرح النووی بر صحیح مسلم ۹۷/۱۷۔

Surah At-Tawbah: Verse 118 / 419

“...and the Ansar who followed him in the hour of difficulty...” until He reached “...Indeed, He is to them Kind and Merciful. And [He also forgave] the three who were left behind [and regretted their error] to the point that the earth closed in on them in spite of its vastness and their souls confined them...” until He reached “...Fear Allah and be with those who are true.”

Ka'b said: "By Allah, Allah has never bestowed upon me a blessing, after guiding me to Islam, greater in my soul than my truthfulness to the Messenger of Allah (peace be upon him), that I did not lie to him (1), so that I might perish as those who lied perished. Indeed, Allah said about those who lied - when the revelation was sent down - the worst thing He ever said to anyone. Allah Almighty said: 'They will swear by Allah to you when you return to them that you may leave them alone. So leave them alone; indeed, they are an abomination, and their refuge is Hell as recompense for what they used to earn. They swear to you so that you might be satisfied with them. But if you should be satisfied with them - indeed, Allah is not satisfied with a defiantly disobedient people.' [At-Tawbah: 95-96]."

Ka'b said: "We three were 'left behind' from the matter of those from whom the Messenger of Allah (peace be upon him) accepted [their excuses] when they swore to him; he accepted their pledge of allegiance and asked for forgiveness for them, but the Messenger of Allah (peace be upon him) deferred our matter until Allah decided on it. Regarding that, Allah Almighty said: 'And [He also forgave] the three who were left behind.' It is not as Allah mentioned that we were left behind from the military expedition, but rather it refers to his leaving us behind and deferring our matter apart from those who swore to him and apologized to him, and he accepted it from them."

His saying: "the earth closed in on them in spite of its vastness" means: despite its width; it is said: a spacious, wide, and vast place (2). And the "ma" is infinitival (masdariyah); meaning: the earth became narrow for them despite its spaciousness; because they were shunned, not dealt with, and not spoken to. This is evidence for shunning the people of disobedience until they repent.

His saying: "and their souls confined them" means: their chests became constricted with worry and loneliness.

(1) An-Nawawi said (17/98): This is how it is in all copies of Muslim and many of the narrations of Al-Bukhari. The scholars said: the word "la" (no/not) in his saying "alla akun" (that I not be) is extra (superfluous), and its meaning is: "that I be [truthful, not] having lied to him," similar to the verse: "What prevented you that you did not prostrate [i.e., from prostrating] when I commanded you?" (2) Ikmal al-Mu'allim (8/288).

सूरह अत-तौबाह: आयत 118 / 419

“...और अंसार जिन्होंने मुश्किल की घड़ी में उनका साथ दिया...” यहाँ तक कि वह पहुँचे “...बेशक वह उनके प्रति बहुत ही करुणाशील और दयावान है। और उन तीन व्यक्तियों पर भी (अल्लाह ने दया की) जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था, यहाँ तक कि जब ज़मीन अपनी विशालता के बावजूद उन पर तंग हो गई और उनकी अपनी जानें भी उन पर भारी पड़ने लगीं...” यहाँ तक कि वह पहुँचे “...अल्लाह से डरो और सच्चों के साथ हो जाओ।”

कअब ने कहा: "अल्लाह की कसम, अल्लाह ने मुझे इस्लाम की ओर मार्गदर्शन करने के बाद कोई भी ऐसी नेमत नहीं दी जो मेरे दिल में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ मेरी सच्चाई से बड़ी हो, कि मैं उनसे झूठ न बोलूँ (1), और वैसे ही नष्ट हो जाऊँ जैसे वे लोग नष्ट हुए जिन्होंने झूठ बोला था। बेशक अल्लाह ने उन लोगों के बारे में कहा जिन्होंने झूठ बोला था - जब वह्य (प्रकाशना) उतरी - सबसे बुरी बात जो उसने किसी के लिए कही थी। और अल्लाह तआला ने फरमाया: 'जब तुम उनकी ओर पलटोगे, तो वे तुम्हारे सामने अल्लाह की कसमें खाएँगे ताकि तुम उन्हें छोड़ दो। तो उन्हें छोड़ दो; बेशक वे गंदगी हैं, और उनका ठिकाना जहन्नम है, उस कमाई के बदले में जो वे करते थे। वे तुम्हारे सामने कसमें खाते हैं ताकि तुम उनसे राज़ी हो जाओ। तो अगर तुम उनसे राज़ी हो भी जाओ, तो अल्लाह नाफरमान लोगों से राज़ी नहीं होता।' [अत-तौबाह: 95-96]।"

कअब ने कहा: "हम तीनों को उन लोगों के मामले से 'पीछे छोड़' दिया गया था जिनसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तब स्वीकार कर लिया था जब उन्होंने उनके सामने कसमें खाई थीं, तो उन्होंने उनसे बैअत (वफादारी की शपथ) ली और उनके लिए माफ़ी माँगी, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमारा मामला टाल दिया यहाँ तक कि अल्लाह ने उसके बारे में फैसला कर दिया। उसी के बारे में अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने फरमाया: 'और उन तीन पर भी जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था'। और अल्लाह ने जिसका उल्लेख किया है वह यह नहीं है कि हमें युद्ध से पीछे छोड़ दिया गया था, बल्कि इसका अर्थ उन लोगों के मुक़ाबले में हमारे मामले को पीछे छोड़ना और टालना है जिन्होंने उनके सामने कसमें खाईं और बहाने बनाए और उन्होंने उनसे स्वीकार कर लिया।"

अल्लाह का फरमाना: 'ज़मीन अपनी विशालता के बावजूद उन पर तंग हो गई' यानी: अपनी चौड़ाई के बावजूद; कहा जाता है: एक विस्तृत, विशाल और चौड़ा स्थान (2)। और 'मा' यहाँ मस्दरिया

(infinitival) है; यानी: ज़मीन अपनी विशालता के बावजूद उन पर तंग हो गई; क्योंकि उनका बहिष्कार किया गया था, न उनके साथ कोई लेन-देन किया जाता था और न ही उनसे कोई बात करता था। यह गुनाहगारों के तौबा करने तक उनके बहिष्कार का प्रमाण है।

अल्लाह का फरमाना: 'और उनकी अपनी जानें भी उन पर भारी पड़ने लगीं' यानी: उनके सीने गम और अकेलेपन से तंग हो गए।

---

(1) अन-नववी ने कहा (17/98): मुस्लिम की सभी प्रतियों और अल-बुखारी की कई रिवायतों में ऐसा ही है। विद्वानों ने कहा: 'अल्ला अकून' (कि मैं न रहूँ) में 'ला' शब्द अतिरिक्त है, और इसका अर्थ है: 'कि मैं उनसे झूठ बोलूँ', जैसे अल्लाह तआला का फरमान है: 'किस चीज़ ने तुझे रोका कि तूने सजदा नहीं किया जब मैंने तुझे हुक्म दिया था?' (2) इकमल अल-मुअल्लिम (8/288)।

سورة التوبہ: آیت ۱۱۸ / ۴۱۹

﴿اور ان انصار پر بھی جنہوں نے تنگی کی گھڑی میں ان کا ساتھ دیا﴾ یہاں تک کہ اللہ نے فرمایا ﴿بے شک وہ ان کے ساتھ نہایت شفیق اور مہربان ہے * اور ان تینوں پر بھی جن کا معاملہ پیچھے ڈال دیا گیا تھا یہاں تک کہ جب زمین اپنی تمام تر وسعتوں کے باوجود ان پر تنگ ہو گئی اور ان کی اپنی جانیں بھی ان پر دوبھر ہو گئیں﴾ یہاں تک کہ فرمایا ﴿اللہ سے ڈرو اور سچے لوگوں کے ساتھ ہو جاؤ﴾۔

حضرت کعب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، اسلام کی ہدایت دینے کے بعد اللہ تعالیٰ نے مجھ پر کوئی ایسا احسان نہیں کیا جو میرے نزدیک رسول اللہ ﷺ سے سچ بولنے سے بڑھ کر ہو، کہ میں نے ان سے جھوٹ نہ بولا (۱)، ورنہ میں بھی اسی طرح ہلاک ہو جاتا جس طرح وہ لوگ ہلاک ہوئے جنہوں نے جھوٹ بولا تھا۔ بیشک اللہ نے وحی نازل فرماتے وقت جھوٹ بولنے والوں کے بارے میں اتنی سخت بات کہی جو کسی اور کے بارے میں نہیں کہی، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وہ تمہارے سامنے اللہ کی قسمیں کھائیں گے جب تم ان کی طرف واپس پلٹو گے تاکہ تم ان سے درگزر کرو، پس تم ان سے اعراض کرو، بیشک وہ ناپاک ہیں اور ان کا ٹھکانہ جہنم ہے، یہ ان کے اعمال کا بدلہ ہے جو وہ کرتے تھے۔ وہ تمہارے سامنے قسمیں کھاتے ہیں تاکہ تم ان سے راضی ہو جاؤ، پس اگر تم ان سے راضی ہو بھی جاؤ تو بیشک اللہ فاسق قوم سے راضی نہیں ہوتا﴾ [التوبہ: ۹۵-۹۶]۔"

حضرت کعب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "ہم تینوں کو ان لوگوں کے معاملے سے 'پیچھے چھوڑ' دیا گیا تھا جن سے رسول اللہ ﷺ نے عذر قبول کر لیا تھا جب انہوں نے آپ ﷺ کے سامنے قسمیں کھائیں، آپ ﷺ نے ان سے بیعت لی اور ان کے لیے استغفار کیا، لیکن رسول اللہ ﷺ نے ہمارا معاملہ

مؤخر کر دیا یہاں تک کہ اللہ نے اس کا فیصلہ فرما دیا، اسی کے بارے میں اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿اور ان تینوں پر بھی جن کا معاملہ پیچھے ڈال دیا گیا تھا﴾۔ یہاں پیچھے ڈالے جانے سے مراد جنگ سے پیچھے رہنا نہیں ہے جیسا کہ اللہ نے ذکر کیا ہے، بلکہ اس سے مراد ان لوگوں کے مقابلے میں ہمارا معاملہ پیچھے چھوڑنا اور مؤخر کرنا ہے جنہوں نے آپ ﷺ کے سامنے قسمیں کھائیں اور عذر پیش کیے اور آپ ﷺ نے ان سے قبول کر لیا۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ضاقت علیہم الارض بما رحبت﴾ یعنی: اپنی وسعت کے باوجود؛ کہا جاتا ہے: منزل رحب، رحیب اور رحاب (کشادہ مکان) (۲)۔ اور «ما» مصدریہ ہے؛ یعنی: زمین اپنی وسعت کے باوجود ان پر تنگ ہو گئی؛ کیونکہ ان کا سوشل بائیکاٹ کر دیا گیا تھا، نہ ان سے کوئی معاملہ کیا جاتا تھا اور نہ کوئی ان سے کلام کرتا تھا۔ اس میں گناہ گاروں سے توبہ کرنے تک لاتعلقی رکھنے کی دلیل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وضاقت علیہم انفسہم﴾ یعنی: ان کے سینے غم اور وحشت کی وجہ سے تنگ ہو گئے۔

---

(۱) امام نووی فرماتے ہیں (۱۷/۹۸): مسلم کے تمام نسخوں اور بخاری کی اکثر روایات میں اسی طرح ہے۔ علماء فرماتے ہیں: "ألا أكون" میں لفظ "لا" زائد ہے اور اس کا معنی یہ ہے: "کہ میں ان سے جھوٹ بولتا"، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "ما منعك أن لا تسجد إذ أمرتك" (تجھے سجدہ کرنے سے کس چیز نے روکا جب میں نے تجھے حکم دیا تھا)۔ (۲) اکمال المعلم ۸/ ۲۸۸۔

And because of the estrangement they faced from the Companions. {And they became certain that there is no refuge from Allah except in Him} [9:118], meaning: they were certain that there is no refuge for them to turn to for pardon and acceptance of repentance except Him (1). Abu Bakr al-Warraq said: "Sincere repentance (Tawbah an-Nasuh) is for the earth to become narrow for the repentant despite its vastness, and for his own soul to become narrow for him; like the repentance of Ka'b and his two companions (2)."

Allah's saying: {Then He turned to them in repentance so that they might repent. Indeed, Allah is the Accepting of repentance, the Merciful} [9:118], so He began with repentance from Him. Abu Zaid said: "I erred in four things regarding the beginning with Allah Almighty: I thought I loved Him, but then [I realized] He loved me; Allah Almighty said: {He will love them and they will love Him} [Al-Ma'idah: 54]. I thought I was pleased with Him, but then [I realized] He was pleased with me; Allah Almighty said: {Allah is pleased with them and they are pleased with Him} [Al-Bayyinah: 8]. I thought I was remembering Him, but then [I realized] He was remembering me; Allah Almighty said: {And the remembrance of Allah is greater} [Al-Ankabut: 45]. I thought I was repenting, but then [I realized] He had turned to me in repentance; Allah Almighty said: {Then He turned to them in repentance so that they might repent}."

It was also said: The meaning is: then He turned to them so they would remain firm in repentance, as He said: {O you who have believed, believe} [An-Nisa: 136]; and it was said: meaning, He pardoned them and did not hasten their punishment as He did with others; He, the Mighty and Majestic, said: {For wrongdoing on the part of the Jews, We made unlawful for them [certain] good foods which had been lawful to them} [An-Nisa: 160].

Allah's saying: {O you who have believed, fear Allah and be with the truthful} [9:119]

There are two matters in it: The first: Allah's saying: {And be with the truthful}. This command to be with the people of truthfulness was appropriate after the story of the three when truthfulness benefited them and removed them from the ranks of the hypocrites (4). Mutarrif said: "I heard Malik bin Anas say: Rarely is a man truthful and does not lie but that he is granted enjoyment of his intellect [i.e., his sanity is preserved]."

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/413. (2) Al-Zamakhshari mentioned it in Al-Kashshaf 2/219. Abu Bakr al-Warraq is Muhammad bin Omar al-Hakim. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/265-266. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/94.

सूरह अत-तौबा: आयतें 118 - 119 | 420

और सहाबा की उस बेरुखी के कारण जो उन्होंने झेली। {और उन्होंने जान लिया कि अल्लाह से भागकर उसके सिवा कोई ठिकाना नहीं} [9:118], यानी: वे आश्वस्त हो गए कि उनके पास क्षमा और तौबा की स्वीकार्यता के लिए उसके सिवा कोई ठिकाना नहीं है (1)। अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: "सच्ची तौबा (तौबा-ए-नूह) यह है कि तौबा करने वाले के लिए ज़मीन अपनी विशालता के बावजूद तंग हो जाए, और उसका अपना जी भी तंग हो जाए; जैसे काब और उनके दो साथियों की तौबा (2)।"

अल्लाह का फरमान: {फिर अल्लाह ने उन पर तौबा का हाथ बढ़ाया ताकि वे तौबा कर सकें। बेशक अल्लाह तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है} [9:118], तो इसकी शुरुआत अल्लाह की ओर से तौबा के साथ हुई। अबू ज़ैद ने कहा: "अल्लाह तआला के साथ शुरुआत करने में मुझसे चार चीज़ों में गलती हुई: मैंने सोचा कि मैं उससे प्यार करता हूँ, फिर मुझे पता चला कि वह मुझसे प्यार करता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {वह उनसे प्यार करेगा और वे उससे प्यार करेंगे} [अल-माएदा: 54]। मैंने सोचा कि मैं उससे प्रसन्न हूँ, फिर मुझे पता चला कि वह मुझसे प्रसन्न है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह उनसे राजी हुआ और वे उससे राजी हुए} [अल-बय्यिना: 8]। मैंने सोचा कि मैं उसे याद कर रहा हूँ, फिर मुझे पता चला कि वह मुझे याद कर रहा है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्लाह की याद सबसे बड़ी है} [अल-अंकबूत: 45]। मैंने सोचा कि मैं तौबा कर रहा हूँ, फिर मुझे पता चला कि उसने मुझ पर तौबा की; अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर उसने उन पर तौबा की ताकि वे तौबा कर सकें}।"

और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ यह है: फिर उसने उन पर तौबा की ताकि वे तौबा पर अडिग रहें, जैसा कि उसने फरमाया: {ऐ ईमान वालो! ईमान लाओ} [अन-निसा: 136]; और कहा गया कि: यानी, उसने उन्हें माफ कर दिया और उनके दंड में जल्दी नहीं की जैसा कि उसने दूसरों के साथ किया; उसने फ़रमाया: {यहूदियों के ज़ुल्म के कारण हमने उन पर कुछ अच्छी चीज़ें हराम कर दीं जो उनके लिए हलाल थीं} [अन-निसा: 160]।

अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह से डरो और सच्चों के साथ रहो} [9:119]

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {और सच्चों के साथ रहो}। सच्चाई के लोगों के साथ रहने का यह आदेश उन तीनों की कहानी के बाद बहुत उपयुक्त है जब सच्चाई ने उन्हें लाभ पहुँचाया और उन्हें मुनाफिकों (पाखंडियों) के ठिकानों से दूर कर दिया (4)। मुतर्रिफ ने कहा: "मैंने मलिक

बिन अनस को कहते सुना: शायद ही कभी ऐसा आदमी हो जो सच्चा हो और झूठ न बोलता हो, लेकिन उसे उसकी बुद्धि का आनंद दिया जाए [अर्थात उसकी अक्ल सलामत रहे]।"

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/413। (2) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 2/219 में इसका उल्लेख किया है। और अबू बक्र अल-वऱ्राक मोहम्मद बिन उमर अल-हकीम हैं। (3) अन-नहहास द्वारा म'आनी अल-कुरान 3/265-266। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/94।

اور صحابہ سے جو انہیں بے رخی ملی اس کی وجہ سے۔ ﴿وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ﴾ یعنی: وہ یقین کر گئے کہ اللہ سے پناہ پانے کے لیے اس کے سوا کوئی ٹھکانہ نہیں جہاں وہ معافی اور توبہ کی قبولیت کے لیے رجوع کر سکیں(۱)۔ ابوبکر الوراق نے کہا: توبہ نصوح یہ ہے کہ توبہ کرنے والے پر زمین اپنی وسعت کے باوجود تنگ ہو جائے، اور اس کی جان اس پر تنگ ہو جائے؛ جیسا کہ کعب اور ان کے دو ساتھیوں کی توبہ تھی(۲)۔

اللہ تعالی کا قول: ﴿ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ پس اس کی طرف سے توبہ سے ابتدا ہوئی۔ ابو زید نے کہا: میں نے اللہ تعالیٰ کے ساتھ معاملہ کی ابتدا میں چار چیزوں میں غلطی کی: میں نے سمجھا کہ میں اس سے محبت کرتا ہوں، پھر پتا چلا کہ وہ مجھ سے محبت کرتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾ [المائدہ: ۵۴]، اور میں نے سمجھا کہ میں اس سے راضی ہوں، پھر پتا چلا کہ وہ مجھ سے راضی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿رَّضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ﴾ [البینہ: ۸]، اور میں نے سمجھا کہ میں اسے یاد کرتا ہوں، پھر پتا چلا کہ وہ مجھے یاد کرتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ﴾ [العنکبوت: ۴۵]، اور میں نے سمجھا کہ میں توبہ کرتا ہوں؛ پھر پتا چلا کہ اس نے مجھ پر توبہ کی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا﴾۔

اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ: پھر اللہ نے ان پر توبہ کی تاکہ وہ توبہ پر ثابت قدم رہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ءَامِنُواْ﴾ [النساء: ۱۳۶]؛ اور کہا گیا: یعنی، ان کی معذرت صحیح ٹھہری اور ان کے عذاب میں جلدی نہیں کی گئی جیسا کہ دوسروں کے ساتھ کیا گیا؛ اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ﴾ [النساء: ۱۶۰]۔

اللہ تعالی کا قول: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَكُونُواْ مَعَ ٱلصَّٰدِقِينَ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالی کا قول: ﴿وَكُونُواْ مَعَ الصَّادِقِينَ﴾ سچائی والوں کے ساتھ رہنے کا یہ حکم ان تینوں کے قصے کے بعد بہت خوب ہے جب ان کی سچائی نے انہیں نفع دیا، اور انہیں منافقوں کے ٹھکانوں سے دور کر دیا(۴)۔ مطرف نے کہا: میں نے مالک بن انس کو کہتے سنا: شاید ہی کوئی ایسا آدمی ہو جو سچ بولتا ہو اور جھوٹ نہ بولتا ہو، مگر اسے اس کی عقل کے ساتھ نوازا جاتا ہے [یعنی اس کی عقل سلامت رہتی ہے]۔

---

(۱) النکت والعیون ۲ / ۴۱۳ . (۲) اسے زمخشری نے الکشاف ۲ / ۲۱۹ میں نقل کیا ہے۔ اور ابو بکر الوراق محمد بن عمر الحکیم ہیں۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۲۶۵ - ۲۶۶ . (۴) المحرر الوجیز ۳ / ۹۴ .

Surah At-Tawbah: Verse 119 | 421

And he was not afflicted with what afflicts others of old age and senility(1).

Opinions differed regarding the intended meaning of believers and the truthful here: It was said: It is a speech addressed to those who believed from the People of the Book(2). It was said: It is a speech addressed to all believers, i.e.: Fear disobeying the command of Allah and be with the truthful - i.e.: with those who went out with the Prophet ﷺ - not with the hypocrites, i.e.: be upon the path and way of the truthful. It was said: They are the Prophets, i.e.: be with them through righteous deeds in Paradise. It was said: They are intended by His saying: {Righteousness is not that you turn your faces...} the verse until His saying: {Those are the ones who have been truthful} [Al-Baqarah: 177]. It was said: They are those who fulfill what they covenanted; and that is because of the words of the Almighty: {Men who have been true to what they promised Allah} [Al-Ahzab: 23]. It was said: They are the Emigrants (Muhajireen); because of Abu Bakr's words on the day of As-Saqifah: Indeed, Allah named us the truthful, so He said: {[It is] for the poor emigrants...} [Al-Hashr: 8] the verse, then He named you the successful, so He said: {And those who settled in the home and [adopted] the faith...} [Al-Hashr: 9] the verse. It was said: They are those whose outward and inward are consistent. Ibn al-Arabi(3) said: This saying is the reality and the ultimate goal, for with this quality, hypocrisy in belief and contradiction in action are removed, and its possessor is called 'As-Siddiq' (the truthful); like Abu Bakr, Umar, Uthman, and those below them according to their ranks and times. As for whoever said: They are intended by the verse of Al-Baqarah, that is the bulk of truthfulness, and [whoever attains the bulk, it is likely that] the lesser will follow him, which is the meaning of the verse of Al-Ahzab. As for the interpretation...

(1) Narrated by Ibn Abd al-Barr 1/70, and al-Khatib in al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (1015). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1015. (3) In Ahkam al-Qur'an 2/1015, and what precedes it and what will come between brackets is from him.

और उसे वह सब कुछ नहीं हुआ जो दूसरों को बुढ़ापे और सठियाने से होता है(1)।

यहाँ "ईमान वालों" और "सच्चों" से क्या तात्पर्य है, इस बारे में अलग-अलग राय हैं: कहा गया: यह अहल-ए-किताब (किताब वाले) में से ईमान लाने वालों को संबोधन है(2)। कहा गया: यह सभी ईमान वालों को संबोधन है, अर्थात: अल्लाह के आदेश की अवज्ञा करने से डरो और सच्चे लोगों के साथ रहो - अर्थात: उन लोगों के साथ जो पैगंबर ﷺ के साथ निकले थे - पाखंडियों के साथ नहीं, अर्थात: सच्चे लोगों के तरीके और रास्ते पर चलो। कहा गया: वे पैगंबर हैं, अर्थात: स्वर्ग में नेक कर्मों के माध्यम से उनके साथ रहो। कहा गया: वे उनकी इस उक्ति से अभिप्रेत हैं: {पुण्य यह नहीं है कि तुम अपने चेहरे मोड़ लो...} आयत से लेकर {यही वे लोग हैं जो सच्चे हैं} [अल-बक़रह: 177] तक। कहा गया: वे वे हैं जिन्होंने जो वादा किया था उसे पूरा किया; और वह सर्वशक्तिमान के शब्दों के कारण है: {ऐसे पुरुष जिन्होंने उस वादे को सच कर दिखाया जो उन्होंने अल्लाह से किया था} [अल-अहज़ाब: 23]। कहा गया: वे मुहाजिर (प्रवासी) हैं; क्योंकि सकीफा के दिन अबू बकर के शब्द थे: वास्तव में अल्लाह ने हमारा नाम सच्चा रखा है, इसलिए उन्होंने कहा: {[यह] उन गरीब प्रवासियों के लिए है...} [अल-हश्र: 8] आयत, फिर उन्होंने तुम्हें सफल नाम दिया, और कहा: {और वे लोग जिन्होंने घर बसा लिया और ईमान [अपना लिया]...} [अल-हश्र: 9] आयत। कहा गया: वे वे हैं जिनका बाहर और अंदर एक समान है। इब्न अल-अरबी(3) ने कहा: यह कथन वास्तविकता और अंतिम लक्ष्य है, क्योंकि इस गुण के साथ, विश्वास में पाखंड और कार्य में विरोध दूर हो जाता है, और इसके स्वामी को 'सिद्दीक' (सच्चा) कहा जाता है; जैसे अबू बकर, उमर, उस्मान और उनके बाद वाले उनके दर्जे और समय के अनुसार। और जहाँ तक उसने कहा: वे अल-बक़रह की आयत से अभिप्रेत हैं, तो वह सच्चाई का बड़ा हिस्सा है, और [जो कोई बड़े हिस्से को प्राप्त कर लेता है, तो संभावना है कि] छोटा हिस्सा उसके पीछे आएगा, जो अल-अहज़ाब की आयत का अर्थ है। जहाँ तक व्याख्या का सवाल है...

(1) इसे इब्न अब्द अल-बर्र 1/70 ने और अल-खतीब ने अल-जामी' ली-अखलाक अल-रावी (1015) में उद्धृत किया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/1015। (3) अहकाम अल-क़ुरान 2/1015 में, और इससे पहले जो कुछ भी है और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं से है।

اور اسے وہ کچھ نہیں پہنچا جو دوسروں کو بڑھاپے اور نسیان (دیوانگی) سے پہنچتا ہے(۱)۔

اور یہاں مومنوں اور صادقین سے مراد کے بارے میں اقوال میں اختلاف ہے: پس کہا گیا: یہ ان لوگوں کے لیے خطاب ہے جو اہل کتاب میں سے ایمان لائے(۲)۔ اور کہا گیا: یہ تمام مومنوں کے لیے خطاب ہے، یعنی: اللہ کے حکم کی مخالفت سے ڈرو اور صادقین کے ساتھ رہو - یعنی: ان لوگوں کے ساتھ جو نبی ﷺ کے ساتھ نکلے تھے - منافقوں کے ساتھ نہیں، یعنی: صادقین کے مذہب اور ان کے راستے پر رہو۔ اور کہا گیا: وہ انبیاء ہیں، یعنی: جنت میں نیک اعمال کے ذریعے ان کے ساتھ رہو۔ اور کہا گیا: ان سے مراد وہ ہیں جن کے بارے میں اللہ کا قول ہے: ﴿لَّيْسَ الْبِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ﴾ آیت سے لے کر ﴿أُوْلَـٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا﴾ [البقرہ : ۱۷۷] تک۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہیں جنہوں نے اپنے عہد کو پورا کیا؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے ہے: ﴿رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَـٰهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ [الاحزاب : ۲۳]۔ اور کہا گیا: وہ مہاجرین ہیں؛ کیونکہ ابو بکر رضی اللہ عنہ نے سقیفہ کے دن فرمایا تھا: اللہ نے ہمارا نام صادقین رکھا ہے، پس فرمایا: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَـٰجِرِينَ﴾ [الحشر: ۸] آیت، پھر تمہیں مفلحین کا نام دیا اور فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُو الدَّارَ وَالْإِيمَـٰنَ﴾ [الحشر: ۹] آیت۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہیں جن کے ظاہر اور باطن یکساں ہیں۔ ابن العربی(۳) نے کہا: اور یہ قول ہی حقیقت اور وہ انتہا ہے جس کی طرف منتہیٰ ہے، کیونکہ اس صفت سے عقیدے میں نفاق اور عمل میں مخالفت ختم ہو جاتی ہے، اور اس کے مالک کو صدیق کہا جاتا ہے؛ جیسے ابوبکر، عمر، عثمان اور ان کے علاوہ دیگر اپنے مراتب اور زمانوں کے مطابق۔ اور رہا وہ شخص جس نے کہا: ان سے مراد سورہ بقرہ کی آیت ہے تو وہ سچائی کا زیادہ حصہ ہے، اور [جس نے زیادہ کو حاصل

کر لیا تو قریب ہے کہ] کم اس کے پیچھے آئے، اور یہی سورہ احزاب کی آیت کا معنی ہے۔ اور رہی تفسیر...

(۱) اسے ابن عبد البر ۱ / ۷۰، اور الخطیب نے الجامع لاخلاق الراوی (۱۰۱۵) میں روایت کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲ / ۱۰۱۵۔ (۳) احکام القرآن ۲ / ۱۰۱۵ میں، اور جو اس سے پہلے گزرا اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔

Surah at-Tawbah: Verse 119 422

Abu Bakr as-Siddiq, for he is the one who encompasses all these statements; indeed, all these qualities are present in them.

Second: It is incumbent [upon everyone] who understands from Allah and perceives from Him to adhere to truthfulness in speech, sincerity in actions, and purity in states. Whoever is like that shall join the righteous and reach the pleasure of the Oft-Forgiving (1). He ﷺ said: "Adhere to truthfulness, for truthfulness leads to righteousness, and righteousness leads to Paradise. A man continues to tell the truth and strives for truthfulness until he is recorded with Allah as a truthful one (Siddiq)." Lying is the opposite of that; he ﷺ said: "Beware of lying, for lying leads to wickedness, and wickedness leads to the Fire. A man continues to lie and strives for lying until he is recorded with Allah as a liar." Narrated by Muslim (2).

Lying is a disgrace and its people are stripped of their testimony. He ﷺ rejected the testimony of a man for a lie he told; Ma'mar said: I do not know if he lied against Allah, or lied against His Messenger, or lied against one of the people (3).

Sharik bin Abdullah was asked, it was said to him: O Abu Abdullah, a man I heard lying intentionally, should I pray behind him? He said: No (4).

And from Ibn Mas'ud, who said: Indeed, lying is not appropriate whether in seriousness or in jest, nor that one of you promises [his child] something and then does not fulfill it. Read if you wish: {O you who have believed, fear Allah and be with those who are true.} Do you see any concession for lying (5)?

---

(1) Al-Mufhim 6/591, and what was previously between brackets is from it. (2) In his Sahih (2607) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and it was mentioned previously in 3/63. (3) At-Tamheed 1/68 and 256/16, and narrated by Abd al-Razzaq (20197), and through him al-Uqayli 4/163 and al-Bayhaqi 10/196 from Ma'mar, from Musa bin Abi Shaybah: that the Messenger of Allah ﷺ... Al-Uqayli said in the biography of Musa bin Abi Shaybah: Ma'mar narrated from him rejected (munkar) hadiths. Al-Bayhaqi said: it is mursal (disconnected). Al-Hafiz said in at-Taqreeb: Musa ibn Shaybah or Ibn Abi Shaybah is unknown. (4) Narrated by Ibn Abd al-Barr in at-Tamheed 1/69. (5) Narrated by al-Wahidi in al-Waseet 2/533, and mentioned by al-Baghawi 2/337, and what was previously between brackets is from them. And narrated - without his saying: and not that one of you promises his child something and then does not fulfill it - by Ibn al-Mubarak in az-Zuhd (1400), at-Tabari

12/69, Ibn Abi Hatim 6/1906 (10096), and Ibn Adi 1/41. It appeared in at-Tabari and Ibn Abi Hatim: "min al-sadiqeen" instead of "ma'a al-sadiqeen", they said: and such is the reading of Ibn Mas'ud.

सूरा अत-तौबा: आयत 119 ४२२

अबू बक्र अस-सिद्दीक, क्योंकि वह ऐसे व्यक्ति हैं जो इन सभी कथनों को समाहित करते हैं; वास्तव में, इन सभी के गुण उनमें मौजूद हैं।

दूसरा: यह [प्रत्येक पर] अनिवार्य है जो अल्लाह से समझता है और उससे बोध प्राप्त करता है कि वह कथनों में सच्चाई, कार्यों में ईमानदारी और स्थितियों में पवित्रता को अपनाए। जो कोई ऐसा होगा, वह नेक लोगों में शामिल हो जाएगा और क्षमाशील (अल्लाह) की प्रसन्नता तक पहुँच जाएगा (१)। उन्होंने ﷺ कहा: "सच्चाई को थामे रहो, क्योंकि सच्चाई नेकी की ओर ले जाती है, और नेकी जन्नत की ओर ले जाती है। एक व्यक्ति सच बोलता रहता है और सच्चाई के लिए प्रयास करता रहता है यहाँ तक कि वह अल्लाह के पास एक सच्चा (सिद्दीक़) लिख दिया जाता है।" झूठ इसके विपरीत है; उन्होंने ﷺ कहा: "झूठ से बचो, क्योंकि झूठ बुराई की ओर ले जाता है, और बुराई आग की ओर ले जाती है। एक व्यक्ति झूठ बोलता रहता है और झूठ के लिए प्रयास करता रहता है यहाँ तक कि वह अल्लाह के पास एक झूठा लिख दिया जाता है।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (२)।

झूठ एक कलंक है और इसके लोग गवाही के अधिकार से वंचित हैं। उन्होंने ﷺ एक व्यक्ति की गवाही को उसके द्वारा बोले गए एक झूठ के कारण अस्वीकार कर दिया था; मामर ने कहा: मुझे नहीं पता कि उसने अल्लाह के खिलाफ झूठ बोला, या उसके रसूल के खिलाफ, या लोगों में से किसी के खिलाफ (३)।

शरीक बिन अब्दुल्ला से पूछा गया, उनसे कहा गया: ऐ अबू अब्दुल्ला, एक व्यक्ति जिसे मैंने जानबूझकर झूठ बोलते हुए सुना है, क्या मैं उसके पीछे नमाज़ पढ़ूँ? उन्होंने कहा: नहीं (४)।

और इब्न मसूद से रिवायत है, उन्होंने कहा: वास्तव में, झूठ बोलना न तो गंभीरता में उचित है और न ही मज़ाक में, और न ही यह कि तुम में से कोई [अपने बच्चे] से कोई वादा करे और फिर उसे पूरा न करे। यदि तुम चाहो तो पढ़ो: {हे विश्वासियों, अल्लाह से डरो और सच्चों के साथ रहो।} क्या तुम झूठ बोलने में कोई छूट देखते हो (५)?

---

(१) अल-मुफिम ६/५९१, और जो पहले कोष्ठकों के बीच था वह इसी से है। (२) उनकी सहीह (२६०७) में इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से, और यह पहले ३/६३ में आ चुका है। (३) अत-तमहीद १/६८ और १६/२५६, और इसे अब्द अल-रज्जाक (२०१९७) ने निकाला है, और उनके माध्यम से

अल-उकैली ४/१६३ और अल-बैहकी १०/१९६ ने मामर से, मूसा बिन अबी शैबा से: कि अल्लाह के रसूल ﷺ... अल-उकैली ने मूसा बिन अबी शैबा की जीवनी में कहा: मामर ने उनसे मुनकर हदीसें रिवायत की हैं। अल-बैहकी ने कहा: यह मुर्सल है। अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में कहा: मूसा इब्न शैबा या इब्न अबी शैबा अज्ञात है। (४) इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमहीद १/६९ में निकाला है। (५) अल-वाहिदी ने अल-वसीत २/५३३ में निकाला है, और अल-बग़वी ने २/३३७ में इसका उल्लेख किया है, और जो पहले कोष्ठकों के बीच था वह उन दोनों से है। और इसे निकाला है - बिना उनके इस कथन के और न ही यह कि तुम में से कोई अपने बच्चे से कोई वादा करे और फिर उसे पूरा न करे - इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (१४००) में, अत-तबरी १२/६९, इब्न अबी हातिम ६/१९०६ (१००९६), और इब्न अदी १/४१ में। अत-तबरी और इब्न अबी हातिम के पास आया है: "मिन अस-सादिक़ीन" के बजाय "मअ अस-सादिक़ीन", उन्होंने कहा: और इब्न मसूद की किरअत (पाठ) भी ऐसी ही है।

سورة التوبہ: آیت 119 ۴۲۲

ابوبکر صدیق، کیونکہ وہی ہیں جو ان تمام اقوال کو محیط ہیں؛ بے شک تمام صفات ان میں موجود ہیں۔

دوسرا: یہ [ہر اس شخص پر] حق ہے جس نے اللہ سے سمجھا اور اس سے عقل حاصل کی کہ وہ اقوال میں سچائی، اعمال میں اخلاص اور احوال میں صفائی کو لازم پکڑے۔ پس جو ایسا ہوگا، وہ نیک لوگوں کے ساتھ مل جائے گا اور غفار (اللہ) کی رضا تک پہنچ جائے گا (۱)۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «تم سچائی کو لازم پکڑو، کیونکہ سچائی نیکی کی طرف لے جاتی ہے، اور نیکی جنت کی طرف لے جاتی ہے، اور آدمی سچ بولتا رہتا ہے اور سچائی کی تلاش میں رہتا ہے یہاں تک کہ وہ اللہ کے ہاں صدیق (بہت سچ بولنے والا) لکھ دیا جاتا ہے»۔ اور جھوٹ اس کے برعکس ہے؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «تم جھوٹ سے بچو، کیونکہ جھوٹ گناہ (فجور) کی طرف لے جاتا ہے، اور گناہ آگ کی طرف لے جاتا ہے، اور آدمی جھوٹ بولتا رہتا ہے اور جھوٹ کی تلاش میں رہتا ہے یہاں تک کہ وہ اللہ کے ہاں کذاب (بہت جھوٹا) لکھ دیا جاتا ہے»۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۲)۔

پس جھوٹ عار ہے اور اس کے مرتکب گواہی سے محروم ہیں، اور آپ ﷺ نے ایک شخص کی گواہی اس کے ایک جھوٹ کی وجہ سے رد کر دی تھی؛ معمر نے کہا: میں نہیں جانتا کہ اس نے اللہ پر جھوٹ بولا، یا اس کے رسول پر، یا لوگوں میں سے کسی پر جھوٹ بولا (۳)۔

اور شریک بن عبداللہ سے پوچھا گیا، ان سے کہا گیا: اے ابو عبداللہ، ایک شخص جسے میں نے جان بوجھ کر جھوٹ بولتے سنا ہے، کیا میں اس کے پیچھے نماز پڑھوں؟ انہوں نے کہا: نہیں (۴)۔

اور ابن مسعود سے روایت ہے، انہوں نے کہا: بے شک جھوٹ نہ سنجیدگی میں درست ہے اور نہ مذاق میں، اور نہ یہ کہ تم میں سے کوئی اپنے [بچے] سے کوئی وعدہ کرے پھر اسے پورا نہ کرے۔ اگر تم چاہو تو پڑھو: ﴿اے ایمان والو، اللہ سے ڈرو اور سچوں کے ساتھ ہو جاؤ﴾ کیا تم جھوٹ میں کوئی رخصت (اجازت) دیکھتے ہو (۵)؟

---

(۱) المفہم ۵۹۱/۶ ، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۲) اپنی صحیح (۲۶۰۷) میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ پہلے ۶۳/۳ میں گزر چکا ہے۔ (۳) التمہید ۶۸/۱ اور ۲۵۶/۱۶ ، اور اسے عبدالرزاق (۲۰۱۹۷) نے روایت کیا، اور ان کے واسطے سے عقیلی ۱۶۳/۴ اور بیہقی ۱۹۶/۱۰ نے معمر سے، موسیٰ بن ابی شیبہ سے: کہ رسول اللہ ﷺ... عقیلی نے موسیٰ بن ابی شیبہ کے حالات میں کہا: معمر نے ان سے منکر احادیث روایت کی ہیں۔ بیہقی نے کہا: یہ مرسل ہے۔ حافظ نے التقریب میں کہا: موسیٰ ابن شیبہ یا ابن ابی شیبہ مجہول ہے۔ (۴) اسے ابن عبدالبر نے التمہید ۶۹/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے واحدی نے الوسیط ۵۳۳/۲ میں روایت کیا ہے، اور بغوی نے ۳۳۷/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ ان دونوں سے ہے۔ اور اسے روایت کیا ہے - بغیر ان کے اس قول کے: اور نہ یہ کہ تم میں سے کوئی اپنے بچے سے کوئی وعدہ کرے پھر اسے پورا نہ کرے - ابن المبارک نے الزہد (۱۴۰۰) میں، اور طبری ۶۹/۱۲ ، اور ابن ابی حاتم ۱۹۰۶/۶ (۱۰۰۹۶)، اور ابن عدی ۴۱/۱ میں۔ طبری اور ابن ابی حاتم کے ہاں «من الصادقین» آیا ہے «مع الصادقین» کی جگہ، انہوں نے کہا: اور ابن مسعود کی قرأت بھی اسی طرح ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 119 - 121 423

Malik said: The report of a liar regarding people's talk is not accepted even if he is truthful regarding the Hadith of the Messenger of Allah ﷺ. Others said: His Hadith is accepted. The correct view is that the testimony and report of a liar are not accepted for what we mentioned; for acceptance is a great rank and a noble authority; it is only for those whose qualities are complete, and there is no quality worse than lying, for it removes authorities and nullifies testimonies (1).

The Almighty's saying: {It was not for the people of Medina and those around them of the Bedouins that they should remain behind the Messenger of Allah and not prefer themselves over his self. That is because they are not afflicted by thirst or fatigue or hunger in the cause of Allah, nor do they tread on any ground that enrages the disbelievers, nor do they inflict any harm upon an enemy but it is written for them as a righteous deed. Indeed, Allah does not allow to be lost the reward of the doers of good (120). And they do not spend any expenditure, small or large, nor do they cross a valley but it is written for them so that Allah may reward them with the best of what they used to do (121).}

There are six issues in it: First: The Almighty's saying: {It was not for the people of Medina and those around them of the Bedouins that they should remain behind the Messenger of Allah} its apparent form is a statement, but its meaning is a command; like His saying: {And it was not for you to harm the Messenger of Allah} and it has preceded (2). "That they should remain behind" is in the position of the nominative subject (Ism) of 'Kana'. This is a reproach to the believers from the people of Yathrib and the neighboring Arab tribes (3) - such as Muzaynah, Juhaynah, Ashja', Ghifar, and Aslam - for staying behind the Messenger of Allah ﷺ in the Battle of Tabuk (4). The meaning is: it was not for those mentioned to stay behind; for the general call (to war) was among them, unlike others who were not called upon to mobilize in the view of some. It is possible that the call to mobilize was for every Muslim,

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1016. (2) Page 400 of this part. And see Tafsir al-Baghawi 2/337. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/95. (4) Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 2/534 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and Al-Baghawi 2/337 without attribution.

सूरह अत-तौबा: आयत 119 - 121 423

मलिक ने कहा: लोगों की बातों के बारे में एक झूठे की रिपोर्ट स्वीकार नहीं की जाती है, भले ही वह अल्लाह के रसूल ﷺ की हदीस के बारे में सच्चा हो। अन्यों ने कहा: उसकी हदीस स्वीकार की जाती है। सही राय यह है कि एक झूठे की गवाही और रिपोर्ट स्वीकार नहीं की जाती है जैसा कि हमने उल्लेख किया है; क्योंकि स्वीकृति एक महान पद और एक महान अधिकार है; यह केवल उन्हीं के लिए है जिनके गुण पूर्ण हैं, और झूठ बोलने से बुरा कोई गुण नहीं है, क्योंकि यह अधिकारों को हटा देता है और गवाही को अमान्य कर देता है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {मदीना के लोगों और उनके आसपास के देहाती अरबों के लिए यह उचित न था कि वे अल्लाह के रसूल के पीछे रह जाएँ और अपने प्राणों को उनके प्राण से अधिक प्रिय समझें। यह इसलिए है क्योंकि उन्हें अल्लाह के मार्ग में न तो प्यास लगती है, न थकान और न ही भूख, और न ही वे किसी ऐसे स्थान पर कदम रखते हैं जो काफ़िरों को क्रोधित करे, और न ही वे किसी शत्रु पर कोई विजय प्राप्त करते हैं मगर उनके लिए इसके बदले एक नेक कार्य लिख दिया जाता है। निस्संदेह, अल्लाह नेकी करने वालों का प्रतिफल व्यर्थ नहीं करता (120)। और वे जो कुछ भी खर्च करते हैं, चाहे थोड़ा हो या अधिक, और जो भी घाटी वे पार करते हैं, वह उनके पक्ष में लिख दिया जाता है ताकि अल्लाह उन्हें उनके कार्यों का उत्तम प्रतिफल प्रदान करे (121)।}

इसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {मदीना के लोगों और उनके आसपास के देहाती अरबों के लिए यह उचित न था कि वे अल्लाह के रसूल के पीछे रह जाएँ} इसका ज़ाहिरी रूप एक सूचना है, लेकिन इसका अर्थ एक आदेश है; जैसे उनका कथन: {और तुम्हारे लिए यह उचित न था कि तुम अल्लाह के रसूल को कष्ट पहुँचाओ} और यह पहले गुज़र चुका है (2)। "कि वे पीछे रह जाएँ' 'काना' के इस्म की रफा की स्थिति में है। और यह यसरिब के लोगों और उसके आस-पास के अरब कबीलों (3) - जैसे मुज़ैना, जुहैना, अश्जा', ग़िफ़ार और असलम - के उन ईमान वालों के लिए फटकार है जो तबूक के युद्ध में अल्लाह के रसूल ﷺ से पीछे रह गए थे (4)। अर्थ यह है: इन उल्लेखित लोगों के लिए पीछे रहना उचित नहीं था; क्योंकि उनके बीच आम लामबंदी (नफ़ीर) थी, अन्यों के विपरीत जिन्हें कुछ लोगों के अनुसार लामबंद होने के लिए नहीं कहा गया था। यह संभव है कि लामबंदी का आह्वान हर मुसलमान के लिए था,

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/1016। (2) इस भाग का पृष्ठ 400। और तफ़सीर अल-बग़वी 2/337 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/95। (4) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/534 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी 2/337 में बिना किसी हवाले के।

سورة التوبہ: آیات ۱۱۹ - ۱۲۱ ۴۲۳

اور مالک نے کہا: لوگوں کی بات چیت میں جھوٹ بولنے والے کی خبر قبول نہیں کی جائے گی چاہے وہ رسول اللہ ﷺ کی حدیث میں سچا ہی کیوں نہ ہو۔ اور دوسروں نے کہا: اس کی حدیث قبول کی جائے گی۔ اور صحیح یہ ہے کہ جھوٹے کی نہ تو گواہی قبول ہے اور نہ ہی اس کی خبر اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کی؛ کیونکہ قبولیت ایک عظیم درجہ اور بلند مرتبہ ولایت ہے؛ یہ صرف ان لوگوں کے لئے ہے جن کی خصلتیں مکمل ہوں، اور جھوٹ سے بڑھ کر کوئی بری خصلت نہیں ہے، کیونکہ یہ ولایتوں کو ختم کر دیتا ہے اور گواہیوں کو باطل کر دیتا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {مدینہ والوں اور ان کے گرد و نواح کے دیہاتیوں کو یہ زیبا نہ تھا کہ وہ رسول اللہ سے پیچھے رہ جائیں اور اپنی جانوں کو ان کی جان سے زیادہ عزیز سمجھیں۔ یہ اس لئے کہ انہیں اللہ کی راہ میں جو پیاس، تکان اور بھوک پہنچتی ہے اور جس جگہ وہ قدم رکھتے ہیں جو کافروں کو غصہ دلاتا ہے اور دشمن سے جو کچھ بھی حاصل کرتے ہیں، ان سب کے بدلے ان کے لئے نیک عمل لکھا جاتا ہے۔ بے شک اللہ نیکی کرنے والوں کا اجر ضائع نہیں کرتا (۱۲۰)۔ اور وہ جو کچھ بھی چھوٹا یا بڑا خرچ کرتے ہیں اور جو بھی وادی پار کرتے ہیں، وہ ان کے لئے لکھ دیا جاتا ہے تاکہ اللہ انہیں ان کے بہترین اعمال کا بدلہ عطا فرمائے (۱۲۱)}۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مدینہ والوں اور ان کے گرد و نواح کے دیہاتیوں کو یہ زیبا نہ تھا کہ وہ رسول اللہ سے پیچھے رہ جائیں} اس کا ظاہر خبر ہے لیکن معنی امر (حکم) ہے؛ جیسے اللہ کا قول: {اور تمہارے لئے یہ جائز نہیں کہ تم رسول اللہ کو ایذا دو} اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۲)۔ "کہ وہ پیچھے رہ جائیں" 'کان' کے اسم کے طور پر محلِ رفع میں ہے۔ اور یہ اہل یثرب اور اس کے ارد گرد کے عرب قبائل(۳) - جیسے مزینہ، جہینہ، اشجع، غفار اور اسلم -

کے ان مومنوں کے لئے عتاب (ڈانٹ) ہے جو غزوہ تبوک میں رسول اللہ ﷺ سے پیچھے رہ گئے تھے(۴)۔ اور معنی یہ ہے کہ: ان مذکورہ لوگوں کے لئے پیچھے رہنا درست نہ تھا؛ کیونکہ کوچ کا حکم (نفیر) انہی کے لئے تھا، برخلاف دوسروں کے کہ بعض کے نزدیک انہیں کوچ کا حکم نہیں دیا گیا تھا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ کوچ کا حکم ہر مسلمان کے لئے تھا،

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۰۱۶/۲۔ (۲) اس جلد کا صفحہ ۴۰۰۔ اور دیکھئے تفسیر بغوی ۳۳۷/۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۹۵/۳۔ (۴) اسے الواحدی نے الوسیط ۵۳۴/۲ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے، اور البغوی ۳۳۷/۲ میں بغیر کسی حوالے کے۔

424 Surah At-Tawbah: Verses 120 - 121

And these people were specifically rebuked because of their proximity and being neighbors, and they are more deserving of that than others (1). The second point: His Almighty's saying: {and not to prefer their own lives to his life} meaning: they should not be satisfied for themselves with ease (2) and comfort while the Messenger of Allah ﷺ is in hardship. It is said: I was averse (raghibtu) to such-and-such, meaning: I rose above it (3). The third point: His Almighty's saying: {That is because they are not afflicted by thirst} meaning: thirst. Ubayd bin Umayr read: "Zhama'a" with elongation (4). These are two linguistic variants like 'khata' and 'khata'. {nor fatigue} coordinated, meaning: tiredness, and "la" is additional for emphasis. Similarly {nor hunger} meaning: starvation (5). Its origin is the thinness of the stomach, hence: a slim (khamis) man, and a slim (khamsana) woman. This has been mentioned previously (6). {in the way of Allah} meaning: in His obedience {nor do they tread a path} meaning: land {that angers the disbelievers} meaning: by their treading on it, and it is in the position of the accusative case because it is an adjective for 'path', meaning: angering (7). {nor do they inflict on an enemy any infliction} meaning: killing and defeat. Its origin is from 'niltu al-shay' (I attained the thing) 'analu', meaning: I obtained it (8). Al-Kisa'i said: it is from their saying: a thing is attainable (maneel) from him, and it is not from 'tanawul' (taking), as 'tanawul' is from 'nultuhu' (I gave him) with a gift (9). Others said: 'nultu anoolu' is from giving, from the letter 'waw', and 'al-nayl' (attainment) is from the letter 'ya', you say: 'niltuhu' so I am 'na'il' (attainer), meaning: I reached it.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/1017. (2) 'Khafada al-ayshu khaydan': it became easy and soft. Mu'jam Matn al-Lugha (Khafada). (3) Al-Wasit by al-Wahidi 2/534. (4) Al-Kashshaf 2/220, and Al-Bahr 5/112. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/238. (6) 7/296-297. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/239. (8) The previous source. (9) See Al-Bahr al-Muhit 5/112.

४२४ सूरह अत-तौबा: आयतें १२० - १२१

इन लोगों को उनकी निकटता और पड़ोसी होने के कारण विशेष रूप से डांटा गया था, और वे दूसरों की तुलना में इसके अधिक हकदार हैं (१)। दूसरा बिंदु: अल्लाह तआला का कहना है: {और न ही अपने प्राणों को उनके प्राणों से अधिक प्रिय समझें} अर्थात: उन्हें अपने लिए आराम (२) और चैन पसंद नहीं करना चाहिए जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ कठिनाई में हों। कहा जाता है: मैंने फलां चीज से 'रगबत' (अरुचि) की, यानी: मैं उससे ऊपर उठ गया (३)। तीसरा बिंदु: अल्लाह तआला का कहना है: {यह इसलिए कि उन्हें कोई प्यास नहीं पहुँचती} अर्थात: प्यास। उबैद बिन उमैर ने इसे "ज़मा" (मद के साथ) पढ़ा (४)। ये 'खता' और 'खता' की तरह दो भाषाई रूप हैं। {और न ही कोई थकान} सम्बद्ध, अर्थात: थकावट, और "ला" जोर देने के लिए अतिरिक्त है। इसी तरह {और न ही कोई भूख} अर्थात: भुखमरी (५)। इसका मूल पेट का पतला होना है, जैसे: एक दुबला (खमीस) आदमी, और एक दुबली (खमसाना) महिला। यह पहले बताया जा चुका है (६)। {अल्लाह की राह में} अर्थात: उसकी आज्ञाकारिता में {और न ही वे ऐसी किसी जगह पर पैर रखते हैं} अर्थात: जमीन {जो काफिरों को क्रोधित करे} अर्थात: उनके उस पर पैर रखने से, और यह कर्मकारक (नस्ब) की स्थिति में है क्योंकि यह 'जगह' के लिए विशेषण है, यानी: क्रोधित करने वाली (७)। {और न ही वे दुश्मन से कुछ हासिल करते हैं} अर्थात: हत्या और हार। इसका मूल 'निल्तु' (मैंने प्राप्त किया) 'अनालु' से है, अर्थात: मैंने प्राप्त किया (८)। अल-किसाई ने कहा: यह उनके इस कथन से है: 'मुनील' (प्राप्त करने योग्य), और यह 'तनाबुल' (लेने) से नहीं है, बल्कि 'तनाबुल' उपहार देने के अर्थ में 'नुलतुहु' से है (९)। अन्य ने कहा: 'नुलतु अनूलु' देने से है (वाव से), और 'अल-नैल' (प्राप्ति) या से है, आप कहते हैं: 'निल्तुहु' तो मैं 'नाइल' (प्राप्त करने वाला) हूँ, अर्थात: मैंने उसे पा लिया।

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २/१०१७। (२) 'खफज़ अल-ऐशु खफ्ज़न': जीवन आसान और कोमल हो गया। मुअजम मत्न अल-लुगा (खफज़)। (३) अल-वसीत, अल-वाहिदी २/५३४। (४) अल-कशाफ २/२२०, और अल-बहर ५/११२। (५) इराब अल-कुरान, अल-नहस २/२३८। (६) ७/२९६-२९७। (७) इराब अल-कुरान, अल-नहस २/२३९। (८) पूर्वोक्त स्रोत। (९) देखें अल-बहर अल-मुहीत ५/११२।

۴۲۴ سورہ التوبہ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۱

اور ان لوگوں کو ان کی قربت اور پڑوسی ہونے کی وجہ سے خاص طور پر ملامت کی گئی، اور وہ دوسروں کے مقابلے میں اس کے زیادہ مستحق ہیں (۱)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ﴾ یعنی: وہ اپنے لیے آسودگی (۲) اور راحت کو پسند نہ کریں جبکہ رسول اللہ ﷺ مشقت میں ہوں۔ کہا جاتا ہے: میں نے فلاں چیز سے رغبت کی، یعنی: میں اس سے بلند ہو گیا (۳)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ﴾ یعنی: پیاس۔ عبید بن عمیر نے «ظَمَاء» مد کے ساتھ پڑھا (۴)۔ یہ دونوں لغوی صورتیں ہیں جیسے: خطأ اور خطاء۔ ﴿وَلَا نَصَبٌ﴾ عطف ہے، یعنی: تھکن، اور «لا» تاکید کے لیے زائد ہے۔ اسی طرح ﴿وَلَا مَخْمَصَةٌ﴾ یعنی: بھوک (۵)۔ اس کی اصل پیٹ کا دبلا ہونا ہے، اسی سے ہے: پیٹ پچکا ہوا آدمی (خمیص)، اور عورت (خمصانہ)۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔ ﴿فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کی اطاعت میں ﴿وَلَا يَطَؤُونَ مَوْطِئًا﴾ یعنی: ایسی جگہ قدم نہیں رکھتے ﴿يَغِيظُ الْكُفَّارَ﴾ یعنی: ان کے قدم رکھنے کی وجہ سے، اور یہ حالتِ نصب میں ہے کیونکہ یہ 'موطئ' کی صفت ہے، یعنی: غصہ دلانے والا (۷)۔ ﴿وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلًا﴾ یعنی: قتل اور شکست۔ اس کی اصل 'نِلْتُ الشيء أنال' سے ہے، یعنی: میں نے پا لیا (۸)۔ کسائی نے کہا: یہ ان کے اس قول سے ہے: 'أمر منيل منه'، اور یہ 'تناول' سے نہیں ہے، کیونکہ 'تناول' تو 'نُلْتُه' عطیہ دینے کے معنی میں ہے (۹)۔ دوسروں نے کہا: 'نُلت أنول' عطا سے ہے (واؤ سے)، اور 'النيل' یاء سے ہے، تم کہتے ہو: 'نلته' پس میں 'نائل' ہوں، یعنی: میں نے اسے پا لیا۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۰۱۷/۲۔ (۲) خَفَضَ العيشُ خَفْضاً: زندگی آسان اور نرم ہو گئی۔ معجم متن اللغة (خفض)۔ (۳) الوسيط للواحدي ۵۳۴/۲۔ (۴) الكشاف ۲ / ۲۲۰، والبحر ۱۱۲/۵۔ (۵)

إعراب القرآن للنحاس ٢/٢٣٨. (٦) ٧/٢٩٦ - ٢٩٧. (٧) إعراب القرآن للنحاس ٢/٢٣٩. (٨) المصدر السابق. (٩) ينظر البحر المحيط ٥/١١٢.

Surah At-Tawbah: Verses 120 - 121 425

"Nor do they cross a valley" [Quran 9:121]. The Arabs say: 'waadin' (a valley) and 'awdiya' (valleys), which is irregular. Al-Nahhas (1) said: I do not know of any 'fa'il' and 'af'ila' pattern other than it, and the analogy is that it should be collected as: 'wuwaadi', but they found the combination of two 'waws' heavy, and they may find even one heavy; to the point they said: 'uqitat' for 'wuqqitat', and Al-Khalil and Sibawayh narrated in the diminutive of 'Wasil' - a man's name - 'Uwaysil', so they do not say otherwise. Al-Farra' narrated in the plural of 'waadin': 'awdaa'.

I say: It has been collected as: 'awdaah' (2); Jarir said: "I recognized at Burqat al-Awdah a trace ... transformed, long was your time from traces" (3).

"But it is recorded for them as a righteous deed" [Quran 9:120/121 excerpt]. Ibn Abbas said: For every alarm that affects them in the cause of Allah, seventy thousand good deeds are recorded (4). In the Sahih: "Horses are of three types... - and in it - As for the one that is a reward for him, a man ties it in the cause of Allah for the people of Islam in a meadow or a garden, so whatever it eats from that meadow or garden [of anything] except that there is recorded for him the number of what it ate as good deeds, and there is recorded for him the number of its dung and urine as good deeds." The hadith (5). This is while it is in its place, so what if he entered enemy territory (6) with it.

Fourth: Some scholars have used this verse as evidence that booty is deserved by entering enemy territory and being in the enemy's land. If he dies after that, he has his share; this is the opinion of Ashhab and Abd al-Malik, and one of the two opinions of Al-Shafi'i. Malik and Ibn al-Qasim said: He has nothing, because Allah, Almighty and Majestic, only mentioned the reward in this verse and did not mention the share (7).

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 2 / 240. (2) It is the dialect of Tayy, as in 'Al-Lisan' (wdy) from Ibn al-A'rabi. (3) His Diwan p. 398 with the narration: 'al-wadah', instead of: 'al-awdah'. It was mentioned with the author's narration by Ibn Manzur in 'Al-Lisan' (wdy). (4) We did not find it. (5) Sahih al-Bukhari (2371), and Sahih Muslim (987) from the hadith of Abu Hurairah, and what is between brackets is from him, and previously 5 / 52. (6) "Adrab al-qawm": They entered the enemy's land from the lands of the Romans. Al-Sihah (darab). (7) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2 / 1017.

सूरा अत-तौबा: आयतें 120 - 121 425

"और न वे किसी घाटी को पार करते हैं" [कुरान 9:121]। अरब लोग कहते हैं: 'वादिन' (एक घाटी) और 'अवदिया' (घाटियाँ), जो अनियमित है। अल-नहहास (1) ने कहा: मेरी जानकारी में इसके अलावा कोई 'फ़ा'इल' और 'अफ़इला' पैटर्न नहीं है, और सादृश्य यह है कि इसे 'वुवादि' के रूप में इकट्ठा किया जाना चाहिए, लेकिन उन्हें दो 'वाव' का मेल भारी लगा, और वे एक को भी भारी पा सकते हैं; यहाँ तक कि उन्होंने 'वुक्क़िंतत' के लिए 'उक्क़िंतत' कहा, और अल-खलील और सिबवैह ने 'वासिल' (एक व्यक्ति का नाम) के लघु रूप में 'उवैसिल' का वर्णन किया है, इसलिए वे इसके अलावा कुछ नहीं कहते। अल-फ़र्रा ने 'वादिन' के बहुवचन में 'अवदा' का वर्णन किया है।

मैं कहता हूँ: इसे 'अवदाह' (2) के रूप में भी इकट्ठा किया गया है; जरीर ने कहा: "मैंने बुर्कत अल-अवदाह में एक अवशेष पहचाना ... बदला हुआ, अवशेषों से तुम्हारा समय लंबा था" (3)।

"बल्कि उनके लिए इसके बदले एक नेक अमल लिख दिया जाता है" [कुरान 9:120/121 का अंश]। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह की राह में उन्हें होने वाली हर घबराहट के लिए सत्तर हजार नेकियाँ लिखी जाती हैं (4)। सहीह में है: "घोड़े तीन प्रकार के होते हैं... - और इसमें है - जहाँ तक उस घोड़े का सवाल है जो उसके लिए प्रतिफल (अज्र) है, तो एक व्यक्ति उसे अल्लाह की राह में इस्लाम के लोगों के लिए चरागाह या बगीचे में बाँध देता है, तो वह उस चरागाह या बगीचे में से जो कुछ भी [किसी चीज़ में से] खाता है, उसके बदले उसके खाने की संख्या के बराबर उसके लिए नेकियाँ लिख दी जाती हैं, और उसके गोबर और पेशाब की संख्या के बराबर भी उसके लिए नेकियाँ लिख दी जाती हैं।" हदीस (5)। यह तब है जब वह अपने स्थान पर हो, तो फिर क्या होगा यदि वह इसके साथ दुश्मन के क्षेत्र में प्रवेश कर जाए (6)।

चौथा: कुछ विद्वानों ने इस आयत को इस बात के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है कि गनीमत (युद्ध की लूट) दुश्मन के क्षेत्र में प्रवेश करने और दुश्मन की जमीन पर होने से प्राप्त होती है। यदि उसके बाद उसकी मृत्यु हो जाती है, तो उसका हिस्सा है; यह अशहब और अब्द अल-मलिक की राय है, और अल-शफ़ीई की दो रायों में से एक है। मलिक और इब्न अल-कासिम ने कहा: उसके लिए कुछ भी नहीं है, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस आयत में केवल प्रतिफल (अज्र) का उल्लेख किया है और हिस्से का उल्लेख नहीं किया है (7)।

(1) 'इराब अल-कुरान' 2 / 240 में। (2) यह तैय की बोली है, जैसा कि इब्न अल-अरबी से 'अल-लिसान' (वदी) में है। (3) उनका दीवान पृष्ठ 398 'अल-वदाह' के साथ, 'अल-अवदाह' के बजाय। इसका उल्लेख इब्न मंजूर ने 'अल-लिसान' (वदी) में लेखक के वर्णन के साथ किया है। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) सहीह अल-बुखारी (2371), और सहीह मुस्लिम (987) अबू हुरैरा की हदीस से, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उनसे है, और पहले 5 / 52। (6) "अद्रब अल-क़ौम": वे रोम के देशों से दुश्मन की भूमि में प्रवेश कर गए। अल-सिहाह (दरब)। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 2 / 1017।

سورہ التوبہ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۱ ٤٢٥

﴿وَلَا يَقْطَعُونَ وَادِيًا﴾ عرب کہتے ہیں: واد (وادی) اور اودية (وادیاں)، جو خلافِ قیاس ہے۔ نحاس (۱) نے کہا: میرے علم میں اس کے علاوہ کوئی 'فاعل' اور 'افعلة' کا وزن نہیں ہے، اور قیاس یہ ہے کہ اسے 'وُوادي' جمع کیا جائے، لیکن انہوں نے دو 'واؤ' کے اجتماع کو بوجھل سمجھا، اور وہ بسا اوقات ایک کو بھی بوجھل سمجھتے ہیں؛ یہاں تک کہ انہوں نے 'وُقِّتَت' کی جگہ 'أُقتت' کہا، اور خلیل اور سیبویہ نے 'واصل' (ایک مرد کا نام) کی تصغیر 'أُوَيْصل' بیان کی ہے، تو وہ اس کے علاوہ کچھ نہیں کہتے۔ اور فراء نے 'وادی' کی جمع 'أَوْداء' بیان کی ہے۔

میں کہتا ہوں: اس کی جمع 'أوداه' (۲) بھی آئی ہے؛ جریر نے کہا: "میں نے برقہ الاوداہ میں ایک نشان پہچانا ... مٹتا ہوا، نشانات سے تمہارا عہد طویل تھا" (۳)۔

﴿إِلَّا كُتِبَ لَهُم بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ﴾ ابن عباس نے کہا: اللہ کی راہ میں انہیں پہنچنے والی ہر گھبراہٹ کے بدلے ستر ہزار نیکیاں لکھی جاتی ہیں (۴)۔ اور صحیح میں ہے: "گھوڑے تین قسم کے ہوتے ہیں... - اور اس میں ہے - اور وہ جو اس کے لیے اجر ہے، وہ شخص ہے جس نے اسے اللہ کی راہ میں اہل اسلام کے لیے کسی چراگاہ یا باغ میں باندھ رکھا ہو، تو وہ اس چراگاہ یا باغ میں سے [جو کچھ] بھی کھاتا ہے، اس کے بدلے اس کے کھانے کی مقدار کے برابر اس کے لیے نیکیاں لکھ دی جاتی ہیں، اور اس کے لید اور پیشاب کی مقدار کے برابر بھی نیکیاں لکھی جاتی ہیں۔" حدیث (۵)۔ یہ تو اس وقت ہے جب وہ اپنے مقامات پر ہوں، تو کیا حال ہوگا جب وہ ان کے ساتھ دشمن کی سرزمین میں داخل ہو جائے (۶)۔

چوتھی بات: بعض علماء نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ غنیمت دشمن کے علاقے میں داخل ہونے اور وہاں رہنے سے واجب ہو جاتی ہے، چنانچہ اگر وہ اس کے بعد مر جائے تو اسے اس کا

حصہ ملے گا؛ یہ اشہب اور عبدالملک کا قول ہے، اور شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ مالک اور ابن القاسم نے کہا: اسے کچھ نہیں ملے گا؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اس آیت میں صرف اجر کا ذکر کیا ہے اور حصے کا ذکر نہیں کیا (۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن ۲ / ۲٤۰ میں۔ (۲) اور یہ قبیلہ طے کی لغت ہے، جیسا کہ لسان العرب (ودی) میں ابن اعرابی سے منقول ہے۔ (۳) ان کا دیوان ص ۳۹۸ بروایت: الوداہ، بجائے: الاوداہ۔ اور اسے مصنف نے ابن منظور کی روایت سے لسان العرب (ودی) میں ذکر کیا ہے۔ (۴) ہمیں اس کا علم نہیں ہوسکا۔ (۵) صحیح بخاری (۲۳۷۱) اور صحیح مسلم (۹۸۷) ابو ہریرہ کی حدیث سے، اور جو قوسین میں ہے وہ ان سے ہے، اور پہلے گزر چکا ۵ / ۵۲۔ (۶) "أدرب القوم": وہ رومیوں کے علاقوں سے دشمن کی زمین میں داخل ہو گئے۔ الصحاح (درب)۔ (۷) ابن العربی کی احکام القرآن ۲ / ۱۰۱۷۔

Surah At-Tawbah: Verses 120 - 121 426

I say: The first [opinion] is more correct because Allah the Almighty made the treading upon the lands of the disbelievers equivalent to attaining their wealth and expelling them from their homes, and it is that which enrages them and brings humiliation upon them. It is thus in the position of attaining booty, killing, and capturing. If that is so, then booty is earned by entering [enemy territory], not by possession. For this reason, Ali (may Allah be pleased with him) said: "No people are ever attacked in the heart of their own home except that they are humiliated."(1) And Allah knows best. Fifth: This verse is abrogated by His saying, the Almighty: "And it is not for the believers to go forth [to battle] all at once" [At-Tawbah: 122], and its ruling was when the Muslims were few in number. When they became many, it was abrogated, and Allah allowed staying behind for whoever wished; this was said by Ibn Zaid (2). Mujahid said: The Prophet (peace and blessings be upon him) sent a group of people to the desert areas to teach the people. When this verse was revealed, they became afraid and returned. So Allah revealed: "And it is not for the believers to go forth all at once" (3). Qatadah said: This was specific to the Prophet (peace and blessings be upon him); when he himself went to battle, no one was allowed to stay behind except with an excuse. As for other leaders and rulers, then whoever among the Muslims wished could stay behind if there was no need for them and no necessity (4). A third saying: It is decisive (muhkamah); Al-Walid ibn Muslim said: I heard Al-Awza'i, Ibn al-Mubarak, Al-Fazari, As-Subai'i, and Sa'id ibn Abd al-Aziz saying about this verse: It is for the first of this nation and its last (5). I say: Qatadah's saying is good; as evidenced by the expedition of Tabuk, and Allah knows best. Sixth: Abu Dawud narrated (6), from Anas ibn Malik, that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Indeed...

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/220. The saying of Ali (may Allah be pleased with him) is part of a sermon of his recorded by Abu al-Faraj in al-Aghani 16/267. It was also mentioned by al-Mubarrad in al-Kamil 1/29-30. (2) Recorded by al-Tabari 12/73. (3) Recorded similarly by al-Tabari 12/76, and mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/1019. (4) Tafsir al-Baghawi 2/338, and recorded similarly by al-Tabari 12/72. (5) Recorded by al-Tabari 12/72. (6) In his Sunan (2508).

सूरह अत-तौबाह: आयत 120 - 121 426

मैंने कहा: पहला [मत] अधिक सही है क्योंकि अल्लाह तआला ने काफिरों की बस्तियों को रौंदने को उनके धन को प्राप्त करने और उन्हें उनके घरों से निकालने के बराबर बनाया है, और यही वह बात है जो उन्हें क्रोधित करती है और उन पर अपमान लाती है। अतः यह लूट का माल प्राप्त करने, हत्या और कैद के समान है। और यदि ऐसा है, तो गनीमत (युद्ध का माल) इलाके में प्रवेश करने से प्राप्त होती है, न कि कब्ज़ा करने से। इसी कारण अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा था: "कोई भी कौम अपने घर के बीचों-बीच नहीं रौंदी गई सिवाय इसके कि वे अपमानित हुए।"(1) और अल्लाह बेहतर जानता है। पाँचवाँ: यह आयत अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है: "और यह उचित नहीं कि ईमान वाले सब-केसब निकल खड़े हों" [अत-तौबाह: 122], और इसका हुक्म उस समय था जब मुसलमान संख्या में कम थे। जब वे बहुत हो गए, तो इसे निरस्त कर दिया गया, और अल्लाह ने जिसे चाहा उसके लिए पीछे रहने की अनुमति दे दी; यह इब्न ज़ैद (2) ने कहा है। मुजाहिद ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कुछ लोगों को रेगिस्तानी इलाकों में लोगों को शिक्षित करने के लिए भेजा। जब यह आयत उतरी, तो वे डर गए और लौट आए। तब अल्लाह ने उतारा: "और यह उचित नहीं कि ईमान वाले सब-केसब निकल खड़े हों" (3)। क़तादह ने कहा: यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए विशेष था; जब वे स्वयं युद्ध के लिए जाते थे, तो किसी के लिए भी बिना किसी बहाने के पीछे रहना जायज़ नहीं था। जहाँ तक अन्य इमामों और शासकों की बात है, तो मुसलमानों में से जो चाहे पीछे रह सकता है यदि लोगों को उनकी कोई आवश्यकता या मजबूरी न हो (4)। एक तीसरा मत: यह सुदृढ़ (मोहकम) है; अल-वलीद बिन मुस्लिम ने कहा: मैंने अल-औज़ाई, इब्न अल-मुबारक, अल-फ़ज़ारी, अस-सुबई और सईद बिन अब्द अल-अजीज़ को इस आयत के बारे में कहते हुए सुना: यह इस उम्मत के पहले और आखिरी लोगों के लिए है (5)। मैंने कहा: क़तादह की बात अच्छी है; इसका प्रमाण तबूक का युद्ध है, और अल्लाह बेहतर जानता है। छठा: अबू दाऊद ने रिवायत की (6), अनस बिन मलिक से, कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक...

(1) अहकाम अल-कुरआन, अल-किया अल-तबरी 3/220। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन उनके एक खुतबे (भाषण) का हिस्सा है जिसे अबू अल-फराज ने अल-अगानी 16/267 में उद्धृत किया है। और अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 1/29-30 में इसका उल्लेख किया है। (2) इसे तबरी 12/73 ने निकाला है। (3) इसे इसी तरह तबरी 12/76 ने निकाला है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-

कुरआन 2/1019 में इसका उल्लेख किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/338, और इसे इसी तरह तब़री 12/72 ने निकाला है। (5) इसे तब़री 12/72 ने निकाला है। (6) अपनी सुनन (2508) में।

سورہ التوبہ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۱ ۴۲۶

میں نے کہا: پہلا (قول) زیادہ صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کافروں کے علاقوں کو روندنے کو ان کے مالوں کو حاصل کرنے اور انہیں ان کے گھروں سے نکالنے کے مترادف قرار دیا ہے، اور یہی وہ چیز ہے جو انہیں غصہ دلاتی ہے اور ان پر ذلت طاری کرتی ہے۔ پس یہ مالِ غنیمت حاصل کرنے، قتل اور قید کے درجے میں ہے۔ اور اگر ایسا ہے تو غنیمت (دشمن کے علاقے میں) داخل ہونے سے واجب ہوتی ہے نہ کہ قبضے سے۔ اسی لیے حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "جس قوم کو ان کے گھر کے صحن میں پامال کیا گیا وہ ذلیل ہو کر رہی۔"(۱) واللہ اعلم۔ پانچویں بات: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے منسوخ ہے: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً﴾ [التوبہ: ۱۲۲] (اور مسلمانوں کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ سب کے سب نکل کھڑے ہوں)۔ اور اس کا حکم اس وقت تھا جب مسلمان تعداد میں کم تھے، پھر جب وہ کثیر ہو گئے تو اسے منسوخ کر دیا گیا، اور اللہ نے جس کے لیے چاہا پیچھے رہنا جائز قرار دے دیا؛ یہ قول ابن زید (۲) کا ہے۔ مجاہد نے کہا: نبی کریم ﷺ نے ایک جماعت کو دیہاتی علاقوں کی طرف بھیجا تاکہ وہ لوگوں کو تعلیم دیں، جب یہ آیت نازل ہوئی تو وہ ڈر گئے اور واپس آگئے، تب اللہ نے نازل فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً﴾ (۳)۔ قتادہ نے کہا: یہ حکم نبی کریم ﷺ کے ساتھ خاص تھا؛ جب آپ ﷺ خود جہاد کے لیے نکلتے تو کسی کے لیے پیچھے رہنا جائز نہ تھا سوائے کسی عذر کے۔ رہی بات آپ کے علاوہ دیگر ائمہ اور حکمرانوں کی، تو مسلمانوں میں سے جو چاہے پیچھے رہ سکتا ہے اگر لوگوں کو ان کی حاجت اور ضرورت نہ ہو (۴)۔ تیسرا قول: یہ آیت محکم ہے؛ ولید بن مسلم نے کہا: میں نے اوزاعی، ابن المبارک، فزاری، سبیعی اور سعید بن عبدالعزیز کو اس آیت کے بارے میں یہ کہتے سنا: یہ اس امت کے اول اور آخر سب کے لیے ہے (۵)۔ میں نے کہا: قتادہ کا قول

عمدہ ہے؛ جس کی دلیل غزوہ تبوک ہے، واللہ اعلم۔ چھٹی بات: ابوداؤد (٦) نے حضرت انس بن مالک سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک...

(١) احکام القرآن للکیا الطبری ٣/ ٢٢٠۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ کا قول ان کے ایک خطبے کا حصہ ہے جسے ابوالفرج نے الاغانی ١٦/ ٢٦٧ میں نقل کیا ہے۔ اور مبرد نے الکامل ١/ ٢٩ - ٣٠ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٢) اسے طبری نے ٧٣/١٢ میں نقل کیا ہے۔ (٣) اسے طبری نے اسی طرح ١٢/ ٧٦ میں نقل کیا ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن ٢/ ١٠١٩ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٤) تفسیر بغوی ٢/ ٣٣٨، اور اسے طبری نے اسی طرح ١٢/ ٧٢ میں نقل کیا ہے۔ (٥) اسے طبری نے ١٢/ ٧٢ میں نقل کیا ہے۔ (٦) اپنی سنن (٢٥٠٨) میں۔

427 Surah At-Tawbah: Verses 120 - 121 "You have left behind in Medina people who did not travel a path, nor spend any wealth, nor cross any valley, except that they were with you in it." They said: "O Messenger of Allah, how can they be with us while they are in Medina?" He said: "An excuse (disability) prevented them." Muslim (1) recorded it from the hadith of Jabir who said: We were with the Messenger of Allah (PBUH) in a battle, and he said: "Indeed, in Medina there are men; you did not travel a path, nor cross a valley, except that they were with you, sickness prevented them." So he (PBUH) gave the person with an excuse an equal reward to what he gave the strong, active person. Some people said: The reward for the person with an excuse is not multiplied, while it is multiplied for the direct worker. Ibn al-Arabi (2) said: This is an imposition upon Allah Almighty and a narrowing of the vastness of His mercy. Some people criticized (3) this and said (4): They are certainly given a multiplied reward. We do not definitively state multiplication in any given case; for it is based on the measure of intentions, and this is an unseen matter. What is certain is that there is multiplication, and your Lord knows best who deserves it. I say: What is apparent from the Hadiths and verses is equality in reward; among them is his (PBUH) saying: "Whoever points towards good has the same reward as the one who does it." (5) and his saying: "Whoever performs wudu and goes out for prayer, only to find the people have already prayed, Allah will give him the same reward as those who prayed it and attended it." (6). This is also the apparent meaning of Allah Almighty's saying: {And whoever leaves his home as an emigrant to Allah and His Messenger and then death overtakes him - his reward has already become incumbent upon Allah.} [An-Nisa: 100]. And because a sincere intention is the root of actions, so if it is sound in...

(1) In his Sahih (1911), and previously 7/56. (2) In Ahkam al-Quran 2/1017, and what precedes it. (3) In (Kh): Ghaya. (4) The phrase appeared in the printed Ahkam al-Quran: "Therefore, it might have doubted some people, so he said." (5) Narrated by Ahmad (17084), and Muslim (1893) from the hadith of Abu Mas'ud al-Ansari. (6) Narrated by Ahmad (8947), Abu Dawood (564), and an-Nasa'i 2/111 from the hadith of Abu Hurayrah.

427 सूरह अत-तौबाह: आयत 120 - 121 "तुमने मदीना में ऐसे लोगों को पीछे छोड़ा है, जिन्होंने न तो कोई रास्ता तय किया, न ही कोई खर्च किया और न ही किसी घाटी को पार किया, सिवाय इसके कि वे तुम्हारे साथ थे।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, वे हमारे साथ कैसे हो सकते हैं जबकि वे मदीना में हैं?" उन्होंने कहा: "उन्हें किसी विवशता (कारण) ने रोक लिया था।" मुस्लिम (1) ने जाबिर की हदीस से इसे उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: हम एक युद्ध में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ थे, तो उन्होंने कहा: "बेशक, मदीना में कुछ ऐसे लोग हैं; तुमने न तो कोई रास्ता तय किया, न ही कोई घाटी पार की, सिवाय इसके कि वे तुम्हारे साथ थे, उन्हें बीमारी ने रोक लिया था।" अतः उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) विवश व्यक्ति को उतना ही प्रतिफल (अजर) दिया जितना उन्होंने शक्तिशाली कार्यकर्ता को दिया। कुछ लोगों ने कहा है: विवश व्यक्ति का प्रतिफल दोगुना नहीं होता, जबकि प्रत्यक्ष कार्यकर्ता के लिए इसे दोगुना किया जाता है। इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान पर एक थोपा हुआ विचार है और उसकी दया की विशालता को संकीर्ण करना है। कुछ लोगों ने इसकी आलोचना (3) की और कहा (4): उन्हें निश्चित रूप से दोगुना प्रतिफल दिया जाता है। हम किसी विशेष मामले में दोगुने होने का निश्चित दावा नहीं करते; क्योंकि यह नीयत (इरादे) की मात्रा पर आधारित है, और यह एक अदृश्य (ग़ैब) मामला है। जो निश्चित है वह यह है कि प्रतिफल में वृद्धि होती है, और आपका रब सबसे बेहतर जानता है कि कौन इसका पात्र है। मैं कहता हूँ: हदीसों और आयतों से जो ज़ाहिर होता है वह प्रतिफल में समानता है; उनमें से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) यह कथन है: "जो किसी भलाई की ओर मार्गदर्शन करता है, उसे वैसा ही प्रतिफल मिलता है जैसा उसे करने वाले को मिलता है।" (5) और उनका कथन: "जो व्यक्ति वुज़ू करता है और नमाज़ के लिए निकलता है, और लोगों को नमाज़ पढ़ चुके पाता है, तो अल्लाह उसे उतना ही प्रतिफल देगा जितना उसे पढ़ने वाले और उसमें उपस्थित होने वाले को मिलता है।" (6)। और यही अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन का ज़ाहिर अर्थ है: {और जो कोई अपने घर से अल्लाह और उसके रसूल की ओर हिजरत (प्रवास) करने के लिए निकलता है और फिर उसे मृत्यु आ लेती है, तो उसका प्रतिफल अल्लाह के ज़िम्मे निश्चित हो गया।} [अन-निसा: 100]। और इस प्रमाण के साथ कि सच्ची नीयत कर्मों की जड़ है, अतः यदि वह सही हो तो...

(1) उनकी सहीह (1911) में, और पहले 7/56 में। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 2/1017 में, और उससे पहले के अंश में। (3) (ख़) में: ग़ाया। (4) अहकाम अल-क़ुरआन के मुद्रित संस्करण में यह वाक्यांश इस प्रकार आया है: "इसलिए इसमें कुछ लोगों को संदेह हुआ, तो उन्होंने कहा।" (5) इसे

अहमद (17084) और मुस्लिम (1893) ने अबू मसूद अल-अंसारी की हदीस से उद्धृत किया है। (6) इसे अहमद (8947), अबू दाऊद (564), और अन-नसाई 2/111 ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है।

427 سورۃ التوبہ: آیات 120 - 121 "تم نے مدینہ میں ایسے لوگوں کو پیچھے چھوڑا ہے کہ تم نے کوئی مسافت طے نہیں کی، اور نہ ہی کوئی خرچ کیا، اور نہ ہی کوئی وادی عبور کی، مگر وہ اس میں تمہارے ساتھ تھے" انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، وہ ہمارے ساتھ کیسے ہو سکتے ہیں جبکہ وہ مدینہ میں ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں عذر (مجبوری) نے روک لیا"۔ اسے مسلم (1) نے حضرت جابر کی حدیث سے نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم ایک غزوے میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھے تو آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک مدینہ میں کچھ ایسے لوگ ہیں کہ تم نے کوئی مسافت طے نہیں کی اور نہ ہی کوئی وادی پار کی، مگر وہ تمہارے ساتھ تھے، انہیں بیماری نے روک لیا تھا"۔ چنانچہ آپ ﷺ نے معذور کو وہی اجر دیا جو ایک طاقتور عمل کرنے والے کو دیا۔ اور بعض لوگوں نے کہا ہے: معذور کا اجر صرف اصل عمل جتنا ہوتا ہے (بڑھایا نہیں جاتا)، جبکہ براہ راست عمل کرنے والے کا اجر بڑھا دیا جاتا ہے۔ ابن العربی (2) نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ پر ایک حکم لگانا ہے اور اس کی رحمت کی وسعت کو تنگ کرنا ہے۔ اور بعض لوگوں نے اعتراض (3) کیا اور کہا (4): انہیں یقیناً بڑھا ہوا ثواب دیا جاتا ہے۔ ہم کسی خاص معاملے میں ثواب کے بڑھائے جانے کا حتمی فیصلہ نہیں کرتے؛ کیونکہ اس کی بنیاد نیتوں کی مقدار پر ہے، اور یہ ایک پوشیدہ (غیب کا) معاملہ ہے، اور جس چیز کا یقین ہے وہ یہ ہے کہ اجر میں اضافہ ہوتا ہے اور تمہارا رب بہتر جانتا ہے کہ کون اس کا مستحق ہے۔ میں کہتا ہوں: احادیث اور آیات سے ظاہر یہ ہے کہ اجر میں برابری ہے؛ ان میں سے آپ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "جس نے کسی بھلائی کی طرف رہنمائی کی تو اسے اس پر عمل کرنے والے کے برابر اجر ملے گا" (5) اور آپ ﷺ کا فرمان: "جس نے وضو کیا اور نماز کے لیے نکلا اور لوگوں کو پایا کہ وہ نماز پڑھ چکے ہیں تو اللہ اسے ان لوگوں جتنا اجر دے گا جنہوں نے نماز پڑھی اور اس میں حاضر ہوئے" (6)۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا ظاہر ہے: ﴿اور جو کوئی اپنے گھر سے اللہ اور اس کے رسول کی طرف ہجرت کے لیے نکلے،

پھر اسے موت پا لے، تو اس کا اجر اللہ کے ذمے ثابت ہو گیا﴾ [النساء: 100]۔ اور اس دلیل کے ساتھ کہ سچی نیت اعمال کی بنیاد ہے، چنانچہ جب وہ صحیح ہو...

(1) اپنی صحیح (1911) میں، اور گزشتہ 56/7۔ (2) احکام القرآن 2/1017 میں، اور اس سے پہلے کے حصہ میں۔ (3) (خ) میں: غایا۔ (4) احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے میں یہ عبارت اس طرح آئی ہے: "اسی لیے اس میں بعض لوگوں کو شک ہوا، تو اس نے کہا"۔ (5) اسے احمد (17084) اور مسلم (1893) نے حضرت ابو مسعود انصاری کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) اسے احمد (8947)، ابوداؤد (564) اور نسائی 2/ 111 نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...an act of obedience, but the person was unable to perform it due to an obstacle. There is no far-fetchedness in equating the reward of that unable person with the reward of the capable doer, or even exceeding it (1); because of the Prophet's—peace and blessings be upon him—saying: "The intention of the believer is better than his deed" (2). And Allah knows best.

His, the Almighty's saying: {And it is not for the believers to go forth [to battle] all at once. For there should separate from every division of them a group to obtain understanding in the religion and warn their people when they return to them that they might be cautious.} [At-Tawbah: 122].

There are six issues regarding this verse:

The First: His saying: {And it is not for the believers [to go forth all at once]}, which means that Jihad is not an individual obligation (Fard 'Ayn), but rather a communal obligation (Fard Kifayah) as previously mentioned (3). For if everyone went forth, those behind them, such as dependents, would be neglected. Therefore, let a group of them go out for Jihad, and let a group stay to gain understanding of the religion and protect the families, so that when those who went forth return, the residents inform them of the rulings of Sharia they have learned and what new revelations were sent down to the Prophet ﷺ. This verse abrogates His saying: {Unless you go forth...} and the verse before it; according to the opinion of Mujahid and Ibn Zayd (4).

The Second: This verse is a foundational text for the obligation of seeking knowledge; because the meaning is: And it is not for the believers...

---

(1) In the manuscripts: "and exceeds," and what is established is from 'Al-Mufhim' 3/728, and the speech is from it. (2) Narrated by At-Tabarani in 'Al-Kabir' (5942) from the hadith of Sahl ibn Sa'd (RA), and in its chain is Hatim ibn 'Abbad al-Jarashi. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 1/61: "I have not seen anyone who mentioned a biography for him." And it was narrated by Al-Khatib in his 'History' 9/237 from Sahl as well, and in its chain is Sulayman ibn 'Amr al-Nakha'i, who is a liar. 'Al-Mizan' 2/216. And narrated by Al-Quda'i in 'Musnad al-Shihab' (148) from An-Nawwas ibn Sam'an (RA), and in its chain is 'Uthman ibn 'Abd Allah ash-Shami, who used to narrate fabricated reports from reliable narrators. 'Al-Mizan' 3/41. And Al-Quda'i also narrated it (147) from Anas with the wording: "The intention of the believer is more reaching than his deed," and in its chain are Muhammad ibn Hanifa and Yusuf ibn

'Atiyyah: both are weak. 'Al-Mizan' 3/532 and 4/468-469. (3) 3/416 and page 201 of this volume. (4) The two reports were previously mentioned in the fifth issue of the previous verse; see 'Al-Nasikh wal-Mansukh' by Abu 'Ubayd pp. 305-306, and 'Al-Nasikh wal-Mansukh' by An-Nahhas 2/469.

सूरह अत-तौबाह: आयत 120 - 122 428

...आज्ञाकारिता का कार्य, लेकिन व्यक्ति किसी बाधा के कारण इसे करने में असमर्थ था। उस असमर्थ व्यक्ति के प्रतिफल को सक्षम कर्ता के प्रतिफल के बराबर मानने में कोई दूरी नहीं है, या उससे भी अधिक (1); क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा है: "आस्तिक की नीयत उसके कर्म से बेहतर है" (2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यह आस्तिकों के लिए उचित नहीं है कि वे सब-केसब [युद्ध के लिए] निकल पड़ें। तो उनमें से प्रत्येक समूह के एक दल को क्यों न निकलना चाहिए कि वे धर्म की समझ प्राप्त करें और अपनी कौम को सचेत करें जब वे उनकी ओर लौटें, ताकि वे बच सकें।} [अत-तौबाह: 122]।

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और यह आस्तिकों के लिए उचित नहीं है}, जिसका अर्थ है कि जिहाद व्यक्तिगत अनिवार्य (फ़र्ज़ ऐन) नहीं है, बल्कि सामूहिक अनिवार्य (फ़र्ज़ किफ़ाया) है जैसा कि पहले बताया गया है (3)। क्योंकि यदि सभी लोग निकल जाते, तो उनके पीछे वाले आश्रितों की उपेक्षा हो जाती। इसलिए, उनमें से एक दल जिहाद के लिए निकले, और एक दल धर्म की समझ हासिल करने और परिवारों की रक्षा के लिए रुके, ताकि जब जाने वाले लौटें, तो निवासी उन्हें शरीयत के उन नियमों के बारे में सूचित करें जो उन्होंने सीखे हैं और नबी ﷺ पर जो नई आयतें उतरी हैं। मुजाहिद और इब्न ज़ैद (4) की राय के अनुसार, यह आयत अल्लाह के कथन: {यदि तुम नहीं निकलोगे...} और उससे पिछली आयत को निरस्त (मनसूख) करने वाली है।

दूसरा: यह आयत ज्ञान प्राप्त करने की अनिवार्यता का मूल आधार है; क्योंकि अर्थ है: और यह आस्तिकों के लिए उचित नहीं है...

---

(1) प्रतियों में: "और बढ़ता है", और जो स्थापित है वह 'अल-मुफहिम' 3/728 से है, और कथन उसी का है। (2) इसे तबरानी ने 'अल-कबीर' (5942) में सहल बिन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में हातिम बिन अब्बाद अल-जरशी है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 1/61 में कहा: "मैंने किसी को नहीं देखा जिसने उनके लिए जीवनी का उल्लेख किया हो।" और इसे खतीब ने अपने 'इतिहास' 9/237 में सहल से भी उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला

में सुलेमान बिन अम्र अल-नखई है, जो एक झूठा है। 'अल-मीज़ान' 2/216। और कुदाई ने 'मुसनद अल-शिहाब' (148) में अन-नवास बिन समान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसे उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में उस्मान बिन अब्दुल्ला अल-शामी है, जो विश्वसनीय सूत्रों से मनगढ़ंत बातें सुनाता था। 'अल-मीज़ान' 3/41। और कुदाई ने इसे अनस से (147) इन शब्दों के साथ भी उद्धृत किया है: "आस्तिक की नीयत उसके कर्म से अधिक प्रभावी है," और इसकी श्रृंखला में मुहम्मद बिन हनीफा और यूसुफ बिन अतिया हैं: दोनों कमजोर हैं। 'अल-मीज़ान' 3/532 और 4/468-469। (3) 3/416 और इस खंड का पृष्ठ 201। (4) दो रिपोर्ट पिछली आयत के पांचवें मुद्दे में पहले ही आ चुकी हैं; देखें अबू उबैद द्वारा 'अल-नाि़सिख वल-मनसूख' पृष्ठ 305-306, और अन-नहहास द्वारा 'अल-नाि़सिख वल-मनसूख' 2/469।

سورة التوبہ: آیات ۱۲۰ - ۱۲۲ ۴۲۸

... نیکی کا کام ہے لیکن صاحبِ عمل کسی رکاوٹ کی وجہ سے اس سے عاجز رہا، تو اس عاجز کے اجر کو قادر فاعل کے اجر کے برابر قرار دینے میں کوئی دوری نہیں ہے، بلکہ اس سے زیادہ بھی ہو سکتا ہے (۱)؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: «مومن کی نیت اس کے عمل سے بہتر ہے» (۲)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً ۚ فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ (۱۲۲)﴾۔

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ اور وہ یہ ہے کہ جہاد تمام افراد پر (فرضِ عین) نہیں ہے، بلکہ یہ فرضِ کفایہ ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)؛ کیونکہ اگر سب نکل جاتے تو ان کے پیچھے رہنے والے اہل و عیال ضائع ہو جاتے، لہٰذا ان میں سے ایک گروہ جہاد کے لیے نکلے، اور ایک گروہ دین میں تفقہ (سمجھ) حاصل کرنے اور حرم (خواتین و بچوں) کی حفاظت کے لیے مقیم رہے، تاکہ جب جہاد پر جانے والے واپس آئیں تو مقیم لوگ انہیں احکامِ شرع اور نبی ﷺ پر نازل ہونے والی نئی وحی سے آگاہ کریں جو انہوں نے سیکھی ہو۔ اور یہ آیت مجاہد اور ابن زید (۴) کے قول کے مطابق اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿إِلَّا تَنفِرُوا﴾ اور اس سے پہلی آیت کے لیے ناسخ ہے۔

دوسرا: یہ آیت طلبِ علم کے وجوب میں اصل (بنیاد) ہے؛ کیونکہ معنی ہے: وما كان المؤمنون...

(۱) نسخوں میں: "ویزید" (اور زیادہ ہوتا ہے)، اور جو ثابت ہے وہ 'المفہم' ۷۲۸/۳ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۲) اسے طبرانی نے 'الکبیر' (۵۹۴۲) میں سہل بن سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حاتم بن عباد الجرشی ہے، ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۶۱/۱ میں کہا: میں نے کسی ایسے شخص کو نہیں دیکھا جس نے اس کا تذکرہ (سوانح) کیا ہو۔ اور اسے خطیب نے اپنی 'تاریخ' ۲۳۷/۹ میں سہل سے ہی روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں سلیمان بن عمرو النخعی ہے، جو کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔ المیزان ۲۱۶/۲۔ اور اسے قضاعی نے 'مسند الشہاب' (۱۴۸) میں نواس بن سمعان رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عثمان بن عبد اللہ الشامی ہے، جو ثقہ لوگوں سے من گھڑت روایات نقل کرتا تھا۔ المیزان ۴۱/۳۔ اور اسے قضاعی نے انس سے بھی روایت کیا (۱۴۷) ان الفاظ کے ساتھ: «مومن کی نیت اس کے عمل سے زیادہ پہنچنے والی ہے»، اور اس کی سند میں محمد بن حنیفہ اور یوسف بن عطیہ ہیں: دونوں ضعیف ہیں، المیزان ۵۳۲/۳ اور ۴۶۸/۴ - ۴۶۹۔ (۳) ۴۱۶/۳ اور اسی جلد کا صفحہ ۲۰۱۔ (۴) دونوں خبریں پچھلی آیت کے پانچویں مسئلہ میں گزر چکی ہیں؛ دیکھیے 'الناسخ والمنسوخ' از ابوعبید صفحہ ۳۰۵ - ۳۰۶، اور 'الناسخ والمنسوخ' از نحاس ۴۶۹/۲۔

Surah At-Tawbah: Verse 122 / 429

...to go forth all together, while the Prophet ﷺ remained and did not go out, so they would not leave him alone. {So why did not go forth} after they learned that the mobilization cannot accommodate them all. {of every division of them a faction} while the rest remains with the Prophet ﷺ to take from him the religion and gain understanding; and when those who went forth return to them, they inform them of what they heard and learned. In this is the obligation of gaining understanding (tafaqquh) in the Book and the Sunnah, and that it is a collective duty (fard kifaya) rather than an individual one (fard ayn). This is also indicated by the words of the Almighty: {So ask the people of the message if you do not know} [An-Nahl: 43]. Thus, this includes whoever does not know the Book and the Sunnah (1).

Third: His words, the Almighty: {So why did not go forth}. Al-Akhfash said: i.e., "Would that they had gone forth" (2). {of every division of them a faction}. Linguistically, 'Ta'ifa' means a group, and it may apply to less than that, even down to two men; and a single person can be referred to as a 'Ta'ifa' in the sense of a 'soul'. It has been previously mentioned (3) that what is meant by the words of the Almighty: {If We pardon one faction of you, We will punish another faction} [At-Tawbah: 66] is a single man.

There is no doubt that what is meant here is a group; for two reasons: one rational and the other linguistic. As for the rational reason, it is because knowledge is generally not acquired by a single person. As for the linguistic reason, it is His words: {that they may gain understanding in the religion and warn their people}, using the plural pronoun. Ibn al-Arabi said (4): And Judge Abu Bakr, and Sheikh Abu al-Hasan before him, see that 'Ta'ifa' here refers to one person, and they judge by it (5) concerning the obligation of acting upon the solitary report (khabar al-wahid). This is correct, not because 'Ta'ifa' refers to a single individual, but because the report of one person or several persons is a solitary report, and its opposite - which is 'Tawatur' (consecutive reporting) - is not limited.

I say: The most explicit evidence that one person is called a 'Ta'ifa' is His words, the Almighty: {And if two factions...}

(1) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman by al-Halimi 2/190-191. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/240. (3) Page 292 of this volume. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/1019, and what precedes it. (5) In (m): and they support it with evidence, instead of: and they judge by it.

सूरह अत-तौबा: आयत 122 / 429

...कि वे सब के सब एक साथ निकल पड़ें, जबकि पैगंबर ﷺ ठहरे हुए हों और बाहर न निकलें, ताकि वे उन्हें अकेला न छोड़ दें। {तो क्यों न निकल पड़ा} जब उन्हें पता चला कि लामबंदी उन सभी को समाहित नहीं कर सकती। {उनमें से प्रत्येक दल में से एक समूह} जबकि बाकी लोग पैगंबर ﷺ के साथ रहें ताकि वे उनसे धर्म का ज्ञान प्राप्त कर सकें और समझ सकें, और जब बाहर जाने वाले उनके पास वापस आएँ तो वे उन्हें वह बताएं जो उन्होंने सुना और सीखा है। इसमें कुरान और सुन्नत की समझ (तफ़क्कुह) हासिल करने की अनिवार्यता है, और यह कि यह व्यक्तिगत कर्तव्य (फ़र्ज़ ऐन) के बजाय सामूहिक कर्तव्य (फ़र्ज़ किफ़ाया) है। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा भी सूचित किया जाता है: {तो ज़िक्र (ज्ञान) वालों से पूछो यदि तुम नहीं जानते} [अन-नहल: 43]। इस प्रकार, इसमें वह भी शामिल है जो कुरान और सुन्नत को नहीं जानता (1)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्यों न निकल पड़ा}। अल-अखफ़श ने कहा: यानी, "काश वे निकल पड़ते" (2)। {उनमें से प्रत्येक दल में से एक समूह}। भाषाई रूप से 'ताइफ़ा' का अर्थ एक समूह है, और यह उससे कम पर भी लागू हो सकता है, यहाँ तक कि दो पुरुषों तक; और एक व्यक्ति को 'प्राण' के अर्थ में 'ताइफ़ा' कहा जा सकता है। यह पहले उल्लेख किया गया है (3) कि सर्वशक्तिमान के शब्दों का अर्थ क्या है: {यदि हम तुममें से एक समूह को क्षमा कर दें, तो हम दूसरे समूह को दंड देंगे} [अत-तौबा: 66] एक अकेला व्यक्ति है।

इसमें कोई संदेह नहीं है कि यहाँ जो अर्थ है वह एक समूह है; दो कारणों से: एक तर्कसंगत और दूसरा भाषाई। जहाँ तक तर्कसंगत कारण का प्रश्न है, वह यह है कि ज्ञान आम तौर पर एक व्यक्ति द्वारा प्राप्त नहीं किया जाता है। जहाँ तक भाषाई कारण का प्रश्न है, वह उनके शब्द हैं: {ताकि वे धर्म की समझ प्राप्त करें और अपने लोगों को चेतावनी दें}, बहुवचन सर्वनाम का उपयोग करते हुए। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): और न्यायाधीश अबू बक्र, और उनसे पहले शेख अबू अल-हसन का विचार है कि यहाँ 'ताइफ़ा' का अर्थ एक व्यक्ति है, और वे इसके द्वारा निर्णय लेते हैं (5) कि एक व्यक्ति की रिपोर्ट (ख़बर अल-वाहिद) पर कार्य करना अनिवार्य है। यह सही है, इसलिए नहीं कि 'ताइफ़ा' एक व्यक्ति पर लागू होता है, बल्कि इसलिए कि एक व्यक्ति या कई व्यक्तियों की रिपोर्ट एक व्यक्ति की रिपोर्ट है, और इसके विपरीत - जो कि 'तवातुर' (निरंतर रिपोर्टिंग) है - सीमित नहीं है।

मैं कहता हूँ: सबसे स्पष्ट प्रमाण कि एक व्यक्ति को 'ताइफ़ा' कहा जाता है, सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यदि (मोमिनों के) दो समूह...}

(1) अल-हलिमी द्वारा अल-मिन्हाज फि शुअब अल-ईमान 2/190-191। (2) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/240। (3) इस खंड का पृष्ठ 292। (4) अहकाम अल-कुरान 2/1019 में, और इससे पहले जो कुछ भी है। (5) (एम) में: और वे इसके पक्ष में दलील देते हैं, इसके बजाय: और वे इसके द्वारा निर्णय लेते हैं।

سورة التوبہ: آیت 122 / 429

...کہ وہ سب کے سب نکل کھڑے ہوں، حالانکہ نبی ﷺ مقیم ہوں اور نہ نکلیں تاکہ وہ آپ کو تنہا نہ چھوڑ دیں۔ {تو کیوں نہ نکلا} جب انہیں معلوم ہو گیا کہ سب کا کوچ کرنا ممکن نہیں ہے۔ {ان کے ہر گروہ میں سے ایک جماعت} جبکہ باقی ماندہ نبی ﷺ کے پاس رہیں تاکہ ان سے دین کا بوجھ بانٹیں اور تفقہ حاصل کریں؛ پس جب کوچ کرنے والے ان کی طرف لوٹیں تو وہ انہیں ان باتوں کی خبر دیں جو انہوں نے سنیں اور سیکھیں۔ اس میں کتاب و سنت میں تفقہ (سمجھ بوجھ) حاصل کرنے کا وجوب ہے، اور یہ کہ یہ فرض کفایہ ہے نہ کہ فرض عین۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد بھی دلالت کرتا ہے: {پس تم اہل ذکر سے پوچھو اگر تم نہیں جانتے} [النحل: 43]۔ پس اس میں وہ شخص بھی داخل ہے جو کتاب و سنت کا علم نہیں رکھتا (1)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو کیوں نہ نکلا}۔ الاخفش نے کہا: یعنی، "کاش وہ نکل کھڑے ہوتے" (2)۔ {ان کے ہر گروہ میں سے ایک جماعت}۔ لغت میں 'طائفہ' کا مطلب ایک گروہ ہے، اور اس کا اطلاق اس سے کم پر بھی ہو سکتا ہے، یہاں تک کہ دو آدمیوں تک؛ اور 'نفس' کے معنی میں ایک فرد کو بھی 'طائفہ' کہا جاتا ہے۔ پہلے گزر چکا ہے (3) کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {اگر ہم تم میں سے ایک جماعت کو معاف کر دیں تو دوسری جماعت کو عذاب دیں گے} [التوبہ: 66] سے مراد ایک شخص ہے۔

اس میں کوئی شک نہیں کہ یہاں مراد ایک جماعت ہے؛ دو وجوہات کی بنا پر: ایک عقلی اور دوسری لغوی۔ جہاں تک عقلی وجہ کا تعلق ہے تو وہ یہ ہے کہ علم عام طور پر ایک فرد سے حاصل نہیں ہوتا۔ اور جہاں تک لغوی وجہ کا تعلق ہے تو وہ اس کا ارشاد ہے: {تاکہ وہ دین میں تفقہ حاصل کریں اور اپنی قوم کو ڈرائیں}، یہاں جمع کی ضمیر آئی ہے۔ ابن العربی نے کہا (4):

اور قاضی ابوبکر، اور ان سے پہلے شیخ ابو الحسن کا خیال ہے کہ یہاں طائفہ سے مراد ایک فرد ہے، اور وہ اس سے (5) خبر واحد پر عمل کے وجوب پر استدلال کرتے ہیں۔ اور یہ صحیح ہے، اس وجہ سے نہیں کہ طائفہ کا اطلاق ایک پر ہوتا ہے، بلکہ اس وجہ سے کہ ایک شخص یا چند اشخاص کی خبر، خبر واحد ہی ہوتی ہے، اور اس کے مقابلے میں - جو کہ تواتر ہے - وہ منحصر نہیں ہے۔

میں کہتا ہوں: سب سے واضح دلیل جس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ ایک فرد کو بھی طائفہ کہا جاتا ہے، اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور اگر (مومنوں کے) دو گروہ...}

(1) المنہاج فی شعب الایمان للحلیمی 2/ 190 - 191۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/ 240۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 292۔ (4) احکام القرآن میں 2/ 1019، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (5) (م) میں ہے: اور وہ اس میں دلیل سے تائید حاصل کرتے ہیں، بجائے اس کے: اور وہ اس کے ذریعے فیصلہ کرتے ہیں۔

Surah Al-Tawbah: Verse 122 / 430

...among the believers who fight each other [Al-Hujurat: 9], meaning two souls. Its evidence is the Almighty's saying: "So make peace between your two brothers" [Al-Hujurat: 10]. It came in dual form, and the pronoun in "fight each other" (iqtatalū), even if it is a plural pronoun, the minimum for a group is two, according to one of the two opinions of the scholars.

Fourth: His (the Almighty's) saying: "that they may obtain understanding." The pronoun in "that they may obtain understanding" and "that they may warn" refers to those staying with the Prophet ﷺ; this was said by Qatadah and Mujahid(1).

Al-Hasan said: They refer to the outgoing party, and Al-Tabari chose this(2). The meaning of "that they may obtain understanding in religion" means: they gain insight and certainty through what Allah shows them of victory over the polytheists and the support of the religion. "And that they may warn their people" from the infidels "when they return to them" from Jihad, so they inform them of the support of Allah Almighty for His Prophet ﷺ and the believers, and that they have no power(3) to fight them and fight the Prophet ﷺ, so what happened to their companions from the infidels would happen to them.

I say: The saying of Mujahid and Qatadah is clearer, meaning: so that the group staying behind with the Messenger of Allah ﷺ from going out in expeditions may gain understanding. This implies encouragement to seek knowledge, and it is recommended rather than obligatory and binding; because that is not in the strength of the speech, rather seeking knowledge with its proofs became mandatory; this was said by Abu Bakr ibn al-Arabi(4).

Fifth: Seeking knowledge is divided into two parts: an individual obligation (Fard al-Ayn); like prayer, zakat, and fasting(5).

I say: In this sense, the narrated Hadith came: "Seeking knowledge is an obligation." Narrated...

(1) Al-Tabari reported their statements 12/76 and 78, and Mujahid's statement in his Tafsir 1/288-289. (2) In his Tafsir 12/84, and he also reported Al-Hasan's report 12/82, and it was also reported by Abd al-Razzaq 2/291, and Al-Baghawi mentioned it 2/339 and what follows, which is the completion of Al-Hasan's statement. (3) It is said: You

have no two hands for it, meaning: no power. Tahdhib al-Alfaz by Ibn al-Sikkit 1/493, see also Asas al-Balagha (y-d-y). (4) In Ahkam al-Quran 2/1019. (5) Tafsir al-Baghawi 2/339-340.

सूरह अत-तौबाह: आयत 122 / 430

...मोमिनों में से जो आपस में लड़ते हैं [अल-हुजुरात: 9], जिसका अर्थ है दो व्यक्ति। इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: "तो अपने दो भाइयों के बीच मेल-मिलाप कराओ" [अल-हुजुरात: 10]। यह द्विवचन रूप में आया है, और "आपस में लड़ते हैं" (इक़्ततलू) में सर्वनाम, भले ही वह बहुवचन सर्वनाम हो, विद्वानों के दो मतों में से एक के अनुसार समूह के लिए न्यूनतम संख्या दो है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "ताकि वे समझ हासिल करें।" "ताकि वे समझ हासिल करें" और "ताकि वे चेतावनी दें" में सर्वनाम नबी ﷺ के साथ रहने वालों के लिए है; यह कतादाह और मुजाहिद(1) ने कहा है।

अल-हसन ने कहा: वे उस टुकड़ी के लिए हैं जो बाहर निकली है, और अल-तबरी ने इसे चुना है(2)। "ताकि वे धर्म में समझ हासिल करें" का अर्थ है: वे उस पर अंतर्दृष्टि और निश्चितता प्राप्त करें जो अल्लाह उन्हें मुशरिकों पर विजय और धर्म की सहायता के माध्यम से दिखाता है। "और ताकि वे अपने लोगों को चेतावनी दें" काफ़िरों में से "जब वे उनकी ओर लौटें" जिहाद से, तो वे उन्हें अल्लाह तआला द्वारा अपने नबी ﷺ और मोमिनों की सहायता के बारे में सूचित करें, और यह कि उनके पास उनका और नबी ﷺ का मुकाबला करने की शक्ति(3) नहीं है, अन्यथा उनके साथ भी वही होगा जो उनके काफ़िर साथियों के साथ हुआ।

मैं कहता हूँ: मुजाहिद और कतादाह की बात अधिक स्पष्ट है, अर्थात्: ताकि वह समूह जो रसूलुल्लाह ﷺ के साथ रुक गया था और मुहिमों पर नहीं गया था, समझ हासिल करे। यह ज्ञान प्राप्त करने के लिए प्रोत्साहन का संकेत देता है, और यह अनिवार्य और बाध्यकारी होने के बजाय अनुशंसित है; क्योंकि यह शब्द की शक्ति में नहीं है, बल्कि सबूतों के साथ ज्ञान प्राप्त करना अनिवार्य हो गया; यह अबू बक्र इब्न अल-अरबी(4) ने कहा है।

पाँचवाँ: ज्ञान प्राप्त करना दो भागों में विभाजित है: व्यक्तिगत दायित्व (फर्ज़ अल-ऐन); जैसे प्रार्थना, ज़कात और रोज़ा(5)।

मैं कहता हूँ: इसी अर्थ में वर्णित हदीस आई है: "ज्ञान प्राप्त करना एक दायित्व (फर्ज़) है।" वर्णित...

(1) अल-तबरी ने उनके कथनों को 12/76 और 78 में उद्धृत किया है, और मुजाहिद के कथन को अपनी तफ़सीर 1/288-289 में। (2) अपनी तफ़सीर 12/84 में, और उन्होंने अल-हसन की रिपोर्ट 12/82 को भी उद्धृत किया, और इसे अब्दुल रज्जाक 2/291 द्वारा भी उद्धृत किया गया था, और अल-बगवी ने इसका उल्लेख 2/339 और उसके बाद के अंशों में किया है, जो अल-हसन के कथन का समापन है। (3) कहा जाता है: तुम्हारे पास इसके लिए दो हाथ नहीं हैं, यानी: शक्ति नहीं है। इब्न अल-सिक्किट द्वारा तहज़ीब अल-अल्फाज़ 1/493, असास अल-बलागा (य-द-य) भी देखें। (4) अहकाम अल-क़ुरान 2/1019 में। (5) तफ़सीर अल-बगवी 2/339-340।

سورہ توبہ: آیت ۱۲۲ / ٤٣٠

...مومنوں میں سے جو آپس میں لڑ پڑے [الحجرات: ۹] یعنی دو نفوس۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: "پس اپنے دو بھائیوں کے درمیان صلح کرا دو" [الحجرات: ۱۰]۔ تو یہ تثنیہ کے لفظ کے ساتھ آیا ہے، اور "اقتتلوا" میں ضمیر اگرچہ جمع کی ضمیر ہے، لیکن علماء کے دو اقوال میں سے ایک کے مطابق جماعت کی کم از کم تعداد دو ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تاکہ وہ سمجھ حاصل کریں"۔ "تاکہ وہ سمجھ حاصل کریں" اور "تاکہ وہ ڈرائیں" میں ضمیر نبی ﷺ کے ساتھ رہنے والوں کے لیے ہے؛ یہ قتادہ اور مجاہد(۱) نے کہا ہے۔

اور حسن نے کہا: یہ دونوں اس گروہ کے لیے ہیں جو (جہاد کے لیے) نکلا تھا، اور طبری(۲) نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ اور "تاکہ وہ دین میں سمجھ حاصل کریں" کا مطلب ہے: کہ وہ بصیرت اور یقین حاصل کریں اس کے ذریعے جو اللہ انہیں مشرکین پر غلبہ اور دین کی نصرت کی صورت میں دکھاتا ہے۔ "اور تاکہ وہ اپنی قوم کو ڈرائیں" کافروں میں سے "جب وہ ان کی طرف واپس لوٹیں" جہاد سے، تو وہ انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے اپنے نبی ﷺ اور مومنوں کی نصرت کے بارے میں بتائیں، اور یہ کہ ان میں ان سے اور نبی ﷺ سے لڑنے کی طاقت(۳) نہیں ہے، پس ان پر وہی کچھ نازل ہو گا جو ان کے کافر ساتھیوں پر نازل ہوا۔

میں کہتا ہوں: مجاہد اور قتادہ کا قول زیادہ واضح ہے، یعنی: تاکہ وہ گروہ جو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ پیچھے رہ گیا تھا اور مہمات میں نہیں نکلا تھا، سمجھ حاصل کرے۔ اور یہ علم حاصل کرنے کی ترغیب دیتا ہے، اور یہ وجوب اور التزام کے بجائے مستحب ہونے پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ

یہ کلام کی قوت میں نہیں ہے، بلکہ دلائل کے ساتھ علم حاصل کرنا لازم ہوا؛ یہ ابوبکر ابن العربی(٤) نے کہا ہے۔

پانچویں بات: طلبِ علم دو قسموں میں تقسیم ہوتا ہے: فرضِ عین؛ جیسے نماز، زکوٰۃ اور روزہ(٥)۔

میں کہتا ہوں: اسی معنی میں مروی حدیث آئی ہے: "بے شک علم حاصل کرنا فرض ہے"۔ روایت کیا...

(١) طبری نے ان دونوں کے اقوال ٧٦/١٢ اور ٧٨ میں نقل کیے ہیں، اور مجاہد کا قول اپنی تفسیر ٢٨٨/١ - ٢٨٩ میں۔ (٢) اپنی تفسیر ٨٤/١٢ میں، اور انہوں نے حسن کی روایت ٨٢/١٢ میں نقل کی ہے، اور اسے عبدالرزاق نے بھی ٢٩١/٢ میں نقل کیا ہے، اور بغوی نے اسے ٣٣٩/٢ اور اس کے بعد کے حصوں میں ذکر کیا ہے، جو حسن کے قول کا تکملہ ہے۔ (٣) کہا جاتا ہے: تیرے اس پر دو ہاتھ نہیں ہیں، یعنی: طاقت نہیں۔ ابن السکیت کی تہذیب الالفاظ ٤٩٣/١ ، اور اساس البلاغہ (ی-د-ی) ملاحظہ فرمائیں۔ (٤) احکام القرآن ١٠١٩/٢ میں۔ (٥) تفسیر بغوی ٣٣٩/٢ - ٣٤٠ ۔

Surah At-Tawbah: Verse 122 431

Abd al-Quddus ibn Habib Abu Sa'id al-Wu'hazi narrated from Hammad ibn Abi Sulayman, from Ibrahim al-Nakha'i, who said: I heard Anas ibn Malik say: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Seeking knowledge is an obligation upon every Muslim." Ibrahim said: I did not hear anything from Anas ibn Malik except this hadith (1).

And it is a collective obligation (fard al-kifaya); such as securing rights, establishing punishments, adjudicating between litigants, and the like; for it is not feasible for all people to learn it, as their affairs and the affairs of others would then be neglected (2), and their livelihoods would diminish or cease. Thus, it is determined between the two states that some should undertake it without specific designation, and that is according to what Allah has made easy for His servants, and distributed among them from His mercy and wisdom by His prior decree and word.

Sixth: Seeking knowledge is a great virtue and a noble rank that no action equals; Al-Tirmidhi (3) narrated from the hadith of Abu al-Darda', who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Whoever follows a path seeking knowledge, Allah will make him follow a path to Paradise. Verily, the angels lower their wings in satisfaction with the seeker of knowledge. Verily, those in the heavens and those on the earth, and even the fish in the depths of the water, seek forgiveness for the scholar. The excellence of the scholar over the worshiper is like the excellence of the moon on the night of the full moon over all other stars. Verily, the scholars are the heirs of the prophets, and the prophets did not leave behind dinars or dirhams as inheritance..."

---

(1) Narrated by Tammam in his 'Fawa'id' (Al-Rawd al-Bassam) 1/132-133 (73), and Ibn Abd al-Barr in 'Jami' Bayan al-Ilm' (25) and (26), and al-Bayhaqi in 'al-Shu'ab' (1666) through Abd al-Quddus ibn Habib. This Abd al-Quddus was called a liar by Ibn al-Mubarak, weakened by al-Nasa'i, and al-Fallas said: They agreed to abandon his hadith. 'Mizan al-I'tidal' 2/643. It has been narrated through many other paths, all of which are weak, but al-Sakhawi said in 'al-Maqasid al-Hasana' p. 276: al-Iraqi said: Some imams have authenticated some of its paths as I explained in the 'takhrij' of 'al-Ihya'. Then he said: al-Mizzi said: Its paths reach the level of 'hasan' (good). Al-Suyuti authenticated it in 'al-Jami' al-Saghir' 2/97, and al-Munawi quoted from him in 'Fayd al-Qadir' 4/67: "I have collected fifty paths for it and judged it to be authentic due to others." (2) In (m): their secrets (sarayahum), and what is established from the

manuscripts is 'siwahum' (others), which is consistent with what is in 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/1019, and the speech is from him. (3) Number (2682), and narrated by Ahmad (21715).

सूरह अत-तौबाह: आयत 122 431

अब्दुल कुद्दुस बिन हबीब अबू सईद अल-वहाज़ी ने हमाद बिन अबी सुलेमान से, उन्होंने इब्राहीम अल-नख़ई से रिवायत किया, जिन्होंने कहा: मैंने अनस बिन मालिक को यह कहते हुए सुना: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: "ज्ञान प्राप्त करना प्रत्येक मुसलमान पर अनिवार्य (फ़र्ज़) है।" इब्राहीम ने कहा: मैंने अनस बिन मालिक से इस हदीस (1) के अलावा और कुछ नहीं सुना।

और यह एक सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़-ए-किफ़ाया) है; जैसे अधिकारों की प्राप्ति, दंड विधान (हुदूद) को लागू करना, और विवादों का निपटारा करना, इत्यादि; क्योंकि यह उचित नहीं है कि सभी लोग इसे सीखें, अन्यथा उनकी और दूसरों की स्थिति खराब हो जाएगी (2), और उनकी आजीविका कम हो जाएगी या समाप्त हो जाएगी। इसलिए, इन दो स्थितियों के बीच यह तय हुआ कि कुछ लोग इसे बिना किसी विशेष नाम के करें, और यह अल्लाह ने अपने बंदों के लिए जो आसान किया है और अपनी दया और हिकमत से उनके बीच अपनी पूर्व शक्ति और शब्द के अनुसार विभाजित किया है, उसके अनुसार है।

छठी बात: ज्ञान प्राप्त करना एक महान गुण और एक उच्च दर्जा है जिसकी तुलना किसी और कार्य से नहीं की जा सकती; अल-तिर्मिज़ी (3) ने अबू दरदा की हदीस से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: "जो कोई ज्ञान की खोज में किसी रास्ते पर चलता है, अल्लाह उसके लिए जन्नत का रास्ता आसान कर देता है। और वास्तव में, फरिश्ते ज्ञान के साधक की संतुष्टि के लिए अपने पंख बिछा देते हैं। और वास्तव में, आसमान और ज़मीन में जो कुछ भी है, यहाँ तक कि पानी की गहराई में मछलियाँ भी विद्वान (आलिम) के लिए क्षमा माँगती हैं। एक आलिम की इबादत करने वाले (आबिद) पर श्रेष्ठता वैसी ही है जैसे पूर्णिमा की रात के चाँद की श्रेष्ठता सभी सितारों पर होती है। और विद्वान नबियों के वारिस हैं, और नबियों ने विरासत में दीनार या दिरहम नहीं छोड़े..."

---

(1) इसे तमाम ने अपनी 'फ़वाइद' (अर-रौज़ अल-बस्साम) 1/132-133 (73) में, इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामी' बयान अल-इल्म' (25) और (26) में, और अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअब' (1666) में अब्दुल कुद्दुस बिन हबीब के माध्यम से निकाला है। इस अब्दुल कुद्दुस को इब्न अल-मुबारक ने झूठा कहा, अल-नसाई ने इसे कमज़ोर बताया, और अल-फ़ल्लास ने कहा: उनकी हदीस को छोड़ने पर सहमति

थी। 'मिज़ान अल-इतिदाल' 2/643। यह कई अन्य रास्तों से रिवायत किया गया है, जो सभी कमज़ोर हैं, लेकिन अल-सखावी ने 'अल-मक़ासिद अल-हसना' पृष्ठ 276 में कहा: अल-इराक़ी ने कहा: कुछ इमामों ने इसके कुछ रास्तों को सही माना है जैसा कि मैंने 'एहया' की तख़रीज में स्पष्ट किया है। फिर उन्होंने कहा: अल-मिज़्ज़ी ने कहा: इसके रास्ते इसे 'हसन' के स्तर तक पहुँचाते हैं। अल-सुयूती ने इसे 'अल-जामी' अल-सगीर' 2/97 में सही ठहराया, और अल-मुनावी ने 'फ़ैज़ अल-क़दीर' 4/67 में उनसे उद्धृत किया: "मैंने इसके लिए पचास रास्ते जमा किए हैं और दूसरों के कारण इसे सही होने का निर्णय दिया है।" (2) (म) में: उनके रहस्य (सरायहुम), और हस्तलिपियों से जो पुष्ट है वह 'सिवाहुम' (अन्य) है, जो इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/1019 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (3) संख्या (2682), और अहमद (21715) द्वारा निकाला गया।

سورة التوبہ: آیت 122 431

عبدالقدوس بن حبیب ابو سعید الوحاظی نے حماد بن ابی سلیمان سے، انہوں نے ابراہیم النخعی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے انس بن مالک کو یہ کہتے ہوئے سنا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: «علم حاصل کرنا ہر مسلمان پر فرض ہے»۔ ابراہیم نے کہا: میں نے انس بن مالک سے سوائے اس حدیث (1) کے اور کچھ نہیں سنا۔

اور یہ فرضِ کفایہ ہے؛ جیسے حقوق کا حصول، حدود کا قیام، اور جھگڑوں کا فیصلہ کرنا، وغیرہ؛ کیونکہ یہ درست نہیں کہ تمام لوگ اسے سیکھیں، ورنہ ان کے اور دوسروں کے حالات ضائع ہو جائیں گے (2)، اور ان کی معیشتیں کم ہو جائیں گی یا ختم ہو جائیں گی، لہٰذا ان دو حالات کے درمیان یہ متعین ہوا کہ اسے کچھ لوگ بغیر کسی خاص تعین کے انجام دیں، اور یہ اللہ کی جانب سے اپنے بندوں کے لیے آسان کردہ معاملے اور اس کی رحمت و حکمت کی بنیاد پر ان کے درمیان تقسیم کے مطابق ہے جو اس کی سابقہ قدرت اور کلمے کے مطابق ہے۔

چھٹی بات: علم حاصل کرنا ایک عظیم فضیلت اور بلند مرتبہ ہے جس کے برابر کوئی عمل نہیں؛ ترمذی (3) نے ابودرداء کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: «جو شخص علم کی تلاش میں کسی راستے پر چلے گا، اللہ اسے جنت کے راستے پر چلائے گا۔ اور فرشتے علم کے طالب کی رضا کے لیے اپنے پر بچھاتے ہیں، اور عالم کے لیے وہ سب مغفرت مانگتے ہیں جو آسمانوں اور زمین میں ہیں، یہاں تک کہ پانی کی گہرائی میں مچھلیاں بھی۔ اور عالم کی عابد پر فضیلت ایسی ہے جیسے چودھویں رات کے چاند کی تمام ستاروں پر فضیلت۔ اور علماء انبیاء کے وارث ہیں، اور انبیاء نے کوئی دینار یا درہم وراثت میں نہیں چھوڑا...»

(1) اسے تمام نے اپنی 'فوائد' (الروض البسام) 1/ 132-133 (73) میں، ابن عبدالبر نے 'جامع بیان العلم' (25) اور (26) میں، اور بیہقی نے 'شعب الایمان' (1666) میں عبدالقدوس بن حبیب کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اس عبدالقدوس کو ابن المبارک نے جھوٹا کہا، نسائی نے اسے ضعیف قرار دیا، اور الفلاس نے کہا: اس کی حدیث ترک کرنے پر سب کا اتفاق ہے۔ 'میزان الاعتدال' 2/ 643۔ اور یہ دیگر بہت سے طریقوں سے روایت کیا گیا ہے جو سب ضعیف ہیں، لیکن سخاوی نے 'المقاصد الحسنہ' ص 276 میں کہا: عراقی نے کہا: بعض ائمہ نے اس کے کچھ طریقوں کو صحیح قرار دیا ہے جیسا کہ میں نے 'احیاء' کی تخریج میں اسے بیان کیا ہے۔ پھر کہا: مزی نے کہا: اس کے طریقے اسے 'حسن' کے درجے تک پہنچا دیتے ہیں۔ سیوطی نے اسے 'الجامع الصغیر' 2/ 97 میں صحیح کہا، اور منادی نے 'فیض القدیر' 4/ 67 میں ان سے نقل کیا: "میں نے اس کے پچاس طریقے جمع کیے ہیں، اور اسے 'صحیح لغیرہ' قرار دیا ہے۔" (2) نسخہ (م) میں: 'سراياهم' ہے، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ 'سواهم' ہے، اور یہی ابن العربی کی 'احکام القرآن' 2/ 1019 کے مطابق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (3) نمبر (2682)، اور اسے احمد (21715) نے بھی نکالا ہے۔

“...they only left knowledge as an inheritance; so whoever takes it has taken a great portion.” And Al-Darimi Abu Muhammad narrated in his "Musnad," saying: Abu al-Mughirah narrated to us, Al-Awza'i narrated to us, from Al-Hasan, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about two men from the Children of Israel. One of them was a scholar who performed the obligatory prayers, then sat to teach people goodness. The other fasted by day and prayed by night. Which of them is better? The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The virtue of this scholar who performs the obligatory prayers and then sits to teach people goodness, over the worshiper who fasts by day and prays by night, is like my virtue over the lowest of you."(1) Abu Umar narrated it with its chain of transmission in the book "Bayan al-'Ilm" from Abu Sa'id al-Khudri, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The virtue of the scholar over the worshiper is like my virtue over my Ummah (nation)."(2) And Ibn Abbas said: The best Jihad is for one to build a mosque in which the Qur'an, jurisprudence (fiqh), and the Sunnah are taught. It was narrated by Sharik, from Layth ibn Abi Sulaym, from Yahya ibn Abi Kathir, from Ali al-Azdi, who said: I wanted to go for Jihad, so Ibn Abbas said to me: "Shall I not direct you to what is better for you than Jihad? You go to a mosque and recite the Qur'an there, and teach jurisprudence there."(3) And Al-Rabi' said: I heard Al-Shafi'i say: "Seeking knowledge is more obligatory than supererogatory prayer (nafilah)."(4)

(1) Sunan al-Darimi (340). Its chain of transmission is disconnected in two places; Al-Awza'i is not known to have narrated from Al-Hasan, and Al-Hasan's narration from the Prophet (peace be upon him) is mursal (with a missing link). Tirmidhi (2685) and Al-Tabarani in Al-Kabir (7911) narrated something similar through Al-Walid ibn Jamil from Al-Qasim Abu Abd al-Rahman, from Abu Umamah as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith. Abu Hatim said: Al-Walid ibn Jamil narrated munkar (unacceptable) hadiths from Al-Qasim Abu Abd al-Rahman. Mizan al-I'tidal 4/337. (2) Number (92). In its chain of transmission is Muhammad ibn al-Fadl ibn Atiyah; Al-Hafiz said in Al-Taqrib: They called him a liar. Ended. And Zayd ibn al-Hawari al-'Ammi al-Basri; Al-Hafiz said in Al-Taqrib: Weak. (3) Narrated by Ya'qub ibn Sufyan in Al-Ma'rifah wal-Tarikh 3/400, and through him by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-'Ilm (160) through the chain mentioned by the author. Sharik is Ibn Abdullah al-Nakha'i, who had a poor memory, and Layth is Ibn Abi Sulaym, who is weak. (4) Musnad al-Shafi'i 18/1 with the word "better" instead of "more obligatory."

432 सूरह अत-तौबा: आयत 122

“...वे केवल विरासत के रूप में ज्ञान छोड़ गए हैं; इसलिए जिसने इसे प्राप्त किया, उसने एक बड़ा हिस्सा प्राप्त किया।” अबू मुहम्मद अल-दारीमी ने अपनी "मुसनद" में रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमें अबू अल-मुगीरा ने बताया, उन्होंने हमें अल-औज़ाई से बताया, उन्होंने अल-हसन से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से बनी इसराइल के दो पुरुषों के बारे में पूछा गया। उनमें से एक विद्वान (आलिम) था जो अनिवार्य नमाज़ पढ़ता था, फिर बैठकर लोगों को भलाई सिखाता था। दूसरा दिन में रोज़ा रखता था और रात में इबादत करता था। उन दोनों में से कौन बेहतर है? अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "इस विद्वान की श्रेष्ठता, जो अनिवार्य नमाज़ पढ़ता है और फिर बैठकर लोगों को भलाई सिखाता है, उस इबादत करने वाले (आबिद) पर जो दिन में रोज़ा रखता है और रात में इबादत करता है, वैसी ही है जैसी मेरी श्रेष्ठता तुम में से सबसे निचले व्यक्ति पर है।"(1) अबू उमर ने अपनी किताब "बयान अल-इल्म" में अबू सईद अल-खुद़री के हवाले से इसकी सनद (श्रृंखला) के साथ रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "विद्वान की श्रेष्ठता इबादत करने वाले पर वैसी ही है जैसी मेरी श्रेष्ठता मेरी उम्मत पर है।"(2) और इब्न अब्बास ने कहा: सबसे अच्छा जिहाद वह है कि कोई ऐसी मस्जिद बनाए जिसमें कुरान, न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) और सुन्नत सिखाई जाए। इसे शरीक ने लैथ बिन अबी सुलेम से, उन्होंने यहया बिन अबी कसीर से, उन्होंने अली अल-अज़दी से रिवायत किया, जिन्होंने कहा: मैं जिहाद पर जाना चाहता था, तो इब्न अब्बास ने मुझसे कहा: "क्या मैं तुम्हें ऐसी चीज़ न बताऊं जो तुम्हारे लिए जिहाद से बेहतर हो? तुम मस्जिद जाओ और वहां कुरान पढ़ो और वहां फ़िक़्ह सिखाओ।"(3) और अल-रबी ने कहा: मैंने अल-शाफ़ई को कहते सुना: "ज्ञान प्राप्त करना नफ़िल नमाज़ से अधिक अनिवार्य (वाजिब) है।"(4)

(1) सुनन अल-दारीमी (340)। इसकी सनद दो स्थानों पर टूटी हुई है; अल-औज़ाई की अल-हसन से कोई रिवायत ज्ञात नहीं है, और अल-हसन की नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत 'मुरसल' (अधूरी श्रृंखला वाली) है। तिरमिज़ी (2685) और अल-तबरानी ने अल-कबीर (7911) में अल-वलीद बिन जमील के माध्यम से अल-कासिम अबू अब्द अल-रहमान से, अबू उमामा से 'मरफ़ू' (नबी की ओर सीधे तौर पर वर्णित) रिवायत इसी तरह की है। अबू हातिम ने कहा: अल-वलीद बिन जमील ने अल-कासिम अबू अब्द अल-रहमान से 'मुनकर' (अस्वीकार्य) हदीसें रिवायत की हैं। मीज़ान अल-इतिदाल 4/337। (2) संख्या (92) के तहत। इसकी सनद में मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल बिन

अतीया है; अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा: उन्होंने उसे झूठा करार दिया। समाप्त। और जैद बिन अल-हवारी अल-अम्मी अल-बदरी; अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा: कमज़ोर है। (3) इसे याकूब बिन सुफ़ियान ने 'अल-मरिफ़ा वल-तारीख़' 3/400 में रिवायत किया है, और उनके माध्यम से इब्न अब्द अल-बर ने 'जामी बयान अल-इल्म' (160) में शरीक के माध्यम से उसी सनद के साथ रिवायत किया है जिसका उल्लेख लेखक ने किया है। शरीक, इब्न अब्दुल्ला अल-नखाई हैं, जिनकी याददाश्त खराब थी, और लैथ बिन अबी सुलेम कमज़ोर हैं। (4) मुसनद अल-शाफ़ई 18/1 में 'अफ़ज़ल' (बेहतर) शब्द के साथ, 'औजब' (अधिक अनिवार्य) के बजाय।

٤٣٢ سورة التوبة: الآية ١٢٢

"...انہوں نے تو صرف علم ہی ورثے میں چھوڑا ہے، تو جس نے اسے حاصل کر لیا، اس نے ایک وافر حصہ پا لیا۔" اور دارمی ابو محمد نے اپنی "مسند" میں روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں ابو المغیرہ نے بتایا، ہمیں اوزاعی نے حسن سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے بنی اسرائیل کے دو آدمیوں کے بارے میں پوچھا گیا، ان میں سے ایک عالم تھا جو فرض نمازیں پڑھتا تھا، پھر بیٹھ کر لوگوں کو خیر (بھلائی) سکھاتا تھا۔ اور دوسرا دن کو روزہ رکھتا تھا اور رات کو قیام (عبادت) کرتا تھا، ان دونوں میں سے کون افضل ہے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس عالم کی فضیلت جو فرض نماز پڑھتا ہے اور پھر بیٹھ کر لوگوں کو خیر سکھاتا ہے، اس عابد (عبادت گزار) پر جو دن کو روزہ رکھتا ہے اور رات کو قیام کرتا ہے، ایسی ہی ہے جیسے میری فضیلت تم میں سے ادنیٰ ترین شخص پر ہے۔"(١) اسے ابو عمر نے کتاب "بیان العلم" میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عالم کی فضیلت عابد پر ایسی ہی ہے جیسے میری فضیلت میری امت پر ہے۔"(٢) اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: بہترین جہاد وہ ہے جس نے ایسی مسجد بنائی جس میں قرآن، فقہ اور سنت کی تعلیم دی جائے۔ اسے شریک نے لیث بن ابی سلیم سے، انہوں نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے علی ازدی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے جہاد کا ارادہ کیا تو ابن عباس نے مجھ سے فرمایا: "کیا میں تمہیں ایسی چیز نہ بتاؤں جو تمہارے لیے جہاد سے بہتر ہو؟ تم کسی مسجد میں جاؤ اور وہاں قرآن پڑھاؤ، اور وہاں فقہ کی تعلیم دو۔"(٣) اور ربیع نے کہا: میں نے شافعی کو فرماتے ہوئے سنا: "علم حاصل کرنا نفلی نماز سے زیادہ واجب ہے۔"(٤)

(١) سنن دارمی (٣٤٠) اور اس کی سند دو جگہوں سے منقطع ہے، اوزاعی کی حسن سے کوئی روایت معلوم نہیں، اور حسن کی نبی ﷺ سے روایت مرسل ہے۔ اور اسی کی مانند ترمذی (٢٦٨٥) اور طبرانی نے الکبیر (٧٩١١) میں ولید بن جمیل کے واسطے سے قاسم ابو عبد الرحمن سے، ابو امامہ سے مرفوعاً روایت کی ہے۔ ابو حاتم نے کہا: ولید بن جمیل نے قاسم ابو عبد الرحمن سے منکر احادیث روایت کی ہیں۔ میزان الاعتدال ٤ / ٣٣٧۔ (٢) نمبر (٩٢) کے تحت اور اس کی سند میں محمد بن فضل بن عطیہ ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: انہوں نے اسے جھوٹا کہا۔ انتہیٰ۔ اور زید بن حواری العمی البصری کے بارے میں حافظ نے التقریب میں کہا: ضعیف ہے۔ (٣) اسے یعقوب بن سفیان نے المعرفة والتاریخ ٣ / ٤٠٠ میں روایت کیا ہے اور ان کے واسطے سے ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (١٦٠) میں شریک کے واسطے سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جو مصنف نے ذکر کی ہے۔ شریک، ابن عبد اللہ نخعی ہیں، ان کا حافظہ خراب تھا، اور لیث بن ابی سلیم ضعیف ہیں۔ (٤) مسند شافعی ١٨/١ میں "افضل" کے لفظ کے ساتھ، "اوجب" کی جگہ۔

Surah At-Tawbah: Verse 122 433

And his saying, peace and blessings be upon him: “Indeed, the angels lower their wings...” the hadith carries two interpretations:

The first: That they show kindness and mercy towards him, as God Almighty said regarding what He enjoined upon children for kindness towards parents by His saying: “And lower to them the wing of humility out of mercy” [Al-Isra: 24], meaning: be humble towards them.

The second interpretation: That the meaning of lowering the wings is spreading them; because in some narrations: “And indeed, the angels spread their wings”, meaning: if the angels see a seeker of knowledge seeking it properly for the sake of God's pleasure, and his circumstances are consistent with seeking knowledge, they spread their wings for him during his journey and carry him upon them, so that he remains safe there. It is not hidden that if he is walking, he does not grow weary(1), and the long path becomes near for him, and he is not afflicted with the types of harm that strike a traveler, such as illness, loss of money, or losing the way(2). Something of this meaning was previously mentioned in “Al-Imran” regarding the saying of the Almighty: “Allah bears witness...” the verse(3).

Imran bin Husayn narrated that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: “A group of my Ummah will continue to be prevalent on the truth until the Hour (Day of Judgment) is established.” Yazid bin Harun said: If they are not the people of Hadith, then I do not know who they are(4)?

I say: This is the statement of Abd al-Razzaq in interpreting the verse: that they are the people of Hadith; it was mentioned by al-Tha'labi.

(1) In (Kh) and (D): meaning. (2) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 2/193. (3) 5/63 - 64. (4) Al-Ramahurmuzi narrated it in its entirety in Al-Muhaddith Al-Fasil (27), and Al-Khatib in Sharaf Ashab Al-Hadith (46). It was narrated - without Yazid's words - by Ahmad (19851) and Abu Dawood (2484). It was also narrated by Ahmad (18135), Al-Bukhari (3640), and Muslim (1921) from the hadith of Al-Mughirah bin Shu'bah (may Allah be pleased with him), and it has also been narrated by a number of companions; see the commentary on Musnad Ahmad at Hadith (8274).

सूरह अत-तौबा: आयत १२२ ४३३

और उनका कथन, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "वास्तव में, फ़रिश्ते अपने पंख बिछा देते हैं..." हदीस के दो संभावित अर्थ हैं:

पहला: वे उसके प्रति दया और करुणा दिखाते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने बच्चों को माता-पिता के प्रति दया दिखाने के बारे में निर्देश देते हुए कहा है: "और उनके लिए दया से नम्रता का पंख झुका दो" [अल-इसरा: २४], अर्थात: उनके प्रति विनम्र रहो।

दूसरा अर्थ: पंख बिछाने का अर्थ उन्हें फैलाना है; क्योंकि कुछ विवरणों में आता है: "और वास्तव में, फ़रिश्ते अपने पंख फैला देते हैं", अर्थात: यदि फ़रिश्ते ज्ञान के साधक को अल्लाह की प्रसन्नता के लिए सही तरीके से ज्ञान प्राप्त करते हुए देखते हैं, और उसकी परिस्थितियाँ ज्ञान प्राप्ति के अनुरूप होती हैं, तो वे उसकी यात्रा में उसके लिए अपने पंख फैला देते हैं और उसे उन पर ले जाते हैं, ताकि वह सुरक्षित रहे। यह छिपा नहीं है कि यदि वह पैदल चल रहा है, तो वह थकता नहीं है(१), और लंबी राह उसके लिए छोटी हो जाती है, और वह उन प्रकार की हानियों से सुरक्षित रहता है जो एक यात्री को झेलनी पड़ती हैं, जैसे बीमारी, धन की हानि, या रास्ता भटकना(२)। इस अर्थ का कुछ हिस्सा "आल-इमरान" में अल्लाह तआला के इस कथन के तहत बीत चुका है: "अल्लाह गवाह है..." आयत(३)।

इमरान बिन हुसैन ने वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मेरी उम्मत का एक समूह सत्य पर तब तक बना रहेगा जब तक कि कयामत स्थापित न हो जाए।" यज़ीद बिन हारून ने कहा: यदि वे हदीस वाले (अहले हदीस) नहीं हैं, तो मैं नहीं जानता कि वे कौन हैं(४)?

मैंने कहा: आयत की व्याख्या में अब्द अल-रज्जाक का यही कथन है: कि वे हदीस वाले हैं; अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है।

(१) (ख़) और (द) में: यानी। (२) अल-मिन्हाज फ़ी शुआब अल-ईमान २/१९३। (३) ५/६३ - ६४। (४) इसे रामाहुर्मज़ी ने अल-मुहद्दिस अल-फ़ासिल (२७) में पूर्ण रूप से निकाला है, और अल-खतीब ने शरफ़ असहाब अल-हदीस (४६) में। इसे - यज़ीद के शब्दों के बिना - अहमद (१९८५१) और अबू दाऊद (२४८४) ने निकाला है। इसे अहमद (१८१३५), बुखारी (३६४०) और मुस्लिम (१९२१) ने मुगीरा बिन

शुबा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी निकाला है, और इसे कई अन्य साथियों ने भी वर्णित किया है; हदीस (८२७४) पर मसनद अहमद की टिप्पणी देखें।

سورہ التوبہ: آیت ۱۲۲ ۴۳۳

اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول: "بے شک فرشتے اپنے پر بچھاتے ہیں" اس حدیث کے دو پہلو ہو سکتے ہیں:

پہلا: یہ کہ وہ اس پر مہربانی اور رحم کرتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اولاد کو والدین کے ساتھ حسن سلوک کی وصیت کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ﴾ [الاسراء: ۲۴] یعنی: ان کے لیے عاجزی کے ساتھ اپنے بازو جھکا دو۔

دوسرا پہلو: یہ کہ پر رکھنے سے مراد انہیں بچھانا ہے؛ کیونکہ بعض روایات میں ہے: "اور فرشتے اپنے پر بچھاتے ہیں" یعنی: فرشتے جب کسی علم کے طالب کو اللہ کی رضا کی خاطر صحیح طریقے سے علم طلب کرتے دیکھتے ہیں، اور اس کے حالات طلب علم کے موافق ہوتے ہیں، تو وہ اس کے سفر میں اس کے لیے اپنے پر بچھاتے ہیں اور اسے ان پر اٹھا لیتے ہیں، تاکہ وہ وہاں سلامت رہے۔ یہ پوشیدہ نہیں کہ اگر وہ پیدل چل رہا ہو تو تھکے گا نہیں(۱)، اور اس کے لیے دور کا راستہ قریب ہو جاتا ہے، اور اسے ان تکلیفوں کا سامنا نہیں کرنا پڑتا جو ایک مسافر کو پیش آتی ہیں، جیسے بیماری، مال کا ضیاع، یا راستہ بھول جانا(۲)۔ اس معنی کا کچھ ذکر "آل عمران" میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے تحت گزر چکا ہے: ﴿شَهِدَ اللَّهُ﴾ آیت(۳)۔

عمران بن حصین رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "میری امت کا ایک گروہ ہمیشہ حق پر غالب رہے گا یہاں تک کہ قیامت قائم ہو جائے۔" یزید بن ہارون نے کہا: اگر وہ اہل حدیث نہیں ہیں تو مجھے نہیں معلوم کہ وہ کون ہیں(۴)؟

میں نے کہا: آیت کی تاویل میں عبدالرزاق کا یہی قول ہے: کہ وہ اہل حدیث ہیں؛ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

(۱) (خ) اور (د) میں ہے: یعنی۔ (۲) المنہاج فی شعب الایمان ۲/۱۹۳۔ (۳) ۵/۶۳ - ۶۴۔ (۴) اسے مکمل طور پر رامہرمزی نے المحدث الفاصل (۲۷) میں، اور خطیب نے شرف اصحاب الحدیث (۴۶) میں روایت کیا ہے۔ اور اسے - یزید کے کلام کے بغیر - احمد (۱۹۸۵۱) اور ابوداؤد (۲۴۸۴) نے روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (۱۸۱۳۵)، بخاری (۳۶۴۰) اور مسلم (۱۹۲۱) نے مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور اسے کئی صحابہ نے بھی روایت کیا ہے، مسند احمد پر حدیث (۸۲۷۴) کے تحت حاشیہ دیکھیں۔

Surah At-Tawbah: Verses 122 - 123 434

I heard our teacher, the Professor, the Reciter, the Grammarian, the Muhaddith Abu Ja'far Ahmad ibn Muhammad ibn Muhammad al-Qaysi al-Qurtubi, known as Ibn Abi Hajjah (1), may Allah have mercy on him, saying regarding the interpretation of his statement, peace and blessings be upon him: "The people of the West (al-Gharb) will continue to be victorious upon the truth until the Hour is established" (2): They are the scholars. He said: This is because "al-Gharb" is a shared term used for a large bucket, for the sunset, and for a flow of tears. So the meaning of "the people of al-Gharb" is: the people of flowing tears out of fear of Allah, based on knowledge of Him and His rulings, will continue to be victorious, as mentioned in the hadith. Allah Almighty said: {Only those fear Allah, from among His servants, who have knowledge.}

I say: This interpretation is supported by his statement, peace and blessings be upon him, in "Sahih" Muslim: "Whomsoever Allah intends good for, He gives him understanding of the religion. And a group of Muslims will continue to fight for the truth, victorious over those who oppose them until the Day of Resurrection" (3). The apparent meaning of this context is that its beginning is linked to its end. And Allah knows best.

His Almighty statement: {O you who have believed, fight those adjacent to you of the disbelievers and let them find in you harshness. And know that Allah is with the righteous. (123)}

In it is one issue: which is that He, Glory be to Him, informed them of the method of Jihad, and that the beginning is with the nearest and then the next nearest of the enemy; for this reason, the Messenger of Allah (peace be upon him) began with the Arabs, and when he finished, he aimed for the Romans, who were in ash-Sham.

Al-Hasan said: It was revealed before the Prophet (peace be upon him) was commanded to fight the polytheists [all together] (4). It is from...

---

(1) He taught Quran and grammar, and listened to hadith in Cordoba, then went to Seville and held the posts of judge and preacher there. He authored: Tasdid al-Lisan in grammar, Al-Jam' bayn al-Sahihayn, and others. He died in the year (643 AH). Bughyat al-Wu'at 1/383. (2) Narrated by Muslim (1925). (3) Sahih Muslim (1037): (175) Book of Hire/Lease. It is also found in Ahmad (16849) and al-Bukhari (71) from the hadith of Mu'awiyah (may Allah be pleased with him). And his statement (peace be

upon him): "Whomsoever Allah intends good for, He gives him understanding of the religion" was mentioned previously in 4/357. (4) Tafsir al-Razi 16/228, and Majma' al-Bayan 11/165, and what is in brackets is from them. Ibn Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 3/97 without attribution.

सूरह अत-तौबाह: आयतें 122 - 123 434

मैंने हमारे शिक्षक, प्रोफेसर, क़ारी, व्याकरणविद्, मुहद्दिस अबू जाफ़र अहमद इब्न मुहम्मद इब्न मुहम्मद अल-क़ैसी अल-क़ुरतुबी, जिन्हें इब्न अबी हज्जा (1) के नाम से जाना जाता है, अल्लाह उन पर रहम करे, को उनके इस कथन की व्याख्या के बारे में कहते सुना, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "पश्चिम (अल-ग़र्ब) के लोग सत्य पर विजयी रहेंगे जब तक कि क़यामत न आ जाए" (2): वे विद्वान हैं। उन्होंने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि "अल-ग़र्ब" एक साझा शब्द है जिसका उपयोग बड़ी बाल्टी के लिए, सूर्यास्त के लिए और आँसुओं के प्रवाह के लिए किया जाता है। तो "पश्चिम के लोग" का अर्थ है: अल्लाह के ज्ञान और उसके नियमों के आधार पर उसके डर से आँसू बहाने वाले लोग विजयी रहेंगे, जैसा कि हदीस में बताया गया है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह के बंदों में से केवल वे ही उससे डरते हैं जिनके पास ज्ञान है।}

मैंने कहा: यह व्याख्या उनके इस कथन से पुष्ट होती है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, "सहीह" मुस्लिम में: "अल्लाह जिसके लिए भलाई चाहता है, उसे धर्म की समझ देता है। और मुसलमानों का एक समूह सत्य के लिए लड़ता रहेगा, अपने विरोधियों पर क़यामत के दिन तक विजयी रहेगा" (3)। इस संदर्भ का स्पष्ट अर्थ यह है कि इसकी शुरुआत इसके अंत से जुड़ी है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

परमेश्वर का कथन: {हे ईमान वालों! उन काफ़िरों से लड़ो जो तुम्हारे आस-पास हैं और वे तुममें कठोरता पाएँ। और जान लो कि अल्लाह डरने वालों के साथ है। (123)}

इसमें एक मामला है: और वह यह है कि उन्होंने, वह पवित्र है, उन्हें जिहाद की विधि बताई, और यह कि शुरुआत दुश्मन के निकटतम और फिर उसके बाद के निकटतम से होती है; इसी कारण से अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने अरबों से शुरुआत की, और जब वह समाप्त हो गए, तो उन्होंने रोमनों की ओर रुख किया, जो शाम (सीरिया) में थे।

अल-हसन ने कहा: यह नबी (उन पर शांति हो) को मुशरिकों से [सबके साथ] लड़ने का आदेश दिए जाने से पहले अवतरित हुई थी (4)। यह... में से है।

---

(1) उन्होंने कोर्डोबा में कुरान और व्याकरण पढ़ाया और हदीस सुनी, फिर सेविले चले गए और वहां न्यायाधीश और उपदेशक के पदों पर रहे। उन्होंने लिखा: व्याकरण में तस्दीद अल-लिसान, अल-जमा

बैन अल-सहीहैन, और अन्य। उनकी मृत्यु वर्ष (643 हिजरी) में हुई। बुग़यत अल-वुआत 1/383। (2) मुस्लिम (1925) द्वारा वर्णित। (3) सहीह मुस्लिम (1037): (175) किराए/पट्टे की किताब। यह अहमद (16849) और अल-बुखारी (71) में मुआविया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से भी मिलता है। और उनका कथन (उन पर शांति हो): "अल्लाह जिसके लिए भलाई चाहता है, उसे धर्म की समझ देता है" का उल्लेख पहले 4/357 में किया गया था। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 16/228, और मजमा अल-बयान 11/165, और कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/97 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

سورہ التوبہ: آیات ۱۲۲ - ۱۲۳ ۴۳۴

میں نے اپنے شیخ، استاد، مقری، نحوی، محدث ابو جعفر احمد بن محمد بن محمد القیسی القرطبی، جو ابن ابی حجہ (۱) کے نام سے مشہور ہیں، اللہ ان پر رحم کرے، کو آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی تاویل کے بارے میں کہتے سنا: «مغرب کے لوگ حق پر غالب رہیں گے یہاں تک کہ قیامت قائم ہو جائے» (۲): وہ علماء ہیں۔ انہوں نے کہا: اس کی وجہ یہ ہے کہ لفظ "غرب" ایک مشترک لفظ ہے جو بڑی ڈول، سورج کے غروب ہونے اور آنسوؤں کے بہاؤ کے لیے بولا جاتا ہے۔ چنانچہ «اہلِ غرب» کا مطلب ہے: اللہ کے علم اور اس کے احکام کی معرفت کی بنا پر اس کے خوف سے آنسو بہانے والے لوگ غالب رہیں گے، الحدیث۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بے شک اللہ سے اس کے بندوں میں سے صرف علماء ہی ڈرتے ہیں﴾۔

میں نے کہا: اس تاویل کی تائید آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے "صحیح" مسلم کے اس ارشاد سے ہوتی ہے: «جس کے ساتھ اللہ بھلائی کا ارادہ کرتا ہے، اسے دین کی سمجھ عطا کر دیتا ہے۔ اور مسلمانوں کی ایک جماعت ہمیشہ حق پر لڑتی رہے گی، وہ اپنے مخالفین پر قیامت تک غالب رہیں گے» (۳)۔ اس سیاق سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس کا اول اس کے آخر سے جڑا ہوا ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! ان کافروں سے لڑو جو تمہارے قریب ہیں اور وہ تم میں سختی پائیں، اور جان لو کہ اللہ پرہیزگاروں کے ساتھ ہے ۱۲۳﴾

اس میں ایک مسئلہ ہے: اور وہ یہ کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے انہیں جہاد کا طریقہ بتایا کہ ابتدا قریب ترین دشمن سے کی جائے گی اور پھر اس کے بعد والے سے؛ اسی لیے رسول اللہ ﷺ نے پہلے عربوں سے آغاز کیا، پھر جب اس سے فارغ ہوئے تو رومیوں کا رخ کیا، اور وہ شام میں تھے۔

اور حسن نے کہا: یہ آیت نبی ﷺ کو تمام مشرکین سے قتال کا حکم دیے جانے سے پہلے نازل ہوئی (٤)۔ تو یہ... میں سے ہے۔

---

(١) قرطبہ میں قرآن اور نحو پڑھایا اور حدیث سنی، پھر اشبیلیہ چلے گئے اور وہاں قضا اور خطابت کے عہدے پر فائز ہوئے، اور تصانیف کیں: نحو میں "تسديد اللسان"، "الجمع بين الصحيحين" وغیرہ۔ وفات (٦٤٣ھ)۔ بغية الوعاة ١/ ٣٨٣۔ (٢) اسے مسلم نے روایت کیا (١٩٢٥)۔ (٣) صحیح مسلم (١٠٣٧): (١٧٥) کتاب الاجارہ، اور یہ احمد (١٦٨٤٩) اور بخاری (٧١) کے ہاں بھی حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے۔ اور آپ ﷺ کا ارشاد: «جس کے ساتھ اللہ بھلائی کا ارادہ کرتا ہے اسے دین کی سمجھ دیتا ہے» کا تذکرہ پہلے ۴/ ۳۵۷ میں گزر چکا ہے۔ (٤) تفسیر رازی ١٦/ ٢٢٨، اور مجمع البیان ١١/ ١٦٥، اور ان میں جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے، اور ابن عطیہ نے اسے "المحرر الوجيز" ٣/ ٩٧ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔

Page 435 Surah At-Tawbah, Verse 123

...the gradualness that was before [the early period of] Islam (1).

Ibn Zayd said: What is meant by this verse at the time of its revelation were the Arabs, so when they were finished with, it was revealed regarding the Romans and others: {Fight those who do not believe in Allah} [At-Tawbah: 29] (2).

It has been narrated from Ibn Umar: That what is meant by that is the Daylam (3). And it was narrated from him that he was asked who to start with, the Romans or the Daylam? He said: With the Romans (4).

Al-Hasan said: It is the fighting of the Daylam, the Turks, and the Romans (5). Qatadah said: The verse is general regarding fighting the nearest then the nearest, and the closest then the closest (6).

I say: Qatadah's statement is the apparent meaning of the verse, and Ibn al-Arabi chose (7) to start with the Romans before the Daylam; based on what Ibn Umar said for three reasons:

First: That they are People of the Book, so the argument against them is more and more emphatic. Second: That they are closer to us, meaning the people of Madinah. Third: That the lands of the Prophets are more numerous in their lands, so rescuing them from them is more obligatory. And Allah knows best.

{And let them find in you harshness} meaning: severity, strength, and zeal. Al-Mufaddal (8) narrated from Al-A'mash and Asim (9): "ghalzah" with a fatha on the ghayn and a sukun on the lam. Al-Farra said: The language of the people of Hejaz and the tribe of...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/97, and "al-qubul" of time is its beginning. It occurred in Al-Muharrar al-Wajiz: in the beginning of Islam. Ibn Atiyyah said: This statement is weakened by the fact that this verse is among the last to be revealed. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/97, and reported by At-Tabari 12/87-88. (3) We did not find it. (4) Reported by At-Tabari 12/86. (5) Mentioned by At-Tabarsi in Majma' al-Bayan 11/165, and reported by At-Tabari 12/87 mentioning only the Daylam. (6) An-Nukat wa al-'Uyun 2/416. (7) In Ahkam al-Quran 2/1020. (8) In (Kh), (D), (Z), and (M): Al-Fadl, and in (Za): Al-Fudayl, and what is established is from I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/240, and the speech is from him, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 56, and in it is the recitation of Al-

Mufaddal from Asim. (9) The famous recitation from Asim is like the recitation of the group.

पृष्ठ 435 सूरह अत-तौबा, आयत 123

...वह क्रमिकता जो इस्लाम के आगमन से पहले (पूर्व काल में) थी (1)।

इब्न ज़ैद ने कहा: इस आयत से इसके अवतरण के समय अरबों का तात्पर्य था, फिर जब उनसे काम पूरा हो गया, तो रोमियों और अन्य लोगों के बारे में अवतरित हुई: {उनसे लड़ो जो अल्लाह पर ईमान नहीं लाते} [अत-तौबा: 29] (2)।

इब्न उमर से रिवायत है: कि इससे मुराद दैलम है (3)। और उनसे रिवायत है कि उनसे पूछा गया कि किससे शुरुआत की जाए, रोमियों से या दैलम से? उन्होंने कहा: रोमियों से (4)।

अल-हसन ने कहा: यह दैलम, तुर्कों और रोमियों से युद्ध है (5)। कतादा ने कहा: आयत सामान्य है जो निकटतम फिर निकटतम, और सबसे करीब फिर सबसे करीब से लड़ने के बारे में है (6)।

मैं कहता हूँ: कतादा का कथन आयत का प्रत्यक्ष अर्थ है, और इब्न अल-अरबी ने चुना (7) कि दैलम से पहले रोमियों से शुरुआत की जाए; इब्न उमर ने जो कहा उसके आधार पर तीन कारणों से:

पहला: कि वे अहल-ए-किताब (किताब वाले) हैं, इसलिए उनके खिलाफ दलील अधिक और अधिक प्रभावशाली है। दूसरा: कि वे हमारे अधिक करीब हैं, मेरा मतलब मदीना के लोगों से है। तीसरा: कि नबियों की भूमि उनके देशों में अधिक है, इसलिए उन्हें उनसे मुक्त कराना अधिक अनिवार्य है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

{और वे तुममें कठोरता पाएं} अर्थात: शक्ति, मजबूती और जोश। अल-मुफद्दल (8) ने अल-अ'मश और आसिम (9) से रिवायत की है: "ग़लज़ा" (ghalzah) ग़ैन पर फ़तहा और लाम पर सुकून के साथ। अल-फ़र्रा ने कहा: हिजाज़ के लोगों और बनी... की भाषा।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/97, और समय का "अल-कुबुल" उसकी शुरुआत है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में आया है: इस्लाम की शुरुआत में। इब्न अतिया ने कहा: यह कथन इस तथ्य से कमजोर हो जाता है कि यह आयत अंतिम रूप से अवतरित होने वाली आयतों में से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/97, और अत-तब़री 12/87-88 द्वारा उद्धृत। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) अत-तब़री 12/86 द्वारा उद्धृत। (5) मजमा अल-बयान 11/165 में अत-तबरसी द्वारा उल्लेखित, और अत-तब़री 12/87 द्वारा केवल दैलम का उल्लेख करते हुए उद्धृत। (6) अन-नुकात व अल-उयून 2/416। (7) अहकाम अल-कुरान 2/1020 में। (8) (ख), (द), (ज़) और (म) में: अल-फ़ज़ल, और (ज़ॉ) में: अल-

फ़ुज़ैल, और जो स्थापित है वह अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/240 से है, और भाषण उन्हीं का है, और अल-क़िरात अल-शादा पृ. 56, और इसमें आसिम से अल-मुफद्दल का पाठ है। (9) आसिम से प्रसिद्ध पाठ जमात के पाठ की तरह है।

صفحہ 435 سورہ التوبہ، آیت 123

...تدریج جو اسلام سے قبل [ابتدائی دور میں] تھی (1)۔

ابن زید نے کہا: اس آیت سے اس کے نزول کے وقت مراد عرب تھے، پھر جب ان سے فراغت ہوئی تو رومیوں اور دیگر کے بارے میں نازل ہوئی: {ان سے لڑو جو اللہ پر ایمان نہیں لاتے} [التوبہ: 29] (2)۔

ابن عمر سے روایت ہے کہ اس سے مراد دیلم ہے (3)۔ اور ان سے روایت ہے کہ ان سے پوچھا گیا کہ کس سے آغاز کیا جائے، رومیوں سے یا دیلم سے؟ انہوں نے فرمایا: رومیوں سے (4)۔

حسن نے کہا: یہ دیلم، ترکوں اور رومیوں سے قتال ہے (5)۔ قتادہ نے کہا: آیت عموم پر ہے کہ قریب والے سے پھر اس سے قریب والے سے، اور قریب ترین سے پھر اس کے بعد قریب ترین سے لڑا جائے (6)۔

میں کہتا ہوں: قتادہ کا قول آیت کا ظاہر ہے، اور ابن العربی نے اختیار کیا (7) کہ دیلم سے پہلے رومیوں سے آغاز کیا جائے؛ اس بنا پر جو ابن عمر نے تین وجوہات کی بناء پر کہی:

اول: کہ وہ اہل کتاب ہیں، لہذا ان پر حجت زیادہ اور موکد ہے۔ دوم: کہ وہ ہم سے زیادہ قریب ہیں، یعنی اہل مدینہ کے۔ سوم: کہ انبیاء کی سرزمین ان کے علاقوں میں زیادہ ہے، لہذا انہیں ان سے آزاد کرانا زیادہ واجب ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

{اور وہ تم میں سختی پائیں} یعنی: شدت، قوت اور حمیت۔ مفضل (8) نے اعمش اور عاصم (9) سے روایت کیا ہے: "غَلْظَة" غین کے فتحہ اور لام کے سکون کے ساتھ۔ فراء نے کہا: یہ اہل حجاز اور بنی... کی لغت ہے۔

(1) المحرر الوجيز 3/97، اور زمانے کا "قُبل" اس کا اول ہے۔ المحرر الوجیز میں آیا ہے: اسلام کے آغاز میں۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ قول اس بات سے کمزور ہو جاتا ہے کہ یہ آیت آخری نازل ہونے والی آیات میں سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز 3/97، اور اسے طبری نے 12/87-88 میں نقل کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (4) اسے طبری نے 12/86 میں نقل کیا ہے۔ (5) اسے طبرسی نے مجمع البیان 11/165 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 12/87 میں صرف دیلم کے ذکر کے ساتھ نقل کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 2/416۔ (7) احکام القرآن 2/1020 میں۔ (8) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: الفضل، اور (ظ) میں: الفضیل، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن 2/240 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور القراءات الشاذہ ص 56 اور اس میں عاصم سے مفضل کی قرات ہے۔ (9) عاصم سے مشہور قرات جماعت کی قرات کی طرح ہے۔

Surah At-Tawbah, Verses 124 - 125 436

Asad [says] with a kasra on the [ghayn], and the dialect of Banu Tamim is: "Ghulzah" with a damma on the [ghayn].

The Almighty's saying: {Whenever a surah is revealed, there are among them those who say, "Which of you has this increased in faith?" As for those who believed, it has increased them in faith, and they rejoice.} (124)

"Ma" is a connective (silah), and the intended ones are the hypocrites. {Which of you has this increased in faith?} The discussion regarding the increase and decrease of faith has already been mentioned in Surah Al-Imran (1). The meaning of "surah" has also been mentioned in the introduction of the book (2), so there is no point in repeating it.

Al-Hasan wrote to Umar bin Abdul Aziz: "Faith has practices and obligations; whoever completes them has completed faith, and whoever does not complete them has not completed faith" (3). Umar bin Abdul Aziz said: "If I live, I will explain them to you, and if I die, I am not eager for your company." Mentioned by Al-Bukhari.

Ibn al-Mubarak said: I found no choice but to say that faith increases, otherwise I would be rejecting the Quran (4).

The Almighty's saying: {But as for those in whose hearts is disease, it has [only] increased them in impurity [added] to their impurity, and they died while they were disbelievers.} (125)

The Almighty's saying: {But as for those in whose hearts is disease} meaning: doubt, suspicion, and hypocrisy. This has already been mentioned (5). {it has [only] increased them in impurity [added] to their impurity} meaning: doubt added to their doubt, and disbelief added to their disbelief. Muqatil said: sin added to their sin (6), and the meanings are close.

---

(1) 5/423 - 426. (2) 1/106 and onwards. (3) As mentioned by the author, and what Al-Bukhari cited in his Sahih in the Book of Faith (Al-Fath 1/45) said: Umar ibn Abd al-Aziz wrote to Adi ibn Adi: "Indeed, for faith..." (4) Musnad Ishaq bin Rahwayh 3/672. (5) 1/299 - 300. (6) Al-Nukat wal-Uyun 2/416.

सूरह अत-तौबा, आयतें १२४ - १२५ ४३६

असद [कहते हैं] 'ग़ैन' पर कसरा के साथ, और बनू तमीम की बोली है: 'गुलज़ह' 'ग़ैन' पर दम्मा के साथ।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब कोई सूरह नाज़िल की जाती है, तो उनमें से कुछ वे होते हैं जो कहते हैं, "तुममें से किसके ईमान में इसने वृद्धि की है?" जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जो ईमान लाए, तो इसने उनके ईमान में वृद्धि कर दी और वे खुश होते हैं।} (१२४)

"मा" सिला (जोड़ने वाला शब्द) है, और इससे मुराद मुनाफिकीन (पाखंडी) हैं। {तुममें से किसके ईमान में इसने वृद्धि की है?} ईमान की कमी और बेशी के बारे में बात सूरह आल-इमरान (१) में पहले ही हो चुकी है। "सूरह" का अर्थ भी पुस्तक की प्रस्तावना (२) में बताया जा चुका है, इसलिए उसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है।

अल-हसन ने उमर बिन अब्दुल अजीज़ को लिखा: "ईमान के कुछ तौर-तरीके और अनिवार्य कर्तव्य हैं; जिसने उन्हें पूरा कर लिया उसने ईमान को पूरा कर लिया, और जिसने उन्हें पूरा नहीं किया उसने ईमान को पूरा नहीं किया" (३)। उमर बिन अब्दुल अजीज़ ने कहा: "अगर मैं जीवित रहा तो मैं उन्हें तुम्हें स्पष्ट कर दूँगा, और अगर मैं मर गया तो मुझे तुम्हारी सोहबत का कोई शौक नहीं है।" अल-बुखारी ने इसका उल्लेख किया है।

इब्न अल-मुबारक ने कहा: मुझे ईमान के बढ़ने की बात कहने के अलावा कोई चारा नहीं मिला, वर्ना मैं कुरान को झुठलाने वाला होता (४)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {किन्तु जिनके दिलों में रोग है, तो इसने उनकी गंदगी में और गंदगी बढ़ा दी, और वे इस हाल में मरे कि वे काफिर (इन्कारी) थे।} (१२५)

अल्लाह तआला का फरमान है: {किन्तु जिनके दिलों में रोग है} यानी: शक, संदेह और निफाक। यह पहले ही बताया जा चुका है (५)। {तो इसने उनकी गंदगी में और गंदगी बढ़ा दी} यानी: उनके शक में और शक जोड़ दिया, और उनके कुफ्र में और कुफ्र जोड़ दिया। मुक़ातिल ने कहा: उनके गुनाह में और गुनाह जोड़ दिया (६), और इनके अर्थ मिलते-जुलते हैं।

---

(१) ५/४२३ - ४२६। (२) १/१०६ और उसके बाद। (३) जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है, और जिसे बुखारी ने अपनी सहीह की ईमान की किताब (अल-फतह १/४५) में उद्धृत किया है: उमर इब्न अब्द

अल-अजीज ने आदि इब्न आदि को लिखा: "ईमान के लिए..." (४) मुसनद इशाक बिन राहविया ३/६७२। (५) १/२९९ - ३००। (६) अल-नुकत वल-यून २/४१६।

سورة التوبہ، آیات ۱۲۴ - ۱۲۵ ۴۳۶

اسد 'غین' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور بنو تمیم کی لغت ہے: «غِلظہ» غین کے ضمہ (پیش) کے ساتھ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ١٢٤﴾

«ما» صلہ ہے، اور اس سے مراد منافقین ہیں۔ ﴿أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا﴾ ایمان کی زیادتی اور کمی کے بارے میں کلام سورہ آل عمران (۱) میں گزر چکا ہے۔ "سورہ" کے معنی بھی کتاب کے مقدمہ (۲) میں بیان ہو چکے ہیں، لہذا دوبارہ ذکر کرنے کا کوئی فائدہ نہیں۔

حسن بصری نے عمر بن عبدالعزیز کو لکھا: "بے شک ایمان کے کچھ طریقے اور فرائض ہیں؛ جس نے انہیں پورا کیا اس نے ایمان مکمل کیا، اور جس نے انہیں پورا نہیں کیا اس نے ایمان مکمل نہیں کیا" (۳)۔ عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا: "اگر میں زندہ رہا تو میں انہیں تمہارے لیے بیان کر دوں گا، اور اگر میں فوت ہو گیا تو مجھے تمہاری صحبت کی کوئی ہوس نہیں"۔ اسے امام بخاری نے ذکر کیا ہے۔

ابن مبارک نے کہا: مجھے ایمان کی زیادتی کا قائل ہونے کے سوا کوئی چارہ نہیں ملا، ورنہ میں قرآن کی تردید کرنے والا ہوتا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ ١٢٥﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ﴾ یعنی: شک، ریب اور نفاق۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ ﴿فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ﴾ یعنی: ان کے شک میں شک اور کفر میں کفر کا اضافہ کر دیا۔ مقاتل نے کہا: ان کے گناہ میں گناہ کا اضافہ (۶)، اور معنی قریب قریب ہیں۔

---

(۱) ۵/۴۲۳ - ۴۲۶۔ (۲) ۱/۱۰۶ اور اس کے بعد۔ (۳) مصنف نے ایسا ہی ذکر کیا ہے، اور جسے بخاری نے اپنی صحیح میں کتاب الایمان (الفتح ۱/۴۵) میں بطور تعلیق ذکر کیا ہے کہ عمر بن عبدالعزیز نے عدی بن عدی کو لکھا: بے شک ایمان کے لیے... (۴) مسند اسحاق بن راہویہ ۳/۶۷۲۔ (۵) ۱/۲۹۹ - ۳۰۰۔ (۶) النکت والعیون ۲/۴۱۶۔

437 Surah At-Tawbah: Verses 126 - 127

The Almighty's saying: {Do they not see that they are tried every year once or twice? Yet they do not repent nor do they take heed.} [Verse 126]

His saying: {Do they not see} (A-wa-la yarawna) - The general reading is with 'ya' (third person), reporting about the hypocrites. Hamzah and Ya'qub read it with 'ta' (A-wa-la tarawna - Do you not see) as reporting about them and addressing the believers(1). Al-A'mash read it as: "Have they not seen" (A-wa-lam yaraw)(2). Talha bin Musarrif read: "Do you not see" (A-wa la tara), which is the reading of Ibn Mas'ud(3), addressing the Prophet ﷺ.

And {they are tried} (yuftanuna) - Al-Tabari said: they are tested(4). Mujahid said: with famine and hardship(5). 'Atiyyah said: with illnesses and pains(6); which are the harbingers of death. Qatadah and Al-Hasan said(7): through raids and jihad with the Prophet ﷺ, and they see the victory God promised, "yet they do not repent" for that "nor do they take heed."

The Almighty's saying: {And whenever a surah is revealed, they look at each other, [saying], "Does anyone see you?" Then they turn away. Allah has turned their hearts away because they are a people who do not understand.} [Verse 127]

His saying: {And whenever a surah is revealed, they look at each other} - "Ma" is a connective particle (sila), and the intended ones are: the hypocrites. That is, if they were present with the Messenger while he was reciting a Quranic passage revealed about their exposure, or the exposure of one of them, they would look at one another with a look of apprehension on an interrogative basis, saying: Does anyone see you if you speak about this so he can convey it to Muhammad? This is due to their ignorance of his prophethood, peace and blessings be upon him, and that God informs him of what He wills of His unseen(8).

---

(1) Al-Sab'ah p. 320, and Al-Nashr 2/281. (2) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 5/116. (3) Al-Nukat wal-Uyun 2/417, and Ibn 'Atiyyah added in Al-Muharrar al-Wajiz 3/99 its attribution to Ubayy and Al-A'mash. (4) Tafsir al-Tabari 12/93. (5) Al-Nukat wal-Uyun 2/417, and it is in Tafsir Mujahid 1/289, Tafsir al-Tabari 12/92, and Tafsir Ibn Abi Hatim 6/1915 (10149) with the wording: through years and hunger. (6) Zad al-Masir 3/519. (7) Following it in (d), (z), and (m): Mujahid, and Mujahid's saying was previously mentioned. Al-Tabari 12/92 recorded the saying of Qatadah and Al-Hasan,

and it was also recorded from Qatadah by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/291. (8) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/1021, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/99.

437 सूरा अत-तौबाह: आयत 126 - 127

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या वे नहीं देखते कि वे हर साल एक या दो बार आज़माए जाते हैं? फिर भी वे तौबा नहीं करते और न ही वे नसीहत हासिल करते हैं। 126}

अल्लाह का फरमान: {क्या वे नहीं देखते} (अ-वा-ला यरौना) - आम कतरात 'या' के साथ है, जो मुनाफिकों के बारे में खबर देती है। हमज़ा और याकूब ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा है (अ-वा-ला तरौना - क्या तुम नहीं देखते), उनके बारे में खबर देते हुए और मोमिनों को संबोधित करते हुए(1)। अल-अमश ने इसे पढ़ा: "क्या उन्होंने नहीं देखा" (अ-वा-लम यरौ)(2)। तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "क्या तुम नहीं देखते" (अ-वा ला तरा), जो इब्ने मसूद की किरत है(3), जो रसूल ﷺ को संबोधित है।

और {आज़माए जाते हैं} (युफ़्तनूना) - अत-तबरी ने कहा: उनका इम्तिहान लिया जाता है(4)। मुजाहिद ने कहा: अकाल और सख्ती के साथ(5)। अतिया ने कहा: बीमारियों और दर्दों के साथ(6); जो मौत के अग्रदूत हैं। कतादा और अल-हसन ने कहा(7): नबी ﷺ के साथ गज़वे (युद्ध) और जिहाद के जरिए, और वे उस जीत को देखते हैं जिसका अल्लाह ने वादा किया था, "फिर भी वे तौबा नहीं करते" उसके लिए "और न ही वे नसीहत हासिल करते हैं।"

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब कोई सूरा उतारी जाती है, तो वे एक-दूसरे की ओर देखते हैं [और कहते हैं], "क्या तुम्हें कोई देख रहा है?" फिर वे फिर जाते हैं। अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया है क्योंकि वे ऐसे लोग हैं जो समझ नहीं रखते। 127}

अल्लाह का फरमान: {और जब कोई सूरा उतारी जाती है, तो वे एक-दूसरे की ओर देखते हैं} - "मा" सिला (अतिरिक्त) है, और मुराद मुनाफिक हैं, यानी: जब वे रसूल के पास मौजूद होते और वे कुरआन की आयतें पढ़ रहे होते जिनमें उनकी रुसवाई का ज़िक्र होता, या उनमें से किसी एक की रुसवाई का, तो वे एक-दूसरे को घबराहट और पूछने के अंदाज़ में देखने लगते, कहते: क्या तुम्हें कोई देख रहा है अगर तुम इस बारे में बात करो तो वह इसे मुहम्मद तक पहुँचा दे? यह उनकी नबूवत (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से अज्ञानता के कारण था, और यह कि अल्लाह उन्हें अपने गैब (अदृश्य) में से जो चाहता है, बता देता है(8)।

---

(1) अल-सबा पृ. 320, और अल-नश्र 2/281। (2) इसका उल्लेख अबू हय्यान ने अल-बह्र 5/116 में किया है। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/417, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/99 में इसे

उबैय और अल-अमश की ओर भी मंसूब किया है। (4) तफ़सीर अत-तबरी 12/93। (5) अल-नुकात वल-उयून 2/417, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/289, तफ़सीर अत-तबरी 12/92, और तफ़सीर इब्न अबी हातिम 6/1915 (10149) में इन शब्दों के साथ है: साल (अकाल) और भूख के साथ। (6) ज़ाद अल-मसीर 3/519। (7) इसके बाद (द), (ज़), और (म) प्रतियों में है: मुजाहिद, और मुजाहिद का कथन पहले आ चुका है। अत-तबरी 12/92 ने कतादा और अल-हसन का कथन उद्धृत किया है, और इसे कतादा से अब्द अल-रज़्ज़ाक ने तफ़सीर 2/291 में भी उद्धृत किया है। (8) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/1021, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/99।

صفحہ 437 سورۃ التوبہ: آیات 126 - 127

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا وہ نہیں دیکھتے کہ وہ ہر سال ایک یا دو بار آزمائے جاتے ہیں؟ پھر بھی وہ توبہ نہیں کرتے اور نہ ہی وہ نصیحت حاصل کرتے ہیں ۱۲۶﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوَلَا يَرَوْنَ﴾ (کیا وہ نہیں دیکھتے) عام قراءت 'یا' کے ساتھ ہے، جو منافقین کے بارے میں خبر ہے۔ حمزہ اور یعقوب نے اسے 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے (أَوَلَا تَرَوْنَ - کیا تم نہیں دیکھتے) ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے اور مومنین کو مخاطب کرتے ہوئے(1)۔ الاعمش نے پڑھا: «أو لم يَرَوْا» (کیا انہوں نے نہیں دیکھا)(2)۔ طلحہ بن مصرف نے پڑھا: «أو لَا تَرَى» (کیا تم نہیں دیکھتے)، اور یہ ابن مسعود کی قراءت ہے(3)، جو رسول اللہ ﷺ سے خطاب ہے۔

اور ﴿يُفْتَنُونَ﴾ (آزمائے جاتے ہیں) طبری نے کہا: ان کا امتحان لیا جاتا ہے(4)۔ مجاہد نے کہا: قحط اور سختی کے ذریعے(5)۔ عطیہ نے کہا: بیماریوں اور دردوں کے ذریعے(6)؛ جو موت کے قاصد ہیں۔ قتادہ اور حسن نے کہا(7): نبی ﷺ کے ساتھ غزوات اور جہاد کے ذریعے، اور وہ اس فتح کو دیکھتے ہیں جس کا اللہ نے وعدہ کیا تھا، "پھر بھی وہ توبہ نہیں کرتے" اس پر "اور نہ ہی وہ نصیحت حاصل کرتے ہیں"۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب بھی کوئی سورت نازل کی جاتی ہے تو وہ ایک دوسرے کو دیکھتے ہیں (اور کہتے ہیں) کیا تمہیں کوئی دیکھ رہا ہے؟ پھر وہ پھر جاتے ہیں۔ اللہ نے ان کے دلوں کو پھیر دیا ہے کیونکہ وہ ایسے لوگ ہیں جو سمجھ نہیں رکھتے ۱۲۷﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا مَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ نَّظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ﴾ "ما" صلہ ہے، اور مراد منافقین ہیں، یعنی: جب وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس حاضر ہوتے اور وہ قرآن کی تلاوت فرما رہے ہوتے جس

میں ان کی رسوائی نازل ہوئی ہوتی، یا ان میں سے کسی کی رسوائی، تو وہ ایک دوسرے کو خوفزدہ نظروں سے پوچھنے کے انداز میں دیکھنے لگتے، کہتے: کیا تمہیں کوئی دیکھ رہا ہے جب تم اس بارے میں بات کرو تو وہ اسے محمد تک پہنچا دے؟ یہ ان کی نبوت ﷺ سے جہالت تھی، اور یہ کہ اللہ انہیں اپنے غیب میں سے جو چاہتا ہے مطلع فرما دیتا ہے(8).

---

(1) السبعہ ص 320، اور النشر 2/ 281۔ (2) اسے ابو حیان نے البحر 5/ 116 میں ذکر کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 2/ 417، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/ 99 میں اس کی نسبت ابی اور الاعمش کی طرف بھی کی ہے۔ (4) تفسیر طبری 12/ 93۔ (5) النکت والعیون 2/ 417، اور یہ تفسیر مجاہد 1/ 289، تفسیر طبری 12/ 92، اور تفسیر ابن ابی حاتم 6/ 1915 (10149) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: قحط سالی اور بھوک کے ساتھ۔ (6) زاد المسیر 3/ 519۔ (7) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں اس کے بعد ہے: مجاہد، اور مجاہد کا قول پہلے گزر چکا ہے۔ طبری نے 12/ 92 میں قتادہ اور حسن کا قول نقل کیا ہے، اور اسے قتادہ سے عبد الرزاق نے بھی التفسیر 2/ 291 میں نقل کیا ہے۔ (8) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 2/ 1021، اور المحرر الوجیز 3/ 99۔

438 Surah At-Tawbah: Verse 127

And it was said: Indeed, "looked" in this verse means: a gesture (1). And Al-Tabari (2) narrated from some of them that he said: "looked" in this verse is in the place of "said".

Allah's saying: {Then they turned away} i.e., they turned away from the path of guidance. This is because when the revealing of their secrets and informing them of their hidden matters was clarified (3) to them, they would inevitably fall into amazement, hesitation, and looking. If they had been guided, that time would have been an occasion for their faith. Since they persisted in disbelief and were entangled in it, it was as if they turned away from that state which was an occasion for correct reflection and guidance. They did not listen to the recitation of the Prophet (peace be upon him) like those who contemplate it and look into its verses: {Indeed, the worst of living creatures in the sight of Allah are the deaf and dumb who do not understand} [Al-Anfal: 22]. {Then do they not reflect upon the Qur'an, or are there locks upon [their] hearts?} [Muhammad: 24].

Allah's saying: {Allah has turned their hearts} includes three issues:

The first: Allah's saying: {Allah has turned their hearts} is an invocation against them; i.e., say this to them. It is also permissible for it to be a report about their hearts being turned away from goodness as a recompense for their actions. It is a word used for invocation, like His saying: {May Allah destroy them} [At-Tawbah: 30]. And the 'Ba' in His saying: "because they" (bi'annahum) is linked to "turned" (4).

The second: Ibn Abbas said: It is disliked to say: "We turned away from the prayer"; because a people turned away and Allah turned their hearts, but rather say: "We completed the prayer." Al-Tabari attributed this to him (5).

Ibn al-Arabi (6) said: This is subject to consideration, and I do not think it is correct (7); for the structure of speech is that...

---

(1) In the copies: "informed", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 3/100, and likewise from Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/564, and by Al-Zajjaj 2/476. (2) In his Tafsir 12/95, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/100. (3) In the copies: "clarified" (bayyana), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 3/99, and the wording is from it. (4) i.e., related to it, and this is if "turned" is in the sense of a report, but if it is in the sense of

an invocation, then it is related to "they turned away". See Ruh al-Ma'ani 11/52. (5) In his Tafsir 12/95, and it was also extracted by Sa'id bin Mansur in his Sunan (1052 - Tafsir) and Ibn Abi Shaybah 2/382. (6) In Ahkam al-Qur'an 2/1021, and what will come between brackets is from him. (7) In Ahkam al-Qur'an: And I do not think it is sound from him.

438 सूरह अत-तौबाह: आयत 127

और कहा गया: वास्तव में, इस आयत में "देखा" का अर्थ है: एक इशारा (1)। और अल-तब़री (2) ने उनमें से कुछ से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: इस आयत में "देखा" शब्द "कहा" के स्थान पर है।

अल्लाह का कथन: {फिर वे फिर गए} यानी, वे मार्गदर्शन के मार्ग से फिर गए। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब उनके रहस्यों का खुलासा और उनके गुप्त मामलों की जानकारी उन्हें स्पष्ट (3) की गई, तो वे अनिवार्य रूप से विस्मय, झिझक और देखने की स्थिति में आ गए। यदि वे निर्देशित होते, तो वह समय उनके ईमान के लिए एक अवसर होता। चूँकि वे कुफ़्र पर अडिग रहे और उसी में उलझे रहे, तो यह ऐसा था मानो वे उस स्थिति से हट गए जो सही चिंतन और मार्गदर्शन का अवसर थी। उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पाठ को उन लोगों की तरह नहीं सुना जो उस पर विचार करते हैं और उसकी आयतों को देखते हैं: {निश्चित रूप से, अल्लाह की दृष्टि में सबसे बुरे जीव वे बहरे और गूंगे हैं जो समझते नहीं हैं} [अल-अनफ़ाल: 22]। {तो क्या वे कुरान पर विचार नहीं करते, या [उनके] दिलों पर ताले लगे हैं?} [मुहम्मद: 24] ।

अल्लाह का कथन: {अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया है} इसमें तीन मुद्दे शामिल हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया है} उनके खिलाफ एक बद्दुआ (प्रार्थना) है; यानी उनसे ऐसा कहो। यह उनके कार्यों के बदले में भलाई से उनके फेर दिए जाने की सूचना भी हो सकती है। यह बद्दुआ के लिए इस्तेमाल किया जाने वाला शब्द है, जैसे उनका कहना: {अल्लाह उन्हें नष्ट करे} [अत-तौबाह: 30]। और उनके कथन "क्योंकि वे" (बिअन्नहुम) में 'बा' का संबंध "फेर दिया" (4) से है।

दूसरा: इब्न अब्बास ने कहा: यह कहना नापसंद है: "हम नमाज़ से फिर गए"; क्योंकि एक कौम फिर गई तो अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया, बल्कि कहो: "हमने नमाज़ पूरी कर ली।" अल-तब़री ने इसे उनसे उद्धृत किया है (5)।

इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: यह विचारणीय है, और मुझे नहीं लगता कि यह सही है (7); क्योंकि बातचीत की व्यवस्था यह है कि...

---

(1) प्रतियों में: "सूचित किया", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100 से है, और इसी तरह अल-अख़फ़श द्वारा मआनी अल-कुरान 2/564 से, और अल-ज़ज्जाज द्वारा 2/476 से है। (2)

उनकी तफ़सीर 12/95 में, और लेखक ने इसे इब्न अतियाह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100 में उद्धृत किया है। (3) प्रतियों में: "स्पष्ट किया" (बय्यना), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/99 से है, और शब्द उसी से हैं। (4) यानी उससे संबंधित है, और यह तब है जब "फेर दिया" सूचना के अर्थ में हो, लेकिन यदि यह बद्दुआ के अर्थ में है, तो यह "वे फिर गए" से संबंधित है। रूह अल-मआनी 11/52 देखें। (5) उनकी तफ़सीर 12/95 में, और इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (1052 - तफ़सीर) और इब्न अबी शयबा 2/382 में भी निकाला है। (6) अहकाम अल-कुरान 2/1021 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं से है। (7) अहकाम अल-कुरान में: और मुझे नहीं लगता कि यह उनके बारे में सही है।

۴۳۸ سورة التوبہ: آیت ۱۲۷

اور کہا گیا: بے شک اس آیت میں «نَظَرَ» (دیکھا) کے معنی ہیں: اشارہ (۱)۔ اور الطبری (۲) نے بعض سے نقل کیا ہے کہ اس نے کہا: اس آیت میں «نَظَرَ» ، «قال» (کہا) کی جگہ پر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ثُمَّ انصَرَفُوا ﴾ یعنی: وہ ہدایت کے راستے سے پھر گئے۔ اور یہ اس لیے کہ جب ان کے سامنے ان کے رازوں کا انکشاف اور ان کے پوشیدہ معاملات کی خبر واضح (۳) کی گئی، تو ان پر لازمی طور پر تعجب، توقف اور غور و فکر کی حالت طاری ہوئی، پس اگر وہ ہدایت پاتے تو وہ وقت ان کے ایمان لانے کا موقع ہوتا، لیکن جب انہوں نے کفر پر اصرار کیا اور اس میں الجھ گئے، تو گویا وہ اس حال سے پھر گئے جو صحیح نظر اور ہدایت کا موقع تھا، اور انہوں نے نبی ﷺ کی قرات کو اس شخص کی طرح نہیں سنا جو اس میں تدبر کرتا ہے اور اس کی آیات میں غور کرتا ہے ﴿ بے شک اللہ کے نزدیک بدترین جانور وہ بہرے گونگے ہیں جو عقل نہیں رکھتے ﴾ [الأنفال : ۲۲]۔ ﴿ تو کیا وہ قرآن میں تدبر نہیں کرتے یا دلوں پر ان کے تالے لگے ہوئے ہیں؟ ﴾ [محمد : ۲۴]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُم ﴾ اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُم ﴾ ان کے خلاف بددعا ہے؛ یعنی ان سے یہ کہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ان کے فعل کی جزا کے طور پر ان کے دلوں کو خیر سے پھیر دینے کی خبر ہو۔ اور یہ وہ کلمہ ہے جس سے دعا دی جاتی ہے، جیسے اس کا ارشاد: ﴿ اللہ انہیں غارت کرے ﴾ [التوبہ: ۳۰]۔ اور اس کے قول «بِأَنَّهُمْ» میں 'با' ، «صَرَفَ» سے متعلق ہے (۴)۔

دوسرا: ابن عباس نے کہا: یہ کہنا ناپسندیدہ ہے کہ: ہم نماز سے پھر گئے (انصرفنا من الصلاة)؛ کیونکہ ایک قوم پھر گئی تو اللہ نے ان کے دل پھیر دیے، بلکہ کہو: ہم نے نماز مکمل کر لی (قضينا الصلاة)۔ الطبری نے اسے ان سے نقل کیا ہے (۵)۔

ابن العربی (۶) نے کہا: اس میں غور و فکر کی ضرورت ہے، اور میں اسے صحیح نہیں سمجھتا (۷)؛ کیونکہ کلام کا نظام یہ ہے کہ...

---

(۱) نسخوں میں: «أنبأ» ہے، اور جو ثابت ہے وہ «المحرر الوجيز» ۳ / ۱۰۰ سے ہے، اور اسی طرح الاخفش کی «معاني القرآن» ۲ / ۵۶۴ اور الزجاج کی ۲ / ۴۷۶ سے ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۱۲ / ۹۵ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے «المحرر الوجيز» ۳ / ۱۰۰ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں: «بيّن» ہے، اور جو ثابت ہے وہ «المحرر الوجيز» ۳ / ۹۹ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۴) یعنی: اس سے متعلق ہے، اور یہ اس صورت میں ہے جب «صرف» خبر کے معنی میں ہو، لیکن اگر بددعا کے معنی میں ہو تو «انصرفوا» سے متعلق ہو گا۔ دیکھئے «روح المعاني» ۱۱ / ۵۲۔ (۵) اپنی تفسیر ۱۲ / ۹۵ میں، اور اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (۱۰۵۲ - تفسیر) اور ابن ابی شیبہ ۲ / ۳۸۲ میں بھی روایت کیا ہے۔ (۶) «أحكام القرآن» ۲ / ۱۰۲۱ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۷) «أحكام القرآن» میں: اور میں نہیں سمجھتا کہ یہ ان سے صحیح ثابت ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 127 - 129 Page: 439

It is said: Let no one say "we turned away (insarafna) from prayer," for there was a group about whom it was said: {Then they turned away (insarafu); Allah has turned their hearts away} [so that was said about them, and it was not from them]. Muhammad bin Abdul-Malik al-Qaysi(1), the preacher, informed us, Abu al-Fadl al-Jawhari told us directly, saying: We were at a funeral and Al-Mundhir said: "Turn away (insarafu), may Allah have mercy on you." He said: Let no one say "turn away" (insarafu); for Allah the Almighty said regarding a people He censured: {Then they turned away; Allah has turned their hearts away.} But say: "Return (inqalibu), may Allah have mercy on you," for Allah the Almighty said regarding a people He praised: {So they returned (fanqalabu) with favor from Allah and bounty, no harm having touched them} [Al-Imran: 174].

Thirdly: Allah, Glory be to Him, informed in this verse that He is the Turner of hearts and their Disposer, the Shaper and the Changer; in refutation of the Qadariyyah in their belief that the hearts of creation are in their own hands, and their limbs are under their own command, acting by their own will, and deciding by their own desire and choice. Therefore, Malik said in what Ashhab narrated from him: "How clear is this in refuting the Qadariyyah: {The building which they built will never cease to be a source of skepticism in their hearts unless their hearts are cut to pieces} [At-Tawbah: 110]." And the Almighty's saying to Noah: {None of your people will believe except those who have already believed} [Hud: 36]. So this will never happen, nor return, nor cease(2).

The Almighty's saying: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves. Grievous to him is what you suffer; [he is] concerned over you and to the believers is kind and merciful. (128) But if they turn away, say, 'Sufficient for me is Allah; there is no deity except Him. On Him I have relied, and He is the Lord of the Great Throne.' (129)}

These two verses, according to Ubayy, are the most recently revealed part of the Quran from heaven(3). And in the saying of Said bin...

(1) In (Z): Al-Absi, and it occurred in the printed 'Ahkam al-Quran': Muhammad bin Abd al-Hakam al-Basti. What is established from the other copies and from 'Nafh al-Tib' 2/40 is Muhammad bin Abd al-Malik al-Qaysi. Al-Tilimsani mentioned this story in it, quoting Ibn al-Arabi as well. It also agrees with what is in 'Takmilat al-Sila' by al-Quda'i 3/77, which mentioned that his kunya was Abu Marwan, he was from the

people of Barshana, and he lived in Almería. Barshana is a village of Seville in Andalusia. Almería is a large city in Andalusia. Mu'jam al-Buldan 1/384 and 5/119. (2) 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/1021 - 1022. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/101, and Al-Tabari related it in 12/102.

सूरह अत-तौबा: आयतें 127 - 129 पेज: 439

कहा जाता है: कोई यह न कहे कि "हम नमाज़ से वापस चले गए (इन्सराफ़ना)"; क्योंकि एक समुदाय के बारे में कहा गया था: {फिर वे फिर गए (इन्सराफ़ू); अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया} [तो यह उनके बारे में कहा गया था, न कि उनकी ओर से]। मुहम्मद बिन अब्दुल-मलिक अल-कैसी(1), उपदेशक ने हमें बताया, अबू अल-फ़ज़ल अल-जौहरी ने सीधे सुनाते हुए कहा: हम एक जनाज़े में थे और अल-मुन्ज़िर ने कहा: "वापस चले जाओ (इन्सराफ़ू), अल्लाह तुम पर दया करे।" उसने कहा: कोई भी "इन्सराफ़ू" न कहे; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन लोगों के बारे में कहा जिनकी उसने निंदा की: {फिर वे फिर गए (इन्सराफ़ू); अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया।} बल्कि कहो: "लौट जाओ (इन्क़ालिबू), अल्लाह तुम पर दया करे"; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन लोगों के बारे में कहा जिनकी उसने प्रशंसा की: {तो वे अल्लाह की कृपा और अनुग्रह के साथ लौट आए (फ़नक़ालबू), उन्हें कोई बुराई नहीं पहुँची} [आल-इमरान: 174]।

तीसरा: अल्लाह सुब्हानहू व ताला ने इस आयत में सूचित किया है कि वही दिलों को फेरने वाला और उन्हें बदलने वाला है, उन्हें मोड़ने वाला और पलटने वाला है; कदरियाह के उनके इस विश्वास के खंडन में कि सृष्टि के दिल उनके अपने हाथों में हैं, और उनके अंग उनके अपने निर्णय के अधीन हैं, वे अपनी मर्जी से काम करते हैं, और अपनी इच्छा और पसंद से निर्णय लेते हैं। इसीलिए मालिक ने अशहब द्वारा उनसे वर्णित बातों में कहा: "कदरियाह का खंडन करने में यह कितना स्पष्ट है: {उनका वह भवन जो उन्होंने बनाया, उनके दिलों में संदेह का कारण बना रहेगा जब तक कि उनके दिल टुकड़े-टुकड़े न हो जाएं} [अत-तौबा: 110]।" और नूह से सर्वशक्तिमान का कहना: {तुम्हारी जाति में से कोई भी ईमान नहीं लाएगा, सिवाय उनके जो पहले ही ईमान ला चुके हैं} [हूद: 36]। तो ऐसा कभी नहीं होगा, न ही लौटेगा और न ही हटेगा(2)।

अल्लाह का फ़रमान: {निश्चित रूप से तुम्हारे पास तुम ही में से एक रसूल आया है। उस पर तुम्हारा कष्ट उठाना बहुत भारी है; वह तुम्हारे लिए लालायित है और मोमिनों के लिए अत्यंत दयालु और करुणामय है। (128) फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो कह दो, 'मेरे लिए अल्लाह पर्याप्त है; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। उसी पर मैंने भरोसा किया, और वही महान अर्श (सिंहासन) का रब है।' (129)}

उबय्य के अनुसार, ये दो आयतें आसमान से कुरान के सबसे हालिया अवतरण हैं(3)। और सईद बिन के कथन में...

(1) (ज़) में: अल-अब्सी, और 'अहकाम अल-कुरान' के मुद्रित संस्करण में आया: मुहम्मद बिन अब्दुल हकम अल-बस्ती। बाकी प्रतियों और 'नफ़ अल-तीब' 2/40 से जो स्थापित है, वह मुहम्मद बिन अब्दुल-मलिक अल-कैसी है। अल-तिलिमसानी ने इब्न अल-अरबी से उद्धृत करते हुए इसमें इस कहानी का उल्लेख किया है। यह अल-कुदाई द्वारा 'तकमिलत अल-सिला' 3/77 में भी वर्णित है, जिसमें उल्लेख है कि उनका उपनाम अबू मारवान था, वह बरशाना के लोगों में से थे, और अलमेरिया में रहते थे। बरशाना: आंदालुसिया में सेविले के गांवों में से एक। और अलमेरिया: आंदालुसिया का एक बड़ा शहर। मुअजम अल-बुलदान 1/384 और 5/119। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 2/1021 - 1022। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 3/101, और अल-तबारी ने इसे 12/102 में उद्धृत किया है।

سورة التوبہ: آیات 127 - 129 صفحہ: 439

کہا جاتا ہے: کوئی یہ نہ کہے کہ "ہم نماز سے لوٹ گئے (انصرفنا)"؛ کیونکہ ایک قوم کے بارے میں کہا گیا: {پھر وہ لوٹ گئے (انصرفوا)؛ اللہ نے ان کے دل پھیر دیے} [پس یہ ان کے بارے میں کہا گیا تھا، نہ کہ ان کی طرف سے]۔ ہمیں محمد بن عبد الملک القیسی(1) واعظ نے بتایا، ابو الفضل الجوہری نے ہمیں براہِ راست سناتے ہوئے کہا: ہم ایک جنازے میں تھے تو منذر نے کہا: "لوٹ جاؤ (انصرفوا)، اللہ تم پر رحم کرے۔" اس نے کہا: کوئی "انصرفوا" نہ کہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس قوم کے بارے میں فرمایا جس کی اس نے مذمت کی: {پھر وہ لوٹ گئے؛ اللہ نے ان کے دل پھیر دیے۔} بلکہ کہو: "پلٹ جاؤ (انقلبوا)، اللہ تم پر رحم کرے"؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس قوم کے بارے میں فرمایا جس کی اس نے تعریف کی: {پس وہ اللہ کی نعمت اور فضل کے ساتھ پلٹے (فانقلبوا)، انہیں کوئی برائی نہ پہنچی} [آل عمران: 174]۔

تیسری بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس آیت میں خبر دی ہے کہ وہی دلوں کو پھیرنے والا اور انہیں تصرف میں لانے والا ہے، انہیں پلٹنے اور بدلنے والا ہے؛ قدریہ کے اس عقیدے کی تردید میں کہ مخلوق کے دل ان کے اپنے ہاتھ میں ہیں، اور ان کے اعضاء ان کے اپنے حکم کے تحت ہیں، وہ اپنی مشیت سے کام کرتے ہیں، اور اپنی ارادت و اختیار سے فیصلہ کرتے ہیں۔ اسی لیے مالک نے ان سے اشہب کی روایت میں کہا: "قدریہ کی تردید میں یہ کتنا واضح ہے: {ان کی وہ عمارت جو انہوں نے بنائی، ہمیشہ ان کے دلوں میں شک کا باعث بنی رہے گی الا یہ کہ ان کے دل ٹکڑے ٹکڑے ہو جائیں} [التوبہ: 110]۔" اور اللہ عزوجل کا نوح علیہ السلام سے فرمان: {تمہاری قوم میں سے کوئی ایمان نہیں لائے گا سوائے ان کے جو ایمان لا چکے ہیں} [ہود: 36]۔ پس یہ کبھی نہیں ہوگا، نہ لوٹے گا اور نہ ہی ختم ہوگا(2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک تمہارے پاس تم ہی میں سے ایک رسول آیا ہے، اس پر تمہارا تکلیف اٹھانا گراں ہے، وہ تمہاری (بھلائی کا) بہت حریص ہے، مومنوں پر نہایت مہربان اور رحم فرمانے والا ہے۔ (128) پھر اگر وہ منہ پھیر لیں تو کہہ دیجیے کہ مجھے اللہ ہی کافی ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اسی پر میں نے بھروسہ کیا اور وہی عرشِ عظیم کا رب ہے۔ (129)}

ابی کے قول کے مطابق، یہ دو آیتیں قرآن میں آسمان سے سب سے زیادہ حال ہی میں نازل ہونے والی ہیں(3)۔ اور سعید بن... کے قول میں...

(1) (ظ) میں: العبسی، اور احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے میں آیا: محمد بن عبد الحکم البستی، اور دیگر نسخوں اور نفح الطیب 2/40 سے جو ثابت ہے وہ محمد بن عبد الملک القیسی ہے۔ التلمسانی نے اس میں ابن العربی کے حوالے سے بھی یہ قصہ ذکر کیا ہے۔ یہ القضاعی کی تکملۃ الصلۃ 3/77 کے بھی موافق ہے، اور اس میں ذکر ہے کہ ان کی کنیت ابو مروان تھی، وہ برشانہ کے رہنے والے تھے اور المریہ میں سکونت پذیر تھے۔ برشانہ: اندلس میں اشبیلیہ کے دیہات میں سے ہے۔ اور المریہ: اندلس کا ایک بڑا شہر ہے۔ معجم البلدان 1/384 اور 5/119۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/1021 - 1022۔ (3) المحرر الوجیز 3/101، اور اسے الطبری نے 12/102 میں روایت کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 128 - 129 440

Jubair: The last thing revealed of the Qur'an is: {And fear a Day when you will be returned to Allah} [Al-Baqarah: 281] based on what preceded (1). It is possible that Ubayy's statement means: the closest the Qur'an was to the heaven in terms of timing was after His saying: {And fear a Day when you will be returned to Allah}. And Allah knows best.

The address is to the Arabs according to the majority's view, and this is by way of enumerating the blessing upon them in that; as it came in their language and what they understand, and they were honored by it for all time. Az-Zajjaj said: It is an address to the whole world, meaning: A messenger from humanity has come to you. The first view is more correct (2); Ibn Abbas said: There is no tribe among the Arabs but it gave birth to the Prophet (3) ﷺ. So it is as if he said: O company of Arabs, a messenger from the descendants of Ishmael has come to you. The second view is more emphatic in proof; meaning: he is a human like you so that you may understand from him and follow him.

The Almighty's saying: {from among yourselves} implies praise for the lineage of the Prophet ﷺ, and that he is from the heart of the Arabs and their purest part (4).

And in "Sahih" Muslim (5) from Wathilah bin Al-Asqa' who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Indeed, Allah chose Kinana from the children of Ishmael, and chose Quraysh from Kinana, and chose the children of Hashim from Quraysh, and chose me from the children of Hashim."

It was narrated from him ﷺ that he said: "I am from marriage, and I am not from fornication." Its meaning: his ﷺ lineage back to Adam, peace be upon him, the offspring in it was only from marriage, and there was no adultery in it (6).

---

(1) 4/421. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/100, and see Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/477. (3) Tafsir al-Baghawi 2/341, and Ibn Asakir recorded it in his history 3/95. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/100. (5) No. (2276), and it is with Ahmad (16986). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/100, and the hadith was recorded by At-Tabarani in Al-Kabir (10812) from Ibn Abbas may Allah be pleased with them both, and in its chain is Fulayh bin Sulayman, and Abu al-Huwayrith Abdul-Rahman bin Mu'awiyah, both of whom had poor memory as mentioned by Al-Hafiz in At-Taqrib. And Ibn Sa'd recorded it 1/61 from Aisha may Allah be pleased with her, and in its chain is Al-Waqidi, =

सूरह अत-तौबाह: आयत 128 - 129 440

जुबैर: कुरआन से अंतिम जो कुछ अवतरित हुआ वह है: {और उस दिन से डरो जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाओगे} [अल-बकराह: 281] उस पर आधारित जो पहले गुज़रा (1)। यह संभव है कि उबैय के कथन का अर्थ हो: कुरआन का आकाश के साथ सबसे करीबी समय उसके इस कथन के बाद था: {और उस दिन से डरो जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाओगे}। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बहुमत की राय के अनुसार संबोधन अरबों के लिए है, और यह उन पर एहसान गिनने के तरीके पर है; क्योंकि यह उनकी भाषा में आया और जो वे समझते हैं, और वे इसके साथ सदा के लिए सम्मानित हुए। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह पूरी दुनिया के लिए एक संबोधन है, और इसका अर्थ है: तुम्हारे पास मनुष्यों में से एक रसूल आया है। पहला विचार अधिक सही है (2); इब्न अब्बास ने कहा: अरबों के बीच ऐसा कोई कबीला नहीं है जिसने पैगंबर ﷺ को जन्म न दिया हो (3)। तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: ऐ अरबों के समूह, तुम्हारे पास इस्माइल के वंशजों में से एक रसूल आया है। दूसरा विचार प्रमाण के लिए अधिक प्रभावशाली है; अर्थात: वह तुम्हारी तरह ही एक मनुष्य है ताकि तुम उससे समझ सको और उसका अनुसरण कर सको।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे अपनों में से} पैगंबर ﷺ के वंश की प्रशंसा का संकेत देता है, और यह कि वह अरबों के मूल और उनके शुद्धतम भाग से हैं (4)।

और "सहीह" मुस्लिम (5) में वाथिला बिन अल-असका से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "निस्संदेह, अल्लाह ने इस्माइल की संतान में से किनाना को चुना, और किनाना में से कुरैश को चुना, और कुरैश में से हाशिम की संतान को चुना, और मुझे हाशिम की संतान में से चुना।"

उनसे ﷺ वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैं निकाह (विवाह) से हूँ, और मैं सिफ़ाह (अवैध संबंध) से नहीं हूँ।" इसका अर्थ है: पैगंबर ﷺ का वंश आदम (अलैहिस्सलाम) तक, इसमें संतान केवल निकाह से थी, और इसमें कोई व्यभिचार नहीं था (6)।

---

(1) 4/421. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरआन 2/477 देखें। (3) तफ़सीर अल-बगवी 2/341, और इब्न असाकिर ने इसे अपने इतिहास 3/95 में दर्ज

किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100। (5) संख्या (2276), और यह अहमद (16986) के पास है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/100, और हदीस को अत-तबरानी ने अल-कबीर (10812) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से दर्ज किया है, और इसकी श्रृंखला में फुलैह बिन सुलेमान और अबू अल-हुवैरिथ अब्दुल-रहमान बिन मुआविया हैं, और उन दोनों की याददाश्त खराब थी जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में उल्लेख किया है। और इब्न साद ने इसे आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से 1/61 में दर्ज किया है, और इसकी श्रृंखला में अल-वाकिदी है, =

سورة التوبہ: آیت ۱۲۸ - ۱۲۹ ۴۴۰

جبیر: قرآن میں سے آخری نازل ہونے والی آیت یہ ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ [البقرہ: ۲۸۱] اس پر جو پہلے گزر چکا (۱)۔ پس یہ احتمال ہے کہ ابی کا قول ہو: آسمان کے ساتھ قرآن کا سب سے قریبی عہد اللہ کے اس قول کے بعد تھا: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ ۔ واللہ اعلم۔

اور جمہور کے قول کے مطابق خطاب عربوں سے ہے، اور یہ ان پر نعمت کے شمار کرنے کی جہت سے ہے؛ کیونکہ یہ ان کی زبان میں اور اس کے ساتھ آیا جسے وہ سمجھتے ہیں، اور وہ اس کے ذریعے رہتی دنیا تک معزز ہوئے۔ اور زجاج نے کہا: یہ تمام جہان والوں سے خطاب ہے، اور معنی یہ ہے: تمہارے پاس انسانوں میں سے ایک رسول آیا۔ اور پہلا قول زیادہ درست ہے (۲)؛ ابن عباس نے فرمایا: عربوں میں کوئی ایسا قبیلہ نہیں ہے جس نے نبی ﷺ کو جنم نہ دیا ہو (۳)، گویا انہوں نے فرمایا: اے گروہِ عرب، تمہارے پاس بنی اسماعیل میں سے ایک رسول آیا ہے۔ اور دوسرا قول حجت کے لیے زیادہ موکد ہے؛ یعنی: وہ تمہاری طرح ایک بشر ہیں تاکہ تم ان سے سمجھ سکو اور ان کی پیروی کر سکو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنْ أَنفُسِكُمْ﴾ نبی ﷺ کے نسب کی مدح کا تقاضا کرتا ہے، اور یہ کہ آپ ﷺ خالص اور اصیل عرب میں سے ہیں (٤)۔

اور "صحیح" مسلم (۵) میں واثلہ بن الاسقع سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "بے شک اللہ نے اولادِ اسماعیل میں سے کنانہ کو چنا، اور کنانہ میں سے قریش کو چنا، اور قریش میں سے بنی ہاشم کو چنا، اور مجھے بنی ہاشم میں سے چنا۔"

اور آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "میں نکاح سے ہوں، اور میں بدکاری سے نہیں ہوں۔" اس کا مطلب ہے: آپ ﷺ کا نسب آدم علیہ السلام تک، اس میں نسل صرف نکاح ہی سے تھی، اور اس میں زنا نہیں تھا (٦)۔

---

(١) ٤٢١/٤ . (٢) المحرر الوجيز ١٠٠/٣ ، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج ٤٧٧/٢ . (٣) تفسير البغوي ٣٤١/٢ ، اور اسے ابن عساکر نے اپنی تاریخ ٩٥/٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجيز ١٠٠/٣ . (٥) نمبر (٢٢٧٦)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (١٦٩٨٦)۔ (٦) المحرر الوجيز ١٠٠/٢ ، اور حدیث کو طبرانی نے الکبیر (١٠٨١٢) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں فلیح بن سلیمان اور ابو الحویرث عبد الرحمن بن معاویہ ہیں، اور وہ دونوں حافظے کے کمزور تھے جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے ابن سعد نے ١/٦١ میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں واقدی ہے، =

Surah At-Tawbah: Verses 128 - 129 (441)

Abdullah bin Qusayt Al-Makki recited: "from [among] yourselves (anfasi-kum)" with a fatha on the 'fa'; from "nafasa" (preciousness/nobility) (1), and it was narrated from the Prophet ﷺ and from Fatimah, may Allah be pleased with her (2); meaning: a Messenger has come to you from among your most noble and best, from your saying: a precious thing (shay'un nafis), when it is desirable. And it was said: "from among yourselves (anfasi-kum)", meaning: the most obedient among you (3).

The Almighty's saying: {Grievous to him is what you suffer (azizun 'alayhi ma 'anittum)} meaning: your hardship is heavy upon him. "Al-'anat" means hardship, from their saying: "akamah 'anut" (a difficult hill), when it is arduous and destructive (4). Ibn al-Anbari said: the root of "at-ta'annut" is stringency; so when the Arabs say: "so-and-so is being difficult/stringent (yata'annatu) with so-and-so," their meaning is: he is being harsh with him and obliging him to do what is difficult for him to perform. This was previously mentioned in "Al-Baqarah" (5).

And "ma" in "ma 'anittum" is infinitive (masdariyya), and it is a subject (ibtida'), and "azizun" is a preceding predicate (khabar muqaddam). It is also permissible for "ma 'anittum" to be the subject (fa'il) of "aziz," with "aziz" being an attribute (sifah) for the Messenger, and this is more correct (6). Similarly "greedy for you (harisun 'alaykum)" and similarly "kind and merciful (ra'ufun rahim)" are raised (marfu') as an attribute (7). Al-Farra' said: If it were read: "aziz-an... haris-an ra'uf-an rahim-an," in the accusative (nasb) as a state (hal), it would be permissible (8).

= He is abandoned (matruk), and it was extracted by Abd al-Razzaq (13273), and Ibn Sa'd 1/60-61 from Ja'far bin Muhammad bin Ali, from his father, as a disconnected (mursal) report. At-Tabarani connected it in Al-Awsat (4725) from Ali bin Abi Talib سجد, and its chain of narration (isnad) is questionable, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in At-Talkhis al-Habir, and he said: Al-Bayhaqi narrated it from the hadith of Anas, and its chain is weak. (1) Al-Muhtasab 1/306. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 56, and Al-Kashshaf 2/223, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/100, and the speech is from it. (3) Zad al-Masir 3/521. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/240. (5) 3/453, and the saying of Ibn al-Anbari is similar in Al-Zahir 1/332-333. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/100. The estimation of the speech is: your hardship is heavy on him. It is permissible for "ma" to be in the sense of "alladhi" (which/that), so the estimation would be: that which they suffered is heavy on him. Ad-Durr al-Masun 6/141. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/240 - 241.

(8) Meaning in the language, not in the recitation (qira'ah). See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/456.

सूरा अत-तौबाह: आयत 128 - 129 (441)

अब्दुल्ला बिन क़ुसैत अल-मक्की ने 'फ़ा' पर फ़तह के साथ "मन अनफ़सि-कुम" पढ़ा; जिसका अर्थ 'नफ़ासा' (कीमती या श्रेष्ठ होने) से है (1), और यह नबी ﷺ और फ़ातिमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है (2); अर्थात: तुम्हारे पास तुम्हीं में से सबसे श्रेष्ठ और उत्तम रसूल आया है, जैसे कहा जाता है: "नफ़ीस चीज़", जब वह वांछनीय हो। और कहा गया है: "मन अनफ़सि-कुम" का अर्थ है: तुम में से सबसे आज्ञाकारी (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {अज़ीज़ुन 'अलैहि मा 'अनित्तुम} अर्थात्: आपकी कठिनाई उन पर भारी पड़ती है। 'अल-'अनत' का अर्थ है कठिनाई, जैसा कि कहा जाता है: "अकामह 'अनूत": जब वह कठिन और विनाशकारी पहाड़ी हो (4)। इब्न अल-अनबारी ने कहा: 'तअन्नुत' की जड़ सख्ती है; तो जब अरब कहते हैं: "फ़लां फ़लां पर सख्ती (यतअन्नतु) कर रहा है," तो उनका मतलब होता है: वह उस पर सख्ती कर रहा है और उसे वह सब करने के लिए मजबूर कर रहा है जो उसके लिए करना कठिन है। इसका ज़िक्र पहले "अल-बक़रह" में आ चुका है (5)।

और "मा 'अनित्तुम" में "मा" मसदरिया (infinitive) है, और यह इब्तिदा (विषय) है, और "अज़ीज़ुन" ख़बर मुक़द्दम (प्रेडिकेट) है। यह भी संभव है कि "मा 'अनित्तुम" 'अज़ीज़' का फ़ा'इल (कर्ता) हो, और 'अज़ीज़' रसूल की सिफ़त (विशेषण) हो, और यही अधिक सही है (6)। इसी तरह "हरीसुन 'अलैकुम" और इसी तरह "रऊफ़ुन रहीम" को सिफ़त के तौर पर पेश किया गया है (7)। अल-फ़र्रा ने कहा: अगर इसे "अज़ीज़-अन... हरीस-अन रऊफ़-अन रहीम-अन" पढ़ा जाता, तो 'हाल' (स्थिति) के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव) होना जायज़ होता (8)।

= वह छोड़ा हुआ (मतरूक) है, और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (13273) और इब्न साद 1/60-61 ने जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली से, उनके पिता के माध्यम से मुरसल के रूप में निकाला है। अल-तबरानी ने इसे अल-औसत (4725) में अली बिन अबी तालिब سجد से जोड़ा है, और इसके इसनाद (श्रृंखला) में विचार की आवश्यकता है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: अल-बैहक़ी ने इसे अनस की हदीस से वर्णित किया है, और इसका इसनाद कमज़ोर है। (1) अल-मुहतासब 1/306। (2) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 56, और अल-कशफ़ 2/223, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100 और कथन उसी से है। (3) ज़ाद अल-मसीर 3/521। (4) इराब अल-कुरान अल-नहस 2/240 द्वारा। (5) 3/453, और इब्न अल-अनबारी

का कथन अल-ज़ाहिर 1/332-333 में इसी तरह है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100। कथन का अनुमान है: तुम्हारी कठिनाई उन पर भारी पड़ती है। और यह संभव है कि 'मा' 'अलज़ी' (जो) के अर्थ में हो, तो अनुमान होगा: जो उन्होंने सहा वह उन पर भारी है। अद-दुर अल-मसून 6/141। (7) इराब अल-कुरान अल-नहस 2/240 - 241 द्वारा। (8) यानी भाषा में, क़िरात (पठन) में नहीं। देखें मानी अल-कुरान अल-फ़र्रा द्वारा 1/456।

سورہ التوبہ: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹ (۴۴۱)

عبداللہ بن قسیط المکی نے 'فاء' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ «من أنفَسِکم» پڑھا؛ یعنی 'نفاست' (عمدگی اور بزرگی) سے (۱)، اور یہ نبی ﷺ اور حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے (۲)؛ یعنی: تمہارے پاس تم میں سے سب سے معزز اور افضل رسول آیا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "نفیص چیز"، جب وہ مرغوب اور پسندیدہ ہو۔ اور کہا گیا: «من أنفَسِکم» یعنی: تم میں سے سب سے زیادہ اطاعت گزار (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ﴾ یعنی: تمہاری مشقت ان پر گراں گزرتی ہے۔ 'العنت' کے معنی مشقت کے ہیں، جیسے اہل عرب کہتے ہیں: "أكَمةٌ عَنُوتٌ": جب وہ سخت اور ہلاک کر دینے والی پہاڑی ہو (۴)۔ ابن الانباری نے کہا: 'تعنُّت' کی اصل سختی ہے؛ پس جب عرب کہتے ہیں: "فلاں فلاں پر سختی (یتعنَّت) کر رہا ہے،" تو ان کی مراد یہ ہوتی ہے: وہ اس پر سختی کر رہا ہے اور اسے ایسے کام کا پابند کر رہا ہے جس کی ادائیگی اس کے لیے مشکل ہے۔ اس کا ذکر پہلے سورہ "البقرہ" میں آ چکا ہے (۵)۔

اور «ما عَنِتُّمْ» میں «ما» مصدریہ ہے، اور یہ ابتدا (مبتدا) ہے، اور «عَزِيزٌ» خبر مقدم ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ «ما عنتُم» 'عزیز' کا فاعل ہو، اور «عزیز» رسول کی صفت ہو، اور یہی زیادہ صحیح ہے (۶)۔ اسی طرح «حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ» اور اسی طرح «رَؤُوفٌ رَحِيمٌ» کو صفت ہونے کی بنا پر رفع دیا گیا ہے (۷)۔ الفراء نے کہا: اگر اسے «عزیزاً علیه ما عنتّم حریصاً رؤوفاً رحیماً» منسوب (زبر کے ساتھ) پڑھا جاتا حال ہونے کی بنا پر تو یہ جائز ہوتا (۸)۔

= وہ متروک ہے، اور اسے عبد الرزاق (۱۳۲۷۳)، اور ابن سعد ۱/ ۶۰ - ۶۱ نے جعفر بن محمد بن علی سے، انہوں نے اپنے والد سے بطور مرسل روایت کیا ہے، اور طبرانی نے اسے الاوسط (۴۷۲۵) میں حضرت علی بن ابی طالب سجد سے موصولاً روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں کلام ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر میں ذکر کیا ہے، اور فرمایا: اسے بیہقی نے حضرت انس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ (۱) المحتسب ۱/ ۳۰۶۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۵۶، اور الکشاف ۲/ ۲۲۳، اور المحرر الوجیز ۳/ ۱۰۰ اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) زاد المسیر ۳/ ۵۲۱۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۴۰۔ (۵) ۳/ ۴۵۳، اور ابن الانباری کا قول اس کی مانند الزاہر ۱/ ۳۳۲ - ۳۳۳ میں ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۱۰۰۔ اور عبارت کی تقدیر (اصل مطلب) ہے: تمہاری مشقت ان پر بھاری ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «ما» بمعنی 'الذی' ہو، تو تقدیر ہوگی: وہ چیز ان پر بھاری ہے جس کی وجہ سے وہ مشقت میں پڑے۔ الدر المصون ۶/ ۱۴۱۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۴۰ - ۲۴۱۔ (۸) یعنی لغت کے اعتبار سے، قراءت کے اعتبار سے نہیں۔ اور دیکھئے معانی القرآن للفراء ۱/ ۴۵۶۔

442 Surah At-Tawbah: Verses 128 - 129

Abu Ja'far al-Nahhas (1) said: The best that has been said regarding its meaning, in accordance with the speech of the Arabs, is what Ahmad ibn Muhammad al-Azdi narrated to us, saying: Abdullah ibn Muhammad al-Khuzai narrated to us, saying: I heard Amr ibn Ali saying: I heard Abdullah ibn Dawud al-Khuraibi (2) saying about the words of the Almighty: "There has certainly come to you a Messenger from among yourselves. Grievous to him is what you suffer;" He said: that you enter the Fire, "He is concerned over you," He said: that you enter Paradise. It is also said: concerned that you believe. Al-Farra (3) said: stingy with you entering the Fire. And 'al-hiris' (concern/eagerness) for something is 'ash-shuhh' (extreme greed/protectiveness) over it so that it is not lost or destroyed. "Kind and merciful to the believers." 'Al-Raouf' (The Kind) is one who is excessive in kindness and compassion. The meaning of "Kind and Merciful" was previously discussed in full in "Al-Baqarah" (4). Al-Husayn ibn al-Fadl said: Allah did not combine two of His names for any of the prophets except for the Prophet Muhammad ﷺ; for He said: "Kind and merciful to the believers," and He said: "Indeed, Allah is Kind and Merciful to the people" [Al-Baqarah: 143] (5). Abdul Aziz ibn Yahya said: The composition of the verse is: There has come to you a messenger from yourselves, honorable, eager, kind and merciful to the believers, it is grievous to him what you suffer, he is concerned with nothing but your affairs, and he is the one who stands for intercession for you, so do not worry about what you suffer as long as you adhere to his Sunnah; for nothing satisfies him except your entrance into Paradise. The words of the Almighty: "But if they turn away, say, 'Sufficient for me is Allah'" means: If the disbelievers turn away, O Muhammad, after these blessings that Allah has bestowed upon them, then say: Sufficient for me is Allah, meaning: Allah the Almighty is enough for me "There is no god...

(1) In I'rab al-Qur'an 2/241, and what preceded it is from it. (2) With a damma on the letter 'kha' and a fatha on 'ra'. This attribution is to al-Khuraiba, a famous neighborhood in Basra. Abdullah al-Khuraibi's origin is from Kufa; he settled in Khuraiba of Basra and was attributed to it. He died in (211 AH). Al-Ansab 5/99. (3) In Ma'ani al-Qur'an 1/456. (4) 1/162-164 and 2/440-441. (5) Mentioned by Al-Qadi Ayyad in Al-Shifa 1/53, and by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 3/170 without attribution.

४४२ सूरह अत-तौबाह: आयत १२८ - १२९

अबू जाफ़र अल-नहहास (१) ने कहा: इसके अर्थ के संबंध में जो सबसे अच्छा कहा गया है, जो अरबों के भाषण के अनुरूप है, वह है जो अहमद बिन मुहम्मद अल-अज़दी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मुहम्मद अल-ख़ुज़ई ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मैंने अम्र बिन अली को यह कहते सुना: मैंने अब्दुल्ला बिन दाऊद अल-खुरैबी (२) को सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में कहते सुना: "निश्चय ही तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है, जिसे तुम्हारा कष्ट में पड़ना भारी लगता है," उन्होंने कहा: कि तुम आग (नरक) में प्रवेश करो, "वह तुम्हारे लिए लालायित है," उन्होंने कहा: कि तुम स्वर्ग में प्रवेश करो। और यह भी कहा गया है: लालायित कि तुम ईमान लाओ। अल-फ़र्रा (३) ने कहा: वह इस बात में कंजूस है कि तुम आग में प्रवेश करो। और किसी चीज़ के प्रति 'लालसा' (हिर्स) का अर्थ है उसके प्रति 'कंजूसी' (शुह) ताकि वह खो न जाए या नष्ट न हो जाए। "मोमिनों (ईमान वालों) के लिए अत्यंत करुणामय और दयावान है।" 'अर-रऊफ़' (अत्यंत करुणामय) वह है जो दया और करुणा में अतिशय हो। "करुणामय और दयावान" का अर्थ पहले "अल-बक़रह" (४) में विस्तार से आ चुका है। अल-हुसैन बिन अल-फज़ल ने कहा: अल्लाह ने अपने नामों में से दो नाम पैगंबर मुहम्मद ﷺ के अलावा किसी अन्य पैगंबर के लिए एक साथ नहीं रखे; क्योंकि उन्होंने कहा: "मोमिनों के लिए अत्यंत करुणामय और दयावान है," और उन्होंने कहा: "निस्संदेह, अल्लाह लोगों के प्रति अत्यंत करुणामय और दयावान है" [अल-बक़रह: १४३] (५)। अब्दुल अज़ीज़ बिन यह्या ने कहा: आयत की संरचना है: तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है जो सम्मानित है, लालायित है, मोमिनों के प्रति करुणामय और दयावान है, उसे वह सब भारी लगता है जिससे तुम्हें कष्ट होता है, उसे तुम्हारे मामलों के अलावा किसी बात की चिंता नहीं है, और वह तुम्हारे लिए शफ़ाअत (सिफारिश) करने वाला है, इसलिए जब तक तुम उसकी सुन्नत (परंपरा) पर कायम हो, तब तक अपने कष्टों की चिंता न करो; क्योंकि उसे तुम्हारे स्वर्ग में प्रवेश के अलावा किसी और चीज़ से संतुष्टि नहीं मिलती। सर्वशक्तिमान का कथन: "फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो कह दो, 'मेरे लिए अल्लाह काफ़ी है'" यानी: ऐ मुहम्मद, यदि काफ़िर इन नेमतों के बाद मुँह फेर लें जो अल्लाह ने उन पर प्रदान की हैं, तो कहो: अल्लाह मेरे लिए काफ़ी है, यानी: अल्लाह तआला मेरे लिए पर्याप्त है "उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं...

(१) इराब अल-कुरान २/२४१ में, और जो उससे पहले है वह उसी से है। (२) अक्षर 'खा' पर दम्मा और 'रा' पर फतह के साथ। यह संबंध अल-खुरैबा से है, जो बसरा का एक प्रसिद्ध मोहल्ला है। अब्दुल्ला अल-खुरैबी मूल रूप से कूफ़ा के थे; वह बसरा के खुरैबा में बस गए और वहीं से संबंधित हुए। उनका

निधन (२११ हिजरी) में हुआ। अल-अनसाब ५/९९। (३) मानी अल-कुरान १/४५६ में। (४) १/१६२-१६४ और २/४४०-४४१। (५) अल-कादी अयाद ने अल-शिफा १/५३ में और अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान ३/१७० में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है।

۴۴۲ سورة التوبہ: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹

ابو جعفر النحاس(۱) نے کہا: اس کے معنی کے بارے میں سب سے بہتر بات جو کہی گئی ہے اور جو کلامِ عرب کے موافق ہے وہ ہے جو ہمیں احمد بن محمد الازدی نے بتائی، انہوں نے کہا: ہمیں عبداللہ بن محمد الخزاعی نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے عمرو بن علی کو کہتے سنا: میں نے عبداللہ بن داؤد الخریبی(۲) کو اللہ عزوجل کے اس ارشاد کے بارے میں کہتے سنا: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ﴾ انہوں نے کہا: (یعنی) تمہارا آگ میں داخل ہونا، ﴿حَرِيصٌ عَلَيْكُم﴾ انہوں نے کہا: (یعنی) تمہارا جنت میں داخل ہونا۔ اور کہا گیا ہے: تمہارے ایمان لانے کا حریص۔ اور الفراء(۳) نے کہا: اس بات میں کنجوس کہ تم آگ میں داخل ہو۔ اور کسی چیز پر حرص کا مطلب اس پر کنجوسی (شح) کرنا ہے کہ وہ ضائع نہ ہو جائے اور ہلاک نہ ہو جائے۔ ﴿بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ رؤوف: وہ جو رافت اور شفقت میں مبالغہ کرنے والا ہو۔ اور سورہ بقرہ میں ﴿رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ کے معنی تفصیل سے گزر چکے ہیں(۴)۔ اور حسین بن الفضل نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے ناموں میں سے دو نام کسی نبی کے لیے جمع نہیں فرمائے سوائے نبی کریم ﷺ کے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ اور فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ البقرة: ۱۴۳۔ اور عبد العزیز بن یحییٰ نے کہا: آیت کی ترتیب یہ ہے: تمہارے پاس تم ہی میں سے ایک معزز، حریص، مومنوں پر نہایت مہربان اور رحم کرنے والا رسول آیا ہے، جس پر تمہاری تکلیف گراں گزرتی ہے، اسے تمہارے معاملے کے سوا کسی چیز کی فکر نہیں، اور وہی تمہارے لیے شفاعت قائم کرنے والا ہے، لہذا جب تک تم اس کی سنت پر قائم ہو اپنی تکلیفوں کا غم نہ کرو؛ کیونکہ اسے تمہارا جنت میں داخلہ ہی خوش کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ﴾

یعنی: اے محمد! اگر کفار ان نعمتوں کے بعد منہ پھیر لیں جو اللہ نے ان پر کی ہیں، تو کہو: اللہ مجھے کافی ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ میرے لیے کافی ہے ﴿لَا إِلَهَ

(۱) اعراب القرآن ۲/۲۴۱ میں، اور اس سے پہلے جو ہے وہ اسی سے ہے۔ (۲) خاء پر پیش اور را پر زبر کے ساتھ، یہ نسبت 'خریبہ' کی طرف ہے، جو بصرہ کا ایک مشہور محلہ ہے، اور عبداللہ الخریبی اصل میں کوفہ کے تھے، بصرہ کی خریبہ میں قیام کیا تو اسی کی طرف منسوب ہوئے، وفات (۲۱۱ھ)۔ الانساب ۵/۹۹۔ (۳) معانی القرآن ۱/۴۵۶ میں۔ (۴) ۱/۱۶۲-۱۶۴ اور ۲/۴۴۰-۴۴۱۔ (۵) قاضی عیاض نے الشفا ۱/۵۳ میں اور طبرسی نے مجمع البیان ۳/۱۷۰ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah At-Tawbah: Verses 128 - 129

443

{except Him; in Him I have put my trust} meaning: I relied upon, and to Him I have delegated all my affairs. {and He is the Lord of the Great Throne} He singled out the Throne because it is the greatest of creations; thus what is below it is included when it is mentioned(1). And the general reading is with the genitive case (khafd) for: "al-Atheem" (the Great) as an adjective for the Throne. It has also been read in the nominative case (raf') as an attribute for the Lord. It was narrated from Ibn Kathir, and it is the reading of Ibn Muhaysin(2). In the book of Abu Dawud(3), from Abu al-Darda', who said: "Whoever says when he reaches morning and when he reaches evening: 'Allah is sufficient for me, there is no deity but Him, in Him I have put my trust, and He is the Lord of the Great Throne' seven times, Allah will suffice him in whatever concerns him, whether he is sincere in it or lying." And in "Nawadir al-Usul"(4) from Buraydah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever says ten words at the end of every prayer will find Allah sufficient and rewarding for them(5); five for this world and five for the hereafter: Allah is sufficient for my religion, Allah is sufficient for my worldly life, Allah is sufficient for whatever concerns me, Allah is sufficient against whoever transgresses against me, Allah is sufficient against whoever envies me, Allah is sufficient against whoever plots evil against me, Allah is sufficient at death, Allah is sufficient at the questioning in the grave, Allah is sufficient at the Scale, Allah is sufficient at the Bridge (Sirat), Allah is sufficient, there is no deity but Him; in Him I have put my trust and to Him I turn in repentance." Al-Naqqash narrated from Ubayy ibn Ka'b that he said: The verses of the Quran closest in time to Allah Almighty are these two verses: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves} to the end of the Surah. And we have explained it(6). Yusuf ibn Mihran narrated from Ibn Abbas: That the last of what was revealed of the Quran is: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves} and this verse. Mentioned by al-Mawardi(7). And we have mentioned from Ibn...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/100, and Zad al-Masir 3/522. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/100, and al-Bahr 5/119; Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 56 to the people of Mecca, and the mutawatir reading of Ibn Kathir from him is like the reading of the group (jama'ah). (3) Sunan Abi Dawud (5081). (4) p. 217. (5) In (kh): "at them" (singular masculine). (6) p. 441 of this volume. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/419, and previously 4/421.

सूरह अत-तौबा: आयत 128 - 129

443

{उसके सिवा कोई इबादत के योग्य नहीं; उसी पर मैंने भरोसा किया} यानी: मैंने भरोसा किया, और उसी को मैंने अपने सभी मामले सौंप दिए। {और वह महान अर्श (सिंहासन) का रब है} उसने अर्श को विशेष रूप से चुना क्योंकि वह सृष्टि की सबसे महान रचना है; इसलिए जब इसका उल्लेख किया जाता है, तो इसके नीचे की चीज़ें इसमें शामिल हो जाती हैं(1)। आम पाठ (किरात) में 'अज़ीम' (महान) शब्द को अर्श के विशेषण के रूप में 'ज़र' (कसरह) के साथ पढ़ा जाता है। इसे रब के विशेषण के रूप में 'पेश' (रफ़अ) के साथ भी पढ़ा गया है। यह इब्न कसीर से रिवायत है, और यह इब्न मुहैसिन का पाठ है(2)। अबू दाऊद की किताब(3) में अबू दरदा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जो व्यक्ति सुबह और शाम के समय सात बार कहे: 'मेरे लिए अल्लाह ही काफी है, उसके सिवा कोई इबादत के योग्य नहीं, उसी पर मैंने भरोसा किया और वह महान अर्श का रब है', तो अल्लाह उसकी उन सभी चिंताओं के लिए काफी होगा जो उसे परेशान करती हैं, चाहे वह इसमें सच्चा हो या झूठा।" और "नवादिरुल उसूल"(4) में बुरैदाह से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति हर नमाज़ के बाद दस शब्द कहेगा, वह अल्लाह को उनके पास(5) पर्याप्त और प्रतिफल देने वाला पाएगा, पाँच दुनिया के लिए और पाँच आख़िरत के लिए: मेरे दीन के लिए अल्लाह काफी है, मेरी दुनिया के लिए अल्लाह काफी है, जो मुझे परेशान करता है उसके लिए अल्लाह काफी है, जो मुझ पर ज़्यादती करता है उसके लिए अल्लाह काफी है, जो मुझसे हसद (जलन) करता है उसके लिए अल्लाह काफी है, जो मेरे खिलाफ बुराई की साजिश करता है उसके लिए अल्लाह काफी है, मौत के समय अल्लाह काफी है, कब्र में सवाल-जवाब के समय अल्लाह काफी है, मीज़ान (तराजू) पर अल्लाह काफी है, सिरात (पुल) पर अल्लाह काफी है, अल्लाह काफी है उसके सिवा कोई इबादत के योग्य नहीं; उसी पर मैंने भरोसा किया और उसी की ओर मैं झुकता हूँ।" अन-नक्काश ने उबय बिन काब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह तआला के सबसे नज़दीकी अहद वाली कुरान की आयतें ये दो आयतें हैं: {बेशक तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है} सूरह के अंत तक। और हमने इसे स्पष्ट कर दिया है(6)। यूसुफ बिन मेहरान ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि कुरान की आखिरी चीज़ जो नाज़िल हुई वह है: {बेशक तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है} और यह आयत। इसे अल-मावर्दी ने ज़िक्र किया है(7)। और हमने इब्न... के बारे में ज़िक्र किया है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100, और ज़ाद अल-मसीर 3/522। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/100, और अल-बहर 5/119; इब्न खालवैया ने इसे 'अल-किरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ 56 में मक्का वालों की ओर मनसूब किया है, और इब्न कसीर का मुतवातिर पाठ जमाअत के पाठ की तरह है। (3) सुनन अबू दाऊद (5081)। (4) पृष्ठ 217। (5) (ख) में: उसके पास। (6) इस खंड का पृष्ठ 441। (7) अल-नुकात वल-उयून 2/419, और पिछला 4/421।

سورہ توبہ: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹

۴۴۳

﴿إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ﴾ یعنی: میں نے بھروسہ کیا، اور اپنے تمام معاملات اسی کے سپرد کیے۔ ﴿وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾ عرش کو خاص کیا کیونکہ وہ مخلوقات میں سب سے عظیم ہے؛ پس جب اس کا ذکر کیا جائے تو اس کے ماسوا اس میں داخل ہو جاتے ہیں (۱)۔ عام قراءت میں «العظیم» عرش کی صفت ہونے کی وجہ سے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔ اور رفع (پیش) کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے جو رب کی صفت ہے۔ یہ ابن کثیر سے روایت ہے، اور یہ ابن محیصن کی قراءت ہے (۲)۔ ابو داؤد کی کتاب (۳) میں ابودرداء سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے صبح اور شام کے وقت سات بار یہ کہا: 'حسبی اللہ لا إله إلا هو، علیه توکلت وهو رب العرش العظیم' (مجھے اللہ کافی ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اسی پر میں نے بھروسہ کیا اور وہی عرشِ عظیم کا رب ہے)، تو اللہ تعالیٰ اس کی تمام پریشانیوں کے لیے کافی ہو جائے گا، خواہ وہ اس میں سچا ہو یا جھوٹا"۔ اور "نوادر الاصول" (۴) میں بریدہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ہر نماز کے بعد دس کلمات کہے، وہ اللہ کو ان کے پاس (۵) کافی اور جزا دینے والا پائے گا، پانچ دنیا کے لیے اور پانچ آخرت کے لیے؛ میرے دین کے لیے اللہ کافی ہے، میری دنیا کے لیے اللہ کافی ہے، مجھے جو پریشان کرے اس کے لیے اللہ کافی ہے، جو مجھ پر زیادتی کرے اس کے لیے اللہ کافی ہے، جو مجھ سے حسد کرے اس کے لیے اللہ کافی ہے، جو میرے خلاف برائی کی تدبیر کرے اس کے لیے اللہ کافی ہے، موت کے وقت اللہ کافی ہے، قبر میں سوال و جواب کے وقت اللہ کافی ہے، میزان پر اللہ کافی ہے، صراط پر اللہ کافی ہے، اللہ کافی ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں؛ اسی پر میں نے بھروسہ کیا اور اسی کی طرف میں رجوع کرتا ہوں"۔ نکاش نے ابی بن کعب سے نقل کیا ہے کہ

انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے عہد سے قریب ترین قرآن کی آیات یہ دو آیتیں ہیں: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ﴾ سورہ کے آخر تک۔ اور ہم اسے بیان کر چکے ہیں (۶)۔ یوسف بن مہران نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: قرآن میں سے جو سب سے آخر میں نازل ہوا وہ: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ﴾ اور یہ آیت ہے۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۷)۔ اور ہم نے ابن... سے ذکر کیا ہے۔

---

(۱) المحرر الوجيز ۳/ ۱۰۰، وزاد المسير ۳/ ۵۲۲۔ (۲) المحرر الوجيز ۳/ ۱۰۰، والبحر ۵/ ۱۱۹، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذة" ص ۵۶ میں اہل مکہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن کثیر کی متواتر قراءت ان سے جماعت کی قراءت کی طرح ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۵۰۸۱)۔ (۴) ص ۲۱۷۔ (۵) (خ) میں: اس کے پاس۔ (۶) اس جز کا ص ۴۴۱۔ (۷) النكت والعيون ۲/ ۴۱۹، اور سابقہ ۴/ ۴۲۱۔

Surah At-Tawbah: Verses 128 - 129 444

Abbas disagreed, based on what we mentioned in 'Al-Baqarah'(1), and it is more correct.

Muqatil said: Its revelation preceded in Makkah(2). This is unlikely because the Surah is Medinan, and Allah knows best.

Yahya bin Ja'dah said: Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) would not record a verse in the Mushaf (written Quran) until two men testified to it. Then a man from the Ansar came to him with the two verses from the end of Surah Bara'ah (At-Tawbah): {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves}. Umar said: By Allah, I will not ask you for proof for them; such was the Prophet (peace be upon him). So he recorded them(3). Our scholars said: The man is Khuzaymah bin Thabit, and Umar (may Allah be pleased with him) recorded them solely on his testimony because there was evidence for their correctness in the description of the Prophet (peace be upon him), which is a circumstantial evidence that dispenses with the need for another witness, unlike the verse in Al-Ahzab: {Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah} [Al-Ahzab: 23], for that was established by the testimony of Zaid and Khuzaymah because they heard it from the Prophet (peace be upon him). This meaning was previously mentioned in the introduction of the book(4). Praise be to Allah.

(1) 4/421. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 2/419. (3) Narrated by Sa'id bin Mansoor in his Sunan (1053 - Tafsir), and its chain is interrupted because Yahya bin Ja'dah did not hear from Umar. See Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 188. It was narrated by Al-Tabari 12/100-101 and in its chain is Sufyan bin Waki' who is very weak. The news of the presence of these two verses with Khuzaymah is in Sahih Al-Bukhari (4679) from the hadith of Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him) when Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) commanded him to compile the Quran. (4) 1/92, see Al-Fath 8/344 - 345.

सूरह अत-तौबाह: आयत १२८ - १२९ ४४४

अब्बास ने इसका विरोध किया, जैसा कि हमने 'अल-बकराह'(१) में उल्लेख किया है, और यही अधिक सही है।

मुकातिल ने कहा: इसका अवतरण मक्का(२) में पहले हुआ था। यह बात दूर की लगती है क्योंकि सूरह मदनी है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

यही बिन जादा ने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) मुसहफ (लिखित कुरान) में कोई आयत तब तक दर्ज नहीं करते थे जब तक कि दो पुरुष इसकी गवाही न दें। फिर अंसार का एक व्यक्ति सूरह बराह (अत-तौबाह) के अंत की दो आयतों के साथ उनके पास आया: {बेशक तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है}। उमर ने कहा: अल्लाह की कसम, मैं तुमसे इनके लिए कोई प्रमाण नहीं माँगूँगा; नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) भी ऐसे ही थे। तो उन्होंने उन्हें दर्ज कर लिया(३)। हमारे विद्वानों ने कहा: वह व्यक्ति खुज़ैमा बिन साबित हैं, और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उन्हें केवल उनकी गवाही पर दर्ज किया था; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के वर्णन में उनकी सत्यता का प्रमाण मौजूद था, जो एक ऐसा परिस्थितिजन्य साक्ष्य है जो दूसरे गवाह की आवश्यकता को समाप्त कर देता है, अल-अहज़ाब की आयत के विपरीत: {ईमान वालों में ऐसे लोग हैं जिन्होंने अल्लाह से किए हुए अपने वादे को सच कर दिखाया} [अल-अहज़ाब: २३], क्योंकि वह ज़ैद और खुज़ैमा की गवाही से सिद्ध हुई थी क्योंकि उन्होंने इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुना था। यह अर्थ पहले पुस्तक की प्रस्तावना(४) में बताया जा चुका है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

(१) ४/४२१। (२) अन-नुकात वल-उयून २/४१९। (३) इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (१०५३ - तफ़सीर) में निकाला है, और इसकी श्रृंखला कटी हुई है क्योंकि यह्या बिन जादा ने उमर से नहीं सुना था। इब्न अबी हातिम की अल-मरासील पृ. १८८ देखें। इसे अल-तबरी १२/१००-१०१ ने निकाला है और इसकी श्रृंखला में सुफ़ियान बिन वक़ी हैं जो बहुत कमज़ोर हैं। खुज़ैमा के पास इन दो आयतों के होने की खबर सहीह अल-बुखारी (४६७९) में ज़ैद बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है जब अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उन्हें कुरान संकलित करने का आदेश दिया था। (४) १/९२, अल-फ़तह ८/३४४ - ३४५ देखें।

سورۃ التوبہ: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹ ۴۴۴

عباس نے اس کے خلاف کہا، جیسا کہ ہم نے 'البقرہ'(۱) میں ذکر کیا ہے، اور یہی زیادہ صحیح ہے۔

مقاتل نے کہا: اس کا نزول مکہ(۲) میں پہلے ہوا تھا۔ یہ بات بعید ہے کیونکہ سورہ مدنی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

یحییٰ بن جعدہ نے کہا: عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ مصحف (تحریری قرآن) میں کوئی آیت اس وقت تک درج نہیں کرتے تھے جب تک کہ دو آدمی اس کی گواہی نہ دیں۔ پھر انصار کا ایک شخص سورہ براءت (التوبہ) کے آخر کی دو آیتیں لے کر ان کے پاس آیا: {بلاشبہ تمہارے پاس تم ہی میں سے ایک رسول تشریف لائے ہیں}۔ عمر نے کہا: اللہ کی قسم، میں تم سے ان پر کوئی دلیل نہیں مانگوں گا؛ نبی صلی اللہ علیہ وسلم بھی ایسے ہی تھے۔ چنانچہ انہوں نے ان دونوں کو درج کر لیا(۳)۔ ہمارے علماء نے کہا: وہ شخص خزیمہ بن ثابت ہیں، اور عمر رضی اللہ عنہ نے انہیں صرف ان کی گواہی پر درج کیا تھا؛ کیونکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی صفت میں ان کی صحت پر دلیل قائم تھی، پس یہ ایک ایسا قرینہ ہے جو دوسرے گواہ کی طلب سے بے نیاز کر دیتا ہے، بخلاف سورہ احزاب کی آیت کے: {مومنوں میں سے کچھ ایسے مرد ہیں جنہوں نے اللہ سے جو عہد کیا تھا اسے سچ کر دکھایا} [الاحزاب: ۲۳]، کیونکہ وہ زید اور خزیمہ کی گواہی سے ثابت ہوئی تھی کیونکہ ان دونوں نے اسے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے سنا تھا۔ یہ مفہوم کتاب کے مقدمہ(۴) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

(۱) ۴۲۱/۴ . (۲) النکت والعیون ۴۱۹/۲ . (۳) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (۱۰۵۳ - تفسیر) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند منقطع ہے کیونکہ یحییٰ بن جعدہ نے عمر سے نہیں سنا۔ ابن ابی حاتم کی المراسیل ص ۱۸۸ دیکھیں۔ اور اسے الطبری ۱۰۰/۱۲ - ۱۰۱ نے روایت کیا ہے اور اس کی سند میں سفیان بن وکیع ہیں جو بہت ضعیف ہیں۔ خزیمہ کے پاس ان دو آیتوں کے ہونے کی خبر صحیح بخاری (۴۶۷۹) میں زید بن ثابت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے جب ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے انہیں قرآن جمع کرنے کا حکم دیا تھا۔ (۴) ۹۲/۱ ، اور الفتح ۳۴۴/۸ - ۳۴۵ دیکھیں۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Exegesis of Surah Yunus, Peace be upon him

Surah Yunus (peace be upon him) is Meccan according to the opinion of Al-Hasan, 'Ikrimah, 'Ata, and Jabir. Ibn Abbas said: except for three verses from the words of the Almighty: {So if you are in doubt} [Yunus: 94] to their end (1).

Muqatil said: except for two verses, which are His words: {So if you are in doubt}, which were revealed in Medina. Al-Kalbi said: Meccan except for His words: {And among them are those who believe in it, and among them are those who do not believe in it} [Yunus: 40], which were revealed in Medina concerning the Jews. A group said: About forty verses from its beginning were revealed in Mecca, and the rest in Medina (2).

The Almighty's saying: {Alif, Lam, Ra. These are the verses of the wise Book (1)}

The Almighty's saying: {Alif, Lam, Ra} Al-Nahhas said (3): It was read to Ahmad bin Shu'ayb bin Ali (4), from Al-Husayn bin Hurayth (5) who said: Ali bin Al-Husayn informed us, from his father, from Yazid, that 'Ikrimah told him from Ibn Abbas: Alif-Lam-Ra, Ha-Meem, and Noon; separate letters of the Most Merciful (Al-Rahman), so I told Al-A'mash about it.

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 2/420. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/102. (3) In I'rab al-Qur'an 2/243. (4) In the manuscripts: read to Abu Ja'far Ahmad bin Shu'ayb... and what is established is from I'rab al-Qur'an, which is correct, and Ahmad bin Shu'ayb is Al-Nasa'i, who is the teacher of Al-Nahhas, and Abu Ja'far is the kunya of Al-Nahhas. (5) In the manuscripts and I'rab al-Qur'an: bin Al-Husayn bin Hurayth, and the correct one is what we established, and Al-Husayn bin Hurayth, the group reported from him except for Ibn Majah. Tahdhib al-Kamal 6/360.

परम कृपालु, अत्यंत दयालु अल्लाह के नाम से

सूरह यूनुस (उन पर शांति हो) की व्याख्या

सूरह यूनुस (उन पर शांति हो) अल-हसन, इकरीमा, अता और जाबिर के कथनानुसार मक्की है। इब्न अब्बास ने कहा: सर्वशक्तिमान के शब्दों से तीन आयतों को छोड़कर: {तो यदि आप संदेह में हैं} [यूनुस: 94] उनके अंत तक (1)।

मुक़ातिल ने कहा: दो आयतों को छोड़कर, जो उनके शब्द हैं: {तो यदि आप संदेह में हैं}, जो मदीना में अवतरित हुई थीं। अल-कल्बी ने कहा: मक्की है सिवाय उनके शब्दों के {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो इसमें विश्वास करते हैं और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो इसमें विश्वास नहीं करते हैं} [यूनुस: 40], जो यहूदियों के बारे में मदीना में अवतरित हुई थी। एक समूह ने कहा: इसके प्रारंभ से लगभग चालीस आयतें मक्का में अवतरित हुईं और बाकी मदीना में (2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अलिफ़, लाम, रा। ये हिकमत वाली किताब की आयतें हैं (1)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {अलिफ़, लाम, रा} अल-नहहास ने कहा (3): यह अहमद बिन शुएब बिन अली (4) को सुनाया गया, अल-हुसैन बिन हुरैथ (5) से, जिन्होंने कहा: अली बिन अल-हुसैन ने हमें अपने पिता से, यज़ीद से बताया कि इकरीमा ने उन्हें इब्न अब्बास से बताया: अलिफ़-लाम-रा, हा-मीम, और नून; रहमान (परम दयालु) के अलग-अलग अक्षर हैं, तो मैंने अल-आमश को इसके बारे में बताया।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/420। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/102। (3) इराब अल-कुरान 2/243 में। (4) पांडुलिपियों में: अबू जाफ़र अहमद बिन शुएब को पढ़ा गया... और जो स्थापित है वह इराब अल-कुरान से है, जो सही है, और अहमद बिन शुएब अल-नसाई हैं, जो अल-नहहास के उस्ताद हैं, और अबू जाफ़र अल-नहहास की कुनियत (उपनाम) है। (5) पांडुलिपियों और इराब अल-कुरान में: बिन अल-हुसैन बिन हुरैथ, और सही वह है जिसे हमने स्थापित किया है, और अल-हुसैन बिन हुरैथ से इब्न माजाह को छोड़कर समूह ने रिवायत की है। तहज़ीब अल-कमाल 6/360।

بِسمِ اللهِ الرَّحمٰنِ الرَّحِيمِ

تفسیر سورہ یونس علیہ السلام

سورہ یونس علیہ السلام حسن، عکرمہ، عطاء اور جابر کے قول کے مطابق مکی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تین آیتوں کے: {فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ} [یونس: 94] ان کے آخر تک(1)۔

اور مقاتل نے کہا: سوائے دو آیتوں کے، اور وہ ان کا قول ہے: {فَإِن كُنتَ فِي شَكٍّ} جو مدینہ میں نازل ہوئیں۔ اور کلبی نے کہا: مکی ہے سوائے ان کے اس قول کے: {وَمِنْهُم مَّن يُؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُم مَّن لَّا يُؤْمِنُ بِهِ} [یونس: 40] جو یہودیوں کے بارے میں مدینہ میں نازل ہوئی۔ اور ایک جماعت نے کہا: اس کے شروع سے تقریباً چالیس آیات مکہ میں نازل ہوئیں اور باقی مدینہ میں(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (1)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {الر} نحاس نے کہا(3): یہ احمد بن شعیب بن علی(4) پر پڑھی گئی، حسین بن حریث(5) سے، انہوں نے کہا: ہمیں علی بن حسین نے اپنے والد سے، یزید سے خبر دی کہ عکرمہ نے انہیں ابن عباس سے بیان کیا: الر، وحم، ونون؛ رحمن کے الگ الگ حروف ہیں، تو میں نے اسے اعمش سے بیان کیا۔

---

(1) النکت والعیون 2 / 420۔ (2) المحرر الوجیز 3 / 102۔ (3) في إعراب القرآن 2 / 243۔ (4) نسخوں میں ہے: ابوجعفر احمد بن شعیب پر پڑھی گئی۔ اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن سے ہے، اور وہی درست ہے، اور احمد بن شعیب نسائی ہیں، وہ نحاس کے شیخ ہیں، اور ابوجعفر نحاس کی کنیت ہے۔ (5) نسخوں اور اعراب القرآن میں ہے: بن الحسین بن حریث، اور درست وہ ہے جو

ہم نے ثابت کیا، اور حسین بن حریث سے ابن ماجہ کے علاوہ پوری جماعت روایت کرتی ہے۔

تہذیب الکمال 6 / 360۔

Surah Yunus, Verse 1 | 446

He said: "Do you have things like this and not tell me about them(1)?" And from Ibn Abbas also, he said: The meaning of "Alif, Lam, Ra" is: "I am Allah, I see"(2). Al-Nahhas(3) said: I saw Abu Ishaq(4) leaning towards this opinion; because Sibawayh narrated something similar from the Arabs and recited: "By good, there is goodness, and if evil, then evil, and I do not want evil unless you wish(5)." Al-Hasan and Ikrimah said: "Alif, Lam, Ra" is an oath. Said reported from Qatada: "Alif, Lam, Ra" is the name of the Surah, he said: and so is every spelling [disconnected letters] in the Quran. Mujahid said: They are the openings of the Surahs. Muhammad ibn Yazid said: They are for gaining attention, and so are the disconnected letters (huruf al-tahajji)(6). It was recited: "Alif, Lam, Ra" without imala (inclination). And it was recited with imala(7); so that they do not resemble the particles "ma" and "la". The Almighty's saying: {Those are the verses of the wise Book} is a subject and a predicate; meaning: those whose mention has occurred are the verses of the wise Book(8). Mujahid and Qatada said: He meant the Torah, the Gospel, and the previous books(9); for "tilka" (those) is an indicative pronoun referring to a feminine third person.

(1) Reported by al-Tabari 12/103-104, and Ibn Abi Hatim 6/1921 (10186) through Ali ibn al-Husayn ibn Waqid with the mentioned chain. It is not in al-Tabari: "So I told al-A'mash about it..." and Ali ibn al-Husayn ibn Waqid is truthful but makes mistakes, as mentioned by al-Hafiz ibn Hajar in Taqrib al-Tahdhib. (2) Reported by al-Tabari 12/103, and Ibn Abi Hatim 6/1921 (10184). (3) In I'rab al-Quran 2/243. (4) He is al-Zajjaj, and his speech is in Ma'ani al-Quran 1/62. (5) Al-Kitab 3/321, and Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/63, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/243, and previously 1/240. The meaning as Sibawayh mentioned is: He means if evil then evil, and I do not want evil unless you wish. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/243. (7) Ibn Kathir, Qalun, and Hafs recited "Alif, Lam, Ra" with fat-ha (opening), Warsh between the two sounds, and the rest with imala. Al-Taysir p. 120, and see al-Sab'ah p. 322. (8) I'rab al-Quran 2/244. (9) Al-Tabari reported their saying in 12/105.

सूरह यूनुस, आयत 1 | 446

उसने कहा: "तुम्हारे पास इसके समान चीज़ें हैं और तुम मुझे इनके बारे में नहीं बताते(1)?" और इब्न अब्बास से भी रिवायत है, उन्होंने कहा: "अलिफ़, लाम, रा" का अर्थ है: "मैं अल्लाह हूँ, मैं देखता हूँ"(2)। अल-नहस(3) ने कहा: मैंने अबू इशाक(4) को इस राय की ओर झुकाव रखते हुए देखा; क्योंकि सिबावेह ने अरबों से इसी तरह का वर्णन किया है और एक शेर पढ़ा है: "भलाई से भलाई है, और यदि बुराई है तो बुराई, और मैं बुराई नहीं चाहता सिवाय इसके कि तुम चाहो(5)।" अल-हसन और इकरीमा ने कहा: "अलिफ़, लाम, रा" एक शपथ (कसम) है। सईद ने क़तादा से रिपोर्ट किया: "अलिफ़, लाम, रा" सूरह का नाम है, उन्होंने कहा: और कुरान में हर वर्तनी [कटे हुए अक्षर] का यही मामला है। मुजाहिद ने कहा: ये सूरतों की शुरुआत हैं। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: ये ध्यान खींचने के लिए हैं, और इसी तरह हिज्जे वाले अक्षर (हुरूफ़ अल-तहाज्जी) भी हैं(6)। इसे बिना 'इमाला' के पढ़ा गया है। और इसे 'इमाला' के साथ भी पढ़ा गया है(7); ताकि वे "मा" और "ला" जैसे अक्षरों के समान न लगें। अल्लाह का फरमान: {ये हिकमत वाली किताब की आयतें हैं} मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है; अर्थात: जिनका उल्लेख किया जा चुका है, वे हिकमत वाली किताब की आयतें हैं(8)। मुजाहिद और क़तादा ने कहा: उनका मतलब तौरात, इंजील और पिछली किताबें थीं(9); क्योंकि "तिलका" (वे) स्त्रीलिंग अन्य पुरुष की ओर इशारा करने वाला सर्वनाम है।

(1) इसे अल-तबरी 12/103-104, और इब्न अबी हातिम 6/1921 (10186) ने अली बिन अल-हुसैन बिन वाकिद के माध्यम से उल्लिखित सनद के साथ निकाला है। अल-तबरी में यह नहीं है: "तो मैंने अल-अअमश को इसके बारे में बताया..." और अली बिन अल-हुसैन बिन वाकिद सच्चे हैं लेकिन गलती करते हैं, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में उल्लेख किया है। (2) इसे अल-तबरी 12/103, और इब्न अबी हातिम 6/1921 (10184) ने निकाला है। (3) इराब अल-कुरान 2/243 में। (4) वह अल-ज़ज्जाज है, और उसकी बात मानी अल-कुरान 1/62 में है। (5) अल-किताब 3/321, और अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 1/63, और अल-नहस की इराब अल-कुरान 2/243, और पहले 1/240 में। अर्थ जैसा कि सिबावेह ने उल्लेख किया है: उसका मतलब है कि यदि बुराई है तो बुराई, और मैं बुराई नहीं चाहता जब तक कि तुम न चाहो। (6) अल-नहस की इराब अल-कुरान 2/243। (7) इब्न कसीर, कालून और हफ्स ने "अलिफ़, लाम, रा" को फतह (खोलकर) के साथ पढ़ा, वरश ने दो ध्वनियों के बीच, और बाकियों ने इमाला के साथ। अल-तयसीर पृ. 120, और अल-

सबअह पृ. 322 देखें। (8) इराब अल-कुरान 2/244। (9) अल-तबरी ने 12/105 में उनकी बात को निकाला है।

سورہ یونس، آیت 1 | 446

تو اس نے کہا: کیا تمہارے پاس اس جیسی چیزیں ہیں اور تم مجھے ان کے بارے میں نہیں بتاتے(1)؟ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: «الر» کا معنی ہے: "میں اللہ ہوں، دیکھتا ہوں"(2)۔ النحاس(3) نے کہا: اور میں نے ابو اسحاق(4) کو دیکھا کہ وہ اسی قول کی طرف مائل تھے؛ کیونکہ سیبویہ نے عربوں سے اسی طرح کا قول نقل کیا ہے اور یہ شعر پڑھا ہے: بالخير خيراتٍ وإن شرًّا فَا ولا أريد الشرَّ إلا أن تَا(5) (یعنی: خیر کے بدلے خیر ہے، اور اگر شر ہے تو شر، اور میں شر نہیں چاہتا سوائے اس کے کہ تم چاہو)۔ اور حسن اور عکرمہ نے کہا: «الر» ایک قسم ہے۔ اور سعید نے قتادہ سے روایت کیا: «الر» سورت کا نام ہے، انہوں نے کہا: اور اسی طرح قرآن میں ہر ہجے [حروف مقطعات] کا معاملہ ہے۔ اور مجاہد نے کہا: یہ سورتوں کے فواتح (شروع کے الفاظ) ہیں۔ اور محمد بن یزید نے کہا: یہ تنبیہ (توجہ دلانے) کے لیے ہیں، اور اسی طرح حروف تہجی (6) کا بھی یہی حال ہے۔ اور «الر» کو بغیر امالہ کے پڑھا گیا ہے۔ اور امالہ کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (7)؛ تاکہ یہ حروف میں سے «ما» اور «لا» کے مشابہ نہ ہو جائیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تِلْكَ ءَايَتُ الْكِتَبِ الْحَكِيمِ﴾ (یہ حکمت والی کتاب کی آیتیں ہیں) مبتدا اور خبر ہے؛ یعنی: یہ جن کا تذکرہ ہوا ہے، حکمت والی کتاب کی آیتیں ہیں (8)۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد تورات، انجیل اور سابقہ کتابیں ہیں (9)؛ کیونکہ «تلك» غائب مؤنث کی طرف اشارہ ہے۔

(1) اسے الطبری 103/12 - 104، اور ابن ابی حاتم 1921/6 (10186) نے علی بن الحسین بن واقد کے واسطے سے مذکورہ سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ الطبری کے ہاں یہ الفاظ نہیں ہیں: "تو

میں نے اعمش سے اسے بیان کیا..." اور علی بن الحسین بن واقد سچے ہیں لیکن غلطی کر جاتے ہیں، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں ذکر کیا ہے۔ (2) اسے الطبری 103/12 اور ابن ابی حاتم 1921/6 (10184) نے روایت کیا ہے۔ (3) إعراب القرآن 243/2 میں۔ (4) وہ الزجاج ہیں، اور ان کی کلام معانی القرآن 62/1 میں ہے۔ (5) الکتاب 321/3، اور معانی القرآن للزجاج 63/1، اور إعراب القرآن للنحاس 243/2، اور سابقہ 1 / 240، اور معنی ویسا ہی ہے جیسا سیبویہ نے ذکر کیا: یعنی اگر شر ہے تو شر، اور میں شر نہیں چاہتا سوائے اس کے کہ تم چاہو۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 243/2 - (7) ابن کثیر، قالون اور حفص نے «الر» کو فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور ورش نے بین اللفظین (تقلیل)، اور باقیوں نے امالہ کے ساتھ التیسیر ص 120 ، اور دیکھئے السبعۃ ص 322 - (8) إعراب القرآن 244/2 - (9) الطبری نے ان دونوں کے قول کو 105/12 میں روایت کیا ہے۔

It was said: "Tilka" (those) is in the sense of "hadhihi" (these); i.e., "these are the verses of the Wise Book"(1). Included in this is the saying of Al-A'sha:

Those are my horses from him and those are my mounts they are yellow, their offspring are like raisins

Meaning: "These are my horses"(2).

What is intended is the Quran, and it is more likely to be correct; because the previous books were not mentioned(3), and because "Al-Hakim" is an attribute of the Quran, the evidence of which is the saying of the Almighty: "Alif, Lam, Ra. [This is] a Book whose verses are perfected" [Hud: 1]. This meaning has already been presented at the beginning of Surah Al-Baqarah(4).

And Al-Hakim: is that which is fortified with the lawful and the prohibited, the limits and the rulings(5). This was stated by Abu Ubaidah and others.

It was said: Al-Hakim is in the sense of the Judge, meaning: that it is a judge of the lawful and prohibited, and a judge between people with truth. It is on the scale of "Fa'eel" in the sense of "Fa'il" (active participle). The evidence is His saying: "and He sent down with them the Scripture in truth to judge between the people concerning that over which they differed" [Al-Baqarah: 213].

It was said: Al-Hakim is in the sense of what is judged therein, i.e., Allah judged in it with justice, kindness, and giving to kinsfolk, and judged in it with the prohibition of indecency and wickedness, and with Paradise for those who obey Him, and with Fire for those who disobey Him. Thus, "Fa'eel" is in the sense of "Maf'ool" (passive participle). This was stated by Al-Hasan and others(6).

Muqatil said: Al-Hakim is in the sense of that which is fortified from falsehood; there is no lie in it and no discrepancy(7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/244. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/420, and the previous context of the verse 2/185. (3) Tafsir al-Tabari 12/105 - 106. (4) 1/242 - 244. (5) Tafsir al-Baghawi 2/342. (6) The previous source. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/87.

कहा गया है: "तिलका" (वे) का अर्थ "हाज़िही" (ये) है; यानी: "ये हकीम (बुद्धिमत्तापूर्ण) किताब की आयतें हैं"(1)। इसी में अल-अशा का कथन शामिल है:

वे मेरे घोड़े उससे हैं और वे मेरी सवारियां हैं वे पीले हैं, उनके बच्चे किशमिश की तरह हैं

अर्थात्: "ये मेरे घोड़े हैं"(2)।

और अभिप्राय कुरान से है, और यही अधिक सही है; क्योंकि पिछली किताबों का कोई उल्लेख नहीं किया गया था(3), और इसलिए कि "अल-हकीम" कुरान का एक विशेषण है, इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: "अलिफ, लाम, रा। [यह] एक किताब है जिसकी आयतें पुख्ता की गई हैं" [हूद: 1]। यह अर्थ सूरह अल-बकराह(4) की शुरुआत में पहले ही बताया जा चुका है।

अल-हकीम: वह जो हलाल और हराम, सीमाओं और आदेशों के साथ सुदृढ़ (मुहकाम) है(5)। यह अबू उबैदा और अन्य लोगों ने कहा है।

और यह भी कहा गया है: अल-हकीम का अर्थ हाकिम (न्यायाधीश) है, अर्थात यह हलाल और हराम का फैसला करने वाला है, और लोगों के बीच सच्चाई के साथ न्याय करने वाला है। यह शब्द "फ़ईल" के वज़न पर "फ़ाज़िल" (कर्ता) के अर्थ में है। इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: "और उसने उनके साथ सच्चाई के साथ किताब उतारी ताकि वह लोगों के बीच उन बातों का फैसला करे जिनमें वे मतभेद करते थे" [अल-बकराह: 213]।

और यह भी कहा गया है: अल-हकीम का अर्थ वह है जिसमें फैसला किया गया है, यानी अल्लाह ने इसमें न्याय, भलाई और रिश्तेदारों को देने का फैसला किया है, और इसमें अश्लीलता और बुराई से रोकने का, और जो उसकी आज्ञा मानते हैं उनके लिए स्वर्ग का, और जो उसकी अवज्ञा करते हैं उनके लिए नर्क का फैसला किया है। अतः"फ़ईल", "मफ़ऊल" (कर्म) के अर्थ में है। यह अल-हसन और अन्य लोगों ने कहा है(6)।

मुकातिल ने कहा: अल-हकीम का अर्थ झूठ से सुरक्षित (मुहकाम) है; इसमें कोई झूठ नहीं है और कोई मतभेद नहीं है(7)।

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहास 2/244। (2) अल-नुकात वल-उयून 2/420, और शेर का पूर्व संदर्भ 2/185। (3) तफसीर अल-तबरी 12/105 - 106। (4) 1/242 - 244। (5) तफसीर अल-बगवी 2/342। (6) पूर्वोक्त स्रोत। (7) तफसीर अबी अल-लैथ 2/87।

اور کہا گیا: "تلک" بمعنی "ہذہ" ہے؛ یعنی: "یہ حکمت والی کتاب کی آیات ہیں"(۱)۔ اور اسی میں سے اعشی کا قول ہے:

تلك خيلي منه وتلك ركابي هُنَّ صُفْرٌ أولادُها كالزَّبِيبِ

یعنی: یہ میرے گھوڑے ہیں(۲)۔

اور مراد قرآن ہے، اور یہی زیادہ درست ہے؛ کیونکہ پچھلی کتابوں کا کوئی ذکر نہیں آیا(۳)، اور اس لیے کہ "الحکیم" قرآن کی صفت ہے، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الر ۚ كِتَٰبٌ أُحْكِمَتْ ءَايَٰتُهُۥ﴾ [ہود: ۱]۔ اور یہ معنی سورہ بقرہ(۴) کے آغاز میں پہلے گزر چکا ہے۔

اور الحکیم: حلال و حرام، حدود اور احکام کے ذریعے مستحکم کیا گیا(۵)۔ یہ ابو عبیدہ اور دیگر نے کہا ہے۔

اور کہا گیا: الحکیم بمعنی الحاکم ہے، یعنی وہ حلال و حرام کا فیصلہ کرنے والا ہے، اور لوگوں کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کرنے والا ہے، "فعیل" بمعنی "فاعل" ہے۔ اس کی دلیل اللہ کا قول ہے: ﴿وَأَنزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَٰبَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ﴾ [البقرة: ۲۱۳]۔

اور کہا گیا: الحکیم بمعنی المحکوم فیہ ہے، یعنی اللہ نے اس میں عدل، احسان اور رشتہ داروں کو دینے کا فیصلہ کیا، اور اس میں فحاشی اور برائی سے روکنے کا فیصلہ کیا، اور جو اس کی اطاعت کرے اس کے لیے جنت کا، اور جو اس کی نافرمانی کرے اس کے لیے آگ کا فیصلہ کیا۔ پس "فعیل" بمعنی "مفعول" ہے۔ یہ حسن بصری اور دیگر نے کہا ہے(۶)۔

اور مقاتل نے کہا: الحکیم بمعنی باطل سے محفوظ (محکم) ہے؛ اس میں کوئی جھوٹ نہیں اور نہ کوئی اختلاف ہے(۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲ / ۲۴۴۔ (۲) النکت والعیون ۲ / ۴۲۰، اور شعر کا سابقہ حوالہ ۲ / ۱۸۵۔ (۳) تفسير الطبري ۱۲ / ۱۰۵ - ۱۰۶۔ (۴) ۱ / ۲۴۲ - ۲۴۴۔ (۵) تفسير البغوي ۲ / ۳۴۲۔ (۶) المصدر السابق۔ (۷) تفسير أبي الليث ۲ / ۸۷۔

448 Surah Yunus: Verses 1 - 2 [The word] 'fa'il' has the meaning of 'muf'il', as in the saying of al-A'sha, mentioning his poem which he said: "And a strange, wise [poem] comes to kings, I said it so it would be asked: Who said it?" (1) His, the Exalted's, saying: "Have the people been amazed that We revealed to a man from among them, [saying], 'Warn the people and give good tidings to those who believe that they will have a [footing] of sincerity with their Lord'? The disbelievers say, 'Indeed, this is an obvious magician.'" His, the Exalted's, saying: "Have the people been amazed?" This is an interrogative meaning confirmation and reprimand (2). And "amazement" (ajaban) is the predicate of 'kana', and its subject is: "that We revealed" (an awhayna), which is in the nominative position; meaning: Was (3) Our revelation an amazement to the people. In the recitation of Abdullah: "ajabun" (amazement) with a dammah, as it is the subject of 'kana'. And the predicate is: "that We revealed" (4). "to a man from among them" and it was recited: "rajlin" with a sukun on the Jeem (5). The reason for revelation, as narrated from Ibn Abbas: When Muhammad was sent, the disbelievers said: Allah is too great for His messenger to be a human being. And they said: Allah found no one to send except the orphan of Abu Talib! So it was revealed: "Have the people" - meaning the people of Makkah - "been amazed" (6). And it was said: They only wondered at the mention of the Resurrection. WWW.NAFSEISLAM.COM His, the Exalted's, saying: "Warn the people" is in the accusative position due to the omission of the preposition; meaning: by warning the people, and likewise: "that they have a footing of sincerity" (7). The meaning of warning, good tidings, and others has already been mentioned.

---

(1) Diwan al-A'sha al-Kabir, p. 77. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 2/538. (3) In the manuscripts: 'kana', and see Mushkil I'rab al-Qur'an 1/339, and al-Durr al-Masun 6/144. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/244, and Ibn Atiyya also mentioned the recitation from Abdullah in al-Muharrar al-Wajiz 3/102-103. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/103, and Abu Hayyan attributed it in al-Bahr 5/122 to Ru'ba, and 'rajul' with a dammah on the Jeem and its sukun. Al-Qamus (rajul). (6) Al-Zajjaj mentioned it without attribution in Ma'ani al-Qur'an 3/5, and it was narrated from Ibn Abbas without his saying: "Allah found no one to send except the orphan of Abu Talib": al-Tabari 12/107, and Ibn Abi Hatim 6/1922 (10193). (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/244.

४४८ सूरह यूनुस: आयतें १ - २ 'फईल' शब्द 'मुफइल' के अर्थ में है, जैसे अल-अशा का कथन अपनी कविता का उल्लेख करते हुए: "और एक अनोखी, बुद्धिमानी भरी [कविता] राजाओं के पास आती है, मैंने इसे इसलिए कहा ताकि पूछा जाए: इसे किसने कहा?" (१) अल्लाह तआला का कथन: "क्या लोगों को इस बात पर आश्चर्य हुआ कि हमने उनमें से एक व्यक्ति पर यह वही (प्रकाशना) भेजी कि 'लोगों को सचेत कर दो और जो लोग ईमान लाए हैं उन्हें यह शुभ समाचार दे दो कि उनके रब के पास उनके लिए सच्चाई का रुतबा है'? इनकार करने वालों ने कहा, 'निश्चय ही यह तो एक स्पष्ट जादूगर है।'" अल्लाह तआला का कथन: "क्या लोगों को आश्चर्य हुआ?" यह एक प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ पुष्टि और फटकार है (२)। और "अजबन" (आश्चर्य) 'काना' का विधेय (predicate) है, और इसका कर्ता (subject) है: "कि हमने वही भेजी" (अन अवहैना), जो कि प्रथमा विभक्ति (nominative position) में है; अर्थात: क्या (३) हमारा प्रकाशना भेजना लोगों के लिए आश्चर्य की बात थी। अब्दुल्ला के पाठ (किरात) में: "अजबुन" है, इस आधार पर कि यह 'काना' का कर्ता है। और विधेय है: "कि हमने वही भेजी" (४)। "उनमें से एक व्यक्ति की ओर" और इसे जीम के सुकुन के साथ "रजलिन" भी पढ़ा गया है (५)। शान-ए-नुज़ूल (अवतरण का कारण) जैसा कि इब्न अब्बास से वर्णित है: जब मुहम्मद (सल्ल.) को भेजा गया, तो काफिरों ने कहा: अल्लाह इससे कहीं महान है कि उसका रसूल कोई इंसान हो। और उन्होंने कहा: अल्लाह को अबू तालिब के यतीम के अलावा भेजने के लिए कोई और नहीं मिला! तो यह आयत उतरी: "क्या लोगों को" - यानी मक्का वालों को - "आश्चर्य हुआ" (६)। और यह भी कहा गया है: उन्होंने केवल पुनरुत्थान के उल्लेख पर आश्चर्य किया था। WWW.NAFSEISLAM.COM अल्लाह तआला का कथन: "लोगों को सचेत कर दो" कारक (preposition) के विलोप के कारण द्वितीया विभक्ति (accusative position) में है; अर्थात: लोगों को सचेत करने के द्वारा, और इसी तरह: "कि उनके लिए सच्चाई का रुतबा है" (७)। सचेत करने, शुभ समाचार देने और अन्य के अर्थ पहले ही बताए जा चुके हैं।

---

(१) दीवान अल-अशा अल-कबीर, पृष्ठ ७७। (२) अल-वासित, अल-वाहिदी २/५३८। (३) पांडुलिपियों में: 'काना', और देखें मुश्किल एराब अल-कुरान १/३३९, और अल-दुर अल-मसून ६/१४४। (४) एराब अल-कुरान, अल-नहस २/२४४, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/१०२-१०३ में अब्दुल्ला से भी इस किरात का उल्लेख किया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/१०३, और अबू हयान ने अल-बहर ५/१२२ में इसे रूबा की ओर श्रेय दिया है, और 'रजुल', जीम के पेश और उसके सुकुन के साथ। अल-कामूस (रजल)। (६) अल-ज़ज्जाज ने इसे 'मानी अल-कुरान' ३/५ में बिना श्रेय के उल्लेख किया

है, और इसे इब्न अब्बास से उनके इस कथन के बिना निकाला गया है: "अल्लाह को अबू तालिब के यतीम के अलावा भेजने के लिए कोई नहीं मिला": अल-तबरी १२/१०७, और इब्न अबी हातिम ६/१९२२ (१०१९३)। (७) एराब अल-कुरान, अल-नहस २/२४४।

۴۴۸ سورہ یونس: آیات ۱ - ۲ فَعِیل بمعنی مُفْعِل ہے، جیسے اعشیٰ کا قول ہے جو اپنے اس قصیدے کا ذکر کر رہا ہے جو اس نے کہا: "اور ایک انوکھی دانا [بات یا نظم] بادشاہوں کے پاس آتی ہے، میں نے اسے اس لیے کہا تاکہ پوچھا جائے: یہ کس نے کہی؟" (۱) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِّنْهُمْ أَنْ أَنذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ ءَامَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِندَ رَبِّهِمْ قَالَ الْكَفِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَحِرٌ مُّبِينٌ﴾ [ترجمہ: کیا لوگوں کو اس بات پر تعجب ہوا کہ ہم نے ان میں سے ایک شخص کی طرف وحی بھیجی کہ لوگوں کو ڈراؤ اور ایمان لانے والوں کو خوشخبری دے دو کہ ان کے لیے ان کے رب کے پاس سچائی کا مقام ہے؟ کافروں نے کہا: بے شک یہ تو کھلا جادوگر ہے]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا﴾ یہ استفہام تقریری اور توبیخی ہے (۲)۔ اور "عَجَبًا" 'کان' کی خبر ہے، اور اس کا اسم "أَنْ أَوْحَيْنَا" ہے جو کہ حالتِ رفع میں ہے؛ یعنی: کیا (۳) ہمارا وحی بھیجنا لوگوں کے لیے باعثِ تعجب تھا۔ حضرت عبداللہ کی قرأت میں "عجبٌ" (پیش کے ساتھ) ہے اس بنا پر کہ یہ 'کان' کا اسم ہے۔ اور خبر "أَنْ أَوْحَيْنَا" ہے (۴)۔ ﴿إِلَى رَجُلٍ مِّنْهُمْ﴾ اور اسے جیم کے سکون کے ساتھ "رَجْلٍ" بھی پڑھا گیا ہے (۵)۔ شانِ نزول کے بارے میں ابن عباس سے روایت ہے کہ: جب محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) مبعوث ہوئے تو کافروں نے کہا: اللہ اس سے کہیں بڑا ہے کہ اس کا رسول کوئی انسان ہو۔ اور انہوں نے کہا: اللہ کو ابو طالب کے یتیم کے سوا بھیجنے کے لیے کوئی نہ ملا! تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ﴾ یعنی اہل مکہ کو تعجب ہوا (۶)۔ اور کہا گیا ہے کہ: انہوں نے صرف بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے ذکر پر تعجب کیا تھا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَنْ أَنذِرِ النَّاسَ﴾ حرفِ جر کے حذف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے؛ یعنی: اس بات پر کہ لوگوں کو ڈراؤ، اور اسی طرح: ﴿أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ﴾ (۷)۔ ڈرانے، خوشخبری دینے اور دیگر الفاظ کے معانی پہلے گزر چکے ہیں۔

(۱) دیوان الاعشی الکبیر، ص ۷۷۔ (۲) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۳۸۔ (۳) نسخوں میں 'کان' ہے، دیکھیے مشکل اعراب القرآن ۱/ ۳۳۹، اور الدر المصون ۶/ ۱۴۴۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۴۴، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۱۰۲-۱۰۳ میں حضرت عبداللہ سے اس قرأت کا ذکر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۱۰۳، اور ابو حیان نے البحر ۵/ ۱۲۲ میں اسے رؤبہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور رَجُل، جیم کے ضمہ اور سکون کے ساتھ القاموس (رجل)۔ (۶) زجاج نے اسے معانی القرآن ۳/ ۵ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور اسے ابن عباس سے ان کے اس قول کے بغیر روایت کیا گیا ہے: "اللہ کو ابو طالب کے یتیم کے سوا بھیجنے کے لیے کوئی نہ ملا": الطبری ۱۲/ ۱۰۷، اور ابن ابی حاتم ۶/ ۱۹۲۲ (۱۰۱۹۳)۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۴۴۔

Surah Yunus: Verse 2

449

From the words of the Verse (1).

There is a difference of opinion regarding the meaning of: "Qadama Sidq" (a sure footing/precedence of truth). Ibn Abbas said: "Qadama Sidq" means a truthful dwelling. His evidence is the Almighty's saying: {And say, "My Lord, cause me to enter a sound entrance..."} Al-Isra: 80. It is also reported from him as: a good reward for what they have sent forward of their deeds. Another report from him says: "Qadama Sidq" means the precedence of happiness in the first mention divine decree. Mujahid also said this. Al-Zajjaj said: a high rank(4). Dhu al-Rummah said: You have a precedence that people do not deny, along with high lineage, it has risen above the sea (5) Qatada said: a truthful predecessor. Al-Rabi' said: a truthful reward(6). Ata' said: a truthful station(7). Yaman said: a truthful faith. It was also said: the supplication of the angels. And it was said: a righteous child they sent ahead. Al-Mawardi (8) said: That the truthfulness of obedience coincides with the truthfulness of the reward. Al-Hasan and Qatada also said: It is Muhammad ﷺ; for he is an obeyed intercessor who precedes them(9), as he said: "I am your precursor at the Basin [Al-Hawd]"(10). And when he ﷺ was asked, he said: "It is my intercession through which you seek access (11) to your Lord."

(1) 1/281 and 358. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/276, and recorded with its meaning by Ahmad (1948), and al-Tirmidhi (3139). Al-Tirmidhi said: Hasan Sahih (Good and authentic). (3) This saying and the one before it from Ibn Abbas were recorded by al-Tabari 12/108-110. Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 3/103 the last saying with the wording: It is the previous happiness for them in the Preserved Tablet [Al-Lawh al-Mahfuz]. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/6 with the wording: The high status. (5) Diwan Dhu al-Rummah 2/972 with the narration: "al-Aadi" instead of "al-Aali", and "al-Fakhr" instead of "al-Bahr". Al-Asma'i, the commentator of the Diwan, said: "Qadam" means a precedent that has passed. "Tamat" means it rose high. (6) Recorded the two sayings of Qatada and al-Rabi' by al-Tabari 12/109 and 111. (7) Mentioned by al-Baghawi 2/343. (8) In al-Nukat wa al-'Uyun 2/422. (9) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/176 from al-Hasan or Qatada, and similarly recorded by al-Tabari 12/110, and recorded by Ibn Abi Hatim 6/1924 (10204) from al-Hasan without doubt. (10) Salaf 5/257. (11) In manuscript (Z): "Seek access" (plural), and we have not come across this report.

सूरह यूनुस: आयत 2

449

आयत के शब्दों में से (1)।

"क़दमा सिद्क़" के अर्थ के बारे में मतभेद है; इब्न अब्बास ने कहा: "क़दमा सिद्क़" का अर्थ है सच्चाई का ठिकाना, इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: {और कहो, "हे मेरे रब, मुझे प्रवेश करा जहाँ भी प्रवेश करा सच्चाई के साथ..."} अल-इसरा: 80। उनसे यह भी वर्णित है: उनके द्वारा पहले भेजे गए कार्यों के लिए एक अच्छा प्रतिफल। उनसे यह भी वर्णित है: "क़दमा सिद्क़" का अर्थ है पहले उल्लेख (दैवीय निर्णय) में सुख का पूर्ववर्ती होना (3)। मुजाहिद ने भी यही कहा। अल-ज़ज्जाज ने कहा: एक उच्च पद(4)। ज़ू अल-रुम्माह ने कहा: आपके पास एक ऐसी मिसाल है जिसे लोग नकारते नहीं हैं, उच्च वंश के साथ, वह समुद्र से भी ऊपर उठ गई है (5) क़तादा ने कहा: सच्चा पूर्वज। अल-रबी' ने कहा: सच्चा प्रतिफल(6)। अता' ने कहा: सच्चा स्थान(7)। यमन ने कहा: सच्चा ईमान। और यह भी कहा गया: फरिश्तों की दुआ। और कहा गया: एक नेक औलाद जिसे उन्होंने आगे भेजा। अल-मावर्दी (8) ने कहा: कि आज्ञाकारिता की सच्चाई, प्रतिफल की सच्चाई के साथ मेल खाती है। अल-हसन और क़तादा ने यह भी कहा: यह मुहम्मद ﷺ हैं; क्योंकि वह एक ऐसे आज्ञाकारी शफी (सिफारिश करने वाले) हैं जो उनसे आगे होंगे(9), जैसा कि उन्होंने कहा: "मैं हौज़ पर तुम्हारा अग्रदूत हूँ"(10)। और जब उनसे ﷺ पूछा गया तो उन्होंने कहा: "यह मेरी शफ़ाअत (सिफ़ारिश) है जिसके ज़रिए तुम अपने रब के पास वसीला (पहुँच) तलाश करते हो (11)।"

(1) 1/281 और 358। (2) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 3/276, और अहमद (1948) और अल-तिर्मिज़ी (3139) द्वारा इसके अर्थ के साथ वर्णित। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन सहीह। (3) इब्न अब्बास से यह कथन और इससे पहले वाला कथन अल-तबारी 12/108-110 द्वारा उद्धृत किया गया है। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/103 में अंतिम कथन का उल्लेख इन शब्दों में किया है: यह उनके लिए महफूज़ तख्ती (लौह-ए-महफूज़) में पूर्व सुख है। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/6 इन शब्दों के साथ: उच्च पद। (5) दीवान ज़ू अल-रुम्माह 2/972 पाठ के साथ: "अल-आदी" के बजाय "अल-आली", और "अल-फ़ख़्र" के बजाय "अल-बहर"। दीवान के टीकाकार अल-असमाई ने कहा: "क़दम" का अर्थ है एक मिसाल जो बीत चुकी है। "तमत" का अर्थ है: वह ऊँची उठी। (6) अल-तबारी 12/109 और 111 द्वारा क़तादा और अल-रबी' के दो कथनों को

उद्धृत किया गया। (7) अल-बगवी 2/343 द्वारा उल्लिखित। (8) अल-नुकत व अल-'उयुन 2/422 में। (9) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 3/176 में अल-हसन या क़तादा से उल्लिखित, और इसी तरह अल-तबारी 12/110 द्वारा उद्धृत, और इब्न अबी हातिम 6/1924 (10204) द्वारा अल-हसन से बिना किसी संदेह के उद्धृत। (10) सलफ 5/257। (11) पांडुलिपि (ज़) में: "तवस्सलू" (बहुवचन), और हमें इस रिपोर्ट का पता नहीं चला।

سورہ یونس: آیت ۲

۴۴۹

آیت کے الفاظ میں سے (۱)۔

«قَدَمَ صِدْقٍ» کے معنی میں اختلاف ہے؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: «قَدَمَ صِدْقٍ» سے مراد سچائی کی منزل ہے، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَقُل رَّبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ﴾ الاسراء: ۸۰۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: ان کے اعمال کے بدلے میں اچھا اجر جو انہوں نے آگے بھیجا۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: «قَدَمَ صِدْقٍ» سے مراد ذکر اول (لوح محفوظ) میں سعادت مندی کا سبقت لے جانا ہے (۳)۔ مجاہد نے بھی یہی کہا۔ زجاج نے کہا: بلند درجہ (۴)۔ ذو الرمہ نے کہا: تمہارے پاس ایک ایسی سبقت ہے جس کا لوگ انکار نہیں کرتے، عالی نسب کے ساتھ، وہ سمندر پر چھا گئی ہے (۵) قتادہ نے کہا: سچا پیش رو۔ ربیع نے کہا: سچا ثواب (۶)۔ عطا نے کہا: سچا مقام (۷)۔ یمان نے کہا: سچا ایمان۔ اور کہا گیا: فرشتوں کی دعا۔ اور کہا گیا: نیک اولاد جو انہوں نے آگے بھیجی۔ ماوردی (۸) نے کہا: یہ کہ اطاعت کی سچائی، جزا کی سچائی کے موافق ہو جائے۔ حسن اور قتادہ نے یہ بھی کہا: اس سے مراد محمد ﷺ ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ ایک ایسے سفارشی ہیں جن کی بات مانی جاتی ہے اور وہ ان سے آگے ہوں گے (۹)، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں حوض پر تمہارا پیش رو ہوں"(۱۰)۔ اور جب آپ ﷺ سے پوچھا گیا تو فرمایا: "یہ میری شفاعت ہے جس کے ذریعے تم اپنے رب کی طرف وسیلہ پکڑتے ہو (۱۱)۔"

(۱) ۱/ ۲۸۱ اور ۳۵۸۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۲۷۶، اور اسے احمد (۱۹۴۸) اور ترمذی (۳۱۳۹) نے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حسن صحیح ہے۔ (۳) ابن عباس سے یہ قول اور اس سے پہلے والا قول طبری نے ۱۲/ ۱۰۸ - ۱۱۰ میں روایت کیا ہے۔ ابن

عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۱۰۳ میں آخری قول ان الفاظ میں ذکر کیا ہے: یہ لوح محفوظ میں ان کے لیے سابقہ سعادت ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۶ ان الفاظ کے ساتھ: بلند مرتبہ۔ (۵) دیوان ذی الرمہ ۲/ ۹۷۲ اس روایت کے ساتھ: "العادی" بجائے "العالی"، اور "الفخر" بجائے "البحر"۔ دیوان کے شارح اصمعی نے کہا: قدم یعنی ایسی سبقت جو گزر چکی۔ اور "طمت" یعنی بلند ہوئی۔ (۶) قتادہ اور ربیع کے اقوال طبری نے ۱۲/ ۱۰۹ اور ۱۱۱ میں نقل کیے ہیں۔ (۷) اسے بغوی نے ۲/ ۳۴۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) النکت والعیون ۲/ ۴۲۲ میں۔ (۹) اسے نحاس نے معانی القرآن ۳/ ۱۷۶ میں حسن یا قتادہ سے ذکر کیا ہے، اور اسی طرح طبری نے ۱۲/ ۱۱۰ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۶/ ۱۹۲۴ (۱۰۲۰۴) میں حسن سے بلا شک و شبہ روایت کیا ہے۔ (۱۰) سلف ۵/ ۲۵۷۔ (۱۱) نسخہ (ظ) میں: "توسلوا" (جمع کا صیغہ)، اور ہمیں اس خبر کا علم نہیں ہوسکا۔

Surah Yunus: Verse 2 (Page 450)

Al-Tirmidhi al-Hakim said: His [the Prophet's] advancement ﷺ in the Praiseworthy Station (Al-Maqam al-Mahmud). And from Al-Hasan also: Their affliction in [the loss of] the Prophet (1) ﷺ. Abd al-Aziz ibn Yahya said: "A sure footing (qadam sidq)" refers to the words of the Almighty: "Indeed, those for whom the best [reward] has already preceded from Us - they will be far removed from it [Hell]" [Al-Anbiya: 101]. Muqatil said: Actions they have sent forth. This was chosen by Al-Tabari (2). Al-Waddah (3) said: Pray to the Lord of the Throne and take a step (qadam) That will save you on the day of stumbling and slipping. It is also said: It is God's prioritizing of this Ummah in the gathering from the graves and in entering Paradise, as he [the Prophet] said: "We are the last [to come] but the first on the Day of Resurrection, for whom judgment will be passed before all other creatures" (4). Its true meaning: It is a metaphor for striving in righteous deeds; it is alluded to by "foot" (qadam), just as favor is alluded to by "hand" and praise by "tongue". Hassan recited: For us is the highest step (qadam) towards You, and our followers are behind us, following our predecessors in obedience to Allah. He means: Precedence through sincere obedience (5), and Allah knows best. Abu Ubaydah and Al-Kisa'i said: Every predecessor in good or evil is called "qadam" (footing/step) by the Arabs. It is said: So-and-so has a "qadam" (history/standing) in Islam, and I hold him in a "qadam sidq" (truthful standing), a "qadam sharr" (evil standing), or a "qadam khayr" (good standing). It is a feminine noun but may sometimes be used as masculine; it is said: "qadam hasan" (good qadam - masc.) and "qadam salihah" (righteous qadam - fem.) (6).

(Footnotes) (1) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1923 (10201). (2) In his Tafsir 12/111. Muqatil's statement was mentioned by Abu al-Layth 2/87, and something similar was previously cited from Ibn Abbas. (3) He is Waddah al-Yaman, and the verse is in his Diwan, p. 71. (4) A segment of a Hadith narrated by Abu Hurayrah and Hudhayfah (may Allah be pleased with them), narrated by Muslim (856). The wording is: "We are the last of the people of this world, and the first on the Day of Resurrection, for whom judgment will be passed before all other creatures." It was also narrated by Ahmad (7310), and Al-Bukhari (896) from Abu Hurayrah without the phrase: "for whom judgment will be passed before all other creatures." (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/422, and the verse was previously cited in 7/311. (6) Mentioned about Abu Ubaydah by Al-Baghawi 2/343, see also Majaz al-Qur'an 1/273.

(शीर्षक) सूरा यूनुस: आयत 2 (पृष्ठ 450)

(पाठ) अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने कहा: प्रशंसनीय स्थान (अल-मक़ाम अल-महमूद) में उनकी ﷺ प्रगति। और अल-हसन से यह भी है: पैगंबर ﷺ [के विछोह] में उनका दुख (1)। अब्दुल अज़ीज़ बिन यह्या ने कहा: "क़दम सिदक़" (सच्चा पद) से तात्पर्य सर्वशक्तिमान के शब्दों से है: "निस्संदेह, वे लोग जिनके लिए हमारी ओर से पहले ही भलाई (श्रेष्ठ प्रतिफल) तय हो चुकी है - वे उससे [नरक से] दूर रखे जाएंगे" [अल-अंबिया: 101]। मुक़ातिल ने कहा: वे कर्म जो उन्होंने आगे भेजे। अल-तबरी (2) ने इसे चुना है; अल-वद्दाह (3) ने कहा: अर्श (सिंहासन) के स्वामी से प्रार्थना करो और ऐसा कदम (क़दम) उठाओ जो तुम्हें ठोकर खाने और फिसलने के दिन बचा ले। यह भी कहा गया है: यह कब्रों से एकत्र होने और जन्नत में प्रवेश करने में इस उम्मत को अल्लाह द्वारा दी गई प्राथमिकता है, जैसा कि उन्होंने [पैगंबर ने] कहा: "हम [दुनिया में] सबसे अंत में आए हैं लेकिन क़यामत के दिन सबसे पहले होंगे, जिनके लिए अन्य सभी प्राणियों से पहले फैसला किया जाएगा" (4)। इसका वास्तविक अर्थ: यह नेक कार्यों में प्रयास के लिए एक रूपक है; इसे "पैर" (क़दम) द्वारा इंगित किया गया है, ठीक वैसे ही जैसे कृपा को "हाथ" द्वारा और प्रशंसा को "जीभ" द्वारा इंगित किया जाता है। हस्सान ने काव्य पढ़ा: हमारे लिए आपकी ओर उच्चतम पद (क़दम) है, और हमारे पीछे हमारे अनुयायी हैं, जो अल्लाह की आज्ञाकारिता में हमारे पूर्वजों का अनुसरण करते हैं। उनका तात्पर्य है: निष्ठापूर्ण आज्ञाकारिता के माध्यम से प्राथमिकता (5), और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू उबैदाह और अल-किसाई ने कहा: अरबों के बीच भलाई या बुराई में हर पूर्ववर्ती को "क़दम" कहा जाता है। कहा जाता है: फलां व्यक्ति का इस्लाम में एक "क़दम" (इतिहास/स्थान) है, और मेरी नज़र में उसका "क़दम सिदक़" (सच्चा स्थान), "क़दम शर" (बुरा स्थान) या "क़दम खैर" (अच्छा स्थान) है। यह एक स्त्रीलिंग संज्ञा है लेकिन कभी-कभी पुल्लिंग के रूप में भी उपयोग की जाती है; कहा जाता है: "क़दम हसन" (अच्छा क़दम - पुल्लिंग) और "क़दम सालिहा" (नेक क़दम - स्त्रीलिंग) (6)।

(पाद टिप्पणियाँ) (1) इब्न अबी हातिम 6/1923 (10201) द्वारा वर्णित। (2) उनकी तफ़सीर 12/111 में। मुक़ातिल का कथन अबू अल-लैथ 2/87 द्वारा उद्धृत किया गया है, और इससे पहले इब्न अब्बास से भी इसी तरह की बात उद्धृत की जा चुकी है। (3) वह वद्दाह अल-यमन है, और यह शेर उनके दीवान के पृष्ठ 71 पर है। (4) अबू हुरैरा और हुज़ैफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) द्वारा वर्णित हदीस का एक अंश, जिसे मुस्लिम (856) ने उद्धृत किया है। शब्द हैं: "हम दुनिया के लोगों में अंतिम हैं, और क़यामत के दिन पहले होंगे, जिनके लिए अन्य सभी प्राणियों से पहले फैसला किया जाएगा।" इसे

अहमद (7310) और बुखारी (896) ने भी अबू हुरैरा से वर्णित किया है, लेकिन इसमें "जिनके लिए अन्य सभी प्राणियों से पहले फैसला किया जाएगा" वाक्यांश नहीं है। (5) अल-नुकत वल-उयून 2/422, और यह शेर पहले 7/311 में आ चुका है। (6) अल-बग़वी 2/343 द्वारा अबू उबैदाह के बारे में उल्लेख किया गया है, देखें मजाज़ अल-क़ुरआन 1/273।

(سرخی) سورۃ یونس: آیت ۲ (صفحہ ۴۵۰)

(عبارت) الترمذی الحکیم نے کہا: مقامِ محمود میں آپ ﷺ کی پیش قدمی۔ اور الحسن سے یہ بھی منقول ہے: نبی ﷺ [کی وفات] پر ان کی مصیبت (۱)۔ عبدالعزیز بن یحییٰ نے کہا: "قَدَمَ صِدْقٍ" سے مراد اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿بیشک جن کے لئے ہماری طرف سے پہلے ہی بھلائی مقدر ہو چکی، وہ اس (دوزخ) سے دور رکھے جائیں گے﴾ [الانبیاء: ۱۰۱]۔ مقاتل نے کہا: وہ اعمال جو انہوں نے آگے بھیجے۔ الطبری (۲) نے اسی قول کو پسند کیا ہے؛ الوضاح (۳) نے کہا: عرش والے (رب) کی عبادت کر اور ایسا قدم (قَدَم) اختیار کر جو تجھے ٹھوکر لگنے اور لغزش کے دن نجات دے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کا اس امت کو قبروں سے اٹھنے اور جنت میں داخلے میں مقدم کرنا ہے، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم [دنیا میں] سب سے آخر میں آئے لیکن قیامت کے دن سب سے پہلے ہوں گے، جن کے لئے تمام مخلوقات سے پہلے فیصلہ کیا جائے گا" (۴)۔ اس کی حقیقت یہ ہے کہ یہ نیک اعمال میں تگ و دو سے کنایہ ہے، پس اس سے "قدم" (پاؤں) کے ذریعے کنایہ کیا گیا ہے جیسا کہ احسان سے "ہاتھ" اور تعریف سے "زبان" کے ذریعے کنایہ کیا جاتا ہے؛ اور حسان نے اشعار پڑھے: ہمارا تیرے پاس بلند مرتبہ (قدم) ہے اور ہمارے پیچھے ہمارے تابعین ہیں، جو اللہ کی اطاعت میں ہمارے پہلوں کے نقشِ قدم پر ہیں۔ ان کی مراد ہے: خلوصِ اطاعت کے ساتھ سبقت (۵)، واللہ اعلم۔ ابو عبیدہ اور الکسائی نے کہا: عربوں کے نزدیک خیر یا شر میں ہر سبقت لے جانے والا "قدم" کہلاتا ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں کا اسلام میں ایک "قدم" (تاریخ/مقام) ہے، اور میرے نزدیک اس کا "قدمِ صدق" (سچا مقام)، "قدمِ شر" (برا مقام) یا "قدمِ خیر" (اچھا مقام) ہے۔ یہ لفظ مؤنث ہے لیکن کبھی مذکر بھی استعمال ہوتا ہے، کہا جاتا ہے: "قَدَمٌ حَسَنٌ" (مذکر کے طور پر) اور "قَدَمٌ صَالِحَةٌ" (مؤنث کے طور پر) (۶)۔

(حواشی) (۱) اسے ابن ابی حاتم نے ۱۹۲۳/۶ (۱۰۲۰۱) میں روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۱۱۱/۱۲ میں۔ مقاتل کے قول کا ذکر ابو اللیث نے ۸۷/۲ میں کیا ہے، اور اس سے ملتا جلتا قول پہلے ابن عباس سے گزر چکا ہے۔ (۳) یہ وضاح الیمن ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان کے صفحہ ۷۱ پر ہے۔ (۴) حضرت ابوہریرہ اور حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہما کی حدیث کا ایک حصہ ہے، اسے مسلم (۸۵۶) نے روایت کیا ہے۔ الفاظ یہ ہیں: "ہم اہل دنیا میں سب سے آخری ہیں اور قیامت کے دن سب سے پہلے ہوں گے، جن کے لئے تمام مخلوقات سے پہلے فیصلہ کر دیا جائے گا"۔ اسے احمد (۷۳۱۰) اور بخاری (۸۹۶) نے بھی ابوہریرہ سے روایت کیا ہے لیکن اس میں "جن کے لئے تمام مخلوقات سے پہلے فیصلہ کر دیا جائے گا" کے الفاظ نہیں ہیں۔ (۵) النکت والعیون ۴۲۲/۲، اور یہ شعر ۷/۳۱۱ میں گزر چکا ہے۔ (۶) البغوی نے ۳۴۳/۲ میں اسے ابو عبیدہ سے نقل کیا ہے، دیکھئے مجاز القرآن ۲۷۳/۱۔

Surah Yunus: Verses 2 - 3

Page 451

Ibn al-A'rabi said: "Al-Qadam" (precedence) means priority in honor (1). Al-Ajjaj said: "The sons of al-Awwam slipped away from the family of al-Hakam, and they left the kingdom to the ruler of precedence (2)." In "al-Sihah", it is narrated from the Prophet (PBUH) that he said: "I have five names: I am Muhammad, and Ahmad, and I am al-Mahi (the obliterator) by whom Allah obliterates disbelief, and I am al-Hashir (the gatherer) at whose feet the people will be gathered, and I am al-Aqib (the successor)" (3). He meant the last of the prophets, as Allah Almighty said: {and the seal of the prophets} [al-Ahzab: 40]. His words: {The disbelievers said, 'Indeed, this is an obvious magician.'} Ibn Muhaysin, Ibn Kathir, and the Kufans (Asim, Hamzah, al-Kisa'i, Khalaf, and al-A'mash) read it as "lasahirun" (a magician), as a description of the Messenger of Allah (PBUH). The rest read it as "lasihrun" (magic) (4), as a description of the Qur'an. The meaning of magic was previously mentioned in "al-Baqarah" (5). His words: {Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth in six days and then established Himself above the Throne, arranging the matter. There is no intercessor except after His permission. That is Allah, your Lord, so worship Him. Then will you not remember?} His words: {Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth in six days and then established Himself above the Throne} were previously explained in "al-A'raf" (6). {arranging the matter} Mujahid said: He decrees it and determines it alone (7). Ibn Abbas: No one shares with Him in...

(1) Al-Azhari mentioned in "Tahdhib al-Lughah" 9/46 the saying of Ibn al-A'rabi with the wording: "Al-Qadm" means old honor, following the form "fa'l". (2) Diwan al-Ajjaj p. 149 with the narration: "wa shani'u" (they hated) instead of "wa taraku" (they left). Al-Asma'i, the commentator of the Diwan, said: They hated that, so they surrendered it to them. (3) Sahih al-Bukhari (4896), Sahih Muslim (2354), and it is with Ahmad (16734) from the hadith of Jubayr ibn Mut'im. His saying: "at my feet", it was said: upon my priority, and it was said: upon my Sunnah, and it was said: after me, meaning: they follow me until the Day of Resurrection. "Al-Mufhim" 6/146. (4) "Al-Sab'ah" p. 322, "al-Taysir" p. 120, and the recitation of Ibn Muhaysin and al-A'mash in "al-Muharrar al-Wajiz" 3/103. (5) 2/272 and what follows. (6) 9/237. (7) "Al-Muharrar al-Wajiz" 3/104, and al-Tabari recorded it 12/114-115.

सूरह यूनुस: आयतें 2 - 3

पृष्ठ: 451

इब्न अल-अरबी ने कहा: "अल-क़दम" का अर्थ सम्मान में श्रेष्ठता है (1)। अल-अज्जाज ने कहा: "अल-अव्वम के बेटे अल-हकम के परिवार से खिसक गए, और उन्होंने साम्राज्य को श्रेष्ठता वाले शासक के लिए छोड़ दिया (2)।" और "अल-सिहाह" में नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मेरे पांच नाम हैं: मैं मुहम्मद हूँ, और अहमद, और मैं अल-माही (मिटाने वाला) हूँ जिसके द्वारा अल्लाह कुफ्र (अविश्वास) को मिटा देता है, और मैं अल-हाशिर (एकत्र करने वाला) हूँ जिसके पैरों तले लोग एकत्र किए जाएंगे, और मैं अल-आकिब (अंतिम) हूँ" (3)। उनका तात्पर्य नबियों में सबसे अंतिम होना है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और नबियों की मुहर} [अल-अहज़ाब: 40]। अल्लाह तआला का फरमान: {काफिरों ने कहा, 'निश्चित रूप से, यह एक स्पष्ट जादूगर है।'} इब्न मुहैसिन, इब्न कसीर और कूफियों (आसिम, हमजा, अल-किसाई, खलफ और अल-अअमश) ने इसे "लसाहिरुन" (एक जादूगर) पढ़ा, अल्लाह के रसूल ﷺ के विशेषण के रूप में। बाकी लोगों ने इसे "लसिहरुन" (जादू) पढ़ा (4), कुरान के विशेषण के रूप में। जादू का अर्थ पहले "अल-बकरह" में बताया जा चुका है (5)। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक तुम्हारा रब अल्लाह ही है जिसने आसमानों और ज़मीन को छह दिनों में पैदा किया, फिर अर्श पर मुस्तवी हुआ (विराजमान हुआ), वह हर काम का बंदोबस्त करता है। उसकी इजाज़त के बिना कोई सिफारिश करने वाला नहीं। यही अल्लाह तुम्हारा रब है, सो उसी की इबादत करो। तो क्या तुम ध्यान नहीं देते?} अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक तुम्हारा रब अल्लाह ही है जिसने आसमानों और ज़मीन को छह दिनों में पैदा किया, फिर अर्श पर मुस्तवी हुआ} "अल-अराफ" में पहले आ चुका है (6)। {वह हर काम का बंदोबस्त करता है} मुजाहिद ने कहा: वह अकेले ही इसका फैसला और निर्धारण करता है (7)। इब्न अब्बास: इसमें कोई उसका शरीक (साझेदार) नहीं...

पाद टिप्पणियाँ: (1) अल-अज़हरी ने "तहज़ीब अल-लुग़ह" 9/46 में इब्न अल-अरबी के कथन का उल्लेख इस शब्दावली के साथ किया है: "अल-क़दम" का अर्थ पुराना सम्मान है, "फ़अल" के वजन पर। (2) दीवान अल-अज्जाज पृष्ठ 149 में रिवायत है: "व शनिऊ" (उन्होंने नफरत की), "व तराकु" (उन्होंने छोड़ दिया) के बजाय। दीवान के व्याख्याकार अल-अस्मई ने कहा: उन्होंने इसे नापसंद किया इसलिए इसे उन्हें सौंप दिया। (3) सहीह अल-बुखारी (4896), सहीह मुस्लिम (2354), और यह अहमद (16734) के पास जुबैर इब्न मुतइम की हदीस से है। उनका कहना: "मेरे पैरों पर", कहा

गया: मेरी प्राथमिकता पर, और कहा गया: मेरी सुन्नत पर, और कहा गया: मेरे बाद, यानी: वे कयामत के दिन तक मेरा अनुसरण करेंगे। अल-मुफहिम 6/146। (4) "अल-सबअह" पृष्ठ 322, "अल-तयसीर" पृष्ठ 120, और इब्न मुहैसिन तथा अल-अअमश की किरात (पठन) "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 3/103 में। (5) 2/272 और उसके बाद। (6) 9/237। (7) "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 3/104, और इसे तबरी ने 12/114-115 पर निकाला है।

سورہ یونس: آیت 2 - 3

صفحہ: 451

ابن الاعرابی نے کہا: "القَدَم" کا مطلب شرف میں سبقت ہے (1)۔ العجاج نے کہا: "بنو العوام آلِ حکم سے پیچھے ہٹ گئے اور انہوں نے بادشاہت کو صاحبِ قدامت (شرف والے) کے لیے چھوڑ دیا (2)۔" اور "صحاح" میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «میرے پانچ نام ہیں: میں محمد ہوں، اور احمد، اور میں الماحی (مٹانے والا) ہوں جس کے ذریعے اللہ کفر کو مٹاتا ہے، اور میں الحاشر (جمع کرنے والا) ہوں جس کے قدموں پر لوگ جمع کیے جائیں گے، اور میں العاقب (سب کے بعد آنے والا) ہوں» (3)۔ اس سے مراد آخری نبی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ [الاحزاب: 40]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَحِرٌ مُّبِينٌ﴾ ابن محیصن، ابن کثیر اور کوفیوں (عاصم، حمزہ، کسائی، خلف اور اعمش) نے اسے «لَسَاحِرٌ» (جادوگر) پڑھا، جو رسول اللہ ﷺ کی صفت ہے۔ باقی قراء نے اسے «لَسِحْرٌ» (جادو) پڑھا (4)، جو قرآن کی صفت ہے۔ جادو کا معنی "البقرہ" میں گزر چکا ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَواتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِن شَفِيعٍ إِلَّا مِن بعد إذنه ذلكم الله ربكم فاعبدوه أفلا تذكرون﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَواتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ﴾ یہ "الاعراف" میں گزر چکا ہے (6)۔ ﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ﴾ مجاہد نے کہا: وہ اکیلا ہی اس کا فیصلہ اور تقدیر فرماتا ہے (7)۔ ابن عباس: اس میں کوئی اس کا شریک نہیں...

حواشی: (1) الازہری نے "تہذیب اللغہ" 46/9 میں ابن الاعرابی کا قول اس لفظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "القَدْم: الشرف القديم" (پرانی شرافت)، فَعْل کے وزن پر۔ (2) دیوان العجاج صفحہ 149 میں روایت ہے: "وشنيؤوا" (انہوں نے نفرت کی)، "وتركوا" (انہوں نے چھوڑ دیا) کی جگہ۔ دیوان کے

شارح اصمعی نے کہا: انہوں نے اسے ناپسند کیا تو اسے ان کے سپرد کر دیا۔ (3) صحیح بخاری (4896)، صحیح مسلم (2354)، اور یہ احمد (16734) کے ہاں جبیر بن مطعم کی حدیث سے ہے۔ آپ کا قول: "میرے قدموں پر"، کہا گیا: میری سبقت پر، اور کہا گیا: میری سنت پر، اور کہا گیا: میرے بعد، یعنی: وہ قیامت کے دن تک میری پیروی کریں گے۔ المفہم 146/6۔ (4) السبعۃ صفحہ 322، التیسیر صفحہ 120، اور ابن محیصن اور اعمش کی قرات "المحرر الوجیز" 103/3 میں۔ (5) 272/2 اور اس کے بعد۔ (6) 237/9۔ (7) المحرر الوجیز 104/3، اور اسے طبری نے 114/12 - 115 پر روایت کیا ہے۔

452 Surah Yunus: Verses 3 - 4 the management of His creation by anyone (1). It was said: He sends with the command. And it was said: He descends with it (2). And it was said: He commands it and executes it (3), and the meanings are close. Gabriel is for revelation, Michael for rain, Israfil for the trumpet, and Azrael for seizing (souls). Its reality is: placing matters in their ranks according to the rulings of their outcomes, and its derivation is from 'al-dubur' (the back/end) (4). And 'the command' is a name for the genus of matters. {No intercessor} is in a position of nominative (raf'), and the meaning is: there is no intercessor {except after His permission}. The meaning of intercession was previously mentioned in 'Al-Baqarah' (5). So no one, prophet or otherwise, intercedes except by His permission, Glory be to Him. This is a rebuttal to the disbelievers in what they said about what they worshipped besides Allah: {These are our intercessors with Allah} [Yunus: 18]. Allah informed them that no one intercedes for anyone except by His permission, so how about the intercession of idols that have no reason?! His saying, Exalted is He: {That is Allah, your Lord, so worship Him} meaning: That who did these things, of creating the heavens and the earth, is your Lord; you have no lord other than Him. {So worship Him} meaning: Unify Him and dedicate worship purely to Him. {Will you not then remember?} meaning: by His creatures (6), so you may use them as evidence for Him. His saying, Exalted is He: {To Him is your return all of you, [it is] the promise of Allah in truth. Indeed, He begins the [process of] creation and then repeats it that He may reward those who have believed and done righteous deeds in justice. But those who disbelieved will have a drink of scalding water and a painful punishment for what they used to deny. 4} His saying, Exalted is He: {To Him is your return} is in the nominative (raf') by inception (ibtida'). {All of you} is in the accusative (nasb) as a state (hal).

---

(1) We did not find it, and it has the same meaning as what preceded it. (2) In (Z): It was said the command descends, meaning it descends with it. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2 / 422. (4) See Maqayis al-Lugha 2 / 324. Ibn Faris said: Tadbir (management/planning) is that a person manages his affair, which is that he looks at what its consequence and end will be, which is its 'dubur' (back). (5) 4 / 271 and what follows it. (6) In (M): meaning that they are His creatures.

452 सूरह यूनुस: आयतें 3 - 4 उसकी सृष्टि का प्रबंध किसी एक के द्वारा (1)। कहा गया है: वह आदेश के साथ भेजता है। और कहा गया है: वह उसके साथ उतरता है (2)। और कहा गया है: वह इसका आदेश देता है और इसे क्रियान्वित करता है (3), और अर्थ करीब-करीब एक ही हैं। जिब्रील वह्य (ईश्वरीय संदेश) के लिए हैं, मीकाइल बारिश के लिए, इसराफील सूर (नरसिंघा) के लिए, और इजराइल (प्राण) हरने के लिए हैं। इसकी वास्तविकता है: मामलों को उनके परिणामों के नियमों के अनुसार उनके स्तरों पर रखना, और इसकी व्युत्पत्ति 'अल-दुबुर' (पिछला हिस्सा/अंत) से हुई है (4)। और 'अल-अम्र' (आदेश) मामलों की श्रेणी का एक नाम है। {कोई सिफारिश करने वाला नहीं} रफ़' (कर्ता कारक) के स्थान पर है, और अर्थ है: कोई सिफारिश करने वाला नहीं {सिवाय उसकी अनुमति के बाद}। शफ़ाअत (सिफारिश) का अर्थ पहले 'अल-बक़रह' में आ चुका है (5)। अतः कोई भी, चाहे वह नबी हो या कोई और, उसकी अनुमति के बिना सिफारिश नहीं कर सकता, वह पवित्र है। यह उन काफिरों को जवाब है जिन्होंने अल्लाह के अलावा जिनकी वे पूजा करते थे उनके बारे में कहा था: {ये अल्लाह के पास हमारे सिफारिशी हैं} [यूनुस: 18]। अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि कोई भी किसी के लिए उसकी अनुमति के बिना सिफारिश नहीं कर सकता, तो फिर उन मूर्तियों की सिफारिश का क्या कहना जो समझ नहीं रखतीं?! अल्लाह तआला का कथन: {वही अल्लाह तुम्हारा रब है, सो उसी की इबादत करो} यानी: वही जिसने ये चीज़ें की हैं, आकाशों और पृथ्वी के निर्माण में से, वही तुम्हारा रब है; उसके सिवा तुम्हारा कोई रब नहीं है। {सो उसी की इबादत करो} यानी: उसे एक मानो और इबादत को केवल उसी के लिए समर्पित करो। {तो क्या तुम याद नहीं रखते?} यानी: उसकी रचनाओं द्वारा (6), ताकि तुम उनके माध्यम से उसे पहचान सको। अल्लाह तआला का कथन: {उसी की ओर तुम सबका लौटना है, यह अल्लाह का सच्चा वादा है। बेशक वही सृष्टि का आरम्भ करता है फिर उसे दोबारा पैदा करेगा ताकि उन लोगों को न्याय के साथ प्रतिफल दे जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए। और जिन लोगों ने कुफ्र किया, उनके लिए खौलता हुआ पानी पीने को होगा और दुखद यातना होगी उस कुफ्र के कारण जो वे करते थे। 4} अल्लाह तआला का कथन: {उसी की ओर तुम्हारा लौटना है} इब्तिदा' के कारण रफ़' (नामांकित) है। {सब के सब} हाल (अवस्था) होने के कारण नसब (आरोपात्मक) है।

---

(1) हमें यह नहीं मिला और इसका अर्थ वही है जो इससे पहले आया है। (2) (ज़) में: कहा गया है कि आदेश उतरता है, यानी वह इसके साथ उतरता है। (3) अन-नुकत वल-उयून 2 / 422। (4) देखें मुअजम मक़ायिस अल-लुग़ा 2 / 324। इब्न फ़ारिस ने कहा: तदबीर यह है कि इंसान अपने मामले

का प्रबंध करे, और वह यह है कि वह देखे कि उसका परिणाम और अंत क्या होगा, जो कि उसका 'दुबुर' (पिछला हिस्सा) है। (5) 4 / 271 और उसके बाद। (6) (म) में: यानी कि वे उसकी रचनाएं हैं।

٤٥٢ سورہ یونس: آیات ٣ - ٤ اس کی مخلوق کی تدبیر کسی ایک کے ذریعے (١)۔ اور کہا گیا: وہ حکم کے ساتھ بھیجتا ہے۔ اور کہا گیا: وہ اس کے ساتھ نازل ہوتا ہے (٢)۔ اور کہا گیا: وہ اس کا حکم دیتا ہے اور اسے نافذ کرتا ہے (٣)، اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں، پس جبرئیل وحی کے لیے ہیں، میکائیل بارش کے لیے، اسرافیل صور پھونکنے کے لیے، اور عزرائیل روح قبض کرنے کے لیے۔ اور اس کی حقیقت یہ ہے کہ معاملات کو ان کے انجام کے احکام کے مطابق ان کے درجات پر رکھنا، اور اس کا مشتق 'الدُّبُر' (پیچھا/انجام) سے ہے (٤)۔ اور 'الامر' (حکم) معاملات کی جنس کا نام ہے۔ ﴿مَا مِن شَفِيعٍ﴾ رفع کی جگہ پر ہے، اور معنی یہ ہے: کوئی سفارش کرنے والا نہیں ﴿إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ﴾ اور شفاعت کا معنی 'البقرہ' میں پہلے گزر چکا ہے (٥)۔ پس کوئی بھی، نبی ہو یا غیر نبی، اس کی اجازت کے بغیر سفارش نہیں کرے گا، وہ پاک ہے۔ اور یہ کفار کے اس قول کا رد ہے جو انہوں نے اللہ کے سوا جن کی عبادت کرتے تھے ان کے بارے میں کہا تھا: ﴿هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِندَ اللَّهِ﴾ [یونس: ١٨]، پس اللہ نے انہیں آگاہ کر دیا کہ کوئی بھی کسی کے لیے اس کی اجازت کے بغیر سفارش نہیں کرے گا، تو پھر ان بتوں کی سفارش کیسی جو عقل نہیں رکھتے؟! اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ﴾ یعنی: وہی جس نے یہ کام کیے، آسمانوں اور زمین کی تخلیق میں سے، وہی تمہارا رب ہے تمہارا اس کے سوا کوئی رب نہیں۔ ﴿فَاعْبُدُوهُ﴾ یعنی: اسے ایک مانو اور خالص اسی کی عبادت کرو۔ ﴿أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ یعنی: اس کی مخلوقات کے ذریعے (٦) تاکہ تم ان سے اس پر استدلال کرو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا إِنَّهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِّنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ٤﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ ﴿جَمِيعاً﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔

(١) ہمیں یہ نہیں ملا اور اس کا معنی وہی ہے جو اس سے پہلے گزرا۔ (٢) (ظ) میں ہے: کہا گیا کہ حکم نازل ہوتا ہے یعنی وہ اس کے ساتھ نازل ہوتا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٢ / ٤٢٢۔ (٤) دیکھئے معجم مقائیس اللغہ ٢ / ٣٢٤۔ ابن فارس نے کہا: تدبیر یہ ہے کہ انسان اپنے معاملے کی تدبیر کرے، اور وہ یہ ہے کہ وہ دیکھے کہ اس کا انجام اور آخر کیا ہوگا، اور وہ اس کا 'دبر' (پیچھا) ہے۔ (٥) ٤ / ٢٧١ اور اس کے بعد۔ (٦) (م) میں ہے: یعنی کہ وہ اس کی مخلوقات ہیں۔

Surah Yunus: Verse 4 453

The meaning of "returning to Allah" is: returning to His recompense. ﴿Allah's promise is true﴾ [Wa'da Allahi haqqan] - both are verbal nouns (masdar); meaning: Allah promised that as a promise and fulfilled it "truly," as a truth with no failure in it. Ibrahim bin Abi 'Ablah recited it as: "Wa'du Allahi haqqun" (Allah's promise is truth) as a new sentence (ist'inaf) (1).

His words (The Exalted): ﴿Indeed, He begins creation﴾ [Innahu yabda'u al-khalq] meaning: from dust ﴿then repeats it﴾ [thumma yu'iduhu] to it. Mujahid said: He creates it, then makes it die, then brings it back to life for the Resurrection (2); or He creates it from water then returns it from state to state.

Yazid bin al-Qa'qa' recited: "Annahu yabda'u al-khalq" (3) making "anna" in the accusative case (mansub); meaning: He promised you that He begins creation. It is permissible for the implied meaning to be: because He begins creation, just as it is said: "Labbayka anna al-hamda wa al-ni'mata laka" (At Your service, for indeed praise and favor are Yours). However, the broken vowel (kasrah - 'Innahu') is better. Al-Farra' (4) permitted "anna" to be in the nominative case (marfu'), thus being a noun. Ahmad bin Yahya said: The implied meaning would be: Truly, His beginning of creation.

His words (The Exalted): ﴿that He may reward those who have believed and done righteous deeds with justice﴾ [liyajziya alladhina amanu wa 'amilu al-salihati bi-al-qisti] meaning: with fairness. ﴿But those who disbelieve will have a drink of scalding water﴾ [wa-alladhina kafaru lahum sharabun min hamimin] meaning: hot water that has reached its peak of heat (5), and 'al-hamimah' is the same. It is said: 'Hamamtu al-ma'a a-hummuhu' (I heated the water), so it is 'hamim', i.e., 'mahmum' (heated); a 'fa'eel' form with the meaning of a passive participle (maf'ool). To the Arabs, everything that is heated is 'hamim' (6).

﴿and a painful punishment﴾ ['adhabun aleemun] meaning: agonizing, its pain reaches their hearts. ﴿because they used to disbelieve﴾ [bima kanu yakfurun].

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/105, and al-Bahr 5/124. Ibn Atiyyah said: Ibn Abi 'Ablah recited: "haqqun," so it is a subject (ibtida'), and its predicate is: "annahu" according to the recitation with the fatha on the hamza of "annahu" as will follow. Abu Hayyan said: having "haqqun" as the predicate of a subject, and "annahu" as the subject itself is the preferred grammatical analysis. Makki said in Mushkil I'rab al-Qur'an: 1/339: Al-Farra' [Ma'ani al-Qur'an 1/457] permitted the nominative case (raf') for "wa'd" and

"haqq" as a subject and predicate, which is good, though no one recited it that way. (2) Tafsir Mujahid 1/291, and reported by al-Tabari 12/116. In Tafsir Mujahid it says: "yakhluquhu" (He creates it) instead of "yunshi'uhu" (He originates it), and in Tafsir al-Tabari instead of that: "yuhyihi" (He brings it to life). (3) This is from the ten recitations. Yazid is Abu Ja'far. See al-Nashr 2/282, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/244, and the commentary is from him. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/457, and the author quoted him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/244. (5) See Tafsir al-Tabari 21/58. (6) See Tafsir al-Tabari 12/118, and al-Sihah (hmm).

सूरा युनुस: आयत ४ ४५३

अल्लाह की ओर लौटने का अर्थ है: उसके प्रतिफल (बदले) की ओर लौटना। ﴿अल्लाह का वादा सच्चा है﴾ [वाअ़दा अल्लाहि ह़क्क़न] - दोनों भाववाचक संज्ञाएं(मस्दर) हैं; अर्थात: अल्लाह ने वह वादा किया और उसे "सच्चा" सिद्ध किया, एक ऐसी सच्चाई जिसमें कोई विफलता नहीं है। इब्राहिम बिन अबी अब्लह ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "वाअ्दु अल्लाहि ह़क्कुन" (अल्लाह का वादा सत्य है) एक नए वाक्य (इस्तिनाफ़) के रूप में (१)।

अल्लाह का कथन: ﴿वही सृष्टि का प्रारंभ करता है﴾ अर्थात: मिट्टी से ﴿फिर उसे दोहराता है﴾ उसकी ओर। मुजाहिद ने कहा: वह उसे उत्पन्न करता है, फिर उसे मृत्यु देता है, फिर उसे पुनरुत्थान के लिए जीवित करता है (२); या वह उसे जल से उत्पन्न करता है और फिर उसे एक अवस्था से दूसरी अवस्था में वापस लाता है।

यज़ीद बिन अल-क़अ़क़ाअ़ ने पढ़ा: "अन्नहु यबदउ अल-ख़ल्क़" (३) जिसमें "अन्न" कर्मकारक (नसब) की स्थिति में है; अर्थात: उसने तुमसे वादा किया कि वह सृष्टि का प्रारंभ करता है। यह भी संभव है कि निहित अर्थ हो: क्योंकि वह सृष्टि का प्रारंभ करता है, जैसा कि कहा जाता है: "लब्बैक अन्नल ह़म्द वन्निअ्मत लक" (मैं हाज़िर हूँ, क्योंकि वास्तव में प्रशंसा और अनुग्रह तेरे ही हैं)। हालाँकि, कसरा ('इन्नहु') वाला पाठ अधिक उत्तम है। अल-फ़र्रा (४) ने "अन्न" को कर्ताकारक (रफ़) की स्थिति में होने की अनुमति दी है, इस प्रकार यह एक संज्ञा बन जाता है। अहमद बिन यह्या ने कहा: निहित अर्थ होगा: वास्तव में, उसका सृष्टि का प्रारंभ करना।

अल्लाह का कथन: ﴿ताकि वह उन लोगों को न्याय के साथ बदला दे जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक काम किए﴾ अर्थात: निष्पक्षता के साथ। ﴿रही बात उनकी जिन्होंने कुफ़्र (अस्वीकार) किया, उनके लिए खौलता हुआ पानी पीने को होगा﴾ अर्थात: वह गर्म पानी जो अपनी गर्मी की चरम सीमा पर पहुँच गया हो (५), और 'अल-ह़मीमह' भी ऐसा ही है। कहा जाता है: 'ह़ममतुल मा-अ अ-ह़ुम्मुहु' (मैंने पानी गरम किया), तो वह 'ह़मीम' है, यानी: 'मह़मूम' (गरम किया हुआ); 'फ़ईल' का रूप कर्मवाच्य कृदंत (मफ़ऊ़ल) के अर्थ में। अरबों के नज़दीक हर वह चीज़ जो गरम की गई हो, 'ह़मीम' कहलाती है (६)।

﴿और दर्दनाक अज़ाब (दंड) है﴾ अर्थात: पीड़ादायक, जिसकी पीड़ा उनके दिलों तक पहुँचेगी। ﴿उनके कुफ़्र के कारण﴾।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/१०५, और अल-बहर ५/१२४। इब्न अतिय्या ने कहा: इब्न अबी अब्लह ने "ह़क्क़ुन" पढ़ा, तो यह एक विशेष्य (इब्तिदा) है, और इसका विशेषण "अन्नहु" है, जैसा कि आगे आएगा। अबू ह़य्यान ने कहा: "ह़क्क़ुन" को विशेषण और "अन्नहु" को विशेष्य मानना व्याकरण की दृष्टि से सही है। मक्की ने 'मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन' १/३३९ में कहा: अल-फ़र्रा [मआ़नी अल-क़ुरआन १/४५७] ने "वाअ्द" और "ह़क़" को विशेष्य और विशेषण के रूप में कर्ताकारक (रफ़) में रखने की अनुमति दी है, जो कि अच्छा है, हालांकि किसी ने इसे इस तरह नहीं पढ़ा। (२) तफ़सीर मुजाहिद १/२९१, और अल-त़बरी १२/११६ द्वारा उद्धृत। तफ़सीर मुजाहिद में "यन्शिउहु" के स्थान पर "यख़्लुक़ुहु" (वह उसे बनाता है) आया है, और तफ़सीर त़बरी में उसके स्थान पर "युह़यीहि" (वह उसे जीवित करता है) है। (३) यह दस क़िरात (पाठ शैलियों) में से है। यज़ीद, अबू जाफ़र हैं। देखिए अल-नश्र २/२८२, और इ'राब अल-क़ुरआन नह़्हास द्वारा २/२४४। (४) मआ़नी अल-क़ुरआन १/४५७ में, और लेखक ने नह़्हास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन २/२४४ में उनसे इसे उद्धृत किया है। (५) देखिए तफ़सीर त़बरी २१/५८। (६) देखिए तफ़सीर त़बरी १२/११८, और अल-सिह़ाह़ (ह़मम)।

سورہ یونس: آیت 4 453

اور اللہ کی طرف لوٹنے کا معنی ہے: اس کی جزا کی طرف لوٹنا۔ ﴿اللہ کا وعدہ سچا ہے﴾ [وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا] - دونوں مصدر ہیں؛ یعنی: اللہ نے اس کا وعدہ کیا اور اسے "حقاً" سچ کر دکھایا، ایسی سچائی جس میں کوئی خلاف ورزی نہیں۔ ابراہیم بن ابی عبلہ نے اسے اس طرح پڑھا: "وَعْدُ اللهِ حَقٌّ" نئے جملے (استئناف) کے طور پر (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہی تخلیق کی ابتدا کرتا ہے﴾ یعنی: مٹی سے ﴿پھر اسے دوبارہ لوٹاتا ہے﴾ اسی کی طرف۔ مجاہد نے کہا: وہ اسے پیدا کرتا ہے، پھر اسے موت دیتا ہے، پھر اسے دوبارہ جی اٹھنے کے لیے زندہ کرتا ہے (2)؛ یا اسے پانی سے پیدا کرتا ہے پھر اسے ایک حالت سے دوسری حالت کی طرف لوٹاتا ہے۔

یزید بن القعقاع نے پڑھا: "أَنَّه يَبْدَأُ الْخَلْقَ" (3) اس میں "أَنَّ" محلِ نصب میں ہے؛ یعنی: اس نے تم سے وعدہ کیا کہ وہ تخلیق کی ابتدا کرتا ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ اس کا پوشیدہ مطلب یہ ہو: اس لیے کہ وہ تخلیق کی ابتدا کرتا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "لبيک أن الحمد والنعمة لك" (میں حاضر ہوں، کیونکہ بے شک تمام تعریفیں اور نعمتیں تیرے ہی لیے ہیں)۔ لیکن کسرہ ('إنہ') کے ساتھ پڑھنا زیادہ بہتر ہے۔ فراء (4) نے "أَنَّ" کو محلِ رفع میں ہونے کی اجازت دی ہے، اس صورت میں یہ اسم بن جائے گا۔ احمد بن یحییٰ نے کہا: اس کا مفہوم یہ ہوگا: حقاً اس کا تخلیق کی ابتدا کرنا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تاکہ وہ ان لوگوں کو انصاف کے ساتھ بدلہ دے جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک اعمال کیے﴾ یعنی: عدل کے ساتھ۔ ﴿اور وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا ان کے لیے کھولتا ہوا پانی پینا ہوگا﴾ یعنی: ایسا گرم پانی جس کی حرارت انتہا کو پہنچ چکی ہو (5)، اور 'حمیمہ' بھی اسی کی طرح ہے۔ کہا جاتا ہے: 'حَمَمْتُ الماءَ أحُمُّه' (میں نے پانی گرم کیا) پس وہ 'حمیم' ہے، یعنی:

'محموم' (گرم کیا ہوا)؛ 'فعیل' کا وزن 'مفعول' کے معنی میں۔ عربوں کے نزدیک ہر وہ چیز جو گرم کی گئی ہو وہ 'حمیم' ہے (6)۔

﴿اور دردناک عذاب ہوگا﴾ یعنی: تکلیف دہ، جس کا درد ان کے دلوں تک پہنچے گا۔ ﴿اس کی وجہ سے جو وہ کفر کرتے تھے﴾۔

---

(1) المحرر الوجیز 3/105، اور البحر 5/124۔ ابن عطیہ نے کہا: ابن ابی عبلہ نے "حق" پڑھا، تو یہ مبتدا ہے، اور اس کی خبر "أنه" ہے، اس قرات کی بنا پر جس میں "أنه" کے ہمزہ پر فتحہ ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ ابو حیان نے کہا: "حق" کو مبتدا کی خبر اور "أنه" کو مبتدا قرار دینا اعراب میں راجح صورت ہے۔ مکی نے مشکل اعراب القرآن: 1/ 339 میں کہا: فراء [معانی القرآن 1/457] نے "وعد" اور "حق" کو بطور مبتدا و خبر رفع دینے کی اجازت دی ہے، جو کہ حسن ہے، لیکن کسی نے اسے اس طرح نہیں پڑھا۔ (2) تفسیر مجاہد 1/291، اور اسے طبری نے 12/116 میں روایت کیا ہے۔ تفسیر مجاہد میں "ینشئہ" کے بجائے "یخلقہ" (وہ اسے پیدا کرتا ہے) کا لفظ ہے، اور تفسیر طبری میں اس کی جگہ "یحییہ" (وہ اسے زندہ کرتا ہے) ہے۔ (3) یہ دس قراءتوں میں سے ایک ہے۔ یزید سے مراد ابو جعفر ہیں، دیکھئے النشر 2/282، اور اعراب القرآن للنحاس 2/244، اور یہ کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (4) معانی القرآن 1/457 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/244 میں نقل کیا ہے۔ (5) دیکھئے تفسیر طبری 21/58۔ (6) دیکھئے تفسیر طبری 12/118، اور الصحاح (حمم)۔

٤٥٤ Surah Yunus: Verses 4 - 5

Meaning: due to their disbelief. Most of the Quraysh acknowledged that Allah was their creator (1); so He argued against them with this, saying: Whoever is capable of the beginning is capable of the return after annihilation or after the separation of the parts.

His Saying, Exalted be He: {It is He who made the sun a shining light and the moon a derived light and determined for it phases - that you may know the number of years and account [of time]. Allah has not created this except in truth. He details the signs for a people who know. (5)}

His Saying, Exalted be He: {It is He who made the sun a shining light} are two objects, meaning: illuminating. It was not feminized because it is a verbal noun (Masdar), or "possessor of light." {and the moon a derived light} is a conjunction, meaning: light-giving, or "possessor of light." "Dhiya'" (radiance) is what illuminates things, while "Noor" (light) is what becomes clear and then hidden; because it is from fire from a single origin. And "Dhiya'" is the plural of "Dhaw'" (light), like "Siyat" (whips) and "Hiyadh" (basins); plurals of "Sawt" and "Hawdh" (2).

Qunbul narrated from Ibn Kathir: "Dhi'a'an" (ضِئَاءً) with a Hamza for the Ya (3), and there is no basis for it; because its Ya was an open Waw, which is the middle radical (Ain al-Fi'l) of the verb. Its origin is: "Dhaw-an", so it was inverted and made into a Ya; just as it was made in "Siyam" (fasting) and "Qiyam" (standing) (4).

Al-Mahdawi said: Whoever recites: "Dhi'a'an" with the Hamza, it is inverted. The Hamza that follows the Alif was moved forward, so it came before the Alif, becoming "Dhi'aya", then the Ya was turned into a Hamza because it occurred after an extra Alif. Likewise, if it is estimated that the Ya, when it was delayed, returned to the Waw from which it was inverted, then it is also turned into a Hamza. Its weight is "Fi'la'", an inversion of "Fi'al" (5).

It is said: The sun and moon shine their faces upon the inhabitants of the seven heavens, and their backs upon the inhabitants of the seven earths (6).

---

(1) See Tafsir Ibn Kathir for Verse (61) of Surah Al-Ankabut. Ibn Kathir said: They used to say in their Talbiyah: "Labbayk, no partner have You, except a partner who is Yours, You possess him and what he possesses." (2) Al-Hujjah by Al-Farisi 4/258, and he said: Or it is a verbal noun: "Dha'a Yadhu'u Dhiya'an", like your saying: "Aadha 'Iyadhan"

and "Qama Qiyaman". (3) Al-Sab'ah p. 323, and Al-Taysir p. 120. (4) Tafsir Al-Razi 35/17. (5) See Al-Kashf 'an Wujuh Al-Qira'at 1/512 - 513. (6) Narrated similarly by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/319, and Al-Tabari 23/300.

४५४ सूरह यूनुस: आयत ४ - ५

अर्थ: उनके कुफ़्र के कारण। कुरैश के अधिकांश लोग स्वीकार करते थे कि अल्लाह उनका सृष्टा है (१); तो उसने उनके विरुद्ध यह तर्क दिया और कहा: जो शुरुआत करने में सक्षम है, वह विनाश के बाद या अंगों के अलग होने के बाद पुनर्प्राप्ति करने में भी सक्षम है।

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने सूर्य को चमकता हुआ और चंद्रमा को प्रकाशमान बनाया और उसके लिए पड़ाव निर्धारित किए ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना जान सको। अल्लाह ने यह सब सत्य के साथ ही रचा है। वह उन लोगों के लिए निशानियाँ विस्तार से बताता है जो ज्ञान रखते हैं। (५)}

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने सूर्य को चमकता हुआ बनाया} यहाँ दो कर्म (objects) हैं, अर्थात्: प्रकाश देने वाला। इसे स्त्रीलिंग नहीं बनाया गया क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (Masdar) है, या "चमक वाला"। {और चंद्रमा को प्रकाशमान} एक संयोजन है, जिसका अर्थ है: आलोकित करने वाला, या "प्रकाश वाला"। 'ज़िया' (चमक) वह है जो चीजों को प्रकाशित करती है, जबकि 'नूर' (प्रकाश) वह है जो प्रकट होता है और फिर छिप जाता है; क्योंकि यह एक ही मूल की अग्नि से है। और 'ज़िया' 'ज़ौ' (प्रकाश) का बहुवचन है, जैसे 'सियात' (कोड़े) और 'हियाज़' (हौज़); 'सौत' और 'हौज़' के बहुवचन (२)।

कुनबुल ने इब्न कसीर से वर्णन किया है: "ज़िआअन्" (ضِئاءً) 'या' (ي) की जगह हमज़ा के साथ (३), और इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि इसका 'या' एक खुला हुआ 'वाव' (و) था, जो क्रिया का मूल अक्षर (الفعل। عين) है। इसका मूल 'ज़वा-अन्' (ضواء) था, फिर इसे पलट दिया गया और 'या' बना दिया गया; जैसे 'सियाम' (रोज़ा) और 'क़ियाम' (खड़े होना) में किया गया (४)।

अल-महदवी ने कहा: जिसने "ज़िआअन्" (ضِئاءً) हमज़ा के साथ पढ़ा, वह पलटा हुआ है। अलिफ़ के बाद आने वाले हमज़ा को आगे कर दिया गया, जिससे वह अलिफ़ से पहले आ गया और "ज़िआया" बन गया, फिर 'या' को हमज़ा में बदल दिया गया क्योंकि यह अतिरिक्त अलिफ़ के बाद आया था। इसी तरह, यदि यह माना जाए कि 'या', जब पीछे हटा, तो उस 'वाव' पर लौट गया जिससे वह पलटा गया था, तो वह भी हमज़ा में बदल जाता है। इसका वज़न "फि'ला" (فِلاع) है, जो "फि'आल" (فِعال) का उलट है (५)।

कहा जाता है: सूर्य और चंद्रमा अपना मुख सात आसमानों के निवासियों की ओर रखते हैं, और उनकी पीठ सात ज़मीनों के निवासियों की ओर होती है (६)।

---

(१) सूरह अल-अंकबूत की आयत (६१) की तफ़सीर इब्न कसीर देखें। इब्न कसीर ने कहा: वे अपनी तल्बिया में कहते थे: "लब्बैक, आपका कोई शरीक नहीं है, सिवाय उस शरीक के जो आपका है, आप उसके और जो उसके पास है उसके मालिक हैं।" (२) अल-हुज्जाह अल-फारिसी ४/२५८, और उन्होंने कहा: या यह एक भाववाचक संज्ञा है: "ज़ाआ यज़ूउ ज़िआन", जैसे आपका कहना: "आज़ा इयाज़न" और "क़ामा क़ियामन"। (३) अल-सबआ पृ. ३२३, और अल-तयसीर पृ. १२०। (४) तफ़सीर अल-राज़ी ३५/१७। (५) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात १/५१२ - ५१३ देखें। (६) इसी तरह अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर २/३१९ में और अल-तबरी ने २३/३०० में उद्धृत किया है।

٤٥٤ سورہ یونس: آیت ٤ - ٥

یعنی: ان کے کفر کی وجہ سے، اور قریش کی اکثریت اس بات کا اعتراف کرتی تھی کہ اللہ ہی ان کا خالق ہے (١)؛ تو اللہ نے ان پر اس سے احتجاج کیا اور فرمایا: جو ابتدا پر قادر ہے، وہ فنا ہونے کے بعد یا اجزاء کے بکھر جانے کے بعد دوبارہ پیدا کرنے پر بھی قادر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہی ہے جس نے سورج کو چمکتا ہوا اور چاند کو روشن بنایا اور اس کی منزلیں مقرر کیں تاکہ تم برسوں کی گنتی اور حساب معلوم کر سکو۔ اللہ نے یہ سب کچھ حق کے ساتھ ہی پیدا کیا ہے۔ وہ ان لوگوں کے لیے نشانیاں کھول کر بیان کرتا ہے جو علم رکھتے ہیں۔ (٥)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی ہے جس نے سورج کو چمکتا ہوا بنایا} یہ دو مفعول ہیں، یعنی: روشن کرنے والا، اور اسے مؤنث نہیں لایا گیا کیونکہ یہ مصدر ہے، یا "ضیاء والا"۔ {اور چاند کو روشن} عطف ہے، یعنی: منور کرنے والا، یا "نور والا"۔ ضیاء وہ ہے جو چیزوں کو روشن کرتی ہے، اور نور وہ ہے جو ظاہر ہوتا ہے اور پھر چھپ جاتا ہے؛ کیونکہ یہ ایک ہی اصل کی آگ سے ہے۔ اور "ضیاء"، "ضوء" کی جمع ہے، جیسے "سیاط" (کوڑے) اور "حیاض" (حوض)؛ "سوط" اور "حوض" کی جمع (٢)۔

اور قنبل نے ابن کثیر سے "ضِئاءً" (ہمزہ والی یاء کے ساتھ) پڑھا ہے (٣)، اور اس کی کوئی وجہ نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی "یاء" دراصل مفتوح "واؤ" تھی جو کہ فعل کا عین ہے، اس کی اصل "ضواء" تھی، پھر اسے بدل کر "یاء" بنا دیا گیا؛ جیسا کہ "صیام" اور "قیام" میں کیا گیا (٤)۔

المھدوی نے کہا: اور جس نے "ضِئاءً" ہمزہ کے ساتھ پڑھا، وہ مقلوب (الٹا) ہے، الف کے بعد والے ہمزہ کو مقدم کر دیا گیا تو وہ الف سے پہلے آ گیا، پس "ضِئایا" ہو گیا، پھر "یاء" کو ہمزہ سے بدل

دیا گیا کیونکہ وہ الف زائدہ کے بعد واقع ہوئی تھی۔ اسی طرح اگر یہ فرض کیا جائے کہ "یاء" جب پیچھے ہٹی تو اس "واؤ" کی طرف لوٹ گئی جس سے وہ بدلی تھی، تو وہ بھی ہمزہ سے بدل جائے گی، پس اس کا وزن "فِلاع" ہے، جو "فِعال" سے مقلوب ہے (۵)۔

اور کہا جاتا ہے: سورج اور چاند اپنے چہروں سے سات آسمانوں والوں کو روشن کرتے ہیں، اور ان کی پشت سات زمینوں والوں کے لیے ہوتی ہے (۶)۔

---

(۱) دیکھئے تفسیر ابن کثیر سورہ عنکبوت کی آیت (۶۱) کے پاس، اور ابن کثیر نے کہا: وہ اپنے تلبیہ میں کہتے تھے: لبيك لا شريك لك، إلا شريكاً هو لك، تملكه وما ملك۔ (۲) الحجة للفارسی ۴/۲۵۸، اور انہوں نے کہا: یا یہ مصدر ہو سکتا ہے: ضاء يضوء ضياء، جیسے آپ کا کہنا: عاذ عياذاً، اور قام قياماً۔ (۳) السبعة ص ۳۲۳، اور التیسیر ص ۱۲۰۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۷ / ۳۵۔ (۵) دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات ۱ / ۵۱۲ - ۵۱۳ ۔ (۶) اس کی مثل عبد الرزاق نے تفسیر ۲ / ۳۱۹ اور طبری نے ۲۳ / ۳۰۰ میں تخریج کی ہے۔

Surah Yunus: Verse 5 455

Allah Almighty's saying: {And determined for it stations} meaning: having stations, or: He determined stations for it. Then it was said: the meaning is: He determined for both of them, so He unified [the pronoun] for brevity and conciseness, as He said: {And when they saw a transaction or a diversion, they rushed to it} [Al-Jumu'ah: 11]. And as was said:

We are satisfied with what we have and you with what you have, and opinions differ (1)

It was said: The reporting is about the moon alone; because by it the months are counted, upon which actions in transactions and the like are based, as mentioned previously in "Al-Baqarah" (2). And in Surah Ya-Sin: {And the moon - We have determined for it stations} [Ya-Sin: 39] meaning: according to the number of [days in] the month, which are twenty-eight stations. And two days for decrease and 'al-muhaq' (3), and there its explanation will come.

Allah Almighty's saying: {that you may know the number of years and the account [of time]} meaning: the number of years and the calculation of months (4). Ibn Abbas (5) said: If He had made two suns, a sun by day and a sun by night without darkness or night, the number of years and calculation of months would not be known. The singular of "as-sineen" (years) is "sanah". Some Arabs say: "sanawat" in the plural. And some of them say: "sanahat". The diminutive is "sunayyah" and "sunayhah" (6).

Allah Almighty's saying: {Allah has not created all this except in truth} meaning: Allah, the Mighty and Sublime, intended nothing by creating that except wisdom and correctness (7), and to manifest His craftsmanship and wisdom, and as an indication of His power and knowledge, and so that every soul may be recompensed for what it earned; so this is the truth.

---

(1) Page 188 of this volume. (2) 3/228 onwards. See also 'I'rab al-Qur'an' by an-Nahhas 2/245. (3) 'Al-muhaq' (the 'm' can take three vowels): the end of the month. Or: three nights from its end, or when the moon is hidden, so it is not seen morning or evening, it was named so because it rose with the sun and it erased it (from sight). 'Al-Qamus' (m-h-q). (4) His saying: i.e., number of years and calculation of months, from (Zha). (5) We did not find it. (6) 'I'rab al-Qur'an' by an-Nahhas 2/245. (7) 'I'rab al-Qur'an' by an-Nahhas 2/246.

सूरह यूनुस: आयत 5 455

अल्लाह तआला का कथन: {और उसके लिए मंज़िलें निर्धारित कीं} अर्थात्: मंज़िलों वाला, या: उसके लिए मंज़िलें निर्धारित कीं। फिर कहा गया: अर्थ है: उन दोनों के लिए निर्धारित किया, तो संक्षिप्तता के लिए एकवचन का प्रयोग किया गया, जैसा कि उसने कहा: {और जब उन्होंने कोई व्यापार या तमाशा देखा, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़े} [अल-जुमुअह: 11]। और जैसा कि कहा गया है:

हम अपने पास जो है उससे संतुष्ट हैं और तुम अपने पास जो है उससे, और राय अलग-अलग है (1)

कहा गया है: सूचना केवल चाँद के बारे में है; क्योंकि उसी के द्वारा महीनों की गणना की जाती है जिस पर लेन-देन आदि में कार्य आधारित होते हैं, जैसा कि पहले "अल-बक़रह" (2) में बीत चुका है। और सूरह या-सीन में: {और चाँद - हमने उसके लिए मंज़िलें निर्धारित की हैं} [या-सीन: 39] अर्थात्: महीने की संख्या के अनुसार, और वे अट्ठाईस मंज़िलें हैं। और दो दिन कमी और 'अल-मुहाक़' (3) के लिए हैं, और वहाँ उसका स्पष्टीकरण आएगा।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना जान सको} अर्थात्: वर्षों की संख्या और महीनों की गणना (4)। इब्न अब्बास (5) ने कहा: यदि वह दो सूरज बना देता, एक दिन का सूरज और एक रात का सूरज जिसमें अंधेरा या रात न होती, तो वर्षों की संख्या और महीनों की गणना नहीं जानी जा सकती थी। "अल-सिनीन" (वर्षों) का एकवचन "सनह" है। अरबों में से कुछ बहुवचन में "सनवात" कहते हैं। और उनमें से कुछ "सनहात" कहते हैं। इसके लघु रूप "सुनैय्या" और "सुनैहह" (6) हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने यह सब सत्य के साथ ही पैदा किया है} अर्थात्: अल्लाह अज़-व-जल्ल ने उसे बनाने से केवल हिक्मत (बुद्धिमत्ता) और सच्चाई (7) का इरादा किया, और अपनी कारीगरी और हिक्मत को प्रकट करने के लिए, और अपनी शक्ति और ज्ञान के प्रमाण के रूप में, और ताकि प्रत्येक जीव को उसके किए का बदला दिया जाए; तो यही सत्य है।

---

(1) इस भाग का पृष्ठ 188। (2) 3/228 और उसके बाद। अन-नह़्हास द्वारा रचित 'इराब अल-क़ुरआन' 2/245 देखें। (3) अल-मुहाक़ (मीम पर तीनों मात्राएँ): महीने का अंत। या: इसके अंत की तीन रातें, या जब चाँद छिप जाता है, तो वह सुबह या शाम को नहीं देखा जाता है, इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह सूरज के साथ निकला और उसने उसे मिटा दिया। 'अल-क़ामूस' (म-ह़-

क़)। (4) उसका कथन: अर्थात् वर्षों की संख्या और महीनों की गणना, (ज़) से। (5) हमें यह नहीं मिला। (6) अन-नह़्ह़ास द्वारा रचित 'इराब अल-क़ुरआन' 2/245। (7) अन-नह़्ह़ास द्वारा रचित 'इराब अल-क़ुरआन' 2/246।

سورہ یونس: آیت 5 455

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اس کی منزلیں مقرر کر دیں} یعنی: منزلوں والا، یا: اس کے لیے منزلیں مقرر کر دیں۔ پھر کہا گیا: معنی یہ ہے: ان دونوں کی منزلیں مقرر کیں، پس اختصار و ایجاز کے طور پر ایک کے صیغے سے ذکر فرمایا، جیسا کہ فرمایا: {اور جب انہوں نے کوئی تجارت یا کھیل تماشا دیکھا تو اس کی طرف دوڑ پڑے} [الجمعہ: 11]۔ اور جیسا کہ کہا گیا ہے:

ہم اس پر راضی ہیں جو ہمارے پاس ہے اور تم اس پر جو تمہارے پاس ہے، اور رائیں مختلف ہوتی ہیں (1)

کہا گیا ہے: خبر صرف چاند کے بارے میں ہے؛ کیونکہ اس کے ذریعے ان مہینوں کا شمار کیا جاتا ہے جن پر معاملات وغیرہ میں عمل ہوتا ہے، جیسا کہ پہلے "البقرہ" (2) میں گزر چکا ہے۔ اور سورہ یٰسین میں: {اور چاند کی ہم نے منزلیں مقرر کر دیں} [یٰسین: 39] یعنی: مہینے کی تعداد پر، اور وہ اٹھائیس منزلیں ہیں۔ اور دو دن کمی اور 'محاق' (3) کے لیے ہیں، اور وہاں اس کا بیان آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {تاکہ تم برسوں کی گنتی اور حساب جان سکو} یعنی: برسوں کی تعداد اور مہینوں کا حساب (4)۔ ابن عباس (5) نے فرمایا: اگر اللہ دو سورج بنا دیتا، ایک دن کا سورج اور ایک رات کا سورج جس میں کوئی اندھیرا یا رات نہ ہوتی، تو برسوں کی گنتی اور مہینوں کا حساب معلوم نہ ہو سکتا۔ "سنین" (برسوں) کا واحد "سنۃ" ہے۔ اہل عرب میں سے کچھ جمع میں "سنوات" کہتے ہیں۔ اور ان میں سے بعض "سنہات" کہتے ہیں۔ تصغیر "سنیہ" اور "سنیہہ" (6) آتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اللہ نے یہ سب کچھ برحق ہی پیدا کیا ہے} یعنی: اللہ عزوجل نے اس کی تخلیق سے صرف حکمت اور درستی (7) ہی کا ارادہ کیا ہے، اور اپنی صنعت اور حکمت کے اظہار کے لیے، اور اپنی قدرت اور علم کی دلیل کے طور پر، اور تاکہ ہر جان کو اس کی کمائی کا بدلہ دیا جائے، پس یہی حق ہے۔

---

(1) اسی جلد کا صفحہ 188۔ (2) 3/228 اور اس کے بعد۔ نیز دیکھئے نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/245۔ (3) المحاق (میم کے تینوں اعراب کے ساتھ): مہینے کا آخری حصہ۔ یا: اس کے آخر کی تین راتیں۔ یا چاند کا چھپ جانا کہ وہ صبح و شام دکھائی نہ دے، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ سورج کے ساتھ طلوع ہوا تو اس نے اسے مٹا (چھپا) دیا۔ القاموس (محق)۔ (4) قول: یعنی برسوں کی تعداد اور مہینوں کا حساب، (ظ) سے۔ (5) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (6) نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/245۔ (7) نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/246۔

Surah Yunus: Verses 5 - 8 456

His word (Exalted is He): "[He] details the signs for a people who know." Detailing the signs means clarifying them so they may be used as evidence for His power (Exalted is He); because of the specification of night with its darkness and day with its light, without any merit for them or necessity; so this would be evidence for them that this is by the will of a Willer.

Ibn Kathir, Abu Amr, Hafs, and Yaqub read: "yufassilu" (He details) with the letter 'ya' (1), and this was chosen by Abu Ubayd and Abu Hatim; because of His preceding words: "Allah did not create that except in truth" and following it "and what Allah has created in the heavens and the earth," so it would be following it. Ibn al-Sumayfa' read: "tufassalu" (are detailed) with damma on the 'ta' and fatha on the 'sad' in the passive voice, and "al-Ayatu" (the signs) in the nominative case (2). The rest read: "nufassilu" (We detail) (3) with 'nun' for magnification.

His word (Exalted is He): "Indeed, in the alternation of the night and the day and [in] what Allah has created in the heavens and the earth are signs for a people who fear Allah."

Its meaning was previously mentioned in "Al-Baqarah" (4) and elsewhere, praise be to Allah. It has been said: the reason for its revelation is that the people of Makkah asked for a sign, so He referred them to contemplating His handiwork and looking into it. This was said by Ibn Abbas (5). "for a people who fear Allah" i.e., [fear] polytheism; as for one who commits polytheism and does not seek evidence, the sign is not a sign for him.

His word (Exalted is He): "Indeed, those who do not expect the meeting with Us and are satisfied with the life of this world and feel secure therein and those who are heedless of Our signs - For those their refuge will be the Fire because of what they used to earn."

His word (Exalted is He): "Indeed, those who do not expect (yarjuna) the meeting with Us": "yarjuna" means "fear", and from it is the saying of the poet:

When the bees sting him, he does not fear (yarju) their sting And he opposes them in a house of honey-yielding bees (6)

---

(1) Al-Sab'ah p. 323, Al-Taysir p. 121, and Al-Nashr 2/ 282. (2) It is an irregular (shadhdh) reading and we have not come across it. (3) Al-Sab'ah p. 323, and Al-Taysir

p. 121. (4) 490/ 2 onwards. (5) Reported by Ibn Abi Hatim 6/ 1928 (10230). (6) The verse is by Abu Dhu’ayb al-Hudhali, and it occurred in (Kh): 'awamil' instead of 'awasil', which is a narration for him as previously mentioned in 3/ 433.

सूरह यूनुस: आयतें 5 - 8 456

अल्लाह तआला का कथन: "[वह] उन लोगों के लिए निशानियां विस्तार से बताता है जो जानते हैं।" निशानियों को विस्तार से बताने का अर्थ है उन्हें स्पष्ट करना ताकि उनके द्वारा अल्लाह की शक्ति (तआला) का प्रमाण दिया जा सके, क्योंकि रात को उसके अंधेरे और दिन को उसके उजाले के साथ विशिष्ट किया गया है, बिना उनके किसी योग्यता या अनिवार्यता के, तो यह उनके लिए इस बात का प्रमाण होगा कि यह एक चाहने वाले (अल्लाह) की इच्छा से है।

इब्न कसीर, अबू अम्र, हफ़्स और याकूब ने इसे 'या' (1) के साथ "युफ़स्सुलु" (वह विस्तार से बताता है) पढ़ा है, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है; क्योंकि इससे पहले अल्लाह ने फ़रमाया: "अल्लाह ने उसे केवल सत्य के साथ पैदा किया है" और इसके बाद "और जो कुछ अल्लाह ने आसमानों और धरती में पैदा किया है", तो यह उसी के अनुसरण में होगा। इब्न अल-सुमैफ़ा ने "तुफ़स्सलु" (विस्तार से बताई जाती हैं) पढ़ा है; निष्क्रिय क्रिया के रूप में 'ता' पर पेश और 'साद' पर जबर के साथ, और "अल-आयातु" पेश (2) के साथ। बाकी लोगों ने महिमा दर्शाने के लिए 'नून' (3) के साथ "नुफ़स्सुलु" (हम विस्तार से बताते हैं) पढ़ा है।

अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही, रात और दिन के बारी-बारी आने में और जो कुछ अल्लाह ने आसमानों और धरती में पैदा किया है, उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो डरते हैं।"

इसका अर्थ "अल-बक़रा" (4) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है, अल्हम्दुलिल्लाह। यह कहा गया है: इसके अवतरण का कारण यह है कि मक्का वालों ने एक चमत्कार (निशानी) माँगा, तो अल्लाह ने उन्हें अपनी कृतियों पर विचार करने और उन्हें देखने के लिए निर्देशित किया। यह इब्न अब्बास (5) ने कहा है। "उन लोगों के लिए जो डरते हैं" यानी: शिर्क(साझेदारी) से, लेकिन जिसने शिर्क किया और प्रमाण नहीं ढूँढा, उसके लिए आयत कोई निशानी नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह, जो हमसे मिलने की उम्मीद नहीं रखते और सांसारिक जीवन से संतुष्ट हो गए और उसी में निश्चिंत हो गए, और जो हमारी निशानियों से गाफ़िल (असावधान) हैं। ये वे लोग हैं जिनका ठिकाना आग है, उस कमाई के कारण जो वे करते थे।"

अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह, जो हमसे मिलने की उम्मीद (यरजूना) नहीं रखते": "यरजूना" का अर्थ है "डरते हैं", और इसी से कवि का कथन है:

जब मधुमक्खियाँ उसे डंक मारती हैं, तो वह उनके डंक से नहीं डरता (यरजू) और वह मधुमक्खियों के छत्ते में उनका विरोध करता है (6)

---

(1) अस-सबा पृष्ठ 323, अत-तयसीर पृष्ठ 121, और अन-नश्र 2/ 282। (2) यह एक असामान्य (शाज़) क़िरात है और हमें यह नहीं मिली। (3) अस-सबा पृष्ठ 323, और अत-तयसीर पृष्ठ 121। (4) 490/ 2 और उसके बाद। (5) इसे इब्न अबी हातिम 6/ 1928 (10230) ने उद्धृत किया है। (6) यह शेर अबू ज़ुऐब अल-हुज़ली का है, और (ख़) में 'अवामिल' शब्द 'अवासिल' के बदले आया है, और यह उनके लिए एक रिवायत है जैसा कि पहले 3/ 433 में गुज़र चुका है।

سورہ یونس: آیات ۵ - ۸ ۴۵۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ آیات کی تفصیل کا مطلب ہے ان کی وضاحت کرنا تاکہ ان سے اللہ تعالیٰ کی قدرت پر استدلال کیا جا سکے؛ کیونکہ رات کو اس کی تاریکی اور دن کو اس کی روشنی کے ساتھ خاص کیا گیا ہے، بغیر کسی استحقاق یا وجوب کے؛ تو یہ ان کے لیے اس بات کی دلیل ہوگی کہ یہ ایک ارادہ کرنے والے کے ارادے سے ہے۔

ابن کثیر، ابو عمرو، حفص اور یعقوب نے "يُفَصِّلُ" (وہ تفصیل بیان کرتا ہے) ی (۱) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے پسند کیا ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے اللہ نے فرمایا: ﴿مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ اور اس کے بعد ﴿وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾، تو یہ اس کے تابع ہوگا۔ ابن السمیفع نے "تُفَصَّلُ" پڑھا ہے؛ ت کے ضمہ اور ص کے فتحہ کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر، اور "الآياتُ" رفع (۲) کے ساتھ۔ باقیوں نے "نُفَصِّلُ" (ہم تفصیل بیان کرتے ہیں) (۳) نون کے ساتھ پڑھا ہے جو عظمت کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ فِي اخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَوَتِ وَالْأَرْضِ لَأَيَتٍ لِّقَوْمٍ يَتَّقُونَ ﴾۔

"البقرہ" (۴) اور دیگر جگہوں پر اس کا معنی گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اور کہا گیا ہے: اس کے نزول کا سبب یہ ہے کہ اہل مکہ نے نشانی مانگی، تو اللہ نے انہیں اپنی مخلوقات میں غور و فکر کرنے کی طرف لوٹا دیا۔ یہ قول ابن عباس (۵) کا ہے۔ ﴿لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ﴾ یعنی: شرک سے، رہا وہ شخص جس نے شرک کیا اور استدلال نہ کیا، تو آیت اس کے لیے نشانی نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ ءَايَتِنَا غَفِلُونَ أُوْلَئِكَ مَأْوَاهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا﴾ "یرجون" کا مطلب ہے "خوف کھاتے ہیں"، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

إذا لسعتـه النحـلُ لم يَرْجُ لَسْعَها وخالَفَها في بَيْتِ نُوبٍ عَواسلِ (۶)

---

(۱) السبعہ ص ۳۲۳، والتیسیر ص ۱۲۱، والنشر ۲/ ۲۸۲۔ (۲) یہ ایک شاذ قرأت ہے اور ہمیں اس کا علم نہیں۔ (۳) السبعہ ص ۳۲۳، والتیسیر ص ۱۲۱۔ (۴) ۴۹۰/ ۲ اور اس کے بعد۔ (۵) اسے ابن ابی حاتم ۶/ ۱۹۲۸ (۱۰۲۳۰) نے روایت کیا ہے۔ (۶) یہ شعر ابو ذؤیب الہذلی کا ہے، اور (خ) میں 'عواسل' کی جگہ 'عوامل' واقع ہوا ہے، اور یہ ان کے لیے ایک روایت ہے جیسا کہ پہلے ۳/ ۴۳۳ میں گزر چکا ہے۔

It is said: "yarjoon" (they hope) means they desire/covet. From this is the saying of another: "Do the sons of Marwan hope for my hearing and obedience, while my people are Tamim and the desert is behind me?" (1) So hope (al-raja') can mean fear and desire, i.e., they do not fear punishment nor do they hope for reward. Meeting punishment and reward was made "meeting Allah" to glorify them both. It is said: "meeting" is taken literally, which is seeing, i.e., they do not desire to see Us. Some scholars said: Hope (raja') does not take the meaning of fear except with denial (al-jahd), such as His Almighty's saying: {What is [the matter] with you that you do not attribute to Allah [due] grandeur?} [Nuh: 13]. Others said: rather, it occurs with its meaning in every place where the context indicates it. His Almighty's saying: {and were satisfied with the life of this world} means: they were satisfied with it as a substitute for the Hereafter, so they worked for it. {and felt secure therein} means: they rejoiced in it and settled in it. The origin of "itma'anna" is "ta'mana" (tranquility), its 'meem' was advanced, and a 'noon' and an 'alif wasl' (linking alif) were added (2). Al-Ghaznawi mentioned it (3). {And those who are heedless of Our signs} means: of Our proofs, {heedless}: they do not take heed nor reflect. {Those - their refuge} means: their dwelling and residence {is the Fire for what they used to earn} i.e., of disbelief and denial. His Almighty's saying: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - their Lord will guide them by their faith. Beneath them rivers will flow in the Gardens of Pleasure. 9} His Almighty's saying: {Indeed, those who have believed} means: they spoke the truth (believed). {and done righteous deeds - their Lord will guide them by their faith} means: He increases them in guidance, like His saying: {And those who are guided - He increases them in guidance} [Muhammad: 17]. It is said: their Lord guides them by their faith to a place beneath which rivers flow. Abu Rawq said:

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/423, and the verse is by Suwar bin al-Mudarrib, as in al-Khazanah 3/176 (Dar Sader). (2) Al-Lisan (t-m-n). (3) He is Muhammad bin Yazid bin Tayfur, and his biography has preceded. See Al-Lisan (t-m-n).

कहा गया है: "यरजुन" (वे आशा रखते हैं) का अर्थ है वे लालसा रखते हैं। इसी से किसी अन्य का कथन है: "क्या मरवान के बेटे मेरी बात सुनने और आज्ञाकारिता की आशा करते हैं, जबकि मेरे लोग तमीम हैं और मरुस्थल मेरे पीछे है?" (1) तो 'रजा' (आशा) का अर्थ भय और लोभ हो सकता है, अर्थात: वे दंड से नहीं डरते और न ही पुरस्कार की आशा रखते हैं। दंड और पुरस्कार के मिलन को "अल्लाह से मिलना" कहा गया ताकि उन दोनों की महिमा बढ़े। कहा गया है: 'मिलना' (लीका) अपने प्रत्यक्ष अर्थ पर लागू होता है, जो देखना है, अर्थात: वे हमें देखने की लालसा नहीं रखते। कुछ विद्वानों ने कहा: 'रजा' (आशा) भय के अर्थ में केवल इनकार (अल-जहद) के साथ आता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {तुम्हें क्या हुआ है कि तुम अल्लाह के लिए गरिमा की आशा नहीं करते?} [नुह: 13]। कुछ ने कहा: बल्कि, यह हर उस स्थान पर अपने अर्थ के साथ आता है जहाँ संदर्भ इसका संकेत देता है। सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे सांसारिक जीवन से प्रसन्न हो गए} अर्थात: वे परलोक के बदले इससे संतुष्ट हो गए, इसलिए उन्होंने इसी के लिए कार्य किया। {और उसी में आश्वस्त हो गए} अर्थात: वे उससे प्रसन्न हुए और उसमें बस गए। 'इतमाअन्ना' का मूल 'ताअमना' (शांति) है, इसका 'मीम' आगे बढ़ा दिया गया, और एक 'नून' और 'अलिफ वस्ल' जोड़ दिया गया (2)। अल-गजनवी ने इसका उल्लेख किया है (3)। {और वे जो हमारी आयतों (संकेतों) से} अर्थात: हमारे प्रमाणों से {गाफिल (अचेत) हैं}: वे सबक नहीं लेते और न ही विचार करते हैं। {वे लोग - उनका ठिकाना} अर्थात: उनका आवास और रहने का स्थान {अग्नि है, उसके कारण जो वे कमाते थे} अर्थात: कुफ्र (अविश्वास) और झुठलाने के कारण। सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनका रब उनके ईमान के कारण उन्हें मार्ग दिखाएगा। उनके नीचे सुख-सुविधाओं के बाग़ों में नहरें बह रही होंगी। 9} सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए} अर्थात: जिन्होंने सच माना (विश्वास किया)। {और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनका रब उनके ईमान के कारण उन्हें मार्ग दिखाएगा} अर्थात: वह उनके मार्गदर्शन में वृद्धि करता है, जैसा कि उसका कथन है: {और जो लोग सीधे मार्ग पर चले, उसने उनके मार्गदर्शन में वृद्धि कर दी} [मुहम्मद: 17]। कहा गया है: उनका रब उनके ईमान के कारण उन्हें एक ऐसे स्थान की ओर ले जाएगा जिसके नीचे नहरें बहती हैं। अबू रौक ने कहा:

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/423, और शेर सुवार बिन अल-मुदर्रिब का है, जैसा कि अल-खज़ाना 3/176 (दार सादिर) में है। (2) अल-लिसान (त-म-न)। (3) वह मुहम्मद बिन यज़ीद बिन तैफूर हैं, और उनकी जीवनी पहले आ चुकी है। अल-लिसान (त-म-न) देखें।

سورة یونس: آیات ۷ - ۹ ۴۵۷

کہا گیا ہے: "یرجون" (وہ امید رکھتے ہیں) کا مطلب ہے وہ طمع رکھتے ہیں، اور اسی سے دوسرے کا قول ہے: "کیا مروان کے بیٹے میری سماعت اور اطاعت کی امید رکھتے ہیں جبکہ میری قوم تمیم ہے اور صحرا میرے پیچھے ہے؟" (۱) پس 'رجا' (امید) خوف اور طمع کے معنی میں ہوتا ہے، یعنی: وہ نہ سزا سے ڈرتے ہیں اور نہ ہی ثواب کی امید رکھتے ہیں۔ عذاب اور ثواب سے ملنے کو "اللہ سے ملنا" قرار دیا گیا تاکہ ان دونوں کی عظمت ظاہر ہو۔ کہا گیا ہے: 'لقاء' اپنے ظاہر پر جاری ہوتا ہے، اور وہ دیکھنا ہے، یعنی: وہ ہمارا دیدار کرنے کی طمع نہیں رکھتے۔ بعض علماء نے کہا: 'رجا' خوف کے معنی میں صرف انکار (جحد) کے ساتھ ہی آتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا﴾ [نوح: ۱۳]۔ بعض نے کہا: بلکہ، یہ ہر اس جگہ اپنے معنی میں آتا ہے جہاں سیاق و سباق اس کی طرف اشارہ کرے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی: وہ آخرت کے بدلے اس پر راضی ہو گئے، پس انہوں نے اسی کے لیے عمل کیا۔ ﴿وَاطْمَأَنُّوا بِهَا﴾ یعنی: وہ اس سے خوش ہوئے اور اس میں سکون پایا، اور "اطمأن" کی اصل "طأمن" (اطمینان) ہے، اس کی 'میم' کو پہلے لایا گیا، اور ایک 'نون' اور 'الفِ وصل' کا اضافہ کیا گیا (۲)۔ الغزنوی نے اس کا ذکر کیا ہے (۳)۔ ﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ ءَايَتِنَا﴾ یعنی: ہماری دلیلوں سے ﴿غَفِلُونَ﴾: وہ عبرت حاصل نہیں کرتے اور نہ ہی غور و فکر کرتے ہیں۔ ﴿أُوْلَئِكَ مأْوَلَهُمُ﴾ یعنی: ان کا ٹھکانہ اور مقام ﴿النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ یعنی: کفر اور جھٹلانے کی وجہ سے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُم بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَرُ فِي جَنَّتِ النَّعِيمِ ۹﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی: جنہوں نے تصدیق کی۔ ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُم بِإِيمَانِهِمْ﴾ یعنی: وہ ان کی ہدایت میں اضافہ کرتا ہے، جیسا کہ اس کا فرمان ہے: ﴿وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا

زَادَهُمْ هُدًى﴾ [محمد: ١٧]۔ کہا گیا ہے: ان کا رب ان کے ایمان کی وجہ سے انہیں ایسی جگہ کی طرف لے جائے گا جس کے نیچے نہریں بہتی ہیں۔ ابو روق نے کہا:

---

(١) النکت والعیون ٢/٤٢٣، اور یہ شعر سوار بن المضرب کا ہے، جیسا کہ الخزانۃ ٣/١٧٦ (دار صادر) میں ہے۔ (٢) اللسان (طمن)۔ (٣) وہ محمد بن یزید بن طیفور ہیں، اور ان کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے۔ دیکھئے اللسان (طمن)۔

Surah Yunus: Verses 9 - 10 458

"Their Lord will guide them by their faith" to Paradise. Atiyyah said: "guides them" means He rewards and recompenses them.

Mujahid said: Their Lord guides them by light on the Path (Sirat) to Paradise; He makes a light for them to walk by (1). It is narrated from the Prophet (peace be upon him) what strengthens this, that he said: "The believer's work meets him in the best form, comforting him and guiding him, and the disbeliever's work meets him in the ugliest form, frightening him and misleading him." This is the meaning of the Hadith (2).

Ibn Jurayh said: He makes their work a guide for them (3). Al-Hasan said: "guides them" means He has mercy on them (4).

His words, Exalted be He: {rivers flow beneath them}: It was said: in the speech there is a deleted 'and'; i.e., and (rivers) flow from beneath them (5), i.e., from beneath their gardens. And it was said: from beneath their couches; and this is better for leisure and sightseeing.

His words, Exalted be He: {Their call therein will be, 'Glory be to You, O Allah,' and their greeting therein will be, 'Peace.' And the last of their call will be, 'Praise be to Allah, Lord of the worlds!'}.

His words, Exalted be He: {Their call therein will be, 'Glory be to You, O Allah'}: their call, i.e., their supplication, and 'da'wa' is the verbal noun of 'da'a' (to call/supplicate), like 'shakwa' is the verbal noun of 'shaka' (to complain) (6), i.e., their supplication in Paradise is to say: "Glory be to You, O Allah."

It was said: If they want to ask for something, they put the request in the form of glorification (Tasbih), and they conclude with praise (Hamd) (7).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/345. It is in Tafsir Mujahid 1/292 summarized with the wording: their faith will be a light for them to walk by. Likewise, Al-Tabari included it 12/124, and Al-Nahhas mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 3/279. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/279, and the Hadith was included by Al-Tabari 12/123 via Qatadah from the Prophet (peace be upon him) as a Mursal report. See Musnad Ahmad (18534). (3) Al-Nukat wal-Uyun 2/423, and Al-Tabari included it at length 12/124. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/89. (5) See Al-Bahr 5/127. (6) Al-Kitab 4/40-41, and see Lisan (da'a). (7)

Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/539 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).

सूरह युनुस: आयत 9 - 10 458

"उनका रब उनके ईमान के कारण उन्हें (जन्नत की ओर) मार्गदर्शन करेगा।" अतियाह ने कहा: "मार्गदर्शन करता है" का अर्थ है कि वह उन्हें प्रतिफल और बदला देता है।

मुजाहिद ने कहा: उनका रब उन्हें पुल-सिरात पर नूर (प्रकाश) के ज़रिए जन्नत की ओर ले जाता है; वह उनके लिए एक नूर बना देता है जिससे वे चलते हैं (1)। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है जो इसकी पुष्टि करती है, उन्होंने फरमाया: "मोमिन (आस्तिक) का अमल (कर्म) उससे बेहतरीन रूप में मिलता है, उसे सुकून देता है और उसका मार्गदर्शन करता है, जबकि काफिर (नास्तिक) का अमल उससे सबसे बुरे रूप में मिलता है, उसे डराता है और गुमराह करता है।" यह हदीस का अर्थ है (2)।

इब्न जुराह ने कहा: वह उनके अमल को उनके लिए मार्गदर्शक बना देता है (3)। अल-हसन ने कहा: "मार्गदर्शन करता है" का अर्थ है कि वह उन पर रहम करता है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {उनके नीचे नदियाँ बहती होंगी}: कहा गया है: इस कथन में एक 'और' छुपा हुआ है; यानी, और (नदियाँ) उनके नीचे से बहती हैं (5), यानी उनके बगीचों के नीचे से। और यह भी कहा गया है: उनके बिस्तरों के नीचे से; और यह सैर-सपाटे और नज़ारे के लिए अधिक सुंदर है।

अल्लाह तआला का कथन: {उनमें उनकी पुकार होगी, 'ऐ अल्लाह! तू पाक (पवित्र) है', और उसमें उनका अभिवादन होगा, 'सलाम (शांति)', और उनकी पुकार का अंत होगा, 'तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है!'}

अल्लाह तआला का कथन: {उनमें उनकी पुकार होगी, 'ऐ अल्लाह! तू पाक है'}: उनकी पुकार, यानी उनकी दुआ, और 'दवा' (دعوى) 'दआ' (दुआ करना) का मस्तर (भाववाचक संज्ञा) है, जैसे 'शक्का' 'शका' (शिकायत करना) का मस्तर है (6), यानी जन्नत में उनकी दुआ यह होगी कि वे कहेंगे: "सुब्हानकल्लाहुम्मा" (ऐ अल्लाह! तू पाक है)।

और कहा गया है: जब वे कुछ माँगना चाहेंगे, तो अपनी माँग को तस्बीह (अल्लाह की महिमा) के शब्दों में व्यक्त करेंगे, और अंत अल्हम्दुलिल्लाह (प्रशंसा) के साथ करेंगे (7)।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/345। यह तफ़्सीर मुजाहिद 1/292 में संक्षिप्त शब्दों के साथ है: उनका ईमान उनके लिए नूर होगा जिससे वे चलेंगे। इसी प्रकार अल-तबारी ने इसे 12/124 में उद्धृत किया है, और अल-नहहास ने मानी अल-क़ुरआन 3/279 में इसका उल्लेख किया है। (2) मानी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 3/279, और हदीस अल-तबारी द्वारा 12/123 में क़तादाह के माध्यम से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुरसल (प्रेषित) के रूप में उद्धृत की गई है। मुस्नद अहमद (18534) देखें। (3) अल-नुकत वल-उयून 2/423, और अल-तबारी ने इसे विस्तार से 12/124 में उद्धृत किया है। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/89। (5) अल-बहर 5/127 देखें। (6) अल-किताब 4/40-41, और लिसान (दआ) देखें। (7) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/539 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसका उल्लेख किया है।

سورہ یونس: آیات 9 - 10 458

"ان کا رب ان کے ایمان کے سبب ان کی (جنت کی طرف) رہنمائی کرے گا۔" عطیہ نے کہا: "رہنمائی کرتا ہے" کا مطلب ہے کہ وہ انہیں ثواب اور جزا دیتا ہے۔

مجاہد نے کہا: ان کا رب انہیں صراط پر نور کے ذریعے جنت کی طرف رہنمائی فرماتا ہے؛ وہ ان کے لیے ایک نور بنا دیتا ہے جس کے ساتھ وہ چلتے ہیں (1)۔ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے جو اس کی تائید کرتی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "مومن کا عمل اس سے بہترین صورت میں ملتا ہے، اسے مانوس کرتا ہے اور اس کی رہنمائی کرتا ہے، جبکہ کافر کا عمل اس سے بدترین صورت میں ملتا ہے، اسے وحشت زدہ کرتا ہے اور گمراہ کرتا ہے۔" یہ حدیث کا مفہوم ہے (2)۔

ابن جریج نے کہا: وہ ان کے عمل کو ان کے لیے رہنما بنا دیتا ہے (3)۔ الحسن نے کہا: "رہنمائی کرتا ہے" یعنی وہ ان پر رحم کرتا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَرُ} (ان کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی): کہا گیا ہے: کلام میں ایک 'واو' محذوف ہے؛ یعنی اور ان کے نیچے سے بہتی ہیں (5)، یعنی ان کے باغات کے نیچے سے۔ اور کہا گیا ہے: ان کے تختوں کے نیچے سے؛ اور یہ تفریح اور منظر کشی کے لحاظ سے زیادہ خوبصورت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ}۔

ارشاد باری تعالیٰ: {دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ} ان کا پکارنا، یعنی ان کی دعا، اور 'دعویٰ' دعا کرنے کا مصدر ہے، جیسے 'شکوٰی' شکایت کرنے کا مصدر ہے (6)، یعنی جنت میں ان کی دعا یہ ہوگی کہ وہ کہیں گے: سبحانک اللھم۔

اور کہا گیا ہے: جب وہ کسی چیز کا سوال کرنا چاہیں گے تو سوال کو تسبیح کے الفاظ میں ظاہر کریں گے، اور حمد پر ختم کریں گے (7)۔

---

(1) تفسیر البغوی 2/345۔ یہ تفسیر مجاہد 1/292 میں ان مختصر الفاظ کے ساتھ ہے: ان کا ایمان ان کے لیے نور ہوگا جس کے ساتھ وہ چلیں گے۔ اسی طرح الطبری نے اسے 12/124 میں روایت کیا ہے، اور النحاس نے معانی القرآن 3/279 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 3/279، اور حدیث الطبری نے 12/123 میں قتادہ کے واسطے سے نبی کریم ﷺ سے مرسلاً روایت کی ہے۔ دیکھیے مسند احمد (18534)۔ (3) النکت والعیون 2/423، اور الطبری نے اسے تفصیل سے 12/124 میں روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر ابی اللیث 2/89۔ (5) دیکھیے البحر 5/127۔ (6) الکتاب 4/40-41، اور لسان (دعا) دیکھیے۔ (7) الواحدی نے الوسیط 2/539 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Yunus: Verse 10 459

It was said: Their calling is for the servants to bring them what they desire, then they glorify [God][1]. It was said: Supplication (Du'a) here means wishing; Allah Almighty said: {And you will have therein whatever you desire} [Fussilat: 31], meaning: what you wish for. And Allah knows best. His saying: {and their greeting therein will be, "Peace"} means: Allah's greeting to them, or the Angel's greeting, or their greeting to each other: Peace[2]. The meaning of 'greeting' has been fully discussed in [Surah] An-Nisa[3]. And praise be to Allah. His saying: {and the last of their call will be, "Praise be to Allah, Lord of the worlds"} involves four issues: The first: It was said: When the people of Paradise see birds passing by and desire them, they say: "Exalted are You, O Allah," then an angel brings them what they desired, and when they have eaten, they praise Allah. Thus, their request is with the word of glorification (Tasbih), and the conclusion is with the word of praise (Hamd)[4]. Abu Ubayd only narrated the lightening (takhfif) of "an" and the nominative case (raf') for what follows it. He said: We only see them choosing this, and they differentiated between it and the saying of the Almighty: {that the curse of Allah [be upon him]} and {and that the wrath of Allah [be upon her]} [An-Nur: 7-9] because they wanted to narrate the saying when it is said: "Praise be to Allah." An-Nahhas said[5]: The view of al-Khalil and Sibawayh[6] is that this "an" is lightened from the heavy one (inna), and the meaning is: it is praise to Allah. Muhammad bin Yazid said: It is permissible to say "an-al-hamda lillahi" (making "an" light but treating it like the heavy one), but the nominative case (raf') is more regular. An-Nahhas said: Abu Hatim narrated that Bilal bin Abi Burda recited: "and the last of their call is that praise be to Allah, Lord of the worlds" [reading 'anna' instead of 'an'].

(1) Tafsir of Abu al-Layth 2/89, and Tafsir al-Baghawi 2/345. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 2/539. (3) 6/487 onwards. (4) Narrated by al-Tabari 12/126 from Ibn Jurayj. (5) In I'rab al-Qur'an 2/246, and what precedes it is from him. (6) In al-Kitab 3/163.

सूरा युनुस: आयत 10 459

कहा गया है: उनका पुकारना सेवकों को वह सब लाने के लिए है जो वे चाहते हैं, फिर वे तस्बीह (महिमा गान) करते हैं[1]। कहा गया है: यहाँ 'दुआ' का अर्थ 'तमन्ना' (इच्छा) है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {वहाँ तुम्हारे लिए वह सब होगा जो तुम माँगोगे (इच्छा करोगे)} [फुस्सिलत: 31] यानी: जिसकी तुम तमन्ना करोगे। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह का फरमान: {और उसमें उनका अभिवादन 'सलाम' होगा} यानी: अल्लाह का उन्हें सलाम, या फरिश्तों का सलाम, या उनका एक-दूसरे को सलाम: सलाम[2]। 'सलाम' का अर्थ सूरा 'अन-निसा' में विस्तार से बताया जा चुका है[3]। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। अल्लाह का फरमान: {और उनकी पुकार का अंत यह होगा कि 'सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है'} इसमें चार मसले हैं: पहला: कहा गया है कि जन्नत वाले जब पक्षियों को अपने पास से गुजरते हुए देखेंगे और उनकी इच्छा करेंगे तो कहेंगे: "ऐ अल्लाह, तू पवित्र है", तो फरिश्ता उनके पास उनकी मनचाही चीज़ लेकर आएगा, फिर जब वे खा लेंगे तो अल्लाह की प्रशंसा करेंगे, तो उनकी पुकार तस्बीह के शब्दों के साथ होगी और अंत 'अलहम्दुलिल्लाह' (प्रशंसा) के साथ[4]। अबू उबैद ने केवल "अन" के हल्का होने (तख़फ़ीफ़) और उसके बाद वाले शब्द के रफ़' (पेश) के साथ होने का वर्णन किया है। उन्होंने कहा: हम देखते हैं कि उन्होंने इसी को चुना है, और उन्होंने इसे अल्लाह के इस कथन के बीच अंतर करने के लिए किया है: {कि अल्लाह की लानत (धिक्कार)} और {कि अल्लाह का ग़ज़ब (क्रोध)} [अन-नूर: 7-9] क्योंकि वे उस बात का वर्णन करना चाहते थे जो "अलहम्दुलिल्लाह" कहते समय कही जाती है। अन-नहहास ने कहा[5]: अल-ख़लील और सीबवैह[6] का मत है कि यह "अन" असल में भारी (अन्ना) से हल्का किया गया है, और अर्थ यह है: कि अल्लाह ही के लिए प्रशंसा है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: "अन-अल-हम्दा लिल्लाह" पढ़ना भी जायज़ है, जिसमें हल्के'अन' को भारी की तरह इस्तेमाल किया जाए, लेकिन रफ़' (पेश) के साथ पढ़ना अधिक नियमानुसार है। अन-नहहास ने कहा: अबू हातिम ने उल्लेख किया है कि बिलाल बिन अबी बुर्दा ने पढ़ा: "व आख़िरु दअ'वाहुम अन्ना अल-हम्दा लिल्लाहि रब्बिल-आलमीन" (अन्ना के साथ)।

(1) तफ़्सीर अबू अल-लैथ 2/89, और तफ़्सीर अल-बगवी 2/345। (2) अल-वासीत अल-वाहिदी द्वारा 2/539। (3) 6/487 और उसके बाद। (4) इब्न जुरैज से अत-तबरी 12/126 द्वारा उद्धृत। (5) इ'राब अल-कुरआन 2/246 में, और इससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं से है। (6) अल-किताब 3/163 में।

سورہ یونس: آیت 10 459

اور کہا گیا: ان کی پکار خادموں کو پکارنا ہے تاکہ وہ ان کی خواہش کے مطابق چیزیں لائیں، پھر وہ تسبیح کرتے ہیں[1]۔ اور کہا گیا: یہاں 'دعا' سے مراد تمنا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تمہارے لیے وہاں وہ سب کچھ ہوگا جو تم طلب کرو گے (تمنا کرو گے)} [فصلت: 31] یعنی: جس کی تم تمنا کرو گے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کی باہمی تحیہ (دعا) وہاں سلام ہوگا} یعنی: اللہ کا انہیں سلام، یا فرشتوں کا سلام، یا ان کا ایک دوسرے کو سلام: سلام[2]۔ 'تحیہ' کے معنی سورہ 'النساء' میں مکمل طور پر گزر چکے ہیں[3]۔ والحمد للہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کی پکار کا خاتمہ اس پر ہوگا کہ تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: کہا گیا ہے کہ جنتی جب پرندوں کو اپنے پاس سے گزرتے ہوئے دیکھیں گے اور ان کی خواہش کریں گے تو کہیں گے: "سبحانک اللّٰہم"، تو فرشتہ ان کے پاس ان کی خواہش کے مطابق چیز لے آئے گا، پھر جب وہ کھا لیں گے تو اللہ کی حمد کریں گے، پس ان کا سوال تسبیح کے لفظ کے ساتھ ہوگا، اور اختتام حمد کے لفظ کے ساتھ[4]۔ اور ابو عبید نے صرف 'أَن' کی تخفیف اور اس کے بعد والے اسم کے رفع کے ساتھ ہی نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم دیکھتے ہیں کہ انہوں نے اسی کو اختیار کیا ہے، اور انہوں نے اس کے اور اللہ عزوجل کے اس قول کے درمیان فرق کیا ہے: {کہ اللہ کی لعنت ہو} اور {اور یہ کہ اللہ کا غضب ہو} [النور: 7-9] کیونکہ انہوں نے اس حکایت کا ارادہ کیا جب "الحمد للہ" کہا جاتا ہے۔ نحاس نے کہا[5]: خلیل اور سیبویہ[6] کا مذہب یہ ہے کہ یہ 'أَنْ' مخففہ من الثقیلہ ہے، اور معنی یہ ہے: کہ حمد اللہ ہی کے لیے ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: "أَنِ الحمدَ للہ" بھی جائز ہے، جس میں خفیفہ کو ثقیلہ کی طرح عمل دیا جائے، اور رفع

(پڑھنا) زیادہ قیاسی (قاعدے کے مطابق) ہے۔ نحاس نے کہا: ابو حاتم نے ذکر کیا ہے کہ بلال بن ابی بردہ نے پڑھا: "وآخرُ دعواهم أنَّ الحمدَ لله رب العالمين" (أنَّ کے ساتھ)۔

(1) تفسیر ابواللیث 2/89، اور تفسیر بغوی 2/345۔ (2) الوسیط للواحدی 2/539۔ (3) 6/487 اور اس کے بعد۔ (4) اسے طبری نے 12/126 میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن 2/246 میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی ان ہی کا ہے۔ (6) الکتاب 3/163 میں۔

Surah Yunus: Verse 10 460

I said: This is the recitation (Qira'ah) of Ibn Muhaysin(1). Al-Ghaznawi narrated it; because it is related from him. Second: Tasbeeh (Glorification), Hamd (Praise), and Tahleel (Unification - saying 'La ilaha illa Allah') can sometimes be called 'Dua' (supplication); Muslim and Al-Bukhari narrated from Ibn Abbas: That the Messenger of Allah (PBUH) used to say at times of distress: "There is no god but Allah, the Great, the Forbearing. There is no god but Allah, Lord of the Magnificent Throne. There is no god but Allah, Lord of the heavens and Lord of the earth and Lord of the Noble Throne"(2). Al-Tabari(3) said: The predecessors used to supplicate with this prayer, and they called it the 'Dua of Distress'. Ibn Uyaynah said; when asked about this, he said: Do you not know that Allah Almighty says: "If My servant is occupied with My praise instead of asking Me, I give him better than what I give to those who ask"(4). What settles the dispute and confirms that this is called Dua even if it does not contain the typical meaning of supplication, but rather is a glorification of Allah Almighty and praise for Him, is what An-Nasa'i narrated from Sa'd bin Abi Waqqas, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The supplication of Dhul-Nun (Jonah) when he supplicated while in the belly of the whale: 'None has the right to be worshipped but You, Glory be to You! Truly, I have been among the wrongdoers.' For indeed, no Muslim man ever supplicates with it for anything except that Allah responds to him"(5). Third: It is from the Sunnah for whoever begins eating to mention the name of Allah (say Bismillah) when eating and drinking, and to praise Him (say Alhamdulillah) upon finishing; following the example of the people of Paradise. In 'Sahih' Muslim, from Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah is pleased with the servant who eats a meal and praises Him for it, or drinks...

(1) Mentioned by Bilal and Ibn Muhaysin, Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 56, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasab' 1/308. Bilal bin Abi Burda is the son of Abu Musa al-Ash'ari, he was the governor of Basra and its judge, he died in the year 120-something AH. At-Tahdhib 1/252-253. (2) Sahih Bukhari (6345), and Sahih Muslim (2730), and it is in Ahmad (2012). (3) His saying in 'Al-Mufhim' 7/56. (4) 'Al-Mufhim' 7/56, and it was narrated from Sufyan by Ibn Abd al-Barr in 'Al-Tamhid' 1/44, and he mentioned that Sufyan narrated it from Mansur (who is Ibn al-Mu'tamir) from Malik bin al-Harith, and likewise Ibn al-Mubarak narrated it in 'Al-Zuhd' (929). And a similar Marfu' tradition was narrated in 1/9 and 209 from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri

(RA). (5) Sunan al-Nasa'i al-Kubra (10416), and also narrated by Ahmad (1462) in detail, and al-Tirmidhi (3505).

सूरह यूनुस: आयत 10 460

मैंने कहा: और यह इब्न मुहयसिन(1) की क़िरात है। अल-ग़ज़नवी ने इसे बयान किया है; क्योंकि यह उनसे रिवायत की गई है। दूसरा: तस्बीह, हम्द और तहलील को कभी-कभी दुआ कहा जा सकता है; मुस्लिम और बुखारी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ परेशानी के समय कहा करते थे: "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, जो महान और सहनशील है, अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं जो महान अर्श का रब है, अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं जो आसमानों का रब और ज़मीन का रब और सम्मानित अर्श का रब है"(2)। अल-तबरी(3) ने कहा: पूर्वज इस दुआ के ज़रिए दुआ माँगते थे, और वे इसे 'परेशानी की दुआ' कहते थे। इब्न उयैना ने कहा; जब उनसे इसके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: क्या तुम नहीं जानते कि अल्लाह तआला कहता है: "अगर मेरा बंदा मुझसे माँगने के बजाय मेरी प्रशंसा में व्यस्त रहता है, तो मैं उसे उससे बेहतर देता हूँ जो मैं माँगने वालों को देता हूँ"(4)। जो विवाद को खत्म करता है, और यह कि इसे दुआ कहा जाता है भले ही इसमें दुआ का सामान्य अर्थ न हो, बल्कि यह अल्लाह तआला की बड़ाई और उसकी प्रशंसा है, वह है जो अन-नसाई ने साद बिन अबी वक्कास से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ज़ुन्-नून (यूनुस अ.स.) की दुआ जब उन्होंने मछली के पेट में रहते हुए दुआ की थी: 'तेरे सिवा कोई माबूद नहीं, तू पाक है, बेशक मैं ही ज़ालिमों में से था'; क्योंकि जो कोई मुस्लिम इसके साथ किसी भी चीज़ के लिए दुआ करता है, उसकी दुआ ज़रूर क़ुबूल होती है"(5)। तीसरा: सुन्नत में से है कि जो कोई खाना शुरू करे, वह खाने और पीने के समय अल्लाह का नाम ले (बिस्मिल्लाह कहे), और फारिग होने पर उसकी प्रशंसा करे (अल्हम्दुलिल्लाह कहे); जन्नत वालों के तरीके पर चलते हुए। 'सहीह' मुस्लिम में अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह उस बंदे से खुश होता है जो खाना खाता है और उस पर उसकी प्रशंसा करता है, या पानी पीता है...

(1) इसे बिलाल और इब्न मुहयसिन, इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 56 में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसब' 1/308 में ज़िक्र किया है। बिलाल बिन अबी बुर्दा अबू मूसा अल-अशअरी के बेटे हैं, वे बसरा के अमीर और उसके काज़ी थे, उनकी मृत्यु 120 के कुछ साल बाद हुई। अत-तहज़ीब 1/252-253। (2) सहीह बुखारी (6345), और सहीह मुस्लिम (2730), और यह अहमद (2012) के पास है। (3) अल-मुफहिम 7/56 में उनका कथन। (4) अल-मुफहिम 7/56, और इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' 1/44 में सुफ़ियान से रिवायत किया है, और उन्होंने उल्लेख किया कि

सुफ़ियान ने इसे मंसूर (जो इब्न अल-मुअतमिर हैं) से, मलिक बिन अल-हारिस के हवाले से रिवायत किया है, और इसी तरह इब्न अल-मुबारक ने इसे 'अल-ज़ुहद' (929) में रिवायत किया है। और इसी तरह की मरफ़ू रिवायत 1/9 और 209 में अबू सईद अल-खुद्री (रज़ि.) की हदीस से गुज़री है। (5) सुनन अन-नसाई अल-कुबरा (10416), और इसे अहमद (1462) ने विस्तार से, और तिर्मिज़ी (3505) ने भी रिवायत किया है।

سورہ یونس: آیت 10 460

میں نے کہا: اور یہ ابن مُحَيْصِن(1) کی قرأت ہے۔ اسے الغزنوی نے بیان کیا ہے؛ کیونکہ یہ ان سے مروی ہے۔ دوسری بات: تسبیح، حمد اور تہلیل کو کبھی دعا بھی کہا جاتا ہے؛ مسلم اور بخاری نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ پریشانی کے وقت فرمایا کرتے تھے: «لا إله إلا الله العظيم الحليم، لا إله إلا الله رب العرش العظيم، لا إله إلا الله رب السماوات ورب الأرض ورب العرش الكريم» (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں جو عظمت والا اور بردبار ہے، اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں جو عرش عظیم کا رب ہے، اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں جو آسمانوں کا رب اور زمین کا رب اور عرش کریم کا رب ہے) (2)۔ طبری(3) نے کہا: اسلاف اس دعا کے ذریعے دعا مانگتے تھے، اور وہ اسے 'دعائے کرب' (پریشانی کی دعا) کہتے تھے۔ ابن عیینہ سے جب اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: کیا تمہیں معلوم نہیں کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "اگر میرے بندے کو میری ثناء نے مجھ سے مانگنے سے مصروف کر دیا، تو میں اسے مانگنے والوں کو دیے جانے والے بہترین عطیے سے بھی بڑھ کر دوں گا"(4)۔ اور جو بات اس اختلاف کو ختم کرتی ہے، اور یہ کہ اسے دعا کہا جاتا ہے اگرچہ اس میں دعا کا (لغوی) معنی نہ بھی ہو، بلکہ یہ اللہ تعالیٰ کی تعظیم اور اس کی ثناء ہے، وہ روایت ہے جسے نسائی نے سعد بن ابی وقاص سے نقل کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ذوالنون (یونس علیہ السلام) کی وہ دعا جو انہوں نے مچھلی کے پیٹ میں کی تھی: 'لا إله إلا أنت سبحانك إني كنت من الظالمين' (تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، بے شک میں ہی ظالموں میں سے تھا)؛ پس کوئی بھی مسلمان جب کسی بھی چیز کے لیے اس کے ساتھ دعا کرتا ہے تو اللہ اسے قبول فرماتا ہے"(5)۔ تیسری بات: سنت یہ ہے کہ جو کھانا شروع کرے وہ کھانے پینے کے وقت اللہ کا نام لے (بسم اللہ پڑھے)، اور فارغ ہونے

پر اس کی حمد کرے (الحمد للہ کہے)؛ اہل جنت کی پیروی کرتے ہوئے، اور 'صحیح' مسلم میں انس بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ اس بندے سے راضی ہوتا ہے جو کھانا کھاتا ہے تو اس پر اللہ کی حمد کرتا ہے، یا پیتا ہے...

(1) اسے بلال اور ابن محیصن سے ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 56 میں، اور ابن جنی نے 'المحتسب' 1/ 308 میں ذکر کیا ہے۔ اور بلال بن ابی بردہ، ابو موسیٰ الاشعری کے بیٹے ہیں، وہ بصرہ کے امیر اور وہاں کے قاضی تھے، ان کی وفات ایک سو بیس کے کچھ سال بعد ہوئی۔ التہذیب 1/ 252 - 253۔ (2) صحیح بخاری (6345)، اور صحیح مسلم (2730)، اور یہ احمد (2012) کے ہاں بھی ہے۔ (3) ان کا قول المفہم 7/ 56 میں ہے۔ (4) المفہم 7/ 56، اور اسے سفیان سے ابن عبد البر نے التمہید 1/ 44 میں روایت کیا ہے، اور ذکر کیا کہ سفیان نے اسے منصور (جو ابن المعتمر ہیں) سے، انہوں نے مالک بن الحارث سے روایت کیا، اور اسی طرح ابن المبارک نے اسے الزہد (929) میں روایت کیا ہے۔ اور اسی طرح کی مرفوع روایت 1/9 اور 209 میں ابو سعید الخدری ؓ کی حدیث سے منقول ہے۔ (5) سنن نسائی الکبریٰ (10416)، اور اسے احمد (1462) نے مفصل، اور ترمذی (3505) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Yunus: Verses 10 - 11 461

...the drink, so he praises Him for it (1). Fourth: It is recommended for the supplicant to say at the end of his supplication as the people of Paradise said: {And the end of their cry will be, "Praise be to Allah, Lord of the worlds."} [10:10]. And it is good to recite the end of Surah As-Saffat, for it combines the glorification of the Creator (the Exalted) from what is attributed to Him (2), peace be upon the Messengers, and concluding with praise to Allah, Lord of the worlds.

The Almighty's saying: {And if Allah were to hasten for the people the evil [they invoke] as He hastens for them the good, their term would have been ended for them. But We leave the ones who do not expect the meeting with Us, in their transgression, wandering blindly. 11}

The Almighty's saying: {And if Allah were to hasten for the people the evil [they invoke] as He hastens for them the good, their term would have been ended for them.} It contains three issues: First: The Almighty's saying: {And if Allah were to hasten for the people the evil}. It was said: Its meaning is: If Allah were to hasten punishment for people as they hasten reward and good, they would die; because they were created in this world with a weak constitution, and they are not like that on the Day of Resurrection; because on the Day of Resurrection they are created for eternal remaining (3). And it was said: The meaning is: If Allah did with people in His response to the disliked things as they want Him to do with them in His response to the good, He would have destroyed them (4), and that is the meaning of: {their term would have been ended for them}. And it was said: It is specific to the disbeliever; meaning: If Allah were to hasten punishment for the disbeliever for his disbelief as He hastened for him the good of this world in terms of wealth and children, He would have hastened the end of his term for him to hasten the punishment of the Hereafter; this was said by Ibn Ishaq (5). Muqatil: It is the saying of al-Nadr ibn al-Harith: "O Allah, if this is the truth from You, then rain down..."

---

(1) Sahih Muslim (2734), and it is with Ahmad (11973), and the discussion about starting with the Basmalah preceded in 7/314. (2) In (Z): from what the atheists attributed to Him. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/246 - 247. (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/108 from Mujahid. And Mujahid's words will come in full. (5) Al-Nukat wal-Uyun 2/425.

...पेय, तो वह उसके लिए उसकी प्रशंसा करता है (1)। चौथा: दुआ करने वाले के लिए अपनी दुआ के अंत में यह कहना मुस्तहब (पसंदीदा) है जैसा कि जन्नत वालों ने कहा: {और उनकी पुकार का अंत यह होगा, "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है।" } [10:10]। और सूरह अस-साफ़ात के अंत को पढ़ना अच्छा है, क्योंकि यह खालिक़ (पवित्र और महान) की उन चीज़ों से तंज़ीह (महिमामंडन) को जोड़ता है जो उसकी ओर मनसूब की गई हैं (2), रसूलों पर सलाम, और "अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन" के साथ समापन।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर अल्लाह लोगों के लिए बुराई में वैसी ही जल्दी करता जैसी वे भलाई के लिए जल्दी करते हैं, तो उनकी मुद्दत (मौत) पूरी हो चुकी होती। तो हम उन लोगों को छोड़ देते हैं जिन्हें हमसे मिलने की उम्मीद नहीं है, कि वे अपनी सरकशी में भटकते रहें। 11}

अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर अल्लाह लोगों के लिए बुराई में वैसी ही जल्दी करता जैसी वे भलाई के लिए जल्दी करते हैं, तो उनकी मुद्दत पूरी हो चुकी होती।} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर अल्लाह लोगों के लिए बुराई में वैसी ही जल्दी करता}। कहा गया: इसका अर्थ है: यदि अल्लाह लोगों के लिए सज़ा में वैसी ही जल्दी करता जैसी वे सवाब और भलाई के लिए जल्दी करते हैं, तो वे मर जाते; क्योंकि वे दुनिया में कमज़ोर पैदा किए गए हैं, और क़यामत के दिन वे ऐसे नहीं होंगे; क्योंकि क़यामत के दिन उन्हें हमेशा रहने के लिए पैदा किया जाता है (3)। और कहा गया: अर्थ यह है: यदि अल्लाह लोगों के साथ उनकी नापसंद चीज़ों में वैसा ही करता जैसा वे चाहते हैं कि वह उनके साथ भलाई में करे, तो वह उन्हें नष्ट कर देता (4), और यही अर्थ है: {उनकी मुद्दत पूरी हो चुकी होती}। और कहा गया: यह काफ़िर के लिए विशिष्ट है; यानी: यदि अल्लाह काफ़िर के कुफ़्र पर उसे सज़ा देने में वैसी ही जल्दी करता जैसी उसने उसके लिए दुनिया की भलाई यानी माल और औलाद में जल्दी की, तो वह उसकी मौत का वक्त करीब ले आता ताकि उसे आख़िरत की सज़ा जल्दी मिल जाए; यह इब्न इसहाक़ ने कहा है (5)। मुक़ातिल: यह नज़्र बिन अल-हारिस का कहना है: "ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ़ से हक़ है, तो हम पर बारिश बरसा..."

---

(1) सहीह मुस्लिम (2734), और यह अहमद (11973) के पास है, और बिस्मिल्लाह से शुरू करने के बारे में चर्चा 7/314 में पहले हो चुकी है। (2) (ज़) में: उन चीज़ों से जो मुलहिदों (नास्तिकों) ने उसकी ओर मनसूब कीं। (3) अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरआन 2/246 - 247। (4) इब्न अतिय्या ने

मुजाहिद से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/108 में इसका ज़िक्र किया है। और मुजाहिद की पूरी बात आगे आएगी। (5) अल-नुक़त वल-उयून 2/425।

سورہ یونس: آیات 10 - 11 461

...پینا، تو وہ اس پر اللہ کی حمد کرتا ہے (1)۔ چوتھی بات: دعا کرنے والے کے لیے مستحب ہے کہ وہ اپنی دعا کے آخر میں وہی کہے جو اہل جنت نے کہا: ﴿اور ان کی پکار کا خاتمہ یہ ہو گا کہ سب تعریف اللہ ہی کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے﴾ [10:10]۔ اور سورہ 'الصافات' کے آخری حصے کی تلاوت کرنا بھی اچھا ہے، کیونکہ اس میں باری تعالیٰ کی ان چیزوں سے تنزیہہ (پاکی) جمع ہے جو اس کی طرف منسوب کی گئیں (2)، رسولوں پر سلام ہے، اور الحمد للہ رب العالمین پر خاتمہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر اللہ لوگوں کو برائی پہنچانے میں ویسی ہی جلدی کرتا جیسی وہ بھلائی پانے کے لیے جلدی کرتے ہیں تو ان کی میعاد (موت) کبھی کی پوری ہو چکی ہوتی، سو ہم ان لوگوں کو جو ہم سے ملنے کی امید نہیں رکھتے ان کی سرکشی میں بھٹکتا ہوا چھوڑ دیتے ہیں ۱۱﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر اللہ لوگوں کے لیے برائی میں ویسی ہی جلدی کرتا جیسی وہ بھلائی پانے کے لیے جلدی کرتے ہیں تو ان کی میعاد پوری ہو چکی ہوتی﴾۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر اللہ لوگوں کے لیے برائی میں ویسی ہی جلدی کرتا﴾۔ کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اگر اللہ لوگوں کو سزا دینے میں ویسی ہی جلدی کرتا جیسی وہ ثواب اور خیر حاصل کرنے میں جلدی کرتے ہیں تو وہ مر جاتے؛ کیونکہ وہ دنیا میں ایک کمزور ساخت کے ساتھ پیدا کیے گئے ہیں، اور قیامت کے دن وہ ایسے نہیں ہوں گے؛ کیونکہ قیامت کے دن وہ ہمیشہ رہنے کے لیے پیدا کیے جائیں گے (3)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اگر اللہ لوگوں کے ساتھ ان کی ناپسندیدہ چیزوں کے جواب میں ویسا ہی کرتا جیسا وہ چاہتے ہیں کہ وہ ان کے ساتھ خیر کے جواب میں کرے، تو وہ انہیں ہلاک کر دیتا (4)، اور یہی معنی ہے: ﴿ان کی میعاد پوری ہو چکی ہوتی﴾۔

اور کہا گیا: یہ کافر کے ساتھ خاص ہے؛ یعنی: اگر اللہ کافر کے کفر پر اسے سزا دینے میں ویسی ہی جلدی کرتا جیسی اس نے اس کے لیے دنیا کی خیر یعنی مال اور اولاد میں جلدی کی، تو وہ اس کی موت کا وقت جلد لے آتا تاکہ اسے آخرت کا عذاب جلدی مل جائے؛ یہ ابن اسحاق کا قول ہے

(5)۔ مقاتل: یہ نضر بن الحارث کا قول ہے: اے اللہ! اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر برسادے---

---

(1) صحیح مسلم (2734)، اور یہ احمد (11973) کے ہاں بھی ہے، اور تسمیہ (بسم اللہ) سے آغاز کے بارے میں گفتگو 314/7 میں گزر چکی ہے۔ (2) (ظ) کے نسخے میں: ان باتوں سے جو ملحدوں نے اس کی طرف منسوب کیں۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 246/2 - 247۔ (4) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 108/3 میں مجاہد سے ذکر کیا ہے۔ اور مجاہد کا کلام مکمل آگے آئے گا۔ (5) النکت والعیون 425/2۔

Surah Yunus: Verse 11 462

...stones from the sky upon us; if this were hastened for them, they would have perished (1).

Mujahid said: It was revealed concerning a man who supplicates against himself, his wealth, or his child when angry: "O Allah, destroy him," "O Allah, do not bless him in it and curse him," or something like this. If that were answered for him as good is answered, their term would have been concluded for them (2). So the verse was revealed condemning a blameworthy character trait found in some people; they supplicate for good and want the answer to be hastened, then sometimes bad character leads them to supplicate for evil; if it were hastened for them, they would perish (3).

Second: There is a difference of opinion regarding the answering of this supplication. It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "I asked Allah, Mighty and Majestic, not to answer the supplication of a loved one against his beloved" (4). Shahr bin Hawshab said: I read in some books that Allah Almighty says to the angels entrusted with the servant: "Do not write anything against My servant while he is in a state of distress" (5), as a kindness from Allah Almighty to him.

Some said: That supplication might be answered; they argued with the hadith of Jabir narrated by Muslim in the end of his Sahih. Jabir said: We traveled with the Messenger of Allah ﷺ in the campaign of Batn Buwat while he was seeking Al-Majdi bin 'Amr al-Juhani. A camel used for carrying water was being shared by five, six, or seven of us. The turn of a man from the Ansar came for his camel. He made it kneel and mounted it, then goaded it, but it was somewhat slow in responding. He said to it: "Go! May Allah curse you!" The Messenger of Allah ﷺ said: "Who is this curser of his camel?" He said: "It is me, O Messenger of Allah." He said: "Get down from it, do not accompany us with one who is cursed. Do not supplicate against yourselves, do not supplicate against your children, and do not supplicate against your wealth, lest you coincide with an hour from Allah in which a request..."

(1) Zad al-Masir 4/11, Tafsir Abi al-Layth 2/90, and al-Muharrar al-Wajiz 3/108. (2) Narrated by al-Tabari 12/130-131, and Ibn Abi Hatim 6/1932 (10254), and it is in Tafsir Mujahid 1/292. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/109. (4) Narrated by al-Khatib in his History 2/202-203, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 2/354-355 from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, and he said: This hadith is not authentic from the Messenger of Allah (5) .ﷺ We did not find it from Shahr bin Hawshab, and Ibn

Abi al-Dunya narrated it in al-Samt (84) from al-Ahnaf bin Qays who said: Allah Almighty inspires the two guardians who are with the son of Adam: Do not write anything against My servant in his distress.

सूरह यूनुस: आयत 11 462

...हम पर आसमान से पत्थर बरसाए; अगर उनके लिए यह जल्दी कर दिया जाता, तो वे नष्ट हो जाते (1)।

मुजाहिद ने कहा: यह उस व्यक्ति के बारे में उतरी जो क्रोधित होने पर अपने, अपनी संपत्ति या अपनी संतान के विरुद्ध प्रार्थना करता है: "हे अल्लाह, इसे नष्ट कर दे," "हे अल्लाह, इसमें बरकत न दे और इस पर लानत कर," या इसी तरह की बातें। यदि उनकी वह प्रार्थना स्वीकार कर ली जाती जैसे भलाई की प्रार्थना स्वीकार की जाती है, तो उनका समय पूरा हो चुका होता (2)। अतः यह आयत कुछ लोगों में पाई जाने वाली एक निंदनीय चारित्रिक विशेषता की निंदा करने के लिए उतरी है; वे भलाई के लिए प्रार्थना करते हैं और चाहते हैं कि उत्तर शीघ्र मिले, फिर कभी-कभी बुरा चरित्र उन्हें बुराई के लिए प्रार्थना करने पर मजबूर कर देता है; यदि उनके लिए यह शीघ्र कर दिया जाता, तो वे नष्ट हो जाते (3)।

दूसरा: इस प्रार्थना की स्वीकृति के संबंध में मतभेद है। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से प्रार्थना की है कि वह किसी प्रेमी की अपने प्रिय के विरुद्ध की गई प्रार्थना स्वीकार न करे" (4)। शहर बिन हौशब ने कहा: मैंने कुछ पुस्तकों में पढ़ा है कि अल्लाह तआला बंदे पर नियुक्त फरिश्तों से कहता है: "मेरे बंदे के खिलाफ कुछ भी न लिखो जब वह व्याकुलता (परेशानी) की स्थिति में हो" (5), यह अल्लाह तआला की ओर से उस पर दया है।

कुछ लोगों ने कहा: वह प्रार्थना स्वीकार की जा सकती है; उन्होंने जाबिर की उस हदीस से तर्क दिया जिसे मुस्लिम ने अपनी सहीह के अंत में वर्णित किया है। जाबिर ने कहा: हम रसूलुल्लाह ﷺ के साथ बत्न बुवात के अभियान में निकले थे और वह अल-मजदी बिन अम्र अल-जुहनी की तलाश में थे। पानी ढोने वाले एक ऊंट का उपयोग हममें से पांच, छह या सात लोग बारी-बारी से कर रहे थे। एक अनसारी व्यक्ति की अपने ऊंट की बारी आई। उसने उसे बिठाया और उस पर सवार हो गया, फिर उसे चलाने की कोशिश की, लेकिन उसने थोड़ी सुस्ती दिखाई। उसने उससे कहा: "चल! अल्लाह तुझ पर लानत करे!" रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "अपने ऊंट पर लानत करने वाला यह कौन है?" उसने कहा: "मैं हूँ, ऐ अल्लाह के रसूल।" आपने फरमाया: "इससे उतर जाओ, लानत किए हुए के साथ हमारे साथ न चलो। अपने विरुद्ध प्रार्थना न करो, अपनी संतान के विरुद्ध प्रार्थना न करो, और अपनी

संपत्ति के विरुद्ध प्रार्थना न करो, ऐसा न हो कि तुम्हारी प्रार्थना अल्लाह की ओर से उस घड़ी के साथ मिल जाए जिसमें माँगा गया..."

(1) ज़ाद अल-मसीर 11/4, तफ़सीर अबी अल-लैथ 90/2, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 108/3। (2) इसे अल-तबरी 12/130-131, और इब्न अबी हातिम 6/1932 (10254) ने निकाला है, और यह तफ़सीर मुजाहिद 292/1 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 109/3। (4) इसे अल-खतीब ने अपनी तारीख 2/202-203 में निकाला है, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत 2/354-355 में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है और कहा: यह हदीस रसूलुल्लाह ﷺ से प्रमाणित नहीं है। (5) हमें यह शहर बिन हौशब से नहीं मिला, और इब्न अबी अल-दुनिया ने इसे 'अस-सम्त' (84) में अल-अहनफ़ बिन क़ैस से निकाला है, जिन्होंने कहा: अल्लाह तआला आदम के बेटे के साथ रहने वाले दो संरक्षकों को प्रेरणा देता है: मेरे बंदे की परेशानी में उसके खिलाफ कुछ भी न लिखो।

سورہ یونس: آیت 11 462

...ہم پر آسمان سے پتھر (برسا دے)، پس اگر ان کے لیے یہ جلدی کر دیا جاتا تو وہ ہلاک ہو جاتے (1)۔

مجاہد نے کہا: یہ اس شخص کے بارے میں نازل ہوئی جو غصے کی حالت میں اپنی جان، اپنے مال یا اپنی اولاد کے خلاف بددعا کرتا ہے: "اے اللہ اسے ہلاک کر دے، اے اللہ اس میں برکت نہ دے اور اس پر لعنت کر،" یا اس جیسی باتیں۔ پس اگر ان کی وہ دعا قبول کر لی جاتی جیسے بھلائی قبول کی جاتی ہے، تو ان کی مدت پوری کر دی جاتی (2)۔ تو یہ آیت ایک مذموم صفت کی مذمت میں نازل ہوئی ہے جو بعض لوگوں میں ہوتی ہے، وہ خیر میں دعا کرتے ہیں اور چاہتے ہیں کہ جواب جلدی ملے، پھر کبھی کبھی برا اخلاق انہیں شر کی دعا پر آمادہ کرتا ہے؛ اگر ان کے لیے یہ جلدی کر دیا جاتا تو وہ ہلاک ہو جاتے (3)۔

دوسرا: اس دعا کی قبولیت میں اختلاف پایا جاتا ہے؛ چنانچہ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "میں نے اللہ عزوجل سے سوال کیا کہ وہ کسی محبت کرنے والے کی اپنے محبوب کے خلاف دعا قبول نہ کرے" (4)۔ شہر بن حوشب نے کہا: میں نے بعض کتب میں پڑھا ہے کہ اللہ تعالیٰ بندے پر مقرر فرشتوں سے فرماتا ہے: "میرے بندے کے خلاف اس کی گھبراہٹ (پریشانی) کی حالت میں کچھ نہ لکھو" (5)۔ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس پر مہربانی ہے۔

بعض نے کہا: وہ دعا قبول ہو سکتی ہے؛ اور انہوں نے حضرت جابر کی اس حدیث سے استدلال کیا جسے مسلم نے اپنی صحیح کی آخری کتاب میں روایت کیا ہے، جابر نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غزوہ بطنِ بواط میں چلے اور آپ مجدی بن عمرو الجہنی کو تلاش کر رہے تھے، اور ایک اونٹ پر باری باری ہم میں سے پانچ، چھ اور سات افراد سوار ہوتے تھے، تو ایک انصاری

شخص کی اپنے اونٹ پر سوار ہونے کی باری آئی، اس نے اسے بٹھایا اور اس پر سوار ہوا، پھر اسے چلایا تو اس نے تھوڑی سستی دکھائی، اس نے اس سے کہا: "چل! تجھ پر اللہ کی لعنت ہو!" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے اونٹ پر لعنت کرنے والا یہ کون ہے؟" اس نے کہا: "میں ہوں اے اللہ کے رسول"؛ آپ نے فرمایا: "اس سے اتر جاؤ، ملعون کے ساتھ ہمارے ساتھ نہ رہو۔ تم اپنی جانوں کے خلاف بددعا نہ کرو، نہ اپنی اولاد کے خلاف بددعا کرو، اور نہ اپنے مالوں کے خلاف بددعا کرو، ایسا نہ ہو کہ تم اللہ کی طرف سے ایسی گھڑی کے موافق ہو جاؤ جس میں مانگا گیا..."

(1) زاد المسیر 4/11، وتفسیر ابی اللیث 2/90، والمحرر الوجیز 3/108۔ (2) اسے الطبری 12/130 - 131، اور ابن ابی حاتم 6/1932 (10254) نے روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/292 میں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 3/109۔ (4) اسے الخطیب نے اپنی تاریخ 2/202 - 203، اور ابن الجوزی نے الموضوعات 2/354 - 355 میں حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے۔ (5) ہمیں شہر بن حوشب سے یہ روایت نہیں ملی، اور ابن ابی الدنیا نے اسے 'الصمت' (84) میں الاحنف بن قیس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ ابن آدم کے ساتھ رہنے والے دو محافظوں (فرشتوں) کی طرف وحی کرتا ہے: میرے بندے کی گھبراہٹ میں اس پر کچھ نہ لکھو۔

...in it is a gift, so He answers you"(1).

In a book other than Muslim's, it is mentioned that the Prophet (PBUH) was on a journey, and a man cursed his she-camel. The Prophet asked, "Where is the one who cursed his camel?" The man said, "I am here, O Messenger of Allah." He said, "Move it away from you, for it [the curse] has been answered regarding it." Mentioned by Al-Halimi in "Minhaj al-Din" (2).

"Sha'" is narrated with Seen and Sheen, and it is a command to a camel meaning: "Go."

Third: The Almighty's saying: {And if Allah were to hasten...} The scholars said: Hastening (ta'jeel) is from Allah, and seeking haste (isti'jaal) is from the servant.

Abu Ali said (3): Both are from Allah, and there is an omission in the speech, meaning: If Allah were to hasten for people evil in a way similar to their seeking haste for good. Then He omitted "hastening" and put its adjective in its place, then omitted the adjective and put the mudaf ilayh (possessive) in its place. This is the school of Al-Khalil and Sibawayh.

According to the opinion of Al-Akhfash and Al-Farra': "Like their seeking haste," then the "Kaf" was omitted and it became accusative. Al-Farra' said (4): As you say: "I struck Zaid your striking," meaning: "like your striking."

Ibn Amir recited: {Their term would have been decreed for them} (5). It is a good recitation because it is connected to His saying: {And if Allah were to hasten for the people the evil...}.

His Almighty's saying: {But We leave the ones who do not expect the meeting with Us} meaning: He does not hasten evil for them, for perhaps one of them might repent, or a believer might emerge from their loins. {In their transgression, wandering blindly} meaning: they are bewildered. Transgression (Tughyan) is height and elevation, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (6).

---

(1) Sahih Muslim (3009). His saying: Batn Buwat: It is a mountain from the mountains of Juhayna, and the Nadhih: the watering camel, and ya'taqibuhu: meaning he alternates riding it, and tuladinu 'alayhi ba'da al-taladun: meaning he was slow and did not proceed. Ikmal al-Mu'allim 8/564-565. (2) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 2/435, and narrated by Ahmad (9522) and Al-Nasa'i (8764) from the hadith of Abu Hurairah

(RA). (3) In Al-Hujjah 4/254. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/458, and the author quoted it via I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/247. And what was before it was from him. (5) Al-Sab'ah p. 323 - 324, and Al-Taysir p. 121. (6) 1/317.

...उसमें एक दान है, इसलिए वह तुम्हारी पुकार सुनता है" (1)।

मुस्लिम के अलावा एक अन्य किताब में उल्लेख है कि नबी ﷺ एक यात्रा पर थे, तो एक व्यक्ति ने अपनी ऊंटनी को कोसा। नबी ने पूछा: "वह कहाँ है जिसने अपनी ऊंटनी को कोसा?" उस व्यक्ति ने कहा: "मैं यहाँ हूँ, ऐ अल्लाह के रसूल।" आपने फरमाया: "इसे अपने से दूर कर दो, क्योंकि इसके बारे में दुआ (कोसना) स्वीकार कर ली गई है।" इसे अल-हलीमी ने "मिन्हाज अद-दीन" में उल्लेख किया है (2)।

"शा" (Sha) को सीन और शीन के साथ वर्णित किया गया है, और यह ऊंट के लिए एक झिड़की है जिसका अर्थ है: "चलो।"

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि अल्लाह जल्दी करता...} विद्वानों ने कहा: जल्दी करना (ताजील) अल्लाह की ओर से है, और जल्दबाजी करना (इस्तिअजाल) बंदे की ओर से है।

अबू अली ने कहा (3): दोनों अल्लाह की ओर से हैं, और वाक्य में कुछ हटा दिया गया है, यानी: "यदि अल्लाह लोगों के लिए बुराई वैसे ही जल्दी कर देता जैसे वे भलाई के लिए जल्दबाजी करते हैं।" फिर उन्होंने "जल्दी करने" को हटा दिया और उसके विशेषण को उसकी जगह रखा, फिर विशेषण को हटाकर मुदाफ़ इलैहि को उसकी जगह रखा। यह अल-खलील और सिबवैह का मत है।

अल-अखफश और अल-फर्रा के मत के अनुसार: "उनकी जल्दबाजी की तरह," फिर 'काफ़' को हटा दिया गया और इसे कर्म कारक (नसब) में रखा गया। अल-फर्रा ने कहा (4): जैसे आप कहते हैं: "मैंने ज़ैद को वैसा ही मारा जैसा तुमने मारा," यानी: "तुम्हारे मारने की तरह।"

इब्न आमिर ने पढ़ा: {उनका समय उनके लिए तय कर दिया जाता} (5)। यह एक सुंदर पाठ है; क्योंकि यह उनके इस कथन से जुड़ा है: {और यदि अल्लाह लोगों के लिए बुराई जल्दी कर देता...}।

अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन हम उन्हें छोड़ देते हैं जो हमसे मिलने की आशा नहीं रखते} अर्थात: वह उनके लिए बुराई में जल्दी नहीं करता, क्योंकि शायद उनमें से कोई पश्चाताप (तौबा) कर ले, या उनकी संतानों में से कोई आस्तिक (मोमिन) पैदा हो जाए। {अपनी सरकशी में भटकते हुए} अर्थात: वे हैरान और परेशान हैं। और सरकशी (तुग़यान): उच्चता और ऊँचाई है, जिसका वर्णन पहले "अल-बकराह" (6) में हो चुका है।

(1) सहीह मुस्लिम (3009)। उनका कहना है: बल्न बुवात: यह जुहैना के पहाड़ों में से एक पहाड़ है, और नादिह: सींचने वाला ऊंट, और या'ताकिबुहु: यानी वह उस पर बारी-बारी सवारी करता है। इकमल अल-मुअल्लिम 8/564-565। (2) अल-मिन्हाज फी शुअब अल-ईमान 2/435, और इसे अहमद (9522) और अल-नसाई (8764) ने अबू हुरैरा (र.अ.) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) अल-हुज्जाह 4/254 में। (4) मआनी अल-कुरआन 1/458 में, और लेखक ने इसे अन-नहस 2/247 द्वारा इराब अल-कुरआन के माध्यम से उद्धृत किया है। (5) अस-सबअह पृ. 323 - 324, और अत-तयसीर पृ. 121। (6) 1/317।

اس میں عطا ہے، پس وہ تمہاری پکار سنتا ہے" (1)۔

کتاب مسلم کے علاوہ میں ہے کہ نبی ﷺ ایک سفر میں تھے، تو ایک آدمی نے اپنی اونٹنی پر لعنت کی، آپ نے فرمایا: "وہ کہاں ہے جس نے اپنی اونٹنی پر لعنت کی؟" اس آدمی نے کہا: "میں ہوں اے اللہ کے رسول!" آپ نے فرمایا: "اسے اپنے سے دور کر دو کیونکہ اس کے حق میں (بددعا) قبول ہو چکی ہے"۔ اسے الحلیمی نے "منہاج الدین" میں ذکر کیا ہے (2)۔

"شأ" سین اور شین کے ساتھ مروی ہے، اور یہ اونٹ کو جھڑکنے کے لیے ہے جس کا معنی ہے: "چل"۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ﴾ علماء نے کہا: تعجیل (جلدی کرنا) اللہ کی طرف سے ہے، اور استعجال (جلد بازی کرنا) بندے کی طرف سے ہے۔

ابو علی نے کہا (3): یہ دونوں اللہ کی طرف سے ہیں، اور کلام میں حذف ہے، یعنی: اور اگر اللہ لوگوں کے لیے شر میں ویسی ہی جلدی کرتا جیسی وہ خیر کے لیے جلد بازی کرتے ہیں۔ پھر "تعجیلاً" کو حذف کر دیا اور اس کی صفت کو اس کے مقام پر رکھا، پھر صفت کو حذف کیا اور مضاف الیہ کو اس کے مقام پر رکھا۔ یہ الخلیل اور سیبویہ کا مذہب ہے۔

اخفش اور فراء کے قول کے مطابق: "جیسے ان کا جلد بازی کرنا"، پھر 'کاف' کو حذف کر دیا اور اسے نصب دیا۔ فراء نے کہا (4): جیسے تم کہتے ہو: "میں نے زید کو تمہارے مارنے کی طرح مارا"، یعنی تمہارے مارنے کی طرح۔

ابن عامر نے پڑھا: ﴿لَقَضَى إِليهم أَجَلَهُم﴾ (5)۔ یہ ایک اچھی قراءت ہے؛ کیونکہ یہ اللہ کے اس قول سے متصل ہے: ﴿وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَنَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا﴾ یعنی: ان کے لیے شر میں جلدی نہیں کرتا، تاکہ شاید ان میں سے کوئی توبہ کر لے، یا ان کی نسلوں سے کوئی مومن پیدا ہو۔ ﴿فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ یعنی: وہ بھٹک رہے ہیں۔ اور طغیان: بلندی اور سرکشی ہے، اور یہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (6)۔

---

(1) صحیح مسلم (3009)۔ ان کا قول: بطن بواط: یہ جبل جہینہ کے پہاڑوں میں سے ایک پہاڑ ہے، اور الناضح: سیراب کرنے والا اونٹ، اور یعتقبہ: یعنی اس کی سواری کا تدارک کرتا ہے، اکمال المعلم 8/ 564-565. (2) المنہاج فی شعب الایمان 2/ 435، اور اسے احمد (9522) اور النسائی (8764) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) فی الحجة 4/ 254. (4) معانی القرآن 1/ 458، اور اسے مصنف نے النحاس 2/ 247 کی اعراب القرآن کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (5) السبعة ص 323 - 324، اور التیسیر ص 121. (6) 1/ 317.

Surah Yunus: Verses 11 - 12 464

It has been said that what is meant by this verse are the people of Makkah, and that it was revealed when they said: "O Allah, if this is the truth from You" [Al-Anfal: 32], as mentioned before (1), and Allah knows best.

Allah Almighty says: "And when affliction touches man, he calls upon Us [lying] on his side or sitting or standing; but when We remove from him his affliction, he continues [as if] he had never called upon Us to [remove] an affliction that touched him. Thus is made fair-seeming to the transgressors that which they used to do." (12)

His Almighty saying: "And when affliction touches man, he calls upon Us [lying] on his side": It is said: what is meant by "man" here is the disbeliever - it is said: he is Abu Hudhayfah bin Al-Mughirah the polytheist (2) - misfortune, hardship, and effort afflict him.

"Calls upon Us [lying] on his side": i.e., lying down on his side. "Or sitting or standing": He only meant all of his states, because a person does not exceed one of these three states (3).

Some said: He started with the one lying down because he is usually in greater distress, so he supplicates more and his exertion is greater, then the one sitting, then the one standing. "But when We remove from him his affliction, he continues": i.e., he continues in his disbelief and does not give thanks or take heed.

I say: This is the characteristic of many confused monotheists; when well-being reaches him, he continues in his previous sins. So the verse encompasses both the disbeliever and others.

"As if he had never called upon Us": Al-Akhfash said: it is "Ka'anna" (4) the heavy form which has been lightened, and the meaning is: "as if he". And he recited:

"Woe, it is as if whoever possesses wealth is loved, and whoever becomes poor lives in misery." (5)

---

(1) 9/496. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' (4/12) from Ibn Abbas and Muqatil, and he mentioned that the name of Abu Hudhayfah is Hashim bin al-Mughirah bin Abdullah al-Makhzumi. (3) Tafsir al-Baghawi 2/346. (4) In the manuscripts and 'I'rab al-Quran' by al-Nahhas 2/247 (and the text is from it): "an", and what is established is from (m), which matches what is in 'Ma'ani al-Quran' by al-

Akhfash 2/565. (5) Said by Zayd bin Amr bin Nufayl, and it is in 'al-Kitab' 2/155 and 'al-Khizanah' 6/404.

सूरह यूनुस: आयतें 11 - 12 464

यह कहा गया है कि इस आयत से मुराद मक्का के लोग हैं, और यह तब नाज़िल हुई थी जब उन्होंने कहा था: "ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ़ से हक़ है" [अल-अन्फ़ाल: 32], जैसा कि पहले बताया जा चुका है (1), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला फरमाता है: "और जब इंसान को कोई तकलीफ़ पहुँचती है, तो वह हमें (लेटे हुए) अपनी करवट पर या बैठे हुए या खड़े हुए पुकारता है; फिर जब हम उससे उसकी तकलीफ़ दूर कर देते हैं, तो वह इस तरह चल देता है जैसे उसने हमें उस तकलीफ़ के लिए कभी पुकारा ही न था जो उसे पहुँची थी। इसी तरह हद से गुज़रने वालों के लिए उनके काम ख़ुशनुमा बना दिए गए हैं।" (12)

उसका यह फ़रमान: "और जब इंसान को कोई तकलीफ़ पहुँचती है, तो वह हमें (लेटे हुए) अपनी करवट पर पुकारता है": कहा गया है: यहाँ 'इंसान' से मुराद काफ़िर है - कहा गया है: वह मुशरिक अबू हुज़ैफ़ा बिन अल-मुग़ीरा है (2) - जिसे मुसीबत, सख़्ती और मशक़्क़त पहुँचती है।

"हमें अपनी करवट पर पुकारता है": यानी, अपनी करवट पर लेटे हुए। "या बैठे हुए या खड़े हुए": इससे उसकी तमाम हालतों को मुराद लिया गया है; क्योंकि इंसान इन तीन हालतों में से किसी एक से बाहर नहीं होता (3)।

कुछ ने कहा: उन्होंने लेटे हुए से शुरुआत इसलिए की क्योंकि वह आमतौर पर ज़्यादा तकलीफ़ में होता है, इसलिए वह ज़्यादा दुआ करता है और उसकी कोशिश ज़्यादा होती है, फिर बैठने वाला, फिर खड़ा होने वाला। "फिर जब हम उससे उसकी तकलीफ़ दूर कर देते हैं, तो वह चल देता है": यानी, वह अपने कुफ्र पर क़ायम रहता है और न शुक्र अदा करता है और न ही नसीहत हासिल करता है।

मैं कहता हूँ: यह बहुत से उन मुवह्हिदीन (एकेश्वरवादियों) की सिफ़त है जो गुनाहों में मिले हुए हैं; जब उन्हें आफ़ियत (भलाई) मिलती है, तो वे उन्हीं गुनाहों पर वापस चले जाते हैं जिनमें वे पहले मुब्तला थे। लिहाज़ा, यह आयत काफ़िर और दूसरों दोनों के लिए आम है।

"जैसे उसने हमें कभी पुकारा ही न था": अल-अख़फ़श ने कहा: यह "कअन्ना" (4) है जिसका भारीपन हल्का कर दिया गया है, और इसका अर्थ है: "जैसे कि वह"। और उन्होंने शेर पढ़ा:

"हाए, ऐसा लगता है कि जिसके पास दौलत है उससे प्यार किया जाता है, और जो गरीब हो जाता है वह दुख में जीता है।" (5)

---

(1) 9/496. (2) इसका उल्लेख इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' (4/12) में इब्न अब्बास और मुक़ातिल से किया है, और उन्होंने उल्लेख किया है कि अबू हुज़ैफ़ा का नाम हाशिम बिन अल-मुग़ीरा बिन अब्दुल्ला अल-मखज़ूमी है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/346. (4) हस्तलिपियों और अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 2/247 में (और पाठ उसी से है): "अन", और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो अल-अखफ़श द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 2/565 में जो कुछ है उससे मेल खाता है। (5) ज़ैद बिन अम्र बिन नफ़ैल द्वारा कहा गया, और यह 'अल-किताब' 2/155 और 'अल-खिजाना' 6/404 में है।

سورہ یونس: آیات ۱۱ - ۱۲ ٤٦٤

کہا گیا ہے کہ اس آیت سے مراد اہل مکہ ہیں، اور یہ اس وقت نازل ہوئی جب انہوں نے کہا: "اے اللہ، اگر یہ تیری طرف سے حق ہے" [الأنفال: ۳۲]، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ ہمیں (لیٹے ہوئے) اپنے پہلو پر یا بیٹھے ہوئے یا کھڑے ہوئے پکارتا ہے؛ پھر جب ہم اس سے اس کی تکلیف دور کر دیتے ہیں تو وہ اس طرح چل دیتا ہے گویا اس نے ہمیں اس تکلیف کے لیے کبھی پکارا ہی نہ تھا جو اسے پہنچی تھی۔ اسی طرح حد سے گزرنے والوں کے لیے ان کے اعمال خوشنما بنا دیے گئے ہیں۔" (۱۲)

ارشاد باری تعالیٰ: "اور جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ ہمیں (لیٹے ہوئے) اپنے پہلو پر پکارتا ہے": کہا گیا ہے: یہاں انسان سے مراد کافر ہے - کہا گیا ہے: وہ مشرک ابو حذیفہ بن المغیرہ ہے (۲) - اسے مصیبت، سختی اور مشقت پہنچتی ہے۔

"ہمیں اپنے پہلو پر پکارتا ہے": یعنی کروٹ پر لیٹے ہوئے۔ "یا بیٹھے ہوئے یا کھڑے ہوئے": اس سے اس کی تمام حالتیں مراد ہیں؛ کیونکہ انسان ان تین حالتوں میں سے کسی ایک سے باہر نہیں ہوتا (۳)۔

بعض نے کہا: لیٹے ہوئے سے اس لیے شروع کیا کیونکہ وہ عام طور پر زیادہ تکلیف میں ہوتا ہے، اس لیے وہ زیادہ دعا کرتا ہے اور اس کی کوشش زیادہ ہوتی ہے، پھر بیٹھنے والا، پھر کھڑا ہونے

والا۔ "پھر جب ہم اس سے اس کی تکلیف دور کر دیتے ہیں تو وہ چل دیتا ہے": یعنی اپنے کفر پر قائم رہتا ہے اور نہ شکر کرتا ہے اور نہ ہی نصیحت حاصل کرتا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ بہت سے ان موحدین کی صفت ہے جو گناہوں میں ملے ہوئے ہیں؛ جب انہیں عافیت ملتی ہے تو وہ انہی گناہوں پر لوٹ جاتے ہیں جن پر وہ پہلے تھے۔ پس یہ آیت کافر اور دوسروں دونوں کو شامل ہے۔

"گویا اس نے ہمیں کبھی پکارا ہی نہ تھا": الاخفش نے کہا: یہ "كأنَّ" (۴) ثقیلہ ہے جسے ہلکا کر دیا گیا ہے، اور معنی ہے: "گویا کہ وہ"۔ اور انہوں نے شعر پڑھا:

"ہائے، ایسا لگتا ہے کہ جس کے پاس مال ہو اس سے محبت کی جاتی ہے، اور جو محتاج ہو جائے وہ تکلیف میں زندگی گزارتا ہے۔" (۵)

---

(۱) ۴۹۶/۹۔ (۲) ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' (۴/۱۲) میں ابن عباس اور مقاتل سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ ابو حذیفہ کا نام ہاشم بن المغیرہ بن عبد اللہ المخزومی ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳۴۶/۲۔ (۴) قلمی نسخوں اور النحاس کی 'اعراب القرآن' ۲۴۷/۲ میں (اور عبارت اسی سے ہے): "ان"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو الاخفش کی 'معانی القرآن' ۵۶۵/۲ کے مطابق ہے۔ (۵) اس کے کہنے والے زید بن عمرو بن نفیل ہیں، اور یہ 'الکتاب' ۱۵۵/۲ اور 'الخزانہ' ۴۰۴/۶ میں ہے۔

﴿Thus it is made fair-seeming﴾ means: Just as this supplication during affliction and turning away during ease were made fair-seeming, ﴿it is made fair-seeming to the extravagant﴾, meaning: for the polytheists, their deeds of disbelief and sins were made fair-seeming (1). This beautification could be from Allah, or it could be from Satan; and his misguidance is his calling them to disbelief (2).

The Almighty's saying: ﴿And We had already destroyed the generations before you when they wronged, and their messengers had come to them with clear proofs, but they were not to believe. Thus do We recompense the criminal people (13)﴾

The Almighty's saying: ﴿And We had already destroyed the generations before you when they wronged﴾ means: We destroyed the past nations before the people of Mecca. ﴿When they wronged﴾ means: they disbelieved and associated partners with Allah. ﴿And their messengers had come to them with clear proofs﴾ means: with clear miracles and bright evidences. ﴿But they were not to believe﴾ means: We destroyed them because We knew they would not believe. He is frightening the disbelievers of Mecca with the punishment of past nations, meaning: We are capable of destroying these people for their denial of Muhammad (peace be upon him), but We give them respite because We know that among them are those who will believe, or from their loins will come those who will believe. This verse refutes the misguided people who talk about the creation of guidance and faith [by humans].

It was said: the meaning of "they were not to believe" is: He recompensed them for their disbelief by sealing their hearts, and this is indicated by His saying: ﴿Thus do We recompense the criminal people﴾.

The Almighty's saying: ﴿Then We made you successors in the land after them that We may observe how you will do (14)﴾

The Almighty's saying: ﴿Then We made you successors﴾ [thumma ja'alnākum khalā'ifa] - these are two objects. "Khalā'ifa" is the plural of "khalīfa" (successor), and it was previously mentioned at the end of Surah "Al-An'ām" (3). Meaning: We made you inhabitants of the earth. ﴿After them﴾ means: after the destroyed generations.

---

(1) Zad al-Masir 4/13. (2) See al-Muharrar al-Wajiz 3/109. Ibn Atiyyah said: The word 'tazyin' (making fair-seeming) has appeared in the Quran with these two meanings: once as an action of Allah the Almighty, and once as an action of the devils. (3) 9/147.

﴿कज़ालिका ज़ुय्यिना﴾ यानी: जिस तरह मुसीबत के वक्त यह दुआ और राहत के वक्त मुँह फेरना खुशनुमा बना दिया गया, ﴿ज़ुय्यिना लिल-मुसरिफीन﴾ यानी: मुशरिकों के लिए उनके कुफ्र और गुनाहों के आमाल खुशनुमा बना दिए गए (१)। और यह खुशनुमा बनाना (तज़ईन) अल्लाह की तरफ से भी हो सकता है, और शैतान की तरफ से भी हो सकता है, और उसका गुमराह करना: उसका कुफ्र की तरफ बुलाना है (२)।

अल्लाह तआला का इरशाद: ﴿और यकीनन हमने तुमसे पहले की कौमों को हलाक कर दिया जब उन्होंने ज़ुल्म किया, और उनके पास उनके रसूल वाज़ेह दलीलें लेकर आए, और वे ऐसे न थे कि ईमान लाते। इसी तरह हम गुनहगार लोगों को बदला देते हैं (१३)﴾

अल्लाह तआला का इरशाद: ﴿और यकीनन हमने तुमसे पहले की कौमों को हलाक कर दिया जब उन्होंने ज़ुल्म किया﴾ यानी मक्का वालों से पहले की गुज़री हुई कौमों को हमने हलाक कर दिया। ﴿जब उन्होंने ज़ुल्म किया﴾ यानी: कुफ्र और शिर्क किया। ﴿और उनके पास उनके रसूल वाज़ेह दलीलें लेकर आए﴾ यानी: वाज़ेह मोजज़ों और रौशन दलीलों के साथ। ﴿और वे ऐसे न थे कि ईमान लाते﴾ यानी: हमने उन्हें हलाक कर दिया क्योंकि हमें मालूम था कि वे ईमान नहीं लाएंगे। वह मक्का के काफिरों को पिछली कौमों के अज़ाब से डरा रहा है, यानी: हम मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को झुठलाने के कारण इन्हें हलाक करने पर कादिर हैं, लेकिन हम उन्हें मोहलत दे रहे हैं क्योंकि हमें मालूम है कि उनमें से कुछ ईमान लाएंगे, या उनकी नस्लों से वे लोग पैदा होंगे जो ईमान लाएंगे। और यह आयत उन गुमराह लोगों की बात को रद्द करती है जो हिदायत और ईमान की तकलीक (इंसान द्वारा बनाने) के कायल हैं।

और कहा गया: "वे ऐसे न थे कि ईमान लाते" का अर्थ है: उसने उनके कुफ्र के बदले में उनके दिलों पर मुहर लगा दी, और इसकी दलील उसका यह कहना है: ﴿इसी तरह हम गुनहगार लोगों को बदला देते हैं﴾।

अल्लाह तआला का इरशाद: ﴿फिर हमने उनके बाद तुम्हें ज़मीन में खलीफा (जानशीन) बनाया ताकि हम देखें कि तुम कैसे अमल करते हो (१४)﴾

अल्लाह तआला का इरशाद: ﴿फिर हमने तुम्हें खलीफा बनाया﴾ दो मफूल (objects) हैं। 'खलाइफ़', 'खलीफा' की जमा (plural) है, और इसका ज़िक्र 'अल-अनआम' के आखिर में पहले आ चुका है

(३)। यानी: हमने तुम्हें ज़मीन में बसने वाला बनाया। ﴿उनके बाद﴾ यानी: हलाक होने वाली कौमों के बाद।

---

(१) ज़ाद अल-मसीर १३/४। (२) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १०९/३। इब्न अतिया ने कहा: 'तज़ईन' लफ्ज़ कुरान में इन दो अर्थों में आया है; एक बार अल्लाह तआला के काम के तौर पर, और एक बार शैतानों के काम के तौर पर। (३) १४७/९।

﴿كَذَٰلِكَ زُيِّنَ﴾ یعنی: جس طرح بلا کے وقت اس دعا کو اور راحت کے وقت اعراض کو خوشنما بنا دیا گیا، ﴿زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ﴾ یعنی: مشرکین کے لیے ان کے کفر اور معاصی کے اعمال کو مزین کر دیا گیا (۱)۔ اور یہ تزیین (خوشنما بنانا) اللہ کی طرف سے بھی ہو سکتی ہے، اور شیطان کی طرف سے بھی ہو سکتی ہے، اور اس کا گمراہ کرنا: اس کا کفر کی طرف بلانا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بیشک ہم نے تم سے پہلی امتوں کو ہلاک کر دیا جب انہوں نے ظلم کیا اور ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے اور وہ ایسے نہ تھے کہ ایمان لاتے، اسی طرح ہم مجرم قوم کو بدلہ دیتے ہیں (۱۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بیشک ہم نے تم سے پہلی امتوں کو ہلاک کر دیا جب انہوں نے ظلم کیا﴾ یعنی اہل مکہ سے پہلے کی گزشتہ امتوں کو ہم نے ہلاک کیا۔ ﴿جب انہوں نے ظلم کیا﴾ یعنی: کفر اور شرک کیا۔ ﴿اور ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے﴾ یعنی: واضح معجزات اور روشن دلیلوں کے ساتھ۔ ﴿اور وہ ایسے نہ تھے کہ ایمان لاتے﴾ یعنی: ہم نے انہیں ہلاک کیا کیونکہ ہمیں علم تھا کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ وہ کفار مکہ کو گزشتہ امتوں کے عذاب سے ڈرا رہا ہے، یعنی: ہم محمد ﷺ کی تکذیب پر ان کو ہلاک کرنے پر قادر ہیں، لیکن ہم انہیں مہلت دے رہے ہیں کیونکہ ہمیں علم ہے کہ ان میں سے وہ ہیں جو ایمان لائیں گے، یا ان کی پشتوں سے وہ نکلیں گے جو ایمان لائیں گے۔ اور یہ آیت ان گمراہ لوگوں کا رد کرتی ہے جو ہدایت اور ایمان کی تخلیق (انسان کی طرف سے) کے قائل ہیں۔

اور کہا گیا: "ما كانوا ليؤمنوا" کا معنی ہے: ان کے کفر کے بدلے ان کے دلوں پر مہر لگا دی گئی، اور اس پر دلیل یہ ہے کہ اس نے فرمایا: ﴿اسی طرح ہم مجرم قوم کو بدلہ دیتے ہیں﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ہم نے ان کے بعد تمہیں زمین میں خلیفہ بنایا تاکہ ہم دیکھیں کہ تم کیسے عمل کرتے ہو (۱۴)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ہم نے تمہیں خلیفہ بنایا﴾ دو مفعول ہیں۔ اور 'خلائف'، 'خلیفہ' کی جمع ہے، اور یہ سورہ "الانعام" کے آخر میں پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ یعنی: ہم نے تمہیں زمین کا بسنے والا بنایا۔ ﴿ان کے بعد﴾ یعنی: ہلاک شدہ امتوں کے بعد۔

---

(۱) زاد المسیر ۴/۱۳۔ (۲) دیکھئے المحرر الوجیز ۳/۱۰۹۔ ابن عطیہ نے کہا: لفظ تزیین قرآن میں ان دو معانی کے ساتھ آیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فعل سے، اور ایک بار شیاطین کے فعل سے۔ (۳) ۹/۱۴۷۔

"That We may see" (Linanzura) is in the accusative case due to 'lam kay' (the 'lam' of purpose), and its parallels and examples have been mentioned before(1); meaning: so that what you do which makes you deserve reward or punishment may occur, while He has always known it in the unseen.

It was said: He deals with you as a tester to manifest justice.

It was said: Seeing refers back to the messengers; meaning: so that Our messengers and Our allies may see how your deeds are. And "how" (kayfa) is in the accusative case due to His saying: "you do" (ta'malun); because the interrogative has precedence in speech, so what precedes it does not act upon it.

Allah Almighty's saying: {And when Our verses are recited to them as clear proofs, those who do not expect the meeting with Us say, "Bring us a Qur'an other than this or change it." Say, "It is not for me to change it of my own accord. I only follow what is revealed to me. Indeed I fear, if I should disobey my Lord, the punishment of a tremendous Day." (15)}

In it are three issues:

First: Allah Almighty's saying: {And when Our verses are recited to them}, "are recited" (tutla) means read, and {clear proofs} (bayyinatin) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal); meaning: clear, with no confusion or ambiguity in them. {Those who do not expect the meeting with Us} means: they do not fear the Day of Resurrection and Reckoning, nor do they hope for reward. Qatada said: it means the polytheists of the people of Makkah(2). {Bring us a Qur'an other than this or change it.} The difference between changing it and bringing another is: changing it cannot be with it [remaining as is], while bringing another might allow it to exist alongside it.

In their saying this, there are three aspects:

First: they asked him to turn promise into threat and threat into promise, and the permissible into forbidden and the forbidden into permissible. Said by Ibn Jarir al-Tabari.

Second: they asked him to drop what is in the Quran regarding criticizing their gods and belittling their intellects; said by Ibn Isa.

Third: they asked him to drop what is in it regarding the mention of Resurrection and Rising. Said by al-Zajjaj(3).

(1) 2/438. (2) Reported by al-Tabari 12/138, and Ibn Abi Hatim 6/1934 (10269). (3) Al-Nukat wal-Uyun 2/426-427, and al-Tabari's words in his Tafsir 12/136, and al-Zajjaj's words in his Ma'ani 3/11.

पृष्ठ: ४६६ | सूरा यूनुस: आयतें १४ - १५

"ताकि हम देखें" (लिनंज़ुरा) 'लाम कै (उद्देश्य के लाम) के कारण कर्मवाच्य (नसब) में है, और इसके उदाहरण पहले भी आ चुके हैं(१); अर्थात: ताकि वह घटित हो जिससे आप पुरस्कार या दंड के पात्र बनें, जबकि वह उसे हमेशा से परोक्ष रूप में जानता था।

यह भी कहा गया है: न्याय को प्रकट करने के लिए वह आपके साथ एक परीक्षक की तरह व्यवहार करता है।

यह भी कहा गया है: "देखना" का संबंध रसूलों (पैगंबरों) से है; अर्थात: ताकि हमारे रसूल और हमारे मित्र देख सकें कि आपके कर्म कैसे हैं। और "कैसे" (कैफ़ा) "काम करते हो" (ता'मलून) शब्द के कारण कर्मवाच्य में है; क्योंकि प्रश्नवाचक शब्दों का वाक्य में स्थान पहले होता है, इसलिए उससे पहले वाला शब्द उस पर प्रभाव नहीं डालता।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब उनके सामने हमारी स्पष्ट आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे लोग जिन्हें हमसे मिलने की आशा नहीं है, कहते हैं, 'इसके अतिरिक्त कोई और क़ुरआन लाओ या इसमें बदलाव कर दो।' कह दो, 'मेरे लिए यह संभव नहीं कि मैं इसे अपनी ओर से बदल दूँ। मैं तो केवल उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है। यदि मैं अपने रब की अवज्ञा करूँ तो मैं एक बड़े दिन के दंड से डरता हूँ।' (१५)}

इसमें तीन विषय हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और जब उनके सामने हमारी आयतें पढ़ी जाती हैं}, "पढ़ी जाती हैं" (तुलता) का अर्थ है पढ़ना, और {स्पष्ट} (बय्यिनात) हालत (हाल) के रूप में कर्मवाच्य है; अर्थात: स्पष्ट, जिनमें कोई भ्रम या संदेह न हो। {वे जो हमसे मिलने की आशा नहीं रखते} का अर्थ है: वे जिन्हें पुनरुत्थान के दिन और हिसाब-किताब का डर नहीं है, और न ही वे पुरस्कार की आशा रखते हैं। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ मक्का के मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं(२)। {इसके अतिरिक्त कोई और क़ुरआन लाओ या इसमें बदलाव कर दो।} इसे बदलने और इसके अलावा दूसरा लाने के बीच का अंतर यह है: इसे बदलने का मतलब है कि यह वैसा नहीं रहेगा, जबकि दूसरा लाने का मतलब हो सकता है कि यह भी साथ में रहे।

उनके इस कथन के तीन पहलू हैं:

पहला: उन्होंने उनसे माँग की कि वे वादे को चेतावनी में और चेतावनी को वादे में बदल दें, और हलाल (वैध) को हराम (अवैध) और हराम को हलाल कर दें। यह इब्न जरीर अल-तबरी ने कहा है।

दूसरा: उन्होंने उनसे माँग की कि क़ुरआन में उनके देवी-देवताओं की बुराई और उनकी बुद्धि को मूर्ख बताने वाली बातें हटा दी जाएँ, यह इब्न ईसा ने कहा है।

तीसरा: उन्होंने उनसे माँग की कि इसमें पुनरुत्थान और दोबारा जीवित होने के उल्लेख को हटा दिया जाए। यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है(३)।

(१) ४३८/२. (२) इसे अल-तबरी १३८/१२ और इब्न अबी हातिम १९३४/६ (१०२६९) ने उद्धृत किया है। (३) अल-नुकात वल-उयून ४२६/२ - ४२७, और तबरी की अपनी तफ़सीर १३६/१२ में बातें, और ज़ज्जाज की अपनी मा'नी ११/३ में बातें।

صفحہ: ۴۶۶ | سورہ یونس: آیت ۱۴ - ۱۵

﴿لِنَنظُرَ﴾ لامِ کے (لامِ غرض) کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور اس کی مثالیں پہلے گزر چکی ہیں(۱)؛ یعنی: تاکہ تم سے وہ صادر ہو جس کی وجہ سے تم ثواب یا عذاب کے مستحق ٹھہرو، حالانکہ وہ اسے ہمیشہ سے غیب میں جانتا تھا۔

اور کہا گیا: وہ تمہارے ساتھ انصاف ظاہر کرنے کے لیے ایک آزمانے والے کا سا معاملہ کرتا ہے۔

اور کہا گیا: "نظر" (دیکھنا) رسولوں کی طرف راجع ہے؛ یعنی: تاکہ ہمارے رسول اور ہمارے اولیاء دیکھ لیں کہ تمہارے اعمال کیسے ہیں۔ اور "کیف" (کیسے) اس کے قول "تعملون" کی وجہ سے نصب میں ہے؛ کیونکہ استفہام (سوالیہ کلمہ) کلام میں برتری رکھتا ہے، لہٰذا اس سے پہلے والا لفظ اس پر اثر انداز نہیں ہوتا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَٰذَا أَوْ بَدِّلْهُ ۚ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِن تِلْقَاءِ نَفْسِي ۖ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ ۖ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ (۱۵)﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا﴾ "تتلی" کا مطلب ہے پڑھی جاتی ہیں، اور ﴿بَيِّنَاتٍ﴾ حال ہونے کی وجہ سے نصب میں ہے؛ یعنی: واضح، جن میں کوئی التباس یا اشکال نہیں۔ ﴿قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا﴾ یعنی: وہ لوگ جو جی اٹھنے اور حساب کے دن سے نہیں ڈرتے، اور نہ ہی ثواب کی امید رکھتے ہیں۔ قتادہ نے کہا: یعنی مکہ کے مشرکین(۲)۔ ﴿ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَٰذَا أَوْ بَدِّلْهُ﴾

اسے بدلنے اور اس کے علاوہ دوسرا لانے کے درمیان فرق یہ ہے کہ: اسے بدلنا اس کے ساتھ رہتے ہوئے ممکن نہیں، جبکہ دوسرا لانا اس کے ساتھ بھی ہو سکتا ہے۔

ان کے اس قول میں تین پہلو ہیں:

پہلا: انہوں نے آپ سے مطالبہ کیا کہ وہ وعدے کو وعید (دھمکی) میں اور وعید کو وعدے میں، اور حلال کو حرام میں اور حرام کو حلال میں بدل دیں۔ یہ ابن جریر طبری نے کہا ہے۔

دوسرا: انہوں نے آپ سے مطالبہ کیا کہ قرآن میں ان کے معبودوں کی جو عیب جوئی ہے اور ان کی عقلوں کو جو بے وقوف کہا گیا ہے، اسے گرا (ختم کر) دیا جائے؛ یہ ابن عیسیٰ نے کہا ہے۔

تیسرا: انہوں نے آپ سے مطالبہ کیا کہ اس میں جی اٹھنے اور حشر و نشر کے ذکر کو ختم کر دیا جائے۔ یہ زجاج نے کہا ہے(۳)۔

(۱) ۴۳۸/۲ ۔ (۲) اسے طبری نے ۱۳۸/۱۲ ، اور ابن ابی حاتم نے ۱۹۳۴/۶ (۱۰۲۶۹) میں روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴۲۶/۲ - ۴۲۷ ، اور طبری کا قول ان کی تفسیر ۱۳۶/۱۲ میں، اور زجاج کا قول ان کے معانی ۱۱/۳ میں۔

Surah Yunus: Verses 15 - 16 467

Second: His statement: {Say, "It is not for me} meaning: Say, O Muhammad, it was not for me {to change it of my own accord} and from myself, just as it is not for me to meet it with rejection and denial. {I only follow what is revealed to me} meaning: I follow nothing except what I recite to you of promises and threats, prohibitions and permissions, and commands and interdictions (1).

Some who prohibit the abrogation of the Book (Quran) by the Sunnah may use this as evidence, because He said: {Say, "It is not for me to change it of my own accord"}. However, this is far-fetched; for the verse was revealed concerning the polytheists' request for a Quran similar in composition, which the Messenger ﷺ was unable to do. They did not ask him to change the ruling without the wording. Moreover, what the Messenger ﷺ says, if it is revelation, is not from himself but rather from Allah Almighty (2).

Third: His statement: {Indeed I fear, if I should disobey my Lord} meaning: if I were to contravene by changing or altering it, or by abandoning its practice. {the punishment of a great Day} meaning the Day of Resurrection.

His statement: {Say, "If Allah had willed, I would not have recited it to you, nor would He have made it known to you. For I had remained among you a lifetime before it. Then will you not reason?" (16)}

His statement: {Say, "If Allah had willed, I would not have recited it to you, nor would He have made it known to you"} meaning: If Allah had willed, He would not have sent me to you so that I would recite the Quran to you, nor would Allah have informed you or told you about it. It is said: 'I knew (daraytu) the thing and Allah made me know (adrani) it', 'daraytu-hu' and 'daraytu bi-hi'. In 'dirayah' (knowledge/awareness) there is a sense of 'khatl' (deception/gentleness); from it comes 'daraytu al-rajul', meaning: I dealt gently/deceived him. For this reason, the term 'al-Dari' (The Knower through skill) is not applied to Allah Almighty, and also because there is no divinely-sanctioned text (tawqif) for it (4).

Ibn Kathir recited: {wa-la-adrakum bi-hi} without an Alif between the Lam and the Hamza (5); and the meaning is: If...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/427. (2) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/223. (3) In (m) 'daraytu', and both are correct. See Al-Lisan (dry). (4) See Al-Hujjah by al-Farisi 4/260-261, and Mufradat al-Raghib p. 312-313. (5) Al-Taysir p. 121.

सूरा यूनुस: आयतें 15 - 16 467

दूसरा: अल्लाह का कथन: {कह दो, "यह मेरे लिए नहीं है} अर्थात: ऐ मुहम्मद, कह दो: मेरे लिए यह मुमकिन नहीं था {कि मैं इसे अपनी ओर से बदल दूँ} और अपनी तरफ से, जैसे कि मेरे लिए इसे अस्वीकार और झुठलाना मुमकिन नहीं है। {मैं तो बस उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है} अर्थात: मैं केवल उसी का अनुसरण करता हूँ जो मैं तुम्हें सुनाता हूँ, चाहे वह वादे हों या धमकियाँ, हराम हो या हलाल, और आदेश हों या निषेध (1)।

कुछ लोग जो सुन्नत के द्वारा कुरान (किताब) के निरसन (नुस्ख) को वर्जित मानते हैं, वे इससे प्रमाण ले सकते हैं; क्योंकि अल्लाह ने कहा है: {कह दो, "यह मेरे लिए नहीं है कि मैं इसे अपनी ओर से बदल दूँ"}। लेकिन इसमें दूर की बात है; क्योंकि यह आयत मुशरिकों (बहुदेववादियों) द्वारा कुरान जैसी ही किसी रचना की मांग के संबंध में अवतरित हुई थी, जिसे करने में रसूल ﷺ सक्षम नहीं थे। उन्होंने उनसे शब्द बदले बिना केवल निर्णय (हुक्म) बदलने के लिए नहीं कहा था; और इसलिए भी कि रसूल ﷺ जो कहते हैं, यदि वह वह्य है, तो वह उनकी अपनी ओर से नहीं, बल्कि अल्लाह तआला की ओर से होता है (2)।

तीसरा: अल्लाह का कथन: {निस्संदेह मैं डरता हूँ, यदि मैं अपने रब की नाफ़रमानी करूँ} अर्थात: यदि मैं इसे बदलने या परिवर्तित करने में, या इसके अनुसार कार्य न करने में उल्लंघन करूँ। {एक बड़े दिन के अज़ाब (दंड) से} अर्थात क़ियामत के दिन से।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "यदि अल्लाह चाहता तो न मैं इसे तुम्हें सुनाता और न वह तुम्हें इससे अवगत कराता। मैं तो इससे पहले तुम्हारे बीच एक आयु बिता चुका हूँ। तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?" (16)}

अल्लाह का कथन: {कह दो, "यदि अल्लाह चाहता तो न मैं इसे तुम्हें सुनाता और न वह तुम्हें इससे अवगत कराता"} अर्थात: यदि अल्लाह चाहता तो वह मुझे तुम्हारी ओर न भेजता कि मैं तुम्हें कुरान सुनाता, और न अल्लाह तुम्हें इसके बारे में बताता या सूचित करता। कहा जाता है: 'दरायतुश-शाय' (मैंने चीज़ को जान लिया) और 'अदरानिल्लाहु बिही' (अल्लाह ने मुझे इससे अवगत कराया), 'दरायतुहू' और 'दरायतु बिही'। 'दिरयाह' (ज्ञान) में 'खत्ल' (कौशल/मृदु व्यवहार) का भाव होता है; इसी से 'दारयतुर-रजुल' निकला है, जिसका अर्थ है: मैंने उस आदमी के साथ नरमी या चतुराई से

व्यवहार किया। इसी कारण अल्लाह तआला के लिए 'अल-दारी' शब्द का प्रयोग नहीं किया जाता है, और इसके लिए कोई तौक़ीफ़ (धार्मिक प्रमाण) भी नहीं है (4)।

और इब्न कसीर ने पढ़ा है: {वला-अदरक्तुम बिही} लाम और हमज़ा के बीच अलिफ़ के बिना (5); और अर्थ है: यदि...

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/427। (2) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 3/223। (3) (म) में 'दरैत' है, और दोनों सही हैं। देखें अल-लिसान (दरी)। (4) देखें अल-हुज्जाह, अल-फ़ारिसी 4/260-261, और मुफ़रदात अल-राग़िब पृ. 312-313। (5) अल-तयसीर पृ. 121।

سورہ یونس: آیت 15 - 16 467

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ مَا يَكُونُ لِي﴾ یعنی: اے محمد! کہہ دیجیے کہ میرے بس میں یہ نہیں ہے ﴿أَنْ أُبَدِّلَهُ مِن تِلْقَاءِي نَفْسِي﴾ کہ میں اسے اپنی طرف سے بدل دوں، جس طرح میرے لیے یہ ممکن نہیں کہ میں اسے رد کروں یا اسے جھٹلاؤں۔ ﴿إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ﴾ یعنی: میں صرف اس کی پیروی کرتا ہوں جو میں تمہیں پڑھ کر سناتا ہوں، خواہ وہ وعدہ ہو یا وعید، حلال ہو یا حرام، اور امر ہو یا نہی (1)۔

بعض لوگ جو سنت کے ذریعے قرآن (کتاب) کے نسخ کو ناجائز سمجھتے ہیں، وہ اس آیت سے استدلال کر سکتے ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِن تِلْقَاءِي نَفْسِي﴾۔ لیکن یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ یہ آیت مشرکین کے اس مطالبے پر نازل ہوئی تھی کہ وہ قرآن جیسی کوئی اور چیز (کلام) لائیں، اور رسول اللہ ﷺ اس پر قادر نہ تھے۔ انہوں نے آپ سے یہ نہیں کہا تھا کہ آپ الفاظ کے بجائے صرف حکم بدل دیں؛ اور اس لیے بھی کہ رسول اللہ ﷺ جو کچھ فرماتے ہیں، اگر وہ وحی ہے تو وہ آپ کی اپنی طرف سے نہیں بلکہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہوتا ہے (2)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي﴾ یعنی: اگر میں اس کی تبدیلی یا اس میں رد و بدل، یا اس پر عمل چھوڑنے کی صورت میں اپنے رب کی نافرمانی کروں۔ ﴿عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ یعنی قیامت کے دن کے عذاب سے ڈرتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُم بِهِ ۖ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ ۚ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (١٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُم بِهِ﴾ یعنی: اگر اللہ چاہتا تو وہ مجھے تمہاری طرف نہ بھیجتا کہ میں تمہیں قرآن پڑھ کر سناتا، اور نہ ہی اللہ تمہیں اس کی خبر دیتا یا مطلع فرماتا۔ کہا جاتا ہے: 'دَرَيْتُ الشيء' (میں نے چیز کو جان لیا) اور 'أدراني الله به' (اللہ نے مجھے اس سے باخبر کر دیا), 'دريته' اور 'دريت به'۔ لفظ 'دراية' میں 'ختل' (حکمت/نرمی) کا مفہوم پایا جاتا ہے؛ اسی سے ہے: 'داريت الرجل'، یعنی: میں نے اس آدمی کے ساتھ نرمی یا حکمت سے معاملہ کیا۔ اسی وجہ سے اللہ تعالیٰ کے حق میں 'الداري' کا لفظ استعمال نہیں کیا جاتا، اور اس لیے بھی کہ اس کے لیے کوئی توقیف (شرعی نص) موجود نہیں ہے (4)۔

ابن کثیر نے ﴿ولأدركم به﴾ پڑھا ہے، یعنی لام اور ہمزہ کے درمیان الف کے بغیر (5)؛ اور معنی یہ ہے: اگر...

(1) النکت والعیون 2/427۔ (2) احکام القرآن للکیا الطبری 3/223۔ (3) (م) میں 'دريت' ہے، اور دونوں درست ہیں۔ دیکھیے اللسان (دری)۔ (4) دیکھیے الحجة للفارسی 4/260-261، اور مفردات الراغب ص 312-313۔ (5) التیسیر ص 121۔

Surah Yunus: Verse 16 468

Allah willed to make you know it without me reciting it to you; so it is the 'lam' of emphasis that entered upon the 'alif' of the 'af'al' form (1).

Ibn Abbas and Al-Hasan read: "wa la adrakum bihi" by changing the 'ya' into an 'alif' (2), according to the dialect of the Banu Uqayl tribe; a poet said: By your life, I do not fear poverty as long as there remains on earth a Qaysite driving camels (3).

Another said: Has not Tayy informed the people of Al-Yamamah of a war like the forelock of the famous noble horse (4).

Abu Hatim said: I heard Al-Asma'i say: I asked Abu Amr ibn al-Ala: Is there a linguistic justification for Al-Hasan's reading: "wa la adrakum bihi"? He said: No. Abu Ubayd said: There is no justification for Al-Hasan's reading: "wa la adrakum bihi" except [as] a mistake. Al-Nahhas said (5): The meaning of Abu Ubayd's statement, God willing (6), "as a mistake" is that it is said: "daraytu" (I knew), and "adraytu ghayri" (I made someone else know), and it is also said: "dara'tu" (I pushed away), so the confusion occurs between "daraytu" [and "adraytu"] and "dara'tu". Abu Hatim said: Al-Hasan intends, I think: "wa la adraytukum bihi", then he substituted the 'ya' with 'alif' according to the dialect of Banu Al-Harith bin Ka'b, who substitute the 'ya' with 'alif' if the preceding letter has a fatha; like: "Verily, these two are magicians" (7) [Taha: 63].

Al-Mahdawi said: And whoever reads: "adra'atukum", his justification is that the origin of the hamza is a 'ya', so its origin is:

---

(1) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/514, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/110. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 56, and Al-Muhtasib 1/309 on the authority of Al-Hasan, and Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 3/110 on the authority of Ibn Abbas, Al-Hasan, Ibn Sirin, and Abu Raja'. (3) Its speaker is Zayd al-Khayl al-Ta'i, and it is in his Diwan p. 62, and previously 4/413. (4) Its speaker is Hurayth bin Annab al-Ta'i, and it is in Al-Nawadir by Abu Zayd p. 124, and Al-Ma'ani al-Kabir by Ibn Qutaybah 2/1048, and in it: "al-hisan" instead of "al-aghar". The point of evidence in it is his saying: "ka-nasat", meaning: "ka-nasiyah". (5) In I'rab al-Qur'an 2/248 - 249, and what precedes it and what is between brackets is from it. (6) In (d), (z), and (m): the meaning of Abu Ubayd's saying is "no justification, God willing", and what is established is from (kh) and (z) which corresponds to what is in I'rab al-Qur'an. (7) This is the reading of Nafi', Hamza, Al-Kisa'i, Ibn Amir, and Asim in the narration of Shu'bah, Al-Sab'ah p. 419, and Al-Taysir p. 150.

सूरह यूनुस: आयत 16 468

अल्लाह ने चाहा कि मैं तुम्हें इसे इसके बिना सुनाए बता दूं; तो यह ताकीद (ज़ोर देने वाला) 'लाम' है जो 'अफ़अल' के'अलिफ़' पर आया है (1)।

इब्न अब्बास और अल-हसन ने पढ़ा: "व ला अदराकुम बिही", 'या' को 'अलिफ़' में बदलकर (2), बनी उक़ैल की भाषा के अनुसार; कवि ने कहा: तुम्हारे जीवन की सौगंध, मुझे गरीबी का डर नहीं है जब तक पृथ्वी पर कोई क़ैसी (क़बीले का व्यक्ति) ऊंट हाँकता रहेगा (3)।

एक अन्य ने कहा: क्या तैय (क़बीले) ने अल-यमामा के लोगों को एक प्रसिद्ध नेक घोड़े की पेशानी के बालों की तरह युद्ध की सूचना नहीं दी है (4)।

अबू हातिम ने कहा: मैंने अल-असमी को कहते सुना: मैंने अबू अम्र इब्न अल-अला से पूछा: क्या अल-हसन के पढ़ने "व ला अदराकुम बिही" का कोई भाषाई आधार है? उन्होंने कहा: नहीं। अबू उबैद ने कहा: अल-हसन के पढ़ने "व ला अदराकुम बिही" का कोई आधार नहीं है सिवाय [एक] गलती के। अल-नहहास ने कहा (5): अबू उबैद के कथन का अर्थ, इंशाअल्लाह (6), "गलती के तौर पर" यह है कि कहा जाता है: "दरैतु" (मैंने जाना), और "अदरैतु ग़ैरी" (मैंने किसी और को बताया), और यह भी कहा जाता है: "दरातू" (मैंने दूर धकेला), तो "दरैतु" [और "अदरैतु"] और "दरातू" के बीच भ्रम पैदा हो जाता है। अबू हातिम ने कहा: अल-हसन का इरादा, मेरे विचार से, "व ला अदरैतुकुम बिही" है, फिर उन्होंने 'या' को 'अलिफ़' से बदल दिया, बनी अल-हारिस बिन कअब की भाषा के अनुसार, जो 'या' को 'अलिफ़' से बदल देते हैं यदि उससे पहले वाले अक्षर पर फत्ह (अ की मात्रा) हो; जैसे: "निश्चित रूप से, ये दोनों जादूगर हैं" (7) [ताहा: 63]।

अल-महदवी ने कहा: और जो कोई "अदराअतुकुम" पढ़ता है, उसका आधार यह है कि हमज़ा का मूल 'या' है, तो इसका मूल है:

---

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/514, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/110. (2) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 56, और अल-मुहतसिब 1/309 अल-हसन के अधिकार पर, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/110 में इब्न अब्बास, अल-हसन, इब्न सिरीन और अबू रजा के अधिकार पर इसका उल्लेख किया है। (3) इसके वक्ता ज़ैद अल-खैल अल-ताई हैं, और यह उनके दीवान पृ. 62 में है, और पहले 4/413 में है। (4) इसके वक्ता हुरैथ बिन अन्नाब अल-ताई हैं, और यह अबू ज़ैद

द्वारा अल-नवादिर पृ. 124 में है, और इब्न क़ुतैबा द्वारा अल-मानी अल-कबीर 2/1048 में है, और इसमें: "अल-अघर" के स्थान पर "अल-हिसान" है। इसमें साक्ष्य का बिंदु उनका कहना है: "कनासात", जिसका अर्थ है: "कनासियाह"। (5) इराब अल-क़ुरआन 2/248 - 249 में, और जो इसके पहले है और जो इसके कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (6) (द), (ज़), और (म) में: अबू उबैद के कहने का अर्थ है "कोई आधार नहीं, इंशाअल्लाह", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है जो इराब अल-क़ुरआन में जो है उसके अनुरूप है। (7) यह शुबा, अल-सबह पृ. 419, और अल-तयसीर पृ. 150 के वर्णन में नाफी, हमज़ा, अल-किसाई, इब्न आमिर और आसिम का पाठ है।

سورة يونس: آيت 16 468

الله نے چاہا کہ میں تمہیں اس کی تلاوت کیے بغیر اس سے آگاہ کر دوں، پس یہ لامِ تاکید ہے جو 'افعل' کے الف پر داخل ہوا ہے (1)۔

ابن عباس اور حسن نے 'یا' کو الف میں تبدیل کر کے "ولا أدراكم به" پڑھا ہے (2)، قبیلہ بنی عقیل کی لغت کے مطابق؛ شاعر نے کہا ہے: تیری عمر کی قسم، میں فقر و فاقہ سے نہیں ڈرتا جب تک زمین پر کوئی قیسی (قبیلے کا فرد) اونٹ ہانکتا رہے گا (3)۔

اور دوسرے نے کہا: کیا طے (قبیلے) نے اہل یمامہ کو ایک مشہور عمدہ گھوڑے کی پیشانی کے بالوں کی طرح جنگ کی اطلاع نہیں دی (4)۔

ابو حاتم نے کہا: میں نے اصمعی کو کہتے سنا: میں نے ابو عمرو بن العلاء سے پوچھا: کیا حسن کی قرأت "ولا أدراكم به" کی کوئی توجیہ ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ اور ابو عبید نے کہا: حسن کی قرأت "ولا أدراكم به" کی کوئی توجیہ نہیں ہے سوائے [بطورِ] غلطی کے۔ نحاس نے کہا (5): ابو عبید کے قول کا مطلب، ان شاء اللہ (6) "غلطی پر" یہ ہے کہ کہا جاتا ہے: "دريت" یعنی میں نے جانا، اور "أدريت غيري" میں نے دوسرے کو جتایا، اور کہا جاتا ہے: "درأت" یعنی میں نے دفع کیا، پس "دريت" [اور "أدريت"] اور "درأت" کے درمیان غلطی واقع ہوتی ہے۔ ابو حاتم نے کہا: میرے خیال میں حسن کا ارادہ "ولا أدريتكم به" ہے، پھر انہوں نے بنی الحارث بن کعب کی لغت کے مطابق 'یا' کو الف سے بدل دیا، وہ 'یا' کو الف سے بدل دیتے ہیں جب اس سے پہلے والا حرف مفتوح ہو؛ جیسے: ﴿إن هذان لساحران﴾ (7) [طہ: 63]۔

مہدوی نے کہا: اور جس نے "أدرأتكم" پڑھا ہے، اس کی وجہ یہ ہے کہ ہمزہ کی اصل 'یا' ہے، پس اس کی اصل ہے:

---

(1) الكشف عن وجوه القراءات 1/514، اور المحرر الوجيز 3/110- (2) القراءات الشاذة ص 56، اور المحتسب 1/309 حسن سے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجيز 3/110 میں ابن عباس، حسن، ابن سیرین اور ابو رجاء سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) اس کے قائل زيد الخيل الطائی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 62 میں ہے، اور پہلے 4/413 میں گزر چکا ہے۔ (4) اس کے قائل حريث بن عناب الطائی ہیں، اور یہ ابو زید کی النوادر ص 124 میں ہے، اور ابن قتیبہ کی المعانی الكبير 2/1048 میں ہے، اور اس میں "الأغر" کی جگہ "الحصان" ہے۔ اور اس میں محلِ شاہد ان کا قول "كناصاة" ہے، یعنی "كناصية"۔ (5) إعراب القرآن 2/248 - 249 میں، اور اس سے پہلے اور اس کے بین القوسین عبارت وہیں سے ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: ابو عبید کے قول کا مطلب "ان شاء اللہ کوئی توجیہ نہیں" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو إعراب القرآن میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (7) اور یہ نافع، حمزہ، کسائی، ابن عامر اور عاصم کی قرأت ہے شعبہ کی روایت میں، السبعة ص 419، اور التيسير ص 150۔

"adraytukum" (I made you know), so the 'Ya' was changed into an 'Alif' even though it was silent (sakin); as it is said: "yabis" for "yabas" (1), and "ta'i" for "tayyi", then the 'Alif' was changed into a 'Hamza' according to the dialect of those who say for "al-alam" (the world): "al-'Aalam", and for "al-khatim" (the seal): "al-Khaatam". Al-Nahhas (2) said: This is a mistake, and the narration from Al-Hasan is: "wala adra'tukum" with a 'Hamza'. Abu Hatim and others spoke of it being without 'Hamza'. It is possible that it comes from "dara'tu", meaning: I pushed back; meaning: I did not command you to push back and thus abandon disbelief in the Quran. The Almighty's saying: {I have stayed among you a lifetime} is an adverbial phrase, meaning: a duration of time, which is forty years. {before it} meaning: before the Quran, you knew me for truthfulness and trustworthiness, I do not read nor write, then I came to you with miracles. {Will you not then use reason?} that this could only be from God, not from myself (3). It was said: the meaning of {I have stayed among you a lifetime} is: I stayed among you during the period of my youth without disobeying God. Do you want me now, after reaching forty years, to oppose God's command and change what He reveals to me?! Qatada said: He stayed among you for forty years, and remained for two years seeing the visions of the Prophets, and he ﷺ passed away at the age of sixty-two years (4).

(1) In (M): "yayis" for "yayis", and it was not found in the manuscripts, and what is established is from "Al-Muhtasib" 1/309, and the discussion therein is similar. (2) In "I'rab al-Quran" 2/249. (3) "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 2/249. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim 6/1935 (10275). Various reports have been mentioned regarding his age ﷺ at the time of his death, the most authentic being that he was sixty-three years old. This is narrated from Anas in what Muslim (2348) narrated. And from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in what Ahmad (2110), Al-Bukhari (3902), and Muslim (2351) narrated. And from Aisha (may Allah be pleased with her) in what Ahmad (24618), Al-Bukhari (3536), and Muslim (2349) narrated. And from Mu'awiya in what Ahmad (16873) and Muslim (2352) narrated.

"अद्रयतुक्म" (मैंने तुम्हें अवगत कराया), तो 'या' को 'अलिफ' में बदल दिया गया भले ही वह मौन (साकिन) था; जैसा कि कहा जाता है: "याबिस" के लिए "याबस" (१), और "ताइ" के लिए "तय्यी", फिर 'अलिफ' को 'हमज़ा' में बदल दिया गया उन लोगों की बोली के अनुसार जो "अल-आलम" (संसार) के लिए "अल-'आलम" और "अल-खातिम" (मुहर) के लिए "अल-खातम" कहते हैं। अल-नह्हास (२) ने कहा: यह एक गलती है, और अल-हसन से रिवायत है: "वला अद्रअतुकुम" हमज़ा के साथ। अबू हातिम और अन्य लोगों ने इसके बिना हमज़ा होने की बात कही। यह संभव है कि यह "दरातु" से हो, जिसका अर्थ है: मैंने पीछे धकेला; अर्थात: मैंने आपको पीछे धकेलने और इस प्रकार कुरान में अविश्वास छोड़ने का आदेश नहीं दिया। सर्वशक्तिमान का कथन: {मैं तुम्हारे बीच जीवन भर रहा हूँ} एक क्रिया विशेषण वाक्यांश है, जिसका अर्थ है: समय की एक अवधि, जो चालीस वर्ष है। {इससे पहले} अर्थात: कुरान से पहले, आप मुझे सच्चाई और अमानतदारी के लिए जानते थे, मैं न पढ़ता हूँ और न लिखता हूँ, फिर मैं तुम्हारे पास चमत्कारों के साथ आया। {क्या फिर तुम बुद्धि से काम नहीं लोगे?} कि यह केवल ईश्वर की ओर से हो सकता है, मेरी ओर से नहीं (३)। कहा गया: {मैं तुम्हारे बीच जीवन भर रहा हूँ} का अर्थ है: मैं अपनी युवावस्था के दौरान ईश्वर की अवज्ञा किए बिना तुम्हारे बीच रहा। क्या अब तुम मुझसे चाहते हो, चालीस वर्ष की आयु तक पहुँचने के बाद, कि मैं ईश्वर के आदेश का विरोध करूँ और जो वह मुझ पर उतारता है उसे बदल दूँ?! क़तादा ने कहा: वह तुम्हारे बीच चालीस वर्ष तक रहे, और दो वर्ष तक नबियों के सपने देखते रहे, और आपकी ﷺ मृत्यु बासठ वर्ष की आयु में हुई (४)।

(१) (म) में: "यायिस" के लिए "यियिस", और यह हस्तलिपियों में नहीं पाया गया, और जो स्थापित है वह "अल-मुहतासिब" १/३०९ से है, और उसमें चर्चा इसी प्रकार है। (२) "इराब अल-कुरान" २/२४९ में। (३) अल-नह्हास द्वारा "इराब अल-कुरान" २/२४९। (४) इब्न अबी हातिम ६/१९३५ (१०२७५) द्वारा निकाला गया। उनकी ﷺ मृत्यु के समय उनकी आयु के संबंध में कई कथन आए हैं, सबसे प्रामाणिक यह है कि वह तिरसठ वर्ष के थे। यह अनस से वर्णित है जिसे मुस्लिम (२३४८) ने निकाला है। और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से जिसे अहमद (२११०), बुखारी (३९०२) और मुस्लिम (२३५१) ने निकाला है। और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से जिसे अहमद (२४६१८), बुखारी (३५३६) और मुस्लिम (२३४९) ने निकाला है। और मुआविया से जिसे अहमद (१६८७३) और मुस्लिम (२३५२) ने निकाला है।

"أَدْرَيْتكم" (میں نے تمہیں جتا دیا)، پس 'یاء' کو 'الف' میں بدل دیا گیا اگرچہ وہ ساکن تھی؛ جیسا کہ کہا گیا: "یابس" میں "يَبَس" (۱)، اور "طایئ" میں "طیئ"، پھر 'الف' کو 'ہمزہ' میں بدلا گیا ان لوگوں کی لغت کے مطابق جو "العالم" (دنیا) میں "العَالَمُ" کہتے ہیں، اور "الخاتم" (مہر) میں "الخاتَمُ"۔ النحاس (۲) نے کہا: یہ غلط ہے، اور حسن سے روایت ہے: "ولا أدرأتكم" ہمزہ کے ساتھ، اور ابو حاتم وغیرہ نے کلام کیا ہے کہ یہ بغیر ہمزہ کے ہے، اور جائز ہے کہ یہ "درأت" سے ہو، یعنی: میں نے دفع کیا؛ یعنی: میں نے تمہیں حکم نہیں دیا کہ تم دفع کرو (پیچھے دھکیلو) اور یوں قرآن کے ساتھ کفر کو چھوڑ دو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا﴾ ظرف ہے، یعنی: زمانے کی ایک مقدار اور وہ چالیس سال ہے۔ ﴿مِنْ قَبْلِهِ﴾ یعنی: قرآن سے پہلے، تم مجھے سچائی اور امانت داری سے جانتے تھے، میں نہ پڑھتا ہوں اور نہ لکھتا ہوں، پھر میں تمہارے پاس معجزات لے کر آیا۔ ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ کہ یہ اللہ کے پاس سے ہی ہو سکتا ہے میری طرف سے نہیں (۳)۔ اور کہا گیا: ﴿لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا﴾ کے معنی ہیں: میں تمہارے درمیان اپنی جوانی کی مدت تک رہا میں نے اللہ کی نافرمانی نہیں کی، تو کیا اب تم مجھ سے چاہتے ہو جب کہ میں چالیس سال کی عمر کو پہنچ گیا ہوں کہ میں اللہ کے حکم کی مخالفت کروں، اور جو وہ مجھ پر نازل کرتا ہے اسے بدل دوں؟! قتادہ نے کہا: وہ ان میں چالیس سال رہے، اور دو سال قیام کیا انبیاء کے خواب دیکھتے ہوئے، اور آپ ﷺ کی وفات ہوئی جب کہ آپ باسٹھ سال کے تھے (۴)۔

(۱) (م) میں: یایس فی ییس، اور یہ خطی نسخوں میں نہیں پایا گیا، اور ثابت شدہ "المحتسب" ۳۰۹/۱ سے ہے، اور اس میں کلام اسی طرح ہے۔ (۲) اعراب القرآن ۲/۲۴۹ میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۲۴۹۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم ۶/۱۹۳۵ (۱۰۲۷۵) نے روایت کیا ہے۔ اور آپ ﷺ

کی وفات کے وقت آپ کی عمر کے بارے میں اقوال وارد ہوئے ہیں، جن میں سب سے صحیح یہ ہے کہ آپ تریسٹھ سال کے تھے۔ اور یہی انس سے مروی ہے اس میں جسے مسلم نے روایت کیا (۲۳۴۸)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس میں جسے احمد (۲۱۱۰)، بخاری (۳۹۰۲)، اور مسلم (۲۳۵۱) نے روایت کیا۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے اس میں جسے احمد (۲۴۶۱۸)، بخاری (۳۵۳۶)، اور مسلم (۲۳۴۹) نے روایت کیا۔ اور معاویہ سے اس میں جسے احمد (۱۶۸۷۳) اور مسلم (۲۳۵۲) نے روایت کیا۔

Surah Yunus: Verses 17 - 18 470 The Almighty says: {So who is more unjust than one who invents a lie against Allah or denies His signs? Indeed, the criminals will not succeed.} [17] This is a rhetorical question implying denial; meaning: no one is more unjust than someone who fabricates lies against Allah, alters His words, and attributes something to Him that He did not reveal. Likewise, no one is more unjust than you if you reject the Quran and fabricate lies against Allah, saying: "This is not His word." This is what the Prophet ﷺ was commanded to say to them. It is also said that these are the words of Allah from the beginning. It was also said: The "inventor" (mufatari) is the polytheist, and the "denier of the signs" refers to the People of the Book. {Indeed, the criminals will not succeed.}

The Almighty says: {And they worship other than Allah that which neither harms them nor benefits them, and they say, 'These are our intercessors with Allah.' Say, 'Do you inform Allah of something He does not know in the heavens or on the earth?' Exalted is He and high above what they associate with Him.} [18] The Almighty's saying: {And they worship other than Allah that which neither harms them nor benefits them} refers to idols. {And they say, 'These are our intercessors with Allah.'} This is the height of their ignorance, as they expect intercession in the hereafter from those who provide neither benefit nor harm in the present life!. It was said: "our intercessors" means: they will intercede for us with Allah for the improvement of our worldly livelihoods. {Say, 'Do you inform Allah of something He does not know in the heavens or on the earth?'} The general reading (qira'ah) is "tunabbi'una" with the doubling of the 'b' (tashdid). Abu al-Sammal al-Adawi read: "a-tunbi'una Allaha" with a light 'b' (1), from 'anba'a-yunbi'u. The general reading is from nabba'a-yunabbi'u-tanbi'atan; both have the same meaning, as combined in the Almighty's saying: {Who informed you of this? He said, 'The All-Knowing, the All-Aware informed me.'} [At-Tahrim: 3]. Meaning: Do you tell Allah that He has a partner in His dominion, or an intercessor without His permission, while Allah knows no partner for Himself in the heavens or on the earth? Because He has no partner; therefore He does not know one. Its parallel is His saying: {Or do you inform Him of what He does not know on the earth?} [Ar-Ra'd: 33].

(1) It is in the irregular (shadhdh) readings p. 56, and Al-Kashshaf 2/230, and Tafsir al-Razi 17/60, and Al-Bahr 5/134 without attribution.

सूरा यूनुस: आयतें 17 - 18 470 अल्लाह तआला का फरमान है: {तो उस व्यक्ति से बढ़कर अन्यायी कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े या उसकी आयतों को झुठलाए? वास्तव में, अपराधी सफल नहीं होंगे।} [17] यह इनकार के अर्थ में एक प्रश्न है; यानी: उस व्यक्ति से बढ़कर कोई अन्यायी नहीं है जो अल्लाह पर झूठ गढ़े, उसके शब्दों को बदले, और उसकी ओर ऐसी चीज़ें जोड़े जो उसने नाजिल (प्रकट) नहीं की हैं। इसी तरह, आपसे बढ़कर कोई अन्यायी नहीं है यदि आप कुरान का खंडन करते हैं और अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं, यह कहते हुए: "यह उसकी वाणी नहीं है।" यह उन चीज़ों में से है जिन्हें रसूल ﷺ को उनसे कहने का आदेश दिया गया था। यह भी कहा गया है कि यह शुरू से ही अल्लाह का कथन है। यह भी कहा गया है: 'झूठ गढ़ने वाला' (मुफ़्तरी) मुशरिक (बहुदेववादी) है, और 'आयतों को झुठलाने वाले' अहले किताब (किताब वाले) हैं। {वास्तव में, अपराधी सफल नहीं होंगे।}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे अल्लाह के अलावा उनकी पूजा करते हैं जो न उन्हें नुकसान पहुँचा सकते हैं और न उन्हें लाभ पहुँचा सकते हैं, और वे कहते हैं, 'ये अल्लाह के पास हमारे शिफ़ाअत करने वाले (सिफारिशी) हैं।' कहो, 'क्या तुम अल्लाह को ऐसी बात की खबर दे रहे हो जिसे वह न आसमानों में जानता है और न ज़मीन में?' वह पवित्र और महान है उस चीज़ से जिसे वे (उसके साथ) साझी ठहराते हैं।} [18] अल्लाह तआला का फरमान: {और वे अल्लाह के अलावा उनकी पूजा करते हैं जो न उन्हें नुकसान पहुँचा सकते हैं और न उन्हें लाभ पहुँचा सकते हैं} का अर्थ मूर्तियों से है। {और वे कहते हैं, 'ये अल्लाह के पास हमारे शिफ़ाअत करने वाले हैं।'} यह उनकी घोर अज्ञानता है, क्योंकि वे भविष्य में उन लोगों से शिफ़ाअत की उम्मीद करते हैं जिनसे वर्तमान में न कोई लाभ होता है और न ही कोई नुकसान!. कहा गया है: "हमारे शिफ़ाअत करने वाले" का अर्थ है: वे दुनिया में हमारे जीवन को सुधारने के लिए अल्लाह के पास हमारी सिफारिश करेंगे। {कहो, 'क्या तुम अल्लाह को ऐसी बात की खबर दे रहे हो जिसे वह न आसमानों में जानता है और न ज़मीन में?'} आम पाठ (क़िराअत) 'तुनब्बिऊना' है (तश्दीद के साथ)। अबू अल-समाल अल-अदवी ने 'अ-तुनबिऊना अल्लाहा' पढ़ा (बिना तश्दीद के) (1), 'अनबअ-युनबिउ' से। और आम पाठ 'नब्बअ-युनब्बिउ-तनबिअतन' से है; दोनों का एक ही अर्थ है, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन में है: {तुम्हें इसकी खबर किसने दी? उसने कहा, 'मुझे सर्वज्ञ, पूरी खबर रखने वाले ने खबर दी है।'} [अत-तहरीम: 3]। यानी: क्या तुम अल्लाह को खबर दे रहे हो कि उसके राज्य में कोई साझीदार है, या उसकी अनुमति के बिना कोई सिफारिश करने वाला है, जबकि अल्लाह को न आसमानों में और न ज़मीन में अपने लिए कोई साझीदार ज्ञात है? क्योंकि उसका कोई साझीदार नहीं है; इसलिए वह उसे

नहीं जानता। इसके समान उसका यह कथन है: {या तुम उसे ऐसी बात की खबर दे रहे हो जिसे वह ज़मीन में नहीं जानता?} [अर-रद: 33]।

(1) यह 'शाज़' (दुर्लभ) क़िराअत में है पृ. 56, अल-कश्शाफ 2/230, तफ़सीर अल-राज़ी 17/60, और अल-बहर 5/134 बिना किसी श्रेय के।

سورہ یونس: آیات ۱۷ - ۱۸ ۴۷۰ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ ﴾ [۱۷] یہ استفہام انکار کے معنی میں ہے؛ یعنی: اس شخص سے بڑھ کر کوئی ظالم نہیں جو اللہ پر جھوٹ باندھے، اس کے کلام کو بدل دے، اور اس کی طرف ایسی چیز منسوب کرے جو اس نے نازل نہیں کی۔ اسی طرح تم سے بڑھ کر کوئی ظالم نہیں اگر تم قرآن کا انکار کرو اور اللہ پر جھوٹ باندھتے ہوئے کہو: یہ اس کا کلام نہیں ہے۔ یہ ان باتوں میں سے ہے جن کا رسول ﷺ کو حکم دیا گیا کہ وہ ان سے کہیں۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ شروع ہی سے اللہ کا قول ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: 'مفتری' (جھوٹ گھڑنے والا) مشرک ہے، اور 'آیات کی تکذیب کرنے والے' اہل کتاب ہیں۔ ﴿إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ [۱۸] اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ﴾ سے مراد بت ہیں۔ ﴿وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ﴾ یہ ان کی انتہائی جہالت ہے کہ وہ مستقبل (آخرت) میں ان سے شفاعت کی توقع رکھتے ہیں جن سے حال میں نہ کوئی نفع ملتا ہے نہ نقصان!۔ اور کہا گیا: "شُفَعَاؤُنَا" (ہمارے سفارشی) یعنی: وہ دنیا میں ہماری معیشت کی اصلاح کے لیے اللہ کے پاس ہماری سفارش کریں گے۔ ﴿قُلْ أَتُنَبِّئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ﴾ عام قراءت 'تُنَبِّئُونَ' ہے (تشدید کے ساتھ)۔ اور ابو السمال العدوی نے 'أتنبئون الله' پڑھا (تخفیف کے ساتھ) (۱)، 'أنبأ ينبئ' سے۔ اور عام قراءت 'نبّأ ينبّئ تنبئةً' سے ہے؛ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں جمع ہیں: ﴿مَنْ أَنْبَأَكَ هَذَا قَالَ نَبَّأَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ﴾ [التحریم: ۳]۔ یعنی: کیا تم اللہ کو یہ بتا رہے ہو کہ اس کی بادشاہت میں کوئی شریک ہے، یا اس کی اجازت کے بغیر کوئی سفارشی ہے، حالانکہ اللہ آسمانوں اور زمین میں اپنے

لیے کوئی شریک نہیں جانتا؟ کیونکہ اس کا کوئی شریک نہیں؛ اسی لیے وہ اسے نہیں جانتا۔ اس کی مثال اللہ کا یہ قول ہے: ﴿أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ﴾ [الرعد: ٣٣]۔

(١) یہ شاذ قراءات ص ٥٦، الکشاف ٢/ ٢٣٠، تفسیر رازی ١٧/ ٦٠، اور البحر ٥/ ١٣٤ میں بغیر کسی نسبت کے مذکور ہے۔

Then He glorified and sanctified Himself from association (shirk), saying: {Glorified is He and High above all that they associate as partners with Him} i.e., He is too great to have a partner. It is said: The meaning is: Do you worship (1) that which does not intercede, nor help (2), nor distinguish, and you say: these are our intercessors with Allah, so you lie; and is it possible for you to inform Him of what He does not know, glorified is He and High above what they associate as partners!. Hamza and al-Kisa'i read: {tushrikun} (you associate) with 'ta', which is the choice of Abu Ubayd. The rest read with 'ya' (yushrikun - they associate) (3).

Allah Almighty's saying: {Mankind was but one community, then they differed. Had it not been for a word that preceded from your Lord, it would have been judged between them regarding that over which they differ 19}. Its meaning was mentioned before in "Al-Baqara" (4), so there is no need for repetition. Al-Zajjaj (5) said: They were the Arabs who were upon polytheism. It is said: Every newborn is born upon the natural disposition (fitra), and they differed when they reached maturity. {And had it not been for a word that preceded from your Lord, it would have been judged between them regarding that over which they differ} refers to predestination and decree, meaning: If it were not for what preceded in His judgment that He would not judge between them in what they differed regarding reward and punishment before the Day of Resurrection, He would have judged between them in this world, so He would have entered the believers into Paradise for their deeds, and the disbelievers into the Fire for their disbelief, but an appointed term preceded from Allah along with His knowledge of their actions; so He made their appointment on the Day of Resurrection; as said by Al-Hasan (6).

---

(1) In (Kh), (Z), and (Zha): you worship, and in (M): they worship, and what is established from (D), which is consistent with what is in 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 3/283, and the speech is from him. (2) In (Zha) and (M): what does not hear or see, and what is established is from the rest of the manuscripts, which is consistent with what is in 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas. (3) Al-Sab'ah p. 324, and Al-Taysir p. 121. (4) 3/404. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/12. (6) Tafsir al-Baghawi 2/348.

सूरह यूनुस, आयत १८ - १९ ४७१

फिर उन्होंने शिर्क(साझेदारी) से खुद की पाकीज़गी और बड़ाई बयान की और फ़रमाया: {वह पाक है और बहुत बुलंद है उस चीज़ से जिसे वे उसका साझी ठहराते हैं} यानी: वह इससे बहुत बड़ा है कि उसका कोई साझी हो। कहा गया है: इसका अर्थ है: क्या तुम इबादत करते हो (१) उसकी जो न सिफ़ारिश करता है, न मदद करता है (२) और न ही फर्क करता है, और तुम कहते हो: ये अल्लाह के यहाँ हमारे सिफ़ारिशी हैं, तो तुम झूठ बोलते हो; और क्या तुम उसे वह बता सकते हो जो वह नहीं जानता, वह पाक और बुलंद है उससे जो वे साझी ठहराते हैं!। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {तुलशरिकून} 'त' के साथ, जो अबू उबैद की पसंद है। बाकी ने 'य' (युशरिकून) के साथ पढ़ा है (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और लोग एक ही उम्मत थे फिर वे अलग-अलग हो गए, और अगर तुम्हारे रब की तरफ से पहले से एक बात तय न होती तो उनके बीच उस चीज़ का फ़ैसला कर दिया जाता जिसमें वे मतभेद कर रहे हैं १९}। इसका अर्थ "अल-बक़रा" (४) में पहले आ चुका है, इसलिए दोहराने का कोई मतलब नहीं है। अल-ज़ज्जाज (५) ने कहा: वे अरब थे जो शिर्क पर थे। कहा गया है: हर बच्चा फ़ितरत (प्राकृतिक स्वभाव) पर पैदा होता है, फिर बालिग होने पर वे अलग-अलग हो गए। {और अगर तुम्हारे रब की तरफ से पहले से एक बात तय न होती तो उनके बीच उस चीज़ का फ़ैसला कर दिया जाता जिसमें वे मतभेद कर रहे हैं} यह कज़ा और क़दर (भाग्य) की ओर संकेत है, यानी: यदि उनके फैसले में यह बात पहले से न होती कि वह उनके बीच मतभेद वाली चीज़ों में इनाम और सज़ा के साथ क़यामत से पहले फ़ैसला नहीं करेगा, तो दुनिया में ही उनके बीच फ़ैसला कर दिया जाता, वह मोमिनों को उनके कर्मों के कारण जन्नत में दाख़िल कर देता और काफ़िरों को उनके कुफ़्र के कारण जहन्नम में, लेकिन अल्लाह की ओर से एक समय (अजल) तय हो चुका था जबकि वह उनके कर्मों को जानता था; इसलिए उसने क़यामत का दिन उनका वादा तय किया; यह हसन (६) का कहना है।

---

(१) (ख़), (ज़), और (ज़) में: 'तुम इबादत करते हो', और (म) में: 'वे इबादत करते हैं', और जो (द) से साबित है, वह नहस की 'मआनी अल-क़ुरआन' ३/२८३ के अनुकूल है, और यह बात उन्हीं की है। (२) (ज़) और (म) में: 'जो न सुनता है और न देखता है', और जो बाक़ी प्रतियों से साबित है, वह नहस की 'मआनी अल-क़ुरआन' के अनुकूल है। (३) अल-सबा पृष्ठ ३२४, और अल-तयसीर पृष्ठ १२१। (४) ३/४०४। (५) 'मआनी अल-क़ुरआन' ३/१२ में। (६) तफ़सीर अल-बग़वी २/३४८।

سورة یونس، آیات ۱۸ - ۱۹ ۴۷۱

پھر اللہ تعالیٰ نے شرک سے اپنی پاکیزگی اور تقدس بیان کیا اور فرمایا: ﴿ سُبْحَٰنَهُ وَتَعَٰلَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ یعنی: وہ اس سے کہیں بلند ہے کہ اس کا کوئی شریک ہو۔ کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: کیا تم عبادت کرتے ہو (۱) اس کی جو نہ سفارش کرتا ہے، نہ مدد کرتا ہے (۲) اور نہ ہی تمیز کرتا ہے، اور تم کہتے ہو: یہ اللہ کے ہاں ہمارے سفارشی ہیں، تو تم جھوٹ بولتے ہو؛ اور کیا تم اسے وہ بتا سکتے ہو جو وہ نہیں جانتا، وہ پاک ہے اور بلند ہے اس سے جو وہ شریک ٹھہراتے ہیں!۔ حمزہ اور الکسائی نے ﴿ تشركون ﴾ 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہی ابو عبید کا اختیار کردہ ہے۔ باقی قراء نے اسے 'یا' کے ساتھ (یُشرکون) پڑھا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمَا كَانَ ٱلنَّاسُ إِلَّآ أُمَّةً وَٰحِدَةً فَٱخْتَلَفُواْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ١٩ ﴾۔ اس کا معنی سورہ "البقرہ" (۴) میں گزر چکا ہے، اس لیے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ الزجاج (۵) نے کہا: وہ عرب تھے جو شرک پر تھے۔ اور کہا گیا ہے: ہر بچہ فطرت پر پیدا ہوتا ہے، پھر بالغ ہونے پر وہ مختلف ہو گئے۔ ﴿ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴾ یہ قضاء و قدر کی طرف اشارہ ہے، یعنی: اگر اللہ کے فیصلے میں یہ بات پہلے سے طے نہ ہوتی کہ وہ ان کے درمیان جن باتوں میں وہ اختلاف کرتے ہیں، قیامت سے پہلے جزا و سزا کا فیصلہ نہیں کرے گا، تو دنیا ہی میں ان کے درمیان فیصلہ کر دیا جاتا، پس وہ مومنوں کو ان کے اعمال کے بدلے جنت میں اور کافروں کو ان کے کفر کی وجہ سے دوزخ میں داخل کر دیتا، لیکن اللہ کی طرف سے ایک مدت (اجل) پہلے سے مقرر تھی باوجود اس کے کہ وہ ان کے اعمال کو جانتا تھا؛ پس اس نے قیامت کو ان کا مقررہ وقت بنا دیا؛ یہ حسن (۶) کا قول ہے۔

(١) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: 'تعبدون' (تم عبادت کرتے ہو)، اور (م) میں: 'یعبدون' (وہ عبادت کرتے ہیں)، اور جو (د) سے ثابت ہے، وہی نحاس کی 'معانی القرآن' ٣/ ٢٨٣ کے مطابق ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (٢) (ظ) اور (م) میں: 'جو نہ سنتا ہے اور نہ دیکھتا ہے'، اور جو باقی نسخوں سے ثابت ہے، وہی نحاس کی 'معانی القرآن' کے مطابق ہے۔ (٣) السبعة ص ٣٢٤، اور التیسیر ص ١٢١۔ (٤) ٣/ ٤٠٤۔ (٥) معانی القرآن ٣/ ١٢ میں۔ (٦) تفسیر البغوی ٢/ ٣٤٨۔

472

Surah Yunus: Verses 19 - 21

Abu Rawq said regarding the verse: "it would have been judged between them" (laquḍiya baynahum): It means He would have established the Hour for them. And it was said: He would have finished with their destruction.

Al-Kalbi said: "The word" is that Allah delayed this nation, so He does not destroy them with punishment in this world until the Day of Resurrection. If it were not for this delay, it would have been judged between them by the descent of punishment or the establishment of the Hour (1).

The verse is a consolation for the Prophet ﷺ regarding the delay of punishment for those who disbelieved in him. It was also said: the previous word is that He does not take anyone except with proof, which is the sending of messengers, as He said: "And We never punish until We have sent a messenger" [Al-Isra: 15]. And it was said: the word is His saying: "My mercy preceded My anger" (2). If it were not for that, the sinners would not have been delayed until repentance.

Isa read: "laqada" with a fatha (3).

Allah's saying: {And they say, "Why is a sign not sent down to him from his Lord?" So say, "The unseen is only for Allah [to administer], so wait; indeed, I am with you among those who wait."} (20)

It means the people of Makkah, i.e., why wasn't a sign, meaning a miracle other than this miracle, sent down to him? So that He might turn the mountains into gold for us, and he would have a house of ornament, and He would bring back to life those of our ancestors who had died. Al-Dahhak said: a staff like the staff of Moses.

{So say, "The unseen is only for Allah"}: i.e., say, O Muhammad: the descent of the sign is unseen. {So wait}: i.e., wait expectantly. {Indeed, I am with you among those who wait} for its descent. And it was said: wait for Allah's judgment between us by manifesting the truthful over the false (4).

Allah's saying: {And when We give the people a taste of mercy after adversity has touched them, at once they conspire against Our signs. Say, "Allah is swifter in planning." Indeed, Our messengers record whatever you plan.} (21)

It refers to the disbelievers of Makkah. {mercy after adversity has touched them}: It was said: ease after hardship, and fertility after...

---

(1) The previous source. (2) It is in the Sahihayn, and previously mentioned 1/243. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/111, and it is an anomalous reading. (4) Tafsir al-Baghawi 2/348.

472

सूरह यूनुस: आयतें 19 - 21

अबू रॉक ने "उनके बीच फैसला कर दिया जाता" (लक़ुदिया बयनहुम) आयत के बारे में कहा: यानी उन पर कयामत कायम कर दी जाती। और कहा गया: उनके विनाश का काम पूरा कर दिया जाता।

अल-कल्बी ने कहा: "कलिमा" (शब्द) यह है कि अल्लाह ने इस उम्मत को मोहलत दी है, इसलिए वह उन्हें दुनिया में अज़ाब के ज़रिए हलाक नहीं करता, बल्कि कयामत के दिन तक। अगर यह देरी न होती तो अज़ाब के उतरने या कयामत कायम होने के ज़रिए उनके बीच फैसला कर दिया जाता (1)।

और यह आयत नबी ﷺ के लिए उन लोगों पर अज़ाब की देरी के बारे में एक तसल्ली है जिन्होंने उनका इनकार किया। और कहा गया: पिछला शब्द यह है कि वह किसी को तब तक नहीं पकड़ता जब तक कि दलील न हो, और वह रसूलों का भेजना है, जैसा कि उसने कहा: "और हम तब तक अज़ाब नहीं देते जब तक कि हम एक रसूल न भेज दें" [अल-इसरा: 15]। और कहा गया: शब्द उनका यह कहना है: "मेरी दया मेरे क्रोध से पहले है" (2)। यदि ऐसा न होता तो गुनहगारों को तौबा करने तक की मोहलत न दी जाती।

ईसा ने "लक़दा" फतह के साथ पढ़ा (3)।

अल्लाह का फरमान: {और वे कहते हैं, "उस पर उसके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?" तो कहो, "ग़ैब (अदृश्य) तो केवल अल्लाह के लिए है, अतः प्रतीक्षा करो; मैं भी तुम्हारे साथ प्रतीक्षा करने वालों में से हूँ।"} (20)

इससे मक्का के लोग मुराद हैं, यानी: उस पर कोई निशानी, यानी इस मोज़िज़ा (चमत्कार) के अलावा कोई और मोज़िज़ा क्यों नहीं उतारा गया, जिससे वह हमारे लिए पहाड़ों को सोना बना देता, और उसके पास ज़ेवर का घर होता, और वह हमारे उन पूर्वजों को जीवित कर देता जो मर चुके थे। अल-दह्हाक ने कहा: मूसा की लाठी जैसी लाठी।

{तो कहो, "ग़ैब तो केवल अल्लाह के लिए है"}: यानी कहो ऐ मुहम्मद: निशानी का उतरना ग़ैब है। {अतः प्रतीक्षा करो}: यानी इंतज़ार करो। {मैं भी तुम्हारे साथ प्रतीक्षा करने वालों में से हूँ} इसके उतरने का। और कहा गया: अल्लाह के फैसले का इंतज़ार करो जो हमारे बीच हक वाले को बातिल (झूठे) पर ज़ाहिर करके होगा (4)।

अल्लाह का फरमान: {और जब हम लोगों को तकलीफ पहुँचने के बाद रहमत का स्वाद चखाते हैं, तो वे हमारी आयतों के बारे में चालें चलने लगते हैं। कहो, "अल्लाह चाल चलने में अधिक तेज़ है।" निश्चय ही हमारे रसूल लिखते हैं जो कुछ तुम चालें चलते हो।} (21)

इससे मक्का के काफ़िर मुराद हैं। {तकलीफ पहुँचने के बाद रहमत}: कहा गया: कठिनाई के बाद आसानी, और अकाल के बाद खुशहाली...

---

(1) पिछला स्रोत। (2) यह सहीहैन में है, और पहले 1/243 पर आ चुका है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/111, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किराअत है। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/348।

472

سورہ یونس: آیات 19 - 21

ابو روق نے ﴿لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ﴾ کے بارے میں کہا: یعنی ان پر قیامت قائم کر دی جاتی۔ اور کہا گیا: ان کی ہلاکت سے فراغت پا لی جاتی۔

الکلبی نے کہا: "کلمہ" یہ ہے کہ اللہ نے اس امت کو مؤخر کر دیا ہے، چنانچہ وہ انہیں دنیا میں عذاب کے ذریعے ہلاک نہیں کرتا بلکہ قیامت کے دن تک، تو اگر یہ تاخیر نہ ہوتی تو ان کے درمیان عذاب کے نزول یا قیامت کے قیام کے ذریعے فیصلہ کر دیا جاتا (1)۔

اور یہ آیت نبی ﷺ کے لیے ان لوگوں کے بارے میں تسلی ہے جنہوں نے آپ کا کفر کیا کہ ان پر عذاب میں تاخیر کیوں ہے۔ اور کہا گیا: کلمہ سابقہ یہ ہے کہ وہ کسی کو بھی حجت کے بغیر نہیں پکڑتا، اور وہ رسولوں کا بھیجنا ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ [الإسراء: 15]۔ اور کہا گیا: کلمہ اللہ کا یہ قول ہے: "میری رحمت میرے غصے پر سبقت لے گئی" (2)۔ اور اگر یہ نہ ہوتا تو گناہ گاروں کو توبہ تک مہلت نہ دی جاتی۔

عیسیٰ نے «لقضی» زبر (فتح) کے ساتھ پڑھا (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ ۖ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُم مِّنَ الْمُنتَظِرِينَ ٢٠﴾

اس سے مراد اہل مکہ ہیں، یعنی: کیوں نہ ان پر کوئی نشانی، یعنی اس معجزے کے علاوہ کوئی اور معجزہ نازل ہوا، کہ وہ ہمارے لیے پہاڑوں کو سونا بنا دیتا، اور اس کے پاس سونے کا گھر

ہوتا، اور وہ ہمارے ان آباؤ اجداد کو زندہ کر دیتا جو مر چکے تھے۔ اور ضحاک نے کہا: موسیٰ کے عصا جیسا عصا۔

﴿فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ﴾ یعنی: اے محمد! کہہ دیجیے کہ نشانی کا نزول غیب ہے۔ ﴿فَانتَظِرُوا﴾ یعنی: انتظار کرو۔ ﴿إِنِّي مَعَكُم مِّنَ الْمُنتَظِرِينَ﴾ اس کے نزول کا۔ اور کہا گیا: ہمارے درمیان اللہ کے فیصلے کا انتظار کرو کہ وہ حق والے کو باطل پر غالب کر دے گا (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِّن بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُمْ إِذَا لَهُم مَّكْرٌ فِي آيَاتِنَا ۚ قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا ۚ إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ ٢١﴾

اس سے مراد کفار مکہ ہیں۔ ﴿رَحْمَةً مِّن بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُمْ﴾ کہا گیا: سختی کے بعد آسانی، اور قحط کے بعد خوشحالی۔۔۔

---

(1) مصدر سابق۔ (2) یہ صحیحین میں ہے، اور پہلے 1/243 میں گزرا۔ (3) المحرر الوجيز 3/111، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (4) تفسير البغوي 2/348۔

...attraction. "[And when We give people a taste of mercy after adversity has touched them,] at once they conspire against Our signs." i.e., mockery and denial. The response to His saying: "And when We give a taste" is "at once they [conspire]"; according to Al-Khalil and Sibawayh. "Say, 'Allah is swifter in planning (makran).'" "Say, 'Allah is swifter'" is subject and predicate, and "in planning" is for clarification (1), meaning: quicker in punishment as a reward for their plotting, i.e., the torment that comes to them is faster in destroying them than the plotting they brought. "Indeed, Our messengers write down what you plot." meaning the messengers are the guardian angels.

The general reading is: "tamkuroon" (you plot) with 'ta' as an address. Yaqub read, in the narration of Ruways, and Abu Amr in the narration of Harun al-Ataki: "yamkuroon" (they plot) with 'ya' (2); because of His saying: "behold, they have a plot against Our signs."

It was said: Abu Sufyan said: We were afflicted with drought because of your prayer, so if we are given water, we will believe you; so they were given water through his prayer (Peace be upon him), but they did not believe, so this was their plotting (3).

His saying, the Almighty: {It is He who enables you to travel on land and sea until, when you are in ships and they sail with them by a good wind and they rejoice therein, there comes a storm wind and the waves come upon them from everywhere and they assume that they are surrounded, they supplicate Allah, sincere to Him in religion, "If You should save us from this, we will surely be among the thankful." (22) But when He has saved them, at once they insolently transgress upon the earth without right. O mankind, your insolence is only against yourselves, [for] the enjoyment of worldly life. Then to Us is your return, and We will inform you of what you used to do. (23)}

His saying, the Almighty: {It is He who enables you to travel on land and sea until, when you are in ships and they sail with them} meaning: He carries you on land upon animals, and at sea upon ships. Al-Kalbi said: He protects you during the journey. The verse includes an enumeration of blessings in the current state regarding people riding animals and the sea. The discussion on riding the sea has already passed in "Al-Baqarah" (4).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/249-250. (2) So said the author, may Allah have mercy on him, and the correct view is that the one who narrated this reading from Yaqub is Rawh. See al-Nashr 2/282, and Zad al-Masir 4/18. Abu Amr's mutawatir reading is the same as the majority's reading. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/430, and the report is similar to a part of the hadith of Ibn Mas'ud (RA) in Bukhari (1020) and Muslim (2798). (4) 2/495-496.

...खिंचाव। " [और जब हम लोगों को उनके कष्ट के बाद दया का स्वाद चखाते हैं,] तो वे अचानक हमारी आयतों के विरुद्ध चालें चलने लगते हैं।" यानी: उपहास और झुठलाना। अल्लाह के कथन "जब हम चखाते हैं" का उत्तर "अचानक वे [चालें चलते हैं]" है; अल-खलील और सिबावैह के अनुसार। "कहो, 'अल्लाह चाल चलने (मक्रन) में अधिक तेज़ है।'" "कहो, 'अल्लाह अधिक तेज़ है'" संज्ञा और क्रिया (मुब्तदा और ख़बर) है, और "चाल चलने में" स्पष्टीकरण के लिए है (1), यानी: उनकी चालबाजी के बदले में दंड देने में अधिक त्वरित, यानी: जो अज़ाब उनके पास आता है वह उन्हें नष्ट करने में उनकी चालबाजी से अधिक तेज़ है। "निस्संदेह, हमारे दूत वह सब लिखते हैं जो तुम चालें चलते हो।" दूतों से आशय रक्षक फ़रिश्ते हैं।

आम पाठ (किरात) 'तमकुरुन' (तुम चालें चलते हो) है, जिसमें 'ता' संबोधन के लिए है। याकूब ने रुवैस के वर्णन में और अबू अम्र ने हारून अल-अतकी के वर्णन में इसे 'यमकुनुन' (वे चालें चलते हैं) 'या' के साथ पढ़ा है (2); क्योंकि अल्लाह का कथन है: "तो वे हमारी आयतों के विरुद्ध चालें चलने लगते हैं।"

कहा गया है: अबू सुफ़यान ने कहा: हम आपकी प्रार्थना के कारण अकाल से पीड़ित हुए, यदि हमें पानी मिल गया तो हम आप पर विश्वास करेंगे; तो उनकी प्रार्थना (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उन्हें पानी दिया गया, फिर भी वे ईमान नहीं लाए, तो यही उनकी चालबाज़ी थी (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {वही है जो तुम्हें थल और जल में चलाता है। यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें अच्छी हवा के साथ लेकर चलती हैं और वे उससे प्रसन्न होते हैं, तो अचानक एक प्रचंड हवा आती है और हर ओर से लहरें उन पर उमड़ पड़ती हैं और उन्हें विश्वास हो जाता है कि वे घिर गए हैं, तब वे अल्लाह को उसके लिए धर्म को शुद्ध करते हुए पुकारते हैं, 'यदि तूने हमें इससे बचा लिया, तो हम अवश्य ही कृतज्ञों में से होंगे।' (22) फिर जब वह उन्हें बचा लेता है, तो वे अचानक पृथ्वी पर नाहक विद्रोह करने लगते हैं। ऐ लोगो! तुम्हारा विद्रोह तुम्हारे अपने ही विरुद्ध है। यह सांसारिक जीवन का आनंद मात्र है। फिर तुम्हें हमारी ही ओर लौटकर आना है, फिर हम तुम्हें बता देंगे जो कुछ तुम करते थे। (23)}

अल्लाह तआला का कथन: {वही है जो तुम्हें थल और जल में चलाता है। यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें लेकर चलती हैं...} यानी: वह तुम्हें थल पर जानवरों पर और जल में

नौकाओं पर सवार कराता है। अल-कल्बी ने कहा: वह यात्रा में तुम्हारी रक्षा करता है। आयत में उन नेमतों की गिनती शामिल है जो लोगों द्वारा जानवरों और समुद्र की सवारी करने के संबंध में वर्तमान स्थिति है। समुद्र की सवारी के बारे में चर्चा 'अल-बकराह' (4) में हो चुकी है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/249-250। (2) ऐसा लेखक ने कहा है, अल्लाह उन पर दया करे, और सही यह है कि जिसने याकूब से इस पाठ को सुना वह रौह है। देखिए अल-नश्र 2/282, और ज़ाद अल-मसीर 4/18। अबू अम्र का मुतवातिर पाठ आम पाठकों जैसा ही है। (3) अल-नुकत वल-उयून 2/430, और खबर का एक हिस्सा इब्न मसूद (रज़ि.) की हदीस से है जो बुखारी (1020) और मुस्लिम (2798) में है। (4) 2/495-496।

جذب۔ ﴿إِذَا لَهُم مَّكْرٌ فِى ءَايَاتِنَا﴾ یعنی: استہزاء اور جھٹلانا۔ اور اللہ کے قول ﴿وَإِذَا أَذَقْنَا﴾ کا جواب ﴿إِذَا لَهُم﴾ ہے؛ خلیل اور سیبویہ کے قول کے مطابق۔ ﴿قُلِ اللهُ أَسْرَعُ﴾ مبتدا اور خبر ہے ﴿مَكْرًا﴾ تمیز (بیان) کے طور پر ہے(۱)، یعنی: ان کے مکر کی جزا کے طور پر سزا دینے میں زیادہ جلدی کرنے والا، یعنی: ان پر جو عذاب آتا ہے وہ ان کے مکر سے زیادہ تیزی سے انہیں ہلاک کرنے والا ہے۔ ﴿إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ﴾ رسولوں سے مراد حفاظت کرنے والے فرشتے ہیں۔

عام قراءت خطاب کے ساتھ "تَمْكُرُونَ" (تم مکر کرتے ہو) ہے۔ اور یعقوب نے رویس کی روایت میں اور ابو عمرو نے ہارون عتکی کی روایت میں "یمکرون" (وہ مکر کرتے ہیں) 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے(۲)؛ کیونکہ ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿إِذَا لَهُم مَّكْرٌ فِي آيَاتِنَا﴾۔

کہا گیا ہے: ابو سفیان نے کہا: ہم آپ کی دعا کی وجہ سے قحط میں مبتلا ہوئے، اگر ہمیں سیراب کیا گیا تو ہم آپ کی تصدیق کریں گے؛ پس آپ ﷺ کی دعا سے وہ سیراب کیے گئے، مگر وہ ایمان نہ لائے، تو یہی ان کا مکر تھا(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ هُوَ ٱلَّذِى يُسَيِّرُكُمْ فِى ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ حَتَّىٰٓ إِذَا كُنتُمْ فِى ٱلْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا۟ بِهَا جَآءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَآءَهُمُ ٱلْمَوْجُ مِن كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوٓا۟ أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا۟ ٱللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ لَئِنْ أَنجَيْتَنَا مِنْ هَٰذِهِۦ لَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلشَّٰكِرِينَ ٢٢ فَلَمَّآ أَنجَىٰهُمْ إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَىٰٓ أَنفُسِكُم مَّتَٰعَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ثُمَّ إِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ فَنُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ٢٣ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هُوَ ٱلَّذِى يُسَيِّرُكُمْ فِي ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ حَتَّىٰٓ إِذَا كُنتُمْ فِي ٱلْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾ یعنی: وہ تمہیں خشکی میں جانوروں پر اور سمندر میں کشتیوں پر سوار کراتا ہے۔ اور کلبی نے کہا: وہ سفر میں

تمہاری حفاظت کرتا ہے۔ اور آیت ان نعمتوں کے شمار پر مشتمل ہے جن کا تعلق لوگوں کے جانوروں اور سمندر کی سواری سے ہے۔ اور سمندر کی سواری کا تذکرہ سورہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے(۴)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۴۹ - ۲۵۰ . (۲) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ جس نے یہ قراءت یعقوب سے روایت کی ہے وہ روح ہیں۔ دیکھئے النشر ۲/ ۲۸۲، اور زاد المسیر ۱۸/۴۔ اور ابو عمرو کی متواتر قراءت عام جماعت کی قراءت کی طرح ہے۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۴۳۰، اور یہ خبر حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے جو بخاری (۱۰۲۰) اور مسلم (۲۷۹۸) میں ہے۔ (۴) ۲/ ۴۹۵ - ۴۹۶ .

Surah Yunus: Verses 22 - 23

474

And ﴿He enables you to travel [yusayyirukum]﴾ is the general reading. Ibn 'Amir read it as: "yanshurukum" with the letter 'nun' and 'shin'(1), meaning: He disperses you and scatters you. "Al-Fulk" (ship/ships) can refer to both singular and plural, and can be masculine or feminine(2). This was discussed previously(3).

And His saying: ﴿and they sail with them [wa jarayna bihim]﴾ is a transition from second-person address (you) to third-person (them), which is frequent in the Qur'an and in Arabic poetry; An-Nabighah said:

"O house of Mayyah on the high lands and slopes, it has become desolate and long ages have passed over it."(4)

Ibn al-Anbari said: It is permissible in the language to switch from third-person speech to second-person direct address; Allah Almighty said: ﴿and their Lord will give them to drink a pure drink. [Truly], this is for you a reward, and your effort has been appreciated.﴾ [Al-Insan: 22], so the 'kaf' (you/your) replaced the 'ha' (them).

His saying: ﴿with a fair wind and they rejoice in it﴾ was discussed in "Al-Baqarah"(5).

﴿there comes to it a stormy wind [ja'atha rihun 'asifun]﴾ the pronoun in "ja'atha" (comes to it) refers to the ship. It was also said: to the fair wind(6). "Al-'Asif": the strong one; it is said: the wind "asafat" and "a'safat" (blew violently), so it is "asif", "mu'sif", and "mu'sifa", meaning: strong(7), a poet said:

"Until a violent wind blew, shaking it, with rain showers and thunder whose sound is loud."(8)

---

(1) Al-Sab'ah p. 325, and Al-Taysir p. 121. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/250. (3) 2/494. (4) Diwan al-Nabighah al-Dhubyani p. 30, and al-Khizanah 11/32. Al- 'Alya': every high, overlooking place. Al-Sanad: what faces you from the mountain and rises from the foot. Aqwat: became empty of inhabitants and desolate. Al-Khizanah. (5) 2/501 - 502. (6) Al-Farra' mentioned both opinions in Ma'ani al-Qur'an 1/460, and al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/250. (7) Zad al-Masir 4/19, and Tafsir al-Razi 17/70. (8) Mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/460, and al-Tabari in his Tafsir 12/146, and they attributed it to some of Banu Dubayr. Al-Qitar: plural of 'qatr', which is rain. Al-Zajal of rain: that whose thunder has a sound. Mu'jam Matn al-Lughah (q-t-r) and (z-j-l).

सूरा यूनुस: आयतें 22 - 23

474

और ﴿वह तुम्हें चलाता है (युसय्यिरुकुम)﴾ सामान्य पाठ है। इब्न आमिर ने इसे "यंशुरुकुम" (नून और शीन के साथ) पढ़ा है(1), जिसका अर्थ है: वह तुम्हें फैला देता है और बिखेर देता है। "अल-फुल्क" (जहाज/जहाजें) एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए प्रयोग होता है, और इसे पुल्लिंग या स्त्रीलिंग माना जा सकता है(2)। इसके बारे में पहले चर्चा हो चुकी है(3)।

और अल्लाह का कथन: ﴿और वे उन्हें लेकर चलते हैं (व जरैना बिहिम)﴾ यह 'सामने वाले को संबोधित करने' (दूसरे पुरुष) से 'तीसरे पुरुष' की ओर मुड़ने का उदाहरण है, और यह कुरान और अरबी कविता में बहुत अधिक है; अल-नाबिगाह ने कहा:

"ऐ मय्या का घर ऊंचाइयों और ढलानों पर, यह उजाड़ हो गया है और इस पर लंबा समय बीत गया है।" (4)

इब्न अल-अंबारी ने कहा: भाषा में यह जायज़ है कि तीसरे पुरुष से सीधे संबोधन (दूसरे पुरुष) की ओर वापस आएं अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿और उनका रब उन्हें पवित्र पेय पिलाएगा। [बेशक], यह तुम्हारे लिए एक बदला है, और तुम्हारी कोशिश की कद्र की गई है।﴾ [अल-इंसान: 22] यहाँ 'हा' (उनका) के स्थान पर 'काफ' (तुम्हारा) आ गया।

अल्लाह का कथन: ﴿एक अच्छी हवा के साथ और वे उससे खुश हुए﴾ इसके बारे में "अल-बकराह"(5) में चर्चा हो चुकी है।

﴿उसके पास एक तूफानी हवा आई (जाअतहा रीहुन आसिफुन)﴾ "जाअतहा" (उसके पास आई) में सर्वनाम जहाज के लिए है। यह भी कहा गया है: अच्छी हवा के लिए(6)। "अल-आसिफ": तेज़; कहा जाता है: हवा "आसफत" और "आअसफत" (तेज़ी से चली), इसलिए वह "आसिफ", "मुअस़िफ" और "मुअस़िफा" है, जिसका अर्थ है: तेज़(7), एक कवि ने कहा:

"यहाँ तक कि जब एक हिला देने वाली तेज़ हवा चली, जिसमें बारिश की बूंदें और गूँजने वाली गरज थी।" (8)

(1) अल-सबआ पृष्ठ 325, और अल-तयसीर पृष्ठ 121। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/250। (3) 2/494। (4) दीवान अल-नाबिगाह अल-धुब्यानी पृष्ठ 30, और अल-खिजाना 11/32। अल-'अल्या': हर ऊँची, दिखने वाली जगह। अल-सनद: पहाड़ का वह हिस्सा जो आपके सामने हो और तलहटी से ऊपर उठा हो। अक़वत: निवासियों से खाली और उजाड़ हो गया। अल-खिजाना। (5) 2/501 - 502। (6) अल-फर्रा ने 'मानी अल-कुरान' 1/460 में और अल-नहस ने 'इ'राब अल-कुरान' 2/250 में दोनों मतों का उल्लेख किया है। (7) ज़ाद अल-मसीर 4/19, और तफसीर अल-राज़ी 17/70। (8) इसका उल्लेख अल-फर्रा ने 'मानी अल-कुरान' 1/460 में और अल-तबारी ने अपनी तफसीर 12/146 में किया है, और उन्होंने इसे बनू दुबैर के कुछ लोगों से जोड़ा है। अल-कितार: 'क़त्र' का बहुवचन, जिसका अर्थ है बारिश। बारिश का 'ज़जल': जिसकी गरज में आवाज़ हो। मु'जम मतन अल-लुगाह (क़-त-र) और (ज़-ज-ल)।

سورہ یونس: آیات ۲۲ - ۲۳

٤٧٤

اور ﴿وہی ہے جو تمہیں چلاتا ہے (يُسَيِّرُكُمْ)﴾ عام قرأت ہے۔ ابن عامر کی قرأت «يَنْشُرُكم» نون اور شین کے ساتھ ہے(۱)، یعنی: وہ تمہیں پھیلا دیتا ہے اور بکھیر دیتا ہے۔ "الفُلْک" (کشتی/کشتیاں) واحد اور جمع دونوں پر بولا جاتا ہے، اور یہ مذکر و مؤنث دونوں طرح مستعمل ہے(۲)۔ اس کے بارے میں کلام گزر چکا ہے(۳)۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور وہ کشتیاں ان کو لے کر چلیں (وَجَرَيْنَ بِهِم)﴾ یہ خطاب (حاضر) سے غائب کی طرف خروج (التفات) ہے، اور یہ قرآن اور عربوں کے اشعار میں کثیر ہے؛ نابغہ نے کہا:

"اے بلندیوں اور ڈھلوانوں پر واقع میہ کے گھر، تو ویران ہو گیا اور تجھ پر طویل زمانہ گزر گیا۔" (٤)

ابن الانباری نے کہا: لغت میں یہ جائز ہے کہ غائب کے خطاب سے روبرو مخاطب کرنے کے لفظ کی طرف رجوع کیا جائے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ان کا رب انہیں پاکیزہ مشروب پلائے گا۔ بے شک یہ تمہارے لیے جزا ہے اور تمہاری کوشش قابل قدر ٹھہری۔﴾ [الانسان: ۲۲] یہاں 'ہاء' (ان) کی جگہ 'کاف' (تمہارے) آ گیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿خوشگوار ہوا کے साथ اور وہ اس پر خوش ہوئے﴾ اس کے بارے میں کلام "البقرہ"(٥) میں گزر چکا ہے۔

﴿اس پر تند و تیز ہوا چلی (جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ)﴾ "جاءتہا" میں ضمیر کشتی کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: خوشگوار ہوا کے لیے ہے(٦)۔ "العاصف": تند و تیز؛ کہا جاتا ہے: ہوا "عَصَفَت" اور "أعْصَفَتْ" (تیزی سے چلی)، تو وہ "عاصف"، "مُعْصِف" اور "مُعْصِفة" ہے، یعنی: تند و تیز(٧)، شاعر نے کہا:

"یہاں تک کہ جب ایک ہلا دینے والی تند و تیز ہوا چلی، جس میں بارش کے قطرے اور کڑکتی ہوئی گرج تھی۔" (٨)

---

(١) السبعہ ص ٣٢٥، اور التیسیر ص ١٢١۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٥٠۔ (٣) ٢/ ٤٩٤۔ (٤) دیوان النابغہ الذبیانی ص ٣٠، اور الخزانہ ٣٢/١١، العلیاء: ہر بلند جگہ، اور السند: پہاڑ کا وہ حصہ جو سامنے ہو اور دامن سے بلند ہو۔ أقْوَتْ: باشندوں سے خالی اور ویران ہو گیا۔ الخزانہ۔ (٥) ٢/ ٥٠١ - ٥٠٢۔ (٦) ان دونوں اقوال کا ذکر الفراء نے 'معانی القرآن' ١/ ٤٦٠ میں اور النحاس نے 'إعراب القرآن' ٢/ ٢٥٠ میں کیا ہے۔ (٧) زاد المسیر ٤/ ١٩، اور تفسیر الرازی ١٧/ ٧٠۔ (٨) اس کا ذکر الفراء نے 'معانی القرآن' ١/ ٤٦٠ میں اور الطبری نے اپنی تفسیر ١٢/ ١٤٦ میں کیا ہے اور انہوں نے اسے بنو دُبیر کے بعض لوگوں کی طرف منسوب کیا ہے۔ القِطار: قَطْر کی جمع ہے، اور وہ بارش ہے۔ بارش کا زجل: وہ جس کی رعد (گرج) میں آواز ہو۔ معجم متن اللغہ (قطر) اور (زجل)۔

Page 475 Surah Yunus: Verses 22-23

And he said: "Aasif" (stormy) in the masculine form; because the word 'wind' (Reeh) is masculine, and it is also "Qaasif" (gale). "Tayyiba" (favorable) is neither stormy nor slow.

"And the waves came upon them from every side": Waves are what rises from the water. "And they thought" i.e., were certain "that they were surrounded": i.e., affliction surrounded them; it is said to someone who falls into a calamity: "he has been surrounded," as if the affliction has encompassed him. The origin of this is that when an enemy surrounds a place, its people are perished.

"They called upon Allah, sincere to Him in religion": i.e., they called Him alone and left what they used to worship. This is evidence that creation is naturally disposed to return to Allah in hardships, and that the prayer of the distressed is answered even if they are a disbeliever; because of the cessation of means and their turning to the One, Lord of lords; as will be explained in "An-Naml," if Allah wills (1).

Some commentators said: In their prayer they said: "Ahya Sharahia"; meaning: O Ever-Living, O Sustainer (2). This is in a foreign language.

A matter: This verse indicates sailing the sea in general, and from the Sunnah is the hadith of Abu Hurairah, which includes: "We sail the sea and carry with us a little water..." the hadith. And the hadith of Anas in the story of Umm Haram indicates the permissibility of sailing for conquest, and this meaning has already been fully discussed in "Al-Baqarah" (3), and praise be to Allah. And it has already been mentioned at the end of "Al-A'raf" the ruling on the sea traveler when it is turbulent and boiling; is their ruling like that of a healthy person, or like a sick person who is restricted? So reflect on it there (4).

His words, the Almighty: "If You save us from this": i.e., from these hardships and horrors. And he said...

---

(1) During the commentary of verse (62) of it. (2) Reported by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/293, Al-Tabari 12/147, and Ibn Abi Hatim 6/1939 (10298) on the authority of Abu Ubaidah, who is the son of Abdullah bin Masoud. And Al-Razi mentioned it 17/70. (3) 2/495-496, and the hadith of Abu Hurairah and Anas, may Allah be pleased with them both, has passed therein. (4) 9/414.

पृष्ठ ४७५ सूरा यूनुस: आयतें २२-२३

और उन्होंने कहा: "आसिफ़" (तूफानी) पुल्लिंग रूप में; क्योंकि 'हवा' (रीह) शब्द पुल्लिंग है, और यह "कासिफ़" (तेज़ हवा) भी है। "तय्यिबा" (अनुकूल) न तो तूफानी है और न ही धीमी।

"और लहरें उनके पास हर तरफ से आईं": लहरें वह हैं जो पानी से ऊपर उठती हैं। "और उन्होंने सोचा" यानी, उन्हें यकीन हो गया "कि वे घिर गए हैं": यानी, आपदा ने उन्हें घेर लिया है; जो किसी मुसीबत में पड़ जाता है उसके लिए कहा जाता है: "वह घिर गया है," मानो आपदा ने उसे घेर लिया हो। इसका मूल यह है कि जब दुश्मन किसी जगह को घेर लेता है, तो वहां के लोग नष्ट हो जाते हैं।

"उन्होंने अल्लाह को पुकारा, दीन (धर्म) को उसी के लिए शुद्ध करते हुए": यानी, उन्होंने केवल उसे पुकारा और उन चीजों को छोड़ दिया जिनकी वे पूजा करते थे। यह इस बात का प्रमाण है कि सृष्टि का स्वभाव कष्टों में अल्लाह की ओर लौटने का है, और यह कि संकटग्रस्त व्यक्ति की प्रार्थना स्वीकार की जाती है चाहे वह काफिर (अविश्वासी) ही क्यों न हो; क्योंकि सांसारिक साधनों के कट जाने और उनका एक ही प्रभु, प्रभुओं के प्रभु की ओर मुड़ने के कारण; जैसा कि "अन-नमल" में इंशा अल्लाह स्पष्ट किया जाएगा (१)।

कुछ मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: उन्होंने अपनी प्रार्थना में कहा: "अहया शराहीया"; यानी: ऐ जीवित, ऐ पालनहार (२)। यह गैर-अरबी भाषा है।

मसला (विषय): यह आयत सामान्य रूप से समुद्र यात्रा करने का संकेत देती है, और सुन्नत से अबू हुरैरा की हदीस है, जिसमें शामिल है: "हम समुद्र की यात्रा करते हैं और अपने साथ थोड़ा पानी ले जाते हैं..." हदीस। और उम्मे हराम की कहानी में अनस की हदीस युद्ध (ग़ज़वा) के लिए समुद्र यात्रा की अनुमति का संकेत देती है, और यह अर्थ पहले ही "अल-बकरा" में पूरी तरह से चर्चा किया जा चुका है (३), और अल्लाह का शुक्र है। और "अल-अ'राफ़" के अंत में समुद्र यात्री के बारे में हुक्म पहले ही आ चुका है जब वह अशांत और उबल रहा हो; क्या उनका हुक्म एक स्वस्थ व्यक्ति की तरह है, या एक बीमार व्यक्ति की तरह जिस पर पाबंदी हो? तो वहां उस पर विचार करें (४)।

अल्लाह तआला का कथन: "अगर तू हमें इससे बचा ले": यानी, इन कष्टों और भयानकता से। और उन्होंने कहा...

(१) इसकी आयत (६२) की व्याख्या के दौरान। (२) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़्सीर १/२९३ में, अल-तबरी ने १२/१४७ में, और इब्न अबी हातिम ने ६/१९३९ (१०२९८) में अबू उबैदा से उद्धृत किया है, जो अब्दुल्ला बिन मसूद के पुत्र हैं। और अल-राज़ी ने इसे १७/७० में उल्लेख किया है। (३) २/४९५-४९६, और अबू हुरैरा और अनस की हदीस इसमें बीत चुकी है। (४) ९/४१४।

صفحہ 475 سورۃ یونس: آیات 22 - 23

اور فرمایا: «عاصف» (تند و تیز) مذکر کے صیغے میں؛ کیونکہ لفظ 'ریح' (ہوا) مذکر ہے، اور وہ «قاصف» (جھکڑ) بھی ہے۔ اور «طیبہ» (خوشگوار) نہ تو تند و تیز ہے اور نہ ہی سست۔

﴿وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِن كُلِّ مَكَانٍ﴾ اور موج: وہ ہے جو پانی سے اوپر اٹھے ﴿وَظَنُّوا﴾ یعنی: انہیں یقین ہو گیا ﴿أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ﴾ یعنی: بلا نے انہیں گھیر لیا ہے؛ کہا جاتا ہے اس شخص کے بارے میں جو کسی مصیبت میں پڑ جائے: "اسے گھیر لیا گیا ہے،" گویا بلا نے اسے احاطہ کر لیا ہو۔ اس کی اصل یہ ہے کہ جب دشمن کسی جگہ کو گھیر لے تو اس کے رہنے والے ہلاک ہو جاتے ہیں۔

﴿دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ یعنی: انہوں نے صرف اللہ ہی کو پکارا اور جن کی وہ عبادت کرتے تھے انہیں چھوڑ دیا۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ مخلوق کی فطرت میں یہ بات رکھی گئی ہے کہ وہ سختیوں میں اللہ کی طرف رجوع کرے، اور یہ کہ مضطر (مجبور و بے بس) کی دعا قبول کی جاتی ہے اگرچہ وہ کافر ہی کیوں نہ ہو؛ کیونکہ تمام اسباب کٹ جاتے ہیں اور اس کا رجوع ایک وحدہ لا شریک رب الارباب کی طرف ہوتا ہے؛ جیسا کہ "النمل" میں ان شاء اللہ تعالیٰ اس کی وضاحت آئے گی (1)۔

بعض مفسرین نے کہا: انہوں نے اپنی دعا میں کہا: "أهيا شراهيا"؛ یعنی: اے حی، اے قیوم (2)۔ اور یہ عجم (غیر عرب) کی زبان ہے۔

مسئلہ: یہ آیت مطلقاً سمندری سفر پر دلالت کرتی ہے، اور سنت سے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے، جس میں ہے: "ہم سمندر کا سفر کرتے ہیں اور اپنے ساتھ تھوڑا پانی لے جاتے ہیں..." حدیث۔ اور حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث جو ام حرام کے قصے میں ہے وہ غزوہ (جنگ)

کے لیے سمندری سفر کے جواز پر دلالت کرتی ہے، اور یہ معنی "البقرہ" میں تفصیل سے گزر چکا ہے (3) اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ اور "الاعراف" کے آخر میں سمندر کے مسافر کا حکم اس حالت میں گزر چکا ہے جب وہ موجزن اور بپھرا ہوا ہو؛ کیا اس کا حکم تندرست آدمی جیسا ہے، یا ایسے مریض جیسا جس پر پابندی ہو؟ تو وہاں اس پر غور کریں (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَئِنْ أَنجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ﴾ یعنی: ان سختیوں اور ہولناکیوں سے۔ اور فرمایا...

---

(1) اس کی آیت (62) کی تفسیر کے پاس۔ (2) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 293/1 میں، طبری نے 147/12 میں، اور ابن ابی حاتم نے 1939/6 (10298) میں ابو عبیدہ سے روایت کیا ہے، جو عبد اللہ بن مسعود کے بیٹے ہیں۔ اور رازی نے 70/17 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) 495/2 - 496، اور اس میں ابو ہریرہ اور انس رضی اللہ عنہما کی حدیث گزر چکی ہے۔ (4) 414/9۔

ﻉﻗﺍ Surah Yunus: Verses 22 - 23

Al-Kalbi said: from this wind. {that we should be among the grateful} meaning: among those who act in obedience to You for the blessing of salvation. {But when He saved them} meaning: He delivered and rescued them. {behold, they rebelled in the land without right} meaning: they act in the land with corruption and sins. "Al-baghy" (rebellion/injustice) means corruption and polytheism; from "bagha al-jurh" (the wound became infected/corrupt): when it festers. Its root is seeking, meaning: they seek superiority through corruption. {without right} meaning: through denial. From it is "baghat al-mar'ah" (the woman committed adultery): she sought other than her husband(1).

His words, Most High: {O mankind, your rebellion is only against yourselves} meaning: its evil consequence returns to you. The speech is complete there, then it starts again saying: {enjoyment of worldly life} meaning: it is the enjoyment of worldly life; it has no permanence.

Al-Nahhas said(2): {your rebellion} is in the nominative case as a subject, and its predicate is: {enjoyment of worldly life}. And "against yourselves" is the object in meaning of the action of rebellion(3). It is permissible for its predicate to be: {against yourselves}, and you imply a subject, i.e., that is the enjoyment of worldly life, or: it is the enjoyment of worldly life. Between the two meanings is a subtle difference(4); if you make "enjoyment" (mata'un) nominative as the predicate of "your rebellion," then the meaning is: your rebellion against each other, like: {so greet yourselves} [An-Nur: 61] and also: {There has certainly come to you a Messenger from yourselves} [At-Tawbah: 128]. If the predicate is: {against yourselves}, then the meaning is: your corruption returns upon you; like: {and if you do evil, [it is] for them [i.e., yourselves]} [Al-Isra: 7].

It was narrated from Sufyan ibn 'Uyaynah that he said: He intended that rebellion is the enjoyment of worldly life, meaning: its punishment is hastened for its doer in this world; as it is said: Rebellion is a place of downfall(5).

Ibn Abi Ishaq read: {mata'a} in the accusative case as a verbal noun (masdar), meaning: you enjoy the enjoyment of worldly life(6), or by dropping the preposition, meaning: for enjoyment, or as a verbal noun in the sense of an object on...

---

(1) See Al-Raghib's Mufradat, pp. 136-137. (2) In I'rab al-Qur'an 2/250. (3) His statement: "and upon yourselves" is an object in the sense of the action of rebellion,

it is not in I'rab al-Qur'an. (4) In I'rab al-Qur'an: a difference. (5) Ibn 'Atiyyah mentioned it from Sufyan in a similar way in Al-Muharrar al-Wajiz 3/113, and in it: Rebellion strikes down its people. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/250, and it is also the reading of Hafs, and the reading was also mentioned from Ibn Abi Ishaq by Al-Tabari 12/149, and Abu Bakr Al-Anbari in Idah al-Waqf wa al-Ibtida 2/705. See Al-Sab'ah p. 325, and Al-Taysir p. 121.

४७६ सूरह यूनुस: आयतें २२ - २३

अल-कल्बी ने कहा: इस हवा से। {ताकि हम शुक्रगुजारों में से हो जाएं} अर्थात: छुटकारे की नेमत पर तेरी आज्ञा मानने वालों में से। {फिर जब उसने उन्हें बचा लिया} अर्थात: उन्हें मुक्ति दी और उन्हें छुड़ा लिया। {तो वे ज़मीन में नाहक सरकशी करने लगे} अर्थात: वे ज़मीन में भ्रष्टाचार और पाप करने लगे। 'बग्य' (बगावत/अन्याय) का अर्थ भ्रष्टाचार और शिर्क है; 'बगा अल-जुरह' से: जब ज़ख्म खराब (संक्रमित) हो जाए; और इसका मूल अर्थ 'खोज' है, यानी: वे भ्रष्टाचार के माध्यम से श्रेष्ठता चाहते हैं। {नाहक (बिना अधिकार के)} अर्थात: झुठलाने के कारण। इसी से 'बगत अल-मर'ह' है: उसने अपने पति के अलावा किसी और की तलाश की(१)।

अल्लाह तआला का कथन: {ऐ लोगो, तुम्हारी सरकशी तुम्हारे अपने ही खिलाफ है} अर्थात: उसका बुरा परिणाम तुम्हीं पर लौटेगा; और बात पूरी हुई, फिर उसने शुरू किया और कहा: {सांसारिक जीवन का आनंद} अर्थात: यह सांसारिक जीवन का आनंद है; और इसकी कोई स्थिरता नहीं है।

अल-नहहास ने कहा(२): {तुम्हारी सरकशी} मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ (पेश) में है, और इसकी ख़बर (विधेय) है: {सांसारिक जीवन का आनंद}। और "तुम्हारे अपने खिलाफ" सरकशी की क्रिया के अर्थ में मफ़ऊल (कर्म) है(३)। यह भी जायज़ है कि इसकी ख़बर {तुम्हारे अपने खिलाफ} हो, और आप एक मुब्तदा छुपा हुआ मानें, यानी: वह सांसारिक जीवन का आनंद है, या: वह सांसारिक जीवन का आनंद है; इन दो अर्थों के बीच एक सूक्ष्म अंतर(४) है; यदि आप 'मताअन' (आनंद) को 'तुम्हारी सरकशी' की ख़बर के रूप में रफ़अ देते हैं, तो अर्थ यह है: तुम्हारी एक-दूसरे के खिलाफ सरकशी, जैसे: {तो अपने लोगों को सलाम करो} [अन-नूर: ६१] और वैसे ही: {निश्चित रूप से तुम्हारे पास तुम्हारी अपनी जानों में से एक रसूल आया है} [अत-तौबाह: १२८]। और यदि ख़बर {तुम्हारे अपने खिलाफ} है, तो अर्थ है: तुम्हारा भ्रष्टाचार तुम्हीं पर लौटता है; जैसे: {और यदि तुम बुरा करोगे, तो वह उन्हीं (तुम्हारे अपने) के लिए है} [अल-इसरा: ७]।

सुफियान बिन उययना से वर्णित है कि उन्होंने कहा: उनका इरादा था कि सरकशी दुनियावी जीवन का आनंद है, यानी: उसकी सज़ा दुनिया में ही उसके करने वाले को जल्दी मिल जाती है; जैसा कि कहा जाता है: सरकशी विनाश का स्थान है(५)।

इब्न अबी इसहाक ने {मताआ} को मसूद (मफ़ऊल मुतलक़) के रूप में नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा, यानी: तुम सांसारिक जीवन का आनंद भोगते हो(६), या हर्फ़ए-जर को हटाने के साथ, यानी: आनंद के लिए, या मफ़ऊल के अर्थ में मसूद के रूप में...

---

(१) मुफ़रदात अल-राग़िब पृष्ठ १३६ - १३७ देखें। (२) इ'राब अल-क़ुरआन २/२५० में। (३) उनका कथन: "और तुम्हारी अपनी जानों पर" सरकशी की क्रिया के अर्थ में मफ़ऊल है, यह इ'राब अल-क़ुरआन में नहीं है। (४) इ'राब अल-क़ुरआन में: फ़र्क(अंतर)। (५) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/११३ में सुफ़ियान से इसी तरह का उल्लेख किया है, और उसमें है: सरकशी अपने लोगों को गिरा देती है। (६) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन २/२५०, और यह हफ़्स की क़िरअत भी है और इब्न अबी इसहाक़ अल-तबरी १२/१४९ से भी क़िरअत का उल्लेख किया गया है, और अबू बक्र अल-अंबारी ने ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा २/७०५ में। अस-सबअह पृष्ठ ३२५ और अत-तयसीर पृष्ठ १२१ देखें।

٤٧٦ سوره يونس: الآيتان ٢٢ - ٢٣

الكلبى: من هذه الريح. { لَنكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ } أي: من العاملين بطاعتك على نعمة الخلاص. { فَلَمَّا أَنجَاهُمْ } أي: خلصهم وأنقذهم. { إِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ } أي: يعملون في الأرض بالفساد وبالمعاصي. والبغي: الفساد والشرك؛ من بَغَى الجرحُ: إذا فسد؛ وأصله الطلب، أي: يطلبون الاستعلاء بالفساد. { بِغَيْرِ الْحَقِّ } أي: بالتكذيب. ومنه بَغَتِ المرأةُ: طَلَبَتْ غير زوجها(١).

قوله تعالى: { يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنفُسِكُم } أي: وبالُه عائد عليكم؛ وتَمَّ الكلام، ثم ابتدأ فقال: { مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا } أي: هو متاع الحياة الدنيا؛ ولا بقاء له.

قال النحاس(٢): { بَغْيُكُمْ } رفع بالابتداء، وخبره: { مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا }. و«على أنفسكم» مفعول معنى فعل البغي(٣). ويجوز أن يكون خبرُه: { عَلَى أَنفُسِكُمْ }، وتُضْمِر مبتدأ، أي: ذلك متاع الحياة الدنيا، أو: هو متاع الحياة الدنيا؛ وبين المعنيين حرف(٤) لطيف؛ إذا رفعتَ متاعاً على أنه خبر «بغيكم»؛ فالمعنى: إنما بغيُ بعضكم على بعض، مثل: { فَسَلِّمُوا عَلَى أَنفُسِكُمْ } [النور: ٦١] وكذا: { لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنفُسِكُمْ } [التوبة: ١٢٨]. وإذا كان الخبر: { عَلَى أَنفُسِكُمْ }، فالمعنى: إنما فسادُكم راجعٌ عليكم؛ مثل: { وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا } [الإسراء: ٧].

وروي عن سفيان بن عيينة أنه قال: أراد أنَّ البغيَ متاعُ الحياة الدنيا، أي: عقوبته تُعَجَّل لصاحبه في الدنيا؛ كما يقال: البغي مَصْرَعَةٌ(٥).

وقرأ ابن أبي إسحاق: { مَتَاعَ } بالنصب على أنه مصدر، أي: تتمتَّعون متاعَ الحياة الدنيا(٦)، أو بنزع الخافض، أي: لمتاع، أو مصدر بمعنى المفعول على...

(١) ينظر مفردات الراغب ص١٣٦ - ١٣٧ . (٢) في إعراب القرآن ٢/ ٢٥٠ . (٣) قوله: «وعلى أنفسكم» مفعول معنى فعل البغي، ليس في إعراب القرآن. (٤) في إعراب القرآن: فرق. (٥) ذكره عن سفيان بنحوه ابن عطية في المحرر الوجيز ٣/ ١١٣ ، وفيه: البغي يصرعُ أهله. (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٥٠ ، وهي قراءة حفص أيضاً وذكر القراءة أيضاً عن ابن أبي إسحاق الطبري ١٢/ ١٤٩ ، وأبو بكر الأنباري في إيضاح الوقف والابتداء ٢/ ٧٠٥ . وينظر السبعة ص٣٢٥ ، والتيسير ص١٢١ .

Surah Yunus: Verse 24, Page 477

The state (al-hal), meaning: as people enjoying themselves, or it is in the accusative case as an adverb (zarf), meaning: in the enjoyment of the worldly life. The adverb, the prepositional phrase, and the state are related to the meaning of the verb in 'transgression' (al-baghy). And "against yourselves" (ala anfusikum) is the object of that meaning.

The words of the Most High: {Verily, the likeness of the worldly life is as the water which We send down from the sky; so by it the plants of the earth mingle, from which men and cattle eat; until when the earth has taken its ornament and is adorned, and its people think that they have power over it, Our command comes to it by night or by day and We make it like a clean-mown harvest, as if it had not flourished yesterday. Thus do We detail the signs for a people who reflect. 24}

The words of the Most High: {Verily, the likeness of the worldly life is as the water which We send down from the sky} The meaning of the verse is a simile and an analogy, i.e., the description of the worldly life in its transience, disappearance, insignificance, and its pleasures is like water, meaning: like the example of water, so the 'kaaf' (the letter k as a prefix meaning 'like') is in the nominative position. There will be further explanation of this simile in "Al-Kahf," God willing (2). "Which We send down from the sky" is an adjective for "water" (3).

{So [it] mingled} It was narrated from Nafi' that he paused at "so it mingled," meaning: the water mingled with the earth, then he started: "by it the plants of the earth" (4) meaning: by the water, the plants of the earth [came out], so it produced various kinds of plants. So "plants" (nabat) based on this is the subject (mubtada'), and according to the view of those who do not pause at "so it mingled," it is in the nominative case (marfu') by "mingled," meaning: the plants mingled with the rain, meaning: they drank from it, so they became moist, beautiful, and green. And "mingling" (ikhtilat) is the interpenetration of things with each other (5).

---

(1) Similar speech is in Majma' al-Bayan 11/35. (2) When interpreting verse (45) from it. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/251. (4) Abu 'Amr al-Dani mentioned it in al-Muktafa p. 306 without attribution and rejected it, and al-Ashmuni attributed it in Manar al-Huda p. 129 to Ya'qub al-Azraq. Abu Hayyan said in al-Bahr al-Muhit 5/143: Pausing at his saying: "so it mingled" is not permissible, especially in the Qur'an;

because it is a breakdown of continuous speech with correct meaning and wording, leading to ambiguity, complexity, and weak meaning. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/114.

सूरह यूनुस: आयत २४, पृष्ठ ४७७

हाल (अवस्था), यानी: आनंद लेते हुए, या यह 'ज़रफ़' (क्रिया विशेषण) के रूप में 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) में है, यानी: सांसारिक जीवन के आनंद में। और 'ज़रफ़', 'जार' (पूर्वसर्ग) और 'हाल' का संबंध 'बग़ी' (सरकशी) में क्रिया के अर्थ से है। और "अपने आप पर" (अला अनफ़ुसीकुम) उस अर्थ का कर्म (मफ़ऊल) है।

अल्लाह तआला का फरमान: {सांसारिक जीवन की मिसाल तो बस ऐसी है जैसे पानी, जिसे हमने आसमान से उतारा, फिर उसके साथ ज़मीन की वनस्पतियां घुल-मिल गईं, जिनमें से इंसान और चौपाया खाते हैं; यहां तक कि जब ज़मीन ने अपना श्रृंगार कर लिया और संवर गई, और उसके रहने वालों ने समझ लिया कि वे उस पर अधिकार रखते हैं, तो रात या दिन में हमारा आदेश उस पर आ गया, तो हमने उसे कटी हुई फसल की तरह बना दिया, मानो कल वहां कुछ था ही नहीं। इसी प्रकार हम उन लोगों के लिए निशानियां खोल-खोलकर बयान करते हैं जो सोच-विचार करते हैं। २४}

अल्लाह तआला का फरमान: {सांसारिक जीवन की मिसाल तो बस ऐसी है जैसे पानी जिसे हमने आसमान से उतारा} आयत का अर्थ उपमा और उदाहरण है, यानी: सांसारिक जीवन का इसके विनाश, समाप्ति, इसके महत्व की कमी और इसकी सुख-सुविधाओं में वर्णन पानी की तरह है, यानी: पानी के उदाहरण की तरह, इसलिए 'काफ़' रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) के स्थान पर है। इस उपमा का और अधिक स्पष्टीकरण 'अल-कहफ़' में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (२)। "जिसे हमने आसमान से उतारा" "पानी" के लिए एक विशेषण है (३)।

{तो वह घुल-मिल गया} नाफ़े से रिवायत है कि उन्होंने "फ़ाख़्तलत" (तो वह घुल-मिल गया) पर वक़्फ़ (विराम) किया, यानी: पानी ज़मीन के साथ मिल गया, फिर शुरू किया: "उसके ज़रिए ज़मीन की वनस्पतियां" (४) यानी: पानी के ज़रिए ज़मीन की वनस्पतियां निकलीं, तो उसने वनस्पतियों के कई रंग निकाले। तो इस आधार पर "नबात" (वनस्पति) मुब्तदा (उद्देश्य) है, और उनके मत के अनुसार जो "फ़ाख़्तलत" पर वक़्फ़ नहीं करते, यह "इख़्तलत" द्वारा मरफ़ू (प्रथमा विभक्ति में) है, यानी: वनस्पतियां बारिश के साथ मिल गईं, यानी: उन्होंने उससे पिया, तो वे नम, सुंदर और हरी-भरी हो गईं। और "इख़्तलात" (घुलना-मिलना) का अर्थ है चीजों का एक-दूसरे में समा जाना (५)।

---

(१) इसी तरह की बात मजमा अल-बयान ११/३५ में है। (२) उसकी आयत (४५) की व्याख्या में। (३) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस २/२५१। (४) अबू अम्र अल-दानी ने इसे अल-मुक्ताफ़ा पृष्ठ ३०६ में

बिना किसी संदर्भ के उल्लेख किया है और इसे खारिज कर दिया है, और अल-अशमुनी ने इसे मनार अल-हुदा पृष्ठ १२९ में याकूब अल-अज़राक़ के नाम से उल्लेख किया है। अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत ५/१४३ में कहा: उनके कथन "फ़ाख़्तलत" पर वक्फ़ करना जायज़ नहीं है, विशेष रूप से कुरान में; क्योंकि यह निरंतर शब्दों को तोड़ने जैसा है जिनका अर्थ और शब्द सही हैं, और यह पहेली, जटिलता और कमज़ोर अर्थ की ओर ले जाता है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/११४।

سورہ یونس: آیت ۲۴، صفحہ ۴۷۷

حال، یعنی: فائدہ اٹھاتے ہوئے، یا یہ ظرف کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: دنیاوی زندگی کے فائدے میں۔ اور ظرف، جار اور حال کا تعلق 'بغی' (زیادتی) میں فعل کے معنی سے ہے۔ اور «عَلَى أَنْفُسِكُمْ» اس معنی کا مفعول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْتَهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَمُ حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَدِرُونَ عَلَيْهَا أَتَيْهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ٢٤﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْتَهُ مِنَ السَّمَاءِ﴾ آیت کا معنی تشبیہ اور تمثیل ہے، یعنی: دنیاوی زندگی کی صفت اس کے فنا ہونے، زوال پذیر ہونے، اس کی بے وقعتی اور اس کی لذتوں میں پانی کی طرح ہے، یعنی: پانی کی مثال کی طرح، پس 'کاف' محلِ رفع میں ہے۔ اس تشبیہ کی مزید وضاحت 'الکہف' میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ (۲)۔ «أَنْزَلْتَهُ مِنَ السَّمَاءِ» 'ماء' کی صفت ہے (۳)۔

﴿فَاخْتَلَطَ﴾ نافع سے مروی ہے کہ انہوں نے «فاختلط» پر وقف کیا، یعنی: پانی زمین کے ساتھ مل گیا، پھر ابتدا کی: «به نبات الأرض» (۴) یعنی: پانی کے ذریعے زمین کی نباتات (اگیں)، تو اس نے نباتات کے مختلف رنگ نکالے، پس اس صورت میں «نبات» مبتدا ہے، اور ان کے نزدیک جو «فاختلط» پر وقف نہیں کرتے، یہ «اختلط» سے مرفوع ہے، یعنی: نباتات بارش کے ساتھ مل گئیں، یعنی: اس سے سیراب ہوئیں، تو وہ تروتازہ، خوبصورت اور سبز ہو گئیں۔ اور اختلاط کا مطلب ہے چیزوں کا ایک دوسرے میں پیوست ہونا (۵)۔

(۱) اسی طرح کی گفتگو مجمع البیان ۳۵/۱۱ میں ہے۔ (۲) اس کی آیت (۴۵) کی تفسیر کے وقت۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۵۱/۲ ۔ (۴) اسے ابو عمرو الدانی نے المکتفی ص۳۰۶ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا اور اسے رد کیا، اور الاشمونی نے منار الہدیٰ ص۱۲۹ میں اسے یعقوب الازرق کی طرف منسوب کیا۔ ابو حیان نے البحر المحیط ۱۴۳/۵ میں کہا: «فاختلط» پر وقف کرنا جائز نہیں ہے، خاص طور پر قرآن میں؛ کیونکہ یہ مربوط کلام کو توڑنا ہے جس کے لفظی اور معنوی طور پر صحیح معنی ہیں، اور یہ معمہ سازی، پیچیدگی اور ضعیف معنی کی طرف لے جاتا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۱۴/۳ ۔

Surah Yunus: Verse 24 478

His saying, the Almighty: {From what people eat} refers to grains, fruits, and vegetables. {And the cattle} refers to forage, straw, and barley(1). {Until, when the earth has taken on its adornment} meaning: its beauty and its decoration. And 'al-Zukhruf' is the perfection of a thing's beauty, and from it, gold was called 'zukhruf'(2).

{And is adorned} meaning: with grains, fruits, and flowers. The original form is: 'tazayyanat'; the 'ta' was assimilated into the 'zay' and the 'alif al-wasl' (connecting alif) was added because an assimilated letter stands in place of two letters, the first of which is quiescent (sakin)(3), and a quiescent letter cannot begin a word.

Ibn Mas'ud and Ubayy bin Ka'b recited it as: "wa tazayyanat" according to the original form(4). Al-Hasan, al-A'raj, and Abu al-Aliyah recited it as: "wa azyanat"(5), meaning: it brought forth decoration upon it, i.e., the harvest and crops. The verb was used in its original form; if it had been weak-radicaled, he would have said: "wa azanat". Awf bin Abi Jamilah al-A'rabi said(6): Our masters recited: "wazyaannat" following the pattern of "iswaddat". In the narration of al-Muqaddami(7): "waz'ayannat", and its origin is: "tazayyanat", its pattern being: "tafa'alat"(8), then it was assimilated(9). Al-Sha'bi and Qatadah recited: "wa azyat" like: "af'alat"(10). Abu Uthman al-Nahdi recited: "wa azyanat" like: "if'alat"(11), and from him also: "wazyaannat" like: "if'aallat", and it was narrated from him as: "izya'annat" with a hamza, on the pattern of "if'allat"(11).

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/94. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/287. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/251. (4) al-Muharrar al-Wajiz 3/114. (5) al-Qira'at al-Shadhah p. 56, and al-Muhtasib 1/311. (6) Abu Sahl al-Basri, the memorizer (al-Hafiz), he was not a Bedouin (A'rabi), but was known by that. He died in the year (146 AH). al-Siyar 6/383. (7) Perhaps he is Muhammad bin Abi Bakr bin Ali bin Ata bin Muqaddam al-Thaqafi, their mawla, the Basran, Bukhari and Muslim narrated from him in their books. He died in the year (234 AH). al-Siyar 10/660. (8) In copies other than (Zha): 'taqa'asat', and in (Zha): 'tafaa'iyat', and the confirmed version is from I'rab al-Quran by al-Nahhas. (9) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/251, see also al-Muharrar al-Wajiz 3/114. (10) This reading was mentioned previously. (11) This reading did not reach us, and we did not find it.

सूरह यूनुस: आयत २४ ४७८

अल्लाह तआला का कथन: {मम्मा याकुलुन-नास} अनाज, फलों और सब्जियों से। {वल-अनआम} चारे, भूसे और जौ से (१)। {हत्ता इज़ा अख़ज़तिल-अरज़ु ज़ुख़रुफ़हा} यानी: उसकी सुंदरता और उसकी सजावट। और "अज़-ज़ुख़रुफ़" किसी चीज़ की सुंदरता की पूर्णता है, और इसी कारण सोने को "ज़ुख़रुफ़" कहा गया है (२)।

{वज़्ज़य्यनत} यानी: अनाज, फलों और फूलों के साथ। मूल रूप "तज़य्यनत" है; 'त' को 'ज़ाय' में मिला दिया गया (इद्गाम) और 'अलिफ़ अल-वस्ल' लाया गया; क्योंकि मिलाया गया अक्षर दो अक्षरों के स्थान पर होता है, जिनमें से पहला साकिन (स्वर रहित) होता है (३), और साकिन से शुरुआत करना संभव नहीं है।

इब्न मसऊद और उबै बिन काब ने मूल रूप के अनुसार "व तज़य्यनत" पढ़ा है (४)। हसन, अअरज और अबू अल-आलिया ने "व अज़यनत" पढ़ा है (५), जिसका अर्थ है: इसने अपने ऊपर सजावट लाई, यानी उपज और फसल। क्रिया अपने मूल रूप में आई है; यदि इसमें परिवर्तन (इलाल) होता तो वह "व अज़ानत" कहते। औफ़ बिन अबी जमीला अल-अअरबी ने कहा (६): हमारे उस्तादों ने "वज़्यान्नत" पढ़ा है, इसका वज़न "इस्वादत" की तरह है। मुकद्दमी के वर्णन में (७): "वज़'अयन्नत" है, और इसका मूल "तज़ायनत" है, इसका वज़न "तफाअ़लत" है (८), फिर इद्गाम किया गया (९)। शाबी और क़तादा ने "व अज़्यत" पढ़ा है, "अफ़अ़लत" की तरह (१०)। अबू उस्मान अल-नहदी ने "वज़ीनत" पढ़ा है, "इफ़अ़लत" की तरह (११), और उनसे "वज़्यान्नत" भी रिवायत है, "इफ़आ़ल्लत" की तरह, और उनसे हमज़ा के साथ "इज़्य'अन्नत" भी रिवायत है, "इफ़अ़लत" के वज़न पर (११)।

---

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/९४। (२) माआनी अल-कुरान लिन-नहहास ३/२८७। (३) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास २/२५१। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/११४। (५) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. ५६, और अल-मुहतासिब १/३११। (६) अबू सहल अल-बसरी, हाफ़िज़, वह अअरबी नहीं थे, बल्कि उससे प्रसिद्ध थे। उनका निधन वर्ष (१४६ हिजरी) में हुआ। अल-सियार ६/३८३। (७) शायद वह मुहम्मद बिन अबी बक्र बिन अली बिन अता बिन मुकद्दम अल-थक़फ़ी हैं, उनके मौला, बसरी, बुखारी और मुस्लिम ने उनसे अपनी किताबों में रिवायत की है। उनका निधन वर्ष (२३४ हिजरी) में हुआ। अल-सियार १०/६६०। (८) (ज़ा) के अलावा अन्य प्रतियों में: 'तकाअसत', और (ज़ा) में: 'तफ़ाइयत', और जो प्रमाणित है वह नहहास की इ'राब अल-कुरान से है। (९) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास २/२५१,

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/११४ भी देखें। (१०) यह पाठ हाल ही में उल्लेखित किया गया था। (११) यह पाठ हमारी ओर निर्देशित नहीं हुआ, और हमने इसे नहीं पाया।

سورہ یونس: آیت ۲۴ ۴۷۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ} اناج، پھلوں اور سبزیوں سے۔ {وَالْأَنْعَمُ} چارے، بھوسے اور جو سے (۱)۔ {حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا} یعنی: اس کی خوبصورتی اور اس کی زینت۔ اور الزخرف: کسی چیز کی خوبصورتی کا کمال ہے، اسی لیے سونے کو زخرف کہا گیا ہے (۲)۔

{وَازَّيَّنَتْ} یعنی: اناج، پھلوں اور پھولوں کے ساتھ۔ اصل لفظ "تزیَّنت" تھا؛ "ت" کو "زا" میں مدغم کر دیا گیا اور الف وصل لایا گیا؛ کیونکہ مدغم حرف دو حروف کے قائم مقام ہوتا ہے، جن میں پہلا ساکن ہوتا ہے (۳)، اور ساکن سے ابتدا ممکن نہیں ہے۔

ابن مسعود اور ابی بن کعب نے اصل کے مطابق "وتزیَّنت" پڑھا ہے (۴)۔ حسن، اعرج اور ابو العالیہ نے "وأزْيَنَتْ" (۵) پڑھا ہے، یعنی: زمین نے اپنی زینت ظاہر کی، یعنی غلہ اور کھیتی۔ فعل اپنی اصل پر آیا ہے، اگر اس میں تعلیل ہوتی تو وہ "وأزَانَت" کہتے۔ عوف بن ابی جمیلہ اعرابی (۶) نے کہا: ہمارے اساتذہ نے "وازْيَانَّت" پڑھا ہے، اس کا وزن "اسوادَّت" کے وزن پر ہے۔ مقدّمی کی روایت میں (۷): "وازْأيَنَّت" ہے، اور اس کی اصل "تزَاینت" ہے، اس کا وزن "تفاعلت" ہے (۸)، پھر ادغام کیا گیا (۹)۔ شعبی اور قتادہ نے "وأزيَّت" پڑھا ہے، "أفعلت" کی طرح (۱۰)۔ ابو عثمان نہدی نے "وازينت" پڑھا ہے، "افعلت" کی طرح (۱۱)، اور ان سے "وازيانَّتْ" بھی مروی ہے، "افعالَّتْ" کی طرح، اور ان سے ہمزہ کے ساتھ "ازيأنَّتْ" بھی مروی ہے، "افعلت" کے وزن پر (۱۱)۔

---

(۱) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۹۴۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۲۸۷۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۵۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۱۱۴۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۵۶، اور المحتسب ۱/ ۳۱۱۔ (۶) ابو سہل

البصری، الحافظ، وہ اعرابی نہیں تھے، بلکہ اس سے مشہور ہوئے۔ وفات سال (۱۴۶ھ)۔ السیر ۶/ ۳۸۳۔ (۷) غالباً یہ محمد بن ابی بکر بن علی بن عطاء بن مقدم الثقفی ہیں، ان کے مولیٰ، بصری، جن سے بخاری اور مسلم نے اپنی کتابوں میں روایت کی ہے۔ وفات سال (۲۳۴ھ)۔ السیر ۱۰/ ۶۶۰۔ (۸) نسخہ (ظ) کے علاوہ دیگر میں: 'تقاعست'، اور (ظ) میں: 'تفاعیت'، اور ثابت شدہ متن نحاس کی إعراب القرآن سے ہے۔ (۹) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۵۱، نیز دیکھئے المحرر الوجیز ۳/ ۱۱۴۔ (۱۰) یہ قراءت حال ہی میں ذکر ہوئی ہے۔ (۱۱) یہ قراءت ہمیں نہیں ملی، اور ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔

Three readings (1). The word of Allah Almighty: {And its people thought} meaning: were certain (2). {that they had power over it} meaning: over its harvest and benefiting from it. He spoke about the earth, but the intended meaning is the plants, as it was understood since they come from it. It was said: referring to the produce, and it was said: to the adornment (3). {Our command came to it} meaning: Our punishment, or Our command for its destruction (4). {by night or by day} are two adverbs of time. {so We made it a harvest} are two objects (5), meaning: harvested and cut down with nothing remaining in it. He said: "Hasid" (harvest) and did not make it feminine because it is on the pattern of "Fa'eel" with the meaning of "Maf'ool" (passive participle) (6). Abu 'Ubaid said (7): "Al-Hasid" is that which is uprooted. {as if it had not flourished yesterday} meaning: as if (8) it had not been populated, from "ghaniya": when one stayed in it and populated it. "Al-Maghani" in language refers to the dwellings inhabited by people (9). Qatadah said: As if it had not enjoyed prosperity (10). Labid said: And I flourished for an age before the race of Dahis... if only there were immortality for the persistent soul (11) The common reading is: "taghna" with the letter "ta" to feminize "earth". Qatadah read: "yaghna" with the letter "ya" (12), going towards...

---

(1) See Al-Qira'at al-Shadhah p. 56, Al-Muhtasib 1/311, Al-Muharrar al-Wajiz 3/114, and Al-Durr al-Masun 6/178-179. (2) Zad al-Masir 4/21. (3) Zad al-Masir 4/21, and Tafsir al-Baghawi 2/350. (4) Al-Wasiit by al-Wahidi 2/543. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/251. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/114. (7) In Tafsir Abi al-Layth 2/94, and Tafsir al-Razi 17/74: Abu 'Ubaidah, and it is in Majaz al-Quran for him 1/277. (8) His words: "ka'an", from (Z). (9) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 195, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/288. (10) Narrated by al-Tabari 12/152. (11) Previously 9/287. And his words: "Sabtan", meaning: an age, and it is said: that a 'Sabt' is eighty years. Dahis: the name of a horse. Al-Lajuj: the disobedient. (12) Mentioned by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/115, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/233, and attributed it to Al-Hasan.

तीन पाठ (क़िरात) (1)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसके निवासियों ने सोचा} अर्थात: उन्हें यकीन हो गया (2)। {कि वे उस पर सक्षम हैं} अर्थात: उसकी कटाई और उससे लाभ उठाने पर। उन्होंने पृथ्वी के बारे में बताया लेकिन अर्थ पौधों से है; क्योंकि यह समझा गया था, और वह उसी से है। कहा गया: उपज की ओर इशारा है, और कहा गया: सजावट की ओर (3)। {हमारा आदेश उस पर आ गया} अर्थात: हमारा दंड, या उसके विनाश का हमारा आदेश (4)। {रात या दिन में} दो कालवाचक क्रिया विशेषण हैं। {तो हमने उसे कटी हुई फसल बना दिया} दो कर्म हैं (5), अर्थात: कटी हुई और छंटी हुई जिसमें कुछ भी नहीं बचा। उन्होंने कहा: "हसीद" (कटी हुई फसल) और इसे स्त्रीलिंग नहीं बनाया; क्योंकि यह "मफ़ऊल" (कर्मवाच्य) के अर्थ में "फ़ईल" के रूप में है (6)। अबू उबैद ने कहा (7): "अल-हसीद" वह है जिसे जड़ से उखाड़ दिया गया हो। {जैसे कि वह कल फली-फूली ही नहीं थी} अर्थात: जैसे कि (8) वह आबाद नहीं थी, "ग़निया" से: जब कोई उसमें रहता और उसे आबाद करता। भाषा में "अल-मग़ानी" उन आवासों को कहते हैं जिनमें लोग रहते हैं (9)। क़तादाह ने कहा: जैसे कि उसने सुख नहीं भोगा था (10)। लबीद ने कहा: और मैं दाहिस की दौड़ से पहले एक लंबे समय तक समृद्ध रहा... यदि हठी आत्मा के लिए अमरता होती (11) आम पाठ है: "तग़ना" 'त' के साथ पृथ्वी के स्त्रीलिंग होने के कारण। क़तादाह ने पढ़ा: "यग़ना" 'य' के साथ (12), जिसका अर्थ है...

---

(1) देखें अल-क़िरात अल-शादा पृ. 56, अल-मुहतासिब 1/311, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/114, और अद-दुर्र अल-मसून 6/178-179। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/21। (3) ज़ाद अल-मसीर 4/21, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/350। (4) अल-वसीत (वाहिदी द्वारा) 2/543। (5) इराब अल-कुरान (नहहास द्वारा) 2/251। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/114। (7) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/94 में, और तफ़्सीर अल-राज़ी 17/74 में: अबू उबैदा, और यह उनके लिए मजाज़ अल-कुरान 1/277 में है। (8) उनका कथन: "कआन", (ज़) से। (9) ग़रीब अल-कुरान (इब्न कुतैबा द्वारा) पृ. 195, और मानी अल-कुरान (नहहास द्वारा) 3/288। (10) इसे अल-तब़री 12/152 ने उद्धृत किया है। (11) पूर्व में 9/287। उनका कथन: "सब्तन", अर्थात: एक युग, और कहा जाता है: कि 'सब्त' अस्सी वर्ष का होता है। दाहिस: एक घोड़े का नाम। अल-लजोज: अवज्ञाकारी। (12) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/115 में और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ 2/233 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-हसन से जोड़ा है।

تین قرأتیں (1)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَظَنَّ أَهْلُهَا} یعنی: انہیں یقین ہو گیا (2)۔ {أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا} یعنی: اس کی کٹائی اور اس سے فائدہ اٹھانے پر، زمین کے بارے میں بتایا گیا اور مراد نباتات (پودے) ہیں؛ کیونکہ یہ سمجھا گیا تھا، اور وہ اسی سے ہے۔ اور کہا گیا: غلہ کی طرف لوٹتا ہے، اور کہا گیا: زینت کی طرف (3)۔ {أَتَىٰهَا أَمْرُنَا} یعنی: ہمارا عذاب، یا اس کی ہلاکت کا ہمارا حکم (4)۔ {لَيْلًا أَوْ نَهَارًا} دو ظرف (زمان) ہیں۔ {فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا} دو مفعول ہیں (5)، یعنی: کٹی ہوئی اور اکھڑی ہوئی جس میں کچھ باقی نہ رہا۔ اور فرمایا: "حصیداً" اور اسے مؤنث نہیں لایا؛ کیونکہ یہ "فعیل" کے وزن پر "مفعول" کے معنی میں ہے (6)۔ ابو عبید نے کہا (7): "الحصید" وہ ہے جسے جڑ سے اکھاڑ دیا گیا ہو۔ {كَأَن لَّمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ} یعنی: گویا (8) وہ آباد نہ تھی، "غَنِيَ" سے: جب کوئی اس میں ٹھہرا اور اسے آباد کیا۔ اور لغت میں "المغانی": ان گھروں کو کہتے ہیں جن میں لوگ بستے ہیں (9)۔ قتادہ نے کہا: گویا اس نے خوشحالی نہیں دیکھی تھی (10)۔ لبید نے کہا: اور میں داحس (گھوڑے) کی دوڑ سے پہلے ایک طویل عرصے تک خوش حال رہا... کاش کہ ضدی نفس کے لیے بقا ہوتی (11) عام قرأت ہے: "تَغْنَ" 'ت' کے ساتھ زمین کی تانیث کی وجہ سے۔ اور قتادہ نے "يَغْنَ" 'ی' کے ساتھ پڑھا (12)، جو کہ...

---

(1) دیکھئے القراءات الشاذة ص 56، المحتسب 1/311، المحرر الوجیز 3/114، اور الدر المصون 6/178-179۔ (2) زاد المسیر 4/21۔ (3) زاد المسیر 4/21، اور تفسیر البغوی 2/350۔ (4) الوسیط للواحدی 2/543۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/251۔ (6) المحرر الوجیز 3/114۔ (7) تفسیر ابی اللیث 2/94 میں، اور تفسیر الرازی 17/74 میں: ابو عبیدہ، اور یہ ان کی کتاب مجاز القرآن 1/277 میں ہے۔ (8) ان کا قول: کأن، (ظ) سے۔ (9) غریب القرآن لابن قتیبہ ص 195، اور

معانی القرآن للنحاس 3/288۔ (10) اسے الطبری 12/152 نے روایت کیا ہے۔ (11) سابقہ 9/287۔ اور ان کا قول: سبتاً، یعنی: ایک طویل عرصہ، اور کہا جاتا ہے: کہ 'سبت' اسی سال کا ہوتا ہے۔ داحس: گھوڑے کا نام۔ اللجوج: نافرمان۔ (12) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/115 میں اور الزمخشری نے الکشاف 2/233 میں ذکر کیا ہے، اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Yunus: Verse 25 480

...to its adornment, meaning: just as this crop perishes, so does the world. {We detail the signs} i.e., We clarify them. {for a people who reflect} upon the signs of Allah.

Allah Almighty's saying: {And Allah invites to the Home of Peace and guides whom He wills to a straight path (25)}

Allah Almighty's saying: {And Allah invites to the Home of Peace}: When He mentioned the description of this abode, which is the worldly abode, He described the Hereafter and said: Indeed, Allah does not invite you to gather the world, but rather He invites you to obedience so that you may proceed to the Home of Peace, i.e., to Paradise. Qatada and Al-Hasan said: "As-Salam" is Allah, and His home is Paradise(1). Paradise was named the Home of Peace because whoever enters it is safe (salima) from afflictions(2). Among His names, glory be to Him, is "As-Salam", and we have explained it in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna"(3). It will come in Surah Al-Hashr, God willing(4). It was also said: The meaning is: Allah invites to the Home of Safety (Salama). "As-Salam" and "As-Salama" have the same meaning; like "radā'" and "radā'a" (suckling), said Az-Zajjaj(5). The poet said: "You greet Umm Bakr with safety (salama)... but do you have any peace (salam) left after your people?"(6) It was also said: He meant: Allah invites to the Home of Greeting; because its inhabitants receive greeting and peace from Allah, as well as from the angels(7). Al-Hasan said: Peace is never cut off from the people of Paradise, and it is their greeting, as He said: {And their greeting therein will be, 'Peace'}(8) [Yunus: 10]. Yahya bin Mu'adh said: O...

(1) Narrated by al-Tabari 12/154 from Qatada. (2) Tafsir al-Baghawi 2/350. (3) P. 217. (4) In the interpretation of verse (23) thereof. (5) We did not find it in his "Ma'ani al-Qur'an", and Abu al-Qasim al-Zajjaji cited it in "Ishtiqaq Asma' Allah al-Husna" pp. 215-216 with the following verse. (6) Its speaker is Shaddad bin al-Aswad al-Laythi, mourning those killed at Badr, as in "al-Sira al-Nabawiyya" by Ibn Hisham 2/29. (7) Similar words are in Tafsir al-Razi 17/75. (8) We did not find it.

सूरह यूनुस: आयत 25 480

...इसकी सजावट तक, अर्थात: जैसे यह फसल नष्ट हो जाती है, वैसे ही यह दुनिया भी है। {हम आयतों को विस्तार से बताते हैं} यानी, हम उन्हें स्पष्ट करते हैं। {उन लोगों के लिए जो चिंतन करते हैं} अल्लाह की निशानियों पर।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह शांति के घर (जन्नत) की ओर बुलाता है और जिसे चाहता है सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है (25)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह शांति के घर की ओर बुलाता है}: जब उन्होंने इस घर का वर्णन किया, जो कि दुनिया का घर है; तो उन्होंने परलोक का वर्णन किया और कहा: वास्तव में अल्लाह तुम्हें दुनिया इकट्ठा करने के लिए नहीं बुलाता, बल्कि वह तुम्हें आज्ञाकारिता की ओर बुलाता है ताकि तुम शांति के घर, यानी जन्नत की ओर जाओ। कतादा और अल-हसन ने कहा: "अस-सलाम" अल्लाह है, और उसका घर जन्नत है(1)। जन्नत को शांति का घर (दारुस-सलाम) कहा गया क्योंकि जो इसमें प्रवेश करता है वह आपदाओं से सुरक्षित (सलिम) हो जाता है(2)। अल्लाह के नामों में से एक "अस-सलाम" है, और हमने इसे "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना"(3) में स्पष्ट किया है। और यह सूरह अल-हश्र में आएगा, इंशा अल्लाह(4)। और कहा गया: इसका अर्थ है: और अल्लाह सलामती के घर की ओर बुलाता है। 'सलाम' और 'सलामती' का एक ही अर्थ है; जैसे 'रदाअ' और 'रदाअत' (दूध पिलाना), यह अल-ज़ज्जाज ने कहा(5)। कवि ने कहा: "तुम उम्मे बक्र को सलामती के साथ दुआ देते हो... और क्या तुम्हारे कबीले के बाद तुम्हारे लिए कोई सलामती (सलाम) बची है?"(6) और कहा गया: उनका इरादा था: अल्लाह अभिवादन (तहियाह) के घर की ओर बुलाता है; क्योंकि वहां के रहने वालों को अल्लाह की ओर से दुआ और सलाम मिलता है, और फरिश्तों की ओर से भी(7)। अल-हसन ने कहा: जन्नत वालों से सलाम कभी खत्म नहीं होगा, और यही उनका अभिवादन है, जैसा कि उन्होंने कहा: {और उसमें उनका अभिवादन 'सलाम' होगा} (8) [यूनुस: 10]। याह्या बिन मुआज़ ने कहा: ऐ...

(1) कतादा से अल-तबरी 12/154 द्वारा निकाला गया। (2) तफ़सीर अल-बगवी 2/350। (3) पृष्ठ 217। (4) उसकी आयत (23) की व्याख्या में। (5) हमें यह उनकी "मआनी अल-कुरान" में नहीं मिला, और अबू अल-कासिम अल-ज़ज्जाजी ने इसे "इश्तिकाक अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" पृष्ठ 215-216 में निम्नलिखित पद के साथ उद्धृत किया है। (6) इसके कहने वाले शद्दाद बिन अल-

असवद अल-लैथी हैं जो बद्र में मारे गए लोगों पर शोक मना रहे हैं जैसा कि इब्न हिशाम की "अस-सीरा अल-नबविया" 2/29 में है। (7) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-राज़ी 17/75 में है। (8) हमें यह नहीं मिला।

سورہ یونس: آیت 25 480

به إلى الزخرف، يعني: فكما يهلك هذا الزرع هكذا كذلك الدنيا. ﴿نُفَصِّلُ الْآيَاتِ﴾ أي: نُبيّنُها. ﴿لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ في آيات الله.

قوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ (٢٥)﴾

قوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ﴾ جب اس گھر کا وصف بیان کر دیا جو کہ دارِ دنیا ہے؛ تو آخرت کا وصف بیان کرتے ہوئے فرمایا: بیشک اللہ تمہیں دنیا جمع کرنے کی طرف نہیں بلاتا، بلکہ تمہیں اطاعت کی طرف بلاتا ہے تاکہ تم سلامتی کے گھر یعنی جنت کی طرف چلے جاؤ۔ قتادہ اور حسن نے کہا: "السلام" اللہ ہے، اور اس کا گھر جنت ہے(1)۔ اور جنت کا نام "دار السلام" اس لیے رکھا گیا کیونکہ جو اس میں داخل ہوا وہ آفات سے محفوظ (سلم) ہو گیا(2)۔ اور اللہ سبحانہ کے ناموں میں سے ایک "السلام" ہے، اور ہم نے اسے "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى"(3) میں بیان کر دیا ہے۔ اور یہ سورہ حشر میں آئے گا، ان شاء اللہ(4)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اللہ سلامتی کے گھر کی طرف بلاتا ہے۔ "السلام" اور "السلامة" ایک ہی معنی میں ہیں؛ جیسے "الرضاع" اور "الرضاعة" (دودھ پلانا)، یہ زجاج نے کہا ہے(5)۔ شاعر نے کہا: تُحَيِّي بالسَّلامة أمَّ بكرٍ ... وهل لكِ بعد قومكِ من سلامِ(6) اور کہا گیا: ان کی مراد یہ تھی: اللہ تحیہ (سلام و دعا) کے گھر کی طرف بلاتا ہے؛ کیونکہ وہاں کے رہنے والے اللہ کی طرف سے تحیہ اور سلام پائیں گے، اور اسی طرح فرشتوں کی طرف سے بھی(7)۔ حسن نے کہا: بیشک اہل جنت سے سلام کبھی منقطع نہیں ہوگا، اور یہی ان کا تحیہ ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ﴾(8) [یونس: ١٠]۔ یحییٰ بن معاذ نے کہا: اے...

(١) اسے طبری نے ١٢ / ١٥٤ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (٢) تفسير البغوي ٢ / ٣٥٠ . (٣) ص ٢١٧ . (٤) اس کی آیت (٢٣) کی تفسیر میں۔ (٥) ہمیں یہ ان کی کتاب "معاني القرآن" میں نہیں ملا، اور ابو القاسم زجاجی نے اسے "اشتقاق أسماء الله الحسنى" ص ٢١٥-٢١٦ میں درج ذیل شعر کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (٦) اس کے کہنے والے شداد بن اسود لیثی ہیں جو بدر کے مقتولین کا مرثیہ پڑھ رہے ہیں جیسا کہ ابن ہشام کی "السيرة النبوية" ٢ / ٢٩ . (٧) اسی طرح کی گفتگو تفسیر الرازي ١٧ / ٧٥ میں ہے۔ (٨) ہمیں یہ نہیں ملا۔

Surah Yunus, Verse 25 481

O son of Adam, Allah has called you to the Abode of Peace (Dar al-Salam), so see from where you answer Him. If you answer Him from your world, you will enter it; but if you answer Him from your grave, you will be barred from it(1). Ibn Abbas said: The gardens are seven: Dar al-Jalal, Dar al-Salam, Jannat 'Adn (Gardens of Eden), Jannat al-Ma'wa (Garden of Abode), Jannat al-Khuld (Garden of Eternity), Jannat al-Firdaws (Garden of Paradise), and Jannat al-Na'im (Garden of Delight)(2).

His saying, the Almighty: {And He guides whom He wills to a straight path} [Yunus: 25]. He made the call general to establish His proof, and specified the guidance out of His self-sufficiency from His creation(3). And the straight path (al-sirat al-mustaqim), it is said: It is the Book of Allah, as narrated by Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) who said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: "The straight path is the Book of Allah Almighty"(4). It was also said: It is Islam, narrated by al-Nawwas bin Sam'an from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)(5). It was said: It is the Truth, according to Qatada and Mujahid(6). And it was said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and his two companions after him, Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both)(7).

Jabir bin Abdullah narrated that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) came out one day and said: "I saw in a dream as if Gabriel was at my head and Michael was at my feet. One of them said to his companion: Strike a parable for him. So he said(8): Listen, may your ears hear, and understand, may your heart comprehend. Verily, the example of you and your Ummah is like that of a king who took a territory, then built a house in it, then set a banquet in it, then sent a messenger to invite people to his food. Some of them answered the messenger, and some of them left him. So Allah is the King, and the house is...

---

(1) Recorded by Abu Nu'aym in Al-Hilya 10/60, and Yahya bin Mu'adh: He is Abu Zakariya al-Razi, the preacher, died in the year (258 AH). Al-Muntazam by Ibn al-Jawzi 12/148. (2) We have not come across it. (3) Tafsir al-Baghawi 2/350. (4) It is a part of a long weak Hadith, mentioned previously 1/10. (5) Recorded by Ahmad (17634). (6) Recorded by al-Tabari 10/94 from Mujahid. (7) Recorded by al-Tabari 1/175 from Abu al-Aliyah and al-Hasan, and the text is in al-Nukat wa al-'Uyun 2/431 - 432. (8) Following it in versions (Kh) and (M): "for him".

सूरह यूनुस, आयत 25 481

हे आदम के बेटे, अल्लाह ने तुम्हें शांति के घर (दार-अस-सलाम) की ओर बुलाया है, तो देखो कि तुम उसे कहाँ से उत्तर देते हो। यदि तुम उसे अपनी दुनिया से उत्तर देते हो, तो तुम उसमें प्रवेश करोगे; और यदि तुम उसे अपनी कब्र से उत्तर देते हो, तो तुम्हें इससे रोक दिया जाएगा(1)। इब्न अब्बास ने कहा: जन्नत (स्वर्ग) सात हैं: दार अल-जलाल, दार अस-सलाम, जन्नत 'अदन, जन्नत अल-मावा, जन्नत अल-खुल्द, जन्नत अल-फिरदौस, और जन्नत अन-नईम(2)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वह जिसे चाहता है सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करता है} [यूनुस: 25]। उन्होंने अपने प्रमाण को स्पष्ट करने के लिए आह्वान को सामान्य बनाया, और अपनी सृष्टि से अपनी बेनियाज़ी (आत्मनिर्भरता) के कारण मार्गदर्शन को विशिष्ट बनाया(3)। और सीधा मार्ग (सिरात-ए-मुस्तकीम), कहा गया है: यह अल्लाह की किताब है, जैसा कि अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) को कहते सुना: "सीधा मार्ग अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब है"(4)। यह भी कहा गया है: यह इस्लाम है, जिसे अल-नव्वास बिन समआन ने अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) से रिवायत किया है(5)। कहा गया: यह सत्य है, ऐसा कतादा और मुजाहिद ने कहा(6)। और कहा गया: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) और उनके बाद उनके दो साथी, अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)(7)।

जाबिर बिन अब्दुल्ला ने रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) एक दिन बाहर आए और कहा: "मैंने सपने में देखा कि जैसे जिब्रील मेरे सिर के पास थे और मीकाईल मेरे पैरों के पास। उनमें से एक ने अपने साथी से कहा: उनके लिए एक उदाहरण दें। तो उसने कहा(8): सुनो, तुम्हारे कान सुनें, और समझो, तुम्हारा दिल समझे। वास्तव में, तुम्हारा और तुम्हारी उम्मत का उदाहरण उस राजा की तरह है जिसने एक क्षेत्र लिया, फिर उसमें एक घर बनाया, फिर उसमें एक दावत रखी, फिर लोगों को अपने भोजन के लिए आमंत्रित करने के लिए एक रसूल भेजा। उनमें से कुछ ने रसूल को उत्तर दिया, और उनमें से कुछ ने उसे छोड़ दिया। तो अल्लाह राजा है, और घर...

---

(1) अबू नुऐम द्वारा अल-हिल्या 10/60 में और याह्या बिन मुआज़ द्वारा उद्धृत: वह अबू ज़कारिया अल-राज़ी हैं, उपदेशक, वर्ष (258 हिजरी) में मृत्यु हुई। इब्न अल-जौज़ी द्वारा अल-मुंतज़म 12/148।

(2) हमें यह नहीं मिला। (3) तफ़सीर अल-बगवी 2/350। (4) यह एक लंबी कमजोर हदीस का हिस्सा है, जो पहले 1/10 में गुज़र चुकी है। (5) अहमद (17634) द्वारा उद्धृत। (6) अल-तबरी 10/94 द्वारा मुजाहिद से उद्धृत। (7) अल-तबरी 1/175 द्वारा अबू अल-आलिया और अल-हसन से उद्धृत, और पाठ अन-नुकत वल-उयून 2/431 - 432 में है। (8) संस्करणों (ख) और (म) में इसके बाद "उसके लिए" है।

سورہ یونس، آیت 25 481

اے ابن آدم، اللہ نے تجھے سلامتی کے گھر (دار السلام) کی طرف بلایا ہے، پس دیکھ کہ تو اسے کہاں سے جواب دیتا ہے، اگر تو نے اسے اپنی دنیا سے جواب دیا تو تو اس میں داخل ہو گیا، اور اگر تو نے اسے اپنی قبر سے جواب دیا تو تو اس سے روک دیا گیا(1)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جنتیں سات ہیں: دار الجلال، دار السلام، جنت عدن، جنت الماوىٰ، جنت الخلد، جنت الفردوس، اور جنت النعیم(2)۔

اللہ تعالىٰ کا ارشاد: {وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ} [یونس: 25]۔ اللہ نے اپنی حجت ظاہر کرنے کے لیے دعوت کو عام رکھا، اور اپنی مخلوق سے بے نیازی کی وجہ سے ہدایت کو مخصوص کیا(3)۔ اور صراط مستقیم کے بارے میں کہا گیا: یہ اللہ کی کتاب ہے، اسے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے سنا: "صراط مستقیم اللہ تعالىٰ کی کتاب ہے"(4)۔ اور کہا گیا: یہ اسلام ہے، اسے نواس بن سمعان نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے(5)۔ اور کہا گیا: یہ حق ہے، یہ قتادہ اور مجاہد نے کہا ہے(6)۔ اور کہا گیا: یہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے بعد آپ کے دو ساتھی ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما ہیں(7)۔

جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایک دن باہر تشریف لائے اور فرمایا: "میں نے خواب میں دیکھا کہ گویا جبرئیل علیہ السلام میرے سر کے پاس ہیں اور میکائیل علیہ السلام میرے پاؤں کے پاس۔ ان میں سے ایک نے اپنے ساتھی سے کہا: ان کے لیے ایک مثال بیان کرو۔ تو اس نے کہا(8): سنئے آپ کے کان سنیں، اور سمجھئے آپ کا دل سمجھے! بے شک آپ کی اور آپ کی امت کی مثال اس بادشاہ کی طرح ہے جس نے ایک

علاقہ لیا، پھر اس میں ایک گھر بنایا، پھر اس میں ایک ضیافت (کھانا) رکھی، پھر ایک قاصد (رسول) بھیجا جو لوگوں کو اس کے کھانے کی طرف بلائے۔ تو ان میں سے کسی نے رسول کی بات مان لی اور کسی نے اسے چھوڑ دیا۔ تو اللہ بادشاہ ہے، اور گھر...

---

(1) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 10/60 میں روایت کیا ہے، اور یحییٰ بن معاذ: وہ ابو زکریا الرازی ہیں، واعظ ہیں، سن (258 ھ) میں وفات پائی۔ المنتظم لابن الجوزی 12/148۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (3) تفسیر البغوی 2/350۔ (4) یہ ایک طویل ضعیف حدیث کا ٹکڑا ہے، جو پہلے 1/10 میں گزر چکی ہے۔ (5) اسے احمد (17634) نے روایت کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 10/94 میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (7) اسے طبری نے 1/175 میں ابوالعالیہ اور الحسن سے روایت کیا ہے، اور کلام النکت والعیون 2/431 - 432 میں ہے۔ (8) نسخہ (خ) اور (م) میں اس کے بعد ہے: "لہ" (اس کے لیے)۔

Islam, and the House is Paradise, and you, O Muhammad, are the Messenger. So whoever responds to you enters Islam, and whoever enters Islam enters Paradise, and whoever enters Paradise eats what is in it." Then he recited—meaning the Messenger of Allah (peace be upon him): {And Allah guides whom He wills to a straight path.} Then Qatadah and Mujahid recited: {And Allah invites to the Abode of Peace} (1).

And this verse is a clear proof in refutation of the Qadariyah; because they said: Allah guided all of creation to a straight path, while Allah said: {And He guides whom He wills to a straight path.} So they rejected the texts of the Quran.

The Almighty's saying: {For those who have done good is the best [reward] and an increase. No darkness nor humiliation shall cover their faces. They are the companions of Paradise; they will abide therein eternally (26).}

The Almighty's saying: {For those who have done good is the best [reward] and an increase.} It was narrated from the hadith of Anas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about the Almighty's saying: "and an increase," he said: "For those who did good deeds in the world, the best reward is Paradise, and the increase is looking at the Face of Allah, the Generous" (2). This is the opinion of Abu Bakr as-Siddiq, Ali bin Abi Talib—in one narration—Hudhayfah, Ubadah bin as-Samit, Ka'b bin 'Ujrah, Abu Musa, Suhayb, and Ibn Abbas—in one narration—and it is the opinion of a group of the Tabi'un (3), and it is the correct view on this matter.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/432 without his saying: Then he recited—meaning—the Messenger of Allah (peace be upon him): {And Allah guides whom He wills to a straight path.} This saying was not mentioned in (Kha), (Zay), and (Zha). And the hadith of Jabir was narrated by al-Tirmidhi (2860) with this wording up to his saying: "And whoever enters Paradise eats what is in it." From the path of Sa'id bin Abi Hilal that Jabir bin Abdullah... then he mentioned it, then al-Tirmidhi said: This is a mursal hadith, Sa'id bin Abi Hilal did not meet Jabir bin Abdullah. It was narrated similarly by al-Bukhari (7281) from another path from Jabir. And his saying: "Ma'dabah," meaning: a banquet. Fath al-Bari 13/255. (2) Narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 3/1173, and al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah (779), and in its chain are Salm bin Salim al-Balkhi and Nuh bin Abi Maryam; as for Salm, Ibn Ma'in and al-Nasa'i weakened him, and Ahmad said: He is not much. Mizan al-I'tidal 2/185. As for Nuh, al-Hafiz Ibn

Hajar said in al-Taqrib p. 498: They called him a liar in hadith, and Ibn al-Mubarak said: He used to fabricate. (3) See Tafsir al-Tabari 12/156-161, and al-Durr al-Manthur 3/306.

इस्लाम, और घर जन्नत है, और ऐ मुहम्मद आप रसूल हैं। तो जिसने आपकी बात मानी वह इस्लाम में दाखिल हुआ, और जो इस्लाम में दाखिल हुआ वह जन्नत में दाखिल हुआ, और जो जन्नत में दाखिल हुआ उसने वह खाया जो उसमें है।" फिर उन्होंने तिलावत की; यानी अल्लाह के रसूल ﷺ ने: {और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की तरफ हिदायत देता है।} फिर क़तादा और मुजाहिद ने तिलावत की: {और अल्लाह सलामती के घर की तरफ बुलाता है} (1)।

और यह आयत क़दरिया के रद्द में एक वाज़ेह दलील है; क्योंकि उन्होंने कहा: अल्लाह ने तमाम मख़्लूक को सीधे रास्ते की तरफ हिदायत दी है, जबकि अल्लाह ने फरमाया: {और वह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की तरफ हिदायत देता है।} तो उन्होंने क़ुरआन की नसूस (इबारतों) को झुठला दिया।

अल्लाह तआला का इरशाद: {उन लोगों के लिए जिन्होंने नेकी की, बेहतरीन (बदला) और ज़ियादती (बढ़ोतरी) है। न उनके चेहरों पर स्याही छाएगी और न ज़िल्लत। यही जन्नत वाले हैं, वह उसमें हमेशा रहेंगे (26)।}

अल्लाह तआला का इरशाद: {उन लोगों के लिए जिन्होंने नेकी की, बेहतरीन (बदला) और ज़ियादती है।} हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से मरवी है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से अल्लाह तआला के इरशाद "और ज़ियादती" के बारे में पूछा गया, तो आपने फरमाया: "उन लोगों के लिए जिन्होंने दुनिया में नेक आमाल किए, बेहतरीन बदला जन्नत है, और ज़ियादती अल्लाह करीम के चेहरे के दीदार का नाम है" (2)। और यही कौल अबू बक्र सिद्दीक़, अली बिन अबी तालिब - एक रिवायत में - हुज़ैफा, उबादा बिन सामित, काब बिन उजरा, अबू मूसा, सुहैब और इब्न अब्बास - एक रिवायत में - का है, और यही ताबेईन की एक जमात का कौल है (3), और इस बाब (अध्याय) में यही सही है।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/432 बिना उनके इस कौल के फिर उन्होंने तिलावत की—यानी—अल्लाह के रसूल ﷺ ने: {और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की तरफ हिदायत देता है।} यह बात (ख), (ज़) और (ज़) में नहीं आई। और जाबिर की हदीस को तिर्मिज़ी (2860) ने इन शब्दों के साथ यहाँ तक रिवायत किया है: "और जो जन्नत में दाखिल हुआ उसने वह खाया जो उसमें है।" सईद बिन अबी हिलाल के रास्ते से कि जाबिर बिन अब्दुल्ला... फिर उन्होंने इसका ज़िक्र किया, फिर तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस मुरसल है, सईद बिन अबी हिलाल ने जाबिर बिन अब्दुल्ला को नहीं

पाया। और बुखारी (7281) ने जाबिर से दूसरे रास्ते से इसी तरह रिवायत किया है। और उनका कौल: "मदबा," यानी: दावत। फ़तह अल-बारी 13/255। (2) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1173 में और अल-लालिक़ाई ने शरह उसूल एतिकाद अहल अल-सुन्ना (779) में रिवायत किया है और इसकी सनद में सल्म बिन सालिम अल-बल्खी और नूह बिन अबी मरियम हैं; जहाँ तक सल्म की बात है, इब्न मुईन और नसाई ने उन्हें ज़ईफ़ (कमज़ोर) कहा है, और अहमद ने कहा: वह कुछ नहीं है। मीज़ान अल-इतेदाल 2/185। नूह के बारे में हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब पृ. 498 में कहा: उन्होंने उसे हदीस में झूठा कहा, और इब्न अल-मुबारक ने कहा: वह हदीसें गढ़ा करता था। (3) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 12/156-161, और अल-दुर्र अल-मनथूर 3/306।

اسلام، اور گھر جنت ہے، اور اے محمد آپ رسول ہیں۔ پس جس نے آپ کی پکار پر لبیک کہا وہ اسلام میں داخل ہوا، اور جو اسلام میں داخل ہوا وہ جنت میں داخل ہوا، اور جو جنت میں داخل ہوا اس نے وہ کھایا جو اس میں ہے۔" پھر انہوں نے تلاوت کی؛ یعنی رسول اللہ ﷺ نے: {اور اللہ جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے۔} پھر قتادہ اور مجاہد نے تلاوت کی: {اور اللہ سلامتی کے گھر کی طرف بلاتا ہے} (1)۔

اور یہ آیت قدریہ کے رد میں ایک واضح دلیل ہے؛ کیونکہ انہوں نے کہا: اللہ نے تمام مخلوق کو سیدھے راستے کی طرف ہدایت دی ہے، جبکہ اللہ نے فرمایا: {اور وہ جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے۔} پس انہوں نے قرآن کی نصوص کا رد کیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جن لوگوں نے بھلائی کی ان کے لیے بھلائی (جنت) ہے اور مزید بھی۔ اور نہ ان کے چہروں پر سیاہی چھائے گی اور نہ ذلت۔ یہی جنت والے ہیں، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے (26)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جن لوگوں نے بھلائی کی ان کے لیے بھلائی ہے اور مزید بھی۔} حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے قول "اور مزید" (زیادتی) کے بارے میں پوچھا گیا، تو آپ نے فرمایا: "جن لوگوں نے دنیا میں نیک اعمال کیے ان کے لیے بہترین بدلہ جنت ہے، اور زیادتی سے مراد اللہ کریم کے چہرے کا دیدار ہے" (2)۔ اور یہی قول ابوبکر صدیق، علی بن ابی طالب - ایک روایت میں - حذیفہ، عبادہ بن صامت، کعب بن عجرہ، ابو موسیٰ، صہیب اور ابن عباس - ایک روایت میں - کا ہے، اور یہی تابعین کی ایک جماعت کا قول ہے (3)، اور اس باب میں یہی صحیح ہے۔

(1) النکت والعیون 2/ 432 بغیر ان کے قول کے: پھر انہوں نے تلاوت کی - یعنی - رسول اللہ ﷺ: {اور اللہ جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے} اور یہ قول (خ) اور (ز) اور (ظ) میں وارد نہیں ہوا۔ اور جابر کی حدیث کو ترمذی (2860) نے ان الفاظ کے ساتھ یہاں تک روایت کیا ہے: "اور جو جنت میں داخل ہوا اس نے وہ کھایا جو اس میں ہے"۔ سعید بن ابی ہلال کے طریق سے کہ جابر بن عبداللہ... پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا، پھر ترمذی نے کہا: یہ حدیث مرسل ہے، سعید بن ابی ہلال نے جابر بن عبداللہ کو نہیں پایا۔ اور بخاری (7281) نے جابر سے دوسرے طریق سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: مأدبة، یعنی: ضیافت۔ فتح الباری 13/ 255۔ (2) اسے ابن عدی نے الکامل 3/ 1173 میں اور اللالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنہ (779) میں روایت کیا ہے اور اس کی سند میں سلم بن سالم البلخی اور نوح بن ابی مریم ہیں؛ جہاں تک سلم کا تعلق ہے، ابن معین اور نسائی نے انہیں ضعیف کہا ہے، اور احمد نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے۔ میزان الاعتدال 2/ 185۔ اور جہاں تک نوح کا تعلق ہے، حافظ ابن حجر نے التقریب ص 498 میں کہا: انہوں نے اسے حدیث میں جھٹلایا، اور ابن المبارک نے کہا: وہ گھڑا کرتا تھا۔ (3) دیکھیے تفسیر الطبری 12/ 156 - 161۔ اور الدر المنثور 3/ 306۔

٤٨٣ Surah Yunus: Verse 26

Muslim narrated in his "Sahih" from Suhaib that the Prophet (peace be upon him) said: "When the people of Paradise enter Paradise, Allah Blessed and Exalted will say: 'Do you want anything more that I may give you?' They will say: 'Have You not whitened our faces? Have You not admitted us to Paradise and saved us from the Fire?' He (the Prophet) said: 'Then He will remove the veil, and they will not have been given anything more beloved to them than looking at their Lord, Mighty and Sublime.'" In another narration, he then recited: "For those who have done good is the best [reward] and extra" (1).

An-Nasa'i (2) also narrated from Suhaib that it was said to the Messenger of Allah (peace be upon him): [Regarding] this verse "For those who have done good is the best [reward] and extra," he said: "When the people of Paradise enter Paradise, and the people of Hell enter Hell, a caller will call out: 'O people of Paradise, indeed you have a promise with Allah that He wishes to fulfill for you.' They will say: 'Has He not whitened our faces, made our scales heavy, and protected us from the Fire?' He said: 'Then the veil will be removed and they will look at Him. By Allah, Allah has not given them anything more beloved to them than looking [at Him], nor anything more pleasing to their eyes.'"

Ibn al-Mubarak narrated it in his "Raqa'iq" (3) from Abu Musa al-Ash'ari as a mawquf narration (attributed to a companion). We have mentioned it in the book "At-Tadhkirah" (4), and we mentioned there the meaning of removing the veil; and praise be to Allah.

Al-Hakim at-Tirmidhi, Abu Abdullah, may Allah have mercy on him, narrated: Ali bin Hujr narrated to us, Al-Walid bin Muslim narrated to us, from Zuhair, from Abu al-Aliyah, from Ubayy bin Ka'b, who said: I asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the two "extras" in the Book of Allah, in His saying: "For those who have done good is the best [reward] and extra," he said: "Looking at the face of the Most Merciful." And regarding His saying: "And We sent him to a hundred thousand or more" [As-Saffat: 147], he said: "Twenty thousand" (5).

(1) Sahih Muslim (181): (297) and (298), and it is in Musnad Ahmad (18935) and (18936). (2) In Al-Sunan al-Kubra (11170), and it is in Musnad Ahmad (18941). (3) In (m): Daqa'iqahu. The report is in Az-Zuhd wal-Raqa'iq (419) (from the additions of Nu'aym bin Hammad). (4) p. 494. (5) We did not find it in the printed edition of Nawadir al-Usul. The first part was reported by At-Tabari 12/162 through Amr bin Abi

Salama, from Zuhair bin Muhammad, from someone who heard Abu al-Aliyah, who said: Ubayy bin Ka'b narrated to us... and he mentioned it. Al-Lalaka'i reported it in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah (780) through Al-Walid bin Muslim from Zuhair, who said: Someone who heard Abu al-Aliyah told me, narrating from Ubayy bin Ka'b... and he mentioned it. At-Tabari reported the second part 19/637 with the chain of the first part, and At-Tirmidhi (3229) with the chain of Al-Hakim at-Tirmidhi except that it contains: "from a man from Abu al-Aliyah." At-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith.

६८४ सूरा यूनुस: आयत २६

मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में सुहैब से रिवायत की है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जब जन्नत वाले जन्नत में दाखिल हो जाएंगे, तो अल्लाह बरकत वाला और बुलंद कहेगा: 'क्या तुम कुछ और चाहते हो जो मैं तुम्हें दूँ?' वे कहेंगे: 'क्या तूने हमारे चेहरों को रोशन नहीं किया? क्या तूने हमें जन्नत में दाखिल नहीं किया और हमें आग से नहीं बचाया?' उन्होंने (पैगंबर) कहा: 'फिर वह पर्दा हटा देगा, और उन्हें अपने रब, जो कि बहुत शक्तिशाली और महान है, को देखने से ज्यादा प्यारी कोई चीज़ नहीं दी गई होगी।'" एक अन्य रिवायत में, फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: "जिन लोगों ने भलाई की, उनके लिए बेहतरीन (बदला) और ज़्यादती (ज़्यादा) है" (१)।

नसाई (२) ने भी सुहैब से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से कहा गया: [इस आयत के बारे में] "जिन लोगों ने भलाई की, उनके लिए बेहतरीन (बदला) और ज़्यादती है," उन्होंने कहा: "जब जन्नत वाले जन्नत में दाखिल हो जाएंगे, और जहन्नम वाले जहन्नम में, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: 'ऐ जन्नत वालो, अल्लाह के पास तुम्हारे लिए एक वादा है जिसे वह पूरा करना चाहता है।' वे कहेंगे: 'क्या उसने हमारे चेहरों को रोशन नहीं किया, हमारे मीज़ान (तराज़ू) भारी नहीं किए, और हमें आग से नहीं बचाया?' उन्होंने कहा: 'फिर पर्दा हटा दिया जाएगा और वे उसे देखेंगे। अल्लाह की कसम, अल्लाह ने उन्हें देखने से ज्यादा प्यारी कोई चीज़ नहीं दी है, और न ही उनकी आँखों को ठंडक पहुँचाने वाली कोई चीज़।'"

इब्न अल-मुबारक ने अपनी "रकाइक" (३) में अबू मूसा अल-अशअरी से इसे मौकूफ (एक साथी से जुड़ा हुआ) रिवायत के रूप में उल्लेख किया है। हमने इसका ज़िक्र "अत-तज़किराह" (४) किताब में किया है, और हमने वहां पर्दा हटाने के अर्थ का ज़िक्र किया है; और अल्लाह के लिए सारी प्रशंसा है।

अल-हकीम अत-तिरमिज़ी अबू अब्दुल्लाह (अल्लाह उन पर रहम करे) ने रिवायत की: हमसे अली बिन हुज्र ने बयान किया, हमसे वलीद बिन मुस्लिम ने बयान किया, ज़ुहैर से, उन्होंने अबू अल-आलिया से, उन्होंने उबै बिन कअब से, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से अल्लाह की किताब में दो "ज़्यादतियों" के बारे में पूछा, उसके इस फरमान में: "जिन लोगों ने भलाई की, उनके लिए बेहतरीन (बदला) और ज़्यादती है," उन्होंने कहा: "रहमान के चेहरे का दीदार।" और उसके इस फरमान के बारे में: "और हमने उसे एक लाख या उससे ज़्यादा की तरफ भेजा" [अस-साफ़ात: १४७], उन्होंने कहा: "बीस हज़ार" (५)।

(१) सहीह मुस्लिम (१८१): (२९७) और (२९८), और यह मुसनद अहमद (१८९३५) और (१८९३६) में है। (२) अस-सुनन अल-कुबरा (१११७०) में, और यह मुसनद अहमद (१८९४१) में है। (३) (म) में: दकाइकहु। और यह असर अज़-ज़ुहद वल-रकाइक (४१९) में है (नुऐम बिन हम्माद की ज़्यादतियों से)। (४) पृष्ठ ४९४। (५) हमें यह नवादिर अल-उसूल के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला। इसका पहला हिस्सा अत-तबरी १६२/१२ ने अम्र बिन अबी सलमा के माध्यम से ज़ुहैर बिन मुहम्मद से, उस व्यक्ति से जिसने अबू अल-आलिया को सुना, उन्होंने कहा: हमसे उबै बिन कअब ने बयान किया... और उसका ज़िक्र किया। और इसे अल-लालका'ई ने शरह उसूल एतिकाद अहल अल-सुन्नाह (७८०) में वलीद बिन मुस्लिम के माध्यम से ज़ुहैर से रिवायत किया, उन्होंने कहा: मुझे उस व्यक्ति ने बताया जिसने अबू अल-आलिया को उबै बिन कअब से रिवायत करते सुना... और उसका ज़िक्र किया। और अत-तबरी ने इसका दूसरा हिस्सा १९/६३७ में पहले हिस्से की सनद के साथ निकाला, और अत-तिरमिज़ी (३२२९) ने हकीम अत-तिरमिज़ी की सनद के साथ निकाला सिवाय इसके कि उसमें है: "अबू अल-आलिया से एक व्यक्ति के माध्यम से।" तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस गरीब है।

٤٨٣ سورہ یونس: آیت ٢٦

امام مسلم نے اپنی "صحیح" میں صہیب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب اہل جنت جنت میں داخل ہو جائیں گے، تو اللہ تبارک و تعالیٰ فرمائے گا: 'تم کچھ اور چاہتے ہو کہ میں تمہیں زیادہ دوں؟' وہ کہیں گے: 'کیا تو نے ہمارے چہرے روشن نہیں کیے؟ کیا تو نے ہمیں جنت میں داخل نہیں کیا اور آگ سے نجات نہیں دی؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'پھر وہ پردہ اٹھا دے گا، تو انہیں اپنے رب عزوجل کے دیدار سے بڑھ کر کوئی چیز محبوب نہیں دی گئی ہوگی۔'" ایک روایت میں ہے کہ پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: "جن لوگوں نے نیکی کی ان کے لیے بھلائی ہے اور زیادتی (مزید) ہے" (١)۔

امام نسائی (٢) نے بھی صہیب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا گیا: یہ آیت "جن لوگوں نے نیکی کی ان کے لیے بھلائی ہے اور زیادتی ہے"، آپ ﷺ نے فرمایا: "جب اہل جنت جنت میں اور اہل دوزخ دوزخ میں داخل ہو جائیں گے، تو ایک پکارنے والا پکارے گا: اے اہل جنت! تمہارے لیے اللہ کے پاس ایک وعدہ ہے جسے وہ پورا کرنا چاہتا ہے۔ وہ کہیں گے: کیا اس نے ہمارے چہرے روشن نہیں کیے، ہمارے ترازو بھاری نہیں کیے، اور ہمیں آگ سے پناہ نہیں دی؟ آپ نے فرمایا: پھر پردہ ہٹ جائے گا اور وہ اس کی طرف دیکھیں گے۔ پس اللہ کی قسم! اللہ نے انہیں دیکھنے سے زیادہ محبوب کوئی چیز نہیں دی ہوگی، اور نہ ہی ان کی آنکھوں کے لیے اس سے بڑھ کر ٹھنڈک والی کوئی چیز ہو گی۔"

ابن المبارک نے اپنی "رقائق" (٣) میں ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے موقوفاً اسے روایت کیا ہے۔ ہم نے اس کا تذکرہ اپنی کتاب "التذکرہ" (٤) میں کیا ہے، اور وہاں پردہ ہٹنے کے معنی کا ذکر کیا ہے؛ والحمد للہ۔

الحکیم الترمذی ابو عبد اللہ رحمہ اللہ نے روایت کیا: ہمیں علی بن حجر نے بیان کیا، ہمیں ولید بن مسلم نے زہیر سے، انہوں نے ابو العالیہ سے، انہوں نے ابی بن کعب رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے اللہ کی کتاب میں دو "زیادتیوں" کے بارے میں پوچھا، اللہ تعالیٰ کے اس فرمان میں: "جن لوگوں نے نیکی کی ان کے لیے بھلائی ہے اور زیادتی ہے"، آپ ﷺ نے فرمایا: "رحمان کے چہرے کا دیدار۔" اور اللہ کے اس قول کے بارے میں: "اور ہم نے اسے ایک لاکھ یا اس سے زائد کی طرف بھیجا" [الصافات: ١٤٧]، آپ ﷺ نے فرمایا: "بیس ہزار" (٥)۔

(١) صحیح مسلم (١٨١): (٢٩٧) و (٢٩٨)، اور یہ مسند احمد (١٨٩٣٥) اور (١٨٩٣٦) میں ہے۔ (٢) السنن الکبریٰ (١١١٧٠) میں، اور یہ مسند احمد (١٨٩٤١) میں ہے۔ (٣) (م) میں: دقائقہ۔ اور یہ اثر الزہد والرقائق (٤١٩) میں ہے (نعیم بن حماد کی زیادتیوں سے)۔ (٤) ص ٤٩٤۔ (٥) ہمیں یہ نوادر الاصول کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا۔ اس کا پہلا حصہ طبری نے ١٢/١٦٢ میں عمرو بن ابی سلمہ کے واسطے سے زہیر بن محمد سے، انہوں نے اس شخص سے جس نے ابو العالیہ کو سنا، روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابی بن کعب نے بیان کیا... اور اسے ذکر کیا۔ اللالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنۃ (٧٨٠) میں ولید بن مسلم کے واسطے سے زہیر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے اس شخص نے بیان کیا جس نے ابو العالیہ کو ابی بن کعب سے روایت کرتے سنا... اور اسے ذکر کیا۔ اور طبری نے اس کا دوسرا حصہ ١٩/٦٣٧ میں پہلے حصے کی سند کے ساتھ نکالا، اور ترمذی (٣٢٢٩) نے حکیم ترمذی کی سند سے نکالا سوائے اس کے کہ اس میں ہے: "ایک شخص سے، اس نے ابو العالیہ سے"۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔

Surah Yunus: Verse 26 484

And it has been said: Verily, the 'increase' (az-ziyadah) is that the good deed is multiplied tenfold up to more than that; it was narrated from Ibn Abbas (1). And it was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him): The increase is a chamber made of a single pearl with four doors (2). Mujahid said: 'Al-Husna' (the best reward) is a good deed like a good deed, and 'az-ziyadah' (the increase) is forgiveness and pleasure from Allah (3). Abd al-Rahman bin Zayd bin Aslam said: 'Al-Husna' is Paradise, and 'az-ziyadah' is what Allah gave them in this world from His bounty, for which He will not call them to account on the Day of Resurrection (4). Abd al-Rahman bin Sabit said: 'Al-Husna' is glad tidings, and 'az-ziyadah' is looking at the Noble Face of Allah. Allah Almighty said: {On that Day, some faces will be radiant, looking at their Lord} [Al-Qiyamah: 22-23] (5). Yazid bin Shajarah (6) said: The increase is that a cloud passes over the people of Paradise and rains upon them all kinds of rare things they have never seen, and it says: "O people of Paradise, what do you want me to rain upon you?" and they do not want anything but that it rains it upon them. And it was said: The increase is that no amount of time equal to a day of the days of this world passes by but that seventy thousand angels visit the home of one of them, with each angel bringing gifts from Allah that his companion does not have, the likes of which they have never seen. So glory be to the All-Encompassing, the All-Knowing, the Self-Sufficient, the Praiseworthy, the Most High, the Most Great, the Almighty, the All-Powerful, the Most Kind, the Most Merciful, the Wise Planner, the Most Subtle, the Most Generous, whose decrees are infinite. And it was said: "Those who did good" means their treatment of people, and "al-Husna" is their intercession, and "the increase" is Allah Almighty's permission and acceptance for it (7).

---

(1) Reported by at-Tabari 12/163. (2) In some manuscripts: four thousand doors. What is confirmed is from the sources. The narration was reported by at-Tabari 12/162, and Ibn Abi Hatim 6/1945 (10342). (3) Tafsir Mujahid 1/293, and reported by at-Tabari 12/164. (4) Reported by at-Tabari 12/164. (5) Reported by at-Tabari 12/162 without mentioning the verse. In it: Al-Husna: radiance (an-nadrah). (6) Abu Shajarah ar-Ruhawi (attributed to ar-Ruha, a sub-tribe of Madhhij), the Syrian, it is said: he was a companion, he was the commander of the army in the conquest of the Romans. Died in the year (58 AH). Siyar 9/106. This statement of his was mentioned by ar-Razi in his Tafsir 17/78, and it appeared as: Yazid bin Samurah, and he is also Ruhawi, Madhhiji, a Syrian ascetic. Siyar 9/106. (7) We did not find these two sayings.

सूरह यूनुस: आयत 26 484

और यह कहा गया है: वास्तव में 'वृद्धि' (अज़-ज़ियादाह) यह है कि अच्छे कर्म को दस गुना से अधिक बढ़ा दिया जाए; यह इब्न अब्बास (1) से वर्णित है। और अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है: वृद्धि एक ही मोती से बना एक कक्ष है जिसके चार दरवाजे हैं (2)। मुजाहिद ने कहा: 'अल-हुस्ना' (सर्वश्रेष्ठ प्रतिफल) एक नेक काम के बदले वैसा ही नेक काम है, और 'अज़-ज़ियादाह' (वृद्धि) अल्लाह की ओर से क्षमा और प्रसन्नता है (3)। अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम ने कहा: 'अल-हुस्ना' स्वर्ग है, और 'अज़-ज़ियादाह' वह है जो अल्लाह ने उन्हें दुनिया में अपनी कृपा से दिया, जिसका वह कयामत के दिन उनसे हिसाब नहीं लेगा (4)। अब्द अल-रहमान बिन साबित ने कहा: 'अल-हुस्ना' शुभ समाचार है, और 'अज़-ज़ियादाह' अल्लाह के नेक चेहरे को देखना है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {उस दिन कई चेहरे तरोताज़ा होंगे, अपने रब की ओर देख रहे होंगे} [अल-क़ियामाह: 22-23] (5)। यज़ीद बिन शजरह (6) ने कहा: वृद्धि यह है कि जन्नत वालों के ऊपर से एक बादल गुजरेगा और उन पर ऐसी दुर्लभ चीजें बरसाएगा जो उन्होंने कभी नहीं देखी होंगी, और वह कहेगा: "हे जन्नत वालो, तुम क्या चाहते हो कि मैं तुम पर क्या बरसाऊं?" और वे जो कुछ भी चाहेंगे, वह उन पर वही बरसा देगा। और कहा गया: वृद्धि यह है कि दुनिया के दिनों के बराबर एक दिन भी नहीं बीतता, जब तक कि उनमें से किसी एक के घर सत्तर हजार फरिश्ते न आएं, और हर फरिश्ते के पास अल्लाह की तरफ से ऐसे उपहार हों जो उसके साथी के पास न हों, वैसे उपहार उन्होंने कभी नहीं देखे होंगे। तो महिमा है उस व्यापक, सर्वज्ञ, आत्मनिर्भर, प्रशंसनीय, सर्वोच्च, महान, सर्वशक्तिमान, सामर्थ्यवान, अत्यंत दयालु, कृपालु, बुद्धिमान प्रबंधक, सूक्ष्म, उदार की, जिसकी क्षमताएं अनंत हैं। और यह कहा गया: "जिन्होंने भलाई की" का अर्थ है लोगों के साथ उनका व्यवहार, और "अल-हुस्ना" उनकी सिफारिश (शफ़ाअत) है, और "वृद्धि" उसमें अल्लाह तआला की अनुमति और स्वीकृति है (7)।

---

(1) इसे अल-तबरी 12/163 ने उद्धृत किया है। (2) पांडुलिपियों में: चार हजार दरवाजे। स्रोतों से जो पुष्ट है वही दिया गया है। यह उल्लेख अल-तबरी 12/162 और इब्न अबी हातिम 6/1945 (10342) द्वारा किया गया है। (3) तफ़सीर मुजाहिद 1/293, और इसे अल-तबरी 12/164 ने उद्धृत किया है। (4) इसे अल-तबरी 12/164 ने उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तबरी 12/162 में बिना आयत के उल्लेख के उद्धृत किया गया है। इसमें है: अल-हुस्ना: चमक (अन-नदराह)। (6) अबू शजरह अर-रुहावी (रुहा से संबंधित, जो मधहिज की एक शाखा है), शामी, कहा जाता है: वे सहाबी थे, वे रोमियों

के विरुद्ध युद्ध में सेना के कमांडर थे। उनकी मृत्यु वर्ष (58 हिजरी) में हुई। सियार 9/106। उनकी इस बात को राजी ने अपनी तफ़सीर 17/78 में उद्धृत किया है, और उसमें यह 'यज़ीद बिन समुराह' के नाम से आया है, और वे भी रुहावी, मधहिजी, शामी ज़ाहिद थे। सियार 9/106। (7) हमें ये दो बातें नहीं मिलीं।

سورہ یونس: آیت ۲۶ ۴۸۴

اور کہا گیا ہے کہ: بے شک 'زیادہ' (الزیادة) یہ ہے کہ نیکی کو دس گنا سے بڑھ کر زیادہ کر دیا جائے؛ یہ ابن عباس (۱) سے مروی ہے۔ اور علی بن ابی طالب ♦ سے مروی ہے: الزیادة، ایک ہی موتی کا بنا ہوا ایک کمرہ ہے جس کے چار دروازے ہیں (۲)۔ مجاہد نے کہا: الحسنیٰ سے مراد نیکی جیسی نیکی ہے، اور الزیادة سے مراد اللہ کی طرف سے مغفرت اور خوشنودی ہے (۳)۔ عبد الرحمن بن زید بن اسلم نے کہا: الحسنیٰ سے مراد جنت ہے، اور الزیادة وہ ہے جو اللہ نے انہیں دنیا میں اپنے فضل سے عطا کیا، جس کا وہ قیامت کے دن ان سے حساب نہیں لے گا (۴)۔ عبد الرحمن بن سابط نے کہا: الحسنیٰ سے مراد خوشخبری ہے، اور الزیادة سے مراد اللہ کریم کے چہرے کا دیدار ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ (۵) [القيامة: ۲۲-۲۳]۔ اور یزید بن شجرہ (۶) نے کہا: الزیادة یہ ہے کہ اہل جنت پر سے بادل گزرے گا اور ان پر ایسی نایاب چیزیں برسائے گا جو انہوں نے کبھی نہیں دیکھی ہوں گی، اور وہ کہے گا: اے اہل جنت! تم کیا چاہتے ہو کہ میں تم پر کیا برساؤں؟ تو وہ جس چیز کی بھی خواہش کریں گے وہ ان پر وہی برسا دے گا۔ اور کہا گیا: الزیادة یہ ہے کہ دنیا کے دنوں کی مقدار کے برابر کوئی دن نہیں گزرتا مگر یہ کہ ان میں سے کسی کے گھر ستر ہزار فرشتے آتے ہیں، ہر فرشتے کے ساتھ اللہ کی طرف سے ایسے تحائف ہوتے ہیں جو اس کے ساتھی کے پاس نہیں ہوتے، انہوں نے ایسے تحائف کبھی نہیں دیکھے ہوں گے۔ پس پاک ہے وہ وسعت والا، علم والا، بے نیاز، تعریف والا، بلند و برتر، بڑائی والا، غالب، قدرت والا، نہایت مہربان، رحم والا، حکمت سے انتظام کرنے والا، لطیف و کرم والا، جس کی قدرت کی کوئی انتہا نہیں۔ اور کہا گیا: «أَحْسَنُوا» یعنی: لوگوں کے ساتھ حسن سلوک، اور «الْحُسْنَى»: ان کی شفاعت، اور الزیادة: اس میں اللہ تعالیٰ کی اجازت اور قبولیت ہے (۷)۔

(۱) اسے الطبری نے ۱۶۳/۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: چار ہزار دروازے۔ اور جو مستند ہے وہ مصادر سے ہے۔ اس اثر کو الطبری نے ۱۶۲/۱۲ اور ابن ابی حاتم نے ۱۹۴۵/۶ (۱۰۳۴۲) میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر مجاہد ۲۹۳/۱، اور اسے الطبری نے ۱۶۴/۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۱۶۴/۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے الطبری نے ۱۶۲/۱۲ میں بغیر آیت کے ذکر کے روایت کیا ہے۔ اور اس میں ہے: الحسنیٰ: ترو تازگی (النضرة)۔ (۶) ابو شجرہ الرہاوی (رہا کی طرف منسوب جو مذحج کا ایک قبیلہ ہے)، شامی، کہا جاتا ہے کہ: انہیں صحابیت حاصل ہے، وہ رومیوں کے خلاف جنگ میں لشکر کے امیر تھے۔ وفات سنہ (۵۸ھ)۔ السیر ۱۰۶/۹۔ اور ان کا یہ قول الرازی نے اپنی تفسیر ۷۸/۱۷ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں نام 'یزید بن سمرہ' آیا ہے، اور یہ بھی رہاوی، مذحجی، شامی زاہد تھے۔ السیر ۱۰۶/۹۔ (۷) ہمیں ان دو اقوال کی اصل نہیں ملی۔

Surah Yunus: Verses 26 485 The Almighty's saying: {nor will they be covered} It was said: it means: overtakes. From this, it is said: an adolescent boy (murahiq) when he joins the men. It was also said: it rises over (1), and it was said: it envelops, and the meanings are close. {darkness} (qatar): dust (2). {nor abasement} i.e., humiliation, as it overtakes the people of Hellfire. That is: no dust will overtake them in their gathering to Allah, nor will humiliation cover them. Abu Ubaidah recited Al-Farazdaq's poetry: Crowned with the mantle of kingship, followed by A wave above which you see banners and dust (3) Al-Hasan recited: "qatr" with a sukun on the 'ta', and "al-qatr", "al-qatar" (4), and "al-qatarah" all have one meaning according to Al-Nahhas (5). The singular of "qatar" is "qatarah", and from it is the Almighty's saying: {Covered with darkness} (6) [Abasa: 41], meaning: dust rises over it. It was said: "qatar" means gloom and eclipse. Ibn Abbas said: "qatar" is the blackness of faces (7). Ibn Bahr said: the smoke of fire, from which comes "qutar al-qidr" (the steam of the cooking pot) (8). Ibn Abi Layla said: It is after they look at their Lord, the Mighty and Majestic (9). I say: This is questionable; for Allah, the Mighty and Majestic, says: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it [Hell] far removed} until His saying: {The greatest terror will not grieve them} [Al-Anbiya: 101-103]. He said in another verse: {no fear will there be concerning them, nor will they grieve} [Al-Baqarah: 262]. And He said: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah " and then remained on a right course - the angels will descend upon them, [saying], "Do not fear and do not grieve"} the verse [Fussilat: 30]. This is general, and it does not change - by the grace of Allah - in any place, neither before looking [at Allah]...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/433. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/15. (3) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/277, and the verse is in the Diwan of Al-Farazdaq p. 234, and in it: 'mu'tasib' instead of 'mutawwaj'. (4) In (M): and Al-Qatarah. (5) In I'rab al-Qur'an 2/251. And the reading of Al-Hasan is in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 57. (6) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/277. (7) Narrated by al-Tabari 12/166. (8) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/433. (9) Narrated by al-Tabari 12/166.

सूरह यूनुस: आयतें 26 485 अल्लाह तआला का फरमान: {और न उन पर छाएगी} कहा गया है: इसका अर्थ है: पहुंचना, इसी से कहा जाता है: 'मुराहीक' लड़का जब वह पुरुषों में शामिल हो जाता है। यह भी कहा गया है: ऊपर उठना (1), और कहा गया है: छा जाना, और इनके अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं। {सियाही} (क़तर): गर्द-ओ-गुबार (2)। {और न ज़िल्लत} यानी: अपमान, जैसा कि जहन्नमियों पर छाता है। अर्थात: अल्लाह की ओर उनके इकट्ठा होने के स्थान (महशर) में न तो उन पर कोई धूल-मिट्टी पड़ेगी और न ही उन पर कोई अपमान छाएगा। अबू उबैदा ने अल-फरज़दक़ का शेर पढ़ा: बादशाही की चादर ओढ़े हुए, जिसके पीछे एक मौज है जिसके ऊपर तुम झंडे और धूल देखते हो (3) हसन ने 'ता' के सुकून के साथ "क़त्र" पढ़ा है। अल-नह्सास (5) के अनुसार "अल-क़त्र", "अल-क़तर" (4) और "अल-क़तरह" का एक ही अर्थ है। "क़तर" का एकवचन "क़तरह" है, और इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: {उन पर कालिख छाई होगी} (6) [अबसा: 41] यानी: उन पर धूल छा जाएगी। कहा गया: "क़तर" का अर्थ उदासी और ग्रहण है। इब्न अब्बास ने कहा: "क़तर" चेहरों की कालिमा है (7)। इब्न बहर ने कहा: आग का धुआं, जिससे हांडी की भाप (क़ुतार अल-क़िद्र) निकलती है (8)। इब्न अबी लैला ने कहा: यह उनके अपने रब, जो कि बहुत शक्तिशाली और महान है, को देखने के बाद होगा (9)। मैं (लेखक) कहता हूँ: इसमें विचार करने की ज़रूरत है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फरमाता है: {बेशक जिनके लिए हमारी तरफ़ से भलाई पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे (जहन्नम से) दूर रखे जाएंगे} उनके इस कथन तक: {बड़ी घबराहट उन्हें गमगीन नहीं करेगी} [अल-अंबिया: 101-103]। एक और आयत में फरमाया: {न उन्हें कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे} [अल-बक़राह: 262]। और फरमाया: {बेशक जिन्होंने कहा, 'हमारा रब अल्लाह है' फिर उस पर डटे रहे, उन पर फ़रिश्ते उतरते हैं (और कहते हैं) कि तुम डरो नहीं और न गम करो} आयत के अंत तक [फुस्सिल्लत: 30]। और यह आम (सामान्य) है, तो यह अल्लाह के फ़ज़्ल से किसी भी स्थान पर नहीं बदलता, न देखने से पहले...

(1) अल-नुकात वल-उयून 2/433। (2) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/15। (3) मजाज़ अल-क़ुरआन अज़-अबू उबैदा 1/277, और शेर अल-फरज़दक़ के दीवान के पृ. 234 पर है, जिसमें 'मुतव्वज' की जगह 'मुअतसिब' है। (4) (म) में: और अल-क़तरह। (5) इअराब अल-क़ुरआन 2/251 में। और हसन की किराअत 'अल-किराआत अल-शाज़ह' पृ. 57 में है। (6) मजाज़ अल-क़ुरआन अज़-अबू उबैदा 1/277। (7) इसे अल-तबरी 12/166 ने निकाला है। (8) इसे अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 2/433 में ज़िक्र किया है। (9) इसे अल-तबरी 12/166 ने निकाला है।

سورہ یونس: آیات ۲۶ ۴۸۵ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَرْهَقُ﴾ کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: پہنچنا، اسی سے کہا جاتا ہے: 'غلام مُراہِق' جب وہ مردوں میں شامل ہونے کے قریب ہو، اور کہا گیا ہے: بلند ہونا(۱)، اور کہا گیا ہے: ڈھانپ لینا، اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ ﴿قَتَرٌ﴾: غبار(۲)۔ ﴿وَلَا ذِلَّةٌ﴾ یعنی: رسوائی، جیسا کہ اہل جہنم کو لاحق ہوگی۔ یعنی: اللہ کی طرف ان کے حشر کے مقام پر ان کو غبار لاحق ہوگا اور نہ ہی ان پر ذلت چھائے گی۔ اور ابو عبیدہ نے فرزدق کا یہ شعر پڑھا: مُتَوَّجٌ برداء المُلکِ یتبعہ مَوْجٌ تری فوقه الرایاتِ والقَتَرَا(۳) (بادشاہی کی چادر کا تاج پہنے ہوئے، جس کے پیچھے ایک لہر ہے جس کے اوپر تم جھنڈے اور غبار دیکھتے ہو) اور حسن نے 'تا' کے سکون کے ساتھ «قَتْرٌ» پڑھا ہے، اور القَتْر، القَتَر(٤) اور القَتَرة سب ایک ہی معنی میں ہیں، یہ نحاس نے کہا ہے(٥)۔ القَتَر کی واحد قَتَرة ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ﴾(٦) [عبس: ٤١] یعنی: اس پر غبار چھا جائے گا۔ اور کہا گیا: قَتَر کا معنی افسردگی اور گہن ہے۔ ابن عباس نے کہا: القَتَر چہروں کی سیاہی ہے(٧)۔ ابن بحر نے کہا: آگ کا دھواں، اور اسی سے ہانڈی کی بھاپ (قُتار القِدْر) ہے(٨)۔ اور ابن ابی لیلیٰ نے کہا: یہ ان کے اپنے رب عز و جل کو دیکھنے کے بعد ہوگا(٩)۔ میں کہتا ہوں: اس میں تامل کی ضرورت ہے؛ کیونکہ اللہ عز و جل فرماتا ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾ اس ارشاد تک: ﴿لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ﴾ [الانبیاء: ۱۰۱-۱۰۳]۔ اور دوسری آیت میں فرمایا: ﴿وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ [البقرة: ۲۶۲] اور فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا﴾ الآیـــــــــة [فصلت: ۳۰]۔ اور یہ عام ہے، پس یہ - اللہ کے فضل سے - کسی بھی مقام پر نہیں بدلتا، نہ دیکھنے سے پہلے---

(١) النكت والعيون ٤٣٣/٢ . (٢) معانى القرآن للزجاج ١٥/٣ . (٣) مجاز القرآن لأبي عبيدة ٢٧٧/١ ، اور یہ شعر دیوان فرزدق ص ٢٣٤ میں ہے، اور اس میں 'متوّج' کی جگہ 'معتصب' ہے۔ (٤) (م) میں: والقترة۔ (٥) إعراب القرآن ٢٥١/٢ میں۔ اور حسن کی قرات 'القراءات الشاذة' ص ٥٧ میں ہے۔ (٦) مجاز القرآن لأبي عبيدة ٢٧٧/١ . (٧) اسے طبری نے ١٦٦/١٢ میں روایت کیا ہے۔ (٨) اسے ماوردی نے النكت والعيون ٤٣٣/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٩) اسے طبری نے ١٦٦/١٢ میں روایت کیا ہے۔

486 Surah Yunus: Verses 26 - 27

Nor after it - the face of the doer of good with blackness (1) from depression or sadness, nor does anything of the smoke of Hell or anything else cover it. "But as for those whose faces will turn white, they will be within the mercy of Allah, to abide therein forever." [Al-Imran: 107].

The Almighty's saying: "And those who have earned evil deeds, the recompense of an evil deed is the like thereof, and humiliation will cover them. No protector will they have from Allah. As if their faces had been covered with pieces from the night, dark [as it is]. Those are the companions of the Fire; they will abide therein forever." [27]

The Almighty's saying: "And those who have earned evil deeds" means: they committed sins, and it was said: shirk (associating partners with God). "The recompense of an evil deed is the like thereof": "Recompense" (Jaza') is in the nominative case as the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "is the like thereof" (bi-mithliha). Ibn Kaysan said: The 'ba' is extra, and the meaning is: the recompense of an evil deed is its like. It was said: The 'ba' with what follows is the predicate, and it is related to an omitted word whose place it took, and the meaning is: the recompense of an evil deed is existing as its like, such as your saying: 'I am only by you', meaning: 'I only exist by you'. And it is permissible that it relates to 'recompense', and the estimation is: 'the recompense of an evil deed by its like is existing', so the predicate of the subject was omitted (2). And it is permissible for 'recompense' to be in the nominative case on the estimation: 'then for them is the recompense of an evil deed'; so it would be like His saying: 'then a prescribed number from other days' [Al-Baqarah: 184], meaning: 'then upon him is a prescribed number', and its likes (3). And the 'ba' on this estimation relates to an omitted word, as if He said: 'for them is the recompense of an evil deed fixed as its like', or it could be emphatic or extra.

The meaning of this "likeness" is that the punishment is considered equivalent to their sins, meaning: they are not wronged, and the action of the Lord - whose power is exalted and whose status is high - is not motivated by a cause. "And humiliation will cover them" means: humiliation and disgrace will envelop them. "No protector will they have from Allah" means: from the punishment of Allah. "From a protector" means: a preventer who prevents them from it. "As if they had been covered" means: clothed (4). "Their faces with pieces" is the plural of 'piece'. Based on this, "dark" is a

circumstantial adverb (hal) for 'the night', meaning: their faces were covered with pieces of the night in its state of darkness.

(1) In (Th): the face of the benefactor is white and shining, with no blackness in it. (2) See Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 11/37, and Imla' Ma Mana Bihi al-Rahman (on the margin of al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/227. (3) Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/461. (4) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/545.

४८६ सूरा यूनुस: आयतें २६ - २७

और न ही उसके बाद - किसी दुख या उदासी से भलाई करने वाले का चेहरा काला (१) होगा, और न ही उस पर जहन्नम का धुआं या कुछ और चढ़ेगा। "लेकिन जिनके चेहरे सफेद होंगे, वे अल्लाह की रहमत में होंगे, वे उसमें हमेशा रहेंगे।" [आल-इमरान: १०७]।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जिन्होंने बुराइयां कमाईं, बुराई का बदला उसी जैसा है, और उन पर जिल्लत छा जाएगी। अल्लाह से उन्हें बचाने वाला कोई न होगा। गोया उनके चेहरे रात के टुकड़ों से ढके हुए हों, अंधेरी। यही लोग आग वाले हैं, वे उसमें हमेशा रहेंगे।" [२७]

अल्लाह तआला का फरमान: "और जिन्होंने बुराइयां कमाईं" यानी: उन्होंने गुनाह किए, और कहा गया: शिर्क। "बुराई का बदला उसी जैसा है": "बदला" (जज़ा) मुब्तदा होने के कारण मरफू है, और इसकी खबर "उसी जैसा" (बि-मिस्लिहा) है। इब्न कैसान ने कहा: 'बा' अतिरिक्त है, और अर्थ है: बुराई का बदला उसके बराबर है। यह भी कहा गया है: 'बा' अपने बाद वाले के साथ खबर है, और यह एक हटाए गए शब्द से संबंधित है जिसका इसने स्थान लिया है, और अर्थ है: बुराई का बदला उसके जैसे के रूप में मौजूद है, जैसे आपका कहना: 'मैं केवल आपके कारण हूँ', यानी: 'मैं केवल आपके कारण मौजूद हूँ'। और यह भी संभव है कि यह 'बदले' से संबंधित हो, और अनुमान हो: 'बुराई का बदला उसके जैसा होना मौजूद है', तो मुब्तदा की खबर को हटा दिया गया (२)। और यह भी संभव है कि 'बदला' इस अनुमान पर मरफू हो: 'तो उनके लिए बुराई का बदला है'; तो यह उनके इस कथन की तरह होगा: 'तो दूसरे दिनों से एक निश्चित संख्या' [अल-बक़रह: १८४], यानी: 'तो उस पर एक निश्चित संख्या है', और उसके समान (३)। और इस अनुमान पर 'बा' एक हटाए गए शब्द से संबंधित है, मानो उसने कहा: 'उनके लिए बुराई का बदला उसके समान स्थिर है', या यह ताकीद के लिए हो या अतिरिक्त हो।

इस "समानता" का अर्थ यह है कि वह बदला उनके गुनाहों के बराबर माना जाता है, यानी: उन पर जुल्म नहीं किया गया है, और रब का कार्य - जिसकी शक्ति महान है और जिसकी शान ऊँची है - किसी कारण से प्रेरित नहीं है। "और उन पर जिल्लत छा जाएगी" यानी: उन्हें अपमान और रुसवाई घेर लेगी। "अल्लाह से उन्हें बचाने वाला कोई न होगा" यानी: अल्लाह के अज़ाब से। "कोई बचाने वाला" यानी: कोई रोकने वाला जो उन्हें उससे बचा सके। "गोया उन्हें ढक दिया गया" यानी: पहना

दिया गया (४)। "उनके चेहरे टुकड़ों से" 'टुकड़ा' का बहुवचन है। इस आधार पर "अंधेरी" 'रात' के लिए हाल है, यानी: उनके चेहरे रात के टुकड़ों से उसके अंधेरे की स्थिति में ढक दिए गए थे।

(१) (ज़) में: भलाई करने वाले का चेहरा सफेद और चमकता हुआ है, उसमें कोई कालापन नहीं है। (२) देखिए अल-तबरसी की मजमा अल-बयान ११/३७, और इमला मा मन बिहि अल-रहमान (अल-फुतुहात अल-इलाहियाह के हाशिये पर) ३/२२७। (३) अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान १/४६१। (४) अल-वाहिदी की अल-वसीत २/५४५।

۴۸۶ سورہ یونس: آیات ۲۶ - ۲۷

اور نہ ہی اس کے بعد - کسی پریشانی یا غم کی وجہ سے بھلائی کرنے والے کا چہرہ سیاہ ہوگا (۱)، اور نہ ہی اس پر جہنم کا دھواں یا کچھ اور چڑھے گا۔ "لیکن جن کے چہرے سفید ہوں گے، وہ اللہ کی رحمت میں ہوں گے، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔" [آل عمران: ۱۰۷]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور جنہوں نے برائیاں کمائیں، برائی کا بدلہ اسی جیسا ہے، اور ان پر ذلت چھا جائے گی۔ اللہ سے انہیں بچانے والا کوئی نہ ہوگا۔ گویا ان کے چہرے رات کے ٹکڑوں سے ڈھانپ دیے گئے ہوں، اندھیری۔ یہی لوگ آگ والے ہیں، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔" [۲۷]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جنہوں نے برائیاں کمائیں" یعنی: انہوں نے گناہ کیے، اور کہا گیا: شرک۔ "برائی کا بدلہ اسی جیسا ہے": "بدلہ" (جزاء) مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر "اسی جیسا" (بمثلها) ہے۔ ابن کیسان نے کہا: 'با' زائد ہے، اور معنی ہے: برائی کا بدلہ اس کے برابر ہے۔ یہ بھی کہا گیا: 'با' اپنے بعد والے کے ساتھ خبر ہے، اور یہ ایک محذوف لفظ سے متعلق ہے جس کی جگہ اس نے لی ہے، اور معنی ہے: برائی کا بدلہ اس کے جیسا ہونا موجود ہے، جیسے آپ کا کہنا: 'میں صرف آپ کی وجہ سے ہوں'، یعنی: 'میں صرف آپ کی وجہ سے موجود ہوں'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'بدلے' سے متعلق ہو، اور تقدیر ہو: 'برائی کا بدلہ اس کے جیسا ہونا موجود ہے'، تو مبتدا کی خبر کو حذف کر دیا گیا (۲)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'بدلہ' اس تقدیر پر مرفوع ہو: 'پس ان کے لیے برائی کا بدلہ ہے'؛ تو یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہوگا: 'پس دوسرے دنوں سے ایک مقررہ تعداد' [البقرہ: ۱۸۴]، یعنی: 'پس اس پر ایک مقررہ تعداد ہے'، اور اس کی مثل (۳)۔ اور اس تقدیر پر 'با' ایک محذوف سے متعلق ہے، گویا اس نے کہا: 'ان کے لیے برائی کا بدلہ اس کے مثل ثابت ہے'، یا یہ تاکید کے لیے ہو یا زائد ہو۔

اس "مماثلت" کا مطلب یہ ہے کہ وہ بدلہ ان کے گناہوں کے برابر سمجھا جاتا ہے، یعنی: ان پر ظلم نہیں کیا گیا، اور رب کا فعل - جس کی قدرت عظیم اور شان بلند ہے - کسی علت کا محتاج نہیں۔ "اور ان پر ذلت چھا جائے گی" یعنی: انہیں رسوائی اور خواری ڈھانپ لے گی۔ "اللہ سے انہیں بچانے والا کوئی نہ ہوگا" یعنی: اللہ کے عذاب سے۔ "کوئی بچانے والا" یعنی: کوئی مانع جو انہیں اس سے روک سکے۔ "گویا انہیں ڈھانپ دیا گیا" یعنی: پہنا دیا گیا (۴)۔ "ان کے چہرے ٹکڑوں سے" 'ٹکڑے' کی جمع ہے۔ اس بنیاد پر "اندھیری" 'رات' کے لیے حال ہے، یعنی: ان کے چہرے رات کے ٹکڑوں سے اس کے اندھیرے کی حالت میں ڈھانپ دیے گئے تھے۔

(۱) (ظ) میں ہے: نیکی کرنے والے کا چہرہ سفید اور چمکدار ہے، اس میں کوئی سیاہی نہیں ہے۔ (۲) دیکھیے مجمع البیان للطبرسی ۱۱ / ۳۷، اور املاء ما من بہ الرحمن (بہامش الفتوحات الإلہیة) ۳ / ۲۲۷۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۱ / ۴۶۱۔ (۴) الوسیط للواحدی ۲ / ۵۴۵۔

Page 487

Surah Yunus: Verses 27 - 28

Al-Kisa'i and Ibn Kathir recited: «qit'an» with a sukun on the 'Ta', so «mudhliman» on this basis is an adjective, and it is possible that it is a circumstantial adverb (hal) for the night (1). And 'al-qit'': is the name of what is cut and then falls. Ibn al-Sikkit said: 'al-qit'': is a portion of the night (2), and it will come in [Surah] "Hud", God willing (3).

The Almighty's saying: {And [mention] the Day We will gather them all together; then We will say to those who associated others with Allah, "[Remain in] your place, you and your 'partners'." Then We will separate them, and their "partners" will say, "You did not used to worship us."} (28)

The Almighty's saying: {And [mention] the Day We will gather them} i.e., We bring them together, and "al-hashr" is gathering. {all together} is a circumstantial adverb (hal) (4). {then We will say to those who associated others with Allah} i.e., took a partner along with Allah. {[Remain in] your place} i.e., stay and remain firm in your place, and stand in your positions. {you and your 'partners'} and this is a threat. {Then We will separate them} i.e., We divided and cut what was between them of connection in the world (5). It is said: "zayyaltuhu fa-tazayyala", meaning: I separated it and it became separated. It is of the form "fa''altu"; because you say in its verbal noun "tazyilan", and if it were of the form "fay'altu", you would have said "zaylatan". And "al-muzayalah" is separation; it is said: "zayalahu muzayala" (6) and "ziyalan" when he separated from him. And "al-tazayul" is divergence.

Al-Farra' said (7): Some recited "fa-zayalna baynahum". It is said: "I do not 'uzayil' so-and-so," meaning: I do not part from him. If you say: "I do not 'uzawiluhu'"; it is with another meaning, meaning: I do not deceive him (8).

{and their "partners" will say} By partners, He meant: the angels. It was said: the devils, and it was said: the idols. Then Allah Almighty will make them speak, and this dialogue will take place between them. That is because they claimed against the devils whom they obeyed and the idols they worshipped that they [the devils/idols] commanded them to worship them, and they [the partners] say: "We were not worshipping you."

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/252. See al-Sab'ah p. 325, and al-Taysir p. 121. (2) Tahdhib al-Lughah 1/187. (3) In the interpretation of verse (81). (4) Ma'ani al-Qur'an

by al-Zajjaj 3/16. (5) The speech is similar in Tafsir al-Baghawi 2/352. (6) In the copies: "God separated him separation" (zayalahu Allah muzayala), and what is established is from al-Sihah (zyl) and the speech is from it. (7) In Ma'ani al-Qur'an 1/462, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/252, and what follows is from it. (8) Al-takhatul: Deceiving. Al-Sihah (khatal).

पृष्ठ 487

सूरह यूनुस: आयत 27 - 28

अल-किसाई और इब्न कथीर ने पढ़ा: «क़ित'अन» (क़तअ) 'ता' अक्षर पर सुकून के साथ, इसलिए «मुज़्लिमन» (अंधेरा) इस आधार पर एक विशेषण (सिफ़त) है, और यह संभव है कि यह "रात" के लिए एक हाल (अवस्थावाचक क्रिया विशेषण) हो (1)। और 'अल-क़ित'': उस चीज़ का नाम है जो कटकर गिर जाती है। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: 'अल-क़ित'': रात का एक हिस्सा है (2), और यह इंशाअल्लाह "हूड" में आएगा (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन हम उन सबको इकट्ठा करेंगे; फिर हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने (अल्लाह के साथ) शरीक ठहराया था, "अपनी जगह पर रहो, तुम और तुम्हारे शरीक।" फिर हम उनके बीच अलगाव कर देंगे, और उनके शरीक कहेंगे, "तुम हमारी इबादत नहीं करते थे।" (28)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन हम उन्हें इकट्ठा करेंगे} यानी: हम उन्हें जमा करेंगे, और 'हश्र' का अर्थ है जमा करना। {सबको} एक 'हाल' (अवस्था) है (4)। {फिर हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने शिर्क किया} यानी: अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराया। {अपनी जगह पर} यानी: अपनी जगह पर डटे रहो और स्थिर रहो, और अपने स्थानों पर खड़े रहो। {तुम और तुम्हारे शरीक} और यह एक धमकी है। {फिर हम उनके बीच अलगाव कर देंगे} यानी: हमने दुनिया में उनके बीच के संपर्क को अलग कर दिया और काट दिया (5), कहा जाता है: "ज़य्यल्तुहु फ़-तज़य्यला", यानी: मैंने उसे अलग किया और वह अलग हो गया। यह "फ़'अल्तु" के वज़्न पर है; क्योंकि आप इसके मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) में "तज़यीलन" कहते हैं, और यदि यह "फ़ैअल्तु" होता तो आप "ज़यलतन" कहते। और "मुज़ायलाह" का अर्थ है जुदाई, कहा जाता है: "ज़ायलाहु मुज़ायला" (6) और "ज़ियालन" जब वह उससे अलग हो गया। और "तज़ायुल" का अर्थ है भिन्नता।

अल-फ़र्रा ने कहा (7): कुछ लोगों ने पढ़ा: "फ़ज़ायल्ना बैनहुम", कहा जाता है: "मैं फलां से 'उज़ायिल' नहीं होता," यानी: मैं उससे अलग नहीं होता, और यदि आप कहें: "मैं उसे 'उज़ाविल' नहीं करता"; तो इसका एक और अर्थ है, यानी: मैं उसे धोखा नहीं देता (8)।

{और उनके शरीक कहेंगे} शरीकों से मुराद है: फरिश्ते। और कहा गया: शैतान, और कहा गया: मूर्तियां। फिर अल्लाह तआला उन्हें बोलने की शक्ति देगा, तो उनके बीच यह संवाद होगा। और वह

इसलिए कि उन्होंने उन शैतानों के खिलाफ दावा किया जिनकी उन्होंने बात मानी थी और जिन मूर्तियों की उन्होंने पूजा की थी कि उन्होंने उन्हें अपनी पूजा करने का हुक्म दिया था, और वे (शरीक) कहते हैं: "हम तुम्हारी इबादत नहीं करते थे।"

---

(1) नह़्हास द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/252। और देखें अस-सब'आ पृष्ठ 325, और अत-तयसीर पृष्ठ 121। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 1/187। (3) आयत (81) की व्याख्या में। (4) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/16। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/352 में भी इसी तरह की बात कही गई है। (6) प्रतियों में: "अल्लाह ने उसे अलग किया", और जो स्थापित है वह 'अल-सिह़ाह' (ज़ेल) से है और बात उसी से है। (7) मआनी अल-कुरान 1/462 में, और लेखक ने इसे नह़्हास के माध्यम से ए'राब अल-कुरान 2/252 में उनसे उद्धृत किया है, और इसके बाद का हिस्सा उन्हीं का है। (8) अत-तखातुल: धोखा देना। अल-सिह़ाह (खतल)।

صفحہ ٤٨٧

سورہ یونس: آیات ٢٧ - ٢٨

الکسائی اور ابن کثیر نے پڑھا: «قِطَعاً» طاء کے سکون کے ساتھ، پس اس بنا پر «مُظْلِماً» صفت ہے، اور جائز ہے کہ یہ "رات" سے حال ہو (١)۔ اور 'القِطْعُ': اس چیز کا نام ہے جو کٹ کر گر جائے۔ ابن السکیت نے کہا: 'القِطْع': رات کا ایک حصہ ہے (٢)، اور یہ انشاء اللہ "ہود" میں آئے گا (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنتُمْ وَشُرَكَاؤُكُمْ فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَاؤُهُم مَّا كُنتُمْ إِيَّانَا تَعْبُدُونَ ٢٨﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ﴾ یعنی: ہم انہیں جمع کریں گے، اور 'حشر' جمع کرنا ہے۔ ﴿جَمِيعًا﴾ حال ہے (٤)۔ ﴿ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا﴾ یعنی: جنہوں نے اللہ کے ساتھ شریک ٹھہرایا۔ ﴿مَكَانَكُمْ﴾ یعنی: اپنی جگہ پر رہو اور جمے رہو، اور اپنے مقامات پر کھڑے رہو۔ ﴿أَنتُمْ وَشُرَكَاؤُكُمْ﴾ اور یہ ایک وعید (دھمکی) ہے۔ ﴿فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: ہم نے ان کے درمیان دنیا کے تعلقات کو الگ اور منقطع کر دیا (٥)، کہا جاتا ہے: "زيلتُه فتزيَّلَ"، یعنی: میں نے اسے الگ کیا تو وہ الگ ہو گیا۔ یہ "فعَّلْتُ" کے وزن پر ہے؛ کیونکہ آپ اس کے مصدر میں "تزييلاً" کہتے ہیں، اور اگر یہ "فَيْعَلْتُ" ہوتا تو آپ "زَيْلةً" کہتے۔ اور "المُزايلة" جدائی ہے، کہا جاتا ہے: "زايلَه مُزايَلَةً" (٦) اور "زِيالاً" جب وہ اس سے الگ ہو گیا۔ اور "التزايل" تباین (فرق) ہے۔

الفراء نے کہا (۷): اور بعض نے پڑھا: «فزايَلْنا بينهم»، کہا جاتا ہے: "میں فلاں سے 'أزايل' نہیں ہوتا"، یعنی: میں اس سے الگ نہیں ہوتا، پس اگر تم کہو: "میں اس سے 'أزاوله' نہیں کرتا"؛ تو یہ دوسرے معنی میں ہے، اس کا مطلب ہے: میں اسے دھوکہ نہیں دیتا (۸)۔

﴿وَقَالَ شُرَكَاؤُهُم﴾ شرکاء سے مراد ہے: فرشتے۔ اور کہا گیا: شیاطین، اور کہا گیا: بت، پھر اللہ تعالیٰ انہیں گویائی عطا فرمائے گا، تو ان کے درمیان یہ مکالمہ ہوگا۔ اور وہ اس لئے کہ انہوں نے ان شیاطین پر دعویٰ کیا جن کی انہوں نے اطاعت کی تھی اور ان بتوں پر جن کی انہوں نے عبادت کی تھی کہ انہوں نے انہیں اپنی عبادت کا حکم دیا تھا، اور وہ (شرکاء) کہتے ہیں: تم ہماری عبادت نہیں کرتے تھے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲۵۲/۲۔ اور دیکھئے السبعہ ص ۳۲۵، اور التیسیر ص ۱۲۱۔ (۲) تہذیب اللغة ۱۸۷/۱۔ (۳) آیت (۸۱) کی تفسیر میں۔ (٤) معاني القرآن للزجاج ١٦/٣۔ (٥) تفسیر بغوی ۳۵۲/۲ میں بھی اسی طرح کا کلام ہے۔ (٦) نسخوں میں ہے: "زايله الله مزايلة"، اور جو ثابت ہے وہ الصحاح (زیل) سے ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۷) معاني القرآن ٤٦٢/١ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۲۵۲/۲ میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا کلام انہی سے ہے۔ (۸) التخاتل: دھوکہ دینا۔ الصحاح (ختل)۔

...until you commanded us. Mujahid said: Allah will make the idols speak and they will say: We were not aware that you were worshipping us, and we did not command you to worship us (1). If the "partners" are interpreted as devils, the meaning is that they say this out of bewilderment, or they say it falsely as a ruse (2) for salvation, and such things may happen tomorrow, even if knowledge becomes necessary.

The Almighty's saying: {So sufficient is Allah as a witness between us and you that we were of your worship unaware} (29)

The Almighty's saying: {So sufficient is Allah as a witness between us and you} "Shahidan" (a witness) is an object (3), meaning: Allah is sufficient as a witness, or it is a specification (tamyiz), meaning: Be content with Him as a witness between us and you if we had commanded you to do this or were pleased with it from you. {Indeed we were} meaning: we were not {unaware of your worship}: except unaware, we do not hear, nor see, nor reason; because we were inanimate objects with no spirit in us (4).

The Almighty's saying: {There every soul will experience what it has sent before, and they will be returned to Allah, their true Lord, and that which they used to invent will go astray from them} (30)

The Almighty's saying: {There} is in the accusative case as an adverb. {will experience} meaning: at that time (5). "Tablu" (will experience), i.e., will taste. Al-Kalbi said: will know. Mujahid: will be tested (6). {every soul what it has sent before} i.e., the reward for what it did and put forward. It is also said: it will surrender, meaning: it surrenders the rights it owes to their rightful owners without its choice (7).

---

(1) Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 11/42. Tafsir Abi al-Layth 2/97. Mujahid's saying narrated by al-Tabari 12/171. (2) In (M): or they say lies and ruses. (3) We have not come across this view; what is in the sources is that "Shahidan" has two aspects: first: tamyiz (specification), and second: hal (circumstantial). See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/16, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/252, Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/344, and al-Durr al-Masun 3/587. (4) Tafsir al-Baghawi 2/352, and Zad al-Masir 4/27. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/252. (6) Tafsir Mujahid 1/294, narrated by al-Tabari 12/173, and see Tafsir al-Baghawi 2/352. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/434.

सूरह यूनुस, आयतें २८ - ३० / ४८८

...जब तक तुमने हमें आज्ञा नहीं दी। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह बुतों (मूर्तियों) को बुलवाएगा तो वे कहेंगे: हमें पता भी नहीं था कि तुम हमारी इबादत कर रहे हो, और हमने तुम्हें अपनी इबादत का हुक्म नहीं दिया था (१)। और अगर 'साझेदारों' से मुराद शैतान हैं, तो इसका मतलब है कि वे यह बात घबराहट में कहेंगे, या वे इसे निजात पाने की चाल (२) के तौर पर झूठ बोलेंगे, और कल भी ऐसा ही हो सकता है, चाहे इल्म ज़रूरी हो जाए।

अल्लाह का फरमान है: {अल्लाह हमारे और तुम्हारे दरमियान गवाह के तौर पर काफी है कि हमें तुम्हारी इबादत की कोई खबर न थी} (२९)

अल्लाह का फरमान: {अल्लाह हमारे और तुम्हारे दरमियान गवाह के तौर पर काफी है} "शहीदन" (गवाह) मफऊल (कर्म) है (३), यानी: अल्लाह गवाह के तौर पर काफी है, या यह तमीज़ (विशेषण) है, यानी: हमारे और तुम्हारे बीच गवाह के तौर पर उसी पर संतोष करो अगर हमने तुम्हें इसका हुक्म दिया होता या हम तुम्हारी इस बात से खुश होते। {बेशक हम} यानी: हम नहीं थे {तुम्हारी इबादत से बेखबर}: सिवाय इसके कि बेखबर थे, हम न सुनते थे, न देखते थे और न समझते थे; क्योंकि हम बेजान चीज़ें थे जिनमें कोई रूह नहीं थी (४)।

अल्लाह का फरमान है: {वहां हर शख्स अपने पहले के किए हुए कर्मों को जांच लेगा और वे अल्लाह की तरफ लौटाए जाएंगे जो उनका सच्चा मालिक है, और जो कुछ वे झूठ गढ़ा करते थे उनसे खो जाएगा} (३०)

अल्लाह का फरमान: {वहां} यह ज़र्फ(अधिकरण कारक) के तौर पर नसब की हालत में है। {जांच लेगा} यानी: उस वक्त (५)। "तबलू" (जांच लेगा), यानी: चखेगा। अल-कल्बी ने कहा: जान लेगा। मुजाहिद ने कहा: आज़माया जाएगा (६)। {हर जान जो उसने पहले किया} यानी: उसने जो कुछ किया और आगे भेजा उसका बदला। यह भी कहा गया है: वह सौंप देगा, यानी: वह उन अधिकारों को सौंप देगा जो उस पर वाजिब हैं, उनके असली हकदारों को अपनी पसंद के बिना (७)।

---

(१) मजमा' अल-बयान लित-तबरसी ४२/११। तफ़सीर अबी अल-लैथ ९७/२। मुजाहिद का कॉल अल-तबरी ने निकाला है १७१/१२। (२) (म) में है: या वे झूठ और चाल के तौर पर कहते हैं। (३) हमें यह पहलू नहीं मिला, और स्रोतों में "शहीदन" के दो पहलू हैं: पहला: तमीज़, और दूसरा: हाल। देखें

ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन १६/३, नहस की ए'राब अल-क़ुरआन २५२/२, मक्की की मुश्किल ए'राब अल-क़ुरआन ३४४/१, और अल-दुर्र अल-मसून ५८७/३। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ३५२/२, और ज़ाद अल-मसीर २७/४। (५) नहस की ए'राब अल-क़ुरआन २५२/२। (६) तफ़सीर मुजाहिद २९४/१, और इसे अल-तबरी ने निकाला है १७३/१२, और देखें तफ़सीर अल-बग़वी ३ा२/२। (७) अल-नुकत वल-उयून ४३४/२।

سورہ یونس، آیات ۲۸ - ۳۰ / ۴۸۸

... یہاں تک کہ تم نے ہمیں حکم دیا۔ مجاہد نے کہا: اللہ بتوں کو گویا کرے گا تو وہ کہیں گے: ہمیں شعور تک نہ تھا کہ تم ہماری عبادت کر رہے ہو، اور نہ ہی ہم نے تمہیں اپنی عبادت کا حکم دیا تھا (۱)۔ اور اگر 'شرکاء' سے مراد شیاطین لیے جائیں تو اس کا مطلب ہے کہ وہ یہ بات گھبراہٹ میں کہیں گے، یا نجات کے لیے بطور حیلہ (۲) جھوٹ بولیں گے، اور ایسا ہی کل (قیامت کے دن) بھی ہو سکتا ہے، اگرچہ علم ضروری ہو جائے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِن كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ} (۲۹)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} "شہیداً" مفعول (۳) ہے، یعنی: اللہ بحیثیت گواہ کافی ہے، یا یہ تمیز ہے، یعنی: ہمارے اور تمہارے درمیان اللہ کی گواہی پر اکتفا کرو اگر ہم نے تمہیں اس کا حکم دیا ہوتا یا ہم تم سے راضی ہوتے۔ {إِن كُنَّا} یعنی: ہم نہ تھے {عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ}: مگر بے خبر، ہم نہ سنتے تھے، نہ دیکھتے تھے اور نہ سمجھتے تھے؛ کیونکہ ہم بے جان تھے، ہم میں روح نہ تھی (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {هُنَالِكَ تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ} (۳۰)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {هُنَالِكَ} ظرف کی بنا پر محلِ نصب میں ہے۔ {تَبْلُو} یعنی: اس وقت (۵)۔ "تبلو" یعنی: چکھے گی۔ اور کلبی نے کہا: جان لے گی۔ مجاہد نے کہا: آزمائی جائے گی (۶)۔ {كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ} یعنی: اس کے اعمال اور جو کچھ اس نے آگے بھیجا اس کی جزا۔ اور کہا گیا ہے: وہ

سونپ دے گی، یعنی: وہ حقوق جو اس پر لازم ہیں ان کے اصل حقداروں کو بغیر اپنی مرضی کے سونپ دے گی (۷)۔

---

(۱) مجمع البیان للطبرسی ۴۲/۱۱۔ وتفسیر ابی اللیث ۹۷/۲۔ وقول مجاہد اخرج الطبری ۱۷۱/۱۲۔

(۲) (م) میں ہے: یا وہ جھوٹ اور حیلے کے طور پر کہتے ہیں۔ (۳) ہمیں اس قول کا سراغ نہیں ملا، اور مصادر میں "شہیداً" کی دو صورتیں ہیں: پہلی: تمیز، اور دوسری: حال۔ ملاحظہ ہو معانی القرآن للزجاج ۱۶/۳ ، واعراب القرآن للنحاس ۲۵۲/۲ ، ومشکل اعراب القرآن لمکی ۳۴۴/۱ ، والدر المصون ۵۸۷/۳۔ (۴) تفسیر البغوی ۳۵۲/۲ ، وزاد المسیر ۲۷/۴۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲۵۲/۲۔ (۶) تفسیر مجاہد ۲۹۴/۱ ، واخرج الطبری ۱۷۳/۱۲ ، وینظر تفسیر البغوی ۳۵۲/۲۔ (۷) النکت والعیون ۴۳۴/۲۔

Hamza and al-Kisa'i recited: "tatlu" (she/it reads) (1), meaning: every soul reads its book that was written for it. It was also said: "tatlu" means follows, meaning: every soul follows what it sent forth in the worldly life, as said by al-Suddi. From this is the poet's saying: Verily, the suspicious follows the suspicious, just as you saw the wolf following the wolf (2). His (The Almighty's) saying: {And they will be returned to Allah, their true Master (Mawla-hum al-Haqq)} [Mawla] with the genitive case as a substitute (badal) or an attribute (sifah) (3). And it is permissible to make "al-Haqq" accusative from three aspects: the estimation would be "they returned truly (haqqan)", then the definite article (alif and lam) was added. And it is permissible that the estimation be: "their Master truly", not what they worship besides Him. The third aspect: that it be praise, meaning: I mean the Truth. And it is permissible to raise (nominative) "al-Haqq" and the meaning would be: their Master is the Truth - as a subject and predicate, separating it from what precedes - not what they associate with Him (4). He, Glory be to Him, described Himself as the Truth; because truth is from Him, just as He described Himself as Justice; because justice is from Him (5), meaning: every justice and truth is from Him. Ibn Abbas said: "their Master with the truth," meaning: who recompenses them with the truth (6). {And lost from them} meaning: vanished, {what they used to invent} in the nominative position (7), and it is in the sense of a verbal noun, i.e., their invention. If it is asked: how did He say: "and they will be returned to Allah, their true Master" when He has informed that the disbelievers have no master? It is said: He is not their Master in terms of victory and assistance, but He is their Master in terms of sustenance and bestowing of blessings (8).

(1) Al-Sab'ah p. 325, and al-Taysir p. 121. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 2/434. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/344. And what is between brackets is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/252, without his saying: as a subject and predicate and separation from what precedes. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 2/434. (6) Al-Wahidi mentioned its meaning in Al-Wajiz (on the margin of Sarah Labid) 1/367. (7) In (D), (Z), and (M): "yaftarun" in the nominative position, and what is established is from the rest of the copies, which is consistent with what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/252-253, and the speech is from him. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 2/434.

सूरह यूनुस: आयत 30 489

हमज़ा और अल-किसाई ने "ततलू" (वह पढ़ती है) (1) पढ़ा, जिसका अर्थ है: प्रत्येक आत्मा अपनी उस पुस्तक को पढ़ेगी जो उसके लिए लिखी गई थी। और कहा गया है: "ततलू" का अर्थ है 'अनुसरण करना', अर्थात: प्रत्येक आत्मा उसका अनुसरण करती है जो उसने दुनिया में पहले भेजा था, जैसा कि अल-सुद्दी ने कहा। इसी से कवि का कथन है: निश्चित रूप से, संदेहास्पद संदेहास्पद का अनुसरण करता है, जैसे आपने भेड़िये को भेड़िये का अनुसरण करते देखा (2)। ईश्वर का कथन: {और वे अल्लाह की ओर लौटाए जाएंगे, जो उनका सच्चा स्वामी (मौला) है} [मौला] को बदल (badal) या सिफत (विशेषण) के रूप में जेर (kasra) के साथ पढ़ा गया है (3)। और "अल-हक्क" को तीन कारणों से जबर (nasb) देना जायज है: अनुमान यह होगा: "वे सचमुच (हक्कन) लौटाए गए", फिर अलिफ़ और लाम लाया गया। और यह भी जायज है कि अनुमान हो: "उनका स्वामी वास्तव में", न कि वह जिसकी वे उनके सिवा पूजा करते हैं। तीसरा पहलू: यह प्रशंसा हो, अर्थात: मेरा मतलब है 'सत्य'। और "अल-हक्क" को पेश (raf') देना जायज है और अर्थ होगा: "उनका स्वामी सत्य है" - मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) के रूप में, पिछले भाग से अलग करते हुए - न कि वह जिसे वे उनके साथ शरीक ठहराते हैं (4)। और उसने, जो कि पवित्र है, स्वयं को 'सत्य' के रूप में वर्णित किया; क्योंकि सत्य उसी से है, जैसे उसने स्वयं को 'न्याय' के रूप में वर्णित किया; क्योंकि न्याय उसी से है (5), अर्थात: प्रत्येक न्याय और सत्य उसी की ओर से है। इब्न अब्बास ने कहा: "सत्य के साथ उनका स्वामी", अर्थात: वह जो उन्हें सत्य के साथ बदला देता है (6)। {और उनसे खो गया} अर्थात: व्यर्थ हो गया, {जो वे गढ़ा करते थे} रफा की स्थिति में (7), और यह मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के अर्थ में है, यानी: उनका गढ़ना। यदि पूछा जाए: उन्होंने यह कैसे कहा: "और वे अल्लाह की ओर लौटाए जाएंगे, जो उनका सच्चा स्वामी है" जबकि उन्होंने खबर दी है कि काफिरों का कोई स्वामी नहीं है? कहा गया: वह जीत और मदद के मामले में उनका स्वामी नहीं है, लेकिन वह जीविका देने और नेमतों की वर्षा करने में उनका स्वामी है (8)।

(1) अल-सबआ पृ. 325, और अल-तयसीर पृ. 121। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/434। (3) मुश्किल इराब अल-कुरान 1/344। और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (4) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/252, उनके इस कथन के बिना: मुब्तदा, खबर और पिछले से अलग होने पर। (5) अल-नुकत वल-उयून 2/434। (6) अल-वाहिदी ने अल-वजीज (सराह लबीद के हाशिये पर) 1/367 में इसका अर्थ बताया है। (7) (द), (ज़) और (म) में: रफा की स्थिति में "यफ़तरून", और बाकी प्रतियों से

जो प्रमाणित है, वह नहहास 2/252-253 द्वारा इराब अल-कुरान में जो है उसके अनुरूप है, और बात उन्हीं की है। (8) अल-नुकत वल-उयून 2/434।

سورہ یونس: آیت ۳۰ ۴۸۹

حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «تتلو»(۱) یعنی: ہر نفس اپنی کتاب پڑھے گا جو اس پر لکھی گئی۔ اور کہا گیا: «تتلو»: پیروی کرنا ہے، یعنی: ہر نفس اس چیز کی پیروی کرتا ہے جو اس نے دنیا میں آگے بھیجی، یہ سدی نے کہا۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: بے شک مشکوک مشکوک کی پیروی کرتا ہے جیسا کہ تم نے بھیڑیے کو بھیڑیے کے پیچھے چلتے دیکھا (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقِّ﴾ [مولی] بدل یا صفت ہونے کی وجہ سے کسرہ (جر) کے ساتھ ہے(۳)۔ اور «الحق» کو تین وجوہات سے نصب (زبر) دینا جائز ہے، تقدیر ہوگی: «وردوا حقاً»، پھر الف اور لام لایا گیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر ہو: «مولاھم حقاً»، نہ کہ وہ جن کی وہ اس کے سوا عبادت کرتے ہیں۔ اور تیسری وجہ یہ ہے کہ یہ مدح (تعریف) ہو، یعنی: میری مراد حق ہے۔ اور «الحق» کو رفع (پیش) دینا جائز ہے اور معنی ہوگا: ان کا مولیٰ حق ہے - مبتدا اور خبر ہونے کی بنا پر اور ما قبل سے منقطع ہونے کی بنا پر - نہ کہ وہ جنہیں وہ اس کے ساتھ شریک کرتے ہیں(۴)۔ اور اس نے سبحانہ وتعالیٰ نے خود کو حق کے ساتھ متصف کیا؛ اس لیے کہ حق اسی کی طرف سے ہے، جیسا کہ اس نے خود کو عدل के साथ متصف کیا؛ اس لیے کہ عدل اسی کی طرف سے ہے(۵)، یعنی: ہر عدل اور حق اسی کی جانب سے ہے، اور ابن عباس نے کہا: «مولاھم بالحق»، یعنی: وہ جو انہیں حق کے ساتھ جزا دیتا ہے(۶)۔ ﴿وَضَلَّ عَنْهُمْ﴾ یعنی: باطل ہو گیا، ﴿مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ محل رفع میں ہے(۷)، اور یہ مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: ان کا افتراء (جھوٹ گھڑنا)۔ اگر کہا جائے: اللہ نے کیسے فرمایا: «وردوا إلى الله مولاھم الحق» جبکہ اس نے خبر دی ہے کہ کافروں کا کوئی مولیٰ نہیں؟ کہا گیا: وہ نصرت اور مدد میں ان کا مولیٰ نہیں ہے، اور وہ رزق دینے اور نعمتوں کی فراوانی میں ان کا مولیٰ ہے(۸)۔

(١) السبعة ص ٣٢٥، والتيسير ص ١٢١۔ (٢) النكت والعيون ٢ / ٤٣٤۔ (٣) مشكل إعراب القرآن ١/ ٣٤٤۔ اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٢٥٢، بغیر ان کے اس قول کے: مبتدا، خبر اور ما قبل سے انقطاع پر۔ (٥) النكت والعيون ٢ / ٤٣٤۔ (٦) الواحدی نے اس کا معنی الوجیز میں (مراح لبید کے حاشیے پر) ١ / ٣٦٧ ذکر کیا ہے۔ (٧) (د)، (ز) اور (م) میں: محل رفع میں «یفترون»، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے، وہ اس کے موافق ہے جو النحاس کی إعراب القرآن ٢ / ٢٥٢ - ٢٥٣ میں ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (٨) النكت والعيون ٢ / ٤٣٤۔

Page 490

Surah Yunus: Verses 31 - 32

Allah the Almighty says: {Say, "Who provides for you from the heaven and the earth? Or who controls hearing and sight? And who brings the living out of the dead and brings the dead out of the living? And who disposes [every] matter?" They will say, "Allah." So say, "Then will you not fear Him?"} (31)

The purpose of this discourse is to refute the polytheists and establish proof against them. For those among them who admit it, the proof is clear against them. And for those who do not admit it, it is established for them that these heavens and the earth must have a Creator, and no sane person would dispute this. This is close to the level of necessity.

{from the heaven} meaning: through rain. {and the earth}: through plants. {Or who controls hearing and sight} meaning: who made and created them(1) for you. {And who brings the living out of the dead} meaning: the plant from the earth, the human from the sperm-drop, the ear of grain from the seed, the bird from the egg, and the believer from the disbeliever(2). {And who disposes [every] matter} meaning: who ordains and decrees it. {They will say, "Allah"} because they used to believe that the Creator is Allah, or they will say it is Allah if they think and act justly. So say to them, O Muhammad: {Then will you not fear Him?} meaning: will you not fear His punishment and vengeance in this world and the Hereafter?(3)

Allah the Almighty says: {For that is Allah, your Lord, the Truth. And what can be beyond truth except error? So how are you averted?} (32)

Allah the Almighty says: {For that is Allah, your Lord, the Truth. And what can be beyond truth except error?}

There are eight issues regarding this: The first: Allah the Almighty says: {For that is Allah, your Lord, the Truth} meaning: this one who does these things is your true Lord, not what you have associated with Him(4). {And what can be beyond truth} "dha" is a connective particle, meaning: what is after...

---

(1) In (D) and (M): "made them and created them." See Al-Wajiz by Al-Wahidi 1/367. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/546. (3) Tafsir al-Baghawi 2/352. (4) The previous source.

पृष्ठ ९१·

सूरह यूनुस: आयत ३१ - ३२

अल्लाह तआला का फरमान: {कहिए कि वह कौन है जो तुम्हें आकाश और धरती से रोज़ी देता है, या वह कौन है जो कान और आँखों का मालिक है, और वह कौन है जो जीवित को मृत से निकालता है और मृत को जीवित से निकालता है, और वह कौन है जो (सारे) काम की व्यवस्था करता है? तो वे कहेंगे कि 'अल्लाह'। तो कह दीजिए कि फिर तुम डरते क्यों नहीं?} (३१)

इस कथन का उद्देश्य बहुदेववादियों (मुशरिकों) का खंडन करना और उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित करना है। उनमें से जो इसे स्वीकार करता है, तो उसके विरुद्ध प्रमाण स्पष्ट है, और जो स्वीकार नहीं करता, तो उस पर यह सिद्ध किया जाता है कि इन आकाशों और धरती का कोई न कोई सृष्टा (खालिक) होना अनिवार्य है, और कोई भी बुद्धिमान व्यक्ति इसमें संदेह नहीं करेगा। यह अनिवार्यता के स्तर के निकट है।

{आकाश से} का अर्थ है: वर्षा के द्वारा। {और धरती से}: वनस्पतियों के द्वारा। {या वह कौन है जो कान और आँखों का मालिक है} अर्थात: वह कौन है जिसने इन्हें तुम्हारे लिए बनाया और उत्पन्न किया(१)। {और वह कौन है जो जीवित को मृत से निकालता है} अर्थात: धरती से पौधा, वीर्य से मनुष्य, दाने से बाली, अंडे से पक्षी, और काफिर से मोमिन(२)। {और वह कौन है जो सारे काम की व्यवस्था करता है} अर्थात: उसका निर्धारण और फैसला करता है। {तो वे कहेंगे कि अल्लाह} क्योंकि वे मानते थे कि सृष्टा अल्लाह ही है, या वे कहेंगे कि वह अल्लाह है यदि वे विचार करें और न्याय से काम लें। तो ऐ मुहम्मद! उनसे कह दीजिए: {फिर तुम डरते क्यों नहीं?} अर्थात: क्या तुम दुनिया और आख़िरत में उसके दंड और प्रकोप से नहीं डरते?(३)

अल्लाह तआला का फरमान: {तो वही अल्लाह तुम्हारा सच्चा रब है। फिर सत्य के बाद पथभ्रष्टता के सिवा और क्या है? फिर तुम कहाँ फिरे जा रहे हो?} (३२)

अल्लाह तआला का फरमान: {तो वही अल्लाह तुम्हारा सच्चा रब है। फिर सत्य के बाद पथभ्रष्टता के सिवा और क्या है?}

इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तो वही अल्लाह तुम्हारा सच्चा रब है} अर्थात: यह जो ये सब काम करता है वही तुम्हारा सच्चा रब है, न कि वह जिसे तुमने उसके साथ

साझीदार बनाया है(४)। {फिर सत्य के बाद क्या है} इसमें 'जा' (ا) सिला (अतिरिक्त शब्द) है, जिसका अर्थ है: सत्य के बाद क्या...

---

(१) (द) और (म) में: "उन्हें बनाया और उन्हें उत्पन्न किया"। देखिए अल-वजीज़ अल-वाहिदी १/३६७। (२) अल-वसीत अल-वाहिदी २/५४६। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी २/३५२। (४) पिछला स्रोत।

صفحہ ۴۹۰

سورہ یونس: آیات ۳۱ - ۳۲

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ مَن يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّن يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَن يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَن يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ (۳۱)﴾

اس کلام کا مقصد مشرکین کی تردید اور ان پر حجت قائم کرنا ہے۔ چنانچہ ان میں سے جس نے اقرار کر لیا اس پر حجت ظاہر ہو گئی، اور جس نے اقرار نہ کیا اس پر یہ ثابت کیا جائے گا کہ ان آسمانوں اور زمین کا کوئی نہ کوئی خالق ضرور ہونا چاہیے، اور کوئی بھی عقل مند اس میں شک نہیں کرے گا۔ اور یہ بات درجۂ ضرورت (یقین) کے قریب ہے۔

﴿مِنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: بارش کے ذریعے۔ ﴿وَالْأَرْضِ﴾: نباتات کے ذریعے۔ ﴿أَمَّن يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ﴾ یعنی: جس نے انہیں تمہارے لیے بنایا اور پیدا کیا(۱)۔ ﴿وَمَن يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ﴾ یعنی: زمین سے نباتات، نطفہ سے انسان، دانے سے بالی، انڈے سے پرندہ، اور کافر سے مومن نکالتا ہے(۲)۔ ﴿وَمَن يُدَبِّرُ الْأَمْرَ﴾ یعنی: جو اس کی تقدیر بناتا اور فیصلہ کرتا ہے۔ ﴿فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ﴾ کیونکہ وہ یہ عقیدہ رکھتے تھے کہ خالق اللہ ہی ہے، یا اگر وہ سوچیں اور انصاف کریں تو کہیں گے کہ وہ اللہ ہے۔ تو اے محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) ان سے کہیے: ﴿أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾ یعنی: کیا تم دنیا اور آخرت میں اس کے عذاب اور اس کی پکڑ سے نہیں ڈرتے؟(۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنَّىٰ تُصْرَفُونَ (۳۲)﴾

قول باری تعالیٰ: ﴿فَذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَذَٰلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ﴾ یعنی: یہ جو یہ کام کرتا ہے وہی تمہارا سچا رب ہے، وہ نہیں جنہیں تم نے اس کا شریک ٹھہرایا ہے(٤)۔ ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ﴾ میں «ذا» صلہ ہے، یعنی: حق کے بعد کیا...

---

(١) (د) اور (م) میں: "جعلهما وخلقهما" (ان دونوں کو بنایا اور ان دونوں کو پیدا کیا) ہے۔ دیکھئے الوجیز للواحدی ١/ ٣٦٧۔ (٢) الوسیط للواحدی ٢/ ٥٤٦۔ (٣) تفسیر البغوی ٢/ ٣٥٢۔ (٤) سابقہ مصدر۔

...worshiping the True God, if His worship is abandoned, except misguidance (1).

Some of the predecessors said: The outward meaning of this verse indicates that whatever is after God is misguidance; because its beginning is "That is Allah, your true Lord" and its end is "So what is after truth but misguidance?" So this is regarding faith and disbelief, not regarding actions. Some of them said: Disbelief is covering the truth, and everything that was other than the truth follows this path, so the forbidden is misguidance, and the permissible is guidance, for Allah is the one who permits and prohibits (2).

The first view is correct; because before it says: "Say, 'Who provides for you from the heaven and the earth?'" then He said: "That is Allah, your true Lord," meaning: This is the One who provided for you, and all of this is His doing. "Your true Lord" means: The One for whom divinity is true and deserves worship, and if that is the case, then a partner with Him is misguidance and not true (3).

Second: Our scholars said: This verse ruled that there is no third status between truth and falsehood in this matter, which is the monotheism of God Almighty, and the same is the case in its counterparts, which are the matters of principles (usul) where the truth is on one side; because the discussion in them is only about establishing (4) the existence of an essence and its nature. This is in contrast to the matters of branches (furu'), about which God Almighty said: "For each of you We have made a law and a method" [Al-Ma'idah: 48], and his saying (peace and blessings be upon him): "The lawful is clear, and the forbidden is clear, and between them are ambiguous matters" (5). The discussion in the branches is only about rulings that arise upon the existence of an established essence that is not differed upon, but rather the rulings related to it differ.

(1) Al-Wajiz by Al-Wahidi 1/368. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1040 - 1041. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/118. (4) In (Kh), (Z), and (M): enumeration (ta'did), and in (D) and (Zha): estimation (taqdir), and what is fixed is from Al-Muharrar al-Wajiz 3/118, and the speech from it to the end of the issue. (5) It is in the two Sahihs from the hadith of Al-Nu'man ibn Bashir, and it was previously mentioned in 2/295.

...सच्चे ईश्वर की इबादत, यदि उसकी इबादत छोड़ दी जाए, तो वह सिवाय गुमराह (भटकाव) के और कुछ नहीं है (1)।

कुछ पूर्वजों ने कहा: इस आयत का बाहरी अर्थ इंगित करता है कि अल्लाह के बाद जो कुछ भी है वह गुमराह है; क्योंकि इसकी शुरुआत है "वही अल्लाह तुम्हारा सच्चा रब है" और इसका अंत है "तो सच्चाई के बाद गुमराह के सिवा और क्या है?" तो यह ईमान और कुफ्र के बारे में है, कर्मों के बारे में नहीं। उनमें से कुछ ने कहा: कुफ्र सच्चाई को छिपाना है, और जो कुछ भी सच्चाई के अलावा था वह इसी रास्ते पर चला, इसलिए हराम गुमराह है, और हलाल हिदायत (मार्गदर्शन) है, क्योंकि अल्लाह ही हलाल करने वाला और हराम करने वाला है (2)।

पहला विचार सही है; क्योंकि इससे पहले कहा गया है: "कहो, 'कौन तुम्हें आसमान और ज़मीन से रोज़ी देता है?'" फिर उसने कहा: "वही अल्लाह तुम्हारा सच्चा रब है," यानी: यह वही है जिसने तुम्हें रोज़ी दी, और यह सब उसी का काम है। "तुम्हारा सच्चा रब" का अर्थ है: वह जिसके लिए देवत्व (इलाहियत) सत्य है और इबादत का हकदार है, और यदि ऐसा है, तो उसके साथ कोई शरीक गुमराह है और सत्य नहीं है (3)।

दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत ने यह फैसला दिया कि इस मामले में, जो अल्लाह तआला की तौहीद (एकेश्वरवाद) है, सत्य और असत्य के बीच कोई तीसरा स्थान नहीं है, और ऐसा ही इसके समकक्षों में भी है, जो सिद्धांतों (उसूल) के मामले हैं जहाँ सत्य एक तरफ होता है; क्योंकि उनमें चर्चा केवल एक अस्तित्व (ज़ात) के होने और वह कैसा है, को स्थापित करने (4) के बारे में है। यह उपशाखाओं (फुरू) के मामलों के विपरीत है, जिसके बारे में अल्लाह तआला ने कहा: "तुममें से प्रत्येक के लिए हमने एक कानून और एक मार्ग बनाया है" [अल-माइदा: 48], और उनका कहना (शांति और आशीर्वाद उन पर हो): "हलाल स्पष्ट है, और हराम स्पष्ट है, और उनके बीच संदिग्ध मामले हैं" (5)। उपशाखाओं में चर्चा केवल उन निर्णयों के बारे में है जो एक स्थापित अस्तित्व के अस्तित्व पर उत्पन्न होते हैं जिस पर मतभेद नहीं होता है, बल्कि उससे संबंधित निर्णयों में मतभेद होता है।

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वजीज़ 1/368। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1040 - 1041। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/118। (4) (ख़), (ज़), और (म) में: गणना (तादीद), और (द) और (ज़ा) में: अनुमान (तक़दीर), और जो निश्चित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/118 से है, और भाषण वहां से मुद्दे के अंत तक है। (5) यह नुमान इब्न बशीर की हदीस से बुखारी और मुस्लिम (सहीहैन) में है, और पहले 2/295 में उल्लेख किया गया है।

...سچے معبود کی عبادت، اگر اس کی عبادت چھوڑ دی جائے تو سوائے گمراہی کے (1)۔

بعض متقدمین نے کہا: اس آیت کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اللہ کے بعد جو کچھ بھی ہے وہ گمراہی ہے؛ کیونکہ اس کی ابتدا "وہی اللہ تمہارا سچا رب ہے" سے ہے اور اس کا خاتمہ "تو حق کے بعد سوائے گمراہی کے اور کیا ہے؟" پر ہوتا ہے۔ تو یہ ایمان اور کفر کے بارے میں ہے، اعمال کے بارے میں نہیں۔ بعض نے کہا: کفر حق کو چھپانا ہے، اور جو کچھ حق کے علاوہ تھا وہ اسی راستے پر چلا، پس حرام گمراہی ہے، اور مباح ہدایت ہے، کیونکہ اللہ ہی مباح اور حرام کرنے والا ہے (2)۔

اور پہلا قول صحیح ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے ہے: "کہہ دیجئے کہ کون تمہیں آسمان اور زمین سے رزق دیتا ہے؟" پھر فرمایا: "وہی اللہ تمہارا سچا رب ہے" یعنی: یہی وہ ہے جس نے تمہیں رزق دیا، اور یہ سب اسی کا فعل ہے۔ "تمہارا سچا رب" یعنی: وہ جس کے لیے الوہیت حق ہے، اور وہ عبادت کا مستحق ہے، اور جب ایسا ہے تو اس کا شریک گمراہی ہے اور حق نہیں (3)۔

دوسرا: ہمارے علماء نے کہا: اس آیت نے یہ فیصلہ کیا کہ حق اور باطل کے درمیان اس مسئلے میں کوئی تیسرا مقام نہیں ہے، جو کہ اللہ تعالیٰ کی توحید ہے، اور اسی طرح اس کی نظائر میں بھی ہے، اور وہ اصول کے مسائل ہیں جن میں حق ایک طرف ہوتا ہے؛ کیونکہ ان میں گفتگو صرف ایک ذات کے وجود اور اس کی کیفیت کے ثبوت (4) میں ہے۔ یہ فروعی مسائل کے برعکس ہے جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ہم نے تم میں سے ہر ایک کے لیے ایک شریعت اور راستہ مقرر کر دیا ہے" [المائدہ: 48]، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "حلال واضح ہے، اور حرام واضح ہے، اور ان دونوں کے درمیان مشتبہ چیزیں ہیں" (5)۔ اور فروع میں گفتگو صرف ان احکام کے بارے میں ہوتی ہے جو ایک ثابت شدہ ذات کے وجود

پر طاری ہوتے ہیں جس میں کوئی اختلاف نہیں ہوتا، بلکہ صرف اس سے متعلق احکام میں اختلاف ہوتا ہے۔

(1) الوجيز للواحدي 368/1۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1040/3 - 1041۔ (3) المحرر الوجيز 118/3۔ (4) (خ) اور (ز) اور (م) میں: تعدید (گننا)، اور (د) اور (ظ) میں: تقدیر، اور ثابت شدہ المحرر الوجیز 118/3 سے ہے، اور کلام وہاں سے مسئلہ کے آخر تک ہے۔ (5) یہ صحیحین میں نعمان بن بشیر کی حدیث سے ہے، اور پہلے 295/2 میں گزر چکا ہے۔

Surah Yunus: Verse 32 492

Third: It is established from Aisha (may Allah be pleased with her) that the Prophet ﷺ used to say when he stood for prayer in the middle of the night: "O Allah, to You belongs all praise," and the rest of the Hadith. In it: "You are the Truth (Al-Haqq), Your promise is true, Your word is true, the meeting with You is true, Paradise is true, Hellfire is true, the Hour is true, the Prophets are true, and Muhammad is true"(1). His saying: "You are the Truth" means: the Necessarily Existent. Its root is from *haqqa* the thing, meaning: it is established and necessary. This description is for Allah the Almighty in reality [and specificity, it is not appropriate for anyone else], as His existence is of Himself, not preceded by non-existence, nor followed by non-existence. Everything else that this name is applied to was preceded by non-existence, and non-existence is possible for it, and its existence is from its Creator, not from itself.

In view of this meaning, the truest word spoken by a poet was the word of Labid: "Lo! everything apart from Allah is vain (batil)."

To this refers the words of the Almighty: "Everything is perishing except His Face. His is the judgment, and to Him you will be returned" (2) [Al-Qasas: 88].

Fourth: The juxtaposition of 'Haqq' (Truth/Right) with 'Dalal' (Error/Misguidance) is known linguistically and legally, as in this verse. Similarly, the juxtaposition of 'Haqq' (Truth) with 'Batil' (Falsehood) is also known linguistically and legally. Allah the Almighty said: "That is because Allah is the Truth, and that what they call upon besides Him is falsehood" [Al-Hajj: 62].

'Dalal' (Misguidance/Error): Its reality is turning away from the 'Haqq' (Truth), taken from losing one's way, which is deviating from its direction. Ibn 'Arafa said: *Dalala* among the Arabs is following a path other than the intended one. It is said: he strayed from the road, and he lost the thing if he misplaced it. In Sharia, it is specifically used to express deviation (3) from correctness (4) in belief, not actions. One of its strange aspects is that it is used to express non-existence...

---

(1) We did not find it in the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). It was narrated by Ahmad (3368), Al-Bukhari (1120), and Muslim (769) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Al-Mufhim 2/398, and what is between brackets is from it. The verse by Labid was mentioned previously 2/21. (3) The discussion in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 3/1039 (without Ibn Arafa's

quote), and in it: "from deviating". (4) In (kh), (d), and (z): "as-Sawa'" (the equal/straight), and in (zh): "as-Sirr" (the secret). What is established is from (m), and it agrees with "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi.

सूरह यूनुस: आयत 32 492

तीसरा: आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से प्रमाणित है कि पैगंबर ﷺ जब रात के बीच में नमाज के लिए खड़े होते थे, तो कहते थे: "हे अल्लाह, तेरे लिए ही सारी प्रशंसा है" (हदीस का शेष भाग)। इसमें है: "तू सत्य (अल-हक़) है, तेरा वादा सत्य है, तेरी बात सत्य है, तुझसे मिलना सत्य है, स्वर्ग सत्य है, नर्क सत्य है, प्रलय की घड़ी सत्य है, पैगंबर सत्य हैं, और मुहम्मद सत्य हैं"(1)। उनका यह कहना: "तू सत्य है" का अर्थ है: अनिवार्य रूप से अस्तित्ववान। इसकी जड़ 'हक्का' (सत्य होना) से है, जिसका अर्थ है: स्थिर और अनिवार्य। अल्लाह तआला के लिए यह विशेषण वास्तव में [और विशेषता के साथ है, जो किसी और के लिए उचित नहीं है], क्योंकि उनका अस्तित्व स्वयं से है, उससे पहले कोई शून्यता (अभाव) नहीं थी, और न ही उसके बाद कोई शून्यता होगी। इसके अलावा जो कुछ भी इस नाम से पुकारा जाता है, वह शून्यता के बाद आया है, और उस पर शून्यता आना संभव है, और उसका अस्तित्व उसके निर्माता से है, न कि स्वयं से।

इस अर्थ को ध्यान में रखते हुए, एक कवि द्वारा कहा गया सबसे सच्चा शब्द लबीद का शब्द था: "अल्लाह के सिवा सब कुछ व्यर्थ (बातिल) है।"

अल्लाह तआला के इस कथन में इसी ओर संकेत है: "हर चीज़ नष्ट होने वाली है सिवाय उसके चेहरे के। फैसला उसी का है और तुम सब उसी की ओर लौटाए जाओगे" (2) [अल-क़सस: 88]।

चौथा: 'हक़' (सत्य) का 'दलाल' (भटकाव) के विपरीत होना भाषाई और कानूनी रूप से ज्ञात है, जैसा कि इस आयत में है। इसी प्रकार 'हक़' का 'बातिल' (झूठ) के विपरीत होना भी भाषाई और कानूनी रूप से ज्ञात है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "यह इसलिए है क्योंकि अल्लाह ही सत्य है, और जिसे वे उसके सिवा पुकारते हैं वह असत्य है" [अल-हज्ज: 62]।

'दलाल' (भटकाव): इसकी वास्तविकता सत्य से दूर जाना है, जो रास्ते में भटकने से लिया गया है, जिसका अर्थ है अपनी दिशा से विचलित होना। इब्न अराफ़ा ने कहा: अरबों के बीच 'दलाला' का अर्थ इच्छित मार्ग के अलावा किसी अन्य मार्ग पर चलना है। कहा जाता है: वह रास्ते से भटक गया, और उसने चीज़ को 'अज़ा'अ' कर दिया (खो दिया) यदि उसने उसे गँवा दिया। शरीयत में इसे विशेष रूप से विश्वास (अकीदा) में सही मार्ग (4) से विचलित होने (3) के लिए उपयोग किया जाता है, न कि कार्यों के लिए। इसकी एक अजीब बात यह है कि इसका उपयोग शून्यता को व्यक्त करने के लिए भी किया जाता है...

(1) हमें आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस में यह नहीं मिला। इसे अहमद (3368), बुखारी (1120), और मुस्लिम (769) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुफहिम 2/398, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है, और लबीद का शेर पहले 2/21 पर आ चुका है। (3) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 3/1039 में चर्चा (इब्न अराफा के कथन के बिना), और इसमें: "विचलन से"। (4) (ख), (द) और (ज़) में: "अस-सवा" (समान/सीधा), और (ज़ाह) में: "अस-सिर्र" (रहस्य)। जो स्थापित है वह (म) से है, और यह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" के अनुरूप है।

تیسرا: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ثابت ہے کہ نبی کریم ﷺ جب رات کے پچھلے پہر نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو فرماتے: "اے اللہ! تیرے ہی لیے سب تعریفیں ہیں" پوری حدیث۔ اس میں ہے: "تو حق ہے، تیرا وعدہ حق ہے، تیرا قول حق ہے، تجھ سے ملنا حق ہے، جنت حق ہے، آگ حق ہے، قیامت حق ہے، انبیاء حق ہیں اور محمد ﷺ حق ہیں"(۱) حدیث۔ پس آپ ﷺ کا قول: "تو حق ہے" یعنی: واجب الوجود (جس کا وجود ضروری ہے)۔ اس کی اصل "حَقَّ الشیء" سے ہے یعنی وہ ثابت اور واجب ہوا۔ اللہ تعالیٰ کے لیے یہ صفت حقیقت [اور خصوصیت کے ساتھ ہے، کسی اور کے لیے یہ جائز نہیں]، کیونکہ اس کا وجود اپنی ذات سے ہے، اس سے پہلے عدم (نیستی) نہیں تھا اور نہ اسے کبھی عدم لاحق ہوگا، اور اس کے علاوہ جو کچھ بھی ہے جس پر یہ نام بولا جاتا ہے، اس سے پہلے عدم تھا اور اس پر عدم کا لاحق ہونا جائز ہے، اور اس کا وجود اس کے موجد (خالق) سے ہے نہ کہ اس کی اپنی ذات سے۔

اسی معنی کے اعتبار سے سب سے سچی بات جو کسی شاعر نے کہی وہ لبید کا یہ شعر ہے: "آگاہ رہو! اللہ کے سوا ہر چیز باطل ہے"

اور اسی طرف اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں اشارہ ہے: ﴿كُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهٗ لَهُ الْحُكْمُ وَ اِلَیْهِ تُرْجَعُوْنَ﴾(۲) [القصص: ۸۸]۔

چوتھا: حق کے مقابلے میں ضلال (گمراہی) کا لغوی اور شرعی طور پر آنا معروف ہے جیسا کہ اس آیت میں ہے۔ اسی طرح حق کے مقابلے میں باطل کا آنا بھی لغوی اور شرعی طور پر معروف ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ وَ اَنَّ مَا یَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِهٖ هُوَ الْبَاطِلُ﴾ [الحج: ۶۲]۔

اور ضلال: اس کی حقیقت حق سے ہٹ جانا ہے، یہ راستے کی گمراہی سے لیا گیا ہے اور وہ اپنے رخ سے مڑ جانا ہے۔ ابن عرفہ نے کہا: عربوں کے نزدیک ضلالت: مقصد کی راہ کے علاوہ کسی اور راہ پر چلنا ہے۔ کہا جاتا ہے: "ضل عن الطريق" (وہ راستے سے بھٹک گیا) اور "أضل الشيء" (اس نے چیز ضائع کر دی)۔ شریعت میں اس لفظ کو اعمال کے بجائے اعتقادات میں درستی (۴) سے انحراف (۳) کے لیے خاص کیا گیا ہے۔ اس کے عجیب معاملات میں سے ایک یہ ہے کہ اس کے ذریعے عدم (معدوم ہونے) کو بھی بیان کیا جاتا ہے...

---

(۱) ہم اس پر حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کے طور پر واقف نہیں ہو سکے، اسے احمد (۳۳۶۸)، بخاری (۱۱۲۰) اور مسلم (۷۶۹) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۲/۳۹۸، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے، اور لبید کا شعر پہلے ۲/۲۱ پر گزر چکا ہے۔ (۳) ابن العربی کی "احکام القرآن" ۳/۱۰۳۹ میں بحث (ابن عرفہ کے قول کے بغیر)، اور اس میں ہے: "عن العدول" (انحراف سے)۔ (۴) (خ)، (د) اور (ز) میں: "السواء" (برابری/سیدھا راستہ)، اور (ظ) میں: "السر" (راز) ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے، جو ابن العربی کی "احکام القرآن" کے موافق ہے۔

Knowledge^{(1)} of the truth^{(2)} when it is met by heedlessness, and its absence is not accompanied by ignorance or doubt. Upon this, scholars have interpreted the saying of the Almighty: "And He found you wandering and guided [you]" [Ad-Duha: 7], meaning: heedless, in one of the interpretations, which is confirmed by the saying of the Almighty: "You did not know what the Book is nor [what] is faith" [Ash-Shura: 52].

Fifth: Abdullah bin Abdul-Hakam and Ashhab^{(3)} narrated from Malik regarding the saying of the Almighty: "So what is after the truth except error?" He said: Playing chess and backgammon is of error. Yunus narrated from Ibn Wahb [from Malik] that he was asked about a man playing in his house with his wife "Fourteen"^{(4)}, so Malik said: It does not please me, and it is not the character of the believers. Allah Almighty says: "So what is after the truth except error?"^{(5)}. Yunus narrated from Ashhab who said: He - meaning Malik - was asked about playing chess, so he said: There is no good in it, it is nothing, and it is from falsehood, and all play is from falsehood. Indeed, it is appropriate for the one of intellect that the beard and the gray hair should forbid him from falsehood^{(6)}.

Az-Zuhri said when asked about chess: It is from falsehood, and I do not like it^{(7)}.

Sixth: Scholars differed regarding the permissibility of playing chess and others if it is not in the form of gambling. The summary of the school of Malik and the majority of jurists regarding chess is that whoever does not gamble with it, and plays with his family in his house privately; once a month or year, not being seen or known;

---

(1) In the manuscripts: "it is expressed as the absence of knowledge", and what is established is from (m), which is consistent with "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (2) In the manuscripts: "with Truth, Glory be to Him", and what is established is from "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (3) In "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi: "from Ashhab". (4) It is a piece of wood in which twenty-eight holes are carved, fourteen on one side and fourteen on the other side, and small pebbles are placed in them to play with. It is also called Al-Manqala. Al-Zawajir 'an Iqtiraf al-Kaba'ir by Ibn Hajar al-Haytami 2/191. (5) After it in (Z): "and excessive diversion is innovation and error". (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1040, and what is between brackets is from it. (7) Mentioned by Ibn Abdul-Barr in At-Tamhid 13/179, and Al-Halimi in Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 3/92.

493 सूरह यूनुस, आयत 32

सच्चाई^{(1)} का ज्ञान^{(2)} जब उसका सामना लापरवाही से होता है, और उसकी अनुपस्थिति अज्ञानता या संदेह के साथ नहीं होती है। इसी पर विद्वानों ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या की है: "और उसने तुम्हें भटकता हुआ पाया तो मार्गदर्शन किया" [अद-दुहा: 7], यानी: अनजान (एक व्याख्या के अनुसार), जिसकी पुष्टि अल्लाह के इस कथन से होती है: "तुम नहीं जानते थे कि किताब क्या है और न ही ईमान क्या है" [अश-शूरा: 52]।

पाँचवाँ: अब्दुल्ला बिन अब्दुल हकम और अशहब^{(3)} ने मालिक से अल्लाह के इस कथन के बारे में उल्लेख किया: "तो सच्चाई के बाद गुमराही के सिवा और क्या है?" उन्होंने कहा: शतरंज और पासा खेलना गुमराही में से है। यूनुस ने इब्न वहब [मालिक से] उल्लेख किया कि उनसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो अपने घर में अपनी पत्नी के साथ "चौदह"^{(4)} खेलता है, तो मालिक ने कहा: यह मुझे पसंद नहीं है, और यह मोमिनों का स्वभाव नहीं है। अल्लाह तआला फरमाता है: "तो सच्चाई के बाद गुमराही के सिवा और क्या है?"^{(5)}। यूनुस ने अशहब से उल्लेख किया जिन्होंने कहा: उनसे - यानी मालिक से - शतरंज खेलने के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: इसमें कोई भलाई नहीं है, यह कुछ भी नहीं है, और यह बातिल (व्यर्थ) में से है, और सारा खेल बातिल है। वास्तव में, बुद्धिमान व्यक्ति के लिए उचित है कि उसकी दाढ़ी और बुढ़ापा उसे बातिल से रोके^{(6)}।

अज़-ज़ुहरी ने शतरंज के बारे में पूछे जाने पर कहा: यह बातिल है, और मैं इसे पसंद नहीं करता^{(7)}।

छठा: विद्वानों ने शतरंज और अन्य खेलों की अनुमति में मतभेद किया है यदि वह जुए के रूप में न हो। शतरंज के बारे में इमाम मालिक और अधिकांश न्यायविदों के मत का सारांश यह है कि जो व्यक्ति इससे जुआ नहीं खेलता, और अपने घर में अपने परिवार के साथ गुप्त रूप से खेलता है; महीने या साल में एक बार, जिसे न देखा जाए और न ही जाना जाए;

---

(1) पांडुलिपियों में: "इसे ज्ञान की अनुपस्थिति के रूप में व्यक्त किया गया है", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" के अनुरूप है। (2) पांडुलिपियों में: "सत्य (अल्लाह) के साथ", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" से है। (3) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" में: "अशहब से"। (4) यह लकड़ी का एक टुकड़ा है जिसमें अठ्ठाइस छेद खुदे होते हैं, चौदह एक तरफ और चौदह दूसरी तरफ, और उनमें खेलने के

लिए छोटे कंकड़ रखे जाते हैं। इसे मनकला भी कहा जाता है। अल-ज़वाज़िर अन इक्तिराफ़ अल-कबायिर, इब्न हजर अल-हैतमी 2/191। (5) (ज़) में इसके बाद है: "और अत्यधिक मनोरंजन बिदअत (नवाचार) और गुमराही है"। (6) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1040, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (7) इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद 13/179 में और अल-हलीमी ने अल-मिन्हाज फी शुअब अल-ईमान 3/92 में इसका उल्लेख किया है।

٤٩٣ سورہ یونس، آیت ٣٢

حق٨{(٢)} کی معرفت٨{(١)} جب اس کا سامنا غفلت سے ہو، اور اس کی عدم موجودگی جہل یا شک کے ساتھ نہ ہو۔ اسی پر علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کو محمول کیا ہے: ﴿وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى﴾ [الضحی: ٧] ، یعنی: غافل، ایک تاویل کے مطابق، جس کی تصدیق اللہ تعالیٰ کا یہ قول کرتا ہے: ﴿مَا كُنتَ تَدْرِي مَا الْكِتَبُ وَلَا الْإِيمَنُ﴾ [الشوری: ٥٢]۔

پانچویں بات: عبد اللہ بن عبد الحکم اور اشہب٨{(٣)} نے مالک سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا ہے: ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾ ، انہوں نے کہا: شطرنج اور نرد (پانسہ) کھیلنا گمراہی میں سے ہے۔ اور یونس نے ابن وہب سے [امام مالک کے حوالے سے] روایت کیا کہ ان سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو اپنے گھر میں اپنی بیوی کے ساتھ چودہ٨{(٤)} (ایک کھیل) کھیلتا ہے، تو مالک نے کہا: یہ مجھے پسند نہیں، اور یہ مومنوں کا شیوہ نہیں ہے، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾٨{(٥)}۔ اور یونس نے اشہب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ان سے - یعنی امام مالک سے - شطرنج کھیلنے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: اس میں کوئی خیر نہیں، اور یہ کوئی چیز نہیں ہے، اور یہ باطل میں سے ہے، اور تمام کھیل باطل ہیں، اور یقیناً عقل مند انسان کے لیے مناسب ہے کہ داڑھی اور بڑھاپا اسے باطل سے روک دے٨{(٦)}۔

اور زہری نے جب شطرنج کے بارے میں پوچھا گیا تو کہا: یہ باطل میں سے ہے، اور میں اسے پسند نہیں کرتا٨{(٧)}۔

چھٹی بات: علماء نے شطرنج وغیرہ کھیلنے کے جواز میں اختلاف کیا ہے اگر وہ جوئے کی صورت میں نہ ہو۔ پس امام مالک اور جمہور فقہاء کا شطرنج کے بارے میں مسلک یہ ہے کہ جو

شخص اس کے ذریعے جواء نہ کھیلے، اور اپنے گھر والوں کے ساتھ چھپ کر کھیلے؛ مہینے یا سال میں ایک بار، جس پر کوئی مطلع نہ ہو اور نہ ہی اس کا علم ہو؛

---

(١) قلمی نسخوں میں: "اسے معرفت کے عدم سے تعبیر کیا گیا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو ابن العربی کی "احکام القرآن" کے موافق ہے۔ (٢) قلمی نسخوں میں: "حق سبحانہ کے ساتھ"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" سے ہے۔ (٣) ابن العربی کی "احکام القرآن" میں: "اشہب سے"۔ (٤) یہ لکڑی کا ایک ٹکڑا ہے جس میں اٹھائیس سوراخ کھودے جاتے ہیں، چودہ ایک طرف اور چودہ دوسری طرف، اور ان میں چھوٹے کنکر رکھ کر کھیلا جاتا ہے۔ اسے منقلہ بھی کہا جاتا ہے۔ الزواجر عن اقتراف الکبائر لابن حجر الہیتمی ١٩١/٢۔ (٥) (ظ) میں اس کے بعد ہے: "اور حد سے زیادہ لہو و لعب بدعت اور گمراہی ہے"۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٠٤٠، اور قوسین (بریکٹ) کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (٧) اسے ابن عبد البر نے التمہید ١٧٩/١٣ میں، اور حلیمی نے المنہاج فی شعب الایمان ٩٢/٣ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Yunus: Ayah 32 494

It is forgiven (1), not forbidden to him nor disliked for him. However, if he becomes excessively occupied and famous for it (2), his sense of honor and integrity drop, and his testimony is rejected (3). As for Al-Shafi'i, in the opinion of his companions, the testimony of a person playing backgammon and chess does not drop if he is upright in all his conditions (4), and no foolishness, doubt, or major sin is apparent from him, unless he plays for gambling. If he plays for gambling and becomes known for it, his integrity drops and he is considered foolish for consuming money unjustly. Abu Hanifa said: Playing chess, backgammon, the game of fourteen, and all types of diversion is disliked. If no major sin is apparent from the player and his good deeds outweigh his bad, his testimony is accepted according to them.

Ibn al-Arabi said (5): The Shafi'is said: Chess differs from backgammon because it involves mental exertion and the use of intuition. Backgammon is gambling based on uncertainty (gharar); one does not know what will come out, like seeking omens with arrows (al-istiqsam bi-l-azlam).

Seventh: Our scholars said: Backgammon consists of colored pieces (6) made from boxwood (7) or ivory. Chess is the same, as it is its 'brother fed with the same milk.' Backgammon is also known as 'al-tabl' (8), 'al-ka'ab', was known in pre-Islamic times as 'al-aran', and is also called 'Nardashir'. And in...

---

(1) After this, an addition in (Z): In agreement with the saying of the Great Imam Abu Hanifa, when asked about chess and other types of play, he replied: All diversion is disliked, and what is disliked according to him is what is closer to being forbidden. He said: I do not like them, and if I did not know that a general prohibition would not be effective, I would have forbidden them from everything that causes negligence; because everything that distracts a person is negligence, and negligence is disliked. The majority also agreed that it is permissible if he performs prayers on time, is not distracted by it from worship, and does not gamble. End quote. This issue is from Al-Tamheed 13/179-180 and 183, and it does not contain this addition. (2) In Al-Tamheed: 'istah-tar' (became reckless). And his saying: 'takhalla'a' (became excessively occupied), it appears in Al-Lisan (Kh-l-'): 'takhalla'a' in drinking means to be immersed in it and persist in it day and night. (3) After this in (Z): also according to them both, meaning: according to Abu Hanifa and Malik. (4) In the manuscripts: 'his companions', and what is established is from Al-Tamheed, see Ikmal al-Mu'allim 7/202. (5) In Ahkam al-Quran 3/1041. (6) In the manuscripts: 'mamluwa' (filled), and

what is established is from Al-Tamheed 13/175, and Al-Istidhkar 27/129, and the wording is from them. (7) Al-Baqs: A tree like myrtle in its leaves and seeds. Al-Qamus (B-q-s). (8) In (M): 'unjustly'.

सूरह यूनुस: आयत 32 494

उसे माफ कर दिया गया है (1), न तो उसके लिए निषिद्ध है और न ही उसके लिए नापसंद है। हालांकि, यदि वह इसमें अत्यधिक व्यस्त हो जाता है और इसके लिए प्रसिद्ध (2) हो जाता है, तो उसका सम्मान और ईमानदारी कम हो जाती है, और उसकी गवाही खारिज कर दी जाती है (3)। जहाँ तक अल-शाफी का सवाल है, उनके साथियों की राय में, पासा और शतरंज खेलने वाले व्यक्ति की गवाही तब तक कम नहीं होती जब तक वह अपनी सभी स्थितियों (4) में ईमानदार रहता है, और उससे कोई मूर्खता, संदेह या बड़ा पाप प्रकट नहीं होता, जब तक कि वह जुआ न खेले। यदि वह जुआ खेलता है और इसके लिए प्रसिद्ध हो जाता है, तो उसकी ईमानदारी कम हो जाती है और उसे अन्यायपूर्ण तरीके से धन हड़पने के लिए मूर्ख माना जाता है। अबू हनीफा ने कहा: शतरंज, पासा, चौदह का खेल और सभी प्रकार के मनोरंजन नापसंद हैं। यदि खिलाड़ी से कोई बड़ा पाप प्रकट नहीं होता और उसके अच्छे कार्य उसके बुरे कार्यों से अधिक होते हैं, तो उनके अनुसार उसकी गवाही स्वीकार की जाती है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): शाफियों ने कहा: शतरंज पासे से भिन्न है; क्योंकि इसमें मानसिक परिश्रम और अंतर्ज्ञान का उपयोग शामिल है। पासा अनिश्चितता (गरार) पर आधारित जुआ है; कोई नहीं जानता कि इसमें क्या निकलेगा, जैसे तीरों से शगुन माँगना (अल-इस्तिक़्साम बिल-अज़लाम)।

सातवाँ: हमारे विद्वानों ने कहा: पासा (नर्द) रंगे हुए टुकड़ों (6) का बना होता है जो बक्सवुड (7) या हाथी के दांत से बने होते हैं। शतरंज भी वैसा ही है; क्योंकि वह उसका 'एक ही दूध से पोषित भाई' है। पासा को 'अल-तब्ल' (8), 'अल-का'ब' के रूप में भी जाना जाता है, पूर्व-इस्लामी समय में इसे 'अल-अरन' के रूप में जाना जाता था, और इसे 'नर्दशीर' के रूप में भी जाना जाता है। और...

---

(1) इसके बाद, (ज़) में एक इज़ाफ़ा है: इमाम-ए-आजम अबू हनीफा के कथन के अनुसार, जब उनसे शतरंज और अन्य प्रकार के खेलों के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने उत्तर दिया: हर मनोरंजन नापसंद है, और उनके अनुसार जो नापसंद है वह हराम होने के करीब है। उन्होंने कहा: मैं उन्हें पसंद नहीं करता, और यदि मुझे यह ज्ञात न होता कि एक सामान्य निषेध प्रभावी नहीं होगा, तो मैं उन्हें हर उस चीज़ से मना कर देता जो लापरवाही का कारण बनती है; क्योंकि जो कुछ भी मनुष्य का ध्यान भटकाता है वह लापरवाही है, और लापरवाही नापसंद है। बहुसंख्यक विद्वान भी इस बात पर सहमत हुए कि यदि वह समय पर नमाज अदा करता है, उससे इबादत में बाधा नहीं आती है, और जुआ नहीं

खेलता है, तो यह जायज है। समाप्त। यह मसला अल-तमहीद 13/179-180 और 183 से है, और इसमें यह इज़ाफ़ा नहीं है। (2) अल-तमहीद में: 'इस्तह-तर' (लापरवाह हो गया)। और उनका कहना है: 'तखल्ल-आ' (अत्यधिक व्यस्त हो गया), यह अल-लिसान (ख-ल-अ) में आता है: शराब पीने में 'तखल्ल-आ' का अर्थ है उसमें डूब जाना और दिन-रात उसमें लगे रहना। (3) इसके बाद (ज़) में: उन दोनों के अनुसार भी, अर्थात: अबू हनीफा और मलिक के अनुसार। (4) पांडुलिपियों में: 'उनके साथी', और जो स्थापित है वह अल-तमहीद से है, देखें इकमल अल-मुअल्लिम 7/202। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1041 में। (6) पांडुलिपियों में: 'ममलूवा' (भरा हुआ), और जो स्थापित है वह अल-तमहीद 13/175 और अल-इस्तिज़कार 27/129 से है, और शब्दावली उन्हीं से है। (7) अल-बक्स: मेंहदी की तरह पत्तियों और बीजों वाला एक पेड़। अल-कामूस (ब-क-स)। (8) (म) में: 'गलत तरीके से'।

سورہ یونس: آیت ۳۲ ۴۹۴

وہ معاف ہے (۱) اس پر حرام نہیں اور نہ ہی اس کے لیے مکروہ ہے، اور اگر وہ اس میں منہمک ہو جائے اور اس میں مشہور (۲) ہو جائے تو اس کی مروت اور عدالت ساقط ہو جائے گی اور اس کی شہادت رد کر دی جائے گی (۳)۔ جہاں تک شافعی کا تعلق ہے، ان کے اصحاب کے مذہب میں نرد اور شطرنج کھیلنے والے کی شہادت ساقط نہیں ہوتی بشرطیکہ وہ اپنے تمام حالات (٤) میں عادل ہو، اور اس سے کوئی بے وقوفی، شک یا کبیرہ گناہ ظاہر نہ ہو، سوائے اس کے کہ وہ اسے جوئے کے طور پر کھیلے۔ پس اگر اس نے اسے جوئے کے طور پر کھیلا اور اس سے مشہور ہو گیا تو اس کی عدالت ساقط ہو جائے گی اور مال کو باطل طریقے سے کھانے کی وجہ سے وہ خود کو بے وقوف بنائے گا۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: شطرنج، نرد، چوده کا کھیل اور ہر قسم کا لہو و لعب مکروہ ہے؛ پس اگر کھیلنے والے سے کوئی کبیرہ گناہ ظاہر نہ ہو اور اس کی خوبیاں اس کی برائیوں سے زیادہ ہوں تو ان کے نزدیک اس کی شہادت قبول کر لی جائے گی۔

ابن العربی نے کہا (۵): شافعیہ نے کہا: شطرنج نرد کے خلاف ہے؛ کیونکہ اس میں عقل کی محنت اور وجدان کا استعمال ہے۔ اور نرد غرر والا جوا ہے، معلوم نہیں ہوتا کہ اس میں کیا نکلے گا، جیسے تیروں کے ذریعے فال نکالنا (الاستقسام بالازلام)۔

ساتویں بات: ہمارے علماء نے کہا: نرد: رنگین ٹکڑے (٦) ہیں جو بکس کی لکڑی (۷) یا ہاتھی کے دانت سے بنے ہوتے ہیں، اور شطرنج بھی اسی طرح ہے؛ کیونکہ وہ اس کا بھائی ہے جو اسی کے دودھ پر پلا ہے۔ اور نرد وہ ہے جو طبل (۸) کے نام سے جانا جاتا ہے، اور کعاب کے نام سے جانا جاتا ہے، اور جاہلیت میں اسے ارن کے نام سے بھی جانا جاتا تھا، اور اسے نردشیر بھی کہا جاتا ہے۔ اور...

(١) اس کے بعد (ظ) میں ایک اضافہ ہے: امام اعظم ابوحنیفہ کے قول کے موافق، ان سے شطرنج اور دیگر قسم کے کھیلوں کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے جواب دیا: ہر لہو و لعب مکروہ ہے، اور ان کے نزدیک مکروہ وہ ہے جو حرام کے زیادہ قریب ہو۔ انہوں نے کہا: میں انہیں پسند نہیں کرتا، اور اگر مجھے معلوم نہ ہوتا کہ عام ممانعت اثر نہیں کرے گی تو میں انہیں ہر اس چیز سے روک دیتا جو غفلت کا باعث بنتی ہے؛ کیونکہ جو کچھ بھی انسان کو مشغول کر دے وہ غفلت ہے، اور غفلت مکروہ ہے۔ جمہور کا بھی اس پر اتفاق ہے کہ اگر وہ نمازیں اپنے اوقات پر ادا کرتا ہو، اس سے عبادتوں سے غافل نہ ہوتا ہو اور جُوا نہ کھیلتا ہو تو جائز ہے۔ اھ اور یہ مسئلہ التمہید ١٧٩/١٣ - ١٨٠ اور ١٨٣ سے ہے، اور اس میں یہ اضافہ نہیں ہے۔ (٢) التمہید میں ہے: 'استہتر'۔ اور ان کا قول 'تخلع'، لسان العرب میں (خلع) کے تحت آیا ہے: 'تخلع فی الشراب' یعنی اس میں منہمک ہو جانا اور دن رات اسے لازم پکڑ لینا۔ (٣) اس کے بعد (ظ) میں ہے: ان دونوں کے نزدیک بھی، یعنی: ابو حنیفہ اور مالک کے نزدیک۔ (٤) نسخوں میں: 'اصحابہ' (ان کے اصحاب)، اور جو ثابت ہے وہ التمہید سے ہے، دیکھیے اکمال المعلم ٢٠٢/٧۔ (٥) احکام القرآن ١٠٤١/٣ میں۔ (٦) نسخوں میں: 'مملوۃ'، اور جو ثابت ہے وہ التمہید ١٧٥/١٣ اور الاستذکار ١٢٩/٢٧ سے ہے، اور عبارت انہی سے ہے۔ (٧) البقس: ایک درخت ہے جس کے پتے اور دانے مہندی (آس) کی طرح ہوتے ہیں۔ القاموس (بقس)۔ (٨) (م) میں ہے: 'باطل طریقے سے'۔

Surah Yunus: Verse 32

495

"Sahih Muslim"(1): From Sulayman bin Buraydah, from his father, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) who said: "Whoever plays backgammon (Nardashir), it is as if he has dipped his hand in the flesh and blood of a pig."

Our scholars said: The meaning of this is, i.e., he is like one who dipped his hand into the flesh of a pig to prepare it(2) for eating, and this action regarding a pig is forbidden and not permissible. This is clarified by his statement (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever plays with dice (Nard) has disobeyed Allah and His Messenger," narrated by Malik and others from the Hadith of Abu Musa al-Ash'ari(3), and it is an authentic (Sahih) Hadith. It prohibits playing with dice entirely, as well as chess; it did not exempt any time or any state, and he informed that the one who does so is disobedient to Allah and His Messenger. However, it is possible that the prohibited playing with dice refers to it being done in the form of gambling; because it was narrated that playing chess was permitted by the Successors (Tabi'un) without gambling. Applying that to the general case, whether gambling or not, is better and more cautious, if Allah wills(4).

Abu Abdullah al-Halimi said in "Kitab Minhaj al-Din"(5): And among what was reported about chess is a Hadith narrated about it as it was narrated about dice, that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever plays chess has disobeyed Allah and His Messenger"(6).

And from Ali (may Allah be pleased with him) that he passed by gatherings of Banu Tamim(7) while they were playing chess, so he stopped before them and said: "By Allah, you were not created for this! By Allah, were it not that it might become a tradition (Sunnah)(8), I would have struck your faces with it."

---

(1) Hadith (2260), and it is in Musnad Ahmad (22979). (2) In (Z): "in the flesh and blood of a pig, he touches it...". (3) Al-Muwatta 2/958. And recorded by Ahmad (19551). (4) Al-Tamhid 13/175 and 181. Without the phrase: "and likewise chess". (5) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 3/92. (6) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 13/173 and he said: A rejected (munkar) Hadith was narrated from Malik from Nafi' from Ibn Umar... he mentioned it and said: This chain from Malik is obscure (mudhlim), and it is a fabricated (mawdu') and false Hadith. (7) In (M): "He passed by a gathering from the gatherings of Banu Tamim." (8) In "Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman": "a disgrace (subbah)".

सूरा यूनुस: आयत ३२

४९५

"सहीह मुस्लिम"(१): सुलेमान बिन बुरैदा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की कि आपने फ़रमाया: "जिसने नरदशीर (चौपड़ या बैकगैमौन) खेला, उसने मानो अपना हाथ सूअर के मांस और खून में डुबो दिया।"

हमारे विद्वानों ने कहा: इसका अर्थ यह है कि, यानी वह उस व्यक्ति की तरह है जिसने सूअर के मांस में अपना हाथ डाला ताकि उसे खाने के लिए तैयार कर सके(२), और सूअर के संबंध में यह कार्य हराम (वर्जित) है और जायज़ नहीं है। इसे आपके ﷺ के इस कथन से स्पष्ट किया गया है: "जिसने नरद (पासे) से खेला उसने अल्लाह और उसके रसूल की नाफ़रमानी की", इसे मालिक और अन्य लोगों ने अबू मूसा अल-अशअरी(३) की हदीस से रिवायत किया है, और यह एक सहीह हदीस है। यह पूरी तरह से नरद (पासे) खेलने को हराम क़रार देती है, और इसी तरह शतरंज को भी; इसमें किसी भी समय या स्थिति को अलग नहीं किया गया है, और आपने सूचित किया कि ऐसा करने वाला अल्लाह और उसके रसूल का नाफ़रमान है। हालाँकि, यह संभव है कि नरद खेलने से मनाही का अर्थ जुए के रूप में खेलना हो; क्योंकि ताबेईन (Successors) से बिना जुए के शतरंज खेलने की अनुमति रिवायत की गई है। जुए और गैर-जुए दोनों पर इसे सामान्य रूप से लागू करना अधिक उचित और सुरक्षित है, इंशाअल्लाह(४)।

अबू अब्दुल्ला अल-हलीमी ने "किताब मिन्हाज अद-दीन"(५) में कहा: और शतरंज के बारे में जो कुछ आया है, उनमें एक हदीस है जो इसके बारे में वैसे ही रिवायत की गई है जैसे नरद के बारे में रिवायत की गई है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने शतरंज खेला उसने अल्लाह और उसके रसूल की नाफ़रमानी की"(६)।

और अली ؓ से रिवायत है कि वे बनी तमीम(७) की कुछ सभाओं के पास से गुज़रे जहाँ वे शतरंज खेल रहे थे, तो वे उनके पास रुके और कहा: "अल्लाह की कसम, तुम इसके लिए पैदा नहीं किए गए हो। अल्लाह की कसम, अगर यह डर न होता कि यह सुन्नत (परंपरा)(८) बन जाएगी, तो मैं इसे तुम्हारे चेहरों पर मारता।"

(१) हदीस (२२६०), और यह मुसनद अहमद (२२९७९) में है। (२) (ज़) में: "सूअर के मांस और खून में उसे छूता है..."। (३) अल-मुवत्तअ २/९५८। और अहमद (१९५५१) ने इसे निकाला है। (४) अत-तम्हीद १३/१७५ और १८१। बिना इस कथन के "और इसी तरह शतरंज"। (५) अल-मिन्हाज फ़ी शुअब अल-ईमान ३/९२। (६) इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तम्हीद १३/१७३ में इसका उल्लेख किया और कहा: मालिक से नाफ़े के माध्यम से इब्न उमर से एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस रिवायत की गई है... उन्होंने इसका ज़िक्र किया और कहा: मालिक से यह सनद (श्रृंखला) अंधकारमय है, और यह एक मौज़ू (गढ़ी हुई) और बातिल (झूठी) हदीस है। (७) (म) में: "बनी तमीम की सभाओं में से एक सभा के पास से गुज़रे।" (८) 'अल-मिन्हाज फ़ी शुअब अल-ईमान' में: "सुब्बह" (कलंक/अपमान)।

سورة یونس: آیت ۳۲

۴۹۵

«صحیح مسلم»(۱): سلیمان بن بریدہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «جس نے نردشیر (چوسر/بیک گیمن) کھیلا، گویا اس نے اپنا ہاتھ خنزیر کے گوشت اور اس کے خون میں ڈبو دیا»۔

ہمارے علماء نے کہا: اس کا معنی یہ ہے، یعنی: وہ اس شخص کی طرح ہے جس نے خنزیر کے گوشت میں اپنا ہاتھ ڈبویا تاکہ اسے کھانے کے لیے تیار کرے(۲)، اور خنزیر کے معاملے میں یہ فعل حرام ہے اور جائز نہیں ہے، اس کی وضاحت آپ ﷺ کے اس قول سے ہوتی ہے: «جس نے نرد (پانسوں) سے کھیلا اس نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی»، اسے مالک اور دیگر نے ابو موسیٰ اشعری(۳) کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ صحیح حدیث ہے، اور یہ نرد کھیلنے کو مکمل طور پر حرام قرار دیتی ہے، اور اسی طرح شطرنج کو بھی، اس میں کسی وقت یا کسی حال کو مستثنیٰ نہیں کیا گیا، اور آپ ﷺ نے خبر دی کہ ایسا کرنے والا اللہ اور اس کے رسول کا نافرمان ہے، سوائے اس کے کہ یہ احتمال ہے کہ نرد کھیلنے کی ممانعت سے مراد جوئے کے طور پر کھیلنا ہو؛ کیونکہ تابعین سے جوئے کے بغیر شطرنج کھیلنے کے جواز کی روایات موجود ہیں۔ اسے عام جوئے اور غیر جوئے پر محمول کرنا زیادہ بہتر اور محتاط ہے، ان شاء اللہ(۴)۔

ابو عبد اللہ الحلیمی نے «کتاب منہاج الدین»(۵) میں کہا: اور شطرنج کے بارے میں جو کچھ مروی ہے اس میں ایک حدیث ہے جو اس میں ویسے ہی روایت کی جاتی ہے جیسے نرد کے بارے میں

روایت کی جاتی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے شطرنج کھیلا اس نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی»(۶)۔

اور حضرت علی ؓ سے روایت ہے کہ وہ بنو تمیم(۷) کی کچھ مجلسوں کے پاس سے گزرے جبکہ وہ شطرنج کھیل رہے تھے، تو آپ ان کے پاس کھڑے ہوئے اور فرمایا: اللہ کی قسم، تم اس کے لیے پیدا نہیں کیے گئے، اللہ کی قسم، اگر یہ ڈر نہ ہوتا کہ یہ سنت (طریقہ)(۸) بن جائے گی تو میں اسے تمہارے چہروں پر مارتا۔

---

(۱) حدیث (۲۲۶۰)، اور یہ مسند احمد (۲۲۹۷۹) میں ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں ہے: خنزیر کے گوشت اور خون میں وہ اسے چھوتا ہے۔۔ (۳) الموطأ ۹۵۸/۲۔ اور اسے احمد (۱۹۵۵۱) نے روایت کیا ہے۔ (۴) التمہید ۱۷۵/۱۳ اور ۱۸۱۔ اس قول کے بغیر: «اور اسی طرح شطرنج»۔ (۵) المنہاج فی شعب الایمان ۹۲/۳۔ (۶) ابن عبد البر نے التمہید ۱۷۳/۱۳ میں اسے ذکر کیا اور کہا: مالک سے نافع کے واسطے سے ابن عمر سے ایک منکر حدیث مروی ہے۔۔ پھر اسے ذکر کیا اور کہا: مالک سے یہ اسناد تاریک (ناقابل اعتبار) ہے، اور یہ ایک من گھڑت اور باطل حدیث ہے۔ (۷) نسخہ (م) میں ہے: بنو تمیم کی مجلسوں میں سے ایک مجلس کے پاس سے گزرے۔ (۸) المنہاج فی شعب الایمان میں ہے: سُبَّة (عیب/گالی)۔

496 Surah Yunus, Verse 32 And it is narrated from him (peace and blessings of Allah be upon him) that he passed by people playing chess, and said: "What are these statues to which you are devoted?" [Al-Anbiya: 52] For one of you to touch a hot coal until it is extinguished is better than touching them. Ibn Umar was asked about chess and said: It is worse than backgammon (nard). Abu Musa al-Ash'ari said: No one plays chess except a sinner. Abu Ja'far was asked about chess and said: Leave us from this Magian practice (1). In a long hadith from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, whoever plays backgammon, chess, walnuts, and dice is detested by Allah, and whoever sits with someone playing backgammon or chess (2) to watch them, all his good deeds are erased, and he becomes one of those detested by Allah" (3). All these reports indicate the prohibition of playing them without gambling, and Allah knows best. We have mentioned in "Al-Ma'idah" (4) the explanation of their prohibition, and that they are like wine in prohibition due to being associated with it, and Allah knows best. Ibn al-Arabi said in "Al-Qabas" (5): Al-Shafi'i permitted it, and the condition of some reached the point of saying: it is recommended (6), until they took it up in schools; so if a student grew weary of reading, he would play it in the mosque. They attributed to a group of the Companions and Successors that they played it! That never happened, and by Allah, no hand of a pious person ever touched it. They say: it sharpens the mind, but reality belies them; no man of intellect has ever delved deeply into it (7). I heard Imam Abu al-Fadl 'Ata al-Maqdisi (8) saying in the Aqsa Mosque during a debate: It teaches war. Al-Turtushi said to him: Rather, it corrupts...

(1) These reports were narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 10/212. (2) After it in (Z): and other amusements. (3) We did not find it except with al-Halimi in al-Minhaj 3/92-93 and from him the author quoted it. (4) 164/8 - 165. (5) 3/1140. (6) In (Z): It is permissible, and among them are those who said it is recommended. (7) In (Z): It strengthens the mind and increases intellect, but reality belies them, as a witness against them: I have never seen a man of intellect play it. (8) We did not find a biography for him except what Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 3/838: Our teacher 'Ata al-Maqdisi, the sheikh of the jurists and Sufis in Jerusalem.

496 सूरह यूनुस, आयत 32 और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वर्णित है कि वह शतरंज खेलने वाले कुछ लोगों के पास से गुजरे और कहा: "ये क्या मूर्तियाँ हैं जिनके तुम उपासक बने बैठे हो?" [अल-अंबिया: 52] तुममें से किसी का अंगारे को तब तक छूना जब तक कि वह बुझ न जाए, इन्हें छूने से बेहतर है। इब्न उमर से शतरंज के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: यह नर्द (एक प्रकार का खेल) से भी बुरा है। अबू मूसा अल-अशअरी ने कहा: शतरंज केवल वही खेलता है जो पापी हो। अबू जाफर से शतरंज के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: हमें इस पारसी (मजूसी) प्रथा से दूर रहने दो (1)। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की एक लंबी हदीस में है: "निस्संदेह, जो कोई नर्द, शतरंज, अखरोट और पासे खेलता है, अल्लाह उससे घृणा करता है, और जो कोई नर्द या शतरंज खेलने वाले के पास उन्हें देखने के लिए बैठता है (2), उसके सभी पुण्य मिटा दिए जाते हैं, और वह उन लोगों में से हो जाता है जिनसे अल्लाह घृणा करता है" (3)। ये सभी विवरण बिना जुए के भी इन्हें खेलने के निषेध को दर्शाते हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है। हमने "अल-माइदा" (4) में इनके निषेध की व्याख्या का उल्लेख किया है, और यह कि निषेध में ये शराब की तरह हैं क्योंकि इनके साथ जुड़ी हुई हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है। इब्न अल-अरबी ने "अल-क़बस" (5) में कहा: अल-शाफ़ई ने इसे जायज़ माना है, और कुछ लोगों की स्थिति यहाँ तक पहुँच गई कि वे कहने लगे: यह अनुशंसित (मंडूब) है (6), यहाँ तक कि उन्होंने इसे मदरसे में अपना लिया; इसलिए यदि कोई छात्र पढ़ते-पढ़ते थक जाता, तो वह मस्जिद में इसे खेलता। उन्होंने सहाबा और ताबिईन के एक समूह की ओर यह बात गढ़ी कि उन्होंने इसे खेला था! ऐसा कभी नहीं हुआ, और अल्लाह की कसम, किसी धर्मनिष्ठ व्यक्ति के हाथ ने इसे कभी नहीं छुआ। वे कहते हैं: यह बुद्धि को तेज़ करता है, लेकिन वास्तविकता उन्हें झुठलाती है; किसी भी बुद्धिमान व्यक्ति ने कभी इसमें महारत हासिल नहीं की (7)। मैंने इमाम अबू अल-फ़ज़ल अता अल-मक़दिसी (8) को अक्सा मस्जिद में एक बहस के दौरान कहते सुना: यह युद्ध सिखाता है। अल-तुर्तुशी ने उनसे कहा: बल्कि, यह बिगाड़ता है...

(1) अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 10/212 में इन विवरणों को उद्धृत किया है। (2) (ज़) में इसके बाद: और अन्य मनोरंजन। (3) हमें यह अल-हलिमी के अलावा अल-मिन्हाज 3/92-93 में नहीं मिला और उन्हीं से लेखक ने इसे उद्धृत किया है। (4) 8/164-165। (5) 3/1140। (6) (ज़) में: यह मुबाह (अनुमेय) है, और उनमें से कुछ ने कहा कि यह अनुशंसित है। (7) (ज़) में: यह दिमाग को मजबूत करता है और बुद्धि बढ़ाता है, लेकिन वास्तविकता उन्हें झुठलाती है, उनके खिलाफ गवाह के रूप में: मैंने कभी किसी बुद्धिमान व्यक्ति को इसे खेलते नहीं देखा। (8) हमें इब्न अल-अरबी द्वारा

अहकाम अल-क़ुरान 3/838 में कही गई बात के अलावा उनकी कोई जीवनी नहीं मिली: हमारे शिक्षक अता अल-मक़दिसी, यरूशलेम में न्यायविदों और सूफियों के शेख।

496 سورہ یونس، آیت 32 اور ان (صلی اللہ علیہ وسلم) سے روایت ہے کہ وہ شطرنج کھیلنے والے کچھ لوگوں کے پاس سے گزرے تو فرمایا: "یہ کیا مورتیاں ہیں جن کے تم مجاور بنے بیٹھے ہو؟" [الانبیاء: 52] تم میں سے کسی کا انگارے کو چھونا یہاں تک کہ وہ بجھ جائے، انہیں چھونے سے بہتر ہے۔ ابن عمر سے شطرنج کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: یہ نرد (جوئے کا ایک کھیل) سے بدتر ہے۔ ابو موسیٰ اشعری نے کہا: شطرنج صرف گنہگار ہی کھیلتا ہے۔ ابو جعفر سے شطرنج کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: ہمیں اس مجوسی (پارسی) عمل سے دور رہنے دو (1)۔ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی ایک طویل حدیث میں ہے: "اور بے شک جس نے نرد، شطرنج، اخروٹ اور گٹیوں سے کھیلا، اللہ اس سے ناراض ہوا، اور جو شخص نرد یا شطرنج کھیلنے والے کے پاس انہیں دیکھنے کے لیے بیٹھا (2)، اس کی تمام نیکیاں مٹا دی گئیں، اور وہ ان لوگوں میں سے ہو گیا جن سے اللہ ناراض ہے" (3)۔ یہ تمام آثار جوئے کے بغیر بھی ان کے کھیلنے کی تحریم (حرام ہونے) پر دلالت کرتے ہیں، واللہ اعلم۔ ہم نے "المائدہ" (4) میں ان کی تحریم کا بیان ذکر کیا ہے، اور یہ کہ تحریم میں یہ شراب کی طرح ہیں کیونکہ ان کا ذکر اس کے ساتھ ملا ہوا ہے، واللہ اعلم۔ ابن العربی نے "القبس" (5) میں کہا ہے: اور امام شافعی نے اسے جائز قرار دیا ہے، اور بعض لوگوں کا حال یہاں تک پہنچ گیا کہ وہ کہنے لگے: یہ مستحب (پسندیدہ) ہے (6)، یہاں تک کہ انہوں نے اسے مدرسے میں اپنا لیا؛ چنانچہ جب کوئی طالب علم پڑھتے پڑھتے تھک جاتا تو وہ مسجد میں اسے کھیلتا۔ اور انہوں نے صحابہ اور تابعین کی ایک جماعت کی طرف یہ منسوب کیا کہ انہوں نے اسے کھیلا تھا! حالانکہ ایسا کبھی نہیں ہوا، اور اللہ کی قسم، کسی متقی کے ہاتھ نے اسے کبھی نہیں چھوا۔ اور وہ کہتے ہیں: یہ ذہن کو تیز کرتی ہے، حالانکہ مشاہدہ ان کی تکذیب کرتا ہے، کسی بھی صاحبِ ذہن آدمی نے کبھی اس میں مہارت حاصل نہیں کی (7)۔ میں

نے امام ابو الفضل عطا المقدسی (8) کو مسجد اقصیٰ میں ایک مناظرے کے دوران کہتے سنا: یہ جنگ سکھاتی ہے۔ تو الطرطوشی نے ان سے کہا: بلکہ یہ بگاڑتی ہے...

(1) البیہقی نے السنن الکبریٰ 212/10 میں ان آثار کی تخریج کی ہے۔ (2) (ظ) میں اس کے بعد ہے: اور دیگر لہو و لعب کے سامان۔ (3) ہمیں یہ الحلیمی کے علاوہ المنہاج 92/3 - 93 میں نہیں ملا اور انہی سے مصنف نے اسے نقل کیا ہے۔ (4) 164/8 - 165 . (5) 3/ 1140 . (6) (ظ) میں ہے: یہ مباح ہے، اور ان میں سے بعض نے اسے مندوب (مستحب) کہا ہے۔ (7) (ظ) میں ہے: یہ ذہن کو قوی کرتی ہے اور عقل میں اضافہ کرتی ہے، اور مشاہدہ ان کی تکذیب کرتا ہے، ان پر گواہ ہے: میں نے کبھی کسی صاحبِ ذہن آدمی کو اسے کھیلتے نہیں دیکھا۔ (8) ہمیں ان کا تذکرہ سوائے اس کے نہیں ملا جو ابن العربی نے احکام القرآن 838/3 میں کہا ہے: ہمارے شیخ عطا المقدسی بیت المقدس میں فقہاء اور صوفیاء کے شیخ ہیں۔

Surah Yunus: Verse 32 | Page 497

...the management of war; because war's ultimate objective is the King and his assassination. In chess, one says: "Shah iyah" (Checkmate), meaning: move the King from my path. This made the audience laugh. At times, Malik was strict regarding it and prohibited it, saying about it: {So what is after the truth except error?} [Quran 10:32]. At other times, he made light of it when played in small amounts or casually (1), but the first opinion is more correct, and Allah knows best.

If someone says: It was narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he was asked about chess and said: "What is chess?" It was said to him: A woman had a son—who was a king—and he was killed in a war apart from his companions. She said: "How can this be? Show it to me plainly." So chess was made for her, and when she saw it, she was consoled by it. They described chess to Umar (may Allah be pleased with him), and he said: "There is no harm in what pertains to the tools of war." (2)

It is said to him: This is no proof; because he did not say: "There is no harm in chess." He only said: "There is no harm in what pertains to the tools of war." He only said this because it was suggested to him that playing chess is something that helps in understanding the means of war. When that was said to him, and he did not have full knowledge of it, he said: "There is no harm in what pertains to the tools of war," [meaning:] if it is as you say, then there is no harm in it. Likewise, those companions from whom it is narrated that they did not forbid it, that is understood as them thinking it was not for amusement, but rather intended for relating (3) to the science of fighting (4) and strategizing (5) in it, or because the narrated tradition had not reached them. Al-Halimi said (6): "When a tradition is sound, there is no argument for anyone against it; the proof in it is for everyone."

(1) In 'Al-Qabas': and not 'hawn'. (2) Following it in manuscript (Z): "if it is as they say." Al-Halimi mentioned these two reports in 'Al-Minhaj' in 'Shu'ab al-Iman' 3/94. The text from him goes to the end of the issue, and what's between brackets is from him. (3) In (Kh): "at-Tashbeeh" (comparison); in (Z), (Z), and (M): "at-Tasabbub" (causation). The chosen text is from (D), which agrees with 'Al-Minhaj'. (4) In manuscript (Z): "...he thought it is not something many ignorant old men who cannot go to battle and Jihad are tested with, but rather intended for the youth who is learning the knowledge of Jihad and fighting..." (5) In 'Al-Minhaj' in 'Shu'ab al-Iman': "skillfulness". (6) In 'Al-Minhaj' in 'Shu'ab al-Iman' 3/95.

सूरह यूनुस: आयत 32 | पृष्ठ 497

...युद्ध का प्रबंधन; क्योंकि युद्ध का उद्देश्य राजा और उसकी हत्या है। शतरंज में, कोई कहता है: "शाह इयाह" (शह), जिसका अर्थ है: राजा को मेरे रास्ते से हटाओ। इससे उपस्थित लोग हँस पड़े। कभी-कभी, मलिक ने इसके बारे में सख्ती दिखाई और इसे हराम (वर्जित) घोषित किया, और इसके बारे में कहा: {तो सत्य के बाद भ्रम के अलावा और क्या है?} [क़ुरान 10:32]। अन्य समय में, उन्होंने इसके थोड़े या हल्के रूप को कम आँका (1), लेकिन पहली राय अधिक सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

यदि कोई कहे: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उनसे शतरंज के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "शतरंज क्या है?" उनसे कहा गया: एक महिला का एक बेटा था - जो एक राजा था - और वह अपने साथियों से अलग एक युद्ध में मारा गया। उसने कहा: "यह कैसे हो सकता है? मुझे इसे साफ़ तौर पर दिखाओ।" इसलिए उसके लिए शतरंज बनाया गया, और जब उसने इसे देखा, तो उसे इससे सांत्वना मिली। उन्होंने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को शतरंज के बारे में बताया, तो उन्होंने कहा: "युद्ध के औजारों से संबंधित चीज़ों में कोई बुराई नहीं है।" (2)

उनसे कहा गया: इसमें कोई दलील (प्रमाण) नहीं है; क्योंकि उन्होंने यह नहीं कहा: "शतरंज में कोई बुराई नहीं है।" उन्होंने केवल इतना कहा: "युद्ध के औजारों से संबंधित चीज़ों में कोई बुराई नहीं है।" उन्होंने यह केवल इसलिए कहा क्योंकि उन्हें यह समझाया गया था कि शतरंज खेलना युद्ध के कारणों को समझने में सहायक है। जब उनसे यह कहा गया, और उन्हें इसका पूर्ण ज्ञान नहीं था, तो उन्होंने कहा: "युद्ध के उपकरणों में जो कुछ भी है उसमें कोई बुराई नहीं है," [अर्थात:] यदि यह वैसा ही है जैसा आप कहते हैं, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। इसी तरह, जिन सहाबाओं से यह रिवायत है कि उन्होंने इसे मना नहीं किया, तो इसे इस तरह समझा जाता है कि उन्होंने सोचा कि यह मनोरंजन के लिए नहीं है, बल्कि इसका उद्देश्य युद्ध कला (4) और पैंतरेबाज़ी (5) के विज्ञान से संबंध (3) जोड़ना है, या इसलिए कि उन तक यह खबर नहीं पहुँची थी। अल-हलीमी ने कहा (6): "जब कोई खबर सही साबित हो जाए, तो उसके सामने किसी की दलील नहीं चलती; इसमें दलील पूरी मानवता पर है।"

(1) 'अल-क़बस' में: 'व ला हवन'। (2) पांडुलिपि (Z) में इसके बाद: "अगर यह वैसा ही है जैसा वे कहते हैं।" अल-हलीमी ने 'अल-मिन्हाज' के'शुआब अल-ईमान' 3/94 में इन दो रिवायतों का उल्लेख किया है। उनकी बात मसले के अंत तक है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (3) (Kh)

में: "अत-तशबीह" (तुलना); (Z), (Z) और (M) में: "अत-तसब्बूब" (कारण बनना)। चुना गया शब्द (D) से है, जो 'अल-मिन्हाज' के अनुरूप है। (4) पांडुलिपि (Z) का वाक्यांश: "...उसने सोचा कि यह ऐसी चीज़ नहीं है जिससे कई अज्ञानी बुजुर्गों की परीक्षा ली जाए जो युद्ध और जिहाद करने में असमर्थ हैं, बल्कि इसका उद्देश्य वह युवा है जो जिहाद और युद्ध का ज्ञान सीख रहा है..." (5) 'अल-मिन्हाज' के 'शुआब अल-ईमान' में: "कौशल"। (6) 'अल-मिन्हाज' के'शुआब अल-ईमान' 3/95 में।

...جنگ کی تدبیر؛ کیونکہ جنگ کا اصل مقصد بادشاہ اور اس کا قتل ہوتا ہے، اور شطرنج میں کہا جاتا ہے: "شاہ ایاہ" (شطرنج کا مہرہ)، یعنی بادشاہ کو میرے راستے سے ہٹا دو، تو حاضرین ہنس پڑے۔ کبھی کبھی امام مالک نے اس معاملے میں سختی کی اور اسے حرام قرار دیا اور اس کے بارے میں فرمایا: ﴿فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ﴾ (تو حق کے بعد گمراہی کے سوا کیا ہے؟)۔ اور کبھی انہوں نے اس کے تھوڑے یا ہلکے استعمال کو معمولی سمجھا (۱)، لیکن پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اگر کوئی کہنے والا کہے: حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ ان سے شطرنج کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: "شطرنج کیا ہے؟" ان سے کہا گیا: ایک عورت کا ایک بیٹا تھا - جو بادشاہ تھا - اور وہ اپنے ساتھیوں کے بغیر ایک جنگ میں مارا گیا۔ اس نے کہا: "یہ کیسے ہو سکتا ہے؟ مجھے یہ واضح طور پر دکھاؤ۔" چنانچہ اس کے لیے شطرنج بنائی گئی، اور جب اس نے اسے دیکھا تو اسے اس سے تسلی ملی۔ انہوں نے عمر رضی اللہ عنہ کے سامنے شطرنج کی تعریف کی تو انہوں نے فرمایا: "جنگ کے آلات میں سے جو کچھ ہو اس میں کوئی حرج نہیں۔" (۲)

ان سے کہا گیا: اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے یہ نہیں فرمایا کہ "شطرنج میں کوئی حرج نہیں"، بلکہ انہوں نے فرمایا: "جنگ کے آلات میں سے جو کچھ ہو اس میں کوئی حرج نہیں۔" انہوں نے یہ اس لیے فرمایا کیونکہ انہیں یہ بتایا گیا تھا کہ شطرنج کھیلنا جنگ کے اسباب کو جاننے میں مددگار ہوتا ہے۔ جب ان سے یہ کہا گیا، اور انہیں اس کا مکمل علم نہ تھا، تو انہوں نے فرمایا: "جنگ کے آلات میں سے جو کچھ ہو اس میں کوئی حرج نہیں، [یعنی:] اگر ویسا ہی ہے

جیسا تم کہہ رہے ہو تو اس میں کوئی حرج نہیں۔" اسی طرح جن صحابہ سے مروی ہے کہ انہوں نے اس سے منع نہیں کیا، تو اسے اس بات پر محمول کیا جائے گا کہ انہوں نے سمجھا کہ یہ کھیل کود کے لیے نہیں ہے، بلکہ اس سے مقصد فنِ حرب (۴) اور اس میں مہارت (۵) کی نسبت (۳) ہے، یا اس لیے کہ ان تک مستند خبر نہیں پہنچی تھی۔ حلیمی نے کہا (۶): "جب خبر صحیح ثابت ہو جائے تو اس کے سامنے کسی کی کوئی حجت نہیں رہتی، بلکہ حجت سب پر لازم ہوتی ہے۔"

(۱) القبس میں: ولا ہون۔ (۲) اس کے بعد (ظ) میں ہے: "اگر یہ ویسا ہی ہے جیسا وہ کہہ رہے ہیں۔" حلیمی نے ان دو روایتوں کو 'المنہاج فی شعب الایمان' ۳/۹۴ میں ذکر کیا ہے، اور ان کی گفتگو مسئلہ کے آخر تک ہے، اور جو کچھ قوسین (brackets) کے درمیان ہے وہ انہی کا ہے۔ (۳) (خ) میں: "التشبیہ"؛ اور (ز)، (ظ) اور (م) میں: "التسبب"، اور جو متن میں ہے وہ (د) سے لیا گیا ہے جو 'المنہاج' کے موافق ہے۔ (۴) (ظ) کی عبارت: "...اس نے گمان کیا کہ یہ ان بہت سے جاہل بوڑھوں کے لیے آزمائش نہیں ہے جو جنگ اور جہاد کی قدرت نہیں رکھتے، بلکہ اس سے مراد وہ نوجوان ہے جو جہاد یا جنگ کا علم سیکھ رہا ہو..." (۵) المنہاج فی شعب الایمان میں: "والمهاره"۔ (۶) المنہاج فی شعب الایمان ۳/ ۹۵ میں۔

Surah Yunus: Verses 32 - 33 / 498

Eighth: Ibn Wahb mentioned with his chain of narration that Abdullah bin Umar passed by boys playing with al-Kujjah — which are pits containing pebbles they play with — and he said: Ibn Umar filled them up and forbade them from it (1). Al-Harawi mentioned in the chapter of the letter Kâf with Jîm in the hadith of Ibn Abbas: In everything there is gambling, even in children's play with al-Kujjah. Ibn al-A'rabi said: It is when a boy takes a piece of cloth and rolls it into a ball-like shape, then they gamble with it. And kajja means: when he played with al-Kujjah (2). The Almighty's saying: {So how are you turned away?} means: how are your minds turned away to the worship of that which does not provide, nor gives life, nor brings death (3)?! The Almighty's saying: {Thus has the word of your Lord come true against those who defiantly disobeyed - that they will not believe (33)} The Almighty's saying: {Thus has the word of your Lord come true} means: His judgment, decree, and prior knowledge {against those who defiantly disobeyed} means: those who deviated from obedience, disbelieved, and denied {that they will not believe} means: they will not attest. And in this is the most sufficient evidence against the Qadariyyah (4). Nafi' and Ibn 'Amir read here, and at its end: "Thus has the words (plural) of your Lord come true", and in Surah Ghafir (5) with the plural in all three, while the rest read it in the singular (6). And "anna" (that) is in the accusative position, meaning: "because" or "since". Al-Zajjaj said (7): It is permissible for it to be...

(1) Al-Tamhid 13/177. (2) Tahdhib al-Lugha 9/423. Ibn Abbas's saying was also mentioned by Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 2/281. After that, it appeared in (ظ) as follows: "What I see from this idle talk and excessive play is that if the common folk gather for it (thus) and do not forbid one another, it will cause a slackness in their livelihoods and bring disturbing matters upon them. What is meant is the guardian of the child who plays, detestation must inevitably descend upon them." (3) Al-Wasit 2/547. (4) Tafsir al-Razi 17/87-88. (5) Verse (6) of it, and the other verse in this Surah is verse (96). (6) Al-Sab'a p. 326, and Al-Taysir p. 122. (7) In Ma'ani al-Quran by him 3/18.

सूरह यूनुस: आयत 32 - 33 / 498

आठवीं: इब्न वाहब ने अपनी संद के साथ उल्लेख किया है कि अब्दुल्ला बिन उमर कुछ लड़कों के पास से गुजरे जो 'अल-कुज्जह' खेल रहे थे - जो कंकड़ वाले गड्ढे होते हैं जिनसे वे खेलते हैं - उन्होंने कहा: इब्न उमर ने उन्हें भर दिया और उन्हें इससे मना किया (1)। अल-हरवी ने इब्न अब्बास की हदीस में 'काफ' और 'जीम' के अध्याय में उल्लेख किया है: हर चीज़ में जुआ है, यहाँ तक कि बच्चों के'अल-कुज्जह' खेलने में भी। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह तब होता है जब एक लड़का कपड़े का एक टुकड़ा लेता है और उसे गेंद की तरह गोल कर देता है, फिर वे उससे जुआ खेलते हैं। और 'कज्जा' का अर्थ है: जब उसने 'अल-कुज्जह' खेला (2)। ईश्वर का कथन: {फिर तुम किधर फेरे जा रहे हो?} यानी: तुम्हारी बुद्धि उन चीज़ों की पूजा की ओर कैसे मुड़ जाती है जो न तो रोज़ी देती हैं, न जीवन देती हैं और न ही मृत्यु (3)?! ईश्वर का कथन: {इसी प्रकार तुम्हारे रब की बात उन लोगों पर सच साबित हुई जिन्होंने नाफ़रमानी की, कि वे ईमान नहीं लाएंगे (33)} ईश्वर का कथन: {इसी प्रकार तुम्हारे रब की बात सच साबित हुई} यानी: उनका फैसला, निर्णय और पूर्व ज्ञान {उन लोगों पर जिन्होंने नाफ़रमानी की} यानी: जो आज्ञाकारिता से बाहर निकल गए, जिन्होंने इनकार किया और झुठलाया {कि वे ईमान नहीं लाएंगे} यानी: वे पुष्टि नहीं करेंगे। और इसमें कदरिया (Qadariyyah) के खिलाफ सबसे पर्याप्त सबूत है (4)। नफी और इब्न आमिर ने यहाँ और इसके अंत में पढ़ा है: "इसी प्रकार तुम्हारे रब के शब्द (बहुवचन) सच साबित हुए", और सूरह ग़ाफ़िर (5) में तीनों जगह बहुवचन के साथ, जबकि बाकी ने इसे एकवचन में पढ़ा है (6)। और "अन्ना" (कि) कर्म कारक (accusative) की स्थिति में है, यानी: "क्योंकि" या "इसलिए"। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): यह संभव है कि...

(1) अल-तमहीद 13/177। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 9/423। इब्न अब्बास का कथन इब्न अल-जौज़ी ने 'ग़रीब अल-हदीस' 2/281 में भी उल्लेख किया है। उसके बाद (ظ) में यह लिखा आया: "मैं इस फ़िज़ूल और अत्यधिक खेल से जो देखता हूँ वह यह है कि अगर आम लोग इस पर इकट्ठा हो जाएँ (इस तरह) और एक-दूसरे को न रोकें, तो यह उनकी आजीविका में सुस्ती पैदा करेगा और उनके लिए परेशान करने वाली चीज़ें लाएगा। इसका मतलब उस बच्चे का अभिभावक है जो खेलता है, उन पर घृणा का उतरना अनिवार्य है।" (3) अल-वसीत 2/547। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 17/87-88। (5) इसकी आयत (6), और इस सूरह की दूसरी आयत आयत (96) है। (6) अल-सब'आ पृष्ठ 326, और अल-तयसीर पृष्ठ 122। (7) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' 3/18 में।

سورہ یونس: آیات ۳۲ - ۳۳ / ۴۹۸

آٹھویں: ابن وہب نے اپنی سند کے ساتھ ذکر کیا ہے کہ عبداللہ بن عمر کچھ لڑکوں کے پاس سے گزرے جو 'الکُجَّہ' کھیل رہے تھے - اور یہ گڑھے ہوتے ہیں جن میں کنکریاں ہوتی ہیں جن سے وہ کھیلتے ہیں - انہوں نے کہا: پس ابن عمر نے انہیں بھر دیا اور انہیں اس سے منع کیا (۱)۔ الہروی نے باب الکاف مع الجیم میں ابن عباس کی حدیث میں ذکر کیا ہے: ہر چیز میں جوا ہے حتیٰ کہ بچوں کے الکُجَّہ کے کھیل میں بھی۔ ابن الاعرابی نے کہا: یہ وہ ہے کہ لڑکا کپڑے کا ایک ٹکڑا لے کر اسے گیند کی طرح گول کر لے، پھر وہ اس کے ذریعے جوا کھیلتے ہیں۔ اور 'کجَّ' کا مطلب ہے: جب اس نے الکُجَّہ کھیلا (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَنَّىٰ تُصْرَفُونَ﴾ یعنی: تمہاری عقلیں کس طرح ان کی عبادت کی طرف مڑ جاتی ہیں جو نہ رزق دیتے ہیں، نہ زندگی دیتے ہیں اور نہ موت (۳)؟! اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۳۳)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ﴾ یعنی: اس کا حکم، فیصلہ اور اس کا سابقہ علم ﴿عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا﴾ یعنی: وہ جو اطاعت سے نکل گئے، کفر کیا اور جھٹلایا ﴿أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ یعنی: وہ تصدیق نہیں کریں گے۔ اور اس میں قدریہ کے خلاف مکمل دلیل ہے (۴)۔ نافع اور ابن عامر نے یہاں اور اس کے آخر میں پڑھا ہے: «كَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَاتُ رَبِّكَ» (جمع کے ساتھ)، اور سورہ غافر (۵) میں تینوں جگہ جمع کے ساتھ، باقیوں نے مفرد (واحد) پڑھا ہے (۶)۔ اور «أَن» محلِ نصب میں ہے، یعنی: «بأنَّهم» یا «لأنهم»۔ زجاج نے کہا (۷): اور جائز ہے کہ...

(۱) التمہید ۱۷۷/۱۳۔ (۲) تہذیب اللغۃ ۴۲۳/۹۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ابن الجوزی نے غریب الحدیث ۲۸۱/۲ میں بھی ذکر کیا ہے۔ اس کے بعد (ظ) میں یہ متن آیا ہے: "اور جو میں اس فضول اور حد سے زیادہ لہو و لعب سے دیکھتا ہوں وہ یہ ہے کہ اگر عام لوگ اس پر جمع ہو

جائیں (اس طرح) اور ایک دوسرے کو منع نہ کریں، تو یہ ان کی معاش میں سستی پیدا کرے گا اور ان کے لیے پریشان کن امور لائے گا، اور اس سے مراد کھیلنے والے بچے کا سرپرست ہے، ان پر ناپسندیدگی کا اترنا ناگزیر ہے۔" (۳) الوسیط ۵۴۷/۲۔ (۴) تفسیر الرازی ۸۷/۱۷ - ۸۸۔ (۵) اس کی آیت (۶)، اور اس سورہ میں دوسری آیت آیت (۹۶) ہے۔ (۶) السبعۃ ص ۳۲۶، والتیسیر ص ۱۲۲۔ (۷) ان کی کتاب معانی القرآن ۱۸/۳ میں۔

Surah Yunus: Verses 33 - 35 499

In the position of being raised (Raf') as a substitute (Badal) for "Kalimat". Al-Farra' said (1): It is permissible to say "Innahum" with a Kasra as a new start (Isti'naf) (2).

Allah's saying: {Say, "Is there of your 'partners' any who begins creation and then repeats it?" Say, "Allah begins creation and then repeats it; so how are you deluded?"}

Allah's saying: {Say, "Is there of your 'partners'"} i.e., your deities and objects of worship. {any who begins creation and then repeats it?} i.e., Say that to them, O Muhammad, by way of rebuke and affirmation. If they answer you, [good]; otherwise, {Say, "Allah begins creation and then repeats it;"} and none other than Him does that. {so how are you deluded?} i.e., how are you turned away and diverted from the truth to falsehood?!

Allah's saying: {Say, "Is there of your 'partners' any who guides to the truth?" Say, "Allah guides to the truth. Is he who guides to the truth more worthy to be followed or he who guides not unless he is guided? Then what is [wrong] with you? How do you judge?"}

Allah's saying: {Say, "Is there of your 'partners' any who guides to the truth?"} It is said: "Hadahu lil-tariq" and "ila al-tariq" (guided him to the path); they have the same meaning, as previously mentioned (3). i.e., is there among your partners anyone who guides to the religion of Islam? So when they say: No, and it is inevitable, then {Say} to them: {Allah guides to the truth}. Then say to them rebukingly and affirmingly: {Is he who guides} i.e., directs {to the truth} and He is Allah, Glory be to Him and Most High, {more worthy to be followed or he who guides not unless he is guided?} He means the idols that do not guide anyone, nor do they walk unless they are carried, nor do they move from their place unless they are moved (4). The poet said:

A young man has an intellect he lives by, while his foot guides his leg (5).

It was said: The intended meaning is the leaders and misguiders who do not guide themselves to any guidance unless...

(1) Ma'ani al-Qur'an, 1/463-464. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/253, from which the author quoted the views of al-Zajjaj and al-Farra'. (3) 1/247. (4) Al-Waseet by al-Wahidi, 2/547, and Tafsir al-Baghawi, 2/353. (5) Its speaker is Tarafa bin al-Abd, and it is in his Diwan, p. 86.

सूरह यूनुस: आयतें 33 - 35 499

"कलिमात" (كلمات) के बदले (बदल) के रूप में रफ़ (Raf') की स्थिति में। अल-फ़र्रा' ने कहा (1): 'इन्नाहुम' (إِنَّهُم) को कसरह के साथ इस्तियानफ़ (शुरुआत) के तौर पर पढ़ना जायज़ है (2)।

अल्लाह का फरमान: {कहो, "क्या तुम्हारे 'साझेदारों' में से कोई ऐसा है जो सृष्टि का आरंभ करता है और फिर उसकी पुनरावृत्ति करता है?" कहो, "अल्लाह ही सृष्टि का आरंभ करता है और फिर उसकी पुनरावृत्ति करता है; फिर तुम कहाँ बहके जा रहे हो?"}

अल्लाह का फरमान: {कहो, "क्या तुम्हारे 'साझेदारों' में से..."} यानी: तुम्हारे देवता और पूज्य। {...कोई ऐसा है जो सृष्टि का आरंभ करता है और फिर उसकी पुनरावृत्ति करता है?} यानी: हे मुहम्मद, उनसे यह बात फटकार और पुष्टि के तौर पर कहें। यदि वे उत्तर दें [तो ठीक], अन्यथा {...कहो, "अल्लाह ही सृष्टि का आरंभ करता है और फिर उसकी पुनरावृत्ति करता है;"} और उसके अलावा कोई और ऐसा नहीं करता। {फिर तुम कहाँ बहके जा रहे हो?} यानी: तुम सत्य से विमुख होकर असत्य की ओर कैसे मुड़ रहे हो और फिर रहे हो?!

अल्लाह का फरमान: {कहो, "क्या तुम्हारे 'साझेदारों' में से कोई ऐसा है जो सत्य का मार्ग दिखाता हो?" कहो, "अल्लाह ही सत्य का मार्ग दिखाता है। तो क्या जो सत्य का मार्ग दिखाता है वह अनुसरण किए जाने के अधिक योग्य है या वह जो स्वयं मार्ग नहीं पाता जब तक कि उसे मार्ग न दिखाया जाए? तो तुम्हें क्या हो गया है? तुम कैसा निर्णय करते हो?"}

अल्लाह का फरमान: {कहो, "क्या तुम्हारे 'साझेदारों' में से कोई ऐसा है जो सत्य का मार्ग दिखाता हो?"} कहा जाता है: "हदाहु लित-तरीक" और "इला अत-तरीक"; दोनों का एक ही अर्थ है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)। यानी: क्या तुम्हारे साझेदारों में कोई ऐसा है जो इस्लाम के धर्म की ओर मार्गदर्शन करता हो? तो जब वे कहें: नहीं, और यह अपरिहार्य है, तो उनसे {कहो}: {अल्लाह ही सत्य का मार्ग दिखाता है}। फिर उन्हें फटकारते और पुष्ट करते हुए कहो: {तो क्या जो मार्गदर्शन करता है} यानी: रास्ता दिखाता है {सत्य की ओर} और वह अल्लाह सुभानहु व ताला है {वह अनुसरण किए जाने के अधिक योग्य है या वह जो स्वयं मार्ग नहीं पाता जब तक कि उसे मार्ग न दिखाया जाए?} इससे तात्पर्य उन मूर्तियों से है जो किसी को मार्ग नहीं दिखातीं, न ही वे तब तक चलती हैं जब तक उन्हें उठाया न जाए, और न ही वे अपने स्थान से तब तक हटती हैं जब तक उन्हें हटाया न जाए (4)। कवि ने कहा है:

एक युवक के पास बुद्धि होती है जिससे वह जीवित रहता है, जबकि उसका पैर उसकी टांग का मार्गदर्शन करता है (5)।

और कहा गया है: इससे तात्पर्य उन नेताओं और पथभ्रष्ट करने वालों से है जो स्वयं को किसी मार्गदर्शन की ओर निर्देशित नहीं करते जब तक कि...

(1) मआनी अल-कुरान, 1/463-464। (2) एराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा, 2/253, और इसी से लेखक ने अल-ज़ज्जाज और अल-फर्रा' के कथनों को उद्धृत किया है। (3) 1/247। (4) अल-वसीत, अल-वाहिदी द्वारा, 2/547, और तफ़सीर अल-बग़वी, 2/353। (5) इसके कवि तरफ़ा बिन अल-अब्द हैं, और यह उनके दीवान के पृष्ठ 86 पर है।

سورہ یونس: آیات 33 - 35 499

«کلمات» سے بدل ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے۔ فراء (1) نے کہا: «إنَّهم» کو استیناف (2) کے طور پر کسرہ کے ساتھ پڑھنا جائز ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ قُلْ هَلْ مِن شُرَكَائِكُم مَّن يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْFكُونَ ﴾ ترجمہ: آپ کہہ دیجیے: ”کیا تمہارے شریکوں میں سے کوئی ایسا ہے جو پہلی بار مخلوق کو پیدا کرے، پھر اسے دوبارہ پیدا کرے؟“ کہو: ”اللہ ہی پہلی بار پیدا کرتا ہے پھر اسے دوبارہ پیدا کرتا ہے، پس تم کہاں اوندھے ہوئے جا رہے ہو؟“

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قُلْ هَلْ مِن شُرَكَائِكُم ﴾ یعنی: تمہارے معبود اور جن کی تم عبادت کرتے ہو۔ ﴿ مَن يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ﴾ یعنی: اے محمد! ان سے یہ بات ڈانٹ ڈپٹ اور اقرار کے طور پر کہیں۔ اگر وہ جواب دیں [تو ٹھیک] ورنہ ﴿ قُلِ اللَّهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ﴾ اور اس کے علاوہ کوئی دوسرا یہ کام نہیں کرتا۔ ﴿ فَأَنَّى تُؤْFكُونَ ﴾ یعنی: تم حق سے باطل کی طرف کیسے مڑے جا رہے ہو اور پھر رہے ہو؟!

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ قُلْ هَلْ مِن شُرَكَائِكُم مَّن يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ أَFمَن يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَن يُتَّبَعَ أَمَّن لَّا يَهَدِّي إِلَّا أَن يُهْدَىٰ Fمَا لَكُمْ كَيْFَ تَحْكُمُونَ ﴾ ترجمہ: کہو: ”کیا تمہارے شریکوں میں کوئی ایسا ہے جو حق کی طرف ہدایت کرے؟“ کہو: ”اللہ ہی حق کی طرف ہدایت کرتا ہے، تو کیا جو حق کی طرف ہدایت کرے وہ پیروی کے زیادہ لائق ہے یا وہ جو خود راستہ نہیں پاتا جب تک کہ اسے راستہ نہ دکھایا جائے؟ تمہیں کیا ہو گیا ہے، تم کیسا فیصلہ کرتے ہو؟“

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قُلْ هَلْ مِن شُرَكَائِكُم مَّن يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ ﴾ کہا جاتا ہے: "هداه للطريق" اور "إلى الطريق"؛ دونوں کا ایک ہی معنی ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ یعنی: کیا تمہارے شریکوں میں سے کوئی ایسا ہے جو دینِ اسلام کی طرف رہنمائی کرے؟ پس جب وہ کہیں: نہیں، اور اس کا ہونا ناگزیر ہے، تو ان سے ﴿ قُلِ ﴾ کہیں: ﴿ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ ﴾، پھر ان سے ڈانٹتے اور اقرار کرواتے ہوئے کہیں: ﴿ أَFمَن يَهْدِي ﴾ یعنی: رہنمائی کرتا ہے۔ ﴿ إِلَى الْحَقِّ ﴾ اور وہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہے ﴿ أَحَقُّ أَن يُتَّبَعَ أَمَّن لَّا يَهَدِّي إِلَّا أَن يُهْدَى ﴾ اس سے مراد وہ بت ہیں جو کسی کو ہدایت نہیں دیتے، اور نہ ہی وہ چل سکتے ہیں جب تک کہ انہیں اٹھایا نہ جائے، اور نہ ہی اپنی جگہ سے ہٹتے ہیں جب تک کہ انہیں منتقل نہ کیا جائے (4)۔ شاعر نے کہا ہے:

نوجوان کے پاس عقل ہوتی ہے جس سے وہ جیتا ہے، جبکہ اس کا قدم اس کی پنڈلی کی رہنمائی کرتا ہے (5)۔

اور کہا گیا: اس سے مراد وہ سردار اور گمراہ کرنے والے ہیں جو خود کو کسی ہدایت کی طرف نہیں لے جاتے سوائے اس کے کہ...

(1) معانی القرآن 463/1 - 464۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 253/2، اور اسی سے مصنف نے زجاج اور فراء کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (3) 247/1۔ (4) الوسيط للواحدي 547/2، اور تفسیر البغوي 353/2۔ (5) اس کا کہنے والا طرفہ بن العبد ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ 86 پر ہے۔

Surah Yunus; Verse 35 500

...they guide(1).

Regarding «yahdee» (يَهْدِي), there are six recitations:

First: The people of Medina, except for Warsh, recited it as «yahiddee» with a fatha on the 'ya', sukun on the 'ha', and shadda on the 'dal'(2). In their recitation, they combined two silent consonants as they did in the word: «la ta'du» (لَا تَعْدُوا) [An-Nisa: 154], and in the word: «yakhissimoon» (يَخِصِّمُونَ) [Yasin: 49]. Al-Nahhas said(3): No one is able to pronounce the combination of two silent consonants. Muhammad bin Yazid said: Anyone who intends to do this must make a light movement towards kasra, and Sibawayh calls this 'ikhtilas al-harakah' (stealing the vowel).

Second: Abu 'Amr and Qalun, in one narration, recited it between fatha and sukun, according to their method in 'ikhfa' and 'ikhtilas'(4).

Third: Ibn 'Amir, Ibn Kathir, Warsh, and Ibn Muhaysin recited it as «yahaddee» with a fatha on the 'ya' and 'ha', and shadda on the 'dal'(5). Al-Nahhas said(6): This recitation is clear in Arabic. Its origin is 'yahtadi', the 'ta' was merged into the 'dal', and its vowel was transferred to the 'ha'.

Fourth: Hafs, Ya'qub, and al-A'mash on the authority of Abu Bakr recited it like the recitation of Ibn Kathir, except they put a kasra on the 'ha'(7). They said: Because when a silent letter (jazm) is forced to have a vowel, it is moved to kasra. Abu Hatim said: It is the dialect of Lower Mudar(8).

---

(1) Tafsir al-Razi 17 / 91. (2) Recited by Nafi' in Qalun's narration, and Abu Ja'far. Al-Sab'a p. 326, Al-Taysir p. 122, Al-Nashr 2 / 283-284. (3) In I'rab al-Qur'an 2 / 254. (4) Al-Sab'a p. 326, Al-Taysir p. 122. (5) Al-Sab'a p. 326, Al-Taysir p. 122. Ibn Muhaysin is not among the ten. (6) I'rab al-Qur'an 2 / 254. (7) Al-Sab'a p. 326, Al-Taysir p. 122, Al-Nashr 2 / 283. Al-A'mash's narration from Abu Bakr is not the famous one from him, and the famous one will follow. (8) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 5 / 156.

सूरह यूनुस; आयत 35 500

...वे मार्गदर्शन करते हैं (1)।

«yahdee» (يَهْدِي) के बारे में छह पाठ (क़िरात) हैं:

पहला: वारश को छोड़कर मदीना के लोगों ने इसे 'या' पर फतह, 'हा' पर सुकून और 'दाल' पर शद्दा के साथ «yahiddee» पढ़ा (2)। उन्होंने अपने पाठ में दो सुकून वाले अक्षरों को एक साथ पढ़ा, जैसा कि उन्होंने शब्द: «la ta'du» (لَا تَعْدُوا) [अन-निसा: 154] और शब्द: «yakhissimoon» (يَخِصِّمُونَ) [यासीन: 49] में किया था। अल-नहस ने कहा (3): दो सुकून वाले अक्षरों के मेल का उच्चारण कोई नहीं कर सकता। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: जो कोई ऐसा करना चाहता है, उसे कसरा की ओर एक हल्का स्वर आंदोलन करना चाहिए; सिबवैह इसे 'इख्तिलास अल-हरका' (स्वर की चोरी) कहते हैं।

दूसरा: अबू अम्र और कालून ने एक वर्णन में फतह और सुकून के बीच पढ़ा, 'इख़फ़ा' और 'इख़्तिलास' (4) में अपने तरीके के अनुसार।

तीसरा: इब्न आमिर, इब्न कसीर, वारश और इब्न मुहयसिन ने 'या' और 'हा' पर फतह और 'दाल' पर शद्दा के साथ «yahaddee» पढ़ा (5)। अल-नहस ने कहा (6): यह पाठ अरबी में स्पष्ट है। इसका मूल 'yahtadi' है, 'ता' को 'दाल' में मिला दिया गया और उसका स्वर 'हा' पर स्थानांतरित कर दिया गया।

चौथा: हफ़्स, याकूब और अबू बक्र के माध्यम से अल-अमश ने इब्न कसीर के पाठ की तरह पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने 'हा' पर कसरा लगाया (7)। उन्होंने कहा: क्योंकि जब किसी सुकून वाले अक्षर (जज़्म) को स्वर देने के लिए मजबूर किया जाता है, तो उसे कसरा की ओर ले जाया जाता है। अबू हातिम ने कहा: यह निचले मुदार की बोली है (8)।

---

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 17 / 91. (2) इसे नाफ़े ने कालून के वर्णन में और अबू जाफ़र ने पढ़ा। अल-सबआ पृ. 326, अल-तयसीर पृ. 122, अल-नश्र 2 / 283-284. (3) एराब अल-कुरान 2 / 254 में। (4) अल-सबआ पृ. 326, अल-तयसीर पृ. 122. (5) अल-सबआ पृ. 326, अल-तयसीर पृ. 122. इब्न मुहयसिन दस प्रसिद्ध पाठकों में से नहीं हैं। (6) एराब अल-कुरान 2 / 254. (7) अल-सबआ पृ. 326, अल-तयसीर पृ. 122, अल-नश्र 2 / 283. अबू बक्र से अल-अमश का वर्णन उनके बारे में प्रसिद्ध नहीं

है, और उनके बारे में प्रसिद्ध इसके बाद आएगा। (8) अबू हयान द्वारा अल-बहर 5 / 156 में उल्लेख किया गया है।

سورہ یونس؛ آیت ۳۵ ۵۰۰

يُرْشِدوا (١)۔

اور لفظ «يَهْدِي» میں چھ قرأتیں ہیں:

پہلی: مدینہ والوں نے سوائے ورش کے «يَهْدِي» کو یا کے فتحہ، ہاء کے سکون اور دال کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (٢)، انہوں نے اپنی قرأت میں دو ساکنوں کو جمع کیا جیسا کہ انہوں نے اپنے قول: «لَا تَعْدُوا» [النساء: ١٥٤]، اور اپنے قول: «يَخِصِّمُونَ» [یس: ٤٩] میں کیا ہے۔ نحاس نے کہا (٣): دو ساکنوں کو جمع کر کے پڑھنا کسی کے بس کی بات نہیں۔ محمد بن یزید نے کہا: جو شخص اس طرح کا ارادہ کرے، اس کے لیے ضروری ہے کہ وہ کسرہ کی طرف ایک ہلکی سی حرکت کرے، اور سیبویہ اس کا نام اختلاسِ حرکت رکھتے ہیں۔

دوسری: ابو عمرو اور قالون نے ایک روایت میں فتحہ اور اسکان کے درمیان پڑھا ہے، جو کہ اخفاء اور اختلاس میں ان کا مسلک ہے (٤)۔

تیسری: ابن عامر، ابن کثیر، ورش اور ابن محیصن نے یا اور ہاء کے فتحہ اور دال کی تشدید کے ساتھ «يَهَدِّي» پڑھا ہے (٥)۔ نحاس نے کہا (٦): یہ قرأت عربی میں واضح ہے، اور اس کی اصل «يَهْتَدِي» ہے، تاء کو دال میں مدغم کر دیا گیا اور اس کی حرکت کو ہاء کی طرف منتقل کر دیا گیا۔

چوتھی: حفص، یعقوب اور اعمش نے ابوبکر سے ابن کثیر کی قرأت کی طرح پڑھا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے ہاء کو کسرہ دیا ہے (٧)، انہوں نے کہا: کیونکہ جزم جب اپنی حرکت پر مجبور ہو تو اسے کسرہ دیا جاتا ہے۔ ابو حاتم نے کہا: یہ سفلیٰ مضر کی لغت ہے (٨)۔

(١) تفسیر الرازی ٩١/١٧۔ (٢) اسے نافع نے قالون کی روایت میں اور ابوجعفر نے پڑھا ہے۔ السبعۃ ص٣٢٦، والتیسیر ص١٢٢، والنشر ٢ / ٢٨٣-٢٨٤۔ (٣) اعراب القرآن ٢ / ٢٥٤ میں۔ (٤) السبعۃ ص٣٢٦، والتیسیر ص١٢٢۔ (٥) السبعۃ ص٣٢٦، والتیسیر ص١٢٢۔ اور ابن محیصن دس (قراء) میں سے نہیں ہیں۔ (٦) اعراب القرآن ٢ / ٢٥٤۔ (٧) السبعۃ ص٣٢٦، والتیسیر ص١٢٢، والنشر ٢ / ٢٨٣، اور ابوبکر سے اعمش کی روایت ان سے مشہور نہیں ہے، ان سے مشہور روایت اس کے بعد آئے گی۔ (٨) اسے ابو حیان نے البحر ٥ / ١٥٦ میں ذکر کیا ہے۔

Fifth: Abu Bakr narrated from 'Asim: "yahiddi" with a kasra on the ya and the ha, and a shadda on the dal (1). All of that is to follow one kasra with another, as previously mentioned in Al-Baqarah regarding "yakhtafu" [Verse: 20]. It was said: It is the dialect of those who read: "nasta'eenu" [Al-Fatihah: 5] and "lan tamassana an-naaru" (2) and the like. Sibawayh does not permit "yahiddi", but permits "tihdee", "nihdee", and "ihdee". He said: Because the kasra on the ya is heavy (3).

Sixth: Hamza, Al-Kisa'i, Khalaf, Yahya bin Wathab, and Al-A'mash read: "yahdee", with a fatha on the ya, a sukun on the ha, and a single dal (4), from: hadaa yahdee. An-Nahhas said: This reading has two aspects in Arabic, even if they are far-fetched. One of the two aspects is that Al-Kisa'i and Al-Farra' said: "yahdee" means "yahtadee" (receives guidance). Abu al-Abbas said: This is not known, but the interpretation is: Is He Who does not guide others (better)? The speech ended there, then He said: "illa an yuhda" (unless he is guided), an exception that is not from the first part (5), meaning: but he needs to be guided, so it is a disconnected exception (istithna munqati'), as you say: So-and-so does not make others hear except that he himself is heard, meaning: but he needs to be heard. Abu Ishaq (6) said: {fa ma lakum} is a complete statement, and the meaning is: What is wrong with you in worshiping idols?!

(1) Al-Sab'ah p. 326, and Al-Taysir p. 122. (2) We did not find who mentioned this reading. It is the dialect of those who break (use kasra) the beginning of present tense verbs if the verb is from those ending in ya or waw, or having ya or waw as the middle radical, or doubled verbs. It is stipulated for that the present tense prefix is not 'ya' - as the author will mention later - and that the second letter of the verb is not open (fatha) like: daraba. This is the dialect of all Arabs except the people of Hijaz. Al-Kitab 4/110. (3) See the previous comment. The text is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/254. Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun 6/199: This contains a slight against the reading of Abu Bakr, but it has been transmitted by multiple chains (mutawatir) as a reading, so it is accepted. (4) Al-Sab'ah p. 326, Al-Taysir p. 122, Al-Nashr 2/283, and the reading of Yahya and Al-A'mash was mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/254. The commentary is from him. (5) In the copies: "resumed from the first", but what is confirmed is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas. (6) Meaning Al-Zajjaj, and his statement is in Ma'ani al-Qur'an 3/20, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/254.

सूरह यूनुस: आयत 35 501

पाँचवाँ: आसिम से अबू बक्र ने पढ़ा: "यहद्दी" (yahiddi) 'या' और 'हा' पर कसरा (इ-स्वर) और 'दाल' पर तशदीद के साथ (1)। यह सब कसरा के बाद कसरा के अनुकरण के लिए है जैसा कि सूरह अल-बक़रह में "यख़्तफ़ु" [आयत: 20] के संदर्भ में पहले बताया गया है। कहा गया है: यह उन लोगों की भाषा है जो "नस्तईनु" [अल-फ़ातिहा: 5] और "लन तमस्सना अन-नारु" (2) और इसी तरह पढ़ते हैं। सीबावैह "यहद्दी" की अनुमति नहीं देते हैं, लेकिन "तिहद्दी", "निहद्दी" और "इहद्दी" की अनुमति देते हैं। उन्होंने कहा: क्योंकि 'या' पर कसरा भारी होता है (3)।

छठा: हमज़ा, अल-किसई, खलफ़, यहया बिन वथ्थाब और अल-अमश ने पढ़ा: "यहदी" (yahdee), 'या' पर फ़त्हा (अ-स्वर), 'हा' पर सुकून और 'दाल' के तख़फ़ीफ़ (बिना तशदीद) के साथ (4), शब्द: 'हदा यहदी' से। अल-नह्हास ने कहा: अरबी में इस पाठ के दो पहलू हैं, भले ही वे दूर की बात हों। दो पहलुओं में से एक यह है कि अल-किसई और अल-फ़र्रा ने कहा: "यहदी" का अर्थ "यह्तदी" (स्वयं मार्ग पाना) है। अबू अल-अब्बास ने कहा: यह ज्ञात नहीं है, लेकिन इसका अनुमान यह है: क्या वह जो दूसरों को मार्गदर्शन नहीं देता (श्रेष्ठ है)? बात पूरी हुई, फिर उन्होंने कहा: "इल्ला अन युहदा" (सिवाय इसके कि उसे मार्ग दिखाया जाए) एक अपवाद जो पहले से संबंधित नहीं है (5), यानी: बल्कि उसे मार्गदर्शन की आवश्यकता है, इसलिए यह एक विच्छिन्न अपवाद (इस्तिथना मुनक़ति') है, जैसे आप कहते हैं: अमुक व्यक्ति दूसरों को नहीं सुनाता सिवाय इसके कि उसे सुनाया जाए, यानी: उसे सुनने की आवश्यकता है। अबू इसह़ाक़ (6) ने कहा: {फ़ा मा लकुम} एक पूर्ण कथन है, और अर्थ है: तुम्हें मूर्तियों की पूजा करने में क्या मिलता है?!

(1) अल-सबह पृ. 326, और अल-तयसीर पृ. 122। (2) हमें यह उल्लेख करने वाला कोई नहीं मिला जिसने इस पाठ का ज़िक्र किया हो। यह उनकी भाषा है जो वर्तमान काल की क्रियाओं की शुरुआत में कसरा लगाते हैं यदि क्रिया के मूल अक्षरों में अंत में या बीच में 'या' या 'वाव' हो, या वह द्विगुणित क्रिया (मद्दाफ) हो। इसके लिए शर्त यह है कि वर्तमान काल का प्रत्यय 'या' न हो - जैसा कि लेखक बाद में उल्लेख करेंगे - और क्रिया का दूसरा अक्षर फ़त्हा वाला न हो जैसे: 'दरबा'। यह हिजाज़ के लोगों को छोड़कर सभी अरबों की भाषा है। अल-किताब 4/110। (3) पिछली टिप्पणी देखें। यह अंश अल-नह्हास की किताब 'इराब अल-क़ुरआन' 2/254 से है। अल-समीन अल-हलबी ने 'अल-दुर्र अल-मसून' 6/199 में कहा: इसमें अबू बक्र के पाठ के प्रति कुछ कटाक्ष है, लेकिन यह पाठ मुतवातिर (निरंतर श्रृंखलाबद्ध) रूप से प्रमाणित है, इसलिए यह स्वीकार्य है। (4) अल-सबह पृ. 326,

अल-तयसीर पृ. 122, अल-नश्र 2/283, और यहया और अल-अमश के पाठ का उल्लेख अल-नह़्हास ने 'इराब अल-क़ुरआन' 2/254 में किया है। यह कथन उन्हीं का है। (5) प्रतियों में है: "पहले से पुनः आरंभ किया", और जो सिद्ध है वह अल-नह़्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' से है। (6) यानी अल-ज़ज्जाज, और उनका यह कथन उनकी किताब 'माअनी अल-क़ुरआन' 3/20 में है, और लेखक ने इसे अल-नह़्हास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन' 2/254 में उद्धृत किया है।

سورہ یونس: آیت ۳۵ ۵۰۱

پانچویں بات: ابو بکر نے عاصم سے روایت کیا: «يِهِدِّي» یا اور ہا کے کسرہ (زیر) اور دال کی تشدید کے ساتھ (۱)، یہ سب کسرہ کی کسرہ کے ساتھ اتباع کے لیے ہے جیسا کہ بقرہ میں «يَخَطَّفُ» [آیت: ۲۰] کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ان لوگوں کی لغت ہے جنہوں نے «نَسْتَعِينُ» [الفاتحہ: ۵] اور «لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ» (۲) وغیرہ پڑھا۔ سیبویہ «يِهِدِّي» کو جائز نہیں قرار دیتے، اور «تِهِدِي»، «نِهِدِي»، اور «إِهِدِي» کو جائز قرار دیتے ہیں، انہوں نے کہا: کیونکہ یا پر کسرہ ثقیل (بھاری) ہوتا ہے (۳)۔

چھٹی بات: حمزہ، کسائی، خلف، یحییٰ بن وثاب اور اعمش نے پڑھا: «يَهْدِي»، یا کے فتحہ (زبر)، ہا کے سکون اور دال کی تخفیف کے ساتھ (۴)، 'ہدی یھدی' سے۔ نحاس نے کہا: عربی میں اس قرأت کی دو وجوہات ہیں اگرچہ وہ بعید ہیں، ان دو میں سے ایک یہ ہے کہ کسائی اور فراء نے کہا: «يَهْدِي» بمعنی یھتدی (ہدایت پاتا ہے) ہے۔ ابو العباس نے کہا: یہ معروف نہیں ہے، لیکن تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: کیا وہ جو دوسروں کو ہدایت نہیں دیتا (بہتر ہے)؟ کلام مکمل ہوا، پھر فرمایا: «إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ» یہ ایک ایسا استثنا ہے جو پہلے سے نہیں ہے (۵)، یعنی: بلکہ اسے ہدایت دیے جانے کی ضرورت ہے، پس یہ استثنائے منقطع ہے، جیسے تم کہتے ہو: فلاں دوسروں کو نہیں سناتا سوائے اس کے کہ اسے سنایا جائے، یعنی: اسے سننے کی ضرورت ہے۔ اور ابو اسحاق (۶) نے کہا: ﴿فَمَا لَكُمْ﴾ کلامِ تام ہے، اور معنی ہے: تمہیں بتوں کی عبادت میں کیا ملتا ہے؟!

(۱) السبعہ ص ۳۲۶، اور التیسیر ص ۱۲۲۔ (۲) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اس قرأت کا ذکر کیا ہو، اور یہ ان کی لغت ہے جو فعل مضارع کے شروع میں کسرہ دیتے ہیں اگر فعل ان میں سے ہو جن کے آخر یا درمیان میں یا یا واؤ ہو، اور مضاعف (دوہرے حرف والے) میں، اور اس کے

لیے شرط یہ ہے کہ حرف مضارع 'یا' نہ ہو - جیسا کہ مصنف بعد میں ذکر کریں گے - اور فعل کا دوسرا حرف مفتوح (زبر والا) نہ ہو جیسے: ضَرَبَ۔ اور یہ اہل حجاز کے علاوہ تمام عربوں کی لغت ہے۔ الکتاب ۴/ ۱۱۰۔ (۳) پچھلا تبصرہ دیکھیں۔ اور یہ کلام نحاس کی کتاب اعراب القرآن ۲/ ۲۵۴ سے ہے۔ سمین حلبی نے الدر المصون ۶/ ۱۹۹ میں کہا: اس میں ابو بکر کی قرأت پر تھوڑی تنقید ہے، لیکن یہ تواتر سے ثابت ہے، اس لیے مقبول ہے۔ (۴) السبعہ ص ۳۲۶، التیسیر ص ۱۲۲، النشر ۲/ ۲۸۳، اور یحییٰ اور اعمش کی قرأت کا ذکر نحاس نے اعراب القرآن ۲/ ۲۵۴ میں کیا ہے۔ اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۵) نسخوں میں ہے: "پہلے سے استئناف کیا"، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن سے ہے۔ (۶) یعنی زجاج، اور ان کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۳/ ۲۰ میں ہے، اور اسے مصنف نے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/ ۲۵۴ میں نقل کیا ہے۔

Then it was said to them: {How then do you judge?} Meaning: for yourselves, and you decide with this clear falsehood, worshipping gods that cannot benefit themselves in any way except what is done to them, while Allah does what He wills, so you abandon His worship. The position of "how" is accusative (nasb) by "judge".

Allah Almighty says: {And most of them follow not except assumption. Indeed, assumption avails not against the truth at all. Indeed, Allah is Knowing of what they do. (36)}

His saying: {And most of them follow not except assumption} refers to their leaders (1), meaning: they follow nothing but conjecture and speculation that they are gods and that they intercede, and they have no proof. As for their followers, they follow them in blind imitation. {Indeed, assumption avails not against the truth at all} meaning: against the punishment of Allah, for the Truth is Allah. It was also said: "the truth" here means certainty, i.e., assumption is not like certainty (2). This verse is evidence that assumption is not sufficient in matters of creed. {Indeed, Allah is Knowing of what they do} of disbelief and denial, issued as a threat.

Allah Almighty says: {And it was not [possible] for this Qur’an to be produced by other than Allah, but [it is] a confirmation of what was before it and a detailed explanation of the Book [i.e., the Preserved Slate], about which there is no doubt, from the Lord of the worlds. (37)}

His saying: {And it was not [possible] for this Qur’an to be produced by other than Allah} "that" with "be produced" is a gerund, and the meaning is: this Qur’an was not a fabrication, as you say: so-and-so likes to ride, i.e., likes riding, Al-Kisa'i said it (3). Al-Farra' said (4): The meaning is: it is not fitting for this Qur'an to be fabricated, like His saying: {And it is not [fitting] for a prophet that he should act unfaithfully} [Al Imran: 161], {And it was not for the believers to go forth [to battle] all at once} [At-Tawbah: 122]. It was also said: "that" has the meaning of the letter 'Lam' (for/to), its estimation being: and this Qur'an was not...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/435. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/547. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/254 - 255. (4) In Ma'ani al-Qur'an 1/464.

502 सूरह यूनुस: आयतें 35 - 37

फिर उनसे कहा गया: {तुम कैसा फैसला करते हो?} अर्थात: अपने लिए, और तुम इस स्पष्ट असत्य के साथ फैसला करते हो, उन देवताओं की पूजा करते हो जो अपने लिए कुछ नहीं कर सकते सिवाय इसके कि उनके साथ क्या किया जाता है, जबकि अल्लाह जो चाहता है वही करता है, इसलिए तुम उसकी इबादत छोड़ देते हो। "कैसा" (कयफा) का स्थान "फैसला करते हो" (तहकुमुन) द्वारा नसब (accusative) में है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनमें से अधिकतर लोग केवल अनुमान के पीछे चलते हैं। निस्संदेह अनुमान सत्य के मुक़ाबले में कुछ काम नहीं आता। निस्संदेह अल्लाह भली-भाँति जानता है जो कुछ वे कर रहे हैं। (36)}

उसका कथन: {और उनमें से अधिकतर लोग केवल अनुमान के पीछे चलते हैं} इससे उनके नेताओं (1) का इरादा है, अर्थात: वे केवल अटकलबाजी और अनुमान का पालन करते हैं कि वे देवता हैं और वे सिफारिश करेंगे, और उनके पास कोई प्रमाण नहीं है। जहाँ तक उनके अनुयायियों का सवाल है, वे अंधानुकरण में उनका अनुसरण करते हैं। {निस्संदेह अनुमान सत्य के मुक़ाबले में कुछ काम नहीं आता} अर्थात: अल्लाह के अज़ाब के मुक़ाबले में, क्योंकि सत्य अल्लाह ही है। और यह भी कहा गया है: यहाँ "सत्य" का अर्थ निश्चितता (यक़ीन) है, अर्थात अनुमान निश्चितता जैसा नहीं है (2)। यह आयत इस बात का प्रमाण है कि अकीदे (विश्वास) के मामलों में अनुमान पर्याप्त नहीं है। {निस्संदेह अल्लाह भली-भाँति जानता है जो कुछ वे कर रहे हैं} उनके कुफ़्र और झुठलाने को, जो धमकी के रूप में निकला है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यह क़ुरआन ऐसा नहीं है कि अल्लाह के बिना गढ़ा जा सके, बल्कि यह उन (किताबों) की पुष्टि है जो इससे पहले आई हैं और किताब (लौह-ए-महफ़ूज़) का विस्तार है, इसमें कोई संदेह नहीं, संसार के पालनहार की ओर से है। (37)}

उसका कथन: {और यह क़ुरआन ऐसा नहीं है कि अल्लाह के बिना गढ़ा जा सके} "अन" के साथ "युफ़्तरा" एक मस्तर (gerund) है, और अर्थ है: और यह क़ुरआन गढ़ा हुआ नहीं था, जैसा कि आप कहते हैं: फलां व्यक्ति सवारी करना पसंद करता है, यानी सवारी करना (पसंद करता है), अल-किसाई ने यह कहा है (3)। और अल-फर्रा (4) ने कहा: अर्थ है: इस क़ुरआन के लिए यह उचित नहीं है कि इसे गढ़ा जाए, जैसा कि उनके कथन में है: {और किसी नबी के लिए यह संभव नहीं कि वह

ख्यानत करे} [आल इमरान: 161], {और ईमान वालों के लिए यह उचित नहीं कि वे सब के सब (युद्ध के लिए) निकल खड़े हों} [अत-तौबा: 122]। और कहा गया है कि "अन" 'लाम' के अर्थ में है, इसका अनुमान है: और यह क़ुरआन नहीं था...

(1) अन-नुकत वल-'उयून 2/435. (2) अल-वसीत लिल-वाहिदी 2/547. (3) इ'राब अल-क़ुरआन लिन-नहस 2/254 - 255. (4) मआनी अल-क़ुरआन 1/464 में।

502 سورہ یونس: آیات 35 - 37

پھر ان سے کہا گیا: {تم کیسا فیصلہ کرتے ہو؟} یعنی: اپنے لیے، اور تم اس واضح باطل کے ساتھ فیصلہ کرتے ہو، ایسے معبودوں کی عبادت کرتے ہو جو اپنے آپ کو کوئی فائدہ نہیں پہنچا سکتے بجز اس کے کہ جو ان کے ساتھ کیا جائے، جبکہ اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے، پس تم اس کی عبادت چھوڑ دیتے ہو۔ "کیسا" (کیف) کا محلِ اعراب "فیصلہ کرتے ہو" (تحکمون) کی وجہ سے نصب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ان میں سے اکثر صرف گمان کی پیروی کرتے ہیں۔ بے شک گمان حق کے مقابلے میں کچھ کام نہیں آتا۔ بے شک اللہ خوب جاننے والا ہے جو کچھ وہ کر رہے ہیں۔ (36)}

اس کا فرمان: {اور ان میں سے اکثر صرف گمان کی پیروی کرتے ہیں} اس سے مراد ان کے سردار ہیں (1)، یعنی: وہ صرف اٹکل پچو اور قیاس آرائی کی پیروی کرتے ہیں کہ وہ معبود ہیں اور وہ سفارش کریں گے، اور ان کے پاس کوئی دلیل نہیں ہے۔ رہے ان کے پیروکار تو وہ تقلیداً ان کے پیچھے چلتے ہیں۔ {بے شک گمان حق کے مقابلے میں کچھ کام نہیں آتا} یعنی: اللہ کے عذاب کے مقابلے میں، پس حق تو اللہ ہی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہاں "حق" سے مراد یقین ہے، یعنی گمان یقین کی طرح نہیں ہوتا (2)۔ اور یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ عقائد میں گمان کافی نہیں ہوتا۔ {بے شک اللہ خوب جاننے والا ہے جو کچھ وہ کر رہے ہیں} ان کے کفر اور جھٹلانے کو، یہ تہدید (دھمکی) کے طور پر آیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور یہ قرآن ایسا نہیں ہے کہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے گھڑ لیا جائے، بلکہ یہ ان (کتابوں) کی تصدیق ہے جو اس سے پہلے موجود ہیں اور کتاب (لوحِ محفوظ) کی تفصیل ہے، اس میں کوئی شک نہیں، رب العالمین کی طرف سے ہے۔ (37)}

اس کا فرمان: {اور یہ قرآن ایسا نہیں ہے کہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے گھڑ لیا جائے} "أن" کے ساتھ "يُفترى" مصدر ہے، اور معنی ہے: اور یہ قرآن بہتان نہیں تھا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: فلاں سوار ہونا پسند کرتا ہے، یعنی سواری (پسند کرتا ہے)، یہ کسائی نے کہا ہے (3)۔ اور فراء (4) نے کہا: معنی یہ ہے: اس قرآن کے لیے یہ لائق نہیں کہ اسے گھڑا جائے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کسی نبی کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ خیانت کرے} [آل عمران: 161]، {اور مسلمانوں کے لیے یہ لائق نہ تھا کہ وہ سب کے سب نکل کھڑے ہوں} [التوبہ: 122]۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ "أن" بمعنی 'لام' ہے، اس کی تقدیر ہے: اور نہ تھا یہ قرآن...

(1) النکت والعیون 2/435۔ (2) الوسیط للواحدی 2/547۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/254 - 255۔ (4) معانی القرآن 1/464 میں۔

Surah Yunus: Verse 37 503

...to be invented (1). And it is said: in the sense of: No, i.e., it is not invented (2). And it is said: The meaning is: It was not possible for anyone to bring forth something like this Quran from other than God, then attribute it to God Almighty because of its inimitability; its structure (3), meanings, and composition.

⟨But it is a confirmation of that which was before it⟩ Al-Kisa'i, Al-Farra' (4), and Muhammad ibn Sa'dan (5) said: The estimation is: But it was a confirmation; and they allow the nominative case (ar-raf') meaning: But it is a confirmation. ⟨of that which was before it⟩ meaning: from the Torah, the Gospel, and other books, for they had given glad tidings of it, so it came confirming those tidings (6), and in the call to monotheism, and belief in the Resurrection. And it was said: The meaning is: but a confirmation of the Prophet who is before the Quran, and he is Muhammad ﷺ; because they saw him before they heard the Quran from him (7).

⟨And a detailed explanation⟩ in the accusative (nasb) and nominative (raf') cases according to the two aforementioned ways in 'confirmation' (8). And 'at-tafsil' means clarification, i.e., it clarifies what is in the previous books of God. And 'al-Kitab' (the Book) is a generic noun. It was said: He meant by 'detailed explanation of the Book': the rulings explained in the Quran (9). ⟨There is no doubt about it⟩ the 'ha' (pronoun 'it') refers back to the Quran, meaning: there is no doubt in it, i.e., in its revelation from God Almighty.

(1) Tafsir al-Baghawi 2/354. (2) We have not found this saying. (3) In the manuscripts: 'for its description', and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/255, and the speech is from him. (4) In Ma'ani al-Quran 1/465, and the author quoted him with what follows from I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/255. (5) Abu Ja'far al-Darir, the Kufan grammarian, wrote on Arabic and readings. He died in (231 AH). Tabaqat al-Qurra' 2/143. (6) Tafsir al-Baghawi 2/354, and Tafsir al-Razi 17/95. (7) Zad al-Masir 4/32. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/255. (9) Tafsir al-Baghawi 2/354.

सूरा यूनुस: आयत 37 503

...गढ़ा हुआ हो (1)। और कहा गया: इसके अर्थ में: नहीं, यानी: इसे गढ़ा नहीं गया है (2)। और कहा गया: अर्थ यह है: किसी के लिए यह संभव नहीं था कि वह अल्लाह के अलावा किसी और की ओर से इस कुरान जैसा कुछ लाए, फिर इसकी चमत्कारी प्रकृति; इसकी संरचना (3), अर्थ और रचना के कारण इसे अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर श्रेय दे।

⟨लेकिन यह उससे पहले की (पुस्तकों) की पुष्टि है⟩ अल-किसाई, अल-फर्रा (4) और मुहम्मद बिन सादान (5) ने कहा: अनुमान यह है: लेकिन यह एक पुष्टि थी; और उनके अनुसार 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) के अर्थ में भी जायज़ है: लेकिन यह एक पुष्टि है। ⟨उससे पहले की⟩ यानी: तौरात, इंजील और अन्य पुस्तकों में से, क्योंकि उन्होंने इसकी खुशखबरी दी थी, इसलिए यह उस खुशखबरी (6) की पुष्टि करने वाला बनकर आया, और एकेश्वरवाद के आह्वान और पुनरुत्थान में विश्वास में। और कहा गया: अर्थ यह है: लेकिन कुरान के सामने मौजूद पैगंबर की पुष्टि, और वह मुहम्मद ﷺ हैं; क्योंकि उन्होंने कुरान सुनने से पहले उन्हें देखा था (7)।

⟨और विस्तृत विवरण⟩ 'पुष्टि' (8) में वर्णित दो तरीकों के अनुसार कर्मकारक (नस्ब) और कर्ताकारक (रफ़) में। 'तफ़सील' का अर्थ है: स्पष्टीकरण, यानी: यह अल्लाह की पिछली पुस्तकों में जो कुछ भी है उसे स्पष्ट करता है। और 'अल-किताब' (पुस्तक) एक जातिवाचक संज्ञा है। कहा गया है: 'पुस्तक के विस्तृत विवरण' से उनका तात्पर्य था: कुरान में स्पष्ट किए गए नियम (9)। ⟨इसमें कोई संदेह नहीं है⟩ 'हा' (सर्वनाम) कुरान की ओर वापस जाता है, यानी: इसमें कोई संदेह नहीं है, यानी: अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से इसके अवतरण में।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/354. (2) हमें यह कथन नहीं मिला। (3) प्रतियों में: 'इसके वर्णन के लिए', और नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/255 से जो सिद्ध है, और भाषण उन्हीं का है। (4) मानी अल-कुरान 1/465 में, और लेखक ने नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/255 से बाद की बातों के साथ इसे उद्धृत किया। (5) अबू जाफ़र अल-द़रीर, कूफ़ी, व्याकरणविद्, जिन्होंने अरबी और क़िरात (पठन) पर रचनाएँ कीं। मृत्यु (231 हिजरी)। तबकात अल-कुर्रा 2/143. (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/354, और तफ़सीर अल-राज़ी 17/95. (7) ज़ाद अल-मसीर 4/32. (8) इराब अल-कुरान नहहास द्वारा 2/255. (9) तफ़सीर अल-बग़वी 2/354।

سورہ یونس: آیت ۳۷ ۵۰۳

...گھڑ لیا جائے (۱)۔ اور کہا گیا: اس کے معنی میں: نہیں، یعنی: اسے گھڑا نہیں گیا ہے (۲)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: کسی کے لیے یہ ممکن نہ تھا کہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے اس قرآن جیسی کوئی چیز لائے، پھر اس کے اعجاز؛ اس کی ترتیب (۳)، معانی اور تالیف کی وجہ سے اسے اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب کرے۔

﴿لیکن یہ ان کی تصدیق ہے جو اس سے پہلے ہیں﴾ الکسائی، الفراء (۴) اور محمد بن سعدان (۵) نے کہا: تقدیر یہ ہے: لیکن یہ تصدیق تھی؛ اور ان کے نزدیک رفع کے ساتھ بھی جائز ہے بمعنی: لیکن یہ تصدیق ہے۔ ﴿جو اس سے پہلے ہیں﴾ یعنی: تورات، انجیل اور ان کے علاوہ دیگر کتابوں میں سے، کیونکہ انہوں نے اس کی خوشخبری دی تھی، تو یہ ان بشارتوں (۶) میں ان کی تصدیق کرنے والا ہو کر آیا، اور توحید کی دعوت اور قیامت پر ایمان میں۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: لیکن اس نبی کی تصدیق جو قرآن کے سامنے موجود ہیں، اور وہ محمد ﷺ ہیں؛ کیونکہ انہوں نے ان سے قرآن سننے سے پہلے انہیں دیکھا تھا (۷)۔

﴿اور تفصیل ہے﴾ 'تصدیق' (۸) میں مذکورہ دونوں طریقوں کے مطابق نصب اور رفع کے ساتھ۔ اور 'تفصیل' کا مطلب ہے: بیان کرنا، یعنی: اللہ کی پچھلی کتابوں میں جو کچھ ہے اسے واضح کرتا ہے۔ اور 'کتاب' اسم جنس ہے۔ اور کہا گیا: 'کتاب کی تفصیل' سے ان کی مراد وہ احکام ہیں جو قرآن میں بیان کیے گئے ہیں (۹)۔ ﴿اس میں کوئی شک نہیں ہے﴾ 'ہا' کی ضمیر قرآن کی طرف لوٹ رہی ہے، یعنی: اس میں کوئی شک نہیں، یعنی: اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس کے نازل ہونے میں۔

(۱) تفسیر البغوی ۲/ ۳۵۴۔ (۲) ہمیں یہ قول نہیں ملا۔ (۳) نسخوں میں: 'لوصفه' (اس کے وصف کے لیے) ہے، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'إعراب القرآن' ۲/ ۲۵۵ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۱/ ۴۶۵ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کی 'إعراب القرآن' ۲/ ۲۵۵ سے مابعد کے ساتھ نقل کیا ہے۔ (۵) ابو جعفر الضریر، الکوفی، نحوی، عربی اور قرآت میں تصانیف کیں۔ وفات (۲۳۱ھ)۔ طبقات القراء ۲/ ۱۴۳۔ (۶) تفسیر البغوی ۲/ ۳۵۴، اور تفسیر الرازی ۱۷/ ۹۵۔ (۷) زاد المسیر ۴/ ۳۲۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۵۵۔ (۹) تفسیر البغوی ۲/ ۳۵۴۔

Surah Yunus, Verses 38 - 39 504

The Almighty's saying: {Or do they say, "He fabricated it?" Say, "Then produce a surah like it and call upon [for assistance] whomever you can besides Allah, if you should be truthful." 38}

The Almighty's saying: {Or do they say, "He fabricated it?"} The "Am" (Or) here is in the place of the interrogative "Alif"; because it is connected to what precedes it. It was also said: it is the "disjunctive Am" which is estimated in the sense of "Bal" (but/rather) and the "Hamza" (interrogative particle) (1), as in the words of the Almighty: {Alif, Lam, Meem. [This is] the revelation of the Book about which there is no doubt from the Lord of the worlds. Or do they say, "He invented it?"} [As-Sajdah: 1-3], meaning: Rather, do they say he invented it? Abu 'Ubaydah (2) said: "Am" means "and", its metaphor being: "And they say he invented it." It was also said: the 'Meem' is an addition (sila), and the estimation is: Do they say he invented it? (3), meaning: Muhammad fabricated the Quran from himself; so it is an interrogation whose meaning is: rebuke.

{Say, "Then produce a surah like it"} The meaning of the speech is argumentation, for the first verse indicated that the Quran is from Allah; because it confirms what was before it of the Books, and is consistent with them without Muhammad, peace and blessings be upon him, learning (4) from anyone. This verse is an obligation for them to bring a surah like it if it were fabricated. The statement on the inimitability of the Quran has passed, and that it is inimitable, in the introduction to the book (5), and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {But they have denied that which they encompass not in knowledge and whose interpretation has not yet come to them. Thus did those before them deny. Then see how was the end of the wrongdoers. 39}

The Almighty's saying: {But they have denied that which they encompass not in knowledge} meaning: they denied the Quran while they were ignorant of its meanings and interpretation, and they ought to have learned that by asking. This indicates that it is necessary to look [investigate]...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/120. (2) In Majaz al-Qur'an 1/278. (3) Mentioned by As-Samin in Al-Durr al-Masun 6/204, and he said: This is a rejected opinion, as the addition of 'Meem' is very rare, especially here. (4) In (Kh), (Z), and (Zha): speaks. (5) 1/112.

सूरा यूनुस, आयत 38 - 39 504

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है? कह दो, "फिर इसके जैसी एक सूरा ले आओ और अल्लाह के अलावा जिसे तुम बुला सको बुला लो, यदि तुम सच्चे हो।" 38}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है?} यहाँ "अम" (क्या/या) इस्तफ़हाम (प्रश्नवाचक) "अलिफ़" के स्थान पर है; क्योंकि यह अपने से पहले वाले से जुड़ा हुआ है। और यह भी कहा गया है: यह "अम मुनक़तिआ" है जिसे "बल" (बल्कि) और "हमज़ा" (प्रश्नवाचक) के अर्थ में आँका जाता है (1), जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अलिफ़, लाम, मीम। इस किताब का अवतरण, जिसमें कोई संदेह नहीं है, सारे संसार के रब की ओर से है। क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है?} [अस-सजदा: 1-3] यानी: बल्कि क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है? अबू उबैदा (2) ने कहा: "अम" "वाव" (और) के अर्थ में है, इसका रूपक है: "और वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है।" यह भी कहा गया है: 'मीम' एक अतिरिक्त अक्षर (सिला) है, और अनुमान है: क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है? (3), अर्थात: मुहम्मद ने अपनी ओर से कुरान गढ़ लिया है; अतः यह एक ऐसा प्रश्न है जिसका अर्थ है: डांटना या फटकारना।

{कह दो, "फिर इसके जैसी एक सूरा ले आओ"} इस कथन का अर्थ तर्क देना है, क्योंकि पहली आयत ने इस बात का संकेत दिया कि कुरान अल्लाह की ओर से है; क्योंकि यह उन किताबों की पुष्टि करता है जो इससे पहले थीं, और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) द्वारा किसी से सीखे बिना (4) उनके अनुकूल है। यह आयत उन्हें इसके जैसी एक सूरा लाने के लिए बाध्य करती है यदि इसे गढ़ा गया हो। कुरान की अजेयता (एजाज़) पर चर्चा किताब की प्रस्तावना (5) में हो चुकी है कि यह अजेय है, और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बल्कि उन्होंने उसे झुठला दिया जिसे वे अपने ज्ञान में समाहित न कर सके और जिसकी व्याख्या अभी उनके पास नहीं आई थी। इसी प्रकार उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया था। तो देख लो कि ज़ालिमों का परिणाम कैसा हुआ। 39}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बल्कि उन्होंने उसे झुठला दिया जिसे वे अपने ज्ञान में समाहित न कर सके} अर्थात: उन्होंने कुरान को झुठला दिया जबकि वे उसके अर्थों और व्याख्या से अनभिज्ञ थे, और

उन्हें पूछकर इसे जानना चाहिए था। यह इंगित करता है कि इस पर विचार करना (जांचना) आवश्यक है...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/120। (2) मजाज़ अल-क़ुरान 1/278 में। (3) अल-दुर्र अल-मसून 6/204 में अस-समीन द्वारा उल्लेख किया गया है, और उन्होंने कहा: यह एक अमान्य राय है, क्योंकि 'मीम' का जुड़ना बहुत कम होता है, विशेष रूप से यहाँ। (4) (ख़), (ज़), और (ज़ा) प्रतियों में: बोलता है। (5) 1/112।

سورۃ یونس، آیات ۳۸ - ۳۹ ۵۰۴

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے؟ کہہ دو، "پھر اس جیسی ایک سورت لے آؤ اور اللہ کے سوا جس کی ہمت ہو اسے بلا لو، اگر تم سچے ہو۔" ۳۸}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے؟} یہاں لفظ "اَم" الفِ استفہام (سوالیہ الف) کے مقام پر ہے؛ کیونکہ یہ اپنے ماقبل سے جڑا ہوا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ "اَم منقطعہ" ہے جسے "بل" (بلکہ) اور "ہمزہ" (سوالیہ نشان) کے معنی میں سمجھا جاتا ہے (۱)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {الٓمّٓ * تَنْزِيْلُ الْكِتٰبِ لَا رَيْبَ فِيْهِ مِنْ رَّبِّ الْعٰلَمِيْنَ * اَمْ يَقُوْلُوْنَ افْتَرٰىه} [السجدہ: ۱-۳] یعنی: بلکہ کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے۔ ابو عبیدہ (۲) نے کہا: "اَم" "و" (اور) کے معنی میں ہے، اس کا مجازی مفہوم ہے: "اور وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے۔" یہ بھی کہا گیا ہے: 'میم' زائد (صلہ) ہے، اور اصل عبارت یوں ہے: کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے؟ (۳)، یعنی: محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) نے اپنی طرف سے قرآن گھڑ لیا ہے؛ پس یہ ایسا استفہام ہے جس کا مقصد زجر و توبیخ (ڈانٹنا) ہے۔

{کہہ دو، "پھر اس جیسی ایک سورت لے آؤ"} کلام کا مقصد دلیل قائم کرنا ہے، کیونکہ پہلی آیت نے اس بات پر دلالت کی کہ قرآن اللہ کی طرف سے ہے؛ اس لیے کہ یہ ان کتابوں کی تصدیق کرنے والا ہے جو اس سے پہلے نازل ہوئیں، اور یہ کسی سے سیکھے (۴) بغیر ان کے موافق ہے، یہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم کا معجزہ ہے۔ یہ آیت انہیں اس جیسی سورت لانے کا پابند کرتی ہے اگر یہ گھڑا ہوا ہوتا۔ اعجازِ قرآن پر بات کتاب کے مقدمے (۵) میں گزر چکی ہے کہ یہ معجزہ ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلکہ انہوں نے اسے جھٹلا دیا جس کے علم کا وہ احاطہ نہ کر سکے اور ابھی اس کی حقیقت ان پر ظاہر نہیں ہوئی تھی، اسی طرح ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے، سو دیکھ لو کہ ظالموں کا کیسا انجام ہوا۔ ۳۹}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلکہ انہوں نے اسے جھٹلا دیا جس کے علم کا وہ احاطہ نہ کر سکے} یعنی: انہوں نے قرآن کو جھٹلا دیا حالانکہ وہ اس کے معانی اور تفسیر سے ناواقف تھے، اور ان پر لازم تھا کہ وہ پوچھ کر اسے جانتے۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس پر غور و فکر کرنا واجب ہے...

---

(۱) المحرر الوجیز ۳ / ۱۲۰۔ (۲) مجاز القرآن ۱ / ۲۷۸ میں۔ (۳) السمین نے الدر المصون ٦ / ۲۰٤ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ ایک ساقط قول ہے، کیونکہ 'میم' کا زائد ہونا بہت کم ہے، خصوصاً یہاں۔ (۴) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں ہے: بولتا ہے۔ (۵) ۱ / ۱۱۲۔

Surah Yunus: Verses 39 - 40 505

In the Interpretation (1).

And His saying: {and its interpretation has not yet come to them} means: the reality of the consequence of denial in the form of punishment descending upon them has not yet come to them. Or they denied what is in the Quran regarding the mention of resurrection, Paradise, and Hellfire, while its interpretation had not yet come to them, meaning: the reality of what they were promised in the Book (2), as said by Al-Dahhak. It was said to Al-Husayn ibn al-Fadl: Do you find in the Quran: "He who is ignorant of something becomes its enemy"? He said: Yes, in two places: {But they denied that which they could not encompass with knowledge}, and His saying: {And since they were not guided by it, they will say, "This is an ancient falsehood."} (3) [Al-Ahqaf: 11].

{Thus did those before them deny} He means the past nations, meaning: thus was their way. And the 'Kaf' is in the position of accusative (4). {So see how was the end of the wrongdoers} meaning: He took them with destruction and punishment.

The Almighty's saying: {And among them are those who believe in it, and among them are those who do not believe in it, and your Lord is most knowing of the corrupters [40]}

The Almighty's saying: {And among them are those who believe in it} It was said: The intended are the people of Mecca (5), meaning: and among them are those who will believe in it in the future even if their denial lasts long; due to Allah's (6) prior knowledge concerning them that they are of the people (7) of happiness. And "man" (who) is in the nominative case by being the subject, and the predicate is in the prepositional phrase. Likewise {and among them are those who do not believe in it} and the meaning: and among them are those who persist in their disbelief until they die (8), such as Abu Talib, and Abu

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/255, and Ma'ani al-Quran by him 3/294-295. (2) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/548. (3) Zad al-Masir 4/33. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/255. (5) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/548. (6) In (d) and (m): for His knowledge. (7) The word: 'people' (ahl), is not in (m). (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/255.

सूरह यूनुस: आयतें 39 - 40 505

व्याख्या के संदर्भ में (1)।

और उनका कथन: {और उसका परिणाम अभी तक उनके पास नहीं आया है} का अर्थ है: उन पर अज़ाब के अवतरण के रूप में झुठलाने के परिणाम की वास्तविकता अभी तक उनके पास नहीं आई है। या उन्होंने कुरान में पुनरुत्थान, जन्नत और जहन्नम के उल्लेख को झुठलाया, जबकि उसका परिणाम अभी तक उनके पास नहीं आया था, अर्थात: किताब (2) में उनसे वादा की गई चीज़ की वास्तविकता, जैसा कि अल-दहक ने कहा है। अल-हुसैन बिन अल-फदल से पूछा गया: क्या आप कुरान में पाते हैं: "जो किसी चीज़ से अनभिज्ञ होता है, वह उसका शत्रु बन जाता है"? उन्होंने कहा: हाँ, दो स्थानों पर: {बल्कि उन्होंने उसे झुठलाया जिसे वे अपने ज्ञान से घेर नहीं सके}, और उनका कथन: {और जब उन्होंने इससे मार्गदर्शन प्राप्त नहीं किया, तो वे कहेंगे, "यह एक पुराना झूठ है"} (3) [अल-अहकाफ: 11]।

{इसी तरह उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया था} उनका तात्पर्य पिछली कौमों से है, अर्थात्: उनका तरीका ऐसा ही था। और 'काफ़' नसब (accusative) की स्थिति में है (4)। {तो देखो ज़ालिमों का अंजाम कैसा हुआ} यानी: उन्हें तबाही और अज़ाब से पकड़ लिया गया।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से कुछ वे हैं जो इस पर विश्वास करते हैं और उनमें से कुछ वे हैं जो इस पर विश्वास नहीं करते हैं, और आपका रब उपद्रवियों को सबसे अधिक जानने वाला है [40]}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से कुछ वे हैं जो इस पर विश्वास करते हैं} कहा गया है: इससे मुराद मक्का के लोग (5) हैं, यानी: उनमें से वे हैं जो भविष्य में इस पर विश्वास करेंगे चाहे उनका झुठलाना कितना ही लंबा क्यों न हो; क्योंकि अल्लाह (6) तआला के उनके बारे में पहले के ज्ञान के कारण कि वे सौभाग्यशाली (7) लोगों में से हैं। और "मन्" (जो) मुब्तदा होने के कारण रफ़अ की स्थिति में है, और ख़बर जार-मजरूर (पूर्वसर्ग पद) में है। इसी तरह {और उनमें से कुछ वे हैं जो इस पर विश्वास नहीं करते हैं} और अर्थ यह है: और उनमें से वे हैं जो मरने तक अपने कुफ़्र पर अड़े रहते हैं (8), जैसे अबू तालिब, और अबू...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/255, और मानी अल-कुरान, उन्हीं के द्वारा 3/294-295। (2) अल-वसीत, अल-वाहिदी 2/548। (3) ज़ाद अल-मसीर 4/33। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास

2/255। (5) अल-वसीत, अल-वाहिदी 2/548। (6) (द) और (म) में: उनके ज्ञान के कारण। (7) शब्द: 'अह्ल' (लोग), (म) में नहीं है। (8) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/255।

سورہ یونس: آیات ۳۹ - ۴۰ ۵۰۵

تاویل کے بیان میں (۱)۔

اور اللہ کا فرمان: ﴿وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ﴾ یعنی: ان پر عذاب کے نزول کی صورت میں جھٹلانے کے انجام کی حقیقت ابھی تک ان کے پاس نہیں آئی۔ یا انہوں نے قرآن میں مذکور بعث (دوبارہ جی اٹھنے)، جنت اور دوزخ کو جھٹلایا، حالانکہ اس کی حقیقت ابھی ان کے پاس نہیں آئی تھی، یعنی: کتاب میں ان سے کیے گئے وعدے کی حقیقت (۲)، یہ ضحاک کا قول ہے۔ اور حسین بن الفضل سے پوچھا گیا: کیا آپ قرآن میں پاتے ہیں: "جو شخص کسی چیز سے ناواقف ہوتا ہے وہ اس کا دشمن ہو جاتا ہے"؟ انہوں نے کہا: ہاں، دو جگہوں پر: ﴿بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ﴾، اور اللہ کا فرمان: ﴿وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ﴾ (۳) [الاحقاف: ۱۱]۔

﴿كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ اس سے مراد پچھلی امتیں ہیں، یعنی: ان کا طریقہ کار بھی ایسا ہی تھا۔ اور 'کاف' محلِ نصب میں ہے (۴)۔ ﴿فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: انہیں ہلاکت اور عذاب میں پکڑ لیا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنْهُم مَّن يُؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُم مَّن لَّا يُؤْمِنُ بِهِ وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ ۴۰﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنْهُم مَّن يُؤْمِنُ بِهِ﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد اہل مکہ (۵) ہیں، یعنی: ان میں سے وہ ہیں جو مستقبل میں اس پر ایمان لائیں گے اگرچہ ان کا جھٹلانا طویل ہو جائے؛ کیونکہ اللہ (۶) تعالیٰ کے سابقہ علم میں وہ اہل (۷) سعادت میں سے ہیں۔ اور "مَنْ" ابتدا کی وجہ سے رفع میں ہے، اور خبر جار مجرور میں ہے۔ اسی طرح ﴿وَمِنْهُم مَّن لَّا يُؤْمِنُ بِهِ﴾ اور معنی یہ ہے: اور ان میں سے وہ ہیں جو مرنے تک اپنے کفر پر اڑے رہتے ہیں (۸)، جیسے ابو طالب، اور ابو...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۵۵، اور معانی القرآن، از نؤلف ۳/ ۲۹۴ - ۲۹۵۔ (۲) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۴۸۔ (۳) زاد المسیر ۴/ ۳۳۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۵۵۔ (۵) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۴۸۔ (۶) نسخہ (د) اور (م) میں: 'لعلمه' (اپنے علم کی وجہ سے)۔ (۷) لفظ: 'أهل'، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۸) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۲۵۵۔

Lahab, and the like. And it was said: What is meant are the People of the Book. And it was said: It is general for all disbelievers, and that is the correct view. And it was said: The pronoun in "it" (be-hi) refers to Muhammad (Peace Be Upon Him); so Allah Almighty informed that He only delayed the punishment because among them are those who will believe. {And your Lord is most knowing of the corrupters} meaning: those who persist in their disbelief(2), and this is a threat to them.

The Almighty's saying: {And if they deny you, say, "For me is my deed, and for you is your deed. You are disassociated from what I do, and I am disassociated from what you do."}

The Almighty's saying: {And if they deny you, say, "For me is my deed"} - "For me" is in the nominative case as the subject (mubtada), and the meaning is: For me is the reward of my deed in conveying, warning, and obedience to Allah Almighty. {and for you is your deed} meaning: its recompense for polytheism. {You are disassociated from what I do, and I am disassociated from what you do.} Likewise(3), meaning: no one is held accountable for the sin of another. This verse is abrogated by the Verse of the Sword according to the opinion of Mujahid, Al-Kalbi, Muqatil, and Ibn Zayd(4).

The Almighty's saying: {And among them are those who listen to you. But can you cause the deaf to hear, although they will not use reason? And among them are those who look at you. But can you guide the blind, although they will not see?}

The Almighty's saying: {And among them are those who listen to you} meaning by their outward appearance(5), while their hearts do not grasp anything of the truth he says and recites from the Qur'an; therefore He said: {But can you cause the deaf to hear, although they will not use reason?} meaning: you cannot make them hear. Its outward form is a question, but its meaning is negation(6), and He made them like the deaf.

(1) Zad al-Masir 4/34. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/255 - 256. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/256. (4) Narrated by al-Tabari 12/185 from Ibn Zayd, and mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/548, and al-Razi in his Tafsir 17/100 from Muqatil and al-Kalbi. Al-Razi said: This is unlikely; because the condition for an abrogator (nasikh) is to lift the ruling of the abrogated (mansukh), and the indication of this verse is the exclusivity of each person to their actions, and the fruits of their actions in terms of reward and punishment. That does not necessitate the prohibition of fighting, so the

verse of fighting did not lift anything from the indications of this verse, thus the claim of abrogation was false. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/22. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/436.

५०६ सूरा यूनुस: आयतें ४० - ४३

लहब, और उसी तरह के अन्य। और यह कहा गया: मुराद अहले किताब (किताब वाले) हैं। और यह कहा गया: यह सभी काफिरों (अविश्वासियों) के लिए सामान्य है, और यही सही है। और यह कहा गया: "उसमें" (be-hi) सर्वनाम मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर इशारा करता है; तो अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने सूचित किया कि उसने सजा में देरी इसलिए की क्योंकि उनमें से कुछ लोग ईमान लाएंगे। {और आपका रब भ्रष्टों को भली-भांति जानता है} अर्थात: जो अपने कुफ्र (अविश्वास) पर अड़ा रहता है(२), और यह उनके लिए एक चेतावनी है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे आपको झुठलाएँ तो कह दीजिए, "मेरे लिए मेरा कर्म है और तुम्हारे लिए तुम्हारा कर्म। तुम उससे बरी हो जो मैं करता हूँ और मैं उससे बरी हूँ जो तुम करते हो।"}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे आपको झुठलाएँ तो कह दीजिए, "मेरे लिए मेरा कर्म है"} - 'ली' मुब्तदा (सब्जेक्ट) के रूप में मरफू(nominative) है, और अर्थ है: मेरे लिए मेरे कर्म का प्रतिफल है प्रचार करने, चेतावनी देने और अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता में। {और तुम्हारे लिए तुम्हारा कर्म} अर्थात: शिर्क(बहुदेववाद) का बदला। {तुम उससे बरी हो जो मैं करता हूँ और मैं उससे बरी हूँ जो तुम करते हो।} इसी तरह(३), अर्थात: किसी एक को दूसरे के पाप के लिए उत्तरदायी नहीं ठहराया जाएगा। और यह आयत मुजाहिद, अल-कल्बी, मुकातिल और इब्न जैद के अनुसार तलवार की आयत (आयत-ए-सैफ) द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है(४)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें कुछ ऐसे हैं जो आपकी ओर कान लगाते हैं। तो क्या आप बहरों को सुना सकते हैं, चाहे वे बुद्धि से काम न लेते हों? और उनमें कुछ ऐसे हैं जो आपकी ओर देखते हैं। तो क्या आप अंधों को राह दिखा सकते हैं, चाहे वे कुछ देखते न हों?}

अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें कुछ ऐसे हैं जो आपकी ओर कान लगाते हैं} इससे मुराद उनका बाहरी रूप है(५), जबकि उनके दिल उस सत्य को नहीं समझते जो वह कहते हैं और कुरान से पढ़ते हैं; इसलिए उसने कहा: {तो क्या आप बहरों को सुना सकते हैं, चाहे वे बुद्धि से काम न लेते हों?} अर्थात: आप नहीं सुना सकते। इसका ज़ाहिरी रूप एक प्रश्न है, लेकिन इसका अर्थ निषेध (नफ़ी) है(६), और उसने उन्हें बहरों के समान बना दिया।

(१) ज़ाद अल-मसीर ३४/४। (२) इराब अल-कुरान लिन-नहस २/ २५५ - २५६। (३) इराब अल-कुरान लिन-नहस २५६/२। (४) इसे अल-तबरी १२/ १८५ ने इब्न जैद से निकाला है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत २/ ५४८ में इसका उल्लेख किया है, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर १७/ १०० में मुकातिल और अल-कल्बी से इसका उल्लेख किया है। अल-राज़ी ने कहा: यह दूर की बात है; क्योंकि नासिख (निरस्त करने वाले) की शर्त यह है कि वह मन्सूख़ (निरस्त) के हुक्म को हटा दे, और इस आयत का आशय प्रत्येक व्यक्ति के अपने कार्यों और इनाम और सजा के रूप में उनके कार्यों के फल की विशिष्टता है। इसके लिए युद्ध की मनाही आवश्यक नहीं है, इसलिए युद्ध की आयत ने इस आयत के किसी भी अर्थ को नहीं हटाया, इसलिए निरस्तीकरण (नस्ख) का दावा झूठा था। (५) मानी अल-कुरान लिज़-ज़ज्जाज २२/३। (६) अल-नुकात व अल-उयून ४३६/२।

٥٠٦ سوره يونس: آيات ٤٠ - ٤٣

لهب، ونحوهما. وقيل: المراد أهل الكتاب. وقيل: هو عام في جميع الكفار، وهو الصحيح. وقيل: إنَّ الضمير في «به» يرجع إلى محمد ﷺ؛ فأعلم الله سبحانه أنَّه إنَّما أخَّر العقوبة؛ لأنَّ منهم مَن سيؤمنُ. ﴿وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ﴾ أي: مَن يُصرُّ على كفره(٢)، وهذا تهديدٌ لهم.

قوله تعالى: ﴿وَإِن كَذَّبُوكَ فَقُل لِّي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ ۖ أَنتُم بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾

قوله تعالى: ﴿وَإِن كَذَّبُوكَ فَقُل لِّي عَمَلِي﴾ رفع بالابتداء، والمعنى: لي ثواب عملي في التبليغ والإنذار والطاعة لله تعالى. ﴿وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ﴾ أي: جزاؤه من الشرك. ﴿أَنتُم بَرِيئُونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ﴾ مِثْلُهُ(٣)، أي: لا يُؤَاخَذُ أحدٌ بذنب الآخر. وهذه الآية منسوخة بآية السيف في قول مجاهد، والكلبي، ومقاتل، وابن زيد(٤).

قوله تعالى: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ ۚ أَفَأَنتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ ۝ وَمِنْهُم مَّن يَنظُرُ إِلَيْكَ ۚ أَفَأَنتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ﴾

قوله تعالى: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ﴾ يُريد بظواهرهم(٥)، وقلوبهم لا تعي شيئاً مما يقوله من الحق، ويتلوه من القرآن؛ ولهذا قال: ﴿أَفَأَنتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ﴾ أي: لا تُسمع، فظاهره الاستفهام، ومعناه النفي(٦)، وجعلهم كالصمّ.

(١) زاد المسير ٣٤/٤ ـ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٢٥٥ - ٢٥٦ ـ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٢٥٦/٢ ـ (٤) أخرجه الطبري ١٢/ ١٨٥ عن ابن زيد، وذكره الواحدي في الوسيط ٢/ ٥٤٨ ، والرازي في تفسيره ١٧/ ١٠٠ عن مقاتل والكلبي. قال الرازي: وهذا بعيد؛ لأن شرط الناسخ أن يكون رافعاً لحكم المنسوخ، ومدلول هذه الآية اختصاص كل واحد بأفعاله، وبثمرات أفعاله من الثواب والعقاب، وذلك لا

يقتضي حُرمة القتال، فآية القتال ما رفعت شيئاً من مدلولات هذه الآية، فكان القول بالنسخ باطلاً. (٥) معاني القرآن للزجاج ٢٢/٣ ـ (٦) النكت والعيون ٤٣٦/٢ ـ

Surah Yunus: Verses 42 - 44 507

...for sealing their hearts and printing upon them, meaning: you cannot guide one whom Allah has made deaf to hearing the guidance. Likewise, the meaning in: "And among them are those who look at you. Then can you guide the blind even though they do not see?" [Yunus: 43]. Allah the Almighty informed that no one believes(1) except by His guidance and success(2). This and similar verses refute the Mu'tazilites' claim, as previously mentioned in other places. And He said: "they listen" based on the meaning of "man" (whoever), and "looks" based on the word itself(3). The intent is: comforting the Prophet ﷺ, meaning: just as you cannot make one who has been stripped of hearing listen, and you cannot create sight for the blind person by which he is guided, likewise you cannot grant these people the success of faith, as Allah has decreed that they will not believe(4). The meaning of: "looks at you" is: keeps staring at you, as He said: "looking at you, their eyes rolling like one who is fainting from death" Al-Ahzab: 19. It was said: it was revealed regarding the mockers(6), and Allah knows best. His Almighty's saying: "Indeed, Allah does not wrong the people at all, but it is the people who are wronging themselves." [Yunus: 44] When He mentioned the wretched people, He mentioned that He did not wrong them, and that the decree of wretchedness upon them and the stripping of the hearing and sight of the heart is not an injustice from Him; because He acts within His kingdom as He wills, and He is just in all His actions(7). "but it is the people who are wronging themselves" through disbelief, disobedience, and opposing the command of their Creator. Hamza and al-Kisa'i read: "wa lakin" (but) with alleviation (of the 'n'), and "al-nasu" (the people) in the nominative case(8). Al-Nahhas(9) said: [some] claimed...

(1) In (Kh), (Z), and (Dh): will never believe. (2) Tafsir al-Tabari 12/186. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/256, and al-Muharrar al-Wajiz 3/122. (4) Similar speech is in Tafsir al-Baghawi 2/355. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/296. (6) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/548. And it is attributed to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (7) Al-Wajiz 2/549, and Tafsir al-Baghawi 2/355. (8) Al-Sab'ah p. 167, and al-Taysir p. 122. (9) In I'rab al-Quran 2/256.

सूरह यूनुस: आयतें 42 - 44 507

उनके दिलों पर मुहर लगाने और उन पर छाप लगाने के कारण, यानी: आप उसे मार्गदर्शन नहीं दे सकते जिसे अल्लाह ने मार्गदर्शन सुनने से बहरा कर दिया है। इसी तरह, इसका अर्थ है: "और उनमें से कुछ वे हैं जो आपकी ओर देखते हैं। तो क्या आप अंधों को राह दिखा सकते हैं, चाहे वे कुछ देखते न हों?" [यूनुस: 43]। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सूचित किया है कि कोई भी विश्वास (ईमान) नहीं लाता (1) सिवाय उसकी तौफीक और मार्गदर्शन के(2)। यह और इसी तरह की आयतें कादरिया (मुताज़िला) के दावों का खंडन करती हैं, जैसा कि पहले अन्य स्थानों पर उल्लेख किया गया है। और उन्होंने कहा: "वे सुनते हैं" 'मन' (जो कोई भी) के अर्थ पर आधारित है, और "देखता है" शब्द के स्वरूप पर आधारित है (3)। इसका उद्देश्य है: पैगंबर ﷺ को तसल्ली देना, यानी: जिस तरह आप उसे नहीं सुना सकते जिससे सुनने की शक्ति छीन ली गई है, और आप अंधे के लिए वह दृष्टि नहीं बना सकते जिससे वह मार्गदर्शन प्राप्त करे, उसी तरह आप इन लोगों को ईमान की तौफीक नहीं दे सकते, क्योंकि अल्लाह ने उनके बारे में फैसला कर दिया है कि वे ईमान नहीं लाएंगे (4)। और "वह आपकी ओर देखता है" का अर्थ है: वह आपकी ओर लगातार देखता रहता है, जैसा कि उन्होंने कहा: "वे आपकी ओर देखते हैं, उनकी आँखें उस व्यक्ति की तरह घूमती हैं जो मौत की बेहोशी में हो" [अल-अहज़ाब: 19] (5)। कहा गया है: यह उपहास करने वालों के बारे में उतरा था (6), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: "निस्संदेह, अल्लाह लोगों पर ज़रा भी ज़ुल्म नहीं करता, लेकिन लोग स्वयं अपने ऊपर ज़ुल्म करते हैं।" [यूनुस: 44] जब उन्होंने अभागे (शक़ी) लोगों का ज़िक्र किया, तो उन्होंने ज़िक्र किया कि उन्होंने उन पर ज़ुल्म नहीं किया, और उन पर दुर्भाग्य का निर्धारण और हृदय के सुनने और देखने की शक्ति का छीन लिया जाना उनकी ओर से ज़ुल्म नहीं है; क्योंकि उन्होंने अपने राज्य में जो चाहा वैसा ही व्यवहार किया, और वे अपने सभी कार्यों में न्यायप्रिय हैं (7)। "लेकिन लोग स्वयं अपने ऊपर ज़ुल्म करते हैं" कुफ़्र, अवज्ञा और अपने रचयिता के आदेश के विरोध के माध्यम से। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "वलकिन" (लेकिन) तखफीफ (हल्का) के साथ, और "अन-नासु" (लोग) रफ़ (पेश) के साथ (8)। अल-नहस (9) ने कहा: दावा किया गया...

(1) (ख), (ज़) और (ज़) में: वह कभी ईमान नहीं लाएगा। (2) तफ़सीर अल-तबरी 12/186। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/256, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/122। (4) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-बग़वी 2/355 में है। (5) म'आनी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/296। (6) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा 2/548। और इसका श्रेय इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) को दिया

गया है। (7) अल-वसीत 2/549, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/355। (8) अल-सब'आ पृष्ठ 167, और अल-तयसीर पृष्ठ 122। (9) इ'राब अल-कुरान 2/256 में।

سورہ یونس: آیات 42 - 44 507

ان کے دلوں پر مہر لگانے اور ان پر ٹھپہ لگانے کے لئے، یعنی: آپ اسے ہدایت نہیں دے سکتے جسے اللہ نے ہدایت سننے سے بہرا کر دیا ہو۔ اسی طرح اس کا معنی ہے: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَنظُرُ إِلَيْكَ أَفَأَنتَ تَهْدِي الْعُمْيَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ﴾ [یونس: 43]۔ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ کوئی بھی ایمان نہیں لاتا(1) سوائے اس کی توفیق اور ہدایت کے(2)۔ یہ اور اس جیسی آیات قدریہ کے قول کی تردید کرتی ہیں، جیسا کہ پہلے دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔ اور فرمایا: «یستمعون» (وہ سنتے ہیں) «من» (جو کوئی) کے معنی پر ہے، اور «ینظر» (وہ دیکھتا ہے) لفظ پر مبنی ہے(3)۔ اور مقصد نبی ﷺ کو تسلی دینا ہے، یعنی: جس طرح آپ اسے نہیں سنا سکتے جس سے سماعت چھین لی گئی ہو، اور آپ اندھے کے لئے بصارت پیدا نہیں کر سکتے جس سے وہ ہدایت پائے، اسی طرح آپ ان لوگوں کو ایمان کی توفیق نہیں دے سکتے، اور اللہ نے ان پر فیصلہ کر دیا ہے کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے(4)۔ اور «يَنْظُرُ إِلَيْكَ» کا معنی ہے: یعنی وہ آپ کی طرف نظر جمائے رکھتا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿يَنظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ ٱلْمَوْتِ﴾ الاحزاب: 19۔ کہا گیا ہے: یہ آیت مذاق اڑانے والوں کے بارے میں نازل ہوئی(6)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ [یونس: 44] جب شقی (بدبخت) لوگوں کا ذکر کیا تو یہ بھی ذکر فرمایا کہ اس نے ان پر ظلم نہیں کیا، اور ان پر شقاوت (بدبختی) کا مقدر ہونا اور دل کے کان اور آنکھ چھین لیا جانا اس کی طرف سے ظلم نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے اپنی ملکیت میں جو چاہا تصرف کیا، اور وہ اپنے تمام افعال میں عادل ہے(7)۔ ﴿وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾ کفر، نافرمانی اور اپنے خالق کے حکم کی مخالفت کے ذریعے۔ اور حمزہ اور کسائی نے

«ولكنِ» (ن کے سکون کے ساتھ) اور «النَّاسُ» (پیش کے ساتھ) پڑھا ہے(8)۔ نحاس(9) نے کہا: زعم...

(1) (خ)، (ز) اور (ظ) میں ہے: ہرگز ایمان نہیں لائے گا۔ (2) تفسیر طبری 12/186۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/256، اور المحرر الوجیز 3/122۔ (4) اسی طرح کی گفتگو تفسیر بغوی 2/355 میں ہے۔ (5) معانی القرآن للنحاس 3/296۔ (6) الوسیط للواحدی 2/548۔ اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (7) الوسیط 2/549، اور تفسیر بغوی 2/355۔ (8) السبعۃ ص 167، اور التیسیر ص 122۔ (9) اعراب القرآن 2/256 میں۔

Surah Yunus: Verses 44 - 45 508

A group of grammarians - including Al-Farra'(1) - [stated] that when the Arabs say: "wa lakin" (and but) with the 'waw' (conjunction), they prefer the 'tashdid' (doubled 'n', i.e., lakinna). When they omit the 'waw', they prefer the 'takhfif' (single 'n', i.e., lakin). He argued for this by saying: because when it is without the 'waw', it resembles 'bal' (rather/nay), so they lightened it, so that what follows it is like what follows 'bal'. When they use the 'waw', it differs from 'bal', so they intensified it with 'tashdid', and used it to make the following noun accusative; because it is 'inna' with a 'lam' and 'kaf' added to it, and made into a single word. And he recited: "But I (wa lakinnani), due to her love, am indeed smitten (la'amid)." (3) So the 'lam' was used because it is [essentially] 'inna'. (4)

The Almighty's saying: {And the Day He will gather them, [it will be] as if they had not remained [in the world] except for an hour of the day, recognizing each other. Those who denied the meeting with Allah have indeed lost, and they were not guided.} [Yunus: 45] His saying: {And the Day He will gather them, as if they had not remained} means "as if they," so it was lightened (kan instead of ka-annahum), i.e., as if they had not stayed in their graves. {except for an hour of the day} i.e., about the duration of an hour. This means they perceived the length of their stay in the graves as short because of the horror of the Resurrection they were seeing. The evidence for this is their saying: {We remained a day or part of a day} [Al-Mu'minun: 113]. It was also said: rather, it is the duration of their stay in the world that felt short due to the horror of what they faced, not the duration of [the stay in graves].

(1) In Ma'ani al-Qur'an, vol. 1, p. 465. (2) In (M): "aatharat" (preferred - feminine). (3) In Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas: "lakamid". "Al-amid" is one who is broken by love, and "al-kamid" is a description of "kamad", which is grief. Khizanat al-Adab 10/363-364. This verse has no known author, completion, or parallel, according to Ibn Hisham in al-Mughni p. 385. Similarly, Abu al-Barakat al-Anbari said in al-Insaaf 1/214. However, Ibn 'Aqil mentioned a beginning for it in his commentary on the Alfiyyah 1/363, which is: "My censurers blame me for the love of Layla." And Allah knows best. (4) Al-Baghdadi mentioned in Khizanat al-Adab 10/361 and others that the Kufans used this poetry to argue for the permissibility of the 'lam' entering the predicate of "lakinna". The Basrans prohibited it, and they responded to this by saying it is either anomalous or its origin was: "lakin innani". Ibn Hisham has a similar point in al-Mughni [p. 385].

सूरा यूनुस: आयतें 44 - 45 508

व्याकरणविदों के एक समूह ने - जिनमें अल-फर्रा'(1) भी शामिल हैं - [कहा] कि जब अरब 'वाव' (संयोजक) के साथ "वा लाकिन" (लेकिन) कहते हैं, तो वे 'तशदीद' (दोहरा 'न', यानी लाकिन्ना) को प्राथमिकता देते हैं। जब वे 'वाव' को हटा देते हैं, तो वे 'तखफीफ' (एकल 'न', यानी लाकिन) को प्राथमिकता देते हैं। उन्होंने इसके पीछे यह तर्क दिया: क्योंकि जब यह 'वाव' के बिना होता है, तो यह "बल" (बल्कि) के समान होता है, इसलिए उन्होंने इसे हल्का कर दिया, ताकि इसके बाद आने वाला शब्द वैसा ही हो जैसा "बल" के बाद आता है। जब वे 'वाव' का उपयोग करते हैं, तो यह "बल" से भिन्न हो जाता है, इसलिए उन्होंने इसे 'तशदीद' के साथ तीव्र कर दिया, और इसके माध्यम से बाद वाले संज्ञा को कर्म कारक (मन्सूब) बना दिया; क्योंकि यह 'इन्ना' है जिसमें 'लाम' और 'काफ' जोड़ा गया है, और इसे एक शब्द बना दिया गया है। और उन्होंने पाठ किया: "लेकिन मैं (वा लाकिन्ननी), उसके प्रेम के कारण, वास्तव में अभिभूत (ला-अमीद) हूँ।" (3) तो 'लाम' का प्रयोग किया गया क्योंकि यह [मूल रूप से] 'इन्ना' है। (4)

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन वह उन्हें इकट्ठा करेगा, [तो उन्हें ऐसा लगेगा] जैसे वे [दुनिया में] दिन की एक घड़ी के अलावा और कुछ नहीं रहे, एक-दूसरे को पहचानते हुए। जिन्होंने अल्लाह से मुलाक़ात को झुठलाया, वे वास्तव में घाटे में रहे, और वे हिदायत पाने वाले न थे।} [यूनुस: 45] उनका कथन: {और जिस दिन वह उन्हें इकट्ठा करेगा, मानो वे न रहे हों} का अर्थ है "मानो वे," तो इसे हल्का कर दिया गया, यानी मानो वे अपनी कब्रों में नहीं रहे। {दिन की एक घड़ी के अलावा} यानी लगभग एक घंटे की अवधि। इसका अर्थ है कि उन्होंने कब्रों में अपने रहने की अवधि को कम माना, उस प्रलय (पुनरुत्थान) की विभीषिका के कारण जो वे देख रहे थे। इसका प्रमाण उनका यह कथन है: {हम एक दिन या दिन का कुछ हिस्सा रहे} [अल-मुमिनून: 113]। यह भी कहा गया है: बल्कि, दुनिया में उनके रहने की अवधि उनके सामने आने वाली विभीषिका के कारण कम महसूस हुई, न कि [कब्रों में रहने] की अवधि।

(1) अल-फर्रा' की 'मानी अल-कुरान' में, भाग 1, पृष्ठ 465। (2) (म) में: "आसरत" (वरीयता दी - स्त्रीलिंग)। (3) अल-फर्रा' की 'मानी अल-कुरान' और अल-नहस की 'इराब अल-कुरान' में: "ला-कमीद"। 'अमीद' वह है जो प्रेम से टूट गया हो, और 'कमीद' 'कमद' का वर्णन है, जिसका अर्थ है दुख। खिज़ानत अल-अदब 10/363-364। इस पद्य का कोई ज्ञात लेखक, पूर्णता या समानांतर नहीं है, इब्न हिशाम के अनुसार 'अल-मुग्नी' पृष्ठ 385 में। इसी तरह अबू अल-बरकात अल-अंबरी ने 'अल-

इंसाफ' 1/214 में कहा है। हालाँकि, इब्न अकील ने 'अल्फिय्या' पर अपनी व्याख्या 1/363 में इसके लिए एक शुरुआत का उल्लेख किया है, जो है: "मेरे निंदक लैला के प्रेम के लिए मुझे दोष देते हैं।" और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (4) अल-बगदादी ने 'खिज़ानत अल-अदब' 10/361 और अन्य में उल्लेख किया है कि कूफियों ने इस कविता का उपयोग "लाकिन्ना" के विधेय (खबर) में 'लाम' के प्रवेश की अनुमति के तर्क के रूप में किया। बसरा वालों ने इसे मना किया, और उन्होंने इसका उत्तर यह कहकर दिया कि यह या तो अपवाद (शाज़) है या इसका मूल था: "लाकिन इन्नी"। इब्न हिशाम का भी 'अल-मुग्नी' [पृष्ठ 385] में इसी तरह का विचार है।

سورہ یونس: آیات 44 - 45 508

نحویوں کی ایک جماعت - جن میں الفراء(۱) بھی شامل ہیں - [کا قول ہے] کہ عرب جب "ولکن" (لیکن) واؤ کے ساتھ کہتے ہیں تو تشدید (یعنی لکنَّ) کو ترجیح دیتے ہیں، اور جب واؤ حذف کر دیتے ہیں تو تخفیف (یعنی لکنْ) کو ترجیح دیتے ہیں۔ انہوں نے اس کی وجہ یہ بیان کی کہ: جب یہ واؤ کے بغیر ہو تو یہ "بل" کے مشابہ ہو جاتا ہے، چنانچہ انہوں نے اسے ہلکا (تخفیف) کر دیا تاکہ اس کے بعد آنے والا کلمہ ویسا ہی ہو جیسا "بل" کے بعد ہوتا ہے۔ اور جب واؤ لاتے ہیں تو یہ "بل" کے مخالف ہو جاتا ہے، چنانچہ اسے مشدد کر دیا اور اس کے ذریعے (بعد والے اسم کو) نصب دیا؛ اس لیے کہ یہ دراصل "إنَّ" ہے جس پر 'لام' اور 'کاف' زیادہ کیا گیا، اور اسے ایک حرف بنا دیا گیا۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "لیکن میں (ولکنَّنی) اس کی محبت کی وجہ سے سخت بیمار (لَعَمید) ہوں۔" (3) تو یہاں 'لام' لایا گیا کیونکہ یہ "إنَّ" کے حکم میں ہے۔ (4)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ ۚ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ٤٥﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَثُوا﴾ یعنی گویا کہ وہ، یہاں (کاَن) میں تخفیف کی گئی، یعنی: گویا وہ اپنی قبروں میں نہیں ٹھہرے تھے۔ ﴿إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ﴾ یعنی ایک گھڑی کی مقدار، مطلب یہ ہے کہ انہوں نے حشر کی اس ہولناکی کی وجہ سے جو وہ دیکھ رہے تھے، قبروں میں اپنے قیام کی مدت کو بہت کم سمجھا۔ اس کی دلیل ان کا یہ قول ہے: ﴿لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ [المؤمنون: ۱۱۳]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: جو ہولناکی ان کے سامنے آئی اس کی وجہ سے دنیا میں ان کے ٹھہرنے کی مدت ان کی نظر میں کم ہو گئی، نہ کہ [قبروں میں] ٹھہرنے کی مدت۔

(١) ان کی کتاب معانی القرآن ١/ ٤٦٥ میں۔ (٢) نسخہ (م) میں: "آثرت" ہے۔ (٣) فراء کی معانی القرآن اور نحاس کی اعراب القرآن میں: "لکمید" ہے۔ العمید: وہ جسے عشق نے توڑ دیا ہو، اور الکمید: کمد سے صفت ہے جس کا معنی غم ہے۔ خزانہ الادب ١٠/ ٣٦٣ - ٣٦٤۔ اور اس بیت کا کوئی قائل، تتمہ یا نظیر معلوم نہیں ہے، جیسا کہ ابن ہشام نے المغنی ص ٣٨٥ میں کہا ہے اور اسی طرح ابو البرکات الانباری نے الانصاف ١/ ٢١٤ میں کہا ہے۔ لیکن ابن عقیل نے شرح الفیہ ١/ ٣٦٣ میں اس کا مصرع اول ذکر کیا ہے جو یہ ہے: "یلومونني فی حُبِّ لیلی عواذلی" (میری ملامت کرنے والیاں لیلیٰ کی محبت میں مجھے ملامت کرتی ہیں)۔ واللہ اعلم۔ (٤) بغدادی نے خزانہ الادب ١٠/ ٣٦١ وغیرہ میں ذکر کیا ہے کہ کوفیوں نے اس شعر سے "لکنَّ" کی خبر میں 'لام' کے داخل ہونے کے جواز پر استدلال کیا ہے۔ جبکہ بصریوں نے اسے منع کیا ہے اور اس کا جواب یہ دیا ہے کہ یہ یا تو شاذ ہے یا اس کی اصل "لکنْ إنَّنی" تھی، اور اسی طرح ابن ہشام نے المغنی [ص ٣٨٥] میں ذکر کیا ہے۔

...their being in the grave(1). Ibn Abbas said: They saw that the length of their lives, in comparison to eternity, was like an hour(2). {recognizing each other among themselves} is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal) referring to the suffix pronoun 'them' in "He gathers them"(3). It is also permissible for it to be a disconnected sentence, as if he said: "and so they recognize each other"(4). Al-Kalbi said: They recognize each other as they did in the worldly life when they emerge from their graves(5). This recognition is one of rebuke and exposure; they say to each other: "You led me astray, you tempted me, and you drove me to disbelief," and it is not a recognition of compassion, kindness, or affection. Then, the recognition is severed when they witness the terrors of the Day of Resurrection, as He said: {And no friend will ask about a friend} [Al-Ma'arij: 10]. It is said: the recognition of rebuke remains, and this is the correct view; because of the saying of the Almighty: {And if you could see when the wrongdoers are made to stand before their Lord, refuting each other's speech} until His saying: {And We will put shackles on the necks of those who disbelieved} [Saba: 31-33] and His saying: {Every time a nation enters, it curses its sister [nation]} [Al-A'raf: 38] the verse, and His saying: {Our Lord, indeed we obeyed our masters and our dignitaries} [Al-Ahzab: 67] the verse. As for His saying: {And no friend will ask about a friend}, and His saying: {Then when the Trumpet is blown, there will be no kinship between them} [Al-Mu'minun: 101], its meaning is: he will not ask him a question of mercy and compassion, and Allah knows best. It is said: The Day of Resurrection consists of different stages. And it is said: the meaning of "recognizing each other" is: they ask each other, i.e., they ask how long you stayed, as He said: {And they will approach one another, inquiring} (7) [At-Tur: 25], and this is a good interpretation. Ad-Dahhak said: That is the recognition of the mutual affection of the believers, while the disbelievers have no affection for each other, as He said:

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/549, and Tafsir Al-Razi 17/103-104. (2) Mentioned similarly by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/549, Al-Baghawi in his Tafsir 2/355, and Ibn Al-Jawzi in Zad al-Masir 4/36. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/123. (4) Al-Bayan by Abu al-Barakat Ibn al-Anbari 1/414. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/100, and Al-Nukat wa al-'Uyun 2/437. (6) Similar words in Tafsir Al-Razi 17/105. (7) Majma' al-Bayan by Al-Tabarsi 11/56.

...कब्र में उनका होना(1)। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने देखा कि उनकी उम्र की लंबाई, शाश्वतता के मुकाबले में, एक घड़ी की तरह थी(2)। {वे आपस में एक-दूसरे को पहचानेंगे} "उन्हें इकट्ठा करेगा" में 'उन्हें' सर्वनाम से 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रिया विशेषण) के रूप में 'नसब' की स्थिति में है(3)। यह भी संभव है कि यह एक अलग वाक्य हो, जैसे कि उन्होंने कहा हो: "तो वे एक-दूसरे को पहचानते हैं"(4)। अल-कल्बी ने कहा: जब वे अपनी कब्रों से निकलेंगे, तो वे एक-दूसरे को वैसे ही पहचानेंगे जैसे वे दुनिया में पहचानते थे(5)। और यह पहचान फटकार और बेनकाब करने वाली पहचान है; वे एक-दूसरे से कहेंगे: "तुमने मुझे गुमराह किया, तुमने मुझे बहकाया, और तुमने मुझे कुफ्र (अविश्वास) के लिए उकसाया," और यह करुणा, दया या स्नेह की पहचान नहीं है। फिर, जब वे कयामत के दिन की भयावहता देखेंगे, तो पहचान खत्म हो जाएगी, जैसा कि उन्होंने कहा: {और कोई जिगरी दोस्त किसी जिगरी दोस्त को नहीं पूछेगा} [अल-मारिज: 10]। कहा गया है: फटकार की पहचान बनी रहती है, और यही सही मत है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यदि आप देख सकें जब ज़ालिम (अन्यायी) अपने रब के सामने खड़े किए जाएंगे, एक-दूसरे पर बात पलटते हुए} उसके इस कथन तक: {और हम उन लोगों की गर्दन में तौक (बेड़ियाँ) डाल देंगे जिन्होंने कुफ्र किया} [सबा: 31-33] और उनका कथन: {जब भी कोई समुदाय प्रवेश करेगा, वह अपने समान दूसरे समुदाय को कोसेगा} [अल-अराफ़: 38] आयत, और उनका कथन: {ऐ हमारे रब! निस्संदेह हमने अपने सरदारों और अपने बड़ों की आज्ञा मानी} [अल-अहज़ाब: 67] आयत। जहाँ तक उनके कथन का प्रश्न है: {और कोई जिगरी दोस्त किसी जिगरी दोस्त को नहीं पूछेगा}, और उनका कथन: {फिर जब सूर (नरसिंघा) फूँका जाएगा, तो उस दिन उनके बीच कोई रिश्ते-नाते नहीं रहेंगे} [अल-मुमिनून: 101], तो इसका अर्थ है: वह उससे दया और करुणा का प्रश्न नहीं पूछेगा, और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा गया है: कयामत के विभिन्न स्थान (चरण) हैं। और यह भी कहा गया है: "वे एक-दूसरे को पहचानेंगे" का अर्थ है: वे एक-दूसरे से पूछेंगे, यानी, वे पूछेंगे कि तुम कितनी देर ठहरे, जैसा कि उन्होंने कहा: {और वे एक-दूसरे की ओर मुँह करके आपस में पूछेंगे} (7) [अत-तूर: 25], और यह एक अच्छी व्याख्या है। अज़-ज़ह्हाक ने कहा: वह मोमिनों (विश्वासियों) के आपसी लगाव की पहचान है, जबकि काफिरों (अविश्वासियों) के लिए कोई लगाव नहीं है, जैसा कि उन्होंने कहा:

(1) अल-वासित, अल-वाहिदी द्वारा 2/549, और तफ़सीर अल-राज़ी 17/103-104। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/549 में, अल-बग़वी द्वारा अपनी तफ़सीर 2/355 में, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा

ज़ाद अल-मसीर 4/36 में इसी तरह उल्लेख किया गया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/123। (4) अल-बयान, अबू अल-बरकात इब्न अल-अंबारी द्वारा 1/414। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/100, और अल-नुकात वल-उयून 2/437। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 17/105 में इसी तरह की बात। (7) मजमा अल-बयान, अल-तबरसी द्वारा 11/56।

...ان کا قبر میں ہونا(۱)۔ ابن عباس نے کہا: انہوں نے دیکھا کہ ان کی عمروں کی طوالت ابدیت کے مقابلے میں ایک گھڑی کی مانند تھی(۲)۔ ﴿يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ﴾ (وہ آپس میں ایک دوسرے کو پہچانیں گے) "یحشرھم" میں ضمیر 'ہم' سے حال کی بنا پر محلِ نصب میں ہے(۳)۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ جملہ منقطع ہو، گویا اس نے کہا: "پس وہ ایک دوسرے کو پہچانتے ہیں"(۴)۔ کلبی نے کہا: جب وہ اپنی قبروں سے نکلیں گے تو وہ ایک دوسرے کو ایسے ہی پہچانیں گے جیسے دنیا میں پہچانتے تھے(۵)۔ اور یہ پہچان توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) اور رسوائی کی پہچان ہے، وہ ایک دوسرے سے کہیں گے: "تو نے مجھے گمراہ کیا، تو نے مجھے بہکایا، اور تو نے مجھے کفر پر آمادہ کیا،" اور یہ شفقت، مہربانی اور ہمدردی کی پہچان نہیں ہے۔ پھر جب وہ قیامت کے دن کی ہولناکیوں کا مشاہدہ کریں گے تو پہچان ختم ہو جائے گی جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا يَسْئَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا﴾ (اور کوئی دلی دوست کسی دلی دوست کو نہیں پوچھے گا) [المعارج: ۱۰]۔ کہا گیا ہے: توبیخ کی پہچان باقی رہتی ہے، اور یہی صحیح قول ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّٰلِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ﴾ یہاں تک کہ فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَا الْأَغْلَلَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ (اور کاش تم دیکھو جب ظالم اپنے رب کے پاس کھڑے کیے جائیں گے، ایک دوسرے پر بات لوٹا رہے ہوں گے... اور ہم نے کافروں کی گردنوں میں طوق ڈال دیے) [سبأ: ۳۱-۳۳] اور فرمایا: ﴿كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَّعَنَتْ أُخْتَهَا﴾ (जब भी कोई समुदाय प्रवेश करेगा, वह अपने समान दूसरे समुदाय को कोसेगा) [الأعراف: ۳۸] آیت، اور فرمایا: ﴿رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا﴾ (اے ہمارے رب! ہم نے اپنے سرداروں اور بڑوں کی اطاعت کی) [الأحزاب: ۶۷] آیت۔ رہا اس کا قول: ﴿وَلَا يَسْئَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا﴾، اور اس کا قول: ﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ﴾

(پس جب صور پھونکا جائے گا تو ان کے درمیان کوئی رشتے ناتے نہ ہوں گے) [المؤمنون: ۱۰۱] تو اس کا معنی یہ ہے کہ: وہ اس سے رحمت اور شفقت کا سوال نہیں کرے گا، واللہ اعلم۔ کہا گیا ہے: قیامت کے مختلف مقامات (مراحل) ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ "یتعارفون" کا معنی ہے: وہ ایک دوسرے سے سوال کریں گے، یعنی: وہ پوچھیں گے کہ تم کتنی دیر ٹھہرے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾ (اور وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہو کر پوچھ گچھ کریں گے) (۷) [الطور: ۲۵]، اور یہ ایک اچھی تشریح ہے۔ ضحاک نے کہا: وہ مومنوں کی باہمی ہمدردی کی پہچان ہے، جبکہ کافروں کے لیے کوئی ہمدردی نہیں ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا:

(۱) الوسیط للواحدی ۲/ ۵۴۹، اور تفسیر الرازی ۱۷/ ۱۰۳ - ۱۰۴۔ (۲) اسے اسی طرح واحدی نے الوسیط ۲/ ۵۴۹ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۳۵۵ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۴/ ۳۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۱۲۳۔ (۴) البیان لأبی البرکات ابن الأنباری ۱/ ۴۱۴۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۱۰۰، اور النکت والعیون ۲/ ۴۳۷۔ (۶) کلام اسی طرح تفسیر الرازی ۱۷/ ۱۰۵ میں ہے۔ (۷) مجمع البیان للطبرسی ۱۱/ ۵۶۔

"There shall be no kinship between them" (1), and the first is more apparent, and Allah knows best.

Allah's saying: "Lost indeed are those who denied the meeting with Allah" meaning: the presentation before Allah. Then it was said: It is permissible for this to be information from Allah, Mighty and Majestic, after He pointed out the Resurrection and the Proclamation (2), meaning: they lost the reward of Paradise (3). And it was said: They lost at the time of meeting Allah; because the loss is only in that state, and it is the state (4) in which no remission is hoped for, nor does repentance avail.

Al-Nahhas said (5): It is possible that the meaning is: they recognize each other between them, they say this. "And they were not guided" He means in the knowledge of Allah.

Allah's saying: "And whether We show you some of what We promise them, or We take you unto Ourself, to Us is their return; then Allah is a Witness over what they do" (46)

Allah's saying: "And whether We show you" is a conditional clause (6). "Some of what We promise them" meaning: the manifestation of your religion during your lifetime. The commentators said: The 'some' which He promised them was the killing of those who were killed, and the taking captive of those who were taken captive at Badr (7). "Or We take you unto Ourself" is conjoined to "show you", meaning: or We take your soul before that. "To Us is their return" is the answer to "whether" (8).

The meaning is: If We do not take vengeance upon them immediately, We will take vengeance upon them later (9). "Then Allah is a Witness" meaning:

---

(1) Mentioned by Abu Al-Layth in his Tafsir 2/100 similarly. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/257. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/549. (4) His saying: "and it is the state", is not in (D) and (M). (5) I'rab al-Qur'an 2/257. (6) The previous source. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/549. (8) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/257. (9) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/23.

सूरह यूनुस, आयतें 45 - 46 510

"उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं रहेगी" (1), और पहला अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: "निश्चित रूप से वे घाटे में रहे जिन्होंने अल्लाह से मिलने को झुठलाया" यानी: अल्लाह के सामने पेशी को। फिर कहा गया: यह जायज़ है कि यह अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की तरफ से दी गई जानकारी हो, पुनरुत्थान और प्रलय की ओर इशारा करने के बाद (2), यानी: उन्होंने जन्नत का बदला खो दिया (3)। और कहा गया: अल्लाह से मिलने की हालत में वे घाटे में रहे; क्योंकि घाटा उसी स्थिति में होता है, और वह ऐसी स्थिति (4) है जिसमें किसी माफी की उम्मीद नहीं की जाती, और न ही तौबा (प्रायश्चित) काम आती है।

अल-नह़्हास ने कहा (5): यह भी मुमकिन है कि इसका अर्थ हो: वे आपस में एक-दूसरे को पहचानेंगे और यह कहेंगे। "और वे हिदायत पाने वाले नहीं थे" यानी अल्लाह के इल्म (ज्ञान) में।

अल्लाह का कथन: "और यदि हम आपको उनमें से कुछ दिखा दें जिसका हम उनसे वादा करते हैं, या हम आपको (अपने पास) बुला लें, तो हमारी ही तरफ उनकी वापसी है, फिर अल्लाह उनके किए हुए कार्यों पर गवाह है।" (46)

अल्लाह का कथन: "और यदि हम आपको दिखा दें" यह एक शर्त है (6)। "उनमें से कुछ जिसका हम उनसे वादा करते हैं" यानी: आपके जीवन काल में आपके धर्म की विजय। मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: जिस 'कुछ' का उनसे वादा किया गया था, वह बद्र की लड़ाई में मारे गए लोगों की हत्या और कैद किए गए लोगों को बंदी बनाना था (7)। "या हम आपको बुला लें" का संबंध "दिखा दें" से है, यानी: या हम उससे पहले आपकी रूह कब्ज़ कर लें। "तो हमारी ही तरफ उनकी वापसी है" यह "यदि" का जवाब है (8)।

और उद्देश्य है: यदि हम उनसे तुरंत बदला न लें, तो हम बाद में उनसे बदला लेंगे (9)। "फिर अल्लाह गवाह है" यानी:

---

(1) अबू अल-लैथ ने अपनी तफसीर 2/100 में इसी तरह उल्लेख किया है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नह़्हास 2/257। (3) अल-वसीत, अल-वाहिदी 2/549। (4) उनका कथन: "और वह ऐसी स्थिति", (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (5) इ'राब अल-कुरान 2/257। (6) पिछला स्रोत। (7) अल-

वसीत, अल-वाहिदी 2/549। (8) इ'राब अल-कुरान, अल-नह़्ह़ास 2/257। (9) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 3/23।

سورہ یونس، آیات 45 - 46 510

﴿فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ﴾(1)، اور پہلا قول زیادہ ظاہر (واضح) ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کے سامنے پیشی کو جھٹلایا۔ پھر کہا گیا: یہ جائز ہے کہ یہ اللہ عزوجل کی طرف سے خبر ہو بعث اور نشر (قیامت) پر دلالت کرنے کے بعد(2)، یعنی: انہوں نے جنت کے ثواب کو کھو دیا(3)۔ اور کہا گیا: وہ اللہ سے ملاقات کی حالت میں خسارے میں رہے؛ کیونکہ خسارہ اسی حالت میں ہوتا ہے، اور یہ وہ حالت(4) ہے جس میں درگزر کی کوئی امید نہیں ہوتی، اور نہ ہی توبہ نفع دیتی ہے۔

نحاس نے کہا(5): اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: وہ آپس میں ایک دوسرے کو پہچانیں گے اور یہ کہیں گے۔ ﴿وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ یعنی اللہ کے علم میں (ہدایت پانے والے نہ تھے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَىٰ مَا يَفْعَلُونَ ٤٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ﴾ شرط ہے(6)۔ ﴿بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ﴾ یعنی: آپ کی زندگی میں آپ کے دین کا غلبہ۔ مفسرین نے کہا: وہ 'بعض' جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا، ان لوگوں کا قتل تھا جو قتل ہوئے اور ان کا قید ہونا تھا جو بدر میں قید ہوئے(7)۔ ﴿أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ﴾ کا عطف ﴿نُرِيَنَّكَ﴾ پر ہے، یعنی: یا ہم اس سے پہلے آپ کو وفات دے دیں۔ ﴿فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ﴾ 'إما' کا جواب ہے(8)۔

اور مقصد یہ ہے کہ: اگر ہم ان سے جلدی بدلہ نہ لیں تو ہم ان سے دیر سے بدلہ لیں گے(9)۔ ﴿ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ﴾ یعنی:

(1) ابو اللیث نے اپنی تفسیر 2/100 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (2) إعراب القرآن، نحاس 2/257 ۔ (3) الوسيط، واحدي 2/549 ۔ (4) ان کا قول: 'وہ حالت'، (د) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (5) إعراب القرآن 2/257 ۔ (6) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (7) الوسيط، واحدي 2/549 ۔ (8) إعراب القرآن، نحاس 2/257 ۔ (9) معانی القرآن، زجاج 23/3 ۔

Surah Yunus: Verse 46 511

A witness who does not need a witness. {Over what they do} of fighting you and denying you (1). If it were said: "Then Allah is a witness" in the sense of 'there', it would be permissible (2).

The tenth volume of Al-Qurtubi's interpretation is complete, followed by the eleventh volume, and its beginning is the interpretation of the words of Allah Almighty from Surah Yunus:

{And for every nation is a messenger. So when their messenger comes, it will be judged between them in justice, and they will not be wronged}

(1) Al-Waseet 2/549. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/257, and this saying is attributed to al-Farra', and it is in Ma'ani al-Qur'an for him 1/466, and Ibn Abi 'Ablah read it as in al-Kashshaf by al-Zamakhshari 2/239, and it is an anomalous reading (shadhdhah).

सूरह यूनुस: आयत 46 511

एक गवाह जिसे गवाह की आवश्यकता नहीं है। {वे जो कुछ करते हैं उस पर} आपके साथ लड़ने और आपको झुठलाने के बारे में (1)। यदि यह कहा जाए: "फिर अल्लाह गवाह है" 'वहाँ' के अर्थ में, तो यह जायज़ होगा (2)।

तफ़्सीर अल-कुर्तुबी का दसवां हिस्सा पूरा हो गया है, इसके बाद ग्यारहवां हिस्सा आता है, और इसकी शुरुआत सूरह यूनुस से अल्लाह के इन शब्दों की व्याख्या है:

{और हर उम्मत के लिए एक रसूल है। फिर जब उनका रसूल आ जाता है, तो उनके बीच इंसाफ़ के साथ फ़ैसला कर दिया जाता है, और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाता}

(1) अल-वसीत 2/549। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस द्वारा 2/257, और यह कथन अल-फर्रा' को दिया गया है, और यह उनके लिए म'आनी अल-क़ुरआन 1/466 में है, और इब्न अबी अबला ने इसे अल-ज़मखशरी द्वारा अल-कश्शाफ 2/239 में पढ़ा है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ/असामान्य) पाठ है।

سورہ یونس: آیت 46 511

وہ گواہ جسے کسی گواہ کی ضرورت نہیں ہے۔ {اس پر جو وہ کرتے ہیں} آپ سے لڑنے اور آپ کی تکذیب کرنے کے حوالے سے (1)۔ اور اگر کہا جائے: "پھر اللہ گواہ ہے" 'وہاں' کے معنی میں، تو یہ جائز ہو گا (2)۔

تفسیر قرطبی کا دسواں حصہ مکمل ہوا، اس کے بعد گیارہواں حصہ ہے، اور اس کا آغاز سورہ یونس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر ہے:

{اور ہر امت کے لیے ایک رسول ہے۔ پھر جب ان کا رسول آ جاتا ہے تو ان کے درمیان انصاف کے ساتھ فیصلہ کر دیا جاتا ہے اور ان پر ظلم نہیں کیا جاتا}

(1) الوسیط 2/549۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/257، اور یہ قول الفراء کی طرف منسوب ہے، اور یہ ان کی کتاب معانی القرآن 1/466 میں ہے، اور اسے ابن ابی عبلہ نے پڑھا جیسا کہ زمخشری کی الکشاف 2/239 میں ہے، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔

513 Index of the Tenth Part - The words of the Almighty: {And know that anything you obtain of war booty - then indeed, for Allah is one fifth of it and for the Messenger...} [41] ..... 5 - The words of the Almighty: {[Remember] when you were on the near side and they were on the farther side, and the caravan was lower [in position] than you...} [42] ..... 35 - The words of the Almighty: {[Remember, O Muhammad], when Allah showed them to you in your dream as few; and if He had shown them to you as many, you [believers] would have lost courage and would have disputed in the matter [of whether to fight], but Allah saved [you]. Indeed, He is Knowing of that within the breasts.} [43] ..... 37 - The words of the Almighty: {And [remember] when He showed them to you, when you met, as few in your eyes, and He made you [appear] as few in their eyes...} [44-45] ..... 38 - The words of the Almighty: {And obey Allah and His Messenger, and do not dispute and [thus] lose courage and [then] your strength would depart...} [46] ..... 40 - The words of the Almighty: {And do not be like those who came forth from their homes insolently and to be seen by people...} [47] ..... 41 - The words of the Almighty: {And [remember] when Satan made their deeds pleasing to them and said, "No one can overcome you today from among the people, and indeed, I am your neighbor..."} [48] ..... 42 - The words of the Almighty: {[Remember] when the hypocrites and those in whose hearts was disease said, "Their religion has deluded those people..."} [49-51] ..... 44 - The words of the Almighty: {[Theirs is] like the custom of the people of Pharaoh and those before them. They disbelieved in the signs of Allah...} [52-53] ..... 46 - The words of the Almighty: {[Theirs is] like the custom of the people of Pharaoh and those before them. They denied the signs of their Lord...} [54-57] ..... 47 - The words of the Almighty: {If you [have reason to] fear from a people betrayal, throw [their treaty] back to them, [putting you] on equal terms...} [58] ..... 50 - The words of the Almighty: {And let not those who disbelieve think they can outrun [Us]. Indeed, they will not cause failure [to Allah].} [59] ..... 53 - The words of the Almighty: {And prepare against them whatever you are able of power and of steeds of war...} [60] ..... 55 - The words of the Almighty: {And if they incline to peace, then incline to it [also] and rely upon Allah. Indeed, it is He who is the Hearing, the Knowing.} [61] ..... 62 - The words of the Almighty: {But if they intend to deceive you - then sufficient for you is Allah...} [62-63] ..... 66 - The words of the Almighty: {O Prophet, sufficient for you is Allah and for whoever follows you of the believers.} [64] ..... 67 - The words of the Almighty: {O Prophet, urge the believers to battle...} [65-66] ..... 69 - The words of the Almighty: {It is not for a prophet to have captives [of war] until he inflicts a massacre [upon Allah's enemies] in the land...} [67] ..... 71 - The words of

the Almighty: {If not for a decree from Allah that preceded, there would have touched you for what you took a great punishment.} [68] ..... 77 - The words of the Almighty: {So consume what you have taken of war booty, [as being] lawful and good, and fear Allah. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful.} [69-71] ..... 80 - The words of the Almighty: {Indeed, those who have believed and emigrated and fought with their wealth and lives in the cause of Allah...} [72-75] ..... 85 - Exegesis of Surah Bara'ah ..... 93 - The words of the Almighty: {[This is a declaration of] disassociation, from Allah and His Messenger, to those with whom you had made a treaty among the polytheists.} [1] ..... 93 - The words of the Almighty: {So travel freely, [O polytheists], throughout the land [during] four months but know that you cannot cause failure to Allah...} [2] ..... 97 - The words of the Almighty: {And [it is] an announcement from Allah and His Messenger to the people on the day of the greater pilgrimage...} [3] ..... 104 - The words of the Almighty: {Excepted are those with whom you made a treaty among the polytheists and then they have not been deficient toward you in anything...} [4] 107

५१३ दसवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और जान लो कि जो कुछ तुम गनीमत के रूप में प्राप्त करो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह और रसूल के लिए है...} [४१] ..... ५ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {[याद करो] जब तुम (घाटी के) पास वाले किनारे पर थे और वे दूर वाले किनारे पर थे, और काफिला तुमसे नीचे की ओर था...} [४२] ..... ३५ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {[याद करो] जब अल्लाह ने उन्हें तुम्हारे सपने में थोड़ा दिखाया; और यदि वह उन्हें तुम्हें अधिक दिखाता, तो तुम हिम्मत हार जाते और मामले में विवाद करते, लेकिन अल्लाह ने बचा लिया। वास्तव में, वह दिलों के रहस्यों को जानने वाला है।} [४३] ..... ३७ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और [याद करो] जब उन्होंने तुम्हें दिखाया, जब तुम मिले, तुम्हारी आँखों में थोड़ा, और उसने तुम्हें उनकी आँखों में थोड़ा दिखाया...} [४४-४५] ..... ३८ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो, और आपस में न लड़ो वरना तुम हिम्मत हार जाओगे और तुम्हारी हवा (साख) जाती रहेगी...} [४६] ..... ४० - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और उन लोगों की तरह न हो जाना जो अपने घरों से इतराते हुए और लोगों को दिखाने के लिए निकले थे...} [४७] ..... ४१ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और [याद करो] जब शैतान ने उनके कर्मों को उनके लिए आकर्षक बना दिया और कहा, "आज लोगों में से कोई तुम पर हावी नहीं हो सकता, और मैं तुम्हारा साथी हूँ..."} [४८] ..... ४२ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {[याद करो] जब पाखंडी और जिनके दिलों में रोग था, कह रहे थे कि, "इन लोगों को उनके धर्म ने धोखे में डाल दिया है..."} [४९-५१] ..... ४४ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {जैसा कि फिरऔन के लोगों और उनसे पहले वालों का हाल था। उन्होंने अल्लाह की आयतों का इनकार किया...} [५२-५३] ..... ४६ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {जैसा कि फिरऔन के लोगों और उनसे पहले वालों का हाल था। उन्होंने अपने रब की आयतों को झुठलाया...} [५४-५७] ..... ४७ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और यदि तुम्हें किसी कौम से विश्वासघात का डर हो, तो (उनकी संधि) बराबरी के आधार पर उनकी ओर फेंक दो...} [५८] ..... ५० - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और इनकार करने वाले यह न समझें कि वे आगे निकल गए हैं। वास्तव में, वे (अल्लाह को) आजिज़ नहीं कर सकते।} [५९] ..... ५३ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और उनके खिलाफ जितनी तुम्हारी शक्ति हो सके शक्ति और घोड़ों की तैयारी करो...} [६०] ..... ५५ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और यदि वे शांति की ओर झुकें तो तुम भी उसकी ओर झुक जाओ और अल्लाह पर भरोसा करो। वास्तव में, वही सुनने वाला, जानने वाला है।} [६१] ..... ६२ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और यदि वे तुम्हें धोखा देना चाहें, तो तुम्हारे लिए अल्लाह ही काफी है...} [६२-६३] ..... ६६ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {ऐ नबी!

तुम्हारे लिए अल्लाह काफी है और उन ईमान वालों के लिए भी जिन्होंने तुम्हारा अनुसरण किया।} [६४] ..... ६७ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {ऐ नबी! ईमान वालों को युद्ध के लिए तैयार करो...} [६५-६६] ..... ६९ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {किसी नबी के लिए यह उचित नहीं कि उसके पास युद्धबंदी हों, जब तक कि वह ज़मीन में (शत्रुओं का) खूब खून न बहा दे...} [६७] ..... ७१ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {यदि अल्लाह का लिखा हुआ (फैसला) पहले से न होता, तो जो कुछ तुमने लिया है उसके बदले तुम्हें बड़ी यातना पहुँचती।} [६८] ..... ७७ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {तो जो कुछ तुमने गनीमत के रूप में पाया है, उसे हलाल और पाकीज़ा समझकर खाओ, और अल्लाह से डरो। बेशक अल्लाह क्षमाशील, दयावान है।} [६९-७१] ..... ८० - अल्लाह तआला का इरशाद है: {बेशक, जो लोग ईमान लाए और हिजरत की और अल्लाह की राह में अपने माल और अपनी जान से जिहाद किया...} [७२-७०] ..... ८५ - सूरह बरात (तौबा) की व्याख्या ..... ९३ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {अल्लाह और उसके रसूल की ओर से उन मुशरिकों के लिए विरक्ति (की घोषणा) है जिनसे तुमने संधि की थी।} [१] ..... ९३ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {तो (ऐ मुशरिकों!) इस धरती में चार महीने तक सैर कर लो और जान लो कि तुम अल्लाह को बेबस नहीं कर सकते...} [२] ..... ९७ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {और अल्लाह और उसके रसूल की ओर से लोगों के लिए हज-ए-अकबर के दिन एक पुकार है...} [३] ..... १०४ - अल्लाह तआला का इरशाद है: {उन मुशरिकों को छोड़कर जिनसे तुमने संधि की थी और फिर उन्होंने तुम्हारे साथ संधि निभाने में कोई कमी नहीं की...} [४] १०७

٥١٣ فهرس الجزء العاشر - قوله تعالى: ﴿ وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ... ﴾ [٤١] ..... ٥ - قوله تعالى: ﴿ إِذْ أَنتُم بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُم بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَىٰ وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنكُمْ... ﴾ [٤٢] ..... ٣٥ - قوله تعالى: ﴿ إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَاكَهُمْ كَثِيرًا لَّفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴾ [٤٣] ..... ٣٧ - قوله تعالى: ﴿ وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ الْتَقَيْتُمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ... ﴾ [٤٤-٤٥] ..... ٣٨ - قوله تعالى: ﴿ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ... ﴾ [٤٦] ..... ٤٠ - قوله تعالى: ﴿ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِم بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ... ﴾ [٤٧] ..... ٤١ - قوله تعالى: ﴿ وَإِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَإِنِّي جَارٌ لَّكُمْ... ﴾ [٤٨] ..... ٤٢ - قوله تعالى: ﴿ إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ غَرَّ هَٰؤُلَاءِ دِينُهُمْ... ﴾ [٤٩-٥١] ..... ٤٤ - قوله تعالى: ﴿ كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ ... ﴾ [٥٢-٥٣] ..... ٤٦ - قوله تعالى: ﴿ كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ ... ﴾ [٥٤-٥٧] ..... ٤٧ - قوله تعالى: ﴿ وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِن قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ... ﴾ [٥٨] ..... ٥٠ - قوله تعالى: ﴿ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ ﴾ [٥٩] ..... ٥٣ - قوله تعالى: ﴿ وَأَعِدُّوا لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ ... ﴾ [٦٠] ..... ٥٥ - قوله تعالى: ﴿ وَإِن جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴾ [٦١] ..... ٦٢ - قوله تعالى: ﴿ وَإِن يُرِيدُوا أَن يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ ... ﴾ [٦٢-٦٣] ..... ٦٦ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴾ [٦٤] ..... ٦٧ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ... ﴾ [٦٥-٦٦] ..... ٦٩ - قوله تعالى: ﴿ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ ... ﴾ [٦٧] ..... ٧١ - قوله تعالى: ﴿ لَّوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴾ [٦٨] ..... ٧٧ - قوله تعالى: ﴿ فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾ [٦٩-٧١] ..... ٨٠ - قوله تعالى: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ

اللَّهِ... ﴾ [٧٢-٧٥] ..... ٨٥ - تفسير سورة براءة ..... ٩٣ - قوله تعالى: ﴿ بَرَاءَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدتُّم مِّنَ الْمُشْرِكِينَ ﴾ [١] ..... ٩٣ - قوله تعالى: ﴿ فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ ﴾ [٢] ..... ٩٧ - قوله تعالى: ﴿ وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ... ﴾ [٣] ..... ١٠٤ - قوله تعالى: ﴿ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدتُّم مِّنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنقُصُوكُمْ شَيْئًا... ﴾ [٤] ١٠٧

514 Index of Part Ten - Saying of the Exalted: "Then when the sacred months have passed, kill the polytheists wherever you find them..." [5] ..... 108 - Saying of the Exalted: "And if any one of the polytheists seeks your protection, then grant him protection so that he may hear the words of Allah..." [6] ..... 114 - Saying of the Exalted: "How can there be for the polytheists a treaty in the sight of Allah and with His Messenger..." [7] ..... 117 - Saying of the Exalted: "How [can there be a treaty] while, if they gain dominance over you, they do not observe concerning you any kinship or covenant of protection..." [8] ..... 118 - Saying of the Exalted: "They have exchanged the signs of Allah for a small price and averted [people] from His way..." [9-10] ..... 120 - Saying of the Exalted: "But if they repent, establish prayer, and give zakah, then they are your brothers in religion..." [11] ..... 121 - Saying of the Exalted: "And if they break their oaths after their treaty and defame your religion..." [12] ..... 122 - Saying of the Exalted: "Would you not fight a people who broke their oaths and determined to expel the Messenger, and they had begun [the attack upon] you the first time?..." [13] ..... 128 - Saying of the Exalted: "Fight them; Allah will punish them by your hands and will disgrace them and give you victory over them and satisfy the breasts of a believing people..." [14-15] ..... 129 - Saying of the Exalted: "Do you think that you will be left [as you are] while Allah has not yet made evident those among you who strive..." [16] ..... 131 - Saying of the Exalted: "It is not for the polytheists to maintain the mosques of Allah [while] witnessing against themselves with disbelief..." [17] ..... 132 - Saying of the Exalted: "The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day..." [18] ..... 134 - Saying of the Exalted: "Have you made the providing of water for the pilgrim and the maintenance of al-Masjid al-Haram equal to [the deeds of] one who believes in Allah and the Last Day" [19] .. 135 - Saying of the Exalted: "The ones who have believed and emigrated and striven in the cause of Allah with their wealth and their lives are greater in rank in the sight of Allah. And it is those who are the attainers [of success]..." [20-22] ..... 138 - Saying of the Exalted: "O you who have believed, do not take your fathers or your brothers as allies..." [23] ..... 139 - Saying of the Exalted: "Say, [O Muhammad], 'If your fathers, your sons, your brothers, your wives...'" [24] ..... 140 - Saying of the Exalted: "Allah has already given you victory in many regions and [even] on the day of Hunayn, when your great number pleased you..." [25-27] ..... 143 - Saying of the Exalted: "O you who have believed, indeed the polytheists are unclean..." [28] ..... 152 - Saying of the Exalted: "Fight those who do not believe in Allah or in the Last Day and who do not consider unlawful what Allah and His Messenger have made unlawful and who do not adopt the religion of

truth..." [29] ..... 161 - Saying of the Exalted: "The Jews say, 'Ezra is the son of Allah'; and the Christians say, 'The Messiah is the son of Allah'..." [30] ..... 172 - Saying of the Exalted: "They have taken their scholars and monks as lords besides Allah, and [also] the Messiah..." [31] .. 176 - Saying of the Exalted: "They want to extinguish the light of Allah with their mouths, but Allah refuses except to perfect His light..." [32] .. 178 - Saying of the Exalted: "It is He who has sent His Messenger with guidance and the religion of truth..." [33] ..... 179 - Saying of the Exalted: "O you who have believed, indeed many of the scholars and the monks devour the wealth of people unjustly and avert [them] from the way of Allah..." [34] ..... 180 - Saying of the Exalted: "The Day when it will be heated in the fire of Hell and seared therewith will be their foreheads, their flanks, and their backs..." [35] 190

५१४ दसवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का फ़रमान: "फिर जब हराम महीने बीत जाएँ तो मुशरिकों को जहाँ कहीं पाओ मार डालो..." [५] ..... १०८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "और यदि मुशरिकों में से कोई आपसे शरण माँगे, तो उसे शरण दें ताकि वह अल्लाह का कलाम सुन सके.." [६] ..... ११४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "मुशरिकों के लिए अल्लाह और उसके रसूल के पास कोई संधि कैसे हो सकती है..." [७] ..... ११७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "कैसे [कोई संधि हो सकती है] जबकि यदि वे आप पर विजय पा लें, तो वे आपके बारे में किसी रिश्तेदारी या संरक्षण के वचन का सम्मान नहीं करेंगे..." [८] ..... ११८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "उन्होंने अल्लाह की आयतों को थोड़े से मूल्य पर बेच दिया और उसके मार्ग से रोक दिया..." [९-१०] ..... १२० - अल्लाह तआला का फ़रमान: "परन्तु यदि वे तौबा कर लें, नमाज़ क़ायम करें और ज़कात दें, तो वे धर्म में तुम्हारे भाई हैं..." [११] ..... १२१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "और यदि वे अपने वादे के बाद अपनी कसमों को तोड़ दें और तुम्हारे धर्म पर आक्षेप करें..." [१२] ..... १२२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुम उन लोगों से नहीं लड़ोगे जिन्होंने अपनी कसमें तोड़ दीं और रसूल को निकालने का इरादा किया, और उन्होंने ही पहली बार तुमसे पहल की थी?..." [१३] ..... १२८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "उनसे लड़ो; अल्लाह तुम्हारे हाथों से उन्हें दंडित करेगा और उन्हें अपमानित करेगा और तुम्हें उन पर विजय प्रदान करेगा और ईमान वालों के सीनों को संतुष्ट करेगा..." [१४-१५] ..... १२९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुमने यह समझ रखा है कि तुम [यूँ ही] छोड़ दिए जाओगे जबकि अल्लाह ने अभी तक तुममें से उन लोगों को स्पष्ट नहीं किया है जिन्होंने जिहाद किया..." [१६] ..... १३१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "मुशरिकों के लिए यह शोभा नहीं देता कि वे अल्लाह की मस्जिदों को आबाद करें जबकि वे स्वयं अपने कुफ़्र के गवाह हैं..." [१७] ..... १३२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "अल्लाह की मस्जिदों को केवल वे ही आबाद करते हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाते हैं..." [१८] ..... १३४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुमने हाजियों को पानी पिलाने और मस्जिद-ए-हराम की सेवा करने को उस व्यक्ति के समान बना दिया है जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाया" [१९] .. १३५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "जो लोग ईमान लाए और हिजरत की और अल्लाह के मार्ग में अपने माल और अपनी जान से जिहाद किया, वे अल्लाह के पास दर्जे में बहुत बड़े हैं। और वही लोग सफल होने वाले हैं..." [२०-२२] ..... १३८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "हे ईमान वालो! अपने पिताओं और अपने भाइयों को अपना मित्र न बनाओ..." [२३] ..... १३९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "कह दीजिए, 'यदि तुम्हारे बाप, तुम्हारे बेटे, तुम्हारे भाई, तुम्हारी पत्नियाँ...'" [२४] ..... १४० - अल्लाह तआला का

फ़रमान: "बेशक अल्लाह ने बहुत से स्थानों पर तुम्हारी सहायता की है और हुनैन के दिन भी, जब तुम्हारी अधिक संख्या ने तुम्हें खुश कर दिया था..." [२५-२७] ..... १४३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "हे ईमान वालो! वास्तव में मुशरिक अशुद्ध हैं..." [२८] ..... १५२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "उन लोगों से लड़ो जो न तो अल्लाह पर ईमान लाते हैं और न ही अंतिम दिन पर, और न ही उन चीज़ों को हराम समझते हैं जिन्हें अल्लाह और उसके रसूल ने हराम ठहराया है, और न ही सत्य धर्म को अपनाते हैं..." [२९] ..... १६१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "और यहूदियों ने कहा, 'उज़ैर अल्लाह का बेटा है'; और ईसाइयों ने कहा, 'मसीह अल्लाह का बेटा है'..." [३०] ..... १७२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "उन्होंने अल्लाह को छोड़कर अपने धर्मगुरुओं और भिक्षुओं को अपना रब बना लिया है, और मसीह को भी..." [३१] .. १७६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "वे अपने मुँह से अल्लाह के नूर को बुझाना चाहते हैं, लेकिन अल्लाह अपने नूर को पूरा किए बिना नहीं रहेगा..." [३२] .. १७८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "वही है जिसने अपने रसूल को मार्गदर्शन और सत्य धर्म के साथ भेजा..." [३३] ..... १७९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: "हे ईमान वालो! वास्तव में बहुत से धर्मगुरु और भिक्षु लोगों का धन अन्यायपूर्वक खाते हैं और [उन्हें] अल्लाह के मार्ग से रोकते हैं..." [३४] ..... १८० - अल्लाह तआला का फ़रमान: "जिस दिन वह जहन्नुम की आग में तपाया जाएगा, फिर उससे उनके माथे, उनके पहलू और उनकी पीठें दागी जाएँगी..." [३५] १९०

۵۱۴ فہرست پارہ دہم - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جب حرمت والے مہینے گزر جائیں تو مشرکوں کو جہاں کہیں پاؤ قتل کرو..." [۵] ..... ۱۰۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر مشرکوں میں سے کوئی آپ سے پناہ مانگے تو اسے پناہ دیں تاکہ وہ اللہ کا کلام سن سکے..." [۶] ..... ۱۱۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "مشرکوں کے لیے اللہ اور اس کے رسول کے پاس کوئی عہد کیسے ہو سکتا ہے..." [۷] ..... ۱۱۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیسے [کوئی عہد ہو سکتا ہے] حالانکہ اگر وہ تم پر غالب آ جائیں تو وہ تمہارے بارے میں کسی قرابت داری یا عہد کا پاس نہ کریں گے..."
[۸] ..... ۱۱۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "انہوں نے اللہ کی آیات کو تھوڑی قیمت پر بیچ ڈالا اور اس کی راہ سے روک دیا..." [۹-۱۰] ..... ۱۲۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر اگر وہ توبہ کر لیں، نماز قائم کریں اور زکوٰۃ دیں تو وہ دین میں تمہارے بھائی ہیں..." [۱۱] ..... ۱۲۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر وہ اپنے عہد کے بعد اپنی قسمیں توڑ دیں اور تمہارے دین پر طعن کریں..."
[۱۲] ..... ۱۲۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا تم ان لوگوں سے نہ لڑو گے جنہوں نے اپنی قسمیں توڑ دیں اور رسول کو نکالنے کا ارادہ کیا، حالانکہ انہوں نے ہی پہلی بار تم سے پہل کی تھی؟..."
[۱۳] ..... ۱۲۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "ان سے لڑو؛ اللہ تمہارے ہاتھوں سے انہیں عذاب دے گا اور انہیں ذلیل کرے گا اور تمہیں ان پر فتح عطا فرمائے گا اور مومنوں کے سینوں کو شفا دے گا..." [۱۴-۱۵] ..... ۱۲۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا تم نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ تم [یونہی] چھوڑ دیے جاؤ گے حالانکہ اللہ نے ابھی تک تم میں سے ان لوگوں کو ظاہر نہیں کیا جنہوں نے جہاد کیا..." [۱۶] ..... ۱۳۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "مشرکوں کے لیے یہ روا نہیں کہ وہ اللہ کی مسجدوں کو آباد کریں جبکہ وہ خود اپنے کفر کے گواہ ہیں..." [۱۷] ..... ۱۳۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اللہ کی مسجدوں کو وہی آباد کرتے ہیں جو اللہ اور روزِ آخرت پر ایمان لاتے ہیں..."
[۱۸] ..... ۱۳۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا تم نے حاجیوں کو پانی پلانے اور مسجد الحرام کی

خدمت کرنے کو اس شخص کے برابر بنا لیا ہے جو اللہ اور روزِ آخرت پر ایمان لایا" [۱۹] ..

۱۳۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جو لوگ ایمان لائے اور ہجرت کی اور اللہ کی راہ میں اپنے مال اور اپنی جان سے جہاد کیا، وہ اللہ کے نزدیک درجے میں بہت بڑے ہیں۔ اور یہی لوگ کامیاب ہونے والے ہیں..." [۲۰-۲۲] ..... ۱۳۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! اپنے باپ دادا اور اپنے بھائیوں کو دوست نہ بناؤ..." [۲۳] ..... ۱۳۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "فرما دیجئے، 'اگر تمہارے باپ، تمہارے بیٹے، تمہارے بھائی، تمہاری بیویاں...'" [۲۴] ..... ۱۴۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک اللہ نے بہت سے مقامات پر تمہاری مدد کی ہے اور حنین کے دن بھی، جب تمہاری کثرت نے تمہیں خوش کر دیا تھا..." [۲۵-۲۷] ..... ۱۴۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! مشرک تو نرے ناپاک ہیں..." [۲۸] ..... ۱۵۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "ان لوگوں سے لڑو جو نہ اللہ پر ایمان لاتے ہیں اور نہ روزِ آخرت پر، اور نہ ان چیزوں کو حرام سمجھتے ہیں جنہیں اللہ اور اس کے رسول نے حرام کیا ہے، اور نہ دینِ حق کو اختیار کرتے ہیں..." [۲۹] ..... ۱۶۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور یہودیوں نے کہا، 'عزیر اللہ کا بیٹا ہے'؛ اور عیسائیوں نے کہا، 'مسیح اللہ کا بیٹا ہے'..." [۳۰] ..... ۱۷۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "انہوں نے اللہ کے سوا اپنے علماء اور درویشوں کو اپنا رب بنا لیا ہے، اور مسیح کو بھی..." [۳۱] .. ۱۷۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ چاہتے ہیں کہ اللہ کے نور کو اپنے منہ سے بجھا دیں، مگر اللہ اپنے نور کو پورا کیے بغیر نہیں رہے گا..." [۳۲] .. ۱۷۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور دینِ حق کے ساتھ بھیجا..." [۳۳] ..... ۱۷۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! یقیناً بہت سے علماء اور درویش لوگوں کا مال ناحق کھاتے ہیں اور [انہیں] اللہ کی راہ سے روکتے ہیں..." [۳۴] ..... ۱۸۰ - اللہ تعالیٰ का فرمان: "جس دن وہ جہنم کی آگ میں تپایا جائے گا، پھر اس سے ان کی پیشانیاں، ان کے پہلو اور ان کی پیٹھیں داغی جائیں گی..." [۳۵] ۱۹۰

515 Index of Part Ten - Allah Almighty's words: {Indeed, the number of months with Allah is twelve months in the Register of Allah...} [36] ..... 195 - Allah Almighty's words: {Indeed, the postponing [of a sacred month] is an increase in disbelief by which those who have disbelieved are led astray...} [37] ..... 201 - Allah Almighty's words: {O you who have believed, what is [the matter] with you that, when you are told, 'Go forth in the cause of Allah,' you adhere heavily to the earth?...} [38] ..... 206 - Allah Almighty's words: {If you do not go forth, He will punish you with a painful punishment...} [39] ..... 208 - Allah Almighty's words: {If you do not aid him - Allah has already aided him when those who disbelieved had driven him out as one of two...} [40] ..... 210 - Allah Almighty's words: {Go forth, whether light or heavy, and strive with your wealth and your lives...} [41] ..... 220 - Allah Almighty's words: {Had it been an easy gain and a moderate journey, they would have followed you...} [42] ..... 225 - Allah Almighty's words: {Allah has pardoned you; why did you give them permission [to remain behind] until those who were truthful were evident to you and you knew the liars?} [43] ..... 227 - Allah Almighty's words: {Those who believe in Allah and the Last Day would not ask permission of you to be excused from striving with their wealth and their lives. And Allah is Knowing of the righteous...} [44-45] ..... 228 - Allah Almighty's words: {And if they had intended to go forth, they would have prepared for it some preparation...} [46] ..... 229 - Allah Almighty's words: {Had they gone forth with you, they would not have increased you except in confusion...} [47] ..... 230 - Allah Almighty's words: {They had already desired dissension before and had upset matters for you...} [48-50] ..... 231 - Allah Almighty's words: {Say, 'Never will we be struck except by what Allah has decreed for us; He is our protector'...} [51] ..... 234 - Allah Almighty's words: {Say, 'Do you wait for us except for one of the two best things while we wait for you that Allah will afflict you with a punishment from Himself...'} [52-53] ..... 235 - Allah Almighty's words: {And nothing has prevented their expenditures from being accepted from them except that they have disbelieved in Allah...} [54-56] ..... 239 - Allah Almighty's words: {If they could find a refuge or some caves or any place to enter, they would turn to it while they run headlong.} [57] ..... 240 - Allah Almighty's words: {And among them are some who criticize you concerning the [distribution of] charities. If they are given from them, they are pleased...} [58] ..... 243 - Allah Almighty's words: {And if they had been satisfied with what Allah and His Messenger gave them and said, 'Sufficient for us is Allah'...} [59-60] ..... 244 - Allah Almighty's words: {And among them are those who abuse the Prophet and say, 'He is an ear.' Say, '[It is] an ear of goodness...'} [61] ..... 282 - Allah Almighty's words: {They swear by Allah to you to satisfy you. But Allah and

His Messenger are more worthy for them to satisfy, if they should be believers.} [62] ..... 284 - Allah Almighty's words: {Do they not know that whoever opposes Allah and His Messenger - for him is the fire of Hell, to abide eternally therein? That is the great disgrace.} [63] ..... 286 - Allah Almighty's words: {The hypocrites fear lest a surah be revealed about them, informing them of what is in their hearts...} [64] ..... 287 - Allah Almighty's words: {And if you ask them, they will surely say, 'We were only conversing and playing.' Say, 'Is it Allah and His verses and His Messenger that you were ridiculing?'} [65] ..... 289 - Allah Almighty's words: {Make no excuse; you have disbelieved after your belief...} [66] ..... 291 - Allah Almighty's words: {The hypocrite men and hypocrite women are of one another...} [67] ..... 293 - Allah Almighty's words: {Allah has promised the hypocrite men and hypocrite women and the disbelievers the fire of Hell, wherein they will abide eternally...} [68] 294

५१५ भाग दस की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही अल्लाह के पास महीनों की संख्या बारह महीने है अल्लाह की पुस्तक में...} [३६] ..... १९५ - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही (पवित्र महीने को) आगे बढ़ाना कुफ़्र (अधर्म) में एक वृद्धि है, जिससे काफिरों को गुमराह किया जाता है...} [३७] ..... २०१ - अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालों! तुम्हें क्या हो गया है कि जब तुमसे कहा जाता है, 'अल्लाह की राह में निकलो,' तो तुम ज़मीन से चिपट जाते हो?...} [३८] ..... २०६ - अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम नहीं निकलोगे, तो वह तुम्हें दुखद यातना देगा...} [३९] ..... २०८ - अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम उसकी सहायता नहीं करोगे, तो अल्लाह उसकी सहायता कर चुका है जब काफिरों ने उसे निकाल दिया था, वह दो में का दूसरा था...} [४०] ..... २१० - अल्लाह तआला का कथन: {निकलो चाहे हल्के हो या बोझिल, और अपने माल और अपनी जान से जिहाद करो...} [४१] ..... २२० - अल्लाह तआला का कथन: {यदि कोई निकट लाभ होता और यात्रा आसान होती, तो वे अवश्य तुम्हारे पीछे चलते...} [४२] ..... २२५ - अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने तुम्हें क्षमा कर दिया; तुमने उन्हें अनुमति क्यों दी, जब तक कि तुम्हारे सामने वे लोग स्पष्ट न हो जाते जो सच्चे थे और तुम झूठों को जान लेते?} [४३] ..... २२७ - अल्लाह तआला का कथन: {जो लोग अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हैं, वे अपने माल और अपनी जान से जिहाद करने से पीछे रहने के लिए तुमसे अनुमति नहीं मांगेंगे। और अल्लाह मुत्तकियों (परहेज़गारों) को अच्छी तरह जानता है...} [४४-४५] ..... २२८ - अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे निकलने का इरादा करते, तो वे उसके लिए कुछ तैयारी अवश्य करते...} [४६] ..... २२९ - अल्लाह तआला का कथन: {यदि वे तुम्हारे साथ निकलते, तो वे केवल तुम्हारी उलझन ही बढ़ाते...} [४७] ..... २३० - अल्लाह तआला का कथन: {वे पहले भी फितना (अव्यवस्था) फैलाना चाहते थे और तुम्हारे लिए मामलों को उलट-पुलट करते रहे...} [४८-५०] ..... २३१ - अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, 'हमें कोई आपदा नहीं पहुँचती सिवाय उसके जो अल्लाह ने हमारे लिए लिख दिया है, वही हमारा संरक्षक है'...} [५१] ..... २३४ - अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, 'क्या तुम हमारे लिए दो भलाइयों में से किसी एक की प्रतीक्षा कर रहे हो? जबकि हम तुम्हारे लिए इस बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि अल्लाह तुम्हें अपने पास से यातना दे'...} [५२-५३] ..... २३५ - अल्लाह तआला का कथन: {और उनके ख़र्च के स्वीकार किए जाने से उन्हें किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि उन्होंने अल्लाह के साथ कुफ़्र किया...} [५४-५६] ..... २३९ - अल्लाह तआला का कथन: {यदि उन्हें कोई शरणस्थल या कोई गुफा या घुसने की कोई जगह मिल जाए, तो वे उसी ओर भागते हुए मुड़ जाएंगे।} [५७] ..... २४० - अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो सदक़ों (दान) के वितरण

में तुम पर दोष लगाते हैं। यदि उन्हें उसमें से दे दिया जाए तो वे प्रसन्न हो जाते हैं...} [५८] ..... २४३ - अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे उस पर प्रसन्न होते जो अल्लाह और उसके रसूल ने उन्हें दिया और कहते, 'अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है'...} [५९-६०] ..... २४४ - अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो नबी को कष्ट पहुँचाते हैं और कहते हैं, 'वह तो कान (का कच्चा) है।' कह दो, 'वह तुम्हारी भलाई के लिए कान है'...} [६१] ..... २८२ - अल्लाह तआला का कथन: {वे तुम्हारे सामने अल्लाह की कसमें खाते हैं ताकि तुम्हें प्रसन्न कर सकें। यदि वे मोमिन हैं तो अल्लाह और उसका रसूल अधिक हक़दार हैं कि वे उन्हें प्रसन्न करें।} [६२] ..... २८४ - अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे नहीं जानते कि जो कोई अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करता है, उसके लिए जहन्नम की आग है जिसमें वह सदैव रहेगा? यह बड़ी रुसवाई है।} [६३] ..... २८६ - अल्लाह तआला का कथन: {मुनाफ़िक़ (कपटाचारी) इस बात से डरते हैं कि उन पर कोई ऐसी सूरत उतरे जो उन्हें बता दे जो उनके दिलों में है...} [६४] ..... २८७ - अल्लाह तआला का कथन: {और यदि तुम उनसे पूछो, तो वे अवश्य कहेंगे, 'हम तो बस हँसी-मज़ाक और खेल रहे थे।' कह दो, 'क्या अल्लाह, उसकी आयतों और उसके रसूल का तुम उपहास कर रहे थे?'} [६५] ..... २८९ - अल्लाह तआला का कथन: {बहाने न बनाओ; तुमने अपने ईमान के बाद कुफ़्र किया है...} [६६] ..... २९१ - अल्लाह तआला का कथन: {मुनाफ़िक़ पुरुष और मुनाफ़िक़ स्त्रियाँ एक-दूसरे के समान हैं...} [६७] ..... २९३ - अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने मुनाफ़िक़ पुरुषों, मुनाफ़िक़ स्त्रियों और काफिरों से जहन्नम की आग का वादा किया है, जिसमें वे सदैव रहेंगे...} [६८] २९४

٥١٥ فهرست الجزء العاشر - قوله تعالى: ﴿ اِنَّ عِدَّةَ الشُّهُوْرِ عِنْدَ اللهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِیْ كِتٰبِ اللهِ...﴾ [٣٦] ..... ١٩٥ - قوله تعالى: ﴿ اِنَّمَا النَّسِیْٓءُ زِیَادَةٌ فِی الْكُفْرِ یُضَلُّ بِهِ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا...﴾ [٣٧] ..... ٢٠١ - قوله تعالى: ﴿ یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا مَا لَكُمْ اِذَا قِیْلَ لَكُمُ انْفِرُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللهِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَى الْاَرْضِ...﴾ [٣٨] ..... ٢٠٦ - قوله تعالى: ﴿ اِلَّا تَنْفِرُوْا یُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَلِیْمًا...﴾ [٣٩] ..... ٢٠٨ - قوله تعالى: ﴿ اِلَّا تَنْصُرُوْهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللهُ اِذْ اَخْرَجَهُ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا ثَانِیَ اثْنَیْنِ...﴾ [٤٠] ..... ٢١٠ - قوله تعالى: ﴿ اِنْفِرُوْا خِفَافًا وَّ ثِقَالًا وَّ جَاهِدُوْا بِاَمْوَالِكُمْ وَ اَنْفُسِكُمْ...﴾ [٤١] ..... ٢٢٠ - قوله تعالى: ﴿ لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِیْبًا وَّ سَفَرًا قَاصِدًا لَّاتَّبَعُوْكَ...﴾ [٤٢] ..... ٢٢٥ - قوله تعالى: ﴿ عَفَا اللهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى یَتَبَیَّنَ لَكَ الَّذِیْنَ صَدَقُوْا وَ تَعْلَمَ الْكٰذِبِیْنَ ﴾ [٤٣] ..... ٢٢٧ - قوله تعالى: ﴿ لَا یَسْتَاْذِنُكَ الَّذِیْنَ یُؤْمِنُوْنَ بِاللهِ وَ الْیَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ یُّجَاهِدُوْا بِاَمْوَالِهِمْ وَ اَنْفُسِهِمْ وَ اللهُ عَلِیْمٌۢ بِالْمُتَّقِیْنَ...﴾ [٤٤-٤٥] ..... ٢٢٨ - قوله تعالى: ﴿ وَ لَوْ اَرَادُوا الْخُرُوْجَ لَاَعَدُّوْا لَهٗ عُدَّةً...﴾ [٤٦] ..... ٢٢٩ - قوله تعالى: ﴿ لَوْ خَرَجُوْا فِیْكُمْ مَّا زَادُوْكُمْ اِلَّا خَبَالًا...﴾ [٤٧] ..... ٢٣٠ - قوله تعالى: ﴿ لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَ قَلَّبُوْا لَكَ الْاُمُوْرَ...﴾ [٤٨-٥٠] ..... ٢٣١ - قوله تعالى: ﴿ قُلْ لَّنْ یُّصِیْبَنَآ اِلَّا مَا كَتَبَ اللهُ لَنَا هُوَ مَوْلٰىنَا...﴾ [٥١] ..... ٢٣٤ - قوله تعالى: ﴿ قُلْ هَلْ تَرَبَّصُوْنَ بِنَآ اِلَّآ اِحْدَى الْحُسْنَیَیْنِ وَ نَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ اَنْ یُّصِیْبَكُمُ اللهُ بِعَذَابٍ مِّنْ عِنْدِهٖٓ...﴾ [٥٢-٥٣] ..... ٢٣٥ - قوله تعالى: ﴿ وَ مَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقٰتُهُمْ اِلَّآ اَنَّهُمْ كَفَرُوْا بِاللهِ...﴾ [٥٤-٥٦] ..... ٢٣٩ - قوله تعالى: ﴿ لَوْ یَجِدُوْنَ مَلْجَاً اَوْ مَغٰرٰتٍ اَوْ مُدَّخَلًا لَّوَلَّوْا اِلَیْهِ وَ هُمْ یَجْمَحُوْنَ ﴾ [٥٧] ..... ٢٤٠ - قوله تعالى: ﴿ وَ مِنْهُمْ مَّنْ یَّلْمِزُكَ فِی الصَّدَقٰتِ فَاِنْ اُعْطُوْا مِنْهَا رَضُوْا...﴾ [٥٨] ..... ٢٤٣ - قوله تعالى: ﴿ وَ لَوْ اَنَّهُمْ رَضُوْا مَآ اٰتٰىهُمُ اللهُ وَ رَسُوْلُهٗ وَ قَالُوْا حَسْبُنَا اللهُ...﴾ [٥٩-٦٠] ..... ٢٤٤ - قوله تعالى: ﴿ وَ مِنْهُمُ الَّذِیْنَ یُؤْذُوْنَ النَّبِیَّ وَ یَقُوْلُوْنَ هُوَ اُذُنٌ قُلْ اُذُنُ خَیْرٍ...﴾ [٦١] ..... ٢٨٢ - قوله تعالى: ﴿ یَحْلِفُوْنَ بِاللهِ لَكُمْ لِیُرْضُوْكُمْ وَ اللهُ وَ رَسُوْلُهٗٓ اَحَقُّ اَنْ یُّرْضُوْهُ اِنْ كَانُوْا مُؤْمِنِیْنَ ﴾ [٦٢] ..... ٢٨٤ - قوله تعالى: ﴿ اَلَمْ یَعْلَمُوْٓا اَنَّهٗ مَنْ یُّحَادِدِ اللهَ وَ رَسُوْلَهٗ فَاَنَّ لَهٗ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا

فِيۡهَا ذٰلِكَ الۡخِزۡىُ الۡعَظِيۡمُ ﴾ [۶۳] ..... ۲۸۶ - قوله تعالى: ﴿ يَحۡذَرُ الۡمُنٰفِقُوۡنَ اَنۡ تُنَزَّلَ عَلَيۡهِمۡ سُوۡرَةٌ تُنَبِّئُهُمۡ بِمَا فِىۡ قُلُوۡبِهِمۡ...﴾ [۶۴] ..... ۲۸۷ - قوله تعالى: ﴿ وَ لَئِنۡ سَاَلۡتَهُمۡ لَيَقُوۡلُنَّ اِنَّمَا كُنَّا نَخُوۡضُ وَ نَلۡعَبُ قُلۡ اَبِاللّٰهِ وَ اٰيٰتِهٖ وَ رَسُوۡلِهٖ كُنۡتُمۡ تَسۡتَهۡزِءُوۡنَ ﴾ [۶۵] ..... ۲۸۹ - قوله تعالى: ﴿ لَا تَعۡتَذِرُوۡا قَدۡ كَفَرۡتُمۡ بَعۡدَ اِيۡمَانِكُمۡ...﴾ [۶۶] ..... ۲۹۱ - قوله تعالى: ﴿ اَلۡمُنٰفِقُوۡنَ وَ الۡمُنٰفِقٰتُ بَعۡضُهُمۡ مِّنۡۢ بَعۡضٍ...﴾ [۶۷] ..... ۲۹۳ - قوله تعالى: ﴿ وَعَدَ اللّٰهُ الۡمُنٰفِقِيۡنَ وَ الۡمُنٰفِقٰتِ وَ الۡكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خٰلِدِيۡنَ فِيۡهَا...﴾ [۶۸] ۲۹۴

Index of Part Ten 516 - The Almighty's words: {Like those before you; they were mightier than you in power and more abundant in wealth and children. They enjoyed their portion...} [69] ..... 294 - The Almighty's words: {Has there not reached them the news of those before them - the people of Noah and 'Aad and Thamud and the people of Abraham...} [70] ..... 297 - The Almighty's words: {The believing men and believing women are allies of one another. They enjoin what is right and forbid what is wrong...} [71] ..... 298 - The Almighty's words: {Allah has promised the believing men and believing women gardens beneath which rivers flow, wherein they abide eternally...} [72] ..... 299 - The Almighty's words: {O Prophet, fight against the disbelievers and the hypocrites and be harsh upon them. And their refuge is Hell, and wretched is the destination.} [73] ..... 300 - The Almighty's words: {They swear by Allah that they did not say [anything against the Prophet] while they had said the word of disbelief and disbelieved after their [pretense of] Islam...} [74] ..... 301 - The Almighty's words: {And among them are those who made a covenant with Allah, [saying], "If He should give us from His bounty, we will surely give alms and surely be among the righteous."...} [75-78] ..... 306 - The Almighty's words: {Those who criticize the contributors among the believers concerning [their] charities...} [79] ..... 315 - The Almighty's words: {Ask forgiveness for them, [O Muhammad], or do not ask forgiveness for them. If you should ask forgiveness for them seventy times - never will Allah forgive them...} [80-81] ..... 316 - The Almighty's words: {So let them laugh a little and [then] weep much...} [82] ..... 317 - The Almighty's words: {If Allah should return you to a group of them and they ask your permission to go out [to battle], say, "You shall not go out with me, ever, and you shall not fight an enemy with me..."} [83] ..... 318 - The Almighty's words: {And do not pray [the funeral prayer, O Muhammad], over any of them who has died - ever...} [84] ..... 319 - The Almighty's words: {And let not their wealth and their children impress you. Allah only intends to punish them through them...} [85-89] ..... 327 - The Almighty's words: {And those with excuses among the bedouins came to have permission given to them, and those who had lied to Allah and His Messenger sat [at home]. There will strike those who disbelieved among them a painful punishment.} [90] ..... 328 - The Almighty's words: {There is not upon the weak or upon the ill or upon those who do not find anything to spend any blame when they are sincere to Allah and His Messenger...} [91-92] ..... 330 - The Almighty's words: {The cause [for blame] is only against those who ask permission of you [to stay back] while they are rich...} [93-94] ..... 336 - The Almighty's words: {They will swear by Allah to you when you return to them that you would leave them alone...} [95-96] ..... 337 - The Almighty's words: {The bedouins are stronger in

disbelief and hypocrisy and more likely not to know the limits of what Allah has revealed...} [97] ..... 338 - The Almighty's words: {And among the bedouins are some who consider what they spend as a loss and wait for misfortunes to befall you...} [98] ..... 341 - The Almighty's words: {But among the bedouins are some who believe in Allah and the Last Day and consider what they spend as means of nearness to Allah and of [obtaining] invocations of the Messenger...} [99] ..... 342 - The Almighty's words: {And the first forerunners [in the faith] among the Muhajireen and the Ansar and those who followed them with good conduct - Allah is pleased with them and they are pleased with Him...} [100] ..... 343 - The Almighty's words: {And among those around you of the bedouins are hypocrites, and [also] from the people of Madinah. They have become accustomed to hypocrisy...} [101] 343

दसवें भाग की अनुक्रमणिका 516 - अल्लाह तआला का फरमान: {उन लोगों की तरह जो तुमसे पहले थे; वे शक्ति में तुमसे अधिक प्रबल थे और धन और संतान में भी अधिक थे। उन्होंने अपने हिस्से का आनंद लिया...} [69] ..... 294 - अल्लाह तआला का फरमान: {क्या उनके पास उनसे पहले के लोगों की खबर नहीं पहुँची - नूह की कौम और आद और समूद और इब्राहिम की कौम की...} [70] ..... 297 - अल्लाह तआला का फरमान: {मोमिन मर्द और मोमिन औरतें एक-दूसरे के दोस्त हैं। वे भलाई का हुक्म देते हैं और बुराई से रोकते हैं...} [71] ..... 298 - अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह ने मोमिन मर्दों और मोमिन औरतों से उन जन्नत के बाग़ों का वादा किया है जिनके नीचे नहरें बह रही हैं, जिनमें वे हमेशा रहेंगे...} [72] ..... 299 - अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ नबी! काफिरों और मुनाफिकों से जिहाद कीजिए और उन पर सख्ती कीजिए। और उनका ठिकाना जहन्नुम है, और वह बुरा ठिकाना है।} [73] ..... 300 - अल्लाह तआला का फरमान: {वे अल्लाह की कसमें खाते हैं कि उन्होंने नहीं कहा, जबकि उन्होंने कुफ्र की बात कही थी और अपने इस्लाम के बाद कुफ्र किया...} [74] ..... 301 - अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से वे भी हैं जिन्होंने अल्लाह से अहद किया था कि "अगर वह हमें अपने फज़्ल से देगा, तो हम ज़रूर खैरात करेंगे और ज़रूर नेक लोगों में से हो जाएँगे।"...} [75-78] ..... 306 - अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग मोमिनों में से खुशी से खैरात देने वालों पर उनके सदकात के मामले में ऐब लगाते हैं...} [79] ..... 315 - अल्लाह तआला का फरमान: {आप उनके लिए मगफिरत (माफी) माँगें या न माँगें। अगर आप उनके लिए सत्तर बार भी मगफिरत माँगेंगे, तो अल्लाह उन्हें हरगिज़ माफ नहीं करेगा...} [80-81] ..... 316 - अल्लाह तआला का फरमान: {तो वे थोड़ा हँस लें और [फिर] बहुत रोएँ..} [82] ..... 317 - अल्लाह तआला का फरमान: {फिर अगर अल्लाह आपको उनके किसी गिरोह की तरफ वापस ले जाए और वे आपसे [जंग के लिए] निकलने की इजाजत माँगें, तो कह दीजिए, "तुम मेरे साथ कभी नहीं निकलोगे और न मेरे साथ किसी दुश्मन से लड़ोगे..."} [83] ..... 318 - अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से जो कोई मर जाए, उनमें से किसी पर कभी भी नमाज़-ए-जनाज़ा न पढ़िएगा...} [84] ..... 319 - अल्लाह तआला का फरमान: {और उनके माल और उनकी औलाद आपको ताज्जुब में न डालें। अल्लाह तो बस यही चाहता है कि इनके ज़रिये उन्हें सज़ा दे...} [85-89] ..... 327 - अल्लाह तआला का फरमान: {और देहातियों में से बहाना बनाने वाले आए ताकि उन्हें इजाज़त दे दी जाए, और वे लोग बैठ रहे जिन्होंने अल्लाह और उसके रसूल से झूठ बोला था। उनमें से जिन्होंने कुफ्र किया, उन्हें दर्दनाक अज़ाब पहुँचेगा।} [90] ..... 328 - अल्लाह तआला का फरमान: {कमज़ोरों पर, न बीमारों पर और न उन लोगों पर कोई गुनाह है जिनके पास खर्च करने

को कुछ नहीं है, बशर्ते कि वे अल्लाह और उसके रसूल के साथ खैरख्वाही रखें...} [91-92] ..... 330 - अल्लाह तआला का फरमान: {पकड़ तो बस उन लोगों पर है जो आपसे इजाज़त माँगते हैं जबकि वे मालदार हैं...} [93-94] ..... 336 - अल्लाह तआला का फरमान: {जब आप उनकी तरफ वापस लौटेंगे तो वे आपके सामने अल्लाह की कसमें खाएँगे ताकि आप उनसे एराज़ (कतराना) करें...} [95-96] ..... 337 - अल्लाह तआला का फरमान: {देहाती कुफ्र और निफाक में सबसे सख्त हैं और इस काबिल हैं कि वे उन हुदूत (सीमाओं) को न जानें जो अल्लाह ने उतारी हैं...} [97] ..... 338 - अल्लाह तआला का फरमान: {और देहातियों में से कुछ ऐसे हैं जो अपने खर्च को तावान (जुरमाना) समझते हैं और आप पर गर्दिशों का इंतज़ार करते हैं...} [98] ..... 341 - अल्लाह तआला का फरमान: {और देहातियों में से कुछ वे भी हैं जो अल्लाह और आखिरत के दिन पर ईमान रखते हैं और जो कुछ खर्च करते हैं उसे अल्लाह के कुर्ब (नज़दीकी) और रसूल की दुआओं का ज़रिया समझते हैं...} [99] ..... 342 - अल्लाह तआला का फरमान: {और मुहाजिरीन और अंसार में से सबसे पहले पहल करने वाले और वे जिन्होंने नेकी के साथ उनकी पैरوی की - अल्लाह उनसे राज़ी हुआ और वे उससे राज़ी हुए...} [100] ..... 343 - अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम्हारे आस-पास के देहातियों में से कुछ मुनाफिक हैं, और मدینा वालों में से भी। वे निफाक पर अड़ गए हैं...} [101] 343

فہرست الجزء العاشر 516 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ كَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنكُمْ قُوَّةً وَأَكْثَرَ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَقِهِمْ ... ﴾ [٦٩] ..... ٢٩٤ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمِ إِبْرَاهِيمَ ... ﴾ [٧٠] ..... ٢٩٧ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ ... ﴾ [٧١] ..... ٢٩٨ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ... ﴾ [٧٢] ..... ٢٩٩ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ يَأَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴾ [٧٣] ..... ٣٠٠ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ ﴾ [٧٤] ..... ٣٠١ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمِنْهُم مَّنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنْ ءَاتَنَا مِن فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ ... ﴾ [٧٥-٧٨] ..... ٣٠٦ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ ﴾ [٧٩] ..... ٣١٥ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِن تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ... ﴾ [٨٠-٨١] ..... ٣١٦ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا ... ﴾ [٨٢] ..... ٣١٧ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَإِن رَّجَعَكَ اللَّهُ إِلَى طَائِفَةٍ مِّنْهُمْ فَاسْتَئْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُل لَّن تَخْرُجُوا مَعِيَ أَبَدًا وَلَن تُقَاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا ... ﴾ [٨٣] ..... ٣١٨ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا ... ﴾ [٨٤] ..... ٣١٩ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَأَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَن يُعَذِّبَهُم بِهَا ... ﴾ [٨٥-٨٩] ..... ٣٢٧ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴾ [٩٠] ..... ٣٢٨ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ لَّيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ ... ﴾ [٩١-٩٢] ..... ٣٣٠ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَئْذِنُونَكَ وَهُمْ أَغْنِيَاءُ ... ﴾ [٩٣-٩٤] ..... ٣٣٦ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ ... ﴾

[۹۵-۹۶] ..... ۳۳۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ الْأَعْرَابُ أَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَأَجْدَرُ أَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَا أَنزَلَ اللَّهُ ... ﴾ [۹۷] ..... ۳۳۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَن يَتَّخِذُ مَا يُنفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَائِرَ ... ﴾ [۹۸] ..... ۳۴۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَن يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنفِقُ قُرُبَاتٍ عِندَ اللَّهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ ... ﴾ [۹۹] ..... ۳۴۲ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُم بِإِحْسَانٍ رَّضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ... ﴾ [۱۰۰] ..... ۳۴۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمِمَّنْ حَوْلَكُم مِّنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ ... ﴾ [۱۰۱] ۳۴۳

Index of the Tenth Part 517

- ...you do not know them; We know them... [101] 351
- His Word, the Almighty: {And others who have acknowledged their sins. They had mixed a righteous deed with another that was evil...} [102] 352
- His Word, the Almighty: {Take from their wealth a charity by which you purify them and cause them increase...} [103] 356
- His Word, the Almighty: {Do they not know that it is Allah who accepts repentance from His servants and receives charities and that it is Allah who is the Accepting of repentance, the Merciful?} [104]
- His Word, the Almighty: {And say, "Work, for Allah will see your work, and [so will] His Messenger and the believers..."} [105-106] 366
- His Word, the Almighty: {And [there are] those who took for themselves a mosque for causing harm and disbelief and division among the believers...} [107] 368
- His Word, the Almighty: {Do not stand [to pray] within it - ever. A mosque founded on righteousness from the first day is more worthy for you to stand in. Within it are men who love to purify themselves; and Allah loves those who purify themselves.} [108] 369
- His Word, the Almighty: {Then is one who laid the foundation of his building on righteousness [fear] of Allah and [seeking] His approval better or one who laid the foundation of his building on the edge of a bank about to collapse, so it collapsed with him...} [109] .. 377
- His Word, the Almighty: {The building which they built will not cease to be [a cause of] skepticism in their hearts until their hearts are cut [to pieces]. And Allah is Knowing and Wise.} [110] 384
- His Word, the Almighty: {Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties [in exchange] for that they will have Paradise...} [111] 388
- His Word, the Almighty: {[Such believers are] the repentant, the worshippers, the praisers, the travelers, those who bow and prostrate...} [112] 389
- His Word, the Almighty: {It is not for the Prophet and those who have believed to ask forgiveness for the polytheists, even if they were relatives, after it has become clear to them that they are companions of Hellfire.} [113] 393

- His Word, the Almighty: {And the request of forgiveness of Abraham for his father was only because of a promise he had made to him...} [114] 398
- His Word, the Almighty: {And Allah would not let a people stray after He has guided them until He makes clear to them as to what they should avoid...} [115-116] 400
- His Word, the Almighty: {Allah has already forgiven the Prophet and the Muhajireen and the Ansar who followed him...} [117] 405
- His Word, the Almighty: {And [He also forgave] the three who were left behind until the earth closed in on them in spite of its vastness...} [118] 406
- His Word, the Almighty: {O you who have believed, fear Allah and be with those who are true.} [119] 412
- His Word, the Almighty: {It was not [proper] for the people of Madinah and those surrounding them of the bedouins that they remain behind after the Messenger of Allah or that they prefer themselves over his self...} [120-121] 420
- His Word, the Almighty: {And it is not for the believers to go forth [to battle] all at once...} [122] 423
- His Word, the Almighty: {O you who have believed, fight those adjacent to you of the disbelievers and let them find in you harshness. And know that Allah is with the righteous.} [123] 428
- His Word, the Almighty: {And whenever a surah is revealed, there are among them those who say, "Which of you has this increased in faith?"...} [124-125] 434
- His Word, the Almighty: {Do they not see that they are tried every year once or twice but then they do not repent nor do they remember?} [126-127] 436 437

दसवें भाग की अनुक्रमणिका ५१७

- ...तुम उन्हें नहीं जानते; हम उन्हें जानते हैं... [१०१] ३५१
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और कुछ अन्य लोग हैं जिन्होंने अपने पाप स्वीकार कर लिए हैं। उन्होंने एक नेक कार्य को दूसरे बुरे कार्य के साथ मिला दिया है...} [१०२] ३५२
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके धन में से दान लो जिससे तुम उन्हें पवित्र करो और उनकी वृद्धि करो...} [१०३] ३५६
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे नहीं जानते कि वह अल्लाह ही है जो अपने दासों से पश्चाताप स्वीकार करता है और दान ग्रहण करता है, और यह कि अल्लाह ही पश्चाताप स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है?} [१०४]
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और कहो, "कार्य करो, क्योंकि अल्लाह तुम्हारे कार्य को देखेगा, और उसके रसूल और आस्तिक भी..."} [१०५-१०६] ३६६
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे [पाखंडी] जिन्होंने हानि पहुँचाने, कुफ्र करने और आस्तिकों के बीच फूट डालने के लिए मस्जिद बनाई...} [१०७] ३६८
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम उसमें कभी खड़े न होना। वह मस्जिद जिसकी बुनियाद पहले ही दिन से धर्मनिष्ठा पर रखी गई है, वह तुम्हारे खड़े होने के अधिक योग्य है। उसमें ऐसे लोग हैं जो पवित्र होना पसंद करते हैं; और अल्लाह पवित्र रहने वालों को पसंद करता है।} [१०८] ३६९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या वह व्यक्ति जिसने अपने भवन की नींव अल्लाह के डर और उसकी प्रसन्नता पर रखी हो, बेहतर है या वह जिसने अपने भवन की नींव गिरने वाले किनारे पर रखी हो, फिर वह उसे लेकर गिर गया...} [१०९] ३७७
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वह भवन जो उन्होंने बनाया है, उनके दिलों में संदेह का कारण बना रहेगा जब तक कि उनके दिल टुकड़े-टुकड़े न हो जाएं। और अल्लाह जानने वाला, तत्वदर्शी है।} [११०] ३८४
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह अल्लाह ने आस्तिकों से उनके प्राण और उनके धन स्वर्ग के बदले में खरीद लिए हैं...} [१११] ३८८

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {[ऐसे आस्तिक] पश्चाताप करने वाले, इबादत करने वाले, प्रशंसा करने वाले, [अल्लाह की राह में] यात्रा करने वाले, झुकने वाले, सिजदा करने वाले हैं...} [११२] .. ३८९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {नबी और उन लोगों के लिए जो ईमान लाए हैं, यह उचित नहीं है कि वे बहुदेववादियों के लिए क्षमा की प्रार्थना करें, चाहे वे उनके निकट संबंधी ही क्यों न हों, इसके बाद कि उनके लिए यह स्पष्ट हो गया है कि वे नरकवासी हैं।} [११३] ३९३
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और इब्राहीम का अपने पिता के लिए क्षमा माँगना केवल उस वादे के कारण था जो उसने उससे किया था...} [११४] ३९८
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह किसी जाति को मार्ग दिखाने के बाद पथभ्रष्ट नहीं करता जब तक कि वह उन्हें स्पष्ट न कर दे जिससे उन्हें बचना चाहिए...} [११५-११६] ४००
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह ने नबी और मुहाजिरीन और अंसार को क्षमा कर दिया जिन्होंने उनका अनुसरण किया...} [११७] ४०५
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और [उन] तीन लोगों को भी [क्षमा कर दिया] जिन्हें पीछे छोड़ दिया गया था, यहाँ तक कि जब पृथ्वी अपनी विशालता के बावजूद उन पर तंग हो गई...} [११८] ४०६
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हे ईमान वालो, अल्लाह से डरो और सच्चों के साथ रहो।} [११९] ४१२
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {मदीना वालों और उनके आसपास के देहातियों के लिए यह उचित नहीं था कि वे अल्लाह के रसूल के पीछे रह जाएँ या वे अपने प्राणों को उनके प्राण से अधिक प्रिय समझें...} [१२०-१२१] ४२०
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और आस्तिकों के लिए यह संभव नहीं कि वे सब के सब [युद्ध के लिए] निकल पड़ें...} [१२२] ४२३
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हे ईमान वालो, उन काफिरों से लड़ो जो तुम्हारे निकट हैं और उन्हें तुम्हारे अंदर कठोरता मिलनी चाहिए। और जान लो कि अल्लाह धर्मनिष्ठों के साथ है।} [१२३] . ४२८
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब भी कोई सूरह उतारी जाती है, तो उनमें से कुछ लोग कहते हैं, "तुममें से किसका ईमान इससे बढ़ गया है?"...} [१२४-१२५] ४३४

• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे नहीं देखते कि वे हर साल एक या दो बार आज़माए जाते हैं, फिर भी वे न तो पश्चाताप करते हैं और न ही नसीहत हासिल करते हैं?} [१२६-१२७] ..... ४३६ ..... ४३७

فہرست دسویں پارے کی ۵۱۷

- ...آپ انہیں نہیں جانتے، ہم انہیں جانتے ہیں... [۱۰۱] ۳۵۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور دوسرے وہ ہیں جنہوں نے اپنے گناہوں کا اعتراف کیا، انہوں نے ایک نیک عمل کو دوسرے برے عمل کے ساتھ ملا دیا...} [۱۰۲] ۳۵۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آپ ان کے مالوں میں سے صدقہ لیجیے جس کے ذریعے آپ انہیں پاک کریں اور ان کا تزکیہ کریں...} [۱۰۳] ۳۵۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہیں معلوم نہیں کہ اللہ ہی اپنے بندوں کی توبہ قبول فرماتا ہے اور صدقات لیتا ہے اور یہ کہ اللہ ہی توبہ قبول کرنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے؟} [۱۰۴]
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کہو کہ تم عمل کرو، اللہ تمہارے عمل کو دیکھے گا اور اس کا رسول اور مومنین بھی...} [۱۰۵-۱۰۶] ۳۶۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ جنہوں نے نقصان پہنچانے، کفر کرنے اور مومنوں میں تفرقہ ڈالنے کے لیے مسجد بنائی...} [۱۰۷] ۳۶۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آپ اس میں کبھی کھڑے نہ ہوں، البتہ وہ مسجد جس کی بنیاد پہلے ہی دن سے تقویٰ پر رکھی گئی ہے، وہ زیادہ حق دار ہے کہ آپ اس میں کھڑے ہوں۔ اس میں ایسے لوگ ہیں جو پاک ہونا پسند کرتے ہیں اور اللہ پاک رہنے والوں کو پسند کرتا ہے۔} [۱۰۸] ۳۶۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بھلا جس نے اپنی عمارت کی بنیاد اللہ کے خوف اور اس کی رضا مندی پر رکھی ہو وہ بہتر ہے یا وہ جس نے اپنی عمارت کی بنیاد گرنے والی کھائی کے کنارے پر رکھی، پھر وہ اسے لے کر گر پڑا...} [۱۰۹] ۳۷۷

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان کی بنائی ہوئی یہ عمارت ان کے دلوں میں ہمیشہ کھٹکتی رہے گی یہاں تک کہ ان کے دل پاش پاش ہو جائیں، اور اللہ علم والا، حکمت والا ہے۔}
[۱۱۰] ۳۸۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک اللہ نے مومنوں سے ان کی جانیں اور ان کے مال جنت کے بدلے خرید لیے ہیں...} [۱۱۱] ۳۸۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ توبہ کرنے والے، عبادت گزار، حمد کرنے والے، روزے دار، رکوع کرنے والے، سجدہ کرنے والے ہیں...} [۱۱۲] ۳۸۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {نبی اور ان لوگوں کے لیے جو ایمان لائے ہیں، یہ جائز نہیں کہ وہ مشرکین کے لیے بخشش کی دعا کریں خواہ وہ قریبی رشتہ دار ہی کیوں نہ ہوں، اس کے بعد کہ ان پر ظاہر ہو چکا ہے کہ وہ دوزخی ہیں۔}
[۱۱۳] ۳۹۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ابراہیم کا اپنے باپ کے لیے مغفرت طلب کرنا صرف اس وعدے کی بنا پر تھا جو انہوں نے اس سے کیا تھا...} [۱۱۴] ۳۹۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ کسی قوم کو ہدایت دینے کے بعد گمراہ نہیں کرتا جب تک کہ ان کے لیے وہ چیزیں واضح نہ کر دے جن سے انہیں بچنا چاہیے...}
[۱۱۵-۱۱۶] ۴۰۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یقیناً اللہ نے نبی اور مہاجرین و انصار پر توبہ کی (نظرِ کرم کی) جنہوں نے ان کی پیروی کی...} [۱۱۷] ۴۰۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان تینوں پر بھی جن کا معاملہ موخر کر دیا گیا تھا یہاں تک کہ جب زمین اپنی وسعت کے باوجود ان پر تنگ ہو گئی...} [۱۱۸] ۴۰۶

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو، اللہ سے ڈرو اور سچوں کے ساتھ رہو۔}
[۱۱۹] ۴۱۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مدینہ والوں اور ان کے گرد و نواح کے دیہاتیوں کے لیے یہ جائز نہ تھا کہ وہ اللہ کے رسول کے پیچھے رہ جائیں اور نہ یہ کہ وہ اپنی جانوں کو ان کی جان سے زیادہ عزیز سمجھیں...} [۱۲۰-۱۲۱] ۴۲۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور مومنوں کے لیے یہ ممکن نہ تھا کہ وہ سب کے سب نکل کھڑے ہوں...} [۱۲۲] ۴۲۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو، ان کافروں سے لڑو جو تمہارے قریب ہیں اور وہ تم میں سختی پائیں، اور جان لو کہ اللہ پرہیزگاروں کے ساتھ ہے۔} [۱۲۳] ۴۲۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب کوئی سورت نازل کی جاتی ہے تو ان میں سے بعض کہتے ہیں کہ تم میں سے کس کا ایمان اس سے بڑھ گیا ہے؟...} [۱۲۴-۱۲۵] .....
۴۳۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ نہیں دیکھتے کہ وہ ہر سال ایک یا دو بار آزمائے جاتے ہیں، پھر نہ وہ توبہ کرتے ہیں اور نہ وہ نصیحت حاصل کرتے ہیں؟} [۱۲۶-۱۲۷] .....
۴۳۶ ..... ۴۳۷

Index of the Tenth Part (Juz') — 518

- The statement of the Almighty: {Verily, there has come unto you a Messenger from among yourselves, it grieves him that you should receive any injury or difficulty, he is anxious over you; for the believers, he is full of pity, kind, and merciful...} [128-129] — 439
- Interpretation of Surah Yunus — 445
- The statement of the Almighty: {Alif-Lam-Ra. These are the Verses of the Wise Book} [1] — 445
- The statement of the Almighty: {Is it a wonder for mankind that We have sent Our Inspiration to a man from among themselves (saying): "Warn mankind..."} [2] — 448
- The statement of the Almighty: {Surely, your Lord is Allah Who created the heavens and the earth in six Days...} [3] — 451
- The statement of the Almighty: {To Him is the return of all of you. The Promise of Allah is true...} [4] — 452
- The statement of the Almighty: {It is He Who made the sun a shining thing and the moon as a light and measured out its stages, that you might know the number of years and the reckoning...} [5] — 454
- The statement of the Almighty: {Verily, in the alternation of the night and the day and in all that Allah has created in the heavens and the earth are signs for those people who keep their duty to Allah...} [6-8] — 456
- The statement of the Almighty: {Verily, those who believe, and do deeds of righteousness, their Lord will guide them because of their faith...} [9] — 457
- The statement of the Almighty: {Their way of request therein will be: "Glory to You, O Allah!" and "Salam" (peace) will be their greetings therein...} [10] — 458
- The statement of the Almighty: {And were Allah to hasten for mankind the evil as He hastens for them the good, then they would have been ruined...} [11] — 461
- The statement of the Almighty: {And when harm touches man, he invokes Us, lying down on his side, or sitting or standing...} [12] — 464
- The statement of the Almighty: {And indeed, We destroyed generations before you when they did wrong...} [13-14] — 465
- The statement of the Almighty: {And when Our Clear Verses are recited unto them, those who hope not for their meeting with Us, say: "Bring us a Quran other than this, or change it..."} [15] — 466

- The statement of the Almighty: {Say: "If Allah had so willed, I should not have recited it to you nor would He have made it known to you..."} [16] — 467
- The statement of the Almighty: {So who does more wrong than he who forges a lie against Allah or denies His Ayat (signs)?...} [17-18] — 470
- The statement of the Almighty: {Mankind were but one community, then they differed...} [19] — 471
- The statement of the Almighty: {And they say: "How is it that a sign is not sent down to him from his Lord?" Say: "The Unseen belongs only to Allah..."} [20-21] — 472
- The statement of the Almighty: {He it is Who enables you to travel through land and sea, till when you are in the ships and they sail with them with a favorable wind, and they are glad therein...} [22-23] — 473
- The statement of the Almighty: {The likeness of worldly life is as the water which We send down from the sky, so by it arises the intermingled produce of the earth of which men and cattle eat...} [24] — 477
- The statement of the Almighty: {And Allah calls to the Home of Peace and guides whom He wills to a Straight Path} [25] — 480
- The statement of the Almighty: {For those who have done good is the best (reward) and even more, neither darkness nor any humiliating disgrace shall cover their faces...} [26] — 482
- The statement of the Almighty: {And those who have earned evil deeds, the recompense of an evil deed is the like thereof, and humiliating disgrace will cover them...} [27] — 486
- The statement of the Almighty: {And the Day whereon We shall gather them all together, then We shall say to those who did set partners in worship with Us: "Stop at your place!"...} [28] — 487
- The statement of the Almighty: {So sufficient is Allah as a witness between us and you, that we indeed knew nothing of your worship of us...} [29-30] — 488
- The statement of the Almighty: {Say: "Who provides for you from the sky and from the earth? Or who owns hearing and sight?"...} [31-32] — 490
- The statement of the Almighty: {Thus is the Word of your Lord justified against those who are rebel-disobedient that they will not believe} [33] — 498
- The statement of the Almighty: {Say: "Is there of your partners one who originates the creation and then repeats it?"...} [34-35] — 499

दसवें भाग (जुज़) की अनुक्रमणिका — 518

- अल्लाह का कथन: {तुम्हारे पास तुम ही में से एक रसूल आए हैं, जिन पर तुम्हारा कष्ट सहना भारी पड़ता है, वे तुम्हारे बहुत चाहने वाले हैं, और ईमान वालों के साथ अत्यंत दयावान और कृपालु हैं...} [128-129] — 439
- सूरह यूनुस की व्याख्या — 445
- अल्लाह का कथन: {अलिफ़-लाम-रा। ये हिकमत वाली किताब की आयतें हैं} [1] — 445
- अल्लाह का कथन: {क्या लोगों के लिए यह कोई अनोखी बात हो गई कि हमने उन्हीं में से एक व्यक्ति की ओर वह्य भेजी कि लोगों को सचेत कर दो...} [2] — 448
- अल्लाह का कथन: {निश्चय ही तुम्हारा रब अल्लाह है जिसने आकाशों और पृथ्वी को छह दिनों में पैदा किया...} [3] — 451
- अल्लाह का कथन: {तुम सबको उसी की ओर लौटना है। अल्लाह का वादा सच्चा है...} [4] — 452
- अल्लाह का कथन: {वही है जिसने सूर्य को चमकता हुआ और चंद्रमा को प्रकाशवान बनाया और उसके लिए मंज़िलें निर्धारित कीं ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना जान सको...} [5] — 454
- अल्लाह का कथन: {निश्चय ही रात और दिन के बारी-बारी से आने में और जो कुछ अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी में पैदा किया है, उनमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो (अल्लाह से) डरते हैं...} [6-8] — 456
- अल्लाह का कथन: {बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनका रब उनके ईमान के कारण उन्हें मार्ग दिखाएगा...} [9] — 457
- अल्लाह का कथन: {वहाँ उनकी पुकार यह होगी: 'ऐ अल्लाह, तू पाक है!' और वहाँ उनकी दुआ (अभिवादन) 'सलाम' होगी...} [10] — 458
- अल्लाह का कथन: {और यदि अल्लाह लोगों को बुराई जल्दी दे देता जिस तरह वे भलाई के लिए जल्दी मचाते हैं, तो उनकी अवधि पूरी हो चुकी होती...} [11] — 461
- अल्लाह का कथन: {और जब इंसान को कोई कष्ट पहुँचता है, तो वह हमें पुकारता है, चाहे लेटा हो या बैठा हो...} [12] — 464

- अल्लाह का कथन: {और हमने तुमसे पहले की नस्लों को नष्ट कर दिया जब उन्होंने ज़ुल्म किया...} [13-14] — 465
- अल्लाह का कथन: {और जब उन्हें हमारी स्पष्ट आयतें सुनाई जाती हैं, तो वे लोग जिन्हें हमसे मिलने की आशा नहीं है, कहते हैं: 'इसके अतिरिक्त कोई और क़ुरआन ले आओ या इसमें बदलाव कर दो'...} [15] — 466
- अल्लाह का कथन: {कह दो: 'यदि अल्लाह चाहता तो मैं इसे तुम्हें पढ़कर न सुनाता और न वह तुम्हें इससे अवगत कराता'...} [16] — 467
- अल्लाह का कथन: {तो उस व्यक्ति से बढ़कर अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा या उसकी आयतों को झुठलाया?...} [17-18] — 470
- अल्लाह का कथन: {लोग एक ही समुदाय (उम्मत) थे, फिर उन्होंने मतभेद पैदा कर लिया...} [19] — 471
- अल्लाह का कथन: {और वे कहते हैं: 'उन पर उनके रब की ओर से कोई निशानी क्यों नहीं उतारी गई?' तो कह दो: 'ग़ैब (अदृश्य) तो केवल अल्लाह के लिए है'...} [20-21] — 472
- अल्लाह का कथन: {वही है जो तुम्हें थल और जल में चलाता है, यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें लेकर अनुकूल हवा के साथ चलती हैं और वे उससे प्रसन्न होते हैं...} [22-23] — 473
- अल्लाह का कथन: {सांसारिक जीवन का उदाहरण तो बस उस पानी के समान है जिसे हमने आकाश से उतारा, फिर उससे पृथ्वी की वनस्पतियाँ घनी होकर निकल आईं जिन्हें मनुष्य और पशु खाते हैं...} [24] — 477
- अल्लाह का कथन: {और अल्लाह शांति के घर की ओर बुलाता है और जिसे चाहता है सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करता है} [25] — 480
- अल्लाह का कथन: {जिन लोगों ने भलाई की, उनके लिए भलाई है और उससे भी अधिक। न उनके चेहरों पर कालिख छाएगी और न अपमान...} [26] — 482
- अल्लाह का कथन: {और जिन लोगों ने बुराइयाँ कमाईं, तो बुराई का बदला उसी के समान होगा और उन पर अपमान छा जाएगा...} [27] — 486
- अल्लाह का कथन: {और जिस दिन हम उन सबको इकट्ठा करेंगे, फिर हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने साझीदार ठहराए थे: 'अपनी जगह पर ठहरे रहो!'...} [28] — 487
- अल्लाह का कथन: {तो हमारे और तुम्हारे बीच अल्लाह ही गवाह के रूप में पर्याप्त है, कि हमें तुम्हारी इबादत की कोई खबर न थी...} [29-30] — 488

- अल्लाह का कथन: {कह दो: 'वह कौन है जो तुम्हें आकाश और पृथ्वी से आजीविका प्रदान करता है? या वह कौन है जो सुनने और देखने की शक्तियों का मालिक है?'...} [31-32] — 490
- अल्लाह का कथन: {इसी प्रकार तुम्हारे रब की बात उन लोगों के हक में सच साबित हुई जिन्होंने अवज्ञा की कि वे ईमान नहीं लाएंगे} [33] — 498
- अल्लाह का कथन: {कह दो: 'क्या तुम्हारे ठहराए हुए साझीदारों में कोई ऐसा है जो सृष्टि का आरंभ करता है और फिर उसकी पुनरावृत्ति करता है?'...} [34-35] — 499

فہرست پارہ دہم ـــ ٥١٨

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ...﴾ [١٢٨-١٢٩] ـــ ٤٣٩
- تفسیر سورہ یونس ـــ ٤٤٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ﴾ [١] ـــ ٤٤٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ رَجُلٍ مِّنْهُمْ أَنْ أَنذِرِ النَّاسَ...﴾ [٢] ـــ ٤٤٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ...﴾ [٣] ـــ ٤٥١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا...﴾ [٤] ـــ ٤٥٢
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ...﴾ [٥] ـــ ٤٥٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ فِي اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَّقُونَ...﴾ [٦-٨] ـــ ٤٥٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُم بِإِيمَانِهِمْ...﴾ [٩] ـــ ٤٥٧
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿دَعْوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ...﴾ [١٠] ـــ ٤٥٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُم بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ...﴾ [١١] ـــ ٤٦١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا...﴾ [١٢] ـــ ٤٦٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِن قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا...﴾ [١٣-١٤] ـــ ٤٦٥

- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ...﴾ [١٥] ـــ ٤٦٦
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿قُل لَّوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُم بِهِ...﴾ [١٦] ـــ ٤٦٧
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ...﴾ [١٧-١٨] ـــ ٤٧٠
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا...﴾ [١٩] ـــ ٤٧١
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ...﴾ [٢٠-٢١] ـــ ٤٧٢
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا...﴾ [٢٢-٢٣] ـــ ٤٧٣
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ...﴾ [٢٤] ـــ ٤٧٧
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَىٰ دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ [٢٥] ـــ ٤٨٠
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ...﴾ [٢٦] ـــ ٤٨٢
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ...﴾ [٢٧] ـــ ٤٨٦
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ...﴾ [٢٨] ـــ ٤٨٧
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿فَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِن كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ...﴾ [٢٩-٣٠] ـــ ٤٨٨
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿قُلْ مَن يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّن يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ...﴾ [٣١-٣٢] ـــ ٤٩٠
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿كَذَٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [٣٣] ـــ ٤٩٨
- الله تعالىٰ كا ارشاد: ﴿قُلْ هَلْ مِن شُرَكَائِكُم مَّن يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ...﴾ [٣٤-٣٥] ـــ ٤٩٩

519 Index of Part Ten

- The Almighty's saying: {And most of them follow not except assumption. Indeed, assumption avails not against the truth at all...} [36-37] 502
- The Almighty's saying: {Or do they say, "He invented it"? Say, "Then bring a surah like it...} [38-39] 504
- The Almighty's saying: {And of them are those who believe in it, and of them are those who do not believe in it...} [40] 505
- The Almighty's saying: {And if they deny you, [O Muhammad], say, "For me are my deeds, and for you are your deeds..."} [41-43] 506
- The Almighty's saying: {Indeed, Allah does not wrong the people at all, but it is the people who are wronging themselves.} [44] 507
- The Almighty's saying: {And on the Day He will gather them, [it will be] as if they had not remained [in the world] but an hour of the day, [and] they will know each other. Those will have lost who denied the meeting with Allah and were not guided.} [45] 508
- The Almighty's saying: {And whether We show you some of what We promise them or at death We take you, to Us is their return; then Allah is a witness over what they do.} [46] 510
- Index 513

५१९ दसवें भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से अधिकतर केवल अनुमान के पीछे चलते हैं, जबकि वास्तविकता के मुकाबले में अनुमान का कोई मूल्य नहीं...} [३६-३७] ५०२
- अल्लाह तआला का फरमान: {क्या वे कहते हैं कि उसने (पैगंबर ने) इसे स्वयं गढ़ लिया है? कहो, "फिर तुम इसके समान एक सूरा ले आओ...} [३८-३९] ५०४
- अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो इस पर विश्वास करते हैं और कुछ ऐसे हैं जो इस पर विश्वास नहीं करते...} [४०] ५०५
- अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे तुम्हें झुठलाएँ तो कह दो, "मेरे लिए मेरा कर्म है और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म..."} [४१-४३] ५०६
- अल्लाह तआला का फरमान: {वास्तव में अल्लाह लोगों पर ज़रा भी ज़ुल्म नहीं करता, लेकिन लोग स्वयं अपने आप पर ज़ुल्म करते हैं।} [४४] ५०७
- अल्लाह तआला का फरमान: {और जिस दिन वह उन्हें इकट्ठा करेगा, (उन्हें ऐसा लगेगा) मानो वे दिन की केवल एक घड़ी ही रहे हों, वे आपस में एक-दूसरे को पहचानेंगे। वे लोग घाटे में रहे जिन्होंने अल्लाह से मिलने को झुठलाया और सीधे मार्ग पर न थे।} [४५] ५०८
- अल्लाह तआला का फरमान: {चाहे हम तुम्हें उस (अज़ाब) का कुछ हिस्सा दिखा दें जिसका हम उनसे वादा करते हैं या तुम्हें उठा लें, उन्हें अंततः हमारे पास ही लौटना है, फिर अल्लाह उनके कर्मों का गवाह है।} [४६] ५१०
- अनुक्रमणिका ५१३

- قوله تعالى: ﴿ وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا ... ﴾ [٣٦-٣٧] ٥٠٢
- قوله تعالى: ﴿ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَيَهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ... ﴾ [٣٨-٣٩] ٥٠٤
- قوله تعالى: ﴿ وَمِنْهُم مَّن يُؤْمِنُ بِهِ وَمِنْهُم مَّن لَّا يُؤْمِنُ بِهِ... ﴾ [٤٠] ٥٠٥
- قوله تعالى: ﴿ وَإِن كَذَّبُوكَ فَقُل لِّي عَمَلِي وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ ... ﴾ [٤١-٤٣] ٥٠٦
- قوله تعالى: ﴿ إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴾ [٤٤] ٥٠٧
- قوله تعالى: ﴿ وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَان لَّم| يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴾ [٤٥] ٥٠٨
- قوله تعالى: ﴿ وَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ ﴾ [٤٦] ٥١٠
- الفهرس ٥١٣